www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

ترجمہ و تشریح

مفردات الفاظ قرآن

با تفسیر لغوی و اہل قرآن

(ذ ن ب تا ض ن)

جلد کلی

بسم الله الرحمن الرحیم

ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن

نویسنده:

حسین بن محمد راغب اصفهانی

ناشر چاپی:

المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن ----- ۷۳
مشخصات کتاب ----- ۷۳
جلد ۱ ----- ۷۴
اشاره ----- ۷۴
پیشگفتار مترجم: ----- ۷۹
اشاره ----- ۷۹
نگاهی به تاریخ قرآن ----- ۸۴
آغاز تفسیر قرآن ----- ۸۶
معانی و تفسیر آیات قرآن در قرن اوّل ----- ۸۷
دوران تابعین و پایان قرن اوّل ----- ۹۱
قرن دوّم هجری ----- ۹۳
پایان دوره تفسیر اسرائیلیات و آغاز دوران عقل گزینی ----- ۹۵
سه نکته از استدلال توحیدی روایات از آیات قرآنی ----- ۹۷
قرن سوّم و آغاز عظمت فکری در معانی قرآن ----- ۱۰۲
قرآن و تأسیس علوم ----- ۱۰۳
علومی که در قرآن ریشه دارد ----- ۱۰۶
سیر تاریخی تفاسیر واژه های قرآنی و علمای آن علم تا عصر راغب ----- ۱۱۳
اینک ترجمه مقدّمه تهذیب اللّغه ----- ۱۱۴
تطوّر علوم قرآنی و نام بعضی از دانشمندان آنها در قرون چهارم و پنجم ----- ۱۲۵
عصر موسوعات و دائره المعارفهای علوم ----- ۱۳۰
فحول علمای این قرن ----- ۱۳۱
دوران رکود علم و خشونت سلاجقه و غزنویان ----- ۱۳۶
برگی از تاریخ فتاوای حقّ و باطل در قرن راغب ----- ۱۴۰

چند تن دیگر از معاصرین راغب ---- ۱۴۶
نام و زادگاه راغب اصفهانی ---- ۱۴۸
برگی از تاریخ، دینی، اجتماعی اصفهان ---- ۱۵۱
دانشمندان مشهور اصفهان قبل از راغب و موقعیّت تاریخی آنجا ---- ۱۵۳
مقدّماتی که به ترجمه مفردات انجامید ---- ۱۵۵
شخصیت دینی علمی راغب رحمه اللّه تعالی ---- ۱۶۰
آثار راغب اصفهانی ---- ۱۶۵
در باره نام کتاب «الفاظ القرآن» ---- ۱۷۷
عیّاران و دست برد زنندگان به آثار دانشمندان بخوانند و پند گیرند ---- ۱۸۰
روش و سبک راغب در کتاب مفردات الفاظ قرآن ---- ۱۸۲
وجه تسمیه و ریشه شناسی از دیدگاه وضع واژه ها ---- ۱۸۵
عبارات و افعال تکراری کتاب ---- ۱۸۶
علوم زبانی در کتاب مفردات الفاظ القرآن ---- ۱۸۷
راغب و مسائل مورد اختلاف متکلّمین و فقها ---- ۱۸۸
روش ارشادی راغب به سوی الگوها ---- ۱۸۹
عبارات کتاب مفردات الفاظ القرآن ---- ۱۹۰
ترتیب واژه ها، در مفردات ---- ۱۹۲
روش تحقیق و ترجمه کتاب مفردات ---- ۱۹۳
توضیح مطالب فشرده کتاب در زیر نویسی بدین شرح است ---- ۱۹۶
روش کار و سبک ترجمه کتاب ---- ۱۹۷
نام مصادر و مراجعی که در ترجمه و تحقیق از آنها استفاده شده ---- ۱۹۹
باب الالف ---- ۲۱۷
(أبا) [أبا]: ---- ۲۱۷
(أَبی) [أَبی : ---- ۲۱۹
((أب) [أب : ---- ۲۱۹
((أبد) [أبد]: ---- ۲۲۱

((أبق) [أبق : ---- ٢٢٢
((ابل) [ابل : ---- ٢٢٢
((أتى) [أتى : ---- ٢٢٣
(أث) [أث : ---- ٢٢٥
((أثر) [أثر]: ---- ٢٢٥
(أثل) [أثل : ---- ٢٢٦
(أثم) [أثم : ---- ٢٢٧
(أجّ) [أجّ : ---- ٢٣٠
(أجر) [أجر]: ---- ٢٣٠
(أجل) [أجل : ---- ٢٣١
(أحد) [أحد]: ---- ٢٣٤
(أخذ) [أخذ]: ---- ٢٣٧
(اخ) [اخ : ---- ٢٣٨
((آخر) [آخر]: ---- ٢٤٠
(إذّ) [إذّ]: ---- ٢٤١
(أداء) [أداء]: ---- ٢٤١
(آدم) [آدم : ---- ٢٤٣
(اذن) [اذن : ---- ٢٤٤
(أذى) [أذى : ---- ٢٤٧
(إذا) [إذا]: ---- ٢٤٧
(أرب) [أرب : ---- ٢٤٧
(ارض) [ارض : ---- ٢٤٨
(اريک) [اريک : ---- ٢٤٩
(ارم) [ارم : ---- ٢٥٠
(از) [از]: ---- ٢٥٠
(ازر) [ازر]: ---- ٢٥٠

(ازف) [ازف : ---- ۲۵۳
(اس) [اس : ---- ۲۵۳
(اسف) [اسف : ---- ۲۵۵
(اسر) [اسر]: ---- ۲۵۶
(اسن) [اسن : ---- ۲۵۷
(اسا) [اسا]: ---- ۲۵۷
((اشر) [اشر]: ---- ۲۵۹
(اصر) [اصر]: ---- ۲۵۹
(اصبع) [اصبع : ---- ۲۶۰
(اصیل) [اصیل : ---- ۲۶۰
(أف) [أف : ---- ۲۶۰
(افق) [افق : ---- ۲۶۱
(افک) [افک : ---- ۲۶۱
(أفل) [أفل : ---- ۲۶۳
(أکل) [أکل : ---- ۲۶۳
(إل) [إل : ---- ۲۶۵
(ألف) [ألف : ---- ۲۶۷
(الک) [الک : ---- ۲۷۰
(الالم) [الالم : ---- ۲۷۱
(إله) [إله : ---- ۲۷۱
(الی) [الی : ---- ۲۷۷
(امّ) [امّ : ---- ۲۷۹
(أمَد) [أمَد]: ---- ۲۸۹
(امر) [امر]: ---- ۲۹۱
(امن) [امن : ---- ۲۹۸
(آمین) [آمین : ---- ۳۰۳

(إنّ، أنّ) [إنّ، أنّ : ---- ۳۰۵
(انْ) [انْ : ---- ۳۰۵
(انتْ) [انتْ : ---- ۳۰۷
(انس) [انس : ---- ۳۱۰
(انف) [انف : ---- ۳۱۲
(أنْمَل) [أنْمَل : ---- ۳۱۳
(أَتَى) [أَتَى : ---- ۳۱۳
(أنَا) [أنَا]: ---- ۳۱۳
(اهل) [اهل : ---- ۳۱۶
(أوْب) [أوْب : ---- ۳۱۷
(أَيد) [أَيد]: ---- ۳۱۸
(ايک) [ايک : ---- ۳۱۸
(آل) [آل : ---- ۳۱۹
(أوْل) [أوْل : ---- ۳۲۰
(ايم) [ايم : ---- ۳۲۳
(أيْن) [أيْن : ---- ۳۲۴
(أوّه) [أوّه : ---- ۳۲۴
(اى) [اى : ---- ۳۲۵
((ايّان) [ايّان : ---- ۳۲۹
(إيّا) [إيّا]: ---- ۳۲۹
(أى) [أى : ---- ۳۲۹
(أى) [أى : ---- ۳۲۹
(اوى) [اوى : ---- ۳۲۹
(الالفات) [الالفات : ---- ۳۳۳
کتاب «ب» ---- ۳۳۸
((بتک) [بتک : ---- ۳۳۸

(بتر) [بتر]: ---- ۳۳۹
(بتل) [بتل : ---- ۳۴۰
(بتّ) [بتّ : ---- ۳۴۱
((بجس) [بجس : ---- ۳۴۲
(بحث) [بحث : ---- ۳۴۲
(بحر) [بحر]: ---- ۳۴۲
(بخل) [بخل : ---- ۳۴۴
(بخس) [بخس : ---- ۳۴۴
(بخع) [بخع : ---- ۳۴۶
((بدر) [بدر]: ---- ۳۴۷
(بدع) [بدع : ---- ۳۴۷
(بدل) [بدل : ---- ۳۵۰
(بدن) [بدن : ---- ۳۵۱
(بدا) [بدا]: ---- ۳۵۲
(بدأ) [بدأ]: ---- ۳۵۳
(بذر) [بذر]: ---- ۳۵۴
(بر) [بر]: ---- ۳۵۴
(برج) [برج : ---- ۳۵۶
(برح) [برح : ---- ۳۵۹
(برد) [برد]: ---- ۳۶۰
(برز) [برز]: ---- ۳۶۳
(برزخ) [برزخ : ---- ۳۶۴
(برص) [برص : ---- ۳۶۴
(برق) [برق : ---- ۳۶۵
(برک) [برک : ---- ۳۶۷
(برم) [برم : ---- ۳۶۸

(بره) [بره : ---- ۳۶۹
(برا) [برا]: ---- ۳۷۰
(بزغ) [بزغ : ---- ۳۷۲
(بس) [بس : ---- ۳۷۲
(بسر) [بسر]: ---- ۳۷۴
(بسط) [بسط]: ---- ۳۷۴
(بسق) [بسق : ---- ۳۷۶
(بسل) [بسل : ---- ۳۷۷
(بشر) [بشر]: ---- ۳۷۸
(بصر) [بصر]: ---- ۳۸۶
(بصل) [بصل : ---- ۳۹۲
(بضع) [بضع : ---- ۳۹۲
(بطر) [بطر]: ---- ۳۹۲
(بطش) [بطش : ---- ۳۹۳
(بطل) [بطل : ---- ۳۹۳
(بطن) [بطن : ---- ۳۹۴
(بطوء) [بطوء]: ---- ۴۰۰
(بَطر) [بَطر]: ---- ۴۰۰
(بعث) [بعث : ---- ۴۰۱
(بعثر) [بعثر]: ---- ۴۰۲
(بعد) [بعد]: ---- ۴۰۲
(بعر) [بعر]: ---- ۴۰۴
(بعض) [بعض : ---- ۴۰۴
(بعل) [بعل : ---- ۴۰۶
((بغت) [بغت : ---- ۴۰۸
(بغض) [بغض : ---- ۴۰۸

(بغل) أبغل : ---- ۴۰۸
(بغی) أبغی : ---- ۴۱۰
(بقر) أبقر: ---- ۴۱۲
(بقل) أبقل : ---- ۴۱۳
(بقی) أبقی : ---- ۴۱۵
(بکت) أبکت : ---- ۴۱۶
(بکر) أبکر: ---- ۴۱۷
(بکم) أبکم : ---- ۴۱۸
(بکی) أبکی : ---- ۴۱۸
(بل) أبل : ---- ۴۱۹
(بلد) أبلد: ---- ۴۲۱
(بلس) أبلس : ---- ۴۲۲
(بلع) أبلع : ---- ۴۲۳
(بلغ) أبلغ : ---- ۴۲۳
(بلی) أبلی : ---- ۴۲۶
(بلی) أبلی : ---- ۴۳۱
(بن) أبن : ---- ۴۳۱
(بنی) أبنی : ---- ۴۳۲
(بهت) أبهت : ---- ۴۳۴
(بهج) أبهج : ---- ۴۳۵
(بهل) أبهل : ---- ۴۳۵
(بهم) أبهم : ---- ۴۳۶
(باب) أباب : ---- ۴۳۶
(بیت) أبیت : ---- ۴۳۹
(بید) أبید: ---- ۴۴۱
(بور) أبور: ---- ۴۴۱

(بئر) [بئر]: ---- ۴۴۲
(بؤس) [بؤس : ---- ۴۴۴
(بیض) [بیض : ---- ۴۴۵
(بیع) [بیع : ---- ۴۴۶
(بال) [بال : ---- ۴۴۷
(بین) [بین : ---- ۴۴۸
(بان) [بان : ---- ۴۴۹
(بواء) [بواء]: ---- ۴۵۱
(الباء) [الباء]: ---- ۴۵۳
کتاب (ت) ---- ۴۵۶
((التّب) [التّب : ---- ۴۵۶
(تابوت) [تابوت : ---- ۴۵۶
(تبع) [تبع : ---- ۴۵۷
(تبر) [تبر]: ---- ۴۵۸
(تتری) [تتری : ---- ۴۵۸
(تجاره) [تجاره]: ---- ۴۶۰
(تحت) [تحت : ---- ۴۶۲
(تخذ) [تخذ]: ---- ۴۶۴
(تفث) [تفث : ---- ۴۶۴
(تراب) [تراب : ---- ۴۶۵
(ترفه) [ترفه : ---- ۴۶۷
(ترقوه) [ترقوه : ---- ۴۶۹
(ترک) [ترک : ---- ۴۶۹
(تسعه) [تسعه : ---- ۴۷۰
(تعس) [تعس : ---- ۴۷۰
(تقوی) [تقوی : ---- ۴۷۰

(متکا) [متکا]: ---- ۴۷۰
(تل) [تل : ---- ۴۷۲
(تلی) [تلی : ---- ۴۷۲
(تمام) [تمام : ---- ۴۷۳
(توراه) [توراه]: ---- ۴۷۴
(تاره) [تاره : ---- ۴۷۴
(تین) [تین : ---- ۴۷۴
(توب) [توب : ---- ۴۷۶
(التیه) [التیه : ---- ۴۷۸
(التّاءات) [التّاءات : ---- ۴۷۸
کتاب (ث) ---- ۴۸۱
((ثبت) [ثبت : ---- ۴۸۱
(ثبر) [ثبر]: ---- ۴۸۲
(ثبط) [ثبط]: ---- ۴۸۳
(ثبات) [ثبات : ---- ۴۸۳
(ثجّ) [ثجّ : ---- ۴۸۳
(ثخن) [ثخن : ---- ۴۸۳
(ثرب) [ثرب : ---- ۴۸۵
(ثعب) [ثعب : ---- ۴۸۶
(ثقب) [ثقب : ---- ۴۸۶
(ثقف) [ثقف : ---- ۴۸۷
(ثقل) [ثقل : ---- ۴۸۷
(ثلث) [ثلث : ---- ۴۹۳
(ثل) [ثل : ---- ۴۹۴
(ثمد) [ثمد]: ---- ۴۹۴
(ثمر) [ثمر]: ---- ۴۹۴

(ثم) أثم : ---- ۴۹۶
(ثمّ) أثمّ : ---- ۴۹۷
(ثمن) أثمن : ---- ۴۹۷
(ثنی) أثنی : ---- ۴۹۹
(ثوب) أثوب : ---- ۵۰۲
(ثور) أثور]: ---- ۵۰۴
(ثوی) أثوی : ---- ۵۰۵
کتاب- ج ---- ۵۰۷
((جب) أجب : ---- ۵۰۷
(جبت) أجبت : ---- ۵۰۸
(جبر) أجبر]: ---- ۵۰۸
(جبل) أجبل : ---- ۵۱۴
(جبن) أجبن : ---- ۵۱۵
(جبه) أجبه : ---- ۵۱۶
(جبی) أجبی : ---- ۵۱۶
(جث) أجث : ---- ۵۱۷
(جثم) أجثم : ---- ۵۱۷
(جثا) أجثا]: ---- ۵۱۹
(جحد) أجحد]: ---- ۵۱۹
(جحم) أجحم : ---- ۵۱۹
(جدّ) أجدّ]: ---- ۵۲۱
(جدث) أجدث : ---- ۵۲۲
(جدر) أجدر]: ---- ۵۲۲
(جدل) أجدل : ---- ۵۲۳
(جذ) أجذ]: ---- ۵۲۵
(جذع) أجذع : ---- ۵۲۶

(جذو) [جذو]: ---- ۵۲۶
(جرح) [جرح : ---- ۵۲۸
(جرد) [جرد]: ---- ۵۲۸
(جرز) [جرز]: ---- ۵۳۰
(جرع) [جرع : ---- ۵۳۲
(جرف) [جرف : ---- ۵۳۲
(جرم) [جرم : ---- ۵۳۴
(جری) [جری : ---- ۵۳۶
(جزع) [جزع : ---- ۵۳۸
(جزء) [جزء]: ---- ۵۳۸
(جزاء) [جزاء]: ---- ۵۴۰
(جس) [جس : ---- ۵۴۱
(جسد) [جسد]: ---- ۵۴۳
(جسم) [جسم : ---- ۵۴۳
(جعل) [جعل : ---- ۵۴۴
(جَفْنه) [جَفْنه : ---- ۵۴۷
(جفا) [جفا]: ---- ۵۴۷
((جل) [جل : ---- ۵۴۸
(جلب) [جلب : ---- ۵۴۹
(جلت) [جلت : ---- ۵۵۱
(جلد) [جلد]: ---- ۵۵۳
(جلس) [جلس : ---- ۵۵۴
.(جلو) [جلو]: ---- ۵۵۵
(جمّ) [جمّ : ---- ۵۵۷
(جَمَحَ) [جَمَحَ : ---- ۵۵۷
(جمع) [جمع : ---- ۵۵۸

(جمل) أجمل : ---- ۵۶۰
(جن) أجن : ---- ۵۶۳
(جنب) أجنب : ---- ۵۶۷
(جنح) أجنح : ---- ۵۷۳
(جند) أجند: ---- ۵۷۵
(جنف) أجنف : ---- ۵۷۶
(جنی) أجنی : ---- ۵۷۶
(جهد) أجهد: ---- ۵۷۶
(جهر) أجهر: ---- ۵۷۸
(جهز) أجهز: ---- ۵۸۱
(جهل) أجهل : ---- ۵۸۱
(جهنّم) أجهنّم : ---- ۵۸۳
(جیب) أجیب : ---- ۵۸۴
(جوب) أجوب : ---- ۵۸۶
(جود) أجود: ---- ۵۸۷
(جأر) أجأر: ---- ۵۸۷
(جأر) أجأر: ---- ۵۸۸
(جار) أجار: ---- ۵۸۸
(جوز) أجوز: ---- ۵۹۰
(جاس) أجاس : ---- ۵۹۱
((جوع) أجوع : ---- ۵۹۵
(جاء) أجاء: ---- ۵۹۷
(جال) أجال : ---- ۵۹۸
(جو) أجو: ---- ۵۹۸
کتاب- ح ---- ۶۰۰
((حبّ) أحبّ : ---- ۶۰۰

(حبر) [حبر]: ---- ۶۰۳
(حبس) [حبس : ---- ۶۰۵
(حبط) [حبط]: ---- ۶۰۷
(حبک) [حبک : ---- ۶۱۰
(حبل) [حبل : ---- ۶۱۰
(حتم) [حتم : ---- ۶۱۲
(حتّی) [حتّی : ---- ۶۱۴
(حج) [حج : ---- ۶۱۵
(حجب) [حجب : ---- ۶۱۸
(حجر) [حجر]: ---- ۶۱۹
(حجز) [حجز]: ---- ۶۲۱
(حد) [حد]: ---- ۶۲۲
(حدب) [حدب : ---- ۶۲۳
(حدث) [حدث : ---- ۶۲۴
(حدق) [حدق : ---- ۶۲۵
(حذر) [حذر]: ---- ۶۲۷
(حر) [حر]: ---- ۶۲۷
(حرب) [حرب : ---- ۶۳۳
(حرث) [حرث : ---- ۶۳۴
(حرج) [حرج : ---- ۶۳۸
(حرد) [حرد]: ---- ۶۴۰
(حرس) [حرس : ---- ۶۴۲
(حرس) [حرس : ---- ۶۴۳
(حرض) [حرض : ---- ۶۴۳
(حرف) [حرف : ---- ۶۴۴
(حرق) [حرق : ---- ۶۴۶

(حرک) أحرک : ۶۴۷
(حرام) أحرام : ۶۴۷
(حری) أحری : ۶۵۰
(حزب) أحزب : ۶۵۱
(حزن) أحزن : ۶۵۲
(حس) أحس : ۶۵۳
(حسب) أحسب : ۶۵۴
(حسد) أحسد: ۶۶۴
(حسر) أحسر: ۶۶۴
(حسم) أحسم : ۶۶۵
(حسن) أحسن : ۶۶۶
(حشر) أحشر: ۶۷۴
(حَصّ) أحَصّ : ۶۷۶
(حصد) أحصد: ۶۷۸
(حصر) أحصر: ۶۷۹
(حصن) أحصن : ۶۸۳
(حصل) أحصل : ۶۸۷
(حصا) أحصا: ۶۸۸
(حض) أحض : ۶۹۲
(حضَب) أحضَب : ۶۹۲
(حضر) أحضر: ۶۹۴
(حط) أحط: ۶۹۶
((حطب) أحطب : ۶۹۸
(حطم) أحطم : ۶۹۸
(حظّ) أحظّ: ۷۰۱
(حظر) أحظر: ۷۰۳

(حفّ) [حفّ : ---- ۷۰۳
(حفد) [حفد]: ---- ۷۰۶
(حفر) [حفر]: ---- ۷۰۸
(حفظ) [حفظ]: ---- ۷۱۰
(حفی) [حفی : ---- ۷۱۲
(حقّ) [حقّ : ---- ۷۱۳
(حقب) [حقب : ---- ۷۲۵
(حقف) [حقف : ---- ۷۲۶
(حکم) [حکم : ---- ۷۲۶
(حل) [حل : ---- ۷۳۵
((حلف) [حلف : ---- ۷۳۸
(حلق) [حلق : ---- ۷۴۰
(حلم) [حلم : ---- ۷۴۲
(حلی) [حلی : ---- ۷۴۴
(حم) [حم : ---- ۷۴۴
(حمد) [حمد]: ---- ۷۴۷
(حمر) [حمر]: ---- ۷۴۹
(حمل) [حمل : ---- ۷۵۱
(حمی) [حمی : ---- ۷۵۵
(حنّ) [حنّ : ---- ۷۵۷
(حَنِثَ) [حَنِثَ : ---- ۷۵۹
((حنجر) [حنجر]: ---- ۷۶۱
(حنذ) [حنذ]: ---- ۷۶۱
(حنف) [حنف : ---- ۷۶۱
(حنک) [حنک : ---- ۷۶۵
(حَوْب) [حَوْب : ---- ۷۶۷

(حوت) [حوت : ---- ۷۶۸
(حید) [حید]: ---- ۷۷۰
(حیث) [حیث : ---- ۷۷۰
(حوذ) [حوذ]: ---- ۷۷۰
(حور) [حور]: ---- ۷۷۰
(حاج) [حاج : ---- ۷۷۳
(حیر) [حیر]: ---- ۷۷۳
(حیز) [حیز]: ---- ۷۷۵
(حاشی) [حاشی : ---- ۷۷۵
(حاص) [حاص : ---- ۷۷۷
(حیض) [حیض : ---- ۷۷۹
(حائط) [حائط]: ---- ۷۷۹
(حیف) [حیف : ---- ۷۸۲
(حاق) [حاق : ---- ۷۸۲
(حول) [حول : ---- ۷۸۲
(حین) [حین : ---- ۷۸۷
(حیّ) [حیّ : ---- ۷۸۷
(حوایا) [حوایا]: ---- ۷۹۳
(حوی) [حوی : ---- ۷۹۳
کتاب- خ ---- ۷۹۶
((خبت) [خبت : ---- ۷۹۶
(خبث) [خبث : ---- ۷۹۸
(خبر) [خبر]: ---- ۷۹۹
(خبز) [خبز]: ---- ۸۰۰
(خبط) [خبط]: ---- ۸۰۱
((خبل) [خبل : ---- ۸۰۳

(خبو) [خبو]: ---- ۸۰۴
(خب ء) [خب ء]: ---- ۸۰۴
(ختر) [ختر]: ---- ۸۰۴
(ختم) [ختم : ---- ۸۰۶
(خد) [خد]: ---- ۸۱۱
(خدع) [خدع : ---- ۸۱۱
(خدن) [خدن : ---- ۸۱۳
.(خذل) [خذل : ---- ۸۱۵
(خذ) [خذ]: ---- ۸۱۵
(خر) [خر]: ---- ۸۱۵
(خرب) [خرب : ---- ۸۱۷
(خرج) [خرج : ---- ۸۱۸
(خرص) [خرص : ---- ۸۲۰
(خرط) [خرط]: ---- ۸۲۳
(خرق) [خرق : ---- ۸۲۳
(خزن) [خزن : ---- ۸۲۵
(خزی) [خزی : ---- ۸۲۷
(خسر) [خسر]: ---- ۸۲۹
(خسف) [خسف : ---- ۸۳۰
(خسا) [خسا]: ---- ۸۳۴
(خشب) [خشب : ---- ۸۳۴
(خشع) [خشع : ---- ۸۳۶
(خشی) [خشی : ---- ۸۳۸
(خصّ) [خصّ : ---- ۸۳۸
(خصف) [خصف : ---- ۸۴۰
(خصم) [خصم : ---- ۸۴۱

(خضد) [خضد]: ---- ۸۴۲
(خضر) [خضر]: ---- ۸۴۲
(خضع) [خضع : ---- ۸۴۴
(خط) [خط]: ---- ۸۴۵
(خطب) [خطب : ---- ۸۴۶
(خطف) [خطف : ---- ۸۴۸
(خطا) [خطا]: ---- ۸۴۸
(خطو) [خطو]: ---- ۸۵۲
(خف) [خف : ---- ۸۵۲
(خفت) [خفت : ---- ۸۵۴
(خفض) [خفض : ---- ۸۵۴
(خفی) [خفی : ---- ۸۵۶
(خل) [خل : ---- ۸۵۷
(خلد) [خلد]: ---- ۸۶۲
(خلص) [خلص : ---- ۸۶۳
(خلط) [خلط]: ---- ۸۶۴
(خلع) [خلع : ---- ۸۶۵
(خلف) [خلف : ---- ۸۶۶
(خلق) [خلق : ---- ۸۷۴
(خلاء) [خلاء]: ---- ۸۷۸
(خمد) [خمد]: ---- ۸۸۲
(خمر) [خمر]: ---- ۸۸۲
(خمس) [خمس : ---- ۸۸۳
(خمص) [خمص : ---- ۸۸۵
(خمط) [خمط]: ---- ۸۸۵
(خنزیر) [خنزیر]: ---- ۸۸۷

(خنس) أخنس : ---- ۸۸۷
(خنق) أخنق : ---- ۸۸۷
(خاب) أخاب : ---- ۸۸۷
(خیر) أخیر]: ---- ۸۸۸
(خوار) أخوار]: ---- ۸۹۲
(خوض) أخوض : ---- ۸۹۲
(خیط) أخیط]: ---- ۸۹۴
(خوف) أخوف : ---- ۸۹۶
(خیل) أخیل : ---- ۸۹۹
(خول) أخول : ---- ۹۰۱
(خون) أخون : ---- ۹۰۱
(خوی) أخوی : ---- ۹۰۳
کتاب- د ---- ۹۰۵
((دبّ) أدبّ : ---- ۹۰۵
(دبر) أدبر]: ---- ۹۰۶
(دثر) أدثر]: ---- ۹۱۱
(دحر) أدحر]: ---- ۹۱۱
(دحض) أدحض : ---- ۹۱۳
(دحا) أدحا]: ---- ۹۱۳
(دخر) أدخر]: ---- ۹۱۴
(دخل) أدخل : ---- ۹۱۶
(دخن) أدخن : ---- ۹۱۹
(درّ) أدرّ]: ---- ۹۲۰
(درج) أدرج : ---- ۹۲۰
(دَرَسَ) أدَرَسَ : ---- ۹۲۴
(درک) أدرک : ---- ۹۲۵

(درهم) أدرهم : ---- ۹۲۷
(دری) أدری : ---- ۹۲۸
(درأ) أدرأ: ---- ۹۳۰
(دس) أدس : ---- ۹۳۳
(دسر) أدسر: ---- ۹۳۴
(دسی) أدسی : ---- ۹۳۶
(دع) أدع : ---- ۹۳۶
(دعا) أدعا: ---- ۹۳۶
(دفع) أدفع : ---- ۹۴۲
(دفق) أدفق : ---- ۹۴۲
(دفئ) أدفئ : ---- ۹۴۴
(دک) أدک : ---- ۹۴۴
(دلّ) أدلّ : ---- ۹۴۶
(دلو) أدلو: ---- ۹۴۸
(دلک) أدلک : ---- ۹۴۹
(دمدم) أدمدم : ---- ۹۵۱
(دم) أدم : ---- ۹۵۱
(دمر) أدمر: ---- ۹۵۳
(دَمع) أدَمع : ---- ۹۵۳
(دمغ) أدمغ : ---- ۹۵۳
(دنر) أدنر: ---- ۹۵۵
(دنا) أدنا: ---- ۹۵۷
(دهر) أدهر: ---- ۹۵۹
(دهق) أدهق : ---- ۹۶۴
(دهم) أدهم : ---- ۹۶۴
(دهن) أدهن : ---- ۹۶۴

(داب) [داب : ---- ۹۶۷
(داود) [داود]: ---- ۹۶۷
(دار) [دار]: ---- ۹۶۷
(دول) [دول : ---- ۹۷۰
(دَوْمْ) [دَوْمْ : ---- ۹۷۲
(دین) [دین : ---- ۹۷۴
(دون) [دون : ---- ۹۷۸
جلد ۲ ---- ۹۸۱
مشخصات کتاب ---- ۹۸۱
اشاره ---- ۹۸۲
باب ذال ---- ۹۸۵
(ذبّ) [ذبّ : ---- ۹۸۵
(ذبح) [ذبح : ---- ۹۸۶
(ذخر) [ذخر]: ---- ۹۸۷
(ذر) [ذر]: ---- ۹۸۹
(ذرع) [ذرع : ---- ۹۸۹
(ذرأ) [ذرأ]: ---- ۹۹۲
(ذرو) [ذرو]: ---- ۹۹۳
(ذعن) [ذعن : ---- ۹۹۴
(ذقن) [ذقن : ---- ۹۹۴
(ذکر) [ذکر]: ---- ۹۹۴
(ذکا) [ذکا]: ---- ۱۰۰۰
(ذلّ) [ذلّ : ---- ۱۰۰۱
(ذمّ) [ذمّ : ---- ۱۰۰۴
(ذنب) [ذنب : ---- ۱۰۰۴
(ذهب) [ذهب : ---- ۱۰۰۵

(ذهل) أذهل : ---- ١٠٠٧
(ذوق) أذوق : ---- ١٠٠٧
(ذو) أذوا: ---- ١٠١٠
(ذيب) أذيب : ---- ١٠١٣
(ذود) أذود: ---- ١٠١٣
(ذام) أذام : ---- ١٠١٤
باب الراء ---- ١٠١٥
(ربّ) أربّ : ---- ١٠١٥
(ربح) أربح : ---- ١٠٢٢
(ربص) أربص : ---- ١٠٢٣
(ربط) أربط: ---- ١٠٢٣
(ربع) أربع : ---- ١٠٢٥
(ربو) أربو: ---- ١٠٢٧
(رتع) أرتع : ---- ١٠٢٨
(رتق) أرتق : ---- ١٠٢٩
(رتل) أرتل : ---- ١٠٢٩
(رج) أرج : ---- ١٠٢٩
(رجز) أرجز: ---- ١٠٣٠
(رجس) أرجس : ---- ١٠٣١
(رجع) أرجع : ---- ١٠٣٤
(رجف) أرجف : ---- ١٠٤١
(رجل) أرجل : ---- ١٠٤٢
(رجم) أرجم : ---- ١٠٤٤
(رجا) أرجا: ---- ١٠٤٦
(رحب) أرحب : ---- ١٠٤٧
(رحق) أرحق : ---- ١٠٤٨

(رحل) [رحل : ---- ۱۰۴۸
(رحم) [رحم : ---- ۱۰۴۹
(رخاء) [رخاء]: ---- ۱۰۵۱
(رد) [رد]: ---- ۱۰۵۱
(ردف) [ردف : ---- ۱۰۵۸
(ردم) [ردم : ---- ۱۰۵۹
(ردأ) [ردأ]: ---- ۱۰۵۹
(رذل) [رذل : ---- ۱۰۶۱
(رزق) [رزق : ---- ۱۰۶۱
(رسّ) [رسّ : ---- ۱۰۶۳
(رسخ) [رسخ : ---- ۱۰۶۴
(رسل) [رسل : ---- ۱۰۶۸
(رسا) [رسا]: ---- ۱۰۷۵
(رشد) [رشد]: ---- ۱۰۷۷
(رص) [رص : ---- ۱۰۷۸
(رصد) [رصد]: ---- ۱۰۷۸
(رضع) [رضع : ---- ۱۰۷۹
(رضی) [رضی : ---- ۱۰۸۰
(رطب) [رطب : ---- ۱۰۸۱
(رعب) [رعب : ---- ۱۰۸۲
(رعد) [رعد]: ---- ۱۰۸۳
(رعی) [رعی : ---- ۱۰۸۳
(رعن) [رعن : ---- ۱۰۸۸
(رغب) [رغب : ---- ۱۰۸۹
(رغد) [رغد]: ---- ۱۰۹۱
(رغم) [رغم : ---- ۱۰۹۲

(رف) أرف : ---- ۱۰۹۳
(رفت) أرفت : ---- ۱۰۹۵
(رفث) أرفث : ---- ۱۰۹۵
(رفد) أرفد: ---- ۱۰۹۷
(رفع) أرفع : ---- ۱۰۹۹
(رق) أرق : ---- ۱۱۰۴
(رقب) أرقب : ---- ۱۱۰۶
(رقد) أرقد: ---- ۱۱۱۰
(رقم) أرقم : ---- ۱۱۱۰
(رقی) أرقی : ---- ۱۱۱۱
(رکب) أرکب : ---- ۱۱۱۴
(رکد) أرکد: ---- ۱۱۱۵
(رکز) أرکز: ---- ۱۱۱۵
(رکس) أرکس : ---- ۱۱۱۶
(رکض) أرکض : ---- ۱۱۱۶
(رکع) أرکع : ---- ۱۱۱۷
(رکم) أرکم : ---- ۱۱۱۷
(رکن) أرکن : ---- ۱۱۱۹
(رم) أرم : ---- ۱۱۲۰
(رمح) أرمح : ---- ۱۱۲۲
(رمد) أرمد: ---- ۱۱۲۲
(رمز) أرمز: ---- ۱۱۲۳
(رمض) أرمض : ---- ۱۱۲۳
(رمی) أرمی : ---- ۱۱۲۳
(رهب) أرهب : ---- ۱۱۲۵
(رهط) أرهط: ---- ۱۱۲۶

(رهق) [رهق : ---- ۱۱۲۷
(رهن) [رهن : ---- ۱۱۲۷
(رهو) [رهو]: ---- ۱۱۲۸
(ریب) [ریب : ---- ۱۱۲۹
.(روح) [روح : ---- ۱۱۳۲
(رود) [رود]: ---- ۱۱۳۶
(رأس) [رأس : ---- ۱۱۳۸
(ریش) [ریش : ---- ۱۱۳۹
(روض) [روض : ---- ۱۱۳۹
(ریع) [ریع : ---- ۱۱۴۱
(روع) [روع : ---- ۱۱۴۲
(الرّوغ) [الرّوغ : ---- ۱۱۴۲
(رأف) [رأف : ---- ۱۱۴۳
(روم) [روم : ---- ۱۱۴۳
(رین) [رین : ---- ۱۱۴۴
(رأی) [رأی : ---- ۱۱۴۴
(روی) [روی : ---- ۱۱۵۱
«کتاب الزّاء» ---- ۱۱۵۳
(زبد) [زبد] ---- ۱۱۵۳
.(زبر) [زبر] ---- ۱۱۵۴
(زج) [زج] ---- ۱۱۵۵
(زجر) [زجر] ---- ۱۱۵۶
(زجا) [زجا] ---- ۱۱۵۷
(زحزح) [زحزح] ---- ۱۱۵۷
(زحف) [زحف] ---- ۱۱۵۸
(زخرف) [زخرف] ---- ۱۱۵۸

.(زرب) [ازرب] ---- ۱۱۵۹
(زرع) [ازرع] ---- ۱۱۵۹
(زرق) [ازرق] ---- ۱۱۶۰
(زری) [ازری] ---- ۱۱۶۰
(زعق) [ازعق] ---- ۱۱۶۱
(زعم) [ازعم] ---- ۱۱۶۱
.(زفّ) [ازفّ] ---- ۱۱۶۵
(زفر) [ازفر] ---- ۱۱۶۵
.(زقم) [ازقم] ---- ۱۱۶۶
(زکا) [ازکا] ---- ۱۱۶۶
(زلّ) [ازلّ] ---- ۱۱۷۳
(زلف) [ازلف] ---- ۱۱۷۴
.(زلق) [ازلق] ---- ۱۱۷۸
(زمر) [ازمر] ---- ۱۱۸۰
(زمل) [ازمل] ---- ۱۱۸۰
(زنم) [ازنم] ---- ۱۱۸۰
(زنا) [ازنا] ---- ۱۱۸۱
(زهد «۱») [ازهد] ---- ۱۱۸۲
(زهق) [ازهق] ---- ۱۱۸۴
(زوج) [ازوج] ---- ۱۱۸۵
(زاد) [ازاد] ---- ۱۱۸۷
(زور) [ازور] ---- ۱۱۸۹
.(زیغ) [ازیغ] ---- ۱۱۹۳
(زال) [ازال] ---- ۱۱۹۵
(زین) [ازین] ---- ۱۱۹۸
«کتاب السین» ---- ۱۲۰۱

(سبب) [سبب] ---- ۱۲۰۱
(سبت) [سبت] ---- ۱۲۰۶
(سبح) [سبح] ---- ۱۲۰۷
(سبخ) [سبخ] ---- ۱۲۱۱
(سبط) [سبط] ---- ۱۲۱۱
(سبع) [سبع] ---- ۱۲۱۲
(سبغ) [سبغ] ---- ۱۲۱۳
.(سبق) [سبق] ---- ۱۲۱۴
(سبل) [سبل] ---- ۱۲۱۴
(سبأ) [سبأ] ---- ۱۲۱۶
(ست) [ست] ---- ۱۲۱۶
(سجد) [سجد] ---- ۱۲۱۸
.(سجر) [سجر] ---- ۱۲۲۲
.(سجل) [سجل] ---- ۱۲۲۳
.(سجن) [سجن] ---- ۱۲۲۵
(سجی) [سجی] ---- ۱۲۲۵
(سحب) [سحب] ---- ۱۲۲۶
.(سحت) [سحت] ---- ۱۲۲۷
(سحر) [سحر] ---- ۱۲۲۹
(سحق) [سحق] ---- ۱۲۳۴
(سحل) [سحل] ---- ۱۲۳۶
(سخر) [سخر] ---- ۱۲۳۶
(التّخط) [التّخط] ---- ۱۲۳۸
(سد) [سد] ---- ۱۲۳۸
(سدر) [سدر] ---- ۱۲۳۹
(سدس) [سدس] ---- ۱۲۴۰

(سرر) [سرر] ---- ۱۲۴۱
(سرب) [سرب] ---- ۱۲۴۵
(سربل) [سربل] ---- ۱۲۴۶
(سرج) [سرج] ---- ۱۲۴۷
(سرح) [سرح] ---- ۱۲۴۷
(سرد) [سرد] ---- ۱۲۴۸
(سردق) [سردق] ---- ۱۲۴۹
(سرط) [سرط] ---- ۱۲۴۹
(سرع) [سرع] ---- ۱۲۵۰
(سرف) [سرف] ---- ۱۲۵۱
(سرق) [سرق] ---- ۱۲۵۴
(سرمد) [سرمد] ---- ۱۲۵۵
(سری) [سری] ---- ۱۲۵۵
(سطح) [سطح] ---- ۱۲۵۷
(سطر) [سطر] ---- ۱۲۵۸
(سطا) [سطا] ---- ۱۲۶۱
(سعد) [سعد] ---- ۱۲۶۲
(سعر) [سعر] ---- ۱۲۶۳
(سعی) [سعی] ---- ۱۲۶۴
(سغب) [سغب] ---- ۱۲۶۵
(سفر) [سفر] ---- ۱۲۶۷
(سفع) [سفع] ---- ۱۲۶۸
(سفک) [سفک] ---- ۱۲۶۹
(سفل) [سفل] ---- ۱۲۶۹
(سفن) [سفن] ---- ۱۲۷۰
(سفه) [سفه] ---- ۱۲۷۰

(سقر) [سقر] ---- ۱۲۷۱
(سقط) [سقط] ---- ۱۲۷۲
(سقف) [سقف] ---- ۱۲۷۴
(سقم) [سقم] ---- ۱۲۷۴
(سقی) [سقی] ---- ۱۲۷۴
(سکب) [سکب] ---- ۱۲۷۵
(سکت) [سکت] ---- ۱۲۷۶
(سکر) [سکر] ---- ۱۲۷۶
(سکن) [سکن] ---- ۱۲۷۹
(سل) [سل]. ---- ۱۲۸۲
(سلب) [سلب] ---- ۱۲۸۶
(سلح) [سلح] ---- ۱۲۸۸
(سلخ) [سلخ] ---- ۱۲۸۸
(سلط) [سلط] ---- ۱۲۸۹
(سلف) [سلف] ---- ۱۲۹۴
(سلق) [سلق] ---- ۱۲۹۵
(سلک) [سلک] ---- ۱۲۹۶
(سلم) [سلم] ---- ۱۲۹۷
(سلا) [سلا] ---- ۱۳۰۵
(سمم) [سمم]. ---- ۱۳۰۶
(سمد) [سمد] ---- ۱۳۰۶
(سمر) [سمر] ---- ۱۳۰۷
(سمع) [سمع] ---- ۱۳۰۸
(سمک) [سمک]. ---- ۱۳۱۳
(سمن) [سمن] ---- ۱۳۱۵
(سما) [سما]. ---- ۱۳۱۶

(سنن) [سنن] ---- ۱۳۱۹
(سنم) [سنم] ---- ۱۳۲۰
(سنا) [سنا] ---- ۱۳۲۰
(سنه) [سنه] ---- ۱۳۲۱
(سهر) [سهر] ---- ۱۳۲۲
(سهل) [سهل]. ---- ۱۳۲۳
(سهم) [سهم] ---- ۱۳۲۳
(سها) [سها] ---- ۱۳۲۵
(سیب) [سیب] ---- ۱۳۲۵
(ساح) [ساح]. ---- ۱۳۲۸
(سود) [سود] ---- ۱۳۳۰
(سار) [سار]. ---- ۱۳۳۲
(سور) [سور] ---- ۱۳۳۵
(سوط) [سوط] ---- ۱۳۳۷
(ساعه) [ساعه] ---- ۱۳۳۷
(ساغ) [ساغ] ---- ۱۳۳۹
(سوف) [سوف] ---- ۱۳۴۰
(ساق) [ساق] ---- ۱۳۴۱
(سول) [سول] ---- ۱۳۴۲
(سال) [سال] ---- ۱۳۴۳
(سأل) [سأل] ---- ۱۳۴۴
(سام) [سام] ---- ۱۳۴۵
(سأم) [سأم] ---- ۱۳۴۷
(سنین) [سنین] ---- ۱۳۴۷
(سوا) [سوا] ---- ۱۳۴۸
(سواء) [سواء] ---- ۱۳۵۵

«کتاب الشّین» ---------- ۱۳۵۸
(شبه) [شبه] ---------- ۱۳۵۸
.(شتت) [شتت] ---------- ۱۳۶۵
(شتا) [شتا] ---------- ۱۳۶۵
.(شجر) [شجر] ---------- ۱۳۶۶
.(شح) [شح] ---------- ۱۳۶۷
(شحم) [شحم] ---------- ۱۳۶۷
(شحن) [شحن] ---------- ۱۳۶۸
(شخص) [شخص] ---------- ۱۳۶۸
(شد) [شد] ---------- ۱۳۶۹
(شر) [شر] ---------- ۱۳۷۱
(شرب) [شرب] ---------- ۱۳۷۲
(شرح) [شرح] ---------- ۱۳۷۵
(شرد) [شرد] ---------- ۱۳۷۵
(شرذم) [شرذم] ---------- ۱۳۷۶
(شرط) [شرط] ---------- ۱۳۷۶
(شرع) [شرع] ---------- ۱۳۷۷
(شرق) [شرق] ---------- ۱۳۸۱
(شرک) [شرک] ---------- ۱۳۸۲
(شری) [شری] ---------- ۱۳۸۶
(شط) [شط] ---------- ۱۳۸۷
(شطر) [شطر] ---------- ۱۳۸۸
(شطن) [شطن] ---------- ۱۳۸۹
(شطا) [شطا] ---------- ۱۳۹۲
(شعب) [شعب] ---------- ۱۳۹۲
(شعر) [شعر] ---------- ۱۳۹۳

(شعف) [شعف] ---- ۱۳۹۸
.(شعل) [شعل] ---- ۱۳۹۹
(شغف) [شغف] ---- ۱۳۹۹
(شغل) [شغل] ---- ۱۳۹۹
(شفع) [شفع] ---- ۱۴۰۰
(شفق) [شفق] ---- ۱۴۰۲
(شفا) [شفا] ---- ۱۴۰۳
(شقّ) [شقّ] ---- ۱۴۰۴
(شقا) [شقا] ---- ۱۴۰۶
(شکک) [شکک] ---- ۱۴۰۷
(شکر) [شکر] ---- ۱۴۰۹
(شکس) [شکس] ---- ۱۴۱۰
.(شکل) [شکل] ---- ۱۴۱۱
(شکا) [شکا] ---- ۱۴۱۲
(شمت) [شمت] ---- ۱۴۱۳
(شمخ) [شمخ] ---- ۱۴۱۳
(شمأز) [شمأز] ---- ۱۴۱۴
(شمس) [شمس] ---- ۱۴۱۴
(شمل) [شمل] ---- ۱۴۱۴
(شنا) [شنا] ---- ۱۴۱۶
(شهب) [شهب] ---- ۱۴۱۶
(شهد) [شهد] ---- ۱۴۱۷
(شهر) [شهر] ---- ۱۴۲۵
(شهق) [شهق] ---- ۱۴۲۵
(شها) [شها] ---- ۱۴۲۷
(شوب) [شوب] ---- ۱۴۲۸

(شیب) [شیب] ---- ۱۴۲۹
(شیخ) [شیخ] ---- ۱۴۲۹
(شید) [شید] ---- ۱۴۲۹
(شور) [شور] ---- ۱۴۲۹
(شیط) [شیط] ---- ۱۴۳۰
(شوظ) [شوظ] ---- ۱۴۳۰
(شیع) [شیع] ---- ۱۴۳۰
.(شوک) [شوک] ---- ۱۴۳۲
(شأن) [شأن] ---- ۱۴۳۲
(شوی) [شوی] ---- ۱۴۳۲
(شی ء) [شی ء] ---- ۱۴۳۳
(شیه) [شیه] ---- ۱۴۳۷
(باب ص) ---- ۱۴۳۸
(صبب) [صبب] ---- ۱۴۳۸
(صبح) [صبح] ---- ۱۴۳۹
(صبر) [صبر] ---- ۱۴۴۰
(صبغ) [صبغ] ---- ۱۴۴۲
(صبا) [صبا] ---- ۱۴۴۳
(صحب) [صحب] ---- ۱۴۴۴
(صحف) [صحف] ---- ۱۴۴۷
(صخ) [صخ] ---- ۱۴۴۸
(صخر) [صخر] ---- ۱۴۴۸
(صدد) [صدد] ---- ۱۴۴۸
(صدر) [صدر] ---- ۱۴۴۹
(صدع) [صدع] ---- ۱۴۵۲
(صدف) [صدف] ---- ۱۴۵۳

(صدق) [صدق] ---- ۱۴۵۳
(صدی) [صدی] ---- ۱۴۶۱
(صر) [صر] ---- ۱۴۶۳
(صرح) [صرح] ---- ۱۴۶۶
(صرف) [صرف] ---- ۱۴۶۶
صرفان ---- ۱۴۶۸
(الصّرم) [الصّرم] ---- ۱۴۶۸
(صراط) [صراط] ---- ۱۴۷۰
(صطر) [صطر] ---- ۱۴۷۲
(صرع) [صرع] ---- ۱۴۷۴
(صعد) [صعد] ---- ۱۴۷۵
(صعر) [صعر] ---- ۱۴۷۶
(صعق) [صعق] ---- ۱۴۷۷
(صغر) [صغر] ---- ۱۴۷۷
(صغا) [صغا]. ---- ۱۴۸۰
(صف) [صف] ---- ۱۴۸۰
(صفح) [صفح] ---- ۱۴۸۲
(صفد) [صفد] ---- ۱۴۸۳
(صفر) [صفر] ---- ۱۴۸۳
(صفن) [صفن] ---- ۱۴۸۴
(صفو) [صفو]. ---- ۱۴۸۵
(صلل) [صلل] ---- ۱۴۹۰
(صلب) [صلب] ---- ۱۴۹۰
(صلح) [صلح] ---- ۱۴۹۲
(صلد) [صلد] ---- ۱۴۹۳
(صلا) [صلا] ---- ۱۴۹۳

(صمم) [صمم] ---- ۱۵۰۰
(صمد) [صمد] ---- ۱۵۰۱
(صمع) [صمع] ---- ۱۵۰۲
(صنع) [صنع] ---- ۱۵۰۲
(صنم) [صنم] ---- ۱۵۰۳
(صنو) [صنو] ---- ۱۵۰۶
(صهر) [صهر] ---- ۱۵۰۶
(صوب) [صوب] ---- ۱۵۰۸
.(صوت) [صوت] ---- ۱۵۱۱
(صاح) [صاح] ---- ۱۵۱۲
(صید) [صید] ---- ۱۵۱۳
(صور) [صور] ---- ۱۵۱۴
(صیر) [صیر] ---- ۱۵۱۶
(صاع) [صاع] ---- ۱۵۱۶
(صوغ) [صوغ] ---- ۱۵۱۷
(صوف) [صوف] ---- ۱۵۱۷
(صیف) [صیف] ---- ۱۵۱۸
(صوم) [صوم] ---- ۱۵۱۸
(صیص) [صیص] ---- ۱۵۱۹
کتاب (ض) ---- ۱۵۲۰
(ضبح) [ضبح] ---- ۱۵۲۰
(ضحک) [ضحک] ---- ۱۵۲۰
(ضحی) [ضحی] ---- ۱۵۲۳
(ضد) [ضد] ---- ۱۵۲۴
(ضر) [ضر] ---- ۱۵۲۵
(ضرب) [ضرب] ---- ۱۵۳۳

(ضرع) [اضرع] ---- ۱۵۳۶
(ضعف) [اضعف] ---- ۱۵۳۷
(ضغث) [اضغث] ---- ۱۵۴۶
(ضغن) [اضغن] ---- ۱۵۴۶
(ضُلّ) [اُضُلّ] ---- ۱۵۴۷
(ضم) [اضم] ---- ۱۵۵۲
(ضمر) [اضمر] ---- ۱۵۵۲
(ضن) [اضن] ---- ۱۵۵۳
(ضنک) [اضنک] ---- ۱۵۵۵
(ضاهی) [اضاهی] ---- ۱۵۵۵
(ضیر) [اضیر] ---- ۱۵۵۵
(ضیز) [اضیز] ---- ۱۵۵۷
(ضیع) [اضیع] ---- ۱۵۵۷
(ضیف) [اضیف]. ---- ۱۵۵۸
(ضیق) [اضیق] ---- ۱۵۵۹
(ضان) [اضان] ---- ۱۵۶۰
(ضوأ) [اضوأ] ---- ۱۵۶۰
باب (الطاء) ---- ۱۵۶۱
(طبع) [اطبع] ---- ۱۵۶۱
(طبق) [اطبق]. ---- ۱۵۶۵
(طحا) [اطحا] ---- ۱۵۶۶
(طرح) [اطرح] ---- ۱۵۶۸
(طرد) [اطرد] ---- ۱۵۶۸
(طرف) [اطرف] ---- ۱۵۶۹
(طرق) [اطرق]. ---- ۱۵۷۱
(طری) [اطری] ---- ۱۵۷۳

(طس) [طس] ---- ۱۵۷۳
(طعم) [طعم] ---- ۱۵۷۳
(طعن) [طعن] ---- ۱۵۸۰
(طغی) [طغی] ---- ۱۵۸۱
(طف) [طف] ---- ۱۵۸۵
(طفق) [طفق] ---- ۱۵۸۶
(طفل) [طفل] ---- ۱۵۸۶
(طلل) [طلل] ---- ۱۵۸۷
(طفی) [طفی] ---- ۱۵۸۸
(طلب) [طلب] ---- ۱۵۸۸
(طلت) [طلت] ---- ۱۵۸۹
(طلح) [طلح] ---- ۱۵۸۹
(طلع) [طلع]. ---- ۱۵۹۰
(طلق) [طلق] ---- ۱۵۹۲
(طم) [طم] ---- ۱۵۹۴
(طمث) [طمث] ---- ۱۵۹۴
(طمس) [طمس] ---- ۱۵۹۵
(طمع) [طمع] ---- ۱۵۹۶
(طمن) [طمن] ---- ۱۵۹۶
(طهر) [طهر] ---- ۱۵۹۸
(طیب) [طیب] ---- ۱۶۰۳
(طور) [طور] ---- ۱۶۰۶
(طیر) [طیر] ---- ۱۶۰۷
(طوع) [طوع] ---- ۱۶۰۹
(طوف) [طوف] ---- ۱۶۱۲
(طوق) [طوق] ---- ۱۶۱۶

(طول) [طول] ---- ۱۶۱۸
(طین) [طین] ---- ۱۶۱۸
(طوی) [طوی] ---- ۱۶۱۹
«باب ظاء» ---- ۱۶۲۲
(ظعن) [ظعن] ---- ۱۶۲۲
(ظفر) [ظفر] ---- ۱۶۲۲
(ظلل) [ظلل] ---- ۱۶۲۳
.(ظلم) [ظلم] ---- ۱۶۲۸
(ظمأ) [ظمأ] ---- ۱۶۳۲
(ظنّ) [ظنّ] ---- ۱۶۳۲
(ظهر) [ظهر] ---- ۱۶۳۵
«باب عین» ---- ۱۶۴۱
(عبد) [عبد] ---- ۱۶۴۱
(عبث) [عبث] ---- ۱۶۴۵
(عبر) [عبر] ---- ۱۶۴۵
(عبس) [عبس] ---- ۱۶۴۷
(عبقر) [عبق] ---- ۱۶۴۷
(عبا) [عبا] ---- ۱۶۴۷
(العَتَب) [العَتَب] ---- ۱۶۴۸
(عتد) [عتد] ---- ۱۶۴۹
(عتق) [عتق] ---- ۱۶۴۹
(عتل) [عتل] ---- ۱۶۵۰
(عتا) [عتا]. ---- ۱۶۵۱
(عثر) [عثر] ---- ۱۶۵۱
(عثی) [عثی]. ---- ۱۶۵۲
(عجب) [عجب] ---- ۱۶۵۲

(عجز) [عجز] ---- ۱۶۵۴
(عجف) [عجف] ---- ۱۶۵۶
(عجل) [عجل] ---- ۱۶۵۶
(عجم) [عجم] ---- ۱۶۵۸
(عدّ) [عدّ] ---- ۱۶۶۰
(عدس) [عدس] ---- ۱۶۶۳
(عدل) [عدل] ---- ۱۶۶۴
(عدن) [عدن] ---- ۱۶۷۰
(عدا) [عدا] ---- ۱۶۷۰
(عذب) [عذب] ---- ۱۶۷۴
(عذر) [عذر] ---- ۱۶۷۵
(عرّ) [عرّ] ---- ۱۶۷۷
(عرب) [عرب] ---- ۱۶۷۷
(عرج) [عرج] ---- ۱۶۸۱
(عرجن) [عرجن] ---- ۱۶۸۲
(عرش) [عرش] ---- ۱۶۸۲
(عرض) [عرض] ---- ۱۶۸۶
(عرف) [عرف] ---- ۱۶۹۰
(عرم) [عرم] ---- ۱۶۹۴
(عری) [عری] ---- ۱۶۹۴
(عزّ) [عزّ] ---- ۱۶۹۶
(عزب) [عزب] ---- ۱۷۰۲
(عزر) [عزر] ---- ۱۷۰۴
(عزل) [عزل] ---- ۱۷۰۵
(عزم) [عزم] ---- ۱۷۰۷
(عزا) [عزا] ---- ۱۷۰۸

(عسعس) [عسعس] ---- ۱۷۰۸
(عسر) [عسر] ---- ۱۷۰۹
(عسل) [عسل] ---- ۱۷۰۹
(عسی) [عسی] ---- ۱۷۱۰
(عشر) [عشر] ---- ۱۷۱۱
(عشاء) [عشاء] ---- ۱۷۱۲
(عصب) [عصب] ---- ۱۷۱۳
(عصر) [عصر] ---- ۱۷۱۸
(عصف) [عصف] ---- ۱۷۱۹
(عصم) [عصم] ---- ۱۷۲۰
(عصا) [عصا] ---- ۱۷۲۱
(عضّ) [عضّ] ---- ۱۷۲۳
(عضد) [عضد] ---- ۱۷۲۵
(عضل) [عضل] ---- ۱۷۲۵
(عضه) [عضه] ---- ۱۷۲۷
(عطف) [عطف] ---- ۱۷۳۰
(عطل) [عطل] ---- ۱۷۳۱
(عطا) [عطا] ---- ۱۷۳۱
(عظم) [عظم] ---- ۱۷۳۲
(عف) [عف] ---- ۱۷۳۳
(عفر) [عفر] ---- ۱۷۳۳
(عفا) [عفا] ---- ۱۷۳۴
(عقب) [عقب] ---- ۱۷۳۷
(عقد) [عقد] ---- ۱۷۴۱
(عقر) [عقر] ---- ۱۷۴۲
(عقل) [عقل] ---- ۱۷۴۵

(عقم) [عقم] ---- ۱۷۴۷
(عکف) [عکف] ---- ۱۷۴۸
(علق) [علق] ---- ۱۷۴۹
(علم) [علم] ---- ۱۷۵۰
(علن) [علن] ---- ۱۷۵۷
(علا) [علا] ---- ۱۷۵۸
(عمّ) [عمّ] ---- ۱۷۶۲
(عمد) [عمد] ---- ۱۷۶۳
(عمر) [عمر] ---- ۱۷۶۵
(عمق) [عمق] ---- ۱۷۶۷
(عمل) [عمل] ---- ۱۷۶۷
(عمه) [عمه] ---- ۱۷۶۸
(عمی) [عمی] ---- ۱۷۶۹
(عن) [عن] ---- ۱۷۷۱
(عنب) [عنب] ---- ۱۷۷۲
(عنت) [عنت] ---- ۱۷۷۲
(عند) [عند] ---- ۱۷۷۳
(عنق) [عنق] ---- ۱۷۷۴
(عنا) [عنا] ---- ۱۷۷۷
(عهد) [عهد] ---- ۱۷۷۸
(عهن) [عهن] ---- ۱۷۸۰
(عاب) [عاب] ---- ۱۷۸۱
(عوج) [عوج] ---- ۱۷۸۱
(عود) [عود] ---- ۱۷۸۲
(عور) [عور] ---- ۱۷۸۸
(عیر) [عیر] ---- ۱۷۸۹

(عیس) [عیس] ---- ۱۷۹۰
(عیش) [عیش] ---- ۱۷۹۰
(عوق) [عوق] ---- ۱۷۹۱
(عول) [عول] ---- ۱۷۹۱
(عیل) [عیل] ---- ۱۷۹۲
(عوم) [عوم] ---- ۱۷۹۳
(عون) [عون] ---- ۱۷۹۴
(عین) [عین] ---- ۱۷۹۶
(عیی) [عیی] ---- ۱۷۹۹
«باب غین» ---- ۱۸۰۱
((غبر) [غبر] ---- ۱۸۰۱
(غبن) [غبن] ---- ۱۸۰۳
(غثا) [غثا] ---- ۱۸۰۴
(غدر) [غدر] ---- ۱۸۰۵
(غدق) [غدق] ---- ۱۸۰۷
.(غدا) [غدا] ---- ۱۸۰۸
(غرر) [غرر] ---- ۱۸۰۸
.(غرب) [غرب] ---- ۱۸۱۲
.(غرض) [غرض] ---- ۱۸۱۴
(غرف) [غرف] ---- ۱۸۱۴
(غرق) [غرق] ---- ۱۸۱۵
(غرم) [غرم] ---- ۱۸۱۶
(غزل) [غزل] ---- ۱۸۱۷
(غزا) [غزا] ---- ۱۸۱۷
(غسق) [غسق] ---- ۱۸۱۸
(غسل) [غسل] ---- ۱۸۱۸

(غشی) [غشی] ---- ۱۸۱۹
(غصّ) [غصّ] ---- ۱۸۲۱
(غضّ) [غضّ] ---- ۱۸۲۱
(غضب) [غضب] ---- ۱۸۲۲
(غطش) [غطش] ---- ۱۸۲۲
(غطا) [غطا] ---- ۱۸۲۳
(غفر) [غفر] ---- ۱۸۲۳
(غفل) [غفل] ---- ۱۸۲۵
(غل) [غل] ---- ۱۸۲۶
(غلب) [غلب] ---- ۱۸۳۲
(غلظ) [غلظ] ---- ۱۸۳۳
(غلف) [غلف]. ---- ۱۸۳۴
(غلق) [غلق] ---- ۱۸۳۴
(غلم) [غلم] ---- ۱۸۳۵
(غلا) [غلا] ---- ۱۸۳۶
(غم) [غم]. ---- ۱۸۳۷
(غمر) [غمر] ---- ۱۸۳۷
(غمز) [غمز] ---- ۱۸۳۸
(غمض) [غمض] ---- ۱۸۳۹
(غنم) [غنم] ---- ۱۸۳۹
(غنی) [غنی] ---- ۱۸۴۱
(غیب) [غیب] ---- ۱۸۴۶
(غوث) [غوث] ---- ۱۸۵۱
(غور) [غور] ---- ۱۸۵۲
(غیر) [غیر] ---- ۱۸۵۴
(غوص) [غوص] ---- ۱۸۵۷

(غیظ) [غیظ] ---- ۱۸۵۸
(غول) [غول] ---- ۱۸۵۸
(غوی) [غوی] ---- ۱۸۵۸
جلد ۳ ---- ۱۸۶۱
مشخصات کتاب ---- ۱۸۶۱
اشاره ---- ۱۸۶۲
پیام تاریخی راهیان پیکار مقدس امروز ایران به آیندگان و وارثان خویش ---- ۱۸۶۶
تاثیر آیات قرآنی در اندیشه شعرای افریقائی و انقلاباتشان ---- ۱۸۷۵
اعجاز قرآن و پیش گوئیهای آن ---- ۱۸۷۸
تحدی قرآن و ناتوانی انسان ---- ۱۸۸۲
اشاره ---- ۱۸۸۲
[مؤلفین این عرصه] ---- ۱۸۸۳
جاحظ نخستین دانشمندی است که کتابی بنام- (الاحتجاج لنظم القرآن و غریب تألیفه و بدیع ترکیبه) نوشته است ---- ۱۸۸۳
پس از جاحظ ---- ۱۸۸۴
۱- عبد اللّه بن أبی داود سبحستانی ---- ۱۸۸۴
۲- أبو زید بلخی احمد بن سلیمان ---- ۱۸۸۴
۳- احمد بن علی معروف به ابن اخشید معتزلی ---- ۱۸۸۵
۴- نخستین کتابی که شامل عنوان- اعجاز- باشد کتابی است از محمّد بن یزید واسطی معتزلی ---- ۱۸۸۵
[اما قرن چهارم] ---- ۱۸۸۵
اول- اعجاز القرآن- از علی بن عیسی رمانی ---- ۱۸۸۵
اشاره ---- ۱۸۸۵
محتوای اعجاز قرآن رمانی هفت بخش است. ---- ۱۸۸۶
دوم: أبو سلیمان احمد بن محمّد بن ابراهیم خطّابی بستی ---- ۱۸۸۷
سوم: محمّد بن طیّب بن محمّد بن جعفر بن قاسم معروف بابو بکر باقلانی است ---- ۱۸۹۱
چهارم: عبد القاهر جرجانی است ---- ۱۸۹۴
پنجم: محمّد بن محمّد بن عبد السلام ملقب به شیخ مفید ---- ۱۸۹۵

[عصر حاضر] ---- ۱۸۹۵
ششم: سید هبه الدین شهرستانی ---- ۱۸۹۵
اشاره ---- ۱۸۹۵
بخش سوم اعجاز یا پیش گوئی های سیاسی اجتماعی قرآن ---- ۱۹۰۰
(کدام یک از اصولی که در باره اعجاز بر شمردیم مهم تر است) ---- ۱۹۰۴
کتاب الفاء) ---- ۱۹۰۸
((فتح) [فتح] ---- ۱۹۰۸
فاتحه الکتاب ---- ۱۹۰۹
(فَتر) [فَتر] ---- ۱۹۱۳
(فتق) [فتق] ---- ۱۹۱۴
(فتل) [فتل] ---- ۱۹۱۶
(فتن) [فتن] ---- ۱۹۱۶
(فَتَی) [فَتَی] ---- ۱۹۲۱
(فَتِی ءَ) [فَتِی ءَ] ---- ۱۹۲۳
(فجج) [فجج] ---- ۱۹۲۳
(فجر) [فجر] ---- ۱۹۲۴
(فجا) [فجا] ---- ۱۹۲۶
(فحش) [فحش] ---- ۱۹۲۶
(فخر) [فخر] ---- ۱۹۲۹
(فدی) [فدی] ---- ۱۹۳۱
(فر) [فر] ---- ۱۹۳۳
(فرت) [فرت] ---- ۱۹۳۴
(فرث) [فرث] ---- ۱۹۳۴
(فرج) [فرج] ---- ۱۹۳۶
(فرح) [فرح] ---- ۱۹۳۹
(فرد) [فرد] ---- ۱۹۴۰

(فرش) [أفرش] ---- ۱۹۴۱
(فرض) [أفرض] ---- ۱۹۴۴
(فرط) [أفرط] ---- ۱۹۴۹
(فرع) [أفرع] ---- ۱۹۵۰
(فرغ) [أفرغ] ---- ۱۹۵۲
(فرق) [أفرق] ---- ۱۹۵۳
(فره) [أفره] ---- ۱۹۵۹
(فری) [أفری] ---- ۱۹۵۹
(فز) [أفز] ---- ۱۹۶۰
(فزع) [أفزع] ---- ۱۹۶۱
(فسح) [أفسح] ---- ۱۹۶۲
(فسد) [أفسد] ---- ۱۹۶۳
(فسر) [أفسر] ---- ۱۹۶۵
(فسق) [أفسق] ---- ۱۹۶۶
(فشل) [أفشل] ---- ۱۹۷۰
(فصح) [أفصح] ---- ۱۹۷۱
(فصل) [أفصل] ---- ۱۹۷۲
(فض) [أفض] ---- ۱۹۷۴
(فضل) [أفضل] ---- ۱۹۷۶
(فضأ) [أفضأ] ---- ۱۹۷۹
(فَطر) [أفَطر] ---- ۱۹۸۰
(فَظّ) [أفَظّ] ---- ۱۹۸۲
(فعل) [أفعل] ---- ۱۹۸۳
(فقد) [أفقد] ---- ۱۹۸۶
(فقر) [أفقر] ---- ۱۹۸۶
(فقع) [أفقع] ---- ۱۹۹۰

(فقه) [فقه] ---- ١٩٩١
(فَكَكْ) [فَكَكْ] ---- ١٩٩٣
(فكر) [فكر] ---- ١٩٩٥
(فَكَهَ) [فَكَهَ] ---- ١٩٩٧
(فلح) [فلح] ---- ١٩٩٩
(فلق) [فلق] ---- ٢٠٠٣
(فلک) [فلک] ---- ٢٠٠٥
(فلن) [فلن] ---- ٢٠٠٦
(فنن) [فنن] ---- ٢٠٠٦
(فند) [فند] ---- ٢٠٠٧
(فهم) [فهم] ---- ٢٠٠٧
(فوت) [فوت] ---- ٢٠٠٨
(فوج) [فوج] ---- ٢٠٠٩
(فأد) [فأد] ---- ٢٠١٠
(فور) [فور] ---- ٢٠١١
(فوز) [فوز] ---- ٢٠١٢
(فوض) [فوض] ---- ٢٠١٤
(فيض) [فيض] ---- ٢٠١٤
(فوق) [فوق] ---- ٢٠١٦
(فيل) [فيل] ---- ٢٠١٩
(فوم) [فوم] ---- ٢٠٢٠
(فوه) [فوه] ---- ٢٠٢١
(فيا) [فيا] ---- ٢٠٢٢
كتاب القاف ---- ٢٠٢٦
((قبح) [قبح] ---- ٢٠٢٦
(قبر) [قبر] ---- ٢٠٢٧

(قبس) [قبس] ---- ۲۰۲۸
(قبص) [قبص] ---- ۲۰۲۹
(قبض) [قبض] ---- ۲۰۲۹
(قَبْل) [قَبْل] ---- ۲۰۳۲
(قتر) [قتر] ---- ۲۰۳۸
(قتل) [قتل] ---- ۲۰۴۰
(قحم) [قحم] ---- ۲۰۴۴
(قدد) [قدد] ---- ۲۰۴۵
(قدر) [قدر] ---- ۲۰۴۸
(قدس) [قدس] ---- ۲۰۵۶
(قَدَمْ) [قَدَمْ] ---- ۲۰۵۹
(قذف) [قذف] ---- ۲۰۶۲
(قر) [قر] ---- ۲۰۶۳
(قرب) [قرب] ---- ۲۰۶۹
(قرح) [قرح] ---- ۲۰۷۹
(قرد) [قرد] ---- ۲۰۸۱
(قرطس) [قرطس] ---- ۲۰۸۲
(قرض) [قرض] ---- ۲۰۸۳
(قرع) [قرع] ---- ۲۰۸۴
(قرف) [قرف] ---- ۲۰۸۴
(قرن) [قرن] ---- ۲۰۸۶
(قرأ) [قرأ] ---- ۲۰۹۱
(قری) [قری] ---- ۲۰۹۵
(قسس) [قسس] ---- ۲۰۹۷
(قسر) [قسر] ---- ۲۰۹۹
(قسط) [قسط] ---- ۲۱۰۰

(قسم) [قسم] ---- ۲۱۰۲
(قسو) [قسو] ---- ۲۱۰۵
(قشعر) [قشعر] ---- ۲۱۰۶
(قصص) [قصص] ---- ۲۱۰۶
(قصد) [قصد] ---- ۲۱۰۹
(قصر) [قصر] ---- ۲۱۱۲
(قصف:) [قصف] ---- ۲۱۱۵
(قصم) [قصم] ---- ۲۱۱۶
(قصی) [قصی] ---- ۲۱۱۷
(قض) [قض] ---- ۲۱۱۸
(قَضْب) [قَضْب] ---- ۲۱۱۹
(قضی) [قضی] ---- ۲۱۲۰
(قط) [قط] ---- ۲۱۲۷
(قطر) [قطر] ---- ۲۱۲۹
(قطع) [قطع] ---- ۲۱۳۱
(قَطْف) [قَطْف] ---- ۲۱۳۵
(قطمر) [قطمر] ---- ۲۱۳۷
(قطن) [قطن] ---- ۲۱۳۷
(قعد) [قعد] ---- ۲۱۳۸
(قعر) [قعر] ---- ۲۱۴۱
(قفل) [قفل] ---- ۲۱۴۲
(قفا) [قفا] ---- ۲۱۴۳
(قل) [قل] ---- ۲۱۴۵
(قلب) [قلب] ---- ۲۱۴۹
(قَلَمْ) [قَلَمْ] ---- ۲۱۵۴
(الْقِلْی) [الْقِلْی] ---- ۲۱۵۷

(قَمْحْ) [قَمْحْ] ---- ٢١٥٨
(قمر) [قمر] ---- ٢١٥٩
(قمص) [قمص] ---- ٢١٦١
(قمطر) [قمطر] ---- ٢١٦١
(قَمْغْ) [قَمْغْ] ---- ٢١٦٢
(قمل) [قمل] ---- ٢١٦٢
(قنت) [قنت] ---- ٢١٦٣
(قنط) [قنط] ---- ٢١٦٤
(قنع) [قنع] ---- ٢١٦٦
(قَنَىْ) [قَنَىْ] ---- ٢١٦٨
(قنو) [قنو] ---- ٢١٦٩
(قهر) [قهر] ---- ٢١٧٠
(قاب) [قاب] ---- ٢١٧١
(قوت) [قوت] ---- ٢١٧١
(قوس) [قوس] ---- ٢١٧٣
(قيض) [قيض] ---- ٢١٧٤
(قيع) [قيع] ---- ٢١٧٥
(قول) [قول] ---- ٢١٧٥
(قيل) [قيل] ---- ٢١٨١
(قوم) [قوم] ---- ٢١٨٢
أقوم آل حصن ام نساء ---- ٢١٩٢
(قوى) [قوى] ---- ٢١٩٣
كتاب الكاف ---- ٢١٩٨
((كَبْ) [كَبْ] ---- ٢١٩٨
(كَبَتَ) [كَبَتَ] ---- ٢١٩٩
(كَبَدَ) [كَبَدَ] ---- ٢٢٠٠

(کَبَرَ) [کَبَرَ] ---- ۲۲۰۱
(کَتَبَ) [کَتَبَ] ---- ۲۲۱۳
(کتم) [کتم] ---- ۲۲۲۴
(کثب) [کثب] ---- ۲۲۲۶
(کثر) [کثر] ---- ۲۲۲۶
جلد ۴ ---- ۲۲۲۸
مشخصات کتاب ---- ۲۲۲۸
ادامه کتاب الکاف ---- ۲۲۳۰
ادامه بحث کلمه ---- ۲۲۳۰
(کدح) کدح ---- ۲۲۳۱
(کدر) کدر ---- ۲۲۳۱
(کَدَیَ) کَدَیَ ---- ۲۲۳۲
(کذب) کذب ---- ۲۲۳۲
(کرّ) کرّ ---- ۲۲۳۷
(کرب) کرب ---- ۲۲۳۸
(کرس) کرس ---- ۲۲۳۹
(کَرَمْ) کَرَمْ ---- ۲۲۴۱
(کره) کره ---- ۲۲۴۴
(کسب) کسب ---- ۲۲۵۰
(کَسَفَ) کَسَفَ ---- ۲۲۵۳
(کسل) کسل ---- ۲۲۵۸
(کسا) کسا ---- ۲۲۵۸
(کشف) کشف ---- ۲۲۶۰
(کشط) کشط ---- ۲۲۶۱
(کظم) کظم ---- ۲۲۶۱
(کعب) کعب ---- ۲۲۶۲

(کف) کف ---- ۲۲۶۴
(کفت) کفت ---- ۲۲۶۷
(کَفَرَ) کَفَرَ ---- ۲۲۶۹
(کفل) کفل ---- ۲۲۸۱
(کفؤ) کفؤ ---- ۲۲۸۴
(کفی) کفی ---- ۲۲۸۵
(کل) کل ---- ۲۲۸۶
(کلب) کلب ---- ۲۲۹۰
(کلف) کلف ---- ۲۲۹۲
(کلم) کلم ---- ۲۲۹۵
(کلا) کلا ---- ۲۳۰۶
(کلا) کلا ---- ۲۳۰۷
(کلا) کلا ---- ۲۳۰۸
(کم) کم ---- ۲۳۰۹
(کمل) کمل ---- ۲۳۱۰
(کمه) کمه ---- ۲۳۱۲
(کن) کن ---- ۲۳۱۲
(کند) کند ---- ۲۳۱۴
(کنز) کنز ---- ۲۳۱۴
(کهف) کهف ---- ۲۳۱۶
(کهل) کهل ---- ۲۳۱۷
(کهن) کهن ---- ۲۳۱۷
(کوب) کوب ---- ۲۳۱۸
(کید) کید ---- ۲۳۱۹
(کور) کور ---- ۲۳۲۲
(کاس) کاس ---- ۲۳۲۲

(کیف) کیف ---- ۲۳۲۳
(کیل) کیل ---- ۲۳۲۵
(کان) کان ---- ۲۳۲۶
(کوی) کوی ---- ۲۳۳۰
(کی) کی ---- ۲۳۳۱
(کاف) کاف ---- ۲۳۳۲
کتاب اللام ---- ۲۳۳۴
((لب) لب ---- ۲۳۳۴
(لبث) لبث ---- ۲۳۳۶
(لبد) لبد ---- ۲۳۳۸
(لبس) لبس ---- ۲۳۳۹
(لبن) لبن ---- ۲۳۴۴
(لج) لج ---- ۲۳۴۶
(لحد) لحد ---- ۲۳۴۸
(لحف) لحف ---- ۲۳۵۲
(لحق) لحق ---- ۲۳۵۲
(لحم) لحم ---- ۲۳۵۳
(لحن) لحن ---- ۲۳۵۶
(لدد) لدد ---- ۲۳۵۸
(لدن) لدن ---- ۲۳۵۸
(لدی) لدی ---- ۲۳۵۹
(لزب) لزب ---- ۲۳۶۰
(لزم) لزم ---- ۲۳۶۰
(لسن) لسن ---- ۲۳۶۱
(لطف) لطف ---- ۲۳۶۲
(لظی) لظی ---- ۲۳۶۳

(لعب) لعب ---------- ۲۳۶۴
(لعن) لعن ---------- ۲۳۶۵
(لعل) لعل ---------- ۲۳۶۷
(لغب) لغب ---------- ۲۳۶۸
(لغا) لغا ---------- ۲۳۶۹
(لفف) لفف ---------- ۲۳۷۲
(لفت) لفت ---------- ۲۳۷۳
(لفح) لفح ---------- ۲۳۷۴
(لفظ) لفظ ---------- ۲۳۷۵
(لفی) لفی ---------- ۲۳۷۵
(لقب) لقب ---------- ۲۳۷۶
(لقح) لقح ---------- ۲۳۷۷
(لقف) لقف ---------- ۲۳۷۸
(لقمه) لقمه ---------- ۲۳۷۸
(لقی) لقی ---------- ۲۳۷۸
(لم) لم ---------- ۲۳۸۲
(لما) لما ---------- ۲۳۸۵
(لمح) لمح ---------- ۲۳۸۶
(لمز) لمز ---------- ۲۳۸۷
(لمس) لمس ---------- ۲۳۸۸
(لهب) لهب ---------- ۲۳۸۹
(لهث) لهث ---------- ۲۳۹۰
(لهم) لهم ---------- ۲۳۹۲
(لهی) لهی ---------- ۲۳۹۳
(لات) لات ---------- ۲۳۹۶
(لیت) لیت ---------- ۲۳۹۷

(لوح) لوح ---------- ۲۳۹۸
(لوذ) لوذ ---------- ۲۳۹۹
(لوط) لوط ---------- ۲۴۰۰
(لوم) لوم ---------- ۲۴۰۰
(ليل) ليل ---------- ۲۴۰۴
(لون) لون ---------- ۲۴۰۴
(لين) لين ---------- ۲۴۰۵
(لؤلؤ) لؤلؤ ---------- ۲۴۰۶
(لوى) لوى ---------- ۲۴۰۶
(لو) لو ---------- ۲۴۰۸
(لو لا) لو لا ---------- ۲۴۰۸
(لا) لا ---------- ۲۴۰۹
(لام) لام ---------- ۲۴۱۲
كتاب الميم ---------- ۲۴۲۰
((متع) متع ---------- ۲۴۲۰
(متن) متن ---------- ۲۴۲۳
(متى) متى ---------- ۲۴۲۴
(مثل) مثل ---------- ۲۴۲۴
(مجد) مجد ---------- ۲۴۳۲
(محص) محص ---------- ۲۴۳۳
(محق) محق ---------- ۲۴۳۴
(محل) محل ---------- ۲۴۳۵
(محن) محن ---------- ۲۴۳۵
(محو) محو ---------- ۲۴۳۷
(مخر) مخر ---------- ۲۴۳۸
(مد) مد ---------- ۲۴۳۹

(مدن) مدن ---- ۲۴۴۱
(مرر) مرر ---- ۲۴۴۱
(مرج) مرج ---- ۲۴۴۳
(مرح) مرح ---- ۲۴۴۴
(مرد) مرد ---- ۲۴۴۵
(مرض) مرض ---- ۲۴۴۶
(مرا) مرا ---- ۲۴۴۸
(مری) مری ---- ۲۴۴۸
(مریم) مریم ---- ۲۴۴۹
(مزن) مزن ---- ۲۴۴۹
(مزج) مزج ---- ۲۴۴۹
(مس) مس ---- ۲۴۵۰
(مسح) مسح ---- ۲۴۵۱
(مسخ) مسخ ---- ۲۴۵۳
(مسد) مسد ---- ۲۴۵۴
(مسک) مسک ---- ۲۴۵۴
(مشج) مشج ---- ۲۴۵۵
(مشی) مشی ---- ۲۴۵۶
(مصر) مصر ---- ۲۴۵۸
(مضغ) مضغ ---- ۲۴۶۰
(مضی) مضی ---- ۲۴۶۰
(مطر) مطر ---- ۲۴۶۱
(مطی) مطی ---- ۲۴۶۱
(مع) مع ---- ۲۴۶۲
(معز) معز ---- ۲۴۶۳
(معن) معن ---- ۲۴۶۳

(مقت) مقت ---- ۲۴۶۴
(مکک) مکک ---- ۲۴۶۴
(مکث) مکث ---- ۲۴۶۵
(مکر) مکر ---- ۲۴۶۶
(مکن) مکن ---- ۲۴۶۷
(مکا) مکا ---- ۲۴۶۸
(ملل) ملل ---- ۲۴۶۹
(ملح) ملح ---- ۲۴۷۱
(ملک) ملک ---- ۲۴۷۱
(ملا) ملا ---- ۲۴۷۹
(ملا) ملا ---- ۲۴۸۱
(منن) منن ---- ۲۴۸۲
(من) من ---- ۲۴۸۵
(مِنْ) مِنْ ---- ۲۴۸۶
(منع) منع ---- ۲۴۸۷
(منی) منی ---- ۲۴۸۸
(مهد) مهد ---- ۲۴۹۰
(مهل) مهل ---- ۲۴۹۰
(موت) موت ---- ۲۴۹۱
(موج) موج ---- ۲۴۹۵
(مید) مید ---- ۲۴۹۶
(مور) مور ---- ۲۴۹۶
(میر) میر ---- ۲۴۹۷
(میز) میز ---- ۲۴۹۷
(میل) میل ---- ۲۴۹۸
(مائه) مائه ---- ۲۴۹۸

(مائه) مائه ---------- ۲۴۹۹
(ما) ما ---------- ۲۴۹۹
کتاب النون ---------- ۲۵۰۴
((نبت) نبت ---------- ۲۵۰۴
(نبذ) نبذ ---------- ۲۵۰۶
(نبز) نبز ---------- ۲۵۰۸
(نبط) نبط ---------- ۲۵۰۸
(نبع) نبع ---------- ۲۵۰۹
(نبا) نبا ---------- ۲۵۰۹
(نبوء) نبوء ---------- ۲۵۱۱
(نبی) نبی ---------- ۲۵۱۲
(نتق) نتق ---------- ۲۵۱۳
(نثر) نثر ---------- ۲۵۱۳
(نجد) نجد ---------- ۲۵۱۴
(نجس) نجس ---------- ۲۵۱۵
(نجم) نجم ---------- ۲۵۱۵
(نجو) نجو ---------- ۲۵۱۷
(نحب) نحب ---------- ۲۵۲۲
(نحت) نحت ---------- ۲۵۲۳
(نحر) نحر ---------- ۲۵۲۳
(نحس) نحس ---------- ۲۵۲۴
(نحل) نحل ---------- ۲۵۲۵
(نحن) نحن ---------- ۲۵۲۷
(نخر) نخر ---------- ۲۵۲۹
(نخل) نخل ---------- ۲۵۲۹
(ندد) ندد ---------- ۲۵۳۰

(ندم) ندم ---------- ۲۵۳۱
(ندا) ندا ---------- ۲۵۳۲
(نذر) نذر ---------- ۲۵۳۶
(نزع) نزع ---------- ۲۵۳۷
(نزغ) نزغ ---------- ۲۵۴۰
(نزف) نزف ---------- ۲۵۴۲
(نزل) نزل ---------- ۲۵۴۳
(نسب) نسب ---------- ۲۵۵۰
(نسخ) نسخ ---------- ۲۵۵۱
(نسر) نسر ---------- ۲۵۵۳
(نسف) نسف ---------- ۲۵۵۳
(نسک) نسک ---------- ۲۵۵۴
(نسل) نسل ---------- ۲۵۵۵
(نسی) نسی ---------- ۲۵۵۷
(نسا) نسا ---------- ۲۵۶۱
(نشر) نشر ---------- ۲۵۶۲
(نشر) نشر ---------- ۲۵۶۵
(نشط) نشط ---------- ۲۵۶۶
(نشا) نشا ---------- ۲۵۶۸
(نصب) نصب ---------- ۲۵۷۱
(نصح) نصح ---------- ۲۵۷۴
(نصر) نصر ---------- ۲۵۷۵
(نصف) نصف ---------- ۲۵۷۸
(نصا) نصا ---------- ۲۵۷۹
(نضج) نضج ---------- ۲۵۸۰
(نضد) نضد ---------- ۲۵۸۰

(نضر) نضر ---------- ۲۵۸۱
(نطح) نطح ---------- ۲۵۸۲
(نطف) نطف ---------- ۲۵۸۳
(نطق) نطق ---------- ۲۵۸۳
(نظر) نظر ---------- ۲۵۸۷
(نعج) نعج ---------- ۲۵۹۶
(نعس) نعس ---------- ۲۵۹۶
(نعق) نعق ---------- ۲۵۹۶
(نعل) نعل ---------- ۲۵۹۷
(نعم) نعم ---------- ۲۵۹۷
(نَغَضَ) نَغَضَ ---------- ۲۶۰۴
(نفث) نفث ---------- ۲۶۰۴
(نفح) نفح ---------- ۲۶۰۴
(نفخ) نفخ ---------- ۲۶۰۵
(نفد) نفد ---------- ۲۶۰۶
(نفذ) نفذ ---------- ۲۶۰۶
(نفر) نفر ---------- ۲۶۰۷
(نفس) نفس ---------- ۲۶۰۹
(نقش) نقش ---------- ۲۶۱۳
(نفع) نفع ---------- ۲۶۱۴
(نفق) نفق ---------- ۲۶۱۴
(نفل) نفل ---------- ۲۶۱۷
(نقب) نقب ---------- ۲۶۱۸
(نقذ) نقذ ---------- ۲۶۱۹
(نقر) نقر ---------- ۲۶۱۹
(نقص) نقص ---------- ۲۶۲۰

(نقض) نقض ---------- ۲۶۲۰
(نقم) نقم ---------- ۲۶۲۲
(نکب) نکب ---------- ۲۶۲۲
(نکث) نکث ---------- ۲۶۲۳
(نکح) نکح ---------- ۲۶۲۴
(نکد) نکد ---------- ۲۶۲۵
(نکر) نکر ---------- ۲۶۲۵
(نکس) نکس ---------- ۲۶۲۷
(نکص) نکص ---------- ۲۶۲۷
(نکف) نکف ---------- ۲۶۲۷
(نکل) نکل ---------- ۲۶۲۸
(نم) نم ---------- ۲۶۲۹
(نمل) نمل ---------- ۲۶۲۹
(نهج) نهج ---------- ۲۶۳۰
(نهر) نهر ---------- ۲۶۳۰
(نهی) نهی ---------- ۲۶۳۲
(نوب) نوب ---------- ۲۶۳۴
(نوح) نوح ---------- ۲۶۳۵
(نور) نور ---------- ۲۶۳۵
(نوس) نوس ---------- ۲۶۳۸
(نوش) نوش ---------- ۲۶۳۹
(نوص) نوص ---------- ۲۶۴۰
(نیل) نیل ---------- ۲۶۴۰
(نوم) نوم ---------- ۲۶۴۱
(نون) نون ---------- ۲۶۴۱
(ناء) ناء ---------- ۲۶۴۲

(نای) نای ---- ۲۶۴۲
کتاب الواو ---- ۲۶۴۳
((وبل) وبل ---- ۲۶۴۳
(وبر) وبر ---- ۲۶۴۳
(وبق) وبق ---- ۲۶۴۴
(وتن) وتن ---- ۲۶۴۴
(وتد) وتد ---- ۲۶۴۴
(وتر) وتر ---- ۲۶۴۵
(وثق) وثق ---- ۲۶۴۶
(وثن) وثن ---- ۲۶۴۶
(وجب) وجب ---- ۲۶۴۷
(وجد) وجد ---- ۲۶۴۸
(وجس) وجس ---- ۲۶۵۰
(و جل) و جل ---- ۲۶۵۰
(وجه) وجه ---- ۲۶۵۱
(وجف) وجف ---- ۲۶۵۳
(وحد) وحد ---- ۲۶۵۴
(وحش) وحش ---- ۲۶۵۵
(وحی) وحی ---- ۲۶۵۶
(ودد) ودد ---- ۲۶۶۰
(ودع) ودع ---- ۲۶۶۳
(ودق) ودق ---- ۲۶۶۴
(وادی) وادی ---- ۲۶۶۴
(وذر) وذر ---- ۲۶۶۷
(ورث) ورث ---- ۲۶۶۷
(ورد) ورد ---- ۲۶۷۱

(ورق) ورق ---------- ۲۶۷۳
(وری) وری ---------- ۲۶۷۴
(وزر) وزر ---------- ۲۶۷۶
(وزع) وزع ---------- ۲۶۷۷
(وزن) وزن ---------- ۲۶۷۸
(وسوس) وسوس ---------- ۲۶۸۰
(وسط) وسط ---------- ۲۶۸۰
(وسع) وسع ---------- ۲۶۸۲
(وسق) وسق ---------- ۲۶۸۳
(وسل) وسل ---------- ۲۶۸۴
(وسم) وسم ---------- ۲۶۸۵
(وسن) وسن ---------- ۲۶۸۶
(وسی) وسی ---------- ۲۶۸۶
(وشی) وشی ---------- ۲۶۸۷
(وصب) وصب ---------- ۲۶۸۷
(وصد) وصد ---------- ۲۶۸۸
(وصف) وصف ---------- ۲۶۸۸
(وصل) وصل ---------- ۲۶۹۰
(وصی) وصی ---------- ۲۶۹۱
(وضع) وضع ---------- ۲۶۹۲
(وضن) وضن ---------- ۲۶۹۳
(وطر) وطر ---------- ۲۶۹۴
(وطأ) وطأ ---------- ۲۶۹۴
(وعد) وعد ---------- ۲۶۹۴
(وعظ) وعظ ---------- ۲۶۹۸
(وعی) وعی ---------- ۲۶۹۸

(وفر) وفر ---------- ۲۶۹۹
(وفض) وفض ---------- ۲۷۰۰
(وفق) وفق ---------- ۲۷۰۰
(وفی) وفی ---------- ۲۷۰۱
(وقب) وقب ---------- ۲۷۰۳
(وقت) وقت ---------- ۲۷۰۳
(وقد) وقد ---------- ۲۷۰۴
(وقذ) وقذ ---------- ۲۷۰۵
(وقر) وقر ---------- ۲۷۰۵
(وقع) وقع ---------- ۲۷۰۶
(وقف) وقف ---------- ۲۷۰۸
(وقی) وقی ---------- ۲۷۰۸
(وکد) وکد ---------- ۲۷۱۰
(وکز) وکز ---------- ۲۷۱۱
(وکل) وکل ---------- ۲۷۱۱
(ولج) ولج ---------- ۲۷۱۲
(وکا) وکا ---------- ۲۷۱۳
(ولد) ولد ---------- ۲۷۱۴
(ولق) ولق ---------- ۲۷۱۵
(وهب) وهب ---------- ۲۷۱۶
(وهج) وهج ---------- ۲۷۱۷
(ولی) ولی ---------- ۲۷۱۸
(وهن) وهن ---------- ۲۷۲۳
(و هی) و هی ---------- ۲۷۲۴
(وی) وی ---------- ۲۷۲۴
(ویل) ویل ---------- ۲۷۲۵

) حرف ه ---------- ۲۷۲۶
((هبط) هبط ---------- ۲۷۲۶
(هبا) هبا ---------- ۲۷۲۷
(هجد) هجد ---------- ۲۷۲۷
(هجر) هجر ---------- ۲۷۲۸
(هجع) هجع ---------- ۲۷۳۱
(هدد) هدد ---------- ۲۷۳۱
(هدم) هدم ---------- ۲۷۳۲
(هدی) هدی ---------- ۲۷۳۳
(هرع) هرع ---------- ۲۷۴۵
(هرت) هرت ---------- ۲۷۴۵
(هرن) هرن ---------- ۲۷۴۶
(هزز) هزز ---------- ۲۷۴۶
(هزل) هزل ---------- ۲۷۴۷
(هزو) هزو ---------- ۲۷۴۷
(هزم) هزم ---------- ۲۷۴۹
(هشش) هشش ---------- ۲۷۴۹
(هشم) هشم ---------- ۲۷۵۰
(هضم) هضم ---------- ۲۷۵۰
(هطع) هطع ---------- ۲۷۵۱
(هلل) هلل ---------- ۲۷۵۱
(هل) هل ---------- ۲۷۵۲
(هلک) هلک ---------- ۲۷۵۳
(هلم) هلم ---------- ۲۷۵۵
(همم) همم ---------- ۲۷۵۶
(همد) همد ---------- ۲۷۵۷

(همر) همر ---------- ۲۷۵۷
(همز) همز ---------- ۲۷۵۷
(همس) همس ---------- ۲۷۵۸
(هنا) هنا ---------- ۲۷۵۸
(هن) هن ---------- ۲۷۵۹
(هنا) هنا ---------- ۲۷۵۹
(هود) هود ---------- ۲۷۶۰
(هار) هار ---------- ۲۷۶۱
(هیت) هیت ---------- ۲۷۶۲
(هات) هات ---------- ۲۷۶۲
(هیهات) هیهات ---------- ۲۷۶۳
(هاج) هاج ---------- ۲۷۶۳
(هیم) هیم ---------- ۲۷۶۴
(هان) هان ---------- ۲۷۶۴
(هوی) هوی ---------- ۲۷۶۵
(هوا) هوا ---------- ۲۷۶۷
(هیا) هیا ---------- ۲۷۶۷
(ها) ها ---------- ۲۷۶۸
حرف «ی» ---------- ۲۷۶۹
((یبس) یبس ---------- ۲۷۶۹
(یتم) یتم ---------- ۲۷۶۹
(ید) ید ---------- ۲۷۷۰
(یسر) یسر ---------- ۲۷۷۴
(یاس) یاس ---------- ۲۷۷۶
(یقین) یقین ---------- ۲۷۷۶
(یم) یم ---------- ۲۷۷۷

(یمن) یمن ---------- ۲۷۷۸
(ینع) ینع ---------- ۲۷۸۰
(یوم) یوم ---------- ۲۷۸۰
(یس) یس ---------- ۲۷۸۰
(یاء) یاء ---------- ۲۷۸۰
درباره مرکز ---------- ۲۷۸۱

ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن

مشخصات کتاب

سرشناسه : راغب اصفهانی، حسین بن محمد، - ۵۰۲ق.، قرن ، .

عنوان قراردادی : المفردات فی غریب القرآن .فارسی

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن / مولف ابوالقاسم حسین بن محمدبن فضل معروف به راغب اصفهانی؛ ترجمه و تحقیق همراه با تفسیر لغوی و ادبی قرآن از غلامرضا خسروی حسینی.

مشخصات نشر : تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثارالجعفریه ، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری : ۳ج.

شابک : دوره: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۸-۶ ؛ ج. ۱: ۹۶۴-۹۰۴۶۴-۰-۱ ؛ ج. ۲: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۷-۸ ؛ ۲۴۰۰۰ ریال: چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۶-۴۰-۱ : ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۲، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۲۸۳-۹۷-۸: ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۳، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۹-۴۰-۰ :

وضعیت فهرست نویسی : فاپا

یادداشت : ج. ۱(چاپ سوم:۱۳۸۳).

یادداشت : ج.۱-۳ (چاپ چهارم: ۱۳۸۷).

یادداشت : عنوان دیگر: ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

یادداشت : کتابنامه.

مندرجات : ج.۱. الف- دال.-- ج.۲. ذال- غین.-- ج.۳. فاء- یاء.

عنوان دیگر : ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

موضوع : قرآن -- مسائل لغوی

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها

موضوع : قرآن -- کشف الآیات

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها -- فارسی

شناسه افزوده : خسروی حسینی، غلامرضا، مترجم

رده بندی کنگره : BP۸۲/۳/ر۲م ۷۰۴۱ ۱۳۸۳

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۳فا

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۱۹۷۴

ص: ۱

جلد ۱

اشاره

پیشگفتار مترجم:

اشاره

بسم اللّه الرّحمن الرّحیم بنام پروردگار آسمانها و زمین و آنچه در میان آنهاست ۱- پیامبران ۲- فطرت ۳- قرآن برادر و خواهر، در سر آغاز این کتاب کم نظیر و گرانقدر و به پیروی از شیوه ادبی انسانی قرآنی و روش حکمای حقیقت جوی، پرسشی مطرح می شود، به اینکه عامل محبوبیّت انبیاء و رمز پیروزی آنها چیست؟

تو در هر کجای این گردونه عظیم و پر غوغای زمین هستی، در هر شرایطی و تحت هر مقرّراتی زندگی می کنی، اگر در شمال و جنوب یا شرق و غرب زمین یا در کرانه دریاها، در کشورهای اروپائی و آسیائی و در صحراهای آتش خیز انقلابی آفریقا، در قارّه پهناور هند و پاکستان، و در آسمانخراشها، یا کلبه های آلاچیقی سنگاپور و مالزی، اگر در ژرفنای تاریک و بی روح تمدّن شیطان گونه جهان سرمایه داری و مادّی یا در نبردگاههای شمال و جنوب لبنان، اگر در سنگر عزّت و شرافت و شهادت کشورهای اسلامی و کشور عزیزمان ایران اسلامی از کیان عدالت جهان شمول اسلامی دفاع می کنی و علیه بیدادگران همیشه منفور تاریخ در معرض خیزش های فتنه جویانه هستی، و بالاخره در هر کجا و در هر حال هستی با چراغ اندیشه ات و به فرمان شور و احساس حقیقت خواهیت بیندیش که چرا پیامبران خدای پیروز و محبوبند؟

تاکنون، حدّ اقلّ سی قرن از تاریخ آنان گذشته است و می دانیم آنها افرادی بودند که سرمایه شان عصایی، زنبیلی، تبری، تخته پاره هایی، زرهی، زنان و فرزندان صالح و ناصالحی، یاران موافق و ناموافقی بوده، و در مقابلشان فرمانروایان جبّاری چون شدّاد و نمرود و فرعون و بت پرستانی سنگدل با شمشیرهائی زهرآگین و تازیانه هائی در خدمت عبودیّت بت ها که هر چه محکم تر بر گرده عمّارها و أبو ذرهای تاریخ فرود می آوردند قرار داشتند.

و هیچ دلیل محسوس و معقولی هم وجود نداشت که آن پوست بر دوشان،

عصا در دستان یا چوپانان و اجیر شدگان، آنهائی که غالبا در کودکی پدر و مادر از دست می دادند، و درس ناخوانده و استاد ندیده بودند و بگفته فرعون مصر، دستانشان بدون دستیاره های زرّین، و لباسشان از پشم نادوخته بهم بر نیامده گوسپندان و شتران بوده خارهای مغیلان در پاهاشان می خلید و نعلین و کفش های خویش وصله بر وصله می زدند و می دوختند.

مردانی که حتّی سرپناهی نداشتند و در سایه درختان بیابانی و غارها با خدای خویش به راز و نیاز و نیایش مشغول بودند، در شن زارها، و کوهستانها، بدون واسطه با هر چه که کلّ هستی است مربوط می شدند.

اکنون از خویش سؤال کنیم، چرا آنچنان انسانهائی، نامشان گفتارشان، کردارشان، لحظه لحظه اندیشه و دردهاشان و کتاب زندگانی پر شکوهشان در خطّ سیر طولانی تاریخ همواره مورد توجّه میلیاردها انسان در تمام زمانها قرار گرفته و کوشیده اند آنها را سرمشق حیات خویش قرار دهند.

امروز چهار پنجم جمعیّت زمین شیفته و مؤمن راه انبیاء هستند راستی کدام فرمول جبری تاریخ و چه دستگاه کامپیوتری در باره آنچنان انسانهائی اینچنین نفوذ و اثری را می تواند توجیه کند.

مگر نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، زکریّا، الیاس، ادریس، و بالاخره محمّد (ص) که درود خداوند و درود تمام پاکان روزگار نثار ارواحشان باد، چه گفته اند و چه داشته اند که چنین اعجازی آفریده اند؟

مگر نمی بینیم چگونه زورمندان عالم و مدّعیان عدالت و بشر دوستان با تمام قدرت و تجهیزات برای محبوبیّت و پیشبرد روش خویش و سیستمهای حکومتی شان شب و روز تلاش می کنند، وعده می دهند، قدرت نمائی می کنند و سه چهار قرن است صدها ملیون انسان ضعیف و ستمدیده را قربانی مطامع خویش نموده اند و از فردای مرگشان نه تنها مردم عزادارشان نمی شوند بلکه شادمانی هم می کنند.

چگونه است که در هر سال دو سه ملیارد نفر به یاد و تولّد پیامبران از

موسی (ع) تا محمّد (ص) مراسم برگزار می کنند؟ و بالاخره در سراسر جهان امروز بنام پیامبر اسلام بر مأذنه های مساجد ندای توحید و محمّدا رسول اللّه در فضای مواج و جوّ زمین گسترده می شود.

۲- فطرت:

برادر و خواهر آزاد شده از اسارت بت ها، می دانی چرا عوامل مادّی در جان و روان انسانها کارساز نیست.؟

می دانی چرا تو آرزومند رهائی مستضعفین جهان هستی؟

می دانی چرا از ظلم و دروغ و نفاق و ریا متنفّری؟

خبر داری چرا روح تشنه حقّ و عدالت خواهیت از یادآوری جانبازیهای شهیدان و رزمندگان راه الله، در گذشته و حال تاریخ شاد می شود؟

آگاه هستی که چرا من و تو و هر انسان نمی تواند علی (ع) و حسین (ع)، و یاران ایثارگرشان را دوست نداشته باشد و علّتش چیست؟

پاسخ اینستکه انسان بر فطرت خدا خواهی آفریده شده و پیامبران منادی آن فطرتند، همان فطرت و سرشتی که از ذرّات تا کرات جهان را فرا گرفته و وجود انسانهای امروز و دیروز و فردا، آگاه یا ناآگاه مترنّم یاد خالق آن هستند.

انسان درک می کند، می فهمد، انتخاب می کند و شیفته حقّ است برای او درد آورترین سخنان اینستکه باو بگویند، قابیل ها، فرعون ها، نرون ها، چنگیزها، یزیدیها، و تمام جبّاران تاریخ به دنیا آمده اند ستمگرانه بر گورستان قربانیان خویش سرمستانه پایکوبی کردند، عربده کشیده و سپس مردند و دیگر هیچ، آیا اینگونه مهملاث گزاف و بیهوده نیست؟

پیامبر (ص) ندا سر می دهد که:

وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ- ۴۲/ ابراهیم مپندارید که خداوند از کارهائیکه ستمگران می کنند غافل است و این خود یکی دیگر از رازهایی است که انسانها را به پیامبران متمایل می سازد.

فطرت یا انگیزه خداجوئی، اساس آفرینش است و پیامبران راه گشایان بسوی

آن هستند و آخرین پیام الهی که توسّط پیامبر اسلام به انسانها ابلاغ شده، در حیات خود پیامبر (ص) نوشته و جمع آوری شده و در طول چهارده قرن دست نخورده و تحریف نشده بدست ما رسیده است و این امر خود بزرگترین اعجاز تاریخ بشری است.

۳- قرآن:

و لذا می بینیم که از روز نزول قرآن تا امروز شاید هیچ کتابی به شماره و تعداد قرآن در سراسر جهان و به اکثر زبانهای عالم چاپ نشده «۱» و هر روز محقّقین بیشتری را برای مطالعه بخود مجذوب می کند و در تمام کتابخانه های دنیا از نسخه های خطّی و چاپی قرآن آثاری بچشم می خورد.

بگفته دیل کارنگی در کتاب (آئین سخنوری) با گشودن قرآن در سر آغازش از دیدن عبارت: لا رَیْبَ فِیهِ هُدیً لِلْمُتَّقِینَ- ۲/ بقره به این حقیقت متوجّه می شویم که آخرین و کاملترین شرط سخنوری و نفوذ و تأثیر آن در دیگران همین است که قرآن بیان کرده یعنی اگر تو بهترین گوینده و نویسنده باشی و به تأثیر سخن خویش اینچنین مؤمن نباشی که بگوئی بدون تردید هدایت کننده است زحمات بیهوده است و بهدر می رود.

البتّه دیل کارنگی تا این حدّ و مفاهیم قرآن را دریافته ولی ما می دانیم که قرآن می گوید:

إِنَّ هذَا الْقُرْآنَ یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ- ۹/ اسراء قرآن به راهی که استوارتر و با ارزش تر است هدایت می کند.

نه تنها آغاز. قرآن، که سراسرش چنین محتوائی و حقایقی را در بر دارد بلکه:

قرآن کتابی است که عمل بآن زنجیرهای اسارت بار تکاثر، تفاخر، استکبار، ستم پیشگی، بت و طاغوت پرستی، شهوات و هوای نفسانی را پاره می کند و بار آنرا از دوش آدمی برمی دارد.

---

(۱) نخستین ترجمه قرآن به زبان لاتینی در اروپا سال ۱۱۴۳- میلادی است (تاریخ قرآن ۶۹).

قرآن پیروی از- بو لهب ها، قارون ها، ناباوران به اللّه و ناباوران به معاد و جهان جز او پاداش، افزون طلبان، فساد انگیزان، نگهبانان جهل و خشونت و بالاخره قدم نهادن در ظلمتکده کفر و خود کامگی را مردود می دارد.

و از سوی دیگر، قرآن برای فرد و جامعه، جهانی از نور، علم، تفکّر، عدالت، محبّت، شجاعت، برادری، سعی و تلاش، جهان بینی، و شناخت آنچه که هست، پیوند و رابطه میان جان و جهان و انسان، عبودیّت به اللّه، دفاع از شرف و ناموس، با بهره مندی از پرهیزکاری و بخشایش های الهی، ارائه راه رشد و بالاخره امیدواری و آرامش بخشی به روان مضطرب آدمیان در باره فردای پس از مرگ و رسیدن به رضوان آفریدگار را تعلیم می دهد و می آموزد، می گوید.

کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ مُبارَکٌ لِیَدَّبَّرُوا آیاتِهِ وَ لِیَتَذَکَّرَ أُولُوا الْأَلْبابِ- ۲۹/ ص.

این کتاب مبارکی است که بر تو نازل کردیم تا در آیاتش تدبّر و اندیشه شود و دانشمندان از آن پند گیرند و مفاهیم آن را یادآوری نمایند.

قرآن، راهنمای انسانها بسوی جهان ابدی است و هیچ انسانی از آن بی نیاز نیست، البتّه در صورتی که بخواهد از حیوان زیستی گامی فراتر نهد.

بدیهی است کسانی که به نام علم و عالم فرمولهای مأیوس کننده و منفی به بشریّت عرضه می کنند اصولا بگفته سعدی، اینان عالم نیستند زیرا علم، آلت تحصیل مراد است نه مراد کلّی «۱» علمی که پیوسته و رابطه انسانها را با گذشته و حال و آینده پاره می کند و پرده ای از یأس و نیستی و ناامیدی در پیش اندیشه و دیدگاه آدمیان بیاویزد، او بجای علم، تاریکی و جهل عرضه کرده و هرگز آنچنان تئوریها و

---

(۱) عقل با چندین شرف که دارد نه راهست بل چراغست در اوّل راه آئین و طریقت، و خاصیّت چراغ آن است که چاه از راه دانند و نیک از بد شناسند و دشمن از دوست فرق کنند، که شخص اگر چه چراغ دارد تا نرود بمقصود نرسد که علم در آن صورت حجاب باشد تا بقرائن معلوم شد که علم آلت تحصیل مراد است نه مراد کلّی پس هر که به مجرّد علم فرود آید آنچه به علم حاصل می شود در نیامده (رساله چهارم از سعدی- در اوّل کلیّات چاپ شوریده شیرازی ۱۳۳۵ ه در بمبئی هندوستان).

فرضیّه های منفی با آرزوها و نیازهای از صفر تا بی نهایت آدمی سازگار نیست.

او با اصرار تمام، خود را شاخص قرار داده و در نتیجه جهانی از آزمندی، هوسناکی، بی بند و باری و بت نفس و شهوت را بجای نور و علم نشانده است.

و بگفته آن شاعر:

علم کز تو، تو را نبستاند جهل از آن علم به بود صد بار

باید کلید شهر علم و حقیقت را از کلید دارانی که عملاً جهانیان را از غفلت و سرگردانی نجات داده اند دریافت کرد، همانهائی که فرا راه پر سنگلاخ و تاریک زندگی، مشعل های فروزانی از امیدواری به فردای ابدی نهاده اند و بانگ برمی دارند که:

وَ لَقَدْ کَتَبْنا فِی الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّکْرِ، أَنَّ الْأَرْضَ یَرِثُها عِبادِیَ الصَّالِحُونَ- ۱۰۵/ انبیاء.

در کتاب زبور بعد از ذکر نوشتیم که زمین را وارثانی از خدا پرستان صالح و شایسته خواهد بود.

نگاهی به تاریخ قرآن

ابو عبد اللّه زنجانی در کتاب تاریخ قرآن، می نویسد:

«قرآن با ارائه دهنده دین کامل و نعمت تامّ و تمام، برای تمام انسانهاست، چنانکه سنّت الهی در آفرینش بر این اساس است، که خورشید و آب، حیات طبیعی موجودات را تأمین کنند و رویش آنها بدون آن دو عامل امکان پذیر نیست، همانطور هم، سنّت زندگی و رشد و رویش جان و نفس آدمیان را بر پایه خورشید نبوّت و کتابش که همچون آب، مایه حیات روحی است، قرار داده است، تابش خورشید با نورش هدایتگر طبیعت است و تابش و شعاع وحی هم با زبان و بیان آیات قرآن هدایتگر روان انسانهاست، گفت:

قَدْ جاءَکُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ کِتابٌ مُبِینٌ یَهْدِی بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ وَ

يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَ يَهْدِيهِمْ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ

- ۱۵/ مائده از جانب خداوند نوری و کتابی روشن و بیانگر برای شما آمده است و کسانی که رضای او را پی می گیرند به راههای سلامت هدایت می کند و از تاریکی ها به نورشان می رساند و به راهی مستقیم رهبری شان می نماید.

اگر حقیقت و تفسیر این آیه را می خواهی، نگاهی به تاریخ کن تا ببینی که در اوایل قرن هفتم میلادی شرق و غرب عالم به فساد و هرج و مرج سیاسی، اخلاقی و اجتماعی تبدیل شده بود، تمدّن جهانی با خوشگذرانی ها و سستی و تفریح در شعله های فساد می سوخت و سیاست و نظام حکومتی آن عصر با غل و زنجیرها ادامه می داشت، اخلاق عمومی و روابط اجتماعی مردم با زیاده روی ها و شهوات از هم گسیخته شده بود، اندیشه ها و مسائل فکری هم با جدال و ستیزه جوئی انجام می شد و خون ملّت ها بدست ظالمین و ستمگران بهدر می رفت بدون اینکه آن خونها در راه هدفی شکوهمند، و مبدئی مقدّس ریخته شود.

جامعه جهانی در طول تاریخش فاقد الگوها و نمونه های متعالی بود و زندگی همانند وحوش به بیهودگی سپری می شد، در چنان حالتی محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با رسالت دینی و اخلاقیش بر چنان جهان تاریک و تشکیلات پوسیده ای ظهور کرد و در دستش این قرآن را که امروز پیشاروی بشر هست، و اگر می خواهی بگو با چنین نور و اخگری یعنی نور توحید فروزان شرق و غرب را به پناه آن دعوت کرد.

اخلاق انسانها را با فضیلت تجدید کرد و عقیده اش را بر اساس جوان مردی بنا نهاد، و جامعه بر اساس محبّت عظمت بخشید، برای جهاد و پیروزی بر تاریکی و فساد و در راه ایجاد آن نمونه متعالی، به غیر از قرآن به قدرتی متمایل نشد و نه بعد از قرآن به غرضی و هدفی دیگر، تا اینکه عالم پاک و آراسته، و عقل و خرد از اسارت ها آزاد شد و گفت:

وَ لا تَقْفُ ما لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤادَ كُلُّ أُولئِكَ كانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا- ۳۶/ اسراء.

به چیزی که علم و آگاهی در باره آن نداری، توجّه مکن و بر آن اصرار نورز و مایست، زیرا گوش و چشم و دل همگی در کارشان مسئولند. «تاریخ القرآن/ ابو عبد اللّه زنجانی «۱»-»

آغاز تفسیر قرآن

راغب اصفهانی، می نویسد: «تفسیر یعنی اظهار کردن معنی قابل دریافت و معقول، که ویژه مفردات و واژه های دور از ذهن است» و چون چنین است می بینیم در زمان نزول قرآن مردم در باره مفردات قرآن از پیامبر پرسشهائی می نمودند و نهال تفسیر از همان آغاز توسّط خود پیامبر (ص) بوسیله بیاناتش غرس شده است.

پرسش ها از این قرار بود:

۱- از وجود خدای. (إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی ...- ۱۸۶/ بقره).

۲- از تغییرات شکل ماه می پرسیدند. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَهِلَّهِ قُلْ هِیَ ... ۱۸۹/ بقره).

۳- از کمّیّت و کیفیّت انفاق. (یَسْئَلُونَکَ ما ذا یُنْفِقُونَ ...- ۲۱۵).

۴- از ماههای حرام. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرامِ ... ۲۱۷/ بقره).

۵- از خمر و قمار و شرط بندی. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَیْسِرِ ...- ۲۱۹/ بقره).

۶- از وضع و سرپرستی یتیمان. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْیَتامی ...- ۲۴۰/ بقره).

۷- از پاکی ها که چه چیزی حلال است. (یَسْئَلُونَکَ ما ذا أُحِلَّ لَهُمْ ...- ۴/ مائده).

---

(۱) ابو عبد اللّه زنجانی دانشمند معاصر و نویسنده تاریخ قرآن که ۹۸ سال قبل در شهر زنجان متولّد شده است با مسافرت بکشورهای شام، حجاز و فلسطین در مصر با علماء آنجا مناظره نموده، احمد امین با دیدن او اظهار دوستی خالصانه نموده می گوید: «امروز فرصتی سعید و مبارک است و موقع آن است که عقلا و علماء در صدد زنده کردن عوامل الفت میان فرقه های مسلمین و می راندن خصومت باشند» ابو عبد اللّه در تهران در دانشکده الهیّات در آن زمان فلسفه و تفسیر تدریس نموده است، آثارش:

۱- تاریخ القرآن ۲- بقای نفس بعد از فنای جسم ۳- فیلسوف پارسی صدر الدّین شیرازی، ۴- و ترجمه قسمتی از الابطال ۵- کتاب عظمت حسین بن علی (ع) بفارسی و کتابهای دیگر است (مقدّمه تاریخ قرآن عربی).

۸- از قیامت و وقت آن. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ السَّاعَهِ ...- ۱۸۷/ اعراف).

۹- از انفال می پرسیدند که چه چیزی است. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَنْفالِ ... ۱/ انفال).

۱۰- از حقیقت روح (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ ...- ۸۵/ اسراء).

۱۱- از کوهها سؤال می کردند. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْجِبالِ ...- ۱۰۵/ طه).

واژه هائی و سؤالاتی هم بود که خود قرآن و وحی آنرا نخست به صورت پرسش مطرح و سپس تفسیر می کرد.

مثل آیات: (وَ ما أَدْراکَ مَا الْقارِعَهُ ...- ۳/ قارعه) و (وَ ما أَدْراکَ ما لَیْلَهُ الْقَدْرِ ...-

۲/ قدر) بنابراین نهال بارور و جاویدان تفسیر که بوسیله وحی و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم غرس شده بود از قرن اوّل توسّط اصحاب با وفای پیامبر (ص) که در رأس تمام آنها به گفته همه مسلمین، امیر المؤمنین علیّ بن أبی طالب (ع) و سپس شاگردانش ابن عبّاس و ابن مسعود، قرار داشتند، آبیاری شد.

راغب اصفهانی در ذیل واژه- شبه- می گوید:

نوعی از متشابهات در قرآن هست که دو معنی مختلف از آن فهمیده می شود و معرفت به حقیقت آنها مخصوص راسخین در علم است که برای سایرین که در معرفت مادون آنها هستند نامعلوم و پوشیده است و این همان است که پیامبر علیه السّلام در حقّ علی رضی اللّه عنه به آن اشاره کرده است که:

«اللّهمّ فقهه فی الدّین و علمه التّأویل» در باره ابن عبّاس هم مثل آن گفته شده، یعنی خداوندا او را در دین فقیه گردان و او را تأویل قرآن بیاموز.

معانی و تفسیر آیات قرآن در قرن اوّل

شناخت معانی و مفاهیم مفردات قرآن یا کلمات تازه و دور از ذهن، و تعلیم آنها از قرن اوّل شروع شده است، و هر چقدر بر دامنه فتوحات اسلام افزوده می شد و ملّت های مختلف باسلام روی می آوردند شور و شوق مردم برای آشنائی

به قرآن و سنّت های پیامبر (ص) بیشتر گسترش می یافت.

می خواستند با آئینی و کتابی که این چنین معجزه آفریده و از مردمی گمنام در صحنه تمدّن جهانی آنگونه شکوه و عظمت ایجاد کرده، آشنا شوند.

بخصوص که زیر ساز انقلاب اسلام و مسلمین، ایمان و عبادت و باور به روز جزا بود. و بگفته سپاهیان اسلام، پیامبر (ص) با قرآن مبعوث شده است تا:

لیخرج النّاس، من عباده النّاس الی عباده اللّه.

و من جور الادیان الی عدل الاسلام.

و من ضیق الدّنیا الی سعه الآخره.

یعنی: فلسفه وجودی پیامبر و قرآن بر این بوده که مردم را از پرستش غیر خدا و بندگی مردم خارج کند و به پرستش اللّه سوق دهد، از جور و ستم مکتب ها برهاند و بسوی عدل اسلام برساند و از جهان مادّی و دنیا بفراخنای جهان آخرت راه نماید.

از اینجهت نیازهای سیاسی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی از این قرار بود، مثل آشنایی به روابط و داد و ستد و معاملات و فهمیدن و آموزش چیزهای جائز و حلال از آنها که ناروا و حرام است، معرفت توحیدی و خداشناسی، نبوّت، درک و پذیرش امور آینده و غیب، و از همه مهمتر تشویق اسلام به فراگیری علوم که از آموختن قرآن آغاز می شد، شناختن روابط اجتماعی با ملّت ها از نظر صلح و جنگ، درک و مفاهیم اسلامی و جدیدی که در قرآن آمده است، مثل مؤمن، کافر، منافق، مشرک، ظالم، عادل قاسط، مقسط، مفلح، و صدها اصطلاح دیگر و حوادث تاریخی انبیاء و انجام عبادات مثل وضوء- صلاه، صوم، امر بمعروف، نهی از منکر- شهادت و داوری، آداب همسری، فهمیدن معنی الهام، وحی، فرشتگان، بهشت، دوزخ، اعراف، هدایت، ضلالت، طیّبات، خبیثات، و مهمترین اموری که در قرآن زیاد تأکید شده است، مثل شناختن و داشتن ایمان و اعمال صالحه، تقوی و تزکیه نفس که گفت:

(هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولًا مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ- ۲/ جمعه).

بنابراین ملّت ها و همه انسانهائی که در پناه اسلام بودند نه تنها به استادان و مفسّرین ارزشمند و آگاه و کامل نیاز داشتند بلکه محتاج الگوها بودند که مظهر تمام نمای مفاهیم ذکر شده بالا باشند.

ذهبی، در کتاب التّفسیر و المفسّرون، می نویسد:

ابن جریر از ابن مسعود روایت کرده که گفت: «کان الرّجل منّا اذا تعلّم عشر آیات، لم یجاوزهنّ حتّی یعرف معانیهنّ و العمل بهنّ».

ابن مسعود می گفت: هر یک از ما وقتی ده آیه قرآن را می آموختیم تا معانی آنها را بخوبی نمی فهمیدیم و به آنها عمل نمی کردیم از آنها به آیات دیگر نمی رسیدیم. (التّفسیر و المفسّرون ج ۱/ ۵۲).

و رمز بزرگ نفوذ اسلام در دلها ایجاد روحیّه تقوی و پرهیزکاری است و لذا چهار صد بار در قرآن، ایمان با اعمال صالحه- توأما ذکر شده است و امکان ندارد علم و ایمان آنهم تنها با گفتن بتواند قومی یا جامعه ای را بایثار و تلاش در راه حقّ بسیج کند، پس مصادر تفسیر و فهم مفاهیم قرآنی در قرن اوّل هجری عبارت بودند از:

۱- وجود پیامبر (ص).

۲- قرآن.

۳- اجتهاد و قدرت استنباط.

۴- تقوی و عمل صالح.

۵- و بعد از پیامبر دانستن سنّت او.

بدیهی است کسیکه از آغاز وحی تا پایان حیات پیامبر لحظه ای دور از پیامبر (ص) نبوده و حتّی ساعات وحی را در تمام ایّام بیاد داشته، عالی ترین معلّم و مفسّر قرآن باید باشد.

و باز- ذهبی- می نویسد: و قد روی عن ابن عبّاس انّه قال: ما اخذت عن تفسیر القرآن فمن علیّ بن أبی طالب.

و اخرج ابو نعیم فی الحلیه عن علی رضی اللّه عنه، انّه قال: و اللّه ما نزلت آیه الّا و قد علمت فیم نزلت قال شهد یخطب و هو یقول ... ما من آیه الّا و انا اعلم أ بلیل نزلت ام بنهار، ام فی سهل ام فی جبل.

و اخرج ابو نعیم فی حلیه عن ابن مسعود، قال: انّ القرآن انزل علی سبعه احرف، ما منها حرف الّا و له ظهر و بطن و انّ علیّ بن أبی طالب عنده منه الظّاهر و الباطن، و غیر هذا کثیر من الآثار الّتی تشهد له بانّه کان صدر المفسّرین و المؤیّد فیهم.

(التفسیر و المفسرون/ ذهبی، ج ۱ ص ۹۰).

یعنی از ابن عبّاس روایت شده است که گفت: هر چه را که من از تفسیر قرآن فرا گرفته ام از علیّ بن أبی طالب است.

ابو نعیم «۱» در حلیه، از علی رضی اللّه عنه آورده است که گفت: به خدا سوگند که هیچ آیه ای نازل نمی شد مگر اینکه می دانستم در چه مورد و کجا نازل شده است، پروردگارم قلبی و خاطری اندیشمند و زبانی پرسشگر بمن بخشیده است.

ابو طفیل گفت: علی را مشاهده کردم که خطبه می خواند و می گفت: آیه ای نیست مگر اینکه می دانم که در شب نازل شده است یا در روز در دشت و صحرا یا در کوه.

ابو نعیم از ابن مسعود آورده است که گفت: قرآن بر هفت حرف (لهجه و قرائات فصیح هفتگانه) نازل شده است و هیچ حرفی نیست مگر ظاهری و مفهومی دارد و از ظاهر و مفهوم آن علیّ بن أبی طالب آگاه است و علمش نزد او

---

(۱) قاضی ابن خلکان می نویسد: حافظ ابو نعیم احمد بن عبد اللّه اصفهانی، صاحب کتاب- حلیه الاولیاء- کان من اعلام المحدّثین، و اکابر الحفاظ الثّقات ... و کتابه الحلیه من احسن الکتب و له کتاب- تاریخ اصبهان. یعنی: ابو نعیم یکی از سر آمدهای محدّثین و بزرگان و موثّقین حفاظ (حافظ کسی است که صد هزار حدیث با اسنادش بداند و اگر سیصد هزار دانست او را حاکم گویند) کتاب حلیه الاولیاء او از بهترین کتابهاست و تاریخ اصفهان از اوست. مشایخ از علم او بهره مند شده اند.

مدّرس تبریزی می نویسد: تمام اصحاب صحاح ستّه بروایات او احتجاج و استدلال می کنند و از بزرگان مشایخ مسلم و بخاری بوده، روایاتش، در نهایت اعتبار و اتقان است.

(وفیات الاعیان ۱/ ۷۵- ریحانه الادب ۵/ ۱۸۵- هدیه الاحباب ۴۹).

است.

غیر از این ها بسیاری از روایات هست که گواهی می دهند به اینکه امیر المؤمنین (ع) در صدر مفسّرین قرار دارد و تأیید شده در میان آنهاست، و با خطبه ها و حکمت ها، مفاهیم آیات قرآن را تفسیر و در متن روزگار به یادگار نهاده است.

دوران تابعین و پایان قرن اوّل

پس از فتوحات و گسترش اسلام افرادی که از صحابه پیامبر، علوم قرآنی و تفسیر آموخته بودند از مکّه و مدینه به عراق و ایران و سایر کشورها برای تعلیم و آموزش قرآن مهاجرت می نمودند، آنها تابعین صحابه بودند و مدارس تفسیر را در سطح جامعه اسلامی و مساجد و منابر افتتاح نمودند که از مشهورترین آنها (سعید بن جبیر، مجاهد- عکرمه- عطاء ابن ابی ریاح- طاووس بن کیان) را می توان نام برد که آراء و نظراتشان در تمام تفاسیر مسلمین نقل شده است و همه آنها از موالی و غیر عرب و بردگان بودند که در پرتو آئین آزادی بخش اسلام و کسب دانش بچنان مقامی رسیدند.

در اوایل قرن اوّل که در اثر جنگها قاریان و حافظان قرآن بشهادت می رسیدند، نیاز به تدوین قرآن بیشتر احساس شد و مصاحف با مطابقت بیکدیگر بصورت مصحفی واحد در آمد.

بدیهی است تمام سوره ها در حیات پیامبر (ص) مدوّن شده بود، و حتّی خود پیامبر (ص) دستور قرار دادن بعض آیات را در سوره ها می داند.

شیخ طوسی در امالی- می نویسد: انّ ابن مسعود اخذ سبعین سوره من النّبی و اخذ الباقی عن امیر المؤمنین علیّ بن أبی طالب علیه السّلام (تاریخ القرآن ص ۱۶).

یعنی: ابن مسعود هفتاد سوره را از پیامبر (ص) و بقیّه را از علی (ع) اخذ کرد.

مصاحفی که مشهور است و در تاریخ ضبط شده عبارتند از:

مصحف ابن عبّاس، مصحف ابن مسعود، مصحف ابو عبد اللّه جعفر بن محمّد الصّادق، مصحف ابی بن کعب، مصحف علیّ بن أبی طالب علیه السّلام که بترتیب خاصّی است و تنها مصحفی که بترتیب نزول قرآن، تدوین شده است، مصحف علی (ع) و مصحف حضرت صادق است که شهرستانی در مقدّمه کتاب خودش آنرا نقل کرده است.

و به گفته سیّد قطب: «اگر بترتیب نزول بیست و سه ساله قرآن به صورت مصحفی در اختیار مسلمین قرار می گرفت و چنان سند دقیقی که قیمتی برای آن نمی توان قائل شد می داشتیم فرصتی برای تحقیق و پژوهش، در مراحل دعوت اسلام و راههای آن در هر مرحله بدست می آمد سپس عوامل روحی و عقلی آن که به مراتب برتر از عوامل تاریخی و محلّی آن است برای ما آشکار می شد.

و سپس می گوید: و کانت امامی طرق عدّه لعرض هذه المشاهد، و تبویبها و لکنّی اخذت الطّریق استعراضی مراعیا التّرتیب التّاریخی، علی قدر الامکان، لورودها فعرفتها بترتیب السور الّتی وردت فیها و رتّبت هذه السّور حسب نزولها ... (مشاهد القیامه/ ۹).

یعنی: هر چند که برای منظّم کردن و بیان مبانی دور نماهای معاد روش هائی داشتم ولی راهی که با ترتیب نزول تاریخی سوره های قرآن موافقت داشت برگزیدم «۱» و تا حدود امکان برای ورود در بحث و تفسیر، ترتیب سوره ها را بهمان نحو در نظر گرفتم و این تنها راهی است که در این زمان یعنی چهارده قرن پس از هجرت بما ارائه شده است». باری پس از نسخه برداری از مصاحف و فرستادن آن به مراکز مهمّ کشورهای اسلامی، حفظ کردن قرآن و نسخه برداری آن از طرف سایرین شروع شد و

---

(۱) سیّد قطب چنانکه خود می گوید: در تنظیم کتاب (مشاهد القیامه) از میان مصاحف پنجگانه ترتیب مصحف امام صادق (ع) را برگزیده است قرآن بآن ترتیب در اختیار عموم مسلمین قرار می گرفت راه حکومت اسلامی، و اجرای احکام بهمان ترتیب تدریجی براحتی میسور بود و غالب اختلافات از بین می رفت.

خطّاطانی بوجود آمد و همینکه در خراسان و بغداد کارخانه های کاغذ سازی در قرن دوّم هجری بوجود آمد، نسخه های قرآن از روی چرم و پوست به کاغذها منتقل و به فراوانی در دسترس سایر مردم قرار گرفت، در همین زمان نیاز به دانستن مفردات و غرایب لغات قرآن بیش از پیش برای خاصّ و عامّ مردم احساس شد.

قرن دوّم هجری

در پایان قرن اوّل و آغاز قرن دوّم که دوره سقوط بنی امیّه و بنی مروان و شروع حکومت بنی عبّاس بود بزرگترین دانشگاه و مدرسه اسلامی و فکری در حضور امام باقر و امام صادق سلام اللّه علیهما افتتاح شد.

جدال های فکری که حکومت بنی امیّه و بنی مروان، برای توجیه اعمال ستمگرانه و ارتکاب گناهان کبیره آنان مثل خونخواریهای حجّاج بن یوسف و میخوارگی و هرزگی که بخصوص از ناحیه یزید بن معاویه و یزید بن ولید بن عبد الملک، انجام می شد، مسائل مختلفی مانند، جبر و اختیار و تکلیف مرتکبین گناهان کبیره و صغیره و عدل و ظلم، بخصوص در تأویلات آیات قرآنی موجی از ناآرامی و اختلاف بوجود آورده بود.

پیروان مکاتب اشعری، معتزلی، قدری و خوارج و شعوبیّه که تمام اینها مولود فشار حکومت نژاد گرایانه امویان و مروانیان بود گاهی هم از اطراف عالم اسلام علمائی برای توجیه اختلافات عقیدتی به سوی هر کسی که او را واجد شرایط امامت و هدایت عقلی و ایمانی مردم می دانستند روی آورند و چون در باره تمام قرآن از آغاز تا انتهاء احادیثی از پیامبر (ص) از ناحیه صحابه و تابعین نقل نشده بود و خود آنها نیز به گفته- ذهبی- که: الحقّ انّ الصّحابه رضوان اللّه علیهم اجمعین، کانوا یتفاوتون فی القدره علی فهم القرآن و بیان معانیه المراده فقد کانوا یتفاوتون فی العلم بلغتهم، فمنهم من کان واسع الاطّلاع فیها علما بغریبها و منهم ان ذلک.

ص: ۲۰

یعنی: سخن حقّ اینستکه صحابه (رض) در قدرت بر فهم قرآن و بیان معانی مقصود آن متفاوت بوده اند، زیرا در قدرت علم به زبانشان متفاوت بوده اند، کسی از ایشان بود که اطّلاع وسیعی در زبان داشت و به غرائب لغات موشکاف و متوجّه بود و بعضی دیگر مادون او بودند، و این تفاوت در قدرت عقلانی و احاطه به قرآن بود، زیرا در معانی مفردات قرآن مساوی نبودند.

ابن خلدون به نقل از بخاری در تاریخش در باب تفسیر (ج ۸ ص- ۱۲۸) نقل می کند که:

عدیّ بن حاتم معنی آیه: (وَ کُلُوا وَ اشْرَبُوا حَتَّی یَتَبَیَّنَ لَکُمُ الْخَیْطُ الْأَبْیَضُ مِنَ الْخَیْطِ الْأَسْوَدِ- ۱۸۷/ بقره) را نفهمیده بود، دو ریسمان سیاه و سپید را در فضا قرار داده بود و غذا می خورد تا وقتی که رنگ آنها را تشخیص می داد، بعضی شبها هم این کار برایش ممکن نمی شد همینکه صبح شد به پیامبر (ص) خبر داد و پیامبر (ص) فرمود: تو کار بیهوده ای را دنبال کرده ای، منظور تشخیص سپیدی صبح از سیاهی شب است.

همین حدیث را راغب در کتاب حاضر ذیل واژه- خیط- دقیقا ذکر کرده است.

بنابراین طبیعی بود که هر چه بر دامنه اسلام و تعداد مسلمین افزوده می شد خلفاء جور پیشه هم با طرفدارانشان که بنام قاضی، عالم، مفتی، شاعر، والی و امیر که با خود خلفاء همسنخ بودند نمی توانستند پاسخگوی مشکلات اعتقادی، قرآنی و دینی مردم باشند، چنانکه در تاریخ می خوانیم پیشوایان متّقی سایر فرق مسلمین نیز زیر بار مأموریّت خلفاء نمی رفتند مثل نعمان بن ثابت ابو حنیفه و مالک که از طرف مروان و خلیفه عبّاسی در دو نوبت به قضاوت کوفه تکلیف شدند و به نوشته ابن خلکان و مؤلّف کتاب (فی تاریخ المذاهب الفقهیّه) زیر بار آن کار نرفتند و در اثر زهدشان آن را ردّ نمودند و هر یک به یکصد و ده ضربه شلّاق محکوم شدند. «۱»

---

(۱) برای ثبت در تاریخ بایستی قاطعانه و با استدلال نوشته شود که پیشوایان تمام فرق مسلمین جز اندکی برای ایجاد حکومتی اسلامی تلاش می کرده اند و هرگز هر خلیفه یا حکومتی غیر دینی را پیروی

(این دو شخصیّت مدّتی را در مجالست و درک حضرت صادق گذرانده اند.

(ج ۱/ تاریخ المذاهب الفقهیّه).

پایان دوره تفسیر اسرائیلیات و آغاز دوران عقل گزینی

تغییر حکومتها (از خلفاء راشدین به بنی امیّه و بنی مروان و سپس بنی عبّاس) بخصوص بعد از دوران پنج ساله زمامداری علیّ بن أبی طالب (ع) که پایان بر قداست و عدالت گستری حکومت اسلامی بود (برای اثبات این موضوع به تواریخ یعقوبی- مروج الذّهب- ابن اثیر رجوع شود) اختلافات عقیدتی در مسائل حکومتی به ویژه اوج گرفتن عقاید معتزله، اشاعره و خوارج که همگیشان از آیات قرآنی برای اثبات نظرات خود استدلال می نمودند، نوعی نیاز شدید را برای کشف حقایق در مورد آن مسائل بصورتی گسترده در جامعه اسلامی ظاهر ساخت، مجالس بحث و مناظره که نتیجه قهری حکومتهای ستمگرایانه اموی و مروانی و عبّاسی بود در تمام شهرها و غالبا در مساجد تشکیل می شد و پرسشهائی را در

نکرده اند.

مورّخین نوشته اند: کان رضی اللّه عنه لا یری لبنی امیّه ایّ حقّ فی امره المسلمین: ابو حنیفه برای بنی امیّه که حکومتی اسلامی نبود حقّی قائل نبوده لذا بازرسان بنی امیّه مترصّد و مراقب او بودند ابن هبیره والی عراق او را حبس و تازیانه می زند و او به مکّه می رود در آغاز کار بنی عبّاس، آنها را تأیید می کند ولی بعدا در اثر ظلم و ستم آنان به مخالفت بر می خیزد- و لم یعرف ان تزل الاذی بآل علی و لهم محبّه و ولائه:

همینکه بنی عبّاس با فرزندان علی به خصومت برخاستند و آنها را اذیّت کردند علیه بنی عبّاس به مخالفت برخاست فرزندان علی نیز او را دوست می داشتند.

عندئذ یحسبه المنصور و یعذّبه فیأمر بضربه کلّ یوم عشره اسواط حتّی اشرف علی التّلف و قدمات بعد ذلک بقلیل:

همینکه داوری و قضای منصور دوانیقی را نپذیرفت او را حبس، و سپس هر روز ده ضربه شلّاق زدند تا مشرف به مرگ شد و بعد از دو سه روزی وفات یافت- ۱۵۰ هجری.

(و فیات الاعیان جلد ۵ شماره تراجم ۷۳۶- تاریخ المذاهب الفقّهیه/ محمّد ابو زهره ۲/ ۱۶۹- ۱۷۳- تاریخ بغداد/ خطیب تبریزی ۱۳/ ۳۲۹).

زمینه های اعتقادی مطرح نمود.

بـدیهی است در این زمـان (اواخر قرن دوّم تـا اواخر قرن سوّم) غیر از درک و فهم آیـاتی از قرآن که در باره عبادات و احکام بود از راه روایات، و احادیث از طریق صـحابه و تابعین بیان می شد مسائل عقیدتی جدیدی پای به میدان وسـیع اندیشه و تفکّر نهاده بود، اینجا دیگر کسانی می توانستند پاسخگوی حقیقی آن جریان فکری و اصولی باشند که:

۱- خود از استادی و معلّمی نیاموخته باشند و گر نه آن استاد و معلّم بایستی گشاینده مشکلات فکری باشد.

۲- پاسـخ آنها بایستی آنچنان اسـتدلالی و ثابت باشـد که شـنونده را بخوبی قانع کنـد هر چنـد که طرف بحث معاند ولی عالم باشد (مثل گفتگوی ابن ابی العوجاء با امام صادق و تسلیم شدنش در برابر امام).

۳- از نظر عمـل و سـابقه اجتمـاعی آنچنـان فردی شـناخته شـده و از آلاـیش به گناهـان پـاک و دور باشـد که شائبه هیچگونه خطائی یا هوی، و هوسی در باره او نرود.

۴- موضوعی که از همه مهمتر است اینسـتکه او بایستی به تمام قرآن و آیات آن و سنّت پیامبر (ص) و مسائل آن احاطه کامل داشته باشد و گر نه پاسخش ناقص و قابل تردید خواهد بود.

و ما در قرن دوّم چنین اسـتادانی و پیشوایانی که واجد تمام شـرایطی که بتواند سـرپرستی دانشـگاه فکری و عقیدتی اسلامی را عهـده دار شونـد جز در وجـود امامـان (ع) نمی یـابیم (بـه اقرار تمـام مـورّخین و نویسـندگان از دوسـت و دشـمن) و امروز خوشـبختانه گنجینه هائی از تفاسـیری که یک سوّم آیات قرآن و تمام مشـکلات تفسیری و تأویل را حل نموده اند در دسترس داریم اینک با طرح چند آیه از یکی از آن منابع، بزرگی و عظمت کارشان بخوبی روشن می شود:

سه نکته از استدلال توحیدی روایات از آیات قرآنی

اوّل- قال ابو الحسن: اذا کانت الرّوایات للقرآن کذبتها و ما اجمع المسلمون علیه انّه لا یحاط به علما و لا تدرکه الابصار و لیس کمثله شی ء.

ابو الحسن رضا (ع) گفته است: وقتی روایات با قرآن مخالف شد آنها را باید دروغ بدانی و آنچه که مورد اتّفاق همه مسلمانهاست این است که در باره خدای ۱- هیچ علمی به او احاطه ندارد و او محیط بر همه چیز است.

۲- دیده ها او را درک نمی کنند.

۳- و همانند او چیزی نیست «۱».

موضوعی که در تفسیر این آیات به آن اشاره شده است از مسائل اعتقادی مهمّی است که در قرن دوّم هجری شور و غوغایی ایجاد نموده بود و مانند مسئله خلق قرآن در دوران مأمون که اوج بحث اندیشه تاریخ اسلام است و غالبا مجالس در حضور مأمون تشکیل می شد هیجانی علمی ایجاد کرده بود و نیز از فحوای کلام حضرت رضا (ع) می فهمیم که احادیث بسیاری در آن زمان از سوی دوستان نادان و دشمنان دانا در جامعه مسلمین پراکنده بوده و وجود داشته که با آیات

---

(۱) سه اصل فوق اشاره به آیات (وَ لا یُحِیطُونَ بِهِ عِلْماً- ۱۱۰/ طه) یعنی علمشان به او احاطه ندارد.

و آیه (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ وَ هُوَ اللَّطِیفُ الْخَبِیرُ- ۱۰۴/ انعام) دیدگان او را در نمی یابند او دیدگان را در می یابد که لطیف و آگاه است.

و آیه: (لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ وَ هُوَ السَّمِیعُ الْبَصِیرُ- ۱۱/ شوری) چیزی همانندش نیست و او شنوا و بیناست، این سه اصل همان است که شیخ سعدی در آغاز بوستان به نظم در آورد که می گوید:

نه بر اوج ذاتش پرد مرغ و هم نه بر ذیل وصفش رسد دست فهم

در این ورطه کشتی فرو شد هزار که پیدا نشد تخته ای در کنار

چه شبها نشستم در این فکر گم که دهشت گرفت آستینم که قم

محیط است علم ملک بر بسیط قیاس تو بر وی نگردد محیط

نه إدراک بر کنه ذاتش رسد نه فکرت به غور صفاتش رسد

نه هر جای مرکب توان تاختن که جاجا سپر باید انداختن

خلاف پیامبر کسی ره گزید که هرگز به منزل نخواهد رسید

ص: ۲۴

قرآنی مطابقت نمی کرده و مجعول بوده زیرا دشمنان رنگارنگ اسلام از راههای مختلف که یکی از آنها جعل احادیث است وارد شده بودند و امام با اشاره به سه آیه ای که از آیات محکم و کاملا روشن قرآن است استدلال نموده است.

دوّم- عبد اللّه بن سنان از پدرش روایت کرده که گفت در خدمت امام باقر بودم که مردی از خوارج وارد شد و گفت ای ابا جعفر چه چیز را می پرستی؟ گفت خدای تعالی را، باز پرسید او را دیده ای؟

گفت: چشمها او را با دیدن نمی بیند، ولی دلها با حقایق ایمان او را درک می کنند با قیاس و سنجش شناخته نمی شود و با حواسّ درک نگردد بلکه با آیات و نشانه ها توصیف می شود و شناخته می گردد با جور و ستم حکم نمی کند و شایسته پرستش جز او نیست، آن مرد بیروت رفت و گفت: و اللّه یعلم حیث یجعل رسالته.

سوّم- ابی عمیر از هشام حکم نقل می کند که ابو شاکر دیصانی «۱» گفت در قرآن آیه ای هست که موافق سخن ماست. گفتم کدام آیه است، گفت (هُوَ الَّذِی فِی السَّماءِ إِلهٌ وَ فِی الْأَرْضِ إِلهٌ- ۸۴/ زخرف).

یعنی: او کسی است که در آسمان اله و معبودی و در زمین هم معبودی است.

هشام می گوید: من نتوانستم جواب او را بدهم این موضوع را بامام صادق گفتم، فرمود: همینکه بعراق برگشتی باو بگو نام تو در کوفه چیست می گوید:

فلان، باز بگو نامت در بصره چیست؟

---

(۱) دیصانیّه یکی از فرقه های ثنویت است که پنداشته اند نور و ظلمت قدیم و ازلی هستند، اینان بر خلاف مجوسیان که ظلمت و تاریکی را حادث می دانند و سبب حدوث آنرا ذکر می کنند هستند و می گویند نور با قصد و اختیار فاعل خیر ولی تاریکی طبعا و بناچار فاعل شرّ و بدی است، هر چه که در عالم از پاکی و نیکی وجود دارد از نور است و هر چه از زیان و شرّ و پلیدی است از تاریکی است. نور زنده، عالم، توانا، حسّاس و درک کننده است و حرکت، و حیات از اوست ولی تاریکی مرده، نادان، ناتوان و جماد و مردگان است که نه فعل و نه تمیزی دارد. و ابو شاکر با همین عقاید همینکه آیه فوق را با پندار خود موافق می داند از سوی امام آنچنان پاسخ مستدّل و محکمی می شنود که می پذیرد (الفهرست چاپ قاهره/ ابن ندیم ۴۸۸- الملل و النّحل/ شهرستانی ۱/ ۲۷۰).

می گوید: همان، سپس در پاسخش بگو خداوند هم اینچنین است که یگانه و یکتاست، در آسمان اله- است، در زمین هم او را- اله- نامند، در دریاها- اله- است و در صحراها هم- اله- است و در هر جا- اله- است.

هشام می گوید: همینکه در کوفه برگشتم نزد ابو شاکر رفتم و جواب را به او گفتم، گفت: این جواب از حجاز آمده است.

کسانی که احاطه کامل بر قرآن نداشته باشند و از دقایق قوانین و قواعد زبان عرب ناآگاهند به چنین مشکلاتی دچار می شوند که راهگشای آنان جز چنان راهنمایانی و امامانی نمی تواند باشد.

راغب در تفسیر واژه- ضعف- در متن کتاب حاضر به قاعده اوّلیه این بحث اشاره کرده می گوید: آیه (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً، فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً- ۵ و ۶/ انشراح) چون واژه- العسر- معرفه و دو بار تکرار شده پس- یسر- یعنی آسایش دو چیز و دو گونه است یعنی با یک العسر دو فراخی نعمت همراه است.

قاعده بعدی این است که هر گاه قبل از واژه دوّم کلمه تکراری متعلّق به آن که قبلا آمده دو چیز باشد، مثل آیه: (هُوَ الَّذِی فِی السَّماءِ إِلهٌ وَ فِی الْأَرْضِ إِلهٌ- ۸۴/ زخرف) که متعلّق اوّل اله- فی السّماء- و دوّمی- فی الارض است. پس واژه- اله- که تکرار شده یک چیز و یک حقیقت است و تنوین آنهم تنوین نکره نیست، زیرا با تمکین و ثبات معنی اوّل همراه است.

این سه روایت مهمّ از کتاب اصول کافی جلد اوّل اواخر بخش (کتاب التّوحید) نقل شده، امید است علماء و برادران عزیز اهل تسنّن بروش مرحوم شیخ شلتوت که مصلح و خیر اندیش بود و تدریس فقه جعفری را در دانشگاه الازهر رسمی نمود در کشور انقلابی اسلامی عزیز ما هم در این ایّام که به خواست خدای تعالی برادران مسلمان اعمّ از حنفی، حنبلی، مالکی شافعی و جعفری همگی در صفوف فشرده نمازهای جمعه و جماعت را برادرانه اقامه می کنند، و مفهوم آیه:

(إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ ۱۰/ حجرات) حاکم شده است:

اوّلا- خود علماء اهل تسنّن کتاب اصول کافی و سایر کتب شیعه را با

دیدگاهی دوستانه و برادر نگر مجدّدا مورد مطالعه قرار دهند و خواندن آنها را در حوزه های علمی تجویز نمایند که شاعر گفت:

و عین الرّضا عن کل عیب کلیله و لکنّ عین السّخط تبدی المساویا

اگر چشم رضامندی و دوستی باشد از دیدن عیب ها باز می ایستد ولی دیده ناخشنود عیب ها را آشکار و بر ملاء می کند.

ثانیا- همانگونه که اکثر علمای تشیّع تفاسیر و کتب اهل تسنّن را مطالعه می کنند و در خانه هاشان غالبا آن کتب وجود دارد و شاید فروش کتابهای آنان در ایران بیش از سایر کشورها مورد مطالعه است آنها نیز آثار شیخ طوسی (تفسیر تبیان) و شیخ طبرسی (مجمع البیان) و شیخ مفید و کلینی را مورد تحقیق بیشتر و بهره مندی قرار دهند تا خواست پیامبر عزیز ما که استحکام پیوند برادری میان مؤمنین به اسلام بوده جامه عمل بپوشد و تمام مسلمین به مذهب و روشی که می گوید:

«کن للظّالم خصما و للمظلوم عونا» علی وار و حسین گونه علیه استکبار جهانی و به یاری مستضعفین بر خیزند، آنگاه خواهید دید که جوانان عزیز فارس، کرد، ترک و ترکمن و سایر عزیزان تشنه عدالت اسلامی که جانشان سرشار از ایمان بخدا است متوجّه می شوند که اسلام برتر از هر مکتبی و هر ملّی گرائی و نژاد پرستی کور و تعصّب آمیزی است لذا دیگر بهر قدرت و حاکمی که از فرمان الهی و اسلامی عملا سرپیچی کند و با شرابخواری و قمار و فساد اخلاق و وابستگی به بیگانه و دشمنان اسلام حکومت می کنند و نتیجتا پاکان و مظلومانی چون اصحاب طف را بیرحمانه در صحرای سوزان کربلا یا مانند امروز در فلسطین و افغانستان و اریتره و فلیپین و سایر نقاط جهان به خاک و خون می کشند و یا در باره آن سکوت می کنند هرگز- اولی الامر- نمی گویند و همچون عبد اللّه بن مقفّع که آبشخور عقیده اش پس از اسلام نظرات پیامبر و امامان (ع) است به منصور دوانیقی می گوید: «لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق» (نهج البلاغه ص ۵۰۰/ ۱۵۶) کسی که از فرمان خدا سر می پیچد اطاعتش جایز

نیست بلکه تنها از حکومت با قداست و پاک اسلامی است که بایستی تبعیّت کرد.

قرن سوّم و آغاز عظمت فکری در معانی قرآن

همانطور که گفته شد نهالی را که پیامبر اکرم (ص) به وسیله تبیین و تفسیر آیات و مفردات قرآن غرس نموده بود و بوسیله صحابه کرام با وفا و تابعین با احساس آنان بخصوص امیر المؤمنین علی (ع) و سپس فرزندانش که از منابع مکتب وحی و جدّ بزرگوار و پدرانش آموخته و سیراب شده بودند به ثمر رسید و فهم قرآن بعد از دوران تفاسیر متفرّق و احیانا متناقض بروایتی در دانشگاه جعفری «۱» به دوران تفاسیر آیات قرآن بر اساس خود قرآن و تعقّل و تفکّر و تدبّر و

---

(۱) شاید بکار بردن نام دانشگاه که عربی آن- جامعه- است در مورد کلاسها و شاگردان فراوان حضرت صادق به نام دانشگاه جعفری ابتدا ساختمانهای چند اشکوبه و کلاسهای متعدّد با دادن دانشنامه ها در اذهان متبادر شود، ولی حقّ اینست که حقیقت را در خود کلمه دانشگاه بیابیم یعنی هر جا که براستی مرکز دانش باشد و از اطراف و اکناف عالم مردم برای علم و آگاهی و رفع مشکلات فکری و عقیدتی خود به آنجا روی آوردند و دست پرورده های آنجا آثار فنا ناپذیری در متن تاریخ به یادگار گزارند همانجا را بایستی دانشگاه نامید اکنون بشنویم و ببینیم.

قاضی ابو العبّاس شمس الدّین احمد بن محمّد بن ابی بکر ابن خلکان شافعی متولّد ۶۰۸ هجری در کتاب گرانقدرش در باره مؤسّس دانشگاه جعفری و شاگرد ممتاز او چه می گوید، می نویسد:

«احد الائمّه الاثنی عشر علی مذهب الامامیّه و کان من سادات اهل البیت و لقّب بالصّادق لصدقه مقالته و فضله اشهر من ان یذکر و کان تلمیذه جابر بن حیّان الصّوفی الطّرطوسی قد الّف کتابا یشتمل علی الف ورقه تتضمّن رسائل جعفر صادق و هی خمس مائه رساله و دفن بالبقیع فی قبر ابوه محمّد الباقر و جدّه زین العابدین و عمّ جدّه الحسن بن علی (ع) فلله درّه من قبر ما اکرمه و اشرفه».

او یکی از ائمّه دوازده گانه امامیّه است و از بزرگان اهل بیت بود برای اینکه در سخنش و گفتگویش صادق و راستگو بود به صادق لقب یافت فضیلتش مشهورتر از آن است که ذکر شود ... جابر بن حیّان صوفی طرطوسی شاگرد او است و کتابی مشتمل بر هزار برگ تألیف نمود که متضمّن رسائل جعفر صادق است که پانصد رساله است، در بقیع و در جوار پدرش و جدّش و عموی جدّش دفن شد بر همه آنها سلام باد براستی که خداوند آرامگاه و قبری که اینچنین شرافت و بزرگی دارد پر برکت گرداند که خیر و برکتش از خداست.

(وفیات الاعیان ۱/ ۲۹۱- تاریخ المذهب الفقهیّه ۲/ ۵۵۳) پیشوایان و بزرگان علم و دانش که از امام بهره برده و از او روایت کرده اند:

استنباطی که بیش از ۵۰۰ بار در قرآن آمـده تحوّل و دگرگونی یافت از این تاریـخ است که آثار چنین انقلاب و بعثت مجدّد قرآنی چون مشعل فروزانی فرا راه خردمندان قرار می گیرد و زوایای تاریک اندیشه جامعه را روشن می کند.

از این تاریـخ ببعـد، روش عقـل گزینی و توجّه به قرآن بیش از نقلیـات، آنچنـان شور و شوقی ایجـاد نمود که مقـدّمه انقلاـب فرهنگی و فکری و عملی در جهان پهناور اسـلام گردیـد و چنانکه بعـدا خواهیم دیـد خلفاء عبّاسـی نیز در برابر سـیل خروشان انـدیشه هـای اصـلاح طلبـانه دانشـمندان و خواست مردم موفّق بایجـاد بزرگـترین کتابخـانه هـا و مراکز علمی شدنـد و رشـد و شکوفائیش در قرن چهارم و نیز قرن پنجم، یعنی دوران حیات راغب اصفهانی توسّط آل بویه و دیلمیان به منصّه ظهور رسید.

اگر مأمون در قرن دوّم به تأسـیس بیت الحکمه شد و از وجود امام رضا در تمام مناظرات برای محکومیّت مخالفین و یا آزمون ارائـه شخصـیّت علمی آن حضـرت بهره گرفـت نـتیجه ایـن شـد کـه در قرن سـوّم صـدها دانشـمند در علـوم قرآنی، تـاریخی، جغرافیایی، پزشـکی و ریاضـی در پهنه جامعه عظیم مسلمین قد برافراشتند و با تأسیس کارخانه های کاغذ سازی در خراسان و بغداد کار نسخه برداری از کارها آسان شد و خوشنویسانی همچون- ابن مقله- ظاهر شدند.

قرآن و تأسیس علوم

خدای تعالی در دو آیه قرآن می گوید: (ما فَرَّطْنا فِی الْکِتابِ مِنْ شَیْ ءٍ ۳۸/ انعام).

و (نَزَّلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ تِبْیاناً لِکُلِّ شَیْ ءٍ- ۸۹/ نحل). از این دو آیه بخوبی فهمیده می شود که:

یحیی بن سـعید انصاری- ابن جریح مالک ابن انس- سفیان ثوری ابن عینیه- ابو حنیفه- ابو ایّوب سجستانی- که بهره مندی از او را برای خویش شرف و منقبتی دانسته اند و فضیلتی که کسب کرده اند.

(کشف الغمّه ۱/ ۳۶۹).

۱- خداوند از بیان هیچ چیزی در قرآن فرو گزاری و کوتاهی ننموده.

۲- و هر چه را که از علوم برای رشد انسان و هدایت او بسوی کمال هستی و اللّه لازم و ضروری است، ریشه در قرآن دارد (چه قبل از آیه اوّل و چه بعد از آیه دوّم مفهوم عوامل رشد یعنی تمام علوم از آن دانسته می شود، می گوید: (وَ هُدیً وَ رَحْمَةً وَ بُشْری لِلْمُسْلِمِینَ ۸۹/ نحل).

ابن عطیّه- در مقدّمه تفسیرش حدیثی را که در مآخذ دیگر هم آمده نقل می کند که پیامبر (ص) فرمود: «انّه ستکون فتن کقطع اللّیل المظلم، قیل فما النّجاه منها، یا رسول اللّه؟

قال: کتاب اللّه تبارک و تعالی، فیه نبأ من قبلکم و خبر ما بعدکم، و حکم ما بینکم و هو فصل لیس بالهزل من ترکه تجبّرا قصمه اللّه، و من ابتغی الهدی غیره اضلّه اللّه و هو حبل اللّه المتین و نور المبین و الذّکر الحکیم، و الصّراط المستقیم هو الّذی لا تزیغ به الاهواء و لا تنشعب من الآراء و لا یشبع منه العلماء و لا یملّه الاتقیاء، من علمه سبق و من عمل به اجر و من حکم به عدل و من استعصم به فقد هدی الی صراط مستقیم».

ابن ابی الحدید قسمتی از این مطلب را در ذیل عنوان- کلماتی غریب که نیازمند تفسیر است- ذکر کرده.

ترجمه:

پیامبر (ص) فرمود، در آینده فتنه هائی است که همچون پاره های سیاه شب تاریک خواهد بود، گفتند: راه نجات از آن چیست؟

گفت: کتاب خدای تبارک و تعالی که در آن خبر از گذشته و آگاهی و خبر از آنچه که بعد از شما خواهد بود هست و نیز حکم و دستور خدای در آنچه که میان شما است بیان شده.

قرآن سخن حقّ و جدا کننده حقّ و باطل است نه بیهوده سخن کسی که از روی تکبّر آنرا ترک کند خدای تباهش کند و هر که هدایت را از غیر قرآن طلب کند و بخواهد خداوند او را گمراه می کند، قرآن ریسمان و دست آویز متین و استوار الهی و نور روشن اوست، یاد او و صراط مستقیم اوست، قرآن چیزی است که هوی

و هوس آنرا از حقّ بر نمی گرداند و آراء و نظرات گوناگون با او نیست.

دانشـمندان از قرآن سیر نمی شوند و متّقیان آنرا اندوهبار نمی دانند و از آن زده نمی شوند، کسیکه علم قرآن آموخت پیشی گرفت و هر که به آن عمل کرد پاداش یافت و آنکه با قرآن حکم و داوری کرد عادل شد و به عدالت حکم کرد و کسیکه به قرآن تمسّک جست و دست یازید به راه مستقیم هدایت شد.

(مقدّمه تفسیر ابن عطیه ۲۵۶- مقدّمتان فی علوم القرآن- شرح ابن ابی الحدید ۵/ ۶۱۲ بخش حکم- مفتاح السّعاده و مصباح السّیاده ۲/ ۵۳۰).

سعید بن جبیر می گوید: هیچ حدیثی از پیامبر خدای بر وجهی از وجوه به من نرسید مگر اینکه مصداقش را در قرآن یافتم.

ابن سراقه در کتاب (الاعجاز) از ابو بکر بن مجاهد نقل می کند، روزی گفت:

«ما من شی ء فی العالم الّا فی کتاب اللّه».

چیزی در عالم نیست مگر اینکه در کتاب خدا هست.

باو گفته شد کلمه- خانات (یعنی سراهای تجارت و کسب، جمع خان که فارسی است) در کجای قرآن هست، گفت:

در آیه: (لَیْسَ عَلَیْکُمْ جُناحٌ أَنْ تَدْخُلُوا بُیُوتاً غَیْرَ مَسْکُونَهٍ فِیها مَتاعٌ لَکُمْ ۲۹/ نور).

یعنی: مکانهائی که مسکونی نیست ولی متاع در آنجا هست که همان خانات- است.

ابن عطیّه سپس روایت می کند که پیامبر در آخرین خطبه اش فرمود:

«یا ایّها النّاس انّی تارک فیکم الثّقلین انّه لن تعمی ابصارکم و لن تضلّ قلوبکم، لن تزلّ اقدامکم و لن تقصر ایدیکم، کتاب اللّه یسبب بینکم و بینه، طرفه بایدیکم، فاعلموا بمحکمه و آمنوا بمتشابهه و احلّوا حلاله و حرّموا حرامه، الا و عترتی، اهل بیتی، هم الثقل الآخر فلا تسبّوهم فتهلکوا».

یعنی: هان ای مردم دو چیز گرانقدر و ارزشـمند در میان شما بجای گزاردم، اوّل کتاب خدا که با سبب قرار دادن و مستمسک شدن آن هرگز دیدگانتان نابینا، دلهایتان گمراه و گامهاتان لغزان و دستهاتان قاصر از عمل نخواهد شد به حکم و

محکمش عمل کنید و به متشابهش ایمان داشته که آن دیگر بازمانده گرانقدر عترت و اهل بیت من است، آنها را ناروا مگوئید که هلاک می شوید.

آنگاه ابن عطیّه در باره جاودانگی و تازه بودن قرآن در پهنه زمان می نویسد:

«قیل لجعفر بن محمّد الصّادق (ع): لم صار الشّعر و الخطب یملّ ما اعید منها و القرآن لا یملّ؟

فقال: لأنّ القرآن حجّه علی اهل الدّهر الثّانی کما هو حجّه علی اهل الدّهر الاوّل، فکلّ طائفه تتلقاه غضّا جدیدا و لان کلّ امرئ فی نفسه متی اعاده و فکّر فیه تلقی منه فی کلّ مدّه علوما غضّه و لیس هذا کلّه فی الشّعر و الخطب».

یعنی: به جعفر بن محمّد صادق (ص) گفته شد: چرا شعر و سخنرانی وقتی تکرار می شود ملال آور است ولی قرآن تکرارش ملال آور نیست؟

فرمود: زیرا قرآن حجّتی بر هر زمان و برای هر نسل است همانگونه که برای زمان حال چنین است و هر طایفه ای آنرا تازه می یابد چون هر انسانی که قرآن را در نفس و جانش اعاده می کند و در آن می اندیشد، در تمام مدّت عمر و تفکّرش از قرآن به علومی و دانشهای جدیدی می رسد و این حالت در شعر و سخنرانی ها نیست.

(مقدّمه تفسیر ابن عطیه ۲۵۷- مقدّمتان فی علوم القرآن)

علومی که در قرآن ریشه دارد

از آیات و احادیث و نظرات فوق در باره محتوای قرآن و فراگیری مفاهیم آیات آن در سراسر شئون حیاتی انسانها و جامعه دانستیم که یکی از اسرار و انگیزه های موج عظیم علمی در قرن دوّم و پس از راهگشایی در روش اندیشه و عقل گزینی دانشمندان از سوی مؤسّس دانشگاهی اسلامی و جعفری توجّه عمیق آنها به قرآن بود که راه استنباط و برتری علم و عقل و ایمان را بر جهل و نقل و قیل و قال در مکاتب گمراه کننده را نشان دادند.

در این بخش برای اینکه بیشتر به سیر اندیشه و میراث و بازمانده هائی که در قرن پنجم و زمان راغب اصفهانی مؤلّف مفردات قرآن با آن مواجه بوده و نیز ریشه های علوم را در قرآن بشناسیم، باید بدانیم که علم و ادب در فرهنگ و تمدّن اسلامی آنچنان گسترش یافت که از سیصد (۳۰۰) علم تجاوز نمود و در هر رشته فحول و بزرگانی بجهان بشریّت با کوله باری از نوشته های آنان عرضه نموده است که امروز تمام موزه ها و کتابخانه های جهان شرق و غرب را زینت بخشیده و قرنهاست که آنها را مورد بهره برداری خویش قرار داده اند، از قبیل:

علوم شرعی- فقه- تاریخ- علوم ادبی- واژه شناسی- علوم خطابی و شعر- ریاضی- جغرافیا- شیمی- پزشکی- زمین و آب شناسی- علوم سیاسی- جامعه شناسی- تذکره نویسی- علوم اخلاقی و تربیتی- قضائی- صنایع و فنون- کیهان شناسی- و علوم روانشناسی ... که بیشتر آنها شاخه ها و فروعی دارد و تماما از قرآن کریم و سنّت و عترت پیامبر (ص) نشأت گرفته زیرا که در دو کتاب یا دو درس از سرپرست دانشگاه اسلامی و جعفری تمام آیاتی که در قرآن از فضیلت علم و عقل گفتگو کرده، برای شاگرد ممتازش هشام بن حکم بدون اینکه- معجم المفهرس- در کار باشد بیان داشته و برای عقل هفتاد و پنج کارگزار با اضداد آنها ترسیم نموده است و در همان جا گفت:

«قال رسول اللّه: طلب العلم فریضه علی کلّ مسلم الا انّ اللّه یحبّ بغاه العلم».

رسول خدا فرمود: دانشجویی بر هر مسلمانی واجب است و همانا خداوند دانشجویان را دوست دارد.

و هیچ علمی از تأثیر مستقیم قرآن بر آن خالی نبوده و نیست و هر کدام از آنها مؤسّس یا مؤسّسین دارند که پایه گزاران نخستین آن علمند:

۱- در علوم شرعی و فقه: خود پیامبر (ص) و سپس صحابه و پیشوایان مذاهب.

۲- در تاریخ نگاری: نخست قرآن و در قرون دوّم و سوّم و چهارم و به تبعیّت از قرآن تا عصر راغب بترتیب- واقدی- ابن اسحاق- ابن هشام- احمد بن ابی

یعقوب ابن واضح یعقوبی- علیّ بن حسین مسعود- محمّد بن جریر طبری- ابن طیفور صاحب تاریخ بغداد که یک جزء آن چاپ شده- ابو حنیفه دینوری صاحب اخبار الطّوال.

۳- در علوم ادبی (نحو و قواعد دیگر آن): ابو الاسود دوئلی «۱» با راهنمائی علی (ع) و سپس سیبویه در قرن دوّم- خلیل بن احمد- علی بن حمزه کسائی- ابن سکّیت- ابن انباری- ابو جعفر نحاس- ابو القاسم زجاجی و ...

۴- در واژه شناسی و لغت نامه نویسی: بترتیب- ابن درید- ابو منصور ازهری- ابو زید انصاری- جاحظ- ابو علی قالی صاحب امالی- ابن عبد ربّه صاحب کتاب عقد الفرید- ابو حاتم سجستانی- ابو العبّاس مبرّد- ابو هلال عسکری صاحب الفروق اللّغویه- صاحب بن عباد- ابن فارس صاحب مقائیس اللّغه- ابو نصر اسماعیل جوهری- ابن سیده- جاحظ- ابن خالویه- ابن قتیبه- راغب.

۵- در خطابه و سخنوری: پس از پیامبر (ص) و علی علیه السّلام- تمام امامان- زینب کبری سلام اللّه علیها (البتّه در تواریخ خطبه های ارشادی و انسانسازی است نه تهدید و اشتلم مثل خطبه های حجّاج خونخوار.

۶- در کتابت: پس از امام علی (ع) کاتبانی، مثل: عبد الحمید و ابن مقفّع سر آمد سایرین هستند.

۷- در علوم ریاضی: نخستین انگیزه ریاضی و کیهان شناسی قرآن است که گفت:

(لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِینَ وَ الْحِسابَ- ۵/ یونس) یعنی، گردش ستارگان و پیدایش و اختلافات روز و شب بخاطر اینستکه شما

---

(۱) و قیل لابی الاسود من این لک هذا العلم؟ یعنون النّحو، فقال: لقنت حدوده من علی بن أبی طالب (ع): گفتند از کجا این علم یعنی نحو را فرا گرفتی؟ گفت: حدودش را از علی (ع) آموختم.

ابو الاسود- کان من اکمل- الرّجال رأیا و اشدّهم عقلا: او از کاملترین مردان در رأی و عقل بود.

(الفهرست ابن ندیم ۶۵- وفیات الاعیان ۲/ ۲۱۶).

حساب و شماره سال و ماه بیاموزید و بدانید.

از پایه گزاران ریاضی- علی علیه السّلام و سپس نویسندگان کتب خراج که نیازمند عمل ریاضی بودند و سپس برادران خوارزمی بنامهای محمد و احمد و حسن- فرزندان شاکر و از تألیفاتشان کتابهای- الشّکل المدّور المستطیل- کتاب المخروطات- کتاب الشّکل الهندسی ...- و ثابت بن قره- ماهانی- قراری مخترع اسطرلاب ...

باید دانست که در ستاره شناسی مسلمانان موفّق به ساختن زیج و رصد خانه و کتابها و ابزارهای کیهان نما شده اند، زیج سند و هند از محمّد بن موسی خوارزمی معروف است (الفهرست ابن ندیم از صحفه ۲۹۲ ببعد) و سپس در قرن چهارم رسائل گرانقدر- اخوان الصّفاء و خلان الوفاء مشتمل بر پنجاه و یک (۵۱) رساله که نخستین آن چهارده (۱۴) رساله در ریاضی و هندسه و صنایع عمل و علوم مربوط به صنعت است که تمام اصطلاحات عملی را در آن بکار برده و شاید اوّلین مأخذی است که واژه مهندسی را با مفهوم علمی و عملی آن بکار برده و شرح داده است.

۸- در شیمی و کیمیا: از جابر بن حیّان تا محمّد بن زکریّا که در شرافت این صنعت نیز کتابی نوشته اند.

ابن وحشیه و اخمیمی و ابو قران- که هر کدام از این شیمیست ها در باره سنگهای ساده و الوان کتابهائی نوشته اند، مثل: کتاب الحجر- کتاب الاکسیر- کتاب التّدبیر از رازی (الفهرست ابن ندیم).

۹- در علوم پزشکی: بنا به نوشته ابن ابی اصیبعه- نخستین پزشک جرّاح مسلمان- ابن ابی رمثه تمیمی است در زمان پیامبر (ص) و سپس عبد الملک بن ابجر که با ارشاد عمر بن عبد العزیز مسلمان شد.

از کلمات اوست: «المعده حوض الجسد و العروق تشرع فیه فما ورد فیها بصحّه صدر بصحّه و ما ورد فیها بسقم صدر بسقم ...»

یعنی معده حوض و منبع تغذیه جسم بوسیله عروق و رگهاست که از آنجا

می نوشند پس هر چه با صحّت و پاکی به معده وارد شود با همان صحّت بوسیله رگها به تمام بدن می رسد و صادر می شود و هر چقدر غذا با ناپاکی در معده وارد شود همانها به بدن می رسد و جسم بیمار می شود. (طبقات الاطّبا- ۱۷۱).

۱۰- در دامپزشکی: هم کتابهائی بنامهای علاج الدّواب- صفات الخیل- بیطره- آثاری هست.

۱۱- در زمین شناسی: بنا به نوشته مسعودی، مسلمین به طبقات الارض و مواد و ذخائر آن آگاهی داشتند و برای ایجاد چاهها و جاهائی که زود یا دیر به آب می رسد روشهائی داشتند.

۱۲- در علوم سیاسی و حکومتی: نخست خود پیامبر با تأسیس حکومت در مدینه و سپس خلفاء که نقطه اوج عدالت گستری حکومتی از سوی علی علیه السّلام با مراجعه به کتاب نهج البلاغه و خطبات او بخصوص نامه هائی که به مالک اشتر و عثمان بن حنیف و محمّد بن ابی بکر، نوشته است عالی ترین منشور حکومتی جهانی با زیر سازی حقّ و عدل و شناسائی کامل اقشار جامعه است، زیرا قرآن گفت:

(وَ إِذا حَکَمْتُمْ بَیْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْکُمُوا بِالْعَدْلِ- ۵۸/ نساء).

۱۳- در علم رجال و تذکره نویسی: که باز مسلمین آغازگر آنند، با قداست ترین و پاکترین شرح حالات یا بگفته اروپائیان (بیوگرافی) از قرآن مجید آغاز می شود که تمام کتب مقدّسه را از این جهت بگونه ای تصحیح می کند از (آدم) تا نوح و ابراهیم و پیامبر خاتم دامن وجودی و شخصیّت انبیاء را با تصویر متعالی ترین والایش آنها را از هر گونه باطلی پاک می شناساند.

سپس واقدی و کاتبش محمّد بن سعد و نیز ابن اسحاق و ابن هشام تا ابن ندیم در قرن بعد ابن خلکان و دهها کتاب رجال دیگر ...

۱۴- علوم تربیتی: نخست قرآن که با ارائه تجلّیات غرایز و عواطف و احساسات انسانی در سوره ای که بنام- احسن القصص- است و نیز سایر سوره ها پاکترین و مؤثّرترین راه تربیت و تعالی را نشان می دهد زیرا اللّه خود-

ربّ العالمین- است و قوانین تربیتی از سوی اللّه بیان شده است و پیامبر فرموده:

«أدّبنی ربی، فاحسن تأدیبی» پروردگارم مرا ادب آموخت و چه نیکو آموخت.

و سپس سنّت و عترت و صحابه با وفا و تابعین باحسان او، گویای تربیت صحیح بودند، اخلاق زشت و زیبا در چهره و داستان اقوام گستاخ و مؤمن دور نما شده است.

کتابهای تربیتی در آغاز بنام- کتب ادب- و سپس- اخلاق- نوشته شد که الهام بخش همه آنها قرآن و کلام و احادیث نبوی و امامان (ع) است.

«و لا حاجه بنا الی القول انّنا نجدها فی القرآن و تفاسیره، و فی الاحادیث و کذلک عند الفقهاء الّذین نجد الاخلاق عندهم ...»- (دائره المعارف اسلامی ۱/ ۵۲۱).

نیازی نیست که بگوئیم ما در قرآن و تفاسیر آن و در احادیث و گفتار فقهاء که اخلاق نزدشان آشکار بوده اخلاق را می یابیم بلکه مسأله ای بسیار بدیهی است.

سپس آثاری مهمّ از سوی- ابن مقفّع- اخوان الصّفاء- ابن مسکویه غزالی- خواجه نصیر طوسی مثل اخلاق ناصری و سپس- اخلاق جلالی اخلاق ملّا حسین کاشفی و کتاب تفضیل النّشأتین راغب اصفهانی.

۱۵- علوم قضا و داوری: که از قرآن آغاز می شود و سراسرش دستوراتی برای اقامه عدل و قسط است و نمونه هائی از داوری صحیح و ناصحیح از سوی پیامبران عرضه می دارد و می گوید:

زشتگوئیها و عیبجوئیهای غلط دیگران شما را به جرمی که باعث شود عدالت نکنید نیندازد، بلکه (اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوی ۸/ مائده) عدالت کنید که به تقوی نزدیکتر است.

و بعد از معرّفی قاضیان الگو و نمونه خود پیامبر و سپس علی علیه السّلام از نخستین قاضی ها هستند.

کاتب واقدی- در دهها روایت نقل می کند که خلیفه دوّم بارها گفت: «علیّ اقضانا»

قاضی ترین ما علی (ع) است. (الطّبقات الکبری ۲/ ۳۳۹ ببعد) و کتابهائی در داوری و دادگستری از همان آغاز قرن دوّم به بعد نوشته و جمع آوری شده و اصطلاح- قاضی القضاه و مفتیان- در تاریخ اسلام کاملا معروف است.

محمّد بن سعد می نویسد: علی گفت، هنگامیکه پیامبر (ص) مرا برای امر قضا و داوری به یمن فرستاد و دستش را روی سینه ام نهاد و فرمود:

«انّ اللّه سیهدی قلبک و یثبّت لسانک فاذا قعد الخصمان بین یدیک فلا تقض حتّی تسمع من الآخر کما سمعت من الاوّل فانّه احری ان یتبیّن لکل القضاء» (الطبقات الکبری ۲/ ۳۳۷).

یعنی: براستی که خداوند دلت را هدایت و زبانت را به حقّ استوار خواهد داشت وقتی دو خصم در حضورت نشستند قضاوت مکن تا آنچه را که از یکی از آنها شنیده ای از دوّمی نیز بشنوی این کار به داوری حقّ سزاوارتر است و قضاوت برای تو بیان می شود.

مسئله قضا و دیوان عدالت در اسلام همپای دیوان خراج و کتابت سابقه بس طولانی دارد.

۱۶- علم تفسیری «۱» و علوم قرآنی: معانی قرآن- مفردات قرآن- غریب القرآن- قرائات القرآن مشکل القرآن- مجاز القرآن- که طاش کبری زاده آنرا تا هشتاد (۸۰) رشته علم فهرست کرده است، و ابن ندیم نیز همین کار را قرنها قبل انجام داده و در هر رشته صاحب نظران و علمائی است و بدیهی است علوم لغوی یا علم مفردات قرآن زیر ساز علوم تفسیری است.

---

(۱) ابن ندیم می نویسد: فی تفسیر القرآن کتاب الباقر محمّد بن علیّ الحسین (ع) و کتاب ابن عباس، و اینها را اقدم تفاسیر می شمارد (الفهرست ۵۶)

مقدّمه کتاب کم نظیر- تهذیب اللّغه- ابو منصور ازهری هراتی- یکی از مهمترین اسناد و مدارکی است در تاریخ تألیف کتابهای لغت و تاریخ مداری واژه شناسان نخستین در فرهنگ اسلام، و شایسته است در مقدّمه کتاب مفردات راغب عینا ترجمه و آورده شود تا انگیزه این دانشمندان از زبان خودشان بیان شود و بفهمیم هدفشان از یک عمر مطالعه و بعد از سنّ هفتاد سالگی، نوشتن کتابی در پانزده مجلّد یا ۷۵۰۰ صفحه و دیدن صدها دیوان شعر و کتاب چه بوده است.

عبد السّلام هارون محقّق تهذیب اللّغه قبل از مقدّمه ازهری جملاتی از سخن او گلچین کرده و می گوید:

ازهری می نویسد صحابه پیامبر نیازی به آموختن لغت نداشتند زیرا پیامبر (ص) برای پرسش کنندگان و مخاطبین خلاصه قرآن و غوامض، و متشابهاتش را بیان می کرد ولی بعد از صحابه نیاز و احتیاج به فهم آنها احساس شد و انگیزه مهمّ از تألیف این کتاب اهدافی است که با آنها معانی قرآن و الفاظ سنّت شناخته شود و سه علّت را برای آن ذکر می کند:

۱- علاقه ازهری به حفظ مطالب و نصوصی که در خاطر داشته و در زمان اسارتش بدست قرمطی ها در قبیله هوازن از اعرابی که زبانشان آمیختگی نداشته شنیده است.

۲- علاقه شدیدش بر ادای نصیحت به اهل علم و امّت اسلامی به پیروی از حدیث پیامبر که فرمود: «الا انّ الدّین النّصیحه للّه و لکتابه، و الائمّه المسلمین و لعامتهم».

بدانید که دین اندرز و موعظه از خدای و کتاب اوست برای ائمّه مسلمین و عمومی مسلمین.

۳- چون در کتب لغت از زشت و زیبا که مردمان آنها را تمیز نمی توانند داد

هست لذا اقدام به این کار نموده است.

سپس از نوشته ابن منظور صاحب لسان العرب می نویسد: «و لم اجد فی کتب اللّغه ابی منصور محمّد بن احمد الازهری و لا اکمل من المحکم لابی الحسن علیّ بن اسماعیل ابن سیده الاندلسی رحمهما اللّه و همامن امهات اللّغه علی التّحقیق ...».

در کتابهای لغت زیباتر از تهذیب اللّغه از ابو منصور ازهری و کامل تر از محکم ابن سیده اندلسی که خدایشان رحمت کند نیافته ام و این دو کتاب تحقیقا از امّهات کتابهای لغت است، و بعد از آنها هر چه هست پیچشی از راه است.

سپس می گوید: کتاب جوهری را دیدم که: فی جو اللّغه کالذره و فی بحرها کالقطره.

صحاح جوهری در فضای لغت مثل ذرّه ای است و در دریای آن چون قطره.

ابن منظور در پایان پنج کتاب را مصادر کار خود قرار می دهد (تهذیب اللّغه- المحکم و المحیط الاعظم- صحاح، امالی ابن بری- نهایه ابن اثیر) بعد می گوید: به جان خودم سوگند که ازهری و ابن سیده هر چه حفظ کرده بودند در این دو کتاب جمع نموده اند و به مقاصد خویش رسیده اند، و وفا کرده اند.

اینک ترجمه مقدّمه تهذیب اللّغه

حمد سپاس را در باره خدائی که توانبخش و متحوّل کننده است بگونه حمدی که نزدیکترین بندگانش نسبت باو دارند و همچنین گرامی ترین آفریدگانش بر او سپاس می گویند بیان می کنیم و نیز سپاس همان کسانی که در پیشگاهش خشنودترین هستند این سپاس برای فراوانی و ویژه نعمتهای ظاهری و باطنی او بر ما است و اینکه از فهم کتابی که بر پیامبر رحمت و بزرگ رسولان و پیشوای متّقین نازل کرده است بما نیز داده است او محمّد (ص) است، درودی پاک و والایش بخش بر او باد که مقامش را در پیشگاه خود نزدیک کرده است، خدائی که ما را توفیق تلاوت قرآن داد و در تدبّر نمودن آن هدایتمان نمود و نیز

انـدیشه و تفکّر در آیـاتش و ایمـان بـه حکم و متشـابهش و بحث و تحقیـق در معـانی آن و فحص و جسـتجوی از لغت و واژه عربی که قرآن با آن نازل شده است و راه یافتن و هدایت به راهی که در آن معیّن شده و خلق را بسویش دعوت کرده است و راه مسـتقیم را بـا آن واضـح و روشن نموده بسوی راهی که بوسـیله آن بر بسـیاری از اهل این زمان ما را از معرفت و شـناخت لغات قرآن فضیلت داده است لغاتی که در سنّت مصطفی، پیامبر برگزیده علیه السّلام وارد شده است.

خدای جلّ ثناءه گفته است:

(إِنَّا أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ- ۲/ یوسف) (وَ إِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعالَمِينَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ بِلِسانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ- ۱۹۵/ شعراء).

و نیز پیامبرش را مخاطب ساخته و می گوید:

(وَ أَنْزَلْنا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ- ۴۴/ نحل).

این را هم گفتم که توفیق برای صواب و کـار نیـک از خـدای مجیـد است و آنگـاه بر مـا است که بکوشـیم آنچه را که سـبب رسـیدن به معرفت انواع خطابـات قرآن است و سـپس سـنّت هائی که روشن کننـده آیات تنزیل و توضـیح دهنـده تأویلات آن است با اجتهاد و کوشـش بیاموزیم تا شـبهاتی که بر بسـیاری از پیشوایان راه الحاد و گمراهی وارد شـده است از ما دور کند و سپس آن شـبهات در سـران و پیشوایـان هوی پرسـتان و بـدعت گزاران است همان کسانی که با آراء داخل شـده از هوسـها و بدعت ها و الحاد به خطا افتاده اند و باز در کتاب خدا تکلّم می کنند با تمام گنگی که شـناخت صحیح ندارند گمراه شده اند و گمراه می کنند.

از خـذلان اینان بخدا پناه می بریم و از او توفیق صواب در قصد و هدفی که داریم می خواهیم و اعانت و یاری در آنچه را که پی گرفته ایم از نصیحت اهل دین خدا، زیرا او نیکوترین توفیق دهنده و یاری کننده است.

آمـوختن زبـان عربی که بوسـیله آن آموزش و فراگیری نمـاز و قرآن و ذکر حاصـل می شود بر عموم مسـلمین فرض و واجب است و بر خواصّ و متخصّصین

که برای کفایت عموم به آن نیازمندند تا در دین خویش اجتهاد نمایند و نیز آموختن زبان عرب و آشنائی به واژه های آن که بوسیله آن لغات معرفت کتاب خدا و سنّت و آثار و اقوال مفسّرین از صحابه و تابعین شناخته می شود نیز فرض و واجب است.

هر که از دامنه و گستردگی زبان عرب و بیشتر الفاظ آن و دستیابی به روش های آن جاهل و ناآگاه باشد جمله علم قرآن را ندانسته ولی کسی که آنرا آموخت و بر روش هایش آگاهی یافت و آنچه را اهل تفسیر تأویل کرده اند فهمید، شبهات و تردیدهائی که بر نادانها و زبان هوی پرستان و بدعت گزاران داخل است از او برطرف شده است.

کتاب من هر چند که جامع معانی قرآن و الفاظ تمام سنّت های پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیست ولی خلاصه ای از فوائد آنها را در بر دارد و نکاتی از غرایب واژه ها و معانی آنرا که از روش مفسّرین خارج نیست شامل می شود، و همچنین روشهای ائمّه ای که مأمون از خدا هستند از اهل علم و بزرگان اهل لغت که معروف به معرفت ژرف و عمیق و دیانت و استقامتند.

از جوانی تاکنون که هفتاد ساله ام این فنّ را دنبال کرده ام و در بحث و تحقیق از معانی و استقصاء در آنها به سرعت علاقمند بوده ام تا از پیشوایان امین و ائمّه مشهور در زمان و معروفین آنرا اخذ کنم.

بوسیله قرامطه سالها اسیر شدم و در قبیله هوازن یا بنی تمیم و بنی اسد در آمیختم بناچار در بادیه ها زیستم، در خشکسالی ها بدنبال سقوط و ریزش باران ها بودند و برای آماده کردن آب باز می گشتند، انعام، و چهار پایان را می چرانیدند و از شیر آنها معیشت می گذراندند، از روی طبع و سرشت سخن می گفتند و جز به قرائح خویش عادتی دیگر نداشتند و پیوسته در سخن شان خطای فاحش واقع نمی شد.

روزگارانی در چنان وضعی اسیرشان بودم که از واژه ها و مخاطبات شان و غریب و نوادر زبان، ان شاء اللّه در خلال قرائت این کتاب خواهی دید.

اینک: یاد کسانی که از آغاز قرن دوّم تا عصر راغب در غرائب لغات قرآن و معانی آنها آثارشان باقی است.

۱- بنا به گفته علمای ادب و واژه شناسی نخستین کسیکه در لغات و علم قرآن و قرائات مورد استناد و استشهاد دانشمندان قرنهای دو و سه و چهار تاکنون قرار گرفته- ابو عمرو بن علاء- است که بگفته ازهری: کان من اعلم النّاس بالفاظ العرب و نوادر کلامهم و فصیح اشعارهم و سائر امثالهم: او داناترین مردم به الفاظ عرب و نوادر کلام، و اشعار فصیح و امثال سایر آنهاست».

ولی از او اثر مکتوبی باقی نیست، هر چند که در تمام آثار علمی و ادبی و قرآنی از قول او بازگو شده و در اثر زهد بسیاری از کتب اشعار جاهلی خود را سوزاند و به حجّ رفت، وفاتش ۱۵۴ هجری قمری است.

۲- ابان بن تغلب «۱» نخستین کسی است که در غریب مفردات قرآن تألیف نموده و به جمع آوری و ترتیب آن پرداخته است، متوّفی ۱۴۱ هجری و از اصحاب حضرت باقر (ع) و حضرت صادق (ع) است و بگفته ابن ندیم: و له من الکتب کتاب معانی القرآن لطیف، کتاب القراءات کتاب من الاصول فی الرّوایه علی مذهب الشّیعه. (الفهرست عربی ۳۲۲، رجال نجاشی ۷).

---

(۱) ابو سعید بکری معروف بابان بن تغلب سر آمد پیشگامان، و نویسندگانی است که در مفردات و غرائب قرآن اثری به یادگار نهاده است و از اصحاب علیّ بن حسین و ابا جعفر و ابو عبد اللّه علیهم السّلام است که در نزد آنان مقامی و منزلتی داشته است.

بلاذری می نویسد: عطیه بن عوفی گفت: ابان در مسجد مدینه می نشست و بدستور ابو جعفر (ع) برای مردم فتوی می داد و همینکه خبر وفات او به امام رسید گفت: ام و اللّه لقد اوجع قلبی موت ابان- وفات ابان، و مرگش دلم را غمناک و دردناک نمود، او از بزرگان لغت و قرائت بود، از اعراب اصیل می شنید و بازگو می کرد. ابو عمر کشفی در کتاب رجال خود او را راوی علیّ بن حسین (ع) و جعفر بن محمّد (ع) و از تابعین می دانند و از انس بن مالک و اعمش و ابراهیم نخعی نیز روایت کرده، او در هر علمی از قرآن و فقه، و حدیث و ادبیّات و لغت و نحو پیشکسوت است، آثارش (تفسیر غریب القرآن- کتاب فضائل- کتاب صفّین) در مسجد مدینه حلقه وار بدرسش می نشستند و ستونی که پیامبر به آن تکیه می داد محلّ درسش بود او در سال ۱۴۷ رحلت نمود (رجال نجاشی- ۱۰) [...]

۳- ابو عبد الرّحمن خلیل ابن احمد، کتابش بنام- العین- که به ترتیب حروف حلقی (ع- ح- ه- غ- ...) تنظیم شده است و نسخه هائی از آن تا قرن سوّم و چهارم وجود داشته که ابو منصور ازهری و شیخ طوسی نظرات او را با اعتماد کامل و در مقیاس بسیار زیادی نقل کرده اند.

ابن ندیم می نویسد: علیّ بن مهدی گفت من از محمّد بن منصور یک نسخه از کتاب العین را گرفتم که او هم از نسخه لیث بن مظفّر بن نصر سیّار نسخه برداری کرده بود و لیث از فقها و زهّادی بود که مأمون کوشش داشت او را به قضاوت تعیین کند و او نپذیرفت، وفات خلیل در ۱۷۰ ه در بصره اتّفاق افتاد، خلیل از زهّادی بود که پیوسته با علم سر و کار داشت و رویّه کار خود را به لیث یاد داده بود و چون مرگ او را در ربود، لیث آنرا به اتمام رساند (الفهرست عربی ۷۱- ابن ندیم) همین نظر را ابو منصور ازهری دارد، می نویسد:

«و لم أر خلافا بین اللّغویین ان التّأسیس المجمل فی اوّل کتاب العین لابی عبد الرّحمن الخلیل بن احمد و ان ابن المظفر اکمل الکتاب علیه بعد تلقّنه ایّاه عن فیه و علمت لا یتقدّم احد الخلیل فیما اسّسه و رسّمه» یعنی میان واژه شناسان در این نظر که تأسیس مجمل در آغاز کتاب عین از خلیل بن احمد است، اختلافی نیست، و اینکه ابن مظفر بعد از اینکه آنرا از دهان خلیل اخذ کرد کتاب را کامل نمود و خلیل آنرا بنیان نهاد و ترسیم کرد در این هم هیچ اختلافی نیست (مقدّمه تهذیب اللّغه ۱/ ۴۱) سیبویه علوم ادبی را از خلیل اخذ کرده است.

واقدی می نویسد: علّت وفات او این بود که گفته بود می خواهم به نوعی حساب دست یابم که اگر دخترکی با آن طریق بفروشنده ای برای خرید رجوع کرد امکان اجحاف و مغبون شدنش نباشد، با این اندیشه داخل مسجد شد و در این فکر بود و حرکت می کرد که ناگهان سرش به یکی از ستونهائی که از آن غافل بود اصابت کرد و به پشت در افتاد و وفات کرد- سال ۱۷۰ هجری قمری رحمه اللّه علیه.

کتابهای او: (معانی الحروف- شرح حروف الجمل- جمله آلات العرب) منسوب به اوست، از شاگردانش (سیبویه- نضر بن شمیل- مروج سدوسی) است.

(وفیات الاعیان- الفهرست- طبقات الادباء- اخبار النّحویین و اکثر مآخذ دیگر).

۴- ابو بشر عمرو بن عثمان معروف به سیبویه که علم نحو را از خلیل، و سایرین آموخت و کتابش را با رعایت امانت اسلامی و ادبی به استادان خویش و اسناد دادن نظرات آنها بخودشان تنظیم نمود، در فصل روایات بیشتر به ابو زید انصاری اعتماد داشته، اثر با ارزش او بنام- الکتاب، معروفست هر وقت کسی در حضور ابو العبّاس مبرّد می خواست کتاب سیبویه را قرائت کند باو می گفت: رکبت البحر: تو بر دریا سوار هستی، وفاتش ۱۷۷ هجری در فارس اتّفاق افتاد و خودش اهل بیضاء فارس است.

(معارف ابن قتیبه- مقدّمه تهذیب اللّغه- معجم الادباء- الفهرست- و فیات الاعیان حیاه الحیوان دمیری- بغیه الوعاه).

۵- ابو زید انصاری- سعید بن اوس از اهالی بصره، استادش ابو عمرو بن علاء است او از دو رقیبش ابو عبیده و اصمعی در لغت شناسی برتر است، کتاب النّوادر فی اللّغه- او چندین بار به چاپ رسیده، متوفّی ۲۱۵ هجری است، در تدریس برای خشنودی خدای درس می داد، نه از مردم و نه از خلفاء مزدی نمی گرفت، تدریسش در مسجد جامع بصره بود. (تاریخ بغداد- الفهرست- وفیات الاعیان- بغیه الوعاه- و سایر مآخذ ادبی دیگر).

۶- ابو عبید قاسم بن سلام- پدرش برده ای بود رومی و در خدمت مردی از اهل هرات، ابو عبید بسیار دیندار و با ورع بوده بیست و چند تألیف در باره معانی قرآن و حدیث و غریب لغات دارد، او اوّلین کسی است که در غریب حدیث کتاب نوشته و عبد اللّه بن طاهر از آثارش که موجود است (فضائل القرآن- کتاب الامثال- کتاب غریب الحدیث) وفاتش ۲۲۲ هجری قمری رخ داد.

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- بغیه الوعاه- الفهرست- معجم الادباء- طبقات القراء).

۷- ابو عبیده معمر بن مثنی- در اخبار و انساب عرب استاد بود پسرش با املاء هر شعری سی دینار از مردم می گرفت، ابو عبیده نژاد پرست و در عربیت متعصّب بوده، بسیار بد زبان بود و کسی از زبانش در امان نبود.

ابن ندیم صد و پنجاه رساله «۱» و تألیف از او بر می شمرد که بغیر از دو سه کتاب بیشتر باقی نمانده.

۱- نقائض جریر و فرزدق.

۲- مجاز القرآن- که راغب اصفهانی در خلال کتاب مفردات کوتاه بینی او را در بعضی واژه ها و تفسیرها ذکر می کند، او به دربار خلفاء وابسته بود، وفاتش ۲۱۰ ه.

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- بغیه الوعاه- تاریخ بغداد معارف ابن قتیبه- معجم الادباء- دایره المعارف الاسلامیّه).

۸- اصمعی- ابو سعید عبد الملک بن قریب، دارای حافظه ای بسیار قوی بوده، کتابهایش را در ۱۸ صندوق حمل می کردند، ابن ندیم ۴۹ اثر از او نام می برد که بیشتر از میان رفته.

کتابهایش (اصمعیات- اسماء وحوش- خلق الانسان- کتاب خیل- کتاب نخل و انگور- کتاب الغریب) اصمعی هم مثل ابو عبیده از جیره خلفاء ارتزاق می کرده وفاتش ۲۱۶ ه.

(وفیات الاعیان- الفهرست- حیاه الحیوان- بغیه الوعاه- تاریخ بغداد- طبقات القراء- دایره المعارف).

۹- ابو عمر اسحاق بن مرار شیبانی- در حدیث مورد اعتماد بوده، دیوانهای اشعار عرب را جمع نموده و بیش از صد سال زیسته است.

---

(۱) واژه- رساله- در گذشته به مفهوم جزوه امروزی است و در معانی- نامه- فصلی کوچک از یک کتاب که به آسانی بشود استنساخ نمود و حمل کرد بکار می رفته بنابراین رساله ها و کتابهائی که ابن ندیم مثلا در باره جابر بن حیّان پانصد رساله و در باره سایرین نیز همینطور نوشته است امری بسیار معقول بوده، مثلا- راغب در همین کتاب مفردات هر حرفی را بنام یک کتاب نام می برد مثل- کتاب الحاء- کتاب الجیم و غیره و چون تهیّه کاغذ و خوشنویسی مثل امروز که چاپ هست نبوده لذا رساله و جزوه می نوشتند تا اینکه بتدریج کاغذ فراوان و نوشته ها از روی چرم و استخوان به کاغذها منتقل شد.

آثاری در- نوادر- خلق انسان- داشته است که تنها کتاب الجیم- او باقی است وفاتش ۲۰۶ ه. (تاریخ بغداد- آداب اللّغه جرجی زیدان- وفیات الاعیان- معجم الادباء یاقوت- الفهرست- بغیه الوعاه- مقدّمه تهذیب اللّغه).

۱۰- محمّد بن سلام جمحی- عالم به شعر که کتاب طبقات الشعراء او معروفست و چاپ هم شده بصورتهای (چاپ لیدن و مصر و بیروت).

قدیمی ترین کتاب، طبقات الشّعراء است، سیوطی در المزهر- و صاحب اغانی و قالی در کتاب امالیش به نوشته او استشهاد نموده اند، او شعرای جاهلی و اسلام را هر کدام به ده طبقه تقسیم نموده، وفاتش ۲۳۲ هجری. (الفهرست- تاریخ بغداد- بغیه الوعاه، معجم اللادبا).

۱۱- ابن ابی الخطّاب- صاحب کتاب جمهره اشعار العرب که در این کتاب با مقایسه میان لغات قرآن و اقوال شعراء آنها را انتقاد نموده است و کتابش در قاهره چاپ شده بنام (نیل الارب فی قصائد العرب) و دو کتاب الامامه- التّوحید- از او است و شاید صاحب الذّریعه که دو کتاب اخیر را باو نسبت داده مربوط به محمّد بن حسین ابی الخطّاب- باشد نه از او، وفاتش ۱۷۰ هجری. (الّذریعه حاج آقا بزرگ تهرانی- معجم المطبوعات- آداب اللّغه جرجی زیدان).

۱۲- علیّ بن حمزه کسائی- مشهورترین نحویّون کوفه است اصلش از فارس است، استادانش رواسی، ابو جعفر- معاذ الهراء- هستند کسانی با خلیل ملاقات داشته و از قاریان سبعه است در نزد برامکه مقرّب بوده و داستان زنبوریّه او با سیبویه و احتجاج سیبویه علیه او معروفست که امین خلیفه عبّاسی بخاطر اینکه کسائی معلّم او بود با اینکه چند شاهد، و عرب اصیل به سود سیبویه رأی دادند ولی امین با تعصّب، سیبویه را فراری داد ...

کتاب معروف کسائی رساله ای در- لحن عامه است، امین و مأمون در گذاشتن کفش کسائی پیش پایش بر هم سبقت می گرفتند و می گفت هر کس از علوم عربی متبحّر شود در تمام علوم بهره مند شده است. وفاتش ۱۸۹ ه کتابهای او: (متشابه القرآن- المصادر- معانی القرآن- النّوادر- الوقف و الابتداء-) است.

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- الفهرست- تاریخ بغداد- انساب سمعانی- مقدّمه تهذیب اللّغه- معارف ابن قتیبه).

۱۳- فرّاء- ابو زکریّاء دیلمی که در لغت پیشوا و مورد اعتماد علماء است، ابو العبّاس مبرّد می گوید: اگر فرّاء نبود لغت هم از نظر حصول و ضبط صحیح نمی بود.

ابن انباری می گوید: اگر- فرّاء- و کسائی بتنهائی هم بودند برای افتخار کوفه و بغداد در علم کافی بود، فرّاء- در نحو معلّم پسران مأمون بود و مأمون برای او تشریفات نویسندگی و خادم و خدمتگزار مقرّر کرده بود تا کتابهای- حدود- معانی القرآن- را نوشت و صحاف ها نسخه آنرا پنهان کرده بودند و با ارائه هر پنج برگ آن برای استنساخ یک درهم می گرفتند چون مردم به فرّاء شکایت کردند و نتوانست آن را از صحّاف ها پس بگیرد به ناچار نسخه ای دیگر و مفصّل تر در معانی القرآن نوشت، صحّاف ها این بار هر ده برگ را بیکدرهم عرضه می کردند.

فرّاء- در نجوم و طبّ هم مهارت داشته، آثارش بگفته ابن ندیم در ششهزار برگ بود، وفاتش ۲۰۷ ه- معانی القرآن او چند بار چاپ شده (در سه مجلّد).

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- الفهرست- معجم الادباء- دائره المعارف).

۱۴- ابن سکیت: ابو یوسف اهوازی، آخرین دانشمند نحوی کوفی در قرن سوّم است، نحو را از شیبانی و فرّاء و ابن اعرابی دریافته است، معلّم پسران متوکّل بوده و بخاطر جسارت و شهامت علمی و دینیش که در حضور متوکّل اظهار داشت مغضوب و شهید شد، زیرا متوکّل باو می گوید: ای یعقوب این پسران من بهترند یا پسران علی (ع)؟

پاسخ می دهد قنبر غلام علی از تو و پسرانت بهتر است و بگفته سیوطی متوکّل می گوید تا زبانش را از پس گردنش بیرون کشند (رحمه اللّه علیه).

بیست و چند تألیف در نحو و لغت و منطق دارد، آنچه تاکنون از او مانده (اصطلاح المنطق- کتاب الالفاظ) است وفاتش ۲۴۳ هجری ق است. (وفیات الاعیان- بغیه الوعاه- طبقات الادباء- الفهرست- دایره المعارف- معجم الادباء).

۱۵- ابو فید مورّخ سدوسی: از بزرگان لغت که از ابو زید و خلیل آموخته است، یک سوّم لغات عرب را حفظ بوده، در مرو و نیشابور، و خراسان اقامت داشته، از آثارش (غریب القرآن- کتاب الانواء در باره باد و باران و جو- کتاب المعانی- کتاب جماهیر القبایل) وفاتش ۱۹۰ هجری است.

(بغیه الوعا- تاریخ بغداد- وفیات الاعیان- معجم الادباء معارف ابن قتیبه).

۱۶- نصر بن شمیل: ابو الحسن تمیمی بصری، از شاگردان خلیل چهل سال در بادیه ها ساکن شد تا عربی فصیح را بشنود، قاسم بن سلام از او علم لغت آموخته است، مدّتی در بصره در تنگدستی گذرانده است سپس به خراسان رفت و مستغنی شد، کتابش که باقیمانده، غریب الحدیث است وفاتش ۲۰۳ ه است.

(الفهرست- وفیات الاعیان- معارف ابن قتیبه- بغیه الوعاه- انباء الرواه- مزهر سیوطی).

۱۷- قطرب: ابو علی از بزرگان و لغت شناسان شاگرد سیبویه و معتزلی مذهب بوده، آثارش: (کتاب الاضداد- ما خلف فیه الانسان البهیمیّه کتاب الازمنه- مثلّث قطرب که منظومه ای است شصت و چند بیت شامل الفاظی که معانی آنها با اختلاف حرکات حروفشان عوض می شود مثل:

سهام: تیر، سهام: گرمی تابستان، سهام: تغییر رنگ چهره از غم و بیماری، این کتاب چاپ شده است، وفاتش ۲۰۶ ه.

(بغیه الوعاه- تاریخ بغداد- مقدّمه تهذیب اللّغه- روضات الجنّات- معجم الادباء).

۱۸- ابن اعرابی- ابو عبد اللّه محمّد بن زیاد، از بزرگان علماء کوفه از جهت لغات و انساب عرب حافظه ای قوی، و روش او روش فقها است، کتابهایش: (اسماء البئر و صفاتها- اسماء الخیل) وفاتش ۲۲۱ ه.

(الفهرست- وفیات الاعیان- تاریخ بغداد- مقدّمه تهذیب- اللّغه- روضات الجنّات- معجم الادباء- مزهر سیوطی).

۱۹- عمرو بن بحر معروف به جاحظ- که از نظر هوش و قریحه و تفکر از بزرگان ادب است، کتاب- البیان و التّبیین- او نموداری از وسعت اطّلاع علمی او است که بر اصطلاحات عربی و پارسی تسلّط داشته و کتابهای او در ادب، انشاء،

خطابه، احادیث و اشعار است، یکی از سخنان و روش اعتقادی او اینستکه می گوید:

«انّ اللّه لا یدخل احدا النّار و انّما النّار تجذب اهلها بنفسها، و طبیعتها».

یعنی: خداوند کسی را در داخل آتش نمی کند بلکه این آتش است که اهل خود را که با طبیعت او همساز است بخود جذب می کند (که به گفته مولوی

ناریان مر ناریان را جاذبند نوریان مر نوریان را طالبند

آثار دیگر جاحظ- کتاب الحیوان در ۷ مجلّد- کتاب المحاسن و الاضداد- البخلاء- سحر البیان- فضائل الاتراک- سلوه الحریف فی المناظره بین الربیع و الخریف- کتاب العرافه و الزج و الفراسه و کتب دیگر وفاتش ۲۵۵.

(وفیات الاعیان- معجم الادباء- الفهرست- تاریخ بغداد- بغیه الوعاه و مآخذ بسیاری دیگر).

۲۰- ابن قتیبه: عبد اللّه بن مسلم، در لغت و نحو و نقد ادبی معروف است، از آثارش- عیون الاخبار که در ۱۰ کتاب شامل (حکومت- جنگ- ریاست- اخلاق و طبایع- علم و علماء- زهد- برادری- نیازها- کتاب طعام- کتاب زنان و در چهار مجلّد چاپ شده) ولی در این کتاب نظرات تعصّب آمیزی بکار برده است از خطباء هر خطبه ای که خواسته آورده، مثلا خطبه بسیار معروف معاویه بن یزید که علیه معاویه و پدرش یزید بوده و ظلم و جنایات آنها را بر می شمرد و از خلافت و جانشینی آنها اظهار تنفّر نموده در ردیف خطبه ها نیاورده و در عوض از حجّاج بن یوسف- خونخوار و جلّاد تاریخ چندین خطبه آورده است. (با اینکه نام کتاب خود را عیون الاخبار نهاده است).

ابو منصور ازهری در سخن از ابن قتیبه می نویسد: «رایت ابو بکر بن الانباری ینسبه الی الغفله و الغباوه و قله المعرفه و قد رد علیه قریبا من ربع ما الفه فی مشکل القرآن».

یعنی: دیدم که ابن انباری ابن قتیبه را به غفلت و کندی ذهن و کمی معرفت نسبت می دهد و تقریبا یک چهارم کتاب مشکل القرآن او را رد کرده است.

آثار دیگر ابن قتیبه (غریب القرآن- تأویل مشکل القرآن- معانی القرآن)

است که ابن خلکان، سیوطی، حاج خلیفه، ابن خطیب- تبریزی- ابن انباری- سه کتاب نامبرده را از او می دانند.

ابن مطرف دو کتاب غریب القرآن و مشکل القرآن او را یکجا بنام (کتاب القرطین) یعنی دو گوشواره جمع نموده، وفاتش ۲۷۶ هجری است، آثار غیر قرآنیش (ادب الکاتب- الشّعر و الشّعراء- الامّه و السّیاسه در تاریخ کتاب التّسویه بین العرب و العجم- تفضیل العرب- کتاب المسائل، و الجوابات) است.

(وفیات الاعیان- الفهرست- طبقات الادباء- تاریخ بغداد- انباء الروّاه- بغیه الوعاه- دایره المعارف الاسلامیّه).

۲۱- ابو العبّاس ثعلب: از شاگردان ابن اعرابی که به صدق لهجه و حافظه معروفست در نحو و لغت پیشوای کوفیون و بصریون در عصر خویش است، از آثارش که باقیمانده- کتاب الفصیح که معروف به فصیح ثعلب است که شروحی بر آن نوشته شده و انتقاداتی نموده اند.

کتاب قواعد الشّعر که از امر و نهی و خبر و استخبار بصورت قواعد شعری یاد نموده و کتاب الامالی. وفاتش ۲۹۱ هجری.

(وفیات الاعیان- معجم الادباء- الفهرست- مزهر سیوطی- تاریخ بغداد- بغیه الوعاه- دایره المعارف الاسلامیّه).

تطوّر علوم قرآنی و نام بعضی از دانشمندان آنها در قرون چهارم و پنجم

اگر برای پیشرفت علوم بعد از پیامبر (ص) و پس از تأسیس دانشگاه امامان باقر (ع) و صادق (ع) که بر اساس عقل گزینی و اندیشه گرایی پایه گزاری شده بوده تا قرون بعد بخواهیم منحنی رسم کنیم، نقطه اوج آن در همین ایّام است یعنی در روزگارانی که آثار فلسفی و عرفانی ملّت های دیگر مانند یونان و ایران و روم و هند به زبان عربی نقل شده است، و فرصتی حکومتی و سیاسی لازم است تا همچون جرقّه ای استعدادهای نهفته را از پشت پرده هائی که تعصّبات شعوبیگری

بر آنها کشیده بود روشن، و ظاهر سازد و این زمینه را حکومت دیالمه و سه برادران آل بویه (احمد- علی- حسن) ایجاد نمودند خصوصا معزّ الدّوله که علیه تعصّبات و له حکومت حقّه با مطیع نمودن حکّامی که فرصت کمترین روش عقلانی بدانشمندان نمی دادند شکوه عظمت دانشگاه اسلامی را تجدید نمودند.

و بنا به نوشته- ابن اثیر در الکامل فی التّاریخ- و سیوطی در تاریخ خلفاء:

«و فی سنه اثنتین و خمسین بعد الثّلاثمائه یوم عاشورا، الزم معز الدّوله النّاس بغلق الاسواق و منع الطّباخین من الطّبخ و نصبو القباب فی الاسواق و علقوا علیها المسوح و اخرجوا نساء منتشرات الشّعور یلطمن فی الشّواره و یقمن الماتم علی الحسین (ع) و هذا اوّل یوم ینح علیه ببغداد و فی ثانی عشر ذی الحجّه منها عمل عید غدیر خم و ضرب الدّبادب».

(تاریخ الخلفاء ۴۰۳- الکامل فی التّاریخ ۴/ ۳۵۰) یعنی در سال ۳۵۲ روز عاشوراء معزّ الدّوله مردم را به بستن بازارها و خودداری از طبخ غذای عمومی و بر پاداشتن چادرها در بازارها و آویختن پارچه های سیاه و بیرون آمدن زنان برای تعزیه داری که بر صورت خود می زدند و بر پا داشتن عزاداری بر حسین (ع) ملزم نمود و این نخستین روزی بود که در بغداد نوحه سرائی می نمودند و در روز عید غدیر خم نیز طبالها طبل می نواختند.

الزام معزّ الدّوله در اقامه حمایت از سالار مکتب شهادت که درس ایثارگری برای واژگونی دستگاه ستم یزید و تجدید آن خاطره را می داد، در حقیقت برداشتن پرده های بیم و وحشت از چهره فطرت حقّ طلبانه مسلمین و انسانها بود.

وجود وزرائی همچون صاحب بن عباد و ابن عمید، مجدّدا کلاسهای دانشگاه اسلامی و جعفری را رونقی دیگر بخشید که جرجی زیدان دو علّت برای عظمت علمی و دینی این عصر ذکر می کند:

اوّل- سبب و علّت رشد و تکامل، که ناموسی است طبیعی و اینکه مردم اگر دیدند حکومت ها برای آنها خیر و صلاح می خواهند با شکوفائی عقلی، و علمی به کمال و رشد می رسند و در قرن چهارم- «هناک اشهر انصار العلم حتّی ذلک العصر

من الملوک و الوزراء و الامراء:» در آن زمان مشهورترین یاران علم از ملوک و وزراء و امراء بودند.

دلیل دوّم را حکومت دیلمیان می داند، می نویسد: فقرّب عضد الدّوله العلماء و الکتاب و احسن وفاتهم و استحثّهم علی الاشتغال بالعلم و تألیف الکتب- الف ابو السحاق الصّابی کتابا فی اخبار آل بویه سمّاه الناجی و الف ابو علی الفارسی کتاب الایضاح و التکمله فی النّحو و قصده فحول الشّعرا فی عصره کالمتنبّی و السّلامی و غیر هما و کان مجلسا لا یخلو من الادباء و العلماء یباسطهم و یباحثهم ... و تأثیرهم فی هذه النّهضه فی الاکثر علی اخذهم بناصر العلماء و الادباء.

یعنی: عضد الدّوله دانشمندان و نویسندگان را بخود نزدیک گرداند و مقدمشان را نیکو شمرد و بر پرداختن به علم و تألیف کتاب تشویقشان می نمود ابو اسحاق صابی کتاب ناجی در تاریخ را نوشت، ابو علی فارسی کتاب ایضاح و تکمله در نحو، و لذا او همه کشورهای اسلامی فحول شعراء مثل متنبّی و سلّامی قصد حضورش نمودند، مجلس او از ادباء و علماء خالی نبود به آنها آسایش و آزادی می داد و با آنها مباحثه می کرد، تأثیر آنها در این نهضت منوط و متوقّف بر این بود که بیشتر به یاری علماء و ادباء اقدام می نمودند.

کتابخانه های مهمّی در این عصر بوجود آمد که برای فایده عموم رایگان بود.

یاقوت می نویسد: «لم یکن فی الدّنیا احسن کتب منها، کانت کلّها بخطوط الائمّه المعتبره و اصولهم المحرّره» یعنی در دنیا کتابهائی نیکوتر از آنها نبود و همگی به خطّ پیشوایان معتبر خطّ و نویسندگان اصیل بود که با اصول صحیح نگارش یافته بود.

در قبال دیلمیان، سامانیان نیز به سهم خود در عظمت انقلاب فکری و علمی و تمدّن بسیار درخشان قرن چهارم و پنجم دخالت داشتند آنها نیز وزرائی مانند بلعمی که تاریخ طبری را ترجمه نمود، داشته اند.

آل زیار در طبرستان نیز به نوبه خود مشوّق علماء بودند و مشهورترین آنها شمس المعالی قاموس وشمگیر است که رساله ای در اسطرلاب نوشت و با صاحب

بن عبّاد رابطه علمی داشته است.

دولت حمدانی ها در حلب و موصل و مهمترین شان- سیف الدّوله است که او نیز همواره مجلسش مرکز ادباء و علماء بوده است دولت فاطمی در مصر که کتابخانه های بزرگی ایجاد کردند.

در این عصر است که کتابهای مفاتیح العلوم خوارزمی و الفهرست ابن ندیم و احصاء العلوم فارابی برای کلید فهم دانش ها و آشنائی مردم به کتب دانشمندان نوشته می شود.

اینک فهرست وار علمائی که در لغات قرآن و نوادر غریب و معانی قرآن آثاری بجا گزارده اند ذکر می کنیم تا پس از آشنایی به علما و کتابهاشان در چهار قرن و با مقایسه با کتاب کم نظیر مفردات راغب متوجّه شویم که بعد از ائمه اطهار (ع) که در ذیل یک عنوان تمام آیاتی که مربوط به آن موضوع است ذکر می کردند، پس از چهار صد سال تنها راغب است که چنین توانائی و احاطه علمی و عملی به قرآن دارد و هیچ مفسّری و نویسنده ای تا امروز که قرن پانزده هجری است چنین تسلّطی نداشته است.

۱- ابو اسحاق زجاج: گویا شیشه بری داشته است، شاگرد مبرّد آثار زیادی دارد از آن جمله (کتاب سر النّحو- کتاب الابانه و التّفهیم در معنی بسم اللّه الرّحمن الرّحیم- کتاب خلق الانسان در لغت- کتاب معانی القرآن) وفاتش ۳۱۱ ه.

(وفیات الاعیان- معجم الادباء- الفهرست- طبقات الادباء- روضات الجّنات- بغیه الوعاه و سایر مآخذ ادبی دیگر) ۲- ابن انباری- ابو بکر محمّد بن قاسم، شاگرد ثعلب و پدر خویش است، شواهد زیادی از قرآن و اشعار حفظ داشته بالغ بر سیصد هزار بیت در لغت و نحو در قرآن و حدیث تألیف داشته، آنچه مانده است (کتاب الاضداد در نحو- کتاب الزّاهر در معانی کلمات عامّه مردم- شرح معلقیّات کتاب الانصاح و کتاب الهاءات) وفاتش ۳۲۸ ه.

(وفیات الاعیان- الفهرست- تاریخ بغداد- معجم الادباء- روضات الجنات- دایره المعارف- بغیه الوعاه).

۳- ابن ولاد- از شاگردان زجاج که نامش ابو العبّاس احمد بن محمّد است، از آثارش که هست و چاپ شده (المقصور و الممدود) وفاتش ۳۳۱ (معجم الادباء- بغیه الوعاه).

۴- ابو جعفر نحاس: محمّد بن اسماعیل- از شاگردان زجاج و او غیر از ابن نحاس نحوی متوفّی ۲۹۸ ه است، تألیفات زیادی در لغت و ادب و قرآن داشته است که کتابهای زیر از او باقی مانده است.

(شرح معلّقات سبع- کتاب اعراب قرآن- عتاب معانی القرآن- ناسخ و منسوخ قرآن) وفاتش ۳۳۸ ه است.

(معجم الادباء- وفیات الاعیان- طبقات الادباء- روضات الجّنات- انباه الرواه- بغیه الوعاه- المزهر سیوطی).

۵- زجّاجی- عبد الرّحمن بن اسحاق زجاجی از بزرگان نحو، و اهل نهاوند است در دمشق و طبریه سمت استادی داشته است از کتابهایش که رسیده است (کتاب الجمل فی النّحو- الزّاهر- الامالی در لغت) متوفّی ۳۳۹ ه. (وفیات الاعیان- صفات الادباء- الفهرست- بغیه الوعاه).

۶- ابو العبّاس مبرّد: که هر چند در اواخر قرن سوّم فوت نمود ولی اثر ارزنده اش در تاریخ ادب و لغت بنام- الکامل- و شاگردان و راویانش در قرن چهارم تاکنون مورد توجّه است نامه ها و خطبات علی (ع) و عمر بن عبد العزیز را در این کتاب جمع نموده با مقایسه آن با کتاب های ابن قتیبه سلامتی نفس و حسن اعتقاد حقّه او بخوبی دانسته می شود، متوفّی ۲۸۵ هجری. (وفیات الاعیان- الفهرست- و تمام کتب ادبی).

۷- ابن درید- ابو بکر محمّد بن حسن ازدی، از ابو حاتم سجستانی و ریاشی، علم را فرا گرفته از نظر لغت کتابش دوّمین کتاب ادبی است بنام الجمهره فی اللّغه- به ترتیب کتاب خلیل که در هندوستان در چهار مجلّد چاپ شده و ازهری انتقاد شدیدی بر کتابش و اخلاقش دارد، دیگر کتاب المقصوره بصورت نظم و

شعر و الف مقصوره و ممدوده- کتاب الاشتقاق- در نامهای قبایل و مشتّقات اسمی آنها. و کتب دیگر، متوفّی ۳۳۱ ه.

(وفیات الاعیان- الفهرست- تاریخ بغداد- معجم الادباء- معجم الشّعرای مرزبانی- الوافی بالوفیات و دیگر کتب ادب و شعری).

عصر موسوعات و دائره المعارفهای علوم

یکی از برجستگیهای علمی و انقلاب ادبی و لغوی و شعری در این عصر یعنی قرن چهارم و پنجم بوجود آمدن کتابهائی است در باره فهرست علوم که مؤسّس آن فارابی است، با تألیف کتاب- احصاء العلوم و دیگر مفاتیح العلوم از ابو عبد اللّه محمّد بن احمد بن یوسف خوارزمی، کتاب فارابی در ۵۲ فصل شامل (فقه- کلام- نحو- کتابت- شعر و عروض و اخبار).

کتاب دوّم شامل اصطلاحات و شرح مختصری در ۴۱ فصل در ۹ باب (فلسفه- طبّ- منطق- عدد- هندسه- نجوم- موسیقی- خیال- کیمیاء).

فارابی و خوارزمی.

در این کتابها، علوم زمان خویش را یعنی علومی که مسلمین در آن کار کرده و آثاری داشته اند که در حدود سیصد علم بوده فهرست کرده اند و نویسنده مفتاح السّعاده- همه را بعدها به تفصیل شرح داده است. ۹ علم در الفاظ و علوم زبانی و تاریخ- ۴۴ علم در منقولات ذهنی- ۵ علم در طبیعیات، ریاضیّات- طبّ- تاریخ و فراست- ۱۲۲ علم در حکمت عملی- ۸ علم در علوم شرعی مثل تفسیر- حدیث- ۹۲ علم در مفردات فضائل قرآن و قراءات و فروع تفسیر- ۴۰ علم در علم حدیث و فروع آن- احادیث (مفتاح السّعاده و مصباح السّیاده جلد ۱/ از ۸۱ تا ۵۴۰ ج ۲) هر چند قصد نداشتم سخنی از خاور شناسان و کسانیکه در باره تمدّن و عصر درخشان اسلامی کتاب نوشته و تحقیق نموده اند شاهدی ذکر کنم ولی به ناچار یک نمونه از کتاب:

(الحضاره الاسلامیه عن القرن الرّابع الهجری) از آدم متز- یادآوری می شود

می نویسد: «در این عصر که حدود مملکت اسلام از قاهره تا هند و دریای فارس تا سودان و شمال کشور و تا قفقاز و چین گسترش داشت بقدری یکپارچگی در کشورهای مسلمان و آزادی وجود داشت که یک فرد مسلمان می توانست در داخل این محدوده عظیم تحت حمایت دین اسلام بدون هیچگونه قید و بندی مسافرت کند، در هر کجا مردمی را می دید که بر شریعتی واحد هستند و همانند او نماز اقامه می کنند، همانطور که شریعت و دینی یگانه می دید عرف و عادات هم یکپارچه بود، در این کشورهای یگانه اسلامی قانونی عملی را می دید که حقّ زندگی اسلامی را برای او تضمین می کند، بطوریکه حرمت شخص او در امنیت قرار دارد و یک فرد واحد است و هیچکس قدرت نداشت که او را بهر شکل و صورت به بردگی در آورد تا آنجا که می گوید:

و قد طوف ناصر خسرو فی هذه البلاد کلها فی القرن الخامس الهجری دون ان یلاقی من المضیقات ما کان یلاقیه الآلمانی الّذی کان ینتقل فی المانیا فی القرن الثامن عشر بعد المسیح علیه السّلام».

الحضاره الاسلامیّه فی القرن الرّابع الهجری ج ۱/ ص ۲۲ آدام منتز).

یعنی ناصر خسرو جهانگرد و دانشمند مشهور، تمام این کشورها را در قرن پنجم هجری سیر کرده و دیده است بدون اینکه مضیقه هائی مثل مضیقه هائی که یک فرد آلمانی در موقع جابجا شدن در آلمان آنهم در قرن هیجده میلادی بعد از مسیح می بیند به بیند، ناصر خسرو چنان مشکلاتی هرگز ندیده است.

فحول علمای این قرن

۱- شریف رضی- که در قرآن عالمی ممتاز و همینطور در لغت و نحو آثارش (دیوان شعر- حقایق التّأویل- مجاز القرآن) و هم از او است که نهج البلاغه را جمع آوری نموده است رحمه اللّه تعالی متوفّی ۴۰۴ ه.

۲- ابو العلاء معرّی: شاعر لغت شناس و زاهد، آثارش (سقط الزند- دیوان-

رسائل- لزومیات- رساله الغفران) متوفّی ۴۴۹ ه.

۳- ابو الفضل محمّد بن عمید در ادب و نجوم و ترسل استاد بود، آثار او در یتیمه الدّهر ثعالبی موجود است. متوفّی ۳۶۰ ه.

۴- ابو بکر محمّد بن عبّاس خوارزمی- نویسنده معروف و پیشوای ادب و لغت در خوارزم- رسائل خوارزمی چاپ شده است، متوفّی ۳۸۲ هجری. نامه مهمّی در باره ستمهائی که در تاریخ بر علویّون رفته دارد.

۵- ابو اسحاق صابی: که منشآت و رسائلش موجود و چاپ شده است. متوفّی ۳۸۴.

۶- صاحب بن عباد: که شهرتش در تمام کتب ادبی و شعری گسترده است آثارش: (لغت نامه- المحیط ۷ جلد- الابانه عن مذهب اهل العدل- اسماء اللّه و صفاته- الاعیاد و فضائل النیروز- الامامه- الانوار- التذّکره فی اصول الخمسه- تفصیل احوال السیّد عبد العظیم الحسنی- جوهره الجمهره که مختصر شده جمهره ابن درید است.

متوفّای ۳۷۴ هجری. (دیوان رسائل- دیوان شعر- القضاء و القدر- کتاب الوزراء).

۷- بدیع الزّمان همدانی- شاعر و لغوی با حافظه ای بسیار قوی آثارش (رسائل- دیوان شعر- مقامات) متوفّی ۳۹۸ هجری.

۸- ثعالبی ابو منصور نیشابوری- آثار بسیاری دارد، اهمّ آنها که در ادب و لغت است (فقه اللّغه- احاسن المحاسن- الاعجاز و الایجاز، الامثال- التّمثیل و المحاضره- ثمار القلوب- خاصّ الخاص سحر البلاغه و سرّ البراغه- سرّ الادب فی مجاری کلام العرب- غرر اخبار ملوک الفرس- الفوائد و القلائد- الکنایه و التّعریض- کنز الکتاب- لطائف المعارف- مکارم الاخلاق- مونس الوحید- یتیمه الدّهر، فی محاسن اهل العصر «۱» وفات ثعالبی ۴۲۹ ه.

---

(۱) بعد از کتاب یتیمه الدّهر ثعالبی عدّه ای از او تقلید نموده مثل علی بن حسن با خرزی کتابی بنام دمیه القصر و عصره اهل العصر نوشت، سپس ابو المعالی سعد بن علی در ذیل آن تألیفی به نام- زینه الدّهر و عصره اهل العصر دارد، سپس عماد الدّین اصفهانی کتابی بنام خریده القصر و جریده العصر-

۹- ابو الفرج اصفهانی- نامش علی بن حسین در لغت و نحو و شناخت اشعار و مغازی و طبّ و نجوم استاد بود، کتاب- الاغانی- او مشهور خاصّ و عام است، کتاب الدّمارات و مقاتل الطّالبین- که از کتب ذیقیمتی است که شهادت تمام مبارزین علوی که با ظلم و ستم درگیر بوده اند برشته تحریر در آورده است، وفاتش ۳۵۶ ه.

۱۰- ابو علی تنّوخی- صاحب کتاب- الفرج بعد الشّده- کتابی است ادبی و سودمند که شامل حقایق تاریخی است و کتاب- نشورا- المحاضره و اخبار المذاکره- متوفّی ۳۸۴ ه.

۱۱- ابو هلال عسکری اهوازی- تألیفات زیادی داشته از آن جمله: (جمهره الامثال- کتاب الصّناعتین- دیوان المعانی- کتاب المصون فی الادب- کتاب الاوایل- التّفضیل بین بلاغتی العرب و العجم الفروق فی اللّغه) متوفّی ۳۹۵ ه.

۱۲- شریف مرتضی «۱» علی بن حسین الموسوی العلوی برادر شریف رضی، از

نوشت و بعد در قرن یازده هجری سید علی صدر الدّین المدنی ابن احمد نظام الدّین حسینی کتابی بنام سلافه العصر تألیف نموده.

(۱) از شگفتی های کار جرجی زیدان یکی هم اینست که نوشته است از تصانیف شریف مرتضی کتاب نهج البلاغه است، شامل خطب علی (ع) و سخنان او که منسوب به علی (ع) است می گوید:

المشهور انّ الشّریف المرتضی جمع خطب علی و اقواله و دوّنها فی ذالک الکتاب- سپس می گوید: این کتاب از مهمترین کتب ادب است که محتوائی اینچنین دارد هر چند که بعضی خطبه ها از علی (ع) نیست ولی مسلّما خطبه های تاریخی و نامه ها از خود علی (ع) است (تاریخ آداب اللّغه العربی جلد ۲) بگفته دکتر صبحی الصّالح تاکنون پنجاه عالم و دانشمند بر نهج البلاغه شرح نوشته اند. معلوم نیست این اشتباه که می گوید مشهور است که شریف مرتضی نهج البلاغه را جمع آوری نموده اشتباه است یا نظرش این بوده و حال اینکه ابن ابی الحدید در مقدّمه شرح می نویسد: قال الرّضی ... امّا بعد حمد اللّه سألونی ان ابدا بتألیف کتاب یحتوی علی مختار کلام امیر المؤمنین علیه السّلام مشرع الفصاحه و موردها و منشأ البلاغه و مولدها فاجبتهم ... و رایت من بعد تسمیه هذا الکتاب- نهج البلاغه- و من اللّه استمد التّوفیق.

یعنی رضی گفت: پس از حمد خدای از من خواسته شد که به تألیف کتابی که حاوی برگزیده های سخن علی (ع) باشد در جمیع فنون، و شاخه های آن از خطبه ها- نامه ها- مواعظ- ادب- بپردازم زیرا علی علیه السّلام سر چشمه فصاحت و مرکز و آبشخور آن و منشاء بلاغت و محلّ ایجاد آن است آنها را پاسخ مثبت دادم و بعد دیدم نام این کتاب را نهج البلاغه بگذارم و از خداوند توفیق و مصون بودن از خطا را استمداد می کنم.

بعضی کوتاه بین ها از شباهت پاره ای سخنان و مطالب که بعد از علی علیه السّلام در آثار ادبای

آثارش: کتاب- الدّرر و الغرر- کتاب الشّهاب و کتاب امالی در تفسیر آیات و احادیث مشکله، متوفّی ۴۳۶ ه.

۱۳- ابن رشیق قیروانی: فرزند یک برده که مؤلّفات زیادی دارد مثل کتاب العمده- که به گفته ابن خلدون این کتاب در نوع خود کم نظیر است، متوفّی ۴۵۶ ه.

۱۴- حصری قیروانی- کتابش، زهر الآداب، متوفّی ۴۱۳ ه.

۱۵- ابن خالویه- ابو عبد اللّه حسین ابن احمد همدانی کتابش ثلاثین سوره- مشهور است- کتاب الشجر- کتاب لیس- متوفّی ۳۷۰ ه.

۱۶- ابو بکر زبیدی: محمّد بن حسین بن عبد اللّه- آثارش- (طبقات اللّغویین و النّحاه، از زمان ابو الاسود تا زمان خودش- مختصر کتاب العین- کتاب استدراک علی سیبویه) متوفّی ۳۷۹ ه.

۱۷- ابن جنی: پدرش برده ای رومی بوده، آثار زیادی دارد، مثل: (سرّ الصّناعه فی النّحو- شرح تصریف مازنی- کتاب العروض- مختصر القوافی- شرح متنّبی- علل التّثنیه).

۱۸- ابن درستویه: از شاگردان مبرّد و فارسی الاصل است کتابش (الالفاظ الکتاب) متوفی ۳۴۷ ه.

۱۹- ابو سعید سیرافی: در علوم قرآنی و لغت سر آمد بود، متوفّی ۳۶۸ ه.

۲۰- ابو علی فارسی- متوفّی ۳۷۷ ه. از آثارش (الایضاح، و التکمله) که شروح زیادی بر آن نوشته شده.

۲۱- ابو علی قالی اسماعیل بن قاسم لغوی- از شاگردان ابن درید و نقطویه و ابن درستویه، گاهی از شدّت فقر مجبور به فروش کتابهایش می شد آثارش:

(کتاب الامالی- مثل کتاب الکامل المبرّد است- کتاب البارع) در لغت معاجم و لغت نامه ها است، وفاتش ۳۵۶ ه.

دیگر بدون ذکر مآخذ آمده پنداشته اند شریف رضی از آن آثار اتّخاذ نموده و حال اینکه سخنان علی (ع) از همان آغاز در اذهان و آثار مکتوب باقی بوده.

۲۲- ابو احمد عسکری اهوازی- صاحب بن عباد دوستی او را غنیمت می شمرد، کتابش (التّصحیف و التّحریف- کتاب الزّواجر و المواعظ، کتاب الحکم و الامثال) متوفّی ۳۸۲ ه.

۲۳- ابو منصور ازهری لغوی هراتی شافعی که کتاب تهذیب اللّغه و از کتابهای کم نظیر در لغت است که در ۱۵ جلد طبع و نشر یافته است وفاتش ۳۷۰ ه.

۲۴- ابن فارس- صاحب المجمل در لغت و مقائیس اللّغه که تنها کتابی است در ریشه شناسی لغات، و کتاب- نقد الشّعر- کتاب الثّلاثه که مثل کتاب ثلاثه قطرب است یعنی کلماتی که با سه حرکت خوانده می شود مثل سهام با فتحه و ضمّه و کسره حرف (س) وفاتش ۳۹۰ ه.

۲۵- ابو نصر اسماعیل بن حماد جوهری- در لغت اطّلاعاتش وسیع و سیوطی در- مزهر- او را بسیار می ستاید، در نیشابور استاد بود کتابش صحاح- است که آنرا- تاج اللّغه و صحاح العربیّه- نامیده است، خطّی زیبا داشته، یاقوت می نویسد: علّت اغلاط کتابش اینست که او تا حرف (ض) تنظیم کرده بود و وسوسه پرواز باو دست داد، روی مسجد جامع نیشابور رفت و گفت ای مردم کتابی نوشته ام که کسی در دنیا بر او سبقت ندارد و کار دیگری خواهم که کسی نکرده باشد سپس دو لنگه درب بپهلوی خود بست و به بلندی رفت بخیال اینکه می تواند در هوا پرواز کند از همانجا افتاد و وفات نمود و لذا بقیّه کتابش را شاگردش ابو اسحق باتمام رسانید و در قرن هشتم ابو بکر عبد القادر رازی آنرا خلاصه کرد بنام- مختار الصحاح- که چاپ شده و از کتاب ازهری بآن افزوده است وفاتش ۳۹۸ ه.

۲۶- ابن سیده علی بن اسماعیل- روشندل و نابینا که دو کتابش المخصّص- و- المحکم و المحیط الاعظم- معروف و مشهور است، پدرش هم نابینا بوده و در لغت استاد بود، از کتاب المحکم- تاکنون ۶ جلد چاپ شده که در نوع خود کم نظیر است با این فرق که مثل ازهری آیات قرآن را اصل قرار نداده ولی کتاب-

مخصّص- بصورت معانی لغات تنظیم شده وفاتش ۴۵۸ ه.

۲۷- حمزه اصفهانی- کتابش تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء و دیگر (کتاب الامثال- کتاب الخصائص و الموازنه بین العربیّه و الفارسیّه وفاتش ۳۵۰ ه).

۲۸- محمّد بن اسحق ابن ندیم- فضیلت بزرگ و زیادی در تاریخ ادبیّات و زبان بر جامعه و دانشمندان مسلمین دارد، براستی کتابش گنجینه و دفینه ای است که حد اقل نام و آثار بزرگان علم را تا زمان خودش و حتّی اعتقادات اقوام غیر مسلمان را ضبط کرده، مصاحف، خطوط، تاریخ لغت و نحو و تفسیر و اسامی تمام کتب را فهرست کرده است، اوّلین بار فلوگل آلمانی آنرا چاپ کرده، این کتاب ذخیره ادب و علوم گرانبهائی است که اخیرا توسّط آقای تجدّد مازندرانی بفارسی نقل شده است، وفاتش ۳۸۵ ه.

۲۹- ابن مسکویه- در فلسفه و منطق و شیمی و ادب و فقه و تاریخ استاد بوده، کتابهایش: (تجارب الامم- کتاب آداب العرب و الفرس تهذیب الاخلاق- و الحکمه الخالده- وفاتش ۴۲۱- هجری.

دوران رکود علم و خشونت سلاجقه و غزنویان

نیمه دوّم قرن پنجم سلجوقیان با حمله و خشونت علیه آخرین زمام داران آل بویه مجدّدا محیطی و جوّی در دنیای اسلام ایجاد نمودند که زمینه فتنه های بعدی مغولان گردید، اینان بر خلاف دیلمیان با تعصّب عمل می کردند اگر معدود علمائی که محصول شکوفائی علمی سالهای قبل بودند نمی بودند چراغ دانش تمام زوایای جامعه را روشن نمی نمود و بهره ای نمی داد. ولی خوشبختانه خزانه های کتاب در فارس و اصفهان و نیشابور و خراسان و بغداد و مصر هر کدام دهها هزار مجلّد کتاب در معرض دید جامعه، و دانشمندان قرار داده بود.

در این دوره مکانهای زیادی برای رهبانیّت و صوفیگری و مدرسه هائی

تأسیس شد ولی استادانش از یک روش فکری خاصّ تبعیّت می کردند، و تدریس می نمودند حکومت از مذهب شافعی در برابر سایر مذاهب حنفی- حنبلی- مالکی و جعفری حمایت می کرد.

اخباریگری و خراباتیگری و تصوّف غیر شرعی و غیر معقول جای تعقّل و اندیشه و جسارت علمی را گرفت تا جائیکه می بینیم ابو حامد محمّد غزالی بعد از مدّتی تدریس در نظامیّه بغداد ناگهان کتاب تهافت الفلاسفه را می نویسد و به عزلت گزینی و رهبانیت روی می آورد، خدمت بخلق و جامعه را رها می کند به خدمت نفس می پردازد و آنقدر افراط می کند که در کتاب احیاء العلوم، و سپس در پاسخ سؤالاتی در باره ستمگرانی چون یزید که مطرود تمام فرق مسلمین است مطالبی عجیب و غریب می نویسد و کیاهراسی استاد دیگر نظامیّه بغداد به روشنی پاسخش را می دهد، گوئی غزالی تاریخی نخوانده و یا ظلم و ستم ظالمان را خواسته است، به عشق گریختن از درس و بحث و به بیرون کشیدن گلیم خویش از امواج تحوّلات جامعه و فتوی دادن به برائت یزید و پدرش می پردازد و سپس به وجد و سماع و لهو دلخوش می شود «۱».

آنگاه می کوشد تا چراغ تعقّل و اندیشه را خاموش و بازار پر رونق علم و دانش را که در دوران پر شکوه قرنهای چهارم و پنجم با حکومت دیلمیان می رفت تا سراسر زمین را از کتابهای علمی مسلمین بپوشاند بتعطیلی بکشانند و در عوض خانه عزلت و خرابات و سراچه خویشتن گزینی را با اشاعه منقولات و

---

(۱) شیخ مصلح الدّین سعدی شیرازی احوال چنین خود پرستان گمراه و کج اندیش را چه زیبا سروده است تا شاید به الگوئی که نشان می دهد تأسّی جویند، می گوید:

صاحب دلی به مدرسه آمد ز خانقاه بگسست عهد صحبت اهل طریق را

گفتم میان عابد و عالم چه فرق بود تا اختیار کردی از آن این فریق را

گفت آن گلیم خویش بدر می برد ز موج وین سعی می کند که بگیرد غریق را

ولی ابو حامد غزالی از دستگیری غریق به بیرون کشیدن گلیم خویش روی می آورد تا جائیکه مطیعان و فرمانبرداران خدای تعالی و دوستان اللّه را به خطا متّهم می کند زیرا آنها لهو و رقص و سماع را جایز نمی دانند- کیمیای- سعادت ۱/ ۳۷۰.

مجعولات آب و جاروب می کند تا بقیّه عمر به گوشه ای نشیند و دامن صحبت فراهم چیند.

و آنگاه کتابهائی با محتوای متناقض می نویسد و خود را نخست گمراه، و سپس راه یافته معرّفی می کند «۱» باب علم را مسدود و دریچه های سخنان و اخبار تحقیق نشده را به روی خود و دیگران می گشاید.

ابو حامدها در تاریخ ابتداء به عللی روشی را انتخاب می کنند و سپس برای اثبات آن روش از هر قیل و قال و منقول و مجعولی یا ثبت شده ای یاری می جویند، گوئی نمی دانند از زمان حیات پیامبر (ص) منقولات و اخبار به نام دین و غیر دین و مسموعاتی کم و زیاد رواج می یافت و دوستان و دشمنان در اشاعه آنها سهیم بودند.

و قرآن در آیه ۶/ لقمان چهره و کردار گروهی از مردم را که چنان سخن رواج می دهند اینطور ترسیم نموده که:

«عدّه ای از مردم هستند که برای گمراه نمودن و انحراف دیگران از راه خدا به بازیچه گرفتن آیات قرآن سخنان بیهوده پخش و کسب می کنند یا اخباری که به غنا و لهو و لعب و هزل می کشاند می فروشند و می خرند و منتشر می کنند تا حقّ را بباطل بگردانند و تبدیل کنند و مردم را از تدبّر و تعقّل در قرآن باز دارند».

چهره چنان کسان بعد از ترسیم کتاب و قرآن و نشان دادن چهره هدایت شدگان و محسنین است.

آیات فوق بعد از آیاتی است که می گوید:

«تِلْکَ آیاتُ الْکِتابِ الْحَکِیمِ هُدیً وَ رَحْمَهً لِلْمُحْسِنِینَ، الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ وَ یُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ هُمْ بِالْآخِرَهِ هُمْ یُوقِنُونَ، أُولئِکَ عَلی هُدیً مِنْ رَبِّهِمْ وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یَشْتَرِی لَهْوَ الْحَدِیثِ ...».

---

(۱) گهگاه چنین روشهائی کبک وار که برای تشبّه به غزالی ها راه رفتن خود رای نیز فراموش کرده اند دیده می شود، بعضی پنداشته اند اوّل خود رای عالم سپس فیلسوف و بعد صوفی و عارف معرّفی کنند تا مدارج کمال رای طیّ کرده باشند، زهی درماندگی فکری و شخصیّتی که چنین توهّماتی آنها رای کبک گونه می سازد و از راه پیامبر (ص) و امامان (ع) و عالمان آنها رای به غرور شیطانی سوق می دهد.

آن آیات کتاب فرزانه سراسر حکمت است، هدایت و رحمت برای نیکوکاران است، همان کسانی که نماز را بر پا می دارند، زکاه می دهند، و آنها به آخرت یقین دارند، اینان کسانی هستند که از پروردگارشان هدایت شده اند و آنها رستگارانند و کسانی هم هستند که ...

بنابراین می بینیم کسانیکه با روح اسلام و قرآن مأنوس نیستند، در کتاب جواهر القرآن هم تعصّب در مذهب و اخباریگری چشمشان را از آنچنان آیات می پوشاند و از معرّفی الگوهائیکه تجسّم عملی قرآنند و در سوره های مختلف چهره شان ترسیم شده است خودداری می کنند و در عوض در کیمیای سعادت که خلاصه کتاب پر حجم (احیاء علوم دین) اوست و محصول دوران قلندری و صوفیگری، اوّل حدیثی را که قطعی و مسلّم فرض نموده ذکر می کند و سپس نتیجه گیری می کند که: لهو و نظاره در سماع و رقص چون گهگاه باشد حرام نیست. (کیمیای سعادت ۱/ ۳۷۰) و سپس با هزاران زحمت می کوشد تا بقول خود میان سماع مباح و غیر مباح خط کشی کند، گوئی که آدمی موجودی فرمولی و ماشینی است که اوّل دری از حرام برویش بگشائیم بعد کوشش در حرکت نه تند و نه کندش بنمائیم و لذا می بینیم همین توجّه به خراباتیگری و از راه عقل به نقل گرویدن و به رهبانیّت «ابتداء مقدّمه استیلای حکّام متعصّب و ستمگر سلجوقی و خوارزم عزیز ما را فراهم ساخت و دوران ساختن صومعه ها و خرابات از همان زمان تا سالها بعد از حمله مغولان ادامه دارد». (تاریخ مغول ۱۶۵ عبّاس اقبال) تمام آن کوششها برای از رونق انداختن کتابها و علوم و مساجدی بود که در تمام زوایای آنها بحث و علم و مبارزه با کور دلی و ستم و جور وجود داشت در این دوران توجیهات و تفاسیر گوناگون برای مفاهیم عقلی و اسلامی آغاز می شود.

بعید نیست که اگر از قرن ششم به بعد تا مدّتها مردانی همچون فارابی و ابو ریحان و ابن سینا و برادران خوارزمی و طوسی و طبرسی و رازی و ازهری

هراتی و راغب اصفهانی و ابن خالویه همدانی وجود ندارد و سراسر آثار علماء آن عصر از قیل و قال انباشته شده بدون اینکه در صحّت و سقم آنها بررسی و تحقیق شود.

در همین ایّام است که می بینیم «راغب اصفهانی» بناچار کتاب «تفضیل النّشأتین و تحصیل السّعادتین» خود را که نام کتاب او هم ترجمه و اقتباس از آیه:

(رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنْیا حَسَنَهً وَ فِی الْآخِرَهِ حَسَنَهً وَ قِنا عَذابَ النَّارِ- ۲۰۱ بقره).

و متضمّن توجّه بدنیا و آخرت هر دو هست برای تنبّه و هشیاری ابو حامد غزالی که در سرش هوس یک سوی گزینی داشته تقدیم می کند و استاد گریخته از دانشگاه و علم را به یک اصل مهمّ قرآنی و اسلامی که «لا رهبانیّه فی الاسلام» است آگاهی می دهد.

هر چند که فکر و ذهن غزالی از هزاران اخبار متناقض و مخالف با قرآن انباشته شده بود و بجای عرضه نمودن افکار و کردار خویش به قرآن بر عکس آیات و اخبار را مطابق تصمیم و نظرات از پیش ساخته خود تفسیر می نمود.

برگی از تاریخ فتاوای حقّ و باطل در قرن راغب

قاضی ابن خلکان در شرح احوال ابو الحسن کیاهراسی استاد شافعی نظامیّه بغداد که پس از غزالی عهده دار تدریس آنجا شد می نویسد:

«ابو الحسن المعروف بکیاهراسی، کان من اهل طبرستان و ثانی ابی حامد الغزالی بل آصل و اصلح و اطیب فی الصّوت و النّظر تولی القضا و کان محدثا یستعمل الاحادیث فی مناظراته و مجالسه».

یعنی، ابو الحسن کیاهراسی اهل طبرستان (مازندران) دوّمین شخصیت پس از غزالی است بلکه از جهت رأی و نظر از غزالی نیکوتر، استوارتر شایسته تر و پاک تر بوده.

«و من کلامه اذا جالت فرسان الاحادیث فی میادین الکفاح طارت رءوس المقاییس

فی مهابّ الرّیاح ...».

زمانی که دلاوران علم حدیث در میدانهای مبارزه ظاهر شوند، و بتازند، سرهای کسانی که به مقیاس ها و قیاسات معتقدند در وزیدنگاه بادها دور می شوند پرواز می کنند یا از میدان می گریزند.

ابو طاهر سلفی می گوید: در نظامیّه بغداد ما از استادمان ابو الحسن کیاهراسی در سال ۴۹۵ هجری در مورد سخنی که در میان من و فقهای مدرسه نظامیّه جریان داشت فتوی خواستیم که صورت مسأله و فتوی او این چنین است:

«ما یقول الامام وفّقه اللّه تعالی فی رجل اوصی بثلث ماله للعلماء و الفقهاء، هل تدخل کتبه الحدیث تحت هذه الوصیه ام لا؟

فکتب الشّیخ تحت السئوال: نعم، و کیف لا و قد قال النّبی (ص) من حفظ علی امّتی اربعین حدیثا من امر دینها بعثه اللّه یوم القیامه فقیها عالما».

امام کیاهراسی که خدا موفّقش بدارد، در باره مردمی که وصیّت می کند یک سوّم مالش را به فقیهان و عالمان بدهند چه می گوید: آیا نویسندگان حدیث هم مشمول این وصیّت می شوند یا خیر؟ شیخ زیر سؤال نوشت: بلی، چگونه مشمول آن نشوند که تحقیقا پیامبر (ص) گفته است که کسیکه بر امّتم چهل حدیث از امر و نهیش حفظ کند که خداوند او را در قیامت فقیه و عالم محشور می کند و بر می انگیزاند.

سؤال دوّم- (عن یزید بن معاویه- فقال انّه لم یکن من الصّحابه لأنّه ولد فی ایّام عمر بن الخطّاب رضی اللّه عنه و لمّا قول السّلف فی لعنه ففیه لاحمد قولان تلویح و تصریح و لمالک قولان تلویح و تصریح، و لابی حنیفه قولان تلویح و تصریح و لنا قول واحد التصریح دون التّلویح و کیف لا یکون کذلک و هو اللّاعب بالزد و المتصیّد بالفهود و مدمن الخمر و شعره فی الخمر معلوم ...

اقول لصحب ضمّت الکاس شملهم و داعی صبابات الهوی یترنّم و کتب فصلا طویلا ثمّ قلب الورقه و کتب او مددت ببیاض لمددت العنان فی مخازی هذا الرجل و کتب فلان ابن فلان».

سؤال دوّم- در باره یزید بن معاویه است، کیاهراسی نوشت او از صحابه نبود زیرا در زمان عمر بن الخطّاب رضی اللّه عنه- زائیده شده و امّا سخن و فتوای گذشتگان در باره او اینستکه- احمد بن حنبل در باره او دو سخن با صراحت و اشاره دارد، مالک- هم با اشاره و صراحت و ابو حنیفه نیز سخنانی با اشاره و تصریح نموده اند ولی ما یک سخن صریح بدون کنایه و اشاره می گوئیم و چگونه چنین نباشد که یزید- تخته نرد باز شکارچی یوزپلنگ، و دائم الخمر بوده و شعرش در خمر معلوم است ...

سپس کیاهراسی فصلی طویل نوشت و کاغذ را بر گرداند که پشت آن را هم بنویسد و نوشت اگر مرتّبا کاغذ سپید به من بدهند عنان سخن را در باره خواری و رسوائی این مرد ادامه خواهم داد و بعد امضاء کرد. (وفیات الاعیان ۲/ ۴۵۰). سپس ابن خلکان می نویسد:

«و قد افتی الامام ابو حامد الغزالی رحمه اللّه تعالی فی مثل هذه المسأله بخلاف ذلک» یعنی غزالی بر خلاف کیاهراسی فتوی داده است به اینکه اسلام یزید درست است و لعنتش غیر جائز و اینکه بگویند یزید، حسین علیه السّلام را کشته است صحیح نیست و بآن هم امر نکرده، چیزی که صحیح نیست اینستکه در باره او گمان بد ببریم و کسی که چنان گمانی می برد نادان است، اگر امروز در زمان ما یکی را بکشند حقیقت آنرا نمی فهمیم چه رسد به سالها قبل، معلوم نیست قاتل حسین (ع) قبل از مردن توبه نکرده است.

و امّا التّرحم علیه فجائز بل هو مستحبّ فانّه کان مؤمنا (مآخذ فوق) اوّلا بایستی پرسید، اگر حقیقت برای تو بعد از سالها روشن نیست پس چگونه او را تبرئه می کنی و به برائت او فتوی می دهی؟! مگر اینکه تاریخ را هم مطابق فکر خودت توجیه کنی آیا فرزند یزید، پدر و جدّ خود را که در دامان آنها بزرگ شده بهتر می شناسد یا شما.

اکنون بینیم معاویه بن یزید- پس از بیعت نمودن مردم با او به خلافت و جانشینی یزید یا پدرش چه می گوید: اینک نظرات یعقوبی سیوطی مسعودی-

ابن اثیر- دمیری ...

«ثمّ قال بالامر بعد ابنه معاویه و کان خیرا من ابیه، فیه دین و عقل بویع بالخلافه یوم موت ابیه فاقام فیها اربعین یوما و خلع نفسه فصعد المنبر- ثمّ حمد اللّه و اثنی علیه ثمّ ذکر النّبی (ص) ثمّ قال ایّها النّاس: ما انا بالراغب فی الائتمار علیکم لعظم ما اکرهه منکم و انّی لاعلم، انّکم تکرهوننا ایضا ... انّ جدّی معاویه قد نازع هذا الامر من کان اولی به منه و من غیره لقرابته من رسول اللّه و عظیم فضله و سابقته، اعظم المهاجرین، و اشجعهم قلبا و اکثرهم علما و اوّلهم ایمانا، و اشرفهم منزله، و اقدمهم صحبه ...

فرکب جدی منه ما تعلمون و رکبتم معه ما لا تجهلون ... و بقی مرتهنا بعمله فریدا فی قبره، و وجد ما قدّمت یداه و رأی ما ارتکبه و اعتداه ثمّ انقلت الخلافه الی ابی فتقلد امرکم لهوی کان ابوه فیه، و لقد کان ابی یزید بسوء فعله و اسرافه علی نفسه غیر خلیق بالخلافه علی امه محمّد صلّی اللّه علیه و آله فرکب هواه و استحسن خطاه و اقدم علی ما اقدم من جراته علی اللّه و بغیه علی من استحل حرمته من اولاد رسول اللّه (ص) فقلّت مدّته و انقطع اثره و ضاجع عمله و صار حلیف قبره رهین خطیئته ...

ثمّ اختنقه العبره ... فلقد خلقت بیعتی من اعناقکم و السّلام» (حیوه الحیوان ۱/ ۸۹- تاریخ یعقوبی جلد دوّم دوران معاویه بن یزید).

یعنی: پس از یزید پسرش معاویه که از پدرش در دین و عقل بهتر بود و روز مرگ یزید با او بیعت کردند چهل روز باقی ماند و سپس منبر رفت و پس از حمد و ثنای خداوند یادآوری پیامبر (ص) گفت:

ای مردم من بخاطر اینکه حکومت بر شما را ناروا می دانم مایل به آن نیستم و می دانم شما نیز خلافت ما را برای خود ناروا و ناپسند می دانید، جدّ من معاویه با کسی در امر خلافت نزاع کرد که از او غیر او شایسته تر بود بخاطر قربتش با رسول خدا و فضیلت بزرگ و سابقه او در دین که از نظر قدر و منزلت بزرگترین مهاجرین و از نظر قوت قلب شجاع ترین آنها و از جهت علم بیشتر و از نظر ایمان نخستین فرد و منزلتش شریفتر و هم صحبتی او با پیامبر (ص) تربیت پیامبر (ص) و فاطمه بتول که از شجره پاکند داشتند.

امّا همینکه مرگ محتوم جدّم فرا رسید و دستهای مرگ او را فرو گرفت اکنون در قبرش تنها در گرو عمل خویش است و هر تجاوزی که مرتکب شده می بیند سپس خلافت جدّم که شما خوب می دانید چگونه بود و شما هم چگونه بودید بسر رسید و به پدرم یزید منتقل شد و او کار شما را با هوی و میلی که در پدرش بود عهده دار شد، او با سوء فعل و زیاده روی بر نفس خویش، که شایسته خلافت بر امّت محمّد (ص) نبود بر مرکب هوی و هوس نشست، و خطاهای خود را نیکو شمرد و آنچنان گستاخانه بر خدای گام برداشت، و ستمگری نمود که خون و حرمت اولاد رسول (ص) را حلال شمرد، مدّت عمر، و خلافتش کوتاه شد و اثرش منقطع گردید، و با عمل خویش در قبر همراه، و دست بگیریبان شد.

او در حالی به قبر سپرده شد که در گرو گناهان خویش است و وزر و بالش و آثار کردارش باقی ماند، او اکنون به مجازات عمل خویش رسیده است، سپس گریست و گفت من بیعت خود را از شما برداشتم و السّلام «۱».

نویسندگان رسائل اخوان الصّفا می نویسند: ای برادر سپس بدان و آگاه باش که

---

(۱) مسعودی می نویسد: «معاویه بن یزید پس از یک هفته کشته شد و بعضی گفته اند بنی امیّه مسموش کردند، و نیز گفته اند: طاعون گرفت سنّ او ۲۲ سال بود، ولید بن عتبه بر او نماز خواند هنوز تکبیر دوّم نگفته بود که بر روی در افتاد و درگذشت و بعد عثمان بن عتبه نماز میّت را خواند» این مورّخ که تمام مستشرقین او را هردوت شرق و نظرات او را صائب و صادق می دانند می نویسد:

«و لیزید مثالب کثیره، من شرب الخمر و قتل ابن بنت الرّسول، و لعن الوصی و هدم البیت و احراقه و سفک الدّماء و الفسق و الفجور و غیر ذلک ممّا قد ورد فیه الوعید بالیاس من غفرانه».

یزید خطاها و عیوب فراوانی داشته است که عبارت از می خوارگی کشتن فرزند پیامبر (ص) و لعن بر وصیّ و جانشین پیامبر (ص) و ویرانی خانه خدای و سوزاندن آن، ریختن خون بی گناهان و فسق و فجور و غیر از اینها کارهائیکه بیم و وعید برای یأس از آمرزش خدای در آنها وارد شده است. (مروج الذّهب ۳/ ۷۳ مسعودی) جلال الدّین عبد الرّحمن بن ابو بکر سیوطی می نویسد: «فقتل و جی ء برأسه حتّی وضع بین یدی ابن زیاد، لعن اللّه قاتله و ابن زیاد معه و یزید ایضا».

حسین بن علی کشته شد و سرش را پیش ابن زیاد آوردند که لعنت بر قاتل و کشنده حسین (ع) و ابن زیاد با او همچنین بر یزید باد.

و لما قتل الحسین و بنو ابیه بعث ابن زیاد برءوسهم الی یزید فسّر بقتلهم ...

همینکه حسین (رض) و برادرانش کشته شدند، ابن بزیاد سرهاشان را برای یزید فرستاد و یزید با

اختلاف در دین بعد از وفات پیامبر علیه السّلام اتّفاق افتاد، برای اینکه در باره ریاست طلبی و جاه طلبی که در میانشان بود نزاع کردند و از میان آنها کسانی بودند که کردند آنچه کردند از هتک حرمت پیامبر و کشتن اهل بیت رسالت و کوچک شمردن وحی و آنچه را که ابن زیاد در کربلاء انجام داد و همان فتنه هائی که اهل شریعت محمّد (ص) و بنی هاشم را فرا گرفت از کشتن یکدیگر، و از این جهت آراء و نظرات فزونی گرفت و گروهی، این حوادث را همه به قضا و قدر خدا نسبت دادند، سوگند بجان خودم کار و امر آنطوریست که گفته اند ولی قصّه گویندگان چنان عبارتی برای این بود که خود را از آن گناهان تبرئه کنند. (اخوان الصّفا ۳/ ۱۶۵).

وفات عماد الدّین ابو الحسن طبری کیاهراسی ۵۰۴ هجری که همه علمای

کشته شدن آنها شادمان شد ... و مورد بغض و کینه مردم قرار گرفت و حقّ هم همین بود که باو بغض بورزند، سپس اهالی مدینه از بیعت او سرباز زدند و لشکر فراوانی بمکّه و مدینه روانه کرد، و واقعه حرّه بوجود آمد که مدینه را غارت کردند و بآنان تجاوز نمودند.

مسلم در صحیح خود روایت کرده است که پیامبر (ص) فرمود: «من اخاف اهل المدینه اخافه اللّه و علیه لعنه اللّه و الملائکه و النّاس اجمعین» (تاریخ الخلفاء/ سیوطی ۲۰۹- ۲۱۰) حالا چرا آقای ابو حامد از این همه واقعیّات چشم می بندند و قلندر وار تجاهل می کنند معلوم نیست تاریخ داوری کرده و خواهد کرد.

ذهبی می گوید: این عمل یزید بود، باضافه شرب خمر و کارهای منکر دیگر (مآخذ فوق).

ابن اثیر می نویسد: حجّ یزید فی حیاه ابیه فلمّا بلغ المدینه جلس علی الشّراب له فاستأذن علیه ابن عبّاس فقیل له ان وجد ریح الشّراب عرفه ...

او در زمان پدرش معاویه برای حج بمدینه رسید و بر می خوارگی نشست که ناگاه ابن عبّاس به دیدنش آمد و چون گفتند او با استشمام می فهمد آنها را پنهان کرد. (الکامل فی التّاریخ ۳/ ۳۱۷- ابن اثیر جزری شافعی) در واقعه حرّه ۳۳۰ نفر از قریش و مهاجر بدست سپاهیان یزید کشته شدند.

(أَلا لَعْنَهُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ- ۱۸/ هود) (يَوْمَ لا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ وَ لَهُمُ اللَّعْنَهُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ- ۸۲/ غافر).

(وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِيها وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ لَعَنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذاباً عَظِيماً- ۹۳/ نساء).

و یکی از علل شیوع اخبار جعلی از سوی طرفداران بنی امیّه و سایرین دور نگاهداشتن جامعه از همین آیاتی استکه سه نمونه آن در بالا ذکر شد و با همان شیوه مسائلی دیگر طرح می کردند تا جامعه را از قرآن فراموشی دهند.

مذاهب و مردم در دفنش شرکت نمودند، رحمه اللّه تعالی، شعراء مرثیه هائی در باره اش سروده اند. (وفیات الاعیان ۲/ ۴۵۱).

وفات ابو حامد غزالی هم در سال ۵۰۲ هجری اتّفاق افتاد، آثارش (کتاب البسیط- الوسیط- المحیط- الوجیز- مقاصد الفلاسفه تهافت الفلاسفه- المنقذ من الضّلال- المفتون به علی غیر اهله- احیاء علوم الدّین- جواهر القرآن- قصاید الباطنیه- میزان العمل و ...

چند تن دیگر از معاصرین راغب

۱- جار اللّه زمخشری، ابو القاسم محمود بن عمر- پیشوای زمان خود در لغت و نحو و بیان و تفسیر و حدیث، اهل خوارزم، بگفته ابن خلکان پاهایش در سفری سرما زده و فلج شد که بجای آنها پای چوبی قرار داد.

آثارش: (تفسیر الکشّاف عن حقیقه التّنزیل، که در کشف الظّنون- چندین صفحه در شرح آن نوشته شده- المفصّل فی النّحو- اساس البلاغه که در نوع خود معجمی است پر فایده که گاهی احادیثی هم ذکر می کند، و برای هر واژه که به ترتیب الفباء است معنی مجاز آن را نیز با عبارتش یاد آوری می نماید، مقّدمه الادب- المحاجاه فی الاحاجی و الاغلوطات- القسطاس فی العروض- اطواق الذّهب- الفائق- المتقصی فی الامثال نوابغ الکلم- ربیع الابرار- کتاب نصاع الصغار- اعجب العجب فی شرح لامیه العرب- نزهه المونس) وفاتش ۵۲۸ هجری.

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- روضات الجنّات- لباب الالباب عوفی- معجم الادباء- معجم البلدان در ذیل واژه زمخشر بغیه الوعاه).

۲- زوزنی، ابو عبد اللّه حسین بن علی بن احمد- آثارش: (کتاب المصادر بترتیب حروف الفباء ترجمان القرآن- شرح معلّقات) وفاتش ۴۸۶. (انباه الرواه قفطی- اداب اللّغه ۳/ ۴۷ جرجی زیدان).

۳- میدانی، ابو الفضل احمد بن محمّد بن احمد نیشابوری دانشمندی در لغت

و امثال عرب که کتابی در نوع خود بی نظیر بنام مجمع الامثال- در دو جلد بترتیب حروف تهجّی ترتیب داده و در ذیل هر ضرب المثل وجه تسمیه و تاریخچه آنرا با اشعار و اسناد ذکر می کند.

کتاب- السّامی فی الاسامی در چهار جزء:

۱- در امور شرعی اسلامی و سایر ادیان.

۲- در اسامی حیوانات و انواع غذاها.

۳- در امور کیهانی و فلکی.

۴- در امور زمینی و جغرافیائی.

که نامها را به فارسی نیز ترجمه نموده که در نوع خود بسیار مفید است.

کتاب الهادی للشّادی در نحو با تعلیقات فارسی- نزهه الطّرف فی علم الصّرف- وفاتش ۵۲۸. (وفیات الاعیان- مجمع الادباء- روضات الجنّات- دائره المعارف الاسلامیه).

۴- جرجانی، ابو بکر عبد القاهر- آثارش: (دلایل الاعجاز- اسرار البلاغه و البیان- العوامل المائه- کتاب الجمل در نحو- وفاتش ۴۷۱ هجری. (وفیات الاعیان- روضات الجنات- طبقات الشّافعیه- بغیه الوعاه- انباه الرواه).

۵- جوالیقی، ابو منصور موهوب بن ابی طاهر- در علم ادب پیشوا و کتاب معروفش- المعرب فیما تکلمت به العرب من الکلام اللاعجمی- به ترتیب حروف تهجّی که براستی مانند سایر علماء که کتابهای بی نظیری نوشته اند کتاب جوالیقی هم همینطور است.

اسماء خیل العرب و فرسانها- شرح ادب الکاتب- وفاتش ۵۲۹ ه. (وفیات الاعیان- معجم الادباء- انباه الرواه- بغیه الوعاه).

۶- خطیب تبریزی، یحیی بن علی بن محمّد بن حسن التّبریزی در لغت دانی مورد اعتماد از مردانی بود که برای کسب علم تمام رنج را تحمّل می نمود، از تبریز تا بغداد با کوله باری از کتاب پیاده رفت بطوریکه کتابها در پشتش از گرما و عرق بدنش ضایع شده بود، با ابو العلاء مباحثات لغوی داشته، آثارش: تاریخ بغداد، (الملخص فی اعراب القرآن- شرح معلّقات- شرح حماسه ابو تمام شرح

دیوان ابو تمام- شرح سقط الزند- تهذیب اصلاح المنطق) وفاتش ۵۰۲ هجری.

(طبقات الادباء وفیات الاعیان- معجم الادباء- بغیه الوعاه- دائره المعارف الاسلامیه).

چنانکه تاکنون مشاهده شد علماء قرن چهارم و پنجم آثارشان همگی ابتکاری است و غالبا از شهرها و شهرک های ایران اسلامی که برای رشد اندیشه و تجلّی نبوغ زمینه گسترده تری داشته برخاسته اند «۱» و چون تعصّبات قومی یا عقیدتی تسلّطش را از اندیشه ها برداشت اینچنین ستاره گاهی در عالم علم و ادب ظاهر شدند و یکی از شهرهائی که بزرگانی به عالم اسلام عرضه داشته و اینک شرح حال و ترجمه و تحقیق در اثر جاودانه او بنام المفردات الفاظ القرآن یا المفردات فی غریب القرآن تقدیم خوانندگان عزیز می شود- شهر اصفهان است.

نام و زادگاه راغب اصفهانی

خوشبختانه خود راغب در مقدّمه کتاب مفردات چاپ ۱۳۱۸ هجری می نویسد: (قال الشّیخ ابو القاسم الحسین بن محمّد بن الفضل الرّاغب رحمه اللّه) که آقای ندیم مرعشلی در چاپ بعدی کتاب که با تحقیقاتی و فهارسی بچاپ رسانده بجای (الفضل) محمّد بن مفضل چاپ کرده در مقدّمه کتاب (تفضیل النّشأتین و تحصیل السّعادتین) هم- محمّد بن مفضّل راغب- چاپ شده، بهر حال این اشتباه از آنجا ناشی شده که جلال الدّین سیوطی در بغیه الوعاه نام راغب را- مفضّل بن محمّد اصفهانی که قطعا اشتباه ناسخین بغیه است نه خود سیوطی چون سیوطی می نویسد «وقفت علی الثّلاثه ...» یعنی من سه کتاب (مفردات- محاضرات افانین البلاغه) راغب را دیده و آگاهی بر آنها دارم. (بغیه الوعاه فی طبقات النّحویّین و النّحاه ۲/ ۲۹۷ چاپ ۱۳۸۴ تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم).

---

(۱) به پنج مجلّد کتاب معروف معجم البلدان ابو عبد اللّه یاقوت حموی رجوع شود که آثار صنعتی، علمی، ادبی و رجال هر شهری را مفصّلا توضیح داده است. و عالیترین سندی است که از جغرافیا که قبل از جنایات و خرابی های مغول در باره ایران و سایر کشورهای اسلامی باقی مانده است.

و نیز بکتاب وفیات الاعیان قاضی ابن خلکان.

پس نـام او که از سوی دانشـمندان بعـدی هم آمـده همـان است که خود در سـر آغـاز مفردات نوشـته است یعنی: (ابو القاسـم حسـین بن محمّد بن فضل) امّا زادگاه او را بالاتّفاق شـهر اصـفهان نوشته اند که البتّه در سنّ جوانی به مرکز خلافت و درس و بحث علماء بغداد منتقل و به کار تحقیقات و تألیفات خویش پرداخته است.

یکی از دلایـل اصـفهانی بودن راغب اینست که در ذیل واژه- قبل- مثالی که برای مقصـد و مبـدأ حرکت و مسافرت ذکر می کند «اصفهان» را قرار می دهد و نام می برد، می نویسد:

«فقیل یستعمل علی اوجه، فی المکان بحسب الاضافه، فیقول الخارج من اصبهان الی مکّه، بغداد قبل الکوفه و یقول الخارج من مکّه الی اصبهان: الکوفه قبل بغداد ...».

یعنی: واژه قبل موارد استعمال متعدّدی دارد:

اوّل- در مکان، بحسب اضافه شدن، پس کسـیکه از اصـفهان بسوی مکّه خارج می شود، می گوید: بغداد قبل از کوفه است و کسیکه از مکّه به سوی اصفهان خارج می شود، می گوید: کوفه قبل از بغداد است. «۱»

---

(۱) این موضوع اصل طبیعی و گریز ناپـذیر است که هر کس طبیعتا زادگاه خود را در موارد خاصّ به زبان می آورد، آشـنائی و تأثیر پذیری از علوم هم همین طور است، داستانها و نمونه های زیادی هست که اثرات علم و زبان و محیط و زادگاه، همواره خود را ظاهر می کند.

ما در اشـعار یا نظم و نثر سعدی که بررسی می کنیم همه جا ترجمه و بازگوئی آیات قرآن و احادیث را در زبان شیرین و بیان او می بینیم:

بنی آدم اعضای یک پیکرند که در آفرینش ز یک گوهرند

چو عضوی بدرد آورد روزگار دیگر عضوها را نماند قرار

تو کز محنت دیگران بی غمی نشاید که نامت نهند آدمی

که ترجمه حـدیث پیامبر (ص) است که فرمود: «انّ بنی آدم کجسم واحـد اذا اشـتکی منه عضو، فاشـتکی سایر جسـده» امّا اگر کسـی ادّعـا کرد که قرآن در سـینه دارم نـاگزیر است در اشـعارش همواره سـخن از تقوی عبـادت پاکـدامنی- مبارزه با ظلم و ظالم- نماز- ایمان- عمل شایسـته و همچنین نفرت و دوری از منکرات مثل میخوارگی- ساقی و مطرب پرستی مدح ستمگران و همچنین دوری از رهبانیت یا خراباتیگری کاملا دیده بشود نه اینکه بعدها دکان معانی اصطلاحات عرفانی برای آنها گشوده شود چنانکه می بینیم امروز و در عصر ما ذکر و ورد زبان و شعار ملّت اسلامی ما، استقلال کشور، عدم

اصفهان از دیدگاه ناصر خسرو (حکیم ابو معین حمید الدّین ناصر بن خسرو قبادیانی) مقارن سالهای تولّد راغب اصفهانی، ۴۴۴ هجری «اصفهان شهری است بر هامون نهاده، آب و هوائی خوش دارد و هر جا که ده گز چاه فرو برند آبی سرد، خوش بیرون آید و شهر دیواری حصین بلند دارد، و دروازه ها و جنگ گامها ساخته، در شهر جویهای آب روان و بناهای نیکو و مرتفع و در میان شهر مسجد آدینه بزرگ نیکو با روی شهر سه فرسنگ و نیم است، اندرون شهر همه آبادان، که هیچ از وی خراب ندیدم، و بازارهای بسیار، در بندها و کاروانسراهای پاکیزه، یک من و نیم گندم به یک درهم، مردم آنجا می گفتند هرگز بدین شهر هشت من نان کمتر از یک درم کس ندیده و من در همه زمین پارسی گویان شهری نیکوتر و جامعتر و آبادان تر از اصفهان ندیدم و گفتند اگر گندم و جو و حبوب ۲۰ سال نهند تباه نشود».

(سفرنامه ناصر خسرو- ص ۱۳۹) ابن واضح یعقوبی (در قرن سوّم) می نویسد:

«از قم تا اصفهان شصت فرسنگ یا شش منزل «۱» است، گفته می شود سلمان

وابستگی رشد و تکامل، عبادت- ایثار- شجاعت دستگیری از مستضعفین است که همگی از اعتقاد باسلام قرآن سر چشمه گرفته، سعدی از شیراز، جامی از جام، و خاقانی از شیروان و بالاخره تمام مورّخین و مفسّرین از زادگاه خود طبیعتا نام می برند.

(۱) منزل یعنی جای فرود آمدن و این واژه بصورت اصطلاح برای چاپار خانه ها و مراکزی که در هر شش فرسخ یا ده فرسخ برای رسیدن و فرود مسافرین یا پیک های حامل نامه ها و فرمانها می ساختند و در هر منزل بریدی یا چاپاری و پیکی با اسبانی آماده برای حرکت قرار داشتند همینکه چاپار از راه می رسید و از دور با زنگی که سر چوب داشت رسیدن خود را اعلام می کرد، پیک که منزل آمده می شود و فورا نامه ها را از او می گرفت و با اسب تندرو تازه نفس بمنزل بعدی می رساند و خود در همانجا می ماند، این عمل و تأسی مراکزیست، و اخبار از آغاز تاریخ تمدّن بشر در ایران و سپس بعد از اسلام رونق با شکوهی داشته است، چقدر بجا است که در حکومت اسلامی ما نام پست و تلگراف که واژه هائی است خارجی و تداعی فقدان آن از سوی مسلمین بویژه ایرانیان دارد تبدیل به وزارت پیک و برید گردد تا واقعا برای نسل جوان مسلمان ما تداعی تمدّن ریشه دار خود را داشته باشد.

فارسی که رحمت خدای بر او باد از مردم اصفهان از آباده ای به نام «جیان» بوده، اصفهان در سال ۲۳ ه فتح شد (بلاذری هم سال ۲۳ هجری نوشته ولی- طبری- ۲۱ هجری می داند) مبلغ خراج اصفهان ده هزار درهم است و روستاهای آباد و فراوانی دارد» (البلدان/ یعقوبی- ص ۵۰). حمد اللّه مستوفی که صد سال بعد از حمله خونخوارانه مغول می زیسته، می نویسد:

چهار شهر است عراق از ره تخمین گویند طول و عرضش صد در صد بود و کم نبود

(منظور عراق عجم است)

اصفهان کاهل جهان جمله مقرند بدان در اقالیم چنان شهر معظم نبود قم به نسبت کم از اینهاست و لیکن او نیز نیک نیک از چه نباشد بد بد هم نبود معدن مردمی و کان کرم شیخ بلاد ری بود که چو ری در همه عالم نبود

اصفهان خاکش مرده را دیر ریزاند و هر چه بدو سپارند از غلّه و غیر آن نیکو نگاهدارد و تا چند سال تباه نکند در آنجا بیماری مزمن و با کمتر بود میوه هایش را تا هند و روم برند، در آن شهر مدارس و خانقاهات و ابواب الخیر بسیار است، ولایتش هشت ناحیه و چهار صد پاره دیه است».

(نزهه القلوب ص ۵۴ حمد اللّه مستوفی قزوینی).

ابو عبد اللّه یاقوت حموی مقارن حمله مغولان سال ۶۵۶ هجری می نویسد:

«اصبهان و هی مدینه عظیمه مشهوره من اعلام المدن و اعیانها و ذالک ان لفظ اصبهان اذا ردّ الی اسمه بالفارسیّه کان اسباهان و هی جمع اسباه و اسپاه اسم للجند ...».

یعنی: اصفهان شهر بزرگ و مشهوری است و از شهرهای شناخته شده و معروف است ... و آن اینستکه اگر لفظ اصبهان به اسم اصلی فارسیش برگردد- اسباهان- بوده و جمع- اسباه- یعنی سپاه و لشکر است».

«مسعر بن مهلهل می گوید: در هوای آنجا گزنده های موذی نیست و در خاکش مردگان زود نمی پوسند و- ذلک بموضع مخصوص و هو مدفن المصلّی لا- جمیع ارضها ... این وضع در محلّ مخصوص مصلّا است نه در همه خاک آنجا، سیصد و شصت قریه در اصفهان وجود دارد، از آنجا علماء و پیشوایان بسیاری برخاسته است که در هر فنی از علوم استاد بوده اند که در هیچ شهری چنین نیست».

عمر و حیات اهلش طولانی است، برای شنیدن احادیث علاقه وافری دارند، دانشمندان معروف آنجا از زیادی به حساب در نمی آیند از آن جمله- ابو نعیم اصفهانی- است» (معجم البلدان/ یاقوت- ۱/ ۲۰۹).

«اصفهان مرکز مهمّ صنعتی و تجاری است و مردمانش بر تیمور لنگ شوریدند و مورد خشونت و غارت او واقع شدند، زیباترین بناهای دینی عالم در آنجا واقعست، افغانها و روسها در سالهای ۱۷۲۳ و ۹۱۶ میلادی بر آنجا تاختند، شهر اصفهان با داشتن معادن سنگهای قیمتی و صنایع در جهان مشهور است» (الموسوعه العربیه المیسره/ محمّد شفیق غربال ص ۱۶۸).

«خاقانی شاعر قرن ششم در هشتاد و یک بیت اصفهان را ستوده است، پس از پایتخت شدن که جمعیّت آنجا بسیار فزونی گرفت و بناهای تاریخ صفویه در آنجا احداث شد و در قرن هفدهم میلادی حدّ اقل بیش از نیم میلیون جمعیّت داشت، آنجا را در مثلی فارس- اصفهان نصف جهان- گفته اند». (دایره المعارف الاسلامیه- ۱/ ۲۶۱).

دانشمندان مشهور اصفهان قبل از راغب و موقعیّت تاریخی آنجا

شهر اصفهان با چنان آب و هوا و موقعیّت علمی صنعتی متأسّفانه همواره مردمانش در گذشته دستخوش ستیزه مذاهب مختلف بوده اند استعداد کار و فعّالیت آنها در فنون و علوم مختلف خود عواملی برای رشد اندیشه ها است، از

معاریف آنجا:

۱- حمزه بن حسن اصفهانی- نویسنده کتاب های معروف (تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء- الامثال- التّشبیهات- التّنبیه علی حروف المصحف- الخصائص و الموازنه- و رسائل) است.

این مورّخ می نویسد: در سال ۳۵۰ هجری در داخل شهر (جی اصفهان) قسمتی از قصری که بنام (سارویه) معروف است خراب شد، و پس از کاوش در قسمت زیرین آن که بصورت سردابی است حدود پنجاه عدل نوشته هائی که بر روی پوست خدنگ (پوست توز) به خطی که کسی به آن آشنائی نداشت بدست آمد، پس از تحقیق معلوم شد، ابو معشر بلخی در کتابی بنام اختلاف زیج از این مکان چنین یاد می کند:

«پیشینیان بخاطر توجّهی که به حفظ علوم و باقیماندن آن داشتند می ترسیدند حوادث طبیعی آنها را از بین ببرد و از پوست درخت خدنگ که به توز معروف است و امروز هندیان و چینیان از آن اقتباس کرده اند نوشتند و بهترین مکان برای نگهداری شهر اصفهان بود لذا آنها را در سردابی که به نام- سارویه- معروف است نهادند» (تاریخ سنی ۱۵۰ و ۱۵۱/ حمزه اصفهانی).

۲- ابو الفرج اصفهانی، علی بن حسین بن هیثم- نویسنده و مورّخ ادبی مشهور که در طبّ و نجوم هم تبحّر داشت، آثارش (آداب الغرباء- اخبار الطّفیلیین- اعیان الفرس- اشعار الاماء و الممالک- جمهره النّسب- دعوه الاطّباء- کتاب التّنزیل فی امور المؤمنین- مقاتل آل أبی طالب یا مقاتل الطّالبین- الاغانی ... وفاتش ۳۵۶ هجری.

(معجم الادباء- روضات الجنّات- وفیات الاعیان- مجالس المؤمنین قاضی شوشتری- الفهرست ...).

۳- ابو مسلم اصفهانی، محمّد بن بحر- نویسنده ای بلیغ و متکلّم و مفسّر که تاریخ وفاتش را حمزه اصفهانی در آخر سال ۳۲۲ ه و تولّدش را ۲۵۴ ه نوشته است، ابن ندیم و یاقوت او را عالمی کم نظیر در تفسیر و در انواع علوم نام می برند.

که مدّتی هم عامل و کارگزار فارس و اصفهان و متولّی امور دیوانی، و حکومتی بوده، کتابی در تفسیر داشته که متأسّفانه و هزاران افسوس بعد از حمله مغول این تفسیر هم مانند صدها هزار جلد آثار علمی و ادبی ما از بین رفته و غالب مفسّرین مشهور بعدی مانند:

صاحب مجمع البیان/ شیخ طبرسی- صاحب تفسیر الکبیر/ فخر رازی- نظرات او را بصورت- فصل الخطاب- ذکر نموده اند، نام کتابش که چهارده مجلّد بود: (جامع التّأویل لمحکم التّنزیل) است و همچنین کتابهای: (ناسخ و منسوخ- کتابی در نحو که حمزه آنرا- شرح التّأویل فی القرآن) نام برده، در وفاتش علی بن حمزه اصفهانی اشعاری این چنین سروده است.

به من گفتند برای محمّد بن بحر مرثیه ای نمی گویی- گفتم اوّل دل مرا به خودم از این غم باز گردانید و بشنوید چه می گویم، کسی که دلش از غم پرواز کرده کجا می تواند سخن گوید در حالیکه دلش جریحه دار از مصیبت است.

و من بان عنه الفه و خلیله فلیس له الا الی البعث مرجع و من کان اوفی الاوفیأ لمخلص و من خیر فی سر باله الفضل اجمع

کسیکه دوست و مورد محبّتش از او دور شده است راهی برای رسیدن به او جز بعث و قیامت نیست او کسی بود که باوفاترین باوفاها نسبت بدوستش بود و تمام فضل بزرگی در جامه اش فراهم بود و در خانه نویسندگی و دانش در اوج و قلّه آن بود.

(معجم الادباء ۶/ ۴۲۲- الفهرست- بغیه الوعاه ۱/ ۵۹).

مقدّماتی که به ترجمه مفردات انجامید

قبلا- بایستی خدایرا سپاس و ستایش کنم که در گذران صفحات پایان عمر با ترجمه و تحقیق کتاب مفردات الفاظ قرآن توفیقی و سعادتی این چنین نصیبم شده است، و نیز شکر گزار افاضه لطف و رحمتی که از کودکی گوش جان به ترنّم

دعاهای روحنواز شبانه و سحر گاهان پدر و دیدگان از خطوط پر محتوای عقل برانگیز قرآن و آثار بزرگان علم و ادب هماره بهره مند بوده و از مصاحبت و معاشرت دوستان صدیق و با ایمانی هر چند تعدادشان اندک امّا در حکم جمعی او امّتی صالح و نکونام و براستی در انجام اوامر شریعت و راه تقوی شکوهی و جلالی در دین که بمصداق آیه:

(وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ أُولئِکَ هُمُ الصِّدِّیقُونَ وَ الشُّهَداءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَ نُورُهُمْ- ۱۸/ حدید) و در پیشگاه و رضوان خدای در زمره همان دوستانی بودند و هستند که مشمول پاداشی از نور و رحمت حقّند.

پس از آن توفیق چنان بود که چند سالی در شهر اراک از علم و تقوای استادی شایسته تقدیر، آیت اللّه سید کاظم گلپایگانی (که رحمت خدا بر او باد) دو بار تمام قرآن را با رجوع و توجّه به تفاسیر مختلف و احادیث و روایات مربوط مورد بحث و درس قرار دادیم و در همان شهر افتخار مجالست با دانشمندی متدیّن و سوخته جان بنام حاج ابو تراب هدائی را حاصل کردیم و درس و تفسیر ادامه داشتند ولی ایشان تمام اخبار را سر بسته و در بسته تبلیغ می نمودند.

در تهران نیز سالها با همان دوستان صدیق و فاضل در جلسات تفسیری که بیشتر جنبه بررسی و تحقیق داشت در حضور استاد مرحوم شریف زاده گلپایگانی که کتابخانه بسیار ذیقیمتی حاوی بیشتر کتب علمی، ادبی تفسیری، لغوی از خاصّه و عامّه بود داشتند از گذران ساعات عمرمان نتایج و بهره هائی نیکو گرفتیم.

ضمنا مدّتی قبل از این جلسات به یک یاد و جلسه ای می رفتیم که گردانندگان آنها- حسبنا کتاب اللّه می گفتند- و به گفته راغب با کوتاه بینی، جز ایجاد روح بد بینی نسبت به ایمان و عمل میلیونها مسلمان، و تلقین غرور کاذب چیزی مشاهده نمی شد هر چند که مطالبی جدید و جوان پسند در فحوای تفاسیرشان وجود داشت، امّا نارسائی و خود بزرگ بینی و فریفته شدن به آراء شخصی در آنها کاملا مشهود بود، نقطه مقابل اینها هم کسانی بودند که احتمال

یک تحریف در دهها هزار خبر را بخود نمی دادند لازم به تذکّر است که در خلال این مشکلات و دست اندازها بمصداق آیه: (یا أَیُّهَا الْإِنْسانُ إِنَّکَ کادِحٌ إِلی رَبِّکَ کَدْحاً فَمُلاقِیهِ- ۶/ انشقاق) را در زوایای فکر و آلام روحی که از اوضاع سیاسی متحولّ سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ ه. ش و از آن به بعد تا ۱۳۴۲ ه. ش و پس از آن به وجود آمده بود در کام و روح و اندیشه خود احساس می کردیم، چه شبها و روزها که با نیایش و تضرّع و زاری نجات و رهائی امّت اسلامی بخصوص کشور و ملّت عزیزمان را از زیر چنگال استکبار جهانی آزمند، آرزو می کردیم.

و براستی ساعاتی که در ماههای تیر و مرداد ۳۰ و ۳۲ (ه. ش) با چشمانی اشکبار در خیابانها می دویدیم هرگز فراموش نمی شود بیم داشتیم آمال و اهدافی که قرآن و اسلام برای رهائی از اسارت ها و نیز ایجاد سعادت برای انسانها ترسیم نموده و کم و بیش به آنها آگاه شده بودیم میسور نگردد و پامال می شود.

سالهای ۱۳۲۵ (ه. ش) که نخستین انجمن اسلامی دانشجویان در تهران تأسیس شد با همان دوستان و با دل و روحی سراسر اخلاق در جمع آنها که غالبا جوانهایی پاک و مؤمن بودند شرکت نمودیم در مادّه دوّم اساسنامه انجمن قید شده بود که هدف ما کوشش برای ایجاد حکومت اسلامی است و لذا پیوسته بانگ بر می داشتیم اگر چنین است بایستی خودمان در قدم اوّل «قرآن» را بشناسیم و با محتوای مقرّرات اسلامی آشنا شویم ما که یک بار هم تمام قرآن را با معانی و تفاسیرش نیاموخته ایم دیگران را به چه دعوت می کنیم و یا می خواهیم از انحراف بازشان داریم.!؟

آثار آن برداشتهای متأسّفانه پس از سی و دو سال که آن افراد غالبا در کارهای اجرائی حکومت اسلامی قرار گرفتند بخوبی روشن شد که بخاطر ناآگاهی به اسلام و دور بودنشان از متخصّصین و فقهاء و علماء و نیز داشتن نوعی اندیشه های اسلامی غرب پسندانه محصول کارهای آنها نه تنها جذب جوانان شیفته به اسلام و به راه حکومت و عدالت علی (ع) نبود بلکه خود پلی و نردبانی

برای عبور و گذراندن آن عزیزان جوان از اسلام، و فرو رفتن در گرداب افراط و تفریط اعتقادی آنها شد.

تصوّر می کردند اگر با لباس شیک و تمیز و کراوات محکم بسته شده و احیانا چند دانه موی بر چانه یا بکلّی صاف و قیافه ای همچون پروفسورهای غربی پشت میز خطابه ایستادیم و با خواندن چند آیه قرآن و احیانا در یک ساعت سخنرانی یک یاد و بار نام اسلام را بردیم دیگر کار تمام است و عرفان شرق را با تکنیک و تمدّن غرب بهم دوخته ایم و خود هم خیاطباشی آن هستیم و از فردای آن روز آئینی اروپائی اسلامی برقرار می شود.

غافل از اینکه اعراض غیر از جواهر، و اصلاح و رفورم خود جزئی از انقلاب است، پیامبر عظیم الشّأن اسلام (ص) دو امانت را که متمّم یکدیگر و دو ثقل که بر پا دارنده دو کفه عدل و میزان است برای ما و جهانیان باقی گذارده و آن «قرآن و، عترت و سنّت» است تفقّه در دین یا تسلّط کامل و اعلم شدن که گره گشای عقیدتی و عملی جامعه باشد کاری آنچنان سهل و ساده نیست و بایستی در عین جهد و اجتهاد سی و چهل ساله فرمان:

(أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ- ۵۹/ نساء).

را گردن نهاد، زیرا ابدال حقّ نه چنانند که ما قیاس می کنیم، اینک پس از ترجمه کتاب، الادب الکبیر و الادب الصّغیر عبد اللّه بن مقفّع- و ترجمه و تحقیق کتاب مشاهد القیامه سیّد قطب، سوّمین خدمت قلمی خود را باین امید که محتوایش را متفکّرین و مفسّرین همواره مورد استفاده قرار داده و می دهند نوشته شده راهنمائی به زبان شیرین پارسی باشد تقدیم نسل پر تلاش و شیفته قسط و حقّ و عدالت می نماید و ثواب و پاداش آنرا که محصول عمری رنج و زحمت توان فرسا است در صورت مقبول شدن آن از سوی خدای تعالی به ارواح پاک و مقدّس جانبازان و رزمندگان و مجاهدان راه اسلام که قلّه و شکوهش در چهره ملّت شهید پرورمان با پرچمداری روحانیون سازش ناپذیر و در پیشاپیش آنها «قلب تپنده امّت حزب اللّه حضرت آیه اللّه العظمی امام خمینی» آشکار است و در پهنه زمین افتخار

و سر بلندی صدر اسلام را تجدید نموده اند تقدیم می دارد.

بسا که هر روز از روز پیش بر عظمت اسلام و امّت اسلامی در راه نجات مستضعفین صالح و انسانهای در بند اسارت های مادّی و غریزی با بر افراشتن پرچم اللّه و قرآن افزوده شود.

پس از گذراندن دوران زبانهای خارجی و ادبیّات و فرهنگ عربی و علوم قرآنی با طلب خیر از خداوند و مشورت با دوست فاضل و عزیز و با تقوایم «دکتر سید جلال الدّین مجتبوی» باین کار پرداختم و در کار تحقیق و ترجمه کتاب مفردات راغب اصفهانی از هزاران کتاب و اثر ارزنده علمی مربوط به دانشمندانی از قرن اوّل هجری تاکنون اعمّ از کتب تفسیر، لغت ادبیّات، تاریخ، فلسفه، شعر اعمّ از عربی و فارسی و احیانا زبان خارجی دیگر که آنها را در دوران زندگی با درآمدی بسیار ناچیز و متکفّل بودن هزینه سنگین زندگی از حقوق «کارگری، کارمندی، تدریس» تهیّه شده بود استفاده نموده ام.

و براستی فقدان چنین مأخذ و منابعی یا عدم فرصتی برای استفاده از آنها باعث شده است که در طول نهصد سال اینچنین اثر گرانقدر و کم نظیری مثل (مفردات) و شاید بتوان گفت اثر بی نظیری، در حالیکه تمام علماء و نویسندگان واژه شناس یا قرآن شناس و ادیبان به آن نیازمند بوده و هستند از میدان ترجمه و تحقیق آن نخست با اشتیاقی وافر وارد شده و سپس بر کنار مانده اند.

امیدوارم این کار بسیار مشکل و عظیم را که جز باغور و غوص در ژرفای علوم زبانی و ادبی و مقارنه و تطابق با مآخذی که ذکر شده میسور نبوده و روزانه بیش از پانزده ساعت وقت صرف آن شده است، در پیشگاه خدای تعالی مقبول، در دیدگاه خرد بین علماء و دانشمندان مأمول، و برای نسل ارزشمند اسلامی انقلابی و شهید پرور حاضر و آینده مورد عمل و معمول باشد.

و نیز برای اینکه قدمی در راه آگاهی و آشنائی جوانان عزیز، و دانشجویان و دانش آموزان ما به آثار پر محتوای علمی مردانی که از کشورهای اسلامی خصوصا شهرهای دانشمند خیز ایران اسلامیمان برخاسته اند باشند، ناگزیر مقدّمه ای

مفصّل و ضروری عرضه شد تا روشن شود که پایه گزاران فرهنگ و تمدّن و علوم تکامل یافته کنونی همگی پس از ظهور اسلام و از مسلمین هستند.

در کتابت و نسخه برداری، و آماده نمودن مطالب برای چاپ جوانی شیفته قرآن و اسلام بنام محمّد تقی تسکین دوست زحمات فراوانی متحمّل شده اند و گاهی نیز انگیزه، و مشوق کار بیشتر بوده اند.

و نیز آقای فقیهی دانشجو و طلبه ای علاقمند که در کار ماشین نمودن اوراق کتاب نهایت کوشش و ظرافت را بکار برده اند که در خور سپاسگزاری است.

از خداوند می خواهم که برای تمام ملّت توفیق و حراست از دستآوردهای انقلاب و اسلام و احساس رسالت سنگین خدمتگزاری را انگیزه و پیشوا، تقوی را رهبر، و در تحصیل زاد و توشه آخرت موفّق گرداند، و چون کار بسیار بزرگ و سنگینی است که انجام شده قطعا نقائصی، و اشتباهاتی که امری اجتناب ناپذیر است وجود دارد که به گفته بشّار ابن برد:

و من ذا الّذی ترضی سجایاه کلّها کفی المرء نیلا ان تعدّ معایبه اذا انت لم تشرب مرارا علی القذی ظمئت و ای النّاس تصفو مشاربه

شخصیت دینی علمی راغب رحمه اللّه تعالی

هر گاه گفتار و آثار شخصیت هائی که قرنها در گذشته اند را ملاک و میزانی برای شناخت وجود علمی و اعتقادی آنها بدانیم، بخصوص اگر ببینیم هر قومی و عالمی او را بخاطر عظمت مقام علمی و دینیش بخود نسبت می دهد، قطعا در این موارد بایستی به آثار خود او توجّه نمود و عقیده او را دانست. مثلا:

باید بگوئیم «راغب اصفهانی» از همان کم نظیر افراد آن چنانی است، جلال الدّین سیوطی می نویسد:

«و قد کان فی ظنّی انّ الرّاغب معتزلی فانّ کثیرا من النّاس یظنّون انّه معتزلی».

یعنی: تحقیقا بگمان من راغب اصفهانی معتزلی است و بیشتر مردم هم او را به یقین معتزلی می دانند (بغیه الوعاه ۲/ ۲۹۷) فخر رازی اشعریش بحساب آورده و شیخ بهاء الدّین عاملی او را با نام امام و علّامه ای که لقب امیر المؤمنین را در تمام آثارش تنها در باره علی علیه السّلام بکار می برد، او را نه اشعری و نه معتزلی می داند، راغب در همین کتاب و سایر آثارش همواره از عمر و ابو بکر احادیثی را با عبارت (رضی اللّه عنه) نقل می کند و پیشوایان فرق مذهبی بخصوص مذاهب شافعی، و حنفی را با احترام نام می برد و از آنها روایت نقل می کند مگر آنجا که نقدی ادبی و علمی لازم بداند که در آن صورت با عفّت کلام و شهامت علمی اظهار نظر می کند.

سیوطی می گوید: در پشت کتابی از- قواعد صغری- تألیف عبد السّلام چنین دیدم که بدر الدّین زرکشی نوشته بود، امام فخر الدّین راغب را از ائمّه سنت و با غزالی قرین و همسنگ دانسته است و سپس عبارت فوق یعنی- فان کثیرا من النّاس یظنّون انّه معتزلی- را یاد آوری می کند (بغیه الوعاه/ سیوطی ۲/ ۲۹۷) اکنون ببینیم خود راغب چگونه معتقد است:

در ذیل واژه- جبر- می نویسد: گاهی می گویند واژه جبر در مطلق اصلاح بکار می رود، مثل سخن علی (رض): یا جابر کلّ کسیر و یا مسهّل کلّ عسیر ...

ای خدائی که اصلاح کننده دل و خاطر هر دل شکسته و آسان کننده هر دشواری هستی.

و گاهی واژه جبر در قهر مطلق گفته می شود که پیامبر علیه السّلام گفته است «لا جبر و لا تفویض» یعنی: در جهان خلقت و از سوی خدای، نه جبر و نه تفویض است (اصلی است که بارها از سوی امام صادق (ع) بیان شد و در کتاب کافی آمده است متمّم آن اینست- بل امر بین الامرین- یعنی در حیات بشر و اعمال او نه جبر و فشار مطلق و نه واگذاردن کارها بطور مطلق هست، بلکه در میان مرگ و حیات که بکلّی از اختیار انسان خارج است نوعی اختیار و آزادی هست که انسانها

می توانند یا راه خیر و یا طریق شرّ و بدی را برگزینند که گفت:

هو (الَّذِی خَلَقَ الْمَوْتَ وَ الْحَیاهَ لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا- ۲/ ملک) و در باره انسان باز گفت: (فَجَعَلْناهُ سَمِیعاً بَصِیراً- ۲/ دهر) (إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً- ۳/ دهر) راغب سپس در قسمت دیگری بعد از ذکر آیه: (الْعَزِیزُ الْجَبَّارُ الْمُتَکَبِّرُ- ۲۳/ حشر) ز نقل قول اشاعره و معتزله می نویسد:

«و انکر جماعه من المعتزله ذلک من حیث المعنی فقالوا تعالی اللّه عن ذلک»، و این امر قابل انکار نیست که اموری مانند مرگ و حیات و بیماری در بشر جبری و گریز ناپذیر است نه، چنانکه غلوّ کنندگان نادان می پندارد، یعنی قائلین به جبر.

اینان دو گروهند.

۱- یا کسی که به روش خویش در معارضه و تعارض با دیگران خشنود است و نمی خواهد آنرا با پذیرش حقّ تغییر دهد.

۲- و یا کسی که ناخشنود است ولی با وجود ناروا دانستن عقیده، و روش خویش باز خود را بزحمت می اندازد، گوئی که چاره ای و راه دیگری نیافته است، در باره آنها خدای تعالی فرمود:

(فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُراً کُلُّ حِزْبٍ بِما لَدَیْهِمْ فَرِحُونَ- ۵۳/ مؤمنون).

یعنی: خویشتن گروه گروه کرده و کار دین خود را نیز به تفرقه کشانده و هر گروهی به آنچه پیش انسان هست و معتقدند شاد مانند.

سپس می نویسد: قهر و چیرگی و غلبه خداوند جز بر مقتضای حکمت نیست از امیر المؤمنین (رضی اللّه عنه) روایت شده که گفته است.

«یا باری المسموکات و جبّار القلوب علی فطرتها شقیّها و سعیدها» ای آفریننده و نظام بخش آسمانها و سرشت آفرین دلها و موجودات چه نیک بخت و چه نگون بخت، فانّه جبر القلوب علی فطرتها من المعرفه فذکر لبعض ما دخل فی عموم ما تقدّم: پس خداوند دلها را از جهت معرفت و شناسائی بر فطرتشان

به صلاح آورده و آفریده است، این بود پاره ای از معانی و مفاهیمی که در کلّ و عموم موضوع مورد بحث که ذکر شد داخل است. سؤالی که پیش می آید اینست که چرا راغب در مسائل بسیار دقیق اعتقادی از سخنان علی (ع) استشهاد می کند؟ علّت اینست که در زمان حیات او نهج البلاغه از آثار پراکنده ادباء و تواریخ جمع آوری و توسّط شریف رضی تدوین شده بود لذا در آثار راغب از سخنان علی (ع) زیاد بچشم می خورد مگر نه اینست که راغب:

دانشمندی است که تعهّد اسلامی دارد؟ چگونه می تواند از گنجینه بنام نهج البلاغه استفاده نکند، بخصوص در مسائل توحیدی و اثبات صفات خدای تعالی؟ گذشته از آن تمام فرق مسلمین (حنبلی- شافعی- حنفی- مالکی) علی علیه السّلام را به خلافت حقّ و امامت و پیشوایی در علم و قضا و عدالت پذیرفته و با احترام نام می برند حتّی نام فرزندان خود را در عصور و قرون گذشته چنانکه در آثار و تراجم می بینیم از نام امامان تشیّع انتخاب می کرده اند. و لذا می بینیم راغب برای تقویت روح وحدت در آغاز همین کتاب در نخستین واژه یعنی- ابا- در صفحه اوّل کتابش می نویسد خدای تعالی فرمود:

(النَّبِیُّ أَوْلی بِالْمُؤْمِنِینَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ أَزْواجُهُ أُمَّهاتُهُمْ- ۶/ احزاب).

و فی بعض القراءات و هواب لهم و روی انّه قال لعلّی: «انا و انت ابوا هذه الامّه».

خدای تعالی فرمود: پیامبر از خودتان به شما سزاوارتر است، و همسرانش مادران شمایند و در بعض روایت، پیامبر پدر شما است.

و همچنین روایت شده است که: پیامبر (ص) به علی (ع) فرمود: من و تو پدران این امّتیم هر سببی و نسبی در قیامت منقطع می شود مگر سبب، و نسب من.

بنابراین شخصیّت راغب حمایت از چیزی است که آنرا حقّ یافته و هیچ بیمی از اظهار آن ندارد و هرگز شخصیت دیگری را اعمّ از مذهبی یا علمی تحقیر نمی کند. (البتّه بغیر از کسانی که قرآن آنها را مطرود دانسته).

در ذیل واژه اسف، روایتی از حضرت رضا (ع) نقل می کند که اگر آن روایت ذکر نمی شد بخوبی تأویل آن آیه روشن نبود و آوردن روایات را در ذیل آیات

مانند مینیاتوریست ها و متبّت کاران یا کسانی که دانه های مروارید را در قطعه ای می نشانند انجام می دهد.

و امید است از عصر ما به بعد دیگر افتخارات جاهلی که سرمایه شعراء جاهلی بوده و تعصّبـاتی که امّت را از دریافت حقایق اسلامی محروم می سازد در جامعه مسلمین بوجود نیاید و محو شود در آنجا می نویسد:

«فحزن کلّ اخی حزن اخو الغضب» و قوله تعالی: (فَلَمَّا آسَفُونا انْتَقَمْنا مِنْهُمْ- ۵۵/ زخرف) ای اغضبونا، قال ابو الحسن الرّضا انّ اللّه لا یأسف کاسفنا و لکن له اولیاء یأسفون و یرضون فجعل رضاهم رضاه و غضبهم غضبه، قال و علی ذلک، قال من اهان لی ولیا فقد بارزنی بالمحاربه و قال تعالی: (مَنْ یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللَّهَ- ۸۰/ نساء).

یعنی: ابو الحسن رضا (ع) گفته است: «خداونـد مانند انسانها و ما محزون و خشـمگین نمی شود، امّا اولیائی دارد که خشـنودی آنهـا را خشـنود خود و غضب ایشـان را غضب و حزن خود قرار داده است از همین جهت است که خـدای تعالی فرموده است: کسـیکه ولیّ مرا اهـانت کنـد بـا من ستیزه، و محـاربه کرده است، چنـانکه در قرآن فرموده کسـیکه پیامبر را اطاعت کنـد همانا خدای را پیروی و اطاعت کرده است.

در ذیل واژه- باب- می نویسد:

«و منه یقال فی العلم باب کـذا ... و هـذا العلم باب الی علم کذا ای به یتوصّل الیه و قال علیه السّلام: انا مدینه العلم و علیّ بابها ای به یتوصّل».

یعنی: در بـاره علم هم گفته می شود در آن علم بـابی و مـدخلی هست و این علم راهی و بـابی است بسوی آن علم باین معنی که از راه آن و بوسـیله آن بسوی علم می توان رسـید، چنانکه پیامبر (ص) فرمود: من شهر علم و علی درب آن شهر علم، یعنی بوسیله او و از راه او به شهر علم می توان دسترسی پیدا کرد و رسید.

نـتیجه اینکه راغب نه اشـعری است و نه معـتزلی و نه وابسـته به هیـچ مکتب کلامـی دیگر، بلکه دانشـمندی است سترگ و کم نظیر، مؤمنی خالص و متّقی، مسلمانی عامل و پارسا، و در راه اسلام و قرآن و پیامبر و سنّت و عترت راسخ و

استوار، پیرو مذهب حقّ و دور از قال و قیل های تعصّب آمیز.

از همین جهت با اینکه مدّتها در بغداد و در زمره مفسّرین و ادیبان طراز اوّل بوده و کتابهای او به ویژه (محاضرات الادباء و مفردات) او نمونه زنده ای از مقام علمی او است به مدرسه نظامیّه بغداد که شرایطی یک سوی نگرانه برای استادانش قائل بودند وارد نشد امّا برای راهنمائی اساتید آنجا و همه دانشگاههای قرون بعد بهترین اثر ارشادی را تألیف نموده است.

آثار راغب اصفهانی

خوشبختانه یکی از دانشمندانی که کتابها و آثار علمی او از دستبرد حوادث و طوفانهای سهمگین غارتها و سوزاندن های (محمود غزنوی- سلجوقیان- مغولان- صلیبیان) در امان مانده است کتب راغب اصفهانی است و شاید یکی از عوامل باقیماندن آثارش آن خلوص و زهدی است که او در تدوین آثار خویش داشته است و در مقدّمه همین کتاب به حالت روحی خاصّ و توجّه مخصوص او به اللّه آشنا می شویم، می گوید:

«ففی اعتماد ما حرّرته من هذا النّحو استغناء فی بابه من المثبطات عن المسارعه فی سبیل الخیرات و عن المسابقه الی ما حثّنا علیه بقوله تعالی (سابِقُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ- ۲۱/ حدید) سهّل اللّه علینا الطّریق الیها «یعنی پس در اعتماد داشتن بر آنچه را که نوشته ام و بر این روش که انجام شده، برای اینکه از موانع پیشرفت و موانع سرعت در راه خیرات بی نیازی باشد و در راهی که خداوند ما را در سخن خویش بآن تشویق فرموده که: (سابِقُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ- ۲۱/ حدید).

یعنی: بسوی آمرزش پروردگارتان مسابقه بگذارید و پیشی گیرید از او می خواهیم که راه و حرکت بسوی نیکی ها و خیرات را بر ما آسان سازد».

دیگر از عوامل باقیماندن آثار راغب، مصون بودن تقریبی شهر اصفهان از

حوادث زیانبار تاریخی در حملات مغولان و چنگیزیان است و چنانکه گفتیم داشتن محیطهای امنی برای کتابها.

دیگر اینکه کتابهای او مانند (محاضرات- الذّریعه- مفردات) در حیات خود مؤلّف مثل آثار بسیاری از دانشمندان شهرت داشته و از آنها نسخه برداری می نمودند، بهر حال ما بترتیب نام و تأثیر کتابهای راغب را از متون سایر فحول علم و ادب و تفسیر ذکر می کنیم:

۱- در کتاب (البرهان فی علوم القرآن) اثر بدر الدّین محمّد بن عبد اللّه زرکشی متولّد ۷۴۵ ه که خود یکی از پایه گزاران تفسیر و تشریح علوم قرآنی در تفسیر و از بزرگان و پیشوایان فقه و حدیث و اصول دین است که آن را به ۴۷ علم تقسیم و در کتابش که چهار مجلّد است بیان داشته است.

در آغاز کتابش می نویسد: «بعضی از مردم به اینکه می گویند فلان کتاب را نوشتم و برای آن امر کتب دیگران را مطالعه نکردم بخود افتخار می کنند، و می پندارند که آن عمل فخر است و نمی دانند که چنین کاری نهایت نقص و نادانی است».

و سپس در بحث از مفردات قرآن و غرائب کلمات آن می نویسد:

«و هو معرفه المدلول، و قد صنف فیه جماعه منهم ابو عبیده کتاب (المجاز) و ابو عمر و غلام ثعلب (یاقوته الصّراط) و من اشهرها کتاب ابن عزیز و (الغریبین) للهروی و من احسنها کتاب (المفردات) للرّاغب.

یعنی: شناختن و معرفت به مفردات غریب قرآن شناسائی مدلول و مفاهیم دلالت شده آن است که گروهی در این باره کتاب نوشته اند، مثل ابو عبیده، ابو عمرو و مشهورترین آنها کتاب ابن عزیز و کتاب هروی، ولی در میان آنها نیکوترین شان کتاب مفردات راغب است.

زرکشی در موارد متعدّد، در بحث متشابهات، در معانی صحیح تفسیر و تأویل، و مفردات سخن راغب را با انتخاب احسن ذکر می کند و از سه کتاب او یعنی همین (مفردات) و کتاب تفسیر او که نسخه خطّی آن در کتاب خانه آستانه

رضوی موجود است و کتاب الذّریعه نام می برد.

خصوصا از مقدّمه ای که راغب در مورد تفسیر قرآن در همان یک مجلّد آورده است، کتاب البرهان فی علوم القرآن زرکشی بعدها برای جلال الّدین سیوطی مورد تبعیّت قرار گرفته است.

(البرهان فی علوم القرآن به تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم چاپ ۱۳۷۶ هجری در چهار مجلّد در مصر). «۱»

۲- در کتاب (الاتقان فی علوم القرآن) از جلال الدّین عبد الرّحمن سیوطی، یکی از علمای بزرگی که تولّد خود را در کتاب (حسن المحاضره) چنین می نویسد:

«کان مولدی بعد المغرب لیله الاحد مستهل رجب سنه تسع و اربعین و ثمانمائه».

یعنی: شب یکشنبه اوّل رجب سال ۸۴۹ ه متولّد شده ام سیوطی در کتاب (بغیه الوعاه فی طبقات اللّغویین و النّحاه) از سه کتاب راغب به نامهای (المفردات القرآن- افانین البلاغه- محاضرات) نام می برد و می گوید: این سه را مطالعه کرده ام (بغیه الوعاه ۲/ ۲۹۷).

و در مقدّمه (اتقان) هم می نویسد: «و هذه اسماء الکتب الّتی نظرتها علی هذا الکتاب ...» از اسامی کتابهائی که برای تدوین این کتاب به آنها نظر نموده ام:

فمن الکتب النّقلیه ...

از کتابهای نقلی: تفسیر ابن جریر و ابن ابی حاتم ...

و من کتب اللّغات و الغریب العربیه و الاعراب (مفردات القرآن للرّاغب) ... (غریب القرآن لابن قتیبه ...

و از کتابهای لغت و غریب و اعراب و عربیّت کتاب مفردات راغب ... (الاتقان ۱/ ۱۸).

---

(۱) اشتباهی که آقای محمّد ابو الفضل ابراهیم پژوهشگر کتاب البرهان نموده اینست که در معرّفی راغب در ذیل ص ۱۲۶ جلد ۱ می نویسد هو ابو القاسم الحسینی بن محمّد المعروف بالرّاغب الاصفهانی ...

توفّی سنه ۳۹۶ (و انظر بغیه الوعاه ۳۸۶) که در بغیه الوعاه جلد دوّم صفحه ۲۹۷ با صراحت نوشته: کان فی اوائل المأئه الخامسه- وفات او ۵۰۲ هجری است یعنی در قرن پنجم زیسته و در قرن ششم فوت کرده است. [...]

سیوطی در جلد چهارم- الاتقان- در فصل علومی که از قرآن استنباط می شود عینا نظر راغب را که در مقدّمه مفردات ذکر کرده می آورد، می نویسد:

و قال الرّاغب انّ اللّه تعالی کما جعل نبوّه النبیّین بنبیّنا محمّد (ص) جعل کتابه المنزل علیه متضمّنا لثمره کتبه الّتی اولاها اولئک کما نبه علیه بقوله (یَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَهً فِیها کُتُبٌ قَیِّمَهٌ- ۲/ البینه).

یعنی: قرآن کتاب فرستاده شده خدای، تمام نتایج و بهره های کتب گذشته انبیاء را که برای پیشینیان فرستاده شده شامل است چنانکه آگاهی داد که «پیامبر صحیفه ها و کتابهای پاک شده از دروغ و غلط، و اختلاف را تلاوت می کند و در آنها نبشته ها و فرامین ارزشمند پایدار قرار داد» «یکی از معجزات این کتاب اینستکه با کمی حجم متضمّن معانی فراوان است بطوریکه خردها و اندیشه های بشر از شمارش آن فوائد و معانی قاصر است ...».

سیوطی ابتداء علوم قرآنی را در کتاب التحبیر فی علوم التّفسیر صد و دو علم و سپس در (اتقان) هشتاد علم بر می شمرد و در بسیاری موارد نظر راغب را بعنوان فصل الخطاب بازگو می نماید.

(الاتقان فی علوم القرآن للحافظ جلال الدّین عبد الرّحمن سیوطی به تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم ۴ مجلّد چاپ ۱۳۸۷ هجری در مصر و بغیه الوعاه ۲ جلد به تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم چاپ ۱۳۸۴ ه در مصر).

۳- در کتاب، مفتاح السّعاده و مصباح السّیاده- اثر معروف احمد بن مصطفی معروف به (طاش کبری زاده) از دانشمندان بزرگ ترک در قرن دهم هجری است.

در این کتاب مؤلف محترم، راغب اصفهانی را بعد از دوران صحابه و تابعین در ردیف طبقه سوّم قرار می دهد که در قرآن تفسیر نوشته اند و هفت (۷) کتاب او را نام می برد:

الف- مفردات القرآن.

ب- افانین البلاغه. مه

ج- محاضرات الادباء.

د- تفضیل النّشأتین و تحصیل السعادتین.

ه- الذّریعه فی محاسن الشّریعه.

و- کتاب الاخلاق.

ز- کتاب تفسیر.

در مورد کتاب تفضیل النشأتین- می نویسد: و هو کتاب لطیف لا یمکن احسن منه فی بابه و جامع للفوائد الشّریعه.

کتابی است لطیف که نیکوتر از آن در این باب کتابی نیست و فوائد شریفی در آن هست.

و سپس می گوید: و الکلّ بالغ نهایه الحسن بحیث لا یمکن لمادحها قضاء حقّها ...

تمام این کتابها در نهایت خوبی است بطوریکه برای ستایشگر و مدح کننده آنها ادای حقّشان ممکن نیست. (مفتاح السّعاده ج ۲/ ۸۰).

ولی در باره یک جلد تفسیری که زرکشی و سیوطی آن را دیده و از مطالبش نقل نموده اند، طاش کبری زاده می گوید: و له تفسیر سمعناه من بعض الثّقات.

یعنی: راغب تفسیری دارد که از بعضی افراد مورد اعتماد شنیده ام (مفتاح السّعاده ۱/ ۲۲۶).

و در جلد دوّم که سخن از تفسیر است، می نویسد: قال الاصفهانی فی تفسیره، اعلم انّ التفسیر فی عرف العلماء کشف معانی القرآن و بیان المراد اعمّ ... تا آخر که گویا از برهان زرکشی نقل و بازگو کرده است.

(مفتاح السّعاده ۲/ ۵۷۴) و در تحت عنوان- علم معرفه غریب القرآن- و ذکر کتب مربوطه (محکم ابن سیده، تهذیب ازهری و صحاح جوهری، جامع فرّاء، بارع فارابی و مجمع البحرین صاغانی و کتابهای ابو عبیده و ابو عمر الزّاهد و ابن درید و ابن انباری و عزیزی) می نویسند: و من احسنها (مفردات الرّاغب) از تمام کتب فوق نیکوترشان (مفردات راغب است. (مفتاح السّعاده ۲/ ۴۱۱).

و در جای دیگر عبارتی از مفردات که در ذیل واژه- برّ- آمده نقل می کند که واژه- بار- در صفت انسانها، جمعش- ابرار- است و در صفت فرشتگان جمعش- برره- (مفتاح السّعاده ۲/ ۴۲۹).

(مصباح السّعاده و مصباح السّیاده فی موضوعات العلوم تألیف احمد بن مصطفی مشهور به طاش کبری زاده مراجعه و تحقیق کامل کبری عبد الوهاب ابو النور- چاپ مصر ۱۳۸۷ ه) ۴- در کتاب، کشف الظّنون عن اسامی الکتب و الفنون- شیخ مصطفی افندی مشهور به کاتب چلبی از علمای بزرگ ترک در اوایل قرن ۱۱ هجری کتابهای راغب را بترتیب زیر نام می برد و معرّفی می نماید.

الف- کتاب اخلاق- (ج ۱/ ۳۶ کشف الظّنون).

ب- تحقیق البیان فی تأویل القرآن- (ج ۱/ ۳۷۷ کشف الظّنون) ج- افانین البلاغه- (ج ۱/ ۱۳۱ کشف الظّنون) د- تفسیر الرّاغب- هو الفاضل العلّامه ابو القاسم حسین بن محمّد بن مفضّل معروف به راغب اصفهانی و هو تفسیر معتبر فی مجلد اوّله- الحمد للّه علی آلائه ... که در آغازش مقدّمات سودمندی در تفسیر و روش تفسیری با شرح پاره ای از آیات بطور مفصّل آورده است.

و این کتاب راغب یکی از مآخذ تفسیر انوار التّنزیل قاضی بیضاوی است.

(کشف الظّنون ۱/ ۴۴۷).

نظر صاحب کشف الظّنون را دیگران نیز نقل کرده اند از آن جمله: محمّد حسین ذهبی در کتاب التّفسیر و المفسّرون- که می نویسد: و کذلک استمد البیضاوی تفسیر من تفسیر الکبیر المسمی بمفاتیح الغیب للفخر رازی و من تفسیر الرّاغب اصفهانی. (التّفسیر و المفسرون ۱/ ۲۹۸).

ه- تفضیل النّشأتین و تحصیل السّعادتین مختصر- آغازش الحمد للّه الّذی ارسل بالنّبوه عبده در ۳۳ فصل مربوط به نشأ و زندگی دنیا و آخرت (کشف الظّنون ۱/ ۴۶۲).

و- درّه التّأویل فی متشابه التّنزیل- اولش خطاب به نویسندگان است،

می گوید: اعلموا حمله الکتاب الکریم، و می گوید: این کتاب را بعد از کتاب معانی الاکبر تصنیف نموده. (کشف الظّنون ۱/ ۷۳۹).

ر- کتاب احتجاج القراء فی القراءه- که آنرا املاء نموده است. (کشف الظّنون ۱/ ۱۵).

ج- الذّریعه الی مکارم الشّریعه- اوّلش، نسأل اللّه تعالی جوده الّذی هو سبب الوجود نورا یهدینا الی الاقبال علیه ... از خدای تعالی بخششی وجودی که سبب وجود و پیدایش نوری که ما را به او متوجّه می کند، می خواهیم و در ۷ فصل است.

اوّل- در حالات انسان و فضیلت و قوای او.

دوّم- در عقل و علم و نطق.

سوّم- در قوای شهوانی.

چهارم- در قوای غضبی.

پنجم- در عدالت و ظلم.

ششم- در صناعات و فنون.

هفتم- در افعال.

و این همان کتابی است که بخاطر ارزش زیاد و نفیس بودنش غزالی آنرا از خود دور نمی کرده (کشف الظّنون ۱/ ۸۲۷).

ط- محاضرات الادباء و محاورات الشّعراء و البلغاء: اوّلش الحمد للّه الّذی تقصر الاقطاران تحویه در ۲۵ حدّ و فصل که بعدها محمود بن محمّد اردام آنرا در ۲۳ مقاله مختصر نمود. (کشف الظّنون ۲/ ۱۶۰۹).

و- مختصر آن در یک مجلّد چاپ شده و توسّط ابراهیم زیدان که تهذیب کننده آن است موجود می باشد.

ی- المعانی الاکبر- که راغب در- درّه التّأویل- آنرا ذکر نموده (کشف الظّنون ۲/ ۱۷۲۹).

ک- مفردات الفاظ القرآن- اوّلش الحمد للّه ربّ العالمین، و صلواته علی نبیّه محمّد و آله اجمعین و (کشف الظّنون ۲/ ۱۷۷۳).

۵- در کتاب، هدیه العارفین اسماء المؤلّفین و آثار المصنّفین از اسماعیل

پاشا بغداد چاپ ۱۳۷۱ هجری، علاوه بر یازده کتابی که حاجی خلیفه نام برده است.

کتاب- رساله فی فوائد القرآن- راهم نام می برد (هدیه العارفین ۱/ ۳۱۱) و این همان کتابی است که خود راغب در مفردات چند مورد آنرا بنام- رساله منبهه فی فوائد القرآن- یاد می کند.

۶- در کتاب کشکول- اثر معروف و ارزشمند شیخ محمّد بن حسین معروف به شیخ بهاء الدّین عاملی، متوفّی ۱۰۳۰ هجری.

این دانشمند نام راغب را با- الامام الرّاغب- یاد می کند و آثار راغب را کاملا مطالعه کرده و گلچین آنها در کشکول ذکر می کند بویژه از کتب (محاضرات- مفردات- الذّریعه- تفسیر راغب) که آنرا تفسیر کبیر نام می برد با اینکه یک مجلّد بوده می نویسد:

قال الرّاغب فی تفسیره الکبیر عند قوله تعالی «الحمد للّه ربّ العالمین ...» که معانی اللّه و ربّ العالمین و الرّحمن و الرّحیم و مالک یوم الدّین را عالمانه تفسیر می کند «۱» (کشکول ۲/ ۳۲۱).

و امّا در نمونه هائی که از محاضرات می نویسد: قال الرّاغب فی المحاضرات کان الامام علیّ بن موسی الرّضا (ع) عند المأمون فلمّا حضر وقت الصّلوه رای الخادم یاتونه بالماء و الطشت فقال الرّضا لو أتیت هذا بنفسک، فانّ اللّه تعالی یقول:

---

(۱) راغب در تفسیر کبیرش در باره (الحمد للّه ربّ العالمین ...) می نویسد: انّ الّذی یحمد و یمدح ...

الی آخر.

یعنی: کسیکه در دنیا با تعظیم و بزرگداشت نسبت به او حمد ستایش می شود، چهار جهت دارد:

۱- یا اینکه در ذات و صفاتش کامل است و از تمام کاستی ها و نقص و عیبها منزّه است، هر چند که احسانی از او بتو نرسیده باشد که او اللّه است.

۲- یا ستایش او برای اینست که به تو نیکی نموده و نعمت داده است که او- ربّ العالمین- است.

۳- یا اینکه تو امیدوار به احسان بیشتری از او در آینده هستی- که او- رحمن و رحیم است.

۴- و یا بخاطر این است که از قهر و شکوه و قدرت او بیم داری که او مالک یوم دین است.

(کشکول ۲/ ۳۲۱).

(فَمَنْ كانَ يَرْجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صالِحاً وَ لا يُشْرِكْ بِعِبادَهِ رَبِّهِ أَحَداً ۱۱۰/ کهف).

یعنی: امام رضا نزد مأمون بود که وقت نماز خادمان آب و طشت برای وضوی مأمون آوردند سپس امام (ع) باو گفت کاش این کار را خودت انجام دهی زیرا خدای تعالی می گوید:

پس کسیکه امیدوار به لقای پروردگار خویش است بایستی کار صالح کند و در کار عبادت پروردگارش احدی را شریک نسازد و شرکت ندهد. (کشکول ۲/ ۱۶۵).

مثال از کتاب الذّریعه راغب- فی ذریعه الامام الرّاغب انّ القّوه المفکره مسکنها وسط الدّماغ ... الی آخر.

یعنی: نیروی اندیشه و تفکّر در میانه مغز است، نیروی خیال در جلو مغز، و حافظه در قسمت عقب مغز و قوّه ناطقه ترجمان آن است ... (کشکول ۲/ ۵۴۷) و نمونه های زیادی دیگر از مفردات.

۷- کتاب، تاریخ آداب اللّغه العربیّه- تألیف جرجی زیدان که متولّد اواخر قرن سیزدهم هجری است و بگفته مدرّس تبریزی صاحب ریحانه الادب علاقه مفرطی به قرآن مجید و نهج البلاغه داشته و قرآن را منشأ انتشار سیصد علم متنوّع می داند. (ریحانه الادب ۱/ ۲۶۵).

جرجی زیدان- در باره آثار راغب می نویسد: کان فقیها عالما فی اللّغه و الادب و له علم واسع ساعده فی تألیف الکتب النّافعه اهمّها.

راغب در لغت و ادبیّات علم وسیعی داشت و او فقیه و عالمی بوده است.

کتابهای مهمّ نافعش عبارتند از:

الف- محاضرات الادباء- که گنجینه ای است در ادبیّات و شعر و حکم و امثال و اجتماعیات و اخلاق و علم و جهل.

ب- مفردات الفاظ القرآن- که معجمی است بترتیب حروف تهجّی پر فایده و در واقع معجم آیات و احادیث است.

ج- تفسیر القرآن که نسخه آن در- ایاصوفیه- است.

د- حلّ متشابهات القرآن- نسخه آن در کتابخانه راغب پاشا در آستانه

ترکیه است.

(و این همان درّه التّأویل فی متشابه التّنزیل- است که صاحب- هدیه العارفین- نام برده است).

ه- تفضیل النّشأتین.

و- الّذریعه الی مکارم الشّریعه.

ز- کتاب الاخلاق. (آداب اللّغه ۳/ ۴۷).

۸- کتاب، الموسوعه العربیه المیسره، تألیف شفیق غربال.

می نویسد: ادیب لغوی و فقیه الّف عده کتب فی التّفسیر و الادب و البلاغه، مثل:

الف- حلّ متشابهات القرآن.

ب- الاخلاق.

ج- افانین البلاغه.

د- محاضرات الادباء.

ه- المفردات فی غریب القرآن- که در مفردات دوران تحوّل هر لفظی را در آیات قرآن تحقیق و بررسی می کند با شواهدی از حدیث و شعر و در مجاز و تشبیه آنها نیز گفتگو می کند، کتاب مفردات از مهمترین کتب تفسیری الفاظ قرآن است- فاصبح من اهم الکتب المفسّره لألفاظ القرآن (الموضوعه ۸۵۴).

۹- کتاب، دائره المعارف الاسلامیّه- که از زبانهای آلمانی انگلیسی و فرانسوی و عربی نقل شده می نویسد: راغب مطالعات و تحقیقات او در قرآن است که شاید همان رساله مقدّمه در تفسیر و کتاب منبهه فی فوائد القرآن- که موجود نیست باشد و آن مقدّمه تفسیر در سال ۱۳۲۹ در قاهره ذیل کتاب- تنزیه القرآن عن المطاعن- از قاضی عبد الجبّار چاپ شده است.

بعد از آن معجمی با ارزش بترتیب حروف الفبا به عنوان- مفردات الفاظ القرآن- تصنیف نموده که نسخه های خطّی آن در استانبول و بنکپور موجود است.

مفردات در حاشیه نهایه ابن اثیر در سال ۱۳۲۲ در قاهره به چاپ رسیده که

در مقدّمه آن راغب طرح نوشتن کتابی در مترادفات قرآن را ترسیم نموده است و شاید کتاب- تفسیر القرآن راغب که نسخه خطّی آن در (ایا صوفیه) موجود است با همان روشی باشد، و در کتاب (درّه التّأویل) اشاره به آیات قرآنی که در آن کتاب هست نموده است.

الذّریعه را قبل از مفردات- نوشته و همچنین کتاب حلّ متشابهات القرآن و کتاب الذّریعه الی مکارم الشّریعه و کتاب تفضیل النّشأتین- که در قاهره چاپ شده.

مشهورترین کتاب راغب (محاضرات الادباء) است که از هوش و عقل و کودنی آغاز می شود و به ذکر فرشتگان و جنّ و حیوان ختم می شود با نظم و نثر نوشته شده و نسخه های خطّی آن در (استانبول- دمشق- قاهره) موجود است.

این کتاب را اوّلین بار فلوگل آلمانی به اروپائیان شناساند که با حاشیه کتاب ثمرات الاوراق- از ابن حجه- چاپ بولاق در سال ۱۲۸۷ ه به چاپ رسید و در قاهره بدون حاشیه در سالهای ۱۳۱۰- ۱۳۲۴- ۱۳۲۶ هجری چاپ شده و ابراهیم زیدان مختصر آنرا در سال ۱۳۲۵ ه چاپ نموده است.

نسخه خطّی کتاب (تحقیق البیان) راغب که در لغت و نویسندگی و اخلاق و عقاید و فلسفه و علوم اوایل است در مشهد موجود است. (روضات الجنّات- بغیه الوعاه- طبقات المفسّرین- دائره المعارف الاسلامیّه ۹/ ۴۷۵).

۱۰- کتاب ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و الادب- از محمّد علی تبریزی معروف به مدّرس می نویسد: محمّد بن مفضّل بن محمّد معروف به راغب، در لغت و فنون ادبی و شعر و حدیث و کتابت و کلام، و حکمت و اخلاق یگانه و شهره آفاق است، مصنّفات بسیاری دارد:

الف- افانین البلاغه.

ب- الایمان و الکفر.

ج- تحقیق البیان فی تأویل القرآن.

د- تفسیر القرآن و به جامع التّفسیر معروف است.

ه- تفضیل النّشأتین.

و- الّذریعه الی مکارم الشّریعه.

ز- جامع التّفسیر که ذکر شد، در آداب و اخلاق و تصوّف و مواعظ نیکو و گاهی از کلیله و دمنه در آن نقل شده است و دو بار در قاهره بچاپ رسیده است.

ج- محاضرات الادباء.

ط- المفردات فی غریب القرآن.

ی- مقدّمه تفسیر که در مصر ذیل تنزیه القرآن قاضی عبد الجبّار چاپ شده.

کتاب- الذّریعه- راغب را به (اخلاق ناصری) ترجیح داده اند از اشعار آن کتاب است که می گوید:

ز صد هزار محمّد که در جهان آید یکی به منزله جاه مصطفی نشود اگر چه عرصه عالم پر از علی گردد یکی بعلم و سخاوت چو مرتضی نشود جهان اگر چه ز موسی و چوب خالی نیست یکی کلیم نگردد یکی عصا نشود

در معجم المطبوعات وفاتش را ۵۰۲ ه نوشته است ولی در (روضات الجنّات) ۵۶۵ ه که اشتباه است. (ریحانه الادب ۲/ ۶۶).

مأخذ جدید دیگر در باره آثار راغب:

۱۱- تاریخ الادب العربی تألیف کارل بروکلمان جزء چهارم.

۱۲- تاریخ ادبیات ذبیح اللّه صفا- که می نویسد: از میان کتب کلامی شیعه اثنی عشریّه در این عهد (قرن پنجم) آثار شیخ طوسی مانند اثبات الواجب و کتاب تلخیص الشافی که اصل آن را سید مرتضی در ایراد بر کتاب المغنی فی الامامه تألیف قاضی عبد الجبار معتزلی همدانی نوشت و شیخ طوسی آنرا تلخیص نموده و کتاب (الذّریعه الی مکارم الشّریعه) تألیف ابو القاسم حسین بن محمّد اصفهانی معروف به راغب متوفّی (۵۰۲ ه) که برخی او را از علماء شیعه دانسته اند. (تاریخ

ادبیّات در ایران/ صفا ۲/ ۲۶۶).

ذیل کتاب فصیح ثعلب- تألیف محمّد عبد المنعم خفاجی- می نویسد:

علمائی بنوشتن غریب القرآن- اهتمام زیادی نموده اند، و تألیفات فراوانی داشته اند که مشهورترین آنها:

الف- غریب القرآن و مجاز القرآن- ابو عبیده متوفّی ۲۰۹ هجری.

ب- غریب القرآن از ابو عمر و زاهد محمّد بن عبد الواحد غلام ثعلب (متوفّی ۳۴۵ ه).

ج- المفردات فی غریب القرآن- از راغب اصفهانی حسین بن محمّد (متوفّی ۵۰۲ ه).

د- اتحاف الاریب بما فی القرآن من الغریب از ابو حیّان اندلسی (متوفّی ۷۴۵ ه) و علمای جدید دیگر که در این باره کتابهائی نوشته اند و ذکرشان لازم نیست.

(ذیل فصیح ثعلب- خفاجی ص ۳).

در باره نام کتاب «الفاظ القرآن»

با اینکه راغب در مقدّمه کتاب دو بار نام کتاب حاضر را- مفردات الفاظ القرآن- ذکر می کند و می نویسد: قد استخرت اللّه تعالی فی املاء کتاب مستوفی فیه- مفردات الفاظ القرآن.

متأسّفانه نه تنها در نام کتاب تصرّفاتی شده است بلکه تحریفات، و خیانت های علمی و ادبی که بزرگترین خیانت ها محسوب می شود در حقّ کتاب حاضر انجام گرفته که پاره ای از روی بی توجّهی و سهو و قسمتی دیگر بخاطر انتحال و بخود نسبت دادن یا سرقت ادبی و علمی است.

کتابی اخیرا بنام (مجمع البیان الحدیث تفسیر مفردات الفاظ القرآن الکریم) از سوی سمیح عاطف الزّین- در دار الکتب اللبنانی و دار الکتب المصری- چاپ شده که آقای سمیح عاطف الزّین عینا کتاب مفردات را با حذف مقدّمه عالمانه و عابدانه راغب

و جایگزینی مقدّمه ای از سوی خود که بازی با اعداد است و همان مهملات عدد (۲۹) و (۱۹) را بنام اینکه کیف یجب ان یفسّر القرآن الکریم و خاصّه فی عصرنا: یعنی چگونه در عصر ما واجب است قرآن تفسیر شود، به چاپ رسانده، اینک نمونه هائی از این خیانت ادبی و علمی:

در واژه- ابی- دو جمله را از عبارت- وتیس ابی- الی آخر را حذف کرده است.

در واژه- ابق- مصراع شعر را انداخته.

در واژه- ابل- پس از آیه: (أَ فَلا یَنْظُرُونَ إِلَی الْإِبِلِ کَیْفَ خُلِقَتْ) دو سطر که معنی آیه است انداخته و از همین واژه دو سطر دیگر هم حذف کرده.

در واژه- اجل- مصراع شعر: من لم یمت غبطه یمت هرما- را حذف کرده.

و در بسیاری موارد آیات، و کلمات از آیات را بدون هلالین نوشته است.

در واژه- اذن- راغب اشاره می کند که- و لبسط هذا الکلام کتاب غیر هذا- این عبارت را هم حذف کرده که رسوائی او بالا نیاید و بگویند کدام کتاب؟ کجا است؟

این عمل را در هر واژه که راغب به کتابهای خود اشاره می کند انجام داده، مثلا: در پایان واژه- حرف- راغب می نویسد: و ذلک مذکور علی التّحقیق فی الرّساله المنبهه علی فوائد القرآن همین عبارت را- سمیح عاطف زین- حذف کرده.

در واژه- جبر- چهار سطر از وسط آن شامل روایتی از پیامبر (ص) است حذف کرده، و در پایان همین واژه راغب نوشته: و قد روی عن امیر المؤمنین رضی اللّه عنه ... آقای سمیح می نویسد: و قد روی عن علی بن أبی طالب رضی اللّه عنه.

از آخر واژه- خرق- بعد از روایت چهار سطر حذف کرده.

در واژه- سخت- راغب نوشته است: الا تری انّه اذن (ع) فی اعلافه النّاصح ...

ایشان برای اینکه پیروان و دوستداران آل پیامبر (ص) را که تمام مسلمین

هستند در نظر محقّقین و مستشرقین پژوهشگر بد نام کند پس از اذن علیه- عبارت و علی آله السّلام- را اضافه می کند تا بگوید کردار و رفتار اینچنین کسان همین دستبرد زدن به کتاب قدما و دیگران است.

در واژه- سحر- که راغب تفسیر آنرا سه قسمت نموده و قسمت ثالث «۱» را ایشان حذف کرده است و بالاخره پس از مثله نمودن چنین اثر گرانبهائی از دانشمندی پارسا و گرانقدر در پایان کتابش با مقداری اثر شامورتی بازی اعداد، آخرین جرّاحی را برای پوشاندن آثار جرمش انجام می دهد با کمال وقاحت می نویسد: «فقدتم بحمده تعالی طبع مجمع البیان الحدیث فی کتاب تفسیر مفردات القرآن الکریم و یلیه الاعراب فی غریب آیات القرآن الکریم ان شاء اللّه المعین».

معلوم نیست با چه وجدان و فطرتی نام خدا را بکار می برد و گویا می خواهد همین بلا را بر سر کتاب- ابن انباری- هم در بیاورد که وعده می دهد پس از این کتاب اعراب غریب القرآن- خواهد بود و بالاخره برای اینکه عذری در دادگاه وجدان داشته باشد می نویسد:

«مراجع الکتاب: القرآن الکریم- نهج البلاغه- مجمع البیان طبرسی- معجم الفاظ القرآن الکریم راغب- و لسان العرب- لقد اخذنا معظم تفسیرات مفردات الفاظ القرآن الکریم من کتاب معجم الفاظ القرآن الکریم للعلّامه الرّاغب الاصفهانی بعد ان وجدناها مطابقه لما جاء فی مجمع البیان و کان موافقا للسان العرب.

آیا کسی در بیروت و مصر به این سارق بی حیا نمی گوید تو به چه اجازه اینچنین کتابی که در تمام کشورهای مسلمین و اروپائی شهرت علمی و دینی دارد اینطور ناقص و مثله کرده ای، تو از کجا مفردات راغب را با مجمع البیان طبرسی

---

(۱) «الثّالث ما یذهب الیه الاغتام ...» سوّمین معنی سحر اینست که مرتاضین بسویش می روند و نظر می دهند که در این مورد- سحر- اسمی و افسونی است برای فعلی که می پندارند در اثر تداوم و نیروی آن صورتها و طبیعتها دگرگون می شود مثلا انسان را الاغی می کند در صورتی که از نظر محقّقین و کسانی که با پژوهش و از شستن و خالص کردن خاک معدن زر بدست می آوردند، هیچ حقیقتی برای عمل فوق و سحر و پندارهای آنان قائل نیستند.»

مطابقت داده ای؟ لسان العرب ابن منظور چه تناسبی با مفردات راغب دارد؟

عیّاران و دست برد زنندگان به آثار دانشمندان بخوانند و پند گیرند

اکنون ترس و بیمی که ابو الحسن علی بن حسین مسعودی از این عیّاران داشته است و در آغاز و پایان کتابش (مروج الذّهب) آورده نقل می شود تا شاید برای سایرین عبرتی باشد، می گوید:

«هر کس چیزی از معانی این کتاب را تحریف کند یا قسمتی از آن را تغییر دهد یا نکته ای از آن را محو کند یا چیزی از توضیحات آن را مشتبه یا دگرگون یا واژگون یا تباه یا مختصر کند یا به دیگری نسبت دهد یا بر آن بیفزاید، از هر ملّت و فرقه باشد غضب و انتقام و بلاهای سخت خدای چنان بر او فرود آید که صبرش ناچیز و فکرش حیران شود، خدایش انگشت نمای جهانیان و عبرت بینندگان و ضرب المثل اهل نظر کند و عطای خویش را از او بگیرد و خالق آسمانها و زمین که به همه چیز توانا است فرصتش ندهد از قوت و نعمتی که به او داده بهره مند شود، این تهدید را در آغاز و انجام کتاب خویش نهادم که مانع مردم هوسناک و شقاوت پیشه شود که خدای را بیاد آرند و از سر انجام خویش بیمناک شوند که عمر کوتاه است و راه دراز نیست و همه به پیشگاه حساب خدا می روند» (پایان و مقدّمه مروج الذّهب مسعودی).

و بگفته ملک الشّعرای بهار:

دزد قباله دزد همه کس شنیده است یاران حذر کنید ز دزد مقاله دزد

امّا در جامعه خودمان مردانی پارسا که فقط ترجمه ساده واژه های مفردات راغب را با ذکر مأخذ بدون تصرّف استفاده نموده و در کتاب خویش آورده اند خدمتی علمی دینی انجام داده اند (مثل نویسنده واژه های قرآن، آقای محمّد رضائی)

امّا کسانی هم هستند که تحت نامهای متشابه، مثل: (فرائد- یا قاموس قرآن) و غیره، غش و سمین و سره و ناسره یا راغب و خویشتن را با هوس خدمت ولی مشوب و بهم آمیخته، معجونی گیج کننده، شیرین و ترش و سپید و سیاه ساخته اند که امید است در جامعه ما هرگز امثال سمیح عاطف زین ها بوجود نیاید که نخواهد آمد.

زیرا مکتب حقّ و عدالت گستر اسلام که از آبشخور امامان امین و معصوم کسب فیض و علم می نمایند چنان افرادی بوجود نیاورده و نخواهد آورد، و چنین باد.

نام کتاب را سیوطی- مفردات القرآن- و در چاپ ۱۳۸۱ بتحقیق محمّد سید گیلانی- المفردات فی غریب القرآن- هست.

آقای ندیم مرعشلی هم آنرا بعدا- معجم مفردات الفاظ القرآن للعلّامه الراغب اصفهانی چاپ نموده که بحقّ نام معجم یا شرح و قاموس و تفسیر لغوی ادبی همگی توضیحی برای محتوای کتاب- مفردات الفاظ القرآن- است که خود راغب هم در توضیح نام کتابش می نویسد:

و من المعلوم اللفظیه تحقیق الالفاظ المفرده، فتحصیل معانی مفردات الفاظ القرآن- یعنی یکی از علوم لفظی پژوهش و تحقیق در الفاظ مفرد است و سپس کسب و درک معانی آنها.

و چون واژه معجم- در عصر ما بجای لغت نامه یا مجموعه بکار می رود، کتاب راغب چنانکه قبلا گفته شد پس از محتوای اصول کافی که امام (ع) در ذیل یک مفهوم مثلا مانند علم و عقل یا اولی الالباب تمام آیات مربوطه را بغیر از تکراریها ذکر می کند و هیچ مفسّری در طول تاریخ تفسیر چنین قدرتی نداشته ولی مؤلّف کتاب مفردات الفاظ القرآن- چنین مهارتی و استعدادی داشته که در ذیل یک واژه مثل «قوم» گاهی شصت و پنج (۶۵) آیه و در ذیل واژه- هدی- نود و هشت (۹۸) آیه بیان می کند و تمام کلمات کتاب بهمین ترتیب است و در حقیقت یکی از مآخذ معجم المفهرس (فؤاد عبد الباقی) یا کتاب نجوم الفرقان فی

اطراف القرآن تألیف فلوگل آلمانی و کتاب مفتاح کنوز القرآن و کتاب فتح الرّحمن- همین فهرست هائی بوده که راغب از آیات ذکر کرده است.

و پس از راغب در قرنهای هشتم و نهم، زرکشی صاحب (البرهان فی علوم القرآن) و سیوطی در (الفاظ فی علوم القرآن) روش راغب را پی گرفته و کتابهایشان تقریبا از این حیث شایسته بهره مندی است.

روش و سبک راغب در کتاب مفردات الفاظ قرآن

نویسنده ای که در طول نهصد سال (۹۰۰) کتابش نخستین و بهترین مأخذ برای معانی مفردات و الفاظ قرآن بوده و روح تشنه پژوهشگر را سیراب و شاداب ساخته است کارش را و روشش را از آنجا آغاز کرده است که در باره دیدگاهش نسبت به قرآن می گوید:

«قرآن را خداوند متضمّن و حاوی ثمره کتابهای امّت های گذشته قرار داده و یکی از معجزات این کتاب آن است که با کمی حجم در بر گیرنده معانی فراوان است که خردها و عقلهای بشری از شمارش آن معانی قاصر و ناتوان است. امّا محاسن انوار قرآن را نمی فهمند مگر دیدگان روشن با بصیرت و میوه های پاک بوستان آنرا نمی چینند مگر دستان پاک و ناآلوده و به بهره مندی از شفا بخشی قرآن نمی رسد مگر جانهای منزّه».

پس روش عملی و زیر ساز کار علمی او از خود سازی و پاک نمودن خاطر و دل خویش، از خود بزرگ بینی یا کبر و دور شدن از آزمندی و حرص است تا بگفته خود مشمول آیه: (الطَّیِّباتُ لِلطَّیِّبِینَ ۲۶/ فصّلت) گردد، زیرا می گوید (قُلْ هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ ... ۴۴/ فصّلت) بگو قرآن برای کسانی که ایمان آورده اند هدایت و شفاء است.

سپس می گوید: یاد آور شدم که تحصیل و پرداختن به علوم قرآنی از راه شناسائی الفاظ آن آغاز می شود، پس الفاظ قرآن خلاصه و گزیده سخن عرب

است.

بنابراین روش راغب در این کتاب بیان مدلول و معانی مفردات، و الفاظ است بطوریکه هر مفسّری ناگزیر از فهم آنست و گر نه گامی در راه شناختن کتاب خدای بر نداشته است.

راغب برای آموختن بیان معنی درست الفاظ ابتداء قرآن را میزان قرار می دهد و اگر لازم باشد از اشعار شعراء و اصطلاحات و عبارات متداول زبان یاری می جوید.

معنی ریشه ای کلمات سر آغاز هر واژه ای است «۱» و بعد از آن عبارات مربوط به آن معنی اصلی را بترتیب تحوّل تدریجی تا جائیکه بمعنی اوّلین آیه مورد استشهاد برسد ذکر می کند، و گاهی بیست سطر در تغییر تدریجی واژه با ذکر اصطلاحات و تقسیم بندی معانی آنها می نویسد تا بمعنای زمان نزول وحی و آن آیه برسد، لغاتی که معنائی مختلف و متغیّر نیافته اند بلافاصله بعد از واژه ذکر می شوند.

مثال اوّل- در ذیل واژه- بیت- می گوید: اصل و ریشه واژه- بیت بمعنی پناهگاه شبانه انسان است، چنانکه می گویند- بات- یعنی اقام شب را گذارند و اقامت کرد همانطور که برای روز می گویند. ظلّ بالنّهار: روز را گذراند (در سایه) سپس به مسکن و جای سکونت بدون اعتبار و توجّه به شب- بیت- گفته شده.

خدای تعالی گوید: (فَتِلْکَ بُیُوتُهُمْ خاوِیَةً بِما ظَلَمُوا- ۵۲/ نمل). آن خانه هاشان بخاطر ستم هائی که کردند خالی مانده و ویران شده است.

مثال دوّم- در ذیل واژه- بور می گوید: البوار یعنی کسادی زیاد چون چنان

---

(۱) چنانکه قبلا یاد آوری شده در فن ریشه شناسی یا (فیلولوژی) ابن فارس، احمد بن حسین بن احمد بن زکریا و کتاب او بنام «مقائیس اللّغه» متوفّی ۳۹۵ ه- از مشهورترین مآخذ است، نظرات راغب در این مورد غالبا با آراء ابن فارس مطابقت دارد، مگر موارد اندکی که ابن فارس بطور مشبع و رسا بیان نکرده، همانطور که واژه نویسان بزرگی چون (ازهری ابن سیده- جوهری) هیچ کدام نخست ریشه اصلی لغات را نمی نویسند.

حالتی به فساد می انجامند، چنانکه گفته شده: کسد حتّی فسد- بنابراین واژه- بوار- به هلاکت و فساد تعبیر شده است و خدای عزّ و جلّ گوید:

(تِجارَةً لَنْ تَبُورَ- ۲۹/ فاطر) (وَ مَکْرُ أُولئِکَ هُوَ یَبُورُ ۱۰/ فاطر) پس سبک مؤلّف پس از ذکر هر واژه معنی ریشه ای و اصلی آن است، آنهم با استشهاد به عبارات و اصطلاحاتی که در زبان وجود دارد و همه کس از آن آگاه نیست، همینکه آنرا از متون و سخنان استخراج و یاد آوری می کند هر خواننده نسبت به آن معنی اطمینان حاصل می کند و بعد از ذکر آیه کاملا به مفهوم آن متوجّه می شود، امّا چرا گاهی بجای عبارت از اشعار مثال می آورد برای اینست که شعر از نظر ادبی و لغوی در میان هر قوم بازگو کننده و مبین تعابیر و اصطلاحات دقیق آن قوم و زبان است.

عکرمه از ابن عبّاس روایت کرده است که گفت: (هر گاه از معانی غریب لغات از من پرسش کردید آنرا از کلمات شعری بجوئید زیرا شعر دیوان عرب است» «۱» (بویژه اشعار تکامل بخشی که از جان شاعری انسان ساز و خدا جوی برخیزد مثل اشعار ناصر خسرو دعبل و فرزدق و ابو العتاهیه)

---

(۱) به ویژه شعرائی که ایمانشان، کلماتشان، افکارشان زمینه ساز انسان سازی و خدا جوئی است و اشعار را نردبان جاه طلبی و پیشه وری یا خود محوری قرار نمی دهند چه کسی است از ناصر خسرو اشعار زیر را بشنود و بسوی حقّ و علم نرود، دیوانش سرشار از حقایق حیات و انگیزه جامعه ای حقّ پرست و تلاشگر با اصطلاحات و واژه های ادبی و تاریخی و اجتماعی است می گوید:

از خاطر پر علم سخن ناید جز خوب از پاک سبو پاک برون آید آغاز

در شعر ز تکرار سخن باک نباشد زیرا که خوش آید سخن نغز بتکرار

مقهور بحکمت شود این خلق جهان پاک زیرا که حکیم است جهان داور قهّار

از گوهر زنده است و پذیرای علوم است زو زنده و گوینده شده این تن مردار

تو قیمت این روز ندانی مگر آنگاه کائی به یکی سخت از این روز گرفتار

و نیز شعر اشعار حکمت آمیز نظامی گنجوی و سنائی و سعدی و مولوی و در شعرای عرب (ابو العتاهیّه- لبید بن ربیعه- ابو الحسن تهامی- زهیر ابن ابی سلمی- فرزدق- دعبل- بشّار بن برد ...)

که اگر شعری حکمت آمیز باشد همان است که پیامبر (ص) فرمود: «ان من الشّعر لحکمه و انّ من البیان لسحرا ...».

وجه تسمیه و ریشه شناسی از دیدگاه وضع واژه ها

شاید تصوّر شود پیدایش واژه ها در میان انسانها و زبانها تصادفی و یا بی دلیل انجام گرفته و حال اینکه تمام واژه ها در میان همه انسانها سببی و دلیلی دارد، برای مثال واژه های ترکیبی را در زبان فارسی که بررسی کنیم در می یابیم که از ترکیب و مفهوم تناسب (اسم یا مصدر و صفت) که واجد آن دو مفهوم است ساخته شده.

خلف تبریزی می نویسد: ناهار بر وزن ناچار، بمعنی ناشتا باشد یعنی شخصی که از بامداد چیزی نخورده و معنی ترکیبی آن (ناآهار) است یعنی ناخورده، چه آهار بمعنی ناشتائی است (آهار زدن به پارچه هم از همین معنی است یعنی لباس را با افزودن مایعی اشباع و بارور می کنند).

«آسمان» هم معنی ترکیبی آن (آسیا مانند) است به اعتبار گردیدن، چه آسیا را، آس- نیز گویند که بمعنی- چرخ- است که می گردد، آسیاب: چرخ آبی، دستاس: چرخ دستی ... (برهان قاطع).

وجه تسمیه راهی است به روش استقراء و کاملا نتیجه بخش، برای مفاهیم و گستردگی فرهنگ یک امّت و آگاهی به متون و معارف آنها.

در کتاب حاضر اینچنین روشی برای درک درست و ریشه ای واژه ها در عبارات و اصطلاحات و همچنین آیات قرآنی از سوی راغب رحمه اللّه با دقّت عمل شده:

در ذیل واژه- دار- می گوید: دار- همان منزل است باعتبار اینکه دورش را دیوار احاطه نموده و اصلش- داره- است از این جهت شهر محلّه و دنیا را هم بخاطر اینکه اطرافی و دوران و حرکتی دارند- دار- گفته اند، مثل: دار دنیا- دار آخرت، که اشاره به محلّ قرار حیات دنیا و حیات آخرت دارد. (کتاب مفردات از این حیث راه علمی و دقیقی برای فهم صحیح آیات و زبان قرآن بدست می دهد).

و باز در ذیل واژه- دول و دوله- می نویسد: این واژه در ثروت، مال و جنگ و جاه و مقام بکار می رود، زیرا- دوله- اسمی است برای چیزی که عینا دست

بدست می گردد و سپس آیه قرآن را که می گوید:

(کَیْ لا یَکُونَ دُولَهً بَیْنَ الْأَغْنِیاءِ مِنْکُمْ- ۷/ حشر) یعنی: هر چه را که خدا از اموال مردم عاید پیامبر (ص) می کند ویژه خدای و پیامبر و ذی القربی و یتیمان و مسکینان و در راه مانده ها است، تا اموال و ثروتها میان توانگران و زر اندوزان دست بدست نگردد، هر چه پیامبر (ص) بشما داد بگیرید و از هر چه منعتان کند باز ایستید یا در آیه:

(تِلْکَ الْأَیَّامُ نُداوِلُها بَیْنَ النَّاسِ- ۱۴۰/ آل عمران) آن روزگاران را میان مردم دست بدست می گردانیم.

عبارات و افعال تکراری کتاب

در سراسر کتاب (متن عربی) افعال (قیل- یقال) زیاد تکرار شده است، قصد راغب این بوده که نظر خود را با اقوال دیگران در نیامیزد، و حفظ امانت ادبی و علمی کرده باشد و هم اینکه برای سایر نویسندگان چنین روشی سرمشق قرار گیرد و نیز بفهماند که از نظرات دیگران کاملاـ غافل نبوده بلکه کاملاـ به کتابها و آراء گذشتگان تا زمان خویش واقف بوده و اشراف داشته است، و شاید در ذیل یک واژه ده بار (قیل و یقال) بکار رفته باشد که برای تنوّع در معنی آنها را گاهی بصورت مجهول (گفته شده) و (گفته- می شود)- و زمانی بصورت- گفته اند، می گویند- که بفارسی اینچنین نقل شده تا ملال آور نباشد، ولی تکرار عبارات قوله تعالی یا قال تعالی یا قال عزّ و جلّ- که از اواسط کتاب بصورت- قوله یا قال- نوشته شده برای اینست که او در برابر کلام خدا و آیات او نهایت خشیت و خضوع را داشته و این حالت در سر آغاز کتابش و استدعایش از- اللّه- بخوبی روشن است.

در ما هم کم و بیش چنین حالتی هست که به سختی می توانیم نام خدا یا پیامبر و معصومین را ساده بگوئیم یا صرف نظر کنیم، زیرا بهر نسبت، که معرفت

انسان و هر کسی نسبت به مورد محبّت خویش بیشتر باشد خواه ناخواه چنان حالتی خواهد داشت.

علوم زبانی در کتاب مفردات الفاظ القرآن

چرا مفسّرین در تفاسیرشان و واژه شناسان و علمای صرف و نحو و معانی و بیان از تشبیهات و کنایات تعریضات و استعاره هائی که در سراسر قرآن بطور دقیق و با نیکوترین عبارات بکار رفته بحث نموده اند.

برای اینست که زبان ادب در میان بشر مؤثّرترین حالات تربیتی و رشد و کمال را ایجاد می کند در تمام زبانهای دنیا، آن زبانی که بیشتر و کامل تر از جنبه های ادبی برخوردار است تمدّن آن قوم در معارف انسانی، و اجتماعی ریشه دارتر است.

قبل از اسلام، هزینه بسیار گزافی صرف شد و کتاب کلیله و دمنه را که اثری ادبی، سیاسی اجتماعی و تربیتی است از هندوستان آوردند و از زبان سانسکریت به فارسی و در قرن دوّم هجری به عربی و در قرن ششم باز از عربی به فارسی کنونی نقل نمودند.

کتاب گرانقدر نهج البلاغه که از نظر عبارات و فصاحت و بلاغت پس از قرآن قرار دارد بخاطر اینست که علی علیه السّلام به تمام معنی شیوه های ادبی را در آن سخنان و خطبه ها و نامه ها و حکم بکار برده است.

لذا می بینیم اگر مفسّری کاملا بعلوم زبانی و ادبیّات زبان مسلّط نباشد هرگز قادر به تفسیر صحیح قرآن یا نهج البلاغه نخواهد بود، نمونه تفاسیر ناقص که از سوی ناآگاهان مدّعی علم از همان قرن اوّل تاکنون گرفتاریهای وحدت شکن و ایمان ستیز بوجود آوردند بخوبی تعیین کننده ارزش کار مفسّرین آگاه و از آن جمله راغب اصفهانی است، مثلا می نویسد:

سوره یعنی منزلت و مقام معنوی، چنانکه شاعر می گوید:

الم تر انّ اللّه اعطاک سوره تری کلّ ملک دونها یتذبذب

آیا ندیده ای که خداوند جاه و منزلتی به تو داده است که هر قدرتمندی را پائین تر و جز آن در حال اضطراب می بینی.

زرکشی در (البرهان) می نویسد: مردی از هذیل پیش ابن عبّاس آمد و ابن عبّاس از او احوال کسی را پرسید.

گفت: ترک اربعه من الولد و ثلاثه من الوراء، یعنی چهار فرزند و سه وراء از او بجا مانده.

و سپس آیه: (فَبَشَّرْناها بِإِسْحاقَ وَ مِنْ وَراءِ إِسْحاقَ یَعْقُوبَ- ۷۱/ هود) را خواند که واژه- وراء- در آیه یعنی فرزند فرزند. (البرهان فی علوم القرآن ۱/ ۲۹۳).

و باز می نویسد: ابن عبّاس گفت معنی واژه- فتح- در آیه: (رَبَّنَا افْتَحْ بَیْنَنا وَ بَیْنَ قَوْمِنا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَیْرُ الْفاتِحِینَ ۸۹/ اعراف) را نمی دانستم تا دیدم مردی حمیری- فتح- را بمعنی نوعی داوری به حقّ بکار برد سپس با درک معنی آن آرامش یافتم.

بنابراین تمام تعابیر و اصطلاحات ادبی قرآن همان عرف متداول ملّت های زمان نزول بخصوص اعرابی است که آن تعبیرات در زبانشان معروف بوده نازل شده، و اصطلاحاتی هم که از زبانهای فارسی- رومی عبرانی- حبشی در قرآن وجود دارد بخاطر اینست که برای اعراب ناشناخته نبوده و هر کدام را هم که نمی دانستند از خود پیامبر (ص) پرسش می کردند و لذا واژه های غیر عرب را هم راغب در این کتاب معرّفی می کند تسلّط کامل و قدرت بر صرف و نحو راغب را در ذیل واژه های (درا- ای) مطالعه فرمائید.

راغب و مسائل مورد اختلاف متکلّمین و فقها

در اواخر قرن پنجم که کار اختلاف مذهبی و کلامی و فلسفی و تصوّف مجدّدا آغاز شده بود و حتّی به جنگ و ستیز می انجامید، مؤلّف در کتابهایش در آنگونه

مسائل بصورت تعصّب آمیز وارد نمی شود، مثلا در باره (رویت خدا و تجلّی او) در ذیل واژه (جلوه و تجلّی) فقط می نویسد: یا به حکم خدای و یا به فعل او مربوط می شود مثل آیه:

(فَلَمَّا تَجَلَّی رَبُّهُ لِلْجَبَلِ- ۱۴۳/ اعراف) و دیگر بحث را و کیفیّت آنرا توضیح نمی دهد و حال اینکه اکثر مفسّرین صفحات زیادی را به این قضیّه که آیا رویت در دنیا یا آخرت و چگونه است اختصاص داده اند.

و در جای دیگر می نویسد: کما قال امیر المؤمنین رضی اللّه عنه:

«التّوحید ان لا تتوهّمه ... و کلّ ما ادرکته فهو غیره» توحید آنست که خدای را توهّم نکنی و هر چه را ادراک کنی خدای غیر از آن است.

(و اللّه اکبر من ذلک) قدرت فقهی او را در ذیل واژه- حدّ- و تسلّط کلامی او را در ذیل واژه- جعل- مطالعه فرمائید.

روش ارشادی راغب به سوی الگوها

یکی از مشخّصات کاملا روشن راغب در این کتاب اینست که غالبا در موارد مقتضی خواننده را پس از تفسیر و بیان واژه ای یا آیه ای از قرآن، به شخصیّت های نمونه و الگوئی توجّه می دهد و این کار را در اکثر موارد انجام داده است مثلا در ذیل واژه- بغی- از قول مجاهد می نویسد: غیر باغ و لا عاد در آیه یعنی- غیر باغ علی امام و لا عاد فی المعصیه طریق الحقّ- یعنی: حتّی در موقع اضطرار و ضرورت هم نبایستی نسبت به امام یا پیشوای مکتب نافرمانی نمود و نیز نبایستی با ارتکاب و تجاوز در معصیه از طریق حقّ روی گرداند.

که با انتخاب این تفسیر گوئی نظرات و ما فی الضّمیر خود را در زمانی که جور

و ستم خلفاء و سلاطین بنام نماینده پیامبر و اللّه فزونی داشت عرضه می کند.

در ذیل واژه- عقل- می نویسد: و لهذا قال امیر المؤمنین رضی اللّه عنه:

العقل عقلان مطبوع و مسموع و لا ینفع مسموع اذا لم یک مطبوع و لا ینفع ضوء الشّمس وضوء العین ممنوع

در ذیل واژه- بقر- می نویسد: باقر مثل بردارنده و بقیر همچون حکیم است، «و سمی محمّد بن علی رضی اللّه عنه باقرا لتوسعه فی دقایق العلوم و بقره بواطنها:

محمّد بن علی (رض) چون در دقایق علوم توانائی داشته و باطن علوم را می شکافته باقر نامیده شده.

پیداست که هدف مؤلّف سوق دادن اندیشه ها و محقّقین بسوی آثار و سخنان و کلماتی است که از امام باقر (ع) باقیمانده است در عین حال از آوردن روایات و احادیثی که از سایر شخصیّت ها و مفسّرین و خلفاء «۱» نقل شده، آبائی نداشته و هر جائی روایتی به فهم بیشتر آن آیه یا واژه کمک یاری جسته است.

عبارات کتاب مفردات الفاظ القرآن

عبارات مفردات در کمال فصاحت است و می شود گفت زائدی از نظر لفظ و واژه در نگارش جملات آن نمی بینیم، بلکه مؤلّف کتاب باندازه ای فصاحت بکار برده است که یک صفحه کتاب را بایستی چه در زبان عربی و چه در زبان فارسی با چهار صفحه توضیح داد.

---

(۱) تنها از خلیفه اوّل و دوّم چندین بار روایاتی بازگو کرده و نه از خلفای اموی و عبّاسی که آنها نه صحابی بوده اند و نه از تابعین و نه اهلیت تفسیری داشته اند بغیر از خلیفه عادل و حقّ جوی عمر بن عبد العزیز، که توانست با استدلال عالی و علمی خود سران خوارج و گروه زیادی از آنها را باز گرداند و به صراط مستقیم هدایت کند.

(الکامل فی التّاریخ- مروج الذّهب ۳/ ۱۹۰ تحت عنوان عمر و الخوارج- تاریخ طبری).

کلماتی روان و در عین حال ادبی و علمی بکار رفته و لذا می بینیم دانشمندانی مانند سیوطی و زرکشی و طریحی نظرات دقیق او را عینا نقل می کنند و همه واژه نویسان نمی توانند چیزی بر معانی واژه ای او بیفزایند.

اخیرا کتابی که سالها قبل در مجلّه- رساله الاسلام- نشریه دار التّقریب مطالبش چاپ می شد و بعدا بطور کامل در دو مجلّد بنام- معجم الفاظ القرآن الکریم- در مصر چاپ و منتشر شده و در تمام معانی واژه های آن عبارت مفردات را عینا و یا با تغییر یک یا دو کلمه استنساخ و بازگو نموده اند بخصوص واژه های غریب و مشکل قرآن را (برای نمونه به دو واژه- غول و عطف رجوع شود) ولی متأسّفانه نه در مقدّمه و نه در پایان کتاب این آقایان (مسئولین- مجمع اللّغه العربیه)- که از ده ها دکتر و استاد و شیوخ- تشکیل شده بود، هیچکدام از استفاده های سرشار خویش از مفردات راغب و بخود نسبت دادن (انتحال) از کتاب مؤلّف مفردات یادی ننموده اند (زهی بی انصافی).

برای تسلّط مؤلّف مفردات بر معانی و رفع اختلاف تفسیری و ارائه نیکوترین نظر، چنانکه صاحب البرهان فی علوم القرآن در حقّ راغب گفته است، خوانندگان عزیز را به ذیل واژه- شبه- مراجعه می دهیم باضافه مطالعه تمام کتاب از آغاز تا پایان و همچنین تفسیر استدلالی معنی هدایت و اهتداء و انواع آن در ذیل واژه- هدی- که اشکالات قرنها تأویل، و توجیه در دویست و نود (۲۹۰) آیه ای که مربوط به هدایت در قرآن است با کمال روشنی و عقل پسند بیان کرده است.

خصوصا اگر با تفاسیر گذشته و حال مقایسه شود حتّی اگر به تفسیرهائی که در همین زمان ما با تبلیغات زیاد چاپ شده است تطبیق دهیم با اینکه همه جا در لغات و تفاسیرشان- قال الرّاغب- گفته اند، خصوصا صاحب المیزان که خدایش رحمت کند با کمال انصاف همه جا از راغب بهره برده و نام برده است، ولی در پاره ای اصطلاحات سیاسی اجتماعی، همان توهّمات گذشته بازگو شده است و اجتهاد تفسیری با اشراف کامل و نظر داشتن به تمام آیاتی که در آن مورد آمده در این تفاسیر دیده نمی شود.

مثلا- راغب در ذیل واژه- ملک- می نویسد: در آیه: (إِذْ جَعَلَ فِیکُمْ أَنْبِیاءَ وَ جَعَلَکُمْ مُلُوکاً- ۲۰/ مائده) خداوند «نبوّت» را مخصوص گردانید و «ملک» را عمومیّت داده زیرا معنی ملک در این جا نیروئی است که برای سیاست و پیشبرد آن بکار می رود نه اینکه خداوند همه آنها را به تمامی عهده دار امر حکومت نموده باشد زیرا این عمل با حکمت الهی منافات دارد. «۱»

و همانطوریکه گفته شده: لا خیر فی کثره الرّوءساء: در بیشتر سرپرستان خیری نیست و بعضی از دانشمندان گفته اند «ملک» اسمی است برای هر کسی که یا در نفس و جان خویشتن بر خود مسلّط می شود و زمان نیروهای نفسانی را در دست می گیرد و خود را از آنها دور می کند و یا اینکه در غیر این معنی مساوی است چه عهده دار سیاست شود یا نشود.

ترتیب واژه ها، در مفردات

واژه های کتاب همانطور که مؤلّف در مقدّمه گفته است به ترتیب حروف الفباء از حروف اوّل و دوّم لغت تنظیم شده است.

در واژه های دو حرفی، مثل: حد- ربّ- فقط حرف دوّم بدون مشدّد بودن منظور شده است، بعد از- حد- حدب و بعد- حدث است و بعد از حر، حرب و بعد از حن، حنث، الی آخر ...

در اجوف ها ریشه لغت را در نظر داشته نه آنچه را که بیشتر گفته می شود و معمول است در این واژه ها حرف سوّم را بعد از حرف اوّل در نظر دارد مثل حیف- حاق- حول. (الف- و- ی- را در وسط کلمه در نظر نمی گیرد) واژه های حرف (ه) را هم مثل الفبای فارسی بعد از حرف (و) قرار داده و در این مورد توجّه به لغت نامه های غیر فارسی ننموده، چون خودش اصفهانی و ایرانی

---

(۱) لا انه جعلهم کلّهم متولّین الامر فذلک مناف للحکمه (مفردات عربی- ۴۷۲).

است و در زبان فارسی (م- ن- و- ه ی) است، ولی متأسفانه دو نفر از کسانیکه قبلا ذکر خیرشان بود و مفردات را یکی بنام خود و دیگری با ضمیمه نمودن فهرست هائی که قابل تقدیر است چاپ نموده اند، واژه های حرف (ه) را قبل از حرف (و) قرار داده، و چاپ کرده اند و معلوم نیست چگونه به خویشتن چنین اجازه ای داده اند و یقینا چیزی جز تعصّب نبوده، چنانکه قاریان قرآن هم در کشورهای عربی از گفتن (صدق اللّه العلّی العظیم) که: (هُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ- ۲۵۵/ بقره) عینا عبارت و آیه قرآن است تنها به گفتن (صدق اللّه العظیم) «۱» بسنده می کنند که نکند وحدت حاصل شود. (دشمنان اسلام هم در کتابها و اعمال خودشان همین نکات مورد اختلاف را علنی می کنند).

خوشبختانه با چاپ مفرداتی که توسّط محمّد سید گیلانی در بیست سال قبل و دوّمین چاپ مفردات است در اختیار بود و با چاپ صحیح آن چنین تصرّفاتی که دو نفر فوق الذّکر انجام داده اند واقف شدیم.

روش تحقیق و ترجمه کتاب مفردات

از صدر مشروطیّت تاکنون قشری ضرورتا در جامعه ما بنام مترجم بوجود آمد که آثار غربیان یا آثار دانشمندان اسلامی را به زبان پارسی بر گرداندند و نقل نمودند که زحمات عدّه ای از آنان براستی شایان تقدیر است، مثل مترجم- تحفه ناصری- که در شناساندن آثار شعری بیشتر دانشمندان از دوره جاهلی تا زمان

---

(۱) و در باره همین اختلافات که شاید جزئی بنظر بیاید و بگوئیم چه عیب دارد حرف (ه) قبل از حرف (و) باشد یا آنطور نگویند باید دانست که همین ریزه کاریها روزنه و دریچه ای از اختلافاتی است که دشمنان اسلام و انسانیت از آنها بهره جسته اند و حتّی جرقّه ای را به شعله ای مبدّل کرده و می کنند و گر نه چرا بر خلاف آیات قرآن که این همه دستور امین بودن و تحریف نکردن آیات و قرآن و حتّی امین بودن و امانات بطور کلّی داده شده دو نفر چاپ کننده کتاب به چنین عملی دست بزنند مگر در کشور ما که هزاران کتاب افست و چاپ شده در یک مورد آنها می توان چنین تعصّباتی دید؟ امید است اختلاف به اتّفاق مبدّل شود.

خویش و ترجمه اشعار آنها کاری بس ارزشمند انجام داده است آنهم با چاپهای سنگی و کار طاقت فرسا.

و دیگر کتاب نامه دانشوران- شرح حال ششصد تن از فحول علم و ادب و معرّفی آنها به جهانیان و جامعه ایران، و نیز کتاب هزار و پانصد صفحه ای چاپ سنگی با قطع بزرگ شرح قاموس اللّغه فیروزآبادی با ترجمان اللّغه.

شرح و ترجمه نهج البلاغه لاهیجی، چاپ تفسیر جلالین و صدها نمونه دیگر از آثار دینی تاریخی و ادبی که نتیجه وزارت راد مردانی همچون قائم مقام فراهانی و امیر کبیر بیگانه ستیز و دانش پرور است که جان خویش را در راه بر کندن جهل و فساد اخلاق خاندانها و کوتاه نمودن دست طمّاع و آزمند اجانب از ایران فدا کردند (روانشان شاد).

ولی بتدریج که غرب زدگان بر مسند امور قرار گرفتند امّت را از اسلام شناسی به آثاری همچون (سه تفنگدار، حاجی بابا، کنت دو مونت کریستو و ده ها کتاب تفریحی و تخدیر کننده و غرب گرایانه سوق دادند تا بتدریج در جامعه ای که هشتاد یا نود در صد مردمش خواندن و نوشتن نمی دانستند و از مقدّمات تکاملی علم چیزی نمی دانستند نظرات خانمان براند از (فروید) و اصالت دادن به غریزه جنسی و همچنین فرضیّه هائی از داروین که بنیادش بر حلقه های مفقوده و پندارهای خام که برای خود گوینده اش هنوز روشن نبود به عنوان آخرین احکام علمی و نیز پندارهای سراسر تناقض موریس مترلینگ که خود به دیوانگی مبتلا شد بازارشان آنچنان رواج یافت که گاهی کتابهای او را چند نفر با نسخه بدل نمودن در تیراژ وسیع بچاپ می رساندند.

تا اینکه در اثر جنگ جهانی دوّم و شکست حصارها، تحوّلی اسلامی در جامعه پدید آمد و ناگهان ترجمه کتابهای اسلامی و تاریخی و ترجمه تحت اللّفظی قرآن با ده ها قطع و فرم به چاپ رسید و کار کتاب جنبه سود طلبی و تجاری بخود گرفت.

کتابهای تمدّن عرب و تاریخ اسلام و عرب در جامعه ظاهر شد، تنها با

مراجعه به تاریخ مروج الذّهب مسعودی کافی است که شتابزدگی در کار را در سراسر کتاب که حتّی برای نمونه یک بار هم توضیحی یا شرحی در پاورقی ندارد مشاهده کنید.

با تمام این احوال دانشمندانی بودند که هدفشان از تألیف و ترجمه، تقویت عقل و ارشاد و راهنمائی بود، کافی است که شما ترجمه تاریخ یعقوبی که از سوی فقید فاضل دکتر محمّد ابراهیم آیتی که در سال ۱۳۴۲ چاپ شده است ببینید تا معلوم شود متعهّد خدمت به جامعه اسلامی بودن چگونه است، تمام صفحات کتاب و همینطور کتاب- البلدان- که باز از سوی همان مترجم چاپ شده مملو از زیر نویسی، توضیح و راهنمائی علمی است.

و همچنین ترجمه های محمّد پروین گنابادی که با فضل و علمش در ترجمه کتاب- مقدّمه ابن خلدون همچون مرحوم آیتی کتابش سرشار را فواید توضیحی در پاورقی ها است.

و یا مترجم و محقّق فاضل شیخ محمّد باقر بهبودی که عمق پژوهش، و تسلّطش بر مسائل در کتابهائی که تصحیح یا ترجمه نموده بخوبی پیداست.

و یا مترجم کتاب- تاریخ تمدّن اسلام و عرب گوستاولبون- آقای هاشم حسینی که در زیر نویسی ها راهنمائی او و نقد بر نویسنده نیز وجود دارد، بهر تقدیر:

با فوائدی که در کار ترجمه و تحقیق بصورت توضیح در پاورقی وجود دارد و در ترجمه کتاب- مشاهد القیامه- از سیّد قطب بنام- دور نمای رستاخیز در ادیان پیشین و قرآن- که محتوای کتاب است آن روش مفید واقع شد، لذا برای کار ترجمه و تحقیق- مفردات الفاظ قرآن- از راغب اصفهانی رحمه اللّه، از تمام امکانات گذشتگان، بخصوص از قرن دوّم تا زمان مؤلّف (قرن پنجم) و نیز آثار بعدی تا زمان حاضر در توضیح مطالب فشرده و فصیح کتاب استفاده شد.

کار ترجمه و تحقیق متون، بعد از تحوّلی انقلابی اسلامی که در فرهنگ جامعه بزرگ ما در جهان امروز بوجود آمده رسالت و مسئولیّت دست اندرکاران کتاب را که زیر ساز فرهنگ انقلابی اسلامی ما است بمراتب افزون ساخته است، هر چند بعد

از انقلاب هم متأسّفانه گروهی فرصت طلب از استقبالی که جوانان و جامعه ما از مطالعه کتاب نموده اند بکار سود جوئی یا احیانا تبلیغات بنفع آرمان خویش پرداخته اند و آثار افرادی سرشناس که شهرتی کسب کرده اند، مثله نموده و با قیچی کردن نوشته ها و نظرات آنها و پیوند دادن به افکار خود دهها و صدها کتاب و جزوه به چاپ رسانده اند که بحمد اللّه حوادث جهانی و داخلی و رشد روز افزون بیش از انتظار نوجوانان و جوانان و دانشجویان جامعه ما بر این مشکلات هم فائق آمده و قدرت تمیز و تشخیص آنها بخوبی سره را از ناسره، حقّ را از باطل، علم را از لعاب علمی، اسلام را از کفر، جدا نموده است.

(إِنَّ اللَّهَ لَهادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ- ۵۴/ حج) براستی و تحقیقا خداوند هادی کسانی که ایمان آورده اند بسوی راه مستقیم است.

توضیح مطالب فشرده کتاب در زیر نویسی بدین شرح است

۱- بیان بیشتری در معانی ریشه ای واژه ها از کتب مربوطه.

۲- توضیح عبارات ادبی که در متن به اشاره برگزار شده با استشهاد به اشعار پارسی گوی.

۳- شرح و وجه تسمیه، ضرب المثل ها و اصطلاحات تاریخی ادبی از کتب مربوطه.

۴- ترجمه روان و کامل و نوشتن آیاتی که در متن فقط به یک یا دو کلمه آنها اشاره شده.

۵- نوشتن ابیات شعری و نام شعری که گاهی در متن یک مصراع آن آمده.

۶- توضیح بیشتر در تفسیر کوتاهی که راغب نموده با مراجعه بتفاسیر قبل و بعد از مؤلّف با شواهد آنها.

۷- خلاصه و فهرستی از معانی یک واژه که بطور مفصّل بیان شده تا در ذهن

خواننده باقی بماند.

۸- اغلاط نسخه هائی که در اختیار بوده و صحیح آنها با اشاره به مراجع و مآخذ آنها.

۹- شرح مختصر و جامعی از اعلام و شخصیّت هائی که در متن ذکر شده.

۱۰- ذکر احادیثی که برای درک بیشتر مفهوم واژه یا آیه ای مورد نیاز بوده.

۱۱- توضیح مفاهیمی که برای نسل کنونی ما مطرح است و در متن اشاره شده.

۱۲- اشاره به مطالبی پیرامون آیات سیاسی اجتماعی که مورد استفاده واقع شده و راغب تفسیر کوتاه و صحیحی از آن نموده.

روش کار و سبک ترجمه کتاب

برای هر مترجم که پای بند تقوای علمی و ادبی باشد، کار ترجمه به مراتب از تألیف مشکل تر است، زیرا اگر تحت اللّفظی و واژه به واژه برگرداند چیزی نامفهوم و ثقیل در می آید و اگر آزاد ترجمه کند بیم آن می رود که از معنی اصلی خارج شود.

بنابراین بایستی در همان چهار چوب بتواند محصول اندیشه، و زحمات فکری دانشمندی را که غائب است عرضه کند که اگر زمان یک فصل را در جمله او تغییر دهد مسئولیّتی بعهده خواهد داشت و نیز در برابر افکار هزاران خواننده متعهّد است که کارش حتّی الامکان خالی از نقص باشد اینچنین محدودیّت هائی وجود دارد، خصوصا در مورد کتبی که پیرامون قرآن و تفسیر و توجیه واژه های قرآن باشد.

لذا حتّی الامکان کوشش شده است متن بسیار ادبی عربی قرن پنجم بصورت متنی قابل فهم فارسی در قرن چهاردهم در آید و عرضه شود بطوری که تمام نکات فوق در آن رعایت شود و اگر حمل بر توصیف نباشد در تاریخ ترجمه و

تحقیق شایـد ترجمه مفردات راغب بصورتی که عرضه می شود یکی از ناهنجارترین و صـعب ترین راهها بوده که انجام گرفته و قطعا خالی از سهو نیز نخواهد بود.

امیـد است بزرگـان علم و ادب و خواننـدگان عزیز آنرا بر عظمت و گرانبـاری کـار تعبیر فرماینـد که گاهی ده ساعت در دهها کتاب برای یافتن ریشه درست یک عبارت یا ضـرب المثل وقت صـرف شـده، باین امید که خدمتی در خور و شایسـته اندیشـه های رشد یابنده نسل عزیز میهن اسلامی مان باشد.

از کلمات ثقیل و دیر فهم خودداری شده و افراط در ساده نویسـی نیز نشده است، ترجمه آیات و توضـیحات مختصری اگر در متن لازم بوده در هلالین نوشـته شـده و اصولا- غیر از خود آیات تمام مطالبی که از آغاز کتاب (از کتاب الف تا پایان کتاب ی) در هلالین قرار دارد از مترجم است، شـماره آیات و نام سوره ها برای سـهولت کار خواننـدگان پس از ذکر هر آیه نوشـته شده، احادیث و روایات نیز در دو کمانک نوشته شده است.

شواهـد نظم و نثری که جداگانه ذکر شده است غالبا با عبارتی یا جمله ای عربی از اصل مصادر آنها همراه است و این کار در تحقیق ضـروری است، چون غالبا عادت بر این است که شواهـد را بیشتر از مأخـذ دست دوّم و سوّم در کتابها ذکر می کننـد و لازم بود آن چنان شواهدی هم روشن باشد و همچون آبی زلال و گوارا در ظرفی از سـر چشمه ای که جا و مکان و آدرسش هم روشن باشـد تقـدیم پژوهشـگران شود تـا هر که خواست بهمان آبشـخور و منشاء رجوع کنـد و از زلال معنوی دانشـمندان سیراب شود.

لـذا همه چیز عینا از مآخـذ اصـلی بازگو شـد با اینکه دو بار ماشـین شـده و اوراق کتاب با دقّت تصـحیح شـده باز امکان دارد اغلاطی چاپی داشته باشد که از دقّت دیدگان ردّ شده باشد، چرا که خطای حواس امری عادی و طبیعی است.

فهرست های اعلام و احادیث و اشـعار از نسخه ندیم مرعشلی است و با دو نسخه دیگر جمعا از سه نسخه استفاده شده هر چند که تمام اغلاط در هر سه نسخه بهمان صورت غلط. ذکر شده است.

ص: ۱۲۳

یک نمونه آن که در ذیل واژه- ثنی- نوشته شده: المثناه ما ثنی من طرف الزّمان- که صحیح آن- طرف الزّمام- است.

(اساس البلاغه/ زمخشری ۱۰۲- مقائیس اللّغه/ ابن فارس ۱/ ۳۹۲- جمهره اللّغه/ ابن درید ۲/ ۵۲ و ۳/ ۴۶۹- تهذیب/ ازهری ۱۵/ ۱۳۵- الزّائد- قاموس اللّغه/ فیروز آبادی).

و دهها از این قبیل عبارات و واژه ها که با توفیق الهی همه آنها بهمین ترتیب تحقیق شده و علّت وجود اغلاط در تمام چاپهای مفردات اینستکه تاکنون کسی حتّی در کشورهای عربی که بارها از چاپ این کتاب سود بردند در صدد این کار برنیامده اند، این ها بود شمّه ای از آنچه انجام شده که توفیق خدمات بیشتر از خدای تعالی است.

نام مصادر و مراجعی که در ترجمه و تحقیق از آنها استفاده شده

۱- قرآن مجید افست شده از روی چاپ فرانکفورت- انتشارات مکتبه الصّدر- تهران ناصر خسرو.

۲- نهج البلاغه پنج جلدی شرح ابن ابی الحدید- چاپ- بیروت ۱۳۸۲ ه- مکتبه الحیاه.

۳- نهج البلاغه دکتر صبحی صالح با مزایای فهارس متعدّد.

۴- نهج البلاغه فیض الاسلام.

۵- تفسیر غریب القرآن الکریم شیخ فخر الدّین طریحی، چاپ ۱۳۷۲ ه- در نجف به تحقیق محمّد کاظم ۶- تفسیر تبیان از شیخ طوسی (محمّد بن حسن) چاپ ۱۳۷۲ نجف با مقدّمه ای مفصّل از آغا بزرگ تهرانی.

۷- تفسیر مجمع البیان از ابو علی فضل بن حسن طبرسی چاپ افست ۱۳۷۹ ه- چاپ اسلامیه- در سه هزار صفحه- ۱۰ مجلّد.

۸- تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار معروف به تفسیر خواجه عبد اللّه انصاری تألیف رشید الدّین میبدی- چاپ ۱۳۳۱ ه ش، چاپ مجلس در ۱۰ مجلّد.

۹- تفسیر کشّاف از جار اللّه زمخشری (محمود بن عمر) چاپ بیروت- در چهار جلد- دار الکتاب العربی.

۱۰- تنویر المقایس من تفسیر ابن عبّاس در چاپخانه مشهد الحسین قاهره- به تصحیح عبد العزیز سید الاهل- ۱۳۸۴ ه.

۱۱- تفسیر المنار از شیخ محمّد عبده- چاپ مصر ۱۳۷۳ در ۱۲ مجلّد که ناقص است.

۱۲- تفسیر روح البیان از شیخ اسماعیل حقّی در ۱۰ مجلّد افست کتابفروشی جعفری تبریزی- ۱۳۳۰ ه ش.

۱۳- البیان فی غرایب اعراب القرآن ابو البرکات ابن انباری در دو مجلّد چاپ مصر به تحقیق طه عبد الحمید و مصطفی سقا ۱۳۹۰ هجری.

۱۴- تفسیر کبیر از فخر رازی در ۳۲ مجلّد، ۱۶ مجلّد چاپ مصر.

۱۵- معجم المفهرس از فؤاد عبد الباقی چاپ بیروت ۱۳۶۴.

۱۶- انوار التّنزیل و اسرار التّأویل قاضی بیضاوی- چاپ ترکیّه ۱۳۰۵- مطبعه عثمانیه.

۱۷- تأویل مشکل القرآن ابن قتیبه دینوری/ تحقیق سید احمد صقر چاپ دار الاحیاء مصر- ۱۳۷۳ ه.

۱۸- البرهان فی علوم القرآن بدر الدّین زرکشی- تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم- چاپ دار الاحیاء مصر- در چهار مجلّد ۱۳۷۶ ه.

۱۹- الاتقان فی علوم القرآن جلال الدّین عبد الرّحمن سیوطی، تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم چاپ قاهره- در چهار مجلّد- ۱۳۸۷.

۲۰- مقدّمتان فی علوم القرآن به تصحیح آرثر جعفری- چاپ مصر و بغداد- ۱۹۵۴ م.

۲۱- مجاز القرآن ابو عبیده معمر بن مثنی به تصحیح محمّد فؤاد سرگین-

چاپ مصر- ۱۳۷۴ هجری- در دو مجلّد.

۲۲- غرر الفوائد و درر القلائد معروف بامالی مرتضی از شریف مرتضی علوی- تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم- چاپ دار الاحیاء- ۱۳۷۳ ه.

۲۳- تفسیر المیزان (عربی) از سید محمّد حسین طباطبائی چاپ آخوندی- ۱۳۹۴ تهران.

۲۴- معجم الفاظ القرآن الکریم از سوی مجمع اللّغه العربیّه چاپ مصر- ۱۳۹۰ در دو مجلّد.

۲۵- اصول کافی از ابو جعفر محمّد بن یعقوب بن اسحق کلینی با ترجمه محمّد باقر کمره ای و حاج سید جواد مصطفوی در ۴ مجلّد- ۱۳۸۸ هجری قمری، ۱۳۴۸ ه. ش.

۲۶- محاضرات الادباء از راغب اصفهانی به تهذیب ابراهیم زیدان- چاپ بیروت.

۲۷- الکامل ابو العبّاس مبرّد به تصحیح محمّد ابو الفضل ابراهیم- در ۴ مجلّد- چاپ مصر- بدون تاریخ چاپ.

۲۸- حیاه الحیوان دمیری از کمال الدّین محمّد موسی دمیری در دو مجلّد چاپ مصر- ۱۳۸۹ ه.

۲۹- النّوادر فی اللّغه ابو زید انصاری- چاپ بیروت ۱۹۶۷ و ۱۹۸۱- به تصحیح سعید خوری شرتونی و محمّد عبد القادر احمد.

۳۰- الفروق فی اللّغه ابو هلال عسکری چاپ قم ۱۳۵۳- مکتبه بصیرتی.

(فروق اللّغویّه).

۳۱- مقاییس اللّغه از ابو الحسن احمد بن فارس به تصحیح عبد السّلام محمّد هرون- در ۶ مجلّد ۱۳۸۸ ه.

۳۲- لسان العرب (لس یا لسان) از جمال الدّین مکرم معروف به ابن منظور در ۱۵ مجلّد چاپ بیروت ۱۳۸۸ ه.

۳۳- تهذیب اللّغه صبح یا صحاح یا تاج اللّغه و صحاح العربیّه از اسماعیل

بن حماد جوهری تحقیق احمد عبد الغفور عطّار- چاپ مصر در ۶ مجلّد- ۱۳۷۷ ه.

۳۵- المحکم و المحیط الاعظم از علیّ بن اسماعیل بن سیده (بن سیده) به تحقیق عبد السّتار احمد فراح چاپ مصر ۱۳۸۸ هجری تا ۶ مجلّد چاپ شده.

۳۶- المصباح المنیر از احمد بن محمّد فیومی در شرح کبیر رافعی چاپ ۱۳۴۷ ه- در دو مجلّد به تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید چاپ مصر.

۳۷- قاموس اللّغه (شرح قاموس به فارسی) از فیروزآبادی به ترجمه محمّد شفیع قزوینی در سال ۱۱۱۷ ه. که در ۱۲۷۸ ه چاپ سنگی شده است.

(قاموس المحیط) و (ترجمان اللّغه).

۳۸- ترتیب القاموس اصل کتاب از فیروز آبادی برگردانده شده به ترتیب اساس البلاغه از طاهر احمد زادی- چاپ بیروت در ۶ مجلّد ۱۳۹۹ هجری.

۳۹- جمهره اللّغه از ابو بکر محمّد بن حسن بن درید در چهار مجلّد چاپ حیدر آباد هند ۱۳۴۴ ه.

۴۰- مختار الصّحاح محمّد بن ابو بکر عبد القادر رازی که تلخیص صحاح جوهری است چاپ بیروت ۱۹۶۷ م.

۴۱- الرّائد از جبران مسعود چاپ دار العلم بیروت ۱۹۶۷ میلادی.

۴۲- کشاف اصطلاحات فنون از محمّد علی فاروقی قهانوی در دو مجلّد چاپ مصر ۱۳۸۲ ه.

۴۳- قاموس کتاب مقدّس تألیف جمیز هاکس چاپ طهوری ۱۳۴۹ ه ش و ۱۹۲۸ م- بیروت.

۴۴- المعرب فی کلام العرب از ابو منصور جوالیقی به تصحیح احمد شاکر افست تهران ۱۳۳۵ ه.

۴۵- غرائب اللّغه از رفائیل نخله یسوعی- چاپ بیروت ۱۹۵۹ میلادی.

۴۶- ریحانه الادب از محمّد علی مدرس تبریزی در ۶ مجلّد چاپ ۱۳۶۹ ه.

۴۷- مقدّمه الادب از جار اللّه زمخشری چاپ دانشگاه تهران ۱۳۴۳ ه ش در ۳ مجلّد.

۴۸- فقه اللّغه از ابو منصور ثعالبی چاپ مصر ۱۳۵۷ ه.

۴۹- مجمع الامثال از ابو الفضل احمد بن محمّد بن احمد بن ابراهیم نیشابوری میدانی تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید چاپ مصر ۲ مجلّد- ۱۳۹۳ هجری.

۵۰- معجم الادباء معروف به ارشاد الاریب الی معرفه الادیب از یاقوت حموی تصحیح مرجلیوث چاپ مصر ۱۹۳۳ م- در ۷ مجلّد.

۵۱- معجم البلدان ابو عبد اللّه یاقوت حموی در ۵ مجلّد دار صادر بیروت- ۱۳۸۸ ه.

۵۲- مروج الذّهب- از علیّ بن حسین مسعودی در چهار مجلّد و ۹ جلد با ترجمه فرانسه و ترجمه فارسی آن از سوی ابو القاسم پاینده.

۵۳- تاریخ یعقوبی از احمد بن ابی یعقوب. (ابن واضح) چاپ دار صادر بیروت ۱۳۷۹ ه و ترجمه مرحوم دکتر آیتی در دو مجلّد.

۵۴- الکامل فی التّاریخ از ابو الحسن شیبانی (ابن اثیر) چاپ نجف و قم و تهران در ۹ مجلّد و چاپ بیروت ۱۳۸۷ هجری.

۵۵- مقدّمه ابن خلدون بنام کتاب العبر و دیوان المبتداء و الخبر از عبد الرحمن ابن خلدون چاپ مصر و بیروت در یک مجلّد، و ترجمه فارسی آن در دو مجلّد از محمّد پروین گنابادی.

۵۶- مفتاح السّعاده از احمد بن مصطفی طاش کبری زاده در دو مجلّد به تصحیح کامل بکری چاپ مصر- ۱۹۶۸ م.

۵۷- هفت دفتر مثنوی از مولوی جلال الدّین چاپ کلاله خاور از نسخه نیکلسن چاپ ۱۳۲۰ ه. ش.

۵۸- کلیّات سعدی چاپ شوریده شیرازی در هند.

۵۹- دیوان سنائی از حکیم مجدود بن آدم سنائی عزنوی به تصحیح

مدّرس رضوی چاپ ابن سینا ۱۳۴۱ ه ش.

۶۰- دیوان لبید بن ربیعه تصحیح احسان عبّاس چاپ بیروت ۱۹۶۲ م.

۶۱- دیوان ابو العتاهیّه چاپ دار صادر بیروت ۱۳۸۴ ه.

۶۲- دیوان زهیر بن ابی سلمی به تصنیف ابو العبّاس ثعلب چاپ مصر با شرح اشعار- سال ۱۳۶۳ ه.

۶۳- دیوان نابغه ذبیانی چاپ بیروت دار صادر.

۶۴- شروح سقط الزّند از ابو العلاء معرّی شرح خوارزمی تبریزی بطلمیوس- در ۴ مجلّد چاپ ۱۳۶۴ ه.

۶۵- الفهرست از محمّد بن اسحق معروف به ابن ندیم چاپ قاهره و ترجمه فارسی آن بوسیله رضا تجدّد ۱۳۴۶ ه. ش.

۶۶- مجمع البحرین از شیخ فخر الدّین طریحی تحقیق سید احمد حسینی چاپ مرتضوی تهران ۱۳۹۵ ه در ۶ مجلّد.

۶۷- الملل و النّحل از ابو الفتح عبد الکریم شهرستانی تصحیح محمّد سید گیلانی چاپ قاهره دو مجلّد ۱۳۸۱ ه.

۶۸- وفیات الاعیان از ابو العبّاس شمس الدّین قاضی ابن خلکان به تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید در ۶ مجلّد چاپ قاهره، ۱۳۶۷ هجری.

۶۹- الحضاره الاسلامیّه فی القرن الرّابع الهجری از آدم متز، در دو مجلّد چاپ قاهره و بیروت ۱۳۸۷ ه.

۷۰- تمدّن اسلام و عرب از گوستاولوبون ترجمه سید هاشم حسین چاپ اسلامیه ۱۳۴۷ ه. ش.

۷۱- مغنی اللّبیب از جمال الدّین ابو محمّد معروف به ابن هشام به تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید چاپ مصر در دو مجلّد.

۷۲- امالی قالی ابو علی اسماعیل بن قاسم قالی در دو مجلّد چاپ دار الکتب مصر در تصحیح محمّد عبد الجواد اصمعی ۱۳۴۴ ه.

۷۳- فرهنگ مصطلحات تاریخی و جغرافیائی تألیف مترجم مفردات

راغب در دانشکده الهیّات و معارف اسلامی ۱۳۵۶ ه.

۷۴- ضحی الاسلام از احمد امین مصری در چهار مجلّد، چاپ مکتبه النّهضه المصریه- ۱۳۸۵ ه.

۷۵- هدیه الاحباب از حاج شیخ عبّاس قمّی- چاپ ۱۳۲۹ ه ش چاپ تهران.

۷۶- کشف الظّنون حاجی خلیفه کتاب چلبی- چاپ اسلامیّه در دو مجلّد ۱۳۸۷ هجری چاپ افست جعفری تبریزی.

۷۷- کشکول از شیخ محمّد بن حسینی بن عبد الصّمد عاملی مشهور به شیخ بهائی در ۴ مجلّد چاپ قم به تصحیح حاج میرزا محمّد صادق نصری ۱۳۷۸ ه.

۷۸- هدیه العارفین از اسماعیل پاشا بغداد در ۲ مجلّد چاپ افست جعفری تبریزی ۱۳۸۷ هجری (ذیل کشف الظّنون).

۷۹- الطّبقات الکبری از ابن سعد کاتب واقدی در ۹ مجلّد چاپ دار صادر- بیروت ۱۳۷۶ ه.

۸۰- تاریخ الادب العربی از شارل بروکلمان در چهار مجلّد چاپ دار المعارف مصر تصحیح دکتر عبد الحلیم نجّار ۱۹۶۸ م.

۸۱- تذکره اولو الالباب از داود بن عمر انطاکی در دو مجلّد با/ حاشیه الجامع للعجب العجاب- چاپ بیروت.

۸۲- طبقات الاطبّاء از ابن ابی اصیبعه تصحیح دکتر نزار رضا چاپ بیروت ۱۹۶۵ م.

۸۳- کتاب الرّجل احمد بن علی نجاشی از منشورات مصطفوی چاپ تهران.

۸۴- تنزیه القرآن عن المطاعن قاضی عبد الجبّار احمد چاپ دار النّهضه- بیروت.

۸۵- اختیار معرفه الرّجال ابو جعفر محمّد بن علی طوسی چاپ مصطفوی

به تحقیق استاد محترم حاج شیخ حسن مصطفوی چاپخانه دانشگاه مشهد- چاپ ۱۳۴۸.

۸۶- فی تاریخ مذاهب الفقهیّه از شیخ محمّد ابو زهره چاپ دار الفکر قاهره در دو مجلّد.

۸۷- التّفسیر و المفسّرون از محمّد حسین ذهبی- چاپ قاهره در سه مجلّد ۱۳۱۸ ه.

۸۸- الموسوعه العربیّه المیسره از محمّد شفیق غربال چاپ دار القلم ۱۹۵۹ م.

۸۹- دائره المعارف الاسلامیّه ترجمه از متن فرانسه، و انگلیسی و عربی و آلمانی- آغازش از سال ۱۹۳۳ م.

۹۰- القاموس العصری از الیاس انطون الیاس در دو مجلّد عربی، انگلیسی و انگلیسی عربی چاپ مصر ۱۹۵۴ م.

۹۱- آداب اللّغه العربیّه از جرجی زیدان- تصحیح دکتر شوقی ضیف چاپ ۱۹۵۷ قاهره- در ۴ مجلّد.

۹۲- برهان قاطع خلف تبریزی با مقدّمه جامع محمّد لوی عبّاسی ۱۳۴۴ ه. ش.

۹۳- اعراب ثلاثین سوره از ابو عبد اللّه معروف به ابن خالویه چاپ مصر، ۱۳۶۰ ه.

۹۴- التّنبیه و الاشراف از ابو الحسن علیّ بن حسین مسعودی به تصحیح اسماعیل صادمی چاپ مصر ۱۳۵۷ ه.

۹۵- المزهر از جلال الدّین سیوطی چاپ مصر به تحقیق جاد المولی و بجاوی و محمّد ابو الفضل ابراهیم در ۲ مجلّد- ۱۳۸۲ هجری.

۹۶- تاریخ مفصّل ایران از استیلای مغول از مرحوم عبّاس اقبال در ۴ مجلّد ۱۳۱۲ هجری شمسی چاپخانه مجلس تهران.

۹۷- مفاتیح العلوم از ابو عبد اللّه محمّد بن احمد بن یوسف کتاب

خوارزمی چاپ لیدن- وان لوتن ۱۸۹۵ م.

۹۸- شرح معلّقات سبعه از زوزنی چاپ دار صادر- بیروت، ۱۳۸۲ هجری.

۹۹- بغیه الوعاه فی طبقات النّحاه از جلال الدّین سیوطی در دو مجلّد.

۱۰۰- رسائل اخوان الصّفاء چاپ بیروت در چهار مجلّد ۱۳۷۶ هجری.

۱۰۱- معجم الشّعراء ابو عبد اللّه مرزبانی به تحقیق عبد السّتار احمد فراج چاپ بیروت ۱۳۷۹.

۱۰۲- معانی القرآن از ابو زکریاء فرّاء- به تصحیح محمّد علی نجّار در ۳ مجلّد چاپ مصر ۱۹۶۶ م.

۱۰۳- الفاظ الفارسیه المعربه از- ادی شیر- چاپ بیروت ۱۹۰۸ م.

۱۰۴- تاریخ خلفاء از جلال الدّین سیوطی به تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید چاپ قاهره ۱۳۸۳ ه.

۱۰۵- اساس البلاغه از جار اللّه زمخشری چاپ بیروت ۱۹۶۰.

۱۰۶- تاریخ قرآن از ابو عبد اللّه زنجانی چاپ مکتبه الصّدر تهران- ۱۳۸۷ ه.

۱۰۷- فصیح ثعلب شرح محمّد عبد النّعم خفاجی چاپ مصر ۱۳۶۸ ه به ضمیمه اشتقاق ابن درید.

۱۰۸- اسلام و هیئت از سیّد هبه الدّین شهرستانی چاپ تبریز با ترجمه سید هادی خسرو شاهی و اسماعیل فراهانی ۱۳۸۳ ه.

۱۰۹- لب لباب مثنوی از جلال الدّین مولوی با تألیف ملا حسین کاشفی چاپ تهران ۱۳۱۹ هجری شمسی.

اللّهمّ انصر الاسلام و اهله و اخذل الکفر و اهله.

از خداوند می خواهیم امّت اسلام را عموما و ملّت کشور اسلامی ما را خصوصا در پرتو انوار هدایش از طریق آگاهی و عمل به قرآن و سنّت پیامبر (ص) که از روش عترتش و اصحاب با وفایش بما رسیده است همواره در جهان پیروز و

سر افراز دارد.

تهران- دکتر سید غلامرضا خسروی الحسینی ۴/ شهریور/ ۱۳۶۱ ه. ش ۶/ ذی القعده/ ۱۴۰۲ ه. ق ۲۶/ اوت/ ۱۹۸۲ میلادی

پایان

ص: ۱۳۳

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم پيشگفتار مؤلّف:

سپاس و ستايش خداى جهانيان راست، و درودهاى او بر پيامبرش محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و تمام خاندانش.

از خداى تعالى مى خواهيم كه براى ما از انوارش نورى قرار دهد تا آن نور الهى نيك و بدى و خير و شرّ را با اشكال گوناگون شان بما بنمايانند، و حقّ و باطل را با تمام حقايقشان به ما بشناساند تا همچون كسانى باشيم كه نور وجودشان پيشاپيش آنها و در اطرافشان فروزان است، و هم از آنهائى باشيم كه خداى تعالى در وصفشان فرموده است: (هُوَ الَّذِى أَنْزَلَ السَّكِينَهَ فِى قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ- ۴/ فتح) (او كسى است كه آرامش را در دل هاى مؤمنين نازل كرده است) و همچنين مى فرمايد: (أُولئِكَ كَتَبَ فِى قُلُوبِهِمُ الْإِيمانَ وَ أَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ- ۲۲/ مجادله) (آنان كسانى هستند كه ايمان را در دلهايشان ثابت و با روح الهى خويش تأييدشان كرده است).

در رساله اى كه مبتنى بر فوائد قرآن تنظيم شده است يادآورى نمودم كه خداى تعالى همانطورى كه مقام پيامبرى را با نبوّت پيامبر ما ختم كرده است شريعتهاى پيامبران پيشين را نيز در شريعت پيامبر ما جمع و فراهم نموده است و آن شرايع را از جهات نسخ و تكميل و اتمام در دين او قرار داده چنانكه گفته است (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلامَ دِيناً- ۳/ مائده).

قرآن يعنى كتاب فرو فرستاده شده او نيز تمام نتايج و بهره هاى كتب گذشته انبياء را كه براى پيشينيان فرستاده شده است، شامل است چنانكه آگاهى داد و

فرمود: (يَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَةً فِيها كُتُبٌ قَيِّمَةٌ ۳/ البيّنه) (پيامبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم صحيفه و كتابهاى پاك شده از دروغ و غلط و اختلاف را تلاوت مى كند و در آنها نبشته ها و فرامين ارزشمند پاينده قرار دارد).

يكى از معجزات اين كتاب اينست كه با كمى حجم، متضمّن و در بردارنده معانى فراوانى است، بطوريكه خردها و انديشه هاى بشرى از شمارش آن فوائد و معانى قاصر و دست افزارهاى نويسندگى دنيائى نيز در ادامى انجامش نارسا «۱» چنانكه خداى تعالى بر اين امر آگاهى مى دهد كه (وَ لَوْ أَنَّ ما فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلامٌ وَ الْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ ما نَفِدَتْ كَلِماتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ- ۲۷/ لقمان).

(هر گاه آنچه از درختان در زمين است قلم شود، و آب دريا را هفت دريای ديگر بصورت مركّب برای نوشتن كلمات خدای ياری رساند سخنان خدای را كه پايان ناپذير است نتوانند نوشت، كه همانا خدای، توانائی است دانا و حكيم).

در كتاب (الذّريعه الى مكارم الشريعه) اشاره كردم كه قرآن هر چند كه ناظرين سطحى نگر را نيز از نورى كه به آنها مى تاباند و سودى كه سزاوار آنست بهره مندشان خواهد ساخت، زيرا قرآن:

كالبدر من حيث التفتّ رأيته يهدى إلى عينيك نورا ثاقبا كالشّمس فى كبد السّماء و ضوؤها يغشى البلاد مشارقا و مغاربا

قرآن (همچون قمر در پانزدهم ماه است، زمانى كه به او بنگرى او را مى بينى كه نورى تابان به چشمانت مى رساند و همچون خورشيدى است كه در ميانه آسمان نورش شرق و غرب عالم را فرا مى گيرد).

ولى محاسن انوار قرآن را نمى فهمند مگر ديدگان روشن و با بصيرت، و ميوه های پاك بوستان آنرا نمى چيند مگر دستان پاك، و به بهره مندى از شفاء

---

(۱) به گفته سعدى رحمه اللّه:

نعمتت بار خدايا ز عدد بيرون است شكر أنعام تو هرگز نكند شكر گزار

تا قيامت سخن اندر كرم و رحمت او همه گويند و يكى گفته نيايد ز هزار

قرآن نمی رسد مگر جانهای ناآلوده و منزّه.

چنانکه خدای تعالی به این حقیقت تصریح می نماید و در توصیف بهره مندان از قرآن می گوید:

(إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتابٍ مَكْنُونٍ لا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ- ۷۹/ واقعه).

یعنی: (او قرآن کریمی است در کتابی مصون مانده از تغییر، که جز پاکان و پاکیزگان آنرا مس نمی کنند و دست نسایند).

و در توصیف شنوندگان آیات قرآن می گوید (قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدىً، وَ شِفاءٌ وَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ فِي آذانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى- ۴۴/ فصّلت).

(بگو قرآن برای کسانیکه ایمان آورده اند هدایت و شفاست و کسانیکه ایمان ندارند در گوشهاشان سنگینی است و قرآن بر آنها پوشیده است «۱».

در آن رساله که ذکر شد چگونگی اکتساب زاد و توشه ای که دارنده اش را به درجات معارف و رشد و تعالی می رساند بیان کردم تا از شناسائی و معارف قرآنی به آنچنان توانائی و قدرت فهم بشری برسد که احکام و حکمتهایش را به او بفهماند، سپس با شناسائی کتاب خدای آنچنان است و زمین برسد و آگاهی یابد و به تحقیق در می یابد که کلام خدای آنچنان است که در این آیه توصیفش کرده و گفته است که (ما فَرَّطْنا فِي الْكِتابِ مِنْ شَيْ ءٍ- ۳۸/ انعام).

(چیزی از لوازم رشد و تعالی را در آن کتاب فرو گزار نکرده ایم).

از خدا می خواهم که ما را از کسانی قرار دهد که هدایتش را شامل حالشان نموده تا آنها را باین منزلت برساند و فضل و بخشش الهی را در افکار و اندیشه ایشان قرار دهد، زیرا کسی را که خدای هدایت ننماید هرگز بشر او را هدایه نخواهد کرد، چنانکه به پیامبرش صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود: (إِنَّكَ لا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ- ۵۶- قصص).

---

(۱) سنائی رحمه اللّه در این باره گفته است:

عروس حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد که دار الملك ایمان را مجرّد بیند از غوغا

عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی که از خورشید جز گرمی نبیند نقش نابینا

(ای پیامبر هر که را تو دوست داری هدایتش نتوانی ولی خدای کسی را که می خواهد هدایت می کند زیرا او به هدایت پذیرفتگان آگاهتر است) «۱».

(او به پنهانی های دل مؤمنین و باطن دو رویان و راستگویان آگاه است و إنّه یعلم ما فی الصّدور).

قبلا- یاد آور شدم همانطور که فرشتگان حامل برکات در خانه و جایگاهی که تصویری یا سگی در آنجا باشد داخل نمی شوند، همانطور هم آرامش دل که لازمه دریافت و فهم بیانات روشن الهی است در دلی که از خود بزرگ بینی و آزمندی و حرص، سرشار است وارد نمی شود زیرا خدای فرموده است:

(الْخَبِیثاتُ لِلْخَبِیثِینَ وَ الْخَبِیثُونَ لِلْخَبِیثاتِ وَ الطَّیِّباتُ لِلطَّیِّبِینَ، وَ الطَّیِّبُونَ لِلطَّیِّباتِ- ۲۶/ نور). «۲»

یاد آور شدم نخستین چیزی که از علوم مختلف برای درک و فهم قرآن نیاز داریم و بایستی به آن پرداخته شود علوم الفاظ است و بخشی از این علوم علم تحقیق در الفاظ مفرد و تک واژه ها است.

---

(۱) راغب اصفهانی رحمه اللّه (در پایان کتاب مفرداتش در حرف (ه) ذیل واژه هدایت معانی مختلف چهار گانه هدایت را که عبارت است از ۱- هدایت فطری ۲- هدایت عقلانی ۳- هدایت ایمانی و عملی ۴- هدایت الهی که همان وصول به مطلوب است با بیانی کم نظیر که در تفاسیر دیگر کمتر به آن توجّه شده شرح داده است و اشکال کلامی و فلسفی شکّاکان و بدبینان را به کلّی برطرف ساخته است، روش راغب در تفسیر احاطه نظری و عمیق به همه آیات است و توانسته است آیات قرآن را با یکدیگر و با کمک احادیث معتبر تفسیر کند یعنی (تفسیر تفصیلی) همان کاری که خاور شناسان معروف مانند ژول لابوم و ادوارد ونیته و فلوگل در زمان ما تدوین کرده و بنام (تفصیل الآیات القرآن الکریم) و (المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم) چاپ کرده که کتاب اوّل بفارسی ترجمه شده است و به راستی زحماتشان که دنباله روی آن مفّسرین عالیمقدار اسلام است قابل تقدیر است.

(۲) جلال الدّین مولوی رحمه اللّه در مثنوی می فرماید:

چشم چون بستی تو را جان کند نیست چشم را بر نور روزن صبر نیست

آن تقاضای دو چشم دل شناس کو همی جوید ضیاء بی قیاس

در جهان هر چیز چیزی جذب کرد گرم گرمی را کشید و سرد سرد

ناریان مر ناریان را طالبند نوریان مر نوریان را جاذبند

الخبیثات للخبیثین را بخوان روی و پشت این سخن را باز دان

تحصیل و به دست آوردن معانی مفردات الفاظ در حقیقت نخستین یاری کننده برای کسی است که می خواهد معانی قرآن را بفهمد و آنرا درک کند مانند بدست آوردن وسائل بنائی یا (آجر) است که برای معمار و سازنده ساختمان نیازهای اوّلیه او است و در این مرحله به آنها نیاز دارد.

این علم یعنی واژه شناسی و آگاهی مفردات قرآن نه تنها برای دانش قرآنی سودمند است بلکه هر علمی از علوم شرعی نیز مفید است و به آن نیاز هست، لغات و الفاظ قرآن عصاره و لبّ و برگزیده کلام عرب و واسطه و بخشنده مفاهیم آنست.

اعتماد فقها و حکما در احکامشان و حکمتهاشان بر آنهاست، شعراء و نویسندگان حاذق زبر دست و خطیبان و بلیغان در نظم و نثرشان از آن الفاظ یاری می جویند.

این مزایا به غیر از مزایای الفاظ فرعی و مشتقّاتی است که از کلمات اصلی جدا می شود و همانند پوستها و هسته هائی است که خود نسبت به میوه های معنوی دارای فوائد و بهره های سرشاری است. مانند برگ و ساقه کاه نسبت به مغزهای گندم و غلّات.

برای تألیف کتاب سودمندی در باره مفردات الفاظ قرآن نخست از خدای طلب خیر نمودم و به این کار آغاز کردم، ترتیب کار این کتاب این است که نخست از کلمات و مفرداتی که بترتیب حروف تهجّی و الفباء است یعنی الفاظی که حرف اوّلش (الف) و سپس حرف (ب) و به همین ترتیب به ترتیب الفبای معجم شروع می شود با در نظر گرفتن حروف اصلی بدون حروف زائده بر آنها.

ضمن معانی هر واژه به مناسبتهائی اگر بین الفاظ و استعاره های آنها و یا مشتقّاتشان بر حسب مجال، گسترش و شرحی بیشتر لازم بوده، در این کتاب اشاره ای نموده ام و برای راهنمائی بیشتر به قوانینی که بر تحقیق آن مناسبتها دلالت داشته است به رساله هائی که ویژه آن بخش نوشته ام ارجاع داده شد، پس در اعتماد بر این روش که انجام شده و برای اینکه از موانع پیشرفت و سرعت در

راه خیرات بی نیاز شوم و در راهی که خداوند ما را در سخن خویش بآن تشویق فرموده که: (سابِقُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکَمْ- ۲۱/ حدید).

از خدای تعالی می خواهیم که راه و حرکت بسوی نیکیها و خیرات را بر ما آسان سازد.

اگر اجل و مرگ تأخیر شود إن شاء اللّه پس از این کتاب، کتاب دیگری که از تحقیق در الفاظ هم معنی (مترادفات) و فرقهای دقیق و مشکل آنها گفتگو می کند تألیف خواهم کرد که با آن کتاب اختصاص و ویژگیهای معانی الفاظ و معنی هر چیزی به لفظ خود بدون در نظر گرفتن لغات مترادف شناخته شود مانند کلمه (قلب) در یک مورد و (فؤاد) در مورد دیگر و (صدر) در جای دیگر، یا همانطوریکه خدای تعالی در پی هر داستان و موضوعی می فرماید:

(إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ- ۷۹/ نحل).

و در جای دیگر (لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ- ۲۴/ یونس).

و باز (لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ- ۳۲/ اعراف).

و دیگر بار (لِقَوْمٍ یَفْقَهُونَ- ۹۸/ انعام).

و بار دیگر (لِأُولِی الْأَبْصارِ- ۱۳/ آل عمران).

و در مورد دیگر (لِذِی حِجْرٍ- ۵۸/ فجر).

و بالاخره (لِأُولِی النُّهی ۱۲۸/ طه).

و همانند اینها، از این قبیل موارد، امّا کسانیکه حقّ را اثبات نمی کنند و باطل و بیهوده را پوچ و سزاوار بطلان نمی دانند چنین می اندیشند که موارد فوق و تمام آن الفاظ از یک بابند و آنها را به یک معنی به حساب می آورند چنین کسانی می پندارند که اگر در تفسیر (الحمد للّه) بگویند الشّکر للّه و یا در معنی آیه (لا رَیْبَ فِیهِ- ۲/ بقره) بگویند (لا شکّ فیه) لابدّ آنان قرآن را تفسیر نموده و حقّ تبیان را اداء کرده اند.

از خدای تعالی می خواهیم که توفیق را رهبر و پیشوامان، و تقوا و پارسائی را روشمان، و انگیزه مان قرار دهد و ما را به آنچه که سزاواریم بهره و خیر رساند و

قرآن را برای ما در تحصیل توشه ای که ما را مأمور به کسب آن نموده است یار و یاور قرار دهد چنانکه فرمود: (وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوى ۱۹۷/ بقره) (برای راه ابدی تان توشه برگیرید که نیکوترین زاد و توشه تقوا و پارسائی است).

(ابو القاسم حسین بن محمّد بن فضل راغب اصفهانی (ره))

ص: ۱۴۰

باب الالف

(أبا) [أبا]:

پدر و والد، و هر کسیکه سبب پیدایش، اصلاح یا پیرایش و ظهور چیزی شود آنرا (أب) گویند.

از این جهت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله پدر مؤمنین نامیده شده چنانکه خدای تعالی فرموده است (النَّبِیُّ أَوْلی بِالْمُؤْمِنِینَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ أَزْواجُهُ أُمَّهاتُهُمْ- ۶/ احزاب).

و در بعضی قرائتها گفته شده که (و هو أب لهم).

در روایت چنین آمده که پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله به علی علیه السّلام فرمود: «أنا و أنت أبوا هذه الامّه».

این سخن اشاره است به این که فرموده «کلّ سبب و نسب منقطع یوم القیامه إلّا سببی و نسبی فأین المتّقون» «۱» أبو الأضیاف: مهماندار و میزبان که بنام پدر مهمانان بیان شده است برای اینکه همچون پدر رسیدگی و سرپرستی می کند.

أبو الحرب: به کسی گفته می شود که سربازان را به مبارزه ترغیب می نماید.

أبو عذرتها: همسر نخستین زن است، عمو با پدر، مادر با پدر و جدّ با پدر را هم در حالات جمع ابوین گویند.

---

(۱) در این حدیث اشاره ای که به پرهیزکاران شده است از این جهت است که هر خویشاوندی و نسبی که بر اساس تقوا باشد در حکم نسب و سبب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است زیرا تبعیّت از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نموده و در حکم خویشاوند او است چنانکه خود در باره سلمان فارسی فرمود: «السّلمان منّا اهل البیت» سلمان چون عملا و ایمانا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله او را خویشاوند خود و از خود دانسته است و سلمان در این حدیث الگو و نمونه خویشاوند غیر نسبی است که در حکم خویشاوند سببی معرّفی شده است و تمام کسانیکه در راه سلمان و در نتیجه با پرهیزکاران و با ایمانی واقعی پیرو پیامبر صلّی اللّه علیه و آله باشند مشمول حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بوده و سببیت او منقطع نیست با توجّه به همین معناست که در پایان حدیث از متّقین دعوت و پرسش کرده است کنایه از اینکه تقوا پیشه کنید تا از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و خاندان او باشید.

خداوند در داستان یعقوب می فرماید: (ما تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِی، قالُوا نَعْبُدُ إِلهَکَ وَ إِلهَ آبائِکَ إِبْراهِیمَ وَ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ إِلهاً واحِداً- ۱۳۳/ بقره).

(یعقوب از پسرانش سؤال می کند پس از من چه چیزی را پرستش خواهید کرد؟ می گویند: پروردگارت و پروردگار پدرانت ابراهیم و اسماعیل و اسحاق که خدای واحد است عبادت خواهیم کرد).

و حال اینکه اسماعیل عموی ایشان بود نه پدرشان، امّا او را هم در ردیف پدر خطاب کردند.

معلّم و استاد را نیز پدر گویند چنانکه قبلا- در باره پدر معنوی گفته شد و در این معنی آیه (وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّهٍ- ۲۲/ زخرف) را بر آن معنی حمل کرده اند یعنی علمائی که ما را با دانشها تربیت کردند.

به دلیل سخن خدای تعالی که (رَبَّنا إِنَّا أَطَعْنا سادَتَنا وَ کُبَراءَنا فَأَضَلُّونَا السَّبِیلَا- ۶۷/ احزاب).

و در همان معنی آیه (أَنِ اشْکُرْ لِی وَ لِوالِدَیْکَ- ۱۴/ لقمان) که هم در باره پدر و هم در باره معلّمی است که او را تعلیم داده است.

امّا آیه (ما کانَ مُحَمَّدٌ أَبا أَحَدٍ مِنْ رِجالِکُمْ- ۴۰/ احزاب) که نفی ولادت مردم از پیامبر نموده است برای این است که فرزند خوانده شدن و در ردیف فرزندان کسی قرار گرفتن از جهت راهنمائی و سرپرستی، غیر از فرزند نسبی و حقیقی است که از طریق همسری بوجود می آید.

جمع (أب) و أبوّت است مانند (بعوله و خؤوله) (همسران، و دائیها و خاله ها).

اصل کلمه (أب) بر وزن (فعل) یعنی (أب ب) است مانند (قفا) چنانکه در سخن این شاعر بکار رفته است:

إنّ أباها و أبا أباها و گفته اند که عبارت- أبوت القوم- یعنی برای ایشان پدر بودم. و فعل (یأبو) که از اسم (أب) ساخته شده است در عبارت زیر معنی تفقّد و رسیدگی و سرپرستی است چنانکه می گویند: فلان یأبو بهمه- یعنی همانند پدر از حالشان تفقّد و (آباء)

سرپرستی می کند و مشکلاتشان را برطرف می سازد.

در حالت نداء حرف (تاء) به (أب) اضافه می شود و می گویند (یا أبت).

عبارت- بأبأ الصّبیّ- همان بابا گفتن کودک است «۱».

(أَبی) [أَبی :

الإباء یعنی خودداری کردن و به شدّت باز پس ایستادن، هر إبائی بمعنی امتناع است امّا هر إمتناعی إباء نیست. آیات زیر در همین معنی است.

(یَأْبَی اللَّهُ إِلَّا أَنْ یُتِمَّ نُورَهُ- ۳۲/ توبه) و (وَ تَأْبی قُلُوبُهُمْ- ۸/ توبه) و (أَبی وَ اسْتَکْبَرَ- ۳۴/ بقره) و (إِلَّا إِبْلِیسَ أَبی ۳۱/ حجر) (مگر ابلیس که خوداری کرد و باز ایستاد).

و همچنین در این حدیث که روایت شده «کلّهم فی الجنّه إلّا من أبی» در همین معنی است.

و عبارت- رجل أبیّ- او کسی است که زیر بار ظلم نمی رود، و از تحمّل ظلم و ستم امتناع می ورزد.

و- أبیت الضّیر- ضرر و زیان را دور کردی. و- تیس أبیّ- و- عنز أبواء- یعنی بز کوهی بر مادّه بزی که از خوردن آب آلوده به بول آهوان خودداری می کند نوعی بیماری است که او را از خوردن آب دور می سازد.

((أب) [أب :

خدای تعالی در این آیه فرموده (وَ فاکِهَهً وَ أَبًّا- ۳۱/ عبس) یعنی میوه و علفی که برای درو کردن و چراندن حیوانات آماده می شود.

می گویند- أبّ لکذا- علوفه را آماده کرد که از فعل- أبّا و إبانه و إبابا ساخته شده.

و اصطلاح ابّ إلی وطنه- در زمانی بکار می رود که کسی برای وطنش- مشتاق می شود و برای رفتن به سویش آماده، و- أبّ لسیفه- شمشیرش را برای

---

(۱) در تمام زبانهای دنیا لغات اوّلیه بشری در مفهوم مشترکا بکار می رود چنانکه نام خدا در تمام زبانهای دنیا و در فرهنگشان وجود دارد. اللّه (سامی) خدا (فارسی) خوتا (فارسی باستانی) خوآ (کردی) گاد (انگلیسی) باری (ترکی) یبو (روسی) یهوه (یهودی) پدر (مسیحی) توتم (بومی) زئوس (یونانی) نیروآنا (سانسکریت و هندو) که نام خدا چون زبان فطری همه انسانها است همراه نخستین کلمات یعنی بابا و ماما و آب تاریخچه شان همسان است.

کشیدن از غلاف آماده کرده و- إبّان «۱»- بر وزن فعلان اسم زمان است یعنی زمان آماده شدن و آمدن.

((أبد) [أبد]:

(پیوسته جاودان) خدای متعال می فرماید: (خالِدِینَ فِیها أَبَداً- ۵۷/ نساء).

کلمه أبـد، زمـانی است پیوسـته و غیر گسسـته بر خلاف واژه زمان که پیوسـته نیست چنانچه می گوینـد زمان آن کار- و نمی گوینـد- أبـد آن کار- حقّ این است که (أبد) زمانی است که تثنیه و جمع ندارد، زیرا تصوّر ابدی دیگر که به أبد اوّل پیوسـته باشد درست نیست. و گفته اند که (أبد) را به صورت (آباد) جمع بسـته اند و این ویژگیها برای اسم جنس است که در بعضـی اوقات جمع بسـته می شود. از این روی گروهی معتقدنـد که جمع أبـد بصورت آباد از مولّدین «۲» یعنی اعراب نو خاسـته و نو پرداز است که در زبان عرب اصیل نیست.

گفته شده- أبد، أبد و أبید- یعنی پیوسته و دائم که برای تأکید به کار می رود.

تأبّـد الشّـی ء: آن چیز پایـدار شـد و باقی مانـد، و در مورد چیزی بکار می رود که مـدّت درازی باقی بمانـد، و عبارت- الآبده البقره الوحشیّه و الأوابد الوحشیّات و تأبّد البعیر- یعنی گاوان وحشی دیر پای و سریع السّیر و گریز پای.

تأبّد البعیر- آن شتر هم وحشی شد و به صورت أوابد «۳»- یعنی وحوش، درآمد،

---

(۱) کلمه إبان که ظرف زمان است در زبان عربی معاصر نیز بکار می رود مانند ابان قیامه و ابّان ذهابه یعنی هنگام قیام و زمان رفتنش. [...]

(۲) در عرف ادبیّات عرب مانند ادبیات معاصـر فارسـی مولدّین یعنی نو پردازان کسانی بودند و هستند که در اصول و قواعد و اساس زبان و ادبیّات تصـرّف کرده و یا بخاطر مشـکل بودن فراگیری قواعد و اوزان شـعری و یا از روی روشـنفکر نمایی چنان شیوه های عامیانه را وضع کرده اند.

(۳) معنی زیبای أوابد را در شعر امرؤ القیس که سر آمد شعرای قبل از اسلام است می یابیم که به معنی حیوان وحشی و تندرو و گریز پای بکار برده است و اسب خود را در دویدن و سرعت گیرنده أوابد (وحشیان) می داند. می گوید:

و قد اغتدی و الطّیر فی وکناتها بمنجرد قید الا و ابد هیکل

یعنی: صبحگاهان در حالیکه پرندگان هنوز در آشیانه هاشان بودند، با مرکبی تندرو که وحشیان را می گرفت حرکت کردم.

و- أبد- به غضب هم تفسير شده است.

((أبق) [أبق :

خداى تعالى فرموده است (إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ

- ۱۴/ صافات) (يعنى زمانى كه به طرف كشتى پر از متاع گريختند).

عبارت- أبق العبد، يأبق إباقا و أبق يأبق- در زمان گريختن و فرار كردن بكار مى رود و- عبد آبق- بنده گريز پا است و جمعش أبّاق.

تأبّق الرجل: خود را پنهان كرد، كه به گريختن تشبيه شده است.

و امّا سخن اين شاعر كه مى گويد:

قد احكمت حكمات القّدّ و الأبقا (لجام و دهانه و افسارهاى چرمين و موئين او محكم شده است) گفته شده الأبق- در اين شعر بمعنى طناب محكم بافته شده است.

((ابل) [ابل :

به گفته خداى تعالى (وَ مِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ- ۱۴۲/ انعام).

واژه ابل براى شتران زياد بكار مى رود، واحد و مفرد ندارد يعنى از دو به بالا- است. و آيه (أَ فَلا- يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ- ۱۷/ غاشيه) كه گفته اند منظور از إبل، ابرهاست هر چند كه اين تعبير درست نيست امّا از نظر تشبيه نمودن حركت و جابجائى أبرها و شتران كه پيوسته جابجا مى شوند و قطار شتران از دور مانند سياهى ابر است ممكن است درست باشد.

از واژه إبل فعل- أبل، يأبل، أبولا و أبل، أبلا- كه در جمله- أبل الوحشىّ- و مشابه اين جملات بار مى رود ساخته شده كه حيوان وحشى به خاطر طاقت و پايدارى در نخوردن آب به شتر تشبيه شده است، يعنى در پايدارى و صبر كردن بر آب مانند شتران است.

تأبّل الرّجل عن امرأته: در دورى كردن مرد از همسرش بكار مى رود. أبل الرّجل- شترانش زياد شد. و- فلان لا يأبل- او در سوارى بر شتر چالاك و ثابت نيست- رجل آبل و أبل- آنمرد شترانش را خوب رسيدگى مى كند.

إبل مؤبّله- گلّه هاى شتران و- الإباله- كومه هاى هيزم كه به كوهان شتران تشبيه شده است.

سخن خدای تعالی در این آیه (وَ أَرْسَلَ عَلَیْهِمْ طَیْراً (أَبابِیلَ)- ۲/ فیل) یعنی پرندگان متفرق مانند قطار شتران. مفرد أبابیل (أبیل) است.

((أتی) [أتی :

الإتیان: به آسانی آمدن، و به سیلاب ریزان می گوید: أتیّ و أتاویّ، مرد غریب را هم به جهت همین شباهت معنی (أتاویّ) گویند که دائما در حرکت است و جائی برای اسکان ندارد. در مورد آمدن و وارد شدن شخص برای کار و تدبیر امور و همچنین در مورد آمدن برای انجام کار خیر و شرّ و همچنین در أعیان و أعراض «۱» اتیان بکار می رود خدای تعالی فرموده است (إِنْ أَتاکُمْ عَذابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْکُمُ السَّاعَهُ- ۴۰/ أنعام) و آیه (أَتی أَمْرُ اللَّهِ ۱/ نحل) (فَأَتَی اللَّهُ بُنْیانَهُمْ مِنَ الْقَواعِدِ- ۲۶/ نحل) تماما در معنی أمر و تدبیر است که خداوند تدبیر امور می کند مانند آیه (جاءَ رَبُّکَ- ۲۲/ فجر) که همان تدبیر امور است (پس آمدن یا- إتیان- و مجیء- در آیات فوق، و آیات مشابه آنها انجام دادن و پرداختن به امر است) مانند این شعر شاعر که می گوید:

أتیت المرؤه من بابها (جوانمردی را از راه و طریق خودش انجام دادی. (و به اصطلاح معروف فارسی از در وارد شدی که کنایه از درست انجام داده کار است).

و آیه (فَلَنَأْتِیَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لا قِبَلَ لَهُمْ بِها- ۳۷/ النّمل) و (لا یَأْتُونَ الصَّلاهَ إِلَّا وَ هُمْ کُسالی وَ لا یُنْفِقُونَ إِلَّا وَ هُمْ کارِهُونَ- ۵۴/ توبه) در این آیه پرداختن به نماز در حالی که دقّت و توجّه ندارد و کسالت دارند، اشاره شده است.

و در آیه (یَأْتِینَ الْفاحِشَهَ- ۱۵/ نساء) که در قرائت عبد اللّه- یأتی الفاحشه- است

---

(۱) أعیان و أعراض دو اصطلاح فلسفی است، اعیان یعنی خود شی ء و ذات هر چیز که آن را در پدیده های وجودی ثابت فرض می کنند (به استثنای ملّا صدرا رحمه اللّه که به حرکت جوهری و ذاتی قائل است) امّا اعراض که جمع عرض است یعنی صفات و ظواهر هر چیز که قابل دگرگونی است مانند رنگها، مزه ها، صفات، بوها و خواصّ هر شی ء که در وجود خود بموضع، و محلّ یا جوهر و جسم محتاج است زیرا عرض قائم به شی ء است، راغب اصفهانی رحمه اللّه واژه إتیان را در أعیان أعراض با استناد به چند آیه که پس از آن ذکر کرده است بکار می برد یعنی خدای تعالی مدبّر امور بهمه چیز از ظاهر و باطن اشیاء است.

به معنی پرداختن بکار نارواست به کار بردن واژه إتیان مانند به کار بردن واژه (مجئ) به معنی دست زدن بکار و تدبیر است چنانکه در آیه زیر می فرماید:

(لَقَدْ جِئْتِ شَیْئاً فَرِیًّا- ۲۷/ مریم) (به کار عجیبی دست زده ای و به کار ناروائی پرداخته ای). گفته اند- أتوته و أتیته و أتوّه مصدر به جای فاعل به کار می رود، چنانکه برای داروئی یا شیری که با حرکت شدید در ظرفی، کره یا کف بر رویش بیاید- أتوّه- بکار می برند که در حقیقت لازمه حرکت شیر در ظرف، همان آمدن کرده بر روی آن است و مصدر به جای فاعل بکار رفته.

به زمینی هم که محصول فراوان دارد می گویند: هذه أرض کثیره الإتاء و واژه- إتاء- که به معنی آمدن است، در اینجا بجای- ریع- که زیادی و فراوانی است استعمال شده یعنی از آن زمین محصول زیادی بدست می آید و پر بار است.

و ((مَأْتِیًّا)- ۶۱/ مریم) اسم مفعول از- أتینه- است. عدّه ای گفته اند معنایش- آتیا- است که اسم فاعل است، البته این معنی درست نیست بلکه گفته شده است که- أتیت الأمرو أتانی الامرو أتیته بکذا و آتیته کذا- مثل آیاتی است که خدای فرموده (وَ أُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً- ۲۵/ بقره) و (فَلَنَأْتِیَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لا قِبَلَ لَهُمْ بِها- ۳۷/ نمل) و (وَ آتَیْناهُمْ مُلْکاً عَظِیماً- ۵۴/ نساء) هر کجا در قرآن در وصف کتاب، آتینا- به کار رفته فصیحتر و بلیغ تر است زیرا أوتوا- در جائی بکار می رود که پذیرش و قبول طرف مقابل را نمی رساند.

امّا- آتینا- شایستگی و حالت پذیرش طرف مقابل را در بر دارد.

آیه ((آتُونِی) زُبَرَ الْحَدِیدِ- ۹۶/ کهف) «۱» در قرائت حمزه- جیئونی بزبر الحدید تعبیر و خوانده شده یعنی قطعات آهن را برایم بیاورید که حرف (ب) در آیه فوق حذف شده است، و به معنی آوردن قطعات آهن و کمک بدنی رساندن برای سدّ ذو القرنین. است نه به معنی دادن و پرداخت کردن کمک مالی.- ائتونی- از إتئان است نه از- إیتاء و إعطاء (إیتاء) و إعطاء یعنی بخشیدن، بیک معنی است، صدقه دادن در قرآن بالفظ ایتاء مخصوص شده است در آیات (أَقامُوا الصَّلاهَ وَ آتَوُا الزَّکاهَ- ۲۷۷/ بقره) و (إِقامَ الصَّلاهِ و

---

(۱) آیه مبارکه آتُونِی زُبَرَ الْحَدِیدِ- ۹۶/ کهف) را با آیات قبل از آن بایستی در نظر گرفت تا معنیش روشن شود، ذو القرنین برای بستن سدّ نخست به مردمی که در آن ناحیه زندگی می کردند و پیشنهاد کردند ما کمک مالی می کنیم تا سدّ را ببندی او می گوید نیازی بکمک مالی شما نیست که خداوند مرا از مال بی نیاز کرده است، شما با نیروهای بدنیتان بیائید و کمک و همراهی کنید، سپس آیه فوق ذکر می شود که به معنی آوردن تکّه های آهن است و به صورت ظاهر با آیه قبل که می گوید فَأَعِینُونِی بِقُوَّهٍ) یعنی با نیروهاتان مرا یاری کنید منافات دارد، امّا به گفته راغب و حمزه معنیش رساندن و آوردن است نه دادن و خرج کردن یا تحمّل هزینه مالی چون با نیروی بدنی و وسایل کمک کردن غیر از پرداختن و دادن و خرج کردن است.

إِيتاءَ الزَّكاهِ- ۷۳/ انبياء) و وَ لا يَحِلَّ لَكَمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئاً- ۲۲۹/ بقره) «۱» و وَ لَمْ يُؤْتَ سَعَهً مِنَ الْمالِ- ۲۴۷/ بقره) در همه آيات از مصدر إيتاء- يعنى دادن، فعلهائى بكار رفته است.

(أث) [أث :

أثاث و لوازم زياد منزل، كه اصلش از أثّ است يعنى فراوان شده، به تمام اموالى هم كه متراكم و انباشته شده است أثاث گويند، كلمه أثاث مفرد ندارد مثل متاع و ابزار. اصطلاح- نساء أثائث- يعنى زنان فربه و چاق كه گوئى اثاثى بر دوش دارند و عبارت- تأثّث فلان- يعنى به اموال و اثاث زيادى رسيد.

((أثر) [أثر]:

اثر هر شى ء حاصل كردن و دريافتن چيزى است كه ما را بوجود آنچيز دلالت و راهنمائى مى كند.- أثر و أثّر- هر دو درست است. جمع أثر آثار است.

خداى تعالى فرموده ثُمَّ قَفَّيْنا عَلى آثارِهِمْ بِرُسُلِنا- ۲۷/ حديد) و آيه آثاراً فِي الْأَرْضِ- ۸۲/ غافر) و فَانْظُرْ إِلى آثارِ رَحْمَتِ اللَّهِ- ۵۰/ روم) با توجّه به اين معنى به راهى هم كه بسوى آثار گذشتگان و به يک راه و روش هدايت مى كند آثار گويند مانند سخن خداى تعالى فَهُمْ عَلى آثارِهِمْ يُهْرَعُونَ- ۷۰/ صافّات).

و آيه هُمْ أُولاءِ عَلى أَثَرِي- ۸۴/ طه). (كه در همه آيات فوق آثار مادّى و معنوى

---

(۱) آيه ۲۲۹/ بقره كه در بالا اشاره شده است حاوى نكاتى انسانى و جاودانه، از آئين نجات بخش و همسان كننده حقوقى در برابر وظيفه زنان با مردان كه اسلام به حمايت از آنان برخاسته و در زمان جاهلى كه كمترين ارزشى براى زنان قائل نبودند حقوقشان را و مقامشان را اينچنين ارزش مى نهد و مى فرمايد (حلال نيست بر شما آنچه را كه به همسرانتان در طول زندگى داده ايد بستانيد و حتّى در جاى ديگر مى فرمايد جز بنيكى با آنان رفتار نكنيد وَ عاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ- ۱۹/ نساء) دنياى امروز بايستى عبرت گيرد كه زنان را استثمار و آنان را وسيله تبليغ و تفريح قرار مى دهد.

و تاریخی و آفرینش منظور نظر است).

عبارت- سمنت الإبل- یعنی شتران را اثری و نشانه ای از فربهی است. و- أثرت البعیر- در کف پای شتران اثری نهادم که در راه رفتن آن اثر، رفتن و بودن آنها را در آن مکان نشان می دهد.

بنابر این به آهنی که با آن کف پای شتران را داغ می کنند- مئثره- گویند و اصطلاح- أثر السّیف نشانه ای از خوبی و جوهر و جلای شمشیر است. چنانچه گویند:- سیف مأثور- و همینطور- أثرت العلم- یعنی آن علم را روایت کردم.

- آثره أثرا و (إثاره) و أثره- اثرش را دنبال کردم، و عبارت- أثاره من علم- که- أثره- هم خوانده شده، چیزی است که روایت یا بازگو و یا نوشته می شود و از آن اثری باقی می ماند- (المآثر)- هم چیزی است از مکارم و بزرگواری انسان که بازگو و روایت می شود، کلمه الأثر بطور استعاره برای فضل، و بزرگی و ایثار و از خود گذشتگی است و- آثرته- نیز به همان معنا است چنانکه در آیات زیر:

(وَ یُؤْثِرُونَ عَلی أَنْفُسِهِمْ- ۹/ حشر) و (تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَکَ اللَّهُ عَلَیْنا ۹۱/ یوسف) و (بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَیاهَ الدُّنْیا- ۱۶/ اعلی) و در حدیث «سیکون بعدی أثره» یعنی پس از مرگ من بعضی از شما خود را بر دیگری مقدّم خواهد داشت.

(الإستئثار:) چیزی را مخصوص به خود دانستن و دیگری را از آن بی بهره کردن. أستأثر اللّه بفلان- کنایه از مرگ اوست که در حقیقت یک نوع برگزیدگی و شرافت است که خدای تعالی او را بر می گزیند و به سوی خود می خواند.

- رجل أثر- او نیکی را بر یاران خویش ترجیح می دهد. لحیانی «۱» می گوید:

اصطلاحات آثرامّا- و- أثرامّا و- آثر- یعنی ذی أثیر- و به یک معنی است.

(أثل) [أثل :

خدای می فرماید (ذَواتَیْ أُکُلٍ خَمْطٍ وَ أَثْلٍ وَ شَیْ ءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِیلٍ «۲»- ۱۶/ سباء)

---

(۱) ابو الحسن علیّ بن مبارک لحیانی دانشمند نحوی و لغوی از شاگردان کسائیست که به غلام کسائی هم موصوف است، قاسم بن سلام از شاگردان اوست و کتاب (النّوادر) از تألیفات او، متوفّی در قرن سوّم هجری قمری است.

(۲) خمط درخت بدون خار، هر میوه تلخ، و تلخی هر چیز است، سدر- جمعش سدور، درختی است که میوه آنرا بنق و کنّار گویند مانند نخل بلند است. أثل، درختی است با چوب محکم که در کنار

أثل درختی است که ریشه محکم دارد و عبارت- شجر متأثّل- درختیست که ریشه اش ثابت و استوار است و- تأثّل کذا ریشه اش ثابت شد.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره صفت جانشین می فرماید: «غیر متأثّل مالا» یعنی جانشین و وصیّ او نبایستی شیفته و مفتون مال و ثروت باشد، نباید حبّ دنیا در جان او ریشه داشته و نیز نباید مال اندوز باشد.

واژه- تأثّل- بطور استعاره نیز به کار می رود چنانکه گویند- نحتّ أثلته او را غیبت کردی و به نرمی تضعیفش نمودی.

(أثم) [أثم :

الإثم و الأثام اسمی است برای افعالی که مانع رسیدن به ثواب و پاداش است.

و نیز در معنی تأخیر و درنگ کردن و ممانعت است، شاعر می گوید:

جمالیّه تغتلی بالرّوادف إذا کذب الآثمات الهجیرا

(وقتی که مادّه شتران به آهستگی بسوی آبشخور می روند و طناب آنها را می کشند، آنها آبشخور را دروغ می دانند و خود را از آب خوردن دور می کند).

و سخن خدای تعالی که در باره خمر و قمار می فرماید (فِیهِما إِثْمٌ کَبِیرٌ- ۲۱۹/ بقره) یعنی قمار و می و مسکرات مانع دریافت و رسیدن خیرات، و نیکی هاست- أثم، إثما، أثاما- اسم فاعلش- آثم و أثم و أثیم است.

تأثّم:»

از گناه خارج و دور شد مانند- تحوّب- که به معنی خارج شدن از سختی و وحشت و گناه است.

تسمیه إثم به دروغ برای این است که دروغ از جمله گناهان است همانطور که انسان را از آن جهت که از جمله جانداران است حیوان نامیده اند آیه (أَخَذَتْهُ الْعِزَّهُ بِالْإِثْمِ- ۲۰۶/ بقره) عزّتش او را به فعلی که گناه بود، کشانید «۲» آیه (وَ مَنْ یَفْعَلْ ذلِکَ

نهرها می روید (صح- اس)

(۱) بعضی أفعال به باب تفعّل که می روند معنی ضدّ معنی اصلی را در بر می گیرند، إثم یعنی گناه و دوری از خیرات، امّا تأثّم بیگناهی و دوری از گناه است، حوب، وحشت است اما تحوّب نترسیدن است حنث- گناه، امّا تحنّث عبادت و زهد و بی گناهی.

(۲) عزّه در این آیه حمیّت و غیرت است و إثم کفرو گناه، یعنی او را می گویند از خدا بترس،

ص: ۱۵۰

يَلْقَ (أَثاماً)- ۶۸/ فرقان).

أثاما، یعنی عـذاب، از این جهت عـذاب رای إثم نامیـده است که إثم از عذاب است چنانکه گیاه و چربی به ندی، یعنی آب و رطوبت نام گزاری شده زیرا هر دو یعنی (گیاه و چربی) از آب و رطوبت حاصل شده چنانکه در سـخن این شاعر: تعلّی النّدی فی متنه و تحدّرا (از متنش و داخلش آب، و چربی بالا و پائین می رفت).

در معنی (یَلْقَ أَثاماً- ۶۸/ فرقـان) گفته انـد، انجـام آن کارهـا آنها را به ارتکاب گناه بیشتر می کشانیـد و این عاقبت و فرجام، نتیجه این است که کارهای کوچک و گناهان کوچک، کارها و گناهان بزرگ را در پی دارد و به سوی آنها می خواند و می کشاند، و در سخن خدای تعالی که می فرماید:- (فَسَوْفَ یَلْقَوْنَ غَیًّا- ۵۹/ مریم).

(الآـثم:) گناهکاری است که تحمّل گناه و عواقب آنرا می نمایـد ماننـد آیه (آثِمٌ قَلْبُهُ ۲۸۳/ بقره) کـه واژه (إثم) در این آیه با کلمه (برّ) یعنی نیکی مقابـل هم قرار گرفته، در حـدیثی از پیامبر اکرم صـلّی اللّه علیه و آله آمـده است که «البرّ ما أطمأنّت إلیه النفس، و الإثم ما حاك فی صدرك» و کلمه برّ در برابر إثم به کار رفته است.

(یعنی نیکی آنست که جـان تو با آن آرامش می پـذیرد و مطمئن می شود، امّا إثم و گناه چیزی است که در دل تو رسوخ می کنـد و آنرا می آزارد) این حدیث تفسیر واژه های (إثم و برّ) نیست بلکه حکم و اثر آنهاست. و سـخن خدای تعالی که (مُعْتَدٍ (أَثِیم)- ۱۲/ قلم) یعنی گناهکار و آیه (یُسارِعُونَ فِی الْإِثْمِ وَ الْعُـدْوانِ- ۶۲/ مائـده) گفته شده اشاره به إثم در آیه فوق با توجّه باین آیه است که (وَ مَنْ لَمْ یَحْکُمْ بِما أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولئِکَ هُمُ الْکافِرُونَ- ۴۴/ مائده).

و اشـاره به (عـدوان) هم مربوط بـاین است که (وَ مَنْ لَمْ یَحْکُمْ بِمـا أَنْزَلَ اللَّهُ، فَأُولئِکَ هُمُ الظَّالِمُونَ- ۴۵/ مائده) بنابر این (إثم اعمّ از (عدوان) است (یعنی هر عدوانی اثم نیست ولی هر اثمی عدوان است خواه دشمنی با نفس خویش باشد و خواه

حمیّت جاهلیّت و قوّت کفر او را به فساد و معصیت می کشاند. (کشف الاسرار ج ۱- ص ۵۴۷)

در باره دیگری).

(أجّ) [أجّ :

(آتش شدّت گرفت و افروخته شد) خدای فرماید (هذا عَذْبٌ فُراتٌ وَ هذا مِلْحٌ أُجاجٌ- ۵۳/ فرقان) ملح أجاج یعنی بسیار شور و گرم.

(گفته انـد- أجّ، یؤجّ، اجیجا- شـدّت گرفتن است) چنانکه گفته اند أجیج النّار «۱» شـدّت و لهیب آتش و- أجتّها و قد أجّت- آتش را بر افروختیم سپس افروخته شد.

ائتجّ النّهار- روز بشـدّت گرم شـد، یأجوج و مأجوج هم از همین ریشه است که به زبانه های آتش افروخته تشبیه شده اند، و- المیـاه المتموّجه- برای آبهـای خروشـان و موّاج بکـار می رود و- أجّ الظّلیم- موقعی است که شـترمرغ به سـرعت می دود که دویدنش به بالا رفتن و زبانه کشیدن دود و شعله آتش تشبیه شده است.

(أجر) [أجر]:

الأـجر و الأـجره، مزد و پاداشـی است که به کـار تعلّق می گیرد چه کار دنیوی و چه کار اخروی، چنانکه خـدای تعالی فرماید (إِنْ أَجرِیَ إِلَّا عَلَی اللَّهِ- ۲۹/ هود) و (آتَیْنـاهُ أَجْرَهُ فِی الـدُّنْیا وَ إِنَّهُ فِی الْآخِرَهِ لَمِنَ الصَّالِحِینَ ۲۷/ عنکبوت) و (لَأَجْرُ الْآخِرَهِ خَیْرٌ لِلَّذِینَ آمَنُوا- ۵۷/ یوسف) که در آیات فوق واژه (اجر) هم در پاداش دنیا و هم در پاداش آخرت بکار رفته است.

و ((الأـجره)) فقط برای پاداش و مزد دنیوی است. جمع أجر، أجور است در آیه (فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ- ۲۴/ نساء) کنایه از مهریّه و کـابین زنـان است، أجر و أجرت در بـاره عقـد پیمانهائی که جاری می شود بکار می رود و همواره برای سود و نفع است نه زیان و ضـرر مثل آیه (لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْـدَ رَبِّهِمْ- ۲۶۲/ بقره) و در آیه (فَأَجْرُهُ عَلَی اللَّهِ- ۴۰/ شوری) که اشـاره به پاداش معنوی است ولی واژه (جزاء) برای بودن یا نبودن عقد

---

(۱) ابو منصور ثعالبی در کتاب فقه اللّغه باب ۳۰ می نویسد اگر از چیزی آتش برخاست می گویند:

(وری، یری) اگر چیزی بر آتش ریخته شود که آنرا حفظ کنـد می گوینـد (أذکی، یـذکی) و اگر اشـتعال آتش فزونی گرفت می گویند أجّجتها یعنی آتش را افروختم و اگر شدّتش بیشتر شد آنرا (جاجعه) گویند.

در مفاتیح الجنان محدّث قمّی رحمه اللّه، در دعاء شـریف صـباح حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام چنین آمده است: و انهرت المیاه من الصّمّ الصّیاخید عذبا و أجاجا) و از درون سنگ خارا چشمه های آب ناگوار و گوارا جاری نمودی.

و پیمان و همچنین در سود و زیان آور، هر دو بکار می رود چنانکه خدای می فرماید (وَ جَزاهُمْ بِما صَبَرُوا جَنَّةً وَ حَرِيراً- ۱۲/ انسان) و آیه (فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ- ۹۳/ نساء).

گفته اند- (أجر) زید عمرا یأجره أجرا- یعنی چیزی به او اعطاء کرد، و اجرتش را داد، چنانکه در آیه (عَلى أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمانِيَ حِجَجٍ «۱»- ۲۷/ قصص).

(یعنی: قرار داد این است که هشت سال برایم کار کنی). فرق میان آجر و أجرهم همینطور است که گفتیم- أجرته- کار از یک طرف است و پاداش از طرف مقابل، ولی- آجرته- پیمان کار دو جانبه است، امّا مزد و پاداش باز هم به عهده یک طرف قرار داد است و در نتیجه از جهت مزد- اجر و آجر به یک معنی برمی گردد چنانکه گفته اند: آجره اللّه و أجره اللّه.

أجیرهم بر وزن فعیل همان فاعل یا مفاعل است که کار باو تعلّق می گیرد، (استئجار) طلب چیزی است با مزد و اجرت، و سپس مانند استیجاب که برای پاسخ دادن است، استیجار هم برای پرداخت کردن مزد است و در این معنی آیه (اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ- ۲۶/ قصص) است.

(در برابر کارش پاداشش ده زیرا او بهترین کسی است که باو پاداش می دهی او نیرومند و أمین است).

(أجل) [أجل :

الأجل، مدّت معیّن برای چیزی است، خدای فرماید (لِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُسَمًّى- ۶۷/ غافر) و آیه (أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ- ۲۸/ قصص) که در هر دو آیه به زمان معیّنی اشاره شده است، چنانکه گویند- دینه مؤجّل- وامش مدّت دار است یا- و قد أجّلته- برایش مدّت قرار دادم.

زمان حیات هر انسانی را هم أجل گفته اند، و اگر بگویند- دنا أجله- به این

---

(۱) کلمات- سنه، عام و حجّه و حول به معنی سال است، فرقشان این است که عام در معنی جمع ایّام و روزهای سال است سنه جمع ماههای سال است و لذا عام الفیل که سال حمله ابرهه به مکّه است به عام معروف است و نمی گویند سنه فیل، امّا در تاریخ می گویند سنه ۲۴۵ فرق میان سنه و حجّه هم اینست که حجّه برای اینست که حج در آن سال انجام می شود و حجّ یا حجّه به معنی یکبار در سال است از این روی سال را هم حجّه گفته اند. طریحی می نویسد نامیدن حول برای سال از نظر دوران و تحوّلات آن است.

معنی است که مرگش سر رسیده و نزدیک شده است که در حقیقت اصلش دریافت أجل است یعنی مدّت زندگانی را گذارنده و دریافت کرده است و آیه (بَلَغْنا أَجَلَنَا الَّذِی أَجَّلْتَ لَنا- ۱۲۸/ انعام) یعنی به حدّ مرگ رسیدن و نیز گفته اند به حدّ پیری رسیدن که در واقع هر دو معنی یکی است.

و آیه (ثُمَّ قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ- ۲/ انعام) در این آیه أجل اوّل بقاء در دنیا است و عمر و أجل دوّم بقاء در آخرت و معاد، عدّه ای گفته اند اجل اوّل بقاء در دنیا و اجل دوّم مدّت میان مرگ و قیامت است، و این معنی از حسن «۱» نقل شده است، و باز گفته اند اجل اوّل در آن آیه خواب و دوّمی مرگ است با اشاره به این آیه (اللَّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنامِها- ۴۲/ زمر).

معنی سوّم در باره (دو أجل) که از آیه اخیر نقل شده است تعبیر آن از ابن عبّاس «۲» روایت شده.

و باز گفته اند: که- أجلان- در آیه فوق یعنی هر دو أجل برای موت است، منتهی بعضی از انسانها مرگشان با شمشیر یا سوختن و غرق شدن و یا هر چیزی که ناموافق باشد و غیر از اینها از اسباب و عللی که به قطع حیات منجرّ می شود هست (مرگ زودرس) و گروهی دیگر از آدمیان هستند که به مرگ طبیعی می میرند و این دو مرگ و دو گونه مردن را در عبارت زیر اشاره کرده اند که:

---

(۱) حسن بصری کنیه اش ابو سعید اهل بصره و یکی از سران آغازین معتزله است، و از مشاهیر تابعین، واصل بن عطا که پایه گزار مذهب معتزله است از شاگردان اوست. و چون مسلکی مخالف استادش برگزید حسن در باره اش گفت (قد اعتزل و اصل عنّا) بنا به نوشته مرحوم مدّرس تبریزی در (ریحانه- الادب) زهد اوریائی بوده و ابن خلکان هم می نویسد مادرش باو گفت (یا بنی انّک قد کبرت و خرفت) پسرم تو پیرو خرفت شده ای (ج ۱/ ۳۵۵- وفیات الاعیان). [...]

(۲) ابن عبّاس عموزاده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و از بزرگان صحابه است و نیز از شاگردان حضرت علی علیه السّلام و از دوست داران و مخلصین اوست، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حقّش دعا نمود، که او فقیه در دین شود، در تفسیر و حدیث و فقه سر آمد دیگران شد به گفته سیوطی ابن عبّاس از طبقه اوّل مفسّرین بوده، تفسیری هم منسوب به او باقی مانده به نام (تنویر المقیاس من تفسیر ابن عبّاس) که ابو طاهر محمّد بن یعقوب فیروزآبادی شافعی صاحب قاموس اللّغه آنرا تنظیم و نقل نموده و بارها در مکّه معظّمه به چاپ رسیده است. وفاتش در سال ۶۸ هجری قمری است.

«من أخطأته سهم الرّزيّه لم تخطه سهم المنيّه» (یعنی کسی که تیر بلا باو اصابت نکرد و به خطایش گرفت و از او دور شد تیر مرگ بخطا نمی رود و به او اصابت خواهد کرد).

و نیز گفته اند: برای مردم دو اجل هست، اوّل أجل کسی که در جوانی و در حالت صحّت و ناگهانی می میرد، دوّم مدّت عمر و أجلی که خداوند، در طبیعت عالم بیشتر از آن قرار نداده است و حدّ اکثر عمر است می رسد و به آیه ذیل استناد کرده اند که خداوند فرموده:

(وَ مِنْکُمْ مَنْ یُتَوَفَّی وَ مِنْکُمْ مَنْ یُرَدُّ إِلی أَرْذَلِ الْعُمُرِ- ۵/ حج).

شاعری هم این هر دو معنای مردن را در شعرش آورده است که می گوید:

رأیت المنایا حبط عشواء من تصب تمته و من تخطئ یعمّر فیهرم

(مرگها را دیدم که بدون ملاحظه و ناگهانی همچون تیرهای پراکنده به کسانی می رسند و به هر کس رسید او را هلاک کرد. و به کسانیکه اصابت نکرد تا سر حدّ پیری و فرتوتی می زید).

و شاعری دیگر گوید:

من لم یمت عبطه یمت هرما ...

(کسیکه ناگهانی نمرد، به پیری و ضعف می رسد و خواهد مرد).

آجل در معنی ضدّ عاجل هم هست، و أجل به یک معنی جنایت است که از وقوعش و زمانش می ترسند و با این تعبیر هر أجلی جنایتی است امّا هر جنایتی اجل نیست.

واژه- (أجل)- که در عبارت- و من أجله- به کار می رود در معنی (به آن علّت، و به خاطر آن) است «۱» مثلا گفته می شود- فعلت کذا من أجله- (کار را

---

(۱) واژه- اجل- اجل هم خوانده شد یعنی بخاطر آن جنایت. تمام آیه چنین است (مِنْ أَجْلِ ذلِکَ کَتَبْنا عَلی بَنِی إِسْرائِیلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَیْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسادٍ فِی الْأَرْضِ فَکَأَنَّما قَتَلَ النَّاسَ جَمِیعاً- ۳۲/ مائده). که بخوبی، و روشنی مجازات فساد را معیّن کرده است تا بنی اسرائیل بدانند چنین حکمی در تورات هم هست که اگر بهر نام و با هر دلیل ایجاد فتنه و فساد و کشتار غیر حقّ بنماید مثل اینست که گروهی و جمعیتی کثیر را کشته اند.

بخاطرش انجام دادم) مثل آیه (مِنْ أَجْلِ ذلِکَ کَتَبْنا عَلی بَنِی إِسْرائِیلَ- ۳۲/ مائده).

امّا اگر این کلمه با کسره حرف اوّل خوانده شود به معنی جنایت است، (اجل)- من إجل ذلک «۱» و همینطور واژه- أجل- یعنی آری که پاسخی است مثبت در برابر تحقیق چیزیکه شنیده ای، مثلا- می پرسند فلان کار این چنین است؟ می گویند- (أجل)- یعنی آری و اصطلاح- بلوغ الأجل- در آیه (إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِکُوهُنَّ- ۲۳/ بقره) در این آیه بلوغ أجل- یعنی مدّت زمانی که بین طلاق و پایان رسیدن عدّه است و نیز آیه (وَ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعْضُلُوهُنَّ ۲۳۴/ بقره) رسیدن بمدّت در این آیه اشاره است بزمان انقضای عدّه طلاق که می فرماید در آن زمان (لا جناح علیهنّ فی ما فعلن «۲» فی أنفسهنّ- ۲۳/ بقره).

(أحد) [أحد]:

واژه أحد به دو معنی به کار می رود یکی فقط در حالت نفی، و دوّم در اثبات، امّا موردی که فقط در نفی بکار می رود برای استغراق یعنی در برگرفتن تمام مفاهیم، معنی است خواه مفرد، جمع، مذکّر، مؤنّث و یا کم و زیاد باشد، چه در حالت اجتماع و چه در حالت افتراق

---

(۱) عبارت راغب اصفهانی رحمه اللّه که می گوید «هر أجلی جنایتی است امّا هر جنایتی اجل نیست» در بطلان ورد سخن کسانی است که غالبا می گویند: «اگر اجلش نبود کشته نمی شد» و می خواهند با اینگونه با اینگونه عبارات جنایات خود را توجیه کنند، آنها را پوچ می داند و می گوید هر جنایتی اجل نیست بلکه فعلی است، که باید مجازات دنیوی و اخروی در بر داشته باشد و ضمنا سخنان اشاعره، و معتقدین به جبر فلسفی و تاریخی معاصر را نیز ردّ می کند زیرا اینان می خواهند زیر بار مسئولیّت نروند امّا بگفته سعدی:

چو بد کردی مباش ایمن ز آفات بدی را جز بدی نبود مکافات

که در حقیقت ترجمه این آیه است (مَنْ یَعْمَلْ سُوءاً یُجْزَ بِهِ- ۱۲۳/ نساء) یعنی: هر کس گناهی و- عمل زشتی انجام دهد به مجازاتش می رسد.

(۲) از این دو آیه توجّه مخصوص خداوند و اسلام را به زنان که در حقیقت نیمی از جامعه بشری هستند دانسته و فهمیده می شود در آیه اوّل می فرماید اگر طلاقشان دادید (که خود طلاق در اسلام امر استثنائی است) و مدّت عدّه شان بسر رسید بایستی در کارشان از نظر انتخاب همسر آزاد باشند و در آیه دوّم می فرماید (فَلا تَعْضُلُوهُنَّ) یعنی در محظورشان قرار ندهید و در تنگی معیشت نگذارید چنانکه در آخرین خطبه ای که پیامبر اسلام در حجّه الوداع و پایان عمر مبارکش ایراد فرمود یکی از سفارشاتش این بود که فرمود (اوصیکم بالنّساء خیرا و إنّما هنّ عوان عندکم و إنّما أخذتموهنّ بأمانه اللّه و لکم علیهنّ حقّ و لهنّ علیکم حقّ) تاریخ یعقوبی ج ۲ ص ۱۱۱.

، مانند ما فی الدّار أحد «۱» یعنی حتّی یکی هم در خانه نیست که در این عبارت هیچ کس نبودن را در باره یک، دو، و بیشتر می رساند. (أی واحد) بنابر این در معنی فوق، بکار بردن أحد در إثبات درست نیست معنی فی الدّار احد- در خانه یکی هست، درست نیست (چون واژه أحد خاصّ خداوند است) زیرا نفی دو ضدّ صحیح است امّا اثباتشان ناصحیح ولی اگر به جای أحد در جمله مثبت (واحد) بکار رود و بگویند- فی الدّار واحد- هم وجود (واحد) یعنی یک فرد در خانه بیان شده و هم بیشتر از یک فرد و این موضوع بسیار روشن است.

برای در بر گرفتن بیش از یکی یا بیشتر کلمه أحد- در معنی واحد، این آیه قرآن است (فَما مِنْکُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِینَ- ۴۷/ حاقّه). (یعنی هیچ یک از شما مدافع او نخواهید بود).

و امّا بکار بردن واژه احد به صورت مثبت بر سه وجه است:

اوّل- ضمیمه شدن احد به اعداد ده دهی مانند- أحد عشر- أحد و عشرون.

دوّم- اضافه شدن احد به ضمائر چه به صورت مضاف و یا مضاف الیه مانند آیه (أَمَّا أَحَدُکُما فَیَسْقِی رَبَّهُ خَمْراً- ۴۱/ یوسف) که احد در این آیه به ضمیر، کما- اضافه شده و به صورت- یوم الأحد- که احد، مضاف الیه است.

سوّم- احد بطور مطلق بصورت صفت بکار می رود که فقط مخصوص وصف خدای تعالی است (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ- ۲/ اخلاص).

واژه احد، اصولا برای همین معنی اخیر است و پایه اعداد که دو و سه و غیره باشد نیست، امّا (وحد) در غیر معنی أحد بکار می رود مانند این شعر

---

(۱) هاتف اصفهانی چه زیبا گفته است گوئی که آیه (فَأَیْنَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ- ۱۱۵/ بقره) را به نظم در آورده:

یا ربی پرده از در دیوار در تجلّی است یا اولی الأبصار

چو نکو بنگری همی بینی لیس فی الدّار غیره الدّیّار

جهان وجود و هستی همواره تجلّیگاه (أحد) یعنی حقیقتی است که هیچ رنگی جز رنگ خدائی ندارد که (صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً ۱۳۸ بقره) تلاش انبیا نیز برای یادآوری آن حقیقت ازلی و زدودن رنگهای مادی و غیر خدائیست تا او را دریابیم و بسوی او بشتابیم و جز او نبینیم.

نابغه: «۱»

كانّ رجلی و قد زال النّهار بنا بذی الجلیل علی مستأنس وحد

(أخذ) [أخذ]:

حیازت کردن چیزی و تصرّف و بدست آوردن آنست، این واژه گاهی به معنی دستگیر کردن و گرفتن است مانند آیه مبارکه ای، که می فرماید: (مَعاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنا مَتاعَنا عِنْدَهُ- ۷۲/ یوسف).

(این آیه سخن حضرت یوسف (ع) به برادران خویش است که به وی گویند یکی از ما را گروگان بگیرند اما می بینیم که تو نیکو کاری، سپس یوسف که حاکم مصر شده است با یاد خدا می گوید پناه بر خدا اگر غیر از کسیکه متاع ما نزد او است دیگری را بگیریم زیرا در آن صورت یعنی نگهداشتن دیگری بجای فرد گناهکار، ستمکار خواهیم بود).

و گاهی واژه «أخذ» به معنی غلبه کردن و چیره شده است در این آیه (لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَوْمٌ لَهُ- ۲۵۵/ بقره) یعنی چرت و پینگی و خواب بر خدای تعالی غلبه نمی کند همانگونه که بر انسانها چیره می شود و بناچار تسلیم خواب می شود.

در مثل می گویند- أخذته الحمّی- یعنی تب بر او غلبه کرد، خدای تعالی در این معنی فرماید (أَخَذَ الَّذِینَ ظَلَمُوا الصَّیْحَةُ- ۶۷/ هود).

(بانگ عذاب و آوای مرگ ستمکاران را فرو گرفت و برایشان غلبه کرد) و آیه (فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَکالَ الْآخِرَهِ وَ الْأُولی ۲۵/ نازعات) (خداوند او را به عقاب و جزای دنیا و آخرت فرو گرفت) و آیه (وَ کَذلِکَ أَخْذُ رَبِّکَ إِذا أَخَذَ الْقُری ۱۰۲/ هود) فرو گرفتن و غلبه پروردگارت آن گونه است که ناگهانی شهرها و بادیه ها را فرو گیرد.

اسیرهای جنگی هم با کلمات- مأخوذ- و- أخیذ- تعبیر شده اند.

(اتّخاذ) که همان باب افتعال از اخذ است با دو مفهوم به کار می رود و متعدّی

---

(۱) نابغه ذبیانی یکی از شعرای قبل از اسلام است و بیتی که راغب رحمه اللّه از او نقل کرده مربوط به معلّقه معروف است. ذی الجلیل مکانی است نزدیک مکّه در این بیت نابغه سرعت شتر تندرو خود را به صفت دویدن گاو وحشی تشبیه کرده که در حرکت سریعش به چپ و راست خود می نگرد و خود را در دویدن تنها می بیند. و می گوید: (گوئی که در آن نیمه روز و شدّت گرما دویدن ناقه من در ذی الجلیل همانند سرعت و شدّت دویدگان گاو وحشی است) مطلع قصیده اش این است:

یا دارمیّه بالعلیاء فالسّند اقوت و طال علیها سالف الابد

می شود، مانند افعال قلوب که دو مفعول می گیرند و عمل می کنند، در آیات زیر:

(لا تَتَّخِذُوا الْیَهُودَ وَ النَّصاری أَوْلِیاءَ- ۵۱/ مائده) و آیه (وَ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِیاءَ- ۶/ شوری) و (فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِیًّا- ۱۱۰/ مؤمنون)- و (أَ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِی وَ أُمِّی إِلهَیْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۱۱۶/ مائده) در تمام آیات فوق اتّخاذ با دو مفعول به کار رفته (و به معانی- قرار دادن- گردیدن- حاصل کردن و ساختن است) و آیه (وَ لَوْ (یُؤاخِذُ) اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ- ۶/ نحل). لفظ مؤاخذه در آیه هشداری است بر مجازات و معاقبه یا رو برو شدن مردم به نتیجه ناسپاسیشان، در برابر نعمتها و رحمتهائی که از خدای تعالی دریافت کرده اند.

در مثل گویند: (فلان مأخوذ) و به اخذه من الجّن- کنایه از بیماری سخت روانی است و و فلان یأخذ مأخذ فلان- یعنی راه او را می رود و چون او کار می کند. و رجل أخذ و به أخذ- کنایه از بیماری چشم و هلاکت است، الإخاذه و الاخاذ- زمینی است که کسی آن را برای خودش می گیرد و تصرّف می کند.

و نیز گفته اند- و من أخذ أخذهم- و- أخذهم- هر دو بکار می رود.

(اخ) [اخ:

برادر، این واژه در اصل (أخو) است و به کسیکه در ولادت از یک پدر و مادر یا یکی از آن دو یا همشیر بودن یعنی از یک پستان شیر خوردن با دیگری مشترک باشد او را برادر گویند، و به صورت استعاره به هر کسیکه با دیگری در قبیله یا در دین یا در کار و صنعت یا معامله و دوستی و در مناسبات دیگر مشارکت داشته باشد برادر گویند مانند این آیه قرآن (لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ کَفَرُوا وَ قالُوا لِإِخْوانِهِمْ- ۱۵۶/ آل عمران) یعنی بخاطر مشارکتشان در کفر إخوان نامیده شده اند.

و آیه (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ- ۱۰/ حجرات) و آیه (أَ یُحِبُّ أَحَدُکُمْ أَنْ یَأْکُلَ لَحْمَ أَخِیهِ مَیْتاً- ۱۲/ حجرات) (در چند آیه فوق لفظ برادر (اخ) در معنی مستعار خود بکار رفته است)، و همینطور آیه (فَإِنْ کانَ لَهُ إِخْوَةٌ- ۱۱/ نساء) یعنی برادران و خواهران (إخوان و أخوات).

و در آیه (إِخْواناً عَلی سُرُرٍ مُتَقابِلِینَ- ۴۷/ حجر) نشانه ای است از نفی مخالفت و ناهماهنگی در میان ایشان که در بهشت، همه برادرند.

کلمه (أخت) مؤنث (أخ) است یعنی خواهر، و حرف (ت) در آخر کلمه اخت

عوض حرف محذوف اصلی آن است و در آیه (یا أُخْتَ هارُونَ- ۲۸/ مریم) خطاب خواهر بودن مریم به هارون از جهت همسان بودن در صلاح، و شایستگی است نه در خواهر بودن نسبی. «۱» دارند آنها نیز بهمان علّت عاطفی برادر خطاب شده اند، هر چند که برادر نسبی نباشند و همین طور آیات زیر:

(وَ إِلی ثَمُودَ أَخاهُمْ- ۷۳/ اعراف) و (وَ إِلی عادٍ أَخاهُمْ- ۶۵/ اعراف) و (وَ إِلی مَدْیَنَ أَخاهُمْ- ۸۵/ اعراف) و امّا در آیه (وَ ما نُرِیهِمْ مِنْ آیَهٍ إِلَّا هِیَ أَکْبَرُ مِنْ أُخْتِها- ۴۸/ زخرف) از این جهت در آن آیه، آیات طبیعی به خواهر تشبیه شده اند که در صحّت و روشنی و صدق مشترکند. پس عبارت (أکبر من اختها) که قسمتی از آیه است ضمیر (ها) به آیات و آیه قبل بر می گردد. که گوئی همه آیات از یک اصلند و نامیدن (اخت) برای آیات از نظر شباهت در روشنی مفهوم آنهاست.

و همینطور در آیه (کُلَّما دَخَلَتْ أُمَّهٌ لَعَنَتْ أُخْتَها- ۳۸/ اعراف) هر قومی و امّتی که داخل دوزخ می شوند به پیشوایان و سران دنیائی خود که باعث گمراهیشان بوده اند نفرین می کنند زیرا در کفر و ظلم همانند بوده اند و این معنی در آیه (أَوْلِیاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ- ۳۵۷/ بقره) اشاره شده است.

تأخّیت، که به معنی تحرّیت، یعنی هماهنگ بودن و هم هدف بودن که به صورت استعاره به کار رفته و همان قصد و هدف مشترک برادر برای برادر دیگر است.

گاهی هم از واژه إخوه معنی ملازمت و همراهی نمودن استفاده می شود.

عبارت- أخیّه الدّایه- حلقه و ریسمانی است که حیوان را با آن به زمین می بندند.

---

(۱) هارون برادر حضرت موسی هزار سال قبل از حضرت مریم بوده لذا خطاب نمودن (یا اخت هارون) به مریم از جهت این است که در پاکی و شایستگی همسنگ اوست که به او می گویند تو با این پاکدامنی چگونه فرزنددار شده ای؟

آیات بعد مؤیّد این مطلب است.

).

((آخر) [آخر]:

در برابر اوّل و همچنین در مقابل واحد بکار می رود. قیامت و جهان پس از مرگ، به دار الآخره یعنی خانه آخرت که حیات ثانوی است تعبیر شده همانطور که حیات دنیوی و این جهان را به دار الدّنیا، تعبیر کرده اند مانند آیه (وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ- ۴۶/ عنکبوت) (به راستی که حیات آخرت همان حیات حقیقی است که جاودانه، بدون زوال، و بدون إنقطاع و مرگ است).

گاهی هم لفظ (دار) حذف می شود مانند آیه (أُولئِکَ الَّذِینَ لَیْسَ لَهُمْ فِی الْآخِرَهِ إِلَّا النَّارُ- ۱۶/ هود) و زمانی هم لفظ دار، به آخرت توصیف می شود یعنی آخرت برای (دار) صفت می شود و گاهی هم مضاف الیه برای واژه دیگر که هر دو مورد در این آیه آمده است (وَ لَلدَّارُ الْآخِرَهُ خَیْرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ- ۳۲/ انعام) و آیه (لَأَجْرُ الْآخِرَهِ أَکْبَرُ لَوْ کانُوا یَعْلَمُونَ- ۴۱/ نحل).

تقدیر حالت اضافه- دار الحیاه الآخره- است که در واقع جایگاه، و حیات اخروی منظور است. واژه اخر، از قاعده کلماتی که (الف و لام) در تقدیر دارند و بر این وزن جمع بسته می شوند خارج است و در زبان عرب چنین کلمه ای در حالت جمع و بدون (الف و لام) نظیری ندارد، این چنین قاعده ای از دو حال خارج نیست یا قبل از آن کلمه حرف (من) لفظا یا تقدیرا ذکر می شود که در آن صورت تثنیه و جمع و مؤنّث نخواهد داشت «۱» و یا اینکه حرف (من) حذف می شود که در آن

حیات دنیا و آخرت را سنائی عارف گرانقدر اینطور توصیف کرده است:

تا کی از دار الغروری ساختن دار السّرور تا کی از دار الفراری ساخت دار القرار

ای خداوندان مال الاعتبار الاعتبار وی خداوند ان قال الاعتذار الاعتذار

پیش از آن کاین جان عذرآور فرو ماند ز نطق بیش از این کاین چشم عبرت بین فرو ماند ز کار

پند گیرید ای سیاهیتان گرفته جای پند عذر آرید ای سپیدیتان دمیده بر عذار دیوان سنائی

(۱) اخر جمع اخری است و غیر منصرف است یعنی تنوین و کسره نمی گیرد زیرا مفردش که اخری است غیر منصرف است و هر جمعی بر وزن- فعل- که مفردش غیر منصرف باشد کسره و تنوین نمی گیرد.

امّا اگر وزن- فعل- جمع فعله- باشد مانند: حفر- که جمع حفره است منصرف یعنی تنوین و کسره می گیرد، از طرفی- اخر- جمع اخری است و اخری مؤنّث آخر که در قرآن در آیه (فَعِدَّهٌ مِنْ أَیَّامٍ أُخَرَ- ۱۸۴/ بقره) بدون کسره و تنوین ذکر شده است زیرا وزن (أفعل) که با حرف (من) جاره همراه باشد در صورت نکره بودن جمع و تأنیث ندارد. مثلا می گوئیم: مررت برجل افضل منک و بامرأه افضل منک- امّا

صورت (الف و لام) دارد و تثنیه و جمع هم دارد، لفظ (آخر) در میان کلماتی شبیه بخود ذکرش بودن (الف و لام) جایز شده است.

(تأخیر:) در برابر تقدیم بکار می رود، مثل آیات (بِما قَدَّمَ وَ أَخَّرَ

- ۱۳۰/ قیامت) و آیه (إِنَّما يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصارُ- ۴۲/ ابراهیم) و آیه (رَبَّنا أَخِّرْنا إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ- ۴۴/ ابراهیم) می گویند: بعته بأخره- آنرا با تأخیر مدّت فروختم، و مثل کلمه- بنظره «۱» و همینطور در محاوره گویند- أبعد اللّه الأخر- یعنی خدای او را فضیلت و برتریی دور گرداند و یا او را از همراهی حقّ و رسیدن به حقّ دور دارد.

(إدّ) [إدّ]:

کار ناروا و پر غوغا و یا سخنی کفر آمیز و بس عجیب، در آیه (لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئاً إِدًّا- ۸۹/ مریم) یعنی کاری زشت که باعث سر و صدا است انجام داده ای.

عبارت- أدّت النّاقه تئدّ- فغان و ناله آن شتر شدّت گرفت.

الأديد: غوغا و سر و صدا گفته اند کلمه- ادّ- یا از- ودّ- یعنی دوستی و یا از همین ریشه (ادّ) سر و صدای ناروا گرفته شده است.

(أداء) [أداء]:

به حق وفا کردن و پرداختن به حقّ، مانند پرداخت خراج و جزیه و رد کردن امانت، چنانکه در آیات (فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمانَتَهُ- ۲۸۳/ بقره) و (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَماناتِ إِلى أَهْلِها- ۵۸/ نساء) و (وَ أَداءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسانٍ ۱۷۸/ بقره) اشاره شده است.

اصل کلمه- اداء- از- الأداه- گرفته شده یعنی وسیله و ابزار چنانکه می گویند: أدوت تفعل کذا- یعنی وسائلی که بایستی با آنها کار کنی تهیّه کردی و

اگر (الف و لام) بر سرش اضافه کنیم و یا به صورت اضافه باشد تأنیث دارد مانند- مررت بالرّجل الأفضل بالمرأه الفضلی و بالنّساء الفضلی امّا کلمه آخر بدون حرف (من) و بدون (الف و لام) و بدون حالت اضافه جمع بسته می شود و به صورت مؤنّث هم در می آید مانند- مررت برجل آخر و برجال و آخر و آخرین- اگر از این حالت خارج و به صورت صفت درآمد جمعی است که صرف نمی شود و مفرد و تثنیه هم ندارد.

(۱) نظره- در قرآن به معنی مهلت و مدّت و زمان داشتن بکار رفته است. در آیه (وَ إِنْ كانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلى مَيْسَرَةٍ- ۲۸۰/ بقره) یعنی اگر وامداری یا بدهکاری به ناتوانی و تنگدستی افتاد او را مهلت باید داد تا به توان خویش برسد و از عهده برآید

چنـانکه پیامبر (ص) فرمود: کسـیکه به مسـتمندی مقروض، ممهلت دهـد و یا از او در گـذرد و وامش را ببخشـد در قیامت در کنف رحمت حقّ خواهد بود و اگر بر او سخت گیرد خداوند گورش را بر او تنگ گرداند. (مجمع)

ص: ۱۶۲

گرفتی، و- استأدیت علی فلان- او را یاری کردم- استأدی، یا استعداء علیه- او را یاری کرد که هر دو به معنی یاری رساندن است.

(آدم) [آدم :

ابو البشر (پدر بشر)، گفته اند ۱- چون جسم آدم از خاک سطح زمین است و- أدیم الأرض- یعنی رویه و سطح زمین، بنابر این نام او از أدیم گرفته شده است.

۲- توجیه دیگر این است که گویند به خاطر گندمگون بودن پوستش آدم نامیده شده زیرا، رجل آدم- مثل- رجل أسمر- به معنی مرد گندم گون است.

۳- و باز گفته اند: وجه تسمیه آدم به خاطر این است که از عناصر گوناگون و نیروهای مختلف آفریده شده چنانکه خدای تعالی فرموده است (مِنْ نُطْفَهٍ أَمْشاجٍ نَبْتَلِیهِ- ۲/ دهر) یعنی از مواد مختلف زمین ترکیب شده.

۴- و باز گفته اند: از اصطلاح- جعلت فلانا أدمه أهلی- یعنی او را با خانواده ام آمیزش دادم و آشنا کردم گرفته شده چون آدم آمیزش پذیر است.

۵- نام آدم بخاطر این است که از روح پاک و عطرآگین خدائی بر او دمیده شده و آیه (وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ حجر) دلیل بر همین معنی است و از این جهت عقلی و فهم و دقّت در امور که باعث برتری و کرامت او بر سایر موجودات است در سرشت آدم وجود دارد و خدای تعالی فرموده (وَ فَضَّلْناهُمْ عَلی کَثِیرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضِیلًا- ۷۰/ اسراء) «۱».

و واژه إدام هم که به معنای بوی خوش غذاهاست بر معنای فوق دلالت دارد و در حدیث (لو نظرت الیها فإنّه أخری أن یؤدم بینکما)، یعنی شما رای الفت می دهد و پاک

---

(۱) از واژه کثیر در آیه فوق که کرامت و شرافت و برتری بنی آدم رای ذکر می کند فهمیده می شود که موجودات دیگری در جهان پهناور وجود دارد که انسان بر آنها برتری ندارد و آنها برتر از آدمیان اند و بدیهی است که آنها فرشتگان نیز نیستند زیرا آدم مسجود فرشتگان است و این مطلب یعنی وجود موجوداتی با فضیلت تر از انسان رای در کرات دیگر اثبات می کند آیه اینطور است (وَ لَقَدْ کَرَّمْنا بَنِی آدَمَ وَ حَمَلْناهُمْ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ- وَ فَضَّلْناهُمْ عَلی کَثِیرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضِیلًا- ۷۰/ اسراء) خداوند کراممت به انسان داده او را بر دریا و خشکی مسلّط کرده، آدم مواد طبیعی عالم را بطور خام چون حیوانات نمی خورد بلکه آنها را با مخلوط کردن، تمیز کردن، پختن چاشنی زدن و بامزه کردن می خورد (طیّبات) و فقط انسان چنین تصرّفی در مواد زمین دارد امّا خدای تعالی با همه این کرامتها می فرماید (تو بر تمام موجودات عالم برتری نداری و هستند موجوداتی که فضیلتشان بیشتر است).

می گرداند، که معنی این حدیث نیز بهمان معنی پاک و شایسته بودن آدم دلالت دارد و از آن اخذ شده است.

(اذن) [اذن :

أذن- گوش و عضوی که در بدن انسان است و بخاطر شباهتش با حلقه ها و دسته های مدوّر دیگ باین نام تشبیه شده است که در دو طرف سر انسان قرار دارد و به طور استعاره در باره کسی که زیاد شنواست بکار می رود مانند آیه (وَ یَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُذُنُ خَیْرٍ لَکُمْ «۱»- ۶۱/ توبه) یعنی بسیار شنیدن پیامبر برای این است که به خیر و صلاح شما است.

(وَ فِی آذانِهِمْ وَقْراً- ۲۵/ انعام) که به نادانی مخالفین اشاره می کند نه اینکه نمی شنوند و یا ناشنوا هستند، و- (اذن)- یعنی گوش فرا داد و منقاد و مطیع شد، مثل آیه (وَ أَذِنَتْ لِرَبِّها وَ حُقَّتْ- ۲/ انشقاق) یعنی پروردگارش را به شایستگی و حقیقت فرمان بر دو قدرتش را پذیرا شد، کلمه- إذن- به صورت فعل در این آیه (فَأْذَنُوا «۲» بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ- ۲۷۸/ بقره) به معنی آگاه کردن و یا آگاهی را بگوش دیگران رسانیدن بکار رفته است.

(إذن) و- أذان- چیزی است که شنیده شده و لذا به علم و آگاهی هم تعبیر شده است. زیرا غالبا علوم از راه گوش و شنیدن است و مبدء آنها است.

در آیات (ائْذَنْ لِی وَ لا تَفْتِنِّی- ۴۹/ توبه) و (وَ إِذْ تَأَذَّنَ رَبُّکَ- ۱۶۷/ اعراف) و عبارات- اذنته- و آذنته بکذا- به معنی اجازه دادن و آگاه کردن است و (مؤذّن)- کسی است که با ندا سر دادن چیزی را به دیگران اعلام می دارد.

---

(۱) این آیه مربوط به سخنی است که مشرکین در مورد پیامبر (ص) می گفتند زیرا پیامبر بسیار شنوا بود و ما می دانیم که این حالت در مردمان عادی، صفتی پسندیده است چه رسد به پیامبر (ص) و لذا خدا می فرماید بگو برای شما شنوایی نیکو هستم. سعدی می گوید:

دادند دو گوش و یک زبانت ز آغاز یعنی که دو بشنو و یکی بیش مگوی

(۲) آیه فوق در باره رباخواری است که می فرماید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا ما بَقِیَ مِنَ الرِّبا إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ- ۲۷۸/ بقره).

یعنی: ای مؤمنین پارسائی پیشه کنید و خدای را پروا نمائید از این تاریخ از گرفتن ربح و ربائی که دیگران باید بدهند در گذرید اگر به راستی مؤمنید، ولی اگر این کار را نمی کنید بگوش دیگران برسانید و آگاهشان کنید که شما با خدا و رسولش در جنگید تا مردم بدانند که شما علم جنگ با خدا برافراشته اید. [...]

معنی فوق را در آیات (ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيَّتُهَا الْعِيرُ- ۷۰/ یوسف) و آیه (فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ- ۴۴/ اعراف) و آیه (وَ أَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ- ۲۷/ حجّ) مشاهده می کنیم.

آذین: جائی است که بانگ ندا و اذان از آنجا می آید، و- (الإذن) فی الشّی ء- اجازه خواستن یا اعلام اجازه در آن چیز، مانند آیه (وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ/ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ- ۶۴/ نساء) پیامبری را نفرستادیم مگر اینکه به اراده و امر خدای مطیع شود.

و آیه (وَ ما أَصابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۶۶/ عمران) و (وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰۲/ بقره) و (وَ لَيْسَ بِضارِّهِمْ شَيْئاً إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰/ مجادله).

که گفته شده واژه إذن در سه آیه فوق به معنی علم خداست، امّا میان علم و اجازه و إذن فرق است و واژه إذن أخصّ است و در جائی بکار می رود که مشیّت و خواست در آن باشد چه آن کار مورد رضایت باشد یا نباشد، پس در آیه (وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰۰/ یونس) معلوم است، که مشیّت و خواست و امر خدا در آن است امّا در آیه (وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰۲/ بقره) که از جهتی مشیّت خدا در آن است و آن چیزیکه خلافی در آن نیست این است که خداوند در وجود انسان نیروئی ایجاد کرده است که امکان احساس درد و ستم را از کسیکه باو ظلم می کند و زیان می رساند دارد، و خدای انسان را مانند سنگی که درد را احساس نمی کند نیافریده و قرار نداده است، و نیز همچنین در این مطلب خلافی نیست که ایجاد آن امکان معنی احساس درد ظلم و ستم هم در سرشت انسان از فعل خداست.

از این روی صحیح است که گفته شود چون خداوند انسان را طوری آفریده که توانائی احساس ظلم و دفع آن در سرشتش هست و می تواند آنرا درک نموده و از خود دور کند، پس صحیح است که گفته شود علم خداوند به ظلم و زیانی که از ناحیه ستمگران در طول تاریخ به انسانها می رسد علّت و انگیزه ایجاد احساس دفع ستم در آنها بوده است.

و انسانها را با سرشتی و فطرتی آفریده تا بتوانند درد را احساس و ستم را دفع کنند، برای بسط و گسترش تحقیق در این سخن کتاب دیگری غیر از این کتاب

لازم است. «۱»

(استئـذان:) طلب إذن (إِنَّما يَسْتَأْذِنُکَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ- ۴۵/ توبه) و آيه (فَإِذَا اسْتَأْذَنُوکَ- ۶۲/ نوح) (اين دو آيه در بـاره كسانى است كه از پيامبر براى نرفتن به جنگ اجازه مى خواستند كه شركت نكنند).

(إذن،) حرف جواب و جزاء در سـخن است به اين معنى كه بكار بردن اين كلمه اگر در صـدر جمله و آغاز كلام باشد و پس از آن فعل مضارع بيايد آنرا منصوب مى كند، مثل- إذن أخرج-.

إذن همواره در حـالت اقتضـاى پاسـخ دادن چه صـريح باشـد و چه در تقـدير بكار مى رود، عبارتى كه با (إذن) آغاز مى شود متضمّن مطالبى است كه در جواب و جزاى عبارت مربوط بآن پاسخ است و اگر كلماتى قبل از إذن بيان شود و فعل

---

(۱) متأسّـفانه كتابى كه راغب اصفهانى رحمه اللّه وعده اش را داده با كتابى كه در مقدّمه اين كتاب آرزوى نوشتنش را داشته به عمل نپيوسته. مطلب فوق را امام على (ع) بيان فرموده كه (لا تكن ظالما و لا تكن مظلوما) بايد دانست نيروئى را كه خداوند در سرشت انسان قرار داده و تجلّى آنرا بشر در طول تاريخ خويش به روشنى ديده است اين است كه ستمگرانى و بزهكاران و كافرانى پس از برخورد با پيامبران و يا حكيمان و عارفان حالت ستمكاريشان به دفع ستم و اجراى عدالت تبديل شده است (از حكما مانند برخورد خواجه نصير طوسـى با مغولان) ظلم و ستم امرى فطرى نيست، در حقيقت بكار بردن نيروهاى نفسانى در مسير انحرافى است، تنفر و انزجـار تمـام بشـر از زشتى و سـتم و تمايـل آنهـا به عـدالت و نيكى از همان فطرت پاك الهى سـر چشـمه مى گيرد و اصـل در خلقـت و آفرينش، در بشـر بر ايمـان و انجـام عـدل و نيكى اسـت (وَ مـا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ- ۵۶/ ذاريات) اگر ظلم و سـتم، خواست و اراده خـدا بود در آيات زير نمى فرمود كه (وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ- ۳۱/ غـافر) و (وَ مَا اللَّهُ يُرِيـدُ ظُلْماً لِلْعالَمِينَ- ۱۰۸/ آل عمران) اگر خـداى تعالى به مصـداق اين آيات براى بنـدگان و جهانيان اراده ظلم نمى كنـد و ظلم را از آنـان نمى خواهـد، پس ظلم ظالمان سركشـى از فرمان خـداى خارج از خواست پروردگار لطيف و رحيم است امّا پس از وقوع ظلم و عدل و اظهار ايمان و كفر از سوى آزمايش دهندگان يعنى (همه انسانها) يقينا آن اعمال در پيشـگاه عـدل و علم خـداى تـا زمـانى كه با توبه و ايمان، آثار انحراف محو نشـده باشـد وجود دارد كه (إِنَّ الْحَسَناتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئاتِ- ۱۱۴/ هـود) بنـابر اين امـورى ثـابت مبنى بر مشيّت و علم و اراده خـداى در جهـان وجـود دارد و آن امور فطرت، و آفرينش، ناموس خلل ناپذير الهى است كه: (لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) و (فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا- ۴۳/ فاطر) امّا امورى هم غير ثابت و در حال تغيير پيوسته از انسانها سر مى زند كه حقّش ثابت و باطلش با شرايطى كه گفته شده محو مى گردد.

رگ رگ است اين آب شيرين و آب شور بر خلايق مى رود تا نفخ صور

مضارع بعدش بیاید هم نصب و هم رفعش جایز است، مانند این عبارت- أنا إذن أخرج- یا- اخرج- که نصب و رفع هر دو درست است زیرا- إذن- اوّل جمله نیست، و اگر (إذن) بعد از فعل بیاید یا فعلی با او همراه نباشد عمل نمی کند مانند- أنا أخرج إذن- و در این آیه هم (إِنَّكُمْ إِذاً مِثْلُهُمْ- ۱۴۰/ نساء) و اذا در این آیه عمل نکرده است و (مثلهم) مرفوع است.

(أذی) [أذی :

اذیّت و آزاری است که به هر ذی روحی را نظر جسمی یا روحی با عواقبش می رسد چه دنیائی و چه اخروی، خدای فرماید (لا تُبْطِلُوا صَدَقاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذی ۲۶۴/ بقره) و همینطور آیه (فَآذُوهُما- ۱۶/ نساء) که اشاره باذیّت و زدن است مثل آیه (وَ مِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَ يَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ- ۶۱/ توبه) و آیه (لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسى وَ أُوذُوا حَتَّى أَتاهُمْ نَصْرُنا- ۶۹/ احزاب) و (لِمَ تُؤْذُونَنِي- ۵/ صف) و (يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذىً- ۲۲۲/ بقره). (وَ الَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ- ۶۱/ توبه).

که عوارض محیض را از نظر شرعی و باعتبار شرع (أذی) یعنی رنج و زحمت نامیده است و همینطور باعتبار پزشکی، چنانکه پزشکان این رشته ذکر کرده اند محیض نوعی درد و رنج است.

و گفته شده- آذیته، أوذیه، إیذاء، و أذیّه و أذی، اسم فاعلش الآذی است- یعنی موجی سخت و اذیّت کننده برای دریانوردان در موقع کشتی رانی.

(إذا) [إذا]:

که برای زمان آینده بکار می رود متضمّن معنی شرط نیز هست، و مانند حروف جازمه عمل می کند و بیشتر در شعر، امّا إذ تعبیر بزمان گذشته شود و حتما با (ما) بکار می رود و بدون حرف (ما) برای زمان گذشته جایز نیست مانند:

إذ ما أتیت علی الرّسول فقل له و بیشتر در حالت شعری است.

(أرب) [أرب :

نیاز شدیدی که با درک آنها اقتضای چاره جوئی برای دفعش بوجود می آید، پس هر أربی نیازی است امّا هر نیاز و حاجتی (أرب) نیست. بعدا این واژه گاهی در معنی نیاز تنها و گاهی نیاز و دفع نیاز بکار رفته، چنانکه می گویند- ذو أرب و أریب- یعنی کسیکه چاره جوئی می کند. أرب إلی کذا أربا و أربه و إربه و

مأربه- (چهار مصدر دارد)، خداوند در قرآن فرماید (وَ لِیَ فِیها مَآرِبُ أُخْری ۱۸/ طه) و جمله- و لا أرب لی فی کذا- یعنی نیاز شدیدی بآن ندارم و آیه (أُولِی الْإِرْبَهِ مِنَ الرِّجالِ- ۳۱/ نور) کنایه از احتیاج به نکاح و همسری است، و نشانه نیاز شدیدی است که چاره جوئی آنرا اقتضاء دارد.

اعضائی هم که شدیدا به آنها نیاز هست (آراب) گویند که مفردش (أرب) است اعضای بدن دو گونه است:

۱- اعضائی که مورد نیاز حیوان یا (هر ذی روحی است) مانند: دست پا، چشم، و ...

۲- نوع دیگر اعضائی که برای زیبائی است مانند ابرو، ریش، و ... اعضای مورد نیاز و حاجت هم دو دسته است، قسمتی که حاجت شدیدی به آن نیست و قسمتی که به شدّت مورد نیاز هست، در این گونه عضوها حتّی اگر توهّم شود که نباشند کار بدن اختلال عظیمی خواهد داشت و اینگونه اعضای رئیسه بدن را (آراب) نامیده اند در حدیثی از پیامبر آمده است که «إذا سجد العبد سجد معه سبعه آراب» یعنی صورتش، دو کف دستش، دو زانویش و دو پایش نیز در حال سجده است.

گفته اند: أرّب نصیبه- نصیب و بهره او را بزرگ کرد- و أرّب ماله- مالش را فزونی داد، و أربّت العقده- گره را محکم کرد- أرب- نصیبه- بدون تشدید حرف (ر) باندازه نیازش بهره اش را قرار داد.

(ارض) [ارض :

زمین یا جرم و جسمی که در مقابل آسمان قرار دارد جمع آن- أرضون- است و در قرآن بصورت جمع نیامده است. «۱»

پائین و زیر هر چیز را نیز به أرض تعبیر کرده اند، همانگونه که بالا و فوق هر

---

(۱) در قرآن کلمه (ارض) همان طوری که راغب رحمه اللّه گفته است بصورت جمع نیامده امّا در آیه (اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَماواتٍ وَ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ- ۱۲/ طلاق) اشاره دارد که همانند زمین و کره خاکی ما با همین شرایط در جهان پهناور بسیار آفریده است، واژه مثلهنّ از (ارضون) معنایش وسیعتر، و مفهومش فراگیرتر است که در باره زمینهائی مانند زمین ما بکار رفته و این کلمه یعنی مثلهنّ یکی از معجزات قرآنی است که می فرماید حیات و زندگی تنها منحصر به همین زمین نیست. چون در آیه ۷۰

چیز را هم (سماء) نامیده اند، شاعری در وصف اسبش گوید:

و أحمر کالدّیباج أمّا سماؤها فریّا و أمّا أرضها فمحول

(اسبی است سرخ و زیبا چون پارچه دیبای رنگین که پشتش از شدّت حرکت مرطوب و زیر و پاهایش خشک). و سخن خدای تعالی (اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یُحْیِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها- ۱۷/ حدید).

لفظ ارض عبارت از هر پدیده ای است که در زمین بعد از تباهی، و فرسایش، حیات مجدّد می یابد و بعد از وجود تکوینی و خلقت مجدّدا به سوی حیات و رشد عودت می کند، از این روی بعضی از مفسّرین گفته اند مقصود از (یُحْیِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها- ۱۷/ حدید) نرم شدن دلها بعد از قساوت و سنگدلی است. و عبارت- أرض أریضه- یعنی زمینی که گیاهش نیکو است.

- تأرّض النّبت- آن گیاه در زمین ریشه گرفت و زیاد شد،- تأرّض الجدی- آن بزغاله چرید و- أرضه الدّوده- یعنی موریانه هائی که در چوب قرار می گیرند و آنرا می پوشانند- و أرضت الخشبه- که همان (ما روضه) است: چوبها، موریانه زده است.

(اریک) [اریک :

اریکه یا حجله روی تخت، جمعش (أرائک) است، نامیدن حجله و تخت به اریکه یا از این جهت است که ارائک در زمینی ساخته می شود که درخت (أراک) در آنجا می روید و از آن درخت ساخته می شود، و یا از این جهت که تخت و اریکه جای نشستن و اقامت است چنانکه گفته اند- أرک- بالمکان أروکا- و اصل أروک بمعنای اقامت و نشستن بر درخت اراک است. و سپس به اقامت در

---

۱ سوره اسراء هم در باره شرافت و کرامت انسان فرموده انسان با تمام فضیلتش بر تمام موجودات برتری ندارد بلکه (و فضّلناهم علی کثیر ممّن خلقنا تفضیلا).

واژه ارض در زبان انگلیسی هم با همین تلفّظ بکار می رود و اصولا صدها واژه مشترک از زبانهای فارسی و عربی در زبانهای لاتینی (انگلیسی آلمانی واژه زدائی برنیامده اند، امّا متأسّفانه در زمانهائی که ملّت و کشور عزیز ما در راه استثمار زدائی برداشته اند که جریان اصلی را منحرف سازند و نمونه این روش غیر انسانی و غیر ملّی را در سالهای اخیر بنام (پاک زبانی و پاک دینی) مشاهد کردیم که باید گفت خداوندا ملّت و کشور اسلامی ما را همواره از گزند بد اندیشان در امان بدار.

سایر مکانها نیز لفظ (اراک) «۱» طلاق شده است.

(ارم) [ارم:

نشانه ایست ساخته شده از سنگ که بر بلندی ها بنا می کنند جمع آن (آرام) و آن سنگ را هم (إرم) گویند.

همینطور انسان بسیار خشمگین و چهره برافروخته را به سنگ داغ که می سوزند تشبیه کرده اند- یحرق الارّم- (از خشم سنگهای داغ را نیز می سوزاند) و آیه (إِرَمَ ذاتِ الْعِمادِ- ۷/ فجر) اشاره به ستونهای زرین و بلند و برافراشته است و جمله- ما بها أرم و أریم- احدی آنجا نیست و بیشتر به صورت منفی بکار می رود چنانکه می گوئی- ما بها دیّار- احدی در آنجا نیست که منظور ساکنین در آن خانه است.

(از) [از]:

در این آیه قرآن (تَؤُزُّهُمْ أَزًّا- ۸۳/ مریم) یعنی: (شیاطین) ایشان را به گناه و غرور می فریبند و آنچنان به گناهکاری وا می دارند که مانند دیگ جوشان به غلیان و شورش عمل می کنند.

روایتی در باره حالت پیامبر (ص) به هنگام عبادت آمده است که «یصلّی و لجوفه أزیر کأزیر المرجل» (یعنی پیامبر (ص) در حالت نماز اندامش چون هیجان و جوشش آب مرتعش می شد و خشیت خدای، او را لرزان و مضطرب می ساخت). «۲»

عبارت- أزّه- از کلمه هزّه- که آنهم به معنای ارتعاش است بلیغتر است.

(ازر) [ازر]:

أزر اصلش از إزار: به معنی لباس است، إزار و إزاره و مئزر از همین واژه است.

---

(۱) اراک درختی است که برگها و شاخه هایش بسیار متراکم، میوه اش مانند انگور خوشه ای و چوبش چون نی تو خالی است و از نظر نرم بودن از چوبش مسواک می سازند، شتران به خوردن شاخه و میوه اراک مشتاق اند که گاهی از خوردن زیاد آن مریض می شوند. شعرا در وصف درخت اراک اشعاری سروده اند (اس- نف).

(۲) خداوند در باره علماء می فرماید: (إِنَّما یَخْشَی اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ ۲۸/ فاطر) یعنی آنهایند که مجذوب شکوه و عظمت آفریدگار می شوند و حالت خشیت یعنی جذب عظمت خدا شدن بآنها دست می دهد در این صورت پیامبر (ص) به طریق اولی مشمول آیه فوق است. به ویژه در حال نماز که در حدیث بالا به آن اشاره شده، پیامبر (ص) و اولیای خدا در نماز که نزدیکترین عمل، و وسیله تقرّب خداست مسلّما با چنان حالتی در معراج عبادت قرار می گیرند.

به جان وزن هم بطور کنایه (إزار) گفته اند، شاعر گوید:

ألا بلّغ أبا حفص رسولا فدی لک من أخی ثقه ازاری

(فرستاده ای به سوی ابا حفص گسیل کن و پیام فدویت از برادری راستگو و مورد اعتماد را به او برسان).

وجه تسمیه زن به (إزار) یعنی لباس، از این آیه مبارکه قرآن که می فرماید (هُنَّ لِباسٌ لَکُمْ وَ أَنْتُمْ لِباسٌ لَهُنَّ- ۱۸۷/ بقره) گرفته شده است، و آیه (اشْدُدْ بِهِ (أَزْرِی)- ۳۱/ طه) یعنی تا بوسیله او تقویت شوم، الأزر- یعنی نیروی شدید و زیاد و- آزره- او را یاری و تقویت کرد، که اصلش از- شدّ الازار- بستن دامن و محکم کردن دامن گرفته شده.

خدای فرماید: (کَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ (فَآزَرَهُ) «۱»- ۲۹/ فتح) یعنی آنها همانند زراعتی

---

(۱) خداوند در این آیه که آخرین آیه سوره فتح است پیشگوئی و خبر از آینده با عظمت و پیشرفت اسلام می دهد، آیه مربوطه چنین است (مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِینَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَی الْکُفَّارِ رُحَماءُ بَیْنَهُمْ تَراهُمْ رُکَّعاً سُجَّداً، یَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْواناً سِیماهُمْ فِی وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذلِکَ مَثَلُهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ مَثَلُهُمْ فِی الْإِنْجِیلِ کَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوی عَلی سُوقِهِ یُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِیَغِیظَ بِهِمُ الْکُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَهً وَ أَجْراً عَظِیماً- ۲۹/ فتح).

سخن از صفات و رفتار و مبارزات و شوق پرستش اللّه در یاران پیامبر (ص) است که فضیلتی و رضوانی از حقّ است، آنان زاهدان شب و شیران پیکارگر روز با کفّارند، چنانکه در تورات ذکر شده سیمایشان و چهره شان روشنگر ایمان است که آغازگری بودند در ایمان و عمل و همچو نهالی جوان، عدّه شان اندک امّا با پایداری و گذشت زمان پر برگ و بار شدند و نیرو یافتند، استوار ماندنشان در ایمان آنچنان عظمت یافت که مایه شگفت گردید و گفته اند (هر که بر شکوفائی نهال اسلام و پیشرفت آن خشمگین شد کافری بیش نیست امّا مژده و وعده حقّ این است که یاران وفادار و نیکو کار پیامبر (ص) مشمول آمرزش حق، و پاداش عظیم اند).

خواجه عبد اللّه انصاری در ذیل این آیه پس از بر شمردن صفات نیک اصحاب پیامبر (ص) می نویسد «عن ابن عمر قال، قال رسول اللّه لعلّی: یا علیّ انت فی الجنّه و شیعتک فی الجّنه» (کشف الاسرار ج ۹ ص ۲۳۳). امّا بدیهی است ذرّه ذرّه اعمال یاران و مؤمنین چه در زمان حیات پیامبر و چه بعد از آن مورد حساب قرار می گیرد و این اصل کلّی است، و هیچ احدی در بست راهی رضوان خدای نخواهد شد چرا که (فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ، وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ) و آیه عامّ است، بنابر این شرایط بودن در راه پیامبر همان است که در آیه فوق فرموده (أَشِدَّاءُ عَلَی الْکُفَّارِ، رُحَماءُ بَیْنَهُمْ) و اگر کسی در طول تاریخ اسلام از آغاز حیات پیامبر (ص) و تاکنون به جای (اشدّاء علی الکفّار) و به جای (رحماء بینهم) (مبغوضون یا بغضاء بینهم) باشند یا بوده اند از شمول این آیه خارج اند و نمی توانند

هستند که با جوانه زدن پر بار می شوند و سپس با آن برگ و بار فراوان، زراعت را تقویت می کنند.

آزرته فتأزر: او را یاری کردم و تقویت شد، و- هو حسن الازره: یار نیکوئی است و- أزرت البناء و آزرته: پایه های بنا را محکم کردم و- تأزّر- النبات- آن گیاه بلند و قوی شد، و- ازرته و آزرته- وزیرش شدم، که اصلش با (واو) است و- فرس آزر- اسبی که سپیدی پاهایش تا زیر شکمش ادامه دارد.

و آیه (إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ لِأَبِيهِ (آزَرَ)- ۷۴/ انعام) گفته اسم پدرش (تارخ) است و به صورت (آزر) معرّب شده «۱» و باز گفته اند معنای آزر در زبانشان به معنی (گمراه) بوده است.

(ازف) [ازف :

در آیه (أَزِفَتِ الْآزِفَةُ- ۵۷/ نجم) یعنی قیامت نزدیک شد.

واژه های- ازف- و- افد- در معنی به هم نزدیکند، امّا ازف به کمی وقت و تنگی زمان تعبیر شده است، و- ازف الشّخوص و الازف به معنی تنگی وقت است برای اینکه گفته شده زمان قیامت نزدیک است، و لذا به (ساعه) تعبیر شده است.

خدای فرموده (أَتى أَمْرُ اللَّهِ- ۱/ نحل) از این جهت به لفظ ماضی (أتی) بیان شده است که نزدیکی زمانش را می رساند و زمان ماضی به زمان حال پیوسته است و در این باره آیه (وَ أَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ- ۱۸/ فاغر) بهمان معنی آمده است.

(اس) [اس :

(أسّس «۲» بنیانه: به جهت آن بنا پایه هائی که مانند ستونهاست قرار داد که

یار حقیقی پیامبر (ص) و مؤمنین باشند چه رسد به کسانیکه نسبت به ذرّیه پیامبر (ص) بغض ورزیده باشند، و در تاریخ اسلام، بوده اند کسانی چون معاویه که دستور (سبّ علی) را بر منابر داده اند و نیم قرن هم عملی شد تا اینکه خلیفه عادل عمر بن عبد العزیز آنرا لغو و دستور داد بجایش آیه ای از قرآن (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ وَ إِيتاءِ ذِي الْقُرْبى وَ يَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ ...) خوانده شود.

(۱) در باره معرّب شدن (تارخ) از- آزر- که راغب اصفهانی بآن اشاره کرده است، جوالیقی و سایر معرب نویسان نیز معتقدند که کلمه (مورّخ) و تاریخ هم از کلمات (ماه روز) فارسی گرفته شده که البتّه در باره تاریخ اقوال دیگر هم ذکر کرده اند، کسانیکه مورّخ رای معرّب ماه روز می دانند:

ازهری در تهذیب اللّغه و خوارزمی در مفاتیح العلوم و ص ۸۹ المعرب من الکلام الاعجمی علی حروف المعجم از ابو منصور جوالیقی.

(۲) از این واژه سه آیه در قرآن ذکر شده که هر سه در باره تأسیس و پایه گذاری بناهای مادی و

بناها بر آن پایه ها قرار دارد، اسّ و أساس جمعش إساس- است- اسّ- س- جمع در جمع است، گفته انـد- كان ذلك على أسّ الدّهر- آن كار بر اساس و قانونمندی روزگار است- همانطور كه می گویند- على وجه الدّهر- بر چهره روزگار.

(اسف) [اسف :

یعنی حزن و غضب بـا هم، و هر كـدام از این معـانی گاهی به جای هم بكار می رونـد. حقیقت معنی اسف به جوش آمـدن یا تغییر حرارت و حركت خون در قلب است برای انتقـام گرفتن در حـالت خشم، اگر این حـالت در بـاره زیر دست باشـد گرمی خون در همه بـدن منتشـر می شود و به صورت خشم و غضب ظـاهر می گردد، و اگر این الت در بـاره بالاـ دست و قوی تر از خود باشـد خون منقبض می شود و در چهره رنگ پریـده به صورت حزن و انـدوه جلوه می كنـد، لـذا از ابن عبّاس رضـی اللّه عنه- در باره حزن و غضب پرسـیدند پاسخ داد مبدأشان هر دو یكی است امّا الفاظشان مختلف، پس كسـیكه با قوی تر از خود ستیزه می كند حزن و جزع بر او ظاهر می شود و چون با ضعیفتر از خود منازعه نماید غیظ و خشمش بر او نمایان می شوند، از این روی شاعری گفته است:

فحزن كلّ أخی حزن أخو الغضب اندوه هر برادر در برابر برادر خشمگین دیگری است.

معنوی است و راغب در ذیـل این واژه فقـط از یـك آیه دو كلمه آنرا ذكر كرده است آیـات آن چنین است (فَمَنْ أَسَّسَ بُنْیانَهُ عَلی تَقْوی مِنَ اللَّهِ وَ رِضْـوانٍ خَیْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْیـانَهُ عَلی شَـفا جُرُفٍ هـارٍ- ۱۰۹/ توبه) این آیه تشـبیهی است بـا مقـایسه دو شخصیّت و دو روح ۱- با تقوا و دیگری دنیا پرست، كسـیكه انگیزه تجسّم شخصـیّتش بر تقوا و رضای خدا است نیكوتر است یا كسیكه شخصیّتش مانند بنائی است كه بر پرتگاه لرزان و ریزانی بنا شده است.

و آیه دوّم كه مثال عینی آن است، در همین سوره اشاره به مسجدی است كه بر اساس تقوی و تقرّب به خدا بنا شده و خداوند پیامبر رای مأمور می كنـد كه در آنجا نماز بگـذارد، و دیگری مسـجد (ضـرار) كه بر اساس حسادت و نفاق ساخته شده بود و خداوند به پیغمبر می فرماید (لا تَقُمْ فِیهِ أَبَداً- ... لَمَسْـجِدٌ أُسِّسَ عَلَی التَّقْوی مِنْ أَوَّلِ یَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِیهِ- ۱۰۸/ توبه) كه این خود نمونه و سـنّتی است كه در هر زمـان امور خـالص بر پـایه تقوا را از مسـائلی كه بـا ریـا و خود نمائی یا از روی كینه و دنیا خواهی انجام می شود برای انسانها در تمام تاریخ سرمشق باشد.

و آیه (فَلَمَّا (آسَفُونا) انْتَقَمْنا مِنْهُمْ- ۵۵/ زخرف) یعنی خشمگینمان کنند ابو عبد اللّه الرّضا (ع) گفته است (انّ اللّه لا یأسف کأسفنا و لکن له أولیاء یأسفون و یرضون فجعل رضاهم رضاه و غضبهم غضبه) و سپس فرمود «من اهان لی ولیّا فقد بارزنی بالمحاربه و قال تعالی (مَنْ یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللَّهَ- ۸۰/ نساء».

(حضرت رضا (ع) فرموده خداوند مانند انسانها محزون و خشمگین نمی شود امّا اولیائی دارد که خشنودی آنها را خشنودی خود و غضب اینان را غضب و حزن خود قرار داده است از همین جهت که خدای تعالی فرموده است کسیکه ولیّ مرا اهانت کند با من ستیزه و محاربه کرده است، چنانکه در قرآن فرموده کسیکه پیامبر را اطاعت کند همانا خدای را پیروی و اطاعت کرده است). «۱»

و آیه (غَضْبانَ (أَسِفاً)- ۱۵۰/ اعراف) أسف همان غضب آلود شدن است، این کلمه به صورت استعاره در باره خدمت گزاری که مسخّر و اسیر کسی است بکار رفته است چنانکه گوئی، نامیده شدن او باین کلمه (آسف) از اسیر شدن و تسخیر شدن او که باعث عصبانیّت و ناخشنودی اوست حکایت می کند.

(اسر) [اسر]:

بستن کسی با زنجیر و طناب چنانکه گویند- أسرت القتب یعنی زین و برگ را بر پشت مرکب بستم، اسیر را هم بهمین مناسبت اسیر نامیده اند و که مقیّد و محدود می شود و سپس به هر چیزی که گرفته شده و مقیّد است اسیر گفته اند،

---

(۱) این روایت در کتب احادیث و مجمع البحرین از حضرت صادق (ع) نقل شده است و به راستی واژه ها و عبارت روایات فوق از نظر فصاحت و بلاغت، کلام معصوم (ع) و در اوج معنی است، بخصوص در باره مقام ولایت و رهبری که هم سوی نبوت است و در راه آن، راغب اصفهانی رحمه اللّه احادیث نبوی و صحابه و روایات ائمّه (علیهم السّلام) را مانند میناتوریستها و متبّت کاران و جواهر نشانان در جای خود آنچنان منظّم و عالمانه بکار می برد و از ژرفنای تفسیر لغوی خود نشان می دهد تا کسانیکه ادّعای قرآنی دانی می کنند و مغرورانه خود را مفسّر قرآن می دانند بخصوص در عصر ما و به تفسیر رأی می پردازند، عبرت گیرند و با روش غیر اسلامی خود دیگران را باشتباه نیندازند و براستی جایگاه کسانیکه خویشتن و رأی خویش را شاخص و میزان دانستن و فهم قرآن قرار می دهند در دوزخ است چنانکه فرموده اند «من فسّر القرآن برأیه فلیتبوّء مقعده فی النّار» چه رسد به کسانیکه هنوز حتّی نام سوره های قرآن را درست نمی دانند و در معرض دید ۳۶ ملیون جمعیّت مسلمان ایران سوره روم را که در باره ملّت و نژاد روم قبل از اسلام است بنام سوره رم یعنی پایتخت ایتالیا نام می برند تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل.

هر چند که با چیزی هم بسته نشود.

جمع اسیر- أساری و اساری و أسری- است و در آیه (وَ یَتِیماً وَ أَسِیراً- ۸/ انسان) بکار رفته است بعدا معنی اسیر گسترش یافته و در معانی (اسیر نعمت شدن) استعمال شده و همچنین در باره خانواده، که وسیله نیرومندی و تقویت مرد است و- أسره الرّجل.- یعنی خانواده مرد و در آیه (وَ شَدَدْنا أَسْرَهُمْ- ۲۸/ انسان) در باره آفرینش انسان است که خداوند بوسیله مفصلها اعضای پیکر او را به یکدیگر مربوط و محکم ساخته است، و بحکمت خدای تعالی در ترکیب طبیعت آدمی که مأمور به تأمّل و اندیشه و تدبّر در وجود خویش است اشاره شده است و سپس گوید (وَ فِی أَنْفُسِکُمْ أَ فَلا تُبْصِرُونَ- ۱۲/ ذاریات) یعنی در وجود خودتان چنین استحکامی هست آیا بصیرت نمی یابید و نمی نگرید.

و- الأسر- حسب ادرار و بول و- رجل مأسور- مردیست که به چنین بیماری دچار شده است گوئی که منفذ ادرارش بسته شده.

و الأسر- در بول، مانند- حصر- در مدفوع است که اسر و حصر هر دو بیماری مجاری بول و غایط است.

(اسن) [اسن :

گفته می شود- أسن الماء یأسن و أسن یأسن- آب بوئی ناخوشایند دارد و بویش تغییر کرده است، ماء آسن- چنانکه در آیه (مِنْ ماءٍ غَیْرِ آسِنٍ- ۱۵/ محمّد) آمده است در همان معنی است یعنی از آبی که پاک و نامتغیّر است، و- أسن الرّجل- آن مرد از بوی بد آب بیمار شده است و بحال اغماء در آمده است، شاعر گوید:

یمید فی الرّمح مید المائح الأسن- یعنی: آنچنان در خوردن نیزه و اصابت آن به خود لرزان شد که گوئی از آبی آلوده سست و مرتعش است.

و- تأسّن الرّجل- زمانی است که آن مرد علیل و بیمار شده است و بصورت تشبیه بکار رفته است.

(اسا) [اسا]:

اسوه و إسوه بر وزن قدوه و قدوه، در جائی بکار می رود که انسان در نیکی و بدی از دیگری تبعیّت و پیروی می کند چه در شادمانی یا در زیانمندی.

و در همین معنی خدای تعالی فرموده: (لَقَدْ کانَ لَکُمْ فِی رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ- ۲۱/ احزاب) و از این روی در آیه فوق اسوه و نمونه را خدای تعالی با واژه حسنه- یعنی صفت نیکو وصف کرده است. عبارت- تأسّیت به- یعنی باو تأسّی جستم و- اسی- یعنی حزن و اندوه، و حقیقتش اندوهگین شدن برای چیزی است که از دست رفته و فوت شده است، گفته می شود- أسیت علیه أسی- و أسیت له- یعنی بر او یا برای او افسوس خوردم و محزون شدم، آیه (فَلا تَأْسَ عَلَی الْقَوْمِ الْکافِرِینَ- ۲۶/ مائده) بر کافران افسوس مخور (که البتّه پس از إنذار و إتمام حجّت و ارائه آیات و دلائل است).

شاعر نیز گوید: أسیت لأخوالی ربیعه ... (برای دائی زادگان و خاله زادگانم، ربیعه، محزونم).

اصل لغت- اسی- با (واو) است چنانکه گویند- رجل أسوان- یعنی حزین.

أسو- بهبودی زخم است که اصلش از بین رفتن و ازاله درد و اندوه است مانند- کربت النّخل- یعنی شاخه های نخل را بریدم.

أسوته، اسؤه، اسوا: او را معالجه و درمان کردم و و چاره نمودم.

الاسّی- پزشک جرّاح است، و جمعش إساء و أساه- مجروح را نیز مأسیّ و أسیّ هر دو گویند و نیز بطور مجاز گفته اند- أسیت بین القوم- یعنی میانشان را اصلاح کردم و- آسیته- هم به همین معنی است.

شاعر گوید: آسی أخاه بنفسه- و دیگری گوید: فاسی و آذاه فکان کمن جنی- معنی عبارت اوّل این است که برادرش را با خویشتن برابر گرفت و عبارت دوّم یعنی- پس با او برابر کرد و بعد آزارش رساند، گوئی که جنّ زده و دیوانه بوده.

اسم فاعل این واژه (آسی) است یواسی هم بکار برده اند شاعر گوید: یکفون اثقال ثای المستأسی یعنی برای اصلاح و بهبودی سختیهای جراحتشان کافی اند.

کلمه مستاسی که در مصراع بالا آمده است باب استفعال آن واژه است.

و امّا- إساءه از این واژه نیست بلکه از- ساء- نقل شده است.

)

((اشر) [اشر]:

الاشر یعنی شدّت سر خوشی و سر مستی، فعل آن- أشر یأشر، أشرا- خدای تعالی فرماید: (سَيَعْلَمُونَ غَداً مَنِ الْكَذَّابُ الْأَشِرُ-؟ ۲۶/ قمر) (یعنی بزودی خواهند دانست که چه کسی متکبر دروغ گوی و جاه طلب است).

أشر در معنی جاه طلب و سر خوش بلیغتر و رساتر از معنی واژه- بطر- است ولی- بطر- در مورد فرح و شادی رساتر است حالت- بطر- اگر بیشتر اوقات بر احوال انسان غلبه داشته باشد ناپسند است و آنرا به- فرح- تعبیر می کنند، چنانکه خدای تعالی فرماید: (إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ- ۷۶/ قصص) گاهی هم پسندیده و شایسته است هر گاه باندازه لازم و در جای خود باشد چنانکه خدای فرماید: (فَبِذلِكَ فَلْيَفْرَحُوا- ۵۸/ یونس) زیرا فرح در اینجا ناشی از:

سرور و شادی بر حسب حکم عقل است.

أشر- فرحی است که بر حسب فرمان هوی و هوس انجام می شود.

ناقه مئشیر- شتری با نشاط که بر طریق تشبیه گفته شده یا شتری لاغر اندام- چنانکه گفته اند- أشرت الخشبه- یعنی چوب را نازک کردم.

(اصر) [اصر]:

بستن چیزی و حبس کردن به قهر و زور، افعالش چنین است- اصرته فهو مأصور. المأصر و المأصر-: محل بستن کشتی (اسکله) و محبس کشتی است یعنی زندان. در آیه (وَ يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ- ۵۷/ اعراف) اموری است که آنها را از خیرات و رسیدن به ثواب و پاداش باز می دارد، و در این معنی آیه (وَ لا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْراً- ۲۸۶/ بقره) (گرانباری در فرمانبری و پیمان و موانع خیرات را بر ما منه).

(اصر:) در آیه فوق به معنی بار سنگین است و تحقیقش همان است که یاد آور شدم، الإصر یعنی عهد و پیمان مؤکّدی که آن تأکید، مانع شکستن و نقض آن را از ثواب و خیرات است، خدای فرماید (أَ أَقْرَرْتُمْ وَ أَخَذْتُمْ عَلى ذلِكُمْ إِصْرِي- ۸۱/ آل عمران) یعنی پیمان مؤکّد و استوار.

الإصار- طنابها و ریسمانهائی که ستونهای خانه «۱» را بر پای می دارد، و- ما

---

(۱) منظور همان طنابهای خیمه و چادرها و یا سراپرده هائی است که تقریبا خانه بیشتر مردم بوده و امروز عشایر و کوچ نشینان همانگونه خانه ها دارند که با طناب بر پا می شود.

يأصرنى عنك شى ء- چيزى مرا از تو باز نمى دارد و مانع نمى شود.

الأيصر: عبائى كه در آن پوشال مى ريزند و بر كوهان شتر مى نهند، تا سوارى و نشستن بر آن ممكن و آسان شود.

(اصبع) [اصبع :

الإصبع اسمى است براى تمامى انگشتان كه عبارت است از ناخنها، مفصلهاى دست، استخوانها و گوشت انگشتان با هم، و به صورت استعاره براى هر اثر حسّى بكار مى رود چنانكه مى گويند- لك على فلان أصبع همانطور كه مى گويند لك عليه يد- يعنى تو بر او حقّ نعمت و سرپرستى دارى.

(اصيل) [اصيل :

جمعش آصال، شامگاه و در آيه (بِالْغُدُوِّ وَ الْآصالِ- ۲۰۵/ اعراف) يعنى در بامداد و شامگاه، شب را نيز، أصيل و أصيله گويند، جمع أصيل- أصل و آصال است و جمع اصيله «۱»- أصايل.

در آيه (بُكْرَةً وَ أَصِيلًا «۲»- ۴۲/ احزاب) اشاره به اوّل وقت نماز صبح و نماز مغرب است. و اصل الشّى ء- ريشه و پايه هر چيزى است كه اگر آن پايه و ستون در حال بلندشدن و بلندى توهم شود نيروى خيال نمى تواند آنرا تصوّر كند، از اين روى خداى تعالى فرموده (أَصْلُها ثابِتٌ وَ فَرْعُها فِي السَّماءِ- ۲۴/ ابراهيم) كه تصوّر كرانه با عظمت و بلندى آسمان هرگز به انديشه، و تصوّر و تخيّل در نيايد.

و عبارت- و قد تأصّل كذا ريشه دار شد و- مجد أصيل- بزرگى واقعى و- لا أصل له و لا فصل- هم از اين معنى است، يعنى اصالت، و نسبى ندارد (يا حسب و نسبى).

(أف) [أف :

اصل أفّ بمعنى هر چركى و پليدى است، و ناخن چيده شده، و هر چيزى كه بخاطر آلودگى و پليديش ازاله و چيده شود و گفته اند به هر عملى و چيزى كه سبك و آلوده باشد أفّ گويند. مانند آيه:

(أُفٍّ لَكُمْ وَ لِما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۶۷/ انبياء) كه بخاطر ناروا بودن پرستش

---

(۱) اصيله به دو معنى است: ۱- مرگ و هلاكت ۲- اصل و ريشه هر چيزى.

(۲) در آيه (بُكْرَةً وَ أَصِيلًا- ۴۲/ احزاب) جمع بكره- بكر و جمع الجمع ابكار است (تفسير بيضاوى و مجمع البحرين) [...]

معبودانی غیر از خدا خوار شمرده شده اند یعنی خفّت و خواری بر شما باد و بر آنچه که غیر از خدا پرستش می کنید.

فعل واژه افّ هم بصورت- قد أفّفت لکذا- بکار رفته است و هر گاه چیزی را بخاطر پلیدیش و ناروائیش مورد انزجار قرار دهی، می گوئی- أفّف فلان-.

(افق) [افق :

خدای تعالی فرماید (سَنُرِیهِمْ آیاتِنا فِی الْآفاقِ- ۵۳/ فصّلت).

یعنی: در همه جا و همه نواحی. مفردش أفق و أفق «۱» و منصوب به آن را افقیّ گویند یعنی جهانی. جمله- و قد أفق فلان- زمانی است که کسی در آفاق سیر کند و الآفق کسی است که کرم و بخشندگی را به نهایت می رساند که از نظر وسعت بخشش او را به افقی که در جهان گسترده شده است تشبیه می کنند.

(افک) [افک :

هر چیزی که وجهه شایسته و نیکویش که بحقّ سزاوار آن است تغییر یافته از اینرو هر بادی و نسیمی که از مسیر اصلیش عدول کند (مؤتفکه) گویند، خدای تعالی فرماید:

(وَ الْمُؤْتَفِکاتُ بِالْخاطِئَهِ- ۹/ حاقّه) و (الْمُؤْتَفِکَهَ أَهْوی ۵۳/ نجم) که هر دو آیه اشاره بعذاب قوم لوط است که با بادهای ویران کننده عذاب شدند و سخن خدای تعالی (قاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّی یُؤْفَکُونَ- ۳۰/ توبه).

یعنی: در اعتقاد از ایمان و حقّ به باطل، و در سخن از صدق و راستی به دروغ، و در عمل از کار پسندیده به عمل زشت و قبیح روی گرداندند.

---

(۱) واژه افق: به ضرورت شعری به دهر هم تعبیر شده است، ابو العلاء معرّی در کتاب (سقط الزّند) قصیده نونیّه ای دارد با تشبیه ادبی، تاریخی مذهبی، می گویند:

و علی الافق من دماء الشّهید بن علیّ و نجله شاهدان

فهما فی اواخر اللّیل فجرا و فی اولیائه سفقان

جلد ۱ ص ۴۴۱ که در بعضی نسخ (و علی الدّهر) هم نوشته شده یعنی (دو گواه بر جبین جهان و روزگار از شهیدان تاریخ، علی و حسین (ع) پیوسته نمایان است و آن- سرخی رنگ شفق و فجر است که یاد آور خون پاک آن شهیدان تاریخ است).

و آیات (یُؤْفَکَ عَنْهُ مَنْ أفِکَ- ۹/ ذاریات) و (أَنَّی یُؤْفَکُونَ- ۳۰/ توبه) و (أَ جِئْتَنا لِتَأْفِکَنا عَنْ آلِهَتِنا- ۲۲/ احقاف) به معنی عدول کردن و روی برگرداندن از حقّ است، بکار بردن- افک در این آیات بنابر اعتقاد آنهاست که باطل را حقّ پنداشته اند و می گویند:

«آمده ای ما را از خدایانمان روی گردان کنی» چنانکه گفتیم افک در آیه اخیر در مورد دروغ بکار برده شده است (إِنَّ الَّذِینَ «۱» جاؤُ بِالْإِفْکِ عُصْبَهٌ «۲» مِنْکُمْ- ۲۲/ نور) و (لِکُلِّ أَفَّاکٍ أَثِیمٍ- ۷/ جاثیه) و (أَ (إِفْکاً) آلِهَهً دُونَ اللَّهِ تُرِیدُونَ- ۸۶/ صافات) تقدیر معنی صحیح افک در این آیات این است که گوئی می گویند- أ تریدون آلهه من الإفک- یعنی ابراهیم (ع) به عمو و قومش می گوید آیا خدایانی دروغین می خواهید و می خوانید که- افکا- مفعول تریدون است و- آلهه- بدل از افک است.- رجل مأفوک، یعنی مردی که از حقّ به باطل روی گردانده است، شاعر گوید:

فإن تک عن أحسن المرؤه مأفوکا ففی آخرین قد أفکوا

---

(۱) این آیه مربوط به آیه ۲۲/ نور است که اشاره به داستان (افک) و عواقب آن است که از آیه اوّل سوره نور تا آیه ۳۰، بهمین جریان مربوط می شود و در حقیقت بیان کننده یک جریان دائمی و اخلاقی میان بشر است که در قرآن بطور مشروح برای امور تربیتی جامعه انسانها و مسلمین بیان شده آنطوریکه همه مفسّرین نوشته اند آیه در شأن ابو بکر (رض) نازل شده، آیه چنین است: (وَ لا یَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْکُمْ وَ السَّعَهِ أَنْ یُؤْتُوا أُولِی الْقُرْبی وَ الْمَساکِینَ وَ الْمُهاجِرِینَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ لْیَعْفُوا وَ لْیَصْفَحُوا أَ لا تُحِبُّونَ أَنْ یَغْفِرَ اللَّهُ لَکُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ- ۲۲/ نور) (نباید صاحبان فضل و نعمت در باره خویشاوندان خود و از حقّ مسکینان و مهاجرین در راه خدا از بخشش خود داری کنند بلکه بایستی عفو کنند و در گذرند آیا نمی خواهید که خدا شما را مورد غفران و عفو و بخشش قرار دهد که او بخشنده و رحیم است).

داستان چنین است: مسطح که یکی از مهاجرین فقیر و پسر خاله ابو بکر است در داستان افک شرکت داشته و گواهی داده و سپس ابو بکر سوگند می خورد که دیگر باو کمک نکند، این آیه بمناسبت آن جریان یعنی افک و تهمت که در حقیقت جریانی رخ داد نی در میان بشر است، اشاره می کند و آیه به پیغمبر (ص) نازل می شود، چون این آیه نازل شد ابو بکر گفت بلی من دوست دارم که خدا مرا ببخشد «انا احب ان یغفر اللّه لی» و در آیه بعد می فرماید (إِنَّ الَّذِینَ یَرْمُونَ الْمُحْصَناتِ الْغافِلاتِ الْمُؤْمِناتِ لُعِنُوا فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ- ۲۳/ نور) (کسانی که زنان پاک و بی خبر از جریان و مؤمن را تهمت می زنند در دنیا و آخرت نفرین شده اند و عذابشان در قیامت بس عظیم است) امّا سعید ابن جبیر که از تابعین و مفسّرین معروف است می گوید این آیه فقط در باره افک و تهمت زدن به زنان پیامبر (ص) است و لعنت و نفرین برای سایرین نیست، و دیگران با توبه از (افک) بخشیده می شوند بنابر این داستان افک با این آیات و قید کلمات (محصنات) و (غافلات) و (مؤمنات) موضوعی بی اساس است.

(۲) عصبه یعنی گروهی که از ده نفر تا چهل نفر باشند جمعش عصابه است.

(اگر تو از بهترین جوانمردیها رو گردانی پس در میان دیگران متّهم، و روی گردانده هستی). أفک، یؤفک- یعنی عقل و خردش زایل شد و- رجل مأفوک العقل- مردی که عقلش از دست رفته است.

(أفل) [أفل :

الأفول یعنی پنهان شدن یا غروب کردن کرات نورانی آسمانی مانند خورشید و ماه و ستارگان، خدای فرماید (فَلَمَّا أَفَلَ قالَ لا أُحِبُّ الْآفِلِینَ «۱» ۷۶/ انعام) و آیه (فَلَمَّا أَفَلَتْ- ۷۸/ انعام)- أفال- نوزاد گوسفندان است و- أفیل- یعنی بچّه شتر و بچه گاو لاغر و ضعیف که از شیر بریده شده است.

(أکل) [أکل :

الأکل خوردن غذا و بصورت تشبیه گفته شده- أکلت النّار الحطب- آتش هیزم را خورد- أکل و أکل- بمعنی خوراکی، و ثمره و میوه قابل خوردن.

خدای فرماید: (أُکُلُها دائِمٌ- ۳۷/ رعد) (در باره بوستانها و درختان بهشتی است که ثمرات و سایه آن بوستانها دائمی و پیوسته است و خزانی در پی ندارد و این چنین عاقبت نیکو و بهره مندی ابدی از آن پرهیزکاران است) اکله یکبار خوردن، اکله بر وزن لقمه آنچه می خورند- أکیله الأسد- یعنی شکار شیر که آنرا می خورد

---

(۱) آیه فوق استدلال حضرت ابراهیم (ع) با ستاره پرستان معاصر خویش است که نخست برای همراهی با ایشان در باره ستارگان و ماه و خورشید می گوید: (هذا رَبِّی- ۷۷/ انعام) و (هذا أَکْبَرُ- ۷۸/ انعام) او که می دانست ماه و خورشید و ستارگان افول می کنند و برای آنها هم امری عادی بود امّا حضرت ابراهیم (ع) می خواهد از این امور عادّی به تفکّر و تدبّر و تعقّل وادارشان کند و با جمله (لا أُحِبُّ الْآفِلِینَ- ۷۶/ انعام) یعنی معبودانی که غروب می کنند دوست ندارم چون از ابتدا هم حالت پرستش نسبت به آنها نداشته است که بعد بگوید نمی پرستم بلکه آنها را نیز مشرک می داند و می گوید: (أَنِّی بَرِیءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ- ۵۴/ هود) من از مشرکان بیزارم.

این گونه دلائل و حجّت و روی آوردن به (فاطر السّموات و الارض) حاکی از آثار رشد و رفعت و درجه فکریست که از خدای علیم و حکیم دریافته است چنانکه در آیه بعد می فرماید: (الَّذِینَ آمَنُوا وَ لَمْ یَلْبِسُوا إِیمانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولئِکَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُونَ- ۸۶/ انعام) بنابر این ابراهیم (ع) بت شکن از آغاز هم مشمول این آیه بود و گفتن (هذا ربّی-) به آنها برای همراهی لفظی و به بهت و تحیّر انداختن مشرکین بوده، چنانکه در آیات ۹۲ و ۹۱ و ۹۰/ صافات، ابراهیم (ع) به بتها می گوید: چرا نمی خورید؟

شما را چه شده که حرف نمی زنید، و آنها را با تبر در هم فرو ریخت.

و- الأكوله من الغنم- گوشتی از گوسفندان که خورده می شود و- الأكيل- پر خور مؤاكل- يعنی گول و کودن و کسی که سربار ديگران است که بطور استعاره بکار رفته است، و- فلان مؤكل و مطعم بصورت استعاره بهمان معناست- و ثوب ذو أكل- پارچه دست بافت، و ريز بافتی که تار و پودش از پشم و پنبه ريسيده شده باشد و- التّمر مأكله للفم (گوشت کباب چنچه يا خرمائی که برای خوردن آماده است).

خدای تعالی فرمايد: (ذَواتَیْ أُكُلٍ خَمْطٍ- ۱۶/ سبا) يعنی ميوه هايشان تلخ و نارس است که به بهره و نصيب نيز تعبير شده است، چنانکه می گويند- فلان ذو اكل من الدّنيا- يعنی او از دنيا نصيب و بهره مادی دارد و عبارت فلان استوفی أكله- کنايه از اينکه اجلش فرا رسيده و نصيبش را از عمر خويش برده است، و همچنين بطور کنايه می گويند:- أكل فلان فلانا- يعنی غيبتش کرد و گوشتش را خورد، چنانکه خدای تعالی فرمود: (أَ يُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتاً- ۱۲/ حجرات) که در همين معنی است، و گوشت مرده خوردن بصورت کنايه بيان شده شاعر گويد:

فإن كنت مأكولا فكن أنت آكلی «۱» و عبارت- و ما ذقت أكلا- يعنی خوراکی را نچشيده ام، گاهی- أكل به بخشيدن و انفاق مال تعبير شده است، زمانی که خوردن آن مال بزرگتر از چيز است که در آن نياز به مال باشد، مانند آيات (وَ لا تَأْكُلُوا أَمْوالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْباطِلِ- ۸۸/ بقره) و (إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوالَ الْيَتامی ظُلْماً- ۱۰/ نساء) منظور از خوردن مال به باطل، صرف آن مال در راهيست که با حقّ منافات دارد، و آيه (إِنَّما يَأْكُلُونَ فِی بُطُونِهِمْ ناراً- ۱۰/ نساء) تنبيه و اشاره است به باطل خوردن مال که ايشان را به سوی آتشی سوق

---

(۱) مصراع دوّم اين شعر که زمخشری آنرا در اساس البلاغه نقل کرده است اينست، نام شاعر ممزّق است که به نعمان می گويد: فان كنت مأكولا فكن خير آكل- و إلّا فادركنی و لا امزقی ...

(اگر بايستی بمن دست يابی و برايت مفيد باشم به نيکی عمل کردن و گر نه تا جدا نشده ام مرا نگاهدار).

که راغب، مصراع اوّل را فكن أنت آكلی ذکر کرده است.

می دهد گوئی که در دلهاشان آتش است.

أکول و (أکّال)- پرخور، خدای فرماید (أَکَّالُونَ لِلسُّحْتِ- ۴۲/ مائده) (حرامخواران و رشوه خواران که رشوه می گرفتند تا نبوّت پیامبر (ص) را که در تورات و انجیل آمده است از عامّه پیروان خود پنهان کنند) و أکله، جمع آکل است مانند قتله جمع قاتل.

هم (اکله) رأس- یعنی ایشان، گروهی اند که کلّه ای «۱» ایشان را سیر می کند، و گاهی هم- أکل- به فساد تعبیر می شوند مانند آیه (کَعَصْفٍ، مَأْکُولٍ- ۵/ فیل) (مانند برگ درختان و زراعتی شدند که آفت و فساد در آنها افتاده باشد، و بطوری از بین رفته اند که خاشاک و کاهش باقی مانده است، اشاره به داستان اصحاب فیل است و از این عبارت فهمیده می شود که به آفت و تباهی دچار شدند).

تأکّل کذا- یعنی این چنین فاسد شد و- اصابه إکال فی رأسه و فی اسنانه- در سرش و دندانهایش فساد رسید و أکلنی رأسی: یعنی سرم، یا (مغزم) را خورد. «۲»

میکائیل هم عربی نیست و معرب است. «۳».

(إل) [إل :

الإل یعنی صورت آشکار و روشنی از پیمان نامه ها و دوستی، و سوگند،- تئلّ- یعنی بطوری درخشید که انکارش ممکن نیست، در آیه (لا یَرْقُبُونَ فِی مُؤْمِنٍ إِلًّا وَ لا ذِمَّهً- ۸/ توبه) یعنی یهود و مشرکین پیمان های عدم تجاوز و صلح را در باره مؤمن رعایت نمی کنند و آنان تجاوزگرند).

---

(۱) باین معنی است که یک رأس گوسفند برای خوراکشان کافی است زیرا در جنگها به تعداد ذبح گوسفندان و شتران، تعداد افراد سپاهی طرف مقابل را حساب می کردند.

(۲) این عبارت که در عربی هم بصورت ضرب المثل بکار رفته است، در (امثال) فارسی معمول است که در برابر پرچانگی و پرحرفی دیگری بکار می رود که سرم را بردی یا مغزم را خوردی، در عربی کتاب مجمع الامثال (میدانی) و در زبان شیرین فارسی کتاب معروف (امثال و حکم) مرحوم دهخدا در این باره تألیف شده است (امثال) عربی در حدود ۷ هزار و فارسی در حدود ۳۰ هزار است.

(۳) در قاموس کتاب مقدّس نوشته جیمز هاکس در باره میکائیل چنین آمده است که او رئیس ملائکه است که دانیال نسبت او را بقوم یهود واضح نموده گویند که وی پیشوای عساکر فرشتگان است.

در صحیفه سجّادیّه در باره مقام میکائیل آمده «و میکائیل ذو الجاه عندک و المکان الرّفیع من طاعتک» (و میکائل که نزد تو

صاحب جاه و از طاعت تو بلند جایگاه است- دعای سوّم)

ص: ۱۸۳

ألّ الفرس- آن اسب بسرعت دويد، و حقيقت معنيش اينست كه آن اسب ظاهر شد و درخشيد، در حالت استعاره بمعنى سرعت بكار مى رود مانند برق و طار- و- الأله- شمشير و حربه برّاق است، و- ألّ بها- يعنى زد، و گفته اند، إلّ و إيل «۱» نام خداى تعالى است و اين معنى درست، نيست، اذن مؤلّله- گوش دقيق و حسّاس، و- الإلال- دو طرف لبه چاقوست.

(ألف) [ألف :

از حروف تهجّى و الف باست و- إلف- يعنى اجتماع يا پيوستن به جمع با حالت التيام بخشى، چنانكه مى گويند- ألفت بينهم- و- الأ لفه هم از اين ريشه است،- إلف و آلف- در باره كسى يا چيزى كه مورد محبّت و الفت است بكار مى رود، خداى تعالى فرمايد: (إِذْ كُنْتُمْ أَعْداءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ «۲»- ۱۰۶/ آل عمران) و

---

(۱) معنى ناصحيحى كه راغب به آن اشاره مى كند و مى گويد إلّ به معنى اللّه، درست نيست، جوهرى در «صحاح» مى گويد: «الال بالكسر هو الله عزّ و جلّ و هو ايضا العهد و القرابه».

ايل: غالبا اين لفظ محض دلالت بر قوّه و اقتدار بر اسماء و كلمات عبرانى اضافه مى شود، لكن استعمال آن نه تنها مخصوص اللّه مى باشد بلكه براى خدايان بت پرستان نيز استعمال مى شود و لفظ ايل دلالت مى كند بر اينكه خدا قدرت بجا آوردن هر چيز را دارد چنانكه يعقوب را خلاصى داد و وى را اسرائيل نام نهاد و يهوديان را بهمين جهت كه نسبشان بحضرت يعقوب مى رسد بنى اسرائيل گويند (قاموس كتاب مقدّس- جيمز هاكس).

ايل كوهى است و ايليا بكسر اوّل و الياء همان شهر قدس است، ايله بفتح اوّل كوهى است ميان مكّه و مدينه نزديك ينبع و ايلول بفتح اوّل يكى از ماههاى رومى است (شرح قاموس اللّغه) در مجمع البحرين آمده است كه ايل بكسر همزه «اسم من اسمائه تعالى عبرانى او سريانى» و معناى جبرئيل و ميكائيل و اسرافيل مانند معانى عبد اللّه و صفت اللّه در عربى است (مجمع ج ۵- طريحى).

(۲) در اينجا در ذيل و تفسير عملى اين آيه، مناسبت دارد گفته شود كه بعد از ۱۴۰۰ سال از صدر اسلام، كشور و ملّت ما مصداق عملى اين آيه شريفه شده است و عينا مفهوم زمانى و عملى آنرا كه براى جهانيان بخوبى روشن شده است، از بيانات امام خمينى رهبر و بنيان گذار جمهورى اسلامى ايران نقل كنيم كه در جلسه ديدار با جنگ زدگان، جنگ تحميلى سال ۶۰- ۱۳۵۹- هجرى شمسى كه از طرف دولت بعثى كافر عراق به ميهن اسلامى ما تحميل شده است و رزمندگان اسلام در برابر اين تجاوز، سلحشورانه با ايمانى راسخ و استوار شكستشان داده اند نقل نمائيم و اينست تفسير آيه فوق الذّكر از زبان امام امّت «اين دست غيب است كه اين تحوّلات را در كشور ما (ايران) ايجاد كرده است. اگر شما گمان كنيد كه تمام بشر و تمام قواى انسانى جمع بشوند، و بتوانند يك قلب را تحويل و تحوّل بدهند هرگز نخواهد شد. اين خداست كه در يك شب خانه قلبهاى اين ملت را متحوّل كرد و تمام اين ملّت را در مقابل آن قدرتهاى بسيار عظيم شيطانى به ايستادگى واداشت و دست همه قدرتها را از كشورمان كوتاه كرد. و

یا آیه (لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً ما أَلَّفْتَ بَیْنَ قُلُوبِهِمْ- ۶۳/ انفال).

مؤلّف: چیزی است که از اجزاء مختلف بصورتی مرتّب و منّظم ترتیب یافته باشد، آنچنان نظم و ترتیبی که هر جزئی اگر بایستی اوّل قرار گیرد اوّل آن و هر جزئی اگر بایستی بعدا آورده شود بعدا و با همین ترتیب تقدّم و تأخّر تنظیم شده باشد.

در آیه ((لِإِیلافِ) قُرَیْشٍ- ۱/ قریش)- إیلاف- مصدری است از- الف و محبّت و آیه ((الْمُؤَلَّفَهِ) قُلُوبُهُمْ- ۶۰/ توبه) کسانی هستند که شایستگی آنرا دارند که بخاطر تفقّد و دلجوئی شان از یکدیگر از گروهی باشند که خداوند ایشان را در این آیه وصف کرده است که (لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً ما أَلَّفْتَ بَیْنَ قُلُوبِهِمْ- ۶۳/ انفال) (خطاب به پیامبر (ص) است که می فرماید اگر هر آنچه که در زمین است می بخشیدی نمی توانستی اینگونه میان دلهاشان محبّت و الفت برقرار کنی).

و عبارت أو الف الطّیر- کبوتران و مرغان خانگی است، و- (الألف)- عدد هزار است، و بخاطر اعدادی که در آن است و در هم جمعند (ألف) نامیده شد.

اعداد چهار گانه عبارتند از- یک ها- ده ها- صدها- و هزارها- و همینکه اعداد به هزار می رسند گوئی که بهم پیوسته اند و قبل از هزار اعداد مکرّر

این قدرت الهی است که به جنگ زدگان ما به عزیزان ما که آواره شده اند از محلّ خودشان، قدرت عنایت کرده است که در مقابل نارسائیها و در مقابل زحمت ها و کمبودها ایستادگی کنند- بلکه خودشان کمک کار باشند و این قدرت الهی است که شما جوانان را وادار می کند که در بنیاد مستضعفین بخدمت آنها باشید، این ملّت را خدای تبارک، و تعالی با دست عنایت خودش و با قدرت کامله خودش قدرتمند و متحوّل کرد به انسانهای الهی». تمام از آیه (لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِی الْأَرْضِ ...- ۶۳/ انفال) بخوبی روشن می شود که انقلاب و نهضت اسلام چه در زمان پیامبر (ص) و چه بعدها بر پایه اقتصاد و مادّیات یا جبر تاریخی و طبقاتی نبوده و برای رسیدن به مال و متاع و رفاه پی ریزی و گسترش نیافته است، بلکه همانگونه که قرآن بیان می کند تحوّل و انقلابات اجتماعی و سیاسی انبیاء بویژه دین اسلام با تأیید الهی، و از خواست و اتّحاد مردم با ایمان به خدای آغاز، و خداوند آنرا به پیروزی می رساند و تأییدشان می کند، زیرا بدون تأیید خدائی، تحوّل و انقلاب یک قوم و جامعه (نه طبقات مخصوص) امکان ناپذیر است چنانکه فرمود: (هُوَ الَّذِی أَیَّدَکَ بِنَصْرِهِ وَ بِالْمُؤْمِنِینَ- ۶۲/ انفال) و یا این آیه مبارکه که (إِنَّ اللَّهَ لا یُغَیِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّی یُغَیِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ- ۱۱/ رعد) که اراده ملّتها با رهبری الهی و تأییدی خدای، سه رکن اساسی و ضامن پیروزی است.

است.

عدّه ای گفته اند نامیدن (ألف) به عدد هزار برای اینست که سر آغاز تنظیم شدن اعداد است. و اگر گفته شود- آلفت الدّراهم- یعنی به صدهزار درهم رسیدم، مانند- مأیت- به صد درهم رسیدم و- آلفت- مانند- آمأت- است.

(الک) [الک :

الملائکه و ملک، اصلش از- مألک- است که این هم مقلوب از ملأک و- المألک و المألکه و الألوک- یعنی پیام و رسالت، و همینطور فعل الکنی- بمعنی پیغام مرا به او برسان و ابلاغ کن.

ملائکه- بر مفرد و جمع هر دو اطلاق می شود، خدای تعالی می فرماید: (اللَّهُ یَصْطَفِی مِنَ الْمَلائِکَهِ رُسُلًا- ۷۵/ حجّ) (از ملائکه رسولانی بر من گزینند) خلیل ابن احمد «۱» گفته است: «المألکه یعنی پیام و رسالت زیرا پیام شفاهی است با دهان انجام

---

(۱) ابو عبد الرّحمن خلیل ابن احمد پیشوای نویسندگان لغت نامه ها است که علم عروض و بحور شعری را تنظیم نمود، متولّد قرن اوّل هجری است، دانشمندی زاهد، فاضل، حکیم، ادیب، عابد و متواضع که بعد از- صحابه پیامبر (ص) و ائمّه اطهار (ع) و یاران راستینشان کسی متّقی تر از خلیل را سراغ ندارند.

یکی از شاگردانش می گوید: خلیل در بصره گاهی قدرت دو فلوس نداشت و شاگردان وی در اثر تعلیمات او در تنعّم می زیستند، در باره روحیّه قناعت و پارسائی او گویند روزی سلیمان بن علی حاکم اهواز کسی را نزد او فرستاد و تعلیم و تربیت اولاد خود را از وی درخواست نمود پس خلیل مقداری نان خشک پیش سلیمان فرستاد و پیغام داد که خداوند این مقدار روزی را می رساند و با شیوه قناعت حاجتی به سلیمان ندارم.

به تصریح ابن ابی داود و ابن ادریس، خلیل از اکابر مجتهدین امامیّه بوده است، او استاد سیبویه است، گویند در مکّه معظّمه دعا کرد و از درگاه خدای موفّقیت علمی را درخواست نمود که بیسابقه بوده و پیش از او کسی بر آن علم سبقت نگرفته باشد دعای او بهدف اجابت رسید و بعد از مراجعت از مکّه باب علم عروض بر او مفتوح گردید و این علم را اختراع کرد بطوریکه جامی شاعر معروف می گوید: خلیل اوّلین واضع تشدید و همزه و معمّا بوده و نیز اوّلین کسی است که لغت عرب را در کتابی بنام (العین) ضبط و تمامی الفاظ آن زبان و قواعد و احکام آنها را به ترتیب حروف تهجّی تدوین نمود لیکن اساس ترتیب الفباء را مطابق رویه هندوان در زبان سانسکریت باین ترتیب (ع- ح- ه- خ- غ- ق- ک- ج- ش- ص- ض- س- ر- ط- د- ت- ظ- ذ- ث- ز- ل- ن- ف- م- وا- ی) ذکر کرده است و نام کتابش را هم از حروف اوّل همین الفباء که (ع) است گرفته، امّا متأسّفانه این کتاب بی نظیر و گرانقدر مفقود الاثر است و خوشبختانه شیخ طوسی رحمه اللّه در تفسیر گرانقدرش (تبیان) اقوال خلیل و قسمت زیادی از لغات کتاب العین را در ذیل معانی لغات در تفسیرش نقل کرده

می شود» چنانکه گفته اند- فرس یألک اللّجام و یعلک- اسبی است که لگام و دهانه را در دهان می گیرد.

(الالم) [الالم :

درد شدید- ألم، یألم، ألما- که اسم فاعلش آلم است.

خدای فرماید: (فَإِنَّهُمْ یَأْلَمُونَ کَما تَأْلَمُونَ- ۱۰۴/ نساء)- ایشان همانند شما دردناک می شوند، و- آلمت فلانا بدردش آوردم، عذاب الیم یعنی عذابی درد آور.

و آیه (لَمْ یَأْتِکُمْ

- ۱۳۰/ انعام) الف استفهام است که بر سر (لم) در آمده است نه اینکه از ریشه ألم باشد.

(إله) [إله :

اللّه: گفته اند، اصل اللّه- إله است همزه اش حذف شده، و (الف- لازم) بر سر آن در آمده و مخصوص باریتعالی است:

مخصوص بودن واژه (اللّه) به باریتعالی، این آیه است که می فرماید:

(هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِیًّا- ۶۵/ مریم) یعنی آیا نامی برای او می دانی که با آن نام، نامیده شده باشد.

اله- نامی است که برای هر معبودی و ذاتی قرار داده اند و همینطور خورشید

است که گویا در زمان شیخ طوسی کتاب خلیل وجود داشته امید است که نسخه خطّی این کتاب بعدها یافت شود، در باره مقام حضرت علی (ع) از او پرسیدند گفت «چه گویم در حقّ مردی که دوستان از خوف و دشمنان از حسادت مناقب او را کتمان کردند با وجود این آنقدر از فضائلش ظاهر شد که شرق و غرب عالم را مملوّ گردانید» و باز از او پرسیدند چرا مردم علی (ع) را با آنهمه قرابت با حضرت رسالت (ص) و مقامات علمی بینهایت که داشته و زحمات فوق العاده ای که در اعلای کلمه حقّ متحمّل بوده ترک کرده به دیگران پیوستند، پاسخ داد «چون نور او بر نور دیگران غالب و صفوت او بر همه کس در هر مورد فائق بوده و مردم نیز بهم شکل و مجانس خودشان مایل تر هستند».

یاقوت می نویسد: او به سلیمان چنین نوشت- ابلغ سلیمان انّی عنه فی سعه- و فی غنی غیر انّی لست ذا مال، و الفقر فی النّفس لا فی المال تعرفه- و مثل ذاک الغنی فی النّفس لا المال.

پدرش احمد از اصحاب حضرت صادق (ع) بوده و او اوّلین کسی است که بعد از پیامبر (ص) بهمین اسم یعنی احمد موسوم شده است. وفاتش در حدود ۱۶۰ هجری است.

ترجمه شعر خلیل اینست:

به سلیمان حاکم اهواز بگو من از او بی نیازم فقط مال و ثروت نـدارم، فقر در نفس و شخصیّت فقرا است، نه در مال و ثروت بی نیازی من در نفس و روح من است نه در مال و ثروتم.

بغیه الوعاه سیوطی ج ۱/ ۵۶۱، ریحانه الادب مدّرس تبریزی ۵/ ۱۲۱، معجم الادباء یاقوت ۴/ ۱۸۲.

ص: ۱۸۷

را نیز آلهه نامیده اند، زیرا خورشید را نیز معبود خویش گرفته بودند و- أله فلان یا له- یعنی عبادت و پرستش کرد و گفته اند- تألّه- بهمین دلیل در باره پرستش معبود است.

و باز گفته شده (اللّه) از (أله) یعنی متحیّر و سرگردان شد، گرفته شده و این وجه تسمیه بمعنی تحیّر، از اشاره ای که امیر المؤمنین (ع) در صفات خداوند بیان کرده اخذ شده که گفته است «کلّ دون صفاته تحبیر الصّفات و ضلّ هناک تصاریف اللّغات» (شکوه و زیبائی هر صفاتی که مادون صفات خداوند است، از رسیدن به او سرگشته و ناتوان و در وصف صفاتش، کلمات و مشتّقات هر کلمه و زبان، ناقص و نارسا است).

زیرا بنده هر چه در صفات خدای بیندیشد، شکوه و عظمتش او را متحیّر می کند و لهذا روایت شده است: «تفکرّوا فی آلاء اللّه و لا تفکّروا فی اللّه».

یعنی در صفاتش اندیشه کنید و در ذاتش میندیشید. «۱»

گفته اند: اصل و ریشه (اللّه)- ولاه- است و سپس حرف (و) بهمزه تبدیل

---

(۱) همه شعراء و أدباء و حکماء در باره درک و فهم صفات خدای اندیشیده و حقایقی گفته اند از آن جمله شیخ سعدی علیه الرّحمه است که در دیباچه ۷۰ بیتی بوستانش می گوید:

جهان متّفق بر الهیّتش فرو مانده در کنه ماهیّتش

بشر ماوراء جلالش نیافت بصر منتهای کمالش نیافت

نه بر اوج ذاتش پرد مرغ و هم نه بر ذیل وصفش رسد دست فهم

در این ورطه کشتی فرو شد هزار که پیدا نشد تخته ای بر کنار

چه شبها نشستم در این فکر گم که دهشت گرفت آستینم که قم

محیط است علم ملک بر بسیط قیاس تو بر وی نگردد محیط

نه ادراک بر کنه ذاتش رسد نه فکرت به غور صفاتش رسد

توان در بلاغت به سبحان رسید نه در کنه بی چون سبحان رسید

که خاصان در این ره فرس راندند بلا احصی از تک فرو مانده اند

در این بحر جز مرد ساعی نرفت گم آن شد که دنبال راعی نرفت

کسانی از این راه برگشته اند برفتند و بسیار سرگشته اند

خلاف پیامبر کسی ره گزید که هرگز به منزل نخواهد رسید

مپندار سعدی که راه صفا توان رفت جز در پی مصطفی

باید دانست که آبشخور و سر چشمه اندیشه و تفکّر عرفاء و حکمای الهی قرآن، نهج البلاغه، احادیث نبوی و [...]

ص: ۱۸۸

شده است و تسمیه اش از- ولاه- به اللّه از اینجهت است که هر مخلوق و آفریده ای در راه او و اله پر شور است، یا فقط به تسخیر و مجذوب بودنشان، مانند جمادات و حیوانات و یا با تسخیر بودن و داشتن اراده مانند بعضی از مردم، و از اینجهت بعضی از حکماء گفته اند (خداوند محبوب تمام اشیاء است و همه مسخرّ اویند» و بر این سخن این آیه قرآن دلالت دارد که (وَ إِنْ مِنْ شَیْ ءٍ إِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ «۱»-

---

روایاتی است که از ائمّه اطهار (ع) نقل شده است، امیر المؤمنین علی (ع) در خطبه نخستین نهج البلاغه در مفهوم مطلب فوق چنین فرموده است «الحمد للّه الّذی لا یبلغ مدحته القائلون ...»

ترجمه و تفسیر جملاتی از خطبه: سپاس و ستایش خدائی را سزاست که سخنوران دریای سخنوری به ساحل حمد و ثنایش نرسیده و شمارشگران فضلش از عهده آمار نعمت های بی حسابش برنیامده اند و پویندگان راهش حقّ شناسائیش أدا ننموده.

آفریننده ای است که همّت های ژرفنگر از درکش عاجز و غوّاص اندیشه و فکرت از رسیدن به کنه وجودش ناتوان و قاصر، نه برای صفات لا یزالش حدّی است و نه زمان و مکان را امکان تعریف و توصیفش فراهم، موجودات پهنه گیتی را با قدرت خلّاقیت و إبداع بر فطرتشان آفرید و نسیم جانبخش حیات و هستی، را در سراسر آفرینش با بعدی به فراخنای بی نهایت بگسترانیده، صخره ها و کوههای عظیم و برافراشته را بر سطح زمین چون ستونهای با عظمت استوار گردانید.

حدّ و کمال معرفتش ایمان و تصدیق به اوست و شناسائیش سر آغاز شریعت و دین، عظمت و اوج ایمان به اللّه، اندیشه ای توحیدی است و رسیدن به قلّه پرشکوه توحید اخلاص و پاکدلی، تا تو بتوانی با چنین خلوص و صمیمیّتی با تمام وجودت او را بیابی.

(۱)- به گفته شیخ سعدی علیه الرّحمه:

تسبیح گوی او نه بنی آدمند و بس هر بلبلی که زمزمه بر شاخسار کرد

و یا گفته شاعر دیگر:

هر گیاهی که از زمین روید وحده لا اله هو گوید

امّا ترجمه و تفسیر (لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ- ۴۴/ اسراء) همان است که جلال الدّین مولوی علیه الرّحمه سروده است:

جمله ذرّات زمین و آسمان با تو می گویند روزان و شبان

ما سمیعیم و بصیریم و هشیم با شما نامحرمان ما خامشیم

از جمادی سوی جان جان شوید غلغل اجزای آنان بشنوید

تا شما سوی جمادی می روید محرم جان جمادات کی شوید

آری اگر حرکت و رشد آرام برگهای زیبای بنفشه ها، ترنّم بلبلان بر گلها زمزمه نسیم صبحگاهی، آوای غوکان در صحرا، آهنگ دلنشین ریزش بارانهای بهاری، سقوط ملایم دانه های پنبه گونه برفها، آواء و غوغای حرکت الکترونها در حال شکافته شدن اتمها، گوش دل فرا دهیم، خواهیم دید که یک حقیقت،

ص: ۱۸۹

و نیز گفته شده که اصل واژه (الله)- لاه، یلوه، لیاها- است یعنی از، نظرها پوشیده شد، و این معنی در آیه (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۳/ انعام) اشاره شده است. باطنی بودن اللّه را آیه (وَ الظَّاهِرُ وَ الْباطِنُ «۱»- ۳/ حدید) اشاره می کند.

حقیقت واژه (اله) در معنی اللّه- اینست که جمع بسته نمی شود، زیرا معبودی سوای او نیست، امّا باعتقاد اعراب معبودات دیگر نیز هستند و لذا این واژه به صورت (الآلهه) جمع بسته اند.

خدای تعالی فرماید: (أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنا- ۴۳/ انبیاء) و آیه (وَ یَذَرَکَ وَ آلِهَتَکَ- ۱۲۷/ اعراف) که- إلاهتک- نیز خوانده شده است، یعنی عبادت تو.

و جمله- الاه أنت- یعنی برای خدا که یک (لامش) حذف شده است در اصل و اللّه أنت- بوده است یعنی ترا بخدا سوگند.

- (اللّهُمَّ)- در باره این واژه گفته شده، معنایش- یا اللّه- است که بجای حرف (ی) اوّلش دو حرف (میم) به آخرش افزوده شده و- اللّهمّ مخصوص خواندن خدا است که تقدیر- اللّهمّ- جمله- یا اللّه أمّنا بخیر- است مانند ترکیب- حیهلا «۲» به معنی شتاب کن.

(الی) [الی :

حرفی است که برای نهایت و پایان جهات ششگانه (بالا- پائین- راست- چپ- جلو- عقب) بکار می رود و از کلمه (إلی) ترکیب ألوت فی الأمر- یعنی در آن کار کوتاهی کردم، بکار رفته است گوئی که پایان کار را دیده است.

یک نیرو، یک ناموس و قانون و یک هستی و یک نور جانفزا در سراسر گیتی جریان دارد تو گوئی باین تسبیح مشغولند:

که یکی هست و هیچ نیست جز او وحده لا اله الّا هو

(۴۴/ اسراء).

(۱) در همین کتاب در ذیل واژه (بطن) معانی مختلف و روایات مربوط به آن به تفصیل بیان شده است.

(۲) این کلمه از واژه های (حی) یعنی شتاب کن و (هلا) کلمه تحریض ترکیب شده است و اسم فعلی است (در معنی- به سویم بیا و بشتاب- مانند (حیّ علی خیر العمل) که به معنی بسوی نماز که نیکوترین عمل است شتاب کن کلمه (حیهلا) برای مفرد و جمع و مذکّر و مؤنّث بهمین شکل بکار می رود- حیهل- هم نام درختی است که میوه اش ترش است.

و- ألوت فلانا- در باره فلانی کوتاهی کردم، مانند- کسبته- یعنی- أولیته کسبا- در کسب و کار کوتاهی کردم، و عبارت- ما الوته جهدا- در سعی و کوشش کوتاهی نکردم و تقصیر مرتکب نشدم، و- ما الوته نصحا- از نصیحت و اندرز به او دریغ نداشتم.

در این آیه (لا- یَأْلُونَکُمْ خَبالًا- ۱۱۸/ آل عمران) «۱» او همان ریشه و معنی است یعنی در جلب تباهی و فساد نسبت به شما کوتاهی نمی کنند، و آیه (وَ (لا- یَأْتَلِ) أُولُوا الْفَضْلِ مِنْکُمْ- ۲۲/ نور) که گفته شده- یأتل- باب افتعال از ألوت- است و باز گفته اند از- آلیت یعنی پیمان و سوگند خوردم، و نیز گفته اند این آیه در باره ابو بکر نازل شده است که سوگند خورده بود دیگر به مسطح- یکی از پسر خاله های فقیرش بخشش و کمک نکند (تفصیل این مطلب از تفاسیر مختلف در ذیل واژه افک و در زیر نویسی آن بیان شده).

عدّه ای گفته اند که- باب افتعال- کمتر از باب افعال ساخته می شود- بلکه از فعل- ساخته می شود، مانند- کسبت و اکتسبت- صنعت و اصطنعت رأیت و ارتأیت.

روایت شده «لا دریت و لا ائتلیت» یعنی نتوانسته ای.

حقیقت معنی إیلاء- و- الألیّه- سوگندی است برای کاری که در آن کوتاهی می شود از این روی در شرع- إیلاء- سوگندی است که مانع همبستری شدن با همسر است، کیفیّت و احکام آن مخصوص کتب فقهی است.

و آیه (فَاذْکُرُوا (آلاءَ) اللَّهِ- ۶۹/ اعراف) یعنی نعمت های خدای را به یاد آورید.

---

(۱) قسمتی از آیه ۱۱۸ سوره آل عمران است، که می فرماید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَهً مِنْ دُونِکُمْ لا یَأْلُونَکُمْ خَبالًا وَدُّوا ما عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضاءُ مِنْ أَفْواهِهِمْ وَ ما تُخْفِی صُدُورُهُمْ أَکْبَرُ، قَدْ بَیَّنَّا لَکُمُ الْآیاتِ إِنْ کُنْتُمْ تَعْقِلُونَ).

در این آیه دستور مصونیّت آور حکومتی و اجتماعی و سیاسی برای مؤمنین به اللّه و مسلمین است که می فرماید: (در کارهای اصولی و محرمانه به غیر از خودتان کسی را محرم ندانید و بیاری نطلبید زیرا آنان از تباهی و فساد نسبت بشما کوتاهی نمی کنند و دوست دارند شما را به رنج و زحمت بیندازند مگر نمی بینید بغض و کینه و عداوتشان از بس فزون است که نمی توانند اظهار نکنند یا پنهان دارند امّا آنچه را که در دلهاشان نهفته است خطرناک و بزرگتر است، ما آیات را برای شما به روشنی بیان کردیم که تعقّل کنید و بیندیشید.

مفرد آلاء- ألا و إلی است، مانند- أنا و إنی- که مفرد- آناء است بعضی گفته اند: در آیه (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ- ۲۳/ قیامه) معنایش نگریستن به نعمت های پروردگار منعم است که در انتظارشان است البتّه در این معنی از نظر بلاغت اشکال هست. حرف (ألا-)- هم برای آغاز جمله است و- إلّا- برای استثناء ولی- (أولاء)- در آیه (ها أَنْتُمْ أُولاءِ تُحِبُّونَهُمْ- ۱۱۹/ آل عمران) و أولئک- که اسم مبهمی است برای موضوع مورد اشاره و در جمع و مذّکر و مؤنّث بکار می رود و از همان ریشه است که گاهی حرف همزه از آخر آن می افتد، چنانکه اعشی گوید:

هؤلا ثمّ هؤلاء کلّا أعطیت نوالا محذوّه بمثال

(آنها و آنهایی که به تمامشان بخشش و عطا کردی به نمونه ای و مثالی مقدّر شده اند).

(امّ) [امّ :

الأمّ یعنی، مادر، برابر (أب) یعنی پدر.

ام- به مادر واقعی و نسبی و همینطور به مادر بزرگ ها در گذشته دور هم اطلاق می شود از اینروی به- حوّاء- اگر چه بین ما و او قرنهای دور فاصله است، او را به (مادر ما) خطاب می کنند و همچنین به هر چه که اصل و ریشه چیزی باشد یا او را ترتیب و اصلاح کرده باشد یا مبدأ و سر آغاز چیزی باشد ام- گویند.

خلیل بن احمد گوید: به هر چیزی که ضمائم و پیوسته های بعدی، و آینده اش به او مربوط باشد و به آن منضمّ شود- امّ- گویند.

خدای تعالی فرماید: (وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ- ۴/ زخرف) یعنی لوح محفوظ برای اینکه تمام علوم به آن منسوب می شود، از آن تولید شده و از ان سر چشمه می گیرد.

شهر مکّه معظّمه را هم- امّ القری- گفته اند بنابر این روایت که «أنّ الدّنیا دحیت «۱» من تحتها» (دنیا (زمین) بعد از اینکه برای سکونت بسط یافته و آماده شده است حیات و دنیای توحیدی از نخستین خانه پرستش یعنی (مکّه یا امّ القری) آغاز شده است و ادامه یافته است).

---

(۱) این حدیث در مجمع البحرین به صورت «یوم دحو الارض» آمده یعنی هنگامیکه زمین از جانب کعبه بسط یافته است که منظور آمادگی شرایط زندگی است و در قرآن هم آمده است که کعبه نخستین خانه پرستش اللّه بر روی زمین است.

خدای فرماید: (لِتُنْذِرَ أَمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها- ۹۲/ انعام) که در همان معنی روایت فوق است. امّ النّجوم- کهکشان است، در این مصراع حیث اهتدت أمّ النّجوم الشّوابک. (و آنجائی که ستارگان درهم و متراکم کهکشان راه می نماید).

به میزبان هم- امّ الأضیاف- و- امّ المساکین- گویند، همانطور که أبو الأضیاف- به سرپرستان سپاه و رؤسای لشگر گفته می شود، مثل گفته این شاعر که:

و امّ عیال قد شهدت نفوسهم (من نفوسشان را در شهر- امّ عیال- در عربستان شاهد بودم).

به سوره فاتحه الکتاب هم (امّ الکتاب) «۱» گویند، زیرا مبدأ و سر آغاز قرآن است و آیه ((فَأُمُّهُ) هاوِیَةٌ- ۹/ قارعه) یعنی جایگاهش آتش است که برایش در حکم- امّ- یعنی جایگاه و محلّ است، چنانکه در این آیه هم فرمود: (وَ مَأْواکُمُ النَّارُ- ۲۵/ عنکبوت) اشاره بهمان جایگاه است که در آیه قبل ذکر شد.

خدای تعالی، همسران پیامبر (ص) را مادران مؤمنین نامیده است و فرموده:

(وَ أَزْواجُهُ (أُمَّهاتُهُمْ)- ۶/ احزاب) که در تفسیر واژه اب وجه تسمیه آن ذکر شده است. و گفت: (بْنَ أُمَ

- ۹۴/ طه) و همچنین عبارت- ویل امّه- هوت أمّه- (ای پسر مادرم، آی مادرش، و ای مادرش).

گفته شده است که اصل واژه- الامّ- کلمه- أمّهه- است، چون که جمع- امّ- (امّهات و و تصغیرش امیهه است).

امّا عدّه ای از علماء گفته اند اصلش- أمّات و أمیمه- با مضاعف شدن حرف (م) است، بیشتر علماء هم گفته اند- أمّات- در باره چهار پایان و أمّهات در باره

---

(۱) در قرآن مجید آیه ۵ سوره آل عمران (امّ الکتاب) را مجموع سوره ها و آیات محکم قرآن می داند که متشابه و قابل تأویل نیستند و در معانی محکمات چنانکه پاره ای از محقّقین گفته اند یعنی هر آیه ایکه معنایش واضح باشد و هر آشنا به لغت و زبان عرب آن را بفهمد. معنی دوّم محکمات، آیاتی است که از نسخ و تخصیص مصون و محفوظ باشد یا آیاتی که نظم و ترتیبش خالی از خلل و اشکال ادبی باشد و باز محکمات، آیاتی است که یک وجه بیشتر ندارد، پس محکم خلاف متشابه است. و در ذیل واژه- شبه- با تفسیری بی نظیر تمام وجوه آن را شرح داده است.

انسان بکار می رود، و- (الأمّه)- به تمام گروهها و جماعاتی که بخاطر کاری و هدفی مجتمع می شوند اطلاق می گردد خواه آنکار دین واحد یا زمان و مکان واحد باشد، اجباری باشد یا اختیاری، بهر صورت آن گروه واحد (امّه) و جمعش را- امم- گویند، سخن خدای تعالی در آیه (وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثالُکُمْ «۱»- ۳۸/ انعام) یعنی هر نوعی از جنبندگان در زمین و بر طریقی که خداوند آنها را تسخیر نموده بر آن روش و سرشت و طبیعتشان قرار داده است مانند، بافنده ها (عنکبوتان) و معماران و سازندگان (موریانه ها و ذخیره کنندگان موادّ غذایی (مورچگان) که به ذخیره غذایی خود اعتماد دارند یا مانند گنجشکان و کبوتران و غیر از آن از طبیعتهای مختلفی که ویژه هر نوعی از آنهاست.

و سخن خدای در این آیه (کانَ النَّاسُ أُمَّهً واحِدَهً- ۲۱۳/ بقره) مردم همواره، صنفی واحد و بر روشی واحدند، در ضلالت یا در کفر، و آیه (وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّهً واحِدَهً- ۱۱۸/ هود) یعنی در ایمان، و آیه (وَ لْتَکُنْ مِنْکُمْ أُمَّهٌ یَدْعُونَ إِلَی الْخَیْرِ- ۱۰۴/ آل عمران): گروهی که علم و عمل صالح را بر می گزینند و برای سایرین الگو و اسوه هستند، و آیه (إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّهٍ- ۲۲/ زخرف) یعنی بر کیش و آئینی جمع کننده.

شاعر گوید:

---

(۱) به گفته یکی از اساتید نحوی و ادبی معاصر استاد مرحوم عبد الحمید بدیع الزّمانی رحمه اللّه، که می گوید: «در علوم دینی و علوم ادبی بایستی قرآن و آیات آنرا اصل قرار دهیم» هیچکس حق ندارد قرآن را بر عقاید خود و با قوانین ادبی خود ساخته خویش تطبیق دهد، ما باید بکوشیم قرآن را با همین ترتیب که هست قرائت کنیم، قواعدش و ترکیب کلماتش و آیاتش اصل و اساس همه قواعد ادبی است و محتوایش صراط مستقیم و دین قیّم است، ایشان می گفت ما (حنفی ها) از میان همه خلفاء اموی و عبّاسی فقط عمر بن عبد العزیز را به عدالت قبول داریم. در ماه مبارک رمضان اشعار فرزدق را که در مدح حضرت سجّاد (ع) است، و زیباترین شعر عربی است برای دانشجویانش تفسیر و تدریس می کرد، و از تدریس سایر اشعار خود داری می کرد.

بنابر این در آیه فوق (إِلَّا أُمَمٌ أَمْثالُکُمْ- ۳۸/ انعام) یعنی همه جنبدگان در زمین و پرندگان امّتهائی همانند شمایند بایستی دلیل تشابه و اشتراک در شباهت را از خود قرآن و فرمایشات ائمّه اطهار بدست آورد، بنا به گفته راغب، منظور همان سرشت و طبیعت اجباری یا اختیاری مشابهی است که آنها نیز مانند انسانها با واژه امّت و امام شناسانده شده اند.

و هل یأتمن ذو امّه و هو طائع یعنی (آیا به گروهی همکیش اعتماد می کند در حالی که با اجبار بآنها گردن نهاده است) و آیه (وَ ادَّکَرَ بَعْدَ أُمَّهٍ- ۴۵/ یوسف) أمّه- در این آیه، زمان و مدّت است، و نیز- بعد امه- یعنی بعد از فراموشی هم خوانده شده است، و حقیقت معنی این آیه، بعد از انقضاء مردم یک عصر یا اهل یک دین منظور است.

و آیه (إِنَّ إِبْراهِیمَ کانَ أُمَّهً قانِتاً لِلَّهِ- ۱۲۰/ نحل) یعنی بجای امّتی و جماعتی در پرستش خداوند زیرا او به تنهائی در آن عصر قیام کننده در عبادت خدا بود، چنانکه می گویند: فلان فی نفسه قبیله- او در واقع خودش برابر ملّتی و قبیله ای است.

روایت شده است که زید بن عمرو بن نفیل «۱» در قیامت خودش تنهایی در حکم

---

(۱) زید بن عمرو بن نفیل، یکی از کسانی است که مانند سلمان فارسی و ابو ذر غفّاری در جستجو و دستیابی به نجات دهنده بشریّت از کفر و شرک و ستم، به شهرها مسافرت می کرده، کاتب واقدی یعنی محمّد بن سعد در کتاب گرانقدر الطّبقات الکبری در ذیل عنوان (ذکر علامات النّبوه فی رسول اللّه قبل ان یوحی الیه) می نویسد «عامر بن ربیعه گفت شنیدم که زید بن عمرو بن نفیل می گفت من منتظر پیامبری از فرزندان اسماعیل در فرزندان عبد المطّلب بودم بطوری که همواره خود را به او نزدیک و مؤمن به او می دیدم گوئی که تصدیق و شهادت به پیامبری او درک می کنم ای عامر اگر مدت زندگی تو طولانی شد و او را دیدی سلام مرا برسان، من صفات او را برایت می گویم تا شناسائیش بر تو پوشیده نباشد او مردی متوسّط القامه نه کم موی و نه پر موی، مهر نبوّت بر کتف اوست و نامش احمد است و این شهر محلّ تولّد و بعثت اوست سپس در اثر ناراحتی از قومش به یثرب هجرت می کند و در آنجا امر نبوّتش آشکار می شود، نکند تو باو توجّه نکنی من همه کشورها و شهرها را برای یافتن دین ابراهیم در نوردیدم و از یهودیان، و نصاری و مجوس که پرستش می کردم می گفتند دین ابراهیم پیشاروی تو است، و گفتند غیر از او پیامبری دیگر نمانده است و همینطور که من او را وصف کردم آنها نیز او را توصیف کردند، عامر می گوید: همینکه مسلمان شدم و پیامبر (ص) را درک کردم، سلام زید بن عمرو بن نفیل را باو رساندم پیامبر با درود بر او فرمود گوئی او را می بینم که دامن کشان بسوی بهشت می رود، و باز عبد الرّحمن بن زید می گوید: زید بن عمرو بن نفیل گفت: من دین یهود و نصرانیّت را تحقیق کردم و در صومعه ای در شام با راهبی ملاقات کردم و تنفّر خود را از فساد مردم و قوم خود و تنفّرم را از بت پرستی و یهودیّت و نصرانیّت اظهار داشتم او گفت: آیا دین ابراهیم را می خواهی ای برادر مکّی، دین ابراهیم و دین پدرانت، دین حنیف است نه یهودیّت و نه نصرانیّت، او یعنی پیامبر خاتم (ص) بسوی کعبه که در شهر تو است نماز خواهد خواند بشهر خود باز گرد که او در همانجا مبعوث می شود و او گرامی ترین خلق خدا بر خدا است یکی دیگر از کسانی که در جستجوی دین حنیف بوده ابو قیس ابن اسلت از اهالی یثرب است که

امّتی محشور می شود. آیه (لَیْسُوا سَواءً مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ أُمَّةٌ قائِمَةٌ- ۱۱۳/ آل عمران) (امّیت در این آیه در معنی پیروان اهل کتاب است که می گویند همه یکنواخت و مساوی نیستند).

زجّاج «۱» معنی مساوی نبودن اهل کتاب را:

که در آیه فوق آمده، استقامت معنی کرده است و می گوید: تقدیرش اینست که اهل کتاب در طریق واحدی مستقیم نیستند و راهشان مختلف است و- (الامّی)- کسی است که نمی تواند کتابی را بخواند و نه می تواند بنویسد و آیه زیر بر این معنی حمل شده است که (هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولًا مِنْهُمْ- ۲/ جمعه).

قطرب «۲» می گوید: امّیّه- بمعنی غفلت و جهالت است و- أمّی- در آیه از

می گوید به شهرهای مختلف سفر می کردم و در جستجوی نجات دهنده ای بودم تا در شهر مکّه به زید بن عمرو بن نفیل برخورد کردم داستان رفتن به شام خود را به او گفتم، و گفتم راهب ها بمن گفتند آخرین پیامبر از شهر مکّه است.

او هم گفت: من هم به شام رفتم و دینشان را باطل یافتم و دین راستین دین ابراهیم است که بخدا شرک نمی ورزد همه چیز را بنام خدا می خواند.

ابو قیس گفت: فقط من و زید بن عمرو بر دین ابراهیم بودیم و ابو قیس اشعاری در مدح پیامبر دارد. (الطّبقات الکبری ج ۱/ ۱۶۱ و ۱۶۲ ج ۲/ ۳۴)

(۱) ابراهیم بن سری معروف به ابن اسحق زجاج، خطیبی معروف، و اهل دیانت و فضل و تقوای، از شاگردان مبرّد نحوی معروف، که در آغاز جوانی کسب و کارش بلور تراشی و عایدیش روزی ۱/۵ درهم بوده که سپس به کسب علوم می پردازد و سر آمد اساتید آن عصر می شود و یک چند به کار معلّمی می پردازد که ماهی ۳۰ درهم درآمد داشته می گوید روزی یک درهم به مبرّد می دادم تا زمان وفاتش، از آثارش کتابهای (معانی القرآن اشتقاق، خلق الانسان، النّوادر، تفسیر جامع المنطق و مختصر النّحو و کتاب فعلت و افتعلت) وفاتش در سال ۳۱۱ ه.

(۲) ابو علی ملّقب و معروف به قطرب از مشهورترین علماء نحو و أدبیّات عرب است که در تفسیر، دستی توانا داشته و فنون أدبیه را از سیبویه و بزرگان دانش بصره فرا گرفته.

تألیفات بسیاری هم داشته است، مانند (الاصوات و الاضداد)- و (اعراب القرآن) و (الردّ علی الملحدین) و (غریب الحدیث) و (مجازات القرآن) و (المثلّثات) کتاب مثلّثات او منظومه ای است مشتمل بر ۶۵- بیت حاوی لغاتی است که حرف اوّل آنها با سه حرکت بوده و معانی آن کلمات نیز با اختلاف حرکات، مختلف می باشد چند نسخه از آن کتاب در کتابخانه های لیدن و پاریس و اسکوریا، و خدیویّه مصر بوده و لاتینی نیز ترجمه شده است لفظ قطرب بر وزن بلبل، جانوری است که تمام طول شب در جنبش است و نمی آساید چون ابو علی هم صبح زود به درس سیبویه می رفت این لقب از استادش گرفت، وفاتش

در ۲۶۰ ه، (ریحانه الادب ج ۳).

ص: ۱۹۶

همین ریشه است که بمعنی قلّت معرفت است، چنانکه در این آیه قرآن آمده است که (وَ مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لا يَعْلَمُونَ الْكِتابَ إِلَّا أَمانِيَّ- ۷۸/ بقره) یعنی گروهی از امیّون هستند که کتاب خواندن نمی دانند مگر اینکه بر ایشان خوانده شود.

فرّاء «۱» می گوید: امیّون در این آیه، اعرابی بودن که کتابی نداشتند و در معنی آیه (النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِي التَّوْراةِ وَ الْإِنْجِيلِ- ۱۵۷/ اعراف).

گفته اند- امّی- منسوب به امّتی است که عادتا نمی توانستند بنویسند و نمی توانستند بخوانند چنانکه لفظ عامی به کسی گفته می شود که بر روش عامّه مردم باشد.

و نیز گفته شده از این جهت به امیّون- خطاب شده اند که اگر چه خواندن و نوشتن کتابی را نمی دانستند و نمی توانستند امّا ندانستن و نتوانستن نوشتن و خواندن را برای خود فضیلتی می دانستند زیرا که حفظ می کردند و بی نیاز از نوشتن و خواندن از روی کتاب بودند.

این صفت برای پیامبر (ص) هم فضیلتی بوده و بر آیه ای از قرآن که ضمانت حفظ و فراموش نکردن آیات قرآن است اعتماد داشته که فرموده (سَنُقْرِئُكَ فَلا تَنْسى ۶/ اعلی) و باز گفته شده- امیّون و امّی- به خاطر منسوب بودن به- امّ القری یعنی شهر مکّه است.

---

(۱) یحیی بن زیاد معروف به فرّاء مکنّی به ابو زکریّا از بزرگان نحو و لغت و در تفسیر و فقه و حدیث و طبّ و تاریخ و نجوم و ادبیّات سر آمد بوده، از شاگردان کسائی نحوی است، ثعلب گوید: اگر فرّاء نبودی علوم عربیّه از کار افتادی و ابن انباری نیز همین نظر را در باره کسائی و فرّاء دارد، مورد عنایت مأمون عبّاسی بوده و سمت معلّمی ادب و تربیت پسران مأمون را داشته و آنها در پیش گذاشتن کفشهای فرّاء به همدیگر سبقت می گرفتند و عاقبت قرار شد هر لنگه کفش را یکی از پسران مأمون جلوی پای استاد بگذارد، وفاتش ۲۰۸ ه در راه مکّه در سنّ ۶۰ و چند سالگی، امامی مذهب بودن او از ریاض العلماء منقول است، آثارش: ۱- آله الکتاب ۲- الایام و اللّیالی و الشّهور ۳- فعل و افعل ۴- لغات القرآن ۵- مجاز القرآن ۶- المذّکر و المؤنّث ۷- المصادر فی القرآن ۸- معانی القرآن ۹- النّوادر ۱۰- المقصور و الممدود ۱۱- الوقف و الابتداء فی القرآن. سیوطی می نویسد فرّاء بسیار متدیّن و با ورع و پارسا بود. (ریحانه الادب ج ۳- ابن خلکان ج ۵- تاریخ بغداد ج ۳ ص ۲۹۸- قاموس الاعلام ج ۵- الفهرست ص ۷۸). [...]

(امـام:) کسـی است که به پیشوایی او در قول و فعـل اقتـدی می شود و یا کتابی و چیزی است، چه بر حقّ باشـد و چه بر باطل، جمع امـام- ائمّه- است- در آیه (یَوْمَ نَـدْعُوا کُلَّ أُناسٍ بِإِمامِهِمْ- ۷۱/ اسـراء) یعنی به کسـی که به او اقتدی می کردند، و گفته شده به إمامهم یعنی به کتابشان.

آیه (وَ اجْعَلْنا لِلْمُتَّقِینَ إِماماً «۱»- ۷۴/ فرقان) ابو الحسن «۲» می گوید امام در آیه جمع

---

(۱) در حـدیث ابو بصـیر که یکی از اصـحاب با وفای حضـرت صادق (ع) است چنین نقل شده که پس از قرائت آیه (وَ اجْعَلْنا لِلْمُتَّقِینَ إِماماً- ۷۴/ فرقـان) امـام فرمود «سالت ربّک عظیما انّما هی، و اجعل لنا من المتّقین اماما» معنی این درخواست عظیم از خدای تعالی اینستکه از او می خواهیم، برای راهنمائی بسوی او از گروه متّقین برای ما امام و پیشوا قرار دهد.

(۲) ابو الحسن علیّ بن اسـماعیل اشـعری، از پیشوایان مـذهب جبر که ابتدا معتزلی مذهب بوده سـپس از سـخن در باره عدالت خدای و خلق قرآن عدول می کند و در بصره در مسجد جامع بانگ بر می دارد که:

«هر کسی مرا نمی شناسد، بشناسد من فلانیم اوّل به خلق قرآن و اینکه خدا با چشمان دیده نمی شود و کارهای بد و گناه را ما مرتکب می شویم معتقد بودم و اکنون از آن عقاید بر می گردم».

ابو الحسن اشـعری در بـاره ایمـان می گویـد «الایمـان هو التّصـدیق بالجنـان و امّا القول باللّسان و العمل الأرکان ففروعه» یعنی ایمـان تصـدیق و بـاور قلبی است و امّـا اقرار بزبان و عمل بار کان از فروع آن است کسـی که با قلب، و دل به یگانگی خـدای تعالی تصدیق کرد و پیامبران را تصدیق نمود که از جانب خدا هستند، ایمانش صحیح است حتّی اگر در همانحال بمیرد نجات یـافته است و از ایمـان خـارج نشـده است، و مرتکب گناهـان کـبیره وقتی از دنیـا بـدون توبه بمیرد حکمش بـا خـداست که با رحمتش او را بیامرزد یا پیامبر (ص) شفیعش شود».

ملاـحظه می شود که انتشار چنین افکاری چقـدر با اسـلامیکه در صـد آیه قرآن همواره ایمان را با عمل صالـح همراه می داند متفاوت است بخصوص با توجیهی که علی (ع) در نهج البلاغه فرموده است:

الایمـان معرفه بـالقلب، اقرار باللّسـان ابو الحسن اشـعری چگونه مرتکـبین گنـاه کبیره مثـل (زنـا، قمـار، می خوارگی، جنـایت، خیـانت، تهمت، کشـتن اولیاء، اسارت خانـدان پیامبر (ص) و ایجاد جنگهای صـفّین و نهروان) و تمام جنایاتی که در تاریـخ از سوی خلفای اموی و مروانی و عبّاسـی بغیر از عمر بن عبد العزیز و گاهی بعضـی از خلفا سـرزده است همه را توجیه می کند و آنها را امیدوار به بخشـش یا شـفاعت پیامبر (ص) می کند همین افکار باعث شد که حتّی خلفای جور و سـتم عبّاسی پیشوایان اهـل تسـنّن را نیز به محـاکمه بکشـند و بـا فشـار آنهـا را به قضـاوت و فتوی وادار سازنـد و آنگـاه اشـعری کتابی بنام- مقالات الاسلامیّین و اختلاف المصلّین یعنی سخنان اسلامیون و اختلاف نماز گزاران می نویسد، در حالیکه خود بزرگترین اختلاف را بوجود آورد و بزرگـترین ضـربه را به نمـاز گزاران وارد سـاخت. و آثـارش (ایضـاح البرهـان) و کتـاب التّبیین و مهمترین آنها مقالات اسلامیّین است.

در سال ۳۳۰ فوت نموده و جهـان اسـلام را در مجادلات فکری جبری مسـلکان گرفتار ساخت، الملل و النّحل ۱/ ۱۰۱- وفیات الاعیان ابن خلکان ۲/ ۴۰۲ مقالات الاسلامیّین.

ص: ۱۹۸

است، معنی این آیه اینست که ما را برای پرهیزکاران گروهی پیشوا و امامان قرار ده، دانشمند دیگری گفته است واژه امام- در آیه فوق از باب- درع دلاص- و دروع دلاص- است یعنی امام در آیه فوق در معنی جمع است ولی بصورت مفرد، و جمع هر دو صحیح است. (دلاص نوعی تن پوش پشمینه ای نرم و برّاق است که به جای زره بکار می رفته).

و در آیات (وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً- ۵/ قصص) و (وَ جَعَلْناهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ- ۴۱/ قصص) ائمّه جمع امام است.

و آیه (وَ كُلَّ شَيْ ءٍ أَحْصَيْناهُ فِي إِمامٍ مُبِينٍ- ۱۲/ یس) گفته اند که- امام مبین- اشاره به لوح محفوظ است.

(الأَمّ)- یعنی قصد و هدف مستقیم که همان توجّه به مقصود است.

و آیه (آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرامَ- ۲/ مائده) یعنی قصد کنندگان خانه خدا (آم- اسم فاعل از- امّ، یومّ- امّا است و جمع آنها- آم، آمون، آمین است).

و واژه- أمّه- در معنی شجّه است یعنی سرش را شکست و مجروح کرد و در حقیقت به مغز سرش یا دماغش جراحت وارد ساخته است، زیرا اعراب برای هر عضوی که مجروح شود از نام همان عضو، فعلی بر وزن- فعلت برایش ساخته اند.

مثلا می گویند (رأسته- رجلته- کبدته- بطنته) این جملات در موقعی بکار می رود که آن اعضاء یعنی (سر، یا، کبد، شکم) مجروح شده یا بدرد آمده باشد.

(أمْ)- اگر در جملاتی که آغازشان حرف استفهام (أ) باشد و بعد از آن در جمله حرف (أم) بکار رود بمعنی (یا) است، مثلا می گویند: (أزید فی الدّار أم عمرو) آیا زید در خانه است یا عمر و یا کدام یک؟ امّا اگر بدون الف استفهام بکار رود:

ام- به معنی- بل- یا به فارسی (بلکه) است، مانند آیه (أَمْ زاغَتْ عَنْهُمُ الْأَبْصارُ- ۱۰/ احزاب) (بلکه چشمانشان از سرخی از حدقه در آمده است).

(أَمَّا)- حرفی است که در باره دو چیز و دو بار با هم در کلام بکار می رود مانند آیه (أَمَّا أَحَدُكُما فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْراً وَ أَمَّا الْآخَرُ فَيُصْلَبُ- ۴۱/ یوسف) (ولی یکی از شما ساقی اربابش می شود و دیگری بدار آویخته می شود که پرندگان مغز سر او را

می خورند) غالبا در سخنی که ابتداء آغاز می شود، می گویند- أمّا بعد فإنّه کذا «۱»- یعنی با- أمّا بعد- آغاز می شود.

امـد: خدای فرماید: (تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَیْنَها وَ بَیْنَهُ أَمَداً بَعِیداً- ۳۰/ آل عمران). یعنی دوست دارد که میان او و آنها زمان دوری فاصـله می بود.

(أَمَد) [أَمَد]:

و- أبـد از نظر معنی بهم نزدیکند، ولی- أبد- مدّت زمانی است که حدّ معیّنی نداشـته باشد و مقیّد نمی شود و در چنین معنی، أبد کذا- بکار نمی رود، و غلط است، امّا- أمد- مدّت زمان است که اگر مقیّد نشود حدّ مجهولی دارد و زمانش نامعیّن اسـت امّا غالبا منحصر می شود مانند- أمد کذا- چنانکه می گویند:

زمان کذا.

---

(۱) چون واژه (ام) و مشتقات آن در معانی مختلف بتفصیل ذکر شده خلاصه آنرا بطوریکه مؤلّف رحمه اللّه در متن یاد آوری نموده است می نویسیم:

امّ: مادر- اصل هر چیز- ترتیب دهنده- اصلاح کننده- جایگاه امّ الکتاب: لوح محفوظ.

ام القری: مکّه.

امّ النجوم: کهکشان.

امّ الاضیاف: و امّ المساکین: میزبان و مهماندار مساکینن.

امّ الجیش: رئیس سپاه.

امّه: گروهی که بوسیله دینی واحد، در زمان و مکان واحد جمعند.

امّ الکتاب: سوره فاتحه.

امّه: جامعه.

امّه: گروهی با ایمان و علم و عمل صالح که الگو می شوند.

امّه: زمان- فراموشی- یک نفر در حکم جمع از نظر شخصیّت اجتماعی.

امّی: ناخوانده و نانوشته- حافظین علوم که خواندن، و نوشتن نمی دانند- با فضیلت.

إمام: کسی که از سخن و فعل او پیروی می کنند، کتاب قابل پیروی، لوح محفوظ.

امّ: قصد و هدف مستقیم- توجّه به مقصود- درد و جراحت سر.

أم: یا- بل- بلکه.

دو ترکیب دیگر از این واژه در قرآن هست که راغب، آنها را ذکر نکرده که یاد آوری می شود:

أمام: پیش روی، در آیه (بَلْ یُرِیدُ الْإِنْسانُ لِیَفْجُرَ أَمامَهُ- ۵/ قیامه) یعنی این مردم می خواهند که همه گناه فرا پیش دارند و توبه را تأخیر می نهند.

إمّا: یا، در آیه (إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً- ۲/ انسان).

فرق میان (زمان) و (أمـد) اینستکه- أمـد- را به اعتبار پایان مـدّت بکار می برنـد، امّا (زمان) برای آغاز و انجام مـدّت است و عمومیّت دارد یعنی برای زمان گذشته و حال و آینـده یا آغاز و انجام، ولی (أمد) تنها برای زمان آینده است از این روی عدّه ای از علماء گفته اند (مدی) و (أمد) در معنی بهم نزدیکند.

(امر) [امر]:

شأن و کار و جمعش امور است، أمر- مصـدر است و فعلش را ماننـد (أمرته) زمانی بکار می برند که او را مکلّف کرده باشـی چیزی را انجام دهد، أمر- لفظی است عام برای همه أفعال و أقوال، و در این معنی سخن خدای تعالی است که (إِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ- ۱۲۳/ هود) و آیه (قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ ما لا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْ ءٌ وَ أَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ- ۱۵۴/ آل عمران).

(این آیه در بـاره منـافقون است که می فرمایـد: همه کارهـا از سـروری و قضا و قـدر، از خـداست اینان آنچه که در دل پنهان داشته اند بتو اظهار نمی کنند و می گویند ایکاش برای ما هم سهمی و کاری در این امر می بود).

إبـداع و سـر آغاز کار آفرینش را نیز (أمر) گفته انـد که مخصوص خدای تعالی است و آیه (أَلا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ- ۵۴/ اعراف) نیز بهمین معنی و مفهوم حمل شده است.

و آیه (وَ أَوْحى فِي كُلِّ سَماءٍ أَمْرَها- ۱۲/ فصّلت) (إبداع و آغاز کار آفرینش هر آسمانی را وحی نموده).

حکماء نیز- امر- را در آیه (قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي- ۸۵/ اسراء) از إبداع «۱»

---

(۱) ابداع یعنی بدون سابقه از چیزی، چیزی را آفریدن و در حقیقت سـر آغاز و ایجاد چیزی بدون پیشداشت است، آیه (قُلْ ما كُنْتُ بِدْعاً مِنَ الرُّسُلِ- ۹/ احقـاف) در همین معنی است، که به پیـامبر می گویـد: بگـو من نخسـتین پیـامبر نیسـتم پیش از من پیامبرانی بوده انـد و آیه (بَدِيعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ ۱۱۷/ بقره) واژه بـدیع- از نامهای خـدای تعالی است. بـدیع الحکمه هم به معنی غرائب و شـگفتی هـای حکمتی است که سـابقه نـدارد امّا بـدعت هم که از همین ریشه است یعنی نو پردازی و چیزی از سـوی خـود بـدون سـابقه در دین و سـنّت رسـول اکرم (ص) جعـل کردن و بر حقـایق افزودن به منظـور لوث کردن حقیقت و انحراف دیگران. بـدعت از گاهی به سـنّت تعبیر کرده انـد مثلا در حدیث «من توضا ثلاثا فقد ابدع» یعنی خلاف سـنّت که در زمان پیامبر (ص) نبوده، عمل کرده، بعضی از شارحین حدیث بدعت، را دو گونه تقسیم کرده اند.

۱- بدعت هدایت کننده.

خداوند دانسته اند (یعنی روح از آفریده ای بیسابقه خدائی است).

و آیه (إِنَّما قَوْلُنا لِشَیْ ءٍ إِذا أَرَدْناهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ- ۴۰/ نحل) که اشاره به إبداع خداوند است و با واژه- أمر- که از نظر بلاـغت و کمی حروف در آنچه را که قبلاـ در معنی انجام چیزی تعبیر کردیم، بلیغ تر است، و نیز این معنی در آیه (وَ ما أَمْرُنا إِلَّا واحِدَةٌ- ۵-/ قمر) به سرعت ایجاد که وهم و خیال ما آنرا درک نمی کند تعبیر شده است.

(أمر): تقدّم و پیش داشتن چیزی است خواه بصورت و معنای فعل امر حاضر بر وزن- افعل- یعنی انجام بده، باشد، و یا- امر غائب بر وزن. و لیفعل- باید انجام بدهد.

و یا با لفظ خبر بیان می شود، مثل (وَ الْمُطَلَّقاتُ یَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ- ۲۲۸/ بقره) که به لفظ خبر بیان شده، امّا در حقیقت امری است که زنان را مختار می کند، یا- أمر- بصورت اشاره بیان می شود، مثلا آنچه را که حضرت ابراهیم (ع) در باره قربانی کردن فرزندش دیده بود بصورت- أمر- جلوه کرد آنجایی که گفت: (إِنِّی أَری فِی الْمَنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ فَانْظُرْ ما ذا تَری قالَ یا أَبَتِ افْعَلْ ما تُؤْمَرُ- ۱۰۲/ صافات) یعنی آنچه را که در باره ذبح فرزندش در خواب دیده بود- امر- نامیده شده و آیه (وَ ما أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِیدٍ- ۹۷/ هود) که کلمه أمر- در این آیه بطور عموم تمام أفعال و سخنان فرعون را در بر می گیرد.

و آیه (أَتی أَمْرُ اللَّهِ- ۱/ نحل) اشاره به قیامت است که با عمومی ترین لفظ یعنی- أمر- آن را یاد آوری نموده و آیه (بَلْ سَوَّلَتْ لَکُمْ أَنْفُسُکُمْ أَمْراً «۱»- ۱۸/ یوسف) امر در این

۲- بدعت گمراه کننده

(۱) این مطلب قسمتی از آیه ۱۸/ یوسف است که برادران یوسف پس از توطئه در باره او به نزد پدر می آیند (وَ جاؤُ عَلی قَمِیصِهِ بِدَمٍ کَذِبٍ قالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَکُمْ أَنْفُسُکُمْ أَمْراً فَصَبْرٌ جَمِیلٌ وَ اللَّهُ الْمُسْتَعانُ عَلی ما تَصِفُونَ- ۱۸/ یوسف) حضرت یعقوب پس از دیدن پیراهن خون آلود یوسف که آغشته به خونی دروغین بود می گوید:

اینطور نیست که شما می گوئید، حقیقت اینست که نفسهای امّاره شما، که همواره به زشتی فرمان می دهد کار و سخن دروغ و زشت را در نظرتان آسان و کوچک جلوه داده است لذا چنین دروغی می گوئید، من نیز به نیکوئی صبر می کنم و خدای بر آنچه را که شم به دروغ توصیف می کنید یاری کننده

آیه هم به همه آنچه را که نفس امّاره به سوء و زشتی امر می کند اشاره دارد.

گفته اند، جمله- أمر القوم- یعنی آن قوم زیاد شدند، زیرا وقتی گروهی تعدادشان افزون شد دارای امیر و سرپرست می شوند چرا که ناگزیرند سیاست مداری داشته باشند تا آنها را اداره کند، از این روی شاعر گوید:

لا یصلح النّاس فوضی لا سراه لهم «۱» (مردمی که سرپرستی نداشته باشند سرگردانی و هرج و مرج و خود سری مردم را اصلاح نمی کند).

سخن خدای در این آیه که می فرماید (أَمَرْنا مُتْرَفِیها

- ۱۶/ اسراء) یعنی ایشان را به طاعت و پرستش حقّ امر کردیم و گفته اند معنایش- کثّرناهم یعنی فزونیشان دادیم است.

أبو عمرو «۲» گوید: أمرت- بدون تشدید در معنی زیاد کردم نیست در معنی

است.

(۱) مصرع دوّم شعر که راغب اصفهانی رحمه اللّه ذکر کرده این است:

لا یصلح النّاس فوضی لا سراه لهم و لا سراه اذا جهالهم سادوا

مردمی که سرپرستی ندارند هرج و مرج و سرگردانی آنها را اصلاح نمی کند و اگر نادانها و جاهلین نیز بآنها ریاست کنند مثل اینست که سرپرستی ندارند.

عبد اللّه بن مقفّع در اثر تاریخش بنام- رساله الصّحابه که به منصور دوانیقی خلیفه ستمگر عبّاسی نوشته است، شعر فوق را ذکر کرده که به منصور بفهماند با قساوت قلب و سرپرستی دادن جهّال، زحمت ها ایجاد شده است.

ابن مقفّع با شهامت تمام حدیثی از پیامبر (ص) را که می فرماید: (لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق) ذکر کرده و می نویسد، طاعت مخلوق در عصیان به آفریننده پذیرفته نمی شود، خداوند واجبات و فرائض معیّن کرده که اگر خلیفه امر به ترک آنها نماید نباید امر او را اطاعت کرد، مردم می گویند ما نظیر این گروه که نزد خلیفه مقرّب هستند ندیده و نشنیده ایم زیرا هیچیک از آنها دارای ادب و فهم و معرفت و خرد نمی باشند از این گذشته تمام آنها نزد جامعه به فسق و فجور معروف و به پستی مشهورند، اگر خلیفه خودش پاک و باصلاح و تقوا باشد رعیّت اصلاح می شود مگر آنکه إمام آنها پاک و پرهیزگار باشد تا اصلاح شود، و گفته است نیاز. دانایان به امام و پیشوائی که نیکو رهبریشان کند همچون نیاز همه مردم به دانشمندان است که بوسیله امام، اندیشه و کارشان استوار و دشمنانشان پریشان و جایگاهشان در گیتی بسی والاست (این حدیث در کتب معتبر احادیث آمده است) پرتو اسلام ج ۲ ص ۲۶۰ به بعد (آئین رهروی و رهبری ص ۷۷).

(۲) ابو عمرو بن علاء مازنی یکی از هفت قاری مشهور قرآن است که در باره اسمش ۲۱ نام ذکر

فزونی و زیادی- أمّرت و آمرت است.

ابو عبیده «۱» می گوید: أمرت بدون تشدید حرف (م) درست است مانند- خیر

کرده اند در نحو و لغت و قرائات، پیشوای زمان خود در بصره بود و شاگرد سعید بن جبیر رحمه اللّه است.

ابو عبیده که از شاگردان اوست در باره اش می گوید: ابو عمرو به زبان عرب و حوادث تاریخی و شعر و ادب اعلم مردم است. خانه عمر تا سقف پر از کتاب بود و چون مخلوط با اشعار جاهلی بود در موقع سفر حجّ و در اثر زهد، و عبادت و پارسائی آنها را سوزاند. فرزدق او را مدح کرده، نقش انگشترش که در آثارش دیده شده است شعر بود که:

و ان امراء دنیاه اکبر همّه لمستمسک منها بحبل غرور

یعنی: اگر تمام همّت و هدف انسان دنیا باشد او از دنیا به ریسمانی از غرور چنگ زده است.

اصمعی هم از شاگردان اوست، سفیان بن عیینه گوید: پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را در خواب دیدم و در باره اختلاف قرائات از او یاری جستم که مرا راهنمائی فرماید، پیامبر (ص) فرمود به قرائت ابو عمرو بن علاء قرآن را بخوان.

سیوطی در طبقات النّحاه می نویسد اسناد من در شرح حال ابو عمرو از کتاب طبقات الکبری کاتب واقدی است و در جمع الجوامع نیز ذکر او هست. اصمعی می گوید هزار مسئله ادبی و نحوی از او پرسیدم با هزار دلیل جواب شنیدم.

ابو عمر در شرح حال خود می گوید: آیه شریفه (مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً- ۲۴۹/ بقره) را به فتحه (غین) خوانده و در پی شاهدی برای این قرائت بودم تا اینکه حجّاج بن یوسف امر باحضار پدرم داد من هم با پدرم به یمن فرار کردیم در صحرای یمن بکسی برخورد نمودم که شعری را با این عبارت می خواند:

اصبر النّفس عند کلّ مهم ان فی الصّبر حیله المحتال

ربّما تجزع النّفوس من الا مرله فرجه کحل العقال

درم علّت خواندن این شعر را پرسید گفت چون حجّاج مرده است.

ابو عمرو می گوید: پدرم گفت از شنیدن این شعر که کلمه (فرجه) را با فتحه (ف) که شاهدی بر غرفه در آیه قرآن است بیش از خبر مرگ حجّاج مسرور شدم ولادتش در ۷۰ هجری در مکّه و وفاتش در سال ۱۵۹ هجری در کوفه است. (خدایشان رحمت کند که با چنین ایمانی و تلاشی، علم و ادب قرآنی را بعد از ائمّه اطهار (ع) اینان بدست ما رساندند). (فهرست ابن ندیم ص ۴۲ ابن خلکان ج ۲ ص ۲۳۱- بغیه الوعاه ج ۲ ص ۲۳۱- ریحانه الادب ج ۵ ص ۱۳۹- معجم الادباء ج ۱۱- آداب اللّغه العربّیه ج ۲ ص ۱۵۶.

(۱) ابو عبیده معمّر بن مثنی از مشاهیر ادبا و شعرای قرن دوّم و سوّم هجری و از شاگردان مازنی و ابو حاتم سجستانی و قاسم بن سلام و ابو عمرو بن علاء است. او نخستین کسی است که در غرائب القرآن، کتاب تألیف نموده و کتاب مجاز القرآن او در مصر چاپ شده و در دسترس هست امّا مطابق فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی، ابان بن تغلب نخستین کسی است که در غرائب القرآن کتاب نوشته، از آثار ابو عبیده (اعراب القرآن- طبقات الشّعراء- غریب الحدیث- غریب القرآن- مجاز القرآن) است، وفاتش در سال ۲۰۷ هجری یا چند سال پس و پیش است و چون مایل به هجو بوده و کسی

المال مهره مأموره و سکّه مابوره- که فعلش أمرت- است یعنی (بهترین ثروت، مرکب و استر جوان و خوشرو و گاو آهن زمین زراعتی است).

در عبارت (أَمَرْنا مُتْرَفِيها

- ۱۶/ اسراء) که آیه آن قبلا اشاره شده با وجه- أمّرنا- هم خوانده شده یعنی آنها را- أمراء- قرار دادیم و در همین معنی بآیه زیر اشاره شده است (وَ كَذلِكَ جَعَلْنا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكابِرَ مُجْرِميها- ۲۳/ انعام) که در معنی- أمّرنا مترفیها- است یعنی بزرگان و امرائشان مجرم بودند که بر آنها سیادت می کردند و مستوجب عذاب شدند.

کلمه- أمّرنا- در معنی أکثرنا- یعنی فزونی شان دادیم نیز آمده و خوانده شده است.

(ائْتِمار): یعنی قبول و پذیرش امر و کار- تشاور- نیز در معنی ائتمار است زیرا در شور و مشورت عدّه ای امر و نظر عدّه دیگر را می پذیرند چنانکه گفتیم:

آیه (إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ- ۲۰/ قصص) در معنی تشاور و مشورت است، شاعر گوید:

و امرت نفسی أیّ أمر أفعل (با خودم مشورت کردم و گفتم که چه کاری انجام دهم).

آیه (لَقَدْ جِئْتَ شَيْئاً (إِمْراً)- ۷۱/ کهف) یعنی کار زشتی انجام داده ای أمر الأمر- بمعنی بزرگ و زیاد شد، مانند- استفحل الأمر- یعنی کار سخت و بزرگ شد. خدای فرماید: (وَ (أُولِي) الْأَمْرِ مِنْكُمْ- ۵۹/ نساء) گفتند مقصود از اولی الأمر- در اینجا أمراء زمان پیامبر (ص) هستند.

و باز گفته شده منظور از- اولی الأمر- الائمّه من أهل البیت- و همچنین آمرین بمعروف.

از شرّ زبان او ایمن نبود و به خوارج متمایل و در دین او را طعن و لعن می کردند لذا کسی به جنازه اش در بصره حاضر نشد به نوشته سیوطی خودش می گوید پدرم گفت: که پدرش یهودی بوده و ۱۱۲ سال عمر کرده است. آداب اللّغه ۲/ ۱۰۰- ابن خلکان ۲/ ۲۲۵- الفهرست ۷۹- معجم الادباء ۲/ نامه دانشوران ۱۰/ ۳۲۲.

ابن عبّاس «۱» رضی اللّه عنه گفته است- اولی الأمر- همان فقها و دیندارانی است که مطیع خدا هستند.

تمام معانی فوق صحیح است باین دلیل که- اولی الأمر- یعنی کسانی که مردم به وسیله آنها از افتاده در گردابها و مشکلات باز می ایستد و آسایش می یابند که اینگونه کسان چهار گروهند:

۱- پیامبران خدای که احکامشان بر ظاهر و باطن عموم مردم جاری است.

۲- والیان و حکّام که احکامشان تنها بر ظاهر مردم نافذ است.

۳- حکماء و دانشمندان که حکمشان بر باطن و اندیشه های خواصّ مردم مؤثّر است.

۴- وعاظ که حکمشان بر باطن عامّه مردم نفوذ دارد غیر از ظاهرشان «۲».

(امن) [امن :

معنی این است- در اصل آرامش خاطر و آرامش نفس و از بین رفتن بیم و هراس است.

واژه های- امن، أمانه- امان- هر سه مصدر هستند.

---

(۱) ابن عبّاس، مکنّی بابو العبّاس و موصوف به ابو الخلفاء و ابن سید النّاس، جدّ خلفای بنی عبّاس، و لفظ ابن عبّاس در صورت اطلاق و نبودن قرینه، به او بر می گردد و در نتیجه أدعیه صادره از زبان مبارک رسول اکرم (ص) آن ترجمان وحی الهی به درک فیوضات حضور حضرت امیر المؤمنین (ع) موفّق و در اثر تعلیمات آن حضرت رموز و دقائق قرآنی را واقف و به علوم بسیاری عارف و از کثرت علوم متنوّعه خصوصا علوم قرآنیّه به- بحر و حبر الامّه و ترجمان القرآن، ملّقب و به نشر حدیث و تفسیر و قسمتهای اعظم علوم اسلامیّه موفّق گردیده و در حلّ مشکلات متنوّعه مرجع استفاده افاضل بوده، و اینکه بعد از صحابه اهل مکّه، نسبت به تفسیر قرآن اعلم تمامی مردم بوده اند همانا بجهت تلمّذ امّ الفضل لبابه کبری است خواهر پدری و مادری حرم مطهّر حضرت رسالت (ص) و گویند اوّلین زنی است که بعد از خدیجه کبری به شرف اسلام مشرّف شده و آن حضرت به دیدن او می رفته.

(ریحانه الادب/ مدّرس تبریزی ج ۶)

(۲) راغب اصفهانی، توجیهی بسیار عالی با توجّه به واژه ها و تفسیر آیات قرآنی بیان داشته است، منظور اینست که نفوذ انبیاء در ظاهر زندگی و باطن زندگی یا ظاهر و باطن عموم مردم از خاصّ و عام جریان دارد امّا حکّام بر مغزها و اندیشه های مردم هرگز حکومت نداشته اند تنها مردم به خاطر رعایت قانون حکومتی تبعیّت ظاهری داشته اند، امّا حکماء و دانشمندان که نظرات و آرائشان برای عدّه ای که متخصّص در آن علم هستند اثر دارد ولی واعظان یا عرفاء نفوذشان بر عامّه از مردم و در اندیشه آنها بوده است. [...]

امّا واژه- امان- گاهی اسم است و برای حالتی که بر انسان در امنیّت حاصل می شود بکار می رود، گاهی بچیزی که باعث امنیّت می شود نیز امان- گویند مانند سخن خدای تعالی که فرمود: (وَ تَخُونُوا أَماناتِكُمْ- ۲۷/ انفال)- یعنی به چیزهایی که بر آنها ایمن بودید خیانت کردید.

و در آیه (إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ عَلَى السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۷۲/ احزاب) گفته شده- أمانه- در این آیه، توحید و عدالت و حروف تهجّی و عقل است، امّا- أمانه- در این آیه به معنی عقل صحیح است زیرا عقل همان چیزی است که با داشتن آن، توحید و یکتا پرستی و شناخت توحیدی حاصل «۱» می شود، و عدالت جاری می گردد، حروف تهجّی (که همان اساس و مبادی آموزش هر زبانی است) هم با عقل و خرد آموخته می شود.

تمام علومی که لازمه مقام انسانی است با عقل فراهم آید و همه کارهایی که شایسته بشر است نیز به وسیله عقل انجام می پذیرد و انسان با داشتن عقل و خرد، فضیلت و برتریش بر بسیاری از مخلوقات و آفریده ها به انجام می رسد و اثبات می شود.

آیه (وَ مَنْ دَخَلَهُ كانَ آمِناً- ۹۷/ آل عمران) یعنی ایمنی و مصونیت از عذاب آتش.

و گفته اند: ایمن از بلاهای دنیائی به اشخاصی که در باره آنها در آیه (إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِها فِي الْحَياةِ الدُّنْيا- ۵۵/ توبه) اشاره شده است و نیز گفته اند آیه (وَ مَنْ دَخَلَهُ كانَ آمِناً- ۹۷/ آل عمران) لفظش خبر است و معنایش امر، ایمن می شوند از برکنده شدن و نیز ایمن در حکم خدا چنانکه می گوئی هذا حلال، و هذا حرام- یعنی

---

(۱) در حدیثی از پیامبر (ص) روایت شده است که فرمود: عقل آن حقیقتی است که انگیزه پرستش خدای رحمان وسیله بدست آوردن پاداش و فرجام و بهشت جاویدان است.

العقل ما عبد به الرّحمن و اکتسب به الجنان.

حضرت امام صادق (ع) فصل رسایی در ماهیّت و حقیقت عقل با استناد به تمام آیات قرآن و مشابهت و تمایز واژه های (عقل، لب، حجر و نهی) بیان فرموده است و در جلد اوّل اصول کافی تمام روایات نقل شده است که براستی باید از دانشمند کم نظیری مانند ابو جعفر محمّد بن یعقوب اسحق کلینی رازی به خیر یاد کرد که چنین اثر گرانبهایی را بیادگار گذاشته است.

حلال و حرام در حکم خدای و معنی آیه (وَ مَنْ دَخَلَهُ کانَ آمِناً- ۹۷/ ال عمران) اینست که در خانه خدای از کسی قصاص نمی شود و کسی در آنجا نباید کشته شود «۱»- تا از آنجا (کعبه) خارج شود و بر این وجه در آیه (أَ وَ لَمْ یَرَوْا أَنَّا جَعَلْنا حَرَماً آمِناً- ۶۷/ عنکبوت) و آیه (وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَیْتَ مَثابَةً لِلنَّاسِ وَ أَمْناً- ۱۲۵/ بقره) به همان معنی بالا اشاره می کند. و آیه ((أَمَنَةً) نُعاساً- ۱۵۴/ آل عمران) یعنی (أمنا) و گفته شده (أمنه) جمع است مانند کتبه.

در حدیث نزول حضرت عیسی (ظهور آن حضرت در آخر الزّمان) وارد شده است که امنیت در زمین واقع خواهد شد.

آیه (ثُمَّ أَبْلِغْهُ (مَأْمَنَهُ)- ۶/ توبه) یعنی منزلی که در آنجا برایش امنیت باشد، گفته اند واژه- (آمَنَ)- دو وجه دارد، یکی متعدّی به خود بدون حروف اضافه، مانند- آمنته- برایش امنیّت ایجاد کردم، و للّه- مؤمن- نیز اسم فاعل از- آمن- است و در همان معنی است یعنی خدای امنیّت می دهد.

وجه دوّم متعدّی نیست و لازم است و- آمن- در معنی فعل لازم است، یعنی امنیّت یافت. واژه (ایمان)- گاهی اسم دین و شریعتی است که پیامبر (ص) آورده است و بر این معنی، آیه (الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا، وَ الصَّابِئُونَ- ۶۹/ مائده) اشاره دارد و تمام کسانی که شریعت او را می پذیرند و به- اللّه- و پیامبری او اقرار و اعتراف می کنند، شامل می شود.

و آیه (وَ ما یُؤْمِنُ أَکْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ- ۱۰۶/ یوسف)- در معنی بالا است.

گاهی هم واژه- ایمان- بر روش مدح و ستایش بکار می رود که مراد پذیرفتن و گردن نهادن نفس به حقّ است با تصدیق بآن و این موضوع یعنی ایمان

---

(۱) قصاص نکردن و کشته نشدن در خانه و حرم خدا به موجب آیه ۱۹۱ بقره، استثنایی بیان شده که می فرماید: (وَ لا تُقاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ حَتَّی یُقاتِلُوکُمْ فِیهِ) یعنی آنها را در مسجد الحرام نکشید مگر اینکه با شما مقاتله کنند که بایستی با آنها مقاتله کرد، این استثناء به راستی از نظر سیاسی و اجتماعی إکمال دین و اتمام نعمت خدای بر مؤمنین است.

در این وجه با جمع شدن سه حالت حاصل می شود:

۱- شناسائی یا تحقیق با اندیشه و دل.

۲- اقرار بزبان و بیان کردن آن.

۳- عمل کردن با اعضاء و جوارح.

[عینا این معنا از مطلبی است که امیر المؤمنین (ع) فرموده:

سئل عن الإیمان فقال: الأیمان معرفه بالقلب، و اقرار باللّسان و عمل بالأرکان- حکم ۲۲۷/ نهج البلاغه و این معنی خدای فرماید: (وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ أُولئِکَ هُمُ الصِّدِّیقُونَ- ۱۹/ حدید) و به هر یک از اعتقاد، صدق گفتار و عمل صالح، ایمان می گویند.

آیه (وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُضِیعَ إِیمانَکُمْ- ۱۴۳/ بقره) یعنی نمازهایتان را.

(آیه فوق بعد از آیه تغییر قبله است که می فرماید، آن نمازهاتان را که به قبله اوّل گزارده اید خدای تباه نمی کند) عفّت و حیاء و دوری و خود داری از آزار و اذیّت دیگران را نیز از ایمان قرار داده است.

خدای فرماید: (وَ ما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا وَ لَوْ کُنَّا صادِقِینَ- ۱۷/ یوسف) گفته اند عبارت- بمؤمن لنا- یعنی ما را تصدیق نمی کنی جز اینکه همیشه ایمان تصدیقی است که همراهش امنیّت خاطر است، در این سخن خدای تعالی (أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ أُوتُوا نَصِیباً مِنَ الْکِتابِ یُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَ الطَّاغُوتِ- ۵۱/ نساء) واژه یؤمنون- بصورت مذمّت و سرزنش برایشان بیان شده است زیرا امنیّت خاطری که نسبت به جبت و طاغوت حاصل کرده اند در حقیقت امنیت فطری و حقیقی نیست زیرا در شأن دل و قلب انسان نیست که به چیزی که مطبوع طبع و مطابق فطرت و سرشت نیست و باطل است اطمینان خاطر پیدا کند زیرا دل بباطل مطمئنّ نمی شود، چنانکه خدای فرمود: (مَنْ شَرَحَ بِالْکُفْرِ صَدْراً فَعَلَیْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ- ۱۰۶/ نحل) معنی این آیه مثل اینست که گفته می شود- ایمانش کفر است و درود و تحیّتش کتک زدن، از این روی پیامبر (ص) إیمان- را بنابر خبر معروف جبرئیل، که از او پرسید- ایمان چیست و خبر معروف «۱» آنرا بر شش چیز قرار داده است.

---

(۱) حدیثی که راغب رحمه اللّه از آن نام می برد و آنرا ذکر نمی کند در نهج البلاغه/ صبحی

رجل أمنه و أمنه- کسی است که به هر کسی اعتماد دارد، و- أمین، و امان- یعنی مورد اعتماد و ایمان، و- أمون- شتری که سستی و لغزش، یا به روی افتادن ندارد.

(آمین) [آمین :

- که با حرف (مدّ) یا بدون (مدّ) هم خوانده شده، اسم فعل است مانند- صه- (یعنی ساکت شو، برای مذکّر و مؤنّث و مفرد و جمع بکار می رود) و- مه- (یعنی صبر کن) حسن (حسن بصر یکی از سران معتزله) گفته است «آمین یعنی اجابت کن و- أمّن فلان یعنی آمین گفت».

گفته اند- آمین نامی از نامهای خدای تعالی است.

ابو علی فسوی (منظور ابو علی فارسی اهل فساء شیراز است) گفته است «کسی که آمین می گوید در این لفظش ضمیری برای خدای تعالی است زیرا معنایش- اجابت کن- است».

الصّالح، حکم ۳۱ چنین آمده است «سئل عن الایمان فقال ...» ایمان بر چهار اصل و پایه استوار است:

۱- پایداری در دین.

۲- یقین.

۳- عدل.

۴- جهاد. کسی که به بهشت مشتاق است از شهوات دوری می کند و آنکه مراقب مرگ است، بسوی خیرات و نیکیها می شتابد. کمترین حدّی که ایمان را در انسانها نشان می دهد شهادت به توحید و پیامبر (ص) و شناختن امام عصر و زمان خویش است و کمترین حدّ خروج از ایمان، نظر و رأی کسی است که مخالف حقّ است و بر مخالفتش در برابر حقّ قیام می کند و می ایستد.

شیخ فخر الدّین طریحی، در کتاب مجمع البحرین ذیل واژه امن- در ذیل آیه (وَ ما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا- ۱۷/ یوسف) اینچنین آورده است که ایمان:

۱- نخست تصدیق به خدای و صفات است.

۲- تصدیق به پیامبرانش که در پیامبریشان صادقند.

۳- تصدیق به کتابهاشان که کلام خداست و محتوای آن کتاب ها حقّست.

۴- تصدیق به معاد و برانگیخته شدن پس از مرگ و باور داشتن صراط و میزان.

۵- تصدیق به بهشت و دوزخ و پاداش و مکافات.

۶- تصدیق به وجود فرشتگان که موجوداتی با کرامتند و معصیت خدای نمی کنند اوامر او را انجام می دهند و شب و روز به تسبیح او مشغولند و از انواع شهوات و أکل و شرب پاکند و از توالد و تناسل مبرّی هستند و همانند مردان و زنان آدمیان نیستند بلکه آفرینششان از نور است و رسولانی هستند از جانب پروردگار بسوی بندگانش.

ص: ۲۱۰

در آیه (أَمَّنْ هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّيْلِ- ۹/ زمر) تقدیرش- أم من است که امن- هم خوانده شده است، از باب (امن و آمن و ایمان امان) نیست.

(إنّ، أنّ) [إنّ، أنّ :

در جملات اسمیّه، اسم را منصوب و خبر را مرفوع می کنند فرق شان با یکدیگر این است که بعد از إنّ- جمله مستقلّ است و امّا بعد از- أنّ کلمات در حکم کلمه مفرد است که گاهی موقعیّت رفع و نصب و جرّ پیدا می کنند مانند أعجبنی أنّک تخرج- و- علمت أنّک تخرج- و- تعجّبت من أنّک تخرج (که در این سه عبارت بعد از أنّ کلمات در حکم مصدر است و به یک کلمه تعبیر می شود که آن کلمه یعنی (رفتن) یا خارج شدن است) و هر گاه حرف (ما) بر آن وارد شود، مثل- إنّما- عمل لفظ- إنّ- باطل می شود و جمله بعد از آن به حکم خود باقی است یعنی- اعرابشان تغییر می کند، مثل آیه (إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ- ۲۸/ توبه) که لفظ- إنّما- به ما چنین می فهمانند که نجاست کامل مخصوص شرک است و از آن حاصل می شود.

و آیه (إِنَّما حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ ...- ۱۷۳/ بقره) یعنی حرام نیست مگر اینها، گوئی که هشدار می دهد به اینکه بزرگترین خوراکیهای حرام در اصل اینهایند که ذکر می شوند.

(انْ) [انْ :

بر چهار وجه است: اوّل بر فعل ماضی و مستقبل که فاعلشان غائب است داخل می شود. و ما بعد خود را به تقدیر مصدر می برد و فعل مستقبل را منصوب می کند مانند- أعجبنی أن تخرج و ان خرجت- یعنی از خارج شدنت در آینده و گذشته در شگفتم.

دوّم- أن مخفّفه از مثقّله (یعنی لفظ أن- بدون تشدید (نون) که در اصل از- أنّ- با تشدید (نون) است) مانند- أعجبنی أن زیدا منطلق سوّم- أن مؤکّده که بعد از- لمّا- می آید مانند آیه (فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِيرُ- ۹۶/ یوسف).

چهارم- أن مفسّره، که جمله بعدش را به معنی گرفته و قول تفسیر می کنند مانند آیه (وَ انْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا وَ اصْبِرُوا- ۶/ ص) یعنی گفتند بروید و پایدار

باشید که لفظ (أنْ) به معنی گفتن است. لفظ إن هم مثل أن بر چهار وجه بکار می رود، اوّل- برای شرط مثل آیه (إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبادُکَ «۱» ۱۱۸/ مائده) (اگر عذابشان کنی، بندگان تواند).

دوم- إن مخففه از مثقله که لازمه آن در جملات، حرف (ل) بر سر فعل بعد از آن است مانند آیه (إِنْ کادَ لَیُضِلُّنا- ۴۲/ فرقان).

سوّم- إن نافیه که بیشتر در جملات با- إلّا- همراه است مانند آیه (إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا- ۳۲/ جائیه) یا آیه (إِنْ هذا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ- ۲۵/ مدّثر) و آیه (إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَراکَ بَعْضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ «۲»- ۵۴/ هود).

---

(۱) قسمتی از آیه ۱۲۸/ مائده است که با توجّه به آیات قبل و بعد می بینیم که سخن حضرت عیسی (ع) به خداوند است، می گوید (هر گاه عذابشان کنی آنها بنده تواند و اگر آنها را مورد غفران قرار دهی به راستی که تو عزیز و حکیمی) آیه بعد پاسخ جمله شرطیّه این آیه است که می فرماید: (هذا یَوْمُ یَنْفَعُ الصَّادِقِینَ صِدْقُهُمْ، لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً رَضِیَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ ذلِکَ الْفَوْزُ الْعَظِیمُ- ۱۱۹/ مائده) یعنی این هنگامه ای است که راستگویان در ایمان به پاداش صدقشان می رسند، و آن بهشت هائی است با نهرهای جاری آب که در آنجا پیوسته جاودانند در حالیکه پاداش معنوی ایشان خوشنودی خدای و خوشنودی ایشان از اوست و آن رستگاری بس بزرگ است.

(۲) آیه (إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَراکَ بَعْضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ- ۵۴/ هود) جمله بعض آلهتنا بسوء- مفعول نقول- است تمام آیه با توجّه به معانی آیات قبل و بعدش اینست که می گویند (إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَراکَ بَعْضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ قالَ إِنِّی أُشْهِدُ اللَّهَ وَ اشْهَدُوا أَنِّی بَرِیءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ مِنْ دُونِهِ فَکِیدُونِی جَمِیعاً ثُمَّ لا تُنْظِرُونِ إِنِّی تَوَکَّلْتُ عَلَی اللَّهِ رَبِّی وَ رَبِّکُمْ- ۵۵/ ۵۴/ هود) داستان برخورد هود پیامبر (ع) با قوم عاد است که بآنها می گوید ای مردم خدای یکتا را بپرستید و افتراء به اللّه نبندید، ای مردم من أجر و مزدی در برابر رهائی شما از پرستش بت ها نمی خواهم پاداش کار من با خدا است همان خدایی که مرا بر سرشتم آفرید، آیا نمی اندیشید، ای مردم توبه کنید و به خدای باز گردید خدائی که با ریزش فراوان بارانها شما را در زندگیتان تقویت می کند مجرم و گناهکار نباشید در پاسخش می گویند تو برای ما دلیل نیاوردی و ما هم با سخن تو ترک بت پرستی نمی کنیم و به تو مؤمن نمی شویم ما چیزی نمی گوئیم مگر اینکه یکبار بت های ما به تو هجوم برده و گزندی رسانده است هود در پاسخشان با شهامتی بی نظیر که معجزه معنوی اوست می گوید: (به کید و مکر دست بیازید و منتظر هم نمانید درنگ هم نکنید بخدائیکه پروردگار من و شما است توکّل دارم) پاسخی که هود پیامبر (ع) به سخن حماقت بار آنان می دهد و شجاعت، و شهامت بی نظیر و توکّل به اللّه او که در اوج شکوه است و آنها را با تمام قدرت شان در برابر خود به کیدشان می خواند و می گوید در کید و مکرتان درنگ هم نکنید آنچنان وحشتی در دلهای آنها ایجاد می کند که یقین می کنند بت هاشان اگر بدی و ناروائی باو رسانده بود او اینگونه سخن نمی گفت، قطعا بت هاشان سنگهای بی جان هستند از اینروی گروه زیادی که بگفته مفّسرین حدود ۴۰۰۰ نفر بودند به هود ایمان

(که هر گاه لفظ- إن- و إلّا- از جمله برداشته شود جمله ای مثبت و بر خلاف جمله منفی اوّل حاصل می شود).

چهارم- إن مؤکّده، برای نفی فعل جمله مانند- ما إن یخرج زید (یعنی بطور قطع زید خارج نشده است).

(انثْ) [انثْ :

الأنثی یعنی مؤنّث، خلاف مذکّر، نامگذاری مذکّر و مؤنّث در اصل بخاطر عورات همسری و ازدواج میان آنهاست.

خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ مَنْ یَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی ۱۲۴/ نساء).

(و هر کس از شما که شایسته عمل کند چه مرد و چه زن در پاداش مساویند ...) «۱».

و چون در تمام حیوانات توانائی جنس مؤنّث از مذکّر ضعیف تر می شود «۲»

می آورند و از عذاب الهی مصون می مانند و همین امر معجزه هود پیامبر (ع) بوده است. (تبیان، تفسیر کبیر، مجمع البیان).

(۱) در جهانی که اسلام ظهور کرد، اوج اختلافات طبقاتی و محروم نمودن نیمی از انسانها به نام زنان، از حقوق اوّلیه خود و همچنین تحقیر زنان بقدری شدّت گرفته بود که دختران را زنده زنده بگور می سپردند و کسانی چون خسرو پرویز و قیصر روم به خود حقّ می دادند که برای شهوت رانی و هرزگی خویش صدها زن را بصورت حرمسراء در بند و اسیر کنند (اخبار الطّوال جلد ۱) حقارت زنان بحدّی رواج داشت و در حقیقت تحقیر انسانها مانند دنیای امروز ما، که تبعیض نژادی سفید و سیاه و طبقه گرایی یا حکومت یک طبقه بر ۲۰۰ و یا ۹۰۰ ملیون انسان در بعضی کشورها آنهم بنام حقوق بشر و عدالت گستری، چهره انسانیّت متمدّن را سیاه و آشفته و لکّه دار کرده بود، ناگهان از افق حجاز و غار حرا، جبریل امین پیام الهی را بر بنده امین و صدیقش محمّد مصطفی (ص) رسانید و با ندای برابری زن و مرد و همه انسانها در آئین فطری بیان کرد و حتّی با آیه (وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً- ۲۳/ اسراء) پس از پرستش خدای، احسان به پدر و مادر را وظیفه انسانها قرار می دهد و باز بمردان طبقه گرای و خشن آن زمان یا انسان های غرب و شرق زده امروز که زنان را صرفا برای تولید دلار و روبل بسخترین کارها وا میدارند و زنان را برای ارضاء امیال و هرزگی های خویش در تمام فیلمها بازیچه هوسهای مردم قرار می دهند، نهیب می زند، قرآن خروش برمی دارد که: ای انسان ها همه شما را از یک نفس واحد و یک حقیقت آفریده ایم، تنها ملاک عزّت و شرف، پارسایی و تقواست نه برتری مادّی و قدرت داشتن و در آیات مختلف با تأکید زیاد شخصیّت زنان و حقوق آنها را مورد تأکید قرار می دهد پیامبر اسلام (ص) نیز در آخرین خطبه (حجّه الوداع) می فرماید: زنان امانتهای خدایند، و در امر طلاق او در اختیار کردن همسر آزاد می گذارد تا جایی که بهشت را در زیر قدمهای مادران می داند حتّی شیر دادن به کودک را به عاطفه و اختیار او وا می گذارد، می فرماید اگر زنان شما آب به دست شما دادند دیگر بار حقّ ندارید با امر و فرمان از او آب بخواهید، وای انسانها نخستین مشاور و طرف مشورت شما در کانون گرم خانواده و در مورد تربیت فرزندان بایستی زنانتان باشند و آیه (وَ أَمْرُهُمْ شُوری بَیْنَهُمْ- ۳۸/ شوری) و یک سوره از قرآن بنام سوره زنان

(نساء) و یک سوره بنام شوری، نام گزاری شده، بی جهت نبود که در آن لجن زار دنیای جاهلیّت نخستین گرونده به اسلام یک بانو بود و در نخستین شهید راه مکتب و نجات مستضعفین نیز یک بانو به نام سمیّه و بهترین خطیب زنان یک بانو به نام زینب کبری است، در آیه فوق (وَ مَنْ یَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی ۱۲۴/ نساء) می فرماید: زنان و مردان در صالحات، همسنگند و همطراز و هم پاداش.

(۲) اشاره به ضعیف شدن جنس مؤنّث از مذکّر در طبیعت محسوس است که ضعف و سستی

ضعف او مورد اعتبار قرار می گیرد و هر چیزی که در طبیعت کارش و عملش سست و ضعیف می شود می گویند- أنثی- مثل این شعر شاعر:

و عندی جراز لا أفل و لا أنث.

(شمشیری دارم که نه کند است و نه سست و ضعیف).

در این مصراع حدید و شمشیر آهنی به- أنیث- معرّفی شده است، زمین سست و خاک نرم را نیز که همانند زنان نرم هستند- أرض أنیث- گویند و یا از جهت خوبی گیاه، آنجا را به أنثی و زنی تشبیه کرده اند که (کودکان خوب و زیبا می زاید).

و لذا می گویند- أرض حرّه و لوده- یعنی زمین گرم و پر بار و با برکت است.

هر گاه در لفظ و سخن بعضی از اشیاء را به مذکّر و مؤنّث تشبیه می کنند بخاطر احکام آنهاست، مانند ید- أذن، شاعر گوید:

و ما ذکر و إن یسمن فأنثی منظور شاعر حشره ای است به نام- قراد- که از گروه پرندگان و چهار پایان، هر دو است یعنی (کنه)، می گوید: آن حشره کوچکی که به نظر مذّکر می آید آثار پستانش ظاهر شده و فربه گشته، لذا مؤنّث است و مذّکر نیست. و در سخن خدای تعالی که: (إِنْ یَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِناثاً- ۱۱۷/ نساء) بعضی مفسّرین در تفسیر این آیه گفته اند، حکم آیه به همان اشاره لفظی است زیرا نام معبودانشان به صیغه مؤنّث لفظی بوده، به دلیل واژه های (لات- عزّی- مناه الثّالثه) که نام بت هاشان بوده،

بخاطر توالد و تناسل و مراقبت و شیر دادن فرزند بوجود می آید و این حالت کاملا طبیعی است و از این روی طبیعت وظائف سنگین، و طاقت فرسای را بر دوش طبیعت جنس مذکّر قرار داده است مثل جنگ ها، و تحمّل سختیها و غیره.

بعضی دیگر که نظرشان صحیح تر است- إلّا إناثا- را به اعتبار معنی تفسیر کرده اند باین دلیل که در زبان عرب به هر چیز منفعلی، أنیث- می گویند زیرا آن چیز تأثیر پذیر است چنانکه آهن نرم را أنیث- گفته اند.

و نیز می گویند: همه موجودات در حالت اضافه شدن بعضی به بعض دیگر سه گونه اند:

۱- موجوداتی که فاعل هستند و در دیگران تأثیر می گذارند و تأثیر پذیر نیستند (نامنفعل) مانند خدای تعالی و عزّ و جلّ.

۲- پاره ای موجودات تأثیر پذیر و منفعل اند مانند جمادات که فاعل نیستند.

۳- موجوداتی که از یک جهت منفعل و تأثیر پذیرند مانند ملائکه و انسان و پریان که در برابر ذات باریتعالی منفعلند و با مصنوعات و دست ساخته های خود، فاعلند و تأثیر گذار، پس زمانی که معبودات و بت هایی که از جمادات ساخته اند، تأثیر پذیرند و غیر مؤثّر از اینروی خداوند آنها را با واژه اناث- در آیات قرآن ذکر کرده است و آنها را باطل معرّفی می کند و بر نادانی ایشان در چنین اعتقادی یعنی بت پرستی، تنبّه و هشدارشان می دهد تا بدانند که خدایان سنگی و چوبی شان (آلهه) نه می شنوند و نه تعقّل دارند و نه می بینند بلکه به هیچ روی کوچکترین فعلی و عملی از آنان سر نمی زند و بر این معنی سخن حضرت ابراهیم (ع) دلالت دارد که می گوید (یا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ ما لا یَسْمَعُ وَ لا یُبْصِرُ وَ لا یُغْنِی عَنْکَ شَیْئاً

- ۴۲/ مریم) یعنی (چرا چیزی را که نه می شنود و نه می بیند و نه ترا در نیازهایت بی نیاز می کند می پرستی؟) و امّا آیه (وَ جَعَلُوا الْمَلائِکَهَ الَّذِینَ هُمْ عِبادُ الرَّحْمنِ إِناثاً- ۱۹/ زخرف) نقل قول آنهایی است که به زعم باطلشان و گمانشان ملائکه ها (فرشتگان) دختران خدایند.

(انس) [انس :

موجودی است خلاف پری، إنس- به معنی ألفت و محبّت خلاف تنفّر و بی محبّتی است، إنسیّ- منسوب به إنس است، واژه إنسیّ در جایی بکار می رود که انس و محبّت در آن زیاد باشد و به هر چیزی که مورد محبّت قرار گیرد نیز (إنسّ) گویند از اینجهت حیوانی که به دنبال راکبش و صاحبش می دود و میرود را

(انسیّ) گویند.

و- إنسیّ القوس- به کمانی گفته می شود که مقابل کماندارش قرار گرفته است، و بالاخره بهر چیزی که بسوی انسان می آید و از جانب دیگر دور می شود إنسی گویند، جمع إنس، اناس و (أناسِی) است، خدای تعالی فرماید: (وَ أَناسِیَّ کَثِیراً ۴۹/ فرقان) (تمام آیه چنین است- (وَ هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ الرِّیاحَ «۱» بُشْراً بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً طَهُوراً، لِنُحْیِیَ بِهِ بَلْدَةً مَیْتاً وَ نُسْقِیَهُ مِمَّا خَلَقْنا أَنْعاماً وَ أَناسِیَّ کَثِیراً- ۴۸ و ۴۹/ فرقان)، یعنی او خدایی است که بادهای بشارت دهنده را که حامل رحمتند می فرستد و در نتیجه از آسمان آبی پاک فرو فرستیم برای اینکه زمینهای خشک و شهرهای کم آب و مرده را زنده کنیم و چهار پایان و انسانها را که آفریده ایم سیراب سازیم).

به نفس هم- ابن إنسک- گفته اند (چون نفس هر کسی مورد محبّت اوست) پس در حقیقت فرزند اوست که به او دل می بندد. «۲»

سخن خدای تعالی که فرماید: (فَإِنْ (آنَسْتُمْ) مِنْهُمْ رُشْداً- ۶/ نساء)

---

(۱) عارف مشهور، خواجه عبد اللّه انصاری، تعبیری عارفانه در این آیات دارد که ذکرش بی مناسبت نیست.

می گوید: اشاره این آیه به باد و ریاحی است که از وزیدنگاه عنایت وزد بر دلهای مؤمنان تا هر چه خاشاک مخالفت بود و انواع کدورت از آن دلها پاک بروند و شایسته قبول کرامات و ارادات حقّ گرداند. بنده چون نسیم روح نواز از آن ریاح به سینه وی رسد عنایات بیشتر جوید، ربّ العزّه به مهربانی، و لطف خویش چهار در بر روی گشاید در احسان، در نعمت، در طاعت و در محبّت، امّا بنده به حکم (إِنَّ الْإِنْسانَ لِرَبِّهِ لَکَنُودٌ- ۶/ عادیات) آن در احسان بر خود ببندد و حقّ تعالی رسول کرامت فرستد با کلید عفو، درب نعمت بر بنده گشاید (وَ هُوَ الَّذِی یَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبادِهِ وَ یَعْفُوا عَنِ السَّیِّئاتِ ۲۵/ شوری) بنده بکفران پیش آید که (إِنَّ الْإِنْسانَ لَکَفُورٌ مُبِینٌ- ۱۵/ زخرف) و آن در نیز بر خود ببندد یعنی در شکر، حقّ جلّ جلاله رسول فضل فرستد و گوید (قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ- ۵۸/ یونس).

(۲) واژه انسان اسم جنس است که بر مذکّر و مؤنّث و واحد و جمع واقع می شود و به علّت ظاهر بودنش که لباس طبیعی خلقت بر تن دارد انسان نامیده شده و خلافش پری (جنّ) است که ناپیداست، إنسی- هم خلافت وحشی است و اناس همان ناس و مردم است انسان از چهار صفت ترکیب شده است:

۱- صفت حیوانی ۲- صفت درندگی ۳- صفت شیطانی ۴- صفت ربّانی، آثار حیوانی، شهوت و حرص،- آثار درّنده خویی، غضب و حسد و دشمنی و کینه- آثار شیطانی، مکر و حیله، و خدعه، و آثار صفات ربّانی در انسان، عزّت و کبر و ستایش، این چهار صفت در سرشت انسان آمیخته است و فقط با نور و

یعنی: اگر در یتیمان رشدی یافتید و با محبّت و انس به آنها نگریسته اند اموالشان را بآنها بدهید مانند آیه (آنَسْتُ ناراً- ۱۰/ طه) آتشی دیدم و با دیدگانم آنرا یافتم، آیه (حَتَّی (تَسْتَأْنِسُوا)- ۲۷/ نور) تا اینکه ببینید و احساس کنید- إیناس و استیناس یعنی رؤیت و علم و احساس گفته شده واژه (انسان) به بشر و بنی آدم از این روی اطلاق می شود که وجودش و خلقتش تنها با محبّت بیکدیگر قوام و ثبات خواهد داشت، و لذا گفته اند- انسانها فطرتا اجتماعی هستند زیرا اقوامشان و دوام وجودشان بیکدیگر پیوسته است و ممکن نیست، انسان خودش بتنهائی بتواند تمام نیازها و اسباب زندگی خود را فراهم نماید و نه می تواند به تنهایی برای تهیّه آنها قیام کند.

و نیز گفته اند: اطلاق نام انسان بر او بخاطر اینستکه او بهر چیزی که به او پیوسته و همراه است الفت- دارد و- أنس- می گیرد و از نظر لفظی گفته اند اصلش- إنسیان بر وزن افعلال است.

(انف) [انف :

اصل أنف- همان بینی و عضو مخصوص تنفّس و بویایی حیوان و انسان است سپس معنی آن به جوانب و اطراف بلند هر چیزی اطلاق شده است، مانند- أنف الجبل- یعنی لبه پرتگاه کوه، و أنف اللّحیه- یعنی انتهای بلند ریش.

نیروی ایمان می تواند به آن صفات جهت بدهد بطوریکه از زیانهایش دور و آن صفات را در مسیر صحیح هدایت کند. نور ایمان نیز از عقل و شرع سر چشمه می گیرد، دوران کودکی مکر و خدعه و سپس صفات ربّانی که آثار عقل و ایمان است بخوبی ظاهر می شود، مراحل پنجگانه نفس آنطوریکه از آیات قرآنی مستفاد می شود عبارتند از ۱- بشریّت با نفس امّاره- (إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ- ۵۳/ یوسف). ۲-

انسانیّت با نفس ملهمه (وَ نَفْسٍ وَ ما سَوَّاها فَأَلْهَمَها فُجُورَها وَ تَقْواها ۷/ الشّمس) که خداوند در این مرحله از نفس ملهمه به چنین نفس و عوامل تربیتی و ایجاد کننده آن سوگند می خورد. ۳- بنی آدم بودن با نفس لوّامه- (لا أُقْسِمُ بِیَوْمِ الْقِیامَهِ وَ لا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَهِ- ۱ و ۲/ قیامه). ۴- اولی الالباب با نفس مطمئنّه که در آیه (یا أَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّهُ- ۲۷/ فجر) خداوند باین نفس اشاره به پاداش و لطفش می کند. ۵- عباد الرّحمن با نفس راضیه و مرضیّه (ارْجِعِی إِلی رَبِّکِ راضِیَهً مَرْضِیَّهً فَادْخُلِی فِی عِبادِی وَ ادْخُلِی جَنَّتِی ۲۹/ فجر) اینها بود دوران رشد حیات نفسانی از صفر تا بی نهایت که همان پیشگاه با عظمت و لطف بی کران خدای است. جلال الدّین مولوی صاحب مثنوی که هدف افکارش و کتابش معرّفی انسان کامل در جلوه علی علیه السّلام است این مراحل فوق را با زیبائی تفصیل داده است.

حمیت (مردانگی) و عزّت و ذلّت را نیز به- أنف- منسوب می کنند.

شاعر می گوید:

إذا غضبت تلك الأنوف لم أرضها و لم أطلب العتبی و لکن أزیدها

(هر گاه آن با حمیّت ها و دماغهای تکبّر آمیز خشمگین می شوند، خشنودشان نمی کنیم و رضایتشان را هم نمی خواهم بلکه خشمشان را فزون می سازم).

به انسان متکبّر هم می گویند- شمخ فلان بأنفه- و به آدم ذلیل و خوار هم ترب أنفه- گویند، و عبارت- أنف فلان من کذا- و از آن کار استنکاف و خودداری نمود، و- أنفته- یعنی به بینی اش زدم، الأنفه- هم حمیّت و غیرت است، و- (اسْتَأْنَفْتُ الشّی ء-: از اوّلش آغاز کردم و آیه (ما ذا قالَ آنِفاً- ۱۶/ محمّد) در معنی آغاز و اوّل است.

(أنْمُل) [أنْمُل :

خدای می فرماید: (عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ مِنَ الْغَیْظِ- ۱۱۹/ آل عمران) (دشمنانتان انگشتان خود را از خشم بر شما به دهان بردند و گاز گرفتند) أنامل- جمع- أنمله- یعنی سر انگشتان، که ناخن ها بر آن می روید عبارت- فلان مؤنمل الأصابع- یعنی سر انگشتانش در اثر کوتاهی خشن و قوی است.

همزه- أنمله- زاید است زیرا این عبارت را انمل الأصابع- نیز گفته اند:.

(أنّی) [أنّی :

در زمان تحقیق و پرسش از حال و مکان بکار می رود و لذا گفته اند أنّی- به معنی، أین- یعنی کجا و کیف- بمعنی چگونه است برای اینکه هر دو معنی (کجا و چگونه) را در بر دارد، خدای فرماید: (أَنَّی لَکِ هذا- ۳۷/ آل عمران) یعنی از کجا و چگونه؟.

(أنَا) [أنَا]:

ضمیر مفردی است که از خود خبر می دهد و گاهی الف آن در هنگام وصل به کلمه یا حرف دیگر حذف می شود و گاهی باقی می ماند، چنانکه در این آیه (لکِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّی- ۳۸/ کهف) که گفته اند تقدیرش اینستکه- أنا هو اللّه ربّی- همزه اش در پیوسته شدن به- لکنّ- حذف شده است و حرف (ن) أنا با حرف (ن) لکنّ ادغام شده است و- لکنّ- هم خوانده می شود لکنّ هو اللّه ربّی- که در اینجا هم حرف الف از آخر لکنّا- حذف شده. عبارت- أنّیه الشّی ء- و- أنّیته-

یعنی ذات او و- أنانیّت او، توجّه دادن به ذات انسان و سایر حیوانات، اشاره به وجودشان دارد.

این لفظ در سخن پیشینیان عرب نبوده و محدث است.

(آناءُ) اللّیل- یعنی ساعات شب، که مفردش- أنی- و- أنی- و أناء- است، خدای فرماید: (یَتْلُونَ آیاتِ اللَّهِ آناءَ اللَّیْلِ- ۱۱۳/ آل عمران) و (وَ مِنْ آناءِ اللَّیْلِ فَسَبِّحْ- ۱۳/ طه) و (غَیْرَ ناظِرِینَ إِناهُ)- ۵۳/ احزاب) یعنی وقت و زمانش.

الإنا اگر حرف اوّلش مکسور باشد مقصور است و اگر فتحه داده شود ممدود است مانند این شعر حطیئه:

و آنیت العشاء إلی سهیل «۱» أو الشّعری «۲» فطال بی الإناء

(شب را با حرکت بسوی ستاره سهیل و شعری کوتاه کردم امّا وقت و زمان بر من طولانی شد).

(أنی:) آن الشّی ء- یعنی زمانش نزدیک شده، و در آیه (حَمِیمٍ آنٍ- ۴۴/ رحمن) زمانش در شدّت گرما فرا رسید و سخن خدای تعالی (مِنْ عَیْنٍ آنِیَهٍ- ۵/ غاشیه) و (أَ لَمْ یَأْنِ لِلَّذِینَ آمَنُوا- ۱۶/ حدید) یعنی: آیا وقتش برای کسانیکه ایمان آورده اند نرسیده است.

و- آنیت الشّی ء إیناء- او را از وقتش عقب انداختم.

و تأنّیت یعنی- تأخّرت. الأناه: درنگ کردن و آهستگی، و تأنّی فلان تأنّیا- و- أنی- یأنی- که اسم فاعلش، (آن) است، یعنی با وقار و آرام.

استأنیته- باب استفعال از همان کلمه یعنی منتظر وقتش شدم که در معنی- استبطأته- من او را معطّل کردم، نیز هست.

---

(۱)- سهیل و شعری نام دو ستاره ای که در تابستان، و شدّت گرما در اوائل شب با نور زیاد ظاهر می شوند و در آسمان دو شعری هست، یکی شعرای یمانی و دیگری شعرای شامی به (عمیصا) معروف است.

شعرای شامی را خواهر سهیل گویند و روشنایی آن کم است، گویا از خواهرش دور افتاده و بر او می گرید و چشمش چرک آلود شده است. [...]

(۲) سهیل و شعری نام دو ستاره ای که در تابستان، و شدّت گرما در اوائل شب با نور زیاد ظاهر می شوند و در آسمان دو شعری هست، یکی شعرای یمانی و دیگری شعرای شامی به (عمیصا) معروف است.

شعرای شامی را خواهر سهیل گویند و روشنایی آن کم است، گویا از خواهرش دور افتاده و بر او می گرید و چشمش چرک آلود شده است.

استأنیت الطّعام- منتظر طعام شدم.

إناء- ظرفی که در آن چیزی قرار داده می شود و جمعش- آنیه- است و- أوانی جمع الجمع آن است. مثل کساء و أکسیه.

(اهل) [اهل :

اهل الرّجل- یعنی کسانی که نسبی یا دینی یا چیزی همانند آنها مثل خانه ای و شهر و بنایی آنها را با یکدیگر جمع و مربوط می کند و آنها را اهل و خانواده آن شخص گویند، پس- أهل الرّجل- در اصل کسانی هستند که مسکن و خانه ای واحد، آنها را در یک جا جمع و فراهم می آورد.

سپس این معنی توسعه یافته و گفته اند- أهل بیت- یعنی کسانی که نسب خانوادگی وسیله جمع آنهاست و بعدا اصطلاح- أهل بیت- بطور مطلق به خاندان پیامبر (ص) اطلاق شده است و آنها با این اصطلاح شناخته شده اند چنانکه در این آیه قرآن آمده است (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ- ۲۳/ احزاب).

أهل الرّجل- به همسر مرد نیز تعبیر شده است و أهل الاءسلام- کسانی هستند که دین اسلام آنها را تحت این اصطلاح جمع می کند در حالی که شریعت و دین به برداشتن حکم نسبی در خانواده و در بیشتر احکام میان مسلمان و کافر حکم کرده است، مانند آیه (إِنَّهُ لَیْسَ مِنْ أَهْلِکَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَیْرُ صالِحٍ- ۴۶/ هود) (که در باره پسر نوح است به علّت نافرمانی از پدرش در تبعیّت نکردن از دین، گویی از نسبیّت خارج شده و خداوند او را بعنوان عمل غیر شایسته معرّفی می نماید) و همینطور آیه (وَ أَهْلَکَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَیْهِ الْقَوْلُ- ۴۰/ هود).

صیغه های ماضی و مضارع و مصدر این کلمه چنین است- أهل الرّجل یأهل أهولا- و مکان- مأهول- همان محلّ و منزل خانواده است که در آنجا ساکن اند.

أهل به- در موقعی بکار می رود که کسی دارای اهل و خانواده شود.

به هر جنبنده ای هم که بجایی و مکانی انس می گیرد- أهل و أهلیّ می گویند.

تأهل: ازدواج کرد، و- أهّلک اللّه فی الجنّه- یعنی خداوند ترا در بهشت با همسرت قرین و شایسته کند و جمعتان نماید.

فلان أهل لکذا- یعنی او شایستگی آن را دارد.

أهلاـو مرحبـا- درود تحيّت و خوشآمـد گفتن به كسـى است كه به منزلت وارد مى شود، و به اين معنى است كه تو و خانواده ات در نزد ما آسايش و مكان داريد و محبّت خواهيد ديد.

جمع أهل- أهلون و أهال و أهلات- است.

(أوْب) [أوْب :

بمعنى نـوعى بازگشـتن است، اين بـازگشت يعنى- أوب- فقـط در بـاره موجـودى است كه بـا اراده است، امّـا رجـوع در بـاره موجود با اراده و بى اراده هر دو اطلاق مى شود.

گفته مى شود- آب، أوبـا، إيابـا، و مآبا، خـداى فرمايـد: (إِنَّ إِلَيْنا إِيابَهُمْ- ۲۵/ غاشـيه) يعنى بازگشـتشان بسوى ما است، و آيه (فَمَنْ شاءَ اتَّخَذَ إِلى رَبِّهِ (مَآباً)- ۳۹/ نبأ) كه مآب- اسم مكان، اسم زمان و مصـدر از- أوب- است، خداى فرمايد: (وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ- ۱۴/ آل عمران) يعنى توبه و بازگشتن نيكو به پيشگاه خداى تعالى است.

(أوّاب) مانند- توّاب- كسى است كه بخداى تعالى بازگشت مى كند چنانكه فرمايد: (أَوَّابٍ حَفِيظٍ «۱»- ۳۲/ ق) و (إِنَّهُ أَوَّابٌ- ۱۷/ ص) كه در باره داود و سليمان هر دو آمده است (صيغه مبالغه، زياد بازگشت كننده).

گفته اند توبه- همان- أوبه- است و تأويب- هم يعنى سير، و مسافرت در روز، شاعر گويد:

آبت يد الرّامى إلى السّهم (دست تير انداز بسوى تير برگشت).

كه در حقيقت اين كار فعل تيرانداز است هر چند كه به دست او نسـبت داده شده و اين تعبير آن معنى را كه ما قبلا گفتيم كه به معنى- بازگشت با اراده و اختيار است نقض نمى كند.

---

(۱) آيه ۳۲/ ق كه فرمايد: (هذا ما تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ) در باره كسانى است كه نفس خويشتن از گناهان حفظ مى كند و پيوسـته مراقب و نگهـدار اوقات عمر خويشـند كه به گناه نگـذرد و همواره مانند داود نبى در تسبيح و توحيد خداوندند و با اين ارتباط دائمى، گويى كه هر لحظه بخداى باز مى گردند و بوعده هاى او كه رضوان و بهشت جاويد است مى رسد و بآنها گفته مى شود كه (هذا ما تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ).

اختیار است نقض نمی کند.

همچنین عبارت- ناقه أووب- یعنی شتری تندرو که دستانش بسرعت تا می شود و برمی گردد.

(أید) [أید]:

خدای فرماید: (أَیَّدْتُکَ بِرُوحِ الْقُدُسِ- ۱۱۰/ مائده) که وزن- فعّلت- از- الأید- است، یعنی نیروی شدید، و آیه (وَ اللَّهُ (یُؤَیِّدُ) بِنَصْرِهِ مَنْ یَشاءُ- ۱۳/ آل عمران) یعنی تأییدش رای فزونی می دهد. صیغه های ماضی و مضارع و مصدرش چنین است:

إدته، أئیده، آیدا- مثل- بعته، أبیعه، بیعا و صیغه أیّدته، هم برای زیادتی و فزونی بکار می رود، آیه (وَ السَّماءَ بَنَیْناها بِأَیْدٍ- ۴۷/ ذاریات) آسمان را با نیرو و قدرت بنا کرده ایم، گفته می شود:

له آد- یعنی او نیرومند است، کار بزرگ را هم، مؤیّد- گویند.

إیاد الشّی ء- یعنی چیزی که آن را نگاه می دارد، از این اسم- أیدتک بر وزن- أفعلت- نیز ساخته می شود. زجاج رحمه اللّه می گوید: جایز است که وزن آن- آیدت- باشد مانند- فاعلت- همچون- عاونت، نه- أفعلت که در بالا گفته شد و آیه قرآن (وَ (لا یَؤُدُهُ) حِفْظُهُما- ۲۵۵/ بقره) (یعنی حفظ آسمانها و زمین خدای را دشوار و سنگین نیست).

اصل این واژه از- الأود و آد، یئود، أودا و إیادا- است یعنی آن را سنگین کرد بر وزن- قال، یقول، قولا.

و- أدت، مثل، قلت است که بر متکلّم وحده بکار می رود معنی حقیقی آده، عوّجه است یعنی در اثر سنگینی آنرا کج کرد و از جای کند.

(ایک) [ایک :

درخت پر شاخ و برگ و متراکم، آیه (وَ إِنْ کانَ أَصْحابُ الْأَیْکَهِ «۱»- ۷۸/ حجر) کسانی

---

(۱) بنا بنوشته ابو عبد اللّه یاقوت حموی در معجم البلدان: ایکه، تبوک است، یعنی همانجائیکه آخرین غزوه اتّفاق افتاده است، اهل تبوک می گویند: ایکه- محلّ رسالت شعیب پیامبر (ص) است که بسویشان آمد، امّا خود یاقوت می گوید در کتب تفسیر ندیدم که شعیب بر اهالی- ایکه- فرستاده شده باشد و نیز می گویند- اینکه جنگل پر درخت و درهم است که جمعش ایک، است و مراد از اصحاب الایکه اهل مدین است چرا که مدین و تبوک مجاور یکدیگرند. (ج ۱ ص ۲۹۱).

بودند که در جنگلها زندگی می کردند، و نیز گفته اند- أیک- اسم شهری است.

(آل) [آل :

این واژه مقلوب لفظی- أهل- و تصغیرش- أهیل است.

فرق میان (آل) و (أهل) اینست که واژه (آل) مخصوص اعلام و معروفین است، و از این روی به ناشناخته ها و زمانها و مکانها اضافه نمی شود مثلا- می گویند- آل فلان- و نمی گویند- آل رجل- و نه- آل زمان یا مکان، و نمی گویند- آل الخیّاط- بلکه واژه آل به شریفتر و با فضیلت ترها اضافه می شود مانند: آل اللّه- و- آل النّبی و آل السّلطان، امّا واژه- أهل، اضافه شدنش کلّی و عمومی است مانند أهل اللّه- و- أهل الخیاط، چنانکه می گویند اهل آن زمان و اهل آن مکان.

گویند واژه- آل- در اصل اسمی استکه تصغیرش- أُوَیْل است- و در باره چیزی و کسی که مخصوص انسان است و به او تعلّق دارد اطلاق می شود یا تعلّق ذاتی یا به قرابت و خویشاوندی نزدیک یا به دوستی، چنانکه خدای فرماید: (وَ آلَ إِبْراهِیمَ وَ آلَ عِمْرانَ- ۳۳/ آل عمران) و (أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذابِ- ۴۶/ غافر).

گفته شده- آل نبی (ص) خویشاوندان پیامبر هستند و نیز گفته اند، آل نبی- مخصوص کسانی است که از جهت علم و دانش به پیامبر اختصاص دارند (علمشان از ناحیه پیامبر (ص) آغاز شده و به او پیوسته است از اینروی آل نبی ایشانند).

زیرا دینداران و اهل دین دو گونه اند: عدّه ای و گروهی که متخصّص به علم متقن و یقینی و عمل استوار و پایدار و محکم هستند که، آنها را- آل نبی- و امّت نبی گویند و گروهی دیگر مخصوص بعلم تبعی و پیروی از گروه اوّل هستند، که آنها را امّت محمّد (ص) گویند و آل پیامبر (ص) نیستند.

به جعفر بن محمّد الصّادق (ع) گفته شد، مردم می گویند همه مسلمانان آل نبی (ع) هستند فرمود «هم راست گفته اند و هم دروغ» پرسیدند معنی این سخن چیست فرمود: «دروغ گفته اند در اینکه می گویند همه امّت آل پیامبرند، و راست گفته اند در اینکه اگر شرایط شریعت پیامبر را بر پای دارند و برای آن قیام کنند آل پیامبرند» حدیث چنین است:

«و قیل لجعفر الصّادق رضی اللّه عنه: النّاس یقولون المسلمون کلّهم آل النّبیّ علیه الصّلوه و السّلام، فقال کذبوا و صدقوا، فقیل له ما معنی ذلک فقال: کذبوا فی أنّ الأمّه کافّتهم آله و صدقوا فی أنّهم إذا قاموا بشرائط شریعته، آله».

خدای فرماید: (رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ- ۲۸/ غافر) یعنی مردی از میان خاصّان و کسانی که به شریعت او بودند و نسبت دادن او به آل فرعون از جهت نسب و خویشاوندی و مسکن است نه از اینجهت که آن قوم او را از خود و از پیروان راه فرعون می دانستند.

در باره نام جبرائیل و میکائیل گفته اند: که- إیل- نام خدای تعالی است این نظر بر حسب قواعد عرب صحیح نیست زیرا اقتضاء می کند که اگر- إیل مضاف الیه شد مجرور شود و بگویند- جبرئیل- و حال اینکه چنین نیست.

آل الشّی ء- چیزی است که در حال تردد رفت و آمد است، شاعر گوید:

و لم یبق إلّا آل خیم منضّد (چیزی باقی نمانده بود مگر جوهر و جلای زیبای شمشیر که در حرکت بود) و- الآل- انگیزه و حالتی است که در نتیجه کار کسی به او می رسد.

شاعر گوید:

سأحمل نفسی علی آله فإمّا علیها و إمّا لها

(نتیجه کارم را چه بر زیانم و چه بر سودم، بخودم می قبولانم).

آثار و دور نمای آبگونه سراب را که از دور ظاهر می شود نیز- آل- گویند و همینطور به شخصی که منظرش از دور ظاهر می شود هر چند که منظر وی دروغین باشد (یعنی شبحی یا تصویری).

و همچنین وزش باد و خیزش آب دریا هم از همین ریشه- آل، یئول- است.

آل اللّبن یئول- یعنی شیر زیاد جوشید و کم شد چنانکه به هر چیز ناقص نیز می گویند کم شده و برگشته است.

(أوّل) [أوّل :

واژه التّأویل از- أول- است یعنی رجوع و بازگشت به اصل و- المؤئل- مکان و جای بازگشت است، تأویل:- ردّ کردن چیزی به سوی غایت و

مقصودی است که اراده شده چه از راه علم و چه از راه عمل.

تأویل از راه و طریق علم مانند آیه (وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ- ۷/ آل عمران) امّا باز گرداندن عملی تأویل به سوی مقصود و مراد، مانند سخن این شاعر که می گوید:

و للنّوی قبل یوم البین تأویل (برای دوری و هجران قبل از روز جدایی مقصودی و تأویلی هست).

سخن خدای تعالی (هَلْ یَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِیلَهُ یَوْمَ یَأْتِی تَأْوِیلُهُ- ۵۳/ اعراف) یعنی انتظار تأویل آیات را دارند روزی که بیان و مقصود نهایی، و عملی آن آیات می آید.

و آیه (ذلِکَ خَیْرٌ وَ أَحْسَنُ «۱» تَأْوِیلًا- ۵۹/ نساء) گفته شده- أحسن، از نظر معنی، که سر انجام نیکوتر و ترجمه و تفسیر آن است.

و نیز گفته اند- أحسن تأویل- نیکوترین ثواب و پاداش در آخرت.

الأوّل- یعنی سیاست و روشی اصلاح طلبانه که رعایت مآل و پایان آن بشود (سیاستی دور اندیشانه) أول لنا و أیل علینا- (یعنی سیاستی خوش فرجام داشتیم و بر ما هم، چنان سیاستی انجام شد).

(أَوَّلْ:) خلیل بن احمد می گوید ریشه اش (همزه- واو- لام) است اوّل مانند فعّل است و بعضی گفته اند: اصلش (دو واو و لام) است بر وزن أفعل (أوول) امّا نظر خلیل صحیح تر و فصیح تر است بخاطر کمی حرف (و) که حرف عین الفعلش یکی است- بنابر نظر خلیل، واژه- اوّل- از- آل، یئول- و اصلش- آول- است که حرف مدّ در آن ادغام شده، و در حقیقت واژه- أوّل- صفت است و مؤنّثش- اولی- مثل- أخری است.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ، فَإِنْ تَنازَعْتُمْ فِی شَیْ ءٍ فَرُدُّوهُ إِلَی اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ کُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ، ذلِکَ خَیْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِیلًا) که با توجّه به آیات بعدش که شرحی است بر کیفیّت عملی این آیه در باره منافقین است که می گوید: (وَ إِذا قِیلَ لَهُمْ تَعالَوْا إِلی ما أَنْزَلَ اللَّهُ وَ إِلَی الرَّسُولِ رَأَیْتَ الْمُنافِقِینَ یَصُدُّونَ عَنْکَ صُدُوداً) پس بازگشت و رجوع دادن موارد اختلاف به قرآن و رسول که امر و سنّت رسیده از پیامبر بوسیله راهبران و امامان که وارث علم او هستند، و نیز قرآن نیکوترین سر انجام است.

اوّل- کلمه ای است که بر پایه آن سایر اعداد مرتّب می شوند و بر چند وجه بکار رفته است:

۱- به معنی زمان پیشین و جلوتر مثل اینکه می گویی اوّل خلافت عبد الملک که از منصور جلوتر و پیشتر است.

۲- در معنی ریاستی که دیگران از آن پیروی می کنند مثل اینکه می گوئی اول امیر و سپس وزیر.

۳- بمعنی وضعیّت مکانی و نسبیّت مانند بیان موقعیّت کسی که از عراق خارج می شود و می گوید اوّل قادسیّه و سپس- فید، امّا کسی که از مکّه بسوی عراق می آید می گوید اوّل- فید «۱»- و سپس قادسیّه. «۲»

۴- معنی چهارم- واژه اوّل- مسائل اوّلیه صنعت و ساختمان است که

---

(۱) فید- شهرکی است در راه مکّه، که حدود نصف راه مکّه و کوفه است و بگفته یاقوت حموی در قرن هفتم بسیار آباد بوده و حاجیان زاد و توشه و پولهای اضافه خود را در آن شهر به امانت می سپردند و یا برای هزینه زاد و توشه، متاع خود را در آنجا می فروختند و غالبا در بازگشت مقداری از امانات خود را به امانت داران فیدی می بخشیدند، این شهر مرکز علوفه و غذاها برای حجّاج و مراکبشان بوده و میان فید و وادی القری شش شب راه بوده و غیر از شهر فید در آن مسیر برای رفتن به شام (سوریّه کنونی) راه دیگری نبوده است دانشمندان بزرگی نیز از فید برخاسته اند (معجم البلدان جلد ۴).

(۲) قادس در لغت یعنی کشتی بسیار بزرگ و در اصطلاح شهری است که از آنجا تا کوفه ۱۵ فرسخ راه بوده، بگفته مدائنی نام قادسیّه در اصل قدیسا بوده و می گویند حضرت ابراهیم (ع) بر آنجا می گذشت طراوت و زیبائی آنجا را دید. پیر زنی را دید که در چشمه سار آنجا سرش را می شست حضرت ابراهیم (ع) به او گفت (قدست من ارض) یعنی از این خاک پاک شدی، سپس آنجا به قادسیّه معروف شد. در سال ۱۶ هجری در خلافت خلیفه دوّم، جنگ معروف قادسیّه میان مسلمین و ایرانیان رخ داده است که شعراء اشعار زیادی در باره آن، سروده اند پس از گذشت ۱۴۰۰ سال اینک نور اسلام و حقیقت مکتب پیامبر (ص) از ایران اسلامی که وعده خدایی است و در آیه ۵۷/ مائده فرموده است تحقّق یافته که (فَسَوْفَ یَأْتِی اللَّهُ بِقَوْمٍ یُحِبُّهُمْ وَ یُحِبُّونَهُ أَذِلَّهٍ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ، أَعِزَّهٍ عَلَی الْکافِرِینَ یُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ لا یَخافُونَ لَوْمَهَ لائِمٍ ذلِکَ فَضْلُ اللَّهِ یُؤْتِیهِ مَنْ یَشاءُ وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ). و بگفته تمام مفسّرین پس از این آیه پیامبر (ص) دستش رای روی شانه سلمان فارسی نهاد و فرمود آن قوم (هذا و ذووه) یعنی آن قوم در آینده از تبار این مرد و منسوب او یعنی از ایرانیان خواهند بود خدای رای سپاس که این پیشگوئی قرآن اکنون بحقیقت پیوسته که نیروی معنوی و مادی مسلمین ایران با اتّکال بخدای و رهبری امام خمینی نیروهای وابسته بشرق و غرب بعثیون یعنی غیر مکتبی های عراق رای منکوب و قادسیّه اسلام یعنی صدور اسلام و ندای رهائی بخش قرآن برای مستضعفین جهان از ایران بسایر کشورها گسترده خواهد شد زیرا

می گویند اوّل پایه ها و سپس بن و ساختمان. اگر در باره صفات خدای تعالی واژه- اول- بکار رود معنایش اینست که چیزی در عالم وجود بر اللّه پیشی نگرفته است، و بر اساس همین معنی، سخن گوینده ای است که می گوید:

«خدای تعالی کسی است که نیاز به غیر ندارد» کسی که در باره خدا می گوید او بنفسه مستغنی و بی نیاز است، در آیات (وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ- ۱۶۳/ انعام) و آیه (وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ- ۱۴۳/ اعراف) معنایش اینست که من نخستین کس در اسلام و ایمان هستم که مورد تبعیّت و پیروی قرار می گیریم چنانکه خداوند فرماید: (وَ لا- تَكُونُوا أَوَّلَ كافِرٍ بِهِ- ۴۱/ بقره) یعنی از کسانی نباشید که در کفر و شرک مورد پیروی قرار گیرند.

واژه- أوّل- از نظر دستور زبان عرب بصورت ظرف زمان بکار می رود که در آن صورت- مبنی بر ضمّه است، یعنی أوّل- مانند عبارت- جئتک أوّل- و گاهی- أوّل- بمعنی قدیم است، مانند عبارت- جئتک أوّلا، و آخرا- یعنی قدیم و جدید، امّا در این آیه ((أَوْلى لَكَ فَأَوْلى ۳۴/ قیامه) کلمه تهدید و بیم دهنده ای است به کسی که به هلاکت نزدیک است و به دور شدن از هلا-کت وادار می شود یا اینکه کسی را که با ذلت و خواری از هلا-کت نجات یافته است مورد خطاب قرار می دهند تا دوباره به چنین سرنوشتی مبتلا نشود.

بیشتر آیاتی که واژه- اولی- یا- أوّل- در آنها تکرار شده است برای این است که گوئی تشویقی و ترغیبی است بر اندیشیدن در باره نتیجه کاری که به انسان می رسد و بایستی از آن خود داری کند.

(ایم) [ایم :

الأیامی، جمع أیم است یعنی زنی که بی شوهر است و گفته اند مردی را هم که بدون همسر است، شامل می شود البتّه معنی دوّم به صورت تشبیه نمودن به زنی که بی شوهر است بکار رفته و مرد بی همسر را نیز شامل آن معنی نموده اند، چون مرد بی همسر هم در حقیقت بی نیاز از همسر نیست نه اینکه تحقیقا چنان

(إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ- ۵۵/ یونس).

باشد زیرا (أیامی) ویژه زنان بی شوهر است.

مصدر أیم (أیمه) است، گونه های فعل و صرف افعال این واژه چنین است، آم الرّجل- آمت المرأه و تأیّم و تأیّمت، و امرأه أیمه و رجل أیّم- که همه در همان معنی همسر نداشتن است.

و عبارت- الحر مأیمه- یعنی جنگ، میان همسران جدایی می اندازد و با کشته شدنشان بی همسر می شوید.

أیّم- بمعنی مار است.

(أیْن) [أیْن :

لفظی است که با آن از مکانی تحقیق و پرسش می شود، یعنی کجا؟

چنانکه واژه- متی- برای پرسش از زمان است یعنی چه وقت؟

و امّا واژه- الآن- شامل هر زمانی است که میان گذشته و آینده را معیّن می کند، مثل عبارت- أنا الآن أفعل کذا- یعنی الآن آنرا انجام می دهم.

واژه الآن- همواره با (الف- لام) معرفه همراه است و عبارت و افعل کذا آونه- یعنی آنرا در اوقات پیاپی انجام ده که همان معنی الآن- را می رساند.

عبارت- هذا أوان ذلک- یعنی زمانی که مربوط به آن کار است.

سیبویه رحمه اللّه می گوید «الآن آنک- یعنی زمان، زمان تو است» ماضی و مضارع این واژه- آن، یئون- است.

ابو العبّاس مبرّد رحمه اللّه گوید «آن، یئون- از واژه الآن نیست بلکه فعلی جداگانه است».

و- الأین- یعنی رنج و مشقّت زیاد کشیدن، افعال این واژه- آن، یئین، أینا- و- أنی، یأنی، أنیا- بمعنی زمان هلاکت است.

و امّا- بلغ إناه- گفته اند مقلوب- أنی است که قبلا گفته شد.

ابو العبّاس مبرّد گوید: عدّه ای گفته اند که، آن، یئین، أینا حروف همزه در این فعل مقلوب از حرف (ح) است و اصلش- حن، یحین حینا است و اصل کلمه از حین، یعنی وقت و زمان است.

(أوّه) [أوّه :

الأوّاه، یعنی کسی که زیاد- آه- می کشد، أوّه (فارسی این کلمه آوخ که

مختصرش آخ و آه است) و هر سخنی که دلالت بر حزن و أندوه کند آنرا أالتّأوّه- گویند یعنی آه کشیدن، و آن شخص را- أوّاه- گویند و این بیان و حالت کسی است که خشیت و جذبه حقّ تعالی را در وجود و زبان خود جاری می کند، خدای فرماید: (أَوَّاهٌ مُنِيبٌ- ۷۵/ هود) یعنی مؤمنی است خداجوی و خدا خوان که اصلش و ریشه لغتش در همان معنی است که قبلا گفته شد. (أوّاه منیب، قسمتی از این آیه است که- (إِنَّ إِبْراهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ- ۷۵/ هود)، که به زبان حال وجودی حضرت ابراهیم است).

ابو العبّاس مبرّد رحمه اللّه گوید- إیها- از همین ریشه است و زمانی بکار می رود که بخواهی کسی را ساکت نمایی و او را از سخن گفتن باز داری و- ویها- برای وقتی است که کسی را بکار خوبی واداری و تشویق کنی و- واها- زمانی گفته می شود که از کار و سخن کسی بشگفت آمده ای.

(ای) [ای :

این واژه برای خبر خواستن و اطّلاع یافتن از جنس و نوع و تعیین چیزی برای بحث و تحقیق وضع شده است و بیشتر در خبر و جزاء آن بکار می رود مانند آیه (أَيًّا ما تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْماءُ الْحُسْنى ۱۱۰/ اسراء) (أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلا عُدْوانَ عَلَيَّ- ۲۸/ قصص) (یعنی هر کدام از آن دو زمان را بگذارنم دیگر برای گرفتن مزد و پاداش بر من گناهی نخواهد بود، این آیه مربوط به شرایط خدمت کردن حضرت موسی برای شعیب نبی (ع) است) و (الآيَةُ)- یعنی علامت ظاهر و آشکار، و حقیقت معنی آیه برای چیز. ظاهری است که ملازم چیز دیگری است که ظاهر نیست و آیه و علامت و اثرش آن را روشن و معیّن می کند، پس وقتی درک کننده یا مدرکی، ظاهر یکی از آنها را (ظاهر شی ء و لوازم آن شی ء) را دانست و درک کرد. ذات و چیز دیگری را که درک نکرده بود به وسیله آن آیه و اثر درک می کند زیرا حکم هر دو مساوی است و این موضوع در محسوسات و معقولات بخوبی روشن است، پس کسیکه علّت ملازمه نشانی و علامت را برای راهیابی در جایی یا چیزی شناخت و دانست که آن نشانه یعنی علامت و علم برای چیزی است و سپس نشانی را یافت، می فهمد که بوسیله آن علامت و راهنما راه پیدا می شود، و

همینطور اگر دست افزار یا مصنوعی را یافت می داند که برای آن شی ء مصنوع بناچار بایستی سازنده و صانعی باشد.

اشتقاق آیه یا از أیّ است که در آن صورت آیه همان چیزی است که مفهوم- أیّا- را بیان می کند، و صحیح اینست که- آیه- مشتق از- یأیّی یعنی درنگ کردن و استوار ماندن بر چیزی و یا از تأیّ- یعنی مدارا کن. گرفته شده، و یا از- أوی- یعنی بر او وارد شد و به او پناه برد. بساختمان و بنای مرتفع نیز- آیه- گویند مانند (أَ تَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ «۱»- ۱۲۸/ شعراء) (یعنی آیا بر بلندیها، بناهای مرتفع برای لهو و لعب می سازید) و بهر جمله از قرآن که دلالت بر حکمی داشته باشد- آیه- گویند خواه فصلی یا فصولی از سوره قرآن باشد و یا هر کلامی از قرآن که فصلی را از فصل دیگر لفظا جدا کند، بنابر این سور قرآن به اعتبار آیاتی است که در آن سوره ها در نظر گرفته شده، خدای فرماید: (إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً

---

(۱) این آیه مربوط به داستان هود پیامبر (ص) با مردمی است که بر آنها مبعوث شده است، با توجّه به آیات بعد که بیانگر اخلاق استکباری و غرور و تکاثر ایشان است دانسته می شود که در لفظ- آیه- تا چه اندازه از نظر فصاحت و بلاغت و نکات ادبی ظرافت بکار رفته است.

تفاسیری که در باره اطلاق عبث بودن و پوچ بودن اعمال و اخلاق ناپسندشان شده است بازگو می کنیم:

۱- ساختن قصرهای عظیم و مناظر رفیع از سنگهای مرمر و استخرها برای تفریح، چون آیه بعد اشاره به استخرها (مصانع) دارد آنهم نه عمومی بلکه اشراف منشا نه و خصوصی.

۲- بناهائی آنچنانی سنگی و مرمرین می ساختند تا بخیال خود از مکاره زمان و مرگ و هلاکت و پیری مصون بمانند.

۳- می خواستند با آن بناها به دیگران فخر بفروشند و با آن نشانه ها تفاخر و ثروت اندوزی خود را به رخ دیگران بکشند.

۴- می خواستند به ستارههای آسمانی نزدیکتر باشند کنایه از اینکه این منزل فلانی و آن قصر فلانی است که سرش بآسمان رسیده است!! (مانند آسمانخراشها و کاخ های ابر قدرت های امروز) ۵- آیه بعد می فرماید (وَ إِذا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ- ۱۳۰/ شعراء) یعنی شما با این قدرت نمایی و تفاخر چون جبّاران و ستمگران دست به کشتن و خونریزی می زنید پس آن عیّاشی نتیجه اش اینگونه خونریزی هاست (فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُونِ- ۵۰/ آل عمران) ای جبّاران، خدای را پروا کنید و فرمانبردار او باشید تنها این راه است که شما را جاودانه خواهد ساخت نه قصرهای آنچنانی و مکانهای عیش و عشرت.

لِلْمُؤْمِنِينَ این آیات که خداوند در این آیه ذکر می فرماید از آیات عقل انگیز و عقلانی است که معرفت و شناسائی آنها بر حسب درجات علمی مردم است.

و همینطور آیه (بَلْ هُوَ آیاتٌ بَیِّناتٌ فِی صُدُورِ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ ما یَجْحَدُ بِآیاتِنا إِلَّا الظَّالِمُونَ- ۴۹/ عنکبوت) و (وَ کَأَیِّنْ مِنْ آیَهٍ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ،- ۱۵/ یوسف) که در بعضی، لفظ آیه و در بعضی لفظ آیات ذکر شده است، و این نکته معنی خاصّی و ویژه ای دارد که در این کتاب جای ذکرش نیست «۱» و در آیه (وَ جَعَلْنَا ابْنَ مَرْیَمَ وَ أُمَّهُ آیَهً- ۵۰/ مؤمنون)- آیتین یعنی حضرت مریم و فرزندش حضرت عیسی، زیرا هر کدام آنها خود بتنهایی نسبت بدیگری آیتی بودند و سخن خدای عزّ و جلّ که:

(وَ ما نُرْسِلُ بِالْآیاتِ إِلَّا تَخْوِیفاً- ۵۹/ اسراء) که گفته شده لفظ آیات اینجا اشاره به

---

(۱) چقدر جای تأسّف است که بعضی اوقات راغب اصفهانی که رحمت خدای بر او باد، مطالبی را به آینده موکول می کند، کتاب تفسیر او نیز که تکمیلش نکرده در دست نیست فقط قاضی بیضاوی خلاصه ای از آن را در تفسیرش که به نام- انوار التّنزیل و اسرار التّأویل- است بازگو کرده که این نکات دقیق علمی و تفسیری را مجال بسط سخن برایش نبوده است. در قرآن ۸۴ بار لفظ آیه بصورت مفرد و ۳۰۰ بار بصورت جمع در باره آیات خلقت و آیات قرآنی آمده است، نکته قابل توجّه و دقّت این است که بطور کلّی به آثار و پدیده های طبیعی در خلقت و معجزات انبیاء آیات اطلاق شده است، و غالبا پایان آنها اینچنین است (إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ، یَذْکُرُونَ یَسْمَعُونَ، یَعْقِلُونَ، لِلْعالَمِینَ، لِلنَّاسِ، لِلْمُؤْمِنِینَ، لِأُولِی الْأَلْبابِ) امّا در یاد آوری آیات بصورت جمع که یکی از معانیش بطور قطع آیات قرآن است، چنانکه فرمود: (هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ عَلَیْکَ الْکِتابَ مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ- ۵/ آل عمران) غالبا پایان آنها چنین است (قَدْ بَیَّنَّا الْآیاتِ لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ، یَعْقِلُونَ، یَتَفَکَّرُونَ، إِنْ کُنْتُمْ تَعْقِلُونَ، یَفْقَهُونَ، یُؤْمِنُونَ، یَذَّکَّرُونَ، یَعْلَمُونَ، یَشْکُرُونَ، یَتَّقُونَ، یُوقِنُونَ، لِأُولِی النُّهی ...) بنابر این می بینیم که لفظ آیه برای آیات خلقت و معجزات انبیاء بخصوص آنچه رای که انسانها با چشم ظاهر می بینند و بایستی از راه علم و تجربه به آنها مؤمن شوند دعوت به علم و تفکّر و شنیدن و تعقّل و بالآخره ادراک و دریافت حقایق جهان می نماید، شب و روز، ماه و خورشید- نور و ظلمت- باد و باران- مرگ، و حیات- تسخیر دریاها و تسلّط بر زمین، آثار عبرت انگیز گذشتگان- خزان و بهار درختان- وجود همسران از جنس انسانها- وجود موّدت و محبّت در آدمی- دیدار برق و آثار نیک دیگر از این قبیل که هر کدام آنها تفکّر انگیز و راهنما شده است و هر گاه چند اثر با هم بیان شده بصورت جمع و هر کجا سخن از قوانین حیات بخش اجتماعی، سیاسی، عبادی، خانوادگی و انسانی است واژه آیات بکار رفته زیرا از پی جویی و اندیشه در نظام آفرینش و خلقت، به یک مبدأ و لو از دریچه های مختلف خواهیم رسید امّا در مسائل جمعی نتایج گوناگون و موارد و جهات مختلف بنظر خواهد رسید و آیات قرآنی به گفته امیر المؤمنین (ع) ذو وجوه است نتیجه ایکه آیه بیشتر به معجزه انبیاء اشاره دارد، ولی آیات هم آیات قرآن و هم کتاب تکوین و جهان آفرینش است.

حیوانی از قبیل ملخ، قورباغه و کنه است که بر مردمان گذشته زیانهایی داشته و این آفات که رسیدن آنها به بعض مردمان بصورت اخافه و بیم بوده، از ناچیزترین درجات عذاب برای آنها بوده زیرا انگیزه و قصد انسان در کار خیر از سه چیز است:

۱- یا بخاطر رغبت و میل و ترس است که این عامل ترس خود برای انجام کار خیر پائین ترین درجه است. و ایمان مبتنی بر ترس رای اسلام ردّ می کند.

۲- یا انسان از جهت پسندیدن و ستایش نیکی آنها آنرا انجام می دهد.

۳- یا اینکه از جهت فضیلت و شرافت کار نیک آنرا دنبال می کند و به سویش می رود زیرا آن عمل در نفسش ارزشمند است این مرحله و این انگیزه شریفترین عوامل کارهای شایسته و نیکو است. و چون امه به مصداق آیه (كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ- ۱۱۰/ آل عمران) نیکوترین امّت ها هستند کمترین مراتب عذاب را هم از آنها برداشته هر چند که نادانها و جهّال به پیامبر می گفتند (فَأَمْطِرْ عَلَيْنا حِجارَةً مِنَ السَّماءِ أَوِ ائْتِنا بِعَذابٍ أَلِيمٍ ۳۲/ انفال) (می گفتند از آسمان بر ما سنگ بباران یا به عذابی دردناک دچارمان ساز).

و گفته شده آیات فوق اشاره به دلایل و براهین دارد، گویی که به آنها آگاهی می دهد که در اثبات نبوّت برای آنها به دلالت بسنده می کند و از عذابی که شتابزده در طلبش هستند مصونند، چنانکه فرمود (يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذابِ- ۴۷/ حجّ) از نظر ساختمان لفظی و ریشه واژه- آیه- سه قول هست.

اوّل- آیه بر وزن- فعله، حقّ اینستکه اینگونه کلمات لام الفعلشان معتل باشد نه عین الفعلشان، مثل کلمات حیاه، نواه امّا در لفظ آیه لامش حرف صحیح است نه معتل بخاطر اینکه قبل از آن حرف (ی) است مثل (رایه).

نظر دوّم- اینستکه آیه بر وزن فعله است جز اینکه بخاطر تضعیف مقلوب شده است مثل طائیّ در واژه طیّ ء.

نظر سوّم- اینکه گفته اند آیه اسم فاعل مؤنّث است و اصلش- آییه- است که مخفف شده اگر آیه وزن فاعله بود بایستی تصغیرش- أویّه- باشد.

)

((ایّان) [ایّان :

یعنی چه وقت و کی و یکی از ادوات استفهام و پرسش از وقت چیزی است، معنیش هم نزدیک به معنی- متی است. خدای فرماید (أَیَّانَ مُرْساها- ۴۲/ نازعات) و (وَ ما یَشْعُرُونَ أَیَّانَ یُبْعَثُونَ- ۶۵/ نمل) و آیه (أَیَّانَ یَوْمُ الدِّینِ- ۱۲/ ذاریات) (در این سه آیه از زمان وقوع و استقرار قیامت سؤال می کنند که پاسخشان در قرآن این است که- عِلْمُها عِنْدَ رَبِّی- ۱۸۷/ اعراف)، (عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَهِ- ۳۴/ لقمان) گفته اند اصل أیّان- أیّ أوان یا أیّ وقت- است که الف آن حذف شده و حرف (و) آن به حرف (ی) تبدیل شده و سپس دو (ی) درهم ادغام شده بصورت أیّان در آمده است.

و-.

(إیّا) [إیّا]:

- لفظی است که برای پیوستن به ضمیر منصوب (ک) و در حالتی که ضمیر مفعولی بر فعل مقدّم می شود وضع شده است مانند (إِیَّاکَ نَعْبُدُ- ۵/ حمد).

و گاهی با حرف عطف (واو) یا با حرف- إلّا- بکار می رود و مانند (نَرْزُقُهُمْ وَ إِیَّاکُمْ- ۳۱/ اسراء) و آیه (وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ- ۲۳/ اسراء).

و-.

(أی) [أی :

- هم کلمه ای که برای درست بودن و شایسته بودن با تصدیق به کلام و سخنی که قبلا بیان شده است بکار می رود مانند عبارت- ای و ربّی إنّه لحق: آری، به خدایم سوگند که او حقّ و درست است.

کلمات- أی- أیا- آ- از حروف (نداء است مانند أی زید- أیا زید- آزید.

و-.

(أی) [أی :

- هم کلمه ای است مبتنی بر اینکه مطالب بعد از آن شرح و تفسیری است برای سخنان قبلی (چنانکه می گویند- ای- و در فارسی به معنی «یعنی» است).

(اوی) [اوی :

المأوی- مصدری است از فعل- أوی، یأوی، أویّا، مأوی.

می گویی- أوی إلی کـذا- به او پیوست و به او پناه برد، باب افعال آن آواه غیره، یؤویه إیواء است که برای پناه دادن بکار می رود.

خـدای عزّ و جلّ فرماید: (إِذْ أَوَی الْفِتْیَهُ إِلَی الْکَهْفِ- ۲۰/ کهف) و (تُؤْوِی إِلَیْکَ مَنْ تَشاءُ ۵۱/ احزاب) و (فَصِیلَتِهِ الَّتِی تُؤْوِیهِ- ۱۳/ معارج).

ولی سخن خدای تعالی در آیه (جَنَّهُ الْمَأْوی ۱۵/ نجم) مثل- (دارُ الْخُلْدِ-

۲۸/ فصلت) است که واژه دار به- خلد- که مصدر است اضافه شده است و (مَأْواهُمْ جَهَنَّمُ- ۱۹۷/ آل عمران) جهنّم اسمی است برای مکانی، که جایگاه و پناه آنهاست.

عبارت- (أویْتُ) له- یعنی او را مورد رحمت قرار دادم در پناهش گرفتم و با دل و جانم به او رجوع کردم.- اویا- إیّه، مأویه، مأواه، مصادر این واژه است و آیه (آوی إِلَیْهِ أَخاهُ او را بخود ملحق و پیوسته کرد و- آواه و أواه- هر دو در آن معنی درست است.

و مأویّه- در شعر حاتم طائی که می گوید:

أماویّ إنّ المال غاد و رائح «۱» ماویّه- همسر حاتم است، گفته اند،- ماویّه- یعنی زن و همسر حاتم،

---

(۱) این مصراع از قصیده است که حاتم طائی همسر خود را مورد خطاب قرار می دهد و همسرش (ماویه) است گویند زنی بسیار فاضل و با شخصیّت بوده که حاتم در مسابقه فضیلت که رسمی جاهلی بوده و در حضور زنی که می خواستند آن زن یک نفر را برای همسری انتخاب کند از افتخارات و سجایای اخلاقی خود برای او بر می شمردند و او یکی را برمی گزید، این رسم پسندیده در اسلام هم باقی ماند و تأیید شد. همسر حاتم صاحب دو فرزند به نام عدی و دختری فاضل به نام (سفاء) شد که آثاری علمی و اسلامی از او در تاریخ ثبت است سفاء واسطه اسلام آوردن برادرش عدی بن حاتم شد و پس از شرفیابی به حضور پیامبر اکرم (ص) گفت «فکسانی النّبی، و اعطانی نفقه ...» عدی پس از اسلام آوردن از طرف پیامبر به سرپرستی صدقات قبیله (طی) مأمور شد و پسر همین عدی (حجر بن عدی) است که یکی از یاران با وفای مولاـ علی (ع) است که بدست معاویه، مظلومانه همراه یارانش شهید شد رحمه اللّه، چند بیت از قصیده حاتم که مصراعش در متن آمده چنین است:

۱-

اماوی قد طال التجنب و الهجر و قد عذرتنی فی طلابکم العذر ۲-

اماوی ان المال غاد و رائح و یبقی من المال الاحادیث و الذکر ۳-

آماوی انی لا اقول لسائل اذا جاء یوما حلّ فی مالنا النّذر ۴-

اماوی ما ینی الثّراء عن الفتی اذا حشرجت یوما و ضاق بها الصّدر

۱- ای مأویّه دوران هجرت و دوری طولانی شد و من از این بابت معذورم.

۲- ای ماویه مال و ثروت می رود می آید و از مال چیزی و گفتگویی خواهد ماند.

۳- ای ماویه به کسی که روزی از من چیزی بخواهد هرگز نمی گویم چیزی ندارم و چیز کمی دارم و یا کاستی در مالمان

وارد شده است.

۴- ای ماویه ثروت مال هرگز انسان جوانمرد را در موقع تنگی نفس از مرگ بی نیاز خواهد کرد.

و در قصیده دیگر با اینکه شاعر دوران جاهلی است، امّا به اللّه سوگند می خورد و می گوید:

ص: ۲۳۴

بخاطر زیبا روئیش چنین نامیده شد.

و نیز گفته اند: مأویّه- منسوب به (ماء) است که اصلش مائیّه- است که همزه بجای حرف (و) آمده است.

(الالفات) [الالفات :

الف هایی که بر کلمات داخل می شوند سه نوعند:

۱- الفی که در آغاز سخن و کلمات بکار می رود.

۲- الفی که در وسط کلمات قرار می گیرد.

۳- الفی که در آخر کلمات است.

نوع اوّل: الفی که در آغاز واژه هاست خود بر چند قسم است:

۱- الف استفهام: که اگر الف استخبار بگوئیم از استفهام سزاوارتر است زیرا تعمیم بیشتری دارد که پرسش، إنکار، سرزنش، نفی و برابری را در برمی گیرد.

الف استفهام یا استخبار مانند آیه (أَ تَجْعَلُ فِیها مَنْ یُفْسِدُ فِیها؟- ۲۹/ بقره).

امّا- الف سرزنش و ملامت و توبیخ، مانند آیات زیر: (أَذْهَبْتُمْ طَیِّباتِکُمْ؟- ۲۰/ احقاف).

و (أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْداً؟- ۸۰/ بقره) و (أَ فَإِنْ ماتَ أَوْ قُتِلَ؟- ۱۴۴/ آل عمران) و (آلْآنَ وَ قَدْ عَصَیْتَ قَبْلُ- ۹۱/ یونس).

و (أَ فَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخالِدُونَ؟!- ۳۴/ انبیاء) و (أَ کانَ لِلنَّاسِ عَجَباً- ۲/ یونس).

و (آلذَّکَرَیْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَیَیْنِ؟!- ۱۴۳/ انعام).

اف- تسویه و برابری، در مفهوم مانند آیات (سَواءٌ عَلَیْنا أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا- ۲۱/ ابراهیم) و (سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا یُؤْمِنُونَ- ۶/ بقره).

الف تسویه اگر بر جملات مثبت در آید آنرا به معنی نفی می برد مانند: عبارت- أخرج هذا اللفظ- که نفی خارج شدن می کند، بنابر این از اثبات آن پرسش

اللّه یعلم انّی ذو محافظه ما لم یخنی خلیلی یبتغی بدلا

خدا می داند که من در صورتی که دوستم بمن خیانت نکند حرکت دوستی نگه خواهم داشت.

(دیوان حاتم طائی و طبقات الکبری ج ۱ ص ۳۲۲).

ص: ۲۳۵

می شود و اگر بر جملات منفی داخل شود آنرا مثبت می کنـد زیرا نفی در نفی مثبت می شود مانند آیه (أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ- ۱۷۲/ اعراف) و (أَ لَیْسَ اللَّهُ بِأَحْکَمِ الْحاکِمِینَ- ۸/ تین) و (أَ وَ لَمْ یَرَوْا أَنَّا نَأْتِی الْأَرْضَ- ۴۱/ رعـد) و (أَ وَ لَمْ تَأْتِهِمْ بَیِّنَهُ- ۱۳۳/ طه) و (أَ وَ لا یَرَوْنَ- ۱۲۶/ توبه) و (أَ وَ لَمْ نُعَمِّرْکُمْ- ۳۷/ فاطر).

۲- الف متکلّم وحده- مانند، أسمع و أبصر.

۳- الف امر- خواه در حالت ترکیب، قطع باشـد یا وصل (الف قطع و الف وصل (ماننـد آیه (أَنْزِلْ عَلَیْنا مائِدَهً مِنَ السَّماءِ- ۸۴/ آل عمران) و (ابْنِ لِی عِنْدَکَ بَیْتاً فِی الْجَنَّهِ- ۱۱/ مریم) و مانند اینها.

۴- الفی که بالام تعریف همراه است مانند- العالمین.

۵- الف نداء، مثل- أزید- یعنی ای زید.

نوع دوّم- الفی که در وسط کلمات هست مانند- الف تثنیه و الف پاره ای از جمع ها مثل- مسلمات و مساکین.

نوع سوّم- الف تأنیث که در آخر کلماتی مانند- حبلی و بیضاء می آید.

الف ضمیر در تثنیه افعال- اذهبا- و همچنین الفی که در آخر آیات مثل الف آخر ابیات شعری است. «۱»

(وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا- ۱۰/ احزاب) و (فَأَضَلُّونَا السَّبِیلَا- ۶۷/ احزاب) ولی اینگونه الف ها، معنایی را اثبات نمی کنـد فقط برای اصلاح لفظ است.

---

(۱) الف آخر ابیـات شـعری را (الف اطلاـق) می گوینـد که گوئی قـافیه شـعر بـا آن الف تعیین می شود، شـعراء ایران و غرب نمونه های زیادی از بکار بردن الف اطلاق دارند که نمونه ای از آنها ذکر می شود.

شیخ سعدی می گوید:

صید بیان سر از کمند بپیچید ما همه پیچیده در کمند تو عمدا

گربه شکر خنده آستین بفشانی هر مگسی طوطیی شوند شکر خوا

که در این دو قافیه دو بیت بالا، بایستی الف اولی با تنوین و الف دوّمی بعدش حرف باشد.

حکیم سنائی گوید:

اگر دینت همی باید ز دنیا دارد دل بگسل که وقتش با تو هر ساعت بود بی حرف و بی آوا

راه دین توان آمد بصحرای نیاز ارتی به معنی کی رسد مردم، گذر ناکرده بر اسما

شاعر می گوید:

و لا رایت الود لیس بنافعی و ان کان یوما ذا کواکب مظلما

وجوه عدوّ و الصّدور حدیثه بود فاودی کل ودّ فانعما

ص: ۲۳۶

((بتک) [بتک :

البتک یعنی بریدن و قطع کردن، معنای این واژه با معنی کلمه- البتّ- نزدیک است با این تفاوت که- بتک- در بریدن موی و اعضاء بدن بکار می رود، چنانکه می گویند:

بتک شعره و أذنه- یعنی موی و گوشش را برید.

خدای تعالی فرماید: (فَلَيُبَتِّكُنَّ آذانَ الْأَنْعامِ- ۱۱۹/ نساء) (مشرکین و کفّار با اغواء شیطان نفس، گوش شتران را چاک می دادند تا ناقص و حرام شود).

و عبارت- سیف باتک- شمشیر تیز و برنده اعضاء و- بتّکت الشّعر- مقداری از مویش را بریدم، و- البتکه- تکّه ربوده شده و کنده شده، که جمعش- بتک- است، شاعر گوید: طارت و فی یدها من ریشها بتک (پرواز کرد در حالیکه مقداری از پرهایش در بالهایش بود).

امّا واژه- البتّ- در بریدن ریسمان و مفصل و پیوستگی بکار می رود.

گفته اند: طلّقت المرأه بتّه و بتله (پیوستگی و وصلت آن را قطع کردم و طلاقش دادم) «۱».

و بتّ الحکم بینهما- میانشان حکم و داوری را فیصله دادم و قطع کردم، در حدیثی از پیامبر (ص) روایت شده است که «لا صیام لمن لم یبتّ الصّوم من اللّیل» (کسی که از شب قبل روزه گرفتن خود را با نیّت و قصد قطعی نکند روزه ای برای

---

(۱) البت- همان کلمه- البته- است که در فارسی بکار می رود و معنی عبارت فوق، طلاق بائن است و آن طلاقی است که مرد دیگر نمی تواند طلاق را رجوع کند مگر اینکه با شرایطی که در فقه گفته شده مجدّدا او را عقد کند ذکر این مسئله در احادیث تکرار و بیان شده است.

او نیست).

کلمه- بشک- هم مثل- بتک- است که در بریدن لباس و پارچه و همینطور در باره شتر تندرو بکار می رود، ناقه بشکی- شتری که بسرعت می دود و حرکت دستان و پاهای او را به دستان کسی که پارچه ها را تند تند می دوزد، تشبیه کرده اند، مثل سخن این شاعر که می گوید:

فعل السّریعه بادرت حدّادها قبل المسأتهمّ بالإسراع

(پیش از شامگاه که قصد سرعت داشتی، حرکت سریع دست و پای تیز تک سریع السّیر از هدفش گذشت و بر آن پیشی گرفت).

(بتر) [بتر]:

البتر- معنایش نزدیک به معنای واژه قبلی (بریدن و قطع کردن) است ولی- بتر- در بریدن دم بکار می رود سپس به کسانی که فرزند از آنان باقی نمی ماند- أبتر- گویند زیرا که عقبی و فرزندی ندارد که جای او باقی باشد.

(یکی از اصول حکومت اریستو کراسی است که پیغمبر را فاقد آن می دانستند).

رجل أبتر و أباتر- یعنی یاد خیر از او منقطع است و به نیکی یادش نکنند.

رجل أباتر- کسی است که رحمش قطع و بریده شده (پیوند خانوادگی وصله رحم ندارد). و بصورت تشبیه به خطبه هایی که ذکر و یاد خدای تعالی در آن نباشد- خطبه بتراء گویند، چنانکه پیامبر (ص) فرمود (و کلّ امر لا یبدأ فیه بذکر اللّه فهو أبتر) و آیه (إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الْأَبْتَرُ- ۳/ کوثر) یعنی ملامتگر تو تذکّر و یاد خیرش بریده و مقطوع است. این آیه پیشگوئی در باره پندار غلط و گمان باطل دشمنان پیامبر است (ص) که می گفتند پیامبر (ص) در پایان عمرش به خاطر نداشتن نسل و فرزند تذکّر و یادش هم منقطع می شود، و در آیه فوق خدای تعالی خبر می دهد و آگاهشان می سازد و می فرماید: کسی که ذکرش و یاد خیرش منقطع خواهد شد همان کسی است که پیامبر (ص) را ملامت و سرزنش می کند.

امّا آینده شخصیّت پیامبر (ص) همان است که خدای تعالی در آیه زیر توصیفش نموده که (وَ رَفَعْنا لَکَ ذِکْرَکَ- ۴/ انشراح) رفعت و بزرگی نام پیامبر (ص) این است که او را پدر مؤمنین قرار داد و چنان منزلتی و پایان خیری را هم برای

کسانی که پیامبر (ص) و دین او را تبعیّت و مراعات کردند که امیر المؤمنین علی رضی اللّه عنه فرمود «العلماء باقون ما بقی الدّهر- أعیانهم مفقوده، و آثارهم فی القلوب موجوده «۱»-» (دانشمندان تا زمانی که دهر و روزگار باقی است جاودانند هر چند بدنهاشان در خاک هست و در میان نیست ولی آثارشان در خاطره ها و دلها موجود و پایدار است).

این سخن امیر المؤمنین (ع) در باره علمائی است که پیروان پیامبر علیه الصّلوه و السّلام هستند چه رسد بخود پیامبر که ذکرش و نام و یادش را خدای عزّ و جل رفعت داده و او را خاتم پیامبران قرار داده است، بر او و تمامشان بهترین درود و سلام نثار باد.

(بتل) [بتل :

(انقطاع و بریدن).

خدای تعالی فرماید: (وَ تَبَتَّلْ إِلَیْهِ تَبْتِیلًا- ۸/ مزمّل) یعنی در پرستش آنچنان از غیر خدای بگسل که عبادت و خلوص نیّت را یکسره مخصوص او گردانی و بر این معنی خدای عزّ و جل اشاره می کند که (قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ- ۹۱/ انعام) این موضوع یعنی (انقطاع از غیر خدا) منافاتی با سخن پیامبر (ص) علیه الصّلوه و السّلام ندارد که فرموده است:

«لا رهبانیّه و لا تبتّل فی الإسلام» (بنام زهد و عبادت از جامعه جدا شدن و همچنین إنقطاع از امّت در اسلام نیست یعنی (اندیوید و آلیستی) به خود پرداختن و فرد گرایی و در لاک خود فرو رفتن) زیرا واژه- تبتّل- در آن حدیث که می فرماید «رهبانیّت و از نکاح بریدن در اسلام نیست» منظور از تبتّل- إنقطاع

---

(۱) در نهج البلاغه های بدون شرح عبارت (و امثالهم فی القلوب موجوده) آمده است که راغب (ره) آنرا (و آثارهم فی القلوب موجوده) که صحیح تر است ذکر کرده، زیرا ابن ابی الحدید (ره) در شرح این عبارت می نویسد (امثالهم ای آثارهم) متأسّفانه در ترجمه ای که از نهج البلاغه شده است اینطور ترجمه شده (وجودشان گم شده و صورتهاشان در دلها برقرار است» معلوم نیست صورت ابو ذر یا مالک اشتر و عمّار و شیخ مفید (ره) چگونه در دلها ثابت و برقرار است. ترجمه های تحت اللّفظی و لو با شرح باشد عبارات را از معنای واقعی دور می سازد بایستی ترجمه با توجّه بمفاهیم واقعی که بر کلمات حاکمست انجام شود. [...]

و بریدن از ازدواج و نکاح است و بهمین جهت حضرت مریم (س) را- بتول عذراء- گفته اند یعنی از مردان منقطع بود.

بریدن از نکاح یا بی میلی نسبت به آن ممنوع است، چنانکه خدای فرموده:

(وَ أَنْكِحُوا الْأَيامى مِنْكُمْ- ۳۲/ نور) و سخن پیامبر (ص) که فرمود:

«تناكحوا تكثروا و إنّى أباهى بكم الأمم يوم القيمه» (ازدواج و نکاح کنید تا فزونی یابید، من در قیامت از کثرت شما بر سایر امّت ها مباهات می کنم).

نخله مبتل- وقتی پا جوش «۱» درخت خرما از آن جدا شود.

(بتّ) [بتّ :

اصل معنی این واژه، تفریق و جدایی و زیر و رو کردن چیزی است مانند زیر و رو شدن خاک به وسیله باد.

بتّ النّفس- رسیدن و فرا گرفتن غم و اندوه بر نفس و جان آدمی است گفته اند بثثته و انبتّ- یعنی پراکندمش و پراکنده شد.

خدای تعالی فرماید: (فَكانَتْ هَباءً مُنْبَثًّا- ۶/ واقعه) (پس خوار و تباه و پراکنده شد).

و آیه (وَ بَثَّ فِيها مِنْ كُلِّ دَابَّهٍ- ۶۴/ بقره) اشاره به آفریدن و ایجاد کردن موجوداتی است که موجود نبوده اند و خدای تعالی آنها را پدیدار و ظاهر کرده است و آیه (كَالْفَراشِ (الْمَبْثُوثِ)- ۶/ قارعه) یعنی همانند پروانه گانی که بعد از سکون و پنهانی ناگهان به پرواز و خیزش در می آیند.

و آیه (ّما أَشْكُوا (بَثِّى) وَ حُزْنِى

- ۸۴/ یوسف) اندوه و غم را که بعد از پوشیده بودن آشکار شود، بازگو می کنیم، در این آیه، بثّ- مصدر است و در تقدیر مفعول بکار رفته است یا به معنی غمی است که فکر مرا پریشان کرده است مانند- توزّعنی الفکر (فکر و اندیشه مرا پریشان کرده است). که در معنی فاعل است.

---

(۱) پاجوش اصلاحی است فارسی یعنی نهالهای کوچکی که از هر درختی در پای آن درخت از خاک برمی آید و می روید که با مختصر ریشه ای که دارد آنرا برای تکثیر درخت از پای آن جدا می کنند و در جای دیگر می کارند.

(.

((بجس) [بجس :

(خارج شدن چیزی در حال انفجار و ناگهانی) چنانکه می گویند: بجس الماء و انبجس- یعنی آب از زمین با فشار خارج شد، ولی- إنبجاس بیشتر در باره خارج شدن چیزی از جای تنگ و سخت، و- إنفجار- برای شکافته شدن و خارج شدن از جای تنگ و وسیع، هر دو بکار می رود.

و در همین معنی خدای عزّ و جلّ فرماید: (فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتا عَشْرَةَ عَيْناً- ۱۶۰/ اعراف) و در آیه دیگر (فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتا عَشْرَةَ عَيْناً- ۶۰/ بقره) که در این دو آیه إنبجاس و انفجار هر دو برای خارج شدن از جای تنگ بکار رفته است، یعنی خارج شدن ۱۲ چشمه آب از مکانی سخت و تنگ و باز در آیه (وَ فَجَّرْنا خِلالَهُما نَهَراً- ۳۳/ کهف) و (وَ فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُوناً- ۱۲/ قمر) که در این دو مورد- فجّرنا- آمده است نه- بجسنا (در معانی فوق که گفته شد إنبجاس برای خروج چیزی از مکانی سخت امّا انفجار خروج از هر دو مکان وسیع و تنگ است که با آیات قرآن روشن شده است).

(بحث) [بحث :

کشف کردن و طلب کردن یا خواستن است، چنانکه گویند- بحثت عن الأمر و بحثت کذا- خدای تعالی فرماید: (فَبَعَثَ اللَّهُ غُراباً يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ- ۳۱/ مائده) (در باره پسران آدم است، که پس از کشته شدن یکی از آنها بدست دیگری، کلاغی بنابر قانون غریزی و خدایی زمین را با چنگالش زیر و رو کرد که چیزی بیابد و آنجا را گود کرد، دیدن این عمل انگیزه حفر کردن و دفن کردن برادرش شد).

در عبارت- بحثت النّاقه الأرض برجلها فی السّیر- در موقعی بکار می رود که پاهای شتر در راه رفتن بر زمین فرو می رود و اثر می گذارد و این تشبیهی از کندن زمین است.

(بحر) [بحر]:

معنی اصلی بحر، هر مکان وسیعی است که آب زیادی را در خود جمع کرده است و این معنی وضعی و ریشه ای بحر است سپس با دیدن وسعت و فرخنای دریا تشبیها گفته می شود بحرت کذا مثل دریا وسعش دادم و همچنین بحرت البعیر- یعنی گوش آن شتر را وسیعا شکافتم.

(بحیره)- نیز از همین معنی گرفته شده، در آیه (ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ- ۱۰۳/ مائده)

- بحیره- شتری است که ده بچّه زائیده و بهمین خاطر گوشش را می شکافند که نشانه زائیده ده بچّه است این نامگزاری بجهت این است که دیگر بر آن شتر سوار نمی شوند و بار نمی نهند، و سپس هر چیز وسیع، و فراخی را- بحر- نامیده اند تا آنجا که به اسبی که در حال دویدن، پاها و دستانش از یکدیگر زیاد فاصله می گیرند- فرس بحر- گفته اند.

پیامبر (ص) این نام را در باره اسبی که سوار می شد بکار برده و فرموده «- وجدته بحرا» و در باره کسی که علم و دانش زیاد دارد از واژه- بحر- بکار می برند و می گویند- (تبحّر)- یعنی در علم و دانش دریا گونه است و- تبحّر- در علم، گستردگی و وسعت هر چه بیشتر آن علم است.

گاهی مزه شوری دریا را با این واژه بیان کرده اند و گویند- ماء بحرانی آبی شور و أبحر الماء- آب شور شد، شاعر گوید:

و قد عاد ماء الأرض بحرا فزادنی إلی مرضی أن أبحر المشرب العذب

(آب زمین شور شد و بیماری من شدّت گرفت برای اینکه شوری آب زمین، آب گوارای آبشخور ناگوار و شور نمود).

عدّه ای از علماء گفته اند اصولا واژه- بحر- بآب شوری گفته می شود که گوارا نیست، خدای فرماید: (الْبَحْرَیْنِ هذا عَذْبٌ فُراتٌ وَ هذا مِلْحٌ أُجاجٌ- ۵۳/ فرقان) آب دریا در این آیه، از این روی- عذب و گوارا- نامیده شده که ملح و نمک با آن آمیخته شده چنانکه شمس و قمر را- قمران- گویند (زیرا در نور مشترکند) او ابرهای پر آب و باران ریز را بخاطر فزونی آبشان- بنات بحر- گویند، یعنی چنین ابرهایی دختران دریا هستند.

و آیه (ظَهَرَ الْفَسادُ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ- ۴۱/ روم) گفته شده منظور از فساد در دریا و خشکی، فساد داخل آب دریا نیست بلکه سرزمینهای مسکونی و بادیه ها و همچنین زمینهای زراعی و باغات پر نعمت است (که در اثر عدم رعایت حقّ و عدل فساد و تباهی در آنجا ظاهر و گسترده شده است گویی که سراسر زمین از

دریا و خشکی آلوده به فساد است).

و- لقیته صحره بحره- او را چون صحرا و دریا عریان دیدم و ساختمانی که او را پوشیده دارد آنجا نبود.

(بخل) [بخل :

البخل: إمساک و نگهداشتن و حبس کردن اموالی است که حقّ نیست نگهداشته شود، نقطه مقابل این حالت، جود و بخشندگی است.

باخل- همان بخل کننده است و امّا- بخیل- کسی است که صفت بخل در او زیادتر باشد مثل رحیم- که از- راحم- است.

بخل- دو گونه است یکی بخل داشتن در اموال خویش و دیگری بخل ورزیدن به اموال غیر که اینگونه بخل، ناپسندتر و مذمومتر است، دلیل بر این قول، سخن خدای تعالی است که (الَّذِینَ یَبْخَلُونَ وَ یَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ- ۳۷/ نساء) (کسانی که خود بخیل اند و دیگران را نیز به بخل ورزیدن أمر و سفارش می کنند).

(بخس) [بخس :

البخس، کم کردن و کم شدن چیزی بطریق ظلم و ستم. خدای فرماید:

(وَ هُمْ فِیها لا یُبْخَسُونَ- ۱۵/ هود) و باز در آیه: (وَ لا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْیاءَهُمْ «۱»- ۸۹/ اعراف)

---

(۱) یعنی به ستم، اشیاء مردم را کم نکنید و از حقّشان نکاهید که واژه أشیاء، هم شامل متاع و داد و ستد می شود و هم به ستم گرفتن حقوق مردم، واژه أشیاء در این آیه که همه مادیات و معنویات را در برمی گیرد یکی از عالیترین شیوه های فصاحت و بلاغت و اعجاز قرآنی است، تحدّی قرآن که می گوید (فَأْتُوا بِسُورَهٍ مِنْ مِثْلِهِ- ۲۳/ بقره) نه اینکه منظور تنها جملات و کلمات است بلکه بکار رفتن این چنین مفاهیمی مانند- أشیاء هم هست که به فراخنای تمام زوایای رفتن این چنین مفاهیمی مانند- أشیاء هم هست که به فراخنای تمام زوایای حیات انسانی است و در قالب کمترین واژه ها که به راستی عقل هر خردمندی را حیران و جان و روان هر ذی روحی را به خود مجذوب می سازد اشاره شده، واژه- أشیاء- در این آیه که می فرماید: از آن کوتاهی و کم نکنید- در قرآن به معانی زیر است که انسانهای متعهّد و اجتماعی را موظّف به رعایت آنها نموده است. ۱- بخشش و جوانمردی ۲- توجّه به مبدأ ۳- عوامل روحی ۴- تقوا ۵- دریافت حقایق جهان ۶- سود و منفعت ۷- خیر و نیکی ۸- اموال مورد انفال ۹- امور اداری کشور ۱۰- حکومت ۱۱- فضل و بزرگی ۱۲- بهره و نصیب ۱۳- داوری و نزاع ۱۴- پیامبری و رسالت ۱۵- محتوای قرآن ۱۶- وحی ۱۷- امور روزانه ۱۸- ابزار و وسایل صنعتی ۱۹- غرایز و سرشت ۲۰- موجودات زنده ۲۱- آثار قیامت ۲۲- آگاهی به زبانها ۲۳- هر چیز ناپایدار ۲۴- عوامل حیاتی ۲۵- نهفته های اندیشه و دل ۲۶- قدرتهای مادّی ۲۷- جنبه های الهی و ملکوتی موجودات ۲۸- خاطرات و اندیشه ها ۲۹- بسط رزق ۳۰- هدایت ۳۱- علم و دانش ... و بالاخره تمام آفریده ها و پدیده ها در زبان قرآن اشیاء نامیده شده اند، اینها است حقایق اموری که در قرآن با

واژه های شی ء و اشیاء ذکر

ص: ۲۴۴

البخس و الباخس چیز کم و اندک و آنکه از حقّ مردم و کار مردم کم می گزارد.

و آیه (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ- ۲۰/ یوسف) گفته اند- بخس- در اینجا یعنی- باخس- و- ناقص- و بمعنی کم و اندک است- و آنکه ارزش و قیمت چیزی را کم کند (در این آیه به ارزش حضرت یوسف در عمل آنها و به ستمی که در حقّ او روا داشته اند اشاره شده است).

مبخوس یا منقوص- هر دو یکی است یعنی- کم شده.

باب تفاعل بخس هم- تباخسوا یعنی تناقصوا و تغابنوا- که انجام فعل دو جانبه است یعنی بعضی دیگر را مغبون کردند و از حقّشان کم گزاردند.

(بخع) [بخع :

البخع یعنی خود را با غم و اندوه تلف کردن، خدای فرماید: (فَلَعَلَّکَ باخِعٌ نَفْسَکَ- ۶/ کهف) که نوعی ترغیب و تشویق بر تأسّف نخوردن و ترک حزن و اندوه است مانند آیه (فَلا تَذْهَبْ نَفْسُکَ عَلَیْهِمْ حَسَراتٍ- ۸ فاطر) خویشتن را بر اندوهشان تلف مکن.

شاعر گوید:

ألا أیّهذا الباخع الوجد نفسه (ای کسی که با خود خوری و حزن و اندوه وجود خود را هلاک و تلف می کنی).

بخع فلان بالطّاعه و بما علیه من الحقّ- او حقّ را پذیرفت و با أذعان و اقرار حقّ را گردن نهاد، با اینکه کراهت زیادی نسبت به حقّ داشت امّا آنرا پذیرفت، و این معنی از فعل- بخع- که در جمله بکار رفته است، روشن است، مثل عبارت- بخع نفسه فی شدّته- یعنی محزون و غمگین ساختن خویشتن و خود خوری در شدّت غصّه و أندوه.

شده که رعایت آنها لازمه ایمان و اسلام و انسانیّت است و هیچکس حقّ ندارد در موارد فوق نسبت بسایر مردم از آن اشیاء محرومشان سازد و یا از حقّشان کم گزارد امّا جنبه های منفی، و زیانبخش که اشیاء عبارتند از انسان قبل از پیدایش، بتها، ظنّ و گمان کفر و شرک که اصولا قابل ذکر نیستند و بآنها اشیاء خطاب نمی شود.

).

((بدر) [بدر]:

پیشی گرفتن و سرعت، خدای فرماید: (وَ لا تَأْكُلُوها إِسْرافاً وَ بِداراً- ۶/ نساء) با زیاده روی و شتاب و سرعت أموال یتیمان را نخورید.

چنانکه گویند: بدرت إلیه و بادرت- یعنی باو پیشی جستم، لغزش و خطائی هم که با شدّت و خشم واقع می شود- بادرفه- تعبیر می شود که جمعش بوادر- است.

کانت من فلان بوادر فی هذ الأمر- در این کار خطاها و شتابزدگی داشت.

به قرص ماه در نیمه هر ماه بدر- می گیرند برای اینکه در آن شب، در طلوع کردن بر غروب خورشید پیشی می گیرد، و نیز گفته اند نام بدر- برای قرص ماه بخاطر این است که در آن شب به- بدره- شباهت دارد (بدره کیسه ای چهار گوش و چرمی است که پر از پول می کنند و به شکل کره ای در می آید).

بهر حال و با هر تعبیر که گفته شده- بدر- مصدری است در معنی فاعل و به عقیده من بهتر است که- بدر- ریشه لغت باشد و سپس معانی مختلف از آن ظاهر شود، گاهی می گویند، بدر کذا: مانند طلوع قمر در نیمه ماه ظاهر و نمایان شد و گاهی تمام بودن قرص ماه را به کیسه پر پول تعبیر کرده اند.

بیدر-: مکانی است که برای خرمن خرمن کردن گندم آماده می شود و مدوّر بودن ماه را به کومه های گندم و سایر غلات تعبیر و تشبیه کرده اند، خدای فرماید:

(وَ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ (بِبَدْرٍ)- ۱۲۳/ آل عمران) بدر «۱» مکانی است معروف و مخصوص میان مکّه و مدینه.

(بدع) [بدع :

إبداع، همان إنشاء و آفریدن است که بدون نمونه قبلی ایجاد و انجام شود، رکیه بدیع- یعنی حفره و چاه جدید و از همان واژه است، هر گاه کلمه بدیع- در باره خدای تعالی بکار رود به معنی ایجاد و آفرینش چیزی است بدون مادّه و ابزار و بدون زمان و مکان، اینگونه آفرینش و إبداع خاصّ خداوند است.

واژه (بدیع)- به مبدع- یعنی ایجاد کننده گفته می شود، مثل آیه

---

(۱) یاقوت می نویسد- بدر- چاه آب مشهوری است میان مکّه و مدینه که تا ساحل دریا یک شب راه است، و در کنار این چاه جنگ معروف بدر که باعث پیروزی و غلبه اسلام و جدایی میان حقّ و باطل شد اتّفاق افتاد در ماه رمضان سال دوّم هجری (معجم البلدان جلد ۱).

(بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۱۷/ بقره) اسم مفعول آنهم مبدع است مثل حفره و چاه جدید یا- رکیه بدیع- (البدع)- برای اسم فاعل و مفعول هر دو بکار می رود، در آیه (قُلْ ما کُنْتُ بِدْعاً مِنَ الرُّسُلِ- ۹/ احقاف) که گفته اند، معنایش، مبدع- و اسم مفعول است یعنی اوّلین رسولی نیستم که خداوند فرستاده است و سابقه چنین امر بدیعی نیز نداشته ام، عده ای گفته اند واژه- بدعا- در این آیه اسم فاعل است یعنی من در آنچه می گویم نخستین رسول نیستم.

معنی- (بدعت)- در مذهب، وارد کردن سخنی است که گوینده اش و عمل کننده اش بر روش و سیره صاحب شریعت، و کتاب و سنّت و همچنین بر اصول محکم و استوار و نمونه های با خیر و صلاح دین نباشد.

روایت شده است که: «کلّ محدثه بدعه و کلّ بدعه ضلاله و کلّ ضلاله فی النّار «۱».

الإبداع بالرّجل- یعنی پیاده رفتن در وقتی که در مرکب سواری آثار خستگی و ضعف ظاهر شده است.

---

(۱) یعنی هر سخن و عمل خود ساخته ای بدعت است و هر بدعتی گمراهی و هر گمراهی در آتش است، با توجّه به نمونه ای از بدعت که در قرآن در باره (رهبانیّت) یعنی ترک همسری و زندگی نمودن عدّه از نصاری در سوره حدید بیان شده است معلوم می شود که هر چیزی که در کتاب و سنّت و عمل پیامبر (ص) و پیروان راستینش، اصل و سابقه ای نداشته باشد، بدعت است شارحین این حدیث شریف گفته اند، بدعت یا سخن جدید دو گونه است:

۱- بدعت هدایت کننده.

۲- بدعت گمراه کننده.

آنچه را که بر خلاف امر خدای و پیامبرش باشد مورد مذمّت و إنکار است و آنچه که تحت قاعده عمومی است و خداوند بسوی آنها انسانها را فرا خوانده است، خدا و پیامبر (ص) آنها را تشویق نموده اند در تحت شرایط بدعت هدایت کننده است، و قابل مدح و ستایش، امّا مطالبی که مانند انواع جود و سخاوت و کارهای نیک و پسندیده است که مخالفتی هم با اصول شریعت ندارد پیامبر (ص) آنها را نیکو شمرده و حتّی پاداش هم در برابر آنها ذکر کرده است و فرموده: «من سن سنه حسنه کان له اجرها و اجر من عمل بها» امّا در باره بدعتهای بی سابقه در دین نو خود ساخته که مغایر با روح دین است فرموده:

«و من سنّ سنّه سیّئه کان علیه وزرها و وزر من عمل بها» یعنی هر کس خلاف امر خدای و رسولش سنّتی زشت و ناپسند ایجاد کند و بنا نهد گناه آن عمل و کسانی که بآن عمل کنند بر عهده اوست.

(بدل) [بدل :

الإبدال و التّبديل و الّتبدّل و الأستبدال- يعنى قرار دادن چيزى بجاى چيز ديگر اين معنى از معنى واژه- عوض- عامتر است زيرا عوض كردن يعنى دادن چيزى بجاى چيز اوّل با بخشيدن چيز ثانى و دوّمى بجاى اوّلى، امّا (تبديل) در حقيقت تغيير دادن بطور مطلق است هر چند كه بدل او و يا چيز ديگر را در جاى آن نگذاريم فقط تغييرش دهيم.

خداى تعالى فرمايد: (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِى قِيلَ لَهُمْ- ۵۹/ بقره) و (وَ لَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْناً- ۵۵/ نور) و (فَأُوْلئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ- ۷۰/ فرقان) در معنى آيه اخير يعنى تبديل كردن خداوند بديها را به خوبيها گفته شده، اعمال صالح و شايسته اى انجام مى دهند كه كارهاى سوء گذشته شان را باطل مى كند و نيز گفته شد كه خداى تعالى كارها يعنى سيّئاتشان را محو نموده تا بحساب- حسناتشان شمرده شود. خداى فرمايد: (فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ ما سَمِعَهُ- ۱۸۱/ بقره) و (وَ إِذا بَدَّلْنا آيَةً مَكانَ آيَةٍ- ۱۰۱/ نحل) و (بَدَّلْناهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ- ۱۶/ سباء) و (ثُمَّ بَدَّلْنا مَكانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ- ۹۵/ اعراف) و (يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ- ۴۸/ ابراهيم) كه در همه اين آيات تبديل در معنى تغيير و دگرگونى حال است نه چيزى جاى چيزى را گرفتن.

و همچنين آيات (أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ- ۲۶/ غافر) و (وَ مَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمانِ- ۱۰۸/ بقره) و (وَ إِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْماً غَيْرَكُمْ- ۳۸/ محمّد).

و امّا در آيه (ما يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ- ۲۹/ ق) يعنى تغييرى در آنچه را كه در لوح محفوظ است داده نمى شود، اشاره و آگاهى دادن به اينستكه آنچه را كه خداوند مى داند و در آينده واقع مى شود همان است كه به تحقيق مى داند كه تغييرى نخواهد كرد، و گفته اند تعبير آيه اينستكه در سخن خداوند خلاف واقع نمى شود و اين تعبير را بدو دليل گفته اند:

اوّل- آيه (تَبْدِيلَ لِكَلِماتِ اللَّهِ

- ۶۴/ يونس) و دوم آيه (لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) گفته اند معناى (لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) أمر و دستور يعنى از تغيير دادن آفريده (خصاء) «۱» خود دارى كنيد.

امّا معنى ابدال و جايگزين كردن امّت شايسته كه خداوند ايشانرا جانشين

---

(۱) منظور نهى از أخته كردن غلامان و خواجگان است كه در دوران بردگى در كشورهاى

امّت های گذشته دیگر قرار می دهد در حقیقت همان کسانی هستند که اخلاق ناپسند خود را تغییر داده و متحوّل گشته اند و حالاتشان بصفات حمیده و متعالی بدل شده و همین ها هستند که خداوند در آیه (فَأُوْلئِکَ یُبَدِّلُ اللَّهُ سَیِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ- ۷۰/ فرقان) به آنها اشاره می کند.

البادله- به عضوی از بدن که میان گردن و جناغ سینه قرار دارد گفته می شود که جمعش- بآدل- است، شاعر گوید:

و لا رهل لبّاته و بآدله (سر و گردن و سینه اش حرکتی نداشت).

(بدن) [بدن :

البدن، به معنی جسد است، نامیدن جسم به بدن بخاطر بزرگی جثّه است امّا نامیدن جسد به اعتبار رنگ بدن است چنانکه، در عبارت- ثوب مجسد- یعنی لباس رنگی که از ریشه- جسد- است.

إمرأه بادن و بدین-: زنی تنومند و بزرگ، شتر را هم به خاطر پر گوشت بودنش- بدنه نامیده اند.

بدن- و بدّن-: فربه و چاق شد، و گفته اند- بدّن- یعنی پیر شد، مصراع زیر در همین معنی است:

و کنت خلت الشّیب و التّبدین (پیری و مسن شدن را پنداشته و تصور کرده بودم.

غیر اسلامی و بعدها هم غرب پرستان و بیگانه روشان حاکم عیّاش برای آنکه خواجه محرم در حرمسراهای خود داشته باشد آنها را اخته می کردند و از نسل و مردی می انداختند این عمل ننگین و ناپسند را اسلام در ۱۴۰۰ سال قبل قدغن کرده است و به نصّ آیه (یا أَیُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْناکُمْ مِنْ ذَکَرٍ وَ أُنْثی ۱۳/ حجرات) حکم جهان شمول برابری نژادی را صادر کرد و باز فرمود:

(مَنْ عَمِلَ صالِحاً مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْیِیَنَّهُ حَیاهً طَیِّبَهً- ۹۷/ نحل) و باز فرمود: (مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَیْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسادٍ فِی الْأَرْضِ فَکَأَنَّما قَتَلَ النَّاسَ جَمِیعاً- ۳۲/ مائده و باعتابی ملالت بار و انسان ساز فرمود (وَ إِذَا الْمَوْؤُدَهُ سُئِلَتْ بِأَیِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ- ۹/ تکویر) ای انسانهای جنایتکار به چه گناه هزاران نسل انسانی را منقطع النّسل کردید و از بین بردید مسلّما بایستی پاسخ دهید قطعا تمام عواملی که جهانخواران امروز در باره از بین بردن نسل انسان انجام می دهند مسئول، و مشمول و مورد خطاب این آیات هستند.

و بر این معنی، حدیثی است که از پیامبر (ص) روایت شده «لا تبادرونی بالرّکوع و السّجود فإنّی قد بدّنت» در رکوع و سجود بر من پیشی نگیرید زیرا بزرگسال و مسن شده ام.

ولی آیه (فَالْیَوْمَ نُنَجِّیکَ (بِبَدَنِکَ)- ۹۲/ یونس) (یعنی با جسدت، و گفته اند- بدن- در این آیه به معنی زره است «۱».

درع و زره را هم- بدنه- نامیده اند زیرا بر بدن قرار می گیرد چنانکه آستین پیراهن را هم دست پیراهن و لباس نامیده اند و جای پشت و شکم را هم ظهور و بطن، آیه (وَ (الْبُدْنَ) جَعَلْناها لَکُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ- ۳۶/ حجّ) واژه- بدن- در این آیه جمع- بدنه، یعنی شتر قربانی.

(بدا) [بدا]:

بدا الشّی ء، بدوا و بداء، کاملا روشن و آشکار شد، خدای فرماید: (وَ بَدا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ ما لَمْ یَکُونُوا یَحْتَسِبُونَ- ۴۷/ زمر) و (وَ بَدا لَهُمْ سَیِّئاتُ ما کَسَبُوا- ۴۸/ زمر) و (فَبَدَتْ لَهُما سَوْآتُهُما- ۱۲۱/ طه) (که هر سه آیه فوق در همان معنی ظهور کامل و به خوبی آشکار شدن است).

(بدو)- به معنی روستانشینی در مقابل- حضر: شهر نشینی، است، آیه (وَ جاءَ بِکُمْ مِنَ الْبَدْوِ- ۱۰۰/ یوسف) یعنی بادیه و بیابان و هر جائیکه در سفر از دور پیدا می شود و مقصد است.

---

(۱) بدن- بدون تاء تأنیث، زره کوتاهی است که از طلا و پشم بافته می شود در مصر لباسی می سازند که در تار و پودش فقط ده- اوقیه- پشم بکار رفته و بقیّه از طلاست بطوریکه به دوختن احتیاجی ندارد و قیمتش هزار دینار است این زره ها نیم تنه بافته می شود، اوقیه، وزن و پیمانه ای است برابر ۱۲ درهم و یک دوازدهم رطل، ابن اعرابی می گوید، در آیه:

(نُنَجِّیکَ بِبَدَنِکَ- ۹۲/ یونس) ای- ننجّیک بدرعک- یهودیان در باره غرق شدن فرعون شک کردند تا اینکه جنازه اش با همان زره ای که بر تن داشت در ساحل پیدا شد فهمیدند که غرق شده است چون داعیه خدایی داشت نباید غرق می شد، بر سطح آب آمدنش با همان زره که مخصوص فرعون بود نشانه ای بر نبوّت موسی علیه السّلام بود.

خواجه عبد اللّه انصاری می نویسد: امروز تو را بر سر آب آریم با این زره. (ابن سیده- مقریزی ج ۱ ص ۱۷۷- خطط- آدم متزج ۱ ص ۳۵۲ فخر رازی ج ۱۷ ص ۱۵۷ تفسیر کبیر- أزهری/ تهذیب ج ۱۴- تنویر المقیاس بیضاوی).

به ساکن بادیه هم- (باد)- گویند، مانند آیه (سَواءً الْعاکِفُ فِیهِ وَ الْبادِ «۱»- ۲۵/ حجّ) و آیه (لَوْ أَنَّهُمْ بادُونَ فِی الْأَعْرابِ- ۲۰/ احزاب) (که- باد و بادون- در هر دو آیه اشاره به ساکنین روستاهاست).

(بدأ) [بدأ]:

آغاز کردن- بدأت بکذا- و- أبدأت و ابتدأت- یعنی پیش داشتم و از قبل انجام دادم، بدء و إبداء- مقدّم داشتن چیزی بر غیر آن که خود نوعی پیش داشتن و تقدیم است، خدای فرماید: (وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسانِ مِنْ طِینٍ- ۳۴/ یونس) و (کَما بَدَأَکُمْ تَعُودُونَ- ۲۹/ اعراف) همه در معنی فوق است.

مبدأ الشّی ء- آغاز هر چیزی که اشیاء دیگر از آن ترکیب می شود و بوجود می آید، پس حروف مبدأ سخن و کلام است و چوب مبدأ و سر آغاز، تخت و کرسی و درب است و هسته خرما مبدأ نخل، و به بزرگ مردی که هر گاه بخواهند بزرگان را بشمارند از او آغاز می کنند- بدء- گویند و خدای آغاز کننده و پایان دهنده آفرینش است یعنی او سبب مبدأ و نهایت است.

می گویند- رجع عوده علی بدئه: آخرش به اوّلش برگشت.

و- فعل ذلک عائدا و بادئا و معیدا و مبدئا- آنکار را در حالی که پایان دهنده

---

(۱) آیه فوق در باره پاسخ عمل غرور آمیز کفّار است که نمی گزارند همه مردم در مسجد الحرام بمانند، بودن در خانه خدای را برای خود با روح کفر آمیزشان مایه تفاخر می گرفتند در این آیه هم خداوند همان عدم برتری نژادی، و طبقاتی و اصطلاحات کفر گونه طبقه گرایی را محکوم می کند و می گوید همه در خانه خدا و پیشگاه خداوند مساویند چه ساکنین آنجا و چه روستائیان و بادیه نشینان، همه برابرند و در پایان آیه می فرماید و هر کسی روش إلحادی و ظلم را پیشه کند، و بخواهد ستم کند مجازاتش عذاب دردناک است (وَ مَنْ یُرِدْ فِیهِ بِإِلْحادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذابٍ أَلِیمٍ- ۲۵/ حجّ) یعنی تقسیم کنندگان انسانها از روی تفاخر و ستم و ممانعت از طریق اللّه را کفر و الحاد می داند مگر نه اینست که در موسم حجّ میلیونها انسان را که در شهرهای خویش برای خود به منظور لذّات و مقام مادّی و معنوی فخری قائل بودند. همه را بیک جامه سپید رنگ وارد می کند تا شاید عبرتی باشد برای آنها و سایرین، لذا می بینیم که صدها هزار سیاه پوست، و سپید پوست در حجّ احساس برادری می کنند هر ساله هزاران سیاه پوست به دین رهائی بخش اسلام می گروند پیروان نوح هم از طرف همان مستکبرین تاریخ به بادی الرّأی- تعبیر می شوند یعنی روستائیان ساده لوح و حال اینکه خداوند می فرماید شما کفّار کم خرد، بی شعور و بد عاقبت هستید.

و شروع کننده بود انجام داد.

أبدأت من أرض کذا: برای خروج و سفر از آن سرزمین آغاز کردم.

(بادئ الرّأی)- ناپخته رأی و پاک ضمیر (ساده لوح).

بادی الرّأی- بدون همزه حرف (ی) هم خوانده شده یعنی کسیکه چیزی اظهار می کند ولی در آن تفکّر اندیشه نکرده.

بدئ- مانند- بدیع- یعنی ایجاد شدن چیزی که در قبل معمول نبوده و شناخته نشده.

بدأه- نصیب و بهره نخستین که هر تکه بزرگ گوشت را هم- بدء گویند.

(بذر) [بذر]:

التّبذیر، یعنی تفریق و پخش کردن چیزی، اصلش از ریختن و پاشیدن بذر است که بطور استعاره در باره کسی که مال خود را بیهوده پخش و توزیع می کند، بکار رفته است تبذیر البذر:- بصورت ظاهر از نظر کسی که از پایان آن بذر پاشی بی اطّلاع است، ضایع شدن و دور ریختن بذر به نظر می آید امّا اینکار تبذیر به معنای هدر دادن نیست، و آیه (إِنَّ الْمُبَذِّرِینَ کانُوا إِخْوانَ الشَّیاطِینِ- ۲۷/ اسراء) و (وَ لا تُبَذِّرْ تَبْذِیراً- ۲۶/ اسراء) (که در این دو آیه ضایع کردن هر چیزی به بیهودگی و بدون در نظر گرفتن نتیجه آن پیروی از شیطان و برادری شیطان است).

(بر) [بر]:

برّ نقطه مقابل- بحر- یعنی خشکی است، در واژه بحر تصوّر گستردگی و وسعت می رود، و- برّ- یعنی خشکی از آن مشتّق شده است.

برّ- فزونی و وسعت در خیر و نیکی است و گاهی این صفت به خدای تعالی نسبت یافته است، مانند آیه (إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِیمُ- ۲۸/ طور) و همینطور در باره بندگان خدا که گفته می شود- برّ العبد ربّه- یعنی اطاعت و پرستش او نسبت بخدای، وسیع و گسترده است.

پس برّ- از طرف خدای ببندگانش، زیادی ثواب و پاداش است و از جانب بندگان پرستش و طاعت، که این طاعت و پرستش خود دو گونه است:

نوعی طاعت در عقیده (اطاعت) و نوع دیگر طاعت در اعمال و کارها.

و آیه زیر را خداوند شامل تمام معانی- برّ- نموده است که (لَیْسَ الْبِرَّ أَنْ

تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ- ۱۷۷/ بقره) تا آخر آیه ...

و بر این اساس حدیثی از پیامبر (ص) روایت شده که از او در باره برّ- می پرسند در جواب این آیه را تلاوت می فرمایند، زیرا این آیه متضمّن، و در برگیرنده اعتقاد، فرایض، اعمال و نوافل «۱» است (ایمان، عمل صالح و واجبات عبادی و مستحبّات).

و- برّ الوالدین- نیکی کردن به بهترین وجه به پدر و مادر است که ضدّ آن- عقوق- است، خدای تعالی فرماید: (لا یَنْهاکُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِینَ لَمْ یُقاتِلُوکُمْ فِی الدِّینِ وَ لَمْ یُخْرِجُوکُمْ مِنْ دِیارِکُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ- ۸/ ممتحنه).

(خداوند شما را از نیکی کردن به کسانی که با شما نجنگیدند و از شهر و دیارتان بیرونتان نکرده اند، نهی نمی کند و باز نمی دارد).

برّ- در راستگوئی هم بکار رفته است زیرا در راستگوئی خیر زیاد هست.

برّ- در سوگند خوردن نیز بکار می رود یعنی در سوگندش و سخنش راست، می گوید.

شاعر گوید: أکون مکان البرّ منه (من بجای سوگند درست و صحیح او، ضامنم).

گفته اند منظور از- برّ- در شعر فوق دل است ولی چنین نیست بلکه در همان معنی است که قبلا گفتیم، یعنی چون سوگندش درست است، پس براستی مرا دوست دارد و این را چون سوگند می داند.

---

(۱) چون راغب (ره) در تقسیم بندی و معانی متعالی اجتماعی آیه فوق با اشاره بحدیث نبوی حقّ مطلب را اداء نموده، حیف است که همه آیه یادآوری نشود. (لَیْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَکُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ وَ الْمَلائِکَهِ وَ الْکِتابِ وَ النَّبِیِّینَ وَ آتَی الْمالَ عَلی حُبِّهِ ذَوِی الْقُرْبی وَ الْیَتامی وَ الْمَساکِینَ وَ ابْنَ السَّبِیلِ وَ السَّائِلِینَ وَ فِی الرِّقابِ وَ أَقامَ الصَّلاهَ وَ آتَی الزَّکاهَ وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا وَ الصَّابِرِینَ فِی الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِینَ الْبَأْسِ أُولئِکَ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُتَّقُونَ- ۱۷۷/ بقره). که شامل موارد پنج گانه ایمان به (خداوند، نبوّت، معاد، کتاب و فرشتگان) و در مورد اقتصادی و مالی و اجتماعی، یک مورد عبادتی (نماز) و دو مورد اخلاقی (وفای بعهد و پایداری و رشادتها و سختیها) است.

برّ أباه- به پدرش نیکی کرد که اسم فاعلش- بارّ و برّ- است مانند- صائف و صیف و- طائف و طیف- و بر این معنی است آیه (وَ بَرًّا بِوالِدَیْهِ

- ۱۴/ مریم) و (وَ بَرًّا بِوالِدَتِی- ۳۲/ مریم).

برّ فی یمینه فهو بارّ- (در سوگندش راست گفت و راستگوست).

افعال دیگر این واژه- أبررته- و- برّت یمینی- و- حجّ مبرور- یعنی حجّی مقبول و پذیرفته شده، جمع بارّ- (أبرار) و برره- است. خدای فرماید: (إِنَّ الْأَبْرارَ لَفِی نَعِیمٍ- ۱۳/ انفطار) و (کَلَّا إِنَّ کِتابَ الْأَبْرارِ لَفِی عِلِّیِّینَ- ۱۸/ مطفّفین)، و در صفت فرشتگان گوید: (کِرامٍ (بَرَرَةٍ)- ۱۶/ عبس) واژه- بررة- در قرآن ویژه ملائکه است زیرا معنی آن از- أبرار- بلیغ تر و رساتر است و- بررة- جمع- برّ- است.

و امّا- أبرار جمع بارّ است، و برّ- از بارّ در معنی بلیغ تر است چنانکه واژه عدل از عادل بلیغ تر است.

(بُرّ)- گندم است و نامگزاریش به- برّ- از این جهت است که گندم بالاترین چیزی است که مورد نیاز است و مصرف غذایی دارد.

بریر- میوه درخت اراک است که از آن مسواک می سازند.

در مثل گویند- لا یعرف الهرّ من البرّ «۱» این اصطلاح حکایت صدا و بازگو کردن صوت واژه ها است امّا معنی صحیحش این است که او دوست و دشمن را نمی شناسد و کسی را که به او نیکی می کند از کسی که به او بدی می کند تشخیص نمی دهد.

بربره- پر گویی در کلام و سخن است که از آهنگ- بربر- کردن گرفته شده است.

(برج) [برج :

البروج، قصرها و کاخ ها که مفردش- برج- است- بروج النّجوم- موقعیّت مخصوص ستارگان، خدای تعالی گوید (وَ السَّماءِ ذاتِ الْبُرُوجِ- ۱/ بروج) و

---

(۱) در فارسی هم این اصطلاح بکار می رود، بابا طاهر می گوید:

خوشا آنان که هرّاز برّ ندانند نه حرفی وا نویسند و نه خوانند

که منظور بابا طاهر افراد درس ناخوانده است نه نادان.

(الَّذِی جَعَلَ فِی السَّماءِ بُرُوجاً- ۶۱/ فرقان) و (وَ لَوْ کُنْتُمْ فِی بُرُوجٍ مُشَیَّدَهٍ- ۷۸/ نساء).

بروج مشیّده- در آیه اخیر قصرهای زمینی است و اگر منظور- بروج النّجم- یعنی مکان فلکی و موقعیّت ستارگان باشد لفظ مشیّده- بطور استعاره بکار رفته است و اشاره به معنی آن یعنی همان چیزی است که زهیر «۱» در شعرش بر آن اشاره نموده و می گوید:

و من هاب اسباب المنایا ینلنه و لو نال اسباب السّماء بسلّم

(کسی که از جنگ و رسیدن مرگ بخویشتن می ترسد هر گاه با وسایلی به آسمان رود که بخواهد بگریزد باز مرگها او را در می یابند).

و اگر منظور برجها و قصرهای زمینی باشد، شاعر دیگری بآنها چنین اشاره می کند که:

و لو کنت فی غمدان یحرس بابه أراجیل أحبوش و أسود آلف إذا لأتتنی حیث کنت منیّتی یحثّ بها هاد لاء ثری قائف

(اگر در قصر معروف صنعاء باشم و مردانی دلاور و هزاران سپاه قهرمان درگاه آنرا محافظت کنند، ناگهان در همان جا که هستم مرگم فرا می رسد و راهنما و بیابانگرد، مرگ را بسویم هدایت خواهد کرد).

ثوب (مبرّج)- پارچه ای که بر آن شکل برج ها نقّاشی شده و به اعتبار زیبائیش چنین نامیده اند.

و گفته شده:

تبرّجت المرأه- یعنی در اظهار نیکی ها به او تشبیه و همانندی پیدا کرد.

---

(۱) زهیر بن ابی سلمی از شعرای مشهور قبل از اسلام و صاحب یکی از معلّقات سبعه است که قبل از اسلام در خانه کعبه بخاطر فصاحت و بلاغت آن را آویخته بودند و بعد از نزول قرآن و شنیدن آیاتش آنها را برچیدند. زهیر در میان آن شعراء به استحکام لفظ و دوستی حقّ معروف است و در شعرش حقّ دوستی بخوبی روشن است بگفته ابن قتیبه دینوری عزّت و احترامی داشته است که او را حکیم شعراء گفته اند زیرا شعرش با حکمت در آمیخته و از سلاست و روانی خاصّی برخوردار است، بیتی که راغب (ره) از او نقل کرده است اختلافی در مصراع دوّم با شعری که دیوان اوست دارد و آن فرق چنین است که بجای- و لو نال- و ان یرق اسباب السّماء بسلم- است.

ظهرت من برجها- از قصرش ظاهر شد، و آیه زیر به صورت نهی بهمین معنی دلالت دارد (وَ قَرْنَ فِی بُیُوتِکُنَّ وَ لا تَبَرَّجْنَ، تَبَرُّجَ الْجاهِلِیَّهِ الْأُولی ۳۳/ احزاب) و. (غَیْرَ مُتَبَرِّجاتٍ- ۶۰/ نور) نیز بهمان اعتبار است.

البرج- بزرگی و زیبائی چشم است که بدو معنی که در باره برج و قصر گفتیم تشبیه شده است.

(برح) [برح :

البراح، مکان وسیع و فراخی که نه بناء و ساختمان در آن هست و نه درختی، گاهی روشن بودن آن مکان با این کلمه تعبیر می شود، و می گویند- فعل کذا براحا- یعنی با صراحت و روشنی که چیزی آنرا پنهان نمی کند و- برح الخفاء- ظاهر و آشکار شد، گویی که در حال رفتن است و دیده می شود.

براح الدار: حیاط و فضاء خانه.

برح- بجای وسیعی رفت.

بارح: باد شدید، و نیز بارح- آهو و پرنده را گویند، ولی استعمال لفظ- بارح خصوص حیوانی است که از تیررس تیرانداز منحرف می شود به طوری که ممکن نیست تیر به او برسد، اینچنین حیوانی و این واژه یعنی بارح را شوم دانسته اند و بآن تشاؤم می نمایند یعنی (فال بد زدن) که جمعش بوارح- است نقطه مقابل این حیوان شوم و گریز پا- سانح- است، یعنی حیوانی که بسوی تیرانداز می آید و امکان تیر زدنش هست. باین حیوان، یعنی سانح فال نیک می زنند (تفاؤل).

بارحه: شب قبل و شب گذشته.

(برح)- در دور شدن و رفتن ثابت و استوار شد، آیه (لا أَبْرَحُ- ۶۰/ کهف) مثل- لا أزال است یعنی ثابت ماندن، برح اقتضای معنی نفی دارد، زیرا برح و زال- اگر حرف نفی (لا) بر سرشان در آید نفی در نفی مثبت می شود، پس لا أبرح و لا أزال- یعنی پیوسته و همیشه خواهم بود.

خدای عزّ و جل فرماید: (لَنْ نَبْرَحَ عَلَیْهِ عاکِفِینَ- ۹۱/ طه) (همیشه در آنجا مقیم خواهیم بود) و (لا أَبْرَحُ حَتَّی أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَیْنِ- ۶۰/ کهف) (پیوسته می روم تا به

محلّ تلاقی دو دریا برسم).

و چون یکی از معانی بارح- تشاؤم و بدبینی و فال بد زدن است- واژه های- تبریح و تباریح- از همان معنی مشتّق شده است می گویند- برّح بی الأمر- کار بر من دشوار شد.

برّح بی فلان- که در موقع اقامه دعوی بکار می رود.

ضربه ضربا مبرّحا: او را بسختی زد.

جاء فلان بالبرح: به مبارزه آمد.

أبرحت ربّا و أبرحت جارا: بزرگش داشتم و إکرامش کردم.

برحی، مرحی- تیر نزدن و تیر زدن به نشانه است (برحی در سلامت، مرحی در تشویق) برحین و برحاء- شدائد و سختی ها.

برحا- نیز- تب شدید است.

(برد) [برد]:

اصل برد خلاف حرّ (گرما) است یعنی سرما، گاهی از لفظ سرما معنی ذاتی آن تعبیر می شود و می گویند- برد کذا- یعنی کاملا سردش شد و برد الماء کذا- آب اینچنین سرد شد، مانند ستبرد أکبادا و تبکی بواکیا.

(بزودی دلهاشان سرد و دیدگانشان اشک آلوده خواهد شد).

برّده- هم بهمان معنی است، عبارت- قد جاء أبرد- صحیح نیست.

برّاده- چیزی است که آب را سرد و خنک می کند.

عبارت- برد کذا- زمانی بکار می رود که میزان سردی در چیزی ثابت باشد مثل اختصاص دادن حرکت بگرما پس- برد کذا- یعنی سرما در او ثابت شد (نه خنک شد) چنانکه گفته می شود.

برد علیه دین- قرض و دین بر او ثابت است (شاعر گوید) الیوم یوم بارد سمومه (امروز روزی است که باد گرمش هم سرد و خنک کننده است).

دیگری گوید:

قد برد الموت علی مصطلاه

(مرگ سرد بر مرکز جان گرمش رخنه کرد و ثابت شد).

لم یبرد بیدی شی ء: چیزی در دستم نماند.

برد الإنسان- مرد.

برده: او را کشت.

سیوف البوارد- شمشیرهای سرد و کشنده که متعرّض پیکرها می شود که با کشتن و بی جان کردن، سردی و سکون آنها را نشان می دهد.

خواب را هم- (برد)- گویند یا از جهت اینکه ظاهر بدن سرد است و یا اینکه از حرکت بسکون می رسد و آنطوریکه فهمیده شده- نوم و خواب هم، از جنس مردن است، خدای فرماید (اللَّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنامِها- ۴۲/ زمر) و (لا یَذُوقُونَ فِیها بَرْداً وَ لا شَراباً- ۴۲/ نباء) یعنی خواب «۱» (در آیه اوّل از مرگ و دوّم از خواب- نام برده شده که هر دو اشتراک بی اثری و منفی دارند و ساکنند و سرد).

عیش بارد زندگی خوب و پاک، باین اعتبار که انسان در هوای گرم از سردی و سرما لذّت می برد یا اینکه سکون و آرامش می یابد.

أبردان- یعنی پگاه و شامگاه، زیرا این اوقات روز خنک تر است.

(برد:) برف یا بارانی که در اثر هوای سرد منجمد می شود.

برد السّحاب- مخصوص به هوای سرد و ابری است.

سحاب أبرد و برد: ابری که بسیار سرما زاست.

خدای تعالی فرماید: (وَ یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِنْ جِبالٍ فِیها مِنْ بَرَدٍ- ۴۳/ نور)، (یعنی

---

(۱) وجه مشترک نوم و برد یا خواب و سرما که بیکدیگر تشبیه شده اند اینستکه هر انسانی در موقع خواب نیاز به روپوش و روی انداز دارد چه در تابستان و چه در زمستان یا در هر مکانی و حال اینکه درجه حرارت بدن همان ۳۷ است علّت این است که همانطوریکه در آیه اشاره شده خواب نوعی مرگ است زیرا تعلّق روح و تسلّط و کارفرمایی روح در هر دو حالت متوقّف است و رویای صادق یعنی فعّالیت روح بدون تعلّق به جسم، چون در جسم حواس ظاهر فعّالیت احساسیش تعطیل می شود لذا پیامبر (ص) در باره رویای صادق باین معنی فرموده:

نگر خواب را بیهده ننگری یکی بهره دانش ز پیغمبری

ص: ۲۵۸

ریزش برف از ابرهای متراکم چون کوهها).

(البردیّ)- گل یخ یا گیاهی که در برف و سرما می روید.

البرده- تخمه یا (رو دل) که گویند سر منشأ بیماریهاست، نامیدن تخمه یا رو دل به- البرده، از اینجهت است که هضم نشدن غذا در اثر خامی و سردی طبیعی است که دستگاه گوارش در آن حالت نمی تواند غذاها را پخته و آماده هضم کند.

البرود- وسیله خنک کننده و خنک شده که گاهی بر وزن- فعول- در معنی فاعل است و گاهی در معنی مفعول مانند- ماء برود- یعنی آب سرد.

ثغر برود- دهان و دندان خنک، یا درّه کوهستانی سرد.

کحل برود- دوای خنک کننده چشم درد.

بردت الحدید- آهن را سائیدم و سمباده زدم.

بردته- او را کشتم، البراده- ریزه های آهن، المبرد- سوهان و هر چیز سرد کننده، البرد- جمع برید یعنی چاپارها و پیک های نامه رسان در راه ها و شهرها که فاصله به فاصله با سرعت در منازل و چاپار خانه ها، امانات و نامه ها را به یکدیگر می رسانند و بجای هم قرار می گیرند. و سپس بهر چیزی که سرعت دارد برید- گویند.

بالهای پرندگان را نیز- بریداه- یعنی بالهایش گویند، به این اعتبار که کار چاپارها را انجام می دهند و پرندگان نامه بر هم در میان مردم و در همان راه و مقصود بکار می روند، اینگونه نامگزاری فرعی است بر معین فرعی که از اصل ریشه واژه اشتقاق می شود و در اصل اشتقاق بیان می شود.

(برز) [برز]:

البراز صحراء و فضای خالی و باز- برز- رسیدن بچنان فضائی، براز- یا چیزی است که بذات خود آشکار و روشن است مانند بیابان، در این آیه (وَ تَرَی الْأَرْضَ بارِزَةً- ۴۷/ کهف) یعنی در آن سرزمین ساختمان و بناء و ساکنی نیست.

واژه- (مبارزه)- از همین ریشه است که برای جنگیدن بکار می رود و هر جنگجو در صف جنگ ظاهر می شود مثل معنی آیات (لَبَرَزَ الَّذِینَ کُتِبَ عَلَیْهِمُ الْقَتْلُ- ۱۵۴/ آل عمران) و (وَ لَمَّا بَرَزُوا لِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ- ۲۵۰/ بقره) و یا اینکه- برز- و-

بارز- در معنی روشن بودن بخاطر فضل و بزرگی یا پیشی گرفتن در کار نیک و پسندیده یعنی (مشخّص بودن است) که آن کار یا صفات و اندیشه های درونی و پوشیده شخصیّت او را آشکار و بارز می کند، در این معنی سخن خدای تعالی است که می فرماید: (وَ بَرَزُوا لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ- ۴۸/ ابراهیم) و (بَرَزُوا لِلَّهِ جَمِیعاً- ۲۱/ ابراهیم) و (یَوْمَ هُمْ بارِزُونَ- ۱۶/ غافر) یعنی همه چیز در پیشگاه خدا ظاهر و روشن است و آیه (بُرِّزَتِ الْجَحِیمُ لِلْغاوِینَ- ۹۱/ شعراء) هشدار و تنبیهی است بر اینکه در قیامت دوزخ مقابل و پیش روی گمراهان و کفّار قرار می گیرد.

- تبرّز فلان- کنایه از تغوّط یعنی قضای حاجت کردن در فضای گود و چاله است.

إمرأه برزه- زن عفیف و پاکدامن که ارزش و برتریش از عفّت است «۱» نه اینکه واژه- برزه- اقتضای چنین معنی داشته باشد.

(برزخ) [برزخ :

البرزخ: حدّ و مرز و مانع میان دو چیز، می گویند، اصلش برزه- است که معرب شده «۲» در آیه (بَیْنَهُما بَرْزَخٌ لا یَبْغِیانِ- ۲۰/ الرّحمن) برزخ در قیامت حائلی میان انسان و رسیدن بمقامات عالی اخروی است و این اشاره ای است به رویداد مذکور در آیه (فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَهَ- ۱۱/ بلد) و (وَ مِنْ وَرائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلی یَوْمِ یُبْعَثُونَ- ۱۰۰/ مؤمنون) این رویدادها، و عقبه ها، موانعی است از حالات مختلفی که بآنها نمی رسند مگر انسانهای شایسته و صالح، و گفته اند برزخ- میان مرگ یا قیامت است.

(برص) [برص :

(۱) واژه- برز- و- برزه- در زبان کردی هم بمعنای بلندی کوه، و جایگاهی مرتفع است، ادّیشیر می نویسد- البرز- یعنی مرد و زنی که بخاطر عقل و اندیشه و عفّت و پاکدامنی مورد اعتمادند- برز- واژه ای است فارسی و معنایش بزرگی و حسن و برتری است. (الالفاظ الفارسیّه المعربه- ص ۱۹) واژه- برزه- در معنی جمال و زیبائی و در ردیف لغات فارسی که معرب شده آمده است. (غرائب اللّغه العربیّه ص- ۲۱۸). [...]

(۲) واژه- برزخ- که راغب رحمه اللّه می گوید «آنرا معرّب می دانند»- معنی آن در کتاب الالفاظ الفارسیّه المعربه ص ۱۹ چنین آمده است، برزخ معرب است؟- که معنیش زاری و گریه است یا جایگاه تأثّر و زاری است که در عربی حدّ میان دو چیز و میان دنیا و آخرت از زمان مرگ تا برانگیخته شدن بعث و قیامت است.

«۱» البرص، لکّه های سپید روی پوست بدن (پیسی) که معروف است، ماه را هم بخاطر لکّه هائی که بر سطح آن دیده می شود، أبرص گویند.

سامّ أبرص- نوعی سوسمار خالخالی (مخطّط) و خاکستری رنگ زهردار است.

بریص- چیزی است که می درخشد و برق می زند که آنرا- بصیص- هم می گویند.

بصّ یبصّ: برق زد و درخشید.

برق: البرق، درخشش تولید شده از برخورد ابرهاست، خدای فرماید (فِیهِ ظُلُماتٌ وَ رَعْدٌ وَ بَرْقٌ- ۱۹/ بقره)- برق، أبرق، برّق- در باره هر چیزی که بدرخشد و بتابد گفته می شود مانند: سیف بارق- شمشیری برّاق و درخشنده.

(برق) [برق :

و برق- یکی است و در باره چشم به گاه بیم و اضطراب که مردمک دیده حرکت می کند و می نگرد بکار می رود، خدای فرماید: (فَإِذا بَرِقَ الْبَصَرُ- ۷/ قیامه) که برق هم خوانده شده.

از واژه- برق- گاهی معنی اختلاف رنگ متصوّر می شود چنانکه می گویند البرقه الأرض- زمینی که سنگهای رنگارنگ دارد.

الأبرق- کوهی که سیاه و سپید بنظر می آید. و چشم را هم بهمین علّت یعنی سپیدی و سیاهیش- برقاء- گویند.

ناقه بروق- شتری که دمش را بخاطر آبستن بودن بلند می کند و نشان می دهد و آبستن نباشد.

البروقه- درختی که در هوای أبری، سبزتر می نماید و در مثل می گویند.

أشکر من بروقه- شادابتر از درخت سبز «۲»، برق طعامه بزیته- وقتی است که در طعام کمی روغن می ریزند و مشخص می شود.

البارقه و الابریق برای درخشش شمشیر بکار می رود.

---

(۱) مؤلّف کتاب، در ذیل واژه برص، شاهدی از قرآن مجید برای واژه نیاورده است، ولی دو بار در قرآن آمده است (وَ أُبْرِئُ الْأَکْمَهَ وَ الْأَبْرَصَ وَ أُحْیِ الْمَوْتی بِإِذْنِ اللَّهِ- ۴۹/ آل عمران) و (تُبْرِئُ الْأَکْمَهَ وَ الْأَبْرَصَ بِإِذْنِی- ۱۱۰/ مائده) مربوط باعجاز حضرت عیسی (ع) است که کور مادر زاد و بیماران مبتلا به پیسی را شفاء داد تا حجّتی و دلیلی بر نبوّتش باشد.

(۲) آن ضرب المثل بدرختی گفته می شود که بدون باران سبز است و با بودن ابر در فضا رشد می کند و سبز می شود-

مجمع الامثال میدانی ۱/ ۳۸۸.

ص: ۲۶۱

البراق- مرکب سواری پیامبر (ص) به گاه معراج.

و اللّه اعلم بکیفیته (الابریق) «۱» معروف است، از واژه- برق- تصوّر حالات درونی که با صدا و کلمات و برافروختگی چهره ظاهر می شود نیز هست چنانکه می گویند:

برق فلان و رعد و أبرق و أرعد- در موقعی که کسی دیگری را با پرخاش، و خروش تهدید می کند.

(برک) [برک :

اصل واژه- برک- سینه شتر است هر چند که در معانی دیگر نیز بکار رفته است، می گویند- له برکه دارای سینه ای فراخ است و- برک البعیر- شتر زانو بزمین نهاد. از واژه- برک- معنی همراهی و پایداری و ملازمت نیز فهمیده می شود.

ابترکوا فی الحرب- آوردگاه و رزمگاه پهلوان جنگی در میدان جنگ.

ابترکت الدّابّه- فرو خفتن حیوان و آمادگی برای فحل و آبستن شدن.

برکه- آبگیر و استخر.

(برکه)- خیر و فزونی بخشش الهی در چیزی است.

خدای فرماید: (لَفَتَحْنا عَلَیْهِمْ بَرَکاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ- ۹۶/ اعراف) نامیدن برکات بر بخشایش الهی مانند باقی بودن آب در آبگیر و استخر است که ثابت است و به فراوانی یافت می شود.

(مبارک)- چیزی است که در آن خیر و برکت باشد، بر این معنی آیه (هذا ذِکْرٌ مُبارَکٌ أَنْزَلْناهُ- ۵۰/ انبیاء) و (کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ مُبارَکٌ- ۲۹/ ص) و (وَ جَعَلَنِی مُبارَکاً- ۳۱/ مریم):

مرا منشاء خیرات و نعمتهای الهی قرار ده، و آیه (إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِی لَیْلَهٍ مُبارَکَهٍ- ۳/ دخان) و (رَبِّ أَنْزِلْنِی مُنْزَلًا مُبارَکاً- ۲۹/ مؤمنون): مرا بجائیکه خیر الهی در آن است فرود آر، و آیه (وَ نَزَّلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً مُبارَکاً- ۹/ ق).

---

(۱) همه معرّب نویسان از- ازهری تا جوالیقی و ایشیر و ثعالبی- واژه إبریق که بمعنی آفتاب است معرب از- آبریز- فارسی می داند و معانی دیگر آن، کوزه، شمشیر تیز و کمان سیاه و سپید است، سعدی در گلستان می گوید:

(آن حرامی ابریق رفیق را برداشت که به حاجت می روم به غارت می رفت).

برکت آب باران همان است که در آیه دیگر فرمایـد که (أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسَلَکَهُ یَنابِیعَ فِی الْأَرْضِ ثُمَّ یُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً مُخْتَلِفاً أَلْوانُهُ- ۲۱/ زمر) (آیا نمی بینیـد که چگونه خداونـد بنابر سـنن آفرینش در طبیعت، آبی را فرو ریزاند و پس از آن چشـمه سارها جریان می یابـد و سـپس از جریان و ریزش آب که تداوم بخش حیات طبیعی است انواع نباتات و زراعتهای رنگارنگ از زمین می روید).

و آیه (وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ فَأَسْکَنَّاهُ فِی الْأَرْضِ- ۱۸/ مؤمنون).

(یعنی نزول بـاران را بانـدازه ای فرو ریزانیم که در زمین ذخیره شود و برای چـاه ها و قنات ها و چشـمه سارها سـرمایه باشـد). چون خیرات و بخشـایش الهی از جـایی که محسوس نیست صادر می شود و بروجهی بر بنـدگان می رسـد که حـدّ و حصـری نـدارد، بنابر این به هر چیزی که فزونی و زیادتی غیر محسوس در آن مشاهـده شود، می گوینـد: با برکت و مبارک است، و بر این اسـاس، یعنی افزونی در خیرات، روایت شـده است که «لا ینقص مال من صـدقه» نه اینکه به نقصان و کم شـدن محسوس مـال اشـاره می کنـد چنـانکه زیانکـاران پندارنـد و در اینگونه موارد می گوینـد: میـان من و تو در کم و زیاد شـدن مال میزان داوری می کنـد، بلکه کم نشـدن مـال که در حـدیث آمـده اشـاره به برکـات و خیرات الهی است که با بخشـش و جوانمردی حاصل می شود.

خـدای فرمایـد ((تَبـارَکَ) الَّذِی جَعَلَ فِی السَّماءِ بُرُوجاً- ۶۱/ فرقـان) که هشـداری است بر برکت الهی و مبـارک بودن نعمت های خدای بر بندگان و توجّه دادن به افاضه بخشش ها و ایجاد نعمت های او به وسیله کرات آسمانی و ستارگان نورانی است که در آیات زیر به آنها اشاره شـده است، در آیات (فَتَبارَکَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخالِقِینَ- ۱۴/ مؤمنون) و (تَبارَکَ الَّذِی نَزَّلَ الْفُرْقانَ- ۱/ فرقـان) و (تَبـارَکَ الَّذِی إِنْ شـاءَ جَعَـلَ لَکَ خَیْراً مِنْ ذلِکَ جَنَّاتٍ- ۱۰/ فرقـان) و (فَتَبـارَکَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ- ۶۴/ غافر) و (تَبارَکَ الَّذِی بِیَدِهِ الْمُلْکُ- ۱/ ملک) که در تمام این آیات، آگاه نمودن و توجّه دادن انسانها به ویژه گیها و گونه گون بودن خیرات الهی است که با لفظ- تبارک- آنها را یاد آوری می نماید.

(برم) [برم:

الإبرام: استوار نمودن حکم و کار، خدای فرماید: (أَمْ أَبْرَمُوا أَمْراً فَإِنَّا مُبْرِمُونَ-

۷۹/ زخرف) که اصلش از محکم نمودن طناب و تابیدن ریسمان است.

شاعر گوید:

علی کلّ حال من سحیل و مبرم (بهر حال از ریسمانی ناتافته و تافته).

بریم- طنابی محکم تافته شده.

أبرمته فبرم: آن را تافتم و تابیده شد.

برم: بآدم بخیلی که در مسابقات تیراندازی شرکت نمی کند گویند.

چنانکه اصطلاح- معلول الید به خیل و کف بسته، گفته می شود.

مبرم- کسی است که در کار اصرار دارد و سخت می گیرد، این نام تشبیهی است به تابیده شدن سخت و پیچ خوردن طناب.

برم- در همان معنی است و نیز به کسیکه خرماها را دو تا دو تا و پشت سر هم می خورد- برم- گفته اند.

بریم- ریسمانی بهم تافته و رنگارنگ است و هر شی ء رنگین مثلا سپاهیانی را که افرادش سیاه و سپید و مخلوط هستند نیز بریم- نامیده اند، و همینطور افسار ستوران بهم بافته و رنگین.

برمه- هم در اصل دیگ سنگین و جمعش- برام- است که وزن لفظش مانند حضره و حضار است که بر مبنا و شکل مفعول می باشد مثل ضحکه و هزأه.

(بره) [بره :

البرهان، سخنی است برای حجّت و دلیل، وزن آن فعلان مانند رجحان است، بعضی گفته اند مصدر فعل- بره، یبره- است که در موقع سپید شدن چیزی بکار می رود. رجل أبره و إمرأه برهاء و قوم بره و برهرهه در معنی دختر جوان سپید چهره بکار می رود.

برهه- هم مدتی از زمان را می گویند.

برهان- مؤکدترین ادلّه است و چیزی است که بناچار اقتضای صدق و راستی همیشگی دارد، زیرا دلایل پنج گونه اند:

۱- برهان و دلالتی که پیوسته صادق و صحیح است و اقتضای درستی دارد.

۲- دلالتی که اقتضایش همواره کذب و دروغ است.

۳- دلالتی که به صدق و راستی نزدیکتر است.

۴- دلالتی که به کذب و دروغ نزدیکتر است.

۵- دلالتی که صدق و کذب هر دو در آن مساوی است.

خدای فرماید: (قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ- ۱۱۱/ بقره) و (قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ هذا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ- ۲۴/ انبیاء) و (قَدْ جاءَكُمْ بُرْهانٌ مِنْ رَبِّكُمْ- ۱۷۴/ نساء)/

(برا) [برا]:

اصل برء و براء و تبرّی- ناراحت شدن از چیزی است که مجاورت، و همیاری با آن ناپسند و مکروه و گلوگیر است، و لذا می گویند:

برات من المرض- برأت من فلان- تبرّأت و أبرأته من کذا و برأته و- رجل برئ و- قوم برآء و بریئون.

که در آیات زیر افعال مختلف آن در معنی بیزاری و إنزجار و تنفّر بکار رفته است، خدای عزّ و جلّ فرماید: (بَراءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ- ۱/ توبه) و (أَنَّ اللَّهَ بَرِی ءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ- ۳/ توبه) و (أَنْتُمْ بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَ أَنَا بَرِی ءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ- ۴۱/ یونس)، (إِنَّا بُرَآؤُا مِنْكُمْ وَ مِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۴/ ممتحنه) و (وَ إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ لِأَبِيهِ وَ قَوْمِهِ إِنَّنِي بَراءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ- ۲۶/ زخرف) و (فَبَرَّأَهُ اللَّهُ مِمَّا قالُوا- ۶۹/ احزاب) و (الباری)- در معنی ایجاد و (إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا- ۱۶۶/ بقره) که تماما در معنی بیزاری است کننده، در وصف پروردگار بکار می رود و خاصّ اوست مانند آیات (الْبارِئُ الْمُصَوِّرُ- ۲۴/ حشر) و (فَتُوبُوا إِلى بارِئِكُمْ- ۵۴/ بقره).

(برّیه) «۱» یعنی آفریده و مخلوق، گفته اند اصل واژه- برّیه- همزه است که حذف

---

(۱) استدلالی که راغب رحمه اللّه از قرآن در باره ریشه (برّیه) یعنی مخلوق می کند و آنرا از (البری) یعنی خاک می داند، ابن منظور هم می نویسد: البری: التّراب، بری- همان خاک است چنانکه در دعا برای انسان می گویند- بفیه البری- مثل بفیه التّراب- در حدیثی از علیّ بن حسین (ع) آمده است که «اللّهمّ صلّ علی محمّد عدد الثری و الوری و البری».

البری: التّراب، البری و الوری واحد، می گویند، هو خیر الوری و البری یعنی خیر البرّیه، البّریه:

المخلوق و کسیکه، بریه، را از برئیه- یعنی با همزه می داند آنرا از- بر اللّه الخلق یبرؤهم- یعنی آنها را آفریده امّا- ابن اثیر می گویند با همزه استعمال نمی شود (لسان العرب ج ۱۴- لابن منظور)

شده است مانند- بریت العود: چوب را تراشیدم، نامیده شدن مخلوق به- بریّه- برای این است که اصلش- مبریّه- یعنی اسم مفعول از- بری- است که به معنی خاک است، چنانکه خدای فرماید (خَلَقَكُمْ مِنْ تُرابٍ- ۲۰/ روم) و (أُولئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ- ۷/ بینه) و (شَرُّ الْبَرِيَّةِ- ۶/ بینه).

(بزغ) [بزغ :

طلوع کرد و برآمد، خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بازِغَةً- ۷۸/ انعام) و (فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بازِغاً- ۷۷/ انعام) یعنی بر آمده و طلوع کننده در حال گسترش نور و روشنائی.

بزغ النّاب: دندان بر آمد و ظاهر شد که تشبیهی به بر آمدن و طلوع ستارگان است و اصلش از- بزغ البیطار الدّابّه یعنی دامپزشک با نشترزدن خون حیوان را جاری و روان کرده است پس- بزغ- یعنی روان و جاری شد.

(بس) [بس :

(ریز ریز شدن، راندن، آمیختن، زجر کردن و زدن، رها کردن و شکافتن).

خدای فرماید: (وَ بُسَّتِ الْجِبالُ بَسًّا- ۵/ واقعه) یعنی کوهها از جای خویش بصورت خاکی پراکنده در می آید. بسست الحنطه و السّویق بالماء- گندم را آرد کردم و آن را با آب در آمیختم، مثل:

فتته به: آرد را با شیر و روغن آمیختم (بسیسه).

و گفته اند معنای- بسست- به سرعت خوردن نوشیدنی است. چنانکه- إنبسّت الحیّات- یعنی مارها بسرعت حرکت کردند.

و آیه (بُسَّتِ الْجِبالُ بَسًّا- ۵/ واقعه) به معنی آیه (وَ يَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبالَ- ۴۷/ کهف) و (وَ تَرَى الْجِبالَ تَحْسَبُها جامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحابِ- ۸۸/ نمل) است.

و- بسست الإبل: شتران را به سرعت راندم و زدم.

أبسست بها عند الحلب: در موقع دوشیدن شتران به آرامی بس بس گفتم تا دوشیده شوند. ناقه بسوس- شتری که جز با گفتن بس بس شیرش دوشیده نمی شود.

و در حدیث (جاء أهل الیمن یبسّون عیالهم) «۱» یعنی یمنی ها در حالی که با خانواده شان همراه بودند به آرامی سر رسیدند و شتران خود را با بس بس گفتن

---

(۱) این حدیث را جوهری و أزهری اینطور نقل کرده اند «یخرج قوم من المدینه الی الیمن و الشّام و

می راندند.

(بسر) [بسر]:

البسر: خواستن چیزی عجولانه قبل از موعد آن است.

بسر الرّجل الحاجه: نابهنگام آنرا مطالبه کرد.

بسر الفحل النّاقه: شتر نر، ناقه را قبل از وقت لقاح آزرد و اذیّت کرد.

ماء بسر: آب خنکی که از دیگری قبل از ساکن شدنش گرفته شود.

بسر: جراحت و زخمی است که قبل از موعدش شکافته شود.

(بسر): خرمای زرد ناپخته، سخن خدای عزّ و جلّ (ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ- ۲۲/ مدّثر) یعنی قبل از وقت عذابش روی ترش کرد و اگر گفته شود، در آیه (وَ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ باسِرَةٌ- ۲۴/ قیامه) آنها که قبل از وقت در دنیا چهره شان را گرفته و تلخ نمی کنند و تو گفتی- بسر و باسره- حالتی گرفته و دردناک قبل از موعد است، گفته شده، اشاره آیه به حالتی است که قبل از رسیدن عذاب به آنها دارند. و واژه- بسر- خبر دادن و آگاهی قبلی از حال آنها است پیش از آنکه به آن عذاب دردناک برسند و این اعلام و آگاهی از دور و قبل از موعد که بیان می شود نوعی هشدار و تنبیه است، آیه زیر هم بآن معنی دلالت دارد که می فرماید: (تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِها فاقِرَةٌ- ۲۵/ قیامه) (به یقین خواهد دانست که مصیبتی کمر شکن و عذابی خرد کننده باو می رسد و با او آنچنان عمل می شود).

(بسط) [بسط]:

بسط الشّی ء: آن را گسترش داد و پخش کرد که گاهی هر دو معنی- یعنی- نشر و توسعه از آن فهمیده می شود و زمانی یکی از آن معانی، مثلا:

بسط الثّوب: جامه و لباس را پهن کرد و گسترد.

بساط- در باره هر چیزی که گسترده شود، بکار می رود.

العراق یبّسون و المدینه خیر لهم لو کانوا یعلمون» گروهی در حال راندن شتران از مدینه بسوی یمن و شام خارج، شدند در حالیکه اگر می دانستند مدینه برای آنها بهتر بود. حرب بسوس- هم جنگ معروفی بوده قبل از اسلام که ۴۰ سال به درازا کشیده و در اثر کشته های فراوان این اصطلاح بفال بدو شوم نام برده می شود و می گویند- اشام من البسوس- یعنی شوم تر از جنگ بسوس (مجمع الامثال میدانی ۱/ ۳۷۴).

خدای تعالی فرماید (وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِساطاً- ۱۹/ نوح)- بساط زمین و بسط آن یعنی وسعت و گستردگی زمین.

بسیط الأرض: گسترده شده و پهنه زمین.

عدّه ای از علماء واژه- بسط- را برای هر چیزی که در آن نظم و پیوستگی و ترکیبی نباشد بطور استعاره بکار برده اند.

خدای فرماید: (وَ اللَّهُ يَقْبِضُ وَ يَبْصُطُ- ۲۴۵/ بقره) و (وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبادِهِ- ۲۷/ شوری) یعنی هر گاه خدای وسعت و فراخی دهد، عدّه ای گفته اند: در آیه (وَ زادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ)- عبارت بسطه فی العلم: علمی است که کسی خودش از آن علم بهره مند می شود و به دیگران نیز سود علمی می رساند یعنی هم بخود و هم بدیگران که این حالت بصورت جود و بخشش در آمده است.

(بسط الید): دراز کردن دست، و در این معنی خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ كَلْبُهُمْ باسِطٌ ذِراعَيْهِ بِالْوَصِيدِ- ۱۸/ کهف) (در باره سگ اصحاب کهف است که می فرماید سگشان در حالتی خوابیده بود که دستانش را بر درگاه غار دراز کرده بود).

بسط الکفّ: دراز کردن دست برای خواستن و مطالبه، مثلا در آیه (كَباسِطِ كَفَّيْهِ إِلَى الْماءِ لِيَبْلُغَ فاهُ وَ ما هُوَ بِبالِغِهِ- ۱۴/ رعد). (دستش را به سوی آب برد که به دهانش برساند و نرساند).

و گاهی برای گرفتن، مانند آیه (وَ الْمَلائِكَةُ باسِطُوا أَيْدِيهِمْ- ۹۳/ انعام).

و گاهی برای زدن و حمله، مانند (وَ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ- ۲/ ممتحنه) و موقعی هم برای بخشش و اعطاء، مانند آیه (بَلْ يَداهُ مَبْسُوطَتانِ- ۶۴/ مائده).

البسط: شتری است که با بچّه اش رها می شود که در معنی مفعول بکار رفته است مانند نکث- و- نقض- در معنی- منکوث و منقوض.

(بسق) [بسق :

خدای عزّ و جل فرماید: (وَ النَّخْلَ باسِقاتٍ لَها طَلْعٌ نَضِيدٌ- ۸۰/ ق) باسقات یعنی درختان خرمای بلند و طویل.

باسق: نخل بالنده و بلند که ارتفاعش زیاد است.

بسق فلان علی أصحابه: او بر دوستانش و یارانش برتری یافت.

بسق و بصق- اصلشان- بزق- است (یعنی آب دهان انداختن، روشن شدن، بذر پاشاندن بر زمین).

بسقت النّاقه- شیرش کم شد، تشبیهی است به آب دهان و کمی آن که گویی شتری شیرده نیست.

(بسل) [بسل :

البسل، پیوستن و ضمیمه شدن چیزی و منع از چیزی است، در معنی پیوستن بصورت استعاره برای روی درهم کشیدن از شجاعت و ابرو گره کردن بکار رفته است. می گویند- هو باسل و مبتسل الوجه- (او شجاعی است با ابّهت و صلابت که از خشم گره بر ابرو دارد).

امّا بسل- در معنی بازداشتن در باره هر شخص محروم و هر کسی که در گرو چیزی قرار گرفته بکار می رود.

در آیه (وَ ذَكِّرْ بِهِ أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِما كَسَبَتْ- ۶/ معارج) (یادآوریش کن که خود را از ثواب محروم نسازد و خود را در گرو ارتکاب گناه و کسب زشتی قرار ندهد). یعنی از ثواب محروم نشود. «۱»

فرق میان (حرام) و (بسل) اینستکه حرام و محرومیّت فراگیری و عمومیّت یافتن حتمی و قهری در هر چیزی است که حکم ممنوعیّت و تحریم دارد امّا بسل- ممنوعیّت در حکم نیست بلکه قهری است، خدای عزّ و جلّ فرماید: (أُولئِكَ الَّذِينَ (أُبْسِلُوا) بِما كَسَبُوا- ۷۰/ انعام) یعنی محرومیّت از ثواب، و به معنی در گرو عمل خویش بودن نیز تفسیر شده است مانند آیه (كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ رَهِينَةٌ- ۳۸/ مدّثر).

شاعر گوید: و إبسالی بنّی بغیر جرم (بدون گناهی در گرو کار فرزندانم هستم). و دیگری گوید:

فإن تقویا منهم فإنّهم بسل (پس اگر شجاعی و دلاوری از ایشان نباشد و میدان

---

(۱) بگفته بابا طاهر:

مکن کاری که بر پا سنگت آیو جهان با این بزرگی تنگت آیو

چو فردا نامه خوانان نامه خوانند تو از اعمال زشتت شرمت، آیو

خالی باشد همانا آنها پهلوانند و مانع بروز شجاعت دیگران هستند.

أقوی المکان- یعنی خالی شدن مکان که گفته اند برای شجاعت، و عصبانیّت است، یا در مورد دلاوری که از نظر خشم چهره اش با این واژه وصف شود، یا با اطمینان بقدرت و غلبه کردنش بر سایر شجاعان و یا اینکه در معنی باز داشتن افراد زیر دستش از رو برو شدن با دشمنان است، که آن مکان، و میدان جنگ از خشم و شجاعت او خالی است.

أبسلت المکان: آنجا را حفظ کردم و آنجا را در برابر دیگران قرقگاه نمودم.

بسله- یعنی مرد افسونگر، و این معنی از لفظی که افسونگران به کار می بردند و می گویند: فلانی را سحر کردم و به آن کار واداشتم و از- أبسلت فلانا- مشتق شده است باین معنی که با افسون و سحر او را تشجیع کردم تا بر دفع شیطان و مارها و گزندگان توانا شد، و یا اینکه از گزندشان او را مصونیّت دادم و باز داشتم و لذا اجرت و مزد افسونگر بسله است.

بسلت الحنظل- حنظل تلخ را پاک و خوشبو کردم، اگر این معنی صحیح باشد، تعبیرش اینست که شدّت و محروم بودن از خوردن آنرا که در اثر تلخی بوده از آن زایل کردم زیرا تلخی شدید حنظل دیگران را از خوردنش محروم می کند.

بسل- یعنی آری همانطور که می گوئی (اجل) و بس.

(بشر) [بشر]:

البشره یعنی ظاهر پوست بدن- و- الأدمه- زیر پوست و باطن پوست است و این سخن عموم ادیبان است ولی ابو زید انصاری «۱» به عکس این گفته

---

(۱) سعید بن اوس مکّنی به ابو زید انصاری، جدّش ثابت بن بشیر که جنگ احد و حضور پیغمبر را دریافته است و یکی از شش نفری است که قرآن را در زمان پیامبر (ص) جمع کرده است. از پیشوایان و بزرگان ادبیات عرب خصوصا در لغت و در حفظ غرائب و نوادر لغات بی نظیر، و کلمات او در میان اهل فنّ مشهور و محلّ اعتماد است و در نقل و روایات خود مورد اعتماد و وثوق. سیوطی می گوید أصمعی که از شاگردان ابو زید بوده در حوزه درسش ابو زید را می بوسید، و پیش روی او می نشست و می گفت تو از پنجاه سال قبل رئیس و پیشوای ما هستی، گویند که أصمعی یک ثلث لغات و خلیل بن احمد نصف لغات، و مکتوبش (لغات القرآن، التّثلیث، القوس، التّرس، خلق الانسان، و ده ها کتابهای دیگر) از کتب مشهور او که بارها در خارج و داخل بلاد اسلامی چاپ و نشر شده کتاب- النّوادر فی اللّغه- است. وفاتش در سال ۲۱۵ ه. ق در سن ۹۵ سالگی در بصره واقع شد، خدایش رحمت کند. بغیه الوعاه، (سیوطی به نقل از

است و ابو العبّاس مبرّد هم ناصحیح گفته و در مورد این واژه به خطا رفته چه او و چه کسانی که در این مورد با او هم نظرند.

جمع بشره، بشروا أبشار، است انسان هم بخاطر همین معنی یعنی پوست بدنش به- بشر- تعبیر شده است بر خلاف حیوانات که بدنشان از پشم و کرک پوشیده است. واژه- بشر- در جمع و مفرد هر دو بکار می رود امّا بصورت تثنیه هم هست خدای تعالی فرماید (أَ نُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ- ۴۷/ مؤمنون).

هر کجا در قرآن وجود انسان بخاطر جثّه ظاهرش تعبیر شده به لفظ- بشر- مخصوص شده است، مانند آیات (وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ مِنَ الْماءِ بَشَراً- ۵۴/ فرقان) و (إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِنْ طِینٍ- ۷۱/ ص).

هر زمانی که کفّار خواستند ارزش نبوّت انبیاء را کم کنند، آنها را به لفظ بشر تعبیر کرده اند و گفته اند:

(إِنْ هذا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ- ۲۵/ مدّثر) و خدای تعالی از قول آنها- فرموده: (أَ بَشَراً مِنَّا واحِداً نَتَّبِعُهُ- ۲۴/ قمر (و (ما أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنا- ۱۵/ یس) و (أَ نُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنا- ۴۷/ مؤمنون) و (فَقالُوا أَ بَشَرٌ یَهْدُونَنا- ۶/ تغابن).

و بر این اساس به پیامبر (ص) فرمود بآنها بگو (إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثْلُکُمْ یُوحی إِلَیَّ- ۱۰/ کهف) که تنبیه و هشداری است بر اینکه همه مردم در بشر بودن یکسانند و تنها انسانهائی با معارف، والا، و ارزشمند و متعالی، با اعمال صالح دارای امتیازند، و لذا با جمله یوحی إلیّ- مزّیت او را اظهار کرد که آری او هم بشر است امّا با وحی مزیّتش دادم.

لذا بعد از آن فرمود: (یُوحی إِلَیَّ- ۱۱۰/ کهف) یعنی عامل وحی است که مرا امتیاز داده «۱»

الطّبقات الکبری ابن سعد و جمع الجوامع).

(۱) یکی از مشکلات بزرگ اجتماعی که مانع رشد و کمال اکثریّت جامعه بوده و هست اینستکه در برابر راد مردان و امامان و انبیاء و اولیاء بشرهایی قد علم کرده و خود را همسنگ آنها دانستند که این موضوع ستم بزرگی در راه تعالی انسانها است، جلال الدّین محمّد مولوی رحمه اللّه در کتاب ارزشمند کسانیکه داعیه همسری و همسنگی با امامان و اولیاء خدا را داشته اند بر ملأ می سازد و چهره جاهلانه و

و آیه (لَمْ یَمْسَسْنِی بَشَرٌ- ۴۷/ آل عمران) معنی و حکم واژه- بشر- در این آیه مشخّص می شود، و آیه (فَتَمَثَّلَ لَها بَشَراً سَوِیًّا - ۱۷/ مریم) که عبارت از ملائکه است و از دیدن شخصی که بصورت بشری نمایان شده خبر می دهد.

و آیه (ما هذا بَشَراً- ۳۱/ یوسف) برای بزرگواری و جلال او گفته شده که او (یعنی فرشته) بشر نیست و او شریف تر و گرامی تر است از اینکه جوهره ذاتش، جوهره بشر باشد.

خود بزرگ بینی آنها را آشکار می کند، می گوید: بقّالی طوطی داشت روزی به منزل رفت، طوطی جای او نشست، گربه ای در دکان برای موش جستن کرد طوطی پرید و شیشه های روغن بادام بر جای بقّال ریخت، پس از آمدن بقّال و دیدن آن منظره به سر طوطی زد و سرش را زخمی و بی مو کرد، امّا پشیمان شد و نذر و نیاز کرد که دوباره طوطی به سخن در آید تا روزی مرد کچلی می گذشت ناگهان طوطی بصدا در آمد:

طوطی اندر گفت آمد آن زمان بانگ بر درویش برزد کی فلان

از چه ای کل با کلان آمیختی تو مگر از شیشه روغن ریختی؟

از قیاسش خنده آمد خلق را کوچه خود پنداشت صاحب دلق را

کار پاکان را قیاس از خود مگیر گر چه باشد در نوشتن شیر شیر

جمله عالم زین سبب گمراه شد کم کسی ز ابدال حقّ آگاه شد

اشقیاء را دیده بینا نبود نیک و بد در دیده شان یکسان نمود

همسری با انبیاء برداشتند اولیاء را همچو خود پنداشتند

گفته اینک ما بشر ایشان بشر ما و ایشان بسته خوابیم و خور

این نوانستند ایشان از عمی هست فرقی در میان بی منتهی

هر دو گون زنبور خوردند از محلّ لیک شد ز آن نیش و ز آن دیگر عسل

هر دو گون آهو گیاه خوردند و آب زین یکی سرگین شد و زان مشک ناب

این خورد گردد پلیدی زو جدا و آن خورد گردد همه نور خدا

آن منافق با موافق در نماز از پی استیزه آید نی نیاز

مؤمنان را برد باشد عاقبت بر منافق مات اندر آخرت

چون بسی ابلیس آدم روی هست پس به هر دستی نشاید داد دست

کار مردان روشنی و گرمی است کار دو نان حیله و بی شرمی است

در این دو سه سال اخیر که از انقلاب مقدّس اسلامی برهبری امام خمینی گذشته، بودند افرادی که خود را همسنگ و همطراز اولیاء و روحانیون صالح و جانفدا می دانستند و به ادّعای آشنایی با قرآن حتّی نام سوره های قرآن را هم به غلط ادا می کردند، غافل از اینکه (إِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ- ۱۲۰/ توبه).

بشرت الأديم- يعنى به بدنش زدم يا باو رسيدم، مانند- أنفت و رجلت- يعنى به بينى و پايش زدم.

بشر الجراد الأرض- يعنى ملخ ها زمين را خوردند (كنايه از زراعت زمين است چنانكه در (وَ سْئَلِ الْقَرْيَهَ- ۸۲/ يوسف) منظور اهل قريه است).

فلان مؤدم مبشر- اصلش از جمله دعائيّه- أبشره اللّه و آدمه گرفته شده يعنى خداوند چهره اش را نيكو و شايسته گرداند، سپس از اين لفظ و معنى به شخص كاملى كه داراى دو فضيلت ظاهرى و باطنى است تعبير شده است و گفته اند منظور از- مبشر- كسى است كه با نرمى ظاهريش، باطنا خشن است.

أبشرت الرّجل و بشّرته و بشرته- يعنى او را به موضوعى مسّرت بخش خبر دادم و سيمايش باز و شادمان شد، زيرا نفس آدمى زمانى كه مسرور، و شاد مى شود، خون در بدنش همانند جريان آب در درخت منتشر مى شود.

ميان اين واژه ها كه قبلا- ذكر شده فرقهايى هست مثلا معنى- بشرته- عامّ و كلّى است، ولى- أبشرته و بشّرته- بر زيادى و افزونى دلالت دارد.

فعل- أبشر- هم لازم است و هم متعدّى است چنانكه مى گويند: بشرته مژده اش دادم و شادمان شد، و امّا- أبشرته- در معنى استبشار و إبشار يعنى شادمان شدن است.

يبشّرك و يبشرك و يبشرك- هر سه واژه به يكى معنى است و در آيات زير بكار رفته است: (قالُوا لا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلامٍ عَلِيمٍ، قالَ أَ بَشَّرْتُمُونِي عَلى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ، قالُوا بَشَّرْناكَ بِالْحَقِّ- ۵۵ و ۵۴ و ۵۳/ حجر) (گفتند نترس و بيمناك نباش ما تو را به فرزندى عليم مژده مى دهيم گفت با اينكه پير هستم مژده ام مى دهيد به چه چيز مژده ام مى دهيد و شادم مى كنيد گفتند به حقّ بشارتت مى دهيم).

(استبشار)- يعنى شادمان شدن به شنيدن خبر و راهگشايى در امور و كارها، خداى فرمايد: (وَ يَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ- «۱»- ۱۷۰/ آل عمران) و (يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَهٍ مِنَ اللَّهِ وَ فَضْلٍ-

---

(۱) آيه (يَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ- ۱۷۰/ آل عمران) از آياتى است كه آينده اسلام را پيشگوئى نموده است يعنى در پى ايثارگران و مؤمنين اوليّه و امتّهائى كه بعدا خواهند آمد، مثل

۱۷۱/ آل عمران) و (وَ جاءَ أَهْلُ الْمَدِينَهِ یَسْتَبْشِرُونَ- ۶۷/ حجر).

خبر مسّرت بخش را نیز- (بشارت)- یا بشری- گویند، خدای فرماید (لُمُ الْبُشْری فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ فِی الْآخِرَهِ

- ۶۴/ یونس) و (لا بُشْری یَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِینَ- ۲۲/ فرقان) و (وَ لَمَّا جاءَتْ رُسُلُنا إِبْراهِیمَ بِالْبُشْری ۶۹/ هود) و (یا بُشْری هذا غُلامٌ- ۱۹/ یوسف) و (وَ ما جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْری لَکُمْ- ۱۲۶/ آل عمران).

(بشیر)- همان مبشّر و بشارت دهنده است، در آیات (فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِیرُ أَلْقاهُ عَلی وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِیراً- ۹۶/ یوسف) و (فَبَشِّرْ عِبادِ ... ۱۷/ زمر) و (و هو الّذی یُرْسِلَ الرِّیاحَ مُبَشِّراتٍ- ۴۶/ روم) که آمدن باران را بشارت می دهد، پیامبر (ص) فرمود: «انقطع الوحی و لم یبق إلّا المبشّرات و هی الرّؤیا الصّالحه الّتی یراها المؤمن أو تری له».

(وحی منقطع شد و رؤیاهای صادقه و صالح باقی هستند که مؤمن آنها را می بیند یا به او نشان می دهد). خدای فرماید: (فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَهٍ- ۱۱/ یس) و (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ- ۲۱/ آل عمران) و (بَشِّرِ الْمُنافِقِینَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً- ۳۸/ نساء) و (وَ بَشِّرِ الَّذِینَ کَفَرُوا بِعَذابٍ أَلِیمٍ- ۳/ توبه) در این آیات، بشارت به عذاب در مورد کفّار و منافقین بصورت استعاره بکار رفته است چون چیزی که باید شادشان کند بصورت خبر عذاب در می آید مثل سخن این شاعر:

تحیّه بینهم ضرب وجیع (درود و سلامشان ضربت دردناکی بود).

و بر این معنی این سخن خدای تعالی بصورت استعاره، و صحیح است (قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِیرَکُمْ إِلَی النَّارِ- ۳۰/ ابراهیم) (بگو از راه شهوات و بت پرستی در زندگی دنیا بهره گرفتید بدانید که زوال پذیر است و بزودی بازگشت شان دوزخ است).

و آیه (وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِما ضَرَبَ لِلرَّحْمنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ- ۱۷/ زخرف) (و چون یکی از ایشان را بشارت فرزند دختر که در باره خدای قائلند داده شود

این است که به گذشتگان ملحق شده اند چون در همان راه ایمان و اسلام گام می نهند در سوره مبارکه جمع هم با صراحت بیشتر می فرماید (وَ آخَرِینَ مِنْهُمْ لَمَّا یَلْحَقُوا بِهِمْ- ۳/ جمعه) که اشاره به برافراشته شدن پرچم اللّه در جهان و میان ملّتها بعد از صدر اسلام است و کلمه (لمّا) یعنی هنوز نیامده اند اشاره به همان حقیقت است. [...]

چهره شان سیاه و پر از اندوه می گردد.

(أبشر)- یعنی بشارت یافت، مثل- أبقل و أمحلف یعنی (سبز شد و خشک شد زمین) و در آیه (وَ أَبْشِرُوا بِالْجَنَّهِ الَّتِی کُنْتُمْ تُوعَدُونَ- ۳۰/ فصّلت).

أبشرت الأرض- یعنی گیاهان آن زمین نیکو روئیده، و در این معنی- سخن ابن مسعود «۱» رضی اللّه عنه است که «من أحبّ القرآن فلیشر» یعنی کسیکه آن را دوست

---

(۱) عبد اللّه بن مسعود صحابی، مکنّی به ابو عبد الرّحمن از قدماء اصحاب حضرت رسول (ص) و بسیار قانع و متّقی و سلیم و حافظ قرآن کریم، و جلیل القدر، و به دو هجرت و نماز در قبلتین موفّق، ششمین کسی است که به شرف اسلام مشرّف و در مجالس حضرت رسول (ص) و نیز در غزوات بدر واحد و خندق و دیگر غزوات شرکت داشته و در نماز و در فن حضرت صدّیقه طاهره (س) و در تجهیز و تدفین ابو ذر غفّاری حاضر بود، او نخستین کسی است که در مکّه معظّمه قرآن مجید را آشکارا خوانده و کسی متعرض او نمی شد و وزارت عمار بن یاسر را در کوفه داشته، ابن عبّاس و جماعت دیگری از اصحاب و تابعین از ابن مسعود روایت حدیث می نمایند وفاتش در سال ۳۱ هجری در مدینه واقع شده گویند: او قاتل ابو جهل است و از اصحاب صفّه بوده است.

گفته ها و احادیثی در باره ابن مسعود به نقل از الغدیر/ ج ۹ کتب عامّه:

۱- پیامبر فرمود: هر کس را خوش آید که قرآن را تازه و شاداب بخواند و آنگونه که فرود آمده است، همانند ابن مسعود قرائت کند.

۲- پیامبر فرمود: برای امّتم آنچه را که خداوند و ابن مسعود بپسندند می پسندم و از آنچه که خدا و ابن مسعود از آن خشمناک و ناخشنود شوند، خشمناک و بیزارم.

۳- علی (ع) فرمود: ابن مسعود در قیامت، هنگام سنجش در میزان از کوه احد سنگین تر است.

۴- پیامبر فرمود: به عهد و پیمان عمّار چنگ زنید و آنچه را که ابن مسعود گفت تصدیق کنید.

۵- پیامبر در حالی وفات کرد که ابن مسعود و عمّار یاسر را دوست می داشت.

۶- پیامبر وفات کرد در حالیکه از ابن مسعود راضی بود.

۷- ابن مسعود گفته است: من هفتاد سوره را از دهان پیامبر گرفتم در حالی که زید بن ثابت هنوز کودکی بود و به بازی مشغول بود.

۸- ابن مسعود، رازدار پیامبر بود.

۹- شبیه ترین مردم به پیامبر در روش و خضوع و وقار و طمأنینه، ابن مسعود بود.

۱۰- اصحاب محمّد (ص) می دانستند که عبد اللّه بن مسعود در روز قیامت از مقرّب ترین بندگان بدرگاه خداوند است.

۱۱- تمیم بن حزام گفته است: من با اصحاب رسولخدا همنشینی کردم. در این میان ابن مسعود از همه بیرغبت تر نسبت بدنیا و مشتاقتر بآخرت بود و بیشتر دوست داشتم که در صلاح و نیکی مثل او باشم.

دارد خوشحال و مسرور می شود.

فرّاء می گوید اگر- یبشّر- با تشدید خوانده شود از- بشارت- است و امّا اگر- یبشر- بدون تشدید خوانده شود از سرور و خوشحالی است مانند بشرته فبشر چون- جبرته فجبر سیبویه می گوید- بشرته أبشرت- باید گفت، امّا ابن قتیبه دینوری می گوید واژه بشارت از- بشرت الأدیم- است یعنی زمانی که خاک زمین را کوبیده و نرم می کنی معنای- بشرته- هم اینستکه دل او را نرم کردی.

چنانکه روایت شده است «إنّ وراء ناعقبه لا یقطعها إلّا الضّمّر من الرّجال» (در پیشارویمان رویداد و عقبه ای است که مردان نرمدل و با عطوفت از آن در می گذرند).

در معنی سخن اوّل یعنی مسرور شدن، در شعر این شاعر است که می گوید:

فأعنهم و ابشر بما بشّروا به و إذا هم نزلوا بضنک فانزل

(یاریشان کن و مژده ای که شادشان کند به ایشان برسان و غفلتا از سختی و تنگی زمین دور می شوند).

تباشیر الوجه- و بشره- اظهار سرور و شادی در چهره.

تباشیر الصّبح- طلوع فجر و پگاه سرد و خنک.

بشری و بشارت- هم همان مژده و خبر مسرّت بخش است.

(بصر) [بصر]:

البصر، نوعی که می بیند (چشم و دیده) در این آیه (کَلَمْحِ الْبَصَرِ- ۷۷/ نحل) (مانند یک چشم بهم زدن) و آیه (وَ إِذْ زاغَتِ الْأَبْصارُ- ۱۰/ احزاب) زمانی که دیدگان خیره شوند.

بصیره- و بصر- نیروی بینائی چشم و قدرت ادراک دل است، مانند آیه (فَکَشَفْنا عَنْکَ غِطاءَکَ فَبَصَرُکَ الْیَوْمَ حَدِیدٌ- ۲۲/ ق) (یعنی تیز بینی، و نیروی بینائی) و آیه (ما زاغَ الْبَصَرُ وَ ما طَغی «۱»- ۱۷/ نجم) دل و دیده خیره و منحرف از درک و دیدن نشد.

---

(۱) این آیه ۱۷/ نجم در باره حدیث رؤیت کردن و دیدن خداوند است که می فرماید دیدگان پیامبر (ص) از دیدن حامل وحی که باو نزدیک شده منحرف نشده بلکه او را مشاهده کرد و با چشم دل چنانکه راغب رحمه اللّه در معنی- بصر- بیان کرد (ما کَذَبَ الْفُؤادُ ما رَأی ۱۱/ نجم) دیده دل او هم کار دیده

جمع بصر- (أبصار) است و جمع بصیره- بصائر است، خدای تعالی گوید (فَما أَغْنی عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَ لا أَبْصارُهُمْ» - ۲۶/ احقاف).

سرش را تصدیق کرد و آیاتی که باو رسیده است همان است که فرمود: (إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْیٌ یُوحی ۴/ نجم) و حامل وحی نیز همانطور که در آیات سایر سوره ها بیان شده جبرئیل امین است (نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِینُ عَلی قَلْبِکَ- ۱۹۳/ شعراء) و باز فرمود (قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّکَ بِالْحَقِّ- ۱۰۲/ نحل) و دیگر بار فرمود (وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا- ۱۲/ شوری) و در باره دیدن خدای با چشم سر به صراحت فرموده است (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۱۰۳/ انعام (او را دیدگان سر درک نمی کنند او دیدگان انسانها را درک می کند) با تمام این آیات و استدلال عقلی و بدیهی که هرگز محاط بر محیط نمی تواند راه یابد و سلطه و اقتدار آفریدگار نه در مکان و نه در زمان محدود است بلکه در سراسر پهنه آفرینش است و آیه (وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ، وَ الْأَرْضَ- ۲۵۵/ بقره) بهترین شاهد قدرت و وجود پروردگار در سراسر فراخنای آفرینش است و هرگز در مکان و زمان محدود نمی گنجد و چیزی هم شبیه او نیست که دیده شود چون فرمود (لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ- ۱۱/ شوری) متأسّفانه در طول تاریخ اسلام در تعبیر پاره ای آیات بطور مجرّد و بدن توجّه بسایر آیات که تمام قرآن را در آن مسائل مورد توجّه قرار دهند از معانی بدیهی آنها چشم پوشی شده و مانند خواجه عبد اللّه گفته اند (و المذهب الصّحیح انّه رأی ربّه عزّ و جلّ بعین رأسه- کشف الاسرار ج ۹ ص ۳۵۹) و حال اینکه به گفته فرید و جدی صاحب دایره المعارف «این بحث را نمی توان و نباید یک بحث جدّی تلقّی کرد و اصرار بر آن ورزید و وقوع آن در میان علماء را جز بر تفنّن حمل نتوان کرد» و به راستی عدول از همین اصول بدیهی و تفنّن گرایی قرنها به تنها باعث نشناختن دشمنان مسلمین گردید بلکه دوستانمان را هم نشناختیم تا جایی که دیدیم در غروب آفتاب اندلس چگونه دشمن اسلام با رخنه در اخلاق جوانان مسلمان از راه عیّاشی و هرزگی بنیان و اساس استقلال و شکوه و عظمت مسلمین را تضعیف کردند و از بین بردند و راغب اصفهانی مؤلّف بسیار محترم و دانشمند کم نظیر کتاب بخوبی به این واقف بوده و در سراسر تألیفاتش راه حقّ و بیان حقیقت را برگزیده است. چنانکه در ذیل واژه- بطن- از قول حضرت علی (ع) نقل می کند که در باره آیه (هُوَ الْأَوَّلُ وَ الْآخِرُ وَ الظَّاهِرُ وَ الْباطِنُ- ۳/ حدید) فرموده است تجلّی لعباده من غیر ان راه و أریهم نفسه من غیر ان تجلّی لهم» که در شرح این سخن امیر المؤمنین (ع) می گویند معرفت به این حقیقت نیاز به فهم دقیق و عقل سرشار و اندیشه مویشکافنده دارد امید است این شیوه، پس از هزار و چهار صد سال که مسلمین بیدار شده اند مورد تأسّی سایرین قرار گیرد و همتّمان در پرداختن به مسائل ضروری تر باشد.

اللّهمّ وفّقنا.

(۱) آیه ۲۶/ احقاف که قبل و بعدش اینست: (قوم عاد مردمانی بسیار قوی و هنرمند و جنگجو بودند) و به خاطر همین عوامل مادّی (مانند ابر قدرتهای امروز) خود را فنا ناپذیر می پنداشتند، آیات خدای و پیامبرانش را استهزاء می کردند، با اینکه با قانون تساوی بخش فطرت الهی از گوش و چشم و دل و اندیشه بخوبی برخوردار بودند ولی بخاطر برگزیدن راه لجاجت و انکار در آیات خداوند چشم و گوش و دل و اندیشه شان، آنها را از سرنوشت ذلّت بار حتمی بی نیاز نرکد و همان عواقب

غرور و خود بزرگ بینی آنها را در میان گرفت، و احاطه شان کرد و پایان نکبت بار خود را بمصداق آیه (وَ لِكَلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ

امّا پیوسته در باره چشم- بصیرت- بکار برده انـد، در دیـدن چشم سر گفته اند- أبصـرت. در مورد دیدن دل و اندیشه گفته اند- أبصرته و بصرت به- و کمتر در باره احساس دیدن که با دیدن دل و فکر همراه نباشد- بصرت بکار برده اند.

خدای تعالی در باره- أبصار- فرماید: (لِمَ تَعْبُدُ ما لا یَسْمَعُ وَ لا یُبْصِرُ

- ۴۲/ مریم) و (رَبَّنا أَبْصَرْنا وَ سَمِعْنا- ۱۲/ سجده) و (وَ لَوْ کانُوا لا یُبْصِرُونَ- ۴۳/ یونس) و (وَ أَبْصِرْ فَسَوْفَ یُبْصِرُونَ- ۱۷۹/ صافات) و (بَصُرْتُ بِما لَمْ یَبْصُرُوا بِهِ- (أَدْعُوا إِلَی اللَّهِ عَلی بَصِیرَهٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِی- ۱۰۸/ یوسف) یعنی من و پیروانم با معرفت و تحقیق به خداوند دعوت می کنیم.

و آیه (بَلِ الْإِنْسانُ عَلی نَفْسِهِ (بَصِیرَهٌ)

- ۱۴/ قیامه) یعنی انسان کاملا- خود آگاهی به نفس خویش دارد و نفس او نیز به سود او گواهی می دهد، امّا اعضایش که مرتکب کارها شده اند به زیان او گواهی می دهند.

بصیره یعنی تبصره- به معنی شناسا بودن نفس است که در قیامت به سود و زیان انسان است، چنانکه خدای فرماید: (تَشْهَدُ عَلَیْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَ أَیْدِیهِمْ- ۲۴/ نور).

به نابینا یعنی (ضریر) هم بطور معکوس- بصیر- گفته اند امّا تعبیر شایسته و سزاوار اینستکه این نام گزاری بخاطر روشنایی دیده دل او است که چنین گفته اند اینکه به عکس گفته باشند و لذا آنها را- مبصر و باصر- نگفته اند که به چشم ظاهر دلالت نکند.

خدای عزّ و جل گوید: (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۱۳۰/ انعام) که بسیاری از مسلمین آنرا به چشم سر حمل و تعبیر کرده اند و نیز گفته اند لا- تدرکه الأبصار- اشاره به اوهام و أفهام است همانطور که امیر المؤمنین رضی اللّه عنه گفته است که «التّوحید أن لا تتوهّمه ...» و باز فرمود «کلّ ما أدرکته فهو غیره» (و به گفته سعدی در ترجمه کلام مولی: قیاس تو بر وی نگردد محیط) باصره- هم همان چشم بیننده است، گفته می شود- رأیته لمحا باصرا یعنی با

أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَهً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ- ۳۴/ اعراف) آنچنان به طوفان عذاب الهی و سرنوشت خویش دچار شدند که از همه قدرت و نیرو جز سنگ های بناها و قصرهایی که در آنجا عیّاشی می کردند از قوم عاد چیزی باقی نماند و به هلاکت رسیدند.

حدقه چشم دیدمش.

خدای فرماید: (فَلَمَّا جاءَتْهُمْ آیاتُنا (مُبْصِرَةً)- ۱۳/ نمل) و (وَ جَعَلْنا آیَةَ النَّهارِ مُبْصِرَةً- ۱۳/ اسراء) یعنی روز، روشنی بخش دیدگانتان است و در آیه (وَ آتَیْنا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً- ۵۹/ اسراء) گفته شده معنایش اینست که آن قوم به روشنی می دیدند و ناظر آیه روشن خدایی بودند (که شتری است استثنایی) و این امر بر آنها روشن و مسلّم شده بود، چنانکه می گویند- رجل مخبث و مضعف- یعنی اهلش و خاندانش خبیثان و ضعیفان اند.

و آیه (وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسَی الْکِتابَ مِنْ بَعْدِ ما أَهْلَکْنَا الْقُرُونَ الْأُولی بَصائِرَ لِلنَّاسِ- ۴۳/ قصص) یعنی هلاکت گذشتگان را بر آنها عبرتی ساختیم.

و آیه (وَ أَبْصِرْ فَسَوْفَ یُبْصِرُونَ- ۱۷۵/ صافات): منتظر باش تا ببینی و ببینند.

و آیه (وَ کانُوا (مُسْتَبْصِرِینَ)- ۳۸/ عنکبوت) یعنی خواستار بصیرت بودند. و اگر بطور استعاره- استبصار- به معنی أبصار بکار رود صحیح است مانند بکار بردن استجابت بجای- إجابت- (استجابت جواب دادن، و جواب خواستن است ولی اجابت پاسخ دادن) و آیه (وَ أَنْبَتْنا فِیها مِنْ کُلِّ زَوْجٍ بَهِیجٍ (تَبْصِرَةً)- ۸/ ق) یعنی روشن و آشکار. بصّرته، تبصیرا، تبصره- مانند قدّمته- تقدیما، تقدیمه- مانند- ذکرته، تذکیرا و تذکره (اینگونه افعال دارای دو مصدر تفعیل و تفعله هستند که هر دو از یک باب هستند، مثل تکمیل و تکلمه).

و خدای فرماید (وَ لا یَسْئَلُ حَمِیمٌ حَمِیماً یُبَصَّرُونَهُمْ- ۱۱/ معارج) یعنی دوستان از دوستان و نزدیکان از نزدیکان چیزی نمی پرسند و نمی خواهند تا به آثارشان و گذشته آنها آگاه شوند.

(بَصَّرَ) الجرو- یعنی بچّه آن حیوان چشم گشود و شروع به دیدن کرد.

البصره- سنگ نرم و سپید که از دور می درخشد گویی می بیند یا به دلیل اینکه از دور می درخشد و دیده می شود و آنرا- بصر- گفته اند.

البصیره- تکّه ای از خون که نمایان است و برق می زند (کنایه از وجود شکاری که خونش ریخته شده)، یا سپر چرمین و آهنی و یا قرص خورشید که

بخوبی نمایان و روشن است. البصر: ناحیه ای است البصیره- چیزی که ما بین دو تکّه پارچه برای بریدن و اندازه گرفتن قرار می دهند و آنجا را خط می کشند (وسیله متر کردن پارچه و ساختمان یعنی طراز) و- بصرت الثّوب و الأدیم- پارچه و زمین را خط کشیدم.

(بصل) [بصل :

البصل، یعنی پیاز که معروف است، و در آیه (وَ عَدَسِها وَ بَصَلِها- ۶۱/ بقره) آمده است، و گلوله آهنی را هم که شباهت به پیاز دارد- بصل- گویند، شاعر می گوید: وتر کالبصل (زه دایره ای کمان).

(بضع) [بضع :

البضاعه، مقدار فراوانی از مال که برای تجارت کردن و ذخیره کردن فراهم می شود، در صرف افعالش گویند- أبضع، بضاعه و ابتعها خدای فرماید: (هذِهِ بِضاعَتُنا رُدَّتْ إِلَیْنا- ۶۵/ یوسف) و (بِبِضاعَهٍ مُزْجاهٍ- ۸۸/ یوسف) اصل و ریشه واژه- بضاعه از- بضع- یعنی تکّه ای از گوشت بریده شده، مشتقّ شده است، وجوه دیگر افعالش- بضعته و بضّعته فابتضع و تبضّع است مانند- قطعته، قطّعته، فانقطع و تقطع.

مبضع هم کارد و چاقوی گوشت بری است.

بضع- هم به کنایه در باره عورات بکار می رود، چنانکه می گویند- ملکت بضعها- یعنی به ازدواجش در آوری و- باضعها بضاعا- مباشرت و همسری کردن است، فلان حسن البضع و البضیع و البضعه و البضاعه- عبارت است از فربهی و چاقی.

بضیع- هم جزیره ای است که از خشکی بریده شده باشد.

فلان بضعه منّی- یعنی او همسایه نزدیک من و در حکم پاره تن من است.

باضعه- شکستگی سر و گونه و پیشانی است که گوشتش جدا شده باشد.

(بِضْعُ)- با کسره حرف اوّل اعداد از ده کمتر یعنی از ۳ تا ۹ را گویند و گفتند از ۵ تا ۹- خدای تعالی فرماید: (بِضْعِ سِنِینَ- ۴/ روم) (یعنی اندی یا چند سالی کمتر از ده).

(بطر) [بطر]:

البطر، حیرت و کم خردی که انسان را در طغیان و ناسپاسی نعمت خدای و تن آسانی در وفای به حق و سستی در أدای حقّ فرا می گیرد و نعمت را در غیر موردش صرف می کند.

خدای فرماید (بَطَراً وَ رِئاءَ النَّاسِ- ۴۷/ انفال) [تمام آیه اینست (وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ خَرَجُوا مِنْ دِیارِهِمْ بَطَراً وَ رِئاءَ النَّاسِ (یعنی مانند کسانی که دیارشان (مکّه) را در حال طغیان و ناسپاسی نعمت با جلوه دادن غرور ترک نمودند، نباشید زیرا آنان می خواهند دیگران را از راه خدا باز گردانند، امّا خدای به آنچه می کنید محیط و آگاه است.]

و آیه (بَطِرَتْ مَعِیشَتَها- ۵۸/ قصص) که اصلش- بطرت معیشته است که فعل- بطرت از عمل واژه- معیشت- که فاعل جمله است برگشته، و معیشت منصوب شده است معنی بطربه معنی- طرب- نزدیک است زیرا- طرب- هم نوعی سبک سری است که بیشتر از غلبه و فرا گرفتن فرح و شادی زیاد بر انسان رخ می دهد که این معنی را در- ترح- نیز گفته اند یعنی بشدّت اندوهگین شدن.

یبطره- معالجه و مداوای ستوران و چهار پایان است.

(بطش) [بطش :

البطش حمله کردن و چیزی را با حمله بدست آوردن، خدای تعالی فرماید: (وَ إِذا بَطَشْتُمْ، بَطَشْتُمْ جَبَّارِینَ- ۱۳۰/ شعراء) (چون ستمگران ستیزه و حمله می کنید.

و آیه (وَ لَقَدْ أَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنا- ۳۶/ قمر) (لوط پیامبر (ع) قومش را از گرفتن خشم و غضب و مبتلا- شد به آن ترسانید) و آیه (إِنَّ بَطْشَ رَبِّکَ لَشَدِیدٌ- ۱۲/ بروج) (فرو گرفتن و عذاب پروردگارت سخت گرانبار است). گفته اند- ید باطشه- (دست و سر پنجه کوبنده و قوی).

(بطل) [بطل :

الباطل نقیض و مقابل حقّ است، یعنی چیزی که به هنگام بحث و تحقیق حقیقتی و ثباتی ندارد.

خدای تعالی فرماید: (ذلِکَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَ أَنَّ ما یَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْباطِلُ- ۶۲/ حج) باطل بودن و باطل شدن را در گفتار و کردار هر دو بکار می برند.

می گویند- بطل بطولا- بطلا و بطلانا، أبطله غیره- چنانکه در آیه (وَ بَطَلَ ما کانُوا یَعْمَلُونَ- ۱۱۸/ اعراف) (که بطلان و پوچ شدن عمل است) و آیه (لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْباطِلِ- ۴۲/ بقره) (اشاره به بطلان فکری است) و به چیزی هم که به سود دنیوی و اخروی نرسد و منجرّ نشود- بطّال و ذو بطاله گویند (بیهوده و پوچ و بی معنی).

بطل دمه- در وقتی که کسی کشته شود و دیه و خونبهائی از آن حاصل نشود،

بکار می رود.

بطل: به شجاع و دلاوری هم که به پیشباز مرگ می رود- بطل- گویند یعنی خون خود را برایگان می دهد، چنانکه شاعر گوید:

فقلت لها لا تنکحیه فإنّه لأوّل بطل أن یلاقی مجمعا

(به او گفتم ازدواج و همسری او را نپذیر زیرا او نخستین پهلوانی است که در آوردگاه به دیدار پهلوانان می رود و کشته می شود).

که واژه بطل در شعر- جمع بطل و در معنی اسم مفعول است یا باین معنی که او اوّلین کسی است که خون همرزمش را بشدّت بر زمین می ریزد، ولی تعبیر اوّل یعنی اسم مفعول بودن به صواب نزدیکتر است.

بطل الرّجل بطوله- پهلوان شد.

بطال: منصوب به بطالت و تنبلی است.

ذهب دمه بطلا- یعنی خونش هدر رفت.

(إبطال): فاسد کردن یا نابود کردن چیزی است به حقّ یا باطل.

خدای تعالی فرماید: (لِیُحِقَّ الْحَقَّ وَ یُبْطِلَ الْباطِلَ- ۸/ انفال)- (تا حقّ ثابت و باطل پوچ و بیهوده شود) و گاهی واژه- باطل- را در سخن کسی که سخن وی حقیقت ندارد بکار می برند، مانند آیه (وَ لَئِنْ جِئْتَهُمْ بِآیَةٍ لَیَقُولَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ- ۵۸/ روم). (و اگر آیه ای بر ایشان بیاوری چون به آن آیه هدایت نشده اند و صحّت آنرا در نیافته یا حقیقت رسالت و دین را نشناخته اند لذا به باطل داوری می کنند و بیهوده می گویند، که شما جز باطل نمی گوئید). و آیه (وَ خَسِرَ هُنالِکَ الْمُبْطِلُونَ- ۷۸/ غافر) یعنی کسانیکه حقّ را باطل می کنند زیانکارند.

(این آیه مکمّل معنی و تفسیر آیه قبل است).

(بطن) [بطن :

اصل بطن، عضوی از بدن (شکم) و جمع آن- بطون است خدای تعالی فرماید: (وَ إِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِی بُطُونِ أُمَّهاتِکُمْ- ۳۲/ نجم).

(زمانی که در رحم مادرانتان پوشیده و ناپیدا بودید).

و قد بطّنته: به شکمش زدم (یا محرمش شدم).

بطن- نقطه مقابل پشت است یعنی پیش و جلوی هر چیز، به پائین هر چیزی- بطن- و به بالا و فوق آن- ظهر- گویند و- بطن الأمر- یعنی باطن کار.

بطن البوادی- قسمت پائین درّه و کوه که تشبیهی است از معنی اوّلیّه بطن.

البطن من العرب- باین اعتبار که همه قبائل را مثل شخص واحدی در نظر گرفته اند که هر بطن مانند عضوی از آن شخص (یعنی عضوی از همه قبائل است).

اسامی- بطن، فخذ و کاهل «۱» نیز در باره قسمتی از قبیله، عشیره و إیل- به همان اعتبار است.

شاعر گوید:

النّاس جسم و إمام الهدی رأس و أنت العین فی الرّأس

(مردمان جسمند و امام، هادی و رهنما و در حکم سر آن جسم و تو برای امام چون چشمی). می گویند برای هر موضوع مشکل و پیچیده ای بطنی هست. و برای

---

(۱) زمخشری در ذیل و تفسیر آیه ۱۲/ حجرات، که به ملّتها و قبائل صرفا بخاطر آشنائی آنها به نژاد پرستی، اشاره می کند، می نویسد با توجّه به این آیه دیگر وجهی و راهی برای برتری نژادی باقی نمی ماند تقسیم بندی جامعه کهن تازی و معانی اصطلاحات آنها را، ابو العبّاس قلقشندی به ترتیب زیر بیان می کند.

۱- شعب- طبقه اوّل و بزرگ طبقات ششگانه جامعه است زیرا که در شعب یعنی (ملّت) همه گروه ها گرد آمده اند.

۲- قبیله- و این کلمه از این جهت اصطلاح شده که خانواده ها را در کنار هم جای می دهد و نگاه می دارد.

۳- عماره- که جمعش- عمارات- و- عمائر است زیرا به آبادی می پردازند و دارای مساکن ثابتی هستند.

۴- بطن- جمعش بطون- که عمق و اساس جامعه را نشان می دهد یعنی (روستائیان) که مولّد تغذیه و تأمین کننده شعب و ملّتند که از قبیله کوچکتر است.

۵- فخذ- جمع آن افخاذ- که آخرین طبقه اجتماعی است.

۶- فصیله- جمعش فصائل- که گروهای کوچک هستند (اقوام و خویشان هم نسب). امّا راغب اصفهانی رحمه اللّه- کاهل- را که به معنی کتف و شانه است اضافه کرده که در حقیقت همان تولید کنندگان و کارگران صنعتی جامعه هستند که بار زندگی بیشتر بر دوش آنهاست. (قلقشندی سبائک الذهب من نهایه الارب ج ۷- زمخشری/ تفسیر کشّاف ج ۴ ص ۳۷۴-

مسعودی/ مروج الذّهب ج ۱ ص ۱۵۵- ماوردی/ احکام السلطانیّه).

ص: ۲۸۳

هر چیز ظاهر و آشکاری ظهری و پشتی. بطنان القدر و ظهرانها- توی دیگ و پشت دیگ.

هر چیزی که با حواس درک شود، ظاهر و هر چیزی که از حواس پوشیده باشد (باطن) گویند.

خدای عزّ و جل گوید: (وَ ذَرُوا ظاهِرَ الْإِثْمِ وَ باطِنَهُ- ۱۲۰/ انعام) و (ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ- ۱۵۱/ انعام) (گناه ظاهری و پنهانی را ترک کنید) (و هر چه از گناهان چه آشکار و چه پنهان).

بطین: شکم بر آمده و بزرگ.

بطن- پر خور و اکول.

مبطان- کسیکه در خوردن زیاده روی می کند و شکمش بزرگ می شود و همّ و غمش شکمبارگی است.

بطنه- زیاد خوردن.

البطنه تذهب الفطنه- (شکمبارگی و پر خوری، هوش و زیرکی را از بین می برد).

بطن الرّجل بطنا- زمانی بکار می رود که کسی از شکمبارگی سبک سر و مست و بی خود می شود.

بطن الرّجل- شکمش بزرگ شد، مبطن- مرد شکم باریک و کوچک.

بطن الإنسان- شکمش درد گرفت.

رجل مبطون- مرد علیل شکم.

(بِطانَه)- بر خلاف ظهاره- یعنی آستر هر چیز.

بطّنت ثوبی بآخر- آنرا با دیگر لباسم آستر کردم و پوشاندم- و قد بطن فلان بفلان بطونا- در کارش وارد و محرم شد.

بطانه- بصورت استعاره برای کسی که از باطن کار تو با اطّلاع است.

خدای فرماید: (لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِنْ دُونِكُمْ- ۱۸/ آل عمران) یعنی آنها را محرم خود نگیرید که به باطن امورتان پی ببرند و این معنی از آستر لباس- بطانه الثّوب-

استعاره شده است، بدلیل اینکه می گویند لبست فلانا- یا- فلان شعاری و دثار (او مانند لباس زیر و لباس روی من شعار- و- دثار- که لباس زیرین و روی تن است و همچنین واژه لباس- را در باره شخص محرم بصورت استعاره بکار می برند.

از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که «ما بعث اللّه من نبیّ و لا استخلف من خلیفه إلّا کانت له بطانتان، بطانه تأمر بالخیر و تحضّه علیه، و بطانه تأمره بالشّرّ و تحثّه علیه».

(هیچ پیامبری را خدا مبعوث نکرد و جانشینی برای او نگزارد مگر اینکه دو گونه اصحاب و محرم داشته اند:

۱- بطانه و یار و محرمی که او را به خیر ترغیب می نماید.

۲- بطانه و یار و محرم که بر شر و بدی تشویق می نماید.

(البِطان)- شکم بند چرمین ستوران که در زیر شکمشان محکم بسته می شود که جمعش أبطنه و بطن است.

أبطنان- دو رگی که بر شکم عبور می کنند.

بطین- ستاره ای که در میان ستاره حمل «۱» قرار دارد.

تبطّن- وارد شدن به باطن امور.

و آیه (الظَّاهِرُ وَ الْباطِنُ- ۳/ حدید) در صفات خدای تعالی است که همواره دو به دو مانند- اوّل- و- آخر- بکار می روند.

امّا در باره معنی واژه- ظاهر گفته اند که اشاره بمعرفت شناختهای بدیهیّات ماست.

---

(۱) حمل بمعنی نوزاد گوسفند (بره) است و نام برج اوّل از دوازده برج است که ستاره شناسان در هیئت بطلمیوس در آسمان تصوّر می کردند که چون آفتاب در آن برج قرار می گیرد اوّل بهار و عید نوروز است، نام سایر برجها چنین است:

۱- حمل ۲- ثور ۳- جوزاء ۴- سرطان ۵- أسد ۶- سنبله ۷- میزان ۸- عقرب ۹- قوس ۱۰- جدی ۱۱- دلو ۱۲- حوت.

براستی که فطرت و سرشت آدمی حکم می کند به هر چیزی که انسان نظر می کند وجود خدای متعال را در می یابد (وَ هُوَ الَّذِی فِی السَّماءِ إِلهٌ وَ فِی الْأَرْضِ إِلهٌ- ۸۴/ زخرف) و از این روی بعضی از حکماء گفته اند، مثل جوینده و خواهنده معرفت خدای، مانند جهانگردی است که در آفاق می گردد و سیر می کند و چیزی را که در خود او و با خود اوست می طلبد. «۱»

ولی واژه- باطن- در آیه (وَ الظَّاهِرُ وَ الْباطِنُ- ۳/ حدید) اشاره ای است بمعرفت و شناخت حقیقی اللّه و همانست که ابو بکر رضی اللّه عنه اشاره کرده و گفته است:

«یا من غایه معرفته القصور عن معرفته».

(ای کسی که نهایت معرفتش قصور و کوتاهی از معرفتش است) و گفته اند ظاهر- و باطن- در آیه فوق یعنی خداوند با آیاتش ظاهر است و با ذاتش باطن- در آیه فوق یعنی خداوند با آیاتش ظاهر است و با ذاتش باطن است.

و نیز گفته اند: خدای ظاهر است برای اینکه او بر أشیاء و پدیده ها محیط است و ادراک کننده آنها است و از جهت اینکه چیزی به او احاطه ندارد باطن- است همانطور که فرمود: (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۱۳۰/ انعام).

از امیر المؤمنین رضی اللّه عنه سخنی که بر تفسیر این دو لفظ دلالت می کند روایت شده است، آنجا که می گوید: «تجلّی لعباده من غیر أن رأوه و أراهم نفسه من غیر أن تجلّی لهم».

معرفت و شناسائی فهم این سخن امیر المؤمنین (ع) نیاز به فهم دقیق و عقل

---

(۱) مفهوم عبارت راغب اصفهانی رحمه اللّه در باره جهانگردی که می گردد و خویشتن خود را می طلبد و حال اینکه خودش با اوست مانند گفته این شاعر است که در باره معرفت خدای می گوید:

یار در خانه و ما گرد جهان می گردیم آب در کوزه و ما تشنه لبان می گردیم

براستی آنکه از خود و شناخت خود بیگانه است چگونه خدای شناسد، و آنکه خود را شناخته است به حقیقت، خدای را دریافته است، حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربّه» در همین خویشتن شناسی است.

ای عزیز تا از إسارت نفس امّاره رهائی نیابیم او را نیابیم.

سرشاری دارد.

و سخن خدای تعالی (وَ أَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظاهِرَةً وَ باطِنَةً- ۲۰/ لقمان) که گفته اند واژه- ظاهره- در این آیه نعمت نبوّت و پیامبری است و- باطنه نعمت عقل آدمی است، و نیز گفته اند- ظاهره- یعنی محسوسات و باطنه یعنی معقولات (نعمت های محسوس و نعمت های معنوی و عقلانی) و همچنین نعمت ظاهره- را نصرت و پیروزی پیامبر و مردم بر دشمنان و- نعمت باطنه نصرت و پیروزی به کمک ملائکه دانسته اند و همه این معانی در عموم آیه داخل و وارد است.

(بطوء) [بطوء]:

البطء، یعنی درنگ کردن و تأخیر در حرکت.

گفته اند ترکیب فعلش- بطؤ و تباطأ و استبطأ و أبطأ- است.

پس- بطؤ- زمانی بکار می رود که به عمد و خصوصا تأخیر شود.

تباطا- یعنی به تأخیر واداشته شده، استبطأ- به تأخیر خواستن کاری است.

أبطأ- درنگ کردن و تأخیر انداختن که حالت طبیعی کسی است، و عمدی در کارش نیست. گفته اند- بطّأه و أبطأه- هر دو در معنی یکی است.

خدای فرماید: (وَ إِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ- ۷۲/ نساء) یعنی دیگری را با اصرار و شدّت از انجام کار و جنگ با کفّار باز می دارد.

و گفته اند- یکثر هو التّثبط فی نفسه (در جان و دلش روحیّه ممانعت دیگران از جنگ و تأخیر در کار را افزونی می دهد).

مقصود از- إنّ منکم- در آیه فوق کسی است که خود بسیار تأخیر می کند و دیگری را به تأخیر زیاد وا می دارد، یعنی حالت سستی و تأخیر و باز داشتن دیگران را از ایمان و عمل در نفس خویش افزون می سازد.

(بَطر) [بَطر]:

در بعضی از قرائتها آیه زیر را (وَ اللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهاتِكُمْ- ۷۸/ نحل) خوانده اند، بجای بطون، بظور هم گفته اند، بظور جمع بظاره است، یعنی پاره گوشت آویخته از پستان گوسفند و گوشت قسمت زبرین محلّ خروج طفل از رحم مادر که به- بضع- هم تعبیر شده است.

(بعث) [بعث :

اصل بعث- برانگیختن یا روانه کردن چیزی است، گفته می شود: بعثته فانبعث- او را برانگیختم و به حرکت در آمد.

معنی واژه- بعث- بر حسب هدف و موردی که به آن تعلّق می گیرد فرق می کند، پس- بعثت البعیر- شتر را راندم و برانگیختم.

بعث- در آیه (وَ الْمَوْتی یَبْعَثُهُمُ اللَّهُ- ۳۶/ انعام) به معنی بیرون آوردن و برانگیختن و سیر دادن انسان به سوی قیامت است.

و در آیات (یَوْمَ یَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِیعاً- ۶/ مجادله) و (زَعَمَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنْ لَنْ یُبْعَثُوا قُلْ بَلی وَ رَبِّی لَتُبْعَثُنَّ- ۷/ تغابن) و (ما خَلْقُکُمْ وَ لا بَعْثُکُمْ إِلَّا کَنَفْسٍ واحِدَهٍ- ۲۸/ لقمان)- بعث دو گونه است:

۱- بعث بشری یا از ناحیه انسان برانگیختن کسی و انسان دیگری را یا چیز دیگری را، مانند حرکت و برانگیختن شتران و وادار کردن انسانی برای نیاز و حاجتی.

۲- بعث الهی که این بعث خود دو گونه است:

اوّل- بعث بمعنی ایجاد کردن مواد و پدیده ها و أجناس و انواع آنها از نیستی به هستی که ویژه باریتعالی است و هیچ احدی یا دیگری قدرت چنین بعثی را ندارد.

دوّم- بعث به معنی زنده کردن مردگان که خداوند بعضی از اولیاء خود را مانند عیسی صلّی اللّه علیه و سلّم و امثال او را به این کار مخصوص گردانید.

و سخن خدای عزّ و جل که (فَهذا یَوْمُ الْبَعْثِ- ۵۶/ روم) یعنی روز حشر و قیامت.

و (فَبَعَثَ اللَّهُ غُراباً یَبْحَثُ فِی الْأَرْضِ- ۳۱/ مائده) یعنی خاک زمین را گود می کرد و می افشاند.

و (وَ لَقَدْ بَعَثْنا فِی کُلِّ أُمَّهٍ رَسُولًا- ۳۶/ نحل) معنی بعث در این آیه مثل آیه (أَرْسَلْنا رُسُلَنا- ۴۴/ مؤمنون) است یعنی رسالت دادن به پیامبران و نیز آیه (ثُمَّ بَعَثْناهُمْ لِنَعْلَمَ أَیُّ الْحِزْبَیْنِ أَحْصی لِما لَبِثُوا أَمَداً- ۱۳/ کهف) یعنی برانگیختن، بدون فرستادن بجائی.

و آیات (وَ یَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ کُلِّ أُمَّهٍ شَهِیداً- ۶۵/ انعام) و (فَأَماتَهُ اللَّهُ مِائَهَ عامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ- ۲۵۹/ بقره)

که در این معنی خدای عزّ و جل فرماید: (وَ هُوَ الَّذِی یَتَوَفَّاکُمْ بِاللَّیْلِ وَ یَعْلَمُ ما جَرَحْتُمْ بِالنَّهارِ ثُمَّ یَبْعَثُکُمْ فِیهِ- ۶۰/ انعام).

عبارت- یتوفّاکم باللّیل- برای این است که خواب از جنس مرگ است و برانگیختن را برای برخاستن از وفات یا خواب مساوی قرار داده.

و آیه (وَ لکِنْ کَرِهَ اللَّهُ انْبِعاثَهُمْ- ۴۶/ توبه) یعنی و رفتنشان را خدای ناروا می شمارد (آیه فوق می گوید که گروهی با ریب و ریا و دروغگوئی نخست از پیامبر (ص) اجازه خواستند که همراه مسلمین برای جنگ خارج نشوند امّا کسانی که به خدا و رسول و قیامت ایمان داشتند چنین اجازه ای نمی خواستند و لذا می گوید دروغگویان اگر هم اراده خروج می کردند چون از راه دروغ و ریاء بود خدای را ناپسند می آید).

(بعثر) [بعثر]:

خدای تعالی گوید: (وَ إِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ- ۴/ انفطار) یعنی خاکش زیر و رو شد و هر چه داشت بیرون ریخت.

کسانی که ترکیب بعضی از واژه های چهار حرفی و پنج حرفی را از سه حرفی ها یا عبارات مربوط به خود واژه ها صحیح می دانند، مانند- تهلّل- از لا إله إلّا اللّه- و- بسمل- از بسم اللّه.

می گویند- بعثر- هم از دو کلمه- بعث و أثیر- ترکیب شده است و این تعبیر و توجیه در این واژه چندان هم بعید نیست زیرا- بعثره- معنی- بعث و- أثیر را در بر دارد.

(بعد) [بعد]:

البعد، ضدّ نزدیکی، یعنی دوری است، و حدّ معین و محدود ندارد و بر حسب موقعیّت مکان نسبت به کسی که با آنجا فاصله دارد تعیین می شود این معنی در امور محسوس و نزدیکی و دوری پدیده های مادّی است که بیشتر بکار می رود.

امّا دوری یا نزدیکی در امور عقلانی مانند آیه (ضَلُّوا ضَلالًا بَعِیداً- ۱۶۷/ انبیاء).

(تمام این آیه چنین است- انّ الّذین کفروا و صدّوا عن سبیل اللّه قد ضلّوا ضلالا بعیدا، آنانکه کافر شدند مردم را از راه اللّه برگردانند که تحقیقا از راه حقّ به دوری رسیدند و در ژرفنای عمیق گمراهی افتادند).

و آیه (أُولئِکَ یُنادَوْنَ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ- ۳۴/ فصّلت) گفته انـد واژه بعید از بعد و تباعد است. (این آیه در باره کسانی است که آیات خدا و آثار او را نه گوش می کنند و نه می خواهند ببینند و لذا قرآن و آیاتش نسبت بآنها مثل این است که ایشان را از جایی بس دور صدا زنند و بخوانند که هرگز نه می شـنوند و نه صاحب صدا را می بینند تمام آن آیه چنین است- (وَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ فِی آذانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَیْهِمْ عَمًی أُولئِکَ یُنادَوْنَ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ- ۴۴/ فصّلت).

و آیه (وَ ما هِیَ مِنَ الظَّالِمِینَ بِبَعِیدٍ- ۸۳/ هود) (آن آثار و نکبات عـذاب قوم لوط از سـتمگران چندان دور نیست). بعد- یعنی مرد و هلاک شد.

واژه- بعد- بیشتر در هلاکت و مردن گفته می شود مانند (بَعِدَتْ ثَمُودُ- ۹۵/ هود) (قوم ثمود هلاک شد).

نابغه ذبیانی گوید: «فی الأدنی و فی البعد» «۱» بعد- و بعد- هر دو گفته شده که بمعنی دوری و مرگ است.

خـدای فرمایـد: (فَبُعْداً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِینَ- ۴۱/ مؤمنـون) و (فَبُعْداً لِقَوْمٍ لا یُؤْمِنُونَ- ۴۴/ مؤمنـون) یعنی از رحمـت حقّ دورنـد، ستمکاران و غیر مؤمنین هلاک می شوند.

و آیه (بَلِ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ فِی الْعَذابِ وَ الضَّلالِ الْبَعِیدِ- ۸/ سباء) یعنی آنگـونه ضـلالت و گمراهی که بازگشـت بهـدایت را مشـکل می کنـد تشبیهی است به کسـی که از راه و روش هـدایت دور افتاده و گمراه شـده است، آنچنان دوری و گمراهی که دیگر امیدی به بازگشت بسوی هدایت در او نیست.

خدای فرماید: (وَ ما قَوْمُ لُوطٍ مِنْکُمْ بِبَعِیدٍ- ۸۹/ هود).

یعنی در گمراهی به آنها نزدیک می شود و دور نیست همان عذابی که به آنها رسیده است بشما نیز برسد.

---

(۱) راغب این عبارت را از یک بیت معلّقه معروف نابغه شاهد مثال آورده است نابغه می گوید:

فتلک تبلّغنی النّعمان، ان له فضلا علی النّاس فی الادنی و فی البعد

خطـاب شـاعر به اسب خویش است، آن اسب مرا به نعمان می رسانـد که بر دور و نزدیک برتری دارد فی البعـد که در کتاب است نابغه در دیوان شعرش فی البعد- آورده که هر دو درست است.

بعد: بعد در برابر قبل است که در ذیل واژه- قبل بطور کامل در باره انواع معانی آنها سخن خواهیم گفت إن شاء اللّه تعالی.

(بعر) [بعر]:

خدای فرماید: (وَ لِمَنْ جاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ- ۷۲/ یوسف).

بعیر یعنی شتر که معروف است و مانند واژه- إنسان- به مذکّر، و مؤنّث هر دو واقع می شود و جمعش- أبعره و أبا عرو بعران- است.

البعر- مدفوع و فضله آن است، أبعر- یعنی آغل و جایگاه گوسفندان در کوه و بیابان و نیز مکان و جای بعیر مبعار- شتری که پشگل و فضله اش زیاد است (در مثل گویند- البعره تدلّ علی البعیر- یعنی هر جا که پشگل شتری بود دلالت بر رفتن شتر و نیز وجود اوست).

(بعض) [بعض :

بعض الشّی ء، اندک و جزئی از چیزی، جزء هم در برابر کلّ قرار داد، از این روی واژه- بعض- در برابر کلّ قرار می گیرد می گویند- بعضه و کلّه- جمعش- أبعاض- است.

خدای عزّ و جلّ فرماید: (بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ- ۳۶/ بقره) و (وَ كَذلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضاً- ۱۲۹) و (وَ يَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضاً- ۲۵/ عنکبوت).

و عبارت- و قد بعّضت کذا- یعنی آنها را تکّه تکّه کردم مانند جزء جزء نمودن چیزی.

ابو عبیده می گوید: در آیه (وَ لِأُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ- ۶۳/ زخرف) بعض الّذی، در آیه یعنی کلّ الّذی است، یعنی برای شما آنچه را که مورد اختلافتان هست بیان خواهد کرد، مثل گفته شاعر: «أو یرتبط بعض النّفوس حمامها».

(یا اینکه مرگشان بتمام نفوس می رسد و پیوسته بآنها می شود).

در تعبیری که ابو عبیده از آیه فوق نموده و پنداشته است- بعض الّذی- بایستی کلّ الّذی باشد ناشی از کوتاه بینی و کوتاه نظری او است «۱» زیرا اتمام أشیاء قابل ذکر که خداوند بآن اشاره می کند، چهار گونه است:

---

(۱) تفسیر غلطی که ابو عبیده در آیه فوق دارد و راغب باو ایراد گرفته در کتاب (تأویل مشکل

۱- نوعی از مسائل که بیان آنها مفسده انگیز است و بر صاحب شریعت جایز نیست که آن را بیان کند مانند- وقت و زمان قیامت و وقت مردن.

۲- نوعی از سخنان معقول و خرد یاب که خود مردم ممکن است بدان پیامبر آنرا بفهمند و درک کنند مانند شناختن خدای و دریافتن او در آفرینش آسمانها و زمین و صاحب شریعت لازم نمی بیند که آنرا بیان کند، آیا نمی بینی که چگونه معرفت آنرا بعقول واگذارده است در آیات (قُلِ انْظُرُوا ما ذا فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۰۱/ یونس) و (أَ وَ لَمْ یَتَفَکَّرُوا- ۱۸۴/ اعراف) و آیات دیگر از این قبیل است.

۳- چیزهائی که بیان آنها بر صاحب شریعت واجب می شود مانند اصول و موازین شریعتی که به شرع و دین او مخصوص می شود.

۴- نوعی از مطالب که آگاهی بر آنها با بیانی که صاحب شریعت می نماید ممکن می شود مانند فروع احکام دین، زمانی که مردم در امری غیر از آن چیزی که مخصوص پیامبر است اختلاف کردند او مختار است که آنها را بر حسب اجتهاد و حکمتش که اقتضاء می کند بیان کند یا نکند.

بنابراین در سخن خدای تعالی که می فرماید: (لِأُبَیِّنَ لَکُمْ بَعْضَ الَّذِی تَخْتَلِفُونَ فِیهِ- ۶۳/ زخرف) موارد چهار گانه فوق منظور نیست و نخواسته است که آنها را بگوید و بیان کند، و این مطلب برای کسیکه عصبیّت و جزمیت را از جان و نفس خود دور کند ظاهر و روشن است.

و امّا سخن شاعر که می گوید: أو یرتبط بعض النّفوس حمامها مقصود شاعر نفس خویش است که می گوید: چاره ای نیست جز اینکه مرگ مرا دریابد ولی این مطلب را بطور تعریض و کنایه بیان کرده و تصریح نمی کند به موجب اینکه همه انسانها بر چنین حالتی هستند که از یاد و ذکر مرگ در باره

القرآن) ابو عبیده است که می نویسد «جعلت بعض بمعنی کلّ لأنّ الشّی ء یکون کلّه بعض الشیی ء» و به حقّ با بیانی که راغب از چهار گونه اشیاء نموده است اشتباه ابو عبیده روشن می شود. ص ۱۴۴ تاویل مشکل القرآن چاپ مصر ۱۳۷۳- هجری، قمری.

خویش دوری می کنند.

شاعر هم می گوید: «مرگشان را بعض مردم را در می یابد نه خویشتن را» خلیل می گوید: رأیت غربانا تبتعض یعنی کلاغهایی را دیدم که یکدیگر را در می یافتند و بهم می رسیدند.

لفظ- (بعوض)- برای مگس از کلمه بعض که به معنی جزء کوچک از چیزی است گرفته شده و بخاطر کوچکی جسمش نسبت به سایر حیوانات که جزء بسیار کوچکی از آنها است آنرا بعوضه و بعوض، گویند.

(بعل) [بعل :

البعل یعنی شوهر و در آیه زیر گوید: (وَ هذا بَعْلِی شَیْخاً- ۷۲/ هود) جمعش بعوله مثل فحل و فحوله و در آیه (وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ- ۲۲۸/ بقره).

هر گاه معنی چیرگی از این واژه تصوّر شود آنرا در معنی سرپرست و قیام کننده بر حفظ و حمایت زن قرار می دهد و عبارت (فجعل سائسها و القائم علیها) (یعنی اداره کننده و بر پا دارنده کانون خانواده) چنانکه خدای تعالی فرماید:

(الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ «۱»- ۱۳۴/ نساء).

و به هر کسی که خواستار بزرگی بر دیگری باشد و نیز معبودهای خود را که بوسیله آنها می خواستند بخداوند تقرّب جویند و اعتقادشان در باره آنها چنین بود- بعل- می گویند و این معنی از این آیه است (أَ تَدْعُونَ بَعْلًا وَ تَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخالِقِینَ- ۱۲۵/ صافات).

(آیا به عوض خداوند که بهترین خالق است- بعل- را می خوانید و می پرستید)

---

(۱) قائم و قوّام: یعنی کسیکه حالت محافظت و اصلاح و همراهی نسبت به بر پاداشتن اساس خانواده دارد، ابن منظور می گوید کسی مشمول این آیه است که پیوسته بر ملازمت و محافظت و اصلاح قیام کند و قیام بمعنی آگاهی، و پایداری است «و قد یجی ء القیام بمعنی المحافظه و الاصلاح و قائما ای ملازما محافظا و یجی ء القیام بمعنی الوقوف و الثّبات» آیات ۸/ مائده و ۱۳۵/ نساء نیز مکمّل و مؤیّد این موضوع مهمّ اجتماعی است که می فرماید (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوَّامِینَ بِالْقِسْطِ شُهَداءَ لِلَّهِ- ۱۳۵/ نساء) و (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوَّامِینَ لِلَّهِ شُهَداءَ بِالْقِسْطِ وَ لا یَجْرِمَنَّکُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلی أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوی ۸/ مائده) که مسئولیّت و اداره ملازمت و یا در کوتاه سخن مودّت، و رحمتی که خداوند بر اساس آن همسر را سمت همسری داده است بر پا دارند، همراهی و همسری واقعی با مراعات اصل مشورت و سیاست خانوادگی است.

واژه بعل برای حیوان مذکّر و نرینه نیز بکار رفته است که نیرومندتر از مادینه و بر او چیره است. به زمینی هم که از زمینهای اطرافش مرتفع تر باشد- بعل گویند.

و همینطور بصورت تشبیه در باره زنبورهای نر نیز بکار می رود و آنرا- بعل- گفته اند.

به نخل ها و زراعتهایی هم که با ریشه های خود در زمین فقط از آب بارانهای ذخیره در زمین آب می خورند- بعل- می گویند برای اینکه ریشه های آنها در عمق زمین فرو می رود و در حقیقت بر زمین استعلاء و تسلّط دارند.

در حدیثی از پیامبر (ص) روایت شده که «فیما سقی بعلا العشر» اشاره به زکات درختان و زراعتهای دیم است اصبح فلان بعلا علی اهله در وقتی بکار می رود که کسی با چیرگی بر زیر دستش یا با اصول همسری بر زوجه اش سیطره و تسلّط داشته باشد و این عمل در جان و روح چون بار سنگینی است مثل گام نهادن بر روی دیگری که سنگینی اش بخوبی احساس می شود.

از لفظ- بعل- افعال- مباعله و بعال- که کنایه از- مقاربت، و معاشرت- است ساخته شده، بعل الرّجل یبعل بعوله و استبعل- که اسم فاعلش- مستبعل و بعل- است یعنی او داماد شد و زن اختیار کرد.

و استبعل النّخل- درخت خرما بزرگ شده و به حدّ تصوّر بعل بودن و با بارور ساختن درختان رسید چون میوه نخلها با لقاح و گرد افشانی از نخلها و بار افشانی بنخل های بارده انجام می شود، بدست می آید «۱».

بعل فلان بأمره- یعنی او در کارش و در مقامش مانند نخل تنومند، ثابت و استوار است چنانکه در مثل گویند او مانند درختی است، یعنی ثابت و پا برجا است.

---

(۱) اگر نخلستانها و زراعتها، آبی نباشد یعنی از آب جاری یا چاه، و قنوات آبیاری نشوند و از آب باران آب خورند آنها را- العذی- گویند، امّا زراعتهای دیم که به آب باران هم نیاز ندارند و فقط از رطوبت زیر خاک استفاده می کنند آنها را بعل- می گویند این نظر ازهری و اصمعی است و نیز بعل- نام بتی است که در زمان الیاس پیامبر (ص) مردم آنرا می پرستیدند (لس- مجمع البحرین).

.)

((بغت) [بغت :

البغت یعنی رخ دادن چیزی ناگهانی از جائیکه به حساب نمی آمد و تصوّر نمی شد، خدای تعالی فرمود: (لا تَأْتِیکُمْ إِلَّا بَغْتَةً- ۱۸۷/ اعراف) (قیامت ناگهان بر شما سر می رسد و گفت: (بَلْ تَأْتِیهِمْ بَغْتَةً- ۴۰/ انبیاء) و (أتتهم السّاعه بغته).

می گویند:- بغت کذا- که اسم فاعلش- باغت- است.

شاعر گوید:

إذا بعثت أشیاء قد کان مثلها قدیما فلا تعتدّها بغتات

(اگر چیزهایی برانگیخته و ظاهر شد که نمونه اش در قدیم بوده است آنها را ظهور و ایجاد ناگهانی بحساب نیاور)

(بغض) [بغض :

البغض یعنی تنفّر و إنزجار نفسانی و روحی از چیزی که به بی میلی و دوری از آن می انجامد، بغض ضدّ دوستی است زیرا دوستی، و محبّت تمایل و کشش نفس به چیزی است که به آن راغب می شود و- بغض- خلاف آن است.

در صرف افعالش، می گویند- بغض الشّی ء، بغضا و بغضته بغضاء (از آن متنفّر شدم).

خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ أَلْقَیْنا بَیْنَهُمُ الْعَداوَهَ وَ الْبَغْضاءَ- ۶۴/ مائده) و گفت (إِنَّما یُرِیدُ الشَّیْطانُ أَنْ یُوقِعَ بَیْنَکُمُ الْعَداوَهَ وَ الْبَغْضاءَ- ۹۱/ مائده) و سخن پیامبر علیه السّلام که «إنّ اللّه تعالی یبغض الفاحش المتفحّش» یاد آوری بغض و إنزجار خداوند از ناسزاگوی آگاه و ناآگاه، در حقیقت تنبیهی، و هشداری است بر اینکه سلب توفیق انجام نیکی و عدم بخشش الهی در باره او همان مبغوض داشتن اوست. «۱».

(بغل) [بغل :

خدای فرماید: (وَ الْخَیْلَ وَ الْبِغالَ وَ الْحَمِیرَ- ۸/ نحل) بغل استر و حیوانی

---

(۱) اصول کافی جلد ۴ کتاب الایمان و الکفر (باب البذاء) محمّد بن یحیی عن ابی جعفر قال: «انّ اللّه یبغض الفاحش المتفّحش» خداوند کسیرا که به زشتی گفتار و کردارش اهمّیت نمی دهد که چه می گوید و چه می کند و ناسزاگو است با کسی که عمدا ناسزا می گوید دشمن می دارد. و در مجمع البحرین ج ۴ ص ۱۴۸ طریحی می نویسد «اوصافی که خداوند با آنها وصف می شود، به اعتبار نتایج و پیامدهای آنهاست نه از نظر مبادی و اساس» باین معنی که صفات بغض و ناخشنودی خداوند از ناسزاگوی بزه کار همان نتایج اعمال آنهاست که خواه ناخواه چنان سرنوشتی به آنها می رسد و خود خواسته اند چنانکه رضوان، و خشنودی و دوستی خدا پاداش و نعمت های مادّی و معنوی است که بر وفق سنّت الهی و [...]

است که از آمیزش و لقاح اسب و الاغ متولّد می شود. (قاطر) تبغّل البعیر- شتری که به استر شبیه است و مانند استران با فاصله زیاد پا و دست راه می رود و این تصوّر از جهت شدّت حرکت و چموشی و پلیدی استر است چنانکه بهر کسی که فرومایه و پست است. بغل- یا استر گویند.

(بغی) [بغی :

البغی یعنی اراده کردن و قصد تجاوز نمودن یا در گذشتن از میانه روی چه عملا تجاوز کند یا نکند، گاهی بغی و تجاوز در کمیّت و ارزش مادّی است و گاهی بغی و تجاوز در وصف کیفیّت تعبیر و بیان می شود. «۱»

بغیت الشّی ء و ابتغیت- یعنی تجاوز کردی و بغی نمودی، این فعل در موقعی بکار می رود که تو بیش از اندازه چیزی که واجب است طلب کنی و بخواهی، خدای عزّ و جل فرماید: (لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَهَ مِنْ قَبْلُ- ۴۸/ توبه) و گفت (یَبْغُونَکُمُ الْفِتْنَهَ- ۴۷/ توبه).

بغی دو گونه است.

اوّل- بغی پسندیده یعنی در گذشتن از عدل بإحسان و از امور واجب به انجام نوافل و مستحبّات.

دوّم- بغی و تجاوز ناپسند و ناروا یعنی از حقّ به باطل و به شک و شبهه رفتن، چنانکه پیامبر علیه الصّلوه و السّلام فرماید: «الحقّ بیّن و الباطل بیّن و بین ذلک أمور مشتبهات و من رتع حول الحمی أوشک أن یقع فیه» (حقّ و باطل آشکار است و در میان این دو اموری از مشتبهات و تردید برانگیز هست کسی که در کنار قرقگاه دور بزند و آنجا را با سرعت بپیماید افتادنش در آنجا قطعی و نزدیک است.

و چون بغی بر دو گونه پسندیده و ناپسند تقسیم می شود بنابراین: در باره

میزان اعمال بانسانهای مؤمن صالح می رسد زیرا (لَیسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی وَ أَنَّ سَعْیَهُ سَوْفَ یُری ۴۰/ نجم) و باز فرمود: (وَ مَنْ یَفْعَلْ ذلِکَ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِیهِ أَجْراً عَظِیماً- ۱۱۴/ نساء).

(۱) سعدی با مقایسه انسانهای آلوده و پلید و غیر مفید به حال جامعه با حیوانات بخصوص حیوان بارکش مفید یعنی الاغ می گوید:

مسکین خر اگر چه بی تمیز است چون بار همی برد عزیز است

گاوان و خران بار بردار به ز آدمیان مردم آزار

معنی بغی محمود و پسندیده و بغی تجاوز ناپسند، خدای تعالی فرماید: (إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ- ۴۲/ شوری) که عقوبت ستم را به تجاوز و باغی بغیر حقّ مخصوص کرده است.

أبغیتک- یعنی ترا برخواست و مطالبه آن یاری کردم.

بغی الجرح- آن جراحت بیش از اندازه عفونی و فاسد شد.

بغت المرأه بغاء- آن زن، گناه و فجور مرتکب شد زیرا از شأن خویش که پاکی است تجاوز کرده، خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ لا تُكْرِهُوا فَتَياتِكُمْ عَلَى الْبِغاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّناً- ۳۳/ نور).

(هر گاه جوانانتان اراده عفّت و پاکی نمودند به بغی و فجور وادارشان نکنید).

بغت السّماء: بیش از اندازه نیاز باران بارید.

بغی: تکبّر ورزید و این تعبیر بخاطر این است که کسی از مقام و منزلت انسانیش به چیزی و حالتی که شایسته اش نیست تجاوز کند و برسد، و در باره هر امر و کاری هم بکار می رود مانند آیات زیر: (يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ- ۴۲/ شوری) و (إِنَّما بَغْيُكُمْ عَلى أَنْفُسِكُمْ- ۲۳/ یونس) و (ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ- ۶۰/ حجّ) و (إِنَّ قارُونَ كانَ مِنْ قَوْمِ مُوسى فَبَغى عَلَيْهِمْ- ۷۶/ قصص) و (فَإِنْ بَغَتْ إِحْداهُما عَلَى الْأُخْرى فَقاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي- ۹/ حجرات) واژه- بغی- در بیشتر مواقع مذموم و ناپسند است، در آیه (غَيْرَ باغٍ وَ لا عادٍ- ۷۳/ بقره) یعنی خواستار چیزی که شایسته خواستن نیست، و تجاوز از چیزی که در حقّتان نباشد.

حسن گوید: معنی آیه این است که- أکل میته- را برای لذّتش نخورید یعنی از سد جوع و رفع گرسنگی تجاوز و زیاده روی نکنید.

مجاهد رحمه اللّه می گوید تفسیر آیه این است که «غیر باغ علی إمام و لا عاد فی المعصیه طریق الحقّ» (بر امام حقّ، باغی و تجاوزگر نباشید و از طریق حقّ به معصیت بر نگردید و از حقّ در نگذرید، که- بغاه در معنی (و هم الخارجون علی امام المعصوم کما فی الجمل و صفّین (لسان ۱۴، مجمع البحرین ۱).

و امّا- (إبْتَغاء)- کوشش و اجتهاد در طلب و خواستن است که اگر چیز نیکی و شایسته ای طلب شود آن خواستن و اجتهاد قابل ستایش و پسندیده است مانند آیه (ابْتِغاءَ رَحْمَهٍ مِنْ رَبِّکَ- ۲۸/ اسراء) و (ابْتِغاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلی ۲۰/ اللّیل).

گفته اند- (یَنْبَغی)- به معنی شایسته و سزاوار و فعل مطاوعه بغی است، پس زمانی که می گویند- ینبغی أن یکون کذا- دو وجه دارد:

اوّل- اینکه از فعل جمله تبعیّت می کند و عمل و فعل را مشخّص می نماید، مانند- النّار ینبغی- در معنی آغاز و شروع چیزی است، مانند- فلان ینبغی أن یعطی لکرمه. و در آیه (وَ ما عَلَّمْناهُ الشِّعْرَ وَ ما یَنْبَغِی لَهُ- ۶۹/ یس) بر وجه اوّل یعنی او را شعر نیاموختیم و او را نسزد و میسورش نیست، مگر نمی بینید که زبانش در مسیر و جریان شعر گفتن نیست و شعر بر زبانش جاری نشده است.

و در آیه (وَ هَبْ لِی مُلْکاً لا یَنْبَغِی لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِی- ۳۵/ ص) (این آیه درخواست حضرت سلیمان از خداوند است که می گوید- ربّ اغفر لی وهب لی- نخست آمرزش می طلبد، گویی که قبل از تقاضای خود به ناچیز بودن خواستش متوجّه است که می گوید، به من ملکی که پس از من سزاوار أحدی نباشد عطا کن و این تقاضا را معجزه خویش قرار داده است نه از روی حسادت و رقابت که بعدا تسخیر ریاح و تسخیر شیاطین می کند).

(بقر) [بقر]:

البقر، مفردش بقره است یعنی گاو، خدای تعالی گوید:

(إِنَّ الْبَقَرَ تَشابَهَ عَلَیْنا- ۷۰/ بقره) و (بَقَرَهٌ لا فارِضٌ وَ لا بِکْرٌ- ۶۸/ بقره) (گاوی نه پیر و نه جوان) و (بَقَرَهٌ صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها- ۶۹/ بقره) (گاوی زرد رنگ و روشن).

گفته اند جمعش- باقر- و- بقیر- و- بیقور- است، مثل- حامل و حلیم.

و نیز گفته شده گاو نر را- ثور- گویند، مثل جمل و ناقه و رجل و إمرأه.

از واژه بقر- فعل- بقر الأرض- مشتقّ شده است یعنی زمین را شکافت و اگر شکافتن و دریدن چیزی وسیع و فراخ باشد در هر موردی بکار می رود.

بقرت بطنه- زیاد دریدن شکم منظور است.

محمّد بن علی «۱» رضی اللّه عنه بخاطر پژوهشگری و مو شکافیش در باطن و حقایق علوم و نیز وسعت و گستردگی دقّتش در دانشها، او را- باقر نامیده اند.

بیقر الرّجل فی المال و فی غیره- یعنی در مال توسعه و فزونی دارد.

بیقرنی سفره- یعنی از سرزمینی به سرزمین دیگر می رود و سیر و سفرش را توسعه می دهد، شاعر گوید:

ألا هل أتاها و الحوادث جمّه بأنّ امرأ القیس یهلک بیقرا

(در حالی که حوادث فراوانی رخ می داد آیا پیام را باو رساندی که امرأ القیس بیابانها را طیّ می کند و خود را بهلاکت می اندازد).

بقّر الصّبیان بالبقیری «۲» کودکان با هم (کوهاموی) بازی کردند که در این بازی اطرافشان حفره هایی هست.

بیقران- هم گیاهی است که با ریشه های آبکش، زمین را می شکافد و در آن جای می گیرد و خارج می شود.

(بقل) [بقل :

خدای فرماید: (بَقْلِها وَ قِثَّائِها- ۶۱/ بقره) بقل یعنی سبزی که در زمستان ریشه و ساقه اش رشد نمی کند و نمی روید و از این واژه فعل- بقل یعنی روئید و- بقل وجه الصّبیّ- (چهره بچّه شاداب شد) که تشبیهی از رشد و طراوت گیاهان است، ساخته شده.

بقل ناب البعیر- دندان شتر روئید، که این تعبیر از ابن سکّیت است «۳» بقلت

---

(۱) کمتر تفسیری و کمتر مفسّری یافت می شود که در ذیل هر واژه، حقایقی را با صراحت یاد آوری کند امّا مؤلّف کتاب رحمه اللّه آن اندازه صراحت و شهامت دارد که می خواهد انسانها را به الگو و سنّت هایی که هدف دین و قرآن است، آشنا کند و گر نه چه انگیزه ای باعث می شود که تنها او در ذیل این واژه از ابو جعفر حضرت باقر (ع) اینچنین منصفانه و خداجویانه یاد کند به راستی در شمار بی نظیر نویسندگانی است که از منبع وحی و الهام امامان و خوان گسترده دانششان خود بهره مند شده و دیگران را نیز بهره مند می سازد.

(۲) بقیری نوعی بازی است که در فارسی به لهجه کردی (کوهاموی) گویندگان و آن بازی اینستکه ابتداء خاک را کومه کنند و موئی در میان آن پنهان سازند سپس آب بر آن می ریزند تا گل شود آنگاه شرط می بندند و بر دور کومه گل می نشینند تا آن موئی را پیدا کنند هر که اوّل یافت شرط و گرو را می برد (برهان قاطع).

(۳) یعقوب بن اسحق معروف به ابن سکیت از دانشمندان نامی کوفه در علوم قرآنی و شعر و ادب

البقل- سبزی را چیدم، مبقله- زمین صیفی کاری است.

(بقی) [بقی :

البقاء، ثبات و استواری چیزی است بر حال طبیعی و اولیّه اش که ضدّش- فناء- است، فعلش- بقی، یبقی، بقاء- و در ماضی آن به جای- بقی، بقی- نیز گویند و در حدیث «بقینا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم» یعنی منتظر پیامبر ماندیم و مدّت زیادی مترصّد و چشم به راهش ماندیم.

باقی دو گونه است.

۱- باقی بالذّات که بقایش مدّت ندارد و بی زمان است یعنی ابدی و ازلی که خدای باریتعالی است و فناء در باره او صحیح نیست.

۲- باقی و پایدار به غیر که غیر از خداوند، همه پدیده ها چنین هستند و فنا پذیرند، باقی بودن به حکم خدا هم بر گونه است:

اوّل- باقی بودن به شخص و وجود خویش تا زمانی، که خداوند بخواهد و آنرا فانی کند مانند بقاء کرات آسمانی.

دوّم- موجودی که ادامه حیاتش به غیر از شخص خودش بوجود نوع و

است که او را یکی از قاریان ده گانه می دانند و بعد از ابن اعرابی کسی همسنگ و همتای او نیست. ثعلب می گوید: ابن سکیت در انواع علوم متصرّف و در فنّ لغت کسی را چون او سراغ نداریم. سیوطی می نویسد عبد اللّه بن عبد العزیز گفت ابن سکیت را برای تربیت و استادی پسران متوکّل احضار کردند با من مشورت کرد و او را از رفتن به دربار متوکّل منع کردم ولی نپذیرفت، گویند بعضی از روزها که دو فرزند متوکّل یعنی المعتز، و المؤیّد در حضورش بودند گفت یا یعقوب پسران من را بیشتر دوست داری یا فرزندان علی، یعنی حسن و حسین را، ابن سکیت با ناراحت گفت: قنبر خادم علی از دو پسر تو بهتر است (و اللّه ان قنبرا خادم علیّ خیر منک و من ابنیک و اثنی علی الحسن و الحسین بما هما اهله» پس از این سخن متوکّل دستور داد زبانش را بریدند و پس از یک روز وفات یافت خدایش رحمت کند که با چنان ارزشی که در برابر جبّار و خونریزی همچون متوکّل، علم و عالم حقیقت را بس گرانبها و گرانقدر به جهانیان معرّفی کرده است که در متن تاریخ و روزگار آن چنان با شهامت و صراحت لهجه از جان خود در برابر حقیقت گذشته است، آری:

دانش و آزادگی و دین و مروّت این همه را بنده درم نتوان کرد

(بغیه الوعاه ۲/ ۳۴۹- روضات الجّنات ۷۷۴- تاریخ ابن خلکان ۲/ ۴۶۹- معجم الادباء ۷/ ۳۰۰- فهرست ابن ندیم ۱۰۷ شعر از ابن یمین).

جنس خویش نیز پیوسته است مانند انسان و حیوان.

و همچنین در آخرت نیز موجوداتی به شخصه باقی هستند مثل بهشتیان که نه برای مدّتی بلکه برای ابد پایدار و باقی اند، چنانکه خدای عزّ و جلّ فرمود (خالِدِینَ فِیها- ۵۷/ نساء).

نوعی دیگر که حیات و بقائشان به نوع و جنسشان بستگی دارد، چنانکه از پیامبر (ص) روایت شده که «أنّ أثمار أهل الجنّه یقطفها أهلها و یأکلونها ثمّ تخلف مکانها مثلها» (میوه های بهشتیان را، اهل بهشت می چینند، و می خورند سپس جای آنها پر می شود).

در باره چیزهائی که در آخرت دائم و باقی اند، خدای فرماید: (وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَیْرٌ وَ أَبْقی ۶/ قصص) و (وَ (الْباقِیاتُ) الصَّالِحاتُ- ۴۶/ کهف) یعنی چیزی از اعمال که ثوابش برای انسانها باقی می ماند، که آن اعمال به نمازهای پنجگانه تفسیر شده است و گفته اند آنها- سبحان اللّه و الحمد للّه هستند، امّا صحیحش اینست هر عبادتی که به قصد توجّه بخدای تعالی انجام شود- باقیات و صالحات- است و بر این معنی آیه (بَقِیَّتُ اللَّهِ خَیْرٌ لَکُمْ- ۸۶/ هود) که پایداریش به وجود حقّ تعالی پیوسته و اضافه شده.

و آیه (فَهَلْ تَری لَهُمْ مِنْ (باقِیَهٍ)- ۸/ حاقّه) یعنی گروهی باقی و پایدار یا فعل و عملی که برای ایشان باقی می ماند که گفته اند- باقیه- معنایش- بقیّه- است که از مصادر فعل بقی و یبقی است که یا فاعل است و یا بر بنای مفعول امّا معنی اوّل یعنی همان باقیه- (گروه باقی) صحیح است.

(بکت) [بکت :

بکّه، همان مکّه است و این معنی از مجاهد است که می گوید مانند جمله: سبد رأسه و سمده است یعنی سرش را از تکبّر بالا گرفت (گردن فرازی) که حرف (ب) به (م) تبدیل شده است و همینطور در (لازب)- و (لازم) که هر دو به معنی ثابت و لازم است که می گویند- ضربه لازم و لازب- این است: ضربتی که پس از بهبودی هنوز جایش باقی و ملازم آن عضو است.

خدای تعالی فرماید: (إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّهَ مُبارَکاً- ۹۶/ آل عمران)

گفته شده- بکّه- بطن و داخل مکّه است و نیز آنرا نام مسجد الحرام دانسته اند و همینطور خود کعبه و خانه و آنجایی که طواف می کنند.

نام بکّه، از- تباکّ- یعنی إزدحام، مشتق شده است زیرا مردم در طواف ازدحام می کنند و متراکم می شوند، در نامیدن- مکّه- به- بکّه- گفته اند از اینجهت است که در آنجا- تبکّ أعناق الجبابره- یعنی گردنهای جبّاران و ستمگران را که ملحدند می کوبد و خورد می کند.

(بکر) [بکر]:

اصل واژه- بکره- است که به معنی پگاه و اوّل روز است و از این لفظ فعل- بکر، یبکر، بکورا- یعنی صبح خیزی و خارج شدن در صبحگاهان است که از واژه- بکره- مشتقّ شده است.

بکور- هم صیغه مبالغه- بکور است و افعال دیگر- بکّر فی حاجه و ابتکر و باکر مباکره- است که معنی تعجیل و شتاب از آن تصوّر می شود زیرا بر سایر کارها و اوقات روزانه پیشی دارد و لذا به هر عجول و شتابنده در کاری بکر- گویند، شتاب کرد.

شاعر گوید:

بکرت تلومک بعدوهن فی النّدی بسل علیک ملامتی و عتابی

(پس از سستی در محبّت و بخشش سرزنشت آغاز شد، به راستی که ملامت و عتابم بر تو سخت و ناگوارا بود) نخستین فرزند و نیز پدر و مادر چنین فرزندی را بخاطر تعظیم و بزرگداشتش- بکر- نامیده اند مثل بیت اللّه- گفته اند- اشاره به ثوابی است که برای بندگان صالحش فراهم نموده که فنا و نیستی باو نمی رسد و این معنی اشاره باین آیه قرآن است که (وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ- ۶۴/ عنکبوت).

شاعر گوید: یا بکر بکرین و یا خلب الکبد (ای نخستین نوزاد دو همزاد وای رباینده دل).

معنی- (بِکْر)- در سخن خدای تعالی که (لا فارِضٌ وَ لا بِکْرٌ- ۶۸/ بقره) گاوی است که نوزادی نزاده است و دندانهایش هم نسوده است (پیر نباشد و زیاد هم جوان نباشد).

دوشیزه را هم باعتبار اینکه شوهر نکرده و نسبت بزنانی که شوهر دارند متفاوت است- بکر- نامیده اند، جمعش- أبکار- است، خدای فرماید (إِنَّا أَنْشَأْناهُنَّ إِنْشاءً فَجَعَلْناهُنَّ أَبْکاراً- ۳۶/ واقعه) (ایشان را آراسته و رسیده و دوشیزگان آفریدیم).

بکره- چرخ کوچک آبکشی است که بر سر چاه بسرعت می چرخد.

(بکم) [بکم :

خدای عزّ و جلّ گوید: (صُمٌّ بُکْمٌ- ۱۸/ بقره) یعنی کران، و لالان، بکم جمع- أبکم- است یعنی گنگ و لال و کسیکه أخرس یا گنگ و لال متولّد می شود، پس هر أبکمی، أخرس است و هر أخرسی، أبکم نیست خدای تعالی گوید: (وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَیْنِ أَحَدُهُما أَبْکَمُ لا یَقْدِرُ عَلی شَیْ ءٍ- ۷۶/ نحل) یعنی قدرت تکلّم ندارد.

بکم عن الکلام- در وقتی بکار می رود که کسی در اثر ضعف عقل در سخن گفتن ضعیف و مانند گنگ و لال است.

(بکی) [بکی :

فعلش بکی، یبکی، بکا و بکاء- یعنی ریزش اشک در اثر حزن و مصیبت و نیز در وقتی که در اندوهی و غمی صدا و ناله بیشتر باشد مثل- رغاء- بانگ شتر و ثغاء- بانگ زائیدن گوسفند.

واژه هائی که برای اصوات هست بر همین وزنند، امّا اگر حزن و اندوه بیشتر از نالیدن باشد بر وزن- بکی- گفته می شود نه- بکاء- با حرف (مد).

جمع- باکی- باکون و (بکیّ) است- خدای تعالی فرماید: (خَرُّوا سُجَّداً وَ بُکِیًّا- ۵۸/ مریم) که اصل بکّی- بر وزن فعول مثل- ساجد و سجود و راکع و رکوع و قاعد و قعود- است که حرف (و) به حرف (ی) تبدیل شده، و پس از ادغام در حرف (ی) خود کلمه، مثل جاث و جثیّ یعنی بزانو در آمده عات و عتیّ (یعنی خم شده) است.

بکی- در حزن و ریزش اشک که با هم باشد گفته می شود و هم بطور منفرد، که در حزن و گریه هم بکار می رود، خدای عزّ و جلّ فرماید: (فَلْیَضْحَکُوا قَلِیلًا وَ (لْیَبْکُوا) کَثِیراً- ۸۲/ توبه) که اشاره به- فرح و ترح- بمعنی شادی و غم است

هر چند که با خنده، قهقهه و با اندوه، ریزش اشک همراه نباشد، چنانکه خدای تعالی گوید: (فَما بَکَتْ عَلَیْهِمُ السَّماءُ وَ الْأَرْضُ- ۲۹/ دخان) که گفتند این تعبیر بر حقیقت استوار است و این سخن کسی است که برای آسمان و زمین بکت را بطریق مجاز می داند، تقدیرش این است که اهل آسمان بر آنها گریه نکردند و اندوهگین نشدند.

(بل) [بل :

به معنی بلکه، که برای ربط چیزی به چیز دیگر بکار می رود و بر دو گونه است:

گفتن بل باین منظور که عبارت و موضوع ما قبل آن، ما بعدش را نقض می کند.

۱- و چه بسا مقصود از گفتن- بل- تصحیح حکم بعدش و إبطال حکم قبلش باشد.

۲- و بسا که مقصود تصحیح مطلب قبل و إبطال مطلب بعدی است.

امّا در مورد اینکه بکار بردن واژه- بل- تصحیح مطلب دوّم و إبطال- مطلب اوّل یا قبل از- بل- است، آیات (إِذا تُتْلی عَلَیْهِ آیاتُنا قالَ أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ- ۱۵/ قلم) و (کَلَّا بَلْ رانَ عَلی قُلُوبِهِمْ ما کانُوا یَکْسِبُونَ- ۱۴/ مطفّفین) یعنی مطلب از قراری نیست که آنها می گویند بلکه معاصی و گناهان بر دلهاشان غلبه دارد و نفهمیده اند، سپس عبارت- ران علی قلوبهم- را بر نادانیشان ذکر می کند که جهل و گناه و بر دلهاشان و اندیشه شان مستولی است که حقایق را أساطیر می گویند، و بر این منوال آیه ای است که در داستان حضرت ابراهیم (ع) است که (قالُوا أَ أَنْتَ فَعَلْتَ هذا بِآلِهَتِنا یا إِبْراهِیمُ قالَ بَلْ فَعَلَهُ کَبِیرُهُمْ هذا، فَسْئَلُوهُمْ إِنْ کانُوا یَنْطِقُونَ- ۶۲ و ۶۳/ انبیاء). امّا جائی که با گفتن- بل- مقصود و منظور تصحیح سخن اوّل در آیه است و باطل نمودن موضوع بعد از واژه- بل:

آیات (فَأَمَّا الْإِنْسانُ إِذا مَا ابْتَلاهُ رَبُّهُ فَأَکْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ فَیَقُولُ رَبِّی أَکْرَمَنِ وَ أَمَّا إِذا مَا ابْتَلاهُ فَقَدَرَ عَلَیْهِ رِزْقَهُ فَیَقُولُ رَبِّی أَهانَنِ کَلَّا بَلْ لا تُکْرِمُونَ الْیَتِیمَ- ۱۷/ و ۱۶ و ۱۵/ فجر).

یعنی اگر مالی بآنها برسد مال از إکرام و بزرگداشتشان نیست و نه اینکه

محروم شدن از مال یا بخشش و نعمت خدا از إهانت است ولی ندانستند و نفهمیدند و مال را در جای غیر خودش قرار داده اند، یعنی (تصوّرشان از اینکه بودن یا نبودن مال و متاع را دلیل اکرام و عطاء خداوند می دانند از جهالت و نادانی آنهاست و آن را در غیر موضع خودش بحساب می آورند).

و بر این معنی سخن خدای تعالی در این آیه است که (ص وَ الْقُرْآنِ ذِی الذِّکْرِ بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّهٍ وَ شِقاقٍ «۱»- ۱/ ص)، که عبارت- و القرآن ذی الذّکر- دلیل بر همان است که قرآن جایگاه ذکر و برای تذکّر است و اگر کفّار از شنیدن آن امتناع و خود داری می ورزند دلیل بر این نیست که قرآن در مقام ذکر و تذکّر نیست بلکه نشنیدن آنها از جهت شدّت کینه ورزی و گردنکشی و حمیّت و برگشتن از راه صواب است از این جهت فرموده: (ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِیدِ بَلْ عَجِبُوا- ۱/ ق) یعنی امتناعشان از ایمان و شنیدن قرآن، نه اینست که قرآن را مجدی و عظمتی نیست بلکه در اثر جهل و غرور نادانیهای آنها است که چنانند و عبارت- بل عجبوا- آگاهی و تنبیهی است بر نادانی آنها زیرا تعجّب کردن از چیزی دلیل جهالت و ندانستن سبب و انگیزه آن است.

و بر این مبنی خدای تعالی فرمود: (ما غَرَّکَ بِرَبِّکَ الْکَرِیمِ الَّذِی خَلَقَکَ فَسَوَّاکَ فَعَدَلَکَ فِی أَیِّ صُورَهٍ ما شاءَ رَکَّبَکَ کَلَّا بَلْ تُکَذِّبُونَ بِالدِّینِ- ۹ و ۸ و ۷ و ۶/ انفطار) گویی که گفته می شود موردی نیست و اقتضاء هم ندارد که خدای تعالی به سبب آفرینش و بخشیدن حیات، مغرورت کند و لکن دروغ پنداشتن دین، آنها را به چنین غروری که مرتکب آن می شوند، کشانده است.

گونه دوّم از معنی و عمل واژه بل- اینست که در دو حکم و دو مطلب، اوّلی را تبیین می کند و دوّمی را که بعد از- بل گفته می شود به مطلب اوّل می افزاید

---

(۱) فی عزّه و شقاق یعنی در تکبّری که او را از انقیاد و اطاعت حق باز می دارد (عزّت کاذب و خود ساخته) شقاق هم یعنی دشمنی و خلافکاری، عصیان و گناه را نیز شقّ العصا گفته اند در حدیثی از پیامبر (ص) آمده که فرمود «اعوذ بک من الشّقاق و النّفاق» شقاق یعنی مخالفت و در راهی غیر از راه حقّ رفتن و دو پاره شدن (مجمع البیان- ق- مجمع- کشف- بیضاوی).

مانند (بَلْ قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ بَلِ افْتَراهُ بَلْ هُوَ شاعِرٌ- ۵/ انبیاء) که در این آیه هم خداوند آگاهی می دهد که اگر آنها می گویند، آیات قرآن- أضغاث أحلام یعنی خواب های پریشان است، بل افتراه- با گفتن- بل- چیزی بر ادّعای اوّلشان که گفتند- أضغاث أحلام- است، می افزایند و آن این است که می گویند کسی که قرآن را آورده مفتری است باز هم بر آن می افزایند و ادعاء می کنند که او دروغگو است، زیرا واژه شاعر در قرآن که به پیامبر (ص) نسبت می دهند تعبیر به دروغگوی فطری و طبیعی است و بر این معنی سخن خدای تعالی است که: (لَوْ یَعْلَمُ الَّذِینَ کَفَرُوا حِینَ لا- یَکُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَ لا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَ لا- هُمْ یُنْصَرُونَ بَلْ تَأْتِیهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ- ۴۰ و ۳۹/ انبیاء) یعنی هر گاه می دانستند که فرجام کفرشان چیست و چگونه عواقبی است، که بعد از واژه بل بیان شده است بر عقوبات قبلیشان اضافه می شود که بسی بزرگتر از آن است.

تمام آیات قرآن که لفظ- بل- در آنها بکار رفته است از دو معنی که قبلا بیان شد خارج نیست هر چند که معنی بعضی از آنها بسیار دقیق و ژرف است.

(بلد) [بلد]:

بلد مکانی است خط کشی شده، محدود و انس و الفت دهنده ساکنین آنجا و اقامت و سکنی دادن آنها در آنجاست که جمعش- بلاد، و بلدان- است.

خدای فرماید: (لا أُقْسِمُ بِهذَا الْبَلَدِ- ۱/ بلد) گفته اند مقصود مکّه است و آیات (رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِناً- ۳۵/ ابراهیم) و (بَلْدَةٌ طَیِّبَةٌ- ۱۵/ سباء) و (فَأَنْشَرْنا بِهِ بَلْدَةً مَیْتاً- ۱۱/ زخرف) و (فَسُقْناهُ إِلی بَلَدٍ مَیِّتٍ- ۹/ فاطر) و خدای عزّ و جلّ گفت (رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِناً- ۳۵/ ابراهیم) یعنی مکّه، امّا چرا واژه- بلده- در یک مورد بصورت معرفه با صفت مخصوص ذکر شده و در جای دیگر نکرده آمده است، بحثش در جایی غیر از این کتاب است.

بیابان را هم- بلد نامیده اند زیرا جای زندگی وحوش است و همینطور مقبره و آرامگاه را- بلد- گفته اند زیرا جایگاه أموات و مردگان است.

بلده- یکی از منازل قمر است، و همچنین فاصله میان ابروها و سینه شتران و ستوران را نیز بلده- گویند که بطور استعاره نسبت به سینه انسانست و یا باعتبار

اثر آن است که پوست شتر را هم- بلد- یعنی اثر و نشانه شتر، گفته اند و جمعش- أبلاد- است.

شاعر گوید:

«و فی النّجوم کلوم ذات أبلاد» (در پیکر ستارگان جراحاتی است که آثارش پیداست). أبلد الرّجل- آن مرد شهروند شد، مثل- أنجد و أتهم یعنی (در نجد و بیابان سکنی گزید).

بلد- یعنی در بلد و شهری ساکن شد و اگر کسی از وطنش دور و سرگردان باشد و در بلدی دیگر ساکن شود می گویند- بلد فی أمره- و أبلد و تبلّد.

شاعر گوید:

«لابدّ للمحزون أن یتبلّدا. (هر محزون و غمباری ناگزیر است جایی ساکن شود).

بخاطر زیاد بودن بلادت و کودنی در کسی که سبکسر و سبک مایه، و خودسر است او را- رجل أبلد، یعنی مرد خرفت و کودن، گویند که فقط درشت هیکل و عظیم جثّه است.

آیه (وَ الْبَلَدُ الطَّیِّبُ یَخْرُجُ نَباتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَ الَّذِی خَبُثَ لا یَخْرُجُ إِلَّا نَکِداً- ۵۸/ اعراف). کنایه از دو نفس و دو جان پاک و نجس است که در این آیه زنان خوب به زمینهای بارور و زنان بد، به زمینهای بی ثمر تمثیل آورده است. (نکد، یعنی زشت و بدخو).

(بلس) [بلس :

الإبلاس اندوه و غمی که در اثر شدّت و سختی به انسان روی می آورد، فعلش- أبلس- است که واژه- إبلیس- از آن مشتق شده است، خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ یَوْمَ تَقُومُ السَّاعَهُ یُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ- ۱۲/ روم) (در قیام قیامت و دنیای باز پسین، مجرمین و بزه کاران بسختی اندوهگین و مأیوسند).

و آیات (أَخَذْناهُمْ بَغْتَهً فَإِذا هُمْ مُبْلِسُونَ- ۴۴/ انعام) و (وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ یُنَزَّلَ عَلَیْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِینَ- ۴۹/ روم) مبلسون در این آیات بمعنی ناامید است، چون کسی که غمزده و گرفتار است بیشتر سکوت دارد تا آنجا که قصد و هدف خود را

نیز فراموش می نماید و مأیوس می شود لذا: می گویند- أبلس فلان- او دیگر ساکت است و بیان و حجّتش منقطع شده.

أبلست النّاقه فهی مبلاس- زمانی است که شتر مادّه ای شتر نری همراه ندارد و از احساس تنهایی نمی چرد.

امّا واژه بلاس «۱» برای مسح و روی انداز فارسی و معرّب است.

(بلع) [بلع :

فرو بردن و بلعیدن، خدای فرماید: (یا أَرْضُ ابْلَعِی ماءَکِ- ۴۴/ هود) گویند:

بلعت الشّیئ و ابتلعته- آنرا بلعیدم و فرو دادم.

بلّوعه- چاهک حیاط خانه و دستشویی، سعد بلع- ستاره ای است بزرگ.

بلّع الشّیب فی رأسه- آغاز بر آمدن موی سپید بر سر (که در اصطلاح دیگر می گویند- اشتعل الرّأس شیبا پرتو سپیدی بر سر ظاهر شد).

(بلغ) [بلغ :

البلوغ و البلاغ- به انتهای هدف و مقصد رسیدن و یا انجام دادن کاری در پایان زمان و مکانی معیّن و بسا گاهی مقصود از بلوغ یعنی به پایان رسیدن، تسلّط یافتن و اشراف داشتن به چیزی، تعبیر شود هر چند که به انتهایش نرسیده باشند.

یکی از معانی انتها و بپایان رسیدن- بلغ أشدّه- است یا- بلغ أربعین سنه، خدای عزّ و جلّ فرماید: (فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعْضُلُوهُنَّ- ۲۳۲/ بقره) و (ما هُمْ بِبالِغِیهِ-

---

(۱) اکثر لغت نویسان و صاحبان کتب معرّبات از قول ابو عبیده نقل کردند «ممّا دخل فی کلام العرب من کلام فارسی المسح تسمیه العرب البلاس، و اهل المدینه یسمّون المسح بلاسا و هو فارسی معرب» از کلماتی که از زبان فارسی و عربی است واژه مسح- است که عربها آن را بلاس نامند و اهالی مدینه نیز مسح را بلاس گویند که فارسی و معرب است سپس جوالیقی اضافه می کند که فروشنده بلاس را- بلّاس- گویند و شعری هم از راجز می آورد، ابن منظور از قول ابو اسحق صابی نقل می کند که بلاس صرف نمی شود زیرا عربی نیست و معرفه است، ثعالبی هم ابلیس را در ردیف نامهائیکه عربی است و فارسی بودن بیشتر آنها مشکل است ذکر می کند، ابن درید می گوید: اعراب از قدیم بکار می بردند، فیروز آبادی می نویسد بلاس بر وزن سحاب، گلیم را گویند جمعش بلوس و فروشنده اش را- بلّاس- بر وزن شدّاد گویند این واژه معرب پلاس است، جوهری می گوید- ابلیس- یعنی از رحمت خدای مأیوس شد و از این فعل نام ابلیس که نام اصلیش عزازیل است مشتّق شده. (لس ۲/ ۲۹- المعرب ص ۴۶- ق فیروز آبادی- جمهره ۱/ ۲۸۸- فقه اللّغه ص ۴۸۲- مجمع ج ۴- صحاح جوهری).

۵۶/ غـافر) و (فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْیَ- ۱۰۲/ صافّات) و (لَعَلِّی أَبْلُغُ الْأَسْبابَ- ۳۶/ زمر) و (أَیْمانٌ عَلَیْنا بالِغَةٌ- ۳۹/ قلم) یعنی پیمان و عهد استوار و محکم.

(بَلاـغ)- در معنی- تبلیغ نیز هست مثـل سـخن خـدای عزّ و جـلّ (هـذا بَلاغٌ لِلنَّاسِ- ۵۲/ ابراهیم) و (بَلاـغٌ فَهَـلْ یُهْلَکُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفاسِقُونَ- ۳۵/ احقاف) و (وَ ما عَلَیْنا إِلَّا الْبَلاغُ الْمُبِینُ- ۱۷/ یس) و (فَإِنَّما عَلَیْکَ الْبَلاغُ وَ عَلَیْنَا الْحِسابُ- ۴۰/ رعد). همچنین:

بلاـغ- در معنی کفایت و کافی بودن هم هست مثل این آیات (إِنَّ فِی هـذا لَبَلاغاً لِقَوْمٍ عابِدِینَ- ۱۰۶/ انبیـاء) و (وَ إِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَما بَلَّغْتَ رِسالَتَهُ- ۶۷/ مائـده) یعنی اگر این را نرسـانی یـا چیزی را که به عهـده داری تبلیغ نکنی در حکم این خواهی بود که گویی چیزی را از رسالتش نرسانـده ای، این تأکید برای این است که حکم پیامبران و تکالیفشان مشـکلتر و سـخت تر است، و حکمشان ماننـد سایر مردم که از زیر بار آن شانه خالی می کنند نیست که گاهی کار شایسته و صالح را با کار سوئی مخلوط می کنند.

و امّـا سـخن خـدای عزّ و جلّ که: (فَإِذا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِـکُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ- ۲/ طلاق) یعنی به نیکی نگهداشـتن زنانی که عـدّه شـان سپری شـده، کـه تنهـا از جهـت بزرگـواری و فخر و شـرف اسـت زیرا اگر زنـان عـدّه ای را به پایـان رساندنـد رجـوع و نگهداشتن آنها صحیح نیست.

بلّغته الخبر و أبلغته- هر دو یکی است، بـا این تفـاوت که معنی و مفهـوم- بلّغته- بیشـتر است، (در آیه ذیـل حضـرت نوح (ع) بقومش) می گویـد: (أُبَلِّغُکُمْ رِسالاـتِ رَبِّی- ۶۲/ اعراف) و (یـا أَیُّهَـا الرَّسُولُ بَلِّغْ مـا أُنْزِلَ إِلَیْـکَ مِنْ رَبِّکَ- ۶۷/ مائـده) و (فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُکُمْ ما أُرْسِـلْتُ بِهِ إِلَیْکُمْ- ۵۷/ هود) و (بَلَغَنِیَ الْکِبَرُ وَ امْرَأَتِی عـاقِرٌ- ۴۰/ آل عمران) و در همیـن معنی آیه (وَ قَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْکِبَرِ عِتِیًّا- ۸/ مریم) مثل این است که می گوئی:

أدرکنی الجهد و أدرکت الجهد- یعنی جهد و سختی به من رسید یا من به سختی رسیدم.

امّا- بلغنی المکان و أدرکنی- صحیح نیست، زیرا مکان به کسی نمی رسد و کسی مکان را در نمی یابد.

(بَلاغت) (منظور بلاغت در سخن است که صنعتی است ادبی) بر دو گونه است:

اوّل- اینکه چیزی به ذات خود بلیغ باشد که باید دارای سه وصف و حالت باشد:

۱- از نظر زبان و لغت، صواب و نیکو باشد.

۲- مطابقت با معنی مورد نظر و مقصد داشته باشد.

۳- سخن در واقع راست و مطابق حقیقت باشد.

و اگر هر یک از این سه شرط در آن نباشد از نظر بلاغت آن سخن ناقص است.

دوّم- سخن به اعتبار گوینده و شنونده و مفهوم بلیغ و رسا باشد، یعنی گوینده مقصودی و امری را در نظر داشته باشد و با وجهی نیکو و شایسته آن را ایراد کند بطوریکه مورد قبول و پذیرش طرف سخن یا وافی بهدف سخن باشد.

ولی در این آیه که خدای تعالی گوید: (وَ قُلْ لَهُمْ فِی أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِیغاً «۱»- ۶۳/ نساء) تعبیر و حمل آن با دو معنی صحیح است اوّل- این معنی است که می گوید: به ایشان بگوی اگر آنچه را که در دلهاتان دارید آشکار کنید کشته می شوید و تعبیر دیگر می گوید آنها را به عواقب زیانباری که بایشان می رسد آگاهشان کن و بیمشان ده که اشاره ای است به بعضی از آنچه عموم لفظ و کلّی آیه اقتضای آن را دارد.

بلغه- رزق و روزی و آنچه از زندگی به انسان می رسد (بهره مادّی و معنوی عمر).

(بلی) [بلی :

کهنه شد، می گویند: بلی الثّوب بلی و بلاء «۲» یعنی آن جامه و لباس کهنه شد،

---

(۱) مفسّرین در باره این آیه که راغب رحمه اللّه دو معنی برای آن در نظر گرفته است می گویند: در لفظ آیه تقدّم و تأخّری هست، یعنی آیه به بیان دیگر- و قل لهم قولا بلیغا فی انفسهم- یعنی سخنی بایشان بگوی که آن سخن در دلهاشان اثر کند و بجایی رسد و سخن بلیغ و با تهدید به ایشان بگوی.

(۲)- اصل واژه- بلاء، یبلو، بلاء- محبّت کردن و دوستی و تفضّل است که گاهی این محبّت در نظر انسان بلیه ای نیکو و گاهی مکروه است و آیه (وَ نَبْلُوکُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَیْرِ فِتْنَهً) اشاره بهمان معناست،

بکسی که سفر کرده است می گویند- بلاه سفر- یعنی مسافرت او را خسته و فرسوده کرد. (یعنی ابلاه السّفر).

و بلوته- او را آزمودم، مثل اینست که از زیادی آزمایش خسته اش کردم و آیه بعد اینطور خوانده شده (هُنالِکَ تَبْلُوا کُلُّ نَفْسٍ ما أَسْلَفَتْ- ۳۰/ یونس) یعنی حقیقت کار هر نفسی و هر کسی را می شناسیم و لذا گفته می شود- أبلیت فلانا- یعنی- اختبرته- او را آزمودم و با آزمایش باو آگاهی یافتم و گفته می شود غم و اندوه نیز- بلاء- نامیده شده، از آن جهت که جسم را فرسایش می دهد، خدای تعالی گوید:

(وَ فِی ذلِکُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّکُمْ عَظِیمٌ- ۴۹/ بقره) و (وَ لَنَبْلُوَنَّکُمْ بِشَیْ ءٍ مِنَ الْخَوْفِ- ۱۵۵/ بقره) و إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِینُ- ۱۰۶/ صافات). تکلیف هم از جهاتی به- بلاء- تعبیر شده است:

اوّل- اینکه تمام تکالیف به گونه ای برای تن و جسم سخت و مشکل است از اینجهت نوعی- بلاء هستند.

دوّم- اینکه تکلیف، آزمونهائی است و لذا خدای عزّ و جلّ فرمود: (

زیرا تقاضاها و خواست ها و تمایلاتی که ما بسویشان توجّه داریم و آنها رای هدف قرار می دهیم و در راه رسیدن بآنها تلاش می کنیم و مورد محبّت ما هستند پس از ابتلاء به آن می فهمیم که پاره ای از آنها بحال ما مفید و قسمتی زیانبار شد. لذا در این ابتلاء و آزمایش یا به نیکوتر می رسیم و یا به مکروهاتی که خود خواسته ایم، دچار می شویم بنابراین جهان و همه پدیده هایش آرایش و زینتی است که برای ما میدان آزمایش است که همواره خود رای در معرض آنها قرار می دهیم و به گفته حافظ:

صالح و طالح متاع خویش نمودند تا چه قبول افتد و چه در نظر آید

نتیجه اینکه به ثواب و پاداش خدائی که جز از طرف او نیست خواهیم رسید، پس وصول بمطلوب و دریافت پاداش احسن عملا- یا- اخسرین- اعمالا- تنها از جانب اوست و در حدیث «اعوذ بک من الذّنوب التی تنزل البلاء» که حضرت سجّاد (ع) می فرماید گناهانی است که نتیجه اش ترک اعانت مظلوم، ترک اعانت ستمدیده و ترک امر بمعروف و نهی از منکر است و نیز در «الحمد للّه علی ما ابلانا» یعنی سپاس خدایی رای که بر ما احسان نمود و تفضّل و بخشش خویش رای بر ما ارزانی داشت.

گر مراقب باشی و بیدار خود بینی هر دم پاسخ کردار خود

این بلا از کودنی آمد ترا که نکردی فهم رمز نکته را

گر چه دیوار افکند سایه دراز باز گردد سوی او آن سایه باز

این جهان کوه است و فعل ما ندا سوی ما آید نداها رای صدا

چون که بد کردی بترس ایمن مباش زان که تخم است و برویاند خداش

ص: ۳۱۱

إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِينُ- ۱۰۶/ صافات). تکلیف، هم از جهاتی به- بلاء- تعبیر شده است:

اوّل- اینکه تمام تکالیف به گونه ای برای تن و جسم سخت و مشکل است از اینجهت نوعی- بلاء هستند.

دوّم- اینکه تکلیف، آزمونهائی است و لذا خدای عزّ و جلّ فرمود: (وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ- ۳۱/ محمّد) (ناپایداران و کوشندگانتان را در آزمایشات و ابتلائات باز شناسیم).

سوّم- اینکه آزمون خدای تعالی از بندگان گاهی با مسرّت و سرورست تا سپاس گزارند و شکر کننده و گاهی نیز با ضررها و زیان هاست تا پایداری و صبر پیشه کنند «۱» پس محنت و منحت یعنی زحمت و رحمت، یا کوشش با رنج و کشش با بخشش، همگی آزمون و بلاء است.

پس رنج و محنت صبر، افزون تر از بخشش شکر آفرین است ولی قیام کردن بر حقّ شکر گزاری و از اینروی در آسایش بودن و نعمت داشتن بلائی و آزمایشی است بس بزرگتر، لذا عمر گفت «بلینا بالضّرّاء فصبرنا و بلینا بالسّرّاء فلم نصبر» (به سختی ها مبتلا شدیم صبر کردیم ولی با شادیها آزمایش شدیم پایدار نبودیم و صبر نکردیم).

و لذا امیر المؤمنین (ع) می فرماید: (من وسّع علیه دنیاه فلم یعلم أنّه قد مکربه

---

(۱) صاحب کتاب ریاض العلماء داستانی را که میان خاصّ و عامّ شهرت داشته نقل می کند به این که شیخ طبرسی رحمه اللّه صاحب تفسیر مجمع البیان به بیماری سکته مبتلا می شود و می پندارد که فوت کرده است او را غسل داده و کفن می کنند و در قبر می نهند که پس از چند لحظه ای بهوش می آید و خود را مدفون می بیند در همان حال نذر می کند که اگر خلاص شد کتابی در تفسیر قرآن بنویسد، از قضای روزگار یکی از نبّاشین که شبانه مردگان تازه را به خاطر دزدیدن کفنشان نبش قبر می کردند به سر شیخ طبرسی نیز می آیند و در همان حال متوجّه می شوند که او زنده است بشدّت می ترسند ولی شیخ نمی گزارد وحشت زده شوند جریان را بآنها می گوید آنها او را بدوش گرفته و بمنزلش می برند و در عوض مقداری پول به نبّاش می دهند و بدست شیخ توبه می کنند و مال فراوانی نصیبشان می شود، شیخ نیز به عهد خود وفا می کند و تفسیر مجمع البیان را می نویسد (به نقل از شرح حال مؤلّف تفسیر مجمع البیان بقلم محسن حسینی عاملی جلد اوّل مجمع البیان).

فهو مخدوع عن عقله) (کسی که دنیایش بر او فراخ و پر نعمت شد، و نفهمید که آنها او را می فریبند او بخدعه و فریب عقلش دچار شده است).

و خدای فرموده: (وَ نَبْلُوکُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَیْرِ فِتْنَهً- ۳۵/ انبیاء) و (وَ لِیُبْلِیَ الْمُؤْمِنِینَ مِنْهُ بَلاءً حَسَناً- ۱۷/ انفال) و خدای عزّ و جلّ فرمود: (وَ فِی ذلِکُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّکُمْ عَظِیمٌ- ۴۹/ بقره) (در باره بنی اسرائیل است) و این معنی در آیه اخیر بد و امر بر می گردد یا بسوی محنت و سختی که گفت (یُذَبِّحُونَ أَبْناءَکُمْ وَ یَسْتَحْیُونَ نِساءَکُمْ- ۴۹/ بقره) و یا به نعمت و لطفی که باعث نجاتشان شده، و همچنین فرمود (وَ آتَیْناهُمْ مِنَ الْآیاتِ ما فِیهِ بَلؤُا مُبِینٌ- ۳۳/ دخان) که به هر دو امر اشاره می کند، چنانکه قرآنش را وصف کرد و گفت (قُلْ هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ- ۴۴/ فصّلت).

وقتی که گفته می شود- (إبْتَلی) فلان کذا و أبلاه- این ابتلاء متضمّن دو امر است:

اوّل- اینکه شناختن حال او بخودش و آگاهی بر آنچه را که نمی داند و برایش مجهول است.

دوّم- ظهور و نمایاندن خوبی یا بدی و یا نیکوکاری و زشتکاریش. چه بسا که در آزمایش یکی از این دو موضوع یا تنها یکی از آنها مورد نظر باشد پس اگر در باره آزمون خدای گفته شود- بلاه کذا أو أبلاه- او را آزمایش کرد یا مبتلا کرد، مقصود از آن چیزی نیست مگر ظهور و نمایان شدن نیکی و زشتی او بدون اینکه شناختن حال یا آگاهی به نادانسته های کارش در میان باشد، زیرا خداوند علّام الغیوب است.

و بر این معنی فرماید: (وَ إِذِ ابْتَلی إِبْراهِیمَ رَبُّهُ بِکَلِماتٍ فَأَتَمَّهُنَّ- ۱۲۴/ بقره) (خداوند ابراهیم (ع) را با سخنانی و فرمانی چند بیازمود و آن را فرو نگذاشت و به إتمام رساند و گفت من ترا برای مردم پیشوای در دین قرار دادم او گفت آیا از فرزندان من هم، خداوند گفت عهد من در دین به ستمکاران نمی رسد که- أتمّهنّ- در آیه امامت ابراهیم (ع) پس از پیامبری است).

أبلیت فلانا یمینا- در وقتی بکار می رود که کسی را با سوگند بیازمائی و او را

در معرض آن قرار دهی.

(بلی) [بلی :

بلی، پاسخی است برای ردّ کردن سخن منفی، مانند آیه (وَ قالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ- ۸۰/ بقره) (بَلی مَنْ کَسَبَ سَیِّئَةً- ۸۱/ بقره) (یعنی آری، کسیکه گناه می کند، و گناهش بر او چیره شود دوزخی است.

یا اینکه بلی در جواب سؤال و پرسشی است که در معنی نزدیک به سخن منفی است مثل آیه (أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ؟ قالُوا بَلی ۱۷۲/ اعراف) یعنی (بلی پروردگار مائی) نبودن را ردّ می کند ولی واژه- نعم- در پاسخ استفهام مثبت و مجرّد است مانند (فَهَلْ وَجَدْتُمْ ما وَعَدَ رَبُّکُمْ حَقًّا؟ قالُوا نَعَمْ- ۲۸/ نحل) (آیا وعده خدایتان را حقّ یافتید، گفتند آری) که در این مورد گفتن- بلی- صحیح نیست.

امّا اگر گفته شود ما عندی شی ء- و تو بگویی- بلی- در آن صورت سخن او را رد کرده ای یعنی چیزی نزد تو هست، امّا اگر بگوئی- نعم- سخن او را اقرار و تأکید کرده ای، یعنی که نیست.

خدای تعالی گوید: (فَأَلْقَوُا السَّلَمَ ما کُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ، بَلی إِنَّ اللَّهَ عَلِیمٌ بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۲۸/ نحل) و (قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لا تَأْتِینَا السَّاعَةُ قُلْ بَلی وَ رَبِّی لَتَأْتِیَنَّکُمْ- ۳/ سباء) و (وَ قالَ لَهُمْ خَزَنَتُها أَ لَمْ یَأْتِکُمْ رُسُلٌ مِنْکُمْ یَتْلُونَ عَلَیْکُمْ آیاتِ رَبِّکُمْ وَ یُنْذِرُونَکُمْ لِقاءَ یَوْمِکُمْ هذا قالُوا بَلی ۷۱/ زمر) و (قالُوا أَ وَ لَمْ تَکُ تَأْتِیکُمْ رُسُلُکُمْ بِالْبَیِّناتِ قالُوا بَلی ۵۰/ غافر).

(بن) [بن :

البنان یعنی انگشتان، نامیدن انگشتان به بنان از اینجهت است که بوسیله آنها امکان خوب بودن و ثابت بودن حالات زندگی انسان فراهم می شود، و بر آنها زندگی استوار می گردد و هر گاه ساکن شدن و ماندن در جایی پایداری و ثبوت چیزی در آن منظور باشد می گویند- أبنّ بالمکان یبنّ و از اینجهت خدای تعالی- بنان- را در آیه (بَلی قادِرِینَ عَلی أَنْ نُسَوِّیَ بَنانَهُ- ۴/ قیامه) بآن حقیقت مخصوص کرده است «۱» و آیه (وَ اضْرِبُوا مِنْهُمْ کُلَّ بَنانٍ- ۱۲/ انفال) زدن کفّار را به زدن

---

(۱) هویّت و شخصیّت طبیعی انسانها با خطوط سر انگشتان آنهاست و بر آنها استوار و ثابت می شود، قبل از علم انگشت نگاری و سر انگشت شناسی، چنین مطلبی باور نکردنی می نمود امّا پس از ۱۴۰۰ سال با پیشرفت دانش، بشریّت فهمید هویّت ظاهری انسانی فقط به خطوط سر انگشتان او بستگی

انگشتانشان مخصوص کرده است، برای اینکه با دست می جنگند و دفاع می کنند (و دست در حقیقت همانطور که شخصیّت و هویّت هر کسی بآنها مربوط است جنگ و دفاع و تغذیه و کار انسان هم که تداوم بخش حیات اوست با بودن دست و انگشتان میّسر است).

البنّه- بوی و رایحه ای که از چیز بو داری استشمام می شود و بآن تعلّق دارد.

(بنی) [بنی :

افعالش- بنیت، أبنی، بناء، بنیه، بنیا، است، یعنی ساختن عمارت و بناء، خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ بَنَیْنا فَوْقَکُمْ سَبْعاً شِداداً- ۱۲/ نباء).

(بِناء)- اسمی است برای آنچه را که ساخته می شود، خدای تعالی گوید: (لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِها غُرَفٌ مَبْنِیَّةٌ- ۲۰/ زمر).

واژه (بَنِیه)- هم به بیت اللّه یعنی کعبه تعبیر شده است، خدای تعالی گوید: (وَ السَّماءَ بَنَیْناها بِأَیْدٍ- ۴۷/ ذاریات) و (وَ السَّماءِ وَ ما بَناها- ۵/ شمس).

(بُنْیان)-: واژه ای مفرد است و جمع ندارد به مصداق آیات (لا یَزالُ بُنْیانُهُمُ الَّذِی بَنَوْا رِیبَةً فِی قُلُوبِهِمْ- ۱۱/ توبه) و (کَأَنَّهُمْ بُنْیانٌ مَرْصُوصٌ- ۴/ صفّ) و (قالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْیاناً- ۹۷/ صافّات).

بعضی گفته اند بنیان- جمع- بنیانه- است، مانند شعیر و شعیره- و- تمر و تمره- نخل و نخله- اینگونه جمع ها تذکیر و تأنیثش صحیح است.

(إِبْنٌ)- اصلش- بنو- است که جمعش- أبنا- و تصغیرش- بنیّ- است، خدای تعالی گوید: (یا بُنَیَّ لا تَقْصُصْ رُؤْیاکَ عَلی إِخْوَتِکَ- ۵/ یوسف) و (یا بُنَیَّ إِنِّی أَری فِی الْمَنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ- ۱۰/ صافّات) و (یا بُنَیَّ لا تُشْرِکْ بِاللَّهِ- ۱۳/ لقمان) و (یا بَنِی آدَمَ أَنْ لا تَعْبُدُوا الشَّیْطانَ- ۶۰/ یس).

دارد حتّی اگر ملیونها انسان را مورد آزمایش قرار دهند، از اینجا می فهمیم که اشاره قرآن از تمام اعضاء وجودیش به سر انگشتان او چه حکمتی و چه معجزه الهی است، بخصوص که در سوره قیامت و آیه مورد نظر، پاسخ انسانهایی است که به قیامت و زنده شدن و تشکیل مجدّد ساختمان وجود خود ایمان ندارند، لذا خدای فرماید (أَ یَحْسَبُ الْإِنْسانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظامَهُ بَلی قادِرِینَ عَلی أَنْ نُسَوِّیَ بَنانَهُ- ۴/ قیامه) آیا انسان حساب می کند و می پندارد که استخوانهای او را دوباره جمع نمی کنیم و فراهم نمی آوریم، چرا حتّی سر انگشتان او را که در هر کس مخصوص باوست دوباره بحالت اوّل بر می گردانیم. [...]

اینگونه نامگزاری یعنی نامیدن فرزند به- ابن- از اینجهت است که پدرش او را ساخته و خداوند پدر را برای فرزند در حکم بنّاء و سازنده قرار داده است و هر آنچه که از راه تربیت، سرپرستی یا خدمت زیاد برای فرزند، یا قیام و اقدام برای کاری که نتیجه اش باو می رسد بدست می آید آنرا فرزند، که همان محصول آن است گویند، مانند:

فلان ابن حرب- یعنی زاده جنگ، در مورد جنگجویی که برای جنگیدن و پرداختن زیاد به فنون آن، چنان نامیده شده و از جنگ به جنگجویی رسیده است.

فلان ابن السّبیل- یعنی زاده سفر، نامی است در مورد کسی که همیشه در سفر است و از سفر تجربه اندوخته. و ابن اللیل: دزد.

ابن العلم- یعنی زاده علم و دانش، شاعر گوید:

أولاک بنو خیر و شرّ کلیهما (آنها هر دو فرزندان خیر و شرّند) فلان ابن بطنه و ابن فرجه- در باره کسی که همّتش و فکرش همواره خوردن و شهوترانی است.

ابن یومه- کسی که در اندیشه فردایش نیست، خدای تعالی گوید: (وَ قالَتِ الْیَهُودُ عُزَیْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ قالَتِ النَّصاری الْمَسِیحُ ابْنُ اللَّهِ- ۳۰/ توبه) و (إِنَّ ابْنِی مِنْ أَهْلِی- ۴۵/ هود) و (إِنَّ ابْنَکَ سَرَقَ- ۸۱/ یوسف).

جمع ابن- أبناؤ و بنون- است، خدای تعالی فرماید:

(وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنْ أَزْواجِکُمْ بَنِینَ وَ حَفَدَةً- ۷۲/ نمل) و (یا بَنِیَّ لا تَدْخُلُوا مِنْ بابٍ واحِدٍ- ۶۷/ یوسف).

و (یا بَنِی آدَمَ خُذُوا زِینَتَکُمْ «۱» عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ- ۳۱/ اعراف) و (یا بَنِی آدَمَ لا یَفْتِنَنَّکُمُ الشَّیْطانُ- ۲۷/ اعراف) مؤنّث ابن- (إبْنَه و بِنْت)- است جمعش بنات.

---

(۱) در جاهلیّت زنان و مردان بدون پوشش طواف می کردند و از خوردن گوشت و چربی و شیر، خودداری می کردند در این آیه پوشیدن جامه، و پوشاندن عورت تاکید شده تا در طواف و نماز برهنه نباشند و بعد می گوید (وَ کُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُسْرِفِینَ- ۳۱/ اعراف) بکلّی پرهیز یا به کلّی زیاده روی نکنید که خداوند گزاف کاران و زیاده روان را دوست ندارد.

خدای تعالی گوید: (هؤُلاءِ بَناتِی هُنَّ أَطْهَرُ لَکُمْ- ۷۸/ هود) و (لَقَدْ عَلِمْتَ ما لَنا فِی بَناتِکَ مِنْ حَقٍّ «۱»- ۷۹/ هود) که گفته شده واژه- بناتک در آیه اخیر مورد خطاب بزرگان آن قومند، که دخترانش را برای همسری به آنها نمایانده است نه اینکه بر همه اهل شهرش، زیرا سخنی محال و ناممکن است که دخترانی اندک را در برابر گروهی کثیر و افزون بنمایاند تا به همسری برگزینند و باز گفته اند اشاره به- بناتک- در آیه زنان امت او هستند که دختران او نامیده شدند زیرا هر پیامبری در حکم- پدر امت- خویش است بلکه بزرگتر و شریفتر از پدر و مادر برای ایشان، چنانکه در ذیل واژه- أب- بیان شده است.

و آیه (وَ یَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَناتِ- ۵۷/ نحل) بازگو کردن سخن مشرکین در باره این موضوع است که می گفتند ملائکه و فرشتگان دختران خدایند.

(بهت) [بهت :

(سراسیمه و دهشت زده شد)، خدای عزّ و جلّ فرماید: (فَبُهِتَ الَّذِی کَفَرَ- ۲۵۸/ بقره) یعنی متحیّر و مدهوش شد و- قد بهته- یعنی سراسیمه اش کرد.

و آیه (هذا بُهْتانٌ عَظِیمٌ- ۱۶/ نور) یعنی دروغی که شنونده اش را مبهوت و متحیّر می کند.

(بُهْتان) از- بهت- است خدای تعالی فرماید: (یَأْتِینَ بِبُهْتانٍ یَفْتَرِینَهُ بَیْنَ أَیْدِیهِنَّ وَ أَرْجُلِهِنَّ- ۱۲/ ممتحنه)

---

(۱) معنی این آیه با توجّه بآیات قبل و بعدش روشنتر می شود، پس از تذکّرات و انذار پیاپی حضرت لوط پیامبر (ع) به مردمی که زشت ترین ننگین ترین روشهای جنسی رای که چندی قبل، کشور باصطلاح متمّدن و کهنه استعمار یعنی انگلستان در پارلمان خود آنرا رسمی نموده، قوم لوط نیز دست از آن بر نمی داشتند تا اینکه فرشتگان مأمور عذاب الهی بر پیامبرشان آمدند و او از این همه عطوفت او و آن مردم بسوی او و فرستادگان با سوء نیّت می شتافتند، به آنها گفت اینک دختران من رای برای همسری برگزینید و از آنان همسر گیرید که برایتان پاک ترند، از خداوند پروا کنید مرا در باره مهمانانم محزون مسازید آیا در میان شما مردی رشید و آگاهی نیست؟ آنها پاسخ دادند ما به دختران تو حقّی نداریم می دانی که ما چه می خواهیم؟ گفت کاش نیروئی داشتم و یا شما آدمی رشید می داشتید، سپس فرشتگان او رای با پیروان و خانواده اش غیر از همسرش از شهر خارج کردند و صبحگاهان که نزدیک بود یعنی در فردای آن شب، شهرشان با تمام مفاسد و آلودگیهایشان زیر و رو شد و باران سنگهای شهر و عماراتشان بر سرشان باریدن گرفت این آثار و نشانه ها باقی است، و چنین سرنوشتی از ستمکاران دور نیست. (وَ ما هِیَ مِنَ الظَّالِمِینَ بِبَعِیدٍ- ۸۳/ هود).

کنایه از بهتان زنا زدن به زنان پاک است و گفته اند بلکه انجام هر کار شنیعی با دست و پا است، یعنی گرفتن چیزی که جایز نیست آنرا با دست گرفت و رفتن به جایی که قبیح و ناروا است با پای بآن جا رفت.

گفته شده- جاء بالبهیّه- یعنی دروغ.

(بهج) [بهج :

البهجه یعنی خوشرنگی و ظهور سرور و شادی، خدای عزّ و جلّ گوید:

(حَدائِقَ ذاتَ بَهْجَهٍ- ۶۰/ نمل) (باغهای سرور افزا و زیبا) و قد بهج- که اسم فاعلش- بهیج- است یعنی شادمان و مسرور شد، و آیه (وَ أَنْبَتْنا فِیها مِنْ کُلِّ زَوْجٍ بَهِیجٍ- ۷/ ق) (و در آن از هر زوجی شکوفا رویاندیم). که بهج- هم گفته شد، مثل سخن این شاعر:

ذات خلق بهج (دارای خلقتی و آفرینشی شادمان و مسرور).

امّا کلمه- بهوج- از این واژه نیامده است.

ابتهج بکذا- بوسیله آن، شادمانی و اثر مسرّت در چهره اش آشکار شد و همینطور است- أبهجه کذا: شادش کرد.

(بهل) [بهل :

اصل- بهل- بی سرپرست بودن و بدون ناظر بودن چیزی است.

الباهل- شتر رها شده از بند است یا از نشانه اش، یا شتری که پستان بندش باز شده.

زنی که می گوید- أتیتک باهلا- یعنی بدون سرپرست هستم و شوهری نکرده ام، هر چه دارم بر تو مباح است و به دیگری داده نشده است.

أبهلت فلانا- او را در مرادش آزاد گزاردم که در این معنی به شتر رها شده تشبیه شده است.

البهل و الإبتهال فی الدّعاء- درخواستی است که با بسط سخن و زاری و تضرّع همراه باشد چنانکه در این آیه (ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَی الْکاذِبِینَ- ۶۱/ آل عمران) (با تضرّع دعا می کنیم و لعنت خدای را شامل دروغگویان گردانیم).

کسی که- ابتهال- را به لعنت تفسیر کرده از اینجهت است که آزاد بودن در دعاء را در معنی این واژه به خاطر لعن و نفرین می داند.

شاعر گوید:

نظر الدّهر إلیهم فابتهل (یعنی روزگار با فراخی فرصت، نابودشان کرد).

(بهم) [بهم :

البهمه یعنی سنگ سخت، آدم شجاع را نیز از نظر تشبیه سنگ سخت- بهمه- گویند و به هر چیز محسوسی که به سختی احساس شود، و هر چیز قابل تعقّلی که برای فهم و عقل، درکش مشکل باشد آنها را نیز مبهم گویند.

أبهمت الباب- درب را طوری بستم که برای باز کردنش راهی نیست.

(بهیمه)- هر چیزی است که نطق و سخن ندارد و در صدایش گنگی، و ابهام هست امّا در عرف، پرندگان و وحوش را هم بهیمه- گویند و خدای تعالی فرموده:

(أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعامِ- ۱/ مائده) (از میان وحوش ستوران چرنده اش بر شما حلال شده است یعنی شتران و گوسفندان و آنچه را که در قرآن بیان شده).

لیل بهیم- که- بهیم- بر وزن فعیل در معنی- مفعل- است یعنی شبی که تاریک شده و بخاطر ظلمتش همچون کاری مبهم است یا لیل بهیم- که بهیم در معنی مفعل است، زیرا هر چیز ظاهری در آن شب پوشیده و مبهم می شود، پیدا نیست و فهمیده و دانسته نمی شود.

فرس بهیم- اسبی که بدنش یکرنگ است و چشم از دور به خوبی آن را تمیز نمی دهد در این معنی روایت شده است که: «أنّه یحشر النّاس یوم القیامه بهما».

(روز قیامت طوری مردم یکرنگ محشور می شوند که از یکدیگر باز شناخته نمی شوند).

یعنی عاری از لباسهای رنگانگ دنیایی که بوسیله آنها هم مزّین بودند و هم مجزّا از یکدیگر. و اللّه أعلم البهم: گوسفندان کوچک، و- البهمی: گیاهان خاردار خود روی ناشناخته در کنار نهرها، أبهمت الأرض- زمینی که گیاهان خود رویش زیاد است، مثل:

أعشبت و أبقلت- یعنی گیاهان تر و مفید و سبزی آن زمین زیاد شد.

(باب) [باب :

الباب یعنی محلّ داخل شدن در چیزی و اصلش راه ورودی یا مدخل مکانها است مثل درب شهرها و خانه ها، جمعش- أبواب- است، خدای تعالی

گوید: (وَ اسْتَبَقَا الْبابَ وَ قَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَ أَلْفَيا سَيِّدَها لَدَى الْبابِ- ۲۵/ یوسف) (یعنی با دویدن به درگاه خانه رسیدند و پیراهنش را از پشت دریده بود، آقایش را در آستانه درب یافتند).

و (لا تَدْخُلُوا مِنْ بابٍ واحِدٍ وَ ادْخُلُوا مِنْ أَبْوابٍ مُتَفَرِّقَهٍ- ۶۷/ یوسف) یعنی: دروازه ها، برای ورود در علم و دانش هم این واژه بکار می رود می گویند:

فی العلم باب کذا- و- هذا العلم باب إلی علم کذا- یعنی در آن علم بخشی است و این علم دری است بسوی آن دانش، یعنی از راه آن قسمت آن دانش بدست می آید.

پیامبر (ص) فرمود «أنا مدینه العلم و علیّ بابها» «۱» یعنی بوسیله علی (ع) وصول به علم میسور و ممکن است.

شاعر گوید:

أتیت المرؤه من بابها (مروّت و جوانمردی را از راه خودش وارد شدم).

خدای تعالی فرموده: (فَتَحْنا عَلَيْهِمْ أَبْوابَ كُلِّ شَيْ ءٍ- ۴۴/ انعام) و (بابٌ باطِنُهُ فِيهِ

---

(۱) این حدیث را ابن عساکر عالم بزرگ شافعی در تاریخ معروفش (تاریخ ابن عساکر یا تاریخ مدینه دمشق) با اسناد معتبر بدو صورت دیگر یعنی (انا دار الحکمه و علیّ بابها) و (انا مدینه الجنّه و علیّ بابها کذب من زعم انّه یدخل الجّنه من غیر بابها) و (انا مدینه العلم و علیّ بابها فمن اراد العلم فلیأتها من بابها) در چهل روایت نقل کرده است، یکی از آنها چنین است (عن مجاهد، عن ابن عبّاس قال: قال رسول اللّه (ص) انا مدینه العلم و علیّ بابها فمن اراد العلم فلیأت الباب) اکثر مفسّرین و محدّثین، و اجماع امّت از اهل تسنّن و تشیّع با ابن عساکر همداستانند، گذشت زمان و آثار علمی و عملی امام علی (ع) صحت حدیث فوق را تأیید نموده است و شارح بزرگوار نهج البلاغه یعنی ابن ابی الحدید که خود معتزلی و از اهل سنّت و از برادران دینی ماست در سراسر شرحش، عظمت علمی مولی را با بیانی خاصّ ارائه داده و امروز در برابر جهان غرب و شرق که هر کدام با ایدئولوژیهای شکست خورده شان متحیّرند راهی برای نجات مستضعفین تشنه عدالت و رهائی از ستم و بت ها جز راه علی (ع) و صحابه صدیق و خاندان گرامی و پیروان راستین آنها نیست علم و عدل علی است که حتّی ببرادرش دیناری از بیت المال افزون ندهد چه رسد به خویشاوندان و دوستانش، راه ابو تراب که پدر خاک بود و سر بر خشت می نهاد و جامه نو بتن نکرد و از شدّت عدالتخواهی مرد نامتناهی تاریخ شد و پرچم عدل و حقّ برافراشت می تواند به گفته راغب رحمه اللّه راهش و علم و عملش وسیله وصول به علم پیامبری باشد و نجات دهنده انسانها از جهل و ستم و بتها. (ج ۲ از صفحه ۴۵۷ تا ۴۹۹ از تاریخ ابن عساکر، بخش امام علیّ بن أبی طالب).

الرَّحْمَهُ- ۱۳/ حدید).

گفته اند- أبواب الجنّه و أبواب جهنّم- در باره اشیائی بکار می رود که وصول به آنها انسانها را به بهشت و دوزخ می رساند، خدای تعالی فرمود: (ادْخُلُوا أَبْوابَ جَهَنَّمَ- ۷۲/ زمر) و (حَتَّی إِذا جاؤُها وَ فُتِحَتْ أَبْوابُها وَ قالَ لَهُمْ خَزَنَتُها سَلامٌ عَلَیْکُمْ- ۷۳/ زمر).

چه بسا اگر گفته شود- هذا من باب کذا- یعنی چیزی است که شایسته و مناسب اوست، جمعش بابات است.

خلیل بن احمد می گوید: بابه فی الحدود و بوّبت بابا- یعنی در آن حدود عمل کردم و- أبواب مبوّبه حدود معیّن کاری است و- البوّاب- دربان و حافظ خانه و- تبوّبت بابا- گرفتمش و آنرا اتّخاذ کردم، اصل باب- بوب است.

(بیت) [بیت :

اصل بیت، جایگاه و پناهگاه انسان در شب است زیرا می گویند بات- یعنی در شب اقامت گزید و ساکن شد همانطور که برای روز می گویند ظلّ بالنّهار، یعنی در پناه روز و روشنی روز قرار گرفت سپس به مسکن و خانه، بدون در نظر گرفتن تعبیر شب- بیت- گفته اند که جمعش- أبیات و بیوت- است ولی واژه بیوت مخصوص خانه هاست و أبیات برای شعر و اشعار، خدای عزّ و جلّ فرماید:

(فَتِلْکَ بُیُوتُهُمْ خاوِیَهً بِما ظَلَمُوا- ۵۲/ نمل) و (وَ اجْعَلُوا بُیُوتَکُمْ قِبْلَهً- ۸۷/ یونس) و (لا تَدْخُلُوا بُیُوتاً غَیْرَ بُیُوتِکُمْ- ۲۷/ نور) که معنای- بیت- در آیات فوق، شامل خانه هائی است که از سنگ، گل و گچ، یا پشم کرک ساخته می شود (خانه های شهری و عشایری) تسمیه شعر و اشعار هم تشبیهی است از همان خانه ها، مکان و جایگاه هر چیزی هم به- بیت- تعبیر شده است زیرا جای آن چیز است.

عبارت- أهل البیت هم در باره آل پیامبر علیه الصّلوه و السّلام است و با این عبارت شناخته شده اند و پیامبر با سخنش که «سلمان منّا أهل البیت» آگاهی و تنبّه می دهد به این که مولی «۱» و وابسته و دوست هر قومی را می توان منسوب بآن قوم

---

(۱) واژه های- مولی- ولی- و أولیاء- در زبان دین، معانی ویژه ای دارد در بین عرفاء، جلال الدّین محمّد بلخی در کتاب کم نظیرش، مثنوی که قصدش از سرودن و بیان آن اشعار معرّفی نمونه انسان کامل است و آنرا در دفتر ششم در چهره علی (ع) مجسّم می کند در بیان معنی مولی چنین می گوید:

دانست.

چنانکه فرمود: «مولی القوم منهم و ابنه من أنفسهم».

(مولی و دوست هر امّتی از آنها و فرزندش نیز در شمار تن و جان و از خود آنهاست).

بیت اللّه و بیت العتیق- مکّه است، خدای فرماید:

(وَ لْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ- ۲۹/ حج) و (إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّهَ- ۹۶/ آل عمران) و (وَ إِذْ یَرْفَعُ إِبْراهِیمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَیْتِ- ۱۲۷/ بقره) یعنی کعبه و خانه خدا. (وَ لَیْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُیُوتَ مِنْ ظُهُورِها وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقی ۱۸۹/ بقره) (بروّ نیکی آن نیست که از پشت خانه وارد خانه شوید، نیکو کار کسی است که تقوا پیشه کند) این آیه در باره قومی است که از وارد شدن در خانه هاشان بعد از احرامشان از رو برو خودداری می کردند، خدای هشدار می دهد که این عمل با برّ و نیکی منافات دارد.

و آیه (وَ الْمَلائِکَهُ یَدْخُلُونَ عَلَیْهِمْ مِنْ کُلِّ بابٍ سَلامٌ- ۲۳/ رعد) معنایش این است که فرشتگان با انواع حالات مسرّت بخش بر آنها باسلام و درود وارد می شوند.

سخن خدای تعالی که فرماید: (فِی بُیُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ- ۳۶/ نور) که گفته اند منظور بیوت پیامبر (ص) است، مانند آیه (لا تَدْخُلُوا بُیُوتَ النَّبِیِّ إِلَّا أَنْ یُؤْذَنَ لَکُمْ- ۵۳/ احزاب) که گفته اند اشاره آیه، به خانه های اهل بیت و قوم پیامبر (ص) است.

و نیز گفته اند به قلب اشاره شده است، بعضی از حکماء در سخن پیامبر (ص) که گفته است «لا تدخل الملائکه بیتا فیه کلب و لا صوره».

گفته اند در این حدیث منظور از بیت- قلب و از- کلب- حرص و آز، اراده شده است به دلیل اینکه زمانی گفته می شود:

زین سبب پیغمبر با اجتهاد نام خود وان علی مولی نهاد

گفت هر کورا منم مولی و دوست ابن عمّ من علی مولای اوست

کیست مولی آنکه آزادت کند بند رقّیت ز پایت بر کند

چون بآزادی نبّوت هادیست مؤمنان راز انبیاء آزادی است

ای گروه مؤمنان شادی کنید همچو سر و سوسن آزادی کنید

کلب فلان- که کسی در حرص و آز افراط می کند. و یا اینکه:

هو أحرص من کلب- او از سگ حریصتر است، بر همان معنی و اساس است.

خدای تعالی گوید: (وَ إِذْ بَوَّأْنا لِإِبْراهِیمَ مَکانَ الْبَیْتِ- ۲۶/ حج) مقصود مکّه است.

و آیه (قالَتْ رَبِّ ابْنِ لِی عِنْدَکَ بَیْتاً فِی الْجَنَّهِ- ۱۱/ تحریم) یعنی مقام و جایگاهی در بهشت برایم آسان و فراهم گردان.

و آیات (وَ أَوْحَیْنا إِلی مُوسی وَ أَخِیهِ أَنْ تَبَوَّءا لِقَوْمِکُما بِمِصْرَ بُیُوتاً- ۱۷/ یونس) و (وَ اجْعَلُوا بُیُوتَکُمْ قِبْلَهً- ۸۷/ یونس) یعنی مسجد اقصی.

و آیه (فَما وَجَدْنا فِیها غَیْرَ بَیْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِینَ- ۳۶/ ذاریات) که گفته شده در این آیه منظور بیتی از مسلمین- اشاره به ساکنین خانه هاست که آنها را بیت- گفته اند مانند نامیدن اهالی قریه به قریه.

(بیات)- و تبییت- یعنی شبیخون زدن شبانه به دشمن و آهنگ دشمن کردن در شب، خدای تعالی گوید: (أَ فَأَمِنَ أَهْلُ الْقُری أَنْ یَأْتِیَهُمْ بَأْسُنا بَیاتاً وَ هُمْ نائِمُونَ- ۹۷/ اعراف) و (بَیاتاً أَوْ هُمْ قائِلُونَ- ۴/ اعراف) (بیوت)- کاری است که در شب انجام می شود، خدای تعالی فرماید: (بَیَّتَ طائِفَهٌ مِنْهُمْ- ۸۱/ نساء) و (إِذْ یُبَیِّتُونَ ما لا یَرْضی مِنَ الْقَوْلِ

- ۱۰۸/ نساء).

و لذا پیامبر (ص) فرمود: «لا صیام لمن لم یبیّت الصّیام من اللّیل» (کسی که در شب تدبیر و نیّت روزه نکند و تدارک آن ننماید، روزه ندارد).

بات فلان یفعل کذا- عبارتیست برای کاری که بایستی در شب انجام شود، همانطور که ظلّ- برای کار روزانه است و هر دو از باب عبادت است. (یعنی کارهای عبادتی).

(بید) [بید]:

خدای عزّ و جل در آن گوید: (ما أَظُنُّ أَنْ تَبِیدَ هذِهِ أَبَداً- ۳۵/ کهف) (گمان نکنم که همیشه اینجا نباشد و ویران شود، (سخن کافر باغ دار است).

بصاد الشّی ء یبید، بیادا- در بیابان متفرّق و پراکنده شد، جمع بیداء بید- است. أتان بیدانه- استری است بیابانی.

(بور) [بور]:

البوار یعنی کساد و ناروایی زیاد و چون زیادی کساد به فساد منجرّ

می شود لذا می گویند- کسد حتّی فسد بوار، به هلاکت هم تعبیر شده است.

افعالش عبارت از- بار الشّی ء یبور، بورا، بؤرا- خدای تعالی گوید:

(تِجارَةً لَنْ تَبُورَ- ۲۹/ فاطر) (داد و ستدی کساد ناپذیر) و (وَ مَکْرُ أُولئِکَ هُوَ یَبُورُ- ۱۰۰/ فاطر) و روایت شده که «نعوذ باللّه من بوار الأیم». (از افزون شدن گناه به خدا پناه می بریم) و آیه (وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دارَ الْبَوارِ- ۲۸/ ابراهیم) (ملّت خویش را در خانه فساد و هلاکت فرود آوردند).

رجل حائر بائر- و- قوم حور و (بور)- یعنی مردی و قومی سرگشته و هلاک شده، خدای تعالی گوید: (حَتَّی نَسُوا الذِّکْرَ وَ کانُوا قَوْماً بُوراً- ۱۸/ فرقان) یعنی هلاک شدگان. بور- جمع- بائر است و گفته اند- بور- مصدر است که در مفرد و جمع هر دو بکار می رود مثل رجل بور و قوم بور- شاعر گوید:

یا رسول المليك إنّ لسانی راتق ما فتقت إذ أنا بور

(ای پیامبر و رسول خدای زبانم از تکلّم بسته است زیرا در هلاکتم).

بار الفحل النّاقه- شتر فحل، ناقه را بوئیده که پاکی او را استشمام کند. سپس این معنی بطور استعاره در باره آزمون بکار رفته است، گفته اند:

برت کذا- یعنی او را آزمودم.

(بئر) [بئر]:

(یعنی چاه و حفره)، خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ بِئْرٍ مُعَطَّلَهٍ وَ قَصْرٍ مَشِیدٍ «۱»-

---

(۱) خداوند در چند مورد علّت عذاب و هلاکت رسوا کننده قوم عاد را بیان کرده است از قصری و کاخی که بر بلندی کوه ساخته بودند و آنجا مرکز عیاشیّ، و هرزگی شان بوده، می فرماید: (أَ تَبْنُونَ بِکُلِّ رِیعٍ آیَهً تَعْبَثُونَ!؟- ۱۲۸/ شعراء) که از آن بالا مردم رهگذر را به باد مسخره می گرفتند «یجتمعون الیها للعبث بمن یمرّ فی الطّریق» عمل زشت و ننگین دیگرشان در آب و چاه انداختن افراد بی خبر بوده که سر چاه را می پوشاندند تا رهگذران غفلتا در آن بیفتند تا آنها بخندند و لذّت ببرند و ده ها عمل دور از انسانیت دیگر که متأسّفانه در دوران اخیر بخصوص در زمان قاجار چنین عادات زشتی بصورت داشتن دلقک ها، و انداختن افرادی در استخرها رایج بوده و عدّه ای انسان ضعیف امّا در انسان بودن همطراز خویش را وسیله عیش و عشرت خود قرار می دادند، انسانی که باید در اثر کارهای اجتماعی و داشتن روح خداپرستی با تمام نیرو و در برابر مشکلات بایستد و همانطور که پیامبر (ص) فرموده است حتّی اظهار عجز هم نکنند در فرهنگ مستکبرین عیّاش سر و صورت خود را سیاه می کند و با هزاران اداهای مضحک آلت و ابزار خنده و عیاشی دیگران می شوند که با کمال تأسّف هنوز هم ریشه های

آن فرهنگ غیر انسانی باقی است امید است آن روش ناپسند یعنی سیاه بازی و دلقک شدن که بعد از انقلاب هم یکبار

۴۵/ حجّ) (مربوط به هلاکت قوم نیرومند عاد است، پس از هلاکتشان که در اثر ستمگری و تفاخر و گردنکشی بود چاهشان ویران و قصرشان با همه گچ بری و زینت خالی ماند).

اصل- بیر- با همزه است، گویند- بأرت بیرا و بأرت بؤره- یعنی چاه و قناتی حفر کردم، از این واژه- مئبر- مشتقّ شده که به معنی حفره ای است که سر آن را می پوشاندند تا کسانی که از آنجا عبور می کنند در چاه بیفتند و آن چاه را- المغواه- گفته اند که تعبیری است از فسادی که دیگران را در بلیّه و سختی می اندازد و جمع- مئبر- مآبر- است.

(بؤس) [بؤس :

البؤس و البأس و البأساء- شدّت سختی و زشتی و ناروائی است جز اینکه واژه- بؤس- بیشتر در فقر و جنگ بکار می رود.

البأس و البأساء- در کشتن دشمن و مجروح کردن بکار می رود، مثل آیه (وَ اللَّهُ أَشَدُّ بَأْساً وَ أَشَدُّ تَنْكِيلًا- ۸۴/ نساء) و (فَأَخَذْناهُمْ بِالْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ- ۴۲/ انعام) و (وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ- ۱۷۷/ بقره) و (بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ- ۱۴/ حشر) فعل این واژه- بؤس، یبؤس است.

عذاب (بئیس)- وزن فعیل از- بأس- است، یا از- بؤس- باب افتعال آن هم مثل فلا تبتئس- یعنی غمگین و محزون نباش در خبر است، که در باره پیامبر (ص) آمده است که «کان یکره الؤس و التّباؤس و التّبوّس» یعنی برای فقرا (مستضعفین) زاری و سستی را زشت و ناروا می دانست.

(نمی خواست آنها اظهار خواری و ناتوانی و فقر کنند) یا اینکه خود را ذلیل کنند و همه آن رنجها را بر خود قرار دهند.

(بیس)- کلمه ای است که در باره تمام ناپسندی ها و زشتی بکار رفته است، همانطور که- نعم- در همه کارهای پسندیده استعمال می شود و کلماتی که در جملات بعد از- بئس یا نعم- قرار می گیرند چه معرفه با (الف- لام) باشند و یا

در صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران عید نوروز ۵۹ به نمایش گذاشته شده به کلّی از فرهنگ اسلامی و انقلابی ما ریشه کن شود. دلقک بازی در شأن انسان عصر امروز نیست.

اینکه اضافه باسم دیگری شود.

در هر دو صورت بئس و نعم- آنها را مرفوع می کننـد، ماننـد- بیس الرّجل زیـد- یا- بئس غلام الرّجل زید- و نکره را نصـب می دهند، مانند- بئس رجلا و بئس ما کانوا یفعلون.

خـدای تعالی گویـد: (وَ بِئْسَ الْقَرارُ- ۲۹/ ابراهیم) و (فَبِئْسَ مَثْوَی الْمُتَکَبِّرِینَ- ۷۲/ زمر) و (بِئْسَ لِلظَّالِمِینَ بَدَلًا- ۵/ کهف) و (لَبِئْسَ ما کانُوا یَصْنَعُونَ- ۶۳/ مائده).

اصل واژه- بئیس- بئس- است که آن هم از- بؤس- مشتّق شده.

(بیض) [بیض :

البیاض یعنی سپیدی که در میان رنگها ضدّ سیاهی است. فعلش:

ابیضّ، ابیضاضا و بیاضا، و اسمش- مبیضّ، أبیض- است.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یَوْمَ تَبْیَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ وَ أَمَّا الَّذِینَ ابْیَضَّتْ وُجُوهُهُمْ- ۱۰۷ و ۱۰۶/ آل عمران).

الأبیض- رگی است که بخاطر سپید بودنش اینچنین نامیده شده، چون رنگ سپید را بهترین و با فضیلت ترین رنگها می دانند، چنانکه گفته اند رنگ سپید بهتر، سیاه هول انگیزتر، سرخ زیباتر و رنگ زرد خوشنمودتر است.

از این جهت فضـل و کرم را برنـگ سپیـد و یـا- بیـاض- تعبیر کرده انـد حتّی به کسـی که عاری از عیب و گناه است و آلوده نشده است، أبیض الوجه، یعنی سپید روی گویند (رو سفید، کنایه از بی گناهی است).

خدای تعالی گوید: (یَوْمَ تَبْیَضُّ وُجُوهٌ- ۱۰۶/ آل عمران) یعنی چهره ها پاک و از گناه عادی است.

ابیضاض الوجوه- عبارت از شادی و مسرّت است. اسوداد الوجوه- غم و اندوه چهره ها است.

و بر این اساس آیه (وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثی ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا- ۵۸/ نحل) است.

مثال سپیدی چهره ها آیات (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ- ۲۲/ قیامه) و (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ، ضاحِکَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ- ۳۸/ عبس) است.

عبارت- أمّک بیضاء من قضاعه- (قضاعه- پدر قبیله ای از اعراب یمن است

که سپید پوست بوده اند) و بر این اساس خدای تعالی فرماید: (بَیْضاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِینَ- ۴۶/ صافّات).

تخم مرغ و تخم پرندگان هم بخاطر سپیدی رنگشان، بیض و مفردش- بیضه- است، زن را هم بخاطر شباهت رنگش به سپیدی و اینکه تحت کنف و حمایت مرد مصونیت دارد بطور کنایه، سپید یا بیضه گفته اند.

در حالت مدح و ذمّ، شهر و بلد را هم- بیضه البلد- گفته اند، امّا در حالت مدح بخاطر مصون بودن مردمی است که در آن شهر سرپرست و رئیس هم دارند اطلاق شده است، چنانکه شاعر گوید:

کانت قریش بیضه فتفلّقت فالمحّ خالصه لعبد مناف

(قوم قریش گروهی شایسته بودند و خورشیدشان عبد مناف است که از افق ظاهر شد همانطور که زردی تخم پرنده در مرکز آن قرار دارد).

امّا بکار بردن واژه بیضه بگونه ذمّ و ناروا، در باره گروهی است که خوار و ذلیل اند و مورد کنایه و نیشخند دیگران قرار می گیرند مانند تخم شتر مرغی که در میان بیابان دور افتاده و رها شده.

بیضتا الرّجل- یعنی دو بیضه مرد بخاطر شباهت به تخم مرغ از نظر شکل و سپیدی است که در مردان هم آنطور نامیده شده.

باضت الدّجاجه و باض کذا- یعنی مرغ برای تخم گذاردن در جایش قرار گرفت و تخم گذارد.

شاعر گوید:

بدا من ذوات الضّغن یأوی صدورهم فعشّش ثمّ باض

(بغض کینه توزانی که دلهاشان آنها را پنهان کرده بود، پس از در دل گرفتن، کینه هاشان آشکار شد).

باض الحرّ: گرما شدّت گرفت- باضت ید المرأه: دست آن زن ورم کرد. دجاجه بیوض- و- دجاج، هر دو بکار می رود یعنی مرغ و مرغان تخم گذار.

(بیع) [بیع :

البیع یعنی دادن چیزی با ارزش و گرفتن قیمت آن (داد و ستد و مبادله

متاع و پول).

الشّراء- پرداختن قیمت و گرفتن جسم قیمت شده است، فروختن و خریدن را بیع و شراء گفته اند که هر دو بجای هم بکار می رود برای تصوّری که از جنس و متاع و بهاء آن به نظر می رسد و بر این معنی خدای عزّ و جلّ گوید:

(وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ- ۲۰/ یوسف) (که واژه شراء- در این آیه بجای فروختن یا (بیع) بکار رفته است و پیامبر علیه السّلام فرمود: (لا یبیعنّ أحدکم علی بیع أخیه» یعنی خریدار چیزیکه برادرت می خرد نشوید. (رو دست خرید او نروید که گرانی پیش آید).

أبعت الشّی ء- آنرا برای فروش عرضه کردم، چنانکه شاعر گوید:

فرسا فلیس جواده بمباع (اسبی که وفاء خوبیهایش عرضه و فروخته نشده است).

باب مفاعله این واژه ها- مبایعه و مشاراه است، خدای تعالی گوید: (وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَیْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا- ۲۷۵/ بقره) و (لا بَیْعٌ فِیهِ وَ لا خُلَّهٌ- ۲۵۴/ بقره).

عبارت- بایع السّلطان «۱»- اطاعت او را در برابر عطای اندکش پذیرفت.

خدای عزّ و جلّ گوید: (فَاسْتَبْشِرُوا بِبَیْعِکُمُ الَّذِی بایَعْتُمْ بِهِ- ۱۱۱/ توبه) که اشاره به بیعت رضوان است (یعنی بیعت مؤمنین با پیامبر (ص) که در آیه بعد اشاره می کند و می فرماید: (لَقَدْ رَضِیَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِینَ إِذْ یُبایِعُونَکَ تَحْتَ الشَّجَرَهِ- ۱۸/ فتح) و همچنین بمطلبی که در آیه دیگر فرماید: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ أَنْفُسَهُمْ- ۱۱۱/ توبه).

و امّا واژه- الباع- یعنی فاصله میان دو دست که بطرفین باز می شود از باع، یبوع، است نه از- باع یبیع- به دلالت اینکه گویند:

باع فی السّرّ یبوع: وقتی که دستش را دراز کرد.

(بال) [بال :

البال، حالتی است که در اثر آن حالت، توجّه و اهمّیت دادن حاصل می شود و یا از آن پروا می شود- ما بالیت بکذا باله- یعنی از او پروا نداشتم و به آن

---

(۱) تاریخچه این واژه که از قرن چهارم هجری ببعد در باره نامداران به کار رفته و از طرف چه کسی نخستین بار بکار رفت در تفسیر واژه (سلط) مفصّلا ذکر خواهد شد.

توجّه نکردم در آیه (کَفَّرَ عَنْهُمْ سَیِّئاتِهِمْ وَ أَصْلَحَ بالَهُمْ- ۲/ محمّد) و (فَما بالُ الْقُرُونِ الْأُولی ۵۱/ طه) یعنی حالشان و خبرشان، معنی واژه بال به حالتی که انسان پیدا می کند و آنرا در بر می گیرد، تعبیر شده است، چنانکه می گویند: خطر کذا ببالی- یعنی چنان حالتی بر من گذشت و در ذهنم، خطور کرد.

(بین) [بین :

واژه برای حدّ فاصل میان دو چیز یا وسط آنها وضع شده است، خدای تعالی گوید: (وَ جَعَلْنا بَیْنَهُما زَرْعاً- ۳۲/ کهف).

بان کذا- یعنی جدا شد، و هر چه از او پنهان بود ظاهر شد و چون معنی جدا شدن و آشکار شدن دارد در مورد هر چیزی که جدا و منفرد است به کار می رود.

بیون- به چاه آبی که عمقش زیاد است یعنی از لب چاه تا ته چاه فاصله زیاد است گویند، و این واژه باعتبار فاصله طنابی که در دست آبکش است تا آب ته چاه بکار رفته است.

بان الصّبح- صبح ظاهر شد، سخن خدای تعالی که: (لَقَدْ تَقَطَّعَ بَیْنَکُمْ- ۹۴/ انعام) یعنی پیوندتان بریده و جدا شد که در حقیقت عوامل پیوستگی یعنی اموال و خویشاوند و اعمالی که به آنها در اجتماعتان اعتماد داشتید ضایع شد و از بین رفت و اشاره به معنی این آیه است که:

(یَوْمَ لا- یَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ- ۸۸/ شعراء) همچنین آیه (لَقَدْ جِئْتُمُونا فُرادی ۹۴/ انعام) از نظر قواعد زبان عرب، واژه بین گاهی اسم است و گاهی ظرف.

کسی که در آیه فوق (۹۴/ انعام)- بینکم-، با ضمّه نون بخواند آن را اسم قرار داده و اگر- بینکم- را با فتحه (ن) بخواند آنرا ظرف قرار داده است.

ظرف بودن واژه- بین- در آیات (لا- تُقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیِ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ- ۱/ حجرات) و (فَقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْواکُمْ صَدَقَةً- ۱۲/ مجادله) و (فَاحْکُمْ بَیْنَنا بِالْحَقِّ- ۲۲/ ص) و (فَلَمَّا بَلَغا مَجْمَعَ بَیْنِهِما- ۶۱/ کهف) (که در آیات فوق کلمه بین- طرف مکان یعنی در حضور و در میان، که مفتوح است). جایز است که واژه- بین- در معنی مصدر به جای اسم مفعول بکار رود، در آیه (وَ إِنْ کانَ مِنْ قَوْمٍ بَیْنَکُمْ وَ بَیْنَهُمْ مِیثاقٌ- ۹۲/ نساء) و در این مورد بکار نمی رود مگر در چیزی که مسافتی فاصله داشته باشد مانند- بین

البلدین- یا در چیزی که عددی داشته باشد از دو یا بیشتر مثل- بین الرّجلین- و بین القوم.

واژه- بین به چیزی که معنی وحدت و فرد داشته باشد اضافه نمی شود مگر اینکه تکرار شود، مانند آیات (وَ مِنْ بَیْنِنا وَ بَیْنِکَ حِجابٌ- ۵/ فصّلت) و (فَاجْعَلْ بَیْنَنا وَ بَیْنَکَ مَوْعِداً- ۵۸/ طه) که در هر دو آیه تکرار شده است.

گفته اند- هذا الشّی ء (بین یدیک)- یعنی بر تو نزدیک است، و بر این معنی سخن خداوند است که (وَ جَعَلْنا مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا- ۹/ یس) و (وَ مُصَدِّقاً لِما بَیْنَ یَدَیَّ مِنَ التَّوْراهِ- ۵۰/ آل عمران) و (أَ أُنْزِلَ عَلَیْهِ الذِّکْرُ مِنْ بَیْنِنا- ۸/ ص).

عبارت- من بیننا- در آیه اخیر یعنی از میان همه ما بر او نازل شده است و سخن خدای در آیه: (قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهذَا الْقُرْآنِ وَ لا بِالَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ- ۳۱/ سباء) یعنی بچیزی که در انجیل بیشتر از قرآن آمده است.

و در آیه (فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَصْلِحُوا ذاتَ بَیْنِکُمْ- ۱/ انفال) یعنی رعایت حالات خویشاوندی، وصلت و محبّتی که شما را گرد آورده است بنمائید. به آخر کلمه بین گاهی حرف (ما) و گاهی (الف) افزوده می شود بمنزله زمان و موقع است، مانند بینما زید یفعل کذا- و- بینا یفعل کذا- یعنی وقتی که زید آن کار را می کند، شاعر گوید:

بینا یعنّفه الکماه و روعه یوما أتیح له جری ء سلفح

(زمانی که دلاوران و رعب و وحشت او را هراسناک و سرزنش می کرد همچون دلاور مردی فراخ سینه و توانا شد).

(بان) [بان :

بان یعنی ظاهر و روشن شد، افعالش- بان، استبان تبیّن است، و بیّنته یعنی بیان و آشکار نمودم، خدای سبحان گوید: (وَ قَدْ تَبَیَّنَ لَکُمْ مِنْ مَساکِنِهِمْ- ۳۸/ عنکبوت) (وَ تَبَیَّنَ لَکُمْ کَیْفَ فَعَلْنا بِهِمْ- ۴۵/ ابراهیم) و (وَ لِتَسْتَبِینَ سَبِیلُ الْمُجْرِمِینَ- ۵۵/ انعام) و (قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ- ۲۵۶/ بقره) و (قَدْ بَیَّنَّا لَکُمُ الْآیاتِ- ۱۱۸/ آل عمران) و (وَ لِأُبَیِّنَ لَکُمْ بَعْضَ الَّذِی تَخْتَلِفُونَ فِیهِ- ۶۳/ زخرف).

و (وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الذِّکْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ- ۴۴/ نحل) و (لِیُبَیِّنَ لَهُمُ الَّذِی

يَخْتَلِفُونَ فِيهِ- ۳۹/ نحل) و (فِيهِ آياتٌ بَيِّناتٌ- ۹۷/ آل عمران) و (شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدیً لِلنَّاسِ وَ بَيِّناتٍ- ۱۸۵/ بقره).

گفته اند- آيه مبيّنه- به اعتبار کسی است که آنها را بيان کرده است و- آيه مبيّنه- و آيات مبيّنات و مبيّنات- نيز در معنی آيات روشن کننده است.

(البيّنه)- يعنی دلالت روشن عقلی يا محسوس، گواهان را نيز در دعاوی بيّنه ناميده اند به جهت سخن پيامبر (ص) که فرمود: «البيّنه للمدّعی و اليمين علی من أنکر» (آوردن دو شاهد بر عهده کسی است که اقامه دعوی می کند و سوگند بر عهده انکار کننده دعوا است) و سخن خدای سبحان که: (أَ فَمَنْ کانَ عَلی بَيِّنَهٍ مِنْ رَبِّهِ- ۱۷/ هود) و (لِيَهْلِکَ مَنْ هَلَکَ عَنْ بَيِّنَهٍ وَ يَحْيی مَنْ حَیَّ عَنْ بَيِّنَهٍ- ۴۲/ انفال) و (جاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّناتِ- ۱۰۱/ اعراف).

(البيان)- کشف و آشکار شدن چيزی است و معنی آن اعمّ از نطق است که ويژه انسان است، وسيله تبيين و روشن کردن چيزی را نيز- بيان ناميده اند، عدّه ای از علماء گفته اند بيان بر دو گونه است:

اوّل- خبر دادن واضح و آشکار و روشن در پديده ها و اشيائی که در حالی از حالات بآثار صنع خداوند دلالت دارند.

دوّم- بيان در معنی خبر خواستن و کشف از چيزی با پرسش کردن، و خبر گرفتن از آن يا با سخن گفتن يا نوشتن يا اشاره کردن.

امّا معنی بيان در حال ظاهر شدن و روشن بودن، در آيه (وَ لا يَصُدَّنَّکُمُ الشَّيْطانُ إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ- ۶۲/ زخرف) يعنی روشن بودن حال دشمنی شيطان در وجودش و آيه: (تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونا عَمَّا کانَ يَعْبُدُ آباؤُنا فَأْتُونا بِسُلْطانٍ مُبِينٍ- ۱۰/ ابراهيم).

امّا معنی دوّم- بيان- پرسيدن برای روشن شدن موضوع، در آيات (فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّکْرِ إِنْ کُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ بِالْبَيِّناتِ وَ الزُّبُرِ- ۴۴/ نحل) و (وَ أَنْزَلْنا إِلَيْکَ الذِّکْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَيْهِمْ- ۴۴/ نحل) کلام و سخن هم برای اينکه معانی مورد نظر و هدفش را روشن و آشکار می کند- بيان- ناميده شده- مانند آيه (هذا بَيانٌ لِلنَّاسِ- ۳۸/ آل عمران).

چیزی هم که بوسیله آن معانی مجمل و مبهم کلام تشریح و روشن می شود بیان است، مثل سخن خدای تعالی: (ثُمَّ إِنَّ عَلَیْنا بَیانَهُ- ۱۹/ قیامه).

افعال- (بیّنته) و أبنته- در موقعی بکار می رود که بیان را وسیله کشف و اظهار چیزی قرار می دهی، مثل (لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ- ۴۴/ نحل) و (نَذِیرٌ مُبِینٌ- ۱۸۴/ اعراف) و (إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِینُ- ۱۰۶/ صافّات) و (وَ لا یَکادُ یُبِینُ- ۵۲/ زخرف) یعنی- یبیّن- و آیه (وَ هُوَ فِی الْخِصامِ غَیْرُ مُبِینٍ- ۱۸/ زخرف).

(بواء) [بواء]:

اصل بواء، برابری و مساوات اجزاء در یک نقطه است بر خلاف نبوه که منافات داشتن و گونه گون بودن اجزاء چیزی از یکدیگر است.

مکان بواء- جایی که برای وارد شدن و منزل گزیدن دور نیست.

بوّأت له مکانا سوّیته فتبوّأ- هم خون و یا با او مساوی و برابر شد، خدای تعالی فرماید: (وَ أَوْحَیْنا إِلی مُوسی وَ أَخِیهِ أَنْ تَبَوَّءا لِقَوْمِکُما بِمِصْرَ بُیُوتاً- ۸۷/ یونس) و (وَ لَقَدْ بَوَّأْنا بَنِی إِسْرائِیلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ- ۹۳/ یونس) و (تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِینَ مَقاعِدَ لِلْقِتالِ- ۱۲۱/ آل عمران) و «یتبوّأ لبوله کما یتبوّأ لمنزله».

(پیامبر (ص) به گاه قضای حاجت همانطور می نشست که در منزلش).

بوّأت الرّمح- جایی برای نیزه آماده کردم، سپس قصد انداختنش نمودم، پیامبر (ص) فرمود: «من کذب علیّ متعمّدا فلیتبوّأ مقعده من النّار».

(کسی که عمدا دروغی به من نسبت دهد جایگاهش از آتش است).

شتربانی در وصف شترش گوید:

لها أمرها حتّی إذا ما تبوّأت بأخفافها مأوی تبوّأ مضجعا

شتر چران، شترش را رها می کند تا جایی موافق چریدن می یابد که آنجا را شتربان برای آسایش و نشستن خود می خواست.

تبوّأ فلان- کنایه از ازدواج کردن است، همانطور که به بناء و ساختمان نیز تعبیر است و می گویند- بنی بأهله.

واژه- البواء- در قصاص و مکافات و هدیه و پاداش دامادی بکار می رود.

فلان بواء لفلان- با او مساوات و برابری کرد.

و (باء) بغضب من اللّه- یعنی در جایی قرار گرفتند و به حالتی برگشتند که غضب و عقوبت خداوند با ایشان بود و در عبارت- باء بغضب من اللّه- کلمه بغضب در موضع حال است مانند- خرج بسیفه- یعنی برگشت و در حال خشم با شمشیر آمد ولی در حالت مفعولی نیست مانند- مرّ بزید: سودائی شد بکار بردن حرف (ب) بر سر غضب در آیه برای تنبّه و آگاهی دادن به این است که آن حالت و جا و مکانی که آن را موافق خود می داند با خشم و غضب خداوند همراه است چه رسد به سایر مکانها که عواقب آنها در حدّی است، که در سخن خدای چنین بیان شده (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ- ۲۱/ آل عمران) و (إِنِّی أُرِیدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِی وَ إِثْمِکَ- ۲۹/ مائده) یعنی در این حال اقامت کنی، و بمانی (سخن فرزند صالح حضرت آدم است به برادرش، می گوید من به سوی تو دست دراز نمی کنم تا در حالتی که گناه من و خودت را بر عهده داری قرار گیری (فتکون من اصحاب النّار و ذلک جزاء الظّالمین) و تا اهل آتش شوی که جزاء ستمگران همان است).

گفته اند- أنکرت باطلها و بؤت بحقّها (باطلش را انکار کردم و تو حقّش را ثابت کردی و باقی گزاردی). کسی که می گوید- أقررت بحقّها- تفسیرش به مقتضای گفتن و معنی لفظیش بلکه باید عملا اقرار کند و حقّ را اثبات نماید. و- باءه- کنایه از هم بستر شدن با همسر و مقاربت است.

از خلف بن احمر «۱» حکایت شده که گفته است «حیّاک اللّه و بیّاک» (یعنی خداوند زنده و پایدارت بدارد) اصل واژه بیّاک- بوّأک منزلا- است (یعنی تو را در جایی ثابت بدارد).

---

(۱) خلف احمر یا ابو محرز بن حیّان از راویان مورد اعتماد و از دانشمندان سترگ عصر خویش است که در ادبیّات و زبان عرب بر راه و روش اصمعی است به طوری که گفته اند، اصمعی شاگرد او بود.

اخفش می گوید کسی را داناتر به شعر از- خلف احمر و اصمعی نیافتم متنبّی شاعر معروف گفته است، خلف احمر از خودش شعر می ساخت و بعرب ها نسبت می داد، امّا بعدا راه زهد و پرهیزکاری پیش گرفت و شب ها به ختم کردن، و خواندن قرآن می پرداخت بطوریکه بعضی از ملوک مال و پول زیادی به او می دادند که شعر بسراید امّا از این کار ابا می کرد، خلف حدود سال ۱۸۰ هجری وفات یافت، بغیه الوعاه/ سیوطی ج ۱ ص ۵۵۴- ریحانه الادب مدّرس تبریزی.

سپس- بوّأك- بخاطر جناس لفظی و کثرت استعمال با واژه حیّاك به- بیّاك- تغییر کرده است، همانطور که می گویند:

أتیته الغدایا و العشایا- (پگاه و شامگاه بر او وارد شدم، که غدایا و عشایا جناس لفظی است).

(الباء) [الباء]:

حرف (ب) یا به فعل ظاهر که با او همراه است تعلّق می گیرد یا به مضمر.

تعلّق حرف (ب) به فعل هم بر دو گونه است:

اوّل- برای متعدّی نمودن فعل لازم است مثل داخل شدن (الف تعدیه) در باب- أفعل- مثل- ذهبت به و أذهبته- خدای گوید: (وَ إِذا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا کِراماً- ۷۲/ فرقان).

دوّم- اضافه شدن حرف (ب) بر سر اسامی ابزار و آلات مانند قطعه بالسکین:

با کارد بریدش. امّا پیوستن حرف (ب) به مضمر این است که در موضع حال واقع می شود مانند- خرج- بسلاحه یعنی در حالی که سلاحش همراهش بود خارج شد.

و چه بسا که گویند حرف (ب) در این مورد زاید است مانند آیه (وَ ما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا- ۱۷/ یوسف) که میان این عبارت و عبارت- ما أنت مؤمنا لنا، فرقی است و آن فرق اینست که گاهی از کلامی و سخنی در حالت نصب و در معنی حال، واحدی یا شخصی را مجرّد از سایرین تصوّر می کنیم.

مثلا- بگوئیم- زید خارج- امّا تصوّری دیگر که از عبارت- ما أنت بمؤمن لنا- با افزودن حرف (ب) بر سر واژه مؤمن حاصل می شود، دو چیز و دو ذات است، چنانکه می گویی:

لقیت بزید رجلا فاضلا- هر چند که منظور از دو کلمه- رجلا فاضلا- فقط زید است، امّا در تصوّر ما مفهوم آن دو کلمه از زید خارج می شود و انسان دیگر نیز که اصل است متصوّر می شود مثل این است که بگوید با چشمم برای تو شخص دیگری و شخصیّت دیگری هم دیدم و او مردی فاضل بود، و بر این منوال عبارت،

رأیت بک حاتما فی السّخاء- است و سخن خدای تعالی: (وَ ما أَنَا بِطارِدِ الْمُؤْمِنِینَ- ۱۱۴/ شعراء) و (أَ لَیْسَ اللَّهُ بِکافٍ عَبْدَهُ- ۳۶/ زمر) شیخ گفت «۱» در این مقوله که بیان شد نظری هست:

در سخن خدای که (تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ- ۲۰/ مؤمن) گفته شد معنایش می شود بلکه با افزودن حرف (ب) بر سر واژه- دهن- مقصود این می شود که گیاهی روغندار روئیده می شود که روغن در آن گیاه خبر می دهد تا بر وجود نعمتهایی که خداوند بر بندگانش ارزانی داشته است آگاهی دهد، و آنها را در بدست آوردن آن با عصاره گیری و روغن کشی و استنباط و استخراج آن هدایت کند.

گفته شده که حرف (ب) در اینجا برای (حال) است یعنی حال وجودی و طبیعی آن گیاه اینست که دارای روغن است سببش اینست که حرف همزه و حرف (ب) که برای متعدی ساختن بکار می روند با هم در یک واژه جمع نمی شوند.

و در آیه (وَ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً- ۶/ نساء) گفته شده- یعنی- کفی اللّه شهیدا- است، مثل آیه (وَ کَفَی اللَّهُ الْمُؤْمِنِینَ الْقِتالَ- ۲۵/ احزاب) که حرف (ب) زاید است اگر آنطوری که گفته شده باشد پس- کفی باللّه المؤمنین القتال- هم صحیح است که البتّه نارسا هم هست زیرا چنانکه گفته می شود در آنصورت همانطوریکه ذکر شد کلمه بعدش منصوب و بایستی در موضع حال باشد ولی سخن درست اینست که فعل- کفی- در این آیه در معنی کافی بودن- است، چنانکه گویند- أحسن بزید- که در جای- ما احسن است، پس معنی آیه،- اکتف باللّه شهیدا- می شود یعنی بگو به گواهی و شاهدی بودن خدای بسنده می کنم. و بر این معنی است آیات (وَ کَفی بِرَبِّکَ هادِیاً وَ نَصِیراً- ۳۱/ فرقان) و (وَ کَفی بِاللَّهِ وَلِیًّا- ۴۵/ نساء) و (أَ وَ لَمْ یَکْفِ بِرَبِّکَ أَنَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ شَهِیدٌ- ۵۳/ فصّلت).

و نیز بر این سیاق است عبارت- حبّ إلیّ بفلان: چقدر او را دوست دارم.

در چیزهایی که ادّعا شده است، حرف (ب) زاید است، آیه (وَ لا تُلْقُوا بِأَیْدِیکُمْ

---

(۱) منظور راغب از شیخ استاد اوست که گاهی نامش را ابو الحسن ذکر می کند که در پیشگفتار کتاب در آن باره بحث شده است.

إِلَى التَّهْلُكَهِ- ۱۵۹/ بقره) می باشد که گفته شده تقدیرش- لا تلقوا أیدیکم- است، امّا سخن صحیح این است که معنایش- لا تلقوا أنفسکم بأیدیکم إلی التّهلکه- باشد جز اینکه- أنفسکم- که مفعول جمله است، از جهت روشن بودن و عدم نیاز به گفتن آن در جمله حذف شده است تا إفاده عموم کند زیرا جایز نیست که کسانی خودشان را و دیگران را به دست خویش به تهلکه بیندازند.

عدّه ای از ایشان (علماء) گفته اند حرف (ب) به معنی- من- است چنانکه در آیه (عَیْناً یَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ- ۲۸/ مطفّفین) و (عَیْناً یَشْرَبُ بِها عِبادُ اللَّهِ- ۶/ انسان) یعنی- یشرب منها (یعنی چشمه ای که مقرّبین و بندگان خدا از آن می نوشند) گفته شده- عینا یشربها- است زیرا ذکر منها پس از- عینا- برگرداندن توجّه بخود آن مکان است و عینا- در این جا اشاره به مکانی است که آب از آنجا می جوشد نه اینکه- عینا- راهی بطرف آب باشد مانند جمله ای که می گویی- نزلت بعین- یعنی به چشمه ای فرود آمدم البتّه مقصود مکانی است که آنجا آب می نوشند و بر این معنی سخن خدای است که: (فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفازَهٍ مِنَ الْعَذابِ- ۱۸۸/ آل عمران) یعنی جاری رستگاری، یعنی (مپندار که ایشان در موقعیت و جای رستگاری و رها شدن از عذابند).

)

کتاب (ت)

((التّب) [التّب :

و التّبات: پیوسته در خسران و زیانکاری بودن، و افعالش، تبّا له و تبّ له و تبّبته است و در حالتی بکار می رود که به کسی خطاب کنی و بگوئی خسرانت با دو در معنی استمرار می گویند، استتبّ لفلان کذا- یعنی خسرانش ادامه یافت.

آیه (تَبَّتْ یَدا أَبِی لَهَبٍ «۱»- ۱/ مسد) یعنی دستش و نفسش پیاپی در زیانکاری است مثل آیه (ذلِکَ هُوَ الْخُسْرانُ الْمُبِینُ- ۱۵/ زمر) و (وَ ما زادُوهُمْ غَیْرَ تَتْبِیبٍ- ۱۰۱/ هود) یعنی ضرر زدن و خسارت و (وَ ما کَیْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِی تَبابٍ- ۳۷/ غافر) (تباب در این آیه یعنی زیان و هلاکت).

(تابوت) [تابوت :

التّابوت که میان ما معروف است، وسیله انتقال اموات بآرامگاه شان است و آیه (أَنْ یَأْتِیَکُمُ التَّابُوتُ- ۲۴۸/ بقره) گفته شده، تابوت- مخصوصی بوده که از چوب تراشیده شده و در آن حکمتی بوده و نیز گفته شده که منظور از- تابوت- در این آیه تعبیری است از قلب انسان و آرامش دل و دانشی که در دل است.

---

(۱) در تفسیر واژه- تب و تبّت- همانگونه که راغب رحمه اللّه بیان داشته در حالت نفرین و دعا- تبّا له و تبّ له- است ولی در آیه (تَبَّتْ یَدا أَبِی لَهَبٍ- ۱/ مسد) فاعل فعل تبّت، یدان- است که به ابی لهب اضافه شده و حرف (ن) آن حذف شده که بایستی لفظ آنرا بصورت (دستان ابو لهب پیوسته زیانکار است) معنی کرد، امّا در معنی تقدیری مراد از اسناد فعل به دست همان جان و روح آدمی است و در زبان عرب چنین روشی معمول است که کل چیزی را به بعضی از آنچیز تعبیر می کنند، چنانکه در آیات قرآن مثل آیه (بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیهِمْ- ۹۵/ بقره) که مال و قدرت و عمل به- دست- تعبیر شده است امّا واژه تبّ- که بعد از آیه اوّل آمده است، همان لغت یا بریده باد است که مقدّمه لعنت را خود ابی لهب فراهم ساخته و همواره به خسران خویش یعنی نافرمانی از خدا و رسول و به کفر خویش ادامه داده و مستوجب لعن، و نفرین ابدی گشته، آیه سوّم هم که به مال او و آنچه به دست آورده اشاره می کند تأیید بر تفسیر صحیح ید- به مال و قدرت است که او را بی نیاز از عذاب و عقوباتش نمی کند و نیز گفته اند که اضافه شدن لعنت به دستان ابو لهب برای این است که با دستانش بسوی پیامبر (ص) سنگ پرتاب کرده و عبارت و ما کسب،- هم بفرزندانش تعبیر شده است که آنها را برای خود نوعی نیرو و قدرت می دانسته در حدیثی هم آمده است «ولد الرجل من کسبه» فرزند آدمی هم دستاورد اوست.

قلب را هم سبد و گنجینه علم، خانه حکمت، تابوت و ظرف و صندوق علم «۱» نیز نامیده اند از این روی می گویند اسرار خود را در ظرفی نافرسودنی یعنی قلب قرار ده، در تسمیه قلب به تابوت، سخن عمر به ابن مسعود رضی اللّه عنهما است که گفت «کنیف ملی ء علما» یعنی قلبش توشه دانی است که از علم پر است.

(تبع) [تبع :

تبعه و اتّبعه، یعنی اثرش را دنبال کرد که گاهی در معنی پیروی از راه و روش و فرمانبری است، به مصداق آیات (فَمَنْ تَبِعَ هُدایَ فَلا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ- ۳۸/ بقره) و (قالَ یا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِینَ اتَّبِعُوا مَنْ لا یَسْئَلُکُمْ أَجْراً- ۲۱ و ۲۰/ یس) و (فَمَنِ اتَّبَعَ هُدایَ- ۱۲۳/ طه) و (اتَّبِعُوا ما أُنْزِلَ إِلَیْکُمْ مِنْ رَبِّکُمْ- ۳/ اعراف) و (وَ اتَّبَعَکَ الْأَرْذَلُونَ- ۱۱۱/ شعراء) واژه ارذلون، (سخن نامردمان و نااهلان قوم نوح است که بصورت جسارت به مؤمنین و پیروان نوح گفته اند). و آیات (وَ اتَّبَعْتُ مِلَّهَ آبائِی- ۳۸/ یوسف) و (ثُمَّ جَعَلْناکَ عَلی شَرِیعَهٍ مِنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْها وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ- ۱۸/ جاثیه)، (وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّیاطِینُ- ۱۰۲/ بقره) و (وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ- ۱۶۸/ بقره) و (وَ لا تَتَّبِعِ الْهَوی فَیُضِلَّکَ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ- ۲۶/ ص).

(در آیه اخیر هوی، یهوی و أهوی، سقوط از مقام انسانی است چنانکه پرنده پس از مجروح شدن سقوط می کند) و آیات (هَلْ أَتَّبِعُکَ عَلی أَنْ تُعَلِّمَنِ- ۶۶/ کهف) و (وَ اتَّبِعْ سَبِیلَ مَنْ أَنابَ- ۱۵/ لقمان) (أتبعه)- یعنی باو رسید، خدای سبحان گوید: (وَ أَتْبَعْناهُمْ فِی هذِهِ الدُّنْیا لَعْنَهً- ۴۲/ قصص) و (فَأَتْبَعْنا بَعْضَهُمْ بَعْضاً- ۴۴/ مؤمنون).

أتبعت علیه یعنی بر او وارد شدم.

---

(۱) شیخ سعدی علیه الرّحمه که بیشتر الهامات شعریش از قرآن و احادیث است چه زیبا سروده که:

شبی تأمّل ایام گذشته می کردم و بر عمر تلف شده تلهّف می خوردم و سنگ سراچه دل به الماس آبدیده می سفتم و این بیت ها مناسب حال خود می گفتم:

هر دم از عمر می رود نفسی چون نگه می کنم نمانده بسی

ای که پنجاه رفته در خوابی مگر این پنج روزه دریابی

عمر برف است و آفتاب تموز اندکی مانده خواجه غرّه هنوز

أتبع فلان بمال- مال به او رسید.

التّبیع- بچّه گاوی است که مادرش را دنبال می کند.

التّبع- یعنی پای جنبدگان، چنین نامگزاری برای پای حیوانات مثل سخن این شاعر است که می گوید:

کأنّما الرّجلان و الیدان طالبتا و تسروهما ربّتان

(گوئی که پاها و دستانش لرزان بدنبال صاحبشان هستند و در پی او حرکت می کنند و آنها را لرزان می بینی.

المتبع- حیوانی که بچّه اش به دنبالش می رود.

(تبّع)- رؤسایی بودند که به خاطر پیروی بعضیشان از بعض دیگر در ریاست و سیاست اینچنین نامیده شده اند و نیز گفته شده:

تبّع- فرمانروا و ملکی که قومش از او پیروی می کند و جمعش- تبابعه است و در آیه (أَ هُمْ خَیْرٌ أَمْ قَوْمُ تُبَّعٍ- ۳۷/ دخان).

(اینان بهترند یا پیروان تبع که بخاطر مجرم بودنشان، او هم هلاک شد، و خود تبّع مردی نیکوکار بود).

و نیز تبّع بمعنی سایه است، زیرا سایه تابع آفتاب است:.

(تبر) [تبر]:

التبر یعنی بزرگ، و هلاکت و شکستن، که فعلش- تبره و تبّره است.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ هؤُلاءِ مُتَبَّرٌ ما هُمْ فِیهِ- ۱۳۹/ اعراف).

(آن قوم و آنچه که از بت ها در میانشان بود نابود و تباه گشت).

و آیات (وَ کُلًّا تَبَّرْنا تَتْبِیراً- ۳۹/ فرقان) و (وَ لِیُتَبِّرُوا ما عَلَوْا تَتْبِیراً- ۷/ اسراء) و (وَ لا تَزِدِ الظَّالِمِینَ إِلَّا تَباراً- ۲۸/ نوح) بر ستمگران جز هلاک، و تباهی نخواهد افزود.

(تتری) [تتری :

تتری بر وزن فعلی- در معنی تواتر و پیاپی بودن و پیروی کردن تک تک و اندک اندک است که اصلش با حرف (و) است یعنی- وتر- مثل واژه های تراث و تجاه- که اصلشان از- ورث و وجه- است.

کسی که واژه تتری را منصرف بداند، الف آخر آن را زاید می داند، نه بخاطر تأنیث امّا آنکه تتری را غیر منصرف بداند الف آنرا علامت تأنیث می داند در آیه (ثُمَّ

أَرْسَلْنا رُسُلَنا تَتْرا

- ۴۴/ مؤمنون) یعنی پیاپی و متواتر.

فرّاء می گوید: واژه تتری- در حال رفع و نصب و جرّ، الفش بدل از تنوین آن است، ولی ثعلب «۱» واژه تتری- را بر وزن تفعل می داند امّا ابو علی غبور «۲» سخن ثعلب را غلط می داند و می گوید در صفات و صفی که بر وزن تفعل باشد نیست

(تجاره) [تجاره]:

تجارت یعنی تصرّف در سرمایه برای سود و منفعت.

افعال و مشتقّاتش- تجر، یتجر و تاجر و تجر- است مثل- صاحب و صحب- در زبان عرب واژه ای که بعد از حرف (ت) حرف (ج) باشد نیست مگر همین لفظ، امّا واژه- تجاه- اصلش- وجاه- است و حرف (ت) در- تجوب- برای مضارع بودن آن است.

در سخن خدای تعالی که (هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلى تِجارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذابٍ أَلِيمٍ- ۱۰/ صف) این تجارت به ایمان تفسیر شده است، زیرا بعدش می گوید: (تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ... تا آخر- ۱۱۰/ آل عمران) و (اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدى فَما رَبِحَتْ تِجارَتُهُمْ- ۱۶/ بقره) و (إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجارَةً عَنْ تَراضٍ مِنْكُمْ- ۲۹/ نساء) و (تِجارَةً حاضِرَةً تُدِيرُونَها بَيْنَكُمْ- ۲۸۲/ بقره).

---

(۱) ابو العبّاس احمد بن یحیی ملقّب به ثعلب ادیب لغوی و از مشاهیر نحو و لغت و پیشوای کوفیّین بوده که سخنانش در کتب ادبی مذکور است علاوه بر نحو و لغت با صدق لهجه و حفظ اشعار قدیمه و در حل مشکلات ادبی مرجع ادباء بوده، ثعلب از شاگردان ابن اعرابی است. از آثار او کتب زیادی است از آن جمله، اعراب القرآن- اختلاف النّحویّین- غریب القرآن- و مشهورترین آثار او- کتاب الفصیح است که محمّد بن علی استرآبادی بعلّت مطالعه و تدریس بسیار زیاد کتاب الفصیح ثعلب او را فصیحی گویند با اینکه حجم کتاب کوچک است ولی پر فایده و چندین بار چاپ شده است. ثعلب در آخر عمر بعلّت پیری به ناشنوائی مبتلا شد و حتّی در اثنای راه رفتن هم بمطالعه کتاب می پرداخت که در یکی از اوقات اسبی بروی خورد به گودالی افتاد و اختلال حواس پیدا کرد و بفاصله یک روز درگذشت، یازده تن از خلفای عبّاسی از مأمون تا مکتفی را درک کرده و در سال ۲۹۱ در سن ۹۹ سالگی به جوار رحمت حقّ پیوست.

(۲) احمد بن محمّد بن قاسم رودباری از بزرگان و دانشمندان زمان خویش است فقه را از ابو العبّاس بن سریج و ادبیّات را از ثعلب و حدیث را از ابراهیم حربی فرا گرفته و در علم شریعت و طریقت و حقیقت جامع کمالات بوده و از کلمات او است می گوید:

و حقّک لا نظرت لک سواکا بعین موده حتّی اراکا

شایسته توست که جز بتو ننگرم و بچشم محبّتی تا ترا ببینم

وفاتش در سال ۳۲۲ هجری است. [...]

ص: ۳۴۰

ابن اعرابی «۱» می گویـد: («فلان تاجر بکذا» یعنی او در آنکار حاذق است و مهارت دارد و به راه و روش آن کسب آشـنایی دارد.

(تحت) [تحت :

تحـت یعنی پـائین در برابر فـوق کـه به معنی بالاـ است، آیه (لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ «۲»- ۹۶/ مائـده) و (جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- ۲۵/ بقره) و (فَناداها مِنْ تَحْتِها- ۲۴/ مریم).

واژه تحت در معنی پائینی است که جـدا و بریـده از- فوق- باشد و امّا واژه- اسـفل- پائینی است که بفوق متّصل است چنانکه می گویند- المال تحته- یعنی مال در تصرّف و اختیار اوست.

أسفله أغلظ من أعلاه- قسمت پائین او از بالایش ستبرتر و استوارترست.

و در حـدیث «لاـ تقوم السّاعه حتّی یظهر التّحوت» تحوت- یعنی أراذل مردم (قیـامت بر پـا نمی شود تا اینکه اراذل مردم ظاهر شوند یعنی حکومت کنند)

---

(۱) محمّد بن زیاد کوفی مکنّی به ابن اعرابی شاعری است ماهر، نحوی فاضل و لغوی، راوی اشـعار قبائل، در کوفه از بزرگان و پیشوایان لغت و از شاگردان کسائی، که ابن سـکیت و ثعلب و جمعی از اکابر وقت که قریب ۱۰۰ نفر بوده اند فنون ادبی را از وی اخذ کرده اند، ثعلب گوید ده و چند سالی در درس او حاضـر بودم و کتابی در دستش ندیدم و او مشکلات علوم زمان را بدون کتاب املاء و تدریس می کرد ولادتش در سال ۱۵۰ هجری و وفاتش ۲۳۱ هجری است، شعری زیبا در وصف کتاب دارد می گوید:

۱-

لنا جلساء ما نمل حدیثهم البّاء مأمونون غیبا و مشهدا ۲-

یفیدوننا من علمهم علم ما مضی و عقلا و تأدیبا و رایا مسددا ۳-

فان قلت اموات فلست بکاذب و ان قلت احیاء فلست مفندا

۱- یاران و همنشینی داریم که از دیدارشان و سخنانشان ملول و آزرده نمی شویم که در حضور و غیاب امینند.

۲- فایده می رسانند و از علم گذشته گفتگو می کنند و هم از عقل و ادب و رای استوار گذشتگان.

۳- اگر بگویی مردگانند دروغ نگفته اند و اگر بگویی زندگانند نابودشان نکرده ای.

(۲) می فرماید اگر یهودیان تورات، و مسیحیان انجیل و هر دو گروه قرآن را که از جانب پروردگارشان بر آنها نازل شده است عمل کنند از برکات آسمانی و زمین که بالای سرشان و زیر پایشان قرار دارد بهره ور می شوند چنانکه در آیات دیگر فرمود: (وَ أَنْ لَوِ اسْتَقامُوا عَلَى الطَّرِيقَهِ لَأَسْقَيْناهُمْ ماءً غَدَقاً- ۱۶/ جنّ) «وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَ يَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لا يَحْتَسِبُ- ۳/ طلاق) که خداوند ایمان و تقوا و اطاعت از او را اسباب توسعه رزق قرار داده است و در جای دیگر فرمود (لَفَتَحْنا عَلَيْهِمْ بَرَكاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ- ۹۶/ اعراف) مجمع البیان ج ۲ ص ۲۲۲.

و گفته اند: بلکه اشاره به آیه ای که خدای سبحان فرموده:

(وَ إِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ وَ أَلْقَتْ ما فِيها وَ تَخَلَّتْ- ۳/ انشقاق).

(روزی که زمین هموار شود و از آنچه در آن است تهی گردد و آنها را بیرون اندازد).

(تخذ) [تخذ]:

تخذ بمعنی أخذ- است یعنی گرفت، شاعر گوید:

و قد تخذت رجلی الی جنب غرزها فحوص القطاه المطوق

(پایم رکاب اسب آراسته ام را که تنگ و زینش محکم بود به سختی در میان گرفت).

اتّخذ- وزن افتعل- است و آیات (أَ فَتَتَّخِذُونَهُ وَ ذُرِّيَّتَهُ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِي- ۵۰/ کهف) و (قُلْ أَتَّخَذْتُمْ؟ عِنْدَ اللَّهِ عَهْداً- ۸۰ بقره) و (وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِيمَ مُصَلًّى- ۱۲۵/ بقره) و (لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُمْ أَوْلِياءَ- ۱/ ممتحنه) و (لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ «۱» أَجْراً- ۷۷/ کهف) (که در همه آیات فوق اتّخاذ یعنی خواستن و گرفتن است).

ترات: بازمانده و میراث، آیه (وَ تَأْكُلُونَ التُّراثَ- ۱۹/ فجر) که اصلش وراث است که در ردیف کلمات واوی است.

(مؤلّف محترم واژه هایی که ریشه اصلی آنها را نام می برد، مثل همین واژه مجدّدا تحت واژه های اصلی در جای خود آنها را آورده است مثلا همین لغت را در حرف (و) و- ورث- به تفصیل شرح داده است).

(تفث) [تفث :

(چرکین و ژولیده موی شد)، آیه (ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ- ۲۹/ حج) تا پلیدی و ژولیدگی را از خویش پاک کنند و از بین ببرند (اشاره به مناسک، و اعمالی است که حاجیان پس از بیرون آمدن از احرام انجام می دهند، مانند چیدن ناخنها، رمی جمره، قربانی کردن، شتران و کوتاه کردن موی سر و سبیل).

---

(۱) تخذ، یتّخذ، تخذا- فعلی جداگانه ولی در معنی- اخذ، یأخذ اخذا- است یعنی خواستن و گرفتن و کسب، و در فارسی به- پسندیدن، و برگزیدن و پذیرفتن معنی شده است که آیه فوق (لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْراً- ۷۷/ کهف) نیز خوانده شده که قرائت ابن عبّاس، مجاهد و ابو عمرو بن علاء است که در مجمع البیان و سایر تفاسیر بآن اشاره شده است.

قضی الشّی ء یقضی- که در آیه فوق بکار رفته بمعنی آن را برید و از بین برد.

التّفث- چرک ناخن و سایر آلودگیهای جسمی است که لازم است از بدن پاک و دور شود عرب اصیل و قح گفت- ما أتفثک و أدرنک (چقدر ناتمیز و چرکینی).

(تراب) [تراب :

خاک، خدای تعالی گوید: (خَلَقَکُمْ مِنْ تُرابٍ- ۲۰/ روم) و (لَیْتَنِی کُنْتُ تُراباً

- ۴۰/ نباء).

(ترب)- یعنی آنچنان نیازمند و فقیر شد که گویی بخاک متّصل شده و بر خاک نشسته است و آیه (أَوْ مِسْکِیناً ذا مَتْرَبَهٍ- ۱۶/ بلد) یعنی از فقر و تنگدستی بر خاک نشسته است.

أترب- طوری بی نیاز شد که گویی به اندازه خاک زمین مال حاصل کرده است.

التّراب- خود زمین است.

تیرب- مفرد- تیارب و تورب و توراب، منظور همان تراب و خاک است.

ریح تربه: بادی خاک افشان و خاک بیز.

سخن پیامبر (ص) که گفته است «علیک بذات الدّین تربت یداک» هشداری است بر اینکه عمل به دین و واقعیّت آنرا از دست ندهی که نتیجتا مقصود دین را در نیابی و حاصل نکنی و در اثر ناآگاهیت محتاج و نیازمند شوی.

بارح (ترب): استخوانها و دنده های سینه که مفردش- ترب- است خدای گفت (یَخْرُجُ مِنْ بَیْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرائِبِ- ۶/ طارق) «۱».

امّا آیات (أَبْکاراً عُرُباً أَتْراباً- ۳۷/ واقعه) و (وَ کَواعِبَ أَتْراباً- ۳۳/ نباء) و (وَ عِنْدَهُمْ

---

(۱) در معنی علمی این آیه که مربوط به انعقاد نطفه و خروج انسان از رحم مادر و بازگشت او به قیامت است، تاکنون در کتب تفاسیر اشاره صحیحی نشده است آیه چنین است (فَلْیَنْظُرِ الْإِنْسانُ مِمَّ خُلِقَ، خُلِقَ مِنْ ماءٍ دافِقٍ، یَخْرُجُ مِنْ بَیْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرائِبِ- ۶/ طاق) (انسان باید بنگرد که از چه آفریده شده از آبی جهنده، از میان پشت و دنده ها خارج می شود) اشکال اینست که اگر ضمیر (یخرج) به (ماء دافق) یعنی آب برگردد، آب نطفه از میان صلب و ترائب خارج نمی شود و غالبا ضمیر را به همان (ماء) برگردانده و سخن را به درازا کشاندند و حال آنکه یکی از هزاران اعجاز لفظی و ادبی قرآن برگشت همین

قاصِراتُ الطَّرْفِ أَتْرابٌ- ۵۲/ ص).

آیات فوق واژه- أتراب- یعنی دو نوزادی که با هم بزرگ می شونـد و تشبیهی از تساوی و همانندی آنها به اسـتخوانها و دنده های سـینه است که ردیف شـده و یکنواختند و یا برای اینکه آن دو نوزاد با هم بر خاک افتاده اند و زائیده شده اند و همچنین گفته اند از اینجهت آنها را- أتراب- یعنی هم بازی، گفته اند که در کودکی هم هر دو با هم با خاک بازی می کنند.

(ترفه) [ترفه :

التّرفّه، فراخی و وسـعت در نعمت است گفته انـد- أترف فلانـ است یعنی او مترف یـا نعمت زده است در آیـات (أَتْرَفْناهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۳۳/ مؤمنـون) و (وَ اتَّبَعَ الَّذِینَ ظَلَمُوا مـا أُتْرِفُوا فِیهِ- ۱۱۶/ هود) و (ارْجِعُوا إِلی مـا أُتْرِفْتُمْ فِیهِ- ۱۳/ انبیاء) و (أَخَذْنا مُتْرَفِیهِمْ بِالْعَذابِ- ۶۴/ مؤمنون) و (أَمَرْنا مُتْرَفِیها

- ۱۶/ اسراء).

وصف مترفین در این آیات همان است که در آیه دیگر خدای سبحان فرمود (فَأَمَّا الْإِنْسانُ إِذا مَا ابْتَلاهُ رَبُّهُ فَأَکْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ «۱»- ۱۵/ فجر) (امّا انسان را پروردگارش با

ضمـائر بمرجع اصـلی آنهـاست اگر منظور خروج (ماء) بود بایستی باصـله موصول (الّـذی) بیایـد امّا سـخن از انسان است یعنی آغاز انسان و جایگیری او در رحم مادر و سـپس خروج انسان نه خروج (ماء دافق) از رحم مادر که در میان اسـتخوانهای پشت و استخوانهای سینه است.

آیه مورد بحث یکی از آیات رسـتاخیز سوره طارق است و ضمیر فاعلی در (یخرج) انسان است چنانکه در همین سوره در آیه (إِنَّهُ عَلی رَجْعِهِ لَقـادِرٌ نیز ضـمیرش انسـان است یعنی شـروع پیـدایش انسـان و خروج و رجوعش بهم پیوسـته است و همگی با ناموس و قانون ابدی آفریدگار انجام شدنی است.

اگر تفکر و انـدیشه ای که در قرآن، فرمان آن بمردم داده شده است، با پاکدلی و ایمان و تقوا و با زبان دانی و توجّه به آیات و قرینه های لفظی و معنوی و الهام از فرمایشاتی که از ائمّه اطهار (ع) رسـیده همراه باشـد یقینا قرآن (یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ- ۹/ اسراء) اسـتوارترین راهها را نشان می دهـد و لزومی ندارد که تفسیر برأی برای معانی نابجا و بیمورد واژه ها مانند گفتن آب، بجای خون باشد، واژه ها باید در معانی وضعی یا مجازی خود باشد و بس.

(۱) مترف شدن یعنی بیماری مال پرستی و نعمت زدگی که انسان جاهل آن را دلیلی بر اکرام و انعام خویش از طرف خدا می داند، و حال اینکه خداوند بلافاصله بعد از این آیه پاسخ می دهد که- کلّا- یعنی حاشا چنان باشد که می پندارند هرگز اکرام و اهانت به زیادی و کمی ثروت نیست بلکه در طاعت و گناه است سپس می فرماید- کلّا- شما یتیمان را نواختید و در اجرای اطعـام مسـکینان و رفع سـتم از آنـان نکوشـیدید و بر رفع مسـکنتشان تشویق نکردیـد بلکه در عوض میراث خوارشان بودیـد و

(تُحِبُّونَ الْمالَ حُبًّا جَمًّا- ۲۰/ فجر) شما به شدّت زر اندوزی و مال پرستی نمودید این بود که ثروتمند شدید نه بخشش و اکرام الهی، اگر اکرام الهی بود خداوند با تهدید نمی فرمود

ص: ۳۴۴

بی نیاز کردن و نعمت دادنش بیازماید).

(ترقوه) [ترقوه :

استخوان پیوندی میان گلوگاه و گردن، خدای تعالی فرماید: (كَلَّا إِذا بَلَغَتِ التَّراقِيَ- ۲۶/ قیامه) و تراقی جمع- ترقوه است.

(ترک) [ترک :

ترک الشّی ء، رد کردن چیزی از روی قصد و اختیار یا فشار و اضطرار.

در معنی اوّل، آیه (وَ تَرَكْنا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ- ۹۹/ کهف).

(این آیه بعد از آیه ای است که ذو القرنین سدّ معروف را می سازد، واژه یموج کثرت نفوس نژاد زرد را می رساند که در روز شکستن یا ساختن سدّ بر روی زمین موج می زنند).

و آیه (وَ اتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْواً- ۲۴/ دخان).

امّا در معنی دوّم یعنی ترک کردن چیزی با فشار و ناچاری، آیه (كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ- ۲۵/ دخان) است.

(که اشاره به میراث و بازمانده های فرعونیان در زمین است، از باغات و چشمه سارها و زراعت ها و کاخ ها و مکانهای استوار و نعمت هایی که از آنها بهره مند بودند، و سپس می فرماید: کذلک و اورثناها قوما آخرین- اینچنین همه آنها باقی ماند و بدست قومی دیگر رسید).

ترکه فلان- یعنی باز مانده و میراث کسی که از دنیا می رود و هر کاری که به پایان خودش می رسد.

ما ترکته کذا- یعنی آنطور که قرارش دادم جریان می یابد، مثل: ترکت فلانا وحیدا- یعنی تنهایش گذاردم.

تریکه- تخم شتر مرغی که در بیابان رها شده و کلاه خود آهنی هم به همین شباهت،- بیضه الحدید- نامیده شد.

وَ الَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لا يُنْفِقُونَها فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِيمٍ- ۳۴/ توبه) اکرام خدای در این است که فرمود (وَ لَقَدْ كَرَّمْنا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْناهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّيِّباتِ- ۷۰/ اسراء) در بهره مندی از طیّبات نه حرام و ناروا و شبهات و کم فروشی و احتکار و ظلم و جنایت پس طیّبات و پاکیهاست که إکرام خداوند است نه خبائث و ناپاکیها.

همین شباهت،- بیضه الحدید- نامیده شد.

(تسعه) [تسعه :

عدد ۹ که معروف است که همینطور تسعون یعنی ۹۰، در آیه: (تِسْعَهُ رَهْطٍ- ۴۸/ نمل) یعنی ۹ گروه از قوم صالح.

و آیات (تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ نَعْجَهً- ۲۳/ ص) و (عَلَیْها تِسْعَهَ عَشَرَ- ۳۰/ مدّثر) و (ثَلاثَ مِائَهٍ سِنِینَ وَ ازْدَادُوا تِسْعاً- ۲۵/ کهف).

التّسع من أظماء الإبل (آب دادن نوبتی ۹ روز در میان به شتران).

تسع- یک نهم است.

تسع «۱»- نام شب های هفتم و هشتم و نهم هر ماه است.

تسعت القوم- یک نهم اموالشان را گرفتن یا نهمین نفر آن قوم بودم.

(تعس) [تعس :

التّعس یعنی از لغزش و نگونساری برنخاستن و همچنین شکسته شدن و افتادن در ذلّت و پستی که فعلش- تعس، تعسا، تعسه- است.

خدای فرماید: (فَتَعْساً لَهُمْ- ۸/ محمّد) یعنی (کفّار را نگونساری و هلاکت باد- و (الَّذِینَ کَفَرُوا فَتَعْساً لَهُمْ- ۸/ محمّد).

(تقوی) [تقوی :

حرف (ت) در تقوی، مقلوب از حرف (و) است که در باب خودش ذکر شده است.

(متکا) [متکا]:

المتکا: تکیه گاه- مخدّه- هم همان بالش و متّکا است، در آیه (وَ أَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّکَأً- ۳۱/ یوسف) برای آنها بالش ها یا ترنج هایی آماده کرد که گفته شده، طعامی بر ایشان فراهم کرد، چنانکه می گویی:

اتّکأ علی کذا فأکله (طعام و غذا را متّکاء گویند چون در گذشته غذا را در حال تکیه دادن می خوردند و اسلام آنرا نهی کرده است) «۲».

در آیات (قالَ هِیَ عَصایَ أَتَوَکَّؤُا عَلَیْها- ۱۸/ طه) و (مُتَّکِئِینَ عَلی سُرُرٍ مَصْفُوفَهٍ- ۲۰/ طور) و (عَلَی الْأَرائِکِ مُتَّکِؤُنَ- ۵۶/ یس) و (مُتَّکِئِینَ عَلَیْها مُتَقابِلِینَ- ۱۶/ واقعه) (که در

(۱) ازهری می نویسد: اعراب سه شب اوّل هر ماه را- غرر- و سه شب دوّم را- نفل- و سه شب سوّم را که بشب نهم ختم می شود تسع می گویند (تهذیب اللّغه).

(۲) قال رسول اللّه (ص): لا آکل متکاء اکل الملوک (طبقات- ۱/ ۳۸۰).

چهار آیه فوق، اعتماد داشتن و تکیه دادن منظور است).

(تل) [تل :

اصل تل- جای بلند و مرتفع است و- تلیل- یعنی از گردن به سر در آمد و زمین خورد یا گردن فراز و آیه (وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ- ۱۰۳/ صافّات) یعنی پیشانیش را بر زمین نهاد، مثل، ترّبه- یعنی بر خاک انداختش، و همینطور أسقطه علی تلیله- با بلندیش او را بر زمین زد.

المتلّ- نیزه مستقیم و استوار که دشمن را بر زمین می اندازد.

(تلی) [تلی :

یعنی بطوری از او پیروی کرد که میانشان چیز دیگری حائل نبود (پیروی و متابعت بدون حائل و واسطه) اینگونه پیروی، گاهی متابعت جسمی است و گاه با اقتداء و فرمانبری در حکم، که مصدرش- تلوّ و تلو «۱»- است و گاهی نیز پیروی و پیاپی خواندن و تدبّر و اندیشه است که مصدرش تلاوه- است.

و در آیه (وَ الْقَمَرِ إِذا تَلاها- ۲/ الشّمس) که در اینجا- تلیها- یعنی اتّباع و از پی رفتن به گونه اقتداء و پیروی مرتبه پائین تر از مرتبه و درجه بالاتر است، زیرا گفته شده که ماه نورش را از خورشید اقتباس می کند و خورشید برای ماه بمنزله خلیفه است، از این روی خداوند در آیه (جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَ الْقَمَرَ نُوراً- ۵/ یونس) خبر می دهد که ارزش و قدرت نور در واژه (ضیاء) به مراتب بالاتر از مفهوم واژه- نور- است زیرا هر ضیائی نور است ولی هر نوری (ضیاء) نیست.

و آیه (وَ يَتْلُوهُ شاهِدٌ مِنْهُ- ۱۷/ هود) یعنی از او تبعیّت می کند و بموجب گفتارش عمل می نماید، و آیه (يَتْلُونَ آياتِ اللَّهِ- ۱۱۳/ آل عمران) واژه (تلاوت)- مخصوص پیروی کردن نازل شده الهی است که گاهی با قرائت آنها و زمانی با فرمانبرداری از محتویات آنها است مانند امروز نهی و ترغیب و باز ایستادن یا هر چیز که از معانی

---

(۱) فعل- تلا یتلو، تلوّا، تلوا- همان است که در متن آمده، و مصدرهای آن بیان شده عبارت، تلاه- دنبال کرد، تلاعنه- رهایش کرد امّا- تلا یتلو، تلاوه- مثل تلا الکتاب- کتاب را خواند، تلا الدّین از دین پیروی کرد، تلا الخبر- خبر داد، تلا بعده- آنرا به تأخیر انداخت- تلی، یتلی، تلیا، نیز در معنی پیروی کردن است که در قسمت اخیر یعنی تفسیر واژه (تلی) راغب می گوید- لا ادری و لا اتلی- یا- لا تلیت- از تلا یتلو- است که بایستی- لا تلوت- باشد، نه- لا تلیت- مگر اینکه بخاطر جناس لفظی- لا دریت و لا تلیت- گفته شود.

این احکام بیان شود زیرا تلاوت و پیروی اخصّ از قرائت و خواندن آنهاست پس هر تلاوتی، قرائت است و هر خواند و قرائتی تلاوت نیست. مثلا در خواندن نامه نمی گویند- تلوت رفعتک- ولی در قرآن چیزی را که قرائت می کنی پیروی از آن واجب است.

آیات (هُنالِکَ تَبْلُوا کُلُّ نَفْسٍ ما أَسْلَفَتْ- ۳۰/ یونس) و (وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا- ۳۱/ انفال) و (أَ وَ لَمْ یَکْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ یُتْلی عَلَیْهِمْ- ۵۱/ عنکبوت) و (قُلْ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما تَلَوْتُهُ عَلَیْکُمْ- ۱۶/ یونس) و (وَ إِذا تُلِیَتْ عَلَیْهِمْ آیاتُهُ زادَتْهُمْ إِیماناً- ۲/ انفال).

که تلاوت در آیات فوق در معنی قرائت و خواندن است.

و همچنین آیات (وَ اتْلُ ما أُوحِیَ إِلَیْکَ مِنْ کِتابِ رَبِّکَ- ۲۷/ کهف) و (وَ اتْلُ عَلَیْهِمْ نَبَأَ ابْنَیْ آدَمَ بِالْحَقِّ- ۲۷/ مائده) و (فَالتَّالِیاتِ ذِکْراً- ۳/ صافّات).

امّا در آیه (یَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ- ۱۲۱/ بقره) پیروی کردن با علم و عمل است.

و آیه (ذلِکَ نَتْلُوهُ عَلَیْکَ مِنَ الْآیاتِ وَ الذِّکْرِ الْحَکِیمِ- ۵۸/ آل عمران- یعنی آنرا بر تو فرو فرستادیم، و آیه (وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّیاطِینُ- ۱۰۲/ بقره) که واژه- تلاوت- بر این اساس بکار رفته که شیاطین می پنداشتند آنچه را که- تلاوت- می کنند از کتاب خداست.

التّلاوه و التلیّه- باقی مانده و تتمه وامی است که باید پرداخت شود.

(أتلیته)- یعنی او را باقی گزاردم در حالی که قدرت پرداخت آنرا داشتم به تأخیرش انداختم، أتلیت فلانا علی فلان بحقّ- یعنی حقّ او را به او واگذاردم. گفته می شود:

فلان یتلوا علی فلان او علیه- یعنی به او دروغ می گوید، خدای گوید: (وَ یَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ الْکَذِبَ- ۷۵/ آل عمران).

لا- أدری و لا- أتلی و لا- دریت و لا- تلیت- را برای جناس لفظی بکار می برند و اصلشان- لا- تلوت- است چنانکه عبارت «مأزورات غیر مأجورات» که اصلش موزورات است. (یعنی گناهکاران غیر از نیکوکاران و پاداش گیرندگانند).

(تمام) [تمام :

تمام الشّی ء یعنی تمام بودن آنچیز یا به پایان رسیدنش به حدّی که

دیگر نیازی به افزودن چیز دیگری بر آن نباشد.

و ناقص- یعنی چیزی که بچیز دیگری غیر از خود نیاز دارد تا تمام شود.

واژه تمام- در اعداد و هر چیز قابل لمس بکار می رود، چنانکه می گویند- عدد تامّ- و- لیل تامّ- مثلا در آیات (وَ تَمَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ- ۱۱۵/ انعام)- و (وَ اللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ- ۸/ صفّ) و (وَ أَتْمَمْناها بِعَشْرٍ- ۱۴۲/ اعراف) و (فَتَمَّ مِیقاتُ رَبِّهِ- ۱۴۲/ اعراف) همه در معنی فوق است.

(توراه) [توراه]:

در واژه توراه «۱» حرف (ت) مقلوب از حرف (و) است، و اصلش از الوری- است، آنطوریکه علماء کوفی معتقدند در اصل- ووراه بر وزن تفعفله است و عدّه ای نیز آنرا بر وزن- تفعل- می دانند مانند- تتفل فوعل مثل حوقل می دانند، خدای تعالی گوید: (إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْراهَ فِیها هُدیً وَ نُورٌ- ۴۴/ مائده) و (ذلِکَ مَثَلُهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ مَثَلُهُمْ فِی الْإِنْجِیلِ- ۲۹/ فتح).

(تاره) [تاره :

(نُخْرِجُکُمْ تارَهً- ۵۵/ طه) یعنی بار دیگر و دفعه دیگر، گفته شده عبارت تار الجرح- یعنی زخم بهبود یافت که فعل تار از واژه (تار) است.

(تین) [تین :

در آیه (وَ التِّینِ وَ الزَّیْتُونِ «۲»- ۱/ تین) گفته اند نام دو کوه و نام دو خوراکی

---

(۱) صاحب کتاب (غرائب اللّغه العربیّه) می نویسد: توراه به معنی شریعت و تعلیم است که از زبان عبرانی وارد زبان عربی شده و در قاموسهای عربی از لغات عبرانی کمتر ذکری بمیان آمده است (ص ۲۱۱) زمخشری صاحب تفسیر کشّاف می گوید تورات و انجیل دو اسم عربی است. فخر رازی می گوید:

توراه و انجیل یکبارگی بحضرت موسی و حضرت عیسی نازل شده است و حال اینکه قرآن در مدّت ۲۳ سال بتدریج نازل شده است. فرّاء می گوید معنی توراه ضیاء و نور است همانگونه که اعراب معتقدند و در قرآن هم آیه (وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسی وَ هارُونَ الْفُرْقانَ وَ ضِیاءً- ۴۸/ انبیاء) دلیل بر سخن فراء است. شیخ طریحی نیز همین نظر را دارد. خلیل ابن احمد می گوید: اصل کلمه تورات از توریه است بر وزن فعله زبان عرب زیاد است مثل- تجاه و تراث و تکلان و تخمه. (فخر رازی/ تفسیر کبیر ج ۷/ ص ۱۶۹). مجمع البیان ج ۱/ ذیل آیه ۳/ آل عمران: گفته شده که توراه روز ششم ماه رمضان و انجیل دوازدهم و زبور هیجدهم و قرآن در لیله القدر همان ماه نازل شده است. مجمع البحرین ج ۱ ص ۴۳۵.

(۲) یاقوت در معجم البلدان ج ۲ می نویسد- التّین و الزّیتون- دو کوه در شام است و نیز گفته اند کوه زیتون در شام و کوه

تین در بین النّهرین و نیز مسجد نوح را التّین و بیت المقدّس را الزّیتون گفته اند و همچنین مسجد دمشق را تین و شعب مکّه که سیلان است تین نامیده اند که- براق التّین- منسوب بهمین کوه است.

ص: ۳۴۹

است، تحقیق در این سخنان که در این مورد وارد شده است، و مربوط به آنهاست به بعد از این کتاب موکول می شود.

(توب) [توب :

التّوب یعنی ترک گناه به بهترین وجه، واژه- توبه، از جهاتی از اعتذار رساتر است زیرا اعتذار و عذرخواهی بر سه وجه است «۱»:

۱- اینکه عذر خواهنده می گوید نکرده ام. ۲- یا باین دلیل گناه کردم. ۳- یا اینکه گناه کردم بد کرده ام و دیگر تکرار نمی کنم.

که این معانی وجه چهارم ندارد و قسمت اخیر یعنی معنی سوّم همان توبه است.

توبه در شرع یعنی ۱- ترک کردم گناه بخاطر زشتی آن ۲- پشیمانی از انجام آن ۳- قصد و اراده و عزم بر ترک بازگشت به گناه ۴- و همچنین تدارک نمودن زمینه ممکن برای جلوگیری از اعاده آن، هر گاه این چهار شرط فراهم شود شرایط توبه و عدم بازگشت به گناه کامل گشته است.

و تاب الی اللّه- یعنی آنچه را که بازگشت بخدا لازم است بخاطر آورد مانند:

---

(۱) طریحی می نویسد: التّین و الزّیتون دو کوه در شام است و در معنی آیه (وَ التِّینِ وَ الزَّیْتُونِ وَ طُورِ سِینِینَ وَ هذَا الْبَلَدِ الْأَمِینِ- ۳/ بلد) می گوید: منظور از تین (مدینه) و زیتون (بیت المقدّس) و طور سینین (کوفه) و هذا البلد الامین (مکّه) است که خداوند این چهار مکان را در قرآن برگزیده و نام برده است (ج ۲ ص ۲۲۲) جیمز هاکس می گوید: در کتب مقدّسه (عهد عتیق و جدید)- وصف زیتون چنین آمده که از دور همچون پرده نقره ای است و شکوفه اش سفید رنگ، میوه اش از مأکولات، لکن اهمیّتش روغنش می باشد و بوسیله تکاندن آن را می چینند و اسرائیلیان مأمور بودند بقایای میوه را بر درخت برای فقرا بگذارند. قاموس کتاب مقدّس ص ۴۵۳.

۱- علی (ع) در نهج البلاغه برای استغفار شش شرط را بیان می دارد:

۱- پشیمانی بر کار گذشته.

۲- قصد بر انجام واجباتی که ترک شده است.

۳- قصد و عزم بر بازنگشتن به گناه.

۴- ادای حقوق انسانهائی که بر عهده توست.

۵- قصد و تمرین برای از دست دادن گوشتی که در اثر گناه بر توست.

۶- چشاندن زحمات طاعت و عبادت بخودت که شیرینی گناه را بر آن چشانده ای سپس می توان از خداوند آمرزش بخواهی و استغفار کنی.

ص: ۳۵۰

آیات (وَ تُوبُوا إِلَی اللَّهِ جَمِیعاً- ۳۱/ نور) و (أَ فَلا یَتُوبُونَ إِلَی اللَّهِ- ۷۴/ مائده) و (وَ تابَ اللَّهُ عَلَیْکُمْ- ۱۳/ مجادله) یعنی توبه اش را از او پذیرفت و آیات (لَقَدْ تابَ اللَّهُ عَلَی النَّبِیِّ وَ الْمُهاجِرِینَ- ۱۱۷/ توبه) و (ثُمَّ تابَ عَلَیْهِمْ لِیَتُوبُوا- ۱۱۸/ توبه) و (فَتابَ عَلَیْکُمْ وَ عَفا عَنْکُمْ- ۱۸۷/ بقره).

واژه- (التّائب)- در باره توبه پذیر و توبه کننده هر دو بکار می رود، پس بنده، تائبی بسوی خداست و خداوند هم تائب بر بنده خویش است.

(التّوّاب)- هم زیاد توبه کننده است یعنی هر زمانی از پاره ای از گناهان بترتیب توبه می کند تا اینکه همه آنها را ترک کند و همین واژه یعنی توّاب در باره خداوند نیز بکار می رود زیرا خدای نیز در هر حالی بعد از حال دیگر پذیرنده توبه زیاد و پیاپی بندگان است.

و آیه (وَ مَنْ تابَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَإِنَّهُ یَتُوبُ إِلَی اللَّهِ مَتاباً- ۷۱/ فرقان).

یعنی: توبه تام و کامل که جمع میان ترک زشتی و قصد و اراده خوبی است.

و آیات (عَلَیْهِ تَوَکَّلْتُ وَ إِلَیْهِ مَتابِ- ۳۰/ رعد) و (إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِیمُ- ۳۷/ بقره) (متاب مصدر فعل است یعنی بر او توکّل است و بسوی او بازگشت از گناه است و او توبه پذیر و بخشایشگر است).

(التیه) [التیه :

تاه- یتیه- یعنی حیران و سرگردان شد- تاه، یتوه- نیز از همین واژه است در داستان بنی اسرائیل آمده است که چهل سال در زمین سرگردان بودند.

(یَتِیهُونَ فِی الْأَرْضِ- ۲۶/ مائده).

توهّه و یتّهه- او را سرگردان کرد و دورش افکند.

وقع فی التّیه و التّوه- در حیرتگاه افتاد.

مفازه تیهاء- بیابانی که در آنجا بیابانگردانش متحیّر و سرگردانند.

(التّاءات) [التّاءات :

۱- حرف (ت) در اوّل کلمه برای سوگند است مانند (تَاللَّهِ لَأَکِیدَنَّ أَصْنامَکُمْ- ۵۷/ انبیاء.

۲- حرف (ت) برای مخاطب در فعل مستقبل مثل آیه (تُکْرِهُ النَّاسَ- ۹۹/ یونس).

۳- و نیز برای تأنیث، مثل آیه (تَتَنَزَّلُ عَلَیْهِمُ الْمَلائِکَهُ- ۳۰/ فصّلت) ۴- و همچنین حرف (ت) در آخر کلمات که یا زاید است

مثل (تاء تأنیث) در

ص: ۳۵۱

کلماتی مانند- قائمه که در وقف بصورت (ه) خوانده می شود و یا اینکه در وقف و وصل ثابت است مانند- أخت، بنت.

۵- و حرف (ت) که در جمع سالم با الف همراه است مانند- مسلمات و مؤمنات.

۶- حرف (ت) در آخر فعل ماضی برای ضمیر متکلّم که مضموم است مانند آیه:

(وَ جَعَلْتُ لَهُ مالًا مَمْدُوداً- ۱۲/ مدّثر).

۷- حرف (ت) برای مخاطبی که مفتوح است مثل آیه (أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ- ۷/ فاتحه).

۸- و برای ضمیر مخاطب مکسور مانند آیه (لَقَدْ جِئْتِ شَيْئاً فَرِيًّا- ۲۷/ مریم) و خدای داناتر است.

و اللّه اعلم.

)

کتاب (ث)

((ثبت) [ثبت :

الثبات یعنی پایداری «۱» و ضدّ نابودی و زوال، افعالش- ثبت، یثبت، ثباتا- خدای تعالی گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا لَقِیتُمْ فِئَهً فَاثْبُتُوا- ۴۵/ انفال). رجل ثبت و ثبیت فی الحرب- در جنگ پایدار، و مقاوم است.

أثبت السّهم تیر را راست و مستقیم پرتاب کرد.

واژه- ثابت- در باره موجوداتی که با چشم یا دیده دل درک می شوند بکار می رود مثلا می گویند، فلان ثابت عندی یعنی او را بخوبی درک می کنم و یا- و نبوّه النّبیّ صلّی اللّه علیه و سلّم ثابته (نبوّت پیامبر (ص) درک شدنی است).

اثبات و تثبیت- گاهی در باره کار و فعل بکار می رود مثلا به چیزی که از عدم بوجود آمده است گفته می شود- أثبت اللّه کذا- و گاهی نیز در باره چیزی که با حکم و دلیل ثابت می شود مانند- أثبت الحکام علی فلان کذا و ثبّته- (آنرا با دلیل علیه او ثابت کرد).

و گاهی نیز در باره قول و سخن چه راست باشد یا دروغ:

سخن راست، مانند- أثبت التّوحید و صدق النّبوّه- (توحید و یگانه پرستی و صدق پیامبر را اثبات کرد). و اثبات سخن دروغ، مانند- فلان أثبت مع اللّه إلها آخر- در آیه (لِیُثْبِتُوکَ أَوْ یَقْتُلُوکَ- ۳۰/ انفال) یعنی مانع تو می شوند و سرگردانت می کنند.

---

(۱) واژه پایداری گاهی در سخنان یا نوشته ها مترادف پایمردی بکار می رود، یعنی پایمردی که در معنی شفاعت و پا در میان کردن یا میانجیگیری است بخاطر جناس لفظی بجای پایداری بیان می شود که امید است در جای خود بکار رود زیرا هر چیزی بجای خویش نیکو است، بخصوص واژه های قرآنی و معنی فارسی آنها. [...]

و آیه (يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا- ۲۷/ ابراهیم) یعنی خداوند مؤمنین را با دلایل و سخنان قوی در زندگی تقویت و نیرومندشان می سازد.

و آیه (وَ لَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا ما يُوعَظُونَ بِهِ لَكانَ خَيْراً لَهُمْ وَ أَشَدَّ تَثْبِيتاً- ۶۶/ نساء) یعنی اگر آنچه را که اندرز داده می شوند عمل کنند برای تحصیل علم و دانششان بسی استوارتر و نیکوتر است و گفته اند: یعنی عمل به آن پند و اندرزها برای اعمال و کردارشان و بهره مندی از ثمره کارشان، بسی ثابت تر است.

ولی هر گاه به خلاف آنچه که در باره شان گفته شده باشند مشمول آیه ذیل هستند (وَ قَدِمْنا إِلى ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً- ۲۳/ فرقان).

(که در آن صورت کارها و کردار ناپسندشان را چون گرد و غباری بپراکنیم) ثبتته- یعنی نیرومندش کردم، خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ لا أَنْ ثَبَّتْناكَ- ۴۷/ اسراء) و (فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا- ۱۲/ انفال) و (وَ تَثْبِيتاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ- ۲۶۵/ بقره) و (وَ ثَبِّتْ أَقْدامَنا- ۲۵۰/ بقره) (که در این چند آیه نیرومندی، و پایداری پیامبری (ص) و مؤمنین منظور است).

(ثبر) [ثبر]:

الثّبور: هلاکت و فساد و یا مرگ و تباهی.

المثابر علی الإتیان- یعنی مواظب و هوشیار.

ثابرت- مواظب کردم، خدای تعالی گوید: (دَعَوْا هُنالِكَ ثُبُوراً، لا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُوراً واحِداً وَ ادْعُوا ثُبُوراً كَثِيراً- ۱۳/ فرقان) یعنی:

(در روز جزا فرشتگان به مجرمان می گویند امروز یکبار مردن نطلبید که هلاک و مرگ، فراوان خواهید).

و آیه (وَ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يا فِرْعَوْنُ مَثْبُوراً- ۱۰۲/ اسراء) ابن عبّاس رضی اللّه عنه در تفسیر این آیه می گوید- مثبور- یعنی ناقص عقل و کم خرد، زیرا نقصان عقل بزرگترین هلاکت و تباهی است.

ثبیر- کوهی است در مکّه. (که گفته اند ثبیر همان غار معروفی است که پیامبر بعد از خارج شدن از مکّه به اتّفاق ابو بکر به آن غار رفتند و خداوند با سپاهیانی که دیده نمی شدند آنها را از گزند کفّار مصون داشت- (وَ أَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ

تَرَوْها

- ۴۰/ توبه).

(ثبط) [ثبط]:

مانع شد و بازداشت، خدای تعالی گوید (فَثَبَّطَهُمْ- ۴۶/ توبه) یعنی حبسشان کرد و بازشان داشت.

ثبطه المرض و أثبطه- زمانی گفته می شود که بیماری از کسی دور نشود گویی که مرض در بدنش زندانی و بازداشت است.

(ثبات) [ثبات :

ثبات جمع ثبه است یعنی گروههای متفرّق و پراکنده، خدای تعالی گوید: (فَانْفِرُوا ثُباتٍ أَوِ انْفِرُوا جَمِيعاً- ۷۱/ نساء) (این آیه در باره جنگ است که می گوید: ای مؤمنین از غفلت ورزیدن از دشمن حذر کنید دسته دسته برای جنگ بیرون روید یا همگی با هم خارج شوید- (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ...).

شاعر گوید: و قد أغدوا علی ثبه کرام.

(پگاهان بر گروههای متفرّق و بزرگواری وارد شدم).

ثبت علی فلان- نیکوئیها و محاسن گوناگون او را بر شمردم، تصغیر این واژه- ثبیّه- است و جمعش- ثبات و ثبین- است و حرف (ی) آن اصلی نیست و امّا:

ثبه الحوض- میانه و گودی وسط حوض که آب در آنجا جمع می شود.

یثوب إلیه الماء- اصلش- یثّب- است که عین الفعلش محذوف است نه لام الفعلش، زیرا از ثوب نیست.

(ثجّ) [ثجّ :

روان و ریزان شد.

ثجّ الماء و أتی الوادی بثجیجه- آب جاری شد و سیلابش به درّه رسید خدای تعالی گوید: (وَ أَنْزَلْنا مِنَ الْمُعْصِراتِ ماءً ثَجَّاجاً- ۱۴/ نباء) در ابرهای پر بار، آبی ریزان و سیل آسا فرو ریزانیم، و در حدیث (أفضل الحجّ العجّ، و الثّجّ) یعنی بهترین حج آن است که لبیک ها را با بانگ بلند و رسا گویند، و شتران قربان کنند.

(ثخن) [ثخن :

سفت و غلیظ شد.

ثخن الشّی ء فهو ثخین- یعنی طوری غلیظ شد که جاری نمی شود و روان نیست، این واژه بطور استعاره در شکل أثخنته ضربا و استخفافا- بکار می رود یعنی بطور توهین آمیزی او را زدم، خدای تعالی گوید:

ص: ۳۵۵

(ما كانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكونَ لَهُ أَسْرى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ- ۶۷/ انفال) و (حَتَّى إِذا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثاقَ (ما كانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ- ۶۷/ انفال) و (حَتَّى إِذا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثاقَ «۱» ۴/ محمّد).

(ثرب) [ثرب :

تثريب، يعنى سرزنش كردن بر گناه و نكوهيدن، خداى تعالى گويد: (لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ- ۹۲/ يوسف) (نقل قول از سخن حضرت يوسف (ع) به برادران خويش است كه آنها را بر گناهشان سرزنش و نكوهش نمى كند و به سوى پدرش يعقوب روانه شان مى سازد).

روايت شده است كه (إذا زنت أمه أحدكم فليجلدها و لا يثرّبها). (كنيز زانيه را سرزنش نكنيد، حدّش را جارى كنيد).

از واژه- تثريب- لفظ- الثّرب- يعنى چربى و پيه نازك اطراف روده و شكمبه، شناخته شده.

آيه (يا أَهْلَ (يَثْرِبَ) «۲»- ۱۳/ احزاب) يعنى اى اهل مدينه، و اگر ريشه و اصل لغتش از

---

(۱) دو آيه فوق از سوره هاى انفال و محمّد (ص) است در باره كارزار مؤمنين در جنگ بدر كه مى گويد هم پيامبر (ص) و هم شما مؤمنين بايستى با صلابت بجنگيد و در زمانى كه اندكيد فديه نستانيد تا اينكه با شكست، و كشتار كفّار، اسراء را در بند آريد و نگهداريد، در مورد فديه گرفتن و آزادى اسراء سودى نطلبيد كه خداوند پايان موفّقيت آميزتان را مى خواهد. عموم مفسرين مى نويسند پس از اينكه در جنگ بدر هفتاد نفر از سران قريش كشته و هفتاد نفر اسير شدند پيامبر (ص) با ابو بكر مشورت كرد او گفت اينان اقوام و اهل توانند از ايشان فديه بگير و آزادشان كن، امّا عمر گفت «و اللّه ما ارى ما راى» من با ابو بكر هم رأى نيستم هر كدام از اسيران را بايستى به دست كسانشان سپرد تا آنها را بكشند سپس آيه فوق بر پيامبر (ص) نازل شد كه هيچ پيامبرى را سزا نبود كه اسير در بند فديه گيرد كه اين عمل هيبت و حشمت را از بين مى برد.

ابن عبّاس مى گويد اين حكم در جنگ بدر بود كه مسلمين اندك بودند و اسلام هنوز قوى نگشته بود ولى همينكه مسلمانان بسيار شدند و كارشان بالا گرفت در كار اسيران اين آيه آمد كه: (فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَ إِمَّا فِداءً- ۴/ محمّد) يا منّت بر ايشان گزاريد و آزادشان كنيد و يا با فديه آزاد كنيد.

يا منّت بر آنها گزاريد و بدون فديه و عوض رهاشان كنيد و يا با فديه.

(۲) ابو عبد اللّه ياقوت حموى مى نويسد- يثرب- مدينه پيامبر (ص) است نامى است كه قبل از اسلام داشته و منصوب به يثرب بن قانيه يكى از عمالقه است كه پيامبر (ص) پس از نزولش از آن شهر در سال اوّل هجرى آن نام را به خاطر مشتّق بودنش از واژه- تثريب- كه بمعنى زدن و سرزنش است نيكو

واژه- الثرب- باشد درست است و حرف (ی) در اوّل آن زاید است.

(ثعب) [ثعب :

یعنی روان ساخت و به جریان انداخت، خدای تعالی گوید: (فَإِذا هِیَ ثُعْبانٌ مُبِینٌ- ۱۰۷/ اعراف) نامیدن- ثعبان- جایز است که از عبارت- ثعبت الماء فانثعب- یعنی آب را به جریان انداختم و جاری شد مشتقّ شده باشد (زیرا ثعبان نیز چون آب می خزد و می رود) و نیز از همین واژه است- ثعب المطر- یعنی ریزش باران.

الثعبه «۱»- نوعی سوسمار زهری است و جمعش- ثعب- است که چون در شکل و هیئت شباهتی به ثعبان دارد، از آن واژه مشتق شده است.

ثعبه- مختصر شده لفظی- ثعبان- است چون اندامش از ثعبان کوچکتر است.

(ثقب) [ثقب :

یعنی نفوذ کرد و سوراخ نمود، ثاقب به آنگونه معنی اطلاق می شود که نورش از هر آنچه بر آن قرار گیرد در گذرد و نفوذ کند و آنرا روشن سازد، خدای تعالی گوید:

(فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ- ۱۰/ صافّات) (نوری نافذ و درخشان در پی او می رود. و آیه (وَ السَّماءِ وَ الطَّارِقِ وَ ما أَدْراکَ مَا الطَّارِقُ النَّجْمُ الثَّاقِبُ- ۳/ طارق) که اصلش از- ثقبه- یعنی منفذ و سوراخ است.

مثقب- راه طبیعی یا غار طبیعی در کوه که گویی کنده و سوراخ شده، ابو عمرو می گوید صحیح این واژه مثقب- است و- ثقّبت النّار «۲» یعنی آتش را

ندانست و نام یثرب را به- طیّبه و طاب- یعنی شهر پاکیزه و نیکو تبدیل نمود و مدینه الرّسول نیز نامیده شده، ابن عبّاس می گوید: هر کس به عوض مدینه یثرب بگوید بایستی سه بار از خدا طلب آمرزش کند- (معجم البلدان ج ۵ ص ۴۳۰- مجمع البحرین ج ۲ ص ۱۷۵).

(۱) ثعبه را بفارسی- چلپاسه- و- وزغ- گویند، خلف تبریزی در ذیل آن می نویسد چلپاسه با (باء) فارسی، نوعی از ضبّ است که سوسمار باشد و آنرا- وزغه نیز گویند و آن کوچکترین اجناس سوسمار است و بعضی گویند (حرباء) عبارت است از اوست تکه عقرب را درسته فرو می برد، گوشت ثعبه هم سمّ قاتل است: (برهان قاطع).

(۲) ثقاب کبریت و آتش زنه- است و صناعه اعواد الثّقاب- در- ادبیّات امروز زبان عرب یعنی صنعت کبریت سازی.

برافروختم و مشتعل کردم.

(ثقف) [ثقف :

الثقف، تیز هوشی و زیرکی در ادراک و فهم اشیاء، فعلی که از این واژه استعاره شده است مثاقفه- است.

رمح مثقّف- نیزه راست و محکم.

الثّقّاف- استاد کار در ساختن نیزه های خوب و وسیله ساخت آنها است.

ثقفت کذا- در وقتی گفته می شود که با دیدن دقیق و درست، چیزی را درک کنی و بعدا برای ادراک فکری و اندیشه نیز- ثقافه «۱» بکار برده اند هر چند که معنی اخیر یعنی دقّت نظر در آن نیست.

خدای تعالی گوید: (وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ- ۱۹۱/ بقره) و (فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِي الْحَرْبِ- ۵۷/ انفال) (که در هر دو آیه در معنی دست یافتن به کفّار است).

و سخن خدای عزّ و جلّ که: (مَلْعُونِينَ أَيْنَما ثُقِفُوا أُخِذُوا وَ قُتِّلُوا تَقْتِيلًا- ۶۱/ احزاب) (آنان رانده شدگان از ایمان و رحمتند که هر کجا یافت شوند گرفتار و کشته شوند).

(ثقل) [ثقل :

الثّقل و الخفّه- که دو واژه متقابلند یعنی سنگینی و سبکی.

ثقیل- هر چیزی که بهنگام وزن کردن یا اندازه گیری، وزن و اندازه اش بر کفه مقابلش می چربد و برتری می یابد که البتّه این معنی در اصل برای اجسام و اجرام است و سپس در معانی و مفاهیم نیز بکار رفته است مثل:

(أثقله) الغرم و الوزر- وام و خسارت و بار گناه او را سنگین کرد، خدای تعالی گوید:

(أَمْ تَسْئَلُهُمْ أَجْراً فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ- ۴۰/ طور).

---

(۱) در فرهنگ امروز ادبیّات عرب، واژه ثقافه بمعنی عامّ فرهنگ بکار می رود و واژه وزاره الثّقافه یعنی وزارت فرهنگ و معارف، در سخن علی (ع) در نهج البلاغه «و اما و الله لیسلّطن علیکم غلام ثقیف، الذّیال المیال» (خطبه- ۱۱۶ ص ۱۷۴- نهج- صبحی الصّالح) بعضی از شارحین نهج البلاغه منظور از اشاره به- غلام ثقیف- را حجّاج بن یوسف دانسته اند چونکه صفت تکبّر، حرص و جنون شدید (سادیسم) خونخواری در او بوده، بطوریکه نقل کرده اند گفته است: از این کار لذّت می برم. مسجد ثقیف- یکی از مساجد نفرین شده کوفه است.

(آیا از ایشان مزدی و پاداشی خواسته ای که از پرداخت و تاوانش گرانبار هستند). واژه ثقیل در باره انسان گاهی بصورت سرزنش بکار می رود که البتّه بیشتر چنین نیست و گاهی هم در مدح، مانند این شاعر که می گوید:

۱-

تخفّ الأرض إذ مازلت عنها و تبقی ما بقیت بها ثقیلا ۲- حللت بمستقرّ العزّ منها فتمنع جا نبیها أن تمیلا

در مدح ممدوحش با غلو و زیاده روی می گوید:

(۱- آنگاه که از مکان و زمین دور می شوی زمین سبک می شود و زمانی که بر آن باقی هستی سنگین است، کنایه از شجاعت و بخشندگی است).

۲- تو در مرکز جایگاه عزّت زمین قرار داری و لذا طرفین آن کج و راست نمی شود).

فی أذنه ثقل- گوشش سنگین است و نمی شنود که نقطه مقابلش عبارت فی أذنه خفّه، است یعنی تیز گوش است.

سنگینی گوش باین معنی است که گویی از پذیرش و شنیدن آنچه را که به او القاء می شود خود داری می کند و امتناع می ورزد.

(ثقل) القول- در وقتی بکار می رود که شنیدن سخنی روا نباشد، لذا در وصف روز قیامت گفته است، (ثَقُلَتْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۸۷/ اعراف).

(یعنی آگاهی و دانستن موعد و زمان قیامت برای اهل آسمانها و زمین گرانبها است- ابو علی فارسی می گوید یعنی ساعت و روز قیامت از آنها پوشیده است زیرا چیزی که از تو پوشیده باشد برایت سنگین است- و الشّی ء اذا خفیت علیک ثقل).

و آیه (وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ (أَثْقالَها)- ۱۹۹- انعام) گفته اند- أثقال، یعنی نهفته ها و گنجهای زمین یا اینکه زمین در بعث و قیامت آنچه را که از اجساد بشر در دل خود دارد بیرون می ریزد.

و آیه (وَ تَحْمِلُ أَثْقالَکُمْ إِلی بَلَدٍ- ۳/ رعد) یعنی بارهای سنگینشان.

و (وَ لَیَحْمِلُنَّ «۱» أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ- ۳۴/ کهف) یعنی بار گناهانی که بر

---

(۱) حرف (ل) بر سر- لیحملن- لام پایان و مآل است یعنی سر انجام اعمال و عذابشان که با

دوششان سنگینی می کند و نمی گذارد به ثواب و پاداش نیکو برسند مثل مفهوم (لِيَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ كامِلَةً يَوْمَ الْقِيامَةِ وَ مِنْ أَوْزارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلا ساءَ ما يَزِرُونَ- ۲۵/ نحل).

و آیه (انْفِرُوا خِفافاً وَ ثِقالًا- ۴۱/ توبه) که در معنی قسمتی از این آیه اقوالی ذکر شده است، خفافا و ثقالا یعنی جوانان و پیران، فقرا و اغنیاء، غربیان و شهروندان، زرنگها و با نشاطها و تنبلها، که تمام این معانی در آیه وارد است زیرا هدف و قصد از حکم در آیه تشویق و برانگیختن بر کوچ کردن و حرکت بسوی جنگ است چه در حال سختی یا آسایش.

(مثقال)- چیزی است که با آن می سنجند و وزن می کنند و از واژه- ثقل گرفته شده و لذا مثقال اسمی است برای همه وزنه ها و هر چه با آن می سنجند.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ كانَ مِثْقالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنا بِها وَ كَفى بِنا حاسِبِينَ- ۴۷/ انبیاء) و (فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ راضِيَةٍ- ۶/ قارعه) و (وَ أَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوازِينُهُ-

---

سرپیچی از فرمان خدای و اینکه آیات روشن الهی را اسطوره ها و اساطیر الاوّلین یعنی سخنان کهن و قدیمی می دانستند و در نتیجه به کفر گرائیدند، اینستکه عاقبت و سر انجام بار گران کفر خود بر می دارند که دیگر با توبه و حسنات چیزی از گناهانشان کاسته نمی شود و همینطور بار گناهان کسانی را که از ناآگاهیشان سوء استفاده کرده و گمراهشان نموده اند نیز بر دوش آنها خواهد بود بدون اینکه از بار گناه دنباله روان آنها چیزی کاسته شود زیرا پس روها و مطیعان کور کورانه سران کفر سخن پیشروان خود را بدون حجّت و دلیل گردن نهادند و به باطل گرویدند. در پیرامون این آیه برای رفع اشکال تعارض آن با آیه (وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى ۱۸/ فاطر) پیامبر (ص) فرموده است، (ایّما داع دعا الی ضلاله فاتّبع فانّ علیه مثل اوزاره من اتبعه من غیر ان ینقص من اوزارهم شی ء و ایما داع الی هدی فاتبع فله مثل اجورهم من غیر ان ینقص من اجورهم شی ء) یعنی دعوت کننده گمراهی که به ضلالت می خواند و مؤثّر واقع می شود گناه پیروان گمراهش را هم بر عهده دارد بدون اینکه از گناه دیگران چیزی کم شود، و هر دعوت کننده به هدایت و ایمان و خیر که مؤثّر شود پاداشی افزون بر عمل خود دارد بدون اینکه از خسارت و پاداش پیروانشان کاسته شود. این حدیث در تمام تفاسیر نقل شده و فخر رازی در ذیل این حدیث اضافه می کند پیشوایی که سنت قبیحی را وضع می کند مجازات و عقابش آنقدر بزرگ است که مساوی با گناه همه پیروان خویش است، واحدی می گوید حرف (من) بر سر- اوزارهم- در آیه برای جنس است نه تبعیض یعنی گناهان پیشوایان ضلالت از جنس تمام گناهان پیروان خویش (کشف الاسرار ۵/ ۳۶۴- تبیان ۶/ ۳۷- تفسیر کبیر ۲۰/ ۱۸).

۸/ قارعه) آیه (۶/ قارعه) اشاره به افزونی و کثرت در خیرات و نیکی هاست، امّا آیه (۸/ قارعه) اشاره به کمی و کاستی خیرات است، باید دانست که واژه های- (ثقیل) و خفیف- به دو صورت بکار می رود:

اوّل- به روش سنجش و مقابله یعنی در ابتدا به چیزی ثقیل و خفیف گفته نمی شود مگر اینکه با چیز دیگری سنجیده شده و در نظر گرفته شود و لذا اگر به چیزی تنها و بدون مقابله با چیز دیگر سنگین یا سبک گفته شود باعتبار چیز دیگری است که از آن سنگین تر یا سبک تر است که آنطور می گویند و دو آیه اخیر ثقلت موازینه- و- خفّت موازینه گفته اند به همان اعتبار است که گفته شد.

دوّم- اینکه واژه ثقیل به اجسامی که از بالا- بپائین می افتند اطلاق می شود مثل سنگ و کلوخ، و خفیف یا سبک آنهایی هستند که از پایین به بالا می روند مثل آتش و دود، و فعل اثقل- یثقل- اثّقالا- از معنی اخیر ثقیل است که در آیه (اثَّاقَلْتُمْ إِلَی الْأَرْضِ «۱»- ۳۸/ توبه) یعنی سر سنگینی و گران خیزی می کنید در معنی دوّم- ثقیل آمده است.

---

(۱) معنی آیه در باره مؤمنین است و می فرماید: چرا نمی خواهید کمال یابید و صعود کنید (ما لَکُمْ إِذا قِیلَ لَکُمُ انْفِرُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَی الْأَرْضِ أَ رَضِیتُمْ بِالْحَیاهِ الدُّنْیا مِنَ الْآخِرَهِ فَما مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا فِی الْآخِرَهِ إِلَّا قَلِیلٌ- ۳۸/ توبه) بطور وضوح مؤمنین را مخاطب ساخته می گوید و با استفهام انکاری که عدم تحرّک و رشد آنها را با واژه پر آهنگ- اثّاقلتم- یعنی گران خیزی، ناروا می شمرد یعنی عدم فعّالیت و سر سنگینی در عمل دور از شأن مؤمنین است، سپس معنویت و روح این واژه را بلافاصله بیان می نماید که آیا به حیات زود گذر دنیا و متاع فناپذیرش بسنده کردید و راضی شدید مگر نه این است که برخوداری از این جهان نسبت به آخرت متاعی و بهره ای اندک است، به گفته شاعر:

ترا از کنگره عرش می زنند صفیر بحیرتم که در این دامگه چه افتاده است

به گفته اقبال لاهوری:

این نکته گشاینده اسرار نهان است ملک است تن خاکی و دین روح روانست

تن زنده و جان زنده ز ربط تن و جانست با خرقه و سجّاده و شمشیر سنان خیز

از خواب گران، خواب گران خواب گران خیز، از خواب گران خیز

فریاد زا فرنگ و دلاویزی افرنگ فریاد ز شیرینی و پرویزی افرنگ

عالم همه ویرانه ز چنگیزی افرنگ معمار حرم باز به تعمیر جهان خیز

از خواب گران خواب گران خواب گران خیز، از خواب گران خیز

(ثلث) [ثلث :

اعداد ثلاثه، ثلاثون (۳۰) ثلاث (۳) ثلاثمائه (۳۰۰) ثلاثه آلاف (۳۰۰۰)، ثلث و ثلثان (سه یک).

خدا عزّ و جلّ گوید: (فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ- ۱۱۱/ نساء) یعنی یکی از اجزاء سه گانه اش که جمع آن اثلاث است و آیات (وَ واعَدْنا مُوسی ثَلاثِینَ لَیْلَهً- ۱۴۲/ اعراف) و (ما یَکُونُ مِنْ نَجْوی ثَلاثَهٍ إِلَّا هُوَ رابِعُهُمْ- ۷/ مجادله) (یعنی هیچ سه راز گوی و سه نجوی کننده ای بهم بر نیایند مگر اینکه خداوند با آگاهی به رازشان، چهارم ایشان است).

و (ثَلاثُ عَوْراتٍ «۱» لَکُمْ- ۵۷/ نور) یعنی در سه فراغت و ظاهر بودن عوراتتان که جامه و لباس از تن بر گرفته اید، و آیات (وَ لَبِثُوا فِی کَهْفِهِمْ ثَلاثَ مِائَهٍ سِنِینَ- ۳۵/ کهف) و (بِثَلاثَهِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِکَهِ مُنْزَلِینَ- ۱۲۴/ مزّمل) (إِنَّ رَبَّکَ یَعْلَمُ أَنَّکَ تَقُومُ أَدْنی مِنْ ثُلُثَیِ اللَّیْلِ وَ نِصْفَهُ- ۲۰/ مزمّل) (خدای می داند که تو برای نماز شب در ساعاتی کمتر از ۳/ ۲ و نصف ۲/ ۱ شب را برمی خیزی) و آیه (مَثْنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ- ۳/ نساء) یعنی دو دو سه سه و چهار چهار.

ثلّثت الشّی ء- یعنی آنرا سه به سه تجزیه کردم.

ثلّثت القوم- یک سوّم اموالشان را گرفتم.

أثلثتهم- سوّمین آنها یا ۳/ ۱ آنها شدم.

أثلثت الدّراهم فأثلثت هی و أثلث القوم- آن پولها و آن مردم سه برابر شدند حبل مثلوث- ریسمان تابیده و سه لایه شده.

رجل مثلوث- مردیکه ۳/ ۱ مالش گرفته شده.

ثلّث الفرس و ربّع- آن اسب در مسابقه سوّم و چهارم شد.

أ ثلاثه و ثلاثون عندک أو ثلاث و ثلاثون- آیا ۳۳ تا داری، که خطاب زنان و

---

(۱) در سه هنگام یعنی ۱- قبل از نماز صبح ۲- نیمروز ۳- بعد از نماز عشا که در حال استراحتید و جامه از تن بر گرفته اید حتّی اطفال نابالغ که تمیز اعضاء و امور جنسی می دهند ولی نابالغند و همچنین خدمتکارانتان بایستی بی خبر بر شما در نیایند در غیر این سه وقت در ورودشان بر شما و ایشان گناهی نیست.

مردان هر دو است.

جاءوا ثلاث و مثلث- یعنی سه نفر سه نفر آمدند.

ناقه ثلوث- شتری که سه ظرف شیر می دهد (یا سه پستان از چهار پستان خشک شده).

الثّلاثاؤ و الأربعاء- سه شنبه و چهار شنبه، که حرف الف در آنها بجای حرف (ه) است، مثل- حسنه و حسناء- و- ثلّثت الشّی ء تثلیثا- آن را سه بخش کردم.

ثلّث البسر- یک سوّم خرما رسیده یا- ثلّث العنب- یک سوّم انگور رسید.

ثوب ثلاثیّ- پارچه ای که طولش ۳ ذرع باشد.

(ثل) [ثل :

الثّلّه، مقدار زیاد پشم در یک محلّ و همینطور عدّه زیادی که در یکجا بصورت دستجمعی ساکنند آیه (ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَ ثُلَّةٌ مِنَ الْآخِرِينَ- ۳۹/ واقعه) یعنی جماعتی و گروهی.

ثللت کذا- مقداری از آن را بر گرفتم.

ثلّ عرشه- کمی از سقف را ویران کرد.

الثّل- کوتاهی دندانها بخاطر فساد لثه ها.

أثل فمه- دندانهایش ریخت.

تثلّلت الرکیه- چاه خراب شد.

(ثمد) [ثمد]:

(چاله ای که آب باران در آن جمع می شود و به زمین فرو می رود) ثمود- گفته شده این واژه غیر عربی و نیز گفته اند عربی است چون نام قبیله ای است غیر منصرف است و صرف نمی شود (تنوین نمی گیرد) (ثمود قومی بودند که صالح پیامبر (ص) بر آنها مبعوث شد).

فلان مثمود- یعنی زنان از شدّت هوسناکی و تمایل آن مرد، او را کم مایه و بیحال کرده اند.

مثمود- کسی که از شدّت سؤال فقر او بخشش مالش کم شد و از دست رفت.

(ثمر) [ثمر]:

میوه و هر چیز خوراکی که از محصول و بار درختان بدست می آید ثمر

ص: ۳۶۳

گویند مفردش- ثمره است و جمعش- ثمار و ثمرات.

چنانکه خدای تعالی گوید: (وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَراتِ رِزْقاً لَكُمْ- ۲۲/ بقره) و (وَ مِنْ ثَمَراتِ النَّخِيلِ وَ الْأَعْنابِ- ۶۷/ نحل) و (انْظُرُوا إِلى ثَمَرِهِ إِذا أَثْمَرَ وَ يَنْعِهِ- ۹۹/ انعام) و (مِنَ الثَّمَراتِ- ۳۲/ ابراهیم).

گفته اند- ثمر و ثمار «۱» در معنی یکی است و گفته شده ثمار جمع- ثمر- است و بطور کنایه به مال و متاع سودمند که بدست می آید- ثمر- گویند و بر این معنی سخن ابن عبّاس حمل شده که (وَ كانَ لَهُ ثَمَرٌ- ۳۴/ کهف)، گفته است ثمّر اللّه ماله- یعنی خداوند مالش را بارور و مفید ساخت و نیز هر منفعت و سودی که از چیزی بدست می آید آنرا نیز- ثمر- آن گویند مثل اینکه می گویی:

ثمره العلم العمل الصّالح- ثمره العمل الصّالح الجنّه: نتیجه و ثمره عمل شایسته و صالح بهشت است.

الثّميره من اللّبن- یعنی کره و چربی روی شیر که آنهم به میوه تشبیه شده چون کره هم مانند میوه که از درخت بدست می آید از شیر حاصل می شود و سر آمد و محصول آن است.

(ثم) [ثم :

حرف عطف است به معنی سپس، و پس از آن، که اقتضا دارد عبارات بعد از این کلمه از ما قبلش، بطور طبیعی یا از نظر مرتبه و یا از نظر موضع و موقعیّت متأخّر باشد و بعد از ثم- بیان شود بر حسب آن چیزی که در قبل از آن و در اوّل عبارت ذکر شده است.

خدای تعالی گوید: (أَ ثُمَّ إِذا ما وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ آلْآنَ وَ قَدْ كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ- ۵۱/ یونس) و (ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا- ۵۲/ یونس) و (ثُمَّ عَفَوْنا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ- ۵۲/ بقره) و

---

(۱) رافعی در مصباح المنیر چنین می نویسد: ثمر و ثمره، (مذکّر و مؤنّث) بمعنی میوه است. جمع ثمره، ثمار است مثل- جبل و جبال، سپس ثمار هم به ثمر مثل کتاب و کتب جمع بسته شده، و مجدّدا این جمع الجمع به اثمار جمع بسته می شود مثل- عنق و اعناق- امّا ثمره- که مؤنّث است جمعش، ثمرات مثل قصبه و قصبات است و ثمره بار و بهره میوه ای است که از درخت حاصل می شود، ازهری می گوید: فعل آن مانند- اثمر الشّجر- است یعنی میوه اش ظاهر شد. مثمر یعنی بهره و سود.

همانند این آیات.

ثمامه «۱»- درختی است پر خار.

ثمّت الشّاه- گوسفند گیاه را چرید و نشخوار کرد، ثمّت بر وزن و معنی شجّرت- یعنی درختان را خورد، و سپس در باره هر زراعتی و کشتکاری بکار رفته است.

ثممت الشّی ء- آن را جمع کردم و لذا در همین معنی گفته می شود:

کنّا أهل ثمّه و رمّه- واژه ثمّه یعنی خرمن گیاه خشک و رمّه- هم یعنی مجموع و اصلاح کردن، (ما مردمی اجتماعی و اهل اصلاح بودیم).

(ثمّ) [ثمّ :

- یعنی آنجا، اشاره بمکان دور است نسبت به مکان نزدیک، و جای نزدیک را- هنالک گویند که هر دو در اصل ظرف مکان هستند.

و سخن خدای تعالی که: (وَ إِذا رَأَیْتَ ثَمَّ رَأَیْتَ نَعِیماً- ۲۰/ انسان) ثم- یعنی آنجا را که در وضع مفعول است.

(ثمن) [ثمن :

خدای تعالی گوید: (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَراهِمَ- ۲۰/ یوسف) (و یوسف را به چند درهم ناچیز فروختند).

ثمن- یعنی ارزش و قیمت، و اسمی است برای چیزی که فروشنده در مقابل فروختن متاع یا جنسی یا چیز ارزشمندی دریافت می کند و می گیرد.

ثمنه- هر چیزی که در برابر و عوض چیز دیگری بدست می آید که آنرا قیمتش گویند.

خدای فرماید: (إِنَّ الَّذِینَ یَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَ أَیْمانِهِمْ ثَمَناً قَلِیلًا- ۷۷/ آل عمران) و (وَ لا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَناً قَلِیلًا- ۹۵/ نحل) و (لا تَشْتَرُوا بِآیاتِی ثَمَناً قَلِیلًا- ۴۱/ بقره.

أثمنت الرّجل بمتاعه و أثمنت له- یعنی قیمت متاعش را زیاد کردم.

شی ء ثمین- پرقیمت و پربها.

(الثّمانیه) و الثّمانون- یعنی هشتاد و هشت (۸۸) که در اعداد معروف است.

الثّمن- یک هشتم (۸/ ۱).

(۱) ثمامه را به فارسی- یز- می گویند گیاهی است پر خار که برای حفاظ اطراف خیمه ها و آلونک ها می ریزند که دیگران و جانوران نتوانند بآن جا نفوذ کنند- برهان قاطع-.

(ثَمَنْتُهُ)- هشتمین آنها بودم یا قیمت مالش را گرفتم، خدای عزّ و جلّ فرماید:

(ثَمانِیَهَ أَزْواجٍ- ۱۳۳/ انعام) و (سَبْعَهٌ وَ ثامِنُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف و (عَلی أَنْ تَأْجُرَنِی ثَمانِیَ حِجَجٍ- ۲۷/ قصص) (یعنی بر این عهد و پیمان که هشت سال اجرتم دهی).

ثمین- و- ثمن: قیمتی و با ارزش، شاعر گوید:

فما صار لی فی القسم إلّا ثمینها (سهم و بخششم نبود مگر چیز با ارزش) خدای گوید: (فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَکْتُمْ- ۱۲/ نساء) (یک هشتم بازمانده ارث ایشان است).

(ثنی) [ثنی :

الثّنی و الاثنان- ریشه مشتقّات واژه- ثنی- است برای مشتقّات و تغییرات کلمات و معانی گونه گون آن و این گونه گونی یا باعتبار عدد است و یا باعتبار تکرار کردن و معطوف شدن معنی آن یا بنابر هر دو اعتبار.

خدای تعالی گوید: (ثانِیَ اثْنَیْنِ- ۴۰/ توبه) و (اثْنَتا عَشْرَهَ عَیْناً- ۶۰/ بقره) و (مَثْنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ- ۳/ نساء) (دو گانه و سه گانه و چهار گانه) یا (دو دو، سه سه و چهار چهار).

(ثّنینه تثنیه- دوّمی آن بودم برگشته و معطوف شده است، پیامبر (ص) فرمود:

(لا ثنی فی الصّدقه) یعنی زکوه در سال دو بار گرفته نمی شود.

شاعر گوید: لقد کانت ملامتها ثنی (یعنی سرزنش دو چندان شد).

و امرأه ثنی- زنی که دو بچّه زائیده، فرزند را هم- ثنی- گویند.

حلف یمینا فیها ثنی و ثنویّ و ثنیّه و مثنویّه- سوگند خورد که در آن استثناء هست ثناه- یعنی آنرا پنهان کرد که برای مخفی داشتن چیزی بکار می رود، خدای تعالی گوید: (أَلا إِنَّهُمْ یَثْنُونَ صُدُورَهُمْ «۱» - ۵/ هود) بنابر قرائت ابن عبّاس- یثنونی صدورهم- آیه (ثانِیَ عِطْفِهِ- ۹/ حج) عبارت است از اعراض و روی گرداندن با تکبّر

---

(۱) خود را یعنی اندیشه ها و نیّات دلهاشان را پنهان می دارند و تمام آیه چنین است: (أَلا إِنَّهُمْ یَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِیَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلا حِینَ یَسْتَغْشُونَ ثِیابَهُمْ، یَعْلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعْلِنُونَ إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ- ۵/ هود) (آگاه باشید نیّات خود را در دلهاشان پنهان می کنند که آنها را از خداوند پوشیده دارند که جامه بر سر می کشیدند ولی خداوند به سویدای دلهاشان که پنهان است آگاه است که اللّه به هر چه در دلهاست دانا و آگاه است).

از نیکی به بدی مثل، لوی شدقه- و- نأی بجانبه- یعنی رخسارش را و لبانش را لوچ کرد و روی برگرداند.

الثّینیّ من الشّاه- گوسپندی که داخل دو سالگی شده است و شتری که دو دندانش افتاده.

أثنی و ثنیت الشّی ء أثنیه- آنرا با ریسمان موئین یا ابریشمی بستم و گره زدم.

ثنای و ثنایه- از این جهت غیر مهموز و بدون همزه آخر هست که بنای کلمه اش بر تثنیه است و لفظ واحد و مفرد آن بنا نشده است و مثّناه- یعنی زمام و دهانه دو تا شده اسب.

الثّنیان- نفر دوّم در سیادت و مهتری که وقتی بزرگان قوم را شماره کنند او در مرتبه دوّم و پائین تر است.

فلان ثنیّه کذا- کنایه از کم ارزشی او در میان دیگران است.

الثّنیّه من الجبل- پیچ کوه و جادّه کوهستانی که برای صعود بایستی از آن عبور کرد گویی که راه و حرکت را دو قسمت می کند.

الثّنیّه من السّنّ- چهار دندان بالا و پائین پیشین دهان که محکم هستند.

الثّنیا- شتر یا گوسفندی که قصّاب آن را برای ذبح آماده کرد و سر و پاهای او را استثناء و جدا می کند.

الثّناء- آنچه را که از خوبیهای مردم بر شمرده می شود و پیاپی بازگو، و یاد آوری می شود می گویند- أثنی علیه.

تثنّی فی مشیته- متکبّرانه راه رفت.

سوره های قرآن نیز- (مثانی)- نامیده شده است، خدای عزّ و جل فرماید: (وَ لَقَدْ آتَیْناکَ سَبْعاً مِنَ الْمَثانِی- ۸۷/ حجر) زیرا در اوقات و زمانهای مختلف تجدید و تکرار می شود و کهنه نمی شود در حالی که تمام پدیده ها و اشیاء فرسایش و کهنه شدنشان همواره ادامه دارد و با مرور ایّام باطل و مضمحل می شوند.

و بر آن معنی خدای تعالی فرموده است (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِیثِ کِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِیَ- ۲۳/ زمر)، و اگر به قرآن مثانی گفته شود صحیح است زیرا فواید قرآن در هر

عصر و زمان پیاپی تجدید و تکرار می شود، چنانکه در خبری در وصف قرآن روایت شده است که:

(لا- یعوجّ فیقوّم و لا- یزیغ فیستعتب و لا تنقضی عجائبه) یعنی (قرآن منحرف نمی شود تا استوارش دارند، و از حقّ دور نمی شود تا بحقّ و راستی بازش گردانند شگفتی و عجائبش هرگز پایان نمی پذیرد و سپری نمی شود).

این گونه مدح و ثنا در باره قرآن از این جهت شایسته و سزاوار است تا اینکه هشدار و تنبیهی برای مطلب باشد که پیوسته قرآن برای کسیکه آن را تلاوت می کند و می آموزد و به آنها عمل می کند حقایقی مدح انگیز و شایسته تمجید و ستایش از او ظاهر و روشن می شود و بر این اساس خدای تعالی قرآن را با صفت کرم و بخشندگی وصف نموده که (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ کَرِیمٌ- ۷۷/ واقعه) و نیز با واژه- مجد (شکوه) که (بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِیدٌ- ۲۱/ بروج).

(استثناء) هم- دو گونه است: ۱- یا با ادای لفظ استثناء (الّا)- که قسمتی از فراگیری و عمومیّت لفظی را که قبل از (الّا) بیان شده جدا می کند و برمی دارد.

۲- یا آنرا از شمول لفظ استثناء خارج می کند بدون (الّا) اداء می شود.

۱- امّا در مورد اوّل، یعنی استثناء کردن بعضی از جمله از عموم لفظ آیه: (قُلْ لا- أَجِدُ فِی ما أُوحِیَ إِلَیَّ مُحَرَّماً عَلی طاعِمٍ یَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ یَکُونَ مَیْتَةً- ۱۴۵/ انعام).

۲- ولی مورد دوّم یعنی آنچه را که اقتضای برداشتن وجوب لفظ استثناء را دارد مانند:

- و اللّه لأفعلنّ کذا إن شاء اللّه- و امرأته طالق ان شاء اللّه- و عبده عتیق إن شاء اللّه- و بر این منوال آیه (إِذْ أَقْسَمُوا لَیَصْرِمُنَّها مُصْبِحِینَ وَ لا یَسْتَثْنُونَ- ۱۸/ قلم). (زمانی که سوگند خوردند تا سحرگاهان آن میوه ها و کشت و زرع را با هم ببرند که هیچ استثناء نکردند و نگفتند اگر خدا خواهد.

لا یستثنون- (یعنی استثناء نکردند).

(ثوب) [ثوب :

اصل ثوب، بازگشت چیزی است بحالت اوّلیه اش، که قبلا بر آن وضع و

حالت قرار داشته یا بازگشت به حالتی و مقصودی که برایش در نظر گرفته شده در این معنی اصطلاح، اوّل الفکره آخر العمل- آغاز اندیشه پایان کار است، به همان حالت اشاره دارد.

(یعنی هر کاری نخست در اندیشه موجود می شود و سپس به عمل در می آید و محصول عمل باز به اندیشه برمی گردد).

ثوب- در معنی بازگشت بحالت و وضع نخستین آن، مثل عبارات:

ثاب فلان إلی داره- و ثابت إلیّ نفسی- یعنی بحال خودم آمدم.

مثابه- آبشخوری است بر دهانه چاه، امّا- ثوب- در معنی بازگشت به فکر نخستین و مقصود اوّلیه مثل نامیدن- ثوب- به چرخیدن و گردیدن دوک چرخ ریسی و برگشت آن به همان حالتی که ابتدا آنرا چرخانده ایم.

ثواب العمل- بازگشت به پاداش و جزاء اعمال شایسته است.

جمع ثوب- یعنی جامه و لباس- أثواب و ثیاب- است خدای تعالی گوید:

(ثِیابَکَ فَطَهِّرْ- ۴/ مدثّر) که به پاکیزه کردن جامه و لباس حمل شده و نیز گفته شده- ثیاب کنایه از نفس است.

شاعر گوید:

ثیاب بنی عوف طهاری نقیّه (جانهای بنی عوف پاک و پاکیزه است) و این امر یعنی پاکی جانها، همان است که خدای تعالی آن را یاد آوری نموده است که: (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ، وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً- ۳۳/ احزاب).

(الثّواب)- چیزی است که در برابر کارهای انسان باو باز می گردد، جزاء و پاداش هم- ثواب- نامیده شده بتصوّر اینکه ثواب و جزاء یکی است و او نیز هموست (انّه هو هو) یعنی ثواب و جزاء است مگر نمی بینی که خداوند چگونه جزاء را خود عمل قرار داده و می فرماید: (فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ- ۷/ زلزال) و نه می گوید جزایش را می بیند بلکه می گوید، همان عمل را می بیند.

واژه ثواب- در کار خیر و شرّ هر دو بکار می رود ولی بیشتر بصورت متعارف و معمولی- ثواب- از برای کار خیر و نیک است، و بر این معنی است

آیات (ثَواباً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوابِ- ۱۹۵/ آل عمران) و (فَآتاهُمُ اللَّهُ ثَوابَ الدُّنْیا وَ حُسْنَ ثَوابِ الْآخِرَهِ- ۱۴۸/ آل عمران) و همینطور واژه مثوبه- در آیه (هَلْ أُنَبِّئُکُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذلِکَ مَثُوبَهً عِنْدَ اللَّهِ- ۶۰/ مائده) که کلمه- ثواب- مانند واژه بشارت بطور استعاره در شرّ و بدی بکار رفته است خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَمَثُوبَهٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ- ۱۰۳/ بقره) (هر گاه ایمان آورند و پرهیزکاری پیشه کنند، پاداششان نزد خداوند است).

(إثابه)- در باره چیز محبوب و مورد محبّت بکار می رود، آیه (فَأَثابَهُمُ اللَّهُ بِما قالُوا جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- ۸۵/ مائده) چنانکه گفته شد بطور استعاره و در باره مکروه و ناپسند هم گفته می شود (فَأَثابَکُمْ غَمًّا بِغَمٍّ- ۱۵۳/ آل عمران).

اما- تثویب- در قرآن جز برای مکروه بکار نمی رود مانند (هَلْ ثُوِّبَ الْکُفَّارُ؟- ۳۶/ مطفّفین) ولی در آیه (وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَیْتَ مَثابَهً- ۱۲۵/ بقره) گفته اند معنایش مکانی است که در آنجا پاداش نوشته می شود.

(الثّیب)- زنی که از همسرش جدا شده و همچون دوشیزگان بدون همسر است، در آیه (ثَیِّباتٍ وَ أَبْکاراً- ۵/ تحریم) بکار رفته و پیامبر (ص) فرمود (الثّیب أحقّ بنفسها) (زن بدون همسر، در اختیار کردن همسر، خودش سزاوارتر است).

الثّویب- تکرار بانگ و نداست و لذا در مورد اذان که کلماتش تکرار می شود بکار می رود.

الثّوباء- رویدادهایی است که انسان را فرا می گیرد و بخاطر تکرار شدن خاطره اش ثوباء نامیده شده.

(الثّبه)- گروه و جماعتیکه در ظاهر پیاپی بهم می رسند، خدای تعالی گوید:

(فَانْفِرُوا ثُباتٍ أَوِ انْفِرُوا جَمِیعاً- ۷۱/ نساء)، شاعر گوید:

و قد أغدو علی ثبه کرام (پگاهان بر گروهی با کرامت وارد شدم).

ثبه الحوض- گودی چاله ای که آب در آن جمع می شود.

(ثور) [ثور]:

ثار الغبار و السّحاب یثور، ثورا و ثورانا، یعنی گرد و غبار و ابرها پراکنده و برانگیخته شد.

و قد أثرته- او را برانگیختم، خدای تعالی گوید: (فَتُثِیرُ سَحاباً- ۴۸/ روم) بادها ابرها را برمی انگیزاند و فراهم می آورد.

أثرت- یعنی کاویدم، (وَ أَثارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوها- ۹/ روم) زمین را کاویدند و کاشتند و آباد کردند.

ثارت الحصبه ثورا- باد شدید ریگها را بپراکند که تشبیهی است به افشاندن گرد و غبار.

ثوّر شرّا- نیز در همان معنی است یعنی شرّ و بدی را انتشار داد.

ثار ثائره- کنایه از آشکار شدن و انتشار خشم و غضب او است.

ثاوره- با او در آویخت و برجهید.

الثّور- گاوی است که زمین را شخم می زند، گویی که در اصل مصدری است که به جای فاعل قرار گرفته مثل- ضیف و طیف- در معنی ضائف، و طائف- یعنی مهمان و طواف کننده، سقط ثور الثقف «۱»- یعنی پراکنده و محو شد.

الثّأر: طلب خونبها و خونخواهی، و اصلش با همزه است که از واژه صور- نیست.

(ثوی) [ثوی :

الثّواء، اقامت گزیدن طولانی و پایدار ماندن در جایی که فعلش: ثوی، یثوی، ثواء- است، خدای عزّ و جلّ گوید:

(وَ ما کُنْتَ ثاوِیاً فِی أَهْلِ مَدْیَنَ- ۴۵/ قصص) و (أَ لَیْسَ فِی جَهَنَّمَ مَثْوىً لِلْمُتَکَبِّرِینَ- ۶۰/ زمر) و (وَ النَّارُ مَثْوىً لَهُمْ- ۱۲/ محمّد) و (النَّارُ مَثْواکُمْ- ۱۲۸/ انعام) (که در آیات فوق

---

(۱) عبارت- سقط ثور الثقف- در مآخذ دیگر بصورت حدیثی از پیامبر (ص) اینچنین نقل شده است که: (صلاه العشاء الاخیره اذا سقط ثور الشّفق) یعنی هنگام نماز عشاء پس از بر طرف شدن سرخی شفق است عبارت ثور الشّفق- در نسخه های مفردات که در دسترس است- ثور الثّقف نوشته شده است که قطعا غلط نسّاخ است، ابن منظور و طریحی حدیث را با عبارت ثور الشّفق- نوشته اند و از خلیل بن احمد نقل شده که (الشّفق، الحمره من غروب الشّمس الی وقت العشاء الاخیره فاذا ذهب قیل غاب الشّمس). و همو گوید: (العتمه، صلاه العشاء او وقت الصّلاه العشاء الاخیره، الثّلث الاوّل من اللّیل بعد غیبوبه الشّفق) بعضی از فقها شفق رای سپیدی بعد از زوال سرخی شفق می دانند که اگر سپیدی هم محو شود نماز عشاء خوانده می شود. لس ج ۱۰- مجمع البحرین ج ۶/ ص ۵- [...]

مثوی همان جایگاه است) گفته می شود:

من أمّ مثواک- کنایه از این است که چه کسی مهمانت شد روی سخن با میزبان است.

الثّویّه «۱» آغل گوسفندان در کوهستان و بیابان.

(و خدای به صواب و درستی سخن آگاهتر است).

و اللّه اعلم بالصّواب

---

(۱) ابن سکیت و جوهری- ثویّه، ثایه وثیّه- را به یک معنی و همان آغل می دانند.

)

((جب)]جب :

چاه و حفره، خدای تعالی گوید: (وَ أَلْقُوهُ فِی غَیابَتِ الْجُبِّ– ۱۰/ یوسف).

(او را به ته ژرفناک و ناپیدای چاه بیندازید) یعنی چاهی که سنگچینی و جای پا برای بالا آمدن ندارد، چنین نامگزاری برای چاه یعنی واژه جب– یا از اینجهت است که چاهها در زمینهای سخت که آنجا را– جبوب– می گویند، حفر می شوند یا اینکه از فعل، جبّ، یجب، جبا و جبابا– یعنی بریدن و قطع کردن و یا از ریشه کندن مانند:

جبّ النّخل– بریدن نخل، مشتقّ شده.

زمن الجباب– زمان قطع کردن و بریدن درختان.

بعیر أجبّ– شتر دست و پا و یا کوهان بریده. «۱»

ناقه جبّاء– بر وزن أقطع و قطعاء– یعنی شتر دست بریده.

و مجبوب– در اصل به معنی اخته شدن و آلت مردی بریده شده، از همان ریشه است.

جبّه– یعنی لباس روی از همین واژه است و نیز– جبه– به معنی جوشن و زره و تیردان است که تشبیهی است از همان جبه بمعنی لباس.

جباب– چربی یا کف شیر شتر است که روی شیر جمع می شود.

---

(۱) عبارت بعیر اجبّ، که در متن آمده است و راغب آنرا به شتر کوهان بریده تعبیر کرده است باین جهت است که رحل و کوهان پوش یا پارچه عرقگیری محکم بر پشت شتر می بندند و از رشد کوهان تا وقتی که شتر چندین ساله می شود جلوگیری می شود و کوهان بزرگ نمی شود گویی که کوهانش بریده شده.

اجب البعیر: لیس له سنام (تهذیب اللّغه– لس).

جبّت المرأه النّساء حسنا- یعنی از نظر زیبائی بر دیگر زنان غلبه کرد که استعاره از همان جبّ- یعنی قطع کردن است باین معنی که حسن آن زن زیبائی را از بقیّه قطع کرد مثل: قطعته فی المناظره و المنازعه- یعنی در ستیزه کردن و رویا روئی در سخن بر او چیره شدم و حجّتش را قطع کردم.

جبجبه- از این واژه نیست بلکه کلمه ای است برای صدای بریدن، و قطع شدن چیزی.

(جبت) [جبت :

هر چیزی که غیر از خدای پرستیده شود، خدای تعالی گوید: (یُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَ الطَّاغُوتِ- ۵۱/ نساء). «۱»

جبت و جبس- هر دو به یک معنی است، به حیوان نر یا مردی که با افزون بودن مجامعتش صاحب فرزندی نمی شود و خیری در او نیست- جبت و جبس- گویند.

گفته اند حرف (ت) در جبت بدل از حرف (س) است که معنی مبالغه را می رساند- غسوله هم یعنی شهوترانی زیاد، مثل سخن این شاعر:

عمرو بن یربوع شرار النّاس، یعنی خسار النّاس که حرف (ر) به سین، و حرف (ش) به (خ) تبدیل شده و مبالغه را در ضرر و زیان می رساند. ساحر و کاهن یعنی افسونگر و فالگیر یا شعبده باز را هم- جبت- گویند.

(جبر) [جبر]:

اصل جبر، اصلاح کردن با زور و قهر است.

جبرته فانجبر و اجتبر- که از فعل جبر باب انفعال یعنی انجبار- در معنی مطاوعه بکار رفته است مثل- جبرته فجبر، شاعر هم گوید:

قد جبر الدّین الإله فجبر (دین را خدای به صلاح آورد، سپس کامل شد).

---

(۱) سعدی شیرازی نه تنها برای جبت و بت وجودی قائل نیست بلکه هر چه غیر از خدای پرستیده شود هیچ می داند، می گوید:

بعد از خدای هر چه پرستند هیچ نیست بی دولت آنکه بر همه هیچ اختیار کرد

مطلع قصیده اش چنین است:

فضل خدای را که تواند شمار کرد یا کیست آنکه شکر یکی از هزار کرد

در مصراع فوق واژه فجبر، مطاوعه- است و این نظر بیشتر لغت شناسان است امّا عدّه ای ایشان گفته اند- فجبر در شعر بالا در معنی انفعال یا انجبار نیست بلکه تکرار همان فعل- جبر- است که بار اوّل برای آغاز اصلاح دین است و تکرارش در بار دوّم برای اتمام آن است گویی که خداوند نخست اراده اصلاح دین یعنی عدم پرستش مردم از نارواها و بت ها را نموده و سپس آنرا برای صلاح بشر به اتمام رسانده است و این معنی بدان دلیل است که فعل- گاهی برای کسی که به کار شروع کرده و آن را آغاز نموده بکار می رود و گاهی برای کسی که از آن کار فارغ می شود و آنرا به انجام می رساند.

تجبّر- یا برای تصوّر معنی کوشش و جدّ و جهد بسیار است و یا برای تصوّر معنی رنج و زحمت مثل سخن این شاعر که می گوید:

تجبّر بعد الأکل فهو غیص (پس از خوردن، به زحمت افتاد و غذا در گلویش گیر کرد).

واژه جبر- گاهی فقط در معنی- اصلاح- تنها بکار می رود مانند سخن امیر المؤمنین (ع) (یا جابر کلّ کسیر یا مسهّل کلّ عسیر).

(ای اصلاح کننده هر شکسته ای وای آسان کننده هر مشکلی).

نان را هم که رفع گرسنگی و اصلاح حال می کند- جابر بن حبه- گویند:

(کنیه نان- ابو جابر- است که ابن سیده آنرا معرفه می داند) و زمانی هم واژه جبر فقط در قهر و زور است مانند سخن پیامبر (ص) که فرمود: (لا جبر و لا تفویض).

جبر- در حساب و ریاضی برای پیوستن چیزی به منظور کامل کردن، و یا اصلاح به چیز ناقص دیگری است، تسلّط و قدرت و سلطان را هم جبر و زور گفته اند، مثل سخن این شاعر:

و أنعم صباحا أیّها الجبر «۱» (صبح بخیر ای قدرتمند) این وجه تسمیه، یعنی واژه جبر در معنی فوق یا برای این است که مردم را با

---

(۱) مصراع فوق از ابن احمر است و عبارت- ایّها الجبر- یعنی ای بنده، به نقل از ابو عمرو بن علاء لسان العرب- ج ۴.

زور و فشار به قبول اراده خویش وامی دارد و یا اینکه نامیدن جبر برای اصلاح کارهای مردم است که جمع آن در این معنی جبابره- است.

اجبار- در اصل واداشتن کسی است بر اینکه بکاری مجبور شود، و این معنی با اکراه و بی میلی محض همراه است.

أجبرته علی کذا- مثل- أکرهته- است یعنی او را مجبور کردم و سپس در باره کسانی که ادّعا می کنند: خداوند بندگان را بر گناه مجبور می کند، و متکلّمین آنها را- مجبره- و پیشینیان آنها را- جبریّه و جبریّه- می شناسند بکار رفته است.

(جبّار)- در باره انسان، صفتی است برای کسی که نقایص خود را اصلاح می کند با این ادّعاء که منزلت و مقام او عالی است و نقص و کمبود شایسته او نیست و این صفت بصورت ذمّ و سرزنش گفته می شود مثل این سخن خدای تعالی که (وَ خابَ کُلُّ جَبَّارٍ عَنِیدٍ- ۱۵/ ابراهیم) و (وَ لَمْ یَجْعَلْنِی جَبَّاراً شَقِیًّا- ۳۲/ مریم) و (إِنَّ فِیها قَوْماً جَبَّارِینَ- ۲۲/ مائده) و (کَذلِکَ یَطْبَعُ اللَّهُ عَلی کُلِّ قَلْبِ مُتَکَبِّرٍ جَبَّارٍ- ۳۵/ غافر) یعنی متکبّر و خود بزرگ بین، که حقّ و ایمان را نمی پذیرد، و نیز به کسی هم که به دیگری زور بگوید جبّار گویند مثل این آیه (وَ ما أَنْتَ عَلَیْهِمْ بِجَبَّارٍ- ۴۵/ ق) (تو ای پیامبر بر ایشان زور گو نیستی) در باره تصوّر زور و قهر با علوّ و برتری بر دیگران نیز- جبّار- بکار رفته است مانند نحله جبّاره- و- ناقه جبّاره- یعنی درخت تناور و شتر گردن فراز، در خبری روایت شده که: (ضرس الکافر فی النّار مثل أحد و کثافه جلده أربعون ذراعا بذراع الجّبار) (ستبری و سختی کافر در آتش به بزرگی کوهی است و وسعت و گسترش عذابش به طول ۴۰ ذراع از ذراع جبّاران و قدرتمند است).

ابن قتیبه گفته است- ذراع الجبّار- منسوب به سنجش طول ذراع ملک است که آنرا ذراع الشّاه- نیز گفته اند.

و امّا در وصف خدای تعالی، آیه (الْعَزِیزُ الْجَبَّارُ الْمُتَکَبِّرُ- ۲۳/ حشر)- است که گفته اند نامیدن خداوند به صفت جبّار- از معنی جبرت الفقیر- است زیرا

خداونـد حـال مردم را بـا بخشـیدن نعمت هایش به صـلاح می آورد، و التیام می بخشـد و نیز گفته انـد جبّار بودن خداونـد از اینجهت است که آنها را بر آنچه می خواهد وامی دارد و مقهور می سازد.

امّـا بعضـی از لغت شـناسان معنی اخیر را از نظر لفظی ردّ کرده انـد، و گفته انـد از أفعلت، فعّال ساخته نمی شود- پس جبّار از فعل اجبرت ساخته نمی شود از مصدر اجبار صیغه جبّار- نمی شود تا معنی قهر و اجبار و زور داشته باشد و پاسخ داده شده که جبّار از معنی لفظ- جبر- در روایتی که از پیامبر (ص) روایت شده که:

«لا جبر و لا تفویض» «۱» گرفته شده نه از لفظ و مصدر- اجبار.

گروهی از معتزله هم از جهت معنی آن را انکار و ردّ کرده انـد و گفته انـد خداونـد تعالی متعالی است از اینکه معنی- اجبار- یعنی قهر و زور از آن آیه فهمیـده شود، این موضوع قابل انکار نیست که خـدای تعالی از نظر اقتضای حکمت الهی مردم را بر چیزهـائی اجبـار کرده است که گزیری و گریزی از آنها ندارنـد نه بآن صورت که گمراهان و جهّال و نادان می پندارنـد، مثل اکراه ایشـان بر مرض و مرگ و بعث، اینهـا را هر کـدام مقهور صـناعتی علمی و کلامـی سـاخته که در آن بمعـارضه و ستیز با دیگران برمی خیزد و بـا روشـی اخلاقی و عملی که در پیش می گیرد و او را مجبور شـده ای در شـکل انتخاب شـده ای قرار داده است و اینان بر دو دسته اند:

۱- یا کسی است که با روش خویش در معارضه و تعارض با دیگران خشنود است و نمی خواهد آنرا تغییر دهد.

---

(۱) حـدیث معروفی است که در اصول کـافی چنـد بـار ذکر شـده و بطور کامـل چنین است «لا- جبر و لا- تفویض بـل امر بین الامرین» که در تاریخ مباحثات ایدئولوژیکی و اعتقادی اسـلام رساله های زیادی در معنی این حدیث نوشته شده و برای نمونه از مجمع البحرین شرح مختصری را که در معنی آن ذکر شده یاد آوری می شود.

۲- و یا کسیکه ناخشنود است ولی با وجود ناروا دانستن عقیده و روش خویش باز خود را بزحمت می اندازد گویی که چاره و راه دیگری نیافته است و در باره آنان خدای تعالی فرموده: (فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُراً کُلُّ حِزْبٍ بِما لَدَیْهِمْ فَرِحُونَ «۱»- ۵۳/ مؤمنون) (خویشتن گروه گروه کرده و کار دین خود را نیز به تفرقه کشانده اند هر گروهی بآنچه پیش ایشان است و معتقدند شادند).

و (نَحْنُ قَسَمْنا بَیْنَهُمْ مَعِیشَتَهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۳۲/ زخرف).

و بر این منوال و حدّ، خداوند با واژه قاهر توصیف شده است و قهر و چیرگی و غلبه او جز بر مقتضای حکمت نیست از امیر المؤمنین (ع) روایت شده است که گفته است:

(یا باری المسموکات و جبّار القلوب علی فطرتها «۲» شقیّها و سعیدها) (ای آفریننده و نظام بخش آسمانها و سرشت آفرین دلها و موجودات چه نیک بخت و چه نگون بخت، پس خداوند دلها را از جهت معرفت، و شناسایی بر فطرتشان به اصلاح در آورده و آفریده است). این بود پاره ای از معانی و مفاهیمی که در کلی و عموم موضوع مورد بحث که ذکر شده داخل است. جبروت بر وزن فعلوت- از تکبّر و قدرت و گردنکشی است.

---

(۱) رافعی در ذیل واژه جبر می نویسد: و هو القول بانّ اللّه یجبر عباده علی فعل المعاصی و هو فاسد: چنین عقیده ای که بگوئیم خداوند و بندگانش را بر انجام گناهان مجبور کرده است عقیده ای فاسد است پس قضاء خداوند بر بندگانش همان است که وقوع و انجامش را اراده کرده است و (مَا اللَّهُ یُرِیدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ- ۳۱/ غافر) خداوند ظلم بر بندگان نخواسته است.

(ما یُرِیدُ اللَّهُ لِیَجْعَلَ عَلَیْکُمْ مِنْ حَرَجٍ وَ لکِنْ یُرِیدُ لِیُطَهِّرَکُمْ وَ لِیُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَیْکُمْ- ۶/ مائده).

ابن منظور از قول ابو الهیثم می نویسد: الجبریه الذّین یقولون اجبر اللّه العباد علی الذّنوب ای اکرهم و معاذ اللّه ان یکره احد اعلی معصیته.

یعنی از سخن جبریون که می گویند خداوند بندگان را به گناهان وامی دارد بایستی بخدا پناه برد که او احدی را به نافرمانی و عصیان مجبور کند، فرّاء می گوید: و هو تبارک و تعالی جابر کلّ کسیر و فقیر و هو جابر دینه الذّی ارتضاه، خدای تعالی ترمیم کننده و جبران کننده هر شکسته و نیازمندی است و او کامل کننده دینی است که مورد رضای اوست چنانکه عجاج گفته است: قد جبر الدّین الاله فجبر.

(۲)- در مآخذ دیگر چنین آمده است:

(و فی حدیث علیّ کرم اللّه تعالی وجهه و جبار القلوب علی فطراتها)

استجبرت حاله- متعهّد هستم که به اصلاحش بپردازم.

أصابته مصیبه لا یجتبرها- مصیبتی به او رسید که از بزرگی آن راهی برای خلاصی و اصلاحش نداشت.

اجتبار- از اصلاح و- جبر العظم- یعنی اصلاح و شکسته بندی استخوان، مشتّق شده است.

جبیره- پارچه ای است که استخوان شکسته را با آن می بندند.

جباره- یعنی تخته شکسته بندی روی استخوان که جمعش، جبائر است و نیز جباره- را- دملوج- یعنی بازوبند نامیده اند به خاطر شباهتی که به تخته شکسته بندی دارد و بر بازو می بندند.

جبار- سنگ سفید و براق.

(جبل) [جبل :

جبل یعنی کوه، جمعش- أجبال و جبال، خدای عزّ و جلّ گوید: (أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهاداً وَ الْجِبالَ أَوْتاداً- ۷/ نباء) و (وَ الْجِبالَ أَرْساها- ۳۲/ نازعات) و (یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِنْ جِبالٍ فِیها مِنْ بَرَدٍ- ۴۳/ نور) و (وَ مِنَ الْجِبالِ جُدَدٌ بِیضٌ وَ حُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوانُها- ۲۷/ فاطر) و (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْجِبالِ فَقُلْ یَنْسِفُها رَبِّی نَسْفاً- ۱۰۵/ طه) و (وَ الْجِبالَ أَرْساها- ۳۲/ نازعات) و (وَ تَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبالِ بُیُوتاً فارِهِینَ- ۱۴۹/ شعراء).

(و در کوهستان از سنگها، استادانه، خانهایی ساخته می تراشید) که در آیات فوق از معنی جبال تعبیراتی و استعاره هایی بر حسب مورد آنها مشتّق شده است.

فلان جبل- یعنی استوار است و دور نمی شود و این معنی به تصوّر معنی ثبات و استواری کوه است.

جبله اللّه علی کذا- اشاره باین است که خداوند او را بر سرشتی آفریده است که جدا کردن سرشتش از او ناممکن است زیرا در طبیعت او جایگزین شده و در حقیقت در او عجین است.

فلان ذو (جبلّه)- یعنی ستبر و زمخت اندام است.

ثوب، جیّد الجبلّه- که معنی بزرگی جامه و لباس از آن تصوّر می شود همانطوری که به گروه بزرگ و جماعت زیاد نیز- جبلّ- گویند، خدای تعالی

گوید: (وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيراً- ۶۲/ یس) یعنی گروهی و جمعیّتی زیاد که کثرت و زیادی آنها به کوه تشبیه شده است که- جبلا مثقّلا- نیز خوانده شده.

توزی «۱»- می گوید: جبلا، جبلا، جبلا و جبلا- در معنی یکی است، امّا دیگران جبلّا را جمع- جبلّه می دانند که خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ اتَّقُوا الَّذِی خَلَقَكُمْ وَ الْجِبِلَّهَ الْأَوَّلِينَ- ۱۸۴/ شعراء) یعنی از خداوندی که شما را بر سرشت و فطرتی که آفرینشتان بر آن آفریده پروا کنید و همچنین شما را بر روشها و راههایی که قدرت حرکت دارید نیرومند ساخت که در آیه (قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلى شاكِلَتِهِ «۲»- ۸۴/ اسراء) بر آن فطرت و روش اشاره شده است.

جبل- یعنی کوه ستبر و استوار شد.

(جبن) [جبن :

خدای تعالی گوید: (وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ- ۱۰۳/ صافات)- جبینان، یعنی دو طرف پیشانی، جبن- یعنی ترس و ضعف قلب و دل از چیزی که براستی بایستی بر آن تسلّط داشت و نیرومند بود، رجل جبان و امرأه جبان- در مذکّر و مؤنّث هر دو- جبان- بکار می رود.

أجبنته- او را زبون و ترسو دیدم و بر جبن و ضعفش حکم کردم.

جبن- یعنی پنیر.

تجبّن اللّبن- شیر تبدیل به پنیر شد.

---

(۱) ابو محمّد، از بزرگان پیشوایان لغت عرب است که بر- ریّاشی، و مازنی- سر آمد است و بیشتر روایاتش در ادب و لغت از ابو عبیده است، و کتابهایش- کتاب الخیل- الامثال- الاضداد- است در سنه ۶۳۳ وفات یافت.

(۲) بگو، هر کس بر سزای خویش و در خور خویش کار می کند، در مورد عبارت علی شاکلته- نظراتی اظهار شده که از آن جمله گفته اند یعنی هر کس بر دینش یا سرشت و طبیعتش و بر مذهبش و روشش، ما می بینیم کافر طوری عمل می کند که از سپاسگزاری در برابر نعمتها روی گردان است و در موقع سختی مأیوسانه عمل می کند ولی مؤمن در برابر نعمتها سپاسگزار و در سختی پایدار و مصیبتها را هم با بردباری تحمّل می کند و از این جهت در آیه بعد خداوند می فرماید (فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدى سَبِيلًا- ۸۴/ اسراء) بدیهی است نیکوترین روش عملی همان است که خدا پرست و مؤمن بآن عمل می کند یعنی، در نعمتها سرمستانه نیست و در سختیها مأیوسانه عمل نمی کند.

(جبه) [جبه :

جبهه- یعنی پیشانی و موضع سجود، خدای تعالی گوید: (فَتُکْوی بِها جِباهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ «۱»- ۳۵/ توبه).

جبهه- ستاره ای است که در آسمان که به- أسد- مشهور است- تصوّر اینست که بر اندام فلک چون پیشانی است.

جبهه القوم- بزرگ ملّت.

جبهه النّاس- یعنی جامعه، همانطور که بزرگان ملّت را وجوه مردم نامیده اند، از پیامبر (ص) روایت شده است که: (لیس فی الجبهه صدقه).

یعنی در خیل و ستوران زکوه نیست. (جبهه در معنی خیل و ستوران و اسم جمع است و مفرد ندارد).

(جبی) [جبی :

جمع کردن، جبیت الماء فی الحوض- آب را در حوض جمع کردم.

جابیه- حوضی که آب در آن جمع باشد- جمعش- جواب- است خدای تعالی گوید (وَ جِفانٍ کَالْجَوابِ- ۱۳/ سباء) (کاسه هایی چون آبگیر بزرگ و حوض) از این واژه- جبیت الخراج جبایه مالیات قانونی را گرفتم، بطور استعاره بکار رفته است، خدای تعالی گوید: (یُجْبی إِلَیْهِ ثَمَراتُ کُلِّ شَیْ ءٍ- ۵۷/ قصص).

(منظور کعبه است که کثرت نعمت و برکت ثمرات هر چیزی در آن فراهم می شود).

(اجتباء)- جمع کردن با انتخاب و برگزیدن، خدای تعالی گوید:

(فَاجْتَباهُ رَبُّهُ- ۵۰/ قلم) و (وَ إِذا لَمْ تَأْتِهِمْ بِآیَهٍ قالُوا لَوْ لا اجْتَبَیْتَها- ۲۰۳/ اعراف) (وقتی که آیتی و پیامی که طلب می کنند و می خواهند به ایشان نمی رسد با کنایه می گویند تو آیات را بر نمی گیری و نمی آوری) می گویند- همان مگر آنها را جمع و فراهم نکرده ای؟! کنایه از اینکه این آیات را تو خود ساخته ای و از خدا نیست.

---

(۱) یعنی روز که پیشانی و پهلوهایشان داغ می شود، این آیه ادامه آیه ای است در باره زر اندوزان و کسانیکه طلا و نقره با ثروت و سرمایه عمومی را ذخیره و انبار می کنند و در راه خدا که همان سود جامعه اسلامی است بمصرف نمی رسانند که می فرماید (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ یَوْمَ یُحْمی عَلَیْها فِی نارِ جَهَنَّمَ فَتُکْوی بِها ... هذا ما کَنَزْتُمْ لِأَنْفُسِکُمْ- ۳۴ و ۳۵/ توبه) یعنی با همان فلزّاتی که بت آنها بود داغ می شوند.

اجتباء اللّه العبد- خداوند او را ویژه فیض و بخشش الهی گردانید که گونه گون نعمتها بدون رنج برایش فراهم آید و این ویژگی برای انبیاء و بعضی از مقرّبین ایشان از صدّیقین و شهدا است، چنانکه خدای تعالی گفت: (وَ كَذلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ- ۶/ یوسف) و (فَاجْتَباهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ- ۵۰/ قلم) و (وَ اجْتَبَيْناهُمْ وَ هَدَيْناهُمْ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ- ۸۷/ انعام) و (ثُمَّ اجْتَباهُ رَبُّهُ فَتابَ عَلَيْهِ وَ هَدى ۱۲۲/ طه) مفهوم آیات فوق در این آیه است که می گوید:

(إِنَّا أَخْلَصْناهُمْ بِخالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ «۱»- ۴۶/ ص).

(جث) [جث:

الجثّ یعنی بریدن، جثته فانجثّ و جسته فاجتسّ- و معنی یکی است.

خدای تعالی گوید: (اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ- ۲۶/ ابراهیم) یعنی تنه اش ریشه کن شد و بر افتاد.

المجثّه- تیشه و تبر درخت بری.

جثّه الشّی ء- تنه و قامت بلند چیزی.

الجثّ- پشته و کومه زمین مثل تپّه ها.

جثیثه- نهال خرما و خرما بن یا پاجوش و قلمه آن.

جثجاث- گیاهان بهاری که در تابستان می خشکند.

(جثم) [جثم:

(فَأَصْبَحُوا فِي دِيارِهِمْ جاثِمِينَ- ۶۷/ هود) جاثمین یعنی به زانو در آمده و نشسته که بطور استعاره در باره ساکنین و سکنی گزیدگان بکار رفته است.

جثم الطّائر- پرنده بر زمین نشست و به زمین چسبید.

---

(۱) آیات فوق در باره پیامبران است که می گوید: ایشان را برگزیدیم و تا جهان باقی است یاد نیکوشان جاودانی است در آیه قبل پیامبران را که برگزیده می شوند با صفات اولی الایدی و الابصار- یعنی پیامبرانی که توانا، و کریم و با بصیرت و باریک بین هستند معرّفی می کند تا دانسته شود که مقدّمه گزینش و انتخاب الهی در خود انبیاء است، و جلوتر در باره- حضرت ایّوب علیه السّلام گفت- (إِنَّهُ أَوَّابٌ- ۱۷۰/ ص) و در همانجا گفت و ابراهیم، و اسحق و یعقوب هم دارای صفت بصیرت و کرامت و توانایی بودند و پیامبر خاتم را با صفت (إِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ- ۴/ قلم) ستوده است و بعد از آیه فوق می

گوید:

(وَ کُلٌّ مِنَ الْأَخْیارِ- ۴۸/ ص) همه آنها از نیکوکاران و بهترینها بودند که آنها را برگزیده است و بهمین جهت بعدا فرمود: (إِنَّ لِلْمُتَّقِینَ لَحُسْنَ مَآبٍ- ۴۹/ ص) یعنی پرهیزکاران را نیز بازگشتی و فرجامی نیکوست.

ص: ۳۸۲

جثمان- تن و بدن انسانی که نشسته است.

رجل جثمه و جثّامه- کنایه از خواب و کسالت است.

(جثا) [جثا]:

به زانویش نشست.

جثی علی رکبتیه جثوّا و جثیّا- که اسم فاعلش جاث- است مثل- عتا یعتو، عتوا و عتیّا- جمع جاث- جثیّ است مثل باك و بكیّ خدا عزّ و جلّ گوید:

(وَ نَذَرُ الظَّالِمِینَ فِیها جِثِیًّا- ۷۲/ مریم) (کافران را به روی در افتاده بر زانوشان واگذاریم).

اگر- جثیا- در آیه فوق جمع- جثیّ- باشد صحیح است مثل بكّی و نیز اگر مصدری باشد که ستمگران با حالت خفت در آن توصیف شده باشند نیز، صحیح است، و آیه (وَ تَرى كُلَّ أُمَّةٍ جاثِیَةً- ۲۸/ جاثیه) که جاثیه در حکم جمع است یعنی هر امّتی (بزانو در آمده) و آنگونه هستند مثل:

جماعه قائمه و قاعده- یعنی گروهی ایستاده یا نشسته.

(جحد) [جحد]:

الجحود نفی کردن هر چیزی که در دل و خاطر انسان ثابت و درست است و انسان آنرا پذیرفته است و همینطور- جحد- یعنی اثبات کردن هر چیزی که دل و خاطر آن را نفی می کند و انسان آن را پذیرفته فعل آن جحد جحودا و جحدا، است خدای عزّ و جلّ گوید:

(وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ- ۱۴/ نمل) (انکار آیات الهی کردند در حالی که جانهاشان به آن یقین داشت، فعل استیقان در آیه از ایمان بلیغ تر و رساتر است) و در آیه (بِآیاتِنا یَجْحَدُونَ- ۵۱/ اعراف) فعل مضارع یجحد- ویژه همین فعل و در همان معنی است گفته می شود- رجل جحد- یعنی مردی خسیس و کم خیر است و خود را فقیر جلوه می دهد و اظهار فقر و بی چیزی می کند.

أرض جحده- زمین کم گیاه.

جحدا له و نکدا- سختی و مسکنت بر او باد.

أجحد: به مشقّت و فقر افتاد.

(جحم) [جحم :

الجحمه شدّت فروزش و لهیب آتش و- جحیم- یعنی دوزخ از همین

ص: ۳۸۳

واژه است.

جحم وجهه- چهره اش از شدّت خشم و غضب برافروخته شد که بطور استعاره از معنی شعله آتش گرفته شده، و نتیجه فشار حرارت خون قلب است.

جحمت الأسد عیناه لتوقّدهما- چشمان شیر از شدّت خشم افروخته شد.

(جدّ) [جدّ]:

طی کردن و پیمودن زمین صاف و هموار، و قطع و بریدن آن.

جدّ فی سیره یجدّ جدّا- راهش را به سرعت پیمود و می پیماید، جدّ فی أمره و أجدّ- در کارش شتاب کرد و شتابزده شد و چون از عبارت:

جددت الارض- تنها پیمودن و قطع کردن زمین تصوّر می شود، گفته اند- جددت الأرض- زمانی است که تو زمینی را به راستی و درستی پیموده و طی کرده باشی.

ثوب (جدید)- اصلش پارچه و جامه بریده شده است و سپس در باره هر چیزی که تازه شود و به وجود می آید بکار رفته است.

در آیه (بَلْ هُمْ فِی لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِیدٍ- ۱۵/ ق) اشاره بپیدایش و نشأه جدید است که کفّار گفتند (أَ إِذا مِتْنا وَ کُنَّا تُراباً ذلِکَ رَجْعٌ بَعِیدٌ- ۳/ ق) واژه- جدید- در آیه به معنی تازه و نو است که با واژه- خلق- یعنی کهنه در برابر هم قرار گرفته است، و چون مقصود از- جدید- زمان نزدیک بریدن جامه و لباس است، شب و روز را نیز- جدیدان- و اجدّان- گفته اند.

خدای تعالی گوید: (وَ مِنَ الْجِبالِ (جُدَدٌ) بِیضٌ- ۲۷/ فاطر) جدد، جمع- جدّه- است یعنی راه روشن کوهستانی، چنانکه عبارت- طریق مجدود- یعنی راهی که پیموده و طی شده واژه- جادّه- به معنی راه از همین کلمه است.

- جدود و جدّاء- میش ها و بزهایی که شیرشان قطع شده است، و اصطلاح جدّ ثدی امّه- بصورت سرزنش و نکوهش بکار می رود یعنی (پستان مادرش بخشکد). بخشش و فیض الهی را- جدّ- گویند، خدای تعالی گوید: (وَ أَنَّهُ تَعالی جَدُّ رَبِّنا- ۳/ جنّ) یعنی فیض پروردگارتان، و نیز گفته اند به معنی شکوه و عظمت خدای ماست که به معنی واژه اوّل یعنی تعالی- برمی گردد و اضافه شدندش

بر طریق اختصاص داشتن و ویژگی مفهوم- تعالی به اوست یعنی هر چیزی که خدای تعالی از بهره ها و نعمت های دنیوی برای انسان قرار داده است- جدّ- نامیده اند که همان- بخت- است، و گفته شده:

جددت- یعنی بهره مند و خوشبخت شدم، سخن پیامبر (ص) که: (لا ینفع ذا الجدّ منك الجدّ).

یعنی، کسی به ثواب و پاداش خدا نمی رسد مگر تنها با کوشش در طاعت و بندگی خدای، و این همان است که خداوند از آن خبر داده و گفته است:

(مَنْ كانَ يُرِيدُ الْعاجِلَةَ عَجَّلْنا لَهُ فِيها ما نَشاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ...، ۱۸/ اسراء) و (وَ مَنْ أَرادَ الْآخِرَةَ وَ سَعى لَها سَعْيَها وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولئِكَ كانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً ۱۹/ اسراء) و باز اشاره کرده است که (يَوْمَ لا يَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ- ۸۸/ شعراء) و نیز (جدّ)- یعنی پدر پدر و پدر مادر، و گفته شده معنی- لا- ینفع ذا الجدّ- در حدیث پیامبر (ص) یعنی نسبتش و پدرش کسی را سود نمی رساند چنانکه نفع و فایده فرزندان را برای پدران و مادران در قیامت نفی کرده است که فرمود: (يَوْمَ لا- يَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ- ۸۸/ شعراء).

همچنین در آیه فوق و در حدیث مذکور نفع و سود نسبت پدری را نیز نفی کرده است.

(جدث) [جدث :

قبر و آرامگاه، خدای تعالی گوید: (يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْداثِ سِراعاً- ۴۳/ معارج) (با شتاب از گورهای خویش بیرون آیند).

أجداث- جمع- جدث- است و- جدث و جدف- به یکی معنی است در سوره یس: (فَإِذا هُمْ مِنَ الْأَجْداثِ إِلى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ- ۵۱/ یس).

(ناگهان از قبرهایشان برمی خیزند و به سوی پروردگارشان شتابان می پویند).

(جدر) [جدر]:

جدار یعنی دیوار یا حائط، جز اینکه حائط در معنی دیوار به اعتبار احاطه کردن جایی است، ولی- جدار- باعتبار بر آمدن و بلند شدن و ارتفاع است که جمعش جدر است.

خدای تعالی گوید: (وَ أَمَّا الْجِدارُ فَكانَ لِغُلامَيْنِ- ۸۲/ کهف) و (جِداراً يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَّ فَأَقامَهُ- ۷۷/ کهف) (دیواری را که در حال فرو ریختن بود بر پایش داشت). و آیه

(أَوْ مِنْ وَراءِ جُدُرٍ- ۱۴/ حشر) و در حدیث آمده است که:

(حتّی یبلغ الماء الجدر). «۱»

جدرت الجدار- دیوار را بالا بردم که به اعتبار همین بالارفتن، جدار گفته شده، جدر الشّجر- درخت برگ و شکوفه بر آورد گویی که بوته نخود است.

- گیاه بالا رونده در زمینهای ریگزار را که از زمین بلند می شود- جدار- نامیده اند و مفردش- جدره- است.

أجدرت الأرض- آن زمین، گیاه. کویری و ریگستانی برآورد.

جدر الصّبیّ و جدر- کودک آبله در آورد که دانه های آبله بر بدن تشبیهی است به شکوفه های ریز درختان و گلها، و گفته اند:

جدریّ و جدره- غدّه های غیر چرکین زیر پوست است که جمعش أجدار است.

شاه جدراء- گوسفند آبله زده.

جیدر- به معنی کوچک و حقیر که از لفظ- جدار- یعنی دیوار مشتّق شده و حرف (ی) برای نیشخند و تحقیر به آن اضافه شده، چنانکه در اصول مشتقّات بیان کردیم. جدیر: بانتهاء رسیده، مثل رسیدن چیزی به دیوار.

جدیر- یعنی پایان یافته و شایسته و سزاوار و نیز هر کاری که به انجام خود رسیده باشد، جدر بکذا فهو جدیر- یعنی به شایستگی پایان رفت.

در حالت تعجّب و شگفتی می گویند- ما أجدره و- أجدر به- چقدر شایسته و نیکوست.

(بر وزن ما افعل و افعل به- که در ساختن فعل تعجّب بکار می رود).

(جدل) [جدل :

الجدال یعنی گفتگوی با نزاع و ستیزه و چیرگی بر یکدیگر که اصلش از، جدلت الحبل- یعنی ریسمان و طناب را محکم تاباندم است. جدیل- یعنی طناب موئین تأبیده شده که از همین واژه است.

---

(۱) این حدیث در مآخذ دیگر چنین است (اشق ارضک حتّی تبلغ الماء الجدار) یعنی زمین را تا بلندیش و انتهایش آبیاری کن.

جدلت البناء- ساختمان را محکم بنا کردم.

درع مجدوله- زره بافته شده و محکم.

أجدل- باز شکاری و قوی پنجه.

مجدل- قصر و کاخ استوار بنیان.

واژه- (جدال)- که از لفظ جدل- مشتقّ شده گویی که دو نفر بر هم پیچیده اند و هر یکی دیگری را با سخن و رأی خود می پیچانند، و نیز گفته اند که اصل در جدال، زمین زدن و کشتی گرفتن است که یکی دیگری را بر زمین سخت که همان- جداله- است ساقط می کند، خدای تعالی گوید:

(وَ جادِلْهُمْ بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ- ۱۲۵/ نحل) و (الَّذِینَ یُجادِلُونَ فِی آیاتِ اللَّهِ- ۳۵/ غافر) و (وَ إِنْ جادَلُوکَ فَقُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ- ۶۸/ حجّ) و (قَدْ جادَلْتَنا فَأَکْثَرْتَ جِدالَنا- ۳۲/ هود) که- جدلنا- نیز خوانده شده.

(ما ضَرَبُوهُ لَکَ إِلَّا جَدَلًا- ۵۸/ زخرف) و (کانَ الْإِنْسانُ أَکْثَرَ شَیْ ءٍ جَدَلًا- ۵۴/ کهف) و ((وَ هُمْ یُجادِلُونَ فِی اللَّهِ- ۱۳/ رعد) و (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یُجادِلُ فِی اللَّهِ- ۳/ حجّ) و ((لا جِدالَ فِی الْحَجِّ- ۱۹۷/ بقره) و (یا نُوحُ قَدْ جادَلْتَنا- ۳۲/ هود). «۱».

(جذ) [جذ]:

الجذّ، شکستن چیزی و ریز ریز کردن آن است، به ریزه ها و خردهای طلای شکسته هم جذاذ- گویند، خدای تعالی گوید:

(فَجَعَلَهُمْ جُذاذاً- ۵۸/ انبیاء) و (عَطاءً غَیْرَ مَجْذُوذٍ- ۱۰۸/ هود) یعنی بخششی پیوسته و قطع نشده ما علیه جذّه- یعنی لباس کهنه، و پاره ای هم بر تن ندارد.

---

(۱) از مجموع آیاتیکه راغب رحمه اللّه از قرآن استشهاد نموده است بر می آید که بر دو نکته تکیه کرده یکی لفظ جدل و جدال و دیگری در- مجادله- که باب مفاعله همان جدل است، مجادله استدلال و بحث و گفتگو یا حجّت، و دلیل آوردن در برابر دلیل و حجّت دیگری است که قرآن روش نیکویی مجادله را به پیامبر اکرم (ص) که قطعا خطاب به عموم مسلمین است امر فرموده که (وَ جادِلْهُمْ بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ- ۱۲۵/ نحل) و کسانی را که بدون استدلال و حجّت و نور و هدایت گفتگو می کنند ملامت کرده که (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یُجادِلُ فِی اللَّهِ بِغَیْرِ عِلْمٍ وَ لا هُدیً وَ لا کِتابٍ مُنِیرٍ- ۸/ حجّ) امّا جدل- که یکی از فنون منطق است اسمی غیر از جدال یعنی کشمکش است، بدیهی است که چنین روشی نمی تواند مورد تصویب دین باشد.

(جذع) [جذع :

الجذع جمعش جذوع: یعنی تنه درخت خرما و تیر سقف خانه، (فِی جُذُوعِ النَّخْلِ- ۷۱/ طه).

جذعته- آن را چون تنه خرما بریدم.

الجذع من الإبل- شتر پنج ساله.

الجذع من الشّاه- گوسفند یک ساله و به سال دوّم در آمده.

الجذع «۱»- یعنی کوتاهی و تازگی دهر و روزگار- که تشبیهی است به کوتاهی زمان آن، مثل عمر کوتاه حیوانات یا جوانی آنها.

(جذو) [جذو]:

الجذوه و الجذوه یعنی باقیمانده آتش بعد از اشتعال، و سوختن چوب و هیزم که جمعش- جذ و جذی- است خدای عزّ و جلّ گوید: (أَوْ جَذْوَهٍ مِنَ النَّارِ ۲۹/ قصص).

خلیل ابن احمد گوید: جذا، یجذو، یعنی ثابت ماندن، مثل، جثا یجثو- در لفظ و معنی است جز اینکه در- جذا- ملازمه و درک معنی باقیماندن و ثابت بیشتر و رساتر است.

أجذت الشّجره- درخت، ریشه دار شد، و در حدیث:

(کمثل الأرزه المجذیّه) «۲» (مانند صنوبر یا کاج با ریشه است).

---

(۱) اهلکهم الازلم الجذع- یعنی تیر روزگار هلاکشان کرد و صلب فی جذع نخله- یعنی به تنه خرما دارش زدند. زمخشری در اساس البلاغه می گوید هر چیز کم سال و کوتاه عمری را نیز- جذع گویند و عبارت الازلم الجذع- یعنی تیر کشیده روزگار، ابن منظور می نویسد چون روزگار پیاپی تجدید و تازه می شود و پیوسته هم چنین است گویی که همیشه جوان و پیر ناشدنی است زیرا جذع یعنی جوان، ورقه بن نوفل در حدیث پیامبر می گوید- یا لیتنی فیها جذع- یعنی ایکاش در ظهور و مبعث پیامبر (ص) جوان بودم، تا بتوانم او را یاری کنم- یا لیتنی اکون شابا حین یظهر نبوّته حتی ابالغ فی نصرته- یس ۸/ ۴۵- اس/ زمخشری. [...]

(۲) این حدیث در مآخذ دیگر چنین است (مثل الکافر کمثل الارزه المجدیه علی الارض) که- علی وجه الارض- هم آمده و کامل حدیث چنین است (مثل المؤمن کالخامه من الزّرع تفیئها الرّیح مرّه هناک و مرّه هنا و مثل الکافر کالارزه المجذیه علی وجه الارض حتّی یکون انجافها بمرّه) یعنی مثل پایداری و استواری و استقامت مؤمن همچون دسته های نهال تازه و با طراوت

است که بادهائی از اینجا و آنجا بر آن می وزد و آن نهال در جایش ثابت است امّا مثل کافر مثل درخت کاجی است که صورتا ثابت و محکم بنظر می آید امّا با یک باد شدید از جای خود کنده می شود و سقوط می کند.

ص: ۳۸۸

رجل جاذ- مردی کوتاه دست که گویی دستانش بسته شده و مؤنّث آن امرأه جاذیه است.

(جرح) [جرح:

الجرح: اثر درد و بیماری در پوست (جراحت و زخم).

جرحه جرحا- که اسمش- جریح و مجروح- است، خدای تعالی گوید (وَ الْجُرُوحَ قِصاصٌ- ۴۵/ مائده) ردکردن شهادت شاهد را هم جرح می گویند که تشبیهی از دردمند شدن و آلوده کردن است.

(جارحه)- سگان و بازان و پرندگان و پرندگان شکاری و جمع آن- جوارح است. این نامگزاری یا بدینجهت است که شکار خود را مجروح می کند و یا از آنجهت که آن را می گیرد، خدای تعالی گوید: (وَ ما عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوارِحِ مُكَلِّبِينَ- ۴/ مائده).

(سگان شکاری که آنها را دست آموز می کنید و تعلیم می دهد).

اعضاء شکارکننده و گیرنده حیوانات شکاری مانند (چنگال و منقار، و دندانهای) آنها را نیز جوارح- گویند و تشبیهی است به اینکه با آن اعضاء حیوانات را یا مجروح می کنند یا می گیرند.

(اجتراح)- یعنی انجام گناه و اصلش از جراحه- است چنانکه:

اقتراف- یعنی انجام گناه از- قرف القرحه- یعنی پوست زخم را کند، گرفته شده، خدای تعالی گوید:

(أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئاتِ

- ۲۱/ جاثیه).

(آیا کسانی که زشتی ها را کسب می کنند و گناهان را انجام می دهند- پنداشته اند مانند کسانی هستند که ایمان آورده و عمل صالح انجام می دهند).

(جرد) [جرد]:

الجراد یعنی ملخها که مفردش- جراده- است، خدای تعالی گوید:

(فَأَرْسَلْنا عَلَيْهِمُ الطُّوفانَ وَ الْجَرادَ وَ الْقُمَّلَ- ۱۳۳/ اعراف) و (كَأَنَّهُمْ جَرادٌ مُنْتَشِرٌ- ۷/ قمر) واژه- جراد- جایز است که اصل و ریشه لغت باشد که یا از فعل:

جرد الأرض- یعنی زمین را پاک کرد، مشتق شده و نیز صحیح است که نامگزاری از جرد الأرض من النّبات- یعنی زمین را از نبات خالی کرد، مشتق

باشد.

أرض مجروده- زمینی که تمام گیاهش خورده شده و خالی از گیاه است.

فرس أجرد- اسب کم مو و برهنه.

ثوب جرد- لباس کهنه و فرسوده که کرک و پشمین ریخته و پوسیده شده، تجرّد عن الثوب- از لباس برهنه شد.

جرّدته عنه- لباس را از تنش در آوردم.

إمرأه حسنه المتجرّد- زنی نیکو پوست.

روایت شده است که (جرّد و القرآن) «۱»- یعنی قرآن را با چیزی که منافات با آن دارد در نیامی زید.

إنجرد بنا السّیر- راه بر ما طولانی شد.

جرد الإنسان- از گزیدن ملخها پوست بدنش تاول و مخملک زد.

(جرز) [جرز]:

جرز یعنی زمین بی گیاه، خدا عزّ و جلّ گوید: (صَعِیداً جُرُزاً «۲» ۸/ کهف) یعنی خاک خالص بدون گیاه.

أرض مجروزه- زمینی که گیاهش چرانیده و خورده شده.

جروز- کسی که بر خوان و سفره زیاد و سریع غذا می خورد در مثل

---

(۱) حدیث فوق از ابن مسعود رحمه اللّه نقل شده که گفته است:

(جرّد و القرآن لیربوا فیه صغیرکم و لا ینأی عنه کبیرکم و لا تلبسوا به شیئا لیس منه).

یعنی طوری قرآن را بخوانید و به آن عمل کنید که نوجوانانتان از قرآن تربیت شوند و پند گیرند و بزرگسالانتان از آن دور نشوند و چیزی را که از قرآن نیست با آن در نیامی زند. ابن عیینه می گوید معنایش این است که از سخنان و احادیث اهل کتاب در قرآن وارد نکنید، گویی که تشویقی است بر فراگیری قرآن نه دیگر سخنان منسوب به کتاب خدا زیرا هر چیزی غیر از قرآن از سایر کتب آسمانی که منسوب به آنهاست بر تألیف آن کتابها امین نبوده اند و بنابر نصّ قرآن تحریف شده است. لس- ج ۳- ص ۱۱۷.

(۲) اشاره (صَعِیداً جُرُزاً- ۸/ کهف) مبنی بر اراده خداوند در خلقت زمین است که می فرماید (إِنَّا لَجاعِلُونَ ما عَلَیْها صَعِیداً

جُرُزاً- ۸/ کهف) یعنی هر چه بر زمین است صاف و هموار و بی بناء و بدون گیاه قرار داده ایم که در آیه قبلش فرمود (إِنَّا جَعَلْنا ما عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَها لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا- ۷/ کهف) یعنی آنچه بر زمین است برای زمین زیبایی و زینتی است تا انسانها با پرداختن به آنها و بهره مندی از آنها ایشان را از بهترین آنها متنعّم سازیم تا کدامیک از ایشان نیکوتر عمل کنند.

ص: ۳۹۰

می گویند. لا ترضی شانیه الّا بجرزه- یعنی دشمنش راضی نمی شود مگر با قلع و قمع او.

جارز- بیماری که زیاد و بشدّت سرفه می کند یعنی سرفه خشک به تصوّر اینکه اخلاطش کنده شده.

جراز- بریدن با شمشیر.

سیف جراز- شمشیر قاطع و برّنده.

(جرع) [جرع :

جرع الماء یجرع و جرع تجرّعه- آب را جرعه جرعه و کم کم نوشید خدای عزّ و جلّ گوید: (یَتَجَرَّعُهُ وَ لا یَکادُ یُسِیغُهُ «۱»- ۱۷/ ابراهیم).

یعنی: جرعه جرعه می خواهد بنوشد ولی گلوگیر می شود و نمی تواند به راحتی آن را فرو برد.

جرعه آبی که باندازه یک قورت و یک نفس نوشیده شود.

نوق مجاریع- شترانی که در پستانشان بقدر چند جرعه شیر بیشتر نمانده است.

جرع و جرعاء- ریگستانی که گیاهی نمی رویاند گویی که بذر و دانه های غلات را خورده و از بین برده.

(جرف) [جرف :

یعنی سست و نابود کرد، خدای عزّ و جلّ گوید: (عَلی شَفا جُرُفٍ هارٍ- ۱۰۹/ توبه) یعنی بر پرتگاهی سست و ریزان و لرزان قرار دارند.

به زمین و مکانی- جرف- گفته می شود که سیلاب آنجا را از پایه خورده و برده است.

جرف الدّهر ماله- روزگار هلاکش کرد و از ریشه برکندش که تشبیهی است به از بین بردن زمین بوسیله سیلاب. (ما: موصوله است).

---

(۱) این آبی که نمی تواند بنوشد و در آیه به آن اشاره شده که قبل از این آیه می فرماید: (وَ یُسْقی مِنْ ماءٍ صَدِیدٍ- ۱۱۶/ ابراهیم) جبّاران و ستمگران را در قیامت که از عذاب آتش می سوزند آبی چرکین و زردابه که محصول اعمال ستمگرانه دنیائی ایشان است می خورانند- و (خابَ کُلُّ جَبَّارٍ عَنِیدٍ- ۱۵/ ابراهیم) که اینان از آلوده بودن و مخلوط با چرک بودن آن نمی توانند آن را فرو برند.

رجل جراف- مرد بسیار نکاح و همسر گیر و مرد أکول و پرخور که همه خوراکیهای سفره را می خورد.

(جرم) [جرم:

اصل جرم، کندن و چیدن میوه از درخت است.

رجل جارم و قوم جرام- مرد دروگر و مردم درونده و میوه چین یا کسب کنندگان.

ثمر جریم و جرامه- خرمای بد و پست.

مجروم- بزرگ هیکل و ستبر اندام، گویی که ساختمانی است جداگانه و دور افتاده.

أجرم- وقت چیدنش رسید و میوه اش چیده شد مثل:

أثمر و أتمر و ألبن- یعنی میوه دار، و خرما دار، و شیر دار شد.

واژه- جرم- بطور استعاره برای ارتکاب زشتی و انجام و کسب گناه بکار می رود و نیز در بیشتر سخنانشان بآدم زیرک و باهوشی که کارش پسندیده و نیکو است اطلاق شده است که مصدرش- جرم- است، شاعر در وصف عقابی گوید:

«جریمه نامض فی رأس نیق. «۱»

که بخاطر شکار پرندگان دیگر و بدست آوردن آنها برای تغذیه بچّه هایش- جرم- نامیده شده یعنی گناهکار، به تصوّر و بخاطر اینکه در عمل شکار و کشتار پرندگان برای جوجگانش مرتکب گناهانی می شود چنانکه گفته اند هیچ صاحب فرزندی و لو اینکه حیوانی وحشی باشد نیست مگر اینکه بخاطر فرزندان و بچّه هاشان به گناه آلوده می شوند.

در معنی- إجرام- خدای عزّ و جلّ گوید: (إِنَّ الَّذِینَ أَجْرَمُوا کانُوا مِنَ الَّذِینَ

---

(۱) این مصراع از شعری است منسوب به ابو فراس هذلی که چنین است.

جریمه نامض فی رأس نیق تری لعظام ما جمعت صلیبا

عقابی است بلند پرواز که از ستیغ کوه و قلّه بلندش بر می خیزد شکار می کند و جوجه گانش را تغذیه می کند و بقدری غذایشان می دهد که استخوانهای بازمانده شکارش از کوه سرازیر می شود و به صورت پشته ای در می آید. ابن سیده ج ۷- المحکم ص ۲۸۹.

(آمَنُوا یَضْحَکُونَ- ۲۹/ مطفّفین) (کار مجرمین و تبهکاران این است که در دنیا به مؤمنین می خندند) و (فَعَلَیَّ إِجْرامِی- ۳۵/ هود) و (کُلُوا وَ تَمَتَّعُوا قَلِیلًا إِنَّکُمْ مُجْرِمُونَ- ۴۶/ مرسلات) و (إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ- ۴۷/ قمر) و (إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی عَذابِ جَهَنَّمَ خالِدُونَ- ۷۴/ زخرف).

و نیز در واژه- جرم خدای تعالی گوید: (لا یَجْرِمَنَّکُمْ شِقاقِی أَنْ یُصِیبَکُمْ- ۸۹/ هود).

(سخن حضرت شعیب (ع) بمردم خویش است که می گوید ای مردم خلاف کردن و ستیزه جستن با من، شما را بآنگونه جرم و گناهانی وا ندارد که به شما نیز همان سرنوشت قوم نوح برسد- ان یصیبکم مثل ما اصاب قوم نوح و قوم هود و قوم صالح ...).

کسیکه- لا یجرمنّکم- را در آیه فوق با فتحه حرف (ی) می خواند یعنی بدست نیاوردند مثل- بغیته مالا.

و کسیکه- لا یجرمنّکم- را با ضمّه حرف (ی) می خواند، یعنی به شما نرسد و شما را واندارد مثل- أغثته، خدای عزّ و جلّ گوید: (لا یَجْرِمَنَّکُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلی أَلَّا تَعْدِلُوا- ۸/ مائده) و (فَعَلَیَّ (إِجْرامِی)- ۳۵/ هود) إجرام با کسره اوّل و مصدر و با فتحه جمع- جرم- است استعاره- جرم- که اصل و ریشه واژه است بریدن است مثل:

جرمت صوف الشّاه- پشم گوسفند را بریدم.

تجرّم اللّیل- شب تمام شد و به پایان رسید.

جرم- در اصل در معنی- مجروم- است یعنی چیزی که دارای جرم و مادّه است مثل:

نقض و نفض که برای منقوض و منفوض بکار می رود یعنی شکسته شد، جرم اسمی است برای جسمی که دارای جرم است.

فلان حسن الجرم- یعنی خوشرنگ که حقیقت این عبارت مثل- فلان حسن السّخاء- است. و امّا اگر در جمله- حسن الجرم- معنی خوش صدا منظور باشد

پس واژه جرم در حقیقت اشاره به محلّ صوت یعنی حنجره است نه خود صدا امّا اگر مقصود توصیف آن شخص به حسن و نیکویی باشد تفسیری از صدا به صفت خوبی شده است، چنانکه می گویی:

فلان طیّب الحلق- یعنی حنجره پاکی دارد که اشاره بهمان صدا است نه خود حلق و حنجره، در سخن خدای عزّ و جلّ (((لا جَرَمَ) ۲۲/ هود) گفته اند حرف (لا) عبارت و کلمه محذوفی را در برمی گیرد، مثل (لا أُقْسِمُ- ۱/ قیامه) که موضوعی و محذوفی در پی دارد و در سخن این شاعر:

«لا و أبیک ابنه العامری» (نه خیر و به جان پدرت قسم، دختر عامری است).

و معنی جرم بعد از (لا) یعنی کسب کرد و بدست آورد.

و عبارت بعد از- لا جرم- یعنی (أَنَّ لَهُمُ النَّارَ- ۶۲/ نحل) در محلّ مفعول جمله است گویی که می گوید- او برای خودش آتش عذاب کسب کرد.

جرم و جرم- به معنی لکن- مخصوص همینجا است که بعد از (لا) بکار می رود چنانکه واژه- عمر- که در سوگند- لعمری- یعنی بجان خودم سوگند، گفته می شود واژه عمر بجای عمر بکار رفته و به یک معنی است.

پس بکار گرفتن- لا جرم در آیات قرآن آگاهی و هشداری است بر این معنی که: جرم و گناهی نیست که اگر آتش اعمالشان نصیبشان می شود، زیرا خودشان با اعمالشان و با آنچه که مرتکب شده اند عذاب را کسب کرده اند، و اشاره بهمین معنی است که (وَ مَنْ أَساءَ فَعَلَيْها- ۴۶/ فصّلت) هر که بد کرد بر خود کرده است.

در معنی- لا جرم- سخنان دیگر نیز گفته شده که بیشتر آنها تحقیقا برگزیده و مورد پسند و پذیرش نیست، و بر این معنی، خدای عزّ و جلّ گوید:

(فَالَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَهٌ وَ هُمْ مُسْتَكْبِرُونَ- ۲۲/ نحل) و (لا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ ما يُسِرُّونَ وَ ما يُعْلِنُونَ- ۲۳/ نحل) و (لا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَهِ هُمُ الْخاسِرُونَ- ۱۰۹/ نمل).

(جری) [جری:

الجری، یعنی که عبور کردن و اصلش مثل سرعت و حرکت آب و هر چیزی که بهمین ترتیب جریان می یابد و می گذرد است صورتهای فعلش، جری،

یجری، جریه و جریـا و جریانا- است، در آیه (وَ هـذِهِ الْأَنْهارُ تَجْرِی مِنْ تَحْتِی) (سـخن فرعون به ملّت مصـر است که می گوید آیا آبهای مصـر تحت امر من نیست- ۵۱/ زخرف) و (جَنَّاتُ عَـدْنٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- ۸/ بینه) و (وَ لِتَجْرِیَ الْفُلْـکُ- ۳۶/ روم) و (فِیهـا عَیْنٌ جارِیَهٌ- ۱۲/ غاشـیه) و (إِنَّا لَمَّا طَغَی الْمـاءُ حَمَلْناکُمْ فِی الْجارِیَهِ- ۱۱/ حـاقه) یعنی در آن کشـتی که در دریا عبور می کنـد و جریـان می یابـد که جمعش جوار است و در آیه (الْجَوارِ الْمُنْشَآتُ «۱»- ۲۴/ الرّحمن) (وَ مِنْ آیـاتِهِ الْجَوارِ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۳۲/ شوری)- للحوصـله جریه- یعنی برای چینه دان و معده انسانها جریانی است یا باین اعتبار چنین می گویند که چون محلّ وصول غذا است که غذا بآن جا می رسد با اینکه عصاره غذا از آنجا جریان می یابد.

الإجریّا- یعنی عادت و روشی که وجود انسان بر آن قرار گرفته و جریان دارد.

جریّ- نماینـده و رسـولی اسـت که امری و کـاری را جریـان می دهـد و أخصّ از واژه هـای- و کیـل و رسـول است،- جریت جریا- اسم فاعلش- جاری- است.

در حدیث پیامبر (ص) که: «لا یستجرینّکم الشّیطان».

که اگر در معنی اصلی تعبیر و تفسیر شود یعنی متوجّه باشید که شیطان دنباله روی و فرمان برداری خود را بر شما تحمیل نکند که طاعت او را گردن نهیـد و نیز حـدیث «لا یسـتجرینّکم الشـیطان» یعنی عهـده دار شـیطنت او نشویـد، که همچون او شوید یا رسول و نماینده اش باشید، و این معنی اشاره به آیه ای است که می فرماید

---

(۱) آیه (وَ لَهُ الْجَوارِ الْمُنْشَآتُ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۲۴/ الرّحمن) یعنی کشتی هـایی که در دریا حرکت می کننـد از خـداوند است و چون کوهها و علامات دریائی از دور مشخصّ ند، زیرا اوست که چنین اندیشه خلّاق و سازنده به انسان عطاء کرده و نیز هموست کـه چنیـن خوّاصـی و طبیعـتی در اشـیاء مخصوصـی که می شـود بـا آنهـا کشـتی سـاخت در آنهـا قرار داده که وزن مخصوصشان از آب کمتر است و بر سطح آب قرار می گیرند پس چون چنین اندیشه ای و چنین طبیعت و سرشت ویژه ای در اشـیاء و انسانهـا از سوی آدمیـان قرار نگرفته بلکه از جـانب آفریـدگار جهـان است لـذا هر پدیـده و حقیقـتی که در سـرشت و طبیعت جهـان و جهانیـان است در حقیقت از اوست که به دست مـا سپرده شـد و مسـخّر انسانهـا گردیـده بنابراین (وَ لَهُ الْجَوارِ الْمُنْشَآتُ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۲۴/ الرّحمن) یعنی او راست کشتی های ساخته شده و رونده بر دریاها که چون کوهها با عظمت و مشخّصند.

(فَقاتِلُوا أَوْلِياءَ الشَّيْطانِ- ۷۶/ نساء) و (إِنَّما ذلِكُمُ الشَّيْطانُ يُخَوِّفُ أَوْلِياءَهُ- ۱۷۵/ آل عمران).

(جزع) [جزع :

جزع یعنی انـدوهگین شـد، خدای تعالی گوید: (سَواءٌ عَلَيْنا أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا- ۲۱/ ابراهیم) معنی واژه- جزع- رسـاتر از مفهوم حزن است هر چنـد که حزن عمومیّت دارد، ولی جزع هم حزنی است که انسان را از چیزی که در صـدد آن است باز می دارد و بر می گرداند و او را از آن کار جدا می سازد، و می برد.

اصل جزع- بریدن ریسـمان و طناب است از وسط است و فعلش بصورت، جزعته فانجزع است و با تصوّر معنی انقطاع و بریدن در این واژه می گویند:

جزع الوادی لمنقطعه- یعنی پیچش و بریدگی سر پیچ و دره کوه.

و باعتبار رنگی که از رنگهای دیگر جدا می شود، سـنگریزه آبی رنگی را که بر لباس بچّه ها می دوزند- جزع- گفته اند و از این معنی عبارت:

لحم مجزّع- یعنی گوشتی که دو رنگ دارد، بطور استعاره بکار رفته است.

مجزّعه- خرمای ناپخته ای که می رسد و نیمی از آن به رطب تبدیل می شود.

جـازع- سـتون میـانی وسط خانه و خیمه است که سـر چوبهای سـقف را از دو طرف بر آن قرار می دهنـد، گویی که به تصوّر جزعه- آن است، از نظر تحمّـل سـنگینی که بر آن وارد می شود یـا بخـاطر نامیـدن تیر چوبی و عمودی وسط خانه و خیمه که برای بریدن طول آن بایستی در وسط قرار گیرد.

(جزء) [جزء]:

نصـیب و بهره، جزء الشّـی ء- چیزی است که تمـام یـک شـی ء بـا آن جزء و اجزاء با آن سـنجیده می شود، مثل اجزاء کشتی، اجزاء خانه و اجزاء جمله از حساب، خدای تعالی گوید:

(ثُمَّ اجْعَلْ عَلى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءاً- ۲۶۰/ بقره) و (لِكُلِّ بـابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ- ۴۴/ حجر) یعنی بهره ای و قسـمتی، و این همان جزء هر چیزی است.

و در آیه (وَ جَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبادِهِ جُزْءاً- ۱۵/ زخرف) که گفته شده- جزء- در این آیه یعنی- إناث- چنانکه می گویند:

أجزأت المرأه- آن زن، دختر زائید.

معنی آیه این است که: آنان برای خداوند تصوّر فرزند آنهم دختر می نمودند.

جزأ الإبل مجزأ و جزءا- آن شتر از خوردن آب امتناع ورزید و تنها به خوردن گیاه اکتفاء کرد، گفته می شود اللّحم السّمین أجزأ من المهزول، گوشت پر چربی جزئی تر و کمتر از گوسفند لاغر است.

جزأه السّکّین- یعنی دسته چوبین کارد به تصوّر اینکه جزئی از آنست.

(جزاء) [جزاء]:

الجزاء یعنی بی نیازی و کفایت کردن، خدای تعالی گوید: (لا تَجْزِی نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَیْئاً- ۴۸/ بقره) و (لا یَجْزِی والِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَ لا مَوْلُودٌ هُوَ جازٍ عَنْ والِدِهِ شَیْئاً- ۳۳/ لقمان).

جزاء- چیزی است که در برابر کار خیر، به نیکی، و در برابر کار شر ببدی کفایت و جبران کند، همانطور که می گویند:

جزیته کذا و بکذا- او را آنچنان و با آن چیز کفایت و بی نیازش کردم، خدای تعالی گوید: (وَ ذلِکَ جَزاءُ مَنْ تَزَکّی- ۷۶/ طه) و (فَلَهُ جَزاءَ الْحُسْنی ۸۸/ کهف) و (وَ جَزاءُ سَیِّئَهٍ سَیِّئَهٌ مِثْلُها- ۴۰/ شوری) و (وَ جَزاهُمْ بِما صَبَرُوا جَنَّهً وَ حَرِیراً- ۱۲/ انسان) و (جَزاؤُکُمْ جَزاءً مَوْفُوراً- ۶۳/ اسراء) و (أُوْلئِکَ یُجْزَوْنَ الْغُرْفَهَ بِما صَبَرُوا- ۷۵/ فرقان) و (ما تُجْزَوْنَ إِلَّا ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۲۹/ صافّات).

(در آیات فوق معنی دوّم جزاء یعنی پاداش و مقابله بصورت مثل اشاره شده است).

و امّا- (جِزْیَه) «۱»- چیزی است که او اهل ذمّه (اهل کتابی که در حکومت

---

(۱) جزیه، مالیات سرانه ای است که از غیر مسلمانان بنام (در حمایت بودن و معافیت از سپاهیگری می گرفتند) اقلیّت های مذهبی در سنین معیّنی با شرایط خاصّی بخاطر حفظ جان و مالشان که در پرتو دولت اکثریّت اسلامی هستند می پردازند و از کهنترین زمانها در کشورهای روم- مصر- ایران- چنین مالیاتی برقرار بوده. امّا جزیه اسلامی با پیش از اسلام فرق دارد اوّل اینکه جزیه در چند مورد با مالیات و خراج متفاوت است، ۱- مطابق نصّی که در قرآن است- جزیه- گرفته می شد امّا خراج مربوط باجتهاد است، ۲- جزیه پس از مسلمان شدن جزیه دهنده، از او ساقط می شد ولی خراج یا مالیات زمین در هر حال باقی بود اگر مسلمانی کسی را امان می داد تمام مردم امنیّت او را رعایت می کردند و در عین حال کسی حقّ کشتن و یا به غنیمت گرفتن اموال یا اسیر کردن افراد- ذمّی- را نداشته است، ۳- جزیه در احادیث آمده است در زمان خلافت علی (ع) دهقانی مجوسی، اسلام آورد، علی باو فرمود: «ان قمت فی ارضک رفعنا الجزیه عن رأسک و اخذناها من ارضک» اگر در زمینت بمانی دیگر جزیه نمی دهی

اسلامی زندگی می کنند- اقلیّت های مذهبی) گرفته می شود و این واژه از- اجتزاء- یعنی راضی بودن، گرفته شده، چون آنها در برابر مصون بودن مال و جان و خونشان با رضایت، آن مالیات را می پردازند خدای تعالی گوید: حَتَّی یُعْطُوا الْجِزْیَهَ عَنْ یَدٍ وَ هُمْ صاغِرُونَ- ۲۹/ توبه).

جازیک فلان- یعنی او ترا کافی است.

جزیته بکذا- و جازیته- که در قرآن- جازی و مجازاه- نیامده است فقط- جزی- در قرآن هست زیرا- جازی، یجازی، مجازاه همان مکافات و برابری است.

مجازاه- یعنی مقابله یک نفر در برابر نفر دیگر.

مکافأه- در معنی مقابله کردن و برابر نمودن نعمتی در برابر همان نعمت که مساوی آن باشد است، امّا نعمت و بخشش خدای تعالی که در معانی بالا ذکر شد، نه مقابله است و نه مکافات و مجازاه، و لذا واژه مکافاه در باره خدای عزّ و جلّ بکار نمی رود و این امر بخوبی روشن است.

(جس) [جس :

خدای تعالی فرماید: وَ لا تَجَسَّسُوا «۱»- ۱۲/ حجرات).

و مالیات زمین خواهی داد.

خراج/ ابو یوسف ص ۷۱ و ۷۰- تاریخ طبری ج ۳ ص ۷۱۲- آدم متز/ الحضاره ج ۱ ص ۱۰۰ و ۹۹.

(۱) این حکم است اخلاقی که در سوره ای بنام حجرات یعنی همانجایی که انسانها به زندگی خصوصی و نه اجتماعی مشغولند آمده است و قبل از آن می فرماید: (ای مؤمنین یکدیگر را مسخره نکنید چه زنان و چه مردان و با کلمات و القاب زشت یکدیگر را خطاب و سرزنش نکنید زیرا حیف است بعد از ایمان بفسق و تبهکاری بگرائید از ظنّ و گمان باطل بپرهیزید و یکدیگر را غیبت و بد گویی نکنید پرهیز کار باشید و از اختلاف نژاد و طبقات دوری کنید. تمام احکام بالا اخلاقی است و ربطی بنظارت عمومی که یکی از ارکان ضمانت اجرائی احکام حکومت اسلامی است ندارد زیرا در حکومه اسلامی همه بایستی بر یکدیگر و امور اجتماعی و سیاسی کشور که سرنوشت همگان به آنها بستگی دارد نظارت داشته باشند تا خطراتی حیات فرد و جامعه را تهدید نکند زیرا در آیات متعدّد گفته است کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّهٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ- ۱۱۰/ آل عمران) اصولا یکی از مزایای جهانشمول و پایدار اسلام همین نظارت همگانی بر یکدیگر است، امر به معروف و نهی از منکر جزء اصول دین و احکام علمی اسلام است و سرّ مصونیّت دادن جامعه اسلامی از خطراتی که ناشی از اعمال خود سرانه و مخاطره انگیز فرد یا گروهها و جماعت است همین اصل است که باید رعایت شود پیامبر (ص) هم بشدّت سفارش کرده

معنی اصلی جسّ- لمس کردن و گرفتن نبض و شناختن تپش آن برای حکم کردن در مورد سلامتی و بیماری است، که این معنی ریشه ای اخصّ از حسّ- است زیرا حسّ- شناسایی از راه ادراک حسّی است ولی جسّ شناختن حال غیر از راه حسی- است از واژه- جس- لفظ جاسوس مشتقّ شده است.

(جسد) [جسد]:

جسد مثل جسم است ولی اخصّ از آن.

خلیل بن احمد رحمه اللّه می گوید: واژه جسد در باره موجودات زمین و امثال آنها غیر از انسان گفته نمی شود. جسد دارای رنگ است و باشیایی که رنگی ندارند مانند- آب- هوا- جسم گفته می شود، خدای عزّ و جلّ گوید: وَ ما جَعَلْناهُمْ جَسَداً لا یَأْکُلُونَ الطَّعامَ- ۸/ نساء) این آیه قرآن، شاهدی است بر نظر خلیل در باره جسم و جسد.

و گفت: عِجْلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ- ۸۸/ طه) و وَ أَلْقَیْنا عَلی کُرْسِیِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنابَ- ۳۴/ ص) زعفران را باعتبار رنگش- جساد- گویند.

ثوب مجسّد- لباسی است که با زعفران رنگ شده، مجسد- هم لباسی است کهنه و تر و رنگی و چسبیده به تن که بدن را خیس می کند. خون خشک شده را هم- جسد و جاسد می گویند.

(جسم) [جسم :

جسم چیزی است که دارای درازا و پهنا و ژرفا باشد (طول و عرض و عمق) اجزاء هر جسمی از جسمیّت خارج نمی شود هر چند که تکّه تکّه و جزء جزء شود باز آن جزء ابعاد دارد.

که هر کس در هر کجا زندگی می کند بایستی بهمسایگان خود تا چهل خانه توجّه داشته باشد تا در خوبیها با آنها مشارکت و از زشتیها و خطرات آنها را نجات دهد و نگذارد سرنوشت خودش و همسایگانش و جامعه اش با الفاظ فرهنگ استعماری یعنی (بمن چه و بتو چه که شایع بوده است بسر نوشتی ندامتبار مبتلا شوند در حکومت اسلامی همه باید آینه یکدیگر باشند و همگان مسؤلیّت دارند چنانکه فرمود «کلّکم راع و کلّکم مسئول عن رعیته» بنا بر این نظارت عمومی فرد بر فرد و جامعه بر فرد و فرد بر جامعه از اصول کلّی و مسلّم اسلامی است امّا در اخلاقیات و امور خصوصی زندگی یکدیگر هیچکس حقّ دخالت ندارد بلکه در مسائل سرنوشت ساز ضرورت دارد، که همه به یکدیگر پیوسته و از یکدیگر مراقبت نمایند تا سلامت جامعه دستخوش خطرات نگردد، و بیگانگان یا اجنبی پرستان و استعمار دوستان نتوانند در کانون با سعادت جامعه اسلامی رخنه کنند و خطراتی داشته باشند.

خدای تعالی فرماید: وَ زادَهُ بَسْطَةً فِی الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ- ۲۴۷/ بقره) و (وَ إِذا رَأَیْتَهُمْ تُعْجِبُکَ أَجْسامُهُمْ- ۴/ منافقون) مفهوم آیه اخیر این است که به پیامبر (ص) می گوید هر گاه آنها را می بینی اجسامشان تو را به شگفتی نیندازد، که هشدار و تنبیهی است بر اینکه بدان و آگاه باش در وراء اشباح و اجسام بزرگشان معنایی که قابل اعتنا باشد نیست (آنها را بکار نگیرید و از خطراتشان مصون باشید) گفته شده- جسمان- هم یعنی شخص، ولی شخص اگر تجزیه و یا تکّه تکّه شود از شخص بودن خارج می شود در صورتی که جسم چنین نیست.

(جعل) [جعل :

یعنی قرار داد، جعل، لفظ عامی است در تمامی افعال که از فعل- وضع و سایر واژه ها در این ردیف عام تر است و پنج وجه دارد:

اوّل- اینکه- جعل- مانند صار و طفق- عمل می کند که در این معنی متعدّی نیست و در معنی آغاز کردن است مثل- جعل زید یقول کذا- چنانکه شاعر گوید:

فقد جعلت قلوص بنی سهیل من الأکوار مرتعها قریب

(ماده شتر- جوان بنی سهیل در جایی که چراگاهش نزدیک است می چرد).

دوّم- جعل مانند- أوجد- یعنی ایجاد کرد، که متعدّی به یک مفعول است مثل سخن خدای تعالی: وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ- ۱/ انعام) و وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ وَ الْأَفْئِدَهَ- ۷۸/ نحل) (که در هر دو آیه جعل بصورت فعل متعدّی است و مفعول گرفته).

سوّم- جعل در معنی ایجاد کردن «۱» و آفریدن و تکوین چیزی از چیزی مانند

---

(۱) فعل- جعل- یجعل، جعلا- که راغب رحمه اللّه در قسمت سوّم معنی آن را ایجاد و آفریدن و تکوین، تفسیر نموده است موضوعی است که قرنها در میان مسلمین بخصوص معتزله و اشاعره مورد بحث و جدال بوده است.

معتزله که متفکّرین و استدلالیّون عقلی تاریخ تفکّر اسلامی هستند، واژه- جعل- را به معنی- خلق- می دانند و در باره قرآن می گفتند «الحمد للّه الذّی خلق القرآن» و قرآن را پدیده و مخلوق و حادث می دانستند، ولی اشاعره می گفتند قرآن قدیم و غیر مخلوق است این مجادله در دوران خلافت معتصم و متوکّل عبّاسی باوج خود رسید و علمای اندیشمند را در باره همین خلق و جعل- قرآن

آیات:

وَ اللَّهُ جَعَلَ لَکُمْ مِنْ أَنْفُسِکُمْ أَزْواجاً- ۷۲/ نحل) و وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنَ الْجِبالِ أَکْناناً- ۸۱/ نحل) و وَ جَعَلَ لَکُمْ فِیها سُبُلًا- ۱۰/ زخرف).

چهارم- جعل در معنی تغییر و گردیدن بر حالتی غیر از حالتی دیگر مانند:

آیات:

الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ فِراشاً- ۲۲/ بقره) و جَعَلَ لَکُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلالًا- ۸۱/ نحل) و وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِیهِنَّ نُوراً- ۱۶/ نوح) و إِنَّا جَعَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا- ۳/ زخرف).

پنجم جعل در معنی حکم کردن با چیزی بر چیز دیگر بحقّ یا باطل.

امّا حکم بحقّ مانند آیه إِنَّا رَادُّوهُ إِلَیْکِ وَ جاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِینَ- ۷/ قصص). و امّا حکم بباطل مانند آیات: وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ، وَ الْأَنْعامِ نَصِیباً- ۱۳۶/ انعام) و وَ یَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَناتِ- ۵۷/ نحل) و الَّذِینَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِینَ- ۹۱/ حجر) (کسانیکه قرآن را پاره پاره و افسون قرار دادند).

جعاله «۱»- دستگیره یا پارچه ای را که دیگ را با آن بر می دارند.

بمحاکمه می کشیدند، داستان (محنه) یکی از تأسف بارترین مسائل و مصیبت های تاریخ اندیشه اسلامی است (مثل عصر حاضر که پیروان مکتبهای غرب و شرق چنین بلوایی را با انکار حقایق مسلم آفرینش در جهان و انسان و قرآن بوجود آوردند).

متوکّل و وزیرش- ابن ابی داود- که بالاخره بدست همان متوکّل خلع ید و تمام اموالش را غصب کرد، طرفداران خلق قرآن یا معتزله را بعد از اظهار عقیده به شلّاق زدن دچار می کردند و معتصم عبّاسی احمد بن حنبل را، که معتقد بقدیم بودن قرآن بود در سن پیری که پس از مدّت کمی هم فوت کرد محاکمه و تبعید و زندانی کردند همه مورّخین خصوصا یعقوبی و مسعودی می نویسند متوکّل بر خلاف پدرانش مأمون، معتصم، و واثق با علویان بشدّت کینه توزی می کرد حتّی دستور داد که آرامگاه مطهّر حضرت امام حسین (ع) را ویران و بآب بستند و شخم زدند امّا شور آفرین ترین زمانها که مردم بطرفداری علویان برخاستند همین زمان بود که دانشمندان از آنچنان مصیبت زده می کردند که در مدّت پانزده سال حکومتش جمع زیادی از اهل علم و ناقلان خبر و حافظان حدیث، فوت و بشهادت رسیدند، قصرهایی ساخت که بنوشته مورخین هزینه یکی از آنها یک ملیون و هفتصد هزار دینار بود مسعود در باره کشته شدن متوکّل می نویسد که رسم این بود وقتی به هنگام مستی می افتاد خادمی که بالای سرش بود او را بلند می کرد و می نویسد در یکی از آن شبها پس از چند ساعتی در حالت مستی بهلاکتش رساندند. ابن خلکان می نویسد کلمه جعل- در نزد اصحاب اعتزال بمعنی خلق است. (مقدّمه الادب/ زمخشری-

تاریخ یعقوبی ج ۲- مروج الذّهب، دوران متوکّل- ضحی الاسلام/ احمد امین، ج ۳).

(۱) جعاله- با فتحه جیم بمعنی رشوه است ولی جعاله- با ضمّه جیم و فتحه باین معنی است که

جعـل، جعـاله و جعیله- مزدی است که در برابر کار کسـی قرار می گزارنـد که معنی آن اعمّ از اجرت و مزد و ثواب است و- جعل- سرگینی خشک و سوسک سیاه است.

(جَفْنه) [جَفْنه :

یعنی کاسه سـفالین که ویژه طعام است و جمعش- جفان- خـدای عزّ و جلّ گویـد: وَ جِفانٍ کَالْجَوابِ- ۱۳/ سباء) کاسه هایی بزرگ چون حوضچه ها و آبگیرها، و در حدیث و ائت الجفنه الغرّاء) یعنی طعام زیادی بیاور و بده.

جفنه- چاه کوچک و کم عمق که آنرا به شباهت کاسه و قدح- جفنه- می گویند.

الجفن- غلاف شمشیر و کاسه چشم که جمعش- أجفان است. جفن- درخت انگور یا تاک و به تصوّر اینکه پر از انگور است آنرا- جفن نامیده اند.

(جفا) [جفا]:

جفاء یعنی پوشال و خاشاک، خـدای تعالی گویـد: فَأَمَّا الزَّبَدُ فَیَذْهَبُ جُفاءً- ۱۷/ رعـد) کـف روی آب که چون خاشـاک به کرانه رود (و أمّـا مـا ینفع النّاس فیمکث فی الارض- و آنچه را که برای مردم سودمنـد است، به اسـتواری و ثابت در زمین می ماند).

جفاء- خاشاک روی آب رود و نهر و کف سطح محتوای دیگ که در کناره های آن جمع می شود.

أجفأت القدر زبدها- یعنی دیگ کف بر سر آورد.

أجفأت الأرض- زمین از بی خبری چون خاشاک شد.

گفته شـده که اصل واژه جفا، با (واو) است نه (همزه) و لـذا می گویند: جفت القدر و أجفت- در این صورت فعلش- جفوته، أجفوه و جفوه و جفوه و جفـاء- است و از اصل لغت عبارت، جفا السّرج عن ظهر الـدّابّه- یعنی زین و برگ را از روی حیوان برداشت، اصطلاح شده است.

اگر برای کسی رفتن به جبهه جنگ واجب می شد، و نمی توانست برود یا عذری داشت جعاله، یا پولی به جنگجوی دیگر می داد که عوض او بجنگ برود. [...]

).

((جل) [جل :

الجلاله، بزرگی قدر و ارزش، و جلال- بدون حرف (ه) یعنی در اوج شکوه بودن که در این معنی مخصوص توصیف خدای تعالی است که:

ذُو الْجَلالِ وَ الْإِكْرامِ- ۲۷/ الرّحمن) و در غیر خدا بکار نمی رود.

جلیل- یعنی بزرگمقدار و با ارزش و این صفت در باره خداوند یا از جهت آفریدن اشیاء و موجودات با عظمت عالم است که بوجود آفریدگار دلالت دارد، و یا اینکه صفت جلیل- برای خداوند از این رو است که او شکوهمندتر است از اینکه چیزی باو احاطه نماید، و یا اینکه چون خداوند با حواس درک نمی شود، صفت جلیل گاهی برای جسمی بزرگ و متراکم یعنی عظیم و غلیظ بکار می رود و برای دریافت معنی آن لفظ غلیظ را با دقیق و واژه عظیم را با صغیر برابر می گیرند و می گویند جلیل و دقیق و عظیم و صغیر.

برای شتر هم صفت- جلیل و برای گوسفند صفت- دقیق- گفته می شود که نسبت ببزرگی و کوچکی آنهاست ماله جلیل و لا دقیق، نه شتری دارد و نه گوسپندی، ما أجلّنی و لا أدقّنی- یعنی شتر و گوسفندی بمن نبخشید و سپس این صفات مثلی شد در باره هر چیز بزرگ و کوچکی.

واژه- جلاله- به شتر عظیم جثه و بزرگ اندام مخصوص شده است.

الجله- یعنی شتر کلانسال و بزرگ، و هر چیز بزرگی را هم جلل- گویند.

جللت کذا- آنرا فرا گرفتم.

تجللت البقر- گاو بزرگ را گرفتم.

جلل- بمعنی گاو بزرگ، از اضداد است، بنابراین چیز کوچک و حقیر را نیز جلل گویند، و نیز گفته اند- کلّ مصیبه بعده جلل- یعنی هر مصیبتی و مشکلی بعدش گوارایی و سبکی یا عظمتی است.

جلل- یعنی جلد و روپوش کتابها و از اینجهت صحیفه ها و نوشته های مدوّن و جلد شده را- مجلّه «۱» نامیده اند.

---

(۱) ابن سیده مانند راغب می نویسد- مجله- همان صحیفه و کتاب است که جلد شده، و شعری از نابغه می آورد.

جلجله- صدای زنگ، که این معنی در اصل واژه نیست.

سحاب مجلجل ابرهای پر رعد و برق، امّا سحاب مجلّل- از معنی جلّ و جلال- گرفته شده گویی که آن ابرها ریزش باران و رویش گیاهان زمین را جلال و بزرگی می دهد.

(جلب) [جلب :

اصل جلب، راندن چیزی است، می گویند: جلبت جلبا- شاعر گوید: «و قد یجلب الشّی ء البعید الجواب» (آبگیر و استخر، هر چیز دوری را بخود می کشاند).

أجلبت علیه- با قهر بانگ بر او زدم، خدای عزّ و جلّ گوید: وَ أَجْلِبْ عَلَیْهِمْ بِخَیْلِکَ وَ رَجِلِکَ- ۶۴/ اسراء) (یعنی با سواران و پیادگانت بانگشان زن).

جلب- کاری است که نهی شده در حدیث نبوی است که «لا جلب» «۱» که گفته اند نهی نمودن از کار کسی است که برای گرفتن- زکات گوسفندان را از چراگاهشان می آورد تا آنها را شماره کند و زکات بگیرد که پیامبر (ص) از این عمل نهی فرموده است و نیز گفته اند:

جلب- این است که در مسابقات شرطی اسب دوانی «۲» نفری که جلوتر از همه

ابو عبیده می گوید هر کتابی را عرب- مجله- گوید در حدیث- سوید بن صامت- آمده است که به پیامبر (ص) فرمود تو چه داری، گفت: مجله لقمان- زیرا هر کتابی را اعراب- مجله- می گویند منظور سوید کتابی بود که در آن حکمت لقمانی است، گفته اند مجله ممکن است معرب از عبرانی یا عربی اصیل باشد. (المحکم/ ابن سیده، ج ۷ ص ۱۴۸- لس ج ۱۱- مقاییس اللّغه/ ج ۴۱۹).

امّا ابن فارس می نویسد نامیدن کتاب به مجله باعتبار عظمت و ارزش علم و قدر و قیمت و جلالت دانش است که از ریشه جلاله- گرفته شده.

و مثله «کلّ مصیبه بعدک جلل» بفتح جیم و لام، ای هین (مجمع البحرین- ج ۵/ ۳۴۰).

(۱) تمام حدیث چنین است «لا جلب و لا جنب و لا شغار فی الاسلام» جلب- برگرداندن گوسفندان از چراگاه، جنب- کسیکه گوسفندان را با فریاد و بانگ زدن متعرّض می شود، شغار- اسمی جاهلی بوده که مردی دختر خود را به ازدواج دیگری در می آورد تا خواهر آن مرد را بهمسری خود در آورد و پیامبر (ص) از این اعمال خلاف اخلاق و خلاف انسانیّت نهی فرموده است.

ابن فارس می گوید: مأمور جمع آوری زکات بر سر آبشخور حیوانات می نشست و از آنها نخست خوراکی و غذا طلب می

کرد و بعد زکوه می گرفت و پیامبر (ص) این عمل را نهی فرمود. (مجمع البحرین ج ۲ ص ۲۴- المحکم ج ۷ ص ۳۰۵- مقاییس اللّغه، ج ۱ ص ۴۶۹- کافی ج ۵ ص ۳۶۰-).

(۲) جلب و جلبه- در لغت بمعنی درهم شدن صداهای مردم است اجلبوا علیه- یعنی بر او گرد

بود و یکی دیگر از آنها می آید و می خواهد اسب خود را با بانگ و فریاد و شلّاق جلو بیندازد تا برنده شود پیامبر (ص) در آن حدیث از این عمل نهی فرموده.

جلبه- پوست تازه ای که بعد از بهبودی زخم، روی آن در می آید و زخم را می راند و دور می کند.

جلب- ابر رقیقی که به پوست سپید و نازک روی زخم تشبیه شده است.

(جَلابِیب)- پیراهنها و روپوشهای سر و چهره یا مقنعه مفردش جلباب «۱»- است.

(جلت) [جلت :

خدای تعالی گوید: وَ لَمَّا بَرَزُوا لِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ- ۲۵۰/ بقره) واژه جالوت «۲»

آمدند و بانگش زدند. ابو عبیده می گوید جلب در دو مورد بکار می رود اوّل مسابقات اسب دوانی دوّم بانگ زدن دنبال خیل و ستوران، واژه- لفظ- هم مترادف- جلب است یعنی سر و صدای نامفهوم میدانهای جنگ (فرهنگ مصطلحات تاریخ و جغرافی از مترجم).

(۱) به نقل از مجمع البیان ج ۸ ص ۳۷۰ (ابو مسلم اصفهانی صاحب تفسیر مفقوده اش جامع التّأویل لمحکم التّنزیل، جلابیب- را لباس و پیراهن، و روسری بزرگ و آنچه که زن را می پوشاند می داند) و شهید مطهّری در کتاب مسئله حجاب ص ۱۸۷ می نویسد «به نقل از لسان العرب: جلباب جامه ای است از چهار قد بزرگتر و از عبا کوچکتر، که زن بوسیله آن سر و سینه خود را می پوشاند).

(۲) جالوت و طالوت و داود غیر عربی هستند چون معرفه و نیز عجمه یعنی غیر عربیند، الف و لام معرفه و تنوین نمی گیرند و گفته اند عبرانی اند جالوت از عمالقه و از قوم عاد که طالوت و داود بیاری خدا با نیروی کم بر جالوت و پیروان زیادش غلبه کردند- کشاف/ زمخشری، ج ۱ ص ۲۴۹.

ازهری مثل راغب واژه جالوت را در ذیل جلت ذکر کرده و می گوید: جالوت اسم اعجمی، لا ینصرف- خدای گوید: وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ، ۲۵۱/ بقره). تهذیب اللّغه ج ۱۱ ص ۵، شیخ طبرسی نیز همین نظر را اظهار می دارد شیخ طریحی هم در ذیل واژه- طلت- می نویسد: طالوت و جالوت اسمهای اعجمی هستند به دلیل معرفه و عجمه بودنشان. طالوت از فرزندان و تبار یا اسباط- لاوی بن یعقوب نبود ولی خداوند او را برگزید چون آگاه بمصالح جامعه بود و خداوند هم با اینکه او شغلش سقّائی و مستضعف بود او را در دانش و نیروی بدنی نیرومند ساخت و داناترین و شجاعترین افراد بنی اسرائیل در زمان خودش بود. امّا مفسّرین می نویسند بعد از اینکه داود دشمن بنی اسرائیل یعنی جالوت را به قتل رساند طالوت به پیمان خود با داود وفا نکرد فحسده طالوت و اخرجه من مملکته و لم یف له بوعده- یعنی طالوت به داود حسادت ورزید و او را از شهر و دیارش اخراج کرد و به وعده خود وفا نکرد.

طالوت هم کشته شد و خداوند داود را بخاطر اینکه در طاعت و بذل جان در راه خدا دریغ نورزید حکمت و علم و پیامبری و قدرت بخشید. ابن فارس که در باره ریشه های اصلی لغات کتابش را تنظیم کرده است- جلت و جالوت- را نیاورده است.

ولی ابن درید در ذیل عنوان (ما جاء علی فاعول) می نویسد- طالوت و جالوت و صابون عربی نیستند و آن را بکار نبرده اند بر خلاف عاشورا که از قدیم بکار رفته است هر چند که طالوت و جالوت مثل داود در قرآن هست ولی اسامی غیر عربی هستند.

ص: ۴۰۵

غیر عربی و ریشه ای در زبان عرب ندارد (نظر دقیق راغب از طرف معرب نویسان همگی تأیید شده است).

(جلد) [جلد]:

الجلد، یعنی پوست بدن و جمعش- جلود است، خدای تعالی گوید:

كُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَيْرَها- ۵۶/ نساء) و اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَ قُلُوبُهُمْ «۱» إِلى ذِكْرِ اللَّهِ- ۲۳/ زمر) در این آیه گوید: حَتَّى إِذا ما جاؤُها شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَ أَبْصارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِما كانُوا يَعْمَلُونَ- ۲۰/ فصّلت) و وَ قالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنا- ۲۱/ فصّلت) که گفته شده- جلودی که در این آیه علیه مرتکبین گناه گواهی می دهد اندامهای شهوانی و جنسی است. (جَلَدَهُ:) به بدنش زد مثل:

بطنه و ظهره- یعنی به شکمش و پشتش زد.

ضربه بالجلد- مثل- عصاه- است یعنی او را با عصا زد.

خدای تعالی گوید: فَاجْلِدُوهُمْ ثَمانِينَ جَلْدَةً- ۴/ نور) یعنی هشتاد ضربه بر بدن.

جلد- پوست جدا شده از بدن نوزاد شتر است.

جلد جلدا- که اسم فاعلش جلد و جلید است- یعنی نیرومند و قوی که اصلش باز نیرومند شدن پوست گرفته شده.

ماله معقول و لا مجلود- یعنی عقل و نیروی بدنی ندارد.

أرض جلده- تشبیهی است از همان معنی یعنی زمینی که خاکی پر قدرت و بار ده دارد.

(مجمع البیان/ ۱، ۳۵۷- مقاییس اللّغه/ ۱- مجمع البحرین/ ۲، ۳۱۱- تهذیب اللّغه/ ۱۱، ۵- تفسیر کشّاف/ ۱، ۲۴۹- تفسیر کبیر/ ۵، ۱۹۹- المحکم/ ۷، ۲۴۹- جمهره اللّغه/ ۳، ۳۹۰).

(۱) آیه ۲۳/ زمر است که می فرماید خداوند نیکوترین سخن را فرو فرستاد و آن نامه ای و کتابی است که محتوایش در نیکویی و راستی و مفهوم آیاتش، دو دو یعنی با بشارت و انذار همانند یکدیگرند که با شنیدن آنها وجود کسانی که مجذوب عظمت پروردگارشان هستند از آیات انذار و سرنوشت بد فرجامان مضطرب و سپس با شنیدن آیات بشارت و یاد خدا دلهاشان آرامش خاطر یا بد و این راهنمونی خداوند مؤمنین و راه یافتگان را به فرجام نیک و بمطلوبشان می رساند و آنان که گمراهی را برگزیدند دیگر برایشان راهنمایی نیست زیرا فرجام ناپسند را خود برگزیده اند.

ناقه جلده- یعنی مادّه شتر قوی.

جلّدت کذا- روپوش و پوستی بر او قرار دادم.

فرس مجلّد- اسبی که از تازیانه خوردن بی تابی نمی کند و تشبیهی است به مردی قوی که از زدن، دردی به او نمی رسد.

جلید- یخ و برف و شبنم که سوزش زیاد و سردی آن تشبیهی است از سختی و صلابت و قدرت.

(جلس) [جلس :

اصل جلس- یعنی زمین سفت و سخت و- نجد- (یعنی زمین مرتفع و بلند کوهستانی) را هم- جلس- می گویند و بهمین جهت از پیامبر روایت شده که:

«أعطاهم المعادن القبیله غوریّها و جلسها» (پیامبر معادن قبیله ای را چه در دره ها در مرتفعات به آنها بخشید).

جلس- یعنی نشست- و اصلش این است که کسی جای بلندی را برای نشستن در نظر می گیرد سپس می نشیند بعدا هر قعودی و نشستی، و قرار گرفتنی را- جلوس- گفتند، مجلس- هم مکان نشستنی است که بر آن قرار می گیرند، خدای تعالی فرماید:

إِذا قِیلَ لَکُمْ تَفَسَّحُوا فِی الْمَجالِسِ «۱» فَافْسَحُوا یَفْسَحِ اللَّهُ لَکُمْ- ۱۱/ مجادله).

---

(۱) آیه ۱۱/ سوره مجادله است که از نام سوره گفتگوهای لفظی و مجادله و استدلال و بحث فهمیده می شود که یکی از آن موارد تشکیل دادن جلسات و نشستن در مجالس در کنار یکدیگر است که غالبا برای ورود و خروج و نشستن بالا و پائین میان انسانها همواره تعارف و بحث و مجادله در می گیرد خصوصا اگر افرادی عالم و غیر عالم وارد شوند و لذا خداوند علیم بهترین رهنمودها را می فرماید: آغاز این آیه چنین است یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قِیلَ لَکُمْ تَفَسَّحُوا فِی الْمَجالِسِ فَافْسَحُوا یَفْسَحِ اللَّهُ لَکُمْ وَ إِذا قِیلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا یَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا مِنْکُمْ وَ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیرٌ- ۱۱/ مجادله).

ای انسانهای مؤمن هر گاه در مجلسی به شما گفته شود که به دیگران جای دهید فراخ و باز ننشینید بلکه جمعتر نشینید و دیگران را جای دهید و اگر گفته شد برخیزید، برخیزید، زیرا رفعت و بزرگی را خداوند بشما خواهد داد نه مجالس، و عالمان را نیز همچنین درجاتی می دهد، خداوند بکارهاتان آگاه است، دستورات این آیه تنبیهی است بر اینکه آداب حضور و نشستن در مجالس نبایستی از روی بزرگی و رفعت و علم و تفاخر باشد که از روی انسانیت و اخلاق اسلامی باید باشد و همه بایستی برادر وار

.(جلو) [جلو]:

اصل- جلو- آشکار شدن و کشف کردن است، أجلیت القوم عن منازلهم فجلوا عنها- یعنی آن عدّه را از منازلشان کوچاندم و آنها نیز بیرون رفته و جلای وطن کردند، جلا- نیز در همان معنی است.

شاعر گوید:

فلمّا جلاها بالأیام تحیّرت ثبات علیها ذلّها و اکتئابها «۱»

(همینکه از دود دادن زنبورها را دور کرد از پایداری آنها در سختی ها و مرارت ها به شگفت آمد).

خدای عزّ و جلّ گوید: وَ لَوْ لا أَنْ کَتَبَ اللَّهُ عَلَیْهِمُ الْجَلاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِی الدُّنْیا- ۳/ حشر).

(و اگر نه این بود که یهود بنی نضیر که بنابر فرمان خدای بایستی از مدینه دور شوند و فتنه انگیزی نکنند اگر تمکین نمی کردند در دنیا معذّبشان می کرد).

از این واژه اصطلاحات- جلالی خبر، خبر جلیّ قیاس جلّی هست یعنی خبری و قیاسی منتشر شده و پراکنده و روشن، ولی واژه جال در این فعل شنیده نشده.

جلوت العروس جلوه- عروس را بخوبی نگریستم.

جلوت السّیف جلأ- شمشیر را صیقل دادم.

السّماء جلواء- آسمان صاف و روشن.

رجل أجلی- مردی که جلو سرش کم مو است.

(تَجَلَّی)- چیزی که ذاتا روشن است، در آیه وَ النَّهارِ إِذا تَجَلَّی- ۲/ اللّیل) و گاهی تجلّی- با امر و فعل است، مثل فَلَمَّا تَجَلَّی رَبُّهُ لِلْجَبَلِ- ۱۴۳/ اعراف) و گفته شده، فلان ابن جلا «۲» یعنی او مشهور است.

در کنار هم بنشینند زیرا تنها خداست که رفعت و درجات علمی علما و سایرین را با آگاهی پاداش می دهد، امروز ما می پنداریم که میز گرد سوغات غربیهاست و حال آنکه آنها سالها است از مآخذ اخلاق و انسانی اسلام بهره گرفته اند.

(۱) شعر از ابو ذؤیب- است که زنبوران عسل را وصف می کند. إیام و أیام از آم، یام، ایاما (باب ضرب) است بمعنی دود کردن در کندوها تا زنبورها دور شوند بتوانند عسل را بر دارند که در شعر به آن اشاره شده است.

(۲) این عبارت از شعر سحیل بن وثیل- است که (با مصراع بعدش چنین است).

انا ابن جلا و طلّاع الثّنایا متی اضع العامّه تعرفونی

ص: ۴۰۸

أجلوا عن قتيل إجلاء از او دور شدند و ندانستند که چه کسی او را کشته است.

(جمّ) [جمّ :

(زیاد و انبوه) خدای تعالی گوید: وَ تُحِبُّونَ الْمالَ حُبًّا جَمًّا- ۲۰/ فجر) یعنی مال و ثروت را زیاد و بشدّت دوست دارید.

جمّه الماء- یعنی فراوانی آب و آبگیر بزرگی که سیلابها در آن جمع می شود اصل کلمه- جمّ- از جمام- یعنی سکون و اقامت برای استراحت و دور کردن بار سختی هاست.

جمام المکّوک دقیقا- پر شدن پیمانه از آرد بطوریکه سر ریز شود، باعتبار معنی زیادی و کثرت به گروه و جماعتی از مردم که چیزی را مطالبه می کنند و یا در زحمت هستند- جمّه- گویند. و نیز، جمّه- موهای جلو پیشانی و بنا گوش.

جمّه البئر- گودی ته چاه آب که گویی مدّتها آب در آنجا جمع شده.

جمّه یعنی اسب تیز تک که در جایی بسته باشند به شباهت آب راکد و زیاد که در یکجا مانده و جمع شده، الجمّاء الغفیر- جماعات و گروههای مردم.

شاه جمّاء- گوسپند بی شاخ، به این اعتبار که بجای شاخ پیشانیش پر پشم است.

(جَمَحَ) [جَمَحَ :

گردنکشی کرد، خدای تعالی گوید: وَ هُمْ یَجْمَحُونَ- ۵۷/ توبه) یعنی شتابان می دوند، اصلش در باره اسب است در وقتی که با دیدن و حرکت و جست و خیزش بر راکبش چیره می شود و عنان را از او بر می گیرد این حالت اسب یعنی نامیدن آن با واژه- جمح و جموح- از معانی- نشاط و مرح- یعنی (اسبان با نشاط و شاد) و رساتر است.

(یعنی من شناخته شده هستم و از پیچش کوهها و درّه ها حمله می کنم، و می نگرم اگر عمّامه ام را بردارم مرا می شناسید) در جنگها رسم بوده که دستار بر سر می پیچیدند و در صلح بر می داشتند حجّاج بن یوسف ثقفی ستمگر و خونخوار هنگام ورودش بکوفه با دستارش به منبر می رود و به اشعار سحیل استشهاد می کند تا مردم را مرعوب سازد و پس از آن جنایاتی که در تاریخ نظیر نداشته مرتکب می شود و خودش می گوید می خواهم در خونریزی کسی بر من پیشی نگیرد، لعنه اللّه تعالی علیه. (مروج الذّهب/ مسعودی ج ۵، ص ۲۴۹- لسان العرب/ ابن منظور ج ۸. [...]

جماح- گلوله ای که برای پرتاب بر سر نیزه و بجای آن می گذارند که تشبیهی است به گلوله ای که کودکان در بازی پرتاب می کنند.

(جمع) [جمع :

جمع- یعنی نزدیک نمودن و پیوستن بعض از چیزی به بعض دیگر آن می گویند:

جمعته فاجتمع- (جمعش کردم و جمع شد) خدای عزّ و جلّ گوید:

وَ جُمِعَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ- ۹/ قیامه).

(آیه مبارکه در باره آثار دگرگونی منظومه شمسی در آستانه قیامت است که خورشید و ماه بگونه نخستینشان بر می گردند و جمع می شوند چنانکه در آغاز خلقشان فرمود: کانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما- ۳۰/ انبیاء) و آیات وَ جَمَعَ فَأَوْعی ۱۸/ معارج) و جَمَعَ مالًا وَ عَدَّدَهُ- ۲/ الهمزه).

(مال و ثروت را جمع کرد و در دفینه ها حفظ کرد که در واقع ملامتی و هشداری است بر مال اندوزی و زر پرستی) و آیات یَجْمَعُ بَیْنَنا رَبُّنا ثُمَّ یَفْتَحُ بَیْنَنا بِالْحَقِّ- ۲۶/ سباء) و (لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَحْمَةٌ خَیْرٌ مِمَّا یَجْمَعُونَ- ۵۷/ آل عمران) (رسیدن به آمرزش و رحمت حقّ از آنچه گرد آوری می کنید بهتر است). و آیات (قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ- ۸۸/ اسراء) و فَجَمَعْناهُمْ جَمْعاً- ۹۹/ کهف) و إِنَّ اللَّهَ جامِعُ الْمُنافِقِینَ «۱»- ۱۴۰/ نساء) و وَ إِذا کانُوا مَعَهُ عَلی أَمْرٍ جامِعٍ- ۶۲/ نور) یعنی بر کاری بس بزرگ که مردم بر آن جمع می شوند، گویی که همان کار مردم را گرد آورده است.

و آیه ذلِکَ یَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ- ۱۰۳/ هود) یعنی در آن هنگامه جمعشان می کنند مثل: آیات یَوْمَ یَجْمَعُکُمْ لِیَوْمِ الْجَمْعِ- ۹/ تغابن) که بجای مجموع- واژه های-

---

(۱) تمام آیه چنین است إِنَّ اللَّهَ جامِعُ الْمُنافِقِینَ وَ الْکافِرِینَ فِی جَهَنَّمَ جَمِیعاً- ۱۴۰/ نساء) این آیه اشاره به کسانی است که به حشر و معاد معتقد نیستند هر چند که دسته اوّل آنها یعنی منافقین بظاهر خود را مسلمان بدانند خداوند در این آیه ناباوری آنها را بقیامت و مکافات اعمالشان آگاهی می دهد ولی مؤمنین را بلافاصله چنین معرّفی می کند که می گویند: رَبَّنا إِنَّکَ جامِعُ النَّاسِ لِیَوْمٍ لا رَیْبَ فِیهِ إِنَّ اللَّهَ لا یُخْلِفُ الْمِیعادَ- ۹/ آل عمران).

پروردگار ما، تو جمع کننده همه مردم در هنگامه ای هستی که ریب و ریاء و تردیدی در آن نیست زیرا اللّه خلاف وعده نمی کند.

جمع، جمیع، جماعه- گفته می شود، خدای عزّ و جلّ گوید: وَ ما أَصابَکَمْ یَوْمَ الْتَقَی الْجَمْعانِ- ۱۶۶/ آل عمران) و وَ إِنْ کُلٌّ لَمَّا جَمِیعٌ لَدَیْنا مُحْضَرُونَ- ۳۲/ یس).

جمّاع- یعنی مردی که با یکدیگر متفاوتند امّا در یکجا جمعند.

شاعر گوید:

بجمع غیر جمّاع (مردم یکپارچه، که ناهمگونند ولی جمعند).

باب افعال این واژه، مثل- أجمعت کذا- بیشتر از ثلاثی مجرّد آن بامور فکری و نفسانی مربوط می شود، در آیه فَأَجْمِعُوا أَمْرَکُمْ وَ شُرَکاءَکُمْ- ۷۱/ یونس).

شاعر گوید:

هل أغزون یوما و أمری مجمع (آیا روزی خواهند جنگید در حالی که کارم فراهم است).

خدای تعالی گوید: فَأَجْمِعُوا کَیْدَکُمْ- ۶۴/ طه) و هرگاه گفته شود: أجمع المسلمون «۱» علی کذا یعنی آراء و افکارشان بر آن کار یکی است و اتّفاق نظر دارند، نهب مجمع- غنیمتی که با تدبیر و اندیشه بآن می رسند، و سخن خدای عزّ و جلّ که می فرماید: إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَکُمْ- ۱۷۳/ آل عمران) گفته شده، یعنی آرائشان را در تدبیر و اندیشه علیه شما جمع کردند و نیز گفته اند، یعنی لشکریانشان را علیه شما جمع کردند.

(جَمِیع)، أجمع و أجمعون، برای تأکید در جمع شدن در کاری بکار می رود امّا-

---

(۱) منابع مورد استفاده مجتهدین و فرق اسلامی به تفاوت بر چهار اصل مبتنی است. ۱- قرآن ۲- سنّت ۳- عقل ۴- إجماع که این چهار جمعا ویژه فقه جعفری است، صاحب مجمع البحرین به نقل از شیخ طوسی می نویسد: جمهور مسلمین إجماع را دلیل سمعی می دانند نه عقلی، داود که از پیشوایان اصحاب ظاهر است، إجماع صحابه را حجّت می داند امّا مالک اجماع اهل مدینه را و باقی علماء را در هر عصری و زمانی حجّت می دانند ولی امامیّه می گویند «انّ الامّه لا یجوز أن تجتمع علی خطا» و هر عصری از اعصار ناگزیر امامی باید که حافظ شرع باشد و پس از او علمایی که بر مبانی چهار گانه عمل می کنند و احکام مستحدثه یعنی جدید را که مورد ابتلاء و نیاز رو برو شد جامعه است که با استنباط پاسخگو باشند بدیهی است هر کدام از اصول چهار گانه در جای خود از اهمیّت ویژه ای برخوردار است چرا که قرآن مجید، همواره باین چهار رکن یعنی قرآن، سنّت پیامبر (ص) و عقل، و اجماع اشاره می کند. (مجمع البحرین ۴/ ۳۱۷)

أجمعون- معرفت و شناسایی را توصیف می کند و نصب دادن آن بصورت (حال) صحیح نیست، مثل آیات: فَسَجَدَ الْمَلائِکَهُ کُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ- ۳۰/ حجر) و وَ أْتُونِی بِأَهْلِکُمْ أَجْمَعِینَ- ۹۳/ یوسف) (در آیه اوّل- اجمعون- وصف و بدل از- کلّهم- است که در حالت رفع است و در آیه دوّم نیز- اجمعین- وصف و بدل از- باهلکم- است که مجرور به حرف (ب) بر سر- اهلکم- و در حال جرّ است).

امّا واژه جمیع- منصوب به حال است که از نظر معنی برای تأکید بکار می رود، مثل آیات: اهْبِطُوا مِنْها جَمِیعاً- ۳۸/ بقره) و فَکِیدُونِی جَمِیعاً- ۵۵/ هود).

نامیدن روز (جمعه) را، به یوم الجمعه برای گرد آمدن و جمع شدن مردم برای نماز در آن روز است، خدای تعالی گوید: إِذا نُودِیَ لِلصَّلاهِ مِنْ یَوْمِ الْجُمُعَهِ فَاسْعَوْا إِلی ذِکْرِ اللَّهِ- ۹/ جمعه).

مسجد الجامع- واژه جامع، وصف و صفت مسجد نیست بلکه از نظر کار و زمانی که جمع کننده مردم برای نماز است آنرا آنطور نامیده اند.

قدر جماع جامع- یعنی دیگ بزرگ.

استجمع الفرس جریا- آن اسب خود را جمع کرد و بسیار تند و تیز رفت.

معنی جمع شدن هم روشن است یعنی گرد آمدن و فراهم شدن.

ماتت المرأه بجمع- وقتی که زنی در آبستنی می میرد که بتصوّر مردان او با فرزندش بجمع گفته می شود.

هی منه بجمع- یعنی او دوشیزه است و این اصطلاح بخاطر جدا نشدن پرده بکارت از اوست یعنی همان حال طبیعیش باقی است و همراه آن است.

ضربه بجمع کفّه- انگشتانش را جمع و مشت کرد و باو ضربه زد.

أعطاه من الدّارهم جمع الکفّ- با دو دست پرش باو پول داد.

جوامع (مفرد آن- جامعه) یعنی غل و زنجیرهایی که پاها و دستها را می بدند و بهم جمع می کند.

(جمل) [جمل :

جمال یعنی حسن و زیبایی بسیار و بر دو نوع است:

اوّل- آنگونه زیبائی که ویژه جان و بدن و فعل و کار انسان است.

دوّم- زیبائی در سایر پدیده های عالم غیر از انسان، و بر این وجه از پیامبر (ص) روایت شده است که:

«إنّ اللّه جمیل یحبّ الجمال» که هشدار و آگاهی است بر اینکه خیرات زیاد از خدای افاضه می شود و اللّه کسی را که باین صفت یعنی منشاء خیرات متّصف باشد دوست می دارد، خدای تعالی گوید:

وَ لَکُمْ فِیها جَمالٌ حِینَ تُرِیحُونَ «۱»- ۶/ نحل).

(جَمِیلٌ)، جمال و جمّال- برای زیادی و مبالغه بکار می رود خدای تعالی فرماید:

فَصَبْرٌ جَمِیلٌ- ۱۸/ یوسف) و فَاصْبِرْ صَبْراً جَمِیلًا- ۵/ معارج) این فعل بشکل مصادر- مجامله و إجمال- نیز بکار می رود.

جاملت فلانا- یعنی به نیکی با او رفتار کردم.

أجملت فی کذا- در آن کار مدارا و نیکویی کردم.

جمالک: در معنی أجمل- یعنی نیکی کن و باعتبار معنی زیادی و فزونی که در این فعل هست به هر جماعت و گروهی که دارای روابط اجتماعی و پیوستگی

---

(۱) قسمتی از آیات ۵ و ۶/ نحل، است که نام خود سوره تفکر انگیز، و عبرت زا است می گوید: وَ الْأَنْعامَ خَلَقَها لَکُمْ فِیها دِفْءٌ، وَ مَنافِعُ وَ مِنْها تَأْکُلُونَ وَ لَکُمْ فِیها جَمالٌ حِینَ تُرِیحُونَ وَ حِینَ تَسْرَحُونَ- ۶ و ۵/ نحل) سخن در باره ۱- زیبائی های طبیعی ۲- منافع اجتماعی ۳- زیبایی های هنر واقعی است، اوّل از پوست چهار پایان پشم و لباس زیبا و فرشهای رنگین به دست می آید و گر نه انسان از ایجاد آنها ناتوان است و بدون بهره از پشم و چرم حیوانات زندگیش مختل و رو به زوال است.

دوّم- از شیر و گوشتشان می خورند و گر نه از گرسنگی و کمبود آنگونه مواد غذایی بیمار و ناتوان می شوند و از حرکات و رفت و برگشت دسته جمعی گلّه ها در صحرا که زیباترین شکل حیات است متمتّع می شود پس جمالی که در این آیه خداوند به آنها اشاره می کند بر اساس سه نیاز حیات و هستی انسان ها است: ۱- پوشاک و رنگ آمیزیهای دلفریب آن ۲- زیبایی در مزه های و خواصّ و رنگهای گونه گون غذاها ۳- بهره روحی و معنوی از حرکت دستجمعی رفت و برگشت گله ها که هزاران برّه و گوساله ناگهان با هزاران گوسفند و گاو که از چرا برگشته اند در یکدیگر در می آمیزند و هیچ برّه ای و گوساله ای زیر پستان غیر مادر خود شیر نمی خورد و چه زیبائی هنری و طبیعی از این با ارزشتر که خداوند در آیه با واژه های ۱- دف (گرما و حرارت طبیعی) ۲- منافع و سود سرشار ۳- جمال و زیبائی، اشاره می نماید تا تدبّر شود.

هستند- جمله- گفته می شود.

مجمل- هم یعنی حسابی که تفصیل داده نشده و همینطور به سخنی که با شرح و تفصیل بیان نشده- مجمل- گویند، أجملت الحساب، و أجملت فی الکلام- یعنی حساب را خلاصه و سخن را کوتاه و مجمل- گفتم، خدای تعالی گوید:

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَیْهِ الْقُرْآنُ (جُمْلَةً) واحِدَةً- ۳۲/ فرقان) یعنی چرا همه آیات دستجمعی و با هم نازل نمی شود نه آنطوریکه قسمت قسمت و پراکنده می آید.

سخن فقهاء این است که- مجمل- چیزی است که نیاز به شرح و بیان دارد و حدّ و تفسیری در آن نیست و نیز- مجمل- یادآوری و ذکر یکی از حالات بعضی از مردم که با آن هست، هر چیزی بایستی صفتش در نفس خودش بیان شود و روشن باشد تا با آن صفت و ویژگی تمیز داده شود، حقیقت مجمل فراگیری و مشتمل بودن اشیاء زیادی است که خلاصه و از هم تفکیک نشده است.

(جَمَل)- شتری است که دندان نیش و پیشین دهان او در آمده باشد جمعش- جمال، أجمال، جماله است. خدای گوید: حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- ۴۰/ اعراف) و جِمالاتٌ صفر- ۳۳/ مرسلات).

جمالات- جمع جماله و جماله جمع جمل است که جمالات با ضمّه حرف (ج) نیز خوانده شده و در باره آیه فوق یعنی حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- ۴۰/ اعراف) گفته شده.

جمل- طناب چند لایه و تابیده شده کشتی است.

الجامل- شترانی که با شتربانشان همراهند مثل- باقر.

اتّخذ اللّیل جملا- استعاره است چنانکه می گویند:

رکب اللّیل- یعنی در شب با شتر و اسب سفر کرد.

نامیدن شتر به جمل اشاره ای است به آیه وَ لَکُمْ فِیها جَمالٌ- ۶/ نحل) زیرا شتر را در ردیف زیبائیها و خوبیها برای خویش به حساب می آورند.

اجتمال- از باب افتعال از همین واژه است یعنی چرب کردن با پیه و چربی.

جملت الشّحم- پیه را آب کردم.

الجمیل:- پیه و چربی آب شده، زنی به دختر می گوید تجمّلی و تعفّفی- یعنی آن چربی و باقیمانده شیر را بخور و بنوش.

(جن) [جن :

اصل جن، پوشیده و پنهان بودن چیزی از دسترس حسّ است، جنّه اللّیل و أجنّه و جنّ علیه فجنّه- یعنی شب آن را پوشیده داشت و پنهان کرد.

أجنّه- چیزی بر رویش قرار داد تا پوشیده شود مثل:

قبرته أقبرته- در گورش گذاشتم و سقینه و أسقینه- آبش دادم.

جنّ علیه کذا- او را پوشاند، خدای عزّ و جلّ گوید: فَلَمَّا جَنَّ عَلَیْهِ اللَّیْلُ رَأی کَوْکَباً «۱»- ۷۶/ انعام).

جنان- قلب است زیرا ظاهر نیست و از حواس ظاهر پوشیده و پنهان است.

مجنّ و مجنّه- سپری است که صاحب سپر و جنگجوی را پنهان می دارد، خدای عزّ و جلّ فرماید:

اتَّخَذُوا أَیْمانَهُمْ جُنَّهً- ۱۶/ مجادله).

(سوگندهای خود را سپری برای پوشاندن چهره های غیر ایمانی، و اسلامی خود قرار دادند).

حدیث «الصّوم جنّه» یعنی روزه نگاهدارنده و سپری است برای ایمان و مؤمنین.

(جَنَّه)- هر باغ و بستانی که دارای درختان انبوه است و زمین را می پوشاند، خدای عزّ و جلّ فرماید:

لَقَدْ کانَ لِسَبَإٍ فِی مَسْکَنِهِمْ آیَهٌ جَنَّتانِ عَنْ یَمِینٍ وَ شِمالٍ- ۱۵/ سبا) و وَ بَدَّلْناهُمْ بِجَنَّتَیْهِمْ جَنَّتَیْنِ- ۱۶/ سباء) و وَ لَوْ لا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَکَ- ۳۹/ کهف) درختانی هم که پر شاخ و برگند- جنّه- نامیده اند، و سخن شاعر بر این معنی حمل شده است که: من النّواضح تسقی جنّه سحقا-

---

(۱) چون شب بروی در آمد و تاریکیش او را فرا گرفت ستاره ای دید که در ادبیات قرآن و اوج فصاحتش گاهی مضاف حذف می شود مثل- و اسأل القریه که اهل قریه مراد است در آیه فوق هم (تاریکی شب) او را گرفت و پوشاند مراد آیه است که فقط. لیل- یاد آوری شده.

(از شتران آبکشی که باغ دور افتاده و تشنه و پژمرده را آب می دهد).

جنّه- یعنی بهشت یا بصورت تشبیه به باغی که در زمین هست چنان نامیده شده هر چند که میانشان فرقی و تفاوتی است و یا بخاطر پوشیده بودن نعمتهایش از ماست، و در سخن خدای تعالی در آیه زیر بآن اشاره شده است که: (فَلا تَعْلَمُ نَفْسٌ ما أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّهِ أَعْيُنٍ «۱»- ۱۷/ سجده) ابن عبّاس (رض) گفته است: جنّات که در قرآن به لفظ جمع آمده است از این رواست که هفت جنّت هست:

۱- جنّه الفردوس ۲- عدن ۳- جنّه النّعیم. ۴- دار الخلد ۵- جنّه المأوی ۶- دار السّلام. ۷- علّیّین.

(جنین)- هم طفلی است تا زمانی که در رحم مادر هست جمعش- أجنّه خدای تعالی گوید: (وَ إِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّهٌ فِي بُطُونِ أُمَّهاتِكُمْ- ۳۲/ نجم) که واژه- جنین- بر وزن فعیل در معنی مفعول است و نیز جنین- قبر است که در این صورت- فعیل- در معنی فاعل است.

در باره اطلاق واژه (جنّ)- بموجودات نامرئی دو وجه گفته شده:

اوّل- برای موجودات نامرئی روحانی که از تمام حواسّ ظاهری ما پنهانند، و نقطه مقابلش- إنس است و بر این وجه فرشتگان و شیاطین نیز جزء آنها خواهند بود پس هر فرشته ای پری یا جنّی است و هر پری و جنّی فرشته نیست،

---

(۱) آیه ۱۷/ سجده است که اشاره به یکی از نعمتها و پاداش مؤمنان دارد می گوید (فَلا تَعْلَمُ نَفْسٌ ما أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّهِ أَعْيُنٍ جَزاءً بِما كانُوا يَعْمَلُونَ- ۱۷/ سجده) یکی از پاداشهایی که مربوط بآخرت است و کیفیّتش برای ما در دنیا و بر حواس ناقص ما پوشیده است روشنایی چشم است که پاداش اعمال نیک این جهان در آن جهان است چون گروهی از حقّ ناسپاسان در دنیا با داشتن چشم و دل و گوش و تمام حجّتها و دلائل باز راه کفران و ستمگری و تبهکاری می پویند در آن جهان ناگزیر نابینا از خاک لحد برمی خیزند و گویا درد و عذاب بزرگی است که می گویند چرا کوریم و حال اینکه در دنیا چشم و دل و گوش داشتیم، پاسخشان این است (مَنْ كانَ فِي هذِهِ أَعْمى فَهُوَ فِي الْآخِرَهِ أَعْمى وَ أَضَلُّ سَبِيلًا- ۷۲/ اسراء) دیده داشتید در نیافتید و حقّ ندیدید گوش داشتید حقّ را نشنیدید و از ستوران گمراه تر بودید، پس روشنایی چشم در آخرت که در آیه اشاره شده بهترین نعمت و وجه تمایز میان مؤمن و کافر است زیرا مؤمنین (وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناضِرَهٌ إِلى رَبِّها ناظِرَهٌ ۲۳/ قیامه) و ناسپاسان از چنین نعمتی محرومند.

ابو صالح «۱» گفته است که همه فرشتگان نامرئی اند.

دوّم- گفته اند بلکه جنّها بعضی از نامرئیان و روحانیان هستند زیرا چنان موجوداتی روحی سه گونه اند:

۱- گروه اخیار که همان فرشتگانند.

۲- گروه اشرار یا شیاطین.

۳- گروه اوساط که از دو دسته اخیار و اشرار در میانشان وجود دارد و این دسته های پریان هستند که آیه قرآن بر این معنی دلالت دارد که (قُلْ أُوحِیَ إِلَیَّ ... وَ أَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَ مِنَّا الْقاسِطُونَ- ۱- ۱۴/ جنّ) (که اشاره به دو دسته بد و خوب پریان است.

(الجنّه)- یعنی جماعت و گروه پریان، خدای تعالی گوید:

(مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ- ۶/ النّاس) و (وَ جَعَلُوا بَیْنَهُ وَ بَیْنَ الْجِنَّهِ نَسَباً- ۱۱۵۸/ صافّات)- الجنّه- همان جنون و دیوانگی است، خدای تعالی گوید: (ما بِصاحِبِکُمْ مِنْ جِنَّهٍ «۲»- ۴۶/ سباء) یعنی جنون، و جنون حائل و مانع ارتباط عقلانی میان نفس و عقل است.

جنّ فلان- جن زده شد، که فعلش بر وزن- فعل- است مثل وزن و بنای بیماریها و دردها مانند- زکم، لقی، حمّ- یعنی (زکام شد، لقوه گرفت، تب دار شد).

اصیب جنانه- به بیماری قلبی دچار شد و گفته اند وقتی که رابطه میان

---

(۱) ابو صالح از بزرگان تابعین و شاگردان ابن عبّاس است و بطوریکه بدر الدّین زر کشی در جلد اوّل البرهان فی علوم القرآن نقل می کند دو تن از علمای بزرگ علم و ادب یعنی ابو محمّد سلیمان بن مهران معروف با عمش و ابو نصر محمّد بن سائت معروف به کلبی از شاگردان ابو صالح بوده و از او حدیث روایت کرده اند و یکی از احادیث او در باره قرآن است که ابو صالح می گوید «انزل القرآن علی سبعه احرف صارفی عجز هوازن فیها خمسه»- برهان ج ۱- ۲۸۳ و ۲۸۴ و ۴۳۹.

(۲) تمام آیه چنین است (قُلْ إِنَّما أَعِظُکُمْ بِواحِدَهٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنی وَ فُرادی ثُمَّ تَتَفَکَّرُوا ما بِصاحِبِکُمْ مِنْ جِنَّهٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِیرٌ لَکُمْ ...- ۴۶/ سبا) بگو شما را بیک چیز اندرز می دهم و آن اینست که برای خدا دو دو یا تک تک قیام کنید و سپس با خود بیندیشید و به یکدیگر باز گوئید که یار و مصاحب شما را بیماری روانی و نامرئی نیست او بر شما بیم دهنده ای بیش نیست، و خداوند در غالب آیات مخالفین حقّ و راستی را نخست به قیام علیه هواهای نفسانی و فساد می خواند و سپس به تفکر و اندیشه دعوت می کند و این دو پایه اساس وصول به حقّ و صراط مستقیم با اندیشه صحیح و گزینش دین حقّ است یکی مبارزه با تباهی و هوسها و شیطنتها.

دوم- اندیشه و تفکّر، تا تفکّر خالی از اغراض بوده و بخاطر یافتن راه حقّ باشد.

ص: ۴۱۷

کارهای بدنی و عقلی بریده شود می گویند- جنّ عقله- عقل و خردش بیمار است (بیماری روانی).

و بر آن اساس سخن خدای تعالی است که کفّار به پیامبر (ص) گفتند: (مُعَلَّمٌ مَجْنُونٌ- ۱۴/ دخان) یعنی از پریانی که او را می آموزند، با او هستند، و همچنین آیه (أَ إِنَّا لَتارِکُوا آلِهَتِنا لِشاعِرٍ مَجْنُونٍ- ۳۶/ صافات).

جنّ التّلاع و الآفاق- گیاه بهاره و بیابانی بمقداری آنجا زیاد شد که گویی زمینی مجنون و جنّ زده است، و آیه (وَ الْجَانَّ خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نارِ السَّمُومِ،- ۲۷/ حجر) اشاره به خلقت و آفرینش نوعی از پریان است.

و آیه (کَأَنَّها جَانٌّ- ۱۰/ نمل) گفته شده اشاره به نوعی از مارهاست.

(جنب) [جنب :

اصل جنب عضوی از بدن (پهلو) و جمع آن- جنوب- است، خدای تعالی گوید:

(فَتُکْوی بِها جِباهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ- ۳۵/ توبه).

پیشانیها و پهلوهاشان را با همان زر و سیم اندوخته و مورد پرستش دنیائیشان داغ می کنند).

و آیه (تَتَجافی جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضاجِعِ- ۱۶/ سجده).

(شب هنگام برای عبادت، پهلوها را از استراحت دور می کنند و برمی خیزند).

در آیه (قِیاماً وَ قُعُوداً وَ عَلی جُنُوبِهِمْ- ۱۹۱/ آل عمران) واژه جنوب بطور استعاره چنانکه عادت اعراب است در باره سایر اعضاء استعاره شده است و مثل- یمین و شمال بکار رفته است.

چنانکه شاعر گوید:

من عن یمینی مرّه و أمامی (گاهی از جانب راستم و گاهی پیشارویم).

جنب الحائط و جانبه- یعنی کنار دیوار و سوی او.

و آیه (وَ الصَّاحِبِ (بِالْجَنْبِ) «۱»- ۳۶/ نساء) یعنی با همسفر و نزدیک.

---

(۱) قسمتی از آیه ۳۶/ نساء است که بهترین تعیین کننده روابط اجتماعی اسلامی انسانهاست می گوید:

و آیه (یا حَسْرَتی عَلی ما فَرَّطْتُ فِی (جَنْبِ اللَّهِ)- ۵۶/ زمر) یعنی افسوس بر من و بر زیانباری من که از خدا و امر او و حدودی که برای ما معیّن فرمود دوری کردم.

سار جنیبه، جنیبته، جنابیه و جنابیته- یعنی به سویش.

جنیته- به پهلویش زدم مثل- کبدته و فأدته- به کبد و دلش زدم و نیز مربوط به بیماری دل و کبد است یعنی (ذات الجنب- پهلو درد).

جنب- از درد پهلو شکایت کرد مثل- کبد و فئد- از درد کبد و دل شکایت کرد.

از اسم مصدر- الجنب- به دو صورت فعل ساخته شده:

اوّل- در معنی- به طرف او رفتن به جانب و ناحیه او رفتن.

دوّم- در معنی رفتن به کنار کسی و به حضور کسی رفتن.

فعل اوّل مثل- جنبته و أجنبته (به جانب او و حول و حوش او رفتم).

و آیه (وَ الْجارِ الْجُنُبِ- ۴۶/ نساء) یعنی همسایه دورتر و غیر خویشاوند شاعر گوید:

فلا تحرمنّی نائلا عن جنابه «۱».

رجل جنب و جانب- مردی که از راه، دور و منحرف می شود، خدای عزّ و جلّ

(وَ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ لا تُشْرِکُوا بِهِ شَیْئاً وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً وَ بِذِی الْقُرْبی وَ الْیَتامی وَ الْمَساکِینِ وَ الْجارِ ذِی الْقُرْبی وَ الْجارِ الْجُنُبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَ ابْنِ السَّبِیلِ وَ ما مَلَکَتْ أَیْمانُکُمْ إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ مَنْ کانَ مُخْتالًا فَخُوراً- ۳۶/ نساء) خدای را بپرستید و شرک نورزید با پدر و مادر، با خویشاوندان، یتیمان، و مسکینان، همسایه خویشاوند، همسایه دورتر و غیر خویشاوند و همراه در سفر و رهگذران آواره از دیار، خدمتکاران و اسیران با تمام این اقشار رابطه احسان و نیکی داشته باشید زیرا خداوند، خودستا و نازنده و متکبّر به مال را دشمن دارد و سپس در باره بخیلان مال اندوز و کفّار و ریاکاران که قرین و یار شیطانند بحث می کند، براستی که سراسر قرآن- مثانی متشابها- است یعنی اساس و رشد حرکت انسانی را بسوی اللّه از دو محور معیّن می کند ۱- پالایش روح از زشتی ها و پیرایش او به نیکی ها، ۱- خودداری از هوسها ۲- خود سازی با عبادات ۱- کفران به طاغوت ۲- ایمان به اللّه ۱- دوری از ستم ۲- به یاری ستمدیده و مظلوم برخاستن ۱- دوری از جهالت ۲- گرایش به علم و حقیقت. اینها بودند کلید رمز آرامش دل و رشد کامل که مکتبهای غیر الهی از آنها بی بهره اند زیرا تنها (إِنَّ الصَّلاهَ تَنْهی عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْکَرِ وَ لَذِکْرُ اللَّهِ أَکْبَرُ- ۴۵/ عنکبوت) و (إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ وَ إِیتاءِ ذِی الْقُرْبی وَ یَنْهی عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْکَرِ وَ

الْبَغْيِ. ۹۰/ نحل).

(۱) شعر بالا مصراعی است از قصیده علقمه بن فحل، شاعر قبل از اسلام که او را با امرء و القیس

فرمایـد: (إِنْ (تَجْتَنِبُوا کَبـائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ- ۳۱/ نسـاء) و (الَّذِینَ یَجْتَنِبُونَ کَبـائِرَ الْإِثْمِ- ۳۷/ شـوری) و (وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ- ۳۰/ حج) و (وَ اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ- ۳۶/ نحل).

که اجتنـاب- در آیـات فوق عبارتست از ترک کردنشان و دور شـدنشان از کبائر و دروغ و طاغوت، و در آیه (فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ «۱»- ۹۰/ مائـده) واژه- فاجتنبوه- در این آیه یعنی- آن را دور کنیـد از واژه- اترکوه- یعنی شـما او را ترک کنید، در معنی رساتر است.

جنّب بنو فلان- وقتی در شترانشان شیر نیست.

(جنب) فلان خیرا و جنب شرّا- از خیر و شر رانده و دور شده، خدای تعالی در باره آتش عذاب گوید:

(وَ سَیُجَنَّبُهَا الْأَتْقَی الَّذِی یُؤْتِی مالَهُ یَتَزَکَّی- ۱۷/ اللّیل).

مقایسه کردند و او برتر شناخته شد، می گوید:

۱-

و فی کلّ حیّ خبطت بنعمه و حق لشاس من یداک ذنوب ۲-

و ما مثله فی النّاس الّا قبیله مساو و لادان لذاک قریب ۳-

فلا تحرمنی نائلا عن جنابه فانّی امرو وسط القباب غریب

۱- بخشش تو به همه قبائل رسیده است چه رسد به شاس برادرم که او هم بی بهره نشد ۲- مانند قوم و قبیله تو در مردم نیست هر چند نزدیک باشد ۳- پس مرا نیز که از قبیله ای دور هستم از بخشش و آزادی باز مدار و از دیارم دور مساز.

(۱)- قسمتی از آیه ۹۰/ مائده است و مربوط بحکم آیه فوق که چنین است (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَیْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّیْطانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ- ۹۰/ مائده) در این آیه شـیطان، و عواملی را که افعال شیطانی است ماننـد خمر و قمار که جامعه را از یاد خدا و نماز باز می دارد و بذر کینه توزی و بغض و دشـمنی را در دلها می کارد با فعل- فاجتنبوه یعنی پس دورش کنید و از دایره زندگی او را و آثار شومش را حذف کنید ذکر شده که به گفته مؤلّف محترم واژه- ترک کردن- بکـار رفتـه (یعنی بروش لیبرالیسـتها کـه فسـاد را بـاقی می گذارنـد و می گوینـد دوری کنیـد). بلکه می فرمـاید فـاجتنبوه- یعنی دور و محوش کنیـد و امروز جهان غرب و شـرق از چنین فساد و تباهیها در اثر وجود خمر و قمار بفریاد آمـده اند امّا در حکومت عدل اسـلامی با اجرای همین فرمان قرآن یعنی دور کردن میخوارگی و قمار، جان و مال، و ناموس میلیونها انسان مسـلمان ایرانی کشور عزیزمان و ارواح میلیونها جوان با اسـتعداد در راه خودکفایی و سازنـدگی جامعه قرار گرفته چون

عوامل شیطانی از میانه مردم رخت بربسته است.

ص: ۴۲۰

(آتش عذاب را از پرهیزکاری که مال خود را در راه خدا و بخاطر تزکیه بنفس می دهد دور خواهد کرد).

اگر واژه جنب- بدون مفعول بکار رود مثل:

جنب فلان- از خیر دور شد و همینطور در دعای به خیر، و در آیه مبارکه (وَ اجْنُبْنِی وَ بَنِیَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ- ۳۵/ ابراهیم).

(مرا و پسرانم را از پرستش بتها دور دار).

گفته شده- و اجنبنی- از- جنبته عن کذا است- یعنی از آن دورش کردم.

و نیز گفته اند- از جنبت الفرس است- یعنی اسب را به سوی خودم کشاندم.

و در آیه اخیر گویی حضرت ابراهیم (ع) از خداوند می خواهد با الطاف خودش و با وسائل و اسباب خفیّه اش او و تبار و فرزندانش را از شرک و پرستش بتها دور دارد.

الجنب- یعنی فاصله و گشادی میان دو پا، که گویی ترکیب و خلقت او طوری است که یکی از پاها از دیگری دورتر است و آیه (وَ إِنْ کُنْتُمْ (جُنُباً فَاطَّهَّرُوا- ۶/ مائده) یعنی اگر جنب شدید و جنابتی در اثر انزال بشما رسید خود را پاکیزه کنید.

افعال واژه جنب- در معنی آیه فوق- جنب و أجتنب و تجنّب- است و چون جنابت سبب دور شدن از نماز و حکم شرعی است- جنابه- یعنی دور کننده نامیده شده.

جنوب- نقطه مقابل- و نامیدن آنجا بجنوب یا به اعتبار این است که جنوب، آمدن از جانب کعبه است و درست هم همین است و یا به اعتبار رفتن از آنجا است و هر دو معنی در معنی جنوب هست.

و از واژه جنوب عبارتهای:

جنبت الرّیح- یعنی باد جنوبی وزید «۱».

فاجنبنا- در باد جنوب داخل شدیم.

---

(۱) بادهای چهار گاه را ۱- باد جنوب ۲- باد شمال ۳- باد صباح، ۴- باد دبور، می نامند و باد سموم- نیز باد گرم و هلاکت زاست که هم در شب و هم در روز می وزد مثل- باد حرور- که در شب

جنبنا- باد جنوبی بما رسید و:

سحابه مجنوبه- باد جنوب بر ابر ورزیده، مشتقّ شده است.

(جنح) [جنح :

الجناح، بال پرنده است، گفته می شود- جنح الطّائر- یعنی بالش شکست.

خدای تعالی گوید: (وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ- ۳۸/ انعام).

جناحیه- پهلوها و کرانه های هر چیز، یعنی دو بالش و می گویند:

جناحا السّفینه- دو پهلویش.

جناحا الوادی- دو طرف دره کوه.

جناحا الإنسان- دو پهلو و دو طرف بدن.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ اضْمُمْ یَدَکَ إِلی (جَناحِکَ)- ۲۲/ طه) یعنی دستت را به پهلو و بر خویش بگذار. و اضمم إلیک جناحک- یعنی دستت را، زیر بال در پرندگان مثل دست در انسان و چهار پایان است از این روی به بالهای پرنده هم- یداه گویند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَهِ- ۲۴/ اسراء) که بطور استعاره بکار رفته است، یعنی: برای پدر و مادرت بال تواضع و رحمت بگستر و فرو بگذار، زیرا واژه- ذلّ- دو وجه دارد:

اوّل- ذلّی که انسان را کم ارزش می کند و فرو می آورد.

دوّم- ذلّی که انسان را رفعت می دهد و بالا می برد، و آیه (جَناحَ الذُّلِّ مِنَ

و روز می وزد، شعراء، بادها را گاهی مورد خطاب قرار داده و پیام رسان خود ساخته اند، چه شعرای عرب و چه شعرای ایرانی، انوری می گوید:

بر سمرقند اگر بگذری ای باد سحر نامه اهل خراسان به بر خاقان بر

فخر رازی گوید:

و ریح الشّمال عساک ان تتحملی خذمی الی الصّدر الامام الافضل

وقفی بواديه المقدّس و انظری نور الهدی متالفا لا يأتلی

باد یکی از عوامل لطف و نعمت با عذاب و نقمت خداوندی است و ریاح در قرآن بهر دو معنی آمده است. [...]

ص: ۴۲۲

(الرَّحْمَهِ- ۲۴/ اسراء) یعنی: فروتنی و تواضعی که رفعتش می دهد و ارزش انسان را بالا- می برد نه آن تواضعی که از لفظ جناح- در معنی خواری به صورت استعاره بکار می رود گوئی که آدمی در پیشگاه خدای تعالی رفعت می دهد و بزرگی می بخشد و این رفعت و شکوه از عالیترین وسیله دستیابی به رحمت است و یا بهترین رحمت فرزند نسبت به پدر و مادر، و آیه:

(وَ اضْمُمْ إِلَیْکَ جَناحَکَ مِنَ الرَّهْبِ- ۳۲/ قصص) یعنی: اگر بیم داری دو دست خویش با خود محکم و پیوسته دار).

جنحت العیر فی سیرها- یعنی شتر شتاب کرد گویی که از دستانش یاری می جوید.

جنح اللّیل- شب سیاهیش را بگسترانید.

الجنح- قسمتی از شب تاریک است، خدای تعالی گوید:

(وَ إِنْ (جَنَحُوا) لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَها- ۶۱۱/ انفال) یعنی اگر به آشتی و صلح مایل شدند پس آشتی کن. چنانکه می گویند: جنحت السّفینه- کشتی بیک پهلو کج شد.

(جناح)- یعنی: اثم و گناه، و چون انسان را از حقّ دور و منحرف می کند- جناح- نامیده شده و سپس هر گناهی را جناح نامیده اند. در سخن خدای تعالی: (لا جُناحَ عَلَیْکُمْ- ۲۳۵/ بقره) یعنی در غیر مورد گناه (و کارهائی که گناه نیست و مباح است).

جوانح الصّدر- دنده هائی که سر آنها باستخوان وسط سینه و چنبر گردن متّصل است و جلوی ریه ها قرار دارد و مفرد آن- جانحه- است بخاطر اینکه- إنحناء- دارد.

(جند) [جند]:

به سپاهی و لشکر- جند گویند.

نامیدن لشکر به جند- باعتبار فشردگی و تراکم قدرت آن است، زیرا- جند- در اصل نام زمین پر سنگلاخ و سخت است سپس به هر مجتمع، و جمعیّت متراکمی- جند گفته اند مانند: الأرواح جنود مجنّده «۱».

خدای تعالی گوید: (إِنَّ جُنْدَنا لَهُمُ الْغالِبُونَ

- ۱۳۷/ صافّات) و (إِنَّهُمْ جُنْدٌ

---

(۱) یعنی ارواح حقایقی متراکم و نیرومندند و چون کارگزاران و نیرو دهندگان جهانند در واقع

(مُغْرَقُونَ- ۲۴/ دخان) جمع جند- أجناد و جنود است در آیات زیر بصورت جمع آمده:

(وَ جُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ- ۹۵/ شعراء) و (وَ ما يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ- ۳۱/ مدثّر) و (اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنا عَلَيْهِمْ رِيحاً وَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْها- ۹/ احزاب) در آیه اخیر جنود- اوّل کفّارند و جنود دوّم که آنها را ندیده اند فرشتگانند.

(جنف) [جنف :

اصل- الجنف- کجی و انحراف از حقّ و حکم است، پس در آیه (فَمَنْ خافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفاً- ۱۸۲/ بقره) (یعنی کسیکه می ترسد وصیّت کننده از حقّ منحرف شود) در آیه فوق واژه- جنفا- یعنی انحراف آشکار از این جهت در آیه:

(غَيْرَ مُتَجانِفٍ لِإِثْمٍ- ۳/ مائده) یعنی: متمایل به گناه. (نفی در نفی است).

(جنی) [جنی :

جنیت الثّمره و اجتنیها و الجنیّ و الجنی- یعنی برگزیدن و گرفتن و چیدن میوه از درخت و برداشتن عسل از کندو.

واژه- الجنّی- بیشتر در مورد چیدن میوه کم و تازه بکار می رود، خدای تعالی می فرماید: (تُساقِطْ عَلَيْكِ رُطَباً جَنِيًّا- ۲۵/ مریم) و (وَ جَنَى الْجَنَّتَيْنِ دانٍ- ۵۴/ الرّحمن) (میوه آن باغ در بهشت در دسترس چینندگان است).

أجنی الشّجر- میوه آن درخت رسید.

الأرض کثر جناها- بهره و ثمره آن زمین زیاد شد.

جنی فلان جنایه- یعنی جنایت کرد، که از معنی اصلی واژه استفاده شده است، مثل اجترم- که از واژه- جرم- استعاره شده یعنی (جرم و گناه انجام داد).

(جهد) [جهد]:

الجهد و الجهد یعنی طاقت و نیرو و مشقّت و سختی.

گفته شده- جهد با فتحه حرف (ج) یعنی مشقّت و سختی و با ضمّه حرف

سپاهیانی هستند که بیاری مؤمنین می رسند غیر از پیامبران بر کسانی هم که نام اللّه را به حقیقت و با ایمان اداء می کنند و در راهش استقامت می ورزند نازل می شوند و آنها را با آرامش خاطر و اعتماد به وعده های خداوند بشارتشان می دهند، می گوید:

(إِنَّ الَّذِينَ قالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلائِكَةُ أَلَّا تَخافُوا وَ لا تَحْزَنُوا وَ أَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ- ۳۰/ فصلت) امروز نمونه عملی و آشکار این حقایق را از زبان ایثارگران جبهه های حقّ علیه باطل باید شنید.

ص: ۴۲۴

(ج) یعنی کوشش گسترده و وسیع باندازه طاقت و در این معنی در باره انسان خدای تعالی گوید:

(وَ الَّذِینَ لا یَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ- ۷۹/ توبه) و (وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَیْمانِهِمْ- ۱۰۹/ انعام) یعنی سوگند خوردند و تأیید نمودند که بیشتر از وسع و نیرویشان بکوشند و مومن شوند.

اجتهاد- یعنی خود را با صرف نیرو و تحمّل بسختی و مشقّت واداشتن.

جهدت رأیی و أجهدته- فکر و اندیشه ام را تفکّر، قدرت بخشیدم.

(جهاد) و مجاهده- پرداختن و صرف نیرو برای دفع دشمن و راندن اوست، جهاد بر سه گونه است:

۱- جنگ و مجاهده برای راندن و دفع دشمن آشکار.

۲- جهاد با شیطان و اهریمن.

۳- جهاد در مجاهده با نفس.

هر سه معنی فوق در سخن خدای تعالی و در آیات زیر آمده است که: (وَ جاهِدُوا فِی اللَّهِ حَقَّ جِهادِهِ- ۷۸/ حجّ) و (جاهِدُوا بِأَمْوالِکُمْ وَ أَنْفُسِکُمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ- ۴۱/ توبه) و (إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا بِأَمْوالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ- ۷۲/ انفال).

و پیامبر عظیم الشّان اسلام فرمود: «جاهدوا أهواءکم کما تجاهدون أعدائکم».

(با هواهای نفسانیتان همانگونه جهاد کنید که با دشمنانتان).

مجاهده- با دست و زبان هر دو انجام می شود، پیامبر (ص) فرمود: (جاهدوا الکفّار بأیدیکم و ألسنتکم) «۱».

(جهر) [جهر]:

جهر یعنی ظهور چیزی بخوبی و زیادی و روشنی در برابر حسن دیدن و

---

(۱) از این حدیث پیامبر دستور صریح و شدید تبلیغات علیه دشمنان بخوبی فهمیده می شود یعنی بایستی تمام رسانه های گروهی در حکومت اسلامی با همان تجهیزات و آمادگی که رزمندگان ما در جبهه های جنگ علیه کفّار و متجاوزین نبرد می کنند آنها نیز با زبانها و تبلیغات سمعی و بصری و انتشار سخنرانیها و پخش مطبوعات و مجلّات، نبردی پیوسته و پی گیر با تبلیغات جبهه کفر و الحاد داشته باشند نه اینکه هدف تبلیغات ایجاد و تولید سرگرمی ها و تخدیر مردم باشد و بنام تفنّن و تفریح جامعه را از خطر دشمنان غافل و بی خبر نگهدارند که چنین شیوه ای خواست استعمارگران شرق و غرب است و چنین

شنیدن:

۱- ظاهر بودن و ظهور چیزی برای چشم مثل عبارت، رأیته جهارا- بروشنی و بدون مانع او را دیدم، و در آیات:

لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَةً- ۵۵/ بقره) و أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً- ۱۵۳/ نساء).

(این دو آیه نقل قول سخنان بنی اسرائیل به حضرت موسی که می گفتند ما ایمان نمی آوریم تا خدای را بروشنی و عیان ببینیم یا او را بروشنی بر ما بنمایانی).

و از همین معنی است عبارت- جهر البئر و اجتهرها- یعنی آب چاه را ظاهر کرد. گفته می شود. ما فی القوم أحد یجهر عینی- یعنی در آن قوم کسی که چشم گیر و بزرگ باشد نیست.

جوهر- بر وزن فوعل از همین ریشه است، جوهر- چیزی است که اگر باطل و زایل شود محمول آن هم یعنی آنچه که بر جوهر متّکی است باطل می شود، علّت نامیدن جوهر در اشیاء برای ظاهر بودن آن در برابر حاسّه (شعور) است.

۲- امّا معنی جهر- یعنی روشن و آشکار بودن برای گوش، و حسّ شنیدن، در آیات:

سَواءٌ مِنْکُمْ مَنْ أَسَرَّ الْقَوْلَ وَ مَنْ جَهَرَ بِهِ- ۱۰/ رعد) و وَ إِنْ تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ یَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفی ۷/ طه) و إِنَّهُ یَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ، وَ یَعْلَمُ ما تَکْتُمُونَ- ۱۱۰/ نساء) و وَ أَسِرُّوا قَوْلَکُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ- ۱۳/ الملک) و وَ لا تَجْهَرْ بِصَلاتِکَ وَ لا تُخافِتْ بِها «۱»- ۱۱۰/ اسراء)

مباد.

(۱) فخر رازی صاحب تفسیر کبیر که خود شافعی و متکلّم اصولی است در جلد اوّل تفسیرش پس از شرح مفصّل و جامعیکه در باره جهر- بسم اللّه الرحمن الرّحیم- در نمازها در حدود دویست صفحه بحث می کند نخست با دلایل عقل و تاریخی ثابت می کند که- بسم اللّه الرّحمن الرّحیم- در شمار آیات سوره ها و سوره فاتحه است و سپس نظر شافعی را در باره بلند خواندن «انّ الدّلیل العقلیه موافقه لنا و عمل علیّ بن أبی طالب علیه السّلام معنا و من اتخذ علیّا اماما لدینه فقد استمسک بالعروه الوثقی فی دینه و نفسه» و «و امّا الشّافعی فانّه قال: انّها آیه و یجهر بها» (تفسیر کبیر فخر رازی ۱/ ۲۰۳ و ۲۰۷ چاپ مصر)، یعنی دلایل عقل بر بلند خواندن- بسم اللّه الرّحمن الرّحیم- در نمازها موافق نظر ماست که می گوئیم بایستی بلند خوانده شود و عمل علیّ بن أبی طالب علیه السّلام نیز با ماست و کسیکه علی را در دین خود امام و پیشوا بگیرد بتحقیق بعروه الوثقی یعنی ریسمان محکم و نجات بخش الهی دست زده است و چنین کسی در دین و نفس خویش استوار و نجات یافته است و شافعی هم گفته است که- بسم اللّه الرّحمن

(یعنی نمازتان باید نه با بانگ بلند و نه چون خاموشان باشد).

و آیه (وَ لا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ کَجَهْرِ بَعْضِکُمْ لِبَعْضٍ- ۲/ حجرات) گفته می شود: کلام جوهریّ و جهیر: یعنی صدای بلند.

جهیر- کسیکه خوش منظر و زیباست.

(جهز) [جهز]:

جهز یعنی آماده کردن خدای تعالی گوید: فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهازِهِمْ- ۷۰/ یوسف).

جهاز- یعنی اسباب و لوازم آماده هر چیز.

تجهیز- برداشتن و آماده کردن وسایل برای (سفر، جنگ، عروسی) و هر کاری.

ضرب البعیر بجهازه- برای گریختن شتر یا ستور و ریختن بار از پشت خود به میان دست و پایش بکار می رود.

جهیزه «۱»- زن احمق و نادان. و نیز گرگی هم که بچّه گرگ دیگری را شیر می دهد- جهیزه- گویند.

(جهل) [جهل :

الجهل یعنی نادانی و بر سه گونه است:

اوّل- خالی بودن نفس و خاطر انسان از علم و دانش که بعضی از متکلّمین یعنی (دانشمندان دینی که از راه حکمت و استدلال عقلی با خصم گفتگو می کنند) معنی اوّلیه جهل را مقتضی و مناسب کارهایی می دانند که با بی نظمی جریان دارد.

الرّحیم- خود آیه ای است از سوره های قرآن، و بلند خوانده می شود، سپس فخر رازی در صفحات ۱۹۸ و ۱۹۹ می نویسد دلیل دوازدهم این است که معاویه بمدینه وارد شد و با مردم نماز خواند و سوره فاتحه را بدون بسم اللّه الرّحمن الرّحیم قرائت کرد همینکه نماز را تمام کرد مهاجرین و انصار از همه طرف بر او فریاد زدند، آیا فراموش کردی؟! بسم اللّه الرّحمن الرحیم کجا رفت و چه شد؟! ناچار معاویه نمازش را تکرار کرد و بسم اللّه الرّحمن الرّحیم را خواند.

«و هذا الخبر یدلّ علی اجماع الصّحابه رضی اللّه عنهم علی انّه من القرآن و من الفاتحه».

(۱) معنی این واژه از ضرب المثل معروفی گرفته شده که گفته اند میان دو گروه قتلی واقع شد و جمعی پا در میانی کردند و مشغول آشتی دادن بودن و طرفین راضی شدند، که ناگهان زنی بنام- جهیزه- فریاد زد قاتل پیدا شد همینکه قاتل را کشتند دیگر صلحی میان دو گروه انجام نشد لذا گفتند:

قطعت جهیزه کلّ خطیب- یعنی جهیزه بعد از صلح و آشتی همه حرفهای مردم را قطع کرد و گفتند احمق من جهیزه (نادان تر از جهیزه) و ضرب المثل شد. (مجمع الامثال جلد اوّل).

ص: ۴۲۷

دوّم- یعنی اعتقاد و باور داشتن چیزی بر خلاف آنچه که هست.

سوّم- جهل و نادانی یعنی انجام کاری بر خلاف آنچه که باید انجام شود خواه در باره آن اعتقاد درستی داشته باشد یا اعتقادی ناصحیح و فاسد مثل کسیکه عمدا نماز را ترک می کند، و بر این معنی است آیه قالُوا أَ تَتَّخِذُنا هُزُواً قالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجاهِلِينَ- ۶۷/ بقره).

(آیا ما را به ریشخند میگیری پاسخ داد، پناه بخدا می برم که از نادانها باشم).

واژه- هزوا- یعنی ریشخند و استهزاء که آن را جهل گفته است.

فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْماً بِجَهالَةٍ- ۶/ حجرات) (بررسی و تحقیق کنید تا به کاری جاهلانه دست نیازیده باشید).

(جاهل)- گاهی بصورت ذمّ و ناپسند و ملامت، بیان می شود که بیشتر اینطور است و گاهی هم در معنی و روش ناپسند نیست، مثل آیه يَحْسَبُهُمُ الْجاهِلُ أَغْنِياءَ مِنَ التَّعَفُّفِ- ۲۷۳/ بقره).

یعنی کسیکه بحال ایشان شناخت و معرفت ندارد و آنها را نمی شناسد بی نیازشان پندارد، چون عفیفند و اینگونه تعبیر از جاهل مربوط بجهالت مذموم و ناپسند نیست.

(مجهل)- کار گمراهی آور، و زمینی بی نشان و بدون علامت برای راهنمایی و نیز مجهل- روشی و خصلتی است که عقیده ای بر خلاف آنچه که حقیقت است نشان می دهد و بانسان تحمیل می کند.

استجهلت الرّیح الغصن- باد شاخه را طوری حرکت داد که گوئی از درخت کنده شده و بر درخت نیست که در این عبارت استعاره ای بسیار نیکو و جالب است.

(جهنّم) [جهنّم :

«۱» اسمی است که در باره آتش افروخته عذاب الهی گفته شده اصلش

---

(۱) جوهری مانند راغب می نویسد: جهنّم از نامهای آتش است که معرفه و مؤنّث نیست و گفته شده معرب از فارسی است. شیخ طریحی به نقل از مصباح المنیر، جهنّم را از همان معنی پنج حرفی جهنام می داند و سپس می گوید و هو فارسی و معرب، جوالیقی بنقل از ابن انباری و او از قول اکثر نحویّین

فارسی و معرب است و همان- جهنام- است، خدای بهتر داند و اللّه اعلم.

(جیب) [جیب :

«۱» یعنی گریبان و یقه پیراهن، خدای تعالی گوید:

وَ لْیَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلی جُیُوبِهِنَّ «۲»- ۳۱/ نور).

(یعنی با سرپوش و روسری خویش برو گردن و موی بپوشانند) جیوب جمع

می گوید: و هی اعجمیه- که تنوین نمی گیرد و غیر منصرف است و نیز گفته شد جهنّم عربی است، عجّاج گفته است که جهنّم بمعنی چاه عمیق و جهنام است، و همین معنی را ابن منظور نقل می کند، ازهری در تهذیب اللغه پس از ذکر اعجمی بودن آن می نویسد «و قال آخرون جهنّم عربی» و سپس ابن منظور از ابن خالویه نقل می کند- بئر جهنام- یعنی چاه عمیق و نامیدن جهنّم است زیرا جهنام در زبان عرب یعنی- بعیده القعر- و اگر از عبرانی هم باشد زبان عبرانی خواهر زبان عربی است و زبان عربی از نظر زمانی مقدّم بر آن است اعشی از شعرای جاهلی، جهنام را در معنی چاه عمیق بکار برده است.

و ابن برّی شعر اعشی را دلیل بر اعجمی بودن آن می داند ابو علی فارسی هم از قول یونس می نویسد: انّ جهنم اسم عجمیّ. (صح- لس/ ج ۱۲ ص ۱۱۲- مختار الصّحاح/ محمّد بن ابو بکر رازی- مجمع البحرین/ ج ۶ المعرب/ جوالیقی ص ۱۰۷- تهذیب اللّغه).

(۱) جیب در اشعار شعرای فارسی زبان ما زیاد بکار رفته است جامی در باره پیر خار کن که نیایش می کرد می گوید:

خار کن پیری با دلق درشت پشته خار همی برد به پشت

لنگ لنگان قدمی برمی داشت هر قدم دانه شکری می کاشت

کای فرازنده این چرخ بلند وی نوازنده دلهای نژند

کنم از جیب نظر تا دامن چه عزیزی که نکردی با من

یعنی از سر تا پای وجود خویش می نگرم همه اش عزّت و لطف می بینم. عبارت- سر در جیب تفکّر فرو بردن- در گلستان سعدی و در بیان سایر شعراء زیاد بکار رفته است.

(۲) آیه وَ لْیَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلی جُیُوبِهِنَّ) از سوره مبارکه نور است که در آغازش اشاره با موری می کند که پایه های سعادت خانواده و جامعه بر آنها قرار دارد، تهمت زدن بزنان پاک را بسختی نکوهش کرده و تهمت زنندگان را مستوجب

عـذابی بزرگ می دانـد به ویژه کسـانی که خوش دارنـد فحشا را در جامعه گسترش و پراکنـده سازنـد و بزبان پاک بهتان می زنند، سپس بآیه فوق می رسد و ابتداء مردان را دستور عفّت و چشم پوشی و دوری از زشتی و نگاه خیره نکردن به زنان تذکّر می دهد زیرا همواره مردانند که وسـیله و آغاز گمراهی و فساد و فریب دادن زنان هستند و لذا قرآن از مردان شـروع می کند که قُلْ لِلْمُؤْمِنِینَ یَغُضُّوا مِنْ أَبْصـارِهِمْ وَ یَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذلِکَ أَزْکی لَهُمْ- ۳۰/ نـور) بگو مردان مؤمن که دیـده از غیر محرم خویش فرو گیرنـد و عفّت خویش نگه دارنـد که بپاکـدامنی نزدیکتر است سـپس زنـان را که بـایستی شخصـیّت خود را حفظ کننـد و همطراز مردان در عفت و پاکدامنی قرار گیرند مخاطب ساخته و می گوید: بزنان مؤمن بگو آنها نیز دیده از غیر محرم خویش بپوشـند و خود را از حرام نگهدارنـد روپوشـها بر گریبان و گردن و موی خویش قرار دهند و زینت برای غیر ننمایند تا رستگار شوند.

ص: ۴۲۹

جیب است.

(جوب) [جوب :

یعنی کندن حفره و چاله که همان گود کردن زمین برای آبریز است، سپس در کندن هر زمینی بکار می رود، خدای تعالی گوید: وَ ثَمُودَ الَّذِینَ جابُوا الصَّخْرَ بِالْوادِ- ۹/ فجر).

(قوم ثمود که برای خانه سازی و شهر سازی دل کوهها را در- وادی القری- می شکافتند و سنگها را می بریدند).

هل عندک جائیه خبر؟؟ آیا خبر مهمّی و از شهرها رسیده ای داری؟

(جواب) الکلام- سخنی است که سویدای دل و خاطر را طیّ می کند و از دهان گوینده به گوش شنونده می رسد.

جواب- سخنی است که آغاز و ابتدای خطاب نیست بلکه به سخنی که قبلا گفته شده برمی گردد، خدای فرماید: وَ ما کانَ جَوابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قالُوا- ۸۲/ اعراف).

جواب- در برابر پرسش و سؤال گفته می شود.

پرسش و سؤال نیز دو گونه است:

۱- خواستن بحث و سخن و گفتگو مطالبه پاسخ آن سخن.

۲- تقاضای بخشش و کمک و پاسخ خواستن آن.

در باره معنی اوّل سؤال، آیات أَجِیبُوا داعِیَ اللَّهِ ۳۱/ احقاف) (یعنی: دعوت کننده بخدای را اجابت کنید) و وَ مَنْ لا یُجِبْ داعِیَ اللَّهِ- ۳۲/ احقاف).

در معنی دوّم سؤال، آیه قَدْ أُجِیبَتْ دَعْوَتُکُما فَاسْتَقِیما- ۸۹/ یونس) یعنی آنچه که خواستید بشما داده شد. پس استقامت بورزید.

گفته شده: (استجابه) همان- إجابه است و حقیقتش- قصد پاسخ دادن و آمادگی برای جواب است ولی- استجابه- بپاسخ دادن تعبیر شده است که از آماده شدن برای پاسخ خدا نیست، خدای تعالی فرماید:

اسْتَجِیبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ- ۲۴/ انفال) و ادْعُونِی أَسْتَجِبْ لَکُمْ- ۶۰/ غافر) و فَلْیَسْتَجِیبُوا لِی- ۱۸۶/ بقره) و فَاسْتَجابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ- ۱۹۵/ آل عمران) و وَ یَسْتَجِیبُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ- ۲۶/ شوری) و وَ الَّذِینَ اسْتَجابُوا لِرَبِّهِمْ- ۳۸/ شوری) و وَ إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی

فَإِنِّی قَرِیبٌ أُجِیبُ دَعْوَهَ الدَّاعِ إِذا دَعانِ- ۱۸۶/ بقره) و فَلْیَسْتَجِیبُوا لِی- ۱۸۶/ بقره) و الَّذِینَ اسْتَجابُوا لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ ما أَصابَهُمُ الْقَرْحُ- ۱۷۲/ آل عمران).

(این آیه شکوه و عظمت معنوی مجروحین و معلولین با ایمان را بیان می کند که اینان با اینکه مجروح و معلول هستند به پروردگار و پیامبر (ص) لبّیک می گویند و دست از ایثار و ایمان خویش نه تنها برنمی دارند که استوارتر می شوند).

(جود) [جود]:

خدای تعالی گوید: وَ اسْتَوَتْ عَلَی الْجُودِیِّ- ۴۴/ هود) گفته شده جودی نام کوهی میان موصل و جزیره است، یعنی (میان دجله و فرات) که در اصل منسوب است به جود یعنی بخشش مال و علمی که در تصرّف کسی است و آنرا مالک شده است، رجل جواد- مرد بخشنده.

فرس جواد- اسبی که با تمام نیرو و وجودش خویش می دوید گوئی که توان خود را بصاحبش می بخشد جمعش- جیاد است- یعنی اسبان باوفا و خادم، خدای تعالی گوید:

بِالْعَشِیِّ الصَّافِناتُ الْجِیادُ- ۳۱/ ص) (تمام آیه چنین است، إِذْ عُرِضَ عَلَیْهِ بِالْعَشِیِّ الصَّافِناتُ الْجِیادُ- ۳۱/ ص آنگاه که بعد از نیمروز آن اسبان تیزتک و تیز رو را بر او عرضه کردند).

باران زیاد را جود گویند و در باره اسب- جوده- و در مورد مال- جود- بکار می رود. جاد الشّی ء جوده فهو جیّد- یعنی: آن چیز متعالی و نیکو شد.

جیّد- در معنی شکوهمند و عالی همان است که خدای تعالی از معنی و مفهوم آن خبر می دهد که: أَعْطی کُلَّ شَیْ ءٍ، خَلْقَهُ ثُمَّ هَدی «۱»- ۵۰/ طه).

(جأر) [جأر]:

زاری کرد، خدای تعالی گوید: فَإِلَیْهِ تَجْئَرُونَ- ۵۳/ نحل) (هر گاه گزندی

---

(۱) اشاره بآیه ای است که حضرت موسی در برابر سؤال فرعون که می گوید: فَمَنْ رَبُّکُما یا مُوسی ۴۹/ طه) ای موسی پروردگار تو کیست که مرا بایمان نسبت باو می خوانی پاسخ می دهد که رَبُّنَا الَّذِی أَعْطی کُلَّ شَیْ ءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدی ۵۰/ طه) خدای ما کسی است که آفرینش هر چیزی را چنانکه بایسته و شایسته آن است تماما باو داده است چنانکه- دست را، گیرائی پای را- روائی- زبان را، گویایی- چشم را بینائی- گوش را شنوائی دل و جان را- دانایی- و بالاخره انسان را حسّ دانش دوستی و کنجکاوی عطا فرموده.

بشما می رسد بسوی خدا زاری می کنید، ثمّ اذا مسّکم الضّر الیه تجأرون) و إِذا هُمْ یَجْأَرُونَ- ۶۴/ مؤمنون) و لا تَجْأَرُوا الْیَوْمَ- ۶۵/ مؤمنون).

(جأر) [جأر]:

وقتی بکار می رود که زاری و تضرّع زیاد شود و تشبیهی است به صدای حیوانات دیگر در ناراحتی و در دو الم، مانند آهوان و همانند آنها.

(جار) [جار]:

الجار کسی است که نزدیک تو خانه و مسکن دارد و زندگی می کند.

واژه جار- از اسمهائی است که معانی نزدیک بهم دارد زیرا کسی همسایه دیگری نمی شود مگر اینکه آن همسایه برای او مانند برادر و دوست باشد و چون حقّ همسایگی عقلا و شرعا بسیار بزرگ و سنگین می شود.

بهر کسی که حقّش بر دیگران بزرگ است و حقّی پیدا می کند یا حقّ همسایگی غیر خویشاوند را نیز بزرگ می شمارد در آنصورت- جار- اطلاق می شود، خدای تعالی گوید:

وَ الْجارِ ذِی الْقُرْبی وَ الْجارِ الْجُنُبِ- ۳۶/ نساء) (همسایه خویشاوند و غیر خویشاوند).

استجرته فأجارنی- از او مزد یا زینهار و پناه خواستم پناهم داد. و بر این معنی آیات وَ إِنِّی جارٌ لَکُمْ- ۴۸/ انفال) (من پناهتان هستم) و وَ هُوَ یُجِیرُ وَ لا یُجارُ عَلَیْهِ-

---

خدای ما کسی است که برای انسان همسری از نفس و جان او آفریده که همانند وی و همجنس وی و همصدای وی است هر چیزی را در راهی که نهاد حیوانات و سرشت آدمیان است قرار داد تا بداند از دشمن چگونه پرهیزد و بدوستش چگونه پردازد و معاش و غذا از کجا جوید. به گفته صاحب مجمع البحرین تعبیر این آیه همان است که در جای دیگر گفت وَ خَلَقَ کُلَّ شَیْ ءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِیراً- ۲/ فرقان) اوست که همه چیز را آفرید و برای رشد و کمال او همه گونه نیازهای مادّی و معنوی آنها را در دست رس و در راهشان قرار داد، چنانکه در جای دیگر فرمود هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُمْ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً- ۲۹/ بقره) یعنی او را براه توحیدیش رهنمون شد چون فرعون در برابر این حقایق انکار ناپذیر جهان هستی مبهوت می شود می پرسد تکلیف گذشتگان چیست؟ و احوال پشینیان چگونه است؟

موسی (ع) می گوید: علم و آگاهی آنرا خدا داند زیرا او هیچ چیز را فرو نگزارد و فراموش نکند اعمال گذشتگان در صحیفه کارکردشان ثبت است و به پاداش خویش می رسند، یعنی:

آن صانع لطیف که بر فرش کائنات ترکیب آسمان و زمین استوار کرد

اجزاء خاک مرده بتشریف آفتاب بستان میوه و چمن و لاله زار کرد

بعد از خدای هر چه پرستند هیچ نیست بی دولت آنکه بر همه هیچ اختیار کرد

ص: ۴۳۲

۸۸/ مؤمنون) (او پناه می دهد و در پناه کسی نیست).

که تحقیقا از واژه- جار- قرب و نزدیکی تصوّر می شود و کسیکه بدیگری نزدیک است او را همسایه اش گویند.

جاره و جاوره و تجاور- نیز بهمان معنی است یعنی همسایه او و یا در مجاورت و پناه او قرار گرفت.

خدای تعالی گوید:

لا یُجاوِرُونَکَ فِیها إِلَّا قَلِیلًا- ۶۰/ احزاب) (تو را جز مدّت کمی همسایه و در پناه نخواهند بود). وَ فِی الْأَرْضِ قِطَعٌ مُتَجاوِراتٌ- ۴/ رعد) (و در زمین قسمتهائی بیکدیگر مجاور و نزدیکند). و باعتبار معنی نزدیکی در واژه- جار بکسی هم که از طریق مستقیم و راه عدول می کند و دور می شود می گویند: جار عن الطّریق- سپس این معنی در عدول از حقّ نیز بکار رفته است و از آن واژه (جور) مشتق شده خدای تعالی گوید: وَ مِنْها جائِرٌ- ۹/ نحل) یعنی از راه روشن توحید کج و منحرف است.

- عدّه ای گفته اند:- جائر- یعنی عدول کننده و منحرف در باره کسی است که مردم را از التزام و پایبند بودن به آنچه را که شرع امر کرده منع می کند و باز می دارد.

(جوز) [جوز]:

عبور کردن، خدای تعالی گوید: فَلَمَّا جاوَزَهُ هُوَ- ۲۴۹/ بقره) یعنی: همینکه بر آن نهر بگذشت (مربوط بعبور کردن طالوت و یارانش از نهر است).

و آیه وَ جاوَزْنا بِبَنِی إِسْرائِیلَ الْبَحْرَ- ۳۸/ اعراف) یعنی بنی اسرائیل را از دریا گذراندیم.

جوز الطّریق- یعنی وسط و میانه راه.

جاز الشّی ء- یعنی آنچیز گذشت، گویی که بآسانی از وسطش گذشته که عبارت از بسهولت و آسانی واردشدن است.

جور السّماء- میانه آسمان.

جوزاء- تصویری است فلکی و بخاطر آن است که آن تصویر فلکی از عرض و میانه آسمان می گذرد که- جوزاء- نامیده شده.

شاه جوزاء- گوسپندی که پشم پشتش سفید رنگ است.

جزت المکان- وارد آنجا شدم.

أجزته- او را جاری کردم و پشت سر گذاشتم.

استجزت فلانا فأجازنی- از او نوشیدنی خواستم مرا سیراب کرد و این معنی بصورت استعاره است زیرا حقیقتش این است که آب را از تو ردّ نکرده و نگذرانده است.

(جاس) [جاس :

در میانشان رفت و آمد و تردّد کرد و چیزی مطالبه کرد خدای تعالی گوید:

فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ- ۵/ اسراء) یعنی برای سرکوبیشان بمیان آنها رفت و آمد کرد که از معنیش با- جاسوا و داسوا- یعنی برای غارت اموال رفتند و لگد کوبشان کردند، یکی است.

الجوس «۱»- یعنی مطالبه کردن و کاملا کوشش کردن و جدّیت کردن.

---

(۱) معنائیکه راغب رحمه اللّه برای واژه- چاس- نموده است و آن را از ریشه- جوس- می داند نه از- جس- که بمعنای کنجکاوی و لمس کردن است، روشش همانند تفاسیری که برای بقیّه لغات نموده دقّت نظر و عمق اطّلاع او را نشان می دهد یکی از تفاسیر، این دو واژه را از یکی ریشه و یک معنی گرفته و آن کشف الاسرار خواجه عبد اللّه انصاری است که آیه فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ- ۵/ اسراء) را تا به جستجو در آیند در سراها، معنی کرده و حال اینکه صاحبان معاجم و قاموس ها بالاتّفاق پس از ذکر آیه فوق آن را- تردّد و ابینها للغاره- یعنی برای غارت بآن جا رفت و آمد کردند معنی کرده اند، مثل ابن سیده- ازهری- ابن منظور و بخصوص ابن فارس در مقیائیس اللّغه، که ابتدإ در یکجا ریشه جسّ- را لغتی جداگانه و به معنی- تعرف الشّیئ بمسّ لطیف- یعنی شناختن چیزی بنرمی و لطف می داند، و سپس می گوید: جاسوس- فاعول من هذا- (ج ۱ ص ۴۱۴) سپس همانند راغب در ذیل واژه- جاس، یجوس، جوسا- می گوید: الجیم و الواو و السّین اصل واحد و هو تخلّل الشّیئ- بنابر این کسانیکه از این دو ریشه و دو اصل بی اطّلاع بوده هر دو واژه را مثل صاحب تفاسیر کشف الاسرار بیک معنی ترجمه کرده شیخ طبرسی هم می نویسد:

الجوس التّخلل فی الدّیار ای بطاهم و یدوسهم- جوس یعنی وارد شدن جایی و آنجا را لگدکوب کردن و سپس می نویسد: بنی اسرائیل دوبار یحیی بن زکریّا که در باره اوّل بدست لشگریان جالوت و سنجاریب و شاهپور ذو الاکتاف و دربار دوّم بدست بخت النّصر مجازات شدند، و تمام آیه چنین است بَعَثْنا عَلَیْکُمْ عِباداً لَنا أُولِی بَأْسٍ شَدِیدٍ فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ- ۵/ اسراء) از بندگان بر شما برانگیختم که قدرت داشتند و لگد کوبتان کردند، [...]

المجوس «۱»- که معنی آن معروف است واژه- الجوس- مشتقّ شده است.

ابو مسلم اصفهانی تعبیر- عبادا لنا- را یا مؤمنین و یا افرادی که با پیامبر دیگری بچنین امر مأمور شدند می داند.

طریحی نیز می گوید: و قیل الجوس: الدّوس، جوس یعنی پامال کردن و کوبیدن.

شیخ طوسی می نویسد: و جاسوا خلال الدّیار ای تردّدوا و تخلّلوا بین الدّور، قال حسّان:

منا الّذی لاقی بسیف محمد فجاس بنا الاعداء ارض العساکر

معناه تخلّلهم قتلا- بسیفه و قیل الجوس طلب الشّی ء باستقصاء، یعنی برای کشتنشان وارد خانهایشان می شدند، حسّان می گوید: از ما کسانی بودند که با شمشیر با دشمنان مقابله می کردند و آنها را می کوبیدند در حالیکه برای کشتن شما بمیان سپاهیان دشمن می رفتند و نیز گفته شد- جوس- پی جویی با دقّت است.

شارح تبیان می نویسد در تفاسیر طبری چاپ اوّل ج ۱۵ ص ۲۱ و تفسیر شوکانی ج ۳ ص ۲۰۲ و قرطبی ج ۱۰ ص ۲۱۶ شعر حسّان نقل شده.

زمخشری هم در کشّاف می نویسد: الجوس و هو التّردد خلال الدّیار بالفساد الیهم و للتّخریب و الاحراق- جوس یعنی رفت و آمد در شهرها برای ویرانی و سوزاندن و تخریب، اینها عذاب و عقابی بود که بدست بخت النّصر و جالوت و سنجاریب بر آنها وارد شد.

ابن درید هم مثل ابن فارس- جس و جاس- را تحت دو ریشه و دو معنی آورده مثل فیروز آبادی.

ازهری از قول فرّاء می گوید: معنی آیه اینست- که- قتلوکم بین بیوتکم.

(۱) واژه مجوس که راغب رحمه اللّه می گوید: معنای آن معروف است از لغات کهن است که از قدیم در زبانهای پارسی و عبرانی و عربی بکار رفته است و در آیه ۱۷/ حجّ آمده است که إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ الصَّابِئِینَ وَ النَّصاری وَ الْمَجُوسَ وَ الَّذِینَ أَشْرَکُوا إِنَّ اللَّهَ یَفْصِلُ بَیْنَهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ إِنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ شَهِیدٌ- ۱۷/ حج).

مؤمنین به اسلام و کسانی که یهودند و صابئین (پیروان یحیای پیامبر) و ترسایان و گبران و کسانیکه با بت پرستی شرک آورده اند هنگامه قیامت خداوند بر همه چیز گواه و داناست میانشان جداگانه حکم می کند.

تمام لغت نویسان و مفسّرین در ذیل این آیه و واژه- مجس- به دو صورت بحث کرده اند:

اوّل- گروهی که با ذکر چند روایت مجوسیان را همچون معتزله و قدری ها که مبدأ خیر و شرّ را از خدا و انسان می دانند و

آیاتی هم از قرآن مؤیّد این اصل دارند مجوس را در آیه قرآن جز و همان کسانی می دانند که به دو مبدأ یزدان و اهریمن و- خیر و شرّ- قائلند.

دوّم- کسانی که مجوسیان را با ذکر چند روایت در ردیف اهل کتاب می شمارند، چون در زمان فتوحات اسلام بنا به روایتی که از پیغمبر نقل شده آنها چون سایر اهل کتاب جزیه پرداخته اند. و در کنف حکومت اسلامی با احترام زندگی کرده اند.

در انجیل متّی و از زبان دانیال پیامبر مجوسیان به حکمت و دانشمندی توصیف شده اند.

).

ص: ۴۳۵

((جوع) [جوع :

الجوع، احساس و دردی که از خالی بودن معده از طعام و یا از گرسنگی به حیوان (ذی حیات و جاندار می رسد).

مجاعه- زمان قحطی.

رجل جائع و جوعان- مردی که زیاد گرسنه است.

(از این واژه در ۵ آیه قرآن اشاره شده است: که یکی از آنها آیه ۱۵۵/ بقره است که در باره انسانهای خود ساخته و وارسته و از آزمایش و مشکلات بیرون

صاحب قاموس کتاب مقدّس می نویسد: لفظ مجوس لفظی است کلدانی یا مدّی و مقصود کاهنانی قومند که خادمان دین زرتشت بودند و بواسطه لباس مخصوص و عزلت و گوشه نشینی معروف بوده اند.

کریستن سن در کتاب ایران در عهد ساسانیان می نویسد عدّه ای از مجوسیان بنام هیربد نگهبانان آتشکده بودند که مراسمی هم توسّط آنها انجام می شده است.

امّا از سیاق آیه معلوم می شود که افراد خاصّی نبوده بلکه این اطلاق مانند یهود و نصاری عمومیّت دارد و به امّتی که در ردیف صابئین و یهود و نصاری اشاره شده هستند. امّا از صله- الّذین- که بعد از سه واژه فوق آمده، و می گوید: و الّذین اشرکوا- فهمیده می شود که سه گروه نامبرده قبل از الّذین همه مشرک نبوده اند و در ذیل واژه- صبا- راغب می نویسد- و الصّابئون قوم کانوا علی دین نوح.

از معطوف شدن مجوس و صابئون به یهود و نصاری اهل کتاب بودن آنها هم مسلّم می شود، زیرا در دو آیه (۶۹/ مائده و ۶۲/ بقره) دیگر قرآن هم صابئون به یهود و نصاری معطوف شده است.

کلمات معطوف بهم دارای وجوه مشترکی هستند که اگر این ملّت ها ایمان بخدا و معاد و عمل صالح داشته باشند پاداششان نزد پروردگار خواهد بود و خوف و حزنی بر ایشان نیست.

مسعود در مروج الذّهب می نویسد: اسکندر تمام آثار دینی مجوس را سوزاند و از بین برد و پس از چند قرن موبدها از حافظه خود و دیگران مطالبی نوشتند که دستخوش تغییرات گردید، موضوعی که امروز بسیار مهمّ است این است که هیچ پیامبری خوردن مشروبات و مسکرات را تجویز نکرده عینا مانند قرآن چنانکه در کتاب عهد عتیق و جدید، امثال سلیمان فصل ۲۳- بشدّت خوردن مشروبات و مسکراترا منع کرده و در دو مورد دیگر نیز چنین منعی وجود دارد امّا متأسّفانه امروز با اینکه مضّرات الکل صد در صد از نظر علمی و پزشکی ثابت شده باز در جشن میلاد حضرت مسیح در سراسر دنیا خروارها الکل مصرف می شود و تلفاتی نیز ببار می آورد همینطور در آئین کهن زرتشت که بطور قطع خوردنش ممنوع بوده، این است که

قرآن می فرماید: بایستی چنین ملّتهایی ایمان خدا و قیامت و عمل صالح که ترک نوشیدن نوشابه های الکلی و عدم ازدواج با محارم در ردیف آنها است داشته باشند تا باسلام گرویده باشند.

ایران در عهد ساسانیان/ کریستن سن- قاموس کتاب مقدّس/ جیمز هاکس- شرح قاموس اللّغه/ فیروز آبادی- مجمع البحرین/ طریحی- مجمع البیان/ طبرسی- فخر رازی/ تفسیر کبیر- تبیان طوسی.

آمده می فرماید: وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَیْ ءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِنَ الْأَمْوالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الثَّمَراتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ- که در این آیه بانسهای طراز نوین و پایداری که برای هدف خدائی، و اللّه در برابر تمام مشکلات پایدارند مژده داده شده).

(جاء) [جاء]:

جاء، یجی ء، جیئه، و مجیئا، مثل واژه اتیان- بمعنی آمدن است ولی مفهوم واژه- مجئ اعمّ از- إتیان- است یعنی فراگیرتر است زیرا- إتیان- بآسانی آمدن است و- نیز نوعی آمدن است که با قصد و هدف انجام می شود هر چند که رسیدن بآن هدف میسور و ممکن نگردد.

گفته می شود- جاء- برای آمدن اجسام و معانی هر دو بکار می رود خواه آمدن ذات اجسام و خود آنها باشد یا کار و مفاهیم آنها، نیز جاء در باره هر کسی که قصدش آمدن بمکانی و در زمانی باشد، تمام این معانی در آیات زیر آمده است، خدای عزّ و جلّ گوید:

وَ جاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَهِ رَجُلٌ يَسْعى ۲۰/ یس) و وَ لَقَدْ جاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّناتِ- ۳۴/ غافر) و وَ لَمَّا جاءَتْ رُسُلُنا لُوطاً سِی ءَ بِهِمْ- ۷۷/ هود).

و فَإِذا جاءَ الْخَوْفُ- ۱۹/ احزاب) و إِذا جاءَ أَجَلُهُمْ- ۴۹/ یونس) و بَلى قَدْ جاءَتْكَ آياتِی- ۵۹/ زمر) و فَقَدْ جاؤُ ظُلْماً وَ زُوراً- ۴/ فرقان) یعنی قصد سخن گفتن نمودند و چون از آن تجاوز کردند واژه- مجی- به کار رفته یعنی سخن ناگفتنی دروغ آوردند همانطور که قصد و هدف نیز در سخن آنها وجود دارد.

خدای تعالی گوید: إِذْ جاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ- ۱۰/ احزاب) و وَ جاءَ رَبُّكَ وَ الْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا- ۲۲/ فجر) که در آیه اخیر امر خدای منظور است نه ذات خدای و این قول ابن عبّاس (رض) است.

و همچنین آیه فَلَمَّا جاءَهُمُ الْحَقُّ- ۷۶/ یونس) تعبیر همان آیه قبلی یعنی- جاء ربّک- است.

جاء و أجاءه- هر دو بکار می رود، خدای تعالی گوید:

فَأَجاءَهَا الْمَخاضُ إِلى جِذْعِ النَّخْلَهِ- ۴۸/ قصص) (یعنی: درد زایمان او یعنی (مریم)

را بکنار خرمائی پناه داد و برد)، جاءها- یعنی- ألجأها- که فعل متعدّی از جاء است- چنانکه گویند:

شرّ ما أجاءک إلی مخّه عرقوب «۱»- که ضرب المثل است یعنی شرّ و بدیش او را بسوی خرما بنی بی میوه پناه داد.

شاعر گوید: شرّ ما أجاءک الی مخه و الرّجاء (ترس و امید او را فرا گرفت و پناه داد).

جاء بکذا- او را حاضر کرد مثل آیات:

لَوْ لا جاؤُ عَلَیْهِ بِأَرْبَعَهِ شُهَداءَ- ۱۴/ نور) (آوردن چهار گواه و شاهد برای موضع تهمت بر زنان وَ جِئْتُکَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ یَقِینٍ- ۲۲/ نمل) (خبری یقینی برایت از کشور سبا آوردم) و جاء بکذا- معانیش با معانی چیزی که همراه و ملازم اوست و آورده می شود فرق می کند.

(جال) [جال :

جالوت از این واژه است و نام پادشاهی طغیانگر است که حضرت داود (ع) او را تیر انداخت و بقتل رساند و در آیه وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ- ۲۵۱/ بقره) یاد آوری شده است.

(جو) [جو]:

الجوّ یعنی هواء، خدای تعالی گوید: فِی جَوِّ السَّماءِ «۲» ما یُمْسِکُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ-

---

(۱) در مجمع الامثال این ضرب المثل بصورت (شرّ ما یجیئک الی مخه عرقوب) آمده است یعنی چیزی تو را بآن جا پناه نداد مگر شرّ و بدی، با فقر و تنگدستی زیرا- عرقوب- دره کوفه است که خرما بنی ندارد، کنایه از این است که از شخص لئیم و پست چیزی خواسته نشود و هر کس باو پناه ببرد چیزی عایدش نمی شود و این مثل در باره شخص مسکین و بینوا بکار می رود. مجمع الامثال میدانی، ج ۱ ص ۳۵۸.

(۲) تمام آیه چنین است (أَ لَمْ یَرَوْا إِلَی الطَّیْرِ مُسَخَّراتٍ فِی جَوِّ السَّماءِ ما یُمْسِکُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ- ۷۹/ نحل) برای فهم علمی این آیه بایستی بآیه قبل توجّه کرد که در باره خلقت انسان و بودن او در رحم مادر و خارج شدنش در حالیکه هیچ چیز نمی داند و لذا برای مراحل علم و دانش و دانا شدن انسان خداوند چشم و گوش و دل باو داده تا عالم شود و آگاهی یابد، بسا که شکرگزار این چنین نعمتها باشند، سپس با توجّه انسان بچنان آغازی از خلقتش او را باین آیه توجّه می دهد که آیا پرنده را در حالی که در اوج آسمان و جوّ ایستاده است نمی نگرند، و نمی اندیشند که چیزی جز ناموس آفرینش خداوند او را به چنان حالتی نگاه نداشته است چون طبیعتا همه چیز بایستی از هوا به زمین سقوط کند و هر امر استثنائی را خداوند آیه نامیده است و براستی که تفکّر در این آیات برای کسانی که ایمان دارند نشانه هائی

۷۹/ نحل) و اسم- یمامه- هم- جوّ- است، که خدای داناتر است.

(در تأیید سخن راغب رحمه اللّه ابو عبد الله یاقوت حمدی در ج/ ۵ معجم البلدان در ذیل یمامه پس از ذکر وجه اشتقاق مختلف می نویسد: کانت تدعی جوّا- ص ۴۴۲).

(و اللّه اعلم)

از وجود خداوند است.

بدیهی است که انسان در زمان نزول این آیات برای فضایی که در اطراف او است نامی جز نام- هوا- نمی شناخت و خداوند واژه (جوّ) را با قدرت و خواصش یاد آوری نموده تا پس از هزاران سال انسان با پیشرفت تکنیک و ابزار فضا پیماها بشکوهمندی نیروی جاذبه و قدرت شگفت جوّ زمین و طبقات او پی ببرد و قوانین سقوط اجسام را در حوزه زمین و مساوی بودن وزن هر موجودی و فشار جوّ در حالت ایستادن را مورد دقّت قرار دهد و آفرینش شگفت آور آفریده ها را از آیه هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُمْ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً- ۲۹/ بقره). و هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ- ۷۳/ انعام) و أَ وَ لَمْ یَنْظُرُوا فِی مَلَکُوتِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ ما خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَیْ ءٍ- ۱۸۵/ اعراف) در یابد.

تا انسان با پیروی از این آیات اندیشه خود را از دایره تنگ مادی نگریستن یا پس از درک قوانین جهان در اثر استکبار و غرورش قانون گزار عالم را فراموش نکند زیرا انسان نبوده و ما هم نبوده ایم که جهان با عظمت آفریدگار و جهانیان داشته است.

بگفته مولوی:

پشّه کی داند که این باغ از کی است در بهاران زاد و مرگش دردی است

روزگاران و جهان و پدیده هایش بوده اند که انسان وجود نداشته و قابل ذکر نبوده، پس ای خود محور مغرور بیندیش، ما غَرَّکَ بِرَبِّکَ الْکَرِیمِ- ۶- انفطار).

(

((حبّ) [حبّ :

الحبّ و الحبّه– یعنی دانه های گندم و جو و غلات دیگر (که مطعومات و غذاها هستند).

الحبّ و الحبّه– با کسره حرف (ح) دانه گلها و ریاحین– خدای تعالی گوید: کَمَثَلِ حَبَّهٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنابِلَ فِی کُلِّ سُنْبُلَهٍ مِائَهُ حَبَّهٍ– ۲۶۱/ بقره) و وَ لا حَبَّهٍ فِی ظُلُماتِ الْأَرْضِ– ۱۹/ انعام) و إِنَّ اللَّهَ فالِقُ الْحَبِّ وَ النَّوی ۹۵/ انعام) و فَأَنْبَتْنا بِهِ جَنَّاتٍ وَ حَبَّ الْحَصِیدِ– ۹/ ق) یعنی گندم هر چیزی که مانند گندم درو می شود.

در حدیث «کما تنبت الحبّه فی حمیل السّیل» «۱».

الحبّ– یعنی محبوب و بشدّت دوست داشتنی.

حبب– ردیف ریز داندانها که تشبیهی از دانه های ریز غلّات و سبزیها است.

حباب– حبابهای روی آب در موقع ریزش بارانهای درشت که بهمان دانه های غلّات تشبیه شده است.

حبّه القلب «۲»– یعنی (۱– نتیجه و ثمره دل و خاطر ۲– مرکز و سویدای دل ۳– تکّه ای از خون سیاه در وسط قلب ۴– جایگاه محبّت و دوستی یا مرکز

---

(۱) حدیث فوق تشبیهی از حالت دوزخیان است که در شعله های عذاب چون گیاهان زودرو ظاهر می شوند، تمام حدیث چنین است (فینبتون کما تنبت الحبّه فی حمیل السّیل) یعنی: همانطور که دانه های گیاهان در زمینهای سیلابی پی در پی می رویند و خشک می شوند، دوزخیان نیز چنانند.

حبه– یعنی: دانه های بسیار ریز گیاهان صحرائی– حمیل زمینهای سیل گیر و سیلگاه.

(۲) تعبیر و معنی اوّل و سوّم در عبارت فوق از راغب و ابن سیده است تعبیر و معنی دوّم و چهارم از ازهری و ابن منظور که بهر حال تشبیهی از دوزخیان بدانه گیاه است که همواره در رشد و زایش و فرسایش و رویش است.

وجود).

حببت فلانا- گفته انـد معنی آن در اصل این است که در مرکز جان، و دلش جای گرفتم و قلب و دلش را شـیفته خود کردم، مثل:

شغفته و کبدته و فأدته «۱»- (دل و وجودش را تسخیر کردم گوئی که به آنها رسیده ام).

أحببت فلانا- یعنی دلم را جای محبّتش قرار دادم ولی در عرف سـخن و گفتگوی متعارف واژه محبوب- بجای کلمه- محبّ- یعنی دوستدار قرار گرفته و همچنین حببت بجای أحببت «۲» بکار می رود.

(محبّت:) یعنی خواستن و تمایل بچیزی که می بینی و آن را خیر می پنداری، محبّت بر سه وجه است:

۱- محبّت و دوستی برای خرسـند شدن و لذّت بردن مثل محبّت مرد نسبت به زن. و در باره خرسند بودن- آیه یُطْعِمُونَ الطَّعامَ عَلی حُبِّهِ مِسْکِیناً- ۸/ انسان).

(غذای مورد نیاز و محبّت خود را به مسکین می دهند و می خورانند).

۲- محبّتی که بر پایه بهره مندی معنوی است، مثل چیزهای سودمند و در معنی آن، آیه:

وَ أُخْری تُحِبُّونَها نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِیبٌ- ۱۳/ صف).

۳- محبّت برای فضیلت و بزرگی، مثل محبّت دانشمندان و دانش پژوهان برای علم نسبت بیکدیگر.

و چه بسا که محبّت بخواستن و اراده تفسیر شود مانند: فِیهِ رِجالٌ یُحِبُّونَ أَنْ

---

(۱) از واژه های کبـد و فؤاد که در مرکز بـدن قرار دارنـد افعالی بصورت کبدته و فأدته- که در متن آمده ساخته می شود که این اسمها در ترکیب با کلمات معانی مختلفی دارند مثل ۱- بیمار شدن آن اعضاء ۲- بزرگ شدن آن. ۳- گرفتن و رسیدن به آنها. ۴- تیر زدن و ضربه زدن به آنها.

(۲) منظـور راغـب ایـن است که واژه محبـوب- اسم مفعـول از ثلاـثی مجرّد است، بجـای محبّ- یعنی اسم فاعـل ثلاـثی مزید متداول شده و بجای- احببت- بیشتر حببت- بکار می رود.

يَتَطَهَّرُوا- ۱۰۸/ توبه) ولی اینطور نیست و چنین تفسیری درست نیست، زیرا چنانکه قبلا گفته شد معنی محبّت از اراده رساتر است و هر محبّتی اراده است و هر اراده و خواستی محبّت نیست، خدای عزّ و جلّ گوید:

إِنِ (اسْتَحَبُّوا) الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمانِ- ۲۳/ توبه) یعنی ترجیح دادن و برگزیدن کفر بر ایمان، حقیقت معنی- استحباب- قصد و هدف انسان در چیزی است که او را دوست دارد که در آیه فوق با حرف (علی) متعدّی شده است تا در معنی ترجیح دادن و برگزیدن باشد.

و همینطور آیه وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا- ۱۷/ فصّلت)- و فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ- ۵۴/ مائده).

پس دوستی و محبّت خداوند تعالی به بندگان همانا بخشایش و نعمت دادن اوست بآنها، و محبّت بنده در باره خداوند خواستن تقرّب و قدر و منزلت داشتن نسبت باوست.

و آیه إِنِّي (أَحْبَبْتُ) حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي- ۳۲/ ص) معنیش این است که من چون فطرتا نیکی و خیر را دوست دارم محبّت خیل «۱» و ستوران را بر یاد خدای خویش برگزیدم و آنرا خیر دانستم.

و آیه إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ- ۲۲۲/ بقره).

یعنی توبه کنندگان و پاک شدگان را ثابت و پایداری دارد و نعمتشان می دهد و این همان دوستی خداوند است.

و آیات لا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ- ۲۷۶/ بقره) و إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتالٍ فَخُورٍ-

---

(۱) یاد آوری- خیل- در معنی آیه فوق که راغب رحمه اللّه به آن اشاره کرده، مربوط بآیه قبل از آن است که چنین است إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِناتُ الْجِيادُ- ۳۱/ ص) همینکه اسبان تیز تک و زیبا را به بسلیمان عرضه کردند و او آنها را پسندید و خوش آمد در برگشتن اسبان از چرا بتماشای آنها مشغول شد و از دیدنشان متمتّع و بهره مند گردید تا اینکه وقت نماز و ذکر خداوند از پاداش رفت ناگهان متوجّه شد و اسبان را پی کرد و حالت انابه و توبه باز یافت سپس گفت عشق و دوستی شدید من و برگزیدن محبّت این ستوران که خیرشان می پنداشتم مرا از یاد حقّ غافل کرد و در آیه بعد می گوید: رَبِّ اغْفِرْ لِي- ۳۵/ ص) مرا در خور آمرزش قرار ده و از غفلتم در گذر.

۱۸/ لقمان) هشدار و تنبیهی است بر اینکه ارتکاب، و انجام گناهان طوری است که با تداوم آنها دیگر توبه و بازگشت از گناهان میسور نیست، آنگاه که ادامه دهنده گناه توبه نمی کند، دیگر مشمول محبّت و لطف خدای که در باره توبه کنندگان و پاکان وعده داده است قرار نمی گیرد و از محبّت خدای محروم می شود، حبّب اللّه إلیّ کذا- یعنی خداوند آن را قرینم گردانید.

خدای تعالی گوید: وَ لکِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَیْکُمُ الْإِیمانَ «۱»- ۷/ حجرات).

احبّ البعیر- ملازم جایگاه خود شد، گوئی که مکان خود را به خاطر توقفش در آنجا دوست دارد.

حبابک أن تفعل کذا- یعنی نهایت محبّت این است که آن را انجام دهی.

(حبر) [حبر]:

الحبر یعنی اثر نیکو و از این معنی روایت شده است که:

«یخرج من النّار رجل قد ذهب حبره و سبره» یعنی: از آتش عذاب خارج می شود در حالی که نیکوئی و زیبائی چهره اش زایل شده.

و در همین معنی کسیکه نیکوکار است الحبر- نامیده شده.

شاعر محبّر- شاعری که نیکو شعر می سراید.

شعر محبّر- سروده ای زیبا.

ثوب حبیر- جامه نیکو.

أرض محبار- زمینی که بسرعت محصول می دهد و پر بار است.

ابر و باران را نیز حبیر گویند.

---

(۱) تمام آیه چنین است لکِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَیْکُمُ الْإِیمانَ وَ زَیَّنَهُ فِی قُلُوبِکُمْ وَ کَرَّهَ إِلَیْکُمُ الْکُفْرَ وَ الْفُسُوقَ وَ الْعِصْیانَ أُولئِکَ هُمُ الرَّاشِدُونَ- ۷/ حجرات) ولی خداوند ایمان را در دلهاتان آراسته و قرین گردانید و کفر را برایتان ناروا داشت و چنان کسانی رشد یافتگانند، برای فهم بیشتر این آیه بآیات قبلش توجّه می کنیم که پنداشته نشود خداوند عدّه خاصّی را مورد لطف و محبّت قرار می دهد و مؤمنشان می کند، در آیه قبل می گوید: شما همواره اخباری را که می شنوید تحقیق کنید و با دوری از نادانی و پذیرش فرمان رسول به مزایایی می رسید می بینیم که رشد و کمال را در آیه قبل نشان می دهد و پس از خواستن و

حرکت او توفیق دهنده است.

ص: ۴۴۳

حبر فلان- کسیکه آثار جراحت در بدنش باقی است.

(الحبر)- یعنی دانشمند که جمعش أحبار است این نامگزاری برای این است که آثار علمی دانشمندان در دلها و خاطره ها باقی است و آثار و افعال و کردار نیکوشان مورد پیروی و پذیرش قرار می گیرد.

خدای تعالی فرماید: اتَّخَذُوا أَحْبارَهُمْ وَ رُهْبانَهُمْ أَرْباباً مِنْ دُونِ اللَّهِ «۱»- ۳۱/ توبه).

و بر این معنی امیر المؤمنین (رض) در گفتارش اشاره کرده است، و می گوید: (العلماء باقون ما بقی الدّهر، أعیانهم مفقوده و آثارهم فی القلوب موجوده).

(دانشمندان تا روزگار باقی است باقیند هر چند که بدنهاشان در میان نباشد امّا آثارشان در دلها زنده و موجود است).

خدای عزّ و جلّ گوید: فِی رَوْضَهٍ (یُحْبَرُونَ)- ۱۵/ روم).

یعنی: در بستان شاد خرسندند تا اینکه آثار بخشایش الهی، و نعیمشان بر آنها ظاهر شود.

(حبس) [حبس :

الحبس: یعنی جلوگیری و ممانعت از شتاب و برخاستن، خدای عزّ و

---

(۱) واژه أحبار- یعنی علماء یهود و رهبان- علماء نصاری هستند- که در آیه قبل از آیه فوق خداوند می فرماید: یهودیان گفتند عزیز پسر خدا است و نصاری حضرت مسیح را پسر خدا خواندند این سخنان ناروا است و این امّتها احبار و رهبانان را نیز بعد از خداوند اربابان خود قرار دادند و حال اینکه حضرت موسی و حضرت مسیح دستور داده اند که فقط خدای را پرستش کنید لا إِلهَ إِلَّا هُوَ سُبْحانَهُ عَمَّا یُشْرِکُونَ- ۸۲/ مائده). یعنی اوست خدای واحد و از باورهای مشرکین منزّه است امّا در آیه ۲۴/ مائده، عدّه ای از احبار و رهبانان را از شمول موضوع فوق استثناء می کند و می گوید آنها مال مردم را به بیهوده و باطل نمی خورند و مانع پرستش خدای نمی شوند.

و در آیه ۸۲/ مائده می گوید: نزدیکترین امّتها بمؤمنین و مسلمانان، نصاری هستند، زیرا که کشیشها و رهبانان خدا پرستانی در میان آنان هستند که متکبّر نیستند بلکه متواضع و خدا پرستند.

ذلِکَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّیسِّینَ وَ رُهْباناً وَ أَنَّهُمْ لا یَسْتَکْبِرُونَ- ۸۲/ مائده) که مسلّما چنین افرادی با قبول فصل ۲۳ کتاب امثال سلیمان که شرابخواری را با شدّت قدغن کرده است اینان هرگز از این دستور سرپیچی نمی کنند و به حکمت آن دستورات عمل می کنند.

ازهری از قول لیث می نویسد حبر و حبر بهر دانشمندی اعمّ از مسلمان و ذمّی اگر اهل کتاب باشند اطلاق می شود و در معنی

زیبائی و جمال نیز هست، تحبیر- زیبائی خطّ است، تهذیب اللّغه جلد ۱ صفحه ۳۴.

ص: ۴۴۴

جلّ گوید: تَحْبِسُونَهُما مِنْ بَعْدِ الصَّلاهِ- ۱۰۶/ مائده).

(قسمتی از آیه ۱۰۶/ مائده است در باره آوردن دو شاهد و گواه بر وصیّت کسی که می خواهد از دنیا برود، می گوید اگر در سفر هم بودید آن دو گواه را که نگاهداشته اید برای سوگند و گواهی بر وصیّت بعد از نماز دیگر حاضر آرید).

حبس- آبگیری است که آب را در خود نگهداشته، جمعش أحباس است.

تحبیس- وقف کردن چیزی برای همیشه که در آن صورت می گویند:

حبیس فی سبیل اللّه- یعنی این را در راه خدا برای همیشه وقف کردم که (سود و منافعش در راه خدا صرف شود).

(حبط) [حبط]:

یعنی از بین رفت و تباه شد، خدای تعالی گوید: حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ- ۲۱۷/ بقره) و وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ ما كانُوا يَعْمَلُونَ- ۸۸/ انعام) و سَيُحْبِطُ أَعْمالَهُمْ- ۳۲/ محمّد) و لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ- ۶۵/ زمر) و فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمالَهُمْ- ۱۹/ احزاب).

حبط العمل- یعنی (تباه شدن کار و نتیجه عمل) که بر چند گونه است.

اوّل- حبط العمل: اعمالیکه صرفا دنیائی است و در قیامت سودی به حال انسان ندارد و نیازی را برنمی آورد چنانکه خداوند در این آیه اشاره به معنی فوق می کند و می گوید: وَ قَدِمْنا إِلى ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً- ۲۳/ فرقان) (یعنی، پیشتر از کارهاشان همه را پراکنده می کنیم با توجّه بآیات بعد از ۲۱ تا ۲۵/ فرقان می فهمیم که اشاره آیه به سرکشان و مستکبرینی است که امیدی بلقاء حقّ و قیامت نداشته اند، ستمگری کردند و کارهای ایشان هر چند بظاهر با سخنان انسان گونه بیان شود، از سوی خداوند در قیامت بیهوده و پراکنده می شود).

دوّم- حبط العمل یعنی بیهوده شدن کارهای اخروی که به قصد و توجّه بخدای و وجهه خدایی انجام نداده اند، چنانکه روایت شده است که (أنّه یؤتی یوم القیامه برجل فیقال له بم کان اشتغالک؟

قال: بقرائه القرآن، فیقال له قد کنت تقرأ لیقال هو قاری ء و قد قیل ذلک

، فیؤمر به إلی النّار). «۱»

سوّم- حبط العمل- کارها و اعمال صالحه ای که در کنارش زشتیها و سیّئاتی نیز انجام شده و این همان چیزی است که در سبک شدن میزان اعمال در این آیه بآنها اشاره شده است که وَ مَنْ خَفَّتْ مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِما کانُوا بِآیاتِنا یَظْلِمُونَ- ۹/ اعراف).

اصل حبط از- حبط- یعنی پرخوری حیوان از گیاه خشک و باد کردن شکم او است پیامبر (ص) فرمود:

«إنّ ممّا ینبت الرّبیع ما یقتل حبطا «۲» أو یلمّ»

---

(۱) یعنی هنگامه قیامت کسی و کسانی هستند که بآنها گفته می شود در دنیا به چه کاری اشتغال داشتید می گویند بخواندن قرآن سپس باو گفته می شود تو برای اینکه قاری خطابت کنند می خواندی چنان هم شد آنگاه بسوی آتش جهنّم فرمانش دهند.

باید توجّه داشت که در این حدیث سخن از خواندن و قرائت است آنهم برای اشتغال و گذراندن دنیا و نه تلاوت زیرا چنانکه در ذیل واژه- تلاوت- یاد آوری شده است اگر خواندن قرآن با تدبّر در معنی و پیروی از احکام آن باشد- تلاوت- است و گر نه قرائت با بی توجّهی.

آیات یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیاتِ اللَّهِ- ۱۱/ طلاق) و وَ إِذا تُلِیَتْ عَلَیْهِمْ آیاتُهُ زادَتْهُمْ إِیماناً- ۲/ انفال) و یَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ- ۱۲۱/ بقره) اشاره به همان معنی و مقصود قرآنی است.

پس تلاوت یعنی پیروی از قرآن و افزون شدن ایمان و حقّ تلاوت را اداء کردن و غیر از قرائتی است که تنها با خواندن بآواز و آهنگ انجام می شود و می بینیم که خواننده های بسیار خوش صدائی در دیگر کشورها هستند که تنها بلفظ و آهنگ بسنده کرده اند و هیچگونه اثری در ساختن و برخاستن و قیامی علیه استعمارگران و ابرقدرتها نداشته و ندارند مگر اینکه تلاوت کنند و پیروی از عمل بقرآن، پس هر چیزی که حجاب و مانع حقیقت باشد بناچار بآتش می انجامد چنانکه در حدیث بآن اشاره شده است.

و در حدیثی متواتر و مشهور فرموده است: ربّ قارئ القرآن و القرآن یلعنه، لذا در حدیث فوق بشغل و اشتغال اشاره شده تا قرآن وسیله کسب و اشتغال قرار نگیرد، بلکه خوانده شود، تلاوت شود، یعنی پی گیری و پیروی. [...]

(۲) حدیث فوق در مأخذ متعدّدی آمده است و عبارت (یقتل حبطا) یعنی با بیماری و خوردن حبط- شکم حیوانات آماس کرده و می میرند. لغت نویسان حبط را- (حندقوق، حلبیه، شنبلیذ و عرفج) دانسته اند سه گیاه اخیر که بهاره است نوعی اسهال سخت و مزمن ایجاد می کند و امّا در باره گیاه حندقوق- که واژه ای آرامی است بنا بنوشته خلف تبریزی- حندقوق- یا اندقوق- دو گونه است، صحرایی آن مثل یونجه، ستوران را بسیار فربه می کند و تلخ و بد بوست که بفارسی سیست نامند

امّا- داود انطاکی- می نویسد خندقوق- که در یونان آن را- لوتوس- می گویند گیاهی است برگش زرد و پهن و گلش زرد، نوع صحرائی آن بدبو و سمّ بسیار مهلکی است که در درمان بیماریهای یرقان و استسقاء بکار می رود- روغن بذر و دانه اش در درد مفاصل نیکوست (این است مفهوم علمی حدیث

نـام- حارث- را هم حبط گفته انـد زیرا با خوردن آن گیاه مسـموم شـد و اولاد او را نیز حبطات نامیـده انـد (منظور حارث بن مازن بن مالك است كه در سفری مبتلا ببیماری آماس و ورم بدن شد- لس، ۹/ ۱۴۵).

(حبک) [حبک :

خـدای تعالی گویـد: وَ السَّماءِ ذاتِ الْحُبُکِ- ۷/ زاریـات) یعنی آسـمانی که دارای راههـائی است، و لـذا بعضـی از مردم برای آسـمان راههای محسوسـی بوسیله ستارگان و کهکشان تصوّر کرده اند و بعضی دیگر آنرا براههای عقلانی که بوسیله احساس و بصیرت و اندیشه متصوّر است تعبیر کرده اند باین مضمون اشاره خدای تعالی است که:

الَّذِینَ یَذْکُرُونَ اللَّهَ قِیاماً- ۹۱/ آل عمران) (یعنی کسانی که شب هنگام با همان بصـیرت و احساس وقت شناسی از راه بصیرت و نگاه به آسمان برای قیام و عبادت زمان را برمی گزینند).

اصل ریشه حبک- یا از عبارت بعیر محبوک القری- یعنی شتر قوی که بشدّت نشـخوار می کند و غذا در دهانش بسـرعت می گردد و می جود، است و یا از عبارت احتباک- یعنی محکم دامن بکمر زدن، گرفته شده.

(حبل) [حبل :

الحبل معروف است (ریسمان و طناب) خدای عزّ و جلّ گوید: فِی جِیدِها حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ- ۵/ مسد)، که:

حبل الورید و حبل العاتق- یعنی رگ گردن و وتر گردن بآن تشبیه شده است و همچنین- الحبل المستطیل- جادّه و راه پیوسته شنی.

و برای وصل کردن و پیوستن به هر چیزی که بایستی بآن رسیده شود واژه- حبل- بصورت استعاره بکار رفته است.

چنانکه در آیه وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِیعاً «۱»- ۱۰۳/ آل عمران).

پیامبر (ص)).

(برهان قاطع- مقاییس اللّغه- غرائب اللّغه- معربات جوالیقی ۱۲۰- تذکره الاولی الالباب ص ۱۳۳ داود انطاکی).

(۱) واژه اعتصـام در آیـات دیگر قرآن بـدون ذکر حبـل بکـار رفته است در آیات وَ اعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَ أَخْلَصُوا دِینَهُمْ لِلَّهِ- ۱۴۶/ نساء) و فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ اعْتَصَمُوا بِهِ فَسَیُدْخِلُهُمْ فِی رَحْمَهٍ مِنْهُ-

اشاره شده پس- حبل اللّه- همان چیزی از قرآن و عقل و خرد است که به وسیله آن دور شدن از گناهان و وصول بقرب خدای حاصل می شود و یا هر چیز دیگری که اگر بآن تمسّک جستی و از گناهان بازماندی تو را بجوار رحمت حق می رساند پس عهد و پیمان را نیز حبل گویند.

خدای تعالی گوید: ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ ما ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَ حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ- ۱۱۲/ آل عمران) هر کجا باشند فرمان خواری برایشان جاری است مگر اینکه در پناه و پیمان خدایا در پناه و پیمان مردم قرار گیرند).

در آیه فوق آگاهی و هشداری است که کفّار برای رهایی از ذلّت، و خواری بتوسّل جستن به دو پیمان ناگزیرند.

۱۷۰/ نساء) و وَ مَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ- ۱۰۱/ آل عمران) و وَ اعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلاكُمْ- ۷۸/ حجّ).

اعتصام بخدا در این آیات همان با خدا بودن یعنی با یاد او بودن است که وسیله دور شدن از گناهان و به راه مستقیم هدایت شدن می باشد زیرا واژه- اعتصام از- عصم- یعصم- عصمه- یعنی در گناه نیفتادن، و بازماندن از آن است و نیز اعتصام یعنی پناه بردن و بیاد خدا بودن و ابن منظور حبل را- رباط- یعنی وسیله ارتباط می داند.

شیخ طریحی می نویسد: اعتصام بحبل اللّه- پیروی از قرآن و ترک تفرقه و جدا سری است چنانکه پیامبر (ص) فرموده «القرآن حبل اللّه المتین» واژه حبل بصورت استعاره برای اینست که تمسّک بقرآن سبب نجات از تباهی و هلاکت است همانطور که ریسمان سبب رها شدن و دور شدن از خطر است. و در حدیثی دیگر در وصف قرآن آمده است که «هو حبل ممدود من السّماء الی الارض» یعنی نور هدایت کننده. و اعراب نور ممدود و پیوسته را به حبل و خیط تشبیه می کنند و در حدیثی دیگر «هو حبل اللّه المتین» که در همان معنی نور است، ازهری می گوید: ابو العبّاس مبرّد در حدیثیکه پیامبر (ص) فرموده است:

(اوصیکم بکتاب اللّه و عترتی احدهما اعظم من الآخر و هو کتاب اللّه حبل الممدود من السّماء الی الارض) حبل در این حدیث یعنی نور ممدود و پیوسته، و نیز در معنی پیوستن بکتاب خدای عزّ و جلّ، هر چند که قرآن از زمین تلاوت و نسخه برداری و نوشته می شود امّا از معنی حبل ممدود، در باره کتاب خدا می فهمیم یعنی نوری که هدایت کننده بسوی او است و اعراب نور ممدود و پیوسته را بحبل و خیط یعنی ریسمان تشبیه می کنند خدای گوید: حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ- ۱۸۷/ بقره) خیط ابیض همان نور صبح است و خیط اسود غیر اوست یعنی سیاهی پس منظور تشخیص سفیدی صبح از سیاهی شبست از این رو بریسمان سیاه و سفید توصیف شده است. (تهذیب اللّغه ۵/ ۸۰- لس ۱۱۱/ ۱۳۷- مجمع البحرین ۵/ ۳۴۶).

اوّل- عهد و پیمان خدائی که بایستی در آن صورت اهل و پیرو کتابی شوند که از سوی خدا نازل شده است و گر نه در دین او قرار نگرفته اند و تحت حمایت آن نیستند.

دوّم- به عهد و پیمانی از سوی مردم که آنها را یاری می رسانند و بر آنها بذل مال و جان می کنند قرار گیرند.

حباله- تور و دام شکار شکارچی و جمعش حبائل است، روایت شده که:

«النّساء حبائل الشّیطان». «۱»

محتبل و حابل- یعنی صیّاد و دام گستر، اصطلاح- وقع حابلهم علی نابلهم «۲» نیز بکار رفته است.

(حتم) [حتم :

الحتم یعنی قضاء مقدّر و تعیین شده.

الحاتم- کلاغ شوم، چنانکه پنداشته اند حتما بانگ و آوازش مایه جدایی است (این واژه یکبار در قرآن آمده است- وَ إِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وارِدُها كانَ عَلى رَبِّكَ حَتْماً مَقْضِيًّا- ۷۱/ مریم- کسی از شما نیست مگر اینکه وارد دوزخ می شود و این

---

(۱) اشاره این حدیث بزنان غیر شرعی است زیرا در باره ازدواج، و همسران شرعی در قرآن فرمود:

نِساؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ- ۲۲۳/ بقره) که واژه نساء- به ضمیر (کم) اضافه شده و همسری را می رساند باین معناست که زنانتان زمینهای کشت و زرع شمایند و حیات بشر بازدواج و همسران بستگی دارد. و اشاره حدیث به زنان غیر شرعی بخوبی روشن است.

ابن منظور می نویسد:- حبائل- یعنی دام شکار، پیامبر (ص) در خطبه حجّه الوداع سفارشاتی در باره زنان دارد که می فرماید: آنها امانتهائی هستند که بایستی در حفظ حرمتشان بکوشید.

(۲) این ضرب المثل یعنی: وقوع حابلهم علی نابلهم- در مآخذ دیگر بصورت- ثار حابلهم علی نابلهم نیز آمده است باین معنی است که شوریدن بعضی از مردم بر بعض دیگر را نشان می دهد که پس از آرامش، فراغت در یک جامعه بوجود می آید معنی تحت اللّفظی آن این است که دام گسترشان بر تیراندازشان در افتاد و بخونخواهی برخاست.

حابل- کسی که برای شکار و فریب مرغان و دیگران دام پهن می کند.

نابل- تیراندازی است که از کمانش تیر پرتاب می کند و در حقیقت کنایه از تبهکاری و آشوبگری دو دسته کم و ناچیز از مردم یعنی فریبکاران و فساد انگیزان است که آرامش و سعادت جامعه متحوّل و رو برو شد و آگاهی را ببهانه هائی بهم می

زنند.

ص: ۴۴۹

حکم قطعی الهی است).

(حتّی) [حتّی :

حرفی است که حرکت حرف آخر کلمات بعد از آن گاهی مجرور می شود مانند حرف (الی) عمل می کند ولی معنی عبارتی که بعد از- حتّی- می آید در حکم و موضوع کلمات ما قبل- حتّی- داخل می شود و گاهی معطوف بآن و زمانی هم عبارت بعد از- حتّی- آغاز سخن واقع می شود مانند:

أکلت السّمکه حتّی رأسها و رأسها- (ماهی را با سرش خوردم سرش را خوردم، و سر ماهی).

خدای تعالی گوید: لَیَسْجُنُنَّهُ حَتَّی حِینٍ- ۳۵/ یوسف) و حَتَّی مَطْلَعِ الْفَجْرِ- ۵/ قدر). عمل حتّی بر کلمات بعدش دو قسم است:

اوّل- حتّی بر فعل مضارع داخل می شود و فعل مضارع منصوب یا مرفوع می شود که هر کدام دو وجه دارند، در حالت نصب در معنی (به اینکه)، و دیگری در معنی (تا) و دو وجهی که رفع می دهد یکی این است که قبل از حتّی فعل ماضی باشد، مثل:

مشیت حتّی أدخل البصره- یعنی رفتم تا بشهر بصره داخل شدم.

دوّم- اینستکه کلمه بعد از (حتّی) در معنی حال باشد مانند عبارت مرض حتّی لا یرجون- آنگونه بیمار شد تا ناامید شدند.

در آیه حَتَّی یَقُولَ الرَّسُولُ- ۲۱۴/ بقره) با نصب و رفع (یقول) هر دو خوانده شده که در هر دو صورت بدو وجه حمل و تعبیر شده است.

گفته اند لازم است که معنی عبارت بعد از (حتّی) بر خلاف قبل از آن باشد، مثل این آیه وَ لا- جُنُباً إِلَّا عابِرِی سَبِیلٍ حَتَّی تَغْتَسِلُوا- ۳۴/ نساء).

(راجع بداخل شدن در مساجد در حال جنب بودن است که نبایستی داخل شد تا اینکه غسل کنند مگر رهگذری که از یک در وارد و از درب دیگر خارج شود).

و نیز گفته اند: ممکن است چنین نباشد یعنی معنی بعد از (حتّی) مخالف معنی قبل از آن نباشد مثل روایتی که نقل شده «إنّ اللّه تعالی لا یملّ حتّی تملّوا»

قصد این روایت این نیست که ملالت را برای خدای تعالی بعد از ملالت آنها اثبات کند.

(حج) [حج :

اصل حجّ قصد زیارت است، شاعر گوید:

یحجّون بیت الزّبرقان المعصفر «۱» و در عرف شرع واژه حجّ بقصد زیارت خانه خدای تعالی برای برپا داشتن مناسک و اعمال حجّ مخصوص شده است.

حجّ و حجّ- هر دو گفته شده، حجّ- مصدر است یعنی زیارت کردن و حجّ اسم آن است.

یوم الحجّ الأکبر- روز قربانی و عید اضحی و روز عرفه است، روایت شده که «العمره الحجّ الأصغر» عمره حجّ اصغر است.

(حجّه)- دلالتی است روشن بر اساس راه مستقیم با قصد و هدف مستقیم و چیزیکه بر صحّت و درستی یکی از دو نقیض اقتضاء «۲» و حکم می کند.

خدای تعالی گوید: قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّهُ الْبالِغَهُ- ۱۴۹/ انعام) و لِئَلَّا یَکُونَ لِلنَّاسِ عَلَیْکُمْ حُجَّهٌ إِلَّا الَّذِینَ ظَلَمُوا- ۱۵۰/ بقره) که در آیه اخیر احتجاج و دلیل آوردن ستمگران را علیه مؤمنین مستثنی از حجّت و دلیل قرار داده است و اشاره است بر اینکه سخن و حجّت آنها اصولا حجّت نیست چنان که شاعر در این معنی می گوید:

---

(۱) تمام شعر چنین است:

و اشهد من عرف حلولا کثیره یحجّون سب الزّبرقان المزعفرا

با اختلاف دو کلمه در شعر قبلش چنین است:

الم تعلمی یا امّ عمره انّنی تخاطأنی ریب الزّمان لاکبرا

شعر از مخبل سعدی است روی سخن و خطابش به همسرش ام عمره است که می گوید آیا نمی دانی که تحوّل روزگار مرا بخطاء بزرگی نسبت داد و من گواهی می دهم که قبیله عوف بخانه مرد کوسه و زرد موی، بقصد دیدارش داخل می شدند و بسیار رفت و آمد می کردند.

(مقائیس اللّغه- لس، المحکم- اساس البلاغه).

(۲) ابن منظور می نویسد: حجّه: البرهان، و گفته شده حجّه چیزی است که خصم با آن دفع می شود، ازهری می گوید: حجّت ایراد سخن بر وجهی است که بهنگام خصومت با آن پیروزی حاصل می شود جمع حجّه، حجج و حجاج است.

و لا عیب فیهم غیر أنّ سیوفهم بهنّ فلول من قراع الکتائب «۱»

(عیبی در ایشان نیست جز اینکه شمشیرهاشان از کوبیدن گروه های جنگی کند است).

و جایز است سخنانی هم که با آنها احتجاج باطل می شود حجّت نامیده شود در این آیه که بآن معنی اشاره می کند (وَ الَّذِینَ یُحَاجُّونَ فِی اللَّهِ «۲» مِنْ بَعْدِ ما اسْتُجِیبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ داحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۶/ شوری).

داحضه- سخن باطل و تلاش بیهوده لفظی که حجّت نامیده شده است.

و آیه (لا حُجَّةَ بَیْنَنا وَ بَیْنَکُمُ- ۱۵/ شوری) یعنی آنقدر سخن آشکار است که نیازی بحجّت نیست.

(مُحاجَّهُ)- این است که در خصومت میان دو نفر یا چند نفر هر کس بخواهد حجّت و راه روشن دیگری را رد کند، خدای تعالی گوید:

(وَ حاجَّهُ قَوْمُهُ قالَ أَ تُحاجُّونِّی فِی اللَّهِ- ۸۰/ انعام) و (فَمَنْ حَاجَّکَ فِیهِ مِنْ بَعْدِ ما جاءَکَ- ۶۱/ آل عمران) و (لِمَ تُحَاجُّونَ فِی إِبْراهِیمَ- ۶۵/ آل عمران) و (ها أَنْتُمْ هؤُلاءِ حاجَجْتُمْ فِیما لَکُمْ بِهِ عِلْمٌ- ۶۶/ آل عمران).

(فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِیما لَیْسَ لَکُمْ بِهِ عِلْمٌ- ۶۶/ آل عمران) و (وَ إِذْ یَتَحاجُّونَ فِی النَّارِ- ۴۷/ غافر).

---

(۱) کتائب جمع کتیبه است، خوارزمی بنقل از ابن خالویه می نویسد کمترین تعداد واحد سپاهیان جریده است، سپس، سریه- که ۱۵۰ الی ۴۰۰ نفر را شامل است بعد کتیبه- از ۴۰۰ تا هزار نفر آگاه جیش از هزار تا چهار هزار نفر، فیلق و جحفل نیز همین تعداد است یعنی برابر جیش، خمیس از ۴۰۰۰ تا ۱۲۰۰۰ نفر و این تعداد سپاهیان و سربازان را جمعا عسکر یا به فارسی لشگر گویند، علّت نامگزاری سپاهیان به کتیبه که از ۴۰۰ تا ۱۰۰۰ نفر است اینستکه گوئی کتابی است و اوراق و صفحات حروفش بهم پیوسته است واژه کتاب هم از همین کتائب گرفته شده (ثعالبی/ فقه اللّغه ص ۳۲۹- مبرّد/ کامل، ۱/ ۹۵- خوارزمی/ مفاتیح العلوم بنقل از فرهنگ مصطلحات تاریخی و جغرافیائی).

(۲) یعنی کسانی که بعد از پذیرش و ایمان و پاسخ دادن به اللّه و پیامبر (ص) از سوی مردم و آنها و پس از اینکه خداوند با نزول آیاتش پیامبر (ص) را تأیید نمود و پاسخ داد آنگروه با سخنان باطل حجّت می آورند در حالی که دلیل و حجّتشان ناچیز و تباه است و سپس در پایان آیه می گوید: (عَلَیْهِمْ غَضَبٌ وَ لَهُمْ عَذابٌ شَدِیدٌ- ۱۵/ شوری).

(که در تمام آیات فوق محاجّه- بدون علم و آگاهی را در چیزی که نمی شناسند و نمی دانند مورد ملامت قرار داده) آزمون و بررسی زخم و جراحت سر نیز- حجّا- نامیده شده، شاعر گوید:

یحجّ مأمومه فی قعرها لجف (زخم مغز سرش را بررسی کرد و در انتهای آن پارگی بود).

(حجب) [حجب :

الحجب و الحجاب- یعنی باز داشتن و ممانعت از دسترسی و رسیدن به چیزی، گفته می شود: حجبه، حجبا و حجابا، و نیز حجاب یعنی جوف و باطن و آنچه که از دل پوشیده و پنهان است.

خدای تعالی گوید: (وَ بَیْنَهُما حِجابٌ- ۴/ اعراف) این حجاب آن نیست که دیده را می پوشاند بلکه مقصود همان چیزی است که مانع رسیدن لذّات بهشتیان بدوزخیان و رسیدن رنجش و آزار دوزخیان به بهشتیان می شود، مثل آیات:

(فَضُرِبَ بَیْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِیهِ الرَّحْمَهُ وَ ظاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذابُ «۱»- ۱۳/ حدید) و (وَ ما کانَ لِبَشَرٍ أَنْ یُکَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْیاً أَوْ مِنْ وَراءِ حِجابٍ- ۵۱/ شوری) یعنی از جائیکه شخص مورد خطاب وحی و کسی که باو وحی می رسد او را نمی بیند و آیه (حَتَّی تَوارَتْ بِالْحِجابِ- ۳۲/ ص).

یعنی وقتی که خورشید با پنهان کننده و مانعی از نظر پوشیده می شود.

حاجبان- یعنی دو ابرو در چهره زیرا برای دیدگان همچون نگهبان هستند و از آنها دفاع می کنند.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (یَوْمَ یَقُولُ الْمُنافِقُونَ وَ الْمُنافِقاتُ لِلَّذِینَ آمَنُوا انْظُرُونا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِکُمْ قِیلَ ارْجِعُوا وَراءَکُمْ فَالْتَمِسُوا نُوراً فَضُرِبَ بَیْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِیهِ الرَّحْمَهُ وَ ظاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذابُ- ۱۳/ حدید) یعنی در آن هنگام که دو رویان و دو چهرگان بمؤمنین می گویند درنگ کنید تا از روشنائی و نور شما خویشتن را بهره مند کنیم پاسخشان می دهند بکارهای گذشتتان باز گردید و بهره گیرید سپس میانشان با رویی و مانعی ایجاد شود که باطن و پیشارویش رحمت و بهشت خداوند است و بیرون آن عذاب و رنج که در آیه قبل فرمود:

در آن هنگامه نور و روشنایی سیمای مؤمنین پیشاپیش ایشان است و پاداششان خلود در بهشت و رحمت حقّ.

حاجب الشّمس- مانعی که در جلوی خورشید مثل نگهبان قرار می گیرد و مانع دیدن آن می شود.

و در آیه (كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ- ۱۵/ مطفّفین) اشاره به منع نور از ایشان است چنانکه گفت (فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ- ۱۳/ حدید) یعنی دیوار و بارویی میانشان زده شد.

(حجر) [حجر]:

الحجر، سنگ یا مادّه سختی که معروف است، جمعش احجار و حجاره.

خدای تعالی گوید: (وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَةُ- ۲۴/ بقره) گفته شده، حجاره- در این آیه، سنگ گوگرد است و بلکه عینا همان سنگ است که بخاطر عظمت و حالت آن آتش که با انسان و سنگ افروخته می شود و بر خلاف آتش دنیاست، زیرا چنانکه گفته شده آتش دنیا امکان ندارد که با سنگ مشتعل شود هر چند که بعد از افروختن در آن مؤثّر باشد و نیز گفته اند منظور از سنگ یا حجاره اشاره به کسانی است که در پذیرش حقّ چون سنگ سخت و حق ناپذیر بوده اند چنانکه در آیه ذیل وصفشان کرده که: (فَهِيَ كَالْحِجارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً- ۷۴/ بقره).

(و اشاره بدلهائی است که از قساوت سخت تر از سنگ اند می گوید (ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ فَهِيَ كَالْحِجارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً- ۷۴/ بقره).

(حَجر) و تحجیر- یعنی سنگ چینی در اطراف یک مکان، که می گویند:

حجرته، حجرا فهو محجور- و حجّرته تحجیرا فهو محجّر (که در ثلاثی مجرّد اسم مفعول- محجور- و در ثلاثی مزیدش- محجّر- است).

مکانی را هم که با سنگ چین احاطه کنند حجر گویند که از همین تعبیر حجر الکعبه است، و همچنین خانه های قوم ثمود هم- حجر- نامیده شده:

خدای تعالی گوید: (كَذَّبَ أَصْحابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ- ۸۰/ حجر) و از واژه- حجر- بخاطر نتیجه و ما حصل آن معنی- باز داشتن و منع تصوّر می شوند چنانکه عقل و خرد را هم- حجر- گفته اند زیرا انسان را از خواهش و هوسهای نفسانی منع می کند و باز می دارد، خدای تعالی گوید:

(هَلْ فِي ذلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ- ۵/ فجر). ابو العبّاس مبرّد می گوید به اسب مادینه

بخاطر اینکه بچّه در شکم دارد- حجر- گفته اند.

و هر ممنوعی بخاطر تحریمش حجر است، در آیات، (وَ قالُوا هذِهِ أَنْعامٌ وَ حَرْثٌ حِجْرٌ- ۱۸۳/ انعام) و (وَ یَقُولُونَ «۱» حِجْراً مَحْجُوراً- ۲۲/ فرقان).

فاعل در یقولون- کسی است که با دیدن عذاب می ترسد و هراسناک می شود و می گوید: (حِجْراً مَحْجُوراً- ۲۲/ فرقان) لذا خداوند یاد آوری می کند که کفّار همینکه ملائکه را می بینند بگمان اینکه سودی برای رهائی از عذاب عایدشان می شود می گویند بهشت از ما منع شده است لذا خداوند می گوید:

(وَ جَعَلَ بَیْنَهُما بَرْزَخاً وَ حِجْراً مَحْجُوراً- ۵۳/ فرقان) یعنی بطوری منع شده اند که راهی بر برداشتن و دفع آن مانع نیست.

فلان فی حجر فلان- یعنی او خودش و مالش از اینکه نگذارد دیگران در آن تصرّف کنند در پناه و حمایت فلانی است، جمعش- حجور- است، خدای تعالی گوید:

(وَ رَبائِبُکُمُ اللَّاتِی فِی حُجُورِکُمْ- ۲۳/ نساء) (یعنی دختران همسرتان که از شوهر دیگرشان هستند و در پناه شمایند).

حجر: پیراهن و همچنین- حجر- اسمی است برای هر محفظه، یا

---

(۱) در باره فاعل- یقولون- مفسّرین سه نظر اظهار کرده اند، یکی همان است که راغب گفته و زمخشری هم همان نظر را دارد اکنون باید دانست چه کسانی گفته اند- حجرا محجورا- و ضمیر در یقولون- کیست، نظر اوّل این است که کفّار بنا بمفهوم آیه قبل در دنیا از پیغمبر با بزرگمنشی و گردنکشی مطالعه نزول ملائکه بر خویش و دیدن پروردگار می نمودند یعنی (لَوْ لا- أُنْزِلَ عَلَیْنَا الْمَلائِکَهُ أَوْ نَری رَبَّنا- ۲۱/ فرقان) چرا بر ما ملائکه نازل نمی شود و ما خدای را نمی بینیم، با همین حالت استکبار و غرور هنگامه مرگ و قیامت می رسد از دیدن ملائکه و فرجام ناهنجار خویش می ترسند سخنی که در دیدن دشمنانشان در دنیا می زدند تکرار می کنند و می گویند از ما دور باد بگمان اینکه چنان خواهد شد.

نظر دوّم- اینست که- حجرا محجورا- را فرشتگان می گویند، یعنی آمرزش و بهشت و بشارت از شما دور و بر شما حرام، چون فرشتگان مؤمنین را بشارت می دهند آنها نیز بشارت می خواهند که می گویند امروز بشارت بر شما نیست حجرا محجورا.

نظر سوّم- همینکه کفّار در قیامت عذابی که از آن می ترسیدند، و می بینند و می خواهند پناهی بیابند می گویند، حجرا محجورا- یعنی چیزی که ما را از آن عذاب دور کند، (تبیان، کشّاف، تفسیر کبیر، کشف الاسرار، مجمع البحرین).

صندوقچه ای که اشیاء در آن حفظ می شود.

از واژه حجر- اطراف و گردا گرد هر چیزی نیز متصوّر است.

حجرت عین الفرس- یعنی حلقه چشم آن اسب نشان شده است.

حجّر القمر- اطراف ماه هاله زده است.

حجّوره- پرگار و اسباب بازی بچّه ها که با آن روی زمین دایره می کشند.

محجر العین- نیز در معنی حلقه چشم است.

تحجّر کذا- مثل سنگ سخت شد.

الأحجار- قبیله ای از بنو تمیم- این نامگزاری برای این است که قومی از آنها نامشان جندل، حجر، صخر، بوده (که هر سه واژه بمعنی سنگ است، جندل- تخته سنگهای بزرگ، حجر- سنگ کوچک بنّایی، صخر سنگهای تیز کوهستانی).

(حجز) [حجز]:

الحجز: مانع و حائل بین دو چیز که آنها را از هم دور می کند، می گویند:

حجز بینهما- میانشان فاصله و جدایی انداخت، خدای تعالی گوید: (وَ جَعَلَ بَیْنَ الْبَحْرَیْنِ حاجِزاً- ۶۱/ نمل) نامیدن کشور حجاز باین نام برای اینست که میان شام و صحرا قرار دارد، خدای تعالی گوید: فَما مِنْکُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِینَ- ۴۷/ حاقّه).

واژه حاجزین- که در این آیه بصورت جمع آمده صفت است برای یکفرد در موضع جمع، و همینطور- حجاز- طنابی است که مچ پای ستوران را با آن می بندند تا حرکت نکند که تصوّر معنی جمع نیز از آن می شود.

احتجز فلان عن کذا و احتجز بإزاره- چادر یا شلوار و دامن بر میان بست و محکم کرد.

حجزه السّراویل- قسمت میانی شلوار و دامن که حدّ فاصل بالا و پایین آن است در اصطلاح می گویند: إن أردتم المحاجزه فقبل المناجزه «۱» یعنی باز داشتن و

---

(۱) این ضرب المثل در باره بزدلان و ترسوهایی است که از جنگ می گریزند یا کسیکه بعد از شروع جنگ طلب صلح و آشتی می کند، ان اردت المحاجزه فقبل المناجزه- محاجزه- باز داشتن و ممانعت

ممانعت از جنگ با آهستی و مسالمت قبل از جنگ و کشتار، حجازیک- یعنی میانشان فاصله بینداز تا برخوردشان باز داری.

(حد) [حد]:

الحدّ: واسطه میان دو چیزی که مانع از اختلاط، و آمیختگی آنها به یکدیگر می شود.

حدّدت کذا- برایش حدّی معیّن و مشخّص قرار دادم.

حدّ الشّی ء- وصف و تعریفی که شامل تمام معنی یک چیز می شود، و تمیز دهنده و جدا کننده آن چیز با غیر آن است.

حدّ الزّنا و حدّ الخمر- تنبیه و تعزیر زنا کار و میخواره و شرابخواره.

علّت نامیدن- حدّ- برای مجازات از این جهت است که حدّ مانعی است برای اینکه نمی گذارد دیگری راه او را برود و آن کارها را انجام دهد.

خدای تعالی می گوید: (تِلْکَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَعْتَدُوها- ۲۲۹/ بقره) و (تِلْکَ حُدُودُ اللَّهِ وَ مَنْ یَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ- ۱/ طلاق) و (الْأَعْرابُ أَشَدُّ کُفْراً وَ نِفاقاً وَ أَجْدَرُ أَلَّا یَعْلَمُوا حُدُودَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ- ۹۷/ توبه) یعنی احکام خدا و نیز گفته اند، (حدود ما أنزل اللّه)، یعنی حقیقت معانی آنها.

(اعرابی که با شدّت و لجاجت کفر و نفاق می ورزند بایستی هم احکام خدا و معانی آن را که نازل کرده است نفهمند و ندانند).

حدود- در آیات فوق یعنی در احکام الهی و حقایق معانی آنها تمام- حدود- خدا بر چهار وجه است.

۱- حدودی که جایز نیست چیزی بر آنها افزوده و نه از آنها کم شود مثل تعداد رکعات در نمازهای واجب.

است یعنی چیزی را از خودت و دیگری منع کنی و باز داری مناجزه هم از- نجز- است یعنی فنا و نابودی نجز الشّی ء- یعنی فانی شده مثل فوق از- اکثم بن صیفی- روایت شده یعنی خودت را قبل از برخورد با حریفی که یارایش را نداری نجات ده و مناجزه در جایی بکار می رود که دو مبارز می خواهند یکدیگر را از بین ببرند.

(مجمع الامثال میدانی ج ۱ ص ۴۰). [...]

۲- حدودی که می شود بر آنها افزود امّا کم کردن از آنها جایز نیست.

۳- حدودی که کم کردن از آنها مجاز است، امّا افزودن بر آنها جایز نیست.

خدای تعالی می گوید: (إِنَّ الَّذِینَ (یُحَادُّونَ) اللَّهَ وَ رَسُولَهُ- ۵/ مجادله).

واژه یحادّون- در آیه فوق- یعنی مانع انجام حدود خدا و رسولش می شوند و این ممانعت یا باعتبار جلوگیری از اجر است یا بکار بردن آهن (یعنی- حدود- که کنایه از سلاح و قدرت رزمی است) که معروف است و خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِیدَ فِیهِ بَأْسٌ شَدِیدٌ- ۲۵/ حدید).

حدّدت السّکّین- لبه کارد را تیز کردم.

أحددته- برایش حدّی قرار دادم، سپس چیزی که خلقت و طبیعتش تیز و با دقّت است و یا اینکه از جهت کار و معنی دقیق و تیزبین است مثل چشم ظاهر و بصیرت و چشم دل گفته می شود.

حدید النّظر- تیز بین.

حدید الفهم- تیز فهم و باریک اندیش.

خدای عزّ و جلّ گوید: (فَبَصَرُکَ الْیَوْمَ حَدِیدٌ- ۲۲/ ق).

لسان حدید- مثل- لسان صارم و ماض- است یعنی زبانی تیز و قاطع که با تیزی و تندیش همچون شمشیری برّنده و مؤثر است.

خدای تعالی گوید: (سَلَقُوکُمْ بِأَلْسِنَهٍ حِدادٍ- ۱۹/ احزاب).

(شما را با زبانهایی قاطع و مؤثر برخورد می کنند).

و با تصوّر معنی- منع و جلوگیری- در واژه- حدید دربان را نیز حدّاد- نامیدند. رجل محدود- یعنی کسی که از رزق و نصیب و بهره مندی منع شده است.

(حدب) [حدب :

حدب یعنی کوژ پشت و خمیده شده، جایز است که اصل این واژه، از حدب الظّهر یعنی خمیده پشت گردید، باشد.

حدب الرّجل حدبا فهو أحدب و أحددب- یعنی پشتش دو تا شد. ناقه حدباء-

برای شتر تشبیهی از همان معنی است و سپس هر چیزی که از پشت زمین ارتفاع پیدا کرده حدباء نامیده شده.

خدای تعالی گوید: (وَ هُمْ مِنْ کُلِّ حَدَبٍ یَنْسِلُونَ- ۹۶/ انبیاء).

(اشاره بجایگاه زندگی- یأجوج و مأجوج- است که در مرتفعات می زیند و در بازگشایی سدّ از بلندیها و تل ها می دوند).

(حدث) [حدث :

الحدوث، وجود و پیدایش چیزی بعد از اینکه جوهر یا عرضی از آن وجود نداشته (وجودی بی سابقه). و یا إحداث او یعنی ایجاد او و پیدایش او آفریده شدن پدیده ها و مواد عالم تنها از خدای تعالی است.

(مُحْدَث)- چیزی است که نبوده و ایجاد می شود و این ایجاد و پیدایش یا در ذات خود اوست و یا با ایجاد چیزی از طرف کسی که آن را- إحداث می کند مثل اینکه می گوئی: أحدثت ملکا- یعنی ملک و باغی إحداث کردم.

خدای تعالی گوید: (ما یَأْتِیهِمْ مِنْ ذِکْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ- ۲/ انبیاء).

(یعنی سخنی جدید مه بر ایشان از پروردگارشان می آید می شنوند و ببازی می گیرند).

بهر چیزی که زمانش نزدیک باشد- محدث- گویند خواه در عمل یا در سخن.

خدای تعالی گوید: (حَتَّی أُحْدِثَ لَکَ مِنْهُ ذِکْراً- ۷۰/ کهف).

(لَعَلَّ اللَّهَ یُحْدِثُ بَعْدَ ذلِکَ أَمْراً- ۱/ طلاق).

(حدیث)- هر سخنی که در بیداری یا خواب از راه گوش به انسان می رسد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ إِذْ أَسَرَّ النَّبِیُّ إِلی بَعْضِ أَزْواجِهِ حَدِیثاً- ۳/ تحریم).

(هَلْ أَتاکَ حَدِیثُ الْغاشِیَهِ «۱» ۱/ غاشیه).

---

(۱) غاشیه کنایه از قیامت است، زیرا فراگیرنده همه چیز همانطور که در باره شب فرمود (وَ اللَّیْلِ إِذا یَغْشاها- ۴/ الشمس) شبی که تاریکیش فرو می گیرد و می پوشاند و سپس شرح حالات مردم را در آن هنگامه در آیات بعد می دهد که:

(وَ عَلَّمْتَنِی مِنْ تَأْوِیلِ الْأَحادِیثِ- ۱۰۱/ یوسف).

یعنی: آنچه که در خواب از رؤیاها برای ایجاد و حادث می شود.

خداوند قرآن را نیز- حدیث- نامیده است، مثل آیات:

(فَلْیَأْتُوا بِحَدِیثٍ مِثْلِهِ- ۳۴/ طور).

(أَ فَمِنْ هذَا الْحَدِیثِ تَعْجَبُونَ- ۵۹/ نحم).

(فَما لِهؤُلاءِ الْقَوْمِ لا یَکادُونَ یَفْقَهُونَ حَدِیثاً- ۷۸/ نساء).

(این قوم را چه می شود که قرآن را نمی فهمند و درک نمی کنند).

(حَتَّی یَخُوضُوا فِی حَدِیثٍ غَیْرِهِ- ۱۴۰/ نساء).

(فَبِأَیِّ حَدِیثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَ آیاتِهِ یُؤْمِنُونَ- ۶/ جاثیه).

(وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِیثاً- ۸۷/ نساء).

پیامبر فرموده است: «إن یکن فی هذه الأمّه محدّث فهو عمر».

مقصود چیزی است که از سوی ملاء أعلی بر دلش می رسد.

خدای تعالی گوید: (فَجَعَلْناهُمْ أَحادِیثَ- ۱۹/ سباء).

حدیث- اخباری که بآنها مثل بزنند و حدیث یعنی میوه تازه رجل حدوث- مرد خوش سخن.

حدث النّساء- هم سخن با زنان که فعلش حادثته و حدّثته و تحادثوا و صار أحدوثه (یعنی با او سخن گفتم و به او حدیث گفتم و گفتگو کردم و افسانه شد).

رجل حدث و حدیث السّنّ- مرد جوانسال و نوجوان- که هر دو بیک معنی است.

حادثه- رویدادی تازه و شگفت که بابلاء و آسیب همراه است جمع آن حوادث است.

(حدق) [حدق :

حدائق یعنی باغهای تازه ای که سرور انگیز است جمع حدیقه است.

خدای تعالی فرماید: (أَمَّنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَنْبَتْنا بِهِ حَدائِقَ ذاتَ بَهْجَةٍ- ۶۰/ نمل).

(وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خاشِعَةٌ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناعِمَةٌ- ۲ و ۸/ غاشیه) که در چهره فرو شکسته آرام را در قیامت با دور نمائی محسوس بیان می کند.

ص: ۴۶۰

مفردش حدیقه است یعنی قسمتی از زمین پر آب که بخاطر شباهت آب داشتن و آب برآمدن از آن به حدقه چشم تشبیه شده است، جمع- حدقه- حداق و أحداق است.

حدّق تحدیقا- یعنی سختی و تندی نظر.

و حدقوا به و أحدقوا- یعنی آن را احاطه کردند که این وصف نیز تشبیهی از دایره شکل بودن حدیقه و حدقه است.

(حذر) [حذر]:

الحذر یعنی دوری کردن و احتراز از چیز ترسناک و هراس آور، می گویند:

حذر حذرا و حذرته- (ترسید و از او ترسیدم).

خدای تعالی گوید: (یَحْذَرُ الْآخِرَهَ- ۹/ زمر).

وَ إِنَّا لَجَمِیعٌ حاذِرُونَ- ۵۶/ شعراء) که حاذرون هم خوانده شده.

(وَ یُحَذِّرُکُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ- ۱۸۷/ آل عمران). (خُذُوا حِذْرَکُمْ- ۷۱/ نساء).

(یعنی آنچه را از سلاح که در آن ترساندن دشمن هست بردارید، و برگیرید).

(هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ- ۴/ منافقون) (دشمنان اند، از ایشان حذر کن).

(إِنَّ مِنْ أَزْواجِکُمْ وَ أَوْلادِکُمْ عَدُوًّا لَکُمْ فَاحْذَرُوهُمْ- ۱۴/ تغابن).

(بعضی از همسران و اولادانتان دشمنانتان اند، از آنها بر حذر باشید).

حذار- یعنی بر حذر باش مثل- مناع- یعنی مانع شود.

(حر) [حر]:

الحراره- (ضدّ برودت) گرماست، که بر دو گونه است:

۱- حرارتی که در بدن انسان عارض می شود و بوجود می آید، مثل حرارت شخص تب دار.

می گویند: حرّ یومنا- روزمان گرم شد.

الرّیح یحرّ حرّا و حراره- (باد گرمی است و باد حرارت زا است از باب ضرب و سمع) که در صورت ایجاد حرارت از باد در جسمی آن جسم را، محرور گویند و همینطور حرّ الرّجل- یعنی آن مردم گرم و خشمگین شد.

خدای تعالی گوید: (لا تَنْفِرُوا فِی الْحَرِّ قُلْ نارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا- ۸۱/ توبه) یعنی از گرمی هوا در جنگ مگریزید که آتش جهنّم شدیدتر است.

(حَرُور)- باد گرم، در آیه (وَ لَا الظِّلُّ وَ لَا الْحَرُورُ- ۲۱/ فاطر). (نه سایه و نه باد و هوای گرم).

استحرّ القیظ- گرمای تابستان شدید شد.

الحرر- یبوست و خشکی که از تشنگی به کبد عارض می شود، حرّه مفرد حرّ است.

اصطلاح- حرّه تحت قرّه «۱» از همین واژه است یعنی (در باطن داغ و خشمگین و در ظاهر آرام و خونسرد).

حرّه- سنگی که از شدّت گرمای هوای سیاه شده باشد و در همین معنی بصورت استعاره، استحرّ القتل- یعنی کشتار شدّت گرفت، بکار رفته است.

حرّ العمل- سختی و شدّت گرمای کار، و گفته اند:

إنّما یتولی حارّها من تولّی قارّها- یعنی کسی که سختی آن را تحمّل کرده، سهولت آن را هم عهده دار می شود. (حُرّیه) آزادی، حر و آزاد نقطه مقابل عبد و بنده است می گویند حرّبیّن الحروریه آزادیکه بطور مطلق آزاد است دو گونه است: اوّل- کسیکه حکم چیزی علیه او جریان نیافته است مثل آیه (الْحُرُّ بِالْحُرِّ- ۱۸۷/ بقره) یعنی حکم غیر از او در باره اش اجرا نشده.

دوّم- بکسی حرّ گویند که اخلاق زشت و ناپسند برای دستیابی باموال دنیوی بر وجود او احاطه نداشته باشد مانند: حرص و آزمندی که نباید به شخص- حرّ- چیره باشد و نیز بایستی بسوی عبودیّت و بندگی اللّه روی آورد که ضدّ صفات قبلی است و همانست که پیامبر (ص) اشاره کرده است که:

---

(۱) حرّه از حرارت گرفته شده یعنی حرارت دل و تشنگی، قرّه، یعنی سرما، می گویند: کسر الحّره لمکان القرّه- سختی تشنگی در روز سرد است، حرّه تحت قره- در باره کسی بکار می رود که کینه و خشم خود را پنهان می کند و بصورت ظاهر اخلاص و یگانگی ابزار می نماید، (مجمع الامثال میدانی ج ۱ ص ۱۹۷).

تعس عبد الدّرهم، تعس عبد الدّينار» (نگونسار و هلاک شد بنده درهم و دينار و زر پرست).

شاعر گويد: و رقّ ذوى الأطماع رقّ مخلّد (بندگى آزمندان بندگى جاودانه است).

گفته اند: عبد الشّهوه أذلّ من عبد الرّقّ- بنده شهوت ذليل تر از بنده بردگى است.

(تَحرير)- آزاد كردن انسان ۱- يا از بردگى غير و يا از بردگى شهوات كه ذكر شد.

در معنى اوّل، آيه (فَتَحْرِيرُ رَقَبَهٍ مُؤْمِنَهٍ- ۹۲/ نساء) آزاد كردن بردگان مؤمن.

در معنى دوّم- آيه (نَذَرْتُ لَکَ ما فِي بَطْنِي مُحَرَّراً «۱»- ۳۵/ آل عمران).

(مادر مريم مى گويد: خداوندا نذر كردم فرزندى كه در رحم دارم برايت آزاده اى باشد).

گفته انـد: منظور اينست كه فرزنـدش را در راهى قرار دهد كه از بهره هاى دنيوى و شـهوات و منابع دنيا كه قبلا ذكر شد بهره مند نشود و منظور در اين سخن خداى تعالى است كه فرمود:

(بَنِينَ وَ حَفَدَهً- ۷۲/ نمل).

يعنى پسران و فرزند زادگان، كه او را براى عبادت خداى خالص گرداند.

از همين جهت- شعبى «۲» معنى محرّر- را در آيه قبل، با اخلاص معنى

---

(۱) ازهرى و زجاج مى گوينـد: در بنى اسـرائيل رسم بود كه فرزنـد پسـر را براى خـدمت معابد نذر مى كردند و همينكه مادر مريم وضع حمـل كرد فرزنـدش دختر بود با افسـردگى گفت (إِنِّي وَضَـعْتُها أُنْثى وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما وَضَـعَتْ وَ لَيْسَ الـذَّكَرُ كَالْأُنْثى ۳۵/ آل عمران) يعنى دختر زائيـدم و خـداى مى دانـد كه چه زائيدم، پسـر براى خدمت در معابد همانند دختر نيست و خداوند آن را به نيكى پـذيرفت و مقـامى يـافت تـا بر آن امر گواه باشـد تـا همان دختر فرزنـدى چون عيسـى پيامبر اولو العزم داشت و تفاوت تنها در تقوى و علم و ايثار است كه گاهى در دختران و زنان بيشتر است.

(۲) ابو عمر و عامر بن شـراحيل معروف به شـعبى و اصـلا يمنى است كه در كوفه زنـدگى كرده و يكى از تابعين جليل القـدر است بگفته ابن خلكان، زهرى مى گويد: دانشـمندان چهار نفرند، ۱- ابن مسيب در مدينه ۲- شعبى در كوفه ۳- حسن بصرى در بصره ۴- و مكحول در شام كه در زمان خويش سر آمد

کرده. مجاهد- او را خادم عبادتگاه می داند.

جعفر- معنی- محرّر- را آزاد از امور دنیایی می داند، و همه اینها اشاره بیک معنی است.

حرّرت القوم- قوم را از بندگی و بردگی و حبس رها و آزاد کرده ام.

حرّ الوجه- کسیکه نیاز و حاجت، او را به بردگی نمی کشاند.

حرّ الدّار- وسط خانه و خیر و خوبی آن.

أحرار البقل- تره هایی که ناپخته و با بقیّه سبزیجات خام می خورند.

شاعر گوید: جادت علیه کلّ بکر حرّه «۱».

حرّه- در مصراع شعر فوق و عبارت- المرأه بلیله حرّه- همه اینها بصورت استعاره بکار رفته (معنی عبارت این است که می گوید همسر او شب اوّل زفاف موفّق نشد و لذا برای زن شب سپیدی بود و شب زفاف را لیله شیبا- گویند).

(حَرِیر)- پارچه بسیار نازک است، خدای تعالی گوید: (وَ لِباسُهُمْ فِیها حَرِیرٌ-

---

أقران خود بودند، گفته اند شعبی پانصد تن از صحابه پیامبر (ص) را درک کرده و از طرف عبد الملک مروان حامل نامه ای به قیصر روم بوده که از دانش و عملش قیصر روم در شگفت شده و نامه ای رمزی به عبد الملک می نویسد که در آن نوشته است: در شگفتم از قوم که چنین افرادی دارند و دیگری بر آنها حکومت کند که می خواسته حسادت عبد الملک را علیه شعبی برانگیزد.

در کوفه سمت قضاوت داشته و در سال ۱۰۷ هجری بمرگ ناگهانی وفات کرده، وفیات الاعیان ج ۲ ص ۲۲۲.

(۱) مصراع شعر فوق از- عنتره بن شداد- شاعر قبل از اسلام است که می گوید: ابرهای سپید پر باران ریزش کرد و آبگیرها را از آبی چون پول نقره سپید انباشته کرد. عنتره در این شعر مدّور بودن آبگیرها با محتوای آب زلال را بپول نقره سپید تشبیه کرده است و با این عبارات زیبای ادبی می گوید:

همانطور که پول نقره مفید و مورد نیاز است آب زلال آبگیرها هم مایه حیات است، تمام بیت چنین است:

جادت علیها کلّ بکر حره فترکن کلّ قراره کالدرهم

و این بیت یکی از ابیات معلّقه اوست که مطلعش چنین است.

هل غادر الشّعراء من مترنّم ام هل عرفت الدّار بعد توهّم

یعنی آیا شعراء موضوعی را برای شعر باقی گذارده اند و آیا تو چنان جایی را پس از دقّت و تفکّر می شناسی؟ (دیوان عنتره).

ص: ۴۶۴

۲۳/ حجّ) یعنی لباس بهشتیان.

(حرب) [حرب:

الحرب یعنی جنگ که معروف است اصل واژه حرب تاراج و غارت و ربودن غنائم در جنگ است، سپس هر تاراجی حرب نامیده شده اشتقاق معنی حرب- یعنی کارزار و روبودن و خشمگین شدن از مصدر الحرب است.

و قد حرب- یعنی او (حریب) یا غارت زده شده.

تحریب- آتش جنگ افروختن است.

رجل محرب- مرد بسیار جنگجوی، گوئی که خود ابزار یا وسیله جنگ است.

حربه- یعنی خنجر، که وسیله ای معروف برای جنگیدن است، و اصلش بر وزن- فعله- از حرب- یا حراب- است.

(مِحْرابُ) المسجد- برای این گویند که ۱- جایگاه محاربه و مجاهده با شیطان و هوای نفس است.

۲- و نیز گفته اند نامگذاری محراب مسجد برای این است که شایسته است انسان در آنجا از پریشانی خاطر دور و با سرگرمی بامور دنیا در ستیزد.

۳- و باز گفته اند- محراب مسجد- بر این اساس است که محراب بیت یا خانه، صدر مجلس و قسمت بالای خانه است، سپس این اصطلاح در باره مسجد بکار رفته و صدر مسجد محراب نامیده شده است.

۴- و همچنین گفته اند محراب مسجد برای این گویند که محراب اساس و پایه مسجد است و نامی است که ویژه بالای مجلس است و آنگاه صدر مجلس و بالای خانه را هم محراب نامیده اند که تشبیهی از محراب مسجد است گویی که این معنی صحیح تر است، خدای عزّ و جلّ گوید: (یَعْمَلُونَ لَهُ ما یَشاءُ مِنْ مَحارِیبَ «۱» وَ تَماثِیلَ- ۱۳/ سبا).

---

(۱) در قرآن، واژه محراب هم بمعنی کوشک و قصر یا اتاق سکونت و هم بمعنی عبادتگاه آمده است، آیه فوق در باره کارگزاران و پریانی است که برای حضرت سلیمان (ع) بناها و عبادتگاه می ساختند که در آنجا محراب ها برای تشویق دیگران به عبارت و تصاویری از فرشتگان و پیامبران می کشیدند که در حالت قیام و رکوع بودند و آن تماثیل- یا مجسّمه ها از شیشه و بلور یا مس و برنج و یا سنگ مرمر بوده. بگفته مفسّرین ساختن تماثیل برای آنها مباح بوده چنانکه حضرت عیسی (ع) از گل کبوتر درست

(حِرْباءُ)- میخ نوک تیزی که به سوسمار پوزه باریک و راه راه که چهار پا دارد و مسموم کننده است، تشبیه شده، چنانکه در سخن معمولیشان می گویند:

ضبّه و کلب- مثل سوسمار زهری و سگ گزنده است که تشبیهی به ضبّ یعنی سوسمار ماده و کلب- یعنی سگ هار و گزنده است.

(حرث) [حرث :

الحرث یعنی پاشاندن بذر در زمین و آماده کردن زمین برای کشت و زرع، خود زمین و زراعت را هم حرث گویند.

خدای تعالی گوید: (أَنِ اغْدُوا عَلی حَرْثِکُمْ إِنْ کُنْتُمْ صارِمِینَ- ۲۲/ قلم).

(پگاهان بر زراعتتان صبح کنید اگر می خواهید درو کنید).

از معنی- حرث- آباد کردن و ساختن نیز که در نتیجه زراعت حاصل می شود، تصوّر شده است، خدای فرماید: (مَنْ کانَ یُرِیدُ حَرْثَ الْآخِرَهِ نَزِدْ لَهُ فِی حَرْثِهِ وَ مَنْ کانَ یُرِیدُ حَرْثَ الدُّنْیا نُؤْتِهِ مِنْها وَ ما لَهُ فِی الْآخِرَهِ مِنْ نَصِیبٍ- ۲۰/ شوری).

در کتاب «مکارم الشّریعه» یاد آور شدم که دنیا برای مردم محلّ کشت و

کرد، و باذن خدای در آن دمید تا پرنده ای شد و معجزه او بود، ولی شیخ طریحی می نویسد: کان علی یکسر المحاریب اذا رآها فی المسجد یقول کانّها مذابح الیهود- علی (ع) تصاویر و تماثیل را در مساجد محو می کرد.

و در باره محراب- بمعنی- غرفه و اتاق، آیات ۱۰ و ۱۱/ مریم است، در باره حضرت زکریّا (ع) که می گوید: (فَخَرَجَ عَلی قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرابِ- ۱۰/ مریم) زکریّا (ع) پس از سه روز، روزه سکوت، بدستور اللّه از کوشک و غرفه اش خارج شد. ابن فارس می نویسد: المحراب و هو صدر المسجد و الجمع محاریب و یقولون الغرفه، محراب را غرفه گویند، چنانکه خدای تعالی فرمود (فَخَرَجَ عَلی قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرابِ- ۱۰/ مریم) ازهری شعری هم در این معنی محراب بجای اتاق از امرؤ القیس ذکر می کند که:

کغزلان رمل فی محاریب اقوال ... و تمام بیت چنین است:

و ما ذا علیه ان ذکرت اوّانا کغزلان رمل فی محاریب اقوال

یعنی زمانی که ایوان او را یاد کنی مثل فرشهای خط خطی و زیبای اتاقهای رؤسای یمن است.

وضاح یمنی شاعر در معنی اتاق می گوید:

ربّه محراب اذا جئتها لم القها او ارتقی سلّما

یعنی: وقتی که بسوی صاحب آن اتاق می آمدم او را نمی یافتم و از نردبان نیز بالا نمی رفتم. (لس ۱/ ۳۵- تهذیب اللّغه ۵/ ۲۳- مقائیس ۲/ ۸۴- مجمع البحرین ۲/ ۳۷- تبیان- تفسیر کبیر- کشّاف- کشف الاسرار، انوار التّنزیل).

ص: ۴۶۶

زراعت است و خود مردم در دنیا همچون زارع و کشتکار و همچنین کیفیّت زراعتشان را یاد آور شدم.

روایت شده است: «أصدق الأسماء الحارث».

یعنی با حقیقت ترین نامها نام زارع و کشاورز است.

و این معنی بتصوّر مفهوم حاصل کردن و بدست آوردن محصولات از زراعت است.

و نیز روایت شده: «أحرث فی دنیاک لآخرتک» «۱».

(در دنیا برای آخرتت زراعت کن).

بنابراین از تصوّر معنی آباد کردن، انجام عمل نیک در دنیا برای آخرت تصوّر دیگری است در معنی واژه- حرث- که آن تصوّر تشویق و وادار نمودن برای عمران و آبادی زمین در اثر زراعت است.

حرثت النّار- آتش را افروختم.

محرث- کفگیری که با آن آتش را بهم می زنند.

احرث القرآن- قرآن را زیاد تلاوت کن.

حرث ناقته- شترش را زیاد راند.

معاویه بانصار گفت: ما فعلت نواضحکم؟ «۲» قالوا حرثناها یوم بدر.

---

(۱) یکی از لطائف و زیبائیهای معانی ادبی همین تشبیهات است که انسانها را از محسوس بمعقول می رساند و اندیشه آنها را از راه بدیهیّات و آنچه را که عموم مردم می دانند و بهره مند می شوند بسوی حقایق عقلی و فطری توجّه می دهد، حافظ در معنی ادبی دو بیت بالا می گوید:

هر که دانه نفشاند بزمستان در خاک زرد رویی برد از حاصل خود وقت درو

مطلع غزل چنین است:

مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نو یادم از کشته خویش آمد و هنگام درو

پس در فنون ادبی امر مسلّمی را که همه کس می فهمد و می پذیرد، مقدّمه بهره مندی برای کارهای شایسته عبادی و الهی

قرار می دهند.

(۲) ابن اثیر در شرح عبارت بالا- می گوید: معاویه از شتران آبکش آنها پرسش می کرد می خواست با این سؤال آنها را ملامت کند و بگوید و با کنایه تحقیرشان کند یعنی شما زارع بودید زیرا انصار اهل زراعت و آبیاری با ستوران بودند آنها پاسخ کوبنده شان جنگ بدر را که شکست ابو سفیان بود بیادش آوردند (اساس البلاغه زمخشری ۱۶۳/ لس ۲/ ۱۳۶).

ص: ۴۶۷

یعنی: شتران آبکشتان چه کردند؟ گفتند، لاغرشان کردیم.

خدای عزّ و جلّ گوید: (نِساؤُکُمْ حَرْثٌ لَکُمْ فَأْتُوا حَرْثَکُمْ أَنَّی شِئْتُمْ- ۲۲۳/ بقره).

این آیه بر سبیل تشبیهی است که در باره همسران و زنان که بقاء نوع انسان بآنها بستگی دارد بزراعت که بقاء طبیعت مادی انسان را تأمین می کند بکار رفته.

و آیه (وَ یُهْلِکَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ- ۲۰۵/ بقره) که هر دو واژه (حرث و نسل) یعنی زراعت مادّی و معنوی را در برگرفته است.

(حرج) [حرج:

اصل حرج و حراج، انباشته شدن و گرد آمدن چیزی است و لذا معنی تنگی و سختی و فشار میان اجزاء آن چیز که متراکم است تصوّر می شود سپس هر سختی و گناه را نیز- حرج- گفته اند.

خدای تعالی گوید: (ثُمَّ لا یَجِدُوا فِی أَنْفُسِهِمْ حَرَجاً- ۶۵/ نساء).

(سپس در جانهاشان سختی نیابند).

(وَ ما جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ- ۷۸/ حجّ).

(برای شما در دین سختی و فشاری قرار نداده است).

و نیز حرج صدره- با کسره حرف (ر) یعنی دشواری و تنگ دلی.

خدای تعالی گوید: (یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً «۱»- ۱۲۵/ انعام).

---

(۱) آیه چنین است (وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً کَأَنَّما یَصَّعَّدُ فِی السَّماءِ کَذلِکَ یَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَی الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ- ۱۲۵/ انعام) و در آیه قبل آن می گوید: (فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ- ۱۲۴/ انعام) برای رفع اشکال در شرح صدر مؤمنین و ضیق صدر مجرمین از آیات قبل می فهمیم که مجرمین و فریبکاران چون دل و جانشان با جرم و فریب و قساوت و کژی خو گرفته (وَ إِذا جاءَتْهُمْ آیَةٌ قالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّی نُؤْتی مِثْلَ ما أُوتِیَ رُسُلُ اللَّهِ- ۱۲۴/ انعام) ما هرگز ایمان نمی آوریم تا اینکه بما نیز همان دهند که به پیامبر داده شد به پندار باطلشان هر دلی در هر شرایطی شایسته تجلّی هدایت حق است و دلی که با جرم و گناه خو گرفته نه همچون دل کسی است که چهل سال با صداقت و امانت گذرانده آنکه با میخوارگی و هوسناکی و ربا خواری و تبهکاری آینه دل خود را تاریک و سیاه ساخته و در برابر پذیرش حق عناد و بخل می ورزد، برای آموخت سایر علوم و بهره مندی از انوار دانشها آمادگی ذهنی می خواهد چه رسد بدریافت حقایق و راه هدایت، امّا هر که واجد هدایت است خود زمینه آنرا فراهم ساخته خداوند نیز دل و سینه اش را برای پذیرش اسلام باز کند و

هر که خواهد که او را بی نصیب از هدایت گرداند دل بر او سخت گرداند، در حدیثی از ابن مسعود روایت شده که در باره شرح

حرجا- یعنی با کفر و بی ایمانیش بدشواری دچار شد زیرا کفر، و ناسپاسی بجان و خاطر انسان آرامش نمی دهد. چون کفر اعتقاد و باوری است بر اساس ظنّ و گمان، لذا گفته می شود: ضیّق بالإسلام (در تنگنایش گذاشت) و اسلام بر او دشوار شد.

چنانکه خدای تعالی گوید: (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره).

(فَلا یَکُنْ فِی صَدْرِکَ حَرَجٌ مِنْهُ- ۲/ اعراف).

گفته شده فلان یکن- یا نهی است یا دعا و یا حکم و دستور، یعنی (چنان مباش، نباشد و نباید باشد).

مانند آیه (أَ لَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ- ۱۰/ انشراح).

المنحرج و المنحوب- یعنی کسیکه از اندوه و گناه دور شده است زیرا حوب حرج- اندوه و گناه است.

(حرد) [حرد]:

الحرد یعنی سنخ و باز داشتن از تندی و خشم، خدای عزّ و جلّ گوید:

(وَ غَدَوْا عَلی حَرْدٍ قادِرِینَ- ۲۵/ قلم) یعنی صبحگاهان خود را برای ممانعت دیگران توانا یافتند.

نزل فلان حریدا- از آمیزش قوم ممانعت نمود.

هو حرید المحلّ- او منزوی است و مکانش جدا است.

حاردت السّنه- سالی که باران و آبش کم است.

حاردت النّاقه- شیر آن شتر کم و منقطع شد.

صدر و ضیق صدر از پیامبر (ص) چگونگی آن را پرسید فرمود هدایت نوری است که بر دلها می تابد و پس از آن انشراح صدر و شناخت حقیقت حاصل می شود، باز پرسید نشانه شرح صدر چیست؟ فرمود:

شناخت حقیقت حاصل می شود، باز پرسید نشانه شرح صدر چیست؟ فرمود:

«الانابه الی دار الخلود و التجافی الی دار الغرور و الاستعداد للموت قبل الموت» نشانه باز بودن دل و خاطر همواره بیاد جهان ابدی و قیامت بودن، دل و جان از آلودگی دنیا دور کردن و آمادگی برای مرگ قبل از رسیدن مرگ است.

بدیهی است فراموشی قیامت و پیوسته به دنیا مغرور شدن و از یاد بردن مرگ مقدّمه تنگی و سختی دل و جان است و همین است که در آیه فوق فرمود: (یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً- ۱۲۵/ انعام).

حرد- یعنی خشمگین شد.

حرّده کذا- آن را کج و منحنی کرد.

بعیر أحرد- ستور و شتری که یک دستش کج است.

حردیّه- اتاقکی و کوخی از نی (آلاچیق).

(حرس) [حرس:

الحرس و الحرّاس- جمع حارس یعنی نگهبان.

خدای تعالی گوید: (فَوَجَدْناها مُلِئَتْ حَرَساً شَدِیداً- ۸/ جنّ) یعنی: آنجا را مملوّ از نگهبانان سخت کوش یافتیم.

حرز- و حرس- در معنی بهم نزدیکند همانطور که لفظشان به هم نزدیک است ولی- حرز- بیشتر در نگهبانی برای پول و مال بکار می رود، و حرس- بیشتری برای نگهبانی مکانها است.

شاعر گوید:

فبقیت حرسا قبل مجری داحس لو کان للنّفس اللّجوج خلود

(روزگارانی قبل از بیزار شدن از زندگی و تورّم عمر باقی می ماندم اگر که نفس سرکش جاودان می بود).

گفته اند: معنای حرسا- دهر و روزگار است، چنانچه واژه- حرس دلالتش در این شعر فقط معنی دهر- باشد بر آن معنی دلالت نمی کند زیرا ممکن است مصدر بجای حال باشد یعنی در حال نگهبانی عمر و زندگی باقی می ماندم و زندگی را حفظ می کردم در آن صورت دلالت بر دهر و مدّت زندگی می کند نه اینکه از لفظ- حرس باشد. احرس- معنایش محافظت شده و با حراست است مثل سایر کلماتی که بر وزن أفعل ساخته می شود و بر این معنی است: حریسه الجبل- جایی که در کوهستان، شبانه حر است می شود.

ابو عبیده می گوید: حریسه، یعنی نگهبانی شده.

و نیز حریسه- یعنی دزدیده شده، فعلش- حرس- یحرس- حرسا است، که گفته اند لفظی است که معنی حریسه از آن تصوّر می شود، زیرا حریسه- در زبان عرب بمعنای سرقت و دزدیدن هم آمده است.

(حرس) [حرس :

الحرص: زیاده روی در آزمندی و میل و اراده است خدای عزّ و جلّ گوید:

(إِنْ تَحْرِصْ عَلی هُداهُمْ- ۳۷/ نمل).

یعنی: اگر چه بر هدایتشان میلی و اراده ای افزون داری.

(وَ لَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلی حَیاهٍ- ۹۶/ بقره).

آنها را بر زندگی بشدّت حریص می یابی.

(وَ ما أَکْثَرُ النَّاسِ وَ لَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِینَ- ۱۰۳/ یوسف).

معنی اصلی واژه حرص از عبارت- حرص القصّار الثوب- یعنی گازر و لباسشوی لباس را با دقّت فشرد، گرفته شده.

حارصه و حریصه- ابری است که با ریزش زیاد بارانش زمین را می شوید.

(حرض) [حرض :

الحرض یعنی: چیزی که مورد اعتنا نباشد و بحساب نمی آید و خیر هم در آن نیست و لذا بآنچه را که در حال نابودی و هلاکت و تباهی است- حرض- گویند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (حَتَّی تَکُونَ حَرَضاً- ۸۵/ یوسف).

(فرزندان یعقوب باو می گویند تو از فکر یوسف آسوده نمی مانی تا اینکه هلاک شوی).

شاعر گوید: إنّی امروءنا بنی همّ فأحرضنی.

(مردی هستم که اندوه و غم مرا مصیبت زده کرد سپس بهلاکتم می رساند).

الحرضه- کسی است که از پستی و خسّت گوشت حلالی را که باید خریداری کند نمی خورد مگر گوشت شرطی که از راه قمار مفت و مجّانی بدستش برسد.

(تَحْرِیض)- تشویق و برانگیختن بچیزی با خوب جلوه دادن آن، و آسان نمودن زحمات کسب آن، گوئی این واژه در اصل بمعنی- بر طرف کردن تباهی و سختی هاست- مثل:

مرّضته و قدّيته- يعنى بيمارى و خاشاك را از تن و چشم او برطرف و دور كردم ولى: أحرضته- يعنى تباهش كردم، مثل- أقذيته- يعنى: خاشاك در چشمش ريختم.

(حرف) [حرف :

حرف الشّى ء، يعنى لبه و جانب چيزى، جمعش أحرف و حروف- است مى گويند:

حرف السّيف- لبه شمشير.

حرف السّفينه- پهلوى كشتى.

حرف الجبل- لبه و پرتگاه كوه.

حروف الهجاء- حروف دو طرف كلمه.

الحروف العوامل- در علم نحو، حروف قبل و بعد كلماتى است كه در جملات بعضى از آن كلمات را به كلمات ديگر ربط مى دهد.

ناقه حرف- يعنى شتر لاغر كه تشبيهى است بستيغ و لبه نازك كوه يا اينكه تشبيهى است از كوچكى و لاغرى به يكى از حروف كلمات الفباء.

خداى عزّ و جلّ گويد: (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلى حَرْفٍ- ١١/ حجّ) كه تفسير شده است بعبارت بعدش كه مى گويد:

(فَإِنْ أَصابَهُ خَيْرٌ ...- ١١/ حجّ) و در معنايش مى گويد: (مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذلِكَ- ۴٣/ نساء).

يعنى: در يك حالت نبودن (با ديدن خير شاد شدن و حقّ گفتن و با ديدن سختى رو ترش كردن و از حقّ برگشتن).

انحرف عن كذا و تحرّف و احترف يعنى منحرف شد و از آن عدول كرد.

احتراف- دنبال حرفه و كسب رفتن.

حرفه- مثل- قعده و جلسه- حالت و ملازمت كار و كسب است.

محارف- شخصى كه از خير محروم است و خير و نيكى از او دور.

(تَحْريفُ) الشّى ء- برگرداندن شكل و حالت چيزى است، مثل:

تحريف القلم- يعنى تراشيدن و تغيير شكل دادن قلم.

تحریف الکلام- سخن را بر یک معنی احتمالی قرار دادن در حالی که دو وجه و دو معنی داشته باشد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ عَنْ مَواضِعِهِ- ۴۶/ نساء).

(مِنْ بَعْدِ مَواضِعِهِ- ۴۱/ مائده).

(وَ قَدْ کانَ فَرِیقٌ مِنْهُمْ یَسْمَعُونَ کَلامَ اللَّهِ ثُمَّ یُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ ما عَقَلُوهُ- ۷۵/ بقره).

(گروهی از ایشان کلام خدا را می شنوند، سپس بعد از دانستن، و تعقّل آن را از موضع حقّش منحرف می کنند).

(الحِرْف)- هر چیز داغ و گزنده، گوئی که از گرمی و شیرینی و مطبوع بودن طعمش برگشته و شور و تلخ شده است.

طعام حرّیف- در همان معنی است، یعنی (خوراک و طعام تند مزه و زبان گز).

از پیامبر (ص) روایت شده که: «نزل القرآن علی سبعه أحرف» که تفسیر تحقیقی آن در رساله ای بنام- فوائد القرآن- ذکر شده است (که متأسّفانه رساله مذکور چاپ نشده و شاید از بین رفته باشد ولی مؤلّف کتاب- هدیه العارفین که متمّم کتاب کشف الظّنون است در ردیف آثار راغب نام این رساله را بنام- رساله فی فوائد القرآن- آورده است).

(حرق) [حرق :

گفته می شود- أحرق کذا فاحترق- آن را سوزاند سپس سوخته شد.

و حریق- هم همان آتش است.

خدای تعالی گوید: (وَ ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِیقِ- ۵۰/ انفال).

(فَأَصابَها إِعْصارٌ فِیهِ نارٌ فَاحْتَرَقَتْ- ۲۶۶/ بقره).

(قالُوا حَرِّقُوهُ وَ انْصُرُوا آلِهَتَکُمْ- ۶۸/ نساء).

(لَنُحَرِّقَنَّهُ- ۹۷/ طه).

که- لنحرقنّه هم خوانده شده یعنی در قرائت آیه با هم خوانده می شود.

حرق الشّی ء: گرم و داغ کردن چیزی بوسیله ای غیر از شعله آتش، مانند:

حرق الثّوب- یعنی گرم شدن جامه و لباس با کوفتن و زدن.

حرق الشّيئ- آن را با سوهان ريز ريز كرد، و از استعاره اين معنى عبارت زير است كه:

حرق الناب- يعنى بهم سائيدن دندانهاى پيشين دهان از خشم كه صدايش شنيده شود.

حرق الشّعر- مويش را كه بلند شده بود بريده و كوتاه كرد إحراق- آتش افروختن با شعله و آتش زدن چيزى، و از اين معنى اصطلاح زير استعاره شده است كه: أحرقنى بلومه- يعنى بسيار زياد مرا با سرزنشش اذيّت كرد.

(حرك) [حرك :

جنبيد خداى تعالى گويد: (لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسانَكَ

«١» ١۶/ قيامه).

حركه- نقطه مقابل و ضدّ سكون و آرامش است كه بيشتر در باره اجسام بكار مى رود و در حقيقت حركت يعنى جابجائى اجسام و بسا كه عبارت تحرّك كذا در باره تغيير حالت چه از نظر زياد شدن يا كم شدن اجزاء چيزى بكار رود.

(حرام) [حرام :

حرام يعنى ممنوع بودن از چيزى كه يا ١- بتكليف و قدرت الهى است، يا ٢- براى منع قهرى و جبرى كه از نتيجه چيزى حاصل مى شود. و يا ٣- از جهت منع عقلى يا شرعى و يا ۴- از ناحيه كسى است كه فرمانش پذيرفته مى شود.

خداى تعالى گويد: (وَ حَرَّمْنا عَلَيْهِ الْمَراضِعَ- ١٢/ قصص) كه تحريمى است در

---

(١) اين آيه مربوط به سوره قيامت است كه دو تفسير در باره آن شده اوّل اينكه مورد خطاب پيامبر (ص) است كه لفظ قرآن در آن بكار رفته و حال اينكه هرگز پيامبر (ص) كه مظهر خلق عظيم و مورد تمجيد الهى است بچنين خطابى يعنى- حرف نزن، دهانت را ببند- مورد خطاب قرار نمى گيرد چون منافات با روش پيامبر دارد، اگر بآيات قبل و بعدش كه از سوره قيامت است توجّه شود مى بينيم مورد خطاب انسانى است كه مى خواهد در برابر اجراى عدالت، و صحنه هاى قيامت همچون روش ناپسند دنيائيش با تكذيب و حاشا كردن خود را تبرئه كند كه كارگزاران أعمال باو مى گويند- دهانت را ببند و هر چه از اعمالت در نامه عملت ثبت است آنرا بخوان (اقْرَأْ كِتابَكَ كَفى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيباً- ١۴/ اسراء) كه بايستى از آن پيروى كند (فَإِذا قَرَأْناهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ

- ١٨/ قيامه) چون نامه اعمال و عملكردت را خوانديم آن را بپذير و گردن بنه. (در مجمع البيان اين نظر بطور زيبائى تفسير شده است ج ١٠ ص ٣٩٧). [...]

حوزه تکلیف و اراده حکم الهی.

یعنی: (شیر دیگر دایگان را بر موسی حرام کرده و باز داشته بودیم تا به مادرش برسد).

و آیه (وَ حَرامٌ عَلی قَرْیَهٍ أَهْلَکْناها- ۹۵/ انبیاء) نیز بمعنی اوّل حمل شده است.

(فَإِنَّها مُحَرَّمَهٌ عَلَیْهِمْ أَرْبَعِینَ سَنَهً- ۲۶/ اعراف).

(چون کردار و رفتار قبلی آنها باعث چهل سال سرگردانی بنی اسرائیل شده است).

که گفته اند حرام و محرومیّت در این آیه نه از جهت تکلیف و مشیّت الهی بلکه از جهت قهر و خشم است. و (إِنَّهُ مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَیْهِ الْجَنَّهَ- ۲۷/ مائده) در این آیه نیز حرام و ممنوعیّت قهری است.

(زیرا بر اساس شرک آوردن در دنیا نتیجه عملی و قهری آنهاست که از بهشت محروم باشند).

و همچنین (إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُما عَلَی الْکافِرِینَ- ۵۰/ اعراف).

(که تحریمی است قهری و نتیجه کفر ورزیدن آنها است که نوشیدنی و غذای بهشتیان بر دوزخیان حرام است).

(مُحَرَّم)- در شرع مثل تحریم فروختن کالا به کالا، طعام به طعام و اضافه گرفتن.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ إِنْ یَأْتُوکُمْ أُساری تُفادُوهُمْ وَ هُوَ مُحَرَّمٌ عَلَیْکُمْ إِخْراجُهُمْ- ۸۵/ بقره).

(یعنی: پیمان داشتید که اگر اسیرانی گرفتید آنها را نفروشید و فدیه نستانید که رها کردن و اخراجشان بر شما ممنوع بود).

در آیه فوق بحکم شرعی اشاره شده است، مثل آیات:

(قُلْ لا أَجِدُ فِی ما أُوحِیَ إِلَیَّ مُحَرَّماً عَلی طاعِمٍ یَطْعَمُهُ- ۱۴۵/ انعام).

(وَ عَلَی الَّذِینَ هادُوا حَرَّمْنا کُلَّ ذِی ظُفُرٍ- ۱۴/ انعام).

(به کسانی که از دین موسی برگشتند و بغی و ستم کردند خوردن حیوان

که پنجه هاشان شکاف ندارد حرام کردیم).

سوط محرّم- شلّاقی که چرمش دبّاغی و صاف نشده، گویی که هنوز عمل دبّاغی که اقتضای کار چرم است بر او وارد نشده، و در سخن پیامبر (ص) که می فرماید:

«أیّما إهاب دبغ فقد طهر».

هر چرم و پوستی که دبّاغی شود پاک است.

که در معنی این حدیث گفته اند: بلکه محرّم و ممنوع، پوست و چرمی است که نرم نشده باشد، و نامیدن حریم کعبه بواژه حرم- برای تحریم نمودن بیشتر چیزها در آنمکان از سوی خدای تعالی است که در جاهای دیگر حرام نیست و همینطور- الشّهر الحرام- یعنی ماه حرام (که کارهایی در آنماه حرام است و در ماههای دیگر آن کارها حرام نیست) گفته می شود که رجل حرام و حلال و محلّ و محرم (یعنی کسیکه در مکان و زمان حرامی که گفته شد رعایت حلال و حرام آنجا را می کند).

خدای تعالی گوید: (یا أَیُّهَا النَّبِیُّ لِمَ تُحَرِّمُ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَکَ تَبْتَغِی- ۱/ تحریم) «۱». یعنی چرا بتحریم آن حکم کردی و هر تحریمی که از جانب خدای تعالی نباشد تحریم

---

(۱) بدیهی است بفرمان خداوند در قرآن که (ما آتاکُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ ما نَهاکُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا- ۷/ حشر) چون پیامبر (ص) در مسائل تبلیغی خارج از وحی سخن نمی گوید و سنّت هایش که جدا از متن قرآن است در اکمال و اتمام و تفسیر عملی قرآن است، پس (لَقَدْ کانَ لَکُمْ فِی رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ- ۲۱/ احزاب) و (وَ ما یَنْطِقُ عَنِ الْهَوی إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْیٌ یُوحی ۴/ نجم) و (قُلْ إِنَّما أَتَّبِعُ ما یُوحی إِلَیَّ مِنْ رَبِّی- ۲۰۳/ اعراف) تفصیل و جزئیّات احکام عملی و اخلاقی که در قرآن نیست همان است که توسّط پیامبر و عترت و یاران صدیق و پیروان باحسانش بیان شده که بر اساس آنها فقهای واجد شرایط که از طرف امامان همه شرایط در باره آنها بیان شده همواره با حرکت تاریخ و جامعه از حقایق و روح قرآن و سنّتهای پیامبر خاتم (ص) که دین و نعمتی کامل و تمام را برای عموم انسانها بجای گزارده است:

احکام مستحدثه را با توجّه به روح دین، استنباط و حرمت یا حلال بودن آن امور را تعیین می نمایند و گر نه پویائی و رشد متوقّف می شود، استنباط و تفقّه که در قرآن بر گروهی خاصّ واجب شده است برای همین است که با اجتهاد، و ارائه پاسخ به مشکلات و رویدادها اکمال و اتمام دین را بثبوت رساندند.

آن شی ء صحیح نیست.

مثل آیه (وَ أَنْعامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُها- ۱۳۸/ انعام).

(که مشرکین نشستن بر بعضی از چهار پایان را به غلط حرام می دانستند) و (بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ- ۶۷/ واقعه).

یعنی: از جهت نتیجه رفتار گذشتمان محرومیم.

(لِلسَّائِلِ وَ (الْمَحْرُومِ)- ۱۹/ ذاریات).

کسی که روزی و رزق بر او فراخ نیست. چنانکه بر غیر او هست.

و بعضی گفته اند: منظور از محروم- در این آیه- سگ است و بعضی دیگر توجّه نکرده اند، پاسخشان داده اند که محروم نام سگ است، بدیهی است واژه- محروم- نوعی مثال است بچیزی که محروم است برای اینکه سگ را هم بیشتر مردم محروم می کنند یعنی او را از خوردن محروم می کنند.

محرمه و محرمه- یعنی حرمت و احترام (و هر چیزی که شکستن حدّ آن جایز نیست که جمعش محارم است که از احترام بآنها بایستی حدّ و مرزشان رعایت شود و مورد تجاوز قرار نگیرند).

استحرمت الماعز- بزی که آماده فحل و بارداری است.

(حری) [حری:

قصد کرد و خواست، حری الشّیئ یحری- یعنی آهنگش کرد، و به سویش رفت.

تحرّاه- به همان معنی است یعنی بسوی او قصد کرد و او را مقصد خود قرار داد.

خدای تعالی گوید: (فَأُولئِکَ تَحَرَّوْا رَشَداً- ۱۴/ جنّ).

(تمام آیه چنین است- فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولئِکَ تَحَرَّوْا رَشَداً، یعنی آنکه اسلام آورد آهنگ رشد و کمال کرد) یا (آنها که اسلام آوردند ...).

حری الشّیئ یحری- یعنی کم و ناقص شد، گوئی که بسوی مقصد ادامه نیافته و ناقص مانده، شاعر گوید: و المرء بعد تمامه یحری

(انسان پس از رویش، فرسایش می یابد و ناقص می شود).

رماه اللّه بأفعی حاربه: «۱».

(حزب) [حزب :

یعنی گروهی که در میانشان مقرّرات سخت و غلیظ باشد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (أَیُّ الْحِزْبَیْنِ أَحْصی لِما لَبِثُوا أَمَداً- ۱۲/ کهف) (یعنی اصحاب کهف پس از برخاستن و برانگیخته شدن، کدامیک از دو گروه آنها حساب کردند که چقدر در غار درنگ کرده اند؟).

و در باره حزب الشّیطان، خدای تعالی گوید: (وَ لَمَّا رَأَ الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزابَ- ۲۲/ احزاب).

أحزاب عبارت از گروههائی بودند که برای جنگ با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله گرد آمده بودند.

و امّا آیه (فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغالِبُونَ- ۶۵/ مائده) یعنی یاران خدای.

(یَحْسَبُونَ الْأَحْزابَ لَمْ یَذْهَبُوا وَ إِنْ یَأْتِ الْأَحْزابُ یَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بادُونَ فِی الْأَعْرابِ- ۲۰/ احزاب).

یعنی کمی از جنگ دور می بودند (منافقین می پنداشته اند که سپاهیان دشمن نرفته اند و شکست نخورده اند که اگر باز آیند، منافقین از ترس آنها دوست می دارند و ترجیح می دهند که دور از شهر و در بیابانها می بودند یعنی در میان اعراب بادیه نشین).

و آیه (وَ لَمَّا رَأَ الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزابَ- ۲۲/ احزاب).

(امّا مؤمنین بر خلاف منافقین، همینکه گروهها و احزاب مخالف را می دیدند می گفتند، هذا ما وعدنا اللّه و رسوله و صدق اللّه و رسوله و ما زادهم الّا (در باره خلقت آسمانها و جهان است که می گوید: در آفرینش خدایت تفاوتی

---

(۱) افعی ماری است که نرینه آنرا- افعوان- می گویند- حاریه- هم کسی است که بدنش از زیادی عمر و کهولت کوچک و خم شده یعنی (کوژپشت) معنی ضرب المثل فوق این است (مثل افعی که پیر می شود نمی تواند بگزد و زهری برای گزیدنش نمانده و فوری می میرد، می گوید او را هم خداوند چنان کند) این ضرب المثل در حالت نفرین و بد خواهی بکار می رود (مجمع الامثال میدانی ج ۱ ص ۳۱۹)- زمخشری می گوید: افعی حاریه- یعنی افعی پیر و مسنّ که کوچک می شود که از عبارت حر الشّی ء یعنی ناقص شدن، گرفته شده، (اساس البلاغه زمخشری ص ۱۷۰).

ایمانا و تصدیقا- این همان وعده راست خدا و رسول اوست بجای ترسیدن، ایمان و تسلیمشان در برابر حقّ افزون می شود).

(حزن) [حزن :

الحزن و الحزن- زمین سخت و سنگلاخی، و سختی در زمین و نیز خشونت در نفس و آنچه که از غم و اندوه در جان آدمی حاصل می شود، نقطه مقابل و ضدّ آن فرح و شادی است و باعتبار خشونتی که از غم و اندوه حاصل می شود حزن و اندوه انسان را فرا می گیرد، می گویند:

خشنت بصدره إذا حزنته- (وقتی که اندوه او را گرفت، دلش سخت شد).-

فعل این واژه، حزن، حزنته و أحزنته است (محزون شد غمگین می شود و اندوهگینش کردم).

خدای تعالی گوید: (لِكَيْلا تَحْزَنُوا عَلى ما فاتَكُمْ- ۱۵۳/ آل عمران).

(الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ- ۳۴/ فاطر). (تَوَلَّوْا وَ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَناً- ۹۲/ توبه).

ّما أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ

- ۸۶/ یوسف). (وَ لا تَحْزَنُوا- ۱۳۹/ آل عمران). (وَ لا تَحْزَنْ- ۸۸/ حجر).

این دو عبارت در دو آیه اخیر که بصورت نهی است نه اینستکه از بدست آوردن حزن و اندوه نهی کرده است زیرا غم و اندوه با اختیار بدست نمی آید ولی بصورت- لا تحزنوا- که لفظا نهی است بیان شده است در حقیقت برای آنست که می گوید: از بدست آوردن و عمل بچیزی که نتیجه اش حزن و اندوه است دوری کنید.

و در این معنی شاعر گوید:

من سرّه أن لا یری ما یسوءه فلا یتّخذ شیئا یبالی له فقدا

(کسیکه از ندیدن چیزی که او را بد حال می کند شاد است چیزی را هم که از فقدانش ناراحت می شود اتّخاذ و عمل نمی کند).

و همچنین بر انسان واجب است چیزهائی را که با طبیعت فناپذیر دنیا سرشته شده است بشناسد و آنها را فهم و تصوّر کند تا زمانی که ناگهان به رنج

آنها و فقدانشان دچار می شود بخاطر شناخت و معرفت قبلیش ناراحت نشود و به آنها توجّه نکند و انگشت حسرت به دندان نگیرد.

و نیز بر انسان واجب است که نفس و جان خود را بر تحمّل و فراگیری سختیها و مصیبتهای کوچک بردبار کند تا به پایداری و بردباری در برابر مصیبت بزرگ تحمّل داشته باشد.

(حس) [حس :

الحاسّه- نیروئی است که بوسیله آن أعراض حسّی و ملموس درک می شود، و- حواس- که همان مشاعر و شعور پنجگانه است عبارتند از (چشائی، بویائی، پسایی، شنوایی، بینایی).

گفته می شود حسست و حسیت و أحسست، «۱» پس احسست دو گونه است اوّل- مثل- أصبته بحسّی، با حسّم او را دریافتم و باو رسیدم مانند: عنته و رعته- باو توجّه کردم و رعایتش نمودم.

دوّم- مثل- أصبت حاسّته- همچون- کبدته و فأدته- که در بیماری آن اعضاء بکار می رود»

و مصدرش از معنی بیماری و مرگ- (الحس) است که از کشتن و از ریشه برکندن گرفته شده).

و چنین است که می گویند- (حَسَسْتُهُ) یعنی قتلته.

خدای تعالی گوید: (إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ- ۱۵۲/ آل عمران) یعنی موقعیکه ایشان را باذن او می کشید.

حسیس- یعنی کشته شده.

---

(۱) حسّ و حسیس یعنی صدای آرام، حسه حسّا فهو حسیس- و احس الرّجل الشّیئ احساسا- او را شناخت و فهمید که گاهی باب افعال آن احساس با حرف (ب) هم متعدّی می شود و بمعنای درک کردن با شعور، و عقل است و- حسست به- هم که از باب ثلاثی مجرّد امّا متعدّی با حرف (ب) است در همان معنی فهمیدن با درک و اندیشه است و مصدرش- حس- است گاهی هم هر دو باب یعنی (حسّ یحسّ و احسّ یحسّ) که در هر دو اینها حرف (س) با تشدید است بدون تشدید هم بکار می رود مانند حسیت و احست و عبارت احست بالخبر نیز بکار می رود اصل معنی احساس بینش و بصیرت یعنی دریافت با اندیشه و دل، سپس در معنی وجدان و علم هم بکار رفته است.

(۲) و چون از بیماری مرگ و کشته شدن حاصل می شود لذا از حسّ به قتل تعبیر شده است و حسسته یعنی قتلته.

جراد محسوس- ملخ پخته شده.

إنحسّت أسنانه- که باب انفعال حس است یعنی دندانهایش کنده شد و ریخت.

حسست- دانستم و فهمیدم، که جز در مورد فهم و درک با حواس ظاهری گفته نمی شود، امّا حسیت، که حرف (س) به حرف (ی) تبدیل شده در همان معنی است ولی (أَحْسَسْتُهُ)- حقیقتش ادراک با هر دو حس یعنی هم با حسّ ظاهر و هم با اندیشه و احساس باطنی است، و أحست، هم مثل همان است که یک (س) آن حذف شده است همچون:

ظلت- (روز را در سایه گذارندم، که یک (ل) آن حذف شده است).

خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا أَحَسَّ عِیسی مِنْهُمُ الْکُفْرَ- ۱۵۲/ آل عمران) تنبّه و آگاهی بر این مطلب است که کفر و ناسپاسی کاملا از آنها ظاهر بطوری که بخوبی حسّ می شد و دیده می شد زیرا حسّ ظاهر برتری بر فهم و احساس درونی دارد.

و همینطور آیه (فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنا إِذا هُمْ مِنْها یَرْکُضُونَ- ۱۲/ نساء).

یعنی با مشاهده عذاب، درد و سختی آن را با احساسشان دانستند).

و آیه (هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ- ۹۸/ مریم).

یعنی آیا با حسّت یکی از ایشان را در می یابی، و از حرکت هم به حسیس و حسّ تعبیر شده است.

خدای تعالی گوید: (لا یَسْمَعُونَ حَسِیسَها- ۱۰۲/ انبیاء).

صدای آهسته اش را نمی شنوند.

حساس- سوء خلق و خوی زشت که بر بناء زشت که بر بناء و قاعده اوزان بیماریها مثل: زکام و سعال یعنی سرما خوردگی است.

(حسب) [حسب :

الحساب یعنی بکار بردن عدد که صورت افعالش- حسبت أحسب، حسابا و حسبانا- است.

خدای تعالی گوید: (لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِینَ وَ الْحِسابَ- ۵/ یونس) (جَعَلَ اللَّیْلَ سَکَناً

وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ حُسْباناً

«۱»- ۹۶/ انعام). (واژه جاعل صحیحش جعل است) کسی جز اللّه شماره حساب ماه و خورشید را نداند.

خدای تعالی گوید: (وَ یُرْسِلَ عَلَیْها حُسْباناً مِنَ السَّماءِ- ۴/ کهف) گفته اند:

(حُسْبان)- با ضمّه حرف (ح) آتش و عذاب است که در واقع و حقیقت همان اعمالی است که حساب می شود و بر حسب آن کیفر و فرجام تعلّق می گیرد. و در حدیثی از پیامبر (ص) است که در مورد باد- گفته است:

«اللّهمّ لا تجعلها عذابا و لا حسبانا».

یعنی: الهی باد را عذابی و حسابی برای کیفر قرار مده.

و آیه (فَحاسَبْناها (حِساباً) شَدِیداً «۲»- ۸/ طلاق).

---

(۱) اشاره اعجاز انگیز آیه فوق بیک اصل کلّی نظام منظومه شمسی است یعنی پیدایش شب که آفریننده اش آنرا برای سکون و آرامش موجودات قرار داده است، چنانکه در جای دیگر فرمود: (وَ مِنْ آیاتِهِ مَنامُکُمْ بِاللَّیْلِ وَ النَّهارِ- ۲۳/ روم) و باز گفت (إِنَّ فِی اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ وَ ما خَلَقَ اللَّهُ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَتَّقُونَ- ۶/ یونس) همه جا شب و روز و تفاوت ساعات و پیاپی آمدن آنها را با زمین و آسمان و خورشید و ماه بخصوص واژه حسبان یعنی حساب و عدد و ارقام مربوط می سازد و براستی برابر شدن ساعات روز و شب در اوّل بهار و پائیز انگیزه ای برای دسترسی بحساب و گردش زمین نبوده است؟ و اگر چنین تعبیری و اشاره ای بحسبان نمی بود باز هم روز و شب از این نظر تفکّر انگیز بود؟

مثلا- به گفته قرآن اگر شب سرمدی و دائمی می بود جهان چگونه بود؟ همین واژه حسبان- یعنی بی حساب نبودن وجود نظمی بر پایه حساب و ارقام در جهان، آیاتی توجّه انگیز برای بشر است، پس، ای انسان همه ما در گردونه زمین و زمان و در دل تاریکی و روشنائی بی حساب قرار نگرفته ایم و خود نیز ایجادش نکرده ایم چرا از این حساب و نظم دقیق به وجود حسابگر و ناظم جهان راه نیابیم؟

(۲) تمام آیه چنین است (وَ کَأَیِّنْ مِنْ قَرْیَهٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّها وَ رُسُلِهِ فَحاسَبْناها حِساباً شَدِیداً وَ عَذَّبْناها عَذاباً نُکْراً- ۸/ طلاق) در آیات قبل از این آیه دستور خوشرفتاری و سخت نگرفتن نسبت بهمسران است که می گوید بیکدیگر خسارت و زیان نزنید و با یکدیگر توافق کنید و در صورت امکان بر هم انفاق کنید زیرا هیچ سختی و تنگی معیشتی همیشگی نیست (سَیَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ یُسْراً- ۷/ طلاق) و سپس حقایقی تاریخی را ذکر می کند تا بآیه فوق می رسد که ترجمه اش این است: چه بسیار مردمانی و شهرهائی که نافرمانی و سرکشی از فرمان خدای و پیامبرانش کردند سپس در دنیا بسختی در عذابی که نتیجه نافرمانیشان بود، در افتادند و کارهای نارواشان را بسختی حساب خواهیم کرد، سپس می گوید:

(فَذاقَتْ وَبالَ أَمْرِها وَ كانَ عاقِبَهُ أَمْرِها خُسْراً- ۹/ طلاق) آن عذاب دنیوی و حسابرسی اخروی و فرجام ناهنجار چیزی نیست جز نتیجه و بال کارهائی که خود کرده اند که پایانش خسران و زیان است و به گفته مولوی:

ص: ۴۸۲

اشاره بمفهوم حدیثی است که روایت شده «من نوقش فی الحساب معذّب».

(آنکه ستیزه کرد و خصومت در حساب ورزید دچار عذاب شد و حساب همان انجام تکالیف و ادای حقّ است).

و آیه اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ- ۱/ انبیاء).

مثل آیه (وَ کَفی بِنا حاسِبِینَ- ۴۷/ انبیاء).

و (وَ لَمْ أَدْرِ ما حِسابِیَهْ «۱»- ۲۶/ حاقّه).

و (إِنِّی ظَنَنْتُ أَنِّی مُلاقٍ حِسابِیَهْ- ۲۰/ حاقّه).

که حرف (ه) در واژه- حسابیه- برای این است که در قرائت وقف شود، مانند- مالیه و سلطانیه.

و آیه (فَإِنَّ اللَّهَ سَرِیعُ الْحِسابِ- ۱۹۹/ آل عمران).

و (جَزاءً مِنْ رَبِّکَ عَطاءً حِساباً- ۳۶/ نباء) که گفته شده- حسابا- یعنی کافیا.

یعنی: (پاداش بتنهائی حساب نیست بلکه به اندازه کفایت، و حق است).

و این معنی اشاره باین است که می گوید: (وَ أَنْ لَیْسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی ۳۹/ نجم).

و در آیه (یَرْزُقُ مَنْ یَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ- ۱۲۲/ بقره) (وجوهی، در معنی این آیه

آن عملهای چو مار و کژدمت مار و کژدم گردد و گیرد دمت

و در حدیث فوق با اشاره بآیات آن سوره که راغب رحمه اللّه برای تفسیر آن آیه حدیث را آورده است با محتوای آن مناسبت دارد یعنی کسی که در امر همسری یا هر امری از حقّ و حساب که خود می داند حقّست خصومت ورزید، و گردنکشی کرد عاقبتش بعذاب در افتادن است.

(۱) در زبان فارسی و حتّی در سایر زبانها حرفی در آخر پاره ای کلمات برای اشباع و روشن ساختن حرکت حرف ما قبل آخر آورده می شود که در فارسی آنرا (هاء غیر ملفوظ) گویند مثل: خانه، آشیانه، یا با کلمات- خان، آشیان در خواندن و در معنی تفاوتش روشن شود، در سوره الحاقّه که آیات فوق با واژه های- حسابیه- ذکر شده، گذشته از همآوائی با آیات قبل که با کلمات زبانیه، طاغیه، باقیه، جاریه ... ختم می شوند از نظر بلاغت و فصاحت کلام ضرورت داشته و حرکت ضمیر (ی) را در آخر کلمات که حرکتش را روشن نمی کنند می اندازند و نمی نویسند، مثل:

عبادی، ربّی- که عباد- رب- می نویسند و در آیات فوق وجود حرف (ه) برای تعلّق صریح داشتن (حسابی) بفاعل جمله که همان گناهکار است در حدّ اعلای بلاغت است.

ص: ۴۸۳

هست.

اوّل- بغیر حساب، یعنی: خداوند بیشتر از استحقاقش بوی رزق و روزی می بخشد.

دوّم- بغیر حساب، یعنی: باو می بخشد و از او باز پس نمی گیرد.

سوّم- بغیر حساب، یعنی: خداوند آنگونه عطا می کند و به بندگانش از راه لطف می بخشد که حسابش برای بشر ممکن نیست.

چنانکه شاعر گوید: عطایاه یحصی قبل إحصائها القطر (یعنی: اگر قطرات باران قبلا بشمارش و حساب در می آمد بخشش او نیز شمرده خواهد شد).

چهارم- بغیر حساب، یعنی: حساب و اندازه بودن بخشش و رزق خدای تعالی که او بدون مضایقه و سختگیری می بخشد چنانکه در مثل گویند:

حاسبته- یعنی بر او سخت گرفتم و- بغیر محاسبه- یعنی بدون اینکه از پس دادن حسابش بترسد.

پنجم- بغیر حساب، یعنی: بیشتر از آنچه او می پنداشت به او می بخشد.

ششم- بغیر حساب، یعنی: بر اساس شناخت و مصلحتش به او می بخشد نه آنگونه که آنها حساب می کنند و معنی اخیر تنبّه و هشدار می دهد که وَ لَوْ لا أَنْ یَکُونَ النَّاسُ أُمَّةً واحِدَةً لَجَعَلْنا لِمَنْ یَکْفُرُ بِالرَّحْمنِ «۱»- ۳۳/ زخرف).

---

(۱) قسمتی از آیه ۳۳/ زخرف)، و در معنی آن بایستی آیات قبل را در نظر گرفت که- مترفین جامعه می گویند، چرا بمردانی ثروتمند از ما که از بزرگان هستیم وحی نمی شود گویا می پندارند که رفاه و ثروت همان رحمت، و بخشش الهی است که آنها چنین سخنانی می گویند حال اینکه چنین نیست اگر نه این بود که بایستی در دنیا هم مردم از نظر امور دنیایی، امّتی واحد باشند و هر کس بمقتضای کوشش خویش از متاع دنیا برگیرد و هر کدام بدنیا مغرور شوند و از یاد اللّه روی گردانند، در قیامت به فرجام کارهای ناشایسته دنیائیشان می رسند که (وَ الْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّکَ لِلْمُتَّقِینَ- ۳۵/ زخرف).

بیحساب رزقشان می دادیم پس مصلحت حقّ چنانست که بخشایش و رحمتش نه اینکه دادن متاع دنیا نیست که بعنوان آخرت است و گر نه سقف خانه هاشان را از سیم و زر قرار می داد و هرگز چنان نخواهد کرد، تا نپندارند که انباشتن مواد دنیائی و تصرّف زر و سیم معنیش بخشایش، و رحمت حقّ است بلکه:

هفتم- بغیر حساب، یعنی: خداوند بمؤمنین می بخشد و او را بر آن بخشش در تنگنا و حساب نمی گذارد زیرا که مؤمن از دنیا برنمی گیرد، و سود نمی طلبد مگر باندازه ای که واجب است و در زمانی که واجب است و انفاق نمی کند و نمی بخشد مگر بهمان ترتیب و نفس خویشتن را حسابرسی می کند، پس خداوند بحسابی که بزیان مؤمن باشد محاسبه نمی کند، چنانکه روایت شده است.

«من حاسب نفسه فی الدّنیا لم یحاسبه اللّه یوم القیامه».

یعنی (که کسی در دنیا حسابگر کارهای نفسانی خویش است که مرتکب گناهی نشود در قیامت خداوند باز خواستش نمی کند).

هشتم- بغیر حساب، یعنی: خداوند در قیامت نه اینکه به اندازه استحقاق مؤمنین آنها را گرامی می دارد و با آنها رحمت و بخشش دارد بلکه بیش از آنچه بایست، چنانکه گفت:

(مَنْ ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً فَیُضاعِفَهُ لَهُ أَضْعافاً کَثِیرَهً- ۲۴/ بقره).

بنابراین وجوه هشتگانه فوق که در بخشایش الهی ذکر شد، مثل این است که می فرماید:

(فَأُولئِکَ یَدْخُلُونَ الْجَنَّهَ یُرْزَقُونَ فِیها بِغَیْرِ حِسابٍ- ۴۰/ غافر).

و همچنین آیه (هذا عَطاؤُنا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِکْ بِغَیْرِ حِسابٍ- ۳۹/ ص).

به سلیمان (ع) گفتیم تسخیر ریاح و پریان و پیامبری بخشایش ماست آنرا بیحساب ببخشی یا نگاه داری پایان و فرجام نیک از جانب خدا است).

در اصطلاح گفته می شود:

تصرّف فیه تصرّف من لا یحاسب- یعنی در آنچه که واجب است و آنطور که لازم است و در زمانی که واجب است دریافت و تصرّف کن و همانطور هم ببخش، و کلمات:

الحسیب و المحاسب- کسی است که از تو حسابرسی می کند سپس، این

(وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ- ۱۸۵/ آل عمران) و اگر چنان بود که مترفین- می پندارند پیامبران و دانایان و پاکان بیش از هر کس دیگر شایسته چنان بهره های دنیائی بودند.

واژه ها بپاداش دهنده ای که با حساب پاداش می دهد تعبیر شده است.

(حَسْب)- در معنی کفایت کردن بکار می رود، مثل:

(حَسْبُنَا اللَّهُ- ۱۷۳/ آل عمران) یعنی خدای ما را کافی است.

و آیه حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ- ۸/ مجادله).

و (وَ کَفی بِاللَّهِ حَسِیباً- ۶/ نساء) (یعنی خداوند از جهت بخشایش و پاداش و نگاهبانی، پیامبران و مؤمنین کفایتشان می کند.

و آیه (ما عَلَیْکَ مِنْ حِسابِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ وَ ما مِنْ حِسابِکَ عَلَیْهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۵۲/ انعام).

معنی آیه فوق مانند این آیه: (عَلَیْکُمْ أَنْفُسَکُمْ لا یَضُرُّکُمْ مَنْ ضَلَّ، إِذَا اهْتَدَیْتُمْ «۱»-

---

(۱) کسانی که در تاریخ اسلام خود را از مسئولیتهای سیاسی و اجتماعی کنار می کشند و از قرآن مستمسکی برای خود می جویند آیه فوق را که هرگز نباید مجرّد و بدون در نظر گرفتن سایر آیات و مطابق میل و روش تکروی و تکمحوری، باشد معنی می کنند و پیوند اجتماعی اسلامی انسانی را می گسلند و حال اینکه با توجّه به ما قبل و خطابی است مکتبی برای عمل اجتماعی بر اساس ایمان و هشداری به روش دشمنان، بر اینکه هدایت یافتگان بایستی در راهشان پایدار و ثابت قدم باشند و از گمراهی نهراسند، زیرا پس از استقرار حکومت اسلامی در مدینه از همه سوی وسوسه ها آغاز شد و در آیات قبل از این آیه آمده است که (ما عَلَی الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلاغُ- ۹۹/ مائده) و همچنین:

(لا یَسْتَوِی الْخَبِیثُ وَ الطَّیِّبُ وَ لَوْ أَعْجَبَکَ کَثْرَهُ الْخَبِیثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ یا أُولِی الْأَلْبابِ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ- ۱۰۰/ مائده) و نیز می گوید: پرسشهایی بیمورد از پیامبر (ص) نکنید که پاسخ آنها شما را اندوهگین کند.

با جمع بندی این آیات می فهمیم که مؤمنین انتظار داشتند تمام مردم بدون استثناء اسلام را گردن نهند و پیامبر (ص) همه مردم را مسلمان کند لذا خداوند می گوید:

پیامبر (ص) ابلاغ می کند شما هم با پیروی از او اسلام را بدیگران تبلیغ کنید و در راهش با ایمانی ثابت تلاش نمائید ولی هر گاه گروهی و افرادی نگرویدند حتّی اگر فراوان هم بودند شما نهراسید که گمراهی آنان کمترین زیانی بفرجام و کارهای شما که حسابش با اللّه است و اگر در وظیفه ابلاغ و امر بمعروف و نهی از منکر و پیگیری در راه حقّ کوتاهی نکنید نمی رسد و در ردیف (إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَ تَواصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَواصَوْا بِالصَّبْرِ- ۳/ عصر) خواهید بود که زیانکار نیستید پس نتیجه ایکه چهار اصل، ۱- ایمان ۲- عمل صالح ۳- سفارش دیگران بحقّ ۴- سفارش آنها به پایداری و صبر.

یعنی در حقیقت سه وظیفه اجتماعی بر اساس ایمان بطور قطع شما را از ضرر و زیان دیگران که گمراهند دور خواهد کرد و

زیانی بشما نخواهد رساند پس (عَلَیْکُمْ أَنْفُسَکُمْ- ۱۰۵/ مائده) بر شما است وظایف فردی و اجتماعی تان که در آن صورت (لا یَضُرُّکُمْ مَنْ ضَلَّ- ۱۰۵/ مائده) گمراهان نمی توانند به شما آسیبی برسانند (إِذَا اهْتَدَیْتُمْ- ۱۰۵/ مائده) هرگاه به وظیفه اجتماعیتان عمل کنید و راه یافته و

۱۰۵/ مائده).

و آیه (وَ ما عِلْمِی بِما کانُوا یَعْمَلُونَ إِنْ حِسابُهُمْ إِلَّا عَلی رَبِّی- ۱۱۳/ شعراء) که گفته شده معنیش این است که تو آنها را بسنده نیستی، بلکه خداوند است که برای آنها کافی و حسابرس و پاداش دهنده است و تو را پاداش (عَطاءً حِساباً- ۳۶/ نباء) هست یعنی کافی و بسنده:

(که قبلش فرمود: انّ للمتّقین مفازا حدائق و اعنابا ... جزاء من ربّک عطاء حسابا).

چنانکه می گویند- حسبی کذا، گفته اند: حساب- همان عمل ایشان است و حسابرسی که پایان و سر انجام اعمال است، حساب نامیده شده و باز گفته اند:

احتسب ابنا له- یعنی مرگ پسر بزرگش را در راه خدا و برای خدا به حساب آورد.

(حِسْبَه)- فعلی است که در پیشگاه خدا بحساب می آید.

خدای تعالی گوید: (الم، أَ حَسِبَ النَّاسُ- ۱/ عنکبوت).

(أَمْ حَسِبَ الَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئاتِ- ۴/ عنکبوت).

(وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا یَعْمَلُ الظَّالِمُونَ- ۴۲/ ابراهیم).

(فَلا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ- ۴۷/ ابراهیم).

(أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّهَ- ۲۱۴/ بقره).

مصدر تمام آنها- حسبان- است، و حسبان- این است که کسی بر یکی از دو نقیض حکم کند بدون اینکه دیگری بخاطرش خطور نماید و یا بآن توجّه کند و به حسابش بیاورد یا اینکه و حسنه ای در پیشگاه خدا برایش باشد.

(زیرا بدون ایمان و عمل صالح و یا با ستمکاریها هیچگونه حسنه ای تصوّر نمی شود).

و نیز (حِسْبان)- با کسره حرف (ح) یعنی فرا گرفتن شکّ و تردید آشکار بر

هدایت شده باشید.

انسان که معنی آن بظنّ و گمان نزدیک است ولی- ظنّ و گمان خطور کردن دو نقیض یک شی ء یا پدیده ای یعنی هم حقیقت و هم باطل آن در خاطر در حالیکه یکی از آندو بر دیگری غلبه دارد.

(حسد) [حسد]:

الحسد، آرزو داشتن برای زوال و نیستی نعمت کسی که استحقاق آن نعمت را دارد و بسا که با این آرزو و حسادت عملا هم کوشش در نابودی نعمت او بنماید:

روایت شده است که: «المؤمن یغبط و المنافق یحسد».

یعنی: (مؤمن غبطه می خورد و منافق حسادت می ورزد).

خدای تعالی گوید: (حَسَداً مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ- ۱۰۹/ بقره). (وَ مِنْ شَرِّ حاسِدٍ إِذا حَسَدَ- ۵/ فلق).

یعنی: (یکی از شروری که بایستی از آن بخدا پناه برد، شر حسادت و حاسد است).

(حسر) [حسر]:

الحسر، برهنه کردن و برداشتن پوشش از چیزی که بر آن قرار گرفته، گفته می شود: حسرت عن الزّراع- از آستین و زره برهنه شدم.

حاسر- کسی است که زره ای و خودی، بر تن و سر او نیست.

محسره- یعنی جاروب.

فلان کریم المحسر- کنایه از آگاهی و آزمودگی اوست.

ناقه حسیر- شتری است که نیرو و گوشت او از بین رفته و ضعیف شده.

نوق حسری- همانگونه شتران ضعیف که گفته شد.

الحاسر- کسی که همه قوایش از بین رفته که او را- حاسر و محسور هر دو گویند (هم اسم فاعل و هم اسم مفعول) امّا گفتن- حاسر- به شخص کوفته و خسته و از پا در آمده باین تصوّر است که قوای بدنیش را از دست داده و امّا نامیدن چنین شخص به- محسور- باین تصوّر است که رنج و زحمت، نیرو و توان او را بکلّی از او گرفت.

خدای تعالی گوید: (یَنْقَلِبْ إِلَیْکَ الْبَصَرُ خاسِئاً وَ هُوَ (حَسِیرٌ)- ۴/ ملک).

نمی بینی باز بنگر و دیگر باز بنگر دیدگانت خسته می شود و تفاوتی نمی بینی و از دیدن باز خواهد ایستاد).

حسیر- در آیه گذشته بمعنی حاسر است- یعنی از دیدن باز می ماند یا محسور- یعنی باز مانده شده، که هر دو صحیح است، خدای تعالی گوید: (فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً- ۲۹/ اسراء).

(حَسَره)- که مصدر فعل است، غم و اندوه خوردن بر چیزی است که فوت شده و از دست رفته است و پشیمانی دست می دهد، گوئی آن جهل و نادانی که او را بر ارتکاب آن عمل فوت شده وادار نموده بود از بین رفته است که پشیمان شده است و فهمیده یا اینکه نیرو و قوایش از فرط غم و اندوه تحلیل رفته و یا اینکه مجدّدا آگاهی و هشیاری باو رسیده که می خواهد جبران از دست رفته کند و آن را دوباره تدارک نماید. لذا می گوید (تو در آنصورت یعنی در حالت فراخ دستی بسیار و همه چیز از دست دادن برای نفقه خودت هم نکوهیده خواهی بود، پس- (وَ لا تَجْعَلْ یَدَکَ مَغْلُولَهً إِلی عُنُقِکَ وَ لا تَبْسُطْها کُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً- ۲۹/ شوری) و حسرت زده بنشینی، زیرا- (إِنَّهُ کانَ بِعِبادِهِ خَبِیراً- ۳۰/ اسراء).

خدای تعالی گوید: (لِیَجْعَلَ اللَّهُ ذلِکَ حَسْرَهً فِی قُلُوبِهِمْ- ۱۵۶/ آل عمران).

(وَ إِنَّهُ لَحَسْرَهٌ عَلَی الْکافِرِینَ- ۵۰/ حاقه).

(یا حَسْرَتی عَلی ما فَرَّطْتُ فِی جَنْبِ اللَّهِ- ۵۶/ زمر).

(کَذلِکَ یُرِیهِمُ اللَّهُ أَعْمالَهُمْ حَسَراتٍ عَلَیْهِمْ- ۱۶۷/ بقره).

(یا حَسْرَهً عَلَی الْعِبادِ- ۷/ یس).

و در وصف فرشتگان گوید: (لا یَسْتَکْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِهِ وَ لا یَسْتَحْسِرُونَ- ۱۹/ انبیاء).

واژه- یستحسرون- از این که می گوئی- لا یحسرون- بلیغ تر و رساتر است.

(حسم) [حسم :

الحسم یعنی: قطع کردن و از بین بردن اثر چیزی، می گویند:

قطعه فحسمه- یعنی پیوستگی او را از بین برد و برید، از این رو شمشیر

برنّده هم- حسام- نامیده شده.

حسم الداء- از بین بردن اثر بریدگی و درد با داغ کردن (برای جلوگیری از خونریزی).

حسوم- هر پدیده شوم و بدی است که بچیزی می رسد و اثر وجودی آنرا از بین می برد.

ناله حسوم- حادثه و سرنوشت شومی به او رسید.

خدای تعالی گوید: (ثَمانِیَهَ أَیَّامٍ حُسُوماً «۱»- ۷/ حاقه) در معنی این آیه گفته اند منظور از، ثمانیه أیّام- یعنی هنگامه ها و حوادثی که از بین برنده آثار ایشان و از بین برنده خبر و تاریخشان بوده.

و نیز گفته اند: حسوما- یعنی قطع کننده عمرشان که البتّه تمام معانی فوق در معنی کلّی و عموم آیه داخل می شود.

(حسن) [حسن :

الحسن، عبارت است از هر اثر بهجت آفرین و شادی بخش که مورد آرزو باشد و بر سه گونه است:

---

(۱) عبارت فوق قسمتی از آیه ۷/ حاقه است که تمام آیه چنین است: (وَ أَمَّا عادٌ فَأُهْلِکُوا بِرِیحٍ صَرْصَرٍ عاتِیَهٍ سَخَّرَها عَلَیْهِمْ سَبْعَ لَیالٍ وَ ثَمانِیَهَ أَیَّامٍ حُسُوماً فَتَرَی الْقَوْمَ فِیها صَرْعی کَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ خاوِیَهٍ- ۸ و ۷ حاقه).

یعنی: و امّا قوم عاد با بادی سخت و طوفانی و هول انگیز هلاک شدند که هفت شب و هشت روز شوم و تباه کننده بر آنها وزید و می دیدی که در عذاب سرنگونند و همانند خرما بنی بی شاخه و برگ بر خاک افکنده شده اند.

خداوند از قوم عاد که الگو و نمونه مردمی عیّاش و مغرور و استهزاء کننده مستضعفین بودند که بر بلندیها و در کوشک و قصرهای چندین طبقه سنگین مرمرین می زیستند بامید اینکه آن سنگها و قصرها آنها را پایدار کند و از مرگشان جلو گیرد، غافل از اینکه نتیجه آنهمه گردنکشی و قدرت نمائی همان بود که با بادی طوفانی از پای در آمدند تا در پهنه تاریخ و بر جبین روزگار عبرتی برای سایرین باشد، که قومی سنگدل و در کاخهای سنگی نشین با بادی نادیدنی بهلاکت رسیدند.

این همان چشمه خورشید جهان افروز است که همی تافت بر آرامگه عاد و ثمود

خاک مصر طرب انگیز نبینی که همان خاک مصر است ولی بر سر فرعون و جنود

ای که در نعمت و نازی بجهان غرّه مباش که محال است در این دایره امکان خلود

از ثری تا به ثریّا به عبودیّت او همه در ذکر و مناجات و قیامند و قعود

اوّل- آنگونه زیبائی و حسنی که مورد پسند عقل و خرد است.

دوّم- زیبائی و حسنی که از جهت هوی و هوس نیکوست.

سوّم- زیبائی و حسنی محسوس که طبیعتا زیبا و خوب است.

(۱- زیبائی عقلانی ۲- زیبائی هوس پسند ۳- زیبائی طبیعی، و حسّی و واقعی).

(الحَسَنَه)- هم بنعمتی که انسان در جان و تن و حالات انسانی خویش آنرا در می یابد و از آن مسرور می شود تعبیر شده است و- سیّئه- ضدّ آن است، این دو لفظ از واژه های مشترکند، مثل کلمه حیوان- که بر انواع گوناگون مانند اسب و انسان و غیره واقع می شود.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَهٌ یَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ- ۷۸/ نساء).

که- حسنه- در این آیه فراخی و فراوانی و پیروزی است.

(وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَیِّئَهٌ- ۷۸/ نساء) و- سیّئه- در این آیه، یعنی قحطی و نومیدی یا کفر و ناسپاسی و سختی.

(فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَهُ قالُوا لَنا هذِهِ- ۱۳۱/ اعراف).

(ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ- ۷۹/ نساء). یعنی: آنچه را که از ثواب و پاداش بشما می رسد از خدا است.

و آیه (وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَیِّئَهٍ- ۷۹/ نساء) و سیّئه- در این آیه، یعنی عقوبت و سرزنش.

تفاوت میان حسن و حسنه و حسنی- اینست که:

حسن- در اجسام و رویدادهای طبیعی و مادّی است و همچنین حسنه- اگر در حالت وصف باشد، امّا اگر- حسنه- بصورت اسم بکار رود معمولا در باره پدیده ها و رویدادها است ولی- حسنی- فقط در باره رخدادها و أحداث بدون مادّیات و اجسام است.

واژه- حسن- در عرف عموم مردم بیشتر بچیزی که بچشم زیبا باشد گفته می شود.

رجل حسن و حسّان و إمرأه حسناء و حسّانه- در باره مرد و زن نیکو منظر و زیباست.

آنچه را که در قرآن از واژه- حسن- آمده است بیشتر بچیزی که از نظر بصیرت و اندیشه زیباست اطلاق شده، خدای تعالی گوید: (الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ- ۱۸/ زمر).

یعنی: آنچه را که از شک و شبهه دور باشد نیکوتر و أحسن است، و بایستی آن را پیروی کنید چنانکه پیامبر (ص) فرمود: «إذا شککت فی شی ء فدع» «۱».

یعنی: اگر در چیزی شکّ کردی بشدّت آنرا رها کن بنابر سخن پیامبر و

---

(۱) تفسیر آیه (الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ- ۱۸/ زمر) با حدیثی که راغب رحمه اللّه ذکر کرده است که خود تأیید بر تفاسیری است که در کافی و مجمع البیان آمده است، پاسخی است به گونه- فصل الخطاب بر تلاش آگاهانه یا نابخردانه کسانی که از آغاز انقلاب آیه فوق را دستاویزی برای مطرح کردن و اشاعه و انتشار نظرات شکّاکان و کتابها و جراید شک بر انگیز و عقاید الحادی و لیبرالیستی قرار داده اند، پیامبر می فرماید:

«اذا شککت فی الشّیئ فدع» یعنی آنچه را که شکّ برانگیز است باید رها کرد تا به تبعیّت از آیه از شبهات هر چه بیشتر دور بود. ولی متأسّفانه در این رهگذر و تمرّد از تفسیر صحیح آیه که همان حدیث پیامبر (ص) است هزاران جوان و نوجوان عزیز جامعه ما که غالبا بخاطر جوّ و محیط گذشته کمتر آگاهی مکتبی و اسلامی داشته اند در دام شکّ و تردید نسبت به اسلام و حکومت اسلامی و در ورطه هولناک صیّادان دام گستر و صحنه ساز گرفتار آمدند و چه خونهائی که در اثر تزریق اندیشه های شک برانگیز ریخته نشد! و چه اختلافات و ستمهای فکری و اجتماعی که بر پیکر جامعه خسته و کوفته قرنها تحت ستم و استعمار وارد نساختند و هنوز هم هستند کسانی که با جهل و بی توجهی به قرآن و تفسیر آیات گاه و بیگاه آیه مذکور را مستمسک اعمال و افکار بی در و دربان خویش به نام آزادی و تبعیّت از دموکراسی غرب قرار می دهند، و تنها در اثر غرور و تفسیر به رأی در آیات قرآنی است که از راه سنّت پیامبر (ص) و تفاسیر ائمّه معانی را اخذ نمی کنند مگر نه اینست که پیامبر و یاران با وفا و پیروان باحسان و امامان متخصّصین قرآن و علم دین هستند و هر دانشی را بایستی از اهلش و متخصّص آن آموخت.

قرآن نداء می دهد: (وَ مَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعا إِلَی اللَّهِ وَ عَمِلَ صالِحاً وَ قالَ إِنَّنِی مِنَ الْمُسْلِمِینَ- ۳۳/ فصلت) چه کسی سخنش نیکوتر از سخن کسی است که بخدا دعوت می کند و کارش شایسته است و می گوید: من از مسلمین هستم، پس تمام سخنانی که مربوط به- احسن قول و نیکوترین کلام است اگر در توحید معاد، نبوّت، عدل، امامت و بالاخره اسلام و دین یا حکومت اسلامی ایجاد تردید و دو دلی و شکّ کند شنیدنش، خواندنش، بازگو کردنش، دور شدن از حقّ و گرفتاری در دام شیطان است گفت:

(أَنَّ هذا صِراطِی مُسْتَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُمْ عَنْ سَبِیلِهِ ذلِکُمْ وَصَّاکُمْ بِهِ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ- [...]

این حدیث همه کتابهائی که شک انگیز و جنبه های مخالف توحید و اسلام دارند و شبهه انگیز هستند بایستی دور انداخت و دنبال نکرد و رها کرد).

و در آیه (قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْناً- ۸۳/ بقره) حسنا یعنی سخن نیکو، و آیات (وَ وَصَّیْنَا الْإِنْسانَ بِوالِدَیْهِ حُسْناً- ۸/ عنکبوت).

(قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنا إِلَّا إِحْدَی الْحُسْنَیَیْنِ- ۵۲/ توبه).

(وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُکْماً لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ- ۵۰/ مائده).

اگر در باره آیه اخیر گفته شود- أحسن من اللّه حکما- یعنی حکم- خداوند برای کسی که یقین دارد یا ندارد نیکوست، پس چرا خوبی آن را مخصوص کسانیکه یقین دارند نموده است؟ در پاسخ گفته می شود مقصود ظهور و پیدائی حکم خداست و برای اطّلاع یافتن بر آن حسن است و این موضوع نه برای نادانها است بلکه برای پاکانی است که خود را تزکیه نموده اند و بر حکمت خداوند تعالی آگاهی دارند.

گفته شده (احسان) دو گونه است:

اوّل- بخشش و انعام بر غیر و دیگران مثل عبارت- أحسن إلی فلان: باو نیکی کرد.

دوّم- احسان در کار و عمل باین معنی که کسی علم نیکوئی را بیاموزد یا عمل نیکی را انجام دهد و بر این اساس است سخن امیر المؤمنین (ع) که: «النّاس أبناء ما یحسنون».

یعنی مردم بآنچه را که از کارهای شایسته و نیک می آموزند یا بآن عمل می کنند نسبت داده می شوند.

۱۵۳/ انعام).

یعنی: راه پیامبر راه مستقیم است از راه او پیروی کنید و از راههای دیگر پیروی مکنید که شما را از راه حقّ به تفرقه و جدائی می اندازد و سفارشم بر شما همین است که پرهیزکار شوید و باز گفت: (وَ لا تَقْفُ ما لَیْسَ لَکَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤادَ کُلُّ أُولئِکَ کانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا- ۳۴/ اسراء).

به چیزی که علم و آگاهی از آن نداری توجّه مکن و بر آن اصرار مورز زیرا گوش و چشم و دل از آن مسئولند.

خدای تعالی گوید: (الَّذِی أَحْسَنَ کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقَهُ- ۷/ سجده).

یعنی: (کسیکه آفرینش همه چیز را نیکو کرد و نیکویشان آفرید).

مفهوم إحسان- از انعام و بخشیدن وسیعتر و عمومی تر است.

خدای تعالی گوید: (إِنْ أَحْسَنْتُمْ، أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِکُمْ- ۷/ اسراء).

(إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ «۱»- ۹/ نحل).

پس- إحسان- بالاتر از- عدل- است، زیرا عدل یعنی انصاف دادن، باین معنی که به چیزی یا حقّی که کم است افزوده می شود و اگر زیاد هست گرفته می شود ولی- إحسان- چیزی است که بیشتر از آنکه لازم است داده می شود و

---

(۱) عدل بحق حکم کردن است که گاهی بسود و گاهی بزیان کسی است، ولی هر چه هست عدالت است و عدالت چیزی است که فطرت آدمی اگر با پرده های خود کامگی و غرور پوشیده نشده باشد قابل پذیرش و مورد نیاز همه است و هر کس هر چیزی را به جای خود می خواهد:

مولوی می گوید:

عدل چبود وضع اندر موضعش ظلم چبود وضع در ناموضعش

امّا- احسان- در برگیرنده همه خوبیهاست و همین حالتی است که امروز در چهره تمام ملّت ایران بویژه رزمندگان عزیز ما در برابر دشمنان اسلام و انسانیّت با سیمای روشن دیده می شود و عاشقانه به پیشباز شهادت می روند و در وصیّت هایشان می نویسند، خدای را در جبهه می بینیم، شاید این موضوع عجیب بنظر آید، امّا- ابن منظور- می نویسد: پیامبر (ص) وقتی که جبرئیل از او در باره احسان پرسید پیامبر (ص) احسان را این چنین تفسیر کرد:

که «الاحسان هو ان تعبد اللّه کانک تراه فان لم تکن تراه فانه یراک» و هو تأویل قوله تعالی: «انّ اللّه یأمر بالعدل و الاحسان و اراد بالاحسان، الاخلاص و هو شرط فی صحّه الایمان و الاسلام ...».

پیامبر (ص) فرمود: إحسان اینست که خدای را آنچنان بپرستی، که گوئی او را می بینی و اگر او را نمی بینی او ترا می بیند و این همان تأویل آیه است که خداوند می فرماید: او بعدل و احسان فرمان می دهد و احسان همان اخلاص است که شرط درستی ایمان و اسلام با هم است و لذا شهداء در پناه احسان و رضوان خدا هستند، چنانکه فرمود:

(هَلْ جَزاءُ الْإِحْسانِ إِلَّا الْإِحْسانُ- ۶۰/ الرّحمن) مولوی گوید:

محسنان مردند و احسانها بماند ای خنک آنرا که این مرکب براند

ظالمان مردند و ماند آن ظلمها و ای جانی کو کند مکر و دغا

گفت پیغمبر خنک آن را که او شد ز دنیا ماند از او فعل نکو

مرد محسن لیک احسانش نمرد نزد یزدان دین و احسان نیست خرد

(لسان العرب ۱۳/ ۱۱۷- دفتر ۴/ ص ۲۳۵). مثنوی مولوی.

ص: ۴۹۴

کمتر از آنکه بایست گرفته می شود.

بنابراین إحسان بخشایشی است افزونتر و برتر از عدالت، پس قصد و اراده عدالت واجب است. و قصد و اراده إحسان- مستحبّ و اختیاری و لذا خدای تعالی گوید:

(وَ مَنْ أَحْسَنُ دِيناً مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ- ۱۲۵/ نساء).

(چه کسی از نظر دین بالاتر و نیکوتر است از کسی که اسلام آورد و روی خود بخدا نمود و إحسان کننده است).

(وَ أَداءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسانٍ- ۱۷۸/ بقره).

و لذا خدای تعالی پاداش و ثواب محسنین را بزرگ گردانید و گفت:

(إِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ- ۱۹۵/ بقره).

(إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ- ۱۳/ مائده).

(ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ- ۹۱/ توبه).

(لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هذِهِ الدُّنْيا حَسَنَةٌ- ۳۰/ نحل).

(حشر) [حشر]:

برانگیختن و بیرون آوردن گروه و جماعت از جایگاهشان و روانه کردن آنها از آنجا بسوی جنگ و یا نظیر آن امور و کارها، روایت شده است که:

«النّساء لا یحشرن».

یعنی: زنان برای جنگ خارج نمی شوند (امّا دفاع بر همه واجب است).

واژه حشر در باره انسان و غیر انسان بکار می رود می گویند:

حشرت السّنه مال بنی فلان- یعنی قحطی و خشکسالی مال آنها را از میان برد (بیشتر چهار پایانشان که سرمایه آنهاست هلاک کرد).

واژه حشر جز در باره جماعت و گروه بکار نمی رود.

خدای تعالی گوید: (وَ ابْعَثْ فِي الْمَدائِنِ حاشِرِينَ- ۳۶/ شعراء) (وَ الطَّيْرَ مَحْشُورَةً- ۱۹/ ص).

(وَ إِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ- ۵/ تکویر).

(لِأَوَّلِ الْحَشْرِ ما ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا- ۲/ حشر).

ص: ۴۹۵

(وَ حُشِرَ لِسُلَيْمانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ وَ الطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ- ۱۷/ نمل).

و در وصف قیامت گوید: (وَ إِذا حُشِرَ النَّاسُ كانُوا لَهُمْ أَعْداءً- ۶/ احقاف).

(يَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعاً

- ۱۷۲/ نساء).

(وَ حَشَرْناهُمْ فَلَمْ نُغادِرْ مِنْهُمْ أَحَداً- ۴۷/ كهف).

و قیامت هم- یوم الحشر و یوم البعث- نامیده شده.

رجل حشر الأذنین- یعنی مردیکه گوشهایش ظریف و تیز است (کنایه از حواس جمعی و شنیدن همه چیز است).

(حَصّ) [حَصّ :

خدای تعالی فرماید: (حَصْحَصَ الْحَقُّ- ۵۱/ یوسف) یعنی حقّ آشکار شد و این معنی بخاطر بر طرف شدن چیزی است که حقّ را پوشانده و بر او چیره بوده، مثل واژه های- كفّ- و كفكف (نگهداشت، باز ایستاد) و- كبّ- كبكب (او را انداخت و بروی در افتاد).

حصّه- آن را برید و قطع کرد، که این قطع کردن و بریدن یا مستقیم است یا در اثر چیز دیگر.

در معنی اوّل، شاعر گوید: قد حصّت البیضه رأسی «۱» رجل أحصّ- مردی که قسمتی از موی سرش ریخته است.

إمرأه حصّاء- زنی که مویش ریخته، گفته اند:

---

(۱) مصراع فوق از- قیس، است- تمام بیت چنین است:

قد حصت البیضه رأسی فما اطعم نوما غیر تهجاع

یعنی: ریختن و کم شدن مویم سرم را آنچنان سبک و برهنه نموده که شب جز اندکی طعم خواب را نمی چشم.

ابن فارس می گوید: حصّ با حرف (ح) و صاد مکرّر دارای سه معنی است ۱- بهره و نصیب ۲- آشکار شدن و ثبات چیزی ۳- کم شدن و رفتن. احصصت الرّجل- سهمش را باو دادم. حصحص الشّیئ- آن چیز ظاهر و واضح شد. الحصّ و الحصاص- بشدّت دویدن و رفتن. رجل احصّ- مرد کم موی.

سنه حصّاء- سال قطحی و خشکسالی که گیاه و سبزه ای در آنسال نمی روید.

یوم احصّ- روز بسیار سرد و صاف. حصحص- بیان حقّ بعد از کتمان. شعر فوق در اکثر لغت نامه ها و تفاسیر آمده است.

(مقائیس ۲/ ۱۲- جمهره- صحح- المحکم- ۲/ ۳۴۵ و تفاسیر متعدّد دیگر).

ص: ۴۹۶

رجل أحصّ- کسیکه از شومی و بد یمنی او نیکیها و خیرات از مردم قطع شده.

حصّه- بهره و نصیبی از کلّ چیزی که مثل خود نصیب و بهره بکار می رود.

(حصد) [حصد]:

اصل الحصد- دور کردن و چیدن محصول است.

زمن الحصاد و الحصاد- موقع دور کردن- مثل، زمن الجداد و الجداد وقت چیدن خرما از نخل، و خدای تعالی گوید: (وَ آتُوا حَقَّهُ یَوْمَ حَصادِهِ- ۱۴۱/ انعام).

یعنی خوب درو کردن که با پرداختن سهم دیگران به روز خوب برای دور کردن تعبیر شده است. و آیه (حَتَّی إِذا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَها وَ ازَّیَّنَتْ وَ ظَنَّ أَهْلُها أَنَّهُمْ قادِرُونَ عَلَیْها أَتاها أَمْرُنا لَیْلًا أَوْ نَهاراً فَجَعَلْناها حَصِیداً کَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ «۱»- ۲۴/ یونس).

یعنی: درو کردن در غیر موسم خود که آنها را از بین می برد و بی بهره می سازد.

حصدهم السّیف- واژه درو کردن و بریدن را نیز بطور استعاره برای شمشیر بکار برده اند و می گویند، حصدهم السّیف، شمشیر دروشان کرد، خدای عزّ و جلّ گوید: (مِنْها قائِمٌ وَ حَصِیدٌ- ۱۰۰/ هود).

---

(۱) قسمتی از آیه ۲۴/ یونس و تمام آن که مفهوم آیه را روشن می کند چنین است:

(إِنَّما مَثَلُ الْحَیاهِ الدُّنْیا کَماءٍ أَنْزَلْناهُ مِنَ السَّماءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَباتُ الْأَرْضِ مِمَّا یَأْکُلُ النَّاسُ وَ الْأَنْعامُ حَتَّی إِذا ... کَذلِکَ نُفَصِّلُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ.

که دو نکته بسیار مهمّ در آغاز و پایان آیه هست اوّل آنکه حیات دنیا را به آب باران تشبیه نموده که مایه و منشاء تغذیه مردم و چهار پایان است آنجا که این حیات و آثار آن را مردم جاودانه و زوال ناپذیر و بر یک قانون تکراری به حساب می آورند و خود را قادر بر دستیابی و بهره مندی از آن می بینند، که ناگهان فرمان هشدار دهنده الهی سر می رسد و نابهنگام و یا باران می بارد یا بهنگام نمی بارد و کشت و زرع از بین می رود تا اینکه در یک روز و شب یکی از کارگزاران و مأمورین بیدار کننده و کمال دهنده خداوند رخ می نماید و نتیجه حیات خیالی و پنداری بیخبران و مستکبرین را بر باد می دهد بطوریکه در فردای آن شب گویی دیروز هیچ نبوده و این چنین آیات الهی گاهی در قوانین ثابت و گاهی بصورت استثناء و تا زبانه های عبرت سر می رسد تا مردم بیندیشند.

که حصید اشاره به از جای برکنده و نیست شده است.

(ذلِکَ مِنْ أَنْباءِ الْقُری نَقُصُّهُ عَلَیْکَ مِنْها قائِمٌ وَ حَصِیدٌ- ۱۰۰/ هود). از خبرهای شهرهای گذشته است که بر تو می خوانیم پاره ای از آن شهرها باقی و قسمتی دیگر نابود شده است).

تا آنجا که می گوید: (فَقُطِعَ دابِرُ الْقَوْمِ الَّذِینَ ظَلَمُوا- ۴۵/ انعام).

(یعنی: سپس آن قوم ستمگر بی عقب و أبتر ماندند).

و آیه (وَ حَبَّ الْحَصِیدِ- ۹/ ق).

یعنی: دانه هائی که درو می شود و قوت و طعام از آن بدست می آید.

پیامبر (ص) فرمود: «و هل یکبّ النّاس علی مناخرهم فی النّار إلّا حصائد ألسنتهم».

که در این حدیث واژه حصائد بصورت استعاره بکار رفته است.

یعنی. آیا چیز دیگری هست که به روی در آتش اندازد جز محصول و نتایج زبانهای برنّده و نیست کننده شان).

حبل محصد- ریسمان و طناب تافته شده.

درع حصداء- زره محکم بافته و تنگ حلقه.

شجره حصداء- درخت تناور و پر شاخه و برگ، همه این معانی فوق از همان ریشه است.

تحصّد القوم- با یکدیگر تقویت شدند.

(حصر) [حصر]:

الحصر یعنی: در مضیقه و تنگنا قرار دادن.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ احْصُرُوهُمْ- ۵/ توبه) یعنی بر آنان سخت گیرید.

و آیه (وَ جَعَلْنا جَهَنَّمَ لِلْکافِرِینَ حَصِیراً- ۸/ اسراء) حصیرا- یعنی حبس کننده.

حسن گفته است: معنی- حصیرا- مهادا است، یعنی زمین گود و فراخ.

گویی که با لفظ حصیر- در باره جهنّم مفهوم- الحصیر المرمول یعنی حصیری که از ریگ پوشیده و در زیر آن پنهان شد، فهمیده می شود.- حصیر- را هم برای اینکه تار و پودش در یکدیگر محصور شده است آنچنان گویند.

لبید گوید:

و معالم غلب الرّقاب کانّهم جنّ لدی باب الحصیر قیام «۱»

عبارت- لدی باب الحصیر- در شعر لبید یعنی بر درگاه آن صاحب قدرت و از اینجهت او را حصیر یعنی محاصره شده و محبوس نامیده اند، که چنین کس از نظر دیگر مردمان پوشیده است یا برای اینکه دربانان دیگران را از دسترسی باو منع می کنند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ سَیِّداً وَ حَصُوراً «۲»- ۳۹/ آل عمران).

---

(۱) شاعر می گوید: بر درگاهش گردنهای ستبر و نگهبانان زورمندی بودند که گویا جنّیانی بودند که در حال قیام و نگهبانی هستند، در دیوان لبید بجای معالم، مقامه- و در شرح آن قماقم- نوشته شد که در تمام لغت نامه ها این اختلاف نقل شده است.

بهر صورت- غلب الرّقاب- بدل از- مقامه و معالم- است و بمعنی گروه و جماعتی است که زندانها را محافظت می کنند. قماقم، هم بهمین معناست.

لبید بن ربیعه به عامری شاعر قبل از اسلام صاحب یکی از معلّقات سبعه از شاعران طبقه سوّم قبل از اسلام است (به گفته ابن سلام جمعی و ابن قتیبه).

با عمر طولانی خود توفیق پذیرش آئین اسلام و درک شرفیابی حضور مبارک پیامبر (ص) را با اقوام خویش حاصل کرد و دیگر بسبک جاهلیّت، شعر نسرود مگر در توصیف دین اسلام.

دکتر احسان عبّاس در مقدمه دیوان لبید می نویسد: وقتی خلیفه دوم به حاکم کوفه نوشت که اشعاری در باره اسلام از شعراء بخواهد، لبید سوره بقره را در صحیفه ای نوشت و در ذیل آن چنین نوشت:

«ابدلنی اللّه هذه فی الاسلام مکان الشّعر».

یعنی: خداوند قرآن را بجای شعر بر من ارزانی داشته است، و مرا اینچنین دگرگون کرده است، از اشعار توحیدیش:

۱-

انّما یحفظ التّقی الابرار و الی اللّه یستقرّ القرار ۲-

و الی اللّه ترجعون و عند اللّه ورد الامور و الاصدار ۳-

کلّ شی ء احصی کتابا و علما و لدیه تجلّت الاسرار

۱- قرار گاه ابرار و نیکان پرهیزکار و بازگشتشان بسوی خدا است.

۲- آغاز و فرجام کارها و بازگشت بسوی اوست.

۳- هر چیزی در کتابی و دانشی حساب شده، و اسرار و پنهانی ها در حضور او آشکار.

(۲) تمام آیه چنین است (هُنالِکَ دَعا زَکَرِیَّا رَبَّهُ قالَ رَبِّ هَبْ لِی، مِنْ لَدُنْکَ ذُرِّیَّهً طَیِّبَهً إِنَّکَ سَمِیعُ الدُّعاءِ فَنادَتْهُ الْمَلائِکَهُ وَ هُوَ قائِمٌ یُصَلِّی فِی الْمِحْرابِ أَنَّ اللَّهَ یُبَشِّرُکَ بِیَحْیی مُصَدِّقاً بِکَلِمَهٍ مِنَ اللَّهِ وَ سَیِّداً وَ حَصُوراً وَ نَبِیًّا مِنَ الصَّالِحِینَ ۳۹/ آل عمران).

حصور- کسی است که با پاک بودن از اثرات غریزه جنسی و دور کردن غلبه شهوت در خویش خواهنده و متمایل بزنان نیست و یا اینکه این حالت از نظر عفّت و پاکدامنی و اجتهاد و زحمت است که معنی قسمت اخیر در آیه روشن است و بهمان جهت استحقاق ستایش و نام- سیّد- یعنی بزرگ را دارد (هر چند که سپس ازدواج کرد).

حصر و إحصار- یعنی محاصره کردن و ممانعت از راه خانه و زندگی.

(إحْصار)- یعنی ممنوع بودن، هم در منع ظاهری، مثل محاصره دشمن و هم منع باطنی، مثل بیماری که انسان را از خوردن بعضی غذاها مانع می شود، امّا:

حصر- گفته نمی شود مگر در ممانعت باطنی، پس سخن خدای تعالی در آیه: (فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ- ۱۹۶/ بقره) به دو مفهوم و دو امر حمل می شود مثل آیه (لِلْفُقَراءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ- ۲۷۳/ بقره) و دیگر در مفهوم آیه (أَوْ جاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ- ۹۰/ نساء) یعنی با بخل و ترس سینه های ایشان تنگ شد و این حالات به- حصر صدور- تعبیر شده است چنانکه به- ضیق صدر- یعنی تنگی دل نیز تعبیر می شود و نقطه مقابل و ضدّ این حالت به واژه های:

البرّ و السّعه- یعنی نیکی و فراخناکی یا سعه صدر تعبیر شده است.

(حصن) [حصن :

الحصن- دژ و قلعه، که جمعش- حصون- است.

خدای تعالی گوید: (مانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ «۱»- ۲/ حشر).

آنگاه که زکریّا خداوند خویش را خواند و گفت مرا فرزندی و تباری پاک ببخش تو شنونده دعائی، فرشتگان در حالی که زکریا در محراب عبادت نماز می گذاشت آوازش دادند، به یحیی مژده می دهد که گواه بر کلمه خدای خواهد بود و او بزرگواری پاکیزه جان و پیامبری از شایستگان و صالحین است در اینجا هم بخوبی می فهمیم که دعای پاکان با شرایط دعا همراه است، که مستجاب می شود و فرزندش که روح و جانش با عفّت و پاکدامنی خو گرفته و تصدیق کننده اللّه و پروردگار است در ردیف پیامبران و صالحین قرار می گیرد.

توهم گردن از حکم داور مپیچ که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ

محال است چون دوست دارد تو را که در دست دشمن گزارد ترا

(که بیشتر اشاره بنفس امّاره است).

(۱) تمام آیه چنین است (وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ مانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ- ۲/ حشر) یعنی: کفّار

و (لا يُقاتِلُونَكُمْ جَمِيعاً إِلَّا فِي قُرىً مُحَصَّنَهٍ- ۱۴/ حشر).

یعنی: همچون دژهای محکم ساخته شده.

تحصّن- قلعه و دژ را مسکن خویش قرار داد، سپس این معنی به هر چیزی که حفظ کننده و نگاهدارنده است اطلاق شده مانند:

درع حصینه- یعنی زره ای محکم و استوار، برای اینکه بدن را از خطر حفظ می کند.

فرس حصان- اسبی که نگاهدارنده سوار خویش و دور کننده او از خطرات است، از این نظر شاعر گوید:

إنّ الحصون الخیل لا مدن القری.

یعنی: ستوران و اسبان قلعه هایند، نه شهرهای روستاها.

و آیه (إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تُحْصِنُونَ «۱»- ۴۸/ یوسف). (راجع به قحط سالی هفت ساله مصر است).

یعنی در آن مکانهای محکم که چون قلعه و دژ است غلّات را حفظ می کنید مگر اندکی از آن را.

می پنداشتند دژهاشان آنها را از عذاب الهی دور خواهد کرد تا اینکه حکم خدای آمد و آنها بدست مؤمنین و بدست خود دژها را خراب کردند و فرو گذاشتند.

(۱) در نیکوترین داستان، یعنی سوره یوسف، عالیترین و نیکوترین دستور برای امّتی که در حال مبارزه و گذراندن سختیها است بیان شده، در آیه فوق اشاره بهمان آئین زندگی اجتماعی و سیاسی است که می گوید:

اگر می خواهید هفت سال خشکسالی و قحطی را تحمّل کنید از مصرف بکاهید و موادّ غذائی را در جای امن برای چنان ایّامی ذخیره کنید و براستی که گوئی قرآن برای همین ایّام و شاید صدها قرن آینده، بزرگترین راهنمای صحیح اقتصادی و مبارزاتی است تا جهانخواران نتوانند با محاصره اقتصادی ملّتی بپاخاسته را در تنگنا قرار دهند.

بحمد اللّه در همین ایّام دیدیم با پیروی از فرامین اسلام و بیانات مفسّر واقعی قرآن امام امّت، ملّت ما چگونه بتولید خود افزود و عملش چون سرمشق و الگوئی زنده و جاودان از نظر استقامت و شور و شوق ایمانی برای جهانیان در تاریخ ثبت شد.

إمرأه (حَصانٌ) و حاصن- زن پاکدامن و خویشتن دار از پلیدیها، و زشتیها.

جمع- حصان- حصن و جمع حاصن- حواصن- است و حصان: صفتی است برای زنانی که عفیف و پرهیزگارند.

خدای تعالی گوید: (وَ مَرْیَمَ ابْنَتَ عِمْرانَ الَّتِی أَحْصَنَتْ فَرْجَها- ۱۲/ مریم)، یعنی: مریم دختر عمران که عفّت و ناموس خویش حفظ کرد).

أحصنت و حصنت- در معنی یکی است، خدای تعالی گوید: (فَإِذا أُحْصِنَّ- ۲۵/ نساء).

یعنی هر گاه همسر برگزینند، أحصنّ- یعنی شوی گزیدند و شوهر کردند.

حصان- همان- محصنه- است یعنی. زن عفیف و پاکدامن که یا بخاطر عفیف بودن و همسر برگزیدن و یا بخاطر موانعی مانند شرافت و آزادگی از خطا، محفوظ است، گفته می شود:

إمرأه محصن و محصن- که اسم فاعل و مفعول هر دو بصورت صفت برای زن بکار رفته است، پس، محصن- بصورت اسم فاعل را باین تصوّر گویند که او خود خویشتن را از محرّمات و زشتیها حفظ می کند، محصن- بصورت اسم مفعول باین جهت است که نگهداریش از غیر او است.

(یعنی: یا از طرف شوهر و یا از طرف والدین و شخصیت خانوادگی مصون از خطا است).

خدای تعالی گوید: (وَ آتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَناتٍ غَیْرَ مُسافِحاتٍ- ۲۵/ نساء) و بعدش می گوید: (فَإِذا أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَیْنَ بِفاحِشَةٍ فَعَلَیْهِنَّ نِصْفُ ما عَلَی الْمُحْصَناتِ مِنَ الْعَذابِ- ۲۵/ نساء).

از این روی می گویند: محصنات یعنی حفظ شده ها و شوهر کرده ها برای اینکه داشتن همسر و وجود او همان چیزی است که آن زنان را از خطاها مصونیت می دهد، واژه- محصنات- با فتحه حرف صاد یعنی زنانی که شوهر دارند و مصونیت و حریّت نسبی و خانوادگی دارند، تجاوز بحرمت چنان زنان، و

شکستن مصونیت ایشان را با واژه حرمت «۱» (که در آغاز آیه ۲۲/ نساء) محرمات را معیّن می کنـد) روشن کرده است، بنابر این بایستی با فتحه حرف صاد باشد یعنی (محصنات) امّا در سایر موارد هم با فتحه و هم با کسره است زیرا زنانی که ازدواج با عـدّه ای از آنان حرام است ولی با شـرایط غیر خویشاوندی که در قرآن ذکر شده ازدواج می کنند غیر از زنانی هسـتند که می توانند شوهر کنند و ازدواجشان جایز است، ولی به عللی پاکدامنی و خویشتن داری می ورزند، پس چنین زنان را می توان با- محصنات و محصنات- یعنی با فتحه و کسره حرف صاد دانست و در سایر موارد احتمال هر دو وجه هست.

(حصل) [حصل :

حصل: بدست آورد، تحصـیل- یعنی بیرون آوردن مغز از پوست، مثل بیرون آوردن طلا از سنگ معدن و جدا کردن گندم از کاه.

خدای تعالی گوید: (وَ حُصِّلَ ما فِی الصُّدُورِ- ۱۰/ عادیات).

---

(۱) آیه ای که آغاز مسئله ازدواج با محارم و غیر محارم که بمحصـنات و محصنات- اشاره شده است، می گوید: (ای مؤمنین جایز و حلال نیست که میراث خوار زنان شوهر مرده باشـید و آنها را بخاطر تصـرّف اموالشان از همسـر گزیـدن باز دارید مگر اینکه بزشتی گراینـد با آنها بخوبی رفتار کنید اگر ایشان را خوش ندارید و کراهت از همسـریشان دارید چه بسا چیزی را ناروا و کریه دانید و خداوند در آن کار برایتان خیر فراوان قرار داده است.

هر گاه اراده تبدیل اضطراری همسر داشتید اگر باندازه یک کیسه چرمی پوست گاو، طلا هم باو داده باشید، نباید آنرا بستانید و از ایشـان بگیریـد و یا بهتان گناه باو نسـبت دهیـد، چگونه آن مال را می خواهیـد بگیریـد و حال اینکه مـدّتها همسـر بوده و آمیزش داشـته ایـد و آنها با پیمان اسـتوار قبلا همسـرتان شـده اند، زن پدرتان را بهمسـری نگیرید که این کار زنای آشـکار و روش نادرست است، (حرّمت علیکم ...

مادرانتان- دخترانتان- خواهرانتان- عمّه ها- خاله ها- دختران برادران- دختران خواهران- دایه هائی که شـما را شـیر داده اند- خواهران ناتنی و همشـیرتان- مادران زنانتان- دختر خوانـده های شـما که از شوهر دیگر زنانتان هسـتند در صورتی که با مادر آن دختر همسر و همبستر شده باشید- عروسانتان یعنی زنان پسرانی که از خود شما هستند (نه پسر خوانده) و گرفتن دو خواهر با هم برای همسری- زنان شوهر کرده و پاکدامن- که تمام موارد فوق بر شما حرام است). منظور راغب رحمه اللّه علیه، تعمیم حرمت و حرام برای واژه محصنات یعنی زنانی که شوهر کرده و یا می توانند بدیگری شوهر کنند مانند موارد فوق امّا آنکه از شمـول این مـوارد خـارج است و عفّت و پرهیزکـاری و شوهر برنگزیـدن را انتخـاب کرده است، بـا فتحه و کسـره حرف صـاد یعنی- محصنات و محصنات هر دو صحیح است.

یعنی: در قیامت آنچه را که در دلها بود آشکار و جمع می شود همانطور که مغز از پوست جدا و جمع می شود، یا مانند نتیجه ای که از حساب بدست می آید و ظاهر می گردد، پنهانی دلها هم همینطور روشن می شود.

و گفته اند: حصیل- یعنی پوشیده ها و پنهانیهای دل که مانند تلخ دانه ها و پوست و شلتوک مخلوط برنج است.

حصل الفرس- یعنی آن اسب دلش از خوردن درد گرفت.

حوصله الطّیر- چینه دان پرنده.

(حصا) [حصا]:

الإحصاء، حساب کردن و بدست آوردن چیزی با مقدار، و عدد، می گویند:

أحصیت کذا- که از واژه- حصا- است یعنی آنرا با عدد و ارقام حساب کردم و بدست آوردم، بکار بردن لفظ- حصا- برای اینست که در گذشته به شمارش و حساب کردن ارقام اعتماد می کردند همانطور که ما در حساب کردن به انگشتان دست تکیه می کنیم و اعتماد داریم.

خدای تعالی گوید: (وَ أَحْصی کُلَّ شَیْ ءٍ عَدَداً- ۲۸/ جنّ).

یعنی همه چیز را حاصل کرده و بر آنها احاطه و تسلّط دارد.

پیامبر (ص) فرمود: «من أحصاها دخل الجنّه». «۱»

---

(۱) تمام حدیث فوق چنین است «انّ للّه تعالی تسعه و تسعین اسما من احصاها دخل الجّنّه» در باره این حدیث وجوهی ذکر شده است.

۱- یعنی کسیکه نامهای خدای تعالی را در دل و خاطرش نگهدارد و بیاد داشته باشد.

۲- کسیکه نامهای خدای را بیاموزد و بآنها ایمان داشته باشد.

۳- کسیکه آن نامها را از قرآن و سنّت استخراج کند.

۴- کسیکه بعموم نامهای خدا عمل کند مثلا بداند که خدای سمیع و بصیر است بنابر این چشم و گوش خود را از هر چه که جایز نیست نگه می دارد و همینطور سایر اسماء خدا.

۵- و نیز گفته اند یعنی کسیکه در یاد آوری نامهای خدای تعالی معنی آنها بخاطرش خطور می کند و در مفاهیمشان می

اندیشد در حالیکه شکوه خداوند را با آن صفات بیاد می آورد و پاکی و قداست آن معانی را بنظر می آورد و با شوق و رغبت و شور و شیفتگی بآنها متمایل و شیفته و مجذوب معانی اسماء خدای می شود پس همه انسانهائی که شرایط مذکور را دارند ببهشت داخل می شوند. (مجمع البیان ج ۱ ص ۱۰۲).

ص: ۵۰۴

و نیز فرمود: «نفس تنجیها خیر لک من إماره لا تحصیها».

یعنی: اگر نفس و جانت را از عـذاب نجات دهی برای تو بهتر از قـدرت و حکومتی است که از نظر گسترش نتوانی بآن محیط و مسلّط باشی).

خدای تعالی گوید: (عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ- ۲۰/ مزمّل). «۱»

روایت شده است که: «استقیموا و لن تحصوا».

یعنی: (استقامت بورزید و به حقّ قیام کنید و هرگز بهره حاصل و نتایج اعمالتان را پیشاپیش و با شتاب حساب نکنید).

علّت اینکه در این روایت بـدست آوردن نتیجه پایـداری که در راه حقّ یـا حسـاب کردن آن نتایـج مشـکل است و بعبارت لن تحصوا- یعنی هرگز حسـاب نکینـد، بیـان شـده این است که حقّ یکی است و باطـل فراوان، بلکه نسـبت حقّ بباطل مثل اضافه شدن یک نقطه بسیار نقاط یک دایره است یا تیری است که بسوی هدف انداخته شده باشد که البتّه اصابت تیر سخت است و از این روی از پیامبر (ص) روایت شده است که فرمود:

«شیّبتنی هود و أخواتها» «۲».

که سپس از پیامبر (ص) پرسیده شد که چه چیزی از سوره هود تو را پیر

---

(۱) خداوند می داند که شما همیشه طاقت و توان نماز شب ندارید، و فرصتش را بدست نمی آورید لذا آنرا مستحبّ گردانید و از شـما فرو نهـاد، اشاره به آیه مفصّل ۲۰/ مزّمـل است که حکم وجوب نمـاز شب را بخـاطر علم کلّی اللّه به انسانهـا و اینکه دین جهانی است و بر پایه سـهولت نهاده شده لذا آن را مسـتحبّ گردانیده و خود این حقیقت یکی از معجزات انسانشناسـی و جامعه شناسی مکتب اسلام است که اگر این آیه نمی بود و حکم وجوب برداشته نمی شد مؤمنین بتصوّر پیروی از عمل پیامبر (ص) یا قبل از این آیه شـبها بر می خاسـتند و اختلالی در امر انجام آن از نظر ساعات و اساس خانواده بوجود می آمد پس هر کلمه و آیه قرآن نـاظر بـاحوال نفسـانی و اجتمـاعی عموم انسانها در طول تاریـخ بشـری است (عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتابَ عَلَیْکُمْ فَاقْرَؤُا ما تَیَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ- ۲۰/ مزمّل).

(۲) در باره حدیث فوق که پیامبر (ص) فرمود که «شیبتنی هود و اخواتها» یعنی سوره هود و سایر سوره هائی که موضوع مورد نظر پیامبر (ص) در آنها ذکر شده است مثل، سوره شوری که آیه (وَ اسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَهُمْ- ۱۵/ شوری) و در ده سوره دیگر قرآن بهمین ترتیب دسـتور و فرمان ویژه ای به پیامبر (ص) هست که در پاسخ سؤال کنندگان می فرماید: (فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ- ۱۱۲/ هود) است که البتّه راغب رحمه اللّه قسـمت مهمّ این آیه را ذکر نکرده، تـا جـایی که اینجانب در مـدّت ۳۰ سال [...]

کرده، فرمود آیه (فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ- ۱۱۲/ هود) اهل لغت و زبان عرب گفته اند عبارت- لن تحصوا- که در روایت قبل از آن بحث شد یعنی ثواب و پاداش استقامت و قیام بحقّ را قبلا حساب نکنید.

(و به گفته علی (ع) نه تاجرانه و نه عبیدانه بلکه با ذوق و شیفتگی حقّ و فرمانش را عمل کنید).

(حض) [حض :

الحضّ یعنی تشویق کردن و واداشتن، مثل واژه حثّ است جز اینکه- حثّ- تشویق به حرکت و سوق دادن است ولی- حضّ- اینطور نیست اصلش از ترغیب در قرار گرفتن بر حضیض خاک و نشیب زمین است. (کنایه از تشویق به عدم استکبار و عدم بالا گزینی است).

خدای تعالی گوید: (وَ لا یَحُضُّ عَلی طَعامِ الْمِسْکِینِ- ۳۴/ حاقّه) یعنی: (این ناسپاس و طاغی نه تنها بخدای عظیم ایمان نداشت بلکه بمساکین هم بخشش نمی کرد و دیگران را نیز بر آن کار نیک تشویق نمی نمود).

(حضَب) [حضَب :

الحضب یعنی گداختن و افروختن آتش و هر چیزی که آتش را شعله ور سازد، آنرا- محضب: آتشزنه گویند، که عبارت آیه (حَصَبُ جَهَنَّمَ- «۱».

بحث و درس و تفسیر در علوم قرآن شنیدم اکثر افراد صاحب نظر هم همین قسمت از آیه را بازگو می کنند و آنرا بر پیر شدن پیامبر (ص) حجّت می آوردند ولی برای نخستین بار استاد بزرگ فقه و سیاست و حکمت امام امّت علّت پیر شدن پیامبر (ص) را در یک سخنرانی اشاره فرمودند که: فرمان استقامت و قیام بحقّ نه تنها بخود پیامبر (ص) است بلکه علّت اصلی دنباله آیه یعنی (وَ مَنْ تابَ مَعَکَ- ۱۱۳/ هود) است یعنی: ای پیامبر (ص) خود و پیروانت بایستی استقامت بورزند که این مسئولیّت سنگین به راستی بس بزرگ است چنانکه اندیشیدن بر آینده امّت او را تا آن حدّ آزرده می ساخت که خداوند باو می گوید:

چرا اینهمه اندوه داری و خودخوری می کنی، (لَعَلَّکَ باخِعٌ نَفْسَکَ أَلَّا یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ- ۳/ شعراء) برای اینکه مؤمن نیستند با اندوه می خواهی خود را هلاک کنی و این آیه بروشنی شدّت علاقه پیامبر (ص) را و حزن و اندوه او را که یکی از عوامل پیری است بیان می کند (فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ وَ مَنْ تابَ مَعَکَ وَ لا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِما تَعْمَلُونَ بَصِیرٌ- ۱۱۲/ هود).

(۱) تمام آیه چنین است (إِنَّکُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ- ۹۸/ انبیاء) خطاب به ستمگران و جبّاران است می گوید:

براستی و آنچه را که می پرستید مانند (قدرت- جاه- مقام- زر سیم- بت های فکری- شهوات- جهانگشائی- عیش و عشرت) که جز از خداست همه در خور آتش عذاب و فناء در آتش می افکندنی که بعدش می فرماید:

۹۸/ انبیاء) بصورت (حضب جهنّم) نیز خوانده شده.

(حضر) [حضر]:

الحضر- شهر نشینی، نقطه مقابل البدو- یعنی روستا نشینی است.

حضاره و حضاره- سکونت در شهر است مانند: (بداوه- و بداوه- یعنی سکونت و زندگی در روستا و بیابان، سپس واژه حضر- بصورت اسم برای شهادت دادن و حاضر شدن در مکانی یا گواهی دادن انسانی یا چیزی دیگر قرار داده شده و بکار رفته، در آیات (کُتِبَ عَلَیْکُمْ إِذا حَضَرَ أَحَدَکُمُ الْمَوْتُ- ۱۸۰/ بقره).

(وَ إِذا حَضَرَ الْقِسْمَةَ- ۸/ نساء).

(وَ أُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ «۱». ۱۲۸/ نساء).

(عَلِمَتْ نَفْسٌ ما أَحْضَرَتْ- ۱۴/ تکویر).

(وَ أَعُوذُ بِکَ رَبِّ أَنْ یَحْضُرُونِ- ۹۸/ مؤمنون).

آیه اخیر بصورت کنایه است یعنی بخدا پناه می برم که شیاطین و پریان بر من حاضر و گواه شوند. شخص دیوانه و کسی را که مرگش سر رسیده بطور کنایه محتضر- گویند، و بر این معنی تنبّه می دهد سخن خدای عزّ و جلّ که: (وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ- ۱۶/ ق).

و آیه (یَوْمَ یَأْتِی بَعْضُ آیاتِ رَبِّکَ- ۱۵۸/ انعام).

و آیه (ما عَمِلَتْ مِنْ خَیْرٍ مُحْضَراً- ۳۰/ آل عمران).

یعنی کارهای گواهی شده و دیده شده ای که در حکم حاضر بودن در حضور اوست.

و نیز آیات (وَ سْئَلْهُمْ عَنِ الْقَرْیَهِ الَّتِی کانَتْ حاضِرَهَ الْبَحْرِ- ۱۶۳/ اعراف).

(أَنْتُمْ لَها وارِدُونَ- ۹۸/ انبیاء) که خود نیز بر آنها می پیوندید، و می رسید.

(۱) قسمتی از آیه ۲۸ نساء است که می گوید: هر گاه زنی از روی گرداندن شوهرش به خویش بیمناک است پاکی و گناهی بر او نیست که آشتی کند و میان خود با خیر و خوبی صلح برقرار کند زیرا (وَ الصُّلْحُ خَیْرٌ- ۱۲۸/ نساء) و نیز می توانند از دیگران برای این امر کمک گیرند تا کارشان بجدائی نیانجامد، و اگر دو همسر بیکدیگر نیکی کنید و از خداوند پروا داشته باشید و نیز از جدال و جدائی بپرهیزند (فَإِنَّ اللَّهَ کانَ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیراً) همانا خداوند بآنچه می کنند آگاه است.

یعنی: نزدیک دریا (از شهری که بر ساحل دریا بود از ایشان پرسش کن که آن شهر چطور شد).

(تِجارَةً حاضِرَةً- ۲۸۲/ بقره) تجارت و داد و ستد نقدی.

خدای تعالی گوید:

(وَ إِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنا مُحْضَرُونَ- ۳۲/ یس).

(فِي الْعَذابِ مُحْضَرُونَ- ۱۶/ روم).

(شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ- ۲۸/ قمر).

یعنی: یارانش آن را حاضر می کنند.

الحضر- نهیب زدن به اسب است که در آنحال که با بلند کردن دستان اسب، آن را با سرعت می دواند.

أحضر الفرس- اسب دستها را بلند کرد و بسرعت دوید.

استحضرته- اسب را دوانیدم.

حاضرته محاضره و حضارا- از رویاروئی با او به استدلال و محاجّه پرداختم تا هر یک دلایلمان را حاضر کنیم و بنمایانیم و یا از معنی واژه الحضر: دوانیدن اسب، گرفته شده چنانکه می گوئی اسب را دوانیدم (پس محاضره یعنی طرف مقابل را ناچار بحرکت فکری و سخن گفتن تعبیر شده است.

محضر- مصدر فعل- حضرت است یعنی حاضر شدن، و همچنین اسم مکان یعنی جای حضور یافتن.

(حط) [حط]:

الحطّ، فرو افتادن چیزی از بلندی است.

حططت الرّحل- بار و باربند و پالان را از مرکب پائین آوردم.

جاریه محطوطه المتنین- دختر کوچک اندام و کوتاه قد.

خدای تعالی گوید: (وَ قُولُوا حِطَّةٌ- ۵۸/ بقره) حطّه- در این آیه واژه ای است که به بنی اسرائیل امر شد در موقع ورود بشهر پس از سالها سرگردانی در بیابان بیان کنند تا آزموده شوند و معنی حطّه (گناهان ما را فرو گزار) است و نیز گفته شده معنی (قُولُوا حِطَّةٌ- ۵۸/ بقره) سخن نیک و صواب بگوئید «۱».

---

(۱) بنا بقول قرآن، ظالمین و ستمگران و منحرفین قوم بنی اسرائیل بجای باین واژه پر معنی و

).

ص: ۵۰۸

((حطب) [حطب :

(یعنی هیزم و مواد سوختنی از هر چیز) و آیه (انُوا لِجَهَنَّمَ

- ۱۵/ جنّ)، یعنی برای دوزخ مایه لهیب و فروزش آتشند فعلش- حطب، حطبا، احتطبت- است.

حاطب لیل- کسیکه سخنش را با کلمات بد و خوب و زشت و زیبا، اداء می کند، می گویند: کسیکه در شب هیزم جمع می کند نمی بیند که چه چیزی در طناب بارش می نهند. «۱»

حطبت لفلان حطبا- برایش کار کردم.

مکان حطیب- یعنی جای پرهیزم و چوب.

ناقه محاطبه- شتری که چوب می خورد.

خدای تعالی گوید: (حَمَّالَهَ الْحَطَبِ- ۴/ مسد) کنایه از سخن چینی و فتنه انگیزی است (منظور زن ابو لهب است).

حطب فلان بفلان- در باره او سعایت و سخن چینی کرد.

فلان یوقد بالحطب الجزل- کنایه از همان آتش افروزی است (حطب الجزل- یعنی هیزم بسیار خشک ستبر).

(حطم) [حطم :

الحطم یعنی شکستن چیزی مثل- هشم- و لغاتی از این قبیل که

پر محتوی که سود دنیا و آخرتشان بود کلمه- حنطه شمقایا- را گفتند یعنی گندم خوب و سرخ، که همان رفاه طلبی و شکم بارگی بود بکار بردند، که این آیه قرآن نیز همین معنی را می رساند که (فَبَدَّلَ الَّذِینَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَیْرَ الَّذِی قِیلَ لَهُمْ- ۱۶۲/ اعراف) از این آیه می فهمیم که تمام بنی اسرائیل نافرمانی نکرده و- حنطه- نگفته اند بلکه ستمگران آنان تخلّف و سرکشی کردند معنی هم که راغب رحمه اللّه برای- حطّه- آورده یعنی از گناهان ما در گذر، صحیح تر است زیرا بلافاصله می گوید:

(نَغْفِرْ لَکُمْ خَطِیئاتِکُمْ سَنَزِیدُ الْمُحْسِنِینَ- ۱۶۱/ اعراف) در همان معنی و درست است و آزمایش هم برای جدا شدن ستمگرانشان از مطیعانشان بوده، تا گناهانتان را بیامرزیم و بپاداش اعمال نیکتان بیفزائیم.

(۱) مکثا یعنی پر گوی را حاطب لیل گفته اند برای اینکه هیزم چین در تاریکی شب ای بسا مار و عقرب او را بگزد و او مار را در تاریکی شب چوب بیند پر گوی هم بسا که سخنی بگوید که مایه هلاک او شود. (۲۵/ فروق اللّغات).

بمعنی خرد کردن است و سپس واژه حطم- در باره هر چیزی که قدرتش و پشتش شکسته شود بکار رفته است.

خدای تعالی گوید: (لا یَحْطِمَنَّکُمْ سُلَیْمانُ وَ جُنُودُهُ- ۱۸/ نمل).

یعنی: (تا سلیمان و سربازانش شما را نشکنند و خرد نکنند، پس در لانه هاتان بروید).

حطمته فانحطم حطما- او را شکستم و بسختی شکسته شد.

سائق حطم- شتر سوار یا شتربانی که از فرط راندن شترش را می شکند و خسته و کوفته می کند.

دوزخ را هم حطمه گویند (زیرا خرد کننده جبّاران و فرعونیان است که در دنیا کسی حریفشان نبوده و نتوانسته اند خردشان کنند سپس عدالت حقّ حکم می کند که در جهانی دیگر و جهنّمی سوزان و خرد کننده هزاران بار شکسته شوند).

خدای تعالی در باره واژه حطمه می گوید: (وَ ما أَدْراکَ مَا الْحُطَمَهُ؟- ۵/ همزه).

هر خورنده و پر خوری را هم حطمه گویند که تشبیه است بهمان جحیم یا دوزخ که ستمگر خواره است.

چنانچه شاعر در این معنی گوید: کأنّما فی جوفه تنّور.

(گوئی در اندرونش تنور و آتشدانی است).

درع حطمیّه- اینگونه زره یا منسوب بسازنده و بافنده آن زره است یا کسیکه او را بکار برده، حطیم «۱»

---

(۱) ابو عبد اللّه یاقوت حموی نظرات مختلف را در باره حطیم اینطور می نویسد «مالک بن انس گفته است حطیم میان درب حرم و مقام ابراهیم است، ابن جریج نیز همین نظر را دارد، ابن درید می گوید: در جاهلیّت در حطیم گرد می آمدند و سوگند می خوردند که هر کس به ندای ستمگر و پیمان گناه پاسخ دهد عقوبت می شود. ابن عبّاس می گوید حطیم دیوار کعبه است، ابو منصور گفته است حجر مکّه را حطیم گفته اند که در زیر ناودان خانه کعبه واقع است. امّا نضر می گوید حطیم همانجاست که ناودان در آنجاست و نامیدن آن مکان به حطیم از این جهت است که خانه کعبه چهار گوش بنا شده و همانطور رها شده است، ابن حبیب می گوید: نامیدن حطیم به محلّی که میان رکن و حجر الاسود تا مقام ابراهیم است برای

و زمزم «۱» هم دو مکانند.

(الحُطام)- شکسته و خرد شده از هر چیز خشکی.

خدای عزّ و جلّ گوید: (ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ یَجْعَلُهُ حُطاماً- ۲۱/ زمر) «۲».

(حظّ) [حظّ]:

الحظّ، یعنی بهره و نصیب معیّن.

فعلش- حظظ و أحظّ فهو محظوظ- در جمع آن- أحاظ و أحظ گفته شده.

این بوده که آنجا محلّ تراکم و ازدحام جمعیّت برای دعا است. (معجم البلدان/ یاقوت حموی ج ۲ ص ۲۷۳. شیخ طریحی نیز نظر ابن حبیب را نقل می کند و همینطور نظر ابن درید را. ج ۶/ مجمع البحرین).

(۱) زمزم چاهی است که بنام چاه اسماعیل در تاریخ قبل از اسلام معروف بوده و برگرداگردش مسافران با نوشیدن آب آن چاه زمزمه هائی می کردند که بهمان نام هست (ابن فارس زمزم را واژه ای عربی می داند که چاهی است در جنوب شرقی کعبه و ژرفایش ۴۵ متر است، آبش را برای تبرک می برند، و سپس در زبان عرب زمزم بمعنی آب فراوان، کم کم نوشیدن، ترنّم و ذکر آرام بکار رفته). ابن هشام بروایتی از علی (ع) نقل می کند که هاتفی بعبد المطّلب در رؤیائی حفر زمزم را که پر شده بود الهام کرد- احفر زمزم انّک ان حفرتها لم تندم- زمزم را حفر کن که پشیمان نخواهی شد. ناصر خسرو می گوید:

این ناخوشخوار همچو خون است و آن خوش عزیز همچو زمزم

حکیم سنائی گوید:

خاک صدرش نظیف چون کعبه آب قدرش لطیف چون زمزم

(سیره ابن هشام/ ج ۱ ص ۱۴۸- مقاییس اللّغه/ ابن فارس ج ۳ ص ۵ جمهره اللّغه/ ابن درید ج ۱ ص ۱۴۹).

(۲) تمام آیه چنین است (أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسَلَکَهُ یَنابِیعَ فِی الْأَرْضِ ثُمَّ یُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً مُخْتَلِفاً أَلْوانُهُ ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ یَجْعَلُهُ حُطاماً إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِأُولِی الْأَلْبابِ- ۲۱/ زمر) اشاره آیه بگردش نظام هستی بخش آفرینش در پدیده های محسوس است که تمام انسان ها آن را می بینند و حس می کنند و بایستی این یادآوری یعنی گردش و ریزش باران، و خیزش چشمه ها و رویش گیاهان رنگارنگ، گلها و درختان و سپس فرسایش و زرد شدن و خشکیدن که در تمام این گردش و حرکت جلوه های گونه گون حیات از هر کدام در هر مرحله نوعی سود و بهره عاید انسانها می شود از چشمه سارهای سرمایه حیات، از گیاهان سبز و رنگارنگ غذاها و داروها و تمام نیازهای طبیعی سپس از خشک شدنشان ذخیره

غلّات و دانه ها و از تمام اینها سیمای هستی بخش و تجلّی آفریدگار لطیف و آگاه که براستی با تفکّر در آیه فوق روح تشنه آدمی از علم و هنر و آگاهی سیراب می شود و پس از آن می گوید (انّ فی ذلک لذکری لاولی الالباب) براستی که برای هر صاحب خردی اندیشمند یادی و ذکری از جهان دار ازلی و ابدی است (بگفته سعدی:

چشمه از سنگ برون آرد و باران از میغ انگبین از مگس نحل و درّ از دریا بار

)

خدای تعالی گوید: (فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ- ۱۳/ مائده).

یعنی: (بهره خود را از آنچه بأنها یاد آوری شده بود فراموش کردند) (فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ- ۱۱/ نساء).

یعنی: (بهره ذکور از ارث که بعدها متکفّل هزینه عائله و زندگی و فرزند خواهد بود همچون دو دختر است).

(حظر) [حظر]:

الحظر جمع کردن چیزی در انبار (حظیره) و سایبان، یا مکانی سر بسته (آغل).

محظور «۱»- منع شده و غیر مشروع (جوهری، حظیره را محلّ نگه داری و پناهگاه شتران و گوسفندان می داند و- حظر- یعنی حجر و ضدّ اباحه، محظور یعنی محروم یا منع شده، صحاح).

محتظر- کسیکه حظیره یعنی آغل را می سازد.

خدای تعالی گوید: (فَكانُوا كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ- ۳۱/ قمر) همچون خاشاکی و سایبان ویرانه ای شدند.

جاء فلان بالحظر الرّطب- دروغ ناروا و زشتی مرتکب شد.

(حفّ) [حفّ :

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ تَرَى الْمَلائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ- ۷۵/ زمر).

یعنی طواف کنندگان اطراف یا گرداگرد عرش.

و از این معنی سخن پیامبر (ص) است که فرمود (تحفّه الملائکه باجنحتها) «۲»

---

(۱) گاهی در نوشته ها و گفتگوها واژه محظور با محذور اشتباه می شود و یا هر دو را بیک معنی بکار می برند امّا چنانکه راغب رحمه اللّه نوشته است- محظور یعنی ممنوع و باز داشته شده که آیه (۲۰/ اسراء) نیز گویای همین معنی است که می گوید: (کسیکه آخرت یعنی رضای حقّ می طلبد و مؤمن است، کارش پسندیده و سعیش با سپاس و پاداش است و از بخشایش پروردگار پیوسته بهره مند و بر آنان (ما كانَ عَطاءُ رَبِّكَ مَحْظُوراً- ۲۰/ اسراء) یعنی بخشش پروردگارت باز گرفته و ممنوع بر ایشان نیست که با فعل- ما کان، از محظور بودن، نفی معنی می کند یعنی غیر ممنوع، ولی در آیه ۵۷/ اسراء می فرماید:

(إِنَّ عَذابَ رَبِّكَ كانَ مَحْذُوراً- ۵۷/ اسراء) از عذاب پروردگارت پرهیز و پروا سزاوار است پس- محظور- یعنی ممنوع شده از طرف پیامبر (ص) یا خدایا حکم شرعی و عرفی است ولی- محذور- از ناحیه کسی است که باید انجام دهد و از پیروی چیزی

پرهیز کند و بر حذر باشد.

(۲) این حدیث در باره کسی است که اهل ذکر است و در مآخذ متعدّد حدیث فوق بنام حدیث اهل

یعنی: با تمام نیروشان طوافش می کنند.

شاعر گوید: له لحظات فی حفافی سریره (او دیدگانی و مراقبینی گرداگرد تختش دارد).

جمع- حفّ- أحفّه- است، خدای عزّ و جلّ فرمود: (وَ حَفَفْناهُما بِنَخْلٍ- ۳۲/ کهف).

یعنی: (گردا گرد آن دو باغ را از نخل پوشاندیم).

فلان فی حفف من العیش- یعنی در مضیقه و سختی زندگی است که گویی آسایش زندگی از او دوری کرده است بخلاف کسیکه می گوید معنی عبارت بالا این است که زندگی او را احاطه کرده و او در میانه عیش و زندگی است، و از این واژه عبارت، من حفّنا أو رفّنا فلیقتصد یعنی کسیکه سرپرستیمان نمود و زندگیمان را سامان داد.

حفیف الشّجر و الجناح- صدای برگ درخت و بال پرنده.

از اینجهت که گفتن لفظ- حفیف- آهنگ لفظش بازگو کننده و نشانگر همان صدای حرکت برگ درخت و بال پرنده است.

الحفّ «۱»- شانه و تیغ جولا یا بافنده پارچه، چون در موقع کار کردن با آن

الذّکر معروف است با تفاوتی در عبارات- مثل: فیحفوا بهم باجنحتهم- و- فیحفو باجنحتهم- و الا حفّتهم الملائکه بهر صورت این حدیث با تفاوت الفاظ در یک معنی است و همان است که قرآن فرمود (إِنَّ الَّذِینَ قالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَیْهِمُ الْمَلائِکَهُ- ۳۰/ فصلّت) که حدیث نبوی تفسیر همین آیه است که فرشتگان بر چنین کسانی نازل می شوند و طوافشان می کنند و بشارتشان می دهند امّا اهل ذکری که مشمول این حدیث و آیه قرآن هستند از فحوای آیه می فهمیم که تنها ذکر زبانی نیست بلکه گفته است (ثُمَّ اسْتَقامُوا- ۳۰/ فصلّت) که تمام شرایط ذکر است، پس همانطور که علی (ع) در نهج البلاغه ذکر و ایمان را بیان فرمود: ۱- اعتقاد و باور قلبی ۲- ذکر و بیان زبانی ۳- عمل بارکان است، که مقامی بس ارجمند و متعالی است و بحقّ مورد طواف فرشتگان و شایسته چنان منزلتی که امروز تجسّم عملی آن شهداء انقلاب اسلامی ایران در برابر نامردمان است می باشند. [...]

(۱) این واژه غریب در مقاییس اللّغه چنین آمده است: الحاء و الفاء که اصل لغت است سه معنی و سه ریشه دارد:

اوّل- نوعی صدا.

ابزار صدای- حفّه- شنیده می شود لذا این نام صدای حرکت کار اوست (اینگونه کلمات را در زبان عرب اسم صوت گویند که در زبان فارسی هم فراوان است).

(حفد) [حفد]:

خدای تعالی گوید: (وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنْ أَزْواجِکُمْ بَنِینَ وَ حَفَدَهً- ۷۲/ نحل).

جمع- حفده- حافد است یعنی یاران و خدمتکارانی که بی دریغ، و بدون چشم داشت در خدمتند خواه از خویشان یا غیر خویشاوندان.

مفسّرین گفته اند: حفده- در آیه فوق یعنی- أسباط «۱» و مانند آنها (فرزندزادگان و دامادها و عروسان) از آنجهت که خدمتشان صادقانه تر است.

شاعر گوید:

حفد الولائد بینهنّ «۲».

فلان محفود یعنی او خدمت شده و کسی است که یارانش در خدمت او

دوّم- چرخیدن چیزی بر چیزی.

سوّم- سختی و شدّت معیشت. تفسیر این معانی باین ترتیب است که حفیف- صدای وزش باد و بال پرندگان است.

تفسیر معنی دوّم، حف القوم بفلان- یعنی وقتی که او را احاطه کنند و حفاف کلّ شی ء: اطراف هر چیزی است، علی حفف الامر- یعنی سوئی و جانبی از آن، تفسیر معنی سوّم- حفوف و حفف یعنی سختی معیشت. حفت ارضنا وقفت- یعنی سرزمین ما خشکسالی شد، (مقاییس اللّغه ج ۲ ص ۱۵)- خلاصه بحث اینست که- حف یحف حفا و حفافا- یعنی چیدن موی سر و ریش، حف یحف حفوا الارض- خشک شدن گیاهان زمین است، و سختی معیشت، اسم این فعل- الحفّ است و جمعش- حفوف- بمعنی توجّه کننده یا سوی و جانب، بنابر این فعل سه مصدر دارد ۱- حفیف ۲- حفاف ۳- حفوف با سه معنی متفاوت. (المصباح المنیر رافعی و الرّائد).

(۱) واژه اسباط را ابن اعرابی ویژه اولاد می داند، زمخشری و جوهری ولد الولد- یعنی فرزند فرزند می داند. امّا طریحی می نویسد: الاسباط اولاد الولد، که منظور دختر و پسر هر دو است سپس سبط را بمعنی طایفه و امّت می داند، می گوید: و فی الخبر الحسین سبط من الاسباط ای امّه من الامم الخیر و یحتمل ان یراد بالسّبط، القبیله ای بتشّعب منهما نسله. یعنی امام حسین (ع) سبطی از اسباط پیامبر است، یعنی امّتی از امّت های نیکو و احتمال دارد مراد از سبط قبیله باشد که نسل او از آن منشعب می شود.

(مجمع البحرین ج ۵/ ص ۲۵۱- اساس البلاغه/ زمخشری. صحّ).

(۲)

حفد الولائد و استسلمت بانفسهنّ ازمه الاجمال

در کشف الاسرار:

ص: ۵۱۴

هستند.

حفد- هم دامادها و عروسها هستند.

در دعا می گویند: إلیک نسعی و نحفد- (ای که بسوی طاعت، و بندگیت می شتابیم).

سیف محتفد- شمشیری که بسرعت قطع می کند.

أصمعی «۱» گفته است، اصل حفد- پا در جای پای دیگر نهادن و دنبال او رفتن و باو پیوستن است.

(حفر) [حفر]:

خدای تعالی گوید: (وَ کُنْتُمْ عَلی شَفا حُفْرَهٍ مِنَ النَّارِ- ۱۰۳/ آل عمران).

یعنی: محلّ کنده شده و گود که آن را- حفیره- نیز گویند.

حفر- خاکی است که از گودی و حفره خارج شده است مثل- نقض یعنی چیزی که شکسته می شود. محفار- محفر- محفره- وسیله حفّاری است (اسم ابزار کندن و حفّاری است که در زبان عرب اسم آلت بر اوزان مفعل، مفعله،

حفد الولائد بینهنّ و اسلمت بأکفهنّ ازمه الاجمال

در تفسیر تبیان و لسان العرب- و استمسکت، آمده. در تفسیری طبری هم همینطور، امّا معنی شعر چنین است: دختران جوان و خدمتکاران و یاران صدیقی که همگی با در دست گرفتن دهانه و زمام شتران در اطرافش حلقه زده اند (تتبیان ۶/ ۴۰۶- مجمع البحرین ۶/ ۳۷۳- کشف الاسرار ۵/ ۴۱۵ لس ۳/ ۱۵۳- طبری ۱۴/ ۸۹ و ۸۸).

(۱) ابو سعید، عبد الملک اصمعی از دانشمندان بزرگ لغت و نحو در قرن دوّم هجری است که در اخبار و نوادر و داستانهای نمکین عرب و غرائب داستانها، دستی داشته است و بر درگاه رشید و مأمون عبّاسی می رفته است اکثر کتب لغت و تفاسیر نامش را و نظرش را ذکر کرده اند، می گویند خود اصمعی گفته است شانزده هزار ارجوزه (قصّه های پر رجز- شعر و نثر حماسی و نمکین) بیاد داشته.

اسحق موصلی می گوید: دیده نشد که اصمعی مدّعی دانشی باشد و حال اینکه در علوم مخصوص بخود منحصر بفرد بود خودش می گوید در تفسیر کتاب و سنّت دست ندارم. مأمون هم مشکلات علمی و ادبی را بمنزلش می فرستاد تا پاسخ گوید زیرا دیگر پیر و فرتوت شده بود. هارون الرّشید شیطان الشعر، لقبش داده بود، و گهی هم داستانها از خود جعل می کرد بگفته قاضی ابن خلکان تألیفات زیادی داشته از آن جمله:

خلق الانسان- الاجناس- المقصور- الممدود- كتاب صفات- كتاب خيل- كتاب ابل- كتاب وحوش- كتاب فعل و أفعل- كتاب اضداد- كتاب مياه العرب- كتاب الاراجيز- كتاب (ما اتّفق نقطه و اختلاف معناه) وفاتش سال ۲۱۷ هجرى است. (وفيات الاعيان/ ابن خلكان ج ۲ ص ۳۴۹).

ص: ۵۱۵

مفعال- از همان ریشه ساخته می شود، مثل مبرد (سوهان) مضیاع- مکنسه (جارو)- سمّ اسب یعنی (حافر الفرس) را هم به شباهت اینکه زمین را در موقع دویدن گود می کند- محفار و محفر- گویند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (أَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِی الْحافِرَهِ- ۱۰/ نازعات) حافره- در این آیه مثلی است برای کسانیکه برگردانده می شوند. یعنی بهمان جائی که آمده اند، معنی آیه این است، آیا بعد از اینکه مردیم زنده می شویم؟

گفته اند: حافره در آیه زمین است که گور و آرامگاهشان بوده و معنی آیه بنابر این تعبیر چنین است، آیا در حالیکه ما در گورهامان هستیم بدنیا برگردانده می شویم؟ عبارت- فی الحافره- از نظر علمی در معنی حال است.

رجع علی حافرته- و- رجع الشّیخ إلی حافرته- هر دو عبارت یعنی پیر شد، مثل آیه (وَ مِنْکُمْ مَنْ یُرَدُّ إِلی أَرْذَلِ الْعُمُرِ- ۷۰/ نحل).

یعنی: (و کسانی از شما بدوران سستی عمر یعنی پیری باز گردانده می شود).

النّقد عند الحافره- در باره متاعی است که نقدی فروخته می شود و اصلش در فروختن اسب است سپس می گویند:

لا یزول حافره- یعنی قیمتش نقدی و یک کلام است.

الحفر- پیله ای که دندانها را از ریشه فاسد می کند و می خورد، فعل این واژه در این معنی، حفر فوه حفرا است، یعنی: (دندانهای بالا، و پائینش ریخت و دهانش گود و بی دندان شد).

احفر المهر- دندانهای بالا و پائین جلوی دهان نوزاد آن حیوان افتاد.

(حفظ) [حفظ]:

الحفظ گاهی بحالتی از جان و نفس گفته می شود که در آنحالت فهم و درک با آرامش به نفس و جان می رسد و ثابت می ماند و گاهی نیز در معنی قدرت خودداری و ضبط نفس است، نقطه مقابلش- نسیان و فراموشی است، و گاهی- حفظ- در معنی بکار بردن آن نیرو است، چنانکه می گویند: حفظت کذا حفظا- آن را از بر نمودم و در خاطر نگهداشتم سپس، واژه حفظ- در باره غمخواری و عهده دار شدن و نگهداری و رعایت چیزی و کسی بکار رفته است.

خدای تعالی فرماید: (وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ- ۱۲/ یوسف).

(حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ- ۲۳۸/ بقره).

(وَ الَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حافِظُونَ- ۵/ مؤمنون).

(وَ الْحافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَ الْحافِظاتِ- ۳۵/ احزاب) کنایه از عفّت و پاکدامنی است.

(حافِظاتٌ لِلْغَيْبِ بِما حَفِظَ اللَّهُ- ۳۴/ نساء).

یعنی زنان پاکدامن و پرهیزکاری که پیمان همسری و ازدواج را در غیبت شوهرانشان حفظ می کنند و بسبب اینکه خدای تعالی ایشان را از آگاهی دیگران بر احوالشان نگاه می دارد و حفظ می کند، که (بِما حَفِظَ اللَّهُ- ۳۴/ نساء) نیز خوانده شده امّا با منصوب بودن حرف (ه) در اللّه در آن صورت معنی آیه چنین است، یعنی بسبب اینکه اینگونه زنان براستی حقّ خدای تعالی را رعایت می نمایند آنهم نه برای ریاء و تصنّع و خود نمائی (که از روی ایمان و اخلاصشان).

و آیه (فَما أَرْسَلْناكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاً- ۸۰/ نساء).

یعنی: حافظ و نگهدارنده.

مثل معنی آیات: (وَ ما أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ- ۴۵/ ق).

و در آیه (فَاللَّهُ خَيْرٌ حافِظاً- ۶۴/ یوسف) که- حفظا- هم خوانده شده یعنی خداوند انسان را حفظ کند بهتر است از حفظ کردن غیر او.

و آیه (عِنْدَنا كِتابٌ حَفِيظٌ- ۴/ ق) یعنی کتابی حافظ و نگهدارنده اعمالشان، پس حفیظ در آیه یا در معنی حافظ و نگهدار است مثل خدای برایشان حفیظ است یا در معنی محفوظ و نگهداشته شده است که اعمال ثبت شده در آن کتاب از بین نمی رود مثل آیه (عِلْمُها عِنْدَ رَبِّی فِی كِتابٍ لا يَضِلُّ رَبِّی وَ لا يَنْسى ۵۲/ طه).

حفاظ- در معنی محافظت است یعنی هر کسی دیگری را حفظ می کند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ الَّذِينَ هُمْ عَلى صَلاتِهِمْ يُحافِظُونَ- ۹/ مؤمنون).

این آیه آگاهی و هشداری است بر اینکه براستی که نمازگزاران دائمی با مراعات کردن اوقات و ارکان آن و اقامه و برپاداشتن، نماز را با نهایت توانایی و طاقت خویش حفظ می کنند و در حقیقت نماز هم ایشان را از زشتی ها نگه

می دارد چنانکه خدای تعالی تنبّه می دهد که: (إِنَّ الصَّلاةَ تَنْهی عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ- ۴۵/ عنکبوت).

گفته انـد: تحفّظ- کم عقلی است، حقیقت اینست که کسـی با کمی قوه حافظه خود را برای حفظ کردن بزحمت می اندازد و چون نیروی حافظه یکی از اسـباب عقل و خرد است، تحفّظ- را در معنی کم عقلی بکار برده انـد تفسـیر و معنی آن را چنانکه می بینی گسترش داده اند و گفته شده- تحفّظ- یعنی کم عقلی.

حفیظه- خود داری از خشم و ناروا و خشمی که محافظت بر آن لازم است سپس در باره واژه خشم و غضب هم حفیظه- بکار رفته و گفته شده:

أحفظنی فلان- یعنی او مرا خشمگین نمود.

(حفی) [حفی :

الإحفاء فی السّؤال- شتاب داشتن در سؤال و پیاپی پرسیدن، الإحفاء فی الإلحاح- پیاپی اصرار و ستیزه کردن.

الإحفاء فی المطالبه- پی در پی خواستن و تقاضا کردن.

الإحفاء فی البحث- پافشاری در بحث و سخن برای شناختن حال چیزی یا کسی.

و بر وجه و معنی اوّل عبارات:

أحفیت السّئوال- و- أحفیت فلانا فی السّئوال (سؤال را پیاپی تکرار کردم، او را سؤال پیچ کردم) است.

خدای تعالی گوید: (إِنْ یَسْئَلْکُمُوها فَیُحْفِکُمْ تَبْخَلُوا- ۳۷/ محمّد).

یعنی: (هر گاه چیزی از شما می خواهد و اصرار می کند شما بخل می ورزید).

اصـل این معنی از- أحفیت الـدّابه- است یعنی در مهربانی بآن حیوان مبالغه کردم بطوریکه پایش نرم و سـمّش سـبک است و ستوری است که در اثر مهربانی زیاد همیشه در راه رفتن سبک می رود، می گویند: حفی، حفا و حفوه، و از این فعل عبارات:

أحفیت- یعنی ظاهر موی سبیل (شارب) را تماما چیدم.

(الحَفِيُّ)- بسیار نیکوکار و مهربان و لطیف.

خدای عزّ و جلّ گوید: (إِنَّهُ كانَ بِی حَفِيًّا- ۴۷/ مریم).

یعنی: او بر من بسیار مهربان است.

أحفیت بفلان و تحفّیت به- یعنی: اکرام و احترامش کردم و باو توجّه نمودم.

(الحفیّ)- دانشمند و آگاه بچیزی (این واژه مربوط بآیه ۱۸۷/ اعراف است که از پیامبر (ص) در باره قیامت می پرسند، کانّک حفی عنها- گویی که تو وقت قیامت را می دانی، خداوند گوید: پاسخشان ده که- علمها عند ربّی، او آگاه بقیامت است).

(حقّ) [حقّ :

اصل حقّ مطابقت و یکسانی و هماهنگی و درستی است، مثل مطابقت پایه درب در حالی که در پاشنه خود با استواری و درستی می چرخد. و می گردد.

گفته اند: «حقّ» وجوهی دارد:

اوّل- بمعنی ایجاد کننده ای چیزی را که به سبب حکمتی که مقتضی آن است ایجاد نموده است و لذا در باره خدای تعالی که ایجاد کننده پدیده های عالم بمقتضای حکمت است- حقّ- گویند.

در آیه (ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ- ۳۰/ یونس).

یعنی: (سپس ایشان را به اللّه که مولای همیشگی و بحقّشان است باز برند).

کمی دورتر در آیه (۳۲/ یونس) می فرماید: (فَذلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ- ۳۲/ یونس).

و در آیه (فَما ذا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلالُ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ- ۳۲/ یونس) یعنی: (براستی بعد از حقّ جز گمراهی چیست که شما را بآن بر می گردانند).

دوّم- حقّ در معنی خود موجود، که آنهم بمقتضای حکمت ایجاد شده، از این روی تمام فعل خدای تعالی را حقّ گویند، در آیات:

(هُوَ الَّذِی جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَ الْقَمَرَ نُوراً- ۵/ یونس) تا آنجا که می فرماید: (ما خَلَقَ اللَّهُ ذلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ- ۵/ یونس).

و در باره قیامت فرماید: (يَسْتَنْبِئُونَكَ أَ حَقٌّ هُوَ، قُلْ إِی وَ رَبِّی إِنَّهُ لَحَقٌّ ۵۳/ یونس).

یعنی: (خبر قیامت را از تو می پرسند که آیا راست است بگو سوگند به

پروردگارم که قیامت بر حقّ است).

و آیه (لَیَکْتُمُونَ الْحَقَّ- ۱۴۶/ بقره).

و خدای عزّ و جلّ گوید: (الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ- ۱۴۷/ بقره).

(وَ إِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ- ۱۴۹/ بقره).

سوّم- حقّ، بمعنی اعتقاد داشتن و باور داشتن در چیزی است که یا آن باور یا واقعیّت آنچیز و در ذات او مطابقت با حقّ دارد، چنانکه می گوئید اعتقاد او در بعث و پاداش و مکافات و بهشت و دوزخ حقّ است.

خدای تعالی فرماید: (فَهَدَی اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِیهِ مِنَ الْحَقِّ «۱»- ۲۱۳/ بقره).

چهارم- حقّ یعنی هر کار و سخنی که بر حسب واقع آنطور که واجبست، و باندازه ای که واجب است و در زمانی که واجب است انجام می شود، چنانکه می گوئیم، کار تو حقّ است و سخن تو نیز حقّ.

خدای تعالی گوید: (کَذلِکَ حَقَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ- ۳۳/ یونس).

(حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّی لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ- ۱۳/ سجده).

سخن خدای عزّ و جلّ: (وَ لَوِ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْواءَهُمْ- ۷۱/ مؤمنون).

صحیح است که مراد از حقّ در این آیه خدای تعالی باشد و همینطور ممکن است مراد از آن حکمی بنابر اقتضای حکمت باشد که همان حقّی است

---

(۱) قسمتی از آیه ۲۱۳/ بقره است که فلسفه وجودی بعثت پیامبران و کتابهای آسمانی را بیان می کند و می گوید: (مردم در باره حق بودن قیامت و حیات دنیا باوری نداشتند و در این باور همسان بودند سپس خداوند پیامبران را برانگیخت و با ایشان کتابهائی بحقّ فرستاد تا محتوای راستین آن کتابها و رسولان در باره قیامت و حیات دنیا حکم کنند سپس بخاطر حسادت و ستم هائی که میانشان بود باورهای مختلف پیدا کردند و آنهائیکه ستمکار، و یاغی و سرکش بودند نخواستند بپذیرند که قیامت و مکافات اعمالشان حقّ است بنابر این خداوند کسانی را که ایمان آوردند و بآنچه که دیگران نگرویده بودند و اختلاف داشتند و بحق هدایت نمود و خداوند کسانی را که بغی و ستم نمی کنند و بحقّ ایمان دارند راه مستقیم را بایشان می نماید.

راه است و چاه و دیده بینا و آفتاب تا آدمی نگاه کند پیش پای خویش

دشمن به دشمن آن نپسندد که بیخرد با نفس خود کند به مراد هوای خویش

چندین چراغ دارد و بیراهه می رود بگذار تا بیفتد و بیند سزای خویش

ص: ۵۲۰

که در آیه آمده است.

(أَحْقَقْتُ) کذا- یعنی آنرا از نظر حقّ بودن اثبات کردم یا حقّش را اداء کردم، و یا اینکه چون حقّ بود بحقّ بودنش حکم نمودم.

خدای تعالی گوید: (لِیُحِقَّ الْحَقَّ- ۸/ انفال) (برای اینکه حقّ را اثبات کند).

پس اثبات حقّ دو گونه است:

اوّل- با اظهار کردن دلائل و آیات (یعنی آثار حقّ در آفرینش، و پدیده ها).

چنانکه خدای تعالی گوید: (وَ أُولئِکُمْ جَعَلْنا لَکُمْ عَلَیْهِمْ سُلْطاناً مُبِیناً- ۹۱/ نساء) یعنی دلیل قوی و روشن.

معنی- دوّم- اثبات حقّ با کامل نمودن شریعت و گسترش آن در عموم مردم است مثل آیات زیر:

(وَ اللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَوْ کَرِهَ الْکافِرُونَ- ۸/ صف).

(هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدی وَ دِینِ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ «۱»- ۳۳/ توبه).

---

(۱) آیه فوق که سه بار در سوره های ۳۳/ توبه، ۲۸/ فاتح، ۹/ صفّ، با عبارات (وَ لَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ، وَ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً، وَ لَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ) ختم می شود آمده است که در تفسیر آن مفسّرین اکثرا اینطور نظر داده اند که:

خداوند پیامبرش را با هدایت و دین حقّ فرستاده است برای اینکه او را بر همه ادیان غلبه دهد، امّا در این معنی توجیهاتی شده است به این که منظور غلبه با استدلال و برهان است، نه اینکه بر پهنه زمین بعد از قرآن دین دیگری باقی نباشد.

امّا چنانکه در متن مشاهده کردیم راغب رحمه اللّه می گوید: آیه (لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه) یعنی با اکمال شریعت و گسترش آن در عموم مردم، پس عبارت فوق تأییدش آیه (الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ- نِعْمَتِی- ۳/ مائده) است، زیرا- اظهار- در آیه ظهور و اتمام چیزی است که پیامبر (ص) با دلائل و حجّت های روشن برای مباهله و اتمام حجّت حاضر شد و اهل کتاب حاضر نشدند و برتری اسلام را عملا پذیرفتند.

در موضوع تحدی هم که قرآن همه علماء و فصحاء و بلغاء را دعوت بآوردن آیه یا ده آیه یا سوره مثل قرآن می کند، هیچکس تاکنون نتوانسته است و در حقیقت از این نظر هم برتری و اتمام و اکمال دین ثابت شده و کسی را یارای هماوردی با قرآن نبوده است هر چند که میلیونها نفر همواره در ادیان دیگر باقیند ولی در عصر حاضر می بینیم که بیش از هر گروه دیگر امم مستضعف که مورد ستم و تبعیض نژادی هستند بآغوش اسلام پناه می برند زیرا اسلام تنها دینی است دست نخورده و بدون تحریف که اساس

و آیه ((الْحَاقَّةُ) مَا الْحَاقَّةُ- ۲ و ۱/ حاقّه) که اشاره بقیامت است چنانکه آن را چنین تفسیر کرد و گفت (یَوْمَ یَقُومُ النَّاسُ- ۶/ مطفّفین) زیرا در قیامت پاداش و جزاء بحقیقت می پیوندد و اثبات می شود.

گفته می شود: حاققته فحقّقته- یعنی در حقّ با او مخاصمه و استدلال کردم و بر او چیره شدم.

عمر (رض) گفته است (إذا النّساء بلغن نصّ الحقاق، فالعصبه اولی فی ذلک) «۱».

(اگر دوشیزگان بحدّی از رشد و بلوغ عقلانی رسیدند که در امور

تبعیض نژادی و تفاخر و تکاثر و ستم را از ریشه برمی کند.

در قرن اخیر دانشمند گرانمایه (حاج شیخ جواد بلاغی صاحب تفسیری بنام (الهدی الی دین مصطفی) در کتاب ارزنده اش بنام (الرّحله المدرسیّه) که بفارسی هم بنام مدرسه سیّار ترجمه شده تحت عنوان اخبار پنهان در قرآن می نویسد: خداوند سبحان محمّد (ص) را بامور غیبیّه بزرگی خبر داده و تمامی واقع گردیده است:

اوّل- آیه ۹۵/ حجر که مکّی است و در ابتدای بعثت مردم را به دین مقدّس اسلام دعوت می داشت خداوند هم او را بشارت می داد و فرمود (إِنَّا کَفَیْناکَ الْمُسْتَهْزِئِینَ- ۹۵/ حجر) یعنی استهزاء کنندگان تو را کفایت می کنیم و بر طبق این بشارت او را بشریف ترین کفایت سر افراز فرمود.

دوّم- آیه ۹/ صف که آنهم مکّی است (لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ وَ لَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ- ۹/ صف) او را به بهترین اظهار بر تمامی دین اظهار فرمود. (مدرسه سیّار ج ۱ ص ۱۳۷).

بحث علمی و ادبی و تفسیر بیشتر این آیه که (عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه) نه بر تمامی ادیان با قهر و غلبه بلکه بر تمامی دین اسلام با حجّت و دلایل در ذیل واژه- ظهر- ان شاء اللّه خواهد آمد.

(۱) روایت فوق را ابن ابی الحدید از علی (ع) در نهج البلاغه چنین نقل می کند «و فی الحدیث له (ع) اذا بلغ النساء نص الحقایق فالعصبه اولی» سپس در شرح آن می نویسد: النّص- بپایان رساندن هر چیز، مثل به انتها رسیدن سیر و حرکت، زیرا در مقصد و پایان سفر، اسب و استر دیگر طاقت رفتن بیشتر ندارند و در عبارت- نصصت الرّجل عن الامر- یعنی آنقدر از او پرسیدم تا ببینم از آن مسئله چه می فهمد، پس- نصّ الحقاق- یعنی رسیدن دوشیزه بادراک و فهم امور، چون در این حالت دختر دوران کودکی را پشت سر گذاشته است و زمانی است که دختر صغیر بحدّ بزرگی و کبیر رسیده است و این سخن علی (ع) از فصیحترین کنایات در این امر است.

و حتّی شگفت انگیز است می گوید: وقتی که دختر بچنان حدّی از ادراک و بلوغ و فهم و رشد رسید مردان محرم او یعنی پدر و برادران و عموهایش برای پاسخ گوئی و حضانت او از مادرش سزاوارترند و همچنین در باره برگزیدن همسر و ازدواج

او، کلمه- حقاق- هم یعنی بحث و مجادله منطقی و عقلانی که در انسانهای بالغ و عاقل هست و در بحث می خواهند با استدلال بگویند من از تو بحقّ سزاوارترم.

و نیز گفته اند: نصّ الحقاق- یعنی بلوغ عقلی که همان إدراک است زیرا علی (ع) در بیان فوق حالت و شرایطی را در زنان منظور نموده است، که حقوق و احکام در آن سنّ بر آنها واجب می شود

ص: ۵۲۲

کوچک هم راه استدلال و جدال در پیش گرفتند پدر و برادران و عموهایشان سزاوارترند که در امور همسر گزینی و در حقوق دیگر همراهی و نظارتشان کنند).

فلان نزق الحقاق یعنی او در امور کوچک هم مجادله می کند.

حقّ در واجب و لازم و جایز بکار برده می شود مثل آیات زیر:

(کانَ حَقًّا عَلَیْنا نَصْرُ الْمُؤْمِنِینَ

- ۴۷/ روم).

(کَذلِکَ حَقًّا عَلَیْنا نُنْجِ الْمُؤْمِنِینَ- ۱۰۳/ یونس).

و در سخن خدای تعالی که: ((حَقِیقٌ) عَلی أَنْ لا أَقُولَ عَلَی اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ- ۱۰۵/ اعراف).

گفته اند:- حقیق- معنایش سزاوار و شایسته است که بصورت حقیق علیّ- نیز خوانده شده است، یعنی بر من سزاوار است، که گفته اند یعنی: بر من واجب است.

و آیه (وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ- ۲۲۸/ بقره).

یعنی: (اگر خواهان اصلاح بودند شوهرانشان برجوع و بازگرداندن ایشان سزاوارترند).

واژه- (حَقِیقَه)- گاهی در مورد چیزیکه دارای وجودی و ثباتی است بکار می رود مثل سخن پیامبر (ص) بحارث که فرمود: (لکلّ حقّ حقیقه فما حقیقه

کسیکه- نصّ الحقایق روایت کرده است منظورش از حقایق- جمع- حقیقه- است و معنی فوق از ابو عبیده قاسم بن سلام- است ولی من می گویم- نصّ الحقاق- درست است یعنی رسیدن زن بحدّ ازدواج و تصوّر حقوقی که بر او جایز می باشد، و این تشبیهی است به حقاق شتران یعنی بچهار سالگی داخل شدن که سواری و حمل برمی دارند و بحدّ سیر و حرکت می رسند هر دو وجه بیک معنی است امّا معنی اخیر بروش زبان عرب شبیه تر است از معنی اوّل- (نهج البلاغه صبحی الصّالح ص ۵۱۱۸).

این شرح و معانی را عینا- ابن فارس- و شیخ طریحی تحت عنوان «فی حدیث علی (ع) و ابن منظور در عنوان «و فی حدیث علی کرّم اللّه وجهه» شرح کرده اند که امکان دارد چون موضوع حقوقی و قضائی است و در دوران خلفاء چنانکه عمر (رض) خود گفته است «اقضاکم علی» قاضی ترین فرد علی (ع) بوده است این عبارات را او هم شنیده و نقل کرده. (مقاییس اللّغه ج ۲ ص ۱۶- مجمع البحرین ج ۴ بص ۱۸۵- لسان العرب ج ۱۰ ص ۵۳).

إیمانک-» «۱».

یعنی: هر حقّی دارای حقیقتی است چه چیزی از حقّ بودن دعوی تو بر ایمان خبر می دهد؟

فلان یحمی حقیقه- یعنی او حقیقتش را و آنچه که شایسته حمایت است

---

(۱) ابو جعفر محمّد بن یعقوب اسحق کلینی متوّفی سال ۳۲۹ ه به نقل از امام صادق (ع) می نویسد: رسول خدا بحارثه بن مالک بن نعمان انصاری فرمود چگونه ای؟

گفت: یا رسول اللّه به درستی و حقّ مؤمنم، پیامبر فرمود: «لکلّ حقّ حقیقه و ما حقیقه ایمانک» یعنی هر حقّی حقیقتی دارد، حقیقت گفتار تو چیست؟

گفت: دلم از دنیا بر کنده شده، شب بیدار و روز گرم را به تشنگی می گذارم (کنایه از روزه بودن است) گویا عرش پروردگار را می بینم که برای رسیدن بحساب بر پا داشته اند، گویا بهشتیان را در حال دیدن یکدیگر و دوزخیان را در حال مویه و زاری کردن می بینم.

پیامبر (ص) فرمود: حارثه بنده ای است که خدا دلش را روشن کرده.

گفت: ای رسول خدا از خدا بخواه که بمن شهادت را در همراهی تو روزیم کند.

فرمود: خدایا شهادت را روزی حارثه کن، پس از چند روزی بجنگی رفت و بعد از کشتن ۸ و ۹ نفر بشهادت رسید.

کاتب واقدی در طبقات الکبری در شرح حال حارثه می نویسد او از یاران جان فدای پیامبر (ص) بود و خانه اش را پس از ازدواج علی با فاطمه در محلّه نجار مدینه در اختیار آنها گذاشت تا در مجاورت پیامبر باشد.

جلال الدّین محمّد مولوی حدیث فوق و گفتگوی حارثه و پیامبر (ص) را بنام زید که نامی مورد مثل در زبان عربی است چنین بیان می کند و می گوید:

گفت پیغمبر صباحی زید را کیف اصبحت ای رفیق با صفا

گفت عبدا مؤمنا، با اوش گفت کو نشان از باغ ایمان گر شگفت

گفت تشنه بوده ام من روزها شب نخفتستم ز عشق و سوزها

گفت از این ره کوره آوردی بیار در خور فهم و عقول این دیار

گفت خلقان چون ببینند آسمان من ببینم عرش را با عرشیان

جمله را چون روز رستاخیز من فاش می بینم عیان از مرد و زن

هین بگویم یا فرو بندم نفس لب گزیدش مصطفی یعنی که بس

گفت پیغمبر که اصحابی نجوم رهروان را شمع و شیطان را رجوم

هیچ ماه و اختری حاجت نبود که بود بر آفتاب حقّ شهود

هر چه جز عشق خدای احسن است گر شکر خواری است آن جان کندن است

(اصول کافی ج ۳ ص ۹۳- مثنوی دفتر اوّل ص ۶۹).

ص: ۵۲۴

پشتیبانی می کند و حامی حقیقت است و گاهی حقیقت در باره اعتقاد، و ایمان چنانکه قبلا گفته شد بکار می رود و گاهی نیز در گفتار و کردار، چنانکه می گویند: فلان لفعله حقیقه- او در کارش با حقیقت است وقتی که در آن کار ریاء و خود نمائی نباشد.

امّا در باره گفتار با حقیقت مثل- لقومه حقیقه- در وقتی که کسی گفتارش با کم گوئی و زیاد گوئی یا آسان گفتن و سخت گفتن و افزونی همراه نباشد.

نقطه مقابل حقیقت در سخن و ضدّش مجاز گوئی و گشاده گوئی است می گویند:

الدّنیا باطل و الآخره حقیقه- که آگاهی و اشاره ای است بر فانی بودن و زوال پذیری دنیا و بقا و پایداری آخرت.

امّا در عرف و اصطلاحات فقهاء و متکلّمین می گویند: حقیقت لفظی است که در ما وضع له- بکار می رود یعنی آنچه را که در اصل لغت و زبان برای آن واژه وضع شده و در نظر گرفته شده.

الحقّ من الإبل- نوزاد شتری که بسنّ سواری و برداشتن بار رسیده است مؤنّثش حقّه و جمعش حقاق است. أتت النّاقه علی حقّها- یعنی مدّت وضع حملش که از سال قبل آبستن شده رسیده است.

(حقب) [حقب :

خدای تعالی فرماید: (لابِثِینَ فِیها أَحْقاباً- ۲۳/ نباء) گفته اند- أحقاب- جمع حقب است. یعنی دهر و روزگار و نیز- حقبه- یعنی هشتاد سال از عمر که جمعش- حقب «۱» است- امّا سخن صحیح و درست اینست که- حقبه- مدّت زمانی نامعیّن است.

احتقاب- یعنی بستن بار و بنه و باردان در پشت سوار و راکب، که

---

(۱) جوهری می نویسد: حقب با ضمّه حرف (ح) جمعش- حقاب- یعنی ۸۰ سال یا بیشتر. حقبه- با کسره حرف (ح) مفرد حقب یعنی سالهای دراز. حقوب- با ضمّه حرف (ح و ق) جمعش احقاب یعنی روزگاران (صحاح اللغه).

می گویند:

احتقبه و استحقبه: (بارش را بار کرد و بست).

حقب البعیر- بول کردن و إدرار آن شتر در اثر بسته شدن مجراء عبور ادرار با طناب و پالان بند که بند آمده.

الأحقب- الاغ وحشی که زیر شکم یا دو پهلویش سپید باشد، مؤنّث- أحقب- حقباء- است.

(حقف) [حقف :

در آیه (إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقافِ- ۲۱/ احقاف) (وقتی که در سرزمین احقاف قوم خویش را بیم داد).

أحقاف جمع حقف- یعنی خطّ طولانی از ریگ روان که به چپ، و راست روان است.

ظبی حاقف- آهویی که در ریگستان نشسته و ساکن است.

احقوقف- همانند حرکت ریگهای روان خم شده است و بچپ و راست می رود: شاعر گوید: سماوه الهلال حتّی احقوقفا «۱».

(حکم) [حکم :

حکم اصلش منع و بازداشتن برای اصلاح است (و حکم در اصل منع از ظلم و ستم است- ابن فارس).

حکمه- لگام و دهانه حیوان را نیز، حکمه نامیده اند.

---

(۱) شعر از عجاج است که در وصف هلال شب گوید:

تاج طواه الاین مما جفا طیّ اللیالی زلفا فزلفا

سماوه الهلال حتّی احقوقفا (سماوه کالبدر: تمام و قرص کامل ماه) یعنی هلال- همچون دردمند بی آرامی است که ضعف و درد او را بخود پیچانده و خم کرده، گردش و گذشتن شبها نیز کم کم قرص ماه را لاغر و ضعیف کرده، هلال یعنی شکل ماه در شبهای دوّم تا هفتم و از ۲۶ تا پایان ماه که شاعر خمیدگی شکل ماه را در آن شبها به بیماری که از درد خم شده است تشبیه کرده و چه تشبیه ادبی زیبایی که وجه شبه آن برطرف شدن و گذران شب است چنانکه شب بر بیماران سنگین است، و همانطور که درد بر طرف شدنی است هلال هم به بدر رسیدنی است و این پیچش و گردش تا پایان عمر هر کسی همچو بدر و هلال ادامه می یابد بگفته شاعر:

هشدار که بعد از من و تو ماه بسی از سلخ به غرّه آید و از غرّه به سلخ [...]

حکمته و حکمت الدّابّه- با لگام حیوان را باز داشتم.

أحکمتها- افسارش زدم، و همینطور در عبارت:

حکمت السّفینه «۱» و احکمتها- دستهای او را گرفتم (یا او را در کارش بصیرت و هوشیاری دادم- زمخشری/ اساس البلاغه).

شاعر گوید: أبنی حنیفه أحکموا سفهائکم «۲».

و آیات: (أَحْسَنَ کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقَهُ- ۷/ سجده).

(فَیَنْسَخُ اللَّهُ ما یُلْقِی الشَّیْطانُ ثُمَّ یُحْکِمُ اللَّهُ آیاتِهِ وَ اللَّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ- ۲۵/ حجّ) (سخنانی که شیطان در دین القاء می کند خداوند آنها را از آیات خویش فرو اندازد و آیات را محکم گرداند که او حکیم و آگاه است).

(الحُکْمُ) بالشّی ء- یعنی در باره آن چیز حکم شود به این که آنچیز آنطور هست یا آنطور نیست خواه دیگری را بآن حکم ملزم کنی یا نکنی در هر دو حال حکم است (حکم مثبت و منفی) یا (امر و نهی).

خدای تعالی گوید: (وَ إِذا حَکَمْتُمْ بَیْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْکُمُوا بِالْعَدْلِ- ۵۸/ نساء) و (یَحْکُمُ بِهِ ذَوا عَدْلٍ مِنْکُمْ- ۹۵/ مائده) (دو گواه عادل از خودتان داوری و حکم کنند).

---

(۱) در متن کتاب- حکمه السّفینه- نوشته شده که با شعر مورد استناد و مآخذ دیگر- سفیه درست است.

(۲) مصراع فوق از- جریر بن عطیه- است و تمام بیت چنین است.

ابنی حنیفه احکموا سفهاء کم انّی اخاف علیکم ان اغضبا

جریر از شعرائی است که همواره با حربه شعر بجنگ همطرازان خود رفته است مانند: اخطل و فرزدق- ولی جریر بر خلاف فرزدق از مروانی ها جایزه می گرفت. این سه شاعر سر آمد شعرای معاصر خویشند جز اینکه فرزدق بخاطر قصیده ای که در مدح امامان و علیّ بن حسین (ع) خطاب به هشام بن عبد الملک سرود به زندان افتاد. شرافت و جوانمردی ادبی و ایمانی او در تاریخ ادب فروزشی و تابشی ویژه یافته است بهر حال جریر در شعر فوق می گوید ای فرزندان حنیفه (مسلمانان با اخلاص) سفیهان و کم خردان خود را از تعرّض بمن باز دارید زیرا می ترسم بر شما عصبانی شوم. مرگش در سال ۱۱۰ هجری است. مطلع قصیده فرزدق نیز چنین است:

هذا الّذی تعرف البطحاء وطأته و البیت یعرفه و الحلّ و الحرم

که ان شاء اللّه در جای خود اشاره خواهد شد. (شعر جریر در- اساس البلاغه ص ۱۹۱- لس ۳/ ۱۴۴- مقاییس ۲/ ۹۱- المحکم

۳/ ۳۷ نقل شده است).

ص: ۵۲۷

شاعر گوید:

فاحکم کحکم فتاه الحیّ إذ نظرت إلی حمام سراع وارد الثّمد «۱»

.ثمد- یعنی آب کم، گفته اند: معنایش این است که حکیم باش.

خدای عزّ و جلّ گوید: (أَ فَحُکْمَ الْجاهِلِیَّهِ یَبْغُونَ- ۵۰/ مائده) و (وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُکْماً لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ- ۵۰/ مائده).

حاکم- و (حُکّامٌ)- کسانی که در میان مردم حکم می کنند و فرمان دارند.

خدای تعالی فرماید: (وَ تُدْلُوا بِها إِلَی الْحُکّامِ- ۱۸۸/ بقره).

(حَکَم)- کسی است که در کار حکم و فرمان متخصّص باشد و از واژه حاکم- معنیش رساتر و بلیغ تر است.

خدای تعالی فرماید: (أَ فَغَیْرَ اللَّهِ أَبْتَغِی حَکَماً- ۱۱۴/ انعام) و (فَابْعَثُوا حَکَماً مِنْ أَهْلِهِ وَ حَکَماً مِنْ أَهْلِها- ۳۵/ نساء) بچنان کسی هم که در آیه اخیر می فرماید او را- حکم- قرار دهید تا در اختلاف همسران رفع اختلاف کند از این جهت حکم گویند که می تواند حکم بدهد امّا نه حاکم، تا دانسته شود که یکی از شرایط- حکمین- این است که حکم دادن به زیان یا به سود صاحبان دعوا به عهده آنها است بر حسب آنچه را که تصویب می کنند بدون اینکه در تفصیل یا فیصله دعوا به صاحبان دعوا مراجعه نمایند.

واژه حکم در مفرد و جمع هر دو گفته می شود.

تحاکمنا إلی الحاکم- از همان معنی است داوری و دعوی به حاکم و قاضی بردیم.

خدای تعالی فرماید: (یُرِیدُونَ أَنْ یَتَحاکَمُوا إِلَی الطَّاغُوتِ- ۶۰/ نساء).

حکّمت فلانا- (دستش را باز گزاردم تا حکم دهد).

خدای تعالی فرماید: (حَتَّی یُحَکِّمُوکَ فِیما شَجَرَ بَیْنَهُمْ- ۶۵/ نساء (ترجمه تمام آیه

---

(۱) شعر از نابغه ذبیانی است، می گوید: همانند آن دختر جوان قبیله که کبوتران سریع السّیر را زمانی که بآبشخور وارد می شوند آنها را می شمارد، و اشتباه هم نمی کند تو هم آنچنان حکم کن و در حکمت دقیق باش و حکیم. (اساس ۱۹۱- لس ۱۴۱).

چنین است که می گوید: به پروردگارت سوگند ایمان ندارند مگر اینکه ترا در اختلافشان حکم قرار دهند و سپس نسبت بفرمان و داوریت در دلهای خود سختی و مشکلی نیابند و براستی تسلیم امرت شوند و آنرا گردن نهند- ۶۵/ نساء) اگر گفته شود:

حکم بالباطل- معنیش این است که حکم باطل را اجرا کرد و بجریان انداخت.

(حِکْمَه)- یعنی بحقّ رسیدن با علم و عقل، پس حکمت از خدای تعالی شناسایی اشیاء و ایجاد آنها از سوی اوست بر نهایت استواری، و حکمت از انسان شناختن موجودات و انجام نیکی ها و خیرات است، و این همان چیزی است که قرآن با آن لقمان را توصیف کرده است.

در این سخن خدای عزّ و جلّ که (وَ لَقَدْ آتَيْنا لُقْمانَ الْحِكْمَةَ- ۱۲/ لقمان) و تمام حکمت را با وصفی که از آنها نموده خبر داده است، اگر در باره خدای تعالی گفته می شود که او- حکیم- است معنایش بر خلاف معنائی است که دیگری با آن وصف می شود، از این روی خدای تعالی گوید: (أَ لَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ الْحاكِمِينَ- ۸/ تین).

و نیز اگر قرآن با واژه حکیم توصیف می شود برای اینست که قرآن در برگیرنده و متضمّن حکمت است مانند آیه (الر- تِلْكَ آياتُ الْكِتابِ الْحَكِيمِ- ۱/ یونس) و بر این اساس آیه (وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنَ الْأَنْباءِ ما فِيهِ مُزْدَجَرٌ حِكْمَةٌ بالِغَةٌ- ۴/ قمر).

(در آنچه از اخبار نهی شده از آنها بر ایشان آمده است که انجام ندهند حکمتی و سخنی راست و رساست).

گفته اند: حکیم- در معنی- محکم- است مثل آیه (أُحْكِمَتْ آياتُهُ- ۱/ هود) هر دو صحیح است برای اینکه آن آیات دارای حکمی است محکم و مفید، پس هم معنی حکیم و هم محکم در آن هست.

حکم- اعمّ از حکمت است، پس هر حکمتی، حکمی است و هر حکمی حکمت نیست زیرا حکم- داوری بچیزی علیه چیز دیگر است که می گویند: او

آنچنان هست یا آنطور نیست.

پیامبر (ص) فرمود: «إنّ من الشّعر لحکمه» «۱» یعنی در شعر قضیّه و موضوعی صادق است.

لبید گوید: إنّ تقوی ربّنا خیر نفل (پروای از پروردگارمان بهترین سود و غنیمت است).

خدای تعالی گوید: (وَ آتَیْناهُ الْحُکْمَ صَبِیًّا- ۱۲/ مریم) (مربوط به روزه سکوت سه روز زکریا با خداست).

پیامبر (ص) فرمود: «الصّمت حکم و قلیل فاعله».

حکم در این حدیث یعنی حکمت (سکوت حکمتی است و عمل کننده به آن کم اند).

و آیات (وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ- ۱۲۹/ بقره) و (وَ اذْکُرْنَ ما یُتْلی فِی بُیُوتِکُنَّ مِنْ آیاتِ اللَّهِ وَ الْحِکْمَهِ- ۳۴/ احزاب).

گفته اند: حکمه- در اینجا تفسیر قرآن است یعنی آنچه را که قرآن بر آن خبر داده که (إِنَّ اللَّهَ یَحْکُمُ ما یُرِیدُ ۱/ مائده: چیزی را که خداوند می خواهد آن را حکمتی قرار می دهد، و خود تشویقی بر بندگان است تا بر حکم و فرمان خدای خشنود باشند.

ابن عبّاس در باره این سخن خدای که گفته است: (مِنْ آیاتِ اللَّهِ وَ الْحِکْمَهِ- ۳۴/ احزاب) یعنی: علم قرآن و آگاهی بر ناسخ و منسوخ، و محکم و متشابه.

---

(۱) این سخن پیامبر (ص) بصورت «انّ من الشعر لحکمه و انّ من البیان لسحرا» نیز روایت شده یعنی در شعر سخنانی سودمند است که انسانرا از جهل و سفاهت باز می دارد و بدیهی است لفظ- من- دلیل بر بعضی از اشعار است نه هر شعری، چنانکه در قرآن هم در سوره شعراء، و شعرائی که از شیاطین تبعیّت می کنند و یا سرگردانی در وادی احساسات و خیال ندارند مستثنی شده اند که فرمود:

(الشُّعَراءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغاوُونَ أَ لَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِی کُلِّ وادٍ یَهِیمُونَ وَ أَنَّهُمْ یَقُولُونَ ما لا یَفْعَلُونَ إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَ ذَکَرُوا اللَّهَ کَثِیراً- ۲۲۴/ شعراء) و آن استثناء از پیروی شیطان و سرگردانی در وادی خیال و پندار، شرایطش:

۱- ایمان بخدا. ۲- عمل صالح. ۳- زیاد یاد خدا نمودن است.

ابن زید «۱» گفته است: یعنی علم و آگاهی بآیات و حکمتهای او است.

سدّی «۲» می گوید: حکمت در آیه فوق نبوّت است، و نیز گفته اند منظور فهم حقایق قرآن است و این اشاره به بعضی از آنهائی است که ویژه پیامبران اولی العزم است و سایر پیامبران در این امر پیروانشانند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یَحْکُمُ بِهَا النَّبِیُّونَ الَّذِینَ أَسْلَمُوا لِلَّذِینَ هادُوا- ۴۴/ مائده).

---

(۱) ابن زید معروف بعلیّ بن زید از علمای قرن دوّم معاصر سدی و کلبی و مقاتل- است که اقوالش را سیوطی در اتقان و زرکشی در برهان، در بحث از ناسخ و منسوخ ذکر کرده اند و چنانکه می بینیم راغب هم روایت او را در باره ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه قرآن در ذیل واژه حکم آورده است. ولی متأسّفانه ترجمه او در مآخذی که در دسترس هست یافت نشد.

(۲) سدی، اسماعیل بن عبد الرّحمن بن ابی ذؤیب معروف بسدی کبیر که سدی صغیر هم خواهرزاده اوست از علمای قرن اوّل و از تابعین است که بگفته یاقوت حموی تفسیر هم داشته و بنا بنوشته ابو نعیم در تاریخ اصفهان که می نویسد سدی گفته است تفسیرم را از ابن عبّاس گرفته ام که اگر صحیح است همانست که ابن عبّاس گفته و اگر خطا است او گفته است.

و گفته اند سدی از شعبی بقرآن آگاه تر بوده و پدرش از علمای اصفهان بوده که جماعتی از اصحاب پیامبر (ص) را درک کرده و از آن جمله ابو سعید خدری و ابن عمر.

یحیی بن سعید می گوید: نشنیدم که کسی جز بخیر و نیکی از سدی یاد کند و بگفته یاقوت، سدی از نظر احادیث مورد اطمینان و امانت بوده که ثوری و دیگران از او حدیث نقل کرده اند. وفاتش در سال ۱۴۵ هجری است.

(معجم الادباء ۲/ ۲۴۶- هدیه الاحباب ص ۱۶۸).

خلاصه ای از واژه حکم در معانی مختلف که در متن آمده است:

حکم، یحکم، حکما و حکومه- داوری کرد، حکومت کرد.

حکم، یحکم، حکما- او را منع کرد، باز داشت، لگام زد.

حکم یحکم حکمه- حکیم شد.

حکّم یحکّم تحکیما فی الامر- او را حکم کرد، حاکم کرد- دستش را در اجرای حکم باز گزارد، در مالش تصرّف کرد، آن را ردّ کرد.

حکیم و حاکم- قاضی، مسئول ورزش، و از اسمای خدای تعالی.

حکم- جمعش احکام- داوری بعدل، تصدّی امور کشور و سیاست، حکمت و دانش.

حکمه- لگام آهنی، پیشانی و جلوی صورت.

حکمه- جمع حکم- فلسفه، علم بحقایق اشیاء، خودداری، و ضبط نفس در موقع خشم، عدالت، سخن گویای با تجربه و حقّ.

حکومه- هیئت حاکمه در کشور.

حکیم- جمع آن حکماء- اهل حکمت، دانشمند، حاکم، و از اسماء خدای تعالی.

(تا اینکه پیامبرانی که هدایت را پذیرفته و تسلیم شده اند بر کسانی که از راه برگشته اند حکم کنند).

واژه- یحکم- در آیه اخیر یا از حکمتی است که ویژه پیامبران است یا از حکم و فرمان.

خدای عزّ و جلّ گوید: (آیاتٌ (مُحْکَماتٌ) هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ- ۷/ آل عمران).

پس آیات محکم آنهائی است که شبهه ای در آن ظاهر نیست و بنظر نمی رسد چه از نظر لفظ و چه از نظر معنی.

ولی آیات متشابه انواعی دارد که در ذیل واژه اش ان شاء اللّه یاد آوری می شود، و در حدیث آمده است که: «إنّ الجنّه للمحکّمین» گفته شده اینان یعنی (محکّمین) کسانی هستند که اگر در برگزیدن یا انتخاب راه مسلمان بودن و کشته شدن یا آزاد بودن در حال ارتداد، اختیارشان دهند کشته شدن در حال مسلمانی را ترجیح می دهند تا زنده ماندن با کفر و الحاد را.

و نیز گفته شده- محکّمین- حکیمانی هستند که در حکمت متخصّص اند.

(حل) [حل :

اصل- حلّ- باز کردن گره است و از این معنی سخن خدای عزّ و جلّ است که: (وَ احْلُلْ عُقْدَهً مِنْ لِسانِی- ۲۷/ طور) (که استعاره برای باز شدن زبان از لکنت و گره در سخن گفتن است).

(حَلَلْتُ)- یعنی فرود آمدم که اصلش از باز کردن بارها در موقع فرود آمدن و منزل گزیدن است، سپس این واژه مخصوص وارد شدن و فرود آمدن شده است و گفته اند:

حلّ حلولا و أحلّه غیره- (وارد شد و دیگری او را وارد کرد).

خدای عزّ و جلّ گوید: (أَوْ تَحُلُّ قَرِیباً مِنْ دارِهِمْ- ۳۱/ رعد) و (وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دارَ الْبَوارِ- ۲۸/ ابراهیم).

حلّ الدّین- یعنی پرداخت قرض واجب شد.

الحلّه- مردمیکه در جایی فرود می آیند.

حیّ حلال- قبیله ای که فرود آمدند و منزل گزیدند.

محلّه- جای زندگی و نزول و فرود آمدن.

و از معنی عبارت- حلّ العقده- یعنی گشودن گره، عبارت حلّ الشّی ء حلّا- بصورت استعاره بکار رفته یعنی آنچیز بخوبی باز شد.

خدای تعالی گوید: (وَ کُلُوا مِمَّا رَزَقَکُمُ اللَّهُ حَلالًا طَیِّباً- ۸۸/ مائده) و (هذا حَلالٌ وَ هذا حَرامٌ- ۱۱۶/ نحل).

و از معنی- حلول (وارد شدن) عبارت- أحلّت الشّاه- یعنی: شیر در پستان گوسفند وارد شد، مشتقّ شده.

خدای تعالی گوید: (حَتَّی یَبْلُغَ الْهَدْیُ مَحِلَّهُ- ۱۹۶/ بقره) و همچنین:

(أَحَلَّ) اللّه کذا- یعنی خدای آنرا حلال کرد.

در آیات (أُحِلَّتْ لَکُمُ الْأَنْعامُ- ۳۰/ حج).

(یا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِنَّا أَحْلَلْنا لَکَ أَزْواجَکَ اللَّاتِی آتَیْتَ أُجُورَهُنَّ وَ ما مَلَکَتْ یَمِینُکَ مِمَّا أَفاءَ اللَّهُ عَلَیْکَ وَ بَناتِ عَمِّکَ وَ بَناتِ عَمَّاتِکَ- تا آخر آیه- ۵۰/ احزاب).

پس- إحلال الأزواج- یعنی حلال بودن همسران و در وقتی جایز است که ازدواج همسران تحت مقرّرات همسری و پرداخت نفقات و تکفّل آنها باشند.

إحلال بنات العمّ و ما بعدهنّ- (ازدواج دختر عمو و دختر عمه ها و بقیّه) که در آیه فوق اشاره شده و حلال بودن و جایز بودن ازدواج با آنها را معیّن کرده است.

بلغ الأجل محلّه و رجل حلال و (مُحِلٌّ)- یعنی زمان و موقع خروج از احرام و خروج از حرم رسیده است.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ إِذا حَلَلْتُمْ فَاصْطادُوا- ۲/ مائده) (پس از خروج از احرام، صید کنید).

(وَ أَنْتَ حِلٌّ بِهذَا الْبَلَدِ- ۲/ بلد) یعنی تو در این دیار ساکن و فراغ البال هستی.

(مربوط به فتح مکّه و ورود پیامبر (ص) و مسلمین بآن شهر است).

و سخن خدای عزّ و جلّ: (قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَکُمْ (تَحِلَّهَ) أَیْمانِکُمْ- ۲/ تحریم)

یعنی: خداوند آنچه را که کفّاره و برطرف کردن سوگندهایتان است بیان کرد.

روایت شده است که: «لا یموت للرّجل ثلاثه من الأولاد فتمسّه النّار إلّا قدر تحلّه القسم».

یعنی: باندازه ای که ان شاء اللّه تعالی می گوید:

(هر گاه سه فرزند از مردی بمیرد آتش باو نمی رسد مگر باندازه گفتن ان شاء اللّه تعالی).

و بر این معنی شاعر گوید: وقعهنّ الأرض تحلیل (سکونت و فرودشان در آب سرزمین بسیار اندک بود).

(حلیل) «۱»- یعنی همسر یا از این جهت است که هر کدام جامه دیگر می گشایند یا از جهت فرود آمدن بر او یا از این روی که بر او حلال است و لذا به کسی که بر تو وارد می شود- حلیل- می گویند.

حلیله- همسر مرد، جمعش- حلائل.

و آیه (وَ حَلائِلُ أَبْنائِکُمُ الَّذِینَ مِنْ أَصْلابِکُمْ- ۲۳/ نساء) (زنان فرزندانتان که از خود شما هستند «یعنی فرزند خوانده نیستند»).

حلّه- زیر جامه و رو جامه. (إزار- رداء).

إحلیل- محلّ خروج بول (و محلّ خروج شیر از پستان چون بوسیله آن دشواری حلّ می شود).

---

(۱) احلیل: مخرج البول و مخرج اللّبن- النّوادر فی اللّغه/ ابو زید انصاری ص ۹۵.

ابن بری هم مثل راغب می گوید: یکی از غلطهای عامیانه همان است که حلیل- را جای- إحلیل- گزارده اند و منظورشان وسیله تناسلی مرد است که غلط است. حلیل یعنی مرد و- حلیله- یعنی زن، که بخاطر حلال بودن بهمدیگر یا نازل شدن آب نطفه و یا وضع همسری است، إمّا إحلیل- همان منفذ خروج بول یا شیر پستان است جمعش- احالیل.

(از کتاب- تکمله اصلاح ما تغلط فیه العامّه، جوالیقی).

.)

((حلف) [حلف :

الحلف- یعنی عهد و پیمان قومی و مردمی، محالفه، پیمان بستن.

واژه حلف- بصورت مصدر در معنی ثابت ماندن بر عهد و پیمان نیز بکار می رود.

فلان حلف کرم و حلف کرم- یعنی در جوانمردی ثابت و پایدار است، أحلاف جمع حلیف است، یعنی هم پیمانان.

شاعر گوید:

تدارکتما الأحلاف قد ثلّ عرشها «۱» اصل- حلف- سوگندی است که با آن سوگند عدّه ای از عدّه دیگر پیمان می گیرند و این معنی بعدا بهر قسمی و سوگندی تعبیر شده است، در آیات:

(وَ لا تُطِعْ کُلَّ حَلَّافٍ مَهِینٍ- ۱۰/ قلم) یعنی کسیکه زیاد سوگند می خورد.

---

(۱) شعر از زهیر بن ابی سلمی شاعر قبل از اسلام عرب است، تمام بیت چنین است:

تدارکتما الاحلاف قد ثل عرشها و ذبیان قد زلّت با قدامها النّعل

دو قبیله- غطفان و ذبیان همواره با هم در جنگ بودند و زهیر که شاعری حکیم و با صداقت و تعقّل بوده سعی در مصالحه دو قبیله نموده است، زهیر، هرم بن سنان و حارث را مدح گفته است او دوستدار حقّ و اللّه بوده و با عفّت کلام شعر سروده در حالی که به بعث و قیامت مؤمن بوده در معلّقه خود در مورد شعر بالا می گوید:

۱-

الا ابلغ الاحلاف عنی رساله و ذبیان قل اقسمتم کلّ مقسم ۲-

فلا تکتمن اللّه ما فی صدورکم لیخفی و مهما یکتم الله یعلم ۳-

یؤخّر و یوضع فی کتاب فتدخر لیوم الحساب او یعجل فینقم

۱- به هم پیمانان از طرف من نامه ای برسان و به ذبیان بگو که آیا سوگند مؤکّد ادا نکردید.

۲- که نکوشید تا چیزهایی را در دلهاتان پنهان کنید هر چه پوشیده شود خدا می داند.

۳- و در کتابی قرار می دهد و برای روز حساب ذخیره می شود و یا اینکه زودتر مکافات می دهد. و در شعر بالا می گوید: شما با هم گرد آمدید و عزّت و شرف هرم بن سنان نیز زایل شد ولی قبیله ذبیان صلح را بهم زد.

دیوان زهیر بن ابی سلمی ص ۱۸ و ۱۰۹).

ص: ۵۳۵

و (يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ ما قالُوا- ۷۴/ توبه).

و (يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ وَ ما هُمْ مِنْكُمْ- ۵۶/ توبه).

و (يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ- ۶۲/ توبه).

شی ء محلف- چیزی که انسان را به سوگند و پیمان می کشاند.

کمیت محلف- اسبی که در اصالت و خوبی و سرخ فامی آن تردید باشد و یکی قسم بخورد که اصیل است و یکی هم سوگند بخورد که خوب و سرخ است.

محالفه- یعنی سوگند خوردن برای یکدیگر و بعدا واژه- محالفه- در معنی ملازمت و پایداری محض قرار گرفته و گفته شده- حلف فلان و حلیفه- هم سوگند و هم پیمان و ملازم او، پیامبر (ص) فرمود: «لا حلف فی الأسلام» «۱».

فلان حلیف اللّسان- یعنی او آنقدر بیان و زبانش قاطع است که گوئی کلامش را با سوگند ادا می کند و مطابق نظر طرف حرف می زند، یا اینکه چیزی از سخنش پنهان نیست، و صریح و تند است.

حلیف الفصاحه- یعنی سخنش با فصاحت قرین است.

(حلق) [حلق :

الحلق یعنی گلو و مجرای غذا و آب، حلقه: گلویش را برید و سپس واژه حلق برای چیدن موی و کندن و بریدن آن به کار رفته و گفته اند: حلق شعره- مویش را چید.

---

(۱) اصل- حلف- چنانکه در متن ذکر شده بمعنی سوگند، و همپیمانی و همیاری و انفاق است ولی قبل از اسلام این پیمانها برای جنگ با دیگران و فتنه انگیزی بود چنانکه دو قبیله همپیمان می شدند که علیه قبیله دیگر بجنگند و در غارت اموالشان شریک باشند لذا پیامبر (ص) اینگونه حلف و پیمان زیانمند را در اسلام نهی فرمود و خداوند هم در قرآن یاری و همپیمانی و اتّفاق را بر اساس نیکی و تقوا بنا نهاده نه بر گناه و غارتگری، چنانکه امروز هم ابر قدرتهای استعمارگر چنان پیمانهایی سود طلبانه علیه یکدیگر، و سایر ملّت ها می بندند، ولی قرآن می فرماید:

(تَعاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوى وَ لا تَعاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- ۲/ مائده) بر اساس نیکی و تقوی پیمان ببندید و بر گناه و دشمنی پیمان نبندید.

حلف الفضول- هم برای یاری کلّ ستمدیدگان بوده نه قومی، و قبیله ای.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ- ۱۹۶/ بقره) مربوط به عمره است و نچیدن موی سر پیش از قربانی است.

و آیه (مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَ مُقَصِّرِينَ- ۲۷/ فتح).

(از مراسم حجّ است یعنی موی سرهاتان را بچینید و کوتاه کنید).

رأس حلیق- سر اصلاح شده.

لحیه حلیق- ریش چیده شده.

عقری حلقی- در نفرین بکار می رود یعنی بمصیبتی که در آنحال زنان موی خویش می کنند و مویه می کنند برسد.

و نیز گفته اند: عقری حلقی- نفرین است بر اینکه خدای حلقش یعنی صدایش را قطع کند.

محالق- لباسهای خشن و زبری که موی از تن می کند.

حلقه- را هم به شباهت شکل حلق یا گلو نامگزاری کرده اند که آن را- حلقه- هم گویند، یکی از علماء گفته است برای حلقه هیچ معنی بغیر از کسانی که موی خویش می چینند نمی شناسد.

إبل محلّقه- شتری که در گوش یا در رانش نشانه ای دارد.

واژه حلقه- هم به دور زدن و دایره تعبیر شده است و گفته می شود:

حلقه القوم- (یعنی جمع بودن و گرد آمدن مردم).

حلّق الطّائر- پرنده در حال اوج گرفتن و پرواز است.

(حلم) [حلم :

الحلم یعنی خود داری نفس و طبیعت از هیجان و برآشفتگی و خشم، جمعش- أحلام- است.

خدای تعالی گوید: (أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلامُهُمْ- ۳۲/ طور) گفته اند- أحلام- در این آیه یعنی عقلهاشان فرمانشان می دهد، معنی حلم در حقیقت علم و خرد نیست ولی آنرا بعقل تفسیر کرده اند زیرا حلم یکی از اسباب و لوازم عقل است.

فعل این واژه- حلم و حلّمه العقل و تحلّم- است (بردبار شد و عقل و خرد او را بردبار و شکیبا کرد).

أحلمت المرأه- آن زن فرزندانی بردبار زائید.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ إِبْراهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ- ۷۵/ هود) یعنی: براستی که ابراهیم شکیبا و بسیار دعا کننده و پیوسته متوجّه به خدا است.

و آیه (فَبَشَّرْناهُ بِغُلامٍ حَلِيمٍ- ۱۰۱/ صافّات): به فرزندی که در او نیروی پایداری و شکیبائی یافت می شود مژده اش دادیم.

و (وَ إِذا بَلَغَ الْأَطْفالُ مِنْكُمُ (الْحُلُمَ)- ۵۹/ نور): زمان بلوغ زیرا در آنحال حلم و شکیبائی سزاوار اوست.

حلم فی نومه یحلم حلما و حلما یا حلما و تحلّم و احتلم و حلمت به فی نومی: همه در معنی خواب دیدن است.

خدای تعالی گوید: (قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ- ۴۴/ یوسف) (گفتند خوابهای پریشان است).

حلمه- بوزینه بزرگ، زیرا به نظر بردبار و صبور می آید چون زیاد آرام است.

حلمه الثّدی- یعنی پستان بزرگ که تشبیهی از همان- حلمه- یعنی میمون با وقار و بزرگ است.

به دلیل نامیدن پستان به قراد (میمون بزرگ) در شعر شاعر که می گوید:

كأنّ قرادی زوره طبعتهما بطین من الحولان كتّاب أعجمی «۱»

حلم الجلد- در وقتی بکار می رود که پوست بدن کنه می زند.

حلمت البعیر- کنه ها را از شتر دور کردم، و می گویند:

حلّمت فلانا- با او مدارا کردم تا سکونت و آرامش یابد، این عبارت از

---

(۱) این شعر با اختلاف الفاظ نقل شده است و البتّه واژه اعجمی که در متن آمده درست نیست بلکه- اعجم- باید باشد در مآخذ دیگر چنین است: کان قرادی صدره طبعتهما بطین من الجولان کتاب اعجم یعنی: گوئی که طبیعت و خلقت دو پستان بزرگ سینه اش را که از خاک و گلی شگفت آفریده شده و همچون نویسندگان عجیب دبیران رومی است که در نوشته های عجیبی ظاهر کرده است.

همان معنی ازاله کنه از بدن حیوان، و بهبودی و آرامش دادن به او و رفع ناراحتی و خارش و درد از حیوان، گرفته شده.

(حلی) [حلی :

الحلّی جمع حلی یعنی زیور آلات، لفظش مثل- ثدی و ثدیّ است.

خدای تعالی گوید: (مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ- ۱۴۸/ اعراف) «۱».

می گویند: حلی یحلی- یعنی با زیور پیراسته شد.

خدای تعالی گوید: (يُحَلَّوْنَ فِيها مِنْ أَساوِرَ مِنْ ذَهَبٍ- ۳۱/ کهف) و (وَ حُلُّوا أَساوِرَ مِنْ فِضَّةٍ- ۲۱/ نساء) که- الحلیه- نیز گفته شده چنانکه در آیه (أَ وَ مَنْ يُنَشَّؤُا فِي الْحِلْيَةِ- ۱۸/ زخرف) آمده است.

(أساور جمع- اسوار- یعنی دستبندهای نقره ای و طلائی یا دستیاره).

(حم) [حم :

الحمیم: آب داغ و سوزان، خدای تعالی گوید:

(وَ سُقُوا ماءً حَمِيماً- ۱۵/ محمّد) و (إِلَّا حَمِيماً وَ غَسَّاقاً- ۲۵/ نباء) (غسّاق آب کم و بد بو است).

و (وَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرابٌ مِنْ حَمِيمٍ- ۴/ یونس) (کفّار را جز نوشیدن از آب سوزان نیست).

و (يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ- ۱۹/ حجّ).

و (ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْها لَشَوْباً مِنْ حَمِيمٍ- ۶۷/ صافّات).

شوب یعنی آب اندک و آمیخته با چیزی یا عصاره و مایع رقیق و کم).

حمّه- آب معدنی گرم و سوزان که از چشمه برآید.

---

(۱) قوم موسی در غیاب او به طور رفته بود از ذوب کردن زیور آلات و فلزّات خود جسدی و شکلی از گوساله ساختند که از سوراخ دهان و مخرجش در اثر وزش باد بانگی بر می آمد، که برای هشدار ایشان از جهل و غفلت خداوند می گوید:

(أَ لَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لا يُكَلِّمُهُمْ وَ لا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَ كانُوا ظالِمِينَ- ۱۴۸/ اعراف).

یعنی: آیا نمی بینید که گوساله با انسان سخن نمی گوید و به راهی هدایتشان نمی کند ولی چون ستمکار بودند گوساله

پرستیدند.

استدلال شگفت انگیز قرآن بر اینکه بت های گوناگون راهی بهدایت نشان نمی دهند و این که آن بتها همیشه در طول تاریخ مورد پرستش ظالمین هستند نشانه ای و دلیلی است بر اینکه مورد پرستش و عشق ستمگران همواره عواملی غیر خدایی است و گوساله وش.

ص: ۵۳۹

روایت شده است که: «العالم کالحمّه یأتیها البعداء و یزهد فیها القرباء».

یعنی: دانشمند چون آب معدنی است دوران بسراغ می روند و نزدیکان از آن برکنارند.

حمیم- خوی و عرق بدن بشباهت همان آب گرم.

استحمّ الفرس- آن اسب عرق کرد.

حمّام- یا برای اینکه محیطش عرق آور است یا از اینجهت که آب داغ در آنجاست- حمّام- نامیده شده (نام گرمابه در زبان شیرین فارس برای حمّام وجه نامگزاری مناسبی است، مثل خیزابه یعنی جائیکه دریا موج می زند گرما به هم جائی که آب گرم آنجا هست).

استحمّ فلان- یعنی داخل حمام شد.

خدای عزّ و جلّ گوید:

(فَما لَنا مِنْ شافِعِینَ وَ لا صَدِیقٍ حَمِیمٍ- ۱۰۱/ شعراء).

و (وَ لا یَسْئَلُ حَمِیمٌ حَمِیماً- ۱۰/ معارج).

در این دو آیه- حمیم- یعنی دوست خون گرم و مشفق و مهربان گوئی که از دوستانش بسختی و گرمی حمایت می کند.

حامّته- یعنی نزدیکان و خاصّان او.

الحامّه و العامّه- خویشان و خاصان، در معنی همان جمله ای است که ما گفتیم، بدلیل اینکه به نزدیکان مهربان و با محبّت انسان- حزانته هم گفته می شود، یعنی کسانی که برای غم و اندوه او محزون می شوند و غمخواری می کنند.

احتمّ فلان لفلان- یعنی از او حمایت کرد، که این واژه از واژه- إهتمّ رساتر است، زیرا در- احتمّ- معنی- احتمام- یعنی غمخواری از دوستی و سبب بیداری از غم و اندوه وجود دارد.

أحمّ الشّحم- چربی را آب کرد و مثل آب داغ جوشان شد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ ظِلٍّ مِنْ (یَحْمُومٍ)- ۴۳/ واقعه)- یحموم بر وزن یفعول از

واژه حمیم- است.

گفته اند: سایه ای است از یحموم که اصلش دود بسیار سیاه است، و نامیدن این دود بسیار ساده به- یحموم- یا از این جهت است که حرارتش زیاد است چنانکه خداوند در آیه بعد تفسیرش کرده که (لا بارِدٍ وَ لا کَرِیمٍ- ۴۴/ واقعه) و یا به این جهت که تصوّر سیاهی و سوختگی چیزی در آن است.

أسود- یا رنگ سیاه را هم- یحموم- گویند که از واژه الحمه، یعنی آتش نیم سوخته و ذغال گرفته شده و در آیه زیر بآن معنی اشاره شده است، که:

(لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ- ۱۶/ زمر).

(سایه هائی از آتش در بالا و پائینشان هست).

مرگ هم به حمام- تعبیر شده است چنانکه می گویند- حمّ کذا- یعنی عمرش پایان یافت و درگذشت.

تب هم بلحاظ اینکه حرارت زیاد در آن هست- حمّی- نامیده شد، در این سخن پیامبر (ص) که:

«الحمّی من قیح جهنّم» یعنی: تب از اثرات چرکین دوزخ است. و یا اینکه واژه حمّی- یا تب، بخاطر این است که عرق گرم یعنی حمیم در بدن پدید می آورد یا اینکه در تب و حمّی نشانه های مرگ وجود دارد چنانکه گفته اند الحمّی برید الموت- تب پیک مرگ است و یا:

الحمّی باب الموت- تب آستانه مرگ است، تب در بدن حیوان- حمام- نامیده شده زیرا گفته اند کمتر حیوانی است که از تب شدید بمرگ نرسد و بهبودی یابد.

حمّم الفرخ- وقتی است که پوست جوجه سیاه است (پر سیاه در آورد).

حمّم وجهه- موی چهره اش سیاه شد که هر دو اصطلاح او واژه- حممه یعنی ذغال نمی سوزد گرفته شده و امّا حمحمت الفرس- اسم صوت برای شیهه اسب است که از ریشه این واژه نیست.

(حمد) [حمد]:

الحمد للّه تعالی- یعنی ثنا و ستایش بر اساس فضیلت و معرفت برای

خدای تعالی است.

واژه- حمد- اخص از- مدح- و از آن والاتر، و از واژه- شکر نیز فراگیرتر است، پس- مدح- در چیزی است که از انسان با اختیار سر می زند و آنچه که از- مدح- و در باره- مدح- گفته شده این است که انسان یا بخاطر بلندی قدّش و زیبائی چهره اش مدح و ستوده می شود، همانطور که به بخشش مال و سخاوت و علمش نیز مدح می شود ولی- حمد- فقط در مورد دوّم یعنی نسبت بآثار علمی و معنوی است نه موارد ظاهری.

شکر هم در مقابل نعمت است پس هر شکری حمدی است و هر حمد و ثنائی شکر نیست و هر حمدی، مدح است و هر مدحی حمد و ثنا نیست.

(مَحْمُود)- یعنی ستایش شده، و صفت- محمّد- هم در وقتی گفته می شود که خصلتهای پسندیده در کسی که مورد ستایش است باشد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (إِنَّهُ حَمِیدٌ مَجِیدٌ- ۷۳/ هود) که صحیح است حمید- در معنی محمود (اسم مفعول) یعنی ستایش شده و نیز در معنی- حامد- (اسم فاعل) یعنی ستاینده باشد.

حماداك أن تفعل كذا- یعنی اگر آن کار را انجام دهی عاقبت تو محمود و پسندیده است.

و آیه (وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ یَأْتِی مِنْ بَعْدِی اسْمُهُ (أَحْمَدُ)- ۶/ صف).

أحمد- در آیه فوق اشاره ای است، هم بنام پیامبر (ص) و هم به فعل پیامبر (ص) یعنی همانطوریکه نامش- احمد- است همانطور هم در اخلاق و احوالاتش (أحمد) یعنی شایسته تر و ستوده تر است، واژه- أحمد- که مخصوص پیامبر (ص) است و در آیه ای که ذکر شد، عیسی (ع) را به او بشارت می دهد، در واقع هشدار تنبیهی است بر اینکه از او و کسانی که قبل از او بودند ستوده تر و (أحمد) است.

خدای تعالی گوید: (مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ- ۲۹/ فتح) هر چند که لفظ محمّد در اینجا از جهتی اسم علم است برای او ولی در آن اشارتی، به توصیف صفات

پیامبر (ص) است و مخصوص گردانـدن او به معانی واژه محمّـد یعنی سـتوده شده چنانکه قبلا گفتیم مثل آیه ای است که می گوید:

(إِنَّا نُبَشِّرُکَ بِغُلامٍ اسْمُهُ یَحْیی ۷/ مریم) که هم نـام آن پیـامبر (ص) است و هم اشاره بحیات است چنانکه در باب خودش بیان شده است.

(حمر) [حمر]:

الحمار: حیوانی معروف و جمعش- حمیر، أحمره و حمر است.

خدای تعالی گوید: (وَ الْخَیْلَ وَ الْبِغالَ وَ الْحَمِیرَ- ۸/ نحل) جاهل و نادان هم با همین لفظ تعبیر شده است.

در آیات (کَمَثَلِ الْحِمارِ یَحْمِلُ أَسْفاراً- ۵/ جمعه) و (کَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ «۱»- ۵۰/ مدّثر).

حمار قبّان- یعنی کرمی که پاهای زیادی دارد.

الحماران- دو قطعه سـنگ بزرگی که آنها را مثل چهار پایه قرار می دهنـد و بر روی آن کشک خشک می کننـد که از حیث شکل شبیه الاغ است.

محمّر- اسبی غیر اصیل که از کودنی به- حمار- تشبیه شده است.

حمره- رنگ سـرخ، الأحمر و الأسود- یعنی عجم و عرب، باعتبار اینکه پوسـتشان غالبا دو رنگ است و بسا که عبارت، حمراء العجان- بیشتر برای سب و دشنام بکار می رود- مجمع البحرین- ۳/ ۲۷۶).

أحمران- گوشت و خمر که هر دو همرنگند.

الموت الأحمر- اصلش در مرگی است که در آنگونه مردن، خون ریخته می شود (مرگ سرخ و شهادت).

سنه حمراء- خشکسالی و قحطی، زیرا جوّ زمین از خشکی هوا سرخ فام

---

(۱) اشاره بکسانی است که در آیات قبل از این آیه، خود اقرار می کنند که (لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَـلِّینَ وَ لَمْ نَکُ نُطْعِمُ الْمِسْـکِینَ وَ کُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخائِضِـینَ وَ کُنَّا نُکَذِّبُ بِیَوْمِ الدِّینِ- ۴۳- ۴۶/ مدثّر) یعنی از نماز گزاران نبودیم و بیاری مستضـعفین و مساکین برای رهائی آنان از سـتم اجتماعی اقدام نمی کردیم و همواره با کسانی که توطئه گر بودند و در ایمان و توحید شکّ داشـتند همراه می شـدیم و روز قیـامت و جزا را هـم تکـذیب می کردیم، پس دو آیه ای که در متن در بـاره جهّـال و نادانـان بالفـظ- حمـار- آمـده است رازش این است که چنـان کسـان از راه انسانیت نیز که غمخواری مسـکینان و نماز و توحیـد و ایمان بمعاد

است دوری می گزیدند.

ص: ۵۴۳

می شود، و همینطور، حمره القیظ- گرمای شدید تابستان که هوا سرخ رنگ است.

وطاءه حمراء- فرش سرخ رنگ تازه- وطاءه دهماء- فرش کمرنگ کهنه.

(حمل) [حمل :

الحمل معنی واحدی دارد که در اشیاء زیادی لفظش در نظر گرفته شده و در لفظ و فعل با یکدیگر مساویند ولی در مصدرها مختلف.

حمل- بارهای سنگین ظاهری که بر پشت حمل می شود- امّا حمل- بارهائی است که در شکم است مانند فرزند در رحم مادر و بهمین تشبیه وجود آب در ابر و میوه بر درخت را نیز شباهت بارداری زنان حامله- حمل گفته اند.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلی حِمْلِها لا یُحْمَلْ مِنْهُ شَیْ ءٌ- ۱۸/ فاطر).

(و اگر کسی را برای برداشتن بار گران گناهان خود بخواند هیچ چیز از آن را بر نگیرند و برندارند).

واژه- حمل در معنی برداشتن بارهای سنگین و برداشتن نامه و همچنین برداشتن بار گناه بکار می رود.

می گویند- حملت الثّقل و الرّساله و الوزر حملا.

خدای تعالی گوید: (وَ لَیَحْمِلُنَّ أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ- ۱۳/ عنکبوت).

(بار گناهان خویش و افزون بر آن بار گناهان کسانی را که گمراه کردند نیز برمی دارند بدون اینکه از بار آنان کم شود).

و آیه (وَ ما هُمْ بِحامِلِینَ مِنْ خَطایاهُمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۱۲/ عنکبوت) (از بار خطاهاشان چیزی بر ندارند) و در آیه ۹۲ توبه می گوید:

(وَ لا عَلَی الَّذِینَ إِذا ما أَتَوْکَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لا أَجِدُ ما أَحْمِلُکُمْ عَلَیْهِ) و ایرادی در جهاد نکردن محسنینی که مرکوب خواستند و نداشتی و گریان رفتند نیست.

خدای عزّ و جلّ گوید: (لِیَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ کامِلَهً یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۲۵/ نحل).

(مَثَلُ الَّذِینَ حُمِّلُوا التَّوْراهَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوها کَمَثَلِ الْحِمارِ- ۵/ جمعه).

یعنی: تکلیف می شوند به اینکه آنرا تحمّل کنند و بحقّش قیام کنند امّا

نمی توانند تحمّل کنند، فلم یحملوها.

حمّلته کذا فتحمّله و حمّلت علیه کذا فتحمّله و احتمله و حمله- یعنی: (بارش کردم سپس آنرا تحمّل کرد، و برداشت و بر او تحصیل کردم، تحمّل کرد آنرا، حمل کرد و بر آن صبر کرد و حملش کرد).

خدای تعالی گوید: (فَاحْتَمَلَ السَّیْلُ زَبَداً رابِیاً- ۱۷/ رعد) سپس سیلاب کفهای جمع شده را بر سطح خود ظاهر کرد و برداشت).

و (حَمَلْناکُمْ فِی الْجارِیَهِ- ۱۱/ حاقه) (شما را در کشتی، روانه و حمل کردیم).

و (فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّما عَلَیْهِ ما حُمِّلَ وَ عَلَیْکُمْ ما حُمِّلْتُمْ- ۵۴/ نور).

(اگر روی برگردانید، بر او همان تکلیفی است که بر وی نهاده شده و همان رنگ است.

و طاعه حمراء- فرش سرخ رنگ تازه- و طاعه دهماء فرش کمرنگ کهنه.

حمل: الحمل معنی واحدی دارد که در اشیاء زیادی لفظش در نظر گرفته شده و در لفظ و فعل با یکدیگر مساویند ولی در مصدرها مختلف.

حمل- بارهای سنگین ظاهری که بر پشت حمل می شود- امّا حمل- بارهایی است که در شکم است مانند فرزند در رحم مادر و به همین تشبیه وجود آب در ابر و میوه بر درخت را نیز شباهت بارداری زنان حامله- حمل گفته اند.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَهٌ إِلی حِمْلِها لا یُحْمَلْ مِنْهُ شَیْ ءٌ- ۱۸/ فاطر).

(و اگر کسی را برای برداشتن بار گران گناهان خود بخواند هیچ چیز از آن را برنگیرند و برندارند).

واژه- حمل در معنی برداشتن بارهای سنگین و برداشتن نامه و همچنین برداشتن بار گناه به کار می رود.

می گویند- حملت الثّقل و الرّساله و الوزر حملا.

خدای تعالی گوید: (وَ لَیَحْمِلُنَّ أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ- ۱۳/ عنکبوت).

(بار گناهان خویش و افزون بر آن بار گناهان کسانی را که گمراه کردند نیز برمیدارند بدون اینکه از بار آنان کم شود).

و آیه (وَ ما هُمْ بِحامِلِینَ مِنْ خَطایاهُمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۱۲/ عنکبوت) (از بار خطاهایشان چیزی برندارند) و در آیه ۹۲ توبه می گوید:

(وَ لا عَلَی الَّذِینَ إِذا ما أَتَوْکَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لا أَجِدُ ما أَحْمِلُکُمْ عَلَیْهِ.

و ایرادی در جهاد نکردن محسنینی که مرکوب خواستند و نداشتی و گریان رفتند نیست.

خدای عزّ و جلّ گوید: (لِیَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ کامِلَهً یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۲۵/ نحل) (مَثَلُ الَّذِینَ (حُمِّلُوا) التَّوْراهَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوها کَمَثَلِ الْحِمارِ- ۵/ جمعه) یعنی: تکلیف می شوند به اینکه آن را تحمّل کنند و به حقّش قیام کنند امّا نمی توانند تحمّل کنند. فلم یحملوها.

حمّلته کذا فتحمّله و حمّلت علیه کذا فتحمّله و احتمله و حمله- یعنی: (بارش کردم سپس آن را تحمّل کرد، و برداشت و بر او تحمیل کردم، تحمّل کرد آن را، حمل کرد و بر آن صبر کرد و حملش کرد).

خدای تعالی گوید: (فَاحْتَمَلَ السَّیْلُ زَبَداً رابِیاً- ۱۷/ رعد) سپس سیلاب کفهای جمع شده را بر سطح خود ظاهر کرد و برداشت).

و (حَمَلْناکُمْ فِی الْجارِیَهِ- ۱۱/ حاقه) (شما را در کشتی، روانه و حمل کردیم).

و (فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّما عَلَیْهِ ما حُمِّلَ وَ عَلَیْکُمْ ما حُمِّلْتُمْ- ۵۴/ نور).

(اگر روی برگردانید، بر او همان تکلیفی است که بر وی نهاده شده و بر شما نیز همان).

و (وَ لا تَحْمِلْ عَلَیْنا إِصْراً کَما حَمَلْتَهُ عَلَی الَّذِینَ مِنْ قَبْلِنا- ۲۸۶/ بقره) (گر انباری را چنان که بر گذشتگان نهادی بر ما مگذار).

و (رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَهَ لَنا بِهِ- ۲۸۶/ بقره) (چیزی که توانش نداریم بر ما منه).

و (وَ حَمَلْناهُ عَلی ذاتِ أَلْواحٍ وَ دُسُرٍ- ۱۳/ قمر) (او را در کشتی که از تخته ها و طنابها و میخها بود برداشتیم و سیر دادیم).

و (ذُرِّیَّهَ مَنْ حَمَلْنا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ کانَ عَبْداً شَکُوراً- ۳/ اسراء) (تباری با نوح برداشتیم، او بنده سپاسدار بود).

و (حُمِلَتِ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ)- ۱۴/ حاقه) (و زمین و کوهها برداشته شوند).

(حَمَلَتِ الْمَرْأَهُ)- آن زن باردار شد، و همچنین حملت الشّجره- آن درخت باردار شد.

حمل و أحمال- یعنی بار و بارها، خدای عزّ و جلّ گوید:

و (وَ أُولاتُ الْأَحْمالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ یَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ- ۴/ طلاق) (باردارن در زمان معیّن بارشان واگذارند).

(وَ ما تَحْمِلُ مِنْ أُنْثی وَ لا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ- ۱۱/ فاطر). (هیچ بارداری بارش را ننهد و برنگیرد مگر به علم او).

و (حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِیفاً فَمَرَّتْ بِهِ- ۱۸۹/ اعراف) (به سبکی باردار شد و با آن گذشت).

و (حَمَلَتْهُ أُمُّهُ کُرْهاً وَ وَضَعَتْهُ کُرْهاً- ۱۵/ احقاف).

یعنی: (مادرش او را بر گرانباری و دشواری برداشت و با همان سختی و دشواری او را بزاد).

و (حَمْلُهُ وَ فِصالُهُ ثَلاثُونَ شَهْراً- ۱۵/ احقاف) (بارداری و از شیر گرفتنش ۳۰ ماه است).

اصل واژه- حمل- برای بار برداشتن بر پشت است، امّا بطور استعاره در بارداری زن حامله نیز به کار رفته است به دلیل اینکه می گویند:

و سقت النّاقه إذا حملت که اصل وسق- حمل بار بر پشت شتر است.

محموله هم بار شتر است که بر او می نهند، مثل- قتوبه (پالان و نمد زین) و رکوبه (مرکب سواری) و حموله (چیزی که بار می شود).

حمل- هم همان- محمول- یا بار است، میش کوچک نوزاد را هم که از راه رفتن ناتوان است- محمول- گویند جمع آن- حملان و احمال است.

محمول- چیزی است که ابر باران زا هم به آن تشبیه شده است.

خدای عزّ و جلّ گوید: ((فَالْحامِلاتِ) وِقْراً- ۲/ ذاریات) (ابرهایی که باران گران می برند).

حمل- ابر پر آب و باران است زیرا حمل کننده آب است، و نیز:

حمیل- آن چیزی است که سیلاب را با خود می برد، شخص غریب را هم به-

حمیل- یعنی چون سیل سرگردان تشبیه کرده اند و به نوزاد در رحم مادر و نیز- حمیل- نماینده و کفیلی است که حامل حقّ است با کسی که حقّ علیه اوست.

میراث الحمیل- یعنی بازمانده و ما ترک کسی که نسبش محقّق، و معلوم نیست.

(حَمَّالَةَ الْحَطَبِ)- کنایه از سخن چین است.

فلان یحمل الحطب- یعنی او سخن چینی می کند.

(حمی) [حمی :

الحمی، حرارتی که از اجسام گرم مثل آتش و خورشید، و نیروی حرارتی دیگر در بدن و سایر اجسام تولید می شود.

خدای تعالی گوید: (فی عین حامیه ۸۶/ کهف) یعنی در چشمه آب گرم که- حمئه- هم خوانده شده.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یَوْمَ یُحْمی عَلَیْها فِی نارِ جَهَنَّمَ- ۳۵/ توبه). (هنگامه ای که با آن زر و سیم های گداخته در آتش جهنّم داغش کنند).

حمی النّهار- روز گرم شد، أحمیت الحدیده إحماء- حدیده آهنگری و زرگری داغ شد.

حمیّا الکأس سورتها و حرارتها یعنی کف بر سر آوردن قدح از شدّت حرارت محتوایش.

قوّه خشم و غضبی هم که طغیان می کند و با حمیّت و غیرت زیاد می شود به- حمیّه- تعبیر شده است، سپس گفته می شود:

حمیت علی فلان- یعنی بر او خشمگین شدم.

خدای تعالی گوید: (حَمِیَّةَ الْجاهِلِیَّةِ- ۲۶/ فتح) و از این معنی به صورت استعاره عبارت:

حمیت المکان حمی- یعنی از آن مکان به خوبی محافظت کردم، به کار رفته است.

روایت شده است که «لا حمی إلّا للّه و رسوله «۱»».

---

(۱) واژه- حمی- مثل- الی- یعنی غرقگاه و جایی که استفاده از آب و علف زمین آنجا فقط برای

و نیز عبارت- حمیت أنفی محمیه- یعنی با غیرت و تعصّب حمایت کردم تا ننگ و عار دور شود.

حمیت المریض حمیا- مریض را پرهیز دادم.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ لا حامٍ- ۱۰۳/ مائده) گفته اند- حام شتر فحل و نرینه است که پس از ده بار آبستن نمودن سوار شدن بر آن ممنوع می شود.

أحماء المرأه- حامیان زن که خویشان شوهر اویند و از او حمایت می کنند آنها را- حماها، حموها، حمیها- گویند (در حال نصب و رفع و جرّ).

و در بعضی لغات با همزه اداء می شود، می گویند- حم ء- مثل- کم ء- (ترنجبین).

(حَمْأَهٌ) و حمأ یعنی گل سیاه و بدبو.

خدای تعالی گوید: (مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ- ۲۶/ حجر).

حمأت البئر گل آن چاه را بیرون آوردم.

یک فرد آزاد بوده و دیگران را منع می نمودند و اگر انسان و حیوانی به آنجا وارد می شد از آزار و حمله صاحب زمین در امان نبود این عمل جاهلی و غیر انسانی را پیامبر (ص) به مصداق آیه قرآن که (الْأَرْضَ وَضَعَها لِلْأَنامِ- ۱۰/ الرّحمن) یعنی زمین برای همه مردم است، و استفاده از آن با شرایط قانون مردمی اسلام است و فرمود: «لا حمی الّا اللّه و رسوله».

و این پاسخ و ردّی است بر اینکه دیگر غرقگاه شخصی و فردی در اسلام نیست چون در جاهلیّت شخصی بزرگ و قدرتمندی زمینی را از بهره مندی دیگران ممنوع می کرد و کسی را شرکت نمی داد و می گفت تا آنجا که صدای سگ من برسد غرقگاه من است لذا به مصداق آن حدیث، زمین به خدا و رسول تعلّق می گیرد تا در حکومت اسلامی نماینده راستین آن رسول آنجا را در راه سودمندی سپاهیان و ستوران لشکر اسلام برای جهاد قرار دهد و در حقیقت بهره مندی از آن مکانها از آن عموم مردم دیار باشد. حدیث فوق در مآخذ متعدّد معتبر فقهی و ادبی و تاریخی اعم از شیعه و سنّی نقل شده است و در شرحش نوشته اند:

الّا ما یحمی لخیل المسلمین و رکّابهم الّتی ترصد للجهاد و الابل الّتی یحمل علیها فی سبیل الله و ابل الزکاه.

(مجمع البحرین ۱/ ۱۰۸- لس به نقل از شافعی ۱۴/ ۱۹۹- زمخشری/ اساس ص ۲۰۰- تهذیب اللّغه ۵/ ۲۷۳) [...]

أحمأتها- در آنجا گل ریختم.

آیه اخیر به صورت (فِی عَیْنٍ حَمِئَهٍ ۸۶/ کهف) یعنی چشمه ای که چون باتلاق با گل آمیخته است.

(حنّ) [حنّ :

الحنین اشتیاق و آوایی که با نرمی و محبّت همراه باشد، در عبارات:

حنّت المرأه لولدها- زن برای فرزندش ناله سر داد.

حنّت النّاقه لولدها- آن شتر برای دوری از فرزندش ناله کرد، و چون: حنین ناله ای است که با صدا همراه است، لذا واژه- حنین- به خود صدا و ناله تعبیر شده است که آن صدا دلالت بر حنین جدایی، و شفقت است یا اینکه- حنین- را به صورت و شکل، مشتاق و جدا شده و متصوّر کرده اند، از این روی گفته اند:

حنین الجذع آوای نخل و تنه خرما به گاه بریده شدن.

ریح حنون- باد نرم آوا، و دلنواز که به صدا و ناله شتر دور از فرزند تشبیه شده است.

قوس حنّانه- صدای کمال در موقع کشیدن زه.

اصطلاح- ماله حانّه و لا آنّه یعنی نه شتر فربهی دارد و نه گوسفند چاقی، این اصطلاح را برای سر و صدای گوسفندان آورده اند و چون- حنین و ناله با شوق و محبّت همراه است و محبّت و شفقت هم از رحمت و لطف جدا نیست لذا نرمی و رحمت به- حنّان و حنین- تعبیر شده است چنان که در این معنی:

خدای تعالی گوید: (وَ حَناناً مِنْ لَدُنَّا- ۱۳/ مریم).

و عبارت الحنّان المنّان- یعنی بسیار مهربان و نعمت دهنده عبارت:

حنانیک «۱» إشفاقا بعد إشفاق

---

(۱) این منظور نقل می کند که در حدیث زید بن عمرو بن نفیل آمده است که- حنانیک یا رب- یعنی پروردگارم مرا رحمت آور، رحمتی بعد از رحمتی عبارت حنانیک- از مصادری است که فعلش مثل- لبّیک و سعدیک- متضمّن تکرار است یعنی پیاپی رحمت خواستن.

ابن سیده می نویسد: هر زمان که من مشمول خیر و رحمت حقّ هستم و رحمتش قطع نمی شود همان رحمت پی در پی است و این معنی یعنی پیاپی رحمت خواستن در واژه- حنان- است. سیبویه نیز همین نظر را دارد و ابن اعرابی آن را به رحمتک یا

رحمن- معنی کرده. اصمعی هم آن را به تشکر و حمد

ص: ۵۵۰

- که اگر کلمه- إشفاق- در این عبارت دو بار آمده است مثل تکرار شدن- لبّیک و سعدیک است.

و (یَوْمَ حُنَیْنٍ «۱»- ۲۵/ توبه) منسوب بمکان معروفی است.

(حَنِثَ) [حَنِثَ :

- خدای گوید: (وَ کانُوا یُصِرُّونَ عَلَی الْحِنْثِ الْعَظِیمِ- ۴۶/ واقعه)- یعنی گناه بزرگی که با تشویق و اصرار دیگری انجام شود.

و لذا سوگند دروغی هم که با علم به دروغ بودن آن انجام می شود و با گناه همراه باشد حنث- نامیده شده، می گویند:

حنث فی یمینه در وقتی که سوگند خورنده به سوگندش وفا نمی کند.

و همچنین بلوغ سنّی را هم که انسان مرتکب کارهایی بر خلاف کارهای قبل از بلوغ خویش می شود- حنث- می نامند و می گویند:

بلغ فلان الحنث- او به سنّ گناه رسید، امّا:

متحنّث- کسی است که از گناه دوری می کند و خواهش نفس خویش را می شکند مثل- متحرّج و متأثّم- یعنی دور شونده از گناه (باب تفعل این واژه ها معنی عکس باب ثلاثی دارد- حرج، اثم، جحد و حنث همگی در باب تفعّل معنی غیر از ثلاثی دارد).

و سپاس و دعا تفسیر نموده، پس، حنان- رزق و رحمت و برکت و وقار است. (المحکم ۲/ ۳۷۴- لس ۱۳/ ۱۳۰).

(۱) حنین روزی است که خداوند در قرآن آن را یاد آوری نموده محلّی است نزدیک مکّه.

و گفته اند: درّه ای است در جانب طائف، واقدی گفته است میان حنین و مکّه سه شب راه است و تقریبا ده و چند میل فاصله است.

و شیخ طبرسی در مجمع البیان می نویسد: با اینکه مسلمین تعدادشان کم بود ولی وعده خدایی به آنها رسید و پیروز شدند در حالی که از کثرت سپاهیان کفر بیم داشتند و در شگفت بودند که گروهی از شدّت رعب پشت به کفّار کردند که در آن حالت بر مؤمنین و پیامبر (ص) آرامش حاصل شد و چنان که قرآن می گوید با سپاهیانی که دیده نمی شدند کفّار منهزم شدند.

فتح حنین بعد از فتح مکّه اتّفاق افتاده. پرچمدار جنگ حنین، علیّ بن أبی طالب بوده که پرچم بزرگی در دست داشته که در جنگ با کمال شجاعت ایستادگی کرد تا مسلمین پیروز شدند و عبارتی ادبی که به گفته مفسّرین و ادبای عرب عالیترین تعبیر

تشبیهی است در آن جنگ پیامبر (ص) فرموده:

«الآن حمی الوطیس» اکنون کارزار جنگ گرم شد. (معجم البلدان ج ۲- مجمع البیان ۵/ ۱۷)

.)

ص: ۵۵۱

((حنجر) [حنجر]:

خدای تعالی گوید: (لَدَی الْحَناجِرِ کاظِمِینَ- ۴۰/ غافر).

و (بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَناجِرَ- ۱۰/ احزاب).

حناجر- جمع- حنجره- است یعنی سر حلقوم یا بن زبان و میان سرخ گلو است.

(حنذ) [حنذ]:

خدای تعالی گوید: (أَنْ جاءَ بِعِجْلٍ حَنِیذٍ- ۶۹/ هود) یعنی گوساله ای که میان دو سنگ داغ، سرخ و کباب شده (مربوط به پذیرایی ابراهیم (ع) از میهمانان پروردگار خویش است که پس از ادای سلام می گوید- (فَما لَبِثَ أَنْ جاءَ بِعِجْلٍ حَنِیذٍ ۶۹/ هود).

گوشت گوساله ای را برای اینکه لزجی و لیزیش برود بر سنگ داغ بریان می کنند و می نهند و لذا می گویند:

حنذت الفرس- که دو سه گشت و دور، اسب را می گردانی سپس بر پشتش نمد زین می نهی و در آفتابش می بندی تا عرق کند و آن اسب را محنوذ و حنیذ گویند.

حنذتنا الشّمس- خورشید ما را خیس عرق کرد و چون- حنذ- به معنی بیرون آمدن تدریجی آب از بدن است لذا می گویند:

أحنذ- یعنی کم کم و قطره قطره به آن نوشابه اضافه کن، مثل قطره قطره خارج شدن عرق از بدن.

حنیذ اسبی است که عرق کرده.

(حنف) [حنف :

الحنف، برگشتن از گمراهی به استقامت و راه مستقیم.

الجنف- بر خلاف آن است یعنی برگشتن از راه راست به گمراهی.

حنیف- میل کننده به هدایت و راه راست.

خدای عزّ و جلّ گوید: (قانِتاً لِلَّهِ حَنِیفاً- ۱۲۰/ نحل) و (حَنِیفاً مُسْلِماً- ۶۷/ عمران).

جمع حنیف- حنفاء- است و آیه (وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ حُنَفاءَ لِلَّهِ «۱» ۳۰ و ۳۱ حج).

تحنّف فلان یعنی قصد و اراده راه راست و حق نمود.

أحنف- هم کسی است که دو پایش نامتعادل است.

حنیف- اعراب قبل از اسلام هر کسی را که زیارت حج می رفت و ختنه می شد

---

(۱) شیخ طریحی می نویسد: الحنیف، المسلم، لأنّه یحنف ای تحرّی الدّین المستقیم: حنیف همان

حنیف می نامیدند، یعنی بر دین ابراهیم است.

مسلمان است زیرا از بتان دوری کرده و قصد و اراده دین مستقیم نموده، و از همین معنی است که گفته اند: دین محمّد حنیف ای مستقیم لا عوج فیه، یعنی دینی که پیامبر (ص) ابلاغ کرده است پاک، و مستقیم و بدون گمراهی و کجی است.

اعراب به کسی حنیف می گفتند که بر آئین ابراهیم بوده و پیامبر (ص) فرمود:

«بعثت بالحنیفه السّمحه السّهله» یعنی بر دین مستقیمی که از باطل به حقّ می رساند و سماحت و سهولت یعنی گذشت و آسان گیری در آن هست مبعوث شدم.

حنفاء هم مسلمین و مؤمنین هستند که به تمام پیامبران همچون مسلمانان ایمان دارند و از همه ادیان به سوی اسلام می گرائیدند و در حدیث قدسی آمده است که:

«خلقت عبادی حنفاء» یعنی بندگانم را آماده برای پذیرش حقّ آفریدم و این همان معنی «کلّ مولود یولد علی الفطره» است.

ابو جعفر محمّد بن حسن طوسی صاحب تفسیر تبیان می نویسد:

حنیف مسلمانی است که به سوی قبله (بیت الحرام) روی می آورد و (کانَ حَنِیفاً مُسْلِماً- ۶۷/ عمران).

و گفته اند هر کسی که به امر خدای اسلام می آورد و آن را می پذیرد و در چیز دیگری غیر از اسلام تمایل ندارد حنیف است.

در دایره المعارف اسلامی پس از بحث مفصّل ریشه ای و تاریخی، واژه حنیف چنین نوشته شده: و یمکن ان ترجح ان کلمه حنیف کانت حتّی قبل عهده تدلّ علی القوم الّذین رفضوا النّصرانیّه و الیهودیّه:

یعنی: نظری که ممکن است ترجیح دهیم این است که واژه حنیف در گذشته های دور بر کسانی که نصرانیّت و یهودیّت را ردّ می کردند دلالت می کرده و از آئین اولیّه حنیفیّه که به فطرت نزدیکتر و وسیعتر بوده متأثّر شده اند. ابو الحسن علیّ بن حسین مسعودی صاحب تاریخ مروج الذّهب در کتاب التّنبیه و الاشراف می نویسد قبل از نصرانیّت و دین مسیح صابئین را حنفاء می گفتند و چهل زمامدار داشتند و آنها از رومیان هستند که قبل از ظهور حضرت عیسی بر دین حنیف بودند. «الصّابئون المسمّون بالحنفاء قبل النّصرانیّه» و هذه کلمه سریانیّه عرّبت و انّما هی حنیفوا- یعنی: واژه حنیف سریانی است که معرب شده. اکثر لغت نویسان نیز از قول ابو زید انصاری نقل کرده اند که- الحنیف: المستقیم، و شعر زیر را استشهاد کرده اند:

تعلم ان سیهدیکم الینا طریق لا یجور بکم حنیف

یعنی: بدان که به زودی راه و آئین حنیفی که کجی و ستمی برایتان ندارد شما را به سوی ما هدایت خواهد کرد.

ابن درید می نویسد: ابو حاتم سجستانی از اصمعی پرسید حنیف در جاهلیّت چگونه شناخته می شد پاسخ داد هر که از دین نصاری عدول می کرد او را حنیف- می گفتند.

و بار دیگر گفت: کسی که حجّ کعبه بجا می آورد حنیف بود «کلّ من حجّ البیت و هم حنیف».

ص: ۵۵۳

أحنف- را به فال نیک مگیرند و نیز هر میل و کجی را به طور استعاره- أحنف- گویند.

(حنک) [حنک :

الحنک، چانه و زیر زنخ انسان و حیوان.

منقار کلاغ را نیز- حنک- گفته اند برای اینکه منقار در حیوان مثل چانه برای انسان است، در مثل گویند:

أسود مثل حنک الغراب و حلک الغراب- یعنی از منقار و پرهای کلاغ سیاهتر، پس- حنکه منقار سیاه و حلکه- سیاهی پر اوست.

و در آیه (لَأَحْتَنِکَنَّ ذُرِّیَّتَهُ إِلَّا قَلِیلًا- ۶۲/ اسراء) جایز است که این سخن شیطان

حدیث مجمع البحرین که ذکر شد در طبقات ابن سعد نیز آمده است امّا با استفاده و الهام از آیات قرآن من جمله آیه ۶۷/ آل عمران در مورد معرّفی دین ابراهیم آمده است که (ما کانَ إِبْراهِیمُ یَهُودِیًّا وَ لا نَصْرانِیًّا وَ لکِنْ کانَ حَنِیفاً مُسْلِماً- ۶۷/ آل عمران).

و در آیه ۱۲۵/ نساء، بهترین دین را ایمان و نیکوکاری و پیروی از کیش حنیف ابراهیم ذکر می کند و به پیامبر (ص) که البته به تبع او که خطاب به سایر پیروان قرآن است می گوید:

دین استوار و حقّ یعنی قیّم و مستقیم این است که (فَأَقِمْ وَجْهَکَ لِلدِّینِ حَنِیفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِی فَطَرَ النَّاسَ عَلَیْها لا تَبْدِیلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذلِکَ الدِّینُ الْقَیِّمُ وَ لکِنَّ أَکْثَرَ النَّاسِ لا یَعْلَمُونَ- ۱۲۵/ نساء).

پس اسلام قیّم و مستقیم دینی است که پیروان او از بتها گسسته و به خدا و خلق پیوسته اند که به روش ابراهیم بوده و بر وجود اللّه و حقیقت معاد ایمان قلبی و استدلالی همچون ابراهیم یافته باشند، و ازهری نیز همان نظر راغب رحمه اللّه را از قول اخفش که در متن آمده است یعنی در جاهلیّت هر که ختنه شده بود و حجّ خانه خدا می کرده- حنیف- می نامیدند نوشته و بعد می گوید: اعراب در جاهلیّت فقط دو عمل را از آئین ابراهیم بجای می آوردند.

و از آیه (حُنَفاءَ لِلَّهِ غَیْرَ مُشْرِکِینَ بِهِ- ۳۱/ حجّ) فهمیده می شود که حنفاء پیروان حضرت ابراهیم مشرک نبوده اند بلکه بر روش توحیدی ابراهیم بوده و صابئینی که مسعودی نام می برد مربوط به زمان ظهور ابراهیم است که در قرآن هم به آن اشاره شده.

زمخشری هم شعری را که حاوی تمام معانی حنیف است آورده که:

و لکنّا خلقنا اذ خلقنا حنیفا دیننا عن کلّ دین

یعنی همه معانی ذکر شده در بالا.

ابن سیده می گوید: الدّین الحنیف: الاسلام، و الحنفیّه: ملّه الاسلام، یعنی دین حنیف همان اسلام و حنفیّه ملّت اسلام است.

(التّنبیه و الاشراف/ ۱۰۶ و ۶- دایره المعارف/ ج ۸ ص ۱۲۶- مجمع البحرین/ ج ۵ ص ۴۱- جمهره اللّغه ج ۲ ص ۱۷۸- لس ج ۹ ص ۵۷- تهذیب اللّغه/ ج ۵ ص ۱۱۰- تبیان ۱/ ۴۷۹ و ۴۸۰- کشّاف/ ج ۱ ص ۱۹۴- المحکم ۳/ ۲۹۱- مقاییس اللّغه ۲/ ۱۱۱- زمخشری/ اساس البلاغه ص ۲۰۲).

در باره انسانها به این معنی باشد که گفته اند: حنکت الدّابّه- یعنی دهان و گردنش را با لگام و طناب بستم، و این معنی همان است که می گویی- لألجمنّ فلانا و لأرسننّه- که بطور استعاره یعنی فلانی را لگام زدم و دهانش را بستم، باشد و یا اینکه در معنی احتنک الجراد الأرض- یعنی ملخ گیاه زمین را خورد، چون ملخها با دهانشان بر زمین مستولی می شوند و گیاهانش را می خورند و قطع می کنند پس آیه فوق هم به این معنی است که شیطان می گوید بر انسانها مستولی و چیره می شوم «۱» مانند استیلای ملخها بر گیاهان و بستن دهانه و گردن حیوانات.

فلان حنّکه الدّهر یعنی روزگار او را با تجربه کرد و آزمود مثل: نجره آن را ساخت تراشید.

فرع سنّه و افترّه- یعنی دندان حیوان را برای آزمایش شماره کرد و بوئید.

اینها از عباراتی است که به صورت استعاره در آزمودن و تجربه بکار می روند.

(حَوْب) [حَوْب :

الحوب یعنی گناه، خدای عزّ و جلّ گوید: (إِنَّهُ کانَ حُوباً کَبِیراً- ۲/ نساء)- الحوب- مصدر همان است، روایت شده که «طلاق أمّ أیّوب حوب «۲»-».

نامیدن گناه به واژه- حوب- برای راندن و زجر است، چنان که گویند:

حاب حوبا و حوبا و حیابه- که اصل فعلش همان- حوب- است که در موقع راندن شتر با سختی بکار می رود، و عبارت، یتحوّب من کذا: یعنی از آن گناه توبه کرد.

---

(۱) فرّاء می گوید: لاستولین علیهم الّا قلیلا- یعنی بر همه شان مسلّط می شوم مگر اندکی، و الّا قلیلا یعنی المعصومین.

بدیهی است به گفته امام صادق (ع) ده بار در روز از خدا طلب راه مستقیم یا ثبات و پایداری در آن راه خواستن، و گفتن- اهدنا الصّراط المستقیم، راز و سرّش همین وساوس دائمی شیطانی است که بایستی گفت: (أَعُوذُ بِکَ مِنْ هَمَزاتِ الشَّیاطِینِ وَ أَعُوذُ بِکَ رَبِّ أَنْ یَحْضُرُونِ- مؤمنون/ ۹۷ و ۹۸) و گر نه دامهایی که هوسها و شیطان نفس در سر راه انسانها می گسترد جز با هوشیاری و یاد خدا و پیوستن به او راه دیگری برای نیفتادن در آن دامها نیست.

(۲) این روایت را در باره مادر ایّوب، همسر ابو ایّوب انصاری که از اصحاب فداکار پیامبر (ص) است نقل نموده اند، همسرش زن پاکدامن و مصلح در دین اسلام بوده که به عللی ابو ایّوب می خواسته او را طلاق بدهد و لذا پیامبر (ص) در باره اش می فرماید: طلاق دادن او برای ابو ایّوب دردآور و گناه است.

الحق اللّه به الحوبه «۱»- یعنی خدا او را نیازمند ساخت و مسکنتش رساند که حقیقتش نیاز و مسکنتی است که صاحبش را به گناه وا می دارد.

می گوید: بات فلان بحیبه سوء- یعنی شب را به حالت بدی گذراند و نیز:

الحوباء- یعنی نفس، و حقیقتش نفسی است که مرتکب گناه می شود که وصفش را خدای تعالی چنین فرموده:

(إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ- یوسف/ ۵۳).

(حوت) [حوت :

خدای تعالی گوید: (نَسِیا حُوتَهُما- کهف/ ۶۱) (ماهی خویش را فراموش کردند).

(فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ- صافات/ ۱۴۲) (آن ماهی او را فرو برد و خورد).

حوت- ماهی عظیم و بزرگی است، آیه (إِذْ تَأْتِیهِمْ حِیتانُهُمْ یَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعاً- اعراف/ ۱۶۳) یعنی وقتی که ماهیانشان در شنبه ها بر روی آب روان بودند و می آمدند،

---

(۱) عبارت فوق که غیر مستقیم گناه افراد را در اثر مسکنت و نیاز آن هم از جانب خدای و در آن عبارت عامیانه بیان شده، یکی از سخنان بی دلیل و بی اساس جبریّون و اشاعره است که اصرار دارند از انسان سلب اراده کنند نیز ستمگران و گناهکاران را به گونه ای تبرئه و اعمالشان را توجیه نمایند بدون اینکه هزاران استثناء را همانند أبو ذرهای تاریخ در نظر بگیرند که با تمام مسکنت و نیاز شاخص پرهیزکاری و حقّ خواهی بوده اند چنان عقیده ای جبری و بی پایه همواره مناسب حال خلفای جور پیشه و مردان عیّاش و می خواره بوده که شعرایی هم مانند- اخطل و ابو نؤاس با همان مهملات بر خوان جبّاران ریزه خواری می کردند و به حقیقت اگر اشعریها و قدریها در تاریخ اسلام نمی بودند شکوفایی عملی اسلام با حوادثی مانند- محنّه- و بحثهای متعصّبانه ظالم پسند آلوده و متشنّج نمی گشت و ظلم و ستم برای همیشه محکوم می شد و دیگر یزید با استدلال جاهلانه آیات قرآن را به طور مجرّد معنی نمی کرد که خود را محقّ و حسین بن علی (ع) را به مسکنت معرّفی کند. امّا افسوس که همین ضرب المثلها و اصطلاحات عامیانه و احیانا شعارهایی مأیوس کننده و کج اندیشانه که نمونه اش رباعیّات منسوب به خیّام است رواج یافته گر چه آن رباعیّات هم ترجمه بد اندیشیهای بعضی از شعرای بی تقوی است و امروز در کشورهای اسلامی این آواز خوانها و مطرب و میخواره ها و دلقکها و ستمگران به وجود نمی آمدند بلکه به حقیقت توجّه می شد که خدای می گوید:

(وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لکِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ- یونس/ ۱۰۱) خداوند، به بندگان ستم نمی کند بلکه این مردمند که خود ستمگرند و (إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ النَّاسَ شَیْئاً و (وَ لا یَظْلِمُ رَبُّکَ أَحَداً- کهف/ ۴۹). پس عبارت- الحقّ اللّه به الحوبه- از اساس غلط است.

حیتان- جمع- حوت- است.

حاوتنی فلان- او مرا همچون ماهی در آب، فریب داد.

(حید) [حید]:

خدای عزّ و جلّ گوید: (ذلِکَ ما کُنْتَ مِنْهُ تَحِیدُ- ق/ ۱۹) آن همان چیزی است که تو از آن عدول می کردی و می گریختی.

(حیث) [حیث :

عبارت است از جای نامعلوم و مبهم و با جمله ای که بعدش می آید تشریح می شود و آن را معیّن می کند.

مثل آیات: (وَ حَیْثُ ما کُنْتُمْ- ۱۴۴/ بقره) یعنی از جائی که بودید.

(وَ مِنْ حَیْثُ خَرَجْتَ- ۱۴۹/ بقره) از جایی که خارج شدی یا از زمانی که خارج شدی.

(حوذ) [حوذ]:

الحوذ یعنی رفتن شتربان از پشت سر و دنبال شتران، و راندن آنها با زجر و سختی، گفته اند:

حاذ الإبل یحوذها- یعنی او را بسختی راند و حرکت داد.

در آیه (اسْتَحْوَذَ عَلَیْهِمُ الشَّیْطانُ- ۱۹/ مجادله) یعنی شیطان با استیلاء و چیرگی آنها را راند (قسمتی از آیه این است که می گوید- فانساهم ذکر اللّه- یعنی یاد خدا را برایشان فراموشی داد، اولئک حزب الشّیطان ألا انّ حزب الشّیطان هم الخاسرون، پس چنان کسانی که ذکر خدا را فراموش کرده اند حزب شیطانند و در زیانکاری هستند و نومیدند، شیطان بر آن چیره است و قافله سالارشان) و یا اینکه معنی فوق در آیه (اسْتَحْوَذَ عَلَیْهِمُ الشَّیْطانُ- ۱۹/ مجادله) از عباراتی است که می گویند استحوذ العیر علی الأتان یعنی شتر فحل و نرینه بر پشت مادینه چیره شده، گفته می شود:

واژه- استحاذ- از نظر قیاس صحیح است که از- حاذ، یحوذ، استحاذ- استحوذ باشد، استعاره این واژه در معنی- اقتعده الشّیطان و ارتکبه- است یعنی شیطان او را بر نشاند و از کار انداخت، أحوذیّ- هم یعنی سبک رو و با مهارت که از حوذ- یعنی راندن گرفته شده.

(حور) [حور]:

الحور یعنی تردد یا از نظر فکر و اندیشه و یا با لذّات.

خدای عزّ و جلّ گوید:

(إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ- ۱۴/ انشقاق) یعنی او پنداشت که بعد از مرگ برانگیخته و مبعوث نخواهد شد. و هرگز به حیات باز نمی گردد و این معنی مثل مفهوم آیه (زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلى وَ رَبِّي لَتُبْعَثُنَّ- ۷/ تغابن).

(کفّار پندارند که هرگز پس از مرگ مبعوث نمی شوند بگو چرا سوگند به پروردگارم که بطور قطع برانگیخته خواهید شد).

حار الماء فی الغدیر- آب در آبگیر و حوض داخل و خارج شد.

حار فی أمره- در کارش متحیّر و سرگردان شد، و از این معنی واژه محور- است.

محور- یعنی چوبی که چرخ چاه بر آن قرار دارد و می چرخد، و از این نظر گفته شده:

سیر السّوانی أبدا لا ینقطع «۱» (یعنی سیر و سفر شتر آبکش یا اسب طاحونه هرگز بانتهاء نمی رسد).

محاره الأذن- بن ظاهر و خارج گوش که تشبیهی است به:

محاره الماء- یعنی راه ورود و خروج آب و هوا که از راه دهان و گوش با صدای نفس رفت و آمد دارد.

القوم فی حوار- آن مردم در حال نقصان و رفت و آمدند.

نعوذ باللّه من الحور بعد الکور- از نقصان و دو دلی بعد شروع کار بخدای پناه می بریم یعنی از کم شدن حال و نیروی کار بعد از فزونی و آمادگی، می گویند:

حار بعد ما کان- یعنی بعد از ثابت بودن حیران شد.

---

(۱) این ضرب المثل که بصورت (سیر السّوانی سفر لا ینقطع) نیز گفته شده همان اسب طاحونه و شتر طاحونه است که در ادبیّات فارسی بنام، اسب عصّار- معروفست اینست که چشمان حیوان را می بندند و آن را برای گردش سنگ و چرخ روغن کشی از دانه های روغنی مثل کنجد در فضائی به گردش دورانی وا می دارند که از صبح تا شام فقط حیوان یکدایره را برای چرخاندن سنگ آسیا دور می زند همینکه شب چشمش را باز می کنند و می بینند در جای خودش قرار دارد و به مقصد نرسیده.

(مُحاوَرَه) و حوار- ردّ و بدل شدن سخن یا جواب دادن و پاسخ دادن و پاسخ شنیدن است، و از این معنی است مصدر تحاور.

خدای تعالی گوید: (وَ اللَّهُ یَسْمَعُ تَحاوُرَکُما- ۱/ مجادله) و عبارت:

کلّمته فما رجع إلی حوار أو حویر أو محوره- با او سخن گفتم پاسخ و جواب سخن را نداد. (برنگرداند).

خدای تعالی گوید: ((حُورٌ) مَقْصُوراتٌ فِی الْخِیامِ- ۷۲/ الرّحمن) و (حُورٌ عِینٌ- ۲۲/ واقعه)- حور- جمع- حوراء و أحور است.

الحور- یعنی کم بودن سپیدی چشم نسبت بسیاهی آن (سیاه چشم).

أحورت عینه- برای توجیه نهایت زیبائی و خوبی چشم بکار می رود.

حوّرت الشّیئ- آن چیز را سپید و گرد مدّور کردم و از این جهت نان را- الحوّار- گویند.

(حواریّون): یاران حضرت عیسی بودند که گفته شده گازر یا شکارچی بودند.

قیل: کانوا قصّارین «۱» و قیل کانوا صیّادین.

بعضی از علماء گفته اند: علّت نامیدن آنها به (حواریّون) برای این است که حواریون با رسانیدن فوائد دین و علم به نفوس و جانهای مردم آنها را پاک و تطهیر می نمودند و این همان عمل تطهیر است که در آیه (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً- ۳۳/ احزاب) بآن اشاره شده است.

و همچنین گفته اند: که بصورت تشبیه و تمثیل آنها را- قصّارین- یعنی پاک کنندگان جامه ها- نامیده اند و از معنی- قصّار- به جامه شوی تصوّر می شود که قصّار به حقایق کار زیرکانه متداول میان مردم شناخت ویژه ای ندارد و

---

(۱) گازر عربی آن قصار و معرّب از فارسی است، غرائب اللّغه ۲۴۱ یعنی جامه شوی و کسی که لباسها یا فرشهای دیگران را شستشو می کند و مزد می گیرد و امروز هم بصورت لباسشوئی ها و فرش شوئی ها معروفند.

سعدی گوید:

تو پاک باش و مدارای برادر از کس باک زنند جامه ناپاک گازران بر سنگ

و در باره صفت و کار صیّاد بودن نیز نسبت به حواریون از این جهت است که نفوس و جانهای مردم را از حیرت و سرگردانی به سوی حقّ راهنمائی می کردند.

پیامبر (ص) فرمود: «الزّبیر ابن عمّتی و حواریّ».

و نیز فرمود: «لکلّ نبیّ حواریّ و حواریّ الزّبیر».

که منظور تشبیهی بیاری کردن آنهاست که به- حوار- تشبیه شده است، چنانکه گفت:

(مَنْ أَنْصارِی إِلَی اللَّهِ، قالَ الْحَوارِیُّونَ نَحْنُ أَنْصارُ اللَّهِ- ۵۲/ آل عمران).

(حاج) [حاج :

الحاجه إلی الشّیئ- یعنی نیاز به چیزی با علاقه بآن چیز.

جمع حاجه- حاجات و حوائج- است و فعل آن- حاج، یحوج احتاج است.

خدای تعالی گوید: (إِلَّا حاجَةً فِی نَفْسِ یَعْقُوبَ قَضاها- ۶۸/ یوسف).

یعنی: (مگر آن نیازی که در دل یعقوب بود، خواست که بر آورده شود).

و آیه (حاجَةً مِمَّا أُوتُوا- ۹/ حشر).

حوجاء- یعنی حاجت و نیاز.

حاج- ترنجبین و نوعی گیاه خاردار (جمع حاج- معنی: ترنجبین- حاجه- ولی- حاجّ- در معنی حجّ کننده، جمعش حجّاج حجیج و حجّ- است).

(حیر) [حیر]:

حار، یحار، حیره، اسم فاعلش- حائر و حیران- و فعل دیگر- تحیّر و استحار- است، یعنی افسوس خوردن و دو دل شدن در کار و سرگردانی.

خدای تعالی گوید: (کَالَّذِی اسْتَهْوَتْهُ الشَّیاطِینُ فِی الْأَرْضِ حَیْرانَ- ۷۱/ انعام).

یعنی: (همچون کسی که شیاطین او را در زمین از راه برگرداند تا حیران بماند).

و نیز- حائر- جائیکه آبش فراوان امّا راکد است.

شاعر گوید: و استحار شبابها «۱»، یعنی کامل شدن و رسیدن بسنّ بلوغ و

---

(۱) نام شاعر ابو دویب است که شعرش در دیوان هذلین آمده می گوید:

ثلاثه احوال فلمّا تجرّمت الینا بسوء و استحار شبابها

ابن منظور- ثلاثه اعوام- ضبط کرده که در همان معنی است یعنی سه سال گذراندم تا بهنگام

جوانی، زیرا در آن حالت طبیعتا تحیر و سرگردانی هست.

حیره «۱»- هم مکانی است که می گویند: بخاطر فراوان بودن و جمع بودن آب در آنجا اینطور نامیده شده.

(حیز) [حیز]:

- خدای تعالی گوید: (أَوْ مُتَحَيِّزاً إِلى فِئَةٍ «۲»- ۱۶/ انفال) یعنی به گروهی روی آورید. اصل واژه- حیّز (واوی) است یعنی حوّز، در معنی بهم پیوستن و ضمیمه شدن جمعی بیکدیگر.

حزت الشّیئ أحوزه حوزا و حمی حوزته- یعنی آنرا جمع کردم، و جمع کرد.

تحوّزت الحیّه و تحیّزت- یعنی آن مار خود را حلقه وار جمع کرد. و چنبره زد.

(حاشی) [حاشی :

(از حروف استثناء است) خدای تعالی گوید: (وَ قُلْنَ حاشَ لِلَّهِ- ۳۱/ یوسف) یعنی دور باد از او. ابو عبیده گفته است حاش منزّه کردن و استثناء نمودن است.

ابو علی فسوی رحمه اللّه گوید: حاش- اسم نیست و فعل است زیرا (حرف جرّ) بر حرف جرّ داخل نمی شود (یعنی- حاش- در آیه بر (ل) حرف جرّ داخل شده) و حرف هم نیست زیرا حرف در موقعی که مضاعف نباشد (یعنی تکرار

جرم و گناه یعنی بحدّ نهائی جوانی و بلوغ رسیده بود. (المحکم ۳/ ۳۳۴- مقاییس اللّغه ۲/ ۱۲۳- لس ۴/ ۲۳۴).

(۱) شهری است در سه میلی کوفه در جائی که به شهر نجف مشهور است و قصر معروف خورنق در نزدیکی آن است حیره مسکن ملوک عرب در جاهلیّت بوده علّت نامیدن آن مکان باین اسم اینستکه تبّع اکبر همینکه لشکریانش بآن مکان رسید راهنمای لشگر را گم کرد و متحیّر و سرگردان شدند لذا آنجا را حیره گفتند. و هشام بن محمّد گفته است آغاز نزول عرب بسرزمین عراق و سکونتشان در همین حیره و انبار بوده و بگفته یاقوت دانشمندانی معروف و محدّثینی از حیره برخاسته اند. (معجم البلدان ۲/ ۳۳۹). [...]

(۲) قسمتی از آیه مربوط بقتال و جنگ است که می گوید: ای مؤمنین اگر هجوم کفّار را دیدید و با آنان برخورد کردید نترسید و بدشمنان پشت نکنید و روی از نبرد برنگردانید مگر برای تأمین ساز و برگ جنگی و پیوستن به یاران مؤمنان و گر نه آنها که پشت بدشمن می کنند گرفتار خشم خدا خواهند شد و بازگشتشان دوزخ است که بد جایگاهی است بدانید که خداوند یارتان است و همانند جنگ بدر در صورت پایداریتان شما را یاری، و دشمن را شکست خواهید داد. (إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ- ۱۶ و ۱۵/ انفال) اللّه شنوایی داناست.

نشود) چیزی از آن کم نمی شود.

امّا در این واژه تو می گویی- حاش و حاشی (و فقط اسماء و افعال هستند که حروفشان کم می شود).

عدّه ای هم واژه حاش را اصل و از ریشه خودش می دانند یعنی از لفظ حوش- بمعنی وحش که همان جانور وحشی است، و از این معنی عبارت:

وحشیّ الکلام- یعنی سخن نامأنوس یا غریب و پیچیده است، و نیز گفته شده- حوش- یعنی پریان مذکّر که عبارت:

وحشه الصّید- یعنی ترس و گریز پائی شکار به آن نسبت داده شده.

أحشته- باطراف شکار رفتی برای این او را بسوی دام برگردانی.

احتوشوه و تحوّشوه- یعنی باطرافش رفت.

حوش- از یک طرف غذا خوردن است، که بعضی واژه- حوش را در این معنی مقلوب- حشی- که از حاشیه- است می دانند.

گفته شده: و ما أحاشی من الأقوام من أحد «۱».

یعنی: از هیچیک آن قوم کناره نمی گیرم گویی که می گوید نمی گذارد که کسی مرا از آنها استثناء کند و جدا بداند که نشانه برتری من بر او باشد.

شاعر گوید:

و لا یتحشّی الفحل إن أعرضت به لا یمنع المرباع منه فصیلها «۲»

(حاص) [حاص :

خدای تعالی گوید: (هَلْ مِنْ مَحِیصٍ- ۳۶/ ق) و (ما لَنا مِنْ مَحِیصٍ- ۲۱/ ابراهیم).

---

(۱) مصراع فوق از نابغه ذبیانی و مصراع اوّل این است:

و لا اری فاعلا فی النّاس شبّهه یعنی: کسی را در مردم ندیدم که شبیه او باشد، ابو العبّاس مبرّد:

باستثناء همین شعر نابغه لفظ حاشی را فعل می داند و می گوید و گر نه صرف نمی شد و شاعر- احاشی- نمی گفت.

(۲) شعر از باهلی است می گوید: اگر شتر فحل را مادینه ها برسد استثناء نمی کند و از رسیدن نوزاد کوچک هم بمادرش مانع نمی شود.

ص: ۵۶۲

اصل این واژه از- حیص بیص «۱» یعنی شدّت و سختی گرفته شده است.

حاص عن الحقّ یحیص- یعنی از حقّ دور و منحرف شد و به سختی و ناروا رسید، و امّا:

از- حوص- یعنی دوختن چرم و پارچه، عبارت:

حصیت عین الصّفر- چشمم را به شاهین دوختم، است.

(حیض) [حیض :

خونی که در وقت و حالتی مخصوص از رحم خارج می شود.

برای اینکه مصدر اینگونه فعل بر وزن- مفعل می آید مثل معاش و معاد. و محیض هم یعنی وقت و مکان و خروج خون.

شاعر گوید: لا یستطیع بها القراد مقیلا.

یعنی جایی برای قیلوله و خواب نیمروز و استراحت یافت نمی شود. هر چند که گفته اند- مقیل مصدر است، و گفته شده:

ما فی برّک مکیل و مکال- یعنی در گندمت وزن و پیمایش نیست.

(حائط) [حائط]:

الحایط، دیواری که مکانی را محدود و احاطه می کند، احاطه دو وجه دارد:

اوّل- احاطه در اجسام، مثل- أحطت بمکان کذا- آن مکان را احاطه کردم

---

(۱) حیص و بیص یکی از دانشمندان قرن ۶ هجری است، فقیهی شافعی و ادیبی است شاعر و ماهر در اکثر علوم متداوله زمان خودش، در روضات الجنّات نوشته شده که حیص و بیص از شعرای امامیّه بوده امّا قاضی ابن خلکان او را شافعی می داند در شرح حالش نقل کرده از قول شیخ نصر اللّه بن مجلی که از ثقات اهل سنّت و جماعت است که می گوید:

حضرت علی (ع) را در خواب دیدم و گفتم یا امیر المؤمنین مکّه را فتح می کنید و باز هم طرف ابو سفیان را رعایت کرده خانه اش را جای امن قرار داده اید امّا در روز عاشورا نسبت بفرزندت حسین (ع) چه ها که نکردند آنحضرت باو گفته آیا اشعار- حیص و بیص- را که در این معنی گفته نشنیده ای گفتم نه فرمود آنها را از او استماع کن بیدار شدم بخانه حیص و بیص شتافتم و گفت این اشعار را در همان شب سروده است:

ملکنا فکان العفو مناسجیه فلمّا ملکتم سال بالدّم ابطح

علّت نامیدن او بحیص و بیص اینست که روزی مردمان را در حرکت و اضطراب دید و گفت- ما للنّاس فی حیص و بیص.

یعنی: چه شده که مردم در اضطرابند، و این لقب روی او باقی ماند، نامش سعد بن محمّد بن سعد بن سیفی است وفاتش ۵۷۴، (ریحانه الادب ج ۱ ص ۳۶۵ و معجم الادبا و ۴/ ۲۳۳ یاقوت).

ص: ۵۶۳

و پوشانـدم، یـا احـاطه- در معنی حفـظ کردن است مثل آیه (إِنَّهُ بِکُلِّ شَیْ ءٍ مُحِیطٌ- ۵۴/ فصّلت) یعنی حافظ و نگهدارنده از جمع جهات.

و نیز- احاطه- در منع و ممانعت هم بکار می رود مثل آیه (إِلَّا أَنْ یُحاطَ بِکُمْ- ۶۶/ یوسف) یعنی مگر اینکه شما را مانع شوند.

و آیه (أَحاطَتْ بِهِ خَطِیئَتُهُ- ۸۱/ بقره) پس این معنی رساترین معنی در استعاره این واژه است زیرا انسان اگر گناهی مرتکب شد و به آن ادامه داد او را بگناهی بزرگتر از گناه قبل است می کشاند و پیوسته گناهانی بزرگتر انجام می دهد تا بر دلش مهر زده شود و پس از آن امکان رهائی و خروج از فرو رفتن بیشتر در گناه برایش فراهم نمی شود.

احتیاط- بکار بردن چیزی است که حفظ و نگهداری در آن هست.

دوّم- احاطه در علم و دانش، مثل آیات (أَحاطَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عِلْماً- ۱۲/ طلاق).

و (إِنَّ اللَّهَ بِما یَعْمَلُونَ مُحِیطٌ- ۱۲۰/ آل عمران) و (إِنَّ رَبِّی بِما تَعْمَلُونَ مُحِیطٌ- ۲۹/ هود).

احـاطه علمی به چیزی در این است که تو وجود و جسم و کیفیّت و غرض و مقصود آن چیز و ایجاد آنچه را که با اوست و از اوست بشناسی و بدانی، و اینچنین علم و دانشی نیست مگر برای خدای تعالی:

خـدای عزّ و جلّ گویـد: (بَلْ کَذَّبُوا بِما لَمْ یُحِیطُوا بِعِلْمِهِ- ۳۹/ یونس) (بلکه چیزی را که بـا آن احاطه علمی ندارنـد تکـذیب کردند). که در این آیه چنان علمی را از آنها نفی می کند، و باز در آیه دیگر آنکه یار و همراه موسی بود، گفت:

(وَ کَیْفَ تَصْبِرُ عَلی مـا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً- ۶۸/ کهف) که تشبیهی و هشـداری است بر اینکه صبر و بردباری کامل بعـد از احاطه علمی بچیزی واقع می شود و پیش می آید و اینچنین امری دشوار است مگر بفیض الهی.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِیطَ بِهِمْ- ۲۲/ یونس) و این احاطه با قـدرت و توانائی است و همچنین آیه (وَ أُخْری لَمْ تَقْدِرُوا عَلَیْها قَدْ أَحاطَ اللَّهُ بِها- ۲۱/ فتح) یعنی:

(و آن چیز دیگری که بر آن توانائی نداشتند، خداوند بر آنها احاطه دارد،

اشاره به بیعت با پیامبر (ص) و حمایت خداوند در جنگ بدر است). و بر این اساس آیه (إِنِّی أَخافُ عَلَیْکُمْ عَذابَ یَوْمٍ مُحِیطٍ- ۸۴/ هود).

یعنی: (از روزی که عذاب بر شما محیط خواهد بود بیم دارم).

(حیف) [حیف :

الحیف یعنی انحراف در حکم و امر، و تمایل به یکی از دو سوی، خدای تعالی گوید: (أَمْ یَخافُونَ أَنْ یَحِیفَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ وَ رَسُولُهُ بَلْ أُولئِکَ هُمُ الظَّالِمُونَ- ۵۰/ نور). یعنی: می ترسند که خداوند در حکمش جور و ستم کند، عبارت:

تحیّفت الشّیئ- یعنی از اطرافش او را گرفتم.

(حاق) [حاق :

خدای تعالی گوید: (وَ حاقَ بِهِمْ ما کانُوا بِهِ یَسْتَهْزِؤُنَ- ۸/ هود).

یعنی: (آنچه را که استهزاء می کردند بایشان رسید و آنها را در میان گرفت).

و آیه (وَ لا یَحِیقُ الْمَکْرُ السَّیِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ- ۴۳/ فاطر) یعنی: حیله گری و خدعه کاری نمی رسد و نازل نمی شود مگر به اهلش.

گفته شده اصل- حاق- حقّ است و مقلوب شده مانند- زلّ و زال، و آیه (فَأَزَلَّهُمَا الشَّیْطانُ- ۳۶/ بقره) که- أزالهما- هم خوانده شده و همینطور- ذمّه و ذامه- که بر همان وزن است یعنی سرزنش کرد.

(حول) [حول :

اصل حول- دگرگونی چیزی و جدا شدن از غیر اوست و به اعتبار تغییر و دگرگونی، در معنی این واژه می گویند:

حال الشّیئ، یحول، حئولا- آن چیز دگرگون شد.

استحال- آماده تغییر شد و باعتبار معنی دوّم یعنی انفصال و جدا شدن، گفته اند:

حال بینی و بینک کذا- آنچنان میان من و تو جدائی افتاد.

خدای تعالی گوید: (وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ- ۲۴/ انفال) اشاره بآن چیزی است که در وصف خدای تعالی گفته شده که، یقلّب القلوب- به این معنی که خداوند در دل انسان چیزی القاء می کند و می رساند که او را از مرادش بسوی چیزی که حکمت اقتضاء دارد معطوف می کند «۱» و در این باره گفته اند:

---

(۱) بجاست که برای تمام تفسیر جالب و واقعی راغب رحمه اللّه از آیه فوق اشاره ای بکلام گهربار

و در آیه (وَ حِیلَ بَیْنَهُمْ وَ بَیْنَ ما یَشْتَهُونَ- ۵۴/ سبا) یعنی میان ایشان و آنچه را که میل داشتند حائل شد.

و بعضی در آیه (یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ- ۲۴/ انفال) که قبلا ذکر شد، گفته اند باین معنی است که خداوند انسان را به پیری و فرتوتی از عمر می رساند و بخودش وا می گذارد تا جائیکه بعد از آموختن علم دیگر چیزی نمی داند و نمی تواند بیاموزد.

حوّلت الشّیئ فتحوّل- یعنی آن را تغییر دادم و دگرگون شد که یا تغییر بالذّات است و یا با حکم و سخن.

احلت علی فلان بالدّین- پرداخت قرضم را بعهده او وا گزاردم.

حوّلت الکتاب- اینست که تو مطالب یک کتاب را به کتابی دیگر منتقل کنی بدون اینکه مطالب کتاب اوّل را از بین برده باشی.

لو کان ذا حیله لتحوّل- یعنی اگر چاره ای و راهی داشت دگرگون می شد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (لا یَبْغُونَ عَنْها حِوَلًا- ۱۰۸/ کهف).

یعنی: (در بهشت جاودانند و انتقال و جابجائی نمی خواهند، و نمی جویند).

حولا- در آیه یعنی جابجائی مکانی و تغییر.

(الحَوْل)- یعنی سال، باعتبار اینکه در طلوع کردنها و غروب کردنها خورشید و حرکت آن سال تجرید می گردد و منقلب می شود.

(و این بهترین معنی است که برای نامیدن سال به حول از طرف راغب تعبیر شده است).

علی علیه السّلام بشود که (عرفت اللّه سبحانه بفسخ العزائم و حل العقود و نقض الهمم- ۲۵۰: ح- خدای سبحان را با شکستن عزیمت ها و قصدها و گشودن گرهها و شکستن آرزوها شناختم.

چنانکه در تاریخ بودند فرعونها و جبّارانی که شب هنگام در حال مستی و غرور تصمیمات شدید و سختی گرفته اند و پگاهان طوفان حوادث آنها را و تصمیماتشان را دستخوش دگرگونی عبرت انگیزی نموده است چنانکه عمر و لیث صفّاری پس از اینکه دید در اسارت، سگی سطل غذایش را برداشت خندید و گفت: دی وسایل طبعم را دهها شتر حمل می کرد و امروز سگی آنرا بر می دارد.

خدای تعالی گوید: (وَ الْوالِداتُ یُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَیْنِ کامِلَیْنِ- ۲۳۳/ بقره).

(مَتاعاً إِلَی الْحَوْلِ غَیْرَ إِخْراجٍ- ۲۴۰/ بقره) و از این معنی عبارات:

حالت السّنه تحول- یعنی سال گردید و گذشت.

حالت الدّار- یعنی سالها بر خانه گذشت و قدیمی شد.

أحالت و أحولت- تغییر سالیانه به آن دست داده، مثل: أعامت و أشهرت- یعنی سال و ماه بر آن گذشت.

أحال فلان بمکان کذا- یک سال در آنجا اقامت گزید.

حالت النّاقه تحول حیالا- وقتی است که شتر باردار نمی شود و این وضع بخاطر تغییر عادت اوست.

(حال)- آن چیزی است که در انسان و غیر انسان از امور و کارهای متغیّر در نفس و جسم و مال متاع و دستآوردهای او حاصل می شود و به او اختصاص می یابد.

حول- قدرت و نیروئی است که از اصول سه گانه ای که ذکر کردیم یعنی ۱- جان ۲- تن ۳- مال، بدست می آید.

و از این معنی عبارت- لا حول و لا قوّه إلّا باللّه- است (یعنی اساس آفرینش و تمام نیروها که از آن سه اصل است از خداست).

حول الشّیئ- اطراف یا جائی از چیزی که ممکن است آنچیز بسوی آن گردانده شود و برسد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (الَّذِینَ یَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَ مَنْ حَوْلَهُ- ۷/ غافر).

الحیله و الحویله- یعنی مکر و تزویر در آن چیزی که در پنهانی دل و خاطر برای رسیدن بحالتی یا چیزی در انسان حاصل می شود و بیشتر در چیزی است که در اثر خباثت و پلیدی بکار می رود، گر چه تحقیقا بایستی در آنچه را که حکمتی در آن هست بکار رود، از این جهت در وصف خدای عزّ و جلّ گفته شده:

(وَ هُوَ شَدِیدُ (الْمِحالِ)- ۱۳/ رعد) (یعنی انسان نافرمان و گستاخ.

با احساس ضعف و ناتوانی خویش در برابر پدیده های نیرومند جهان باز هم- یجادلون فی اللّه- با خدای تعالی ستیزه می کنند، در حالی که خداوند مکرشان را به مقتضای حکمت بایشان می نمایاند و بر می گرداند.

هر که استیزه کند بر رو فتد آنچنان کو برنخیزد تا ابد

اشاره است به رسیدن او به سویدای دل مردم و پنهانیشان به آنچه که در آن حکمتی است، بنابراین- محال- بمکر و کید توصیف شده است امّا نه بصورت ناپسند و مذموم زیرا خدای تعالی از فعل قبیح، پاک و منزّه است.

حیله- از حول است ولی حرف (و) آن بحرف (ی) تبدیل شده است چون حرف ما قبلش مکسور است.

و از این معانی عبارت- رجل حول- است یعنی مردی حیله گر و سخت گیر، و امّا محال- چیزی است که حالت دو متناقض در آن جمع شده باشد که البتّه این امر در سخن و لفظ بیان می شود نه در وجود خارجی مثل اینکه گفته شود جسم واحدی در دو مکان با یک حالت در آن واحد وجود دارد.

استحال الشّیئ- یعنی آنچیز ناممکن شد که آن را مستحیل گویند یعنی بصورت محال و ناممکن در آمد.

حولاء- جفت نوزاد و همان مشیمه یا پوستی است که از آب سبز رنگ محتوای رحم پر است و با نوزاد از رحم مادر بیرون می آید.

و لا أفعل کذا ما أرزمت أمّ حائل- حائل:- بچّه شتر مادّه ای است که نرینه بنظر می آید ولی بعد از بدنیا آمدن معلوم می شود مادّه است معنی عبارت بالا این است که: من آن کار را نمی کنم تا وقتی که مادّه شتر ناله کند و معلوم شود در حال زائیدن است.

(یعنی پس از اطمینان آن را انجام خواهم داد، أرزام- ناله کردن و داد زدن).

سقب- بچّه شتر نر در مقابل مادّه.

واژه حال- در لغت برای صفتی است که در موصوف بکار می رود و در

عرف منطقیّون- حال- یعنی کیفیّتی که بسرعت زایل می شود مثل حرارت، و سرما و خشکی و رطوبت که عارضی هستند.

(حین) [حین :

الحین، یعنی وقت رسیدن چیزی و زمان بدست آوردن آن که معنی آن از نظر حدّ زمانی بهم است و در جمله مخصوص مضاف الیه است.

مثل آیه (وَ لاتَ حِینَ مَناصٍ- ۳/ ص) (زمان گریختن نیست).

کسی که این واژه را- حین یعنی (أجل) در معنی زمان و مدّت معیّن بخواند چند وجه دارد:

مثل آیه (وَ مَتَّعْناهُمْ إِلی حِینٍ- ۹۸/ یونس) (تا زمانی معیّن بهره مندشان کنیم).

۱- واژه حین در معنی هر سال، در آیه (تُؤْتِی أُکُلَها کُلَّ حِینٍ بِإِذْنِ رَبِّها- ۲۵/ ابراهیم).

یعنی: هر سال میوه اش باذن خدای می رسد.

۲- حین در معنی ساعت، در آیه (حِینَ تُمْسُونَ وَ حِینَ تُصْبِحُونَ- ۱۷/ روم).

یعنی: (در ساعتی که صبح و شام می کنید خدای را تسبیح گوئید).

۳- حین در معنی زمان بطور مطلق، در آیات (هَلْ أَتی عَلَی الْإِنْسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهْرِ- ۱/ انسان) و (وَ لَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِینٍ- ۸۸/ ص) (بطور قطع خبرش را بعد از زمانی خواهید دانست).

واژه- حین- در معنی مطلق زمان بنابر موضوعی و چیزی که بآن زمان تعلّق دارد تفسیر شده است، گفته می شود- عاملته یعنی در زمانهای پیاپی با او معامله کردم.

أحینت بالمکان- زمانی در آنجا اقامت گزیدم.

حان حین کذا- یعنی وقتش فرا رسید.

حیّنت الشّیئ- وقتی برایش معیّن کردم، و گاهی نیز واژه حین به زمان مرگ هم تعبیر شده است.

(حیّ) [حیّ :

الحیاه، یعنی زندگی که بر چند وجه بکار رفته است.

اوّل- حیاه- در معنی نیروی رشد دهنده و نموّ دهنده گیاهان و حیوان و

لذا گیاه را حیّ یعنی نمو کننده گویند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یُحْیِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها- ۱۷/ حدید).

و (وَ أَحْیَیْنا بِهِ بَلْدَةً مَیْتاً- ۱۱/ ق) و (وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ کُلَّ شَیْ ءٍ حَیٍّ- ۳۰/ انبیاء).

دوّم- حیاه- در معنی نیروی حسّ کننده و حسّاس، و از همین معنی است که حیوان- در معنی موجودی با حیات و حسّ کننده است.

خدای تعالی گوید: (وَ ما یَسْتَوِی الْأَحْیاءُ وَ لَا الْأَمْواتُ- ۲۲/ فاطر) (أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ کِفاتاً أَحْیاءً وَ أَمْواتاً- ۲۶/ مرسلات).

یعنی: (آیا زمینی را پوشانده و در برگیرنده زندگان و مردگان قرار نداده ایم؟).

و آیه: (إِنَّ الَّذِی أَحْیاها لَمُحْیِ الْمَوْتی إِنَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ- ۳۹/ فصّلت).

عبارت- إنّ الّذی أحیاها- در آیه فوق اشاره ای است به قوّه نامّیه- یعنی رو به رویش.

لمحیی الموتی- هم اشاره به نیروی حسّاسه و درک کننده است.

سوّم- حیاه- در معنی قوّه و نیروی عمل کننده عاقله.

مثل سخن خدای تعالی در آیه (أَ وَ مَنْ کانَ مَیْتاً فَأَحْیَیْناهُ- ۱۲۲/ انعام).

و سخن شاعر که:

و قد نادیت لو اسمعت حیّا و لکن لا حیاه لمن تنادی

یعنی: (تو اگر زنده شنوا و عاقلی را ندا دهی می شنود- ولی کسانی را که بانگشان داری حیاتی ندارند).

چهارم- حیاه در معنی برطرف شدن غم و اندوه، یعنی: (شکوفایی و شادابی پس از اندوه).

شاعر گوید:

لیس من مات فاستراح بمیت إنّما المیت میّت الأحیاء

یعنی: (کسی که از غم و اندوه خلاص شد و مرد براحتی رسیده، و نمرده است، مرده آنست که از حیات شکوفا و شاداب زندگانی بی بهره است.

و بر این معنی سخن خدای تعالی است که: (وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْیاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۶۹/ آل عمران).

یعنی: بهره مندند و آنطوریکه از اخبار فراوانی که در باره ارواح شهیدان گفته شده بر می آید شهیدان زنده اند و متمتّع از مزایای حیات.

پنجم- حیاه در معنی حیات جاودان اخروی که با حیات عقلی، و زندگی از روی علم و آگهی دنیا بدست می آید.

خدای تعالی گوید: (اسْتَجِیبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذا دَعاکُمْ لِما یُحْیِیکُمْ- ۲۴/ انفال).

یعنی: (زمانی که شما را بچیزی که حیات زندگی جاویدان در آن هست دعوت می کنند بخدا و رسول پاسخ گوئید).

و آیه (یا لَیْتَنِی قَدَّمْتُ لِحَیاتِی- ۲۴/ فجر) یعنی: ای کاش برای حیات پایدار و اخرویم قبلا کاری می کردم.

مده فرصت از دست گربایدت که گوی سعادت ز میدان بری که فرصت عزیز است چون فوت شد بسی دست حسرت بدندان گزی

ششم- حیاه در معنی حیاتی که خدای تعالی با آن توصیف می شود، زمانی که او را «هو حیّ» می گویند پس برای حیات در این معنی مرگ و موت صحیح نیست و چنان حیاتی جز برای خدا نیست.

حیاه هم- باعتبار دنیا و آخرت، دو گونه است: حیات دنیا و حیات آخرت.

خدای عزّ و جلّ گوید:

(فَأَمَّا مَنْ طَغی وَ آثَرَ الْحَیاهَ الدُّنْیا- ۳۸/ نازعات).

و (اشْتَرَوُا الْحَیاهَ الدُّنْیا بِالْآخِرَهِ- ۸۶/ بقره).

و (وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا فِی الْآخِرَهِ إِلَّا مَتاعٌ- ۲۶/ رعد).

یعنی: مال و متاع زوال پذیر و اعراض دنیایی.

و (وَ رَضُوا بِالْحَیاهِ الدُّنْیا وَ اطْمَأَنُّوا بِها- ۷/ یونس).

و (وَ لَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلی حَیاهٍ- ۹۶/ بقره) یعنی زندگی دنیا و (وَ إِذْ قالَ

إِبْراهِيمُ رَبِّ أَرِنِی کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتی

- ۲۶۰/ بقره).

یعنی: ابراهیم (ع) از خدا می خواهد، حیات آخرت را که آفات و آلودگیهای دنیایی ندارد و باو نشان دهد.

و آیه (وَ لَکُمْ فِی الْقِصاصِ حَیاةٌ- ۱۷۹/ بقره).

بوسیله قصاص و مجازات کسی را که در صدد کشتن دیگران بر می آید باز می دارد و از اقدام و ارتکاب بآن عمل بر می گرداند و در این عمل یعنی قصاص، حیات و زندگی مردم تأمین می شود.

خدا عزّ و جلّ گوید: (وَ مَنْ أَحْیاها فَکَأَنَّما أَحْیَا النَّاسَ جَمِیعاً- ۳۲/ مائده).

یعنی کسیکه نفسی را از هلاک نجات دهد، و بر این معنی آیه دیگر از سخن ابراهیم (ع) با نمرود است که می گوید: ابراهیم گفت: (رَبِّیَ الَّذِی یُحْیِی وَ یُمِیتُ- ۲۵۸/ بقره). نمرود هم گفت: (قالَ أَنَا أُحْیِی وَ أُمِیتُ «۱»- ۲۵۸/ بقره) یعنی من هم عفو می کنم و زنده می ماند.

(حَیَوان)- محلّ قرار و جایگاه حیات که دو گونه است:

اوّل- حیوانی که حسّ می کند و دارای حواسّ است.

دوّم- موجودی که حیات ابدی دارد، و در آیه زیر اینگونه حیات یاد آوری شده است که:

(إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ لَوْ کانُوا یَعْلَمُونَ- ۶۴/ عنکبوت).

و با عبارت- لهی الحیوان- تنبّه و آگاهی می دهد بر اینکه حیات حقیقی و سرمدی و جاوید آن است که فنا و زوال نمی پذیرد و نه اینکه مدّتی باقی و سپس فانی شود.

---

(۱) اینگونه روش را در علم منطق، مغالطه می گویند که یک لفظ را از معنی حقیقی خودش منحرف و صورتا در وجهی که تردید برانگیز است بکار برند و دیگران را بوهم و خیال بیندازند. حضرت ابراهیم از حیاتی که همان نمرود هم مسخّر اوست و با تپش قلب و ضربان خونش جبرا بسوی فرسایش و مرگ رانده می شود حرف می زنند و او به پندار خامش محکوم بمرگی را بخشیدن یعنی آفریدن حیات، او ادامه زندگی او را انجام می دهد و نه بخشش حیاتش را که خودش هم محاط در او است بهر حال انسانیت صالح با مغالطه گران ناصالح و عوام فریبان جور پیشه همیشه بر خورد ابراهیم وار داشته، و خواهد داشت.

بعضی از زبانشناسان و لغت دانان گفته اند: الحیوان و الحیاه در یک معنی است.

و نیز گفته شده- حیوان- آن چیزی است که دارای حیات و زندگی است و موتان آن چیزی است که دارای حیات نیست.

(الحَیا)- یعنی باران، زیرا زمین مرده را زنده می کند و اشاره آیه که می گوید (وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ کُلَّ شَیْ ءٍ حَیٍّ- ۳۰/ انبیاء) بر همان معنی است.

و (إِنَّا نُبَشِّرُکَ بِغُلامٍ اسْمُهُ (یَحْیی - ۷/ مریم) نامیدن- یحیی- در آیه به فرزند زکریّا (ع) اشاره به این است که- یحیی- را گناهان هلاک نمی کند، چنانکه عدّه زیادی از فرزندان آدم (ع) را گناهان هلاک کرده و می کند و این معنی را در نام یحیی باید در نظر داشت نه مفهومی که فقط آن پیامبر (ع) به نام شناخته شود زیرا چنین مفهومی کم فایده است.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَیِّتِ وَ یُخْرِجُ الْمَیِّتَ مِنَ الْحَیِّ- ۱۹/ روم).

یعنی: انسان را از نطفه خارج می کند، مرغ را از تخم، و گیاه را از زمین، و نطفه را از انسان، در آیات:

(وَ إِذا حُیِّیتُمْ (بِتَحِیَّهٍ) فَحَیُّوا بِأَحْسَنَ مِنْها أَوْ رُدُّوها- ۸۶/ نساء).

یعنی: (هر گاه تحیّتتان گفتند و سلامتان کردند به نیکوتر از آن یا همانگونه که می گویند پاسخ دهید).

و آیه (فَإِذا دَخَلْتُمْ بُیُوتاً فَسَلِّمُوا عَلی أَنْفُسِکُمْ تَحِیَّهً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ- ۶۱/ نور).

تحیّت این است که گفته شود:

حیّاک اللّه- یعنی خداوند حیاتمندت گرداند، باقیت دارد حیاتت دهد که نوعی اخبار است و جمله ای است که بجای دعا قرار گرفته.

حیّا فلان فلانا تحیّه- تحیّت و زنده باش گفتن است، اصل تحیّت از حیات است و سپس آنچنان خواست و مفاهیمی بصورت دعا هم از رسیدن و داشتن حیات و زندگی خارج نیست و یا اینکه خود سبب حیات است چه در دنیا و چه

در آخرت که در این معنی تحیّت و تحیّات گفتن صرفا برای خدا است (التّحیّات للّه).

و آیه (وَ یَسْتَحْیُونَ نِساءَکُمْ- ۴۹/ بقره) یعنی: زنانتان را باقی می گذاردند و نمی کشتند.

(حَیاء)- خود داری نفس از زشتیها و ترک زشتیهاست، لذا می گویند: حیی- که اسم فاعلش- حیّ- است، استحیا- اسم فاعلش مستحی است.

و نیز گفته شده- یستحی- اسم فاعلش- مستحی- است.

خدای تعالی گوید:

(إِنَّ اللَّهَ لا یَسْتَحْیِی أَنْ یَضْرِبَ مَثَلًا ما بَعُوضَةً فَما فَوْقَها- ۲۶/ بقره).

(وَ اللَّهُ لا یَسْتَحْیِی مِنَ الْحَقِّ- ۵۳/ احزاب).

روایت شده است که «إنّ اللّه تعالی یستحی من ذی الشّیبه المسلم أن یعذّبه» استحیا در این آیات و روایات خودداری نفس نیست زیرا او منزّه از آن است که چنین وصف شود، بلکه مراد اینست که خداوند تعذیب شان نمی کند و لذا روایت شده است که «إنّ اللّه حیّ» یعنی خداوند، او گذارنده زشتی ها و فاعل نیکی ها است.

(حوایا) [حوایا]:

الحوایا- جمع حویّه- یعنی روده های حیوان و پارچه و نمدی که کوهان شتر بر آن پوشیده می شود.

حویّه- اصلش از- حویت کذا حیّا و حوایه- است (یعنی آن را پوشاندم).

خدای تعالی گوید: (أَوِ الْحَوایا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ- ۴۶/ انعام).

یعنی: (یا چربی اطراف روده و یا چربی مغز استخوان که خوردنش بر یهود حلال بوده).

(حوی) [حوی :

خدای عزّ و جلّ گوید: (فَجَعَلَهُ غُثاءً أَحْوی ۵/ اعلی).

یعنی: سخت سیاه رنگ که اشاره به- الدّرین یعنی علف ریز خشک و سیاه است مثل سخن این شاعر:

و طال حبس بالدرین الأسود یعنی: مدّت ماندن در آن زمین قحطی زده، طولانی شد.

گفته اند: غثاء أحوی- در آیه تقدیرش (وَ الَّذِی أَخْرَجَ الْمَرْعی ۵/ اعلی) است،

یعنی آنکه علفهای چراگاه را از زمین بر می آورد آنرا از سبزی به سیاهی می رساند.

و در ترکیب فعلی آن- احووی، احوواء- مثل- ارعوی- است که گفته شده این دو مصدر یعنی- احوواء: سیاهی مایل به سبزی و- ارعوی: باز ایستادن از زشتی، نظیری با این وزن و نمونه ای دیگر در زبان عرب ندارند.

و حوی، حوّه و أحوی و حوی- بکار رفته است.

پایان کتاب الحاء

)

ص: ۵۷۵

کتاب– خ

((خبت) [خبت :

الخبت یعنی زمین سفت و سخت و قابل اطمینان.

أخبت الرّجل قصد رفتن و ماندن آنجا را نمود یا آنجا فرود آمد، مثل: أسهل– یعنی قصد رفتن بزمین نرم و– أنجد قصد رفتن بزمین مرتفع و بلند، سپس مصدر– الإخبات– در معنی نرمخویی و تواضع و فروتنی بکار رفته است.

خدای تعالی گوید: (وَ أَخْبَتُوا إِلی رَبِّهِمْ– ۲۳/ هود) (بپروردگارشان فروتنند).

و آیه: وَ بَشِّرِ الْمُخْبِتِینَ– ۳۴/ حجّ) یعنی فروتنان را مژده ده، و مثل کسانی هستند که در آیه (لا یَسْتَکْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِهِ– ۲۰۶/ اعراف) بیان شده اند:

و آیه (فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ– ۵۴/ حجّ) یعنی دلهاشان نرم و خاشع شد.

معنی إخبات– در اینجا نزدیک بمعنی– هبوط– است که خدای فرماید:

(وَ إِنَّ مِنْها لَما یَهْبِطُ مِنْ خَشْیَهِ اللَّهِ «۱»– ۷۴/ بقره).

---

(۱) اشاره بآیه ای است که در آغاز آیه آنها را از قساوت بسنگهای سخت بلکه سخت تر از آنها تشبیه می کند می گوید پاره ای سنگها هستند که شکافته می شوند و جویهای آب از آنها روان گردد و پاره ای نیز بر طبق سنّت، و ناموس الهی بهامون می افتند و در پایان آیه می فرماید: (وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ– ۷۴/ بقره) یعنی خدا از کردارتان ناآگاه نیست پس بگفته زیبا، و برداشت علمی و قرآنی راغب رحمه اللّه کسانیکه از عبادت و پرستش اللّه روی بر نمی تابند و استکبار نمی ورزند دلهاشان متواضع و خودشان نرمخویند مانند سنگهایی که با حکمت الهی همواره در ذکر و تسبیحند، بگفته مولوی:

جمله ذرّات عالم در نهان با تو می گویند روزان و شبان

ما سمیعیم و بصیریم و هشیم با شما نامحرمان ما خامشیم

از جمادی در جهان جان روید غلغل اجزاء عالم بشنوید

تا شما سوی جمادی می روید محرم جان جمادان کی شوید

که غرض تسبیح ظاهر کی بود دعوی دیدن خیال و غی بود

چون ز حس بیرون نیامد آدمی باشد از تصویر غیبی اعجمی

ص: ۵۷۶

(خبث) [خبث :

المخبث و الخبیث، چیزی است که بخاطر زشتی و ناپسندی و مکروه بودنش چنین نامیده شده، خواه کراهت حسّی و ظاهری داشته باشد یا کراهت معنوی و عقلی، و اصلش آنگونه تباهی و زشتی است که مانند رنگ و جرم آهن ظاهر و پیدا است (که موقع گداختن و پتک زدن ناخالصی از آن جدا می شود).

چنانکه شاعر گوید:

سبکناه و نحسبه لجینا فأبدی الکیر عن خبث الحدید

(ذوبش کردیم و پنداشتیم نقره است ولی دم کوره آهنگری و با ذوب کردن، جرم و ناخالصیش را ظاهر کرد).

واژه- خبث- یعنی اعتقاد باطل، سخن دورغ که قبح و زشتی در عمل را درهم بر می گیرد (یعنی پلیدی سخن در اندیشه و عمل).

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبائِثَ- ۱۵۷/ اعراف) یعنی: پلیدیها و آنچه را که جنبه ممنوعیّت دارد و موافق خواهش طبع و نفس نیست، و در آیه (وَ نَجَّیْناهُ مِنَ الْقَرْیَهِ الَّتِی کانَتْ تَعْمَلُ الْخَبائِثَ- ۷۴/ انبیاء).

تعمل الخبائث در آیه فوق کنایه از مردانی است که عمل زشت انجام می دادند.

(آیه مربوط به نجات لوط پیامبر (ص) از شهری است که به زشتی ها و تباهی های جنسی آلوده بودند که می فرماید- انّهم کانوا قوم سوء فاسقین گروهی تبهکار و فاسق بودند که از فرمان حقّ سرپیچی کردند).

خدای تعالی گوید: (ما کانَ اللَّهُ لِیَذَرَ الْمُؤْمِنِینَ عَلی ما أَنْتُمْ عَلَیْهِ حَتَّی یَمِیزَ الْخَبِیثَ مِنَ الطَّیِّبِ- ۱۷۹/ آل عمران).

یعنی: جدا شدن کارهای زشت و خبیث از کارها و اعمال صالح، و جانهای پاک و تزکیه شده از جانهای آلوده و خبیث.

و آیه (وَ لا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِیثَ بِالطَّیِّبِ- ۲/ نساء) یعنی کارهای ناروا و گزینش های بیهوده و باطل از امثال آنها.

و همچنین آیات (الْخَبِیثُونَ لِلْخَبِیثاتِ- ۲۶/ نور) و (قُلْ لا یَسْتَوِی الْخَبِیثُ وَ الطَّیِّبُ-

۱۰۰/ مائده) یعنی: کافر و مؤمن و کارهای فاسد و صالح برابر نیستند.

و آیه (وَ مَثَلُ کَلِمَهٍ خَبِیثَهٍ کَشَجَرَهٍ خَبِیثَهٍ- ۲۶/ ابراهیم) که اشاره ای است بهر کلمه زشت و کفر و دروغ و فساد و غیر از آنها.

پیامبر فرمود: «المؤمن أطیب من عمله و الکافر أخبث من عمله».

(مؤمن از عمل خویش پاکتر است و کافر از عمل خویش ناپاکتر).

اسم فاعل این واژه- خبیث و مخبث- است یعنی کسی که خباثت می کند.

(خبر) [خبر]:

الخبر، علم و شناخت و اشیاء معلوم از لحاظ آگاهی و با خبر شدن از آنها.

خبرته خبرا و خبره- یعنی خبردار و آگاه شدم.

أخبرت- یعنی آنچه را که از خبر بدستم آمده، دانستم.

خبره- آگاهی و معرفت بباطن امور و کارها.

خبار و خبراء- یعنی زمین نرم که گاهی به زمینهای مشجّر و با درخت نیز گفته می شود.

مخابره- یعنی مزارعه و زمینی که برای کاشتن در برابر گرفتن مقدار معلوم و معیّنی از محصول بکسی داده می شود.

الخبر- توشه دان کوچک که شتر باربر را هم بهمان شباهت، خبر نامیده اند.

آیه (وَ اللَّهُ (خَبِیرٌ) بِما تَعْمَلُونَ- ۵۳/ آل عمران).

خبیر در آیه فوق یعنی عالم و آگاه به کارهاتان، و گفته اند: یعنی عالم بباطن امورتان.

و نیز- خبیر- بمعنی خبر دهنده و آگاه کننده است، مثل آیات:

(فَیُنَبِّئُکُمْ بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۱۰۵/ مائده).

(وَ نَبْلُوَا أَخْبارَکُمْ- ۳۱/ محمّد).

(قَدْ نَبَّأَنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبارِکُمْ- ۹۴/ توبه).

یعنی: از احوالاتتان که خداوند ما را از آن آگاه کرده است، با خبر هستیم.

(خبز) [خبز]:

الخبز، یعنی نان که معروف است.

ص: ۵۷۸

در آیه گوید: (أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِی خُبْزاً- ۳۶/ یوسف) (بر روی سرم نان حمل می کنم).

خبزه- چونه و خمیری که در تنورهای زمینی قرار می دهند (نان کماج) الخبز- یعنی نان گرفتن و خریدن و تحصیل نان و اختبزت: دستور پختن نان دادی.

خبازه- کار نان پذیری و نان پختن، واژه- خبز در باره راندن و حرکت زیاد، و به خاطر شباهتی که ساربانان و شتر بانان سریع السّیر در حرکت، به نان پزی که در پای تنور مرتّبا می جنبد و حرکت می کند دارند به صورت استعاره در باره آنها نیز بکار رفته است.

(خبط) [خبط]:

الخبط، بیراهه رفتن در شب و زدن بی رویه، مثل دست و پا زدن شتر بر زمین و شاخ و برگ زدن درخت با عصا و چوبدستی.

مخبوط و خبط- در معنی یکی است یعنی، زده شده مثل مضروب و ضرب.

سلطان خبوط- بطور استعاره برای ظلم و ستم زمامدار و صاحب قدرت بکار می رود.

اختباط- یعنی بخشش و نیکی خواستن با إبرام و سختی، مثل مطالبه کردن چیزی با جور و ستم که تشبیهی است از چوبدستی و عصا زدن بدرخت برای ریختن برگ.

خدای تعالی گوید: (یَتَخَبَّطُهُ الشَّیْطانُ مِنَ الْمَسِّ- ۲۷۵/ بقره).

(آیه در باره برخاستن از گور ربا خواران است که می گوید کسانی که ربا می خورند از گور خویش بر نمی خیزند مگر مانند برخاستن دیوانه ای که شیطان با دست و پای خویش او را زده است که تشبیهی است به دیوانگی و خبط دماغ، برای اینکه می گفتند داد و ستد هم مانند رباست). و صحیح است که آیه فوق تشبیهی از چوب زدن بدرخت یا نیکی خواستن و طلب بخشش و احسان باشد.

از پیامبر (ص) روایت شده که فرمود: «اللّهمّ إنّی أعوذ بک أن یتخبّطی الشّیطان من المسّ» «۱».

---

(۱) یعنی خدایا از شیطان زدگی و وساوس نفسانی به تو پناه می برم که این سخن پیامبر (ص) توجیهی و تفسیری از سوره (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِکِ النَّاسِ، إِلهِ النَّاسِ، مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ، الَّذِی یُوَسْوِسُ فِی صُدُورِ النَّاسِ، مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ) است و این حدیث و سوره النّاس خود تذکّری است بهمه انسانهای مؤمن که از مراقبت و هوشیاری وسوسه های شیطانی و انسانی غفلت نورزند و مغرور نشوند.

(.

((خبل) [خبل :

الخبال، یعنی فسادی که بانسان و موجود زنـده می رسـد و هیجان و عوارضـی مانند دیوانگی و بیماری مؤثّر در عقل و فکر در او بجا می گزارد.

می گوینـد: خبـل، خبل، خبال- یعنی دیوانه شـد و همچنین خبله و خبّله- اسم فاعلش خابل و جمع آن خبل است، رجل مخبّل یعنی مردی دیوانه.

خدای تعالی گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَهً مِنْ دُونِکُمْ لا یَأْلُونَکُمْ خَبالًا- ۱۱۸/ آل عمران).

(ای گسسـتگان از غیر خدا و پیوسـتگان به اللّه، از غیر خویش و بیگانه از خویش محرم و دوست برای اسـرار خود نگیرید زیرا از فساد و تباهی در کارتان دریغ نخواهند کرد) و آیه (ما زادُوکُمْ إِلَّا خَبالًا- ۴۷/ توبه).

و در حدیث «من شرب الخمر ثلاثا کان حقّا علی اللّه تعالی أن یسقیه من طینه الخبال» «۱».

زهیر گوید: هنالک إن یستخبلوا المال یخبلوا «۲» یعنی: اگر از ایشان حتّی افساد و تباه کردن چیزی از شترانشان خواسته

---

(۱) حدیث فوق با اختلاف چند واژه در مآخذ دیگر چنین است «من شـرب الخمر سـقاه اللّه من طینه خبال یوم القیامه» کسـیکه شرب خمر کنـد خداونـد در قیامت او را از چرکابه های دوزخیان خورانـد. در لسان العرب این حدیث با همین عباراتی که در مجمع البحرین است و ذکر شد آمده است، ابن منظور می نویسد: الخبال، عصاره اهل النّار.

ابن الاعرابی: الخبال، السّم القاتل.

و فی الحـدیث «من شـرب الخمر سـقاه اللّه من طینه الخبـال یوم القیـامه» در تفسـیرش آمـده است که- خبال- عصاره و چرکابه دوزخیانست. ابن سیده می نویسد: الخبال ما سأل من جلود اهل النّار: خبال یعنی چرکابه بدن دوزخیان و چیزیکه از پوستهاشان در اثر عـذاب چرکابه شود. امّا شارح مقاییس اللّغه اینطور نقل می کند که «من اکل الرّبا اطعمه اللّه من طینه الخبال یوم القیامه» که بجای میخواره، ربا خواره را ذکر می کند.

(مقاییس اللّغه ۲/ ۲۴۳- لس ۱۱/ ۱۹۸- مجمع البحرین ۵/ ۳۶۲- المحکم ۵/ ۱۲۹).

(۲) مصراع شعر از زهیر بن ابی سلمی که تمام آن چنین است:

شود تباهش می کنند (و بهر حال ردّ سؤال نمی کنند).

(خبو) [خبو]:

خبت النّار تخبو- یعنی لهیب و شعله آتش فرو نشست و از خاکستر پوششی بر آن قرار گرفت.

اصل- خباء «۱»- پرده ای است که چیزی با آن پوشیده شود، غلاف و پوست یا پوست خوشه گندم را نیز- خباء- گویند.

خدای تعالی گوید: (کُلَّما خَبَتْ زِدْناهُمْ سَعِیراً- ۹۷/ اسراء).

یعنی: (هر گاه آتش فرو نشیند لهیب و شعله اش را فزون کنیم).

(خب ء) [خب ء]:

در عبارت، یخرج الخب ء: (آن را از پنهانی آشکار می کند).

خب ء- در باره هر چیزیکه پوشیده و پنهان باشد بکار می رود.

جاریه خبأه- دوشیزه خرد سالی که گاهی ظاهر و گاهی پنهان شود.

الخباء- نشانه و علامتی در جای پنهانی.

(ختر) [ختر]:

الختر- یعنی نیرنگ و خدعه ای که انسان در آن قرار می گیرد و می افتد. و بخاطر کوشش در حیله گری ضعیف و زبون می گردد.

خدای تعالی گوید: (کُلُّ خَتَّارٍ کَفُورٍ «۲»- ۳۲/ لقمان).

هنالک ان یستخبلوا المال یخبلوا و ان یسألوا یعطوا و ان ییسروا یغلوا

یعنی: اگر در آنجا مال و شتری بعاریه خواسته شود دریغ ندارند، و هر گاه چیزی خواسته شود و بخشند و چون طلب بی نیازی شود افراط می کنند.

(مقاییس ۲/ ۲۴۳- المحکم ۵/ ۱۲۹- لس ۱۱/ ۸۱۹).

(۱) خباء در معنی خیمه و خرگاهی که از پشم یا کرک بافته می شود و با دو یا سه ستون برپا می شود. استخباء الخباء- خیمه

را بر پاداشت و داخل آن شد جمع خباء و خباء- اخبیه- است (صحاح- مصباح المنیر).

(۲) تمام آیه چنین است: وقتی که موجی چون ابرهای تاریک در دریا آنها را در میان گیرد با اخلاص خدا را بکمک می طلبند همینکه نجاتشان دادیم و بخشکی رسیدند گروهی از ایشان که مؤمنند راه انکار در پیش نمی گیرند زیرا آیات خدا را انکار نمی کنند مگر نیرنگ باز ناسپاسی، در ذیل این واژه، در تفاسیر دو حدیث آمده است: اوّل- «ما اختر قوم بالعهد الّا تسلّط علیهم العدّو» هیچ قومی در عهد و پیمان نیرنگ نکرد مگر اینکه دشمن بر ایشان چیره شد. دوّم- «العاقل عقور و الجاهل ختور» یعنی دانا در گذرنده، و بخشنده است ولی نادان نیرنگ باز و فریبکار. (الوسیط ج ۱ ص ۲۱۶- مجمع البحرین ۳/ ۲۸۳- لس ۴/ ۲۲۹). [...]

(ختم) [ختم :

الختم و الطّبع، یعنی مهر زدن و پایان دادن، که گفته اند بر دو وجه است.

اوّل- در معنی مصدر- ختمت و طبعت- که همان تأثیر گذاشتن بر چیزی است مثل نقش کردن و اثر گزاردن خاتم و طابع یعنی مهر و انگشتری بر چیزی «۱» (شبیه امضاء).

دوّم- اثر و نتیجه ای که از مهر زدن و نقش کردن حاصل می شود که گاهی معنی آن گسترش می یابد و در معنی پیمان گرفتن از کسی یا پیمان بستن در چیزی یا منع و بازداشتن از بهره مندی است از چیزی بکار می رود مثل اعتبار مفهومی که با مهر زدن آخر کتابها و فصول آنها برای ممانعت از افزودن بر آنها و داخل شدن چیزی بآنها حاصل می شود، مثل آیات: (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ «۲»-

---

(۱) انگشتر و انگشتری حلقه هائی است با نگین که در گذشته نام اشخاص و کلماتی بر نگین فلزّی و پهن آن حکّ می کردند و می کندند و با آنها زیر نامه ها و پایان کتابها را مهر می زدند تا بنام و نقش صاحب انگشتر باشد، پیامبر (ص) و امامان (ع) و خلفاء راشدین (رض) هر کدام چنان نقش خاتمی داشته اند و غالبا مفاهیمی متعالی بر آنها نوشتند.

مسعودی در باره خاتم پیامبر (ص) و خلفاء اینطور می نویسد: و اتّخذ رسول اللّه الخاتم فی المحرم و نقش علیه محمّد رسول اللّه و کاتب ملوک، و نفذت کتبه و رسوله الیهم یدعوهم الی الاسلام- (التّنبیه و الاشراف ۲۲۵ الی ۲۶۰).

یعنی: پیامبر (ص) خاتم و مهری با نقش (محمّد رسول اللّه) برگزید برای زمامداران معاصر خویش نامه هائی با همان نقش خاتم فرستاد و آنها را باسلام دعوت کرد و سپس می نویسد: مهر ابو بکر (نعم القادر اللّه) و نقش خاتم عمر (کفی بالموت واعظا یا عمر) و نقش خاتم عثمان (آمنتم باللّه عظیم) و نقش خاتم علی (ع) (الملک للّه) و نقش خاتم امام حسن (ع) (الحمد للّه مبید الامم و محی الرّمم) یعنی حمد و ستایش خدائی راست که ملّت ها را پیاپی جانشین یکدیگر می کند و استخوانهای پوسیده را زنده، و نقش مهر عمر بن عبد العزیز (لکلّ عمل ثواب) بوده است. معنی واژه خاتم ما یختم به، است، یعنی چیزی که با آن هر چیزی پایان می پذیرد و ختم می شود و در باره پیامبر اسلام برای پایان پذیرفتن امر نبوّت و پیامبری یعنی اکمال دین و رسالت الهی گفته شد (وَ لکِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خاتَمَ النَّبِیِّینَ- ۴۰/ احزاب).

(۲) راغب رحمه اللّه برای آیه (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره) به چهار واژه مترادف آن بترتیب آیات (طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- أَغْفَلْنا قَلْبَهُ، عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّهً- قُلُوبَهُمْ قاسِیَهً اشاره کرده است که لازم است به علل چنین محرومیتی از خود آیات قرآن در باره کفّار اشاره شود که تصوّر و توهّمی از جبر و ظلم و یا سلب تکلیف در باره کفّار بوجود نیاید، بایستی در چنین مواردی بمطالب و آیات قبل و بعد این آیات توجّه داشت.

۷/ بقره).

مثلا در باره (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره) قبلش می گوید (إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا یُؤْمِنُونَ- ۶/ بقره) پس مسلّم شد که مقدّمه مهر زدن بر دلها از خود آنهاست که با عناد و لجاجت در برابر تمام بشارتها و انذارها و آگاهیها کفر ورزیدند و نخواسته اند حقّ را بپذیرند که نتیجه اش محرومیّت از فهم حقایق و ایمان است.

در باره آیه دوّم- که می گوید: (أَغْفَلْنا قَلْبَهُ- ۲۸/ کهف) قبلش چنین است (وَ اتَّبَعَ هَواهُ وَ کانَ أَمْرُهُ فُرُطاً- ۲۸/ کهف) یعنی او به دنبال هوای نفسانی خویش است و کار خود را تباه و ضایع کرده پس بی خبری دلش از حقایق، نتیجه دنباله روی از هواهای نفسانی است.

و امّا آیه سوّم (عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّةً- ۲۵/ انعام) در باره آندسته از اهل کتاب است که خداوند می فرماید: تو را مانند فرزندانشان می شناسند که پیامبر هستی امّا ایمان نمی آورند و ستمکارند (وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً أَوْ کَذَّبَ بِآیاتِهِ إِنَّهُ لا یُفْلِحُ الظَّالِمُونَ- ۲۱/ انعام).

پس علّت اینکه بر دلهاشان پرده ای از عدم فهم حقایق کشید شده نتیجه ستمگری و افترا و دروغ خود آنهاست.

آیه چهارم- (قُلُوبَهُمْ قاسِیَةً- ۱۳/ مائده) قساوت قلبشان را خداوند با دلیل بیان می کند که (فَبِما نَقْضِهِمْ مِیثاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ، وَ جَعَلْنا قُلُوبَهُمْ قاسِیَةً یُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ عَنْ مَواضِعِهِ ...- ۱۳/ مائده) در باره عدّه ای از بنی اسرائیل است که می گوید بخاطر اینکه میثاق و پیمان با پیامبرشان را شکستند بچنان سرنوشتی دچار شدند.

و در آیه قبل می گوید: (لَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ بَنِی إِسْرائِیلَ ... فَمَنْ کَفَرَ بَعْدَ ذلِکَ مِنْکُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَواءَ السَّبِیلِ- ۱۲/ مائده) پس می بینیم بعد از نشان دادن همه راهها و اتمام حجّتها و بشارت و انذارها باز کفر می ورزند و نتیجتا راهی بحقّ ندارند و از مزایای ایمان و پاداش و وصول به رضوان خدای محرومشان می کند، پس:

خانه دل نیست جای صحبت اغیار دیو چو بیرون رود فرشته در آید

بگفته مولوی:

گژ روی جفّ القلم کژ آیدت راستی آری سعادت زایدت

چون بد زد دست شد جفّ القلم خورده باده مست شد جفّ القلم

ذرّه ای گر جهد تو افزون شود در ترازوی خدا موزون شود

معنی جفّ القلم کی این بود که جفاها با وفا یکسان شود

بل جفا را هم جفا جفّ القلم و ان وفا را هم وفا جفّ القلم

بنابراین سرشت آینه دل که خدایش آفریده همین است که با پاکی عمل پاک و با آلودگیها ناپاک و چرکین شود و آینه ناصاف صفا نبیند، و خدایش با چنان خواصّی آفریده لذا، شرح صدر دادن او به پیامبران و اولیاء و شهداء و صدّیقین و مردان خدا بعد از پاکی دل و ایمان آنهاست و بستن راه درک و فهم هم بعد از کفران ما، جفّ القلم- از حدیث نبوی است که فرمود: «جفّ القلم و کتب ان لا یستوی الطّاعه و المعصیه، لا یستوی الامانه و السّرقه، جفّ القلم ان لا یستوی الشّکر و الکفران، جفّ القلم انّ اللّه لا یضیع اجر المحسنین».

ص: ۵۸۳

(وَ خَتَمَ عَلی سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ- ۲۳/ جاثیه).

گـاهی واژه- ختم- در معنی بـدست آوردن اثری از چیزی است، باعتبـار نقشـی و اثری که از ختم یعنی مهر کردن حاصل می شود.

و گاهی هم واژه- ختم- در معنی به پایان رسانیدن چیزی توجیه و بیان می شود، در این معنی گفته اند:

ختمت القرآن- یعنی خواندن قرآن را بپایان رساندم و به آخرش رسیدم.

و در آیات (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره) و (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَکُمْ وَ أَبْصارَکُمْ وَ خَتَمَ عَلی قُلُوبِکُمْ- ۴۶/ انعام) که اشـاره ای است بجریـان عـادتی که خداونـد انسـان را بر آن قرار داده است که هر گـاه انسـان کـارش در اعتقـاد باطل و انجام گناهان و محظورات بنهایت رسـید و به هیچ روی نگرشی و توجّه ای بحقّ در او نباشد، آن اعتقاد و انجام پیاپی گناهان حالتی را در او بوجود می آورد که دیگر عادت بانجام معاصـی و گناهان را نیکو می شمرد گوئی در آن حالات بوضعی کشانده می شود که دل و جانش برای پذیرش حقّ و ایمان بسته و مهر شده است.

و بر این اساس است آیه (أُولئِکَ الَّذِینَ طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ، وَ سَمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ- ۱۰۸/ نحل).

و نیز در این آیه خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ لا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِکْرِنا- ۲۸/ کهف).

بکـار رفتن- إغفـال- بصورت اسـتعاره در همـان معنی است که گفته شـد و همینطور اسـتعاره- أکنّه در آیه زیر (وَ جَعَلْنـا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّهً أَنْ یَفْقَهُوهُ در آیه (وَ جَعَلْنا قُلُوبَهُمْ قاسِیَهً- ۱۳/ مائده).

جبّائی می گوید: (خداوند دلهای کفّار را مهر می زند تا دلالتی بر کفر کافران باشد و فرشـتگان آنها را بشناسـند و برای ایشان چیزی نخواهد نظر جبّائی چیزی

قلم تقـدیر نوشت که طـاعت و معصـیت، امـانت و خیـانت، شـکر و کفر برابر نیست و خشک شـد قلم که غیر اینها نویسـد زیرا خدای پاداش نیکان ضایع نگرداند.

از حقیقت را در بر ندارد زیرا گفته او اگر این نشانه و علامت یا مهر زدن بر دلهای کفّار چیزی محسوس باشد بایستی صاحبان تشریح نیز آنها را درک کنند و آن اثرات محسوس را دریابند و اگر مهر زدن بر دلها امری عقلانی و غیر محسوس باشد پس آگاه شدن فرشتگان بر اعتقادات کافران بی نیاز از استدلال است و به اثر حسّ نیازی نیست.

بعضی از دانشمندان گفته اند مهر زدن بر دل شهادت دادن خدای تعالی است بر اینکه او ایمان نمی آورد.

و آیه (الْیَوْمَ نَخْتِمُ عَلی أَفْواهِهِمْ- ۶۵/ یس) یعنی از سخن گفتن بازشان می داریم.

و آیه ((خاتَمَ النَّبِیِّینَ «۱»)- ۴۰/ احزاب) در وصف پیامبر (ص) است زیرا او پیامبری را ختم کرد یعنی با آمدنش آنرا به إتمام رسانید.

و آیه ((خِتامُهُ) مِسْکٌ- ۲۶/ مطفّفین) گفته اند چیزی است که با آن چیز دیگری مهر می شود و معنایش منقطع شدن و پایان آن است که پایان دهنده نوشیدن چیزی است یعنی تتمّه و باقیمانده اش نیز در پاکی، و خوشبوئی همچون مشک و عبیر است.

سخن کسیکه در معنی آیه (خِتامُهُ مِسْکٌ- ۲۶/ مطفّفین) می گوید: آن نوشیدنی با مشک و عبیر ختم و مهر شده است صحیح نیست زیرا شربت و نوشیدنی

---

(۱) ازهری می نویسد: الخاتم بالکسر الفاعل و بالفتح ما یوضع علی الطّینه و الختام الذّی یختم علی الکتاب، یعنی خاتم با کسره حرف (ت) اسم فاعل است یعنی پایان دهنده و با فتحه حرف (ت) چیزی است که بر گل یا طبیعت چیزی می زنند مهر را هم بر پایان کتاب می زنند و چیزی است که با آن مهر کنند.

رافعی در ذیل- طبع و ختم- می نویسد: خاتم با کسره و فتحه حرف (ت) که البتّه با کسره مشهورتر است همان چیزی است که پایان می دهد و با آن چیزی پایان می پذیرد، برای سکّه زدن واژه- طبع- بکار می رود، و می گویند: طبعت الدّراهم- یعنی پولها و درهم ها را سکّه زدم.

ابن سیده هم می نویسد: خاتم القوم آخرهم و خاتم النّبیّین ای آخرهم یعنی ختم کننده هر ملّتی آخر آن ملّت است و ختم کننده پیامبران آخر ایشان که با فتحه حرف (ت) نیز خوانده شده و در یک معنی است، ولی قرائت مشهور با کسره حرف (ت) است.

(مصباح المنیر- تهذیب اللّغه- المحکم- ۵/ ۹۶).

بایستی در ذات و مایع خودش معطّر و خشبو باشد پس اگر با مشک یا مادّه خوشبو ختمش کنند و به پایانش رسانند فایده و سودی برای پاکی و خوبی آن نخواهد داشت در وقتی که خود آن نوشیدنی پاک و خوشبو نباشد.

(خد) [خد]:

خدای تعالی گوید: (قُتِلَ أَصْحابُ الْأُخْدُودِ- ۴/ بروج).

خدّ و أخدود- گودال چهار گوشه و کندن زمین با عمق، و ژرفناکی است جمع- أخدود- أخادید- و اصلش از- خدّی الإنسان- یعنی دو گونه طرفین صورت انسان که دماغ یا بینی را در میان می گیرد. واژه خدّ بطور استعاره برای زمین و دیگر چیزها بکار می رود مثل استعاره نمودن صورت و چهره برای سایر پدیده ها و اجسام و معانی (صورت زمین، صورت حساب، صورت کائنات).

تخدّد اللّحم- یعنی از بین رفتن گوشت از ظاهر جسم.

خدّدته فتخدّد- لرزان و مضطرب و کم گوشتش کردم و همانطور شد.

(خدع) [خدع :

الخداع یعنی وارد کردن دیگری به کاری غیر از آنچه او در صدد آن بوده و کاری را با فریب و نیرنگ بر خلاف آنچه که پوشیده داشته آشکار کند.

خدای تعالی گوید: (یُخادِعُونَ اللَّهَ- ۹/ بقره) یعنی پیامبر و اولیاء خدا را فریب می دهند. (امّا جز خودشان را فریب نمی دهند).

۱- و از آنجائیکه رفتار و معامله و برخورد با پیامبر (ص) مانند معامله با خداوند است، نیرنگ آنها را نیز در باره اولیاء خدا بخود نسبت داده از این روی فرمود:

(إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللَّهَ- ۱۰/ فتح).

یعنی: (کسانی که با تو پیمان می بندند در حقیقت با خدا پیمان بسته اند).

۲- از این جهت کارهای پلید و زشتشان را خدعه و فریب نامیده است تا هشداری و تنبیهی بر عظمت و شکوه پیامبر (ص) و اولیائش باشد ولی سخن لغت شناسان بر اینکه در اضافه شدن- یخادعون- به، اللّه- مضاف حذف شده است و مضاف الیه، بجای مضاف قرار گرفته (منظور این است که بایستی گفته شود کارهای خدعه آمیزشان).

امّا باید دانسته شود که با ذکر مضاف در اینگونه عبارت مقصودی را که از علم و آگاهی بر دو وجهی که قبلا ذکر شد، از آن حاصل نمی شود، یعنی، ۱- ناروائی و پلیدی کارشان در قصدی که از مکر و نیرنگ دارند، که می خواهند با فریب دادن پیامبر (ص) خدای را فریب داده باشند.

۲- در عبارت- یخادعون اللّه- تنبّه و هشداری است بر اینکه خدعه و فریب آنها نسبت به پیامبر (ص) آنقدر بزرگ است که گوئی چنان رفتار مکر آمیز، خدعه با خداوند است همانطور که در بیعت گفت:

(إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللَّهَ- ۱۰/ فتح) و (وَ هُوَ خادِعُهُمْ

- ۱۴۲/ آل عمران) ذکر شده است.

خدع الضّبّ- سوسمار در سوراخش پنهان شد، بکار بردن واژه خدع- در باره سوسمار برای اینست که هر کس در سوراخش دست ببرد مانند عقرب دستش را می گزد از این روی پنداشته اند- عقرب- است تا جائیکه بصورت ضرب المثل گفته اند:

العقرب بوّاب الضّبّ- عقرب دربان و پرده دار سوسمار است و به جهت فریبکاری سوسمار بطور ضرب المثل می گویند: أخدع من ضبّ، یعنی مکّارتر از سوسمار.

طریق خادع و خیدع- یعنی راهی گمراه کننده و بیراهه گوئی که مسافرین و راهروانش را فریب می دهد.

مخدع- خانه ای در خانه دیگر یعنی تو در تو، گوئی که سازنده آنخانه با این عمل خواسته کسیکه قصد رسیدن باو را دارد فریب دهد.

خدع الرّیق- سرابی که با درخشیدنش از دور فریب می دهد در وقتی که آبی در آن نباشد یا کم باشد و از دور دریاچه ای بنظر آید.

أخدعان- یعنی دو رگ حجامت پشت و گردن که گاهی پیدا و زمانی ناپیداست.

خدعته- رگ حجامتش را بریدم، و در حدیث «بین یدی السّاعه سنون

خدّاعه» «۱».

یعنی: در آستانه قیامت سالهائی فریبنده است که سالی با خشکی و سالی با فراوانی جلوه می کند.

(خدن) [خدن :

خدای تعالی گوید: (وَ لا مُتَّخِذاتِ أَخْدانٍ «۲»- ۲۵/ نساء) أخدان جمع- خدن- یعنی یار و مصاحب و همسخن دائمی و بیشتر در باره کسی که برای میل و خواهش نفسانی و شهوانی دوستی می کند بکار می رود.

خدن المرأه و خدینها- یاران آن زن (خدین و خدن هر دو مفرد است).

شاعر گوید: خدین العلی، یعنی دوست بلند مرتبه که استعاره است مثل اینکه می گویی:

یعشق العلی و یشبّب بالنّدی و ینسب بالمکارم:

(بشرافت و بزرگی عشق می ورزد، در سخاوت و بخشش غزل می سراید و به مکارم اخلاق خود را نسبت می دهد).

---

(۱) در حدیثی بسیار آموزنده و انسان ساز در ذیل این واژه چنین آمده است که پیامبر (ص) فرمود:

۱- «ایّاکم و الخدعه» یعنی از خدعه و مکر بر حذر باشید و دوری کنید.

۲- «اعوذ بک من صاحب الخدیعه ان رأی حسنه دفنها و ان رأی سیّئه افشاها» بخداوند از نیرنگ فریبکار پناه می برم زیرا اگر خوبی می بیند پنهان می کند و هر گاه بدی می بیند افشاء می کند.

(مجمع البحرین ۴/ ۳۲۹)

(۲) آیه فوق اشاره بدوستانی است که بر اساس لذّت خواهی طرح دوستی می ریزند و در قرآن در آیه، یکی اشاره بمردان است که می گوید:

(وَ لا مُتَّخِذِی أَخْدانٍ- ۵/ مائده) یکی هم در باره زنان که (وَ لا مُتَّخِذاتِ أَخْدانٍ- ۲۵/ نساء) یعنی:

مردان و زنان پاکدامن، و پرهیزکاری که چنان دوستانی هوس باز را در کانون خانوادگی و شرافت خویش راه نمی دهند و بر نمی گزینند، در جاهلیّت چنین رسمی بوده که بنام دوست بودن همواره در حضور و غیاب همسران با یکدیگر آمیزش می نمودند و یکی از علّتهای فساد اخلاق جنسی و کشتن دخترها که ارزش زن را در دنیای جاهلی ناچیز کرده بود، همین شیوه ناپسند و دوستی های غیر انسانی بوده که اسلام بخاطر باز گرداندن شخصیّت واقعی زنان و مصون بودن خانواده ها از جدال و خطرات جدائی و نابسامانی آن را ناروا دانسته و منع نموده است.

صاحب تبیان رحمه اللّه در ذیل آیه فوق می نویسد: «و المخدن هو الصّدیق یکون للمرأه یزنی بها سرّا کذا کان فی الجاهلیّه» یعنی در جاهلیت پنهانی با زنان روابط جنسی می داشتند و اسلام آنرا قدغن کرده. (التّبیان ج ۳ ص ۱۷۰).

ص: ۵۸۸

.(خذل) [خذل :

خدای تعالی گوید: (وَ كانَ الشَّيْطانُ لِلْإِنْسانِ خَذُولًا- ۲۹/ فرقان) یعنی:

ناسودمند و زیاد بی بهره.

خذلان- یاری نرساندن و ترک کمک از کسیکه گمان یاریش می رفت و لذا گفته اند:

خذلت الوحشیّه ولدها- آن حیوان بیابانی بچّه اش را ترک کرد و بی بهره ساخت.

تخاذلت رجلا فلان- آنمرد پاهایش سست و ضعیف شد.

اعشی گوید:

بین مغلوب تلیل خدّه و خذول الرّجل من غیر کسح «۱»

رجل خذله- مردی که بسیار بی بهره است و محرومیّت دارد، و شکست خورده است.

(خذ) [خذ]:

خدای تعالی گوید: (فَخُذْ ما آتَيْتُكَ وَ كُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ- ۱۴۴/ اعراف).

عبارت- خذوه اصلش از- أخذ است که در ذیل (الف) بیان شده است.

(خر) [خر]:

(فَكَأَنَّما خَرَّ مِنَ السَّماءِ- ۳۱/ حجّ) گوئی که از آسمان سرنگون شده است.

---

(۱) اعشی یا میمون بن قیس شاعری جاهلی است از قبیله بکر بن وائل که بخاطر ضعف دیدگانش اعشی نامیده شده و بکنیه ابو بصیر صدایش می زنند، شاعری مدّاح و شعر را وسیله ارتزاق و کسب معاش قرار می داده و از کرانه های خلیج تا عمّان و یمن و حیره و عربستان و شام و فلسطین را برای مدّاحی زیر پا می نهاد در اشعارش واژه های مختلف بخصوص کلمات فارسی یافت می شود بیت فوق از یکی از قصائد خمریّه- اوست که وصف فلاکت باری از مستان بی خبر از جهان علم و عقل را نشان می دهد می گوید، ۱-

فتری الشّرب نشاوی بطحوا مثل ما مدت نصاحات الربح ۲-

بین مغلوب تلیل خده و خذول الرّجل من غیر کسح

۱- سپس تو شاربین و مستان را می بینی که از مستی بروی زمین افتاده و چون طناب بوزینه ه باین طرف و آن طرف کشانده می شدند.

۲- و همچنین در میانشان افراد سر خورده، زمین خورده، بر وی در افتاده و لنگ لنگان روندگانی را که از بیماری لنگ نبودند بلکه از بی خودی.

و چقدر شعر سنائی شاعر عارف ما زیباست آنجا که می گوید:

نکند دانا مستی نخورد عاقل می ننهد مرد خردمند سوی پستی پی

چه خوری چیزی که از خوردن آن چیز ترا نی چنان سرو نماید به نظر سرو و چونی

خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ- ۱۴/ سباء).

(در باره وفات حضرت سلیمان است که روزی در اوج قدرتش بر عصایش تکیه داده بود و در حال خواب جان بجان آفرین تسلیم کرد تا اینکه موریانه ها عصایش می خورند و بروی در می افتد، پریان می فهمند که او مرده است، و اگر پریان غیب می دانستند که هیچکس غیب نمی داند جز باذن او).

و در آیه (فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ- ۲۶/ نحل) پس معنی- خرّ- سقوط و افتادن است که با صدای ریزش و افتادن همراه باشد یعنی: یسمع منه خریر.

خریر- صدای ریزش آب و وزش باد و دیگر چیزهائی است که از بالا به پائین سقوط می کند.

خدای تعالی گوید: (خَرُّوا لَهُ سُجَّداً- ۱۰۰/ یوسف) بکار بردن خرّوا- دو معنی را با یکدیگر نشان می دهد، سقوط و افتادن با رسیدن صدای آنها با تسبیح همراه است چون بعد از آن می گوید:

(وَ سَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ- ۱۵/ سجده) و هشداری است بر اینکه آن صدا، صدای تسبیح بحمد خداوند است نه چیز دیگر.

(خرب) [خرب :

ویران شد خرب المکان خرابا- آن مکان ویران شد، خرابی ضدّ آبادی و ساختن است.

خدای تعالی گوید: (يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَ أَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ- ۲/ حشر).

یعنی (خانه های خود را بدست خویش و بدست مؤمنین خراب می کنند).

تخریب کرد بدست خویش، برای این بود که خانه ای برای پیامبر و یارانش باقی نماند و گفته اند: با بیرون رفتن از آن خانه ها خرابش می کردند.

خربه- شکافتگی و چاک خوردگی گوش باین تصوّر که گوشش خراب شده است و نیز هر سوراخی و منفذی که مدّور باشد.

رجل أخرب و امرأه خرباء- مثل- أقطع و قطعاء یعنی مرد و زن گوش چاک خورده و سوراخ شده و بر این اساس بریدگی سر ظرف چرمی آب (مشک آب) بآن تشبیه شده و گفته اند:

خربه المزاده- که استعاره ای است از گوش و گوشه آن ظرف چرمی (مزاده، یعنی توشه دان چرمی).

خارب- صفتی است مخصوص شتر دزدها.

شاعر گوید: أبصر خربان فضاء فانکدر یعنی: (به غازهایی که از فضا فرود می آمدند نگریست).

(خرج) [خرج :

خرج، یخرج، خروجا، از جایش یا حالش بیرون آمد و ظاهر شد، چه آنکه بیرون آمدن از خانه ای یا شهری یا لباسی باشد و خارج شدن از حالت نفسانی باشد و چه در اسباب خارج از حال.

خدای تعالی گوید: (فَخَرَجَ مِنْها خائِفاً یَتَرَقَّبُ- ۲۱/ قصص) و (فَما یَکُونُ لَکَ أَنْ تَتَکَبَّرَ فِیها فَاخْرُجْ- ۱۳/ اعراف).

و آیه (وَ ما تَخْرُجُ مِنْ ثَمَراتٍ مِنْ أَکْمامِها- ۴۷/ فصّلت) (یعنی آنچه را که بصورت میوه از شکوفه ها بیرون می آید.

و (فَهَلْ إِلی خُرُوجٍ مِنْ سَبِیلٍ- ۱۲/ غافر) و (یُرِیدُونَ أَنْ یَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَ ما هُمْ بِخارِجِینَ مِنْها- ۳۷/ مائده).

(إِخْراج)- (مصدر باب افعال) بیشتر در اجسام گفته می شود، مثل آیات:

(أَنَّکُمْ مُخْرَجُونَ- ۳۵/ مؤمنون) و (کَما أَخْرَجَکَ رَبُّکَ مِنْ بَیْتِکَ بِالْحَقِّ- ۵/ انفال).

و (وَ نُخْرِجُ لَهُ یَوْمَ الْقِیامَهِ کِتاباً- ۱۷/ اسراء).

و (أَخْرِجُوا أَنْفُسَکُمُ- ۹۳/ انعام).

و (أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْیَتِکُمْ- ۵۶/ نمل).

گاهی إخراج- در امور تکوینی که پیدایش و والایش آن از فعل خدای تعالی است گفته می شود مثل آیات:

(وَ اللَّهُ أَخْرَجَکُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهاتِکُمْ- ۷۸/ نحل).

و (فَأَخْرَجْنا بِهِ أَزْواجاً مِنْ نَباتٍ شَتَّی- ۵۳/ طه).

و خدای تعالی گوید: (یُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً مُخْتَلِفاً أَلْوانُهُ- ۲۱/ زمر).

(تَخْریج)- هم بیشتر در علوم و صناعات گفته می شود.

خرج و خراج- هم برای چیزهائی است که از زمین و آشیانه حیوانات و مانند آنها بدست می آید.

خدای تعالی گوید: (أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجاً فَخَراجُ رَبِّکَ خَیْرٌ- ۷۱/ مؤمنون).

اضافه شدن واژه- خراج- بخدای تعالی در آیه فوق برای آگاهی دادن باین مطلب است که خداوند کسی است که آنرا الزام و واجب کرده است (یعنی آیا می پندارند که از ایشان هزینه و خرج و مزدی می خواهی در حالیکه رزق و روزی خداوندت به از آنست که می پندارند: (وَ هُوَ خَیْرُ الرَّازِقِینَ- ۷۲/ مؤمنون، و باز در همین معنی در آیه دیگر فرمود: (نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَ إِیَّاکُمْ- ۳۱/ اسراء).

واژه خرج- از- خراج- شمولش بیشتر و عمومیّتش فزون تر است.

خرج یا هزینه در برابر دخل قرار داده شده.

خدای تعالی گوید: (فَهَلْ نَجْعَلُ لَکَ خَرْجاً- ۹۴/ کهف).

(سخن مردمی است که ذو القرنین را در ساختن سدّ یاری کردند و از او می پرسند که آیا هزینه اش را به تو بدهیم و او پاسخ می دهد (ما مَکَّنِّی فِیهِ رَبِّی خَیْرٌ- ۹۵/ کهف)، آن قدرت و توانایی که اللّه تعالی بمن داده است بهتر از کمک مالی شماست، شما با نیروی بدنی کمک کنید).

یؤدّی خرجه- یعنی هزینه جنسی و سهم قرار دادی خود را پرداخت و همانگونه که مردم خراج خود را به سرپرست و متصدّی خراج می پردازند.

خرج- همچنین در معنی ابر است که جمعش- خروج- یعنی ابرهاست.

الخراج بالضّمان- یعنی چیزی که از مال فروشنده بازاء خسارت در پیمان فروش، خارج و گرفته می شود.

خارجی- کسی است که ذاتا از حالات و موقعیّت های سایر اقرانش خارج می شود که گاهی این کلمه بصورت مدح و زمانی بشکل ذمّ و ناپسند بکار می رود.

بصورت مدح و پسندیده مثل کسیکه به منزلتی برتر از مقام خانوادگی خویش و به کسی که برتر از او بوده برسد و بصورت ذمّ و ناپسند، اطلاق واژه

خارجی- وقتی است که کسی بمنزلتی پائینتر از آنچه که بود و به کسی که پائینتر از او بوده می رسد و بر آن معنی بصورت مدح می گویند:

فلان لیس بإنسان- یعنی: (او برتر از انسان است).

چنانکه شاعر گوید:

فلست بإنسی و لکن کملأک تنزّل من جوّ السّماء یصوب «۱»

.یعنی: (تو از انسانها نیستی بلکه فرشته ای که از جوّ متعالی آسمان فرود آمده ای).

و گاهی واژه خارجی بصورت مذموم و ناپسند بکار می رود مانند آیه (إِنْ هُمْ إِلَّا کَالْأَنْعامِ- ۴۴/ فرقان).

خرج- دو رنگ مخلوط سیاه و سپید است.

ظلیم أخرج و نعامه خرجاء- یعنی شتر مرغ نرینه و مادینه سیاه و سپید.

أرض مخترجه- زمینی که بخاطر جابجا گیاه داشتن و نداشتن دو رنگ است یعنی سبز و خاکی بنظر می آید.

خوارج- هم بخاطر خروج و بیرون رفتنشان از اطاعت امام آنچنان نامیده شدند.

و الخوارج لکونهم خارجین عن طاعه الإمام «۲».

(خرص) [خرص :

الخرص: بر چیدن و ارزیابی کردن میوه و زراعت.

---

(۱) شعر فوق از ابو وجزه- از شعراء قبل از اسلام است که بنا بگفته ابو عبیده ستایشگر نعمان بن منذر بوده و شعر را در مدح او سروده است کسائی گفته است ملائکه از- الوک- یعنی ملاک- است.

(۲) واژه شناسان هر کدام خوارج را بنحوی تفسیر کرده اند:

ازهری می گوید: و الخوارج قوم من اهل الاهواء لهم مقاله علی حدّه یعنی: خوارج گروهی از هوی پرستانند که بایستی جداگانه در باره ایشان سخن گفت.

ابن منظور می نویسد: الخوارج طائفه منهم لزمهم هذا الاسم لخروجهم عن النّاس: یعنی خوارج گروهی از حروریه هستند که چنین نامی بخاطر اینکه از میان مردم خارج شدند و بر آنها خروج کردند یافته اند.

صاحب الوسیط می نویسد: الخوارج فرقه من الفرق الاسلامیّه خرجوا علی الامام علی (ع) و خالفوا رأیه.

ص: ۵۹۳

و- الخرص- یعنی چیدن میوه، مثل- نقض،- خرص بجای چیده شده و محصول هم بکار می رود مثل- نقض بجای منقوض، گفته اند- خرص- همان دروغ گفتن است:

خدای تعالی گوید: (إِنْ هُمْ إِلَّا یَخْرُصُونَ- ۱۱۶/ انعام) گفته شده معنایش- یکذبون- است یعنی دروغ می گویند.

و آیه (قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ- ۱۰/ ذاریات) یعنی مرگ و نفرین بر دروغ گویان، حقیقتش این است که هر سخنی از روی گمان و تخمین گفته شده آن را- خرص- می گویند خواه با چیزی مطابقت کند یا مخالفت، از آنجائیکه گوینده اش آن سخن را از روی علم و آگاهی نگفته است و نه بر مبنای غلبه یقین و شنیدن، بلکه بر اساس گمان و تخمین سخن گفته است مثل عمل کسی است که از روی حدس و گمان مقدار میوه ها را بر درخت تخمین می زند پس هر کس چنان سخنانی بر آن طریق بگوید دروغگو است هر چند که سخن او با آنچه که از آن سخن خبر داده مطابقت داشته باشد (یعنی سخنش با محتوای سخن یکی باشد مثل اینکه به پیغمبر (ص) می گفتند شهادت می دهم که تو پیامبر (ص) خدائی این

نویسنده الموسوعه العربیّه می نویسد: اوّلین گروهی در اسلام که بر علی (ع) و یارانش خروج کردند و تحکیم را ردّ نمودند همین گروه بودند، که اغلب بدوی بودند و بعدها در برابر امویان و عبّاسیان ایستادند و بدسته هائی تقسیم شدند مهمترینشان- ازارقه- نجدات- اباضیه- صفریّه هستند عمل را جزو ایمان شمردند می گفتند هر که واجبات و فرائض را ترک کند با او بایستی حرب کرد تا برگردد.

مسعودی می نویسد: در زمان عمر بن عبد العزیز عدّه بسیاری از ایشان ناتوان شدند زیرا او را عادل می دانستند گفتند:

فاشهدوا انّک علی الحقّ و انّا برئ ممّن برئ منک: یعنی گواه باشید که تو بر حقّی و هر کسی از تو بری باشد ما هم از او بری هستیم.

شهرستانی در الملل و النّحل می نویسد: کلّ من خرج علی الامام الحقّ الذّی اتّفقت الجماعه علیه یسمّی خارجیا.

یعنی هر کسی که بر امام حقّی که اجماع مسلمین پیرو او هستند خروج کند خارجی نامیده می شود.

(المحکم ۵/ ۳- تهذیب ۴/ ۲۵۱- الوسیط ۱/ ۲۲۴- مروج الذّهب ۳/ ۱۹۱- موسوعه/ ۷۶۷- الملل و النّحل ۱/ ۱۱۴).

سخن گر چه با واقع سخن درست است امّا با نیّات و علم واقعی آنها و باطن آنها برابر نبوده پس خرص، و دروغ است).

چنانکه در باره منافقین خدای عزّ و جلّ گوید:

(إِذا جاءَکَ الْمُنافِقُونَ قالُوا نَشْهَدُ إِنَّکَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ إِنَّکَ لَرَسُولُهُ وَ اللَّهُ یَشْهَدُ إِنَّ الْمُنافِقِینَ لَکاذِبُونَ- ۱/ منافقون).

یا اظهار دوستی کردن و تعریف کردن از کسی به منظوری غیر از آنچه که اظهار می شود هر چند که تعریف با واقع برابر باشد).

(خرط) [خرط]:

خدای تعالی گوید: (سَنَسِمُهُ عَلَی الْخُرْطُومِ- ۱۶/ قلم).

یعنی همواره عار و ننگ ملازم و همراه اوست و با اوست به طوری که از او جدا نشود، در اصطلاحی می گویند:

جدعت أنفه- یعنی بینی او بریده شد، خرطوم همان بینی فیل است و بخاطر زشت بودنش خرطوم نامیده شده.

(خرق) [خرق :

خرق یعنی پاره شدن و بریدن چیزی بر روش فساد، و تباهی و بدون اندیشه و تفکّر.

خدای تعالی گوید: (أَ خَرَقْتَها لِتُغْرِقَ أَهْلَها- ۷۱/ کهف).

(موسی بدوست و همراهش می گوید: تو کشتی را شکستی تا غرقشان کنی کاری خطیر انجام دادی، او در جواب گفت: نگفتم تو با من صبر و شکیبائی نتوانی داشت).

پس- خرق- یعنی شکستن که ضد- خلق- یعنی ایجاد کردن است زیرا- خلق- آفریدن از روی حساب و اندازه و ارزش و مدار است ولی- خرق- بدون اندازه و ارزش یعنی بی رویّه.

خدای تعالی گوید: (وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِینَ وَ بَناتٍ بِغَیْرِ عِلْمٍ- ۱۰۰/ انعام).

یعنی: از راه و روش بیمورد و بیحساب چنان حکم کردند و به اعتبار معنی بریدن در واژه- خرق می گویند.

خرق الثّوب و خرّقه- یعنی جامه و پارچه را برید و آنرا پاره کرد.

خرق المفاوز- بیابانها را طیّ کرد.

اخترق الرّیح- باد بشدّت وزید و گذشت.

خرق و خریق- بعبور از بیابانهای وسیع بکار می رود یا باعتبار وزش شدید باد زیاد در آنجا و یا باعتبار فلات بودن و گستردگی و پهنائی آن، و همچنین خرق رعد و برقی «۱» است که ابرها را دو پاره می کند و گفته شده- خرق- سوراخ بزرگ گوش است.

صبیّ أخرق و امرأه خرقاء- یعنی دختر و زنی که نرمه گوششان شکافته شده.

خدای تعالی گوید: إِنَّکَ (لَنْ تَخْرِقَ) الْأَرْضَ- ۳۷/ اسراء) در این آیه دو سخن است:

اوّل- لن تخرق- در آیه به معنی- لن تقطع- یعنی تو هرگز زمین را نپیموده ای.

دوّم- لن تخرق- در آیه به معنی- لن تثقب- یعنی تو هرگز از این سوی زمین سوراخ نکرده ای که بآن سوی زمین بروی، که باعتبار سوراخ کردن نرمه گوش چنین گفته شده، و باعتبار بی ارزش بودن می گویند:

رجل أخرق و خرق و امرأه خرقاء- یعنی مرد و زن خنگ و نادان در کار.

ریح خرقاء- در باره باد بهمان شباهت خنگی و کودنی در باره بادی است که سخت و همه جانبه می وزد.

روایت شده است که: «ما دخل الخرق فی شی ء إلّا شانه».

یعنی: (جهالت و نادانی در کاری داخل نمی شود مگر اینکه آنرا تباه

---

(۱) در حدیثی از علی (ع) آمده است که «البرق مخاریق الملائکه» اراده أنها آله تزجر بها الملائکه السّحاب و سوقه یعنی برق وسیله ای است که فرشتگان یا کارگزاران خدای در طبیعت بوسیله آن ابرها را می رانند.

ابن عبّاس این حدیث را چنین تفسیر نموده که: برق همچون تازیانه ای از نور است که ابرها با آن حرکت می کنند (مجمع البحرین ۵/ ۱۵۴- لسان العرب ۱۰/ ۷۶) و امروز تا اندازه ای وجود نیروهای مختلف در ابرها که با برخوردشان بیکدیگر رعد و برق در آنها تولید می شود، مسلّم است تا آیندگان چه دریابند.

می کند).

مخرقه- خود را برای رسیدن چیزی بنادانی زدن که در این معنی بطور استعاره بکار رفته است.

مخراق- یعنی توپ بازی بچّه ها که با گلوله کردن پارچه و بهم بستن آن برای پرتاب به یکدیگر باین معنی که چیز دیگری در پارچه است، و پرتاب می شود بکار رفته است.

(خزن) [خزن :

الخزن، نگهداشتن چیزی در گنجینه و خزانه، سپس به هر چیزی که پنهانی، مثل راز و سرّ حفظ و نگهداری می شود تعبیر می شود.

خدای تعالی گوید:

و وَ إِنْ مِنْ شَیْ ءٍ إِلَّا عِنْدَنا خَزائِنُهُ- ۲۱/ حجر).

وَ لِلَّهِ خَزائِنُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۷/ منافقون).

که اشاره بقدرت پروردگار تعالی است بر آنچه که را که می خواهد ایجاد کند و بیافریند و یا اشاره بحالتی است که پیامبر (ص) بآن اشاره فرموده که:

«فرغ ربّکم من خلق الخلق و الرّزق و الأجل» یعنی: (پروردگارتان ایجاد و آغاز آفریدن و رزق و مدّت حیات آنها را بپایان رسانده است).

و آیه فَأَسْقَیْناکُمُوهُ وَ ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِینَ- ۲۲/ حجر) گفته شده، معنای- خازنین- ثابت قدمان در شکر و سپاسگزاری است، یا اشاره به این آیه است که می فرماید: أَ فَرَأَیْتُمُ الْماءَ الَّذِی تَشْرَبُونَ أَ أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ ... «۱»- ۶۸/ واقعه).

---

(۱) چون روش تفسیری راغب رحمه اللّه همان سنت و روش امامان علیهم السّلام و بعضی از صحابه و تابعین رضوان اللّه علیهم است.

گاهی در ذیل یک واژه آیه ای را که واژه را در بر ندارد برای تأیید معنای لغت و آیه مورد بحث ذکر می کند مثلا در آیه فوق که فَأَسْقَیْناکُمُوهُ وَ ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِینَ- ۲۲/ حجر) (شما که طبیعت را آبیاری نمی کنید) است برای رساندن مفهوم ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِینَ- ۲۲/ حجر) و اینکه مایه حیاتی درختان و گیاهان که همان آب است از ناحیه فرمان الهی و سنّت او در طبیعت جریان می یابد، آیه دیگری در تأییدش ذکر می کند که مفهوم صحیح آیه را بر خلاف آن چیزی که با کلمه قیل بیان کرده روشن سازد و

(خَزَنَهُ)- جمع خازن- است و در آیه وَ قالَ لَهُمْ خَزَنَتُها- ۷۱/ زمر) در صفت بهشت و دوزخ است.

و آیه وَ لا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِی خَزائِنُ اللَّهِ- ۳۱/ هود).

یعنی: بشما نمی گویم که مقدورات و امکاناتی که مردم را باز دارد، من دارم، زیرا واژه- خزن- یعنی گنجینه کردن که نوعی از منع و باز داشتن آنها از دیگران است، و گفته اند:

خزائن اللّه- یعنی بخشایش گسترده و جهانشمول خدای، و نیز گفته شده معنایش همان امر- کن- است یعنی باش و ایجاد شو.

(و لذا پیامبر (ص) می گوید: من چنین قدرتهائی ندارم یعنی به چنان بخشایشی و نه چنان فرمانی).

الخزن فی اللّحم- اصلش ذخیره کردن گوشت است که بطور کنایه بکهنه شدن و متعفّن شدن آن گفته شده پس خزن اللّحم و خنز- در اصل یکی است یعنی آن گوشت بد بو و فاسد شد که- خزن و خنز- در یک معنی است.

(خزی) [خزی :

خزی الرّجل یعنی آن مرد شکسته و فرسوده شد که یا از ناحیه و جان و نفسش و یا از سوی دیگران خوار شده است چیزی که جان و نفس آدمی را بفرسودگی و خواری می کشاند حیاء و شرم زیاد است و مصدر آن- خزایه- است.

رجل خزیان و امرأه خزیی- یعنی مرد و زن بسیار کمرو و شرمگین جمع آن- خزایا- است.

می گوید: معنی صحیح اشاره باین آیه است که أَ فَرَأَیْتُمُ الْماءَ الَّذِی تَشْرَبُونَ أَ أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ- ۶۸/ واقعه) آیا نمی بینید آبی را که می نوشید شما نازل نکردید پس ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِینَ- ۲۲/ حجر).

شما دریاها را نیافریده اید که آب را در آنجا برای خود ذخیره کرده باشید و خورشید را نیافریده اید که آب ذخائر دریاها را بصورت ابر در آورد و در نقاط مختلف فرو ریزاند و شما نیستید که چنان قوانینی در پهنای عالم آفریده باشید شما تنها درک می کنید و بخود می بالید و سر از اطاعت حقّ بر می پیچید زهی غفلت و کور دلی:

اگر باران بکوهستان نبارد بسالی دجله گردد خشک رودی [...]

و در حدیث «اللّهمّ احشرنا غیر خزایا و لا نادمین» (خداوندا ما را نه پشیمان و نه شرمگین محشور فرما).

امّا خواری و سرشکستگی که از سوی دیگران بانسان می رسد نوعی از استخفاف و سبکی است که در این معنی مصدرش- خزی- است.

رجل خزی- یعنی مرد سر شکسته و سبک و خوار شده.

خدای تعالی گوید: ذلِکَ لَهُمْ خِزْیٌ فِی الدُّنْیا- ۳۳/ مائده).

و إِنَّ الْخِزْیَ الْیَوْمَ وَ السُّوءَ عَلَی الْکافِرِینَ- ۲۷/ زمر).

و فَأَذاقَهُمُ اللَّهُ الْخِزْیَ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۲۶/ زمر).

و لِنُذِیقَهُمْ عَذابَ الْخِزْیِ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۱۶/ فصّلت).

مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَ نَخْزی ۱۳۴/ طه).

وزن باب افعال از این واژه در هر دو معنی یعنی- خزایه و خزی أخزی یخزی اخزاء- است.

خدای فرماید: یَوْمَ لا یُخْزِی اللَّهُ النَّبِیَّ وَ الَّذِینَ آمَنُوا- ۸/ تحریم).

(هنگامه ای که خداوند پیامبر و مؤمنین را خوار و سبک نمی کند).

و عبارت- لا یخزی- نزدیک تر است هر چند که جایز است و می تواند از هر دو مصدر باشد.

و آیه رَبَّنا إِنَّکَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَیْتَهُ- ۱۹۲/ آل عمران) که در این آیه از- خزایه- است و می تواند از- خزی- هم باشد و همینطور آیات: مَنْ یَأْتِیهِ عَذابٌ یُخْزِیهِ- ۳۹/ هود).

وَ لا تُخْزِنا یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۱۹۴/ آل عمران) و وَ لِیُخْزِیَ الْفاسِقِینَ- ۵/ حشر) و وَ لا تُخْزُونِ فِی ضَیْفِی- ۷۸/ هود).

و بر اساس آنچه گفتیم معنی فعل- خزی- یعنی خوار شد، در حالتی است که منشاء خواری از خود انسان و نفس انسان باشد مثل- الهون و الذّل- که در اینصورت ناپسند نیست چون دیگری بر او تحمیل نکرده است و هر گاه استخفاف و خواری از سوی دیگر باشد می گویند:

الهون و الهوان و الذّلّ- که در اینصورت ناپسند و مذموم است.

(خسر) [خسر]:

الخسر و الخسران- یعنی کم شدن سرمایه زندگی که بانسان نسبت داده می شود و می گویند:

خسر فلان- یعنی او زیانمند شد و خسارت دید، گاهی خسران و زیان و ضرر، بکار و عمل هم تعلّق می گیرد می گویند:

خسرت تجارته:

آیه تِلْکَ إِذاً کَرَّهٌ خاسِرَهٌ- ۱۲/ نازعات) (یعنی آن عمل بازگشتی است با زیانکاری و خسارت).

و گاهی واژه- خسران- در باره دستاوردهای زندگی مثل مال و مقام دنیائی است که بیشتر هم چنین است، بکار می رود و همینطور در زیانمندی دستاوردهای و نتایجی که از حالات نفسانی حاصل می شود مثل از دست دادن صحّت و سلامت و عقل و ایمان و ثواب و این قسمت دوّم یعنی زیان نفسانی و روانی همان است که خدای تعالی آن را خسران مبین نامیده است و گوید الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ أَهْلِیهِمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ أَلا ذلِکَ هُوَ الْخُسْرانُ الْمُبِینُ- ۱۵/ زمر).

و وَ مَنْ یَکْفُرْ بِهِ فَأُولئِکَ هُمُ الْخاسِرُونَ- ۱۲۱/ بقره).

و الَّذِینَ یَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِیثاقِهِ ... تا أُولئِکَ هُمُ الْخاسِرُونَ- ۲۷/ بقره).

و فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِیهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخاسِرِینَ- ۳۰/ مائده).

و وَ أَقِیمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَ لا تُخْسِرُوا الْمِیزانَ- ۹/ الرّحمن).

که در آیه اخیر عبارت- و لا تخسروا المیزان- جایز است اشاره ای باشد به در نظر گرفتن و خواستن عدالت در وزن و ترک ظلم در آن چیزی که بایستی در سنجیدن بدست آید.

و نیز جایز است- و لا تخسروا المیزان- اشاره به عمل کردن و بدست آوردن چیزی باشد که در قیامت مایه خسران نمی شود پس معنی اخیر و آنچه را که در باره آن آیه است در آیه وَ مَنْ خَفَّتْ مَوازِینُهُ- ۹/ اعراف) آمده است که هر دو معنی را شامل می شود، و گر نه خویشتن را خسارت زده اند. و هر خسران و زیانی

که خداوند تعالی در قرآن ذکر کرده است بر همین معنی اخیر است که غیر از زیانهای مالی و دستآوردهای دنیائی، و تجارتی بشری است.

(خسف) [خسف :

خسوف یعنی ماه گرفتگی و- کسوف- یعنی خورشید گرفتگی.

گفته اند- کسوف- برای ماه و خورشید هر دو بکار می رود و حالتی است که مقداری از نور آنها کم می شود، ولی خسوف وقتی است که همه قرص ماه و خورشید تاریک شود.

خدای تعالی گوید: فَخَسَفْنا بِهِ «۱» وَ بِدارِهِ الْأَرْضَ- ۸۱/ قصص) (که در باره مدفون

---

(۱) قسمتی از آیه ۸۱/ قصص در باره قارون یعنی نماینده استکبار پیشگان و مال اندوزان و زر پرستان جامعه بشری است که ترجمه آیاتش چنین است: «قارون از خویشان موسی بود و بر آنها ستم کرد و یاغی شد کلید صندوقهای آهنی و زر و سیمش را بسختی برایش حمل می کردند قومش باو گفتند مغرور مباش که خداوند تبهکاران را دوست ندارد بوسیله این ثروت باد آورده افزون از حدّ که از زمین و جهان خدا بتو رسیده سرای آخرت و جهان جاوید فراهم کن بهره خویش نیز بر گیر و بازاء نصیب دنیائیت فساد در زمین راه مینداز (انّ اللّه لا یحبّ المفسدین) پاسخ دادن این مال و سرمایه بهره علم و دانش من است او نمی دانست که قوی تر از او را در گذشته هلاک کردیم، قارون مغرور با تمام تجمّل و زینت و اسکورت خویش در میان مردم ظاهر می شد دنیا دوستان نیز آرزوی ثروت او را می کردند ولی کسانی که دانش حقیقی داشتند بآنها می گفتند وای بر شما کسانیکه از قارونها و بتها گسسته و به اللّه پیوسته اند و بشایستگی عمل می کنند بهره و پاداش خدائیشان نیکوتر است و تنها پایداران و صابرانی بآن می رسند، آنگاه خداوند آیه فوق را بیان می کند که قارون را با خانه اش که مرکز سرمایه تفاخر و زر و سیمش بود در زمین فرو بردیم و در حالی به گور پر غرورش سرنگون شد که هیچکس یاریش نکرد زیرا او از یاری شوندگان نبود».

دو نکته تفسیری علمی و اعجاز قرآن در این داستان وجود دارد:

اوّل- اینکه قارون می گوید: إِنَّما أُوتِیتُهُ عَلی عِلْمٍ عِنْدِی- ۷۸/ قصص).

یعنی: در اثر علمی که دارم قارون شدم و ما امروز قدرتهای جهانی را می بینیم که با همان منطق قارونی دنیا خوارند، و بر جهانیان استکبار می ورزند.

دوّم- اینکه سرنوشت محتوم قارونیان تاریخ خواری و بد نامی است و عبارت- به و بداره- یعنی خودش و متعلّقات زندگیش سرنگون شد، دورنمائی است از آینده دنیای قارونیان و گورشان و مژده ای به مستضعفین صالح عالم که جهان از آن ایشان است و لطمه ای از قارونها نخواهند دید.

بگفته سعدی:

بخیل توانگر بدینار و سیم چو ماریست بالای گنجی مقیم

پس از سالها می نماید زرش که لرزد عذابی چنان بر سرش

بسنگ اجل ناگهان بشکنند بآسودگی گنج قسمت کنند

ص: ۶۰۱

شدن قارون و گنجهای اوست).

و گفت لَوْ لا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنا لَخَسَفَ بِنا- ۸۲/ قصص) (اگر لطف و منّت خدای بر ما نبود بزمین فرو می رفتیم).

و در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است که: (إنّ الشّمس و القمر آیتان من آیات اللّه لا یخسفان لموت أحد و لا لحیاته) «۱».

عین خاسفه- وقتی است که حدقه چشم دیده نمی شود که از معنی خسوف

تو غافل در اندیشه سود و مال که سرمایه عمر شد پایمال

بکن سرمه غفلت از چشم پاک که فردا شوی سرمه در چشم خاک

(۱) یکی از عالیترین جریان تاریخی و عظمت و شکوه مقام پیامبر (ص) حدیث فوق است که کاملا معروف است، پیامبر (ص) بعد از مرگ فرزندش این حدیث را فرموده و عموم واژه نویسان و مفسّرین آنرا نقل کرده اند که در زمان حیات پیامبر (ص) و همان روزی که فرزندش از دنیا می رود خورشید گرفتگی و کسوفی رخ می دهد.

ابو الحسن علیّ بن حسین مسعودی در کتاب بسیار ذی قیمت (التّنبیه و الاشراف) چنین می نویسد:

فی شهر ربیع الاوّل تو فی ابراهیم بن رسول اللّه (ص) و کان من مولده الی وفاته سنه و عشره اشهر و عشره ایّام و کسفت الشّمس یومئذ، فقال قوم انّما کسفت لموته، فصلّی رسول اللّه (ص) صلاه الکسوف ثمّ قال: ایّها النّاس انّ الشّمس و القمر آیتان من آیات اللّه عزّ و جلّ لا یکسفان لموت احد و لا لحیاته فإذا رأیتم ذلک فافزعوا الی اللّه.

یعنی در ماه ربیع الاوّل ابراهیم فرزند پیامبر (ص) که یک سال و دو ماه و ده روز عمر داشت وفات کرد در آن روز خورشید گرفتگی روی داد مردم گفتند این رویداد در اثر فوت فرزند پیغمبر (ص) است همینکه پیامبر (ص) چنان سخنانی شنید پس از اقامه نماز آیات برخاست و چنین گفت:

ای مردم خورشید و ماه دو آیه از آیات خدای عزّ و جلّ هستند و برای فوت کسی خورشید گرفتگی پیش نمی آید، هر گاه چنین حوادثی دیدید بسوی خدا روی آورید.

به راستی که اگر نبود نشانه ای بر صحّت پیامبری و عظمت و شکوه مقام پیامبر اسلام، این حادثه و سخن پیامبر با مقایسه و روش و سخنان صاحبان مکاتب دیگر همین یک حدیث کافی بود که جهانیان سر تسلیم در پیشگاه مقام نبوّتش بگذارند، آخر مگر نه این است که مکتب های غیر الهی بویژه مکتب مادّی و ماتریالیسم که در زمان ما مسائلی پیش آورده در سرلوحه فلسفه و عمل آنها نوشته است:

«برای رسیدن به هدف هر وسیله مجاز است و هدف وسیله را توجیه می کند.»

آیا این سخن همین نیست که در دنیای شرق و غرب مادی عمل می شود؟ و برای رسیدن بثروت و قدرت به اعمال عوامفریبانه و به هر دما گوژی دست می زنند یعنی دستور می دهند روشهای نامشروع را بکار ببرید و حقیقت را پنهان سازید (سند شماره ۸ ذیل کتاب جهان در قرن بیستم ص ۲۲۲) حالا بایـد در نظر داشت که اگر پیامبر (ص) از جانب خدای مبعوث نبود و باندازه ذرّه ای سیاستهای دنیا پرستانه و عوامفریبانه پیشروان مکاتب در وجودش و در کارش بود از این حادثه خورشید

نقل شده.

بئر مخسوفه- وقتی است که آب چاه کم یا تمام می شود که باز از همان ماه گرفتگی و خسوف است.

(چون دهانه چاه و چشم هر دو همچون دایره ماه حلقوی و مدّور است).

و چون از ماه گرفتگی تصوّر سستی و ضعیفی می شود لذا- خسف- را بصورت استعاره ذلّت و خواری تعبیر می کنند. و می گویند- تحمّل فلان خسفا یعنی او سستی و خواری را تحمّل کرد و پذیرفت.

(خسا) [خسا]:

خسأت الکلب فخسأ- یعنی سگ را با خواری زدم و راندم.

این فعل در وقتی بکار می رود که بسگ بگوئی- اخسأ- (به فارسی چخ- و منظور راندن اوست).

خدای تعالی در وصف کفّار در دوزخ می کند: (اخْسَؤُا فِیها وَ لا تُکَلِّمُونِ- ۱۰۸/ مؤمنون).

(همانطوریکه کفّار در دنیا دیگران را با توهین و زجر می رانند و از همه چیز محروم می کنند لذا در قیامت بچنان راندنی عینا جزا داده می شود).

و آیه قُلْنا لَهُمْ کُونُوا قِرَدَةً خاسِئِینَ- ۱۶۶/ اعراف) و عبارت و خسأ البصر- یعنی چشمش از خواری بسته شد.

و آیه خاسِئاً وَ هُوَ حَسِیرٌ- ۴/ الملک) یعنی دور و ناامید شد.

(خشب) [خشب :

خدای تعالی گوید: کَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ- ۴/ منافقون) این تشبیه، بخاطر ناچیزی و پریشانی آنها است که سودی و فایده ای جز زیان برای سایرین ندارند.

خشب جمع- خشب- است و از این واژه عبارات زیر:

خشبت السّیف- یعنی شمشیر را صیقل دادم، ساخته شده چون با نوعی چوب شمشیرها را زنگ زدائی و صیقل می داند و آن چوب را هم مصقل- یا

گرفتگی و فوت فرزندش چگونه برداشت می کرد در حالیکه مردم هم همان عقیده و باور را داشتند امّا او مردم را بیش از پیش بآیات خدا توجّه می دهد و این نیست مگر اینکه بگوئیم وجود او، عمل او، اندیشه او و سراسر حیات او، لحظه لحظه

آیاتی از شکوه و قدرت آفریدگار است و بس.

ص: ۶۰۳

صیقل دهنده می گویند.

جمل خشیب- شتری که نو سال است و پیرو شکسته نشده که به:

سیف خشیب- یعنی شمشیر تازه صیقلی شده، تشبیه شده است.

تخشّبت الإبل- یعنی چوب را خورد.

جبهه خشباء- چهره ای خشک و بی روح همچون چوب و کسیکه بی آزرم و بی حیاست با آن عبارت تعبیر می شود، همانطور که گاهی چنان چهره ای به سنگ سخت نیز تشبیه شده مثل سخن این شاعر که می گوید:

و الصّخر هش عند وجهک فی الصّلابه:

یعنی سنگ سخت در محکمی و صلابت در مقابل چهره تو نرم است.

مخشوب- در هم آمیخته و مخلوط با چوب که عبارتست از پستی، و ناچیزی.

(خشع) [خشع :

الخشوع، یعنی تضرّع و زاری، واژه خشوع بیشتر در حالاتی که در اعضاء بدن ظاهر می شود بکار می رود ولی- تضرّع در معنی زاری و فروتنی است و بیشتر در حالتی که در دل و خاطر انسان بوجود می آید بکار می رود لذا در روایت گفته شده: «إذا ضرع القلب خشعت الجوارح».

یعنی: (هر گاه دل متأثّر شود اعضاء بدن فرمانبردار و خاشع می شود).

خدای تعالی گوید: وَ یَزِیدُهُمْ خُشُوعاً- ۱۰۹/ اسراء).

و الَّذِینَ هُمْ فِی صَلاتِهِمْ خاشِعُونَ- ۲/ مؤمنون). و وَ کانُوا لَنا خاشِعِینَ- ۹۰/ انبیاء). و خَشَعَتِ الْأَصْواتُ- ۱۰۸/ طه).

(صداها آرام می گیرد و نرم می شود).

و خاشِعَهً أَبْصارُهُمْ- ۴۳/ قلم).

(دیدگانشان فروهشته است نه خیره).

(أَبْصارُها خاشِعَهٌ- ۹/ نازعات).

کنایه از همان حالت و فروتنی و آگاهی و بیم داشتن آنهاست چنان که فرمود:

إِذا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا- ۴/ واقعه).

و إِذا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزالَها- ۱۱/ الزّلزال).

و يَوْمَ تَمُورُ السَّماءُ مَوْراً وَ تَسِيرُ الْجِبالُ سَيْراً- ۱۰/ طور).

(آيات اخير همگى در صفت اوضاع طبيعت در آستانه قيامه است).

(خشى) [خشى :

الخشيه، بيمى است كه با تعظيم و بزرگداشت چيزى همراه است و بيشتر اين حالت از راه علم و آگاهى نسبت بچيزى كه از آن خشيت و بيم هست حاصل مى شود لذا دانشمندان مخصوص چنان حالتى هستند، كه فرمود:

إِنَّما يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ- ۲۸/ فاطر).

و وَ أَمَّا مَنْ جاءَكَ يَسْعى وَ هُوَ يَخْشى ۹/ عبس).

و مَنْ خَشِيَ الرَّحْمنَ- ۳۳/ ق).

و فَخَشِينا أَنْ يُرْهِقَهُما- ۸۰/ كهف).

و فَلا تَخْشَوْهُمْ وَ اخْشَوْنِى- ۳/ مائده).

و يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَهِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَهً- ۷۷/ نساء).

و فرمود: الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسالاتِ اللَّهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لا يَخْشَوْنَ أَحَداً إِلَّا اللَّهَ- ۳۹/ احزاب).

و وَ لْيَخْشَ الَّذِينَ ...- ۹/ نساء).

يعنى: تا با درك و فهم از گناهش پروا دارند.

خداى تعالى فرمايد: خَشْيَهَ إِمْلاقٍ- ۳۱/ اسراء) يعنى: فرزندانتان را از بيم آنكه نكند به آنها سختى و قحطى برسد نكشيد.

و آيه وَ خَشِيَ الرَّحْمنَ بِالْغَيْبِ- ۱۱/ يس) بهشت براى كسى است كه بمقتضاى شناخت او در جانش حالتى از پرهيزكارى و پروا هست.

(خصّ) [خصّ :

التّخصيص و الإختصاص و الخصوصيّه و التّخصّص يعنى اختصاص يافتن و مربوط شدن جزئى از چيزى بآنچه كه در كلّى با

آن چیز همسان نیست و مشارکت ندارد (مثل اختصاص یافتن ابرو به چهره آدمی در حالی که از جنس پوست و گوشت چهره نیست امّا جزئی از چهره است) و این واژه بر خلاف واژه

ص: ۶۰۵

- عموم و تعمیم و تعمّم- است.

خاصان و ویژه گان انسان نیز کسانی هستند که با نوعی از جوانمردی و بخشش و کرامت بانسان وابسته می شوند.

(خاصّه) ضد عامّه است: خدای تعالی گوید: وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً- ۲۵/ انفال) یعنی: بکله آن فتنه عمومیت و فراگیری خواهد داشت و عموم شما را در بر می گیرد.

فعل آن- خصّه بکذا و یخصّه و اختصّه یختصّه است، خدای تعالی فرماید:

يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشاءُ- ۱۰۵/ بقره).

(خصاص) البیت: شکاف و سوراخهای خانه.

خصاصه- یعنی فقر و تنگدستی که تعبیری است از همان شکاف و روزنه خانه و سوراخهای غربال که بسته و مسدود نشده باشد و نیز به یاری و دوستی بی خللی که یافت نمی شود تعبیر شده است.

و آیه وَ يُؤْثِرُونَ عَلى أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كانَ بِهِمْ خَصاصَةٌ- ۹/ حشر).

یعنی: (با اینکه خویشتن بچیزهائی نیاز دارند دیگران را بر خویش مقدّم دارند).

بجای- خصاصه- در آیه ممکن است- خصاص- بگویی باز در یک معنی است.

الخصّ- خانه و اتاقی که از نی یا شاخه درخت ساخته می شود زیرا چنان اتاقی و خانه ای دارای (خصاصه) یعنی سوراخ و منفذ است.

(خصف) [خصف :

خدای تعالی گوید: وَ طَفِقا يَخْصِفانِ عَلَيْهِما- ۲۲/ اعراف) (مربوط به داستان آدم است که پس از آگاهی از برهنگی خویش برگهای درختان را برای پوشش بر خود نهادند).

خصفه- سبد و زنبیل که از برگ خرما بافته شده و از این واژه است.

و نیز- خصفه- جامه ضخیم و پشمی، جمعش- خصف، خصفت النعّل بالمخصف- میخ را با چکش به کفشم کوبیدم.

روایت شده است که «کان النّبیّ صلّی اللّه علیه و سلّم یخصف نعله» یعنی: پیامبر (ص) خود بدست خویش کفشش را می دوخت و میخ بر آن می کوفت.

خصفت الخصفه- برگها را بهم بافتم.

أخصف و خصیف- طعام و غذای دو رنگ و حقیقتش اینست، که مقداری شیر روی خرما ریخته شود و غذا را دو رنگ کند.

(خصم) [خصم :

الخصم مصدر است، خصمته یعنی با او به خصومت و نزاع برخاستم.

فعل آن- خاصمته و خصمته و مخاصمه و خصاما- است.

خدای تعالی گوید: وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصامِ- ۲۰۴/ بقره) و هُوَ فِی الْخِصامِ غَیْرُ مُبِینٍ- ۱۸/ زخرف) (یعنی دشمنی پنهانی).

سپس بطرف مخاصمت و دعوا خصم گفته اند که در جمع و مفرد هر دو بکار می رود و شاید تثنیه آنهم بصورت خصمان بکار رود.

اصل- مخاصمه- اینستکه طرفین دعوا با یکدیگر گلاویز شوند، و هر کدام از طرفین گوشه بار و کیسه و متاع دیگری را بگیرد و بکشد.

روایت شده که «نسیته فی خصم فراشی» یعنی: آنرا در گوشه زیر اندازم بجای گذاشتم و فراموش کردم، جمع- خصم- خصوم و أخصام است.

خدای تعالی گوید: خَصْمانِ اخْتَصَمُوا- ۱۹/ حج) یعنی آن دو گروه که نزاع کردند و از این روی، اختصموا- را بصورت جمع بیان کرده فرمود: لا تَخْتَصِمُوا- ۲۸/ ق) و وَ هُمْ فِیها یَخْتَصِمُونَ- ۲۶/ شعراء).

(خصیم)- کسیکه زیاد مخاصمه می کند و در آیه فرمود: فَإِذا هُوَ خَصِیمٌ مُبِینٌ- ۴/ نحل).

(خَصْم)- هم کسی است که کارش و ویژگیش خصومت است و فرمود: قَوْمٌ خَصِمُونَ- ۵۸/ زخرف) (آیه در باره فرعونیان است که در پرستش فرعون متعصّب بودند و در اثر فسق همواره با پیامبرانی چون حضرت موسی و عیسی (ع) خصومت می ورزیدند که در آیه قبلش فرمود: کانُوا قَوْماً فاسِقِینَ- ۵۴/ زخرف)-

گوئی که فسق یعنی با ذلّت و خلافکاری غیر خدای پرستیدن است که نتیجه اش خصومت با انبیاء و پاکان است).

(خضد) [خضد]:

«۱»: خدای تعالی گوید: فِی سِدْرٍ مَخْضُودٍ- ۲۸/ واقعه).

یعنی شاخه ای یا درختی که خارش بریده و زدوده شده.

گفته می شود- خضدته فانخضد (خارش را زدودم و چنان شد که اسمش مخضود، خضید و خضد- است.

خضد مثل نقض- بجای اسم مفعول یعنی- خضود و منقوض- بکار می رود و از این تعبیر عبارت:

خضد عنق البعیر است- یعنی گردن شتر را شکست که شکستن برای- خضد- بطور استعاره بکار رفته است.

(خضر) [خضر]:

خدای تعالی گوید: فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً- ۶۳/ حجّ)- (زمین سبز می شود) و آیه ثِیاباً خُضْراً- ۳۱/ کهف) خضره- جمع- أخضر است و خضره- رنگی است میان سیاه و سپید یعنی سبز پر رنگ که بسیاهی نزدیکتر است و شبیه تر است از اینجهت سیاه را سبز گفته اند و سبز را سیاه چنانکه شاعر گوید:

قد أعسف النّازح المجهود معسفه فی ظلّ أخضر یدعوها مه البوم «۲»

---

(۱) و حدیثی از این واژه روایت شده که قریش و دشمنان پیامبر، و اسلام می پنداشتند چون پیامبر فرزند ذکوری ندارد بنابر این دین اسلام و حکومت اسلامی منقطع خواهد شد که البتّه این طرز تفکّر از همان اساس، و بنای حکومت اریستو کراسی یعنی حکومت اشرافیت که یکی از اصولش اصل توارث در زمامداری است سر چشمه گرفته بود و خداوند اساس حکومت اشرافیت را با نداشتن فرزند ذکور پیامبر بر هم زد و سوره کوثر اشاره به همین مطلب است که انتشار خیر و برکت نبوّت از خاندانت بوسیله فرزندی که زمامدار نخواهد بود و دختر است در جهان گسترده می شود و آنکه چنان طرز فکر اشرافی دارد و می گوید: پس از فوت پیامبر (ص) دینش بر پا نخواهد بود منقطع می شود خود آنها از آثار خیر محرومند هر چند که دهها فرزند و خروارها زر و سیم، یا سرزمینهای و املاک فراوان داشته باشند و گفت:

إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الْأَبْتَرُ- ۳/ کوثر) و حدیثی که این آیه و آینده اسلام را روشن می کند اینست که «تقطع به دابرهم و تخضد به شوکتهم».

با اسلام و ادامه اساس اسلام همه نقشه هاشان بر باد رفته، از یاد خیر محروم می شوند و شوکتشان که همان خار وجودیشان است شکسته خواهد شد.

(مجمع البیان- ۱۰/ ۵۵۰- مجمع البحرین ۳/ ۴۳).

(۲) شعر فوق از ابو الحرث ملّقب به ذو الرّمه است اشعارش بیشتر در مدح حکّام اموی و وصف و

قسمت سرسبز روستاهای عراق را بخاطر زیادی نخلستانها و باغات که از دور سیاه به نظر می آید- سواد- گفته اند.

خضره- را هم- دهمه- نامیده اند که همان سبز پر رنگ است.

در سخن خدای سبحان که می فرماید: مُدْهامَّتانِ- ۶۵/ الرّحمن) یعنی دو بهشت سر سبز و خرّم (مفردش- مدهامّه از فعل- ادهام یدهام ادهیمام) است، در سخن پیامبر (ص) هست که «إیّاکم و خضراء الدّمن» و خود پیامبر (ص) این سخن را تفسیر فرمود که: «المرأه الحسناء فی منبت السّوء» «۱».

مخاضره- داد و ستد در میوه و سبزیجات قبل از چیدن و رسیدن آنها است.

خضره- خرما بنی که خرمایش هنوز زرد نشده می ریزد.

(خضع) [خضع :

خدای تعالی گوید: فَلا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ- ۳۲/ احزاب) (ترجمه تمام آیه چنین است- اشاره به زنان است که می گوید با ناز و خشوع یعنی با نرمی با

غزل است که او را در طبقه- اخطل و فرزدق و جریر بحساب می آورند جز اینکه تقوای اسلامی را رعایت نکرده و شعرش را در خدمت امویان و خمّاران (می خوارگان) قرار داده و از اینجهت دیوانش اوّلین بار در انگلستان توسّط مکارت نی در سال ۱۹۱۹ میلادی چاپ شده در شعر فوق می گوید:

ستمکار بیگانه (در مآخذ دیگر بجای المجهود- واژه- المجهول آمده است) کوشش کرد که در سایه فریبکاری در دوستی و موّدت دیر پای ما با ستمگری اخلال کند که جغد بوم مرگ او را فرا خواند و سرش را طلبید.

(۱) در حدیث اوّل بصورت تشبیه فرموده: از سبزه هایی که در اطراف خیمه ها و چادرها که در اثر ریزش نشخوار و مدفوع حیوانات ظاهر می شود و سبزه زاری سطحی است که زرد پژمرده می شود دوری کنید و بعد فرمود یعنی در انتخاب زن و همسر اصالت خانوادگی و اخلاق و خوی نیک را در نظر گیرید نه تنها زیبائی ظاهری را، بدیهی است در سخن نخستین پیامبر (ص) اگر چه تشبیهی عمیق و اجتماعی و ادبی است، امّا با موضوعی دقیق و انسانی به بهترین امر محسوس بیان شده که از جنبه علمی و بهداشتی هم در خور دقّت است زیرا چنان سبزه هایی (دمن) همواره مرکز فضولات دامها و رشد بیماریهاست هر چند که سبزیش زودرس و چشمگیر است ولی پایانش درد آورد و بیماری زاست.

مدهامّه: مرغزار سرسبز و خرّم.

مردان غیر سخن نگوئید تا در دلشان با هوسها بشما طمع نکنند بلکه با آزرم و وقار و پسندیده سخن گوئید- و قلن قولا معروفا، نیکو و متین با همه سخن گوئید).

خضوع- همان- خشوع- است یعنی فرو افتادگی و نرمی که قبلا گفته شد (در واژه خشع).

رجل خضعه- مرد بسیار افتاده و فروتن.

خضعت اللّحم- یعنی گوشت را تکّه تکّه کردم و بریدم.

ظلیم أخضع- شتر مرغ کج گردن.

(خط) [خط]:

الخطّ مثل مدّ است یعنی کشیدن و ادامه یافتن، هر چیزی هم که طولی دارد خط گویند.

خطوط انواعی دارد که مهندسین در باره سطح و دایره و منحنی و شکسته و برگشته یا منکسر از آنها یاد می کنند و هر سرزمینی که طولش زیاد است بخط تعبیر می شود مثل خطّ یمن- که نیزه های خطّی آنجا معروف است و هر جائی که انسان آنجا را برای خودش خطّ بکشد و حفر کند، می گویند:

خطّ و خطّه- زمین خشک بی باران است که در میان دو سرزمین پر باران حاصل خیز قرار گرفته، گوئی که در میان آندو زمین مثل خطّی شکسته است و از آن دو جدا است. کتابت و نوشتن هم بخط تعبیر شده است.

خدای تعالی گوید: وَ ما کُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کِتابٍ وَ لا تَخُطُّهُ بِیَمِینِکَ «۱»-

---

(۱) عموم مفسّرین از آن جمله شیخ طوسی و فخر رازی در آیه فوق هم نظرند: که هذا القرآن ممّن لم یکتب و لم یقرأ عین المعجزه: این قرآن از کسیکه خط و کتابی قبل از نبوّت و اظهار آن نداشته عین معجزه و معجزه ای است که تاریخ بشر و عموم فصحا و بلغاء در برابرش خضوع نموده و اقرار کرده اند که قرآن برترین بیان و کلام بشری است.

قسمت پایانی آیه فوق بهترین برهان و دلیلی است بر اینکه قرآن بر پیامبر (ص) وحی شده و از سوی خود او نیست که می گوید إِذاً لَارْتابَ الْمُبْطِلُونَ- ۴۸/ عنکبوت) یعنی اگر غیر از آن بود کجروان و گمراهان و کج اندیشان در وحی بودن قرآن و اینکه از ناحیه خودت نیست در گمان می افتادند و دیگر اینکه بگفته ابن سینا چون پیامبر (ص) صادق مصدّق، یعنی راستگوئی است که معاصرینش بصداقت و راستگوئی و امانت تصدیقش کردند بنابر این همه تردیدها در باره قرآن و محتوای آن از بین می رود و

۴۸/ عنکبوت). یعنی: (تو پیش از این هیچ کتابی یا نامه ای نخوانده ای و با دست خویش هرگز ننوشته ای).

(خطب) [خطب :

الخطب و المخاطبه و التّخاطب- رویا روی سخن گفتن و رد کردن کلام بیکدیگر، و از این واژه، خطبه- اندرز گفتن، و خطبه (با کسره خ) خواستگاری کردن و نامزد خواستن برای همسری است.

خدای تعالی گوید: وَ لا جُناحَ عَلَیْکُمْ فِیما عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَهِ النِّساءِ- ۲۳۵/ بقره).

یعنی (گناهی بر شما نیست که بطور کنایه در باره خواستگاری و همسر گزینی سخن گوئید).

اصل- خطبه- در معنی خواستگاری همان حالتی است که در آن هنگام برای انسان هست، مثل- جلسه و قعده (جلسه- حالت نشستن بعد از بیدار شدن از خواب و بعد از دراز کشیدن، امّا قعده- نشستن بعد از ایستادن است).

از واژه- خطبه- خاطب و خطیب- یعنی گوینده خطبه، ساخته شده.

شک و ریبی باقی نمی ماند که قرآن بپیامبر (ص) وحی شده است و قبلا هیچ کتابی را نخوانده و ننوشته، عبارت- متن کتاب- در آیه فوق افاده عموم می کند یعنی تو پیش از این هیچ کتاب و نامه ای را نخوانده ای بلکه هُوَ آیاتٌ بَیِّناتٌ- ۴۹/ عنکبوت) آیاتی روشن است و دلهای دانشمندان و علماء آن را درک می کنند لذا عبارت وَ ما یَجْحَدُ بِآیاتِنا إِلَّا الظَّالِمُونَ- ۴۹/ عنکبوت).

در پایان آیه، یعنی تنها ستمکارانند که در اثر شرک و ظلم و کفر قرآن را که بر هم زننده منافع غیر انسانی ایشان است انکار می کنند زیرا اگر ظالمی یا مشرک و کافری قرآن را که وحی است می پذیرفت دیگر ستم پیشه و کافر نیست و اگر غیر این بودی عجیب بود.

بنابر این آنکه ظالم نیست و کسانیکه مثل قبیله أبو ذرها و سلمانها و سایر رهروان عدالتند حقیقتا بر آستان اللّه سر می نهند و اطاعتش را پذیرا می شوند، آیات دیگر که مؤیّد آیه فوق است چنین است:

وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا ما کُنْتَ تَدْرِی مَا الْکِتابُ وَ لَا الْإِیمانُ وَ لکِنْ جَعَلْناهُ نُوراً- ۵۲/ شوری).

إِنَّا أَوْحَیْنا إِلَیْکَ کَما أَوْحَیْنا إِلی نُوحٍ وَ النَّبِیِّینَ مِنْ بَعْدِهِ- ۱۶۳/ نساء).

الَّذِی أَوْحَیْنا إِلَیْکَ- ۳۰/ رعد) و الَّذِی أَوْحَیْنا إِلَیْکَ مِنَ الْکِتابِ هُوَ الْحَقُّ- ۳۱/ فاطر).

وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ قُرْآناً- ۷/ شوری) و ذلِکَ مِنْ أَنْباءِ الْغَیْبِ نُوحِیهِ إِلَیْکَ- ۴۴/ آل عمران).

امّا از خطبه (با کسره خ) فقط- خاطب- ساخته شده و فعل در هر دو- خطب- یخطب- است.

(خَطْب) هم بمعنی حادثه و کار بزرگ، است که بگفتگوی زیاد و همه جانبه می انجامد، خدای تعالی گوید:

فَما خَطْبُکَ یا سامِرِیُّ؟- ۹۵/ طه) و فَما خَطْبُکُمْ أَیُّهَا الْمُرْسَلُونَ؟- ۵۷/ حجر) فصل الخطاب هم چیزی است که بوسیله آن خطاب و گفتگو فیصله می یابد و پایان می پذیرد.

(خطف) [خطف :

الخطف و الإختطاف- یعنی ربودن چیزی با شتاب و سرعت، فعلش- خطف یخطف و خطف یخطف است که بهر دو صورت خوانده شده و (از باب تعب و ضرب).

خدای تعالی گوید: إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَهَ- ۱۰/ صافّات) وصف شیاطین است که استراق سمع می کنند.

و فَتَخْطَفُهُ الطَّیْرُ أَوْ تَهْوِی بِهِ الرِّیحُ- ۳۱/ حج) (یعنی گوئی که از چنگال باز شکاری گریخته، یا باد او را سرنگون کرده) و آیه یَکادُ الْبَرْقُ یَخْطَفُ أَبْصارَهُمْ- ۲۰/ بقره) و یُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ- ۶۷/ عنکبوت) یعنی کشته و غارت می شوند.

الخطّاف- پرستو است که گوئی با سرعت پروازش چیزی را ربوده، و می برد. و همچنین خطّاف- آهن سر کجی است (چنگک) که دلو را از چاه به سرعت بر می کشد و نیز آهنی که محور چرخ چاه روی آن قرار دارد گوئی که آنرا می رباید و جمع می کند. جمع آن خطاطیف است، باز مخطف باز شکاری که بسرعت شکار را می گیرد.

خطیف- با چالاکی و سرعت رفتن، و شتافتن.

أخطف الحشا- مرد میان باریک، مختطفه- مرد لاغر و درون ناپیدا گوئی که وجودش از لاغری ناپیدا است.

(خطا) [خطا]:

الخطأ، برگشتن و انحراف از یک سوی بسوی دیگر است و این عدول و انحراف چند گونه است:

اوّل- اینکه کسی چیزی را بر می گزیند و انجام می دهد، غیر از آنچه که در آغاز اراده اش آنرا نیکو می نمود، و این همان خطای کاملی است که انسان بوسیله آن گناهکار محسوب و بگناه و خطا گرفته می شود، در این حالت می گویند خطئ یخطأ، خطأ و خطأه- خطا و گناه کرد.

خدای تعالی گوید إِنَّ قَتْلَهُمْ کانَ خِطْأً کَبِیراً- ۳۱/ اسراء)- و وَ إِنْ کُنَّا لَخاطِئِینَ- ۹۱/ یوسف).

دوّم- اینکه کسی می خواهد چیزی را انجام دهد که فعلش نیکو است ولی در عمل بر خلاف آن کار از او واقع می شود و از او سر می زند و در این معنی می گویند:

أخطأ، إخطاء فهو مخطئ- یعنی خطا کرد و خطا کار شد، اراده صواب کرد ولی در عمل خطا سرزد. زیرا قصد خوبی داشت و می خواست کاری خوب انجام دهد ولی در عمل خطا کرد، و بر این معنی پیامبر (ص) فرموده است:

«رفع عن أمّتی الخطأ و النّسیان» یعنی: از امّت من مؤاخذه در آنچنان خطا و فراموشی بگناه برداشته شده است.

و باز از پیامبر (ص) فرمود: «من اجتهد فاخطأ فله أجر».

یعنی: (کسی که در راه خیر کوشش می کند امّا بخطا و اشتباه می افتد، پس اجر و پاداش برای اوست).

و در آیه وَ مَنْ قَتَلَ مُؤْمِناً خَطَأً فَتَحْرِیرُ رَقَبَهٍ- ۹۲/ نساء).

یعنی: (هر کسی قتل غیر عمد و خطا انجام داد جرمش این است که بنده ای را آزاد کند).

سوّم- اینستکه کسی کاری را که نیکو نیست اراده می کند انجام دهد ولی خلافش از او سر می زند و اتّفاق می افتد اینچنین شخصی اراده خطا کرده ولی عمل مفیدی از او حاصل شده است و بخاطر قصد و نیّتش سرزنش می شود و بر فعل و کارش ستوده نیست و این معنی همان است که شاعر گفته:

اردت

مسائتی فاجرت مسرّتی و قد یحسن الانسان من حیث لا یدری

یعنی (عیبم را خواستی به شادیم انجامید و بتحقیق انسان از آنجا که می داند و نمی فهمد نیکی می کند).

۱- خلاصه اینکه اگر کسی چیزی یا کاری را خواست انجام دهد و کار دیگر از او سر زد و اتّفاق افتاد می گویند: أخطأ (خطا و اشتباه کرد و غلط از آب در آمد).

۲- اگر همانطور که خواسته بود و اراده کرده بود واقع شد می گویند:

أصاب- یعنی خوب کرد و بنتیجه خوبی رسید.

۳- امّا اگر کسی کار خوبی را درست و خوب انجام نداد می گویند: أصاب الخطأ (بخطا و اشتباه رسید).

۴- و هر گاه کاری را اراده کرد که خوب انجام دهد ولی درست انجام نداد و ندانست که خطا کرده می گویند:

أخطأ الصّواب (در خوبی و نیکی خطا کرد).

امّا عبارات- أصاب الخطأ- و- أخطا الخطأ- چنانکه می بینی الفاظی مشترکند و در میان معانی گوناگون بیکدیگر دور و نزدیکند.

کسی که قصد حقیقت جویی و پژوهشگری در این امور را دارد بایستی بیشتر در آنها دقّت کند و بیندیشد.

خدای تعالی گوید: وَ أَحاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ- ۸۱/ بقره) خطاها و اشتباهاتش او را احاطه کرده).

واژه های- (خَطِيئه) و سیّئه- بیکدیگر نزدیکند ولی- خطیئه و سیّئه- بیکدیگر نزدیکند ولی- خطیئه- بیشتر در جایی گفته می شود که خاطی یا انجام دهنده کار خطا مقصودش و هدفش کار خطا نبوده بلکه قصد و اراده او در انجام کار سببی برای بوجود آمدن کار خطا از سوی او شده است مثل کسیکه شکاری را هدف قرار می دهد و تیرش بانسان می خورد یا مسکری که می خورده و جنایتی در حال مستی انجام می دهد.

وسیله و سبب هم دو گونه است:

اوّل- سببی که فعلش و کارش ممنوعیّت دارد مثل خوردن مسکرات و خطائی که در اثر خوردن آن از او سر می زند و بوجود می آید که نتیجه خطا و گناه از او دور نمی شود.

دوّم- سببی که فعلش و کارش ممنوعیّت نداشته مثل تیر انداختن بسوی شکار.

خدای تعالی فرماید: وَ لَیْسَ عَلَیْکُمْ جُناحٌ فِیما أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لکِنْ ما تَعَمَّدَتْ قُلُوبُکُمْ- ۵/ احزاب).

یعنی: (برای شما در آنچه که بخطا انجام دهید گناهی نیست مگر آنچه را که دلهاتان قصد و عمد کند و نیّت خطا کاری داشته باشد).

و آیه وَ مَنْ یَکْسِبْ خَطِیئَةً أَوْ إِثْماً

- ۱۱۲/ نساء) خطیئه در اینجا همان چیزی است که از روی قصد و عمد به آن کار رسیده باشد.

خدای تعالی گوید: وَ لا تَزِدِ الظَّالِمِینَ إِلَّا ضَلالًا- ۲۴/ نوح) و مِمَّا خَطِیئاتِهِمْ- ۲۵/ نوح).

و إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ یَغْفِرَ لَنا رَبُّنا خَطایانا- ۵۱/ شعراء).

و وَ لْنَحْمِلْ خَطایاکُمْ- ۱۲/ عنکبوت).

و وَ ما هُمْ بِحامِلِینَ مِنْ خَطایاهُمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۱۲/ عنکبوت).

و وَ الَّذِی أَطْمَعُ أَنْ یَغْفِرَ لِی خَطِیئَتِی یَوْمَ الدِّینِ- ۸۲/ شعراء) جمع آن خطیئات و خطایا- است.

در این آیه که خدای تعالی گوید: نَغْفِرْ لَکُمْ خَطایاکُمْ- ۵۸/ بقره) این خطائی است که با قصد انجام شده و- (خاطی)- همان گناهکار عمدی است که قصد گناه کردن داشته، و بر این اساس است آیه:

وَ لا طَعامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِینٍ لا یَأْکُلُهُ إِلَّا الْخاطِؤُنَ- ۳۷/ حاقّه).

(این آیه فرجام و سرنوشت همان کسی است که خداوند می گوید: به معاد ناباور بود و مسکینان بی توجّه، لذا خورشش در دوزخ همانهاست که در دنیا به

ستم می خورد و تبدیل به قاذورات می کرد و آنها را در دوزخ می خورد مگر کسیکه در دنیا و در راه حقّ همواره خاطی و خطا کار است).

ذنب- هم (خاطِئَه)- نامیده شده.

در آیه وَ الْمُؤْتَفِکاتُ بِالْخاطِئَهِ- ۹/ حاقّه (یعنی شهرهای قوم لوط که گناهانی بس بزرگ انجام می دادند و خطا کار بودند).

خاطئه- گناهی است بس بزرگ، چنانکه می گویند شعر، شاعری (که صنعت شاعری او از شعرش پیداست و بزرگی آن گناه هم از عمل به گناهش نمودار).

امّا آنچه را که از خطاها مقصود نباشد پیامبر علیه السّلام آن را متجاف عنه- یعنی دور از گناه و خطا یاد نموده است.

و خدای تعالی هم گوید: نَغْفِرْ لَکُمْ خَطایاکُمْ- ۵۸/ بقره) معنیش همان است که قبلا گفته شد.

(خطو) [خطو]:

خطوت أخطو، گام زدم، و قدم می زنم و می گذرم.

خطوه اسم مرّه است یعنی یک گام و یک قدم (اسم مرّه اسمی است که یکبار عمل کردن چیزی را نشان می دهد مثل- دفعه و جلسه که در فارسی با کلمه یک توجیه می شود مثل یکدفعه، یک جلسه).

خطوه- فاصله میان دو پا یا دو گام.

خدای تعالی گوید: وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ- ۱۶۸/ بقره) یعنی او را پیروی نکنید مثل آیه وَ لا تَتَّبِعِ الْهَوی ۲۶/ ص) (دنبال هوی و هوس نروید و آن را پی نگیرید).

(خف) [خف :

الخفیف، در برابر- ثقیل- یعنی سبک در برابر سنگین و این معنی:

۱- گاهی باعتبار کمی و افزونی در وزن با مقایسه بین دو چیز نسبت به یکدیگر گفته می شود مثل:

درهم خفیف و درهم ثقیل- (پول سبک و پول سنگین).

۲- باعتبار کم و زیادی وقت و زمان مثل:

فرس خفیف و فرس ثقیل- در وقتی که در زمان واحد یکی از اسبان بیشتر از دیگری می دود.

۳- سبکی و سنگینی چیزی باعتبار گوارا بودن یا ناگوارا بودن چیزی است که در این مورد هر چیزی یا کار شیرین و گوارا- خفیف- می شمرند که واژه خفیف در این مورد مدح است و واژه- ثقیل- برای ناگوار و ناپسند خدای تعالی گوید:

الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ- ۶۶/ انفال.) و فَلا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ- ۷۶/ بقره). و حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفاً- ۱۸۹/ اعراف).

که آیه اخیر را من از همین معنی می بینم. (یعنی مدح).

(منظور راغب رحمه اللّه اینست که باردار شدن زن به فرزند اگر چه از نظر حمل و بار وزنی بر او تحمیل می شود ولی چون آبستن شدن با رضای خاطر و همراه با بهره مندی است لذا- خفیفا- نیز در آیه بصورت مدح بکار رفته است و از معنی سوّم خفیف یعنی گوارا بودن است).

۴- خفیف در معنی سبکسری و کم خردی است چنانکه- ثقیل- هم در معنی وقار و متانت است پس در این مورد خفیف- ذمّ و ناپسند است و ثقیل- مدح و پسندیدگی.

۵- خفیف در اجسامی بکار می رود که شأن آنها اینست که بر اجسامی که از آنها پائین ترند و ثقیلند مثل زمین و آب، برتر باشند (همچون بخار و افعال این واژه- خفّ، یخفّ، خفّا، و خفّه، خففه تخفیفا، و تخفّف تخفّفا و استخففته- است.

کالای سبک را هم- خفیف گویند، همینطور- کلام خفیف یعنی سخنی که بآسانی بر زبان جاری شود.

خدای تعالی گوید: فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطاعُوهُ «۱»- ۵۴/ زخرف).

---

(۱) تمام آیه چنین است: فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطاعُوهُ إِنَّهُمْ كانُوا قَوْماً فاسِقِينَ- ۵۴/ زخرف) مربوط بسخن فرعون بعد از گفتگو با موسی (ع) است که بمردم مصر می گوید من از این آدمی که چیزی ندارد برتر و بهترم او حتّی نمی تواند درست سخن بگوید چرا طلا و دستبندهای زرّین ندارد و فرشته هایی که

یعنی: وادارشان کرد تا چون او سبک مغز شوند یا اینکه آنها را در جسم و جان کم نیرو و سبک انگاشته اند و گفته اند: معنای آیه این است که آنها را سبک سر و بی خرد یافت.

خدای تعالی گوید: وَ مَنْ خَفَّتْ مَوازِينُهُ- ۹/ اعراف) که اشاره به زیادی اعمال صالح در آیه قبل این و کمی آن در این آیه است. و آیه وَ لا يَسْتَخِفَّنَّكَ «۱»- ۶۰/ روم) یعنی: به شبه انداختنشان از اعتقادات تو را سست و دور نکند.

خفّوا عن منازلهم- با سبک باری از آنجا کوچ کردند.

الخفّ- یعنی پوشاک و کفش.

خفّ النّعامه و خفّ البعیر- سم شتر مرغ و شتر که تشبیهی است بکفش انسان.

(خفت) [خفت :

خدای تعالی گوید: يَتَخافَتُونَ بَيْنَهُمْ- ۱۰۳ طه) (در میان خویش بآرامی سخن می گویند).

و آیه وَ لا تُخافِتْ بِها- ۱۱۰/ اسراء) (آرام ادا نکن).

المخافته و الخفت- کلام سر بسته گفتن و پوشیده داشتن سخن.

شاعر گوید:

و شتّان بین الجهر و المنطق الخفت (چقدر فاصله است میان سخن آشکار و پوشیده).

(خفض) [خفض :

الخفض، یعنی پائین آوردن، که نقطه مقابلش، الرّفع، یعنی برافراشتن

می گوید دستشان در دست او نیست. فرعون آنمردم را که فاسق بودند سبک شمرد آنها نیز او را گردن نهادند و اطاعت کردند. نکته در خور دقّت در آیه اینست که همواره پرستش فرعونها بر زمینه های فسق و فجور بر جامعه مبتنی است و از این سبب همگی بعذاب و فرجامی عیاشی های خویش مبتلا می شود و با خواری و درد در دریا غرق می شوند در پایان آیه می فرماید سَلَفاً وَ مَثَلًا لِلْآخِرِينَ- ۵۶/ زخرف) ایشانرا سرگذشتی عبرت آموز و داستانی شایسته توجّه برای آیندگان قرار دادیم.

(۱) تمام آیه این است که به پیامبر (ص) می فرماید: فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لا يَسْتَخِفَّنَّكَ الَّذِينَ لا يُوقِنُونَ- ۶۰ روم) پایدار باش که وعده خدا حقّ است و کسانی که ایمان را پی جوئی نمی کنند و یقین ندارند تو را سست و نادان نیابند.

و بلند کردن است، خفض- در معنی آسایش و آرام حرکت کردن هم هست.

آیه وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ- ۲۴/ اسراء) تشویقی است بر نرمخویی و پذیرش و اطاعت، گوئی که معنی مقابل آن در آیه أَلَّا تَعْلُوا عَلَیَّ- ۳۱/ نمل) است، یعنی بر من گردن فرازی نکنید.

و در وصف قیامت می گوید: خافِضَةٌ رافِعَةٌ- ۳/ واقعه) یعنی گروهی را فرود می آورد و تنزّل می دهد و گروهی را رفعت، واژه- خافضه- در این آیه اشاره ای است به آیه ثُمَّ رَدَدْناهُ أَسْفَلَ سافِلِینَ- ۵/ تین).

(خفی) [خفی :

خفی الشّیئ خفیه- آن چیز پنهان شد.

خدای تعالی گوید: ادْعُوا رَبَّکُمْ تَضَرُّعاً وَ خُفْیَةً- ۵۵/ اعراف) (پروردگارتان را در حالت فروتنی و آرامی بخوانید).

خفاء- چیزی که بوسیله آن اشیاء دیگر پوشیده می شود مثل پرده.

خفیته- پنهانی و پوشیدگی آن را بر طرف کردی، در وقتی چنین گفته می شود که چیزی را آشکار کرده ای ولی- أخفیته- آنرا پنهان کردی در وقتی که چیزی را بپوشانی و مخفی کنی نقطه مقابل إخفاء- إبداء و اعلان- است یعنی آشکار و علنی کردن.

خدای تعالی گوید: إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقاتِ فَنِعِمَّا هِیَ وَ إِنْ تُخْفُوها وَ تُؤْتُوهَا الْفُقَراءَ فَهُوَ خَیْرٌ لَکُمْ- ۲۷۱/ بقره).

(اگر آشکارا بخشش کنید چه نیکوست ولی اگر پوشیده بفقراء بخشش کردید در آنصورت برای شما خیرش بیشتر است).

خدای تعالی فرماید وَ أَنَا أَعْلَمُ بِما أَخْفَیْتُمْ وَ ما أَعْلَنْتُمْ- ۱/ ممتحنه) و بَلْ بَدا لَهُمْ ما کانُوا یُخْفُونَ- ۲۸/ انعام).

(اسْتخْفاء)- پوشیده شدن و پنهان گشتن و طلب پنهان کردن.

خدای تعالی گوید: أَلا إِنَّهُمْ؟ یَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِیَسْتَخْفُوا مِنْهُ- ۵/ هود) (بدانید آنها آنچه که در دل دارند مخفی می کنند تا در پناه آن پوشیده شوند و ناشناخته بمانند.

خوافی- جمع خافیه- یعنی پرهای زیر بال حیوانات که در نشستن روی زمین و غیر پرواز پوشیده است.

پرهای بلند بال را- قوادم- گویند.

(خل) [خل :

الخلل، شکاف و فاصله میان دو چیز، جمع آن- خلال است مثل:

خلل الدّار- شکاف و روزن خانه.

خلل السّحاب- فاصله ابرها و لابلای آنها که باران از آن می ریزد.

خلل الرّماد- لابلای خاکستر.

خدای تعالی در صفت ابر گوید: فَتَرَی الْوَدْقَ یَخْرُجُ مِنْ خِلالِهِ- ۴۳/ نور) (بارانها را می بینی که از خلال ابرها فرو می ریزند).

و آیه فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ- ۵/ اسراء) (در میان خانه ها برای سرکوبیشان آمد و شد کردند).

شاعر گوید:

أری خلل الرّماد و میض جمر «۱» و آیه وَ لَأَوْضَعُوا خِلالَکُمْ- ۳۷/ توبه) یعنی در میانتان سخن چینی، و فساد کردند.

خلال- چیزی است که دندانها و دیگر چیزها را با آن پاک و تمیز می کنند.

---

(۱) مصراع شعر فوق مربوط به داستان حکومت بنی امیّه است که چون ابو مسلم در خراسان کارش بالا می گیرد و کار نصر بن سیّار حاکم دست نشانده مروان حمار در خراسان رو بضعف می گراید نامه هایی پیاپی بمروان می نویسد و ظهور عبّاسیان را باو اطّلاع می دهد و از وضع ابو مسلم خبر می دهد که ابو مسلم مردم را برای بیعت با ابراهیم بن محمّد بن علی بن عبد اللّه بن عباس دعوت می کند و ضمن آخرین نامه اش شعر فوق را بدین مضمون می نویسد:

۱-

اری بین الرّماد و میض جمر و یوشک ان یکون له ضرام ۲-

فانّ النّار بالعودین تذکی و انّ الحرب اولها کلام ۳-

فان لم تطفئوها تجن حربا مشمرّه یشیب لها الغلام ۴-

اقول من التّعجّب لیت شعری أ ایقاظ امیه ام ینام

۱- در میان خاکستر جرقّه های آتشین می بینم و بزودی اخگری فروزان می شود.

۲- زیرا آتش با دو چوب افروخته می شود و جنگ هم آغازش حرف است.

۳- اگر خاموش نشود بجنگی مبدّل می شود که جوان را پیر می کند.

۴- از شگفتی می گویم و نمی دانم امویها بیدارند یا خواب. [...]

ص: ۶۲۰

خلّ سنّه و خلّ ثوبه بالخلال- دندان و جامه اش را پاک کرد.

خلّ لسان الفصیل بالخلال- زبان بچّه شتر را خلال کرد تا مانع شیر خوردنش شود.

(در وقتی است که پستان مادر را به درد آورده و از شیر جدا می شود).

خلّ الرّمیّه بالسّهم- با یک تیر شکار را زد.

و در حدیث: «خللوا أصابعکم» «۱».

الخلل فی الأمر خلل- خلل در این عبارت یعنی سستی در کار که تشبیهی است از فاصله افتادن میان دو چیز.

خلّ لحمه یخلّ خلّا و خلالا- یعنی در بدن حیوان خللی است که در اثر لاغری و ضعیفی بوجود آمده.

شاعر گوید: إنّ جسمی بعد خالی لخلّ.

(شعر از شنفری شاعر جاهلی است که در باره دائی خویش تأبّط شرّا- گفته است یعنی من بعد از دائیم ضعیف شده ام).

الخلّه- راهی ریگزار که بخاطر شنی بودنش عبورش سخت است یا از اینجهت که پا در آن فرو می رود و نیز:

الخلّه- یعنی خمر ترش که ترشیش از سرکه نیست و از نفوذ ترش شدن خودش است.

خلّه- غلاف و نیام شمشیر که آنرا در خود می پوشاند.

---

(۱) حدیث نبوی است که تمامش چنین است «خللوا أصابعکم، لا تخللها نار» و در روایت دیگر «خلّلوا بین الاصابع لا یخلّل اللّه بینها بالنّار» و در حدیث دیگر «رحم اللّه المتخلّلین عن امّتی فی الوضوء و الطعام» در هر سه حدیث پیامبر (ص) مردم را به خلال کردن و پاکیزه نمودن دستها و دهان در وضو و غذا خوردن دستور فرموده است تا آلودگی ظاهری نیز بر طرف شود و همراه با ایمان و پاکی باطن سعادت انسانها تأمین شود، گویی که پیامبر (ص) نگرشی بهداشتی به سراسر جهان و آینده انسانها داشته است که این همه سفارش بهداشت نموده که آفات بیماریها و نابسمانانیها بانسانها نرسد و امروز اهمیت بهداشت بیش از علم پزشکی مورد توجّه بشر است.

خلّه- اختلال خاصّ روانی است که یا برای تمایل شدید بچیزی یا نیاز سخت بآن چیز عارض نفس انسان می شود و لذا- خلّه- را به حاجت و نیاز و خوی و عادت تفسیر کرده اند.

(خُلَّه)- یعنی محبّت و دوستی یا از اینجهت که آن حالت در جان نفوذ می کند و یا از اینکه در جان آدمی قرار می گیرد و باقی می ماند و یا اینکه همچون تیری که بهدف می رسد، دوستی هم بجان می رسد و در آن اثر می گذارد و یا اینکه در اثر نیاز شدیدی که با آن هست خلّه نامیده شده می گویند:

خاللته مخالّه و خلالا- که اسم آن- خلیل- است.

خدای تعالی گوید: وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْراهِيمَ خَلِيلًا- ۱۲۵/ نساء) گفته اند نامیدن حضرت ابراهیم (ع) به- خلیل- برای این است که در تمام حالات توجه و نیازش بخدا بود، و در این معنی است که بخدا می گوید:

إِنِّی لِما أَنْزَلْتَ إِلَیَّ مِنْ خَیْرٍ فَقِیرٌ- ۲۴/ قصص) (بهر چه که از خیر بر من دهی و نازل کنی یا فرو فرستی نیازمندم).

و باز در این معنی گفته شده: اللّهمّ أغننی بالافتقار إلیک و لا تفقرنی بالاستغناء عنک.

یعنی: (الهی مرا پیوسته بخودت نیازمند گردان و از خودت بینیازم مگردان).

و گفته اند بلکه واژه- خلیل- در باره حضرت ابراهیم از- خلّه- است که بکار بردن آن مثل بکار بردن محبّت و دوستی در اوست.

ابو القاسم بلخی «۱» گفته است- خلیل- از- خلّه- است نه از خلّه- کسی

---

(۱) عبد اللّه بن احمد کعبی معروف به ابو القاسم بلخی معتزلی خراسانی دانشمند مشهوری است که با ابو الحسن بن ابی عمرو خیاط از سران معروف معتزله بغدادند، بلخی رئیس طایفه کعبیه است بگفته قاضی ابن خلکان سخنانی در توحید و صفات خدا دارد و در علم کلام صاحب نظر است.

اسماعیل پاشای بغدادی در کتاب هدّیه العارفین و اسماء المؤلفین و آثار المصنّفین- کتابهای زیادی را ببلخی نسبت می دهد از آن جمله کتاب ادب الجدل- اوایل الادله فی اصول الدّین- تفسیر القرآن، التّهذیب فی الجدل- کتاب الاسماء و الاحکام- کتاب الامامه- مفاخر خراسان، و مقالات دیگر.

که آن را با- حبیب- مقایسه کند بخطا رفته است زیرا جایز است که خداوند بنده اش را دوست بدارد زیرا محبّت از ناحیه او ثناست ولی جایز نیست در او تقوا و بی نیازی باشد.

این سخن بلخی اشتباه است زیرا- خلّه- از- تخلّل الودّ نفسه و مخالطته- است یعنی: (جانش با دوستی در آمیخته است).

چنانکه شاعر گوید:

قد تخلّلت مسلک الرّوح منّی و به سمی الخلیل خلیلا

یعنی: (تو همانند روح با من در آمیخته ای بهمین جهت است که دوست خلیل نامیده شده).

و لذا گفته می شود- تمازج روحانا- در روحی که در هم آمیخته و بهم پیوسته اند، و محبّت هم رسیدن به مرکز جان است و اینکه می گویند- حببته یعنی در دل و جانش راه یافتم و باو رسیدم و امّا زمانی که واژه محبّت- در باره خدا بکار می رود منظور فقط بخشایش و احسان اوست.

همینطور واژه- خلّه- اگر بکار بردن حبیب برای خداوند جایز است واژه دیگر یعنی- خلیل و خلّه- هم جایز است ولی اگر مقصود از- حبّ- مرکز دل و مقصود از- خلّه- راه یافتن و نفوذ و آمیختن دو دوست باشد حاشا که برای خدای سبحان بکار رود و چنین مقصودی در باره او قصد شود.

خدای تعالی گوید: لا بَیْعٌ فِیهِ وَ لا خُلَّهٌ- ۲۵۴/ بقره).

یعنی: ممکن نیست در قیامت نیکی یا حسنه ای خرید و یا اینکه حسنه را با موّدت و محبّت بتوان جلب کرده و این همان معنی است که خداوند اشاره فرموده که:

وَ أَنْ لَیسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی ۳۹/ نجم) و لا بَیْعٌ فِیهِ وَ لا خِلالٌ- ۳۱/ ابراهیم).

در سال ۳۱۷ هجری برحمت ایزدی پیوسته است.

(هدیه العارفین ۱/ ۴۴۴- الملل و النّحل ۱/ ۷۶- وفیات الاعیان ۲/ ۲۴۸- اعلام زرکلی ۲/ ۵۴۴).

گفته اند: خلال- مصدری است از خاللت «۱» و نیز گفته شده خلال جمع- خلّه- است.

و همچنین گفته اند: خلیل و أخلّه و خلال- در همان معنی اوّل یعنی دوست و دوستان است.

(خلد) [خلد]:

الخلود یعنی دور بودن چیزی از برخورد به فساد و باقی ماندن آن چیز بر حالتی که قبلا بر آن حالت بوده است- اعراب چیزی را که فساد و تباهی در آن راه ندارد و بآن نمی رسد با واژه خلود توصیف می کنند مثل نامیدن: أثافی- یعنی سه پایه دیگ و دیگدان که بخاطر مقاوم بودن و نه بخاطر دوام و بقاء آنها را- خوالد- یعنی پایدارها نامیده اند.

فعلش- خلد یخلد خلودا- است یعنی پایدار و جاودانه شد.

خدای تعالی گوید: لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ- ۱۲۹/ شعراء) و خلد- یعنی جزئی از انسان که همواره بر حالت ثابت خودش باقی می ماند و تا انسان زنده است مثل سایر اجزایش تحلیل نمی رود. (شخصیّت فطری انسانی).

مخلّد- کسی است که مدّت زیادی باقی می ماند.

رجل مخلّد- بکسی گفته می شود که زود پیر نمی شود و پیری از او بتأخیر می افتند.

دابّه مخلّده- حیوانی است که دندانهای ثنایای او نمی افتد تا دندانهای رباعیش در آید «۲».

سپس واژه- مخلّده- بطور استعاره در معنی همیشه باقی، و پایدار و

---

(۱) پاره ای از افعال دارای چند مصدرند از آن جمله باب مفاعله که مصدر دوّمش بر وزن فعال است مثل- قاتل، یقاتل، مقاتله و قتال و همچنین حساب یحاسب محاسبه و حساب- و همینطور مصدر باب تفعیل مثل فعل یفعل تفعیل و تفعله- مثل- کمل یکمل تکمیل و تکمله- که در زبان فارسی و سواد آموزی قبل از انقلاب باین مصادر آگاهی نداشته اند و پنداشته اند مثلا یا (تق- وی- یت) یاد داد و بدینجهت آموزشیاران را بزحمت و اشتباه دچار می کردند و حال اینکه در اینگونه کلمات حرف (ی) یکی است و اینها مصادر دوّم باب تفعیل- هستند و تلفّظ آنها هم- (تر- ب- یت) و (تق- و- یت) است.

(۲) ثنایا دندانهای بالا و پائین جلوی دهان است که دو تا در بالا و دو تا در پائین قرار دارد ولی

جاودانه بکار رفته است.

(الخُلُودُ) فی الجنّه- یعنی باقی بودن اشیاء بر حالتی که بوده اند بدون اینکه فسادی بر آنها عارض شود.

خدای تعالی گوید:

أُولئِکَ أَصْحابُ الْجَنَّهِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۸۲/ بقره).

و أُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۳۹/ بقره).

و وَ مَنْ یَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِیها- ۹۳/ نساء).

و یَطُوفُ عَلَیْهِمْ وِلْدانٌ مُخَلَّدُونَ- ۱۷/ واقعه).

گفته شده- مخلّدون- یعنی بحالت خویش باقیند بطوریکه حالات گوناگون آنها را فرا نمی گیرد و تغییر حالت نمی دهند و یا اینکه مخلّدون از واژه- خلده- است (خلده- یعنی گوشواره و دستیاره زرّین، پس مخلّدون یعنی با گوشواره و دستیاره مزّین و پیراسته هستند، خلده نوعی از گوشواره است).

(إِخْلادُ) الشّیئ- باقی گذاردن و ثابت کردن چیزی بطوریکه حکم همیشگی بودن و بقاء دائمی بر آن بشود و بر این معنی سخن خدای سبحان است که:

وَ لکِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَی الْأَرْضِ- ۱۷۶/ اعراف).

یعنی: او بزمین دل بست و متّکی شد بگمان اینکه در زمین جاودان خواهد بود.

(خلص) [خلص :

الخالص، مثل- صافی یعنی پاک و پالوده، جز اینکه، در جسم خالص یا هر چیزی خالصی، آثار آمیختگی با چیزی که قبلا در آن بوده پیوسته وجود دارد ولی در معنی صافی گفته اند از مشوب بودن با چیز دیگری بکلّی پاک است و اثر آمیختگی در آن نیست.

فعل آن، خلّصته فخلص- است، شاعر گوید:

رباعی چهار دندان بالا و پائین است که ما بین ثنایا و انیاب قرار گرفته و در حیوانات در سن ۶ سالگی ظاهر می شود.

خلاص الخمر من نسخ الفدام (بی غش بودن خمر رد شدن از دهان بند و پارچه صافی است.

خدای تعالی گوید: وَ قالُوا ما فِی بُطُونِ هذِهِ الْأَنْعامِ خالِصَةٌ لِذُکُورِنا- ۱۳۹/ انعام).

واژه های. خالص و خالصه- مثل وزن- داهیه و راویه یعنی: (مصیبت بزرگ و توشه دان) است.

خدای تعالی گوید: فَلَمَّا اسْتَیْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِیًّا- ۸۰/ یوسف).

یعنی از غیر خویش منفرد و جدا بودند و کفّاره گرفتند.

و در آیات وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ- ۱۳۹/ بقره).

و إِنَّهُ مِنْ عِبادِنَا الْمُخْلَصِینَ- ۲۴/ یوسف).

پس در آیه اخیر اخلاص و پاک دلی مسلمین پاکی اعتقاد آنها از عقاید باطله است، یعنی آنچه را که یهود از تشبیه و نصاری از تثلیث می گفتند، و می خواندند (یهود خدا را بچیزی همانند کردند و نصاری خدا را سه دانستند) و مسلمین از اینگونه عقاید باطله تبری و بیزاری جستند.

خدای تعالی گوید: مُخْلِصِینَ لَهُ الدِّینَ- ۲۹/ اعراف) و لَقَدْ کَفَرَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ ثالِثُ ثَلاثَةٍ- ۳۷/ مائده) و آیه أَخْلَصُوا دِینَهُمْ لِلَّهِ- ۱۴۶/ نساء) که اشاره بهمان معنی است که گفته شد.

و آیه إِنَّهُ کانَ مُخْلَصاً وَ کانَ رَسُولًا نَبِیًّا- ۵۱/ مریم).

پس حقیقت معنی- إخلاص در پرستش، تبری و دوری از هر چیزی غیر خدای تعالی است.

(خلط) [خلط]:

الخلط- یعنی جمع و فراهم آمدن میان اجزاء دو چیز و سپس بجمع میان دو مایع یا دو جامد یا یکی از آن دو با دیگری مثل آمیختن مایع و جامد تعمیم یافته است. واژه خلط- اعمّ از واژه- مزج- است می گویند: اختلط الشّیئ.

خدای تعالی گوید: فَاخْتَلَطَ بِهِ نَباتُ الْأَرْضِ- ۲۴/ یونس).

همسایه و شریک را هم- (خَلِیط)- گویند و واژه- خلیطان- در اصول فقه از همین معنی است.

خدای تعالی گوید: وَ إِنَّ کَثِیراً مِنَ الْخُلَطاءِ لَیَبْغِی بَعْضُهُمْ عَلی بَعْضٍ- ۲۴/ ص).

یعنی: (بیشترین شرکاء و دوستان یا همسایگان بعضی بر بعضی جور می کنند).

واژه- خلیط- در مفرد و جمع هر دو بکار می رود.

شاعر گوید: بان الخلیط و لم یأووا لمن ترکوا یعنی: (آن شرکاء جدا شدند و بکسانی که ترکشان کردند پناه نبردند).

و آیه (خَلَطُوا) عَمَلًا صالِحاً وَ آخَرَ سَیِّئاً- ۱۰۲/ توبه).

یعنی: گاهی به کار نیک و گاهی بکار زشت و ناروا پرداختند و این دو را درهم آمیختند.

أخلط فلان فی کلامه- در سخنش خوب و بد و حقّ و باطل را در هم آمیخت.

أخلط الفرس فی جریه- کنایه از کوتاهی کردن است در دویدن است.

(خلع) [خلع :

الخلع یعنی لباس از تن در آوردن مثل: خلع الإنسان ثوبه و- خلع- در باره اسب، دور کردن پالان و افسار از اوست.

خدای تعالی گوید: فَاخْلَعْ نَعْلَیْکَ- ۱۲/ طه) گفته شده منظور همان امر به کفش در آوردن و پا برهنه شدن است که حمل بر ظاهر لفظ شده است.

خداوند به حضرت موسی (ع) دستور داد تا کفش خود را که از پوست الاغ مرده بود از پای در آورد و دور کند.

بعضی از اهل تصوّف گفته اند این امر مثلی است و در حقیقت امر به اقامت و مکان گزیدن و ماندن است همانطور که توبه کسی که می خواهد در حضورت بماند می گویی کفش و جامه ات را در آورد و از اینگونه سخنان.

خلع فلان فلان- معنایش اینست که باو جامه و لباس بخشید از اینجهت برای معنی عطاء و بخشش از لفظ خلع استفاده شده که بمجرّد اداء این لفظ باو

لباس داده می شد.

(خلف) [خلف :

خلف یعنی پشت، نقطه مقابل- قدّام- یعنی پیشاروی و جلو.

خدای تعالی گوید: یَعْلَمُ ما بَیْنَ أَیْدِیهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ- ۲۵۵/ بقره) و لَهُ مُعَقِّباتٌ مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ- ۱۱/ رعد).

یعنی: (انسان را فرشتگانیست در حضور و غیاب که او را بامر خدا حفاظت می کنند و نگه می دارد و این فرمان خداوند است که آنچه قومی و مردمی دارند تغییر نکند و نگرداند مگر اینکه ایشان متحوّل شوند).

و نیز خدای تعالی گوید: فَالْیَوْمَ نُنَجِّیکَ بِبَدَنِکَ لِتَکُونَ لِمَنْ خَلْفَکَ آیَهً- ۹۲/ یونس).

(خطاب به فرعون است می فرماید: با زره طلائی مخصوصت از آب بیرونت اندازیم تا برای کسانیکه در غرق شدنت شکّ داشتند که خدا نباید بمیرد، و همچنین برای آیندگان آیتی و نشانه ای باشد).

خلف- عکس و ضدّ معنی تقدّم و سلف- است و بکسی که بخاطر کوتاهی و قصور مقام و منزلتش عقب مانده است- خلف- گویند و لذا می گویند خلف- یعنی زشت و تباه.

و نیز کسی را هم که نه بخاطر قصور و کوتاهی از مقامش عقب مانده باز خلف گفته اند.

خدای تعالی گوید: فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ «۱»- ۱۶۹/ اعراف).

---

(۱) واژه خلف با سکون لام در قرآن دو بار آمده یکی در آیه ۱۶۹/ اعراف که دنیا دوستان تبار بنی اسرائیل را که از دستورات حضرت موسی (ع) سر پیچی کردند مورد ملامت قرار می دهد، دوّم در آیه ۵۹/ مریم که می گوید: بعد از آنهمه پیامبران که نماز بر پا می داشتند و رضای خدای می خواستند گروهی از پی شان خواهند دید، در دو آیه فوق واژه خلف با سکون لام و بصورت مذموم و ناپسند بکار رفته فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاهَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ فَسَوْفَ یَلْقَوْنَ غَیًّا- ۵۹/ مریم) پس- خلف- با سکون لام یعنی تباه و زشت و امّا خلف با فتحه لام در خیر و خوبی بکار می رود مثلا می گویند: خلف صدق، خلف سوء یعنی جانشین خوب و بد که در زبان فارسی هم می گویند فلانی ناخلف است یعنی بی خیر، ابن اثیر می گوید: الخلف بالتّحریک فی الخیر و بالتّسکین فی الشّر یعنی با حرکت حروف (خ- ل) در خوبی و با سکون آنها در شرّ و بدی بکار می رود. خلف فرزند صالح و خلف فرزند صالح و بد کردار که-

(اشاره به تبار بنی اسرائیل است که بعد از قشر اوّل جانشین آنها شدند و تورات را از گذشتگان میراث بردند امّا دنیا دوستی را شیوه خود کردند).

در اصطلاح می گویند: سکت ألفا و نطق خلفا «۱» یعنی از هزار سخن سکوت کرد و چیزی ناروا اداء کرد، و دربار هر کسی هم که کلامش و سخنش تباه و فاسد است یا روحی تبهکار و فاسد دارد بکار می رود.

تخلّف فلان فلانا- بکسی گفته می شود که از دیگری عقب بیفتد، و پشت سر دیگری بیاید و هر گاه جانشین او بشود مصدرش- خلافه- است با کسره حرف (خ) و (خَلَفَ) خلافه با فتحه حرف (خ) یعنی فاسد شد که اسم فاعلش- خالف- است یعنی پست و احمق، پستی و زشتی هم به خلف تعبیر شده است مثل آیه فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ- ۵۹/ مریم).

خلف- هم به کسی که جای دیگری قرار می گیرد و راه و روش او را سد می کند اطلاق می شود.

(خِلْفَه)- یعنی جانشین یکدیگر شدن.

خدای تعالی گوید: وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ خِلْفَةً- ۶۲/ فرقان).

یعنی: (او کسی است که با ایجاد نظامی در آفرینش از روی حکمت و نظام هستی شب و روز را جانشین یکدیگر قرار داد).

در اصطلاح می گویند: أمرهم خلفه- یعنی کارشان پی در پی و منظّم است.

اگر صدق و سوء یا صالح و طالح بکار رود خلف خوب و خلف زشت است. چنانکه راغب رحمه اللّه هم در قسمت اوّل هر دو را در معنی قصور و عدم قصور ذکر کرده است. ابن سیده می گوید لا یکون الخلف الّا من الاخیار و لا یکون خلف الّا من الاشرار.

(اساس البلاغه ۲۴۷- مصباح المنیر ۲۱۸/ لس و ۸۵- مقاییس ۲/ ۲۱۰- المحکم ۵/ ۱۲۱).

(۱) ابن سکیت رحمه اللّه از قول ابن اعرابی نقل می کند که- خلف- هر سخن ناروا و زشتی است و بهر کار ناپسند دیگر نیز اطلاق می شود چنانکه مردی اعرابی با خویشانش بود صدائی و بادی از اندرونش برخاست و شرمنده شد ناچار به شکمش و پشتش اشاره کرد و گفت:

انّها خلف نطقت خلفا- یا- سکت الفا و نطق خلفا: گناه از من نیست و لذا می گویند: هزار بار ساکت بود و یکبار به خطا صدا داد.

(مصباح المنیر ۲۱۸- لس ۹/ ۸۵- مجمع الامثال ۱/ ۳۳۰).

شاعر گوید: بها العین و الآرام یمشین خلفه «۱».

أصابته خلفه- کنایه از درد شکم و شکمروی است (اسهال).

خلف فلان فلانا- بجای او کارگزار شد چه با او و یا بعد از او باشد.

خدای تعالی گوید: وَ لَوْ نَشاءُ لَجَعَلْنا مِنْکُمْ مَلائِکَةً فِی الْأَرْضِ یَخْلُفُونَ- ۶۰/ زخرف).

(خِلافَه)- یعنی نیابت و جانشینی بجای دیگری که:

۱- یا در غیاب و نبودن کسی است.

۲- یا بخاطر مرگ کسی است که دیگری جانشین او می شود.

۳- یا بعلّت ناتوانی کسی.

۴- و یا بخاطر بزرگی و شرافت است که دیگری جانشین او می شود.

و در معنی اخیر خداوند اولیاء خود را در زمین خلافت و نمایندگی می دهد.

خدای تعالی گوید:

هُوَ الَّذِی جَعَلَکُمْ خَلائِفَ فِی الْأَرْضِ- ۳۹/ فاطر).

و وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَکُمْ خَلائِفَ الْأَرْضِ- ۱۶۵/ انعام).

---

(۱) شعر از زهیر بن ابی سلمی است که در معلّقه اش می گوید:

-۱

بها العین و الآرام یمشین خلفه و احلاءها ینهضن من کلّ مجثم

یعنی: در آن مکان و مرتفعات گاوان وحشی و آهوانی پیاپی در حرکت و نوزادانشان از هر جائی که نشسته اند بر می خیزند.

-۲

وقفت بها من بعد عشرین حجّه فلا یا عرفت الدّار بعد توهّم

یعنی: آنجا را پس از بیست سال دوری نمی شناختم تا اینکه با مشقّت و پندار خانه و سرزمین را شناختم.

ابن اعرابی می گوید: خلف- یعنی زمانی پس از زمان دیگر همچنین- کلّ شی ء یجی ء بعد شی ء فهو خلف.

لبید در هجو معاصرینش می گوید:

ذهب الّذین یعاش فی اکنافهم و بقیت فی خلف کجلد الاجرب

یعنی: کسانی که در پناهشان آسایش و زندگی می شد در گذشتند و من در میان خسیسانی ناصالح چون پوست بدن پیسی زده باقی ماندم. (دیوان زهیر و لبید)

ص: ۶۳۰

و وَ یَسْتَخْلِفُ رَبِّی قَوْماً غَیْرَکُمْ- ۵۷/ هود).

خلائف- جمع خلیفه- است و خلفاء- جمع- خلیف.

خدای تعالی گوید:

یا داوُدُ إِنَّا جَعَلْناکَ خَلِیفَهً فِی الْأَرْضِ- ۲۶/ ص).

و وَ جَعَلْناهُمْ خَلائِفَ- ۷۳/ یونس).

و وَ اذْکُرُوا إِذْ جَعَلَکُمْ خُلَفاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ- ۶۹/ اعراف).

(اخْتلاف) و مخالفه- باین معنی است که هر کس راه و روشی غیر از راه و روش دیگری در کار یا سخن بر گزینند.

خلاف- فراگیرتر و اعمّ از- ضدّ- است زیرا هر دو ضدّی مختلفند و هر دو چیز مختلفی ضدّ نیستند و هر گاه در میان مردم اختلاف در قول، و سخن باشد در حکم تنازع است و بطور استعاره بجای- منازعه و مجادله که لفظی است- اختلاف- گفته می شود، خدای تعالی گوید:

فَاخْتَلَفَ الْأَحْزابُ- ۳۷/ مریم).

و وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ- ۱۱۸/ هود).

و وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِکُمْ وَ أَلْوانِکُمْ- ۲۲/ روم).

و عَمَّ یَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ الْعَظِیمِ الَّذِی هُمْ فِیهِ مُخْتَلِفُونَ- ۳/ نباء).

و إِنَّکُمْ لَفِی قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ- ۸/ ذاریات).

و مُخْتَلِفاً أَلْوانُهُ- ۱۳/ نحل).

و وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ تَفَرَّقُوا وَ اخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ ما جاءَهُمُ الْبَیِّناتُ- ۱۰۵/ آل عمران).

و فَهَدَی اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِیهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ- ۲۱۳/ بقره).

و وَ ما کانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّهً واحِدَهً فَاخْتَلَفُوا- ۱۹/ یونس).

و وَ لَقَدْ بَوَّأْنا بَنِی إِسْرائِیلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ فَما اخْتَلَفُوا حَتَّی جاءَهُمُ الْعِلْمُ إِنَّ رَبَّکَ یَقْضِی بَیْنَهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ فِیما کانُوا فِیهِ یَخْتَلِفُونَ- ۹۳/ یونس).

و در باره قیامت گوید: وَ لَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيامَهِ ما كُنْتُمْ، فِيهِ تَخْتَلِفُونَ- ۹۶/ نحل).

لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِى يَخْتَلِفُونَ فِيهِ- ۳۹/ نحل).

ص: ۶۳۱

و وَ إِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِی الْکِتابِ- ۱۷۶/ بقره) گفته شده معنایش خلفوا- است مثل واژه های- کسب و اکتسب است.

و نیز گفته اند: باین معنی است که چیزی را بر خلاف آنچه که خدای نازل کرده بود بجای آن قرار دادند.

خدای تعالی گوید: لَاخْتَلَفْتُمْ فِی الْمِیعادِ- ۴۲/ انفال).

که در این آیه فعل- اختلاف- یا از خلاف است یا از خلف- (یعنی بر عکس عمل کردن یا خلاف وعده کردن).

و آیات وَ مَا اخْتَلَفْتُمْ فِیهِ مِنْ شَیْ ءٍ فَحُکْمُهُ إِلَی اللَّهِ- ۱۰/ شوری) و فَأَحْکُمُ بَیْنَکُمْ فِیما کُنْتُمْ فِیهِ تَخْتَلِفُونَ- ۵۵/ آل عمران).

و إِنَّ فِی اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ- ۶/ یونس).

یعنی: آمدن شب و روز بجای یکدیگر و پی در پی بودنشان.

(خُلْف)- یعنی مخالفت در وعده و قرار، گفته می شود- وعدنی فاخلفنی- یعنی وعده کرد و وفا نکرد.

و آیات بِما أَخْلَفُوا اللَّهَ ما وَعَدُوهُ- ۷۷/ توبه).

و إِنَّ اللَّهَ لا یُخْلِفُ الْمِیعادَ- ۹/ آل عمران).

فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِی- ۸۶/ طه).

و قالُوا ما أَخْلَفْنا مَوْعِدَکَ بِمَلْکِنا- ۸۷/ طه).

أخلفت فلانا- او را خلافکار یافتم.

إخلاف- آب دادن حیوان پی در پی و یکی پس از دیگری است.

أخلف الشّجر- وقتی است که درخت بعد از برگ ریزان مجدّدا سبز شود.

أخلف اللّه علیک- بکسی گفته می شود که مالش از دستش رفته است یعنی خدا عوضت بدهد.

خلف اللّه علیک- برای تو از او جانشین قرار دهد.

و آیه لا یلبثون خلفک- ۷۶/ اسراء) یعنی بعد از تو، که- خلافک هم خوانده شده یعنی مخالفت با تو.

و آیه أَوْ تُقَطَّعَ أَیْدِیهِمْ وَ أَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلافٍ- ۳۳/ مائده) یعنی: دست چپ و پای راست یا پای چپ و دست راست.

(خَلَّفْتُهُ)- او را پشت سر خود ترک کردم و جا گذاشتم.

در آیه فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلافَ رَسُولِ اللَّهِ- ۸۱/ توبه) یعنی مخالفین پیامبر (ص).

و آیات وَ عَلَى الثَّلاثَهِ الَّذِینَ خُلِّفُوا- ۱۱۸/ توبه) و قُلْ لِلْمُخَلَّفِینَ- ۱۶/ فتح).

(خالِف)- عقب مانده ای که یا بخاطر قصور و سستی و یا نقصان و کمبود از دیگران باز مانده و همچون متخلّف است.

و در آیه فَاقْعُدُوا مَعَ الْخالِفِینَ- ۸۳/ توبه) در همان معنی است.

یعنی: (با کسانی که برای آمدن جنگ کوتاهی کردند و متخلّف شدند همراه باشید که آیه بصورت سرزنش بیان شده است).

(خالِفَه)- ستون نهائی خیمه و چادر که بطور کنایه به زن نیز گفته می شود چون در کوچ کردن از مسافرین عقب می ماند، جمع آن- خوالف- است در آیه رَضُوا بِأَنْ یَکُونُوا مَعَ الْخَوالِفِ- ۸۷/ توبه).

وجدت الحیّ خلوفا- یعنی زنان آن قبیله از مردانشان عقب تر ماندند.

خلف- لبه تیز تبر که بر خلاف لبه کند آنست و همچنین- خلف- یعنی دنده های پشت که تا زیر شکم آمده است.

خلاف- درختی است که ظاهرش بر عکس منظره ای است که از آن تصوّر می شود، و یا بخاطر اینکه منظره اش غیر از حقیقت آن است.

مخلف عامّ- و مخلف عامین- شتران نه (۹) ساله که بعد از آن سنّ دیگر اسمی ندارند و همواره- بازل- خوانده می شوند- عمر (رض) گفته است:

«لو لا الخلّیفی لأذنت».

یعنی: اگر خلافتم نبود اذان می گفتم و مؤذّن می شدم.

خلّیف- مصدر- خلف- است.

(خلق) [خلق :

الخلق، اصلش اندازه گیری و تدبیر و نظم مستقیم و استوار در امور

است واژه خلق در معنی نو آفرینی و ایجاد چیزی بدون اینکه آن چیز سابقه وجودی داشته باشد و ایجادش بدون نمونه داشتن باشد بکار می رود.

خدای فرماید: خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ- ۷۳/ انعام).

یعنی: ابداع و ایجادشان نمود که این معنی بنا بدلالت و راهنمائی آیه بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۷/ بقره) است، و همچنین:

واژه- خلق- در معنی پیدایش و ایجاد چیزی بکار می رود، مثل آیات خَلَقَکُمْ مِنْ نَفْسٍ واحِدَهٍ- ۱/ نساء).

و خَلَقَ الْإِنْسانَ مِنْ نُطْفَهٍ- ۴/ نحل).

خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ سُلالَهٍ- ۱۲/ مؤمنون).

و وَ لَقَدْ خَلَقْناکُمْ- ۱۱/ اعراف).

وَ خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مارِجٍ مِنْ نارٍ- ۱۵/ الرّحمن).

آیه اخیر یعنی: (پریان را از شعله ای بی دود آفرید یعنی حرارت).

ولی آفریدن- خلقی- که بمعنی ابداع و نو آفرینی است جز برای خدای تعالی نیست و لذا در باره تفاوت این معنی میان خود و دیگران، فرمود: أَ فَمَنْ یَخْلُقُ کَمَنْ لا یَخْلُقُ أَ فَلا تَذَکَّرُونَ- ۱۷/ نحل).

یعنی: (آیا آنکه می آفریند همانند کسی است که نمی آفریند و خود آفریده شده است پس آیا متذکّر نمی شوید و بیاد نمی آورید).

امّا آنچیزی که در اثر تغییر دادن چیزی خلق و ظاهر می شود و بوجود می آید خداوند آنرا بصورت خلق برای غیر از خودش در پاره ای حالات قرار داده است مثل داستان حضرت عیسی (ع) آنچنانکه قرآن می گوید:

وَ إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّینِ کَهَیْئَهِ الطَّیْرِ بِإِذْنِی- ۱۱۰/ مائده)- خلق- و آفریدن در عموم مردم به دو صورت بکار رفته است:

اوّل- در معنی تدبیر امور و ساختن، چنانکه شاعر گوید:

فلأنت تغری ما خلقت و بع ض القوم یخلق ثمّ لا یغری

(شاعر زهیر بن ابی سلمی است که گوید: تو هر چه می سازی و تدبیر

می کنی ضایع می کنی ولی گروهی از مردم می سازند و ضایع نمی کنند).

دوّم- خلق در معنی دروغ گفتن، در آیه: وَ تَخْلُقُونَ إِفْكاً «۱» - ۱۷/ عنکبوت) اگر گفته شود در آیه فَتَبارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخالِقِينَ- ۱۴/ مؤمنون) صحیح است که دلالت بر دیگر مخلوقات غیر از خداوند دارد و با واژه- خلق- وصف شده اند، معنایش اینستکه أَحْسَنُ الْخالِقِينَ- ۱۴/ مؤمنون) یعنی خداوند نیکوترین تدبیر کنندگان و حکم کنندگان است، یا اینکه آیه فوق بنابر تقدیری است که معتقد بودند و می پنداشتند که موجودات غیر از خدا نیز خلق می کنند و ایجاد می کنند پس بنابر آنچیزی است که می پنداشتند گویی که می گوید: حالا فرض کن و حساب کن که آفریننده ها و ایجاد کنندگان دیگر نیز وجود دارند پس بنابر آنچه که اعتقاد دارید خداوند از نظر نو آفرینی نیکوترین آنهاست، چنانکه فرمود:

خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ- ۱۶/ رعد).

وَ لَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللَّهِ- ۱۹/ نساء).

واژه خلق در آیه اخیر اشاره ای است به اخته کردن مردان و حیوانات یا بریدن ریش و از این قبیل چیزها که می پنداشتند آن کارها خلقت جدیدی است و نیز گفته شده: معنای آیه فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللَّهِ- ۱۱۹/ نساء) یعنی حکم خدای را تغییر می دادند.

و آیه لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) اشاره ای است به حکم و فرمان خدای که

---

(۱) تمام آیه چنین است: إِنَّما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثاناً وَ تَخْلُقُونَ إِفْكاً- ۱۷/ عنکبوت) سخن حضرت ابراهیم (ع) به بت پرستان عصر خویش است که می گوید آنهائیکه غیر خدا چون بتها را می پرستند، و آنچه را که به دروغ می سازید لا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقاً- ۱۷/ عنکبوت) روزی، و رزقی برای شما ندارند، رزق از خدا جوئید و او را عبادت کنید و سپاسش دارید که بازگشتشان بسوی اوست.

فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَ اعْبُدُوهُ وَ اشْكُرُوا لَهُ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ- ۱۷/ عنکبوت) آیات این سوره تشبیهی است به ناپایدار بودن حیات دنیا بخانه از تار و پود بافته عنکبوت و در آیه فوق ناچیز بودن بتهای خود ساخته انسانها و دور نمایی که از آینده روشن خداپرستان است ارائه می شود که یکی از معجزات و تناسبهای لفظی و معنوی آیات و سوره های قرآن است که زنجیروار با واژه هایی تفکّر انگیز و پر محتوی و شگفت انگیزی بهم مربوط شده اند گویی که تمام سوره ها و آیات قرآن همچون شعاع نورانی خورشید در یک خطّ سیر و امتداد قرار دارند.

مقدّر کرده است.

و نیز گفته اند: لا تَبْدِیلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) در حکم نهی است باین معنی که آفرینش خدای را تغییر ندهید.

و آیه وَ تَذَرُونَ ما خَلَقَ لَکُمْ رَبُّکُمْ- ۱۶۶/ شعراء) کنایه از وسیله تمتّع در همسران است.

و هر جا که واژه- خلق- در توصیف سخن و کلام بکار رفته است مقصود دروغ گفتن است.

و بر این اساس آیه إِنْ هذا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِینَ- ۱۳۷/ شعراء).

و آیه ما سَمِعْنا بِهذا فِی الْمِلَّهِ الْآخِرَهِ إِنْ هذا إِلَّا اخْتِلاقٌ «۱»- ۷/ ص) واژه- خلق- در معنای- مخلوق- یعنی موجود و آفریده هم بکار می رود.

خلق و (خُلْق)- در اصل یکی است مثل- شرب و شرب- و- صرم و صرم (قطع کردن و بریدن) ولی کلمه- خلق- مخصوص اشکال و اجسام و صورتهائی است که با حواس درک می شود و خلق ویژه قوا و سجایائی است که با فطرت و دید دل درک می شود.

خدای تعالی گوید: وَ إِنَّکَ لَعَلی خُلُقٍ عَظِیمٍ- ۴/ قلم) و إِنْ هذا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِینَ- ۱۳۷/ شعراء) که خلق الأوّلین نیز خوانده شده، و (خَلاق)- هم فضائل و بهره هائی است که انسان با اخلاقش کسب می کند.

---

(۱) آیه فوق سخن قوم عاد است که به پیامبرشان می گفتند کارهای ما عادات گذشتگان است ما کُنَّا مُعَذِّبِینَ- ۱۵/ اسراء) ما معذّب نخواهیم شد سپس خداوند خبر از عذابشان می دهد و در سوره احقاف آیه ۱۱ قول کفّار را چنین نقل می کند همینکه بهدایت و رستگاری روی نمی آوردند می گفتند هذا إِفْکٌ قَدِیمٌ- ۱۱/ احقاف) اینگونه اندیشه ها و اطلاق خُلُقُ الْأَوَّلِینَ- ۱۳۷/ شعراء) و إِفْکٌ قَدِیمٌ- ۱۱/ احقاف) شیوه همیشگی کفّار است و هرگز نباید بتصوّر و اندیشه مسلمین خطور کند چنانکه متأسّفانه در گذشته دور این پندارها گریبانگیر افکار دانشمندان بوده است که وَ إِذْ لَمْ یَهْتَدُوا بِهِ فَسَیَقُولُونَ هذا إِفْکٌ قَدِیمٌ- ۱۱/ احقاف) و این عبارات که سخن کفّار است عینا همین اصطلاحات و واژه هایی است که دشمنان اسلام بمسلمین بپا خاسته امروز با نام ارتجاع و بنیادگرا به دشمنی و تهمت بر خاسته اند و همان کلمات گذشته کفّار به پیامبران (ع) و مؤمنین را امروز هم اینان به مسلمانان انقلابی جهان نسبت می دهند.

خدای تعالی گوید:

وَ ما لَهُ فِی الْآخِرَهِ مِنْ خَلاقٍ- ۲۰۰/ بقره).

فلان خلیق بکذا- یعنی او سزاوار آن است گوئی که در آن حالت آفریده شده است مثل اینکه می گوئی:

مجبول علی کذا- یعنی بر آن روش سرشته شده است و فطری اوست یا اینکه از نظر خلقت بسوی آن کشانده می شود.

خلق الثّوب و أخلق- آن جامعه و لباس کهنه شد.

ثوب خلق و مخلق و أخلاق- مثل- حبل أرمام و أرمات، یعنی ریسمانهای بهم بسته شده و تابیده.

از عبارت- خلوقه الثّوب فرسوده شدن جامه، لمس شدن، و پوشیده شدن زیاد آن تصوّر می شود. لذا در باره کوه می گویند:

جبل أخلق و صخره خلقاء- کوه و صخره سائیده و فرسوده شد.

خلقت الثّوب- یعنی لباس را با پوشیدن نرم و آماده کردم.

اخلولق السّحاب- ابر باران ریز شد مثل:

خلیق بکذا- شایسته آن است.

خلوق- هم نوعی از عطر و بوی خوش گیاهی است (زعفران).

(خلاء) [خلاء]:

الخلاء- مکانی که هیچ پناهگاه و ساختمان و بنایی در آنجا نباشد.

خلوّ- یعنی خالی، که در زمان و مکان هر دو بکار می رود ولی آنچه را که در این واژه تصوّر می شود زمانی است که می گذرد ولی لغت شناسان عبارت:

خلا الزّمان را در معنی وقت گذشت و سپری شد تفسیر کرده اند.

خدای تعالی گوید: وَ ما مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ- ۱۴۴/ آل عمران).

و وَ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلاتُ «۱»- ۶/ رعد).

---

(۱) تمام آیه چنین است: وَ یَسْتَعْجِلُونَکَ بِالسَّیِّئَهِ قَبْلَ الْحَسَنَهِ وَ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلاتُ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلی ظُلْمِهِمْ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَشَدِیدُ الْعِقابِ- ۶/ رعد).

کفّار برای دیدن عذاب قیامت با استهزاء شتاب می طلبند در حالی که پیش از آنها تکذیب کنندگان

تِلْکَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ- ۱۳۴/ بقره).

و قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِکُمْ سُنَنٌ- ۱۳۷/ آل عمران).

و إِلَّا خَلا فِیها نَذِیرٌ- ۲۴/ فاطر).

و مَثَلُ الَّذِینَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِکُمْ- ۳۴/ نور).

و وَ إِذا خَلَوْا عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ مِنَ الْغَیْظِ- ۱۱۹/ آل عمران).

آیه اخیر می گوید: زمانی که دشمنانتان خلوت می کنند از خشم بر شما انگشتان خویش می گزند.

و آیه (یَخْلُ) لَکُمْ وَجْهُ أَبِیکُمْ- ۹/ یوسف) یعنی دوستی و محبّت پدرتان و توجّه و روی آوردنش بشما برایتان حاصل می شود.

خلا الإنسان- یعنی خالی و تهی شده.

خلا فلان بفلان- با او خلوت کرد.

(خَلا إِلَیْهِ)- در خلوت بسویش رفت.

خدای تعالی گوید: وَ إِذا خَلَوْا إِلی شَیاطِینِهِمْ- ۱۴/ بقره).

خلّیت فلانا- او را در پنهانی و خلوت ترک کردم، سپس بهر ترک کردنی- تخلیه- گفته می شود.

در آیه فَخَلُّوا سَبِیلَهُمْ- ۵/ توبه) راهشان را خلوت و ترک کنید).

ناقه- شتری که شیرش دوشیده شده.

إمرأه- خلیّه- زن بی همسر و از شوهر دور شده.

خلیّه- کشتی بدون کشتی بان و رها شده.

خلی- کسیکه از غم و اندوه فارغ و خالی است مثل- مطلّقه، یعنی رها شده.

شاعر گوید: مطلّقه طورا و طورا تراجع (زنی که گاهی رها و گاهی رجوع

بسیار بعقوبت و فرجام بدشان رسیدند و در گذشته پروردگارت به کسانیکه بر خویشتن ستم می کنند آمرزنده و سخت عقوبت است (لذو مغفره- برای آنان که توبه کنند و بازگشت بظلم و گناه ننمایند و نیز لشدید العقاب- در باره کسانیکه با استهزاء بسرنوشت ناهنجار خویش ناباورند و آنرا نمی پذیرند). [...]

ص: ۶۳۸

می شود).

خلاء- گیاهیکه در جائی مانده تا خشک شود.

خلیت الدّابّه- موی حیوان رای چیدم.

سیف یختلی- بصورت استعاره یعنی شمشیری که همیشه می برد و به هر چیزی می خورد ریز ریز می کند.

(خمد) [خمد]:

خدای تعالی گوید: جَعَلْناهُمْ حَصِیداً خامِدِینَ- ۱۵/ انبیاء) کنایه از مرگشان است.

چنانکه گویند: خمدت النّار خمودا- شعله آتش فرو نشست، بطور استعاره می گویند خمدت الحمیّ- تبش قطع شد.

خدای تعالی گوید: فَإِذا هُمْ خامِدُونَ- ۲۹/ یس) ناگهان خاموش و بی جان شوند.

(خمر) [خمر]:

اصل پوشاندن چیزی است، و به هر چیزی که با آن و بوسیله آن پوشانده می شود- خمار- گویند، ولی خمار در سخنان معمولی اسمی است برای روپوشی که زنان سر خود را با آن می پوشانند جمع آن خمر- است. خدای تعالی گوید: وَ لْیَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلی جُیُوبِهِنَّ- ۳۱/ نور).

یعنی: (روپوش خویش بایستی بر طرفین شانه ها و گریبان خویش قرار دهند).

اختمرت المرأه و تخمّرت- آن زن سر خویش مستور داشت و پوشاند.

روایت شده است که: «خمّروا آنیتکم».

یعنی: (سر ظروف خوراکتان را بپوشانید که دستوری است بهداشتی و سودمند).

أخمرت العجین- خمیر در آن گذاشتم تا تخمیر شود.

خمیره- چیزی است که قبلا تخمیر شده است.

دخل فی خمار النّاس- در ازدحام و جمع مردم داخل شد.

نامیدن- خمر- به نوشیدنی که شکرآور است برای اینستکه در مرکز و

جایگاه خرد انسان پنهان می شود «۱» و نظر بعضی از مردم این است که هر مست کننده ای- خمر- است و بعضی هم نظرشان این است که- خمر اسمی است برای چیزی که از انگور و خرما تهیّه می کنند و سکر آور است و این نظر بنابر روایتی از پیامبر (ص) است که فرمودند: «الخمر من هاتین الشّجرتین النّخله و العنبه».

یعنی: (مایع سکر آوری که از عصاره خرما و انگور گرفته می شود).

و عده ای دیگر آن را اسمی برای خمر ناپخته می دانند و سپس مقدار پخته شده ای که نام خمر بر آن نیست گوناگون است.

خمار- بیماری و دردی که از استعمال خمر بانسان عارض می شود که نام- خمار- هم برای آنگونه بیماریها بر وزن اسامی سایر امراض است.- مثل- زکام و سعال (زکام و سرفه).

خمره الطّیب- نوعی خمر.

خامره و خمره- چیزی است که با آن آمیخته شده و ممزوج است و به طور استعاره در اصطلاح می گویند: خامری أمّ عامر «۲».

(خمس) [خمس :

اصل خمس در عدد و ارقام بکار می رود.

---

(۱) مرحوم راغب در باره حرام بودن خمر در ذیل واژه- جنب- و در پیرامون آیه فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ- ۹۰/ مائده) با استدلال دقیق علمی می نویسد فَاجْتَنِبُوهُ- ۹۰/ مائده) از- اتر کوه- رساتر است، یعنی خمر را از جامعه خویش دور کنید در ذیل واژه خمر هم می گوید وجه تسمیه اش این است که مرکز عقل و اندیشه را اشغال و آن را تباه می کند.

(۲) اصطلاح- خامری ام عامر- از کار کفتار در فریب خوردن و صید شدنش گرفته شده که اصطلاحی است بسیار آموزنده در مسائل اجتماعی و سیاسی و حکومتی و نظامی که پر فایده است.

از علی (ع) روایت شده است که فرمود: «لا اکون مثل الضّبع تسمع اللّدم قتبرز طمعا فی الحیّه حتّی تصاد» یعنی من همانند کفتار نادان نیستم که با صدای افتادن سنگ ریزه ای بتصوّر مار خود را در دام شکارچی می اندازد.

می گویند کفتار از نادانترین حیوانات است وقتی می خواهند او را شکار کنند سنگ کوچکی توی لانه اش می اندازند و او بگمان اینکه حیوانی است و می تواند او را شکار کند بیرون می آید و در دام می افتد و در حال شکار کردنش هم مرتّب می گویند: «ابشری بجراد عظال» یعنی مژده که ملخ ها آمدند، و دست و پای کفتار را با همین فریب و مکر می بندند و شکارش می کنند روایت فوق در نهج البلاغه چنین است:

«و اللّه لا اکون کالضّبع تنام علی طول اللّدم حتّی تصل الیها طالبها ...». شنفرای شاعر جاهلی گوید:

خدای تعالی گوید: وَ یَقُولُونَ خَمْسَةٌ سادِسُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف).

(مربوط به نظرات در باره اصحاب کهف است که می گویند پنج نفر و سگشان ششمینشان).

و آیه فَلَبِثَ فِیهِمْ أَلْفَ سَنَهٍ إِلَّا خَمْسِینَ عاماً- ۱۴/ عنکبوت) (نوح از هزار سال ۵۰ کم در میانشان درنگ کرد).

خمیس- جامه ای است که درازیش پنج ذراع (در حدود ۵/ ۲ متر) است.

رمح مخموس- نیز همانطور است یعنی نیزه ای که پنج ذراع باشد.

الخمس من أظماء الإبل- (شش روز در میان شتران تشنه را آب دادن).

خمست القوم أخمسهم- پنج یک اموالشان را گرفتم.

خمستهم أخمسهم- پنجمین نفرشان بودم.

خمیس- در ایّام هفته است یعنی پنجشنبه.

(خمص) [خمص :

خدای تعالی گوید: فِی مَخْمَصَهٍ- ۳/ مائده) یعنی در گرسنگی که باعث کوچک شدن و ضعیف شدن شکمشان می شود.

رجل خامص- مردی لاغر اندام.

أختمص القدم- گودی کف پا برای اینکه پوستش ضعیف و نازک است.

(خمط) [خمط]:

الخمط- درختی که خار ندارد که گفته اند همان درخت اراک است (شتران خوردن آنرا دوست دارند).

خمطه الخمر- وقتی است که خمر ترش شده است.

تخمط- خشمگین شد.

تخمّط الفحل- شتر نرینه بانگ زد.

فلا تدفنونی ان دفنی محرّم علیکم و لکن خامری ام عامری

یعنی: دفن من بر شما حرام است ولی چون کفتار در دخمه ای بگذارید.

(مجمع الامثال ۱/ ۲۳۸- مقاییس ۲/ ۲۱۷- و به نقل از ذیل مقاییس اغانی ۲۱/ ۸۹- حیوان جاحظ ۶/ ۴۵۰- مخصّص، ابن سیده ۱۳/ ۲۵۸. الازمنه و الامکنه ۱/ ۲۹۳- نهج البلاغه خطبه ۶ ص ۵۳ بکوشش، صبحی صالح).

ص: ۶۴۱

(خنزیر) [خنزیر]:

خدای تعالی گوید: وَ جَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَهَ وَ الْخَنازِیرَ- ۶۰/ مائده).

گفته اند مقصود حیوان مخصوصی است و نیز گفته اند: یعنی کسی که اخلاق و کارهایش مشابهت و همسانی با بوزینه دارد نه بکسی که همشکل آنها باشد.

و نیز گفته انـد: هر دو مطلب مراد آیه است، روایت شده است که گروهی خلقتا مسخ شده اند و همچنین در میان مردم کسانی هستند و یـافت می شونـد که اخلاقشـان همسـان میمونها و خوکها است هر چنـد که صورتا آدم باشـند، که همانطور تعبیر می شوند.

(خنس) [خنس :

خدای تعالی گوید: مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ- ۴/ ناس).

یعنی: شیطانی که بهنگام یاد آوری و ذکر خدا پنهان می شود، یا می گریزد و منقبض می شود.

خدای تعالی گوید: فَلا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ- ۱۵/ تکویر) یعنی به سـتارگانی که در روز ناپیدایند و گفته اند زحل و مشتری و مریخ اند زیرا براهشان باز می گردند (اشاره بحرکت دورانی آنهاست).

أخنست عنه حقّه- یعنی حقّش را بتأخیر انداختم.

(خنق) [خنق :

خدای تعالی گوید: وَ الْمُنْخَنِقَهُ- ۳/ مائده)، یعنی حیوانی که در حال خفگی می میرد.

المخنقه- قلّاده و افسار گردن حیوان.

(خاب) [خاب :

الخیبه- از دست رفتن خواست و آرزو (ناامید شدن).

خدای تعالی گوید: وَ خابَ کُلُّ جَبَّارٍ عَنِیدٍ- ۱۵/ ابراهیم).

و وَ قَدْ خابَ مَنِ افْتَری ۶۱/ طه).

و وَ قَدْ خابَ مَنْ دَسَّاها- ۱۰/ شمس).

(کسیکه نفس و جان خویش بیالود و زیانکار و ناامید شد).

(خیر) [خیر]:

خیره چیزی است که همه کس بآن راغب می شوند مثل عقل عدل- فضل و هر چیز سودمند دیگر، نقطه مقابل خیر، شرّ است، خیر دو گونه است:

اوّل- خیر مطلق یعنی چیزیکه در هر حال و بنظر هر کس پسندیده و

مورد رغبت است مثل توصیفی که پیامبر علیه السلام از بهشت فرمود که «لا خیر بخیر بعده النّار و لا شرّ بشرّ بعده الجنّه» «۱».

دوّم خیر و شرّ مقیّد باین معنی است که چیزی برای یکی خیر است و برای دیگری شرّ، مثل مالی که ممکن است برای زید خیر باشد و برای عمرو شر و بدی، از این رو خدای تعالی خیر را با دو امر توصیف کرده است، در جائی می فرماید: إِنْ تَرَکَ خَیْراً- ۱۸۰/ بقره) و در جای دیگر فرماید أَ یَحْسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مالٍ وَ بَنِینَ نُسارِعُ لَهُمْ فِی الْخَیْراتِ- ۵۵/ مؤمنون).

و سخن خدای تعالی در آیه إِنْ تَرَکَ خَیْراً- ۱۸۰/ بقره) یعنی اگر مالی را به ارث باقی گذاشت.

بعضی از علماء گفته اند: هیچ مالی را خیر نمی گویند مگر اینکه زیاد باشد و از جای پاک و ناآلوده بدست آمده باشد (یعنی مال مشروع، نه هر مال و ثروت ناروائی) چنانکه از علی (ع) روایت شده است که:

یکی از نزدیکان و موالیش گفت یا امیر المؤمنین آیا من هم وصیّت کنم؟

گفت: نه زیرا خدای تعالی گوید:

إِنْ تَرَکَ خَیْراً- ۱۸۰/ بقره) و تو مال زیادی نداری که وصیّت کنی و بنابر همین معنی است آیه وَ إِنَّهُ لِحُبِّ الْخَیْرِ لَشَدِیدٌ- ۸/ عادیات) یعنی مال کثیر و فراوان.

بعضی از دانشمندان می گویند: مال را در اینجا از اینجهت خیر نامیده است تا آگاهی و تنبّهی بر معنی لطیفی باشد یعنی آن کسی بازمانده، و ارثش پاک و

---

(۱) یعنی خبری که فرجامش و نتیجه اش آتش و عذاب باشد خیر نیست و شرّ و زیانی هم که نتیجه و فرجامش بهشت باشد شرّ نیست که در این حدیث جاودانه پیامبر ملاک و میزان برایشناخت خیر و شرّ با توجّه بعاقبت و پایان آنها بیان شده و تفسیری است بر آیه ای که می فرماید: کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِتالُ وَ هُوَ کُرْهٌ لَکُمْ وَ عَسی أَنْ تَکْرَهُوا شَیْئاً وَ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ وَ عَسی أَنْ تُحِبُّوا شَیْئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَکُمْ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ- ۲۱۶/ بقره).

بنابر این سود و نفع آنی و داوری در زمان محدود، خیر و شر را تعیین نمی کند بلکه «ملاک الامر خواتمه» یعنی ملاک هر کاری و هر خیر و شرّی پایان آن است از این روی خداپرستان که بفرجام و عاقبت و عکس العمل کارها معتقدند نیکوترین راه و تمام خیر و نیکی را برگزیده اند و لو اینکه در انجام عبادات و احکام اجتماعی اسلام زحماتی متحمّل شوند.

نیکوست که مجموع مالش از راه پسندیده و روائی فراهم شده باشد و در این معنی خدای فرماید:

قُلْ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوالِدَيْنِ- ۲۱۵/ بقره).

و وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ- ۲۷۳/ بقره).

و فَكاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْراً- ۳۳/ نور).

در مورد این آیه گفته شده مقصود مالی است که از سوی ایشان فراهم آید یعنی اگر دانستید که آزادی بندگان بسود شما و ایشان است و یا فایده و ثواب و پاداش خیر دارد (پس چنان کنید).

خیر و شر از نظر (قواعد ادبی) دو صورت دارد:

اوّل- چنانکه گفته شده هر دو اسم باشند مانند این آیه وَ لْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ- ۱۰۴/ آل عمران).

دوّم- بصورت صفت و در معنی أفعل (صفت تفضیلی) مثل:

آیات نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْها- ۱۰۶/ بقره) (نیکوتر از آن می آوریم) و وَ أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ- ۱۸۴/ بقره) (و اگر روزه بگیرید برایتان بهتر است).

که در آیه اخیر واژه- خیر- هم ممکن است اسم باشد و هم صفت.

و آیه وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوى ۱۹۷/ بقره) در معنی برتر و بهتر بودن تقوی و پرهیزکاری است.

پس خیر- گاهی نقطه مقابل شرّ و بدی است و گاهی در برابر زیان و ضرر مثل آیات:

وَ إِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلا كاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَ إِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ- ۱۷/ انعام).

(در این آیه خیر در برابر ضرر و زیان آمده است).

و فِيهِنَّ (خَيْراتٌ) حِسانٌ- ۷۰/ الرّحمن) گفته شده اصلش خیرات است- که حرف (ی) در آن مجزوم شده و تخفیف یافته پس- الخیرات من النّساء- یعنی-

الخیّرات من النّساء «۱» خیر در مرد و زن مذّکر و مؤنّث هر دو بکار می رود.

رجل خیر و امرأه خیره- (مرد خوبی و زنی خوبی).

هذا خیر الرّجال و هذه خیره النّساء- مقصود این است که در میان مردان و زنان برگزیدگان و پاکانی هستند نه ناپاکان، خیر و نیکی با فضیلت چیزی است که مختص بکار نیک باشد.

ناقه خیار و جمل خیار- (که در نرینه و مادینه شتر- خیار- بکار رفته است).

استخار اللّه العبد فخار له- یعنی از خداوند خواستار خیر شد پس خداوند خیرش داد.

خایرت فلانا کذا- او را به نیکی برگزیدم.

خیره- حالت نیکوئی است که برای شخص خیر خواهنده و انتخاب کننده بدست می آید مثل- قعده و جلسه- برای حالت کسی که از ایستادن می نشیند و یا بعد از خواب می نشیند بکار می رود.

(اخْتیار)- یعنی خیر خواستن و طلب کردن آنچه را که خیر است و نیز انجام خیر و در باره چیزی هم که انسان خیر می بیند و خیر می داند گفته می شود هر چند در واقع خیر نباشد.

خدای تعالی گوید: وَ لَقَدِ اخْتَرْناهُمْ عَلی عِلْمٍ عَلَی الْعالَمِینَ- ۳۲/ دخان) اگر- اخترناهم- در این آیه اشاره ای به نیکو آفریدن آنها از سوی خدای تعالی باشد صحیح است.

و اگر هم اشاره ای به تقدمشان بر سایرین باشد نیز درست است در عرف و بیان اهل کلام (متکلّفین) واژه- مختار- برای هر فعلی که انسان آن را نه بر سبیل

---

(۱) الخیرات من النّساء که تفسیر آیه فِیهِنَّ خَیْراتٌ حِسانٌ- ۷۱/ الرّحمن) است- خیرات- با مجزوم بودن حرف (ی) جمع- خیر- یعنی با اخلاق خوب و پاک و- خیرات حسان- یعنی زنان پاک و خوب امّا اگر- الخیّرات من النّساء- با تشدید حرف (ی) تفسیر شود یعنی نیکو کارهائی از زنان.

إکراه بلکه با رغبت و میل انجام می دهد گفته می شود «۱».

چنانکه می گویند:

هو مختار فی کذا- منظورشان از این عبارت و اصطلاح آن چیزی نیست که مثلا می گویند:

فلان له اختیار- یعنی فلانی اختیار داشت زیرا- اختیار- در معنی اخیر معنی برگزیدن و گرفتن چیزی است که برگزیننده آنرا خیر می بیند و این غیر از معنی مختار در نظر متکلّمین است.

مختار- بجای اسم فاعل و مفعول هر دو بکار می رود.

(خوار) [خوار]:

خدای تعالی گوید: عِجْلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ- ۱۴۸/ اعراف).

خوار- مخصوص صدای گاو است که بطور استعاره برای صدای شتر هم بکار می رود.

أرض خوّاره- زمین خاکی و نرم.

رمح خوّار- روده حیوان و صدای چهار پایان.

(خوض) [خوض :

الخوض، با دست آب نوشیدن و در آب در آمدن و عبور کردن در آب و در کارهای دیگر بطور استعاره بکار رفته است بیشترین مواردی که واژه خوض در قرآن وارد شده در باره چیزهائی است که پرداختن بآنها مذّمت شده است، مثل آیات:

وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّما كُنَّا نَخُوضُ وَ نَلْعَبُ- ۶۵/ توبه).

یعنی: (اگر از ایشان بپرسی که چرا ناروا گفتید می گویند ما حرف می زدیم و تفریح می کردیم که عمل ایشان مذموم و ناپسند شناخته شده).

و آیات وَ خُضْتُمْ كَالَّذِي خاضُوا- ۶۹/ توبه) و ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ- ۹۱/ انعام).

و وَ إِذا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آياتِنا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ-

---

(۱) المختار ما یکون فعله بارادته، لا ما یکون ارادته، اسفار، ج ۳/ ۸۷- مختار آنچیزی است که کارش با اراده و اختیار و گزینش خودش باشد نه اینکه اراده اش نباشد (به نقل از فرهنگ لغات و اصطلاحات فلسفی ص ۲۹۵ سید جعفر سجادی).

۶۸/ انعام).

(اگر کسانی را که در آیات ما به سرگرمی و تفریح می پردازند دیدی از آنها روی گردان تا در سخن دیگر وارد شوند).

أخضت دابّتی فی الماء- ستورم را در آب وارد کردم.

تخاوضوا فی الحدیث- به گفتگو پرداختند.

(خیط) [خیط]:

الخیط- یعنی طناب و ریسمان که معروف است جمع آن خیوط فعلش- خطت الثّوب أخیطه خیاطه و خیّطته تخییطا است. یعنی جامه را دوختم.

(خِیاط): سوزن خیّاطی، خدای تعالی گوید: حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- ۴۰/ اعراف) (که در واژه جمل توضیح داده شده).

و آیه حَتَّی یَتَبَیَّنَ لَکُمُ (الْخَیْطُ) الْأَبْیَضُ مِنَ الْخَیْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ- ۱۸۷/ بقره).

یعنی سپیدی روز از سیاهی شب (روشن و متمایز شود).

ولی- (خَیْطَه)- در شعر شاعر که می گوید:

تدلّی علیها بین سبّ و خیطه «۱».

که خیطه- بطور استعاره برای میخ و طناب بکار رفته است.

روایت شده است که عدی بن حاتم دو تکّه ریسمان سیاه و سپید جلوی خود گذاشته بود و سحری می خورد و بآنها نگاه می کرد آنقدر بخوردن سحری ادامه داد تا رنگ ریسمانها را از هم تشخیص داد و پیامبر علیه الصّلاه و السّلام را از این کار خبر داد و پیامبر (ص) فرمود: «إنّک لعریض القفا إنّما ذلک بیاض النّهار و سواد اللّیل».

یعنی: (تو کار بیهوده ای را دنبال کردی منظور از آیه آشکار شدن سپیدی

---

(۱) شعر از ابی ذؤیب است و تمام بیت چنین است:

تدلّ علیها بین سب و خیطه شدید الوصاه نابل و ابن نابل

اصمعی گفته است- سب- یعنی ریسمان و- خیطه- یعنی میخ.

ابن سیده هم نظر راغب و اصمعی را اظهار نموده یعنی آن تیرانداز ماهر پسر تیرانداز ماهر کوله بارش را که از شاخه های نرم خرما درست شده در میان ریسمان و میخ بر شترش آویخته است که مصراع دوّم بیت در مآخذ ادبی بتفاوت ذکر شده. (مقاییس اللّغه ۲/ ۲۳۴- الحکم ۵/ ۱۵۱).

ص: ۶۴۷

روز از سیاهی شب است).

خیط الشّیب فی رأسه- یعنی سپیدی موی و پیری بر سرش، چون ریسمان سپید ظاهر شد. (این معنی در قرآن با عبارتی زیبا و شکوهمند در تشبیهی ادبی آمده است که اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَیْباً- ۴/ مریم یعنی شعله جوانی و دوره پر شوری و حرارت سر فرو نشسته و خاکستر سپید آن حرارت از موهای سر ظاهر شده است، گویی که خود آتشی سپید است).

الخیط- شتر مرغ، جمعش- خیطان- است.

نعامه- خیطاء- یعنی گردن دراز که گوئی گردنش چون طنابی است.

(خوف) [خوف :

الخوف- یعنی از نشانه ای پیدا و ناپیدار منتظر چیزی مکروه و ناپسند شدن همانطور که- رجاء امیدواری و چشم داشت به چیزی دوست داشتنی است از روی نشانه ای خیالی یا معلوم.

نقطه مقابل- خوف- امن است که در کارهای دنیوی و اخروی هر دو بکار می رود.

خدای تعالی گوید: وَ یَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَ یَخافُونَ عَذابَهُ- ۵۷/ اسراء) وَ کَیْفَ أَخافُ ما أَشْرَکْتُمْ وَ لا تَخافُونَ أَنَّکُمْ أَشْرَکْتُمْ بِاللَّهِ «۱»- ۸۱/ انعام).

خدای تعالی گوید: تَتَجافی جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضاجِعِ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفاً وَ طَمَعاً- ۱۶/ سجده).

یعنی: (از استراحتگاه و جای آرام خویش پهلو بر می دارند و خدای خویش را

---

(۱) سخن حضرت ابراهیم به نمرودیان است که می گوید چگونه از خدایانتان که شریک گرفته اید بیمناک شوم و حال اینکه شما از اینکه مشرکید نمی ترسید.

و سپس می گوید: کدام گروه شایسته ایمنی خاطر و بیمناک نشدن هستند (استفهام انکاری است) کسانی که ایمان خود را با ظلم و شرک نیامیختند ایمنی از آن ایشان است و ایشانند که به راه راست و هدایت هستند.

وَ لَمْ یَلْبِسُوا إِیمانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولئِکَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُونَ- ۸۳ و ۸۱/ انعام).

موحد چون زر ریزی اندر برش اگر تیغ هندی نهی بر سرش

امید و هراسش نباشد ز کس بر این است مبنای توحید و بس

با بیم و امید می خوانند و یاد می کنند).

و آیات وَ إِنْ (خِفْتُمْ) أَلَّا تُقْسِطُوا- ۳/ نساء) و وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقاقَ بَيْنِهِما-/ ۳۵ نساء).

که عبارت خفتم به عرفتم تفسیر شده است و حقیقت اینستکه می گوید: اگر پس از شناختن آنها بیم آن داشتید که اختلافی میانشان واقع شود، و مراد از (خوف از خدا) نه آنچیزی است که از ترس و بیم در خاطر انسان می گذرد، مثل شعور و فهم ترسیدن از شیر، بلکه مراد خود داری از گناهان و برگزیدن طاعات خداست، لذا گفته شده- (تَخْویف)- از سوی خدای تعالی تشویق به پروا داشتن و دور شدن از گناهان است و کسیکه گناهان را ترک نکرده خائف نیست، خدای تعالی گوید:

ذلِکَ يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبادَهُ- ۱۶/ زمر).

خداوند مردم را از ترساندن شیطان و اهمیّت دادن بترساندن او نهی می کند که نترسند می گوید:

إِنَّما ذلِكُمُ الشَّيْطانُ يُخَوِّفُ أَوْلِياءَهُ فَلا تَخافُوهُمْ وَ خافُونِ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ- ۱۷۵/ آل عمران).

یعنی: از وسوسه های شیطانی فرمان مبرید و باو توجّه نکنید و آنها را پی نگیرید بلکه فرمانبرداریتان برای خدا باشد و توجّه و قصدتان هم به سوی او.

تخوّفناهم- یعنی آنها را مذمّت کرد و عیبشان بر شمرد که اقتضای ترسیدن داشتن نقص و عیب است.

خدای تعالی گوید: وَ إِنِّی خِفْتُ الْمَوالِیَ مِنْ وَرائِی «۱»- ۵/ مریم).

پس بیم و خوف زکریّا از سرنوشت خاندان یعقوب این بود که نکند شریعت را رعایت نکنند و نظام دین را حفظ و نگهداری ننمایند نه اینکه زکریّا می خواست وارثی برای مالش داشته باشد آنطوری که پاره ای از جهّال و نادانها گمان کرده اند.

---

(۱) سخن حضرت زکریّاست که چون از نداشتن جانشین برای حفظ شریعت بیم داشت و پیر هم شده بود گفت: پروردگارا استخوانهایم از پیری سست شده و موهای سرم از تابش پیری سفید، همواره تو را خوانم، مرا فرزندی عطا کن که من و خاندان یعقوب را وارث شود- و اجعله ربّ رضیّا- پروردگارم او را پسندیده و شایسته چنان مقامی قرار ده.

دستاوردها و اموال دنیوی برای پیامبران علیهم السّلام و در نظر آنها پست تر از آن است که برای آنها بیمناک شوند.

(خِیفَه)- حالتی است که از خوف بر انسان عارض می شود.

خدای تعالی گوید: فَأَوْجَسَ فِی نَفْسِهِ خِیفَهً مُوسی قُلْنا لا تَخَفْ- ۶۷/ طه).

یعنی: (موسی (ع) در ضمیرش از تغییر حالت عصای خویش به ترس افتاد، گفتم مترس که تو خود برتری).

و گاهی خیفه- بجای خوف بکار می رود در آیات زیر:

وَ الْمَلائِکَهُ مِنْ خِیفَتِهِ- ۱۳/ رعد) و تَخافُونَهُمْ کَخِیفَتِکُمْ أَنْفُسَکُمْ- ۲۸/ روم)، عبارت، کخیفتکم، در آیه اخیر، یعنی مثل بیم و هراسان از یکدیگر.

مخصوص کردن لفظ خیفه- به نفس و جان که در باره آنها بکار رفته برای توجّه باین امر است که خوف و ترس حالتی بود که از آنها دور نمی شد.

(یعنی: پیوسته در نقص و کمبود عقل و روانی بودند چنانکه در آغاز تفسیر این واژه گفت- ترس نوعی نقص است).

(تَخَوُّف)- ظاهر شدن ترس از انسان، در آیه أَوْ یَأْخُذَهُمْ عَلی تَخَوُّفٍ- ۴۷/ نحل).

(آیا ناباوران به عذاب نمی اندیشند که ناگهان در حالت وحشت، و ترسشان آنها را در میان می گیرد).

(خیل) [خیل :

الخیال اصلش صورت مجرّد است مثل صورتی که در خواب و آئینه و دل برای انسان بفاصله کمی از دور شدن شی ء محسوس و دیدنی در ذهن متصوّر می شود سپس این معنی در هر امری و شکل مصوّری و در هر صورت دقیقی که مانند خیال جریان می یابد بکار رفته است.

تخییل- هم صورت بندی و تصویر خیالی چیزی در نفس است، و تخیّل تصوّر آن است.

خلت- در معنی- ظننت- یعنی پنداشتم و گمان کردن که باعتبار تصوّر خیال پنداشته شده چنین گفته اند.

خیّلت السّماء- آسمان بارانی بنظر می آید و خیال باریدن دارد.

فلان مخیل بکذا- یعنی او شایسته آن کار است و حقیقتش اینستکه او نمایانگر چنان تصویری خیالی است.

خیلاء- یعنی تکبر که واژه اش از فضیلتی که نفس برای انسان تصوّر می کند و نشان می دهد گرفته شده و از این واژه- خیل- در باره مرکب های سواری است که گفته اند نامیدن آنها به خیل برای این است که هیچکس بر اسبی سوار نمی شود مگر اینکه در نفس خویش نخوت و تکبّر و خیلائی می یابد.

(خَیْل)- در اصل اسم اسبان و سواران هر دو بوده، و بر این اساس خدای تعالی گوید:

وَ مِنْ رِباطِ الْخَیْلِ «۱»- ۶۰/ انفال). واژه خیل- در باره سوار و مرکب هر کدام جداگانه هم بکار رفته است مثل سخنی که از پیامبر (ص) روایت شده است که:

«یا خیل اللّه ارکبی» «۲».

و منظور از- خیل- سواران است، یعنی: (ای سپاهیان خدا، سوار شوید) مثل (جند اللّه).

و نیز در سخن دیگر که فرمود: «عفوت لکم عن صدقه الخیل».

---

(۱) تمام آیه چنین است: وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّهٍ وَ مِنْ رِباطِ الْخَیْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّکُمْ وَ آخَرِینَ مِنْ دُونِهِمْ لا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ یَعْلَمُهُمْ وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ شَیْ ءٍ فِی سَبِیلِ اللَّهِ یُوَفَّ إِلَیْکُمْ وَ أَنْتُمْ لا تُظْلَمُونَ- ۶۰/ انفال).

یعنی: هر چه می توانید نیروی جنگی و اسبان آماده برای مقابله و بیم دادن دشمنان خدای و دشمنان خویش و آنهائیکه نمی شناسید و خداوند می شناسدشان فراهم سازید هر چه در راه خدا هزینه کنید و فداکاری نمائید، بشما بر می گردد و بپاداشتان وفا می شود و ستم نخواهید شد.

(۲) کمال الدّین دمیری در کتاب حیاه الحیوان الکبری می نویسد: کلماتی از پیامبر هست که قبل از گفتن پیامبر (ص) که (یا فرسان خلیل اللّه ارکبی) سابقه ای نداشته و این از نیکوترین مجازات ادبی است مثل کلام خدای تعالی که فرمود: وَ أَجْلِبْ عَلَیْهِمْ بِخَیْلِکَ وَ رَجِلِکَ- ۶۴/ اسراء).

جاحظ در کتاب البیان و التّبیین از یونس بن حبیب نقل می کند که گفت از نوآفرینی های زیبای سخن که بما رسیده است و از آن قبلا اطّلاعی نداشتیم همین سخن پیامبر (ص) است.

سپس دمیری با نقل سخن جاحظ می گوید نبایستی هم سخن انسانهای دیگر با سخن پیامبر (ص) مقایسه شود زیرا فصاحت کلام پیامبر (ص) بالاتر از آنستکه با دیگران مقایسه شود. حیاه الحیوان دمیری ۱/ ۴۴۸ و مجمع البحرین ۳/ ۴۱۸).

یعنی: ستوران سواری زکات ندارند.

أخیل- کلاغ زیتونی (زاغی) بخاطر اینکه رنگهای پرش سبز و سرخ و سیاه و سفید است و هر وقتی رنگی از آن بنظر می آید و لذا گفته اند:

کادت براقش کلّ لون لونه یتخیّل (پیوسته آن مرغ سه رنگ کوچک به رنگی تصوّر می شود).

(خول) [خول :

خدای تعالی گوید: وَ تَرَکْتُمْ ما خَوَّلْناکُمْ وَراءَ ظُهُورِکُمْ- ۹۴/ انعام).

خوّلناکم- یعنی آنچه را که بشما بخشیدم.

یعنی: (آنچه را که به شما بخشیدم ترک کردید و پشت سر نهادید، کنایه از فراموشی نعمتها و بخشایشهای الهی است).

تخویل- در اصل بخشیدن نعمتهای خداوند است یا بخششی که برای کسی نعمتی شود و نیز بخشیدن آنچه را که لازم است آن را تعهّد کند و بپردازد، چنانکه گویند:

فلان حال مال و خایل مال- یعنی او در سرپرستی و تعهّد نسبت بآن مال خوب اقدام می کند و تیماردار خوبیست.

خال- لباسی است بسیار نرم (برد یمانی) که از نرمی تصوّر می شود که پوست حیوانات است و نیز:

خال- نقطه سیاه روی بدن که مخالف رنگ بدن است و عیبی است در بدن.

(خون) [خون :

الخیانه و النّفاق یکی است جز اینکه- خیانه- بیشتر در شکستن پیمان و امانت بکار می رود ولی- نفاق- باعتبار خلاف در دین است سپس این دو معنی در هم تداخل نموده.

پس- خیانه- همین مخالفت با حقّ و پیمان شکنی در پنهانی است نقطه مقابل خیانت، امانت است، گفته می شود- خنت فلانا و خنت أمانه یعنی با او در حقّ مخالفت کردم و در امانتش خیانت نمودم، و بر این اساس خداوند فرمود: لا- تَخُونُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ وَ تَخُونُوا أَماناتِکُمْ «۱» ۲۷/ انعام).

و آیه ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِینَ کَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَ امْرَأَتَ لُوطٍ کانَتا تَحْتَ عَبْدَیْنِ مِنْ

---

(۱) یعنی خدا و رسول را خیانت نکنید که اماناتتان را در آن صورت خیانت کردید زیرا پیروی از

عِبادِنا صالِحَيْنِ فَخانَتاهُما- ۱۰/ تحریم). (اشاره بهمسران حضرت نوح و لوط علیهما السّلام است که سرکشی و نافرمانی از امر آنها کردند و خیانت نمودند).

و آیه وَ لا- تَزالُ تَطَّلِعُ عَلی خائِنَةٍ مِنْهُمْ- ۱۳/ مائده) یعنی گروهی خائن از ایشان، و گفته اند مردی خائن، که- رجل خائن و خائنه- هر دو صحیح است مثل داهیه (مصیبت بزرگ) روایه (مشک صحرائی).

و نیز گفته اند: خائنه- در جای مصدر است مثل- قم قائما- که قائما بجای مصدر است.

و آیه یَعْلَمُ خائِنَةَ الْأَعْیُنِ- ۱۹/ غافر) در همان معنی است که گفته شد.

و آیه وَ إِنْ یُرِیدُوا خِیانَتَکَ فَقَدْ خانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْکَنَ مِنْهُمْ- ۷۱/ انفال).

(و اگر می خواهند با تو کجروی و خیانت کنند قبلا هم بخداوند خیانت ورزیدند و خداوند ترا بر ایشان پیروزی داد، و اللّه علیم حکیم- خدا دانائی حکیم است).

و آیه عَلِمَ اللَّهُ أَنَّکُمْ کُنْتُمْ تَخْتانُونَ أَنْفُسَکُمْ- ۱۸۷/ بقره) عبارت تختانون در این آیه از مصدر- اختیان است، یعنی پیاپی خیانت کردن.

در آیه نگفت- تخونون أنفسکم- زیرا عمل آنها خیانت نبود بلکه اختیان- یعنی پیاپی نادرستی و دغلی کردن بود، زیرا- اختیان- بر انگیخته شدن شهوت و میل پیوسته انسان برای دسترسی بخیانت است. و این معنی همان است که در آیه إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ- ۵۳/ یوسف) از سوی خدای تعالی بآن اشاره شده است.

(خوی) [خوی :

اصل خواء خالی بودن است، می گویند- خوی بطنه منّ الطّعام یخوی خوی: معده اش از غذا خالی شد. خوی الجوز خوی (گردو پوک شد). تشبیهی است

خداوند و پیامبرش متابعت از فطرت و حفظ همان امانتی است که در باره اش فرمود إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ عَلَی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ، تا آنجا که گفت: وَ حَمَلَهَا الْإِنْسانُ- ۷۲/ احزاب) یعنی آدمی با سرشت و نهاد خدائیش حامل امانتی الهی است، نافرمانی و خیانت بخدا و رسول همان خیانت بامانتی است که در وجود انسان هست.

بهمان معنی، خوت الدّار تخوی خواء- خانه بکلّی خالی و ویران شد.

خوی النّجم و أخوی: ستاره غروب کرد در وقتی است که باران می بارد. (هوا صاف است) که باز تشبیهی از خاک بودن است.

أخوی: رساتر از خوی- است چنانکه- أسقی- یعنی آب خوراندن از- سقی یعنی آن دادن بلیغ تر است.

تخویه: تهی کردن و خالی نمودن فاصله میان دو چیز است.

)

کتاب– د

((دبّ) [دبّ :

الـدّبّ و الـدّبیب یعنی آرام راه رفتـن، کـه در بـاره حیوانـات و حشـرات بیشـتر بکـار می رود و در حرکت نفـوذی آرام آب و رطوبت و نوشـیدنی و ماننـد اینهـا که حرکتشـان را حواس درک نمی کنـد بکار می رود و همچنین در باره تمام جانـداران هر چند که عرف مردم فقط اسب را– دابّه– گویند:

خدای تعالی گوید: وَ اللَّهُ خَلَقَ کُلَّ دَابَّهٍ مِنْ ماءٍ– ۴۵/ نور).

و وَ بَثَّ فِیها مِنْ کُلِّ دَابَّهٍ– ۱۶۴/ بقره).

و وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُها– ۶/ هود).

و وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ– ۳۸/ انعام).

و وَ لَوْ یُؤاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِما کَسَبُوا ما تَرَکَ عَلی ظَهْرِها مِنْ دَابَّهٍ– ۴۵/ فاطر).

ابو عبیده گفته است در آیه اخیر عبارت– ما ترک علی ظهرها من ذابّه مقصود انسان است و دابّه مخصوص باو است.

و در آیه وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ– ۳۸/ انعام) همه جانداران را شامل می شود.

و آیه وَ إِذا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَیْهِمْ أَخْرَجْنا لَهُمْ دَابَّهً مِنَ الْأَرْضِ تُکَلِّمُهُمْ– ۸۲/ نحل) که گفته شده– دابّه– در این آیه حیوانی است بر خلاف حیواناتی که ما می شناسیم و خروجش مقارن آغاز زمان قیامت است.

و نیز گفته اند مقصود اشراری است که از نظر جهالت و نادانی در حکم حیواناتند.

(دابّه)– اسم جمع است و برای هر چیزی که به آرامی حرکت می کند مثل– خائنه– که جمع– خائن– است.

و آیه إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ «۱»- ۲۲/ انفال) دوابّ در این آیه واژه ای عمومی و فراگیری است در باره تمام حیوانات.

ناقه دبوب- شتری که آرام می رود.

ما بالدّار دبّیّ- هیچ جنبنده در خانه نیست.

أرض مدبوبه- زمین که حشرات و حیوانات و چرنده اش زیاد است.

(دبر) [دبر]:

دبر الشّی ء- یعنی پشت هر چیز، نقطه مقابلش- قبل- است یعنی پیش و پیشاوری و بطور استعاره بدو عضو مخصوص گفته می شود، می گویند- دبر- و- دبر- و جمع آن أدبار- است.

خدای تعالی گوید:

وَ مَنْ یُوَلِّهِمْ یَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ- ۱۶/ انفال) (و کسیکه پشت بدشمن گرداند).

یَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَ أَدْبارَهُمْ- ۵۰/ انفال) یعنی: پیش و پشت سرشان.

فَلا تُوَلُّوهُمُ الْأَدْبارَ- ۱۵/ انفال) (بدشمن پشت نگردانید) که دستور نهی از گریز از دشمنان است.

(أَدْبارَ) السُّجُودِ- ۴۰/ ق) پایان نمازها، که أدبار النّجوم و إدبار النّجوم- نیز خوانده شده.

پس- إدبار- مصدری است بصورت ظرف زمان (که حرف آخرش مفتوح است) مثل:

مقدم الحاجّ- یعنی ورود حاجی.

---

(۱) تمام آیه چنین است که: وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ قالُوا سَمِعْنا وَ هُمْ لا یَسْمَعُونَ، إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُکْمُ الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ- ۲۱/ و ۲۲/ انفال) یعنی همچون کسانیکه می گویند شنیدیم امّا در حقیقت نمی شنوند مباشید زیرا بدترین جنبده در پیشگاه خدا کسانی هستند که با داشتن گوش شنوا و زبان گویا حقایق را نه می شنوند و نه بیان می کنند در حقیقت تعقّل نمی کنند و نمی اندیشند این آیه در واقع تعبیر دیگری است از آیه ای که می گوید:

لَهُمْ قُلُوبٌ لا- یَفْقَهُونَ بِها وَ لَهُمْ أَعْیُنٌ لا- یُبْصِرُونَ بِها وَ لَهُمْ آذانٌ، لا- یَسْمَعُونَ بِها أُولئِکَ کَالْأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولئِکَ هُمُ الْغافِلُونَ- ۱۷۹/ اعراف) که گمراهتر از آنها هستند و براستی که غافلانند، یعنی با داشتن دل و جان و گوش و دیده، نمی شنوند و چنین کسانی مثل همه جنبندگان و بلکه گمراهتر از آنان هستند، هر دو آیه مکمّل یکدیگر است. [...]

خفوق النّجم- پنهان شدن و افول ستاره.

و کسیکه- أدبار- را با فتحه حرف اوّل بخواند جمع است و گاهی به اعتبار- دبر- در معنی فعل لازم، فاعل از آن مشتّق می شود و گاهی به اعتبار- دبر- در معنی فعل متعدّی، مفعول از آن مشتقّ می شود.

در وجه اوّل- یعنی فاعل، مثل اینکه می گویند: دبر فلان و أمس- الدّابر (دیروز که گذشت) و آیه وَ اللَّیْلِ إِذْ أَدْبَرَ- ۳۳/ مدثّر) (که در این دو عبارت و آیه اخیر معنی فعل لازم دارد که معنی آن با فاعل آنها یعنی فلان- امس- و اللّیل- تمام می شود، فلانی پشت کرد- دیروز گذشت شب وقتی که برود).

و باعتبار مفعول چنانکه می گویند:

دبر السّهم الهدف- یعنی تیر به پشت هدف افتاد.

دبر فلان القوم- او پشت سر آن مردم جای گرفت.

خدای تعالی گوید: أَنَّ (دابِرَ) هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِینَ- ۶۶/ حجر) (چون صبح کنند، بنیادشان بریده شده است).

فَقُطِعَ دابِرُ الْقَوْمِ الَّذِینَ ظَلَمُوا- ۴۵/ انعام) (کسانی که ستم کردند ریشه شان بریده شده است).

دابر- به کسی که دنباله و یا عقب مانده است اطلاق می شود یا به اعتبار عقب ماندگی مکانی یا زمانی و یا از جهت مرتبت و ارزش، أدبر- یعنی روی گرداند.

ولیّ دبره- پشتش را گرداند و پشت نمود.

در آیات: ثُمَّ (أَدْبَرَ) وَ اسْتَکْبَرَ- ۲۳/ مدّثر) (روی بر گرداند و گردن فرازی کرد).

تَدْعُوا مَنْ أَدْبَرَ وَ تَوَلَّی- ۱۷/ معارج) (دوزخ هر که از ایمان روی گرداند و پشت کرده، می خواند).

پیامبر علیه السّلام فرمود: (لا تقاطعوا و لا تدابروا و کونوا عباد اللّه إخوانا).

یعنی: (از یکدیگر نبرید و روی از هم بر نگردانید بلکه پرستندگان خدا و برادر یکدیگر باشید).

گفته شده- و لا تدابروا- یعنی نبایستی از پشت سر دوستتان او را ببدی نام ببرید (کنایه از غیبت و عیب جوئی نکردن است که مبادا دوستتان تحقیر شود).

استدبار- پایان چیزی را خواستن (عاقبت اندیشی).

تدابر القوم- به یکدیگر پشت کردند و روی از هم گرداندند.

دبار- مصدر- دابرته- است یعنی در نبودش با او دشمنی ورزیدم (دبار- مصدر دوّم- مدابره- است، مثل- قتال- که مصدر دوّم مقاتله است).

(التَّدْبِیر)- اندیشیدن و عاقبت بینی در کارها.

خدای تعالی گوید: فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً- ۵/ نازعات) یعنی: فرشتگانی که متصدّی تدبیر امورند و نیز، تدبیر- آزاد شدن برده پس از مرگ صاحبش است.

ادبار- هلاکت و مرگی که باعث گسیختگی خویشاوندی است.

دبار: قبل از اسلام چهار شنبه را نیز- دبار- می گفتند چون آن روز را شوم می دانستند.

دبیر- رشته ای و طنابی که در موقع تافتن آن به عقب برده و کشیده می شود نقطه مقابلش- قبیل- است.

قبیل- یعنی جلو بردن ریسمان موقع تاباندن.

رجل مقابل و مدابر- یعنی مرد اصیل و شریف از طرف پدر و مادر و هر دو.

شاه مقابله مدابره- گوسفندی که جلو و عقب گوشش بریده شده.

دابره الطّائر- انگشت عقب پنجه پرنده.

دابره الحافر- فاصله پنجه و ساق ستور.

دبور- بادی که از نقطه مقابل باد صبا می وزد.

دبره- کرد و پشته های زراعت برای آبیاری، جمعش- دبار است.

شاعر گوید:

علی جریه تعلوا الدّبار غروبها «۱» دبر- زنبور عسل و زنبور بی عسل و هر گزنده ای که نیشش بر پشتش قرار دارد مفردش-

دبره- است.

---

(۱) شعر از بشر بن ابی خازم است که تمامش چنین است:

ص: ۶۵۸

و نیز- دبر- یعنی مال فراوانی که پس از مرگ صاحبش باقی می ماند، دبر- در این معنی تثنیه ندارد و جمع بسته نمی شود.

دبر البعیر دبرا- که اسم فاعلش- أدبر- و دبر- است یعنی به خاطر جراحت پشتش عقب افتاد و تأخیر کرد.

دبره- یعنی إدبار و تیره روزی.

(دثر) [دثر]:

خدای تعالی گوید: یا أَیُّهَا الْمُدَّثِّرُ- ۱/ مدّثر) اصلش- متدثّر- است که ادغام شده.

دثر در باب افتعال حرف (ت) بحرف (د) تبدیل و درهم ادغام شده، می شود- ادّثار).

مدّثّر- کسی است که با لباسش خود را بپوشاند، فعلش- دثرته فتدّثّر (پوشاندم او را پس پوشیده شد).

دثار- وسیله پوشش است.

تدثّر الفحل النّاقه- ناگهانی شتر نرینه- مادینه را فرو گرفت.

تدثّر الرّجل الفرس- آن مرد سوار بر اسب شد و بر آن جست.

رجل دثور- مرد گمنام ناپیدا.

سیف داثر- شمشیر صیقلی نشده و زنگ گرفته.

داثر- خانه کهنه و قدیمی که آثار آبادیش از بین رفته و متروک مانده.

فلان دثر مال- یعنی او مالش را خوب حفظ می کند.

(دحر) [دحر]:

الدّحر، یعنی دور کردن و راندن، می گویند:

دحره دحورا- بسختی او را دور کرد.

خدای تعالی گوید: اخْرُجْ مِنْها مَذْؤُماً مَدْحُوراً- ۱۸/ اعراف).

تحدر ماء البئر عن جرثیّه علی جریه تعلوا الدبار غروبها

یعنی آن چاه از روستای یمنی ریزش کرد با جریانی که کردهای زراعتی را با فرو رفتنش بالا می برد.

ص: ۶۵۹

(خطاب بابلیس است که خداوند فرمود از آسمانها با خواری دور باش و خارج شو).

و فرمود: فَتُلْقی فِی جَهَنَّمَ مَلُوماً مَدْحُوراً- ۳۹/ اسراء) و یُقْذَفُونَ مِنْ کُلِّ جانِبٍ دُحُوراً- ۹/ صافّات).

یعنی: (از هر سوی با خواری طرد می شوند).

(دحض) [دحض :

(پوچ و باطل شد)، خدای تعالی گوید: حُجَّتُهُمْ داحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۶/ شوری).

یعنی: (دلیلشان در پیشگاه پروردگارشان باطل و زوال پذیر است).

می گویند: أدحضت فلانا فی حجته فدحض- دلیل و برهانش را باطل کردم و بیهوده شد.

خدای تعالی گوید: وَ یُجادِلُ الَّذِینَ کَفَرُوا بِالْباطِلِ لِیُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ- ۵۶/ کهف).

(یعنی: کافران به کژی و دروغ پیکار و مجادله می کنند تا راه باطل خود و ستیزه باطل خود را حقّ جلوه دهند و حقّ را دور کنند).

أدحضت حجّته فدحضت- که اصلش از عبارت دحض الرّجل یعنی کاویدن و کندن با پا و لغزیدن پاست، گرفته شده و معنی عبارت (یعنی- حجتش را باطل کردم و چنان شد) که در وصف مناظره و سخن گفتن رو در روی گفته می شود، مثل عبارت:

نظرا یزیل مواقع الأقدام- (مناظره ای که پافشاریهای نظری، و موقعیّت های کلامی را سست می کند و از بین می برد).

دحضت الشّمس- که برای دور شدن و افول خورشید، بطور استعاره گفته می شود از همان معنی است.

(دحا) [دحا]:

خدای تعالی گوید: وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِکَ دَحاها «۱»- ۳۰/ نازعات). یعنی: و بعد از

---

(۱) عبارت راغب رحمه اللّه در تفسیر- دحو- چنین است- دحاها ای أزالها عن مقرّها- و تفسیر مطابق با واقع است ولی اکثر مفسّرین- دحو را گستردن و پهن کردن تفسیر نموده اند و حال اینکه جابجائی و حرکت زمین که قرآن آنرا با واژه- مهد- بیان کرده بهترین تفسیر- دحاها است که زمین

آن زمین را از جایش دور کرد و جابجا نمود مثل آیه یَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ- ۱۴/ مزمّل) (هنگامه ای که زمین، و کوهها می لرزند و جابجا می شوند).

دحا المطر الحصی من وجه الأرض- یعنی باران، ریگها را از سطح زمین روبید و دور کرد.

مرّ الفرس یدحو- دحوا: آن اسب دستانش را روی زمین کشید.

فیدحو ترابها- سپس خاکش را جاروب کرد، و از همین واژه عبارت أدحیّ النّعام- یعنی جای پنهانی تخم گزاران شتر مرغ که بر وزن أفعول از دحوت- است.

دحیه «۱»- هم اسم مردی است.

(دخر) [دخر]:

خوار شد، خدای تعالی گوید: وَ هُمْ داخِرُونَ- ۴۸/ نحل) یعنی ذلیلان و

همچون گاهواره حرکت و رفت و برگشت دارد. أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهاداً- ۶/ نباء) آیا زمین را از نظر کمّی و کیفی و بهره دهی همانند گاهواره قرار ندادیم، و می بینیم که انسانها بر روی زمین همچون کودکان در مهد استراحت می کنند، بهره مند می شوند و رشد می کنند، چقدر تشبیه واقعی و ادبی شکوهمندیست، زیرا در حرکت گاهواره ای است که طفل می خوابد و لذا در ماشین و هر چیز که متحرّک است حالت خواب و استراحت بانسانها دست می دهد چه تعبیری و تشبیهی رساتر و نیکوتر از گاهواره برای زمین می توان بیان کرد جز در کلام خدا.

آیه دوّم هم که راغب شاهد مثال آورده است باز توجّه او بحرکت، و جابجا شدن زمین است زیرا- رجفه- یعنی حرکت سخت و مرجفون- همانهائی هستند که با اخبار ناروا و شایعات مردم را مضطرب و بحرکت در می آورند.

(۱) دحیه بن خلیفه کلبی برادر رضاعی پیامبر اکرم (ص) است که بخاطر شباهت چهره و موی صورتش پیامبر او را بسیمای جبرئیل تشبیه نمود، دحیه از زیباترین مردان معاصر خویش بوده و یکی از اصحاب مشهور پیامبر است که از طرف پیامبر (ص) بسفیری کشور روم و بردن نامه پیامبر (ص) به قیصر معروف شد در فتح شام و جنگ یرموک شرکت داشته پیامبر (ص) در باره اش فرموده است «اشبه من رایت بجبرائیل دحیه الکلبی» عین نامه ای که پیامبر (ص) بوسیله دحیه بقیصر نوشته چنین است:

از پیامبر (ص) خدا به هرقل بزرگ روم، سلام بر آن کس که پیرو هدایت حقّ باشد. و امّا بعد، من تو را باسلام دعوت می کنم اسلام بیاور تا آسوده شوی، اسلام بیاور که خداوند دو پاداش بتو می دهد و اگر روی بر تابی گناه مردم کشورت بگردن توست، ای اهل کتاب بیائید به سخنی که میان ما و شما یکی است اعتراف کنیم و آن اینکه جز خدای یگانه را نپرستیم و چیزی را در خدائی با او شریک نگردانیم برخی از ما برخی دیگر را ارباب نگیریم اگر از این معین روی برتافتید گواه باشید

که مسلمانیم. (الطّبقات الکبری ۴/ ۲۵۰- الموسوعه ۷۸۵- مجمع البحرین ۱/ ۱۳۶).

ص: ۶۶۱

خواران.

گفته می شود- أدخرته فدخر- یعنی خوارش کردم و ذلیل شد و بر این اساس، خدای تعالی گوید:

إِنَّ الَّذِینَ یَسْتَکْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِی سَیَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ داخِرِینَ- ۶۰/ غافر). یعنی:

(مستکبرین و گردنکشان از پرستش خدا بزودی با ذلّت و خواری بجهنّم در آیند).

امّا- یدّخر- که اصلش- یدتخر- است از این باب نیست.

(دخل) [دخل :

الدّخول، نقطه مقابل- خروج- است که در زمان و مکان و کارها بکار می رود مثل دخل مکان کذا- خدای تعالی گوید:

و ادْخُلُوا هذِهِ الْقَرْیَهَ- ۵۸/ بقره).

و ادْخُلُوا الْجَنَّهَ بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۳۲/ نمل).

و ادْخُلُوا أَبْوابَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها- ۲۷/ زمر).

و وَ یُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- ۲۲/ مجادله).

و یُدْخِلُ مَنْ یَشاءُ فِی رَحْمَتِهِ- ۸/ شوری).

و وَ قُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِی (مُدْخَلَ) صِدْقٍ- ۸۰/ اسراء).

پس مدخل- (جای در آمدن) از- دخل، یدخل- و مدخل (جای وارد کردن) از- أدخل- یدخل- است.

و آیات: لَیُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا یَرْضَوْنَهُ- ۵۹/ حج) و مُدْخَلًا کَرِیماً- ۳۱/ نساء) با دو وجه خوانده شده:

۱- ابو علی فسوی می گوید: کسی که مدخلا را با فتحه حرف (م) بخواند گوئی اشاره باین است که آنها قصد رفتن آنجا را می نمایند و این گروه همانها هستند که خداوند می گوید:

الَّذِینَ یُحْشَرُونَ عَلی وُجُوهِهِمْ إِلی جَهَنَّمَ- ۳۴/ فرقان).

یعنی: (کسانی که دستجمعی بر رویها و چهره یشان بسوی جهنّم محشور می شوند) و همینطور آیه: إِذِ الْأَغْلالُ فِی أَعْناقِهِمْ وَ السَّلاسِلُ «۱»- ۷۱/ غافر).

(۱) اشاره به کسانی است که خداوند در باره ایشان می فرماید: آیا کسانی را که با آیات خدا در

۲- و کسیکه در آیه فوق مُدْخَلًا کَرِیماً- ۳۱/ نساء) با ضمّه حرف (م) بخواند مثل معنی آیه:

لَیُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا یَرْضَوْنَهُ- ۵۹/ حجّ) هستند (در جایی که خشنودشان می کند واردشان می سازیم).

(أدَّخَلَ)- در داخل شدن کوشش کرد (از مصدر- ادّخال- یعنی سعی در داخل شدن).

خدای تعالی گوید: لَوْ یَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغاراتٍ أَوْ مُدَّخَلًا- ۵۷/ توبه) (اگر پناهگاه یا جائیکه بسختی داخل شدند می یافتند).

(الدّخَل)- کنایه از فساد و دشمنی درونی و پنهانی است مثل: الدّغل یعنی فریبکاری و یا اینکه- الدّخل- کنایه از خواندن باصل و نسب غیر واقعی و غیر خویشاوندی است، فعلش- دخل دخلا- است.

خدای تعالی گوید: تَتَّخِذُونَ أَیْمانَکُمْ دَخَلًا بَیْنَکُمْ- ۹۲/ نحل).

(سوگندهاتان را وسیله دغلکاری یا بالیدن باصل و نسب قرار می دهید).

دخل فلان فهو مدخول- کنایه از کودنی و بلاهت در عقل، و فساد در اصل و نسب است.

شجره مدخوله- درخت غیر پیوندی و خود روی.

(الدّخالَ) فی الإبل- شتری که آب خورده و مجدّدا برای همراهی با شتر دیگر در آبشخور می رود.

ستیزند می بینی که چسان با گردنکشی روی از حقّ بر می تابند اینان کسانی هستند که- کَذَّبُوا بِالْکِتابِ وَ بِما أَرْسَلْنا بِهِ رُسُلَنا فَسَوْفَ یَعْلَمُونَ- ۷۰/ غافر قرآن و کتب پیامبران پیشین را دروغ پنداشتند بزودی خواهند دانست که چگونه فرجامی دارند.

آنگاه که ناگهان بر گردنهای مستکبرانه شان غل و زنجیرها خواهد بود و بسوی فرجام ناهنجارشان که آبی و آتشی سوزان است کشانده می شوند و بدوزخ در افتند سپس بایشان می گویند: معبودان و بت هاتان که می پرستید کجا هستند، می گویند همه نابود شدند- قالوا ضلّوا عنّا.

بگفته مولوی:

هر چه بر تو آید از ظلمات و غم آن ز بی باکی و گستاخی است هم

الدّخل- پرنده کوچکی که در شاخه های متراکم درختان می نشیند.

الدّوخلّه- زنبیلی که از برگ خرما می سازند (الدّوخلّه).

دخل بامرأته- کنایه از رسیدن بهمبستری با همسرانت.

خدای تعالی گوید: مِنْ نِسائِکُمُ اللَّاتِی دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَکُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلا جُناحَ عَلَیْکُمْ- ۲۳/ نساء).

(دخن) [دخن :

دخان مثل- عثان- دود و غباری است که با لهیب و شعله همراه باشد.

خدای تعالی گوید: ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ- ۱۱/ فصّلت) یعنی آسمان در آغاز خلقتش چون دود و شعله بود.

اشاره ای است به این که منسجم نبوده و برایش تدبیر و امری نشده بود.

دخنت النّار تدخن- دود آن آتش زیاد شد.

دخنه- هم از همان واژه و معنی است ولی بیشتر بدودی که بوی خوش دارد، معروف است.

دخن الطّبیخ- بوی دود خوراک را فاسد کرد و مزه اش را تغییر داد و نیز رنگی هم از دود تصوّر شده است و گفته می شود: شاه دخناء- گوسفند دودی رنگ.

ذات دخنه- رنگ دود دارد.

لیله دخنانه- شب تار و دودی رنگ.

و چون اذیّت و آزار هم از دود تصوّر شده و می گویند: دخن الخلق- یعنی بد اخلاق و با آزار و اذیّت.

هدنه علی دخن «۱»- یعنی آرامشی بر فساد و بی پایگی (صلح متزلزل).

---

(۱) هدنه- یعنی آرامش و نرمی و صلح، مهادنه- هم آشتی و صلح است زیرا یکی از طرفین گذشت و نرمخویی می کنند. طهوی می گوید: و لا یرعون اکناف الهوینا- اذا خلوّ و لا ارض الهدون، یعنی وقتی بسرزمینی وارد می شوند جوانب آرامش و آشتی را مراعات نمی کنند. ضرب المثل فوق در باره صلحی است که پایه و اساس درستی ندارد و بر فساد نهاده شد. (میدانی مجمع الامثال ۲/ ۳۸۳).

(درّ) [درّ]:

خدای تعالی گوید: وَ أَرْسَلْنَا السَّماءَ عَلَيْهِمْ مِدْراراً- ۶/ انعام) و يُرْسِلِ السَّماءَ عَلَيْكُمْ مِدْراراً- ۵۲/ هود).

مدرار- اصلش از- الدّر و الدّرّه- است یعنی شیر مایع که بطور استعاره برای ریزش و برکت باران بکار می رود و همچنین برای أسماء و صفات شتر شیرده.

للّه درّه- یعنی کار نیک و خیرش برای خداست و خدایش خیر و عمل نیک دهد.

(عبارت للّه درّه- بصورت مدح و ستایش بکار می رود و نقطه مقابلش- لا درّ درّه- یعنی خیرش بریده باد و زیاد مباد).

(درّ درّک- خیرت فزون باد.

للسّوق درّه- یعنی کار بازار رونق دارد و بطور استعاره بکار رفته است.

در مثل می گویند- سبقت درّته غراره «۱»- مثل- سبق سیله مطره (خسارت و سیلابش از باران و سودش بیشتر است).

از واژه- درّ- عبارت- استدرّت المعزی- مشتقّ شده یعنی آن بز طلب نرینه کرد زیرا پس از رسیدن به فحل باردار می شود و سپس می زاید و بعد از زایمان- درّت- شیرش زیاد می شود، پس مصدر- استدرار- که از- درّ- مشتّق شده بطور کنایه است یعنی نرینه خواست.

(درج) [درج :

الدّرجه، در معنی جاه و منزلت است امّا می گویند:

للمنزله درجه- جاه و منزلت را درجه ای است در وقتی که از این معنی رفعت و بالا ـ رفتن در نظر گرفته شود نه اینکه بر یک حالت ساده ادامه داشته باشد، مثل پلّه نردبان و پشت بام (که بالاتر از قسمت های دیگر است).

---

(۱) غرار کم شیری است، و درّ- فراوانی شیر، ضرب المثل فوق یعنی تهدیدش از کارش بیشتر است یا شرّ و فسادش از خیرش فزونتر.

(میدانی، مجمع الامثال ۱/ ۳۳۶).

همینطور- درجه- به جاهمندی و منزلت رفیع معنوی تعبیر شده است.

خدای تعالی گوید: وَ لِلرِّجالِ عَلَیْهِنَّ دَرَجَةٌ «۱»- ۲۲۸/ بقره). که توجّه دادن بمنزلت

---

(۱) راغب رحمه اللّه با بینش اصولی و تفسیری که داشته است، برای معنی- درجه- از آیه الرِّجالُ قَوَّامُونَ- ۳۴/ نساء) تأیید آورده است برای رفع ابهامی که شاید در اذهان باشد که مردان تفوّق حکومتی در خانواده بر زنان دارند، لازم است برای رفع این باهام و اشکال مفصّلا و عمیقا بحث شود.

ابن منظور در لسان العرب با اشاره باشعار و نظرات لغت شناسان و با استناد بآیات قرآن چنین می نویسد:

فقالوا: و قد یجی ء القیام بمعنی المحافظه و الاصلاح و منه قوله تعالی الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ- ۳۴/ النّساء).

و قوله تعالی: إِلَّا ما دُمْتَ عَلَیْهِ قائِماً- ۷۵/ آل عمران) ای ملازمه محافظا و یجی ء القیام بمعنی الوقوف و الثبات (لس ۱۲/ ۴۹۷).

قوّام، صیغه مبالغه فی قائم یقال هو قوّام علی اهله: دائم القیام بشئونهم و السّهر علی مصالحهم الجمع قوامون (معجم الفاظ القرآن الکریم ۲/ ۴۴۹) ای یرعون و تقومون بمصالحهنّ: کونوا قوّامین بالقسط مواظبین علی اقامه العدل فی جمیع الامور مجتهدین فیه کلّ الاجتهاد.

خود راغب هم در ذیل واژه قیام می نویسد: و قیام الشّیئ هو المراعاه للشّی ء و الحفظ له. اینک ترجمه عبارات فوق:

گفته اند قیام- بمعنی نگهداری و اصلاح و خیر است چنانکه خدای تعالی فرموده است: مردان اصلاح کنندگان و یاوران و نگهدارندگان زنانند.

و یا فرمود: تا زمانی که بر آن کار قیام کننده ای و یعنی ملازم و همراه، و محافظ باشی و واژه قیام بمعنای آگاهی و پایداری نیز هست.

قوّام صیغه مبالغه در قائم است گفته می شود: هو قوّام علی اهله، یعنی همیشه بشئون خانوادگی محافظت می کند و بر مصالح و خیر زن و فرزند هشیار و بیدار است جمعش قوّامون است. (معجم الفاظ) یعنی مراعات حال زنان می کنند و بمصالح و خیرشان اقدام می نمایند، آیه کُونُوا قَوَّامِینَ بِالْقِسْطِ- ۱۳۵/ نساء) نیز یعنی کسانیکه بر اقامه عدل در جمیع امور مواظبت می کنند و با تمام نیرو تلاش می کوشند.

راغب رحمه اللّه می نویسد قیام بر چیزی مراعات کردن حال آن چیز و محافظت بر آن است. و در آیه ۱۳۵/ نساء می فرماید: کُونُوا قَوَّامِینَ بِالْقِسْطِ و در آیه دیگر کُونُوا قَوَّامِینَ لِلَّهِ- ۸/ مائده).

صاحب مجمع البیان هم می نویسد: قوّامین ای دائمین علی قیام بالعدل و معناه و لتکن عادتکم القیام بالعدل فی القول و الفعل.

یعنی قوّامین کسانی هستند که پیوسته بر عدل استوارند و عادتشان در گفتار و کردار اقامه عدل است.

قوّام هم صیغه مبالغه برای زیادتی است، آنگاه در خود آیه هم قیام مردان در امور خانواده، محافظت و ادامه وظیفه همسری است و اگر مردان ارث بیشتری می برند برای اینستکه عهده دار هزینه

مردان و سیاست و تنظیم امور زندگی و مانند آنها است که در آیه الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ- ۳۴/ نساء) بآن اشاره شده است (یعنی مردان یاوران و نگهدارندگان و قیام کنندگان بر اصلاح امور خانواده که مرد با توانائی جسمی بیشتر حفظ کردن و یار و یاور بودن، و نگهداری کانون خانواده بعهده اوست).

و آیات لَهُمْ دَرَجاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۴/ انفال) و هُمْ دَرَجاتٌ عِنْدَ اللَّهِ- ۱۶۳/ آل عمران) یعنی دارای چنان درجاتی در پیشگاه خدا هستند (اشاره به زنان و مردان مؤمن است که بهنگام یاد خدا دلهاشان، با شنیدن آیات خدا نرم و روشن می شود و ایمانشان فزونتر و بر خدای بیشتر توکّل می کنند، بر پا دارنده نماز و بخشندگان مالند و همینها مؤمنین واقعی و حقیقیند و لهم درجات عند اللّه- در پیشگاه پروردگارشان جاهمند، و عزیزند.

آیه دوّم ۱۶۳/ آل عمران) است که می گوید: کسانیکه برای خشنودی خدا عمل می کنند همچون کسانی هستند که همواره از خدای پروا دارند و در پیشگاهش درجاتی دارند).

درجات النّجوم- منازل فلکی ستارگان (که تشبیهی است از نظر عظمت و

زندگی و متکفّل زن، و فرزندان هستند و توانائی بیشترشان در کارها و حفاظت امور زندگی برای این است که عهده دار کارهائی هستند که بایستی انجام دهند پیامبر (ص) فضیلتها و برتری معنوی زنان را عبارت «الجنّه تحت اقدام الامّهات» یعنی بهشت زیر قدمهای پر محبّت و وظیفه شناس مادران است بیان داشته و برای مردان چنین فضیلتی نیست.

از طرفی دستور قرآن است که در امور و مشکلات خانواده با همسران شور و مشاوره کنند.

شیخ طریحی در مجمع البحرین تعبیر علمی جالبی دارد می نویسد: خداوند نفرموده (فضّلهم علیهنّ من الرّجال) زیرا بسیار زنان هستند که از بسیاری از مردان با فضیلت تر و برترند پس اگر در مردان وظایفی که: خداوند برای آنها مانند:

۱- عهده دار بودن و حفظ همسری. ۲- اصلاح امور زندگی. ۳- تعهّد هزینه زندگی. ۴- تکلّف امور تربیتی. ۵- هم نظری و مشورت با همسر در مشکلات. ۶- رعایت عدالت. ۷- تنظیم امور زندگی خانواده و دفاع مشترک. ۸- تیمار داری و غمخواری که لازمه حسن تدبیر است. ۹- بکار بردن نیروی خویش در عبادات و کارها. ۱۰- پرداخت مهرّیه و مالی که تعهّد کرده است. ۱۱- مراعات حال همسران در انجام حالات ویژه او. ۱۲- و بالاخره فرمانروای مطلق نبودن. و تمام این امور در معنی آیه قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ- ۳۴/ نساء) نهفته است.

شکوه آنها).

مدرجه- جای بالا رفتن از راهای کوهستانی.

فلان یتدرّج فی کذا- کم کم بالا می رود.

درج الشّیخ و الصّبیّ درجانا- یعنی مثل بالا رفتن از نردبان آن، پیر مرد و کودک آرام راه می روند.

الدّرج- بستن و چیدن جامه و لباس و نامه.

درج- پیچیده شده.

الدّرج- بطور استعاره برای مرگ و مردن بکار می رود مثل واژه الطّیّ که در همان معنی است یعنی پیچیده شدن عمر.

طوته المنیّه- مرگ او را درهم پیچید.

دبّ و درج- یعنی کسیکه زنده است و راه می رود و نیز کسیکه می میرد و همه چیزش درهم می پیچد.

خدای تعالی گوید: (سَنَسْتَدْرِجُهُمْ) مِنْ حَیْثُ لا یَعْلَمُونَ- ۱۸۲/ اعراف).

یعنی: (از جائی که نمی دانند آنها را درهم می پیچیم و بمرگ می رسانیم) گفته اند: یعنی مثل کتاب بسته می شوند که عبارتست از بی خبر گزاردن، و غفلت آنهاست مثل آیه وَ لا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِکْرِنا- ۲۸/ کهف).

الدّرج- سبدی که چیزی در آن می نهند.

الدّرجه- پارچه ای که در رحم شتر مادینه می گذارند.

گفته اند- سنستدرجهم- در آیه قبل یعنی آنها را بتدریج و کم کم می گیریم (به فرجامشان و عذابشان می رسانیم) که در حقیقت نزدیک نمودن تدریجی ایشان بچیزی است، مثل بالا- رفتن و پائین آمدن از پلّه ها و مکانها که با آرامی و تدریجا انجام می شود.

الدّرّاج- مرغ و پرنده رنگین که با وقار و آرامی راه می رود.

(دَرَسَ) [دَرَسَ :

(کهنه شد)، درس الدّار- یعنی اثری از خانه باقی است چون باقی ماندن اثر چیزی بعد از آبادی در حکم پاک شدن و از بین رفتن خود آن چیز

است تا اثرش باقی بماند از اینجهت دروس- به پاک شدن و محو شدن تفسیر شده است و همچنین:

درس الکتاب و درست العلم- یعنی اثر آنرا دریافتم و حفظ نمودم (اثرش در صفحه ذهن باقی است همانطور که آثار بناهای ویران در سطح زمین باقی است).

و چون باقی ماندن چیزی در ذهن با پی در پی خواندن امکان دارد لذا خواندن مداوم به واژه- درس- یعنی خواندن تعبیر شده است.

خدای تعالی گوید: وَ دَرَسُوا ما فِیهِ- ۱۶۹/ اعراف).

و بِما کُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْکِتابَ وَ بِما کُنْتُمْ تَدْرُسُونَ- ۷۹/ آل عمران).

و وَ ما آتَیْناهُمْ مِنْ کُتُبٍ یَدْرُسُونَها- ۴۴/ سباء).

(که در هر سه عبارت- درسوا- تدرسون- یدرسون- از خواندن مداوم و اثر چیزی را در ذهن قرار دادن است).

و در آیه وَ لِیَقُولُوا دَرَسْتَ- ۱۰۵/ انعام) که- دارست هم خوانده شده یعنی می گویند: باهل کتاب پیوسته ای. (کنایه از اینکه این سخنان را از آنها اخذ کرده ای لذا برای ردّ گفتارشان خداوند در این آیه می گوید:

(آیات را از نظر لفظی گونه گون می گردانیم و بر تو نازل می کنیم تا حقیقت قرآن را برای کسانی که دانا هستند بیان کنیم و بدانند، و بطلان سخن دشمنان را نیز روشن سازیم).

در باره آیه وَ دَرَسُوا ما فِیهِ- ۱۶۹/ اعراف) گفته شده یعنی فقط خواندند ولی عمل بآنها را ترک کردند چنانکه می گویند:

درس القوم المکان- یعنی اثر آنجا را از بین بردند و فرسوده کردند.

درست المرأه- کنایه از عادت ماهیانه زنانگی است (حائض شد).

درس البعیر- اثر پیسی در بدن شتر باقی است.

(درک) [درک :

الدّرک- مثل- الدّرج- یعنی حرکت و راه رفتن تدریجی ولی- درج- باعتبار صعود و بالا- رفتن بکار می رود و- درک- باعتبار فرود آمدن

و سرنگون شدن لذا می گویند:

درجات الجنّه و درکات النّار- و بتصوّر فرو افتادن در آتش آنجا- هاویه- نامیده شده یعنی جایی که در آنجا سقوط رخ می دهد.

خدای تعالی گوید: إِنَّ الْمُنافِقِینَ فِی الدَّرْکِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ- ۱۲۵/ نساء) الدّرک- ژرفترین گودی کف دریاست.

(دَرَک)- طنابی است که طناب دیگر را بآن گره می زنند تا بآب برسند و نیز درک در اثر سقوط قیمت جنس و خرید و فروش بانسان می رسد.

خدای تعالی گوید: لا تَخافُ دَرَکاً وَ لا تَخْشی ۷۷/ طه) و (از عواقب فرو افتادن نه بترس و نه بیم داشته باش).

(أدْرَکَ)- بپایان آن رسید.

أدرک الصّبیّ- بپایان دوران کودکی و آغاز سنّ بلوغ رسید.

در آیات حَتَّی إِذا أَدْرَکَهُ الْغَرَقُ- ۹۰/ یونس).

(مربوط به غرق شدن فرعون است که با دیدن خطر مرگ و رسیدن به غرق شدن گفت بخدای موسی و بنی اسرائیل ایمان آوردم).

و لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۱۰۳/ انعام).

کسانی از علماء هستند که- لا تدرکه الأبصار- را به چشم ظاهری که عضو بدن است حمل کرده اند یعنی: چشمهای ظاهری خدا را نمی بینند و بعض دیگر- أبصار- را بر بصیرت و دید دل حمل کرده اند و گفته اند:

سخنی که از ابو بکر (رض) روایت شده است باین معنی آگاهی می دهد که گفته است «یا من غایه معرفه القصور عن معرفته إذ کان غایه معرفته تعالی أن تعرف الأشیاء فتعلم أنه لیس بشی ء منها و لا بمثلها بل هو موجد کلّ ما أدرکته».

یعنی: (ای کسی که نهایت شناختش اقرار به قصور از شناسائی او است زیرا نهایت معرفت بخدای تعالی این است که اشیاء را بشناسی، و بدانی که وجود اشیاء از خود آنها نیست و نه از چیزی دیگری مانند آنها بلکه خداوند ایجاد کننده هر چیزی است که تو او را در می یابی).

واژه- (تَدارُک)- بیشتر در فریادرسی و یاری خواستن و نعمت است مثل:

آیه لَوْ لا أَنْ تَدارَکَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ- ۴۹/ قلم) (اگر نه این بود که نعمت خدای باو رسید).

و آیه حَتَّی إِذَا ادَّارَکُوا فِیها جَمِیعاً- ۳۸/ اعراف) یعنی (هر یکی بدیگری، و همه بهم پیوسته اند).

و بَلِ ادَّارَکَ عِلْمُهُمْ فِی الْآخِرَهِ- ۶۶/ نمل) یعنی: مگر علمشان در باره آخرت کامل است و بآن رسیده است.

(درک- بباب افتعال که می رود حرف (ت) افتعال به حرف (د) تبدیل و در آن ادغام شده و بصورت- ادّراک- در می آید).

مثل آیه حَتَّی إِذَا ادَّارَکُوا- ۳۸/ اعراف) و از همین وزن آیه اثَّاقَلْتُمْ إِلَی الْأَرْضِ- ۳۸/ توبه) و اطَّیَّرْنا بِکَ- ۴۷/ نمل). که آیه اوّل- بل أدراک علمهم فی الآخره- هم خوانده شده.

حسن، گفته است معنایش این است که امر آخرت را نفهمیدند، و نسبت بآن- جهل- داشتند حقیقتش اینست که علم و آگاهیشان نسبت بدرک و فهم آخرت بانتها رسید و آن را نفهمیدند.

و نیز گفته اند: معنیش اینست که در آخرت علمشان آنرا درک خواهد کرد یعنی زمانی که آن را در آخرت یافتند و رسیدند، زیرا هر چه ما در دنیا نسبت بآن گمان می بریم در آخرت یقینی می شود و بیقین می رسد.

(درهم) [درهم :

«۱» واحد پول نقره، خدای تعالی گفت: وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَراهِمَ مَعْدُودَهٍ

---

(۱) درهم یکی از پولهای نقره ای رایج میان مسلمانان بوده که در ایران سکّه می زدند خصوصا در نیشابور که معروف بوده هر ده درهم هفت مثقال وزن داشته امّا- دینار- در روم مسکوک می شد.

دینار از طلا است، در یک سمت درهمها صورت ملکی بود که در زیر تختش جمله فارسی (پاک بخور) نوشته شده است.

عزّ الدّوله دیلمی و برادرانش نخستین کسانی بودند که نامشان با خلفاء بر سکّه های درهم و دینار نوشته می شد و از سال ۳۳۴ هجری به بعد بقیّه زمامداران ایران از آنها پیروی می کردند.

(رسائل/ جاحظ ۲/ ۲۷۹- فتوح البلدان/ بلاذری ۳۷۱- صبح الاعشی/ قلقشندی ۱/ ۴۱۶).

- ۲۰/ یوسف) درهم نقره ای است مسکوک که در داد و ستد با آن معامله می شود.

(دری) [دری :

(فهمید)- الدّرایه- شناختی که با نوعی از فریب حاصل شده است.

افعال آن- دریته و دریت به دریه، و، ادّریت- است مثل فطنت و شعرت یعنی فهمیدم و دریافتم.

شاعر گوید:

و ماذا یدّری الشّعه الراء منّی و قد جاوزت رأس الأربعین

(شعر از سحیم است می گوید: شعراء چه چیزی را از من پنهان می دارند و فریبم می دهند در حالیکه چهل سال ام را گذارنده ام).

الـدّریه- حلقه فلزّی که برای علامت و نشان به نیزه می بسـتند و نیز الـدّریه- شتری که شـکارچی آنرا می بنـدد و در پشت آن پنهان می شود همینکه شکار بطرف آن شتر می آید او را با تیر می زند.

مدری، شاخ گوسفند که وسیله دفاع از اوست، و از این معنی است:

خدای تعالی گوید: لا تَدْرِی لَعَلَّ اللَّهَ یُحْدِثُ بَعْدَ ذلِکَ أَمْراً-/ طلاق) (چه می دانی بسا که خداوند بعد از آن امری ایجاد کند.

و وَ إِنْ أَدْرِی لَعَلَّهُ فِتْنَهٌ لَکُمْ- ۱۱۱/ انبیاء).

و ما کُنْتَ تَدْرِی مَا الْکِتابُ- ۵۲/ شوری).

۱- هر کجا در قرآن عبارت- و ما أدراک- آمده است در پی آن معنیش بیان شده است مثل آیات زیر:

وَ ما أَدْراکَ ما هِیَهْ نارٌ حامِیَهٌ- ۱۰/ قارعه).

و وَ ما أَدْراکَ ما لَیْلَهُ الْقَدْرِ لَیْلَهُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ- ۲/ قدر).

وَ ما أَدْراکَ مَا الْحَاقَّهُ- ۳/ حاقّه).

و ثُمَّ ما أَدْراکَ ما یَوْمُ الدِّینِ- ۱۷/ انفطار).

قُلْ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما تَلَوْتُهُ عَلَیْکُمْ وَ لا أَدْراکُمْ بِهِ- ۱۶ یونس) (بگو اگر خدا می خواست آیات را بر شـما نمی خواندم و شما را بر آن آگاه نمی کردم).

می گویند- دریت- یعنی فهمیدم و دریافتم، در آیه اخیر عبارت- و لا

أدركم- از همين- دريت- است كه اگر از- درات- مى بود بايستى و لا أدراتكموه- باشد.

۲- و هر جائى كه عبارت- و ما يدريك- در قرآن ذكر شد توضيحى در پى آن نيست مثل آيات:

وَ ما يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّى- ۳/ عبس) و وَ ما يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ- ۱۷/ شورى).

ولى واژه- درايه- در باره خداى تعالى بكار مى رود.

شاعر گويد: لا همّ لا أدرى و أنت الدّارى «۱».

و اين مصراع يكى از سخنان سخت و با تكلّف كلام عرب است.

(درأ) [درأ]:

الدّرء- متمايل شدن بيك جانب، مى گويند:

قوّيت درأه و درأت عنه- ميزان و مستقيمش كردم.

فلان ذو تدرّى- يعنى او، در دفع دشمنانش قوى و نيرومند است.

دارأته- دفعش كردم و راندمش، خداى تعالى گويد:

وَ يَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَهِ السَّيِّئَهَ- ۲۲/ رعد) (بدى را با خوبى دفع مى كنند).

وَ يَدْرَؤُا عَنْهَا الْعَذابَ- ۸/ نور) (عذاب را از او دور مى كنند).

در حديث «ادرءوا الحدود بالشّبهات» هشدارى است، براى خواستن و يافتن چاره اى و راهى براى دفع حدود «۲».

(يعنى وقتى در اجراى حدّى و امرى ترديدى پيش آمد دست از آن حدّ

---

(۱) اين مصراع با مصراع دوّم چنين است:

لا همّ لا ادرى و انت الدّارى كلّ امرئ منك على مقدار

باكى نيست، من نمى دانم ولى تو خود دانا و آگاهى كه هر كسى باندازه قدر و ارزشش بتو نزديك است.

(صحاح اللّغه/ جوهرى).

(۲) در کتاب من لا یحضره الفقیه، و کافی و همچنین مآخذ دیگر چنین آمده است که: «ادرءوا الحدود بالشّبهات» ای ادفعوها و مثله قوله (ع)، «لا یقطع صلاه المسلم شی ء و لکن ادرأوا ما استطعتم) یعنی حدود را با شبهات (یعنی کارهائی که در آنها حکم بصواب و خطا نکنند) یعنی دفع کنید، و همانند این حدیثی است که می فرماید: نماز مسلمان را چیزی قطع نمی کند ولی (اگر موضوعی پیش آید) تا آنجا که می توانید برای اینکه نمازتان قطع نشود دفعش کنید، (من لا یحضره الفقیه ۴/ ۵۳ کافی ۳/ ۳۶۵ بنقل از- [...]

بر دارید- إلّا فی حدّ من حدود اللّه- مگر در حدود خدای).

خدای تعالی گوید: قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ- ۱۶۸/ آل عمران) یعنی: (بگو اگر راست می گوئید و می توانید مرگ راز خویش برانید و دور کنید).

و آیه (فَادَّارَأْتُمْ) فِیها- ۷۲/ بقره) (در آن کار یکدیگر را می راندید و کشمکش می نمودید).

فعل- أدارأتم بر وزن افّاعلتم اصلش تدارأتم بوده (تفاعلتم) از باب تفاعل که برای تخفیف در لفظ، حرف (ت) به (دال) تبدیل و ساکن شده سپس (دو حرف هم جنس دال) در هم ادغام شد، و برای اجتناب از- (ابتدا بساکن بودن کلمه) الف وصل بر سر آن در آمده و- أفاعلتم یا- أدّارأتم شده است (که در آیه فوق آمده مانند- ادّارکوا- و اثّاقلتم).

بعضی از ادباء گفته اند- أدّارأتم بر وزن افتعلتم است و از وجوهی این سخن غلط است.

اوّل- أدّارأتم (با تشدید دال) هشت حرف و- افتعلتم یا أدرأتم هفت حرف

مجمع البحرین ۱// ۱۳۶)- ابن منظور در ذیل حدیث فوق می نویسد: لسان العرب ۱/ ۷۲، انّ رسول اللّه (ص) کان یصلّی فجاءت بهمه تمرّ بین یدیه فما زال یدارئها- ای یدافعها- پیامبر (ص) نماز می خواند و نوزاد گوسپندی پیشاوری و در حضورش آمد پیوسته آنرا دور می کرد، یعنی آن را دفع می کرد، نتیجه اینکه برای احتراز از خطا و گناه یا دوری از ترس عبادت می توان با کارهائی که گناه و صوابی ندارد آن حدود را چاره کرد.

بحثی که راغب در ذیل آیه فَادَّارَأْتُمْ فِیها- ۷۲/ بقره) و در باره بابهای افتعال و تفاعل نموده بطور خلاصه اینست: که هر گاه فاء الفعل باب تفاعل- یکی از یازده حرف (ت- ث- د- ذ- ز- س- ش- ص- ض- ط- ظ) باشد جائز است که حرف (ت) باب تفاعل را از جنس فاء الفعل- کرده ساکن کنند، در فاء الفعل ادغام نمایند و در اوّلش همزه وصل در آورند مثل- درا- که در تفاعل- تدرأ و سپس ادّارأ می شود، و ثقل- تثاقل و سپس اثّاقل- باب افتعال هم اگر فاء الفعل ثلاثی (ص- ض- ط- ظ) باشد حرف (ت) در همه آنها به (ط) تبدیل می شود، مثل- (صلح- اصطلح). (ضرب- اضطرب)- (ظلم- اضطلم)- (طلع اطّلع) و اگر حرف اوّل ثلاثی- (د- ذ- ز-) باشد در باب افتعال به (دال) عوض می شود، مثل:

زجر- ازدجر و ازدجار- در ایدرأ که می شود- ادّراء- یا ادّرأتم و بگفته راغب باب تفاعل است و- ادّرأتم.

است.

دوّم- حرفی که بعد از الف وصل می آید حرف (ت) پس آنرا (دال) قرار داده.

سوّم- حرفی که بعد از حرف دوّم در- أدّارأتم- می آید- (دال) است آنرا (ت) قرار داده.

چهارم- فعل صحیح العین در باب- افتعال- حرف بعد از (ت) آن بایستی متحرّک باشد و این جا ساکن قرارش داده.

پنجم- در- أدّارأت- که در اصل (تدارأت) بوده حرف زائدی داخل شده و در افتعلت چنین نیست و آن زائد داخل نمی شود.

ششم- حرف (الف) را بجای (ع) نهاده در حالیکه (ع) نیست و (الف) است.

هفتم- قبل و بعد (عین الفعل) در افتعل دو حرف و در- أدّارأتم بعدش سه حرف هست.

(دس) [دس :

الدّس: آمیختن و داخل نمودن چیزی است در چیز دیگر با گونه ای اکراه، می گویند:

دسسته فدسّ- (با اکراه و بی میلی آنرا در آمیختم و آمیخته شد).

دس البعیر بالهناء- (قطران و داروی گری به آن شتر مالیده شد) و گفته شده، لیس الهناء بالدّسّ «۱»- (به قسمت هائی از بدن روغن زدن کاری است ناقص و

---

(۱) اصطلاح فوق بصورت- لیس الهن بالدّس- نیز ضبط شده هناء با فتحه و کسره حرف اوّل یعنی قطران و داروی ضدّ عفونی سیاه رنگی که در زخمها بکار می برند.

و- هن ء- مصدر آن اسم است، یعنی روغن مالی تمام بدن، ولی دسّ- مالیدن آن روغن به گودی های کشاله ران و زیر بغل است، ضرب المثل فوق در باره کسی بکار می رود که در طلب چیزی کوشش لازم را انجام نمی دهد و در کسب و کار کوتاهی می کند، یعنی تنها بزیر بغل روغن زدن مطلوب حاصل نمی شود، و در راه طلب بایستی کاملا کوشید- (مجمع الامثال ۲/ ۱۸۶) میدانی- آیه ای که راغب رحمه اللّه در متن در ذیل واژه- دسّ- می آورد آیه وَ قَدْ خابَ مَنْ دَسَّاها- ۱۰/ شمس) است که با آیه قبلش قابل توجّه است و آینده دو دسته از انسانها را منعکس می سازد، می گوید- قد افلح من زکّاها- و قد خاب من دسّاها- یعنی کسیکه نفس و جان خویش تزکیه کرد و با گناهان آئینه دلش را تاریک ننمود

بیهوده.

خدای تعالی گوید: أَمْ یَدُسُّهُ فِی التُّرابِ «۱»- ۵۹/ نحل).

(دسر) [دسر]:

(به سختی بیرون انداخت و دور کرد).

خدای تعالی گوید: وَ حَمَلْناهُ عَلی ذاتِ أَلْواحٍ وَ دُسُرٍ- ۱۳/ قمر).

دسر- یعنی میخ و مفردش- دسار- است اصل- الدّسر- بیرون راندن با فشار و سختی است.

دسره بالرّمح- با نیزه دورش کرد.

رجل مدسر- مثل- رجل مطعن- است یعنی مردی نیزه افکن و تیر انداز.

روایت شده است: «لیس فی العنبر زکاه، إنّما هو شی ء دسره البحر» «۲».

یعنی: (در عنبر زکات و مالیات شرعی نیست زیرا عنبر چیزی است که

رستگار شد، و آنکه خود را در میان پاکان قرار داد و با فریبکاری گناهانش را مخفی نمود ناامید و ناموفّق شد.

پنهان داشتن فجور و گناهان دسیسه است که مایه فریب دیگران است و قرآن با دورنمای آینده چنین کسان آنها را هشدار می دهد، ثعلب می گوید از ابن اعرابی در باره آیه فوق پرسیدم گفت: من دسّ نفسه مع الصّالحین و لیس هو منهم- فرّاء- می گوید: یعنی کسیکه نفس خویش بترک انفاق و بترک طاعت و عبادت وادار می کند (مجمع البحرین ۵/ ۷۰- لسان العرب- ۶/ ۸۲).

(۱) تمام آیه چنین است: وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثی ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ یَتَواری مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ ما بُشِّرَ بِهِ أَ یُمْسِکُهُ عَلی هُونٍ أَمْ یَدُسُّهُ فِی التُّرابِ أَلا ساءَ ما یَحْکُمُونَ- ۵۸/ نحل) این آیه همان حمایت اسلام از زنان در مقابل افکار غلط جاهلی بعضی از مردم است و نیز همان روح پر شکوه رفع تبعیضات نژادی است که اسلام بشدّت برای اصلاح اندیشه و باورهای مردم این آیات را به همه انسانها ابلاغ می کند، می گوید که همینکه یکی از آنها را بشارت زائیده شدن دختر دهند چهره اش تیره و بر افروخته و غمزده می شود و می خواهد از میان مردم پنهان شود اگر هم فرزند دخترش را با خواری نگهدارد یا در خاک پنهانش کند آگاه باشید که قضاوت و داوری بدی می کنند.

(۲) داود انطاکی می نویسد: عنبر مادّه روغنی غلیظی است که از چشمه هائی در قعر دریا خارج می شود و بر سطح آب دریا

قرار می گیرد همینکه باد می وزد در اثر حرکت آب به ساحل می رسد انباشته می شود، مادّه ای معطّر و به رنگ زرد و بنفش است خالص آن مثل سقز جویده می شود بیشتر در دریای عمّان بدست می آید و نیز نام ماهی بزرگی است که از پوستش سپر می سازند به زعفران هم عنبر می گویند، عنبر مقوی قلب و مغز است.

ابن سیده هم همینطور شرح می دهد، قطعات بزرگ عنبر به وزن هزار مثقال است.

ماوردی با تبعیت از حدیث پیامبر (ص) می نویسد: «لا زکاه فی العنبر و المسک» یعنی عنبر و

دریا او را پس می زند و بیرون می اندازد).

(دسی) [دسی :

خدای تعالی گوید: وَ قَدْ خابَ مَنْ دَسَّاها- ۱۰/ شمس).

(هر کسی جان خویش آلوده کرد زیانکار شد).

یعنی: دسّسها فی المعاصی- نفس را در گناهان آلوده کرد، که در- دسّ‌س- یک حرف (س) به حرف (ی) عوض شده و- دسّی- شده است مثل- تظنّیت که اصلش- تظنّنت- بوده یعنی بگمان افتادم (تظنّی و تظنّن- هر دو صحیح است).

(دع) [دع :

الدّعّ، بسختی راندن و دفع کردن و اصلش از این عبارت است که به شخص لغزیده و زمین خورده و افتاده می گویند:

دع دع- یعنی برخیز و دور شو، مثل- لعا- که در همان معنی است.

خدای تعالی گوید: یَوْمَ یُدَعُّونَ إِلی نارِ جَهَنَّمَ دَعًّا- ۱۳/ طور) (هنگامه ای که بسوی آتش جهنّمشان برانند).

و آیه فَذلِکَ الَّذِی یَدُعُّ الْیَتِیمَ- ۲/ ماعون) (همان است، که یتیمان را طرد می کرد).

شاعر گوید: دعّ الوصیّ علی قفاء یتیمه ...

(اندرز و سفارش در باره یتیمش را طرد و فراموش کرد).

(دعا) [دعا]:

الدّعاء- مثل- النّداء- یعنی کسی را بانگ زدن و خواندن جز اینکه نداء را در بانگ زدن بدون اضافه کردن اسم آن شخص بکار می برند مثل- أیا- یعنی آهای.

ولی دعاء- بانگ زدن و خواندنی است که پیوسته با اسم طرف- همراه است مثل- یا فلان.

مشک زکاه ندارد. ولی قاضی ابو یوسف در کتاب خراج می نویسد عنبر خمس دارد، زکاه ندارد چون از معدنیات نیست که زکات داشته باشد.

(حیاه الحیوان ۲/ ۸۱- تذکره اولی الالباب/ داود انطاکی ۱/ ۲۴۰- المحکم ۲/ ۳۲۸- احکام السّلطانیّه ۱۵).

و گاهی این دو واژه بجای یکدیگر بکار می روند.

خدای تعالی گوید: کَمَثَلِ الَّذِی یَنْعِقُ بِما لا یَسْمَعُ إِلَّا دُعاءً وَ نِداءً- ۱۷۱/ بقره) (همچون کسی که به ناشنوا با بانگ زدن چه با نام او و چه بی نام صدا می زند).

دعاء- در معنی نام نهادن روی فرزند و نامیدن هم بکار می رود مثل:

دعوت ابنی زیدا- اسم فرزندم را زید گزاردم.

خدای تعالی گوید: لا تَجْعَلُوا دُعاءَ الرَّسُولِ بَیْنَکُمْ کَدُعاءِ بَعْضِکُمْ بَعْضاً- ۶۳/ نور).

(همانطور که خودتان در میان خویش یکدیگر را صدا می زنید پیامبر (ص) را آنطور صدا نزنید).

که تشویقی بر تعظیم و بزرگداشت پیامبر (ص) است و اینجا روی سخن با کسی است که می گوید: یا محمّد که (او را مثل افراد عادی صدا می زند).

(دَعَوْتُهُ)- از او خواستم و طلب کمک نمودم.

خدای تعالی گوید: قالُوا ادْعُ لَنا رَبَّکَ- ۶۸/ بقره) یعنی: از پروردگارت پرسش کن و بخواه.

و آیه قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ إِنْ أَتاکُمْ عَذابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْکُمُ السَّاعَهُ أَ غَیْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ بَلْ إِیَّاهُ تَدْعُونَ- ۴۰/ انعام).

هشدار بر این امر است که وقتی بشما سختی می رسد از دیگری پناه و فریاد رسی جز او نمی خواهید.

در آیات: وَ ادْعُوهُ خَوْفاً وَ طَمَعاً- ۵۶/ اعراف).

و وَ ادْعُوا شُهَداءَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ- ۲۳/ بقره).

و وَ إِذا مَسَّ الْإِنْسانَ ضُرٌّ دَعا رَبَّهُ مُنِیباً إِلَیْهِ- ۸/ زمر).

و وَ إِذا مَسَّ الْإِنْسانَ الضُّرُّ دَعانا لِجَنْبِهِ- ۱۲/ یونس).

و وَ لا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا یَنْفَعُکَ وَ لا یَضُرُّکَ- ۱۰۶/ یونس).

و آیه لا تَدْعُوا الْیَوْمَ ثُبُوراً واحِداً وَ ادْعُوا ثُبُوراً کَثِیراً- ۱۴/ فرقان) یعنی در آن هنگامه یکبار- وا حسرتا نگوئید بلکه زیاد بگوئید.

ثبور- اینستکه کسی می گوید: ای وای بر من- افسوس بر من- و از این

قبیل الفاظ ندامت زا و تأسّف بار معنیش اینستکه بر شما غم و اندوه فراوانی رسیده است و آیه ادْعُ لَنا رَبَّکَ- ۶۸/ بقره) یعنی از او سؤال کن الدّعاء إلی الشّی ء- تمایل و ترغیب بسوی آن چیز است مثل آیه:

قالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَیَّ مِمَّا یَدْعُونَنِی إِلَیْهِ- ۳۳/ یوسف).

(سخن حضرت یوسف (ع) است که در برابر تقاضای ارتکاب گناه می گوید: ای پروردگارم زندان برای من خوشتر از این چیزی است که مرا به آن می خوانند).

و آیه وَ اللَّهُ یَدْعُوا إِلی دارِ السَّلامِ- ۲۵/ یونس) (خداوند بسرای سلامت دعوت می کند.

و آیه یا قَوْمِ ما لِی أَدْعُوکُمْ إِلَی النَّجاهِ وَ تَدْعُونَنِی إِلَی النَّارِ، تَدْعُونَنِی لِأَکْفُرَ بِاللَّهِ وَ أُشْرِکَ بِهِ- ۴۱/ غافر).

(مؤمنین که در دربار فرعون بموسی گرویده بود به فرعونیان گفت چرا شما را بسوی نجات دعوت می کنم و شما مرا به جهنّم می خوانید که بخدا کافر بشوم و باو شرک ورزم).

و آیه لا جَرَمَ أَنَّما تَدْعُونَنِی إِلَیْهِ لَیْسَ لَهُ دَعْوَهٌ- ۴۳/ غافر).

یعنی: (ناگزیر آنچه که مرا بسوی آن می خوانید در این دنیا و آخرت ارزش دعوت ندارد، بازگشت ما بسوی خداست). یعنی بتها و فرعونها رفعت و ارزشی ندارند.

دعوه «۱»- اختصاص بادّعای خویشاوندی و نسب دارد و اصلش حالتی است

---

(۱) این واژه که راغب رحمه اللّه آن را در معنی ادّعای نسب، و خویشاوندی می داند با کسره و فتحه حرف (د) در دو معنی است. ازهری می گوید: با کسره حرف (د) یعنی فرزندی را که از پدر دیگری است به خود نسبت دهی و او را چون فرزند خود بدانی که او را- دعّنی- می گویند که هم فاعل است و هم مفعول که آن پدر ادّعائی و نیز آن فرزند را شامل می شود. کسائی می گوید: فی القوم دعوه- با کسره حرف (د) یعنی در آن قوم خیشاوندی و فامیلی است- و دعوه- با فتحه حرف (د) بمهمانی خواندن و دعوت کردن است.

دعوت النّاس- آنها را به میهمانی خواندم که بیایند و غذا بخورند این نظر بیشتر لغت شناسان

که بر انسان غلبه دارد مثل: حالت نشستن (که نشستن برای انسان حالتی طبیعی و از او جدا نشدنی است چه در حالت برخاستن از خواب که می خواهد بنشیند و چه در حالت ایستادن، پس نشستن جزء طبیعت آدمی است).

دع داعی اللّبن «۱»- مقداری از شیر را در پستان بگذار و آنرا ندوش تا مجدّدا شیرش افزون شود (چون مقدار شیری که دوشیده نمی شود باعث جمع شدن مجدّد شیر در پستان می شود گوئی که آن باقیمانده بقیّه را به خود می خواند و لذا- داعی و داعیه- خوانده می شود).

(ادّعاء)- اینست که کسی چیزی را از خودش بداند.

الدّعاء فی الحرب- نام و نسب خود را در میدان جنگ گفتن (در جنگهای گذشته که تن به تن بود دلاوران با خواندن رجز خود را معرّفی می کردند).

خدای تعالی گوید: وَ لَكُمْ فِيها ما تَدَّعُونَ نُزُلًا

- ۳۱/ فصّلت). یعنی: آنچه را که می خواهید.

(الدَّعْوی - ادّعاء- خدای تعالی گوید: فَما كانَ دَعْواهُمْ إِذْ جاءَهُمْ بَأْسُنا- ۵/ اعراف) «۲».

(بقیّه آیه چنین است- الا ان قالوا انّا کنّا ظالمین- همین که بلا و عذاب

است مگر بعضی از آنان که عکس این می گویند یعنی دعوت با فتحه حرف (د) برای منسوب کردن دیگری بخود و- دعوه با کسره حرف (د) برای مهمانی. ازهری می گوید: الدّعی المنسوب الی غیر ابیه (مصباح ۱/ ۲۳۶- تهذیب ۲/ ۲۳۴).

(۱) داعی اللّبن- اینستکه می گوید چیزیکه سبب نزول و ریزش بقیّه شیر در پستان می شود رها کن و آنرا ندوش زیرا وقتی که دوشنده آنمقدار را ندوشد و گذاشت تا بچه آن حیوان زیر پستان مادرش برود و شیر بخورد مادر او از شیر خوردن بچّه اش لذّت می برد و همین حالت شادی او باعث افزون شدن مجدّد شیر در پستان است. (تهذیب اللّغه).

(۲) ابن منظور بنقل از ابو اسحق صابی در تفسیر آیه أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذا دَعانِ- ۱۸۶/ بقره) می نویسد دعا و خواندن خدای تعالی سه گونه است:

اوّل- دعا در توحید و ثنای برای او مثل اینکه می گوئی- یا لا- اله الّا انت- و همینطور- ربّنا لک الحمد- که با گفتن این عبارات خدای را ابتداء با- یا- و ربّنا- دعوت کرده ای آنگاه توحید و ثنایش می آوری مثل آیه وَ قالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِي- ۶۰/ غافر) که عبادت نوعی دعاست و در این آیه- ادعونی- را عباده تفسیر نموده اند.

بایشان می رسد ادّعاشان جز این نبود که می گفتند ما ستمگر بودیم).

(دفع) [دفع :

الدّفع: ردّ کردن و دور کردن، ولی اگر با حرف (الی) متعدّی شود در معنی دادن و رساندن است.

خدای تعالی گوید: فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوالَهُمْ- ۶/ نساء).

و اگر با حرف (عن) متعدّی شود در معنی- حمایه- است مثل آیات: إِنَّ اللَّهَ يُدافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا- ۳۸/ حجّ).

ولی در آیات وَ لَوْ لا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ- ۲۵۱/ بقره).

و لَيْسَ لَهُ دافِعٌ مِنَ اللَّهِ ذِي الْمَعارِجِ- ۲/ معارج). دافع در این آیات یعنی- حامی و یاور.

المدفع- چیزی که هر یک بدیگری ردّ می کنند (مدفع و مدافع در ادبیات امروز عرب در معنی ارّابه جنگی بکار می رود و- مدفعیه الرّشاشه- یعنی مسلسل).

الدّفعه- ریزش ناگهانی یکبارگی باران.

الدّفاع من السّیل- جاری شدن سیل.

(دفق) [دفق :

(جهید) خدای تعالی گوید: ماءٍ دافِقٍ- ۶/ طارق)- یعنی آبی بسرعت رونده و جهنده.

در این واژه بطور استعاره می گویند:

جاءوا دفقه- بسرعت آمدند.

دوّم- در معنی خواستن و پرستش کردن و طلب کردن بخشش، و رحمت از اوست مثل اینکه می گویی- اللّهمّ اغفر لنا.

سوّم- دعا برای بهره مند شدن از دنیا چنانکه می گوئی- اللّهمّ ارزقنی مالا و ولدا- که این هر سه یعنی: ۱- دعا برای توحید و ثناء ۲- برای بخشش و رحمت معنوی ۳- برای بهره مادّی و دنیوی، دعا نامیده می شود زیرا انسان در هر سه مورد با گفتن- یا اللّه- یا ربّ- یا رحمن سخن خود را آغاز می کند و از این روی آنرا دعا گویند. در حدیثی از پیامبر (ص) هست که: فرمود: بیشتر دعاء من و دعاء انبیاء در عرفات- لا اله الّا اللّه- وحده لا شریک له له الملک و له الحمد و هو علی کلّ شی ء قدیر است.

تهلیل، تحمید، و تمجید هم دعاست ولی ازهری دعا را رغبت و میل بسوی خدای تعالی می داند الدّعاء الرّغبه الی اللّه عزّ و

جلّ (لس ۱۴/ ۲۵۷) مجمع البحرين ۱/ ۱۴۱- تهذيب اللّغه ۲/ ۲۳۵).

ص: ۶۸۱

بعير أدفق- شتر تيز تک و تند رو.

مشى الدّفقيّ- در راه رفتن می پرد و می جهد مثل آبی که از جائی بیرون می جهد.

مشوا دفقا- نيز در همان معنی است يعنی: (با جهيدن رفتن).

(برای توضيح علمی و دقيق آغاز پيدايش انسان از نطفه و خروجش از رحم و باز گشتن به آن ذيل واژه- ترب- رجوع شود).

(دفئ) [دفئ :

الدّف: گرمای شديد، نقطه مقابل- البرد- يعنی- سرمای شديد است خدای تعالی گويد:

لَكُمْ فِيها دِفْ ءٌ وَ مَنافِعُ- ۵/ نحل) يعنی چيزی که گرم می کند. (پس واژه- دف ء- برای هر چيزی است که گرما توليد می کند چنانکه خدای فرمايد: از گوشت و شير حيوانات گرمای طبيعی و زندگی ايجاد می شود، مدفاء بر وزن- مفعل- يعنی بخاری و منبع حرارتی).

رجل دفان و امرأه دفأی- يعنی مرد و زنی که جامه گرم و پشمين پوشيده اند.

بيت دفی ء- خانه گرم.

(دک) [دک :

الدّكّ: زمين نرم و صاف، فعلش دكّه، دكّا- است.

خدای تعالی گويد: وَ حُمِلَتِ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ فَدُكَّتا دَكَّةً واحِدَةً- ۱۴/ حاقّه).

يعنی: (کوهها و زمين از جايشان بر داشته شده و به يکديگر زده شدند که خرد و صاف و همواره می شوند- معجم القرآن الكريم/ ۴۱۷۱).

و آيه كَلَّا إِذا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا- ۲۱/ فجر) کوهها بصورت خاک نرم در آيد.

خدای تعالی گويد: فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا «۱»- ۱۴۳/ اعراف).

---

(۱) ريز ريز شدن و خرد شدن ناگهانی کوه دليل و برهانی بسيار عالی و در خور توجّه بر حرکت سريع زمين و کوهاست که خداوند آنرا برای موسی (ع) بيان می کند که علّتی بر هرگز نديدن خداست او از خدائی که با او تکلّم می کند و وحی می رساند می خواهد که خودش را به او بنمايانند آنهم با نظر کردن و ديدن چشم ظاهری يعنی تقاضای ديدن حقيقت کلّ عالم و

هستی و حیات که امری ناممکن است. به موسی وحی می شود بکوه بنگر اگر در جای خودش قرار گرفت مرا هم خواهی دید و چون با امر و فرمان خدای که راغب هم در ذیل واژه- جلو- گفته است ناگهان کوه بیک چشم بهم زدن، و طرفه

واژه- دكّان «۱»- نيز از همين ريشه است.

الدّكداك- ريگ نرم و شن و ماسه.

أرض دكّاء- دشت و زمين هموار جمعش- الدّكّ- است.

ناقه دكّاء- شتر بى كوهان كه تشبيهى است بزمين صاف و هموار.

(دلّ) [دلّ :

الدّلاله، يعنى آنچه را كه بوسيله آن شناسائى چيزى حاصل مى شود دلالت الفاظ بر معنى و دلالت اشارات و رمزها و نوشته ها و پيمانها در حساب.

العين فرو مى ريزد و ريز ريز مى شود و موسى چون سابقه ذهنى از وحى خداوند را كه ديدن خود را تعليق بمحال يعنى ديدن حركت سريع زمين و كوه كرده بود بياد مى آورد و صحنه ريزش ناگهانى كوه را مى بيند و از خشيت و شكوه موضوع به روى در مى آيد و بيهوش مى شود پس از رفع بيهوشى مى گويد: خدايا از سخنم و تقاضايم توبه كردم و من نخستين مؤمنم.

در اين آيات با صراحت و روشنى حركت بسيار سريع و غير قابل تصوّر رؤيت زمين با عبارت فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكانَهُ- ۱۴۳/ اعراف) يعنى شرط تعليق بمحال رؤيت خداوند اثبات مى شود و اگر انسان مى توانست از زمين جدا شود و تمام كره زمين را با تمام عظمتش كه معلّق در هواست و بسرعت حركت مى كند ببيند همانند خرد شدن كوه در نظر موسى همه انسانها مدهوش مى شدند همانگونه كه در داخل قطار سريع السّير بمحض نگاه كردن بحركت معكوس زمين اطراف و نزديك قطار چشم خيره مى شود و پس از اندكى مدّت حالت سر گيجه باو دست مى دهد و ادامه آن ناممكن است ديدن حركت زمين هم با آن سرعت و عظمت بيهوشى انسانها مى انجامد و شايد تفسير آيه لَوْ أَنْزَلْنا هذَا الْقُرْآنَ عَلى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ خَشْيَهِ اللَّهِ- ۲۱/ حشر) نيز همين باشد كه قرآن حامل جلوه اى و اشاراتى از ملكوت و تجلّى خداست كه اگر بر كوههاى سخت و سهمگين آن ملكوت تجلّى كند در برابرش خرد و نرم مى شود.

(۱) دكّه سكّو و جاى بلند و مرتفعى است كه براى نشستن مى سازند و معرّب از فارسى است. دكّان كه معروف است از همين واژه است. در عربى وقتى درخت خرمائى كج مى شود زيرش دكانى مى سازند تا بيشتر كج نشود.

فارابى هم در معنى- طلل- مى نويسد: طلل چيزى است كه از خرابه هاى خانه ها مثل دكان باقى مى ماند.

صاحب غرائب اللّغه، دكان را معرب از فارسى مى داند. نويسندگان المعجم الوسيط- دكان- را معرب و در ذيل واژه- دكن- يعنى انباشته متاع روى هم آورده اند كه جمع آن- دكاكين- است.

رافعى از قول سيبويه و اخفش نقل مى كند كه حرف (ن) در دكان زايد است. چنانكه واژه- سلطان- حرف نونش زيادى

است.

امّا رافعی- دکان- را به معنی حانوت- و از همان- دکن یعنی انباشتن می داند.

(غرائب اللّغه/ ۲۲۸- مصباح ۱/ ۲۳۹- الوسیط ۱/ ۲۹۱). [...]

ص: ۶۸۳

فرق نمی کند که کسی این عمل یعنی دلالت بر چیزی را منظور و هدف قرار دهد یا قرار ندهد مثل اینکه حرکت انسانی را می بیند و می داند که او زنده است.

خدای تعالی گوید: ما دَلَّهُمْ عَلی مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّهُ الْأَرْضِ- ۱۴/ سباء).

(در باره تکیه دادن حضرت سلیمان به عصای خویش است که بعد از مدّتی موریانه (دابه الأرض) آن عصا را خورد و سلیمان بزمین افتاد که فهمیدند وفات کرده است این رویداد دلالتی است که قصد موریانه نبوده است ولی رخ داده و واقع شده).

دلاله- مصدر است مثل- کنایه و إماره.

الدّال- کسی یا چیزی است که از او دلالت حاصل می شود و بدست می آید.

الدّلیل- صیغه مبالغه است مثل- علیم و قدیر- از- عالم و قادر سپس الدّالّ و الدّلیل- هر دو دلالت نامیده شده اند مثل نامیدن چیزی بمصدر آن چیزی (مثل بجای عادل- در ادبیات گاهی به عدل و بجای عالم علم و بجای عاقل، عقل بکار برده اند یعنی او خود همه- عدل، علم و عقل است).

(دلو) [دلو]:

دلوت الدّلو- آوند و دلو را در چاه رها کردم.

أدلیتها- فرستادم، نیز هست، نظر دوّم از ابو منصور در کتاب (الشامل) است.

خدای تعالی گوید: فَأَدْلی دَلْوَهُ- ۲۹/ یوسف).

واژه- دلو- بطور استعاره برای رسیدن به چیزی نیز بکار رفته است شاعر گوید:

و لیس الرّزق عن طلب حثیث و لکن ألق دلوک فی الدّلاء «۱»

(رزق و روزی آن نیست که بسرعت و شتاب بخواهی ولی وسیله تلاش و

---

(۱) زمخشری گوید: الق دلوک فی الدلاء- تشویقی است بر اکتساب و بدست آوردن رزق.

می گوید رزق و روزی با آرزو نیست ولی با اکتساب آن و تلاش در راه آن است (اساس البلاغه ۲۸۱).

روزیت را در وسایل دیگران قرار ده).

و همچنین وسیله ای و کسی که دلو پر از آب می کند- مائح- نامیده اند شاعر گوید:

ولی مائح لم یورد النّاس قبله معلّ و أشطان الطّوی کثیر

(وسیله ای و کسی برای پر کردن دلو آبم دارم که با سرعت و شتاب با ریسمانهای بلندش بسرعت بآب می رسد و کسی قبل از آن نمی تواند وارد آب شود).

خدای تعالی گوید: وَ تُدْلُوا بِها إِلَی الْحُکّامِ- ۱۸۸/ بقره) «۱».

(تَدَلّی)- پائین رفتن و به پائین فرستادن است.

خدای تعالی گوید: ثُمَّ دَنا فَتَدَلَّی- ۸/ نجم) (پس نزدیک شد و پائین آمد).

یعنی: جبرئیل به پیامبر خدا (ص) نزدیک شد و واژه- تدلی- مثلی است برای قرب و نزدیکی و تأییدی بر- دنا- یعنی نزدیک شد).

(دلک) [دلک :

دلوک الشّمس- متمایل شدن خورشید بغروب است.

خدای تعالی گوید: أَقِمِ الصَّلاهَ لِدُلُوکِ الشَّمْسِ- ۸۸/ اسراء).

یعنی: (از زوال نیمروز و غروب خورشید که وقت نمازهای ظهر و عصر است بعدش می فرماید- إلی غسق اللّیل- یعنی نمازهای مغرب و عشاء و پایان آیه- قرآن الفجر- یعنی نماز صبح پس از آیه اوقات نمازهای پنجگانه را در بر

---

(۱) تمام آیه چنین است وَ لا تَأْکُلُوا أَمْوالَکُمْ بَیْنَکُمْ بِالْباطِلِ وَ تُدْلُوا بِها إِلَی الْحُکّامِ لِتَأْکُلُوا فَرِیقاً مِنْ أَمْوالِ النّاسِ بِالْإِثْمِ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ- ۱۸۸/ بقره) یعنی: اموال یکدیگر را بناشایست و باطل در میان خویش مخورید و آن را بصورت رشوه فرادست ظالمان نگذارید که بوسیله آن رشوه بخواهید قسمتی از مال مردم را با گناه و تبهکاری بخورید در حالیکه می دانید بر خلاف عمل می کنید صاحب تبیان می گوید: مال باطل یا از راه ظلم و خیانت و دزدی و غصب است و یا از طریق قمار و لهو و لعب و مانند آنها که هر دو وجه درست است. قال ابو جعفر یعنی بالیمین الکاذبه یقطعون بها الاموال، یعنی مال باطل چیزی است که با سوگند دروغ بدست می آید حضرت صادق نیز گفته است خداوند می دانست که در امّت اسلام حاکمانی خواهند بود که بر خلاف حقّ حکومت می کنند لذا مؤمنین را از تن دادن بحکومتشان نهی کرده است و مردم هم می دانند که بحقّ حکم نمی کنند کسانی را هم که بوسیله مال باطل خود را بآنها نزدیک می کنند نهی کرده است. (تبیان ۲/ ۱۳۸- کشف الاسرار ۱/

.(۵۱۳

ص: ۶۸۵

می گیرد). می گویند:

دلکت الشّمس- یعنی خورشید (روز را به شب رساندم.

دلکت الشّیئ فی الرّاحه- آن را در راحتی و آسایش به پایان بردم.

دالکت الرّجل- بتأخیرش انداختم.

الدّلوک- بوی خوش بتن مالیدن.

الدّلیک «۱» خوراکی مخلوط از خرما و کره.

(دمدم) [دمدم :

آیه: فَدَمْدَمَ عَلَیْهِمْ رَبُّهُمْ- ۱۴/ شمس) یعنی هلاک، و نابودشان کرد.

گفته شد- دمدمه- اسم صوت برای زلزله است و از این معنی عبارت دمدم فلان فی کلامه- یعنی (در سخنش لرزش و لغزشی هست).

دممت الثّوب- جامه را رنگ زدم.

الدّمام- رنگی که بجامه آغشته می شود.

بعیر مدموم بالشّحم- شتر پر چربی و پیه.

الدّامّاء و الدّممه- سوراخ و لانه موش صحرائی، الدّاماء- بدون حرکت و تشدید میم و الدّیمومه- یعنی دشت و بیابان.

(دم) [دم :

یعنی خون که اصلش- دمی- است.

خدای تعالی گوید: حُرِّمَتْ عَلَیْکُمُ الْمَیْتَهُ وَ الدَّمُ- ۳/ مائده) جمع دم- دماء است، و آیه لا تَسْفِکُونَ دِماءَکُمْ- ۸۴/ بقره) (به ستمگری و ناحقّ خون یکدیگر نریزید).

---

(۱) ابن منظور می نویسد: الدّلیک طعام یتّخذ من الزبد و اللّبن شبه الثّرید- یعنی خوراکی از شیر و کره مثل- ترید و آبگوشت.

ولی جوهری که بزبان فارسی و اصطلاحات آن مسلّط بوده می نویسد:

الدّلیک اظنّه الذّی یقال له بالفارسی چنگال خست یعنی گمان کنم الدّلیک- خوراکی از کره یا شیر کره (که البتّه نظر راغب صحیح تر است) همانست که بفارسی چنگال خواست گویند که منظور جوهری او چنگال پنجه است. و راغب که می گوید: مخلوطی از خرما و کره درست است که بایستی با دست خورد. خلف تبریزی می گوید:

خوراک خرما و کره را بفارسی چنگال گویند. (صحاح- برهان قاطع- لس)

ص: ۶۸۶

دمیت الجراحه- زخم خونی شد.

فرس مدمیّ- اسب سرخ موی که رنگش چون خون است.

الدّمیه صورت عروسک زیبا.

شجّه دامیه- درد خونین که مولود جراحت است.

(دمر) [دمر]:

در آیات فَدَمَّرْناهُمْ تَدْمِیراً- ۳۶/ فرقان).

و ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِینَ- ۱۷۲/ شعراء) نگونسار، و هلاکشان کردیم.

و وَ دَمَّرْنا ما کانَ یَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَ قَوْمُهُ وَ ما کانُوا یَعْرِشُونَ- ۱۳۷/ اعراف) آنچه فرعون و فرعونیان ساخته بودند و بناهائی که بالا برده بودند.

(آسمانخراشها و چند اشکوبه ها) ویران کردیم.

تدمیر- یعنی فرا رسیدن و داخل شدن مرگ و هلاکت بر چیزی، می گویند:

ما بالدّار تدمری- کسی داخل خانه نیست.

خدای تعالی گوید: دَمَّرَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ- ۱۰/ محمّد) که مفعول- دمّر- حذف شده است. «۱».

(دَمع) [دَمع :

خدای تعالی گوید: تَوَلَّوْا وَ أَعْیُنُهُمْ تَفِیضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَناً- ۹۲/ توبه) در حالی برگشتند که چشمانشان از اندوه پر از اشک بود پس- دمع- اسمی است از آنچه که از چشم جاری می شود.

فعلش- دمعت العین (چشم گریان شد) و دو مصدرش- دمعا و دمعانا- است.

(دمغ) [دمغ :

خدای تعالی گوید: بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَی الْباطِلِ فَیَدْمَغُهُ- ۱۸/ انبیاء) یعنی

---

(۱) تمام آیه چنین است: أَ فَلَمْ یَسِیرُوا فِی الْأَرْضِ فَیَنْظُرُوا کَیْفَ کانَ عاقِبَهُ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ دَمَّرَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ وَ لِلْکافِرِینَ أَمْثالُها-

۱۰/ محمّد) آیا در زمین سیر نکرده اند تا ببینند که پایان و فرجام کافرینی که قبل از ایشان بودند چگونه بود و خداوند همه چیزشان را که مایه تکاثر تفاخر و کفر، و ستمشان بود با عذاب بر سرشان ویران کرد و از این سرنوشتها برای ناسپاسان فراوان است.

ص: ۶۸۷

دماغش را می شکند. «۱»

حجّه دامغه- برهان و دلیل حقّ و پیروز.

دامغه- خرما بن یا پاجوشی که از ریشه درخت می روید و اگر قطعش نکنند نخل را فاسد نموده و می خشکاند.

دامغه- آهنی که به پشت پالان شتر می بندند همه این معانی استعاره از معنی شکستن دماغ است.

(دنر) [دنر]:

خدای تعالی گوید: مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينارٍ- ۷۵/ آل عمران). (سخن در باره امانت است، می گوید: کسانی از اهل کتاب هستند اگر در مال زیاد امینشان بدانی آن را با حفظ امانت بر می گرداند ولی کسانی هستند که اگر بر یک دینار امینشان بدانی آنرا بر نمی گردانند مگر با مطالبه و اصرار زیاد).

اصل دینار «۲»- دنّار- است که یک حرف (ن) به حرف (ی) تبدیل شده است و گفته اند اصلش فارسی و بمعنی- دین آر- یعنی شریعت آوردنده است.

---

(۱) دماغ با کسره حرف (د) کنایه از مرکز افکار بیهوده و باطل است و در آیه فوق برتری آیات و اندیشه های حقّ بر باطل بطور کنایه بیان شده و بطور مجاز می گویند- دمغ الحقّ الباطل- در وقتی که حقّ بر باطل پیروز می شود و بر او برتری می یابد چنانکه خدای فرماید: بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ فَيَدْمَغُهُ- ۱۱۸/ انبیاء) یعنی حقّ بر باطل چیره شد یا- ابطله و اهدره- باطلش کرد و از بینش برد.

(اساس ۲۸۳- معجم الالفاظ ۱/ ۴۲۰- المعجم الوسیط ۱/ ۲۹۶).

(۲) در باره معرب بودن دینار که راغب رحمه اللّه می گوید، دو نظر هست یکی اینکه از- دین آر- فارسی است دیگر اینکه- از دینار یوس- لاتین و یونانی اخذ شده. نخستین دینار اسلامی مربوط بزمان عبد الملک اموی است که صورت او در آن نقش شده بود از قرنهای سوّم و چهارم در نیشابور و سایر شهرهای ایران دینار طلا مسکوک می شد بگفته ناصر خسرو سه دینار مغربی برابر سه دینار و نیم نیشابوری است. در زمان رکن الدّوله دیلمی (قرن چهارم) در ایران سکّه ای زدند که بیشتر آن از مسّ بود که مرکز مسکوکات هم شهر نیشابور بود. ازهری می گوید: دینار، دیباج و قیراط از اصل عرب نیستند امّا از قدیم اعراب با این کلمات تکلّم می کردند. ثعالبی آنها را مشترک میان زبان فارسی و عربی می داند.

سیوطی هم می گوید: بدون شک و شبهه دینار معرّب است به دلیل جمع و تصغیر آن یعنی دنانیر و دنیر- وزن مشهور دینار ۲۴ قیراط و هر قیراط برابر وزن ۳ حبّه جو است پس وزن یک دینار ۲۷ حبّه جو.

ولی رافعی در مصباح المنیر ۵/ ۷۱ حبّه جو می داند که برابر یک دانگ بوده. اگر گفته شود یک دانگ هشت حبّه و ۱/ ۵

حبه است پس دینـار ۷/ ۴ و ۶۸ حبّه جو است و دینـار همان مثقال است (سـفرنامه/ ناصـر خسـرو ۱۱۸- تهـذیب اللّغه- المزهر سیوطی ۳۸۸- فقه اللّغه ۴۵۲- چهار مقاله عروضی ۱۰۳- معجم الفاظ ۱/ ۴۲۰).

ص: ۶۸۸

(دنا) [دنا]:

الـدّنوّ- یعنی نزدیکی که یا با لـذّات و جسـمانی است یا با حکم و علم، این واژه برای نزدیکی مکانی و زمانی و منزلت و مقام نیز بکار می رود.

خدای تعالی گوید: وَ مِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِها قِنْوانٌ دانِیَهٌ- ۹۹/ انعام).

یعنی: (و از نخل و گل آن خوشه های متراکم و آویخته در اثر نزول باران و ناموس آفرینش بوجود می آید).

و ثُمَّ دَنا فَتَدَلَّی- ۸/ نجم) در این آیه- دنا- نزدیکی با لـذّات نیست بلکه حکمی است و گاهی أدنی بمعنی کوچکتر در برابر- أکبر یعنی بزرگتر تعبیر می شود مثل آیه: وَ لا أَدْنی مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْثَرَ «۱»- ۷/ مجادله).

و گاهی- أدنی- بمعنی بیشتر در مقابل بهتر بکار رفته است مثل أَ تَسْتَبْدِلُونَ الَّذِی هُوَ أَدْنی بِالَّذِی هُوَ خَیْرٌ- ۶۱/ بقره).

و در زمانی- دنیا بمعنی اوّل در مقابل آخرت است مثل: آیه خَسِرَ الدُّنْیا وَ الْآخِرَهَ- ۱۱/ حج).

و آیه وَ آتَیْناهُ فِی الدُّنْیا حَسَنَهً وَ إِنَّهُ فِی الْآخِرَهِ لَمِنَ الصَّالِحِینَ- ۱۲۲/ نحل).

و گاهی- دنیا، در معنی نزدیکتر در برابر دورتر است مثل آیه:

إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَهِ الدُّنْیا وَ هُمْ بِالْعُدْوَهِ الْقُصْوی ۴۲/ انفال).

یعنی: (زمـانی که شـما به کرانه نزدیکتر درّه بودیـد و آنهـا در گوشه دورتر آن). جمع دنیـا- الـدّنی است مثل- کبری و کبر و صغری و صغر است.

خدای تعالی گوید: ذلِکَ أَدْنی أَنْ یَأْتُوا بِالشَّهادَهِ- ۱۰۸/ مائده).

یعنی: آن کار برای آنها شایسته تر و نزدیکتر است که در اقامه شهادت طالب عدالت باشند و بر این وجه: آیات:

---

(۱) واژه- أدنی- در قرآن در برابر بزرگتر، بیشتر، و بهتر بکـار رفته است در متن کتاب گویا نسـخه بردار اشـتباهی- أکبر- را- اکثر- نوشته است. زیرا آیه فوق شاهد مثال برای کمتر یا بیشتر است نه کوچکتر و بزرگتر هر سه مورد چنین است:

۱- کمتر در برابر بیشتر، آیه وَ لا أَدْنی مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْثَرَ- ۷/ مجادله).

۲- کمتر در برابر بزرگتر، آیه وَ لَنُذِیقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذابِ الْأَدْنی دُونَ الْعَذابِ الْأَکْبَرِ- ۲۱/ سجده).

۳- کمتر در برابر بهتر، آیه هُوَ أَدْنی بِالَّذِی هُوَ خَیْرٌ- ۶۱/ بقره).

ذلِكَ أَدْنى أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ- ۵۱/ احزاب) (آن کار برای شادمانی و روشنی دیدگانشان شایسته تر است).

لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَهِ- ۲۲۰/ بقره) تا دریابنده حالاتی که در حیات دنیا و حیات آخرت هست، باشید.

دنیت بین الأمرین و أدنین أحدهما من الآخر- یعنی: (آن دو چیز را با نزدیک نمودن یکی بدیگری بهم نزدیک کردم).

خدای تعالی گوید: يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ- ۱۵۹/ احزاب) و (و روپوشهایشان را بر خویش بپیچند).

أدنت الفرس- زائیدن آن اسب نزدیک شد.

دنی- صفت آشکار و روشن شخص پست و بی ارزش است و برابرش السّنی یعنی با ارزش قرار دارد می گویند:

دنی- یعنی کاملا- پست و فرومایه، روایت شده است: «إذا أكلتم فدنوا» «۱» که از واژه- دون- است نه از واژه- دنا و دنی- یعنی: در غذا خوردن از هر چه که دم دستتان هست بخورید.

(دهر) [دهر]:

الدّهر در اصل اسمی است برای عمر جهان از آغاز وجود، و پیدایش آن تا پایانش و بر این وجه خدای تعالی گوید: هَلْ أَتى عَلَى الْإِنْسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ- ۱/ انسان).

یعنی: (آیا زمانی از عمر جهان نگذشته است که انسان وجود نداشته و چیز

---

(۱) چنانکه می بینیم در دنیائی که علم و دانش چراغش سو سو می زد و ستم و ستمگری سایه شومش را بر سر انسانهای ضعیف گسترده بود پیامبر اسلام (ص) با پرچم توحید و شریعتی که سراسرش راه رستگاری و رهائی از همه پلیدیهاست دنیا را نوید شکوفائی علم و ادب و سعادت داد، حدیث فوق که آداب غذا خوردن دستجمعی را چه در خانواده و چه در جامعه با چه تعبیر ادبی نیکوئی بیان کرده و می گوید: از هر چه که نزدیک تو است بخور و دست خود را به غذای دیگران دراز نکن تا تجاوزگر نباشی و دیگران را نیز باین اصل تربیتی آشنا کنی، آیا چنین پیامبر و شریعتی که حتّی از جزئی ترین امور تربیتی انسانها را بی خبر نگذاشته نبایستی انسانهای مغرور و خود محور کنی هر چه بیشتر باین گنجینه علم و ادب او یعنی احادیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روی آورند؟

قابل ذکر نبوده).

سپس هر مدّت زیادی بدهر تعبیر شده.

مفهوم- دهر- بر خلاف زمان است زیرا واژه- زمان- بر مدّت کم و زیاد هر دو واقع می شود.

دهر فلان- یعنی مدّت زندگیش.

و بطور استعاره برای خوی و عادت ثابت و حیات انسان هم بکار می رود، می گویند:

ما دهری بکذا- چنین عادتی ندارم.

خلیل بن احمد (رحمه اللّه) می گوید:

دهر فلانا نائبه دهرا- سختی زیادی باو رسید. که دهر در عبارت مصدر است دهدره دهدره- روزگار سخت.

از سخن پیامبر (ص) است که فرمود: «لا تسبّوا الدّهر فإنّ اللّه هو الدّهر».

که گفته شده معنایش این است که: خداوند فاعل چیزهائی است از خیر و شرّ و شادی و مصیبت که به- دهر- اضافه می شود. «۱»

پس هر گاه آنچه را که معتقدید فاعل آن است سبّ کردید تحقیقات او را سبّ

---

(۱) این حدیث شریف یکی از روشهای فکری غلط و داوریهای کوتاه بینانه انسانها را تصحیح می کند زیرا روال برخی از انسانها بر این بوده، و هست که برای تبرئه خود از گناهان و تبهکاریها همواره در صدد بیان علتی و سببی در خارج از وجود خویش هستند از این روی می بینیم ناصر خسرو قبادیانی که خود چهارده سال در کوههای یمگان تبعید بوده در هزار سال قبل فریاد بر می آورد که:

نکوهش مکن چرخ نیلوفری را برون کن ز سر باد خیره سری را

بری دان ز افعال چرخ برین را نشاید ز دانش نکوهش بری را

تو چون خود کنی اختر خویش را بد مدار از فلک چشم نیک اختری را

درخت تو گر بار دانش بگیرد به زیر آوری چرخ نیلوفری را

بسوزند چوب درختان بی بر سزا خود همین است مربی بری را

که ترجمه حدیث فوق و تأییدی است بر نظر راغب رحمه اللّه که می گوید: «تعالی عن ذلک».

یعنی: خداونـد بالاتر و متعالی است از اینکه چنان باشـد، روش حکّام جور و سـتم و بزهکاران و عیاشان و می خواران در طول تاریخ بشر همواره بر این بوده که با استکبار تمام پای دهر و خالق دهر را در

کرده اید و خدای متعالی از آن است.

بعضی از علماء گفته اند معنی در دهر دوّم در حدیث فوق غیر از دهر اوّل در حدیث است و دوّمی مصدر است بمعنای فاعل و معنایش این است که خداوند- داهر- یعنی تدبیر کننده و نظم و آرایش و هنر و فیض رساننده بهر چیزی است که حادث می شود.

ولی معنی اوّل روشن تر است که می گوید: اگر آنچه را که معتقدید خداوند فاعل چیزهائی است که بدهر اضافه می شود سبّ کردید خداوند را که متعالی از آن است سبّ نموده اید.

خدای تعالی از مشرکین عرب خبر می دهد که گفتند: ما هِیَ إِلَّا حَیاتُنَا الدُّنْیا نَمُوتُ وَ نَحْیا وَ ما یُهْلِکُنا إِلَّا الدَّهْرُ- ۲۴/ جاثیه) گفته اند مقصود از دهر در این آیه زمان

افعال خویش بمیان بکشند و شریک جرمی بسازند و او را مسئول بدانند لذا پیامبر (ص) می فرماید:

دهر- راهم خدائی است منزّه و پاک از عیب و ظلم که او را ناسزا می گوئید بلکه به گفته مولوی:

آن خطا دین ز ضعف عقل او است عقل کل مغز است و عقل جزوء پوست

خویش را تأویل کن نه اخبار را خار را بر کن تو، نی گلزار را

پس خداوند فاعل ایجاد جهان و آفرینش است، و انسان فاعل عبادات و گناهان می گوید: فَجَعَلْناهُ سَمِیعاً بَصِیراً إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً- ۳/ انسان) ما انسان را شنوا و بینا قرار دادیم بعضی شاکرند و سپاسگزار و بعضی ناسپاس.

پس حدیث فوق یکی از انگیزه های تربیتی و باطل کننده افکار مستکبران است که در اثر اعتقاد بجبر روزگار و جبر تاریخ بوجود می آید و در نتیجه افراد را در میان دو ضدّ سر گردان می کند یکی نسبت دادن همه اصالت ها بخود، و اندیشه خود. دوّم- نسبت دادن تمام ستمهای طبقاتی و تاریخی بدهر و روزگار و فاقد اراده نمودن انسانها و آنها را محکوم جبر نمودن.

بگفته مولوی:

اینکه گوئی این کنم یا آن کنم خود دلیل اختیار است ای صنم

اگر اختیار نیست پس در نظر گرفتن تاکتیک ها و موقعیّت های مختلف چه معنی دارد. اصولا چرا دهر و روزگار تمام مفاخر رشد و کمال را در حیات گرگها، و میمونها و خرسها که سراسر نیاز و ضرورت است بوجود نیاورده این چه دهری است که مظاهرش را خداوند مسخّر ما کرده است و چنین هم هست پس لَیْسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی وَ أَنَّ سَعْیَهُ سَوْفَ یُری ۳۹/ نجم) علل و عوامل- موفقّیت و شکست یا رشد و گمراهی خارج از اراده انسان نیست در جهان امروز هر نوع اندیشه و طرز تفکّری که

انسانها را مانند شریعت اسلام به تلاش، و سعی و کوشش در زندگی و برشد معنوی و فکری وادارد با سنت همیشه جاودان دهر و هستی همگام است.

ص: ۶۹۲

است.

(دهق) [دهق :

خداوند تعالی گوید: وَ کَأْساً دِهاقاً- ۳۴/ نباء) یعنی: پر و لبریز، می گویند:

أدهقت الکأس فدهق- کاسه را پر کردم و پر شد.

دهق لی من المال دهقه- مال زیادی بمن بخشید مثل- قبض قبضه.

(دهم) [دهم :

الدّهمه، تاریکی شب، رنگ سایه اسب هم به- دهمه- تعبیر شده است و همچنین رنگ درختان بسیار انبوه و سبزه زارهای معمولی چون هر دو برنگ سبز نزدیکند.

خدای تعالی گوید: مُدْهامَّتانِ- ۶۴/ الرّحمن) که وزن فعلشان مفعال- است و از- ادهام، ادهیاما- گرفته شده.

شاعر در وصف شب گوید:

فی ظلّ أخضر یدعوها مه البوم ...

(که در ذیل واژه- خضر- بیت کامل این شعر ترجمه شده است).

(دهن) [دهن :

خدای تعالی گوید: تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ- ۲۰/ مؤمنون) جمع دهن- أدهان- است.

فَکانَتْ وَرْدَةً کَالدِّهانِ «۱»- ۳۷/ رحمن) گفته شده- دهان در اینجا ته مانده روغن است.

مدهن- ظرف روغن، و این واژه یکی از لغاتی است که برای ابزارها بر وزن- مفعل- بکار رفته بمکانی هم که آب کمی در آنجا راکد شده باشد مدهن- می گویند که تشبیهی است از ظرف و کوزه روغن.

دهین- مادّه شتر کم شیر که از لفظ دهن- استعاره شده است و بر وزن

---

(۱) آیه فوق اشاره به آغاز معاد و حوادث آستانه قیامت است که می گوید: فَإِذَا انْشَقَّتِ السَّماءُ فَکانَتْ وَرْدَةً کَالدِّهانِ- ۳۷/ الرّحمن) که با دو تشبیه ادبی زیبا بکار رفته، یکی تشبیهی از طوفانی شدن و بهم خوردن و شکافته شدن آسمان که بباز شدن رنگ گل سرخ که چشم را خیره می کند و دیگری بسرخ شدن زیاد روغن که همراه با رسوبات و نوعی غلظت و مواد

خارجی توأم است و به ته مانده پر محتوی و پر مواد روغن. گویا در آسمان پس از تاریک شدن خورشید و بهم خوردن ستارگان و منظومه شمسی چنان حالتی سرخ فام و وحشت زا و پر از مواد منفجره ستارگان است که طوفانی سهمگین است.

ص: ۶۹۳

فعیل بمعنی فاعل است یعنی آنقدر کم شیر می دهد که با آن شیر می شود بدنش را چرب کرد.

و نیز گفته شده- دهین- بمعنی مفعول است یعنی گویی که آن شتر با شیر چرب شده کنایه از کمی شیر «۱» او است.

معنی دوّم- دهین- بمفهوم آن نزدیکتر است چون حرف (ه) ضمیر در آن داخل نشده است.

(یعنی ضمیر مؤنّث ناقه در حال فاعل بودن در آن نیست).

دهن المطر الأرض- باران زمین را مرطوب کرد مثل روغنی که بموی سر می مالند.

(کنایه از کمی باران است یعنی فقط زمین را تر کرده نه سیراب).

دهنه بالعصا- کنایه از زدن بطور شوخی و ریشخند است، مثل عبارت:

مسحته بالسّیف- یعنی با شمشیر مسح و لمسش کردم.

حیّیته بالرّمح- با نیزه زنده اش کردم. (که این دو عبارت هم به طور ریشخند گفته می شود).

(إِدْهان)- در اصل مثل- تدهین- یعنی روغن مالیدن است، ولی در معنی مدارا و نرمخوئی و سخت نگرفتن بکار رفته است، دور کردن کنه و انگل پوستی از شتر و راحت نمودن آن که عبارت از همان تدهین باشد در اثر مالیدن قطران و روغن است.

خدای تعالی گوید: أَ فَبِهذَا الْحَدِیثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ- ۸۱/ واقعه) (آیا این گفتار و سخن را سبک می شمارید).

شاعر گوید:

الحزم و القـــــــــــوّه خیر مـــــــــــن ال إدهـــــــــــان و القلّـــــــــــه و الهـــــــــــاع

---

(۱) در زبان فارسی هم اینگونه استعاره ها بکار می رود چنانکه می گوئیم آنقدر آب نبود که گلویی تر کنیم یا لبش را هم تر نکرد یا روغنش آنقدر کم بود که انگشتان را هم چرب نمی کرد و همه این استعاره ها اشاره به ناچیز بودن آب و روغن است.

یعنی (دور اندیشی و نیرومندی بهتر است از سستی و ضعف و مدارا و سازش).

داهنت فلانا مداهنه- (او را فریفتم).

خدای تعالی گوید: وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ «۱»- ۹/ قلم).

(داب) [داب :

الدّأب: پیوسته رفتن و پیوسته راندن.

داب فی السّیر دأبا- سخت راند و در رفتن سختی دید.

خدای تعالی گوید: وَ سَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دائِبَيْنِ «۲»- ۳۳/ ابراهیم).

یعنی: (خورشید و ماه را که پیوسته در حرکتند بخدمت شما گذاشته است).

الدّأب- خوی و عادت در حالی که همیشگی باشد.

خدای تعالی گوید: كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ «۳»- ۱۱/ آل عمران).

یعنی: بر عادتی بودند که پیوسته استمرار داشته.

(داود) [داود]:

داود اسمی غیر عربی است (در ذیل جلت و جالوت بیان شده است).

(دار) [دار]:

الدّار یعنی جای فرود آمدن و سکنی گزیدن باعتبار اینکه اطرافش و

---

(۱) یعنی دوست دارند تو نرمی کنی و آنها هم نرمی کنند یعنی از قاطعیّت در پرستش خدا کوتاه بیایی، قبلش می گوید: فَلا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ- ۸/ قلم) تکذیب کنندگان را پیروی مکن بعدش هم گوید:

وَ لا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ- ۱۰/ قلم) مطیع هر سوگند خورنده خوار و زبون نباش.

(۲) یکی از دلایل قطعی حرکت ماه و خورشید همین آیه است، که حرکتشان پیوسته و دائمی است و لغت نامه ها آن را- السّوق الشّدید- یعنی حرکت سخت و شدید و با عبارت- مستمرّین فی الحرکه- یعنی پیوسته در حرکتند، تعبیر نموده اند و در

باره زمین هم فرموده الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ مَهْداً ۱۰/ زخرف) که برای هر فردی حرکت دورانی و رفت و برگشت گاهواره محسوس و بدیهی است.

بخصوص که حرکتش مقدّمه آسایش و رشد و استراحت انسانهاست و عینا در گاهواره چنین حالتی بهترین تشبیهی است برای تأثیر حرکت زمین در موجودات و بعدا گستردگی و رام بودن زمین هم صفت دیگر از آن است که همین گستردگی حیات و زندگی را بر روی آن ممکن می سازد. واژه- أرض- در حالت اضافه بمعنی قسمتی از سرزمین و جای سکونت است مثل:

(ارضنا و ارضکم- یعنی سرزمین ما و سرزمین شما- معجم الالفاظ ۱/ ۳۹۳- لس). [...]

(۳)- ازهری گوید: نظری که من دارم و البتّه خدا بر آن امر داناتر و آگاهتر است این استکه- دأب- در این آیه یعنی کوشش و سعی مخالفین اسلام در کفر و تظاهر علیه پیامبر (ص) همانطور که فرعونیان با اصرار در کفر و پرستش فرعون علیه موسی (ع) عمل می کردند. (تهذیب- لس).

دورش با دیوار احاطه شده آنرا- دارو- داره- گفته اند جمع آن- دیار- است.

شهر و بیابان و ناحیه هم- دار- نامیده شده و- دنیا- همچنان که هست و (می گردد) دار- نامیده شده-.

الدّار الدّنیا و الدّار الآخره- اشاره به دو اقامتگاه و زیستگاه در آفرینش یعنی حیات و قیام در دنیا و آخرت است که آنها را دار دنیا و دار آخرت یعنی خانه دنیا و خانه آخرت گویند.

خدای تعالی گوید: لَهُمْ دارُ السَّلامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۲۷/ انعام) یعنی بهشت.

دوزخ هم دار البوار- نامیده شده.

خدای تعالی گوید: قُلْ إِنْ کانَتْ لَکُمُ الدَّارُ الْآخِرَهُ- ۹۴/ بقره) و أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ خَرَجُوا مِنْ دِیارِهِمْ- ۲۴۳/ بقره).

و وَ قَدْ أُخْرِجْنا مِنْ دِیارِنا- ۲۴۶/ بقره).

و سَأُرِیکُمْ دارَ الْفاسِقِینَ- ۱۴۵/ اعراف).

یعنی دوزخ و جهنّم. ما بها دیّار- هیچکس در خانه نیست، و هیچ ساکنی.

دیّار- بر وزن- فیعال- است، که اگر بر وزن- فعّال- باشد دوّار یعنی (گردنده) است مثل قوّال و جوّاز (پر حرف و پر تحرّک).

(دائِرَه)- هم عبارتست از خط محیطی.

فعلش- دار- یدور، دورانا- است سپس در باره محادثه، و گفتگوی جمعی بطور استعاره بکار می رود (که سخن در میانشان دور می زند).

الدّوّاری- روزگاری که بر انسان احاطه دارد زیرا بر انسان محیط است.

شاعر گوید: و الدّهر بالإنسان دوّاریّ (روزگار بر انسان گردنده و محیط است).

دوره و دائره- در چیزهای ناپسند و مکروه بکار می رود.

دوله- در مورد چیزهائی پسندیده و دوست داشتنی است.

نَخْشی أَنْ تُصِیبَنا دائِرَهٌ- ۵۲/ مائده) (بیم داریم که مکروهی و ناپسندی بما

برسد).

الدّوّار- بتی است که در اطرافش طواف می کردند.

الّداریّ- با حرف (یاء) نسبت، منسوب به- الدّار- اسمی است مخصوص- عطّار- یا عطر فروش مثل یافتن رویگر، و صیقل کار به آهنگر.

پیامبر (ص) فرموده است: «مثل الجلیس الصّالح کمثل الدّاری «۱» داری: کسی است که ملازم خانه و خانه نشین است.

خدای تعالی گوید: وَ یَتَرَبَّصُ بِکُمُ الدَّوائِرَ- ۹۸/ توبه).

و عَلَیْهِمْ دائِرَهُ السَّوْءِ- ۹۸/ توبه).

یعنی بدیها و سختیها بر آنها احاطه دارد مثل دائره و محیطی که محتوای خود را بر می گیرد که به هیچ روی راهی برای گریز و رهائیشان نیست.

و آیه إِلَّا أَنْ تَکُونَ تِجارَهً حاضِرَهً (تُدِیرُونَها) بَیْنَکُمْ- ۲۸۲/ بقره).

یعنی: داد و ستدی که بدون تأخیر وقت دست بدست متاع را مبادله می کنند (اشاره به معاملات نقدی است که مدّت دار نیست و حضورا می خرند و می فروشند).

(دول) [دول :

الدّوله و الدّوله- در معنی یکی است یعنی مال و مقام.

دوله- در مال و نقدینه و- دوله- در جنگ و جاه و مقام بکار می رود.

گفته اند- دوله- همان چیزی است که عینا گرفته می شود (نقدینه و متاع جنسی و مادّی) و دوله- مصدر آنست.

خدای تعالی گوید: کَیْ لا یَکُونَ دُولَهً بَیْنَ الْأَغْنِیاءِ مِنْکُمْ- ۷/ حشر).

تا اینکه مال و ثروت در میان اغنیاء و مال اندوزانتان دست بدست گشتی نباشد.

---

(۱) یعنی همنشین و دوست صالح و شایسته مانند عطر فروش و عطّار است که در غیاب او هم از برکت وجودش همواره معطّری، که بوی خوش عطر تشبیهی است بآموختن رفتار نیکو و باورهای درست از دوست صالح که گفتند:

همنشین تو از تو به باید تا ترا عقل و دین بیفزاید

تداول القوم كذا- يعنى آنرا بخاطر دست بدست گشتن مى گرفتند.

داول اللّه كذا بينهم- خداوند در ميانشان دست به دست گردانيد.

خداى تعالى گويد: وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُداوِلُها بَيْنَ النَّاسِ «۱» ۱۴۰/ آل عمران).

الدّؤلول- مصيبت بزرگ كه جمعش- الدّآليل و الدّؤلات است.

(دَوْمْ) [دَوْمْ :

اصل دوام، سكون و آرامش است.

دام الماء- آب ساكن شد و از جريان ايستاد، از بول كردن در آب ساكن نهى شده است «۲».

أدمت القدر و دوّمتها- جوشش محتواى ديك را با ريختن آب در آن از غليان انداختم.

دام الشّيئ- وقتى است كه زمان بر چيزى مى گذرد.

خداى تعالى گويد: وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً ما دُمْتُ فِيهِمْ- ۱۱۷/ مائده).

و إِلَّا ما دُمْتَ عَلَيْهِ قائِماً- ۱۵/ آل عمران).

و لَنْ نَدْخُلَها أَبَداً ما دامُوا فِيها- ۲۴/ مائده).

---

(۱) يعنى بهره هاى حيات را در ميانشان مى گردانيم كه گاهى براى اينها و زمانى براى آنها باشد و تمام آيه چنين است وَ لا تَهِنُوا وَ لا تَحْزَنُوا وَ أَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ، وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُداوِلُها بَيْنَ النَّاسِ وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ يَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَداءَ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ- ۱۴۰ و ۱۳۹/ آل عمران) آيه مربوط بجنگ احد است كه گروهى از مسلمين بخاطر نافرمانى از تاكتيك هاى جنگى پيامبر (ص) شكست موضعى خوردند و براى ترغيب آنان به تعقيب كفّار نازل شده است، دستورى عمومى و هميشگى است زيرا با رسيدن خبر تعقيب مسلمين، كفّار از حمله مجدد مرعوب شدند و گريختند. مى فرمايد: سست و محزون نشويد شما اگر مؤمن باشيد بخاطر ايمانتان برتريد اگر جراحتى بر داشتيد و زيانى ديديد دشمنان شما هم مثل شما مجروح و زيان ديده اند بدانيد كه حوادث روزگار همواره بر يك منوال نيست آنرا دست بدست مى گردانيم. رويدادهاى تلخ براى اينست كه صابرين و مؤمنين حقيقى از مدّعيان دروغين كه اظهار ايمان مى كنند باز شناخته و شما آهن آبديده شويد و از شما كسانى شاهد و شهيد بر آنها باشد و خداوند كفّار و ستمگران را دوست نمى دارد.

(۲) حدیث فوق که یکی از عالیترین دستورات بهداشتی و تربیتی است چنین است «لا یبولنّ احدکم فی الماء الدّائم» که با حرف (ن) تأکید برای اهمیّت آن بیان شده یعنی نبایستی هیچیک از شما در آب ساکن بول کند این حدیث در اکثر تفاسیر و لغت نامه ها ذکر شده.

ص: ۶۹۸

(تا زمانی که آنها در آنجا هستند هرگز داخل آن نمی شویم).

فعلش دمت- تدام و دمت تدوم- است: (از- دام- یدوم، دوما و دواما، و دیمومه یعنی ثابت شد و از- دام یدوم- ساخته شده).

مثل- متّ، تموت، و دوّمت الشّمس فی کبد السّماء (خورشید از وسط آسمان برگشت و دور زد).

شاعر گوید:

و الشّمس حیری لها فی الجوّ تدویم «۱».

دوّم الطیر فی الهواء- پرنده در هوا صاف ایستاد و اوج گرفت.

استدمت الأمر- در آن کار درنگ کردم.

للظّل الدّوم- سایه همیشگی است.

الدّیمه- بارانی که چند روز ادامه دارد.

(دین) [دین :

(وام و بدهی) دنت الرّجل- از او وام گرفتم.

ادنته- با وام دادن او را وامدار و مقروض کردم.

ابو عبیده می گوید: دنته یعنی باو وام دادم نه از او وام گرفته «۲».

و دنته- یعنی از او وام گرفتم.

---

(۱) مصراع شعر فوق از- ذو الرّمه- است که در وصف ملخ می گوید:

معروریا رمض الرّضراض یرکضه و الشّمس خیری لها فی الجوّ تدویم

معرور- شتر تب زده و بیمار، الرّمض- شدّت گرما. یرکضه- با پا او را می زند که حرکت کند و برمی خیزد. و الشّمس خیری- خورشید که با حرکت از وسط آسمان شدّت گرمایش کم می شود. تدویم- دور زدن و برگشتن، می گوید آن ملخ مثل شتر پر گوشت سنگینی که بیمار است و گرمای شدید ریک ها او را می پراند و می دواند ملخ هم بر می جست، خورشید هم با زیبائی خویش از وسط آسمان متمایل بزوال می شد.

(۲) ابن قتیبه می گوید: دان- فعل لازم است و برای کسی که قرض می گیرد بکار می رود (هم نظر با راغب).

ابن سکیت هم همین نظر را دارد. دان الرّجل اذا استقرض فهو دائن- یعنی قرض گرفت و قرضدار شد.

ازهری بنقل از ثعلب می گوید: پس- مدین و مدیون- نباید گفت زیرا اسم مفعول از فعل لازم ساخته نمی شود و از فعل متعدّی است و این فعل در معنی قرض گرفتن، لازم است.

ادنته و دانیته- متعدّی است یعنی او را مدیون کردم و وام دادم.

ص: ۶۹۹

شاعر گوید:

ندین و یقضی الله عنّا و قدیری مصارع قوم لا یدینون ضیّعا

(وام می گیریم و خدای وام ما را اداء می کند براستی مردم بی نیاز از وام، یعنی مالدارانی را در آوردگاهشان دیدیم که شکست خورده بودند وامی هم نداشتند و همگی با سر و پشت بخاک افتادند و از بین رفتند).

أدنت- مثل- دنت- است یعنی وام گرفتم و نیز أدنت یعنی أقرضت- بوام دادم.

(تَدایُنُ) و مداینه- پرداخت بدهی است.

خدای تعالی گوید: إِذا تَدایَنْتُمْ بِدَیْنٍ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی- ۲۸۲/ بقره).

یعنی: (وقتی بیکدیگر برای زمان معیّنی قرض می دهند).

و آیه مِنْ بَعْدِ وَصِیَّةٍ یُوصِی بِها أَوْ دَیْنٍ- ۱۱/ نساء).

(الدِّین)- پرستش و پاداش و بطور استعاره در باره شریعت بکار می برد.

دین- مثل- ملّت- است ولی آنرا باعتبار پرستش و اطاعت از شریعت دین می گویند.

خدای تعالی گوید: إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ- ۱۹/ آل عمران).

و وَ مَنْ أَحْسَنُ دِیناً مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ- ۱۲۵/ نساء).

یعنی طاعت و پرستش و آیه وَ أَخْلَصُوا دِینَهُمْ لِلَّهِ- ۱۴۶/ نساء).

خدای تعالی گوید: یا أَهْلَ الْکِتابِ لا تَغْلُوا فِی دِینِکُمْ- ۱۷۱/ نساء). که تشویقی است بر پیروی نمودن دین پیامبر اسلام (ص) که میانه و گزیده ادیان است، چنانکه فرمود:

ابو زید انصاری، ابن سکیت و ابن قتیبه و ثعلب و گروهی دیگر آن را هم لازم و هم متعدّی می دانند.

دنته- هم مثل- ادنته- متعدّی است یعنی باو وام دادم، اسم فاعلش- دائن و اسم مفعولش- مدیون است پس- داین- در فعل لازم قرض دار و در متعدّی وام دهنده است.

ابن قطاع هم می گوید: دنته- یعنی- اقرضته (به او وام دادم) و- استقرضت (از او وام خواستم). (مصباح المنیر رافعی).

وَ كَذلِكَ جَعَلْناكُمْ أُمَّةً وَسَطاً- ۱۴۳/ بقره).

در لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ- ۲۵۶/ بقره).

گفته انـد: یعنی در طـاعت و پرسـتش که در حقیقت جز با اخلاص، و پاکـدلی ممکن نیست و در اخلاص هیچگاه اکراه و بی میلی نیست.

و گفته انـد: آیه لاـ إِكْراهَ فِي الـدِّينِ- ۲۵۶/ بقره). مخصـوص به اهـل کتـاب است که در حـال پرداخت جزیه در کمـال رغبت هستند و اکراهی ندارند.

و آیه أَ فَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ- ۸۳/ آل عمران) یعنی اسلام، (آیا غیر از اسلام شریعتی را می خواهید).

بنـابر آیه ای که گفت: وَ مَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْـلامِ دِيناً فَلَنْ يُقْبَـلَ مِنْهُ- ۵۸/ آل عمران) و بر این اسـاس آیه هُـوَ الَّذِي أَرْسَـلَ رَسُولَهُ بِالْهُدى وَ دِينِ الْحَقِّ- ۳۳/ توبه) است و آیه وَ لا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ- ۲۹/ توبه).

و وَ مَنْ أَحْسَنُ دِيناً مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ- ۱۲۵/ نساء).

و آیه فَلَوْ لا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ «۱»- ۸۶/ واقعه) یعنی بدون پاداش و جزاء. المدین و المدینه: خدمتکار مرد و زن.

ابو زیـد انصاری می گویـد: دین فلان یـدان وقتی گفته می شود که عمل مکروه و ناپسـندی بر او تحمیل شود. و نیز گفته اند: معنی فوق در باره خدمتگـذار از- دنته- است یعنی در برابر خدمتش پاداش به او دادم بعضـی هم نام شـهر مدینه را از این باب می دانند.

(دون) [دون :

دون بکسی گفته می شود که از کاری یا چیزی قاصر باشد و باز بماند.

بعضی گفته واژه- دون- مقلوب و برگشته شده لفظی- دنو- است یعنی پائین.

الادون، الدنی- حقیر و پست تر.

خدای تعالی گوید: لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِنْ دُونِكُمْ- ۱۱۸/ آل عمران).

---

(۱) معنی این آیه بـا ربط دادن به دو و سه آیه قبل از آن روشن می شود در باره کسانی است که بآنها می گویـد: اگر موضوع قیامت را سبک می انگارید و روشـتان تکذیب آن است پس چرا وقتی که جان محتضر یا در حال مرگی به گلویش می رسد و او را با ترس و خیرگی می نگرید اگر قیامت و روز جزاء را باور ندارید و راست می گوئید چرا مشـرف بمرگ و محتضـر را

باز نمی گردانید؟!

ص: ۷۰۱

یعنی: از کسانی که در دیانت در حدّ و منزلت شما نیستند همراز خویش نگیرید، و گفته اند- در خویشاوندی.

و آیه وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذلِکَ- ۴۸/ نساء) یعنی اگر کمتر از آن باشد.

و- مادون ذلک- در آیه فوق یعنی سوای آن باشد که هر دو معنی ملازم یکدیگرند.

و آیه أَ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِی وَ أُمِّی إِلهَیْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۱۱۶/ مائده).

در این آیه عبارت- اتّخذونی وامی الهین- مقول قول جمله است یعنی آیا تو بمردم چنین جمله ای را گفته ای، و گفته شده عبارت اتّخذونی وامی الهین- یعنی غیر خدا را خدا بدانند.

واژه- الهین- یعنی آن دو را وسیله رسیدن بخدا بدانند و بخدا برسند.

و در آیات لَیسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِیٌّ وَ لا شَفِیعٌ- ۵۱/ انعام).

و وَ ما لَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ- ۱۰۷/ بقره).

یعنی: کسی که ما دون امر خدا آنها را دوست بدارد، و سرپرستی کند ندارند.

و آیه قُلْ أَ نَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا یَنْفَعُنا وَ لا یَضُرُّنا- ۷۱/ انعام)- مثل آیه فوق است. واژه- دون- با تلفّظ- دون- با فتحه حرف (د) نیز خوانده شده.

دونک کذا- یعنی آنرا بگیر و دریافت کن.

قتیبی می گوید: دان یدون دونا مصدر آن با فتحه حرف (د). یعنی ضعیف شده است.

پایان جلد اوّل

جلد ۲

مشخصات کتاب

سرشناسه : راغب اصفهانی، حسین بن محمد، - ۵۰۲ق.، قرن ، .

عنوان قراردادی : المفردات فی غریب القرآن .فارسی

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن / مولف ابوالقاسم حسین بن محمدبن فضل معروف به راغب اصفهانی؛ ترجمه و تحقیق همراه با تفسیر لغوی و ادبی قرآن از غلامرضا خسروی حسینی.

مشخصات نشر : تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثارالجعفریه ، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری : ۳ج.

شابک : دوره: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۸-۶ ؛ ج. ۱: ۹۶۴-۹۰۴۶۴-۰-۱ ؛ ج. ۲: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۷-۸ ؛ ۲۴۰۰۰ ریال: چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۶-۴۰-۱ : ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۲، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۲۸۳-۹۷-۸: ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۳، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۹-۴۰-۰ :

وضعیت فهرست نویسی : فاپا

یادداشت : ج. ۱(چاپ سوم:۱۳۸۳).

یادداشت : ج.۱-۳ (چاپ چهارم: ۱۳۸۷).

یادداشت : عنوان دیگر: ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

یادداشت : کتابنامه.

مندرجات : ج.۱. الف- دال.-- ج.۲. ذال- غین.-- ج.۳. فاء- یاء.

عنوان دیگر : ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

موضوع : قرآن -- مسائل لغوی

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها

موضوع : قرآن -- کشف الآیات

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها -- فارسی

شناسه افزوده : خسروی حسینی، غلامرضا، مترجم

رده بندی کنگره : BP۸۲/۳/ر۲م ۷۰۴۱ ۱۳۸۳

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۳فا

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۱۹۷۴

ص: ۱

اشاره

باب ذال

(ذبّ) [ذبّ :

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ و به نستعين

الذّباب به مگس و زنبوران و حشرات دیگر گفته می شود. زنبوران با عسل و بی عسل را هم نیز- ذباب- گویند.

چنانکه شاعر گوید:

فهذا أوان العرض حیّ ذبابه زنابیره و الأزرق المتلّمش

یعنی: زمانی است که مگسهایش ظاهر و زنده اند و همچنین زنبورهایش و چشم کبودان بسیار خورنده خدای تعالی گوید: وَ إِنْ یَسْلُبْهُمُ الذُّبابُ شَیْئاً- ۷۳ حجّ یعنی: اگر مگسها چیزی از خوراکشان را بردارند و ببرند به برگرداندن آن قادر نیستند ذباب العین: مردمک چشم، این تشبیه یا به تصوّر شکل آن به مگس است یا بخاطر اینکه نور چشم هم تا فاصله زیادی مثل پرواز مگس نفوذ دارد.

ذباب السیف: لبه تیز شمشیر که تشبیهی است از اذیّت کردن مگس و نیش زدن آن.

فلان ذباب: در وقتی گفته می شود که کسی مثل مگس اذیّتش زیاد است.

ذبّبت عن فلان: زنبور و مگسی را از او دور کردم.

المذبّه: مگس زن، و بعدا واژه- ذبّ- بطور استعار برای هر گونه راندن و دفع کردن بکار رفته است و گفته شده: ذببت عن فلان: یعنی او را دفع کردم و از او راندم.

ذبّ البعیر: وقتی است که مگسی در بینی شتر داخل شده است و از نظر لفظ بر اوزان مبتلا شدن به بیماریهاست مثل زکم.

بعیر مذبوب: شتری که از مگس بیمار شده. ذبّ جسمه: مثل مگس لاغر شد، یا مثل:

ذباب السّیف: که تشبیهی است به تیزی و نازکی لبه شمشیر.

(الْذَبْذَبَه:) اسم صوت برای حرکت چیزی است که آویخته شده و سپس این معنی برای هر اضطراب و جنبشی بطور استعاره بکار رفته، مثل آیه مُذَبْذَبِینَ بَیْنَ ذلِکَ- ۱۴۳/ نساء یعنی: لرزان و بی ثبات که گاهی بسوی مؤمنین و زمانی به سوی کافرین میل می کنند.

شاعر گوید: تری کلّ ملک دونها یتذبذب. یعنی: هر ملکی از هیبت او می لرزد و می ترسد ذبّبنا إبلنا: شترمان را کاملا و با ترس و لرز آب دادیم.

شاعر گوید: یذبّب ورد علی إثره «۱».

(ذبح) [ذبح :

اصل ذبح بریدن گلوی حیوانات است، و- ذبح- در معنی- مذبوح- نیز هست.

خدای تعالی گوید: وَ فَدَیْناهُ بِذِبْحٍ، عَظِیمٍ- ۱۰۷/ صافّات إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُکُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَهً- ۶۷/ بقره

---

(۱) شعر از عنتره است و بیتش چنین است:

یذیب ورد علی اثره و ادرکنه وقع مردی خشب

چون شتر مضطرب و با عجله و شتاب به دنبالش می دوید منظور ورد بن خابس اسدی است، ذیل واژه- ذبب- مقائیس اللّغه و جوان خشمگین به او اصابت می کرد.

ذبحت الفاره: شکم اش را پاره کردم که تشبیهی است از ذبح حیوان، و همچنین عبارت:

ذبح الدّنّ: سر خمره و کوزه را باز کردم.

خدای تعالی گوید: يُذَبِّحُونَ أَبْناءَكُمْ- ۴۹/ بقره یعنی عدّه زیادی از شما را پی در پی می کشتند.

سعد الذّابح «۱»: نام ستاره ای است.

مذابح: گودیهائی که در سیلگاه بوجود می آید

(ذخر) [ذخر]:

اصل ادّخار، اذتخار است می گویند: ذخرته و ادّخرته، در وقتی این واژه بکار می رود که چیزی را برای آینده ات پس انداز کنی.

از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت شده است که: «کان لا یدّخر شیئا لغد» «۲»

---

(۱) سعد الذّابح- سعد السّعود- سعد بلع- سعد الاخبیه- نام چهار ستاره ای از منازل قمر است که در برج- جدی و دلو- مثل چهار پایه دیگ در آسمان دیده می شوند به گفته فیروزآبادی- سعد الذّابح- دو ستاره روشن است میان آن دو ستاره مقدار نیم متر است و در پیش سینه یکی از آنها ستاره کوچکی است که از نزدیکی به او گویا که او را ذبح می کند. قاموس اللّغه/ فیروزآبادی

(۲) یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله چیزی برای فردایش پس انداز نمی کرد از این حدیث شریف بخوبی شخصیّت دنیایی و جهانی پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله روشن می شود البتّه با مقایسه با کاخ نشینان، قارونیان و دنیا خواران جهان کنونی که حساب ثروت و مالشان از اندازه بیرون است.

در کتاب الطّبقات الکبری کاتب واقدی می نویسد: حارث ابن خشن برادر جویریه همسر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله خبر داد که- و اللّه ما ترک رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله عند موته درهما و لا دینارا و لا عبدا و لا امه و لا شاه و لا بعیرا و لا شیئا الا بغلته البیضاء و سلاحه.

این حدیث را از علی بن حسین علیه السّلام نیز روایت کرده اند، و همچنین از ابن عبّاس که می گوید پیامبر خدا از دنیا رفت در حالیکه نه دیناری و نه درهمی نه برده ای و نه کنیزی نه گوسفندی و نه شتری و نه چیزی به غیر از استر سواریش و سلاحش چیزی از او باقی نماند حتّی زره او نزد کسی به ۳۰ پیمانه جو گرو بود، آری به همین جهت است که پس از ۱۴ قرن ملّت های مستضعف جهان به روش پیامبری او تأسّی می جویند و از

المذاخر: امعاء و احشاء درونی انسان که مرکز طعام است- معده و روده ها شاعر گوید:

فلما سقیناها العکیس تملّأت مذاخرها و امتدرشحا وریدها

یعنی: همینکه شتر بسته شده را سیراب کردیم معده اش پر شد و از رگهایش عرق بدنش ترشّح می کرد الإذخر: گیاهی بسیار خوشبو نام فارسی آن- کوم- است. برهان قاطع.

(ذر) [ذر]:

الذرّیه، خدای تعالی گوید: وَ مِنْ ذُرِّیَّتِی- ۱۲۴/ بقره و از تبار و فرزندانم.

و در آیات: وَ مِنْ ذُرِّیَّتِنا أُمَّهً مُسْلِمَهً لَکَ- ۱۲۸/ بقره إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّهٍ- ۴۰/ نساء گفته شده- در- اصلش با حرف همزه است و در باب خودش بعدا متذکّر می شویم. در ذرو.

(ذرع) [ذرع :

الذّراع عضو معروف بدن از قوزک آرنج تا سر انگشت میانی یا به اندازه شش مشت بسته در کنار هم ذراع- در معنی- مذروع- یعنی چیزی که با دست اندازه گیری شده هم هست.

هیچگونه فداکاری در راه دین اسلام دریغ نمی ورزند.

فدک را هم که خداوند به او بخشیده بود در حیاتش بحضرت فاطمه واگذار نمود که پس از غصبش بعدها عمر بن عبد العزیز در سال ۱۰۱ ه- آنرا از دولت های اموی و مروانی پس گرفت و به فرزندان فاطمه علیها السّلام واگذار کرد.

ازهری می نویسد: فذکر علی انّ النّبی صلّی اللّه علیه و آله کان جعلها فی حیاته لفاطمه رضی اللّه عنهما. طریحی می گوید:

چون پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و علی علیه السّلام بدون کمک دیگران فدک خیبر را فتح کرده بودند- و لم یکن معهما احد فزال عنها حکم الفی ء و لزمها اسم الانفال: فدک در حکم انفال به حساب می آید. مروج الذّهب/ ۳- الطّبقات الکبری ۲/ ۳۱۸ و ۳۱۴- تهذیب ۱۰/ ۱۲۴- مجمع البحرین ۵/ ۲۸۳

خدای تعالی گوید: فِی سِلْسِلَهٍ ذَرْعُها سَبْعُونَ ذِراعاً فَاسْلُکُوهُ- ۳۲/ حاقّه ذراع: در باره انـدازه گیری پارچه و زمین هم بکار می رود.

ذراع الأسد «۱»: ستاره ای است که با تشبیه بدست حیوان- اینطور نامیده شده.

ذراع العامل: نوک نیزه.

هذا علی حبل ذراعک: یعنی این در سر پنجه تو است مثل اینست که بگوئی هو فی کفّک: او در چنگ تو است.

ضاق بکذا ذرعی: دستم تنگ است.

ذرعته: به آرنجش زدم.

ذرعت: دستم را دراز کردم، و در همین معنی می گویند:

ذرع البعیر فی سیره: یعنی دستش را کشید.

فرس ذریع و ذروع: اسبی که فاصله گامهایش زیاد است.

مذرّع: سپید دست و سفید آرنج.

زق ذراع: یعنی مشک بزرگ و کوچک که از پوست گاو دبّاغی شـده درست می شود، اگر آن پوست با دست و پا باشـد آن را مشک بزرگ و گر نه کوچک گویند.

ذرعه القی ء «۲»: استفراغ به دهانش رسید و حالت قی به او دست داد.

---

(۱) این واحد طول ذراع الاسد همان اندازه ثابتی است که در عصـر مأمون خلیفه عبّاسـی برای اندازه گیری پارچه ها، مساحت بناها و حجم صخره ها بکار می رفته و برابر طول ۲۴ انگشت در کنار هم است که در حدود ۵۰ سانتی متر است.

واحـد میل هم برای دریاها برابر چهار هزار از همین ذراع معیّن می شد ذراع اسد با اندازه ثابت کنونی برابر ۷۰ سانتی متر است این اصطلاح از واحد نظری و ثابت فاصله ستاره شعرای یمانی اخذ شده است.

ابو ریحان می نویسد: ذراع اسد فاصله ثابت دو ستاره است که همواره بقدر ذراعی نمایان است، یکی از آنها شعرای عمیصا یا شعرای شـامی اسـت و نزد اعراب به نـام ذراع مبسـوط معروف است. مروج الـذّهب ۱/ ۱۸۱- المنجـد- آثـار الباقیه عن القرون الخالیه ۴۰۶- قاموس اللّغه- تهذیب اللّغه ۲/ ۷۱

(۲) در حدیثی آمده است که اگر کسی را حالت تهوّع دست داد و استفراغ به دهانش رسید روزه اش قضاء ندارد «من ذرعه القی ء فلا قضاء علیه» یعنی اگر تهوّع بر او غلبه کند و اختیار از او سلب شود روزه اش قضاء ندارد. [...]

ص: ۸

تذرّعت المرأه الخوص: آن زن شاخه های خرما را شکست و کوچک کرد تا حصیر ببافد.

تـذرّع فی کلامه: بسـرعت سـخن گفت و پر چانگی کرد که تشبیهی است به اسـتفراغ به دهان آوردن مثل عبارت سـفسف فی کلامه- که اصـلش نامنظّم و سـریع سـخن گفتن است و از، سـفیف الخوص: یعنی بسـرعت بافتن بوریا و زنبیل و حصـیر گرفته شد.

(ذرأ) [ذرأ]:

الذّرء: یعنی عیبّت بخشیدن خدای تعالی به آنچه را که آفرینششان را مقدّم داشته است اظهار اللّه تعالی ما أبداه گفته می شود:

ذرأ اللّه الخلق: یعنی ظاهر موجودات و جرم و جسمشان «۱» را ایجاد کرد.

خـدای تعالی گوید: وَ لَقَدْ ذَرَأْنا لِجَهَنَّمَ کَثِیراً مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ «۲» ۱۷۹/ اعراف و آیه وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَ الْأَنْعـامِ نَصِیباً ۱۳۶/ انعـام یعنی: برای خـدا هم نصـیبی از آنچه را که او از زراعت و چهـار پایـان برای شـما موجـودیت داده است قرار دادند و آیه وَ مِنَ الْأَنْعامِ أَزْواجاً یَذْرَؤُکُمْ فِیهِ- ۱۱/ شوری آیه تَذْرُوهُ الرِّیاحُ- ۴۵/ کهف نیز

و در حـدیثی دیگر «لیس فی القی ء وضـوء» است در مجمع البحرین حـدیث فوق چنین است «من ذرعه القی ء و هو صـائم فلا شی ء علیه و من تقیا فعلیه اعاده» کسـی که تهوّع بر او غلبه کرد و روزه بود روزه اش قضاء ندارد امّا اگر خودش بعمد قی کند و با انگشت زدن حالت تهوّع پیدا کرد روزه اش اعاده دارد.

الوسیط ۱/ ۳۱۰- مجمع البحرین ۱/ ۳۵۴ به نقل از استبصار ۱/ ۸۳

(۱) عبارت راغب رحمه اللّه برای معنی- ذرأ اللّه الخلق- به صورت- اوجـد اشخاصـهم هست، شـخص و اشـخاص هم در لغت هر جسـمی است که ظهور و بروز داشته باشد و بیشتر به انسان اطلاق می شود، پس معنی عبارت به آفرینش انسان برمی گردد یعنی خداوند جسم و بدن انسان و خلق را عیبّت بخشید.

(۲) زیان کنندگانی هسـتند، که بعدش می گوید دلها و چشمها و گوشها دارند ولی فهم نکردند گوئی که برای دوزخ آفریده شده اند.

خوانده شده. که در قرآن تذروه الرّیاح بدون همزه است.

الذّرأه: سپیدی موی سر و سپیدی نمک. می گویند- ملح ذر آنیّ نمک سپید.

رجل اذرأ و امرأه ذرآء- مردی و زنی سپید موی.

ذرئ شعره: مویش سپید شد.

(ذرو) [ذرو]:

ذروه السّنام و ذرآء: سر کوهان شتر و بالای او.

و از این واژه است عبارت- انا فی ذراک: یعنی من در حضور و کنف حمایت تو مقامم رفیع است.

المذروان: دو طرف برجسته پشت.

ذرته الرّیح تذروه و تذریه: باد او را بالا برد و پراکند.

خدای تعالی گوید: وَ الذَّارِیاتِ ذَرْواً- ۱/ ذاریات تَذْرُوهُ الرِّیاحُ- ۴۵/ کهف یعنی: سوگند به بادهایی که بذرافشانی و لقاح درختان را در همه جا انجام می دهند (الذرّیه:) اصلش فرزندان صغیر و کوچک است هر چند که در عرف سخن به فرزندان بزرگ و کوچک هر دو با هم گفته می شود- ذرّیه- در مفرد و جمع بکار می رود و اصلش در معنی جمع است.

خدای تعالی گوید: ذُرِّیَّهً بَعْضُها مِنْ بَعْضٍ- ۳۴/ آل عمران ذُرِّیَّهَ مَنْ حَمَلْنا مَعَ نُوحٍ،- ۳/ اسراء وَ آیَهٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنا ذُرِّیَّتَهُمْ فِی الْفُلْکِ الْمَشْحُونِ- ۴۱/ یس إِنِّی جاعِلُکَ لِلنَّاسِ إِماماً قالَ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِی- ۲۱۴/ بقره در واژه- ذرّیه- سه قول هست:

اوّل- گفته اند این واژه از- ذرأ اللّه الخلق است پس حرف همزه حذف شده مثل- رویّه و بریّه.

دوّم- اینکه اصلش- ذرویّه- است.

سوّم- اینکه بر وزن فعلیّه- از- الذّرّ- مثل- قمریه- است.

ابو القاسم بلخی گوید: وَ لَقَدْ ذَرَأْنا لِجَهَنَّمَ- ۱۷۹/ اعراف از این سخن که می گویند- ذریت الحنطه- گرفته شده یعنی گندم را خرد کردم که این سخن درست نیست و اعتباری ندارد زیرا اصلش مهموز است.

یعنی: ذرأنا لجهنّم- از- ذرو- نیست چنانکه بلخی گفته است بلکه از ذرأ است چنانکه راغب آن را در واژه- ذرأ- بیان کرده.

(ذعن) [ذعن :

مذعنین- ۴۹/ نور فرمانبرداران و مطیعان. ناقه مذعان: شتر رام. از این واژه یکبار و یک آیه در قرآن آمده است که می فرماید: وَ إِنْ یَکُنْ لَهُمُ الْحَقُّ یَأْتُوا إِلَیْهِ مُذْعِنِینَ- ۴۹/ نور یعنی: اگر اسلام و حقّ به سودشان باشد به سرعت بسویش می آیند و گردن می نهند و پذیرا می شوند امّا در آیه بعد می فرماید: همینکه ایشان دعوت به حکومت حقّ می شوند روی می گردانند در حالیکه گروهی از آنها بدروغ می گویند ما بخدا و رسول ایمان داریم.

(ذقن) [ذقن :

چانه و زنخدان خدای تعالی گوید: وَ یَخِرُّونَ لِلْأَذْقانِ- یَبْکُونَ- ۱۰۹/ اسراء سر به زیر می اندازند و می گریند مفرد- اذقان- ذقن- است.

ذقنته: به چانه اش زدم. ناقه ذقون: شتر رام و سر بزیر که در راه رفتن از حرکت گردن و چانه اش کمک می گیرد.

دلو ذقون: دلو و آوند ضخیم و کج، که تشبیهی است به حالت کجی گردن.

(ذکر) [ذکر]:

الذّکر: یادآوری است. گاهی چیزی به یاد می آید و مراد از آن حالتی است در نفس که بوسیله آن انسان چیزی را که معرفت و شناخت آن را قبلا حاصل کرده است

حفظ می کند. باز اندیشی ذکر و یادآوری مانند حفظ کردن است جز اینکه واژه حفظ به اعتبار بدست آوردن و دریافتن چیزی گفته می شود ولی ذکر به اعتبار حضور در ذهن و بخاطر آوردن آن است، گاهی نیز ذکر را برای حضور در دل و سخن هر دو بکار می برند از این جهت گفته می شود که ذکر دو گونه است: یکی قلبی و دیگری زبانی هر یک از این یادآوریها هم دو نوع است:

اوّل- یاد و ذکری که بعد از فراموشی است.

دوّم- ذکری که پس از فراموشی نیست بلکه برای ادامه حفظ کردن و بخاطر سپردن است.

و لذا هر سخنی را- ذکر- گویند، و از نوع اوّل که نمونه های ذکر زبانی است.

خدای تعالی گوید: لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَيْكُمْ كِتاباً فِيهِ ذِكْرُكُمْ- ۱۰/ انبیاء و وَ هذا ذِكْرٌ مُبارَكٌ أَنْزَلْناهُ- ۵۰/ انبیاء هذا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَ ذِكْرُ مَنْ قَبْلِي- ۲۴/ انبیاء أَ أُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنا- ۸/ ص یعنی قرآن. و ص وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ- ۱/ ص و وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَ لِقَوْمِكَ- ۴۴/ زخرف یعنی شرافتی برای خودت و قومت و فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ- ۷/ انبیاء یعنی کتاب های دینی گذشته.

و آیه قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْراً رَسُولًا- ۱۰/ طلاق گفته اند واژه ذکر در این آیه وصفی است در باره پیامبر صلّی اللّه علیه و آله چنانکه کلمه هم وصفی است برای حضرت عیسی از این جهت در کتابهای دینی قبل از قرآن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله با واژه ذکر بشارت داده شده.

در آیه قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْراً رَسُولًا- ۱۰/ طلاق واژه- رسولا بدل از واژه- ذکر- است و نیز گفته شده- رسولا- با گفتن- ذکرا- که در حال نصب است منصوب شده است. گوئی که گفته است:

قد انزلنا إلیکم کتابا ذکرا رسولا یتلوا- که رسولا و ذکرا بدل از کتابا هستند و منصوبند

مثل آیه أَوْ إِطْعامٌ فِی یَوْمٍ ذِی مَسْغَبَهٍ یَتِیماً- ۱۴/ بلد که یتیما به خاطر- اطعام- منصوب شده است یعنی طعام دادن یتیمی را در روزگار قحطی و سختی نوع دوّم- ذکر و یادآوری بعد از فراموشی است در آیه فَإِنِّی نَسِیتُ الْحُوتَ وَ ما أَنْسانِیهُ إِلَّا الشَّیْطانُ أَنْ أَذْکُرَهُ- ۶۳/ کهف که در باره ذکر زبانی و قلبی با هم است.

خدای تعالی گوید: فَاذْکُرُوا اللَّهَ کَذِکْرِکُمْ آباءَکُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِکْراً ۲۰۰/ بقره همانطوری که پدرانتان را بخاطر می آورید و یاد می کنید خدای را بیاد آرید و آیه فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ وَ اذْکُرُوهُ کَما هَداکُمْ- ۹۸/ بقره در مشعر الحرام خدای را بیاد آرید همانطوریکه شما را هدایت کرده است و وَ لَقَدْ کَتَبْنا فِی الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّکْرِ- ۱۰۵/ انبیاء یعنی: بعد از کتاب قبلی «۱».

و آیه: هَلْ أَتی عَلَی الْإِنْسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئاً مَذْکُوراً- ۱/ انسان یعنی: انسان به ذات خویش چیز موجودی نبود و هر چند که در علم خدای تعالی موجود بوده «۲».

أَ وَ لا یَذْکُرُ الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ- ۶۷/ مریم آیا انکار کننده قیامت و بعث،

---

(۱) تمام آیه فوق چنین است وَ لَقَدْ کَتَبْنا فِی الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّکْرِ أَنَّ الْأَرْضَ یَرِثُها عِبادِیَ الصَّالِحُونَ ۱۰۵/ انبیاء خداوند در قرآن مژده می دهد که آینده زمین بدست خدا پرستان صالح و شایسته خواهد بود و قبل از آن می گوید: در زبور هم این اصل را بعد از ذکر کتاب نوشته ایم که با تفحّص این حقیقت اصل فوق از کتاب مقدّس و مزامیر داود عینا نقل می شود «بسبب شریران خویشتن را مشوّش مساز زیرا که مثل علف بزودی بریده می شوند و مثل علف سبز پژمرده خواهند شد ... زیرا که شریران منقطع خواهند شد و امّا منتظران خداوند وارث زمین خواهند بود و امّا حلیمان وارث زمین خواهند شد و از فراوانی سلامتی متلذّذ می شوند و امّا صالحان را خداوند تأیید می کند و خداوند روزهای کاملان را می داند و میراث ایشان خواهد بود تا ابد الآباد و امّا نسل شریر منقطع خواهد شد، صالحان وارث زمین خواهند بود و در زمین تا به ابد سکونت خواهند نمود، دهان صالح حکمت را بیان می کند، امّا خطاکاران جمیعا هلاک گردند و نژاد صالحان از خداوند است.

مزمور ۳۷- زبور داود- ص ۸۵۶ کتاب مقدّس عهد عتیق و جدید و اینست معنی آیاتیکه در تأیید اصول غیر تحریفی کتب آسمانی در قرآن با عبارات مُصَدِّقاً لِما بَیْنَ یَدَیْهِ- ۹۷/ بقره آمده است، یعنی قسمتی از محتوای کتب مقدّس را قرآن تأیید می کند امّا نه موضوعات تحریف شده را.

(۲) تفسیر روشن تر آیه فوق در آیه دیگری است که می گوید: أَ وَ لا یَذْکُرُ الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَمْ یَکُ شَیْئاً- ۶۷/ مریم چنانکه حضرت صادق علیه السّلام فرماید: یعنی کان الانسان مقدرا غیر مذکورا- انسان تعیّن وجودی

خلقت اوّلیه خود را بیاد نمی آورد تا برای پذیرفتن به بازگشتن در قیامت استدلالی باشد؟

همینطور آیات: قُلْ یُحْیِیهَا الَّذِی أَنْشَأَها أَوَّلَ مَرَّهٍ- ۷۹/ یس وَ هُوَ الَّذِی یَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ- ۲۷/ روم آیه وَ لَذِکْرُ اللَّهِ أَکْبَرُ- ۴۵/ عنکبوت یعنی: یاد خداوند برای بنده اش بزرگتر از ذکر بنده برای اوست و این آیه تشویقی است بر ذکر و یادآوری زیاد خدای تعالی «۱».

(الذّکری:) یعنی ذکر زیاد که از واژه- ذکر- رساتر و بلیغ تر است خدای تعالی گوید: رَحْمَهً مِنَّا وَ ذِکْری لِأُولِی الْأَلْبابِ- ۴۳/ ص و وَ ذَکِّرْ فَإِنَّ الذِّکْری تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِینَ- ۵۵/ ذاریات و در آیات فراوان دیگر.

(التّذکره:) یعنی آنچه را که بوسیله آن چیزی به یاد می آید و از دلالت و امارت یعنی

محسوسی که قابل ذکر انسان بودن در زمین و در میان موجودات باشد نداشته و قبل از آفرینش محسوس او از خاک یا نطفه چیزی نبوده که قابل ذکر باشد و بنا بگفته شیخ طریحی- و لم یکن تقدیر ایضا، ای نقشه موجودا فی اللّوح المحفوظ- در لوح محفوظ هم حکم و تقدیرش یا نقش وجودیش موجود نبوده است.

(۱) جلال الدّین مولوی گوید:

ذکر آرد فکر را در اهتزاز ذکر را خورشید این افسرده ساز

اینقدر گفتیم باقی فکر کن فکر اگر جامد بود رو ذکر کن

آنچنانکه غوک اندر آب جست تا در آب از زخم زنبوران برست

می کند زنبور بر بالا طواف چون برآرد سر ندارندش معاف

آب ذکر اللّه و زنبور این زمان هست یاد آن فلانه آن فلان

دم بخور در آب ذکر و صبر کن تا رهی از فکر و سودای کهن

فکر کن تا وا رهی از فکر خود ذکر کن تا فرد گردی از جسد

ذکر گو تا فکر رو بالا کند ذکر گفتن، فکر را والا کند

ذکر حقّ پاکست و چون پاکی رسید رخت بر بندد برون آید پلید

چون در آید نام پاک اندر دهان نی پلیدی ماند و نی آن دهان

لا جرم هر ذرّه زود آرد خوشی نیستشان از یاد کردن سرکشی

نام او را می شنو بی امتحان از زبان جمله ذرّات جهان

لب لباب مثنوی ص ۳۴۷

ص: ۱۴

دلیل و نشانه، عمومی تر و فراگیرتر است.

خدای تعالی گوید:

فَما لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَهِ مُعْرِضِينَ- ۴۹/ مدثّر و كَلَّا إِنَّها تَذْكِرَهٌ- ۵۴/ مدثّر یعنی قرآن. و- (ذکرته) کذا: بیادش آوردم.

چنانکه خدای تعالی گوید: وَ ذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ- ۵/ ابراهیم و فَتُذَكِّرَ إِحْداهُمَا الْأُخْرى ۲۸۲/ بقره گفته اند معنایش تکرار و اعاده یادآوری او است و نیز گفته اند: در موضوع حکم و نوشته آن را یادآوری کنید. «۱»

بعضی از دانشمندان در فرق میان دو آیه ای که ذیلا نقل می شود آیه فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ- ۱۵۲/ بقره اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ- ۴۹/ بقره گفته اند روی سخن در- فَاذْكُرُونِي یعنی مرا یاد آورید اصحاب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که فضیلت و قدرت در معرفت و شناخت خدای تعالی برای ایشان با حضور داشتن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله حاصل شده بود و خداوند فرمانشان می دهد که او را بدون واسطه یاد کنند.

و در آیه اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ- ۴۰/ بقره روی سخن با بنی اسرائیل است که خداوند را جز با نعمتهایش نشناخته اند و به ایشان می گوید که با بصیرت کامل نعمتش را که بوسیله آنها به شناسایی خدای می رسند ببینند و دریابند.

(الذّکر)- نقطه مقابل- الأنثی- است، خدای تعالی گوید از زبان مریم می گوید وَ لَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثى ۳۶/ آل عمران آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ- ۱۴۳/ انعام جمع ذکر- ذکور و ذکران- است.

خدای تعالی گوید: ذُكْراناً وَ إِناثاً- ۵/ شوری ذکّر بطور کنایه در معنی عضو مخصوص است.

---

(۱) عبارت فوق قسمتی از آیه ۲۸۲ بقره در باره وام دادن است که می گوید اگر یکی از آن دو شاهد که گواه بوده اند موضوع وام را فراموش کرد دیگری بیادش بیاورد، و یا در سند یادآوری شود.

مذکر: زنی که فرزند پسر زائیده.

مذکار: زنی که عادتا پسر می زاید.

ناقه مذکرّه: مادینه شتر درشت اندام که به شتر نرینه شبیه است.

سیف ذو ذکر: شمشیری که آبدیده و تیز است که تشبیهی است به برّندگی و قدرت کاری آن.

مذکّر: شمشیری است که بهمان درشتی تشبیه شده است.

ذکور البقل: سبزی خودرو و پر بار.

(ذکا) [ذکا]:

ذکت النّار تذکو: آتش روشن و افروخته شد.

ذکّیتها تذکیه: آن را افروختم.

ذکاء: اسمی است برای خورشید.

ابن ذکاء: یعنی صبح و پگاهان، برای اینکه گاهی صبح، فرزند خورشید تصوّر می شود چون مولود و نتیجه طلوع آن است و لذا صبح را- ابن ذکاء- نامیده اند و گاهی صبح مانند پرده دار و پیشقراول خورشید تصوّر می شود از این جهت آن را- حاجب الشّمس- نامند.

ذکاء: سرعت درک و تیز فهمی است چنانکه می گویند:

فلان هو شعله نار: یعنی او مانند فروزشی و اخگری از آتش است.

ذکّیت الشّاه: گوسفند را ذبح کردم.

حقیقت- تذکیه: خارج کردن حرارت طبیعی و غریزی از مذبوح است. ولی واژه- تذکیه- در شرع، باطل کردن و هدر دادن حیات به هر وجهی از وجوه است.

سلب حیات و زندگی از موجود جاندار و بر این اشتیاق یعنی بیرون کردن حرارت غریزی از موجود جاندار، واژه های- خامد و هامد یعنی سرد شده در میّت و- هامده- یعنی سرد و خاموش در باره آتش و- هامده- در مرد او، آن معنی را روشن می کند

و بر آن دلالت دارد.

ذكّى الرّجل: در مورد انسان وقتى گفته مى شود كه انسان پير مى شود و بخاطر تجربه ها و سختيهايش در زندگى آزموده شده و از هوش دقيقى بهره مند است از اين جهت هر پيرى- مذكّى- ناميده نمى شود مگر زمانى كه داراى تجارب و تمرينات فكرى باشد.

و در ضرب المثل فارسى مى گويند: او دنيا ديده و كارآزموده است، و به گفته سعدى:

به كارهاى گران مرد كار ديده فرست كه شير شرزه برآرد به زير خم كمند

و چون اينگونه تجربه ها و كارآزمودگيها كمتر در كسى غير از پيران يافت مى شود لذا واژه- ذكاء- در باره آنان بكار مى رود و همچنين در باره هر چيز دير پاى و گرامى و نجيب، و از ستوران و شتران هم برگزيده و كلانسال آنها، و در اين معنى گويند: جرى المذكّيات غلاب «1».

(ذلّ) [ذلّ :

الذّلّ: زبونى و خوارى كه در اثر فشار و ناچارى رخ مى دهد- افعالش- ذلّ، يذلّ، ذلّا- است و امّا- الذّل- حالتى است بعد از دشوارى و سختى و نقطه مقابل صعوبت است و همچنين الذّلّ- يعنى چموشى و توسنى است بدون فشار و زجر، مى گويند: ذلّ، يذلّ، ذلّا، خداى تعالى گويد:

---

(1) در ضرب المثل- جرى المذكّيات غلاب- مذكيه: شتر يا ستورى است كه از كامل شدن دندانهايش يك سال يا دو سال گذشته و- غلاب- مصدر دوّم باب مفاعله از- مغالبه- به معنى چيره شدن و پيروز شدن است گويى كه مى گويد: آن اسب با قوّت و نيرويش پس از چند سال عمر، بر اسبان ديگر چيره شده بطوريكه دويدن مجدّدش از بار اوّلش بهتر و بار سوّم از بار دوّم بهتر، پس دويدن و رفتنش- همواره با پيروزى و بردن مسابقه همراه است. اين ضرب المثل در باره كسى بكار مى رود كه در مسابقات فضيلت و رقابت ها برافزايش برترى مى جويد و بصورت- جرى المذكيات غلاء- هم آمده است يعنى مثل جوانسال نمى دود. مجمع الامثال 1/ 158- مقائيس اللّغه 2/ 357

وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَهِ- ۲۴/ اسراء یعنی: همچون کسی که مقهور آنهاست باش «۱».

که جَناحَ الذُّلِّ- ۲۴/ اسراء هم خوانده شده یعنی با پدر و مادر نرمخویی کن و فرمانبرشان باش.

مگر در مسائلی که ایمانی است و بخواهند فرزندان را به شرک بکشانند که می گوید: وَ إِنْ جاهَداکَ عَلی أَنْ تُشْرِکَ بِی ما لَیْسَ لَکَ بِهِ عِلْمٌ فَلا تُطِعْهُما وَ صاحِبْهُما فِی الدُّنْیا مَعْرُوفاً- ۱۵/ لقمان یعنی: اگر خواستند تو را از خدای و حقیقت دین دور کنند مپذیر امّا سخنان نیکو به آنها بگوی گفته می شود- الذّلّ و القلّ و (الذّله) و القله: آرامش و بزرگی، پستی و کاستی.

خدای تعالی گوید: تَرْهَقُهُمْ ذِلَّهٌ- ۲۷/ یونس یعنی پستی و زبونی بر آنها مستولی شد.

وَ ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ- ۶۱/ بقره و سَیَنالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ ذِلَّهٌ- ۱۵۲/ اعراف (ذلّت:) الدّابه و هی ذلول: آن حیوان بعد از توسنی و سرکشی رام شد و دیگر سواریش سخت نیست.

خدای تعالی گوید: لا ذَلُولٌ تُثِیرُ الْأَرْضَ- ۷۱/ بقره اشاره به گاوی است که زمین را شخم می زند و می افشاند در آیه می گوید چنین گاوی نباشد اگر- ذلّ- یعنی زبون ساختن و خوار کردن نفس از ناحیه خود انسان بر نفس سرکشش باشد پسندیده است مثل آیه: أَذِلَّهٍ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ «۲»- ۱۲۳/ آل عمران

---

(۱) اشاره ای تربیتی و روانی به حرمت داشتن و پاس زحمات پدر و مادر است که فرزندان بایستی همچون پدران و مادران خود با رحمت و محبّت با آنها رفتار کنند که گفته اند:

هر که کمتر شنید حرف پدر روزگارش زیاده پند دهد

هر که را روزگار پند نداد تیغ زهر آب داده پند دهد

(۲) اشاره به یکی از آیاتی است که در زمان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از آینده اسلام و مسلمین خبر می دهد در

و آیات وَ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَ أَنْتُمْ أَذِلَّةٌ- ۱۲۳/ آل عمران فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا- ۶۹/ نحل یعنی: رهسپار راههای پروردگارت باش «۱».

خدای تعالی گوید: وَ ذُلِّلَتْ قُطُوفُها تَذْلِيلًا- ۱۴/ انسان یعنی آسان شده است.

منظور از آسان بودن، چیدن میوه های بهشتی است که کاملا در دسترس بهشتیان است می گویند: الأمور تجری علی إذلالها: یعنی کارها بر راه و روش خود جریان می یابد.

حقیقت از حکومت جمهوری اسلامی کنونی و ملّت ایران می گوید: مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكافِرِينَ يُجاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ- ۱۲۳/ آل عمران ای مؤمنین زمان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هر که از شما از دین خویش مرتد شود در آینده خداوند قومی را می آورد که دوستشان دارد و آنها نیز خدای را دوست دارند رفتارشان در میان خویش و با مؤمنین با نرمخوئی و تواضع و با کفّار سرکش و گردنفرازانه است، در راه خدا کارزار کنند و از سرزنش و ملامت دیگران نهراسند و این لطف و کرم خداست.

و ما در جهان امروز می بینیم پس از ۱۴ قرن پرچم اللّه و اسلام از ایران اسلامی برافراشته می شود و بطور قطع و یقین آن قوم همین ملّت اسلامی است، که آثارش را هر اندیشمند و با وجدانی درمی یابد چون در تفسیر این آیه نوشته اند پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در پاسخ اصحاب که پرسیدند این قوم کیانند دست بر شانه سلمان نهاد و فرمود از تبار و قوم این مرد.

(۱) عبارتی از آیه ۶۹/ نحل، مربوط به وحی نمودن خداوند به زنبور عسل است که این پرنده کوچک مفید را با آئین وحیش در طریقه بهره مندی و ساختن کند و در کوهها و درختان و راههای مختلف رفتن به دنبال گلها و غذاهای نیکو فرمان می دهد و سپس بهترین شربت گوارا و مفید را برای بشر تهیّه می کند تا براستی شفابخش مردم باشد.

آغاز آیه چنین است وَ أَوْحى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ- ۶۸/ نحل انسانها را هشدار می دهد که راه پروردگار و وحی الهی همچون راه زنبور عسل جاودانه و با مهارت و با قوانین دقیق اجتماعی تنظیم می یابد، و سپس نتیجه و ثمره پیروزی از وحی، شهد شیرین بی نظیر برای خود و دیگران است.

و در پایان آیه می گوید: إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ- ۶۹ نحل براستی که تفکّر برای همه انسانها در باره موجودات عالم میسور است و علم و عمل لازم ندارد.

و لذا فرمود:- یتفکّرون- و به گفته سعدی:

چشمه از سنگ برون آرد و باران از میغ انگبین از مگس نحل درّ از دریا بار

(ذمّ) [ذمّ :

سرزنش و ملامت می گویند: ذمّته، أذمّه، ذمّا- که اسم آن، مذموم و ذمیم- است.

یعنی ملامت و سرزنش شده خدای تعالی گوید: مَذْمُوماً مَدْحُوراً- ۱۸/ اسراء صورتهای فعل این واژه بصورت- ذمّته، أذمّه- با تبدیل یک میم در اصل لغت به حرف ت نیز ساخته شده.

الذّمام، الذّمه و المذمّه: یعنی عهد و پیمانی که اگر آنرا ضایع کنند مذمّت می شوند.

لی مذمّه فلا تهتکها: راز و عهدی دارم آن را افشاء مکن و مشکاف.

أذهب مذمّتهم بشی ء: یعنی از روی عهد و پیمان چیزی از مالشان به آنها ببخش.

أذمّ بکذا: عهدش را شکست و بی وفایی نمود.

رجل مذمّ: مرد بی حرکت و بی فعالیّت.

بئر ذمّه: چاه کم آب، شاعر گوید:

و تری الذّمیم علی مراسنهم یوم الهیاج کمازن النّمل

در جنگ و کارزار دانه های ریز گرد و غبار را مانند تخم مورچگان بر روی بینی شان می بینی، کنایه از گرم بودن میدان جنگ در اثر دویدن اسبها و نشستن ذرّات خال بر بینی عرق کرده جنگ جویان است الذّمیم: در شعر فوق یعنی مثل دانه های کوچک.

(ذنب) [ذنب :

ذنب الدّابه و غیرها: یعنی ذم حیوان، که معروف است.

و هر چیز خوار و عقب مانده ای هم با واژه- ذنب- تعبیر شده است، می گویند:

هم أذناب القوم: آنها دنباله روان مردمند کنایه از کم مایگی عقل و خرد است مذانب التلّاع: بطور استعاره یعنی آبراهه های کوهستانی که در اثر ریزش سیل به وجود می آید.

المذنب: خرماهائی که بر خرما بن رسیده و پخته شده.

(الذّنوب): اسب دم بلند و دلو و سطلی هم که دسته بلند دارد.

واژه- ذنب- بطور استعاره برای بهره و نصیب بکار رفته است مثل سجل- یعنی قسمت و بهره.

خدای تعالی گوید: فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذَنُوباً مِثْلَ ذَنُوبِ أَصْحابِهِمْ ۵۹/ ذاریات یعنی: ستمکاران را همچون پیروانشان بهره و نصیبی از عذاب است.

الذّنب: در اصل بدست گرفتن دنباله و دم چیزی است.

ذنبته: به دمش زدم و آنرا گرفتم.

(ذنب:) بطور استعاره در هر کاری که عاقبتش ناروا و ناگوار است و به اعتبار دنباله چیزی بکار رفته است از این روی واژه- ذنب- باعتبار نتیجه ای که از گناه حاصل می شود، بد فرجامی و تنبیه و سیاست نامیده شده، جمع ذنب- ذنوب- است.

خدای تعالی گوید: فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ- ۱۱/ آل عمران و فَكُلًّا أَخَذْنا بِذَنْبِهِ- ۴۰/ عنکبوت و وَ مَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ؟- ۱۳۵/ آل عمران و همینطور آیات دیگر غیر از اینها.

(ذهب) [ذهب :

الذّهب: یعنی طلا که معروف است و بسا که- ذهبه به براده و ریزه های طلا گفته شود که اخصّ از- ذهب- است رجل ذهب: کسیکه از دیدن معدن طلا مدهوش و سراسیمه شده. شی ء مذهب: هر چیز زر اندود.

کمیت مذهّب: اسبی که زردی رنگش از سرخیش بیشتر است، گوئی که زر اندود است.

ذهاب: رفتن، ذهب بالشّی ء و أذهبه: او را برد که فعل بردن و رفتن در اجسام و در معانی هر دو بکار می رود.

خدای تعالی گوید: وَ قالَ إِنِّی ذاهِبٌ إِلی رَبِّی- ۹۹/ صافّات یعنی: رونده بسوی پروردگارم هستم.

فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْراهِیمَ الرَّوْعُ «۱»- ۷۴/ هود فَلا تَذْهَبْ نَفْسُکَ عَلَیْهِمْ حَسَراتٍ- ۸/ فاطر کنایه ای از مرگ است خود را برای آنها تلف مکن و مکش یعنی: نفس و جانت با حسرت و افسوس بر کفّار که چرا ایمان ندارند از دست نرود و به هلاکت نرسد و آیات: إِنْ یَشَأْ یُذْهِبْکُمْ وَ یَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِیدٍ- ۱۹/ ابراهیم و وَ قالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ ۳۴/ فاطر و إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ ۳۳/ احزاب و وَ لا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ ما آتَیْتُمُوهُنَّ- ۱۹/ نساء یعنی: زنانی که می خواهید طلاقشان بدهید ناراحت نکنید که بدان وسیله بخواهید مقداری از مهریّه یا اموال آنها را که به آنها بخشیده اید به چیزی از آن دست یابید.

و آیه وَ لا تَنازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِیحُکُمْ- ۴۶/ انفال ای مؤمنین در میان خود با یکدیگر جدال و کشمکش نکنید که در نتیجه، نیروهاتان از دست برود و کم قدرت شوید و آیات: ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ- ۱۷/ بقره و وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ- ۲۰/ بقره و لَیَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّیِّئاتُ عَنِّی- ۱۰/ هود «۲»

---

(۱) همین که بیم و شگفتی از ابراهیم برطرف شد یعنی پس از اینکه دید فرشتگان مأمور عذاب قوم لوط بسوی گوشت پخته ای که برایشان آورده بود دست دراز نمی کنند و نمی خورند- اوجس منهم خیفه- در دلش بیمناک شد و پس از شنیدن ماجرای آنها شگفتی او برطرف شد. [...]

(۲) تمام آیه چنین است لَئِنْ أَذَقْناهُ نَعْماءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ لَیَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّیِّئاتُ عَنِّی إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ- ۱۰/ هود با توجّه به آیات قبل از این آیه روی سخن با نوع انسان است که می گوید: وَ لَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنْسانَ مِنَّا رَحْمَةً- ۹/ هود اشاره به یکی از طبیعت های نفسانی انسان است که بایستی با تمرین در عبادات و ایمان، آن را برطرف کرد یعنی حالت سبکسری و ضعف روانی و کم ظرفیّتی، می گوید همینکه رحمتی از جانب ما به انسان می رسد و سپس سلب می شود کفران پیشه و نا امید می شود و هر گاه بعد از سختی و محنت او را نعمتی دهیم می گوید:

بدیها از من برطرف شده است و با سرمستی و فرحناکی فخر فروشی می کند مگر کسانی که صَبَرُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ أُولئِکَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ أَجْرٌ کَبِیرٌ- ۱۱/ هود- کسانی که صبر و شکیبائی می ورزند و پس از رسیدن به

.)

(ذهل) [ذهل :

خدای تعالی گوید: يَوْمَ تَرَوْنَها تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ

«۱»- ۲/ حج ذهول: کاری است که میراثش و نتیجه اش انـدوه و فراموشـی است، افعال آن- ذهل عن کـذا و أذهله کذا است: یعنی از او غفلت کرد و او را فراموش نمود.

(ذوق) [ذوق :

الذّوق: وجود طعم و چشیدن مزه غذا با دهان است و اصلش در چیزی است که خوردن و بهره او کم است نه زیاد.

و اگر خوردن از چیزی زیاد باشد آن را- آکل- گویند.

واژه- ذوق- یعنی چشـیدن و خوردن، در قرآن برای عذاب اختیار شده است، هر چند که در عرف و تکلّم معمولی ذوق را در چیزی اندک بکار می برند امّا برای چشیدن زیاد هم مناسب و شایسته است.

خداونـد واژه- ذوق- را در قرآن با این ویژگی یاد می کنـد، تا معانی هر دو امر یعنی رحمت و عذاب را شامل شود ولی بکار بردنش در عذاب بیشتر است، مانند آیات زیر:

لِيَذُوقُوا الْعَذابَ- ۵۶/ نساء و وَ قِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذابَ النَّارِ- ۲۰/ سجده

نعمات الهی کارهای شایسته می کنند که آمرزش و پاداش بزرگ دارند.

(۱) آیـه فـوق دوّمین آیه از سـوره حـجّ است که سـر آغـاز قیـامت رای برای انسانهـا پیش پیش بـازگو می کنـد تـا از غفلت و خودکامگی بـدر آیند: یا أَيُّهَا النَّاسُ ... ۱۰/ حـجّ هان ای مردم پروردگارتان را پروا کنید و اندیشـمند باشـید زیرا زلزله ای که آغاز قیامت است بسی هول انگیز است، آن هنگام را اگر ببینی خواهید دید که چگونه مادران شیرده از شیرخواره مستان غافل می شوند و زنان باردار بار خویش ساقط کنند مردمان را همانند مستان سرگشته می بینی امّا مست نیستند بلکه عذاب و رویداد سخت و سهمگین است و به گفته مولوی:

هنوزت اجل دست هوشت نبست برآور به درگاه داور دو دست

تو پیش از عقوبت در عفو کوب که سودی ندارد فغان زیر چوب

چنان شرم دار از خداوند خویش که شرمت ز همسایگانست و خویش

بترس از گناهان خویش این نفس که روز قیامت نترسی ز کس

فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ- ۱۰۶/ آل عمران ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ- ۴۹/ دخان إِنَّكُمْ لَذائِقُوا الْعَذابِ الْأَلِيمِ- ۳۸/ صافّات ذلِكُمْ فَذُوقُوهُ- ۱۴/ انفال وَ لَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذابِ الْأَدْنى دُونَ الْعَذابِ الْأَكْبَرِ- ۲۱/ سجده امّا بکار بردن واژه- ذوق در رحمت مانند آیات:

وَ لَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنْسانَ مِنَّا رَحْمَةً- ۹/ هود و وَ لَئِنْ أَذَقْناهُ نَعْماءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ- ۱۰/ هود و گاهی به آزمون و امتحان تعبیر شده است، گفته می شود.

(أذقته) کذا فذاق: او را آزمودم و امتحان شد فلان ذاق کذا و أنا أکلته: یعنی بالاتر از آگاهی و خبر او آزمودمش او چشنده بود و من خورنده یا او اندک مایه بود و من بیشتر آگاه شده و آیه فَأَذاقَهَا اللَّهُ لِباسَ الْجُوعِ وَ الْخَوْفِ- ۱۱۲/ نحل بکار بردن واژه خوردن یا چشیدن ذوق که با کلمه لباس در این آیه آمده برای اینست که از ذاق، تجربه و آزمایش ارائه شده است.

و در آیه اخیر اشاره شده است یعنی در موقعیّتی واقع شده که طعم قحطی و بیم خوف را چشیده است تا از ستمگری و کفر دست بردارند، و واژه لباس بطور استعاره برای اینست که سراپای زندگیشان را گرسنگی و ترس مانند لباس فرا گرفت و پوشاند در آیه فوق هر دو کلام، گرسنگی و ترس مقدّر شده است، گوئی که گفته شده:

أذاقها طعم الجوع و الخوف و ألبسها لباسهما: طعم گرسنگی و ترس را به آنها چشانید و لباس ترس و گرسنگی را بر آنها پوشانید خدای تعالی گوید: وَ إِنَّا إِذا (أَذَقْنَا) الْإِنْسانَ مِنَّا رَحْمَةً- ۴۸/ شوری واژه- إذاقه- در رحمت بکار رفته است و نقطه مقابل این معنی مصیبت رساندن است چنانکه می فرماید: وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ- ۷۸/ نساء آگاهی و تنبیهی است بر اینکه انسان با کمترین نعمتی که به او عطاء می شود سرکشی می کند و استکبار و غرور می ورزد و اشاره به آیه ای است که می فرماید: كَلَّا إِنَّ الْإِنْسانَ لَيَطْغى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنى ۶/ علق

اصولا انسان همینکه خود را بی نیاز دید سرکشی می کند.

(ذو) [ذو]:

ذو، دو وجه دارد:

اوّل- اینکه به وسیله- ذو- هر گونه اسمی از اجناس و انواع توصیف می شود و بوسیله- ذو- وصف و توصیف آن نامها بدست می آید- ذو- به اسم ظاهر نه مضمر اضافه می شود، تثنیه و جمع دارد و برای وصف اسم مؤنّث- ذات- و در تثنیه مؤنّث- ذواتا- و در جمع مؤنّث- ذوات- گفته می شود که هر کدام از آنها جز در حالت مضاف بکار نمی رود.

خدای تعالی گوید: وَ لکِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ- ۲۵۱/ بقره ذُو مِرَّهٍ فَاسْتَوی ۶/ نجم و وَ ذِی الْقُرْبی ۸۳/ بقره وَ یُؤْتِ کُلَّ ذِی فَضْلٍ فَضْلَهُ- ۳/ هود ذَوِی الْقُرْبی وَ الْیَتامی ۱۷۷/ بقره إِنَّهُ عَلِیمٌ (بِذاتِ) الصُّدُورِ- ۴۳/ انفال و آیه نُقَلِّبُهُمْ ذاتَ الْیَمِینِ وَ ذاتَ الشِّمالِ- ۱۸/ کهف مربوط به خواب طولانی اصحاب کهف در غار است که می فرماید: آنها را به سوی شمال و جنوب می گرداندیم و آیه تَوَدُّونَ أَنَّ غَیْرَ ذاتِ الشَّوْکَهِ تَکُونُ لَکُمْ- ۷/ انفال دوست داشتید و می خواستید آنهائی که قدرت نداشتند برای شما باشند و نصیبتان شوند یعنی با کمک به کسانی که نیرومند نیستند- بجنگید ولی خداوند می خواست با کلماتش حقّ را استقرار دهد و بنیاد کافران براندازد و آیه ذَواتا أَفْنانٍ- ۴۸/ الرّحمن در وصف درختان و باغات بهشتی است پژوهشگران و اصحاب معانی حکمای الهی واژه- ذات- را بطور استعاره در باره عین هر چیز بکار برده اند، چه جوهر باشد یا عرض، و آن را بصورت مفرد با مضاف بر ضمیر و همچنین با ال استعمال می کنند و ذات را همچون نفس به جای نفس بکار می برند، چنانکه می گویند: ذات او- نفس او- خود او ذاته، نفسه، خاصّته این معانی از کلام عرب نیست.

یعنی حکمای الهی و فیلسوفان اسلامی چنین تعابیری را برای بکار بردن ذات که ذکر شد از مذاهب غیر عرب گرفته اند، از فلسفه های یونان و روم و ایران و هند و مصر و غیره دوّم- اینکه ذو «۱»- در زبان قبیله طیّ مثل- الّذی- است، و در حالات رفع فاعلی و نصب مفعولی و جرّ مضاف الیه قرار گرفته.

ذو- ذا- ذی، مثل- هو ذو الرّحمه و- یا ذا النّعماء و الجود، و بذی العرش العظیم و در جمع و تأنیث هم همان لفظ مفرد بکار می رود مثل:

و بئری ذو حفرت و ذو طویت: یعنی چاهی که حفرش کردم و سنگهایش را درآوردم. که واژه- ذو- در این عبارات بجای الّتی بکار رفته است.

و امّا- ذا- در- (هذا)- که اسم اشاره است، اشاره به چیز محسوس یا معقول است که در حالت تأنیث ذه، ذی، تا است چنانکه می گویند هذه، هذی، هاتا که فقط هاتا- تثنیه دارد می گویند هاتان، یا، هاتین خدای تعالی گوید: أَ رَأَیْتَکَ هذَا الَّذِی کَرَّمْتَ عَلَیَّ- ۶۲/ اسراء هذا ما تُوعَدُونَ- ۵۳/ ص هذَا الَّذِی کُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ ۱۴/ ذاریات إِنْ هذانِ لَساحِرانِ- ۶۳/ طه و دیگر آیات ...

مثل: هذِهِ النَّارُ الَّتِی کُنْتُمْ بِها تُکَذِّبُونَ- ۱۴/ طور هذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِی یُکَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ- ۴۳/ طور و برای اشاره به شخص یا مقامی و منزلتی که دور است- (ذاک و ذلک)- بکار

---

(۱) ابو العبّاس مبرّد می گوید: اذوأ- در جاهلیّت زیاد بودند از قبیل ذو نواس- ذو القرنین- ذو یزن بعد از اسلام هم عدّه زیادی همچون ذو الرای- ذو السّیفین- ذو العین- ذو الیمینین بوده اند و غیر یمنی ها به این صفات متّصف نیستند. الکامل/ مبرّد ۴۰۰ ازهری از قول لیث گوید: ذو- اسم ناقص است و تفسیرش صاحب و مالک است مثل- ذو مال- یعنی صاحب مال.

جمع ذو- ذوو است مثل اولوا. معنی ذات بینکم- یعنی پیوند حقیقی شما و معنی اللّهمّ اصلح ذات البین- یعنی خداوندا چیزی را که باعث اجتماع، و اتّحاد مسلمین است نیکو گردان.

ذات الشّی ء: حقیقت و ویژگی آن شی ء. ابن انباری گوید: در آیه إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ- ۴۳/ انفال معنایش، حقیقت و سویدای دلها است. کذا- هم مثل عبارات بموضع کذا و قال کذا- اسم مبهمی است برای مکان و کلام و زمان.

می رود.

خدای تعالی گوید: الم، ذلِکَ الْکِتابُ- ۱/ بقره ذلِکَ مِنْ آیاتِ اللَّهِ- ۲۶/ اعراف ذلِکَ أَنْ لَمْ یَکُنْ رَبُّکَ مُهْلِکَ الْقُری ۱۳۱/ انعام و آیات دیگر ...

(ما ذا)- هم در سخنشان به دو وجه است:

اوّل- اینکه ما با ذا بصورت اسمی واحد باشد.

دوّم- اینکه در این ترکیب ذابه منزله الّذی باشد موصول در حالت اوّل- مثل، عمّا ذا تسأل از چه چیز می پرسی و حرف الف از آن حذف نمی شود زیرا ما در واقع در اینجا مای استفهامیّه نیست بلکه با ترکیب ذا بصورت اسمی واحد در آمده است و بر این معنی شاعر گوید:

دعی ما ذا علمت سأتقیه یعنی: آنچه را که می دانی واگذار که بزودی حفظش خواهم کرد یعنی: چیزی که آموخته ای واگذار.

خدای تعالی گوید: وَ یَسْئَلُونَکَ ما ذا یُنْفِقُونَ- ۲۱۸/ بقره پس کسی که قُلِ الْعَفْوَ- ۲۱۹/ بقره را که بعد از آیه فوق آمده است با فتحه حرف و بخواند ما ذا را در آیه بمنزله اسم واحد قرار داده است گویی که می پرسد- أیّ شی ء ینفقون: یعنی چه چیزی انفاق کنند.

امّا کسی که قُلِ الْعَفْوَ- ۲۱۹/ بقره را با ضمّه حرف و بخواند پس حرف ذا در ما ذا بمنزله الّذی است و ما هم استفهامی و پرسشی است یعنی- ما الّذی ینفقون: یعنی آنکه باید انفاق کند کیست و چه کسی است؟

و بر این اساس آیه ما ذا أَنْزَلَ رَبُّکُمْ؟ قالُوا أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ- ۲۴/ نحل است که- اساطیر- هم در حالت نصب و هم در حالت رفع هست.

(ذيب) [ذيب :

الذّيب حيوانی است معروف (گرگ) و اصلش با همزه است (ذئب) خدای تعالی گويد: (فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ- ۱۷/ يوسف).

أرض مذابه: سرزمينی كه در آنجا گرگ فراوان است.

ذئب فلان: گرگ به گلّه اش زد.

ذئب: از بد جنسی و خباثت چون گرگ شد.

تذأبت الرّيح: باد همچون گرگ از هر جانب می وزد و می آيد.

تذأبت للنّاقه: بر وزن تفاعلت در وقتی است كه خود را شبيه گرگ در آورده ای تا شتر مادينه از ترس برای بچّه اش ناله سر دهد و او را بطلبد.

الذّئبه: نمد زين و قسمت زيرين كوهان شتر كه شبيه گرگ است ..

(ذود) [ذود]:

(راندن، دور كردن، دفاع نمودن).

ذدته عن كذا- أذوده (از او دورش كردم و او را دور كنيم).

خدای تعالی گويد: (وَ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمُ امْرَأَتَيْنِ تَذُودانِ- ۲۳/ قصص) كه در حالت ممانعت بودند و آنها را جدا و دور می كردند.

(راجع به دختران شعيب است كه موسی می بيند دو دختر چوپان گوسفندان خود را برای عدم ايجاد زحمت نسبت به گلّه های گوسفندان ديگران و تداخل آنها به يكديگر گوسفندان خود را از شريك شدن به آنها بازمی داشتند و از ترس زورمندان آنها را از آبشخور دور می كردند).

الذّود من الإبل «۱»: ده شتر يا گروه شتران (الذّود من الابل يعنی از ۳ تا ۱۰ اشتر-

---

(۱) اصطلاح و ضرب المثل معروفی است كه می گويند: الذّود الی الذّود ابل.

مجمع البحرین ۴/ ۴۶).

(ذام) [ذام :

خدای تعالی گوید: (اخْرُجْ مِنْها مَذْؤُماً- ۱۱۸/ اعراف) یعنی: ملامت شده و مذموم.

صورتهای فعلش- ذمته، أذیمه، ذیما و ذممته، أذمّه، ذمّا و ذأمته، ذأما- است.

ابن اعرابی می گوید: ذود- به مفرد اطلاق نمی شود و جمع ذود- اذواد- است و اسم مؤنّثی است که بر تعداد کمی از شتران اطلاق می شود یعنی از ۳ تا ۱۰ و ۲۰ و ۳۰ نه بیشتر این ضرب المثل برای تقویت نیروی اجتماعی است یعنی جمع اندک ها با یکدیگر که گروه کثیری را تشکیل می دهند.

و در حدیثی هم آمده است که «لیس فی اقل من خمس ذود صدقه» مجمع الامثال ۱/ ۲۷۷.

سعدی هم در تأثیر اجتماعی این ضرب المثل می گوید:

پشه چو پر شد بزند پیل را با همه تندی و صلابت که اوست

مورچگان را چو بود اتّفاق شیر ژیان را بدرانند پوست

)

باب الراء

(ربّ) [ربّ :

الرّب: در اصل به معنی تربیت و پرورش است یعنی ایجاد کردن حالتی پس از حالتی دیگر در چیزی تا به حدّ نهائی و تمام و کمال آن برسد.

می گویند- ربّه و ربّاه و ربّبه: او را تربیت کرد و پرورشش داد.

لان یربّنی رجل من قریش احبّ الیّ من ان یربّنی رجل من هوازن: گفته شده اگر مردمی از قریش (تبار و نیای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله مرا تربیت کند خوشتر دارم از اینکه مردمی از هوازن مرا پرورش دهند.

پس- الرّب- مصدر است که بطور استعاره بجای فاعل بکار رفته است.

(هوازن- قبیله ای است از یمن که جزء یکی از مخالیف یمن است و هوزن نام پرنده ای است. معجم البلدان ۵/ ۴۲۰).

الرّب: بطور مطلق جز برای خدای تعالی گفته نمی شود که او متکفّل مصالح موجودات و آفریده هاست.

مثل اینکه خدای تعالی گوید: (بَلْدَةٌ طَیِّبَةٌ وَ رَبٌّ غَفُورٌ- ۱۵/ سبأ) و بر این معنی گوید: (وَ لا یَأْمُرَکُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلائِکَهَ وَ النَّبِیِّینَ أَرْباباً- ۱۰/ آل عمران) یعنی آلهه ای، می پنداشتند که فرشتگان و پیامبران، باریتعالی و پروردگار و مسبّب اسبابند (ایجاد کننده پدیده ها) و نیز آنها عهده دار مصالح بندگانند.

واژه- ربّ- در حالت اضافه به خداوند و غیر از او بکار می رود، در آیات:

(رَبِّ الْعالَمِینَ- ۲/ فاتحه) و (رَبُّکُمْ وَ رَبُّ آبائِکُمُ الْأَوَّلِینَ- ۲۶/ شعراء).

و همینطور در معنی صاحب چیزی می گویند: ربّ الدّار و ربّ الفرس.

و بر این اساس سخن خدای تعالی است که: (اذْکُرْنِی عِنْدَ رَبِّکَ فَأَنْساهُ الشَّیْطانُ ذِکْرَ رَبِّهِ- ۴۲/ یوسف) و (ارْجِعْ إِلی رَبِّکَ- ۵۰/ یوسف) و (قالَ مَعاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّی أَحْسَنَ مَثْوایَ- ۲۳/ یوسف) که گفته شده قصدش و توجّه اش از- ربّی- خدای تعالی است.

و نیز گفته اند: مقصودش ملکی است که او را سرپرستی کرده که البتّه نظر اوّل به سخن او شایسته تر است.

گفته شده- (ربّانی)- منسوب به- ربّان- است. یعنی: (دانشمند و راسخ در علم و دین و عارف به اللّه).

لفظ- فعلان- از فعل- است، مثل- عطشان و سکران و کمتر از- فعل- ساخته می شود. فقط نعشان از نعس آمده است.

و نیز گفته اند: ربّانی- منسوب به واژه ربّ- است که مصدر است پس- ربّانی- در این معنی، یعنی منسوب به مصدر، کسی است که علم و دانش را تکامل می بخشد، مثل حکیم، و یا منسوب به خود اوست که در این صورت ربّانی- یعنی کسی که نفس خویشتن با علم پرورش می دهد که البتّه هر دو معنی (پرورش و رشد علم یا پرورش خویش با علم) تحقیقا ملازم یکدیگر است زیرا کسی که نفس و جان خویش را با علم تربیت می کند در واقع علم و دانش را رشد داده است و کسی که در راه تکامل علم و دانش کوشید خویشتن را با آن تربیت کرده است.

و نیز گفته شده- ربّانی- با (یاء نسبت) منصوب به- ربّ- یعنی خدای تعالی است، پس- ربّانی- در این معنی مثل- الهی است (منسوب به اللّه) و اضافه شدن حرف (ن) در- ربّانی- مثل اضافه شدن حرف (ن) در- لحیانی- و جسمانی- است (که منسوب به- لحیه و جسم- است).

علی رضی اللّه عنه، گفته است: «أنا ربّانی هذه الأمّه» «۱» جمع آن- ربّانیون- است. خدای تعالی گوید: (لَوْ لا یَنْهاهُمُ الرَّبَّانِیُّونَ وَ الْأَحْبارُ- ۶۳/ مائده) و (کُونُوا رَبَّانِیِّینَ- ۷۹/ آل عمران) گفته شده- ربّانی- لفظی است در اصل سریانی، چون تازه و بی سابقه است و در کلامشان از این واژه کم و اندک یافت می شود. «۲»

در آیه ((ربّیّون) کثیر- ۱۴۶/ آل عمران) واژه ربّی مثل ربّانی و ربوبیّه- مصدر است که

---

(۱) سخن علی علیه السّلام را راغب رحمه اللّه در معنی چهارم- ربانی- یعنی کسی که صفاتش منسوب به خدای تعالی است.

ذکر می کند که ابن ابی الحدید معنی فوق را با لفظش در خطبه شماره ۱۰۷ تحت عنوان پیشامدها و حوادث ناگوار آینده آورده و اینطور است:

علی علیه السّلام می فرماید: این تذهب بکم المذاهب و تتیه بکم الغیاهب تخطئکم الکواذب و من این تؤتون و انی تؤفکون فکلّ اجل کتاب و لکلّ غیبه ایاب فاسمعوا من ربانیکم و احضروه قلوبکم و استیقظوا ان هتف بکم: این راه ها شما را به کجا می برد و تاریکیها چگونه حیرانتان می سازد و دروغها چسان شما را می فریبد و از کجا شما را می آورند و چطور سرگردان می شوید هر مدّتی را سرنوشتی و پایانی و هر غایبی را بازآمدنی است پس، از عالم الهی و ربّانی خویش بشنوید و دلهاتان را برای پذیرش حقّ حاضر کنید و چون شما را بانک برزند بیدار شوید.

بعدا- ابن ابی الحدید در ذیل این خطبه می نویسد: «الرّبانی الّذی امرهم بالاستماع منه انّما یعنی به نفسه علیه السّلام و یقال رجال ربّانی ای متأله، عارف بالرّب سبحانه و فی وصف الحسن، لأمیر المؤمنین علیه السّلام و کان و اللّه ربانی هذه الامّه و ذا فضلها و ذا قربتها و ذا سابقتها: یعنی: واژه- ربانی- که به شنیدن سخن او فرمانشان می دهد خود علی علیه السّلام است می گویند: رجل ربّانی: کسیکه بخدا پیوسته و عارف الهی بپروردگار سبحان است و در وصفی که حسن بن علی در باره امیر المؤمنین علیه السّلام نموده آمده است که بخدا سوگند او ربّانی این امّت و صاحب فضل و قرابت و سابقه آن بود». ج ۲/ ۷۱۲.

پس حدیث فوق بصورت «کان ربانی هذه الامّه» صحیح است که راغب مفهوم و معنای آن را ذکر کرده.

(۲) ترکیب واژه- ربّانی- چهار بار در قرآن آمده است آیات ۶۳ و ۴۶/ مائده و ۱۴۶ و ۷۹/ آل عمران.

جوالیقی از قول ابو عبیده می نویسد که او می گوید این کلمه عربی نیست عبرانی یا سریانی است از این روی ابو عبیده هم پنداشته که قبل از اسلام اعراب به این واژه آشنائی نداشته اند سپس می گوید: امّا ابو عبیده گفته است فقهاء و دانشمندان اسلامی با این کلمه آشنا بوده و هستند، از مردی که عالم به کتابهای دینی است شنیدم که می گوید: الرّبانیون: علمائی هستند که به حلال و حرام و امر و نهی شریعت آگاه و عالمند.

ابن منظور می نویسد: الرّبانی کسی است که خدای را می پرستد اضافه شدن حرف (ن) برای مبالغه در نسبت است یعنی به شدّت پرستنده خدای است.

سیبویه می گوید (الف و نون) در- ربّانی- برای مخصوص گردانیدن علم خدا شناسی است نه چیز دیگری گوئی که معنایش- صاحب علم الرّب دون غیره من العلوم- است.

ابن فارس هم آن را العارف بالرّب- معنی نموده.

شیخ طریحی می گوید: ربّانیون کسانی هستند که در علم و عمل کاملند، ابو الحسن احمد بن عیسی

در وصف خدای عزّ و جلّ گفته می شود- الرّبابه- هم که مصدر است در باره غیر خدا بکار می رود.

جمع ربّ- (ارباب)- است، خدای تعالی گوید: (أَ أَرْبابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْواحِدُ الْقَهَّارُ- ۳۹/ یوسف) و حقّ نیست که واژه ربّ جمع بسته شود زیرا اطلاق آن جز خدای تعالی را در برنمی گیرد امّا در آیه فوق اگر بصورت جمع آمده است بنابر اعتقاد و سخن کفار است نه اینکه واقعا در نفس خویش و بالذّات چنین باشد در سخنان معمولی هم واژه ربّ جز در باره خدای گفته نمی شود.

جمع ربّ- اربّه و ربوب- است یعنی جماعات و گروهها.

شاعر گوید:

کانت أربّتهم حفرا و غرّهم عقد الجوار و کانوا معشرا غدرا

(شعر از ابو ذویب است می گوید تنها وسیله اجتماع و جمعشان پیمان همسایگی و چاهی است که برای آب گردش جمع می شوند و گر نه مردمی حیله گر و غدّارند).

دیگری گوید:

و کنت امرا أفضت إلیک ربابتی و قبلک ربّنی فضعت ربوب

گفته است فقهاء را ربّانیون می گویند زیرا علم و دانش را رشد و تکامل می بخشند یعنی علم را ارزنده و ثابت می دارند.

زمخشری در کشّاف می گوید: الرّبانی شدید التّمسک بدین اللّه تعالی و طاعته: یعنی ربّانی کسی است که به دین خدای و طاعت او به سختی پایبند و متمسّک است. فیروزآبادی می گوید: الرّبانی المتأله العارف باللّه تعالی. شیخ طبرسی هم می گوید: الّذی یرد امر النّاس بتدبیره و اصلاحه: ربّانی کسی است که کار مردم را با تدبیر و اصلاح خویش رشد و پرورش می دهد. شارح المعرب جوالیقی می نویسد: چگونه می توان با چنین وصف و شرح و معنایی باز هم واژه ربّانی را ترجمه از غیر عربی بدانیم برای ربّ هم چهار معنی گفته اند: ۱- مالک ۲ خالق ۳- صاحب ۴- مصلح.

امّا بصورت غیر مضاف واژه ربّ فقط به خدای تعالی اطلاق می شود و با (ال) هم مخصوص نام خدای تعالی است و به ندرت در شعر بطور مطلق و بدون اضافه در غیر خدا بکار رفته است و نیز به کسی که در پژوهشهای علمی قصدش و خواستش خدای تعالی است و خداجو است- ربّانی- گفته اند- (یقال لرئیس الملّاحین ربّانی) یعنی ناخدای کشتی را هم ربّانی- گویند. (قاموس اللّغه- مجمع البحرین ۲/ ۶۵- لس ۱/ ۳۹۹ الی ۴۰۸- المعرب جوالیقی ۱۶۱- مقائیس ۲/ ۳۸۲- صحاح- ازهری ۱۵/ ۱۷۶- مصباح المنیر رافعی).

(خطاب شاعر که علقمه بن فحل است به حارث غسانی است که او را مدح کرده و در دیوانش شعر فوق چنین است:

انت امروا افضت الیک ربابتی و قبلک ربتنی فضعت ربوب

یعنی: (تو کسی هستی که قوم من به تو رسیده اند و قبلا هم تو شاخص ملوک و مردم بودی).

ربابه: پیمان دوستی با دیگران و همچنین تیردان و جعبه تیر.

الرّابّ و (الرّابّه): پدر و مادری که متکفّل تربیت فرزند همسران قبلی خود هستند و این چنین فرزندانی را هم- ربیب و ربیبه- گویند.

خدای تعالی گوید: (وَ رَبائِبُکُمُ اللَّاتِی فِی حُجُورِکُمْ- ۲۲/ نساء) فرزندان شوهران یا فرزندان زنان قبلی تان که تحت سرپرستی شما هستند.

ربّیت الأدیم: چرم را روغن مالیدم.

ربّیت الدّواء: دارو را با عسل آمیختم.

سقاء مربوب: مشک شیر و آب برای کودک یا اسب.

شاعر گوید:

فکونی له کالسّمن ربّت له الأدم .

یعنی: (برای آن فرزند و تربیتش همچون روغنی باش که چرم را نرم و اشباع می کند).

(الرباب): ابر، بخاطر اینکه با بارانش گیاه را رشد می دهد لذا- مطر را هم- درّ- نامیده اند، یعنی ریزش و فراوانی باران، ابر- هم به شتر مادینه باردار تشبیه شده است.

أربّت السّحابه: ابرها بهم پیوسته شده که در حقیقت منظور ریزش باران و تربیت گیاهان است که معنی دوام و ثبات هم در آن تصوّر می شود چنانکه می گویند:

أربّ فلان بمکان کذا: که ثبات و اقامت او به ابرهای بهم پیوسته تشبیه شده است.

(ربّ): هم برای چیزی که مستقّلا زمانی بعد از زمان دیگر وجود دارد بکار می رود.

مثل آیه: (رُبَما یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا «۱»- ۲/ حجر) ..

(۱) تمام آیه چنین است (الر، تِلْکَ آیاتُ الْکِتابِ وَ قُرْآنٍ مُبِینٍ رُبَما یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ کانُوا مُسْلِمِینَ- ۲/ حجر).

)

(ربح) [ربح :

الرّبح، فزون شدن و بدست آمدن مبلغ اضافی در داد و ستد. سپس معنی- ربح- گسترش یافته و به بهره و ثمره ای که از کار و عمل به انسان برمی گردد اطلاق شده است.

گاهی سود و ربح به صاحب مال نسبت داده می شود و گاهی به خود مال و متاع مورد معامله مانند آیه: (فَما رَبِحَتْ تِجارَتُهُمْ- ۱۶/ بقره).

شاعر گوید:

قروا أضیافهم ربحا ببح (مهمانان خویش را و خیل و ستورانشان را با قرعه و تقسیم پذیرائی کردند).

الرّبح: پرنده، و نیز درخت، ولی به نظر من ربح- اسمی است برای آنچه که از سود بدست می آید مثل النّقص- یعنی کمی و کاستی (که نقطه مقابل- ربح- است).

بح: در مصراع شعر فوق اسمی است برای تیرهائی که با آنها به صورت قرعه چیزی را تقسیم می کردند، و معنی مصراع بالا این است: که مهمانان خود را پذیرائی می نمودند و در عوض حمد و سپاسگزاری مهمانان که بزرگترین سود است به آنها می رسید، چنانکه شاعر گوید:

این آیه یکی از تجلیّات فطرت خدایی بشر را در وجود کسانی که راه کفر پیموده اند نشان می دهد زیرا همانها هم با دیدن آیات الهی و قرآنی روشنگر و بیان کننده حقایق بحکم فطرت و سرشت خدائی آرزوی مسلمان شدن می نمایند ولی دنیاپرستی و لذّت خواهی مانع تصمیم و اراده قاطع آنهاست. سپس می گوید:

بگزارشان بخورند و از لذّات بهره ور شوند و آرزوها سرگرمشان کند بزودی خواهند فهمید که در اشتباهند، هیچ شهر و مردمی هلاک نشده اند مگر بعد از اینکه کتاب معلومی و آیات هدایت کننده ای داشته اند و هیچ امّتی بپایان دوره حیات خویش نمی رسد مگر اینکه اجلشان بدون تأخیر به آنها می رسد.

چنانکه می بینیم در آیات فوق هلاکت ها و سعادتها و عذاب ها نتیجه پاسخ ندادن و پاسخ دادن به سرشت و فطرت الهی و پی گیری راه حق و یا توجّه نکردن به لذّات و دنیا پرستی است.

فأوسعنی حمدا و أوسعته قری و أرخص بحمد کان کاسبه الأکل

یعنی: (من او را به خوبی و فراخی پـذیرائی کردم و او مرا بسـیار سـپاس گفت، چقـدر حمـد و سـپاس فراوان و ارزان است که نتیجه خوردن باشد و از خوردن بدست آید).

(ربص) [ربص :

التّربّص: درنـگ کردن و انتظـار داشـتن با مال و متاع که به قصـد گرانی یا ارزانی آن متاع باشـد، یا کاری که از بین رفتن و یا رسیدن به آن مورد انتظار باشد.

می گویند- تربّصت لکذا- چشم براهش بودم.

ولی ربصه بکذا و تربّص: انتظاری دارم و بایستی درنگ کنم.

خدای تعالی گوید: (وَ الْمُطَلَّقاتُ یَتَرَبَّصْنَ- ۲۲۸/ بقره) و (قُلْ تَرَبَّصُوا فَإِنِّی مَعَکُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّصِینَ- ۳۱/ طور).

و آیه: (قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنا إِلَّا إِحْدَی الْحُسْنَیَیْنِ وَ نَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِکُمْ- ۵۲/ توبه).

یعنی: (بگو غیر از این است که یکی از دو فرجام نیک را برای ما انتظار دارید ما هم منتظر عواقب کارتان هستیم).

(ربط) [ربط]:

ربط الفرس: بستن اسب در جایی که نگهداری و حفظ شود، و از این واژه است عبارت:

رباط الجیش: باقی ماندن و پیوستن سپاه، کمینگاه و استراحتگاه سربازان (چاپارخانه و قراولگاه).

رباط: مکانی که مخصوص اقامت نگهبانان است.

الرّباط: مصدر است که افعال آن- ربطت و رابطت و مرابطه- است مثل- محافظه.

خدای تعالی گوید: (وَ مِنْ رِباطِ الْخَیْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّکُمْ- ۶۰/ انفال).

یعنی: (پاسگاههائی برای سپاهیان و ستوران آماده کنید تا دشمنان خدا و دشمنان خویش را بیم دهید).

و آیه: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صابِرُوا وَ رابِطُوا- ۲۰۰/ آل عمران) پس- مرابطه- دو گونه است:

اوّل- مرابطه- یا مراقبت و پاس دادن در سر حدّات و مرزهای بلاد مسلمین که مثل مرابطه نفس و حفظ جان آدمی از بدن خویش است و مثل این است که کسی در سر حدّ و مرزی ساکن شده است و مراقبت و نگهداری آنجا به او واگذار شده پس نیاز دارد که مرز را با نگهبانی و رعایت کامل بدون غفلت حفظ کند و این عمل مثل جهاد و مجاهده است.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «من الرّباط انتظار الصّلوه بعد الصّلاه».

(یعنی: یکی از پاسداری و مراقبت ها انتظار و یاد اقامه نماز بعد از نماز است تا مرز نفس از وسوسه های شیطانی و شهوات سدّ شود و این حدیث تفسیری از حالات مراقبین عبادات است که می فرماید: (الَّذِینَ هُمْ عَلی صَلاتِهِمْ دائِمُونَ- ۲۳/ معارج)، و این جهاد اکبر است زیرا جلوگیری از نفوذ بزرگترین دشمنان انسان یعنی وسوسه های شیطانی است).

دوّم- فلان (رابط) الجأش: این عبارت در وقتی بکار می رود که قلب انسان قوی و نیرومند باشد.

خدای تعالی گوید: (وَ رَبَطْنا عَلی قُلُوبِهِمْ- ۱۴/ کهف).

(در باره اصحاب کهف است که می فرماید: دلهاشان را قوی کرده بودیم و چون برخاستند- و قالوا ربّنا رب السّموات و الارض لن ندعو من دونه الها: پروردگار ما ربّ آسمانها و زمین است و هرگز جز او خدائی را نمی خواهیم).

و آیات: (لَوْ لا أَنْ رَبَطْنا عَلی قَلْبِها- ۱۰/ قصص) و (وَ لِیَرْبِطَ عَلی قُلُوبِکُمْ- ۱۱/ انفال).

(خداوند شما را جنگ بدر مدد رسانید تا از وساوس شیطانی مصون مانده و

دلهاتان را قوی گرداند).

و این معنی اشاره ای است به آیه: (هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ السَّکِینَهَ فِی قُلُوبِ الْمُؤْمِنِینَ لِیَزْدادُوا إِیماناً- ۴/ فتح).

و در آیه (أُولئِکَ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الْإِیمانَ وَ أَیَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ- ۲۲/ مجادله) بکار بردن قلوب در این آیه افئده و دل آنها نیست چنانکه گفت:

(أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ- ۴۳/ ابراهیم) (دلهای ستمکاران هوی و باطل است).

با توجّه به این معانی است که می گوید: فلان رابط الجأش: او قوی دل است.

(پس فؤاد و افئده- مرکز امیال و خواهشهای نفسانی است که می گوئیم دلش خواست و دلش می خواهد ولی قلب همان مرکزی است در وجود انسان که اندیشه و احساس و عاطفه به او بستگی دارد).

(ربع) [ربع :

أربعه و أربعون: (چهل و چهار) و ربع و رباع همه از یک ریشه اند خدای تعالی گوید: (ثَلاثَهٌ رابِعُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف) و (أَرْبَعِینَ سَنَهً یَتِیهُونَ فِی الْأَرْضِ- ۲۶/ مائده). (آیه اخیر در باره چهل سال سرگردانی بنی اسرائیل است).

و آیات: (أَرْبَعِینَ لَیْلَهً- ۵۱/ بقره) و (وَ لَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَکْتُمْ- ۱۲/ نساء) و (مَثْنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ- ۳/ نساء).

ربعت القوم أربعهم: چهارمین نفرشان بودم و یا یک چهارم مالشان را گرفتم.

ربعت الحبل: طناب را چهار تا کردم.

الرّبع: آب دادن شتران چهار روز در میان و نیز تبی که سه روز در میان عارض بیمار می شود.

أربع إبله: شترانش را به آبشخور نوبتی برد.

رجل مربوع و مربع: مردی که چهار روز در میان تب نوبه دارد.

الاربعاء: چهارمین روز هفته از روز یکشنبه.

الرّبیع: یکی از چهار فصل سال (بهار).

ربع فلان و آر تبع: در فصل بهار اقامت گزیـد و باقی ماند، سـپس این معنی به هر اقامت و منزل گزینی و یا هر وقت که اقامت کننـد و به هر منزل که در آنجا ساکن شونـد تعمیم یافته و- ربع- نامیـده شده هر چند که در اصل ویژه اقامت در فصل- ربیع- است.

الرّبع و الرّبعی: هر چیزی که در بهار بـدست می آیـد و حاصل آن فصل است، و چون فصل بهار بهترین و شایسـته ترین هنگام ولادتست بطور استعاره در باره هر فرزند و مولودی که از پدر و مادر جوان حاصل می شود، می گویند:

أفلح من کان ربعیّون: کسی که نوزاد بهاری دارد رستگار است.

مرباع: هم چیزی است که در بهار حاصل شده است.

غیث مربع: باران بهاری.

ربع الحجر و الحمل: چهار گوشه سنگ و بار را گرفت.

مربع: چوب چهار گوش که با گرفتن چهار طرف آن، بار را بر ستوران نهند (مثل برانکارد).

ربیعه: سنگی است چهارگوش.

اربع علی ضـلعک: (خود را از کاری که نتوانی نگهدار، یعنی چهار زانو بنشین) جایز است که معنی این عبارت، ساکن باش یا با توانت سکنی گزین باشد و یا اینکه به معنی، سنگ چهارگوش را با تمام توانت بردار.

المرباع: بهره یک چهارمی که سرپرستان از گوسفندان می گیرند، چنانکه می گویند:

ربعت القوم: یعنی به چهار قسمت تقسیمشان کردم، و چهار یک بهره را از آنها گرفتم.

الرّباعه: بطور اسـتعاره از معنی فوق در باره همان ریاست است که به اعتبار اینکه چهار یک سـهم شان را می گیرد از این روی می گویند:

لا یقیم رباعه القوم غیر فلان: (غیر از فلانی ریاست مردم را کسی بر پا و استوار نمی دارد).

الرّبیعه: طبله عطاری به اعتبار چهار پایه داشتن یا چهار طبقه بودن آن است.

الرّباعیتان: چهار دندان رباعی که دو به دو در بالا و پائین دهان قرار دارد.

یربوع: موشی است که در زمین چهار راه باز می کند.

ارض مربعه: سرزمینی که موش فراوان دارد همانطوری که- مضبّه- یعنی سرزمینی که سوسمار زیاد دارد.

(ربو) [ربو]:

ربوه، ربوه، ربوه، رباوه (سرزمین بلند و مرتفع) خدای تعالی گوید: (إِلی رَبْوَهٍ ذاتِ قَرارٍ وَ مَعِینٍ- ۵۰/ مؤمنون) (به سرزمین مرتفعی که آب جاری داشت).

ابو الحسن می گوید: الرّبوه- با فتحه حرف (ر) نیکوتر است زیرا می گویند: ربی و ربا فلان: یعنی او به فلاتی رسید.

ربوه- را- رابیه- نیز گویند گویی که خودش مکانی بلند یافته و از این معنی می گویند:

(ربا:) افزون شد و فراتر رفت.

خدای تعالی گوید: (فَإِذا أَنْزَلْنا عَلَیْهَا الْماءَ اهْتَزَّتْ وَ رَبَتْ- ۵/ حج).

و آیه (فَاحْتَمَلَ السَّیْلُ زَبَداً رابِیاً- ۱۷/ رعد) (پس سیلاب کفی برآمده برداشت) و (فَأَخَذَهُمْ أَخْذَهً رابِیَهً- ۱۰/ حاقّه) (عذابی مافوقشان در برشان گرفت).

اربی علیه: بر او اشراف و احاطه یافت.

ربیت الولد فربا: فرزند را تربیت کردم و رشد کرد، که از همین واژه است، و گفته اند اصلش از مضاعف یعنی (ربّ) است که یک حرف آن برای تخفیف در لفظ به حرف (ی) تبدیل شده مثل تظنّنت- که- تظنّیت شده است.

(الرّبا:) یعنی افزونی بر سرمایه، ولی واژه- ربا- در شرع مخصوص به افزون شدن

سرمایه با غیر از سود شرعی است و به اعتبار این افزونی و زیادی خدای تعالی گوید:

(وَ ما آتَیْتُمْ مِنْ رِباً لِیَرْبُوَا فِی أَمْوالِ النَّاسِ فَلا یَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ- ۳۹/ روم).

یعنی: (آنچه را که به- ربا- می دهید تا از مال مردم مالتان بیشتر شود در پیشگاه خدا افزون نمی شود بلکه در آنچه را که زکات می دهید و خشنودی خدا می جوئید از فزونی یافتگان هستید).

و در آیه دیگر تنبّه و هشدار می دهد که: (یَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبا وَ یُرْبِی الصَّدَقاتِ- ۲۷۶/ بقره).

یعنی: (خداوند ربا را می کاهد و از برکت می اندازد و محو می کند ولی صدقات و بخشایش را با برکت فزونی می دهد) زیادی و فزونی معقول با واژه برکه- که از- ربا- بالاتر و فزونتر است تعبیر شده چنانکه در مقابل آیه (وَ ما آتَیْتُمْ مِنْ رِباً ... ۳۹/ روم) می گوید:

(وَ ما آتَیْتُمْ مِنْ زَکاهٍ تُرِیدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولئِکَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ- ۳۹/ روم).

أربیّتان: دو قسمت گوشت بن ران در قسمت میانی (کشاله ران) آن است که بالا می آید.

الرّبو: نفس عمیق و بلند که به تصوّر بالا آمدن سینه اینچنین نامیده شده و لذا می گویند:

هو یتنفّس الصّعداء: او نفس بلند و عمیقی می کشد و امّا:

الرّبیئه: با حرف همزه به معنی طلایه و پیشقراول از این باب نیست.

(رتع) [رتع :

الرّتع: اصلش چریدن و خوردن در حیوانات است.

افعالش- رتع، یرتع، رتوعا و رتاعا و رتعا- است.

خدای تعالی از قول برادران یوسف می گوید: (یَرْتَعْ وَ یَلْعَبْ- ۱۲/ یوسف). این واژه بطور استعاره برای انسان در وقتی که منظور زیاد خوردن باشد بکار رفته است، و

بصورت تشبیه شاعر گوید: و إذا یخلو له لحمی رتع ...

یعنی: (وقتی که برایش خلوت می کنند گوشتم خورده می شود).

در باره چهارپایان- راتع و رتاع- و در باره انسان، راتعون می گویند.

(رتق) [رتق :

الرّتق: پیوسته بودن و بهم برآمدن دو چیز چه از نظر خلقت و طبیعت یا از نظر کار و صنعت، خدای تعالی گوید: (کانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما- ۳۰/ انبیاء).

یعنی: (آسمانها و زمین در آغاز آفرینش بهم پیوسته بودند، سپس آنها را آفرینشی جداگانه ساختیم و بسطشان دادیم).

الرّتقاء: دوشیزه ای که پیوسته باکره است.

فلان راتق و فاتق فی کذا: او در آن کار هم گره زننده و هم گره گشا است (هم پیمان دار و هم پیمان شکن).

(رتل) [رتل :

الرّتل: درستی و آراستگی چیزی بر نظم و استواری آن.

رجل رتل الاسنان: مردی که دندانهای سپید و منظّمی دارد.

الترتیل: ادای کلمات از دهان، به آسانی و استواری و محکمی خدای تعالی گوید: (وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیلًا- ۴/ مزّمل) و (وَ رَتَّلْناهُ تَرْتِیلًا- ۳۲/ فرقان) یعنی:

(به آسانی و محکمی قرآن را تلاوت کنید و کلماتش را اداء نمائید).

(رج) [رج :

الرّجّ: حرکت و جنبش دادن و لرزندان چیزی.

فعلش- رجّه، فارتجّ- است.

خدای تعالی گوید: (إِذا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا- ۴/ واقعه) که مثل (إِذا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزالَها- ۱/ زلزال) است.

الرّجرجه: اضطراب و بی تابی.

کتیبه رجراجه: لشگر و سپاهی که از کثرت انبوه موج می زند.

جاریه رجراجه: زنی که از فربهی، گوشت بدنش در راه رفتن حرکت دارد.

ارتجّ فی کلامه: در سخنش اضطراب و لرزش بود.

الرجرجه: آبی کم و راکد که با جزئی حرکتی گل آلود می شود.

(رجز) [رجز]:

اصل رجز- حرکت و اضطراب است و از این معنی است عبارت:

رجز البعیر، رجزا فهو أرجز و ناقه رجزاء یعنی شتری که فاصله گامهایش از شدّت ضعف کوتاه است.

رجز، در شعر آنست که کلماتش از کلمات شعری کمتر و کوتاهتر است و به همین شباهت یعنی نزدیک بودن جملاتش رجز نامیده شده یا به تصوّر اینکه در موقع خواندن آن، زبان لرزش و تحرّک دارد و به این چنین شعری- ارجوزه و اراجیز- گفته می شود.

رجز فلان و ارتجز- او رجز خواند.

و خواننده- رجز- را- راجز-، رجّاز، رجّازه- گویند.

در آیه: (عَذابٌ مِنْ رِجْزٍ أَلِیمٌ- ۵/ سباء) معنی واژه- رجز، عذابی مثل زلزله است.

و در آیه: (إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلی أَهْلِ هذِهِ الْقَرْیَهِ رِجْزاً مِنَ السَّماءِ- ۳۴/ عنکبوت) یعنی عذابی آسمانی.

و در آیه: (وَ الرُّجْزَ فَاهْجُرْ- ۵/ مدّثر) گفته اند- رجز- بتی است، و نیز گفته اند کنایه از گناه است که به نتیجه و فرجامش اینطور نامیده شده است مثل نامیدن رطوبت به چربی (چون چربی هم آغشته و مرطوب می کند).

خدای تعالی گوید: (وَ یُنَزِّلُ عَلَیْکُمْ مِنَ السَّماءِ ماءً لِیُطَهِّرَکُمْ بِهِ وَ یُذْهِبَ عَنْکُمْ رِجْزَ الشَّیْطانِ- ۱۱/ انفال). شیطان عبارت است از شهوت، چنانکه در باب خودش بیان شده است (ذیل واژه شطن).

(ترجمه: اگر چنین ناموس و فرمان الهی یعنی (ریزش بارانها) در طبیعت نبود و یا کم می بود پلیـدیها برطرف نمی شد و پاکیها رخ نمی داد پس او با آب ما را پاک می کند و از رجز و پلیدیها دور).

و گفته اند بلکه مراد از- رجز الشّیطان- آن چیزی از کفر و بهتان و فساد است که شیطان انسانها را به سوی آن فرا می خواند.

الرّجازه: خورجین و عبائی است که سنگهائی در میان آن می گذراند و به طرف مقابل کجاوه که کج شده می آویزند تا بار و محموله متعادل شود و نامیدن این ظرف یا خورجین به- الرّجازه- به تصوّر حرکتی است که در راه رفتن ستور دارد.

(رجس) [رجس :

الرّجس: چیز پلید و آلوده.

می گویند- رجل رجس و رجال أرجاس: مرد و مردانی آلوده و پلید.

خدای تعالی گوید: (رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّیْطانِ- ۹۰/ مائده) رجس چهار وجه دارد:

۱- یا چیزی که طبیعتا ناپاک و پلید است.

۲- یا چیزی که عقلا ناپاک و پلید است.

۳- یا چیزی که شرعا ناپاک و پلید است.

۴- و یا از هر سه جهتی که ذکر شده پلید است.

مثل میته- یعنی مردار، زیرا مردار از دیدگاه عقل و طبع و شرع پلید و ترک شده است.

رجس «۱»- از جهت شرع خمر و قمار است که گفته شده از نظر عقل و خرد هم رجس و پلید است.

و این معنی را خداوند در آیه: (وَ إِثْمُهُما أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما- ۲۱۹/ بقره) آگاهی و هشدار می دهد زیرا هر چیزی که گناهش بر سودش بیشتر و برتر است عقل و خرد دوری از آن را حکم می دهد و اقتضای عقلی دارد و چون شرک و کفر از دیدگاه عقل زشت ترین چیزهاست لذا کافرین را در ردیف رجس قرار داده است.

---

(۱) ابن فارس، معنی اوّلیه رجس را اختلاط و درهم آمیختگی و معنی دوّم آنرا پلیدی می داند که آن را هم بخاطر آمیزش پاکی و ناپاکی که از پلیدی ظاهر با وسوسه های شیطانی حاصل می شود می داند.

زمخشری هم عینا همین نظر را ارائه می دهد و می نویسد- و النّاس فی مرجوسه ای فی اختلاط و من المجاز الرّجس: یعنی معنی اصل رجس- آمیزش و معنی مجاز آن عذاب است زیرا عذاب جزاء آن چیزی است که نام رجس بطور استعاره به آن داده شده، معانی منظّم رجس بر اساس آیات قرآن به شرح زیر است که برای اتمام مطالب متن ذکر می شود:

اوّل- رجس در معنی لعنت و عذاب: (كَذلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ- ۱۲۵/ انعام)، یعنی لعنت در دنیا و عذاب در آخرت.

دوّم- رجس در معنی کفر و عذاب: (فَزادَتْهُمْ رِجْساً إِلَى رِجْسِهِمْ- ۱۲۵/ توبه).

یعنی کفری بر کفرشان یا عذابی بر عذابشان افزوده می شود آغاز آیه چنین است (وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ- ۱۲۵/ توبه) پس چنان فرجام عذابی نتیجه دلهای بیمار خودشان است که بعدش می فرماید (وَ ماتُوا وَ هُمْ كافِرُونَ- ۱۲۵/ توبه) می میرند در حالیکه کافرند (با اسم فاعل که معنی اختیار و پیوستگی را می رساند).

سوّم- رجس در معنی شطرنج و غناء: (فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثانِ- ۳۰/ حج) یعنی دوری از شطرنج و آیه (وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ- ۳۰/ حجّ) که گفته شده- غناء- است.

چهارم- رجس در معنی پلیدی (إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطانِ- ۹۰/ مائده) رجس- با کسره حرف (ر) یعنی ناپاکی.

فرّاء می گوید: رجس- در آیه (كَذلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ- ۱۲۵/ انعام) یعنی عقاب و غضب.

بعضی از دانشمندان گفته اند واژه- رجس- در لغت به معنی پلیدی و ناپاکی است که اعمّ از نجاست است ولی شیخ طوسی در تهذیب می گوید: رجس- بدون خلاف همان نجس است.

پنجم- رجس- به معنی زشتی و گناه: (إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ- ۳۳/ احزاب) و گفته اند- رجس- یعنی

شک.

ششم- رجس در معنی وسوسه های اهریمنی و شیطانی، در حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که: «اعوذ بک من الرّجس النّجس».

یعنی: پلیدی و گناهی که بکار ناروا و حرام و لعنت تعبیر شده است و رجس با فتحه حرف (ر) حرکت و غرّش رعد. (مقائیس اللّغه ۲/ ۴۹۰- اساس البلاغه ۱۵۵- لس ۶/ ۹۵- مجمع البحرین ۴/ ۷۴- المصباح المنیر).

ص: ۴۵

خدای تعالی گوید: (وَ أَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزادَتْهُمْ رِجْساً إِلَی رِجْسِهِمْ- ۱۲۵/ توبه).

(وَ یَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَی الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ- ۱۰۰/ یونس).

گفته اند- رجس- هر چیز بدبو و ناخوشایند است.

و نیز گفته اند- رجس- عذاب است همانطور که خداوند فرمود:

(إِنَّمَا الْمُشْرِکُونَ نَجَسٌ- ۲۸/ توبه) و (أَوْ لَحْمَ خِنزِیرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ- ۱۴۵/ انعام).

رجس در اینجا یعنی در باره گوشت خوک که از جهت منع شرعی است.

و نیز گفته اند- رجس و رجز: یعنی صدای سهمگین و سخت (مثل صدای رعد).

بعیر رجّاس: شتر سخت آوای.

غمام راجس رجّاس: ابری که غرش رعد و برقش سهمگین است.

(رجع) [رجع :

الرّجوع یعنی بازگشت به هر آنچه که آغاز و شروع از آن جا بوده، یا اندیشیدن در آغاز و ابتدای چیزی، به جزئی از اجزاء یا فعلی از افعال آن چه رجوع و بازگشت مکانی یا کاری یا زبانی «۱».

پس رجوع- همان بازگشتن است ولی- رجع- بازگرداندن و تکرار کردن است (لازم و متعدّی).

رجعه: هم در طلاق بکار می رود و هم در بازگشت به دنیا پس از مرگ.

---

(۱) برای توضیح بیشتر بیان علمی و فلسفی راغب باید گفت که رجوع یا بازگشتن سه گونه است:

الف- بازگشت علمی به کاری از نقطه آغاز تا نقطه بازگشت.

ب- رجوع زمانی یعنی حرکت فکر از زمان حال به زمان آغاز مورد بازگشت.

ج- بازگشت مکانی یعنی بهمان نقطه کار یا حرکت آغاز شده.

که در تعریف تفکّر و اندیشه هم همین اصل ثابت است یعنی حرکت از محسوس به معقول و برگشتن از معقول به محسوس و در نتیجه حکم نمودن.

می گویند:

فلان یؤمن بالرّجعه: (او به رجعت باور دارد).

رجاع: مخصوص بازگشت پرنده بعد از دوری و هجرت آن است.

از واژه رجوع- آیات: (لَئِنْ رَجَعْنا إِلَی الْمَدِینَهِ- ۸/ منافقون) و (فَلَمَّا رَجَعُوا إِلی أَبِیهِمْ- ۶۳/ یوسف) (وَ لَمَّا رَجَعَ مُوسی إِلی قَوْمِهِ ۱۵۰/ اعراف) و (وَ إِنْ قِیلَ لَکُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا «۱»- ۲۸/ نور).

رجعت عن کذا رجعا: از آن بازگشتم و منصرف شدم.

رجعت الجواب: پاسخ را برگرداندم، مثل آیات:

(فَإِنْ رَجَعَکَ اللَّهُ إِلی طائِفَهٍ مِنْهُمْ- ۸۳/ توبه) و (إِلَی اللَّهِ مَرْجِعُکُمْ- ۴۸/ مائده).

(إِنَّ إِلی رَبِّکَ الرُّجْعی

- ۸/ علق) و (ثُمَّ إِلَیْهِ مَرْجِعُکُمْ- ۶۰/ انعام) و صحیح است که- مرجعکم- از- رجوع «۲» باشد (یعنی از بازگشتن نه از بازگرداندن).

مثل آیه: (ثُمَّ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ- ۲۸/ بقره).

و اگر هم از- رجع- باشد درست است مانند آیه (ثُمَّ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ- ۲۸/ بقره) که مثل آیه: (وَ اتَّقُوا یَوْماً تُرْجَعُونَ فِیهِ إِلَی اللَّهِ- ۲۸۱/ بقره) که هم با فتحه حرف (ت) و هم با

---

(۱) آیه ای است در نهایت اوج و عظمت اخلاق اسلامی که کمال ظرفیّت و جنبه روحی انسانها را تعلیم می دهد، می گوید: هر گاه به دیدن کسی رفتید و او در خانه نبود و یا بود و به شما گفت فعلا از پذیرائی معذورم با نهایت ادب و محبّت و بدون رنجش برگردید که این حالت برای شما بهتر و پاکیزه تر است و خدا به اعمالتان دانا است، در قسمت اوّل آیه می گوید جز خانه های خودتان به خانه های دیگران داخل نشوید تا آشنائی دهید و بر آنها سلام کنید که این عمل برایتان بهتر است و اگر کسی در آن خانه نبود وارد آنجا نشوید تا اجازت دهند و به خانه های غیر مسکونی اگر متاعی و مالی در آنجا داشتید گناهی بر شما نیست که داخل شوید امّا بدانید که خداوند آنچه را که آشکار یا پنهان می کنید می داند.

و این مسئله مهمّ و دقیق را خداوند برای استحکام اساس روابط صحیح اجتماعی و خانوادگی بیان می کند تا سلامتی جامعه مصون باشد و بنیان روابط خانوادگی دستخوش هوسها و بی تربیتی ها نگردد. [...]

(۲) راغب رحمه اللّه- رجوع- را فعل لازم یعنی بازگشتن و- رجع- را متعدّی یعنی بازگرداندن می داند که در لغت نامه ها معتبر هر دو مصدر را هم لازم و هم متعدّی نوشته اند.

رافعی می نویسد: رجع من سفره و عن الامر، یرجع، رجعا، و رجوعا و رجعی و مرجعا.

ابن سیده نیز همنظر رافعی است می نویسد: رجع رجعا رجوعا رجعی رجعانا مرجعه.

ص: ۴۷

ضمّه خوانده شده «۱».

و آیه: (لَعَلَّهُمْ یَرْجِعُونَ- ۷۲/ آل عمران) یعنی از گناه بازمی گردند.

و آیه: (وَ حَرامٌ عَلی قَرْیَهٍ أَهْلَکْناها أَنَّهُمْ لا یَرْجِعُونَ- ۹۵/ انبیاء).

یعنی: برایشان حرام کردیم که توبه کنند و از گناه برگردند، که این آیه هشدار و تنبیهی است بر اینکه بعد از مرگ دیگر توبه ای نیست چنانکه فرمود: (قِیلَ ارْجِعُوا وَراءَکُمْ فَالْتَمِسُوا نُوراً- ۱۳/ حدید) و (بِمَ یَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ- ۳۵/ نمل) پس یا از- رجوع- به معنی برگشتن است و یا از رجع الجواب- یعنی برگرداندن پاسخ، مثل آیات: (یَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ الْقَوْلَ- ۳۱/ سباء) (سخن را به یکدیگر برمی گردانند).

(ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانْظُرْ ما ذا یَرْجِعُونَ- ۲۸/ نمل) که در همان معنی بازگرداندن جواب و پاسخ گفتن است نه چیز دیگر.

و همینطور آیه (فَناظِرَهٌ بِمَ یَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ- ۳۵/ نمل) و (وَ السَّماءِ ذاتِ (الرَّجْعِ)- ۱۱/ طارق) یعنی باران.

نامیده شدن باران به- رجع- به جهت رد کردن هوای بارانی است و آنچه را که از آب در بر دارد و گرفته است به زمین رد می کند و برمی گرداند.

آبگیر و غدیر را هم- رجع- نامیده اند که این نام یا برای آب بارانی است که در آن هست و یا برای اینکه حرکت موج و آبش در همان آبگیر محدود است و رفت و برگشت دارد. «۲»

لیس لکلامه (مَرجُوعٌ:) یعنی پاسخی در سخن او نیست.

یعنی: انصراف و بازگشت. (المصباح- المحکم ۱/ ۱۹۱).

(۱) رجع: استخر یا محبس الماء- همان آبگیر مصنوعی است که می سازند و آب را در آن ذخیره می کند و نگهمیدارند امّا- غدیر- قسمتی از گودی طبیعی زمین است که در اثر سیلابها بوجود آمده و آب باران در آن جمع می شود، در باره نامیده شدن باران به- رجع- گفته اند برای این است که باران آسمان بارها و پیاپی می بارد و مجدّدا یا در زمین فرو می رود و یا بخار می شود مجدّدا برمی گردد.

ثعلب گوید: نامیدن باران به- رجع- بخاطر اینست که همه ساله آسمان باران را به زمین برمی گرداند و می باراند.

(۲) لحیانی می گوید: چون باران بازگردنده است- رجع- نامیده شده.

دابه لها مرجوع: حیوانی که بعد از خرید و بکار گرفتن آن برگرداندن و فروختنش به صاحب اصلی ممکن است.

ناقه راجع- شتری که فحل و نرینه نمی پذیرد و ردّ می کند.

ارجع یده الی سیفه: دستش را برای کشیدن شمشیر برگرداند.

ارتجاع «۱»: استرداد، یعنی طلب رد کردن و بازگرداندن (و بحال اوّل بازگشتن).

فرّاء می گوید: آسمان در ابتداء شروع می کند به باریدن و سپس هر سال بهمین حالت برمی گردد.

دیگری گفته است: (وَ السَّماءِ ذاتِ الرَّجْعِ- ۱۱/ طارق) یا- ذات المطر- برای اینکه می آید و برمی گردد و این کار تکرار می شود.

(۱) در هر عصر و زمانی از تاریخ انسانها اصطلاحات و واژه هایی بیش از بقیّه کلمات مورد توجّه و بهره برداری معنوی یا مادّی یا تبلیغاتی قرار می گیرد که پاره ای از آنها به حقّ و پاره ای با روش سوفسطائی و مغالطه گرانه بکار می رود به این معنی که کسی خود مشمول چنان واژه ای است امّا آن را به دیگری نسبت می دهد مثلا- در دوره های تاریخی که بر بشر گذشته است هیچکس شک ندارد که روزگاری بشر اوّلیه بعد از تشکیل روستاها نخستین کارهایشان را اشتراکی و دستجمعی انجام می دادند و همواره اقامت و کوچشان و جنگ و صلحشان با پیمانهای دستجمعی انجام می گرفته امّا چون اندیشه و تفکّرشان با تهیّه ابزارهای تولید و با تکامل بخشیدن به وسایل زندگی تجلّی یافت به تدریج تمدّن و شخصیّت های فکری و صلاحیت افراد بروز نمود و با مبعوث شدن پیامبران برای ارائه راه صحیح حیات و سعادت فرد و جامعه به پایه ای از شکوه و عظمت رسید که امروز می بینیم محصول آن ها در صورتی که از روش پیامبران و مکمّل آنها که اسلام است پیروی شود چه دنیائی از عدل و قسط و شرافت و پاکدامنی برای انسانها حاصل می شود.

امّا کسانی که معتقد به لیبرالیسم یعنی آزادی بی بند و بار (دوران غارنشینی) در اقتصاد و شهوت و خیانت هستند و کسانی که نقطه مقابل آنها قرار دارند یعنی معتقد به سلب کمترین حدّ آزادی در شخصیت و اندیشه و عمل برای انسانها هستند و در حقیقت هر دو مکتب می خواهند بشریت را به دوران فردیت گرایی مطلق و یا اشتراک مطلق که دو دوره متمایز غارنشینی و کمون اوّلیه است برگردانند و به روشنی ارتجاعی بودن و بازگشت به حالت نخستین انسانها یعنی شبیه و همانند شدن با حیوانات را تجویز می کنند.

سخن گروه اوّل- خودکامگی، تجاوز، شهوترانی آزاد، می خوارگی و چپاول اموال مستضعفین است.

و کار گروه دوّم- بی حقّی، و سلب شخصیّت و قربانی کردن فطرت خداجویانه انسانهاست، با اینکه هر دو سیستم فکری و اجتماعی مذکور در غرقاب و امواج ارتجاع دست و پا می زنند ولی با روشی مغالطه گرانه خدا پرستان را که معتقد به رشد و تکامل انسانها از صفر تا بی نهایت هستند و حفظ حقوق مساوی فردی، اصالت شخصیّت فردی، اصالت حقّ و عدالت و قسط

در جامعه سر لوحه برنامه هاشان قرار دارد، متأسّفانه آن دو گروه به حقّ ارتجاعی، مغرضانه بر چسب ارتجاع به معتقدین رشد و حرکت انسانها می زنند به گفته آن دانشمند غربی که گفت: ای آزادی چه جنایتها که بنام تو مرتکب نمی شوند. باید گفت ای حقوق بشر و ای انسانیّت و ای ارتجاع چه سوء برداشت ها و مغالطه گریها که به نام تو تبلیغ نمی کنند، پس ارتجاع آن سیستم

ارتجع إبلا: وقتی است که کسی نرینه بفروشد و مادینه بخرد و معنی برگرداندن در آن معتبر و مقدر است اگر چه در خریدن عین آن را به دست نیاورده است.

استرجع فلان: او- انّا للّه و انّا الیه راجعون- گفت (استرجاع یعنی گفتن- انّا للّه و انّا الیه راجعون).

ترجیع: رد کردن پیوسته و پیاپی صدا با آواز موزون در تلاوت و غناء و آواز است.

و همچنین تکرار سخن بطوریکه هر بار صدا بلندتر می شود مثل- ترجیع در اذان که به همین ترتیب ادا می شود (آغاز کلمات در اذان، صدا کوتاه است و بعد با لحن موزون و بلند و کشیده اداء می شود).

رجیع: کنایه از شکمروی و مدفوع و سرگین است که برای انسان، و حیوان باعث اذیّت است که از رجوع- گرفته شده و به معنی فاعل است یا از- رجع- که در آن صورت به معنی مفعول است (چنانکه گفتیم راغب رحمه اللّه- رجع- را متعدّی دانسته است).

جبّه رجیع: جامه و لباس کهنه و وصله دار که دوباره پوشیده می شود و- رجیع- از ستور و حیوان، آن است که همواره آن را از سفری به سفر دیگر ببری، مؤنث آن رجیعه- است ولی- دابّه رجیع- می گویند نه- دابّه رجیعه.

رجع سفر: کنایه از دور شدن و بازنشستن از مسافرت و خستگی است.

الرّجیع من الکلام: سخنی که به گوینده اش برمی گردد یا تکرار می شود.

(رجف) [رجف :

الرّجف: اضطراب و حرکت سخت و شدید.

و مکتبی است که می خواهد و اصرار دارد دوران اوّلیه بشر را پس از قرنها که بر تکاملش گذشته تجویز و تجدید کند امّا آئین تکامل بخش خدائی و پیامبرش می گوید: (وَ ما أَهْدِیکُمْ إِلَّا سَبِیلَ الرَّشادِ- ۲۹/ غافر) یعنی ما شما را به راه رشد و حیات و کمال هدایت می کنیم نه راهی دیگر و خداپرستان نیز همواره می گویند (وَ هَیِّئْ لَنا مِنْ أَمْرِنا رَشَداً- ۱۰/ کهف) پروردگارا ما رای در کارمان رو به رشد قرار ده و راهش رای برایمان آماده کن.

می گویند- رجفت الارض و البحر: زمین و دریا طوفانی شد و به لرزش درآمد.

بحر رجّاف: دریای خروشان و پرخیزش.

خدای تعالی گوید: (یَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَهُ- ۶/ نازعات) و (یَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ- ۱۴/ مزمّل) (فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَهُ- ۷۸/ اعراف) یعنی: زلزله فروگرفتشان.

الارجاف: فتنه انگیزی و ایجاد اضطراب یا با کار و یا با سخن و شایعه.

خدای تعالی گوید: (وَ الْمُرْجِفُونَ فِی الْمَدِینَهِ- ۶۰/ احزاب).

(تمام آیه چنین است: (لَئِنْ لَمْ یَنْتَهِ الْمُنافِقُونَ وَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَ الْمُرْجِفُونَ فِی الْمَدِینَهِ لَنُغْرِیَنَّکَ بِهِمْ- ۶۰/ احزاب) اگر دورویان و کسانی که در قلوبشان بیماری است و شایعه پراکنان آرام نگیرند و بس نکنند ترا بر آنها می گماریم، آنان طرد شدگانند).

أراجیف: سخنان آشوبگرانه و فتنه انگیزانه و دروغ و بی اصل و اساس که در پندار نهفته باشد.

(رجل) [رجل :

الرّجل، یعنی مرد، و ویژه جنس نرینه و مذکر از مردم است.

خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ جَعَلْناهُ مَلَکاً لَجَعَلْناهُ رَجُلًا- ۹/ انعام).

رجله: به زنی می گویند که در بعضی حالات به مردان شباهت دارد.

شاعر گوید: لم ینالوا حرمه الرّجله.

یعنی: (حرمت زن مرد گونه را در نیافتند و به آن نرسیده اند).

رجل بین الرّجوله و الرّجولیّه: مردی که مردانگی و جوانمردیش روشن است.

در آیات: (وَ جاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِینَهِ رَجُلٌ یَسْعی ۲۰/ قصص) و (قالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ- ۲۸/ غافر) به چنین مردی واژه مردانگی و دلیری شایسته تر است.

(منظور همان مرد با شهامت درگاه فرعون است که به تنهایی از موسی علیه السّلام حمایت کرد.)

صفات- الرّجولیّه و الجلاده: به معنی دلیری و شرافت و مردانگی است.

در آیه: (أَ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ- ۲۸/ غافر) (آیا جوانمردی که می گوید پروردگار من اللّه است می کشید).

فلان ارجل الرّجلین: او قویترین آن مردم است.

(رِجل:) یعنی پا که عضو مخصوص بیشتر حیوانات است.

خدای تعالی گوید: (وَ امْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ وَ أَرْجُلَكُمْ- ۶/ مائده).

یعنی: (قسمتی از سرتان را مسح کنید و پاهایتان را نیز، که جزئیات آن را فقها و مجتهدین از سنّت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و روایات استنباط کرده و در رساله ها و تفاسیر بیان نموده اند).

از واژه رجل- یعنی پا، کلمات زیر مشتق می شود:

رجل و راجل: کسی که با پا و پیاده راه می رود.

رجل بیّن الرّجله: مردی که مردمی بودن او و خوشرفتاریش آشکار است.

جمع راجل- رجّاله و رجل- است، مثل- رکب و راکب:- سوارگان و سوار و همچنین مثل رکاب- جمع راکب.

رجل راجل: مردی که در راه رفتن قوی است جمعش- رجال- است.

مثل آیه: (فَرِجالًا أَوْ رُكْباناً- ۲۳۹/ بقره) (اشاره به پیادگان و سوارگانی است که به حجّ می روند).

و همچنین- رجیل و رجله و حرّه رجلاء: زن و مردی که در سختیها پایدار و ثابت قدمند و با تمام صعوبت و سختی پای می فشارند و استوار می مانند.

ارجل: اسبی که سفیدی در پایش هست.

رجل ارجل: مردی بزرگ پای.

رجلت الشّاه: گوسفند را با پای آویختم.

واژه- رجل- بطور استعاره در باره ملخ های زیاد و مدّت زمان زندگی انسان بکار می رود.

کان ذلک علی رجل فلان: تحت سرپرستی و پیمان و حیات او است، مثل:

علی رأس فلان: یعنی بر سر او و سرپرست اوست.

رجله: راه سیلابی است، نامگذاری نام سیلاب به- رجله- مثل نامگذاری- مذانب- است.

(یعنی راههائی که بعد از هر سیلابی بوجود می آید و در دنبال آنست، که در ذیل واژه- ذنب- آمده است).

رجله: راه طی شده و رفته، و نیز:

رجله: خرفه، یعنی گیاهی که پس از سیلابها در زمین های مرطوب آن می روید نام عربی آن- بقله الحمقاء- است (یعنی سبزی نادان که در زیر دست و پا و همه جا سبز می شود).

ارتجل الکلام: بدون تدبّر و اندیشه سخن گفت.

ارتجل الفرس فی عدوه: آن اسب در دویدنش، گاهی راهوار و گاهی آرام رفت.

ترجّل الرجل: از ستورش پائین آمد و پیاده شد.

ترجل فی البئر: وارد چاه شد، که تشبیهی از پائین آمدن از اسب است.

ترجّل النّهار: خورشید از دیوارها افول کرد، گوئی که پائین رفته است.

رجّل شعره: مویش را رها کرد و فروهشت، گویی که می خواهد آن را تا پایش برساند.

مرجل: دیگ غذا بر اجاق.

ارجلت الفصیل: نوزاد را با مادرش روانه کردم، گوئی که با این عمل برای او پایی قرار دادم.

(رجم) [رجم:

الرّجام: سنگ، و- رجم: سنگ انداختن،- رجم فهو مرجوم- سنگسار شد.

خدای تعالی گوید: (لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ یا نُوحُ لَتَکُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِینَ- ۱۱۶/ شعراء) (اگر دست برنداری) یعنی: از کشته شدگان، بصورت بدترین مرگ (خواهی بود).

دشمنان فساد آلودِ معاصر نوح پیامبر علیه السلام به او می گویند: اگر دست برنداری از سنگسار شدگان خواهی بود).

و آیات: (وَ لَوْ لا رَهْطُکَ لَرَجَمْناکَ- ۹۱/ هود) و (إِنَّهُمْ إِنْ یَظْهَرُوا عَلَیْکُمْ یَرْجُمُوکُمْ- ۲۰/ کهف).

اگر بر شما چیره شوند سنگسارتان خواهند کرد.

واژه- (رجم)- یعنی سنگ انداختن بطور استعاره در باره گمان بد بردن به کسی یا توهّم و پندار و یا ناسزاگوئی و طرد کردن بکار رفته است.

خدای تعالی گوید: (رَجْماً بِالْغَیْبِ- ۲۲/ کهف).

(به نادیده ها و پوشیده از دیدشان گمان غلط می برند و پندار بافی می کنند و می گویند اصحاب کهف چند و چندین نفر بودند).

شاعر گوید: و ما هو عنها بالحدیث المرجّم «۱».

خدای تعالی گوید: (لَأَرْجُمَنَّکَ وَ اهْجُرْنِی مَلِیًّا- ۴۶/ مریم) در باره تو چیزی می گویم که آن را زشت خواهید شمرد.

و آیه (الشَّیْطانِ (الرَّجِیمِ)- ۳۶/ آل عمران): رانده شده از خیرات و طرد شده از مقامات گروهی بالاتر از خود و فرشتگان.

خدای تعالی گوید: (فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّیْطانِ الرَّجِیمِ- ۹۸/ نحل) و (فَاخْرُجْ مِنْها فَإِنَّکَ رَجِیمٌ- ۳۴/ حجر).

و در باره ستارگان فروزانی که در جوّ زمین با حرکت تند دیده می شود، می گوید:

---

(۱) مصراع شعر از زهیر بن ابی سلمی است در معلّقه اش در باره جنگ، می گوید:

و ما الحرب الّا ما علمتم و ذقتم و ما هو عنها بالحدیث مرجّم

جنگ چیزی نیست جز آنچه را دانستید و طعمش را چشیدید و این موضوع تازه و پنداری نیست که حقیقتش را در نیابید و نفهمید و بلکه محسوس، و چشیدنی است و نتایج گرانبارش را در خواهید یافت، این بیت را بعد از بیتی که در باره آگاه بودن خدا به نیات و دلهای مردم است گفته، می گوید: و مهما یکتم اللّه یعلم:

هر چه پنهان باشد خدا می داند.

((رُجُوماً) لِلشَّياطِينِ- ۵/ ملک) (که آن ستارگان را در علم کیهان شناسی شهاب ثاقب نامیده اند و چه نامیدن دقیقی که بعد از قرنها معلوم شده علّت فروزششان برای نفوذ کردن و وارد شدن و سوراخ کردن در جوّ زمین است).

رجمه و رجمه: سنگ های قبر، و بعدا به خود قبر تعبیر شده، جمع آن- رجام و رجم- است.

رجعت القبر: سنگ بر قبر نهادم، در حدیثی هست که: «لا ترجعوا قبری».

مراجعه: به سختی ناسزا گفتن، که استعاره ای از سنگ اندازی و دشنام دادن است.

ترجمان «۱»: بر وزن، تفعلان- یعنی تند زبانی و مؤثّر سخن گفتن.

(رجا) [رجا]:

رجا البئر و السّماء و غیرها: لبه چاه و کرانه آسمان و غیر از اینها.

جمع آن- ارجاء- است یعنی کرانه ها و نواحی.

خدای تعالی گوید: (وَ الْمَلَکُ عَلی أَرْجائِها- ۱۷/ حاقه).

(الرّجاء:) گمان و پنداری که اقتضای رسیدن به شادی در آن هست. (امیدواری).

خدای تعالی گوید: (ما لَکُمْ لا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقاراً «۲»- ۱۳/ نوح)- گفته اند معنی آن- ما لکم لا تخافون- است.

شاعر گوید:

---

(۱) زبانی را به زبان دیگر برگرداندن که آن را معرّب از آرامی یا فارسی می دانند. ترجمان و ترجمان با فتحه و ضمّه حرف (ت) یعنی تفسیر کننده که با حرف (ت) اصلی است. قد ترجم کلامه: او سخنش را به زبان دیگر برگرداند و تفسیر کرد جمعش تراجم است (لس ۱۲/ ۲۲۹) واژه ترجمه و تراجم در زبان امروز به معنی شرح حال است کتاب تراجم: کتابهای شرح حال.

(۲) آیه فوق قسمتی از سخن نوح پیامبر علیه السّلام به قوم نافرمان خویش است که می فرماید: خدائی که در زمین و جهان این همه نعمتها را برایتان آفریده چرا نافرمانی و ناسپاسی او می کنید شما را با فرزندان و اموال یاری رساند، برای شما باغات و بهشت ها و جویبارها پدید آورده و گونه گونتان آفریده تا رشد یابید پس چه شده است شما را که در برابر شکوه آفریده ها خدای را پروا ندارید.

اذا لسعته النّحل لم یرج لسعها و حالفها فی بیت نوب عوامل

(یعنی: وقتی که زنبوران عسل او را نیش زدند از نیش آنها نترسید، و پاهایش او را در کندوی زنبوران نگهداشته و ملازم کرده است).

توجیه این واژه (رجاء- یرجو) اینست که خوف و رجاء یابیم و امید هر دو در معنی ملازم یکدیگرند.

خدای تعالی گوید: (وَ تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ ما لا یَرْجُونَ- ۱۰۴/ نساء) و (وَ آخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ- ۱۰۶/ توبه).

ارجت النّاقه: زائیدن و بهره مندی از شتر مادینه نزدیک است- حقیقت معنی آن است که ناقه در خاطر صاحبش امیدواری به نزدیکی زائیدن را قرار داده بود.

ارجوان: رنگ ارغوانی که از دیدن آن فرح و سرور و امیدواری دست می دهد.

(رحب) [رحب :

الرّحب: فراخی جا و مکان، و از این واژه است:

رحبه المسجد: یعنی فضای باز مسجد.

رحبت الدّار: خانه باز و وسیع شد.

و بطور استعاره در باره قسمت میان تهی معده بکار می رود، رحب البطن: یعنی فراخ باطن و شکم بزرگ.

و همینطور به فراخی سینه- رحب الصّدر گویند،- چنانکه- ضیق- برای تنگی سینه بطور استعاره بکار می رود.

خدای تعالی فرماید: (وَ ضاقَتْ عَلَیْکُمُ الْأَرْضُ بِما رَحُبَتْ- ۲۵/ توبه).

(اشاره به جنگ حنین است که می فرماید: از نفرات خویش به شگفت آمده بودید، حادثه ای رخ داد و زمین با همه فراخی بر شما تنگ شد و به دشمن پشت کردید).

فلان رحیب الفناء: در باره کسی است که دوستان زیادی در کنار او هستند و آنها را

در برگرفته است.

(مرحبا) و اهلا: به مکان فراخ و راحتی رسیده ای.

خدای تعالی گوید: (لا مَرْحَباً بِهِمْ إِنَّهُمْ صالُوا النَّارِ- ۵۹/ ص).

(آسایش و فراخ برایشان مباد که بسوی آتش روانند) (قالُوا بَلْ أَنْتُمْ لا مَرْحَباً بِكُمْ- ۶۰/ ص) (گفته اند فراخی و آسایششان مباد).

(رحق) [رحق :

(نوشید).

خدای تعالی گوید: (يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ- ۲۵/ مطفّفین).

(ابرار و نیکان از نوشیدنی نانوشیده و مهر شده ای نوشیده می شوند که آغاز و پایانش مشک آمیز و پاکیزه است و در نوشیدنی بهشتی (لا فِيها غَوْلٌ وَ لا هُمْ عَنْها يُنْزَفُونَ- ۴۶/ صافّات) نه پلیدی در آن هست و نه مستی): خمر بی زیان بهشتی.

(رحل) [رحل :

الرّحل: آنچه را که برای حمل بار و سوار شدن، بر شتر می نهند، که گاهی این واژه یعنی رحل- به خود شتر و گاهی بر محموله او در محلّ فرود تعبیر می شود جمع آن- رحال- است.

آیه: (وَ قالَ لِفِتْيانِهِ اجْعَلُوا بِضاعَتَهُمْ فِي رِحالِهِمْ- ۶۲/ یوسف).

(رحله:) کوچ کردن، خدای گوید: (رِحْلَةَ الشِّتاءِ وَ الصَّيْفِ- ۲/ قریش) (اشاره به ییلاق و قشلاق کردن قریش است).

ارحلت البعیر: بار بر شتر نهادم.

ارحل البعیر: آن شتر چاق و فربه شد، بطوریکه گویی رحلی، یا باری بر کوهانش دارد.

رحلته: شبانه او را از جایش دور کردم و به سفر بردم.

راحله: شتری که برای کوچ کردن مناسب است.

راحله: در سفر او را یاری کرد.

مرحّل: جامه و گلیمی که تصویر شتر و کاروان در حال کوچ بر آن نقش شده است.

(رحم) [رحم:

الرّحم: مشیمه و بچّه دان زن.

امرأه رحوم: زنی که از درد مشیمه ناراحت است و شکایت دارد.

واژه- رحم- بطور استعاره در باره خویشاوندی و نزدیکی کسانیکه قرابت نسبی ندارند و از یک رحم نیستند نیز بکار رفته است می گویند- رحم و رحم.

خدای تعالی گوید: (وَ أَقْرَبَ رُحْماً- ۸۱/ کهف).

(رَحمَه:) نرمی و نرمخویی است که نیکی کردن بطرف مقابل را اقتضاء می کند که گاهی در باره مهربانی و نرمدلی بطور مجرّد و گاهی در معنی احسان و نیکی کردن که مجرّدا ز رقّت است بکار می رود مثل- رحم اللّه فلانا- خدا او را مورد احسان و رحمت قرار دهد (که غالبا بصورت دعاست) و هر گاه خدای باری با این واژه توصیف شود چیزی جز احسان مجرّد و بدون رقّت و رحمدلی نیست و از این معنی روایت شده است که:

«انّ الرّحمه من اللّه انعام و افضال و من الادمیّین رقّه و تعطّف» (رحمت از سوی خداوند نعمت دادن و بخشایش دادن است و از آدمیان شفقت و مهربانیست).

و هم بر این معنی است سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حال یادآوری از پروردگارش که می فرماید:

«انّه لمّا خلق الرّحم قال له انا الرّحمن و انت الرّحم شققت اسمک من اسمی فمن وصلک وصلته و من قطعک بتّته».

(در وقت آفرینش رحم فرمود من رحمانم و تو- رحم- نامت را از اسم مشتقّ نمودم، هر که تو را پیوسته باشد او را پیوسته دارم و کسی که قطع رحم کند پیوندش

قطع کنم).

و این همان معنی است که قبلاً گفته شد، به اینکه رحمت دو معنی در بر دارد یکی رقّت و نرمدلی و دیگری احسان و بخشش، خداوند در سرشت و فطرت مردم، مهربانی و رقّت را تمرکز داده و خود را با احسان، آنچنانکه لفظ رحم، از رحمت و بخشش است و معنایش از احسان و بخشایش، که در خدای تعالی است و در معنی آن موجود گردیده، پس معنی رحم و رحم با لفظشان هم تناسب و همسانی یافته است و همینطور رحمن و رحیم- مثل ندمان و ندیم (همنشین و همدم).

واژه- (رحمن)- جز برای خدای تعالی به دیگران اطلاق نمی شود همانطور که معنی آن در باره دیگری صحیح نیست زیرا او کسی است که- شعاع رحمتش همه چیز را فرا گرفته و بر همه گسترش یافته ولی واژه- رحیم در غیر- اللّه بکار می رود، او خداوندیست که رحمتش فزونی یافته.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ- ۱۷۳/ بقره).

و در وصف پیامبر صلّی اللّه علیه و آله گفته است: (لَقَدْ جاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ ما عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ). (براستی پیامبری از خودتان آمد که سختی و رنجتان بر او ناگوار و بشدّت خواهان ایمان شماست به مؤمنین هم مهربان و رحیم است).

گفته شده خدای تعالی- رحمن دنیا و رحیم آخرت- است از این روی که احسان و بخشش او در دنیا مؤمن و کافر را شامل می شود و فرا می گیرد و در آخرت ویژه مؤمنین است و بر این معنی گفت:

(وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْ ءٍ فَسَأَكْتُبُها لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ- ۱۵۶/ اعراف) که آگاهی و تنبیهی است بر اینکه شمول عام رحمت در دنیا بر مؤمنین و کافرین و در آخرت ویژه مؤمنین و پرهیزکاران است (فساکتبها- یعنی حکم و فرمان پیوسته الهی در دنیا و آخرت).

(رخاء) [رخاء]:

الرّخاء: آرامش و نرمی، چنانکه گویند: شی ء رخو: چیز نرمی است.

فعلش- رخی، یرخی- است، خدای تعالی گوید:

(فَسَخَّرْنا لَهُ الرِّیحَ تَجْرِی بِأَمْرِهِ رُخاءً حَیْثُ أَصابَ- ۳۶/ ص) (پس باد را رام او کردیم که به فرمانش هر جا می خواست به آرامی جریان می یافت) از معنی فوق- أرخیت السّتر- است یعنی پرده را آویختم. و از این عبارت ارخاء سرحان- استعاره شده است یعنی آرام دویدن گرگ.

ابو ذؤیب می گوید: و هی رخو تمزع، یعنی: (ماده گرگ سست می رود امّا حیله می کند). یعنی مثل باد نرم و آرام می رود.

فرس مرخاء: اسبی دونده از میان ستوران تیز تک که وسیع تر می دود.

أرخیته: به نرمی او را فرو گذاردم و رها کردم.

(رد) [رد]:

الرّد: برگرداندن چیزی یا به ذات خود یا به حالتی از حالاتش می گویند: ردته فارتدّ.

خدای تعالی گوید: (وَ لا یُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِینَ- ۱۴۷/ انعام).

(سختی و صلابتش از گروه مجرمین و تبهکاران برگردانده نمی شود) و در معنی- برگرداندن به ذات- در آیه: (وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ «۱»- ۲۸/ انعام).

و در آیات: (ثُمَّ رَدَدْنا لَکُمُ الْکَرَّهَ- ۶/ اسراء) و (رُدُّوها عَلَیَّ- ۳۳/ ص) (فَرَدَدْناهُ إِلی أُمِّهِ- ۱۳/ قصص) و (یا لَیْتَنا نُرَدُّ وَ لا نُکَذِّبَ- ۲۷/ انعام) معنی دوّم- ردّ- یعنی برگرداندن بحالتی

---

(۱) پایان آیه- و انّهم لکاذبون- است یعنی هر گاه بازگشت داده نمی شوند، به همان چیزی که منعشان کرده اند مجدّدا بازمی گردند زیرا دروغ گو هستند و می گویند جز زندگی دنیا چیزی نیست و پس از مرگ زنده نمی شویم آیه اخیر علّت ایمان ظاهری و دروغیشان را روشن می کند، یعنی: چون قیامت یعنی روز مجازات را باور ندارند اظهار همدلی، و ایمانشان از راه خدعه و دروغ است.

از حالات قبلی، مثل آیات:

(یَرُدُّوکُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ- ۱۴۹/ آل عمران) (بر همین حال گذشتشان بازتان می گردانند) و (وَ إِنْ یُرِدْکَ بِخَیْرٍ فَلا رَادَّ لِفَضْلِهِ- ۱۰۷/ یونس).

(اگر خیرت را بخواهد و به خیرت برگرداند هیچ کس بازدارنده فضل او نیست) یعنی: هیچ دور کننده و بازدارنده ای برای فضل او از تو نیست و بر این معنی آیه (عَذابٌ غَیْرُ مَرْدُودٍ- ۷۶/ هود) است و در معنی دوّم واژه- ردّ- یعنی بازگرداندن به حالتی از حالات به سوی خدای تعالی آیه: (وَ لَئِنْ رُدِدْتُ إِلی رَبِّی لَأَجِدَنَّ خَیْراً مِنْها مُنْقَلَباً «۱»- ۳۶/ کهف).

و آیه (ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلی عالِمِ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ- ۹۴ توبه) و (ثُمَّ رُدُّوا إِلَی اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ- ۶۲/ انعام) پس ردّ- مثل- رجع- یعنی بازگرداندن است در آیه: (ثُمَّ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ- ۲۸/ بقره).

کسانی از علماء در باره- ردّ- در آیه اخیر دو سخن گفته اند:

اوّل- برگرداندن آنها یعنی مردمان بطوری که در آیه: (مِنْها خَلَقْناکُمْ وَ فِیها نُعِیدُکُمْ- ۵۵/ طه) اشاره شده است: (شما را از زمین آفریدیم و در آن بازتان می گردانیم).

دوّم- بازگرداندنشان به جایی که در آیه: (وَ مِنْها نُخْرِجُکُمْ تارَهً أُخْری ۵۵/ طه) به

---

(۱) اگر آیات قبلش دانسته نشود معنی این قسمت از آیه ابهام خواهد داشت چون مربوط به سخنان کسانی است که در دنیا با فراخی مال و استکبار و آسایش زندگی می کنند و می پندارند که مشمول رحمت خدایند و می گویند: (وَ لَئِنْ رُدِدْتُ ... ۳۶/ کهف) اگر بسوی خدا هم بازگردانده شویم خیر و برکتی همچون دنیا خواهیم یافت ولی در آیه قبل می گوید (وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَیْنِ جَعَلْنا لِأَحَدِهِما جَنَّتَیْنِ- ۳۵/ کهف) در باره کسانی است که می پندارند فراخی دنیا بدون ایمان به اللّه و ایمان به قیامت است، و بعد از مرگ هم سعادتمندند، خداوند دو مرد را ذکر می کند که یکی از آنها دو باغ و زمین زراعتی دارد و به دیگری که کمتر دارد فخر می فروشد و استکبار می ورزد که آسایش دنیائی من پس از مرگ هم ادامه خواهد داشت با کبر و غرور و ستمگری به باغهایش وارد می شد و می گفت که گمان نکنم، این همه نعمتم تباه و نابود شود و رستاخیزی برپا شود اگر قیامتی باشد آنجا هم برایم بهتر از این خواهد بود امّا دوست مستضعفش به او می گفت اگر من به مال و زمین از تو کمترم هرگز یاد خدا را فراموش نمی کنم باشد که پروردگارم بهتر از نعمت تو بمن ببخشد و اموال توی ستمگر با صاعقه ای نابود شود.

آن اشاره شده است (یعنی به زندگی اخروی و جاودانه ابدی) این نظری است در باره آن دو حالتی که در آن لفظ ردّ بطور عموم وجود دارد و داخل است.

خدای تعالی گوید: (فَرَدُّوا أَیْدِیَهُمْ فِی أَفْواهِهِمْ- ۹/ ابراهیم).

یعنی: از شدّت خشم و غیظ انگشتان خویش گزیدند و نیز گفته شده یعنی قصد سکوت کردند و با دست به دهان خویش اشاره نمودند، و همچنین گفته اند دستان خویش در دهان انبیاء برگرداندند و ساکتشان کردند، بکار بردن واژه- ردّ- در این مورد آگاهی و تنبیهی است بر اینکه چندین بار آن کار را انجام دادند.

و آیه: (لَوْ یَرُدُّونَکُمْ مِنْ بَعْدِ إِیمانِکُمْ کُفَّاراً- ۱۰۹/ بقره) یعنی پس از اینکه از کفر دوری کرده اید دوباره شما را به آن حالت بازگردانند، و بر این معنی است آیه:

(یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنْ تُطِیعُوا فَرِیقاً مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ یَرُدُّوکُمْ بَعْدَ إِیمانِکُمْ کافِرِینَ- ۱۰۰/ آل عمران).

(ای از بت ها گسستگان و به اللّه پیوستگان اگر گروهی از اهل کتاب را اطاعت کنید شما را بعد از ایمانتان به کفر برمی گردانند).

(ارتداد) و ردّه: بازگشتن به راهی است که از آنجا آمده است، ولی- ردّه- ویژه برگشتن به کفر است و- ارتداد- هم در این معنی و هم در غیر این معنی بکار می رود، آیات:

(إِنَّ الَّذِینَ ارْتَدُّوا عَلی أَدْبارِهِمْ- ۲۵/ محمّد) و (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا مَنْ یَرْتَدَّ مِنْکُمْ عَنْ دِینِهِ- ۵۴/ مائده) که در معنی برگشتن از اسلام به کفر است و همچنین آیه:

(وَ مَنْ یَرْتَدِدْ مِنْکُمْ عَنْ دِینِهِ فَیَمُتْ وَ هُوَ کافِرٌ- ۲۱۷/ بقره) خدای تعالی گوید: (فَارْتَدَّا عَلی آثارِهِما قَصَصاً- ۶۴/ کهف) و (إِنَّ الَّذِینَ ارْتَدُّوا عَلی أَدْبارِهِمْ مِنْ بَعْدِ ما تَبَیَّنَ لَهُمُ الْهُدَی- ۲۵/ کهف) و (نُرَدُّ عَلی أَعْقابِنا- ۷۱/ انعام) و آیه (وَ لا تَرْتَدُّوا عَلی أَدْبارِکُمْ- ۲۱/ مائده).

یعنی: زمانی که کاری را تحقیق کردید و خیر و نیکی آن را شناختید دیگر از آن بازنگردید.

و آیه: (فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِيرُ أَلْقاهُ عَلى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيراً- ۹۶/ یوسف) یعنی: بینائیش به او بازگشت و بینا شد.

رددت الحکم فی کذا إلی فلان: حکم و کار را به او واگذار کردم.

خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَ إِلى أُولِي الْأَمْرِ- ۸۳/ نساء).

(فَإِنْ تَنازَعْتُمْ فِي شَيْ ءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ «۱»- ۵۹/ نساء) گفته می شود- رادّه فی کلامه: یعنی او را در سخنش باز گرداند. در خبر گفته

---

(۱) تمام آیه فوق که روشنگر و راهگشای مشکلات و اختلافات اجتماعی و حکومتی و فکری جامعه اسلامی است و با توجّه به آیه قبلش چنین است: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَماناتِ إِلى أَهْلِها وَ إِذا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كانَ سَمِيعاً بَصِيراً (۵۸) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنازَعْتُمْ فِي شَيْ ءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ، وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ ذلِكَ خَيْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِيلًا- ۵۹/ نساء).

یعنی: خداوند فرمانتان می دهد که امانات را به صاحبانشان ادا کنید و برگردانید (حقوق مردم را) و هر گاه در میان مردم داوری و حکومت کردید به عدالت حکم کنید و این اندرز نیکوئی برای شماست براستی که خداوند شنوا و بیناست (چیزی از گفتار و کردارتان بر او پوشیده نیست) تفسیر آیه دوّم را عینا از تبیان شیخ طوسی نقل می کنیم: و خطاب به مؤمنین است که به اطاعت خدای و پیامبرش و اولی الامرشان فرمانشان می دهد، طاعت: یعنی فرمان پذیری، پس طاعت خدا یعنی پذیرفتن اوامر او باز ایستادن از نواهی او، طاعت رسول هم فرمان پذیری از اوامر اوست که همان طاعت خداست زیرا خدای تعالی دستور اطاعت از رسول خود را داده، پس کسیکه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را اطاعت کرده خدای را اطاعت کرده چنانکه گفت: (مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللَّهَ- ۸۰/ نساء).

امّا شناختن پیامبر که آیا همانست یا نیست به شناختن نبوّت و پیامبری بستگی دارد و اینهم بعد از شناختن خداوند کامل و تمام می شود یکی از این دو شناخت همان دیگری نیست (بلکه متمّم یکدیگرند) اطاعت پیامبر در حیاتش و بعد از وفاتش واجب است زیرا بعد از وفاتش هم پیروی سنّتش لازم است زیرا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله همه مکلّفین را تا روز قیامت به رسالتش دعوت کرده است زیرا او پیامبر جمیع مردمان است:

(إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعاً- ۱۵۸/ اعراف) و امّا در باره (اولی الامر) مفسّرین دو تأویل دارند:

اوّل- روایتی از ابن عبّاس و ابو هریره و میمون بن مهران و سدی و جبائی که گفته اند (اولی الامر) یعنی امراء و حکّام (و به استناد همین روایت و مشابه آن در ۱۴ قرن بعضی از مسلمین هر امیر و حاکمی و لو فاسق را اولی الامر دانسته اند مثل- یزید بن ولید بن عبد الملک و حجّاج بن یوسف ... که می خوارگی و هرزه گی و ستمگریشان در تمام تواریخ ذکر شده).

دوّم- به نقل از جابر بن عبد اللّه و همچنین در روایتی دیگر از ابن عبّاس و مجاهد و حسن و عطاء و ابو الولید که گفته اند

(اولی الامر) یعنی علماء و دانشمندان (نه امراء و حکّام).

ص: ۶۳

شده که: «البیّعان یترادّان» یعنی: هر یک از متعاملین هر چه گرفته اند می توانند به یکدیگر برگردانند.

ردّه الإبل: رفت و برگشت شتران بسوی آبشخور.

اردّت النّاقه: نیز در همام معنی است.

استردّ المتاع: متاع را خواست که برگرداند.

اصحاب ما از ابو جعفر و ابو عبد اللّه علیه السّلام روایت کرده اند که (اولی الامر) امامانی از آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله هستند. که خدای تعالی اطاعت از آنها را به طور مطلق واجب کرده است همانطور که اطاعت پیامبرش و خود را واجب گردانیده، بدیهی است کسانی که اطاعتشان در طول اطاعت خدا و پیامبر است و امرشان به سرنوشت دنیا و آخرت فرد و جامعه و عموم مسلمین بستگی دارد و بایستی عدل و قسط و حکم خدای را اجراء کنند نمی توانند افراد قدرتمندی که نسبت به معارف دین و شریعت ناآگاهند باشند و با پیامبر سنخیّت شخصیّتی و ایمانی نداشته اند باشند و این موقعیّت در علماء و امراء حاصل نشده است، پس وجوب اطاعت پس از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در کسانی است که دلایلی بر طهارت و عصمت آنها وجود داشته باشد. (تفسیر تبیان ۳/ ۲۵۶).

و چون حیات امامان علیهم السّلام محدود بوده برای ایجاد حکومت عدل اسلامی و جهانی شرایطی را برای (اولی الامر) بعد از خویش ذکر کرده اند که:

«من کان من الفقهاء صائنا لنفسه حافظا لدینه مخالفا لهواه مطیعا لامر مولاه فللعوام ان یقلّدوه».

شرایط (اولی الامر) پس از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امامان علیهم السّلام در فقهی است که:

۱- خویشتن دار. ۲- حافظ دین و نگهدارنده آن. ۳- مخالف با هوای نفسانی خویش. ۴- فرمانبردار مولا و پروردگار خویش.

باشد که بر عموم مردم پیروی از چنین (اولی الامر) یا فقیه اعلم، و اتقی و مدیر و مدبّر و شجاع و با ستم سازش ناپذیر و آگاه به مصالح حکومت دینی واجب است چنین شخصیّتی در ارجاع حکم و داوری اطاعتش لازم است و از آیات متعدّد قرآن بخوبی در باره عدم اطاعت از نادانان، هواپرستان، ستمگران، عوام فریبان و کسانی که به غیر از خدا متکی اند به شدّت تأکید شده است از آن جمله آیات:

(وَ لا تَرْکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا- ۱۱۳/ هود) و (فَلا تُطِعِ الْکافِرِینَ- ۵۲/ فرقان) و (وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَهُمْ- ۴۸/ مائده) (وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ- ۱۶۸/ بقره) و (اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ یَعْبُدُوها- ۱۷/ زمر). و (وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ- ۳۰/ حج) و (فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثانِ- ۳۰/ حج) و (وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا- ۱۵۰/ انعام) و (وَ لا تَتَّبِعِ الْهَوی ۲۶/ ص).

و در باره پیروی کردن از سایر سیستم ها و مکتب ها با صراحت گفته است: (وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ- ۱۵۳/ انعام).

یعنی: هرگز از راههای مختلف که غیر از راه دین است پیروی نکنید زیرا از راه مستقیم خدایی دور می شوید.

تذکّر: کلمه- عوام- که در حدیث فوق آمده به معنی عموم مردم است (قاموس فیروزآبادی و نهج البلاغه ۴۳۲). [...]

.)

ص: ۶۴

(ردف) [ردف :

الرّدف: پیرو و دنباله رو.

ترادف: پشت سر هم و پیاپی. و نیز- ردف- پشت و عقب.

رادف: تأخیر کننده و پس رو.

مردف: شتاب گر و پیشتازی که دیگران رای پشت سر می گذارد.

خدای تعالی گوید: (فَاسْتَجابَ لَكُمْ أَنِّی مُمِدُّكُمْ بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُرْدِفِينَ- ۹/ انفال).

(خداوند با یاری رساندن هزار فرشته پیاپی خواستتان را اجابت کرد).

ابو عبیده می گوید: مردفین یعنی، سپس آمدگان، در آنصورت ردف و اردف- را به یک معنی قرار داده و گفت: اذا الجوزاء اردفت الثّریّا (یعنی ستاره جوزاء پس از پروین در آمد).

غیر از- ابو عبیده- دیگری گفته است معنای- مردفین- در آیه فوق یعنی دیگر فرشتگان بنابراین، یکونون ممدّین بألفین من الملائکه: بایستی دو هزار فرشته یاری کرده باشند.

معنی دیگر: مردفین- اینست که گفته اند مقصود پیشقراولان سپاه است.

که در دلهای دشمنان رعب و وحشت می انداختند و نیز گفته شده- مردفین- همان- مرتدفین- است که حرف (ت) در حرف (د) ادغام شده و حرکت حرف (ت) به حرف (د) درآمده.

در سوره آل عمران فرمود: (أَ لَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلاثَهِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُنْزَلِينَ. بَلى إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا وَ يَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هذا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَهِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُسَوِّمِينَ- ۱۲۴/ آل عمران).

(آیا هرگز کافیتان نبود که پروردگارتان با سه هزار ملائکه یاریتان می کند آری اگر پایدار باشید و پرهیزکار، و دشمنان به شما بتازند و سر رسند پروردگارتان با پنج هزار فرشته مشخّص یاریتان می کند).

اردفته: او را بر پشت اسب بار کردم.

ردافٌ: مرکب سواری.

دابّه لا ترادف و لا تردف: حیوانی است که از پی نمی آید و سواری نمی دهد.

جاء واحد فأردفه آخر: یکی آمد و دیگری در پی آن.

ارداف الملوک: کسانی که جانشینشان می شوند.

(ردم) [ردم :

الرّدم: بستن سوراخ و منفذ با سنگ، خدای تعالی گوید: (أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ رَدْماً- ۹۵/ کهف).

الرّدم: در معنی اسم مفعول (مردوم: سنگچین شده) است که مردم گفته شده.

شاعر گوید:

هل غادر الشّعراء من متردّم «۱» .

اردمت علی الحمّی: تب بر او مسلّط شده.

سحاب مردم ابرهائی پر آب و ثابت

(ردأ) [ردأ]:

الرّدء: کسی که دیگری را برای یاری کردن به او دنبال می کند.

خدای تعالی گوید: (فَأَرْسِلْهُ مَعِيَ رِدْءاً يُصَدِّقُنِي- ۳۴/ قصص) (او را با من بفرست که یاری و تصدیقم بکند) فعلش ارداه است.

ردی ء: هم در اصل مثل همین واژه است ولی در باره کسی که از دیگران عقب می ماند و صفت مذمومی است، شناخته شده، می گویند:

---

(۱) مصراع دوّمش چنین است-

ام هل عرفت الدّار بعد توهم از عنتره بن شدّاد یکی از صاحبان معلّقات است می گوید آیا شعراء جای رفیعی را در شعر باقی گذارده اند و سپس بخودش می گوید آیا تو هم بعد از مدّت زمان دوری آنجا را می شناسی؟)

ردأ الشّی ء رداءه: که اسمش- ردی ء- است (یعنی ناروا و زشت و ناپسند).

الرّدی: هلاکت و مرگ.

(تردّی:) رو برو شدن با مرگ.

خدای تعالی گوید: (وَ ما یُغْنِی عَنْهُ مالُهُ إِذا تَرَدَّی- ۱۱/ اللیل) (همینکه با مرگ رو برو شود مالش او را از هلاکت دور و بی نیاز نخواهد کرد). و آیات: (وَ اتَّبَعَ هَواهُ فَتَرْدی ۱۶/ طه) و (تَاللَّهِ إِنْ کِدْتَ لَتُرْدِینِ «۱»- ۵۶/ صافّات).

مراده: سنگ سختی که سنگهای دیگر را با آن می شکنند و خرد می کنند.

(رذل) [رذل :

الرّذل و الرّذال: یعنی چیزی که بخاطر نارواییو زشتی اش مورد رغبت و میل نیست.

خدای تعالی گوید: (وَ مِنْکُمْ مَنْ یُرَدُّ إِلی أَرْذَلِ الْعُمُرِ- ۷۰/ نحل).

(و بعضی از شما به عمر طولانی که به آن رغبتی ندارید می رسید).

آیات: (إِلَّا الَّذِینَ هُمْ أَراذِلُنا بادِیَ الرَّأْیِ- ۲۷/ هود) و (قالُوا أَ نُؤْمِنُ لَکَ وَ اتَّبَعَکَ الْأَرْذَلُونَ- ۱۱۱/ شعراء).

(سخن مخالفین انبیاء به اطرافیان ایشان است که مخالفین به آنها رغبتی نداشتند و با این واژه یعنی اراذل بیان شده است نه اینکه در حقیقت چنان باشند).

(رزق) [رزق :

(۱) اصلش لتردین- است این آیه سخن یکی از دو دوست دنیایی است که به قیامت معتقد بوده و دوست دیگرش در دنیا به او می گفت: (أَ إِذا مِتْنا وَ کُنَّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ- ۴۷/ واقعه) آیا پس از مردن و خاک و استخوان شدن مبعوث می شویم. در آیه فوق که در متن آمده دوست خوب به یار ناباور و انکار کننده اش از بهشت سر می کشد و او را در دوزخ می بیند به او می گوید سوگند بخدا نزدیک بود مرا هم بهلاکت بیندازی و به معاد و قیامت ناباورم کنی.

الرّزق: بخشش مدام و پیوسته است که گاهی دنیوی و زمانی اخروی است و گاهی نصیب و بهره را هم- رزق- گویند و همچنین به چیزی که به معده می رسد و با آن تغذیه می شود.

رزق الجند: جیره و حقوق سربازان.

رزقت علما: از نظر دانش بهره مند شدم.

در آیه: (وَ أَنْفِقُوا مِنْ ما رَزَقْناكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ- ۱۰/ منافقون) یعنی از مال و مقام و دانش. و همچنین در آیات: (وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ- ۳/ بقره) و (كُلُوا مِنْ طَيِّباتِ ما رَزَقْناكُمْ- ۵۷/ بقره) و (وَ تَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ- ۸۲/ واقعه) یعنی بهره خویش را از نعمت الهی تنها به دروغ گویی و تکذیب نمودن قرار داده اند.

و در آیه: (وَ فِي السَّماءِ رِزْقُكُمْ- ۲۲/ ذاریات) گفته اند بارانی است که حیات جانداران بسته به آن است و نیز گفته اند معنیش مثل آیه: (وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً- ۱۸/ مؤمنون) است. و باز گفته شده آیه: (وَ فِي السَّماءِ رِزْقُكُمْ- ۲۲/ ذاریات) هشداری و تنبیهی است بر بهره های مقدر، و طبیعی و الهی.

و آیه: (فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ- ۱۹/ کهف) به طعامی که با آن تغذیه می شوید.

و آیه (وَ النَّخْلَ باسِقاتٍ لَها طَلْعٌ نَضِيدٌ رِزْقاً لِلْعِبادِ- ۱۰/ ق).

یعنی: (نتیجه ریزش بارانها نخلهای بلندیست که میوه هایش متراکم و برای بندگان خدا بهره و نصیب است).

گفته اند مقصود از رزق غذاهاست و ممکن است بر عموم خوراکیها، نوشیدنیها، و هر چه که به صورت ابزار بکار می رود و تمام چیزهایی که از سرزمینی بدست می آید و خداوند همه آنها را نتیجه آب و باران که از آسمان نازل می کند مقدر فرموده است، اطلاق می شود.

و نیز گفته اند- رزقا للعباد- در باره پاداش اخروی است.

و آیه: (وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ- ۱۶۹/ آل عمران). خداوند نعمتهای اخروی را بر آنها عنایت و افاضه می کند، مثل:

آیه: (وَ لَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيها بُكْرَةً وَ عَشِيًّا- ۶۲/ ۴) (صبحگاهان و شامگاهان در آنجا نصیبی و رزقی دارند).

و آیه (إِنَّ اللَّهَ هُوَ (الرَّزَّاقُ) ذُو الْقُوَّهِ- ۵۸/ ذاریات) بر عموم رزق حمل شده است. رازق:

به آفریننده رزق و بخشنده و مسبّب آن نیز اطلاق می شود.

ولی- رزّاق- جز در باره خدای تعالی گفته می شود و آیه: (وَ جَعَلْنا لَكُمْ فِيها مَعايِشَ وَ مَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرازِقِينَ- ۲۰/ حجر).

یعنی: معیشت را برای شما در دنیا سببی و وسیله ای در رزقش قرار داده است و گر نه برای شما راهی در آن نبود.

و آیه: (وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقاً مِنَ السَّماواتِ، وَ الْأَرْضِ شَيْئاً وَ لا يَسْتَطِيعُونَ- ۷۳/ نحل).

بت ها و مورد پرستش آنها به هیچوجه سببی و علّتی برای رزق نیستند و سببی از اسباب آن هم نمی توانند باشند.

ارتزق الجند: سربازان جیره و رزق خویش گرفتند.

الرّزقه: یکبار بخشیدن جیره و رزق (مثل مهمانی و رسوم جشنها، و اعیاد).

(رسّ) [رسّ :

اصحاب الرس- گفته شده- رسّ- درّه ای است.

شاعر گوید: و هنّ لوادی الرّسّ کالیدّ للفم «۱» اصل- رسّ- اثر کمی است که در چیزی موجود باشد.

---

(۱) شاعر زهیر بن ابی سلّمی است، می گوید:

بکرن بکورا و استحرن بسحره و هن و وادی کالید فی الفم

یعنی پگاهان و سحرگاهان به درّه رسیدند و مثل داخل شدن دست در دهان به آنجا وارد شدند و جلوتر نرفتند، همانطور که دست از جلوی دهان بیشتر داخل نمی شود.

وادی- در زبان فارسی بجای دشت و بیابان بکار می رود و در زبان عربی- وادی- یعنی درّه یا

سمعت رسّا من خبر: یعنی نشانه کمی از خبر را شنیدم.

رسّ الحدیث فی نفسی: یادآوری و اثر سخن در خاطر من.

وجد رسّا من حمّی: اثر تب را فهمید.

رسّ المیّت: مرده دفن شد و بعد از دفن خاطره ای از او باقی است.

(رسخ) [رسخ :

رسوخ الشّی ء: یعنی ثابت شدن و استوار ماندن آن چیز در نهایت پایداری.

رسخ الغدیر: آب برکه و آبگیر فرو رفت و کم شد.

رسخ تحت الارض: در زمین نفوذ کرد و فرو رفت.

الرّاسخ فی العلم: همانهائی هستند که خدای تعالی اینچنین وصفشان کرده که می فرماید:

(الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ یَرْتابُوا- ۱۵/ حجرات).

(راسخین در علم کسانی هستند که به خدا و پیامبرش آنچنان ایمانی دارند که گرفتار شک و ریب نمی شوند).

و نیز فرمود: (و لکن الرّاسخون فی العلم منهم»

- ۱۶۲/ نساء) (بحث بی نظیر این مطلب در ذیل واژه- شبه بطور کامل آمده است).

فاصله میان دو کوه و دو پشته.

رس- چاهی است که مخصوص قوم ثمود بوده که در دیار اطراف آن چاه زندگی می کردند، پیامبر خود را تکذیب نمودند و او را در آن چاه انداختند و از بین بردند و در قرآن بنام- اصحاب الرّس- معرّفی شدند.

(۱) قسمتی از آیه ۱۶۲/ نساء، است که راسخون در علم اهل کتاب و مؤمنین یا کسانی که در علم دین با پژوهشگری حقیقی و ثابت قدمند معرّفی می کند که: (لکِنِ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَ الْمُؤْمِنُونَ یُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَیْکَ وَ ما أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِکَ وَ الْمُقِیمِینَ الصَّلاهَ وَ الْمُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ الْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ أُولئِکَ سَنُؤْتِیهِمْ أَجْراً عَظِیماً).

ولی راسخین در علم از ایشان (اهل کتاب) و از مؤمنین کسانی هستند که به آنچه بر تو وحی و نازل شده ایمان می آورند آنها بر پایدارندگان نماز و دهندگان زکاتند در حالیکه به خدا و روز جزا مؤمنند و آنها را پاداش عظیمی خواهیم داد.

جوهری می نویسد: هر ثابت و پایداری راسخ است. (صح) ابن فارس می گوید: هر راسخی ثابت و پایدار است و- رسخ- در لغت اصلی است که بر پایداری و ثبات دلالت کند (مقائیس/ ۲/- ۶۵) شیخ طریحی می گوید: «رسخ یرسخ رسوخا اذا ثبت فی موضعه و فی الحدیث الرّاسخون فی العلم امیر المؤمنین و الائمّه من بعده» مجمع البحرین ۲/ ۳۳۱.

ابو عبیده از قول مجاهد نقل می کند و می گوید: شما قرآن رای می آموزید و می گوئید- آمنّا به- اگر برای راسخین در علم بهره ای از متشابهات قرآن نبود جز اینکه بگویند- آمنّا به کلّ من عند ربّنا- دیگر فضیلتی بر آموزندگان قرآن ندارند حتّی بر جهّال مسلمین نیز فضیلتی نخواهند داشت زیرا همگی می گویند- آمنّا به- و سپس می نویسد:

و لسنا ممّن یزعم انّ المتشابه فی القرآن لا یعلمه الرّاسخون فی العلم و هذا غلط من متأولیه علی اللّغه و المعنی.

یعنی: ما از کسانی نیستیم که می پندارند- راسخین در علم متشابهات قرآن رای نمی دانند و چنان بر سخنی از نظر کسانی که بر تأویل لغت و معنی آگاهی دارند غلط است زیرا خداوند هیچ چیز از قرآن رای نازل نکرده است مگر اینکه به بندگانش سودی برساند، آیا جایز است بگوئیم پیامبر خدا صلّی اللّه علیه و آله متشابهات قرآن را نمی دانست اگر جایز است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله متشابهات رای بداند جایز است که ربائیون از صحابه او نیز- راسخون در علم- باشند و متشابهات رای بدانند و به راستی که علی علیه السّلام تفسیر قرآن رای به دیگران تعلیم فرمود و برای ابن عبّاس دعا کرد که:

«اللّهم علّمه التّأویل و فقّهه فی الدّین» (تأویل مشکل القرآن صفحه ۷۲).

راغب رحمه اللّه- هم در ذیل واژه- شبه می نویسد: الفاظ غریبه قرآن و تأویل احکام متشابه آن را راسخین در علم می دانند و می گوید:

معرفت آنها ویژه بعضی از راسخین است که به حقیقت آنها آگاهی دارند و پس از تقسیم بندی متشابهات می گوید: نوع سوّم از آنها همانهائی هستند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حدیثی در باره علی (رض) به آن اشاره کرده است که «اللّهمّ فقّهه فی الدّین علمه التّأویل».

و در باره ابن عبّاس (رض) هم مثل همین سخن رای فرموده است.

علی علیه السّلام در نهج البلاغه در خطبه ۹۰ که کسی در باره شناخت خدا از او سؤال می کند می گوید: «فانظر ایّها السّائل فما ذلک القرآن ...» ای پرسش کننده در هر فرصتی از صفات خداوند که قرآن تو رای به آن راهنما نموده بنگر و آن رای پیروی کن و از نور هدایتش بهره گیر ولی هر صفاتی که شیطان تو رای می آموزد و در کتاب خدا و سنّت و روش پیامبر و ائمّه هدی اثر از آن نیست دانستن آن رای به خدای سبحان واگذار و بدانکه راسخین و پایداران در علم و دانش کسانی هستند که به آنچه غیب و پوشیده است اقرار دارند و خود رای بی نیاز از فرو رفتن در کنه آنها می دانند خداوند هم اقرارشان رای در احاطه نداشتن به پوشیده ها و غیب ستوده است (مثل زمان قیامت و ذات خداوند) و چیزی که بحث در آنها رای امر

نکرده است رسوخ و استواری در علم نامیده است پس تو نیز به آنچه که قرآن کریم هدایتت می کند اکتفا کن و عظمت و بزرگی خداوند سبحان را به اندازه عقل خود نسنج که تباه خواهی شد و اگر عقلها بسیار کنجکاوی کنند تا به کنه ذاتش غیر از صفاتش پی ببرند ولی کارشان از روی اخلاص باشد به این حقیقت یعنی عجز خود اعتراف می کنند.

).

ص: ۷۱

(رسل) [رسل :

اصل- رسل- برانگیخته شدن به آرامی و نرمی است.

ناقه رسله: شتری که آرام راه می رود.

و در خطبه ۱۴۴ که توضیحی دیگر بر حدیثی که ذکر شد می باشد و تمام مفسّرین بزرگ بدون استثناء آن رای نقل کرده اند می فرماید: کجا هستند کسانی غیر از ما که گمان می کنند راسخ در علمند ادّعاشان دروغ و ستم است زیرا رفعنا اللّه و وضعهم و ادخلنا و اخرجهم ... فضیلت و رفعت و دخول ایمان ما از سوی خداست و خروج و واماندگی و فروگذاری آنها هم بخاطر نپذیرفتن حقّ از سوی اوست- بنا یستعطی الهدی و یستجلی العمی- بوسیله راه ما هدایت از گمراهی و بینائی از نابینائی در دین مشخّص می شود.

ابن منظور می گوید: همانگونه که جوهر بر صفحه کتاب ثبت و ثابت می شود علم هم در قلب راسخین، استوار و ثبت می گردد- و الرّاسخون فی العلم فی کتاب اللّه: المدارسون.

ابن اعرابی هم می گوید: هم الحفاظ المذاکرون: پس کسانی که پیوسته قرآن رای علما و عملا یاد می کنند و نگهدارنده آنند راسخ در علمند، مسروق می گوید: به مدینه وارد شدم و زید بن ثابت رای راسخ در علم یافتم (لس ۳/ ۱۸).

ابن سیده و رافعی هم می گویند: به کسی راسخ در علم گفته می شود که سر آمد دیگران، و علمش فزون تر از سایرین باشد. (المحکم ۵/ ۴۷- المصباح المنیر ۱/ ۲۷۴).

زمخشری هم راسخون رای به- الّا اللّه- عطف نموده و می نویسد آیه: (وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ- ۷/ آل عمران) ای لا یهتدی الّتی تأویله الّذی یجب ان یحمل علیه الّا اللّه و عباده الّذین راسخوا فی العلم. یعنی:

جز خداوند و بندگان مؤمن او که در علم راسخ و ثابت قدمند بحقّ تأویل متشابهات قرآن که بر آن حمل می شود راه نمی یابند و کسانی که در- الّا اللّه- وقف می کنند متشابهاتی رای که تأویلش رای کسی جز خدا نمی داند مثل تعداد نگهبانان دوزخ و غیر از آن رای به آن مربوط می دانند ولی- الاوّل هو الوجه: یعنی نظر و سخن اوّل موجّه است.

و گفته اند- کلام و سخنی آغازین در موضع حال برای راسخین و مؤمنین است یعنی آنگونه عالمان به تأویل همواره و در هر حال می گویند: (آمَنَّا بِهِ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا- ۷/ آل عمران). (کشّاف ۱/ ۳۳۸) صاحب تبیان هم بعد از بحث مفصّل در باره محکمات و متشابهات می نویسد:

وجه اوّل- کسانی که در- الّا اللّه وقف کرده اند می گویند تأویل تمام متشابهات را خدا می داند و از میان آنها تأویل قسمتی را هم مردم می دانند و تأویل در گفتار اینان- تأویل- یعنی تدبیر و تقدیر و رسیدن به خیر است.

وجه دوّم- همان است که ابن عبّاس و مجاهد و ربیع، گفته اند که راسخون در علم تأویل متشابهات را می دانند و می گویند- آمنّا به- چنانکه شاعر گوید:

و الرّیح تبکی شجوه و البرق یلمع فی الغمامه

یعنی: برق هم در میان ابر می درخشد و می گرید. (تبیان ۲/ ۴۰۰) بقیّه لغت نویسان- تأویل- را هم- مطاوعه تأویل معنی کرده اند تأویل الکلام اوّله اوّل الکلام تأوله.

ص: ۷۲

ابل مراسیل- شتری که به سهولت برانگیخته می شود، و از این واژه: عبارت- الرّسول المنبعث- است (پیامبر مبعوث و برانگیخته شده). که گاهی معنی رفق و مدارا از آن تصوّر می شود می گویند:

علی رسلک: در وقتی که کسی را به مهربانی و آرامش امر کنی بکار می رود و گاهی فقط در معنی برانگیخته شدن است و واژه- رسول- از آن مشتقّ شده است و گاهی در باره رسالت و رساندن و تبلیغ زبان بکار می رود.

چنانکه شاعر گوید: ألا ابلغ أبا حفص رسولا (پیغام را به ابا حفص برسان).

و گاهی رسالت، با زبان و کتاب و نوشتن است، واژه رسول در مفرد و جمع هر دو بکار می رود.

خدای تعالی گوید: (لَقَدْ جاءَکُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِکُمْ- ۱۲۸/ توبه) و در معنی جمع مانند، آیه: (ُولا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعالَمِینَ

- ۱۶/ شعرا) شاعر گوید:

الکنی و خیر الرّسو ل اعلمهم بنواحی الخبر

یعنی: (رسالت مرا که بهترین رسول هستم برسان که به همه جوانب خبر آگاهترشان هستم).

جمع- رسول- (رسل)- است و گاهی مراد از- رسل اللّه فرشتگان هستند و گاهی پیامبران.

در باره فرشتگان آیات: (إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ کَرِیمٍ- ۴۰/ حاقّه) و (إِنَّا رُسُلُ رَبِّکَ لَنْ یَصِلُوا إِلَیْکَ- ۸۱/ هود) (وَ لَمَّا جاءَتْ رُسُلُنا لُوطاً سِی ءَ بِهِمْ- ۷۷/ هود) و (وَ لَمَّا جاءَتْ رُسُلُنا إِبْراهِیمَ بِالْبُشْری ۲۹/ هود) (وَ الْمُرْسَلاتِ عُرْفاً- ۱/ مرسلات) و (بَلی وَ رُسُلُنا لَدَیْهِمْ یَکْتُبُونَ- ۸۰/ زخرف).

و امّا واژه- (رَسُول)- در باره پیامبران آیات: (وَ ما مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ- ۱۴۴/ آل عمران).

(یا أَیُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ ما أُنْزِلَ إِلَیْکَ مِنْ رَبِّکَ- ۶۷/ مائده) و (وَ ما نُرْسِلُ الْمُرْسَلِینَ إِلَّا مُبَشِّرِینَ وَ مُنْذِرِینَ- ۴۸/ انعام)

واژه مرسلین- در این آیه بر- ملائکه و آدمیان- هر دو تعبیر شده است و در آیه:

(یا أَیُّهَا الرُّسُلُ «۱») گفته شده مقصود پیامبران و یاران پاک و خالص آنهاست که چون در همه حال مطیعان و پیوستگان راستین او هستند آنها را نیز- رسل- نامیده است مثل واژه مهلّب و اولاد او که آنها را- مهالبه- نامیده اند.

(ارسال:) فرستادن و رسالت یافتن که در باره انسان و اشیاء در حالت پسندیده و ناپسند هر دو بکار می رود که گاهی یا با تسخیر و جبری است مانند- ارسال با دو باران در آیه: (وَ أَرْسَلْنَا السَّماءَ عَلَیْهِمْ مِدْراراً- ۶/ انعام).

و یا- ارسال- گاهی در باره گروهی که دارای اختیار هستند.

خدای تعالی گوید: (وَ یُرْسِلُ عَلَیْکُمْ حَفَظَهً- ۶۱/ انعام).

(فَأَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِی الْمَدائِنِ حاشِرِینَ «۲»- ۵۳/ شعراء).

اینگونه ارسال- در معنی واگذاری و رها کردن و ترک ممانعت است، مثل آیه:

---

(۱) ابو عبیده در تفسیر آیه فوق ۵۱/ مؤمنون می نویسد: یرید النّبی صلّی اللّه علیه وحده: یعنی خداوند از کلمه رسل- پیامبر به تنهائی را اراده کرده است. (تأویل مشکل القرآن ۲۸۰).

صاحب تبیان همه اقوال را اینطور ذکر می کند که: قال قوم هذا خطاب لعیسی ...- بعضی گفته اند مورد خطاب و روی سخن عیسی علیه السّلام است چون قبل از این آیه از او سخن گفته است گویا که می گوید: یا عیسی کلوا من الطّیبات. دیگران گفته اند خطاب مخصوص پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که به لفظ جمع مخاطب شده است چنانکه گاهی به یک فرد گفته می شود:

ایّها القوم کفّوا عنها: ای مردم از ما دست بدارید. گروهی گفته اند چون قبل از این آیه در باره بعضی از پیامبران سخن رفته است گویی که می گوید به آن پیامبران گفتیم- یا ایّها الرسل کلوا من الطیّبات ای فرشتگان از پاکیزه ها بخورید. (تبیان ۷/ ۳۳۱).

ولی نظر منتخب راغب رحمه اللّه با آیات دیگر قرآن مطابقت دارد. زیرا پیامبران و مؤمنین را در آیات دیگر بطور عموم به چنین امری معیّن کرده است و می گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُلُوا مِنْ طَیِّباتِ ما رَزَقْناکُمْ ۱۷۲/ بقره) و (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحَرِّمُوا طَیِّباتِ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَکُمْ- ۸۷/ مائده) و در باره کرامت بنی آدم نیز می گوید:

(و رزقناهم من الطّیبات- ۱۶ جاثیه) بنابراین کسانیکه مؤمن حقیقی اند و پیرو پیامبر از پاکیزه ها می خورند و به فرمان خداوند از ناپاکیها مثل خمر، قمار، ظلم و دروغ و هر پلیدی دیگر اجتناب می کنند و از همه پاکیها بهره و نصیب خویش برمی گیرند.

(۲) ارسل، یرسل، ارسالا در معانی زیر بکار رفته است: ۱- برانگیختن و آزاد و رها کردن. ۲- فرستادن

ص: ۷۴

(أَ لَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّياطِينَ عَلَى الْكافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ أَزًّا- ۸۳/ مریم).

یعنی: (آیا نمی دانی که شیاطین را بر کافرین واگذاردیم و آنها را به سختی مضطرب و هیجان زده می کنند) و گاهی ارسال- نقطه مقابل امساک- است، خدای تعالی گوید:

(ما یَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَهٍ فَلا مُمْسِکَ لَها وَ ما یُمْسِکْ فَلا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ- ۲/ فاطر).

(خداوند هر چه را از رحمت و بخشایش برای مردم می گشاید و روا می دارد هیچکس مانع و بازدارنده آنها نیست و هر چه را روا ندارد و نگشاید کسی غیر از خدای بر آن توانا و رساننده آنها نیست.)

الرّسل من الإبل و الغنم: گلّه های رها شده در چراگاه.

و برانگیختن با تکلیف و فرمان پذیری و انقیاد که در موجودات غیر عاقل در کارهای زشت و زیانبار بکار می رود.

۳- بعث و فرستادن موجودات عاقل در امور دنیایی.

۴- ارسال و فرستادن عاقل در امور دینی و این قسمت اخیر بیشتر از سه موارد دیگر در قرآن کریم ذکر شده است معانی فوق با توجّه به موضوع مورد بحث فهمیده می شود.

۵- استرسال یعنی رها کردن و نستردن موی سر و صورت و یال و دم علی رسلک: آرام باش. التّرسل فی الکلام: وقار در سخن همراه با صدای آرام. مرسل: پر شیر.

ابن انباری می گوید: اشهد ان لا اله الّا اللّه و اشهد انّ محمّدا رسول اللّه: اعلام می دارم و بیان می کنم که محمّد رسول اللّه، و پیرو اخباری است که از خداوند دریافته و بر آنها مبعوث شده است.

اخفش می گوید: پیامبر را از اینجهت رسول گویند که او- ذو رساله- یعنی صاحب رسالت است.

رسول و رسوله- اسمی از مصدر- ارسال- است در آیه: (اَّا رَسُولُ رَبِّ الْعالَمِینَ- ۱۶/ شعراء) که سخن موسی و هارون است اگر به صیغه تثنیه- رسولا- یعنی ما دو فرستاده هستیم گفته نشده برای این است که وزن فعول و فعیل مذکّر و مؤنّث و مفرد و جمع در آنها یکی است و بکار بردن رسول- در تثنیه و جمع جایز است. ارسال- هم یعنی گروههای پیاپی- و- ارسال کلام: سخنی که بدون تقیید و تکلّف اداء شود.

تراسل النّاس فی الغناء: سرودی که یکی آغاز می کند دیگران آهنگش را ادامه می دهند.

ترسل: در قرائت، خواندن بدون شتاب و عجله است. رسل و رسله: مدارا و نرمخویی است.

حدیث مرسل: حدیثی است که اسناد آن بصاحبش متّصل نباشد یا اسنادش حذف شده باشد.

مرسلات: در قرآن به سه معنی ۱- بادها ۲- فرشتگان ۳- اسبان جنگی. مرسله: گردن بندی که از مهره ها باشد (لس ۱۱/ ۲۸۳- مصباح ۱/ ۲۷۴- صح- اساس ۱۶۲- تهذیب اللغه ۱۲/ ۳۹۲- مجمع البحرین ۵/ ۳۸۲).

جاءوا أرسالا: پی در پی آمدند.

الرّسل: شیر زیادی که پی در پی از پستان دوشیده می شود.

(رسا) [رسا]:

رسا الشی ء یرسو: آن چیز ثابت و پا بر جا شد.

أرساه: او را ثابت و محکم کرد.

آیه: (وَ قُدُورٍ راسِیاتٍ- ۱۳/ سباء) (دیگ های بزرگ و سنگین، و ثابت).

و آیه: (رَواسِیَ شامِخاتٍ- ۲۷/ مرسلات) کوههای سربرافراشته و استوار.

آیه: (وَ الْجِبالَ أَرْساها- ۳۱/ نازعات) که اشاره به معنی آیه: (وَ الْجِبالَ أَوْتاداً- ۷/ نباء) است. (یعنی: کوههائی چون میخ ها محکم و فرو کوفته).

شاعر گوید: و لا جبال إذا لم ترس اوتاد.

یعنی: (کوههائی که چون میخ ها ثابت نباشند و ریزش کنند کوه نیستند).

ألقت السّحابه مراسیها: ابرها پیوسته و با ثبات و پی در پی بارید مثل: ألقت طنبها:

ریشه هایش را افکند و رها کرد.

خدای تعالی گوید: (ارْکَبُوا فِیها بِسْمِ اللَّهِ مَجْراها وَ مُرْساها «۱»- ۴۱/ هود). مجراها و مرساها- در آیه از- اجریت اجراء و ارسیت ارساء- است.

(مرسی)- در معنی مصدر- اسم مکان- اسم زمان- اسم مفعول- است که-

---

(۱) ازهری از قول ابو اسحاق می نویسد کسی که- مجراها و مرساها- می خواند یعنی روان کردن و نگهداشتن کشتی ها از خدای تعالی است. و کسی که- مجریها و مرسیها- می خواند یعنی خدای تعالی است که با قوانین خلقتش کشتی ها را روان می سازد و نگهمیدارد. و کسی که- مجراها و مرساها- می خواند معنی آن روان شدن و بازماندن کشتی هاست.

(تهذیب اللّغه ۱۳/ ۵۶) آیه فوق سخن حضرت نوح است در وقتی که آغاز طوفان است و کشتی را آماده کرده به اصحابش می گوید: (ارکبوا فیها بسم اللّه مجراها و مرساها انّ ربی لغفور رحیم و هی تجری بهم فی موج کالجبال- ۴۱/ هود) را در موج

و خیزش همانند کوه ها روان می ساخت و چنانکه لغت نویسان نوشته اند واژه های- مرسی- و مجری- در حکم مصدر اسم مکان، (لنگرگاه) اسم زمان حرکت، و اسم مفعول است.

ص: ۷۶

مجریها و مرسیها- نیز خوانده شده.

در آیه: (یَسْئَلُونَکَ عَنِ السَّاعَهِ أَیَّانَ مُرْساها- ۱۸۷/ اعراف) یعنی زمان ثبوت و وقوع قیامت.

رسوت بین القوم: برای صلح و آشتی در میانشان باقی ماندم.

(رشد) [رشد]:

الرّشد: راهیابی و ثبات در حقّ که در برابر- غیّ- یعنی گمراهی است. واژه- رشد- مثل واژه هدایه- بکار می رود.

می گویند: رشد، یرشد، و رشد، یرشد.

در آیات: (لَعَلَّهُمْ یَرْشُدُونَ- ۱۸۶/ بقره) و (قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ- ۲۵۶/ بقره).

خدای تعالی گوید: (فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً- ۶/ نساء) و (وَ لَقَدْ آتَیْنا إِبْراهِیمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ- ۵۱/ انبیاء).

ولی در دو آیه اخیر میان رشدی که یتیمان به آن می رسند و رشدی که در آیه دوّم ذکر شده و خداوند آن را به حضرت ابراهیم علیه السّلام عطا کرده است، فرق زیادی هست.

فرمود: (هَلْ أَتَّبِعُکَ عَلی أَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْداً- ۶۶/ کهف) آیا می توانیم همراهت بیایم و بر آنچه از رشد و کمال آموخته ای مرا بیاموزی؟).

و آیه: (لِأَقْرَبَ مِنْ هذا رَشَداً- ۲۴/ کهف).

عدّه ای از- علماء- گفته اند- الرّشد اخصّ از- الرّشد- است زیرا- رشد- در امور دنیوی و اخروی است و- رشد- در امور اخروی است نه در چیز دیگر.

راشد و رشید- در هر دو مصدر بکار می رود.

خدای تعالی گوید: (أُولئِکَ هُمُ الرَّاشِدُونَ- ۷/ حجرات) و (وَ ما أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِیدٍ- ۹۷/ هود) ..

)

(رص) [رص :

خدای تعالی گوید: (كَأَنَّهُمْ بُنْيانٌ مَرْصُوصٌ- ۴/ صف) یعنی: استوار و محکم، گوئی که با سرب و قلع ساخته شده.

رصصته و رصّصته: محکمش کردم.

تراصّوا فی الصّلاه: در صف نماز متراکم شدند و بسختی به هم پیوستند (دوش به دوش و صف به صف).

ترصیص المرأه: نگهداشتن و بستن روسری و نقاب بر سر.

مصدر- ترصیص- از- ترصّص- بلیغ تر و رساتر است.

(که در- ترصیص- فعل متعدّی است و با اختیار انجام می شود ولی در- ترصّص- این چنین نیست).

(رصد) [رصد]:

الرّصد، آمادگی برای مراقبت و دیده بانی است.

فعلش- رصد له و ترصّد و ارصدته له- است.

خدای تعالی گوید: (وَ إِرْصاداً لِمَنْ حارَبَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ «۱»- ۱۰۷/ توبه).

خدای عزّ و جل ق گوید: (إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصادِ- ۱۴/ فجر) هشداری است بر اینکه هرگز بر ایشان گریز گاهی و پناگاهی نیست. (زیرا پهنه جهان در حکومت خداوند است- وسع کرسیّه السّموات و الارض- قدرت آفرینش او تمام هستی یعنی آسمانها و زمین را فرا گرفته).

برای راصد- بصورت- مفرد و- راصدین- بصورت جمع هر دو- رصد- گفته می شود و همچنین برای مرصود- چه مفرد و چه جمع.

خدای تعالی می گوید: (يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ رَصَداً- ۲۷/ جنّ) که احتمال همه آنها را دارد (یعنی هم اسم فاعل و مفعول چه مفرد و چه جمع) (المَرصَد)- اسم مکان است یعنی رصدگاه، خدای تعالی گوید: (وَ اقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ- ۵/ توبه).

---

(۱) گویی که قرن ۱۴۰۰ سال پیش صحنه های مبارزات امروز مسلمین با کفّار رای تجسّم بخشیده است

مرصاد- هم مثل- مرصد- است ولی- مرصاد- جای انتظار با- ترصّد- یعنی چشم داشتن است.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ جَهَنَّمَ كانَتْ مِرْصاداً- ۲۱/ نباء) تنبیه است بر اینکه گذرگاه مردم بر جهنّم است و بر این معنی آیه: (وَ إِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وارِدُها- ۷۱/ مریم) است.

(رضع) [رضع :

رضع المولود، برضع و رضع، یرضع رضاعا و رضاعه: کودک را شیر داد و شیر می دهد. و بطور استعاره شخص تنگ نظر و فرومایه را- راضع- می گویند یعنی کسی که تنگ نظریش به نهایت رسیده هر چند که در اصل به کسی که گوسفندان خود را در شب می دوشد تا صدای دوشیدنش شنیده نشود اطلاق شده، پس هر گاه در این معنی باشد و به این تعبیر شناخته شود می گویند: رضع فلان- مثل- لؤم: فرومایه شد.

راضعتین: دندانهای ثنایا، زیرا کودک در شیر خوردن برای گرفتن و فشار دادن پستان مادر از آنها کمک می گیرد.

خدای تعالی گوید: (وَ الْوالِداتُ يُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كامِلَيْنِ لِمَنْ أَرادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضاعَةَ- ۲۳۳/ بقره).

که درست سنگرهای فرهنگی و عملی و جنگی و اقتصادی رای برای پیشبرد اهداف مستضعفین خدا پرست یاد آوری می کند تا بی خبری و غفلت و غرق شدن در رفاه و تفریح آنها رای از رسالت جهانیشان باز ندارد بهمین جهت است که قرآن کلماتش، آیاتش سوره ها و تمام محتوایش آئین نجات بخش و جاودانه است، گویی که تمام ابعاد زمانی و مکانی انسانهای وارسته و مؤمن رای در نظر گرفته است.

و یکی از اصطلاحات تاریخی کشورهای اسلامی واژه رصد خانه بوده که در دوران بربریت اروپا مسلمانان، عالی ترین رصدخانه ها و عملی ترین روشها رای در اثر داشتن دانشمندان بی نظیری مانند خواجه نصیر الدّین طوسی (رصدخانه مراغه) و ابو ریحان بیرونی داشته اند تا جائی که مغولهای خونخوار رای در توجّه به جنبه های علمی، به تسلیم و اسلام وا داشتند.

(فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ- ۶/ طلاق) فلان أخو فلان من الرّضاعه: برادر شیری و رضاعی که از یک پستان شیر خورده اند هر چند که از پدر و مادر دیگری باشند.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «یحرم من الرّضاع ما یحرم من النّسب» «۱» خدای تعالی فرماید: (وَ إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلادَكُمْ- ۲۳۳/ بقره).

یعنی: اگر خواستید فرزندانتان را زنان دیگر در مقابل پرداخت وجه شیر دهند مزدی که قرار گذارده اید به شایستگی بدهید که گناهی بر شما نیست از خدا پروا کنید و بدانید که به کارهاتان بینا و آگاه است.

(رضی) [رضی :

می گویند- رضی، یرضی، رضا: (خشنود شد) که اسم آن- مرضیّ و مرضوّ- است.

رضا العبد عن اللّه: بنده از اجرای قضاء و حکم خدا اکراه ندارد و به آن خشنود است.

رضا اللّه عن العبد: یعنی خشنودی خدا از بنده، در این است که می بیند امرش را بکار می برد، امر به معروف می کند و از نهی و نهی می کند و باز می دارد، خدای تعالی گوید:

(رَضِیَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ ۱۱۹/ مائده) و (لَقَدْ رَضِیَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِینَ ۱۸/ فتح) (وَ رَضِیتُ لَكُمُ الْإِسْلامَ دِیناً ۳/ مائده) (أَ رَضِیتُمْ بِالْحَیاهِ الدُّنْیا مِنَ الْآخِرَهِ ۳۸/ توبه) و

---

(۱) هر چه رای که از هم نسب بودن در میان برادران و خواهران حرام است حکم آن در میان برادران و خواهران رضاعی و همشیر نیز حرام است. این حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله عظمت و ارزشمندی نقش مادران شیر ده و نیز اثر عامل شیر و تأثیر نهادن آن در همسان نمودن جسم و روح کودک رای نشان می دهد که در امور روانشناسی و تربیت و رشد کودک بایستی مسئله ای قابل توجّه باشد. [...]

(يُرْضُونَكُمْ بِأَفْواهِهِمْ وَ تَأْبى قُلُوبُهُمْ ۸/ توبه) يعنى: چگونه مشركين عهد و پيمان نگه مى دارند و حال اينكه اگر بر شما پيروز شوند هيچ چيز را رعايت نمى كنند با دهانشان و شعارشان و الفاظ فريبنده شان ديگران را خشنود مى كنند در حاليكه دلهاشان از آن سخنان ابا دارند زيرا بيشترشان فاسق و عصيانگرند).

خداى عزّ و جلّ گويد: (لا يَحْزَنَّ وَ يَرْضَيْنَ بِما آتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ- ۵۱/ احزاب).

(يعنى: البتّه نبايستى محزون شوند بلكه از رفتارى كه با همگى شان مى كنى خشنود باشند).

(رضوان:) خشنودى زياد، و چون بزرگترين رضا، خشنودى خداى تعالى است واژه رضوان- در قرآن به هر چه كه از اوست اختصاص يافته است.

خداى تعالى گويد: (وَ رَهْبانِيَّةً ابْتَدَعُوها ما كَتَبْناها عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغاءَ رِضْوانِ اللَّهِ «۱»- ۲۷/ حديد) و (يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْواناً- ۲۹/ فتح) و (يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ رِضْوانٍ- ۲۱/ توبه) و (إِذا تَراضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ- ۲۳۲/ بقره) يعنى: هر كدام از آنها رضايت دوستش را ظاهر كرد و او را با نكوكارى خشنود نمود.

(رطب) [رطب :

الرّطب:ترى و رطوبت، نقطه مقابل- يابس: خشكى.

---

(۱) اين آيه بعد از آيه اى است كه يكى از علل ارسال پيامبران و كتاب و ميزان را اشاره مى كند و اجراى قسط و تعادل ثروت و ايجاد عدل در ميان انسانهاست، سپس به شدّت خشونتى را كه از بكار بردن فلزّات بخصوص آهن حاصل مى شود و منافع سرشارى براى انسانها دارد بحث مى كند تا معلوم شود كداميك از انسانها با سود و زيان آهن دين خداى را در آينده و پيامبر صلّى اللّه عليه و آله او را كه نديده اند يارى مى كنند و او توانا و نيرومند است. مى گويد بعد از نوح و ابراهيم كه در تبار و پيروانشان بسيارى هدايت يافته و بعضى عصيانگر شده اند پيامبران بسيارى آمدند تا اينكه عيسى عليه السّلام را با انجيل مبعوث كرديم و در دل كسانى كه پيرو او بودند رأفت و رحمت نهاديم امّا آنها رهبانيت را كه ما بر آنها مقرّر نكرده بوديم بدعت نهادند گرچه كارشان جز براى رضاى خدا نبود امّا چنانكه شايسته است آن را رعايت نكردند، و مؤمنينشان را پاداش داديم و بسيارى از آنها عصيان ورزيدند.

خدای تعالی گوید: (وَ لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ- ۵۹/ انعام).

رطب: مخصوص خرمای تازه و نرم است، خدای تعالی گوید: (وَ هُزِّی إِلَیْکِ بِجِذْعِ النَّخْلَهِ تُساقِطْ عَلَیْکِ رُطَباً جَنِیًّا- ۲۵/ مریم).

یعنی: (شاخه نخل را حرکت بده تا خرمای تازه بر تو فرو ریزد).

ارطب النّخل- مثل- اتمر و اجنی- است (خرمای رسیده، و چیده شده).

رطبت الفرس و رطّبته: اسب را خرما خوراندم.

رطب الفرس: آن اسب خرما خورد.

رطب الرّجل رطبا: وقتی است که کسی سخن درست و نادرست می گوید که تشبیهی است به خوردن خرمای خشک و تر.

رطیب: عبارتست از نرمی.

(رعب) [رعب :

الرّعب: بریده شدن از بسیاری ترس و خوف در دل.

فعلش، رعبته، فرعب، رعبا و هو رعب- یعنی به سختی ترساندش و ترسید.

ترعابه: مرد بسیار ترسو و گریزان و جدا شده، خدای تعالی گوید:

(وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ- ۲۶/ احزاب) و (سَنُلْقِی فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعْبَ- ۱۵۱/ آل عمران) (وَ لَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْباً- ۱۸/ کهف).

و به تصوّر رسیدن ترس در سراسر وجود و پر شدن از خوف، گفته می شود:

رعبت الحوض: حوض را پر کردم.

و- سیل راعب: سیلی که درّه را پر می کند و به اعتبار معنی قطع و بریدن بوسیله ترس می گویند:

رعبت السّنام: کوهان شتر را بریدم.

جاریه رعبوبه: دوشیزه فربه و بالا بلند، جمع آن- رعابیب- است.

(رعد) [رعد]:

الرّعد: غرّش و صدای ابرها.

روایت شده- رعد «۱»- فرشته ای است که ابرها را می راند.

می گویند: رعدت السّماء و برقت و ارعدت و أبرقت- و نیز رعد و برق کنایه از ترساندن است.

صلف تحت راعده: لاف و گزافی در لوای سر و صدای زیاد و در باره کسی بکار می رود که می گوید و تحقیق نمی کند.

رعدید: ترسوی لرزان و مضطرب.

ارعدت فرائصه خوفا: بند بندش از ترس می لرزید.

(رعی) [رعی :

الرّعی: در اصل نگهداشتن حیوان است یا با غذایی که جانش را حفظ کند یا با دور کردن دشمن از او.

می گویند: رعیته: حفظش کردم.

أرعیته: گذاشتم تا بچرد و چراندمش.

الرّعی: علف و خوراک حیوان.

مرعی: چراگاه.

خدای تعالی گوید: (کُلُوا وَ ارْعَوْا أَنْعامَکُمْ- ۵۴/ طه).

---

(۱) بدیهی است سراسر جهان، پهنه کارگزاران الهی است که مجریان نوامیس و قوانین خلل ناپذیر آفرینش اند و تمام عرصه گیتی حتّی به اندازه یک اتم خالی از این حقیقت نیست و به گفته آن دانشمند علوم تجربی: در عالم خلاء وجود ندارد. بنابراین فرشتگان همان کارگزاران الهی اند هر چند که از دیده محدود و ناقص ما پوشیده باشند چنانکه در جو زمین و هر متر مکعّب از هوا شاید میلیونها موجود جاندار وجود دارد که جز با چشم مسلّح دیده نمی شوند، دیدن کارگزاران الهی نیز با دید دل دریافته می شوند و باور داشتن بوجود آنها همان ایمان به غیب است یعنی ایمان به حقایقی که توان دید محدود ما یارای دیدن آنها را نداشته باشد، مثل روح که مورد قبول تمام علماء الهی و غیر الهی است- و از آثار آن شناخته می شود.

(أَخْرَجَ مِنْها ماءَها وَ مَرْعاها- ۳۱/ نازعات) و (وَ الَّذِی أَخْرَجَ الْمَرْعی ۴/ اعلی).

رعی و رعاء: در باره حفظ و نگهداری و سیاست و کشورداری است.

خدای تعالی گوید: (فَما رَعَوْها حَقَّ رِعایَتِها- ۲۷/ حدید) یعنی حقّ حفاظت و سرپرستی بجای نیاوردند.

راعی: هر سیاستمدار و سرپرستی یا برای نفس خویش یا برای دیگران.

روایت شده که: «کلّکم راع و کلّکم مسئول عن رعیّته «۱»» شاعر گوید: و لا المرعیّ ه فی الاقوام کالرّاعی

---

(۱) حدیث هماره جاویدان پیامبر اسلام که تفسیر آیات متعدّدی از قرآن است یکی از بزرگترین مزایا و ضمانت اجرایی انسانی و همگانی مکتب اسلام است زیرا اسلام بر خلاف سایر مکاتب و ادیان که برای پیاده کردن عدل و قسط و قانون فقط یک ضمانت اجرائی آن هم قدرت دیکتاتوری و خشونت قانونی دارند بر عکس در اسلام سه ضمانت اجرا یا سه رکن اساسی در حکومت اسلامی هست:

اوّل- ایجاد ایمان و رشد تربیت فطری و وجدانی انسانها با مبانی:

۱- گسترش علم و دانش.

۲- توجّه و اهتمام به امر ازدواج و تربیت کودک از شیرخوارگی تا رشد، و والایش او.

۳- تقویت روحیه برادری در میان پیروان خویش.

۴- ایجاد روحیه نیک اندیشی و حسن نظر به جهان و جامعه انسانی با ایجاد ایمان به جهان پس از مرگ و هنگامه داوری در پیشگاه اللّه.

۵- تقویت روحیه حمایت از مستضعفین از هر رنگ و نژاد.

۶- تشویق به مسابقات در نیکی ها و تعاون و همیاری که بر این اساس گرامی ترین انسانها را علماء- شهداء و پرهیزکاران می داند و این اصول را وظیفه حتمی فرد و دولت می شمارد.

دوّم- ضمانت اجرایی مکتب اسلام که سایر مکتب ها فاقد آن هستند نظارت همگانی و دادن مسئولیّت به عموم افراد در کار یکدیگر است، در کار حکومت نظارت در اجرای کار قانونی با گزینش انسانهای عالم و پرهیزکاری که بدون هوی و هوس و بدون روحیه عوامفریبی؟؟؟؟ گردد، بدون حب دنیا و جاه طلبی، امّا با داشتن روحیّه ایثار، شجاعت و فداکاری باشند انجام می دهد زیرا قرآن می گوید: (کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ- ۱۰۴/ آل عمران) اینطور

نیست که مثل کشورهای غربی و شرقی و جهان کنونی عدّه ای را بنام نماینده برگزینند و دیگر به دنبال کار خود بروند و سپس چنانکه در جهان معاصر خویش می بینیم در همه سیستم ها فقط یک نفر و یک جوّ و گروه حاکم است ولی در اسلام اکثریّت واقعی حاکم است چنانکه در زمان حاضر و حکومت اسلامی می بینیم که همه جا خود مردم دخالت دارند امّا اقلیّت های دینی هم با حقّ نظارت در مسئولیّت، و سرنوشت کشور دخالت دارند و اصولا شور و مشاوره از ارکان عملی حکومت اسلامی در تمام شئون، از کانون خانواده تا خانواده بزرگ یعنی جامعه هست و این اصل

یعنی: (شخصی بی مسئولیّت و بی تفاوت در میان جامعه هرگز همانند فرد مسئول نیست).

جمع راعی- رعاء و رعاه- است.

مراعاه الانسان للامر: مراقبت و نگهداری در کار است که چگونه و چه چیز از آن بدست می آید و به چه چیزی منتهی می شود از این معنی است عبارت:

راعیت النّجوم: (ستارگان را نظاره و مراقبت کردم).

ارعیته سمعی: به حرف او گوش دادم و خود را متوجّه سخنش کردم.

خدای تعالی گوید: (لا تَقُولُوا راعِنا وَ قُولُوا انْظُرْنا «۱»- ۱۰۴/ بقره) ارعنی سمعک: به من گوش دار و متوجّه من باش.

ارع علی کذا- او را باقی نگهدار و به او مهربانی کن (که با حرف (علی) متعدّی شده است) و حقیقتش، یعنی او را با علم و اطّلاع رعایت و مهربانی کن.

مقدّس در فرهنگ و قاموس غرب و شرق سابقه ندارد و در قرن ۱۹ و ۲۰ از اسلام گرفته اند (زبان های مختلف را مطالعه کنید، تا حقیقت روشن شود).

و لذا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حدیث فوق فرمود: همه شما سرپرستید و مسئول و همه در سرنوشت جامعه شریک و بالاخره:

سوّمین: ضمانت اجرا حفظ و حرمت اجرای قانون الهی است که اساس قوانین اجتماعی جامعه مسلمین است و تا آنجا مقدّس است که از قدیمترین ایّام، مسلمین به قرآن سوگند می خورند و بعدها اروپائیان همین سوگند خوردن را هم از مسلمین گرفته اند چون در اسلام قرآن و سنّت پیامبر خدا صلّی اللّه علیه و آله از وحی جدا نیست و احترامش بر عهده همه است و لذا پیروی از قانون را همانند سایر واجبات می دانند.

(۱) راعنا- در اصل لغت یعنی ما را ملاحظه کن و صبر کن زیرا پیامبر همین که آیات را تلاوت می فرمود یهودیان این عبارت را که در عبرانی به معنی- سب و سخریه- است بکار می بردند و خداوند آنها را از گفتن آن نهی نمود که به جای آن- انظرنا- بگویند.

لذا فرمود: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَقُولُوا راعِنا وَ قُولُوا انْظُرْنا- ۱۰۴/ بقره) چون واژه- راعنا- از کلمات متشابه و دارای ایهام و دو معنی مختلف بود مؤمنین آن را در معنی اصلی آن یعنی صبر کن تا بنویسیم، و حفظ کنیم بکار می بردند امّا مورد سوء استفاده دیگران قرار گرفت و لذا نهی شد.

ابن سیده می گوید: به نظر من در زبان یهود این واژه- راعنا- است که به همین صیغه است و معنی سست بودن و احمق را دارد.

ص: ۸۵

(رعن) [رعن :

خدای تعالی گوید: (لا تَقُولُوا راعِنا- ۱۰۴/ بقره) و (وَ راعِنا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَ طَعْناً فِي الدِّينِ- ۴۶/ نساء).

سخنی بود که بطور نیشخند به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می گفتند و قصدشان سست کردن و فریب بود که بطور ایهام می خواستند بگویند که ما می گوئیم ما را ملاحظه کن.

از واژه- رعن الرّجل یرعن رعنا- که اسمش- رعن و ارعن و امرأه رعناء است:

احمق و گول شد، یعنی مرد و زن احمقی هستند، علّت نامیدن به این صفت به خاطر کژی و انحراف از عقل است که تشبیهی به- رعن- یعنی ستیغ کوه است که غالبا متمایل و جلو آمده و غیر مستقیم است.

شاعر گوید:

لو لا ابن عتبه عمرو و الرّجاء له ما کانت البصره الرّعناء لی وطنا «۱»

که وصف بصره با واژه- رعناء «۲»- یا به نسبت معیشت و شادمانی در آنجا است و یا نسبت به قریه و روستا سنجیده شده و تشبیهی است از بصره به زن رعناء و یا به خاطر دگرگونی و تغییرات هوای آنجا.

---

(۱) شعر از فرزدق است که در مآخذ دیگر چنین است:

لو لا ابو مالک المرجو نائله ما کانت البصره الرّعناء لی وطنا

یعنی: اگر امیدواری به بخشش ابو مالک یا ابن عتبه نبود این شهر بصره که هوایش و موقعیّتش متغیّر و غیر طبیعی است وطن من نمی بود.

(۲) واژه- رعناء- در ادبیّات فارسی بیشتر با عبارات- رعنا قد- و یا- گل رعنا- در معانی زیبا و متکبّر و خرامان و چالاک و لطیف بکار رفته است و آوای حروف و ادای کلمه هم همین معانی را تداعی می کند ولی در زبان عرب این واژه با همزه آخر یعنی (رعناء) در معنی گول و سست و احمق و پیش آمده و عظیم و فربه و متمایل به سقوط بکار می رود که البتّه از یک جهت و از یک نظر معانی فارسی و عربی آن به هم نزدیک می نماید و آن هم بی اعتنائی در آن معانی است چه در زیبائی که در معرض تلف و تباهی است و چه در معنی قلّه کوه و عظیم و فربه که توهّم افتادن و تلف شدن در آن نیز وجود دارد. گویی که در هر دو معنی سکونت و آرامش متصوّر نیست بلکه انحراف متصوّر است.

(رغب) [رغب :

اصل رغبت فراخی و گنجایش در چیزی است.

رغب الشّی ء: آن چیز وسیع و گسترده شد.

حوض رغیب: آبگیر و حوض بزرگ.

فلان رغیب الجوف: او فراخ بطن است.

فرس رغیب العدو: اسبی که با گامهای فراخ و بلند می دود.

الرّغبه و الرّغب و الرّغبی: وسعت و توانایی در اراده و خواست.

خدای تعالی گوید: (وَ یَدْعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً «۱»- ۹۰/ انبیاء).

زمانی که گفته شود- رغب فیه و رغب الیه: علاقه و تمایل شدید را در آن اقتضاء میکند.

خدای تعالی گوید: (إِنَّا إِلَی اللَّهِ راغِبُونَ- ۹۵/ توبه).

ولی اگر گفته شود- رغب عنه- دوری و بی میلی نسبت به چیزی را می رساند، مثل آیه:

(وَ مَنْ یَرْغَبُ عَنْ مِلَّهِ إِبْراهِیمَ- ۱۳۰/ بقره)

---

(۱) قسمتی از آیه ای است در باره زکریّای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که می گوید (و زَکَرِیَّا إِذْ نادی رَبَّهُ رَبِّ لا تَذَرْنِی فَرْداً ... ۸۹/ انبیاء) یعنی: زکریّا را یادآوری کن زمانی که پروردگار خویش را ندا کرد و گفت پروردگارم مرا بی فرزند و تنها مگذار که تو از همه بازماندگان بهتری اجابتش کردیم و یحیی را به او دادیم و همسرش را شایسته گردانیدیم زیرا زکریّا و همسرش (کانُوا یُسارِعُونَ فِی الْخَیْراتِ وَ یَدْعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً وَ کانُوا لَنا خاشِعِینَ- ۹۰/ انبیاء).

گویی که خداوند می خواهد انسانها را آگاهی دهد به اینکه علّت اجابت و خواست و آرزوی زکریّا و همسرش این بود که همواره به کارهای نیکو می شتافتند و در همان حال مغرور نبود و باز هم با شتاب در نیکی ها خدای را با بیم و امید می خواندند و از او با کمال خشوع و ادب و متانت تقاضا می نمودند تمام آیات و کلمات و سوره های قرآن این چنین درسی آموزنده و اجتماعی و تربیتی برای انسانهاست تا نپندارند که فرجام و پاداش و هدایت مبتنی بر زمینه های قبلی نیستند و یا اینکه در پیشگاه کردگار همچون جامعه پر تبعیض بشر رابطه جای ضابطه است بلکه بر عکس در پهنه گیتی و آفرینش الهی هر چیز با مقدّمه قبلی و با اختیار و گزینش و قدم نهادن، در نیکی هاست.

(و کسی که از کیش و شریعت ابراهیم رو گرداند کسی نیست مگر آنکه نفس خود به جهالت و نادانی متمایل کرده باشد).

و آیه (أَ راغِبٌ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِی- ۴۶/ مریم) (آیا از- آلهه- و مورد پرستش من روی گردان هستی).

و- الرّغیبه: بخشش بسیار، نامیدن بخشش فراوان به- رغیبه یا از جهت پسندیدگی و تمایل و رغبتی است که در این واژه وجود دارد و در آن صورت از- رغبه- مشتق شده است و یا به خاطر فراوانی و فراخی آن بخشش است که از معنی اصل لغت یعنی وسعت مشتقّ شده است.

شاعر گوید: یعطی الرغائب من یشاء و یمنع (با فراوانی و فراخی به هر که می خواهد می بخشد و منع می کند).

(رغد) [رغد]:

«۱» عیش رغد و رغید: زندگی پاکیزه و فراخ.

خدای تعالی گوید: (وَ کُلا مِنْها رَغَداً- ۳۵/ بقره) و (یَأْتِیها رِزْقُها رَغَداً مِنْ کُلِّ مَکانٍ- ۱۱۲/ نحل).

ارغد القوم: آن مردم به زندگی پر نعمت و وسیعی رسیدند.

ارغد ماشیته: ستورانش را رها کرد و به آسانی آنها را چرانید.

أرغد- دو وجه دارد: ۱- از باب جدب و اجدب: خشکسالی شد (به صورت لازم) ۲- از باب- دخل و ادخل- داخل کردن فراخی معیشت و فراوانی رزق در زندگی

---

(۱) ابن فارس می نویسد: «الرّاء و الغین و الدّال» یعنی: رغد دو اصل است یکی به معنی زندگی پاکیزه و دیگری بر خلاف آن یعنی- مرغاد- که همان ضعف و سستی و ناتوانی جسمی است- و مرغاد کسی است که نظر و رأی درستی ندارد و نمی داند چه بگوید. (مقائیس اللّغه ۲/ ۴۱۷).

و نیز مرغاد- یعنی کسی که خشمگین شده و رنگش تغییر کرده و از شدّت خشم پاسخ نمی دهد و یا بیماری او را ناتوان ساخته و نیز- مرغاد- مرد برخاسته از خواب و کسل. (لس ۳/ ۱۸۱- تهذیب اللّغه ۸/ ۱۷).

دیگری (به صورت متعدّی) المرغاد من اللّبن: شیر آمیخته با آرد که دلالت بر کثرت و فراوانی و فراخی معیشت دارد.

(رغم) [رغم :

الرّغام: خاک نرم.

رغم انف فلان رغما: به خاک افتاد (یعنی بینی او به خاک مالیده شد).

ارغمه غیره: دیگری او را به خاک انداخت و از این معنی به خشم و سخط نیز تعبیر شده است.

شاعر گوید:

اذا رغمت تلک الأنوف لم ارضها و لم اطلب العتبی و لکن أزیدها

(معنی این بیت در ذیل واژه انف- قبلا آمده و در آنجا به جای- رغمت- غضبت- ذکر شده که هر دو به یک معنی است).

نقطه مقابل اسخاط و ارغام یعنی به خشم آوردن- ارضاء- یعنی خشنود کردن و بخشیدن چیزی است که دلالت بر ایجاد خشم داشته و لذا گفته می شود:

ارغم اللّه انفه و ارغمه: خدا او را به سخط آورد و بینیش را به خاک مالید.

راغمه: خشمگینش کرد و به خاکش مالید و در باره دو نفر، به این معنی است که هر یک بکوشد دیگری را بکوبد و به خاک بمالد و سپس از این معنی مصدر- مراغمه- در باره نزاع و کشمکش طرفین استعاره شده است.

خدای تعالی گوید: (یَجِدْ فِی الْأَرْضِ (مُراغَماً) کَثِیراً «۱» ۱۰۰/ نساء)

---

(۱) آیات قبل از آن هم مربوط به هجرت است که زنان و مردان و کودکان مستضعف را از آن مستثنی می کند زیرا چاره ای دیگر از ماندن در مسکن خویش ندارند و راهی دیگر نیافته اند سپس آیه فوق است که می گوید کسی که در راه خدا هجرت کند ناگزیر در پهنه زمین از همان راه و روشهای ناروائی که باعث مهاجرتش شده بود در همه جا خواهد دید و خشمگین خواهد شد امّا فراخی زمین خدا و راه سلامت هم فراوان می بیند. پس در مقابل روشهای غیر دینی ذلّت بار که مردم را به خاک و خواری و مذلّت می کشاند و

یعنی: روشها و مذاهبی در زمین می یابید که مردمان آنها را دنبال می کنند و لذا هر گاه منکری و ناروائی ببینند از دیدن آن ناگزیر خشمگین می شوند چنانکه می گویی- رغمت الیه: بر او خشمگین شدم.

(رف) [رف :

رفیف الشّجر: گستردگی و پخش شدن شاخه های درخت.

رفّ الطّیر: پرنده ها بالهایشان را باز کردند. (طیر جمع طائر است و گاهی در معنی مفرد هم هست).

رفّ الطّائر یرفّ و رفّ فرخه یرفّه: در وقتی است که پرنده با مهربانی برای جوجه هایش بال می گسترد.

واژه- الرّف- برای هر سرپرستی و رئوفی استعاره شده است.

می گویند: ما لفلان حافّ و لا رافّ: چیزی که او را پیرایش کند یا آرایش دهد ندارد یعنی نه مال زایل شدنی دارد و نه چیزی که او را بسنده، و احاطه کند، گفته می شود:

من حفّنا او رفّنا فلیقتصد «۱».

الرّفرف: برگهای گسترده و پراکنده، خدای تعالی گوید: (عَلی رَفْرَفٍ خُضْرٍ- ۷۶/

همچنین در برابر دیدن مردمانی که یا ستمگرند و یا ستم پذیر راههای وسیع دیگری که او را به خدا متوجّه می کند و می رساند نیز می یابد.

یافتن چنین راههایی همان است که خود خواسته زیرا می گوید: (وَ مَنْ یَخْرُجْ مِنْ بَیْتِهِ مُهاجِراً إِلَی اللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ یُدْرِکْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَی اللَّهِ وَ کانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِیماً- ۱۰۰/ نساء) کسی که هجرتش صرفا به سوی خدا، و پیامبرش باشد و او را مرگ دریابد پاداش او با خداوند است او آمرزنده، و بخشایش گر است.

رغم انفی لامر اللّه: مطیع امر خدایم، خلیل بن احمد گوید: الرّغم کاری است که انسان با کراهت انجام می دهد.

علی رغمه: بر خلاف پسند او و بر خلاف میل مخالف او. در لغت نامه ها- مراغم- یعنی جای فراخ و پر اضطراب، راه و روش و گریزگاه- جای هجرت و سیر در زمین.

(۱) حفّنا- از حفّ المراه است: آن زن موی صورتش را چید.

رفّنا- هم از- رف الغزال ثمر الاراک: آهو میوه درخت اراک را خورد گرفته شده.

معنی ضرب المثل فوق این است که می گوید: کسی که در باره ما مبالغه می کند یا ما را خوب جلوه می دهد بایستی میانه رو باشد.

ص: ۹۰

الرّحمن) که نوعی از جامه سبز شبیه به باغ سبز است گفته اند- رفرف- گوشه ای از خیمه و چادر است که بدون میخ و طناب بر زمین قرار گرفته.

از- حسن- نقل شده است که گفته است- رفرف- همان بهشتی، و بالش است.

(رفت) [رفت :

رفت الشیی ء ارفته رفتا: خاک و خاشاکش کردم.

رفات و فتات: کاه ریزه های خرد شده و پراکنده شده و مانند آن. خدای تعالی گوید: (وَ قالُوا أَ إِذا کُنَّا عِظاماً وَ رُفاتاً- ۴۹/ اسراء)- به طور استعاره- رفات- ریسمان پاره پاره شده است.

(رفث) [رفث :

الرّفث: سخنی است که ذکرش متضمّن آغاز- مغازله- در باره آمیزش و تمتّع از همسری است طوری که آشکارا و با صراحت گفتن آن زشت و شرم انگیز است و به طور کنایه در باره مزاوجت و همبستری با همسران بکار می رود، در آیه: (أُحِلَّ لَکُمْ لَیْلَهَ الصِّیامِ الرَّفَثُ إِلی نِسائِکُمْ- ۱۸۷/ بقره)

ابو عبید می گوید: یعنی حقگو باشد و گفته اند- من حفّنا- یعنی کسی که با ما مهربانی و یاری می کند و- رفّنا- کسی که بر ما احاطه دارد و این اصطلاح از زنی است که قومی او رای دوست داشتند اتّفاقا روزی بر شتر مرغ بزرگی می گذرد که به صمغ غلیظ درختی چسبیده بود جامه اش رای بر سر او می اندازد و او رای به درخت می بندد سپس به سوی آن مردم می رود تا بیایند و شتر مرغ رای برایش بگیرند و به آنها می گوید:

من کان یحفنا او یرفنا فلیترک: کسی از آنها به کمکش نمی رود و همین که خود برمی گردد می بیند شتر مرغ با جامه گریخته.

این ضرب المثل رای برای کسی می زنند که مهربانی و کار آسان فریبش دهد و به نامطمئن اعتماد کند (مجمع الامثال ۲/ ۳۲۰- اساس البلاغه ۱۷۱).

ازهری از قول ابو علی می نویسد: یحفنا و یرفنا- کسی که ما رای طواف می کند و تزیین می نماید (تهذیب ۱۵/ ۱۷۰) ابن درید می گوید: رفّ یعنی بوسید و در حدیثی از پیامبر آمده است که «انّی لارفها و انا صائم» یعنی در حال روزه زن رای نمی بوسم. الرّف- یعنی گله بزرگ شتر، رفقت الرّجل- به او نیکی کردم و از امثال معروف- من حفنا اورفنا فلیتزل است و- رف- هم در اتاقها معروف است (جمهره اللّغه ۱/ ۸۵- ۳/ ۱۴۹).

جایز بودن آمیزش و تمتّع از همسران در شب های صیام، توجّه و هشداری است بر تمتّع خواستن از آنها و مکالمه و مغازله با ایشان در آن امر.

این واژه با حرف (الی) متعدّی شده است که دربرگیرنده و شامل همان معنی باشد یعنی (تمتّع) ولی در آیه: (فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ- ۱۹۷/ بقره).

تمام آیه چنین است: (فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ- ۱۹۷/ بقره).

یعنی: هر که در ماههای حجّ ملتزم آن شود آمیزش و تمتّع از زنان، و زشتکاری و مجادله و ستیز در حجّ نیست) نهی نمودن و امر به خودداری از- رفث- احتمال دارد که نهی از تمتّع و مقاربت با آنان باشد یا اینکه نهی از سخن گفتن و مغازله برای تمتّع آنان زیرا این امور هم به گونه ای سوق دهنده به آن عمل است ولی معنی اوّل یعنی نهی از تمتّع و آمیزش صحیح تر است برای اینکه از ابن عبّاس روایت شده است که در حال احرام و طواف شعر زیر را سروده است:

فهنّ یمشین بنا همیسا ان تصدق الطّیرننک لمیسا «۱»

فعلش- رفث- ارفث- فرفث- یعنی انجام داد و عمل کرد.

---

(۱) در اکثر تفاسیر و لغت نامه ها این روایت و شعر فوق از ابن عبّاس نقل شده که در حالت محرم بودن در باره زنان سخنانی که به هنگام آمیزش و نکاح از سر شوخی گفته می شود بیان کرده و می گفت آنها به آرامی بر ما می گذرند اگر آن کارها مهر و صداقشان باشد برخوردمان همان تمتّع است و ما از ملامست آنها بهره مند می شویم.

سپس باو می گویند آیا در حالت احرام از این قبیل سخنان می گوئی؟ پاسخ می دهد که- رفث- آمیزش و مخاطب ساختن در آن سخنان مستقیما با زبان است پس رفثی که خداوند نهی فرموده است نکاح و تمتّع از آنها است ولی اگر مغازله و سخنانی از آن قبیل گفته می شود که زنی نشنود در حکم آیه داخل نیست و شامل آن نمی شود (یعنی من پیش خود چنان می گفتم).

ازهری می نویسد: رفث یعنی آمیزش و تمتّع و اصلش سخن زشت و آشکار و صریح است.

زجاج می گوید: این واژه جامع تمام خواست های مرد از اهل و همسر خویش است و در باره آیه (فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ- ۱۹۷/ بقره) می گوید همبستری و سخنانی که اسباب و مقدّمه آن عمل شود بایستی در حج [...]

ارفث: ازدواج کرد و تمتّع برگرفت که معانی هر دو فعل متلازم و در یکدیگر داخل شده و لذا هر یک به جای دیگری بکار می رود.

(رفد) [رفد]:

الرّفد: یاری کردن و بخشش نمودن، رفد- مصدر است و- مرفد چیزی است که طعام مهمانی در آن گذاشته می شود و لذا به- قدح- تفسیر رفدته: یاریش نمودم و طعامش دادم.

خدای تعالی گوید: (بِئْسَ الرِّفْدُ الْمَرْفُودُ- ۹۹/ هود) (دوزخ بد جای ورود و پذیرائی است).

ارفدته: بخششی برایش قرار دادم که به تدریج دریافت کند.

نباشد (تهذیب- ۱۵/ ۷۷).

شیخ طریحی که با راغب رحمه اللّه هم نظر است می نویسد: و الا صح انّه الجماع: قبل از اسلام در شبهای صیام خوردن و نوشیدن و تمتّع از همسران تا خوابشان نمی برد یعنی قبل از خواب مباح بوده ولی هر گاه به خواب می رفتند بر آنان حرام می شد.

سپس آیه (فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ- ۱۸۷/ بقره) آن مشکل را برطرف نمود که پیش از سحر یا قبل از خواب و بعد از خواب آن شرط برداشته شد (مجمع البحرین- ۲/ ۲۵۵).

در معجم الفاظ نوشته شده: الرّفث در آیه یعنی الفحش فی القول (۱/ ۵۰۹).

زمخشری می نویسد: رفث فی کلامه: چیزی است که در باره امر نکاح است و بایستی به کنایه بیان شود و بر سه معنی است:

۱- تمتّع ۲- سخن گفتن با مغازله.

۳- اشاره با چشم. (اساس البلاغه- ۱۶۹) ابن منظور از قول ثعلب می گوید: در حجّ چیدن ناخن و ستردن مو زیر بغل و زهار که محلّ پلیدی است اگر انجام شود رفث نیست بلکه الرّفث: التّعرض بالنّکاح که کنایه از نکاح و تمتّع است.

دیگری گفته است- الرّفث- کلمه جامع و فراگیری است که همه خواست های مرد از همسر را در برمی گیرد (لس ۲/ ۱۵۲) الرّفث: النّکاح و در آیه: (أُحِلَّ لَکُمْ لَیْلَهَ الصِّیامِ الرَّفَثُ- ۱۸۷/ بقره) مراد- تمتّع- است (مصباح ۱/ ۲۸۱).

الرّفث: سخنانی است که از اظهارش شرم کنند و آزرم نمایند و اصلش نکاح است و چیزی است که صراحتش نیکو نیست و شایسته است کنایه از قول و عمل باشد (مقائیس اللّغه/ ابن فارس ۲/ ۴۲۱).

پس- رفده- و ارفده- مثل- سقاه و اسقاه- است (یعنی آب دادن و آب خوراندن).

رفد فلان فهو مرفد: به طور استعاره در باره کسی که مقامی، و ریاستی به او داده شده بکار می رود.

رفود: شتری که از زیادی شیرش قدح را پر می کند- رفود- در معنی فاعل است و مرافید: شتران و گوسفندانی که پیوسته در تابستان و زمستان شیر می دهند.

شاعر گوید:

فاطعمت العراق و رافدیه فزاریّا احد ید القمیص «۱»

ترافدوا: یکدیگر را یاری کردند.

رفاده: یاری نمودن حجّاج بیت اللّه است که قبیله قریش قبل از اسلام هر کدام سهمی به صورت تعاون می دادند و آن را به افرادی که نیازمند بودند اختصاص داده و آنها را پذیرائی می کردند.

(رفع) [رفع :

(۱) شعر از فرزدق است که در مآخذ دیگر مختلف ذکر شده در- لسان العرب: بعثت الی العراق- و در مقائیس اللّغه و الکامل مبرّد ص ۴۷۹- بعثت علی العراق- در حیوان جاحظ ۵/ ۱۹۷ و ۶/ ۵۱- و معارف ابن قتیبه ص ۹۷۹- و الشّعر و الشّعراء- هم آمده است.

یعنی: به عراق و دو رودخانه دجله و فراتش که میزبان واردین هستند و همه را اطعام می کنند فزاری را فرستاده ای که قطع کننده دست سپید و بی گناه است و تبهکاری خیانت پیشه است.

در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره آغاز و آستانه قیامت آمده است که «من اقتراب السّاعه ان یکون الفی ء رفدا» یعنی در آستانه فیامه «فی ء» و خراج که متعلّق به عموم مسلمین است در مورد خودش به کار نمی رود، بلکه به صورت عطاء و بخشش در می آید، و با استحقاق تقسیم نمی شود و به گروه خاصّ تعلّق می گیرد.

رافد- جانشین زمامدار که در غیابش انجام وظیفه می کند.

ابو زید انصاری می گوید: رفدت علی البعیر: وسایل مهمانی را بر شتر نهادم. جوهری می گوید: مرفد- قدح بزرگی است که با محتوایش- مهمانی می کنند. کسانی هم- رفد و مرفد- را همان قدح شیر می داند.

زجاج می گوید: رفدته چیزی است که کمک چیز دیگر قرار دهی و از آن یاری جویی- رفد- هم گروهی از مردم است. (صح- لس مقائیس- النّوادر فی اللّغه).

الرّفع: برداشتن، و گاهی در باره احساس است که آنها را از جایشان برمی داری در آیات: (وَ رَفَعْنا فَوْقَکُمُ الطَّورَ- ۶۳/ بقره) و (اللَّهُ الَّذِی رَفَعَ السَّماواتِ بِغَیْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَها «۱»-

---

(۱) از آیه فوق و عبارت (بغیر عمد ترونها) دانسته می شود، که نیرویی غیر محسوس در برپا داشتن و جریان آسمانها و کرات مؤثّر است که از نوع نیروهای مادّی و محسوس نیست زیرا نفی عامل محسوس، اثبات عامل دیگری است که غیر محسوس است.

در آیه هم می گوید: اللّه کسی است که آسمانها را بغیر از ستونهای بسیار زیادی که شما ببینید و محسوس نیستند بر پا داشته است هر چند که شما در نیابید- ترونها صفت عمد است پس- بغیر عمد مرنیه- یعنی برای آسمانها ستونهایی هست که بدون ستونهای دیدنی است یعنی آسمانها عواملی غیر محسوس و نگهدارنده دارند که کارگزاران آفرینشند.

فخر رازی پس از بحث مفصّلی می گوید: نظری که از همه نیکوتر است، اینکه آسمانها به قدرت خدای تعالی برقرارند و- عمدها هو قدره اللّه تعالی فنتج ان یقال انّه رفع السّماء بغیر عمد ترونهای ای لها عمد فی الحقیقه الا ان تلک العمد هی قدره اللّه تعالی و حفظه و تدبیره و ابقائه ایّاها فی الجوّ العالی و انّهم لا یرون ذلک التّدبیر و لا یعرفون کیفیّه ذلک الامساک.

یعنی: نتیجه اینکه گفته شود آسمانها را در حقیقت با ستونهائی برافراشته هر چند که شما آنها را نبینی و آن قدرت خداوندیست و حفظ و تدبیر او که آنها را در جو با عظمت جهان باقی و بر پا داشته و ایشان، آن تدبیر را نمی بینند و کیفیّت نگهداشتن آن را هم نمی شناسند (تفسیر کبیر- ۱۸/ ۲۲۲) چهار صد سال قبل از نیوتن.

ابو عبد اللّه یاقوت حموی می نویسد: انّ الارض مدوّره کتدویر الکره موضوعه فی جوف الفلک: زمین همچون گویی می چرخد و در وسط فلک قرار گرفته است.

و سپس در باره نیروی نگهدارنده زمین در فضا و اجسام بر روی آن می نویسد: لأنّ الارض بمنزله حجر المغناطیس الّذی یجتذب الحدید و ما فیها الحیوان و غیره بمنزله الحدید.

زمین مثل آهن ربا که آهن را جذب می کند زمین هم نیروی جاذبه دارد و جانداران را همچون آهن به خود جذب می کند.

ابن برده دانشمند گرانقدر مسلمان سیاه پوست در قرن هفتم هجری یعنی ۷۰۰ سال قبل و ۴۰۰ سال قبل از گالیله- کپرنیک- نیوتن، عامل نگهدارنده زمین و کرات را در میان فضا نیروی غیر محسوس و نامرئی که خداوند در طبیعتشان نهاده می داند.

و بعد می گوید: و اجزاء الفلک تجذبها من کلّ وجه فلذلک لا تمیل الی ناحیه من الفلک دون ناحیه لان قوّه الاجزاء متکافئه: همه اجزاء فلک یعنی آسمانها، زمین را از همه طرف جذب می کنند و لذا می بینیم که تمایل به یک سوی ندارد زیرا نیروی جاذبه جهان و آسمانها از همه سوی به طور مساوی بر زمین وارد می شود.

سپس می گویـد: لأنّ فی طبع الفلك ان تجتـذب الارض- زیرا در سـرشت و خلقت آسـمان نیروی جذب کننده نهاده شده که زمین را جذب می کند و می گرداند.

نتیجه اینکه آیه می فرماید: اللّه کسـی است که آسـمانها را با عواملی به غیر از سـتونهایی که شـما آنها را نمی بینید بر پا داشته است و اگر آن عوامل کارگزار آفرینش در کار نبود می گفت: هو الّذی رفع السّموات و

۲/ رعد).

و گاهی واژه- رفع- در ساختن و بنا کردن در وقتی که آن را برپا می داری و می سازی، بکار می رود مثل آیه: (وَ إِذْ یَرْفَعُ إِبْراهِیمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَیْتِ- ۱۲۷/ بقره).

و گاهی در یادآوری و ذکر زمانی است که آن را فراگیر و جاری می سازی مثل آیه: (وَ رَفَعْنا لَکَ ذِکْرَکَ- ۴/ انشراح).

و زمانی- رفع- در جاه و منزلت است وقتی که ارزشمند، و شرافتمندش می کنی مثل آیات زیر:

(وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ- ۳۲/ زخرف) و (نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ- ۸۳/ انعام) و (رَفِیعُ الدَّرَجاتِ ذُو الْعَرْشِ).

خدای تعالی می گوید: (بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَیْهِ- ۱۵۸/ نساء) (در باره حضرت عیسی است که می پنداشتند کشته شده) که احتمال برداشتن او به آسمان و یا رفعت دادن از نظر شرافت و بزرگی مقام می باشد.

و آیات: (خافِضَةٌ رافِعَةٌ- ۳/ واقعه) و (وَ إِلَی السَّماءِ کَیْفَ رُفِعَتْ- ۱۸/ غاشیه) که رفعت و بر پا داشتن آسمان، اشاره به دو معنی است:

۱- از جهت بلندی مکان و موقعیّت مادّی.

۲- از جهت ویژگی فضیلت و شرف و مقام آسمان.

و در آیه: (وَ فُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ- ۳۴/ واقعه) یعنی شریف و با ارزش. و همچنین آیات: (فِی صُحُفٍ مُکَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ- ۱۴/ عبس) و (فِی بُیُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ- ۳۶/ نور).

یعنی: خانه هائی که شریف و متعالی اند، مثل آیه: (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ- ۳۳/ احزاب) است، گفته می شود:

الارض، و دیگر نامی از بغیر عمد ترونها- برده نمی شد. نتیجه علمی دوّم که از آیه فهمیده می شود مسطّح نبودن کرات و آسمانها است، زیرا هر ستونی برای نگهداشتن چیزی بایستی بجایی تکیه داشته باشد تا سطحی و جسمی را از سقوط حفظ کند، آسمانها که فاقد ستون محسوسند بناچار معلّقند و غیر مسطّح چنانکه می بینیم که سقوط نمی کنند. (معجم البلدان ج ۱/ ۱۶ یاقوت حموی).

رفع البعير فی سیره: آن شتر به سختی و سرعت دوید.

رفعته انا: او را بلند کردم و راندم.

مرفوع السّیر: تیزتک و سخت رو. (مرفوع در باره ستوران، نوعی دویدن سریع است که دستها را با سختی بلند می کنند و می دوند- (مصباح و مقائیس).

رفع فلان علی فلان کذا: چیزی که پوشیده بود پخش و پراکنده کرد.

الرّفاعه: چیزی که زنان بر پشت می بندند و بر آمده می شود.

(رق) [رق :

الرّقّه مثل الدّقه:- است ولی- دقّه- در وقتی گفته می شود که مراعات همه جوانب کار بشود و- رقّه- به اعتبار عمق و ژرفی آن است پس وقتی واژه- رقّه- در باره جسمی بکار رود، نقطه مقابلش صفاقه: سختی و زمختی است مثل:

ثوب رقیق و ثوب صفیق: جامه نرم و جامه خشن.

و هر گاه- رقیق- در باره جان و نفس باشد نقطه مقابلش جفوه و قسوه است یعنی سخت دل، چنانکه می گویند:

فلان رقیق القلب: یعنی او نرمدل است و عکسش- قاسی القلب- است.

الرّقّ- چیزی است مثل کاغذ که بر آن می نویسند، خدای تعالی گوید: (فِی رَقٍّ مَنْشُورٍ- ۳/ طور).

و نیز- رقّ- یعنی لاک پشت نر و باخه.

و الرّقّ: برده داشتن و رقیق: برده و بنده، که جمع آن ارقّاء- است.

استرقّ فلان فلانا: او را برده و بنده کرد.

رقراق: رقیق بودن نوشیدنی و شربت.

رقراقه: زلال و کمرنگ.

الرّقّه: زمینی که اطرافش را آب فرا گرفته و به علّت رطوبتش نرم است.

أعن صبوح ترقّق «۱»؟: یعنی آیا از نوشیدنی چاشت و صبحانه به نرمی سخن

---

(۱) این ضرب المثل به صورت- عن صبوح ترقق- در مآخذ دیگر ذکر شده فقط زمخشری و راغب رحمه

می گویی؟.

(رقب) [رقب :

الرّقبه: اسم عضو معروف بدن (گردن) سپس به تمام تن تعبیر شده است و در عُرف سخن آن را برای بردگان بکار برده اند چنانکه از واژه های رأس و ظهر (سر و پشت) هم به مرکوب- تعبیر کرده اند و می گویند:

فلان یربط کذا راسا و کذا ظهرا «۱» (او آن تعداد- رأس و ظهر (ستوران را) نگه می دارد و در جایگاهشان می بندد کنایه از اغنام و حلال گوشتها و مرکبهای سواری است).

خدای تعالی گوید: (وَ مَنْ قَتَلَ مُؤْمِناً خَطَأً فَتَحْرِیرُ رَقَبَهٍ مُؤْمِنَهٍ- ۹۶/ نساء) و (وَ فِی الرِّقابِ «۲»- ۱۷۷/ بقره).

اللّه به صورت جمله پرسشی که صحیح آن است ذکر کرده اند. اصلش این است که مردی به نام- جابان- شبانگاه قومی می شود و او را کاملا از غذا و نوشیدنی اشباع می کند پس از نوشیدن، به نرمی می گوید اگر چاشت هم همین گونه سیرم کنید چگونه مسافرتم را ادامه دهم، میزبان به او می گوید: حالا که شب است با این نرمی از صبح سخن می گوئی کنایه از اینکه تو دلت می خواهد صبح هم بهتر از این پذیرائی شوی ولی به روی خودت نمی آوری و نیّتت را به صورت سؤال آن هم با نرمی بیان می کنی زیرا همیشه- الکنایه ابلغ من التّصریح- (مجمع الامثال ۲/ ۲۱- اساس البلاغه ۱۷۳- لس ۱۰/ ۱۲۵).

این ضرب المثل در باره کسی بکار می رود که دلش چیزی را می خواهد و با زبان چیز دیگر می گوید.

(۱) در زبان فارسی همچنین تعبیراتی هست مثلا برای شتر- نفر و برای گوسفند و گاو- رأس- بکار می برند- صد نفر شتر- هزار رأس گاو و گوسفند و برای نسل انسانها واژه پشت مثل- چهار پشت- ده پشت، هزار پشت آدم، از واژه گردن هم عبارات گردن ها را به اطاعت آورد، و گردنکشان نظم یعنی شعرای نامدار، گرد نفر از یعنی مغرور و متکبّر.

سعدی می گوید: تواضع ز گردانفرازان نکوست.

(۲) دو فرمان مهمّی است که از سوی اللّه برای آزادی بردگان و راه به سوی آزادیشان صادر شده است یکی آیه ۱۷۷/ بقره است.

دیگری آیه ۶۰/ توبه است که با شکوهترین مواد جهان شمول قانون اساسی اسلام است، آنهم در دنیائی که پس از بیست قرن تمدّن، و تکامل ابزار تولید هنوز در جهان غرب یا به اصطلاح متمدّن گردن انسانها و

یعنی بنده ای که می خواهد بهای خود را بپردازد تا آزاد شود اینان از کسانی

اندیشه شان در زیر بار بردگی و اسارت شهوات و هوسهای برتری جویی و قدرت طلبی کاپیتالیزم و سرمایه داری از یک طرف و از سوی دیگر اندیشه ها و گردنهای فکری میلیونها انسان که سلب تفکّر آزاد و یک بعدی و محدود نمودن مستضعفان جهان، که فریادشان آوای هابیلیان و بردگان شکنجه قرون را در زیر ضربات تازیانه بازگو می کنند در جهانی که هنوز انسانهای سیاه و سپید را به جان هم می اندازند و جدا از هم می دانند، ثروتهای سرشار کشورشان را در قارّه های آفریقا و آسیا غارت می کنند می بینیم که از تبعیض نژادی حمایت می شود و در راه مکتب ها و آرمانهای برتری جویانه به نام امپریالیزم و نازیزم و صهیونیزم و سوسیالیزم و ...

میلیاردها انسان قربانی می شوند و آن اصول غیر انسانی را با قدرت و شدّت تبلیغ و تقویت می کنند یعنی همان مکتب هائی که محتوایش انسانها را سرمست غرور برتری جویی و بی اعتقادی به هستی بخش جهان و آینده انسان می نماید و حیوانی زیستی، با تمام تبلیغاتش ارائه می شود در میان این غوغا و هرج و مرج و جنایتها تنها اسلام و آئین رهائی بخش اوست، که چهارده قرن است بانگ برمی دارد و یکی از مصارف و پرداخت مالیات اسلامی را برای آزاد کردن برده ها و گردن ها از یوغ ستم استعمار برقرار می سازد اینک ترجمه آیات فوق:

آیه ۱۷۷/ بقره: نیکی آن نیست که صورتهای خود را به سوی مشرق و مغرب کنید بلکه نکوکاران آن کسی است که به خدا و روز جزا- فرشتگان- کتابهای آسمانی- و پیامبران ایمان دارد و از دست رنج خویش که آن را دوست دارد به خویشان- یتیمان- تنگدستان- در راه مانده ها- خواهندگان نیازمند و در راه آزادگی بردگان بدهند، و نماز کنند و زکات دهند و به پیمان خویش وفا دارند و در سختی و بیماری و میدان جنگ پایداران، آری همین کسانند که راستگویان و پرهیزکارانند.

آیه ۶۰/ توبه: زکات (مالیات اسلامی) فقط از آن:

۱- تنگدستان ۲- مسکینان ۳- کسانی که در کار اجرای زکاتند.

۴- کسانی که کافرند ولی توجّه و تمایل آنها به جهاد و اسلام در برنامه حکومت اسلامی است.

۵- یا کسانی از مسلمین که در عقیده ضعیفند و بایستی مؤمنشان کرد.

۶- و بالاخره آزادی بردگان.

۷- و کسانی که قدرت پرداخت قرض خود ندارند.

۸- و مصرف در راه خدا.

۹- کمک به درماندگان از دیار خویش، اینها واجباتی از سوی فرمان الهی است و او علیم و حکیم است.

حکم صرف هزینه زکات در راه آزادی بردگان را همه رساله ها نوشته اند ولی حکم قاطع امام خمینی در تحریر الوسیله که شامل مطلق بردگان پیمانی و اجباری می شود چنین است: که در ذیل قسمت پنجم تفسیر (فی الرّقاب) می نویسند: بل مطلق عتق العبد سواء وجد مستحقّ للزّکاه ام لا فهذا الصّنف عام المطلق عتق رقبه: آزادی بردگان به طور مطلق در باره همه بردگان است که عمومیّت دارد و به مطلق آزادی آنها تعلّق می گیرد، در بردگان پیمانی ناتوانی هم شرط آنهاست.

ص: ۹۹

هستند که بایستی مقداری از زکات در راه آزادیشان صرف و هزینه شود.

رقبته: به گردنش زدم.

رقبته: حفظش کردم.

(رقیب:) نگهبان، و این معنی یا به خاطر مراعات کردن و حفظ نمودن شخص مورد نگهداری است و یا به خاطر این است که- رقیب- برای مراقبت گردن می کشد و سرش را بالا نگه می دارد.

خدای تعالی گوید: (وَ ارْتَقِبُوا إِنِّی مَعَکُمْ رَقِیبٌ- ۹۳/ هود).

(سخن حضرت شعیب به قوم نافرمان خویش است که به آنها می گوید از سرنوشت قوم عاد و ثمود و هود عبرت گیرید آنها باز لجاجت می کنند، سپس شعیب می گوید: بنابراین منتظر عذاب و فرجام کارتان باشید من هم با شما منتظر می مانم).

در آیات: (إِلَّا لَدَیْهِ رَقِیبٌ عَتِیدٌ- ۱۸/ ق) و (لا یَرْقُبُونَ فِی مُؤْمِنٍ إِلًّا وَ لا ذِمَّهً- ۱۰/ توبه) (در باره مؤمنین پیمان خویش رعایت نمی کنند) مرقب: پاسگاه و مکان مرتفعی که نگهبان بر آن اشراف دارد، و همچنین- امین و مسئول کسانی که با قرعه و شرط تیراندازی می کنند و سرپرست کسانی که با تیراندازی شرطی قمار می بازند و می خورند و می نوشند و نیز رقیب- سومین تیری است که پرتاب می کنند.

(ترقّب:) با احتیاط نگهبانی و دور اندیشی کرد مثل آیه: (فَخَرَجَ مِنْها خائِفاً یَتَرَقَّبُ- ۲۱/ قصص).

رقوب: زنی که به خاطر داشتن فرزندان زیاد منتظر مردن نوزادان خویش است و نیز- شتری که به انتظار سیراب شدن شتر دیگر می ایستد تا نوبتش برسد.

فخر رازی می نویسد: در چهار گروه فوق حرف (ل) هست مثل للفقراء و للمساکین- ولی در قسمت پنجم (و فی الرّقاب) آمده یعنی سهمشان در راه آزادی آنها صرف شود نه اینکه به خودشان داده شود بلکه در راه آزادی بردگان جهان شناخته و ناشناخته بایستی هزینه شود. فیوضع نصیبهم فی تخلیص رقبتهم عن الرّق (تفسیر کبیر- ۱۶/ ۱۱۲).

ارقبت فلانا هذه الدّار: این است که خانه ای به کسی ببخشی که تا پایان عمرش و مرگش از آن خانه استفاده کند گویی که آن خانه مرگش را انتظار می کشد و این چنین بخشش را- رقبی و عمری- گویند.

(رقد) [رقد]:

الرّقاد: خواب اندک و خوش، می گویند: رقد رقودا- که اسم فاعلش- راقد- و جمعش- رقود است.

خدای تعالی گوید: (وَ هُمْ رُقُودٌ- ۱۸/ کهف) (مربوط به خواب اصحاب کهف است که می گوید: تحسبهم ایقاظا و هم رقود.

یعنی آنچنان بودند که بیدارشان می پنداشتی و حال آنکه خفتگان بودند.

و به این خاطر با واژه- رقود- توصیفشان کرده است که از زیادی و طول خوابشان به حالت مرگ به نظر می آمدند زیرا در باره آنها اعتقاد داشتند که مرده اند و این چنین خوابی، با مرگ کمی فاصله دارد.

و آیه: (یا وَیْلَنا مَنْ بَعَثَنا مِنْ مَرْقَدِنا- ۵۲/ یس) (ای وای چه کسانی از خوابگاهمان ما را برانگیخت).

ارقد الظّلیم: شتر مرغ به سرعت برخاست گویی که خواب را از خودش رانده است.

(رقم) [رقم :

الرّقم: خط پر رنگ، و نیز گفته اند: الرّقم: نقطه گذاری کتاب و نوشته.

خدای تعالی گوید: (کِتابٌ مَرْقُومٌ- ۹/ مطفّفین) بر دو وجهی است که در بالا گفته شد.

فلان یرقم فی الماء: (او بر آب رقم می زند و می نویسد) این مثل در باره کسی گفته می شود که در کارها مهارت و استادی دارد و حاذق است.

و در باره اصحاب الرّقیم «۱»- دو نظر هست:

۱- نام مکانی است.

۲- منسوب به سنگی است که نامشان بر آن حک شده است.

رقمتا الحمار: اثر و نشانه ای که بر دستان الاغ و اسب داغ می کردند و می نهادند.

ارض مرقومه: زمینی که مثل خطوط کتاب به ردیف سبزی دارد. (سبزیکاری خطی و کَردی).

الرّقمیّات: تیرهایی که منسوب به قسمتی از شهر مدینه منوّره است. (و در آن بخش از شهر مدینه آن تیرها را می ساختند).

(رقی) [رقی:

رقیت فی الدّرج و السّلم: از پلّه ها و نردبان بالا رفتم.

ارتقیت: نیز در همان معنی است که ذکر شد.

خدای تعالی گوید: (فَلْیَرْتَقُوا فِی الْأَسْبابِ- ۱۰/ ص) (با سبب ها و وسایلی بالا روید).

ارق علی ضلعک: هر چقدر می توانی و نیرو داری بالا برو.

رقیت من الرقیه: از سحر و افسون دور شدم (رقیه- کنایه از افسون کردن است فعلش- رقی، یرقی، رقیا- اسمش- رقیا و اسم مرّه اش- رقیه- جمعش- رقی- است ولی- رقی یرقی رقیا و ارتقاء و ارقاء و ترقی- یعنی صعود و بالا رفتن).

کیف رقیک و رقیتک- اولی مصدر است و دوّمی اسم است. (افسون و صعودت

---

(۱) یاقوت می گوید: از طرف شام محلّی است به نام- رقیم که بعضی پنداشته اند اصحاب کهف در آنجا بوده اند ولی صحیح نیست، در کشورهای روم بودند.

فرّاء می گوید: آیه (أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحابَ الْکَهْفِ وَ الرَّقِیمِ کانُوا مِنْ آیاتِنا عَجَباً- ۹/ کهف) لوح سربی بوده که نام انساب و اسماء و دینشان را بر آن نوشته بودند و نیز گفته شده: رقیم- اسم قریه ای است که در آنجا ساکن بودند و اسم کوهی است که غار اصحاب کهف است عکرمه از ابن عبّاس نقل کرده است که گفته: ما ادری ما الرّقیم، اکتاب ام بنیان یعنی ندانستم که رقیم نوشته ای و لوحی بوده یا ستون و بنیانی.

چگونه است؟).

خدای تعالی گوید: (لَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ- ۹۳/ اسراء) (در باره معراج یا اسراء پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که مخالفین آن می گویند باور نداریم تا اینکه از آنجا کتابی برای ما بیاوری که آن را بخوانیم).

و آیه: (وَ قِيلَ مَنْ (راقٍ)

- ۲۷/ قیامه) چه کسی پناهش می دهد و با افسون نجاتش می دهد که تنبیهی است بر اینکه کسی او را حمایت نخواهد کرد و این معنی اشاره ای است که شاعر گفته است:

و اذا المنيّه انشبت اظفارها الفيت كلّ تميمه لا تنفع «۱»

(زمانی که مرگ چنگال خود را به انسان فرو می برد آنگاه در می یابی که دعاء چشم زخم به او سودی نمی دهد).

ابن عبّاس می گوید: معنای آیه: (وَ قِيلَ مَنْ راقٍ

- ۲۷/ قیامه) یعنی چه کسانی روح ترا می گیرند آیا فرشتگان رحمتند یا فرشتگان عذاب؟

(التّرقوه): استخوان چنبره گردن که جلوی گلو و بالای سینه است و جائی که نفس در آن بالا می آید (به خاطر نرمی و خمیدگیش) (كَلَّا إِذا بَلَغَتِ التَّراقِيَ- ۲۶/ قیامه).

---

(۱) این تشبیهات زیبا در قصیده عینیّه معروف ابو ذؤیب هذلی است.

تمیمه: یعنی مهره ها و دعایی که به گردن و بازوی نوزادان زیبا می بندند که به پندار خود از زهر چشم دیگران مصون بماند مطلع قصیده چنین است:

امن المنون و ریبها تتوجّع و الدهر لیس بمتعب من یجزع!؟

آیا از مرگ و روزگار ناله سر می دهی ولی دهر روزگار دلش نرم نیست و کسی را که زاری می کند خشنود نمی سازد.

ابو ذؤیب هفت پسر داشت که از بیماری طاعون در مصر می میرند و طفل کوچکی برایش می ماند که مرتّبا با مادرش گریه می کردند و این قصیده پند آموز را خطاب به آنها سروده می گوید:

فالعین بعدهم کان حداقها کحلت بشوک فهی عور تدمع

و لقد اری انّ البکاء سفاهه و لسوف یولع بالبکاء من یفجع

گوی که حدقه چشم را با خار بیابان سرمه کشیده اند که از شدّت سوزش درد مرتّب اشک می ریزد. به راستی که من گریه را سفاهت و نادانی می دانم ولی به زودی کسی که مصیبت زده شود به گریه حریص خواهد شد.

ص: ۱۰۳

(ركب) [ركب :

الرّكوب: در اصل يعنى سوار شدن انسان بر پشت حيوان كه در سوار شدن بر كشتى هم بكار مى رود.

(و در عرف امروز سوار شدن در ماشين و فضا پيما همين واژه است و- ركاب:

مسافرين).

راكب: در عرف سخن ويژه كسى است كه بر بارگى و پشت ستور مى نشيند جمع آن- ركب، ركبان و ركوب- است.

خداى تعالى گويد: (وَ الْخَيْلَ وَ الْبِغالَ وَ الْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوها وَ زِينَةً- ٨/ نحل) و (فَإِذا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ- ۶۵/ عنكبوت) و آيه: (الرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ- ۴۲/ انفال) (و سواران كاروان دور از شما بودند) و (فَرِجالًا أَوْ رُكْباناً «١»- ٢٣٩/ بقره).

اركب المهر: هنگام سوارى اسب جوان نزديك شد. (وقت سواريش رسيد).

مركّب: مخصوص كسى است كه اسب ديگرى را سوار مى شود و نيز كسى كه در سوارى ناتوان است و خوب سوارى نمى داند.

(متراكب:) رويهم سوار شده و انباشته شده.

خداى تعالى گويد: (فَأَخْرَجْنا مِنْهُ خَضِراً نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَراكِباً- ٩٩/ انعام) (قسمتى از آيه ٩٩/ انعام است و اشاره به يكى از پديده هاى حياتبخش اللّه است كه مى فرمايد:

اوست كه از آسمانها باران فرو ريزاند و در اثر ريزش باران همه روئيدنى ها را از زمين

---

(١) يعنى پيادگان يا سواران، قسمتى از آيه اى است كه مربوط به اقامه نمازها و محافظت بر ادای آنهاست به خصوص نماز ظهر كه مى فرمايد: (حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الْوُسْطى ...).

همه نمازها و نماز ميانه روز را مواظبت كنيد و بر ادای آنها اهتمام بورزيد، برای خدا مطيعانه قيام كنيد و بر پا خيزيد.

هر گاه در ادای نماز به صورت معمول بيم داشتيد و در سفر بوديد در حالى كه حركت مى كنيد و پياده و سواره هستيد نماز خوف يعنى در حال حركت بخوانيد و چون ايمن شديد خدای را ياد كنيد و نماز از همانطور كه يادتان داده است و نمى دانستيد به جای آريد.

خارج می کنیم، از جمله خوشه گندم است که دانه هایش به طور منظّم بر روی هم قرار دارد).

رکبه: زانو.

رکبته: به زانویش زدم مثل- فادته و راسته و همچنین رکبته یعنی با زانویم به او زدم مثل یدیته و عنته یعنی با دستم و چشمم.

رکب- به طور کنایه به جای مطیّه و قعیده- بکار می رود یعنی نشیمنگاه یا بُنِ رانِ مرد و زن که بر پشت مرکب قرار می گیرد.

(رکد) [رکد]:

رکد الماء و الرّیح: آب باران و باد ساکن و آرام شد و همینطور در باره کشتی.

خدای تعالی گوید: (وَ مِنْ آیاتِهِ الْجَوارِ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۳۲/ شوری) و (إِنْ یَشَأْ یُسْکِنِ الرِّیحَ فَیَظْلَلْنَ رَواکِدَ عَلی ظَهْرِهِ «۱»- ۳۳/ شوری).

جفنه رکود: کاسه و قدح پر.

(رکز) [رکز]:

الرّکز: بانگ و صدای آرام.

خدای تعالی گوید: (هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِکْزاً- ۹۸/ مریم).

یعنی: (آیا وجود کسی از ایشان را حس می کنی یا صدای آرامی از ایشان

---

(۱) قبل از آن می گوید (و ما اصابکم من مصیبه فبما کسبت ایدیکم ...) هر مصیبتی و عقوبتی که به شما رسید نتیجه کارهائی است که خود کرده اید و دستهاتان انجام داده است (یَد در قرآن به معنی قدرت و نیروی کار انسانی است) و بسیاری را خداوند می بخشد شما در هر کجای زمین باشید آن نیستید که بتوانید از او پیشی گیرید و غیر از اللّه یاری و فریاد رسی برایتان نیست یکی از آیات خداوند همین کشتی هائی است که چون کوهها بر آب روانند و اگر بخواهد آنها را ساکن گرداند و در آنها بای شکیبایان نشانه هائی است از نیروی لا یزال الهی. [...]

می شنوی؟).

رکزت کذا: به آرامی دفنش کردم.

رکاز: دفینه و مال پنهان شده که یا کسی آن را در خاک نهاده مثل گنج و یا مانند معادن در اثر آفرینش و خلقت الهی در خاک قرار گرفته که هر دو قسمت مشمول دفینه و گنجینه اند و حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که فرموده است:

«و فی الرّکاز الخمس» که به هر دو گنج تفسیر شده است.

رکز رمحه: نیزه اش را در زمین فرو برد و بر آن تکیه داد.

مرکز الجند: پادگان سربازان و جائی که نیزه هایشان (سلاحها) را در آنجا نگاه می دارند (انبار مهمّات و اسلحه خانه).

(رکس) [رکس :

الرّکس: وارونه شدن هر چیز به طوری که سر به جای پا و پا به جای سر قرار گیرد یا برگشتن اوّل چیزی به آخرش، می گویند- ارکسته فرکس: نگونسازش کردم و چنان شد.

ارتکس فی امره: بهمان کارش بازگشت.

خدای تعالی گوید: (وَ اللَّهُ أَرْکَسَهُمْ بِما کَسَبُوا- ۸۸/ نساء)- یعنی آنها را به کفرشان بازگرداند.

(رکض) [رکض :

الرّکض: دواندن و لگد زدن و پای جنبانیدن، وقتی این فعل از سوار باشد او دواننده مرکوب است.

مثل- رکضت الفرس: اسب را دواندم.

و هر گاه فعل- رکض- به پیاده نسبت داده شود قدم زدن و پای گذاردن بر زمین است.

مثل آیات: (ارْكُضْ بِرِجْلِكَ- ۴۲/ ص) و (لا تَرْكُضُوا وَ ارْجِعُوا إِلى ما أُتْرِفْتُمْ فِيهِ- ۱۳/ انبياء) كه نهى از فرار كردن است (اشاره به موقعى است كه عذاب مى رسد و عياشان و تفريح پرستان از ترس مى گريزند فرمان مى رسد مگر يزيد به همان لذّتها و عيّاشى هاى خانه هاتان برگرديد بسا كه سراغتان را مى گيرند.

(ركع) [ركع :

الرّكوع: خم شدن، كه گاهى در شكل خم شدن مخصوص و ركوع در نمازها همانطور كه هست اطلاق مى شود.

و گاهى- ركوع- در تواضع و فروتنى بكار مى رود يا تواضع در عبادت و يا در غير آن، مثل آيات:

(يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَ اسْجُدُوا- ۷۷/ حجّ) و (وَ ارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ- ۴۳/ بقره) (وَ الْعاكِفِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ- ۱۲۵/ بقره) و (الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ- ۱۱۲/ توبه).

شاعر گويد:

أخبّر اخبار القرون الّتى مضت ادبّ كانّى كلّما قمت راكع «۱»

(ركم) [ركم :

سحاب مركوم: ابرهاى متراكم و انبوه.

---

(۱) شعر از قصيده لبيد است كه سراسرش آداب تهذيب نفس و پاكى جان است كه با آيه (فَاعْتَبِرُوا يا أُولِي الْأَبْصارِ- ۲/ حشر) كه در باره تاريخ و سرگذشت ملّتهاست مطابقت دارد مطلعش چنين است:

بلينا و ما تبلى النّجوم الطّوالع و تبقى الجبال بعدنا و المصانع

و ما النّاس الا كالدّيار و اهلها بها يوم حلّوها و غدوا بلاقع

و ما البرّ الّا مضمرات من التّقى و ما المال الّا معمرات ودائع

اليست و رائى ان تراخت منيتى لزوم العصاتحنى عليها الاصابع

اخبر اخبار القرون الّتى مضت ادب كانى كلّما قمت راكب

يعنى: ۱- فرسوده شديم و ستارگان طلوع كننده فرسوده نمى شوند، كوهها و قصرها و آبگيرها بعد از ما پايدار و باقى اند.

۲- مردمان همچون ديار و شهرها هستند كه در عين زنده بودن ناگهان مى ميرند و شهرها هم پس از آبادانى ويران مى شوند.

الرّكام: آنچه كه بر روى هم انباشته باشد.

خداى تعالى گويد: (ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكاماً- ۴۳/ نور).

ريگها و سربازان هم كه در يك جا انبوه و جمعند با واژه- ركام توصيف مى شوند.

مرتكم الطّريق: راه و جاده اصلى كه خاك و گلش در اثر عبور و مرور كوبيده شده (جاده شوسه يا شسته).

(ركن) [ركن :

ركن الشّى ء: پهلو و جانب هر چيز كه بر آن تكيه مى شود و به طور استعاره براى قدرت و نيرو بكار مى رود.

خداى تعالى گويد: (لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلى رُكْنٍ شَدِيدٍ- ۸۰/ هود).

(اگر نيروئى عليه شما مى داشتم و يا به قدرتى سخت متكى بودم از او يارى مى جستم).

ركنت الى فلان اركن: با فتحه حرف (ك) (يعنى- ركن، يركن- به او اعتماد و تكيه كردم بر وزن- فعلت و افعل، چون- ركن، از غير حروف حلقى است در ماضى و مضارع فتحه عين الفعل شاذ و اندك است. مقائيس اللّغه و مصباح و صحيح آن ركن- يركن- ركن يركن است.

خداى تعالى گويد: (وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا- ۱۱۳/ هود) (بر ستمكاران اعتماد

۳- نيكى ها جز آنچه از روى پرهيزكارى باشد نيست، و مال و ثروت هم جز امانتى گذرا نيست مگر آنچه در زندگى صرف شود.

۴- آيا جز اينست كه اگر مرگم تأخير شود الزاما با دستهايم بر عصا تكيه مى دهم و به آنها مشتاق مى شود.

۵- در آن صورت از اخبار قرون گذشته خبر مى دهم، خميده حركت مى كنم هر گاه برخيزم دو تا و خميده هستم.

نکنید و آنها را دوستان و یاران خود مگیرید.)

ناقه مرکّنه الضّرع: شتری که پستانش چند مجرا دارد و بزرگش می کند.

مرکن: پیاله و حوضچه پای درختان.

ارکان العبادات: آنچه که در عبادات پایه و اساس هستند و اگر ترک شوند عبادات باطل می شود.

(رم) [رم:

الرّمّ: اصلاح چیزی که کهنه و فرسوده شده.

الرّمّه: نامی است ویژه استخوان پوسیده.

خدای تعالی فرماید: (مَنْ یُحْیِ الْعِظامَ وَ هِیَ رَمِیمٌ- ۷۸/ یس) و (ما تَذَرُ مِنْ شَیْ ءٍ أَتَتْ عَلَیْهِ إِلَّا جَعَلَتْهُ کَالرَّمِیمِ- ۴۲/ ذاریات) (آیه در باره باد هلاکت کننده قوم عاد است که بر چیزی نمی گذشت مگر اینکه آن را چون خاشاک و استخوان پوسیده خرد می کرد).

الرّمّه: نامی است ویژه ریسمان پوسیده.

الرّمّ: ریزه های کاه و چوب (خاک ارّه).

رمّمت المنزل: خانه را از ریزش و خراب شدن مرمّت و حفظ کردم مثل- تفقّدت:

سرپرستی کردم.

ادفعه الیه برمّته «۱»: مثل معروفی است.

ارمام: سکوت و آرامش.

ارمّت عظامه: استخوانهایش پوسیده و پوک شد به طوری که اگر در آن دمیده شود صدایی شنیده نمی شود.

---

(۱) ضرب المثل فوق در باره کسی است که چیزی می فروشد و از آن متاع هیچ چیز کم نمی گذارد و از خریدار وجه اضافی نمی گیرد، مردی شتری فروخت و در گردنش طنابی بود به او گفتند شتر را با طنابش به او بده یعنی همه لوازم او را در مثل فارسی هم می گوئیم خر با پالانش و در دنیائی امروز که به جای اسب و استر و شتر، ماشین و موتور است بایستی گفت ماشین را با تمام لوازمش بده.

ترمرم القوم: وقتی است که دهانهایشان را در حرف زدن حرکت دهند ولی چیزی از سخنانشان فهمیده نشود و با صراحت سخن نگویند.

(ترمرم مثل- تزمزم و زمزمه) است.

رمّان: بر وزن فعلان یعنی انار، که معروف است.

(رمح) [رمح :

خدای تعالی گوید: (تَنالُهُ أَیْدِیکُمْ وَ رِماحُکُمْ- ۹۴/ مائده)- (دستها و نیزه هاتان به آن می رسد و آن را می گیرد).

رمحه: با نیزه او را زد.

رمحته الدّابه: حیوان او را زد، که تشبیهی است به همان نیزه زدن.

السّماک الرّامح: ستاره ای است در برج اسد که ستاره ای مثل نیزه در پیش روی دارد. (و دیگر ستاره ای است در همان برج که آن را السماک الاعزل- گویند).

اخذت الابل رماحها: وقتی است که شتر به خاطر خوبیش نمی گذارد نحرش کنند. اخذت البهمی رمحها. بهمی گیاهی است خاردار که خارش مانع چیدن و چریدنش می شود.

(رمد) [رمد]:

می گویند- رماد و رمد و ارمد و ارمداء: (خاکستر) «۱» خدای تعالی گوید: (کَرَمادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّیحُ- ۱۸/ ابراهیم) (مثل خاکستری است که به سختی باد بر آن بوزد).

---

(۱) واژه های (همد- خمد- رمد) در باره فرسوده شدن لباس و خاموش شدن آتش است.

همدت النّار: حرارت آتش از بین رفت. همدت الرّیح: باد آرام شد.

خمدت النّار: آتش خاموش شد. رمدت النّار: آتش خاکستر شد. نار هامده- مثل- نار خامده- است.

رمد- هم به معنی چشم درد است. (مصباح المنیر/ رافعی)

رمـدت النّار: آتش خاکستر شـد. واژه- رمـد- به هلاکت و نابودی تعبیر شده است همانطور که به هموده- یعنی مرگ نیز تعبیر شده.

رمد الماء: آب شور و بد مزه شد. (گوئی از بدمزگی خاکستر در آن هست). ارمد:

خاکستری رنگ و هر چه که به رنگ خاکستر باشد.

رمـد: مگس. الرّمـاد: سـال هلاـکت سـتوران و مردم (به این تشبیه که همه جانـداران چون خـاکستر بی حرارت و بی جـان می شوند).

(رمز) [رمز]:

الرّمز: اشاره با لب و دهان و صـدای آرام و اشاره با ابرو و لـذا هر سـخنی که مثل اشاره باشد به- رمز- تعبیر شده است چنانکه شکایت به- غمز- تعبیر شده.

خدای تعالی گوید: (قالَ آیَتُکَ أَلَّا تُکَلِّمَ النَّاسَ ثَلاثَهَ أَیَّامٍ إِلَّا رَمْزاً- ۴۱/ آل عمران).

ما ارمازّ: به رمز هم سخن نه گفته است.

کتیبه رمّازه: سپاهیانی که از زیادیشان رمز و اشاره ای شنیده می شود.

(رمض) [رمض :

شهر رمضان:- که از- رمض- یعنی شدّت گرمای خورشید گرفته شده.

ارمضته فرمض: ریگهای داغ او را سوزانده و همان شدّت گرمی خورشید است.

ارض رمضه: زمینی تفتیده و داغ.

رمضت الغنم: گوسفندان در گرما چریدند و کبدهاشان مجروح شد.

فلان یترمّض الظّباء: آهو را در گرما و ریگستان داغ دنبال می کند.

(رمی) [رمی :

الرّمی: در اجسام مثل تیر و سنگ بکار می رود.

مانند آیه: (ما رَمَیْتَ إِذْ رَمَیْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ رَمی ۱۷/ انفال)

و در گفتگو واژه- رمی- کنایه از بدگویی و دشنام و تهمت است مثل آیات زیر:

(وَ الَّذِینَ یَرْمُونَ أَزْواجَهُمْ- ۶/ نور) و (یَرْمُونَ الْمُحْصَناتِ- ۴/ نور) ارمی فلان علی مائه: به طور استعاره، یعنی زیادتر از سایرین تیر انداخت.

خرج یترّمی: به هدف تیر انداخت و به او رسید.

(رهب) [رهب :

الرّهبه و الرّهب: ترس و خوف با دور اندیشی و احتیاط و اضطراب، در آیات: (لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً- ۱۳/ حشر) و (جَناحَکَ مِنَ الرَّهْبِ- ۳۲/ قصص) که- الرّهب- هم خوانده شده یعنی بیم و ترس.

(تمام آیه چنین است- لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِی صُدُورِهِمْ مِنَ اللَّهِ ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا یَفْقَهُونَ- ۱۳/ حشر- شما در دلهایشان از خدا پر مهابت ترید زیرا ایمان به خدا ندارند و نمی فهمند و از شما بیمناک می شوند).

مقاتل «۱» می گوید: الرّهب یعنی آستین، چنانکه روزی به صحرا رفتم تا تفسیر درست رهب- را از عربهای اصیل بدانم داشتم غذا می خوردم که عربی گفت: گفت

---

(۱) ابو الحسن بن مقاتل بن سلیمان شیرازی خراسانی، قاری و مفسّر و محدّث که به- ابو الحسن- نیز معروف است از بزرگان علماء تفسیر، و از اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام بوده و گفتارش در تمام تفاسیر نقل شده است. شافعی می گوید مردم در تفسیر عیال مقاتل هستند.

از منصور دوانیقی خلیفه عبّاسی نقل شده است که مگسی او را آزار می رساند و نمی توانستند دورش کنند مرتّب بر صورتش می نشست سپس گفت ببینید از دانشمندان چه کسی حاضر است گفتند مقاتل بن سلیمان گفت او را بیاورید، همین که آمد پرسید آیا می دانی خداوند چرا مگس را خلق کرده؟ قال نعم: لیذّل الجبابره: گفت آری برای اینکه ستمگران و جور پیشگان را از مگس عاجز کند سپس منصور ساکت شد. و چون در نقل احادیث جسور بود و کمتر تقیّه می نمود مخالفینش او را متّهم می ساختند.

ابن خلکان می نویسد: مقاتل تفسیر مشهوری دارد و از مجاهد و عطاء و ابو اسحاق و ضحّاک و محمّد بن مسلم زهری حدیث را اخذ کرده است. و کان من العلماء الاجلّاء- مقاتل از بزرگان علماء و دانشمندان بوده از آثارش التّفسیر الکبیر- الجوابات فی القرآن- متشابه القرآن- النّاسخ و المنسوخ- نوادر التّفسیر وفاتش ۱۵۰ هجری قمری است. (وفیات الاعیان/ ابن خلکان ۴/ ۳۴۱).

ای بنده خدا به من هم چیزی بده دستم را از غذا پر کردم که به او بدهم گفت- ههنا فی رهبی- یعنی اینجا در آستینم بریز.

معنی اوّل- رهب- در آیه: (جَناحَکَ مِنَ الرَّهْبِ- ۳۲/ قصص) صحیح تر است.

آیات: (رَغَباً وَ رَهَباً- ۹۰/ انبیاء) و (تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ- ۶۰/ انفال) و (وَ اسْتَرْهَبُوهُمْ- ۱۱۶/ اعراف) یعنی به ترس و بیم وادارشان کرده.

و آیه: (وَ إِیَّایَ فَارْهَبُونِ- ۴۰/ بقره) یعنی ترسیدند.

الرّهب: در معنی به عبادت پرداختن، همان بکار بردن- رهبه است.

(رهبانیّه:) زیاده روی در تحمّل عبادات از فرط بیم و خوف.

و آیه: (وَ رَهْبانِیَّةً ابْتَدَعُوها- ۲۷/ حدید) رهبان- هم بصورت جمع و مفرد بکار می رود.

آنکه رهبان را مفرد بداند به- رهابین- جمع می بندد ولی واژه رهابنه در معنی جمع باشد شایسته تر است.

ارهاب: ترسیدن شتران که از- ارهبت- است.

الرّهب من الابل- از همین معنی- ارهاب- است.

عرب می گوید: رهبوت خیر من رحموت: (بیم داشتن و در صدد چاره بودن بهتر از مورد رحم قرار گرفتن و خوار شدن است).

(رهط) [رهط]:

الرّهط: گروه و جمعیّتی که از ده نفر کمتر باشد و گفته اند تا چهل نفر را- رهط- گویند.

آیات: (تِسْعَةُ رَهْطٍ یُفْسِدُونَ- ۴۸/ نمل) و (وَ لَوْ لا رَهْطُکَ لَرَجَمْناکَ- ۹۱/ هود) و (یا قَوْمِ أَ رَهْطِی «۱»- ۹۲/ هود).

---

(۱) آیات ۹۱ و ۹۲/ سوره هود است که قوم نافرمان شعیب به او می گویند اگر به خاطر خویشاوندانت

الرّهطاء: سوراخی از سوراخهای موش صحرایی که آن را- رهطه نیز گویند.

شاعر گوید: أجعلک رهطا علی حیّض.

یعنی: (آیا ترا کهنه زنان دشتان و بی نماز قرار داده است).

گفته اند- رهط- جرم و پوست پاره ای است که حایض یا دشتان بکار می برد.

در اصطلاح می گویند- هو أذلّ من الرّهط- او از کهنه حائض هم خوارتر است.

(رهق) [رهق :

رهقه الأمر: او را با قهر و خشم فرا گرفت و پوشاند.

فعلش- رهقته و أرهقته است مثل- ردفته و اردفته و بعثته و ابتعثته در آیه: (وَ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ- ۲۷/ یونس) یعنی خواری و زبونی آنها را فرا گرفت.

و آیه: (سَأُرْهِقُهُ صَعُوداً- ۱۷/ مدّثر) (بزودی او را به سختی فراگیریم).

ارهقت الصَّلاه: نماز را به تأخیر انداختم به طوری که وقت نماز دیگر فرا رسید.

(رهن) [رهن :

الرّهن- چیزی است که در گرو وام و دین قرار می گیرد.

الرّهان- هم در همان معنی است ولی- رهان- چیزی است که برای شرطبندی در میان می گذارند.

رهن و رهان- هر دو مصدرند مثل- رهنت الرّهن و راهنته رهانا اسمش- رهین و مرهون- است.

(یعنی گروی) در جمع رهن واژه های- رهان- رهن، رهون نیز بکار می رود.

نبود تو را سنگسار می کردیم که پیش ما عزیز نیستی، شعیب در پاسخشان می گوید آیا خویشان من از خداوند عزیزترند که او را فراموش کرده و پشت سر گذاشته اید بدانید که پروردگار من به اعمالی که مرتکب می شوید آگاه است و احاطه دارد (إِنَّ رَبِّی بِما تَعْمَلُونَ مُحِیطٌ- ۹۲/ هود).

آیه: (فرهن مقبوضه- ۲۸۳/ بقره) که- فرهان نیز خوانده شده.

گفته انـد در آیه: (کُـلُّ نَفْسٍ بِما کَسَـبَتْ (رَهِینَهٌ)- ۳۸/ مـدّثر) واژه- رهیـن- فعیـل به معنی فاعـل است پس رهینه- در این آیه یعنی پایـدار و ثابت و بر پای دارنده کارهای خویش، و نیز در معنی مفعول هم گفته شده یعنی هر کسـی در گرو پاداش همان کـاری که کرده است قرار می گیرد و چـون از واژه- رهن- و گروی معنی ضـبط و نگهداشـتن تصـوّر می شود و لـذا رهینه به طور اسـتعاره برای حبس و نگهـداری هر چیزی بکار می رود، پس (بِما کَسَـبَتْ رَهِینَهٌ- ۳۸/ مدثر) یعنی هر کسـی در حبسی و ضبط چیزی است که کسب کرده.

رهنت فلانا: او را پا برجا کردم.

رهنت عنده: نزدش گرو گذاردم.

ارتهنت: گروی گرفتم.

ارهنت فی السّـلعه: قیمت متاع را گرو گرفتم و حقیقت آن این است، متاعی را که قیمتش معیّن شده در گرو نگهداری، تا تمام قیمت آن را دریافت کنی.

(رهو) [رهو]:

«۱» آیه: (وَ اتْرُکِ الْبَحْرَ رَهْواً- ۲۴/ دخـان) یعنی دریا را ساکن واگـذار که (إِنَّهُمْ جُنْـدٌ مُغْرَقُونَ- از پی تو آنها سـپاهیانی غرق شدگانند).

گفته انـد- رهوا- در این آیه یعنی فراخی و گشـادی راه دریـا و این درست است- رهـاء- دشت و بیابـان مرتفع و صاف که از همین واژه است.

رهو: آبگیر عمیقی که آب در آن جمع باشد.

---

(۱) واژه- رهو- از اضـداد است یعنی زمین مرتفع و گود یـا آرامش و اضـطراب و بـا تنگی و وسـعت که این معـانی در اشـعار شعراء بکار رفته است.

رهوه: کوه بسیار بلند، عیش راه: زندگی آرام.

می گویند: لا شفاعه فی رهو: در آبگیر هیچ خرید و فروشی نیست (آبگیرها خرید و فروش شدنی نیستند).

مردی عرب به شتر فالجش نگاه کرد و گفت- رهو بین سنامین- (همچون گودی میان دو کوهان است).

(ریب) [ریب :

رابنی کذا و ارابنی: (مرا به تردید و دو دلی انداخت و مرا ناخوش آمد) پس- ریب- این است که تو در باره کاری یا موضعی چیزی رای بپنداری سپس حقیقت آن روشن شود.

خدای تعالی گوید: (یا أَیُّهَا النَّاسُ إِنْ کُنْتُمْ فِی رَیْبٍ مِنَ الْبَعْثِ- ۵/ حجّ) و (فِی رَیْبٍ مِمَّا نَزَّلْنا عَلی عَبْدِنا- ۲۳/ بقره) تنبیهی و هشداری است بر اینکه تردیدی در باره آن نیست.

و آیه: (رَیْبَ الْمَنُونِ- ۳۰/ طور) یعنی مرگ و مردن نه از این جهت که در بودنش و وجودش تردید هست، ریب- نامیده است، بلکه از این جهت که زمان مرگ و رسیدن مرگ مورد توهّم و شکّ است و آن را- ریب نامیده پس انسان پیوسته در باره زمان رسیدن مرگ در دو دلی و شک است نه از جهت وجود مرگ، بر این اساس شاعر گوید:

النّاس قد علموا ان لا بقاء لهم لو انّهم عملوا مقدار ما علموا

(مردم می دانند که همیشه زیستن و بقائی در دنیا برایشان نیست ای کاش به اندازه ای که دانسته اند عمل می کردند) مثل معنی این شعر امن المنون و ریبها تتوجّع؟

یعنی: (آیا از مرگ و تردید در زمان وقوعش دردمند می شوی) خدای تعالی گوید: (لَفِی شَکٍّ مِنْهُ مُرِیبٍ- ۱۱۰/ هود) و (مُعْتَدٍ مُرِیبٍ- ۲۵/ ق) (یعنی ستمگر و ناباور). (ارتیاب)- مثل- ارابه- است یعنی شکّ و پندار ناپایدار داشتن، در آیات:

(أَمِ ارْتابُوا أَمْ یَخافُونَ- ۵۰/ نور) و (تَرَبَّصْتُمْ وَ ارْتَبْتُمْ- ۱۴/ حدید) که ارتیاب و بد گمانی

را از مؤمنین نفی می کند. می گوید: (وَ لا یَرْتابَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ وَ الْمُؤْمِنُونَ- ۳۱/ مدثر) و (ثُمَّ لَمْ یَرْتابُوا- ۱۵/ حجرات).

در مثل می گویند: دع ما یریبک الی ما لا یریبک.

(از آنچه که تو را به بدگمانی می اندازد در گذر و به آنچه بدگمانست نمی کند روی آور) «۱».

ریب الدّهر: تغییرات و دگرگونیهای روزگار، به خاطر اینکه چون برای دهر و روزگار مکر و فریب پنداشته اند آن را- ریب- گفته اند.

(الرّیبَه:) دو دلی که اسمی است از ریب.

خدای تعالی گوید: (بَنَوْا رِیبَهً فِی قُلُوبِهِمْ- ۱۱۰/ توبه) یعنی شک و ریب که بر دغلکاری و نقص ایمانشان دلالت می کند.

---

(۱) لغت نامه ها و تفاسیر عبارت فوق را به صورت حدیثی مشهور ذکر کرده اند.

ابن منظور می نویسد: در حدیث «دع ما یریبک الی ما لا یریبک» با فتحه حرف (ی) نیز خوانده شده.

طریحی نیز همین نظر را دارد و می گوید بیشتر با فتحه خوانده شده معنی حدیث این است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می فرماید هر کاری و هر اندیشه ای که گمان انگیز است و در آن دو دلی و شک و ریب باشد رها کن و به سوی اندیشه و کاری که شک و گمان ایجاد نمی کند توجّه کن که خلاصه اش- دع ذاک الی ذاک است یعنی چیزی را که با بعد منفی ترا به تردید می اندازد به چیزی که یقین آور است تبدیل کن.

در عصر ما محتوای این حدیث که رهائی بخش انسانها از منفی بافی هاست به ویژه برای جوانان بسیار آموزنده و با اهمیّت است تا در معرض اندیشه های شک برانگیز و منفی بافی نسبت به آغاز و پائین جهان رها نشده و به سوی اندیشه ای که او را آرامش می بخشد روی آورد.

نسلی که هر روز باید با ایمان و یقین در راه نجات مستضعفین از یوغ ستمگران با اعتقاد مثبت به روز جزاء مصمّم تر باشد و قیام کند متأسفانه، در معرض دیدگاههای محدود و ناقص و تردیدآور منفی با تبلیغات جهان سرمایه داری و مادی واقع شده است، گویی که پیامبر اسلام علیه السّلام دیدگاهش در عصر ما تجلّی یافته و بایستی با تبعیّت از حدیث نجاتبخش پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از گمان ها و بدگمانی ها به یقین داشتن نسبت به آغاز، و پایان جهان خود را با ایمان به اللّه و جاودانه بودن روح و هستی سوق داد حدیث فوق تفسیر کننده آیه دوّم سوره بقره است که قرآن را- لا ریب فیه- ۲/ بقره) معرّفی می کند و همین طور آیه: (الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ ... ۱۸/ زمر) یعنی نیکوترین سخن قرآن است که سراسر اثبات حقایق و امیدوار کننده انسانها به جهان پاداش و یادآور حکومت حقّه مستضعفین صالح و مؤمن جهانی است مآخذ دیگر حدیث فوق عبارتند از: تهذیب اللّغه ۱۵/ ۲۵۴- لسان العرب واژه ریب- در مجمع البحرین.

۰(روح) [روح :

الرّوح و الرّوح- در اصل یکی است ولی- روح- اسمی برای دم و نفس است.

شاعر در وصف آتش می گوید:

فقلت له ارفعها الیک و احیها بروحک و اجعلها لها فیئه قدرا «۱»

زیرا دمیدن و نفس هم قسمتی از روح است مانند نامیدن- نوع- به اسم جنس مثل نامیدن انسان به حیوان لذا- روح- اسمی است برای نفس یا جزئی که بوسیله آن حیات و جنبش و تحرّک حاصل می شود و نیز به همان چیزی است که سودها و منفعت ها رای جلب و زیان و ضررها رای دفع می کند اطلاق شده است و همین است که در آیات:

(یَسْئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّی- ۱۵/ اسراء) و (وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ حجر) بیان شده است، اضافه شدن روح- به خداوند اضافه ملکی است و تخصیصی است که باعث شکوهمندی، و شرافت روح است، مثل آیات:

(طَهِّرا بَیْتِیَ- ۲۶/ حج) و (یا عِبادِیَ

- ۵۶/ عنکبوت) (که بیت- و- عباد- به ضمیر (ی) که ضمیر اللّه- است اضافه شده یعنی خانه من را پاک گردان- و ای بندگان من).

فرشتگان والا و ارزشمند- ارواح- نامیده شده اند مثل آیات: (یَوْمَ یَقُومُ الرُّوحُ وَ الْمَلائِکَهُ صَفًّا- ۳۸/ نباء) و (تَعْرُجُ الْمَلائِکَهُ وَ الرُّوحُ ۴/ معارج) و (نَزَلَ بِهِ (الرُّوحُ الْأَمِینُ)- ۱۹۳/ شعراء) که- جبرئیل- روح الامین- روح القدس نامیده شده در آیات:

(قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ- ۱۰۲/ نحل) و (وَ أَیَّدْناهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ ۸۷/ بقره) (پس روح القدس

---

(۱) شعر از ذی الرمه- است، می گوید: به او گفتم آتش را با نفست مشتعل و زنده کن و فروزش آن را با دمیدنت از سوی خویش برای آن بخششی والا قرار ده. ازهری با استشهاد به شعر فوق می گوید: روح با ضمّه حرف (ر) در زبان عرب یعنی نفخ و دمیدن برای اینکه دمیدن از- روح است و موجود زنده نفس دارد. احیها بروحک: یعنی با نفخ و دمیدنت، همین نظر را ابن منظور نیز آورده است. (تهذیب اللّغه ۲/ ۲۲۵ لسان ۲/ ۴۲۶- اساس البلاغه ۱۸۳).

و روح الامین در قرآن صفت جبرئیل است) و حضرت عیسی علیه السّلام نیز روح- نامیده شده در آیه: (وَ رُوحٌ مِنْهُ ۱۷۱/ نساء، ۴۹/ آل عمران) این نامگذاری برای توانائی در زنده کردن مردگان برای او بوده (باذن اللّه).

قرآن- نیز- روح- نامیده شده در آیه: (وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا- ۵۲/ شوری) زیرا قرآن سببی است برای حیات اخروی که در آیه: (وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ- ۶۲/ عنکبوت) توصیف شده است.

روح- در معنی تنفّس نیز هست- اراح الإنسان- وقتی است که انسان نفس می کشد و دم برمی آورد.

آیه: (فَرَوْحٌ وَ (رَیْحانٌ)- ۸۹/ واقعه) ریحان چیزی است که بوئی خوش دارد و نیز گفته اند- ریحان- گفته اند در آیه (وَ الْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَ الرَّیْحانُ- ۱۲/ الرّحمن).

به عربی اصیل گفتند: الی این؟ به کجا می روی؟

پاسخ داد: اطلب من ریحان اللّه، یعنی رزق خدا می جویم، و اصلش همان است که گفتیم.

روایت شده است که: (الولد من ریحان اللّه) فرزند از- رزق- خداوند نیست.

چنانکه شاعر گوید:

یا حبّذ ریح الولد ریح الخزامی فی البلد

(چه نیکوست بوی خوش فرزند و بوی خوش گل خیری صحرایی در شهر و دیار).

یا برای اینکه فرزند رزقی است از سوی خدای تعالی- (ریح)- نیز معروف است و همان هوای متحرّک است. در عموم آیاتی که خدای تعالی ارسال باد را مفرد ذکر می کند در معنی عذاب است هر جائی که ریح- با لفظ جمع (ریاح) آمده است به معنی رحمت الهی است، به صورت مفرد مثل: (إِنَّا أَرْسَلْنا عَلَیْهِمْ رِیحاً صَرْصَراً- ۱۹/ قمر) و (فَأَرْسَلْنا عَلَیْهِمْ رِیحاً- ۱۶/ فصّلت) (ثَلِ رِیحٍ فِیها صِرٌّ

- ۱۱۷/ آل عمران) و (اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّیحُ- ۱۸/ ابراهیم).

و در صورت جمع که به معنی رحمت است مثل آیات:

(وَ أَرْسَلْنَا الرِّياحَ لَواقِحَ- ۲۲/ حجر) و (أَنْ يُرْسِلَ الرِّياحَ مُبَشِّراتٍ ۴۶/ روم) و (يُرْسِلُ الرِّياحَ بُشْراً- ۵۷/ اعراف).

و امّا در آیه: (يُرْسِلُ الرِّياحَ فَتُثِيرُ سَحاباً- ۴۸/ روم) معنی آشکارتر و روشن تر آن رحمت است که به لفظ جمع هم خوانده شده و صحیح تر است.

واژه- ریح- به صورت استعاره برای قدرت و غله هم بکار رفته است مثل آیه:

(وَ تَذْهَبَ رِيحُكُمْ- ۴۶/ انفال).

اروح الماء: بوی آب تغییر کرد که مخصوص بوی بد آب است.

ریح الغدیر یراح: برکه و آبگیر بوی بد گرفت.

اراحوا: آسایش یافتند و یا به شادمانی شب کردند.

دهن مروّح: روغن خوش بوی.

روایت شده است که (لم یروح رائحه الجنّه) یعنی بوی بهشت را نیافته.

مروحه: گذرگاه باد.

مروحه: باد بزن و وسیله ای که باد با آن تولید می شود.

رائحه: وزش هوا و بوی خوش.

راح فلان الی اهله: به دو معنی است:

۱- او به سرعت و مثل باد بسوی خانواده اش آمد.

۲- یا با برگشتن بسوی خانواده اش از آسایش و مسّرت بهره مند شد.

الرّاحه: مشتّق از- روح- است یعنی آسایش، چنانکه می گویند:

افعل ذلک فی سراح و رواح: آن را به آسانی انجام ده.

المراوحه فی العمل: یکبار این عمل می کند و یکبار دیگری (از باب مفاعله است یعنی کار طرفین).

الرّواح: به طور استعاره برای استراحت در نیمروز که انسان آسایش دارد بکار می رود و از همین معنی می گویند:

ص: ۱۲۰

ارحنا ابلنا: شترانمان را در نیمروز استراحت دادیم.

ارحت الیه حقّه: از همان استراحت دادن شتران استعاره شده است یعنی حقّش را به او پرداختم و آسوده خیالش کردم.

مراح: جائی است که شتران شب در آنجا بسر می برند (آرامشگاه شتران در شب).

تروّح الشّجر و راح یراح: درخت دوباره شکوفه برآورد و چون از واژه روح، وسعت و فراخی تصوّر می شود لذا گفته اند:

قصعه روحاء: یعنی قدحی بزرگ.

و آیه: (لا تَیْأَسُوا مِنْ (رَوْحِ اللَّهِ)- ۸۷/ یوسف) یعنی از رحمت و گشایش دادن خدای تعالی مأیوس نشوید و این خود قسمتی از- روح- یعنی رزق و بخشایش است.

(رود) [رود]:

الرّود: رفت و آمد با مدارا در طلب چیزی.

می گویند- راد و ارتاد- و همینطور- رائد- یعنی جوینده گیاه و علوفه.

راد الابل فی طلب الکلاء: (شتران را به طلب علوفه فرستاد). و به اعتبار معنی رفق و مدارا در این واژه می گویند.

رادت الابل فی مشیها ترود رودانا: (شتران به آرامی رفتند) و از این معنی واژه مرود- ساخته شده یعنی: (میل سرمه و آهن حلقه ای شکل و چرخ آهنین و دلو که همواره در رفت و آمدند).

ارود، یرود، ارودا: مدارا و مهربانی کرد و از همین معنی واژه رواید- یعنی آرام، مشتقّ شده، مثل:

رویدک الشّعر یغبّ: (شعرت را مخوان و بگذار بماند تا وقتی که کم و کاستی آن بر خودت روشن شود) (ارادَه)- از- راد، یرود- است یعنی وقتی که کسی در طلب چیزی سعی و کوشش کند- اراده- در اصل- قدرت و نیروی است که از شهوت و نیاز و

آرزو ترکیب شده- اراده اسمی است برای تمایل نفس به چیزی که حکم و فرمان انجام دادن و یا انجام ندادن در آن چیز باشد و اینکه سزاوار است انجام بشود یا نشود (تا اراده آزاد و خواست نفسانی یکی از آن دو امر را برگزیند) سپس اینگونه اراده، و خواست نفسانی در باره اصل چیزی، گاهی میل و کشمکش در مبدأ و آغاز آن چیز است و گاهی در نتیجه حکم و دستور آن چیز که جایز و شایسته است و انجام گیرد یا نگیرد.

اگر واژه- اراده- در خدای تعالی بکار رود مراد حکم و نتیجه و پایان آن است نه تمایل و خواست نفسانی به مبدأ و آغاز چیزی که او متعالی است از معنی دل بستن و تمایل. هر گاه گفته شود: اراد اللّه بکذا یعنی خداوند در آن حکم کرد که آنطور هست و آنطور نیست مثل آیه:

(إِنْ أَرادَ بِكُمْ سُوءاً أَوْ أَرادَ بِكُمْ رَحْمَةً «۱»- ۱۷/ احزاب) گاهی منظور از یادآوری اراده، امر است چنانکه می گوئی:

ارید منک: به آن کار امرت می کنم.

مثل آیه: (يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَ لا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ- ۱۸۵/ بقره) (قسمتی از آیه روزه است که می فرماید: اگر مریض و مسافر بودید روزهای دیگر روزه بگیرید که این امر خدای تعالی امر در سهولت برای شماست نه امر در سختی.

گاهی واژه- اراده- ذکر می شود و مراد قصد و هدف است مثل آیه:

---

(۱) قسمتی از آیات مربوط به جنگ است که می گوید: (قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرارُ ... ۱۶/ احزاب) بگو اگر از کشته شدن و مرگ می گریزید فرار کردن سودتان ندهد و در آن صورت هم جز مدّت اندکی، از حیات بهره مند نخواهید شد، چه کسی شما را در قبال امر و اراده خدا اگر برایتان محنت یا رحمتی بخواهد نگه می دارد؟ و همانها برای خود جزا و یاوری نخواهند داشت، از آیه فوق می فهمیم که شهادت و کشته شدن در راه خدای تعالی امری است اختیاری و پذیرفتنی، نه حتمی و قطعی که مشمول اجل حتمی باشد چون می گوید اگر هم شهادت را برنگزینید و بگریزید، مگر نه این است که بالاخره مدّت کمی تا سر رسید اجلتان زنده اید پس گزینش راه شهادت امری است اختیاری و شهید خود انتخاب می کند و برمی گزیند که در نتیجه برای ابد در پیشگاه خدا جاودان و مرزوق است.

(لا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَ لا فَساداً- ۸۳/ قصص).

یعنی: (حیات اخروی را برای کسانی قرار می دهیم که قصد برتری جویی و فساد در زمین نداشته و پایان و فرجام کار از آن پرهیزکار است)، نه می خواهند چنان باشند و نه قصد آن را دارند.

اراده- در انسان بر حسب نیروی حسّی و جبری و فطری است همانطور که بر اساس نیروی اختیاری نیز هست از این روی در جماد، و حیوان هر دو بکار می رود مثل:

آیه: (جِداراً يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَّ- ۷۷/ کهف) (دیواری که می خواست فرو ریزد و خراب شود) و می گویند- فرسی تريد التّبن: اسبم کاه و علوفه می خواهد.

(مُراوَدَه:) یا اینکه جدال در امر و فرمان است یعنی تو چیزی را امر می کنی غیر از آن چیزی که دیگری امر می کند و یا- مراوده- نزاع در خواستن و طلب کردن است یعنی تو چیزی را می خواهی و می طلبی و دیگری چیز دیگر را.

راودت فلانا عن کذا- در همان دو معنی است مثل آیات:

(هِيَ راوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي- ۲۶/ یوسف) و (تُراوِدُ فَتاها عَنْ نَفْسِهِ ۳۰/ یوسف) یعنی او را از رأیش برمی گرداند.

و بر این اساس است آیات: (وَ لَقَدْ راوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ- ۳۲/ یوسف) و (سَنُراوِدُ عَنْهُ أَباهُ- ۶۱/ یوسف) یعنی: (به زودی پدرش را از او بازمی گردانیم).

(رأس) [رأس :

الرّأس: سر، که عضو معروفی است جمع آن- رءوس.

آیات: (وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْباً- ۴/ مریم) و (وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ- ۱۹۶/ بقره) و با واژه رأس- از- رئیس- تعبیر می شود. (رأس القوم: رئیس و سرپرست قوم).

اراس: بزرگ سر.

شاه رأساء: سر گوسفند سیاه شد.

رياس السّيف: دسته و قبضه شمشير.

(ريش) [ريش :

پر پرنده.

از ميان پرهاى بدنش، واژه- ريش- ويژه بال اوست و به خاطر اينكه پر براى پرنده مثل لباس و جامه براى انسان است لذا واژه- ريش- براى لباس استعاره شده است، خداى تعالى گويد: (وَ رِيشاً وَ لِباسُ التَّقْوى ٢۶/ اعراف) مى گويند- اعطاه إبلا بريشها: شتر را با همه ساز و برگش به او بخشيد.

رشت السّهم أريشه ريشا: كه اسم فاعلش- مريش- است يعنى: به تير پيكان پر نصب كردم، و براى اصلاح كارها به طور استعاره مى گويند:

رشت فلانا فارتاش: ياريش كردم، حالش خوب شد.

شاعر گويد:

فرشنى بحال طالما قد بريتنى فخير الموالى من يريش و لا يبرى «١»

رمح راش: نيزه تو خالى، كه به تصوّر تو خالى بودن پر چنين گفته اند.

(روض) [روض :

الرّوض: سبزه زار زيبا و بركه يا آب زياد جمع شده در يك جا (مثل نى زارها و مرغزارها). آيه: (فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ- ١۵/ روم).

(تمام آيه چنين است: فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ- ١۵/ روم) آنان كه از پرستش غير خدا گسسته و به پرستش اللّه پيوسته اند و كارهاى

---

(١) شعر از سويد انصارى است مى گويد: پس از مدّت طولانى كه رنجورم نمودى اكنون ياريم كن زيرا بهتر دوستان كسى است كه دوستش را رحمت آرد نه زحمت يار شاطرش باشد نه بار خاطر و به گفته معلّم اخلاق سعدى:

دوست نبود آنكه در نعمت زند لاف يارى و برادر خواندگى

دوست آن باشد كه گيرد دست دوست در پريشان حالى و درماندگى

صالح می کند در باغی خرّم و سرسبز و شادمانه درآیند).

و به اعتبار معنی آب فراوان در واژه- روض- می گویند: اراض الوادی و استراض:

آب درّه فراوان شد.

اراضهم: سیرابشان کرد.

الرّیاضه: بکار بردن و واداشتن نفس در زحمت، برای اینکه رام و آرام شود و از این معنی عبارت: رضت الدّابّه- است یعنی: (حیوان را رام کردم) می گویند:

افعل کذا ما دامت النّفس مستراضه: آن طور کار کن تا وقتی که نفس برای ریاضت قابل و ارزشمند باشد و یا معنایش این است که آنچنان بکوش تا نفس ظرفیت و گنجایش داشته باشد. که از معنی روض و اراضه است.

اراضه: شایسته و پاکیزه شدن (و همچنین- اراضه- سیراب شدن و شیر روی شیر ریختن).

در آیه: (فِی رَوْضَهٍ یُحْبَرُونَ- ۱۵/ روم) عبارت از باغ بهشتی و زیبائیها و جای شادی و آرامش است.

آیه: (فِی رَوْضاتِ الْجَنَّاتِ- ۲۲/ شوری) اشاره به چیزهائی است که از نظر ظاهر برای مؤمنین در آخرت آماده شده است.

و نیز گفته اند: روضات الجنّات- اشاره به شایسته گردانیدن- ایشان از علوم و اخلاقی است که هر کس واجد آنها باشد قلبش پاکیزه و طیب است.

(ریع) [ریع :

الرّیع جای بلندی است که از دور نمایان باشد، مفردش- ریعه است.

خدای تعالی می گوید: (أَ تَبْنُونَ بِکُلِّ رِیعٍ آیَهً- ۱۲۸/ شعراء) یعنی در هر جای رفیع و بلند. (آیا در هر مکان مرتفعی قصری و نشانه ای می سازند).

ریع البئر: سنگ چینی که اطراف چاه بنا شده و بلند است.

ریعان کلّ شی ء: آغاز هر چیز که از آن ظاهر می شود. و به طور استعاره به زیادتی

و دستآوردها- ریع- گفته می شود. تریّع السّحاب: ابرها جمع شدند.

(روع) [روع :

الرّوع: نفس و خاطر انسان و قلب و دل.

در حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که «انّ روح القدس نفث فی روعی» یعنی: جبرئیل به خاطرم آورد و به جانم رساند و القاء کرد.

الرّوع: به شگفت آمدن و نیز ترسیدن و ترساندن و هر چیزی که مایه شگفتی و ترس شود.

خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْراهِيمَ الرَّوْعُ- ۷۴/ هود) می گویند: رعته و روعته- او را بیم دادم و شگفت آوردم.

ریع فلان: ترسید.

ناقه روعاء: شتر ترسو.

اروع: کسی است که از زیبائیش به شگفت آید و گوئی که دیگران را آگاه می کند و توجّه می دهد.

چنانکه شاعر گوید: یهولک أن تلقاه فی الصّدر محفلا.

یعنی: (اگر در صدر مجلس او را ببینی به شگفت می آیی).

روغ:.

(الرّوغ) [الرّوغ :

تمایل به راه حیله گری و چاره جوئی.

از این معنی- راغ الثّعلب یروغ روغانا- است یعنی روباه به سختی حیله کرد.

طریق رائغ: راه غیر مستقیم و گمراه کننده، گویی که انسان را فریب می دهد.

راوغ فلان فلانا و راغ فلان الی فلان: برای حیله و چاره جوئی در کاری به سوی او میل نمود.

در آیات: (فَراغَ إِلی أَهْلِهِ- ۹۱/ صافّات) و (فَراغَ عَلَیْهِمْ ضَرْباً بِالْیَمِینِ- ۹۳/ صافّات).

یعنی: متمایل شد و حقیقت معنی آن طلب کردن با نوعی مکر و حیله است و با حرف (علی) بیان شده است، تا هشداری بر معنی غلبه و استیلاء باشد.

(رأف) [رأف :

الرّأفه: مهربانی و رحمت.

قد رءوف فهو رءوف و رءوف: مهربانی کرد و او مهربان است مثل- یقظ و حذر- (بیدار و دوراندیش و محتاط).

خدای تعالی گوید: (لا تَأْخُذْکُمْ بِهِما رَأْفَهٌ فِی دِینِ اللَّهِ- ۲/ نور) (اشاره به اجرای حدود و قصاص الهی است، در باره مجرمین قطعی که می گوید:

به خاطر سلامت جامعه نسبت به اجرای خدا رأفت نگیرید).

(روم) [روم :

آیه: (الم، غُلِبَتِ الرُّومُ «۱»- ۲/ روم) که گاهی به نسلی و نژادی معروف و گاهی به جمع و گروه رومی اطلاق می شود مثل واژه- عجم (واژه عجم نیز در معنی غیر عربها و همچنین ایرانیها بکار می رود).

---

(۱) ابو عبد اللّه یاقوت حموی نظر ازهری و جوهری را در نژاد رومی که آنها را منسوب به عیصو بن اسحق ابراهیم می دانند تأیید می کند و می نویسد: همانطور که می گویند زنگی و زنگ رومی و روم- هم همین طور است رومی ها بودند که در بلاد وسیعی زندگی می کردند و کشور روم به آنها منسوب است و سپس شعر جریر را که با نسبت دادن خود به ایران و روم بر یمنی ها فخر می کند، می آورد.

ابونا ابو اسحق یجمع بیننا و قد کان مهدیا نبیّا مطهّرا

و یعقوب منّا زاده اللّه حکمه و کان ابن یعقوب امینا مصوّرا

۱- پدر ما پدر اسحق است که ما را مجتمع کرده است و پیامبری هدایت گر و پاک بود.

۲- یعقوب علیه السّلام از ماست که خداوند حکمتش را افزود و پسر یعقوب امینی واقعی بود. (معجم البلدان ۳/ ۹۸).

(رین) [رین :

الرّین: چرک و زندگی که بر روی چیزی (یا صفحه) با ارزشی می نشیند و آن را فرا می گیرد و می پوشاند. آیه: (بَلْ رانَ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۱۴/ مطفّفین) یعنی: گناه و ستمگری بر صفحه دلهایشان رسید و نشست و مثل جرمی سیاه بر آنها چیره گردید به طوری که شناختن و معرفت نیکی از شر و بدی بر آنها پوشیده شد.

شاعر گوید: اذا ران النّعاس بهم.

یعنی: وقتی که خواب و پینکی بر آنها غلبه کرد.

رین علی قلبه: تاریکی بر دلش چیره شد.

(رأی) [رأی :

رأی: که حرف دوّم یا عین الفعل آن همزه و حرف سوّم یا لام الفعل آن حرف (ی) است چنانکه می گویند- رؤیه: دیدن، و شاعر حرف (ی) را مقلوب کرده و می گوید:

و کلّ خلیل رأنی فهو قائل من اجلک هذا هامه الیوم اوغد «۱»

و از فعل مضارعش حرف همزه حذف شده است می گویند: تری و یری و نری:

(می بینی- می بیند- می بینیم) در آیه: (فَإِمَّا تَرَیِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَداً- ۲۶/ مریم).

---

(۱) شعر از- کثیر عزّه- است که شاعری است در غزلسرائی به روش ابن ابی ربیعه وطنش مدینه را بسیار دوست می داشته ولی طبع شعر خود را در خدمت مدیحه سرایی عبد الملک و کسب روزی نهاده، در عین حال طرفدار مذهب حقّ و عدل بوده، در باره بهترین دوست می گوید:

خیر اخوانک المشاکه فی الامر و ابن الشّریک فی الامر اینا

الّذی ان حضرت سرک فی الحیّ و ان غبت کان اذنا عینا

۱- بهترین دوست تو، کسی است که در کارت و مشکلت شریک باشد ولی چنین کسی کجاست؟! ۲- او کسی است که در حضورت و در مجمع شادت کند و در نبودن، و غیبتت گوش و چشم تو باشد.

و در شعر فوق می گوید: هر دوستی که مرا دید می گفت به خاطر توست این بزرگی امروز و فردا. [...]

(مربوط به تولّد حضرت عیسی علیه السلام خطاب به مریم است که می گوید اگر کسی را از آدمیان دیدی بگو من برای خدا روزه سکوت گرفته ام که امروز با هیچ انسانی سخن نگویم).

و آیه: (أَرِنَا الَّذَیْنِ أَضَلَّانا مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ- ۲۹/ فصّلت).

(کفّار با دیدن عذاب می گویند: خدایا کسانی از جنّ و انس که ما را گمراه کردند به ما بنمایان تا زیر لگدهامان خردشان کنیم) ارنا- نیز خوانده شده.

(رُؤیَه:) دیدن و ادراک چیزی است که دیدنی و قابل دیدن باشد دیدن بنا به نیروی نفسانی انواعی دارد.

اوّل- دیدن و ادراک با حواس ظاهر و آنچه را که بر این اساس باشد مثل:

آیه: (لَتَرَوُنَّ الْجَحِیمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّها عَیْنَ الْیَقِینِ- ۷/ تکاثر) (دوزخ را به طور قطع خواهید دید و آنگاه به دیده یقین هم آن را خواهید دید).

و آیه: (وَ یَوْمَ الْقِیامَهِ تَرَی الَّذِینَ کَذَبُوا عَلَی اللَّهِ- ۶۰/ زمر) (تو در قیامت کسانی که بر خدا تکذیب کردند خواهی دید).

و آیه: (فَسَیَرَی اللَّهُ عَمَلَکُمْ- ۱۰۵/ توبه) (بزودی اعمالتان را خداوند خواهد دید). هر چند که دیدن خدای تعالی که در این آیه اشاره شده است به صورت دیدن حواس جریان یافته و بیان شده است امّا- حاسّه و حواس- بر خدای تعالی صحیح نیست، او متعالی از آن است.

و آیه: (إِنَّهُ یَراکُمْ هُوَ وَ قَبِیلُهُ مِنْ حَیْثُ لا تَرَوْنَهُمْ «۱»- ۲۷/ اعراف)

---

(۱) آیه در باره ابلیس و ابلیسیان است که خدا انسان را هشدار می دهد که: (یا بَنِی آدَمَ لا یَفْتِنَنَّکُمُ الشَّیْطانُ ... - ۲۷/ اعراف) هان ای فرزندان آدم، شیطان فریبتان ندهد چنانکه پدر و مادرتان را برهنه کرده بود تا عورتشان را در نظرشان ظاهر کند از بهشت بیرون کرد، او و قبیله اش را از جائی که شما آنها را نمی بیند، شیطان را دوستان و یاوران کسانی قرار دادیم که به اللّه ایمان ندارند و هر گاه کارهای زشت می کنند می گویند پدرانمان هم چنان کرده اند و خدا ما را فرمان داده است، ای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به آنها بگو که: (إِنَّ اللَّهَ لا یَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ قُلْ أَمَرَ رَبِّی بِالْقِسْطِ ... ۲۸/ اعراف) خداوند به زشتی امر نمی کند، چرا چیزهایی که نمی دانید در باره خدا می گوئید بگو خدای من به اجرای قسط و انصاف و عبادات و خواندن او و خالص گردانیدن دین

دوّم- دیدن با وهم و تخیّل مثل- اری انّ زیدا منطلق: خیال می کنم که زید رفته باشد، مثل آیه: (وَ لَوْ تَری إِذْ یَتَوَفَّی الَّذِینَ کَفَرُوا- ۵۰/ انفال).

سوّم- دیدن با تفکّر و اندیشه، مثل آیه: (إِنِّی أَری ما لا تَرَوْنَ- ۴۸/ انفال).

چهارم- دیدن و ادراک با عقل و خرد و بر این معنی آیه: (ما کَذَبَ الْفُؤادُ ما رَأی ۱۱/ نجم) و همین طور آیه: (وَ لَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْری ۱۳/ نجم) نیز حمل و تعبیر شده است.

(قلب او آنچه را که دید دروغ ندانست چرا با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره آنچه که می بیند ستیزه می کنید او بار دیگر نیز فرشته را دید).

فعل رأی، اگر متعدّی به دو مفعول شود اقتضای معنی علم و دانش دارد مثل آیات (وَ یَرَی الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ- ۶/ سباء) و (إِنْ تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنْکَ ۳۹/ کهف) (اگر علم داری که من از تو کمترم) (ارَایتَ)- مثل- اخبرنی است یعنی به من بگو و خبر ده که گاهی ضمیر (که) به آخر آن افزوده می شود و حرف (ت) در حالت تثنیه و جمع و تأنیث به حال خود باقی است فقط ضمیر (که) تغییر می کند.

مثل آیات: (أَ رَأَیْتَکَ هذَا الَّذِی- ۶۲/ اسراء) و (قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ- ۴۰/ انعام).

اما در آیات: (أَ رَأَیْتَ الَّذِی یَنْهی ۹/ علق) و (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ ما تَدْعُونَ- ۴/ احقاف) و (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ ۷۱/ قصص) و (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ کانَ- ۵۲/ فصّلت) و (أَ رَأَیْتَ إِذْ أَوَیْنا- ۶۳/ کهف).

همه این آیات در معنی آگاهی و هشدار است (آیا نیستید، آیا نمی دانی- آیا نمی دانید).

(الرّأی:) باور و اعتقاد نفسانی در باره دو امر نقیض که قبول یکی از آنها در ظنّ و گمان غلبه دارد و بر این معنی است آیه: (یَرَوْنَهُمْ مِثْلَیْهِمْ رَأْیَ الْعَیْنِ- ۱۳/ آل عمران) یعنی:

بنا به حکم مشاهده و دیدن، چنان می پنداشتید که هر دو گروه (مؤمن و کافر) همانند و در سخن می گوئی:

فرمان می دهد.

فعل ذلک رأی عینی: او آن را در جلوی چشمم انجام داد و یا راءه عینی.

رویّه و ترویه: اندیشیدن و تفکّر در چیزی و برگرداندن تصوّر آن چیز به میان خاطرات نفسانی است برای کسب نظر و اندیشه صحیح.

مروّی و مرتئی: متفکّر و اندیشمند (اسم فاعل از (رویّه و ترویه از باب- تفعیل و تفعله است) و اگر- رأیت- با حرف (الی) متعدّی شود در حکم و در معنی نظری با ارزش و اعتبار است.

در آیات: (أَ لَمْ تَرَ إِلی رَبِّکَ- ۴۵/ فرقان) و (بِما أَراکَ اللَّهُ- ۱۰۵/ نساء) یعنی: به آنچه که تو را می آموزد.

الرّایه: پرچم و علامتی که برای دیدن از دور افراشته و نصب شده است.

مع فلان رئی ء من الجنّ: (چنان می نماید که با او اثری و علامتی از جنون است).

ارات النّاقه فهی مرأ: وقتی است که شتر مادینه علائم آبستنی را ظاهر کند به طوری که صدق نوزادش دانسته شود.

(الرّؤیا:) آنچه که در خواب دیده می شود- رؤیا- بر وزن فعلی- است که همزه آن تخفیف داده شده و با حرف (و) گفته می شود.

روایت شده است که «لم یبق من مبشّرات النّبوّه الّا الرّؤیا» یعنی: (به غیر از رؤیا چیزی از مژده دهندگان به غیب نمانده است و به گفته سعدی در تفسیر همین حدیث می گوید:

نگر خواب را بیهده ننگری یکی بهره دانش ز پیغمبری

و فرمود (لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْیا بِالْحَقِّ- ۲۷/ فتح) و (ما جَعَلْنَا الرُّؤْیَا الَّتِی أَرَیْناکَ- ۶۰/ اسراء) و در آیه: (فَلَمَّا (تَراءَا) الْجَمْعانِ- ۶۱/ شعراء).

یعنی: همین که رو در رو و نزدیک به هم شدند، به طوری که هر یک از آنها در موقعیّتی قرار گرفتند که دیگری را می دیدند و در همین معنی است- لا یترأی نارهما- و- منازلهم رئاء: خانه هاشان مقابل هم بود.

فعل ذلک رئاء النّاس: آن کار را برای نمایاندن به دیگران و دنباله روی مردم

انجام داد.

مرآه: آینه و چیزی که صورت اشیاء در آن دیده شود، بر وزن- مفعله از رایت است- مثل- مصحف از صحفت- جمع مرآه- مرائی است.

الرّئه: محلّ تنفّس و عضو ظاهر و گسترده از قلب و جمعش از لفظش رؤون- است.

ابو زید میگوید:

حفظنا همو حتّی اتی الغیظ منهمو قلوبا و اکبادا لهم و رئینا «۱»

رئته: به ریه اش زدم.

---

(۱) شعر از اسود بن یعفر، شاعر قبل از اسلام و از شعراء بخشنده و بزرگوار بوده که اشعاری زیبا و ادبی سروده است به خصوص قصیده دالیّه او که اشعاری عبرت انگیز دارد، می گوید:

نام الخلی و ما احس رقادی و انهموا محتضر لدی و سادی

من غیر ما سقم و لکن شفنی هم اراه قد اصاب فوادی

این الّذین بنو او طال بناءهم و تمتّعوا بالاهل و الا ولادی

فاذا النعیم و کلّ ما یلهی به یومه یصیر الی بلی و نفاد

۱- بی غمی در من نیست و خوابیدن و استراحت و خوابم را حس نمی کنم، غم و اندوه بربالینم حاضر است.

۲- بدون اینکه دردی داشته باشم ولی اندوهی که به دلم رسیده است مرا رنجور و ناتوان ساخته.

۳- آنهائی که بناهای عظیم و مرتفع ساختند کجایند، همانها که از همسر و فرزندان خویش بهره می گرفتند.

۴- ناگهان روزی نعمتها و هر چه را که از آنها لذّت می بردند به تباهی و نابودی تبدیل شد.

امّا شعری که راغب رحمه اللّه از قول ابو زید انصاری نقل نموده، در کتابش (النّوادر فی اللّغه) ضمن چهار بیت چنین است:

تحیه من لا قاطع حبل و اصل و لا صارم قبل الفراق قرینا

فغظناهم حتّی اتی الغیظ منهم قلوبا و اکبادا لهم و رئینا

۱- درود از کسی که قبل از جدائی و فراق، گسلاننده و قطع کننده پیوند دوستی است که پیوسته به دوست است نیست.

۲- و ما آنها را آنطور به خشم آوردیم که خشمشان به دلها و جگرها و ریه ها رسید.

و در متن حفظنا نوشته شده که غلط است.

ص: ۱۳۲

(روی) [روی :

می گوئی- ماء رواء و روی یعنی آب فراوان و گوارا.

روی- بر وزن- عدی و سوی- است.

شاعر گوید:

من شک فی فلج فهذا فلج ماء رواء و طریق نهج

یعنی: (آنکه در پیروزی تردید کرد اینک این پیروزی است که همواره چون آبی گوارا و راه روشن است).

و آیه: (هُمْ أَحْسَنُ أَثاثاً وَ رِءْیاً «۱»- ۷۴/ مریم).

کسی که واژه- رئیا- در آیه فوق را بدون همزه بخواند از- روی- است که معنی- ریّان- و زیبائی است و اگر با همزه بخواند یعنی کسی که اثری از زیبائی و خوبی در او هست و گفته شده معنی اوّل یعنی بدون همزه مراد آیه است.

الرّی: اسمی است برای طراوت و حسنی که از چیزی ظاهر می شود.

الرّواء: هم از همان معنی است و گفته اند- رواء- مقلوب از رایت است. ابو علی فسوی (منسوب به فساء در استان فارس) (شرح حالش قبلا نوشته شده) می گوید:

المروءه: از عبارتی است که می گویند- حسن فی مرآه العین: (در آئینه چشم زیباست) ولی این سخن اشتقاق غلطی است زیرا حرف (م) در- مرآه- اصلی نیست و زائده است و از- رویّه- گرفته شده، و- مرؤه بر وزن- فعوله- حرف (م) آن اصلی است.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (کَمْ أَهْلَکْنا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثاثاً وَ رِءْیاً- ۷۴/ مریم) چه بسیار نسلها که پیش از ایشان فساد کردند و هلاکشان کردیم که از نظر اسباب زندگی و قدرت و منظر از آنها بهتر بودند و سپس گوید:

همین که آیات روشن خدای بر کفّار ستمگر خوانده شود می گویند: کدام گروه مکانشان و مجالسشان آراسته تر است و نتیجه این استکبار و غرور هلاکتی است که گفته شد.

انت بمرای «۱» و مسمع: تو نزدیک هستی و- عبارت- انت منّی مرای و مسمع- با حذف حرف (ب) از سر- مرای- باز در همان معنی است مرأی: دیدار، بر وزن- مفعل- از رایت- است.

---

(۱) مرای: بر وزن- معنا- یعنی دیدار. رجل حسن المرای: مرد خوش دیدار.

و- هو منّی مرای و مسمع: او مقابل و رو بروی من است و در جائی است که او را می بینم و سخنش را می شنوم که- مرای و مسمع- هم می شود، و خلاصه اش چنانکه راغب گفته یعنی او به من نزدیک است.

)

«كتاب الزّاء»

(زبد) [زبد]

(كف روى آب و كف شير و فلزّات)- الزّبد- زبد الماء: كف روى آب.

ازبد: كف برآورد.

خداى تعالى گويد: (فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفاءً «۱»- ۱۷/ رعد).

الزّبد: كره و سر شير كه بخاطر شباهت رنگ آن به كف روى سيلاب، از آن واژه مشتق شده است.

زبدته زبدا: مال و هديه زيادى (همچون سر شير) به او دادم و يا اينكه به او كره دادم و خوراندم.

الزّباد: غنچه و شكوفه سپيد درختان به شباهت سپيدى كف (به شباهت بر سر بودن شكوفه ها چون بر سر بودن كف بر آب).

---

(۱) حقّ و باطل و ايمان و كفر را با عاليترين تشبيه ادبى و معنوى بيان كرده، نفوذ و بقاء آب باران در زمين و رويانـدن گياهان را به حقّ و ايمان، و كفى كه بر روى سـيلابها در كرانه ها قرار مى گيرد و با نسـيمى نابود مى شود به باطل و كفر مثل مى زند يعنى بـا اينكه كف ها ديـدنى نيست امّا باقى و پايـدار، و حياتبخشـند كف و كفك ها با بادى و حركتى نابود مى شونـد و آن آب ها در شكل حيات موجودات باقيند.

و به راستى تشبيهى براى حقّ و باطل از اين زيباتر امكان دارد؟

در آيات: (وَ أَمَّا ما يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثالَ- ۱۷/ رعد).

هر چه براى مردم سودمنـد است ماننـد آثـار مردانى چون پيـامبران صـلّى اللّه عليه و آله و اوليـاء آنهـا بر جبين صـفحات افق با نيكنامى ثبت و باقى است و آثار ستمگران با ننگ همراه و ناپايدار.

۰(زبر) [زبر]

الزّبره: تکّه بزرگی از آهن، جمع آن- زبر- خدای تعالی گوید: (آتُونِی زُبَرَ الْحَدِیدِ- ۹۶/ کهف) گفته اند- الزّبره من الشّعر- که جمعش- زبر- است یعنی دسته موی (یال شیر نر و هر حیوان نرینه ای) که بطور استعاره به هر چیز جدا شده هم گفته می شود.

در آیه: (فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُراً- ۵۳/ مؤمنون) یعنی از یکدیگر بریدند و گروهها و احزاب مختلفی شدند.

زبرت الکتاب: نامه و کتاب را با خط درشت نوشتم.

(زبور:) هم، هر کتابی است که خطّش و نوشته اش درشت باشد و نام- زبور- ویژه کتابی است که بر داود علیه السلام نازل شده است، در آیات: (وَ آتَیْنا داوُدَ زَبُوراً- ۵۵/ اسراء) و (وَ لَقَدْ کَتَبْنا فِی الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّکْرِ- ۱۰۵/ انبیاء) که با ضمّه حرف (ز) یعنی (زبور) هم خوانده شده، در آن صورت (زبور) جمع- زبور- خواهد بود، چنانکه جمع ظریف- ظروف است و یا اینکه- زبور- جمع- زبر- با کسره حرف (ز) است و- زبر- مصدری است که جمعش- زبر- و هر نوشته ای مثل کتاب را به آن نامیدند و سپس به- زبر- جمع بسته شده مثل کتب که جمع- کتاب- است.

گفته شده بلکه- زبور- هر کتابی است از میان کتب الهی که آگاهی بر آن مشکل باشد، در آیات:

(وَ إِنَّهُ لَفِی زُبُرِ الْأَوَّلِینَ- ۱۹۶/ شعراء) و (وَ الزُّبُرِ وَ الْکِتابِ الْمُنِیرِ- ۱۸۴/ آل عمران) و (أَمْ لَکُمْ بَراءَهٌ فِی الزُّبُرِ- ۴۳/ قمر).

عدّه ای از علماء گفته اند: زبور «۱» اسمی است برای کتابی که محتوایش به

---

(۱) زبور اسمی است غیر عربی و عبری به معنی مطلق کتاب و کتاب داود نبی علیه السلام.

مسعودی می نویسد: خداوند زبور را به زبان عبری در ۱۵۰ سوره بر داود علیه السلام وحی کرد که سه قسمت

حکمت های عقلانی محصور باشد بدون اینکه احکام شرعی داشته باشد (مثل صحیفه سجّادیه منسوب به امام علی بن حسین علیه السلام که چون احکام شرعی در آن نیست آن را- زبور آل محمّد- نامیده اند). ولی:

واژه کتاب (قرآن) به آن چیزی گفته می شود که متضمّن و در برگیرنده احکام شرعی و حکمت های عقلی باشد و چیزی که بر این معنی دلالت می کند اینست که زبور داود علیه السلام هیچ چیز از احکام را در بر ندارد.

زئبر الثوب: خز و پرز و ضخامت جامه و لباس که معروف است (و نیز کیسه ضخیم پارچه ای بنام پلنگ پوش یا لباس نمدین که از پشم شتر درست می کنند).

ازبر: هر چیز ضخیم و پر پشت و با یال و کوپال و از این معنی عبارت هاج زبرؤه: در باره کسی است که خشمگین می شود.

(زج) [زج]

الزّجاج: سنگی است (آبگینه، بلور و شیشه) مفردش- زجاجه- است.

در آیه: (فِی زُجاجَهٍ الزُّجاجَهُ کَأَنَّها کَوْکَبٌ دُرِّیٌّ- ۳۵/ نور).

بود. یک سوّم آن در باره سرگذشت او در آینده، و بدیهائی که می باید از- بخت النّصر- ببینند. و یک سوّم در باره سختی هائی که از مردم آشور به او می رسد. و یک سوّم دیگر هم پند و ترغیب و تمجید و تهدید، هیچگونه امر و نهی و سخن از حرام و حلال در آن نیست. (مروج الذّهب ۱/ ۱۰۸).

جیمز هاکس می گوید: حیات روحانی داود نبی در زبور نبشته شده امّا از پنج کتاب مزامیر فقط ۳۷ فصل آن به داود منسوب است و بقیّه را مؤلّفان بعدی نوشته اند. (قاموس کتاب مقدّس ص ۷۹۹).

حبیشی تفلیسی می نویسد: زبور در قرآن با پنج وجه و یازده معنی آمده است:

۱- پندهای پیشینیان در کتابها (جاؤُ بِالْبَیِّناتِ وَ الزُّبُرِ وَ الْکِتابِ الْمُنِیرِ- ۱۸۴/ آل عمران) ۲- به معنی مطلق کتابها: (وَ إِنَّهُ لَفِی زُبُرِ الْأَوَّلِینَ- ۱۹۶/ شعراء) ۳- کتاب مخصوص داود: (وَ آتَیْنا داوُدَ زَبُوراً- ۱۶۳/ نساء) ۴- به معنی نقش ثابت و محفوظ: (وَ کُلُّ شَیْ ءٍ فَعَلُوهُ فِی الزُّبُرِ- ۵۲/ قمر).

۵- قطعه ها و پاره ها: (فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُراً- ۵۳/ مؤمنون) (وجوه قرآن- ۱۲۱ و معجم الفاظ القرآن الکریم).

الزّجّ: آهن بن نیزه و پیکان، جمعش- زجاج- است.

زججت الرّجل: او را با نیزه زدم.

ازججت الرّمح: بن نیزه را آهن زدم.

ازججته: آهن نیزه را بر کندم.

الزّجج: باریکی و کشیدگی ابروان که تشبیهی است به آهن تیز نیزه.

ظلیم ازجّ و نعامه زجّاء: شتر مرغی نرینه و مادینه بلند پای.

(زجر) [زجر]

الزّجر: راندن با بانگ و صدا.

گفته می شود: زجرته فانزجر: راندمش پس رانده شد.

در آیه: (فَإِنَّما هِیَ زَجْرَةٌ واحِدَةٌ- ۱۹/ صافات) (یکبار بانگی و راندنی سخت بیش نیست). سپس واژه- زجر- گاهی در مطلق طرد کردن و راندن و گاهی در بانگ و صدا، بکار رفته است.

در آیه: (فَالزَّاجِراتِ زَجْراً- ۲/ صافّات) یعنی: فرشتگانی که ابرها را به سختی برانگیزانند و روان سازند. در آیه: (ما فِیهِ مُزْدَجَرٌ- ۴/ قمر) منع و طرد از انجام گناهان در آن اخبار هست.

(تمام آیه چنین است- وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنَ الْأَنْباءِ ما فِیهِ مُزْدَجَرٌ- ۴/ قمر- از اخبار گذشتگان حقایقی و چیزهائی بر ایشان آمده است که توجّه و عبرت به آنها مانع انجام گناهان می شود و مایه منع و جلوگیری در آن اخبار هست).

و در آیه: (وَ ازْدُجِرَ- ۹/ قمر) یعنی: مطرود و دور شد، بکار بردن واژه- زجر- در اینباره برای بانگ و فریادشان بر سر کس است که گفتند مطرود است مثل اینکه گفته می شود- اعزب و تنحّ و وراک: یعنی دور مشو و برخیز و برگرد.

(واژه- و ازدجر- از آیه ۹/ قمر است که سراسر سوره قمر بازگو کننده ستیزه جوئیها و گستاخی نامردمان و نافرمانان نسبت به پیامبران علیه السّلام است می گوید:

(كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنا وَ قالُوا مَجْنُونٌ وَ ازْدُجِرَ- ۹/ قمر).

یعنی: قوم نوح او را تکذیب کردند و نوح بنده ما را تکذیب نموده اند، به او گفتند: مجنون است و مطرود و طرد شده).

(زجا) [زجا]

التّزجیه: دفع کردن و بر انگیختن به آرامی چیزی است تا حرکت کند مثل راندن قطار شتران و راندن باد، ابرها را، در آیات: (یُزْجِی سَحاباً- ۴۳/ نور) و (یُزْجِی لَکُمُ الْفُلْکَ- ۶۶/ اسراء) و از این معنی است عبارت:

رجل مزجا: مردی ناقص و ضعیف و متّکی به غیر (که بایستی دیگری او را حرکت دهد و بکار وادارد).

ازجیت ردی ء التّمر فزجا: خرماهای بد و خراب را دور و جدا کردم و بطور استعاره می گویند:

زجا الخراج یزجو: خراج و مالیات داده شده.

شاعر گوید: و حاجه غیر مزجاه عن الحاج یعنی: نیازی کم، که مختصری از نیازهای کلّی است و بخاطر کم اعتنائی به آن بر آوردنش سهل است.

(بضاعه مزجاه: چیزی اندک و ناقابل).

(زحزح) [زحزح]

آیه: (فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ- ۱۸۵/ آل عمران) یعنی از جایگاهش دور شود. (تمام آیه چنین است: کلّ نفس ذائقه الموت و انّما توفون اجورکم یوم القیامه فمن زحزح عن النّار و ادخل الجنّه فقد فاز و ما الحیاه الدّنیا الّا متاع الغرور- یعنی: هر نفس چشنده مرگ است و به پاداششان در قیامت وفا خواهد شد، پس کسی که از آتش عذاب دور شد و به رضوان خدای در آمد به راستی که رستگار است

و زندگی دنیا جز متاع غرور و نخوت نیست).

(زحف) [زحف]

اصل زحف: خزیدن و راه رفتن با کشاندن پاهاست، مثل حرکت کودک قبل از براه افتادن و رفتن شتر وقتی که خسته شده و سمّش را روی زمین می کشد و همچنین سربازان انبوه و متراکمی که از زیادی نفراتشان نمی توانند خوب حرکت کنند (و یا سینه خیز رفتن آنها).

خدای تعالی گوید: (إِذا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفاً- ۱۵/ انفال) (هر گاه کفّار را انبوه دیدید از آنها روی بر می گردانید و پشت به دشمنان نکنید) زاحف: تیری است که به غیر هدف می نشیند.

(زخرف) [زخرف]

الزّخرف: زینت و آرایشی زرین و طلائی، و از این معنی طلا را هم- زخرف- گفته اند.

آیه: (أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَها- ۲۴/ یونس) (زمین زینت خود برگرفت).

آیه: (بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ- ۹۳/ اسراء) خانه ای زرّین و تزیین شده. (وَ زُخْرُفاً- ۳۵/ زخرف) و (زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً «۱»- ۱۱۲/ انعام) یعنی سخنان و گفتاری آراسته که غرور انگیز است.

---

(۱) اشاره به گفتار و کردار مشرکین است یعنی هر گاه بر گروه مشرک و کافر، فرشتگان هم نازل کنیم و حتّی مردگان زنده شوند و با آنان سخن گویند و تمام شرایط را نزدشان فراهم آریم مؤمن نخواهند شد مگر اینکه خدا بخواهد و قهرا مؤمن شوند بدینگونه هر پیامبری را دشمنی از دیو سیرتان آدمی و پری نهاده ایم که غرور و خود برتری و گفتار ظاهر فریب و آراسته به یکدیگر و به دیگران القاء می کنند و باز هم اگر پروردگارت قهرا می خواست چنین نمی کردند پس آنها را با چیزهائی که با آنان متّکی هستند واگذار.

از این آیات بخوبی دانسته می شود که در راه گزینش و پذیرفتن حق هیچگونه قهر و جبری نیست بلکه خداوند تمام آیات را برای رهیابی و رشد انسانها بیان می کند تا گول سخنان ظاهر فریب و زر اندود و شیرین کلمات کفّار و مشرکین را نخورند که آن سخنان همان وحی شیاطین و دیو سیرتان به یکدیگر است اگر حقّ در

.(زرب) [زرب]

الزّرابی- جمع- زرب- نوعی لباس نیکو و آراسته که منسوب به جائی است و بصورت تشبیه و استعاره، در آیه: (وَ زَرابِیُّ مَبْثُوثَةٌ «۱»- ۱۶/ غاشیه) یعنی: زیر اندازهای زیبا و گسترده و پهن شده.

زرب و زریبه: رمه گاه و جای گوسفندان و نیز زیر انداز تیر انداز.

(زرع) [زرع]

الزّرع: رویاندن، و حقیقت آن مربوط به امور الهی است نه بشری.

در آیه: (أَ أَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ- ۶۴/ واقعه) که شیار کردن، کشت کردن، آماده کردن زمین را و بذر افشاندن را به انسانها نسبت داده است (کشت، داشت، برداشت). و لذا- زرع- یعنی رویانیدن را از قدرت و توان آنها نفی نموده است و بخودش نسبت داده است.

و هر گاه- زرع- به بنده نسبت داده شود برای این است که او فاعل اسبابی

لباس حقّ و با بیان حقّ اداء شود آوای فطرت و ایمان زاست و نیازی به ظاهرسازی و طلا کاری سخنان نیست.

(۱) زرابی- را عدّه کمی از لغت نویسان به بالش و متّکا معنی کردند که به قرینه صفت- مبثوثه- که بعد از زرابی- آمده است و به معنی پهن و گسترده شده است می فهمیم که معنی- زرابی- فرش و زیر انداز است در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده است «محادثه العالم علی المزابل خیر من محادثه الجاهل علی الزّرابی» یعنی همصحبتی و گفتگو نمودن با عالم بر خاک و خاشاک نیکوتر است از همصحبتی جاهل بر فرش های زیبا.

در این حدیث شریف تقدیر و تشویق پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را بر شکوهمندی مقام علم و عالم بخوبی در می یابیم و نیز بی اعتبار دانستن نادانی و جهل را هر چند که بر فرش های زیبا و ثروت و سرمایه باشد.

ازهری می گوید: زرابی- همان فرش و زیر انداز است (بسط، و طنافس) فرّاء نیز همین را می گوید: و از قول ابن زرین نقل می کند که: زرابی در اصل گیاهان و سبزه هائی است که به رنگهای زرد و سرخ و سبز به نظر می آید و چون در فرشها هم همین رنگها دیده می شوند لذا آنها را به شباهت همان گیاهان رنگین- زرابی- گفته اند مثل عبقری- در باره لباس و فرش (کافی ۱/ ۳۹- مجمع البحرین ۲/ ۷۸- تهذیب اللّغه ۱۳/ ۱۹۹).

است که سبب روئیدن می شود، چنانکه می گوئی- انبتّ کذا- در وقتی که تو سبب رشد گیاه هستی (با آبیاری، کود دادن و سرپرستی) زرع- در اصل مصدر است که به- مزروع- تعبیر شده است- آیات:

(فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً- ۲۷/ سجده) و (وَ زُرُوعٍ وَ مَقامٍ کَرِیمٍ- ۲۶/ دخان) و عبارت- زرع اللّه ولدک: تشبیهی است چنانکه می گوئی- انبته اللّه- خدا رویاندش و رشدش داد.

مزرع: زراعتکار، کشتکار و کشاورز.

ازدرع النّبات: گیاه بارور شد.

(زرق) [زرق]

الزّرقه: بعضی رنگها میان سیاه و سپید (رنگ کبود).

زرقت عینه زرقه و زرقانا: چشمش کبود شد.

خدای تعالی گوید: (زُرْقاً یَتَخافَتُونَ- ۱۰۲/ طه) یعنی: دیدگانشان کور است و نوری ندارد.

و- الزّرق- پرنده ای است (باز سپید شکاری که کبود چشمست) زرق الطّائر یزرق و زرقه بالمزراق: پرنده را تیر زد (مزراق: نیزه کوتاه- قاموس اللّغه و مجمع البحرین).

(زری) [زری]

زریت علیه: او را عیبجویی کردم.

ازریت به: آهنگش نمودم، و همچنین- ازدریت- که اصلش بر وزن- افتعلت- است.

آیه: (تَزْدَرِی أَعْیُنُکُمْ- ۳۱/ هود) یعنی: دیدگانتان کوچکشان شمرد. در واقع- تزدریهم اعینکم- است. یعنی: آنها را چشمانتان کوچک شمردند و خوارشان شمردند.

(زعق) [زعق]

الزّعاق «۱»: آب: بسیار شور و تلخ (شورا به و نمکزار).

طعام مزعوق: غذائی که از شوری زیاد مثل آب شور شده.

زعق به: با فریادش او را ترساند.

فانزعق: ترسید. الزّعق: پر سر و صدا و صدای زیاد. الزّعّاق: فریاد زن و نعره زن.

(زعم) [زعم]

الزّعم، حکایت از سخنی است که در مظان و معرض دروغ و باطل باشد (دروغ پنداری و دروغ گفتاری) و از این روی در قرآن همه جا از واژه- زعم- به صورت مذمّت نسبت به گویندگانش آمده است.

مثل آیات: (زَعَمَ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۷/ تغابن) و (لَ زَعَمْتُمْ

- ۴۸/ کهف) (کُنْتُمْ تَزْعُمُونَ- ۲۲/ انعام) و (زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ- ۶۵/ اسراء) تضمین و تعهّد شفاهی و سرپرستی و ریاست را- (زعامت)- و سرپرستی و رئیس را هم- زعیم- گفته اند چون اعتقاد داشتند به اینکه قول و سخن آنها یعنی تکفّل زبانی

---

(۱) جار اللّه زمخشری در ذیل این واژه می نویسد: و یروی لعلی بن أبی طالب رضی اللّه تعالی عنه یوم حنین:

دونکها مترعه دهاقا کاسا زعاقا مزجت زعاقا

از علی (ع) روایت شده که در جنگ حنین که پس از فتح مکّه اتّفاق افتاد. در باره حنین چنین سروده است: در پائین تو نهری خروشان هست امّا آبش مانند کاسه ای از زهر و آمیخته با تلخابه است، این شعر را ابن منظور- کاسا زعاقا- که در همان معنی است روایت کرده: در جنگ حنین مسلمانان از زیادی سپاهیان خود در شگفت شدند که خدای می فرماید: (إِذْ أَعْجَبَتْکُمْ کَثْرَتُکُمْ- ۴۵/ توبه) زیادی و انبوهی شما را متعجب نمود.

یاقوت حموی می نویسد: حنین درّه ای در مقابل طائف و در صد میلی مکّه است. شاعری تعداد لشگریان اسلام را در آن جنگ، هشتاد هزار نفر تخمین زده می گوید:

اذا ما لقینا جند آل محمّد ثمانین الفا و استمدوا بخندقا

یعنی: همینکه سربازان آل محمّد را برخورد کردیم هشتاد هزار نفر بودند که با دویدن امداد و یاری می شدند.

(اساس البلاغه ۱۹۴- لس ۱۰/ ۱۴۱- معجم البلدان ۲/ ۳۱۳)

ص: ۱۴۳

و ریا همواره در مظان دروغگوئیست.

در آیات: (وَ أَنَا بِهِ زَعِیمٌ- ۷۲/ یوسف) و (أَیُّهُمْ بِذلِکَ زَعِیمٌ- ۴۰/ قلم) که معنی- زعیم- در این آیات یا از- زعامت- تعهّد، و کفالت است و یا از- زعم «۱»- به معنی گفتن.

---

(۱) ابن بری می گوید واژه- زعم- در کلام عرب بر چهار وجه است:

۱- پذیرفتن کفالت و ضمانت.

۲- گفتن.

۳- وعده.

۴- ظنّ و گمان، و از- ابن خالویه- نقل می کند که- زعم- همواره در موارد مذمّت بکار می رود تا جائی که بعضی از مفسّرین در ذیل آیاتی که زعم در آنها بکار رفته، گفته اند اصل زعم- یعنی کذب و دروغ، در اشعار شعراء هم به همین معانی است.

زمخشری می گوید: اکثر ما یستعمل فی الباطل: زعم بیشتر در سخن باطل و ناپایدار بکار می رود.

طریحی نیز- زعم- را در وجوه: ۱- قول و سخن ۲- ظنّ و اعتماد در باطل و یا حقّ، می داند و حدیثی را نقل می کند که (کلّ زعم فی القرآن کذب) یعنی: همه جا در قرآن واژه- زعم- به معنی کذب و دروغ است.

ازهری می گوید: بیشتر چیزی که در باره معنی- زعم- است این است که- زعم- یعنی چیزی که مورد شکّ و تردید باشد و در آن تحقیق بعمل نیامده باشد.

مرزوقی می گوید: بیشتر چیزی که در آن شک و ریب و بطلان باشد زعم است.

ابن سیده هم با استشهاد به آیات قرآن کریم- زعم- را قول و گمان و دروغ دانسته است و در باره زعامت می نویسد:

الزّعامه: السّیاده و الرّیاسه و السّلاح و قیل الدّرع او الدّروع و زعامه المال افضله و اکثره عن المیراث: یعنی:

زعامت در معنی سلاح و ریاست یا بزرگی و زره است و زعامت مال و سرمایه هم یعنی فزونی و زیادتی مال میراث است. ابن منظور نیز عینا همین نظر را آورده و می گوید: فسّره ابن الاعرابی فقال الزّعامه الدّرع و الرّیاسه و الشّرف: زعامت یعنی زره و سرپرستی و شرف.

صاحب مصباح المنیر می گوید: و فی الزّعم ثلاث لغات (با فتحه و ضمّه و کسره- ن) و الزّعم یطلق علی القول و علی الظّن و

علی الاعتقاد: یعنی: زعم- بر سخن و گمان و اعتقاد هر سه اطلاق می شود.

ابن قوطیه می گوید: زعم، زعما قال خبرا لا یدری احقّ هو ام باطل: زعم- گفتن چیزی است که دانسته نمی شود حقّ است یا با باطل. عبد اللّه بن مقفع این واژه را در ترجمه کلیله و دمنه از فارسی قدیم به زبان عربی بکار برده است و اکثر داستانهایش با عبارت- زعموا ان اسدا- زعموا ان تاجرا- زعموا ان غدیرا- و در سراسر کتاب، قصّه ها با همین عبارت شروع شده است و مترجم فاضل و ارجمند کلیله و دمنه یعنی نصر اللّه ابو المعالی آن کلمات را به معنی آورده اند- ترجمه کرده است که به راستی معانی مختلف زعم را که بزرگان واژه شناسی گفته اند در بردارد.

ابن فارس می گوید: اصل زعم- سخنی است بدون صحّت و راستی و بدون یقین، و اصل دیگر تکفّل و قبول سرپرستی است. ازهری از قول لیث نقل می کند که می گوید: اگر بگویند- ذکر فلان کذا- یعنی یقینا و

.(زفّ) [زفّ]

زفّ الاءبل، یزفّ، زفّا و زفیفا: آن شتر به شتاب رفت.

ازفّها: آن را دوانید.

آیه: (إِلَیْهِ یَزِفُّونَ- ۹۴/ صافّات) یعنی با شتاب به سویش آمدند و- یزفّون- یعنی یارانشان را بر دویدن سریع وادار می کنند.

اصل- زفیف- وزیدن باد و دویدن سریع شتر مرغ است که راه رفتن را با دویدن مخلوط می کند.

زفزف النعام: شتر مرغ سرعت گرفت و به طور استعاره می گویند:

زفّ العروس: به سوی شویش و همسرش رفت و استعاره ای که اقتضای معنی سرعت را در این عبارت دارد نه به خاطر تند رفتن اوست بلکه از شادی و سبکبال رفتن به سوی شوهر است.

(زفر) [زفر]

در آیه: (لَهُمْ فِیها زَفِیرٌ- ۱۰۶/ هود)- زفیر- یعنی رفت و آمد نفس به طوری که دنده ها بالا و پائین بیاید.

ازدفر فلان کذا: با تحمّل و سختی آن را انجام داد به طوری که نفسش تند شد و به نفس زدن افتاد.

زوافر: زنانی که مشک آب حمل می کنند.

حقّا- چنان گفت امّا اگر در سخنی شک باشد و ندانند که دروغ یا باطل است می گویند- زعم فلان. (تهذیب اللّغه ۲/ ۱۵۶- مقائس ۳/ ۱۰- مصباح ۱/ ۳۰۶- مجمع البحرین ۶/ ۷۸- اساس البلاغه ۱۹۲ لس ۱۲/ ۲۶۶- المحکم ۱/ ۳۳۴- کلیله و دمنه عربی و ترجمه فارسی- با شرح مرحوم قریب). [.....]

۰(زقم) [زقم]

در آیه: (إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ- ۴۳/ دخان) زقّوم- عبارت از طعام و غذای ناگوار در آتش دوزخ است.

زقم فلان و تزقّم: به طور استعاره یعنی چیز پلیدی و زشتی را بلعید و خورد.

(زکا) [زکا]

اصل زکاه- رشد و فزونی است که از برکت دادن خدای تعالی حاصل می شود و در امور دنیوی و اخروی هر دو در نظر گرفته می شود، می گویند:

زکا الزّرع یزکو: وقتی است که از کشت و زراعت فزونی و برکت حاصل شود.

در آیه: (أَیُّها أَزْکی طَعاماً- ۱۹/ کهف) اشاره به چیزی است که حلال است و فرجامش ناگوار نیست و نیز (زکاه)- در باره چیزی است که: انسان از حقّ خدای برای مسکینان و فقرا کنار می گذارد و از مالش خارج می کند و نامیدن چنان مالی به زکاه برای امیدوار بودن در برکت و فزونی در زکات دادن است یا برای تزکیه نفس یعنی والایش دادن نفس با خیرات و برکات و یا نامیدن آن مال به زکات برای همه موارد فوق است زیرا هر دو خیر و نیکی در آن موجود است (هم فزونی و برکت مال و والایش و رشد نفس) (سعدی گوید:

زکات مال بدر کن که فضله رز را چو باغبان ببرد بیشتر دهد انگور

) خداوند همواره- زکاه- را با- صلاه- در قرآن قرین نموده است می گوید:

(وَ أَقِیمُوا الصَّلاهَ وَ آتُوا الزَّکاهَ- ۴۳/ بقره) با- زکاه- و تزکیه نفس و پاکیزه داشتن آن، انسان در دنیا شایسته و مستحقّ اوصاف پسندیده می شود و در آخرت هم در خور پاداش و ثواب است.

این گونه شایستگی را انسان با پیگیری و خواستن چیزی که پاکیش در آن است بدست می آورد که گاهی تزکیه از ناحیه بنده است، برای این که آن را کسب می کند و

به آن می رسد مثل آیه: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكّاها- ۹/ شمس) (کسی که تزکیه نفس کرد رستگار شد).

و گاهی چون خداوند در حقیقت منشاء و فاعل آن هاست تزکیه به خدای تعالی نسبت داده می شود مثل آیه:

(بَلِ اللَّهُ يُزَكِّي مَنْ يَشاءُ «۱»- ۴۹/ نساء).

---

(۱) چون انسان با تزکیه نفس و پاکی جان خویش با قدرت و اراده و خودداری از زشتی ها و تمایل به نیکیها در دنیا و آخرت استحقاق اوصاف نیک و پاداش می یابد. بنابراین و در حقیقت آفریدگار و خالق است که نیروی اراده را در انسان قرار داده و راه تزکیه را هم توسط پیامبرانش به انسان نشان داده است و گر نه همان بودیم که فرشتگان در آغاز خلقتمان گفتند (أَ تَجْعَلُ فِيها مَنْ يُفْسِدُ فِيها وَ يَسْفِكُ الدِّماءَ- ۳۰/ بقره) آیا کسی که فساد می کند، و خون می ریزد در زمین قرار می دهی؟

انسان بدون هدایت انبیاء و بدون اینکه خداوند راهنمائیش کند حیوانی و ددی و درنده خوی بیش نیست و در طول تاریخ همانهائی که انکار شریعت و پیامبران و مبدأ و معاد می کنند می خواهند این چنین تحقیر و ستمی بر انسان روا دارند و آدمیزادگان را محکوم جبر جهان- جبر محیط- جبر تاریخ و همانند حیوانات وحشی قرار دهند و انسانها را از اراده خدادادی که برمی گزینند، پی می گیرد، می آفرینند، و والایش می یابد و افزون بر آن را هم خداوند و آئین متعالیش توسط پیامبران برایش حاصل می کنند با مغالطه کاری محروم قلمداد کنند.

زهی تصور باطل، زهی خیال محال، و به گفته مولوی:

۱-

در حدیث آمد که یزدان مجید خلق عالم را سه گونه آفرید ۲-

یک گروه را جمله عقل و علم وجود او فرشته است و نداند جز سجود ۳-

نیست اندر عنصرش حرص و هوا نور مطلق، زنده از عشق خدا ۴-

یک گروه دیگر از دانش تهی همچون حیوان از علف در فربهی ۵-

او نبیند جز که اصطبل و علف از سعادت غافلست و از شرف ۶-

این سوم هست آدمی زاد و بشر از فرشته نیمی و نیمی ز خر ۷-

نیم خر خود مایل سفلی بود نیم دیگر مایل علوی بود ۸-

عقل اگر غالب شود پس شد فزون از ملائک این بشر در آزمون ۹-

شهوت ار غالب شود پس کمترست از بهائم این بشر زان کابتر است ۱۰-

این بشر هم ز امتحان قسمت شدند آدمی شکلند و سه امّت شدند ۱۱-

یک گره مستغرق مطلق شده همچو عیسی با ملک ملحق شده ۱۲-

قسم دیگر با خران ملحق شده خشم محض و شهوت مطلق شده ۱۳-

پس در این ترکیب، حیوان لطیف آفرید و کرد با دانش الیف

(دفتر چهارم مثنوی معنوی- ص ۲۴۰)

ص: ۱۴۷

و گاهی تزکیه انسانها به پیامبر که واسطه ای در وصول آن به ایشان است، نسبت داده شده مثل آیات:

(تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِها- ۱۰۳/ توبه) و (يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آياتِنا وَ يُزَكِّيكُمْ- ۱۵۱/ بقره) و گاه نیز تزکیه به عبارتی که وسیله آن است منسوب شده.

(انجام تمام عبادات و رعایت کردن دستورات پیامبر (ص) همان است که نتیجه اش تزکیه است و عمل به آنها انسانها را از آلودگی به شهوات و نفس امّاره باز می دارد و رعایت مسایل اخلاقی نیز بر آن تزکیه می افزاید لذا خداوند می گوید: (ذلِكَ أَزْكى لَهُمْ- ۲۰/ نور) و (هُوَ أَزْكى لَكُمْ- ۲۸/ نور) یعنی: آن اعمال تزکیه کننده هستند و همین طور آیه: (إِنَّ الصَّلاةَ تَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ- ۴۵/ عنکبوت) یعنی: نماز از آلودگی نفس جلو می گیرد و در نتیجه تزکیه می کند.) مثل آیات:

(وَ حَناناً «۱» مِنْ لَدُنَّا وَ زَكاةً- ۱۳/ مریم) و (لِأَهَبَ لَكِ غُلاماً زَكِيًّا

- ۸۹/ مریم). یعنی: با خلقت و آفرینش تزکیه شده است.

و این در همان راهی است که از برگزیدن انسانها ذکر کردیم و آن اینست که بعضی از بندگانش را پاکیزه اخلاق و عالم قرار داده است نه با تعلیم و تمرین بلکه به وسیله توفیق الهی همان طور که تمام پیامبران و رسولان چنان هستند، جایز است که معنی دو آیه فوق یعنی مزکّی بودن در آغاز خلقت برای آن چیزی باشد که وقوع آن از ناحیه آنها در آینده است نه در حال، و معنی آن- سیتزکّی- است (یعنی به زودی

ای عزیز، تو مکتب ها را با انسانیت انسان و دین و شریعت را با پرورش تن و روح آدمی مقایسه کن و بکوش تا محتوای اندیشه ات با گفته پیامبران تطبیق نماید و از شهوت، خشم، حرص و ددمنشی و زر پرستی و ماده گرایی به حقیقت متوجّه شوی چرا که (الْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ- ۱۲۸/ اعراف).

(۱) قسمتی از آیه ۱۴/ مریم است که با آیات قبلش چنین است: (يا يَحْيى خُذِ الْكِتابَ بِقُوَّةٍ وَ آتَيْناهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا وَ حَناناً مِنْ لَدُنَّا وَ زَكاةً وَ كانَ تَقِيًّا وَ بَرًّا بِوالِدَيْهِ وَ لَمْ يَكُنْ جَبَّاراً عَصِيًّا) هان ای یحیی کتاب را با قدرت و استواری بگیر، در طفولیّت او را مردانگی و والایش دادیم و نیز مهربانی و پاکیزگی و او پرهیزگار بود با پدر و مادرش هم نیکوکار بود، نافرمان و ستمگر نبود، به هنگام تولّد و روزی که می میرد و روزی که برانگیخته می شود اسلام بر او بود (یعنی ایمنی خاطر).

تزکیه خواهند شد).

و آیه: (وَ الَّذِینَ هُمْ لِلزَّکاهِ فاعِلُونَ- ۴/ مؤمنون).

یعنی: اینگونه عبادات را که بایستی انجام دهند، انجام می دهند و خداوند تزکیه شان می کند و خود خویشتن پاکیزه گردانند که هر دو معنی- یکی است.

در آیه اخیر واژه- للزّکاه «۱»- برای فاعلون، مفعول نیست بلکه حرف (ل) بر سر

---

(۱) این واژه با معانی مختلفش به طور خلاصه از مآخذ مهم دیگر و معانی که راغب رحمه اللّه آورده به شرح زیر است:

زکا، یزکو، زکاء (بدون تشدید حرف کاف که فعل لازم است) یعنی:

۱- نموّ کرد و فزون شد. ۲- پاکیزه و اصلاح شد و افعل تفضیلش- ازکی- است.

زکّا، یزکّی، تزکیه (با تشدید حرف کاف که فعل متعدّی است) یعنی:

۱- پاکش کرد و اصلاحش نمود. ۲- مدحش کرد و آن را ستود و به پاکی نسبتش داد.

پس این فعل در حالت اثبات و امر متعدّی است و به معنی اصلاح کردن و پاکیزه کن هست. ولی به صورت نهی و مضارع اخباری در مدح، و خود بزرگ بینی، ستایش نفس و به پاکی نسبت دادن خویش است که بسیار ناپسند است. مثل آیات: (فَلا تُزَکُّوا أَنْفُسَکُمْ- ۳۲/ نجم) و (أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ یُزَکُّونَ أَنْفُسَهُمْ- ۴۹/ نساء) (معجم الفاظ القرآن الکریم و خلاصه متن راغب) زکّی و تزکّی: پاک شدن از گناهان با عمل صالح. و زکوه طهارت و پاکی است که در زکات مال بکار می رود. زیرا پرداخت آن مال را که احتمال گناه و حرام در آن هست و حقّ خداوند تعالی که همان حق مستضعفین جامعه است پرداخت نشده پاک می کند، برکتش می دهد و از آفات مصونش می دارد.

زاکیه: نفس و جانی است که هرگز گناه نکرده و به گناه آلوده نشده ولی- زکیه- نفسی است که گناه کرده و توبه نموده.

و در آیه: (غُلاماً زَکِیًّا- ۱۸/ مریم) فرزندی که از گناه پاک و در کارهای نیک رو به کمال است و آیه: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاها- ۹/ شمس). یعنی: پیروز و ظفرمند است کسی که با عمل صالح، نفس خویش پاک کرد. (تفسیر غریب القرآن ص ۳۴/ طریحی).

جمیل بن دراج از ابی عبد اللّه (ع) در باره آیه (فَلا تُزَکُّوا أَنْفُسَکُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقی- ۲۲/ نجم) سؤال می کند می فرماید:

هو قول الانسان: صلّیت البارحه و صمت امس و نحو هذا: یعنی در آیه نهی از این است که انسان بگوید دیشب نماز خواندم و

دیروز روزه بودم و از این قبیل سخنان.

واژه- زکوه- در قرآن و سنّت تکرار شده است یا مصدر- زکّی، یزکّی است یعنی رشد کرد و برکت یافت و یا از مصدر- زکا، یزکو- است یعنی پاک شدن، زکات مال پاکی مال است و زکات فطره پاکی بدن است.

(مجمع البحرین ۱/ ۲۰۴).

ابن منظور و ابن سیده در حدیثی از علی (ع) نقل می کنند که: و فی حدیث علی رضی اللّه عنه و کرّم اللّه

- زکـاه- برای علّت و قصـد و هـدف است (یعنی: به خـاطر اطـاعت امر خـدای تعـالی و رسـیدن به تزکیه نفسـانی زکـات می پردازند).

(تزکیه) کردن انسان، خویشتن و نفس خویش را دو گونه است:

اوّل- با تزکیه عملی که پسـندیده است مثل آیه: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاها- ۹/ شمس) که اشاره شده است و همینطور آیه: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَکَّی- ۱۴/ اعلی).

دوّم- تزکیه زبانی با سـخن گفتن، مثل اینکه شاهدی و گواهی غیر خود را توصـیف کند و پاک بداند و این تزکیه زبانی یعنی مدح دیگری مذموم و ناپسـند است و در آیه: (فَلا تُزَکُّوا أَنْفُسَکُمْ- ۳۲/ نجم) نهی از چنین تزکیه ای است (که انسـان با زبان و سخن خود را و دیگری را مـدح کنـد و به طهارت و تزکیه نسـبت دهد). که این نهی در آیه تأدیب و تربیتی است برای زشـت بودن خود ستایی و اینکه انسان نفس خویش را بستاید که عقلا و شرعا ناپسند است و لذا به حکیمی گفته شد چه چیزی است که اگر حقّ هم باشد ناپسند است و نیکو نیست پاسخ داد- مدح الرّجل نفسه: یعنی حقّی که

وجهه: المـال تنفصه النّفقه و العلم یزکو علی الانفـاق: یعنی: خرج و هزینه زنـدگی از مال می کاهـد و کم می کنـد ولی علم و دانش بـا انفاق و به دیگران رسانـدن و یاد دادن افزون می شود و رشـد علمی حاصل می شود واژه- زکاه- در حـدیث فوق به طور استعاره بکار رفته است هر چند که علم ماده و جرم نیست.

ابن منظور می گویـد: اصـل زکوه در لغت به معـانی: ۱- طهـارت و پاکی ۲- نمو و رشـد ۳- برکت و فزونی از سوی خـدا ۴- مدح و ستایش و همه این معانی در قرآن و حدیث آمده است.

و فی حدیث باقر (ع) انّه قال زکاه الارض یبسها یرید طهارتها من النّجاسه کالبول و الشّباهه فان یجف و یذهب اثره:

زکـات زمین خشـک شـدن آن است که منظور پاکی زمین از نجاست و ادرار و امثال آن است که خشک شود و آثار آنها در زمین زایـل شود. (لس ۳/ ۳۵۸- المحکم ۷/ ۹۴) ازهری می نویسـد: در آیـه: (وَ الَّذِینَ هُمْ لِلزَّکـاهِ فـاعِلُونَ- ۴/ مؤمنون) یعنی کسـانی که انجام دهنـده کار نیکنـد. ابن انباری می گویـد: در آیه: (وَ حَناناً مِنْ لَدُنَّا وَ زَکاهً- ۱۲/ مریم) معنایش اینسـتکه عطا کردن چنان فرزنـدی شایسـته به آنها به خاطر رحمت و بخشایش به پـدر و مادرش و تزکیه برای او بوده. فرّاء- هم می گویـد: زکاه- در این آیه یعنی صـلاح، و شایستگی، و عبارت- هذا الامر لا یزکو بفلان: این کار شایسته او نیست. (تهذیب ۱۰/ ۳۲۰) صاحب مصـباح المنیر می گوید: لفظ زکوه- اگر به مال نسـبت داده شود واجب است این حرف (ه) حذف و حرف (و) آن به الـف قلـب شـود. زیرا گفته می شـود زکـوی- که منسـوب به آن است و همیشه صـفت نسـبی به اصـل لغت برمی گردد ولی- زکاتیه- عوامانه است و صحیح- زکویه- است (۱/ ۳۰۸).

ناپسند است ستودن انسان است، خویشتن را.

(زلّ) [زلّ]

الزّلّه: در اصل یعنی بدون قصد و هدف پای نهادن و گام برداشتن، می گویند:

زلّت رجل تزلّ: (گامی و قدمی لغزید).

و زلّه: لغزشگاه و نیز گناه بدون قصد و غیر عمد که تشبیهی به لغزیدن پا است.

خدای تعالی گوید: (فَإِنْ زَلَلْتُمْ- ۲۰۹/ بقره) و (فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطانُ- ۳۶/ بقره).

و (- استزلّه)- وقتی است که قصد لغزش او را دارد. (یعنی به خطایش افکند) در آیه:

(إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطانُ- ۱۵۵/ آل عمران) شیطان آنها را می کشانـد تا بلغزنـد و به خطا بیفتنـد، زیرا اگر انسان در خطا و گناه کوچک خود را آزاد نگهـدارد انجام آنها در نظرش آسان می نمایـد و آن گناهان کوچک راهی می شوند برای نفوذ شیطان در نفس و جان.

سخن پیامبر علیه السّلام که می فرماید: (من أزلّت الیه نعمه فلیشکرها).

کسی که نعمتی به او می رسد بدون اینکه قصدی در رسیدن و بدست آوردن آن نعمت را داشته باشد (بایستی نسبت به همین نعمت ناخواسته هم سپاسگزار باشد) که تنبیهی و هشداری است بر اینکه اگر شکر و سپاس در برابر دریافت چنان نعمتی لازم باشد پس در مقابل رسیدن به نعمتهایی که خود می خواهد و می رسد شکر و سپاس چگونه باید باشد؟

(تزلزل:) اضطراب و نگرانی.

تکرار شدن حرف (ز) و (ل) در این واژه تکرار معنی لغزیدن و در آن حالت را می دهد (هیجان و اضطراب پیاپی).

در آیـات: (إِذا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزالَها- ۱/ زلزلـه) و (إِنَّ زَلْزَلَهَ السَّاعَهِ شَیْ ءٌ عَظِیمٌ- ۱/ حـجّ) و آیه (وَ زُلْزِلُوا زِلْزالًا شَدِیداً- ۱۱/ احزاب) یعنی: از رعب و ترس بر خود لرزیدند ..

(

(زلف) [زلف]

الزّلفه: مقام و منزلت و بهره مندی.

در آیه: (فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَهً- ۲۷/ الملک) گفته اند معنایش، یعنی: همینکه مقام مؤمنین را می بینند که از عذاب محرومند و عذاب به آنها نمی رسد.

(در دو آیه قبل از آیه فوق می گویـد: کفّار می گویند که اگر راسـتگو هستید این وعده عذاب کی می رسد. بگو علم آن نزد خداست و من بیم دهنده ای روشـنم و چون عذاب را نزدیک بینند که به مؤمنین نمی رسد، چهره های کفّار از ترس درهم می رود و به آنها گفته می شود این همان است که می خواستید).

و نیز گفته اند استعمال واژه- زلفه- در مقام عذاب مثل بکار بردن واژه- بشاره- و الفاظی مانند آنهاست.

(زلف:) ساعاتی و مواقعی از شب، در آیه: (وَ زُلَفاً مِنَ اللَّیْلِ- ۱۱۴/ هود).

(در حدیثی از حضرت باقر (ع) است که: (و زلفا من اللّیل) در آیه: نماز عشا است.

مجمع البحرین ۵/ ۶۷).

شاعر گوید: طیّ اللّیالی زلفا فزلفا «۱» ...

یعنی: گذراندن و طیّ کردن اوقات پیاپی شب ها به تدریج.

(الزّلفی:) منزلت و بهره مندی.

خدای تعالی گوید: (إِلَّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللَّهِ زُلْفی- ۳/ زمر).

(معنی تمام آیه این است: کسانی که غیر از خدا، دوستان و اولیائی اتّخاذ کرده اند.

می گویند عبادتشان نمی کنیم مگر برای اینکه ما را به خدا نزدیک کنند ولی خدای

---

(۱) رجزی است از عجاج- که در وصف مسافرت شبانه می گوید:

ناج طواه اللّیل ممّا و جفا طیّ اللّیالی زلفا فزلفا

سماوه الهلال حتّی احقوقفا

یعنی آن شتر در حالت بی تابی با طپش در رفتن گذرانیده و نجات دهنده سوار است و شب را همانند ماه بدر که بتدریج و در طول شب ها می رسد او هم ساعات شب را در هم می نوردد و کم می کند.

ص: ۱۵۲

میانشان حکم می کند و دروغ گویان کفر پیشه را هدایت نمی کند).

مزالف: نردبان.

و (ازلفته): مقامی برایش قرار دادم. و در آیه: (وَ أَزْلَفْنا ثَمَّ الْآخَرِينَ- ۶۴/ شعراء).

(قسمتی از آیه ۶۴/ شعراء است که در باره غرق شدن فرعونیان است می گوید: و دیگران را به آنجا یعنی گذرگاه آبی که بنی اسرائیل عبور کردند فرعونیان را نیز نزدیک کردیم و- انجینا موسی و من معه اجمعین ثمّ اغرقنا الآخرین- یعنی موسی و همراهانش را نجات دادیم و دیگران را غرق کردیم).

و همینطور در آیه: (وَ أُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ- ۹۰/ شعراء) نزدیک شدن بهشت به پارسایان و پرهیزکاران است.

لیله المزدلفه: شبهایی به این نام مخصوص شده است برای نزدیکی حاجیان به منی بعد از روان شدن مردم به طور پراکنده از عرفات به سوی منی (که خداوند می فرماید: اذا افضتم من عرفات: وقتی که از عرفات متفرّق و روان شدید و حرکت کردید) و در حدیثی آمده است که ((ازدلفو الی اللّه برکعتین)) «۱»

---

(۱) این حدیث در مآخذ دیگر بصورت (فاذا زالت الشّمس فازدلف الی اللّه برکعتین) هست یعنی پس از گذشتن خورشید با دو رکعت نماز خود را مقرب خدا گردان، خطاب حدیث به مصعب بن عمیر در مدینه است که می گوید: (فاذا زالت الشّمس فازدلف الی اللّه برکعتین و اخطب فیها) و نیز آمده است که ازدلاف: تقدّم و پیشی گرفتن است- ازدلف القوم: وقتی است که گروه بر سایرین پیشی گرفته اند و همچنین- ازدلاف یعنی گرد آمدن مردم.

در حدیثی آمده است که مشعر الحرام را از این جهت- مزدلفه- گفتند که جبریل در عرفات به ابراهیم (ع) گفت: یا ابراهیم- ازدلف الی المشعر الحرام- و سپس در تسمیه مکان به فعل آنجا را- مزدلفه- گفته اند.

ابن منظور می نویسد: و فی حدیث باقر علیه السّلام (مالک من عیشک الّا لذّه یزدلف بک الی حمامک).

یعنی: هیچ لذّتی از زندگیت برای تو نیست مگر این که تو را به مرگت نزدیک می کند.

ابن بری می گوید: الزّلفه، سه چیز است: ۱- آبگیر ۲- باغ ۳- آینه.

ازهری می گوید: اصل الزلفی فی کلام العرب: القربی، یعنی: اصل زلفی در سخن عرب تقرّب و نزدیکی است.

خدای تعالی گوید: (وَ أَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَيِ النَّهارِ وَ زُلَفاً مِنَ اللَّيْلِ- ۱۱/ هود).

یعنی: قبل از طلوع و پس از غروب آفتاب و نماز صبح و مغرب و عشا.

.(زلق) [زلق]

الزّلق و الزّلل در معنی به هم نزدیکند، آیه: (صَعِیداً زَلَقاً- ۴۰/ کهف) یعنی زمینی که گیاه در آن نیست (زمین بی گیاه) مثل آیه: (فَتَرَکَهُ صَلْداً- ۲۶۴/ بقره) (زمین سفت و سخت بی گیاه) و- مزلق- جای سنگی و سخت.

آیه: (لَیُزْلِقُونَکَ بِأَبْصارِهِمْ «۱»- ۵۱/ قلم) مثل سخن این شاعر است که می گوید:

نظرا یزیل مواضع الاقدام ...

یعنی: (با نگریستن و نظری که قدمگاهها را از جای خود دور می کند و بر می گرداند).

می گویند- زلقه و ازلقه فزلق: لغزاندش پس لغزید.

یونس می گوید: واژه الزّلق والاء زلاق: جز در قرآن شنیده نشده است.

و از أبیّ بن کعب روایت شده است که آیه: (وَ أَزْلَفْنا ثَمَّ الْآخَرِینَ- ۶۴/ شعراء) را- ازلقنا- خوانده است یعنی هلاکشان کردیم.

زجاج می گوید: تأویل آیه: (وَ أُزْلِفَتِ الْجَنَّهُ لِلْمُتَّقِینَ- ۹۰/ شعراء) یعنی داخل شدن متّقین به بهشت که دیدگانشان به سوی آن نزدیک شد.

(مجمع البحرین ۵/ ۶۸- لسان العرب ۹/ ۱۳۹- مقائیس اللّغه ۳/ ۲۱- تهذیب اللّغه ۱۳/ ۲۱۴).

(۱) قسمتی از آیه: (وَ إِنْ یَکادُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَیُزْلِقُونَکَ بِأَبْصارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّکْرَ وَ یَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ وَ ما هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ لِلْعالَمِینَ- ۵۱/ قلم). که مفهوم درست آیه با تقدّم و تأخر کلمات به خوبی روشن می شود و در دو سه آیه قبل از آیه فوق به پیغمبر (ص) می گوید: در حکم و فرمان پروردگارت پایدار و استوار باش یعنی: اگر مخالفین تو را مجنون و سخنانت را شعر گونه و اساطیر الاوّلین خطاب کردند هرگز نگران مباش آنها پیوسته می خواهند با این جملات و تلقینات تو را نگران و از ثبات در راه بلغزانند، چون زلق در اصل و ریشه لغت- لغزیدن- است و کسی که تحت تأثیر تلقینات و لاطائلات دیگران قرار می گیرد مسلّما در راهش استواری و اثبات ندارد، لذا به پیامبر (ص) می گوید:

اگر آنها می خواهند تو را از موضع قاطعت بلغزانند هرگز چنان مباد، زیرا باثبات و پایداری حقایق که ذکری است برای جهانیان، در حال و آینده، دین حق و آیات قرآن از اثر نخواهد افتاد زیرا:

(إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ- ۹/ حجر)

تا قیامت زنده اش داریم ما تو مترس از نسخ دین ای مصطفی

ص: ۱۵۴

(زمر) [زمر]

در آیه: (وَ سِیقَ الَّذِینَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَی الْجَنَّهِ زُمَراً- ۷۳/ زمر).

یعنی: (پرهیزکاران را گروه گروه به سوی بهشت روان سازند).

زمر جمع- زمره- است یعنی جمع و گروه کم و از این معنی: شاه زمره: گوسفند کم مو، است.

و- رجل زمر: مرد کم مروّت و ناجوانمرد.

و- زمرت النّعامه تزمر زمارا: (شتر مرغ به سختی رم کرد).

و این معنی- الزّمر و الزمّاره- که کنایه از خود سر و فاجر و بدکاره است، مشتق شده.

(زمل) [زمل]

آیه: (یا أَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ- ۱/ مزمّل) یعنی: ای کسی که در جامه ات پوشیده شده ای، و به طور استعاره کنایه از کسی است که در کارش کوتاهی و غفلت نموده که تعریضی نسبت به اوست.

الزّمیل: ضعیف و ناتوان.

مادر تأبّط شرّا (شاعر معروف قبل از اسلام) گفته است: لیس بزمیل شروب للغیل «۱».

(زنم) [زنم]

(۱) تأبّط شرّا- که اسمش جابر بن سفیان فهمی است یکی از عیّاران شب رو و شعرا پیشتاز جاهلی است نام تأبّط شرّا را مادرش بر او نهاده. روزی از منزل بیرون رفته و شمشیرش زیر بغلش بود کسی احوالش را از مادرش پرسید گفت (لا ادری تأبّط شرّا و خرج) نمی دانم شرّ زیر بغل داشت و خارج شد و تمام عبارت فوق هم چنین است:

وا ابناء وا ابن السّبیل، لیس بزمیل شروب للغیل یضرب بالذیل کمقرب الخیل: وای بر کسی که فرزند راه و سفر است او ضعیف نیست که شیر زن باردار خورده باشد همچون اسب اصیل بکنار صاحبش برمی آید (لس ۱۱/ ۳۱۱).

الزّنیم و المزنّم: مردی از قومی نیست و نـاکس است و در میـان آن قوم انگـل و زایـد است که تشبیهی است به دو پاره معلّق و شکافته شده گوش گوسفند که از طرفین سرش آویخته شده و یا به حلقه ای که به گردنش آویزان است.

خدای تعالی گوید: (عُتُلٍّ بَعْدَ ذلِکَ زَنِیمٍ «۱»- ۱۳/ قلم).

العبد زلمه و زنمه: او خود را به قومی منسوب می کند در صورتی که از آنها نیست و اجنبی است.

چنانکه شاعر گوید:

فانت زنیم نیط فی آل هاشم کما نیط خلل الرّاکب القدح الفرد

(تو غریبه و ناکسی، هر چند که خود را در خاندان هاشم چسبانده و منسوب کنی، تو مثل آویختگی پیکان بی نوک یا کاسه ای کوچک در پشت زین سوار هستی).

(زنا) [زنا]

الزّنا: مقاربت نامشروع و بدون عقد شرعی که لفظش با الف مقصوره است.

(یعنی: همزه نـدارد، چنانکه می گویند: زنی، یزنی- و اسم فاعلش- زان- و جمعش- زناه- مثل قاض و قضاه) ولی اگر ممدود و چهار حرفی باشد بهتر است مصدر دوّم باب مفاعله یعنی فعال باشد مثل زناه که صفت نسبی آن را- زنوی- گویند و عبارت فلان لزنیه و زنیه (با کسره و فتحه حرف اوّل است).

خدای تعالی گوید: (الزَّانِی لا یَنْکِحُ إِلَّا زانِیَهً أَوْ مُشْرِکَهً وَ الزَّانِیَهُ لا یَنْکِحُها إِلَّا زانٍ- ۳/ نور) و (الزَّانِیَهُ وَ الزَّانِی- ۲/ نور).

---

(۱) مربوط به آیات سوره قلم است که حالت سرمایه گزاران بیگانه و قوم و قبیله پرستان استعمارگر را این چنین یاد می کند:

تکـذیب کننـدگان را اطـاعت مکن، آنها می خواهنـد تو نرمی کنی تا نرمی کننـد دروغ می گوینـد مطیع هر سوگنـد خورنـده فرومایه مشو، اینان عیب جو و سـخن چینند و مانع خیر و سـتمکار و تجاوزگرند و بعد از همه اینها اجنبی و ناکس و بی حیایند هر چند که صاحب مال و سرمایه و تبار باشند.

و عبارت- زنأ فی الجبل- با حرف همزه زنأ و زنؤا یعنی از کوه بالا رفت.

الزّناء- کسی است که ادرارش و بولش بند آمده، که در حدیثی از نماز خواندن مردی که بولش بند آمده باشد نهی شده است.

(زهد «۱») [زهد]

الزّهید: چیز کم و اندک.

و- الزّاهد فی الشّی ء: کسی که از چیزی روی گردان و بی میل باشد و به اندک آن خشنود.

الرّاضی منه بالزّهید: خشنود به کم.

در آیه: (وَ کانُوا فِیهِ مِنَ الزَّاهِدِینَ- ۲۰/ یوسف).

---

(۱) چون واژه زهد حتّی قرنها قبل از اسلام و در مذاهب روح گرایانه مفصل مورد توجّه بوده و بعد از اسلام هم چنانکه سیره و اصحاب صفّه و بعدها سیره ائمّه اطهار (ع) به طور صحیح قرار گرفته، لازم است آن را از زبان امیر المؤمنین (ع) نقل کنیم تا متن راغب رحمه اللّه هر چند بیشتر مورد استفاده قرار گیرد:

(نهج البلاغه/ صبحی صالح- خطبه ۸۱ ص ۱۰۶):

ایّها النّاس، الزّهاده قصر الامل، و الشّکر عند النّعم، و التورع عند المحارم، فان عزب ذلک عنکم فلا یغلب الحرام صبرکم و لا تنسوا عند النّعم شکرکم فقد اعذر اللّه الیکم بحجج مسفره ظاهره و کتب بارزه العذر واضحه:

ای مردم زهد ورزیدن، کوتاه نمودن آرزوها، و سپاسگزاری در برابر نعمت های خداست و خودداری هوسها از محارم، اگر این حالت در شما بود عمل حرام بر صبر شما غلبه نمی کند و شکرگزاری در برابر نعمت ها را از یاد شما نمی برد خداوند عذر شما را با دلایل آشکار و گناههای روشن و عذر آشکار بیان کرده است.

(خطبه ۱۱۳ ص ۱۶۸):

انّ الزّاهدین فی الدّنیا تبکی قلوبهم و ان ضحکوا یشتد حزنهم و ان فرحوا و یکثر مقتهم انفسهم و ان اغتبطوا بما رزقوا.

زهد پیشگان در دنیا دلهاشان در حال خندیدن می گرید و اگر سرمست و فرحناک شدند حزنشان شدید می شود، هر گاه از آنچه که روزی داده شده اند به دیگران خودداری کنند جانشان گناه آلوده می شود.

(حکم ۴۳۹ ص ۵۵۳):

الزّهد كلّه بين كلمتين من القرآن: قال اللّه سبحانه: (لِكَيْلا تَأْسَوْا عَلى ما فاتَكُمْ، وَ لا تَفْرَحُوا بِما آتاكُمْ).

زهـد به طور كلّى در ميـان دو كلمه از قرآن قرار دارد، چنـانكه حقّ سـبحانه فرموده: تا اينكه بر آنچه از دست داده ايـد متأثّر و اندوهگين نشويد و آنچه داده مى شويد سرمست نگرديد.

ص: ۱۵۷

(مربوط به کاروانیانی است که حضرت یوسف (ع) را از چاه در آوردند، و شروه بثمن بخس دراهم معدوده و کانوا فیه من الزّاهدین: او را به بها اندک و درمهای چند فروختند در حالی که به آن بی اعتنا بودند).

(زهق) [زهق]

زهقت نفسه: از غم و اندوه آن چیز خارج شد.

خدای تعالی گوید: (وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ «۱»- ۵۵/ توبه).

زیت: زیتون و زیتونه:- مثل- شجر و شجره.

خدای تعالی گوید (زَیْتُونَهٍ لا شَرْقِیَّهٍ وَ لا غَرْبِیَّهٍ- ۳۵/ نور) زیت عصاره و جوهر زیتون است: (یَکادُ زَیْتُها یُضِی ءُ- ۳۵/ نور).

زات طعامه: در غذایش زیتون ریخت، مثل سمنه: در آن روغن ریخت.

زات رأسه: سرش را زیتون مالید، مثل- دهنه به- که در همان معنی است یعنی چرب کردن سر.

اذدات: یعنی ادّهن: روغن مالید (بحث تاریخی و جغرافیائی این واژه در ذیل واژه

---

(۱) آیه: (وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ کافِرُونَ- ۵۵/ توبه) یعنی: جانهاشان در حالیکه کافرند از جسمشان خارج می شود.

و- زهق الباطل: باطل نابود شد و از بین رفت که حق بیاید و بر باطل غلبه کند و پیشی گیرد که در حقیقت باطل زایل شدنی است.

زهی الشّی ء: آن چیز تلف شد، ولی- ازهاق- از باب افعال یعنی پر شدن مثل ازهقت الأنا: ظرف را پر کردم.

ازهری از قول لیث نقل می کند که- الزّهق- گودالی است که حیوانات در آن می افتند و هلاک می شوند.

ابن قتیبه از قول ابن عبّاس به روایت کلبی نقل می کند که در آیه: (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُعَذِّبَهُمْ بِها فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ کافِرُونَ- ۵۵/ توبه) خداوند به پیامبر (ص) می فرماید (فَلا تُعْجِبْکَ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ إِنَّما- ۵۵/ توبه).

یعنی: هزاران سرمایه و تبارشان یا گروه و قبیله شاه در دنیا تو را به شگفتی نیندازد، خداوند می خواهد با همان ها در آخرت عذابشان کند.

(تهذیب اللّغه- ۵/ ۳۹۲- تأویل مشکل القرآن ۱۶۰- مجمع البحرین ۵/ ۱۷۹- مصباح المنیر ۱/ ۳۱۳).

تین آمده است).

(زوج) [زوج]

زوج به هر یک از دو همسر مرد و زن (نرینه و مادینه) و در حیوانات که با هم جفت هستند و آمیزش جنسی نموده اند، گفته می شود و همچنین به هر دو جفتی، چه در مزاوجت و یا در غیر آن، مثل جفت کفش و نعلین و نیز به هر دو چیزی که با یکدیگر شبیه یا همانند باشند، خواه شباهتی یکسان و یا ناهمسان باشد باز هم آنها را- زوج- گویند.

خدای تعالی گوید: (فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثى- ۳۹/ قیامه) و (وَ زَوْجُكَ الْجَنَّهَ- ۳۵/ بقره) ولی واژه- زوجه- ناپسند است و بکار نمی رود (در قرآن نیامده است، می گویند زوج المرئه: شوهر آن زن و زوجه الرّجل: زن آن مرد) جمعش زوجات است.

شاعر گوید:

فبکا بناتی شجوهنّ و زوجتی

. یعنی: (همسرم و دخترانم از غم و اندوهشان گریستند).

جمع زوج- (ازواج)- است. در آیه: (هُمْ وَ أَزْواجُهُمْ- ۵۶/ یس) و (احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ أَزْواجَهُمْ- ۲۲/ صافّات).

ازواجهم- یعنی یاران و کسانی که در کردار و رفتار از ستمگران پیروی می کردند (که در دوزخ هم با هم قرینند).

و آیه: (إِلى ما مَتَّعْنا بِهِ أَزْواجاً مِنْهُمْ- ۸۸/ حجر) یعنی: کسانی که همسان و همگنان و اقران آنهایند.

و آیات: (سُبْحانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْواجَ- ۳۶/ یس) و (وَ مِنْ كُلِّ شَيْ ءٍ خَلَقْنا زَوْجَيْنِ- ۴۹/ ذاریات) آگاهی و هشداری بر این امر است که اشیاء تمامشان از جوهر و عرض، مادّه و صورت ترکیب شده اند و این که هر چیز ساخته شده و مصنوع از قاعده ترکیب عاری و مستثنی نیست.

هر مصنوعی به ناچار، اقتضاء صانعی و سازنده ای دارد و این امر خود تنبیهی است برای این که خدای تعالی فرد است (چون از حکم مصنوع خارج است- کان اللّه و لم یکن معه شی ء- به حکم آیه قرآن که هو الاوّل و همچنین- لیس کمثله شی- یعنی ذات باریتعالی از حکم و قانون اشیاء که مرکّبند خارج است.

و آیه: (خَلَقْنا (زَوْجَيْنِ)- ۴۹/ ذاریات) این آیه روشن کرده است که هر چه در عالم است، زوج است از جهت این که برای آن چیز، یا ضدّی یا چیزی شبیه به آن، یا چیزی در ترکیب آن هست و بلکه به هیچ وجه از ترکیب و مرکّب بودن جدا نیست. در آیه اخیر: زوجین رای از این جهت بیان کرد تا تنبیهی و هشداری باشد بر این که: شی، هر چند ضد و مثل و شبیهی نداشته باشد امّا از ترکیب جوهر و عرض ناگزیر و جدا نشدنی است و آن زوجین است.

در آیه: (أَزْواجاً مِنْ نَباتٍ شَتَّى- ۵۳/ طه) یعنی: انواعی از گیاهان همسان و شبیه و همجنس.

آیه: (مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ- ۷/ شعراء) و (ثَمانِيَةَ أَزْواجٍ- ۴۳/ انعام) یعنی: اصناف و گونه هایی.

و آیه: (وَ كُنْتُمْ أَزْواجاً ثَلاثَةً- ۷/ واقعه) (۱- اصحاب المیمنه ۲۰ اصحاب المشئمه ۳۰ السّابقون السّابقون، یعنی یاران دست راستی و دوستان دست چپی و پیشی گیرندگان به ایمان- اولئک المقرّبون- و همین گروه سوّم هستند که مقرّب پیشگاه الهی اند، دست راست و دست چپ کنایه از انحراف و تمایل از خط مستقیم به غیر خطّ مستقیم است).

و این یاران سه گانه کسانی هستند که بعدا تفسیرشان کرده است که: (وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ- ۷/ تکویر) گفته اند معنای این آیه اینست که هر دنباله رو و پیروی به جلوداران خویش در بهشت و دوزخ نزدیک می شوند مثل: (احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ أَزْواجَهُمْ- ۲۲/ صافّات) گفته شده یعنی ارواح با اجسادشان قرین می شوند بر حسب آنچه که در سخن خدای تعالی است و در یکی از دو تفسیر آیه: (يا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ

ارْجِعِی إِلی رَبِّکِ راضِیَهً مَرْضِیَّهً

- ۲۷/ فجر) آگاهی و خبر داده است یعنی به صاحبت برگرد.

و نیز گفته اند: نفوس و ارواح- با اعمالشان قرین می شوند، چنان که در آیه:

(یَوْمَ تَجِدُ کُلُّ نَفْسٍ ما عَمِلَتْ مِنْ خَیْرٍ مُحْضَراً وَ ما عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ- ۳۰/ آل عمران).

و در آیه: (وَ زَوَّجْناهُمْ بِحُورٍ عِینٍ- ۵۴/ دخان) یعنی با آنها قرینشان کردیم.

در قرآن آن طوری که در عرف می گویند زوّجته امرأه و زوّجناهم حورا نیامده است چنانکه در سخن معمولی زوجته امرأه گفته می شود. تا آگاهی و تنبیهی بر این امر باشد که قرین شدن با حور عین بر حسب امور متعارفی که از نکاح در میان مردم هست، نیست.

(زاد) [زاد]

الزّیاده: نمو و افزایش یعنی افزودن و ضمیمه کردن چیزی به چیز دیگری در همان حالی که هست، می گویند:

زدته فازداد: افزودمش و افزون شد.

و آیه: (وَ نَزْدادُ کَیْلَ بَعِیرٍ- ۶۵/ یوسف) مثل عبارت- ازددت فضلا- یعنی از نظر فضل و زیادی رشد کردم، است. و این معنی از باب (سَفِهَ نَفْسَهُ- ۱۳۰/ بقره) است یعنی خویشتن را نادان و تباه کرد، و اینگونه زیادی و افزونی ناپسند و مذموم است، مثل اضافه و افزونی بر احتیاج و بسندگی است، همچون انگشت ششم در دستهای انسان و انگشت اضافی در پای چهارپایان و زیادتی در کبد که قطعه گوشت معلّق و آویخته ای است و تصور می شود که نیازی به آن نیست (مثل روده کور که گلبول سفید تولید می کند و در بیماری آن را جراحی می کنند) زیرا آن پاره گوشت اضافی در حیوانات حلال گوشت خوراکی نیست.

ولی در باره زیادتی و افزونی پسندیده، مثل آیه (لِلَّذِینَ أَحْسَنُوا الْحُسْنی وَ زِیادَهٌ «۱»- ۲۶/ یونس). از طرق مختلف روایت شده است که این زیادتی و افزونی پاداش نیکوکاری

---

(۱) تمام آیه که پاداش نیکوکاران است چنین است: (لِلَّذِینَ أَحْسَنُوا الْحُسْنی وَ زِیادَهٌ وَ لا یَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَ لا ذِلَّهٌ، أُولئِکَ أَصْحابُ الْجَنَّهِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۲۹/ یونس). برای کسانی که نکوکارند همان پاداش و افزون بر آن را دارند سختی و زبونی چهره هاشان را فرا نمی گیرد و آنها بهشتیانند و در آنجا جاودانند. [.....]

و توجّه داشتن و به وجهه خدایی است که اشاره به بخشایش نعمت و حالاتی است که تصور آن در دنیا ممکن نیست. و آیه: (وَ زادَهُ بَسْطَةً فِی الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ- ۲۴۷/ بقره).

یعنی: آن اندازه از دانش و قدرت بدنی که به مردم همعصرش بخشیده است فزون تر و بیشتر عطا کرد.

و آیه: (وَ یَزِیدُ اللَّهُ الَّذِینَ اهْتَدَوْا هُدیً- ۷۶/ مریم) (خداوند به کسانی که خود هدایت یافته اند، هدایتی افزون دهد).

و امّا در باره زیادی و افزونی مذموم و ناپسند، در آیات: (وَ ما یَزِیدُهُمْ إِلَّا نُفُوراً- ۴۱/ اسراء) و (زِدْناهُمْ عَذاباً فَوْقَ الْعَذابِ- ۸۸/ نحل) و (فَما تَزِیدُونَنِی غَیْرَ تَخْسِیرٍ- ۶۳/ هود) (پس نمی فزایند مرا مگر زیانکاری).

و امّا در آیه: فَزادَهُمُ اللَّهُ مَرَضاً- ۱۰/ بقره) زیاد شدن مرض نفاق در آیه اخیر، همان است که سرشت آدمی بر آن نهاده شده که هر گاه به کاری خیر یا شر، دست می یازد و در آن فرو می رود و مرتکب آن عمل می شود در انجامش توانا می شود و پی در پی آن حالتش افزون تر.

و آیه: (هَلْ مِنْ مَزِیدٍ- ۳۰/ ق) جایز است که استدعا و تقاضا برای زیادی باشد و نیز جایز است که آگاهی بر این امر باشد که دوزخ انباشته شده و به چیزی که در آیه (لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ- ۱۱۹/ هود) ذکر کرده حاصل کرده باشد، می گویند:

زدته و زاد هو و (ازداد): آن را زیاد کردم و افزون شد.

آیه: (وَ ازْدَادُوا تِسْعاً- ۲۵/ کهف) (مربوط به خوابیدن اصحاب کهف است که فرمود نه سال بر سیصد سال افزودند).

و آیه: (ثُمَّ ازْدادُوا کُفْراً- ۹۰/ آل عمران) و (وَ ما تَغِیضُ الْأَرْحامُ وَ ما تَزْدادُ- ۸/ رعد).

یعنی: (و آنچه رحمها از بار هر باروری و از بارداری می کاهد و می افزاید) شر زائد و زید هر دو به کار می رود، یعنی: (فتنه ای افزون شده).

شاعر گوید:

و انتموا معشر زید علی مائه فأجمعوا امرکم کیدا فکیدونی

(شعر از ذو الاصبع است می گوید: شما مردمی هستید که از صد بیشترید، تمام کید و مکرتان را فراهم کنید و در باره من به کار گیرید).

(الزّاد): توشه و چیزی که اضافه بر نیاز است و برای وقت دیگری ذخیره شود.

و- التَّزوّد: بر گرفتن توشه و زاد، خدای تعالی گوید: (وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوى- ۱۹۷/ بقره).

المزود: توشه دادن و جای غذا.

المزاده: آب دان و جای آب.

(زور) [زور]

الزّور: قسمت بالای سینه، (جای بهم پیوستگی استخوانهای سینه و میانه آنها).

زرت فلانا: او را سینه به سینه ملاقات کردم یا- قصدت زوره- مثل عبارت:

وجهته: با او رو برو شدیم (چهره به چهره اصطلاحی است که در زبان فارسی و برخورد و دیدار حضوری بکار می رود، یعنی رو در روی).

رجل زائر و قوم زور: (مردی و قومی زیارت کننده) مثل سافر و سفر.

و هر گاه گفته شود- رجل زور- مصدری است به صورت صفت مثل ضیف یعنی:

مهمان.

و- الزّور- کج روی و عدول از حقّ، لغتی است در واژه زور.

الازور: کسی که استخوان سینه اش برآمده و کج است (کوژ سینه).

در آیه: (تَتَزاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ- ۱۷/ کهف) (در باره غار اصحاب کهف است که می فرماید چون خورشید طلوع می کند نورش از غارشان به طرف راست متمایل شود) که

- تزاور- به تخفیف حرف (ز) و تشدید آن هر دو خوانده شده و همینطور تزوّر.

ابو الحسن می گوید: تزوّر در اینجا معنی ندارد زیرا- ازورار- یعنی گرفتن و درهم رفتن، می گویند:

تزاور عنه و ازور عنه و رجل أزور و قوم زوّر و بئر زوراء: (از آن برگشت و عدول کرد- مرد کوژ سینه و سینه برآمده- مردی که زائر را گرامی می دارند چاهی که کندنش کجکی انجام شده).

دروغ- را هم- (زُور)- گفته اند که از جهت حقیقت و اصلیش منحرف شده است.

(ظُلْماً وَ زُوراً- ۴/ فرقان) (از نظر ستمگری و دروغگویی است)، و همچنین: در آیات (قَوْلَ الزُّورِ- ۳۰/ حج) و (لا یَشْهَدُونَ الزُّورَ- ۷۲/ فرقان).

بت- هم- زور- نامیده شده، برای اینکه بت پرستی و بت، دروغین است و انحرافی است از حقّ به سوی باطل و از حقیقت خالی.

چنانکه شاعر گوید: جاءوا بزور بینهم و جئنا بالأمم «۱».

---

(۱) این مصراع از نظر متن و وزن شعری چنانکه در کتاب آمده غلط است. ابن بری از قول ابو عبیده نقل می کند که مصراع فوق از- یحیی بن منصور- است که ما قبلش چنین است:

۱-

کانت تمیم معشرا ذوی کرم ۲- غلصمه من الغلاصیم العظم ۳-

ماجینوا و ماتولوا من امم ۴- قد قابلوا لو ینفخون فی فهم ۵-

جاءوا بزوریهم و جئنا بالاصم ۶- شیخ لنا کاللّیث من باقی ارم ۷-

شیخ لنا معاود ضرب البهم

اصم- یعنی عمرو بن قیس که رئیس قبیله بکر بن وائل بوده بزوریهم که در متن به غلط- بزور بینهم آمده- بزوریهم- یعنی دو شتر بچّه ای که به جای بت آورده بودند و می گفتند از جنگ نمی گریزم مگر این که این دو شتر بچّه که بت ماست بگریزند، و شاعر این موضوع را عیبشان دانسته و به صورت طنز هجوشان کرده، قبیله تمیم شکست خورد و فاتحین یکی از دو بچّه شتر را ذبح کردند.

۱- تمیم قوم با سخاوت بودند ۲- مهتری از مهتران و بزرگان ۳- نترسیده اند و از مردمان روی برنمی گردانند ۴- با دشمن رو

در روی مقابله اگر بادشان کنند و فریادشان زنند.

۵- آنها با دو بچّه شتر آمده اند و ما با رئیسمان اصم ۶- بزرگ ما چون شیر از بر پا دارندگان پرچم

ص: ۱۶۴

۰(زیغ) [زیغ]

الزّیغ: انحراف از راستی و درستی، به کژی و نادرستی.

التّزایغ: انحراف و تمایل.

رجل زائغ: مرد کج رو و کج اندیش.

قوم زاغه و زائغون: گروه منحرف و متمایل از حقّ به باطل.

زاغت الشّمس: خورشید از وسط آسمان متمایل شد.

زاغ البصر: در آیه: (وَ إِذْ زاغَتِ الْأَبْصارُ- ۱۰/ ۱ احزاب) صحیح است که اشاره ای باشد به خوف و بیم که از جنگ در دل آنها داخل می شود به طوری که چشمانشان تار و سیاه می شود و نیز صحیح است که اشاره ای به این آیه باشد که می فرماید: (یَرَوْنَهُمْ مِثْلَیْهِمْ رَأْیَ الْعَیْنِ- ۱۳/ آل عمران).

(که آنها را یعنی سپاه کفّار را با چشم دو برابر تعداد خود می دیدند).

آیه: (ما زاغَ الْبَصَرُ وَ ما طَغی- ۱۷/ نجم) (چشم خیره نگشت و شگفت زده و منحرف نشد).

آیه: (مِنْ بَعْدِ ما کادَ یَزِیغُ- ۱۱۷/ توبه) (اشاره به دوران عسرت و سختی پیامبر (ع) و مهاجرین و انصار است که می فرماید: در آن آزمایش نزدیک بود، دلهای بعضی از ایشان دگرگون و منحرف شود ولی پیامبر (ص) را پیروی کردند و خداوند توبه شان را پذیرفت که- إِنَّهُ بِهِمْ رَؤُفٌ رَحِیمٌ- ۱۱۷/ توبه).

و در آیه: (فَلَمَّا زاغُوا أَزاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ «۱»- ۵/ صف) همین که از پایداری و استقامت در

جنگ آمده.

۷- و بزرگی از ما و دلاوری که زننده مردان جنگی است.

آن جنگ را در تاریخ عرب- یوم الزّورین- نامیده اند (لسان العرب ۴/ ۳۳۸- صحاح اللّغه).

(۱) بعضی از آیات قرآن میزانی و ملاکی برای حلّ مشکلات فکری و عملی بشر در تمام زمان ها بدست می دهد و حقّ هم همین است مگر نه اینست که قرآن برای همیشه تاریخ بشر را راهنماست. مثلا- در آیه خمر و قمار می فرماید هر چند سود مادّی و تجاری یا غیر از آن برای شما دارد ولی گناه بزرگی، و نتایج سوئی هم در آن هست به طوری که گناه و عواقب زشت خمر و قمار از سودش بیشتر است، پس بایستی در تمام

راه حقّ دور و منحرف شدند، خداوند به همان سرنوشت دچارشان کرد (که خداوند عصیان پیشگان را هدایت نمی کند: وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْفاسِقِینَ- ۱۰۸/ مائده).

(زال) [زال]

زال الشّی ء یزول زوالا: آن چیز از راه خود جدا شد و از آن برگشت.

ازلته و زوّلته: هر دو گفته می شود، یعنی: دورش کردم، در آیات: (أَنْ تَزُولا- ۴۱/ فاطر) و (وَ لَئِنْ زالَتا- ۴۱/ فاطر) و (لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبالُ- ۴۶/ ابراهیم).

زوال: در چیزی که قبلا ثابت بوده، به کار می رود و اگر گفته شود پس چرا

مواردی که این چنین سود مادی در برابر گناه اجتماعی و فردی قرار می گیرد جانب ترک سود و منفعت را بگیرید و آن عواقب سوء را از زندگی خویش دور کنید یعنی در هر امر محتملی که دو جنبه دارد، همین ملاک و حکم کلّی را در نظر بگیرید.

در آیه فوق هم که در متن آمده با توجّه به چند آیه قبل از آن که آغاز سوره صفّ است میزانی و ملاکی برای تمام مواردی است که مثل گمراهی و هدایت- عزّت و ذلّت- حکمت و بسط رزق- برکت و فضیلت و رحمه نصرت و یاری- عذاب و غفران- و آمرزش- و بالاخره تزکیه و اصلاح که خداوند به خود نسبت می دهد، بعد از زمینه ای است که انسان ها در خویش به وجود می آورند و آنها را با گزینش و اراده آغاز می کنند.

می فرماید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفْعَلُونَ کَبُرَ مَقْتاً عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا ما لا تَفْعَلُونَ إِنَّ اللَّهَ یُحِبُّ الَّذِینَ یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِهِ صَفًّا کَأَنَّهُمْ بُنْیانٌ مَرْصُوصٌ- ۲ و ۱/ صفّ).

پس ایمان بایستی با عمل به آن توأم باشد و گر نه با حرف و گفتن و خود را مؤمن دانستن بدون عمل به ارکان، گناه است، زیرا او کسانی را دوست می دارد که در راهش همچون بنیانی پولادین و استوار بایستند و نبرد کنند.

سپس می گوید: موسی به قوم خویش گفت: شما که می دانید من پیامبرم چرا آزارم می دهید و اذیّتم می کنید (فَلَمَّا زاغُوا أَزاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ- ۵/ صف) چون انحراف یافتند خداوند دلهاشان را از حقیقت دور کرد خداوند عصیان پیشگان از حقّ را هدایت نمی کند.

بنابراین همان هائی که پیامبری موسی را قبول داشتند و همان ها که ایمان آورده بودند، چون پایداری نورزیدند و سر بر خط فرمان حقّ و اللّه ننهادند و دلهای خویش از راه حق به شهوت، فسق و فجور، استکبار دنیا پرستی و ظلم و ستم توجّه دادند، نتیجه وضعی و عملی چنین انحرافات همان است که گفت: (اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْفاسِقِینَ- ۱۰۸/ مائده) و (وَ یُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِینَ

وَ يَفْعَلُ اللَّهُ ما يَشاءُ- ۲۷/ ابراهیم) نتیجه این که مشیت حقّ و خواست و اراده او در اموری که ذکر شد بعد از فراهم نمودن مقدّمات و زمینه آنها از طرف خود انسانهاست.

ص: ۱۶۶

می گویند: زوال الشّمس و معلوم است که از جهتی برای خورشید ثباتی نیست.

در پاسخ گفته شده: این جمله را در باره خورشید، بنابر اعتقادشان گفته اند که در نیمروز خورشید در وسط آسمان ثباتی دارد و لذا گفته اند: قام قائم الظّهیره و سار النهار، یعنی: (سر ظهر شد و خورشید در نصف النهار یا نیم روز قرار گرفت و روز گشت).

و- زاله یزیله زیلا- چنانکه شاعر گوید: زال زوالها.

یعنی: حرکتش (حیات و ثباتش) را خداوند از میان برد.

الزّوال: تصرّف و دگرگونی است و گفته شده معنی عبارت فوق مثل این است که می گویند:

اسکت اللّه نامته: خداوند او را بمیراند، (نامه یعنی جنبش و حس و حیات).

شاعر گوید: اذا ما رأتنا منها زویلها.

یعنی: (زمانی که ما را دید، از ترس از جای رفت و پریشان شد).

در این مصراع کسی که- زال- را متعدّی می داند، می گوید: زوالها منسوب بر مصدر بودن است (یعنی حرکتش و جنبشش).

(تَزَیّلُوا:) پراکنده شدند.

در آیه: (فَزَیَّلْنا بَیْنَهُمْ- ۲۸/ یونس) که بر زیادتی و بسیاری دلالت دارد، در نظر کسی که- زلت- را متعدّی بداند مثل- مزته و میّزته- (جدایش کردم و از میان همه تمیزش دادم و شناختمش) است، این که می گویند: (ما زال) و لا یزال که مخصوص جملات و عبارات است مثل کان در رفع اسم جمله و نصب خبر عمل می کند و اصلش (یائی) است (یعنی زال یزیل) چنانکه می گویند:

زیّلت- که معنایش مثل معنی- ما برحت- یعنی پیوسته و دائم بودم، است و بر این معنی آیه:

(وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ- ۱۱۸/ هود) (همواره پراکنده و مختلفند) و در آیات:

(لا یَزالُ بُنْیانُهُمُ «۱»- ۱۱۰/ توبه) و (لا یَزالُ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۳۱/ رعد) و (فَما زِلْتُمْ فِی شَکٍّ- ۳۴/ غافر).

صحیح نیست که گفته شود، ما زال زید الّا منطلقا چنان که می گویند ما کان زید الّامنطلقا زیرا زال حکم نفی را دارد و نقطه مقابل ثبات است و حروف (ما) و (لا) نیز در حکم منفی است. پس در- ما زال- نفی در نفی یا جمع دو منفی حکم اثبات و مثبت را دارد. بنابراین:

ما زال در معنی- کان- و در معنی اثبات عمل می کند، همان طور که گفته نمی شود کان زید الا منطلقا. عبارت- ما زال زید الّا منطلقا- هم درست نیست و گفته نمی شود.

(زین) [زین]

الزّینه الحقیقه: زینت اصلی و راستین یا آن چیزی است که انسان را در هیچ یک از حالاتش نه در دنیا و نه در آخرت آلوده و ناپاک نمی سازد.

(یعنی آراستگی ظاهری، باطنی، دنیوی، اخروی، فکری، اخلاقی، ایمانی، عملی و بالاخره زینت حقیقی یعنی به سوی کمال رفتن و در جهت کمال مطلق بودن در همه ابعاد وجودی).

و امّا آنچه را که انسان را در حالتی غیر از حالتی دیگر زینت دهد و آراسته دارد از یک جهت در همان معنی شین «۲» یا (زشتی) است.

---

(۱) در باره پایه ها و بنیان به ظاهر محکم مسجد ضرار است که گروهی دو چهره برای انحراف مسلمانان در مدینه ساختند، خداوند به پیامبر (ص) می گوید: همان مسجدی که بنیانش بر تقوی نهاده شده، شایسته تر است که در آن بایستی و نماز اقامه کنی، زیرا در آنجا مردانی هستند که دوست دارند پاکیزه باشند و خداوند پاکیزگان و پاکیزه خویان را دوست می دارد.

بنیان مسجد ضرار بر پرتگاهی سست و فرو ریختن در آتش دوزخ است (وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ- ۱۰۹/ توبه).

و سپس می گوید: (لا یَزالُ بُنْیانُهُمُ الَّذِی بَنَوْا رِیبَهً فِی قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَ اللَّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ- ۱۱۰/ توبه) اساسی که نهاده اند و بنیانی که ساخته اند پیوسته مایه تردید و اضطراب دلهای آنهاست تا دلهاشان پاره پاره شود، خداوند دانا و حکیم است.

(۲) و در روایتی از امامان (ع) آمده است که خطاب به آیندگان، و منسوبین به خاندان اهل بیت و فرموده اند: (کونوا لنا زینا و لا تکونوا لنا شینا) در کردار و گفتار و اندیشه تان طوری باشید که برای ما آراستگی

ولی زینت در کوتاه سخن بر سه گونه است:

۱- زینت و آرایش نفسانی مانند علم و اعتقادات نیکو (باورهای درست).

۲- زینت بدنی مثل نیرومندی و بلندی قامت.

۳- زینت خارجی یعنی به وسیله چیزی جدا از انسان مثل مال و مقام.

پس آیه (حَبَّبَ إِلَیْکُمُ الْإِیمانَ وَ زَیَّنَهُ فِی قُلُوبِکُمْ- ۷/ حجرات) (ایمان را محبوبتان گردانید و آن را در دلهاتان بیاراست و امّا نافرمانی و عصیان را در نظر شما و برای شما مکروه کرد که خودتان رشد یافته و راهیافتگانید) این قسمت در آیه آراستگی و زینت نفسانی است.

و در آیه: (مَنْ حَرَّمَ زِینَهَ اللَّهِ- ۳۲/ اعراف) به زینت و آرایش مادّی حمل شده است برای این که روایت شده گروهی خانه خدا را برهنه طواف همی کردند و با آیه فوق از این عمل نهی شده اند.

بعضی گفته اند بلکه زینتی که در آیه فوق یاد شده است اشاره به کرامتی است که در آیه: (إِنَّ أَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقاکُمْ- ۱۳/ حجرات) آمده است و بر این معنی شاعر گفته است:

و زیته المرء حسن الأدب: آرایش مرد، ادب و رفتار نیکوی اوست.

در آیه: (فَخَرَجَ عَلی قَوْمِهِ فِی زِینَتِهِ- ۷۹/ قصص) اشاره به زینت دنیایی از مال و متاع و جاه است.

زانه کذا و (زَیَّنَهُ) وقتی گفته می شود که کسی نیکی در گفتار و کردارش را آشکار کند، خدای تعالی تزیین را:

۱- در مواضعی به خود نسبت داده است.

۲- و در جاهائی به شیطان.

۳- و در بعضی اوقات بدون این که فاعل آن نام برده شود، ذکر شده است.

آرید، و نباشید از کسانی که در خور ملامتند و برای ما وسیله مذمّت شوید.

امّا قسمت اوّل که به خود نسبت دادهاست مثل گفتگو در ایمان است، که می گوید: (وَ زَیَّنَهُ فِی قُلُوبِکُمْ- ۷/ حجرات) و نیز در باره کفر می گوید: (زَیَّنَّا لَهُمْ أَعْمالَهُمْ- ۴/ نمل) و (زَیَّنَّا لِکُلِّ أُمَّهٍ عَمَلَهُمْ- ۱۰۸/ انعام) قسمت دوّم- یعنی منسوب بودن به شیطان آیه: (إِذْ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطانُ أَعْمالَهُمْ- ۴۸/ انفال) و (لَأُزَیِّنَنَّ لَهُمْ فِی الْأَرْضِ- ۳۹/ حجر) که در این آیه مفعول ذکر شده است زیرا معنی آن فهمیده می شود (اشاره به مواردی است که در نظر انسان جاذب و زیباست و همین جذّابیت و کشش آدمی را از حقایق دور می کند) (زُیِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ- ۱۴/ آل عمران) و (زُیِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمالِهِمْ- ۳/ توبه).

و (زُیِّنَ لِلَّذِینَ کَفَرُوا الْحَیاهُ الدُّنْیا- ۲۱۲/ بقره) و (زَیَّنَ لِکَثِیرٍ مِنَ الْمُشْرِکِینَ قَتْلَ أَوْلادِهِمْ شُرَکاؤُهُمْ- ۱۳۷/ انعام) تقدیرش این است که شرکائشان کشتن اولادشان را بر ایشان آراسته و نکو شمرده است.

در آیات: (زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِمَصابِیحَ- ۱۲/ فصّلت) و (إِنَّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِزِینَهٍ الْکَواکِبِ- ۶/ صافات).

و در آیه: (وَ زَیَّنَّاها لِلنَّاظِرِینَ- ۱۶/ حجر) اشاره به ستارگان آسمان است که با دیده و چشم درک می شوند و آنها را عموم مردم از خاص و عام می شناسند و می فهمند و همچنین اشاره به زینت معقول و خردپسندی است که ویژه شناسایی و معرفت خاصّان است و همان احکام سیر و گردش حرکت ستارگان است.

زینت دادن خدای برای اشیاء و پدیده های عالم گاهی ابداع و آفرینش بی سابقه آنها از نظر آراسته بودنشان است و هم چنین با ایجاد و موجودیت دادن به آنها (یعنی در این که به همان حالت که هستند آراسته اند و زیبا و هم در اینکه آفرینش آنها خود از ارزشمندی و آراستگی برای آنهاست). و تزیین دادن مردم به چیزی، عبارت از زر اندود کردن و نقش و نگار نمودن یا با زبان و سخن که همان مدح و ستایش چیزی با چیزهایی است که یادش می کنند تا از آنچه که هست برتر شود و رفعت یابد.

)

«کتاب السین»

(سبب) [سبب]

السّبب: ریسمانی و طنابی است که با آن از درخت خرما بالا می روند و جمع آن- اسباب- است.

خدای تعالی گوید: (فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبابِ- ۱۰ ص) که اشاره به معنی آیه: (أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ- ۳۸/ طور)، یعنی: (آیا نردبانی دارند که بر آن به آسمان بالا می روند و گفتارها می شنوند؟).

هر چیزی که وسیله رسیدن به چیزی دیگر باشد- سبب نامیده می شود.

در آیه: (وَ آتَيْناهُ مِنْ كُلِّ شَيْ ءٍ سَبَباً فَأَتْبَعَ سَبَباً- ۸۴/ کهف) (او را از هر چیزی سببی دادیم و او آن را دنبال و پیروی کرد).

و معنایش این است که خدای تعالی او را از هر چیزی، شناختی و وسیله ای داده بود که به آنها پیوسته شود و برسد، سپس یکی از آن اسباب ها را پی گرفت و بر آن مبنا، خدای گوید:

(لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبابَ أَسْبابَ السَّماواتِ- ۳۶/ غافر) «۱» یعنی بسا که وسیله ها و اسبابی که در آسمان به وجود می آید و حادث می شود

---

(۱) ازهری در ذیل آیه: (وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبابُ- ۱۶۶/ بقره) می نویسد: ابن عبّاس می گوید: اسباب- در

بشناسیم.

(سخن فرعون است که می گوید: و به آنها دسترسی یابم و به وسیله آنها به آنچه را که موسی مدّعی آنست شناسایی حاصل کنم).

سبب: دستار و عمّامه و مقنعه و دستار بلند که در بلندی تشبیهی است به

این آیه یعنی پیوند دوستی و محبّت در دنیا است.

ابو زید انصاری معنی منازل را هم به معنی که ابن عبّاس گفته است می افزاید و در آیات: (لَعَلِّی أَبْلُغُ الْأَسْبابَ- ۳۶/ غافر) و (أَسْبابَ السَّماواتِ- ۳۷/ غافر).

می گوید: اسباب در این آیات یعنی راههای نفوذی به آسمانها. ابو عبیده هم می گوید: سبب هر ریسمانی است که از بالا به پائین آویخته شود. (تهذیب اللّغه- ۱۲/ ۳۱۴).

الدّهر سبابون: روزگار متغیر و دگرگونه است. سبنسب و سباسب: بیابانهای دور و کویری است.

احادیث بسیار ارزشمندی در ذیل این واژه در مآخذ متعدّدی نقل شده است (و فی الحدیث ابی اللّه ان یجری الاشیاء الّا بالاسباب فجعل لکلّ شی ء سببا و لکلّ سببا شرحا علما و لکلّ شرحا علما و لکل علما بابا ناطقا و قیل فی تفسیره الشّی ء: دخول الجنّه و السّبب الطّاعه و الشّرح، الشّریعه و العلم، رسول اللّه و بابا امام من ائمّه الهدی).

یعنی: خدای تعالی پدیده ها و اشیاء عالم را بدون اسباب جاری نساخته پس برای هر چیزی سببی و برای هر سببی شرحی و برای هر شرحی علمی و برای هر علم و دانشی با بی یا راهی گویا یا ناطق قرار داده است.

در تفسیر این حدیث گفته شده- شی ء- یعنی به بهشت در آمدن و یا هر چیزی که انسان را به سعادت دو جهانی می رساند. سبب یعنی طاعت و بندگی خدا، شرح: دین و شریعت، علم: پیامبر خدای، بابا: امامی هدایتگر (کافی ۱/ ۱۸۳- مجمع البحرین ۲/ ۸۰) در حدیثی دیگر در مورد فرزند و پدر هست که: (لا تمشین امام ابیک و لا یجلس قبله و لا تدعه باسمه و لا تستسب له) یعنی پیشاپیش پدرت راه مرو و قبل از او منشین و پدرت را با اسمش صدا مزن و او را ناسزا مگو.

تفسیر ناسزا گفتن این است که به پدر و مادر دیگری دشنام دهی و او را هم پدر تو را ناسزا گوید:

ابن اثیر می گوید: در حدیثی دیگر آمده است که: (انّ من اکبر الکبائر ان تسبّ الرّجل والدیه قیل و کیف یسبّ والدیه؟ قال یسبّ ابا الرّجل فسبّ اباه و یسبّ امّه فیسبّ امّه).

یعنی: از گناهان بزرگ این است که کسی پدر خود را ناسزا گوید گفته شد چه طور کسی به پدر خود ناسزا گوید؟ فرمود:

فرزندی یا کسی پدر و مادر دیگری را دشنام دهد و او هم همینکار را بکند.

و در حدیثی دیگر آمده است: (سبّ المسلم فسوق و قتله کفر) یعنی فحش دادن مسلمان فسق است و کشتن او کفر. و در حدیثی دیگر (المیراث من جهه السّبب) مثل همسری و نکاح نه از جهت دوستی و خویشاوندی.

سب: پارچه و سبوت: پارچه های نازک، سبائب: پارچه کتانی و در حدیثی دیگر: (لیس فی السّبوب زکاه) پارچه های کتانی که در غیر تجارت باشد زکات ندارد. (لسان العرب ۱/ ۴۵۶- مجمع البحرین ۲/ ۸۰).

ص: ۱۷۲

ریسمان (یعنی معنی اصلی واژه) و همین طور راه روشن و فراخ نیز با واژه- سبب- توصیف شده است. مثل تشبیه نمودن راه روشن گاهی به ریسمان و گاهی به جامه بریده شده و محدود (چون هر راهی را نیز پایانی است).

(السّب:) ناسزا و دشنام دردناک و زشت، در آیه: (وَ لا تَسُبُّوا الَّذِینَ یَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَیَسُبُّوا اللَّهَ عَدْواً بِغَیْرِ عِلْمٍ- ۱۰۸/ انعام)، سبب کردن مشرکین نسبت به خداوند نه از این جهت است که با صراحت ناسزا می گویند بلکه به طریقی به یادآوری نام خدای پردازند که او را با آنچه که سزاوار او نیست، در میان خود بیان می کنند و در آن سخنان ناروا آنقدر لجاجت و گستاخی می ورزند که کار به مجادله می کشد و در ذکر خدا به نسبت هایی ناروا می رسند، که خدای تعالی از آنها منزّه است.

شاعر گوید:

فما کان ذنب بنی مالک بأن سبّ منهم غلاما فسب

بابیض ذی شطب قاطع یقدّ العظام و یبری القصب «۱»

و بر این معنی شاعر دیگر آگاهی داده است که:

و نشتم بالافعال لا بالتّکلّم یعنی: (ما با عمل سبب و شتم می کنیم نه با سخن گفتن).

السّب: ناسزاگوئی، شاعر گوید: (عبد الرّحمن حسان):

لا تسبّنّی فلست بسبّی انّ سبّی من الرّجال الکریم

---

(۱) غالب اشعاری که در متن کتاب آمده است در متون دیگر، با روایات و کلمات و اعرابی دیگر نوشته شده، شعر فوق مربوط به نبرد کردن و هجو نمودن پدر فرزدق و سحیم بن وسیل در پی کردن عرقوب یعنی پشت پنجه شتران خویش است، که پرد فرزدق را به بخل نسبت داد و او را هم عرقوب صد شتر را پی کرد و صحیح شعر فوق چنین است:

۱-

فما کان ذنب بنی مالک بان سبب منهم غلام فسب ۲-

بابیض ذی شطب باتر یقظ العظام و یبری العصب

۱- گناه قبیله بنی مالک نبود، جز اینکه به نوجوانی از ایشان ناسزا گفته شد و آنهم همچنان کرد.

۲- امّا با شمشیری تیز و برّنده که استخوانها را دو نیم می کرد و عصب را حسّاس و تیز.

شعر از ذو الخرق الطّهوی است شمشیر را هم- اسباب العراقیب به این جهت گویند که شتر را به سرعت پی می کنند (تهذیب اللّغه ۱۲/ ۳۱۳- لس ۱/ ۴۵۵).

ص: ۱۷۳

(مرا سخت دشنام مده، تو ناسزا گوی من نیستی زیرا ناسزا گوئی من از مردان بخشنده است).

السّبّه: آنچه که مورد سبّ و دشنام قرار می گیرد و به طور کنایه یعنی: پشت و دبر، این چنین نامگذاری مثل- سبّه- در معنی- سوأه- یعنی عورت و عمل زشت زناست.

السّبّابه- انگشت کناری، انگشت ابهام و از داخل دست، انگشت دوّم سبّابه است که در موقع دشنام دادن با آن انگشت به طرف مقابل اشاره می شود مثل نامیدن همان انگشت به- مسبّحه- برای اینکه در موقع تسبیح گفتن حرکت دارد.

(سبت) [سبت]

اصل سبت یعنی قطع کردن و بریدن و از این معنی است عبارت- سبت السّیر- یعنی راه و مسیر را طیّ کرد.

سبت شعره: مویش را چید.

سبت انفه: بینی اش را بر کند.

گفته اند: نامیدن یوم السّبت (روز شنبه) برای این است که خدای تعالی در روز یکشنبه آفرینش آسمانها و زمین را آغاز کرده و پس از شش دوران (ستّه ایّام) چنانکه در قرآن یاد کرده است در روز شنبه بعد آن را قطع کرد (این مطالب را مرحوم مؤلّف، با واژه قیل یعنی گفته شد در مورد عقاید یهود که در آیات دیگر قرآن آمده است نقل می کند و گر نه کلّ یوم هو فی شان: آفرینش خدای، تداوم دارد). از این روی آخرین روز، یعنی شنبه- یوم السّبت- نامیده شد.

سبت فلان: روز شنبه بازگشت.

و آیه: (یَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعاً- ۱۶۳/ اعراف) گفته شده یعنی روز پایان کار.

و آیه: (یَوْمَ لا یَسْبِتُونَ- ۱۶۳/ اعراف) روزی که کار را تمام نمی کنند و یا روزی که در شنبه نبودند، که هر دو اشاره به یک معنی است و آیه: (إِنَّما جُعِلَ السَّبْتُ- ۱۲۴/ نحل)

یعنی دست کشیدن از کار در آن روز. و آیه: (وَ جَعَلْنا نَوْمَکُمْ سُباتاً- ۹/ نبا) یعنی: خواب را وسیله قطع و تعطیلی کارتان قرار دادیم و این معنی در آیه: (لِتَسْکُنُوا فِیهِ- ۶۷/ یونس) تا در شب بیارامید و آرامش گیرید آمده است.

(سبح) [سبح]

السّبح: گذشتن با شتاب در آب و هوا است.

سبح سبحا و سباحه: سیر کرد و گذشت.

و این معنی برای عبور سریع ستارگان در فضا استعاره شده است، مثل: (وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسْبَحُونَ «۱»- ۳۳/ انبیاء) و نیز برای دویدن اسب، در آیه: (وَ السَّابِحاتِ سَبْحاً- ۳/ نازعات).

---

(۱) در سوره یس بعد از ذکر زمین و آنچه در اوست و بعد از ذکر آفتاب و ماه و منازل آسمانی می فرماید: (وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسْبَحُونَ- ۴۰/ یس) یعنی هر یک در مداری و دایره ای به سرعت سیر می کنند.

از این آیه لطایفی استفاده می شود از جمله این که اجرام آسمانی مطابق گفتار متأخّرین در فلک می گردند، بر خلاف پندار پیشینیان که اجرام علوی را مانند میخ در پیکر افلاک کوبیده و ثابت می دانستند و انتقال آنها را از جای خود ممتنع می شمردند، فقط حرکتشان را به تبعیّت حرکت افلاک پنداشته اند و مطابق تعبیر فخر رازی: (آنچه ظاهر قرآن دلالت دارد این است که خود افلاک بر جای خود ایستاده و ستارگان در آن گردش می کنند، چنانکه ماهی در آب) و دیگر حرکت زمین است، زیرا پیش از این آیه از زمین و آنچه در اوست یاد نموده و بعد لفظ- کلّ- را به طور نکره آورده تا ماه و خورشید و زمین و ستارگان همه را در برگیرد. تقدیر آیه: ۱- آنکه هر یک از آنها و همه آنچه که یاد شد، در فلکی شنا می کنند و به سرعت می گردند. ۲- آنکه هر چیزی مطلقا در فلک شنا می کند و از جمله معانی- کلّ- در آیه- زمین- است.

(الهیئه و الاسلام/ ۱۵۲ و ۱۵۳).

ولی خوشبختانه جغرافی دانان اسلامی، به ویژه ابو عبد اللّه یاقوت حموی در کتاب گران قدر و بی نظیرش معجم البلدان می نویسد:

انّ الّذی یری من دوران الکواکب انّما هو دور الارض لا دور الفلک: یعنی: اینکه به نظر ما می آید که خورشید و ماه و ستارگان همه در اطراف زمین می گردند چنین نیست بلکه این زمین است که می گردد نه فلک.

و باز می گوید: انّ الارض مدوره کتدویر الکره.

زمین مسطّح نیست، کروی است و همانند کره حرکت می کند. بنابراین علماء اسلام پیشتازان تئوریها و آثار علمی و عمل تمام علوم هستند از (پزشکی، جراحی، طبیعی، تاریخی، جغرافی، ستاره شناسی، جامعه شناسی، حقیقت شناسی). (معجم

البلدان ۱/ ۱۶ و ۱۷).

ص: ۱۷۵

و در مورد با سرعت و شتاب رفتن در کار، آیه: (إِنَّ لَکَ فِی النَّهارِ سَبْحاً طَوِیلًا- ۷/ مزّمل).

(تسبیح) منزّه دانستن و تنزیه خدای تعالی است و اصلش عبور و گذشتن با شتاب در پرستش و عبادت خداوند است، تسبیح برای کار خیر نیز هست همان طور که برای دور کردن شر و بدی، چنانکه گفته می شود:

ابعده اللّه: خدا دورش گرداند.

واژه تسبیح: به طور کلّی در عبادات چه زبانی، چه عملی و چه در نیّت، به کار می رود. در آیه: (فَلَوْ لا أَنَّهُ کانَ مِنَ الْمُسَبِّحِینَ- ۴۳/ صافّات) که گفته اند او از نمازگزاران بود ولی شایسته تر است که به هر سه قسمت (گفتن، عمل و نیّت) از عبادات حمل شود.

در آیات: (وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِکَ- ۳۰/ بقره) و (سَبِّحْ بِالْعَشِیِّ- ۴۱/ آل عمران) و (فَسَبِّحْهُ وَ أَدْبارَ السُّجُودِ- ۴۰/ ق).

و در آیه: (لَوْ لا تُسَبِّحُونَ- ۲۸/ قلم) یعنی: چرا عبادتش نمی کنید و سپاسش نمی گزارید که آن را بر استثناء حمل کرده اند و استثناء این است که می گویند: ان شاء اللّه.

و بر این معنی آیه: (إِذْ أَقْسَمُوا لَیَصْرِمُنَّها مُصْبِحِینَ وَ لا یَسْتَثْنُونَ- ۱۷/ قلم) دلالت دارد.

و آیه: (تُسَبِّحُ لَهُ السَّماواتُ السَّبْعُ وَ الْأَرْضُ وَ مَنْ فِیهِنَّ وَ إِنْ مِنْ شَیْ ءٍ إِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ- ۴۴/ اسراء) مثل آیه: (وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ کَرْهاً- ۱۵/ رعد).

و (وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ- ۴۹/ نحل) که اقتضاء دارد تسبیحی بر اساس حقیقت و سجودی بر ایشان بر وجهی باشد که ما آن را در نمی یابیم و تفقّه نمی کنیم و بر آن آگاهی نداریم به دلالت (وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ- ۴۴/ اسراء) و دلالت (وَ مَنْ فِیهِنَّ- ۴۴/ اسراء) بعد از ذکر آسمانها و زمین (که موصل- من- به گفته راغب برای

ناطقین است). صحیح نیست که تقدیر آیه فوق یعنی: (یسبّح له السماوات- ۴۴/ اسراء) و (یسجد له من فی الارض- ۴۹/ نحل) باشد زیرا این امر از چیزهایی است که ما آن را می فهمیم و تفقّه می کنیم و محال است که آن معنی تقدیر آیات فوق باشد و سپس عبارت (وَ مَنْ فِیهِنَّ- ۴۴/ اسراء) به آن عطف شود زیرا- من- ضمیر برای موجود صاحب اختیار است.

اشیاء همگیشان تسبیح او می کنند ولی بعضی در سجود مسخر او هستند و بی اختیار ساجدند و بعضی با اختیار، خلافی نیست در اینکه آسمانها و زمین و جانداران قهرا و طبیعتا تسبیح می کنند به طوری که حالاتشان دلالت بر حکمت خدای تعالی دارد، بحث و اختلاف در تسبیح گفتن آسمانها و زمین است این اختیاری است و قهری و طبیعی و بنابر دلالتی که از آیه ذکر کردیم اقتضای همان را دارد (یعنی- و من فیهنّ- تسبیح و سجود بشر است که آن را می فهمیم).

(سُبحان) در اصل مصدر است، مثل- غفران- در آیات: (فَسُبْحانَ اللَّهِ حِینَ تُمْسُونَ- ۱۷/ روم) و (سُبْحانَکَ لا عِلْمَ لَنا- ۳۲/ بقره). و سخن شاعر که می گوید:

سبحان من علقمه الفاجر «۱» گفته اند تقدیرش- سبحان علقمه- به صورت تنفر و استهزاء است به همین جهت حرف (من) را به آن افزوده که به معنی اصلی- علقمه- آن را برگرداند (علقمه یعنی حنظل تلخ).

و نیز گفته اند: مقصودش- سبحان اللّه من اجل علقمه- است که مضاف الیه آن در

---

(۱) مصراع دیگر شعر که از- اعشی- است چنین است:

اقول لما جاءنی فخره سبحان من علقمه الفاجر

یعنی: همینکه سخن فخر و افتخارش به من آمد، گفتم خداوند منزّه است از تسبیح گفتن علقمه فاجر یعنی حنظل تلخ است.

حنظل تلخ: کنایه از علقمه بن فحل شاعر جاهلی است که با- امروء القیس- مقایسه شده و اعشی او را با حنظل و با صفت فاجر یعنی بدکار مقایسه کرده و او را نیشخند و استهزاء می گیرد و با بیزای فخر او را یاد می کند.

شعر حذف شده است.

السبوح القدّوس: از نامهای خدای تعالی است و در کلامشان وزن فعول جز این دو اسم نیست ولی با فتحه حرف اوّل مثل کلّوب و سمّور هست.

السّبحه- تسبیح و نیز- سبحه- مهره هایی که با آن تسبیح می کنند.

(سبخ) [سبخ]

در آیه: (إِنَّ لَکَ فِی النَّهارِ سَبْحاً- ۷/ مزّمل) یعنی وسعت در کار و تصرف در امور سبخ اللّه عنه الحمیّ: خدا تب را از او سلب گردانید، در آیه سبخا با سکون حرف- ب- هم خوانده شد.

تسبّخ: آرام گرفت و آرمید و سبک شد.

تسبیخ: پرهای پرنده و پنبه زده شده و از این قبیل موادی که سبک وزنند نه زیاد سنگینی دارند و نه متراکمند.

(سبط) [سبط]

اصل سبط، انبساط یا گستردگی و گشادگی است.

می گویند: شعر سبط و سبط: موی فروهشته و آزاد و بلند.

افعالش- سبط، سبوطا و سباطه و سباطا است.

امرأه سبطه الخلقه و رجل سبط الکفّین: زن نیکو قامت و نرمخو و مرد دست باز که به جود و بخشش نیز تعبیر شده است.

السّبط: فرزند فرزند (نوه) گویی که امتداد شاخه های وجودی آدمی است.

در آیه: (وَ یَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطِ- ۱۳۶/ بقره) یعنی قبیله ها که هر قبیله ای از نسل و تبار مردی است، در آیه: (أَسْباطاً أُمَماً «۱»- ۱۶۰/ اعراف) (اسباطی و گروه های).

---

(۱) ابو منصور ازهر می نویسد: و اخبرنی المنذر ری عن ابن العباس انّه قال: الحسن و الحسین سبطا النّبی صلّی اللّه

ساباط: راه عبور و راه گذر میان دو خانه که مسقف است (دالان).

اخذت فلانا سباط: تبی طولانی گرفت.

السّباطه خیر من قمامه: (خاکدانی از خاکروبه بهتر است).

سبطت النّاقه ولدها: شتر مادینه نوزادش را انداخت.

(سبع) [سبع]

اصل- سبع- عدد است یعنی (هفت) در آیات (سَبْعَ سَماواتٍ- ۲۹/ بقره) و (سَبْعاً شِداداً- ۱۲/ نباء) یعنی آسمانهای هفتگانه.

و آیات: (سَبْعَ سُنْبُلاتٍ- ۴۳/ یوسف) و (سَبْعَ لَیالٍ- ۷/ حاقّه) و (سَبْعَهٌ وَ ثامِنُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف) و (سَبْعُونَ ذِراعاً- ۳۲/ حاقّه) و (سَبْعِینَ مَرَّهً- ۸۰/ توبه).

و در آیه (سَبْعاً مِنَ الْمَثانِی- ۸۷/ حجر) گفته شده سوره حمد است زیرا هفت آیه است.

و السّبع الطّوال: از سوره بقره تا اعراف (با سوره حمد و اعراف جمعا هفت سوره است).

سوره های قرآن- مثانی- نامیده شده برای اینکه قصص یا (بازگو کردن تاریخ امّت های گذشته) در آنها تکرار شده، از این واژه سبع، سبیع، سبع است یعنی: به نوبت آب دادن شتران هفت روز یکبار.

هفته را هم- اسبوع- گویند، جمعش اسابیع.

علیه و آله و سلم أی هما طائفتان منه، قطعتان منه، یعنی: می گوید- منذری از ابن عبّاس به من خبر داد که حسن و حسین دو سبط نبی (ص) هستند یعنی دو طایفه ای از پیامبر (ص) و یا دو پاره ای از وجود او (تهذیب ۱۲/ ۳۴۲).

جار اللّه زمخشری می گوید: الحسن و الحسین سبطا رسول اللّه صلّی اللّه تعالی علیه و سلّم. (اساس البلاغه- ۲۰۰).

اشاره ای که ازهری به معنی- سبطا- یعنی دو طایفه و امّت می کند نظرش به کثرتی است که خداوند از نسل حضرت فاطمه علیها السّلام در سوره کوثر وعده داده است که: (إِنَّا أَعْطَیْناکَ الْکَوْثَرَ ... إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الْأَبْتَرُ). [.....]

سبعت القوم: هفتمین آنها شدم و یا اینکه هفت یک مال شان را گرفتم.

سبع: حیوان درنده، که معروف است، علّت نامگزاریش به این واژه برای تمام بودن قدرت اوست، زیرا عدد هفت در ارقام، عدد تام نامیده شده.

هذلّی گوید: کانّه عبد لآل ابی ربیعه مسبع «۱».

یعنی: گرگی در گوسفندانش افتاده و گفته اند یعنی حیوانی بیابانی که بیکاره رها شده و با فتحه حرف (ب) هم آمده است و به طور کنایه یعنی کسی که پدرش شناخته نشده و (دعی) است.

سبع فلان فلانا: غیبتش کرد و مثل درندگان گوشتش را خورد.

مسبع: زیستگاه وحشیان و درندگان.

(سبغ) [سبغ]

درع سابغ: زره گشاد و کامل.

خدای تعالی گوید: (أَنِ اعْمَلْ سابِغاتٍ- ۱۱/ سبأ).

(زره های بلند و کامل بساز) و از این واژه به طور استعاره إسباغ الوضوء: کامل کردن وضو است.

اسباغ النّعم: فراوان بخشیدن نعمت.

و آیه: (وَ أَسْبَغَ عَلَیْکُمْ نِعَمَهُ- ۲۰/ لقمان) (بخشایش خویش بر آنها فراوان کرد).

---

(۱) شعر از ابو ذویب است که خروجش را توصیف می کند، می گوید:

صحبت الشّوارق لا یزال کانه عبد لآل ابی ربیعه مسبع

در این شعر چوپان وحشت زده ای را که گرگی به گله اش زده به گورخر وحشی که می دود و نفس می زند تشبیه کرده، یعنی: سعد بن بکر که از گله داران بزرگی بود و همسایه ابو ذویب، در شعر فوق او را هجو کرده.

صحبت الشّوارق: چیزی که با صدای بلند نعره می زند.

.(سبق) [سبق]

اصل- سبق- پیشی گرفتن در حرکت است، مثل آیه (فَالسَّابِقاتِ سَبْقاً- ۴/ نازعات).

استباق: مسابقه دادن و پیشی گرفتن بر یکدیگر است مثل آیات: (إِنَّا ذَهَبْنا نَسْتَبِقُ- ۱۷/ یوسف) و (وَ اسْتَبَقَا الْبابَ- ۲۵/ یوسف) سپس معنایش فراگیرتر و متعدّی در پیشی جستن بر دیگری شده).

آیات: (ما سَبَقُونا إِلَيْهِ- ۱۱/ احقاف) و (سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ- ۲۹/ یونس) یعنی جریان یافت و پیشی گرفت.

واژه السّبق برای برتری و فضیلت و ابراز شخصیّت بر دیگران نیز استعاره شده است.

در آیه: (وَ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ- ۱۰/ واقعه) یعنی: کسانی که با اعمال صالحه به سوی ثواب خدا و رضوان و بهشت او بر دیگران سبقت گرفته اند، در معنی آیه: (وَ يُسارِعُونَ فِي الْخَيْراتِ- ۱۴۴/ آل عمران).

و همچنین آیات: (وَ هُمْ لَها سابِقُونَ- ۶۱/ مؤمنون) و (وَ ما نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ- ۶۰/ واقعه) یعنی در تقدیر پیشی نمی گیرند.

و آیات: (وَ لا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا- ۵۹/ انفال) و (وَ ما كانُوا سابِقِينَ- ۳۹/ عنکبوت) آگاهی و هشداری بر این امر است که بر او (موسی) پیشی نجستند «۱».

(سبل) [سبل]

السّبیل: راهی است نرم که سهل گذر و هموار باشد، جمعش سبل است، در آیات

---

(۱) تمام آیه چنین است: (وَ قارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هامانَ وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مُوسى بِالْبَيِّناتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَ ما كانُوا سابِقِينَ- ۳۹/ عنکبوت).

یعنی: هارون و فرعون و هامان، نمایندگان زرپرستان و فرعونیان و بت پرستان بودند.

موسی با دلائل روشن بر ایشان آمد ولی آنان استکبار ورزیدند و بر تقدیر و سرنوشت شومشان پیشی گرفتند.

(وَ أَنْهاراً وَ سُبُلًا- ۱۵/ نحل) و (وَ جَعَلَ لَكَمْ فِيها سُبُلًا- ۱۰/ زخرف).

و آیه: (لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ- ۳۷/ زخرف) که منظور در این آیه راه حقّ است زیرا اسم جنس اگر مقیّد نباشد به آن معنی که حقّ آنست مخصوص می شود و بر این معنی آیه:

(ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ- ۲۰/ عبس) (آنگاه راه حقّ بر او آسان کرد).

رونده راه را- سابل- گویند، مثل شعر، شاعر، جمع سابل سابله است یعنی روندگان.

ابن السّبیل: مسافری دور از خانمان و منزل، منسوب شدن او به راه، برای راه رفتن پیوسته اوست که در یک جا ثابت و ساکن نیست.

واژه- سبیل- برای هر چیزی که به وسیله آن به چیز دیگری، چه خیر باشد یا شر، رسیده می شود به کار می رود.

در آیات: (ادْعُ إِلى سَبِيلِ رَبِّكَ- ۱۲۵/ نحل) و (قُلْ هذِهِ سَبِيلِي- ۱۰۸/ یوسف) در این دو آیه راه یکی است. ولی در آیه اوّلی- سبیل- به تبلیغ کننده اضافه شده است و دوّمی را به راهرو، و سالک، و در آیات (قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ- ۱۶۹/ آل عمران) و (إِلَّا سَبِيلَ الرَّشادِ- ۲۹/ غافر) (لِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ- ۵۵/ انعام) و (فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ- ۶۹/ نحل).

سبیل: به راه مستقیم و اقامه شده با دلیل تعبیر شده است، مثل آیات:

(قُلْ هذِهِ سَبِيلِي- ۱۰۸/ یوسف) و (سُبُلَ السَّلامِ- ۱۶/ مائده) یعنی راه بهشت.

(ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ- ۹۱/ توبه) و (فَأُولئِكَ ما عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ- ۴۱/ شوری) (إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ- ۴۲/ شوری) و (إِلى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا- ۴۲/ اسراء).

گفته می شود أسبل السّتر و الذّیل: دامان و پرده را رها کرد، و آویخت.

فرس مسبل الذّنب: اسبی دم آویخته.

سبل المطر و اسبل: باران فرو ریخت.

باران را تا وقتی که می بارد و در هوا ریزش دارد- سبل- گویند.

سبله: مخصوص سبیل مرد است که بر لب بالای آدمی است و به پائین آویخته

می شود.

(سُنبُلَه)- جمعش سنبل: خوشه گندم و زراعت، در آیات: (سَبْعَ سَنابِلَ فِی کُلِّ سُنْبُلَهٍ- ۲۶۱/ بقره) و (سَبْعَ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ- ۴۳/ یوسف).

و أسبل الزّرع: گیاه خوشه دار شد، مثل أحصد و أجنی (درو کرد و چید).

مسبل: نام تیر پنجم در شرطبندی تیر اندازی.

(سبأ) [سبأ]

در آیه (وَ جِئْتُکَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ یَقِینٍ- ۲۲/ نمل).

سبأ «۱» اسم شهر و ناحیه ای است که مردمش پراکنده شده اند از این روی می گویند:

ذهبوا أیادی سبأ- به صورت ضرب المثل یعنی همانند مردمان سبأ، اهل این محل نیز از هر سوی متفرق و پراکنده شدند.

سبأت الخمر: خمر را خریدم.

و سابیاء: بچه دان و مشیمه زن.

(ست) [ست]

آیه: (فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ- ۵۴/ اعراف) و (سِتِّینَ مِسْکِیناً- ۴/ مجادله) (شصت بینوا) که اصلش- سدس- است و ان شاء اللّه در جای خود ذکر می شود.

ستر: السّتر، پوشاندن چیزی است.

---

(۱) سرزمینی که در قرآن به نام سبأ و یک سوره قرآن هم به همین نام است مربوط به سرزمینی است در یمن که شهر بزرگش- مأرب- بوده و فاصله آنجا تا صنعا ۳ روز راه بوده که تمدّنی بسیار شکوفا داشته اند.

و حادثه سیل عرم باعث ویرانی و تفرقه اهالی آنجا شده که از راههای مختلف دریا و خشکی خود را به مکانهای دیگر رساندند از این روی در عربها سرگذشت قوم سبأ ضرب المثل در آمده که گفته اند:

ذهب القوم ایدی سبأ ...

الید: طریف و راه. (معجم البلدان ۳/ ۱۸۱).

السّتر و السّتره: آنچه را که با آن پوشانده می شود (وسیله پوشش).

آیات: (لَمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِها سِتْراً- ۹۰/ کهف) و (حِجاباً مَسْتُوراً- ۴۵/ اسراء).

استتار: پوشیده و پنهان شدن، و در آیه: (وَ ما كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ- ۲۲/ فصّلت).

(سجد) [سجد]

السّجود اصلش، آرامش و فروتنی و اطاعت است، که عبارت از فروتنی برای عبادت خدای و پرستش او، قرار داده شده.

سجود- واژه عام و فراگیری است که در انسان ها و حیوانات، و جمادات به طور عموم هست و بر دو نوع است:

۱- سجودی با اختیار، این سجود اختیاری نیست مگر برای انسان که به وسیله آن استحقاق و شایستگی ثواب و پاداش می یابد مثل آیه: (فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَ اعْبُدُوا- ۶۲/ نجم) یعنی: برای اللّه فروتنی کنید.

۲- سجودی که قهری و طبیعی است که هم برای انسان و هم برای حیوانات هست و بر این معنی آیه:

(وَ لِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ ظِلالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَ الْآصالِ- ۱۵/ رعد).

(یعنی: هر که در آسمانها و زمین است خواسته و ناخواسته خدای را سجده کند، در انسان، طبیعت مادّی و قهرا ساجد است و طبیعت ارادی از روی رغبت و میل یا ساجد است یا گستاخ و نافرمان).

و آیه: (يَتَفَيَّؤُا ظِلالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَ الشَّمائِلِ سُجَّداً لِلَّهِ- ۴۸/ نحل) «۱» و این سجودی است

---

(۱) تمام آیه چنین است: (أَ وَ لَمْ يَرَوْا إِلى ما خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْ ءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَ الشَّمائِلِ سُجَّداً لِلَّهِ وَ هُمْ داخِرُونَ- ۴۸/ نحل) آیا آن چیزهائی که خدای آفریده است نمی بینید که سایه هایش از راست و چپ می آید و با تمکین و فروتنی خدای را سجده می کنند.

۲- ازهری می نویسد: فانّ اهل اللّغه و اکثر اهل التّفسیر قالوا، ان النجم کلّ ما نبت علی وجه الارض ممّا لیس له

طبیعی و قهری و دلالتی است آرام و گویا و آگاهی دهنده بر اینکه مخلوق و آفریده است و این موجود آفریده کردگار حکیم است (این همه نقش عجب بر در و دیوار وجود هر که فکرت نکند نقش بود بر دیوار) و آیه: (وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ مِنْ دابَّةٍ وَ الْمَلائِکَهُ وَ هُمْ لا یَسْتَکْبِرُونَ- ۴۹/ نحل) این آیه در برگیرنده و شامل دو نوع از سجود یعنی سجود قهری و اختیاری است.

و آیه: (وَ النَّجْمُ وَ الشَّجَرُ یَسْجُدانِ- ۶/ رحمن) که به صورت تسخیری و قهری است یعنی: (گیاهان با ساقه خزنده و ساقه دار).

و آیه: (اسْجُدُوا لِآدَمَ- ۳۴/ بقره) گفته شده، امر شدند به اینکه آدم را قبله خویش گیرند و یا امر شدند به اینکه برای او و قیام به مصالح او و فرزندانش منقاد و کارساز و فروتن باشند (چنین که می بینیم این طور نیز هست).

و آیه: (ادْخُلُوا الْبابَ سُجَّداً- ۵۸/ بقره) یعنی: به صورت مطیع و رام وارد شدید.

در شریعت و دین، سجود به یکی از ارکان نماز مخصوص شده است و آن طور که در سجده قران و سجده شکر عمل می شود، خود نماز هم به سجود تعبیر شده چنانکه در آیه:

(وَ أَدْبارَ السُّجُودِ- ۴۰/ ق) یعنی: ادبار الصّلاه که بعد از سایر نمازها است.

نماز ظهر هم- سبحه الضّحی و سجود الضّحی- نامیده شده.

در معنی آیه: (وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّکَ- ۱۳۰/ طه) گفته اند نماز اراده شده و مقصود نماز

ساق و معنی سجودهما دوران الظّل معهما:

یعنی: بنا به گفته واژه شناسان و بیشتر مفسرین گفته اند النجم هر گیاهی است که بر سطح زمین می روید و ساقه عمودی چون درخت ندارد و معنی سجود- نجم و شجر- که در آیه آمده است، گردش سایه است که بیان کننده آفرینش وجودی آنهاست و به گفته فیروزآبادی نجم یعنی گیاه و چیزی که برمی آید به غیر ساق.

ابو اسحاق می گوید: و یقال لکلّ ما طلع نجم: یعنی- نجم- به هر چیزی گفته می شود که طلوع می کند و یا از زمین سر برمی آورد (قاموس اللّغه- تهذیب اللّغه ۱۱/ ۱۲۸).

است.

(مَسجِد «۱»:) هم به اعتبار سجود یعنی جای نماز گزاردن است.

و آیه: (وَ أَنَّ الْمَساجِدَ لِلَّهِ- ۱۸/ جنّ) گفته شده مقصود زمین است به طوری که در خبر روایت شده است زمین همه اش مسجد و طهور (یعنی جای نماز و پاک) قرار داده شده، و نیز گفته شده- مساجد- قسمت هائی از بدن انسان که در حال سجده بر زمین قرار می گیرد مثل: ۱- پیشانی. ۲- بینی. ۳- دو کف. ۴- دو زانو. ۵- دو پای (هفت موضع واجب و بینی هم مستحبّ است).

و آیه: (أَلَّا یَسْجُدُوا لِلَّهِ- ۲۵/ نمل) یعنی ای مردم برای خدا سجده کنید.

و آیه: (وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّداً- ۱۰۰/ یوسف) در حال فروتنی به سجده در آمدند.

و گفته اند- سجود- در آن وقت به طریق قهری کاری ساده و آسان بوده، چنانکه شاعر گوید:

وافی بها کدراهم الأسجاد ...

مقصود شاعر از- دراهم الأسجاد- سکّه هائی بوده که عکس ملک در حالیکه برایش سجده کرده اند بر آن نقش شده بود.

---

(۱) مبرّد از ابن اعرابی نقل می کند که- مسجد- با فتحه حرف (ج) محراب خانه ها و محلّ نماز گزاران دسته جمعی است، جمع مسجد به کسره حرف (ج) و فتحه آن، مساجد است.

فرّاء می گوید: (وَ أَنَّ الْمَساجِدَ لِلَّهِ- ۱۸/ جن) مقصود اینست که و ان السّجود للّه یعنی سجده هاتان برای خدا باشد.

زجاج می گوید: یکی از سنّت های مردمان گذشته این بوده که: بزرگداشت کسی را با سجده کردن تعبیر می نمودند و (خَرُّوا لَهُ سُجَّداً- ۱۰۰/ یوسف). یعنی: برای خدا سجده کنید. امّا در امّت محمّد (ص) از سجده کردن برای غیر خدا نهی شده است.

سجود مخلوقات و پدیده های جهان غیر جاندار که در قرآن آمده است. طاعته لما سخر له پرستش اوست به آنچه را که برایش تسخیر شده است و تسبیح آنها از قبیل کوهها و پرنده ها و چهار پایان ما را ملزم به ایمان به آن تسبیح می کند و اعتراف به نارسایی فهم ما از آن (گوئی که می گویند):

(ما سمیعیم و بصیریم و هشم با شما نامحرمان ما خامُشیم

)

.(سجر) [سجر]

السجر: افروختن آتش است.

سجرت التّنّور: تنور را افروختم و گرم کردم و بر این معنی است آیه: (وَ الْبَحْرِ الْمَسْجُورِ- ۶/ طور).

شاعر گوید:

اذا ساء طالع مسجوره تری حولها النّبع و السّمسما

یعنی: (وقتی ضعیف می شود با اشتعال افروخته و ظاهر می گردد و تو در اطرافش چوبهای آتشزنه و گیاه خشک می بینی).

و آیه: (وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ «۱»- ۶/ تکویر) یعنی دریاها همچون آتش افروخته می شود، این معنی از حسن است و نیز گفته شده است آب آنها کم می شود و کم شدن آب به خاطر فروزش آتش است که در آنها هست.

(ثُمَّ فِی النَّارِ یُسْجَرُونَ- ۷۲/ غافر) مثل آیه: (وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَهُ- ۲۴/ بقره) است (یعنی آتشی که آتش زنه آن سنگ و مردم است و آنان به پاداش آتش افروزی دنیائیشان در آنجا افروخته می شوند و به گفته مولوی:

آتشی اینجا که بر دلها زدی مایه نار جهنّم آمدی

سجرت النّاقه: استعاره از هیجان شتر در دویدن است مثل: اشتعلت النّاقه.

السّجیر: کسیکه در محبّت با دوستش گرم و با حرارت است مثل فلان محرق فی مودّه یعنی: (او در آتش دوستی سوخته و مشتعل است) شاعر گوید: سجراء نفسی غیر جمع اشابه (فروزش جانم آنچنان است که موهایم سپید شده و پیرم).

---

(۱) فرّاء می گوید: در سخن خدای عزّ و جل (وَ الْبَحْرِ الْمَسْجُورِ- ۱۰/ طور) و (وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ- ۶/ تکویر) علی بن أبی طالب (رض) می گوید: مسجور بالنّار ای مملؤ یعنی صفت مسجور برای دریاها پر بودن از آتش است و مسجور در کلام عرب همان، پر شده است. سجرت الاناء: ظرف را پر کردم. و باز فرّاء می گوید: (وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ ۶/ تکویر) یعنی دریاها همه به صورت دریائی واحد در می آیند. (تهذیب اللّغه ۱۰/ ۵۷۶).

.(سجل) [سجل]

السّجل: سطل و دلو بزرگ.

سجلت الماء فانسجل: آب را در در دلو ریختم و پر شد.

أسجلته: دلوی یا نصیبی به او دادم و به طور استعاره در معنی بخشش فراوان، به کار می رود.

مساجله: با سطل آب دادن که در مورد مسابقه و جنگ نیز بکار رفته است.

شاعر گوید، من یساجلنی یساجل ماجدا ...

یعنی: (کسی که با من برابری و نبرد می کند با شخص بزرگی نبرد نموده است).

السّجّیل: آمیخته ای از سنگ و گل و اصل آن چنانکه گفته شده فارسی است که معرّب شده «۱» در آیه (حِجارَةً مِنْ سِجِّیلٍ- ۸۲/ هود). و سجلّ: لوحه سنگی و گلی که بر آن می نوشتند و سپس به هر چیزی که در آن نوشته شود سجل گفته اند.

خدای تعالی گوید: (کَطَیِّ السِّجِلِّ لِلْکُتُبِ- ۱۰۴/ انبیاء). یعنی مثل پیچاندن آن که برای نگهداری و حفظ نوشته ها، نوشته و کتاب را می پیچد.

---

(۱) واژه های- سجیل و سجل- که در قرآن آمده است، تفسیرش را (سنگ و گل) به هم فشرده می دانند.

ازهری می گوید:

((قال اهل اللّغه، هذا فارسی معرب خداوند چنین تفسیر صحیحی را با معنی فارسی آن در سوره الذّاریات به روشنی بیان داشته که: (لِنُرْسِلَ عَلَیْهِمْ حِجارَةً مِنْ طِینٍ- ۳۳/ الذّاریات) این آیه برای اعراب با روشنی تمام معنی سجیل را بیان داشته، از امام محمد بن علی الباقر (ع) نقل شده که مسجله احسان نمودن بدون شرط است و- سجل- نیز همان کتاب و سنّت و نوشته است که نیکوترین دلیلش آیات ۷ و ۸/ مطفّفین است (کَلَّا إِنَّ کِتابَ الْفُجَّارِ لَفِی سِجِّینٍ وَ ما أَدْراکَ ما سِجِّینٌ کِتابٌ مَرْقُومٌ) بنابراین- سجیل- و سجین و سجل- سنگ نبشته (لوحه) و فرمانی است قطعی ... و هذا احسن ما مرّ فیها عندی. یعنی تفسیری است که (تهذیب اللّغه ۱۰/ ۴/ ۵۸) به نظر من از تمام تفاسیری که گذشته نیکوتر است.

ابن خالویه می نویسد: السّجیل، الشّدید و قیل حجر و طین و الاصل سنگ و گل معرب (اعراب ثلاثین سوره ص ۹۴).

به گفته سیوطی- سجیل- به نقل از فارابی و او از مجاهد، قال سجیل بالفارسی اولها حجاره و آخرها طین.

(اتقان جلد ۲).

.(سجن) [سجن]

السّجن: حبس شدن در زندان.

آیه: (رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَیَّ- ۳۳/ یوسف) که واژه سجن با فتحه و کسره حرف (س) هر دو خوانده شده.

و آیات: (لَیَسْجُنُنَّهُ حَتَّی حِینٍ- ۳۵/ یوسف) و (وَ دَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَیانِ- ۳۶/ یوسف) و- (السّجّین)- نامی است برای دوزخ در مقابل علّیین (که نامی است برای بهشت).

در علّیین حرفی زاید است تا آگاهی بر زیادتی معنای آن باشد.

و گفته اند- سجّین- اسمی است برای زمین هفتم.

و در آیه: (لَفِی سِجِّینٍ وَ ما أَدْراکَ ما سِجِّینٌ- ۷ و ۸/ مطفّفین) گفته شده هر چیزی را که خداوند آن را در قرآن با عبارت (وَ ما أَدْراکَ- ۸/ مطفّفین) یاد نموده آن را تفسیر نموده و هر چه را که با عبارت (وَ ما یُدْرِیکَ- ۶۳/ احزاب) بیان شده بدون تفسیر و ناگفته گزارده است در اینجا در باره سجّین گفته است (وَ ما أَدْراکَ- ۸/ مطفّفین) همان طور که در باره علّیین می گوید: (وَ ما أَدْراکَ ما عِلِّیُّونَ- ۱۹/ مطفّفین) و سپس کتاب را تفسیر نموده نه خود واژه سجّین و علّیین را که در این قسمت لطیفه ای است و جای بحث آن کتابهائی است که ان شاء اللّه در پی این کتاب خواهد آمد.

(سجی) [سجی]

خدای تعالی گوید: (وَ اللَّیْلِ إِذا سَجی- ۲/ ضحی) یعنی آرام یافت و اشاره ای است به عبارت هدأت الأرجل (یعنی پاها ساکت شد که در حقیقت انسان است که آرامش می یابد و پاهایش به تبع او آرام می گیرد پس انسانها هستند که در شب آرامش می یابند و این فعل به لیل تخصیص یافته).

عین ساجیه: چشم فروهشته و آرام.

سجی البحر سجوا: امواج دریا آرام گرفت، و از این معنی به طور استعاره ...

تسجیه المیّت: پوشاندن میت با پارچه است.

(سحب) [سحب]

اصل سحب کشیدن است مثل کشیدن دامن بر خاک و کشیدن انسان با صورت به زمین.

و از این واژه- واژه سحاب است یعنی ابرها، یا برای اینست که باد آن را می کشاند. یا آب، و یا کشیده شدن خودش در حال گذشتن، خدای تعالی گوید:

(یَوْمَ یُسْحَبُونَ فِی النَّارِ عَلی وُجُوهِهِمْ- ۴۸/ قمر) و (یُسْحَبُونَ فِی الْحَمِیمِ- ۷۱/ غافر) می گویند: فلان یستحبّ علی فلان: بر او گستاخی می کند مثل: ینجر وقتی که زیاده روی و تجرّی و گستاخی می کند.

(سَحاب:) ابرهائی است که آب و باران داشته یا نداشته باشد، و لذا می گویند:

سحاب جهام: ابرهای بی آب.

خدای تعالی گوید: (أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ یُزْجِی سَحاباً- ۴۳/ نور) و (حَتَّی إِذا أَقَلَّتْ سَحاباً- ۵۷/ اعراف) و (وَ یُنْشِئُ السَّحابَ الثِّقالَ- ۱۲/ رعد).

که لفظ- سحاب- ذکر می شود و مراد از آن به طور تشبیه سایه، و سیاهی است.

خدای تعالی گوید: (أَوْ کَظُلُماتٍ فِی بَحْرٍ لُجِّیٍّ یَغْشاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحابٌ ظُلُماتٌ بَعْضُها فَوْقَ بَعْضٍ «۱»- ۴/ نور).

---

(۱) قرآن کتاب آسمانی همواره حقایق معنوی به خصوص سرنوشت انسانها را با تشبیهاتی زیبا و ادبی آنچنان بیان می کند، که هر شنونده ای را که از اندیشه سالم و سلامتی جان و روح بی بهره نباشد توجّه می کند و همین یک تشبیه کافی است که او را از خواب غفلت بیدار و در مسیر رشد و سعادت قرار دهد در آیه فوق که دوّمین تشبیه از سرنوشت خدا ناباوران و کفّار است می گوید:

اعمال و کردار کفّار یا همچون تاریکها و ظلمتهائی است در دریای ژرف و سهمگین که تصور شود موجی آن را فرا گرفته و باری آن موجی دیگر و روی این امواج خروشان ابری است و این تاریکیها و ظلمت های طوفانی آنچنان رویهم متراکم است که: (إِذا أَخْرَجَ یَدَهُ لَمْ یَکَدْ یَراها وَ مَنْ لَمْ یَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُوراً فَما لَهُ مِنْ نُورٍ- ۴۰/ نور) در دل آن ظلمت ها حتّی اگر کافر دست خویش برآرد، آن را نمی بیند و کسی را که خداوند نوری قرار نداد او را نور و روشنایی نیست.

و در آیه قبل می گوید: (وَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَعْمالُهُمْ کَسَرابٍ بِقِیعَهٍ یَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ ماءً حَتَّی إِذا جاءَهُ لَمْ یَجِدْهُ شَیْئاً-

.(سحت) [سحت]

السّحت: پوستی است که از چیزی بر کنده شود.

خدای تعالی گوید: (فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذابٍ- ۶۱/ طه) که- فیسحتکم- نیز خوانده شده (یعنی عذابی ریشه بر انداز هلاکتان می کند) فعلش- سحته و أسحته- است و از این فعل- المسّحت- مشتق شده، برای محظور و گناهی که صاحبش را عار و ننگ ملازم و همراه می شود گوئی که دینش و جوانمردیش را از ریشه برکنده و از بین برده و نابود کرده.

خدای تعالی گوید: (أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ- ۴۲/ مائده) یعنی بسیار خورندگان حرام و چیزهائی هستند که دینشان را از بین می برد.

۳۹/ نور).

یا اینکه اعمال و کارهای کفّار همچون سرابی است بس دور افتاده که تشنگان آن را آب پندارند همینکه نزدیک می شوند چیزی نمی یابند.

آیا براستی این دو تشبیه از شخصیّت وجودی و پر طمطراق کفّار، با فلسفه های پوچ و دروغینشان نشان نمی دهد که کردارشان با ناشناختن حقیقت انسانیت و سر در گمی در راه آرزوهای زر پرستانه و حیوان زیستی آنقدر از خویش غافلند که حتّی سر انگشتان خویش را با چنان ظرافتی و حقیقتی که آفریده شده است نمی شناسند و نمی دانند که در پوست سر انگشتانش بزرگترین شاهکار خلقت به کار رفته است.

تاریک دلان سنگ اندیش و ماده پرست نمی توانند دریابند که آیا از این زیباتر و با حقیقت تر تشبیهی برای اعمال کفّار می توان یافت، که انسانهای کور دل و تاریک بین و از خدا گسسته و به بت ها پیوسته عظمت سر انگشتان خود را نیز نمی بینند چه رسد به اینکه در میان ظلمات (شهوت، حسادت، زرپرستی، می خوارگی، شکمبارگی، بت سازی، محدود دانستن جهان به همین ظواهر، نا امیدی و دلهره از آینده، باور نداشتن به جهان عدل گسترانه اللّه) و ده ها پرده غفلت و نادانی بتوانند حقیقت وجودی خویش دریابند.

کافر، در امواج ژرف فتنه ها و هوسها محتضرانه دست و پا می زند و کوشش دارد همچون غریقی به هر چه دسترسی پیدا کرد در آن گرداب فنا و لجنزارش دست بزند.

و این نیست مگر اطاعات از اهریمن نفس که:

(إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ، إِلَّا ما رَحِمَ رَبِّی- ۵۳/ یوسف).

به گفته مولوی:

کاری کنیم ورنه خجالت بر آورد روزی که رخت جان به سرای دگر بریم

ص: ۱۹۱

پیامبر علیه السّلام فرمود: (کلّ لحم نبت من سحت فالنّار اولی به) یعنی: (هر گوشتی که از گناه و لذّات حرام در بدن روئیده و افزوده شود آتش عذاب برایش شایسته تر است).

رشوه: هم- سحت- نامیده شده، روایت شده که: حجامتگری و رگزنی گناه است نه از جهت شریعت که از جهت جوانمردی، مگر نمی بینی که پیامبر علیه السّلام (برای تقویت روح جوانمردیش) دستور داده است که شتران آبکش را علوفه دهد و بندگان را اطعام کند. (نه حجامتگری).

(سحر) [سحر]

السّحر: ریه و شش و کنار خشک نای گلو.

انتفخ سحره: از حدّش تجاوز کرد و ترسید و بد دلی کرد.

بعیر سحر: شتری با ریه و گلوی بزرگ.

السّحاره: آنچه که از نای و گلوی شتر در موقع ذبح کردن جدا می شود- سحاره- بر وزن و معنی- نفایه و سقاطه- یعنی دور و ساقط شده.

گفته اند واژه- سحر- یعنی گلو درد، از این ریشه مشتق شده ولی- سحر- در معانی مختلف آمده است:

اوّل- خدعه و فریب، و همچنین پندارهائی که حقیقت ندارد، مثل شعبده بازی که دیدگاههای بینندگان را با تردستی و از آنچه که می کند برمی گرداند و همین طور- سحر- یعنی، کاری که سخن چین می کند که با سخنان مزخرف و ظاهر فریبش باز دارنده گوشها از شنیدن حقّ است.

چنانکه خدای تعالی در این باره می گوید: (سَحَرُوا أَعْیُنَ النَّاسِ، وَ اسْتَرْهَبُوهُمْ- ۱۱۶/ اعراف).

(در باره ساحران دربار فرعون است که می گوید: (قالَ أَلْقُوا فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْیُنَ النَّاسِ وَ اسْتَرْهَبُوهُمْ وَ جاؤُ بِسِحْرٍ عَظِیمٍ).

(یعنی: همینکه القاء سحر و شعبده کردند، دیدگان مردم را سحر زده نمودند و آنها را ترساندند، که سحری بزرگ آورده بودند).

و آیه: (یُخَیَّلُ إِلَیْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ- ۶۶/ طه) (از سحرشان چنان پنداشت که ریسمانها و عصاهاشان حرکت می کند) و به همین نظر موسی (ع) را- ساحر- نامیده اند و گفته اند:

(یا أَیُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنا رَبَّکَ- ۴۹/ زخرف).

دوّم- سحر در معنی یاری و معاونت شیطان به گونه تقرّب جستن و نزدیکی به او.

چنانکه خدای تعالی گوید: (هَلْ أُنَبِّئُکُمْ عَلی مَنْ تَنَزَّلُ الشَّیاطِینُ تَنَزَّلُ عَلی کُلِّ أَفَّاکٍ أَثِیمٍ- ۲۲۱/ شعراء) «۱».

(تنزّل در اصل- تتنزل- است که به قاعده تتابع دو حرف (ت) در فعل مضارع تخفیفا- تنزّل- گفته می شود مثل- تتصدّق- تصدّق و از این قبیل افعال).

و بر این معنی سخن خدای تعالی است که: (وَ لکِنَّ الشَّیاطِینَ کَفَرُوا یُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ- ۱۰۲/ بقره).

یعنی: (ولی شیاطین کفر ورزیدند و به مردم جادو می آموزند چنانکه روشهائی

---

(۱) آیه ۲۲۱/ شعراء اشاره ای به جهان چند بعدی وجود روانی انسانها دارد که بکارگیری آن ابعاد و نیروها در راه نادرست و کجروشانه، انسان فرشته خوی، به صورت دیو سیرتی گمراه کننده و آشوبگر در می آید در آیه می گوید: آیا آگاهتان کنم و خبرتان بدهم که شیاطین بر چه کسانی مسلّطند و شیطنت در اعماق جان چه آدمیانی جای می گیرد؟ بر تمام دروغ گویان گناه پیشه که:

(یُلْقُونَ السَّمْعَ وَ أَکْثَرُهُمْ کاذِبُونَ- ۲۲۳/ شعراء) شنیده های دروغ خود را به دیگران القاء می کنند و بیشتران کاذبند و همچنین شاعرانی که پیروانشان گمراهانند.

مگر نمی بینی که اینگونه شعراء در هر وادی سرگردانند چیزهائی می گویند و می سرایند که به آن عمل نمی کنند مگر شاعرانی که ایمان آورده اند، و با کارهای شایسته خدای را بسیار یاد کرده اند و بعد از ستم هائی که از آنها دیده اید جبران کنند و یاریتان نمایند و دادتان بستانند به زودی کسانی که ستم کرده اند خواهند دانست که به کجا باز می کردند و بازگشت می کنند. در سوره شعراء پرده از چهره پاک خردمندان خدا پرستان، راستگویان و همچنین پرده از پندارها و تخیّلات ظاهر فریب دروغ بافان و سرگردانان در وادی دروغ و تباهی برمی دارد.

ناصحیح و شیطانی است).

سوّم- سحر در معنای چیزی است که مرتاضین به سویش می روند و در این مورد- سحر- اسمی و افسونی است برای فعلی که می پندارند در اثر تداوم و نیروی آن صورتها و طبیعت ها دگرگون می شود مثلا انسان را الاغی می کند در صورتی که از نظر محقّقین و کسانی که با پژوهش از شستن و خالص کردن خاک معدن زر بدست می آورند، هیچ حقیقتی برای عمل فوق و پندارهای آنچنانی قائل نیستند. و گاهی از- سحر- جنبه شگفتی و خوبیش تصوّر می شود وی می گویند: (انّ من البیان لسحرا) «۱».

گاهی در- السّحر- وجه ظرافت و دقّت کارش تصوّر می شود تا جائیکه پزشکشان گفته اند:

الطّبیعه ساحره: طبیعت سحر کننده است و غذا را هم سحر نامیده اند از جهت اینکه تأثیرش دقیق و لطیف می شود.

(یعنی غذای مادّی با دقّت و لطافت خاصّی که از حکمت بالغه آفریدگار است به نیروهای روانی تبدیل می شود، به گفته مولوی:

آن خورد گردد همه نور احد وین خورد گردد همه حرص و حسد

گوید: (بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ- ۱۵/ حجر) یعنی با سحر و افسون از معرفت و

---

(۱) حدیث فوق در بیشتر مآخذ مهمّ تفسیری و لغوی ذکر شده، شأن نزولش اینستکه سرپرست دو طایفه به نامهای- عمرو بن اهتم و زبرقان- به حضور پیامبر (ص) رسیدند و ایشان از- عمرو- در باره زبرقان پرسید گفت: کسی است که همه مطیع اویند، سخت برخورد است و سدّ و مانعی برای قدرت دیگران است.

زبرقان گفت: ای رسول خدا او بیشتر از این، در باره من می داند ولی بر من حسد می برد.

دوباره عمرو گفت: به خدا سوگند که او کم مروّت، تنگ چشم، خسیس، نادان زاده و پست نسب است.

ای پیامبر خدا (ص) به خدا سوگند بار اوّل در معرّفی او دروغ نگفتم همینکه خشمگین شدم بدتر از آنچه دریافته بودم، گفتم: و اللّه یا رسول اللّه ما کذبت الاولی و لقد صدقت فی الآخر و لکنّی رجل رضیت، فقلت احسن ما علمت و سخطت، فقلت اقبح ما وجدت فقال علیه الصّلاه و السّلام: (ان من البیان لسحرا). یعنی بعضی از سخنان کار سحر و افسون می کند و باطل را در لباس حقّ عرضه می کند، چون کار سحر در گوش و نظر دیگران با سرعت، و حدّت انجام می شود و دل هم به سرعت می پذیرد مثال فوق بیشتر در نیکویی سخن و بیان دلایل روشن به کار می رود (مجمع الامثال ۱/ ۷- المحکم ۳/ ۱۰۳).

شناختمان برگشته ایم.

و در آیه: (إِنَّما أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ- ۱۵۳/ شعراء) گفته شده، یعنی از کسانی هستی که غذای سحرآمیز برایت قرار داده اند، اشاره به این معنی است که تو محتاج غذائی، مثل سخنی که در باره پیامبر (ص) می گفتند: (ما لِهذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعامَ- ۷/ فرقان) یعنی او بشری است مثل ما چنانکه گفت: (ما أَنْتَ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنا- ۱۵۴/ شعراء).

و نیز گفته اند معنی: (مِنَ الْمُسَحَّرِينَ- ۱۵۳/ شعراء) اینستکه از کسانی است که سحر و افسون برایش نهاده اند که به وسیله ظرافت و دقّت آن به سحر، باین چیزهائی که می آورد و ادّعا می کند می رسد و معنی آیه فوق بر آن دو وجه حمل شده است.

خدای تعالی گوید: (إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُوراً- ۴۷/ اسراء).

و آیه: (فَقالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يا مُوسى مَسْحُوراً- ۱۰۱/ اسراء) (فرعون به موسی (ع) گفت گمان کنم تو سحر و افسون شده ای).

بنابراین معنی دوّم، دلالت سخن خدای تعالی از زبان آن قوم است که گفته اند:

(إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ- ۱۱۰/ مائده) (این نیست مگر افسونی آشکار).

و آیات: (وَ جاؤُ بِسِحْرٍ عَظِيمٍ- ۱۱۶/ اعراف) و (أَ سِحْرٌ هذا وَ لا يُفْلِحُ السَّاحِرُونَ- ۷۷/ یونس) و (فَجُمِعَ السَّحَرَةُ لِمِيقاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ- ۳۸/ شعراء) و (فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ «۱»- ۷۰/ طه).

---

(۱) اشاره ای بیدار کننده و تازیانه ای بر گرده کسانی است که علم و دانش را در خدمت قدرتها یا شهوات و یا اغراض مادّی قرار می دهند ساحران دربار فرعون با اینکه اسیر و اجیر و برده فرعون بودند و علمشان در خدمت فرعون بود و خود فرعون تهدید شدیدی نسبت به آنها برای برتری بر موسی نموده بود ولی چون به راستی عالم و دانشمند و پی جوی حقیقت بودند با دیدن آیه الهی و معجزه موسی (ع) که از همان سنخ دانش آنها بود ولی مافوق بودن و الهی بودنش بر آنها ثابت شد، بدون ترس از فرعون و آن جلّاد ستمگر حقّ را برگزیدند و در همان دربار گفتند: (آمَنَّا بِرَبِّ هارُونَ وَ مُوسى- ۷۰/ طه) که ناگهان خشم ددمنشانه فرعون مشتعل شد و گفت بدون اجازه من به موسی ایمان آورده اید، نکند موسی استاد بزرگ شماست. دستور می دهم دستها و پاهایتان را ببرند و بدارتان بیاویزند.

گفتند: هرگز ما تحت تأثیر بیم و خوفت قرار نمی گیریم برای ما بیّناتی از آنکه ما را بر سرشت اللّه آفرید روشن شد. لکن آنچه می خواهی تو تنها در همین حیات دنیا می توانی حاکم باشی (إِنَّا آمَنَّا بِرَبِّنا لِيَغْفِرَ لَنا خَطايانا وَ ما أَكْرَهْتَنا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ وَ اللَّهُ خَيْرٌ وَ أَبْقى- ۷۳/ طه).

سحر و سحره: با فتحه اوّل و دوّم، آمیخته بودن تاریکی آخر شب به روشنائی روز است (تاریک و روشن یا گرگ و میش بودن هوا).

سحر را به صورت اسم برای همان زمان به کار برده اند، گفته می شود لقیته باعلی السّحرین «۱»: او را پیشتر از دو سحر دیدم.

مسحر: کسی که برای مسافرت، وقت سحر خارج می شود.

سحور: غذائی که در سحر و سحری خورده می شود.

تسحّر: سحری خوردن.

(سحق) [سحق]

السّحق: کوبیدن و خرد کردن که بیشتر در کوبیدن داروها به کار می رود (در قدیم بیشتر کیمیاگران یا اساتید شیمی اسلامی چنان اصطلاحی به کار برده اند) می گویند- سحقته فانسحق- در باره جامه و لباس وقتی که کهنه می شود، می گویند:

أسحق: آن جامه و لباس کهنه شد. و السّحق: لباس فرسوده، و از این واژه است عبارت- اسحق الضّرع: پستانش بی شیر شد. و صحیح است که واژه- اسحاق- از این واژه باشد که منصرف می شود (جرّ و تنوین می گیرد).

ابعده اللّه و أسحقه: خدای او را دور و خرد گرداند.

سحقه: او را فرسوده کرد.

خدای تعالی گوید: (فَسُحْقاً لِأَصْحابِ السَّعِیرِ- ۱۱/ ملک) یعنی: دوزخیان را از

ما به پروردگارمان ایمان آوردیم تا ما را بیامرزد و از گناهان گذشته و آنچه تو ما را با اکراه بر آن وارد کردی درگذرد و خداوند به راستی نیکوتر و پایدارتر است. [.....]

(۱) ازهری در باره اصطلاح فوق از قول لیث می گوید: السّحر- آخر اللّیل تقول لقیته سحره یا هذا، و سحره بالتّنوین و لقیته بالسّحر الاعلی و لقیته باعلی السّحرین.

که عجاج در شعرش به کار برده، منظور از- اعلی السّحرین نخستین تنفّس و تجلّی صبح است که به صبح کاذب نزدیک است و بعد از او صبح صادق است.

عبارت فوق یعنی: او را بیشتر از اوقات صبح صادق و کاذب ملاقات کردم. (تهذیب- ۴/ ۲۹۳).

رحمت حقّ دور باش باد.

و آیه: (أَوْ تَهْوِی بِهِ الرِّیحُ فِی مَکانٍ سَحِیقٍ- ۳۱/ حجّ).

دم منسحق و سحوق: خون روان و جاری که به صورت استعاره به کار رفته مثل مزرور (مرد با نفوذ که حکم و امرش جاری است).

(سحل) [سحل]

خدای تعالی گوید: (فَلْیُلْقِهِ الْیَمُّ بِالسَّاحِلِ- ۳۹/ طه).

(در باره به آب افکندن حضرت موسی (ع) است که خداوند به مادرش وحی می کند به آبش بیفکن. دریا او را به ساحل می افکند).

ساحل: کرانه دریا، (شاطی البحر).

ساحل- اصلش از سحل الحدید: آهن را برّاده کرد و سمباده کشید، گرفته شده، گفته اند: ساحل اصلش- مسحولا- است که به لفظ فاعل آمده است مثل هم ناصب:

غمی جانکاه و پر رنج و گفته اند اطلاق واژه ساحل برای کرانه دریا شاید از این جهت است که تصور می شود آب را می پراکند و دریا را تنگ و محدود می کند.

سحاله: براده آهن.

سحیل و سحالی: آوا و بانگ الاغ، گویی که صدایش شبیه صدای سوهان کشیدن بر آهن است.

مسحل اللّسان: بلند آواز، گویی که بانگ بلند الاغ از آن تصور می شود یعنی از جهت بلند بودن صدای او نه از این جهت که صدایش نازیبا و گوش خراش باشد چنانکه خدای تعالی گوید: (إِنَّ أَنْکَرَ الْأَصْواتِ لَصَوْتُ الْحَمِیرِ- ۱۹/ لقمان).

مسحلتان: طنابهای دو طرف لگام ستور.

(سخر) [سخر]

التّسخیر: حرکت دادن و رانده قهری به سوی هدفی معیّن، خدای تعالی گوید:

(وَ سَخَّرَ لَکُمْ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ- ۱۳ جاثیه) و (وَ سَخَّرَ لَکُمُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دائِبَیْنِ- ۳۳/ ابراهیم)

و (وَ سَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ- ۳۳/ ابراهیم و (وَ سَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ- ۳۲/ ابراهیم) مثل آیات: (سَخَّرْناها لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ- ۳۶/ حجّ) و (سُبْحانَ الَّذِی سَخَّرَ لَنا هذا- ۱۳/ زخرف) مسخّر: آماده کننده برای کار و تقدیر کننده.

(سُخرِیّ:) کسی است که قهرا به کاری واداشته می شود و با داشتن اراده رام و تسخیر است.

در آیه: (لِیَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِیًّا- ۳۲/ زخرف).

سخرت منه و استسخرته للهزء: او را به استهزاء و سخریّه گرفتم.

خدای تعالی گوید: (إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَما تَسْخَرُونَ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ- ۳۸/ هود).

(سخن حضرت نوح (ع) به قوم سبکسر و بی ایمان خویش است که در موقع ساختن کشتی در خشکی نابخردانه استهزایش می کردند پاسخشان می دهد به زودی خواهید دانست و ما نیز شما را در آن روز استهزاء می کنیم).

و آیه: (بَلْ عَجِبْتَ وَ یَسْخَرُونَ- ۱۲/ صافات) گفته می شود:

(سُخَرَه): استهزاء کننده.

سخره: استهزاء شده.

سخریّه و سخریّه: استهزاء کردن.

در آیه: (فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِیًّا- ۱۱۰/ مؤمنون) آنها را مسخّر کردید و به استهزاء گرفتید، که- سخریّا- با کسره حرف (س) نیز خوانده شده، و به دو صورت توجیه شده است:

اوّل- بر معنی تسخیر، یعنی بیگاری و قهرا به سوی هدفی راندن و به کاری تحمیل کردن.

دوّم- بر معنی سخریّه: استهزاء کردن، خدای تعالی گوید:

(وَ قالُوا ما لَنا لا نَرى رِجالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرارِ أَتَّخَذْناهُمْ سِخْرِيًّا- ۶۲/ ص) (سخن ملالت بار و رنج آور دوزخیان است که می گویند چرا مردانی را که در دنیا آنها را شریر و بد به حساب می آوریم و قهرا به کارشان می گرفتیم، در دوزخ نیستند) این معنی به وجه اوّل برمی گردد و دلالت بر وجه دوّم یعنی تمسخر و استهزاء، آیه سوره بعدی است که می گوید: (وَ كُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ- ۱۱۰/ مؤمنون).

یعنی: (اینان که امروز در بهشتند و رستگارند کسانی هستند که شما در دنیا به آنها می خندیدید).

(السّخط) [السّخط]

و السّخط: خشم شدیدی که مقتضی عقوبت و بد فرجامی است. در آیه:

(إِذا هُمْ يَسْخَطُونَ- ۵۸/ توبه) و این- سخط- از سوی خدای تعالی نزول و فرستادن عقوبت است.

خدای تعالی گوید: (ذلِكَ بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا ما أَسْخَطَ اللَّهَ- ۲۸/ محمّد) یعنی: (عذابشان به خاطر این است که گناهان و آنچه را که عقوبت خدای در پی دارد پیروی کردند).

آیات: (أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ- ۸۰/ مائده) و (كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ «۱»- ۱۶۲/ آل عمران).

(سد) [سد]

السّد و السدّ: که گفته اند هر دو یکی است و نیز گفته شده- سدّ- با ضمّه حرف (س) دیوار و مانعی است طبیعی ولی- سدّ- با فتحه حرف (س) مانعی است ساختگی و

---

(۱) با روش مقایسه ای که یکی از امور ادبی و تربیتی قرآن است در آیه فوق هم با همان روش فرجام نیک و بد، دو گروه را یادآوری می کند می گوید (أَ فَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَ اللَّهِ كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ وَ مَأْواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ- ۱۶۲/ آل عمران) آیا کسی که خشنودی خدا را پیروی می کند با کسی که همدوش و قرین خشم خداست و جایگاهش جهنّم است و چه بد سر انجامی است، یکسانند آنها در پیشگاه خدای درجاتی دارند (وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِما يَعْمَلُونَ- ۱۶۳/ آل عمران) و خداوند به کارهائی که می کند آگاه است.

مصنوع. اصل- سدّ- مصدر است.

سد- به موانع تشبیه شده است مثل: (وَ جَعَلْنا مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا- ۹/ یس) که سدّا با ضمه حرف (س) هم خوانده شده.

السّدّه- مثل- ظلّه- سایبانی است که بر درگاه خانه برای حفاظت از باران ساخته می شود (قرنیز و سر درب طاقی یا مسطح خانه ها) و- سدّه- به خود درب تعبیر شده است، چنانکه فقیری که برایش درب باز نمی شود می گویند- سده السّلطان.

سداد و سدد- استقامت و پایداری است.

سداد- چیزی است که سوراخ و یا مرز یک کشور را با آن می بندند.

و نیز- سداد- به طور استعاره چیزی است که مانع فقر باشد، و نیازمندی را رفع کند.

(سدر) [سدر]

السّدر (درخت کنار) درختی است که کمتر نیاز خوراک را برمی آورد (بر و برگ و ساقه و ریشه اش خوراکی نیست).

خدای تعالی گوید: (وَ أَثْلٍ وَ شَیْ ءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِیلٍ- ۱۶/ سباء) یعنی: (و از درخت شورگز و اندکی درخت سدر یا کنار) چوب و شاخه سدر بی خار است و خمیده می شود و از آن سایبان درست می شود از این روی- سدر- مثلی است برای سایبان بهشت، و نعمتهایش، خدای تعالی می گوید: (فِی سِدْرٍ مَخْضُودٍ- ۲۸/ واقعه).

و به خاطر زیادی سایه اش، می فرماید: (إِذْ یَغْشَی السِّدْرَهَ ما یَغْشی- ۱۶/ نجم). اشاره به مکانی است که پیامبر (ص) در آنجا به افاضات و بخشایش الهی و نعمتهای جسمانی مخصوص بوده و نیز گفته اند- سدر- درختی است که در زیر آن با پیامبر (ص) بیعت شد و سپس خدای تعالی آرامش خاطر و سکینه بر مؤمنین نازل کرد.

سدر: یعنی حیرانی چشم و دیده آدمی.

سادر: شخص متحیّر و سرگردان.

سدر شعره: مویش را فرو هشت که گفته اند- سدر- در اینجا مقلوب- دسر- (یعنی دفع کردن و راندن) است.

(سدس) [سدس]

السّدس: یک جزء از شش جزء (یک ششم) خدای تعالی گوید (فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ- ۱۱/ نساء).

السّدس فی الاظماء: آب دادن شش روز در میان شتران تشنه است.

(ست:) شش، اصلش- سدس- است.

سد ست القوم: ششمین آنها شدم و یک ششم اموالشان را گرفتم.

جاء سادسا و ساتا و سادیا: هر سه به یک معنی است یعنی ششمی آمد.

خدای تعالی گوید: (وَ لا خَمْسَهٍ إِلَّا هُوَ سادِسُهُمْ- ۸/ مجادله) و (وَ یَقُولُونَ خَمْسَهٌ سادِسُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف) گفته می شود لا افعل کذا سدیس عجیش: ابدا آن کار را انجام نمی دهم.

سدوس: رداء و طیلسان یا سرانداز.

سندس: دیبای «۱» نازک و سبز.

---

(۱) دیبا یکی از جامه ها و پارچه های بسیار گرانقدر است که در میان مسلمانان از قدیم به خصوص در ایران مثل خز و سندس معروف بوده و با همین نام ایرانیش به کار رفته است: دیبای زربفت بر برد یمانی ترجیح داشته از این روی دستبافته های ایرانیان در همه کشورهای اسلامی شهرتی به سزا داشته. ابن درید می گوید: اصله فارسی معرب: جامه ای است که تار و پودش از ابریشم باشد: ابن جنّی حدیثی را از پیامبر (ص) در باره دیبا نقل می کند که فرمود (و هی الثّیاب المتّخذ من الابریشم) بنابراین سندس: دیبای نازک و ظریف زربفت و ابریشمین است و- استبرق- دیبای ضخیم (المعرب جوالیقی ۱۴۰/ لسان العرب ۲/ ۲۶۳) (مِنْ سُنْدُسٍ وَ إِسْتَبْرَقٍ- ۳۱/ کهف و ۵۳) (دخان) و (سُندُسٍ خُضْرٌ وَ إِسْتَبْرَقٌ- ۲۱/ انسان) استبرق اصلش استروه

و- استبرق: دیبای ضخیم.

(سرر) [سرر]

الاسرار، یعنی پنهان داشتن، نقطه مقابل اعلان: آشکار کردن.

خدای تعالی گوید: (سِرًّا وَ عَلانِیَةً- ۲۷۴/ بقره) و (یَعْلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعْلِنُونَ- ۷۷/ بقره).

و آیه: (وَ أَسِرُّوا قَوْلَکُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ- ۱۳/ ملک) (سخنان را پنهان کنید یا آشکارا) واژه- سرّ- در مخفی کردن مواد محسوس و مادّیات یا معانی، هر دو به کار می رود.

و- السِّرّ: سخن پوشیده و پنهان در دل، خدای تعالی گوید: (یَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفی- ۷/ طه) و (أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَ نَجْواهُمْ- ۷۸/ توبه).

(سارّه:) سفارشش کرد که پنهانش دارد.

تسارّ القوم: آن قوم پنهانی با هم سخن گفتند.

در آیه: (وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ- ۵۴/ یونس) یعنی: پشیمانی را کتمان داشتند، گفته شده اظهارش کردند به دلالت آیه: (یا لَیْتَنا نُرَدُّ وَ لا نُکَذِّبَ بِآیاتِ رَبِّنا- ۲۷/ انعام).

(در آن آیه ندامت و پشیمانی اظهار شده است که وای بر ما کاش ما را به دنیا باز می گرداندند و دیگر آیات خدای را تکذیب نمی کردیم) که این طور نیست زیرا پشیمانی و ندامتی که پنهانش داشته اند و در آیه (وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ- ۵۴/ یونس) گفته شده، اشاره به آن چیزی که اظهار کرده اند نیست که در آیه: (یا لَیْتَنا نُرَدُّ وَ لا نُکَذِّبَ بِآیاتِ رَبِّنا- ۲۷/ انعام) آمده است.

اسررت الی فلان حدیثا: سخن را پنهانی به او رساندم.

در آیات: (وَ إِذْ أَسَرَّ النَّبِیُّ- ۳/ تحریم) و (تُسِرُّونَ إِلَیْهِمْ بِالْمَوَدَّهِ- ۱/ ممتحنه) یعنی به محبّتی که در دل نسبت به آنها دارند آگاه شان نموده اند و این معنی به- یظهرون- یعنی

یعنی جامه حریر نرم مثل دیبا است (جمهره اللّغه ۲/ ۵ ز ۲ ابن درید)

دوستی را بر آنان آشکار می کنند تفسیر شده است و این معنی صحیح است زیرا- اسرار- سر گفتن به غیر اقتضاء، آشکار کردن آن است برای کسیکه راز به او می رسد هر چند که معنی صحیح- سرّ- اینستکه کسی آن را از غیر خویش پنهان دارد پس وقتی می گویند- اسررت الی فلان- از جهتی پنهان داشتن و از جهتی دیگر اظهار کردن آن را، اقتضاء می کند و بر این اساس، آیه: (وَ أَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْراراً- ۹/ نوح) است.

سرّ- به طور کنایه یعنی نکاح، به جهت این که پوشیده و مخفی از نظرها انجام می شود (نکاح دو معنی حقیقی و مجازی دارد:

۱- عقد ازدواج و همسری که آشکار است.

۲- مقاربت که مخفی و پوشیده از انظار دیگران است).

سرّ: به طور استعاره در مورد خالص و پاک بودن چیزی به کار می رود مثل عبارت: هو من سرّ قومه: او از پاکان قوم خویش است.

سرّ الوادی و سرارته: جای خوش آب و هوای دره کوهستان.

سرّه البطن «۱»- نافی که نوزاد بعد از بریدن نافش باقی می ماند و در قسمت پوست شکم پوشیده می شود.

سرّ و سرر: آنچه که از چیزی قطع می شود.

أسرّه الرّاحه: خطوط میانی کف دست.

أسارير الجبهه: خطوط پیشانی.

سرار: روزی که در آخر ماه، قمر پوشیده است و دیده نمی شود.

(سُرُور:) شادمانی و آنچه که از شادی در خاطر پوشیده است (شادی تازه روئی و شادمانی).

خدای تعالی گوید: (وَ لَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَ سُرُوراً- ۱۱/ انشقاق) (یعنی تازه روئی و

---

(۱) سرّ- در معنی وسط دره است که محلّی است گود و آب در آنجا جمع می شود که از نظرها پنهان است و بهترین محلّ کوهستان است. و وسط هر چیزی را- سرّه- گویند (مصباح المنیر- لس).

شادمانی).

و آیه: (تَسُرُّ النَّاظِرِینَ- ۶۹/ بقره) (بینندگان را شادمان می دارد) و در باره بهشتیان می گوید: (یَنْقَلِبُ إِلی أَهْلِهِ مَسْرُوراً- ۹/ انشقاق).

آگاهی بر این امر است که سرور در آخرت، ضدّ سرور دنیائی است «۱».

(سَریر:) «۲» چیزی است که شادمانه بر آن می نشینند (تخت) زیرا سریر برای منعمین است و جمع آن اسرّه و سرر است، خدای تعالی گوید (مُتَّکِئِینَ عَلی سُرُرٍ مَصْفُوفَهٍ- ۲۰/ طور).

و (فِیها سُرُرٌ مَرْفُوعَهٌ- ۱۳/ غاشیه) و (وَ لِبُیُوتِهِمْ أَبْواباً وَ سُرُراً عَلَیْها یَتَّکِؤُنَ- ۳۴/ زخرف).

سریر المیّت: تابوت، تشبیه ظاهری به تخت است که به خاطر فال نیک زدن برای

---

(۱) آیه فوق را که مؤلّف محترم رحمه اللّه برای معنی سرور در آخرت ذکر کرده و دو معنی متضادّ در حالات بهشتیان و دوزخیان در ذیل آن بیان می کند. با توجّه به آیه بعد که می گوید: (إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ یَحُورَ- ۱۴/ انشقاق) دلالت دارد بر اینکه منظور بازگو کردن حال غرورانگیز و سرور دوزخیان در دنیاست نه در آخرت، که می گوید: (إِنَّهُ کانَ فِی أَهْلِهِ مَسْرُوراً- ۱۳/ انشقاق) که بیان حال دنیائی است یعنی او در میان خانواده اش شادمان بود و می پنداشت که به سوی خدا و آخرت باز نمی گردد، و باز در آیه بعد می گوید (بَلی إِنَّ رَبَّهُ کانَ بِهِ بَصِیراً- ۱۵/ انشقاق) آری خداوند به حال او آگاه بود بنابراین با توجّه به واژه های (ینقلب الی اهله) در باره بهشتیان و (انّه کان فی) در باره دوزخیان دانسته می شود که واژه- سرور- اخبار از حال آنهاست که نیکان با مسرّتند و تبهکاران در دنیا نیز چنان بودند که گمان سرور دائمی داشتند و به دنیای مجازات و پاداش ناباور می پنداشتند که به دوزخ نمی رسند و قبل از این آیه می گوید: وَ یَصْلی سَعِیراً- ۱۲/ انشقاق) به دوزخ می رسند و در چند آیه بعد می گوید: (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَیْرُ مَمْنُونٍ- ۲۵/ انشقاق) آنهائی که سرور دنیائی داشتند و گمان می کردند دائمی است و کفر ورزیدند بشارتشان به عذابی دردناک ده، مگر کسانی که با ایمان اعمال صالح انجام داده اند که پاداشی بی منّت دارند. آیات اوّل الگوی ایمان و کفر و آیات بعد گروه کفّار و مؤمنین را مطرح می کند و مسرور بودن آخرت و دنیایی نیکان و بدان را توجیه.

(۲) حمزه اصفهانی می نویسد- سریر- عربی نیست اسمی است فارسی یعنی تخت کوچک، از این واژه در قرآن شش مورد و همگی به صورت جمع به کار رفته معانی بسیار زیبا و شایسته (سرر متقابلین- مصفوفه- موصوفه- مرفوعه) در سوره های (حجر- صافات- طور- واقعه- غاشیه- زخرف) در کتاب لسان التّنزیل که در قرن چهارم تألیف شده معنی سریر تخت و عرش ترجمه شده. ولی فخر رازی می گوید: لفظ سریر فیه حروف السّرور بخلاف تخت.

و ابن منظور می گوید: سریر جای نشستن تشریفاتی یا خوابگاه است چنانکه سریر العیش: زندگی آرام و شادی بخش (تاریخ

سنی ۵۱- تفسیر کبیر- ۲۸/ ۲۴۹).

ص: ۲۰۴

شادی روح میّت چنین گفته انـد که میّت با رجوع به جوار و پیشـگاه خـدای تعالی به شادی می رسد و به خاطر خلاصـی او از زندان دنیائیش که پیامبر (ص) به آن اشاره فرموده که (الدّنیا سجن المؤمن).

یعنی: (دنیا زندان مؤمن و بهشت کافر است).

(سرب) [سرب]

السّرب: رفتن در گودیها و شیب ها، و نیز سرب جای فرود و سراشیبی. خدای تعالی گوید:

(فَاتَّخَذَ سَبِیلَهُ فِی الْبَحْرِ سَرَباً- ۶۱/ کهف) (راه خویش در دریا پی گرفت). می گویند سـرب، سربا و سروبا مثل مرّ، مرّا و مرورا یعنی گذر کرد.

انسـرب، انسـرابا- در معنی سـرب است ولی در سـرب تصوّر فاعـل از فعل رفتن است امّا در انسـرب تصوّر انفعال آن فعل یا به نشیب افتادن است.

سرب الدّمع: اشک روان شد.

انسربت الحیّه: آب از مشک ریخت.

ماء سرب و سرب: آبی که قطره قطره از مشک می چکد.

(سارِب:) رونده، در هر راهی که باشد، خدای تعالی گوید:

(وَ مَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّیْلِ وَ سارِبٌ بِالنَّهارِ- ۱۰/ رعد) (کسی که در شب پنهان است و در روز مسافر و رونده است).

سرب جمع سارب است مثل رکب جمع راکب.

این واژه در باره شتران هم به کار می رود، می گویند: زعرت سربه یعنی شترانش کم شد.

هو آمن فی سـربه: او در نفس و جـانش ایمن است و فارغ البال، که گفته انـد یعنی در میان خانواده و همسـرش ایمن است و- سرب- در این معنی کنایه است.

اذهبی فلا أنده سربک: کنایه از طلاق است یعنی برو و او را به خانواده ات میفزای،

ولی معنایش اینستکه شترت را که به گلّه اش می رود برنمی گردانم. (نـده، ینـده، ندها الابل شتران را راند که در جاهلیّت به معنی طلاق دادن بوده- صحاح).

سربه: قسمتی از شتران از ده تا بیست.

مسربه: موهای ریز فرو هشته از سینه به پائین.

(سَراب:) درخشش، که در بیابان مثل آب از دور نمایان است که در دیدگاه بیننده، آب روان تصوّر می شود و واژه- سراب- در باره چیزی است که حقیقتی از آب ندارد مقابل واژه شراب برای نوشیدنی در چیزی که حقیقتی از آب را در بر دارد، خدای تعالی گوید:

(کَسَرابٍ بِقِیعَهٍ یَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ ماءً- ۳۹/ نور) (همچون سراب دوری که تشنگان آبش پندارند) و (سُیِّرَتِ الْجِبالُ فَکانَتْ سَراباً- ۲۰/ نباء) (کوهها ریزان و روان شوند).

(سربل) [سربل]

السّربال: پیراهن بلند از هر جنسی که باشد، در آیات:

(سَرابِیلُهُمْ مِنْ قَطِرانٍ «۱»- ۵۰/ ابراهیم).

---

(۱) آیه ۸۱/ نمل است که نعمتهای ریشه ای و واقعی رفاهی را برای انسانی که بانسان و فراموشی انس دارد و نعمتهای الهی را از یاد می برد یادآوری می کند که: شما بر اساس نظام فطری و فکری که خداوند در وجودتان نهاده با ساختن خانه ها آنها را محلّ آسایشتان قرار داده نه تنها خانه های ثابت بلکه از پوست حیوانات و شاخه های درختان نیز سر پناهی قابل حمل و نقل و سبک برایتان فراهم آورد که اگر حیوانات دست آموز نبودند نه تنها از پوست و گوشت که از پشم و شیر و بقیّه مواهبشان، بشر بی بهره بود، سپس گوید- از کرک و پشم و موهای آنها تا مدّتی معیّن برایتان وسیله اثاث و کالا قرار داد برای شما در طبیعت از مواد سنگی و خاکی آن وسیله ساختمان و سایبان و همچنین از مواد طبیعت غیر از چهارپایان موادی برای لباستان فراهم کرد که از گرما و از آزار و سختی نسبت به یکدیگر حفظتان می کند و سپس می گوید: (کَذلِکَ یُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَیْکُمْ لَعَلَّکُمْ تُسْلِمُونَ- ۸۱/ نحل) یعنی بدینگونه نعمت خویش بر شما تمام می کند، بسا که مسلمان و تسلیم امر او شوید، سپس می فرماید: ناسپاسان (یَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ یُنْکِرُونَها وَ أَکْثَرُهُمُ الْکافِرُونَ- ۸۳/ نحل) نه اینست که تشخیص نعمت های خدای و عجز و زبونی خویش نمی دهند بلکه می شناسند و انکار می کنند و بیشترشان کافر و ناسپاسند.

و- سَرابِيلَ تَقِيكَمُ الْحَرَّ وَ سَرابِيلَ تَقِيكَمْ بَأْسَكَمْ- ۸۱/ نحل).

یعنی: بخاطر داشتن پوشش و پیراهن از دردسرهای زشت به یکدیگر حفظتان کند و در امانتان نگهدارد.

(سرج) [سرج]

السِّراج: هر چیزی که با فتیله و روغن روشن می شود (اشاره به فتیله و روغن است که در تمام عناصر روشن کننده وجود دارد که یکی مایع سوختی و دیگری وسیله سوختن و نشان نور و روشنائی است) و سپس به هر چیز روشن کننده و نورانی- سراج- گفته اند، در آیات:

(وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِراجاً- ۱۶/ نوح) و (سِراجاً وَهَّاجاً- ۱۳/ نباء) یعنی خورشید. و اسرجت السّراج: چراغ را روشن کردم.

سرّجت کذا: آن را در زیبائی چون چراغ ساختم، شاعر گوید:

و فاحما و مرسنا مسرّجا

(شعر از عجّاج است که می گوید شمشیر تیز و صیقلی یافته مثل بینی نازک و ظریف حسّاس و تیز است).

(سرح) [سرح]

السّرح: درختی که میوه دارد، مفردش- سرحه- است.

سرّحت الابل اصلش چرانیدن به برگ و میوه و درخت است سپس به فرستادن گلّه ها به چراگاه به کار رفته است. خدای تعالی گوید:

(وَ لَكُمْ فِيها جَمالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ- ۶/ نحل).

سارح: گلّه بان و چراننده.

سرح: جمع است مثل واژه شرب.

(تسریح:) طلاق دادن، در آیات: (أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسانٍ- ۲۲۹/ بقره) (یا به نیکی طلاق

دهید).

و (وَ سَرِّحُوهُنَّ سَراحاً جَمِیلًا «۱»- ۴۹/ احزاب) که به طور استعاره از همان- تسریح- است.

واژه های- تسریح و طلاق- هر دو استعاره از همان معنی به خوبی رفتار کردن و اطلاق یعنی به حال خود گذاردن است.

از واژه- سرح- معنی گذرنده و رونده تعبیر شده است می گویند: ناقه سرح: به سرعت و آسانی حرکت می کند.

و منسرح: نوعی از موی فروهشته و بلند بدن عریان که لفظش از آن واژه استعار شده است (چون باب انفعال از- سرح- در معنی درخت با میوه یا چریدن و رها کردن نیست بلکه برهنه شدن و موی رها کردن و بر پشت خوابیدن است پس لفظش استعاره شده نه معنی آن).

(سرد) [سرد]

الرد: بافتن با حلقه و مهره و آنچه که درشت و خشن بافته می شود مثل بافتن زره و دوختن پوست و چرم، و به طور استعاره در تنظیم نمودن آهن به کار می رود، چنانکه در آیه: (وَ قَدِّرْ فِی السَّرْدِ- ۱۱/ سباء) (دستور زره سازی به داود نبی (ع) است که

---

(۱) یعنی با کمال خوبی و محبّت طلاق دهید، قابل توجّه است که قرآن در مورد طلاق بر واژه های (احسان- جمیل- معروف- مودّت- رحمت) تکیه می کند که در امور همسری و خانوادگی بایستی بر همین اساس باشد زیرا پی ریزی و زیر بنای وجود انسان همین معانی است نه اینکه بر روش حیوان زیستی و اقتصاد و سود طلبی که صاحبان مکاتب غیر الهی بر آن تکیه می کنند و سرمایه حیات فردی، خانوادگی و اجتماعی را بر تضادّ و اختلاف و سود پرستی می پندارند. ولی قرآن در باره روابط خانوادگی می گوید: (وَ جَعَلَ بَیْنَکُمْ مَوَدَّهً وَ رَحْمَهً- ۲۱/ روم) یعنی رابطه ازدواج و همسری شما را بر پایه محبّت و رحمت قرار داده ایم و بایستی زندگی خانوادگی طوری باشد که با همسرانتان سکینه و آرامش یابید نه تضادّ و ستیزه و جدال و اگر در صورت اضطرار و استثناء و به خاطر عواملی ایجاب کرد جدا شوند بایستی با تمام احسان و جمال و نیکی انجام دهید.

می گوید: بایستی اندازه و نظم در کارت باشد نه اینکه مفتول ها و سوزن ها و سوراخهای زره نامرتب و ناموزن باشد).

سرد و زرد- هر دو در این معنی گفته می شود.

السّراد و الزّراد- مثل سراط و صراط و زراط است که هر سه در مورد راه به کار می رود.

(سردق) [سردق]

السّرادق «۱»: خیمه بزرگ و سراپرده که فارسی و معرّب است زیرا هیچ اسم مفردی در کلام عرب وجود ندارد که حرف سوّمش الف باشد و بعد از الف دو حرف دیگر آمده باشد.

خدای تعالی گوید: (أَحاطَ بِهِمْ سُرادِقُها- ۲۹/ کهف).

اگر می گویند- بیت مسردق- خانه ای که به شکل سراپرده ساخته شده.

(سرط) [سرط]

(۱) استدلال جالبی که راغب رحمه اللّه بر فارسی بودن سرادق و اینکه در زبان عرب کلمه ای مفرد این چنین نیست نشانه تبحّر و تسلّط کامل او به زبان عرب است، جوهری می نویسد: چیزی است مثل سایبان که بر روی خانه ها می کشند تا مانع گرما و باران باشد. صاحب غرائب اللّغه می نویسد خیمه ها و دیوارهای حفاظتی را هم- سرادق- گفته اند این اصطلاح فارسی است (صحح- غرائب اللّغه ۳۳۲).

جوالیقی فارسی سرادق را- سرایدار- می داند ولی در معنی آن اشتباه کرده و می گوید و هو الدّهلیز (المعرب) و ابن درید هم فعلی از سرادق را به کار برده و می گوید سردق البیت: خانه را محصور کرد.

در ادبیّات فارسی هم اصطلاح- سرادق- همچون زبان عربی به همان معنا باقی بوده، سعدی می گوید:

بر آستان عبادت وقوف کن سعدی که و هم منقطع است از سرادقات جلال

سنایی گوید:

برای جلوه گری از سرادق عرشی کند منور مغرب به روی خوب هلا

ل به هر تقدیر واژه- سرادق- که از ریشه های (سرادک- سر اطاق- سراده) معرّب شده همان سراپرده و خیمه و خرگاه و یا سر پناه است که دینوری آن را مرکز ستاد فرماندهی در جنگها می داند. که پشت جبهه بر پا می شده (اخبار الطّوال ۱۱۲- دیوان سنایی ۲۴۹- سعدی ۱۹۶).

السّراط: راهی هموار و آسان گذر، اصلش از- سرطت الطّعام و زردته- است یعنی غذا را به راحتی بلعیدم (ناجویده خوردن غذا).

گفته شده راه سهل العبور را به این تصوّر- سراط- گفته اند که سالک و رهروش آن را به سرعت طی می کند گویی که مثل بلعیدن سریع غذا است و با اینکه راه، رهرو خود را می بلعد و فرو می برد (به سرعت از چشم دورش می کند) مگر نمی بینی گفته اند- قتل ارضا عالمها و قتلت ارض جاهلها: (که دانا و آگاه به سر زمین است راه را در می نوردد، گویی که آن را می کشد ولی مرد جاهل و ناآگاه به سر زمین، راه و سر زمین او را می کشد و در آن هلاک می شود) این دو نظر را ابو تمام در شعرش آورده است:

دعته الفیا فی بعد ما کان حقبه دعاها اذا ما المزن ینهلّ ساکبه «۱»

(بعد از اینکه باران بند آمده بود، بیابانها او را می راندند که باران شدید ریزش داشت او در بیابان می راند).

(سرع) [سرع]

السّرعه: نقطه مقابل کندی و آرامی است واژه سرعت در اجسام، و افعال هر دو به کار می رود. می گویند- سرع فهو سریع: تند رفت و با سرعت است.

و اسرع فهو مسرع: به سرعت راند و چالاک و شتابنده است.

و اسرعوا: دارای شتربانی شتابنده اند، که مثل واژه های- ابلدوا و سارعوا و تسارعوا- است (یعنی کندی کردند- شتاب کردند- و به سوی چیزی شتافتند)

---

(۱) شعر فوق از حبیب بن اوس معروف به ابو تمام از قبیله طی است، که پدرش چنانکه گویند نصرانی بود پس از تشرّف به اسلام نام فرزندش را حبیب گزارد که در زمان خویش در شعر و ادب یگانه بود با حسن اسلوب و زیبایی شعر کتاب حماسه او دلیلی بر فزونی فضیلت او دارد، می گویند ابو تمام ۱۴۰۰ ارجوزه شعری غیر از قصاید حفظ بوده، بیتی از قصیده (بائیّه) او چنین است:

و من ذا الّذی ترضی سجایاه کلّها کفی المرء نبلا ان تعد معایب

یعنی: چه کسی یافت می شود که همه سجایای او، خشنود کند برای انسان همین بس که معایبش کم و اندک باشند. ولادتش ۱۹۰ هجری، و وفاتش ۲۳۱ (وفیات اعیان- ۱/ ۳۲۳).

خدای تعالی گوید:

(وَ سارِعُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ- ۱۳۳/ آل عمران) و (وَ یُسارِعُونَ فِی الْخَیْراتِ- ۱۱۴/ آل عمران).

و (یَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِراعاً- ۴۴/ ق) (هنگامه ای که برای خروج شان، زمین به سرعت شکافته شود و آنها به آسانی از دل زمین برخیزند و محصورشان کنیم).

و آیه: (یَوْمَ یَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْداثِ سِراعاً- ۴۳/ معارج).

سرعان القوم: طلیعه و پیشاپیش قوم و نیز گفته اند- سرعان- یعنی سرعت.

و سریع الخیر کسی است که چیزی را قبل از وقت آن می بخشد و این واژه مبنی از سرع است (یعنی همواره حرکت حرف آخرش مبنی بر فتحه است) مثل وشکان «۱» از- وشک- و عجلان از عجل. که هر دو واژه در معنی سرعان یعنی شتاب و سرعت است).

خدای تعالی گوید: (إِنَّ اللَّهَ سَرِیعُ الْحِسابِ- ۱۹۹/ آل عمران) و (سَرِیعُ الْعِقابِ- ۱۶۵/ انعام) که تنبّه و آگاهی بر معنی آیه: (إِنَّما أَمْرُهُ إِذا أَرادَ شَیْئاً أَنْ یَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ- ۸۲/ یس).

(سرف) [سرف]

السّرف: تجاوز کردن و در گذشتن از حدّ در هر کاری که انسان آن را انجام می دهد هر چند که در مورد انفاق یعنی بخشش (که به کار رفتنش نهی شده) مشهورتر است.

خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ إِذا أَنْفَقُوا لَمْ یُسْرِفُوا وَ لَمْ یَقْتُرُوا- ۶۷/ فرقان) (کسانی که به گاه انفاق و بخشش زیاده روی و تنگ نظری نکردند) و آیه: (وَ لا تَأْکُلُوها إِسْرافاً وَ بِداراً-

---

(۱) مصدر این فعل با سه حرکت حرف اوّل (وَشکا- وُشکا- وشاکه- وشکانا) است. و شک الامر: آن کار نزدیک شد. ولی وشکان- وشکا- وشکان- هم درست است و به کار بردن این فعل به معنی نزدیکی وقوع فعل جمله است که آن را (از افعال مقاربه می دانند) و مضارع آن بیشتر از ماضی به کار می رود یعنی- یوشک، نه- اوشک و وشک- استعمال اسم فاعل آن کم است.

۶/ نساء) (اموال یتیمان را قبل از رشدشان با اسراف و پیش خوری تباه نکنید و نخورید) واژه- سرف- گاهی به اعتبار قدر و اندازه و گاهی به اعتبار کیفیّت است.

و لذا- سفیان- «۱» گفته است (هر چه را که در راه غیر خدا انفاق کنی آن کار اسراف است هر چند که کم باشد).

خدای تعالی گوید: (وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ- ۱۴۱/ انعام) و (وَ أَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحابُ النَّارِ- ۴۳/ غافر) یعنی کسانی که در کارهاشان از حدّ آن تجاوز می کنند.

در آیه: (إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ «۲» كَذَّابٌ- ۲۸/ غافر) خداوند قوم لوط را برای اینکه وضع نطفه آدمی را در بذر افشانی (تولید نسل) بر روشی که خداوند در آیه:

(نِساؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ- ۲۲۳/ بقره) همسران را برای آن مخصوص گردانیده است آن قوم از

---

(۱) سفیان ثوری ملقّب به ابو عبد اللّه در علم حدیث و علوم دیگر سر آمد بوده و مردمان معاصرش بر دینداری و پارسایی و زهد و ثقه بودنش همنظرند و می گویند شیخ ابو القاسم جنید بر روش او بوده، سفیان بن عیینه می گوید: مردی را داناتر به حلال و حرام از سفیان ثوری ندیدم، مسعودی در مروج الذهب از شهامت و شجاعت و صراحت لهجه او در حضور مهدی خلیفه عبّاسی یاد می کند و می گوید در موقع ورود به صدارت عمومی سلام می کرد و نام مهدی را به نام خلافت نمی برد در یک گفتگو همینکه تقوا و قدرت نفسانیش به ثبوت رسید و وزیر مهدی خواست او را گردن زند، مهدی نگذاشت و حکم قضاوت کوفه را برای او نوشتند فاخذه و خرج و رمی به فی دجله و هرب: حکم قضاوت مهدی عبّاسی را به دجله انداخت و گریخت به هر حال سفیان ثوری یکی از بزرگان و حافظین دین بوده و تولدش در ۹۶ هجری و وفاتش در سال ۱۶۱ هجری بوده (وفیات الاعیان ۲/ ۱۲۷).

(۲) خداوند قوم لوط را که الگو و نمونه فساد اخلاق جنسی بودند با واژه- مسرفین- معرفی می کند و ما امروز پس از چندین هزار سال می بینیم، کشورهای به اصطلاح پیشرفته به آن عمل ننگین طوری آلوده اند که به خاطر دنباله روی از اقوام فاسد گذشته چه رسمی و چه غیر رسمی با خون ریزی و فساد و آنچنان تباهی ها خو گرفته اند که در حیوانات دست آموز و درندگان و چرندگان هم اینچنین انحرافی وجود ندارد.

اینان در غرقاب لجن زار غرایز دست و پا می زنند و بی شرمانه آن را قانونی هم می کنند.

آیا، معنای درست ارتجاع در باره آنها صدق نمی کند که با وقاحت، پاکان و مصلحین پهنه زمین یعنی: مؤمنین و پارسایان را که از این انحرافات دورند بنیادگرا و ارتجاعی می دانند با برتری قدرت مادّی، جهانیان را از رابطه صحیح با آفریدگار عالم و جهان بازپسین دور می کند و شب و روز لذّت پرستی و شهوات را تبلیغ می کنند باز هم مدّعی تمدّن و پیشرفت بودن هستند، زهی شرم و بی حیائی. [.....]

از این اصل الهی تجاوز کردند از این جهت آنها مسرفین نامیده شدند.

و در آیه: (یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسْرَفُوا عَلی أَنْفُسِهِمْ- ۵۳/ زمر) این آیه اسراف در مال و غیر آن را در بر می گیرد.

و در باره قصاص فرمود: (فَلا یُسْرِفْ فِی الْقَتْلِ- ۳۳/ اسراء) اسراف و زیاده روی در قصاص اینستکه آنکه قاتل نیست، کشته شود و این عمل یا با عدول از کشتن قاتل به کسی که برتر از اوست انجام می گرفت و یا به تجاوز نمودن از کشتن قاتل به غیر از او که قاتل نبود و چنانکه در جاهلیّت، عرب اینطور عمل می کرد. اینکه می گویند- مررت بکم فسرفتکم- بر شما گذشتم و شما را نشناختم بر این معنی است که طوری بر آنها گذشته است که حقّش نبوده و نمی بایستی آنطور بگذرد و لذا آنها را نشناخته است و این عمل عبور غیر حقّ با واژه- سرف- تفسیر شده است.

سرفه: کرم ابریشم که زیاد برگ می خورد، علّت نامیدنش به سرفه به تصوّر معنی اسراف از عمل اوست در باره اش می گویند سرفت الشّجره درخت به زیادی کرم، خورده شد.

(سرق) [سرق]

السّرقه (دزدی) یا گرفتن و برداشتن چیزی در خفا و پنهانی، که نبایستی برداشته شود، زیرا از آن او نیست، سرقت در عرف شرع دزدی و برداشتن چیزی است از جای معیّن و به اندازه معیّن، خدای تعالی گوید: (وَ السَّارِقُ وَ السَّارِقَهُ- ۳۸/ مائده).

و آیه: (قالُوا إِنْ یَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ- ۷۷/ یوسف) (در باره تهمت زدن برادران نابخرد و حسود حضرت یوسف به برادر کوچکترشان است) و گفت: (أَیَّتُهَا الْعِیرُ إِنَّکُمْ لَسارِقُونَ- ۷۰/ یوسف) و (إِنَّ ابْنَکَ سَرَقَ- ۸۱/ یوسف) و- (استرق) السّمع- وقتی است که کسی دزدانه به سخن کسی گوش فرا دهد و بشنود.

خدای تعالی گوید: (إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ- ۱۸/ حجر).

سرق و سرقه «۱»: حریر سفید

(سرمد) [سرمد]

السّرمد: پیوسته و دائم. خدای تعالی گوید: (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَیْکُمُ اللَّیْلَ سَرْمَداً «۲»- ۷۱/ قصص) و (عَلَیْکُمُ النَّهارَ سَرْمَداً- ۷۲/ قصص).

(سری) [سری]

(۱) واژه- سرق و سرقه- را عموم واژه شناسان و لغت نویسان از ابو عبیده نقل کرده اند که گفته است (هو بالفارسیه سره- ای جید) یعنی سرق همان حریر فارسی است و اصلش- سره- است یعنی خوب و نیکو مثل نوزاد گوسفند که در عربی، برق و فارسی آن- بره- است و استبرق که فارسی اش ستبره یعنی دیبای ضخیم و یلمق یعنی قبا فارسی یلمه است) ابو عبیده خود در کتاب مجاز القرآن می نویسد (قرآن به زبان عربی فضیح و روشن نازل شده است و کسی که می پندارد در آن غیر عربی هم هست سخن عظیم و بزرگی گفته، تحقیقا چنین است که گاهی لفظی موافق لفظی دیگر و نزدیک به آن است، معانیشان هم یکی است یکی در عربی و دیگری در فارسی یا زبان دیگر، از این قبیل کلمات مثل استبرق در عربی یعنی پارچه دیبای ضخیم و در فارسی- ستبره- است و گَوز به معنی گردو، در فارسی که در عربی- جوز- است و نظیر این واژه ها سجیل هم به معنی شدید است نه از سنگ و گل) طریحی- ستبرق- را دیبای ضخیم و سندس را دیبای نازک می داند.

(تفسیر غریب القرآن/ طریحی ۴۰۸- مجاز القرآن ۱/ ۱۸ تهذیب اللّغه ۸/ ۴۰۱- المحکم ۶/ ۱۴۱- معجم البلدان ۳/ ۲۱۵).

(۲) تمام آیه چنین است: بگو آیا نمی بینید که اگر خداوند شب را تا قیامت بر شما دائمی کند چه کسی غیر از خدای یکتا برای شما روشنائی روز را می آورد. آیا نمی شنوید؟ و همچنین اگر روز را پیوسته و دائمی کند چه کسی غیر از خدای یکتا شبی را که در آن آرامش می یابید برایتان می آورد. آیا نمی بینید. عبارت (أَ فَلا تَسْمَعُونَ- ۷۱/ قصص) در باره روز شدن شب و (أَ فَلا تُبْصِرُونَ- ۷۲/ قصص) برای شب شدن روز است که در پایان دو آیه نقل شده است نکات بسیار شکوهمند علمی و محسوس است که خداوند به تناسب موضوع در این دو مورد بیان می کند. چون پس از گذشتن ساعات شب در سحرگاه و صبحگاه زمزمه ها و صدای موجودات طبیعت از پهنه زمین در فضا طنین می افکند، و آدمیان را برای فعالیّت مجدّد بیدار می کند و گوش قبل از چشم و دیده به کار می افتد لذا عبارت- افلا تسمعون- بیان شده و در باره سپری شدن ساعات روز که انسانها از کار خسته و کوفته هستند و نیاز به استراحت مجدّد دارند چشمشان تاریک شدن را می بیند عبارت- افلا تبصرون- را اشاره می کند، و همین واژه های پایان آیات، خلاصه ای معنوی و علمی از خود آیات است که براستی انگیزه اندیشه هاست و سپس می گوید (وَ مِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَکُمُ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ لِتَسْکُنُوا فِیهِ وَ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ- ۷۳/ قصص) ای انسانها همین روز و شب که برای شما در اثر تکرار شدنشان امری عادی است یکی از آثار رحمت اوست که با حساب منظّم و ناموسی که در طبیعت آفریده در شب آرامش می یابید و در روز از نعمات فضل او بهره مند می شوید و در پایان این آیه- لعلّکم تشکرون- یادآوری شده یعنی سپاس گوش و چشم و بهره مندی از نعمتهایش.

السّری: یعنی سیر و حرکت شبانه، می گویند سری و أسری: شب رفت و حرکت کرد.

خدای تعالی گوید: (فَأَسْرِ بِأَهْلِکَ- ۸۱/ هود) و (سُبْحانَ الَّذِی أَسْری بِعَبْدِهِ لَیْلًا- ۱/ اسراء) (در باره سیر شبانه و معراج پیامبر است).

گفته شده- اسری- از لفظ سری، نیست بلکه از سراه است یعنی: سرزمین وسیع و گسترده که اصلش واوی است (از سری، یسروا، سروا و سراوه یعنی بالا رفت) شاعر گوید: بسر و حمیر ابوال البغال به (به سرزمین حمیر که آبشخور و سراب ستوران در آن هست) پس، اسری مثل اجبل و اتهم است.

(اسری: در آن سرزمین وسیع رفت. اجبل: به کوهستان رفت. اتهم: به زمین تهامه و دشت رفت) پس آیه: (سُبْحانَ الَّذِی أَسْری بِعَبْدِهِ- ۱/ اسراء) یعنی او را در فراخنای زمین مرتفعی برد.

و سراه کلّ شی ء: بالا و بلندی هر چیز است. و از این معنی عبارت سراه النّهار است یعنی بلندترین فاصله آفتاب و ارتفاع روز.

و آیه: (قَدْ جَعَلَ رَبُّکِ تَحْتَکِ (سَرِیًّا)- ۲۴/ مریم) واژه- سریّا- یعنی نهری که آبش روان و جاری است و گفته اند بلکه از- سرو- یعنی رفعت و بلندی است، چنانکه می گویند.

رجل سرو: جوانمردی بلند مرتبه، و نیز گفته اند- سریّا- در آیه فوق اشاره به وجود حضرت عیسی و ویژگیهائی از رفعت و بزرگی اوست (که در تحت و سرپرستی مادری چون مریم عذرا بوده).

سروت الثّوب: جامه را از تن درآوردم.

سروت الجلّ عن الفرس: روی انداز اسب را از پشتش برگرفتم.

رجل سریّ: مردی عریان که گویی لباس از تن برگرفته، نقطه مقابل متدثّر و متزمّل و زمیل است یعنی جامه بر خود پیچیده.

در آیه: (وَ (أَسَرُّوهُ) بِضاعَةً- ۱۹/ یوسف) پیش خود تخمین زدند که از فروش او بضاعتی حاصل کنند. (مربوط به کاروانی است که حضرت یوسف را از چاه درآورده

و به خیال فروشش افتادند).

ساریه «۱»: هم سه معنی دارد ۱- قومی که شبانه سفر می کنند ۲- ابرهائی که به سرعت می گذرند ۳- استوانه و عمود.

(سطح) [سطح]

السّطح: بام خانه.

سطحت البیت: پشت بام خانه را ساختم.

سطحت المکان: آنجا را چون بام هموار کردم، و آیه: (وَ إِلَی الْأَرْضِ کَیْفَ سُطِحَتْ- ۲۰/ غاشیه).

انسطح الرّجل: بر پشت دراز کشید و خوابید. و گفته شده نام. سطیح کاهن: «۲» برای این بوده که زمانهای زیادی بر پشت بر زمین قرار داشته که چنین نامیده شده.

مسطح: عمود خیمه و سایبان که بر روی آن چادر گسترانند.

---

(۱) ساریه: جمعش- سواری- است یعنی دکل های بزرگ و بلند کشتی و ستون های مرمرین بناها، ساریه، در لغت شبر و باران و اصطلاحا به ستونهایی که از سنگ و آجر و مرمر در بناهای تاریخی قدیم می سازند گفته می شود (رحله ابن بطوطه- ۱۰/ ۱۴۸- جمهره اللّغه).

ولی- سریه- که جمعش- سرایا- است پیشقراولان سپاه، و دسته هایی از ۵ تا ۳۰۰ نفری است در مثل می گویند خیر السّرایا اربعمائه رجل: بهترین دسته های سربازان چهار صد نفری است (فقه اللّغه ۳۲۹- مروج الذّهب ۲/ ۲۴۳).

(۲) سطیح کاهن مردی از- بنی ذئب- بوده که قبل از اسلام کهانت می کرده و از آینده چیزهائی می گفته، چون مفصلهای بدنش استحکام نداشته، همواره در حال دراز کش بوده و خودش نمی توانست برخیزد که گفته اند سرش استخوان محکم داشت و ۱۵۰ سال هم عمر نموده، اخبار خواب دیدن موبدان و کسری را در باره رخدادهای اجتماعی و طبیعی مقارن ولادت پیامبر (ص) که به وقوع پیوست به خواهر زاده خودش که از طرف کسری برای تعبیر خوابش آمده بود می گوید: قل ما هو آت آت: یعنی هر چه که بیاید می آید. ازهری در ذیل داستان سطیح کاهن می نویسد: به خواهر زاده اش گفت وقتی تلاوت و خواندن زیاد شد صاحب قدرت و بخشش مبعوث شود سپس ازهری می نویسد: و هذا الحدیث فیه ذکر آیه من آیات نبوه سیّدنا محمّد (ص) قبل مبعثه و هو حدیث حسن غریب: یعنی این سخن سطیح کاهن ذکر و نشانه ای از نشانه های سیّد ما پیامبر (ص) قبل از بعثت اوست و حدیثی است نیکو و شگفت انگیز (لس ۲/ ۴۸۲ تهذیب ۴/ ۲۷۶).

سطحت الثّريده فی القصعه: نان و ترید را در کاسه نهادم.

(سطر) [سطر]

السّطر و السطر: هر خط از نوشتن.

و السّطر من الشّجر: ردیف درختان غرس شده.

و النّطر من القوم: ردیف وصف ایستاده مردم.

سطّر فلان کذا: آن را سطر نوشت.

خدای تعالی گوید: (ن وَ الْقَلَمِ وَ ما يَسْطُرُونَ- ۱/ قلم) و (وَ الطُّورِ وَ كِتابٍ مَسْطُورٍ- ۲/ طور) و آیه: (كانَ ذلِكَ فِي الْكِتابِ مَسْطُوراً- ۵۸/ اسراء) یعنی ثابت و محفوظ شده در آن کتاب جمع سطر- أسطر، سطور و أسطار- است، شاعر گوید:

إنّی و اسطار سطرن لنا سطرا ...

(من و خطوطی که سطر سطر بر ایمان نوشته شده).

و امّا در مورد آیه ((اساطیر) الأوّلین) ابو العبّاس مبرّد می گوید: اساطیر جمع- اسطوره- است مثل- ارجوحه و اراجیح- (طناب تاب بازی کردن کودکان) و اثفیّه و أثافی (سه پایه زیر دیگ) و- احدوثه و أحادیث (سخن جدید و بازگو شده).

خدای تعالی گوید: (وَ إِذا قِيلَ لَهُمْ ما ذا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قالُوا أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ- ۲۴/ نحل) یعنی بنا بر آنچه می پنداشتند آن آیات چیزی است که آن را به دروغ و باطل نوشته اند. مثل گفتارشان در این آیه: (أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَها فَهِيَ تُمْلى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَ أَصِيلًا- ۵/ فرقان) (اساطیری است که نوشته شده و صبح و شام بر او املاء می شود).

خدای تعالی گوید: (فَذَكِّرْ إِنَّما أَنْتَ مُذَكِّرٌ لَسْتَ عَلَيْهِمْ (بِمُصَيْطِرٍ) «۱»- ۲۲/ غاشیه) و

---

(۱) متأسفانه آیه فوق هم مثل آیات دیگر قرآن مورد سوء استفاده قرار گرفته و هرگز نخواسته اند در معانی آن همانند راغب رحمه اللّه دقیق شوند و یا با آیات دیگر قرآن و احادیثی که در این زمینه هست مطابقت دهند غالبا لیبرال مآب ها و آنهائی که قرآن رای با عینک غرب گرایانه و اندیشه هایی که آبشخورش مرعوب و مجذوب شدن به ظواهر تمدّن خالی از اصول اخلاقی غرب است، سر چشمه می گیرد، اینان استدلالی

(أَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ- ۳۷/ طور).

پس اینکه می گویند: تسیطیر فلان علی کذا و سیطر علیه: در وقتی است که کسی بر چیزی مثل اقدام و تسلّط بر خط و نوشتن محافظت، و اشراف داشته باشد، می گوید: تو بر آنها حافظ و قائم بر آنها نیستی. به کار بردن- مسیطر- در آیه فوق مثل:

۱- به بکار بردن واژه- قائم- در آیه ای است که می گوید: (أَ فَمَنْ هُوَ قائِمٌ عَلی کُلِّ نَفْسٍ بِما کَسَبَتْ- ۳۳/ رعد).

آزاد منشانه برای تبعیّت نکردن از متخصّصین واقعی مکتب الهی می نمایند این آیات را با آب و تاب در سخنرانی ها و کتاب هاشان بیان می کنند و می گویند آقا مگر نمی بینی که خداوند به پیغمبر گفته است (لَسْتَ عَلَیْهِمْ بِمُصَیْطِرٍ- ۲۲/ غاشیه) پس به کسی ربطی ندارد که ما چه می کنیم و چه هستیم ما مطلقا آزادیم و هر طور می خواهیم با سلیقه و برداشت خود عمل می کنیم و حال اینکه هر آیه ای از قرآن پیوسته به آیاتی است که در معنی به آن ربط دارد و در همان حدود بایستی فهمیده و بیان شود.

در حکومت الهی و جامعه مسلمین همه ما نسبت به هم مسئولیم مگر امر به معروف و نهی از کفر و منکر را قرآن دستور نداده است، مگر اجرای آیه امر به معروف از پیامبر (ص) شروع نمی شود و حکم آن تمام مردم را شامل نمی شود پس پیامبر (ص) و سرپرست جامعه مسلمین و همه مؤمنین حقّ تذکر و امر و نهی را با شرایطش نسبت به هم دارند.

قرآن سرپرستی و ولایت را در امور قضایی، اجرایی و سیاسی، نخست به عهده پیامبر (ص) گذارده که می گوید: (فَلا وَ رَبِّکَ لا یُؤْمِنُونَ حَتَّی یُحَکِّمُوکَ فِیما شَجَرَ بَیْنَهُمْ ثُمَّ لا یَجِدُوا فِی أَنْفُسِهِمْ حَرَجاً مِمَّا قَضَیْتَ وَ یُسَلِّمُوا تَسْلِیماً- ۶۵/ نساء) به خدا سوگند که ایمان ندارند و مؤمن نیستند مگر اینکه تو را در آنچه که مایه اختلافشان هست حاکم و داور کنند و سپس بعد از رأی و نظرت در دلهای خویش ملالی نیابند و بی چون و چرا گردن نهند و بپذیرند.

عبارت- فی ما شجر بینهم- در آیه اخیر، تمام اموری را که به حکومت و داوری نیاز دارد اعمّ از امور سیاسی و قضائی و اجرایی به عهده پیامبر (ص) و قرآن و سنّت و اولیاء دین قرار داده است زیرا می گوید:

(أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ- ۹۵/ نساء) یعنی عموم مردم در حکومت اسلامی بایستی فرامین خدا و رسول را با اطاعت از حاکمانی که از خود مسلمین یعنی مؤمن، صالح، متّقی، عالم، شاهد، مدیر، بشیر، مدبّر، نذیر، حافظ دین، مخالف هوای نفس و مطیع محض خدا هستند بگیرند و بپذیرند نه از الگوهای غیر از اینها و نه از مدعیّان دروغین و بازمی گوید: (یا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِنَّا أَرْسَلْناکَ شاهِداً وَ مُبَشِّراً وَ نَذِیراً- ۴۵/ احزاب) و در آیه دیگر خطاب به عموم مسلمین می گوید: (وَ یَکُونَ الرَّسُولُ عَلَیْکُمْ شَهِیداً- ۱۴۳/ بقره) یعنی پیامبر (ص) با سخن و عمل بر شما مراقب است همانگونه که مسلمین بر یکدیگر شاهدان و مراقبانند، پس (لَسْتَ عَلَیْهِمْ بِمُصَیْطِرٍ- ۲۲/ غاشیه) در همان معنی که مؤلّف محترم در متن به اشاره بیان کرده یعنی فقط خداوند است که می داند هر کسی چه می کند و از حال او آگاه است و این ربطی به مسئولیّت و ولایت و مراقبت و نظارت همگانی ندارد و بدیهی است که حافظ و قائم به حیات هر کسی خداست.

یعنی: (آیا کسی که قائم و حافظ بر نفس است که می داند چه چیزی کسب کرده است با دیگران همانند است).

۲- مسیطر- در معنی حفیظ و نگهبان مثل آیه: (وَ ما أَنَا عَلَیْکُمْ بِحَفِیظٍ- ۱۰۴/ انعام) است که گفته اند معنایش (لست علیهم بحفیظ) است یعنی: (تو حافظ و نگهبانشان نیستی).

۳- مسیطر- مثل نویسنده و کاتب است، در آیه (وَ رُسُلُنا لَدَیْهِمْ یَکْتُبُونَ- ۸۰/ زخرف) این نوشتن و کتابت همانستکه در آیه (أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ ما فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ- ۷۰/ حج) ذکر شده است.

یعنی: (آیا نمی دانی که خداوند هر چه که در آسمانها و زمین است می داند و در آن کتاب ثبت است و بر خدا سهل و آسان است).

(سطا) [سطا]

السّطوه: دلیری و حمله نمودن با بلند کردن دست (برای زدن) می گویند: سطا به: (به او گستاخی و دلیری کرد).

خدای تعالی گوید: (یَکادُونَ یَسْطُونَ بِالَّذِینَ یَتْلُونَ عَلَیْهِمْ آیاتِنا «۱»- ۷۲/ حج). سطا اصلش از- سطا الفرس علی الرّمکه یسطو- است در وقتی که اسب برای مادینه دو دست بالا می برد، چه در حال هیجان یا خیز برداشتن بر آن.

سطا الرّاعی: چوپان، نوزاد مرده را از شکم مادرش خارج کرد.

به طور استعاره به طغیان آب هم- سطوه- گویند- سطا الماء- آب طغیان کرد و بالا آمد.

---

(۱) تمام آیه چنین است که می گوید: (وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا بَیِّناتٍ تَعْرِفُ فِی وُجُوهِ الَّذِینَ کَفَرُوا الْمُنْکَرَ یَکادُونَ ...

وقتی آیات روشن ما برای ایشان تلاوت می شود در چهره کسانی که کفر ورزید اثر انکار را می شناسی، و در می یابی و نزدیک است بر روی کسانی که آیات ما را تلاوت می کنند دست بگشایند، بگو آیا از چیزی به بدتر از این حالتان خبرتان دهم آن آتش عذابی است که به کافران وعده داده شده و بد فرجامی است.

).

(سعد) [سعد]

السّعد و السّعاده: یاری کردن در کارهای خدایی و الهی است برای رسیدن به خیر و نیکی، نقطه مقابلش- شقاوت- است.

می گویند: سعد و أسعده اللّه: خداوند به نیکیش رسانید و یاریش کرد.

رجل سعید: مرد نیک فرجام.

قوم سعداء: ملّتی سعادتمند و به خیر و نیکی الهی رسیده.

گفته شده- اعظم السّعادات الجنّه: بزرگترین سعادتها بهشت و رضوان خداست، از این روی خدای تعالی گوید: (وَ أَمَّا الَّذِینَ سُعِدُوا فَفِی الْجَنَّهِ- ۱۰۸/ هود) (و امّا کسانی که سعادتمندند در بهشتند) و گفت: (فَمِنْهُمْ شَقِیٌّ وَ سَعِیدٌ- ۱۰۵/ هود) (اشاره به دو گروه سعادتمند و بد سرشت در قیامت است).

مساعده: یاری نمودن در چیزی است که گمان سعادت در آن هست.

لبیک و سعدیک: خداوند پی در پی سعادتت دهد یا پیاپی یاریت نماید که معنی اوّل مناسب است.

و اسعاد: یاری نمودن در گریه و نوحه است (که این کار در شریعت نهی شده است از پیامبر (ص) روایت شده که فرمود: (لا اسعاد فی الإسلام).

تأویلش اینستکه در جاهلیّت، زنان وقتی که مصیبتی به یکی از آنها می رسد به کسان او تعزیت می گفتند و همسایگان و خویشاوندان دورش جمع می شدند و در گریه و زاری او را مساعدت و یاری می کردند و همگی با هم در اوقات معیّن ضجّه و شیون می کردند و این کار ادامه داشت، و پیامبر (ص) از اینگونه اسعاد و یاری در اسلام نهی فرموده است، چون پیامبر (ص) نظر به شخصیّت رو برشد زنان و مسلمین داشته که بیش از حد اظهار عجز و زاری ننمایند- تهذیب اللّغه ۲/ ۷۰).

استسعدته: از او کمک خواستم.

اسعدنی: یاریم کرد.

ساعد «۱»: بازو، به تصوّر یاری کردن و بازو گرفتن است که اینطور نامیده شده.

دو بال پرندگان هم- ساعدین- نامیده شده، مثل- یدین: دو دست.

سعدان: گیاهی است که خوردنش ستور را فربه و شیرش را زیاد می کند (خوشترین و بهترین علف برای ستوران و گوسفندان است) از این روی در مثل می گویند:

مرعی و لا- کالسّعدان: (چراگاهی است امّا نه همچون مرتعی از شیرین گیاه و سعدان نیز در باره مردمان قانع که به کم می سازند به کار می رود).

سعدانه: ۱- کبوتر ۲- گره بند کفش ۳- سپیدی سینه شتر.

سعود الکواکب هم معروف است (ستاره های دهگانه که هر کدام از آنها را ستاره سعد گویند و- سعدین- هم دو ستاره زهری و مشتری از آنها است. قرآن سعدین نزدیک شدن آن دو ستاره به هم است).

(سعر) [سعر]

السّعر: لهیب و فروزش آتش.

سعرتها و سعّرتها و اسعرتها: آتش را افروختم.

مسعر: هیزم و چوبی که با آن آتش افروزند.

استعر الحرب: آتش جنگ افروخته شد مثل اشتعل.

استعر اللّصوص: دزدان به حرکت در آمدند، گویی که مشتعل شدند. ناقه مسعوره:

یعنی شتری برانگیخته و هیجان زده، مثل الفاظ موقده و مهیّجه یعنی مشتعل شدن و هیجان زده.

---

(۱) رافعی می نویسد: و السّاعد من الانسان ما بین المرفق و الکف یسمّی ساعدا لأنّه یساعد الکف فی بطشها و عملها:

ساعد در انسان عضوی است از مرفق تا کف دست و چون در موقع حمله کردن به دشمن ساعد کف دست را یاری می کند، ساعد، نامیده شده و نیز السّاعد هو العضد و الجمع سواعد: ساعد همان عضد و بازو است و جمعش- سواعد- است.

(السّعار): حرکت آتش.

سعر الرّجل: گرما زده شده.

خدای تعالی گوید: (وَ سَیَصْلَوْنَ سَعِیراً- ۱۰/ نساء) و (وَ إِذَا الْجَحِیمُ سُعِّرَتْ- ۱۲/ تکویر) که سعّرت بدون تشدید حرف (ع) هم خوانده شده.

و آیه: (عَذابِ السَّعِیرِ- ۴/ حج) که فعیل در معنی مفعول است. (عذاب شعله ور و افروخته است) و آیه: (إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ- ۴۷/ قمر) (مجرمین در دنیا در گمراهی و در آخرت در عذابند).

السّعر فی السّوق: یعنی فزونی نرخ امتعه بازار که تشبیهی به بالا رفتن شعله آتش است (تورّم).

(سعی) [سعی]

السّعی: تند راه رفتن که از دویدن آرام تر است و به طور استعاره در جدیّت و کوشش در کار، به کار می رود، چه کار خیر و چه کار شرّ خدای تعالی در هر دو معنی و در آیات زیر گوید:

(وَ سَعی فِی خَرابِها- ۱۱۴/ بقره) و (نُورُهُمْ یَسْعی بَیْنَ أَیْدِیهِمْ- ۸/ تحریم) و (وَ یَسْعَوْنَ فِی الْأَرْضِ فَساداً- ۳۳/ مائده) (وَ إِذا تَوَلَّی سَعی فِی الْأَرْضِ- ۲۰۵/ بقره) و (وَ أَنْ لَیْسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی وَ أَنَّ سَعْیَهُ سَوْفَ یُری- ۴۰/ نجم) و (إِنَّ سَعْیَکُمْ لَشَتَّی- ۴/ اللّیل) و (وَ سَعی لَها سَعْیَها- ۱۹/ اسراء).

و (کانَ سَعْیُهُمْ مَشْکُوراً- ۱۹/ اسراء) و (فَلا کُفْرانَ لِسَعْیِهِ- ۹۴/ انبیاء) و البتّه به کار بردن بیشتر واژه- سعی- در کارهای پسندیده است، شاعر گوید:

ان اجز علقمه بن سعد سعیه لا اجزه ببلاء یوم واحد

یعنی: (اگر جزای کوشش علقمه را ادا کنم یک روز هم پاداش بدی و سختی به او نمی دهم).

خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْیَ- ۱۰۲/ صافّات) یعنی به آنچه که در طلبش

بود، رسید و دریافت.

واژه- السّعی- مخصوص راه رفتن میان صفا و مروه است (دو کوه نزدیک مکّه).

سعایه: ۱- سخن چینی ۲- گرفتن زکات ۳- تعهد گرفتن برده برای آزادی خویش.

مساعاه: فجور و خلاف عفّت.

مسعاه: کوشش در طلب مجد و شرف.

خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ سَعَوْا فِی آیاتِنا مُعاجِزِینَ- ۵۱/ حج).

یعنی: کوشیدند در آیاتی که نازل کرده ایم با چیرگی خود عجز و فتوری در آنها ظاهر کنند.

(سغب) [سغب].

خدای تعالی گوید: (أَوْ إِطْعامٌ فِی یَوْمٍ ذِی مَسْغَبَهٍ «۱»- ۱۴/ بلد) که از- سغب- یعنی

---

(۱) آیه فوق بهترین مشخّصه انسانهایی است که خداوند در باره آنها می فرماید: ای انسان ما تو را در رنج آفریدیم، نطفه ای با نهایت ضعف در جهان تاریک عاجز و ناتوان بودی که در آنجا چشم و زبان و گوش برای بهره مندی صحیح از دنیا در تو آفریدیم پس چگونه با غرورت گمان می کنی که کسی بر تو غلبه ندارد. آگاه باش که مال و سرمایه برای این است که به سپاس تندرستی و داشتن چشم و گوش و زبان و با ارائه فطری راههای حقّ و باطل را حقّ برگزینی، بنده آزاد کنی، در روز گرسنگی و سختی در راه اطعام گرسنگان کوشش کنی، یتیم و مسکین را نوازش کنی و سپس سفارش در پایداری در این راهها و سفارش به مرحمت و احسان بنمائی تا از اصحاب المیمنه یعنی سعادتمندان واقعی باشی. علی (ع) هم در خطبه شقشقیه در تأیید همین سوره و مفاهیم متعالی آیات آن می گوید:

اما و الّذی فلق الحبّه، و برء النّسمه، لو لا حضور الحاضر و قیام الحجّه بوجود النّاصر، و ما اخذ اللّه علی العلماء ان یقاروا علی کظّه ظالم، و لا سغب مظلوم، لالقیت حبلها علی غاربها و سقیت آخرها، بکأس اولها، و لألفیتم دنیاکم هذه ازهد عندی من عفطه عنز.

یعنی: آگاه باشید، سوگند به خدائی که میانه دانه و حبّه را شکافت و انسان را خلق نمود اگر حاضر نمی شدند آن جمعیّت بسیار و یاری نمی دادند که حجّت تمام شود و نبود عهدی که خدای تعالی از علماء و دانایان گرفته تا راضی نشوند، بر سیری ظالم و گرسنه ماندن مظلوم هر آینه ریسمان و مهار شتر خلافت را بر کوهانش می انداختم و آب می دادم، آخر خلافت را با کاسه اوّل آن، و فهمیدید که این دنیای شما نزد من خوارتر است از عطسه بز مادّه. (خطبه شماره ۳/ ص ۵۰ نهج البلاغه).

گرسنگی با درد و رنج و یا گرسنگی با عطش و تشنگی و رنج گرفته شده.

سغب سغبا و سغوبا: که اسمش.- ساغب و سغبان- است، مثل عطشان (سغبان یعنی گرسنه و عطشان یعنی تشنه).

(سفر) [سفر]

السّفر: برداشتن پرده است، که به اجسام و اعیان مخصوص می شود. مثل- سفر العمامه عن الرّاس: دستار و عمّامه از سر برداشت.

و سفر الخمار عن الوجه: روپوش از چهره برگرفت.

سفر البیت: پاک کردن خانه با جاروب (مکنس یا مسفر).

مسفر یا مکنس: جاروب و تمیز کردن خانه یا روبیدن.

سفیر: گرد و خاکی که با جاروب پاک می شود.

(اسفار:) به رنگ اختصاص دارد مثل آیه: (وَ الصُّبْحِ إِذا أَسْفَرَ- ۳۴/ مدثّر) یعنی رنگ صبح روشن و آشکار می شود.

و مثل آیه: (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ- ۳۸/ عبس) (چهره هایی که در آن روز، روشن است و می درخشد).

اسفروا بالصّبح تؤجروا: (که در فارسی می گوئیم سحر خیز باش، تا کامروا باشی) از این معنی است که می گویند- اسفرت: در صبح داخل شدم مثل- أصبحت: داخل صبح شدم و صبح کردم.

(سَفَرَ) الرّجل فهو سافر: آن مرد سفر کرد و مسافر است، جمع آن سفر یعنی مسافرین، مثل رکب یعنی سواران.

سافر- که از باب مفاعله است به اعتبار اینستکه انسان از مکانی دور شود و بگذرد و مکان هم از او دور شود و از این لفظ واژه- سفره- برای غذای سفر است که در آن قرار می گیرد، مشتقّ شده است، خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ کُنْتُمْ مَرْضی أَوْ عَلی سَفَرٍ- ۴۳/ نساء).

(سِفر)- کتابی است که از حقایق پرده برمی دارد و آنها را آشکار می کند جمعش- اسفار- است.

خدای تعالی گوید: (کَمَثَلِ الْحِمارِ یَحْمِلُ أَسْفاراً- ۵/ جمعه) لفظ اسفار در این آیه تنبیهی و هشداری است بر اینکه هر چند تورات محتوای آن را تصدیق کند (که آن کتاب به راستی تورات است) ولی شخص جاهل و نادان به فهم درست آنها نزدیک نیست مثل حماری که حامل آنهاست.

و آیه: (بِأَیْدِی (سَفَرَهٍ) کِرامٍ بَرَرَهٍ- ۱۵/ عبس) همان فرشتگانی هستند که با صفت (کِراماً کاتِبِینَ- ۱۱/ انفطار) توصیف شده اند سفره جمع سافر است مثل کاتب و کتبه.

(سَفِیر)- فرستاده و رسول از میان قوم و ملّت که با سفارت خود و رابطه با سایر ملّت ها انزوا و انقطاع قومش را نسبت به دیگران برطرف می کند.

سفیر- بر وزن فعیل در معنی فاعل است.

سفاره- یعنی رسالت و پیام و پیامبری، پس رسول و ملائکه و کتب برای اینست که اشتباهات مردم را از قوم خود برطرف می کند و در معنی مشترکند.

سفیر- گرد و خاک، در معنی مفعول است.

و سفّار- در سخن این شاعر که گوید:

و ما السّفار قبح السّفار گفته شده- سفّار حدیده ای است که در بینی شتر قرار می دهند که در این معنی اگر دلیلی غیر از این شعر نمی بود احتمال داشت که اسفار در این شعر مصدر دوّم مسافره باشد.

(سفع) [سفع]

السّفع: گرفتن موی سیاه پیشانی اسب (کاکل اسب)، خدای تعالی گوید: (لَنَسْفَعاً بِالنَّاصِیَهِ- ۱۵/ علق).

و به اعتبار معنی سیاهی در این واژه، سه پایه دیگ را که سیاه است- سفع-

گویند.

و به سفعه غضب: یعنی افروختگی و سیاهی خشم در اوست، به اعتبار اینستکه رنگی دود مانند (سرخ و سیاه) بر چهره کسی که خشمگین است، ظاهر می شود.

شاهین یا باز شکاری را هم- اسفع- گویند چون سیاهی از او نمایان است.

امرأه سفعاء اللّون: زنی سیاه چهره.

(سفک) [سفک]

السّفک فی الدّم: ریختن خون.

خدای تعالی گوید: (وَ یَسْفِکُ الدِّماءَ- ۳۰/ بقره) واژه سفک در معنی مواد آب شده و مذاب و در اشک نیز به کار می رود.

(سفل) [سفل]

السّفل: پائین و نقطه مقابل- علو- یعنی بالا است (رفعت و خواری معنوی) فعلش- سفل، یسفل- اسمش- سافل- است.

خدای تعالی گوید: (فَجَعَلْنا عالِیَها سافِلَها- ۷۴/ حجر).

و- أسفل- نقطه مقابل- اعلی- است، در آیه (وَ الرَّکْبُ أَسْفَلَ مِنْکُمْ- ۴۲/ انفال).

یعنی: (سواران و کاروانیان پائین و دورتر از شمایند).

(سَفُل:) به پستی فرو افتاد، خدای تعالی گوید: (ثُمَّ رَدَدْناهُ أَسْفَلَ سافِلِینَ «۱»- ۵/ تین) و (وَ جَعَلَ کَلِمَهَ الَّذِینَ کَفَرُوا السُّفْلی- ۴۰/ توبه) (که هر دو آیه اخیر تأیید معنای آیه قبل است) واژه- اسفل- گاهی هم با واژه بالا و فوق مکانی برابر می شود: در آیه:

---

(۱) اشاره به درجات روحی مادون انسانیت کسانی است که به اللّه و پیامبران (ع) و در حقیقت آغاز و انجام جهان ایمان ندارند و نه کارهای شایسته و صالح انجام می دهند، خداوند می گوید: ما انسان رای در نیکوترین وجود و ارزش انسانی آفریدیم ولی او رای به خاطر زشتی کردارش به درجات سفلگان باز گردانیم.

(إِذْ جاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكَمْ وَ مِنْ أَسْفَلَ مِنْكَمْ- ۱۰/ احزاب).

سفاله الرّيح: جهت پائين و آغاز وزش باد.

و علاوه الرّيح: عكس آن است يعنى به سويى كه باد مى وزد، و جريان دارد.

السّفله من النّاس: از فرومايگان مردم، مانند، دون و پست.

امرهم فى سفال: (كارشان در ركود و پستى است).

(سفن) [سفن]

السّفن: تراشيدن پوست و ظاهر چيزى، مثل تراشيدن چوب و چرم و پوست.

سفن الرّيح التّراب عن الأرض: باد خاك را از سطح زمين بر كند.

شاعر گويد: فجاء خفيّا يسفن الأرض صدره.

يعنى: به آرامى وزيد و سينه اش زمين را تراشيد.

السّفن لفظا مثل- النّقض- است، يعنى آنچه كه تراشيده شده. واژه- سفن- به چرم دسته شمشير و آهنى كه چيزى را مى تراشد نيز اطلاق شده و به اعتبار شكافتن و تراشيدن كه در معنى- سفن- است، كشتى را نيز سفينه ناميده اند كه سينه آب دريا را مى شكافد. خداى تعالى گويد: (أَمَّا السَّفِينَهُ- ۷۹/ كهف) سپس معنى اين واژه تعميم يافته و هر مركوب خوشخرام و راهوارى را هم سفينه گفته اند.

(سفه) [سفه]

السّفه: خفّت و سبكى در بدن، و از اين معنى است كه مى گويند:

زمام سفيه: دهانه و مهار لرزان. «۱»

و- ثوب سفيه: لباس بد بافت.

---

(۱) عبارت متن يعنى (زمام سفيه) بصورت (ناقه سفيه الزّمام) نيز آمده است يعنى شترى كه دهانه اش به گردنش آويخته شده و به آرامى حركت مى كند و در واقع سبك رو است و از باب (تفعّل) اين واژه عبارت

این واژه در سبکسری و ناآرامی نفس که نتیجه کمبود عقل و خرد است در کارهای دنیوی و اخروی هر دو بکار می رود. پس گفته شده (سَفِهَ نَفْسَهُ- ۱۳۰/ بقره) (جانش را بی خرد کرد) اصلش- سفه نفسه یعنی جانش بی خرد شده است که فعل- سفه- از فاعل که نفس است برگشته، مثل بطر معیشته: یعنی زندگی خویش تباه و بیهوده کرد یا بیهوده و تباه شد.

در باره سفاهت دنیایی، آیه: (وَ لا تُؤْتُوا السُّفَهاءَ أَمْوالَكُمُ- ۵/ نساء) (اموال خویش به کم خردان ندهید).

و در باره سفاهت اخروی می گوید: (وَ أَنَّهُ كانَ يَقُولُ سَفِيهُنا عَلَى اللَّهِ شَطَطاً- ۴/ جنّ) یعنی: (به راستی که کم خرد و سفیه ما، در باره خداوند سخنان ناحق و بیهوده گفت) و این سفاهت در دین است، و آیه (أَ نُؤْمِنُ كَما آمَنَ السُّفَهاءُ أَلا- إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهاءُ- ۱۳/ بقره).

تنبّه و آگاهی می دهد که کسانی که مؤمنین را سفیه نامیده اند، خود کم خردان و سفیهانند.

و بر این معنی آیه: (سَيَقُولُ السُّفَهاءُ مِنَ النَّاسِ ما وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كانُوا عَلَيْها- ۱۴۲/ بقره) یعنی: (کم خردان از مردم، خواهند گفت چه چیز آنها را از قبله ای که بر آن بودند تغییر داد، بگو مغرب و مشرق از آن خداست).

(سقر) [سقر]

سقر: از- سقرته الشّمس: خورشید او را گداخت، گرفته شده که: صقرته- هم گفته

(تسفهت الرّيح الغصون) ساخته شده یعنی باد شاخه های درخت را بگونه ای حرکت داد که برگهایش ریخته شد و درخت را سبک کرد.

و به گفته ازهری (رجل سافه و ساهف) یعنی مردی که به سختی تشنه کام است و (سفه حلمه و رایه و نفسه) یعنی عقل و رای و جان خویش را بی خرد و سبک گردانید. (تهذیب اللّغه- لسان العرب ج ۱۳-).

ابن اثیر می نویسد- سفه فلان رایه- به کسی گفته می شود که بی اراده و ناپایدار باشد و نیز- سفیه- یعنی جاهل و- سفه الحقّ- سبک شمردن حقّ است- (نهایه ج ۲ ص ۳۷۷).

شده، یعنی سوزاندنش و ذوبش کرد.

سقر- اسم علم است برای جهنّم و دوزخ در آیات «۱»:

(ما سَلَکَکُمْ فِی سَقَرَ- ۴۲/ مدثّر) و (ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ- ۴۸/ قمر) (برخورد و تماس با جهنّم را بچشید. که قبل از این آیه فرعونیان و مجرمین و گناهکاران جامعه را معرّفی می کند که به چنین سرنوشتی دچار خواهند شد، می گوید: إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ- ۴۷/ قمر) از آنجایی که دوزخ و سقر در اصل اقتضاء سوزاندن دارد، خبر می دهد که:

(وَ ما أَدْراکَ ما سَقَرُ لا تُبْقِی وَ لا تَذَرُ لَوَّاحَهٌ لِلْبَشَرِ- ۲۷/ مدّثر) (چه دانی که- سقر- چیست، چیزی است که نه باقی می گذارد و نه رها می کند، پوست ها و بشره ها را می سوزاند) و این صفت برای دوزخ غیر از آن چیزی است که ما از حالات- سقر- یعنی سوختن در دنیا می شناسیم.

(سقط) [سقط]

السّقوط: افتادن و افکنده شدن چیزی یا از مکان بلند به مکان پائین مثل افتادن انسان از بام.

خدای تعالی گوید: (أَلا فِی الْفِتْنَهِ سَقَطُوا- ۴۹/ توبه) (بدانید که در فتنه و گناه افتادند) و- سقوط منتصب القامه: خمیدگی و دو تا شدن کسی که پیر شده است و قامتی افراشته داشته است.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ یَرَوْا کِسْفاً مِنَ السَّماءِ ساقِطاً «۲»- ۴۴/ طور) و (فَأَسْقِطْ عَلَیْنا کِسَفاً مِنَ السَّماءِ- ۱۸۷/ شعراء).

---

(۱) سقر: و هو اسم عجمی علم لنار الآخره: سقر اسمی است غیر عربی که به صورت اسمی معیّن و علم برای آتش آخرت بکار رفته است. (النّهایه ابن اثیر ج ۲ ص ۳۷۷).

(۲) اشاره به آغاز و آستانه قیامت است می گوید: (اگر پاره ای از آسمان رای در حال سقوط ببینند می گویند: ابری است متراکم، بگذارشان تا هنگامی که از ترس حادثه آن روز مدهوش شوند و ببینند روزی که حیله و مکرشان دیگر به حالشان سودی ندارد و نه یار و یاوری خواهند داشت. [.....]

(سخن کفّار و ستمگران است که با غرور می گویند بر سر ما آسمان را فرود آر و ساقط کن).

سقط و سقاط: هر چیز بی ارزشی که کم به حساب می آید و از این معنی است عبارت: رجل ساقط: کسی که از نظر شخصیّت بی مقدار و پست است.

در- أسقطه کذا و اسقطت المرأه- دو معنی فوق که گفته شد یعنی (سقوط و پستی با هم در هر دو عبارت معتبر است یعنی: ۱- سقوط از بلندی ۲- پستی و فرومایگی.

ولی عبارت، أسقطت المرأه: گفته نمی شود مگر در باره زنی که بچّه اش را قبل از تولّد طبیعی اش سقط کند و بیندازد و به آن بچّه هم- سقط گویند.

و عبارت- سقط الزّند «۱»: یعنی: اخگر جهنده به شباهت همان بچّه سقط شده است که چنین نامیده شده.

خدای تعالی گوید: (وَ لَمَّا سُـقِطَ فِی أَیْدِیهِمْ- ۱۴۹/ اعراف)- یعنی: همینکه پشیمان شدند. و ((تُساقِطْ) عَلَیْکِ رُطَباً جَنِیًّا- ۲۵/ مریم) یعنی تا نخل بر تو خرمای تازه فرو ریزد که- تساقط- با تخفیف حرف (ت) تتساقط بوده که یک حرف (ت) حذف شده و هر گاه تساقط خوانده شود بر وزن تفاعل- مطاوعه فاعل است که متعدّی شده چنانکه وزن تفعّل- متعدّی می شود، مثل تجرّعه.

آیه فوق بصورت: (یسّاقط علیک) هم خوانده شده، یعنی (خرما بن برایت رطب فرو ریزاند).

---

(۱) سقط الزّند همان کتاب معروف ابو العلی معرّی است که سه دانشمند معروف- تبریزی- بطلمیوسی- خوارزمی- بر آن شرح نوشته اند و در چهار مجلّد چاپ شده گوئی مثل کودکی سقط شده و ناقص است که کمبود دارد و بایستی با شرح مفصّل و تأویلات تفسیر شود.

(سقف) [سقف]

سقف البیت (بام خانه) جمعش- سقف- است.

آسمان را هم سقف قرار داده است در آیات:

(وَ السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ- ۵/ طور) و (وَ جَعَلْنَا السَّماءَ سَقْفاً مَحْفُوظاً- ۳۲/ انبیاء) و (لِبُیُوتِهِمْ سُقُفاً مِنْ فِضَّهٍ- ۳۳/ زخرف).

سقیفه: هر جایی که بامی و سقفی داشته باشد مثل درگاهی، یا طاقنما و بام خانه.

سقف: خط درازی که انحناء و خمیدگی داشته باشد که تشبیهی به همان نام طاق گونه خانه است.

(سقم) [سقم]

السّقم و السّم: اختصاص به بیماری جسمی و بدنی دارد ولی بیماری و مرض گاهی در بدن است و گاهی در نفس و جان مثل آیات:

(فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ- ۱۰/ بقره) و (إِنِّی سَقِیمٌ- ۸۹/ صافّات).

پس واژه بیماری بطور کنایه یا اشاره به بیماری گذشته، آینده و یا به اندک بیماری است که اکنون در کسی موجود است اطلاق می شود، زیرا انسان پیوسته از تباهی و خللی که وجود او را فرا می گیرد جدا نیست هر چند که آن را خود احساس نکند.

مکان سقیم: در وقتی است که در جائی خوفی و ترسی باشد.

(سقی) [سقی]

السّقی و السّقیا: آنچه که می نوشد به او می دهد، ولی- اسقاء- اینست که نوشیدنی را در اختیارش بگذارد و او هر طور خواست مصرف کند پس اسقاء- از- سقی- رساتر و بلیغ تر است زیرا- اسقاء- یعنی چیزی که از آن نوشیده می شود و می نوشد در اختیارش قرار دهی چنانکه می گوئی أسقیته نهرا: او را از نهر آب دادم.

خدای تعالی گوید: (وَ سَقاهُمْ رَبُّهُمْ شَراباً طَهُوراً «۱»- ۲۱/ انسان) و (وَ سُقُوا ماءً حَمِیماً- ۱۵/ محمّد) و (وَ الَّذِی هُوَ یُطْعِمُنِی وَ یَسْقِینِ- ۷۹/ شعراء). و در معنی اسقاء می گوید: (وَ أَسْقَیْناکُمْ ماءً فُراتاً- ۲۷/ مرسلات) (و آبی گوارا، شما را نوشانیدیم و بشما دادیم).

و (فَأَسْقَیْناکُمُوهُ- ۲۲/ حجر) (آن را آبشخورتان قرار دادیم).

و آیه: (نُسْقِیکُمْ مِمَّا فِی بُطُونِها- ۲۱/ مؤمنون) که با فتحه و ضمّه حرف اوّل (حرف نون) هر دو هست. نصیب و بهره از آب و نوشیدنی را هم- سقی- گفته اند.

ولی- سقی- زمینی است که آبیاری می شود چون سقی و سقی هر دو مفعولند مثل- نقض- بجای- منقوض.

(استِسقاء:) آب خواستن و طلب نصیب و سهم، آب خدای تعالی گوید: (وَ إِذِ اسْتَسْقی مُوسی- ۶۰/ بقره).

(سِقاء): مشک و ظرف آب.

أسقیتک جلدا: پوست و چرمی به تو دادم که مشک درست کنی.

خدای تعالی گوید: (جَعَلَ السِّقایَةَ فِی رَحْلِ أَخِیهِ- ۷۰/ یوسف)- سقایه- همان- صاع و صواع- یعنی پیمانه ملک بوده بخاطر اینکه با آن آب داده می شود سقایه و یا بخاطر اینکه با آن وزن و پیمانه می کردند- صواع- نامیده شد.

(سکب) [سکب]

آیه (وَ ماءٍ مَسْکُوبٍ- ۳۱/ واقعه) یعنی آب ریخته شده.

فرس سکب الجری: اسب تیزرو و فراخ گام.

سکبته فانسکب: آن را ریختم و جاری ساختم سپس جاری شد.

---

(۱) چون واژه شراب- در زبان عربی به معنی هر نوع نوشیدنی است. لذا خداوند برای رفع ابهام آن را با صفت طهورا- یعنی پاک نه آلوده و حرام بیان نموده تا از نوشیدنی نوع پلید و حرام آن- مشخّص باشد که متأسّفانه بعدها از واژه شراب همان خمر و می که حرام است تصوّر شده است.

دمع ساکب: اشک ریزان به تصوّر اینکه خود اشک ریخته می شود که بصورت- ساکب- بر وزن اسم فاعل گفته شده، دمع منسکب هم درست است (اشک ریخته شده).

ثوب سکب: لباس بسیار نازک و ظریف که بخاطر ظرافتش، گویی که همانند آب جاری و روان است. (و هذا امر سکب: این کار لازمی است.).

(سکت) [سکت]

السّکوت: ویژه سخن نگفتن و حرف نزدن، است.

رجل سکّیت و ساکوت: مردی که بیشتر سکوت می کند و حرف نمی زند.

السّکته و السّکات: چیزیست از بیماری که انسان را فرا می گیرد و به او می رسد و از تکلّم باز می ایستد.

سکت: مخصوص آرامش جان در بی نیازی از سخن گفتن است.

السّکتات فی الصّلاه: سکوت در حال آغاز و فراغت از نماز است.

سکیت: اسبی که در مسابقه سوارکاری، آخر از همه می آید.

و چون سکوت- نوعی از سکون و آرامش است لذا برای- سکون استعاره شده است، چنانکه در آیه: (وَ لَمَّا سَکَتَ عَنْ مُوسَی الْغَضَبُ- ۱۵۴/ اعراف) (همینکه خشم موسی فرو نشست) آمده است.

(سکر) [سکر]

السّکر: حالتی است که میان انسان و عقل او عارض می شود و قرار می گیرد.

واژه سکر- بیشتر در باره- مسکر- بکار می رود و گاهی نیز این حالت از خشم و عشق عارض می شود و انسان را فرو می گیرد، از این روی شاعر گوید:

سکران، سکر هوی و سکر مدام

یعنی: (مستی دو گونه است، مستی هوی و هوس و مستی نوشیدنی حرام) از این واژه عبارت- سکرات الموت- است، خدای تعالی گوید: (وَ جاءَتْ سَکْرَهُ الْمَوْتِ- ۱۹/ ق).

(سَکَر)- اسمی است برای هر چیزی که سکر آور و مست کننده است، خدای تعالی گوید:

(تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَکَراً وَ رِزْقاً حَسَناً «۱»- ۶۷/ نحل).

و- (سَکر)- یعنی بند آوردن و بسته شدن مجرای آب و این تعبیر به اعتبار همان

---

(۱) اشاره به آیه ایست که می گوید: خداوند از آسمان باران فرو فرستاد و زمینها را بعد از خشکی و مرگشان زنده کرد و حیات بخشید و در این امر برای کسانی که از آنچه در شکمهاشان در میان سرگین و خون آنهاست، شیر خالص و گوارا برای نوشندگان فراهم آورد و دیگر اینکه از میوه نخلها و تاک ها شما خمر مسکر و رزق نیکو می گیرید که این امر برای کسانی که عاقلند آیت و نشانه ای است. خداوند در این آیه صفت- حسنا- یعنی نیکو را برای رزق انسان و چیزی که بر او حلال است توصیف می کند ولی- سکر- را بدون صفت نیکو می آورد و سپس فهم و درک این نکته را به عقلا و خردمندان وامی گذارد تا عبرت گیرند و عبرت آموزند و چیزی که زایل کننده عقل است و بیماری زاست تا عبرت گیرند و عبرت آموزند و چیزی که زایل کننده عقل است و بیماری زاست از خود دور کنند بعد به عسل که نوعی نوشیدنی پاک و شفابخش است، اشاره می کند تا انسانها باز هم با تعقّل و برگزیدن پاکیزه ها و شفا بخش ها از مواد طبیعت چیزی را که موجب زیان و خسران عقل و اندیشه و نتیجه اش پلیدی اخلاق و روح است ننوشند چنانکه همه انبیاء نوشیدن مسکرات را نهی کرده اند آیه را با عبارت (إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ- ۱۱/ نحل) پایان می دهد تا بدانیم و تمام انسانها در پهنه تاریخ بدانند که در اسلام همه چیز و همه جا با علم و قلم آغاز و با عقل و تفکّر به کمال می رسد و سر انجامش بهشت موعود است و در آیه دیگر می گوید (إِنَّهُمْ لَفِی سَکْرَتِهِمْ یَعْمَهُونَ- ۷۲/ حجر) یعنی آنها در نتیجه غفلت و سرمستی همواره متحیّر و سرگردانند، متأسّفانه بعد از انقلاب اسلامی که می خوارگی تعطیل شده است شاعرکی تقواستیز و هوسناک اصرار دارد که دامن قدسی و پاک جامعه را دوباره با رواج دادن اصطلاحات قلندرهای می پرست بنام شعر و شطحیّات رواج دهد.

رافعی می نویسد: و (سکره الشّراب ازال عقله و یروی ما اسکر کثیره و قلیله حرام): یعنی شراب او را مست کرد و عقل و خردش را از بین برد، و روایت شده است هر چیزی که زیادش مست کند اندک آنهم حرام است و در حدیثی دیگر هست «کلّ مسکر حرام» هر مست کننده ای حرام است (مصباح المنیر- ۱/ ۳۴۰) در آیه (تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَکَراً- ۶۷/ نحل) شما از خرما و انگور خمر تهیّه می کنید و این آیه قبل از تحریم خمر است زیرا دیگر مسلمانان پس از حرمت خمر، آن را نساختند و تهیّه نکردند و فی الحدیث: «حرمت الخمر بعینها و السّکر من کلّ شراب» یعنی خود خمر و هر خمری که از هر نوشیدنی باشد حرام شده است (لس ۴/ ۳۷۴- تفسیر غریب القرآن/ طریحی ۲۴۸- معانی القرآن/ فراج ۲ ص ۱۰۹) در حدیث ابی واثل آمده است که مردی به بیماری گرمازدگی مبتلا شد و برایش سکر یعنی خمر و عصاره انگور فرستاده شد، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بعد از اطّلاع فرمود: «انّ اللّه لم یجعل شفائکم فی ما حرم علیکم» خداوند بهبودی و شفای شما را در چیزهایی که حرام کرده است قرار نداده است (لس ۴/ ۳۷۴- نهایه ج ۲ ص ۳۸۳) ابن منصور ازهری، مستی و هوشیاری را در برابر هم قرار داده می نویسد- ذهب بین الصّحوه و السّکر: یعنی او میان عقل و بی عقلی و مستی و بیهوشی قرار گرفت.

و- السّکر- خود- خمر- است که از خرما و گیاهی مخصوص می گرفتند پیامبر فرمود: «حرمت الخمر

حالتی است که در میان انسان و عقلش سدّ می شود و نیز- سکر- همان سد و بند است. (یعنی انسان میان خود و آب حیاتبخش عقلش سد ایجاد کرده است).

خدای تعالی گوید: (إِنَّما سُكِّرَتْ أَبْصارُنا «۱»- ۱۵/ حجر) که گفتند ندیدن و بسته شدن چشمان یا از سد شدن جلوی دیدگان است یا از سکر و مدهوشی.

لیله ساکره: شبی ساکن و آرام که به اعتبار مستی و بی حال شدن در حال مدهوشی است (بادی نمی وزد).

(سکن) [سکن]

السّکون: ایستادن و ثابت شدن چیزی بعد از حرکت است و در ساکن شدن و منزل گزیدن نیز بکار می رود- مثل- سکن فلان مکان کذا: یعنی: منزل گزید. مسکن:

اسم مکان است، یعنی جای سکونت، جمعش- مساکن- است.

خدای تعالی گوید: (لا یُرى إِلَّا مَساكِنُهُمْ- ۲۵/ احقاف) (اشاره به آثار و باقیمانده های دیار گذشتگان است).

و (وَ لَهُ ما سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَ النَّهارِ- ۱۳/ انعام) (هر چه در شب و روز آرام و قرار گرفته از اوست و او شنوا و داناست).

و آیه: (لِتَسْكُنُوا فِيهِ- ۶۷/ یونس) در معنی اوّل می گویند- سکنته و در معنی دوّم می گویند- اسکنته: سکنایش دادم. مثل آیه: (رَبَّنا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي- ۳۷/ ابراهیم) و

بعینها و السّکر من کلّ شراب» یعنی خمر و هر نوشیدنی مست کننده ای حرام است (نهایه ۲/ ۳۸۳).

فخر رازی به نقل از ابو مسلم اصفهانی حدیثی عقل می کند که پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله فرمود: «کلّ مسکر خمر و کلّ خمر حرام و من شرب الخمر فی الدّنیا و لم یتب منها لم یشربها فی الآخره» یعنی هر مست کننده ای خمر است و هر خمری حرام و کسی که در دنیا خمر بنوشد و از آن توبه نکند در آخرت از نوشیدنی پاک بهشتی محروم است (تفسیر کبیر- ۴/ ۱۴۶).

(۱) اشاره به حالت لجاج و خودسری استهزاء کنندگان به مؤمنین و خودفریفتگانی است که خداوند در باره شان می گوید: اگر اینان به آسمان هم راهی برایشان باز کنیم و بر آن بالا روند، شکوه آفرینش و حقایق را نیز مشاهده کنند باز می گویند چشمان ما بسته شده و گیج هستیم (بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ- ۱۵/ حجر).

(أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ- ۶/ طلاق) (زمانی که همسرانتان را طلاق دادید در آنجا که خود سکونت دارید بقدر توانتان آنها را نیز سکونت دهید و زبانشان نرسانید که بخواهید بر آنها سخت گیرید).

و آیه (وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَّاهُ فِی الْأَرْضِ- ۱۸/ مؤمنون) آگاهی و تنبیهی است از اینکه او بر ایجادش و قدرت بر فنایش تواناست.

(السّکن): آرامش یافتن و هر چیزی که موجب آرامش است، خدای تعالی گوید:

(وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَناً- ۸۰/ نحل) و (إِنَّ صَلاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ- ۱۰۳/ توبه) و (وَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَناً- ۹۶/ انعام).

و نیز- سکن- در معنی آتشی است که بوسیله آن آرامش می یابند و گرم می شوند و در اطرافش استراحت می کنند.

سکنی: خانه و جایی است که در آنجا بدون اجرت و کرایه، سکونت می یابند.

السّکن: ساکنین خانه، مثل سفر: مسافرین.

و گفته شده جمع ساکن- سکّان- است و معنی سکّان السّفینه برای اینست که کشتی را از حرکت باز می دارد و آرام می کند.

سکّین: یعنی چاقو، چون حرکت حیوان را از بین می برد و آن را بی تحرّک و ساکن می کند، چنین نامیده شده، خدای تعالی گوید: (أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِی قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ- ۴/ فتح) گفته شده:

واژه (سَكِينَه) در این آیه، فرشته ای است که دلهای مؤمنین را تسکین می دهد و ایمنیشان می دهد، چنانکه از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده است «انّ السّکینه لتنطق علی لسان عمر» و نیز گفته شده واژه- سکینه- در آیه فوق همان عقل است (و در روایت همان سکون- نهایه ۲/ ۳۸۶) و- له سکینه- وقتی است که کسی از تمایل به شهوات باز ایستد و آرام گیرد و بر این معنی آیه: (وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ- ۲۸/ رعد) دلالت دارد، و گفته اند- السّکینه و السّکن- در معنی یکی است، و آن از بین رفتن رعب و ترس است و بر این معنی است آیه: (أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ- ۲۴۸/ بقره) آنطوری که

ذکر شده است در میان تابوت چیزی بوده مثل سَرِ گربه ولی من آن را سخن صحیح نمی بینم «۱».

(مِسکِین:) کسی است که هیچ چیز نداشته باشد و از واژه- فقر- رساتر و بلیغ تر است و در آیه: (أَمَّا السَّفِینَهُ فَکانَتْ لِمَساکِینَ- ۷۹/ کهف) علت- مساکین- نامیدن صاحبان کشتی یا بعد از بین رفتن کشتی شان بوده و با به خاطر اینکه کشتی آنها در کنار مسکنتشان قابل توجّه نبوده و به حساب نمی آمده.

و آیه: (وَ ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ- ۶۱/ بقره).

که در میان یکی از دو سخن و دو معنی سخن صحیح تر اینستکه حرف (م) در مسکنه زاید است «۲».

---

(۱) در بعضی از تفاسیر و لغت نامه ها، این معنی که راغب آن را ردّ می کند و غیر معقول می داند به صورتی دیگر آمده است، طبرسی ضمن نقل مطالب فوق می نویسد: التّابوت: صندوق التوراه و از علی (ع) نقل می کند: نسیم و بادی از بهشت از آن می وزیده که مایه آرامش و پیروزیشان می شد (ج ۱ ص ۱۳۵) و اشاره ای که راغب آن را صحیح نمی داند در تفسیر آیه فوق ذکر کرده اند ابن اثیر می نویسد: (و قیل فی تفسیرها انّها حیوان کوجه الانسان، و قیل هو صوره کالهرّه کانت معهم فی جیوشهم) که چیزی است ناصحیح.

(۲) اینکه راغب رحمه اللّه می گوید حرف (م) در واژه- مسکنه- زائد است اشاره به نظراتی است که در باره این کلمه گفته شده- لیث می گوید: (مسکنه مصدر فعل مسکین است وقتی که فعلی از آن مشتق شود می گویند تمسکن الرّجل یعنی او به فقر اخلاقی و معنوی و مادی دچار شد، و- اسکنه اللّه- یعنی خداوند او را مسکین کرده ولی ثعلب می گوید: اسکن الرّجل و سکن هر دو به معنی مسکین شده است و تمسکن وقتی به کار می رود که کسی برای خداوند خاضع شود.

سیبویه می گوید هر حرف (م) که در اوّل واژه ای باشد زیادی است و اضافه شده است مگر حرف (م) در- معزی- و- معدّ- و (م) منجنیق و ما حج- و مهد- که اینها اصلی است.

ازهری می نویسد نظر سیبویه در صورتی صحیح است که آن کلمه بر وزن مفعل یا مفعل یا مفعیل باشد امّا اگر بر وزن فعل یا فعال باشد حرف (م) در آنها اصلی است مثل- مسهد و مهاد و المرد- و آنچه را که شبیه این جملات باشد.

پس نظر راغب اینست که حرف (م) در مسکنه زائد است که در آن صورت- سکنه- است و به معنی خانه بدوشی است نه خواری که مترادف ذلّت است و نه فقیر بودن که در ثروت و اقتصاد همواره آزمند بوده اند. آیه مورد بحث یعنی (ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ- بقره که در آیه ۱۱۲ آل عمران) به صورت ضربت علیکم الذّله این ما تقفو الّا بحبل من اللّه و حبل من النّاس و باء و أ بغضب من اللّه و ضربت علیهم المسکنه ... ذکر شده خود یکی از

.(سل) [سل]

سلّ الشّی ء من الشّی ء: کشیدن و بیرون آوردن چیزی از چیز دیگر مثل کشیدن شمشیر از غلاف. و مثل سلّ الشّی ء من البیت، بیرون بردن چیزی از خانه به صورت سرقت و دزدی.

سلّ الولد من الأب: بیرون آمدن فرزند از پدر (نسل) چنانکه فرزند را هم- سلیل- گویند.

خدای تعالی گوید: (یَتَسَلَّلُونَ مِنْکُمْ لِواذاً «۱»- ۶۳/ نور) و (مِنْ سُلالَهٍ مِنْ طِینٍ- ۱۲/ مؤمنون) یعنی از فشرده و خلاصه ای که از زمین گرفته می شود.

گفته شده واژه- سلاله- در آیه اخیر کنایه از- نطفه- است که تصور خلاصه و

معجزات تاریخی و پیشگویی بزرگ قرآن در باره گروهی عصیانگر و تجاوزگر از بنی اسرائیل است که خداوند در باره شان می گوید (بِأَنَّهُمْ کانُوا یَکْفُرُونَ بِآیاتِ اللَّهِ وَ یَقْتُلُونَ النَّبِیِّینَ بِغَیْرِ الْحَقِّ ذلِکَ بِما عَصَوْا وَ کانُوا یَعْتَدُونَ) محکومیّت ذلّت و خواری تاریخی و بی خانمانی و خشم خدا بر آنان نتیجه عصیان، کفران، کشتن پیامبران و تجاوزگری آنان است و بعد می فرماید: إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ النَّصاری وَ الصَّابِئِینَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ.

یعنی: قوم یهود و نصاری و پیروان حضرت یحیی هرگاه به خداوند و روز بازپسین ایمان آورند و عمل نیک انجام دهند بیم و اندوهی بر آنان نیست و اجرشان در پیشگاه خداوند محفوظ است. و به صورت استثناء که همان معجزه قرآن است و در آیه ۱۱۲ آل عمران هم می گوید- مگر اینکه یا به ایمان حقیقی خدائی متوسّل شوند و یا اینکه در پناه دیگران در آیند که در آن صورت راهی برایش میسور است.

الا- بحبل من اللّه و حبل من النّاس ... در مورد معنی سکنه و سکنات، ابن اثیر می نویسد: پس از فتح مکّه پیامبر به مسلمین فرمود: (استقرّوا علی سکناتکم فقد انقطعت الهجره- یعنی: پس از پایان یافتن هجرت و خانه بدوشی اینک بر مواضع خویش استقرار یابید و منزل گزینید) در مورد ضربت علیه یا علیهم ابن منظور در باره اصحاب کهف می نویسد: (فَضَرَبْنا عَلَی آذانِهِمْ) کنایه از خواب آنهاست که صدا و حس را از آنها پوشیده داشت گوئی که- قد ضرب علیها حجاب.

یعنی: بر گوش اصحاب کهف در غار پرده ای قرار گرفته بود، و لذا این فعل در آیه ۱۱۲ آل عمران دو بار، آنهم با فاصله، یکی بر سر- ذلّه- و در جای دیگر با مسکنه آمده است که افاده دو معنی ۱- محکومیّت به خواری و ۲- منع از استقرار که همان آوارگی تاریخی ایشان است باشد.

(لسان العرب ج ۱/ ۵۵۰- تبیان ج ۱/ ۲۷۸. تهذیب اللّغه ۱۰/ ۶۶- کشاف ۱/ ۱۴۵ النّهایه ج ۲/ ۳۸۶/ ابن اثیر).

(۱) تمام آیه چنین است: (قَدْ یَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِینَ یَتَسَلَّلُونَ مِنْکُمْ لِواذاً) خداوند از شما کسانی را که خود را برای نرفتن به جنگ، پنهانی بیرون می کشند می شناسد و به آنها آگاه است.

ص: ۲۳۸

عصاره بودن آن از چیزهایی است که نطفه از آنها حاصل می شود.

السّل: نوعی بیماری است که انسان را ضعیف و گوشت بدنش را از بین می برد.

أسلّه اللّه- جمله دعائیّه است و در سخن پیامبر (ص) آمده است که فرموده: (لا اسلال و لا اغلال) «۱».

(تَسَلسَلَ) الشّی ء: آن چیز لرزان و متحرک شد، گویی که معنی متردّد بودن و حیرانی از لفظش تصوّر می شود. پس لفظ- تسلسل- مفهومش اضطراب است که در شی ء حکایت از برگشتن لفظش به معنای آن است.

سلسله: زنجیر، که از همین واژه است. خدای تعالی گوید:

(فِی سِلْسِلَهٍ ذَرْعُها سَبْعُونَ ذِراعاً- ۳۲/ حامه) و (سَلاسِلَ وَ أَغْلالًا وَ سَعِیراً- ۴/ انسان) و (وَ السَّلاسِلُ یُسْحَبُونَ- ۷۱/ غافر) (وقتی که زنجیرها به گردن دارند، کشیده شوند).

روایت شده است: (یا عجبا لقوم یقادون الی الجنّه بالسّلال) «۲» ماء سلسل: آبی که در ظرف و محلّش حرکت می کند تا صاف شود شاعر گوید:

أشهی الیّ من الرّحیق السّلسل

. «۳»

و ((سَلْسَبِیلًا)- ۱۸/ انسان) یعنی روان و لذیذ و گوارا که در نوشیدن زود گذر است.

---

(۱) لا اسلال و لا اغلال عبارتی از نامه ای است که در صلح حدیبیّه به دستور پیامبر (ص) نوشته شده و با اهالی مکّه صلح کردند. ابن فارس می نویسد: الاغلال: الخیانه و- الاسلال: السّرفه: یعنی: خیانت و دزدی در محتوای پیمان نامه نیست و نباید باشد، جوهری می گوید: اسلال در معنی رشوه است و ابو عمر می گوید: اسلال دزدی پنهانی است، ابن سیده هم اسلال را رشوه و سرقت باهم می داند (مقائیس اللّغه ۳/ ۵۸- لس ۱۱/ ۳۴۲).

(۲) حدیث فوق در مآخذ دیگر به صورت (عجب ربّک من اقوام یقادون الی الجنّه بالسّلاسل) شگفتا از مردمانی که مسئولیّت اعمال نیک را با اکراه می پذیرند و به سوی بهشت کشانده می شوند، در این حدیث شگفتی از این است که کار نیکشان پاداش دارد ولی چه بهتر که آنها را خود برمی گزیدند و با رغبت انجام می دادند تا بهشت به سوی آنها بیاید که فرمود: (وَ أُزْلِفَتِ الْجَنَّهُ لِلْمُتَّقِینَ- ۹۰/ شعراء) پرهیزکاران را بهشت فراز آید و با نزدیک شدن دعوتشان می نماید.

(۳) شاعر ابو کبیر است که یاد جوانی را بر نوشیدنی سکرآور ترجیح می دهد تمام بیت چنین است.

ام لا سبیل الی الشّباب و ذکره اشهی الی من الرّحیق السّلسل

یعنی آیا راهی به سوی جوانی و یاد جوانی نیست که برای من خاطره انگیزتر و محبوبتر از می گوارا است.

ص: ۲۳۹

و نیز گفته شده- سلسبیل- نام چشمه ای است در بهشت.

و بعضی از دانشمندان گفته اند این واژه مرکب از دو واژه- سل و سبیلا- است مثل حوقله و بسمله و مانند اینها (حوقله: مخفّف لا حول و لا قوه الّا باللّه و بسمله- مخفّف بسم اللّه الرّحمن الرّحیم) و همچنین گفته اند- سلسبیل- اسمی است که برای هر چشمه ای که جریان آبش سریع است. «۱» و اسله اللّسان: کناره نازک زبان.

(سلب) [سلب]

السّلب چیزی را با زور از دیگری گرفتن و برکندن.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ یَسْلُبْهُمُ الذُّبابُ شَیْئاً لا یَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ «۲»- ۷۳/ حج) السّلیب:

مردی که متاعش گرفته شده و همچنین شتری که نوزادش گرفته شده.

سلب همان مسلوب است و به پوست کنده شده از درخت هم سلب گویند.

سلب در شعر شاعر که می گوید: فی السّلب السّود و فی الأمساح.

یعنی: در لباسها و در پوستهای سیاه که گفته اند همان جامه سیاهی است که مصیبت دیده ها می پوشند، گویی که آن لباس به خاطر اینکه لباسهای قبلی را دور کرده- سُلُب- نامیده شده.

تسلّبت المرأه: مثل- أحدّت المرأه- است یعنی آن زن در سوگ شوهرش سیاه

---

(۱) ابن منظور می نویسد: قال ابو جعفر محمّد بن علی (ع) (معناها (سلسبیل) لینه فیما بین الحنجره و الحلق و اما من فسره- سل- ربّک سبیلا الی هذه العین و هو خطاء غیر جائز) یعنی حضرت باقر (ع) گفته است:

سلسبیل گذشت آب آن چشمه از میان دستگاه گوارش به طور ملایم، و گوارائی است و کسی که- سلسبیل- را به معنی (از پروردگارت راهی به سوی این چشمه سؤال کن) تفسیر کرده است به خطا رفته و جایز نیست (لسان العرب ۱۱/ ۳۴۴).

(۲) اگر مگس ها چیزی از خوراکشان بگیرد نمی توانند آن را از آنها بازپس گیرند، این آیه از آیات اعجاز آمیز تربیتی و هشدار دهنده قرآن است که انسانهای مغرور و مستکبر و فریفته شده به قدرت زور و سرمایه را که داعیه فرعونیت دارند و خود را از هر چیز و هر کس برتر می دارند هشدار می دهد و بانگ می زند که ای غافلان مغرور، شما آنقدر ناتوانید و عاجز، که اگر مگسان ذره ای از غذایتان را با خرطومشان و پاهایشان بردارند و پرواز کنند، نمی توانید آن ذره را از آنها بازپس گیرید. [.....]

پوشید.

اسالیب: فنون گوناگون.

(سلح) [سلح]

السّلاح: هر چیزی که با آن مبارزه و جنگ می شود، جمعش أسلحه است. خدای تعالی گوید: (وَ لْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَ أَسْلِحَتَهُمْ- ۱۰۲/ نساء) یعنی تمام وسایل جنگیشان.

اسلیح: گیاهی است که از خوردنش شتران چاق و فربه شوند گویی که با خوردن آن گیاه یعنی (اسلیح) و قوی شدن، سلاح برگرفته و نمیگذارد آنها را نحر کنند و بکشند، اشاره ای است به آنچه که شاعر گوید:

ازمان لم تأخذ علیّ سلاحها ابلی بجلّتها و لا ابکارها

یعنی: (مدّتهاست که نه شتران بزرگسال و نه جوانسال به طور کلّی برای من سلاحشان را برنداشته اند و چاق نشده اند).

سلاح: سرگین است، که شتران از گیاه اسلیح دفع می کنند و به طور کنایه در باره هر پلیدی به کار رفته است تا اینکه در باره زاغ و کلاغ هم گفته شده: مدفوعش سلاح اوست (زمخشری می نویسد: اسلح من حباری: از کلاغ زیرک تر و قویتر، اساس البلاغه/ ۲۱۶).

(سلخ) [سلخ]

السّلخ: کندن پوست حیوان است، می گویند: سلخته فانسلخ.

و به طور استعاره در باره کندن زره می گویند- سلخت درعه- زره اش را درآوردم و برکندم.

سلخ الشّهر و انسلخ: ماه به پایان رسید و آخر شد، خدای تعالی گوید: (فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ- ۵/ توبه) (زمانی که ماههای حرام به پایان رسید، یعنی ماههایی که جنگ در آنها حرام است).

و (نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهارَ- ۳۷/ یس) یعنی روز را از شب جدا می کنیم و در پایان تاریکی و استراحت در شب روز را برای فعالیت تان با ایجاد قانون نظم طبیعی جدا می کنیم و بعدش اشاره به حرکت خورشید می کند.

اسود سالخ: مار سیاهی که هر سال پوست می اندازد و پوستش را از تنش دور می کند.

نخله مسلاخ: خرما بنی که خرمای سبز و نارسش ریخته می شود.

(سلط) [سلط]

السّلاطه: توانایی و قدرت از روی قهر.

سلّطته فتسلّط: چیرگیش دادم پس مسلط شد.

خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ- ۹۰/ نساء) و (وَ لكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلى مَنْ يَشاءُ- ۶/ حشر) (ولی خداوند پیامبرانش را بر هر که خواهد پیروز گرداند و تسلّط دهد).

و از این معنی است واژه (- سلطان-) «۱» که به خاطر سلطه اش و غلبه با زور و قهرش

---

(۱) از واژه فوق ۳۸ بار در قرآن آمده است، ۲۴ بار به معانی (حجّت- دلیل- برهان) و ۱۳ بار به معانی (قهر و غلبه- قدرت) که بیشتر قدرت روحی و معنوی منظور است (۲۶/ ابراهیم- ۲۴/ حجر- ۱۰۱/ نحل- ۶۷/ اسراء- ۲۰/ سباء) این واژه و معنای آن از زبان سریانی به معنی نیرو و قدرت گرفته شده، در احادیث این واژه مشتق از سلیط: روغن زیتون، دانسته شده. تا قرن چهارم تمام کتابها و تألیفات همان معانی قرآن را از واژه- سلطان- فهمیده اند (البلدان/ یعقوبی- فتوح مصر/ ابن عبد الحکم- ابن حوقل ص ۱۴۳/ صوره الارض). در اواخر قرن چهارم خلفائی مانند (قادر و موفّق) و مردانی چون- یعقوب لیث- به این لقب ذکر شده اند (طبری ۳/ ۴۲۶- و ۲/ ۹۹۷- مسعودی ۸/ ۲۸۴ و ۲۸۷ و ۱۹۶). چنانکه می بینیم در این تألیفات از (قرن چهارم هجری) به بعد خلفاء بعد از مقتدر را با این لقب نام می برند.

ابن خلدون برای جعفر برمکی چنین لقبی ذکر کرده و همینطور در باره آل بویه.

پس واژه سلطان در معنی حاکم و زمامدار مستحدث است و ریشه ای در دین به معنی ملک ندارد ابن اثیر می نویسد: محمود غزنوی از قادر خلیفه عبّاسی چنین لقبی را گرفته است، ابو الفضل بیهقی و حمد اللّه مستوفی در تاریخ گزیده می نویسند: یمین الدّوله از- القادر- لقب خواست، چون ولایت نیمروز بگرفت و در هندوستان چندین ولایت و شهر تا سومنات برفت سمرقند و خوارزم را بگشود، ری و اصفهان و همدان

این طور نامیده شده.

بگرفت و طبرستان در طاعت آورد، رسولی به خلیفه فرستاد با تحفه ها و خدمتها و از وی القاب خواست او اجابت نکرد و گویند ده بار رسول فرستاد، سود نداشت، سپس نوشت، بنده چندین فتح های بلاد کرده است به نام تو شمشیر می زنم خاقان سمرقند را سه لقب بود که از مطیعان من است و من بنده را یک لقب با چندین خدمت و هواخواهی، جواب آمد که لقب تشریفی باشد مرد را و تو خود شریفی و معروف امّا خاقان کم دانش است حاجتش برآوردیم (بیهقی ۱/ ۱۷۶- تاریخ گزیده ۳۸۹ و ۴۰۲).

ابن منظور می نویسد: حرف نون در سلطان زائد است زیرا اصلش از سلیط است و لذا باب رباعی یعنی سلطن و سلطنه در عربی اصلی ندارد. بدیهی است این لقب یعنی سلطان از قرن چهارم و آن هم با التماس، و خواهش یمین الدّوله محمود بوده است. و محمود غزنوی همان کسی است که هزاران کتاب فلسفه و علم را در شهر ری سوزاند و علما را به دار آویخت.

ازهری از زجّاج و عکرمه و ابن عبّاس نقل می کند که: کلّ سلطان فی القرآن فهو حجّه- یعنی این واژه در قرآن به معنی دلیل و برهان است نه لقب شخص معیّنی (لسان العرب- ۷) این واژه در ترکی هم به کار رفته و از عهد مغول به بعد صوفیه به این نام خوانده می شدند، مثل سلطان العاشقین و سلطان العلماء (چلبی ۳/ ۲۶۷ و ۴۶۸) چنانکه راغب رحمه اللّه در معنی آن نوشته است، و سلطه را با قهر و زور دانسته یعنی از سلاطه، به معنی قهر و زور.

از قرن چهارم به بعد چنانکه تاریخ گواهی می دهد از این واژه که در معنی دلیل و برهان و سلطه معنوی و الهی است سوء استفاده شده و جنبه های مادّی به خود گرفته تا جائی که مترادف خوف و رعب و فساد و وحشت گردیده، همانند واژه هایی که در قرآن مترادف همین معانی است، مثل (فرعون، ملک، نمرود و شدّاد) و چون چنین روشی با فطرت انسانی سازش نداشته، شعرا و ادبای بزرگمقدار ما هرگز فرعون ها را نستوده اند و گمنامی را بر بدنامی ترجیح داده اند، عطّار نیشابوری گوید:

به عمر خویش مدح کس نگفتم دری از بهر دنیا من نسفتم

ناصر خسرو گوید:

من آنم که در پای خوکان نریزم مرین قیمتی لفظ درّ دری را

اگر شاعری را تو پیشه گرفتی یکی نیز بگزیده خنیاگری را

که آواز خوانی و مطربی و نوازندگی را در ردیف مدّاحی جبّاران تاریخ و فرعونها قرار داده است.

ابو العبّاس احمد ابن علی قلقشندی در کتاب چهارده جلدی (صبح الاعشی فی صناعه الانشاء) می نویسد:

(آگاه باش که در میان نویسندگان و نمایندگان ملوک در باره لقب سلطان جلال الدّوله سلجوقی در سال ۴۲۹ هجری و در میان علما و فقها نزاعی واقع شد، و آن طور که ابن اثیر در تاریخش به نام (الکامل) حکایت کرده است چنین است، که جلال الدّوله از خلیفه عباسی (القائم بامر اللّه) درخواست کرد که او را با عبارت ملک الملوک یا شاه شاهان خطاب کند، خلیفه هم از این کار خودداری کرد، لذا جلال الدّوله از فقها فتوی خواست، چند نفر قاضی به نام های قاضی ابو طالب طبری و ابو عبد اللّه صمیری و ابن بیضاوی و ابو القاسم کرخی اجازه دادند، ولی رئیس دیوان داوری و قاضی القضاه ابو الحسن ماوردی فتوی نداد، لذا میان او و آن چند نفر گفتگوها و مشاجراتی در مورد لقب ملک الملوک برای جلال الدّوله درگرفت و ماوردی خود از نزدیکان و خاصّان جلال الدّوله بود و هر روز به درگاهش رفت و آمد داشت امّا همین که چنین فتوائی مخالفت آمیز داد با جلال الدّوله قطع رابطه کرد. و در خانه خود از ترس منزوی شد تا اینکه ماه رمضان گذشت و عید

مثل آیه: (وَ مَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنا لِوَلِيِّهِ سُلْطاناً- ۳۳/ اسراء) (ترجمه تمام آیه چنین است، هر که مظلوم کشته شد سرپرست و ولی او را بر احقاق حقّش تسلّط و قدرت داده ایم ولی در کشتن و قصاص مظلوم زیاده روی نکنید). و آیه: (إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَلى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ- ۹۹/ نحل).

یعنی: (شیطان و اهریمن بر کسانی که ایمان آورده اند، و به پروردگارشان توکل می کنند، تسلّطی ندارد) و آیه: (إِنَّما سُلْطانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ- ۱۰۰/ نحل) (تسلّط شیطان تنها بر کسانی است که او را دوست دارند و به کارهای شیطانی او روی می آورند و نیز کسانی که به خدا شرک می ورزند) و (لا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطانٍ- ۳۳/ الرّحمن) (جز به وسیله نیرو و قدرتمندی به فضا نخواهید شد).

که بیشتر به هر قدرتمندی که با قهر و زور بر دیگران چیره می شود- سلطان- گفته می شود حجّت و دلیل هم- سلطان- نامیده شده به خاطر اینکه ناگهان بر دلها و اندیشه ها می رسد ولی بیشتر تسلّط و رسیدن دلیل و برهان بر دلهای دانشمندان مؤمن و حکمای مؤمن است.

قربان رسید جلال الدّوله با ارسال پیام از ماوردی خواست تا پیش او حاضر شود و او را در حالیکه بیم ناک بود وارد کردند، سپس جلال الدّوله به او گفت هر کسی می داند که تو از بیشتر فقها از نظر جاه و مال و تقرّب به ما نزدیکتری و در این فتوی که با میل و هوس من با آن لقب مخالفت کردی، موفقیّت و مقام تو در دین و علم برای من مسلّم و روشن شد و به پاداش این عمل و اثبات اکرام و احترام بیشتر من نسبت به تو اینست که همیشه به تنهایی بر درگاه من وارد شوی و اجازه ورود سایرین نیز به عهده تو است تا محقّقا و به راستی ثابت شود که من به فتوی تو که دوست داری عمل می کنم.

ماوردی هم از اینکه فتوایش قبول شد تشکر کرد و تمام کسانی را که برای خدمتش حاضر شده بودند دستور بازگشت داد) سپس قلقشندی می نویسد پیامبر از این گونه القاب نهی فرموده است زیرا- لا ملك الا ملاك الّا اللّه- جز خدای متعال دیگر کسان شایسته چنین لقبی نیستند. (صبح الاعشی ج ۲ ص ۱۶- الکامل فی التاریخ ج ۸ ص ۱۶) و گفته حکیم نظامی گنجوی باید گفت:

خدایا جهان پادشاهی تراست ز ما خدمت آید خدائی تراست

پناه بلندی و پستی تویی همه نیستند آنچه هستی تویی

توئی کاسمان را برافراختی زمین را گذرگاه او ساختی

نبود آفرینش تو بودی خدای نباشد همی هم تو باشی بجای

همه زیر دستیم و فرمان پذیر توئی باوری ده توئی دستگیر

خدای تعالی گوید: (الَّذِینَ یُجادِلُونَ فِی آیاتِ اللَّهِ بِغَیْرِ سُلْطانٍ- ۳۵/ غافر). (که در این آیه به ستیزه گران و مجادله کنندگان بی دلیل و برهان اشاره شده).

و (فَأْتُونا بِسُلْطانٍ مُبِینٍ- ۱۰/ ابراهیم) و (وَ لَقَدْ أَرْسَلْنا مُوسی بِآیاتِنا وَ سُلْطانٍ مُبِینٍ- ۹۶/ هود). و (أَ تُرِیدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَیْکُمْ سُلْطاناً مُبِیناً- ۱۴۴/ نساء) و (هَلَکَ عَنِّی سُلْطانِیَهْ- ۲۹/ حاقّه) که در آیه اخیر احتمال هر دو معنی سلطان می رود (یعنی ۱- قهر و تسلّط ۲- دلیل و برهان).

السّلیط: به زبان یمنی ها یعنی روغن زیتون.

سلاطه اللّسان: تسلّط و قدرت بر زبان آوری که بیشتر به صورت مذموم و ناپسند به کار می رود. می گویند: امرأه سلیطه: زن بد زبان.

و سنابک سلطان: کلاه خودها و شمشیرهائی که محکم و بلندند.

(سلف) [سلف]

السّلف: پیشرو و طلایه دار و پیشی گیرنده، خدای تعالی گوید: (فَجَعَلْناهُمْ سَلَفاً وَ مَثَلًا لِلْآخِرِینَ- ۵۶/ زخرف) (آنها را پیشرو و نمونه ای برای دیگران قرار دادیم یعنی پیشی گیرنده و عبرت آور).

و آیه: (فَلَهُ ما سَلَفَ «۱»- ۲۷۵/ بقره) یعنی: از گناهی که قبلا مرتکب شده، دور می شود.

---

(۱) عبارت (فله ما سلف) قسمتی از آیه ۲۷۵/ بقره است که مفهوم این عبارت با تمام آیه به خوبی روشن می شود. می گوید- رباخواران از گورشان برنمی خیزند مگر مانند کسانی که دیوانه اند و شیطان آنها را مجنون و آشفته نموده، زیرا اینان کسب حلال و معامله را با رباخواری برابر می دانستند ولی خداوند داد و ستد را حلال و ربا را حرام کرده است (فَمَنْ جاءَهُ مَوْعِظَهٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهی فَلَهُ ما سَلَفَ وَ أَمْرُهُ إِلَی اللَّهِ وَ مَنْ عادَ فَأُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۲۷۵/ بقره).

یعنی: آنکه از پروردگارش پند پذیرد و از رباخواری باز ایستد گذشته او و کار او در گذشته با خداست و هر که تکرار کند و به رباخواری بازگردد از دوزخیان است و در آنجا جاودان.

لذا مؤلّف محترم راغب رحمه اللّه می گوید- الّا- در آیه ۲۲/ سوره نساء برای گذشته آنهاست نه اینکه زنان پدرانشان را که به نکاح درآورده اند نگهدارند.

و همچنین آیه: (إِلَّا ما قَدْ سَلَفَ- ۲۲/ نساء) یعنی: آنچه را که قبلا از کارهاتان انجام داده اید و این معنی همان دور شدن از آن است پس استثناء از گناه است نه از فعل و مجاز دانستن آن و لفلان سلف کریم: یعنی پدرانی که در گذشته و در بزرگواری پیشرو بوده اند جمعش أسلاف و سلوف است.

سالفه: قسمت پهن گردن که به شانه متصل است.

سلف: پیش پرداخت برای خرید و فروش و آنچه که داد و ستد می شود.

السّالفه و السّلاف: پیشتازان جنگی و چاوشان کاروانیان.

سلافه الخمر: تفاله باقیمانده از عصاره خمر.

سلفه: آنچه که قبل از طعام در مهمانی برای مهمانان آورده می شود لذا می گویند.

سلّفوا ضیفکم و لهنوه: مهمانتان را ناشتائی و پیشکش دهید. (پذیرائی قبل از اطعام و غذا).

(سلق) [سلق]

السّلق: گستاخی و چیرگی قهری یا با دست یا با زبان! «۱».

و عبارت التّسلّق علی الحائط: از دیوار بالا رفتن، از همین واژه است. آیه: (سَلَقُوکُمْ بِأَلْسِنَةٍ حِدادٍ- ۱۹/ احزاب) (با زبانهای زهر آگین و تیز بر شما تاختند و چیره شدند).

سلق امرأته: وقتی است که کسی با زنش همبستر شود، مسیلمه (کذّاب) به همسرش گفت: اگر خواهی به روش انسانی و گر نه حیوانی با چهار دست و پا «۲».

السّلق: اینستکه یکی از دسته های جوال و کیسه بار در قسمت دیگر آن داخل

---

(۱) در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است که (لیس منّا من سلق او حلق) یعنی زنان مسلمان و مردان مسلمان نبایستی در مصیبت ها ناله و شیون سر دهند و نباید به صورت خود بزنند و زنان نبایستی با شیون موی خود برکنند و بر سر و صورت خود بزنند (تهذیب اللّغه ۸/ ۴۰۲- لسان العرب ۱۰/ ۶۰).

(۲) اشاره مؤلّف رحمه اللّه به روش ننگینی که حتّی حیوانات هم به آن آلوده نیستند می باشد و مسیلمه کذّاب یعنی همان کسی که ادّعای پیامبری داشت، شیوه فساد آلوده و تبهکارانه اقوام به هلاکت رسیده و

شود.

السّليقه: نان نازک (لواش) جمعش- سلائق و همچنين- سليقه طبيعت و سرشت گوناگون آدمی.

السّلق: سرزمين قابل اطمينان.

(سلک) [سلک]

السّلوک: نفوذ و داخل شدن در راه و در گذشتن از آن.

سلکت الطّريق و سلکت کذا فی طريقه: (راه را طی کردم و در راهش آنگونه وارد شدم) خدای تعالی گويد: (لِتَسْلُکُوا مِنْها سُبُلًا فِجاجاً- ۲۰/ نوح) (تا راههای فراخ و گسترده آن را طی کنيد و راهسپر آن باشيد).

و (فَاسْلُکِی سُبُلَ رَبِّکِ ذُلُلًا- ۶۹/ نحل) (سپس راههای پروردگار را به فرمانبری طی کن) و (يَسْلُکُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ- ۲۷/ جنّ) و (وَ سَلَکَ لَکُمْ فِيها سُبُلًا- ۵۳/ طه) «۱».

و از معنی دوم اين واژه راهروی و راه پيمودن فطری و معنوی يا اعتقادی است در آيات:

(ما سَلَکَکُمْ فِی سَقَرَ- ۴۲/ مدّثر) و (کَذلِکَ نَسْلُکُهُ فِی قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ- ۱۲/ حجر)

بدفرجام قوم لوط و نوح را ترويج نموده است و در متن با عفّت کلام يادآوری شده است.

(۱) اشاره به يکی از نشانه های وجود خداوند در حيات انسان ها است و آنها: ۱- راههای زندگی در زمين ۲- و حس راهيابی در فطرت آدمی است، که اگر راههائی باشد امّا درک و فهم يافتن آن راهها نباشد انسان کور است و نابينا و زندگی او با رنجی و محروميّتی بس گرانبار سپری می شود، اين دو نعمت هم مانند ساير نعمت ها برای ما انسانها عادی شده است، ارزش آن را در نمی يابيم و لذا خداوند آن را توسط پيامبران به ما يادآوری می کند تا وجود خداوند و لطف پروردگار عالم را در جهان خارج و بر سطح زمين با عينيّت آن و در جهان فطرت با توجّه به بفهميم، و سپاسش گوئيم، پس اوست که برای ما در زمين و دريا و فضا راههائی ايجاد نموده و در فطرتمان نيز تشخيص راه از چاه و هدايت از گمراهی را نهاده است به گفته سعدی:

راه است و چاه و ديده بينا و آفتاب تا آدمی نگاه کند پيش پای خويش

چندين چراغ دارد و بيراهه می رود بگذار تا بيفتد و بيند سزای خويش

و (كَذلِكَ سَلَكْناهُ- ۲۰۰/ شعراء).

و (فَاسْلُكْ فِيها- ۲۷/ مؤمنون) «۱» و (يَسْلُكْهُ عَذاباً- ۱۷/ جن) بعضی گفته اند: سلكت فلانا طريقا: (سلك با دو مفعول ذكر می شود يعنی او را راهی نمایاندم و در آن راه وارد كردم) پس در آيه اخير عذابا مفعول دوّم است (۱- او را ۲- عذاب).

و نيز گفته شده- عذابا مصدری است برای فعل محذوف، گويی كه نعذّبه به عذابا است.

سلكه: يعنی نيزه راست و مستقيم در مقابل صورتت و نيز كارد و همچنين بچه كبك مادينه كه نرينه آن- سلك- است.

(سلم) [سلم]

السّلم و السّلامه: از بيماری ظاهری و باطنی مصون بودن، خدای تعالی گويد:

(بِقَلْبٍ سَلِيمٍ- ۸۹/ شعراء) يعنی: دل و انديشه ای كه از دغل و نادرستی عاری باشد و اين سلامتی باطنی است.

و گفت: (مُسَلَّمَةٌ لا شِيَةَ فِيها- ۷۱/ بقره) (سالم است و نشانه ای و عيبی در آن نيست) اين آيه اشاره به سلامتی ظاهری است. افعالش سلم، يسلم، سلامه و سلاما است.

سلّمه اللّه: (جمله دعائيّه است يعنی خدا در امان و سلامتش دارد).

خدای تعالی گويد: (وَ لكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ- ۴۳/ انفال) (ولی خدای از پاشيدگی در امان و سلامتتان داشت).

و آيه: (ادْخُلُوها (بِسَلامٍ) آمِنِينَ- ۴۶/ حجر) يعنی با سلامتی و ايمنی. و همينطور آيه:

(اهْبِطْ بِسَلامٍ مِنَّا- ۴۸/ هود) (اشاره به وارد شدن حضرت نوح (ع) به خشكی است به او

---

(۱) در مآخذ و لغتنامه ها- سلكی- به معنی فوق ذكر شده.

می گوید، با سلام و برکتهای ما بر تو و بر امّت هایی که با تواند به خشکی در آی).

ولی سلامت حقیقی جز در بهشت نیست، زیرا در آنجا بقا هست بدون فنا و نیستی- بی نیازی هست بدون فقر و نیازمندی، عزّت هست بدون ذلّت و خواری- و صحّت هست بدون بیماری.

چنانکه خدای تعالی گوید: (لَهُمْ دارُ السَّلامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۲۷/ انعام) یعنی سلامت کامل و مطلق.

و (وَ اللَّهُ یَدْعُوا إِلی دارِ السَّلامِ- ۲۵/ یونس) و (یَهْدِی بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ- ۱۶/ مائده) که جایز است معنی واژه سلام در آیات فوق همگی از سلامت باشد.

گفته شده واژه سلام، اسمی است از اسماء خدای تعالی و همچنین گفته شده در آیات:

(لَهُمْ دارُ السَّلامِ- ۱۲۷/ انعام) و (السَّلامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَیْمِنُ- ۲۳/ حشر) چون آفات و عیوبی که به آفریده ها می رسد به خدای تعالی نمی رسد با واژه- سلام- توصیف شده است.

و آیات: (سَلامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِیمٍ- ۵۸/ یس) و (سَلامٌ عَلَیْکُمْ بِما صَبَرْتُمْ- ۲۴/ رعد) و (سَلامٌ عَلی إِلْ یاسِینَ- ۱۳۰/ صافّات) همه این سلام ها از ناحیه مردم با گفتن و زبان و بیان است ولی- سلام- از سوی خدای تعالی با فعل، یعنی اعطاء و بخشایش در آنهایی است که قبلا گفته شد و هر آنچه که از سلامتی و نعمت در بهشت هست.

و آیه: (وَ إِذا خاطَبَهُمُ الْجاهِلُونَ قالُوا سَلاماً- ۶۳/ فرقان) یعنی ما از شما سلامتی می خواهیم و اینکه واژه- سلاما- منصوب است به خاطر اضمار فعل (خواستن) است.

و نیز گفته اند معنای- قالوا سلاما- یعنی سخنی و گفتاری راست و درست، و از این روی- سلاما- صفتی است برای مصدر محذوف.

(یعنی- نطلب منکم قولا سلیما و سدیدا- یا- نطلب سدادا من القول- خدای تعالی گوید: (إِذْ دَخَلُوا عَلَیْهِ فَقالُوا سَلاماً، قالَ سَلامٌ- ۲۵/ ذاریات).

سلام- دوّم در آیه اخیر از این جهت مرفوع شده است که حالت رفع در دعا

بلیغ تر و رساتر است، گویی که او در مورد ادب و آئینی که مأمور به آن است به روش نیکوتری پاسخ داده که در آیه: (وَ إِذا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْها- ۸۶/ نساء) به آن اشاره شده است و با گفتن سلام آن معنی را قصد نموده (یعنی وقتی شما را تحیّت یا درود و سلام گفتند به وجهی نیکوتر از آن تحیّت گوئید و پاسخ دهید) و کسی که واژه- سلام- را در آیه مورد بحث- سلم- خوانده است برای این بوده که- سلام- هرگز در حکم صلح و تسلیم نیست، ابراهیم (ع) همینکه آنها را یعنی: (فرشتگان عذاب قوم لوط را) دید ابتدا بیمی در دل خود احساس کرد همینکه آنها را در حال اظهار صلح و تسلیم دید تصور کرد آنها با او از در صلح درآمده و تسلیم او هستند سپس در پاسخشان اظهار- سلم و تسلیم- نمود تا گواه بر این باشد که از جهت من هم همان چیزی هست که از سوی شما برای من حاصل شده و فهمیده می شود.

و آیه: (لا يَسْمَعُونَ فِيها لَغْواً وَ لا تَأْثِيماً إِلَّا قِيلًا سَلاماً سَلاماً- ۲۶/ واقعه) یعنی: (بهشتیان در آنجا بیهوده نمی شنوند و گناهی نمی بینند جز آنکه آنجا همواره سلامتی و ایمنی است) که گفته می شود واژه- سلام- برای آنها (بهشتیان) تنها با گفتن نیست بلکه با کردار و گفتار هر دو هست و بر این اساس خدای تعالی گوید: (فَسَلامٌ لَكَ مِنْ أَصْحابِ الْيَمِينِ- ۹۱/ واقعه) و (وَ قُلْ سَلامٌ «۱»- ۸۹/ زخرف). و این گفتن سلام در ظاهر اینست که بر ایشان سلام کن ولی در حقیقت تقاضایی از خدا برای سلامت ماندن و ایمن بودن از آنهاست، و آیات:

(سَلامٌ عَلى نُوحٍ فِي الْعالَمِينَ- ۷۹/ صافات) و (سَلامٌ عَلى مُوسى وَ هارُونَ- ۱۲۰/ صافات) و (سَلامٌ عَلى إِبْراهِيمَ- ۱۰۹/ صافات) همه این سلام ها بر پیامبران (ع) گواه بر این امر است که خداوند ایشان را آن گونه قرار داده که بر ایشان دعا و ثنا گفته است.

---

(۱) مربوط به آیه ای است که پیامبر (ص) می گوید: پروردگارم این قوم گروهی هستند که ایمان نمی آورند. خداوند می گوید: (فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَ قُلْ سَلامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ- ۸۹/ زخرف) تو از نادانیشان چشم بپوش و با گفتن سلام، و از خدا سلامتی و ایمنی ایشان را درخواست کن که به زودی خواهند دانست حقیقت چیست.

و در آیه: (فَإِذا دَخَلْتُمْ بُیُوتاً (فَسَلِّمُوا) عَلی أَنْفُسِکَمْ- ۶۱/ نور) یعنی: بعضی از شما بر بعضی دیگرتان بایستی سلام کند.

سلام و سلم و سلم: در معنی صلح و آشتی است.

در آیه: (وَ لا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقی إِلَیْکُمُ السَّلامَ لَسْتَ مُؤْمِناً- ۹۴/ نساء) گفته اند این آیه در باره کسیکه بعد از اقرارش به اسلام و تقاضایش به صلح کشته شده، نازل شده است. (نه سلام کنندگان ستیزه خوی و کینه توز).

و آیات: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِی السِّلْمِ کَافَّةً- ۲۰۸/ بقره) و (وَ إِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ- ۶۱/ انفال) که للسّلم با فتحه حرف (س) نیز خوانده شده.

و آیات: (وَ أَلْقَوْا إِلَی اللَّهِ یَوْمَئِذٍ السَّلَمَ- ۸۷/ نحل) و (یُدْعَوْنَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ- ۴۳/ قلم) یعنی در حالیکه متواضع و فرمانبری دارند. و آیه (وَ رَجُلًا سَلَماً لِرَجُلٍ- ۲۹/ زمر) (و مردی که تسلیم مرد دیگری است) که سلما و سلما نیز خوانده شده یعنی در حال صلح، و آشتی است که هر دو مصدرند و مانند- حسن و نکد- صفت نیستند. چنانکه می گویند- سلم سلما و سلما و ربح، ربحا و ربحا که هر کدام دو مصدر دارند.

گفته اند السّلم در معنی صلح اسمی است در برابر حرب.

و (- الاسلام-) یعنی دخول در صلح و خیر، به این معنی که هر یک از آنها طوری در صلح و دوستی اند که هر کدام می خواهند درد و رنج و دوستش و معاشرش به او برسد و همچنین اسلام مصدری است در عبارت، اسلمت الشی ء الی فلان وقتی که چیزی را برای او خارج کنی و از این معنی واژه- سلم- در خرید و فروش به کار می رود.

اسلام- در شرع دو گونه است:

اوّل- اسلامی که مادون ایمان است و همان اقرار به زبان است و با آن اقرار، خون اقرار کننده ریخته نمی شود چه اعتقاد با آن ثابت شود یا نشود (و بدیهی است به شرط عدم ارتکاب جرم و گناه).

و در آیه: (قالَتِ الْأَعْرابُ آمَنَّا، قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لکِنْ قُولُوا أَسْلَمْنا- ۱۴/ حجرات) همان

معنی مقصود است.

دوّم- اسلامی که بالاتر از ایمان است یعنی با اعتراف زبانی اعتقاد به قلب و دل و وفای به عمل و طاعت و فرمانبرداری برای خدای تعالی در آنچه که حکم و تقدیر نموده است، همراه باشد «۱» چنانکه در باره حضرت ابراهیم (ع) یادآوری شده است که:

---

(۱) نوع دوّم اسلام که راغب آن را بالاتر از ایمان می داند اشاره به ایمانی است که در نظر فرقه ها و مکتب های مختلف با معانی گونه گون تفسیر و توجیه شده است و آن توجیهات نتیجه شرایطی بوده که در اثر دوری و نزدیکی به خلفا و شاهان داشته اند، و این تقسیم بندی را از تفسیر کبیر فخر رازی که خود وابسته به دربار غوریان و خوارزمشاهیان می خواره بوده و بالاخره آن شاهان در اثر بی سیاستی و عیّاشی و دائم الخمر بودن تمام فرهنگ و تمدّن اسلامی و ایرانی را که نمونه اش دانشگاههای نیشابور، و اصفهان بوده در دام مغولان گرفتا و ملّت را در لبه تیغ خونخوارانه آنها قرار دادند، یادآوری می شود فخر رازی می نویسد:

(اختلف اهل القبله فی مسمی الایمان فی عرف الشّرع و یجمعهم فرق اربع) یعنی اهل قبله در مصداق مؤمن و ایمان در عرف شرع اختلاف کرده اند که آنها را چهار دسته جمع نموده اند:

اوّل- الّذین قالوا الایمان لا فعال القلوب و الجوارح و الاقرار باللّسان و هم المعتزله، الخوارج و الزّیدیّه و اهل الحدیث، یعنی: اوّل کسانی که گفته اند ایمان اقرار به دل، عمل به ارکان و اقرار به زبانست و آنها معتزله و خوارج و زیدیّه و اهل حدیث هستند (بدیهی آقای فخر رازی نخوانده بود که در نهج البلاغه نوشته شده- و سئل عن الایمان فقال: الایمان معرفه بالقلب، و اقرار باللّسان و عمل بالارکان، ص ۵۸ حکم ۲۲۷ نهج البلاغه دکتر صبحی صالح و ابن ابی الحدید در ذیل آن می گوید: عمل به ارکان داخل در ایمان است- اعنی فعل الواجبات (ج ۵/ ۲۲- شرح نهج البلاغه).

دوّم- کسانی که ایمان را قلبی و زبانی با هم می دانند- قالوا انّ الایمان اقرار باللّسان و معرفه بالقلب- و هو قول ابی حنیفه و عامه الفقها و ابی الحسن الاشعری.

سوّم- کسانی که ایمان را فقط قلبی و اعتقادی بدون عمل و بیان می دانند، و هو قول جهم من صفوان.

چهارم- کسانی که می گویند ایمان فقط اقرار به زبان است، و هو قول غیلان دمشقی و رقاشی و زعموا انّ المنافق مؤمن الظّاهر کافر السّیره فهذا مجموع اقوال النّاس فی مسمّی الایمان، این بود سخنان مردم در مصداق بیان.

سپس فخر رازی می نویسد: و الّذی نذهب الیه انّ الایمان عباره عن التّصدیق بالقلب (التّفسیر الکبیر فخر رازی- جلد دوّم ص ۲۵ به بعد).

لذا راغب با توجّه به تمام این سخنان می نویسد اسلام برتر از اینهاست و همان ایمان کامل با سه شرط است. و هو ان یکون

مع الاعتراف، اعتقاد بالقلب و دفاع بالفعل و استسلام للّه فی جمیع ما قضی و قدّر- و این همان مفهومی است که از زبان تمام پیامبران از آدم تا ابراهیم و نوح و موسی و عیسی، و محمّد (ص) علیهم السّلام در قرآن بیان شده که می گویند: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقاتِهِ وَ لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ) و خطاب به کسانی که ایمان رای از سه رکن اصلیش جدا می دانند می گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا آمِنُوا- آل عمران) و لذا آنها که در صدد تبرئه ستمکاران و مجرمین بوده اند، با وابسته شدن به آنها این چنین در ایمان که چهار صد بار در قرآن با عمل صالح و نیکوکاری همراه است تردید حاصل کردند.

(إِذْ قالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعالَمِينَ- ۱۳۱/ بقره) و (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ- ۱۹/ آل عمران) و (تَوَفَّنِی مُسْلِماً- ۱۰۱/ یوسف) یعنی: مرا از کسانی قرار ده که برای رضای تو فرمانبردارند و نیز جایز است که معنیش این باشد که مرا از بندگی و اسارت شیطان در امان نگهدار، آنچنان که شیطان گفت و استثناء کرد:

(لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ- ۴۰/ حجر) و (إِنْ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآياتِنا فَهُمْ مُسْلِمُونَ- ۸۱/ نحل) یعنی: کسانی که فرمانبردار و مطیع حقّند و به آن اقرار دارند.

و (يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا- ۴۴/ مائده) یعنی پیامبرانی که اولی العزم نیستند مطیع و فرمانبردار پیامبران اولی العزمی که به امر خدا هدایت شده اند و شریعت هایی آورده اند شده اند.

(السّلّم:) یعنی نردبان که به وسیله آن به مکانهای مرتفع می رسند و امید سلامتی در آن می رود، سپس این واژه، اسمی شده است برای هر وسیله ای که به چیزی رفیع و بلند برساند، مثل واژه سبب.

خدای تعالی گوید: (أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ- ۳۸/ طور) و (أَوْ سُلَّماً فِی السَّماءِ- ۳۵/ انعام) شاعر گوید: و لو نال اسباب السّماء بسلّم. (هر چند که با نردبان و وسایل آسمان را بدست آورد). «۱»

---

(۱) شعر از زهیر بن ابی سلمی است می گوید:

و من هاب اسباب المنایا ینلنه و ان یرق اسباب السماء بسلّم

یعنی: کسیکه از جنگ و اموری که به مرگ ها منتهی می شود ترسید مرگها او را فرا می گیرند هر چند که با وسایل آسمان رو بالا روند و بزرگی و شکوهی داشته باشند.

-۲

و من یجعل المعروف فی غیر اهله یکن حمده ذمّا علیه و یندم

و کسیکه نیکی و خوبی را در جای خودش به کار نبرد و به غیر اهلش خوبی کند به جای ستایش و حمد مذمّت می بیند و پشیمان می شود.

-۳

و من یغترب یحسب عدوا صدیقه و من لا یکرم نفسه لا یکرم

و کسیکه در غربت است دشمن را دوست خود می پندارد زیرا که او را نیازموده و کسیکه خود را با عزّت نفس و کرامت

گرامی نداشت دیگران گرامیش نمی دارند.

ص: ۲۵۳

السّلم و السّلام: درختی است بسیار بزرگ، گویی که این نامگذاری بر آن درخت بنا بر اعتقادشان است که: درخت تناور از آفات، و گزند مصون است.

و السّلام: جنگ سخت.

(سلا) [سلا]

خدای تعالی گوید: (وَ أَنْزَلْنا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَ السَّلْوى- ۵۷/ بقره) اصلش چیزی است که انسان را تسلّی می بخشد. و لغات- السّلوان و تسلّی- از همین معنی است یعنی: (دارو وسیله بی غمی و مهره افسونگری و خرسندی) گفته شده- سلوی- پرنده ای است مثل:

سمانی (بلدرچین و تیهو).

ابن عبّاس، گفته است، المن: الّذی یسقط من السّماء و السّلوی طائر، یعنی المنّ از آسمان فرو می ریزد و سلوی مرغی است.

بعضی از علماء گفته اند، اشاره ابن عبّاس به- رزق- است مثل گوشتها و گیاهان که خدای تعالی بندگانش را با آنان روزی می دهد و در آیه فوق مثالی از آنها را آورده است. (در حقیقت در اثر بارانی که از آسمان نازل می شود تولید می شوند).

اصل- سلوی- از تسلّی و آرامش دادن است.

سلّیت عن کذا و سلوت عنه تسلّیت: وقتی گفته می شود، که محبّت آن چیز از تو برطرف شده است. گفته شده- السّلوان- آن چیزی است که تسلّی بخش است و برای رهائی از شیفتگی و علاقه شدید، مهره های سنگی مخصوص را می سائیدند و سائیده اش را با آب مخلوط کرده می خوردند لذا اسم آن را، سلوان یعنی تسلّی بخش نهاده اند.

(دیوان زهیر بن ابی سلمی معلقه)

ص: ۲۵۴

.(سمم) [سمم]

السّمّ و السّمّ: روزنه و هر سوراخ ریز و تنگی، مثل سوراخ سوزن و سوراخ بینی و گوش. جمعش- سموم- است خدای تعالی گوید: (حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- ۴۰/ اعراف).

و سمّه: یعنی در آن داخل شد و از این معنی واژه- السّامّه- است و در باره کسانی به کار می رود که آنها را- دخلل- می گویند که در اعماق کارها و رازها داخل می شوند و نفوذ می کنند.

و السّمّ القاتل: مصدری است در معنی اسم فاعل و نامیدن آن مادّه کشنده به سمّ برای اینستکه تأثیر ظریف و نرمش در ریشه ها و اعماق بدن انسان داخل می شود.

(السّمُوم:) باد داغ و گرم استوائی که چون سم تأثیر کشنده دارد، از زبان گناهکاران، خدای تعالی گوید: (وَ وَقانا عَذابَ السَّمُومِ- ۲۷/ طور) (ما را از عذاب کشنده نگهدار) و (فِی سَمُومٍ وَ حَمِیمٍ- ۴۲/ واقعه) و (وَ الْجَانَّ خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نارِ السَّمُومِ- ۲۷/ حجر).

(سمد) [سمد]

السّامد: باطل گرائی که سر بالا دارد و گردنفرازی کند و این معنی از اینستکه می گویند: سمد البعیر فی سیره: شتر در حرکتش سر بالا برد، آیه (وَ أَنْتُمْ سامِدُونَ «۱»- ۶۱/ نجم).

سمّد راسه و سبّد: موی سرش را از بن چید.

---

(۱) ترجمه تمام آیاتش در باره مشرکین مغرور چنین است می گوید: قوم نوح از اینان ستمکارتر بوده اند شهرهاشان واژگون است و به سرنوشت کردار بدشان رسیدند مگر از این سخن، تعجّب می کنید که می خندید و به پایان نکبت بار خود نمی نگرید و با غفلت و غرور گردنفرازی می کنید. [.....]

(سمر) [سمر]

السّمره: (گندمگون و رنگ خاکستری) یکی از رنگهای ترکیب شده از سیاه و سپید.

و- سمراء- از همین معنی گندمگون بودن در مورد گندم کنایه شده است.

السّمار: شیر رقیقی که رنگش تغییر کرده.

و السّمره: درختی که به خاطر شباهت رنگش به گندمگونی این طور نامیده شده و السّمر: سیاهی شب.

و عبارت- لا آتیک السّمر و القمر «۱»- از همین معنی است یعنی چه شب تاریک و چه مهتابی، نمی آیم. و نیز- سمر- داستانهایی است که در شب گفته می شود.

سمر فلان: شب هنگام سخن گفت.

و عبارت لا آتیک ما سمر ابنا سمیر «۲»: هرگز نمی آیم چه روز و چه شب.

و آیه: (مُسْتَکْبِرِینَ بِهِ سامِراً تَهْجُرُونَ- ۶۷/ مؤمنون).

یعنی: (در حالیکه از شنیدن آیات حقّ استکبار می ورزیدند داستان سرایی می کردند و هذیان می گفتند) گفته شده- سامرا- در آیه اخیر معنی آن- سمّارا- است یعنی داستانسرایان، که مفرد به جای جمع در آیه آمده است و نیز گفته اند- السّامر- همان شب تاریک است.

سامر و سمّار و سمره و سامرون: نیز گفته شده.

سمرت الشّی ء: آن را محکم کرد. (از باب، نصر و ضرب)

---

(۱) اصمعی در باره ضرب المثل فوق می گوید: سمر در نظر اعراب یعنی تاریکی و در اصل این بوده که در شبهای تار گردهم جمع می شدند و در تاریکی افسانه می گفتند، سپس در اثر کثرت استعمال ظلمت و تاریکی را هم سمر نامیده اند.

(۲) ابنا سمیر: یعنی روز و شب، و در عبارت لا آتیک ما سمرا بنا سمیر: هرگز نمی آیم چه روز و چه شب و سمیر: کنایه از خود روزگار و زمانه هم هست. ابنا سمیر: فرزندان روزگار کنایه از همان شب و روز است.

(مجمع الامثال/ میدانی ۲/ ۲۲۸)

ابل مسمره: شتری واگذاشته شده.

السّامری: منسوب به مردی است.

(سمع) [سمع]

السّمع: حسّ شنوائی در گوش که صداها را درک می کند، فعل آن هم سمع یعنی شنیدن، است سمع، سمعا که گاهی واژه سمع در چهار مورد به کار می رود:

۱- به خود گوش نیز تعبیر می شود، مثل آیه: (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ عَلی سَمْعِهِمْ- ۷/ بقره).

۲- گاهی واژه سمع به فعل شنیدن، مثل سماع تعبیر شده در آیات:

(إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ- ۲۱۲/ شعراء) (آنها از شنیدن حقّ بی نصیبند). و (أَوْ أَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ «۱»- ۳۷/ ق).

۳- و زمانی واژه سمع، همان فهم و ادراک است.

۴- و گاهی نیز سمع: طاعت و فرمانبری حقّ.

می گوئی اسمع ما اقول لک: آنچه را گفتم بفهم.

و همچنین لم تسمع ما قلت: آنچه گفتم نفهمیده ای. که مقصود لم تفهم است در دو عبارت اخیر، مقصود از- سمع- درک و فهم است.

خدای تعالی گوید: (وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا قالُوا قَدْ سَمِعْنا، لَوْ نَشاءُ لَقُلْنا- ۳۱/ انفال) (زمانی که آیات ما بر ایشان خوانده می شود می گویند شنیدیم و اگر بخواهیم ما هم مثل آنها می گوئیم) و آیه: (سَمِعْنا وَ عَصَیْنا- ۹۳/ بقره) و شنیدیم و نافرمانی کردیم و به کار نبستیم.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِمَنْ کانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ- ۳۷/ ق) در تاریخ عبرت زای گذشتگان برای کسی که دل دارد و با حضور قلب گوش فرا می دهد و در حال شهود و آگاهی است یادآوری و ذکری سودمند است.

و همچنین آیه: (سَمِعْنا وَ أَطَعْنا- ۲۸۵/ بقره) یعنی شنیدیم و فرمانبرداری نمودیم.

و آیه: (وَ لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قالُوا سَمِعْنا وَ هُمْ لا يَسْمَعُونَ- ۲۱/ انفال) که جایز است معنای سمعنا فهمیدیم باشد و آنها نمی فهمیدند و یا اینکه معنایش، فهمیدیم باشد امّا به موجب آن عمل نمی کردند و زمانی که به مقتضای آنچه را که می گفتند، شنیدیم و فهمیدیم عمل نمی کنند، در واقع در حکم اینستکه چیزی را نشنیده باشند، سپس خدای تعالی گوید:

(وَ لَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْراً لَأَسْمَعَهُمْ وَ لَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا- ۲۳/ انفال) یعنی اگر خداوند چیزی در آنها می دانست قدرت فهمشان می داد به این معنی که برای آنها نیرویی قرار می داد که با آن بفهمند.

و در معنی آیه: (وَ اسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ- ۴۶/ نساء) دو وجه گفته می شود:

۱- درخواست ناشنوائی و نااستواری در رای برای او (برای پیامبر) ۲- دعا و درخواست مستقیم در حقّ او.

معنی اوّل مثل اسمعک اللّه است: خداوند ناشنوایت کند.

معنی دوّم اینکه، گفته شود- اسمعت فلانا- زمانی است که او را ناسزا بگوئی و این عبارت در ناسزا گفتن معمول است.

روایت شده است که اهل کتاب آیه فوق را به پیامبر (ص) می گفتند با این توهّم و ایهام که او را تعظیم می کنند و بزرگ می دارند و در حقّش دعا می کنند و حال اینکه آن را علیه او می گفتند.

و خداوند در هر موضعی از قرآن واژه سمع: شنیدن، را در باره مؤمنین اثبات نموده و آن را از کافرین نهی می کند، یا تشویق بر بکار بردن نیروی شنوایی است و یا قصد و هدف تصوّر در معنی شنیدن، و اندیشیدن در آن است: مثل آیات: (أَمْ لَهُمْ آذانٌ يَسْمَعُونَ بِها- ۱۹۵/ اعراف) و (صُمٌّ بُكْمٌ- ۱۸/ بقره) و (وَ فِي آذانِهِمْ وَقْراً- ۲۵/ انعام) و هر گاه خدای تعالی را با کلمه- سمع- توصیف کنی (سمیع- سامع- ۹ مقصود علم و آگاهی خداوند به مسموعات و پاداش به آنهاست مثل آیات: (قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجادِلُكَ

فِی زَوْجِها

- ۱/ مجادله) و (لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِینَ قالُوا- ۱۸۱/ آل عمران) و (إِنَّکَ لا تُسْمِعُ الْمَوْتی وَ لا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعاءَ- ۸۰/ نمل) یعنی تو آنها را نمی فهمانی زیرا به خاطر کارهای زشتشان و از دست دادن نیروی عاقله ای که ویژه زندگانی مختصّ به انسانیت است، مانند مردگانند.

و آیه: (أَبْصِرْ بِهِ وَ أَسْمِعْ- ۲۶/ کهف) (ترجمه تمام آیه: بگو خداوند بهتر می داند که اصحاب کهف چه مدّت در غار بوده اند، غیب دانستن آسمان و زمین ویژه اوست چه بیناست و چه شنواست خدای تعالی) یعنی در باره آن امر خدای تعالی که آگاه بر شگفتی های حکمت خویش است، می گوید: و خبر می دهد و در این آیه نگفته است ما ابصره و ما اسمعه «۱».

و بنا بر آنچه قبلا ذکر شد، خدای تعالی جز در آنچه که علم و آگاهی به مسموعات و

---

(۱) در زبان عرب افعالی برای تعجّب داشتن و در شگفت شدن از چیزی به کار می رود که در واقع نمایاندن خوبیها و بزرگ داشتن آن ها یا بدی چیزی است، بطوریکه آن دو صفت جالب توجّه و شگفت آور است. اوّل به صورت الفاظی که از قرینه کلام فهمیده می شود مثل: سبحان الله و کیف تکفرون بالله که حالت شگفتی و تعجّب از کفر ورزیدن مردمی است که هیچ بوده اند و خدای آنها را حیات داده و باز کافرند و مثل عبارت: للّه درّه فارسا براستی خداوند چنین دلاور و شجاعی را افزون کند.

دوّم- افعال تعجّب به صورت فعل تعجّب که بر دو قسم است:

۱- از هر صفتی به صورت- افعل به- ساخته می شود، مثل اقبح بالجهل: نادانی چقدر زشت و ناپسند است.

و احسن بالعلم: دانش چقدر خوب و زیباست. هر چند که اینگونه فعل تعجّب به صورت امر است ولی در حقیقت فعل ماضی است و آن صفات مورد شگفتی و تعجّب مثل همان حسن و قبح در خود علم و جهل وجود دارد. و در باره خداوند که در متن کتاب و قرآن به صورت ابصر به و اسمع آمده است مراد و مقصود علم ذاتی خداوند به مسموعات و پاداش آنهاست اینگونه افعال تعجّب از افعال ثلاثی مجرّد که (مثبت- معلوم- تام- متصرف) که قابل تفضیل و برتری دادن باشد، ساخته می شود و هر گاه بخواهیم تعجّب را شدّت بخشیم واژه های- اکثر و اشدّ- یا- اطول- و از این قبیل واژه ها را با مصدر آن فعل به کار می بریم مثل- ما اشدّ ایمانه- چقدر ایمانش قوی است. و عبارت ما اکثر علمه: چقدر علمش زیاد است.

۲- فعل تعجّب به صورت- ما افعل- مثل- ما ابصره و ما اسمعه- که در متن کتاب و در قرآن آمده است و یا عبارت ما اجمل الفضیله: فضیلت چقدر زیبا است. و ما اقبح الرّذیله: رذالت و پستی چقدر ناپسند است که اینگونه افعال تعجّب، چون صفات کسی است و جدا از اشیاء تصوّر می شود یا جداگانه وجود دارد، اطلاقش در باره خدای تعالی صحیح نیست و چیزی هم که مورد تعجّب قرار می گیرد، بایستی معرفه و نکره معروف و

پاداش به آنهاست به مفهومی دیگری که در مورد واژه- سمع- هست، توصیف نمی شود.

و در صفت کفّار می گوید: (أَسْمِعْ بِهِمْ وَ أَبْصِرْ یَوْمَ یَأْتُونَنا- ۳۸/ مریم) معنایش اینستکه آنها در آن روز (روز بعث و قیامت) چیزی که امروز به خاطر ستمکاری به نفس خویش و ترک نظر و اندیشه در حقایق برایشان پوشیده بود و به آن راه نیافتند چه خوب می شنوند و چه خوب می بینند.

و گفت: (خُذُوا ما آتَیْناکُمْ بِقُوَّةٍ وَ اسْمَعُوا- ۹۳/ بقره) (آنچه را به شما دادیم بگیرید و بشنوید، گفتند شنیدیم و کار نبستیم) و (سَمَّاعُونَ لِلْکَذِبِ- ۴۱/ مائده) یعنی سخنانی را که از تو می شنوند نه برای ایمان و تصدیق است بلکه به خاطر اینکه آنها را تکذیب کنند و دروغ پندارند.

و آیه: (سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِینَ «۱»- ۴۱/ مائده) یعنی به خاطر موقعیت دیگران سخن آنها را می شنوند.

استماع همان- اصغاء- است مثل آیات:

(نَحْنُ أَعْلَمُ بِما یَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ یَسْتَمِعُونَ إِلَیْکَ- ۴۷/ اسراء) و (وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُ إِلَیْکَ- ۲۵/ انعام) و (وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُونَ إِلَیْکَ- ۴۲/ یونس) و (وَ اسْتَمِعْ یَوْمَ یُنادِ الْمُنادِ- ۴۱/ ق) و (أَمَّنْ یَمْلِکُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ- ۳۱/ یونس) یعنی کیست که ایجاد کننده گوشها، و دیدگان آنها و عهده دار حفظ و تداوم خلقتشان است.

مسمع و مسمع: سوراخ گوش و دسته دلو آب که به آن تشبیه شده است.

مخصوص باشد تا فایده مطلوب حاصل شود، مثل ما احسن رجلا یفعل الخیر: چقدر مرد نیکوکار، زیباست، که واژه- رجلا- هر چند نکره است ولی با فعل (خیر) مخصوص و معین شده است.

(۱) آیه ای است در باره غمگین نشدن پیامبر (ص) از مخالفین می گوید ای پیامبر (ص) کسانی که به کفر روی می آورند، تو را غمگین و محزون نسازد، همانهائی که به زبان اظهار ایمان می کنند و در دل مؤمن نیستند.

و کسانی از یهود که به دروغ ها و اکاذیب و سخن دیگران گوش فرا می دهند.

(سَمَّاعُونَ لِلْکَذِبِ، سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِینَ- ۴۰/ مائده).

.(سمک) [سمک]

السّمک: سقف بلند خانه.

سمکه: آن را بالا برد و برافراشت.

آیه: (رَفَعَ سَمْکَها فَسَوَّاها- ۲۸/ نازعات) یعنی: سقف رفیع آسمان را برافراشت و آن را استوار ساخت.

شاعر گوید: انّ الّذی سمک السّماء مکانها «۱».

و در بعضی دعاها آمده است که: یا بارئ السّموات و المسموکات «۲» ای کسی که

---

(۱) مصراع فوق از قصیده فرزدق است و در دیوانش به صورت زیر آمده است:

انّ الذی سمک السّماء بنی لنا بیتا دعائمه اعز و اطول

یعنی: براستی خداوندی که آسمان را برافراشت برای ما خانه ای ساخت که ستون ها و پایه هایش بسی بلندتر و ارزشمندتر است. که قصد فرزدق از واژه- بیتا- کعبه و بیتی است که در قرآن، گفت: (أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ- ۹۶/ آل عمران) یعنی: نخستین خانه پرستش خدای و کعبه مسلمین. شیخ طبرسی در ذیل آیه: (رَفَعَ سَمْکَها فَسَوَّاها- ۲۸/ نازعات) می نویسد: فسوّاها: بلا شقوق و لا فطورا و لا تفاوه و قیل سواها احکمها یعنی آسمانها را که در آیه قبل نام برده و می گوید: (أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً أَمِ السَّماءُ بَناها رَفَعَ سَمْکَها فَسَوَّاها- ۲۸/ نازعات) خطاب به فرعون است که می گوید: آیا آفرینش مجدّد تو و تدبیر کار تو بعد از مرگ مشکل تر است یا آسمانی که با این عظمت مدبّرانه با قدرت اللّه بنا شده است آنهم با چنین عظمت و رفعت و استواری که بی نظمی و نابرابری و جدایی در آن نیست، شب را تاریک و روز را روشن قرار داد و پس از آن زمین را با گسترش و وسعتش به وجود آورد و آب و چراگاه و کوهها و وسایل زندگی و چارپایان در آن آفرید و ایجاد کرد بدانید با همین دلایل محسوس، قیامت هم آمدنی و شدنی است و انسان کوشش را که در دنیا نموده، نیک یا بد همه را به یاد خواهد آورد و به پاداشش می رسد: (فَأَمَّا مَنْ طَغی وَ آثَرَ الْحَیاهَ الدُّنْیا فَإِنَّ الْجَحِیمَ هِیَ الْمَأْوی وَ أَمَّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوی فَإِنَّ الْجَنَّهَ هِیَ الْمَأْوی- ۳۷ الی ۴۱/ نازعات) پس هر کس طاغی شده و حیات دنیا را برگزید دوزخ جای او است و کسیکه از عقوبت بیم داشت و خود را از هوی و هوس نگهداشت بهشت جای او است.

(۲) روایتی که مؤلّف (ره) نقل نموده در مآخذ دیگر و نهج البلاغه آمده است، ابن منظور آن را با دو وجه ذکر می کند و فی الحدیث انّ علی رضوان اللّه علیه انّه کان یقول فی دعائه اللّهم ربّ المسمکات السّبع و ربّ المدحیات السّبع: یعنی حضرت علی علیه السّلام در دعایش می گفت الهی تو پروردگار برافراشته های هفتگانه و گردنده های هفتگانه ای. و قول علی رضی اللّه عنه صواب مسمکات که علی (ع) در دعایش گفته صحیح است.

و در حدیثی دیگر گفته است: اللّهم باری المسموکات السّبع و ربّ المدحوات. و مسموکات: در سخن علی (ع) همان آسمانها است.

و باز از علی رضی اللّه روایت شده که او می گفت سمک اللّه السّماء سمکا رفعها: یعنی خداوند آسمان را

ایجاد کننده آسمانهای رفیع و شکوهمند هستی.

سنام سامک: کوهان بلند.

السّماک: آنچه که خانه را با آن برپا می داری.

السّماک: ستاره ای است (سمکان، دو ستاره در پای تصویر شیر در آسمان تصور شده).

سمک: ماهی:.

(سمن) [سمن]

السّمن: فربهی، نقطه مقابل هزال: لاغری است.

سمین و سمان: فربه و چاق.

آیه: (أَفْتِنا فِی سَبْعِ بَقَراتٍ- ۴۶/ یوسف) (ما را در باره هفت گاو فربه آگاهی ده).

اسمنته و سمّنته: آن را قوی و چاق کردم.

آیه: (لا یُسْمِنُ وَ لا یُغْنِی مِنْ جُوعٍ- ۷/ غاشیه) (نه فربه می کند و نه دفع گرسنگی) و اسمنته: آن را در حال فربهی خریدم یا بخشیدم.

استسمنته: فربهش ساختم.

السّمنه: داروی چاقی.

السّمن: روغن، چون مولد چاقی و از جنس آن است.

السّمانی: بلدرچین (که آن را- قتیل الرّعد- هم می گویند، زیرا از غرّش رعد می میرد).

مرتفع و بلند برافراشت (لس- ۱۰/ ۴۴۴).

ابن سیده نیز پس از ذکر حدیث می نویسد: المسمکات و المدحیات فی قول علی صواب (۶/ ۴۵۶). ابو منصور ازهری حدیث دوّم را که (یا باری السّموات) است از قول علی (ع) ذکر می کند. (تهذیب ۱۰/ ۸۴).

.(سما) [سما]

سماء كلّ شی ء: فوق و بالای هر چیز، شاعر در وصف اسب گفته است

و احمر كالدّيباج امّا سماؤه فريّا و امّا ارضه، فمحول

یعنی: (اسبی است چون دیبا امّا پشتش و فوقش مرطوب و زیرش خشک است).

بعضی گفته اند: هر بالایی به نسبت پائینش- سماء- است و به نسبت مافوق و بالاترش- ارض. به استثناء بلند آسمان مرتفع که آسمانی است بدون زمین (منظور سراسر جهان است).

و آیه: (اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَماواتٍ وَ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ- ۱۲/ طلاق) بر آن معنی حمل شده است.

یعنی: (آسمانها بگونه خود هفتگانه، و زمین هم همانندش هست که خداوند آنها را آفریده است) و باران هم چون از آسمانها خارج می شود- سماء- نامیده می شود و به همان اعتبار است که گفته شده (برتر و بالاتر از سطح زمین است). گیاه- را هم یا به اعتبار اینکه از بارانی که- سماء- نامیده شده سیراب می شود و بهم می رسد به اسم- سماء- نامیدند و یا به اعتبار اینکه درختان و گیاهان از زمین بالاتر قرار می گیرند.

واژه- السّماء- در برابر واژه- ارض- مؤنّث است، مذکّر هم می شود که در جمع و مفرد هر دو بکار می رود، مثل آیه: (ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ- ۲۹/ بقره) (آنگاه تدبیر آسمانها فرمود و برابر، و استوارشان داشت) سماء- بصورت- سماوات- هم جمع بسته می شود، آیات: (خَلْقِ السَّماواتِ- ۱۶۴/ بقره) و (قُلْ مَنْ رَبُّ السَّماواتِ- ۱۶/ رعد) ولی در آیه: (السَّماءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ- ۱۸/ مزمّل) بصورت مذکّر ذکر شده.

و آیات: (إِذَا السَّماءُ انْشَقَّتْ- ۱/ انشقاق) و (إِذَا السَّماءُ انْفَطَرَتْ- ۱/ انفطار) مؤنّث بیان شده، توجیه و جهتش اینست که واژه- سماء- مثل واژه- نخل- در شجر است و کار بردش مثل اسم جنس است که مذکر و مؤنّث دارد و بالفظ مفرد و جمع هر دو بیان می شود ولی سمائی که نام باران است همیشه مذکّر است و بصورت- اسمیه- یعنی باران ها جمع بسته شده.

سماوه- شخص متعالی و بلند مرتبه، شاعر گوید: سماوه الهلال حتّی احقوقفا «۱».

و- سمالی: برخاست و بالا رفت.

و- سما الفحل: آن فحل بر مادینه جهید.

(اسم)- هر چیزی است که ذات اشیاء با آن شناخته می شود و اصلش سمو- است به دلالت واژه های اسماء و سمّی، و اصلش- السّموّ- است یعنی چیزی که بوسیله آن مسمّی (یعنی کسی یا چیزی که نام بر آن نهاده شد). یادآوری و بلند آوازه و شناخته می شود.

در آیات: (بِسْمِ اللَّهِ- ۱/ فاتحه) و (ارْكَبُوا فِيها بِسْمِ اللَّهِ مَجْراها- ۴۱/ هود). (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ- ۱/ فاتحه) و (وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ- ۳۱/ بقره) اسماء در این آیه یعنی الفاظ و معانی چه مفرداتش و چه ترکیب شده ها، یا اسماء ترکیبی آنها، بیان و توضیح این مطلب این است که اسم دو گونه بکار می رود:

اوّل- بنابر وضع اصطلاحی آن اسم بر چیزی که آن اسم از آن چیز خبر دهنده است مثل- رجل و فرس.

دوّم- بنابر وضع اوّلیه هر چیز که در باره انواع سه گانه آن:

۱- خبر دهنده از چیزی ۲- فعل یا خبر از چیزی، ۳- حرف که رابطه میان آنها و مسمّی است، مراد و مقصود آیه فوق همین است زیرا آدم علیه السّلام همینکه اسم را آموخت و دانست، فعل و حرف را نیز آموخت و انسان وقتی که اسمی بر او عرضه می شود عارف و شناسا به مسمّی آن اسم نمی شود مگر اینکه ذات آن اسم را هم بشناسد.

مگر نمی بینی اگر ما اساس اشیاء را به زبان هندی یا رومی بدانیم ولی صورتی که آن اسماء به آنها تعلّق می گیرد نشناسیم تنها با شناسائی اسماء مجرّده از سوی خود و اگر هم آن اشیاء را دیده باشیم باز هم- مسمّیات- را نشناخته ایم بلکه ما عارف به اصوات مجرّده بوده ایم.

---

(۱) این مصراع در جای دیگر با سایر ابیات ترجمه شده است.

پس ثابت شد که معرفت اسماء بدست نمی آید مگر به معرفت مسمّای آن اسماء و دریافت صورتش در دل و خاطر انسان.

لذا وقتی که مراد از آیه: (وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ کُلَّها- ۳۱/ بقره) انواع سه گانه کلام و صورتهای مسمّاها در ذاتشان باشد و در آیه: (ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْماءً سَمَّیْتُمُوها- ۴۰/ یوسف) می گوید اسمائی که ذکر می کنید- مسمّیات- ندارند و نامهای بدون مسمّی هستند، زیرا حقیقتی که در باره بت ها اعتقاد دارید بنابر همان اسمائی است که در آنها وجود ندارد.

و آیه: (وَ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَکاءَ قُلْ سَمُّوهُمْ- ۲۳/ رعد) یعنی بت ها را نام ببرید و در این آیه مراد آن نیست که- اسماء- آنها را مثل- لات و عزّی- نام ببرید بلکه مراد اظهار و بیان تحقیق در چیزی است که آن را- اله- می خوانید تا معلوم شود که آیا معانی این اسماء در بت ها یافت می شود یا نه، و لذا بعد از آن می گوید:

(أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِما لا یَعْلَمُ فِی الْأَرْضِ أَمْ بِظاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ- ۳۳/ رعد) (آیا می خواهید خدای را از چیزهایی که در زمین نمی شناسیدشان، و حقیقتی ندارند و یا از سخنی که ظاهر و آشکار است خبر دهید؟) و آیه: (تَبارَکَ اسْمُ رَبِّکَ- ۷۸/ الرّحمن).

یعنی: برکت و نعمتی که اگر در نظر گرفته شود صفاتش سرشار و ریزان است، مثل صفات: کریم- علیم- باری- رحمن- رحیم و آیات: (سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی- ۱/ اعلی) و (وَ لِلَّهِ الْأَسْماءُ الْحُسْنی- ۱۸۰/ اعراف) و (اسْمُهُ یَحْیی لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِیًّا- ۷/ مریم) و (لَیُسَمُّونَ الْمَلائِکَهَ تَسْمِیَهَ الْأُنْثی- ۲۷/ نجم) آیه اخیر یعنی: می گویند فرشتگان دختران خدایند.

و آیه: (هَلْ تَعْلَمُ لَهُ (سَمِیًّا)- ۶۵/ مریم) نظیری و همسانی برایش می دانی و می شناسی که استحقاق اسمش را داشته باشد) و یا چیزی که تحقیقا شایسته و در خور صفتش باشد.

در آیه اخیر مقصود- هل تجد من یتسمّی باسمه: یعنی آیا کسی که همنام او باشد می یابی، زیرا زیادند اسمهای خداوند که بر غیر او اطلاق می شود و لکن معنای آن اسم

وقتی در باره خداوند بکار می رود همان معنایی نیست که در باره غیر خداوند بکار می رود.

(سنن) [سنن]

السّنّ (دندان) که معروف است، جمعش- اسنان- در آیه (وَ السِّنَّ بِالسِّنِّ- ۴۵/ مائده).

و- سانّ البعیر النّاقه: شتر نرینه، مادینه را گاز گرفت.

السّنون: دارویی که دندانها با آن معالجه می شود.

سنّ الحدید: ذوب شدن و تیز شدن آهن.

المسنّ: وسیله تیز کردن.

السّنان: نوک نیزه و تیر، مخصوص چیزی است که در سر نیزه با آن ترکیب می شود.

سننت البعیر: شتر را با کم دادن علف بعد از فربهی لاغر کردم که تشبیهی به صیقل دادن و تیز کردن آهن است، و به اعتبار جاری شدن آهن مذاب می گویند:

سننت الماء: آب را جاری ساختم یا به جریان انداختم.

تنحّ عن سنن الطریق: از راههای مستقیم آن دور شد.

(سُنَنِهِ) و سننه: راه و روش های آن، پس- سنن- جمع- سنّه است. و- سنّه الوجه:

طریقت و روش آن.

و- سنّه النّبیّ: راه و روش پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که آن را برمی گزیند و مقصد خویش قرار می دهد.

و- سنّه اللّه تعالی: به دو صورت گفته شده، یکی برای روش حکمت خدایی و دیگر روش طاعت و بندگی به او.

مثل آیات: (سُنَّهَ اللَّهِ الَّتِی قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّهِ اللَّهِ تَبْدِیلًا- ۲۳/ فتح). و (وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِیلًا- ۴۳/ فاطر).

که آگاهی و هشداری است بر اینکه فروع ادیان و شرایع هر چند که صورتشان

مختلف باشد هدف و غرض، اراده شده و مقصود از آنها مختلف و گونه گون نیست و تبدیل هم نمی گردد و آن همان پاکیزه نمودن نفس و آماده ساختنش برای رسیدن به ثواب و پاداش خدای تعالی و جوار رحمت اوست.

و در آیه: (مِنْ حَمَإٍ (مَسْنُونٍ)- ۲۶/ حجر) گفته اند یعنی تغییر کننده. و آیه: (لَمْ یَتَسَنَّهْ «۱»- ۲۵۹/ بقره) معنایش- لم یتغیّر- است یعنی تغییر نکرده و حرف (ه) در آخر آن برای وقف است.

(سنم) [سنم]

آیه: (وَ مِزاجُهُ مِنْ تَسْنِیمٍ- ۲۷/ مطفّفین) گفته اند- تسنیم- چشمه ای است در بهشت که بسیار با شکوه و ارزشمند است و معنی آن به معنی آیه: (عَیْناً یَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ- ۲۸/ مطفّفین) تفسیر شده است.

(سنا) [سنا]

السّنا: نور و روشنایی پراکنده شده.

السّناء: رفعت و بزرگی.

السّانیه: شتر آبکش- دلو بزرگ- و ابرهای پر باران که به وسیله آن ها همه چیز آب داده می شود. و بخاطر ارزشمندی و رفعتشان- سانیه- نامیده شده و آیه: (

---

(۱) عبارت- لم یتسنّه- در آیه، که اصلا- یتسنّ- است یعنی تغییر نکرده. حرف (ه) در اصل فعل نیست و ضمیر هم نیست، به گفته مؤلّف رحمه اللّه- الهاء للاستراحه: حرف (ه) در آخر کلمه برای وقف است ولی زمخشری می گوید: و الهاء اصلیّه اوهاء سکت: حرف (ه) یا اصلی است یا برای جدا کردن و فاصله آن کلمه با کلمه بعدی است، اشتقاقش از- سنه- یعنی سال است که حرف آخرش (ه) است، معنیش این است که به مرور زمان و گذشت سالها تغییر نکرده و نیز گفته اند اصلش- یسنن- از (حَمَإٍ مَسْنُونٍ- ۲۶/ حجر) است که حرف (ن) به حرف علّه زاید نباشد، بلکه از- سنه- گرفته شده باشد و معنیش این است که سالها بر آن اثر نگذشته و بحال اوّلش باقی است گویی که صد سالی که قرآن بیان داشته بر او نگذشته، به قرائت عبد اللّه- لم یتسن- است (کشّاف زمخشری ۱/ ۳۰۷).

يَكادُ سَنا بَرْقِهِ «۱»- ۴۳/ نور).

و- سنت النّاقه تسنو: شتر آبكش، زمين را آب داد.

(سنه) [سنه]

السّنه- در اصلش دو نظر هست، اوّل اينكه- سنهه- باشد چنانكه می گويند:

سانهت فلانا: همه ساله با او داد و ستد كردم، و همينطور- سنيهه- يعنی ساليانه. كه گفته اند (لَمْ يَتَسَنَّهْ- ۲۵۹/ بقره) از همين ريشه است يعنی با گذشت سالها بر او، تغيير نكرده و تازگيش از بين نرفته.

دوّم- اينكه از- سنه- واوی است، چنانكه جمعش- سنوات است و فعلش- سانيت- و حرف (ه) برای وقف است مثل- كتابيه و حسابيه. و در آيات:

(أَرْبَعِينَ سَنَةً/- ۱۵/ ۱ احقاف) و (سَبْعَ سِنِينَ دَأَباً- ۴۷/ يوسف) و (ثَلاثَ مِائَةٍ سِنِينَ- ۲۵/ كهف) و (وَ لَقَدْ أَخَذْنا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ- ۱۳۰/ اعراف).

كه در آيه اخير واژه- سنين- عبارت از خشكسالی و قحطی است و بيشتر كاربرد واژه- سنه- در سالی است كه در آن خشكسالی و قحطی باشد نه هر سالی.

می گويند: اسنت القوم: يعنی قحطی زده شدند.

شاعر گويد: لها أرج ما حولها غير مسنت.

يعنی: (آشوب و سر و صدايی دارد و در اطرافش غير از سال قحطی و گرسنگی چيزی نيست).

و ديگری گويد: فليست بسنهاء و لا رجبيّه

---

(۱) تمام آيه چنين است: (يكاد سنا برقه يذهب بالابصار): نزديك است كه تابش برقش ديدگان را ببرد و خيره كند.

(یعنی نه سال سختی است و نَه سال پرباری. رجبیّه- درختی است که از پرباری ستونی زیرش می گذارند تا شاخه هایش شکسته نشود).

چنانکه می بینی- سنهاء- با حرف (ه) که در اصل واژه است بکار رفته. دیگری می گوید: ما کان ازمان الهزال و السّنی (یعنی زمانهای لاغری و قحطی نبود). واژه- السّنی- مرخّم نیست بلکه جمع- فعله بر وزن- فعول- است مثل مائه و مئین و مؤن که حرف (فاعل الفعل) آن مکسور شده مثل عصیّ، و- سنی که بخاطر وزن قافیه بدون تشدید آورده است. و در آیه: (لا تَأْخُذُهُ (سِنَةٌ) وَ لا نَوْمٌ- ۲۵۵/ بقره).

سنه: چرت و پینکی، از ریشه- و سن- است نه از، سنه.

(سهر) [سهر]

السّاهره: سطح و رویه زمین، فَإِذا هُمْ بِالسَّاهِرَهِ- ۱۴/ نازعات) و یا سرزمین قیامت که هر دو معنی گفته شده ولی حقیقتش زمینی است که گام نهادن و رفت و آمد بر آن زیاد است گویی که بدان خاطر- ساهره «۱»- یعنی بیدار، نامیده شده و اشاره ای از این معنی در سخن شاعر است که می گوید: تحرّک یقظان التّراب و نائمه.

یعنی: (خاک بیدار و خفته را به جنبش درمی آورد).

الأسهران: دو رگ در بینی، است.

---

(۱) ابن فارس سخن لطیفی در این مورد دارد و می گوید «زمینی را که پیوسته و شب و روز در رویاندن گیاهان است و گویی خواب ندارد و همیشه بیدار است ساهره نامیده اند و بعد به هر سرزمینی ساهره گفته اند و همچنین به زمینی که پیوسته آب جاری دارد و شب و روز آب در آن جریان دارد.

ساهور هم که از همین واژه است اسمی است برای ماه، زیرا- یسبّح فی الفلک دائما، لیلا و نهارا- و چون ماه شب و روز و پیوسته در گردش و حرکت دایره ای در مدار خویش است و لحظه ای سکون ندارد- ساهور- یعنی همیشه بیدار نامیده اند. (مقائیس اللّغه ج ۳ ص ۱۰۹).

ابن اثیر می نویسد: در حدیثی از پیامبر هست که «خیر المال عین ساهره لعین نائمه» یعنی: بهترین ثروت و سرمایه چشمه ای است که پیوسته آبش جاری است در حالیکه صاحبش شب در خواب است، و آب روان و جاریش را در حکم بیداری او قرار داده (النّهایه ج ۲ ص ۴۲۸)

.(سهل) [سهل]

السَّهل: زمین هموار و مسطّح، نقطه مقابلش الحزن: زمین سنگلاخ و مرغزار است در آیه: (مِنْ سُهُولِها قُصُوراً «۱» - ۷۴/ اعراف).

اسهل: به زمین هموار رسید.

رجل سهلی: مردی دشتی و بیابانی.

نهر سهل: جوی آبی که در دشت جاری است.

رجل سهل الخلق: مردی نرمخوی، و حزن الخلق- درشتخوی و خشن. سهیل- نام ستاره ای است (که سحرگاهان در آخر فصل گرما برمی آید و در زمان از سال میوه ها می رسند و پخته می شوند).

(سهم) [سهم]

السّهم: (تیر) چیزی است که پرتاب می شود و نیز آنچه را که برای تیر پرتاب های شرطی زده می شود. و مانند آنها. در آیه: (فَساهَمَ فَكانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ

- ۱۴۱/ صافات).

(آیه در باره حضرت یونس علیه السّلام است که در کشتی پر از مسافر وارد شد سپس قرعه زدند و او از پرتاب شدگان در آب شد).

استهموا: قرعه زدند.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِها قُصُوراً وَ تَنْحِتُونَ الْجِبالَ بُيُوتاً فَاذْكُرُوا آلاءَ اللَّهِ وَ لا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ- ۷۴/ اعراف).

سخن حضرت صالح به قوم خویش، بعد از هلاکت و سرنگونی قوم ستمگر و عیّاش، عاد است که می گوید:

ای مردم خدای را پرستش کنید که جز او معبودی و آفریدگاری نیست، ناقه ای که می بینید، نشانه ای است از پروردگارتان، او را واگذارید تا در سرزمین خدا بچرد آزارش نرسانید که عذابی دردناک شما را فرا خواهد گرفت.

خداوند شما را بعد از قوم عاد جانشین گردانید، و در این سرزمین هموار سکناتان داد که در دشتهایش کاخ ها می سازید و از کوه ها خانه می تراشید، نعمتها و بخششهای خدای را به یاد آرید و با گردنکشی و گستاخی در زمین فساد نکنید. [.....]

برد مسهّم: پارچه برد یمانی که نقش تیر بر آن باشد.

سهم وجهه: چهره اش دگرگون شد.

السّهام: دردی است که روی و چهره از آن تغییر می کند (سوختن از گرما و گرما زدگی).

(سها) [سها]

السّهو: خطا از روی غفلت و نادانی، که بر دو گونه است: اوّل- سهو و خطایی که انگیزه ها و کشش هایش از انسانیت انسان نباشد مثل دیوانه ای که انسانی را ناسزا می گوید:

دوّم- سهو و خطایی که انگیزه ایجاد آن از اراده خود اوست، مثل کسی که شرب خمر می کند و سپس کار منکر و ناروایی از او سر می زند هر چند که قصد آن کار نکرده باشد.

سهو کننده و خطا کار یا غفلت زده اوّل که دیوانه است قابل بخشش است و از او درمی گذرند ولی دوّمی یعنی خطا کار می خواره به جرم گناهش مجازات می شود و بر اساس معنی دوّم مذموم دانستن آن از سوی خدای تعالی است، در آیات:

(فِی غَمْرَهٍ ساهُونَ- ۱۱/ ذاریات) (در ورطه ای غافل، و بی خبرند).

(عَنْ صَلاتِهِمْ ساهُونَ- ۵/ ماعون) (آیه چنین است، ویل للمطفّفین الّذینهم عن صلاتهم ساهون: وای بر نماز گزارانی که از نمازشان غافلند).

(سیب) [سیب]

السّائبه (در آیه- ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِیرَهٍ وَ لا سائِبَهٍ وَ لا وَصِیلَهٍ وَ لا حامٍ «۱»- ۱۰۳/ مائده)

---

(۱) در مورد آیه (ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِیرَهٍ وَ لا سائِبَهٍ وَ لا وَصِیلَهٍ وَ لا حامٍ- ۱۰۳/ مائده) که این اصطلاحات در آن بکار رفته است شیخ طوسی می نویسد: این آیه از دلایل روشنی است بر بطلان مذهب مجبره (جبری مسلکان)

شتری است که در چراگاه به حال خود رها می شود و از آب و علف دورش نمی کنند و این در صورتی است که پنج بار زائیده باشد.

و- انسابت الحیّه انسیابا: مار بسرعت خزید.

السائبه: بنده ای است که آزاد می شود ولی آزادی و توان قدرتش باز هم در اختیار آزاد کننده اش باشد و مال و میراثش و رابطه اش را هر طور و هر کجا می خواهد قرار می دهد و این همان چیزی است که در شرع از آن نهی شده است.

السیب: بخشش، و نیز- السیب: راه و مجرای آب و اصلش از- سیبته فساب- گرفته شده، یعنی به جریانش انداختم و جاری شد.

که می گویند: خدای تعالی آفریننده کفر و گناهان و بت پرستی و سایر قبایح است. ولی خداوند در این آیه این نظر را نفی می کند از اینکه او جاعل- بحیره- سائبه- وصیله- حام- باشد و آنها می پندارند که خداوند جاعل و خالق صفات و نامگذاری آنهاست و این سخن نسبت به خدای تعالی تکذیبی و جسارتی بر اوست، سپس می گوید: آنها به این سخنانشان کفر ورزیدند و افتراء زدند به اینکه چیزی را به خداوند نسبت دادند که از فعل او نیست و این موضوعی روشن است و اشکالی در آن نیست و معنی آیه اینست: خداوند چیزهایی از این قبیل که قبل از اسلام حرام می کردند، حرام نکرده است و امر به آن هم ننموده:

۱- بحیره شتری بود که پنج بار می زائید و آخرینش شتر نر بود، و گوشش را شکاف می دادند و رهایش می کردند و خوردن گوشتش را حرام می دانستند، سوار بر آن نمی شدند و بار بر آن نمی نهادند حتّی اگر علیل یا درمانده ای از راهی هم به آن شتر می رسید سوارش نمی شد.

۲- سائبه: وقتی کسی برای وارد شدن کسی از سفر یا بیماری و از این قبیل چیزها نذری می کرد می گفت: شترم- سائبه- است و آن را رها می کرد و یا اگر بنده ای آزاد می شد او را بدان حمایت و میراث و پیوند در دوستی رها می کردند و او را نیز- سائبه- می گفتند.

۳- وصیله: مادّه گوسفندی بود که نوزاد دو قلویش را اوّل ماده بعد نر می زائید آن را هم رها می کردند و یا اینکه برای بت هاشان ذبحش می کردند و اگر نوزاد اوّل نر و دوّم مادّه بود ذبحش نمی کردند.

۴- حام- شتر نرینه ای بود که سوارش نمی شدند و اگر ده بار می زائید می گفتند پشت او بیمه شده است و نباید باری بر آن نهند و رهایش می کردند (تبیان/ شیخ طوسی- ۴/ ۱۰۶).

۵- و در آیه بعد سخن دروغین آنها را که چنین مسائلی را از سوی خدای می دانستند رد می کند و می گوید: (یَفْتَرُونَ عَلَی اللَّهِ الْکَذِبَ وَ أَکْثَرُهُمْ لا یَعْقِلُونَ- ۱۰۳/ مائده).

نکته ای که قابل ذکر است اینست که در سراسر قرآن عبارت- اکثر هم لا- یعقلون- و مشابه آن عبارت، هرگز در باره مسلمانان بیان نشده، زیرا همواره خداپرستی و اسلام و ایمان لازمه اش اندیشه و تعقّل و عمل و هدایت یافتگی است تمام آیات (اکثرهم لا یعقلون) در قرآن در باره غیر مسلمین است.

ص: ۲۷۲

.(ساح) [ساح]

الساحه: میدان و مکان وسیع، و از این معنی است- ساحه الدّار: فضاء منزل، در آیه:

(فَإِذا نَزَلَ بِساحَتِهِمْ- ۱۷۷/ صافات).

السائح: آبی که دائما در میدانی جاری است.

ساح فلان فی الارض: او مثل گذشتن و جریان آب، در زمین شتافت.

آیه: (فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ- ۲/ توبه) (چهار ماه در این سرزمین بگردید).

رجل سائح فی الارض و سیاح «۱»: مردی است سیّاح و جهانگرد.

و در آیه: ((السَّائِحُونَ)- ۱۱۲/ توبه) یعنی روزه داران، و (سائِحاتٍ- ۵/ تحریم) یعنی زنان روزه دار. بعضی گفته اند- صوم- دو گونه است:

اوّل- صوم و روزه حقیقی و آن نخوردن غذا و ترک همبستری در روز با همسران است.

دوّم- صوم و روزه حکمی، و آن نگهداشتن اعضاء و جوارح از گناهان است مثل:

گوش و چشم و زبان. پس- سائح: کسی است که این روزه دوّم را بجا می آورد با روزه اوّل- و نیز گفته شده- سائحون: همان کسانی هستند که مقتضای مفهوم آیه:

---

(۱) در حدیثی آمده است- لا سیاحه فی الاسلام- یعنی بریدن و دور شدن از جامعه و ترک نمودن نماز جمعه و جماعات کار خلافی است که از- سیح- است یعنی آبی که می رود و می گذرد و همچنین- لا سیاحه فی الاسلام- به معنی افساد و شرّ آفرینی است که در اسلام چنین اعمالی نیست (النّهایه ۲/ ۴۳۲).

علی علیه السّلام در صفات و نشانه های هر مؤمنی می گوید: اولئک مصابیح الهدی و اعلام السری، لیسوا بالمساییح و لا المذایيع البذر اولئک یفتح اللّه لهم ابواب الجنّه و یکشف عنهم ضراء نقمته.

یعنی: آنان مشعل های فروزان هدایت و نشانه های راهروی در تاریکی ها بسوی نورند، آنان فسادانگیز و نمّام و سخن چین نیستند، اشاعه دهنده فحشاء و زشتی ها نیستند که با شایعه پراکنی در میان مردم بذر فتنه و فساد بیفشانند، بی خردی و بیهوده گویی ها رای رواج نمی دهند. و از این روی خداوند بر این گونه کسان که راهنمای نیکی ها و دور از فسادند درهای بهشت به رویشان می گشاید و سختیها و زیان های عقوبت و بدفرجامی رای از ایشان بر می دارد و دور می کند. (نهج البلاغه خطبه

۱۰۲ شرح ابن ابی الحدید ج ۲ ص ۶۵۵) (النّهایه ۲/ ۴۳۲ ابن اثیر) و مقائیس اللّغه ج ۳/ ۱۲۰ ابن فارس.

در این خطبه مساییح جمع مسیاح از ساح یسیح است در همان معنای سخن چینان و شر و فساد آفرینان جوامع بشری است.

ص: ۲۷۳

(أَ فَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِها أَوْ آذانٌ يَسْمَعُونَ بِها- ۴۶/ حجّ) «۱» را می طلبند و پی می گیرند.

(سود) [سود]

السواد: رنگی که نقطه مقابل سپید است (سیاهی).

اسودّ و اسواد: سیاه شد.

آیه: (يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ- ۱۰۶/ آل عمران) (روزی که چهره هائی سپید و شاد و چهره هایی تار و ناشاد می شود) پس سپید شدن چهره ها عبارتست از مسرّت و شادی و سیاهی آنها عبارت از اندوه و بد حالی است مثل آیه: (وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ- ۵۸/ نحل).

(همینکه بشارتشان دهند که همسرشان دختر زائید چهره شان در حالیکه خشمگینند سیاه می شود و خشم فرو می برند) که بعضی سیاه شدن و سپید شدن صورت ها را بر محسوس و ظاهر معنی آن حمل کرده اند ولی نظر اوّل شایسته تر است زیرا سیاه و سپید شدن پوست صورت در دنیا هم می شود و آیه فوق مربوط به آخرت است.

و بر اساس معنی مسرّت و شادی و یا سپیدی چهره و عکس آن می گوید:

(وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ- ۲۲/ قیامه) و (وَ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ باسِرَةٌ- ۲۴/ قیامه)

---

(۱) آیا در زمین سیر نکرده اند تا دلهایی اندیشمند و گوشهائی درک کننده داشته باشند، بدیهی است عقل و شنیدن ظاهری مراد آیه نیست بلکه منظور عبرت گیری و دریافتن حقیقت حیات است، تا نپندارند که نعمات الهی در زمین بی جهت در اختیار آنهاست و فرجام ندارند، که به گفته سعدی:

ای که بر پشت زمینی همه وقت آن تو نیست دگران در شکم مادر و پشت پدرند

آنکه پا از سر نخوت ننهادی بر خاک عاقبت خاک شد و خلق بر او می گذرند

تا تطاول نپسندی و تکبر نکنی که خدا را چو تو در ملک بسی جانورند

سعدیا مرد نکو نام نمی رد هرگز مرده آنست که نامش به نکوئی نبرند

و (وَ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْها غَبَرَةٌ تَرْهَقُها قَتَرَةٌ- ۴۰/ عبس) و (وَ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عاصِمٍ- ۲۷/ یونس) و (كَأَنَّما أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعاً مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِماً- ۲۷/ یونس) و بر این مثال روایت شده است که: «انّ المؤمنین یحشرون غرّا محجّلین من آثار الوضوء».

(مؤمنینی که از بت ها گسسته و به حق پیوسته اند در قیامت با آثاری از شادی و سپیدی چهره در دستها و صورتشان که نتیجه وضوء است محشور می شوند).

سواد: به کسی که از دور دیده می شود، تعبیر می شود- سواد العین- سیاهی و مردمک چشم. می گویند- لا یفارق سوادی و سواده: تعبیر می شود (که بر راه مستقیم باشند. النّهایه).

و- (السّیّد): سرپرست جمعیّت زیاد، و بهمین جهت می گویند:

سیّد القوم: بزرگ و سرپرست قوم و مردمی فراوان و زیاد، از اینرو واژه سید به جماعت منسوب می شود و نمی گویند سید الثوب و سید الفرس: (پس واژه سید در مورد جامه و غیر انسان بکار نمی رود).

ساد القوم یسودهم: بر آن قوم سیادت و سرپرستی نمود، و چون شرط سرپرستی در جماعت و ملّت تهذیب نفس است به هر کس که در نفس خویش فضیلت و شخصیّت نفسانی دارد- سیّد- گفته اند.

و بر این معنی آیه: (وَ سَيِّداً وَ حَصُوراً- ۳۹/ آل عمران) و (وَ أَلْفَيا سَيِّدَها- ۲۵/ یوسف) است (یعنی شوهرش را) همسر و شوی زن هم به خاطر سیاست و تدبیر در همسریش- سیّد- نامیده شده (و هم چنین زن را سیّده گویند بخاطر سرپرستی خانواده و فرزندانش) و آیه: (رَبَّنا إِنَّا أَطَعْنا سادَتَنا- ۶۷/ احزاب) یعنی از والیان و سیاستمدارانمان پیروی کردیم «۱».

---

(۱) ابن اثیر می نویسد: «مردی بر پیامبر وارد شد و گفت- انت سید قریش- فقال السید اللّه یعنی فقط

.(سار) [سار]

السیر: گذشتن و سیر کردن در زمین.

رجل سائر و سیار: مردی سیر کننده.

السیاره: گروه و جماعت، خدای تعالی گوید: (وَ جاءَتْ سَیَّارَةٌ- ۱۹/ یوسف) افعال این واژه، ۱- سرت: گردش کردم و گذشتم ۲- سرت بفلان- ۳- سرته، ۴- سیرته.

(۱- رفتم ۲- فلانی را بردم ۳- بردمش ۴- زیاد گردشش دادم و گرداندمش، این فعل بدون حرف جارّه، هم لازم است و هم متعدّی).

در معنی اوّل یعنی (لازم) آیه: (أَ فَلَمْ یَسِیرُوا- ۱۰۹/ یوسف) و (قُلْ سِیرُوا- ۱۱/ انعام) و (سِیرُوا فِیها لَیالِیَ- ۱۸/ سباء) و در معنی دوّم (متعدّی با حرف جرّ) آیه: (سارَ بِأَهْلِهِ- ۲۹/ قصص).

امّا قسمت سوّم، یعنی- سرته (متعدّی بدون حرف جرّ) در قرآن نیامده است.

و در قسمت چهارم، آیه: (وَ سُیِّرَتِ الْجِبالُ- ۲۰/ نباء) و (هُوَ الَّذِی یُسَیِّرُکُمْ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ- ۲۲/ یونس) است.

امّا در مورد آیه: (سِیرُوا فِی الْأَرْضِ- ۱۱/ انعام) گفته شده تشویقی است بر سیر و سیاحت در زمین با جسم و بدن و نیز گفته شده تشویقی است بر جولان و حرکت

خداوند است که شایسته سیادت است». گویی پیامبر دوست نداشت که رو در روی و در حضورش او را مدح کنند و او- فروتنی را دوست می داشت.

و در حدیثی دیگر فرموده است مرا همانگونه که خداوند با واژه های نبی و رسول نامیده است بنامید- و لا تسمونی سیدا کما تسمون رؤساءکم فانّی است کأحدکم ممّن یسودکم فی اسباب الدّنیا- مرا همچون رؤسای دنیای خویش ننامید زیرا من در اسباب دنیاوی همانند رؤساتان که بر شما سیادت دارند نیستم. (النّهایه ج ۲ ص ۴۱۷) در این حدیث و احادیث دیگر که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله واژه سید را در مورد فرزندانش بکار برده معنای صحیح بزرگواری و سیادت و سروری معنوی و دینی بخوبی دانسته می شود و او در جهات دیگر که همان سرپرستی امور حکومتی و سیادت واقعی است با واژه- ولی- نام برده شده که گفت (إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا ...) یعنی پیامبر در آن امور همانند خداوند به شما ولایت دارد و مولای تان است به گفته مولوی:

کیست مولی آنکه آزادت کند بند رقّیت ز پایت بر کند

زین سبب پیغمبر با اجتهاد نام خود و آن علی مولا نهاد

ص: ۲۷۶

فکری و دریافت حالات دگرگون شده اقوام و زمین، چنانکه در خبری در وصف اولیاء روایت شده است:

«ابدانهم فی الارض سائره و قلوبهم فی الملکوت جائله» (بدن های اولیاء در زندگی و زمین سیر کننده است ولی دلهاشان در ملکوت در حال طواف است). و بعضی مفهوم این روایت رای به کوشش در عبادتی که به وسیله آن انسان به ثواب و پاداش می رسد حمل کرده اند و سخن پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله که فرمود: «سافروا تغنموا» یعنی سفر کنید تا غنیمت یابید و بهره مند شوید، به همین معنی تعبیر شده است (یعنی به معنی کوشش در عبادت).

(تیسیر:) هم بر دو گونه است:

اوّل- حرکت با فرمان و اختیار و اراده از سوی سیر کننده مثل: (هُوَ الَّذِی یُسَیِّرُکُمْ «۱»- ۲۲/ یونس).

دوّم- حرکت قهری با تسخیر مثل تسخیر کوهها در آیات: (وَ إِذَا الْجِبالُ سُیِّرَتْ- ۳/ تکویر) و (سُیِّرَتِ الْجِبالُ- ۲۰/ نباء).

(سیره:) حالتی و روشی است که انسان و سایر جانداران نهادشان و وجودشان بر آن قرار دارد، خواه غریزی و خواه اکتسابی چنانکه گفته می شود: فلانی سیره و روشی نیکو و قبیح دارد.

و آیه: (سَنُعِیدُها سِیرَتَهَا الْأُولی- ۲۱/ طه) یعنی حالتی که بر آن حالت بوده که همان چوب بودن آنست (در باره عصای حضرت موسی علیه السّلام است بعد از اعجازش در

---

(۱) صاحب مجمع البیان در باره آیه فوق که راغب رحمه اللّه آن را سیر و حرکت اختیاری و ارادی بشر در زمین به فرمان خدای می داند، می نویسد سیر دادن خداوند انسان را در زمین به اینست که او را توانایی داده و برای حرکت و مسافرتش در خشکی و دریا، ابزار و وسایلی آفریده و آماده نموده است مثل دست آموز شدن حیوانات سواری و ایجاد قوانینی در ابزارهایی که از آنها کشتی ساخته می شود و در جهات مختلف دریاها که وسایل سیر و حرکت انسانها است.»

(مجمع البیان ۵/ ۱۰۰)

حرکت کردن، که می گوید: نترس طبیعت و نهاد اوّلش را به آن باز می گردانیم).

(سور) [سور]

السور: جهیدن و چیره شدن با برتری است، این واژه در خشم و خمر نیز بکار می رود. می گویند: سوره الغضب: چیرگی و شدّت خشم و غضب بر انسان. و- سوره الشّراب: غلبه و تأثیر خمر در عقل و دماغ.

ساورنی فلان: بر من جست و سرم را گرفت.

فلان سوار: بسیار جهنده و حمله کننده است.

(اسوار:) «۱» از- اساوره الفرس- است یعنی سرداران سپاه ایران که بیشترین کار برد این واژه در مورد تیراندازان است که گفته شده از زبان فارسی معرّب شده است و سوار المرأه- هم به معنی دست بند و دستیاره زنان است اصلش دستوار- است و هر چه که بوده باشد- اسوار را بکار برده اند، هر چه باشد اعراب این واژه ها را بکار برده اند.

و از این واژه عبارت- سورت الجاریه: (دوشیزه را دستیاره دادم) است و- جاریه مسوره و مخلخله: دوشیزه ای که دستیاره در دست و خلخال در پای دارد.

در آیات: (أَسْوِرَهٌ مِنْ ذَهَبٍ- ۵۳/ زخرف) و (أَساوِرَ مِنْ فِضَّهٍ- ۲۱/ انسان) (دستبند و دستیاره هایی از طلا و نقره که- اسوره و اساور جمع آن است).

بکار بردن واژه- اسوره- در آیه فوق و مخصوص گرداندن آن با فعل (القی) و استعمال- أساور- در نقره و تخصیص آن با فعل (حُلُّوا- ۲۱/ انسان) نکات مفیدی است

---

(۱) همانطور که راغب رحمه اللّه می گوید: واژه- اسوار- ریشه در زبان فارسی دارد. خلف تبریزی می نویسد: اسوار- بر وزن- رهوار- به معنی سواره است در مقابل پیاده و به زبان گیلانی، جمعی باشند از لشگریان که حدّ اقل تیری و چماقی همراه دارند که بدان جنگ کنند و بر کلاه خود یکدیگر زنند، آن نوع چوب را هم- اسواری- گویند (برهان قاطع) اسوار- یعنی پیشوای ایرانیان قدیم که مخفّف- اسب سوار- است (غرائب اللّغه ۲۱۶).

بنابر این- اساوره- همان حماه العرب- یعنی قوی ترین- دلاوران و پیشتازان جنگی هستند که پیروزی در جنگ به تدبیر ایشان بستگی دارد. (لس ۱/ ۱۴۹)

که بحث آن به غیر این کتاب اختصاص می یابد «۱».

(السّوره:) مقام و منزلت رفیع، شاعر گوید:

الم تر انّ اللّه اعطاک سوره تری کلّ ملک دونها یتذبذب

(آیا نمی بینی که خدای، رفعتی به تو داده است و هر ملکی مادون این مقام سرگردان و مضطرب است).

سور المدینه: دیوارهای شهر که آن را کاملا دربرمی گیرد و احاطه می کند. و- سوره القرآن: تشبیهی است یا به همان- سور- و دیوار شهر که قرآن هم مانند احاطه و فراگیری دیوار به شهر محاط به سورهاست یا اینکه مثل منازل قمر، هر- سوره- در قرآن منزلتی و جایگاهی دارد. و کسی که- سوره- را- سوره (با مجزوم نمودن حرف واو) بگوید در آنصورت از- اسارت- است یعنی تتمّه ای از آن را باقی گذاردم، گویی که هر سوره قرآن قطعه ای و جزئی از کلّ سوره ها و تمام قرآن است.

و آیه: (سُورَةٌ أَنْزَلْناها- ۱/ نور) یعنی قسمتی از احکام و حکمتها.

أسأرت فی القدح: بقیّه اش را در قدح گذاردم.

شاعر گوید: لا بالحصور و لا فیها بسأر- که واژه- بسأر- در این مصراع- سوار-

---

(۱) نظر مؤلّف محترم از (القی) در تمام آیه اوّل مربوط به سخن فرعون است که می گوید: (یا قَوْمِ أَ لَیْسَ لِی مُلْکُ مِصْرَ وَ هذِهِ الْأَنْهارُ تَجْرِی مِنْ تَحْتِی أَ فَلا تُبْصِرُونَ؟ أَمْ أَنَا خَیْرٌ مِنْ هذَا الَّذِی هُوَ مَهِینٌ وَ لا یَکادُ یُبِینُ فَلَوْ لا أُلْقِیَ عَلَیْهِ أَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ ...- ۵۳ و ۵۴/ زخرف) فرعون که حقّ را در داشتن مادّیّات و انباشتن طلا- و قدرت و غلبه و تسلّط بر نهرها می داند به طرفداران خود می گوید: آیا این من نیستم که همه این وسایل رفاهی را دارم، آیا نمی بینید، و آیا من از موسی که خوار و ذلیل است و درست نمی گوید برتر و بهتر نیستم و اگر او حقّ است چرا برایش دستیاره های طلا نیفکنده اند و فرشتگان دوش به دوش او و همراهش نیستند؟ فرعون می خواهد بگوید اینها که من دارم بخشایشی است که به من داده شده و موهبتی است که نتیجه جبری لیاقت و حق بودن من است و گر نه چرا به موسی داده نشده و او مستضعف است.

در جای دیگر هم می گوید: مگر نمی بینید لباس او هم جامه ای نمدین و چوپانی است نه لباس اشرافی و فرعونی.

امّا واژه (حلّوا) در باره بهشتیان اشاره به جامه های زیبا و زیور داشتن است که میزبانشان و بخشایشگرشان پروردگارشان است و نتیجه اعمال نیک دنیائیشان ثمرات جهان بازپسین است.

هم روایت شده است که از همان معنی- سوره- یعنی خشم و غضب است (نه با تنگدلی، و نه در آن خشم و غضبی است).

(سوط) [سوط]

السّوط (تازیانه) یعنی پوست و چرمی نازک و بهم تابیده و بافته شده که با آن کسی را می زنند و اصل- سوط- آمیختن بعضی از چیزی با بعض دیگر آن است.

سطته و سوطته: آن ها را بهم آمیختم و بافتم.

پس تازیانه از این جهت- سوط- نامیده شده که رشته های چرمش به یکدیگر و بهم تابیده شده.

آیه: (فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذابٍ- ۱۳/ فجر) تشبیه به عذابی است که در دنیا با تازیانه انجام می شود و گفته شده اشاره به انواع عذابهایی است که با هم آمیخته است.

و در آیه (حَمِيماً وَ غَسَّاقاً «۱»- ۲۵/ نباء) هم به آن معنی اشاره شده است.

(ساعه) [ساعه]

السّاعه: جزئی است از اجزاء زمان که به قیامت تعبیر شده است در آیات: (اقْتَرَبَتِ السَّاعَهُ- ۱/ قمر) و (يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَهِ- ۱۱۷/ اعراف) و (وَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَهِ- ۲۴/ لقمان).

قیامت هم بخاطر سرعت حسابرسی اعمال با واژه- ساعه- که بسرعت در گذر است تشبیه شده، چنانکه گفت: (وَ هُوَ أَسْرَعُ الْحاسِبِينَ- ۶۲/ انعام) و یا آنچه که در آیات:

(كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَها لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّهً أَوْ ضُحاها- ۴۶/ نازعات) و (لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا ساعَهً مِنْ نَهارٍ- ۳۵/ احقاف) و (وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَهُ- ۱۲/ روم) که قیامت را با آن سرعت در گذران زمان

---

(۱) ترجمه آیه چنین است: دوزخ کمینگاهی است که سر انجام طاغیان و سرکشان از فرمان الهی است و مدّت زیادی در آنجا درنگ خواهند کرد، خنکی و نوشیدنی جز آب جوشان و آمیخته و چرکین نچشند و این پاداش و فرجام اعمال آنهاست که از حسابش و سر انجامش باک نداشتند و آیات الهی را لجوجانه و گستاخانه تکذیب نموده و دروغ می پنداشتند.

خبر داده است و خود قیامت هم به- ساعه- تشبیه شده است پس معنی اوّل آن قیامت است و معنی دوّم آن کمی از زمان «۱».

گفته اند ساعاتی که همان قیامت است، سه قسمت است:

۱- السّاعه الکبری: که همان برانگیخته شدن مردم برای محاسبه است و همانست که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در سخنش به آن اشاره کرده است که:

«لا تقوم السّاعه حتّی یظهر الفحش و التفحّش و حتّی یعبد الدّرهم و الدّینار» یعنی:

(قیامت برپا نمی شود و زمانش سر نمی رسد تا اینکه زشتیها و گناهان بسیار قبیح از حد درگذرد و بیهوده گوئیها ظاهر شود، و تا اینکه درهم و دینار یا زر و سیم چون بت ها پرستیده شود و معبود مردم قرار گیرد) و غیر از اینها، اموری را ذکر کرده که در زمان خودش و بعدش واقع نشده (تا زمان حیات مؤلّف رحمه اللّه- قرن ۵ ه).

۲- السّاعه الوسطی: مرگ و مردن مردمان یک قرن، و زمان واحد آنطوری که روایت شده است، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله عبد اللّه ابن انیس را دید و گفت «ان یطل عمر هذا الغلام لم یمت حتی تقوم السّاعه» یعنی: (اگر عمر و مدّت زندگی این پسر به درازا کشد نمی میرد تا اینکه مردمان هم عصرش بمی رند) گفته شده عبد اللّه بن انیس، آخرین فردی از صحابه بود که مرد و وفات کرد.

۳- السّاعه الصّغری: که همان مرگ هر انسانی است، پس- ساعه- یا قیامت هر فردی مرگ او است و همانست که در آیه زیر به آن اشاره شده است که آیه: (قَدْ خَسِرَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِلِقاءِ اللَّهِ حَتَّی إِذا جاءَتْهُمُ السَّاعَهُ بَغْتَهً- ۳۱/ انعام) و معلوم است که این حسرت و افسوس هنگام مردن به انسان می رسد و سراسر وجود او را فرا می گیرد چنانکه گفت: (وَ أَنْفِقُوا مِنْ ما رَزَقْناکُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ یَأْتِیَ أَحَدَکُمُ الْمَوْتُ فَیَقُولَ ...- ۱۰/ منافقون) و

---

(۱) زجاج می گوید: «معنی السّاعه فی کل القرآن، الوقت الّذی تقوم فیه القیامه» یعنی: در تمام قرآن- ساعه به معنی زمانی است که قیامت برپا می شود و اشاره به این است که چنان حادثه عظیمی در آن رخ می دهد پس بخاطر اندک زمانی که چنان حادثه عظیمی در آن رخ می دهد آن را- ساعه- نامیده است و اللّه اعلم.

(معانی القرآن- فرّاء- النّهایه- ابن اثیر)

همینطور آیه: (قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ إِنْ أَتـاکُمْ عَـذابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْکُمُ السَّاعَهُ «۱»- ۴۰/ انعـام) روایت شـده است که هر گاه باد و طوفان شدیدی می وزید رنگ پیامبر صلّی اللّه علیه و آله تغییر می کرد و می گفت:

«تخوّفت السّاعه و قال: ما امدّ طرفی و لا اغضّها الّا و اظنّ انّ الساعه قد قامت» یعنی:

(دیدگانم را باز نمی کنم و آن را بر هم نمی گذارم مگر اینکه می پندارم مرگ فرا رسیده است).

می گویند- عاملته مساوعه: ساعتی با او داد و ستد کردم مثل معاومه: معامله سالیانه و- مشاهره: داد و ستد ماهیانه.

و- جاءنا بعد سوع من اللّیل: در ساعات اوّل شب پیش ما آمد.

و- سواع: بعد از این.

و از معنی- ساعه- اهمال یعنی سستی و رها کردن، تصور شده است. گفته می شود: اسعت الإبل أسیعها و هو ضائع سائع: شتر را مهمل و بیهوده واگذاردم.

و- سواع: نام بتی است، در آیه: (وَدًّا وَ لا سُواعاً- ۲۳/ نوح) (نام دو بت در جاهلیّت است).

(ساغ) [ساغ]

نوشیدن و قورت دادن نوشیدنی آسان شد.

اساغه کذا: پایان یافت و کامل شد.

آیه: (سائِغاً لِلشَّارِبِینَ- ۶۲/ نحل) (اشاره به آفرینش شیر در وجود پستانداران است که می گوید: یکی از آثار نعمت های خدا بر شما شیر است که بر نوشندگانش گوارا است).

---

(۱) بگو اگر چیزی فهمیده اید و راست می گوئید آیا اگر عذاب خدای بر شما بیاید یا اینکه مرگتان فرا رسد مگر جز خدای را به کمک می خوانید؟ بلکه او را می خوانید و اوست که خواست شما را اگر بخواهد برآورده می کند و شما در آن هنگام غیر خدای را که می پرستیدید فراموش خواهید کرد.

و (وَ لا یَکادُ یُسِیغُهُ- ۱۷/ ابراهیم) (به زحمت می خورد و نوشیدن و فرو بردنش را نمی تواند زیرا از هر سوی مرگ او را می گیرد امّا مردنی نیست).

سوّغته مالا: مالی به او بخشیدم.

واژه- تسویغ- استعاره از همان معنی است.

فلان سوغ اخیه: وقتی است که یکی از دو نوزاد پشت سر اولی به سرعت زائیده شود (دوقلوها) که تشبیهی از راحتی و به سرعت نوشیدن است (سوغ: همزاد، که مذکّر و مؤنّث در آن یکسان است).

(سوف) [سوف]

سوف حرفی است مخصوص افعال مضارع برای انجام فعل در آینده که از زمان حال جدایش می کند، مثل آیات:

(سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَکُمْ رَبِّی- ۹۸/ یوسف) و (فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ- ۱۳۵/ انعام) یعنی: آنچه که در طلبش هستید و می طلبید به زودی خواهید دانست هر چند که در وقت حاضر بدست آید ولی ناچار برای بعد است.

واژه- سوف- اقتضاء معنی به تأخیر انداختن و درنگ نمودن در کار را دارد.

تسویف- هم به اعتبار سخن وعده دهنده است که می گوید: سوف افعل کذا- و از آن مشتقّ شده است.

السّوف: بوی خاک و بول.

مسافه: بیابانی است که راهیاب با بوئیدن خاک، آنجا را و راه صحیح را تشخیص می دهد (چون با بوئیدن خاک می فهمد که چهارپایان از آنجا عبور کرده اند یا نه).

و سپس در اثر کثرت استعمال، فاصله و دوری راه را هم به همان اعتبار- مسافه- گفته اند.

شاعر گوید: اذا الدّلیل استاف اخلاق الطّرق.

(وقتی که راهیاب و راهنمای کاروانیان، قدیم یا جدید بودن راهها را تشخیص می دهد).

السّواف: بیماری شتران که آنها را به هلاکت می رساند، وجه تسمیه این یا از آن جهت است که مرگ را نزدیک می بیند و حس می کند و می بوید یا مرگ او را درک می کند و می بوید و یا اینکه از آن بیماری بزودی خواهد مرد.

(ساق) [ساق]

سوق الابل: کشاندن یا راندن شتران.

می گویند- سقته فانساق: راندمش و کشاندمش.

السّیّقه: شتر رانده شده.

و- سقت المهر الی المرأه: در وقتی است که کابین زن، شتر باشد که می گویند آن را بسویش راندم و بردم.

و آیه: (إِلی رَبِّکَ یَوْمَئِذٍ الْمَساقُ- ۳۰/ واقعه) مثل معنی آیه (وَ أَنَّ إِلی رَبِّکَ الْمُنْتَهی- ۴۲/ نجم) است. یعنی: هنگامه ای که به سوی پروردگارت می روی.

و آیه: (سائِقٌ وَ شَهِیدٌ- ۲۱/ ق) یعنی: فرشته ای که او را می برد و دیگر فرشته بر آن گواه است، که گفته اند معنی آن مثل آیه: (کَأَنَّما یُساقُونَ إِلَی الْمَوْتِ- ۶/ انفال) است یعنی، گویی که به سوی مرگ رانده می شوند. و (وَ الْتَفَّتِ (السَّاقُ) بِالسَّاقِ- ۲۹/ قیامه) گفته اند مقصود بهم خوردن یا در وقت خروج روح از بدن است و یا اینکه منظور بهم چسبیدن پاها در کفن است یا اینکه منظور اینست که دو ساق پایش بعد از مردن و بعد از اینکه در زندگی او را برمی داشتند و حمل می کردند، دیگر او را حمل نمی کنند.

و نیز گفته شده- التفاف یا بهم پیوستن دو ساق در آیه اخیر برخورد سختی ها به سختی ها است (که همان عواقب یا عقبه پی در پی پس از مرگ است).

و معنی آیه: (یَوْمَ یُکْشَفُ عَنْ ساقٍ- ۴۲/ قلم) مثل اینست که می گویند کشفت الحرب عن ساقها: کارزار سخت شد و قدرتش را ظاهر کرد، که رهایی از آن مشکل است.

بعضی گفته اند، آیه: (یَوْمَ یُکْشَفُ عَنْ ساقٍ- ۴۲/ قلم) اشاره ای به شدّت و سختی است و به این معنی است که نوزاد در شکم مادرش می میرد و کمک کننده در زائیدن، دستش را در رحم حیوان می کند و با کشیدن پای نوزاد، مرده آن را بیرون می آورد و این همان معنی- الکشف عن الساق است که سپس در باره هر کار مصیبت بار و سختی بکار رفته.

و آیه: (فَاسْتَوی عَلی (سُوقِهِ)- ۲۹/ فتح) که گفته شده- سوق- جمع- ساق- است مثل- لابه و لوب- و- قاره و قور. (شتران سیاه و سنگهای سیاه).

و بر این اساس، آیه: (فَطَفِقَ مَسْحاً بِالسُّوقِ وَ الْأَعْناقِ- ۳۳/ ص) (شروع کرد به دست زدن پاها و گردن ها).

رجل اسوق و امرأه سوقاء: مرد و زنی که پاهای بزرگ پیدا و نمایان دارند. (السّوق:) بازار و جائیکه در آنجا متاع داد و ستد می شود «۱» در آیه: (قالُوا ما لِهذَا الرَّسُولِ یَأْکُلُ الطَّعامَ وَ یَمْشِی فِی الْأَسْواقِ- ۷/ فرقان) (یعنی: گفتند این چه پیامبری است که غذا می خورد و در بازارها راه می رود، به پندار باطلشان نبایستی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از جنس آنها باشد).

و- السّویق: نوشیدنی، چونکه بدون جویدن در حلق فرو می رود.

(سول) [سول]

السّؤل: حاجت و نیازی که نفس آدمی بر آن حریص است.

---

(۱) وجه تسمیه سوق با توجّه به ریشه این واژه بخاطر اینست که متاع و اموال برای داد و ستد به بازار آورده و برده می شود و در حدیثی در باره راه رفتن پیامبر با اصحابش آمده است که- کان یسوق اصحابه- یعنی:

- اصحاب خویش را بخاطر تواضع و فروتنی پیش می داشت و بر خود مقدّم می داشت بدیهی است این حالت در زمانی بوده که استقرار حکومت اسلامی، و یکپارچگی یارانش مسلّم بوده و گر نه در مواقع ضروری و وجود مخاطرات به فرمان خدای، علی علیه السّلام را هم بجای خویش قرار می داد و در جنگها اصحابش او را در چادر فرماندهی و در پشت جبهه قرار می دادند و خودشان پیش قراولان نبرد بودند و در تمام جنگها شرکت مستقیم داشتند.

در آیه گفت: (قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يا مُوسى- ۳۶/ طه) و آن چیزی بود که موسی علیه السّلام می خواست، مثل اینکه می گفت: (رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي- ۲۵/ طه). التّسویل: جلوه دادن چیزهایی که نفس بر آنها حریص است و تصویر نمودن قبح و زشتی برای او به صورت حسن و خوبی است در آیات:

(بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً- ۱۸/ یوسف) و (الشَّيْطانُ سَوَّلَ لَهُمْ- ۲۵/ محمّد).

بعضی از ادباء گفته اند- سألت هذیل رسول اللّه فاحشه: از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله چیز ناروایی که بصورت خوب و نیکو بود، طلب کردند.

چنانکه عدّه ای از ادباء گفته اند- سالت- در این عبارت از- سأل- یعنی پرسیدن نیست و معنی سؤل- نزدیک به معنی واژه- امنیّه یعنی آرزو است، ولی- امنیّه- در چیزی است که انسان آنرا اندیشه می کند و در باره اش تفکّر می نماید، ولی- سؤل- در چیزی است که مطالبه می شود، گویی که- سؤل- بعد از امنیّه و آرزوست.

(سال) [سال]

سال الشّی ء یسیل: آن چیز روان و جاری شد.

أسلته أنا: جریانش انداختم.

در آیه: گفت: (وَ أَسَلْنا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ- ۱۲/ سباء) یعنی مس را برایش ذوب کردیم.

اساله: در حقیقت حالتی است در مس که بعد از گداختن و ذوب شدن بدست می آید.

(السّیل)- اصلش مصدر است و سپس برای آب فراوانی است که به سرعت به سویت می آید و بارانش به تو نرسیده. واژه- سیل- بصورت اسم قرار گرفته. در آیات:

(فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَداً رابِياً- ۱۷/ رعد) (سیلاب کفی فراوان برداشت) و (سَيْلَ الْعَرِمِ- ۱۶/ سباء).

السّیلان: امتداد آهن و دنباله شمشیر و مانند آن از دسته شمشیر است که در قبضه آن و داخل غلاف قرار گرفته است.

(سأل) [سأل]

السّؤال طلب شناختن، یا چیزی که انسان را به معرفت و شناخت می رساند یا خواستن مال و آنچه که به مال می رساند، پس طلب معرفت و شناخت، پاسخش بر عهده زبان است، و دستی که بجای زبان می نویسد یا اشاره می کند ولی- استدعاء مال جوابش به عهده دست است و زبان بجای دست است یا با وعده دادن یا ردّ سؤال. اگر بگوئید چگونه صحیح است به اینکه گفته شود- سؤال- برای معرفت و شناخت است و حال اینکه معلوم است که خدای تعالی از بندگانش سؤال می کند، مثل آیه: (إِذْ قالَ اللَّهُ یا عِیسَی ابْنَ مَرْیَمَ- ۱۱۰/ مائده) پاسخ این است که آن سؤال برای آگاه نمودن خود مردم، و سرزنش ایشان بوده نه برای آگاه شدن خدای تعالی، زیرا او- علّام الغیوب- یعنی آگاه بر راز پنهانی ها و ناپیداهاست بنابر این از اینکه معنی سؤال برای شناخت و معرفت باشد، خارج نمی شود.

سؤال- در معنی فهمیدن و شناختن، گاهی خبر داشتن است و زمانی به منظور سرزنش، مثل: آیه: (وَ إِذَا الْمَوْؤُدَهُ سُئِلَتْ- ۸/ تکویر) که برای شناساندن و معرّفی مسئول (در سقط جنین یا گذشتن از نوزادان به هر تقدیر است).

وقتی سؤال برای تعریف و آگاهی باشد به مفعول دوّم متعدّی می شود که گاهی فعل به خودی خود و گاهی با حروف جارّه متعدّی است، چنانکه می گویی- سألته کذا و سألته عن کذا و بکذا- که متعدّی با حرف (عن) بیشتر است، در آیات: (وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ- ۸۵/ اسراء). (وَ یَسْئَلُونَکَ عَنْ ذِی الْقَرْنَیْنِ- ۸۳/ کهف) (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَنْفالِ- ۱/ انفال) و (سَأَلَ سائِلٌ بِعَذابٍ واقِعٍ- ۱/ معارج) (إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی- ۱۸۶/ بقره).

ولی اگر- سؤال- برای درخواست مال باشد آن فعل یا بنفسه و یا با حرف (من) متعدّی می شود، مثل آیات:

(وَ إِذا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتاعاً فَسْئَلُوهُنَّ مِنْ وَراءِ حِجابٍ- ۵۳/ احزاب) و (وَ سْئَلُوا ما أَنْفَقْتُمْ وَ لْیَسْئَلُوا ما أَنْفَقُوا- ۱۰/ ممتحنه) و (وَ سْئَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ- ۳۲/ نساء). فقیری که چیزی می خواهد و تقاضا می کند به- سائل- تعبیر می شود.

مثل آیات: (وَ أَمَّا السَّائِلَ فَلا تَنْهَرْ- ۱۰/ ضحی) و (لِلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ- ۱۱/ ذاریات).

(سام) [سام]

السّوم: اصلش به سرعت رفتن در طلب چیزی است و لفظی است مرکّب از دو معنی رفتن، و جستن چیزی است. در معنی رفتن، عبارت- سامت الإبل فهی سائمه:

(رفت که بچرد و او رونده است) و در معنی ابتغاء و جستن، سمت کذا: (جستجو کردم)، چنانکه گفت:

(یَسُومُونَکُمْ سُوءَ الْعَذابِ- ۴۹/ بقره) (عذاب بدی را بر شما تکلیف می نمودند که فرزندانتان را می کشتند و زنانتان را وا می گذاشتند) و همچنین از واژه- سام- عبارت، سیم فلان الخسف «۱» فهو یسام الخسف- است یعنی (خوار شد و خوار می شود).

سوم- هم در خرید و فروش و داد و ستد بکار می رود. «۲»

---

(۱) عبارت و ضرب المثل- سیم الخسف- و- یسام الخسف در حدیثی از علی علیه السّلام نقل شده است که فرموده «من ترک الجهاد البسه اللّه الّذله و سیم الخسف» «یعنی کسیکه جهاد را واگذارد و از آن روی گرداند خداوند جامه ذلّت و لباس خواری بر او پوشاند و به ناچار تحمّل شکست و خواری را خواهند نمود».

واژه- خسف که در ردیف حرف- خ- در جلد اوّل ذکر شده بصورت استعاره یعنی سستی و خفّت و خواری- و سیم الخسف همان عبارت- تحمل فلان خسفا- است، یعنی: ننگ مشقّت و ذلّت را برای خود خرید و تحمّل کرد.

و نیز- سام- یعنی مرگ، که گفته اند- لکلّ داء دواء الّا السّام- هر دردی دوائی دارد مگر مرگ که بی درمان است حدیث فوق در نهج البلاغه چنین است «امّا بعد فانّ الجهاد باب من ابواب الجنّه ... فمن ترکه رغبه عنه، البسه اللّه ثوب الّذل و شمله البلاء ... و سیم الخسف» (خطبه ۲۷- النّهایه ج ۲/ ۴۲۶- ابن اثیر- لسان العرب ۹/ ۶۸ ابن منظور- مجمع البحرین ۵/ ۴۸ طریحی) که در تمام واژه نامه های فوق بصورت ذکر شده آمده است. [.....]

(۲) یعنی عرضه کردن متاع یا خریدن آن به کمتر یا بیشتر از آنچه خریدار یا فروشنده دیگری همان را عرضه کرده است و لذا در حدیثی آمده است که: «لا یسوم احدکم علی سوم اخیه» نباید هیچیک از شما از روی حسادت و رقابت در خرید و فروش، روی دست برادرش برود که اجناس را گران کنند و نیز در حدیثی دیگر هست که فرمود:

پگاهان که هوا کاملا روشن نشده، معامله نکنید زیرا احتمال غبن و مغبون شدن هست و در آن اوقات از ذکر و عبادت خداوند بازمی مانند.

گفته شده- صاحب السّلعه أحقّ بالسّوم: صاحب متاع برای خرید و فروش آن متاع سزاوارتر است.

سمت الابل فی المرعی: برای چریدن رهایش کردم (که به باب افعال و تفعیل، متعدّی می شود) می گویند- اسمتها و سوّمتها: (نیز در همان معنی- سمتها- است).

و آیه: (وَ مِنْهُ شَجَرٌ فِیهِ تُسِیمُونَ «۱»- ۱۰/ نحل).

السّیماء و السّیمیاء: علامت و نشان.

شاعر گوید: له سیمیاء لا تشق علی البصر.

یعنی: (نشانه ای از زیبایی بر چهره دارد که دیدنش بر چشم شادی آور است و مشکل نیست).

خدای تعالی گوید: (سِیماهُمْ فِی وُجُوهِهِمْ- ۲۹/ فتح).

سوّمته: نشانش کردم و علامتش گذاردم.

(مُسَوّمِینَ:) علامت دارها.

مسوّمین: علامت گذاران (در قدیم با داغ کردن و مهر، دامها و بردگان را نشان می کردند) که یا خودشان یا ستورانشان یا فرستاده هاشان را علامت گذاری می کردند.

---

(۱) اشاره به یکی از نعمت های با شکوه الهی است که می گوید: (هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً لَکُمْ مِنْهُ شَرابٌ وَ مِنْهُ شَجَرٌ فِیهِ تُسِیمُونَ- ۱۰/ نحل) او کسی است که باران را از آسمان فرو ریزاند و نازل می کند که هم نوشیدنی شماست و هم گیاهان و درختانی از آن تولید می شود که چهارپایانتان را در آن می چرانید. هر کجا در قرآن، واژه- شراب- بکار رفته مطلق آب و نوشیدنی پاک و طبیعی و بدون زیان است، و هر کجا از- خمر و مسکر دنیایی نام می برد که دست ساخته خود بشر و چیزی زیانبار است آن را با واژه های (رجس و عملی شیطانی) که عامل دشمنی و عواقب سوء و بی خردی است به آن اشاره می کند.

در روایتی به سند صحیح آمده است که: «انّ اللّه لم یحرم الخمر لا سمها و لکن حرمها لعاقبتها فما کان عاقبه الخمر فهو خمر» (کافی ۶/ ۴۱۲) یعنی: خداوند خمر را به خاطر اسمش حرام نکرده بلکه بخاطر عواقب و زیانمندی و نتیجه ای که برای فرد و خانواده و جامعه از آن حاصل می شود آن را حرام نموده است، پس هر چیزی که زیانباری و عواقب خمر را داشته باشد، حرام است.

از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره ستوران جنگی روایت شده است که:

«تسوّموا فانّ الملائکه قد تسوّمت» یعنی: (علامت بگذارید، زیرا فرشتگان در جنگ بدر، مرکبهاشان را علامت گذاردند).

(سأم) [سأم]

السّآمه: ملامت و دلتنگی از چیزی که مدّتش و زمانش طولانی شده خواه کار باشد و خواه تأثیر پذیری از چیزی یا کاری، آیه: (وَ هُمْ لا یَسْأَمُونَ- ۳۸/ فصّلت) (اشاره به کسانی است که در پیشگاه خدای از تسبیح نمودن پیوسته او، ملول و خسته نمی شوند).

و آیه: (لا یَسْأَمُ الْإِنْسانُ مِنْ دُعاءِ الْخَیْرِ- ۴۹/ فصّلت) (فطرت آدمی طوری است که از طلب خیر خسته و ملول نمی شود ولی چون بدی به او رسد ناامید و مأیوس می شود).

شاعر گوید:

سئمت تکالیف الحیاه و من یعش ثمانین حولا لا أبالک یسأم «۱»

(یعنی: از سختی های روزگار خسته و ملولم، کسی که هشتاد سال زندگی می کند خسته می شود).

(سنین) [سنین]

طور سیناء: کوه معروفی است، در آیه: (تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَیْناءَ- ۲۰/ مؤمنون) که با فتحه و کسره حرف (س) هر دو خوانده شده حرف الف در سیناء- که مفتوح است جز

---

(۱) عبارت- لا أبالک- ناسزا و سرزنش کامل است ولی- لا امّ لک- یعنی مادرت آزاده نبوده ناسزای درستی است زیرا در نظر اعراب کنیزان و فرزندانشان ناستوده بودند و اسلام این عادت زشت را هم عملا و حکما مردود دانست.

(مجمع الامثال ۲/ ۲۴۲ میدانی)

برای تأنیث نیست، زیرا در کلام عرب، وزن- فعلال- نیست مگر در مضاعف، مثل قلقال و زلزال «۱» که حرف (ق) در قلقال و حرف (ز) در زلزال، مضاعف یعنی دو تاست) و در واژه- سیناء- صحیح است که الفش، مثل الف در واژه های علباء و حرباء، یا اینکه الف الحاق مثل الف در واژه- سرواح- باشد و نیز گفته شده- طور سنین- حرف (س) از حروف معجم است.

(سوا) [سوا]

المساواه: برابری با در نظر گرفتن ذرع و وزن و پیمایش، و در هر سه مورد زیر بکار می رود.

۱- به اعتبار اندازه گرفتن، وزن کردن و پیمانه و حجم (طول و وزن و حجم) می گویند: هذا ثوب مساو لذاک الثّوب: این پارچه با آن پارچه مساوی و برابر است.

و هذا الدّرهم مساو لذلک الدّرهم: این پول برابر آن پول است.

۲- واژه- مساواه- در معنی برابری به اعتبار کیفیّت، مثل: هذا السّواد مساو لذلک السّواد: این سیاهی برابر آن سیاهی است هر چند که تحقیق در معنی سیاهی به اعتبار مکان و موقعیّت آن سیاهی باز می گردد، بدون توجّه به ذات آن.

۳- و گاهی به اعتبار گونه ای برابر است که در آنجا، واژه- عدل- بکار می رود.

شاعر گوید:

ابینا فلا نعطی السّواء عدوّنا

یعنی: (ما دشمنان همسان خویش را بطور عادلانه نمی بخشیم و از آن کار خودداری کرده ایم). استوی دو وجه دارد:

---

(۱) قلقال و زلزال هر دو به معنی جنبش و حرکت صحیح است علباء: رگ گردن. حرباء: بوقلمون، و گل آفتاب گردان، میخ های زره، زمین سخت، برآمدگی مهره پشت، آفتاب پرست. و- سرواح- ستوران و درختان بزرگ.

(برهان زرکشی- صحاح- قاموس المحیط)

اوّل- دو فاعل یا بیشتر به آن اسناد داده می شود مثل- استوی زید و عمرو فی کذا: زید و عمر در آن برابر شدند.

در آیه: (لا یَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ- ۱۹/ توبه) (ترجمه تمام آیه: می گوید آیا آب دادن به حاجیان و عمارت مسجد الحرام را با کسی که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و در راه خدای جهاد کرده، یکی می دانید؟! آنان در پیشگاه خدا برابر نیستند).

دوّم- برابری و استوی در ذات شی ء و اعتدال و استقرار آن مثل آیات: (ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوی- ۶/ نجم) (نیرومندی، که فرود آمد و استقرار یافت) (فَإِذَا اسْتَوَیْتَ أَنْتَ- ۲۸/ مؤمنون) (همینکه در کشتی قرار گرفتی و به حال اعتدال درآمدی بگو سپاس آن خدایی را که ما را از ستمگران رهائی بخشید).

و (لِتَسْتَوُوا عَلی ظُهُورِهِ- ۱۳/ زخرف) (تا بر پشت کشتی استقرار یابند و مقتدرانه قرار گیرند(فَاسْتَوی) عَلی سُوقِهِ- ۲۹/ فتح) (بر ساقهای او قرار گرفت و معتدل شد).

استوی فلان علی عمالته: بر مزدش و اجرت عادلانه اش دست یافت.

استوی امر فلان: کارش سامان یافت و منظّم شد.

هر گاه این واژه با حرف (علی) متعدّی شود، در معنی- استیلاء و اقتدار است، مثل آیه: (الرَّحْمنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی- ۵/ طه) یعنی مستولی شد، و نیز گفته شده معنایش اینست که آنچه در آسمان و زمین هست (معنی عرش تمام جهان است، وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ- ۲۵۵/ بقره) تماما بر اراده او و با تعدیل و تسویه نمودن آن ها از سوی خدای تعالی، مستقرّ و معتدل گردید، مثل آیه: (ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ- ۲۹/ بقره).

یعنی: (آنگاه به آسمان پرداخت و آن را به هفت آسمان استوار داشت و برپا ساخت).

و نیز گفته شده، معنای (عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی- ۵/ طه) این است که هر چیزی نسبت به او برابر است و هیچ چیز وجود ندارد که از چیز دیگری به او نزدیکتر باشد، زیرا خدای تعالی مانند اجسامی که در مکانی غیر از مکان دیگر تحوّل می یابند و می گردند نیست.

و هر گاه استوی- با حرف (الی) متعدّی شود، اقتضاء معنی پایان رساندن دارد یا چیزی به ذات خود به پایان و کمالش می رسد یا با حکم و تدبیر.

در معنی دوّم، مثل آیه: (ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ- ۱۱/ فصّلت).

(آنگاه آسمانی که چون دود بود با امر و اراده اش به نهایت ذات و کمال خود رسید).

(تَسویَه) الشّی ء: معتدل و برابر نمودن چیزی است یا در رفعت شکوه یا در پستی و خواری.

و آیه: (الَّذِی خَلَقَکَ فَسَوَّاکَ- ۷/ انفطار) یعنی خلقت ترا به اقتضاء حکمت قرار داد و آفرید.

و (وَ نَفْسٍ وَ ما سَوَّاها «۱»- ۷/ شمس) (اشاره به نیروهایی است در نفس و جان آدمی که

---

(۱) در آیه: (وَ نَفْسٍ وَ ما سَوَّاها- ۷/ شمس) اشاره ای علمی و تربیتی و اجتماعی وجود دارد که همه آنها در مفهوم والای (ما) موصوله در آیه اخیر نهفته است. نخست اینکه خداوند به آنچه را که نفس را استوار و معتدل می کند و از انحرافش جلو می گیرد، سوگند می خورد و این خود عظمت موضوع را می رساند، مثل سوگندهای دیگر قرآن، اکنون باید دید چه عواملی در تسویه نفس مؤثّر است و این توجّه به محتوای (ما) در آیه مسئله بعدی است که بایستی به راستی قابل سوگند باشد و ارزش وجودی داشته باشد که از این قرار است:

۱- پاکی و پاکدامنی پدر و مادر که در ایجاد نطفه ای سالم و تن و جانی منظّم و سلامت مؤثّرند.

۲- محیط خانواده و رعایت نمودن امور تربیتی از سوی افراد خانواده بخصوص نزدیکان و خویشان انسان.

۳- محیط جامعه و جوّ سالم حکومتی همانکه در شرایط انقلابی امروز جامعه اسلامی ایران آنرا به خوبی می بینیم که چگونه نفس و جان مردم ما بخصوص جوانان در پایداری و استقامت در ارزشها و دوری از زشتیها و همچنین تمایل به ایثار و خدمت و جانفشانی در راه سعادت جامعه قرار گرفته اند.

۴- تعلیم و تربیت از دامن مادر تا مدرسه و دانشگاه.

۵- کتابها و مسائل مورد اندیشه و تصمیم گیری در مسیر تکاملی انسان ۶- دوستان و یاران از آغاز تا پایان عمر.

۷- استاد و معلّم، که نقش اینها پیش از موارد قبلی می تواند در فلاح و رستگاری که در آیه بعد به آن اشاره می کند و می گوید: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاها) مؤثّر باشد.

نکته ای که بایستی به آن توجّه داشت واژه (من) یعنی کسیکه، در همین آیه است که می گوید تنها عوامل هفتگانه فوق یا

بیشتر برای اصلاح و تعالی و تسویه نفس آدمی یا انحراف آن کافی نیست بلکه این خود

آنها را اساس ارزش دهندگی به نفس و از انحراف دور نمودن نفس قرار داده است که فعل و کار انسان به آنها نسبت داده می شود و در جای دیگر این کتاب هم یادآوری شده است به اینکه فعل و عمل همانطور که به فاعل نسبت داده می شود صحیح است که به ابزار و وسیله و سایر چیزهایی که در عمل به آن نیاز هست منسوب شود مثل- سیف قاطع- و این وجه شایسته تر است، از سخن گوینده ای که می گوید: مقصود از حرف (ما) در آیه: (وَ نَفْسٍ وَ ما سَوَّاها- ۷/ شمس) خدای تعالی است. پس حرف (ما) به خدای تعالی تعبیر نمی شود زیرا که (ما) موضوعی است برای اسم جنس (تعیین آنچه را که در حرف (ما) به نظر بیاید) که در اعتدال نفس مؤثّر است و نیز هر آنچه که صحیح است، صحیح است هر چند به گوشی وارد نشده و نرسیده باشد.

و امّا آیه: سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی الَّذِی خَلَقَ فَسَوَّی- ۲/ اعلی).

فعل- تسویه- در این آیه به خدای تعالی منسوب است (زیرا آفریدن و ایجاد از نیست به هست از اوست) و همچنین آیات: (فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ فجر) و (رَفَعَ سَمْکَها فَسَوَّاها- ۲۸/ نازعات) پس تسویه- و استوار داشتن متعادل آسمان، دربرگیرنده اساس و استواری آن است که در آیه: (إِنَّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِزِینَةٍ الْکَواکِبِ- ۶/ صافّات) آن را یادآوری نموده است.

(سَوِیّ:) به چیزی که در مقدار و کیفیّت از افراط و تفریط، مصون است گفته

انسان است که تصمیم می گیرد لذا (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاها وَ قَدْ خابَ مَنْ دَسَّاها بجای موصول (ما) غیر ذی روح، (من) یعنی کسیکه، بکار رفته است- یعنی کسیکه با توجّه به عوامل مذکور خودش خود را اصلاح نکند و نخواهد که جانی متعالی داشته باشد، بقیّه عوامل بی اثر است و یکی از مسائل مهم تربیتی که اسلام بر آن تکیه دارد همین تحقیق و پذیرش و تمکین و تصمیم گیری است حتّی انسان می تواند بر عوامل هفتگانه فوق هم اگر هم منفی باشد مسلّط شود و راهی خلاف آن جهات در پیش گیرد، چنانکه در خانه فرعون آسیه و در خانه یزید و معاویه پسر یزید یا وجود پیامبران در محیطهای ناسالم و عمر بن عبد العزیز که با تذکّر استادش آنچنان تحوّلی چون نوری در تاریکی در تاریخ اسلام بوجود آوردند، پس انسان می تواند محیط ساز- شرایط- و سازنده تاریخ باشد. و در آیه: (فَأَلْهَمَها فُجُورَها وَ تَقْواها) منشاء الهام همان (ما) موصول و محتوای آن است که هم می تواند در نفس، تقوی ایجاد کند و هم فجور.

می شود.

خدای تعالی گوید: (ثَلاثَ لَیالٍ سَوِیًّا- ۱۰/ مریم) و (مَنْ أَصْحابُ الصِّراطِ السَّوِیِّ- ۱۳۵/ طه).

و- رجل سویّ: مردی که خوی و خلقتش متعادل و از افراط و تفریط مصون است.

و آیه: (عَلی أَنْ نُسَوِّیَ بَنانَهُ- ۴/ قیامه) گفته اند مقصود این است که دستهای انسان را مثل کف پا و سمّ شتران که انگشت ندارند و باز و بسته می شود، قرار می دهیم و یا اینکه همه انگشتان را اندازه ای معیّن قرار دهیم که سودی بهم ندارند و برای حکمتی انگشتان را در اندازه و شکل ظاهری متفاوت و ناهمسان قرار داده، چون همکاری انگشتان بر بستن و گرفتن دست است که چنان هم هستند.

(اعجاز این آیه و سازمان خلقتی سر انگشتان که پس از چهارده قرن با علم انگشت نگاری به اثبات رسیده و فلسفه و حکمت اشاره به سر انگشت، در ذیل واژه- بن- قبلا آمده، مراجعه شود).

و آیه: (فَدَمْدَمَ عَلَیْهِمْ رَبُّهُمْ بِذَنْبِهِمْ فَسَوَّاها- ۱۴/ شمس) یعنی سرزمین و بلادشان با خاک یکسان شد، مثل آیه: (خاوِیَةٌ عَلی عُرُوشِها- ۲۵۹/ بقره).

و گفته اند- سوّی بلادهم بهم: سرزمین و بلادشان را با آنها با خاک یکسان و ویران کرد، مثل آیه: (لَوْ تُسَوَّی بِهِمُ الْأَرْضُ- ۴۲/ نساء) «۱».

و این آیه اشاره ای است به آنچه که کفّار در آیه زیر می گویند: (یَقُولُ الْکافِرُ یا لَیْتَنِی کُنْتُ تُراباً

- ۴۰/ نباء).

مکان سوی و (سَواءُ): جای وسط و میانه، که:

سواء، سوی و سوی- نیز گفته می شود یعنی جایی که دو طرفش برابر باشد و

---

(۱) تمام آیه چنین است (یَوْمَئِذٍ یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ عَصَوُا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوَّی آرزو دارند که کاش با زمین یکسان شوند یعنی خاک می بودند.

اینچنین معنی بصورت صفت و ظرف مکان، هر دو بکار می رود و اصل آن مصدر است.

و گفت: (فِی سَواءِ الْجَحِیمِ- ۵۵/ صافّات) و (سَواءَ السَّبِیلِ- ۱۰۸/ بقره) و (فَانْبِذْ إِلَیْهِمْ عَلی سَواءٍ- ۵۸/ انفال) یعنی عدالت در داوری و حکم، و همینطور آیات:

(إِلی کَلِمَهٍ سَواءٍ بَیْنَنا وَ بَیْنَکُمْ- ۶۴/ آل عمران) و (سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ- ۶/ بقره) (سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ- ۶/ منافقون) و (سَواءٌ عَلَیْنا أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا- ۲۱/ ابراهیم) یعنی: هر دو امر جزع کردن یا پایداری مساوی است و سودی بحال ما ندارد. و (سَواءً الْعاکِفُ فِیهِ وَ الْبادِ- ۲۵/ حجّ) (اشاره به شرایط و احکام مسجد الحرام است که می گوید: برای ساکنین آنجا و مسافرین به آنجا یکسان و برابر است و هیچکس حقّ ممانعت دیگران را برای زیارت آنجا ندارد).

سوی و سواء- به معنی (غیر) بکار می رود، شاعر گوید:

فلم یبق منها سوی هامد

یعنی: (چیزی از آنها غیر از خشکیده و پوسیده خاموش باقی نماند) و دیگری گوید: و ما قصدت من اهلها لسوائکا یعنی: (از اهل آنجا به غیر از تو کسی آن را قصد نکرده است).

عندی رجل سواک: غیر از تو و به جای تو، کسی نزد من نیست.

و- (السّیّ:) مساوی و یکسان، مثل- عدل و معادل- و- قتل و مقاتل.

می گویی: سیّان زید و عمرو: زید و عمرو مساوی و برابرند، جمع- سیّ- اسواء است مثل- نقض و انقاض.

قوم اسواء و مستوون: مردمی یکسانند.

مساواه: در چیزهای با ارزشی که معمول و متعارف است، می گویند: هذ الثّوب

یساوی کذا: این جامه مساوی دیگری است و اصلش از- ساواه فی القدر یعنی در مقدار و اندازه مساویند، گرفته شده.

آیه: (حَتَّی إِذا ساوی بَیْنَ الصَّدَفَیْنِ- ۹۶/ کهف) (تا میان دو دیوار برابر و یکنواخت شد).

(سواء) [سواء]

السّوء: هر چیزی که انسان را از امور دنیوی یا اخروی و حالات نفسانی و بدنی و همچنین بخاطر از دست رفتن مال و جاه و از دست رفتن دوست اندوهگین و غمین سازد. آیه: (بَیْضاءَ مِنْ غَیْرِ سُوءٍ- ۲۲/ طه) یعنی: بدون اینکه آفتی در آن باشد، که به بیماری برص تفسیر شده است و آن آفاتی است که بدست می رسد.

و گفت: (إِنَّ الْخِزْیَ الْیَوْمَ وَ السُّوءَ عَلَی الْکافِرِینَ- ۲۷/ نمل) (به راستی که خواری و اندوه در آن روز، کفّار را فرا می گیرد) سوأی: به هر چیزی که قبیح و زشت است تعبیر می شود که با واژه- حسنی- مقابل شده است.

در آیات: (ثُمَّ کانَ عاقِبَهَ الَّذِینَ أَساؤُا السُّوای- ۱۰/ روم) و (لِلَّذِینَ أَحْسَنُوا الْحُسْنی- ۲۶/ یونس) و- (سَیِّئَه): عمل زشتی است که نقطه مقابل حسنه است.

(بَلی مَنْ کَسَبَ سَیِّئَهً- ۸۱/ بقره) و (لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّیِّئَهِ- ۴۶/ نمل) و (یُذْهِبْنَ السَّیِّئاتِ- ۱۱۴/ هود) و (ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَیِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ- ۷۹/ نساء).

و (فَأَصابَهُمْ سَیِّئاتُ ما عَمِلُوا- ۳۴/ نحل) و (ادْفَعْ بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ السَّیِّئَهَ- ۹۶/ مؤمنون).

و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «یا انس أتبع السیّئه بالحسنه تمحها» یعنی: (ای انس خوبی را پس از بدی دنبال کن تا بدی را محو کنی). حسنه و سیّئه بر دو گونه است:

اوّل- حسنه و سیّئه یا (خوبی و بدی) بر حسب اعتبار عقل و شرع، چنانکه در آیه: (مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّیِّئَهِ فَلا یُجْزی إِلَّا مِثْلَها- ۱۶۰/ انعام)

مذکور شده.

دوّم- حسنه و سیّئه (خوبی و بدی) به اعتبار طبع و سرشت و این همان خوبی و بدی است که طبیعت آن را سبک و سنگین می انگارد.

مثل آیه: (فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَهُ قالُوا لَنا هذِهِ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَ مَنْ مَعَهُ- ۱۳۱/ اعراف).

(همینکه خوبی و حسنه به آنها می رسد می گویند از خود ماست و اگر بدی به آنها برسد می گویند از موسی و یاران اوست).

و آیه: (ثُمَّ بَدَّلْنا مَكانَ السَّيِّئَهِ الْحَسَنَهَ- ۹۵/ اعراف) و (إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَ السُّوءَ عَلَى الْكافِرِينَ- ۲۷/ نحل).

می گویند: ساءنی کذا و سوءتنی: بمن بدی کرد و مرا غمگین کردی.

(اسَأتَ) الی فلان: به او بدی کردی.

و آیات: (سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا- ۲۷/ ملک) و (لِيَسُوؤُا وُجُوهَكُمْ- ۷/ اسراء) و (مَنْ يَعْمَلْ سُوءاً يُجْزَ بِهِ- ۱۲۳/ نساء) یعنی زشتی (کسی که کار قبیح و گناهی انجام دهد با همان عمل، سزایش می دهند) و (زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمالِهِمْ- ۳۷/ توبه) و (عَلَيْهِمْ دائِرَهُ السَّوْءِ- ۹۸/ توبه) یعنی آنچه را که در پایان و عاقبت، آنها را غمگین خواهد کرد.

و همچنین آیات: (وَ ساءَتْ مَصِيراً- ۹۷/ نساء) و (ساءَتْ مُسْتَقَرًّا- ۶۲/ فرقان).

و امّا آیه: (فَإِذا نَزَلَ بِساحَتِهِمْ فَساءَ صَباحُ الْمُنْذَرِينَ- ۱۷۷/ صافّات) (و چون عذاب بر ساحتشان و دیارشان فرود آید چه بد است صبح گاه کسانی که بیمشان می دادند و حقّ را نمی پذیرفتند).

و (ساءَ ما يَعْمَلُونَ- ۶۶/ مائده) و (ساءَ مَثَلًا- ۱۷۷/ اعراف) واژه- ساء- در این دو آیه اخیر همان- بئس است- یعنی: چه بد عاقبتی است کاری که می کنند.

و (يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ- ۲/ ممتحنه) (دستها و زبانهاشان به بدی بسوی شما دراز و چیره شد).

و آیه: (سِیئَتْ وُجُوهُ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۲۷/ ملک).

واژه- (سُوء) (زشتی و بـدی) از این جهت به چهره هـا نسـبت داده شـده که همواره اثر سـرور و غم در چهره ظاهر می شود. و آیه: (سِیَ ءَ بِهِمْ وَ ضاقَ بِهِمْ ذَرْعاً «۱»- ۷۷/ هود) حلّ بهم ما یسوءهم: چیزی که به سـختی دچارشان می کرد به آنها رسـید و آنهـا را فرا گرفت. و آیات: (سُوءُ الْحِسابِ- ۱۸/ رعـد) و (وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ- ۲۵/ رعـد) یعنی حساب اعمال و جایگاه دشوار و ناگوار.

واژه- (سَواه)- برای عـورت و جثّه کنـایه شـده است. گفت (کَیْفَ یُوارِی سَوْأَهَ أَخِیهِ- ۳۱/ اعراف) (فَأُوارِیَ سَوْأَهَ أَخِی- ۳۱/ مائـده) (یُوارِی سَوْآتِکُمْ- ۲۶/ اعراف) (بَدَتْ لَهُمـا سَوْآتُهُما- ۲۲/ اعراف) (لِیُبْدِیَ لَهُمـا مـا وُورِیَ عَنْهُمـا مِنْ سَوْآتِهِما- ۲۰/ اعراف) (شیطان وسوسه شان کرد تا آنچه از عوراتشان پوشیده بود آشکار کنند).

---

(۱) همینکه فرشـتگان مأمور عذاب قوم لوط بر پیامبرشان وارد شدند از ورودشان غمگین و دلتنگ شد که نشانه عجز بر دفع و چاره جوئی گناهان مکروه قوم است و- رحب الذراع- در باره کسی است که توانائی دارد.

.)

«کتاب الشّین»

(شبه) [شبه]

الشّبه و الشّبه و الشّبیه: حقیقت معنی آن در همسانی و مشابهت از جهت کیفیّت است. مثلا در رنگ و مزه، و همچنین برابری و همسانی در عدالت و در ستم.

(شُبهه:) آن است که چیزی از دیگری که میانشان همسانی و شباهت است، تمیز داده نشود، یا از جهت جسم یا کیفیّت و معنی.

آیه: (وَ أُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً- ۲۵/ بقره) یعنی بعضی از آن ها به بعضی دیگر، از نظر رنگ و مزه و حقیقت شبیه است که گفته اند همانندی در کمال و خوبی است (اشاره به نعمات بهشتی است) که (مُشْتَبِهاً وَ غَیْرَ مُتَشابِهٍ- ۹۹/ انعام) نیز خوانده شده، و همچنین گفته شده همه آن نعمت های بهشتی به یکدیگر شبیه است که البتّه هر دو معنی فوق بهم نزدیک است.

و آیه: (إِنَّ الْبَقَرَ (تَشابَهَ) عَلَیْنا- ۷۰/ بقره) که بصورت ماضی بیان شده و لفظش مذکّر است و- تشابه- به معنی- تتشابه علینا- است و یک حرف (ت) آن حذف و ادغام شده.

(اکثرا برای تخفیف افعال در مضارع و وزن تفاعل شکل مضارع آن با حذف (ت) به صورت ماضی بکار می رود.

و (تَشابَهَتْ قُلُوبُهُمْ- ۱۱۸/ بقره).

یعنی: (در گمراهی و جهالت دلهاشان یکسان است).

و در آیه: (أَخَرُ (مُتَشابِهاتٌ)- ۷/ آل عمران).

آیات متشابه در قرآن آیاتی است که تفسیر آنها بخاطر مشابهت با آیات غیر از آنها اشکال یافته یا از جهت لفظ و یا از حیث معنی.

فقهاء گفته اند: متشابه چیزی است که ظاهرش از مرادش خبر نمی دهد.

حقیقت اینست که آیات قرآنی به اعتبار بعضی نسبت به بعض دیگر سه گونه است:

۱- محکم علی الاطلاق (آیاتی که بطور مطلق، محکمند).

۲- متشابه علی الاطلاق (آیاتی که بطور مطلق، متشابه اند).

۳- آیاتی که از وجهی متشابه و از وجهی محکمند.

متشابه نیز بطور کلّی سه گونه است:

۱- متشابه، فقط از جهت لفظ.

۲- متشابه، فقط از جهت معنی.

۳- متشابه، از جهت لفظ و معنی هر دو.

ولی- متشابه از حیث لفظ، خود دو نوع است:

۱- متشابهی که به الفاظ مفرد برمی گردد یا از نظر غرائب واژه های آن لفظ. مثل:

الأبّ، یزفّون- و یا از نظر مشارکت لفظی، مثل ید- عین.

۲- متشابهی که به کلام مرکّب برمی گردد، و خود سه گونه است:

۱- نوعی از متشابه بنابر کوتاهی کلام، مثل:

(وَ إِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِی الْیَتامی فَانْکِحُوا ما طابَ لَکُمْ مِنَ النِّساءِ- ۳/ نساء).

۲- نوعی که برای بسط سخن، متشابه است، مثل:

(لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ- ۱۱/ شوری).

زیرا اگر گفته شود- لیس مثله شی ء- برای شنونده روشنتر است.

۳- نوعی متشابه از نظر نظم کلام، مثل:

(أَنْزَلَ عَلی عَبْدِهِ الْکِتابَ وَ لَمْ یَجْعَلْ لَهُ عِوَجاً- نه- عوجا قیّما و

(وَ لَوْ لا رِجالٌ مُؤْمِنُونَ ... لَوْ تَزَيَّلُوا- ۲۵/ فتح).

(آیه اخیر در باره کارزار و عذاب کفّار است) دوّم- متشابه از جهت معنی و اوصاف خدای تعالی و اوصاف روز بازپسین و قیامت که اینگونه صفات برای ما متصوّر نیست زیرا چیزی را تا احساس نکنیم و از جنس محسوسات نباشد، صورت آنها در نفوس ما حاصل نمی شود.

سوّم- متشابه از جهت لفظ و معنی که بر پنج قسم است:

۱- از نظر کمیّت، مثل عموم و خصوص.

در آیه: (فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ- ۵/ توبه).

۲- از نظر کیفیّت، مثل: واجب و مستحب.

در آیه: (فَانْكِحُوا ما طابَ لَكُمْ- ۳/ نساء).

۳- از جهت زمان، مثل: ناسخ و منسوخ.

در آیه: (اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقاتِهِ- ۱۰۲/ آل عمران).

۴- از جهت مکان و اموری که در آن موقعیّت ها، آیات نازل شده است، مثل:

(وَ لَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِها- ۱۸۹/ بقره).

(إِنَّمَا النَّسِی ءُ زِيادَةٌ فِي الْكُفْرِ- ۳۷/ بقره).

زیرا تا کسی به عادات عرب در جاهلیّت آشنا نباشد و آنها را نداند معرفت و شناخت این آیات برایش مشکل و متعذّر است.

۵- از جهت شرایطی که فعل و کار با آنها، یا بطور صحیح یا فاسد انجام می شود مثل: شرایط نماز و نکاح.

اینها بود که بطور مجمل گفته شد و هر گاه کاملا- تصوّر شود، دانسته می شود که تمام آنچه را که مفسّرین در تفسیر متشابهات ذکر کرده اند خارج از این تقسیمات نیست مثل سخن کسی که گفت: متشابه (الم- بقره) است. و سخن قتاده، که می گوید:

آیات محکم ناسخ است و متشابه منسوخ

و سخن اصمّ «۱»- که می گوید: محکم آیه ای است که بر تأویلش اجماع نظر باشد و متشابه، آن چیزی است که اختلاف نظر در آن هست آنگاه تمام آیات متشابه هم خود بر سه گونه است:

۱- آیاتی که راهی برای آگاهی بر زمان وقوع آن نیست، مثل:

زمان قیامت و خروج دابّه الأرض (که آثاری از آستانه قیامت است) و اینکه آن حیوان چگونه است.

۲- آیاتی که برای انسان راهی بسوی شناسایی آنها وجود دارد، مثل: الفاظ، غریب و احکام مشکل و مبهم.

۳- نوعی از متشابه که معنی آن در میان دو امر واقع شده و متردد بین الامرین است و جایز است که معرفت و شناسایی به حقیقت آن مخصوص شناسایی و معرفت راسخین در علم باشد و برای غیر از آنها پوشیده است و این همان است که مورد اشاره پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره علی رضی اللّه عنه است که فرمود:

«اللّهمّ فقّهه فی الدّین و علّمه التأویل» و در باره ابن عبّاس هم سخنی مثل این گفته شده:

هر گاه این جمله را شناختی، دانسته می شود که وقف نمودن بر (وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ- ۷/ آل عمران) و وصل آن با (وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ- ۷/ آل عمران) هر دو جایز است.

زیرا برای هر یک از آنها یعنی (وقف و وصل) بر حسب آنچه که بطور تفصیل گفته شده،

---

(۱) ابو عبد الرّحمن حاتم بن عنوان بلخی معروف به- اصم- که از بزرگان اصحاب معرفت و عرفان است، کلمات ظریفه ای از او به یادگار مانده است، وفاتش در سال ۲۳۷ هجری است.

وجه لقب اصم (ناشنوا) نسبت به او از اینجهت بوده که روزی کسی از او سؤالی می کند و ناگهان صدائی و بادی از آن مرد خارج شد و خجل گشت، ابو عبد الرّحمن برای اینکه خجالت او را برطرف کند به او گفت: بلند صحبت کن تا من بشنوم. و از این جمله انسانی وانمود کرد که (کر) است و سؤال کننده خوشحال شد.

سعدی هم در گلستان اصم بودن او را باور ندارد.

سعدی می گوید:

که حاتم اصم بود باور مکن

(هدیه الاحباب ۱۱۳- ریحانه الادب ۱/ ۸۶)

وجهی هست. «۱»

و آیه: (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِیثِ کِتاباً مُتَشابِهاً- ۲۳/ زمر).

یعنی: آنچه که بعضی از آن در احکام و حکمت و استواری نظم شبیه بعض دیگر است.

و آیه: (وَ لکِنْ (شُبِّهَ) لَهُمْ- ۱۵۷/ نساء).

یعنی برای آنها همانند و نمونه ای مجسّم شد. بطوریکه پنداشتند خود اوست (در باره بدار آویختن و مصلوب نمودن کسی است که شبیه حضرت عیسی علیه السّلام بود).

شبه: نوعی از سنگهای معدنی است که رنگش به رنگ طلا شبیه است.

---

(۱) ارزش وجوهی و روشی که راغب رحمه اللّه در تشریح متشابهات بکار برده است موقعی بهتر فهمیده می شود که تمام تفاسیر و واژه نامه ها در طول تاریخ هزار و چهارصد ساله مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد که در آنصورت ارزش و اهمیّت کار علمی و بی نظیر راغب بخوبی روشن می شود، ابن فارس که خود پیشوای ریشه شناسان در واژه ها است می نویسد «و المتشابهات من الامور المشکلات».

یعنی: درک و فهم معنی متشابهات و دریافت ریشه آن از کارهای مشکل و سخت است. که فیروزآبادی آنرا- مشتبهات و مشبّهات- دانسته است. ابو منصور ازهری پس از استناد عبارتی که راغب می گوید: «سخن کسی که گفت متشابه- الم و بقیّه فواتح سور است- کسی را ابن عبّاس، معرّفی می کند و سپس می گوید اگر این سخن صحیحا از ابن عبّاس باشد تفسیری قطعی است ولی اخبارشناسان این استناد را ضعیف می دانند، ولی- فرّاء این روایت را نقل کرده و می گوید ابن عبّاس گفته است- محکمات- آیاتی است که نسخ نشده، و متشابهات آیاتی است که نسخ شده پس ازهری بدون اینکه نظر خود را بیان کند می نویسد: و هذا قول کثیر من اهل العلم، و اللّه اعلم- ابن اثیر می گوید: در وصف قرآن روایت شده است که- آمنوا بمتشابهه و اعملوا بمحکمه- یعنی به متشابهات قرآن ایمان آورید و به محکماتش عمل کنید (که در این جامیان امور نظری و ایدئولوژیکی یعنی آیات اعتقادی و آیاتی که بایستی مورد عمل قرار گیرد تفاوت معیّن شده است).

سپس می نویسد: المتشابه، ما لم یتلقّ معناه من لفظه- متشابه چیزی است که از لفظش معنایش دریافت نمی شود و دو گونه است، آیات متشابهی که اگر به آیات محکم رد شود معنایش شناخته می شود و آیات متشابهی که- ما لا سبیل الی معرفه حقیقته- که راهی به شناخت حقیقت آن نیست.

(مقاییس ۳/ ۲۴۳- تهذیب ۶/ ۹۰- النّهایه ۲/ ۲۴۲- قاموس فیروزآبادی- معانی القرآن و تفاسیر: تبیان- مجمع البیان، التّفسیر الکبیر فخر رازی- کشّاف- کشف الاسرار ...)

و پس از توضیح و تفسیر و طبقه بندی معانی متشابهات که در متن کتاب از سوی راغب رحمه اللّه بیان شده عاشقان تحقیق و تفسیر قرآن را در این مورد دیگر نیازی به بررسی نیست.

ص: ۳۰۴

.(شتت) [شتت]

الشّتّ: پراکنده شدن افراد یک جامعه، می گویند:

شتّ جمعهم شتّا و شتاتا: جمعشان پراکنده شد.

جاءوا اشتاتا: پراکنده و نامنظّم آمدند.

و آیات: (یَوْمَئِذٍ یَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتاتاً- ۶/ زلزله).

(مِنْ نَباتٍ شَتَّی- ۵۳/ طه).

یعنی: انواع گوناگون گیاهان.

و آیه: (وَ قُلُوبُهُمْ شَتَّی- ۱۴/ حشر).

یعنی: دلهاشان به خلاف کسانی است که در آیه: (وَ لکِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَیْنَهُمْ- ۶۳/ انفال) توصیفشان کرده.

شتّان: اسم فعل است، مثل: و شکان، می گویند:

شتّان ما هما و شتّان ما بینهما: در وقتی است که التیام و پیوند از میانشان برخاسته است یعنی (چه بسیار فرق است میانشان).

(شتا) [شتا]

آیه: (رِحْلَهَ الشِّتاءِ وَ الصَّیْفِ- ۲/ قریش).

(اشاره به کوچ کردن زمستانی و تابستانی است).

شتی و أشتی- و همچنین صاف و أصاف: (زمستان کرد، تابستان کرد). المشتی و المشتاه: برای زمان و محلّ کوچ کردن بکار می رود.

شاعر گوید: نحن فی المشتاه ندعوا الجفلی «۱».

---

(۱) شعر از طرفه بن عبد شاعر قبل از اسلام است که در مورد سخاوت و کرم خانواده و قبیله خود می گوید:

.(شجر) [شجر]

الشّجر: گیاهی است که ساقه داشته باشد.

شجره و شجر- مثل- ثمره و ثمر.

در آیات: (إِذْ یُبایِعُونَکَ تَحْتَ الشَّجَرَهِ- ۱۸/ فتح) (أَ أَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَها- ۷۲/ واقعه) (وَ النَّجْمُ وَ الشَّجَرُ- ۶/ الرّحمن) (مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ- ۵۲/ واقعه) (إِنَّ شَجَرَهَ الزَّقُّومِ- ۴۳/ دخان) (که هم مؤنّث و هم مذکّر، بکار رفته است.)

واد شجیر: درّه ای پر درخت.

هذا الوادی أشجر من ذلک: این درّه از آن دیگری، سرسبزتر است. الشّجار و (المُشاجَرَه) و التّشاجر: مجادله و نزاع کردن، مثل آیه: (فِیما شَجَرَ بَیْنَهُمْ- ۶۵/ نساء).

شجرنی عنه: مرا از آن کار با مجادله بازگرداند.

در حدیث: «فان اشتجروا فالسّلطان ولیّ من لا ولیّ له» یعنی: (هر گاه منازعه کردند پس برتری و تسلّط یاور کسی است که سرپرستی و یاوری ندارد).

الشّجار: چوب هودج و کجاوه (وسیله ای دکّه مانند با سایبانی که بر پشت ستوران می نهادند و در مسافرت، زنان یا کودکان و پیران، و بیماران را در آن می نشاندند، امروز هم در هندوستان مرسوم است).

مشجر: چیزی است که لباس بر آن می اندازند.

شجره بالرّمح: او را با نیزه زد، بطوریکه نیزه را در بدنش باقی گذارد.

نحن فی المشتاه ندعوا الجفلی لا تری الادب فینا ینقتر

ما در سرمای سخت زمستان هم میزبان جماعت هستیم و تو میزبانی که عدّه کمی را کند نخواهی دید.

.(شح) [شح]

الشّحّ: بخلی که با حرص توأم باشد، بطوریکه عادت شود.

در آیه: (وَ أُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ- ۱۲۸/ نساء) (اشاره به تنگ نظری در نفسهاست که می گوید: و ان تحسنوا و تتّقوا فانّ اللّه کان بما تعملون خبیرا- که اگر نیکی کنید و پرهیزگار باشید خدا به آنچه می کنید آگاه است). و آیه: (وَ مَنْ یُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ- ۹/ حشر).

(بعدش اینست که می گوید: اولئک هم المفلحون- کسیکه خود را از بخل نگهمیدارد، آنها خود از رستگارانند).

رجل شحیح و قوم أشحّه: مردی و گروهی تنگ نظر.

آیه: (أَشِحَّةً عَلَی الْخَیْرِ- ۱۹/ احزاب) یعنی: (بر کار خیر بخیل است).

و آیه: (أَشِحَّةً عَلَیْکُمْ- ۱۹/ احزاب) یعنی: بر شما بخل می ورزند.

خطیب شحشح: سخنوری بلیغ و ماهر (که پیاپی سخن می گوید، و ادامه می دهد) یا خطبه اش را ادامه می دهد مثل:

شحشح البعیر فی هدیره: آن شتر بانگش را برمی گرداند و تکرار می کند و ادامه می دهد.

(شحم) [شحم]

آیه: (حَرَّمْنا عَلَیْهِمْ شُحُومَهُما- ۱۴۶) یعنی: (پیه و چربی گاو و گوسفند را بر آنها حرام کردیم).

شحمه الاذن «۱»: نرمه که گوشواره بر آن آویزان می شود بتصوّر اینکه بصورت دنبه و

---

(۱) ابن واضح یعقوبی در کتاب گرانقدرش در بخش شمایل رسول خدا، می نویسد: لا یجاوز شعره شحمه اذنه: پیامبر صلّی اللّه علیه و آله مویش بر نرمه گوشش نمی رسید و موی سرش نه زیاد و نه کم بود و نه آن را می تافت، رنگی

پیه است.

شحمه الأرض: قارچ و کرمهای سپید زمین.

رجل مشحّم: مردی که زیاد چربی دارد (تاجر روغن و پیه) شحم: دوستدار چربی.

شاحم: کسی که یارانش او را غذا می دهند.

شحیم: فربه و پرچربی.

(شحن) [شحن]

آیه: (فِی الْفُلْکِ الْمَشْحُونِ- ۱۱۹/ شعراء) یعنی: در کشتی پر و انباشته شده.

شحناء: دشمنی و عداوتی که سراسر جان را فرا گرفته باشد.

عدوّ مشاحن: دشمنی که روح فردی دارد (تکرویا اندیوید آلیست) أشحن للبکاء: جانش سرشار از اندوه و اشک شد.

(شخص) [شخص]

الشّخص: سیاهی انسانی ایستاده که از دور دیده می شود.

شخص من بلده: از شهرش رفت.

شخص سهمه: تیرش را به بالای هدف پرتاب کرد.

روشن و به سرخی آمیخته داشت. (تاریخ یعقوبی- ۱/ ۵۱۲) بر خلاف روشی که فرهنگ استعماری و دستگاههای استعماری جهانگردانی و الگوهایی با موی سر زیاد برای ملّتهای مسلمان صادر می کردند و متأسّفانه تقلید کورکورانه باعث می شد که موی سرها از پشت سر و از روی گوش هم بگذرد، گویی که اینان در صدها قرن قبل و در غارها زندگی می کنند، ولی می بینیم که شیوه پیامبر اسلام آنچنان است که روایت شده.

امید است آنهایی که با تافتن گیسوان و موی روی گوش و پشت سر خود عمل خویش را با عکس هایی که به دروغ به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و ائمّه نسبت داده اند، مقایسه نکنند و از روش صحیح پیامبر صلّی اللّه علیه و آله پیروی نمایند. [.....]

شخص بصره: چشم انداخت و نگریست.

أشخصه صاحبه: دوستش غیبتش کرد.

آیه: (تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصارُ- ۴۲/ ابراهیم) یعنی: (روزی که دیدگان خیره شود).

و آیه: (شاخِصَةٌ أَبْصارُ الَّذِينَ ۹۷/ انبیاء) یعنی: پلک هاشان بهم نمی خورد.

(تمام آیه چنین است- وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذا هِيَ شاخِصَةٌ أَبْصارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يا وَيْلَنا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هذا بَلْ كُنَّا ظالِمِينَ- آنگاه که وعده حقّ نزدیک شود چشمان کسانی که کفر ورزیده اند از ترس خیره شود و با ندامت می گویند: وای بر ما که از این امر غافل بودیم و بلکه ستمگر بودیم).

(شد) [شد]

الشّدّ: محکم بستن.

گفته می شود- شددت الشّی ء: آن را محکم بستم.

آیات: (وَ شَدَدْنا أَسْرَهُمْ- ۲۸/ انسان).

(آیه چنین است- نَحْنُ خَلَقْناهُمْ وَ شَدَدْنا أَسْرَهُمْ- ایشان را آفریدیم و سرشت و ترکیبشان را استوار و محکم ساختیم).

و (فَشُدُّوا الْوَثاقَ- ۴/ محمّد) یعنی: (بندها محکم کنید).

(الشّدّه:) در محکم بستن و نیز در باره بدن و قوای نفسانی، و عذاب بکار می رود.

و گفت: (وَ كانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً- ۴۴/ فاطر) (از حیث نیرو از ایشان سخت تر بودند) و آیه: (عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوى- ۵/ نجم) یعنی: جبرئیل علیه السّلام.

و آیات: (غِلاظٌ شِدادٌ- ۶/ تحریم) (بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ- ۱۴/ حشر) (فِي الْعَذابِ الشَّدِيدِ- ۲۶/ ق) یعنی هولناک، و سهمگین.

(شَدِید) و متشدّد: بخیل، در آیه: (وَ إِنَّهُ لِحُبِّ الْخَیْرِ لَشَدِیدٌ- ۸/ عادیات) یعنی: (او در نیکی سختگیر و بخیل است) پس جایز است که واژه- شدید- در آیه اخیر به معنی مفعول باشد گویی که سخت و تنگ نظر شده است، چنانکه می گویند- غلّ- از معنی جدا شدن و دور بودن و به این طریق:

آیه: (وَ قالَتِ الْیَهُودُ یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ، غُلَّتْ أَیْدِیهِمْ- ۶۴/ مائده) یعنی: [یهود گفتند دست خداوند (قدرت او) از کار آفرینش دور و جدا شده و جهان به خود رهاست، دستان و قدرت ایشان از آفرینش- (حقایق جهان) دور و جدا است].

و نیز جایز است- شدید- در اینجا بمعنی فاعل باشد، پس- متشدّد در معنی بخیل مثل اینستکه کیسه پولش سخت و تنگ شده.

و آیه: (حَتَّی إِذا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ بَلَغَ أَرْبَعِینَ سَنَةً- ۱۵/ احقاف) هشدار و آگاهی است بر اینکه انسان همینکه به آن سنین (چهل یا سن کمال) برسد، خوی و اخلاقی که سرشتش بر آن نهاده شده بعد از آن سن به تدریج و پیوسته از او زایل می شود و این موضوع را شاعر چه زیبا سروده و هشدار داده است که:

۱-

اذا المرء وافی الاربعین و لم یکن له دون ما یهوی حیاء و لا ستر ۲-

فدعه و لا تنفس علیه الّذی مضی و ان جرّ اسباب الحیاه له العمر

۱- زمانی که انسان به چهل سالگی رسید و غیر از هوی و هوس و آرزوها عفّت و حیائی نداشت.

۲- رهایش کن و بر عمری که از او گذشته رشک مبر، هر چند آن عمر متاع دنیا را برایش به آسانی بکشد و همراهش کند).

شدّ فلان (و اشتَدّ:) دوید و سرعت گرفت، و جایز است که از عبارت- شدّ خزامه للعدو- باشد، یعنی: (تنگ اسبش را برای رفتن به سوی دشمن محکم کرد).

چنانکه می گویند: ألقی ثیابه: جامه اش را بسوی دشمن افکند، و یا اینکه- شدّ فلان- از معنی- اشتدّت الرّیح: باد بشدّت وزید، باشد

که در آیه: (اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّیحُ- ۱۸/ ابراهیم) ذکر شده است.

(شر) [شر]

الشّرّ: چیزی است که همه از او روی برمی تابند، چنانکه خیر چیزی است که همه به او متمایلند.

در آیات: (شَرٌّ مَکاناً- ۷۷/ یوسف) (إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ- ۲۲/ انفال).

تحقیق در معنی- شرّ- با تحقیق در واژه- خیر- قبلا گفته شده (در حرف خ ذیل واژه خیر) و همچنین انواع خیر و شرّ را.

رجل شریر و شریر: مرد شرور و فتنه انگیز.

قوم اشرار: مردمی فتنه انگیز.

اشررته: او را به شرّ و بدی نسبت دادم.

گفته اند- اشررت کذا- مثل- اظهرته- است، یعنی آشکارش کردم. بنا به گفته شاعر:

اذا قیل أیّ النّاس شرّ قبیله أشرّت کلیب بالأکفّ الأصابعا

(هر گاه گفته شود کدام مردم از قبیله و قومی شریرترند. قوم کلیب با کف دستان و انگشتان ظاهر می شود).

اگر در اینجا نبود مگر همین یک بیت شعر، احتمال داشت که چون اشاره به سر انگشتان نموده است دستان و انگشتان را به شر و بدی نسبت داده باشد و از- أشررته- باشد وقتی که او را به شرّ و بدی نسبت دهی. (الشّرّ:) با ضمّه حرف (ش) مخصوص عیب و ناپسند و مکروه است.

(شرّه شرّا: او را عیب کرد و ناروا گفت) شرار النّار: فروزش و شعله آتش که زبانه می کشد، علّت تسمیه شعله آتش به شرار برای این اعتقاد است که از آتش، شرّ و بدی تصوّر می کردند.

که در آیه: (تَرْمِی بِشَرَرٍ کَالْقَصْرِ «۱»- ۳۲/ مرسلات) بکار رفته است.

(شرب) [شرب]

الشّرب: نوشیدن هر مایعی است، خواه آب یا غیر از آن.

خدای تعالی در صفت اهل بهشت گوید: (وَ سَقاهُمْ رَبُّهُمْ شَراباً طَهُوراً- ۲۱/ انسان).

و در صفت دوزخیان گوید: (لَهُمْ شَرابٌ مِنْ حَمِیمٍ- ۷۰/ انعام) جمعش- أشربه- است.

شربته شربا و شربا: آن را نوشیدم.

و گفت: (فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَیْسَ مِنِّی ... فَشَرِبُوا مِنْهُ «۲»- ۲۴۹/ بقره): و گفت (فَشارِبُونَ شُرْبَ الْهِیمِ- ۵۵/ واقعه).

یعنی: (و همچون شتران عطشان می نوشند) (الشّرب:) بهره و نصیبی از آب (جرعه ای).

و آیه: (هذِهِ ناقَةٌ لَها شِرْبٌ وَ لَکُمْ شِرْبُ یَوْمٍ مَعْلُومٍ- ۱۵۵/ شعراء) (اشاره به ناقه صالح است که می گوید او سهمی از آب دارد و شما هم روز معیّنی، سهمی و بهره ای، آیه بعدی هم در همین مورد است می گوید) (کُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ- ۲۸/ قمر).

---

(۱) یعنی دوزخ در آن روز چون کوشک های بلند می کشد، و شعله می افکند، که در این آیه شعله و لهیب بلند آتش دوزخ را به بلندی کوشک ها و قصرهای دنیایی تشبیه نموده تا نوعی رابطه میان مستکبرین دنیایی با کوشک های مرتفعشان و فرجام کارشان همسان باشد، در دنیا قصرهای مرتفع و سایبانها می ساختند، و طبیعی است که در لذّت ها، و نعمت ها و آنچنان سرمستی و سر خوشی ها نمی توانستند از حال بی نوایان و ستمکشان آگاه باشند، در آیات بعد این سوره اشاره به جدا شدن پاکان و پلیدان در قیامت است، می گوید:

پس پرهیزکاران در سایه حقیقی قرار می گیرند نه سایه ای که نمودار شعله های سوزنده آتش است بلکه در سایه ای آرامش دهنده و در چشمه سارهایی که امواج و نسیم آنها مسرّت بخش است و بعد می گوید: گواراتان باد، این پاداش نکوکاری و پرهیزکاری شماست.

(۲) اشاره به سخن طالوت است که سربازان خود را بفرمان خدای در مورد نوشیدن زیاد و بی موقع آب از نهر آزمایش می کند که جز عدّه کمی بقیّه بیش از حدّ معمول و مقرّر آب می خورند.

(مَشرَب:) مصدر است و اسم زمان و مکان از شرب.

در آیه: (قَدْ عَلِمَ کُلُّ أُناسٍ مَشْرَبَهُمْ- ۶۰/ بقره) الشّریب: نوشنده و همچنین آب قابل نوشیدن.

شارب: مویی که در روی لب بالای دهان است و همچنین رگی که توی حلق و گلو است، جمع آن- شوارب- است به تصوّر اینکه هم آن رگ و هم سبیل و موی لب بالا نوشنده آبند.

هذلیّ، در باره گورخر می گوید:

صخب الشّوارب لا یزال کأنه «۱» و آیه: ((وَ أُشْرِبُوا) فِی قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ- ۹۳/ بقره).

یعنی: (محبّت گوساله در دلشان استوار شده بود).

گفته اند معنی آیه از سخنی است که می گویند:

أشربته البعیر: طناب را به گردنش محکم بستم، شاعر گوید:

فأشربتها الأقران حتّی و قصتها بقرح و قد ألقین کلّ جنین «۲»

معنی آیه فوق در مورد دلبستگی و شیفتگی زیاد آنها به گوساله، مثل اینست که دلهاشان سخت با طناب به آن بسته شده.

بعضی از علماء گفته اند معنایش اینست که محبّت او به دلهاشان تعلّق گرفته و بسته شده (یعنی خود گوساله پرستی نه آن گوساله بخصوص) و این معنی از عادات آنهاست یعنی وقتی که آمیخته شدن حبّ و بغض را در جان و نفس آدمی می خواهند

---

(۱) بانگ و آوای گورخران در حال خوردن آب پیوسته ادامه داشت و مصراع بعدش چنین است:

عبد لآل ابی ربیعه مسبع گویی که بنده ای از خاندان ابی ربیعه است که خوی بد او را فرا گرفته است و نعره می زند.

(۲) شعر فوق در مآخذ دیگر که از ثعلب روایت شده الفاظش مختلف است و چنین است:

فاشربتها الاقران حتّی انختها بقرح و قد القین کلّ جنین

که معنی آن مثل- اشربت ابلک- است و- اشربتها الاقران یعنی همواره برای هر شتر مادینه ای شتر فحلی قرار دادم و بهم نزدیک کردم و هر یک جنینی و نوزادی افکندند.

تعبیر کنند، اسمی از- شراب را بطور- استعاره بکار می برند، زیرا واژه- شراب یا نوشیدنی بخاطر نافذ بودن و اثر کردن در بدن رساتر و بلیغ تر است، چنانکه شاعر گوید:

تغلغل حیث لم یبلغ شراب و لا حزن و لم یبلغ سرور

یعنی: (بطوری نفوذ کرد که اندوه و شادی و نوشیدنی به آن حد از تأثیر و نفوذ نرسیده است). و هر گاه بگویند- گوساله دوستی- به این حدّ از مبالغه نیست، باید دانست که یادآوری و ذکر- عجل- یعنی: گوساله در آیه اخیر، آگاهی بر این امر است که آنها از شیفتگی بیش از حدّشان به او، صورت گوساله در دلهاشان محو نمی شد.

در مثالی می گویند:

اشربتنی ما لم أشرب: چیزی را که انجام نداده ام بر من ادّعاء کردی.

(شرح) [شرح]

اصل شرح: پهن و باز کردن گوشت و امثال آن است.

می گویند- شرحت اللّحم و شرّحته: (گوشت را باز و گسترده کردم).

و از این واژه عبارت- شرح الصّدر- است یعنی باز شدن سینه و فراخی آن توسّط نور الهی و آرامشی از سوی خدا و سروری از او بر دل.

در آیات: (رَبِّ اشْرَحْ لِی صَدْرِی- ۲۵/ طه) (أَ لَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ- ۱/ شرح) (أَ فَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ- ۲۲/ زمر) و همچنین عبارت: شرح المشکل من الکلام یعنی بسط سخن، و بیان معانی آن که پوشیده است.

(شرد) [شرد]

شرد البعیر: شتر رمید و گریخت.

شرّدت فلانا فی البلاد و شرّدت به: نسبت به او رفتاری نمودم و عیبش برملاء کردم که دیگران از کار و کردارش دوری کنند و عبرت گیرند- مثل اینکه می گویند:

نکّلت به: برای عبرت دیگران عقوبتش کردم و عبرتش گردانیدم.

در آیه گفت: (فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ- ۵۷/ انفال).

یعنی: برای کسانی که پس از آنها می آیند و با تو برخورد می کنند عبرتشان گردان «۱».

فلان طرید شرید: او رانده شده و طرد شده است.

(شرذم) [شرذم]

الشّرذمه: جمعیّت و گروهی پراکنده و بریده از یکدیگر.

در آیه: (لَشِرْذِمَةٌ قَلِیلُونَ- ۵۴/ شعراء) و این معنی از عبارتی است که می گویند: ثوب شراذم: جامه و لباس پاره پاره شده.

(شرط) [شرط]

الشّرط: هر حکم معلومی که بکاری تعلّق می گیرد و انجامش حتمی است و واقع می شود و این کار مثل علامتی برای آن حکم و شرط است.

شریط: ریسمان تابیده شده. (در زبان عربی امروز- شریط یعنی نوار ضبط صورت و نوار فیلم).

شرائط: پیمان ها و شراطها.

اشترطت کذا: شرط کردم و پیمان بستم.

---

(۱) ابن فارس می نویسد: معنی آیه اینستکه هر گاه گناهکاری مرتکب گناهی شد و به سزای گناهش رسید و عقوبت شد، دیگران با دیدن عقوبت و مجازات او، از آن گناه دوری می کنند چون می ترسند به همان سرنوشت دچار شوند، پس:

یشرد عن الذنب و ینکل: از گناه می گریزند و برمی گردند و اللّه اعلم. (مقابیس اللّغه- ۳/ ۲۷۰)

شرط: علامت و نشانه.

أشراط السّاعه: نشانه های قیامت.

در آیه: (فَقَدْ جاءَ أَشْراطُها- ۱۸/ محمّد) شرط: پیشتازان و چاوشان یا شحنگان و مأموران نظم جامعه (شرطه اللّه: یاران و انصار خدای) و چون دارای علامات و نشانه هایی هستند اینطور نامیده شده اند تا با آن علامت شناخته شوند. (اشراط القوم: نجبای قوم) و همچنین- اشراط الابل: شترانی که بر گردنشان علامت هست. أشرط نفسه للهلکه: وقتی است که کسی عملی انجام دهد که نشانه مرگ و هلاکت است یا شرط مردن و هلاکت در آن باشد.

(شرع) [شرع]

الشّرع: راه روشن و واضح.

شرعت له طریقا: راهی برایش باز کردم.

الشّرع: مصدر است، بعدا بصورت اسم برای راه، بکار رفته که آن را- شرع و شرع و شریعه- گفته اند، سپس برای راه خدایی و الهی استعاره شده است.

در آیه: (شِرْعَةً وَ مِنْهاجاً- ۴۸/ مائده) شرع اشاره به دو امر است:

اوّل- در معنی سرشت و نهاد و آنچه را که خدای تعالی انسان را بر آن آفریده و مسخّر گردانیده و آن راهی است که آن را اراده و قصد کرده است و نتیجتا به مصلحت بندگان و آبادانی بلاد بازمی گردد همانست که در آیه زیر به آن اشاره شده است که:

(وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا «۱»- ۳۲/ زخرف).

---

(۱) آیات قرآنی حتّی اگر کاملا مجرّد و هر کدام به تنهایی مورد نظر و اندیشه قرار گیرد، بخوبی فهمیده می شود که مربوط به کدام سوره است و این خود یکی از معجزات قرآن کریم است، آیه فوق در باره درجات مختلف دنیایی افراد در زندگیست، مربوط به سوره زخرف یعنی مال و متاعی که زر اندوز است و نقش و نگار ظاهری شده است و حال اینکه در واقع چنان نیست و چیزی گذرا و پوچ و فریبنده است، چنانکه- زخرف القول: سخنی دروغین و به ظاهر شیرین است.

دوّم- شرع یعنی آنچه را که خداوند از دین برای انسان مقدّر کرده است و او را با اختیار در برگزیدن آن و هدف قرار دادن آن امر فرموده و از آنچه که شریعت های گوناگون در آن اختلاف کرده اند و نیز آنچه را که نسخ و جابجایی، آن را پیش می آورد، آیه زیر بر این معنی دلالت دارد که: (ثُمَّ جَعَلْناکَ عَلی شَریعَةٍ مِنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْها- ۱۸/ جاثیه) یعنی: (آنگاه تو را بر شریعتی از امر و دین قرار دادیم پس آن را- پیروی کن و هوسهای کسانی را که ناآگاهند و نمی دانند، پیروی مکن).

ابن عبّاس گفته است: الشّرعه: ما ورد به القرآن، و المنهاج: ما ورد به السّنّه:

این آیه بدنبال سخن حضرت ابراهیم علیه السّلام است که می گوید: من از بت هایی که می پرستید بیزار و متنفّرم و بعد خداوند در باره روش او می گوید ابراهیم یکتاپرستی را در تبار خویش، همچون سخنی و کلامی پایدار باقی گرداند تا شاید مشرکان به حقّ پرستی بازگردند، آنگاه آینده دیگری را به یاد پیروان ابراهیم و سایر هدایت یافتگان می آورد تا از دیدن زخارف، و تجمّلات و زر زیورهای مشرکین ملول نشوند، می گوید: (إِنْ کُلُّ ذلِکَ لَمَّا مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ الْآخِرَهُ عِنْدَ رَبِّکَ لِلْمُتَّقِینَ- ۳۵/ زخرف).

اینها متاع فریبنده و ناپایدار و پوچ دنیاست ولی فرجام کار و سرای دیگری ویژه پرهیزکاران است و در قسمت پایان آیه ای که در متن آمده است، می گوید: (وَ رَحْمَتُ رَبِّکَ خَیْرٌ مِمَّا یَجْمَعُونَ- ۳۲/ زخرف).

واژه- یجمعون- قابل توجّه است یعنی دنیا پرستان و زرخواران هستند که مال اندوزی نموده و جمع می کنند نه اعطاء و بخشش الهی، اگر زورمندان با انحراف از فطرت خدائیشان که بایستی در تزکیه و رشد و کمال آفریده شده خود بکار برند بر عکس در جهت انحرافی و استثمار و استعمار دیگران بکار می برند سر انجامشان جز نکبت و ندامت چیزی نیست و پایان کار پرهیزکاران رحمت پروردگار است که نیکوتر از متاعی است که زرپرستان جمع می کنند و در آخر می گوید: کسی که از ذکر خدای رحمان اعراض می کند یار و قرینش را اهریمنی که گمراهشان می کند قرار دادیم و چه گمراهی و زیانی از این بدتر که کسی تمام همّتش دنیا و متاع دنیا باشد و فساد خود را صلاح پندارد (وَ هُمْ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً- ۱۰۴/ کهف).

زمخشری در این باره می نویسد: اگر بگویی معیشتی که میان بندگانش تقسیم می کند هر آن چیزی است که منافع و سود تولید می کند و با آن زندگی می کنند. بعضی با حلال و بعضی با حرام، پس خدای تعالی، حلال و حرام هر دو را تقسیم می کند پاسخ می گوئیم که خدای تعالی تهیّه و تحصیل وسایل زندگی خوردنی و نوشیدنی و هر چیزی که مصالح آنها را سود می رساند اجازه داده است ولی با او شرط نموده و مکلّفش کرده از همان راهی و شرعی که معیّن کرده آنها را بدست آورد که اگر آنچنان بود رزق حلال تحصیل کرده و آن را رزق خدایی نامیده است.

و اگر کسب حرام نموده و از غیر راه الهی حرکت کرده آن را رزق خدای که از راه ناروا و ستمگری کسب کرده اند می نامند، خدای تعالی تقسیم کننده وسایل معیشت و منافع آنهاست ولی بندگان آنها را بصورت حرام و حلال بدست می آورند.

(کشّاف ۴/ ۲۴۹)

ص: ۳۱۷

یعنی: (شرعه: راه و پیروی کردن از قرآن و منهاج: راه و پیگیری سنّت است).

و آیه: (شَرَعَ لَکُمْ مِنَ الدِّینِ- ۱۳/ شوری) اشاره به اصولی است که تمام کیش ها و آئین ها در آن مساویند و نسخ در آن صحیح نیست مثل معرفت و شناخت خدای تعالی، مانند آنچه که آیه:

(وَ مَنْ یَکْفُرْ بِاللَّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ- ۱۳۶/ نساء). به آن دلالت دارد.

عدّه ای از علماء گفته اند- شریعت از اینجهت اینچنین نامیده شده که تشبیهی است به- شریعه الماء: یعنی هر کسی به راستی راهی راست و مستقیم به آب و آبشخور پیدا کند به حقیقت سیراب و پاکیزه می شود و منظور از سیراب شدن یا- الرّی- چیزی است که حکماء گفته اند:

«کنت أشرب فلا أروی فلمّا عرفت اللّه تعالی رویت بلا شرب» (نوشیدم، سیراب نمی شدم، همینکه خدای تعالی را شناختم- بدون نوشیدن سیراب شدم) و منظور از پاکیزه شدن یا تطهیر آن چیزی است که خدای تعالی گوید:

(إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً- ۳۳/ احزاب) و در آیه: (إِذْ تَأْتِیهِمْ حِیتانُهُمْ یَوْمَ سَبْتِهِمْ (شُرَّعاً)- ۱۶۳/ احزاب) شرّعا- جمع- شارع- است.

(ماهی ها گروه گروه روز شنبه شان به سویشان می آمدند).

شارعه الطّریق: جمعش- شوارع- است (یعنی گذرگاه ها، و خیابانها).

أشرعت الرّمح: نیزه رای به سویش مستقیم گرفتم.

شرعته فهو مشروع: به طریق شرع انجامش دادم و شرعی است.

شرعت السفینه: بادبان کشتی رای برافراشتم تا حرکتش دهد و به یک سوی هدایتش کند.

هم فی هذا الأمر شرع: آنها در این کار یکسانند یعنی با هم شروع می کنند، شرعک من رجل زید: این اندازه کافی است که زید رای طلب کنی یعنی او کسی است که در کارش تو رای وارد می کند یا تو او رای در کارت وارد می کنی.

الشّرع: نامی است مخصوص تارهای عود.

(شرق) [شرق]

شرقت الشّمس شروقا: خورشید طلوع کرد.

گفته شد- لا أفعل ذلك ما ذرّ شارق: تا خورشید بر نیاید آن رای انجام نمی دهم.

أشرقت: تابید و درخشید.

آیه: (بِالْعَشِيِّ وَ الْإِشْراقِ- ۱۸/ جنّ) یعنی زمان تابش و طلوع خورشید. (المَشرِق) و المغرب- اگر بطور مفرد گفته شوند اشاره به دو ناحیه شرق و غرب است ولی اگر به لفظ تثنیه (مشرقین و مغربین) گفته شوند- اشاره به طلوع و غروب آفتاب در زمستان و تابستان است (یعنی: دو ناحیه مختلف که در صبح تابستانی و صبح زمستانی خورشید از آنجا دیده می شود و سر می زند که دو نقطه متفاوت است چه در مغرب و چه در مشرق)- و هر گاه به لفظ جمع گفته شوند (مشارق و مغارب) به اعتبار طلوع کردن هر روز و غروب کردن آن در همان روز است یا به مطلع و مغرب هر فصل.

در آیات: (رَبُّ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ- ۲۸/ شعراء) (رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ- ۱۷/ الرّحمن) (بِرَبِّ الْمَشارِقِ وَ الْمَغارِبِ»

- ۴۰/ معارج) و آیه: (مَكاناً (شَرْقِيًّا)

- ۱۶/ مریم) یعنی: از ناحیه شرق، یا آفتابگاه. مشرقه: جایی که

---

(۱) نکته ای که در آیات فوق شایسته دقّت و تحقیق است اینست که در همه آیات خلقت و آفرینش جهان مشرقی که روز، نتیجه آن است قبلا- آمده چون اساس آفرینش بر نور و روز و روشنایی است و ظلمت و تاریکی عرضی و فرعی است، آغاز خلقت را هم خداوند در قرآن با واژه های- یوم و ایّام آگاهی می دهد.

جالب تر آنکه ظلمت و ظلمات را هم راه و مکان طاغوت، و طاغوتیان معرّفی می کند مثل آیه: (وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِياؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُماتِ- ۲۵۷/ بقره) پس نور و روشنی در مکتب اسلام و قرآن امری بنیانی و اساسی و منشاء هدایت است لذا قرآن از مشرق آغاز می کند و- اللّه- را نوری هستی بخش که (اللَّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ ۳۵/ نور) پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هم نور است و چراغ، قرآن و کتب تحریف نشده آسمانی هم نور

مقابل مشرق و تابش خورشید است.

شرّقت اللّحم: گوشت را در مشرقه گستردم (تا در اثر تابش شدید آفتاب خشک و برشته شود و این کار مردم استوایی و گرمسیری است).

مشرّق: نمازگاه عید که نماز عید را هنگام طلوع آفتاب در آنجا اقامه می کنند.

شرقت الشّمس شرقا: در غروب خورشید زرد و سرخ فام شد.

احمر شارق: رنگی بشدّت سرخ فام.

اشرق الثّوب بالصّبغ: جامه را با رنگ قرمز کرد.

لحم شرق: گوشت سرخی که چربی در آن نباشد.

(شرک) [شرک]

الشّرکه و المشارکه: آمیزش در ملک (ما یملک و آنچه که در تصرّف کسی باشد) گفته شده- شرکت و مشارکت آنست که چیزی برای دو نفر و بیشتر چه از نظر عین و مال و چه از نظر معنی وجود داشته باشد، مثل مشارکت انسان و اسب در حیوانات و مشارکت اسب در سرخی و سیاهی رنگ.

افعالش- شرکته، شارکته، تشارکوا و اشترکوا و أشرکته فی کذا است (شریکش شدم- با او همکاری کردم، شرکت کردند- هماهنگ شدند- در آن کار او را شریک کردم).

و همچنین در آیه: (وَ أَشْرِکْهُ فِی أَمْرِی- ۳۲/ طه) و در حدیث: «اللّهمّ أشرکنا فی دعاء الصّالحین» یعنی: (خدایا ما را با صالحین، همسخن، همزبان، همدعاء و همقول گردان).

روایت شده است که خدای تعالی به پیامبرش صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«انّی شرّفتک و فضّلتک علی جمیع خلقی و اشرکتک فی أمری»

معرّفی می شوند خورشید را هم مقدّم بر قمر نام می برد.

یعنی طوری قرارت دادم که تو با یاد من یادآوری می شوی و اطاعت تو را با اطاعت خودم قرین کردم، مثل آیه: (أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ- ۵۹/ نساء).

و در آیه: (فِی الْعَذابِ مُشْتَرِکُونَ- ۳۳/ صافّات)، جمیع شریک- (شرکاء)- است.

و آیات: (وَ لَمْ یَکُنْ لَهُ شَرِیکٌ فِی الْمُلْکِ- ۱۱۱/ اسراء) (شُرَکاءُ مُتَشاکِسُونَ- ۲۹/ زمر) (یعنی: شریکانی که با هم کشمکش می کند).

(شُرَکاءُ شَرَعُوا لَهُمْ- ۲۱/ شوری) (أَیْنَ شُرَکائِیَ- ۲۷/ بخل) (شرک) انسان در دین دو گونه است:

اوّل- الشّرک العظیم: و آن اثبات شریک برای خدای تعالی است مثل عبارت:

أشرک فلان باللّه: و این معنی، بزرگترین کفر است.

در آیات: (إِنَّ اللَّهَ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ- ۴۸/ نساء) (وَ مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلالًا بَعِیداً- ۱۱۶/ نساء) (مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَیْهِ الْجَنَّهَ- ۷۲/ مائده) (یُبایِعْنَکَ عَلی أَنْ لا یُشْرِکْنَ بِاللَّهِ شَیْئاً- ۱۲/ ممتحنه) یعنی: (با تو پیمان می بندیم و بیعت می کنیم بر اینکه چیزی را با خدای شریک نگیریم).

(سَیَقُولُ الَّذِینَ أَشْرَکُوا لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَکْنا- ۱۴۸/ انعام) «۱».

دوّم- الشّرک الصّغیر: یعنی مراعات کردن غیر خدا با او در بعضی امور مثل

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: کسانی که به خداوند شرک ورزیدند و مشرکند بزودی خواهند گفت:

اگر خدا می خواست نه ما و نه پدرانمان شرک نمی ورزیدیم و چیزی را حرام نمی کردیم؟ کسانی که پیش از آنها بوده اند نیز چنین می گفتند و پیامبران را تکذیب می کردند تا اینکه سختی فرجامشان را چشیدند، به آنها بگو مگو شما علم و دانشی دارید که آن را برای ما آشکار کنید ولی (إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّهُ الْبالِغَهُ- ۱۴۸/ انعام).

ریاکاری و دوروئی و نفاق که در آیات:

(شُرَکاءَ فِیما آتاهُما فَتَعالَی اللَّهُ عَمَّا یُشْرِکُونَ- ۱۹۰/ اعراف) (وَ ما یُؤْمِنُ أَکْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ- ۱۰۶/ یوسف) که در این آیات به این گونه شرک اشاره شده است.

بعضی گفته اند معنی (إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ- ۱۰۶/ یوسف) در آیه اخیر یعنی در شرک دنیایی یا دامهایی که در آن می افتند و در آن قرار می گیرند، و گفته اند از همین معنی سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که: «الشّرک فی هذه الامّه أخفی من دبیب النّمل علی الصّفا».

(شرک در این امّت ناپیداتر و پوشیده تر از حرکت مورچه بر سنگ صاف و سیاه

خداوند با آیه فوق پاسخ همه اینگونه عقاید را می دهد و می گوید: شما جز ظنّ و گمان چیزی را پیروی نمی کنید و جز دروغ و گمان چیزی نمی گوئید بگو دلیل و حجّت گویا و رسا از سوی خداست و اگر می خواست شما را یکسره- هدایت می کرد نه مشرک و گمراه، و سپس اینگونه سخنان جبرگونه را که گناهی و شرکی، خویشتن خواسته و خود برگزیده است، بحساب خدا می گزارند و اینان بشر را در طول تاریخ گرفتار اینگونه افکار پوچ و بی اساس نموده اند مانند سروده ها و اشعار منسوب به خیام و یا یاوه گوئیهای سایر جبری مسلکان، که همواره خواسته اند تلاش و فعالیّت های مثبت مردم را که در پناه اراده و تصمیم گیری انجام می دهند بسوی منفی بافی و جبریّت بکشانند بنابر این می فهمیم که هیچگونه جبری، خواه فکری یا اقتصادی یا جبر علمی برای گزیدن راه هدایت و شرک وجود ندارد بلکه اگر اساس آفرینش بر جبر بود خداوند همه را جبرا هدایت می کرد ولی حقّ اینست که می گوید:

(أَ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَیْنَیْنِ وَ لِساناً وَ شَفَتَیْنِ وَ هَدَیْناهُ النَّجْدَیْنِ- ۹/ بلد) آیا دو چشم و زبان را برای دیدن و گفتن در فطرت انسان قرار ندادیم و آیا نه اینست که هر دو راه را به او نمایاندیم. و بگفته شیخ سعدی علیه الرّحمه:

ای روبهک چرا ننشستی بجای خویش با شیر پنجه کردی و دیدی سزای خویش

دشمن به دشمن آن پسندد که بی خرد با نفس خود کند به مراد هوای خویش

از دست دیگری چه شکایت کند کسی سیلی بدست خویش زده بر قفای خویش

دزد از جفای شحنه چه بیداد می کشد کو گردنش نمی زند الّا جفای خویش

گر هر دو دیده هیچ نه بیند باتّفاق بهتر ز دیده ای که نه بیند خطای خویش

چاه است و راه و دیده بینا و آفتاب تا آدمی نگاه کند پیش پای خویش

چندین چراغ دارد و بیراهه می رود بگذار تا بیفتد و بیند سزای خویش

(و ان لیس للإنسان الّا ما سعی و ان سعیه سوف یری)

دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر کای نور چشم من بجز از کشته ندروی

ص: ۳۲۲

است). لفظ شرک از الفاظ و واژه های مشترکه است.

در آیه: (وَ لا یُشْرِکْ بِعِبادَهِ رَبِّهِ أَحَداً- ۱۱۰/ کهف) که بر هر دو وجه یعنی شرک بزرگ و کوچک حمل شده است.

و آیه: (فَاقْتُلُوا الْمُشْرِکِینَ- ۵/ توبه) بیشتر فقهاء- شرک- در این آیه را بر تمام کفّار حمل کرده انـد، بنا به آیه: (و قالت الیهود عزیز ابن اللّه- ۳۰/ توبه). و نیز گفته شـده- مشـرکین- در این آیه اسـتثناء اهل کتاب و کسانی غیر از آنها است، بنابر آیه: (إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هـادُوا وَ الصَّابِئِینَ وَ النَّصاری وَ الْمَجُوسَ وَ الَّذِینَ أَشْـرَکُوا- ۱۷/ حجّ). که مشـرکین را از یهود و نصاری و مجوس جدا کرده است.

(شری) [شری]

الشـراء و البیع: در معنی ملازم هم هسـتند پس مشتری و خریدار قیمت جنس را می پردازد و چیز با ارزش و قیمتی دریافت می کند، فروشـنده هم چیز با ارزشی را می دهد و قیمت آن را هم می گیرد در صورتی که خرید و فروش با پول و متاع باشد ولی اگر خرید و فروش کالا به کالا باشد صحیح است که هر کدام از طرفین داد و ستد را هم خریدار و هم فروشنده تصوّر کنیم.

و از اینجهت- لفـظ- بیع- معنی فروختن، و شـراء یعنی خریـدن، هر کـدام بجـای دیگری بکار می رود. و- شـریت- در معنی- بعت- بیشتر و- ابتعت- بجای- اشتریت- بیشتر است.

خدای تعالی گوید: (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ- ۲۰/ یوسف) یعنی او را فروختند. و همچنین آیه: (یَشْـرُونَ الْحَیاهَ الدُّنْیا بِالْآخِرَهِ- ۷۴/ نساء) و جایز است که واژه های شراء و اشتراء- در آنچه را که با چیزی حاصل می شود و بدست می آید باشد مثل:

(إِنَّ الَّذِینَ یَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ- ۷۷/ آل عمران)

(لا- يَشْتَرُونَ بِآياتِ اللَّهِ- ۱۹۹/ آل عمران) (اشْتَرَوُا الْحَياةَ الدُّنْيا- ۸۶/ بقره) (اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ- ۱۶/ بقره) ولی در آیه: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ- ۱۱۱/ توبه) یعنی آنچه را که خداوند مشتری آن است که در آیه بعد مفهوم آن یادآوری شده است که: (یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ فَیَقْتُلُونَ «۱»- ۱۱۱/ توبه).

خوارج هم شراه- نامیده شده اند، این معنی را از آیه زیر تأویل کرده اند که: (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یَشْری نَفْسَهُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ- ۲۰۷/ بقره). (همانطوری که در هر عصری افراد و گروههایی یک یا چند آیه قرآن را پیوسته به سود خویش تأویل می کنند و چه ستمی از این نارواتر که خود را و افکار خود را مقدّم بر حقّ بدانیم).

پس معنی یشری در آیه فوق- یعنی- یبیع- و همچون معنی آیه: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَری- ۱۱۱/ توبه).

(شط) [شط]

الشّطط: دوری بسیار و افراط در آن.

شطّت الدّار و أشطّ: آن خانه بسیار دور شد، که این واژه، هم در دوری مکان و هم در دوری معنوی و دوری از حکم و دستور، در رفتن و دور شدن و خواستن و یافتن بکار می رود، شاعر گوید:

شطّ المزار بجذوی و انتهی الأمل

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: خدا از مؤمنین جانها و مالهاشان را که در راه او از دست می دهند با دادن پاداش و ثواب می خرد، و بهشت جایگاه آنهاست، اینان با جان و مال خویش در راه خدا کارزار و قتال می کنند، می کشند و کشته می شوند وعده خدای که در تورات و انجیل و قرآن در باره آنان آمده است حقّ است و چه کسی نسبت به عهد خویش باوفاتر از خدای تعالی است با ایثار جان و مال خویش در راه او بشارتتان باد و شادمان باشید که این رستگاری و کامیابی بزرگی است.

که در شعر فوق، واژه- شطط- به جور تعبیر شده است «۱» یعنی: (آرزو به پایان رسید و هنوز زیارتگاه دور است) ستم و ظلم هم به- شطط- تعبیر شده است.

در آیه گفت: (لَقَدْ قُلْنا إِذاً شَطَطاً- ۱۴/ کهف) یعنی سخنی دور از حقّ. شطّ النّهر:

جایی از کرانه نهر که از عمق آب آن دور است.

(شطر) [شطر]

شطر الشّی ء: نصف و میانه آن.

در آیه (فَوَلِّ وَجْهَکَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ- ۱۴۴/ بقره) یعنی به سویش و به جهتش، و مثل آیه: (فَوَلُّوا وُجُوهَکُمْ شَطْرَهُ- ۱۴۴/ بقره) شاطرته شطارا: به دو بخش تقسیمش کردم.

شطر بصره: وقتی است که کسی به تو و به سوی دیگری نظر کند.

حلب فلان الدّهر أشطره «۲»: اصلش در شتر مادّه است که دو پستانش را می دوشند و

---

(۱) ریشه این واژه را ابن فارس از دو معنی: ۱- دور شدن و دوری و ۲- انحراف از حکم حقّ می داند که راغب آن را به جور و ستم که در حقیقت همان انحراف از حقّ و عدالت است تعبیر نموده و سپس ابن فارس آیه ای که در متن مفردات نیامده ذکر می کند که «فَاحْکُمْ بَیْنَنا بِالْحَقِّ وَ لا تُشْطِطْ وَ اهْدِنا إِلی سَواءِ الصِّراطِ- ۲۲ ص».

سخن آن دو برادری است که به داود پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می گویند ما دو تن خصم و طرف دعوای یکدیگریم که بر هم ستم کرده ایم میان ما به حقّ حکم کن و با هیچیک جور و طرفداری مکن و ما را به راه راست دلالت فرما».

که از این آیه معنی و کاربرد واژه- شط و اشطّ که همان ستم و جور در داوری حکم است دانسته می شود.

ابن اثیر می نویسد: انّک لشاطی ای لظالم لی- که- شاطی- اسم فاعل شطط است و همان جور و ظلم و دوری از حقّ است.

(النّهایه- ۲/ ۴۷۵- مقاییس ۳/ ۱۶۶)

(۲) عبارت و ضرب المثل فوق در اصل همین است که راغب ذکر کرده یعنی حوادث روزگار را از خیر و شرّ و سختی و آسایش آزموده است، گویا سعدی هم از این ضرب المثل ملهم شده است که: [.....]

دو پستان دیگرش را نمی دوشند.

ناقه شطور: شتری که هر بار دو پستان او را می دوشند یا دو پستانش خشک می شود.

شاه شطور: گوسفندی که یک پستانش از دیگری بزرگتر است.

شطر: یک ناحیه و قسمتی از آن را فرا گرفت.

شاطر- هم به- بعید- یعنی دور شونده تعبیر می شود، جمع آن- شطر- است مثل:

أشاقک بین الخلیط الشّطر یعنی: (دور افتاده ها ترا مشتاق وصال دوست نمودند).

الشّاطر- همچنین، کسی است که از روی خیانت از حقّ دور می شود جمعش- شطّار- است.

(شطن) [شطن]

در- الشّیطان، حرف (ن) اصلی است و از- شطن- یعنی دور شدن است.

(الشّیطان: دور شده از رحمت حقّ) و از این معنی است عبارت:

بئرشطون: چاه ژرفناک و بسیار عمیق.

شطنت الدّار: خانه دور شد.

غربه شطون: غربتی بس دور.

و نیز گفته اند حرف (ن) در شیطان زیادی است و ریشه آن- شاط یشیط-

---

بکارهای گران مرد کاردیده فرست که شیر شرزه برآرد به زیر خم کمند

اشطر النّاقه: تشبیهی است از دوشیدن شتران پر شیر و کم شیر، و کنایه از این است که همه چیز را از مادر دهر چشیده و دوشیده است. و هذا مثل فی الرّجل الّذی مارس الامور و ذاق احوال الدّهر. سپس میدانی می نویسد:

یضرب فیمن جرّب الدّهر. (در مورد کسی است که روزگار را آزموده است).

(اساس البلاغه و مقامات زمخشری ۱۶۵- مجمع الامثال/ میدانی ۱/ ۱۹۵).

یعنی از خشم سوخت، گرفته شده، پس شیطان- مخلوطی است از آتش.

آیه (وَ خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مارِجٍ مِنْ نارٍ- ۱۵/ الرّحمن) بر این معنی دلالت دارد و از این معنی و ریشه واژه شیطان همانست که از شدّت نیروی غضب و حمیت «۱» غلط و ناپسندش به آن اختصاص یافت و از سجده به آدم بازماند و خودداری کرد.

ابو عبیده گفته است شیطان اسمی است برای هر فرد پلید و بدخوی از جنّ و انس و حیوانات.

که در آیات: (شَیاطِینَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ- ۱۱۲/ انعام) (إِنَّ الشَّیاطِینَ لَیُوحُونَ إِلی أَوْلِیائِهِمْ- ۱۲۱/ انعام) (وَ إِذا خَلَوْا إِلی شَیاطِینِهِمْ- ۱۴/ بقره) یعنی: با یارانشان از جنّ و انس ذکر شده است.

و در آیه: (کَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّیاطِینِ- ۶۵/ صافّات) گفته شده یعنی گویی که ماری سبک اندام است و یا مقصود پلیدان از پریان است که بخاطر زشتی تصوّرش، به آن تشبیه شده است.

و آیه: (وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّیاطِینُ- ۱۰۲/ بقره) (و آنچه را که شیطان تلاوت کرد پیروی نمودند که منظور شیطان سیرتان است)

---

(۱) برای شاهد مثال فوق در واژه شیطان به سخنی که خود شیطان از روی حمیت و برتری نژادی بیان می کند اشاره می شود که می گوید:

(قالَ أَنَا خَیْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِی مِنْ نارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِینٍ- ۱۲/ اعراف) دوّمین معنی که راغب با واژه- قیل- در باره ریشه شیطان که- شاط- یشیط- یعنی از غضب سوختن آورده است و سخن علی علیه السّلام از نهج البلاغه آن معنی را تأیید می کند و در ذیل آیه می گوید:

(فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِیسَ- ۱۱/ اعراف) یعنی:

«اغترته الحمیه و غلبت علیه الشقوه و تعزز بخلقه النّار و استوهن خلق الصلصال» یعنی: همه فرشتگان آدم را سجده کردند جز شیطان که حمیّت جاهلانه و غرور و نخوت او را فرا گرفت و شقاوت و بدبختی بر وی غلبه کرد و تکبّر ورزید و از جهت اینکه از آتش آفریده شده، بزرگنمایی کرد و خود را برتر دانست و آدم را که از پاره گل خشکی بوجود آمده است خوار و کوچک شمرد و اساس خلقت او را با استکبار سبک انگاشت.

(نهج البلاغه- خطبه اوّل)

که همان مریدان جنّ هستند و همچنین صحیح است که منظور مریدان و پیروان انسانهای شیطان سیرت باشد.

شاعر گوید: لو انّ شیطان الذّئاب العسّل عسّل:- جمع- عاسل- کسی است که در دویدنش هیجان زده و مضطرب است که این حالت ویژه گرگان گرسنه است، دیگری گوید:

ما لیله الفقیر الّا شیطان (شب فقیر و بینوا چیزی نیست مگر شبی با اضطراب) و هر خوی زشت و ناپسندی هم در انسان خوی شیطانی نامیده شده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «الحسد شیطان و الغضب شیطان».

یعنی: (رشک و خشم هر کدام شیطانی هستند).

(شطا) [شطا]

شاطئ الوادی: کناره یا کرانه درّه، در آیه: (نُودِیَ مِنْ شاطِئِ الْوادِ- ۳۰/ قصص).

شاطأت فلانا: تا کنار درّه همراهش رفتم.

شطء الزّرع: سنبله و خوشه های گیاه که از آن خارج می شود.

تضرّع فی شاطئیه: در دو کنارش و دو جانبش شاخه زد، جمعش- اشطاء- است.

خدای تعالی گوید: (کَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ- ۲۹/ فتح) (جوانه ها و خوشه هایش را خارج کرد) که- شطاه- نیز خوانده شده، مثل: الشّمع و الشّمع و النّهر و النّهر- که هر دو بکار رفته است.

(شعب) [شعب]

الشّعب: قبیله ای که از طایفه ای بزرگ و واحد یا (حیّ واحد) جدا و منشعب می شود جمعش- شعوب- است، در آیه: (شُعُوباً وَ قَبائِلَ- ۱۳ حجرات) الشّعب من

الوادی: حدّ فاصل میان دو کوه یا درّه ای که از یک طرف مرتفع و جانب دیگر کوههایی پراکنده و کم ارتفاع باشد پس زمانی که از جانبی که ارتفاعات متفرّق هست به شعب نگاه کنی در پندارت یک کوه ولی پراکنده می بینی و زمانی که از سوی نقطه مقابل بنگری به پندارت دو کوه است که با هم جمع شده است و لذا گفته شده:

شعبت- وقتی است که جمع کنی و همچنین- شعبت- وقتی است که جدا کنی.

شعیب که یا تصغیر- شعب است. یعنی قبیله کوچک و یا تصغیر- شعب- به معنی درّه کوچک است.

و- شعیب- توشه دان کهنه و همیان غذا که دوخته شده باشد.

و آیه: (إِلی ظِلٍّ ذِی ثَلاثِ شُعَبٍ- ۳۰/ مرسلات) (سایه ای که سه شاخه است). که معنی و تفسیر آن به بعد از این کتاب اختصاص می یابد.

(شعر) [شعر]

الشّعر: یعنی موی، که معروف است، جمعش- اشعار.

در آیه: (وَ مِنْ أَصْوافِها وَ أَوْبارِها وَ أَشْعارِها- ۸۰/ نحل) (از پشم ها و کرک ها و موی ها برای شما و برای مدّتی پوشش ها و کالاهای زندگی قرار داد.)

شعرت: به مویی رسیدیم که از این معنی- شعرت کذا- استعاره شده است یعنی آنطور علم و دانش فرا گرفتم که در دقّت مثل بموی رسیدن است. شاعر- هم به خاطر دقّت شناخت و تیزهوشی، آنچنان نامیده شده. پس- (شِعر)- در اصل اسمی است برای علم و دانش دقیق، چنانکه در سخنان می گویند: لیت شعری: ای کاش دقیقا می دانستم.

و در تعارفات معمولی واژه شعر نامی است برای هر سخن موزون و با قافیه ای، و نیز- شاعر- کسی است که به آن صنعت اختصاص یافته باشد، و سخن خدای تعالی در آیه زیر که حکایتی است از سخن کفّار:

(بَلِ افْتَراهُ، بَلْ هُوَ شاعِرٌ- ۵/ انبیاء) (لِشاعِرٍ مَجْنُونٍ- ۳۶/ صافات) (شاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ «۱»- ۳۰/ طور) بیشتر مفسّرین آیه اخیر را به این معنی حمل کرده اند، که کفّار تهمتش می زدند که شعر منظوم و با قافیه ای آورده است تا جائیکه آنچه را که در قرآن از هر لفظی که شبیه موزون است تأویل به شعر کردند از آن قبیل آیات: (وَ جِفانٍ کَالْجَوابِ وَ قُدُورٍ راسِیاتٍ- ۶۳/ سباء) (تَبَّتْ یَدا أَبِی لَهَبٍ- ۱/ مسد) ولی بعضی از پژوهشگران و دانش یافتگان، گفته اند در آنچه را که تهمت می زدند آن مقصود و تعبیر فوق را قصد نکرده اند بلکه این است که ظاهر کلام قرآن بر اسلوب شعری نیست.

انّه لیس علی أسالیب الشّعر «۲» و این معنی حتّی بر عامّه مردم از عجم و عرب که فصیح هم نیستند پوشیده

---

(۱) آیه چنین است: (أَمْ یَقُولُونَ شاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ رَیْبَ الْمَنُونِ) مشرکین می گویند پیامبر شاعری است و منتظر مرگ و رویدادهای زندگی نسبت به او هستیم، بگو منتظر بمانید من نیز با شما منتظر خواهم بود.

(۲) هر چند بحث مستدلّ و دقیق، مؤلّف در باره شعر نبودن و موزون نیفتادن آیات قرآن در بحور شعری کاملا آموزنده و شایسته عبرت است امّا متأسّفانه همان سخنان کفّار را در زمان ما هم برخی ژولیده موی و روی، و بی خبران از قرآن که در وادی القائات شیاطین سخت گرفتارند و مشمول استثناء قرآن نشده و هرگز یاد خدا را در اشعارشان فراوان و نام موزون افتادن و تطابق بحور شعری را بر آیات قرآن نسبت می دهند، معلوم نیست کسی که می نویسد: «برخاستم و قرآن را آوردم» آیا نخوانده است که قرآن در سوره یس با صراحت می گوید:

(وَ ما عَلَّمْناهُ الشِّعْرَ وَ ما یَنْبَغِی لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ وَ قُرْآنٌ مُبِینٌ- ۶۹/ یس) ما او را شعر نیاموخته ایم و شایسته او هم نیست بلکه قرآن ذکری ظاهر و آشکار کننده است.

یکی از جسارتها و خود بزرگ بینی ها این است که قرآن را با اندیشه های دیگران یا خود ساخته ها، مطابقت دهیم، قرآن میزان همه چیز است نه بحور شعری که با تمام کوشش و تو سر خود زدنها دست آخر نتوانیم حتّی یک آیه قرآن را بدون تصرّف و اختصار در حروف و اعراب مثال بیاوریم، جای اندوه و تأسّف است که چنین تقلّاهائی در یادنامه علّامه گرانقدر و سترگ مرحوم آیه اللّه امینی چاپ شود، چرا باید فقط با

نیست چه رسد از نظر بلغاء و ادباء عرب، آنها پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را به دروغ گفتن نسبت می دادند شعر هم به دروغ تعبیر شده است و شاعر به دروغگویی، تا جائیکه قرآن در وصف عموم شعراء می گوید:

(وَ الشُّعَراءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغاوُونَ- ۲۴/ شعراء) تا آخر سوره.

و از آنجائیکه شعر جایگاه دروغگویی است، گفته شده «أحسن الشّعر اکذبه» بهترین شعر دروغین ترین آنهاست.

بعضی از حکماء گفته اند:

«لم یر متدیّن صادق اللّهجه مغلقا فی شعره» یعنی: هیچ متدیّن راستگویی و صادق اللّهجه ای دیده نشده است که در شعرش سر آمد باشد.

(مَشاعِر:) حواس و مدرکات، در آیه (وَ أَنْتُمْ لا تَشْعُرُونَ- ۵۵/ زمر) (و شما با حواسّ درست درک نمی کنید و درست در نمی یابید).

صورتها دلخوش باشیم به گفته راغب: انّه لیس علی اسالیب الشّعر و لا یخفی ذلک علی الاغتنام، فضلا عن بلغاء العرب باید گفت شما هر چه هستید بهتر است بکوشید محتوای فکری و سخنان موزون خود را به قرآن تصدیق می کند، آیا شعر کسی را که سخن یزید شرابخواره و ستمگر را مطلع غزلش می سازد و با صراحت می گوید: الا یا ایّها السّاقی ادر کاسا و ناولها- و باز می گوید: هات الصّبوح هیوا یا ایّها السّکاری- و در تمام اشعارش اگر سه و چهار بار نام از قرآن برده، هزار بار شراب ناب طلبیده و مست خراباتی شده و با حسرتی کافرگونه می گوید:

جبین و چهره حافظ خدا جدا نکند ز خاک بارگه کبریای شاه شجاع

به گفته مرحوم اقبال آشتیانی جلّادانی را که حتّی چشمان برادر و پدر و فرزند خویش از حدقه درمی آورند و از کشته ها پشته می ساختند اینچنین می ستاید و بعد برای عوامفریبی گفته است:

به قرآنی که اندر سینه داری.

آیا حافظ قرآن است و قرآن در اشعارش موزون افتاده، راستی که جای تأسّف است چرا استعدادها در راه انحراف افکار و قلمها در خدمت پوچی اندیشه ها و صفحات کتابها با لاطائلاتی بی پایه باید پر شود امید است شعرای ما قرآن را منشاء الهام و احساس خویش قرار دهند (همچون مولوی نابغه بزرگ و اشعار پند آموز و اجتماعی و انسانی سعدی و سنایی) و در آثار و اشعارشان تجلیّاتی از سازندگی و رشد انسانها به سوی اللّه باشد و قلمشان در خدمت مستضعفان صالح نه مستکبران می خواره و هرزه گردد و استعمارگر قرار گیرد.

یعنی قرآن بر اسلوب های شعر نیست این حقیقت بر عامّه مردم پوشیده نیست چه رسد به دانایان و بلیغان.

ص: ۳۳۱

هر چند در بسیاری از آیاتی که در آنها عبارت- لا یشعرون، و لا یعقلون- آمده است گفته اند آن معنی جایز نشده است زیرا بسیاری از چیزهایی که محسوس نمی باشند، معقول می باشد.

(مَشاعِرُ الَحَجّ): نشانه های آشکار حجّ است که شناختن آنها برای حواس آشکار و روشن است، مفردش- مشعر- است.

شعائر الحجّ: مفردش- شعیره، در آیات: (ذلِکَ وَ مَنْ یُعَظِّمْ شَعائِرَ اللَّهِ- ۳۲/ حجّ) و (عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ- ۱۹۸/ بقره).

و در آیه: (لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللَّهِ «۱»- ۲/ مائده) یعنی آنچه که به خانه خدا اهداء می شود حلال می شمارید. وجه تسمیه آنها به شعائر از این جهت است که با علامت ها نشان می شوند یعنی دانسته می شوند که با کارد یا وسیله آهنی که می شناسند، خونشان ریخته می شود.

(شعار:) لباس و جامه ای که روی پوست بدن قرار می گیرد و با موهای بدن تماس دارد. «۲» و نیز شعار چیزی است که در جنگها بوسیله آنها جنگجویان خود را

---

(۱) تمام آیه چنین است که می گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللَّهِ وَ لَا الشَّهْرَ الْحَرامَ وَ لَا الْهَدْیَ وَ لَا الْقَلائِدَ ...).

شمایی که ایمان آورده اید مراسم حجّ و ماه حرام و قربانی هایی که با گردن بند یا علامتی نشاندار هستند و نیز رهروان بیت اللّه که فروتنی نموده و خشنودی پروردگارشان رای می جویند حرمت دارید.

زجاج می گوید: شعائر اللّه یعنی متعبدات اللّه الّتی اشعر اللّه ای جعلها اعلاما لنا و هی کلّ ما کان موقف او مسعی او ذبح: یعنی: از شعائر اللّه که به وسیله آن خداوند پرستش می شود همانهاست که خداوند آنها رای برای ما مشخّص و معیّن کرده است و آن تمام کارهایی است که در موقف و مسعی و قربانی انجام می شود و در آیه فوق هم- هدی- و- قلائد- همان شتران نشان دار است که هدیه و ذبح می شوند.

و نیز شعائر اللّه مناسک حجّ است که نباید ترک شود، و تحریم آنها جایز و حلال شمرده شود.

(۲) واژه شعار بطور استعاره در معنی افراد نزدیک و خاصان انسان بکار می رود، در مورد انصار حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نقل شده است که به آنها گفته شده. «انتم الشّعار و النّاس الدّثار- یعنی شما گروه انصار از یاران خاص و دیگر مردم همچون جامه پوشند که آنها هم نقش در حفاظت و یاری اسلام دارند. (النّهایه ۲/ ۴۸۰ ابن اثیر) اصطلاح دیگر این واژه عبارت- لیت شعری- است یعنی ایکاش- می دانستم که اصلش از معنی

می شناسانند یعنی اعلام می دارند.

اشعر الحبّ: محبّت و دوستی او رای پوشاند و فرا گرفت، مثل- البسه- یعنی لباسش پوشاند.

اشعر: بلند موی و فروهشته موی و نیز موهائی که در اطراف سم اسبان می روید.

داهیه شعرا: مصیبت و بلای بدی که از مردم یا از گزندگان، و حیوانات به انسان می رسد، مثل اینکه می گویند- داهیه و براء- که در همان معنی است یعنی بد آوردن.

شعراء: مگس ها و پشه هائی که در موهای سگان یافت می شود.

شعیر: جو.

(شِعری:) ستاره ای است و تخصیصش در آیه: (وَ أَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْری- ۴۹/ نجم) است، چون آن ستاره معبود قومی بود. (معنی آیه این است که خداوند، پروردگار شعری است و شعری خود موجود و مخلوقی است).

(شعف) [شعف]

آیه: (شعفها- ۳۰/ یوسف) از عبارت- شعفه القلب- یعنی: سر قلب، گرفته شده.

شعفه الجبل: ستیغ و سر کوه.

فلان مشعوف بکذا: او به شدّت دوستدار آن است، گویی که محبّت او سراسر قلبش را پوشانده «۱».

زیرکی و دراست است، شاعر هم از همین معنی است که تا زیرکی چیزهائی را که برای دیگران پوشیده است در می یابد، عنتره بن شدّاد شاعر سیاه پوست جاهلی می گوید:

ام غادر الشّعراء من متردم ام هل عرفت الدّار بعد توهّم

آیا شعراء چیزی از سرودن باقی گذارده اند که من بسرایم، و آیا خانه یاری را بعد از کوچ صاحبانش می شناسی که به شعر و پندار شاعرانه درنیامده باشد؟

(۱) و آیه: (قَدْ شَغَفَها حُبًّا- ۳۰/ یوسف) بصورت (قد شعفها حبّا) نیز خوانده شده یعنی: دوستی و شیفتگی قلبش را فراگرفته.

.(شعل) [شعل]

الشّعل: لهیب و زبانه آتش.

شعله من النّار: شعله ای از آتش.

اشعلتها: آن را مشتعل کردم، ابو زید (منظور ابو زید انصاری مؤلّف النّوادر فی اللّغه- است) گفتن- شعلتها- را هم به جای- اشعلتها- جایز دانسته است.

الشّعیله: فتیله چراغ، وقتی که روشن است.

گفته می شود: بیاض یشتعل: سپیدی می درخشد و شعله می کشد.

در آیه: (وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَیْباً- ۴/ مریم) که تشبیهی است از جهت رنگ به درخشش آتش.

اشتعل فلان غضبا: از غضب شعله ور شد که تشبیهی است به حرکت و زبانه کشیدن آتش و از همین معنی است عبارت:

اشعلت الخیل فی الغاره: ستوران را در حمله و غارت به هیجان و حرکت درآوردم، مثل- اوقدتها: آتش را افروختم و- هیّجتها: به هیجانش آوردم و اضرمتها:

قطعش کردم.

(شغف) [شغف]

آیه (شَغَفَها حُبًّا- ۳۰/ یوسف) یعنی دوستی به ته دلش یا سویدا و ژرفنای دل و خاطرش رسید. این سخن از حسن است و گفته اند شغف یعنی وسط دل که سخن ابو علی است و هر دو معنی بهم نزدیک است.

(شغل) [شغل]

الشّغل و الشّغل: حالت و عارضه ای که انسان را از دیگر چیزها غافل می سازد و فراموش می دهد (نقطه مقابل آن فراغت است که همه چیز به یاد می آید). در آیه گفت: (فِی شُغُلٍ فاکِهُونَ- ۵۵/ یس) بهشتیان در سرگرمی ها شیرین کامند).

که (شغل) با ضمّه حرف اوّل و دوّم هر دو خوانده شده.

شغل: سرگرم شد، که بصورت- أشغل گفته نمی شود بلکه می گویند شغل شاغل.

(جمع شغل- اشغال- است و این واژه در سرگرمی زیاد بکار می رود).

(شفع) [شفع]

الشّفع: پیوستن و ضمیمه شدن چیزی است به همانند خود که به جای- مشفوع- شفع- گفته می شود.

در آیه: (الشَّفْعِ وَ الْوَتْرِ- ۳/ فجر) گفته شده- شفع- یعنی: مخلوقات و آفریده ها چون پدیده هائی ترکیب شده و مرکب هستند، چنانکه گفت: (وَ مِنْ کُلِّ شَیْ ءٍ خَلَقْنا زَوْجَیْنِ- ۴۹/ ذاریات).

و- وتر- همان خدای تعالی است چون از هر جهت وحدت دارد و- احد- است. و نیز گفته شده- الشّفع- روز عید قربان است چون روز دیگری که- الوتر- یا روز عرفه است به دنبال آن می آید، یا اینکه الشّفع فرزند آدم و- الوتر- خود آدم ابو البشر، زیرا از پدری تولد نشده.

(الشّفاعه:) پیوستن به دیگری برای اینکه یار و یاور اوست و درخواست کننده از او- بیشتر کاربرد شفاعت یعنی پیوستن و انضمام به کسی که از نظر حرمت و مقام بالاتر از کسی است که مادون اوست که مورد شفاعت قرار می گیرد و از این معنی شفاعت در قیامت است.

در آیه: (لا یَمْلِکُونَ الشَّفاعَهَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمنِ عَهْداً «۱»- ۸۷/ مریم) و آیه: (لا تُغْنِی شَفاعَتُهُمْ شَیْئاً- ۲۶/ نجم) یعنی: شفاعتشان از چیزی بی نیازتان نکند. (لا تَنْفَعُ الشَّفاعَهُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمنُ- ۱۰۹/ طه).

---

(۱) جز کسی که از خدای رحمن عهدی دارد، دیگری دارای شفاعت نیست و آیه: (لا تَنْفَعُ الشَّفاعَهُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمنُ- ۱۰۹/ طه) شفاعت در پیشگاه او سود ندهد مگر از کسی که اجازه شفاعت بدو دهد.

و (وَ لا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضى- ۲۳/ انبياء) يعنى: شفاعت نمى كنند مگر از كسى كه خداوند راضى باشد و (فَما تَنْفَعُهُمْ شَفاعَةُ الشَّافِعِينَ- ۴۸/ مدّثر) يعنى شفاعتشان نمى كنند.

در آيات: (وَ لا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفاعَةَ- ۸۶/ زخرف) (مِنْ حَمِيمٍ وَ لا شَفِيعٍ- ۱۸/ غافر) (نه از دوستى و نه از شفاعت كننده اى) و در آيات: (مَنْ يَشْفَعْ شَفاعَةً حَسَنَةً- ۸۵/ نساء) (وَ مَنْ يَشْفَعْ شَفاعَةً سَيِّئَةً- ۸۵/ نساء) يعنى: كسى كه به شخصى غير از خويش پيوسته مى شود و در كار خير و كار شرّ ياوريش مى كند و همسنگ و شفيعش مى شود و در سود و زيانش شركت دارد، توانش مى بخشد و معاونتش نمايد، گفته شده شفاعت در دو آيه اخير (يعنى شفاعت خير و شرّ) به اين معنى است كه انسانى براى ديگرى راه خير يا راه شرّى را باز و روشن مى كند و او آن را پيروى مى نمايد، گويى كه آن انسان همراه اوست و به او پيوسته است چنانكه پيامبر صلّى اللّه عليه و آله فرمود:

«من سنّ سنّه حسنه فله اجرها و أجر من عمل بها و من سنّ سنّه سيّئه فعليه وزرها و وزر من عمل بها».

يعنى: گناه خودش و گناه كسى كه به آن سنّت و روش بد، عمل كرده است (بر عهده سنّت گذار و بدعت گذار بد است).

و آيه: (ما مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ- ۳/ يونس).

يعنى خداى تعالى است كه تدبير امر مى كند، و در حلّ و فصل امور، دوّمى و ثانى براى او نيست مگر اينكه به فرشتگان مدبّر و مقسّم (كارگزاران جهان آفرينش) اجازه دهد و آنها آنچه را كه اجازه يافته اند انجام دهند، انجام مى دهند.

استشفعت بفلان على فلان: از او براى ديگرى شفاعت خواستم.

فتشفّع لى: شفاعتم كرد.

شفّعه: شفاعتش را پاسخ داد، در اين باره سخن پيامبر صلّى اللّه عليه و آله است كه: «القرآن شافع

مشفّع» یعنی: قرآن شفاعت کننده و شفاعت پذیر است.

(الشّفعه:) یعنی طلب حقّ، شرکت در چیزی که داد و ستد شده باشد تا شریکش آن را بما یملک خویش ضمیمه کند و از معنی- شفع- است.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«اذا وقعت الحدود فلا شفعه» یعنی: (هر گاه حدود و مقرّرات وقوع یافت و انجام شد دیگر شفعه ای در آن باره نیست) «۱».

(شفق) [شفق]

الشّفق: درهم بودن روشنائی روز به تاریکی شب در وقوع غروب خورشید.

گفت: (فَلا أُقْسِمُ بِالشَّفَقِ- ۱۳/ انشقاق).

(اشفاق:) توجّه و عنایتی که با خوف و بیم همراه باشد زیرا- مشفق- کسی است که مورد عنایت و توجّه خود را دوست می دارد و از آنچه را که به او می رسد و اصابت می کند بیمناک است.

در آیه: (وَ هُمْ مِنَ السَّاعَهِ مُشْفِقُونَ- ۴۹/ انبیاء) (از قیامت هراس ناک اند).

و اگر با حرف جرّ (من) متعدّی شود معنی خوف و ترس در آن آشکارتر است مثل آیه فوق.

و اگر با (فی) متعدّی شود معنی توجّه و عنایت در آن روشن تر است- مثل آیه:

(إِنَّا کُنَّا قَبْلُ فِی أَهْلِنا مُشْفِقِینَ- ۲۶/ طور) یعنی: (ما قبلا در میان قوممان کاملا به حقّ عنایت داشتیم).

و آیات: (مُشْفِقُونَ مِنْها- ۱۸/ شوری)

---

(۱) شفعه در هر چیزی است که تقسیم نشده باشد- ابن اثیر ۲/ ۴۸۵- النّهایه.

(مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا- ۲۲/ شوری) (از چیزهایی که بدست آورده، و انجام داده اند هراسناکند).

(أَ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا- ۱۳/ مجادله) (آیا می ترسید که صدقه را پیش اندازید).

(شفا) [شفا]

شفا البئر و غیرها: دهانه چاه و لبه هر چیز.

و برای نزدیک شدن به هلاکت، به این واژه مثل می زنند در آیه:

(عَلی شَفا جُرُفٍ «۱»- ۱۰۹/ توبه) و آیه: (عَلی شَفا حُفْرَةٍ «۲»- ۱۰۳/ آل عمران) أشفی فلان علی الهلاک: در آستانه مرگ رسید، و بطور استعاره از این معنی عبارت:

ما بقی من کذا الّا شفی: اندکی از آن مثل دهانه چاه، چیز دیگری نمانده. تثنیه این واژه- شفا و شفوان- است جمعش- أشفاه- یعنی دهانه ها.

(الشّفاءُ) من المرض: رسیدن و آمدن بهبودی و سلامتی است، و بعدا واژه- شفاء- اسمی برای بهبودی یافتن، شده است.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (أَ فَمَنْ أَسَّسَ بُنْیانَهُ عَلی تَقْوی مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوانٍ خَیْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْیانَهُ عَلی شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانْهارَ بِهِ فِی نارِ جَهَنَّمَ وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ.

آیا کسیکه بنای زندگی خویش بر پرهیزکاری و خشنودی خدای نهاده بهتر است یا کسیکه بنای حیات خویش را با ظلم و ستم و کفر ورزیدن به اللّه بر لب پرتگاهی و سیلگاهی ریزان قرار داده که ناچار فرو ریختنی است و با همان خود ساخته هایش در آتش دوزخ سقوط می کند و خدای قوم ستمکار را هدایت نمی کند.

(۲) در این آیه هم زندگی با کفر و شرک و می خوارگی و تفرقه و کینه، و دشمنی را به ایستادن بر لبه چاه آتش تشبیه نموده، در مقابل محبّت و الفتی که خداوند بعد از نزول قرآن و پیامبر در دلهای مؤمنین بوجود آورده، یادآوری می نماید. و به گفته ابن فارس معنی ریشه ای- شفی یا شفا- اشراف داشتن یا نزدیک بودن به چیزی است- اشفی علی الشیی ء- بر آن چیز اشراف یافت- شفا یافتن از بیماری هم بخاطر اینست که بیمار با غلبه و تسلّط بر بیماری بر آن اشراف می یابد.

استشفی فلان- وقتی است که کسی طلب شفا و بهبودی کند. (مقاییس ۳/ ۱۹۹)

در توصیف عسل می گوید: (فِیهِ شِفاءٌ لِلنَّاسِ- ۶۹/ نحل) و آیات: (هُدیً وَ شِفاءٌ- ۴۴/ فصّلت) و (وَ شِفاءٌ لِما فِی الصُّدُورِ- ۵۷/ یونس) (اشاره به محتوای قرآن است که داروی شفابخش بیماریهای دل و روان انسانهاست). و (وَ یَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِینَ «۱»- ۱۴/ توبه).

(شقّ) [شقّ]

الشّقّ: شکافتگی که در چیزی واقع می شود.

شققته بنصفین: دو نیمش کردم.

آیه: (ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا- ۲۶/ عبس) (اشاره به شکافته شدن زمین سخت و سربرآوردن گیاه نرم از روزنه های دقیق زمین است).

و آیه: (یَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ- ۴۴/ ق) (در باره بیرون آمدن انسانها از دل زمین و شکافته شدن زمین در آستانه قیامت است، که در اصل- تتشقّق- بوده).

و آیات: (وَ انْشَقَّتِ السَّماءُ- ۱۶/ حاقّه) (إِذَا السَّماءُ انْشَقَّتْ- ۱/ انشقاق) (وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ- ۱/ قمر) گفته اند اشاره به انشقاق قمر در زمان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است و نیز گفته شده، شکافتگی و دو نیمه شدن ماه، آثاری است که در آستانه قیامت در ماه رخ می دهد و گفته شده معنایش- وضح الأمر: است یعنی امر آشکار شد.

---

(۱) قسمتی از آیه ۱۴/ سوره توبه است که می گوید: (قاتِلُوهُمْ یُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ بِأَیْدِیکُمْ وَ یُخْزِهِمْ وَ یَنْصُرْکُمْ عَلَیْهِمْ وَ یَشْفِ ...) با پیمان شکنان (ناکثین) و کسانیکه به دین شما طعنه می زنند و ائمّه کفر هستند کارزار کنید تا خداوند با دستهای شما عذابشان کند و خوارشان سازد، و شما را بر آنها پیروز گرداند و سینه های گروهی را که مؤمنند ولی از نصرت خدای در تردیدند آرامششان دهد. [.....]

الشّقّه: تکّه ای است که جدا شده مثل نصف یا نیمه چیزی و در این معنی گفته شده:

طار فلان من الغضب شـقاقا و طارت منهم شقه- معنی این دو عبارت همان- قطع غضبا- است یعنی از شدّت خشم بریده شد و ترکیـد یا از جا در رفت (از کوره در رفتن یعنی مثل جرقّه هایی که از کوره های آهنگری می جهـد او نیز از خشم و غضب از جا پرید).

(الشّقّ:) سـختی و مشقّت و شکستگی است که به جان و تن آن می رسد، مثل واژه- انکسار- یعنی شکستی که به نفس و جان آدم می رسد که بطور استعاره بکار می رود.

آیه: (إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ- ۷/ نحل) (مگر با مشقّت و سختی جانها) (الشّقّه:) جایی که در رسیدن به آن جا، سختی به تو می رسد.

و در آیه گفت: (بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ- ۴۲/ توبه) سختی برایشان دور است.

(الشّـقّاق:) مخالفت و ناهمگونی است، یعنی تو در جهتی غیر از جهت دوستت هستی و یا از شقّ العصا: یعنی کسی که میان تو و خودش جدائی و مخالفت ایجاد کرده، گرفته شده.

و آیه: (وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقاقَ بَيْنِهِما- ۳۵/ نساء) (اشاره به اختلاف میان همسران است که می گوید اگر از جدائیشان بیمناکید).

و آیه: (فَإِنَّما هُمْ فِي شِقاقٍ- ۱۳۷/ بقره) یعنی در مخالفت و ستیزه جویی هستند.

و آیات: (لا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقاقِي- ۸۹/ هود) و (لَفِي شِقاقٍ بَعِيدٍ- ۱۷۶/ بقره) و می گوید: (مَنْ يُشاقِقِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ

- ۱۳/ انفال) یعنی او در جهتی و راهی غیر از جهت اولیاء خدا قرار گرفته مثل آیه: (مَنْ يُحادِدِ اللَّهَ- ۶۳/ توبه) است.

یعنی: (و کسـی که با خدا مخالفت کند و در سوی غیر خدایی قرار گیرد) و آیه: (مَنْ يُشاقِقِ الرَّسُولَ- ۱۱۵/ نساء) (کسی است که رسول را مخالفت کند و خودسری نماید).

می گویند: المال بینهما شقّ الشّعره و شقّ الإبلمه: آن مال در میانشان به تساوی و مناصفه تقسیم شده است.

شقّ نفسی و شقیق نفسی: با من آنطور است که گویی نیمه تن و جان من است، از بس که به یکدیگر شباهت داریم (گویی یک روحیم در دو بدن).

و- شقائق النّعمان: گیاهی معروف است (لاله کوهی که از سرخی به شقیقه یعنی سرخی برق، تشبیه شده، نعمان- هم همان نعمان منذر است که خلوتگاهی در صحرا داشت و در آنجا لاله کوهی فراوان بود شعرای عرب در وصف شقایق نعمان اشعار زیادی سروده اند).

شقیقه الرّمل: ریگهائی که از هم جدا شوند (و یا شکاف میان دو کوه که گیاه در آنجا می روید).

شقشقه «۱»: پاره گوشتی مانند ریه و شش که از دهان شتر موقع بانگ و فریاد بیرون می آید.

بیده شقوق: در دستش ترکیدگی و شکافتگی هست.

بحافر الدّابّه شقاق: در سم اسب شکافی هست.

فرس أشقّ: اسبی که به یک طرف می لنگد و کجکی راه می رود.

شقّه: در اصل تکّه و نصف پارچه است هر چند که خود جامه هم- شقّه نامیده شده، گویی که در آن پارگی هست.

(شقا) [شقا]

الشّقاوه: (سختی و بد حالی است) نقطه مقابل سعادت: (آسایش و خوشحالی).

افعالش- شقی یشقی، شقوه و شقاوه و شقاء- است (که سه مصدر دارد). و

---

(۱) علی علیه السّلام سخنان سوزناک و مؤثّر را به- شقشقه- تشبیه کرده و خطبه شقشقیّه آن معروف است که ابن عبّاس ادامه آن را از امیر المؤمنین طلب کرد و علی علیه السّلام فرمود: شقشقه ای بود که ناگهان جست و در جای خود قرار گرفت. و بگونه استعاره حالت خاصّی بوده که از علی علیه السّلام بهنگام ادای آن خطبه دیده شده.

(شِقْوَتُنا- ۱۰۶/ مؤمنون) در آیه بصورت- شقاوتنا- خوانده شده.

پس- شقوه- مثل- ردّه- است و- شقاوه- از جهت اضافه مثل- سعاده- است، همانگونه که واژه- سعاده- در اصل دو گونه است: سعادت اخروی و سعادت دنیوی و سپس سعادت دنیوی هم سه قسم است:

۱- نفسانی ۲- بدنی ۳- خارجی «۱» و همینطور شقاوت هم همان تقسیمات را دارد و در مورد شقاوت اخروی می گوید: (فَلا یَضِلُّ وَ لا یَشْقی- ۱۲۳/ طه) (نه گمراه می شود و نه بد عاقبت) و آیه: (غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا- ۱۰۶/ مؤمنون) که- شقاوتنا- هم خوانده شده.

و در مورد شقاوت دنیایی، آیه: (فَلا یُخْرِجَنَّکُما مِنَ الْجَنَّهِ فَتَشْقی- ۱۱۷/ طه) (و شما را از بهشت بیرون نکند که در سختی بیفتید و بد حال شوید) بعضی از علماء در آیه اخیر گفته اند واژه- شقاء- بجای- تعب- یعنی سختی و گرفتاری است مثل: شقیت فی کذا: (در آن کار به رنج و سختی افتادم). ولی، هر شقاوتی تعب و سختی است و هر سختی و رنجی شقاوت نیست پس رنج و تعب فراگیرتر و اعمّ از شقاوت است.

(شکک) [شکک]

الشّکّ: تعادل و تساوی جهت رجحان دو نقیض در نظر انسان برای برگزیدن یکی از آن دو است به این معنی که گاهی دو نشانه مساوی و برابر برای پذیرفتن یکی از دو نقیض وجود دارد، (که برگزیدن یکی بر دیگری سخت است) یا برای اینکه نشانه ای در آنها برای ترجیح دادن و قبول یکی بر دیگری وجود ندارد. (گاهی وجود

---

(۱) نیکبختی و سعادت یا بدبختی و شقاوت یا ۱- نفسانی است یا ۲- جسمانی و یا ۳- خارجی (آنچه در بیرون از انسان بنحوی در ارتباط با سعادت و شقاوت است و همان نحوه استفاده و برخورداری از اشیاء و امور بیرونی که یا به سعادت رهنمون می شود و یا به شقاوت منجرّ می گردد).

شکّ بسبب بودن دو نشانه متساوی در دو نقیض است و یا بسبب عدم نشانه در آن دو).

چه بسا که شکّ نمودن در چیزی به این صورت باشد که- آیا فلان چیز موجود است یا غیر موجود؟ و یا شکّ در جنس آن باشد یعنی شکّ شود که آن چیز از چه جنسی است (جنس منطقی یا چگونگی، آن) یا در باره بعضی از صفات چیزی و یا شکّ در هدف و مقصودی است که آن چیز برای آن هدف و مقصود ایجاد شده است.

شکّ- خود نوعی از جهل و ندانستن است و اخصّ از- جهل- است، زیرا جهل و نادانی مستقیما نتیجه عدم دانش در باره دو نقیض است پس هر شکی، جهل است و هر جهلی، شک نیست. در آیات:

(فِی شَکٍّ مُرِیبٍ- ۵۴/ سباء) (بَلْ هُمْ فِی شَکٍّ یَلْعَبُونَ- ۹/ دخان) (فَإِنْ کُنْتَ فِی شَکٍّ- ۹۴/ یونس) که اشتقاق آن یا از- شککت الشّی ء- هست، چنانکه شاعر گوید:

و سککت بالرّمح الأصمّ ثیابه لیس الکریم علی القنا بمحرّم

(زره و جامه او را با نیزه ای سخت پاره کردم، شخص کریم و جوانمرد بر اصابت سر نیزه بر خویش محروم نیست).

پس- شکّ- شکاف در چیزی است و از آن جهت که رأی و نظری ثابت، که بشود بر آن اعتماد کرد و پایدار ماند در آن استقرار ندارد چنین گفته اند و نیز صحیح است که واژه (شکّ) از معنی چسبیدن باز و به پهلو استعاره شده باشد به این معنی که دو نقیض شک برانگیز طوری به یکدیگر چسبیده و نزدیکند که راهی برای فهم و نظر و نفوذ در آنها نیست و به این معنی است سخن کسانی که می گویند:

التبس الأمر و اختلط و أشکل- و همانند این عبارات، یعنی آن امر درهم آمیخته و مشکل و شبهه انگیز است.

الشّکّه: سلاحی است که بوسیله آن چیزها از هم جدا می شود (سر از بدن-

دست از بدن- و جان از بدن).

(شکر) [شکر]

الشّکر: به یاد آوردن و تصوّر نعمت و اظهار آن نعمت است.

گفته شده- شکر- مقلوب از- کشر- است یعنی کشف و آشکار نمودن، نقطه مقابل شکر، کفر یعنی فراموشی نعمت و پوشیده داشتن آن است.

دابّه شکور: ستوری است که از فربهی به خوردن علف کم بسنده می کند و صاحبش او را دوست دارد، گفته شده اصلش از عبارت- عین شکری یعنی چشم پر، گرفته شده، پس واژه- شکر- بر این اساس، پر بودن خاطر از یاد نعمت دهنده است، شکر سه گونه است:

۱- شکر قلبی و آن تصوّر نعمت است.

۲- شکر زبانی یعنی ثنا و ستایش بر نعمت دهنده.

۳- شکر سایر اعضاء بدن یعنی پاداش نعمت دادن به اندازه استحقاق و شایستگی اش.

آیه: (اعْمَلُوا آلَ داوُدَ شُکْراً- ۱۳/ سباء) که گفته اند واژه- شکرا در آیه اخیر، نصبش برای تمیز است یعنی از نظر سپاسگزاری، و معنایش اینست که- اعملوا ما تعملونه شکرا للّه یعنی: آنطور که آل داود خدای را سپاس می گزارند، شما نیز همانگونه شکر کنید.

و نیز گفته شده- شکرا- در آیه اخیر مفعول است، چون می گوید عمل کنید و نمی گوید: شکر کنید تا آگاهی و هشداری بر لزوم انواع سه گانه شکر (قلبی- زبانی- و سایر اعضاء) باشد.

در آیات: (أَنِ اشْکُرْ لِی وَ لِوالِدَیْکَ- ۱۴/ لقمان) (وَ سَنَجْزِی الشَّاکِرِینَ- ۱۴۵/ آل عمران) (وَ مَنْ شَکَرَ فَإِنَّما یَشْکُرُ لِنَفْسِهِ- ۴۰/ نمل)

و در آیه: (وَ قَلِیلٌ مِنْ عِبادِیَ الشَّکُورُ- ۱۲/ سباء) گواه بر این است که وفای به ادای شکر خدای، مشکل است و لذا جز برای دو تن از اولیاءاش ثنای شکر ننموده است:

۱- در باره ابراهیم علیه السّلام می گوید: (شاکِراً لِأَنْعُمِهِ- ۱۲۱/ نحل) ۲- و در باره نوح علیه السّلام (إِنَّهُ کانَ عَبْداً شَکُوراً- ۳/ اسراء).

و آنگاه که خداوند با واژه- شکر- توصیف شده است، می گوید:

(وَ اللَّهُ شَکُورٌ حَلِیمٌ- ۱۷/ تغابن مقصود انعام و بخشایش او بر بندگان و پاداش او به اقامه عبادت آنهاست.

ناقه شکره: شتری که پستانش پر از شیر است.

هو أشکر من بروق «۱»: بروق گیاهی است که در کمترین باران و رطوبت سرسبز می شود (این ضرب المثل در باره کسی است که کمترین محبّت را هم سپاس می گوید یعنی او از چنان گیاه یا چنان آدمی هم شکرگزارتر است) الشّکر: کنایه از- نکاح- است.

گفته اند- ان سألتک ثمن شکرها- و شبرک أنشأت تظلّها: اگر مهر خویش مطالبه کند او را در سایه خویش گرفته ای که کنایه از همسر دائمی است. الشّکیر: نهال پاجوش کوچک درختان.

شکرت الشّجره: شاخه هایش زیاد شد.

(شکس) [شکس]

الشّکس: بدخوی و بد اخلاق.

و در آیه: (شُرَکاءُ مُتَشاکِسُونَ- ۲۹/ زمر) یعنی بخاطر بد اخلاقی همواره در مشاجره و ستیزه اند.

---

(۱) بروقه گیاهی است که بدون ریزش باران بر آن سبز و خرّم می شود و در سایه ابرها رشد می کند (ج ۱ مجمع الامثال).

.(شکل) [شکل]

المشاکله: همانند و همگونی در صورت و هیئت ظاهر و ناهمگونی در جنسیت و شباهت در کیفیّت (تخالف و ناهمگونی در جنسیت نسبت به یک نوع خاص که هر دو معنی از نظر ضدّیت و مخالفت در همانندی است).

و آیه: (وَ آخَرُ مِنْ شَکْلِهِ أَزْواجٌ- ۵۸/ ص) یعنی آن دیگری که در هیئت و انجام کار مثل اوست. گفته شده- شکل- حالتی از وقار و آرامش در اخلاق و ظاهر آدمی است و در حقیقت انسی و الفتی است که در راه و روش میان دو همسر و همانند وجود دارد، از این روی می گویند: النّاس أشکال و ألّاف: مردمان همانند هم و خوپذیر از یکدیگرند.

اصل- مشاکله:- از- شکل- یعنی بستن ستور است، چنانکه می گویند:

شکلت الدّابّه: حیوان را بستم.

الشّکال: یعنی پای بند ستور و حیوان، و از این معنی عبارت- شکلت الکتاب استعاره شده است- مثل- قیّدته- یعنی آن را بستم.

دابّه بها شکال: ستوری که یک دست و یک پای او را با شکال بسته اند آیه: (قُلْ کُلٌّ یَعْمَلُ عَلی (شاکِلَتِهِ)- ۸۴/ اسراء) یعنی هر کسی بر نهاد و سرشتی که او را مقیّد کرده، عمل می کند زیرا قدرت طینت و سرشت بر انسان غالب و قاهر است، چنانکه در کتاب (الذّریعه الی مکارم الشّریعه) آن رای بیان کرده ام و آنطور که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرموده است:

«کلّ میسّر لما خلق له» «۱» الأشکله: نیازی که انسان رای پایبند و مقیّد می کند. واژه- اشکال هم که در کارها

---

(۱) هر کسی بر نهاد و فطرتی که برایش خلق شده است رام و نرم است مولوی در مثنوی با الهام از این حدیث گوید:

مه فشاند نور و سگ عو عو کند هر کسی بر طینت خود می تند

که البتّه سرشت و طبیعت یکی از عوامل و انگیزه کارها است و سایر انگیزه ها و تحوّلات فعل در کار

بکار می رود. بطور استعاره مانند واژه- اشتباه است- که از- شبه- استعاره شده است.

(شکا) [شکا]

الشّکو، الشّکایه و الشّکاه و الشّکوی: اظهار اندوه و در میان نهادن آن با دیگری است، شکوت و أشکیت: شکوه و گله کردم.

آیه: (ًما أَشْکُوا بَثِّی وَ حُزْنِی إِلَی اللَّهِ

- ۸۶/ یوسف) یعنی (اندوه و حزنم را به خدا اظهار می کنم).

و آیه: (وَ تَشْتَکِی إِلَی اللَّهِ- ۱/ مجادله) نیز در همان معنی است.

أشکاه: او را به شکایت آورد، مثل- أمرضه: بیمارش کرد.

گفته شده- أشکاه: یعنی شکایت و گله اش را برطرف کرد.

روایت شده است: «شکونا الی رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و سلّم حرّ الرّمضاء فی جباهنا و أکفّنا فلم یشکنا» (از اثرات داغی ریگها در پیشانی، و دستهامان به پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله شکوه بردیم، گله ما را پذیرفت و رد نکرد و تسکینمان داد). اصل- شکو- باز کردن ظرف آب و نشان دادن محتوای آنست و این واژه یعنی- شکوه- ظرف کوچک آب است و از عبارتی است که می گویند بثت له ما فی وعائی و نفضت ما فی جرابی یعنی: (هر چه در ظرفم بود عرضه کردم و آنچه در کیسه و همیانم بود بیرون ریختم).

عبارت اخیر در وقتی بکار می رود که هر چه در قلب و دلت هست اظهار کنی.

انسانها عبارتند از- سرشت- توارث- علم و تجربه، عامل تربیت و محیط- احساسات و عواطف- عقل و خرد (خواه اکتسابی یا ذاتی) عقیده ها و ایمان که نقشی بسیار قوی در رشد افراد و جامعه دارد و اساسش همان فطرت خداجوئی و کمال یابی است.

(مِشکاه): ظرفی است بدون روزن، در آیه: (کَمِشْکاهٍ فِیها مِصْباحٌ- ۳۵/ نور) مشکاه مثل قلب است و مصباح نور خدا در آن.

(شمت) [شمت]

الشّماته: سرزنش و شاد شدن از بلیّه و گرفتاری کسی که با دیگری یا با تو دشمنی می کند.

شمت به فهو شامت: از مصیبتش شاد شد و از غمش شادمان.

اشمت اللّه به العدوّ: (جمله دعائیّه است، یعنی خداوند، دشمن شادش کند).

در آیه: (فَلا تُشْمِتْ بِیَ الْأَعْداءَ «۱»- ۱۵۰/ اعراف).

تشمیت: دعا کردن و گفتن، خدا مشمول رحمتت کند، به عطسه کننده است یعنی (یرحمکم اللّه) گفتن، گویی که آن دعاء برطرف کردن شماتت دشمنان از اوست، مثل- تمریض- دراز بین بردن بیماری و بیمار داری، شاعر گوید: فبات له طوع الشّوامت یعنی: آنچه را که از شادی دیگران در غم او و در سرزنش به او بود منقطع شد و از بین رفت.

گفته شده مقصود از- شوامت- قبضه های شمشیر است ولی دلیلی بر این معنی در این بیت نیست.

(شمخ) [شمخ]

آیه: (رَواسِیَ شامِخاتٍ- ۲۷/ مرسلات) یعنی کوههای سربرافراشته و بلند. شمخ

---

(۱) سخن هارون به موسی علیه السّلام است که بعد از گوساله پرستی قوم، موی سر هارون را از خشم گرفته بود و می کشید هارون گفت پسر مادرم این گروه زبونم کردند نزدیک بود مرا بکشند شادمانی دشمنان را با این عملت بر من نپسند.

بأنفه: عبارت از تکبر و گردنفرازیست.

(شمأز) [شمأز]

آیه: (اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِینَ «۱»- ۴۵/ زمر) یعنی رمیده شد.

(شمس) [شمس]

الشّمس: قرص خورشید و همچنین نوری که از آن منتشر می شود آیات: (وَ الشَّمْسُ تَجْرِی لِمُسْتَقَرٍّ لَها- ۳۸/ یس) (و خورشید به قرارگاهش روان است).

(الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ بِحُسْبانٍ- ۵/ الرّحمن) (خورشید و ماه نظم و حسابی دارند). شمس یومنا و أشمس: روزمان آفتابی شد.

شمس فلان شماسا: او چموشی و ضدّیت کرد و آرامش نیافت که تشبیهی است از عدم استقرار «۲» و حرکت خورشید.

(شمل) [شمل]

الشّمال: نقطه مقابل جنوب و دست راست است.

و آیه: (عَنِ الْیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ- ۱۷/ ق) (از چپ و راست نشسته اند).

شمال: کیسه پارچه ای است که پستان شتر تیزرو و مادینه را هم شمال می گویند، در آن قرار می دهند و این امر مثل نامیدن قسمتی از جامه لباس است به نام آن عضوی که در آن لباس قرار دارد و آن را می پوشاند مثل: نامیدن آستین پیراهن به- ید- و نامیدن جلو و عقب پیراهن به- صدر ظهر- و دو قسمت پائین شلوار که پاها را می پوشاند- رجلین گویند و امثال اینها.

---

(۱) تمام آیه چنین است (وَ إِذا ذُکِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ) همینکه خدای یگانه ذکر می شود کسانیکه به قیامت باور ندارند، دلهاشان رمیده می شود و چون بت ها رای یاد کنند شاد می شوند، این آیه میزان و ملاک خوبی برای ایمان و کفر و آثار روانی و ظاهری چهره انسانهاست.

(۲) شموس یا چموش که فارسی آن است ...

(الاِشتِمال) بالثّوب: پارچه و جامه ای که انسان به خود می پیچد و آن رای از سمت راست بدنش می افکند، در حدیثی است که:

«نهی عن اشتمال الصّماء» (نهی از این معنی است که پارچه ای رای از طرف راستش به شانه و دست چپش بیندازد و سپس آن رای از پشتش به شانه و دست راستش برگرداند و خود رای آنچنان بپوشاند که هر دو دستش بسته شود).

الشّمله و المشمل: عبائی است که بدن رای می پوشاند، که استغاره از- اشتمال- در همان معنی فوق است. و عبارت- شملهم الأمر- یعنی سختی کار آنها رای پیچاند، در همان معنی است.

سپس بصورت مثل می گویند:

شملت الشّاه: گوسفند رای با پارچه ای پوشاندم.

خلق و خوی رای هم- شمال- گفته اند زیرا مثل پارچه ای فراگیر طبیعت انسان را فرا می گیرد و می پوشاند.

الشّمول: یعنی خمر، برای اینکه عقل رای پنهان می دارد و می پوشاند نامیدن- خمر- به شمول که پوشاننده عقل است مثل نام خود- خمر به همین واژه است چون- خمر- استتار کننده و خامر و پوشاننده است. (در ذیل واژه- خمر- کاملا بحث شده است).

(شمال:) بادی است که از جانب شمال کعبه می وزد، شمأل و شامل هم گفته شده.

أشمل الرّجل من الشّمال- مثل- أجنب من الجنوب- است یعنی از طرف باد شمال یا جنوب درآمده.

بطور کنایه شمشیر رای هم- مشمل- گویند چنانکه آن رای به کنایه- رداء- هم گفته اند.

جاء مشتملا بسیفه- مثل- مرتدیا و متدرّعا- است یعنی مسلّح به شمشیر آمد، و رداء و زره اش رای بر تن داشت.

ناقه شمله و شملال: شتر تندرو که مثل وزش باد شمال سریع است.

شاعر گوید:

و لتعرفنّ خلائقا مشموله و لتندمنّ و لات ساعه مندم

گفته شده مقصود طبیعتهای پاکی است که گویی باد شمال بر آن وزیده و سرد و پاکیزه شده است (برودت و پاکی دو چیز مطلوب مردمان گرمسیری است که مورد محبّت خود رای به آنها تشبیه می کنند).

(شنا) [شنا]

شنئته: از جهت بغض و کینه او رای پلید شمردم، و از این معنی اصطلاح- أزدشنوءه: مشتقّ شده است (از دو طایفه ای از یمنی ها هستند که همه انصار رای از تبار آنها می دانند که از آلایش دور بوده اند، آنها را- ازد السّراه- یا- ازد عمان- هم گفته اند و در فصاحت و سخنوری بعد از قبیله بنی اسد قرار دارند).

آیه: (شَنَآنُ قَوْمٍ- ۸/ مائده) یعنی از بغض و کینه شان نهراسید که- شنان- هم خوانده شده و هر کسی آن را- شنان- یعنی با- تخفیف حرف (ن) بخواند مقصود بغض کینه قبیله ای و قومی است و اگر بدون تخفیف بخوانند در آنصورت مصدر است.

و آیه: (إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الْأَبْتَرُ- ۳/ کوثر) از همانست یعنی بدخواه و کینه توز نسبت به تو بی تبار و بی دنباله است نه تو.

(شهب) [شهب]

الشّهاب: شعله و روشنایی از آتشی افروخته، از همان شعله ای که در جوّ و هوا رخ می دهد.

مثل آیات: (فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ- ۱۰/ صافّات) (شِهابٌ مُبِینٌ- ۱۸/ حجر)

(شِهاباً رَصَداً- ۹/ جنّ) الشّهبه: سپیدی آمیخته به سیاهی است که تشبیهی است به شعله آمیخته با دود و از این معنی عبارت:

کتبه شهباء: است یعنی سیاهی مردم و سپیدی شمشیر. (صحنه و دورنمای جنگ تن به تن).

(کتیبه: دسته ای انبوه از سپاهیان جمعش- کتائب- است).

(شهد) [شهد]

الشّهود و الشّهاده: حاضر بودن و گواه بودن یا با مشاهده چشم و یا با اندیشه و بصیرت. واژه- شهاده- در معنی حضور بصورت مفرد بکار می رود، مثل آیه: (عالِمُ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ- ۷۳/ انعام).

ولی بکار بردن واژه- شهود- یعنی حضور یافتن، بطور مجرّد- شایسته تر است و- شهاده «۱»- با مشاهده شایسته تر.

مشهد: محضر و جای حضور.

مشهد: زنی که همسرش پیش او حاضر است (و مغیب عکس آن است یعنی زنی که شوهرش غایب است).

جمع مشهد- مشاهد- است و- مشاهد الحجّ: مواقف و مکانهای وقوف در مکّه شریف که فرشتگان و پاکان از مردم در آنجا حضور بهم می رسانند.

و گفته اند- مشاهد الحجّ- جایگاههای انجام عبادات و مناسک حجّ است.

در آیات: (لِیَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ- ۲۸/ حجّ)

---

(۱) آیه چنین است که می گوید: (بِئْسَ لِلظَّالِمِینَ بَدَلًا ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ ...)

ستمکاران را چه مکافات بدی خواهد بود آفرینش آسمان و زمین با آگاهی و حضور آنها انجام نشده و نه از آفرینش خودشان آگاهی دارند.

(وَ لْيَشْهَدْ عَذابَهُما- ۲۰/ نور) و در آیه: (ما شَهِدْنا مَهْلِكَ أَهْلِهِ- ۴۹/ نمل) یعنی نبودیم.

و آیه: (وَ الَّذِينَ لا يَشْهَدُونَ الزُّورَ- ۷۲/ فرقان) یعنی با جانها و همّت ها و اراده هاشان برای شهادت زور و دروغ گفتن حاضر نمی شوند.

(الشّهاده:) سخن گفتن، که از روی علم و آگاهی که از مشاهده و بصیرت یا دیدن با حواس و چشم حاصل شده است صادر شود.

در آیه: (أَ شَهِدُوا خَلْقَهُمْ- ۱۹/ زخرف) یعنی آیا با چشم خویش دیده اند، سپس می گوید:

(سَتُكْتَبُ شَهادَتُهُمْ- ۱۹/ زخرف) یعنی: گواهیشان نوشته می شود تا تنبیه و آگاهی بر این امر باشد که شهادت از شهود است.

و آیه: (ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ- ۵۱/ کهف) یعنی آنها را از کسانی که با اندیشه و بصیرت از آفرینش آسمانها اطّلاع داشته باشند قرار نداده ام.

و آیه: (عالِمُ الْغَيْبِ وَ الشَّهادَهِ- ۷۳/ انعام) یعنی: خداوند آنچه را که از حواسّ مردم و بصیرتشان پوشیده است و نیز آنچه را که به وسیله حواسّ و بصیرت بر آنها آگاهی می یابند، خداوند بر تمام آنها عالم و آگاه است.

شهدت- دو گونه است:

اوّل- در حکم- علمت یعنی دانستم، لفظش یا گفتنش بجای- شهاده- است، می گویند- أشهد بکذا- و نه می گویند- اعلم بکذا- زیرا از شاهد فقط دانستن را قبول نمی کنند و راضی نمی شوند که بگوید- اعلم بکذا بلکه نیاز است که- اشهد بکذا- بگوید. (یعنی شاهد بوده ام) دوّم- شهدت- در حکم سوگند، می گویند:

أشهد باللّه انّ زیدا منطلق- که سوگند به خداوند برای رفتن، و رهایی زید است.

بعضی از علماء می گویند اگر گفت- أشهد- و نگفته است- باللّه- باز هم سوگند است، و مثل- علمت- در حکم- شهدت- در قسم است که بجای سوگند

پاسخ داده شده.

مثل سخن این شاعر: و لقد علمت لتأتینّ منیّتی.

یعنی: (به تحقیق دانستم که حتما مرگم می رسد).

شاهد و شهید و (شهداء)- هر سه در یک معنی گفته می شود.

در آیات: (وَ لا یَأْبَ الشُّهَداءُ- ۲۸۲/ بقره) (از شهادت دادن دریغ نورزند).

(وَ اسْتَشْهِدُوا شَهِیدَیْنِ- ۲۸۲/ بقره) شهدت کذا: حضور یافتم و بر آن شهادت دادم.

آیه: (شَهِدَ عَلَیْهِمْ سَمْعُهُمْ- ۲۰/ فصّلت) (گوشهاشان علیه آنها گواهی می دهد).

گاهی از معنی واژه- شهاده- به حکم و داوری تعبیر می شود مثل:

(وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِنْ أَهْلِها- ۲۶/ یوسف) (اشاره به داوری نمودن کسی است که می گوید: اگر پیراهن یوسف از جلو یا عقب پاره باشد چنین و چنان است که- شهد- در اینجا یعنی: داوری کرد). و همچنین واژه- شهاده- در معنی اقرار، در آیه:

(وَ لَمْ یَکُنْ لَهُمْ شُهَداءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهادَهُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهاداتٍ بِاللَّهِ- ۶/ نور) (مربوط به همسرانی است که به یکدیگر نسبت زنا دهند و در آیه می گوید: اگر گواهانی جز خودشان نداشتند پس اقرار هر یک از ایشان اینست که چهار بار به خدای سوگند یاد کند که او را راستگوست) این امر در آیه شهادت بر نفس خویش است.

و آیه: (وَ ما شَهِدْنا إِلَّا بِما عَلِمْنا- ۸۱/ یوسف) یعنی خبری نداریم مگر آنچه آموختیم.

خدای تعالی گوید: (شاهِدِینَ عَلی أَنْفُسِهِمْ بِالْکُفْرِ- ۷/ توبه) یعنی: (علیه خویش و اثبات کفر خویش گواهانند) یعنی اقرار کنندگان و آیات:

(لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَیْنا- ۲۱/ فصّلت) (سخن مجرمین و مشرکین به اعضاء خودشان در قیامت است).

(شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلائِکَهُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ- ۱۸/ آل عمران) شهادت خداوند به وحدانیتش ایجاد و آفریدن جهان آفرینش است و آنچه را که در عالم و در نفس ما

هست دلالت بر وحدانیتش دارد چنانکه شاعر گوید:

ففی کلّ شی ء له آیه تدلّ علی أنّه واحد «۱»

بعضی از حکماء گفته اند خدای تعالی در آیه فوق که بر خود شهادت می دهد،

---

(۱) شعر توحیدی فوق از اسماعیل ابن قاسم معروف به ابو العتاهیّه است که مردی کوزه فروش بوده و در بازارهای کوفه حرکت می کرد و شعرهای آموزنده می سرود تولّدش در سال ۱۳۰ ه یعنی مقارن سقوط مروانی ها و ظهور بنی عبّاس است، مهدی خلیفه عبّاسی ابو العتاهیّه را به زندان انداخت.

او را اشعر النّاس زمان خودش می گفتند و اغلب اشعارش در زهدیات و مذمّت دنیا و فانی بودن آن و یاد مرگ و اخلاق و پند و نصیحت است. نوادر بسیاری از او بجای مانده است. و از طرف هارون هم به زندان افتاد بیت فوق از یک قطعه شعر اوست که در اثبات توحید و غرور مستکبران سروده است می گوید:

۱-

الا انّنا کلّنا بائد و آی بنی آدم خالد ۲- و بدءهم کان من ربّهم

و کلّ الی ربّه عائد ۳- فیا عجبا کیف یعصی الا به ام کیف یجحده جاحد ۴- و للّه فی کلّ تحریکه

و فی کل تسکینه شاهد ۵- و فی کل شی ء له آیه تدلّ علی انّه واحد

۱- آگاه باش که همه ما از بین رونده ایم، راستی کدام انسان جاودانه است؟

۲- آفرینش همه از پروردگارشان است و همگی بسوی او باز گردنده ایم.

۳- شگفتا، انکار کننده چگونه انکار تربیت کننده و آفریننده خود می نماید.

۴- و حال اینکه برای اثبات وجود او همه گردنده ها و ساکن ها گواهند.

۵- آری همه چیز برای او نشانه ای است، که یکی هست و هیچ نیست جز او، وحده لا اله الّا هو.

ابو العتاهیه از نظر شعری خوش طبعترین معاصرینش بوده، او با ایمان به خدای تعالی و حدوث عالم و در باره معاد و بهشت و دوزخ اشعاری دارد، اوّلین کسی است که در باب وعظ، راه زهد از دنیا را برای شعراء بازگو کرد و آنها را از غرور بر حذر داشت، از مدح خلفاء روی برگرداند و به پارسائی پرداخت و هارون الرّشید هم او را به زندان انداخت و تا زمان وفاتش (۲۱۹ ه در بغداد) غزل سرود و در زندان خطاب به هارون نوشت:

۱-

الی دیّان یوم الدّین نمضی و عند اللّه تجتمع الخصوم ۲-

تموت غدا و انت قرین عین من الغفلات فی لجج تعوم ۳-

تنام و لم تنم عنک المنایا تنبه للمنیه یا نؤوم ۴-

سل الایّام عن امم تقضت ستخبرک المعالم و الرّسوم

۱- در روز جزا و پاداش، همه به سوی خدای می رویم و خصومتگران در پیشگاهش مجتمع می شوند.

۲- تو فردا می میری ولی چشمانت هنوز باز است و از بی خبریها در گردابی کور گرفتاری.

۳- می خوابی و مرگها از تو نمی خوابند، ای خواب آلوده، از مرگ عبرت بگیر.

۴- اخبار گذشتگان را از روزگاران بپرس تا از آثار و نشانه های گذشتگان بتو خبر دهند.

ص: ۳۵۵

شهادتش به این است که هر چیزی را آنگونه گویا و ناطق کرده است که به شهادت او تسبیح گوی و ناطقند، و شهادت ملائکه، اظهار کردن کاری است که به انجام آن امور مأمور هستند و این امر مدلول آیه: (فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً- ۵/ نازعات) است.

و شهادت- أولو العلم- آگاهی و اطّلاع دانشمندان به حکم و تقدیر الهی است و اقرارشان به آنها، و این شهادت ویژه اهل علم است و امّا نادانان از آن مفاهیم دورند.

و در باره کفّار گفت: (ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ- ۵۱/ کهف) و لذا خبر داد که: (إِنَّما یَخْشَی اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ- ۲۸/ فاطر) اینان هستند که معنی آن در آیه زیر معیّن شده اند که: (وَ الصِّدِّیقِینَ وَ الشُّهَداءِ وَ الصَّالِحِینَ- ۶۹/ نساء).

واژه- الشّهید- به شاهد و مشهد چیزی هم معنی شده است.

در آیه: (سائِقٌ وَ شَهِیدٌ- ۲۱/ ق) یعنی کسی که له و علیه او گواهی داده است. و همچنین آیه: (فَکَیْفَ إِذا جِئْنا مِنْ کُلِّ أُمَّهٍ بِشَهِیدٍ وَ جِئْنا بِکَ عَلی هؤُلاءِ شَهِیداً- ۴۱/ نساء) (چگونه است وقتی که از هر امّتی گواهی می آوریم و تو را نیز بر اینان شاهد گیریم، یعنی بر آنچه را که با دلهاشان درک کرده اند، گواهی می دهند علیه کسانی که در باره شان گفته شده).

آیه: (أَوْ أَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ- ۳۷/ ق) یعنی آنچه را که شنیده اند گواهی می دهند علیه کسی که در باره شان می گوید: (أُولئِکَ یُنادَوْنَ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ «۱»- ۴۴/ فصّلت).

و در آیه: (أَقِمِ الصَّلاهَ ... تا ... مَشْهُوداً- ۷۸/ اسراء) یعنی نمازگزار صبحگاهی شفاء و رحمت و توفیق و آرامشهایی در خویش مشاهده می کند و همچنین حالات و روحیّاتی که در آیه: (وَ نُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحْمَهٌ لِلْمُؤْمِنِینَ- ۲۳/ بقره) یادآوری شده است.

و آیه: (وَ ادْعُوا شُهَداءَکُمْ- ۷۵/ قصص) به تمام آنچه را که اقتضای معنی شهادت

---

(۱) تمام آیه چنین است: (قُلْ هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ وَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ فِی آذانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَیْهِمْ عَمًی أُولئِکَ یُنادَوْنَ ...)- یعنی بگو قرآن برای کسانی که ایمان دارند هدایت و شفاست و کسانی که ایمان ندارند در گوشهاشان سنگینی است و از دریافت قرآن بی بصیرت و کور، گویی که آنها رای از جایی دور ندا می دهند و نمی شنوند.

دارد، تفسیر شده است.

ابن عبّاس می گوید معنایش- اعوانکم- است یعنی یارانتان رای به گواهی بخوانید.

مجاهد می گوید: یعنی کسانی رای بخوانید که به سود شما شهادت دهند بعضی دیگر گفته اند- شهداءکم- در آیه فوق یعنی کسانی که حضورشان مورد توجّه و عنایت باشد و از کسانی که در شعر زیر گفته شده نباشند چنانکه در باره شان گفته اند:

مخلفون و یقضی اللّه أمرهمو و هم بغیب و فی عمیاء ما شعروا

(مخالفین هستند که خداوند در باره شان حکم می کند و آنها در دوری از حقّ و کوردلی هستند و نفهمیدند).

و بر این وجوه آیه زیر حمل شده است:

(وَ نَزَعْنا مِنْ کُلِّ أُمَّهٍ شَهِیداً- ۷/ عادیات) (و از هر امّتی گواهی بیاوریم) و آیات: (وَ إِنَّهُ عَلی ذلِکَ لَشَهِیدٌ- ۵۳/ فصّلت) (أَنَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ شَهِیدٌ- ۷۹/ نساء) (وَ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً- ۱۶/ غافر) شهید در آیه اخیر اشاره به مفهوم آیه: (لا یَخْفی عَلَی اللَّهِ مِنْهُمْ شَیْ ءٌ- ۷/ طه) است، یعنی: (هیچ چیز از ایشان بر خدای پوشیده نیست) و (یَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفی- ۳۰/ فصّلت) و از این قبیل آیاتی که از آن مفاهیم خبر می دهد.

(الشّهید-) کسی است که در حال نزع است و نامیدن او به- شهید برای حضور فرشتگان بر بالین اوست، که اشاره ای است به آیه: (تَتَنَزَّلُ عَلَیْهِمُ الْمَلائِکَهُ أَلَّا تَخافُوا ...-

۱۹/ حدید).

(فرشتگان بهنگام شهادت بر آنها فرود آیند و به آنها می گویند نترسید و اندوهبار نباشید که بهشت مژدگانی شما است).

و گفت: (وَ الشُّهَداءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ- ۱۶۹/ آل عمران).

(شهیدان در پیشگاه خداوندند و پاداششان از آن ایشان است).

یا اینست که- شهید و شهداء- در حالت شهادت تمام آنچه را که از نعمت ها برای آنها آماده است مشاهده می کنند یا بخاطر اینست که ارواح شان در پیشگاه خدای حاضر می شوند و گواه بر آنها هستند «۱» چنانکه گفت: (وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ أَمْواتاً- ۱۹/ حدید) و بر این معنی آیات زیر دلالت دارد که: (وَ الشُّهَداءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۳/ بروج).

(شاهِدٍ وَ (مَشْهُودٍ)- ۳/ بروج) گفته اند- مشهود- روز جمعه و روز عرفه و روز قیامت است و شاهد در آیه اخیر هر کسی است که در آن روز حاضر می شود.

و نیز گفته شده (یَوْمٌ مَشْهُودٌ- ۱۰۳/ هود) یعنی روزی که مشاهده می شود و خبر از وقوع حتمی قیامت آن روز است.

التشهد: گفتن- اشهد ان لا اله الّا اللّه و اشهد انّ محمّدا رسول اللّه- است و در عرف سخن تشهّد اسمی است برای تحیّاتی که در نمازها خوانده شده و برای ذکری است که در آنها خوانده می شود.

---

(۱) نام شهید و شهادت در احادیث هم همانند قرآن تکرار شده است که معانی آنها بقرار زیر است:

۱- شهید در اصل کسی است که در راه خدا و با مجاهدت در راه او کشته می شود.

۲- اطلاق نام شهید به چنان کسی بخاطر اینست که خداوند، و فرشتگان بهنگام شهادت به بهشتی بودن او گواهی می دهند.

۳- بخاطر اینکه شهید زنده است و نمرده است گوئی که شاهد است و می بیند یعنی همیشه حاضر است.

۴- برای اینکه فرشتگان رحمت به گاه شهادت بر او شاهدند و حاضرند.

۵- یا برای قیام او در راه شهادت و گواهی بر حقّ در امر خدای است که در آن راه سر باخته و کشته شده است.

۶- و نیز گفته شده اطلاق واژه شهید به چنان کسی برای اینست که شهید، شکوه و کرامتی را که خداوند در شهادت قرار داده است مشاهده می کند.

۷- نام شهید برای بخاک افتادن او است زیرا یکی از نامهای زمین مشاهده است. (النّهایه ۲/ ۵۱۳ مقاییس اللّغه ۳/ ۳۲۱) بدیهی است این معانی از سه معنی است که راغب رحمه اللّه ذکر کرده است.

).

(شهر) [شهر]

الشّهر: مدّت معیّنی است «۱» از هلال تا هلالی دیگر یا به اعتبار جزئی از دوازده جزء سال و دوران خورشید از نقطه ای تا همان نقطه.

در آیات:

(شَهْرُ رَمَضانَ- ۱۸۵/ بقره) (فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ- ۱۸۵/ بقره) (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُوماتٌ- ۱۹۷/ بقره) (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنا عَشَرَ شَهْراً- ۳۶/ توبه).

(فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ- ۲/ توبه)، یعنی: (چهار ماه در این سرزمین بگردید و بدانید که فرار از حکم خدای نتوانید، که او خود خوار کننده کافران است).

مشاهره: داد و ستد کردن به مدّت ماهیانه مثل- مسانهه- یعنی معامله سالیانه از سنه و- میاومه- معامله روزانه و یومیّه.

أشهرت بالمکان: یک ماه در آنجا اقامت کردم.

شهر فلان و اشتهر: سرشناس و مشهور شد.

شهره: در کار خیر و شر، هر دو بکار می رود «۲».

(شهق) [شهق]

الشّهیق: برگرداندن و بیرون دادن تنفّس عمیق و طولانی و- زفیر- نفس عمیق کشیدن، در آیات: (لَهُمْ فِيها زَفِيرٌ وَ شَهِيقٌ- ۱۰۶/ هود)

---

(۱) شهر به فارسی ماه و یا سی روز از سال است یا از آغاز روایت ماه در آسمان که هلال نامیده می شود و با یک دوازدهم ماههای سال شمسی است.

(۲) به گفته ابن اثیر در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده است که «من لبس ثوب شهره البسه اللّه ثوب مذله یوم القیامه». که هر دو معنی شهرت یعنی شهرت در کار خیر و کار بد را شامل می شود. و بصورت استعاره بکار رفته. پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می گوید: کسیکه جامه شهرت در برکند و کارهایش برای شهرت در جامعه باشد نه برای تکلیف و رضای خدا و از حالت اخلاص دور شود خداوند در قیامت جامه خواری بر او می پوشاند این فرجام نتیجه آن آغاز و انجام است.

(سَمِعُوا لَها تَغَيُّظاً وَ زَفِيراً- ۱۲/ فرقان) خدای تعالی گوید: (سَمِعُوا، لَها شَهِيقاً- ۷/ ملک) اصلش از جبل شاهق است- یعنی کوه بسیار بلند و مرتفع (که از زمین برآمده و خارج شده مثل خارج شدن تنفّس از بدن).

(شها) [شها]

اصل- الشّهوه- خواهش و دلبستگی نفس به چیزی است، که می خواهی و اراده کرده ای و این خواهش و تمایل در دنیا دو گونه است:

۱- تمایل کاذب ۲- تمایل صادق. میل و خواهش صادق آن چیزی است که اگر برآورده نشود کار بدن بدون آن مختلّ می شود مثل تمایل به طعام در موقع گرسنگی.

و امّا تمایل و شهوت دروغ یا کاذب چیزیست که بدون آن، کار بدن مختل نمی شود.

(مثل میل به غذای بهتر بعد از سیر شدن و استراحت طلبی بیش از حدّ که نوعی هوس نفسانی است که می خواهد بیشتر استراحت کند و اگر این خواستها انجام نشود کار بدن مختل نمی شود).

هر مورد تمایل و خواستی نیز شهوت نامیده شده و همچنین نیرویی هم که هوس می کند و تمایل می یابد شهوت است.

آیه: (زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ- ۱۴/ آل عمران) احتمال دارد که اشاره به هر دو معنی درست و نادرست یعنی (تمایل صادق و کاذب) باشد.

و آیه: (اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ «۱»- ۵۹/ مریم) اشاره به تمایلات، و خواهشهای کاذب نفسانی

---

(۱) آیه اینست: (فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا) گروهی که نماز را ضایع می کنند و در نتیجه پیروی از هوسها و شهوات نفسانی گرفتار گمراهی و سرگشتگی می شوند جانشین بدی برای آنها شدند پیامبر فرموده است: «ان اخوف ما اخاف علیکم الرّیاء و الشّهوه الخفیه» یعنی بیمناک ترین چیزی که بر شما بیم دارم ریا- و شهوت پنهانی است.

و هوسهائی است که نیازی به آنها نیست و کار بدن هم بدون آنها مختلّ نمی شود.

در صفت بهشت می گوید: (وَ لَكُمْ فِيها ما تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ

- ۳۱/ فصّلت) (در بهشت آنچه را که بخواهید و طلب کنید دارید) (فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ- ۱۰۲/ فصّلت) مرد هوسناک را هم- رجل شهوان و شهوانیّ- گویند.

شی ء شهیّ: هر چیز هوس انگیز.

(شوب) [شوب]

الشّوب یعنی آمیزش و آمیختگی.

در آیه: (لَشَوْباً مِنْ حَمِيمٍ- ۶۷/ صافّات) (دوزخیان را آمیخته ای از آب سوزان و چرکابه است).

عسل هم- شوب- نامیده شده یا از این جهت که برای شربت ها با مایعات ممزوج می شود و یا از اینکه با موم مخلوط است.

ما عنده شوب و لا روب «۱»: شیر و عسلی ندارد.

ابو منصور ازهری در ذیل این حدیث می گوید بایستی واژه- شهوت- منصوب خوانده شود و حرف (و) به معنی (مع) است گوئی که پیامبر فرموده است چیزی که بر شما بیشتر بیم دارم ریاکاری یا پنهان کاری در شهوت و گناهان است که خود را به ترک گناهان نشان می دهد در حالیکه آنها را در دلش مخفی و پنهان می دارد. در مورد ریاء- گفته اند ریاء عمل و کاری است که پیدا و ظاهر است و شهوت پنهانی هم دوست داشتن آگاهی مردم بر عمل است. (تهذیب اللّغه النّهایه- لسان)

(۱) این ضرب المثل در مورد کسی است که از عیب و نقص بری باشد و در خرید و فروش هم در مورد بی عیب بودن اجناس گفته می شود.

ابن اعرابی می گوید: الشّوب یعنی مشوب و درهم آمیخته و روب- همان- رایب- یعنی شیر با آب آمیخته است چون این هر دو آمیختگی نقص و عیب است و لذا به کسی که بدون عیب است می گویند- ما عنده شوب و لا روب.

(مجمع الامثال ۲/ ۲۹۱)

.)

(شیب) [شیب]

الشّیب و المشیب: سپیدی موی.

آیه: (وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَیْباً- ۴/ مریم) یعنی موی سرم سپید شده است. لیله شیباء و لیله حرّه: شب زفاف و شب غیر زفاف.

(شیخ) [شیخ]

به کسی که بزرگسال و سال دیده است، گفته می شود و در میان ما کسی که علمش افزون است به شیخ تعبیر می شود زیرا یکی از شئونات شخص کلانسال و شیخ اینست که معمولا معارف و تجربه هایش زیاد می شود.

در مثل می گویند: شیخ بین الشّیخوخه و الشّیخ و التّشییخ (با سه مصدر) یعنی بزرگسالی که آثار پیری در او پیداست.

در آیه: (هذا بَعْلِی شَیْخاً- ۷۲/ هود) (این شوی من پیر است، سخن زن ابراهیم علیه السّلام است که می گوید چگونه فرزنددار می شوم).

و آیه (وَ أَبُونا شَیْخٌ کَبِیرٌ- ۲۳/ قصص) (پدرمان پیر مرد بزرگسالی است).

(شید) [شید]

آیه: (وَ قَصْرٍ مَشِیدٍ- ۴۵/ حجّ) (کاخ محکم و با گچ سپید کاری شده).

گفته اند، یعنی کاخی بلند و مرتفع که به همان معنی اوّل برمی گردد.

شیّد قواعده: پایه هایش را محکم ساخت، گویی که آن را با آهک و گچ ساخته است.

إشاده: بانگ برداشتن و فریاد کردن است.

(شور) [شور]

الشّوار: لوازم و اسباب ظاهری خانه و بطور کنایه عورت و هر متاع، و اسبابی

است.

شوّرت به: کاری کردم که شرمگین شد گویی که عورتش را ظاهر کرد.

شرت العسل و أشرته: عسل را از موم جدا کردم. شاعر گوید: و حدیث مثل ماذی مشار (سخنی که گویی از خوبی و شیرینی با عسل همراه است) شرت الدّابّه: ستور را به دویدن واداشتم که تشبیهی به همان ظاهر کردن است.

خطب مشوار: سخنانی پر لغزش و دروغ.

(تَشاوُر) و مشاوره و مشوره: نظر خواهی با مراجعه بعضی به بعض دیگر است و این معنی از عبارت- شرت العسل- است، وقتی که عسل را از جایش بیرون می آوری، رای و نظر را هم از شخص طرف مشورت بیرون می آوری.

در آیه: (وَ شاوِرْهُمْ فِی الْأَمْرِ- ۱۵۹/ آل عمران) (شوری)- کاری است که در آن نظرخواهی می شود در آیه: (وَ أَمْرُهُمْ شُوری بَیْنَهُمْ- ۳۸/ شوری) نیز در همان معنی است.

(شیط) [شیط]

الشّیطان، قبلا گفته شده (ذیل واژه شطن).

(شوظ) [شوظ]

الشّوظ: شعله ای که دود ندارد.

آیه: (شُواظٌ مِنْ نارٍ وَ نُحاسٌ- ۳۵/ الرّحمن) یعنی:

(مانند خورشید و شعله الکتریسیته و آتش هایی از این قبیل که بی دودند و قرآن به آن اشاره کرده است).

(شیع) [شیع]

الشّیاع: گسترش یافتن و تقویت نمودن.

شاع الخبر: آن خبر پخش شد و قوّت گرفت.

شاع القوم: آن قوم زیاد و پراکنده شدند.

شیّعت النّار بالحطب: آتش را با هیزم زیاد کردم و افروختم.

الشّیعه: گروهی و کسانی هستند که انسان با آنها توانا و نیرومند می شود و دیگران هم از او منتشر و گسترده می شوند.

(واژه- شیعه- برای تثنیه و مفرد و مذکّر و جمع به همین صورت بکار می رود). و از این معنی است واژه- مشیع- یعنی شجاع و دلیر.

شیعه و شیع و أشیاع- هر سه به یک معنی است.

در آیات: (وَ إِنَّ مِنْ شِیعَتِهِ لَإِبْراهِیمَ «۱»- ۸۳/ صافّات) (هذا مِنْ شِیعَتِهِ وَ هذا مِنْ عَدُوِّهِ- ۱۵/ قصص) (این از پیروان او و این از دشمنان اوست).

(وَ جَعَلَ أَهْلَها شِیَعاً- ۴/ قصص) (در باره فرعون است که با علوّ و برتری جویی در زمین، اهل زمین را دسته دسته کرد تا حکومت کنند).

و آیات: (فِی شِیَعِ الْأَوَّلِینَ- ۱۰/ حجر) (وَ لَقَدْ أَهْلَکْنا أَشْیاعَکُمْ- ۵۱/ قمر) که در همان معنی است.

---

(۱) مربوط به حضرت نوح است، یعنی ابراهیم از شیعیان و پیروان نوح است و پیامبر اسلام هم به نصّ (وَ اتَّبَعَ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً- ۱۲۵/ نساء) شیعه ابراهیم است و تمام مسلمانان هم شیعه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هستند و به راستی اگر این نامگذاری الهی و قرآنی با حفظ مفاهیم آن تعمیم یابد دیگر چه اختلافی خواهد بود جز اینکه دشمنان اسلام از حمیّت های غلط سوء استفاده نموده و در میان مسلمین بذر اختلاف و مشاجرات اسمی و لفظی افشاندند، امروز بایستی کلیّه علمای مسلمین در تمام کشورها به مردم بفهمانند که نام یک فرد مسلمان واقعی به نصّ قرآن- شیعه- است و شیعه نام تمام مسلمانانی است که پیرو حقیقی پیامبرند و به سنّت های او عمل می کنند چنانکه گفت: (سُنَّهَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنا قَبْلَکَ مِنْ رُسُلِنا وَ لا تَجِدُ لِسُنَّتِنا تَحْوِیلًا- ۷۷/ اسراء) بنابر این تمام پیروان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امامان که علمشان مستقیما از پیامبر است و آن را بدون استاد و معلّم، دریافته اند و عمل می کنند، شیعیان پیامبر هستند و لذا امّت اسلامی افتخار می کند که یک پیامبر، یک کتاب، یک قبله، یک سنّت و یک نام برای همه مسلمین هست و با مؤمن بودن به آن در اصول همه برادرند.

.(شوک) [شوک]

الشّوک: خار گیاهان و هر چه که نوکش بسیار تیز و سخت باشد.

سلاح و شدّت و سختی هم به- شوک و شکه- تعبیر شده است.

آیه: (غَیْرَ ذاتِ الشَّوْکَهِ- ۷/ انفال) (یعنی بدون نیرو و قدرت).

نیش عقرب هم به همان تشبیه- شوک- نامیده شده.

شجره، شاکه و شائکه: درخت پر خار.

شاکنی الشّوک: خار به بدنم خلید.

شوک الفرخ: پرهائی مثل خار بر تن جوجه روئیده.

شوک ثدی المرأه: سر پستانش برآمده و نمایان شده.

شوّک البعیر: دندانهایش مثل خار، بلند و تیز شد.

(شأن) [شأن]

الشّأن: حال و کاری که اتّفاق می افتد و رخ می دهد و اصلاح می شود. واژه- شأن- در این معنی جز در مورد حالات و کارهای بزرگ بکار نمی رود. آیه: (کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ- ۲۹/ الرّحمن) (یعنی خداوند همواره در کار ایجاد و آفرینش و رزّاقیّت است) شأن الرّأس- که جمعش- شؤون- است یعنی پیوستگی میان استخوانهای سر که قوام و پایداری انسان به آنها بستگی دارد. (یعنی استخوانهای سر و صورت که در طرفین سر قرار دارد).

(شوی) [شوی]

شویت اللّحم و اشتویته: گوشت را پختم و سرخ کردم (یَشْوِی الْوُجُوهَ- ۲۹/ کهف).

یعنی آتش دوزخ رویها را سرخ می کند.

شاعر گوید: فاشتوی لیله ریح و اجتمل.

یعنی: (در شب خوش بادی، گوشت و پیه را گداخت).

و- الشّوی: اطراف هر چیزی است مثل دست و پای آدمی.

رماه فأشواه: به دست و پایش تیر زد.

آیه: (نَزَّاعَةً لِلشَّوی- ۱۶/ معارج) (عذابی است که برکننده پوست است) شوی:

کاری که سخت و گرانبار نباشد، زیرا- شوی- عضوی از بدن است که اگر مجروح یا بیمار شد و یا چیزی به آن اصابت کرد مرگ آور نیست.

الشّاه: یعنی گوسفند، که گفته اند اصلش- شایهه- است به دلالت سخنشان در جمع و تصغیر این کلمه که- شیاه و شویهه است.

(شی ء) [شی ء]

الشّی ء: چیزی است که شناخته می شود و از آن آگاهی و خبر می دهند. (معیّن و معلوم است) و در نظر بیشتر متکلّمین واژه- شی ء- زمانی که در باره خدای تعالی و غیر از او بکار می رود اسمی است که معنی مشترکی دارد و بر پدیده های موجود و معدوم هر دو واقع می شود.

بعضی از آنان نیز نظرشان اینست که «شی ء- عبارت از پدیده های موجود است و اصلش مصدر- شاء- یعنی خواستن است و هر گاه خدای تعالی با آن وصف شود معنایش- شاء- است یعنی (خواهنده).

و هر گاه غیر از خدای با آن وصف شود معنایش- مشی ء است- یعنی خواسته شده و در معنی دوّم یعنی مفعولی آیه: (قُلِ اللَّهُ خالِقُ کُلِّ شَیْ ءٍ- ۱۶/ رعد) است.

پس عبارت- کلّ شی ء- بدون استثناء عموم را در بر می گیرد «۱» زیرا شی ء در اینجا

---

(۱) اشاره راغب- سخن کسانی است که با عبارت- و عند بعضهم- آنرا بازگو می کنند و همان نظری است که از سوی جبریّون و اشاعره در طول تاریخ اظهار شده که افعال بندگان را هم- شی ء- به حساب می آورند یعنی کارهای انجام شده ای است که از سوی خداوند در معنی- خواستن او بیان شده.

و حال اینکه خداوند- احسن الخالقین- است و از نیکو جز نیکوی نشاید- و واژه خلق به نصّ آیات قرآنی به غیر خداوند هم اطلاق شده است:

مصدری است در معنی مفعول.

و در آیه: (قُلْ أَیُّ شَیْ ءٍ أَکْبَرُ شَهادَةً- ۱۹/ انعام) (بگو گواهی چه چیزی بزرگتر و برتر است).

شی ء- به معنی فاعل است مثل آیه: (فَتَبارَکَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخالِقِینَ- ۱۴/ مؤمنون).

واژه (مشیئه)- در نظر بیشتر متکلّمین مثل اراده است و در نظر بعضی دیگر (مشیئه) در اصل ایجاد کردن چیزی و اصابت چیزی است هر چند که در سخن و تعارفات معمولی به جای اراده بکار می رود.

پس مشیت از سوی خدای تعالی ایجاد و آفریدن است و مشیت از جانب مردم رسیدن به چیزی است.

المشیئه من اللّه- اقتضاء وجود و پیدایش چیزی دارد، از این جهت گفته شده:

ما شاء اللّه کان: آنچه نخواسته نمی شود، ولی اراده از سوی او به ناچار، وجود مورد اراده و مراد را اقتضاء نمی کند. مگر نمی بینی که گفت:

۱- در مورد حضرت عیسی که از گل پرنده ای ساخت و خلق کرد می گوید: (وَ إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّینِ کَهَیْئَهِ الطَّیْرِ- ۱۱۰/ مائده)
۲- در مورد دروغ گفتن و افک و بهتان می گوید- (وَ تَخْلُقُونَ إِفْکاً- ۱۷/ عنکبوت) یعنی شما دروغ می سازید. پس سازنده دروغ- همان خالق دروغ است. نتیجه اینکه کلّ جهان آفریده او است و انسانها با اختیاری که او به آنها داده است خالق اعمال و افعال و همچنین انتخاب کنندگان و سازندگان اشیاء سودمند و زیانمند و حتّی خالق اندیشه ها و نیّات نیک و بد خویشند و بر اساس همین انتخاب است که پاداش و عقاب چه در دنیا و چه در آخرت در قرآن تعیین شده و هر کسی در برابر آنچه را که نیّت و عمل می کند و با اراده و اختیار کسب می کند مسؤول است چنانکه گفت (فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما کُنْتُمْ تَکْسِبُونَ- فرجام آنچه را که کسب کرده و انجام داده اید بچشید. ۳۹/ اعراف) و باز گفت: (هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِما کُنْتُمْ تَکْسِبُونَ- ۶۲/ یونس) یعنی: آیا به غیر از آنچه را که انجام داده اید پاداش داده می شوید.

به گفته مولوی:

آن عمل های چو مار و کژدمت مار و کژدم گردد و گیرد دمت

از ستم آتش تو بر دلها زدی مایه نار جهنّم آمدی

چون ز دستت ظلم بر مظلوم رفت آن درختی گشت از آن زقّوم رست

آتشت اینجا چو مردم سوز بود آنچه از وی زاد مردافروز بود

(یُرِیدُ اللَّهُ بِکَمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکَمُ الْعُسْرَ- ۱۸۵/ بقره) (خدای برای شما سهولت و آسایش می خواهد و نه سختی) و گفت: (وَ مَا اللَّهُ یُرِیدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ- ۳۱/ غافر) و خداوند برای بندگان ظلم و ستم نمی خواهد، معلوم است که عسر و سختی و ستمدیدگی در چیزهایی است که در میان مردم بدست می آید و حاصل می شود.

گفته اند: یکی از فرقهای میان اراده و مشیّت، این است که اراده انسان نخست قبل از اینکه اراده خدای بر آن پیشی گیرد حاصل می شود مثلا انسان می خواهد که نمیرد و خدای از آن ابا می کند ولی مشیّت انسان انجام نمی شود مگر بعد از مشیّت خدای.

چنانکه گفت ما تشاءون الّا ان یشاء اللّه.

در مورد این آیه: (وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ- ۳۰/ انسان) روایت شده است وقتی آیه: (لِمَنْ شاءَ مِنْکُمْ أَنْ یَسْتَقِیمَ- ۲۸/ تکویر) «۱» نازل شد، در وقت نزول این آیه کفّار گفتند: الأمر الینا إن شئنا استقمنا و ان شئنا لم نستقم. (یعنی پس کار به ما واگذار شده است اگر خواستیم به راه راست می رویم و اگر خواستیم نمی رویم و مستقیم نمی شویم) سپس خدای تعالی در دنبال آن آیه ۳۰ سوره انسان یعنی (وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ) نازل فرمود «۲».

بعضی نیز گفته اند:

اگر نه اینست که تمام امور بطور کلّی موقوف بر مشیّت خدای تعالی است و افعال ما به مشیّت او پیوسته و مربوط است و موقوف بر آن است مردم در کارها و گفتارشان

---

(۱) یعنی به کجا می روید این قرآن جز یادآوری و تذکاری و برای جهانیان نیست برای کسانی که می خواهند بر راه راست و استوار و مستقیم باشند.

(۲) آیه- (وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ- ۳۰/ انسان) با عبارت ربّ العالمین ختم می شود، یعنی او که پروردگار جهانیان است و بیرون آورنده مؤمنین از تاریکیها به نور است، و از سوی دیگر به- ما فی الصّدور- یعنی نیّات و سویدای دلها خبیر و آگاه و علیم است مشیّتش تابع خواست های انحرافی و باطل شما نیست، بلکه مشیّت شما زمانی محقّق می شود که او بخواهد و در مسیر خواست و مشیّت اللّه- قرار گیرد.

عبارت استثناء یعنی- ان شاء اللّه- را در همه امور و کارهامان مربوط به آن نمی دانستند.

مثل آیات: (سَتَجِدُنِی إِنْ شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِینَ- ۱۰۲/ صافّات).

و (سَتَجِدُنِی إِنْ شاءَ اللَّهُ صابِراً- ۶۹/ کهف).

و (یَأْتِیکُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شاءَ- ۳۳/ هود) و (ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شاءَ اللَّهُ آمِنِینَ- ۹۹/ یوسف).

و (قُلْ لا أَمْلِکُ لِنَفْسِی نَفْعاً وَ لا ضَرًّا إِلَّا ما شاءَ اللَّهُ- ۱۸۸/ اعراف).

و (ما یَکُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِیها إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ رَبُّنا- ۱۸۹/ اعراف).

و (وَ لا تَقُولَنَّ لِشَیْ ءٍ إِنِّی فاعِلٌ ذلِکَ غَداً إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ- ۲۴/ کهف) «۱».

(شیه) [شیه]

این واژه اصلش- و شیه- است که در حرف واو آمده است.

---

(۱) مسلّما مشیّت اوست که شرط کامل کننده و به نتیجه رساننده تمام امور است چنانکه مؤلّف بزرگوار در ذیل واژه- هدی- چهارمین مرحله هدایت را که همان وصول به مطلوب است با دلایلی بی نظیر و با ذکر نود و پنج آیه ای که بیانگر هدایت در معانی مختلف است توضیح داده است و کاری که بعد از امامان علیهم السّلام هیچ مفسّری از عهده رفع اشکال آن برنیامده است بخوبی ادا کرده- روانش در رضوان حق جاودانه و شادکامه باد.

(

(باب ص)

(صبب) [صبب]

صبّ الماء: ریختن آب از بالا به پائین.

افعال این واژه- صبّه فانصبّ و صببته فتصبّب است.

خدای تعالی گوید: (أَنَّا صَبَبْنَا الْماءَ صَبًّا- ۲۵/ عبس) (آب باران را فرو ریزاندیم).

(فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذابٍ «۱»- ۱۳/ فجر).

(يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ- ۱۹/ حجّ) (و از بالای سرشان آب جوشان ریزند).

صبا الی کذا صبابه: جانش با محبّت به او متمایل شد، که اسم فاعلش- صبّ- است. چنانکه گفته می شود- فلان صبّ کذا: او دوستدار آن است.

صبّه: مثل- صرمه- آب باران ریز و نرم است.

صبیب یا مصبوب: اسم مفعول آن است یعنی آب باران و عصاره و خون ریخته شده.

---

(۱) فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذابٍ- یعنی پروردگارت تازیانه عذاب را بر آنها فرود آورد- در مورد فرعونیان و قوم عاد و ثمود است که قبل از این آیه می گوید- فاکثروا فیها الفساد- یعنی آن مردم در زمین و شهرها و کشورها ظلم و طغیان کردند و بسیار فساد برانگیختند تا اینکه بازگشت و عکس العمل فسادشان تازیانه عذاب الهی شد. بگفته مولوی:

کج روی جفّ القلم کج آیدت راستی آری سعادت زایدت

و از واژه- صبّ- که برای عذاب بکار رفته و در اصل ریختن از بالا به پائین است نوعی سقوط معنوی یا دور شدن از رحمت حقّ که شدیدترین عذابها است به خوبی فهمیده می شود.

صبابه و صبّه: مانده و باقیمانده آب و شیر در ظرف است.

تصابیت الاناء: تتمّه آب و شیر را از ظرف خوردم.

تصبصب: باقیمانده اش از بین رفت.

(صبح) [صبح]

الصّبح و الصّباح: اوّل روز، و زمانی است که به خاطر وجود تیغ آفتاب و آغاز نور خورشید، افق سرخ رنگ است، در آیات: (أَ لَیْسَ الصُّبْحُ بِقَرِیبٍ- ۸۰/ هود) مربوط به صبحگاهی است که قوم لوط به عذاب کردارشان گرفتار شدند و (فَساءَ صَباحُ الْمُنْذَرِینَ- ۱۷۷/ صافات). یعنی: (در وقت رسیدن عذاب، چقدر صبح بیمدادگان هراسناک و بد است).

التصبّح: خواب بامدادی.

الصبوح: نوشیدن صبحگاهی.

صبحته: او را پگاهان نوشاندم.

الصبحان: مرد زیبا روی و صبح نوشنده.

المصطبح: نوشنده و افروخته شده.

(المصباح:) چراغ و کاسه بزرگ و نیز شتری که تا صبح نشود برنمی خیزد و ظرفی که چراغ در آن می گذارند.

در آیه: (مَثَلُ نُورِهِ کَمِشْکاةٍ فِیها مِصْباحٌ الْمِصْباحُ فِی زُجاجَةٍ- ۲۵/ نور) (مثل نور خدایی، همچون ظرفی است که در آن چراغی است و آن چراغ در شیشه ای است).

سراج: را هم که همان چراغ است مصباح گفته اند.

صباح: شعله چراغ.

(مصابیح:) انوار و نشانه های ستارگان.

آیه: (وَ لَقَدْ زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِمَصابِیحَ- ۵/ ملک) (آسمان دنیا را با انوار ستارگان زینت دادیم).

صبحتهم ماء كذا: پگاهان آن آب را برای آنها آوردم.

الصّبح: شدّت سرخی در موی سر، که تشبیهی است به صبح و صباح. صبح فلان:

روشن و متجلّی شد کنایه از زیبائی و به جهت و خوشروئی است.

(صبر) [صبر]

الصّبر: خویشتن داری در سختی و تنگی.

صبرت الدّابّه: ستور را نگهداشتم و حبس کردم بدون علوفه و خوراک.

صبرت فلانا: او را جا گذاشتم و راه خروج نداشت.

الصبر: شکیبائی و خودداری نفس بر آنچه را که عقل و شرع حکم می کند و آن را می طلبد یا آنچه را که عقل و شرع، خودداری نفس از آن را اقتضاء می کند، پس صبر و شکیبائی لفظ عامی است و چه بسا بر حسب اختلاف مورد، اسامی مختلفی داشته باشد:

۱- اگر صبر و شکیبائی نفس برای مصیبتی باشد واژه- صبر بکار می رود نه چیز دیگر و ضدّش جزع و بی تابی است.

۲- اگر صبر در جنگ و محاربه باشد، شجاعت و پایداری نامیده می شود که ضدش ترس و جبن است.

۳- هر گاه صبر در کاری ملال آور و دلتنگ کننده باشد- ظرفیّت داشتن و دلدار بودن- نامیده می شود که ضدّش کم ظرفیّتی و ضجر و دلتنگی است.

۴- و زمانی که صبر در خودداری از کلام و سخن گفتن باشد کتمان نامیده می شود و ضدّش فاش کردن سخن و ناآرامی است.

خدای تعالی تمام معانی فوق را- صبر- نامیده است، و در آیات زیر به آن آگاهی داده است که:

(وَ الصَّابِرِينَ فِی الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ- ۱۷۷/ بقره) (وَ الصَّابِرِينَ عَلی ما أَصابَهُمْ- ۳۵/ حجّ)

(وَ الصَّابِرِينَ وَ الصَّابِراتِ- ۳۵/ احزاب) روزه هم- صبر- نامیده شده. برای اینکه روزه نوعی خویشتن داری و خودداری است.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «صیام شهر الصّبر و ثلاثه ایّام فی کلّ شهر یذهب و حر الصّدر».

(روزه ماه رمضان و سه روز در هر ماه حقد و کینه دل را از بین می برد).

و آیه: (فَما أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ- ۱۷۵/ بقره)، ابو عبیده در باره آیه اخیر می گوید:

واژه ای است در معنی جرأت و جسارت، او به سخن عربی بدوی و اصیل استدلال نموده است که به خصمش گفت ما اصبرک علی اللّه: (یعنی وقتی که تو جرأت به ارتکاب آن کار داری، چقدر صبرت بر عذاب خدا زیاد است.

و بر این اساس سخن کسی است که می گوید: ما ابقاهم علی النّار چقدر بر آتش عذاب پایدارشان کرد، و همچنین سخن کسی است که می گوید: ما اعملهم بعمل اهل النّار: چقدر عملشان به عمل دوزخیان شبیه است. و این در حالی است که کسی به صبر توصیف شود و به اعتبار بیننده، در حقیقت صبر و شکیبائی نداشته باشد و بکار بردن فعل تعجّب و شگفتی در آیه فوق به اعتبار خلق و مخلوق است نه به اعتبار خالق.

خدای تعالی گوید: (اصْبِرُوا وَ صابِرُوا- ۲۰۰/ آل عمران) یعنی نفس خویشتن بر عبادت شکیبا دارید و با هوسهاتان مبارزه کنید.

و آیه: (وَ اصْطَبِرْ لِعِبادَتِهِ- ۶۵/ مریم) یعنی با کوشش بردباری را در عبادت خدای تحمّل کن.

و آیه: (أُوْلئِکَ یُجْزَوْنَ الْغُرْفَهَ بِما صَبَرُوا- ۷۵/ فرقان) یعنی پاداششان به خاطر صبری است که برای رسیدن به خشنودی خدا متحمّل شده اند.

و آیه: (فَصَبْرٌ جَمِیلٌ- ۱۸/ یوسف) معنایش. امر و تشویق بر آن است. «۱»

(صبور:) کسی است که بر شکیبائی، قادر و توانا است.

صبّار: وقتی گفته می شود که نوعی سختی و مجاهدت در کار باشد.

---

(۱) فصبر جمیل- سخن حضرت یعقوب به برادران حضرت یوسف است که می گوید: نفس شما کار زشت

در آیه: (إِنَّ فِی ذٰلِکَ لَآیاتٍ لِکُلِّ صَبَّارٍ شَکُورٍ- ۵/ ابراهیم) انتظار به صبر تعبیر شده است، زیرا انتظار از صبر و بردباری تفکیک ناپذیر است، بلکه انتظار خود نوعی صبر است.

آیه: (فَاصْبِرْ لِحُکْمِ رَبِّکَ- ۴۸/ قلم) یعنی منتظر حکم خدای، به سود خود و علیه کافرین باش.

(صبغ) [صبغ]

الصّبغ: رنگ کردن است، فعلش- صبغت.

الصّبغ: یعنی- مصبوغ- رنگ شده.

در آیه: (صِبْغَةَ اللَّهِ- ۱۳۸/ بقره) اشاره به چیزی است که خدای تعالی از عقل و خرد یا شعور تمیز دهنده که متفاوت از حیوانات است مثل فطرت در انسانها ایجاد کرده است.

وقتی که نصاری صاحب فرزند می شوند بعد از هفت روز او را در آبی غسل تعمید می دهند و فرو می برند و گمان می کنند آن کار صبغه ای است. «۱» از این روی خدای تعالی فرمود: (وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً- ۳۸/ بقره) و آیه: (وَ صِبْغٍ لِلْآکِلِینَ-

---

و قبیح را که به دروغ پیراهن خونی یوسف را آورده اید و می گوئید او را گرگ خورده است مطلبی است که من در این مصیبت صبر جمیل خواهم داشت و خداوند است که مرا یاری می کند- و اللّه المستعان.

(۱) در آیه می گوید: پاک کردن خداوند انسان را به وسیله ایمان، نیکوتر است یعنی او بندگان را با ایمان از آثار شرک و کفر پاک می کند و صبغه همان رنگ ایمان است و- نحن له عابدون- که تتمّه آیه است یعنی ما عبادت کننده او هستیم.- صبغه اللّه- در آیه فوق بدل از- ملّه ابراهیم- است که در آیه قبل قوم یهود و نصاری در آن موضوع بحث و جدال می نمودند و لذا آیه فوق می گوید: کیش ابراهیم نیکوتر است.

جیمز هاکس می نویسد: این عمل یعنی غسل تعمید یکی از قواعد دینیّه است که قبل از ظهور مسیح معروف بوده و این کار در عهد جدید مثل فریضه ختنه در عهد عتیق است ولی خود مسیح ففی نفسه کسیرا غسل نداده است، در باره آن در میان مسیحیان اختلاف هست بعضی می گویند حکماء باید بدن کودک را در آب فرو برند و جمعی می گویند: اطفال را جایز نیست و بسیاری از مسیحیان برآنند که تنها پاشیدن آب کفایت می نماید و این کار را علامت طهارت از نجاست و ناپاکی و گناه است، لکن باید دانست که غسل تعمید فی حدّ ذاته سبب ولادت ثانی و طهارت نخواهد شد (قاموس کتاب مقدّس).

۲۰/ مؤمنون) (خورش و چاشنی خوراک برای خورندگان است) یعنی عصاره هائی که از میوه ها بدست می آورند برای آنان چون نان خورش است مثل اینکه می گویند- اصبغت بالخلّ: با سرکه چاشنی اش زدم.

(صبا) [صبا]

الصّبیّ: کودکی که به سنّ بلوغ نرسیده. رجل مصب: مردی که دو کودک دارد.

خدای تعالی گوید: (قالُوا کَیْفَ نُکَلِّمُ مَنْ کانَ فِی الْمَهْدِ صَبِیًّا- ۲۹/ مریم) (چگونه با کودکی که در گاهواره است سخن گوئیم).

صبا فلان یصبو، صبوا و صبوه. متمایل و آرزومند شد و کودکانه عمل کرد. آیه:

(أَصْبُ إِلَیْهِنَّ وَ أَکُنْ مِنَ الْجاهِلِینَ- ۳۲/ یوسف).

(سخن حضرت یوسف است که می گوید: خداوندا زندان برای من نیکوتر و خوشتر است از گناهی که مرا به آن می خوانند، اگر مکر و نیرنگشان را از من دور نکنی و رحمت تو نباشد بناچار از جاهلین می شوم).

أصبانی فصبوت: مرا متمایل کرد و مشتاق شدم.

الصّبا: بادی که از شرق به سوی قبله می وزد.

صابیت السّیف: شمشیر را وارونه در غلاف نهادم.

(صابی سیفه: جعله فی غمد- مقلوبا- تهذیب اللّغه- لسان- العرب). صابیت الرّمح:

نیزه را متمایل و آماده پرتاب کردم.

(الصّابِئون:) قومی که بر دین نوح بودند و به هر کسی که از دینی خارج و به دین دیگری می گرود «۱». صابی- گفته شده و این معنی از سخنی است که می گویند:

---

(۱) زمخشری می نویسد: صابئین از صبا است و به کسی گفته می شود که از دینی خارج و به آئین و دین دیگری متمایل شود و بگرود. صابئین در تاریخ قومی بودند که از دین یهود و نصرانیّت خارج شدند و ملائکه را پرستش نمودند (کشّاف ج ۱/ ۱۴۶) ابن اثیر و فخر رازی نوشته اند عربها پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را صابی می گفتند زیرا به پندار آنان دینی را اظهار نموده که بر خلاف ادیان آنها بوده و کانت العرب تسمّی النّبی صلّی اللّه علیه و آله الصّابی، لأنّه خرج [.....]

صبأ ناب البعير: وقتی است که دندان شتر، نیش زده و ظاهر شد. کسی که- صابئین- را- صابین- بخواند، حرف همزه را انداخته است، مثل آیه:

(لا یَأْکُلُهُ إِلَّا الْخاطِؤُنَ- ۳۷/ حاقّه) که همان- خاطئون- یعنی خطاکاران است.

و نیز گفته شده بلکه واژه- صابئون- از صبا، یصبو- است (با تخفیف همزه).

در آیات: (وَ الصَّابِئِینَ وَ النَّصاری- ۶۹/ بقره) (وَ النَّصاری وَ الصَّابِئِینَ- ۶۲/ بقره).

(صحب) [صحب]

الصّاحب: ملازم و همراه، چه انسانی باشد یا حیوانی یا مکانی یا زمانی. و فرقی نیست که مصاحبت، و همراهی جسمانی و با بدن باشد که اصل همین است ولی بیشتر مصاحبت با توجّه و عنایت و همّت است، و بر این اساس شاعر گوید:

لئن غبت عن عینی لما غبت عن قلبی

(اگر از چشمم غایب شدی از دلم غایب نشده ای).

واژه مصاحبت و همراهی در عرف بکار نمی رود مگر در باره کسی که همراهی و

من دین قریش الی دین الاسلام- (النّهایه ج ۳/ ۳- تفسیر کبیر ۳/ ۱۰۵).

صاحب مجمع البیان با نقل قولهای مختلف در این باره می نویسد: قتاده می گوید- صابئین- قومی معروف و شناخته شده هستند و دینی مخصوص به خود دارند و یکی از ویژگیهای آنها این است که ستارگان را پرستش می کنند و بزرگ می شمارند و به صانع عالم و خداوند اقرار دارند همچنین به معاد و به بعضی از پیامبران.

سدّی می گوید: صابئین طایفه ای از اهل کتابند که زبور داود را می خوانند.

خلیل می گوید: دین آنها شبیه به دین نصاری است و خود می گویند که ما بر آئین نوح هستیم. ابن زید می گوید: اینان دارای یکی از ادیان جزیره موصل هستند که عبارت- لا اله الّا اللّه- را قبول دارند.

گروهی دیگر گفته اند: اینان از اهل کتابند و فقها گرفتن جزیه را از آنها اجازه داده اند.

سپس شیخ طبرسی می نویسد- و عندنا لا یجوز ذلک لانّهم لیسوا باهل کتاب- یعنی چون صابئین اهل کتاب نیستند جزیه از آنها جائز نیست.

(ج ۱/ ۱۲۶ مجمع البيان)

ص: ۳۷۶

ملازمت او زیاد باشد.

به مالک و دارنده چیزی و همچنین در مورد کسی که تصرّف در چیزی را مالک می شود (یعنی حقّ تصرّف و ملکیّت دارد) صاحب گویند.

آیه: (إِذْ یَقُولُ لِصاحِبِهِ لا تَحْزَنْ- ۴۰/ توبه).

وقتی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در غار به همراهش (ابو بکر) گفت: مترس، و اندوهگین مباش، خدا با ماست).

و آیه: (قالَ لَهُ صاحِبُهُ وَ هُوَ یُحاوِرُهُ- ۳۷/ کهف) (در حالی که با همراهش گفتگو می کرد) (أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحابَ الْکَهْفِ وَ الرَّقِیمِ- ۹/ کهف) (آیا می پنداری که فقط وجود اصحاب کهف و رقیم از شگفتیهای آیات ماست).

و آیات: (أَصْحابُ الْجَنَّهِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۴۱/ اعراف) بهشتیان و ملازمان بهشت در آنجا جاودانند).

(أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۳۷/ یونس).

(مِنْ أَصْحابِ السَّعِیرِ- ۶/ فاطر) و امّا آیه: (وَ ما جَعَلْنا أَصْحابَ النَّارِ إِلَّا مَلائِکَهً- ۳۱/ مدّثّر) یعنی کارگزاران امر دوزخ نه عذاب شوندگان، چنانکه گفته شده گاهی واژه صاحب- به آنچه را که سرپرستیش می کنند، اضافه می شود، مثل: صاحب الجیش، و گاهی به خود سرپرست و رئیس، مثل: صاحب الأمیر.

المصاحبه و الاصطحاب: از معنی واژه- اجتماع- بلیغ تر و رساتر است، زیرا- مصاحبه- اقتضاء طولانی بودن زمان یاری و همراهی را دارد، پس هر مصاحبتی اجتماع و جمع بودن است و هر اجتماعی مصاحبت نیست، در آیات: (وَ لا تَکُنْ کَصاحِبِ الْحُوتِ- ۴۸/ قلم).

(ما بِصاحِبِکُمْ مِنْ جِنَّهٍ- ۴۶/ سباء).

(از حالات بیماری روانی در صاحبتان که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است اثری نیست). در آیه اخیر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از آن جهت همراه و مصاحب آنها نامیده شده که تنبّه و آگاهیشان دهد

به اینکه شما با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله مصاحبت کرده اید، او را آزموده اید و او را شناخته اید چه از نظر ظاهر و چه از نظر باطن و در او هیچگونه تباهی اعضاء و دیوانگی نیافته اید.

و همچنین آیه: (وَ ما صاحِبُکُمْ بِمَجْنُونٍ- ۲۲/ تکویر).

(الاصحاب) للشّی ء: مطیع و منقاد بودن به چیزی است و اصلش این است که یار و همراه او شده است.

اصحب فلان: وقتی است که کسی پسرش بزرگ شده و مصاحبت و یاور اوست.

اصحب فلان فلانا: همنشین و همراه او شد.

و آیه: (وَ لا هُمْ مِنَّا یُصْحَبُونَ- ۴۳/ انبیاء) یعنی از جانب ما با چیزی که آرامش و مدارا و آسایش برای آنها باشد یاری نمی شوند و از این قبیل است، همان چیزهائی که خداوند اولیاء خود را با آنها یاری می کند.

ادیم مصحب: زیر اندازی که تازه و پر موست و موهایش از آن کنده، نشده.

(صحف) [صحف]

الصّحیفه: هر چیز باز شده و گسترده، مثل: صحیفه الوجه: روی باز و گشاد.

صحیفه- کاغذی یا هر چیزی که بر آن نوشته می شود، جمعش صحف و صحائف- است.

در آیات: (صُحُفِ إِبْراهِیمَ وَ مُوسی- ۱۹/ اعلی) (یَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَهً فِیها کُتُبٌ قَیِّمَهٌ- ۲/ بینه) گفته اند مراد قرآن است و اگر به صورت جمع یعنی- صحف- ذکر شده، به خاطر این است که قسمتهای زیادی از کتابهای پیشینیان را دربردارد.

مصحف: آن چیزی است که جمع کننده و در برگیرنده- صحف و نوشته هاست جمعش مصاحف.

تصحیف: خواندن مصحف و روایت کردن آن است با اشتباه حروف به صورتی غیر از آنچه که هست.

الصّحفه: قدح و کاسه پهن و بزرگ (مثل قصعه که معرّب کاسه است) و جمعش صحاف است- النّهایه ج ۲).

(صخ) [صخ]

الصّاخّه: صدا و بانگ شدید از چیزی که به صدا درآمده و دارای نطق است.

افعالش- صخّ، یصخّ صخّا- و اسم فاعلش- صاخّ- است.

آیه: (فَإِذا جاءَتِ الصَّاخَّهُ- ۳۳/ عبس) عبارت از قیامت است، بر حسب اشاره ای که در آیه: (یَوْمَ یُنْفَخُ فِی الصُّورِ- ۷۳/ انعام) آمده است و فعل- أصاخ یصیخ، اصخاخا- مقلوب آن است.

(صخر) [صخر]

الصّخر: سنگ سخت، در آیات: (فَتَکُنْ فِی صَخْرَهٍ- ۱۶/ لقمان) (وَ ثَمُودَ الَّذِینَ جابُوا الصَّخْرَ بِالْوادِ- ۹/ فجر).

(و قوم ثمود یعنی همان کسانی که با وسایل و ابزارها کوههای سخت را می بریدند و از آنها قصر و خانه می ساختند. به چه سرنوشت شومی دچار شدند).

(صدد) [صدد]

الصّدود و الصّدّ: انصراف قطعی و روی گرداندن و خودداری از چیزی، مثل آیه:

(یَصُدُّونَ عَنْکَ صُدُوداً- ۶۱/ نساء) و گاهی به معنی منع کردن و برگرداندن است.

مثل آیات: (وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطانُ أَعْمالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِیلِ- ۲۴/ نمل) (شیطان کارهاشان را در نظرشان آراست و سپس از راه حق بازشان داشت).

(وَ یَصُدُّونَ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ- ۴۷/ انفال) (قُلْ قِتالٌ فِیهِ کَبِیرٌ وَ صَدٌّ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ- ۲۱۷/ بقره).

(بگو جنگ در ماه حرام گناه بزرگی است و بازداشتنی از راه خداست).

(وَ لا يَصُدُّنَّكَ عَنْ آياتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أُنْزِلَتْ إِلَيْكَ- ۸۷/ قصص) و از این قبیل آیات.

فعلش- صدّ یصدّ، صدودا- و صدّ یصدّ صدّا، است (با دو مصدر- صدّا و صدودا).

الصّدّ من الجبل: ابرهائی که چون کوه بلند است و کوه را فرا می گیرد و از نظر دور می دارد.

(صدید:) مادّه چرکینی است که بین پوست و گوشت قرار دارد و به صورت چرک است برای خوراک دوزخیان، در آیه: وَ يُسْقى مِنْ ماءٍ صَدِيدٍ- ۱۶/ ابراهیم).

(صدر) [صدر]

الصّدر: سینه، که عضوی است از بدن، در آیه: (رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي- ۲۵/ طه) جمعش- صدور- است در آیات: (وَ حُصِّلَ ما فِي الصُّدُورِ «۱»- ۱۰/ عادیات) (وَ لكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ- ۴۶/ حجّ) ولی دلهائی که در سینه هاست کور می شوند.

واژه- صدر- بعدا به طور استعاره برای پیش و جلوی هر چیزی بکار رفته است، مثل: صدر القناه: نوک سر نیزه.

صدر المجلس: جلوی مجلس (که در فارسی بالای مجلس را صدر مجلس- گویند).

صدر الکتاب- پیشگفتار کتاب. صدر الکلام- سر آغاز سخن.

صدره: به جلویش رسید یا آن را قصد کرد، مثل- ظهره و کتفه (به پشتش و شانه اش رسید).

رجل مصدور: کسانی که از درد سینه شکایت می کند.

---

(۱) اشاره به قیامت است که می گوید انسان نسبت به پروردگارش لجوج و ناسپاس است و خودش بر این امر گواه است که گردنکشی می کند این انسان به دوستی مال دنیا سخت و حریص است، آیا نمی داند وقتی که خفتگان در قبرها برخیزند و پراکنده شوند در آن هنگام آنچه در سینه هاست روشن شود و حاصل آید.

و اگر با حرف (عن) متعدّی شود معنی انصراف و برگشتن دارد مثلا می گویی:

صدرت الابل عن الماء صدرا: شتر از آب برگشت، در آیه (يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتاتاً- ۶/ زلزله).

مصدر: در حقیقت برگشتن از آب و جای برگشتن و زمان برگشتن را گویند، و نیز مصدر- در سخن متعارف علمای نحو لفظی است که فعل ماضی و مستقبل، از آن در نظر گرفته می شود.

الصّدار: جامه ای است که سینه با آن پوشیده می شود (سینه بند) که بر وزن و معنی- دثار- و لباس است، و آن را- صدره- هم می گویند و صدره- نشانه و داغی است که بر سینه شتر قرار می گیرد.

صدّر الفرس: اسبی است که با سینه اش به سوی سابق «۱» (که اسب پرنده است) بعضی از حکماء گفته اند، آنجائی که خدای تعالی در قرآن از قلب نام برده است اشاره به عقل و علم است، مثل آیه: (إِنَّ فِي ذلِكَ لَذِكْرى لِمَنْ كانَ لَهُ قَلْبٌ- ۳۷/ ق).

---

(۱) از اواخر قرن اوّل هجری مسابقات سوارکاری را اعراب از ایرانیان آموختند تا جائی که دهها اسب زبده با نامهای مشخّص تربیت و برای چنان مسابقاتی آماده می کردند، نام این مسابقات- حلبه- بوده و در سال چندین بار برگزار می شد و برای اسبان برنده، یکم تا دهم، نامهائی به شرح زیر انتخاب کرده بودند:

اسب اوّل- سابق: سبقت گیرنده بر سایرین.

اسب دوّم- مصلّی: زیرا سر اسب دوّم تا نیمه پشت اسب اوّل رسید و آن را صلا گویند، که راغب آن را- جاء سابقا بصدره- معنی کرده یعنی با سینه به اسب اوّل رسیده است.

اسب سوّم- مسلّی: تسلّی دهنده سوارکار.

اسب چهارم- تالی: از پی آمده.

اسب پنجم- عاطف: با عطوفت.

اسب ششم- مرتاح: اسبی که به راحتی انس دارد.

اسب هفتم- مومل: اسبی که آرزوی شرکت در مسابقه در آن هست (امید پیروزی دارد).

اسب هشتم- حظی: اسبی که بهره ای از مسابقه دارد.

اسب نهم- لطیم: اسبی که سیلی خورده است تا سرعت گرفته.

اسب دهم- فشکل: اسب کوچک اندامی که خود را به کارهای بزرگ می زند. (اصطلاح فسقلی در فارسی از همین کلمه است). (لس ۱۱/ ۵۲۰ (مروج الذّهب/ مسعودی ۶/ ۱۲).

ص: ۳۸۱

و هر جا که از صدر- نامبرده، اشاره به سینه و سایر نیروهای شهوانی و خشم و هوی و هوس و مانند آنهاست. آیه: (رَبِّ اشْرَحْ لِی صَدْرِی- ۲۵/ طه) تقاضائی است از خدای برای به صلاح آوردن قوای او و همچنین آیه: (وَ یَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِینَ- ۱۴/ توبه) اشاره به شفا یافتن آنهاست.

و آیه: (فَإِنَّها لا تَعْمَی الْأَبْصارُ وَ لکِنْ تَعْمَی الْقُلُوبُ الَّتِی فِی الصُّدُورِ «۱» ۴۶/ حجّ) یعنی عقلهای ضعیفی که در میان سایر قوای بدنی است، و هدایتگر نیست. (و اللّه اعلم بذلک).

(صدع) [صدع]

الصّدع: شکاف و شکستگی در اجسام سخت، مثل شیشه آهن و مانند آنها.

صدعته فانصدع و صدّعته فتصدّع: شکستن و شکسته شد.

آیه: (یَوْمَئِذٍ یَصَّدَّعُونَ- ۴۳/ روم): (روزی که جدا می شوند).

و از این معنی است- صدع الامر: جدایش کرد که استعاره شده است. و آیه:

(فَاصْدَعْ بِما تُؤْمَرُ «۲»- ۹۴/ حجر).

و نیز- (صُداع)- به طور استعاره، سر درد شدید است که شبیه به ترکیدگی و شکافته شدن سر است، که از شدّت درد آنچنان حسّ می شود.

آیه: (لا یُصَدَّعُونَ عَنْها وَ لا یُنْزِفُونَ- ۱۹/ واقعه).

(از نوشیدن نوشیدنیهای بهشتی نه به سر درد دچار می شوند و نه عقل خویش از

---

(۱) می گوید: (أَ فَلَمْ یَسِیرُوا فِی الْأَرْضِ فَتَکُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ یَعْقِلُونَ بِها أَوْ آذانٌ یَسْمَعُونَ بِها فَإِنَّها لا تَعْمَی ...) چرا در زمین سیر نمی کنند تا دلهایی داشته باشند که به آنها بفهمند و درک کنند و گوشهائی که با آنها بشنوند پس موضوع این است که دیدگان ظاهر کور نمی شود بلکه دلهائی که در سینه ها و مرکز وجود است، کور و لا یشعر می شود.

(۲) تمام آیه چنین است: (فَاصْدَعْ بِما تُؤْمَرُ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِکِینَ) از مشرکین روی برگردان و آنچه را که دستور داری جدا و آشکار کن.

دست دهند) و از این معنی است:

صدیع: طلوع فجر.

صدعت الفلاه: بیابان را پیمودم و قطع طریق کردم.

تصدّع القوم: آن مردم پراکنده شدند.

(صدف) [صدف]

صدف عنه: به سختی از او روی گرداند. مثل- صدف- یعنی کجی در پاهای شتر که یا از سختی است، مثل: صدف الجبل- یعنی لبه پرتگاه کوه و یا از صدفی که از دریا خارج می شود.

و آیه: (فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآياتِ اللَّهِ وَ صَدَفَ عَنْها- ۱۵۷/ انعام) (چه کسی ستم پیشه تر از کسی است که آیات خدا را تکذیب می کند و از آنها روی می گرداند). و آیه:

(سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ ...- بِما كانُوا يَصْدِفُونَ- ۱۵۷/ انعام).

(صدق) [صدق]

الصّدق و الکذب: راست و دروغ، اصلشان در قول و سخن است چه ماضی و چه حال و مستقبل، چه وعده راست و دروغ باشد و یا غیر از اینها.

مقصود از معنی اوّل- فقط در سخن گفتن است و در سخن گفتن هم جز در خبر صدق و کذب در سایر موارد و اقسام سخن نیست، از این جهت گفت:

(وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا «۱»- ۱۲۲/ نساء).

(وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثاً- ۸۷/ نساء)

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: آنها که ایمان آوردند و کارهای شایسته کردند بزودی به بهشتهایی واردشان خواهیم کرد که جویبارها در آن روان است، و همواره در آنجا جاودانند و این وعده خداست کیست که سخن او از خدا راست تر باشد.

(إِنَّهُ كانَ صادِقَ الْوَعْدِ- ۵۴/ مریم) واژه- صدق- و کذب به صورت عرض در انواع دیگر کلام، مثل استفهام و امر و دعاء نیز هست همچون سخن گوینده ای که سؤال می کند أ زید فی الدّار؟- که در ضمن این پرسش خبر می دهد که به حال زید جاهل است و از او چیزی نمی داند (و گر نه صفتی از صفات زید را در جمله اش ذکر می کرد). و همچنین وقتی بگوید- واسنی- یعنی با من به یاری و غمخواری رفتار کن که در ضمن این جمله هم گفته است که او محتاج به یاری و مساوات است و اگر بگوید- لا تؤذ: اذیت نکن، در ضمن این جمله هم اذیّت او را خبر می دهد.

الصدّق: مطابقت قول با نیّت و ضمیر و یا چیزی است که از آن خبر داده شده است و این هر دو با هم است یعنی (صدق نیّت- و صدق مورد خبر) و هر گاه یکی از این دو شرط نباشد و جدا شود آن سخن به تمامه صدق نیست بلکه یا به صدق توصیف نمی شود و یا گاهی به سخن راست، و زمانی به سخن دروغ وصف می شود و یا بنابر دو نظر مختلف، مثل سخن کافری که از روی بی اعتقادی بگوید: محمّد رسول اللّه- در این مورد اگر گفته شود این جمله راست است صحیح است برای اینکه از چیزی که درست و راست است خبر داده شده.

و همچنین صحیح است که گفته شود آن سخن دروغ است برای اینکه قول آن کافر در آن جمله درست با ضمیرش مخالفت دارد و بنابر وجه دوّم خدای تعالی در سوره منافقین سخن آنهائی را که می گویند: (نَشْهَدُ إِنَّکَ لَرَسُولُ اللَّهِ ...- ۱/ منافقون) دروغ دانسته است.

(صدّیق:) کسی است که صدق و راستی از او زیاد سر زده است، و گفته شده به چنان شخصی از آن جهت- صدّیق- گویند که هرگز دروغ نمی گوید و نیز- صدّیق- کسی است که چون عادت به راستگویی دارد دروغی از او سر نمی زند و همچنین گفته اند بلکه- صدّیق- به کسی گفته می شود که با قول و اعتقادش چیزی را به راستی می گوید و صدق خود را با عملش و کردارش ثابت و محقّق می دارد، در آیات: (وَ اذْکُرْ

فِی الْکِتابِ إِبْراهِیمَ إِنَّهُ کانَ صِدِّیقاً نَبِیًّا

- ۴۱/ مریم) (وَ أُمُّهُ صِدِّیقَةٌ- ۷۵/ مائده).

و گفت: (مِنَ النَّبِیِّینَ وَ الصِّدِّیقِینَ وَ الشُّهَداءِ- ۶۹/ نساء)، پس- صدّیقین- کسانی هستند که در فضیلت مادون پیامبرانند و در کتاب: (الذّریعه الی مکارم الشّریعه) آن را بیان داشته ام.

گاهی صدق و کذب در چیزی است که در اعتقاد ثابت است و از آن نتیجه می شود مثل:

صدق ظنّی: گمانم درست است.

کذب ظنّی: پندارم دروغ است.

واژه صدق و کذب در کار اعضاء بدن نیز بکار می رود، چنانکه گفته می شود صدق فی القتال: وقتی که کسی حقّ جنگ را به جا می آورد و آنچه را که شایسته است و آن طور که واجب است کارزار می کند.

کذب فی القتال: وقتی است که بر خلاف معنی فوق عمل کند (وقتی که در کارزار بی کفایتی کند).

در آیه گفت: (رِجالٌ (صَدَقُوا) ما عاهَدُوا اللَّهَ عَلَیْهِ- ۲۳/ احزاب) یعنی با کارهایی که آشکار کردند وفای به عهد و پیمان را به اثبات رساندند و آن را محقّق نمودند.

و آیه: (لِیَسْئَلَ الصَّادِقِینَ عَنْ صِدْقِهِمْ- ۱۸/ احزاب) یعنی از کسانی که صدق در گفتارشان هست از صدق کردارشان می پرسد که آگاهی و تنبیهی بر این امر است که اعتراف زبانی به حقّ بدون گزینش آن و بدون نیّت و قصد حقّ، کافی نیست و سخن خدای تعالی:

که: (لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْیا بِالْحَقِّ- ۲۷/ فتح).

(خداوند رؤیای صادق پیامبر خویش را به حقّ و راستی ثابت کرد) پس این مطلب، صدق در فعل است که همان تحقّق یافتن و انجام شدن است یعنی خداوند رؤیای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را محقّق نمود و به انجام رساند.

و بر این اساس آیه: (وَ الَّذِی جاءَ بِالصِّدْقِ وَ صَدَّقَ بِهِ- ۳۳/ زمر) یعنی آنچه را به

زبان بیان کرده و در عمل آن را قصد کرده بود به انجام رسانید و محقّق داشت.

و هر کاری که از نظر ظاهر و باطن خوب و بدون نقص باشد به صدق تعبیر می شود و آن فعلی که با آن وصف می شود به صدق اضافه می گردد، مثل (فِی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیکٍ مُقْتَدِرٍ «۱»- ۲/ یونس) (أَدْخِلْنِی مُدْخَلَ صِدْقٍ وَ أَخْرِجْنِی مُخْرَجَ صِدْقٍ «۲»- ۸۰/ اسرا) (وَ اجْعَلْ لِی لِسانَ صِدْقٍ فِی الْآخِرِینَ «۳»- ۸۴/ شعراء) آیه اخیر درخواست و سؤالی از سوی ابراهیم علیه السّلام است که می خواهد خدای تعالی او را صالح و شایسته گرداند به طوری که وقتی آیندگان بعد از او ثنا و ستایشش می کنند آن ثنا و ستایش دروغ نباشد، بلکه آنگونه باشد که شاعر می گوید:

اذا نحن اثنینا علیک بصالح فأنت الّذی نثنی و فوق الذی نثنی

(آنگاه که ما بر تو به نیکی و شایستگی ثنا و ستایش می کنیم، تو همان کسی هستی که در حال ثنا و گفته ما برتر از آن هستی که ثنایت می کنیم).

فعل- (صدق)- به دو مفعول متعدی می شود مثل: (وَ لَقَدْ صَدَقَکُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ «۴»-

---

(۱) آیه چنین است (وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ ...) و کسانی را که ایمان آورده اند مژده و نویدشان ده که در پیشگاه پروردگارشان پایگاه صدق و نیکی دارند.

(۲) خطاب به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که می گوید: بگو پروردگارا مرا در جایگاه صدق و راستی درآور و از همان جایگاه برونم آر و از سوی خویش توان، و دلیلی پیروزمند برایم مقرّر فرما.

(۳) یکی از درخواستهای حضرت ابراهیم علیه السّلام از اللّه است که می گوید پروردگارا در میان آیندگان برایم نیکنامی و سخن نیک قرار ده (تاریخی که به نیکی یاد شوم).

(۴) مولوی در صدق و کذب می گوید:

دل بیارامد ز گفتار صواب همچنانکه تشنه آرامد ز آب

صدق، بیداری هر حس می شود جنس ها را ذوق مونس می شود

دل نیارامد ز گفتار دروغ آب روغن هیچ نفروزد فروغ

در حدیث صدق آرام دل است راستی ها دانه دام دل است

رنگ صدق و رنگ تقوا و یقین تا ابد باقی بود بر متّقین

۱۵۲/ آل عمران).

(خداوند وعده اش را با شما راست و درست گردانید).

صدقت فلانا: او را به راستگوئی نسبت دادم.

اصدقته: راستگویش یافتم، گفته شده هر دو عبارت اخیر به یک معنی است و به جای هم بکار می روند.

در آیات: (وَ لَمَّا جاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ- ۱۰۱/ بقره) (وَ قَفَّيْنا عَلى آثارِهِمْ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ- ۴۶/ مائده) (سپس بر اثر ایشان، عیسی بن مریم را آوردی که تصدیق کننده تورات بود که پیش از او نازل شده بود).

(تصدیق:) در هر چیزی که در آن تحقیق و پژوهش شده باشد، بکار می رود، می گویند: صدّقنی فعله و کتابه: کار و نوشته اش مرا تصدیق کرد.

آیات: (وَ لَمَّا جاءَهُمْ كِتابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ «۱»- ۸۹/ بقره) (نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ- ۳/ آل عمران).

(وَ هذا كِتابٌ مُصَدِّقٌ لِساناً عَرَبِيًّا- ۱۲/ احقاف) یعنی تصدیق کننده کتابهائی است که پیشتر آمده است. و واژه- لسانا- در آیه اخیر به خاطر (حال) بودن منصوب است، در مثل می گویند:

صدّقنی سنّ بکره: (به هر چه در دل داشت مرا آگاه کرد) «۲».

مثل فوق را برای کسانی می زنند که در سخنشان صادقند و اصل مثل این است که در موقع فروختن شتر (یا هر متاع دیگر) سنّ حقیقی شتر جوانش را به مشتری

---

(۱) و چون کتابی از سوی خدا بر ایشان می آمد که تصدیق کننده کتابشان (تورات) بود که قبلا با آن بر کافران پیروز می شدند و وقتی آنچه را که می شناختند (مشخصّات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که در تورات معرّفی شده بود) بر ایشان آمد انکارش کردند.

(۲) ابن اثیر عبارت فوق را به صورت- و فی حدیث علی رضی اللّه عنه «صدقنی سنّ بکره» بیان کرده و می گوید این حدیث که از علی علیه السّلام روایت شده است مثلی است برای کسی که در خبر دادنش و سخنش صادق است. (النّهایه- ۳/ ۱۹).

بگوید یا جنس متاع را.

(صداقه:) درستی عقیده در دوستی است که مخصوص انسان است نه غیر از انسان.

در آیه: (فَما لَنا مِنْ شافِعِینَ وَ لا صَدِیقٍ حَمِیمٍ- (۱۰/ شعراء) (نه شفیعانی داریم و نه دوستانی حقیقی) و این اشاره به آیه ای است که می گوید: (الْأَخِلَّاءُ یَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِینَ- ۶۷/ زخرف) (جز دوستان پرهیزگار بقیّه دوستان دنیائی در آن روز دشمن یکدیگرند). (صدقه:) چیزی است که انسان به قصد قربت از مالش خارج می کند مثل زکات ولی- صدقه- در اصل در امر مستحبّ، و زکات و برای امر واجب گفته می شود و گاهی که صدقه دهنده قصدش صدق در کردارش باشد زکات و امر واجب هم- صدقه- نامیده می شود.

گفت: (خُذْ مِنْ أَمْوالِهِمْ صَدَقَةً- ۱۰۳/ توبه) (إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلْفُقَراءِ- ۶۰/ توبه) در دادن زکاه گفته می شود- صدّق و تصدّق.

در آیات: (فَلا صَدَّقَ وَ لا صَلَّی- ۳۱/ قیامه) (نه بخشش کرد و زکات داد و نه نماز گزارد).

(إِنَّ اللَّهَ یَجْزِی الْمُتَصَدِّقِینَ- ۸۸/ یوسف) (خداوند زکات دهندگان و بخشندگان را پاداش می دهد).

(إِنَّ الْمُصَّدِّقِینَ وَ الْمُصَّدِّقاتِ- ۱۸/ مائده) و آیات فراوان دیگر. هر گاه انسان چیزی از حقّش را درگذرد، می گویند: (تصدّق به)، مثل آیه: (وَ الْجُرُوحَ قِصاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ کَفَّارَةٌ لَهُ- ۴۵/ مائده) (زخم ها و جراحات را قصاص باید و هر که از حق خویش درگذرد در حکم کفّاره ای از گناهان اوست).

یعنی کسی که از قصاص صرف نظر و دوری کند.

و آیه: (وَ إِنْ کانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلی مَیْسَرَةٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَیْرٌ لَکُمْ- ۲۸/ بقره) (در باره وامدار و مقروض است که می گوید اگر در سختی و تنگی معیشت بود مهلتی باید به او

داد تا به فراخی مال برسد و هر گاه از او صرف نظر کنید و در گذرید مثل اجرای صدقه و بخشش است) و بر این اساس از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله وارد شده است که: «ما تاکله العافیه فهو صدقه».

(هر آنچه را که رزق خواهند می خورد همان بخشش است) و بر این معنی آیه: (وَ دِیَهٌ مُسَلَّمَهٌ إِلی أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ یَصَّدَّقُوا- ۹۲/ نساء) (و خونبهائی که به کسان مقتول داده می شود مگر اینکه ببخشند و درگذرند) که بخشیدن و در گذشتن آن را صدقه گفته است.

و آیات: (فَقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْواکُمْ صَدَقَهً- ۱۲/ مجادله).

(أَ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْواکُمْ صَدَقاتٍ- ۱۳/ مجادله) زیرا امر شده بودند به اینکه هر کس با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نجوا کند صدقه و بخششی که مقدارش معیّن نشده بود، بپردازند. «۱»

---

(۱) جار اللّه زمخشری در ذیل آیات فوق می نویسد: روایت شده است که مردم برای نجوا با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را خسته و آزرده می کردند که آیات فوق نازل شد و دستور داده شد به اینکه هر کس مشتاق واقعی نجوا با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است نخست چیزی را مال خویش به مستضعفین صدقه دهد و ببخشد تا صدق نیّاتشان روشن شود.

از علی رضی اللّه عنه نقل شده که در کتاب خدا، آیه ای است که هیچکس غیر از من، و چه قبل و چه بعد از من به آن عمل نکرد و آن همین آیه است که دیناری داشتم و به تدریج صدقه دادم و با پیامبر صحبت کردم و ده بار موفّق به این کار شدم. و از عبد اللّه بن عمر نقل می کند که گفت برای علی علیه السّلام سه کار واقع شد که برای دیگری واقع نشد:

۱- تزویج فاطمه علیها السّلام دخت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله.

۲- بودن پرچم در روز خیبر بدست او.

۳- آیه نجوا. و حکم این آیه با آیه (أَ أَشْفَقْتُمْ ...- ۱۳/ مجادله) که در بالا ذکر شد منسوخ شد تا به جای آن، نماز برپای دارند و زکات بدهند و از خدای و رسول اطاعت بنمایند زیرا- و انّه خبیر بما تعملون (کشّاف ۴/ ۴۹۴) شیخ طبرسی می گوید: قال المفسّرون فلمّا نهوا عن المناجاه حتّی یتصدقوا ظنّ کثیر من النّاس فکفّوا عن المسأله و لم یناجه احد الّا علی بن ابی طالب علی، ما مضی ذکره: یعنی همه مفسّرین گفته اند همین که از نجوا با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله قبل از صدقه دادن نهی شدند عدّه ای از مردم از دادن صدقه خسّت ورزیدند جز علی بن أبی طالب که قبلا ذکر شد و آیه ۱۳/ مجادله در حقیقت توبیخی بود بر آنها که چرا صدقه را ترک کردند و عیان داشتن را بهانه قرار

و آیه: (رَبِّ لَوْ لا أَخَّرْتَنِی إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَکُنْ مِنَ الصَّالِحِینَ «۱»- ۱۰/ منافقین) که واژه- اصّدّق- در آیه اخیر یا از- صدق است یا از- صدقه.

(صداق) المراه و صداقها و صدقتها: کابین و مهریّه زن است که به او داده می شود.

اصدقتها: مهریّه اش را دادم.

آیه: (وَ آتُوا النِّساءَ صَدُقاتِهِنَّ نِحْلَهً- ۴/ نساء) (کابین و مهریه زنان را که می خواهید بدهید با طیب نفس بپردازید).

(صدی) [صدی]

الصّدی: برگشتن صدا است، و آن صدایی است که از هر کجا بانگ زده شود و مانعی نباشد به تو بازمی گردد.

تصدیه: هر صدایی که مثل انعکاس صوت است در اینکه غنایی یا آوازی در آن نباشد.

آیه: (وَ ما کانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَیْتِ إِلَّا مُکاءً وَ تَصْدِیَهً «۲»- ۳۵/ انفال) یعنی آوازی مثل

دادند و سپس دستورات بعدی داده شد. (مجمع البیان ۹/ ۲۵۳).

و از همین روی مولوی در مثنوی اخلاص در عمل را ویژه علی علیه السّلام می داند و می گوید:

از علی آموز اخلاص عمل شیر حقّ را دان منزّه از دغل

[.....]

(۱) سخن دنیاپرستانی است که اموال و اولادشان آنها را ازدیاد خدا بازمی دارد، می گویند: چنان نباشد و گر نه به هنگام مرگ می گوئید پروردگار را مرگ ما را تا مدّتی بتأخیر بینداز تا اموال سرگرم کننده خویش را ببخشیم و صدقه دهیم و از صالحین باشیم.

(۲) آیه فوق در باره روش ناپسند کفّار است که به جای عبادت و نماز و ذکر خدا و تکبیر که مسلمین انجام می دادند، کفّار کف می زدند و سوت می کشیدند تا در کار پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و مسلمانان خدشه ای ایجاد کنند و آنگونه رفتار ناپسند یعنی کف زدن و سوت کشیدن را هم به پندار خود دعا می دانستند، لذا خداوند می فرماید:

دعا کردن آنها در پیشگاه کعبه به غیر از سوت کشیدن و کف زدن چیز دیگری نبود، پس: (فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما کُنْتُمْ تَکْفُرُونَ- ۳۵/ انفال) آن عذاب را به سزای آنگونه کردار ناپسند خویش که کفر می ورزیدند بچشید.

تصدیه: دست به هم زدن و سر و صدا ایجاد کردن است. هو ان یضرب باحدی یدیه علی الآخر و یخرج بینهما صوت و هو التّصفیق: تصدیقه این است که یک دست به دیگری زده می شود و صدایی از آن برمی آید که همان تصفیق و کف زدن است (مصباح المنیر- اساس البلاغه- مجمع البحرین). و این روش جاهلی را خود باختگان به غرب، و غرب پرستان پس از مشروطیّت در ایران رواج دادند تا به جای تکبیر و صلوات و درود به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله با تقلید

بانگ صدی از خود سر می دادند و بانگ می زدند. (با سوت زدن و کف زدن شادی می کردند تا مانع شنیدن قرآن شوند).

مکاء: پرنده ای است کوچک که صدایش مانند سوت زدن است.

التّصدّی: این است که چیزی از مقابل پیش آید مثل انعکاس صدا یعنی صدایی از کوه برمی گردد و منعکس می شود، در آیه گفت: (أَمَّا مَنِ اسْتَغْنی فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّی- ۶/ عبس).

الصّدی: بوم و جغد نر و مغز سر، زیرا دماغ یا مغز سر تصوّر کننده صورت صوت است و لذا- هامّه- نامیده شده (یعنی جغد یا بوم و سر هر حیوانی و سرپرست هر قوم).

أصمّ اللّه صداه: درخواست و دعایی است برای کر و کنگ شدن، او (یا نفرینی برای مردن او که دیگر صدایی از او برنیاید) و معنی عبارت این است که خدا صدایی برایش قرار ندهد، تا دیگر انعکاس صدایی هم که به او برمی گردد نداشته باشد.

تشنگی را هم- صدی- گویند.

رجل صدیان و امرأه صدیاء و صادیه: مرد و زنی عطشناک و تشنه.

الاصرار: پا فشاری و سرسختی در گناه و خودداری در دل کندن از گناهان.

(صر) [صر]

اصلش از الصّرّ: به سختی بستن، است.

الصّرّه: کیسه ای که پول در آن می نهند و سرش را محکم می بندند.

کورکورانه از غرب فرنگی مآب شده باشند که بحمد اللّه و با توفیق الهی امروز جامعه ما به فطرت الهی خویش بازگشته و با شکوه اندیشه اسلامی می رود تا به کلّی آثار فرهنگ استعماری را با تمام عوارضش مدفون کند هر چند که لیبرالها و مخالفین حکومت اسلامی در دوران انقلاب اصرار داشتند باز همان کف زدنها شایع شود با اینکه ادّعای اسلامیت دارند و سالهای زیاد در حدود یک ربع قرن خود را اسلام شناس معرّفی کردند و با مخالفتشان در برابر توده های میلیونی مسلمان و خط پویای اجتهاد جهالت خود را نسبت به قرآن و آیاتی که کردار کفّار و مؤمنین را مشخّص و متمایز می دارد نمایان ساختند زهی تأسف و حسرت!

الصّرار: پستان بند مادّه شتر تا اینکه بی موقع شیرش را ندوشند.

در آیات: (وَ لَمْ یُصِرُّوا عَلی ما فَعَلُوا «۱»- ۱۳۵/ آل عمران).

(ثُمَّ یُصِرُّ مُسْتَکْبِراً- ۸/ جاثیه).

(وَ أَصَرُّوا وَ اسْتَکْبَرُوا اسْتِکْباراً «۲»- ۷/ نوح).

(وَ کانُوا یُصِرُّونَ عَلَی الْحِنْثِ الْعَظِیمِ «۳»- ۴۶/ واقعه) اصرار: هر تصمیم و قصدی که بر آن پافشاری شود، می گویند:

هذا منّی صرّی و أصرّی و صرّی و أصرّی و صرّی و صرّی: این امر قصد من و کوشش و اصرار من است.

الصّروره: مرد و زنی که حجّ نکرده باشند و همچنین آنها که قصد ازدواج ندارند. «۴»

آیه: (رِیحاً (صَرْصَراً)- ۱۶/ فصّلت) لفظش از- الصِّرّ- است که به معنی باد سرد و سخت است زیرا در باد سرد انقباض و بستگی هست.

(الصِّرّه:) جماعتی که به یکدیگر می پیوندند، گویی که به معنی- صروا است. یعنی در ظرفی جمع شده اند و از همان معنی- صرّه- به معنی کیسه پول اخذ شده است.

و آیه: (فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِی صَرَّهٍ- ۲۹/ ذاریات). گفته شده- صرّه- در این آیه یعنی

---

(۱) اشاره به صفات نیکوکاران است، می گوید خداوند، نکوکاران را دوست می دارد همانهایی که چون ناروایی از ایشان سر زد و یا به خویشتن ستم نمودند خدا را به یاد می آوردند و برای گناهان خودشان آمرزش می طلبند به غیر از خدا چه کسی آمرزنده گناهان است و بر آنچه از گناهان آگاهانه کردند اصرار نمی ورزند.

(۲) با گردنکشی و استکبار بر گناهان اصرار می ورزند، اشاره به کسانی است که نقطه مقابل نیکوکارانند که قبلا ذکر شده.

(۳) مترفین و عیّاشان، بر باطل و سوگندی بزرگ پافشاری می کنند و می گویند آیا اگر ما مردیم و خاک و استخوان شدیم چگونه ما و پدرانمان زنده می شویم، بگو پیشینیان و شما و آیندگان همگی بنا بر وعده خدا روزی معیّن جمع و زنده می شوید.

(۴) در معنی صروره- حدیثی روایت شده است که- لا صروره فی الاسلام- یعنی شایسته نیست که احدی بگوید من، ازدواج نمی کنم زیرا این روش از اخلاق مؤمنین به خدا و رسول او نیست و کار رهبانها و تارک دنیاهاست. (مقاییس ۳/ ۲۸۴- النّهایه ۳/ ۲۲)

صیحه و فریاد، (همسرش فریاد کنان به سویش آمد).

(صرح) [صرح]

الصّرح: خانه ای بلند و آراسته که به اعتبار واژه صرح: پاک بودن از آلودگی یا خالص بودن، آن طور نامیده شده.

در آیات: (ْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوارِيرَ

- ۴۴/ نمل) (فضایی و مکانی که به پاکی از آینه ها و شیشه ها ساخته شده) (لَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ

- ۴۴/ نمل) (به او گفته شد، داخل قصر شو).

بیّن الصّراحه و الصّروحه: روشن و بدون آمیختگی.

صریح الحقّ: حقّ روشن و بدون شبهه و آزاد از درهم بودن، و مخلوط بودن با باطل.

صرّح فلان بما فی نفسه: هر چه در دل داشت بیان کرد.

عاد تعریضک تصریحا: کنایه گفتنت به صراحت گفتن برگشت.

جاء صراحا: آشکارا آمد.

(صرف) [صرف]

الصّرف: برگرداندن چیزی از حالتی به حالت دیگر، یا تبدیل کردنش به غیر از خودش.

صرفته فانصرف: برگرداندمش و برگشت.

در آیات: (ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ- ۱۵۲/ آل عمران).

(أَلا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفاً عَنْهُمْ- ۸/ هود).

(آگاه باشید روزی که عذاب بر شما بیاید، گشتن و دور شدن آن میسر و ممکن نیست).

(ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ- ۱۲۷/ توبه)

(آیه اخیر ممکن است درخواستی علیه آنها باشد و یا اینکه اشاره به کاری است که انجام می دادند و نتیجه اش به آنها بازمی گردد و آیه (فَما تَسْتَطِیعُونَ صَرْفاً وَ لا نَصْراً- ۱۹/ فرقان).

(روزی که نه توان دور کردن عذاب از خویشتن دارند و نه قدرت یاری کردن یکدیگر را).

یعنی قدرت ندارند که عذاب را از خودشان برگردانند و یا خودشان را از عذاب دور کنند.

گفته شده معنی آن این است که کاری را با تغییر دادن از حالتی به حالت دیگر برگردانند و از این معنی اصطلاح معروفی است که می گویند:

لا یقبل منه صرف و لا عدل: نه توبه و نه فدیه از او پذیرفته نیست.

و آیه: (وَ إِذْ صَرَفْنا إِلَیْکَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ- ۲۹/ احقاف) یعنی آنها را برای استماع از تو بسویت توجّه دادیم.

(تصریف)- مثل صرف است مگر در تکثیر و فزونی.

بیشتر چیزی که در صرف یا برگرداندن چیزی گفته می شود دگرگونی حال از امری دیگر است.

تصریف الرّیاح: برگرداندن باد از حالتی به حالتی.

و آیه: (وَ صَرَّفْنَا الْآیاتِ- ۲۷/ احقاف).

(آیات را گونه گون و آشکارا بیان کردیم شاید از گستاخی و انکار بازگردند) و آیه: (وَ صَرَّفْنا فِیهِ مِنَ الْوَعِیدِ- ۱۱۳/ طه) «۱» از این واژه است عبارات زیر:

---

(۱) تمام آیه چنین است: (وَ کَذلِکَ أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا وَ صَرَّفْنا فِیهِ مِنَ الْوَعِیدِ لَعَلَّهُمْ یَتَّقُونَ أَوْ یُحْدِثُ لَهُمْ ذِکْراً):

این کتاب را قرآنی عربی نازل کردیم و در آن بیم ها و عیدها با اسلوبهای مختلف و گوناگون گرداندیم که پرهیزکار شوند و یادآوری و تذکاری بر ایشان بوجود آید.

تصریف الکلام: آراستن سخن «۱».

تصریف الدّراهم: صرف کردن پول یا فروختن و مبادله آن.

تصریف النّاب: صدای دندان، مثل- لنا به صریف: دندانش صدا می کند.

الصّریف اللّبن: شیری که سرشیرش جدا شده.

رجل صیرف و صیرفیّ و صرّاف: مردی که پولها را تعویض و مبادله می کند.

عنز صارف: مادّه بزی که فحل می طلبد.

الصّرف: رنگ قرمز خالص، و به هر چیز خالص و پالوده ای- صرف گفته می شود، گویی که هر چیز آلوده ای از آن دور شده است.

صرفان

صرفان: مس، گویی که از طلا و نقره شدن برگشته است.

(الصّرم) [الصّرم]

الصّرم: جدایی و بریدگی.

الصّریمه: استوار نمودن و استحکام بخشیدن کار.

صریم: قسمتی از زمین که از ریگستان جدا شده.

در آیه: (فَأَصْبَحَتْ کَالصَّرِیمِ- ۲۰/ قلم) گفته شده یعنی در حالی صبح کردند که درختان باغشان بریده شده بود یعنی بر و بار آنها چیده شده بود. و نیز گفته شده

---

(۱) صرف الکلام یا تصریف الکلام: به معنی آراستن سخن برای این است که کلام را با افزونی و توضیح بیشتر به گوشها خوشایندتر و بیشتر قابل درک می شود و به آن توجّه می نمایند گویی که با زینت آراسته و زیبا شده است. و به گفته ابن اثیر در ذیل حدیث «من طلب صرف الحدیث یبتغی به اقبال وجوه النّاس الیه» مقصود افزونی و زیادتی در سخن تا جایی است که به تکلّف نیانجامد و به قدر نیاز بیان شود و هر گاه به صورت ریا و ساختگی ادا شود یا با دروغ آمیخته گردد سخن و کلامی کراهت بار و زشت است در آن صورت می گویند- فلان لا یحسن صرف الکلام- او نیکو سخن نمی گوید.

(النّهایه ۳/ ۲۴- مقاییس ۳/ مجمع البحرین- لسان- تهذیب اللّغه- المحکم). پس به گفته شاعر پارسی گوی:

کم گوی و گزیده گوی چون در وز معنی آن جهان شود پر

لاف از سخن چو در توان زد آن خشت بود که پر توان زد

باغشان مثل شب، سیاه شده بود چون شب را- صریم- یعنی سیاه می گویند پس معنی آیه این است که درختان و باغ در اثر احتراق و سوختن همچون شب سیاه بود.

و آیه: (إِذْ أَقْسَمُوا (لَيَصْرِمُنَّها) مُصْبِحِينَ- ۱۷/ قلم).

یعنی: آنها را بچینند و بدست آورند (سوگند خوردند همین که صبح کردند میوه های باغ را بچینند).

و آیه: (فَتَنادَوْا مُصْبِحِينَ أَنِ اغْدُوا عَلى حَرْثِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ (صارِمِينَ)- ۲۱/ قلم) (همین که صبح کردند یکدیگر رای ندا دادند که برای چیدن میوه ها به سوی باغتان بروید).

الصّارم: قاطع و برنده (کنایه از شمشیر که در اشعار بکار رفته).

ناقه مصرومه: شتری است که گوئی پستانش رای بریده اند تا شیر ندهد و قوی شود.

تصرّمت السّنه: سال تمام شد و به پایان رسید.

انصرم الشّی ء: بریده شد.

اصرم: حالش بد شد.

(صراط) [صراط]

الصّراط: راه مستقیم. «۱»

گفت: (وَ أَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً- ۱۵۳/ انعام) که آن را- سراط- هم گفته اند و

---

(۱) برای راه واژه های متعدّدی چه به صورت مفرد و چه به صورت جمع در قرآن و در زبان عربی وجود دارد مانند سبیل و سبل- طریق و طرق- منهاج و مناهج- مورد و موارد- مسلك و مسالك- معبر و معابر- مذهب و مذاهب- شرع و شوارع.

تنها واژه ای که در این معنی مفرد است و جمع ندارد- صراط است که اگر با صفتی یا اضافه ای بکار نرود در معنی ملازم بودن راه خیر است و سی و چند بار در قرآن ذکر شده، ۳۴ بار با صفت مستقیم و عزیز و حمید و انعمت علیهم توصیف شده است تنها یک بار با واژه جحیم.

از جمع معانی آیات می فهمیم- صراط- یک راه بیش نیست که یا پایانش خیر است و مستقیما به رضوان خدای می رسد و یا راه مستقیمی است که به سوی دوزخ راهبری می کند، راه مستقیم هم همان است

شرحش گذشت (به واژه- سراط- در حرف سین مراجعه نمائید).

(صطر) [صطر]

صطر و سطر- در یک معنی است. (خط و کتابت، یا نوشتن و در اصل ردیف کردن و پیچیدن است).

که انحرافی و اعوجاجی یا کژی در آن نباشد بر خلاف راههای انحرافی، که فلسفه جمع دانستن کلماتشان همان انحرافات و هوسهای شیطانی یا مادّی است که گوناگون است و لذا در قرآن می گوید: (وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ- ۲۰۸/ بقره) و همچنین می گوید: (وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُمْ عَنْ سَبِیلِهِ ۱۵۳/ انعام) یعنی راههای گوناگون را دنبال نکنید و تنها به صراط مستقیم و راه حقّ بپیوندید.

طریحی می نویسد: صراط مستقیم یعنی راه روشن که همان دین اسلام است، اگر دین، صراط نامیده شده به خاطر این است که به بهشت منتهی می شود همانگونه که صراط و راه مستقیم رونده اش را به مقصد و هدف می رساند (تفسیر غریب القرآن/ ۳۴۸).

ابو عبیده می گوید: الصّراط: المنهاج الواضح: یعنی راه روشن که تاریکی در آن نیست و همان راه نورانی اللّه است (مجاز القرآن/ ۲۴۱) ابن منظور: به نقل از ازهری می گوید: یعقوب آن را با حرف (س) می داند که به خاطر قریب المخرج بودن (ص- ط) حرف (س) به (ص) تبدیل شده، (لسان العرب ۷/ ۳۴۰).

بهترین توجیه و تفسیر را نویسندگان کتاب معجم الفاظ القرآن الکریم نموده اند می نویسند: صراط راهی است که انحراف ندارد و به خیر می رساند مگر اینکه با صفتی دیگر وصف شود و همانطور که پیشینیان گفته اند واژه- الصراط- از لاتینی یا رومی، مستقیما و یا به واسطه زبانی دیگر معرّب شده است (ج ۲/ ۶۹).

ابن درید: این واژه را اصیل دانسته و با سین بودن آن را برتر می داند (جمهره اللّغه- ۲/ ۳۳۰ و ۵۵۲).

در آیات ۱۵۰ تا ۱۵۲ سوره انعام بهترین مفهوم و محتوای صراط مستقیم ذکر شده است، می گوید:

۱- به خدا شرک نورزید.

۲- با پدر و مادر نیکی کنید.

۳- فرزندان خویش را از بیم فقر مکشید.

۴- به کارهای زشت چه آشکار و چه پنهان نزدیک نشوید.

۵- قتل و کشتن را جز به حقّ انجام ندهید.

۶- به مال یتیم دست میازید جز به طریقی که حقّ است.

۷- پیمانه و وزن را به انصاف و حقّ تمام دهید.

۸- هر کس به قدر وسعش مکلّف است.

۹- در سخن گفتن و حکم داوری دادگر باشید هر چند که علیه خود و خویشانتان باشد.

۱۰- به عهد و پیمان خدای وفا کنید: (أَنَّ هذا صِراطِی مُسْتَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ- ۱۵۳/ انعام) این است راه مستقیم من، آن را پی گیرید.

در آیه: (أَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ- ۳۷/ طور) مصیطر- در آیه بر وزن- مفعیل- از واژه- صطر- است. (آیا خزائن پروردگارت نزد آنهاست و بر آنها چیره هستند).

التّسطیر: نوشتن، آیه فوق اگر از این معنی باشد یعنی آیا ایشان متصدّیان و نویسندگان کتاب و تقدیر الهی قبل از اینکه آفریده شود هستند که به مفهوم آیات:

(إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ- ۷۰/ حجّ) (إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ- ۷۰/ حجّ) (فِی إِمامٍ مُبِینٍ- ۱۲/ یس) اشاره دارد.

آیه: (لَسْتَ عَلَیْهِمْ بِمُصَیْطِرٍ- ۲۲/ غاشیه) یعنی بر آنها سلطه نداری و متولّیشان نیستی به اینکه بر ایشان بنویسی و آنچه را که خودشان مسئولش هستند برای آنها نگاهداری و استوار داری.

سیطرت و بیطرت: چیره شدم و بیطاری نمودم (دامپزشکی) این دو واژه در بنای لفظی، سوّمی ندارد. که قبلا در حرف- س- شرحش گذشت.

(صرع) [صرع]

الصّرع: افکندن و بر زمین انداختن (و نیز بیماری رعشه آور).

صرعته صرعا: او را به سختی به زمین انداختم.

الصّرعه: حالت صرع و غش و رعشه.

الصّراعه: فنّ کشتی گیری.

رجل صریع: مردی که به زمین افکنده شده.

قوم صرعی: مردمی که از پای افتاده و ناتوانند، در آیه:

(فَتَرَی الْقَوْمَ فِیها صَرْعی «۱»- ۷/ حاقّه)

---

(۱) اشاره به هلاکت قوم عاد است که به خاطر فساد و ستمشان در زمین می گوید با طوفانهای سخت و هفت روزه چنان از پای درآمدند که اگر می دیدی مردمانی زمین خورده بودند که مانند درختان قطع شده

هما صرعان: مثل قرتان، آنها در دو حالتند یکی می آید، یکی می رود. مصراعان: دو لنگه در خانه که در مصراع است و در شعر هم (یک بیت) تشبیهی از همین واژه است «۱».

(صعد) [صعد]

الصّعود: به جای بلند رفتن.

صعود و حدور: جای فراز و جای فرود، که در واقع یکی هستند، اختلافشان به اعتبار کسی است که بر آنهایی گذرد هر گاه گذرنده ای رو به فراز و بالا رفت، جای آن را- صعود- گویند و اگر به پائین و نشیب گذر کرد جای رفتن آن را- حدور- نامند (مکانها هم نسبی هستند).

(الصّعد) و الصّعید و الصّعود: در اصل به یک معنی هستند ولی واژه های- صعود و صعد- به فرجام و عاقبت دشوار و سخت گفته شده و به طور استعاره برای هر سختی بکار می رود.

آیه: (وَ مَنْ یُعْرِضْ عَنْ ذِکْرِ رَبِّهِ یَسْلُکْهُ عَذاباً صَعَداً- ۱۷/ جنّ) یعنی عذابی دردناک و سخت.

و آیه: (سَأُرْهِقُهُ صَعُوداً- ۱۷/ مدثّر) یعنی عاقبتی دشوار و دردناک.

(الصّعید:) سطح و رویه زمین.

آیه: (فَتَیَمَّمُوا صَعِیداً طَیِّباً- ۴۳/ نساء) (بر خاک زمین پاک تیمّم کنید) بعضی گفته اند- الصّعید- گرد و غباری است که از زمین برخیزد و لذا تیمّم کننده ناچار است آن را مسح کند.

خودشان و بناهای استوارشان واژگونه و نگونسار بود.

(۱) مصراع مفرد است، یعنی نیمه یک بیت شعر که دو مصراعش یک بیت شعر است و به تصوّر اینکه مصراع جمع است نبایستی مصرع گفته شود چون واژه مصراع مفرد است. [.....]

و آیه: (كَأَنَّما يَصَّعَّدُ فِي السَّماءِ- ۱۲۵/ انعام) یعنی- یتصعّد: بالا می رود.

و امّا واژه- (اصعاد)- خارج شدن و دور شدن در زمین است چه در حال بالا- رفتن و چه در حال پائین آمدن و اصلش از صعود است یعنی رفتن به مکانهای بلند و مرتفع مثل خارج شدن از بصره به نجد و به سوی حجاز (نجد: سرزمین کوهستانی و مرتفعات حجاز است) سپس- اصعاد- در مطلق دور شدن بکار می رود، هر چند اعتبار صعود و بالا رفتن در آن نباشد مثل اینکه می گویند تعال (بیا) که در اصل خواندن به سوی بالا و بالا رفتن است که به صورت فعل امر برای آمدن در آمده چه آمدن به بالا و چه پائین.

آیه: (إِذْ تُصْعِدُونَ وَ لا تَلْوُونَ عَلى أَحَدٍ- ۱۵۳/ آل عمران) که گفته شده مقصود از (اذ تصعدون) در آیه اخیر، دور شدن در زمین نیست بلکه اشاره به علوّ ایشان در هدف و قصدی است که به سویش آمدند، مثل اینکه می گویی: ابعدت فی کذا- یعنی در آن کار از هر مقام و محلّ بلندی بالا- رفتم، گویی که در آیه اخیر گفته است وقتی که از جهت احساس ترس و توانایی بر فرار کردن، دور شدید.

واژه- (صعود)- به طور استعاره برای آنچه که بنده را به خدا می رساند بکار رفته است، همانطور که واژه- نزول- برای چیزی است که از خدای به بنده می رسد، خدای سبحان گوید:

(إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ- ۱۰/ فاطر) (سخنان پاک به سوی او می رود) (يَسْلُكْهُ عَذاباً صَعَداً- ۱۷ جنّ) یعنی عذابی سخت و مشقّت زا).

تصعّدنی کذا: بر من سخت و گران است.

عمر گفته است: ما تصعّدنی امر ما تصعّدتنی خطبه النّکاح (هیچ کاری مثل خطبه نکاح مرا به سختی نینداخت).

(صعر) [صعر]

الصّعر: کژی گردن (یا کجی در چیز دیگر).

تصعیر: گردن و صورت گرداندن (از روی کبر و غرور).

و آیه: (وَ لا تُصَعِّرْ خَدَّکَ لِلنَّاسِ- ۱۸/ لقمان) (روی خویش از مردم مگردان). به هر سختی و دشواری- مصعر- گفته می شود.

الظّلیم اصعر خلقه: شتر مرغ خلقتا گردن فراز و کژ گردن است.

(صعق) [صعق]

الصّاعقه و الصّاقعه: از نظر لفظ و معنی به هم نزدیکند و همان غرش سهمگین و بزرگ است، جز اینکه- صقع- صدا در اجسام زمینی و- صعق- صدا در اجسام آسمانی است.

بعضی از واژه شناسان، گفته اند: واژه- صاعقه- سه وجه دارد:

۱- مرگ، مثل آیات: (فَصَعِقَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ- ۸۶/ زمر) (فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَهُ- ۱۵۳/ نساء).

۲- عذاب، مثل آیه: (أَنْذَرْتُکُمْ صاعِقَهً مِثْلَ صاعِقَهِ عادٍ وَ ثَمُودَ- ۱۳/ فصّلت).

۳- آتش، مثل آیه: (وَ یُرْسِلُ الصَّواعِقَ فَیُصِیبُ بِها مَنْ یَشاءُ- ۱۳ رعد) آنچه را که ذکر شد در واقع نتایجی است که از صاعقه حاصل می شود زیرا صاعقه صدای سهمگین و شدید از آسمان است و سپس از او فقط آتش و عذاب و مرگ نتیجه می شود و در واقع یک چیز است و این نتایج از تأثیرات آن است.

(صغر) [صغر]

الصّغر و الکبر: از اسامی متضادّی است که با در نظر گرفتن بعضی به بعض دیگر بکار می رود گفته می شود (اموری است نسبی نه مطلق) مثلا چیزی در کنار چیز دیگر کوچک است و در جنب چیز دیگر بزرگ.

صغیر و کبیر: گاهی به اعتبار زمان است، مثلا می گویند: فلان صغیر و فلان کبیر- وقتی که سنّ یکی به اعتبار سنّ دیگری کمتر از او باشد و گاهی کوچکی و بزرگی به

اعتبار جسم است و زمانی هم به اعتبار قدر و منزلت. در آیات:

(وَ کُلُّ صَغِیرٍ وَ کَبِیرٍ مُسْتَطَرٌ- ۵۳/ قمر) (لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلَّا أَحْصاها- ۴۹/ کهف) (لا أَصْغَرَ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرَ»

۶۱/ یونس) در همه آیات فوق صغیر و کبیر به قدر و ارزش خیر و شرّ و به اعتبار یکدیگر ذکر شده.

صغر صغرا: کوچکی در برابر بزرگی است.

صغر صغرا و صغارا: کوچک شدن و خواری در برابر عزّت است.

(صاغر:) کسی است که به منزلتی ناچیز و پست و دون، خشنود است در آیه: (حَتَّی یُعْطُوا الْجِزْیَةَ عَنْ یَدٍ وَ هُمْ صاغِرُونَ- ۲۹/ توبه).

(تا اینکه به دست خویش در حالی که حقیرند، جزیه دهند).

---

(۱) در قرآن مجید شش بار از ذرّه یعنی کوچکترین حدّی که بشر از اجسام یا به طور مجاز از کارها دارد اشاره شده است. امّا جالب این است که در دو آیه یکی همین آیه ای که در متن آمده خداوند به کوچک تر از ذرّه اشاره نموده است و یکی هم در سوره سباء آیه سوّم- می گوید- لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الْأَرْضِ وَ لا أَصْغَرُ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرُ- سخن هر چه باشد خداوند انسانها را به اجسامی از ذرّه کوچکتر توجّه می دهد و حال اینکه تا قرن بیستم آخرین حدّ تصوّر بشر از اجسام ذرّات فرضی اتمی بوده که با شکستن اتم وجود الکترون ها یعنی کوچکتر از ذرّات برای بشر مسلّم و ثابت شد. هر چند شعرای متفکّر و ژرف نگر ما به تبعیّت و الهام از آیات و احادیث در اشعارشان به مرکزیتی همانند خورشید در دل ذرّات با صراحت اشاره نموده اند. هاتف اصفهانی می گوید:

چشم دل باز کن که جائی بینی آنچه نادیدنی است آن بینی

دل هر ذرّه ای که بشکافی آفتابیش در میان بینی

با یکی عشق ورز از دل و جان تا به عین الیقین عیان بینی

که یکی هست و هیچ نیست جز او وحده لا اله الّا هو

تو کم از ذرّه نه ای پست مشو مهر بورز تا به خلوتگه خورشید رسی چرخ زنان

به هر حال آفریدگار جهان در آیات قرآن مسائل تفکر انگیز و عبرت آفرینی را برای خردمندان نه کالانعام، با صراحت اشاره نموده است.

.(صغا) [صغا]

الصّغو: كژى.

صغت النّجوم و الشّمس صغوا: ستارگان و خورشيد به جانب مغرب گرديدند.

صغيت الاناء: ظرف را براى ريختن آبش كج كردم.

اصغيته و اصغيت الى فلان: با سر و گوش به سويش كج شدم.

آيه: (وَ لِتَصْغى إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ- ١١٣/ انعام) (تا دلهاى كسانى كه به آخرت ايمان ندارند از شنيدن گفتار آراسته شيطان منحرف و متمايل به كژى شود).

صغوت اليه أصغو أصغى صغوا و صغيا (واوى و يائى، صغى يصغو صغوا و- صغى يصغى صغيّا) حكايت شده است، صغيت اصغى و اصغيت اصغى- هم هست.

صاغيه الرّجل: كسانى كه به او راغبند و تمايل دارند.

فلان مصغى اناءه: تيره روز است و بى بهره، كه به طور كنايه در هلاكت و مرگ بكار مى رود.

عينه صغواء الى كذا: چشمش كج بين و احول است.

الصّغى: كژى در گردن و چشم.

(صف) [صف]

صف اين است كه تو چيزى را بر يك خط مساوى قرار دهى مثل صفّ مردم و درختان و مانند اينها.

ابو عبيده- چنانكه گفته است، آن را به معنى- صافّ- مى داند. خداى تعالى گويد: (إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا- ۴/ صفّ) (ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا- ۶۴/ طه).

در اين آيه احتمال مى رود كه مصدر باشد يا به معنى- صافّين- يعنى صف زدگان و در حال صف.

(سخن فرعون به ساحران است چون تحت تأثير پيامبرى موسى عليه السّلام قرار گرفتند

و در راه باطل متزلزل شدند لذا به آنها می گوید نیز نگاه تان را فراهم کنید و به صف بیائید).

و آیات:

(وَ إِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ- ۱۶۵/ صافّات) (وَ الصَّافَّاتِ صَفًّا- ۱/ صافّات) مقصود ملائکه است.

و آیات: (وَ جاءَ رَبُّکَ وَ الْمَلَکُ صَفًّا صَفًّا- ۲۲/ فجر) (تأویل آیه در ذیل- جاء- آمده است).

(وَ الطَّیْرُ صَافَّاتٍ- ۴۱/ نور) (فَاذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَیْها صَوافَّ- ۳۶/ حجّ).

یعنی: نام خدای را در حالی که ایستاده اید یاد کنید و به زبان آرید.

صففت کذا: آنها را به صف کردم.

و آیه: (عَلی سُرُرٍ مَصْفُوفَةٍ- ۲۰/ طور) بر تخت هایی آراسته و ردیف شده.

صففت اللّحم: گوشت را تکّه تکّه و منظّم چیدم.

الصّفیف: گوشت چیده شده (گوشت آماده برای کباب).

(صفصف:) زمین هموار و مسطّح، گویی که صفی واحد است.

در آیه گفت: (فَیَذَرُها قاعاً صَفْصَفاً لا تَری فِیها عِوَجاً وَ لا أَمْتاً- ۱۰۶/ طه) (اگر در باره سرنوشت زمین در آستانه قیامت سؤال کنند بگو زمین را چنان هموار سازد که کجی و برجستگی در آن نمی بینی).

الصّفّه: ایوان و طارمی ساختمانها.

صفّه السّرج: برآمدگی زین ستور که تشبیهی به همان بلندی ایوان است.

صفوف: شتر مادّه پر شیر که کاسه ها برای شیرش به صف می شود یا اینکه پاهایش در موقع دوشیدن منظّم قرار می گیرد.

صفصاف: درخت بید.

(صفح) [صفح]

صفح الشّی ء: پهنا و کناره هر چیز که مثل رخسار و صورت است. صفحه السّیف:

پهنای شمشیر.

صفحه الحجر: روی و سطح سنگ.

(الصّفح:) در گذشتن و نکوهش نکردن که از معنی- عفو- رساتر است و لذا گفت:

(فَاعْفُوا وَ اصْفَحُوا حَتَّی یَأْتِیَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ- ۱۰۹/ بقره) (ببخشید و درگذرید تا حکم حقّ برسد).

گاهی انسان می بخشد و عفو می کند ولی در نمی گذرد، گفت:

(فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَ قُلْ سَلامٌ- ۸۹/ زخرف) (فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِیلَ- ۸۵/ حجر) (به نیکوئی درگذر) (أَ فَنَضْرِبُ عَنْکُمُ الذِّکْرَ صَفْحاً- ۵/ زخرف) یعنی: آیا ما ذکر و یادآوری را برای اینکه شما قومی افراط کار و مسرف هستید از شما باز می داریم.

(صفحت عنه:) یا از او چشم پوشی کردم و از گناهش درگذشتم یا او را رو در روی دیدم و از او دوری کردم یا از صفحه کتابی که گناهش را در آن ثبت کرده بودم در گذشته و به صفحات دیگر پرداختم، و از همین معنی است که می گویند:

تصفّحت الکتاب: کتاب را صفحه صفحه، ورق زدم.

و آیه: (إِنَّ السَّاعَهَ لَآتِیَهٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِیلَ- ۸۵/ حجر) که در این آیه امری است به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که از ناسپاسی کسی که چنان است در گذرد و آن را تخفیف دهد.

چنانکه گفت: (وَ لا تَحْزَنْ عَلَیْهِمْ وَ لا تَکُ فِی ضَیْقٍ مِمَّا یَمْکُرُونَ- ۱۲۷/ نحل) (اندوهگین مباش و از نیرنگی که می کنند تنگدل مشو که خداوند یار کسانی است که پرهیزکاری کردند و کسانی که نیکوکارند).

مصافحه: دست به هم دادن و رساندن کف دستها به هم.

(صفد) [صفد]

الصّفد و الصّفاد- که جمعش- اصفاد- است یعنی: زنجیرها. خدای تعالی گفت:

(مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفادِ- ۴۹/ ابراهیم) الصّفد: عطیّه و بخشش به اعتبار اینکه گفته شده:

انا مغلول ایادیک: من اسیر و زنجیر شده نعمت ها و جوانمردیهای تو هستم، و امثال این عبارات از الفاظی که از آنها در این مورد وارد شده.

(صفر) [صفر]

الصّفره: رنگ زرد که یکی از رنگهاست میان سیاه و سپید و به سیاهی نزدیکتر است. لذا رنگ زرد به سیاهی تعبیر شده است. حسن گفته است در آیه: (بَقَرَةٌ صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها- ۶۹/ بقره) صفراء در آیه اخیر یعنی سیاه ولی بعضی گفته اند در مورد سیاهی فاقع- یعنی خالص و یکدست نمی گویند بلکه- حالکه- یعنی سخت سیاه و هولناک می گویند.

در آیات: (ثُمَّ يَهِيجُ فَتَراهُ مُصْفَرًّا- ۲۱/ زمر) «۱».

(كَأَنَّهُ جِمالَتٌ صُفْرٌ- ۳۳/ مرسلات) (گوئی شتران زردفامند) صفر- جمع- اصفر- است و گفته اند مقصود از- صفر- در آیه اخیر مس زرد است که از معادن استخراج می شود و از این واژه است صفر یعنی مس و- صفار- یعنی چو خشک شده و پژمرده «۲».

صفیر: صوت و صدایی که از چیزی شنیده می شود.

صفر الاناء: صدای ظرف، وقتی که خالیست که به جهت خالی بودنش بکار رفته و متعارف شده.

---

(۱) سپس آن گیاهان بهاری سبز را در تابستان زرد و خشک می بینی که خرد می شوند تا برای جانداران و شما وسیله ادامه حیات باشند- انّ فی ذلک لذکری لاـ ولی الالباب- یعنی دیدن این گردش طبیعت و فراهم شدن وسایل ادامه حیات برای خردمندان پندی و یادی است.

(۲) ابن فارس برای واژه صفر- شش معنی ذکر کرده است ۱- زرد رنگ ۲- هر چیز توخالی یا (صفر) ۳ سنگی از سنگها: مس ۴- صدا و صوت ۵- زمان ۶- گیاه و معنی پنجم که زمان است همان ماه صفر است.

خالی بودن معده و عروق از غذا هم- صفر- نامیده شده وقتی عروقی که از کبد به معده امتداد دارد غذایی نیاید و انسان گرسنه باشد اجزاء معده را به خود جذب می کند و می مکد. لذا جهّال و عربهای نادان معتقد بودند که ماری در معده است که بعضی از اجزاء پهلوها را می گزد و دل درد ایجاد می کند تا اینکه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آن را نفی کرده و فرمود:

«لا صفر» یعنی چنین چیزی که معتقد هستید که در معده ماری باشد نیست «۱» و بر این اساس شاعر گوید: و لا یعضّ علی شر سوفه الصّفر (اجزاء اندرونش را گزیده ای نمی گزد).

و برای تهی بودن خانه ها از زاد و غذا یکی از ماهها- صفر- نامیده شده که در آن ماه به زعمشان فتنه و گرسنگی هست.

الصّفریّ: نوزاد گوسفندی که سحرگاهان یا در ماه صفر زائیده شده.

(صفن) [صفن]

الصّفن: جمع کردن میان دو چیز و پیوستن بعضی از آن به بعض دیگر.

صفن الفرس قوائمه: اسب پاهایش را به هم چسباند.

در آیات: (الصَّافِناتُ الْجِیادُ- ۳۱/ ص) (اسبان با نشاط، و تیز تک که در دویدن پاها را به هم نزدیک می کنند).

(فَاذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَیْها صَوافَّ- ۳۶/ حجّ) (در حالی که به پای ایستاده اید خدای را یاد کنید).

صافن: رگی است در میانه پشت که رگ قلب را پیوسته و جمع می کند.

صفن: پوست خصیه (پوست بیضه).

---

(۱) تمام سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در برطرف نمودن باورهای جاهلانه از مردم چنین است «لا عروی و لا هامّه و لا صفر» یعنی تصوّر اینکه از سر مردگان بومی یا جغدی خارج می شود و گزیدگی معده توسّط مار، باطل است.

.(صفو) [صفو]

اصل صفاء: پاک بودن چیزی است از آلودگی. و از این معنی است واژه- صفا- یعنی سنگ صاف در آیه: (إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ- ۱۵۸/ بقره) که- صفا- اسمی است برای مکانی مخصوص.

(اصطفاء:) گرفتن و برگزیدن پاکی چیزی، همانطور که اختیار، گزینش در خیر و نیکی است و واژه اجتباء- گرفتن مالیات از جاهای مختلف.

اصطفاء اللّه بعض عباده: ممکن است به معنی آفرینش باشد که خدای تعالی بعضی از بندگانش را پاک و خالص از آلودگیهای که در غیر از آن هست آفریده و یا این است که آفرینش آنها به مقتضای حکم و اختیار اوست هر چند که این معنی از معنی اوّل، خالی و جدا نیست.

خدای تعالی گوید: (اللَّهُ یَصْطَفِی مِنَ الْمَلائِکَهِ رُسُلًا وَ مِنَ النَّاسِ ۷۵/ حجّ) (خدای از فرشتگان و مردم رسولانی برمی گزیند).

(إِنَّ اللَّهَ اصْطَفی آدَمَ وَ نُوحاً- ۳۳/ آل عمران).

(اصْطَفاکِ وَ طَهَّرَکِ وَ اصْطَفاکِ- ۴۲/ آل عمران).

(فرشتگان به مادر عیسی گفتند ای مریم خداوند تو را برگزید و پاک کرد و بر زنان زمان برتری داد). (اصْطَفَیْتُکَ عَلَی النَّاسِ- ۱۴۴/ اعراف) (وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنا لَمِنَ الْمُصْطَفَیْنَ الْأَخْیارِ- ۴۷/ ص) «۱».

اصطفیت کذا علی کذا: آن را بر دیگری برگزیدم و اختیار کردم.

در آیات: (أَصْطَفَی الْبَناتِ عَلَی الْبَنِینَ- ۱۵۷/ صافّات).

(وَ سَلامٌ عَلی عِبادِهِ الَّذِینَ اصْطَفی- ۵۹/ نمل)

---

(۱) این آیه از سوره صلّی اللّه علیه و آله است و چکیده سخنانی است در باره پیامبرانی مثل داود- سلیمان- ایّوب- ابراهیم- اسحق- یعقوب که می گوید: چون از نیکان و دارای بصیرت بودند و همواره با پایداری در مشکلات بازگردنده به خدای بودند نزد ما نیکان و برگزیدگان هستند.

(ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنا مِنْ عِبادِنا- ۳۲/ فاطر) «۱» (الصّفيّ) و الصّفيّه: چیزی است که رئیس برای خویش برمی گزیند.

---

(۱) آیه فوق از سوره فاطر یا ملائکه است و یکی از آیاتی است که در آن زمان آینده برگزیدگان و امّت اسلام بیان شده و با صفاتی که ذکر کرده یکی از پیشگوئیهای شکوهمند قرآن و معجزات آن است که در زمان حیات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله او را مثل آیه: (وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ- ۹/ حجر) یعنی ما قرآن را نازل کردیم و حافظ آن نیز هستیم خبر می دهد آیه فوق هم تأکیدی بر همان معنی است و امروز بعد از ۱۴ قرن حقایقش به اثبات رسیده و با توجّه به آیه قبلش چنین است:

آنچه که از این کتاب به تو وحی کردیم حقّی است و تصدیق کننده کتب پیشین، خداوند به کار بندگانش آگاه و بصیر است، سپس این کتاب را به کسانی از بندگانمان که آنها را برگزیده ایم که تفسیر آیه:

(كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ- ۱۱۰/ آل عمران) است، به میراث می دهیم (ماضی های محقّق الوقوع در معنی مضارع است مثل افعالی که در وصف قیامت و آینده است) و از آن بندگان برگزیده (امّت اسلام) بعضی به نفس خویش ستم می کنند و بعضی معتدلند و بعضی دیگر به اذن خدای پیشی گیرنده در کارهای نیک و خیرات و شایسته اند، و فضیلت بزرگ نیز همین است که به بهشت های جاوید با آراستگی داخل می شوند حال باید دید مفسّرین در این باره چه می گویند:

جار اللّه زمخشری می نویسد: اگر بگویی معنی (ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتابَ ۳۲/ فاطر) چیست، می گویم دو وجه دارد:

اوّل- اینکه خداوند می گوید: ما قرآن را به تو وحی کردیم و سپس حکم به رساندن بعد از تو نمودیم.

دوّم- یا اینکه گفت: ما قرآن را به بعد از تو به بندگانمان می رسانیم چنانکه بلافاصله خبر می دهد آنها کسانی هستند که از بندگانمان برگزیده و آنها امّت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از صحابه و تابعین و پیروان بعد از آنها تا روز قیامت، هستند زیرا آنها را بر سایر امّت ها برگزیده است و امّت وسط قرارشان داده تا بر سایر مردم گواهانی باشند و آنها را با منسوب نمودن به افضل پیامبران و افضل کتب کرامت داده است سپس این امّت را به سه دسته تقسیم نموده: ۱- فمنهم ظالم لنفسه ۲- و منهم مقتصد ۳- و منهم سابق بالخیرات. (کشّاف ۱/ ۳۱۲).

شیخ طبرسی به نقل از ابو مسلم اصفهانی می نویسد: مقصود علم انبیاء و پیامبران است که به پیروانشان به ارث می دهد و گر نه انبیاء کتابها به ارث نمی گزارند.

ابن عبّاس می گوید: آنها امّت محمّدند که میراث بر محتوای تمام کتب پیامبرانند، و در حدیثی آمده است که: «العلماء ورثه الانبیاء».

و نزدیکترین سخن به حقّ این است که امامان معصوم وارثان علم پیامبرند (که نزد کسی تحصیل علم نکرده و به شاگردی نرفته اند) و متعهّدان نگهداری قرآن و بیان حقایق آن و عارفان به دقایق و جلالت قدر آن هستند و سپس مربوط بودن وراثت

کتاب به دیگر بندگان است که از آنها گروهی ستم کننده به نفس خویش و دسته ای معتدل و عدّه ای پیشی گیرنده به نیکی ها هستند.

بیشتر مفسّرین ضمیر- عبادنا- را به بندگان برگزیده برمی گردانند و می گویند همه آن سه گروه نجات یافتگانند، حدیثی از- ابو درداء- نقل شده که گفت شنیدم پیامبر صلّی اللّه علیه و آله گفت: سابقین به خیرات بدون حساب به بهشت در آیند، معتدلین، حساب آسانی پس می دهند و ظالمین به نفس خویش در مقامی حبس و سپس به

شاعر گوید: لک المرباع منها و الصّفایا.

(تو مادّه شتران زاینده و برگزیده ها را داری).

و نیز- صفیّه- مادّه شتر پر شیر و خرمابنی که بارش زیاد است.

اصفت الدّجاجه: وقتی که مرغ از تخم می رود گویی که از تخم پاک و صاف شده است.

اصفی الشّاعر: زمانی است که شاعر نمی سراید و شعر از او قطع شده که تشبیهی به همان تخم نگذاردن مرغ است، چنانکه گویند- اصفی الحافر وقتی که پای ستور به سنگ سختی می رسد و آن را از فرو رفتن و کندن بازمی دارد- مثل- اکدی و احجر: به سختی افتاد و سخت سنگی شد.

(صفوان:) مثل صفا است، مفردش- صفواته (سنگ نرم و صاف).

آیه: (صَفْوانٍ عَلَیْهِ تُرابٌ- ۲۶۴/ بقره) سنگ صافی که بر آن خاک باشد. یوم

بهشت در آیند و همین ها هستند که در آیه بعد می گویند- الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ- و از عایشه روایت شده است که: قالت السّابق: الّذی اسلم قبل الهجره و المقصد الّذی اسلم بعد الهجره و الظّالم: نحن.

یعنی: سابقین بالخیرات کسانی هستند که قبل از هجرت اسلام آوردند و مقتصدین، بعد از هجرت و ظالمین ما هستیم.

میسر بن عبد العزیز از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده که گفت: ظالم بر نفس خویش از ما آن کسی است که حقّ امام را نشناسند و مقتصد از ما عارف و شناسای حقّ امام و پیشی گیرنده به خیرات است و همه اینها آمرزیده هستند. (مجمع البیان ۸/ ۴۰۸).

شیخ طوسی می گوید: معنی ارث: گرداندن و رساندن حکم به کسی است، چنانکه خدای تعالی می گوید: (تِلْکُمُ الْجَنَّهُ أُورِثْتُمُوها بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۴۳/ اعراف) آن بهشتی است که به پاداش اعمال شایسته ای که انجام داده اید به آن رسیده اید و به میراث برده اید، معانی دیگری نیز گفته شده و صحیح ترین آنها این است که:

انّ اللّه تعالی اورث علم الکتاب الّذی هو القرآن للّذین اصفاهم و اجتباهم و اختارهم علی جمیع الخلق من الانبیاء و المعصومین و الائمّه المنتجبین الّذین لا یجوز علیهم الخطاء و لا الفعل القبیح لا صغیرا و لا کبیرا: خدای تعالی قرآن رای به کسانی در میان مخلوقات از بندگانش که سزاوار آنند رسانید و اینان انبیاء معصومین و امامان برگزیده هستند که خطا بر آنها جایز نیست و نه فعل قبیحی کوچک یا بزرگ زیرا کسی که خدای برگزیند ظالم بر نفس خویش نیست.

(تبیان- ۸/ ۳۴۶)

صفوان: روزی صاف و بسیار سرد و آفتابی.

(صلل) [صلل]

اصل- صلصال- بر آمدن صداست از چیزی خشک و از این معنی است که گفته شده:

صلّ المسمار: میخ آهنی صدا داد.

صلصال: گل خشک، در آیات:

(مِنْ صَلْصالٍ كَالْفَخَّارِ- ۱۴/ الرّحمن) (ایشان را از گل خشک چون سفال آفرید).

(مِنْ صَلْصالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ- ۲۶/ حجر) (از گلی خشک از لجنی متعفّن) الصّلصله: ته مانده آب که چون کم است و در ظرف با حرکت دادن صدا می کند، اینطور نامیده شده.

صلصال: گل متعفّن، مثل:

صلّ اللحم: گوشت فاسد و متعفّن شد، گفته شده اصلش- صلّال- است که یکی از حروف (ل) آن به (ص) تبدیل شده.

(أ ئذا صللنا) یعنی آیا وقتی متعفّن و متغیّر شدیم؟ که از همان عبارت- صلّ اللّحم-.

(صلب) [صلب]

الصّلب: سخت و به اعتبار همین سختی و شدّت، پشت انسان و حیوان نیز صلب نامیده شده. آیه: (يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرائِبِ- ۷/ طارق).

(انسان پس از مراحل جنینی از میان پشت سخت و استخوانهای نرم سینه خارج می شود- برای توضیح بیشتر پیرامون این آیه به ذیل واژه- ترب- مراجعه شود).

و آیه: (وَ حَلائِلُ أَبْنائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلابِكُمْ- ۲۳/ نساء).

(همسران پسرانی که از صلب شما هستند یعنی عروسانتان بر شما حرام است)

این آیه هشداری است به اینکه فرزند جزئی از پدر است و بر این مثال سخن این شاعر است که خبر می دهد:

و انّما اولادنا بیننا اکبادنا تمشی علی الأرض

(به راستی که فرزندانمان در میانمان جگر گوشه های ما هستند که بر زمین راه می روند) شاعری گوید:

فی صلب مثل العنان المؤدم

[در صلب و پشتی است مثل دهانه ای که بر پشت اسب نهاده شده، کنایه از نجابت و رام بودن اسب است که به صاحبش الفت دارد و افسارش را بر پشتش می نهند و او خود به مقصد می رساند.]

الصّلب و الاصطلاب: بیرون آوردن مغز و چربی از استخوان.

(الصّلب:) آویختن انسان برای کشتن و به پشت بستن اوست.

شدّ صلبه علی خشب: بستن پشت کسی بر چوبه دار است که گفته اند از همان عبارت صلب الودک یا مغز استخوان درآوردن است (که مصلوب هم روحش از تنش بیرون می رود).

در آیات: (وَ ما قَتَلُوهُ وَ ما صَلَبُوهُ- ۱۵۷/ نساء) (وَ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ- ۴۹/ شعراء) «۱» (وَ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ- ۷۱/ طه) «۲» (أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا- ۳۳/ مائده) (مجازات کسانی که در حرث و نسل و زمین فساد می کنند و دیگران را می کشند).

---

(۱) هر دو آیه مربوط به تهدید فرعون به ساحران دربار خویش است که در مقابل معجزه حضرت موسی ساحران به خداوند ایمان آوردند و فرعون با خشم به آنها می گوید همه شماها را به دار می آویزم و این خوی همه فراعنه تاریخ است که تسلیم عقل و استدلال و ایمان نمی شوند و فرعونیت بر آنها غالب است.

(۲) هر دو آیه مربوط به تهدید فرعون به ساحران دربار خویش است که در مقابل معجزه حضرت موسی ساحران به خداوند ایمان آوردند و فرعون با خشم به آنها می گوید همه شماها را به دار می آویزم و این خوی همه فراعنه تاریخ است که تسلیم عقل و استدلال و ایمان نمی شوند و فرعونیت بر آنها غالب است.

(الصّلیب:) اصلش چوبی است که در آن دار می زنند و می آویزند و نیز صلیبی که نصاری به آن تقرّب می جویند و به شکل چوبی که می پندارند عیسی علیه السلام بر آن آویخته شده.

ثوب مصلّب: لباسی که علامتهای صلیب بر آن است.

الصّالب: تبی که گوئی پشت را از شدّت درد می شکند یا تبی که مغز استخوان آدم را خارج می کند (از شدّت درد انسان استخوان را پوک تصوّر می کند). صلّبت السّنان:

سر نیزه را تیز کردم.

صلبیّه: سنگ سمباده و تیز کن.

(صلح) [صلح]

نقطه مقابل فساد و تباهی است و بیشتر کاربردشان در افعال و کارهاست. در قرآن واژه- صلاح- گاهی در مقابل فساد و زمانی در مقابل زشتی و بدی آمده است.

در آیات: (خَلَطُوا عَمَلًا صالِحاً وَ آخَرَ سَیِّئاً- ۱۰۲/ توبه) (عمل صالح در برابر عمل ناصالح قرار گرفته یعنی آنها را با هم درآمیختند). (وَ لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاحِها- ۵۶/ اعراف) (وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ- ۸۲/ بقره).

(صُلح-) در موارد زیادی مخصوص از بین رفتن نفرت و کینه از میان مردم است.

گفته می شود- اصطلحوا و تصالحوا: صلح کردند و کینه شان از میان رفت. در آیات:

(أَنْ یُصْلِحا بَیْنَهُما صُلْحاً- ۱۲۸/ نساء) (وَ الصُّلْحُ خَیْرٌ- ۱۲۸/ نساء) (وَ إِنْ تُصْلِحُوا وَ تَتَّقُوا- ۱۲۹/ نساء) (فَأَصْلِحُوا بَیْنَهُما- ۹/ حجرات) (فَأَصْلِحُوا بَیْنَ أَخَوَیْکُمْ- ۱۰/ حجرات)

گـاهی اصـلاح نمودن خـدای تعـالی انسان را از نظر شایسـته آفریـدن اوست و گاهی به از بین بردن فساد و تباهی از او بعـد از آفرینش، و زمانی اصلاح از سوی خدا برای انسان به حکم و دستوری است که برای اصلاح او داده است و آیات:

(وَ أَصْلَحَ بالَهُمْ- ۲/ محمّد) (یُصْلِحْ لَکُمْ أَعْمالَکُمْ- ۷۱/ حجرات) (وَ أَصْلِحْ لِی فِی ذُرِّیَّتِی- ۱۵/ احقاف) (إِنَّ اللَّهَ لا یُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِینَ- ۸۱/ یونس) یعنی: تبهکاران و فسادانگیزان که در کارشان با خدای ضدّیت و مخالفت می کنند. زیرا آنها فساد می کنند و خدای تعالی در تمام افعالش قصد صلاح دارد پس بناچار عمل آنها را اصلاح نمی کند.

(صالِح)- اسمی است برای پیامبری علیه السّلام.

گفت: (یا صالِحُ قَدْ کُنْتَ فِینا مَرْجُوًّا- ۶۲/ هود) (قوم بت پرست صالح به او گفتند، ای صالح ما نسبت به تو امیدها داشتیم).

(صلد) [صلد]

خدای تعالی گوید: (فَتَرَکَهُ صَلْداً- ۲۶۴/ بقره) یعنی سنگی سخت که چیزی را نمی رویاند.

و از این معنی- صلد- یعنی سری که موی نمی رویاند، تعبیر شده است. ناقه صلود و مصلاد: شتر کم شیر.

فرس صلود: اسبی که عرق نمی کند.

صلد الزّند: سنگ آتش زنه ای که جرقّه خارج نمی کند.

(صلا) [صلا]

الصّلی- در مورد افروختن آتش است.

صلی بالنّار و بکذا: به آتشی گرفتار شد و با آن سوخت.

صلیت الشّاه: گوسپند را بریان کردم.

مصلیّه: گوسپندی بریان شده، در آیات:

(اصْلَوْهَا الْیَوْمَ- ۶۴/ یس) «۱» (یَصْلَی النَّارَ الْکُبْری- ۱۲/ اعلی) (تَصْلی ناراً حامِیَةً- ۴/ غاشیه) (وَ یَصْلی سَعِیراً- ۱۲/ انشقاق) (سَیَصْلَوْنَ سَعِیراً- ۱۰/ نساء) که- سیصلون- با فتحه و ضمّه حرف (ی) هر دو خوانده شده. و آیات:

(حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ یَصْلَوْنَها- ۸/ مجادله) (سَأُصْلِیهِ سَقَرَ- ۲۶/ مدّثر) (تَصْلِیَهُ جَحِیمٍ- ۹۴/ واقعه) (لا یَصْلاها إِلَّا الْأَشْقَی الَّذِی کَذَّبَ وَ تَوَلَّی- ۱۵/ اللّیل).

که گفته شده معنایش این است که وارد دوزخ نمی شود و به آن مبتلا نمی شود مگر کسی که آن را تکذیب کرده و از حقّ روی برگردانده.

خلیل گفته است: صلی الکافر النّار: کافر آتش دوزخ را شدیدتر و رنج آورتر می کند.

آیه: (یَصْلَوْنَها فَبِئْسَ الْمَصِیرُ- ۸/ مجادله) (به دوزخ می رسد و چه بد رسیدنی و بدفرجامی است).

گفته شده- صلی النّار: داخل آتش شد.

(اصلاها:) دیگری را داخل کرد. در آیات (فَسَوْفَ نُصْلِیهِ ناراً- ۳۰/ نساء) (ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِینَ هُمْ أَوْلی بِها (صِلِیًّا)- ۷۰/ مریم)

---

(۱) آیه چنین است- اصْلَوْهَا الْیَوْمَ بِما کُنْتُمْ تَکْفُرُونَ- به سزای کفر و ناسپاسی تان به دوزخ می رسید.

(به کسانی که به خاطر سزای اعمالشان به رسیدن دوزخ سزاوارترند آگاه تریم) گفته شده- صلی- جمع- صال- است یعنی آنکه می رسد الصّلاء: سوزاندن و سرخ کردن.

ولی در- (الصّلاه)- نظر واژه شناسان این است که- صلاه- دعا و تبریک و تمجید است.

صلّیت علیه: بر او دعا کردم و او را به پاکی ستودم و با بزرگی یاد کردم پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «اذا دعی احدکم الی طعام فلیجب و ان کان صائما فلیصلّ» (وقتی یکی از شما به مهمانی دعوت شوید پاسخ مثبت دهید، و بروید و اگر روزه هم بودید بر آنها دعا کنید و نیّت خیر آنها را به پاکی بستائید) یعنی: بایستی میزبان را دعا کنید.

و آیات: (وَ صَلِّ عَلَیْهِمْ إِنَّ صَلاتَکَ سَکَنٌ لَهُمْ- ۱۰۳/ توبه) (بر آنان دعا کن که دعای تو بر ایشان آرامش است) (یُصَلُّونَ عَلَی النَّبِیِّ یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَیْهِ- ۵۶/ احزاب) درودها و صلوات پیامبر و درود خداوند بر مسلمین در حقیقت تزکیه و پاک نمودن ایشان است.

و آیه: (أُولئِکَ عَلَیْهِمْ صَلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَهٌ- ۱۵۷/ بقره) صلوات و رحمت از پروردگارشان به انسانهای شکیبا و بردبار در سختیها است و از فرشتگان طلب آمرزش آنها بر انسانهاست.

(صلوات و درود خدایِ تعالی همان رحمت اوست، مقاییس اللّغه) چنانکه از مردم هم همین دعا و استغفار ادا می شود.

در آیه: (إِنَّ اللَّهَ وَ مَلائِکَتَهُ یُصَلُّونَ عَلَی النَّبِیِّ «۱»- ۵۶/ احزاب).

---

(۱) ابن اثیر می نویسد: معنی سخن ما که می گوئیم- اللّهم صلّ علی محمّد- این است که از خداوند می خواهیم که نام پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را در دنیا با برترین یاد و ذکر شکوهمند و بزرگ گرداند و دعوت پیامبر را ظاهر و یاری نماید، شریعت و دین او را پایدار و جاودانه سازد، و در آخرت شفاعتش را در امّتش برقرار و پاداش و ثواب پیامبری و رسالتش را افزون و مضاعف دارد. (النّهایه ج ۲/ ۵۰).

سپس ابن اثیر از قول خطّابی نقل می کند که: اطلاق صلوات بر غیر نبی جایز نیست یعنی همان عبارتی

صلاه: یعنی نماز، که یکی از عبادات مخصوص است، اصلش دعاست و وجه نامگذاری آن عبادت به- صلاه- مثل نامیدن چیزی به اسم بعض از محتوای آن است که آن را در برمی گیرد.

صلاه: از عبادتی است که شریعت از آن تفکیک ناپذیر است هر چند که صورتا بر حسب شرع و شرعی دیگر گونه گون باشد و لذا گفت: (إِنَّ الصَّلاهَ کانَتْ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ کِتاباً مَوْقُوتاً- ۱۰۳/ نساء).

عدّه ای از علماء گفته اند اصل صلاه از- صلاء- است و معنی صلّی الرّجل یعنی او با این عبادت از نفس و جان خویش- صلاء- را که همان آتش افروخته خدایی است دور و برطرف کرد.

بناء لفظی- صلّی- مثل بناء- مرّض- در معنی دور کردن بیماری است. جای عبادت هم- صلاه- نامیده شده و لذا کنیسه ها یعنی (عبادتگاههای یهود) صلوات نامیده شده مثل آیه: (لَهُدِّمَتْ صَوامِعُ وَ بِیَعٌ وَ صَلَواتٌ وَ مَساجِدُ- ۴۰/ حجّ) «۱».

هر جایی که خدای تعالی با واژه- صلاه- ستایش شود یا بر آن ستایش تشویق

که در بالا نقل نموده- اللّهم صلّ علی محمّد- و می گوید: فلا یقال- لغیره- اکنون باید پرسید مگر ما به پیروی از دستور و کلام و سنّت الهی- صلوات نمی فرستیم و می بینیم که خداوند در آیه ۱۵/ سوره بقره همانطور که او و فرشتگانش بر پیامبر درود می فرستند می گوید: «شما را به سختی ها، مانند ترس و گرسنگی و کمبود اموال و از دست رفتن خویشان و نفوس و آفات و زراعت می آزمائیم و بشارت و مژده آسایش بر صابرین است آنان که چون بر حوادث سخت و ناگواری در راه خدا دچار شوند پایداری پیشه کنند و گویند ما به فرمان خدا آمده و به سوی او بازمی گردیم- این گروهند که بر ایشان از پروردگارشان صلوات و درودها، و رحمت خاص هست و اینان هدایت یافتگانند». پس چگونه ما مجاز نیستیم به چنان انسانهائی که الگوی متعالی آنها خاندان و اهل بیت و آل پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هستند درود بفرستیم آری عزیزان و برادرانی که در طول تاریخ چنین کم توجّهی و اختلافاتی دشمنانه دامن زده اند بر خلاف سخن خطابی و سایرین و به پیروی از اللّه باید همواره بگویند: اللّهم صلّ علی محمّد و آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله، و به راستی بر کسانی که چنین صلوات و درودی بر پیامبر و خاندان او می فرستند درود باد. (آیات ۱۵۵ تا ۱۵۷ سوره بقره و ۵۶/ احزاب).

(۱) می گوید خداوند از کسانی که ایمان آورده اند دفاع می کند، او خیانتکاران کفر پیشه را دوست ندارد، کسانی که ستمدیده هستند می توانند کارزار کنند و خداوند بر یاری نمودن آنها تواناست اینان همان مردمی هستند که از دیارشان رانده شدند، چون می گفتند پروردگار ما اللّه است ولی کارزار آنها بدون شکّ در ستمدیدگیشان از این جهت است که اگر خداوند بعضی مردم را به بعضی دیگر دفع و چاره نمی کرد، دیرها،

شد با لفظ- اقامه- یاد شده است مثل آیات:

(وَ الْمُقِیمِینَ الصَّلاهَ- ۱۶۲/ نساء) (وَ أَقِیمُوا الصَّلاهَ- ۴۳/ بقره) (وَ أَقامُوا الصَّلاهَ- ۲۷۷/ بقره) امّا لفظ مصلّین- گفته نشده است مگر در باره منافقین، مثل آیات: (فَوَیْلٌ لِلْمُصَلِّینَ الَّذِینَ هُمْ عَنْ صَلاتِهِمْ ساهُونَ- ۵/ ماعون) (وَ لا یَأْتُونَ الصَّلاهَ إِلَّا وَ هُمْ کُسالی- ۵۴/ توبه) لفظ- اقامه- که در نماز مخصوص شده هشداری است بر اینکه مقصود از نماز وفا نمودن و به جای آوردن حقوق و شرایط نماز است نه فقط انجام صورت ظاهری آن، و لذا روایت شده که:

(انّ المصلّین کثیر و المقیمین لها قلیل) (نمازگزاران بسیارند و اقامه کنندگان نماز اندکند) و آیه: (لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَلِّینَ- ۴۳/ مدّثر) یعنی از پیروان پیامبران نبودیم. «۱»

(فَلا صَدَّقَ وَ لا صَلَّی- ۳۱/ قیامت) آگاهی بر این امر است که او از نمازگزاران نبوده یعنی ظاهر نماز را به جای می آورده حتّی افزون از کسی که نماز را اقامه می کند و برپا می دارد.

(وَ ما کانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَیْتِ إِلَّا مُکاءً وَ تَصْدِیَهً- ۳۵/ انفال).

کلیساها، و کنیسه ها و مساجدی که در آنها ذکر خدا بسیار می شود ویران می شدند.

از این آیه فلسفه دفاع و کارزار و علّت و نتیجه ای که باید از آن برای جامعه حاصل شود به خوبی فهمیده می شود که فلسفه کارزار دفاع از ستمدیده است آن هم برای اینکه ستمدیده ها خدا پرستند و می گویند: پروردگار ما خداست و به این امید و هدف که عبادتگاهها برقرار بماند، کارزار می شود نه برای بقاء کاخهای ستم و نه قدرتهای فرعونی که چند صباحی بیشتر ستم کنند. [.....]

(۱) یعنی از پیروان پیامبران که بایستی اقامه نماز کنند، نبودم و این سخنی است که دوزخیان در ورود به دوزخ در پاسخ سؤالی که از آنها می شود، آیا در دنیا بشارت و انذاری نداشتید، و آیه فوق را پاسخ می دهند که چرا ما از نمازگزاران نبودیم و در راه رفع استضعاف مساکین نکوشیدیم.

نامیدن صلاه مخالفین و مشرکین به- مکاء و تصدیه- (کف زدن و سوت زدن) تنبیهی است بر بیهودگی و ابطال کار آنها یعنی به فعلشان در آن باره اعتنایی نمی شود و به حساب نمی آید بلکه آنها در آن حالت مثل پرندگانی هستند که سوت می کشند و صدا می کنند (یا بال به هم می زنند).

فایده تکرار- صلاه- در سوره مؤمنون که می گویند:

(قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِینَ هُمْ فِی صَلاتِهِمْ خاشِعُونَ ... ۲ - ۱/ مؤمنون) و تا جائی که گفت: (وَ الَّذِینَ هُمْ عَلی صَلَواتِهِمْ یُحافِظُونَ- ۹/ مؤمنون) موضوعی است که بعد از این کتاب ان شاء الله آن را ذکر خواهیم کرد «۱».

---

(۱) هزاران افسوس که وعده های مؤلّف محترم نه تنها بدست ما نرسیده بلکه شاید کتاب مفردات آخرین اثر او بوده و همانطور که در مقدّمه وعده کتاب- مترادفات- را داده است در هیچ مآخذی نامی از آن کتابها وجود ندارد.

خدایش با انبیاء و اولیاء و صدّیقین محشور گرداند که باز موفّق بوده و چنین اثری که اکنون در دست است برای جامعه مسلمین باقی گزارده که در نوع خود از نظر تفسیر موضوعی و غرائب لغات از خود قرآن و یا احادیث و بیانات ائمه علیهم السّلام خواننده را کاملا مستغنی از دهها تفسیر می کند در اشاره ای که در بالا نموده و از تکرار و اصرار تداوم و حفظ نمازها یاد کرده سه وجه به نظر می رسد:

۱- اقامه نمازی اثر بخش و سودمند که در همه عمر آدمی پیوست اقامه شود حتّی در بیماری و جنگ یا تنگدستی و فراخ دستی یا در دیدن مصائب و آسایش بهر صورت اقامه نماز تعطیل بردار نیست.

۲- از جهت روح و اثرات نماز که نماز ذکری دائمی است و ذکر و نیایشی از اللّه است که ذرّه ذرّه وجود جهان همواره به آن مشغولند و حمد و تسبیح می کنند پس چگونه ممکن است انسانی که خدای را شناخته و در راهش و به یادش سیر می کند و همه جا جلوه دوست و آفریدگار را به هر شکل و تقدیر در می یابد، از یادش و نمازش و راز و نیازش بریده شود و چون به فرموده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نماز معراج مؤمن است پس عروجش نه توقّف دارد و نه پایانی و چون نماز بازدارنده از فحشاء و زشتی ها و منکرات است و لحظات زندگی با وسوسه های نفس توأم است پس همانطور که حضرت صادق فرمود (اهدنا) یعنی (ثبتنا) ما از خدا می خواهیم که ما را در نمازش و صراط مستقیمش پایدار بدارد زیرا شرّ وسواس که در سینه های مردم به آراستن و زینت دادن هوسها مشغول است جز با پناه بردن دائمی با خدا و اقامه نماز و راز و نیازش راهی نیست زیرا تنها نماز است که ملجاء و پناه ما از آن وساوس دائمی است.

۳- اینکه به گفته سعدی- در هر نفسی دو نعمت موجود و بر هر نعمتی شکری واجب است:

از دست و زبان که برآید کز عهده شکرش بدر آید

.)

(صمم) [صمم]

الصّمم: کری و از بین رفتن حسّ شنوایی و کسی که حق را نمی شنود و نمی پذیرد با این واژه توصیف می شود، در آیات:

(صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ- ۱۸/ بقره) (در پذیرفتن حقّ، کران، گنگان، و کورانند) (صُمًّا وَ عُمْیاناً- ۷۳/ فرقان) «۱».

(وَ الْأَصَمِّ وَ الْبَصِیرِ وَ السَّمِیعِ هَلْ یَسْتَوِیانِ- ۲۴/ هود).

(آیا کسی که نمی شنود با کسی که بصیرت دارد و می شنود مساویست)؟

(وَ حَسِبُوا أَلَّا تَکُونَ فِتْنَةٌ فَعَمُوا وَ صَمُّوا ثُمَّ تابَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَ صَمُّوا- ۷۱/ مائده) «۲».

هر چیزی که صدایی نداشته باشد به ناشنوا تشبیه شده است و لذا گفته شد:

صمّت حصاه بدم: خون آنقدر زیاد شد که اگر سنگی در آن بیندازند صدایی و حرکتی از آن برنمی خیزد.

ضربه صمّاء: ضربتی هلاک کننده (که گویی صدایی دیگر از طرف برنیاید) صمّه: دلیری که چون قوی است صدای ضربه زدن به خود را احساس نمی کند.

چون نماز سپاس حقّ و ستایش او در برابر نعمت های کران ناپیدای او است پس می گوییم: (صِراطَ الَّذِینَ أَنْعَمْتَ عَلَیْهِمْ- ۷/ حمد) تمام نفسهای ما بایستی در صلاه و نماز بر او باشد، و می بینیم در سوره مؤمنون همانطور که راغب اشاره کرد تکرار نماز با- یحافظون- و در سوره معارج به (الَّذِینَ هُمْ عَلی صَلاتِهِمْ دائِمُونَ- ۲۳/ معارج) اشاره شده اینجاست که عجز و ناتوانی بنده در برابر نعمت های خدای ظاهر می شود و از قصور خود به حالت استغفار درمی آید و چون حضرت سجّاد و سایر اولیاء و عرفاء با توجّه و زاری می گویند: نه اینکه سیاست نتوانیم، که زبانمان از ثنایت الکن است و از تصور آن گنگ و ناتوان.

(۱) قسمتی از آیه ای است در سوره فرقان که جهان فراخنای اندیشه رشد یا بنده عباد الرّحمن را وصف می کند و می گوید: وَ الَّذِینَ إِذا ذُکِّرُوا بِآیاتِ رَبِّهِمْ لَمْ یَخِرُّوا عَلَیْها صُمًّا وَ عُمْیاناً: بندگان خدای رحمن کسانی هستند که هر گاه آیات خدا بر آنها یادآوری شود کر و کور بر آن نیفتند بلکه با تفکّری که در آنها می کنند از شکوه و عظمت آن آیات سرسری نمی گذرند.

(۲) در باره اسرائیلیان است که پیاپی پیامبران را تکذیب می کردند و می کشتند، پنداشتند که کارشان فتنه ای نیست، از دیدن حقایق کر و کور شدند سپس توبه کردند و خداوند توبه شان را پذیرفت مجدّدا بیشتران بهمان اعمال فتنه انگیز گذشته بازگشتند و از دریافت حقّ کر و کور شدند (وَ اللَّهُ بَصِیرٌ بِما یَعْمَلُونَ).

صممت القاروره: دهانه و سر شیشه را بستم که تشبیهی به شخص ناشنوا است، گویی که گوشش بسته شده.

صمّ فی الأمر: کار را انجام داد بدون اینکه به کسی که او را از آن کار منع می کند و باز می دارد توجّه کند، گویی که ناشنوا است.

الصّمان: زمین بسیار سخت.

اشتمال الصّماء: آنچه را که چیزی از آن ظاهر نمی شود (یعنی تکه پارچه ای بر بدن پوشیده شود و همه جای بدن را بپوشاند).

(صمد) [صمد]

الصّمد: بزرگواری، که در کارها به او توجّه می شود و به سوی او قصد می شود.

صمد صمده: در حالی که به او اعتماد داشت قصد او کرد و به او توجّه کرد.

گفته شده- صمد- چیزی است که تو خالی نباشد و آنچه تو خالی نباشد دو چیز است: اوّل- چیزی که مادون انسان باشد، مثل: جمادات.

دوّم- آنچه از انسان برتر و متعالی تر باشد، مثل خدای باری و فرشتگان. و مقصود از آیه: (اللَّهُ الصَّمَدُ- ۱- اخلاص) آگاه و هشداری است که خدای باری بر خلاف کسی است که برایش الوهیّت قائلند و اثبات می کنند، و مثل این معنی را در آیه:

(وَ أُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كانا يَأْكُلانِ الطَّعامَ- ۷۵/ مائده) اشاره نموده است «۱»

---

(۱) می گوید: مسیح بن مریم پیامبری است که قبل از او نیز پیامبرانی بوده اند و مادرش بانویی صدّیقه و پارسا و هر دو غذا می خوردند ببین چگونه نشانه ها و آیات را برای آنها روشن می کنیم و باز بنگر چگونه از حقّ روی گردان و سرگردانند- و اللَّه جلّ ثنائه الصّمد لانه یصمد الیه عباده بالدّعاء و الطلب- و خدایی که ستایش او بسی متعالی است صمد است زیرا بندگانش و آفریدگانش با نیاتش و دعاء به او روی می آورند و توجّه می کنند- و این معنی اصلی واژه صمد است، و صمد یکی از اسماء خدای تعالی است، او جاودانه باقی است و متعالی بودن یا سیادت به او پایان می پذیرد.

(مقاییس ۳/ ۳۰۹- النّهایه ۳/ ۵۰- لسان العرب مجمع البحرین)

.)

(صمع) [صمع]

الصّومعه: هر ساختمانی که سرش بلند و باریک و بهم برآمده باشد، جمعش- صومع- است.

آیه: (لَهُدِّمَتْ صَوامِعُ وَ بِيَعٌ- ۴۰/ حجّ) (در ذیل واژه- صلا- تفسیر شده است).

الاصمع: کسی که گوشش به سرش چسبیده است (ریزگوش).

قلب اصمع: دلی که هوی و هوس و دلیر، گویی بر خلاف کسی است که خدای تعالی گوید: (وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ- ۴۳/ ابراهیم) دلهاشان آرزوها و هوی و هوسهای آنهاست.

الصّمعاء: سنبله و خوشه جو، قبل از اینکه باز شده باشد.

کلاب صمع الکعوب: سگهایی که پنجه هاشان از هم باز نیست.

(صنع) [صنع]

الصّنع: کاری را به شایستگی انجام دادن، پس هر صنعی کاری است ولی هر کاری صنع نیست (مگر اینکه درست انجام شود) این واژه آنطور به فعل انسان نسبت داده شده به حیوانات و جمادات نسبت داده نمی شود، در آیات:

(صُنْعَ اللَّهِ الَّذِی أَتْقَنَ کُلَّ شَیْ ءٍ- ۸۸/ نمل) «۱» (یَصْنَعُ الْفُلْکَ- ۳۸/ هود) (وَ اصْنَعِ الْفُلْکَ- ۳۷/ هود) (أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً- ۱۰۴/ کهف) «۲» (صَنْعَهَ لَبُوسٍ لَکُمْ- ۸۰/ انبیاء) «۳» (تَتَّخِذُونَ مَصانِعَ- ۱۲۹/ شعراء) «۴»

---

(۱) تمام آیه این چنین است: کوهها را می بینی و می پنداری بی حرکتند و حال اینکه چون ابر حرکت و جنبش دارند و می روند و این صنع خدای یگانه است که همه چیز را استوار و به کمال آفریده و او از اعمالتان آگاه است.

(۲) آیا زیانکارترین انسانها را به شما خبر دهم که کیانند، همانهایی هستند که تمام همّت و کوششان در حیات مادی و دنیایی تلف می شود و در آن غرق شده اند و در عین حال گمان می کنند که کار خوبی می کنند همینها هستند که آیات پروردگارشان را و قیامت را انکار کرده اند و اعمالشان هدر شود و روز قیامت میزانی برای اعمالشان برپا می داریم.

(۳) اشاره به صفت پارچه بافی است که فقط انسان چنین است و نه هیچ حیوانی دیگر.

(۴) و آبگیرها و مکانهائی خوب برای خود می سازید تا شاید در دنیا جاودانه شوند اشاره به قوم نگونسار و خوشگذران عاد است.

(ما كانُوا يَصْنَعُونَ- ۶۳/ هود) (حَبِطَ ما صَنَعُوا فِيها- ۱۶/ هود) «۱» (تَلْقَفْ ما صَنَعُوا- إِنَّما صَنَعُوا- ۶۹/ طه) (وَ اللَّهُ يَعْلَمُ ما تَصْنَعُونَ- ۴۵/ عنكبوت) صنع: مردی كه حاذق و نیك پیشه است و خوب كار می كند.

صناع: زنی كه نیكو، كار می كند و ماهر است.

صنیعه: كاری نیكو و ابتكاری.

فرس صنیع: اسبی كه نیكوپرستی و تیمار شده است.

از مكانهای شریف هم به- (مَصانِع)- تعبیر شده است و گفت: (وَ تَتَّخِذُونَ مَصانِعَ- ۱۲۹/ شعراء).

مصابعه: كنایه از رشوه است.

(اصطِناع:) زیاده روی در بهبود و اصلاح چیزی است، در آیات:

(وَ اصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي- ۴۱/ طه) (وَ لِتُصْنَعَ عَلى عَيْنِي- ۳۹/ طه) (هر دو آیه اخیر در باره تربیت موسی از سوی خدا است و تأویلش این است كه مؤلّف محترم آورده است).

این آیات اشاره ای است به آنچه را كه بعضی از حكماء گفته اند كه:

«انّ اللّه تعالی اذا أحبّ عبدا تفقّده كما یتفقّد الصّدیق صدیقه».

(خدای تعالی هر گاه بنده ای را دوست داشت او را مورد تفقّد و رحمت قرار می دهد همانطوری كه دوستی نسبت به دوستی دیگر تفقّد دارد).

(صنم) [صنم]

الصّنم: (تندیس و بت) مجسّمه ای كه از نقره یا مس و چوب ساخته می شد و آن را

---

(۱) كه باز اشاره به همان الگوهای بشریت مادّی و ستم پیشه است كه می گوید هر چه ساختید و پنداشتید كه نیكو است از بین رفت و تلف شد.

برای تقرّب به خدای تعالی پرستش می کردند، جمعش- اصنام- است.

خدای تعالی گوید: (أَ تَتَّخِذُ أَصْناماً آلِهَةً- ۷۴/ انعام) (آیا بت ها را خدا گرفته اید؟).

(لَأَكِيدَنَّ أَصْنامَكُمْ- ۵۷/ انبیاء) (سخن ابراهیم به بت پرستان است که می گوید: بخدا سوگند اگر پس از اینکه روی برگردانید و بروید در کار آنها حیله ای خواهم کرد).

بعضی از حکماء گفته اند: «کلّ ما عبد من دون اللّه بل کلّ ما یشغل عن اللّه تعالی یقال له صنم».

(هر چیزی که غیر از خدا پرستیده شود و نیز هر چیزی که انسان را از خدای تعالی غافل کند و مشغول دارد به آن بت گفته می شود.) «۱»

و بر همین وجه ابراهیم صلوات اللّه علیه، گفت: (اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ- ۳۵/ ابراهیم).

(پروردگارا من و فرزندانم را از اینکه بتان را بپرستیم دور و برکنار دار).

و معلوم است که ابراهیم با تحقیقی که در شناسایی خدای تعالی و آگاهی بر حکمت او دارد از کسانی نبود که بیم داشته باشد، از اینکه دوباره به پرستش آن بت ها

---

(۱) حکیم مجدود بن آدم سنائی این معنی را چه نیکو سروده است می گوید:

هر چه بینی جز هوای آن دین بود بر جان نشان هر چه یابی جز آن خدا بت بود در هم شکن

هر خسی از رنگ گفتاری بدین ره کی رسد درد باید مرد سوز و مرد باید گام زن

سالها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب لعل گردد درر بدخشان یا عقیق اندر یمن

ماهها باید که تا یک مشت پشم از پشت میش زاهدی را خرقه گردد یا حماری را رسن

عمرها باید که تا یک کودکی از روی طبع عالمی گردد نکو یا شاعری شیرین سخن

قرنها باید که تا از پشت آدم نطفه ای بو الوفای کرد گردد یا اویسی در قرن

نفس تو جویای کفر است و خرد جویای دین گر بقا خواهی به دین آری ار فنا خواهی بتن

چون برون رفت از تو حرص آنگه درآید در تو دین چون در آمد در تو دین آنگه برون شد اهرمن

باش تا از پیش دلها پرده بردارد خدای تا جهانی بو الحسن بینی بمعنی بو الحزن

گرد قرآن گرد، زیرا هر که در قرآن رسید آن جهان رست از عقوبت این جهان جست از فتن

ص: ۴۲۴

که آنها می پرستیدند برگردد، گویی که گفته است: پروردگارا مرا از هر چیزی که از توجّه بتو باز دارد و منصرف کند دور گردان.

(صنو) [صنو]

الصّنو: شاخه و پا جوشی که از ریشه درخت خارج می شود، گفته شده: هما صنوا نخله: آن دو پا جوشی و دو نهال از خرما بنی است.

صنو ابیه: از ریشه پدرش است، تثنیه و جمعش صنوان است.

گفت: (صِنْوانٌ وَ غَيْرُ صِنْوانٍ- ۴/ رعد) (در حالیکه از یک ریشه و غیر از یک ریشه هستند در زمین برایتان قرار داده).

(صهر) [صهر]

الصّهر: داماد و خانواده زن که آنها را- اصهار- گویند و این نظر خلیل است.

ابن اعرابی گفته است: الاصهار حرمت جستن و در پناه بودن به وسیله همسایگی یا نسبت یا ازدواج است.

رجل مصهر: وقتی است که مردی محرمیّتی از آنچه قبلا گفته شد داشته باشد.

آیه: (فَجَعَلَهُ نَسَباً وَ صِهْراً- ۵۴/ فرقان)»

.(الصّهر:) گداختن و آب کردن چربی، در آیه: (يُصْهَرُ بِهِ ما فِي بُطُونِهِمْ- ۲۰/ حجّ) «۲» الصّهاره: آنچه که ذوب شده است.

---

(۱) تمام این چنین است: وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْماءِ بَشَراً فَجَعَلَهُ نَسَباً وَ صِهْراً ... او خدایی است که از آب بشری آفرید و او را نژادی و پیوندی قرار داد و پروردگارت توانا است، یعنی مردانی و زنان که نسل و تباری مستقیم دارند و همچنین پیوند خانواده ها نسبت به یکدیگر.

(۲) مربوط به گونه ای عذاب دوزخیان است که می گوید: نه تنها از خارج بلکه از درون بدن و جانشان نیز گداخته می شوند و به سزای دلهائی است، که در دنیا سوزاندند و بگفته مولوی:

این همه آتش که بر دلها زدی مایه نار جهنّم آمدی

آن سخن های چو مار و کژدمت مار و کژدم گردد و گیرد دمت

[.....]

عربی گفت: لاصهرنّک بیمینی مرّه: یکباره ذوبت می کنم و می گدازمت.

(صوب) [صوب]

الصّواب (نیک و پسندیده) که به دو صورت گفته می شود:

اوّل- به اعتبار اینکه چیزی بنا به اقتضاء حکم عدل و شرع ذاتا و نفسا- پسندیده و مورد رضایت باشد مثل اینکه می گویی:

تحرّی العدل صواب و الکرم صواب: عدل گزینی و عدالتخواهی نیکو است و جوانمردی و کرم هم نیکوست.

دوّم- بکار بردن واژه صواب به اعتبار قصد کننده که در وقتی که هدف و مقصود خود را به موجب قصدی که می کند درک کرده باشد که در آن حال می گویند:

اصاب کذا: آنچه را که در طلبش بود یافت و به او رسید و مثل:

اصابه السّهم: تیر به او رسید و اصابت کرد، که این معنی خود اقسامی دارد:

۱- اینکه چیزی را قصد می کند قصدش هم نیکوست و آن را هم انجام می دهد و این صواب تام و کامل است که انسان با عمل به آن موجب ستایش قرار می گیرد.

۲- اینکه چیزی را قصد می کند که انجامش نیکوست و غیر از آن کار از او حاصل می شود و بخاطر اندیشیدن بعد از اجتهاد در آن عمل که تصوّر کرده کار صوابی و نیکویی است،- مصیب- است. و این همان مراد سخن پیامبر علیه السّلام است که فرمود:

«کلّ مجتهد مصیب» و روایت شده است: «المجتهد مصیب و ان اخطأ فهذا له اجر».

چنانکه روایت شده است: «من اجتهد فاصاب فله اجران و من اجتهد فاخطأ فله اجر» (کسی که اجتهاد کند و به ثواب و نتیجه نیکی برسد دو پاداش دارد و کسی که اجتهاد کند و سپس به خطا برسد یک پاداش برای اوست).

۳- به این معنی است که کسی قصد خوبی و کار خوب می کند و در اثر رویدادی

که خارج از قصد او است از کارش خطایی حاصل می شود مثل کسی که قصد تیر زدن به شکاری دارد و به انسانی اصابت می کند از این عمل معذور است.

۴- کسی که فعل قبیحی را قصد می کند ولی از او خلاف آنچه که قصد کرده بود واقع می شود در آن حال می گویند: اصاب الّذی قصده: در قصدش خطا کرد و به هدفش هم رسید و آن را یافت.

الصّوب: همان اصابت و رسیدن است، می گویند:

صابه و أصابه. و صوب: برای ریزش باران هر وقت که باندازه ای که سودمند باشد ببارد، بکار می رود. و در آیه:

(نَزَّلَ مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ- ۱۱/ زخرف) باندازه باران اشاره کرده است شاعر گوید:

فسقی دیارک غیر مفسدها صوب الرّبیع و دیمه تهمی

(خدای دیار و شهرت را با بارانی که زیانمند نباشد سیراب کند، با بارانی بهاری و آبی روان و جاری).

(الصّیّب:) ابری که ویژه باران مفید و سودمند است، بر وزن- فیعل از (صاب، یصوب) است.

شاعر گوید: فکانّما صابت علیه سحابه (گویی که ابری بهاری و سودمند بر آن باریده) و آیه: (أَوْ کَصَیِّبٍ- ۱۹/ بقره) ابری است با باران نامیدن باران به- صیّب- مثل نامیدن باران به- سحاب- است.

(اصابَ) السّهم: وقتی است که تیر به خوبی به هدف می رسد.

مصیبه: اصلش در تیر انداختن است، سپس مخصوص سختی، و دشواری شده است، مثل آیات:

(أَ وَ لَمَّا أَصابَتْکُمْ مُصِیبَهٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَیْها- ۱۶۵/ آل عمران) (چرا وقتی مصیبتی به شما رسید که محقّقا دو برابر آن را بر دیگران رسانده بود، گفتید این مصیبت از کجا بما رسید؟).

(فَكَيْفَ إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ- ۶۲/ نساء) (وَ ما أَصابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعانِ- ۱۶۶/ آل عمران) (آنچه که در روز جنگ و بر خورد دو گروه به شما رسید به اذن خدا بود تا مؤمنان و نیز دورویان را معلوم دارد).

(وَ ما أَصابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِما كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ- ۳۰/ شوری) «۱» اصاب: در باره خیر و شرّ هر دو آمده است، در آیات:

(إِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَ إِنْ تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ- ۵۰/ توبه) (اگر ترا رویدادی نیکو برسد غمگینشان می کند و اگر حادثه ای بد به تو برسد شادمان شوند).

(وَ لَئِنْ أَصابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ- ۷۳/ نساء) فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشاءُ وَ يَصْرِفُهُ عَنْ مَنْ يَشاءُ- ۲۳/ نور) «۲» (فَإِذا أَصابَ بِهِ مَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ- ۴۸/ روم) (همینکه باران رحمت فرو می بارد، شادمان می شوند).

بعضی گفته اند: معنی- اصابه- در خیر و نیکی، به اعتبار همان صوب یعنی باران است و معنی- اصابه- در شرّ و بدی به اعتبار اصابه السّهم یعنی: به هدف اصابت کردن تیر است که هر دو معنی به یک اصل برمی گردد.

---

(۱) آنچه را که از مصیبت به شما رسید نتیجه کارهایی است که بدست خویش کرده اید و بسیاری از آنها را عفو می کند. در این آیه با توجّه به آیات قبل آن، مصیبتهایی است که نتیجه گردنکشی کفّار از اعمال نیک است که بغی و نافرمانی می کنند و می خواهند بگویند مصیبتها همه اش از سوی خداست و خداوند در این آیه و در بسیاری آیات دیگر، می گوید: مصیبتها نتیجه عمل کفر آمیز خود شما است و گر نه آن کارها را نهی نمی کرد.

(۲) در باره ریزش باران و تگرگ و برف است که می گوید: بی حساب نمی بارند بلکه به مقتضای حکمت به هر که خواهد رساند و یا نرساند.

اشاره به- (إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَ يُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَ يَعْلَمُ ما فِي الْأَرْحامِ وَ ما تَدْرِي نَفْسٌ ما ذا تَكْسِبُ غَداً وَ ما تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ- ۳۴/ لقمان) است که ناموس و فلسفه ادامه حیات را که آفریده است او می داند نه پشه ای که شش ماه در باغی می آید و می رود.

.(صوت) [صوت]

الصّوت: هوایی است که از فشردن و بهم خوردن دو جسم بدست می آید و بر دو گونه است:

۱- صدای مجرّد از دمیدن در چیزی مثل صدای ممتد و پیوسته.

۲- دمیدن با صدایی مخصوص.

موجوداتی هم که دمنده هستند و صدا برمی آورند، دو نوعند:

اوّل- دمیدن غیر اختیاری، آنطور که در جمادات و حیوانات است دوّم- دمیدن اختیاری، چنانکه از انسان سر می زند.

صدا و آوازی هم که از انسان برمی آید دو قسم است:

۱- نوعی با دست، مثل صدای عود و هر چه که از آن نوع باشد.

۲- و نوعی هم با دهان.

صدای خارج شده از دهان هم دو گونه است:

۱- یا صدا از نطق و سخن است.

۲- یا غیر نطق، مثل صدای نی، و صدای با نطق و کلام از انسان هم یا کلمات مفرد است و یا مرکّب مثل یکی از انواع سخن، در آیات:

(وَ خَشَعَتِ الْأَصْواتُ لِلرَّحْمنِ فَلا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْساً- ۱۰۸/ طه) (در قیامت صداها برای خدای رحمن خاشع شود و جز صدای آرامی نشنوی).

(إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْواتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ- ۱۹/ لقمان) (لا تَرْفَعُوا أَصْواتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ- ۲/ حجرات) تخصیص واژه صوت به فعل نهی که در آیه اخیر آمده از این جهت است که صوت و صدا اعمّ از نطق و کلام است و جاری است که نهی مخصوص بازداشتن از صدای بلند باشد زیرا چیزی که مکروه و ناپسند است این است که بانگ و صداشان را برتر از صدای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بردارند نه نهی از بلند سخن گفتن.

رجل صیّت: مرد سخت آواز و بلند آواز.

صائت: فریاد زدن.

الصّیت: مخصوص یاد خیر و نام نیکی است که شهرت دارد هر چند که در اصل به معنی پخش صدا است.

(انصات:) گوش فرا دادن و شنیدن و سخن نگفتن در آن هنگام است.

آیه: (وَ إِذا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ أَنْصِتُوا- ۲۰۴/ اعراف) (آنگاه که قرآن خوانده شود گوش فرا دهید و آن را با حرف نزدن بشنوید) بعضی گفته اند: منظور پاسخ دادن است که این معنی درست نیست زیرا اجابت و پاسخ دادن بعد از شنیدن است و اگر اجابت در انصات بکار رفته باشد پس تشویقی است بر شنیدن که بخاطر قدرت و امکان داشتن در پاسخ است.

(صاح) [صاح]

الصّیحه: بانگ برداشتن، در آیات:

(إِنْ كانَتْ إِلَّا صَيْحَةً واحِدَةً- ۲۹/ یس) (آغاز قیامت جز بانگی یکباره نیست). (يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ- ۴۲/ ق).

(روزی که بانگ و صیحه قیامت را می شنوند و آن روز، روز خروج از قبر است) یعنی دمیدن در صور و اصلش شکستن صداست، چنانکه اگر می گویند:

انصاح الخشب او الثّوب: در وقتی است که چوب یا پارچه شکسته و پاره می شود، و صدایی از آن شنیده می شود و همینطور از عبارت- صیح الثّوب: (صدای بریدن پارچه و جامه).

می گویند: بارض فلان شجر قد صاح: در زمین فلانی درختی است که سر بر افراشته و بلند شد. که بلندیش برای بیننده بر وجود آن درخت دلالت دارد و مثل دلالت فریاد کننده بر وجود خویش.

و هر گاه صدا ترس آور باشد به، فزع تعبیر می شود، در آیه:

(فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ- ۷۳/ حجر) (پگاهان که صبح کردند صیحه عذاب فرو گرفتشان و دیار قوم لوط را که تمامی به فساد آلود شده بودند نگونسار کردیم).

صائحه: بانگ نوحه سرا.

ما ینتظر الّا مثل صیحه الحبلی: چیزی را جز شرّی که به زودی به ایشان می رسد انتظار نمی برند.

صیحانی: نوعی خرماست (خرمای شهر مقدّس مدینه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله) الصّید: شکار.

(صید) [صید]

مصدر- صاد، یصید است یعنی دست یافتن و- تصرّف آنچه را که وصولش ناممکن بوده و در شرع به معنی شکار و دست یابی به حیواناتی است که از آن کسی نباشد و نیز گرفتن و صید از هر چیزی که حرام باشد.

خود شکار و وسیله شکار هم- صید- نامیده شده.

آیه: (أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ- ۹۶/ مائده) یعنی صید کردن آنچه را که در دریا است.

و امّا آیه: (لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ- ۹۵/ مائده) (که در باره نهی از شکار در حال احرام و محرم بودن است).

و آیات: (إِذا حَلَلْتُمْ فَاصْطادُوا- ۲/ مائده) (غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ- ۱/ مائده) آنطور که فقهاء گفته اند شکار در آن موقع و مکانها، ویژه حیواناتی است که گوشتشان خورده می شود به دلالت آنچه که روایت شده است:

«خمسه یقتلهنّ المحرم فی الحلّ و الحرم: الحیّه و العقرب و الفأره و الذّئب و الکلب العقور».

(پنج حیوان است که زائرین بیت اللّه در حال احرام یا غیر احرام آنها را می کشند): (۱- مار ۲- عقرب ۳- موش صحرایی ۴- گرگ ۵- سگ گزنده).

الاصید: کسی که کج گردن است و این واژه برای هر متکبّری مثل شده است.

صیدان: دیگ های سنگی است- و سود من الصّیدان فیها مذانب دیگهای سیاه سنگی که در آنها کفگیرهاست. که آن را صاد نیز گویند چنانکه شاعر گوید: رأیت قدور الصّاد حول بیوتنا (دیگهای سنگی را در اطراف خانه هامان دیدم) در باره آیه: ((ص) وَ الْقُرْآنِ- ۱/ ص) گفته شده یا از همان حروف الفباء است و یا به این معنی است که با قبول و پذیرش، آن را دریافت کرد و از عبارت صادیت کذا است.

و اللَّه اعلم.

(صور) [صور]

الصّوره: آن چیزی است که اجسام و اعیان با آن نقش بندی و شکل بندی می شود و با آن شکل از هم متمایز می گردند که دو گونه است:

اوّل- صورت محسوس: که خاصّ و عام، آن را درک می کنند و بلکه همه انسانها و بیشتر حیوانات، مثل صوت انسان، اسب، الاغ با دیدن و رو برو شدن به آنها.

دوّم- صورت معقول: که آن را خواصّ از مردم غیر از عوام درک می کنند مثل صورتی که ویژه انسان است از عقل و اندیشه و معانی و به وسیله آنها چیزی به چیز دیگر مخصوص و ممتاز شده است.

به این دو صورت که ذکر شد (محسوس و معقول) خدای تعالی اشاره کرده است که:

(ثُمَّ صَوَّرْناکُمْ- ۱۱/ اعراف) (وَ صَوَّرَکُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَکُمْ- ۶۴/ غافر) (فِی أَیِّ صُورَهٍ ما شاءَ رَکَّبَکَ- ۸/ انفطار) (یُصَوِّرُکُمْ فِی الْأَرْحامِ- ۶/ آل عمران) پیامبر علیه السّلام فرمود: «انّ اللَّه خلق آدم علی صورته» (خداوند آدم را به صورتش

آفرید) پس صورتی که مقصود بوده و اراده کرده چیزی است که انسان به آن مخصوص شده است، یعنی از نظر شکل و هیئتی که یا با چشم دیده می شود و یا با بصیرت یا چشم دل یا هر دو و به وسیله آن صورت او را بر بسیاری از آفریده هایش تفضیل داده است.

اضافه شدن صورت در حدیث فوق به خدای سبحان بر سبیل- ملک است نه بر سبیل بعض یا جزء یا تشبیه که او متعالی از اینهاست و این اضافه در حدیث بخاطر شرافتی است که برای انسان هست، مثل عبارات- بیت اللّه- و- ناقه اللّه- و مانند اینها.

در آیات: (وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ حجر) (وَ یَوْمَ یُنْفَخُ فِی (الصُّورِ)- ۷۳/ انعام) گفته شده که- صور- چیزی مانند شاخ حیوان است که در آن دمیده می شود و خداوند سبحان آن را سببی برای بازگشت صورتها و ارواح به اجسامشان قرار داده است.

در خبر روایت شده است که: «انّ الصّور فیه صوره النّاس کلّهم».

(صور، چیزی است که صورت تمام مردم در آن نقش بسته است که جنبه کلیّت دارد).

و آیه: (فَخُذْ أَرْبَعَهً مِنَ الطَّیْرِ (فَصُرْهُنَّ)- ۲۶۰/ بقره) یعنی آنها رای به خود توجّه و میل ده و بگردان، که از واژه- صور- یعنی میل و کژی است. و نیز گفته شده آنها رای صورت و تکّه تکّه کن که- صرهنّ- هم خوانده شده که از دو واژه- صرته و صرته- است و بعضی گفته اند صرهنّ- یعنی بانگ بر آنها زن.

خلیل می گوید: گفته اند- عصفور صوّار- گنجشکی است که اگر صدایش کنی می آید و اجابت می کند.

أبو بکر نقّاش «۱» می گوید: (فَصُرْهُنَّ- ۲۶۰/ بقره) خوانده شده با ضمّه (ص) و تشدید (ر) و از- الصّرّ- یعنی بستن است.

---

(۱) محمّد بن حسن بن محمّد بن زیاد، معروف به ابو بکر نقّاش دانشمندی آگاه به قرآن و تفسیر بوده و

و همچنین (فَصُرْهُنَّ- ۲۶۰/ بقره) از- صریر- یعنی صدا و معنایش این است که آنها را صدا بزن.

الصّوار: گلّه گوسپندان، به اعتبار قطع و بریدن مثل- الصِّرمه- یعنی گلّه و گروه و سایر اسم جمع ها که در این موارد در نظر گرفته می شوند و معنی قطع دارند یعنی بریده و جدا شده.

(صیر) [صیر]

الصّیر: دو نیمه کردن و بریدن و کج کردن و گرویدن است و از همین معنی (فَصُرْهُنَّ- ۲۶۰/ بقره) با کسره حذف (ص) خوانده شده و از عبارت- صار الی کذا- اخذ شده یعنی به آنجا رسید و یا از صیر الباب: فاصله و شکاف درب، که در حرکت و جابجایی و بستن درب از آنجا می نگرند.

و گفت: (وَ إِلَیْهِ الْمَصِیرُ- ۱۸/ مائده) (بازگشت به سوی اوست) و- صار- عبارت از دگرگونی از حالی به حال دیگر است.

(صاع) [صاع]

آیه: (صُواعَ الْمَلِکِ- ۷۲/ یوسف) (ظرف آبخوری، و پیمانه ای است که آن را-

---

در تفسیر هم کتابی داشته که آن را خودش (شفاء الصّدر) نام نهاده و کتابهای بسیاری دیگر از قبلی (الاشاره فی غریب القرآن) و (الموضع فی القرآن و معانیه) و (المناسک) و (ذمّ الحسد) و (دلائل النّبوه) و (ارم ذات العماد) و سه معجم بنامهای (اوسط- اصغر- کبیر) در اسمهای قرآن و قرائات مختلفه آن و کتب دیگر، در شرق و غرب کشورهای اسلامی مسافرت کرده و در کوفه و بصره و مکّه و مصر و شام و موصل و جبال و خراسان و ما وراء النّهر از استادان استماع حدیث نموده و از گروه زیادی از بزرگان اهل علم روایت کرده است.

تولّدش در ۲۶۵ ه- و وفاتش در ۳۵۱ ه ق، خدایش رحمت کند نقّاش منسوب به کسی است که دیوارها و سقف اطاقها را نقّاشی می کرده و ایشان در اوایل زندگیش نقّاش بوده و به همین شهرت معروف شده (ابن خلکان ۳/ ۴۲۶)

صاع- گویند. مذکّر و مؤنّث در آن یکسان است، خدای تعالی گوید:

(نَفْقِدُ صُواعَ الْمَلِكِ- ۷۲/ یوسف) سپس گفت: (ثُمَّ اسْتَخْرَجَها- ۷۶/ یوسف) که ضمیر (ها) برای صواع مؤنّث آمده است.

وزن کردن هم به همین واژه تعبیر می شود، در سخن پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله که فرمود: «صاع من برّ او صاع من شعیر».

(وزنی از گندم یا وزنی از جو- این حدیث مربوط به فطریّه است که در مآخذ دیگر- اوصاع من قمح- هم روایت شده).

گفته شده- صاع- دل زمین است، شاعر گوید:

ذکروا بکفّی لاعب فی صاع

گفته شده بلکه- صاع- در این شعر چوگان است که در توپ بازی به گوی می زنند. (یعنی چوب چوگان را که در دو کف دست چوگان باز است یاد نمودند).

تصوّع النّبت: گیاه گسترده شده.

تصوّع الشّعر: موی پراکنده شده.

الکمّی یصوع أقرانه: پهلوان مرد، رقیبانش را متفرّق کرد.

(صوغ) [صوغ]

در آیه: (صُواعَ الْمَلِكِ- ۷۲/ یوسف) بصورت (صوغ الملک) هم خوانده شده که در این صورت معنی عبارت:

مصوغا من الذّهب است یعنی ظرفی که مطلّا و زرنگار است.

(صوف) [صوف]

خدای تعالی گوید: (وَ مِنْ أَصْوافِها وَ أَوْبارِها وَ أَشْعارِها أَثاثاً وَ مَتاعاً إِلى حِينٍ- ۱۸۰/ نحل).

(از پشم ها و کرکها و مویهای حیوانات برای مدّتی پوشاک و وسایل زندگی تهیّه می کنید).

اخذ بصوفه قفاه: موی پشت سرش را گرفت.

کبش صاف و اصوف و صائف: گوسفند و قوچ پر پشم.

الصّوفه: گروهی که در کعبه خدمت می کنند، گفته شده همچون موی و پشمی که به پوست متّصل و در آمیخته است آنها نیز با کعبه در آمیخته، و پیوسته در خدمت کعبه هستند لذا- صوفه- نامیده شدند.

صوفان: گیاهی که مثل انجیر کال پرز دارد.

در باره- صوفی- گفته شده منسوب به جامه پشمینی است که در بردارد و یا منسوب به- صوفه- یعنی همانها که در کعبه خدمت می کنند، و بخاطر اشتغالشان به عبادت در کعبه صوفی نامیده شدند و یا منسوب به صوفان یعنی همان گیاه کالی که پرز دارد زیرا- صوفی ها- در خوراکشان میانه روی دارند و به کم بسنده می کنند همانطور که گیاه و انجیر کال که پرز دارد کمتر در غذا مورد نیاز است.

(صیف) [صیف]

الصّیف: تابستان، در آیه (رِحْلَهَ الشِّتاءِ وَ الصَّیْفِ- ۲/ قریش) (یعنی کوچ کردن زمستانی و تابستانی یا ییلاق و قشلاق).

باران تابستانی هم- صیف- نامیده شده همانگونه که باران بهاری را هم- ربیع- گویند.

صافوا: به فصل تابستان رسیدند.

أصافوا: به تابستان داخل شدند.

(صوم) [صوم]

الصّوم: در اصل خودداری از کار است خواه خوردن، گفتن یا راه رفتن باشد از

این روی- صائم- اسبی است که از رفتن و علف خوردن بازمی ایستد.

شاعر گوید: خیل صیام و اخری غیر صائمه.

(ستورانی که بی حرکت و بی غذا هستند و دیگر ستوران آنطور نیستند) صوم: بادی که راکد و ایستاده است (که در فارسی می گوئیم باد نمی آید و هوا صاف است).

و همچنین نیمروز و سر ظهر که به تصوّر ایستادن خورشید در میان آسمان- صوم- نامیده شده و لذا گفته اند- قام قائم الظّهیره: سر ظهر شد و نیمروز شده است.

مصام الفرس و مصامته: جایگاه و طویله اسب (اصطبل اسبان) و نوشیدن و همبستری است که خودداری از این امور از وقتی است که در پایان شب، سپیدی روز از سیاهی شب مشخّص شود.

آیه: (إِنِّی نَذَرْتُ لِلرَّحْمنِ صَوْماً- ۲۶/ مریم) گفته شده مقصود خودداری از سخن گفتن است بدلالت آیه: (فَلَنْ أُکَلِّمَ الْیَوْمَ إِنْسِیًّا- ۲۶/ مریم) (امروز هرگز با انسانی سخن نمی گویم).

(صیص) [صیص]

آیه: (مِنْ صَیاصِیهِمْ- ۲۶/ احزاب) یعنی قلعه ها و دژهاشان صیصه: هر چیزی که در آن متحصّن شوند و پناه گیرند و از این نظریه شاخ گاو هم- صیصه- گفته شده (زیرا شاخ وسیله حفاظت و دفاع گاو از خط است).

و خار پای خروس (سیخک) که با آن جنگ می کند نیز- صیصه- نامیده شده.

و اللّه اعلم.

)

کتاب (ض)

(ضبح) [ضبح]

آیه: (وَ الْعادِیاتِ ضَبْحاً- ۱/ عادیات) «۱» ضبح: صدای نفس های اسب است که تشبیهی است به- ضبّاح یعنی صدای روباه.

ضبح: سبک دو و سبک خیز و نیز در معنی خود دویدن هم بکار می رود. گفته شده: ضبح- مثل- ضبع- است یعنی دویدن اسب با کشیدن کامل دست ها و پاها به جلو (آنگونه دویدن را تقریب- گویند که در فارسی که چهار نعل دویدن، معروف است). که اسبان در دویدن دو پا را در همانجای دو دست می گذارند.

گفته اند اصل- ضبح- سوزاندن چوب است که دویدن اسب به آن تشبیه شده، همانطور که حرکت سریع و زیاد آن را به آتش تشبیه نمودند.

(ضحک) [ضحک]

الضّحک: باز شدن و شادابی چهره و ظاهر شدن دندانها از سرور و شادی روح، و

---

(۱) گفته اند- عادیات- همان ستوران جنگی هستند که با نفس های سریع و تند در حرکتند از علی علیه السّلام نقل شده است که «العادیات شترانی بودند که در جنگ بدر سواران را یاری کردند و در آن جنگ شرکت داشتند»، (الدر المنثور/ سیوطی ۶/ ۳۸۳- مجمع البحرین/ طریحی- ۱/ ۲۸۴).

چون در خندیدن دندانها ظاهر می شود، لذا دندانهای پیشین، ضواحک نامیده شده.

الضّحک: برای ریشخند کردن و سخریّه استعاره شده است.

ضحکت منه: از او خنده ام گرفت و به او خندیدم.

رجل ضحکه: مردی که به مردم زیاد می خندد.

(ضُحکَه:) مورد ریشخند و خنده مردم، در آیات:

(وَ کُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَکُونَ- ۱۱۰/ مؤمنون). «۱»

(إِذا هُمْ مِنْها یَضْحَکُونَ- ۴۷/ زخرف) (تَعْجَبُونَ وَ تَضْحَکُونَ- ۶۰ نجم) واژه- ضحک- در سرور و شادمانی بطور مجرّد نیز بکار می رود (بدون خندیدن) در آیات:

(مُسْفِرَةٌ ضاحِکَةٌ- ۳۹/ عبس) «۲» (فَلْیَضْحَکُوا قَلِیلًا- ۸۲/ توبه) «۳» (فَتَبَسَّمَ ضاحِکاً- ۱۹/ نمل) (لبخندی زد و خندان شد) شاعر گوید:

یضحک الضّبع لقتلی هذیل و تری الذئب لها تستهلّ

(گفتار به کشته های قوم هذیل می خندد و گرگ را می بینی که برای خوردن لاشه ها به آنها نزدیک شده است).

(ضَحک:) گاهی برای حالت تعجّب بکار می رود، و از این معنی است که- خنده- را مخصوص انسان دانستند و آن حالت در غیر انسان در سایر حیوانات یافت نمی شود

---

(۱) شرح حال دوزخیان در دنیاست که به خدا پرستان می خندید و بعد در دوزخ می گویند: ربّنا غلبت علینا شقوتنا و کنّا قوما ضالّین: پروردگارا بدبختی و تیره روزی در دنیا بر ما چیره شده بود و ما گروهی گمراه بودیم.

(۲) چهره هایی در آن روز شادمان و مسرور است.

(۳) منافقین و دو رویان برای اینکه به جهاد نرفته بودند شاد بودند و می خندیدند و نیز کراهت داشتند که با مال و جان خویش در راه خدا جهاد کنند، آیه می گوید: بایستی به سزای اعمالشان کم بخندند و به فرجام بد خویش زیاد گریه کنند.

(فقط انسان ضاحک است) و در همین معنی گفت: (وَ أَنَّهُ هُوَ أَضْحَکَ وَ أَبْکی- ۴۳/ نجم) «۱».

و در آیه: (وَ امْرَأَتُهُ قائِمَةٌ فَضَحِکَتْ- ۷۱/ هود) (همسر ابراهیم ایستاده و شادمان بود و فرشتگان او را به اسحق و پس از او به یعقوب بشارت دادند) خنده همسر ابراهیم از شگفتی و تعجّب بود به دلالت آیه: (أَ تَعْجَبِینَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ- ۷۳/ هود) (به او گفتند: آیا از امر خدا در شگفتی) و دلالت دیگر بر این سخن خود اوست که گفت: (أَ أَلِدُ وَ أَنَا عَجُوزٌ- ۷۲/ هود) (آیا من که پیرم فرزندی خواهم داشت) تا کلمه (عَجِیبٌ- ۷۲/ هود) در آیه که موضوع را روشن می کند یعنی شگفتی زاست. ولی سخن کسی که گفته است معنی آن- حاضت است تفسیر آن نیست چون گفت:

(فَضَحِکَتْ- ۷۱/ هود) بعضی از مفسّرین تصوّر کرده و گفته اند که- ضحکت- به معنی- حاضت- است و- ضحکت- را برای بیان شادی حال او ذکر کرده است که خدای تعالی آن را نشانه ای به مژده و بشارت فرزند قرار داد، و در همان وقت عادت ماهیانه یافت و دشتان و حائض شد تا نشانه ای بر این باشد که باردار شدن او دور از حقّ و منکر نیست زیرا مادامی که زن چنان حالتی دارد باردار می شود. و شاعر در وصف باغ و گلستانی می گوید:

یضاحک الشّمس منها کوکب شرق (ستاره ای فروزنده که از خورشید نور می گیرد) که درخشیدن ستاره را به خندیدن و شاد بودن تشبیه کرده است و لذا برق جهنده هم- ضاحک- نامیده شده و همچنین سنگی که برق می زند و رطبی که به پختگی می رسد و آماده چیدن است.

طریق ضحوک: راه روشن.

---

(۱) ترجمه تمام آیه: آن خدایی است که سر انجام کارها بسوی اوست و به هر کس پاداش کامل سعیش را می دهد، آنها را می خنداند و می گریاند، می میراند و زنده می کند.

ضحک الغدیر: آبگیر و برکه از پری و سر ریز بودن می درخشد، و می خندد.

(ضحی) [ضحی]

الضّحی: گسترش نور خورشید در نیمروز و ادامه یافتن روز و آن زمان یعنی نیمروز به همان جهت- ضحی- نامیده شده- در آیات گفت:

(وَ الشَّمْسِ وَ ضُحاها- ۱/ شمس) (إِلَّا عَشِیَّةً أَوْ ضُحاها- ۴۶/ نازعات) «۱» (وَ الضُّحی وَ اللَّیْلِ- ۱/ ضحی) «۲» (وَ أَخْرَجَ ضُحاها- ۲۹/ نازعات) «۳» (وَ أَنْ یُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًی- ۵۹/ طه).

(اینکه مردم در نیمروز فراهم آیند و جمع شوند). (ضَحَی،) یضحی در تابش آفتاب قرار گرفت.

و گفت: (وَ أَنَّکَ لا تَظْمَؤُا فِیها وَ لا تَضْحی- ۱۱۹/ طه) یعنی تو از گرمای خورشید مصون هستی و تشنه نمی شوی.

ضحی: ناهار خورد، مثل- تغدّی: ناشتایی خورد.

ضحاء و غداء: غذای ظهر و چاشتگاهی است.

ضاحیه کلّ شی ء: قسمتی و ناحیه ای از هر چیزی که روشن و آشکار است.

ضواحی: کرانه های روشن آسمان.

---

(۱) مربوط به دوران و مدّت برزخ است، در باره کسانی که به قیامت معتقد بوده اند، می گویند: چون قیامت را می بینند، گویی که جز شبی یا روزی در برزخ نگذارنده اند.

(۲) سوگند به روز روشن و شب تار، خداوند به تمام حقایقی که در پهنه آفرینش نقش حیاتی دارند و مورد مشاهده است سوگند یاد می کند، و سوگند همان گواه بودن، و مورد سوگند شکوه و عظمت آن را بخوبی روشن می کند.

(۳) آیا خلقت شما مشکلتر است یا آسمانی که ساخته و آفریده است، و سقفش را بالا برده و پرداخته شبش را تار و روزش را روشن نموده است.

لیله اضحیانه: شبی چون روز روشن.

اضحیه: گوسپند قربانی عید اضحی «۱» جمعش- اضاحی- است که: ضحیّه: ضحایا، و اضحاه و اضحی- نیز گفته شده، اینگونه نامگزاری برای آن روز یعنی (عید قربان) در شرع برای سخنی است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«من ذبح قبل صلاتنا هذه فلیعد» (کسی که قبل از نماز ما، قربانی کرد بایستی اعاده کند).

(ضد) [ضد]

گروهی در باره- ضد- گفته اند: ضدّین- آن دو چیزی است که از یک جنس باشند و یکی از آن دو دیگری را در اوصاف مخصوصش نفی می کند و میان آن دو ضد مثل سیاه و سپید و خیر و شرّ دوری و فاصله زیادی هست.

و هر گاه از جنس واحدی نباشند آنها را دو ضد نمی گویند، مثل: شیرینی و حرکت، گفته اند- ضد یکی از دو مقابل است زیرا دو شی ء متقابل در ذات دو چیز مختلف و گوناگون هستند و هر یک رویا روی دیگری است و در چیز واحدی و زمان

---

(۱) نامیدن قربانی به- اضحیه- همین معنی را می رساند که بایستی بعد از نماز عید ذبح شود یعنی زمانی که آفتاب گسترده شده.

ابو زید انصاری می گوید- وقتی که راهی ظاهر و روشن شود می گویند- ضحا الطّریق- یضحو، ضحوا- و این معنی غیر از تضحیه یعنی مدارا کردن است که بعدا برای قربانی کردن و فداکاری استعاره شده است.

ضحیت عن الامر- وقتی است که رفاقت و مدارا شود. (النّوادر فی اللّغه، مقاییس اللّغه).

امّا ابن اثیر ریشه لغت را این طور بیان می کند که: اصل این است که اعراب بیشتر شب ها مسافرت می کنند و همین که به مکانی و منزلی می رسند که سرسبز و گیاه است یکی از آنها می گوید- الا ضحّوا رویدا؟

یعنی با شتران مدارا نمی کنید و نمی ایستید تا آنها چرا کنند- حتّی تتضحی- یعنی از این چراگاه بچرند- سپس واژه- تضحیه- بجای رفق و مدارا استعاره شده است. آنگاه معنایش گسترش بیشتری یافته و به هر خورنده ای در روز گفته اند- هو یتضحی- او چاشت می خورد چنانکه یتغدی و یتعشی یعنی او ناهار می خورد. (ابن اثیر ۳/ ۷۶/ النّهایه)

واحد با هم جمع نمی شوند و اینها چهار چیزند ۱ دو ضد، مثل، سیاه و سپید.

۲- دو متناقض، مثل: ضعف یعنی دو برابر و نصف نیمه از هر چیز ۳- وجود و عدم، مثل: دیدن و ندیدن (بینائی و نابینائی).

۴- موجبه و سالبه در اخبار، مثل: کلّ انسان ههنا و لیس کلّ انسان ههنا: انسانی همینجا هست و انسانی همینجا نیست.

(انسانهایی اینجا هستند و نیستند) بیشتر متکلّمین و اهل لغت همه موارد چهارگانه فوق را از ضدّها و تضادّها قرار داده اند و می گویند: اجتماع دو ضدّ در جای واحد صحیح نیست و گفته شده خدای تعالی «لا ندّ له و لا ضدّ» زیرا- ندّ- اشتراک در جوهر است و- ضدّ- چیزی است که دو چیز متنافی را که از جنس واحدی هستند از یکدیگر متمایز می کند و خدای تعالی منزّه است از اینکه جوهر باشد بنابراین «لا ضدّ له و لا ندّ».

در آیه: (وَ یَکُونُونَ عَلَیْهِمْ ضِدًّا- ۸۲/ مریم) یعنی نفی کنندگان آنها هستند. «۱».

(ضر) [ضر]

الضّرّ: بد حالی، که یا در جان کسی است بخاطر کمی دانش و فضل و عفّت و یا در بدنش در اثر کمبود و بیماری عضوی یا نداشتن عضوی و یا در حالتی ظاهری که از کمی مال و جاه حاصل می شود، در آیه: (فَکَشَفْنا ما بِهِ مِنْ ضُرٍّ- ۸۴/ انبیاء) احتمال هر سه زیان و ضرری که ذکر شده هست.

و در آیه: (وَ إِذا مَسَّ الْإِنْسانَ الضُّرُّ- ۱۲/ یونس).

---

(۱) غیر خدا را پرستیدند تا بت ها و طاغوتها مایه بزرگی آنها شود امّا غیر خدایان و معبودان آنها خود با دیدن سختی و عذاب نسبت به پرستندگان خویش اظهار کفر و بیزاری می کنند و حتّی در قیامت با آنها ضد فراعنه و سران گروههای کفر و ستم که در دنیا مورد پیروی و حتّی مورد پرستش دگماتیست ها یا جز میّون غیر خدا پرستان بوده اند در آنجا از طرفداران دنیائی خویش بیزاری می جویند. [.....]

(فَلَمَّا كَشَفْنا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَنْ لَمْ يَدْعُنا إِلى ضُرٍّ مَسَّهُ- ۱۲/ یونس) (همین که ضرر و محنتش را از او برداشتم چنان در می گذرد که گویی ما را در سختی ای که به او رسیده بود به کمک نخواسته بود).

(ضرّه ضرّا «۱»: گزند و ضرر را به سوی او جلب کرد و کشاند.

در آیه: (لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذىً- ۱۱۱/ آل عمران) «۲» در این آیه مؤمنین را بر کمی زیان و ضرر که از جانب دشمنانشان می رسد آگاه می دهد و آنها را ضرری که به ایشان خواهد رسید تأمین و اعتماد خاطر می دهد مثل، آیات:

(لا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً- ۱۰۲/ آل عمران) «۳» (وَ لَيْسَ بِضارِّهِمْ شَيْئاً- ۱۰/ مجادله) (وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰۲/ بقره) (وَ يَتَعَلَّمُونَ ما يَضُرُّهُمْ وَ لا يَنْفَعُهُمْ- ۱۰۲/ بقره) (چیزهایی آموختند که زیانشان می رساند و سودشان نمی دهد).

خدای تعالی گوید: (يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَضُرُّهُ وَ ما لا يَنْفَعُهُ- ۱۲/ حجّ) (چیزی را غیر از خدای می خواند و پرستش می کند که سودی و زیانی برایش ندارد).

---

(۱) ضرّ- با فتحه اوّل مصدر است یعنی زیان دیدن. اضرّ به متعدّی است و با ضمّه (ض) یعنی فقر و فاقه و بدحالی است، ثلاثی آن هم بدون حرف (ب) و با حرف (ب) متعدّی می شود، مثل ضرّه و ضرّ به آزار و ضرر و زیانش رسانید، مثل: اضرّ و أضر به: زیانش زد.

ازهری گوید: هر چه که از تنگدستی و سختی و سوء حال در بدن باشد ضرّ- با ضمّه اوّل است و هر چه ضدّ سود و منفعت باشد- ضرّ- با فتحه حرف اوّل است و در قرآن (مَسَّنِيَ الضُّرُّ- ۸۳/ انبیاء) یعنی بیماری به من رسیده است، و بهر کمبودی در اجسام واژه- ضرر- اطلاق می شود.

ضرورت- اسمی از اضطرار و ناچاری یا نیاز است.

(مصباح المنیر ۲/ ۶- تهذیب اللّغه)

(۲) کسانی که از دین خارج و فاسقند هرگز شما را زیانی و آزار و اذیّتی زیاد نخواهند رساند و اگر با شما بجنگند به شما پشت می کنند و می گریزند.

(۳) تمام آیه چنین است: اگر شما پایدار باشید و پرهیزکاری پیشه کنید از کید و مکرشان زیانی به شما نمی رسد که خداوند به آنچه می کنید محیط است.

(يَدْعُوا لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ- ۱۳/ حجّ) (چیزی را می خوانـد و به کمک می طلبـد که ضـررش از سودش نزدیکتر است) پس در آیه اوّل که می گویـد: (يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَضُـرُّهُ وَ ما لا يَنْفَعُهُ- ۱۳/ حجّ) اشاره به ضـرر واقعی است که هر دو با قصد و اراده حاصل می شود و لذا هشدار می دهد، چون بت ها جمادند بنابر این پرستش آنها سود و زیانی نمی آورد.

و در آیه دوّم که با (يَدْعُوا لَمَنْ- ۱۳/ حجّ) آغاز شده چیزی را که از یاری خواسـتن از غیر خدا و از عبادتش زائیده می شود می خواند نه آنچه را که از قصد و هدف اوست.

(ضَرّا:) سختی و بدحالی، نقطه مقابل- سرّاء و نعماء- یعنی فراخی و خوشحالی است.

ضرّ: نقطه مقابل و سود است، گفت: (وَ لَئِنْ أَذَقْناهُ نَعْماءَ بَعْدَ ضَـرَّاءَ- ۱۰/ هود). (هر گاه پس از محنتی، نعمتی به او بـدهیم، و بچشانیم می گوید بدیها از من برطرف شد یا با تکبّر شادمان می شود و به دیگران فخر می فروشد).

و آیه: (لا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِـهِمْ ضَرًّا وَ لا نَفْعاً- ۳/ فرقان) (آنهایی که پرسـتش می کنید و بت های شمایند برای خودشان نیز نفع و ضرری واجد نیستند و نمی توانند زیانها را از خود دور کنند و سودی را مالک شوند).

رجل ضریر: کنایه از نداشتن بینائی است.

ضریر الوادی: ساحلی که آب آن را زیان رسانده است.

الضّرر: المضارّ: گزندی و کمی و سختی است.

(ضـاررته:) زیانش رسانـدم، در آیه گفت: (وَ لا تُضآرُّوهُنَّ- ۶/ طلاق) (همسـرانی را که طلاق می دهیـد زیان می رسانید و به آنها سـخت مگیریـد) و آیه: (لا يُضَارَّ كاتِبٌ وَ لا شَـهِيدٌ «۱»- ۲۸۲/ بقره) (مربـوط بـه مقرّرات وام و قرض است که می گـوید نویسنده و گواه در آن وام

---

(۱) چنانکه در زیرنویسی صفحه قبل در ذیل آیه ۲۳۳ بقره و حدیث مربوط به آن دیدیم، یکی از

نبایستی ضرری و زیانی ببیند) که جایز است این زیان و ضرر بفاعل اسناد داده شود گویی که می گوید:

لا یضارر: (گواه نباید کتمان حقّ کند و زیان برساند) و یا اینکه مفعول باشد یعنی:

لا یضارر: (زیان نبیند) نه اینکه بخاطر درخواست گواهی و شهادتش از کار و معاشش باز داشته شود.

آیه: (لا تُضَارَّ والِدَةٌ بِوَلَدِها- ۲۳۳/ بقره) «۱» و اگر در آیه اخیر- تضارّ- با مرفوع بودن حرف (ر) خوانده شود پس لفظش

ستمهای اقتصادی و اخلاقی غیر انسانی که همواره در جامعه بشر وجود داشته و دارد برداشت غلط و سوء استفاده از حقوق تملّک و مالکیّت با عنوان مسلّط بودن بر اموال و املاک شخصی است و حتّی بنام حقّ فرزند بر مادر یا مادر بر فرزند در امر شیر دادن این سوء استفاده و سوء برداشت ها از حقّ انجام می شود، لذا مکتب اسلام که تمام کننده آئین های الهی و تنظیم کننده حقوق انسانها و اجرای عدالت است با آیه ۲۳۳/ بقره و سپس حدیث معروف- لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام- یا- قضی رسول اللّه بالشّفعه بین الشّرکاء فی الارضین و المساکین و قال لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام- یکی از اصول فراگیر و عدالت گستر اسلام را که در کتب فقهی از اصول مهمّه مورد بحث و عمل حکومت اسلامی است، بشدّت با روح تعدّی و ستم پیشگی و خودخواهی افراد که بنام مالکیّت سلب- حقوق انسان از دیگران می کنند برخورد کرده است.

ابن اثیر در تفسیر این حدیث چنین گوید: «- الضرّ- یا زیان- ضدّ سود و منفعت است پس معنی- لا ضرر- این است که هیچکس نبایستی بدیگری زیان و ضرر برساند یا چیزی از حقّ او- کم گذارد و معنی- ضرار- این است اگر کسی که زیان و ضرر به او رسیده زیانی رساند در برابر آن چیزی بر عهده اش نیست- ضرر- فعل واحدی است که از فردی سر می زند ولی ضرار فعلی است دو جانبه، ضرر- آغاز فعل است و ضرار- جزاء و پاداش بر آن زیان است (النّهایه ۳/ ۸۱ و لس ۴/ ۱۰۳) و در واقع حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که از سوی امامان بازگو و تفسیر شده است همان حقّ دفاعی است که در اسلام معیّن شده است تا سوّمین ضمانت اجرای قوانین اسلام که همان دفاع شخصی و نظارت عمومی بر حقوق آنها است بخوبی تأمین شود.

(۱) در باره شیر دادن نوزاد از سوی مادران است که می گوید (لا تُکَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَها و لا یضارّ والده) هیچکس بیش از توانش بکاری وادار نمی شود و هیچ مادری به سبب شیر دادن کودکش نبایستی زیان ببیند.

در حدیثی از حضرت صادق علیه السّلام آمده است که: «لا تضارّ بالصّبی و لا یضارّ بامّه فی رضاعه و لیس لها ان تأخذ فی رضاعه فوق حولین کاملین» یعنی در شیر دادن نبایستی نه مادر یا کودک زیان برسد و نبایستی بیشتر مجبور به شیر دادن شود.

این حدیث و آیه، اوج شکوه و حفظ حقوق انسانها و بشریت را نشان می دهد. در این حدیث شریف نکات روانی، تربیتی اخلاقی، اجتماعی نهفته است چنانکه در علم پزشکی با ثبات رسیده بیش از دو سال شیر دادن به بچّه اثرات ضعف عقلی و روانی در کودک بوجود می آورد و از نظر رعایت حال مادر در خور توجّه

خبری است، و معنایش حالت امر است و هر گاه حرف (ر) با فتحه خوانده شود امری است.

در آیه: ((ضِراراً) لِتَعْتَدُوا- ۲۳۱/ بقره) (مربوط به آیه طلاق است که می گوید یا به شایستگی نگاهشان دارید و یا به شایستگی رها کنید و برای ضرر زدن به آنها نگاهشان مدارید که ستم کنید و هر که چنان کند به خود ستم کرده است و آیات و احکام خدا را سبک مینگارید).

الضّرّه: اصلش بر وزن- فعله- است یعنی آنکه ضرر می بیند، هر یک از دو همسر یک مرد هم- ضرّه- نامیده شده، بنابر اعتقادشان، وجود هر یک از دو زن به زن دیگر زیان می رساند و از همین نظر پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله فرمود:

«لا تسأل المرأه طلاق اختها لتکفی ما فی صحفتها».

(زن از همسرش طلاق خواهرش (زن دیگر مرد) را نخواهد و مطالبه نکند، به این آرزو که آنچه در قدح دارد بیشتر شود و او را کفایت کند و خیال کندن سهم او از معیشت بیشتر می شود).

(الضّراء:) جمع میان دو زن و ازدواج میان آنهاست در شرایط نیاز.

رجل مضرّ: مردی که دو همسر یا بیشتر دارد.

امرأه مضرّ: زنی که همسر مردی زن دار می شود.

(اضرار:) «۱» وادار شدن انسان بر چیزی که زیانش می رساند و در گفتگوی معمولی

است.

(تفسیر برهان ۱/ ۲۲۴)

(۱) در حدیث شفیعه از پیامبر روایت شده است که: «قضی رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله بالشّفعه بین الشّرکاء فی الارضین و المساکین و قال لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» یعنی هیچ برادری و شریکی نبایستی باعث زیان و ضرر برادر و شریکش باشد و از حقّش چیزی کم کند- ضرار- این است که بر ضرر او عمل کند.

در ذیل این حدیث داستان سمره و درخت خرمای او نمونه خوبی است که به عنوان مالکیت و دارا بودن چیزی در ملک کسی حقّ زیان و تجاوز یا مزاحمت او را ندارد و این امر در دنیای ما حقوقی را که در میان کارگران و کارفرمایان یا دو شریک در ملک وجود دارد بخوبی توجیه می کند که اگر باعث زیان و ضرر یکدیگر شوند حقّ آنان یا با فروش و واگذاری به طرف مقابل و یا با سلب حقّ او دفع ضرر از دیگری می شود.

- اضرار- وادار شدن انسان بر کاری است که آن را ناخوش می دارد که خود بر دو قسم است:

اوّل- اضرار و زیان دیدن به سبب امری خارجی، مثل کسی که تهدید و زده می شود و برای اینکه رام شود تحت فشار قرار می گیرد که آن کار بر او بار شود، چنانکه گفت:

(ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلی عَذابِ النَّارِ- ۱۲۶/ بقره) «۱» (ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلی عَذابٍ غَلِیظٍ- ۲۴/ لقمان) دوّم- زیان دیدن یا اضرار به سببی درونی که از نفس انسان است، یا بوسیله فشار و نیرویی است که امکان نابودی و اتلاف برای دفع و چاره جویی آن نیرو به او دست نمی دهد مثل کسی که مقهور شهوت یا خمر یا قمار است و بر او غلبه دارد و یا با فشار نیروی زیانمندی که چاره ای و راهی برای دفع آن برایش فراهم می شود مثل کسیکه گرسنگی او را به سختی می افکند. و به خوردن گوشت مردار ناچار می شود و بر این معنی گفت:

(أَمَّنْ یُجِیبُ الْمُضْطَرَّ إِذا دَعاهُ- ۶۲/ نمل) (فَمَنِ اضْطُرَّ غَیْرَ باغٍ وَ لا عادٍ- ۱۷۳/ بقره) (فَمَنِ اضْطُرَّ فِی مَخْمَصَهٍ- ۳/ مائده) که در تمام موارد فوق آن حالت عمومیّت را دارد چنانکه گفته می شود ضروری سه گونه است:

۱- ناچاری و الزامی که به طریق زور و جبر است نه به اختیار، مثل درختی که

(مجمع البحرین ۳/ ۳۷۴) ضرر: زیان زدن در مقابل سود بردن و ضرار- زیان زدن بدون سود بردن (النّهایه- ۳/ ۸۱)

(۱) درخواست حضرت ابراهیم در باره آینده کعبه است که می گوید پروردگارا این خانه را شهری امن قرار ده و از مردم آنجا هر کس که بخدای و روز جزا ایمان بیاورد از ثمرات و بهره ها روزیشان ده، خداوند گفت کسیکه کفر پیشه کند، بهره کمی در دنیا به او خواهیم داد و سپس او را به سوی عذاب آتش بکشانیم.

باد شدیدی آن را به حرکت در می آورد و ضرورتا یا جبرا متحرّک است ۲- نیاز و الزامی که وجودش بدست نمی آید مگر به صورت ضروری مثل غذای ضروری در حفظ بدن برای انسان.

۳- (ضروری) در چیزی گفته می شود که خلافش ممکن نیست مثل اینکه گفته شود: جسمی واحد در دو مکان و در یک حالت وجود دارد که صحیح نیست (زیرا جسم واحد در یک حالت فقط در یک مکان امکان وجود دارد، خلافش صحیح نیست که در دو مکان باشد).

الضّرّه: بن انگشتان و پستان و نیز چربی و دنبه گوسفندان که از پشتش آویخته است.

علیه السّلام.

(ضرب) [ضرب]

زدن دو چیز به یکدیگر، و به تصوّر اختلاف ضرب (نوع زدن) در تفسیرش اختلاف هست مثل زدن چیزی با دست و عصا و شمشیر و مانند آنها.

در آیه: (فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْناقِ وَ اضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنانٍ- ۱۲/ انفال) (چون پروردگارت به فرشتگان وحی کرد که با شما هستم، مؤمنان را پایداری دهید که در دل کافران رعب می افکند و روی گردنها و انگشتانشان بزنید). و آیات:

(فَضَرْبَ الرِّقابِ- ۴/ محمّد) (فَقُلْنا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِها

- ۷۳/ بقره) (أَنِ اضْرِبْ بِعَصاكَ الْحَجَرَ- ۱۶۰/ اعراف) (فَراغَ عَلَيْهِمْ ضَرْباً بِالْيَمِينِ- ۹۳/ صافّات) «۱» (يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ- ۵۰/ انفال)

---

(۱) مربوط به بت شکنی حضرت ابراهیم است که نهانی بسوی بتهایشان می رود و به آنها می گوید چرا چیزی نمی خورید چه شده است که سخن نمی گوئید و در آن حال ضربتی سخت به آنها می زند.

ضرب الارض بالمطر: زده شدن و ضربه دیدن زمین با باران.

ضرب الدّراهم: سکّه زدن، هر دو مطلب فوق به اعتبار همان چکش زدن است که: طبع الدّراهم نیز به اعتبار تأثیر سکّه ای که در آن هست و مثل مهر است اینطور گفته شده. «۱»

و از همین معنی، سرشت و نهاد به آن تشبیه شده است که آن را سجیّه یا طبیعه گفته اند (گویی که بر آدمی مهر خورده است).

(الضّربُ فِی الأرض): رفتن و گشتن در زمین که همان زدن زمین با پاها است.

گفت: (وَ إِذا ضَرَبْتُمْ فِی الْأَرْضِ- ۱۰۱/ نساء) (هر گاه در زمین سفر کردید). (وَ قالُوا لِإِخْوانِهِمْ إِذا ضَرَبُوا فِی الْأَرْضِ- ۱۵۶/ آل عمران) (لا یَسْتَطِیعُونَ ضَرْباً فِی الْأَرْضِ- ۲۷۳/ بقره). «۲»

و از این آیه: (فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِیقاً فِی الْبَحْرِ- ۷۷/ طه).

(خطاب به موسی است که می گوید راهی در دریا برای آنها بگشای) ضرب الفحل النّاقه: (فحل ناقه را برای لقاح زد) «۳» تشبیهی است به چکش زدن مثل- ضرب الخیمه- یعنی کوبیدن میخهای چادر

---

(۱) سکّه، فلزّی است منقوش که پولها را با آن نقش می کنند و نیز وسیله فلزّی کاوش زمین (۱/ ۴۲۴)

(۲) انفاق از آن کسانی است که فقیر و ناتوانند و در راه خدا از کار مانده اند و کوچ کردن و رفتن در زمین را هم قادر نیستند و جاهلان و نادانان آنها را بی نیاز می پندارند و چون مردمانی با عفّت هستند، ای پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله تو آنها را با چهره های عفیفشان می شناسی و آنچنان کسان هرگز از مردم با اصرار چیزی نمی خواهند.

(۳) از عبارتی که راغب رحمه اللَّه نقل می کند حقیقتی که میان روش حیوانات و انسان هست روشن می شود و آن حقیقت این است که انسانها در کار ازدواج و توالد و تناسل اساس عملشان بر مهربانی و محبّت و مودّت است ولی در تمام حیوانات این حالت بصورت (جدال- زدن- تفرّق- سر و صدای زیاد) انجام می شود مثل حیوانات دست آموز از قبیل: (خروس و مرغان، گربه ها، گنجشک ها و غیره) و همچنین حیوانات وحشی، و خود این موضوع بهترین گواهی است بر خلقت جداگانه انسان که در آیه ۲۱/ روم، اشاره کرده و می گوید:

(وَ مِنْ آیاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَکُمْ مِنْ أَنْفُسِکُمْ أَزْواجاً لِتَسْکُنُوا إِلَیْها وَ جَعَلَ بَیْنَکُمْ مَوَدَّهً وَ رَحْمَهً إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ). [.....]

با چکش. و ((ضُرِبَتْ) عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ- ۶۱/ بقره) و همینطور آیه: (ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ- ۱۱۲/ آل عمران) (عدم تمرکز و سکونت یا سرگردانی آنها را فرا گرفته است) گوئی که همچون کوبیدن میخهای خیمه، خواری و ذلّت آنها را می کوبد و فرا گرفته) و از این معنی بطور استعاره آمده است که (فَضَرَبْنا عَلَى آذانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَداً- ۱۱/ کهف) (سالهای محدودی آنها را از شنیدن بازداشتیم و خواباندیم) (فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ- ۱۳/ حدید) (بین آنها دیواری حائل و زده شد). و عبارت- ضرب العود و النّای و البوق: دمیدن با نفسهاست (در عود، نی و شیپور) ضرب اللّبن: «۱» آمیختن شیری به شیر دیگر.

(ضرب المثل:) از همان عبارت- ضرب الدّراهم است یعنی یاد کردن اثر چیزی که در غیر آن چیز ظاهر شود، در آیات گفت:

(وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا- ۳۲/ کهف) (ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ- ۲۸/ روم) (وَ لَقَدْ ضَرَبْنا لِلنَّاسِ- ۵۸/ روم)

پس در مسأله غرایز و توالد و تناسل نیز فرق وجود انسان بر سایر حیوانات بخوبی دانسته می شود و بیان مدّعیان برآمدن انسان از حیوانات بکلّی پوچ و بیهوده می نماید زیرا در حیوانات نه شعوری و نه حتّی مودّتی در چنین حالاتی دیده می شود بلکه بر عکس آن هست.

در کلام پیامبر عظیم الشّأن اسلام هست که فرموده: هرگز همانند حیوانات با همسرانتان رفتار نکنید بلکه با مقدّماتی از گفتار و مزاح عملتان را توأم نمائید.

(۱) در حدیثی از پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله آمده است که: «ضربوا کتاب اللَّه بعضه ببعض» یعنی آیات کتاب خدای در هم آمیخته است و میان محکم و متشابه و ناسخ و منسوخ و مطلق و مقیّد و مجمل و مبیّن- جدایی نیست و واژه- ضربوا- در این حدیث از عبارت- ضربت اللبن بعضه ببعض یعنی شیر را در هم آمیختم و بهم زدم گرفته شده است. (مجمع البحرین- ۲۴/ ابراهیم) و از علی علیه السّلام نقل شده است که فرمود: «و لقد ضربت انف هذا الامر و عینه و قلبت ظهره و بطنه» یعنی زمامداری و حکومت را با شناخت و معرفت کامل تحقیق کردم و پشت و روی کار را سنجیدم زیرا هم پژوهشگری برای شناخت و معرفت چیزی عادتا امعان نظر می کند تا حقیقت آن را دریابد.

(خطبه ۴۳/ صبحی الصّالح در باره آماده نمودن یارانش برای جنگ با معاویه).

(وَ لَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا- ۵۷/ زخرف) (ما ضَرَبُوهُ لَکَ إِلَّا جَدَلًا- ۵۸/ زخرف) (آن مثلی که زدند و گفتند که خدایان ما بهترند یا او، جز برای جدل و ستیزه نبود زیرا آنها گروهی ستیزه جویند) و (وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۴۵/ کهف).

(أَ فَنَضْرِبُ عَنْکُمُ الذِّکْرَ صَفْحاً- ۵/ زخرف) (آیا چون گروهی اسراف کارید ما یادآوری و تذکار را از شما باز داریم و در گذریم).

(مُضارَبَه:) نوعی از تجارت است.

مضرّبه: لباس دوخته شده با دوخت و خطوط زیاد.

تضریب: برانگیختن و تشویق، گویی که تشویقی است بر سفر دور و دراز در زمین.

اضطراب: زیاد این طرف و آن طرف در زمین راه رفتن که از همان الضّرب فی الأرض است.

استضراب النّاقه: فحل و گشن خواستن شتر مادینه.

(ضرع) [ضرع]

الضّرع: پستان شتر، گوسفند و غیر از آنها.

اضرعت الشّاه: شیر گوسفند بخاطر نزدیکی زائیدنش در پستانش رسید، مثل:

اتمر و البن: خرما و شیرش رسید و زیاد شد.

شاه ضریع: گوسفند بزرگ پستان.

و امّا آیه: (لَیْسَ لَهُمْ طَعامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِیعٍ- ۶/ غاشیه).

گفته شده- ضریع- گیاه تلخ خشک است یا گیاهی سرخ رنگ بدبو (که شتران آن را نمی خورند) و آن را در دریا می اندازند، هر چه که باشد- ضریع- در آیه اخیر اشاره به چیزی زشت و منکر است.

ضرع الیهم: نوزاد حیوان پستان مادرش را گرفت، و از این معنی گفته شده:

ضرع الرّجل ضراعه: خوار و زبون شد.

اسم فاعل از این فعل- ضارع و ضرع- است.

(تَضَرّع:) اظهار زاری و زبونی کردن، در آیات گفت:

(تَضَرُّعاً وَ خُفْیَهً- ۶۳/ انعام) (لَعَلَّهُمْ یَتَضَرَّعُونَ- ۲۴/ انعام) (لَعَلَّهُمْ یَضَّرَّعُونَ- ۹۴/ اعراف) همان- یتضرّعون است که ادغام شده.

(فَلَوْ لا إِذْ جاءَهُمْ بَأْسُنا تَضَرَّعُوا- ۴۳/ انعام «۱») (مُضارَعَه:) اصلش همسانی در خواری و زبونی است، سپس مخصوص مشارکت شده است و از این معنی نحویّون لفظ مضارع را استفاده نموده اند «۲».

(ضعف) [ضعف]

الضّعف: نقطه مقابل قوّت و نیرو است.

و قد ضعف فهو ضعیف: ناتوان شد و ناتوان است.

آیه: (ضَعُفَ الطَّالِبُ وَ الْمَطْلُوبُ- ۷۳/ حجّ) «۳» ضعف در حال و بدن و حالت بکار می رود، گفته شده: ضعف و ضعف دو واژه اند.

---

(۱) آنگاه که آیات خداوند و آنچه را که بر آنها خوانده می شود فراموش کردند ناگهان عذاب سخت ما به آنها می رسد بزاری در می آیند ولی اینان همان کسانیند که دلهاشان با قساوت و سنگدلی خو گرفته و شیطان آنچه را که می کنند برای آنها آراسته و زینت می دهد که ناگهان به سزای کردار شیطان گونه شان مبتلا می شوند- ۴۳ و ۴۴/ انعام.

(۲) فعل مضارع فعلی است که دلالت بر انجام کاری در زمان حال و آینده دارد که گفته اند وجه تسمیه آن این است که با اسم فاعل در حرکات و عدد حروف و صفت نکره مشابه است و چون با فعل ماضی هر دو از مصدر مشتقّ شده اند مضارع نامیده شده اند.

(۳) تمام آیه این چنین است: ای مردم برای شما مثلی زده می شود به آن گوش فرا دهید کسانی و چیزهائی که غیر از خدا می خوانید مگس را هم نیافریدند هر چند که همه با هم مجتمع شوند، بت ها، طاغوت ها و مورد پرستش ها آنقدر ضعیف و ناتوانند که اگر مگسی چیزی از غذاشان را بردارد و بخورد

در آیه: (وَ عَلِمَ أَنَّ فِیکُمْ ضَعْفاً- ۶۶/ انفال).

و (وَ نُرِیدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَی الَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا فِی الْأَرْضِ- ۵/ قصص) خلیل رحمه اللّه گفته است: الضّعف با ضمّه حرف (ض) ناتوانی بدنی است و- الضعف- با فتحه حرف (ض) نارسایی در عقل و رأی است، و از این معنی است:

آیه: (فَإِنْ کانَ الَّذِی عَلَیْهِ الْحَقُّ سَفِیهاً أَوْ ضَعِیفاً- ۲۸۲/ بقره) «۱» جمع ضعیف- ضعاف و (ضُعَفاء)- است، خدای تعالی گوید:

لَیْسَ عَلَی الضُّعَفاءِ- ۹۱/ توبه) «۲» (اسْتَضْعَفْتُهُ:) ناتوانش یافتم.

و در آیه: (وَ الْمُسْتَضْعَفِینَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الْوِلْدانِ- ۵۷/ نساء) «۳» و در آیات:

(قالُوا فِیمَ کُنْتُمْ قالُوا کُنَّا مُسْتَضْعَفِینَ فِی الْأَرْضِ- ۹۷/ نساء) «۴»

توانایی گرفتن آن را از مگس ندارند به راستی که چون ناتوان طالبانی و چه ناتوان مطلوبی.

(۱) در باره شهادت نوشتن در قرض دادن است می گوید: اگر کسی که حقّ با اوست نادان و در رأی ناتوان است و املاء کردن نمی داند سرپرست وی بعدالت املاء کند و دو مرد در این امر گواه گیرید.

(۲) اشاره به گسیل داشتن مسلمانان به جنگ است که عدّه ای با بهانه های دروغین می خواستند به جنگ نروند که خداوند در آیه فوق آنهایی که ضعیف و بیمار و تنگدستند و نمی توانند هزینه جنگ یا شمشیر و زره ای فراهم کنند استثناء می کند که گناهی برایشان نیست در صورتی که پند خدای و رسول و نیکان را که در راه خدایند بپذیرند- و اللّه غفور رحیم: خدای آمرزنده و بخشایشگر است.

(۳) این آیه تأکید صریح و روشنی و حتّی تهدیدی است برای کسانی که می توانند در راه خدا با دنیا پرستان که حیات آخرت را به دنیا می فروشند مبارزه کنند که می گوید: شما را چه شده است که در راه خدا و رهایی مستضعفین از مرد و زن و کودک یعنی کسانی که خدا پرستند و از خدا و ولیّ و رهبری نصرت و پیروزی می طلبند آنها را یاری نمی کنید و برای نجاتشان نمی کوشید. در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده است که فرمود: «انّ اللّه لیبغض المؤمن الضّعیف» یعنی خداوند ایمان ضعیف را دوست ندارد که ضعف ایمان به سستی در امور و عبادات می انجامد.

و در حدیثی دیگر آمده است که فرمود: «اتّقوا اللّه فی الضّعفین». یعنی در باره یتیمان و زنان، تقوا پیشه کنید و از خدای پروا داشته باشید که حقّشان ضایع نشود، این حدیث مؤیّد خطبه حجّه الوداع و سفارش پیامبر عزیز اسلام در باره دو گروه یتیمان و زنان است که متأسّفانه در جامعه به اصطلاح متمدّن و غرب و شرق شخصیّت زنان با ابزار تولید و کیفیّت تولید کرد آنان سنجیده می شود و اسلام این امر جاهلی را بشدّت محکوم می کند. (مجمع البحرین ۵/ ۸۶)

(۴) تمام آیه چنین است: کسانی را که فرشتگان قبض روح می کنند و آنها ستمگر به خویش بوده اند

(إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِی- ۱۵۰/ اعراف) (سخن هارون برادر موسی است که نتوانست از گوساله پرستی آنها جلوگیری کند و می گوید: مرا استضعاف کردند) واژه- استضعاف- نقطه مقابلش- استکبار- است در آیه:

(قالَ الَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا- ۳۳/ سباء) خدای تعالی گوید: (اللَّهُ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفاً- ۵۴/ روم).

دوّمین واژه- ضعف- در آیه اخیر غیر از مفهوم ضعف اوّلی و سوّمی است، اینکه می گوید: (خَلَقَکُمْ مِنْ ضَعْفٍ- ۵۴/ روم) یعنی از نطفه یا از خاک. ضعف دوّم در آیه، ضعف موجود در جنین و طفل است.

ضعف سوّم در آیه، ضعفی است که بعد از سنین پیری حاصل می شود که آن را با (أَرْذَلِ الْعُمُرِ- ۷۰/ نحل) اشاره کرده است.

امّا دو قوّتی که در آیه هست اولی همان چیزی است که به کودک تحرّک و هدایت و طلب کردن شیر و غذا و قدرت دفع اذیّت از نفس خویش با گریه کردن قرار داده است.

دوّمین واژه قوّه- در آیه همان است که بعد از بلوغ برای انسان حاصل می شود و دلالت دارد بر اینکه هر یک از واژه های ضعف اشاره ای است به حالتی غیر از حالت اوّلی.

دلالت این است که، ذکر و یادآوری آن واژه بصورت نکره است، زیرا هر اسم نکره ای اگر اعاده و تکرار شد و همان معنی اوّل در تکرار آن منظور باشد بار دوّم

فرشتگان به آنها می گویند در چه موقعیّتی بودید می گویند ما در زمین مستضعفین بودیم، می گویند آیا زمین خدا وسیع نبود که در آن مهاجرت کنید پس جایگاهشان دوزخ است که بد بازگشتنی است.

معرفه می شود. «۱»

مثل اینکه می گویی: رایت رجلا، قال لی الرّجل کذا: مردی را دیدم و آن مرد

---

(۱) آیه: (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً، إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً- ۵ و ۶/ شرح) و آیه: ۵۴/ روم که قبلا نوشته شده و سه بار واژه- ضعف- و دو بار واژه- قوّه- بصورت نکره آمده و مؤلّف محترم (ره) معانی مختلف آنها را با توجّه به متعلّقات قبلیشان تفسیر نموده یکی از نکات دقیق علمی است. قاعده فهم آن این است که اگر متعلّق کلمه ای که تکرار شده یک چیز باشد مثل- العسر- در آیه، مقصود دو- یسر- یعنی دو آسایش است چون- یسر- دوّم هم نکره است و متعلّق آن که- العسر- است تکرار شد، هر گاه متعلّق کلمه ای که بصورت نکره تکرار شده است دو چیز باشد مثل آیه: (وَ هُوَ الَّذِی فِی السَّماءِ إِلهٌ وَ فِی الْأَرْضِ إِلهٌ وَ هُوَ الْحَکِیمُ الْعَلِیمُ ۸۴۰ زخرف) که- فی السّماء و فی الارض- دو چیز است بنابراین- اله که با تنوین تمکین تکرار شده یک حقیقت و اشاره به یک مفهوم است، یعنی او خدای یگانه ای است که در آسمان- اله- است و در زمین هم- اله است در دریاها- اله- است و در صحراها هم- اله- است.

و این نکته دقیق علمی و رفع مشکل لفظی و مفهومی از حضرت صادق علیه السّلام در پاسخ ابو شاکر دیصانی به هشام بن حکم است که شرحش در مقدّمه کتاب آمده است و آیه فوق بسط معبودیّت خدای را اشاره می کند. (کافی اواخر- باب التّوحید) فی الارض، هم صله الّذی است یعنی خداوند در آسمان و زمین و در تمام جهان همان اله است که معبود است، اشتباه دیصانی منش ها این است که برای فهم قرآن به جمیع آیات قرآن احاطه کلّی و موضوعی ندارند و از قواعد و اصولی که بایستی از خود قرآن استدلال و درک شود بی اطّلاعند.

ابو محمّد عبد اللّه معروف به ابن هشام در کتاب معنی اللّبیب پس از اینکه برای تنوین پنج مورد ذکر می کند می نویسد:

ابن خبّاز در شرح- جز ولیّه- گفته است: انّ اقسام التّنوین عشره و سپس ده نوع تنوین او را بدین ترتیب ذکر می کند.

۱- تنوین تمکین، متعلّق به اسم معرب منصرف.

۲- تنوین مقابله، بجای نون جمع در جمع مؤنّث سالم.

۳- تنوین عوض، از حرف اصلی مثل (جوار) که (جواری) بوده.

۴- تنوین تفخیم در اسم علم مثل بمحمّد و علی.

۵- تنوین مصدری که نوعیّت را می رساند مثل ضربه ضربا.

۶- تنوین نکره در اسامی نامشخّص.

۷- تنوین وحدت مثل آیه: (أَنَّما إِلهُکَمْ إِلهٌ واحِدٌ).

۸- تنوین ترنّم، که به قافیه های شعری به جای اطلاق در می آید (ا- و- ی) در قافیه اشعار حروفی را اطلاق گویند که غیر از حرف اصلی کلمه است.

۹- تنوین ضرورت که به کلمات غیر منصرف ملحق می شود.

۱۰- تنوین در منادای مضموم مثل: سلام اللّه یا مطر علیها و لیس علیک یا مطر السّلام (مغنی اللّبیب- ۳۴۳).

ص: ۴۵۶

آنچنان بمن گفت (که- رجل- در دو عبارت یک فرد است بار اوّل نکره و بار دوّم معرفه آمده چون منظور همان مرد بوده).

و هر گاه واژه- رجل- دربار دوّم هم بصورت نکره ذکر شود مقصود غیر از اوّل اراده شده (مثل عبارت- رأیت رجلا فقال لی رجل) مقصود از رجل دوّم همان مرد اوّل نیست از این روی ابن عبّاس در آیه: (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً، إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً- ۵ و ۶/ شرح) گفته است: لن یغلب عسر یسرین: یعنی: هرگز یک سختی بر دو آسانی و سهولت غالب نمی شود. (هر دو عسر- در آیه چون معرفه است به یک معنی و یکبار است ولی- یسر- چون نکره است دوّمی غیر از اوّلی و دو آسایش در برابر یک سختی است).

و آیه: (وَ خُلِقَ الْإِنْسانُ ضَعِیفاً- ۲۸/ نساء) پس ناتوانی و ضعف انسان همان نیازهایی است که موجودات برتر یا فرشتگان آن نیازها را ندارند و از آنها بی نیازند.

در آیه: (إِنَّ کَیْدَ الشَّیْطانِ کانَ ضَعِیفاً- ۷۶/ نساء) کید و مکر شیطان برای کسانی ضعیف است که از خدا پرستان و عباد اللّه هستند که در آیه: (إِنَّ عِبادِی لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطانٌ- ۴۲/ حجر) از آنها سخن گفته است (به حقیقت که برای تو تسلّط و چیرگی بر بندگان من نیست) واژه- (ضِعف)- از الفاظی است که مفاهیمی نزدیک بهم دارد که وجود هر معنی، معنی دیگری را نیز اقتضاء می کند مثل واژه های نصف و زوج که ترکیبی متساوی در مقدار است و مخصوص عدد و ارقام.

پس اگر گفته شود- اضعفت الشّی ء و ضعّفته و ضاعفته: یعنی مثل آن را به او ضمیمه کردم پس افزون شد.

بعضی گفته اند- ضاعفت- از- ضعّفت- بلیغ تر و رساتر است و لذا بیشترشان آیات: (یُضاعَفْ لَهَا الْعَذابُ ضِعْفَیْنِ- ۳۰/ احزاب) یعنی: (ای زنان پیامبر هر یک از شما اگر کار زشت مسلمی را انجام دهد عذابش دو برابر افزون شود).

و آیه: (وَ إِنْ تَکُ حَسَنَةً یُضاعِفْها- ۴۰/ نساء) خوانده اند. «۱»

و گفت: (مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها- ۱۶۰/ انعام) «۲» بنابر حکم دو آیه اخیر اقتضاء می کند که- مضاعفه- در معنی ده برابر امثال خودش باشد.

ضعفته- (بدون تشدید حرف- ع) ضعفا- اسمش مضعوف است یعنی سست و ناتوان، پس- ضعف- مصدری است و ضعف با کسره حرف (ض) اسمی است مثل- شی ء و شی ء یعنی (خواستن از- شاء- یشاء و مورد خواست).

پس ضعف الشّی ء- چیزی است که دو برابرش می کند و هر گاه- ضعف- به عدد و رقم اضافه شود خود همان عدد و رقم و برابر آن را افزون بر آن اقتضاء می کند، مثل:

ضعف العشره و ضعف المائه- که بدون خلاف، اولی در معنی بیست و دوّمی دویست است.

و بر این اساس شاعر گوید:

جزیتک ضعف الودّ لمّا اشتکیته و ما ان جزاک الضّعف من احد قبلی «۳»

(همینکه از دوستی گله مند شدی دو برابر آن محبّت کردم و مکافات دادم و قبل از من هیچ احدی آنطور محبّت نکرده و پاداشش نداده است)

---

(۱) تمام آیه چنین است: إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّهٍ وَ إِنْ تَکُ ... خداوند به اندازه ذرّه ای ستم نمی کند اگر ذرّه ای عمل نیک باشد آن را دو چندان می کند و از سوی خویش پاداش بزرگی به شما می دهد.

(۲) این آیه یکی از آیات با شکوه قرآن است که الطاف و بخشایش خدای تعالی را نسبت به اعمال بندگان بیان می کند، می گوید: هر کس کار نیک بیاورد و انجام دهد ده برابر آن را خواهد داشت و پاداش دارد ولی هر کس کار بدی انجام دهد و بیاورد، جز بهمان اندازه و برابر همان کار سزایش ندهند و ستمشان نمی کنند. [.....]

(۳) شعر از ابو ذؤیب است که اصمعی آن را این چنین نقل کرده است

جزیتک ضعف الود لما استبنته و ما ان جزاک الضّعف من احد قبلی

که روایت راغب صحیحتر بنظر می آید، چون- لما استبنته- یعنی همینکه آشکارش کردم ولی گله مند شدن و علّت دو برابر نمودن دوستی رساتر است.

اگر گفته شود- (اعطه ضعفی واحد: (دو برابر واحد و آن یکی را به او ببخش) یعنی: یک به اضافه دو برابر که اقتضاء مقدار سه دارد زیرا واحد با دو واحد دیگر که با او جمع می شود نتیجه اش سه واحد است و این نتیجه در صوتی است که ضعف آن بر آن اضافه شود امّا اگر اضافه نشود می گویی ضعفین- یعنی در حکم دو چیز است که یکی از آن، بر دیگری جمع شده است پس حکم دو «۱» دارد زیرا یکی از آنها بر دیگری افزوده شده و از دو واحد بیرون نمی شود بر خلاف آنچه را که اضافه بر دو- یا- ضعفان- است که به واحد افزوده شده و سه چیز می شود، مانند- ضعفی الواحد.

در آیات: (فَأُولئِکَ لَهُمْ جَزاءُ الضِّعْفِ- ۳۷/ سباء) (لا تَأْکُلُوا الرِّبَوا أَضْعافاً مُضاعَفَةً- ۱۳۰/ آل عمران) که گفته شده تکرار لفظ را برای تأکید آورده است و لذا گفته شده- بسا که- مضاعفه- از- ضعف- باشد نه از ضعف. در آیه زیر مقصود و معنی آنچه را که ضعف می دانند همان ضعف یا نقص است.

مثل: (وَ ما آتَیْتُمْ مِنْ رِباً لِیَرْبُوَا فِی أَمْوالِ النَّاسِ فَلا یَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ- ۳۹/ روم) و (یَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبا وَ یُرْبِی الصَّدَقاتِ- ۲۷۶/ بقره) و این معنی را شاعر گفته است که می گوید:

(زیاده شیب و هی نقص زیادتی (فزونی پیری همان کم شدن زیادتی من است) و در آیه: (فَآتِهِمْ عَذاباً ضِعْفاً مِنَ النَّارِ- ۳۸/ اعراف) «۲»- از خداوند تقاضا می کنند که

---

(۱) قبل از این آیه می گوید: حقّ خویشاوندان و مسکین و در راه مانده را به پردازید و بدهید و این امر برای کسانی که ایمان دارند عبرت هاست، و سپس می گوید آنچه را که به ربا می دهید تا از اموال مردم افزون بر آن بیابید بخاطر رضای خدا می دهید آنهاست که افزون یافتگانند، قبل و بعد آیه فوق بخوبی نشان می داد که تناسبی میان پایمال کردن حقوق خویشان و مسکینان و سپس پرداخت نکردن مالیات اسلامی هست که سرمایه های رباخواران را به وجود آورده است و آنهم مولود ایمان نداشتن و خوشنودی خدا نطلبیدن و در زمره رستگاران نبودن است.

(۲) عذابی بیش از آتش به ایشان برسان، این تقاضا در قیامت از سوی دنباله روان و امّت هایی است که

بخاطر گمراه بودن آنها با عـذابی، و با عـذابی دیگر بخاطر گمراه نمودن دیگران معـذّب شونـد و چنانکه اشاره کرده است که (لِيَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ كـامِلَةً يَوْمَ الْقِيـامَهِ وَ مِنْ أَوْزارِ الَّذِينَ يُضِـلُّونَهُمْ- ۲۵/ نحـل) (پیشوایـان سـتم پیشه و بی ایمان در قیامت نتیجه گناهان و اعمال خود را بطور کامل به اضافه گیاهان کسانی که گمراه کرده اند برمی دارد).

و آیه: (لِكُلٍّ ضِـعْفٌ وَ لكِنْ لا تَعْلَمُونَ- ۳۸/ اعراف) هر عذابی که برای شـما هست برای هر یک از شـما فزونی عذاب است و نمی دانیـد، گفتـه معنی آیـه ایـن است که برای هر یـک از شـما دنبـاله روان کفر و سـردمداران کفر دو برابر عـذابی است که دیگری می بینـد زیرا عذاب، ظاهری و باطنی دارد و هر یک از آنها عذاب ظاهری دیگری را درک می کند و عذاب باطنی او را نمی بیند و می اندیشد برای او عذاب باطنی نیست.

(ضغث) [ضغث]

الضغث: دسته گیاه خوشبو یا خارها یا شاخه ها جمعش اضغاث- است.

گفت: (وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِـغْثاً- ۴۴/ ص) و به این واژه، خوابهـای آشـفته و آمیخته ای که حقـایقش روشن نمی شود تشـبیه شـده است.

آیه: (قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ- ۴۴/ یوسف) گفته اند خوابهای پریشان و قسمتی از خوابهای آشفته و درهم است.

(ضغن) [ضغن]

الضّغن و الضِّغن- با کسره و فتحه حرف (ض) کینه شدید و سخت است جمعش- اضغان.

در دنیا از مسـتکبرین بی ایمان پیروی کردنـد که از خـدای می خواهند عذاب پیشوایان کفر و اسـتکبار را که گمراهشان کرده اند دو چندان کند، می گوید:

عذاب همه شما دو چندان است و شما نمی دانید.

آیه: (أَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللَّهُ أَضْغانَهُمْ- ۲۹/ محمّد) (آیا کسانیکه بیماری حقد و کینه در دلشان هست پنداشته اند که هرگز خداوند آنها را آشکار نخواهد کرد).

ناقه، هم به این واژه تشبیه شده است.

و گفته اند- ذات ضغن- کینه دار است.

قناه ضغنه: سر نیزه کج.

اضغان: چپ و راست جامه بخود پیچیدن، یا زره و غیره از آن بخود بستن.

(ضُلّ) [ضُلّ]

الضّلال: عدول و انحراف از راه مستقیم، نقطه مقابلش هدایه- است. خدای تعالی گوید: (فَمَنِ اهْتَدى فَإِنَّما يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيْها- ۱۰۸/ یونس).

(پس کسیکه هدایت یافت به سود خویش هدایت می یابد و کسیکه گمراه شد بر زیان خویش گمراه می شود). واژه- ضلال- برای هر عدول و انحرافی از راه مستقیم خواه عمدی یا سهوی و کم یا زیاد گفته می شود. پس صراط مستقیمی که مورد رضا و خشنودی است جدّا مشکل است.

پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله فرمود: «استقیموا و لن تحصوا» «۱» (در راه راست پایداری کنید و استقامت بورزید و هرگز آن را حساب نکنید و مشمارید).

بعضی از حکماء گفته اند: ما از جهتی در راه صوابیم و از وجوه بسیاری گمراهیم زیرا استقامت و صواب، در حکم شخص تیرانداز است که به هدف می زند هر تیری که به اطراف هدف زده شود همه اش گمراهی و جدا از هدف است. و همانطور که گفتیم از بعضی صالحان و پاکان روایت شده است که پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله را در خواب دید و گفت یا

---

(۱) تمام حدیث چنین است: استقیموا و لن تحصوا، و اعلموا ان خیر أعمالکم الصّلاه یعنی: در نماز و هر عمل خیری آنگونه پایدار باشید تا اینکه نلغزید و منحرف نشوید (النّهایه ۱/ ۳۹۸)

رسول اللّه روایت شده است که گفته ای: «۱» «شیّبتنی سوره هود و اخواتها، فما الّذی شیّبک منها؟ فقال: قوله (فاستقم کما امرت) پس هر گاه ضلال- ترک نمودن طریق مستقیم عمدا یا سهوا کم یا زیاد باشد در آن صورت صحیح است که لفظ (ضلال) از کسیکه خطائی از او سر می زند به کار رود از این روی به پیامبران و بکفّار نیز نسبت داده شده است هر چند که میان این دو ضلال فاصله دو رو زیادی بوده، مگر نمی بینی که در باره پیامبرش صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

(وَ وَجَدَکَ ضَالًّا فَهَدی- ۷/ ضحی) یعنی قبلا- به آنچه را که از نبوّت و پیامبری به تو رسیده است آگاه و راه یافته به آن نبودی.

و اولاد یعقوب به پدرشان گفتند: (إِنَّکَ لَفِی ضَلالِکَ الْقَدِیمِ- ۹۵/ یوسف). و باز به ملک مصر گفتند: (إِنَّ أَبانا لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ- ۸/ یوسف). که اشاره به شیفتگی و علاقه یعقوب به یوسف و اشتیاقش به اوست و همچنین آیه: (قَدْ شَغَفَها حُبًّا إِنَّا لَنَراها فِی ضَلالٍ مُبِینٍ- ۳۰/ یوسف) «۲» و از قول موسی گفت:

(وَ أَنَا مِنَ الضَّالِّینَ- ۲۰/ شعراء) که تنبیهی و هشداری است، در کار سهو و غفلتی از

---

(۱) یعنی سوره هود و همانند آن مرا پیر کرد، پرسید آنکه تو را از آن سوره پیر کرده است کدام است؟

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: (فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ- ۱۱۲/ هود) امر خدای تعالی که فرمود: همانگونه که امر شده ای پایدار باش و استقامت بورز، که در احادیث (وَ مَنْ تابَ مَعَکَ- ۱۱۲/ هود) یعنی و دیگرانی که پیروان تو هستند نیز بایستی استقامت بورزند، تتمّه حدیث است که پیامبر را نگران و اندوهگین می نموده و گر نه او خود مظهر استقامت و پایداری بوده (که امام خمینی هم همین نظر را دارند).

واقدی از ابن عبّاس نقل می کند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: (شیّبتنی هود و الواقعه و المرسلات و عمّ یتسائلون و اذا الشّمس کوّرت و اقتربت السّاعه و ما فعل بالامم قبل) سوره های (۱۱/ ۵۶- ۷۷- ۷۸- ۸۱- ۵۴) که مسئولیّت پایداری ملّت اسلام با او بوده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را پیش از موعد پیری فرسوده ساخته و خودش می گوید:

بر امم گذشته چنین نبوده برای توضیح بیشتر به ذیل واژه- حصا- مراجعه شود.

(الطّبقات الکبری/ کاتب واقدی ۱/ ۴۳۵)

(۲) سه آیه اخیر نقل قول برادران حسود و گمراه یوسف نسبت به حضرت یعقوب است که چون او را در راه باطل خود نمی بینند او را نسبت به نظر و راه خود در بیراهه و گمراه معرّفی می کنند.

سوی موسی.

و آیه: (أَنْ تَضِلَّ إِحْداهُما- ۲۸۲/ بقره) یعنی فراموش می کند. و این فراموشی از نسیانی است که موضوعا از طبیعت در نهاد انسان هست ضلال از وجهی دیگر سه گونه است:

۱- ضلال یا بیراهه بودن در علوم نظری مثل ضلالت در معرفت خدای و وحدانیّت او و در شناخت پیامبری و مانند اینها که در آیه: (وَ مَنْ یَکْفُرْ بِاللَّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلالًا بَعِیداً- ۱۳۶/ نساء) به آن معنی اشاره شده است.

۲- ضلالی که در علوم عملی است مثل معرفت احکام شرعی که همان عبادات است.

۳- ضلال بعید یا انحراف و گمراهی دور از صراط مستقیم و اشاره ای است به آنچه که کفر است مثل آنچه که در آیه قبل گفته شده که:

(وَ مَنْ یَکْفُرْ بِاللَّهِ- ۱۳۶/ نساء) (إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلالًا بَعِیداً- ۱۶۷/ نساء).

(بَلِ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ فِی الْعَذابِ وَ الضَّلالِ الْبَعِیدِ- ۸/ سباء) «۱» یعنی در عقوبت و گمراهی دور، و بر این معنی آیات:

(إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِی ضَلالٍ کَبِیرٍ- ۹/ الملک) (قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَ أَضَلُّوا کَثِیراً وَ ضَلُّوا عَنْ سَواءِ السَّبِیلِ- ۷۷/ مائده) «۲» (أَ إِذا ضَلَلْنا فِی الْأَرْضِ- ۱۰/ سجده) «۳» در آیه اخیر- ضللنا- کنایه از مرگ و استحاله و دگرگون شدن بدن است. و

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: بلکه کسانی که به آخرت ایمان ندارند در عذاب و ضلالت دورند.

(۲) بگو ای اهل کتاب در دین خویش علو مکنید و سخن بنا حقّ مگوئید هوسهای گروهی را که پیش از این به گمراهی افتادند و بسیاری را هلاک و گمراه کرده اند و از راه مستقیم دورند پیروی مکنید.

(۳) ناسپاسان می گویند آیا وقتی که ما در زمین گم می شویم دوباره خلقت تازه ای خواهیم داشت اینها به لقاء و پیشگاه پروردگار خویش کافرند.

آیه: (وَ لَا الضَّالِّينَ- ۷/ فاتحه) گفته شده مقصود از- ضالّین نصاری است.

و آیه: (فِی کِتابٍ لا یَضِلُّ رَبِّی وَ لا یَنْسی- ۵۲/ طه) یعنی از پروردگار دور نمی شود و پروردگارم نیز از آن غافل نمی شود یعنی وانمی گذارد، و فراموش نمی کند.

و آیه: (کَیْدَهُمْ فِی تَضْلِیلٍ- ۲/ فیل) یعنی در باطل و گمراهی خودشان. «۱» (اضلال-) دو گونه است:

اوّل آنکه سبب آن، ضلال و گم شدن باشد که خود دو وجه دارد:

۱- یا اینکه چیزی از تو دور و گم شود، مثل: اینکه می گویی: اضللت البعیر: شتر را گم کردم. و از من دور شد.

۲- و یا اینکه به ضلال و دور شدنش حکم کنی و ضلال در این دو امر سبب- اضلال- است.

دوّم- اینکه اضلال- سبب- ضلال- و دور شدن شود به این معنی که امر باطل برای انسان زینت داده شود تا به گمراهی بیفتد مثل مفهوم آیات:

(لَهَمَّتْ طائِفَهٌ مِنْهُمْ أَنْ یُضِلُّوکَ

- ۱۱۳/ نساء) (وَ ما یُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ- ۶۹/ آل عمران) یعنی کارهایی را دنبال می کنید که بوسیله آن کارها ترا گمراه کنند، پس، از کارشان چیزی عایدشان نمی شود مگر چیزی که گمراهی خودشان در آن هست. و از قول شیطان می گوید:

(وَ لَأُضِلَّنَّهُمْ وَ لَأُمَنِّیَنَّهُمْ- ۱۱۹/ نساء) «۲» و در باره شیطان گفت:

(وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْکُمْ جِبِلًّا کَثِیراً- ۶۲/ یس) «۳»

---

(۱) در باره اصحاب فیل است که می فرماید: آیا نمی دانی که پروردگارت با اصحاب فیل چگونه عمل کرد آیا کید و نیرنگشان را در باطل و گمراهی قرار نداد.

(۲) قطعا گمراهشان می کنیم و به آرزوهاشان درمی افکنیم.

(۳) شیطان از شما نسل ها و خلقهای زیادی را گمراه کرد، آیا نمی باید تعقّل می کردید.

(وَ يُرِيدُ الشَّيْطانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلالًا بَعِيداً- ۶۰/ نساء) (وَ لا تَتَّبِعِ الْهَوى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ- ۲۶/ ص) «۱» العاده طبع ثان: عادت طبیعت دوّم آدمی است، و این نیرو در انسان فعل الهی است و چون چنین است (که در غیر اینجا یاد شده است ذیل واژه- طبع) هر چیزی که سبب وقوع فعلی باشد نسبت دادن آن فعل به آن چیز صحیح است، و نیز صحیح است که ضلال بنده از این وجه به خدا منسوب شود، پس گفته می شود- اضلّ اللّه نه به وجهی است که نادانها تصوّر می کنند، و چنانکه گفتیم نه تنها اضلال کافر و فاسد و غیر از مؤمنین را منسوب به نفس خودشان قرار داده بلکه اضلال مؤمنین را هم از خودش نفی کرد، در آیات زیر گفت:

(ما کانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ- ۱۱۵/ توبه) (فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمالَهُمْ سَيَهْدِيهِمْ- ۴/ محمّد) و در مورد کافر و فاسد گفت:

(فَتَعْساً لَهُمْ وَ أَضَلَّ أَعْمالَهُمْ- ۸/ محمّد) (وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِينَ- ۲۶/ بقره) (كَذلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكافِرِينَ- ۷۴/ غافر) (وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ- ۲۷/ ابراهیم) و بر همین مثال برگرداندن دلهاست که گفت:

(وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ- ۱۱۰/ انعام) (دلها و دیدگانشان را منقلب می کنیم چنانکه نخستین بار ایمان نیاوردند در طغیانشان رهایشان می کنیم که کور دل بمانند).

---

(۱) در این آیه به روشنی عامل مهمّ و انگیزه گمراهی و دور شدن از راه خدای را که همان هوی و هوس است بیان می کند که انسانها عملا در دوران حیات چنان گمراهی ها و عواقب آنها را بخوبی می بینند. [.....]

و همچنین- عبارت- الختم علی القلب: مهر بر دل زدن در آیه (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره).

و زیادی مرض و بیماری دل، در آیه: (فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزادَهُمُ اللَّهُ مَرَضاً- ۱۰/ بقره).

(ضم) [ضم]

الضّمّ: جمع کردن میان دو چیز و بیشتر است، گفت:

(وَ اضْمُمْ یَدَکَ إِلی جَناحِکَ- ۲۲/ طه) اضمامه: گروهی از مردم، یا مقداری کتاب یا دسته هایی از گل و گیاه یا مانند اینها است.

اسد ضمضم و ضماضم: شیر خشمگین و فریاد زن.

یضمّ الشّی ء الی نفسه: یعنی آن چیز را بخود اختصاص می دهد، و گفته اند معنی آن این است که- او گرد آوردنده خلق است.

فرس سبّاق الاضامیم: وقتی است که اسبی بر گروهی از اسبان دیگر ناگهان پیشی گیرد.

(ضمر) [ضمر]

الضّامر من الفرس: اسب کم گوشت و لاغر اندام که لاغریش در اثر کارهای زیاد است نه لاغری طبیعی، در آیه گفت:

(وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ- ۲۷/ حجّ) افعال این واژه- ضمر ضمورا و اضطمر فهو مضطمر است: لاغر اندام شد.

ضمّرته انا: لاغرش کردم.

مضمار: «۱» محلّ اسب دوانی و جای تمرین دادن اسبها.

ضمیر: چیزی است که قلب و خاطر آن را در برگرفته و در نگهداری و وقوفش دقّت می کند.

نیروی حافظه هم به همین جهت- ضمیر- نامیده شده که نگه دارنده خاطره هاست.

(ضن) [ضن]

در آیه گفت: (وَ ما هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ- ۲۴/ تکویر) «۲» یعنی پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله بخیل و تنگ نظر نیست.

الضّنّه: بخل نمودن به چیزی با ارزش، از این روی گفته شده:

علق مضنّه مضنّه: چیز قیمتی و نفیسی است که مورد بخل است.

فلان ضنّی بین اصحابی: او در میان یارانم با ارزش است که به او بخل می ورزم؟ «۳» ضننت بالشّی ء ضنّا و ضنانه- که ضننت- هم گفته شده یعنی به آن چیز بخل

---

(۱) در نهج البلاغه از علی علیه السّلام در خطبه ای که به گفته ابن ابی الحدید خطبه شارح نهج البلاغه یازده هشدار و تنبیه در آن هست چنین آمده است: «ألا و انّ الیوم المضمار و غدا السّباق و سبقه الجنّه».

یعنی آگاه باشید که امروز یعنی حیات دنیا روز عمل است و فردا که حیات آخرت است هدف و مقصد مسابقه و رستگاری است که بهشت نقطه پایانی مسابقه و حرکت و سفر است. در کلام امیر المؤمنین علیه السّلام مضمار، و سباق بصورت استعاره بکار رفته است، که- مضمار- اسم مکانی است که ستوران سوارکاری در آنجا بدنشان ساخته و پرداخته می شود تا زیاد فربه نشوند و بتوانند در مسابقات شرکت کنند. که علی علیه السّلام چنین واژه مناسبی را برای حیات دنیا که نه جای پروریدن تن و نه جای رفاه و عیّاشی، و خوشگذرانی است استعاره نموده و این کلمه خود هشداری است بر دنیا خواران و دنیا پرستان. (نهج البلاغه صبحی الصّالح خطبه ۲۸/ ۷۱).

(۲) ضنین- در آیه فوق به معنی بخیل است بنا به گفته شیخ طریحی به نقل از مجمع البیان:

علماء بصره و ابن کثیر و کسائی- بظنین- خوانده دلیل اینکه ضنین با حرف (ظ) است از عبارتی است که می گویند- ظننت ای اتّهمت به این معنی که پیامبر نسبت به آنچه را که از جانب خدا و وحی می گوید اتّهام و دروغ بر خود نمی بندد.

و اگر با حرف (ض) یعنی- بضنین- خوانده شود یعنی پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله همچون کاهن ها و علماء معروف بشری نیست که هر چه می داند همه را به دیگران نگوید و نرساند بلکه تمام وحی را بدون یک حرف کم و زیاد با شرح صدر ابلاغ می کند.

(۳) و حدیثی در صفات مؤمن آمده است که مؤمن در دوستی نسبت به احدی شتاب نمی ورزد برای

ورزیدم.

(ضنک) [ضنک]

آیه: (مَعِیشَةً ضَنْکاً- ۱۲۴/ طه) یعنی زندگی مشکل و سخت. «۱» ضنک عیشه:

زندگیش سخت شد.

امرأه ضناک: زن درشت اندام.

الضّناک: زکام و سرماخوردگی.

مضنوک: شخص سرما خورده.

(ضاهی) [ضاهی]

آیه: (یُضاهِؤُنَ قَوْلَ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۳/ توبه) در سخن گفتن با کفّار همسانی و همزبانی می کنند، گفته شده اصلش با همزه است که آنطور هم خوانده شده.

ضهیاء: زنی که دشتان و حائض نمی شود، جمعش- ضهی- است.

(ضیر) [ضیر]

الضیر: همان مضرّت و زیان است، فعلش ضارّه و ضرّه است- در آیه گفت:

اینکه برادران صدیق و با وفا همواره کم اند و از سخنان علی علیه السّلام بعد از داستان تحکیم این است که فرمود:

«حتّی ارتاب النّاصح بنصحه و ضنّ الزّند بقدحه» یعنی طوری شد که اندرزگو و نصیحت کننده شکّ و ریب در سخنش می داشت و آتشزنه هم از روشن کردن آتش بخل می کرد. (مجمع البحرین ۶/ ۲۷۶/ مجمع البیان ۱۰/ ۴۴۵).

(۱) شیخ طریحی در ذیل واژه- ضنک در آیه: (وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِکْرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنْکاً- ۱۲۴/ طه) می نویسد، یعنی کسی که از دین، روی گرداند، آزمندی شدید و حرص دنیا بر او چیره می شود، بطوریکه دستش از بخشش و انفاق بسته می شود و بخل می ورزد، لذا دنیا بر او تنگ و سخت گشته و نفس لوّامه و ملامتگر، جهان را بر او تیره و تار می کند و در قیامت با کوری و یا نابینائی از هدایت و حجّت و دلیل محشور می شود که بدترین کوری است، و در دعا آمده است که: «اللّهمّ اجعل لی من کلّ ضنک مخرجا» یعنی: خدایا از هر سختی مرا در امان نگهدار و بیرون آر. (مجمع البحرین ۵/ ۲۸۱).

(لا ضَيْرَ إِنَّا إِلى رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ- شعراء/ ۵۰) و (لا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً) پاسخ ساحران بفرعون است که می گویند ما از کشته شدن بدست تو زیانی نمی بینیم زیرا بسوی خدایمان باز می گردیم.

(ضیز) [ضیز]

آیه: (تِلْكَ إِذاً قِسْمَةٌ ضِيزى- ۲۲/ نجم) یعنی بخشش ناقص و نارسا اصلش بر وزن (فعلی) است که بخاطر حرف (ی) حرف (ض) که قبل از آن است مکسور شده و گفته اند وزن- فعلی- در کلامشان نیست. «۱».

(ضیع) [ضیع]

ضاع الشّی ء یضیع ضیاعا: آن چیز تباه شد. اضعته و ضیّعته: تباهش کردم. در آیات: (أَنِّی لا أُضِيعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنْكُمْ ۱۹۵/ آل عمران) (إِنَّا لا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا ۳۰/ کهف) (وَ ما كانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمانَكُمْ ۱۴۲/ بقره) (لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ- ۱۲۰/ توبه).

(تمام آیات فوق مربوط به این است که خداوند اعمال و پاداش نیکوکاران و انسانهای مؤمن را تباه و ضایع نمی کند).

ضیعه الرّجل: اموال غیر منقول که آن را سرپرستی نکنند از بین می رود و ضایع می شود، جمعش- ضیاع- است.

تضیّع الرّیح: بادی است که هر گاه بوزد آنچه را که بر آن می وزد ضایع می کند. «۲»

---

(۱) در سراسر کتاب عبارت (قال بعضهم ... یا فی کلامهم ...) زیاد به چشم می خورد شاید تصوّر شود منظور راغب اعراب است ولی قصد ایشان از ضمیر (هم) کسانی است که شاعر، نویسنده، خطیب و خلاصه صاحب نظر و عالم در واژه شناسی و علوم زبان عرب هستند.

(۲) در حدیثی از پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله آمده است که: «بین ذلک رسول اللَّه للنّاس فضیّعوه» یعنی: پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله

.(ضیف) [ضیف]

اصل ضیف- کجی و انحنا است (کمان گونه) ضفت الی کذا و اضفت کذا الی کذا: به آن متمایل شدم و آن را به سویش میل دادم.

ضافت الشّمس للغروب و تضیّفت: خورشید در حالت گشتن و غروب کردن است.

ضاف السّهم عن الهدف و تضیّف: تیر از هدف منحرف شد.

ضیف- یا مهمان، کسی است که به تو متوجّه می شود و روی می کند و بر تو فرود می آید.

واژه- ضیافه- معمولا در باره مهمانی است. اصل ضیف مصدر است لذا در مفرد و جمع مساوی است و بیشتر در گفتگو جمع بسته می شود و می گویند: اضیاف و ضیوف و ضیفان: مهمانان.

در آیات: (ضَیْفِ إِبْراهِیمَ- ۵۱/ حجر) (وَ لا تُخْزُونِ فِی ضَیْفِی- ۷۸/ هود) (إِنَّ هؤُلاءِ ضَیْفِی- ۶۸/ حجر) گفته می شود: استضفت فلانا فاضافنی: از او یاری و پناه خواستم و انجام داد. و قد ضفته ضیفا فأنا ضائف و ضیف: او را مهمان کردم.

اضافه: در کلام نحویّون در اسم مجرور به کار می رود که اسمی قبل از آن و به آن منضّم شود و در سخن بعضی از آنها- اضافه- در چیزی است که کلمه دیگر در آخر

برای مردم آن را بیان کرد و سپس مردم آن را میراندند و کم توجّهی به آن نمودند.

و در حدیثی دیگر «نهی عن اضاعه المال» که گفته شده مقصود این است که حیوانات را از بین نبرند و به آنها نیکی کنند و نیز گفته شده مقصود این است که در حرام و معاصی و آنچه را که خدای تعالی دوست نمی دارد انفاق و صرف نشود.

و نیز گفته اند: نهی از اسراف و تبذیر است هر چند که در کار و مال مباح باشد.

(مجمع البحرین ۴/ ۳۶۷)

آن ثابت باشد مثل: اب- ابن- اخ- صدیق (ابو الحسن- اخ الکرام- ابن الجواد- صدیق علی) این اسامی را اسامی متضایفه یعنی نزدیک به هم گویند.

(که یا از ریشه میل و یا از ریشه ضیف و برهم وارد شدن است، پس کلمات- ابن- اخ- اب- صدیق و امثال اینها، لازم الاضافه یا متضایفه هستند).

(ضیق) [ضیق]

الضّیق: تنگی و سختی، نقطه مقابل- سعه- یعنی فراخی است که- ضیق- با فتحه حرف (ض) هم گفته می شود.

ضیقه: در فقر و بی نوایی و بخل و اندوه و مانند اینها به کار می رود.

گفت: (وَ ضاقَ بِهِمْ ذَرْعاً- ۷۷/ هود) یعنی از آنها عاجز شد.

و آیه: (وَ ضائِقٌ بِهِ صَدْرُکَ- ۱۲/ هود) یعنی سینه ات بوسیله آن گرفته و تنگ شد.

و آیه: (وَ یَضِیقُ صَدْرِی- ۱۳/ شعراء) یعنی دلم تنگ می شود.

و آیه: (ضَیِّقاً حَرَجاً- ۱۲۵/ انعام) یعنی به سختی گرفته می شود «۱» (وَ ضاقَتْ عَلَیْهِمْ أَنْفُسُهُمْ- ۱۱۸/ توبه) (وَ لا تَکُ فِی ضَیْقٍ مِمَّا یَمْکُرُونَ- ۱۲۷/ نحل) «۲» (واژه ضیق- در سه آیه اخیر عبارت از حزن و اندوه است).

و آیه: (وَ لا تُضآرُّوهُنَّ لِتُضَیِّقُوا عَلَیْهِنَّ- ۶/ طلاق) اشاره به عدم سختگیری در هزینه

---

(۱) تمام آیه و ترجمه اش چنین است: (فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ ...) آنرا که خدا می خواهد هدایت کند سینه اش را برای اسلام باز می کند و کسی را که می خواهد گمراه کند سینه اش را تنگ و کوچک می کند گوئیکه در آسمان صعود می کند، خداوند، اینطور پلیدی را بر کسانی که ایمان نمی آورند می نهد. نکته ای ظریف و علمی در عبارت- کانّما یصعّد فی السّماء- هست یعنی کسانی که حالت خفگی و تنگی نفس برای آنها در فضاء بالای جوّ حاصل می شود و گمراهی و کوتاه فکری را به چنان آدمی و حالتی تشبیه کرده است و به راستی جهان پهناور بر کسی که به آینده و سرنوشت امیدوار نیست و بلکه بیم و وحشت دارد آنچنان تنگ است.

(۲) از کید و نیرنگشان، که می کنند دلتنگ و رنجیده مباش.

و نفقه زندگی در باره همسران یا تنگ دل ننمودن آنهاست که هر دو معنی را در بر دارد.

(زنانی را که طلاق داده اید در سختی هزینه زندگی و سختی خاطر قرار ندهید).

در معنی فقر می گویند: ضاق و اضاق فهو مضیق: فقر شد و او بینوا است، بکار بردن این واژه در فقر مثل بکار بردن- وسع- در ضدّ آن است.

(ضان) [ضان]

الضّأن: میش یا گوسپند مادینه، در آیه گفت: (مِنَ الضَّأْنِ اثْنَیْنِ- ۴۳/ انعام).

اضأن الرّجل: وقتی است که میش او زیاد شده است. مفرد ضأن- ضائنه- است.

(ضوأ) [ضوأ]

الضّوء: چیزی است که از اجسام نورانی پخش می شود. «۱»

ضاءت النّار و اضاءت: آتش افروخته شد.

اضاءها غیرها: چیزی غیر از آتش، آن را افروخت.

و در آیات: (فَلَمَّا أَضاءَتْ ما حَوْلَهُ- ۱۷/ بقره) (کُلَّما أَضاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِیهِ- ۲۰/ بقره) (یَکادُ زَیْتُها یُضِیءُ- ۳۵/ نور) (یَأْتِیکُمْ بِضِیاءٍ- ۷۱/ قصص) کتابهای هدایت کننده خداوند هم ضیاء نامیده شده، مثل آیه: (وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسی وَ هارُونَ الْفُرْقانَ وَ ضِیاءً وَ ذِکْراً- ۴۸/ انبیاء) (به موسی و هارون، فرقان و ذکر و نوری دادیم، فرقان و ضیاء و ذکر، هر سه صفاتی از تورات است).

---

(۱) فرق میان (ضیاء) و (نور) این است که (ضیاء) تابش و نوری است در ذات چیزی و (نور) تابش و نوری است که از چیز دیگری گرفته می شود، مانند نور ماه که از ضیاء خورشید است.

(.

باب (الطاء)

(طبع) [طبع]

الطّبع، این است که چیزی به صورتی و پیکری و شکلی در آید، مثل شکل سکّه و پول که اعمّ از واژه- ختم (مهر) و اخصّ از واژه- نقش است.

(ختم- یعنی مهر زدن، چون زایل شدنی و متغیّر است پس مهر و یا ختم مثل نقش پول و سکّه نیست که قرنها باقی بماند، امّا نقش روی سکّه بجای مهر هم بکار می رود، نقش یا صورت بندی به نقش روی سکّه هم اطلاق می شود، امّا پول و سکّه، نقش و نقّاشی را دربرنمی گیرد، پس واژه طبع اخصّ از- نقش و اعمّ از- ختم- است).

طابع و خاتم- آن چیزی است که بوسیله آن چیزی طبع و مهر می شود طابع- اسم فاعل آن است و نیز- طابع- یعنی وسیله سکّه زدن مثل نامیدن فعل به اسم ابزار و آلت، همچون سیف قاطع که (شمشیر در واقع ابزار بریدن است نه فاعل آن ولی بصورت اسم فاعل بکار رفته است).

در آیات: (فَطُبِعَ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۳/ منافقون) (کَذلِکَ یَطْبَعُ اللَّهُ عَلی قُلُوبِ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ- ۵۹/ روم) (کَذلِکَ نَطْبَعُ عَلی قُلُوبِ الْمُعْتَدِینَ- ۷۴/ یونس) که در آیه: (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره) بحث آن گذشت، (ذیل واژه ختم). و به همین اعتبار مهر شدن دلها با طبع و طبیعت که همان سجیّت یا سرشت آدمی است

بیان شده است که یا از جهت جان و نفس است، به هر صورتی که باشد و یا از حیث خلقت و آفرینش و یا از نظر عادت که البته نامیدن سرشت و نهاد به طبیعت از جهت خلقتی که در آن نقش بسته است مفهومی برتر و بیشتر از نقش عادت دارد و لذا گفته شده و تأبی الطّباع علی النّاقل: (سرشت ها مانع تحوّل و تأثیر تغییر دهنده می شوند). «۱»

طبیعه النّار و طبیعه الدّواء: آن چیزی است که خداوند مزاج آنها را بر آن نهاده است.

طبع السّیف: رنگ و ریم و چرک شمشیر.

---

(۱) در باره طبیعت یا سرشت آدمی متغیّر هست یا نیست نظراتی گفته شده، مثلا سعدی می گوید:

مرد باید که گیرد اندر گوش ور نوشته است پند بر دیوار

باطلست آنکه مدّعی گوید خفته را خفته کی کند بیدار

اشاره سعدی به شعر سنایی است که می گوید:

عالمت غافلست و تو غافل خفته را خفته کی کند بیدار

بنابر این از نظر امور تربیتی حلّ این مشکل در خور دقّت است، راغب در ذیل واژه- ختم می گوید نقش یا سرشت از سه جهت حاصل می شود:

۱- از نظر آثار نفسانی، مثل: حقد، حسد، عاطفه، محبّت، خشم، غضب و غیره که هر انسانی را به گونه ای و نقشی نشان می دهد.

۲- عادت، که در اثر تعلیم و تربیت و محیط و شرایط در انسان بوجود می آید که خود نوعی نقش آفرینی در انسان است.

۳- طبیعت و شکل اصیل و مهمّ در هر فرد که بطور جداگانه از طریق توارث، شیر مادر، صفات و اخلاق و اندیشه های پدر و مادر مطابق اصل ژنتیک در آدمی نقشی بوجود می آورد که از دو نقش اوّل اثرش بیشتر است گاهی خود این نقش آن دو طبیعت دیگر را تحت الشّعاع قرار می دهد، لذا پیامبر فرمود: «کلّ مولود یولد علی الفطره ثمّ ابواه یهودانه و یمجّسانه و ینصّرانه».

یعنی: این پدر و مادر هستند که می توانند در نقش فطرت آدمی که همه بر خدا پرستی آفریده شده اند اثر بگذارد و تعیین کننده باشد که البتّه تا وضع بخصوص و حالات ویژه ای این اثر، مؤثّر است و گر نه همان فطرت خدائی با کمک اندیشه و برخورد و تصمیم به حالت اوّل برمی گردد و در انسان جز چهره خدایی که همان نقش خلقت است چیزی رخ نمی نماید. رمز مسلمان شدن و بحقّ گرویدن انسان ها در طول تاریخ همین است که می بینیم میلیونها انسان آفریقائی خود را از قید و بند

تبلیغات مسیونرهای آمریکائی و اروپایی که میلیاردها دلار در آنجا با تأسیس بیمارستان و کمک های دیگر خرج می کنند، خود را رها نموده و به اسلام می گروند.

ص: ۴۷۴

رجل طبع: (مرد دون همّت و فرو مایه و زشت خوی) که عدّه ای آیات: (طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۹۳/ توبه) و (کَذلِکَ نَطْبَعُ عَلی قُلُوبِ الْمُعْتَدِینَ- ۷۴/ یونس) را بر آن معنی حمل کردند، یعنی پست و فرومایه اش کرد. «۱»

مثل آیات: (بَلْ رانَ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۱۴/ مطفّفین) «۲».

(أُولئِکَ الَّذِینَ لَمْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ- ۴۱/ مائده) (این دو رویان که با زبان اظهار ایمان می کنند همان کسانی هستند که بخاطر نفاقشان خداوند نخواست که دلهاشان را پاک کند، در دنیا خواری، و در آخرت عذاب عظیمی دارند).

طبعت المکیال: وقتی است که پیمانه را پر و سر ریز کنی و این معنی برای این است که پر بودن ظرف نشانه ممانعت افزودن بیشتر بر آن است.

الطّبع: مطبوع و پر شده، شاعر می گوید:

کزوایا الطّبع همّت بالوجل «۳»

---

(۱) آیه ۷۴/ یونس که علّت فرومایگی و مهر شدن دلهاشان از سوی خدا را نتیجه و معلول نافرمانی و تجاوز و ستمگری آنها از حقّ معرّفی می کند می گوید: (عَلی قُلُوبِ الْمُعْتَدِینَ- ۷۴/ یونس) یعنی دلهای دنیاپرستان و کسانی که پیامبران و روز جزا را بخاطر اصرار در تجاوز و ظلمشان انکار می کنند را خداوند مهر می زند و معلول همان تجاوز و در گذشتن از حدّ در ستمگری است و همین است که در قیامت و سر آغاز جز او مکافات با عجز و لابه می گویند: (لَوْ لا أَخَّرْتَنِی إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَکُنْ مِنَ الصَّالِحِینَ- ۱۰/ منافقین) یعنی اگر تا مدّتی مرگم را به تأخیر بیندازی از صالحین می شوم و این همان اقراری است بر مقدّمه مهر زدن خدای بر دلهاشان.

(۲) ترجمه آیه قبل آن چنین است: روز جزا را جز ستمگر گناهکار تکذیب نمی کند همین که آیات ما را بر او بخوانند می گوید: اساطیر اوّلین است، اصولا- آنچه را که می کنند و می اندیشند زنگار دلهاشان شده است (کَلَّا بَلْ رانَ عَلی قُلُوبِهِمْ ما کانُوا یَکْسِبُونَ- ۱۴/ مطفّفین). [.....]

(۳) شعر از لبید بن ربیعه که در تمام نسخه های مفردات غلط ضبط شده، یعنی- کروایا- را کزوایا- و- وحل- را- و جل- نوشته اند که اشتباه ناسخ است، تمام بیت چنین است:

فتولوا فاترا مشیهم کروایا الطّبع همت بالوجل

.(طبق) [طبق]

المطابقه: از اسمهایی است که در نزدیک نمودن یا برابری روی چیزی که باندازه اوست قرار دهی و از این معنی است عبارت:

طابقت النّعل- یعنی نعل را چسباندم و کوبیدم، شاعر گوید:

اذا لا و ذا الظّلّ القصیر بخفّه و کان طباق الخفّ او قلّ زائدا

(وقتی پنجه های کوچک شتر با سمش پوشیده می شود با قرار گرفتن سم و دست و پایش بجای یکدیگر زیادتر می دود).

سپس واژه (طباق)- گاهی در چیزی که بر دیگری منطبق است بکار می رود و گاهی در برابر با چیز دیگر، مثل سایر چیزهایی که برای دو معنی وضع شده اند و سپس در یک معنی غیر از معنی دیگر بکار می روند، مثل واژه های- کأس و راویه- یعنی کاسه و ظرف آب و مانند اینها (که هر کدام به ضرورت بجای دیگری بکار می روند).

در آیه: (الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَماواتٍ طِباقاً- ۳/ ملک) یعنی بعضی بالای بعض دیگر قرار دارد.

و آیه: (لَتَرْکَبُنَّ طَبَقاً عَنْ (طَبَقٍ)- ۱۹/ انشقاق) یعنی از منزلی به منزلی دیگر بالا می رود، و این اشاره ای است بحالت انسان در ترقّی و در حالات مختلف در دنیا، مثل اشاره ای که در آیه: (خَلَقَکُمْ مِنْ تُرابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَهٍ- ۱۱/ فاطر) شده است.

و همچنین اشاره ای به حالات مختلف در آخرت ارزنده شدن و برانگیخته شدن و برخاستن برای (حساب) و عبور از صراط تا زمان معیّن در سرای دنیا و سرای آخرت است.

شارحین دیوان لبید می نویسد شاعر گروهی را وصف می کند که در حضور نعمان بن منذر در خصومت و مجادله شکست خورده اند و در حالی بازمی گردند که گویی از جهت خواری و مذلّت به سنگینی گام برمی دارند، و آنها را بشتران آبکشی که مشک های سنگین پر از آب بر پشت دارند و در زمینی که پر گل و لای است و پاهایشان در آن فرو می رود با سنگینی و آرامی می گذرند به روایا: یعنی شتران آبکش تشبیه کرده است وحل: گل و لای رقیق، فاتر: سست (دیوان/ ۱۹۶)

(هم فی) امّ طبق: به گروهی که با یکدیگر هماهنگی و موافقت دارند گفته می شود.

النّاس طبقات: مردم گونه گونند.

طابقته علی کذا: بر آن امر مطابقتش دادم. تطابقوا: هماهنگی کردند. اطبقوا علیه:

بر آن امر اجتماع کردند، و از این معنی است عبارت: جواب یطابق السّؤال: پاسخی که با پرسش مطابقت می کند.

المطابقه فی المشی: مثل راه رفتن، کسی که بر پایش غل و زنجیر است و دو پایش تطابق دارد.

طبق: چیزی است که میوه هایی در آن قرار می دهند و بر سر می نهند و همچنین به هر کدام از مهره های پشت (ستون فقرات) هم- طبق، گویند چون روی هم قرار گرفته اند.

طبّقته بالسّیف: به اعتبار نعل زدن است یعنی او را با شمشیر زدم.

طبق اللّیل و النّهار: ساعات پیاپی شب و روز.

اطبقت علیه الباب: درب را برویش بستم.

رجل عیایاء طباقاء: مرد گنگی که سخن گفتن بر او سخت و ناگوار است که در معنی عبارت اطبقت الباب است.

فحل طباقاء: شتری که از جهیدن بر ناقه عاجز است.

وافق شنّ طبقه: دو قبیله شن و طبقه، با هم توافق کردند، بنت الطّبق بمصیبت تعبیر شده (زیرا فراگیر است و عدّه ای را در بر می گیرد). (النّهایه- ۳/ ۱۱۵).

(طحا) [طحا]

طحو مثل- دهو- است یعنی گستردن چیزی و بردن آن در آیه گفت: (وَ الْأَرْضِ وَ ما طَحاها- ۶/ شمس). «۱»

شاعر گوید: طحا بک قلب فی الحسان طروب- (طحا در این مصراع یعنی رفت) (دلی با تو همراه است و رفته است که در خوبی و حسن طرب ناک است) ..

---

(۱) می گوید: (وَ الشَّمْسِ وَ ضُحاها وَ الْقَمَرِ إِذا تَلاها ...) سوگند به خورشید و تابش آن و ماه وقتی که از

(

(طرح) [طرح]

الطّرح: افکندن چیزی و دور کردن آن است.

طروح: مکان دور.

رأیته من طرح: او را از دور دیدم.

الطّرح: چیزی که به خاطر بی توجّهی به آن، دور افکنده شده.

در آیه: (اقْتُلُوا یُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضاً- ۹/ یوسف).

(سخن برادران حسود و دروغگوی حضرت یوسف است که می گویند یا یوسف را بکشید و یا بر زمینش برافکنید).

(طرد) [طرد]

الطّرد: بر کندن و دور کردن چیزی به طریق سبک انگاشتن آن چیز. طردته: او را بر کندم و دور کردم، خدای تعالی گوید:

(وَ یا قَوْمِ مَنْ یَنْصُرُنِی مِنَ اللَّهِ إِنْ طَرَدْتُهُمْ- ۳۰/ هود) «۱» (وَ لا تَطْرُدِ الَّذِینَ- ۵۲/ انعام) (وَ ما أَنَا بِطارِدِ الْمُؤْمِنِینَ- ۱۱۴/ شعراء)

پی خورشید برمی آید و سوگند به روز هنگامیکه زمین را روشن کرده است و به شب وقتی که تاریکیش فرا گیرد و به آسمان و آنچه را که بنایش کرده و به زمین و آنچه را که آن را می برد و می گستراند و سوگند به جان و نفس آدمی و آنچه را که او را قابلیّت وجود داده است و همان عوامل راه تقوا و گناه و فجور را به او الهام می کند که هر کس تزکیه نفس نمود رستگار شد و هر که جان را آلوده کرد زیانکار است. خداوند در این سوگندهای با شکوه از پدیده های محسوس آفرینش مثل خورشید، ماه، روز و شب، آسمان و زمین، نفس و عوامل رشد و تباهی آن حقیقتی را بیان می دارد و تأکید می کند به اینکه رستگاری و زیانکاری بدست خود آدمی است و واژه (من) افاده عموم از زن و مرد و پیر و جوان دارد که می توانند یا رستگار یا زیانکار باشند.

(۱) سخن حضرت نوح به مخالفین خویش است که می گوید: من برای پیامبری خود از شما مزدی نمی خواهم و کسانی را که ایمان آورده اند از خود طرد نمی کنم، آنها پروردگار خویش را ملاقات می کنند شما مردمی جهالت پیشه اید.

اگر آنها را طرد کنم چه کسی مرا در قبال وظیفه خدایم یاوریم می کند چرا عبرت نمی گیرید.

(فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ- ۵۲/ انعام) اطرده السّلطان و طرده: وقتی است که او را از شهرش اخراج کرده است و دستور داده از جای زندگیش طرد و رانده می شود.

شکارهایی هم که گریخته اند- طردا و طریده- نامیده شده- یعنی رانده شده اند.

مطارده الاقران: دفع کردن دوستان یکدیگر را.

مطرد: نیزه کوچک یا وسیله ای که با آن شکار می کنند یا شکار را می رانند.

اطّراد الشّی ء: هماهنگی و متابعت اجزاء چیزی از یکدیگر.

(طرف) [طرف]

طرف الشّی ء: کنار و پهلوی هر چیز که در اجسام یا اوقات و غیر از آنها بکار می رود.

در آیات زیر گفت: (فَسَبِّحْ وَ أَطْرافَ النَّهارِ- ۱۳۰/ طه) (أَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَيِ النَّهارِ- ۱۱۴/ هود) (اشاره هر دو آیه اخیر به اوقات نماز صبح و مغرب است).

هو کریم الطّرفین: بطور استعاره یعنی او از جهت پدر و مادری بزرگوار است، که گفته شده کریم الطّرفین- اشاره به عفّت بیان و عفّت در عورت است.

(طرف) العین: پلک چشم، و نیز حرکت دادن پلک ها، که به نظر کردن نیز تعبیر شده است زیرا نظر کردن لازمه اش پلک بهم زدن است.

و آیه: (قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ- ۴۰/ نمل) (قبل از اینکه چشم بر هم نهی یا نظرت به خودت برگردد). و آیه (فِيهِنَّ قاصِراتُ الطَّرْفِ- ۵۶/ الرّحمن) عبارت از چشم به زیر انداختن آنها بخاطر عفّت و سرشان است، یعنی: (بخاطر عفّتشان پاکیزه چشمند که اشاره به همسران بهشتی است) طرف فلان: چشمش درد گرفت.

و آیه: (لِيَقْطَعَ (طَرَفاً)- ۱۲۷/ آل عمران) مخصوص نمودن واژه- قطع- برای کنار و

جانب چیزی از این جهت است که کم شدن و نقصان اطراف چیزی برای این است که به خاطر آن نقص به سستی یا از میان رفتن آن چیز می انجامد، و لذا گفت:

(نَنْقُصُها مِنْ أَطْرافِها- ۴۱/ رعد) «۱» (الطّراف:) خیمه و خرگاه چرمین که اطرافش بریده می شود (عشایر بجای شاخه های درخت از اینگونه خیمه های چرمین می سازند).

مطرف: چادر خز بافت.

مطرف: هر چیز تازه که حاشیه داشته باشد (ملیله و ریشه دادن به پرده و پارچه ها). اطرفت مالا: مال و متاع تازه ای خریدم.

ناقه طرفه و مستطرفه: شتری که مثل ستوران، اطراف چراگاه را می چرد طریف: چیزی که آن را تازه بدست می آورند و از این معنی است عبارات:

مال طریف: مال جدید و تازه و رجل طریف: است مردی که بر یک همسر ثابت نمی ماند.

الطّرف: اسب اصیل و نجیب که بخاطر نژادش از زیبائیش کاسته نمی شود، پس- اطرف- در اصل معنی- مطروف- است یعنی همان که منظور نظر است، مثل- نقص- در معنی- منقوص، و از این نظر در چیزی که زیباست و چشم و نظر به آن جلب می شود، می گویند:

هو قید النّواظر: یعنی چیزیکه زیبا و نیکوست تا جائیکه دیده را در خود نگه می دارد.

---

(۱) اشاره قرآن در اینجا به ناقص شدن یا تحلیل رفتن پوسته اطراف زمین است که مورد اعتماد و اتّکال دنیاپرستان است می گوید اینان و پدرانشان را برای مدّتی در زمین برخوردار کردیم تا عمرشان دراز شد و غافل شدند امّا مگر نمی بینند که زمین را از اطرافش نقصان می دهیم، پس چگونه ایشان می توانند بر این امر چیره شوند، یعنی از چیزی جلوگیرند که امری طبیعی و در فرمان خدای است که روزی خورشید و زمین درهم نوردیده می شود.

.(طرق) [طرق]

الطّريق: راهی که با پا پیموده و زده می شود.

گفت: (طَرِيقاً فِی الْبَحْرِ- ۷۷/ طه) و از این معنی واژه- طریق- برای هر روشی که انسان در کاری خوب یا ناپسند در پیش می گیرد استعاره شده است، در آیه گفت:

(وَ يَذْهَبا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلى- ۶۳/ طه) (آئین و روش نیکوی شما را از بین می برند) طریقه من النّخل: ردیف طولانی درختان خرما است که تشبیهی است به ادامه یافتن راه. الطّرق- در اصل مثل- الضّرب- است یعنی زدن، جز اینکه اخصّ از- ضرب- است، زیرا الطّرق- نوعی زدن و ضربه وارد کردن بر چیزی است، مثل زدن آهن با مطرقه (پتک) و این معنی در- طرق- مثل- ضرب، گسترش می یابد و از این معنی عبارت: طرق الحصی: با سنگ فال گرفتن در کهانت و فالگیری استعاره شده است. طرق الدّواب الماء بالأرجل حتّی تکدّره: بهم زدن ستوران آب را با پاها تا اینکه گل آلودش کنند.

طرق: آبی که ستوران در آن رفته اند.

طرق الخوافی: پرهای بال مرغ که بعضی روی بعضی قرار می گیرد.

(طارق:) رونده راه، و در سخنان متعارف به کسی که شب می آید و وارد می شود- طارق- گویند.

طارقت النّعل و طرقتها: نعل را کوبیدم و بهم دوختم و به شباهت کوبیدن نعل گفته شده: طارق بین الدّرعین: دو زره را روی هم پوشید و بهم زد. طرق اهله طروقا:

شب بر خانواده اش وارد شد و ستاره هم به- طارق- تعبیر شده است. زیرا در شب ظاهر می شود، گفت:

(وَ السَّماءِ وَ الطَّارِقِ- ۱/ طارق) شاعر گوید: نحن بنات طارق (ما دختران شبیم) یعنی: (۱- شبرویم و به شب سر

می رسیم ۲- و شبانه بر دشمن شبیخون می زنیم، ۳- و یا چون ستاره بلند مرتبه ایم.)

حوادثی هم که در شب رخ می دهد به- طوارق- تعبیر شده است طرق فلان: شب قصدش کردند، شاعر گوید:

کانّی انا المطروق دونک بالّذی طرقت به دونی و عینی تهمل

(مثل اینکه من مانند تو، به نسبت کسی که به وسیله او زده شده ای ضعیفم و چشم پر از اشک). و به اعتبار زدن در معنی- طرق- گفته می شود: طرق الفحل النّاقه:

شتر فحل مادینه را کوفت و زد.

اطرقتها و استطرقت فلانا فحلا: از او فحل خواستم مثل اینکه می گوئی ضربها الفحل و اضربتها و استضربته فحلا- است. شتر مادیه را طروقه گویند، واژه طروقه- برای زن هم کنایه شده است.

اطرق فلان: چشم به زیر انداخت، گویی که دیدگانش را به زیر دوخته است مثل زدن چیزی با چکش که بهم متّصل می شود و به اعتبار معنی واژه- طریق- آنطور گفته شده.

جاءت الابل مطاریق: شتران بر یک راه آمدند.

تطرّق الی کذا- مثل- توسّل- است یعنی به آن توسل جست و دست یازید.

طرّقت له: راهی برایش قرار دادم. جمع طریق، طرق است و جمع طریقه- (طرایق.)

گفت: (کُنَّا طَرائِقَ قِدَداً- ۱۱/ جنّ) اشاره به اختلاف آنها در درجاتشان است مثل آیه: (هُمْ دَرَجاتٌ عِنْدَ اللَّهِ- ۱۶۳/ آل عمران).

طبقات آسمان را هم- طرائق- گفته اند، خدای تعالی گوید:

(وَ لَقَدْ خَلَقْنا فَوْقَکُمْ سَبْعَ طَرائِقَ- ۱۷/ مؤمنون) رجل مطروق: کسیکه در او ضعف و سستی هست، و این معنی از سخنی است که می گویند: هو مطروق: حادثه ای ناگوار به او رسیده و او را سست کرده یا برای اینکه زده و کوفته شده است. مثل مقروع: کوبیده شده و یا مثل- مدوخ: مرد شتابکار و یا از عبارت:

ناقه مطروقه- است که در سستی به آن تشبیه شده است.

(طری) [طری]

در آیه گفت: (لَحْماً طَرِیًّا- ۱۴/ نحل) یعنی: گوشت تازه، که از- طراء و طراوه- است.

فعلش- طرّیت کذا فطری- است یعنی تر و تازه اش کردم.

المطرّاه من الثّیاب: جامه و لباس مرطوب یا تازه.

اطراء: مدح و ستایش که تکرار می شود.

طرأ: با حرف همزه یعنی طلوع کرد و نمایان شد.

(طس) [طس]

این واژه دو حرف است که در سخنشان طس نیامده است «۱» واژه- طسّ- با تشدید حرف (س) و- طسوس- جمع- طسّ- است که اصلی ندارد. «۲».

(طعم) [طعم]

الطّعم: خوردن غذا است، و هر چیزی که از آن می خورند طعم و طعام- نامیده می شود.

در آیه گفت: (وَ طَعامُهُ مَتاعاً لَکُمْ- مائده) «۳».

---

(۱) این واژه یکبار آن هم در سر آغاز سوره نمل آمده است، می گوید: (طس، تِلْکَ آیاتُ الْقُرْآنِ وَ کِتابٍ مُبِینٍ- ۱/ نمل) بگفته شیخ طوسی و عدّه ای از مفسّرین- طس- اسمی از اسماء قرآن است که بلا فاصله بعد کلماتی این چنین که فواتح سور نامیده می شوند آیات بعدشان اشاراتی به کتاب و یا قرآن دارد و بگفته ابو مسلم اصفهانی و به نقل قول از تاریخ قرآن ابو عبد اللّه زنجانی، اینها اشاره به همان حروف الفباء است که قرآن با آنها بیان شده است. (تبیان ۸- تاریخ قرآن ۳۶)

(۲) ابن فارسی می گوید- طس- واژه ای است در معنی طست یا طشت. (مقاییس اللّغه)

(۳) اشاره به صید دریائی است که می گوید: برای شما شکار و غذایش حلال است (أُحِلَّ لَکُمْ صَیْدُ الْبَحْرِ وَ طَعامُهُ- ۹۶/ مائده).

گفته اند واژه- طعام- مطابق روایت ابو سعید «۱» از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به گندم و حبوبات اختصاص دارد که در مورد فطریّه به آنها امر کرده است فرموده است:

«صاعا من طعام و صاعا من شعیر» «پیمانه ای از گندم و پیمانه ای از جو» در آیه: (وَ لا طَعامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ- ۳۶/ حاقّه) (در باره غذای دوزخیان است که می گوید غذاشان نیست مگر چرکابه ای).

و آیه: (طَعاماً ذا غُصَّةٍ- ۱۳/ مزمّل) (غذایی دردانگیز و گلوگیر).

و آیه: (طَعامُ الْأَثِيمِ- ۴۴/ دخان) (میوه درخت زقّوم است که غذایی است برای گناهکاران).

و آیه: (وَ لا يَحُضُّ عَلى طَعامِ الْمِسْكِينِ- ۳۴/ حاقّه) یعنی بر اطعام طعام در باره مسکین تشویق نمی کند. و آیه: (فَإِذا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا- ۵۳/ احزاب). «۲»

و گفت: (لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ جُناحٌ فِيما طَعِمُوا- ۹۳/ مائده). «۳»

---

(۱) ابو سعید، سعید بن مالک خدری خزرجی انصاری، یکی از بزرگان صحابه حضرت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و امیر المؤمنین علیه السّلام که از نجباء و پاکان و علماء و فقهای سابقین و اوّلین می باشد، او در سنّ ۱۳ سالگی در جنگ احد حاضر ولی به جهت کمی سنّش از طرف پیامبر صلّی اللّه علیه و آله ممنوع الحرب شد، سپس در خندق و یازده جنگ دیگر در رکاب مبارک پیامبر صلّی اللّه علیه و آله حاضر بود، اخبار بسیاری در مدح او وارد شده است ۱۱۷۰ حدیث شریف از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت کرده، پدرش مالک از شهداء بدر بود ... نام او- ذو الشّهادتین- است و روایت شده است: انّه لم یکن من احد حدث الصّحابه افقه من ابی سعید یعنی هیچیک از جوانترین اصحاب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فقیه تر از ابو سعید نبوده اند ابن قتیبه نام او را در کتاب الامامه و السّیاسه- در واقعه حرّه- نقل کرده است که گروهی از اهل شام به خانه اش وارد شدند و او را با ضربات زیادی به حال مرگ رساندند، شهادت ابو سعید در سال ۸۳ ه یا ۷۴ ه- و به گفته بعضی در سال ۶۴ ه بوده.

(هدیه الاحباب ۲۱ و ۱۵۶- تاریخ بغداد جلد اوّل- معارف ابن قتیبه ۱۱۶- ریحانه الادب ۵/ ۸۵).

(۲) اشاره به گونه ای از دستورات اخلاقی و اجتماعی ارزشمند اسلامی است، می گوید: اگر در خانه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به غذا دعوت شدید پس از صرف غذا دیگر برای گفتگو و سرگرمی منشینید که این رفتار، پیامبر را می آزارد چون او از شما شرم دارد که بگوید منشینید ولی خداوند از گفتن حقّ شرم ندارد که بگوید چنین کاری درست نیست، (وَ اللَّهُ لا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ- ۵۳/ احزاب) بدیهی است چنین آیاتی انسان ساز و اخلاقی درسی همگانی، و انسانی است که شأن نزولش در آن مورد بوده مثل دستورات بسیاری دیگر که از جهتی دستوری همیشگی و اخلاقی است، چه در خانه پیامبر یا امامان و سایرین.

(۳) آیه فوق موضوعی و حکمی رای مطرح می کند که در جامعه اسلامی انقلابی امروز کشور عزیز ما نیز

گفته می شود: طعمت که در آب و شربت خوردن هم بکار می رود، مثل آیه:

بشدّت مطرح است و آن این است که آیا افرادی که در گذشته گناهانی از قبیل می خوارگی و قمار و پرستش بت هایی که از شدّت عشق آنها در پایشان قربانی هم می کردند و نیز مرتکب شرط بندیهای قمار گونه شده اند.

که بعد از ظهور پیامبر صلّی اللّه علیه و آله اسلام آورده اند موقعیّتشان در جامعه اسلامی چگونه باید باشد، می فرماید:

(کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته نمودند در باره آنچه که در گذشته از حرام خورده اند گناهی بر آنها نیست بشرط اینکه پیوسته پرهیزکار و با ایمان باشند و کارهای شایسته انجام دهند و باز در پرهیزکاری و ایمان پایدار باشند و باز هم پرهیزکاری پیشه کنند و کارهای نیکو انجام دهند با شرایط فوق، خدای نیکوکاران رای دوست می دارد).

در این آیه چهار بار تأکید شده است که اگر این چنین افراد واجد شرایط زیر شوند یعنی:

۱- آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ. (ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند).

۲- إِذا مَا اتَّقَوْا وَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ (و باز اگر پرهیزکار شوند و ایمان و عمل شایسته داشتند).

۳- ثُمَّ اتَّقَوْا وَ آمَنُوا. (و سپس باز هم پارسا باشند و ایمان آورند).

۴- ثُمَّ اتَّقَوْا وَ أَحْسَنُوا (آنگاه پرهیزکار شدند و نیکوکردار).

باشند بدیهی است این تأکیدات پیاپی بر روی عبارات ایمان و تقوا و عمل نیک و شایسته دائمی و پی در پی شرط آن است، نه اینکه فرصت طلبانه و با حفظ ظاهر باشد، تا جامعه اسلامی ملاک و میزان را بر ایمان و عمل و تقوا و نیکوکاری در افراد قرار دهد و به ظاهر داوری نشود تا لطمه ای که جامعه اسلامی امروز ما از این ناحیه خورده است و چه سهمگین هم بوده دیگر دچار نشود.

کمتر آیه ای در قرآن این چنین تأکیداتی در چهار بار آن هم بر روی ایمان و تقوا و عمل صالح دارد و نیز در پایان آیه به چنان کسان امیدواری می دهد که اگر به راستی مؤمن و نکوکار و با تقوا باشند (وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ- ۹۳/ مائده) که باز می بینیم بر روی عمل نیک تکیه شده نه فقط لفظ و ظاهر.

تاریخ اسلام گواه صدمات و لطمات بزرگی از سوی همینها است که آنها را خوشباورانه بکارهای حسّاس گمارده یعنی کسانی که قبلا- بت ها پرستیده و سالها گناهان و می خوارگی هایی انجام داده بودند و دیدیم که چگونه مسیر صحیح و تکامل اسلام را از هدف منحرف کردند و یکی از علل آن همه خونریزیها و برادر کشی ها در حکومت های اموی و مروانی و عبّاسی همین جهت بوده که امثال ابو موسی اشعری یا عمرو عاص، زیاد بن ابیه و پسرش عبید اللّه زیاد در پست های کلیدی و

حسّ‌اس فرمانداریها قرار می گرفتند و جوانان مؤمن و صدیق و بردگان خالص و خادمی همچون زطیّ ها که همگی برده و سیاه پوست ولی صدیق و امین بودند و از طرف علی علیه السّلام به خاطر ایمان و عمل نیکشان به خزانه داری بصره و کوفه مشغول بودند به دست همان ها به شهادت می رسند صفحات تاریخ ملالت بار و دردانگیز بشریت بویژه تاریخ اسلام سرشار از همین جریانات است که نوخاستگان، نومسلمانان که عمری در تباهی بسر برده و همچنین نواندیشان خود را داغ تر از خادمین جازده و قلمداد نموده و با چهره هایی فریبنده امّا در بن دندانشان کیسه های زهر نهفته گهگاه و شاید پیوسته چشمان صالحان را پر از اشک، دلهای مستضعفین، و بردگان را پر درد و سینه های سوزناک

(فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَیْسَ مِنِّی وَ مَنْ لَمْ یَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّی- ۲۴۹/ بقره).

(در باره آزمودن سربازان طالوت است که چون در سرعت و حرکت بودند به آنها گفت جز کف دستی از آب نهر که به آن می رسیم ننوشید کسی که بنوشد از من نیست و کسی که ننوشد از من است اگر بقدر یک کف دست) بعضی گفته اند چون گفته است: (وَ مَنْ لَمْ یَطْعَمْهُ- ۲۴۹/ بقره) یعنی واژه- طعم- را برای آب خوردن بکار برده محقّقا تنبیهی و هشداری است تا مانعی باشد بر خوردن آب مگر کف دستی آنهم با غذا همانطور که ممنوعیّت بر نوشیدن زیاد آب است مگر به کفی و جرعه ای که چون با چیزی که جویده می شود همراه باشد آب هم با آن غذا خورده می شود.

و هر کلمه دیگر بجای (لَمْ یَطْعَمْهُ- ۲۴۹/ بقره) می گفت، مثلا: (و من لم یشربه) می گفت، اقتضاء داشت که اجازه خوردن آب بهر مقدار با غذا مجاز باشد ولی همین که گفت: (وَ مَنْ لَمْ یَطْعَمْهُ- ۲۴۹/ بقره) روشن نمود به اینکه خوردن آب در هر حال جایز نبوده مگر باندازه ای که استثناء شده و همان یکبار خوردن و برداشتن آن با دست است.

و سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره آب چاه زمزم که فرمود:

شیفتگان راستین حقّ و عدالت را به هیجان آوردند (اخبار الطّوال- مروج الذّهب- کامل ابن اثیر- تاریخ طبری) و لذا امیر المؤمنین علیه السّلام در نامه معروفش به مالک اشتر می نویسد: انّ شر وزرائک من کان للاشرار قبلک وزیرا و من شرکهم فی الانام و لا یکوننّ لکم بطانه فانّهم اعوان الائمه و اخوان الظّلمه ...

یعنی بدترین وزیران تو کسانی هستند که پیش از تو وزیر اشرار بودند و کسانی که در گناهان شرکت داشته اند البتّه نبایستی چنین کسانی محرم راز تو (و کیل، وزیر، مدیر، فرمان دار، فرمانده، مشاور، خزانه دار استاندار ...) باشند زیرا آنان یاوران گناهکاران و برادران ستمکاران بوده اند و تو می دانی نیکوترین را از میان کسانی که هرگز ستمگر را بر ستمش و گناهکار را بر گناهش یاری نکرده اند برگزینی اینان هزینه شان بر تو سبک تر و یاریشان بر تو نیکوتر و محبّت و عاطفه شان بر تو بیشتر و انس و الفتشان به دیگران کمتر است پس این چنین کسان را محرم خویش و مشاور و یار خویش گردان و بایستی برگزیده ترین ایشان نزد تو وزیری باشد که سخن تلخ حق بیشتر گوید و کمتر ترا در گفتار و کرداری که خداوند برای دوستانش نمی پسندد بستاید.

(نهج البلاغه ۴۲۷- نامه به مالک اشتر) [.....]

«انّه طعام طعم و شفاء سقم» آگاهی و خبری از آب زمزم است که بر خلاف سایر آب ها، آب زمزم سیراب و اشباع می کند. (بسیاری از آب ها به خاطر داشتن املاح مختلف بر انسان ناگوار است و عطش زاست یا در بدن مواد رسوبی زاید بخصوص در کلیه ها ایجاد می کند که در نتیجه چنان آبهایی کمتر نوشیده می شود ولی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می فرماید: آب زمزم دارای خواصّ طبیعی و تقویتی برای بدن است که گویی انسان ها را با املاح معدنی سودمندش تغذیه می کند).

(استطعمه) فاطعمه: از او غذا خواست و غذایش داد.

در آیه: (اسْتَطْعَما أَهْلَها- ۷۷/ کهف) (موسی و همراهش از اهل آن قریه غذا خواستند).

و آیه: (وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ- ۳۶/ حجّ) (از گوشت قربانی بقناعت پیشه و نیازمند بدهید).

و آیات: (وَ یُطْعِمُونَ الطَّعامَ- ۸/ انسان). «۱» (أَ نُطْعِمُ مَنْ لَوْ یَشاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ- ۴۷/ یس) «۲» (الَّذِی أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ- ۴/ قریش) (وَ هُوَ یُطْعِمُ وَ لا یُطْعَمُ- ۱۴/ انعام)

---

(۱) اشاره به قسمتی از آیه ای است که می گوید: (ابرار و نیکان از کاسه هایی که از شربت بهشتی سپید گونه چون کافور است می نوشید آبش از چشمه ای است که بندگان خدای از آن می نوشند و آن را روان می سازند کنایه از ممانعت ننمودن به دیگران است یعنی ایثار دارند و بخیل نیستند سپس می گوید: نکوکاران به نذر خود وفا می کنند و پایبندند و از هنگامه ای که گرفتار آن قطعی است بیم دارند و غذایی را که خود دوست دارند، و نیازمند آنند یا به خاطر دوستی خدای به مستمند و یتیم و اسیر می دهند و می گویند ما شما را فقط برای رضای خدا اطعام می کنیم و از شما پاداش و سپاسی نمی خواهم.

زمخشری می نویسد: ابن عبّاس می گوید شأن نزول آیه در مورد بیمار شدن حسن و حسین علیهما السّلام است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله با عدّه ای به عیادشان رفت و گفتند: یا ابا الحسن لو نذرت علی ولدک فتذر علی و فاطمه و فضّه. شیخ طوسی هم می نویسد: و قدروت الخاصّه و العامّه انّ هذه الآیات نزلت فی علیّ و فاطمه و الحسن و الحسین، یعنی: از طریق اهل تسنّن و تشیّع روایت شده است که این آیات در باره علی و فاطمه و حسن و حسین نازل شده است و اگر بگویند چگونه با لفظ ابرار بصورت جمع آمده است برای این است که هزاران هزار انسان در طول تاریخ اسلام روش اهل بیت را تأسی نموده اند و مشمول آن هستند که در اکثر آیات چنین است. (کشّاف ۴/ ۲۷۰- تبیان ۱۰/ ۲۰۵- فخر رازی ۳۰/ ۲۴۴).

(۲) سخن کفّار است که در جواب اینکه به آنها می گویند از نعمتهای خدای که نصیبتان شده است

(اشاره به آفریننده آسمان و زمین است که می گوید: او موجودات را اطعام می کند و نیازی به خوراک ندارد).

(وَ ما أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ- ۵۷/ ذاریات) پیامبر علیه السّلام فرمود: (اذا استطعمکم الامام فاطعموه».

یعنی هر گاه امام از روی رأفت و مهربانی از شما یاری خواست و کاری به شما تفویض نمود به او بپیوندید و او رای یاری رسانید.

رجل طاعم: مرد نیکوحال.

مطعم: نیکبخت و با روزی.

مطعام: کسی که دیگران رای زیاد اطعام می کند.

مطعم: خوش خوراک و پرخور.

طعمه: غذا و آنچه خورده می شود.

(طعن) [طعن]

الطّعن: نیزه زدن یا شاخ زدن و هر چیزی که از این نوع زدن باشد. تطاعنوا و اطّعنوا: یکدیگر رای با نیزه زدند.

این واژه برای، طعنه زدن و غیبت کردن و ناسزاگویی هم استعاره شده است، در آیات: (وَ طَعْناً فِي الدِّينِ- ۴۶/ نساء)

انفاق کنید پاسخ می دهند آیا به کسانی که اگر خدا می خواست به آنها غذا می داد، غذا دهیم؟ بدیهی است که این آیه نمودار یک جریان فکری کفر پیشگان است که می پندارند سرمایه و زر و سیم که از راه استثمار دیگران و حقوق ضعفاء انباشته کرده اند مزیّتی برای آنها است و به دیگران هم اگر خدا می خواست عطاء می کرد، اینگونه سخنان یاوه و پوچ همواره از سوی مستکبرین اظهار می شود و براستی چه گمراهی فکری بالاتر از این که نمی دانند حقوق دیگران را پایمال نموده و آبادی کاخشان بگفته امیر المؤمنین علیه السلام از ویرانی کوخ نشینان است که فرمود (فِي أَمْوالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ- ۱۹/ ذاریات) و همین حقوق ربوده شده سائل و محروم است که آنها را آنچنان نموده است نه چیز دیگر.

(وَ طَعَنُوا فِي دِينِكَمْ- ۱۲/ توبه) «۱» که هر دو آیه در همین معنی اخیر است (یعنی استعاره از نیزه زدن)

(طغی) [طغی]

فعل این واژه- طغوت و طغیت طغوانا و طغیانا- است، یعنی: گستاخی و گردنکشی کرد.

اطغاه کذا: او را به طغیان واداشت.

طغیان: زیاده روی و نافرمانی و سرپیچی از حقّ است، در آیات:

(إِنَّهُ طَغی- ۲۶/ طه) «۲» (إِنَّ الْإِنْسانَ لَيَطْغی- ۶/ علق) «۳» (قالا رَبَّنا إِنَّنا نَخافُ أَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنا أَوْ أَنْ يَطْغی- ۴۵/ طه) «۴» (وَ لا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِی- ۸۱/ طه) «۵» خدای تعالی گوید: (فَخَشِينا أَنْ يُرْهِقَهُما طُغْياناً وَ كُفْراً- ۸۰/ کهف) «۶» (فِی طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ- ۱۵/ بقره) «۷» (إِلَّا طُغْياناً كَبِيراً- ۶۰/ اسراء)

---

(۱) ابن اثیر و ابن فارس در تفسیر این حدیث می نویسند منظور این است که اگر امام و پیش نماز در خواندن و قرائت زبانش بند آمد یا نتوانست کلمات را درست ادا کند بر کسانی که پشت سر او هستند لازم است او را یاری نموده و کلمات صحیح را بگوش او برسانند و تفهیم کنند. گویی که کلمات را مانند غذا در دهان او می رسانند. (النّهایه ۳/ ۱۲۷- مقاییس اللّغه ۳/ ۴۱۱- لسان العرب ج ۱۲) راغب واژه- ارتیاح- را در تفسیر حدیث ذکر کرده که به معنی راحت و شادمانی است و دیگران- ارتج علیه- نوشته اند یعنی ادا نکردن سخن، و باز- راغب- استفتاح را- استخلاف معنی کرده و دیگران همان استفتاح دانسته اند.

(۲) در باره فرعون است که می گوید: او در گستاخی زیاده روی نموده تا جائیکه ادّعای خدایی کرد.

(۳) محقّقا اگر انسان خود رای بی نیاز دید گستاخی و نافرمانی می کند.

(۴) سخن موسی و هارون با خداوند است که می گویند: پروردگار ما بیم داریم از اینکه در اذیّت ما زیاده روی کنند و یا اینکه طغیانشان فزونی گیرد.

(۵) خطاب به قوم بنی اسرائیل است که با بهانه گیری از حضرت موسی (منّ و سلوی) خواستند و پس از دریافت (منّ و سلوی) خداوند از جهت تربیت نفسانی به آنها می گوید: از چیزهای پاکیزه که روزیتان کرده ایم بخورید و زیاده روی مکنید که خشم من به شما می رسد.

(۶) بیم داشتیم که آنها را به طغیان و کفر دچار کند.

(۷) کسانی که گمراهی را به هدایت خریدند، کارشان باستهزاء نمودن مؤمنین می انجامد و خداوند برای یاری مؤمنین آن

گمراهان را در طغیانشان می کشاند تا کور دل بمانند.

ص: ۴۸۹

(وَ إِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ- ۵۵/ ص) «۱» (قالَ قَرِينُهُ رَبَّنا ما أَطْغَيْتُهُ- ۲۷/ ق) «۲» (الطّغوی:) اسم از- طغی و طغیان- است یعنی گردنکشی، و گستاخی از حقّ، و گفت: (كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْواها- ۱۱/ شمس) «۳»- مفهوم این آیه آگاهی بر این امر است که وقتی آنها را از عقوبت طغیانشان بیمشان می دادند تصدیق و باور نمی کردند. و آیه:

(هُمْ أَظْلَمَ وَ أَطْغی- ۵۲/ نجم) تنبیهی است بر اینکه نافرمانی از حقّ و طغیان، انسان را خلاص نمی کند و از فرجام کارش او را رهائی نمی بخشد و قوم نوح نافرمانتر و گستاختر از آنها بودند و هلاک شدند.

و گفت: (إِنَّا لَمَّا طَغَى الْماءُ- ۱۱/ حاقه) که واژه- طغیان- بطور استعاره برای افزونی و تجاوز از حدّ آب آورده شده.

و آیه: (فَأُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَهِ- ۵/ حاقّه) اشاره به طوفانی است که در آیه: (إِنَّا لَمَّا طَغَى الْماءُ- ۱۱/ حاقّه) از آن معنی تعبیر شده است. «۴»

(الطّاغوت:) عبارت از هر تجاوزگر و سخت ستم پیشه ای و هر معبودی است که

---

(۱) براستی که برای نافرمانان از حقّ و گستاخان بدترین بازگشت و مکافات هست.

(۲) دوست و یار کسی که در دنیا بت پرستی می کرد و ستمگر و بی ایمان بود، در قیامت می گوید پروردگارا من او را گمراه نکردم خودش کژ اندیش و گمراه بود، بدیهی است یاران غیر الهی و دنیایی بهنگام سختی یکدیگر را طرد و متّهم می کنند بر خلاف یاران ایمانی که همواره نورشان یکدیگر را یاری و جذب می کند.

(۳) قوم ثمود بخاطر گستاخیشان، قیامت و پیامبران را دروغ پنداشتند و به سر انجامش مبتلا شدند.

(۴) یعنی همین که آب بالا- آمد که بصورتی محسوس و ادبی (طاغیه) نامیده شده تا دیگر بهانه ای برای گستاخان نباشد و بفهمند که بالاخره آب مایه حیات است و سبب هلاکت هم می شود، مولوی گوید:

آب اندر زیر کشتی پشتی است آب در کشتی هلاک کشتی است

تشبیه شکوهمند طغیان آب به قوم ستمگر از این جهت شایسته دقّت است که طغیان آب دائمی نیست و بالاخره فروکش خواهد شد، بلکه گستاخی خان تاریخ هم روزی بناچار به سرنوشت فرو افتادن آب دچار می شوند که می بینیم شده اند. مولویه زیا سروده:

نردبان خلق این ما و من است عاقبت زین نردبان افتادن است

[.....]

غیر از خدای پرستیده می شود و در مفرد و جمع هر دو بکار می رود، در آیات:

(فَمَنْ یَکْفُرْ بِالطَّاغُوتِ- ۲۵۶/ بقره) (وَ الَّذِینَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ- ۱۷/ زمر) (أَوْلِیاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ- ۲۵۷/ بقره) (یُرِیدُونَ أَنْ یَتَحاکَمُوا إِلَی الطَّاغُوتِ- ۶۰/ نساء) «۱»- طاغوت- در آیه اخیر عبارت از هر نافرمانی و تجاوزگری است، چنانکه شرح حال آن گذشت.

افسونگری، جادوگر و هر دیو سرکشی و هر کسی که بازدارنده، و منحرف کننده دیگران از راه خیر باشد- طاغوت- است.

وزن لفظی واژه- طاغوت- فعلوت، مثل- جبروت و ملکوت- است و اصلش- طغووت بوده ولی لام الفعل آن بجای عین الفعل قلب و سپس تبدیل به الف شده است مثل صاعقه و صاقعه.

(طف) [طف]

الطّفیف الشّی ء: کم و اندک از همه چیزی.

طفافه: هر چیز زائد بر پیمانه که به حساب نمی آید.

طفّف الکیل: از پرداخت و ادای وزن و پیمانه ای که باید بدهد قسمتی را کم گزار.

در آیه گفت: (وَیْلٌ لِلْمُطَفِّفِینَ- ۱/ مطفّفین).

هر که بالاتر رود ابله تر است کاستخوان او بتر خواهد شکست

شرح این در آینه اعمال جو که نیابی فهم این از گفتگو

(۱) قسمتی از آیه ۶۰/ نساء است که افشاء کننده باطن و چهره کسانی است که خداوند در باره شان قبلا گفت: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ فَإِنْ تَنازَعْتُمْ ... ۵۹/ نساء) یعنی شما که ایمان آورده اید (خدای را) فرمان ببرید و همچنین فرمان پیامبر و کارداران مؤمنی که از خودتان باشند و چون در چیزی اختلاف کردید اگر به خدا و معاد ایمان دارید داوری به او و پیامبرش ارجاع کنید (کتاب و سنّت و عترت رسول) که برایتان بهتر و سر انجامش نیکوتر است، سپس می گوید مگر نمی بینی کسانی را که گمان می کنند به کتاب خدا و کتب گذشته ایمان دارند ولی داوری و کار خویش به طاغوت و کارگزاران طاغوت می برند و حال اینکه دستور یافته اند که به ستمگر و طغیانگر کفر بورزند امّا: (یُرِیدُ الشَّیْطانُ أَنْ یُضِلَّهُمْ ضَلالًا بَعِیداً- ۶۰/ نساء) شیطان می خواهد به گمراهی بیشتر و دورتری آنها را فرو اندازد.

(وای بر کسانی که چون از مردم پیمانه می گیرند حقّ خویش را تمام می ستانند ولی چون به مردم پیمانه یا وزنی می دهند از آن می کاهند و کم می کنند، آیا گمان نمی کنند که در روزی بس بزرگ برای مؤاخذه و حساب مبعوث و زنده می شوند).

(طفق) [طفق]

طفق یفعل کذا- مانند- اخذ یفعل کذا- است (اینگونه افعال را، افعال شروع می نامند). یعنی کار را آغاز کرد.

واژه- طفق: بصورت مثبت بکار می رود بدون حرف نفی، مثلا- ما طفق گفته نمی شود. در آیات: (فَطَفِقَ مَسْحاً بِالسُّوقِ وَ الْأَعْناقِ- ۲۳/ ص) (شروع کرد به دست مالید به پاها و گردنهای اسبان) (وَ طَفِقا یَخْصِفانِ- ۲۲/ اعراف) (شروع به چیدن کردند).

(طفل) [طفل]

الطّفل: کودک تا وقتی که نرم استخوان است که بر جمع کودکان هم اطلاق می شود، مثل آیات:

(ثُمَّ یُخْرِجُکُمْ طِفْلًا- ۶۷/ غافر) مفرد در معنی جمع آمده است.

(أَوِ الطِّفْلِ الَّذِینَ لَمْ یَظْهَرُوا- ۳۱/ نور) (یا کودکانی که بر عورت زنان آگاه نیستند، عبارت فوق قسمتی از آیه ای است که ظاهر بودن زینت زنان را از عدّه ای که محرم اند استثناء می کند از آن جمله کودکان خردسال).

واژه- طفل- بر (اطفال) جمع بسته می شود، در آیه، (وَ إِذا بَلَغَ الْأَطْفالُ- ۵۹/ نور).

و به اعتبار معنی نرمی و خشن نبودن در مفهوم واژه- طفل- می گویند: امرأه طفله:

زنی ملایم و نرمخوی، فعلش- طفلت، طفوله و طفاله- است. (مطفل:) مادّه آهویی که نوزادش همراش باشد.

طفلت الشّمس: آفتاب برآمد و غروب کرد که در این دو حالت تابش و روشنائیش کم است و ضعیف و نورش زمین را روشن نمی کند، شاعر گوید:

(و علی الأرض غیابات الطّفل) (و بر سطح زمین روشنائیهائی کم و بسیار دوری هست) و امّا یطفّل تطفیل- وقتی گفته می شود که کسی به غذایی که دعوت نشده است بیاید که از عبارت: طفل النّهار: آغاز و پایان روز، گرفته شده که هنگام آمدن آن شخص در آن زمانهاست یعنی بیموقع است و نیز گفته شده- تطفیل- از عمل طفیلی گرفته شده و- طفیل العرائس- مرد معروفی بود که در دعوتها و عروسی ها ناخوانده حاضر می شده و او را طفیلی نامیده اند. (سورچران).

(طلل) [طلل]

الطّلل: ریزترین باران و آن چیزی را که اثر کمی دارد.

در آیه: (فَإِنْ لَمْ یُصِبْها وابِلٌ فَطَلٌّ- ۲۶۵/ بقره) «۱» طلّ الارض: زمین نمناک و بی رنگ شد.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (مَثَلُ الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ وَ تَثْبِیتاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ کَمَثَلِ جَنَّهٍ بِرَبْوَهٍ أَصابَها وابِلٌ ...) در آیات قبل سخن از انفاق و بخشش مال در راه خداست که نخست آن را به بذری، و دانه ای مثل می زنند که هفتصد دانه از آن روئیده می شود و خداوند آن انفاق را هر چند کم و اندک باشد مثل آن دانه گندم پاداش مضاعف می دهد و آنان که می بخشند و بخشش خود را با آزار و منّت توأم نمی کنند پاداششان نزد خدا و این چنین کسانی بیم و حزنی ندارند.

سپس بنابر قانون عدالت گستر خویش می گوید کسانی که چیزی برای بخشیدن ندارند سخن خوب و گذشت آنها نسبت به دیگران بهتر از صدقه و بخشش است که اذیّت در پی دارد (چنان کسان ریا کارند انفاق می کنند شما که ایمان آوردید بخشش های خود را با منّت و اذیّت باطل نکنید، یعنی همچون کسی که به خداوند و روز جزا ایمان ندارند و برای ریا کاری انفاق می کند، مثل او همچون سنگی است که خاکی بر روی آن باشد رگباری بر آن می بارد و خاک را می شوید ریا کاران نیز از کارشان ثمره ای نمی برند و خدا کافران را هدایت نمی کند ولی کسانی که برای خشنودی خدای انفاق می کنند کارشان مثل دانه ای است بر خاکی مرتفع که رگباری بر آن می بارد و دو برابر بهره می دهد و اگر باران تند هم نبارد باران ریزی بر آن می بارد و خداوند به پایداری و ثبات دلهایشان و اعمالشان آگاه است. چون هدف قرآن نشان دادن راه سعادت و انسان کامل شدن است همواره با تمثیلات عینی و محسوس انسانها را و مؤمنین به اللّه و معاد را به روش با صداقت و حقیقت پیامبران و اولیاء توجّه می دهد تا بدانند در پیشگاه او سره از ناسره، مؤمن از منافق، حقّ از باطل، ایمان از ریاء- جدا شدنی است و باز شناخته می شوند (و اللّه بما تعملون بصیر) او بر هر چیزی از پیدا و نهان آگاه

طلّ دم فلان: خونش بهدر رفت، در وقتی است که توجّه به آن کم است و اثرش قطع می شود گویی که خون و اثر خونش، باران ریز و اندکی است. و چون مناسبتی میان خانه و آثار باقی مانده آن هست لذا اثر خانه، و همچنین به کالبد شخص که از دور دیده می شود- طلل- گویند.

اطلّ فلان: به بالا برآمد و نزدیک شد.

(طفی) [طفی]

طفئت النّار: آتش خاموش شد. اطفأتها- آتش را خاموش کردم. اطفأتها:

خاموش کردم، در آیات:

(یُرِیدُونَ أَنْ یُطْفِؤُا نُورَ اللَّهِ- ۳۲/ توبه) (یُرِیدُونَ لِیُطْفِؤُا نُورَ اللَّهِ- ۸/ صف) فرمان میان این دو مورد در دو آیه اخیر این است که آیه اوّل یعنی قصد خاموش کردن نور خدا را دارند و در آیه دوّم عبارت (لِیُطْفِؤُا- ۸/ صف) یعنی قصد کاری می کنند که به وسیله آن کار به خاموش کردن نور خدا برسند «۱».

(طلب) [طلب]

الطّلب: جستجو از وجود چیزی، خواه طلب از جسم و عین چیزی باشد و خواه طلب از معنی و مفهوم آن، در آیات:

(فَلَنْ تَسْتَطِیعَ لَهُ طَلَباً- ۴۱/ کهف) (و هرگز قادر به جستجوی آن نباشید).

است و به گفته سعدی:

بر او علم یک ذره پوشیده نیست که پیدا و پنهان بنزدش یکی است

.(۱) آیه اوّل مربوط به بعضی از اهل کتاب است که مستقیما در صدد خاموش کردن نور خدا با عقاید باطل برآمدند و آیه دوّم در باره ستمگران و ظالمان است که به اسلام دعوت می شوند و به خدا دروغ می بندند، یعنی کارهای خود رای از سوی خدا می دانند تا بدین وسیله غیر مستقیم نور خدا رای که همان افکار واقعی و الهی است با عقاید جبری خویش خاموش کنند و هر دو آیه با عبارت (و لو کره الکافرون) پایان یافته یعنی هر دو دسته کافر و ناسپاسند.

(ضَعُفَ الطَّالِبُ وَ الْمَطْلُوبُ- ۷۳/ حجّ) (چه ناچیز و زبون است آنکه خواهنده است و آنچه که در طلبش می روند).

اطلبت فلانا: نیازش را برآوردم و یا او را به خواستن نیازمند کردم (از اضداد است). اطلب الکلاء: وقتی است که سبزه و گیاه دور باشد به طوری که نیاز هست که جستجو شود.

(طلت) [طلت]

طالوت اسمی است غیر عربی (تحقیق در این کلمه و جالوت به زیر نویسی واژه- جلت- رجوع شود).

(طلح) [طلح]

الطّلح: درختی است- مفردش- طلحه- است، در آیه گفت: (وَ طَلْحٍ مَنْضُودٍ- ۲۹/ واقعه). (درخت موز با شکوفه و یا خرما بن ردیف شده). ابل طلاحیّ: منسوب به همان (طلح) و طلیح: لاغر و خسته. ناقه طلیح اسفار: شتری که از رنج سفرها مانده و کوفته شده.

الطّلاح: تباهی و فساد، که از همان واژه است و نقطه مقابلش- صلاح است یعنی شایستگی. «۱»

---

(۱) حافظ گوید:

صالح و طالح متاع خویش نمودند تا چه قبول افتد و چه در نظر آید

صبر و ظفر هر دو دوستان قدیمند بر اثر صبر نوبت ظفر آید

خانه دل نیست جای صحبت اغیار دیو چو بیرون رود فرشته درآید

بر در ارباب بی مروّت دنیا چند نشینی که خواجه کی بدر آید

بدیهی است در شعر فوق صبر و ظفر که با هم بکار رفته مقصود پایداری و استقامت است که به پیروزی می انجامد نه قبول ستم و زبونی و خواری بنام صبر.

.(طلع) [طلع]

طلع الشّمس طلوعا و مطلعا، در آيات: (وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ- ۳۰/ طه) (حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ- ۵/ قدر(مطلع:) جاى طلوع است، در آيه: (حَتَّى إِذا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَها تَطْلُعُ عَلى قَوْمٍ- ۹۰/ كهف) «۱».

و از اين معنى بصورت استعاره، عبارت:

طلع علينا فلان و اطّلع- بكار مى رود يعنى او متوجّه ما شد و اطّلاع يافت در آيات:

(قالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ- ۴۵/ صافّات) (فَاطَّلَعَ- ۵۵/ صافّات) (فَأَطَّلِعَ إِلى إِلهِ مُوسى- ۳۷/ غافر) «۲» (أَطَّلَعَ الْغَيْبَ- ۷۸/ مريم)

---

(۱) اشاره به حركت ذو القرنين به سوى مشرقى است كه او آنجا را جايگاه طلوع خورشيد مى پنداشت و سپس به آنجا حركت كرد و دريافت كه آنجا جاى طلوع نيست بلكه جايى است كه خورشيد بر مردمى مى تابد، از اين مفهوم عالى قرآن دانسته مى شود هر مشرقى كه پنداشته شود آنجاى جاى طلوع است سرزمينى است يا اقيانوسى با مردمى كه در آنجا زندگى مى كنند و اين همان كروى بودن زمين است كه خداوند با عبارت (وَجَدَها- ۹۰/ كهف) آن را اشاره مى كند.

روش قرآن و كتاب الهى در مفاهيم كلّى و علمى اين است كه با كلمه اى و عبارتى آن مفاهيم را اشاره مى كند مثلا هر جا مفهوم و محتواى آيه موضوعى علمى است با عبارت (للعالمين يا يعملون) و هر كجا موضوعى است محسوس كه لازمه اش تفكّر است (يتفكّرون) و هر جا كه پاى انديشه و عقل و خرد در ميان است با عبارت (يعقلون) آيه را پايان مى دهد و در آيه فوق (وَجَدَها تَطْلُعُ عَلى قَوْمٍ- ۹۰/ كهف) با شكوهترين عبارتى است در باره اينكه محلّ طلوع خورشيد را جايى نپنداريم بلكه مكانى بدانيم كه آنجا هم جايگاه، و طلوعى براى خورشيد است و حال اينكه اينگونه انسانهاى مغرور و غافل اگر كمترين توجّهى به طپش قلب و بهم خوردن پلك ها و باز و بسته شدن ريه خويش و حتّى نگاهى به سر انگشتان عبرت انگيز خويش بنمايند مى فهمند كه خود بخود چنين دستگاه با عظمت سرهم بندى نشده بلكه اين تجلى «اللّه» است كه در سراسر وجود و پهنه جهان با عظمت با نظم و ترتيب خاصّى گسترده است و بايد گفت: حضورى گر همى خواهى از او غائب مشو حافظ- و يا-

بى دلى در احوال خدا با او بود او نمى ديدش و از دور خدايا مى كرد

و اين ندای جهانى قرآن است كه مى گويد: (وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ- ۱۶/ ق)

آب در كوزه و ما تشنه لبان مى گرديم يار در خانه و ما گرد جهان مى گرديم

(۲) سخن ابلهانه فرعون است كه مى پندارد بايستى از نردبان بالا برود تا بر خداى موسى آگاه شود كه در عصر ما هم منكر خدائى كه در آسمان پيما نشسته بود سخن فرعون را تكرار كرد و طولى نكشيد كه دست

(لَعَلِّی أَطَّلِعُ إِلی إِلهِ مُوسی- ۳۸/ قصص) استطلعت رأیه: نظرش را خواستم.

اطلعتک علی کذا: تو را بر آن آگاه کردم.

طلعت عنه: از او غائب شدم.

الطّلاع: آنچه که خورشید بر آن می تابد و انسان بر آن مطّلع می شود.

طلیعه الجیش: نخستین چیزی از سپاه و لشکر که ظاهر می شود.

(پیشقراولان یا طلایه داران). امرأه طلعه قنعه: زنی که سر خویش گاهی ظاهر می کند و گاهی می پوشاند.

و به تشبیه طلوع کردن و ظاهر شدن خورشید، گفته می شود:

(طلع) النّخل: آنچه که از خرما بن برمی آید و ظاهر می شود (شکوفه ها) و آیه: (لَها طَلْعٌ نَضِیدٌ- ۱۰/ ق) (درختانی ردیف شده دارد) و آیه: (طَلْعُها کَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّیاطِینِ- ۶۵/ صافّات) یعنی آنچه که از آن ظاهر می شود. و آیه: (وَ نَخْلٍ طَلْعُها هَضِیمٌ- ۱۴۸/ شعراء).

(نخلستانهایی که شکوفه ها دارند). اطلعت النّخل: نخل شکوفه بر آورد. قوس طلاع الکفّ: کمانی که کف دست را پر می کند و کاملا در دست قبضه می شود

(طلق) [طلق]

اصل- طلاق- رهایی و خالی شدن از پیوند و عهد و پیمان است، گفته می شود:

اطلقت البعیر من عقاله: شتر را از پا بندش باز و رها کردم.

طلّقته و هو طالق بلاقید: او را بدون قید و بند رها کردم، و از این معنی عبارت:

طلّقت المرأه: زن را طلاق دادم استعاره شده است، مثل- خلّیتها- راهش را باز گزاردم، و آن زن را هم- طالق گویند یعنی باز شده از قید و بند نکاح، در آیات:

(فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ- ۱/ طلاق)

اجل او را بسوی خدای کشاند تا بفهمد و بر وجود هستی بخش جهان اطّلاع یابد.

(الطَّلاقُ مَرَّتانِ- ۲۲۹/ بقره) (وَ الْمُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ- ۲۲۸/ بقره) مفهوم این آیه برای طلاق رجعی و غیر رجعی عمومیّت دارد.

و آیه: (وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ- ۲۲۸/ بقره) که مخصوص باز گرداندن همسر و رجوع او است. و آیه (فَإِنْ طَلَّقَها فَلا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ- ۲۳۰/ بقره) یعنی بعد از جدا شدن.

و آیه: (فَإِنْ طَلَّقَها فَلا جُناحَ عَلَيْهِما أَنْ يَتَراجَعا- ۲۳۰/ بقره) یعنی همسر دوّم. (انطلق) فلان: وقتی است که کسی از دنبال برود و بگذرد خدای تعالی گوید: (فَانْطَلَقُوا وَ هُمْ يَتَخافَتُونَ- ۲۳/ قلم) (رفتند و آهسته با نجوا به یکدیگر سخن می گفتند) (انْطَلِقُوا إِلى ما كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ- ۲۹/ مرسلات) (اکنون به سوی چیزی که تکذیب می کردید روان شوید و بروید).

و به- حلال- هم- (طلق)- گفته شده یعنی مطلق و آزاد است و ممنوعیتی برایش نیست.

عدا الفرس طلقا او طلقین: اسب آزادانه دوید، که این عبارت به اعتبار باز بودن جلوی راهش است.

مطلق: در احکام شرعی چیزی است که استثناء بر آن وارد نمی شود. طلق یده و اطلقها: عبارت از وجود و بخشش است. طلق الوجه و طلیق الوجه: وقتی است که ترشروی نباشد.

طلّق السّلیم: درد، مار گزیده را رها کرد و آن درد از او برطرف شد. «۱»

شاعر گوید: تطلّقه طورا و طورا تراجع. (گاهی رهایش می کرد، و زمانی بر می گشت).

---

(۱) عبارت- طلّق السّلیم- در نسخه های متعدّد مفردات- طلّق السّلیم- با فتحه حرف (ط) نوشته شده که صحیحش را فیروزآبادی می گوید طلّق السّلیم بالضّم ای رجعت الیه نفسه و سکن وجعه: یعنی حیات دوباره یافت و دردش ساکت و آرام شد.

لیله طلقه: شبی است معتدل برای واگذاشتن ستوران برای آب خوردن. اطلقها:

آزادش کرد.

(طم) [طم]

الطّمّ: دریای پر آب و موّاج. له الطّمّ و الرّمّ: او خشک و تر و آب و خاک یا مال فراوان دارد.

طمح علیّ کذا: بر آن غلبه کرد و سر آمد، قیامت هم به همین جهت- طامّه- نامیده شده در آیه گفت: (فَإِذا جاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرى- ۳۴/ نازعات) «۱» (وقتی که آن حادثه فراگیر بزرگ سر می رسد، و می دانیم که در قرآن افعال محقّق الوقوع چون وقوعشان قطعیّت دارد بصورت ماضی بیان می شود زیرا شدنی هستند).

(طمث) [طمث]

الطّمث: خون حیض و دوشیزگی.

طامث: حائض و دشتان. طمث المرأه: وقتی است که زن زفاف کند، در آیه گفت:

---

(۱) صاحب کشف الاسرار می نویسد: الطّامّه الکبری- بانگ، و صیحه ای است که هر چیزی را فرا می گیرد و سپس برانگیختن و حساب و کتاب واقع می شود. حسن و زجاج می گویند: خداوند قیامت را رویداد بزرگ نامیده است زیرا از تمام امور و حوادث سهمگین تر است.

الطّمّ: دریای خروشانی است که هر چیزی را در خود غرق می کند و عبد الملک مروان خلیفه اموی از (ابو حازم زاهد) پرسید: فردا حال و کار ما چون خواهد بود، گفت: اگر قرآن می خوانی قرآن ترا جواب می گوید گفت کجا، گفت: (فَأَمَّا مَنْ طَغى وَ آثَرَ الْحَياةَ الدُّنْيا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوى- ۳۹/ نازعات) کسی که نسبت به خدای گستاخی می کند و زندگی دنیا را بر آخرت برمی گزیند دوزخ جایگاه اوست و کسی که از مقام پروردگارش بیم داشت و خویشتن از هوی و هوس تهی کرد بهشت جایگاه اوست، در دنیا هر نفسی را آتشی است که آن را آتش شهوت گویند و در عقبی آتشی است که آن را آتش عقوبت نامند هر که امروز به آتش شهوت سوخته شد فردا به آب رحمت و نور معرفت آتش عقوبت را بنشاند.

(ج ۱۰ ص ۳۷۶- خواجه عبد اللّه انصاری هروی) گویا ستمگران تاریخ همواره از فردای خویش بیمناکند و در اضطراب که از أبو حازم ها وسیله آرامش می طلبند ولی آنها هم با صراحت حقایقی را به آنها می گویند.

(لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لا- جَانٌّ- ۵۶/ الرّحمن) (اشاره به یکی از نعمتهای پاک بهشتی است که می گوید در آنجا همسران پاک چشم و دیده فروهشته و پاکیزگانی هستند که قبل از ایشان، هیچ انسانی آنها را دست نیازیده اند). و بطور استعاره می گویند:

ما طمث هذه الرّوضه احد قبلنا: این گلستان و سر چشمه را پیش از ما کسی دست نزده است و نیالوده ما طمث النّاقه جمل: هیچ شتر فحلی ناقه را لقاح نکرده است.

(طمس) [طمس]

الطّمس: از بین بردن و محو کردن اثر است.

آیه (فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ- ۸/ مرسلات) (آنگاه که ستارگان اثرشان محو شود). و آیه (رَبَّنَا اطْمِسْ عَلى أَمْوالِهِمْ- ۸۸/ یونس) یعنی اموال و ثروتشان را از حالت سودمند اوّلیه اش زایل کن. «۱»

و در آیه: (وَ لَوْ نَشاءُ لَطَمَسْنا عَلى أَعْيُنِهِمْ- ۶۶/ یس) یعنی تور و ظاهر چشمانشان را از بین می بریم همانطور که اثر چیزی از بین می رود. و آیه: (مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهاً- ۴۷/ نساء).

از علماء کسانی گفته اند مقصود از زایل شدن چهره ها که در آیه اخیر اشاره شده است حالت دنیائی است به این معنی که در صورتهاشان موها روئیده شود و چهره شان همچون سگ و میمون پشمالو شود و کسانی هم گفته اند این موضوعی است در آخرت بنا به اشاره ای که گفت:

(وَ أَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتابَهُ وَراءَ ظَهْرِهِ- ۱۰/ انشقاق) یعنی چشمانشان پشت سرشان قرار گیرد. و نیز گفته اند: معنی آیه: (نَطْمِسَ وُجُوهاً- ۴۷/ نساء) این است که از هدایت به گمراهی بازشان می گرداند، مثل آیه: (وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلى عِلْمٍ وَ خَتَمَ عَلى سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ- ۲۳/

---

(۱) تقاضای حضرت موسی از خداوند است که می گوید پروردگارا فرعون با زینت ها و اموال و ثروتی که دارد مردم را از راه تو گمراه می کند اموالش را از صورت اوّلیه اش که سودمند است محو و نابود گردان.

جاثیه). و همچنین گفته شده مقصود از (وجوه) در آیه (۴۷/ نساء) بزرگان و رؤساءست و معنایش این است که رؤساشان را دنباله رو قرار می دهیم و این بزرگترین سبب هلاکت و سرگردانی است. «۱».

(طمع) [طمع]

الطّمع: تمایل نفس به چیزی از روی آرزوی شدید و آزمندی است. افعال آن- طمعت- اطمع طمعا طماعیه- و اسم فاعلش- طمع و طامع- است. آیه: (إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنا رَبُّنا- ۵۱/ شعراء) «۲» و آیه: (أَ فَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ- ۷۵/ بقره) (آیا می خواهید و طمع دارید که به شما بگروند؟) و آیه: (خَوْفاً وَ طَمَعاً- ۵۶/ اعراف) «۳» و چون طمع ورزیدن، بیشتر بخاطر میل و هوای درونی است گفته شده: الطّمع طبع: طمع طبیعی است.

الطّمع یدنّس الاهاب: (طمع چهره آدمی را آلوده و چرکین می کند).

(طمن) [طمن]

الطّمأنینه و الاطمینان: آرامش خاطر بعد از بیتابی و اضطراب است. در آیات:

---

(۱) آیه فوق خطاب به قوم یهود است که می گوید: شما که کتاب آسمانی تان داده اند به قرآن که نازل کرده ایم و مصدّق تورات شماست ایمان آرید و بگروید قبل از اینکه چهره هایی رای محو و کارشان رای وارونه کنیم یا به نفرین دچار شوند و به گفته مفسّرین پس از این آیه عدّه ای از جمله عبد اللّه سلام و کعب احبار به اسلام گرویدند تا مسخ نشوند- (کشف الاسرار خواجه عبد اللّه انصاری).

(۲) سخن ساحران دربار فرعون است که بدون توجّه به تهدیدات فرعون به خداوند و پیامبری موسی علیه السّلام ایمان آوردند و همینکه فرعون گفت: دستها و پاهایتان رای از چپ و راست قطع می کنم و همگیتان رای به دار می آویزم، می گویند (لا ضَيْرَ إِنَّا إِلى رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ- ۵۰/ شعراء) مهمّ نیست و با کمان نیست زیرا ما بسوی پروردگارمان باز می گردیم و آرزومندیم که از گناهان گذشته ما در گذرد و ما امروز نخستین مؤمنین به اللّه هستیم. [.....]

(۳) ترجمه تمام آیه چنین است: که می گوید پس از اصلاح زمین در آن فساد و تبهکاری نکنید و خدای را با بیم و امید بخوانید که رحمت او به نیکوکاران نزدیک است این آیه بعد از آیاتی است که از تسخیر و نظم خلقت و حرکات منظّم ماه و خورشید گفتگو می کند تا انسان همان فرامین خدا و پیامبر را از نظم جهان نیز دریابد.

(وَ لِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ- ۱۰/ انفال) (وَ لكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي- ۲۶۰/ انفال) (يا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ- ۲۷/ فجر) و اين همان نفسى است كه: (امّاره بالسّوء) يعنى امر كننده به زشتى بازنمى گردد.

خداى تعالى گويد: (أَلا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ- ۲۸/ رعد) كه آگاهى و هشدارى است بر اينكه با معرفت خداى تعالى و افزونى از عبادت اوست كه اطمينان خاطر و آرامش نفس و جان حاصل مى شود و همان است كه در آيه: (وَ لكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي- ۲۶۰/ بقره) خواسته شده است «۱» و در آيات: (وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمانِ- ۱۶۰/ نحل) «۲» (فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ- ۱۰۳/ نساء)

---

(۱) اين تفسير كه در مورد توجّه راغب رحمه اللّه است از سخن حضرت ابراهيم و موضوعى است شايسته دقّت، چرا كه ابراهيم خليل الرّحمن و بت شكن اگر دلش به ايمان مطمئنّ نبود و قلبى استوار در راه توحيد نمى داشت آنچنان اعمالى را يك تنه در برابر تمام بت پرستان عصر خويش انجام نمى داد و همين كه از خداوند زنده كردن مردگان را مى خواهد و مورد خطاب قرار مى گيرد كه مگر ايمان نياورده اى؟ پاسخ مى دهد چرا ايمان دارم ولى توفيق معرفتى و عبادتى فزونتر را آرزومندم تا بيش از پيش از آن راه آرامش خاطرم افزون شود. پس راهى براى وصل به چنان سعادت و سرنوشتى و يقينى فزونتر به معاد، بطورى كه كاملا مورد قبول دل و فطرت باشد جز از راه شناسايى خداى و پرستش و عبادت دائم ميسور نيست چنانكه آخرين شرط در باره رستگاران و انسان را عبادت دائمى قرار داد و فرمود: (إِنَّ الْإِنْسانَ خُلِقَ هَلُوعاً، إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً وَ إِذا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعاً إِلَّا الْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَلى صَلاتِهِمْ دائِمُونَ وَ الَّذِينَ فِي أَمْوالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ لِلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ وَ الَّذِينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ ...- ۱۹- ۲۶/ معارج): انسان حريص و آزمند، آفريده شده همينكه بدى به او مى رسد جزع و بى تابى مى كند و همينكه مالى و خيرى به او مى رسد بخل و تكبّر مى ورزد مگر نماز گزاران و همانها كه پيوسته و دائم نماز گزارند و در اموالشان حقّ سائل و محروم معيّن است و روز جزا را تصديق مى كنند و باور مى دارند پس براى اعتقاد يقين به معاد به غير از توجّه به زنده شدن طبيعت بعد از هر خزان راهى ديگر هست و آن معرفت روز افزون در باره خداى و عبادت بسيار است.

(۲) از اين آيه اساس و پايه ايمان كه همان راسخ بودن در آن است بخوبى فهميده مى شود كه اگر همچون عمّار ياسر و بلال كه الگو و مورد شأن نزول اين آيه هستند سراسر وجودشان از ايمان به اللّه سرشار باشد ولى با اكراه و اجبار به گفتن كلمه اى وادار شوند از رديف دروغگويان كه در آيه قبل ذكر شده خارج هستند مى گويد دروغگويان كسانى هستند كه به آيات خداى ايمان نياوردند و آنها دروغگو هستند ولى كسانى هستند كه به آيات خداى ايمان نياورداند و آنها دروغگو هستند ولى كسى كه بعد از ايمان به خداى با

(وَ رَضُوا بِالْحَياهِ الدُّنْيا وَ اطْمَأَنُّوا بِها- ۷/ یونس) واژه- اطمأنّ و تطامن در معنی و لفظ نزدیکند.

(طهر) [طهر]

گفته می شود: (طهرت المرأه طهرا و طهاره و طهرت: پاک شد، بر وزن (حسن و ضرب) که البتّه با فتحه حرف (ه-) به قیاس نزدیکتر است و معنی آن بر خلاف (طمث) است.

طاهره و طاهر- مثل (قائمه و قائم) و (قاعده و قاعد) است یعنی (پاک- برخاسته- نشسته).

طهارت دو گونه است: ۱- طهارت جسم ۲- طهارت نفس، که عموم آیات قرآن بر این دو معنی حمل شده است.

می گویند: طهّرته فطهر و تطهّر و (اطّهّر): پاکش کردم و پاکیزه شد، اسم فاعلش- طاهر و متطهر- است.

در آیه: (وَ إِنْ كُنْتُمْ جُنُباً فَاطَّهَّرُوا- ۶/ مائده) یعنی آب بکار مبرید یا چیزی که جای آن باشد (غسل یا تیمّم).

و آیه: (لا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ- ۲۲۲/ بقره) (فَإِذا تَطَهَّرْنَ- ۲۲۲/ بقره) دو لفظ (حتّی یطهرن و- تطهّرن) دلالت دارد بر اینکه نزدیکی و همبستری به همسران جایز نیست مگر بعد از طهارت و تطهیر شدنشان.

اکراه چیزی گوید ولی دلش آرمیده به ایمان بادش دروغگو نیست و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره عمّار در این مورد فرمود: «انّ عمّارا مولی ایمانا من قرنه الی قدمه و اختلط الایمان بلحمه و دمه» سراسر وجود عمّار از فرق سر تا پای سرشار از ایمان است و ایمان با گوشت و خونش آمیخته است، یاسر و سمیّه پدر و مادرش نخستین شهداء اسلام در آن شکنجه ها و آزمایشها بودند.

قرائت کسی که (حَتَّی یَطْهُرْنَ- ۲۲۲/ بقره) خوانده است تأکید بر آن است یعنی تا اینکه طهارت را که همان غسل است بجای آورده باشند.

و آیه: (وَ یُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِینَ- ۲۲۲/ بقره) یعنی ترک کنندگان گناه و عمل کنندگان به نیکی و صلاح. و در این باره گفت:

(رِجالٌ یُحِبُّونَ أَنْ یَتَطَهَّرُوا- ۱۰۸/ توبه) (أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْیَتِکُمْ إِنَّهُمْ أُناسٌ یَتَطَهَّرُونَ- ۸۲/ اعراف) «۱» و آیه: (وَ اللَّهُ یُحِبُّ الْمُطَّهِّرِینَ- ۱۰۸/ توبه) یعنی پاکی نفس، و پاکیزه خوئی. و آیه: (وَ مُطَهِّرُکَ مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۵۵/ آل عمران)، یعنی تو را از میان ایشان خارج می کنم و منزّه ات می دارم از اینکه فعل آنها را مرتکب شوی، و بر این معنی است آیات:

وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً- ۳۳/ احزاب) (وَ طَهَّرَکِ وَ اصْطَفاکِ- ۴۲/ آل عمران) (ذلِکُمْ أَزْکی لَکُمْ وَ أَطْهَرُ- ۲۳۲/ بقره) (أَطْهَرُ لِقُلُوبِکُمْ- ۷۹/ احزاب) «۲» و آیه: (لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ- ۷۹/ واقعه) یعنی به حقایق معرفت قرآن نمی رسد و دست نمی یازد مگر کسی که نفس خویش پاکیزه گرداند و از آلوده شدن به فساد نگه دارد.

و آیه: (إِنَّهُمْ أُناسٌ یَتَطَهَّرُونَ- ۸۲/ اعراف) این سخن را قوم پلید لوط به صورت طنز و نیشخند گفتند چون قبلا به آنها گفته بود: (هُنَّ أَطْهَرُ لَکُمْ- ۷۸/ هود) زنان برای شما پاک ترند.

و سخن خدای تعالی که: (لَهُمْ فِیها أَزْواجٌ مُطَهَّرَةٌ- ۲۵/ بقره) یعنی پاکیزه از

---

(۱) این آیه پاسخ قوم تبهکار و پلید لوط پیامبر است که به یکدیگر می گویند: لوط و پیروانش را که مردمی پاکیزه خوی هستند از شهر خویش بیرون کنید.

(۲) یعنی رعایت امور اخلاق اسلامی و فرامین قرآنی برای جانها، و دلهاتان خوبتر و پاکیزه تر است.

پلیدیهای دنیا و نجاسات آن و گفته شده پاکیزه از اخلاق زشت به دلالت آیه: (عُرُباً أَتْراباً- ۳۷/ واقعه) و همچنین به دلیل وصف قرآن که در باره اش گفت: (مَرْفُوعَهٍ مُطَهَّرَهٍ- ۱۴/ عبس) «۱».

و آیه: (وَ ثِيابَكَ فَطَهِّرْ- ۴/ مدّثر) گفته شده معنایش- نفسک- است که از معایب پاکش کنی.

و در آیات: (وَ طَهِّرْ بَيْتِيَ- ۲۶/ حج) (وَ عَهِدْنا إِلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ أَنْ طَهِّرا بَيْتِيَ- ۱۲۵/ بقره) که تشویقی است بر تطهیر کعبه از پلیدیها و بت ها. بعضی گفته اند این آیه ترغیبی است بر تطهیر قلب برای داخل شدن سکینه و آرامش که در آیه: (هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَهَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ- ۴/ فتح) ذکر شده است. (طهور:) مصدر است چنانکه «سیبویه» «۲» حکایت کرده که می گویند: تطهّرت طهورا و توضّأت وضوءا: (به پاکی

---

(۱) ترجمه آیاتش چنین است: این قرآن تذکار و یادآورنده ای است پس هر که می خواهد آن را یاد می کند که در صحیفه و نوشته هایی ارزشمند و والا و پاکیزه است و نویسندگانی بزرگوار و نیکوکردار.

(۲) ابو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر مشهور به سیبویه است که گویند همواره از او بوی خوش استشمام می شد و ابن خالویه چنین عقیده در باره کلمه سیبویه داشته. از اهالی بیضاء فارس است که در سال ۱۶۱ هجری یا به گفته مرزبانی ۱۸۰ هجری وفات یافته است و عمرش ۴۰ و چند سال ولی در عمر کوتاهش اثر جاودانی به نام (الکتاب) در نحو از خود به یادگار گذاشت که همه دانشمندان از آن بهره مند شدند، آرامگاهش در شیراز است که سه بیت شعر زیبا بر آن حکّ شده است:

۱-

ذهب الاحبّه بعد طول تزاور و نای المزار فاسلموک و اقشعوا ۲-

ترکوک اوحش ما تکون بقفره لم یؤنسوک و کربه لم یدفعوا ۳-

و قضی القضاء و صرت صاحب حفره عنک الا حبّه اعرضوا و تصدّعوا

که به گذاردن روزگار و از دست دادن دوستان که در آرامگاهشان آنها را وداع می کنند اشاره نموده است که بعد از حکم الهی بجای دوستان یا آرامگاه هم می شوم و دوستان از من دور می شوند و اعراض می کنند.

استادش خلیل بن احمد و یونس بن حبیب بوده است. ابو عبیده می گوید: پس از مرگ سیبویه به یونس بن حبیب گفته شد که سیبویه هزار صفحه از علم خلیل به نام خود نوشته است، یونس می گوید: از کجا این همه را از او شنیده است، کتابش را برایم بیاورید، همین که آن را مطالعه کرد و همه مطالبی که از خلیل نقل شده دید، گفت براستی که سیبویه هر چه از خلیل نقل کرده درست است همانطور که هر چه از من نقل

طهارت نمودم، و وضوئی گرفتم). پس- طهور- اسم مصدری است بر وزن- فعول- مثل وقدت وقودا: (آتش را به سختی مشتعل کردم).

و نیز- طهور- اسمی است غیر مصدر مثل- فطور- که اسمی است برای آن چیزی که با آن افطار می شود و روزه می گشایند و مانند آن، مثل: وجور و سعوط و ذرور: (دوای دهان و حلق- داروی بینی- عطر و بوئیدنی خوش). واژه- طهور- (چنانکه گفته شد اسم مصدر است) و گاهی صفت است مثل- رسول- و صفاتی مانند اینها، و بر این معنی است آیه: (وَ سَقاهُمْ رَبُّهُمْ شَراباً طَهُوراً- ۲۱/ انسان) آگاهی و تنبیهی است بر اینکه آن نوشید (که خداوند به- ابراری- که در سوره انسان ذکر کرده می نوشاند) بر خلاف چیزی است که در آیه: (وَ یُسْقی مِنْ ماءٍ صَدِیدٍ- ۱۶/ ابراهیم) ذکر کرده است. و در آیه: (وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً طَهُوراً- ۴۸/ فرقان) اصحاب شافعی رضی اللّه عنه گفته اند- طهور- در آیه اخیر به معنی مطهّر- است (یعنی از آسمان آبی پاک کننده فرو فرستادیم) و این معنی از نظر لفظ صحیح نیست زیرا وزن فعول به

کرده درست است. صاعد اندلسی می گوید: من کتابی را نمی شناسم در علمی از علوم قدیم و جدید که شامل آن علم باشد با احاطه با جزاء آن غیر از سه کتاب، اوّل: مجسطی بطلمیوسی در علم کیهان شناسی. دوّم:

کتاب ارسطو در علم منطق. و سوّم: کتاب سیبویه بصری نحوی، که هر یک از این سه کتاب همه چیز را بحث کرده اند.

همین که کسی کتاب سیبویه را بر مبرّد خواند، گفت: تو بر دریای بزرگی راه می پیمائی. ابن النطاح می گوید: در حضور خلیل بن احمد بودم همین که سیبویه وارد شد خلیل گفت: مرحبا و آفرین به دوستی که از دیدارش ملول نمی شویم. دیگری می گوید به کتاب سیبویه نگاه کردم و آن را رساتر و بلیغ تر از سخنش یافتم. داستان مناظر سیبویه را با کسائی که به دربار خلفای عبّاسی منسوب بود شنیدنی است برای اینکه در یک مسئله نحوی که به نام (زنبوریّه) معروف است سیبویه گفت «فاذا هو هی» ولی کسائی با او مخالفت کرد تا اینکه عربی بدوی را با رشوه آوردند که بنفع کسائی نظر بدهد و چنین هم شد ولی صفحات تاریخ ادب نام سیبویه را در آن داستان و بعد از آن به نیکی یاد نموده است. ابو طیب لغوی می گوید: ثعلب گفت روزی که فرّاء از دنیا رفت کتاب سیبویه زیر سرش بود. (معجم الادباء/ ۸۱۶) روزی جاحظ گفت: مردم در نحو کتابی مثل کتاب سیبویه ننوشته اند و بقیّه کتابهای در برابر کتاب او در حکم عیال و خاندان او هستند و چون خواستم به عبد الملک زیارت وزیر معتصم چیزی هدیه کنم، چیزی بهتر از کتاب سیبویه نیافتم که از ورثه فرّاء آن رای خریده بودم. ابو زید انصاری می گوید سیبویه در سنّ جوانی به درس می آمدم و شنیدم که می گفت از هر کسی که به او اعتماد داری برایم حدیث بگو. (وفیات الاعیان ۳/ ۱۳۴).

معنی فاعل از أفعل و فعل- (باب افعال و تفعیل) ساخته نمی شود و از- فعل- بنا می شود.

و نیز گفته شده (ماء طهورا) در آیه اخیر از جهت معنی اقتضای تطهیر و پاک کننده دارد، و آن به این معنی است که- طاهر- یعنی پاک کننده دو گونه است:

اوّل- اینکه صفت پاکی و طهارت آن رای متعدّی نمی کند مثل طهارت لباسی که طاهر است بدون اینکه بتوان آن را- مطهّر- دانست.

دوّم- اینکه صفت طهارت چیزی رای متعدّی یعنی پاک کننده غیر از خودش قرار می دهد و خدای تعالی آن رای با واژه- طهور- وصف کرده است تا شناختی و هشداری بر این معنی باشد.

(طیب) [طیب]

طاب الشّی ء یطیب طیبا: آن چیز به خوبی پاک شد که آن را- طیّب- یعنی پاک می گویند.

و در آیات: (فَانْکِحُوا ما طابَ لَکُمْ- ۳/ نساء) (فَإِنْ طِبْنَ لَکُمْ- ۴/ نساء) اصل طیّب- چیزی است که برای حواسّ لذّت آور است و نفس و جان آدمی از آن لذّت می برد. الطّعام الطّیّب: در شرع، چیزی است که آن خوردگی و طعام پاک دارای شرایطی باشد. از این قرار:

۱- بصورت مجاز تهیّه شده باشد و خوردنش جائز باشد.

۲- به اندازه ای که جایز است صرف و تناول شود یا تهیّه شود.

۳- و از جائی که جائز است، بدست می آید و هر گاه چنین باشد آن چیز طیّب و پاک است چه دنیائی و چه اخروی و آن چیز ناگوار نیست و گر نه چیزی هر چند که در دنیا پاک باشد و از آن سه مجرا بدست نیاید در آخرت و پایانش هم پاک نیست.

(یعنی چیزی پاک که به اندازه مجاز بدست نیامده و از جائی هم که مجاز نیست

حاصل شده است هر چند چیز پاکی باشد از نظر اسلام و عاقبت آن پاک نمی تواند باشد).

و بر این اساس فرمود: (کُلُوا مِنْ طَیِّباتِ ما رَزَقْناکُمْ- ۵۷/ بقره) (فَکُلُوا مِمَّا رَزَقَکُمُ اللَّهُ حَلالًا طَیِّباً- ۸۸/ مائده) (لا تُحَرِّمُوا طَیِّباتِ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَکُمْ- ۸۷/ مائده)»

(کُلُوا مِنَ الطَّیِّباتِ وَ اعْمَلُوا صالِحاً- ۵۱/ مؤمنون) و این همان مقصود و مراد آیه: (وَ الطَّیِّباتِ مِنَ الرِّزْقِ- ۳۲/ اعراف) است. (که می گوید با عمل صالح و شایسته رزق و طیّبات خویش بدست آرید و بخورید نه از راه و اعمال ناروا و غیر صالح) و آیه: (الْیَوْمَ أُحِلَّ لَکُمُ الطَّیِّباتُ- ۵/ مائده) که گفته شده مقصود از آن- ذبائح- است.

(حیوانات حلال گوشت با ذبح شرعی) و آیه: (وَ رَزَقَکُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ ۲۶/ انفال) اشاره به غنیمت هاست. و نیز انسان طیّب کسی است که از پلیدی جهل و فسق و فجور و اعمال زشت و قبیح خالی و دور باشد و با زیور عمل و ایمان و اعمال نیک آراسته باشد.

و در آیه: (الَّذِینَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلائِکَهُ طَیِّبِینَ- ۳۲/ نحل) همان انسانهای طیّب را قصد و

---

(۱) آیه خطاب به مؤمنین است می گوید: چیزهای پاکی که خدای برایتان حلال کرده است حرام نکنید یعنی نابجا بدست نیاورید و بیش از اندازه نیاز حاصل نکنید و به دنبالش می گوید: (وَ لا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ الْمُعْتَدِینَ- ۸۷/ مائده) با تعدّی و زیاده روی طیّبات و آنچه را که خداوند حلال کرده است حرام نکنید، از این آیه به روشنی می فهمیم که بدست آوردن متاع هلال و هر چیزی که خداوند برای بهره مندی زندگی انسان پاک گردانیده اگر بیش از نیاز جمع شود و برای بدست آوردن آن تجاوز و تعدّی از حدّ شود و از جای ناروایی حاصل شود مثل این است که حرامی بدست آمده سپس می گوید: از آنچه که خداوند روزیتان کرده بصورت حلال و جایز بخورید و از خداوندی که به او ایمان دارید پروا کنید.

بدیهی است اگر این دستور بزرگ اجتماعی و اقتصادی و الهی در میان مسلمین پیاده شود و فرمانش بر روحشان سیطره داشته باشد سنگچینی و پایه های بهشت موعود از همین دنیا نهاده می شود زیرا دیگر در میان بشر حلالی با تجاوز حرام نمی شود و همه نعمات الهی عادلانه به همه می رسد زیرا گفت: بیش از اندازه نیاز حرام است و دیگر تعدّی و تجاوز معنی نخواهد داشت.

اشاره کرده است (یعنی در حالی که طیّب و پاکند فرشتگان آنها را از دنیا می برند و می میرانند).

و آیات: (طِبْتُمْ فَادْخُلُوها خالِدِینَ- ۷۳/ زمر) «۱» (هَبْ لِی مِنْ لَدُنْکَ ذُرِّیَّهً طَیِّبَهً- ۳۸/ آل عمران) و آیه: (لِیَمِیزَ اللَّهُ الْخَبِیثَ مِنَ الطَّیِّبِ- ۳۷/ انفال) یعنی اعمال سوء با اعمال صالح.

و آیه: (وَ الطَّیِّباتُ لِلطَّیِّبِینَ- ۲۶/ نور) هشداری است بر اینکه اعمال پاک از پاکان است، چنانکه روایت شده است:

«المؤمن اطیب من عمله و الکافر اخبث من عمله» (مؤمن پاکتر از عمل خویش و کافر ناپاکتر از عمل خویش است) و آیه: (وَ لا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِیثَ بِالطَّیِّبِ- ۲/ نساء) یعنی کارهای زشت را عوض اعمال خوب و صالح نگیرید و بر این اساس آیات:

(ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا کَلِمَهً طَیِّبَهً کَشَجَرَهٍ طَیِّبَهٍ- ۲۴/ ابراهیم) (إِلَیْهِ یَصْعَدُ الْکَلِمُ الطَّیِّبُ- ۱۰/ فاطر) و آیه: (وَ مَساکِنَ طَیِّبَهً- ۷۲/ توبه) یعنی مکانهای پاکیزه و پاک و لذّت بخش. و آیه (بَلْدَهٌ طَیِّبَهٌ وَ رَبٌّ غَفُورٌ- ۱۵/ سباء) که گفته شده اشاره به بهشت و جوار ربّ العزّه- است. و امّا آیه: (وَ الْبَلَدُ الطَّیِّبُ- ۵۸/ اعراف) اشاره به سرزمین پاک است. و آیه: (صَعِیداً طَیِّباً- ۴۳/ نساء) یعنی خاکی که نجاست با آن نباشد.

استنجاء: (طهارت با سنگ و کلوخ) که- استطابه هم نامیده شده زیرا مفهوم پاک کنندگی و ازاله پلیدی در آن هست. «۲»

اطیبان: خوردن و نکاح. (که با شرایطش دو چیز پاک و حلال و جایز است) طعام

---

(۱) پرهیزکاران گروه گروه به بهشت می رسند و درهای آن بر ایشان گشوده می شود و کارگزاران بهشت به آنها می گویند: (سَلامٌ عَلَیْکُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوها خالِدِینَ- ۷۳/ زمر).

درود و سلام بر شما، شاد و پاکیزه باشید و جاودانه به بهشت در آئید.

(۲) ابن فارس در ذیل این واژه حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آورده است که: «نهی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله ان یستطیب

مطیبه للنّفس: غذایی که نفس و جان را خوش آید.

طاب: عطر و بوی خوش و بهترین از هر چیز دو نیز- طاب- نوعی خرماست و شهر مدینه الرّسول را هم- طیّبه- گفته اند. «۱»

و در آیه: ((طُوبی) لَهُمْ- ۲۹/ رعد) گفته اند: نام درختی است در بهشت و نیز گفته شده اشاره ای است به همه آنچه در بهشت پاک و پسندیده هست از بقای بدون فنا و نیستی، و قربت بدون زوال و بی نیازی بدون فقر و نیازمندی.

(طور) [طور]

طوار الدّار و طواره: ادامه و امتداد بنا و ساختمان (دیوار و حدّ بنا) عدا فلان طوره:

از حدّش تجاوز کرد.

و لا أطور به: به سویش نزدیک نمی شوم.

الرّجل بیمینه».

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله طهارت یعنی (ازاله پلیدی بول و غائط) را با دست راست نهی نموده است. (مقائیس اللّغه- ۳/ ۴۳۵)

(۱) نام قدیمی شهر مدینه یا طیّبه، یثرب بود که چون یثرب و تترب و یثریب به معنی فساد و سرزنش و نکوهش است پیامبر صلّی اللّه علیه و آله این نام را برای آنجا مکروه دانسته و آن را طیّبه یا طابه یعنی پاک و پاکیزه نامید که به معنی طاهر یعنی پاک از شرک و فساد است. (طبری/ تاریخ- النّهایه) از این جهت سفارش شده است که در نامگذاری نوزادان و کودکان از نامهائی که تداعی ناخوشایند و پوچ و بی معنی می کند پرهیز شود و از نامهائی که مفاهیمی متعالی و انسانی و زیبا دارد انتخاب شود تا کودک در بزرگی از نام خود احساس ناراحتی و اندوه نکند که متأسّفانه یکی از روشهای ناپسند استعمارگران در استعمار فرهنگی ملّت ها همین تغییر نامها است چه برای اشخاص و چه برای مکانها و مؤسّسات، و درست بر خلاف آنچه که پیامبر اسلام می خواهد عمل کردند یعنی نامهای پر معنی و نیکو را به نامهای بی هویّت عوض کردند چنانکه دیدیم نام وزارت معارف که مفهومی علمی و فلسفی و الهی داشت ابتداء به وزارت فرهنگ و سپس همین واژه فرهنگ را هم بخاطر محتوا و مفهومش به وزارت آموزش و پرورش تغییر دادند، و به همین قیاس نام افراد ملّت ما را از الگوهای مبارزاتی و دینی و فرهنگی مثل- علی و حسین و ابو ذر و احمد و زینب و فاطمه به نامهای فری و ماری و ژوری و ژیلا برگرداندند تا در نامها هم ملّت ما احساس پوچی کنند، و سپس منابع خدادادی سرشار کشورمان را به راحتی از چنگ مردمی پوچ گرا و پوچ اندیش به غارت ببرند.

لذا می بینیم پیامبر گرامی ما به نام و نامگزاری آنگونه اهمیّت قائل است. [.....]

فعل کذا طورا بعد طور: آن را در زمانهای پی در پی انجام داد.

و آیه (وَ قَدْ خَلَقَكُمْ أَطْواراً- ۱۴/ نوح) گفته شده اشاره به آیه: (خَلَقَكُمْ مِنْ تُرابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَهٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَهٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا- ۶۷/ غافر) است و همچنین اشاره به آیه: (وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوانِكُمْ- ۲۲/ روم) یعنی در خلق و خلق اسم کوهی مخصوص است و یا اسم هر کوهی و نیز گفته شده- (طُور)- کوهی است محیط به زمین.

در آیات:

(وَ الطُّورِ وَ كِتابٍ مَسْطُورٍ- ۱/ طور) (وَ ما كُنْتَ بِجانِبِ الطُّورِ- ۴۶/ قصص) (وَ طُورِ سِينِينَ- ۲/ تین) (وَ نادَيْناهُ مِنْ جانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ- ۵۲/ مریم) (وَ رَفَعْنا فَوْقَهُمُ الطُّورَ- ۱۵۴/ نساء) اشاره به همان معنی است.

(طیر) [طیر]

الطّائر: هر حیوانی که بال داشته باشد و در هوا پرواز کند جمع طائر- طیر- است مثل راکب و رکب، طار، یطیر، طیرانا پرواز کرد (وَ لا طائِرٍ يَطِيرُ بِجَناحَيْهِ- ۳۸/ انعام) «۱» (وَ الطَّيْرَ مَحْشُورَهً- ۱۹/ ص) «۲» (وَ الطَّيْرُ صَافَّاتٍ- ۴۱/ نور)

---

(۱) در حدیثی از ابو ذر آمده است که گفته است ترکنا رسول اللّه و ما طائر یطیر بجناحیه الا عندنا منه علم- یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را در حالی از دست دادیم و رحلت فرمود که دین و شریعت را بطور کامل و رسا بر ایمان بیان کرده بود که نیازمند به آئینی و دینی دیگر نبودیم تا جائیکه هیچگونه مشکلی باقی نمانده بود- واژه طیر در این حدیث مثلی است بر اینکه پیامبر چیزی را ترک نکرد مگر اینکه آن را بیان کرده بود حتّی بیان احکام در مورد پرندگان و حلال و حرام آنها را که چگونه ذبح شوند و شخصی که در حالت احرام است اگر خواست فدیه ای بدهد چگونه است و از قبیل جزئیات. (النّهایه- ۳/ ۱۵۱)

(۲) در باره اعجاز صوتی حضرت داود نبی علیه السّلام است که به هنگام خواندن مزامیر خویش خداوند

(وَ حُشِرَ لِسُلَيْمانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ وَ الطَّيْرِ- ۱۷/ نمل) (وَ تَفَقَّدَ الطَّيْرَ- ۲۰/ نمل) (تطيّر) فلان و اطّيّر: اصلش فال زدن به پرندگان است، سپس در باره هر چيزى كه با آن فال نيك يا فال بد بزنند بكار مى رود (تفاؤل و تشاؤم).

و در آيه: (إِنَّا تَطَيَّرْنا بِكُمْ- ۱۸/ يس) (ما در باره شما فال بد مى زنيم) از اين جهت گفته شده فال خوب يا فال بد از تست لا طير الّا طيرك و هيچ كارى و تفاؤلى نيست مگر از خودت و آيه: (أَلا إِنَّما طائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ- ۱۳۱/ اعراف) يعنى شومى آنها و آنچه را كه نتيجه زشت كارى و سوء عمل آنها است در پيشگاه خداى تعالى است.

و بر اين اساس آيات: (قالُوا اطَّيَّرْنا بِكَ وَ بِمَنْ مَعَكَ قالَ طائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ- ۴۷/ نمل) (قالُوا طائِرُكُمْ مَعَكُمْ- ۱۹/ يس) (وَ كُلَّ إِنسانٍ أَلْزَمْناهُ طائِرَهُ فِي عُنُقِهِ- ۱۳/ اسراء) در آيه اخير يعنى عمل او كه از خير و شرّ از او سرزده است.

تطايروا: وقتى است كه سرعت گيرند يا پراكنده نشوند.

شاعر گويد: طاروا اليه زرافات و وحدانا (حيوانات بصورت دستجمعى و تك تك با سرعت بسويش پريدند).

فجر (مستطير:) طلوع فجر صادق كه بخوبى روشن است.

و گفت: (وَ يَخافُونَ يَوْماً كانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيراً- ۷/ انسان) يعنى: از هنگامه اى مى هراسند كه شرّش روشن است.

(غبار مستطار): گرد و غبار پراكنده و افشانده كه از نظر ساختمان لفظى ميان (مستطير) و (مستطار) اختلاف است، فجر و طلوع صبح بصورت فاعل تصوّر شده و گفته اند- فجر مستطير- و غبار بصورت مفعول، كه گفته شده- مستطار.

فرس مطار: اسبى تند رو و- مطار- در باره آهن يعنى: پراكنده شده و در مورد دل

مى گويد: كوهها را مسخّر كرديم بطورى كه در پگاه و شامگاه از كوهستان زمزمه داودى بر مى خاست و پرندگان گروه گروه به سويش فراهم مى آمدند.

یعنی شکسته. خذ ما طار من شعر رأسک: موهای بلند سرت را بگیر یا کوتاه کن.

(طوع) [طوع]

(الطّوع: انقیاد و فرمانبری، نقطه مقابلش- کره: نافرمانی، است. در آیات:

(ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً- ۱۱/ فصّلت) (وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ کَرْهاً- ۸۳/ آل عمران) (طوعا- در باره موجوداتی است که با اختیار و اراده راه حقّ می گزینند و- کره- موجوداتی که به ناچار چنان هستند.

(طاعه)- مثل- طوع- است ولی- طاعه- بیشتر در فرمانبرداری با رأی و اختیار است در آنچه را که امر شده است و دعا کردن و خواندن خدای به بزرگی در آنچه که منظور شده است (معنی دقیق طاعت همان به بزرگی یاد کردن خدای و تسبیح و تنزیه اوست).

در آیات: (وَ یَقُولُونَ طاعَهٌ- ۸۱/ نساء) (طاعَهٌ وَ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ- ۲۱/ محمّد) یعنی اطاعت کنید و بپذیرید می گویند: طاع له یطوع و اطاعه یطیعه: او را فرمان برد و گردن نهاد و گفت: (أَطِیعُوا الرَّسُولَ- ۵۹/ نساء) (مَنْ یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللَّهَ- ۸۰/ نساء) (وَ لا تُطِعِ الْکافِرِینَ- ۱/ احزاب) و در صفت جبرئیل علیه السّلام، می گوید: (مُطاعٍ ثَمَّ أَمِینٍ- ۲۱/ تکویر) (تطوّع:) در اصل پذیرفتن و فرمانبری و طاعت است و- تطوّع- در سخن معمولی به معنی پرداختن چیزی است که لازم و واجب نباشد مثل تنفّل: نماز نافله بجای آوردن، و اضافه بر امور واجب کاری را انجام دادن.

گفت: (فَمَنْ تَطَوَّعَ خَیْراً فَهُوَ خَیْرٌ لَهُ- ۱۸۴/ بقره) که (و من یطّوّع خیرا) هم خوانده شده. (کسی که بیش از واجباتش بندگی حقّ کند برایش بهتر است). (استطاعه)- باب استفعال از- طوع است یعنی توانائی، و آن چیزی است که وجود حالات فعل رای به

وقوع می رساند و فعل و کار هم از استطاعت و توانائی صادر می شود و در نظر محقّقین، یا پژوهشگران استطاعه اسمی است برای معانی و مفاهیمی که انسان به وسیله آن اراده خود رای از ایجاد فعل ممکن می سازد و بر آنچه می خواهد قادر می شود که بر چهار اصل استوار است:

۱- زیر ساز و سرنوشت مخصوص در انسان، برای فاعل و انجام دهنده کار ۲- تصوّر و در نظر گرفتن فعل و کاری که بایستی انجام شود.

۳- مادّه و جسمی که تأثیرش رای بپذیرد.

۴- وجود ابزار و آلتی که اگر فعل با ابزار انجام شود، مثل نویسندگی زیرا نویسندگی به چهار اصلی که ذکر شد برای ایجاد دو انجام نویسندگی نیازمند است، و از این روی می گویند:

فلان غیر مستطیع للکتابه: او واجد شرایط نویسندگی نیست، و استطاعتش رای ندارد و این در وقتی گفته می شود که یکی از آن چهار اصل رای فاقد باشد یا بیشتر از یکی را.

نقطه مقابل و ضدّ استطاعه- عجز- است و این است که کسی یکی از آن چهار شرط رای نیابد و یا بیشتر از یکی رای و هر گاه تمام این چهار اصل رای یافت او مستطیع مطلق است و اگر فاقد آنها بود عاجز مطلق یا بکلّی ناتوان و هرگاه بعضی از آنها را واجد باشد از جهتی مستطیع و از جهتی عاجز است که اگر چنان کسی به- عجر- توصیف شود شایسته تر است.

استطاعه- اخصّ از قدرت است، در آیات:

(لا یَسْتَطِیعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ- ۴۳/ انبیاء) (فَمَا اسْتَطاعُوا مِنْ قِیامٍ- ۴۵/ ذاریات) (مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا- ۹۷/ آل عمران) در باره کسانی است که در حال استطاعت به زیارت کعبه می روند) چنین کسی نیازمند چهار شرطی است که ذکر شده و سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که فرمود: «الاستطاعه، الزّاد و الرّاحله». که این حدیث بیانی است از وسیله ای که حتما برای سفر حجّ لازم است که آنها را مخصوصا بدون دیگر شرایط ذکر کرده است زیرا وجود آن چهار شرط عقلا

معلوم است و اقتضای شرع هم، چنین است که تکلیف بدون دیگر شرایط صحیح نیست.

و در آیه: (لَوِ اسْتَطَعْنا لَخَرَجْنا مَعَكُمْ- ۴۲/ توبه) اشاره به- استطاعه در این آیه به نبودن وسیله مادّی و مالی و قصد است که اشاره شده:

و همچنین آیات: (وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا- ۲۵/ نساء) (لا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً- ۹۸/ نساء) گفته می شود: فلان لا یستطیع کذا- یعنی بخاطر عدم تمرین و نیروی بدنی انجام آن کار برای او سخت است و این معنی برمی گیرد به عدم وسیله و قصد تصوّر آن، که تکلیف با وجود آن وسیله صحیح است و انسان با واجد بودن آن معذور نمی شود و بر این وجه است آیه:

(لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْراً- ۶۷/ کهف) (تو با من توان پایداری نتوانی داشت) (ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ- ۲۰/ هود) (نه توانایی شنیدن دارند و نه دیدن).

و گفت: وَ كانُوا لا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً- ۱۰۱/ کهف) و آیه زیر هم به همین معنی حمل شده است که: (وَ لَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا- ۱۲۹/ نساء) و آیه: (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنا- ۱۱۲/ مائده) گفته شده آیه اخیر که بازگو کننده سخن حواریّون به حضرت عیسی است قبل از آن زمانی بوده که معرفتشان بر «اللّه» افزون و قوی شود و نیز گفته شده منظورشان از اینکه گفته اند: آیا پروردگار ما می تواند بر ما مائده آسمانی نازل کند؟ قصد و منظورشان قدرت خدای نبوده بلکه مقصودشان این بوده که آیا حکمت خدای چنین اقتضایی دارد؟

گفته شده- یستطیع و (یطیع) (باب استفعال و افعال) به یک معنی است و معنایش- هل یجیب؟ است یعنی آیا اجابت می کند مثل آیه:

(ما لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَ لا شَفِيعٍ يُطاعُ- ۱۸/ غافر) یعنی ستمگران در قیامت دوست و شفیعی که اجابتشان کند نخواهند داشت.

یطاع- یعنی یجاب، در آیه قبل که سخن حواریّون است به صورت (هَلْ يَسْتَطِيعُ

رَبُّکَ

- ۱۱۲/ مائده) هم خوانده شده، یعنی: (سؤال ربّک)- به این معنی که آیا پروردگارت می خواهد مائده نازل کند مثل اینکه می گویی: هل تستطیع الأمیر ان یفعل کذا: آیا امیر می خواهد که چنان کند و آیه: (فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ- ۳۰/ مائده) مثل عبارت:

اسمحت له قرینته و انقادت له و سوّلت است، یعنی همنشین او رام و مطیعش شد و با آراستن کارها بر او اغوایش کرد. طوّعت- از- اطاعت رساتر است. طوّعت له نفسه- مقابل عبارت- تأبّت عن کذا نفسه است یعنی نفسش از آن کار إبا نمود و دور کرد.

(تطوّع) کذا: با میل و رغبت آن را تحمّل کرد، در آیه:

(وَ مَنْ تَطَوَّعَ خَیْراً فَإِنَّ اللَّهَ شاکِرٌ عَلِیمٌ- ۱۵۸/ بقره) (کسی که با میل و رغبت نیکی را پذیرفت و انجام داد همانا خداوند آگاه و پاسدار اوست) «۱» و آیه: (الَّذِینَ یَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِینَ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ- ۷۹/ توبه) «۲».

گفته شده: طاعت و تطوّعت- به یک معنی است مثل- استطاع و اسطاع. گفت:

(فَمَا اسْطاعُوا أَنْ یَظْهَرُوهُ وَ مَا اسْتَطاعُوا لَهُ نَقْباً- ۹۷/ کهف) (اشاره به قومی است که در کنار سدّ ذو القرنین بوده اند که می گوید بعدا نتوانستند بر آن بالا روند و نیز نتوانستند آن را سوراخ کنند و نقب بزنند).

(طوف) [طوف]

الطّوف: راه رفتن به اطراف و دور چیزی است، و از این معنی واژه- طائف-

---

(۱) پاس داشتن به سه معنی است: ۱- حرمت داشتن، ۲- حفظ و نگه داشتن، ۳- افزایش نعمت که خداوند کسانی را که اضافه بر واجبات تکالیفی بیش از وسع خود انجام می دهند مشمول سه اصل فوق می کند.

(۲) کسانی که مؤمنین مشتاق بکار خیر و داوطلبان نکوکاری، و ایثارگرائی که بیش از استطاعت خویش صدقه می دهند، عیب جوئی کند خداوند استهزاء آنها را به خودشان بازمی گرداند (وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ- ۷۹/ توبه) عذابی دردناک خواهند داشت.

است در باره کسی که برای حفاظت خانه ها، آنها را گشت می زند.

فعلش- طاف به یطوف- است، در آیات:

(یَطُوفُ عَلَیْهِمْ وِلْدانٌ- ۱۷/ واقعه) (فَلا جُناحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِما- ۱۵۸/ بقره) (هر کس حجّ و زیارت کعبه کند یا حجّ عمره می گذارد باکی بر او نیست و رواست که صفا و مروه را نیز با دور زدن انجام دهد) و از این واژه بصورت استعاره عبارت است: الطّائف من الجنّ: گروهی از پریان گردنده.

الطّائف من الخیال: پندار و خیال محیط بر وجود.

الطّائف من الحادثه: رویداد فراگیر، و غیر از اینهاست.

در آیه گفت: (إِذا مَسَّهُمْ طائِفٌ مِنَ الشَّیْطانِ- ۲۰۱/ اعراف) «۱».

طائف من الشّیطان- در آیه همان وسوسه های شیطانی است که بر انسان احاطه می کند و می خواهد او را در دام بیندازد که- طیف- نیز خوانده شده و همان خیال چیزی و صورتی است که در خواب یا بیداری بر انسان ظاهر می شود و از این جهت خیال را- طیف- گفته اند.

در آیه گفت: (فَطافَ عَلَیْها طائِفٌ- ۱۹/ قلم) کنایه و تعریضی است از مصیبتی که به آنها رسیده. «۲»

و آیه: (أَنْ طَهِّرا بَیْتِیَ لِلطَّائِفِینَ- ۱۲۵/ بقره) یعنی برای آنها که قصد کعبه کرده و آنها را طواف می کنند. واژه طوّافون- در آیه: ((طَوَّافُونَ) عَلَیْکُمْ بَعْضُکُمْ عَلی بَعْضٍ- ۵۸/ نور) عبارت از خدمتگزاران است، پیامبر علیه السّلام در باره گربه فرموده است.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (إِنَّ الَّذِینَ اتَّقَوْا إِذا مَسَّهُمْ طائِفٌ مِنَ الشَّیْطانِ تَذَکَّرُوا فَإِذا هُمْ مُبْصِرُونَ- ۲۰۱/ اعراف).

(۲) آیه اخیر مربوط به سرگذشت باغداری بود که نمی خواست سهم فقرا را بپردازد و با اطمینان کامل به خود وعده داد که فردا میوه ها را می چینم و هیچ یادی از خدا نکرد و استثنائی قائل نشد لذا برای عبرت چنین کسان خداوند آن باغ و محصولش را با بلیّه ای نابود کرد تا درسی برای دیگران باشد.

«انّها من الطّوافين علیکم و الطّوافات» «۱» یعنی: گربه از حیواناتی است که گشت می زند و در اطرافتان می گردد.

(الطّائفه) من النّاس: گروهی از مردم.

الطّائفه من الشّی ء: مقداری از آن چیز.

و در آیه: (فَلَوْ لا نَفَرَ مِنْ کُلِّ فِرْقَهٍ مِنْهُمْ طائِفَهٌ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ- ۱۲۲/ توبه) «۲». بعضی گفته اند این دستور نخست بر گروهی و طایفه ای از مکانی واقع می شود و سپس افزون

---

(۱) این حدیث معنی عمیقتری دارد و آن این است که پیامبر می فرماید: گربه حیوانی است دوره گرد که امید وفا و دست آموزی چون اسب و سگ در باره او نیست و حیوانی که ثباتی ندارد و دوره گرد است همان حالت بر وجودش غلبه دارد و نمی توان او را اهلی نمود و لذا بخاطر وحشی بودن از خوردن گوشت و خرید و فروشش نهی شده است، همواره می گردد و در جای معیّن ثابت نیست و نیز- حرّه- در معنی ترشروئی و کراهیت، که در چهره کسی ظاهر می شود و همچنین صدای معروف سگ. (لس ۵/ ۲۶۰- الرّائد)

(۲) یکی از آیاتی که در قرآن بصورت امر و دستور و تشویق برای کسب علم و دین هست و شکوهمندی مکتب اسلام را اثبات می کند، آیه ۱۲۲/ توبه است که می گوید: (ما کانَ الْمُؤْمِنُونَ لِیَنْفِرُوا کَافَّهً فَلَوْ لا نَفَرَ مِنْ کُلِّ فِرْقَهٍ مِنْهُمْ طائِفَهٌ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ وَ لِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذا رَجَعُوا إِلَیْهِمْ لَعَلَّهُمْ یَحْذَرُونَ) چون مهاجرت دست جمعی مردم برای طلب علم ناصحیح و ناممکن است لذا می گوید حال که همه نمی توانید چرا از هر فرقه و دسته ای طایفه و گروهی حرکت نمی کنند تا در دین دانش آموزند و فقیه شوند و در بازگشت قوم خود رای اندرز دهند و بسا که از زشتی ها بر حذر شوند.

صاحب کشّاف می نویسد: اگر رفتن همه مردم برای فرا گرفتن علم و دانش در دین ایجاد مفسده ای نکند بر همه واجب است زیرا فرمود: «طلب العلم فریضه علی کلّ مسلم و مسلمه» و اگر رفتن دستجمعی برای تفقیه دانش آموزی در دین امکان نداشته باشد از هر گروه زیادی گروه کمی بایستی اقدام و رنج تحصیل علم را به خود هموار نمایند تا بتوانند دیگران رای ارشاد کننده اینکه هدفشان اغراض پست و ناچیز دنیایی باشد و یا اینکه پس از فراگیری و فقاهت در لباس و مرکب و زندگی، به ستمگران تشابه جویند و نزدیک شوند و نه برای حسادت بلکه برای همان هدفی که قرآن می گوید باشند.

صاحب تبیان در روایتی از امام محمّد باقر علیه السّلام نقل می کند که گفته است زمانی که مهاجرت مردم از نقاط مختلف به سوی مدینه و بهره مندی از پیامبر بسیار فزونی گرفت خداوند ایشان رای امر کرد که گروهی از ایشان کوچ کنند و بقیّه برای تفقّه باقی بمانند و کار غزاهم به تناوب انجام شود.

سپس از قول واقدی نقل می کند که عدّه ای از اخیار و نیکان مسلمین برای ارشاد اقوامشان به روستاها رفتند که ناگهان دورویان و دو چهرگان تأخیر آنها رای بخاطر شرکت نکردن در جنگ تبوک دانستند و لذا آیه ۱۶/ شوری نازل شد که تأخیر

آنها بخاطر ایمان آنها و اجابت دعوت مؤمنین است. (تبیان ۵/ ۳۲۳- کشّاف ۲/ ۳۲۳)

ص: ۵۱۸

شده و بیشتر افراد رای در بر می گیرد.

و بر ایـن معنی است: (وَ إِنْ طائِفَتـانِ مِنَ الْمُـؤْمِنِینَ- ۹/ حجرات) (إِذْ هَمَّتْ طائِفَتـانِ مِنْکُمْ- ۱۲۲/ آل عمران) کـه اگر از واژه- طائفه- اراده مفهوم جمع شود مفردش- طائف- است و اگر مقصود از آن واحـد باشـد بطور کنایه واحد است و صـحیح اسـت که لفظش جمع باشـد و نیز صـحیح است مثـل واژه هـای راویه (شتر آبکش) و علامه و ماننـد آنها باشـد که صورتا مفرد و در معنی جمعند.

(طُوفان:) هر حادثه ای است که بر انسان محیط شود و فراگیرد و بر این معنی آیه:

(فَأَرْسَلْنا عَلَیْهِمُ الطُّوفانَ- ۱۳۳/ اعراف) است.

لفـظ طوفـان- در عرف آبی است که از زیـادی به نهایت می رسـد و چون حادثه ای که به قوم نوح رسـید از آب بود، خـدای تعالی گفت: (فَأَخَذَهُمُ الطُّوفانُ- ۱۴/ عنکبوت) پس لفظ طوفان به سیلان و خیزش فراگیر آب اطلاق شده است.

طائف القوس: خانه کمان و قبضه آن.

طوف: پلیدی و غائط.

(طوق) [طوق]

اصـل- طوق- چیزی است که بر گردن قرار داده می شود که یـا طبیعی است مثل طوق کبوتر و یا ساختگی و دست ساز است، مثـل حلقه طلاـ و نقره و سـپس به صورت فعـل در آمـده و گفته می شود طوّقته کـذا- قلّدته- یعنی به گردنش قلّاده و طوقی آویختم.

در آیه: (سَیُطَوَّقُونَ ما بَخِلُوا بِهِ- ۸۰/ آل عمران) «۱» افکنده شدن بخل چون طوق به

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: کسانی که خداونـد از فضل و کرمش به آنها داده و بخل می ورزنـد گمان نکننـد و نپنـدارند که بخل و خست برای آنها خیر است بلکه بخل و نظر تنگی بر ایشان شرّ و ذلّت است و روز

گردن بخیلان به صورت تشبیه است، همانطور که از بخل چون طوق به گردن بخیلان بصورت تشبیه است، همانطور که از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در خبری روایت شده است که: «یأتی احدکم یوم القیامه شجاع اقرع له زبیبتان فیطوّق به فیقول انا الزّکاه الّتی منعتنی» (یعنی کسی از شما در قیامت، دلیری است که می آید در حالی که دو حبّه کشمش یا خرما انجیر بر او کوبنده تر است و به سختی در گردنش به صورت طوقی قرار می گیرد و به او می گوید من همان زکاتی هستم که مرا از پرداخت آن منع می کردی).

(الطّاقه:) اسمی است برای نیرو و توانایی که انسان با آن بسختی می تواند کاری را انجام دهد و تشبیهی است به طوق و حلقه ای که بچیزی محیط است. و آیه: (وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَهَ لَنا بِهِ- ۲۸۶/ بقره) یعنی آنچه را که کارش و اراده انجامش بر ما سخت است از ما بردار، معنی آیه این نیست که بگوید چیزی را که قدرت انجامش را نداریم بر ما تحمیل نکن زیرا خدای تعالی آنچه را که بر انسان برداشتن و انجامش سخت است دستور می دهد چنانکه گفت: «۱» (وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ- ۱۵۷/ اعراف) (وَ وَضَعْنا عَنْکَ وِزْرَکَ ۲/ شرح) یعنی: عبادات سختی که ترک آنها و زر و گناهی بود از تو سبک گردانیم و بر این معنی آیه: (قالُوا لا طاقَهَ لَنَا الْیَوْمَ بِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ- ۲۴۹/ بقره) که نفی طاقه از نفی قدرت تعبیر می شود. و آیه: (وَ عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ فِدْیَهٌ طَعامُ مِسْکِینٍ- ۱۸۴/ بقره) ظاهرش این است که، حکم اقتضاء می کند به اینکه کسی که طاقت و توانایی بر دادن فدیه برای روزه ای که خورده یا نخورده دارد، او را ملزم می کند ولی نظر اجماع بر این است که دادن فدیه در صورت قدرت داشتن الزام ندارد مگر با شرطی دیگر (یعنی یا بیمار و یا مسافر باشد نه اینکه هر کس توانست قدیه بدهد روزه نگیرد). آیه اخیر (عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ- ۱۸۴/ بقره) نیز روایت شده یعنی دستورشان می دهد و وادار می شوند که

قیامت طوق گردنشان خواهد شد میراث آسمانی و زمین از خداوند است و خداوند از کارشان آگاه است.

(۱) کار دشوار و سخت نه کاری که فوق طاقت است.

فدیه را به گردن بگیرند.

(طول) [طول]

الطّول و القصر (بلندی و کوتاهی) آنطور که گفته شده، از نامهایی است که در کنار هم هستند و در اعیان و اعراض (خود شی ء و عوارض آن) مثل زمان و غیر از آن بکار می رود. و در آیه: (فَطالَ عَلَیْهِمُ الْأَمَدُ- ۱۶/ حدید) (همچون کسانی از اهل کتاب نباشید که مدّت زندگیشان طولانی شد و دلهاشان سخت و بسیاری از آنها عصیان پیشه اند) و در آیه: (إِنَّ لَکَ فِی النَّهارِ سَبْحاً طَوِیلًا- ۷/ مزّمل) می گویند- طویل و طوال (دراز) و عریض و عراض: (پهناور) که جمع آن طوال است و طیال- نیز گفته شده، و به اعتبار معنی طول به ریسمانی که بر گردن ستور رها شده- طول- گویند.

طوّل فرسک: افسار اسبت را رها کن. طوال الدّهر: مدّت طولانی دهر و روزگار.

(تطاول) فلان: با گردنفرازی اظهار فضل و فزونی کرد.

در آیه: (فَتَطاوَلَ عَلَیْهِمُ الْعُمُرُ- ۴۵/ قصص) (عمر و روزگارشان به دراز کشید و فزونی یافت) (طول)- به فضل و برتری و نعمت، مخصوص شده است. و آیه: (شَدِیدِ الْعِقابِ ذِی الطَّوْلِ- ۳/ غافر) (کسی از شما که از نظر توان و قدرت نمی تواند) کنایه از چیزی است که به مهریّه و نفقه برمی گردد.

طالوت: اسم غیر عربی و علم است.

(طین) [طین]

الطّین: گل، که همان آب و خاک مخلوط است هر چند آب آن هم از بین برود باز گل نامیده می شود.

گفت: (مِنْ طِينٍ لازِبٍ- ۱۱/ صافّات) «۱» از گلی چسبنده. فعلش طنت کذا و طیّنته- است یعنی گل اندودش کردم. و آیات: (وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ- ۱۲/ اعراف) «۲» (فَأَوْقِدْ لِي يا هامانُ عَلَى الطِّينِ- ۳۸/ قصص) «۳».

(طوی) [طوی]

طوبت الشّی ء طیّا: آن را در هم، پیچیدم، مثل پیچیدن و بستن نامه و طومار و بر این اساس آیه: (يَوْمَ نَطْوِي السَّماءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ- ۱۰۴/ انبیاء) «۴».

طویت الفلاه: بیابان را درهم نوردیدم.

گذشت عمر هم به- طی ء- تعبیر می شود، می گویند:

طوی اللّه عمره: (عمر و زندگیش را خدای درهم پیچید).

شاعر گوید: طوتک خطوب دهرک بعد نشر (حوادث عمر و روزگارت ترا بعد از زندگی در هم پیچاند و به مرگت رساند). گفته شده آیه: (وَ السَّماواتُ (مَطْوِيَّاتٌ) بِيَمِينِهِ- ۶۷/ زمر) که اگر از معنی درهم پیچاندن یا بستن و یا از معنی دوّم پایان دادن عمر باشد، هر دو صحیح است، و معنیش همان- مهلکات یعنی نیست و نابود شده هاست.

و آیه: (إِنَّكَ بِالْوادِ الْمُقَدَّسِ (طُوىً)- ۱۲/ طه) گفته شده اسم آن درّه ای است که به موسی در آنجا وحی شد و جریان وحی در آنجا برایش حاصل شده است.

و نیز گفته شده- طوی- در آیه فوق اشاره به حالتی است که در طریق گزینش

---

(۱) همین که سوره ای از قرآن نازل شود که بگوید ایمان بیاورید و با پیامبر به جهاد بروید کسانی که صاحب نعمت و مکنت هستند از تو می خواهند که به جهاد نیایند.

(۲) سخن نژاد پرستانه و برتری جویانه شیطان است که می گوید من را از آتش آفریده ای و آدم را از خاک، چگونه بر او سجده کنم. این الگو و نمونه استکبار در تمام زمانها وجود دارد که همواره قدرتمندان خود را از دیگران، نژادی برتر می دانند و دیگران را خوارتر که دست پر قدرت روزگار و فرمان اللّه ناگهان در همان چاه ژرفنای غرور سرنگونشان می سازد. [.....]

(۳) سخن فرعون است بر برادرش که می گوید: ای هامان برای من بر گل آتشی بر افروز یعنی گل را پخته کن و با آجر بنایی مرتفع بساز تا بر آن بالا روم و از خدای موسی مطّلع شوم.

(۴) سجل همان طومار نبشته است، می گوید: روزی که آسمان را چون طومار کاغذ و کتاب درهم پیچیم و ببندیم، این آیه و

آیات مشابه دیگر برهانی بر پایان یافتن دوران آسمان و زمین است.

ص: ۵۲۲

حضرت موسی و آزمایش او حاصل شده است گویی مسافت دوری است که اگر با کوشش خودش می خواست آن را بپیماید برایش دور می بود و لذا آن راه برای او درهم پیچیده و کوتاه شد.

و در آیه: (إِنَّکَ بِالْوادِ الْمُقَدَّسِ طُویً- ۱۲/ طه) گفته شده- طوی اسم زمینی است که بعضی آن را منصرف و بعضی غیر منصرف نموده اند و با اینکه مصدر- طوبت- استکه حرف اوّلش مفتوح است و منصرف می شود و نیز مکسور هم می شود مثل- ثنی و ثنی- و معنایش این است که او را دوبار ندا دادم.

)

«باب ظاء»

(ظعن) [ظعن]

ظعن، یظعن ظعنا- وقتی است که کسی کوچ می کند و می رود. (شب روی)، در آیه گفت: (یَوْمَ ظَعْنِکُمْ- ۸۰/ نحل) الظّعینه: هودج یا تخت روانی که بانویی در آن باشد و بطور کنایه زن را هر چند که در هودج نباشد ظعینه گفته اند. «۱».

(ظفر) [ظفر]

الظّفر: ناخن در انسان و غیر انسان، در آیه گفت:

(کُلَّ ذِی ظُفُرٍ- ۱۴۶/ انعام) یعنی دارای چنگال.

سلاح- هم به شباهت چنگال پرندگان به- ظفر- تعبیر می شود، زیرا چنگال هم برای پرنده درّ حکم همان سلاح است.

---

(۱) شعرای بزرگ عرب این واژه را بسیار در قصایدشان بکار برده اند امّا باید دانست که غزلیاتشان همواره در وصف همسر و نامزدشان بوده جز یک شاعر که او را به بدنامی برده اند بقیّه شعراء این عفّت اخلاقی را حفظ کرده اند مثلا امراء القیس بهترین قصیده اش در گفتگو با دختر دایی و دختر عمویش بوده است و در آخر (کتاب الالف) از شعر حاتم طایی که خطاب به زنش بوده یاد نمودیم. بگفته ابن اثیر در حدیثی از سعید بن جبیر نقل شده است لیس فی جمل ظعینه صدقه- یعنی در شتری که مخصوص مسافرت و کوچ کردن است زکاتی نیست. (النّهایه- ۳/ ۱۵۷)

فلان کلیل الظّفر: او سست و زبون است.

ظفره: چنگ و ناخن خود را در او فرو برد.

اظفر: بلند ناخن.

ظفره: ناخنک و گوشه چشم، که دیدگان را می پوشاند و زحمت می دهد و در سختی تشبیهی است به ناخن. ظفرت عینه: چشمش گوشه درآورد.

(ظفر:) پیروزی و رستگاری، و اصلش از- ظفره علیه- است، یعنی چنگالش را در او فرو برد بر او چیره شد، در آیه گفت:

(مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ- ۲۴/ فتح) (پس از اینکه شما را بر ایشان پیروزی داد).

(ظلل) [ظلل]

الظّلّ: سایه و تاریکی، ضدّ روشنایی که اعمّ از واژه- فی ء- و فراگیرتر از آن است. (فی ء: سایه آفتاب از ظهر تا غروب و- ظلّ- سایه از پگاه تا شامگاه). گفته می شود. ظلّ اللّیل و ظلّ الجنّه سایه و تاریکی شب و سایه بهشت. بهر کجایی که نور خورشید نمی رسد ظلّ و سایه گفته می شود، ولی- فی ء- جز از زوال خورشید به بعد گفته نمی شود (از نیمروز ببعد تا شامگاه) از واژه- ظلّ- به عزّت و مناعت طبع و فراخی زندگی نیز تعبیر می شود، در آیه گفت: (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي ظِلالٍ- ۴۱/ مرسلات) یعنی در عزّت و مناعت.

و آیه: (أُكُلُها دائِمٌ وَ ظِلُّها- ۳۵/ رعد) (خوردن در آن بهشت و آسایش آن دائمی است).

و آیه: (هُمْ وَ أَزْواجُهُمْ فِي ظِلالٍ- ۵۶/ یس) ظلّلنی الشّجر و اظلّنی: آن درخت بر من سایه انداخت.

و گفت: (وَ ظَلَّلْنا عَلَيْكُمُ الْغَمامَ- ۵۷/ بقره) (خطاب به بنی اسرائیل است که می گوید در آن بیابان سوزان ابرها بر شما سایه انداختند).

اظلّنی فلان: مرا حفظ و پاسداری کرد و مرا در سایه عزّت و بزرگواری خود قرار

داد و در پناه گرفت. و آیه: (یَتَفَیَّؤُا ظِلالُهُ- ۴۸/ نحل) یعنی ایجاد نمودن و آفرینش سایه وجودی پدیده ها که دلالت بر یگانگیش دارد و از حکمتش خبر می دهد. «۱»

و در آیه: (وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ ... تا ... وَ ظِلالُهُمْ- ۱۵/ رعد) حسن گفته است: سایه تو خدای را سجده می کند و امّا تو کفر می ورزی (سایه وجودی پدیده ها، خواه ناخواه تابعی از وجود آنها است که تکوینا در همان طریقی عمل می کنند که خداوند آنها را آفریده و انحراف از آن سرشت و نهاد طبیعی ندارند ولی خود انسان با اختیار و اراده ای که دارد و بایستی با انتخاب راه و عبادت خدای را سجده کند گستاخی می ورزد).

---

(۱) سایه وجود پدیده های عالم که همگی از یک سنّت پیروی می کنند و تسلیم فرمان الهی هستند یکی از دلایل بزرگ توحید و یگانگی آفریدگار جهان است مانند سنت زایش- رویش- فرسایش و والایش و هم چنین قانون جهان شمول حرکت که سایه اش سراسر عالم وجود را فرا گرفته در آیه فوق بخوبی بیان شده است که سپس می گوید- همه با کمال تسلیم و فروتنی به سجده خداوند مشغولند و هر چه در آسمانها و زمین هست از جنبندگان و فرشتگان همه بدون استکبار و تکبّر در راه کمال وجود آن بر آن سرشته، و آفریده شده اند به سجده حقّ مشغولند و بگفته سعدی

کوه و دریا و درختان همه در تسبیحند نه همه مستمعی فهم کند این اسرار

و یا

تسبیح گوی او نه بنی آدمند و بس هر بلبلی که زمزمه بر شاخسار کرد

و بگفته مولوی:

چون سبح کرده ای هر چیز را ذات بی تمیز و با تمییز را

هر یکی تسبیح بر نوع دگر گوید او از حال آن، این بی خبر

آدمی منکر ز تسبیح جماد و ان جماد اندر عبادت اوستاد

و باز در مورد راز سایه های موجودات و پدیده ها که همان حقیقت وجودی آنها است می گوید:

جزء عقل این از آن عقل کل است جنبش اینسایه زان شاخ گل است

سایه اش فانی شود آخر در او پس بداند سرّ میل و جستجو

پس سایه ها که نمایانگر هویّت اشیاء است روزی در حقیقت کلی مانند قطرات آب به دریای حقیقت می رسند و آنگاه- (و

یبقی وجه ربّک ذو الجلال و الاکرام) و در حدیثی آمده است که- کافر به غیر خدا سجده می کند و سایه اش خدای را سجده می نماید- و این اشاره به همان اختیار و انتخاب انسان در راه کفر است، در حالیکه حقیقت وجودیش گویای توحید و آفریدگار است.

ص: ۵۲۶

ظلّ، (ظلیل:) بخشنده و فیض رساننده.

و آیه (وَ نُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِیلًا- ۵۷/ نساء) کنایه از حیات و زندگی تازه و آرام است.

الظّله: ابری که باد گرم و سموم در پی دارد.

در آیات: (کَأَنَّهُ ظُلَّةٌ- ۱۷۱/ اعراف) (عَذابُ یَوْمِ الظُّلَّةِ- ۱۸۹/ شعراء) أَنْ یَأْتِیَهُمُ اللَّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ- ۲۱۰/ بقره) یعنی: عذابی که به ایشان می رسد. ظلل جمع (ظُلّه) است مثل غرفه و غرف و قربه و قرب. عبارت- فی ظلل- در آیه اخیر- فی ضلال هم خوانده شده که یا جمع- ظلّه- است مثل غلبه و غلاب (چهره و دست) و حفره و حفار (سوراخ و منفذ) و یا جمع- ظلّ- است مثل آیه: (یَتَفَیَّؤُا ظِلالُهُ- ۴۸/ نحل).

بعضی از زبانشان گفته اند هر شاخصی- ظلّی- است و بر این معنی شعر شاعر بر آن دلالت دارد که می گوید: لمّا نزلنا رفعنا ظلّ اخبیه (همین که فرود آمدیم عمود خیمه ها را برافراشتیم) البتّه سایه را که همان- فی- است نصب نمی کنند و برپا نمی دارند بلکه خیمه ها و چادرها را بر پا می دارند، شاعر دیگری می گوید:

یتبع أفیاء الظّلال عشیّه (شامگاهان سایه هایی که بالا آمده اند دنبال می کنند) یعنی سایه هایی که بالا بر آمده اند، و در این مصراع دلالتی نیست زیرا- رفعنا ظلّ اخبیه- در مصراع قبل معنیش برپا داشتن چادرهاست، گویی که بناچار سایه را بلند کرده است.

و در- افیاء الظّلال- ظلال عام است و به هر سایه ای اطلاق می شود ولی- فی- خاصّ است و آنجا که می گوید: افیاء الظّلال اضافه جنسیت است که چیزی به جنس خودش اضافه شود و- (ظُلّه)- هم چیزی است مقل صفّه. «۱» که آیه: (وَ إِذا غَشِیَهُمْ مَوْجٌ کَالظُّلَلِ- ۳۲/ لقمان)

---

(۱) صفّه: قسمتی از بناء خانه و مسجد است که سقفی دارد و فضای وسیعی، و در حدیث یادآوری اهل

یعنی: پاره های ابر سیاه، که بر آن معنی حمل کرده اند.

و در آیه: (لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ- ۱۶/ زمر) که واژه- ظلّ- برای هر پوشاننده و ساتری پسندیده و ناپسند گفته می شود.

امّا ساتر و پوشاننده پسندیده، مثل آیات: (وَ لَا الظِّلُّ وَ لَا الْحَرُورُ- ۲۱/ فاطر) (دانِیَةً عَلَیْهِمْ ظِلالُها- ۱۴/ انسان) (میوه هایی که نزدیکند و سایه هاشان آنها را فرا گرفته).

و امّا نوع ناپسند- ظلّ، در آیات:

(وَ ظِلٍّ مِنْ یَحْمُومٍ- ۴۳/ واقعه) (إِلی ظِلٍّ ذِی ثَلاثِ شُعَبٍ- ۳۰/ مرسلات) ظلّ- در آیه اخیر، مثل- ظلّه- است بنابر آیه ای که می گوید: (ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ- ۱۶/ زمر). و آیه: (لا ظَلِیلٍ- ۳۱/ مرسلات)- ظلیل، چیزی است که فایده سایه را ندارد تا نگاهدارنده حرارت و آتش باشد در مورد پیامبر صلّی الله علیه و آله روایت شده است که:

«انّ النّبیّ صلّی الله علیه و آله کان اذا مشی لم یکن له ظلّ» و این سخن را تأویلی است که در جای دیگر باید ذکر شود. «۱»

صفه آمده است که آنها فقراء مهاجرین بودند و هیچیک از آنان منزلی که در آن سکونت کنند نداشتند و به مکانهایی که سایبانی داشته در مسجد مدینه سکنی می گزیدند و اینان چنان مشهور و پارسا بودند که پیامبر صلّی الله علیه و آله در فقدان یکی از آنها با تأثّر می فرماید:

«مات رجل من اهل صفّه» هو موضع مظلل من المسجد کان یأوی الیه المساکین: طاقنما و ایوانی از مسجد بوده که مسکینان به آنجا پناه می بردند.

صفه البیان: ایوان و سایبانی از خانه. جمع صفّه- صفت است و به گفته یاقوت در قسمت جلوی مسجد صفّه ساخته می شده. (لس ۹/ ۱۹۵- مجمع البلدان ۳/ ۴۱۴)

(۱) با توجّه به آیات اخیری که راغب در معنی- ظلّ- آورده است حدیث مورد نظر در باره «کان اذا مشی لم یکن له ظلّ» کنایه از شخصیّت وجودی پیامبر صلّی الله علیه و آله است که ظلّی که در معنی رنج و عذاب است از او به نسبت سایرین دیده نمی شده، زیرا او را خداوند به صفت (خُلُقٍ عَظِیمٍ- ۴/ قلم) وصف کرده است پس- ظلّ- کنایه از نداشتن عذاب و رنج برای سایرین بوده و واژه مشی به طور کنایه به معنی روش و منش است.

.(ظلم) [ظلم]

الظّلمه: نبودن نور و تاریکی است. جمعش- ظلمات- است.

در آیات: (أَوْ کَظُلُماتٍ فِی بَحْرٍ لُجِّیٍّ- ۴۰/ نور) (یا تاریکی هائی در دریای هول انگیز و ژرف) (ظُلُماتٌ بَعْضُها فَوْقَ بَعْضٍ- ۴۰/ نور) خدای تعالی گوید: (أَمَّنْ یَهْدِیکُمْ فِی ظُلُماتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ- ۶۳/ نمل) (وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ- ۱/ انعام).

واژه- ظلمه- به جهل و نادانی و شرک و فسق تعبیر می شود همانطور که واژه نور به ضدّ آنها یعنی علم و (خدا پرستی و پاکدامنی) تعبیر شده است. خدای تعالی گوید:

(یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ- ۲۵۷/ بقره) (أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَکَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ- ۵/ ابراهیم) «۱» (فَنادی فِی الظُّلُماتِ- ۸۷/ انبیاء) (کَمَنْ مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ- ۸۷/ انبیاء) (کَمَنْ مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ- ۱۲۲/ انعام) (کَمَنْ هُوَ أَعْمی- ۱۹/ رعد) است و در سوره انعام آیه:

(وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا صُمٌّ وَ بُکْمٌ فِی الظُّلُماتِ- ۳۹/ انعام) پس عبارت (فِی الظُّلُماتِ- ۳۹/ انعام) در این آیه موضوعی است بجای کوری که گفت: (صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ- ۱۸/ بقره) در آیه: (ظُلُماتٍ ثَلاثٍ- ۶/ زمر) یعنی بطن و رحم و بچّه دان مادر (بطن، رحم، مشیمه).

---

(۱) خطاب به حضرت موسی است که می گوید: آیات خود را به موسی فرستادیم به اینکه قومت را از تاریکی ها به نور ببر و ایّام خدا را یادآوریشان کن که در اینها نشانیهایی برای هر پایدار و سپاسگزاری است، یعنی: همان روز خروج و نجات قوم موسی از فرعون «یوم اللّه» معرّفی شده که در اسلام «ایّام اللّه» با همین محتوی وجود دارد مانند:

تولّد، هجرت، و بعثت پیامبر صلّی الله علیه و آله و روز فتح مکّه و روزهای سرنوشت ساز مثبت دیگر و در انقلاب اسلامی ایران ۱۷ شهریورها (جمعه سیاه) و ...

(اظلم) فلان: به تاریکی رسید، و گفت: (فَإِذا هُمْ مُظْلِمُونَ- ۳۷/ یس) ظلم: در نظر زبانشناسان و بیشتر دانشمندان عبارتست از «وضع الشّی ء فی غیر موضعه المختص به» قرار گرفتن چیزی در غیر از جایی که مخصوص به اوست یا به نقصان و کمی و یا به زیادتی و فزونی و یا به عدول، و انحراف از زمان و مکان آن، و لذا گفته می شود.

ظلمت السّقاء: در وقتی که شیر بی موقع از شتر مادینه دوشیده می شود و آن هم- ظلیم- نامیده می شود.

ظلمت الأرض: زمین را حفر کردم و جای حفر کردن نبود و آن زمین را هم- مظلومه- گویند خاکی هم که از آنجا بیرون آورده اند- ظلیم گویند (ظلم:) در تجاوز از حقّی است که در حکم نقطه محیط دایره است و در تجاوز کم یا زیاد هم گفته می شود از این روی ظلم، در گناه بزرگ و کوچک هر دو بکار می رود، به آدم در حال تعدّی و تجاوزش ظالم گفته شده و در باره ابلیس هم ظالم هر چند که میان این دو ظلم یعنی ظلم آدم و ظلم ابلیس فرق زیادی است، بعضی از حکماء گفته اند «ظلم» بر سه گونه است:

اوّل- ظلم میان انسان و خدای تعالی و بزرگترین آن کفر و شرک و نفاق است و لذا گفت: (إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ- ۱۳/ لقمان) و مقصود همان است که در آیات: (أَلا لَعْنَهُ اللَّهِ عَلَی الظَّالِمِینَ- ۱۸/ هود) (وَ الظَّالِمِینَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً- ۳۱/ انسان) و در آیات زیاد دیگر آمده است و گفت:

(فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ کَذَبَ عَلَی اللَّهِ- ۳۲/ زمر) (وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً- ۲۱/ انعام) دوّم ظلمی که میان انسان و مردم است که در آیه: (وَ جَزاءُ سَیِّئَهٍ سَیِّئَهٌ- ۴۰/ شوری) «۱» به آن اشاره شده تا آنجا که می گوید: (إِنَّهُ لا یُحِبُّ الظَّالِمِینَ- ۴۰/ شوری).

(إِنَّمَا السَّبِیلُ عَلَی الَّذِینَ یَظْلِمُونَ النَّاسَ- ۴۲/ شوری)

---

(۱) تمام موضوع چنین است: سزای هر بدی، بدی ای همانند آن است و هر که ببخشد و اصلاح کند پاداشش با خدای تعالی است که خدا ظالمین را دوست ندارد و هر کس بعد از ستمدیدن انتقام گیرد راه تعرّض در او نیست بلکه راه تعرّض بر کسانی است که بر دیگران و مردم ستم می کنند و راهی جز ستم در پیش نمی گیرند که عذابی دردناک خواهند داشت.

(وَ مَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً- ۳۳/ اسراء).

سوّم- ظلم میان انسان و نفس خویش که در آیه: (فَمِنْهُمْ ظالِمٌ لِنَفْسِهِ- ۳۲/ فاطر) به آن مقصود اشاره شده و در آیات:

(ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ- ۶۴/ نساء) و آیه: (فَتَكُونا مِنَ الظَّالِمِينَ- ۳۵/ بقره) یعنی از ظالمین و ستم کنندگان به نفس خویش می شوید. و آیه: (وَ مَنْ يَفْعَلْ ذلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ- ۲۳۱/ بقره).

تمام این سه گونه «ظلم» که ذکر شد در حقیقت «ظلم به نفس» است زیرا در همان آغاز که کسی همّت به ظلم می گمارد یعنی: (شرک و کفر و نفاق ورزیدن یا به حقّ مردم تجاوز کردن و یا در همسری با همسر ستم کردن) انسان به خودش ستم می کند پس ظالم آغاز کننده ستم از نفس خویش است و لذا خدای تعالی در موارد زیاد دیگر گفت:

(ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ

- ۳۳/ نحل) (وَ ما ظَلَمُونا وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ- ۵۷/ بقره) «۱» و در آیه: (وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمانَهُمْ بِظُلْمٍ- ۸۲/ انعام) گفته شده- ظلم در این آیه همان شرک است به دلالت اینکه وقتی این آیه نازل شده بر اصحاب پیامبر علیه السّلام سخت و گران آمد و به آنها گفت آیا آیه (إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ- ۱۳/ لقمان) را نمی بینید. «۲»

---

(۱) اشاره به رفتار با همسران است که برای شخصیّت دادن به انسانها چه زن و چه مرد می فرماید: نکند همسرانتان را اگر مدّتشان رسید به نیّت زیان رساندن یا تعدّی به آنها نگه داریشان کنید و کسی که چنین کند در حقیقت به نفس خویش ستم کرده است که این مطلب یگانگی دو همسر را از نظر انسان بودن مطرح کرده است و در پایان آیه می گوید: بدانید که خدا بر هر چیزی آگاه و علیم است.

(۲) یعنی شما که به راستی ایمان دارید هرگز ایمانتان را به شرک در نمی آمیزید و آلوده نمی کنید.

و آیه: وَ لَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَیْئاً ۳۳/ کهف) یعنی چیزی از آن کم نشده است. و آیه: (وَ لَوْ أَنَّ لِلَّذِینَ ظَلَمُوا ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً- ۴۷/ زمر) معانی هر سه ظلمی را که گفته شد. «۱» در بر می گیرد یعنی هر کسی که ظلمی در دنیا نموده است در قیامت دوست می دارد و حاضر است هر چه در دنیا از ستمگری بدست آورده است و حتّی دو برابر آن را فدیه بدهد تا از عذابش خلاص شود.

و آیه: (هُمْ أَظْلَمَ وَ أَطْغی- ۲۵/ نجم) تنبیهی و هشداری است بر اینکه ظلم و ستم انسان را از عقوبتش بی نیاز نمی کند و پاداشی ندارد، و رهائیش نمی دهد بلکه به مرگ می رساند به دلالت سرنوشت قوم نوح. و آیه (وَ مَا اللَّهُ یُرِیدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ- ۳۱/ غافر) و در جای دیگر آیه: (وَ ما أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ- ۲۹/ ق) که در آیه اوّل با واژه- عباد- تخصیص به اراده دارد و دیگری با لفظ- ظلّام- اختصاص به عبید که تفسیرش به بعد از این کتاب مخصوص می شود.

الظّلیم: شتر مرغ نر، نامیدن ظلیم بنابر اعتقاد آنهاست، یعنی (اعراب) که آن را مظلوم می دانند و این معنی در شعری است که شاعر به آن اشاره کرده:

فصرت کالهیق عدا یبتغی قرنا فلم یرجع باذنین

(همچون شتر مرغ نر شدم جز اینکه شاخی می خواستم و با دو گوشم بر نگشت). الظّلم: آب دندان، خلیل گفته است: لقیته ادنی ظلم یا ذی ظلمه: اوّل چیزی که

---

(۱) علی علیه السّلام در نهج البلاغه ظلم و عدل را اینگونه بیان می کند که العدل یضع الامور مواضعها، و انّ الظّلم ثلاثه: فظلم لا یغفر، و ظلم لا یترک و ظلم مغفور. و جلال الدّین مولوی این معانی را عارفانه چنین سروده است:

ظلم چبود وضع غیر موضعش هین مکن در غیر موضع ضایعش

عدل چبود آب ده اشجار را ظلم چبود آبدادن خار را

عدل وضع نعمتی بر موضعش نی بهر بیخی که باشد آبکش

ظلم چبود وضع در ناموضعی که نباشد جز بلا را منبعی

(دفتر پنجم ۲۹۷)

چشم تو را به خود متوجّه کنـد در او نبود (کنایه از گیرایی و جـذّابیت سـخن است) از این واژه فعلی مشـتقّ نمی شود و- لقیته ادنی ظلم- آنچنان است که گفته شد.

(ظمأ) [ظمأ]

الظّم ء: حالتی است در فاصله دو نوبت آب خوردن (عطش و تشنگی).

ظماء: عطشی است که از آن حالت عارض می شود. فعلش- ظمئ یظمأ- اسم فاعلش- ظمآن- است.

گفت: (لا تَظْمَؤُا فِیها وَ لا تَضْحی- ۱۱۹/ طه) (خطاب به حضـرت آدم است که خداونـد به او می گوید تو در بهشت نه تشـنه می شوی و نه برهنه و نه گرسنه و نه گرما زده).

و آیه: (یَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ ماءً حَتَّی إِذا جاءَهُ لَمْ یَجِدْهُ شَیْئاً- ۳۹/ نور) «۱».

(ظنّ) [ظنّ]

الظّنّ: اسمی است برای آنچه که از نشانه و امارتی حاصل می شود، و هر گاه آن نشانه قوی شود ظنّ و گمان به علم منتهی می شود. و هر گـاه نشـانه و امارت را به راستی و جـدّی ضـعیف شود از توهّم تجاوز نمی کنـد و هر گاه نشانه های ظنّ قوی یا به تصوّر قوی بودن باشـد بـا آن- انّ و ان (مشـدّده و مخفّفه) بکـار می رود، یعنی (تحقیقـا و براستی چنـان است) که با (انّ و ان) برای تأکید بکار می رود.

و اگر ظنّ و گمان ضـعیف باشد با (انّ و ان) که مخصوص سـخن و عمل منفی و معدوم است بکار می رود مثل آیات: (الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ- ۴۶/ بقره)

---

(۱) اشاره به اعمال کسانی است که کفر می ورزند، می گوید کارهایشان همچون سرابی است که تشنگان او رای از دور آبی می پندارنـد و همینکه به آن می رسـند چیزی از آب نمی یابنـد بلکه خـدای رای می بینند که حساب اعمال ناروا‌شان رای می دهد، این آیه در عصـر ما بخوبی مطرح است که گروهی با شـعار و ایجاد آرزوهای سـرابگونه افراد رای می فریبند و صفحات تاریخ نمودار کاملی از حالات نکبت بار و باژگونه آنهاست.

(قالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا اللَّهِ- ۲۴۹/ بقره).

امّا ظنّ و گمانی که از یقین است، آیه: (وَ ظَنَّ أَنَّهُ الْفِراقُ- ۲۸/ قیامه) است. و آیه:

(أَ لا يَظُنُّ أُولئِكَ- ۴/ مطفّفین) که نهایت ذمّ و سرزنش در باره آنهاست و معنایش این است که آیا ظنّ و گمانی هم از ایشان در باره آن ندارند تنبیهی است بر اینکه نشانه های برانگیخته شدن پس از مرگ و بعث ظاهر و روشن است. «۱»

و آیه: (وَ ظَنَّ أَهْلُها أَنَّهُمْ قادِرُونَ عَلَيْها- ۲۴/ یونس) هشداری است بر اینکه آنها از شدّت آزمندی و غرور و آرزوهایشان خود را در حکم عالمان می پنداشتند. «۲»

و آیه: (وَ ظَنَّ داوُدُ أَنَّما فَتَنَّاهُ- ۲۴/ ص)، ظنّ در آیه اخیر علم است یعنی داود دانست که اینجا ابتلاء و آزمایشی است، مثل آیات:

(وَ فَتَنَّاكَ فُتُوناً- ۴۰/ طه) (وَ ذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغاضِباً فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ- ۸۷/ انبیاء) که گفته شده شایسته تر این است که ظنّ در این آیه از ظنّی که توهّم است باشد (ظنّ یا نشانه های ضعیف) یعنی او پنداشت و توهّم کرد به اینکه بر او سختی روا نمی داریم.

---

(۱) مربوط به آیه ۴/ مطفّفین است که از حقّ مردم به هر شکل و تحت هر عنوان کم می کنند و می کاهند، خداوند می گوید: اینان مگر نمی دانند و گمان نمی برند که در هنگامه ای بس بزرگ برای سنجش اعمال و حساب مبعوث و زنده می شوند آن روزی که همه مردم برای پروردگار جهانیان از خاک برمی خیزند، نامه بدکاران و نامه ابرار و نیکان را بدستشان می دهند، بدکاران یعنی همانها که متعدّی و گناهکار بودند و در مقابل آنها مقرّبین، و پارسایان با چهره هایی شادان ظاهر می شوند همه می دیدند که چگونه دست مکافات و میزان در میان تمام بشر جریان دارد و در برابر چشمانشان طبیعت و خاک مرده در بهاران زنده می شوند و سر از خاک برمی آورند چه دلیلی روشن تر از حیات مجدّد طبیعت بر حیات مجدّد انسان و بعث و نشر او هست. [.....]

(۲) اشاره به آیه ۲۴/ یونس است که می گوید: مثل زندگانی دنیا همچون آبی است که از آسمان فرو ریزد و با گیاهان زمین در آمیزد همان گیاهانی که خوراک انسان و حیوانات است روئیده می شود تا اینکه زمین سرسبز و خرّم و مزیّن و آراسته می شود، در آنحال صاحبان زمین و باغات گمان می کنند و می پندارند که طبیعت و گیاهان همواره آنچنان زیبا و از آن ایشان است، بناگاه در شب و روزی فرمان الهی می رسد و از ریشه آنها را برمی اندازد، گویی که روز قبل اصلا چنین چیزی نبوده سپس می گوید: (كَذلِكَ نُفَصِّلُ الْآياتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ۲۴/ یونس) این چنین نشانه ها و آثار قدرت حقّ که دلیلی بر بعث و حیات مجدّد انسانهاست به تفصیل بیان می شود تا مردمان با تفکّر حقیقت را دریابند.

و در آیه: (وَ اسْتَكْبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ إِلَيْنا لا يُرْجَعُونَ- ۳۹/ قصص) ظنّ در اینجا که با انّ بکار رفته است که در معنی علم و دانستن بکار می رود، آگاهی و خبر است بر اینکه آنها اعتقاد به عدم رجعت بسوی خدا را بصورت اعتقادی قطعی و یقینی بکار بردند هر چند که آن باور و اعتقاد درست و محقّق نباشد.

و آیه: (يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجاهِلِيَّةِ- ۱۵۴/ آل عمران) گمان می کردند که پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله در آنچه را که به ایشان خبر داده است راست نگفته است همچون گمان جاهلیّت، این آیه تنبیهی و هشداری است بر این که گروه منافقین در آن جنگ که چنان پندارهای جاهلی داشتند، در جانب کفّار بودند. و آیه: (وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ مانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ- ۲/ حشر) یعنی آنچنان اعتقاد داشتند که دژها و کاخ ها و قلعه هاشان مانعی برای آنهاست و آنها را در امان نگه می دارد که ظنّشان در حکم یقینشان بود و بر این معنی است آیات:

(وَ لكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لا يَعْلَمُ كَثِيراً مِمَّا تَعْمَلُونَ- ۲۲/ فصّلت) (وَ ذلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ- ۲۳/ فصّلت) (الظَّانِّينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ- ۶/ فتح) این آیه با آیه قبلش تفسیر می شود که می گوید: (بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ- ۱۲/ فتح) «۱».

(إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا- ۳۲/ جاثیه) ظنّ و گمان در بسیاری از کارها ناپسند و مذموم است لذا گفت:

(وَ ما يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا- ۳۶/ یونس)

---

(۱) آیات ۱۰ و ۱۱/ فتح است که حال مشرکین و منافقین را بیان می دارد که از قبل وعده فتح را باور نمی داشتند و گمان هم نمی کردند که پیامبر و یارانش هرگز به مکّه بازگردند و این گمان در دلهاشان آراسته شده بود لذا خداوند می گوید: (وَ ظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَ كُنْتُمْ قَوْماً بُوراً- ۱۲/ فتح) شما گمان بد بردید و قومی هلاکت زده اید.

و آیه: (كانَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِيراً- ۱۱/ فتح) خداوند به اعمالی که می کنید بخوبی آگاه است.

(إِنَّ الظَّنَّ لا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً- ۳۶/ یونس) (وَ أَنَّهُمْ ظَنُّوا كَما ظَنَنْتُمْ- ۷/ جنّ) عبارت (بضنین) در آیه بصورت (وَ ما هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ- ۲۴/ تکویر) هم نیز خوانده شده یعنی در بیان وحی و غیب، بر شما نه بخیل است و نه اینکه مورد افتراء و تهمت است.

(ظهر) [ظهر]

الظّهر: پشت، که عضوی است از بدن، جمعش ظهور در آیات: (وَ أَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتابَهُ وَراءَ ظَهْرِهِ- ۱۰/ انشقاق) (مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ- ۷۲/ اعراف) (أَنْقَضَ ظَهْرَكَ- ۳/ شرح) ظهر- در آیه اخیر استعاره و تشبیهی است برای گناهان یا باری که حاملش را به مشقّت می اندازد. واژه- ظهر- برای رویه زمین هم استعاره شده است گفته می شود:

ظهر الأرض و بطنها.

خدای تعالی گوید: (ما تَرَكَ عَلى ظَهْرِها مِنْ دَابَّةٍ- ۴۵/ فاطر) (رجل مظهّر: مردی قوی پشت و با یال و کوپال.

ظهر: از درد پشت شکایت کرد. مرکوب سواری و باری هم به ظهر- تعبیر می شود و نیز بطور استعاره کسی که با داشتن مرکوب نیرومند می شود. بعیر ظهیر: شتر قوی و آماده برای نیاز سواری و باربری.

(ظِهرِیّ:) چیزی که فراموش می کنی و پشت گوش می اندازی، گفت: (وَراءَكُمْ ظِهْرِيًّا- ۲۹/ هود). (ظَهَرَ عَلَيهِ:) بر او غلبه کرد و پیروز شد و گفت: (إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ- ۲۰/ کهف) (اگر بر شما چیره شوند).

(ظاهَرتُهُ:) او را یاری کردم، گفت: (وَ ظاهَرُوا عَلى إِخْراجِكُمْ- ۹/ ممتحنه): (برای بیرون کردنتان همه پشت بهم دادند).

و آیه (وَ إِنْ تَظاهَرا عَلَیْهِ- ۴/ تحریم) «۱» یعنی اگر با هم همدست شوید. و آیه: (تَظاهَرُونَ عَلَیْهِمْ بِالْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- ۸۵/ بقره) که تظاهرا هم خوانده شده (و با گناه و دشمنی علیه آنها همدستی می کنید).

و آیات: (الَّذِینَ ظاهَرُوهُمْ- ۲۶/ احزاب) (وَ ما لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَهِیرٍ- ۲۲/ سباء) یعنی یار و یاور.

(فَلا تَکُونَنَّ ظَهِیراً لِلْکافِرِینَ- ۸۶/ قصص): (هرگز پشتیبان و قرین کفّار نباش) (وَ الْمَلائِکَهُ بَعْدَ ذلِکَ ظَهِیرٌ- ۴/ تحریم).

و آیه: (وَ کانَ الْکافِرُ عَلی رَبِّهِ ظَهِیراً- ۵۵/ فرقان) یعنی کافر پشتیبان شیطان و علیه رحمان است. ابو عبیده گفته است- ظهیر- در این آیه همان کسی است که یاری شده یعنی- مظهور به- که بر پروردگارش بی توجّه است. مثل چیزی که تو پشت سر می اندازی و متوجّه اش نیستی چنانکه می گویی: ظهرت بکذا: آن را جا گذاشتم و متوجّه اش نبودم (ظِهار)، این است که مردی به همسرش می گوید: انت علیّ کظهر امّی (تو دیگر بر من همپشت مادرم هستی، کنایه از اینکه بعد از ادای این عبارت دیگر همسر او نیست).

ظاهر من امرأته: چنان سوگندی نسبت به همسرش ادا کرد (که بر او حرام شود و رسمی جاهلی بوده که اسلام آن را در همین آیات مطرود می داند خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنْ نِسائِهِمْ- ۳/ مجادله) که یظاهرون یعنی یتظاهرون- نیز خوانده شده (یعنی کسانی که نسبت به همسرانشان همانگونه سوگند می خورند) که ادغام شده و بصورت یظّهّرون- در آمده.

---

(۱) اشاره به داستان دو همسر پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله است که در سوره تحریم بیان کرده و می گوید: اگر علیه پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله با هم همدست شوید بدانید که خداوند و فرشتگان و صالحان از مؤمنین پشتیبان و یاور او هستند و از طریق خاصّ و عامّ روایت شده که مراد از صالح المؤمنین امیر المؤمنین علیه السّلام است. اسماء بنت عمیس گفت: شنیدم که پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله هم این چنین نقل کرده است. (مجمع البیان ۱۰/ ۳۱۶- تفسیر غریب القرآن/ طریحی ۲۹۰).

(ظَهَرَ الشّی ء): اصلش این است که چیزی از ظاهر زمین بدست آید و پنهان نباشد و واژه- بطن- چیزی که آشکارا و با چشم یا عقل احساس شود بکار رفته است، واژه ظهر سپس به هر چیزی که دیده و درک شود بکار می رود در آیات (أَوْ أَنْ یُظْهِرَ فِی الْأَرْضِ الْفَسادَ ۲۶/ غافر) (ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ ۱۵۱/ انعام) (إِلَّا مِراءً ظاهِراً- ۲۲/ کهف) «۱» (یَعْلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۷/ روم) آیه اخیر یعنی امور دنیایی را بدون امور اخروی می دانند و می فهمند العلم الظّاهر و الباطن: گاهی اشاره به معارف ارزشمند و علوم غیبی است و گاهی اشاره به علوم دنیایی و علوم اخروی است در آیه: (باطِنُهُ فِیهِ الرَّحْمَهُ وَ ظاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذابُ- ۱۳/ حدید). «۲»

و آیه: (ظَهَرَ الْفَسادُ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ- ۴۱/ روم) یعنی فساد شیوع یافت و زیاد شد. و آیه: (نِعَمَهُ ظاهِرَهً وَ باطِنَهً- ۲۰/ لقمان) مقصود از نعمت ظاهر، چیزهایی است که به آنها آگهی داریم و واقفیم، امّا نعمت باطنی آن چیزیهائی است که شناخته ایم و در آیه: (وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَهَ اللَّهِ لا تُحْصُوها- ۳۴/ ابراهیم) به آنها اشاره شده است.

و آیه: (قُریً ظاهِرَهً- ۱۸/ سباء) که به ظاهر آن حمل شده است و گفته شده این

---

(۱) این مردم که همان ناباوران به اللّه و قیامت هستند تنها ظاهری از دنیا را دیده اند و از آخرت غافلند، گویی که از ظواهر پدیده ها در گذشتن و باطن عالم و جهان را دیدن مساوی با یافتن آخرت است، و در دنیایی امروز ما ماتریالیست ها یا کسانی که به اصالت مادّه در جهان قائلند و مردمی ظاهر نگر و یک بعدی و کوتاه بین هستند بخاطر اکتفاء کردن به همین ظواهر زندگی از دیدن و حقایق جهان ناآگاه و غافلند و حال اینکه همه دگرگونی ها و پدیده ها ریشه در باطن دارند و در انسان هم اراده و روح و علم و ایمان است که تعیین کننده و زیر بنای حیات اوست.

(۲) آیه ۱۳/ حدید است که می گوید: هنگامه ای که دو رویان به کسانی که مؤمنند می گویند صبر کنید تا ما هم از نور وجودتان بهره مند شویم به آنها گفته می شود به پشت سر خویش برگردید که چگونه خود را در ظلمت و تاریکی نفاق گرفتار کرده اید که ناگهان دیواری و حائلی میانشان برآرند که دری دارد که داخلش رحمت و بیرون آن عذابی سرشار است.

عبارت مثلی است برای دگرگونیها و حالاتی که ان شاء اللّه به بعد از این کتاب اختصاص می یابد. «۱»

و آیه: (فَلا یُظْهِرُ عَلی غَیْبِهِ أَحَداً- ۲۶/ جنّ) کسی بر آن مطّلع نیست. و آیه: (لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه) «۲» و صحیح است که- ظهره- از نمایان شدن و سر آمدن باشد

---

(۱) موضوعی که راغب اصفهانی رحمه اللّه آن را به بعد موکول کرده مربوط به تمدّن قوم سباء و نابودی آن تمدّن های بزرگ در اثر کفران و ستمکاری است که آثار باقیمانده آن را خداوند برای عبرت کفر پیشگان یادآوری می کند و می گوید آثار ظاهری شان دلالت بر گذشته آنها دارد.

(۲) حقیقت این است که در تفسیر آیات قرآن هرگز نبایستی بدون توجّه به آیات قبل و بعد هر آیه چه در آن سوره ای که آن آیه ذکر شده و چه مفاهیم آن آیه در سایر سوره ها بطور مجرّد تفسیر نمود، بلکه آیات قرآن همچون دانه های زنجیر بهم پیوسته است، در آیه فوق با توجّه به آیات قبل و بعد آن می فهمیم که خداوند به پیامبرش وعده می دهد که نمی گزارد مشرکین، کفّار، یهود و نصاری، دین اسلام را که همان نور خداست و دین حقّ است خاموش کنند بلکه: (إِلَّا أَنْ یُتِمَّ نُورَهُ- ۳۲/ توبه) یعنی جز اینکه خداوند آن را تمام خواهد کرد و دین خدا چه از نظر حکم و چه از نظر پیاده شدن و عمل به آن بوقوع خواهد پیوست و این خود یکی از مغیبات قرآن است.

امّا اتمام و اکمال دین که همان: (عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه) است در آخرین آیه ای که بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نازل شد، فرمود: (الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الْإِسْلامَ دِیناً- ۳/ مائده) و باز فرمود: (الْیَوْمَ یَئِسَ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۳/ مائده) پس تا نزول تمامی آیات قرآن خداوند بر تمام دین و نور خود، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را با دلایل، و براهین و بیّنات حمایت و غلبه داده است.

دیگر اینکه «دین» یکی بیش نیست و در قرآن هم واژه دین به لفظ جمع نیامده است بدیهی است با اکمال آیات قرآنی و نزول آن پیوستگی سلسله انبیاء که همگی رسالت ابلاغ دین خدا را داشته اند بصورت حکم و قانون به اتمام رسیده.

امّا از جهت عملی و اینکه بر پهنه زمین جز اسلام دینی و پرچمی و حکومتی نباشد همین است که از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرمود: «ذلک یکون عند خروج المهدی من آل محمّد فلا یبقی احد الا اغرّ بالإسلام».

سدی و کلبی می گویند: لا یبقی دین الّا ظهر علیه الاسلام و سیکون ذلک. و از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت شده است که فرمود: «لا یبقی علی ظهر الارض بیت مدر و لا وبر الا ادخله اللّه کلمه الاسلام امّا بعزّ عزیز و امّا بذلّ ذلیل ...» یعنی بر پشت و پهنه زمین خانه ای در شهرها و روستاها (مدر- وبر) باقی نمی ماند مگر اینکه خداوند کلمه اسلام را یا با عزّت و یا با تمکین قهری بر آنان داخل می کند که گفته شده ضمیر (ه) در (لیظهره- ۳۳/ توبه) به پیامبر برمی گردد یعنی خداوند تمامی دین را که از زبان سایر انبیاء و نیز او بیان شده او را آگاه می کند تا اینکه چیزی بر او پوشیده نماند.

(مجمع البیان ۵/ ۲۵/- سه حدیث فوق از این مآخذ است).

ص: ۵۳۹

و یا از معاونت و یاوری و پیروزی، یعنی بر تمامی دین پیروزیش می دهد و بر این اساس می گوید: (إِنْ یَظْهَرُوا عَلَیْکُمْ یَرْجُمُوکُمْ- ۲۰/ کهف) (اگر بر شما پیروز شوند سنگسارتان می کنند) (یا قَوْمِ لَکُمُ الْمُلْکُ الْیَوْمَ ظاهِرِینَ فِی الْأَرْضِ- ۲۹/ غافر) (فَمَا اسْطاعُوا أَنْ یَظْهَرُوهُ- ۹۷/ کهف) صلاه الظّهر: نماز ظهر، که معروف است. ظهیره: نیم روز.

اظهر فلان: به نیمروز رسید، بر وزن- اصبح و امسی: (به صبح و شب رسید و صبح و شب کرد) خدای تعالی گوید: (وَ لَهُ الْحَمْدُ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ عَشِیًّا وَ حِینَ تُظْهِرُونَ- ۱۸/ روم) (در آسمانها و زمین و شبانگاه و وقتی به نیمروز می رسید خدای را حمد و ستایش کنید، قبل از این آیه می گوید: فَسُبْحانَ اللَّهِ حِینَ تُمْسُونَ وَ حِینَ تُصْبِحُونَ: وقتی که شب می کنید و نیز پگاهان خدای را تسبیح کنید).

)

«باب عین»

(عبد) [عبد]

عبودیّه یعنی اظهار فروتنی و طاعت و فرمانبرداری (از حقّ) واژه- عباده- از- عبودیّه- بلیغ تر است، زیرا عبادت نهایت فروتنی و طاعت است، لذا استحقاق و شایستگی پرستش را ندارد مگر کسیکه نهایت کمال و فضیلت از اوست و او خدای تعالی است و لذا گفت: (أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ- ۴۰/ یوسف) (عبادت) دو گونه است: ۱- عبادت قهری و بدون اختیار. و همانست که در واژه- سجود- یادآوری کردیم.

۲- عبادت با اختیار، که ویژه صاحبان نطق و سخن است که مأمور به آن هستند مثل مفهوم آیات:

(اعْبُدُوا رَبَّكُمُ- ۲۱/ بقره) پروردگارتان را پرستش کنید.

(وَ اعْبُدُوا اللَّهَ- ۳۶/ نساء) خدایرا بپرستید.

ولی («عبد») یابنده پرستش کننده خدای چنانکه گفته اند بر چهار قسم است: اوّل- عبد و بنده ای که به حکم شرع، انسانی است که خریدنش یا برای آزادی (چنانکه در ذیل واژه- زکاه- ذکر شد یکی از مصارف مالیات اسلامی آزاد کردن و خریدن بردگان برای آزادی آنهاست تا از دست استثمارگران رها شوند) و یا فروختنش برای آزاد کردن صحیح است، مثل آیات:

(الْعَبْدُ بِالْعَبْدِ- ۱۷۸/ بقره)

(عَبْداً مَمْلُوکاً لا یَقْدِرُ عَلی شَیْ ءٍ- ۷۵/ نحل) (که اشاره به همانگونه بندگان است که توانایی بر چیزی ندارند، و اسلام با سهمی از مصرف درآمد زکات آنها را آزاد می کند.

دوّم- عبد و بنده ای که با ایجاد و آفریده شدنشان بنده خدایند که جز از سوی خدا نیست و همانست که در آیه:

(إِنْ کُلُّ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا آتِی الرَّحْمنِ عَبْداً- ۹۳/ مریم) (در آسمانها و زمین کسی نیست مگر اینکه به سوی خدای رحمن به بندگی آمدنی هستند).

سوّم- عبد بودن با عبادت و خدمت که مردمان در اینگونه عبد بودن دو قسمند: ۱- عبدی که عبادتش برای خدا مخلصانه و خالص است و مقصود آیات:

(ذُرِّیَّهَ مَنْ حَمَلْنا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ کانَ عَبْداً شَکُوراً- ۳/ اسراء) (نَزَّلَ الْفُرْقانَ عَلی عَبْدِهِ- ۱/ فرقان) (عَلی عَبْدِهِ الْکِتابَ- ۱/ کهف) (إِنَّ عِبادِی لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطانٌ- ۴۲/ حجر) (کُونُوا عِباداً لِی- ۷۹/ آل عمران) (إِلَّا عِبادَکَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِینَ- ۴۰/ حجر) (وَعَدَ الرَّحْمنُ عِبادَهُ بِالْغَیْبِ- ۶۱/ مریم) (وَ عِبادُ الرَّحْمنِ الَّذِینَ یَمْشُونَ عَلَی الْأَرْضِ هَوْناً- ۶۳/ فرقان) (أَنْ أَسْرِ بِعِبادِی لیلا- ۷۷/ طه) (فَوَجَدا عَبْداً مِنْ عِبادِنا- ۶۵/ کهف) همانگونه بندگی و پرستش است. ۲- عبد و بنده دنیا و اعراض دنیا که پیوسته در خدمت دنیا و غرق در دنیا است «۱» و همان است که در حدیثی دربارشان فرمود:

---

(۱) و این بندگان دنیا همان نوع چهارمی است که قبلا بیان شد.

«تعس عبد الدّرهم، تعس عبد الدّينار» يعنى: (بندگان درهم و دينار نگونسار و هلاكت بارند).

و بر اين اساس اگر گفته شود هر انسانى بنده و عبد خداى نيست صحيح است، عبد در اين مفهوم به معنى عابد- است ولى مفهوم- عبد- رساتر و بليغ تر از- عابد- است. تمام مردم- عباد اللّه هستند بلكه اشياء هم همگى اينچنينند ولى بعضى بدون اختيار و قهرا و بعضى ديگر با اختيار.

جمع عبدى كه به معنى برده است و به بردگى درآمده- (عَبيد)- است و گفته شده- عبّد- است و- عباد- جمع عبدى است كه بمعنى عابد- است، پس عبيد هر گاه به خدا اضافه شود اعمّ از- عباد است و لذا گفت: (وَ ما أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ- ۲۹/ ق) «۱».

طريق معبّد: راهى هموار كه در اثر كثرت براى راه رفتن آماده است بعير معبّد: شترى كه

---

(۱) در قرآن لفظ عبيد بيشتر در باره كفّار و مغرورين به دنيا و سرمايه هاى دنيايى اطلاق شده است كه در حقيقت بردگان واقعى آنهايند الف- آيه ۱۸۲/ آل عمران، به اغنياى كفر پيشه و مغرورى كه پيامبران را مى كشتند، در قيامت مى گويند (ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِيقِ ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) يعنى شما بردگان و اسيرانى بوديد و خداى در پاداشتان ستمى روا نمى دارد بلكه شما راى با اموال سرشارتان و حيات دنيائيتان آزمود تا بدانيد كه: (وَ مَا الْحَياةُ الدُّنْيا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ).

ب- آيه ۵۱/ انفال، كه باز روى سخن به كوردلان دو چهره مغرور است مى گويد در موقع جان دادن به آنها مى گويند (ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِيقِ) عذاب ستمگرى و غرور خويش بچشيد (ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) فرجام نكبت بار شما نتيجه اعمالى است كه از پيش انجام داده ايد و گر نه شما بردگان و اسيران غرور نفس بوديد، و كمترين بيعدالتى در باره شما نمى شود. و سه آيه ديگر بترتيب:

ج- آيه ۱۰/ حجّ- كسانى كه در دنيا با غرور علمى و خود راى عالم دانستن و مكتب خود راى علمى معرّفى كردن باعث گمراهى ديگران مى شوند مخاطب ساخته مى گويد: (نُذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيامَةِ عَذابَ الْحَرِيقِ ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ يَداكَ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) در قيامت او راى عذاب آتش مى چشانيم بخاطر كارهائى كه از پيش نموده و مردم راى گمراه نموده اينان خداى راى با حرف عبادت مى كردند و در باره خداى مجادله شان بدون علم و هدايت و بدون كتابى روشنگر است تا مردم راى از طريق مستقيم منحرف كنند.

د- آيه ۴۶/ فصّلت، مى گويد: كسى كه عمل نيك انجام دهد نتيجه اش براى خودش است و كسيكه عمل سوء انجام مى دهد بداند كه خداوند كمترين ستمى در باره او روا نمى دارد، در اين آيه هم نفس پرستان با واژه عبيد- معرّفى شده اند زيرا با سوء عمل و اسارت هواى نفس برده اى بيش نبوده اند.

ه- آيه ۲۹/ ق مى گويد كفّاريكه با ستمگرى و سركشى از خير و نيكى جلوگيرى مى كردند. بت ها و

برای قطران مالیدن به بدنش رام است.

(عَبّدتُ) فلانا: وقتی است که او رای مطیع و رام کنی و عبد خود گیری خدای موسی به فرعون است که می گوید: تو بنی اسرائیل رای بنده و برده خویش گرفته ای).

(عبث) [عبث]

العبث: اینستکه کسی کارش رای با بازی درآمیزد. (هزل و جد یا بازی و کار جدّی را بهم آمیختن) و این معنی از سخنی است که می گویند: عبثت الأقط: کشک و دوغ را درهم آمیختم.

العبث: غذایی که با چیزی مخلوط باشد.

عوبثانیّ: خوراکی که مخلوطی از خرما و روغن و نان جو و گندم- باشد، گفت:

(أَ تَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ- ۱۲۸/ شعراء) (آیا بناهایی بر بلندیها می سازید تا مردم را بازی گیرید). عبث: به هر چیزی گفته می شود که غرض و مقصود درستی و صحیحی نداشته باشد، در آیه گفت: (أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناكُمْ عَبَثاً- ۱۱۵/ مؤمنون). (آیا گمان کرده اید و پیش خود حساب نموده اید که شما را بدون قصد و غایت آفریده ایم).

(عبر) [عبر]

اصل واژه- عبر- گذشتن و رفتن از حالی به حالی است، امّا کلمه- عبور- مخصوص گذشتن از آب است یا با شناوری، در کشتی یا بر پل و یا بر مرکب سواری.

و از این واژه عبارت- عبر النّهر است یعنی کرانه و ساحل جوی، آنجائیکه یا از آن

چیزهایی غیر از خدای می پرستند و به اسارت آنها در آمده که در عذاب شدیدی دچار می شوند اینان در قیامت می خواهند گمراهی خود را به گردن دوستانشان بیندازند، در باره اینان هم می گوید: (وَ ما أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) نتیجه اینکه عبید و بردگان حقیقی دنیایی در قرآن اسیران و پرستنده مال و ثروت، غرور علمی و بت پرستی ها هستند که در پایان می گوید بدانید کمترین بی حسابی در حقّتان نخواهد شد.

می گذرنـد یـا بسویش می رونـد. عبر العین: برای اشـک ریختن از چشم است و همچنین- عبره مثل- دمعه بمعنی اشک که از آن مشتقّ شده است.

عابر سبیل: خـدای تعالی گوید: (إِلَّا عابِرِی سَبِیلٍ- ۴۳/ نساء) (مربوط به کسانی است که غسل نکرده انـد و بناچار از مسـجدی که دو درب دارد می گذرنـد و عبور می کنند که این حالت اسـتثناء شده است و غیر از این اسـتثناء کسانی نبایستی در مسـجد توقّف کنند و داخل شوند).

ناقه عبر اسفار: مادینه شتری که همواره در سفر است و قوی است.

عبر القوم: وقتی است که قومی از دنیـا برونـد گویی که از پل دنیا گذشـتند عباره: مخصوص کلام و سـخنی است که هوا را از زبان گوینده به گوش شنونده عبور می دهد و می رساند.

(اعتِبـار) و عبره: حـالتی است که انسان را از معرفت و شـناخت چیزی که دیـده شـده به چیزی که در گذشـته رخ داده و دیـده نشـده می رساند. در آیات گفت: (إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبْرَهً- ۱۳/ آل عمران) (فَاعْتَبِرُوا یا أُولِی الْأَبْصارِ- ۲/ حشر) واژه- (تَعبِیر)- هم مخصوص تعبیر خواب است (توجیه نمودن خوابها) که از ظاهر خواب به باطن آن می رود. مثل آیه:

(إِنْ کُنْتُمْ لِلرُّءْیـا تَعْبُرُونَ- ۴۳/ یوسـف) یعنی: (اگر تعـبیر خـواب می دانیـد و می توانیـد) که اخصّ از واژه تأویـل- است زیرا- تأویل- در باره خواب و غیر خواب گفته می شود.

الشّعری العبور: ستاره ای که بعد از ستاره جوزا طلوع می کند و چون جزء سیّارات و عبور کننده هاست اینطور نامیده شده.

عبریّ: گیاهی که بر گـذرگاه نهر و کنار جوی می رویـد (و غالبا به سدر یا کنّار و عنّاب و خرما بن گفته می شود). شطّ معبر: نهری که چنان گیاهانی در ساحلش دارد.

(عبس) [عبس]

العبوس: ترشرویی و درهم شدن چهره که در اثر تنگدلی و گرفتگی خاطر است.

گفت: (عَبَسَ وَ تَوَلَّی- ۱/ عبس) (ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ- ۲۲/ مدثّر) و از این واژه عبارت- یوم عبوس- است یعنی روز سخت و غم افزا.

گفت: (یَوْماً عَبُوساً قَمْطَرِیراً- ۱۰/ انسان) (روزی گرفته و سخت و سیاه و سهمگین) و به این اعتبار- عبس یعنی سرگین خشک شده بر موهای دم حیوانات، عبس الوسخ علی وجهه: ریم و چرک بر صورتش خشکید.

(عبقر) [عبق]

گفته شده- عبقر- جایی و مکانی از پریان است که هر چیز نادر و کم نظیری از انسان و حیوان و لباس به آنجا نسبت داده می شود، و از این روی در باره عمر گفته شده:

«لم ار عبقریّا مثله» هیچ عبقری مثل عمر دیده نشده، در آیه گفت (وَ عَبْقَرِیٍّ حِسانٍ- ۷۶/ رحمن) نوعی از فرش است که گفته اند خدای تعالی آن را نمونه ای و مثلی برای فرش های بهشتی قرار داده است.

(عبا) [عبا]

ما عباءت به: توجّه ای به او نکردم، اصلش از- عب- یعنی سنگین، است گویی که در عبارت- ما عبأت به- گفته است وزن و اندازه و سنگینی در آن نمی بینم.

آیه: (قُلْ ما یَعْبَؤُا بِکُمْ رَبِّی- ۷۷/ فرقان) (بگو اگر دعاتان نبود پروردگارم به شما نیازی نمی داشت) که گفته شده اصلش از- عبأت الطّیب- است گویی که گفته شده اگر دعاها و تقاضاهایتان نبود باقیتان

نمی گزارد (کنایه از اینکه آن دعاها همچون بوی خوش باقی است).

عبأت الجیش و عبّأته: سپاه را آماده کردم.

عبأه الجاهلیّه: آنگونه حمیّت جاهلی که در آیه: (فِی قُلُوبِهِمُ الْحَمِیَّهَ، حَمِیَّهَ الْجاهِلِیَّهِ- ۲۶/ فتح) یادآوری شده است یعنی آن حمیت در دلهاشان پنهان شده بود.

(العَتَب) [العَتَب]

هر مکانی که برای ساکنش و نازلش سخت و مصیبت زا آستانه درب. و همچنین بطور کنایه به زن- عتبه- گفته شده، از حضرت ابراهیم (ع) روایت شده است که به زن اسماعیل گفت: به همسرت بگو- غیّر عتبه بابک: آستانه در خانه ات را عوض کن (کنایه از همسر است) و بطور استعاره- عتب و معتبه- خشونتی است که انسان نسبت به غیر در نفس خویش می یابد و اصلش از- العتب- است، و بر حسب آن گفته شده:

خشنت بصدر فلان و وجدت فی صدره غلظه: در دلش خشم و خشونتی یافتم.

حمل فلان علی عتبه سعبه: او به حالتی سخت و ناگوار وادار شد مثل سخن شاعر که گفت:

و حملناهم علی صعبه زو زاء یعلونها بغیر و طاء

(و آنها را بر سختی ای سریع وادار نمودیم و به سهولت بر آن فائق آمدند). اعتبت فلانا:

خشمی که از او در دل بود برایش آشکار کردم، و همچنین: اعتبت فلانا: خشمگینش کردم.

(اعتَبْتُهُ:) خشمش را از او برطرف کردم، مثل- اشکیته: گله اش را برطرف کردم اشکیته از اضداد است هم برطرف کردن گله مندی و هم افزودن گله مندی است.)

و در آیه گفت: (فَما هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِینَ- ۲۴/ فصّلت) از کسانی نیستند که دردشان برطرف و خشنود شوند.

(استعتاب:) اینستکه کسی از انسانی بخواهد در درد و سختی او را یاری کند تا مشکلش رفع شود.

استعتب فلان: عذر و بخشش خواست و گفت: (وَ لا هُمْ یُسْتَعْتَبُونَ- ۸۴/ نحل). لک

العتبی: از بین رفتن چیزی است که بخاطر آن درد و سختی رسیده یا احساس خشنودی.

بینهم اعتوبه: میانشان چیزی است که بوسیله آن یکدیگر را به خشم می آورند.

عتب عتبا: وقتی است که کسی با یک پا راه می رود همچون کسی که یک پا یک پا از نردبانی بالا می رود.

(عتد) [عتد]

العتاد: پس انداز کردن چیزی قبل از نیاز به آن، مثل: اعداد: آماده کردن. عتید:

آماده کننده و آماده شده گفت:

(هذا ما لَدَیَّ عَتِیدٌ- ۲۳/ ق) (رَقِیبٌ عَتِیدٌ- ۱۸/ ق) یعنی: اعمال بندگان حساب شده است. و آیه (أَعْتَدْنا لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً- ۱۸/ نساء) گفته شده- اعتدنا- وزن افعلنا از عتاد- است و یا اینکه اصلش از- اعددنا- است که یکی از حروف (د) آن به حروف (ت) تبدیل شده است.

فرس عتید و عتد: اسب آماده به سواری و دویدن.

عتود: بزغاله، جمعش- اعتده و عدّان: بصورت ادغام حرف (ت) در (د) یعنی:

(بزغاله ها و نوزادان بز).

(عتق) [عتق]

العتیق: چیزی که از نظر زمانی یا مکانی یا رتبه و ارزش، کهن و قدیمی باشد از این جهت به قدیم- عتیق- گفته شده و همچنین به شخص جوانمرد و با کرم و به کسی که از رقیّت و بندگی آزاد شود خدای تعالی گوید: (وَ لْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ- ۲۹/ حجّ) گفته شده خداوند کعبه از این جهت با واژه- عتیق- وصف نموده که پیوسته از اینکه جبّاران و ستمگران کوچکش بشمارند آزاد و متعالی است.

عاتقان: طریق گردن که میان دو شانه قرار دارد چون از سایر اعضاء بدن بالاتر است و نیز- عاتق- دختر جوان و کنیزکی که از شوهرش جدا و دور شده و در خانه پدر و مادرش مانده.

عتق الفرس: اسبی که در مسابقه اش پیشی گرفته.

عتق منّی یمین: از من پیشی گرفت، شاعر گوید:

علیّ الیّه عتقت قدیما و لیس لها و ان طلبت مرام

(شعر از اوس بن حجر است می گوید: بر عهده من سوگندی پیشین هست و بر او چنین سوگندی نیست هر چند که قصد کند و بخواهد).

(عتل) [عتل]

العتل: گرفتن ارکان و سر چیزی و به قهر کشیدن آن، مثل عبارت: عتل البعیر:

بسختی کشیدن شتر، در آیه گفت:

(فَاعْتِلُوهُ إِلی سَواءِ الْجَحِیمِ- ۴۷/ دخان) «۱» عتلّ: جفا کار و گردنکش و پرخوری که دیگران را از نعمات الهی بازمی دارد و هر چیزی را با قهر و زور به سوی خویش می کشد، در آیه گفت (عُتُلٍّ بَعْدَ ذلِکَ زَنِیمٍ- ۱۳/ قلم) «۲»

---

(۱) در باره سر انجام و عذاب فرعون یعنی الگو و سمبل مستکبرین و قدرتمندانی است که نه تنها خدای و معاد را باور نداشتند بلکه با هزاران طناب اسارت به وسیله شهوات نفسانی در زنجیرند، بندگان خدا را دسته دسته نموده تا بر آنها با خشنودی تمام خدایی کنند لذا می گوید: میوه درخت زقّوم خوراک همان فرعون تبهکار است او را بگیرید و به خشم و قهر همانند عمل دنیائیش بدوزخش بکشانید، از عذاب آب جوشان بر سرش بریزید اکنون بچش که تو همان عزیز و کریم و قدرتمندی، کنایه از اینکه همان هائی که بر اندیشه و جان مردم مستضعف در دنیا با قدرت خویش تحمیل می کنند و بصورت عذابی بر سرش ریخته می شود.

(۲) اشاره به کسی است که: ۱- الگوی عیب خوئی ۲- سخن چینی ۳- مانع خیر و نیکی به دیگران.

۴- ستمگر و گناهکار، و با همه اینها، ۵- بی حیا و پر رو ۶- بدجنس و نااهل است، ۷- مال اندوز و ۸-

.)

(عتا) [عتا].

العتو: سستی در طاعت، فعلش: عتا، یعتو، عتوّا و عتیا است، در آیات: (وَ عَتَوْا عُتُوًّا کَبِیراً- ۲۱/ فرقان) (فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ- ۴۴/ ذاریات) (عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّها- ۸/ طلاق) (بَلْ لَجُّوا فِی» عُتُوٍّ وَ نُفُورٍ- ۲۱/ ملک) «۱» (مِنَ الْکِبَرِ عِتِیًّا- ۸/ مریم) یعنی حالتی که راهی برای اصلاح و مداوای آن نیست. گفته شده- عتاء- یعنی ریاضت و تمرین و حالتی در سختی که شاعر به آن اشاره کرده است و می گوید:

و من العتاء ریاضه الهرم یعنی: (و از رنج و زحمت و ریاضت، پیری و فرسودگی است).

و سخن خدای تعالی که می گوید: (أَیُّهُمْ أَشَدُّ عَلَی الرَّحْمنِ (عِتِیًّا)- ۶۹/ مریم) گفته شده عتیّ- در اینجا مصدر است یعنی هر کدام که از سخت بودن و سرکشی بر خدای رحمان گستاختر بوده اند) و نیز گفته شده- عتیّ- جمع- عات- است یعنی در گذرنده از حقّ و نیز به معنی- عاتی: بی رحم و لجوج.

(عثر) [عثر]

عثر الرّجل یعثر عثارا و عثورا: وقتی است که کسی سقوط کند و بیفتد و معنی آن، کسی را که ناخواسته بر کاری اطّلاع می یابد شامل می شود، خدای تعالی گوید:

(فَإِنْ عُثِرَ عَلی أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْماً- ۱۰۷/ مائده) اگر اطّلاع حاصل شد و معلوم شد که آنها استحقاق گناهی دارند) عثرت علی کذا: بر آن

صاحب فرزندان زیاد می داند.

(۱) مستکبران و مغروران با گستاخی و طغیان و نفور پافشاری می کنند. [.....]

آگاه شدم.

گفت: (وَ كَذلِكَ أَعْثَرْنا عَلَيْهِمْ- ۲۱/ کهف) یعنی بدون اینکه طلب کنیم و بخواهیم بر آنها آگاه شدیم.

(عثی) [عثی].

العیث و العثیّ: در معنی بهم نزدیکند، مثل: جذب و جبذ (یعنی جذب کرد) جز اینکه- عیث- بیشتر در فسادی که با حسّ درک می شود بکار می رود. ولی- عثیّ- در چیزی که از نظر حکم و دستور، فسادش درک و فهمیده می شود، افعالش، عثی، یعثی- عثیا- است و بر این اساس آیه: (وَ لا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ- ۶۰/ بقره) است. «۱» و همچنین- عثا، یعثو، عثوّا.

اعثی: رنگی است متمایل به سیاهی و همچنین- اعثی: کسی که سخت گول و احمق است.

(عجب) [عجب]

العجب و التّعجب: حالتی است که در موقع ندانستن و جهل به چیزی به انسان دست می دهد، لذا بعضی از حکماء گفته اند: «العجب ما لا یعرف سببه» یعنی: عجب و شگفتی چیزی است که سبب آن شناخته نشود. از این روی واژه- عجب- بر خدای صحیح نیست، زیرا او- علّام الغیوب- است و هیچ پوشیده و پنهانی از او مخفی نیست، فعل این واژه- عجبت عجبا- است.

به چیزی هم که همانندش شناخته نشده- عجیب- می گویند در آیه گفت:

---

(۱) آیه در باره بنی اسرائیل است که بعد از یادآوری تمام الطاف و یاریهائی که خداوند بعد از خارج شدن از مصر به آنها نموده، می فرماید:

بخورید و بیاشامید و در زمین به تبهکاری و فساد دست نزنید.

(أَ كانَ لِلنَّاسِ عَجَباً أَنْ أَوْحَيْنا- ۲/ یونس) «۱».

آگاهی و هشداری است بر اینکه اینها همانند امر وحی را قبل از آن شناخته اند و می دانند. و در آیات: (بَلْ عَجِبُوا أَنْ جاءَهُمْ- ۲/ ق) (وَ إِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ- ۵/ رعد) «۲».

و آیه: (کانُوا مِنْ آیاتِنا عَجَباً- ۹/ کهف) یعنی این امر زیاد شگفت انگیز نیست بلکه در امور الهی و خدایی چیزهایی هست که عظیم تر و تعجّب آورتر از آن است (اشاره آیه به داستان کهف و رقیم است که می گوید: مگر چنین پنداشته ای که از آیات ما فقط اصحاب کهف و رقیم بوده است).

و آیه: (قُرْآناً عَجَباً- ۱/ جنّ) یعنی نظیرش شناخته نشده است، و همچنین سبب آن، واژه- عجب- گاهی بصورت استعاره در معنی مونق- یعنی چیزی پسندیده و خوشایند است. گفته می شود- اعجبنی کذا: مرا خوش آمد و به شگفت آورد، در آیات

---

(۱) آیا برای مردم شگفت آور است که به مردی از ایشان وحی کردیم که مردم را از پایان و فرجام بدیهاشان بیم ده و به آنها که ایمان آورده اند بشارت و نوید ده که در پیشگاه پروردگارشان پیشداشت و سابقه صدقی خواهند داشت.

(۲) اشاره به پدیده ای عبرت انگیز و شگفت آور در روند طبیعت است که به حکم و فرمان «اللّه» تمام گیاهان و درختان از آب و خاک می رویند و هر گیاهی و هر میوه ای طعمی و هر گلی بویی و هر سبزه ای طراوتی دیگر دارد خداوند می گوید: مگر نمی بینید از یک مادّه و یک اصل خوراکیهای متنوّع و رنگارنگ بدست می آورید چرا تعقّل نمی کنید (إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ- یَعْقِلُونَ) زیرا دریافت چنان واقعیّت هایی دیگر اندیشه و فکر و عمل نمی خواهد بلکه امری معقول و محسوس است، سپس می گوید: در حقایق جهان و طبیعت برای آنها که پیرو عقلند عبرتها و نشانه هاست (وَ إِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَ إِذا کُنَّا تُراباً أَ إِنَّا لَفِی خَلْقٍ جَدِیدٍ- ۵/ رعد) یعنی: اگر تو در شگفت هستی سخن اینان تعجّب انگیز است که می گویند اگر خاک شویم خلق جدیدی خواهیم داشت، اینان کسانی هستند که در اثر کفر ورزیدنشان در گردن زنجیرهای اسارت غرور و استکبار و الحاد دارند زیرا اگر اندکی تعقّل کنند می بینند که چگونه هر سال درختان و گیاهان و گلها و میوه های رنگارنگ چون اصل وجود حیاتشان در خاک باقی است مجدّدا زنده می شوند و انسان هم در اثر باقی بودن روح او مجددا به هیئتی که خدا می خواهد زنده می شود، به گفته مولوی:

هر نفس نو می شود دنیا و ما بی خبر از نو شدن اندر بقا

عمر همچون جوی نو نو می رسد مستمرّی می نماید در جسد

پس ترا هل لحظه مرگ و رجعتی است مصطفی فرمود دنیا ساعتی است

زیر گفت:

(وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ- ۲۰۴/ بقره) (وَ لا تُعْجِبْكَ أَمْوالُهُمْ- ۵۵/ توبه) (وَ يَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ- ۲۵/ توبه) (أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَباتُهُ- ۲۰/ حدید) و آیه:

(بَلْ (عَجِبْتَ) وَ يَسْخَرُونَ- ۱۲/ صافّات) یعنی از انکارشان در باره بعث و قیامت متعجّب شدی برای اینکه شناخت و معرفت تو در باره قیامت بشدّت با تحقیق همراه است و برایت محقّق است و چون آنها جاهلند استهزاء می کنند.

گفته شده- عجبت من انکارهم الوحی: از اینکه وحی را انکار می کنند به شگفت آمده ای و بعضی (بَلْ عَجِبْتَ- ۱۲/ صافّات) با ضمّه حرف (ت) خوانده اند که این چنین نیست زیرا در آن صورت و در حقیقت تعجّب و شگفت زندگی به نفس خودش نیست بلکه معنایش این است که او از آنچه در حضورش گفته می شود می گوید- عجبت- یا اینکه- عجبت- در معنی انکرت- به طور استعاره بکار رفته است یعنی گفتار آنها را انکار می کنم.

مثل آیات: (أَ تَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ- ۷۳/ هود) (إِنَّ هذا لَشَيْ ءٌ عُجابٌ- ۵/ ص) معجب: در باره کسی است که خودش را پسندیده است.

العجب من کلّ دابّه: قسمت زیرین انتهای دم چهارپایان.

(عجز) [عجز]

عجز الانسان: پشت انسان، که پشت هر چیزی غیر انسان هم به آن تشبیه شده است، در آیه گفت: (كَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ- ۲۰/ قمر) (گویی که تنه نخلهائی هستند

که از بیخ و بن برکنده شده، اشاره به تمدّن اقوامی است که در اثر فساد، نابود شده و بهلاکت رسیده اند).

عجز- اصلش درنگ کردن و تأخیر از چیزی است که حصول و درکش در ذیل واژه- دبر- یادآوری شد. واژه عجز- در سخن معمولی اسمی است برای کوتاهی کردن از انجام کار و نقطه مقابل قدرت و توانایی است گفت: (أَ عَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ- ۳۱/ مائده) (سخن یکی از پسران آدم است پس از اینکه دید کلاغ زمین را گود می کند، می گوید: آیا من از این کلاغ ناتوانترم؟!).

(اعجزت فلانا و عجّزته و عاجزته: او را ناتوان ساختم، در آیات:

(وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ- ۲/ توبه) (وَ ما أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ- ۲۲/ عنکبوت) (وَ الَّذِينَ سَعَوْا فِي آياتِنا مُعاجِزِينَ- ۵۱/ حجّ) که- معجّزین- هم خوانده شده، پس- معاجزین- یعنی کسانی که می پندارند و می اندیشند که ما را ناتوان می کنند، زیرا چنین حساب کرده اند که بعث و نشوری برای آنها، که پاداش و مجازاتشان دهد نیست و این معنی: در آیه:

(أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئاتِ أَنْ يَسْبِقُونا- ۴/ عنکبوت) هست ولی- اگر- معجزّین- خوانده شود، یعنی کسانی را که پیرو پیامبر (ص) هستند به عجز نسبت می دهند، مثل واژه های- جهّلته و فسّقته: یعنی به نادانی و فسق نسبتش دادم.

و نیز گفته شده معنی- معاجزین- مثبطین است یعنی مردم را از پیامبر (ص) مانع می شوند و باز می دارند، چنانکه در آیه: (الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ- ۴۵/ اعراف) اشاره شده است.

(عَجُوز:) پیر و ناتوان، بخاطر عجز و ناتوانیش در بیشتر کارها در آیات:

(إِلَّا عَجُوزاً فِي الْغابِرِينَ- ۱۷۱/ شعراء) (أَ أَلِدُ وَ أَنَا عَجُوزٌ- ۱۳۵/ صافّات)

(عجف) [عجف].

گفت: (سَبْعٌ عِجافٌ- ۴۳/ یوسف) جمع- اعجف و می گویند: نصل اعجف دقیق: سر نیزه ای که از نازکی و تیزی ناپیدا است (و از کوچکی و ضعیفی به چشم نمی آید) اعجف الرّجل: چهار پایانش لاغر شدند. عجفت نفسی عن الطّعام و عن فلان: خودم را از خوردن طعام بخاطر دیگری بازداشتم و امساک کردم و از او زشتی باو نیز.

(عجل) [عجل]

العجله: خواستن و قصد چیزی قبل از مدّتش، که از مقتضیات میل و شهوت است (شتاب زدگی) و از این جهت در همه جای قرآن- عجله- مذموم و ناپسند شده است تا جائیکه گفته شده- العجله من الشّیطان- در آیات:

(سَأُرِیکُمْ آیاتِی فَلا تَسْتَعْجِلُونِ- ۳۷/ انبیاء) «۱» (وَ لا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ- ۱۱۴/ طه) (وَ ما أَعْجَلَکَ عَنْ قَوْمِکَ- ۸۳/ طه) (وَ عَجِلْتُ إِلَیْکَ- ۸۴/ طه) و در آیه اخیر یادآوری می کند که هر چند شتابزدگی او مذموم است امّا چیزیکه آن را بشتاب و عجله واداشته است کاری و امری پسندیده است و آن طلب خشنودی خدای تعالی است. «۲»

در آیات: أَتی أَمْرُ اللَّهِ فَلا تَسْتَعْجِلُوهُ- ۱/ نحل) (وَ یَسْتَعْجِلُونَکَ بِالسَّیِّئَهِ: ۶/ رعد) «۳» (لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّیِّئَهِ قَبْلَ الْحَسَنَهِ- ۴۶/ نحل)

---

(۱) ترجمه: بزودی آیات خویش را به شما نشان خواهیم داد با شتاب مطالبه نکنید.

(۲) آیه در باره حضرت موسی است که در آیه قبل از آن که در بالا ذکر شده، پرسیده می شود: چرا با شتاب از قومت پیش افتادی؟ موسی می گوید آیها در پی من هستند و من برای طلب رضا و خشنودی تو با شتاب آمدم.

(۳) دو آیه اخیر در باره قیامت است که می گوید: امر خدا آمدنی است و شتاب آن را نخواهید، آیه دوّم

(وَ یَسْتَعْجِلُونَکَ بِالْعَذابِ ۴۷/ حجّ) (وَ لَوْ یُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجالَهُمْ بِالْخَیْرِ- ۱۱/ یونس) (اگر همانطوریکه خداوند با شتاب خیر و نیکی را به مردم می دهد شرّ و بدی را به آنها می داد مدّت حیاتشان بسرعت سر می رسید).

و در آیه: (خُلِقَ الْإِنْسانُ مِنْ (عَجَلٍ)- ۳۷/ انبیاء) بعضی گفته اند من عجل- من حمأ- است یعنی: از گل سیاه بد بو و این سخن صحیح نیست بلکه (مِنْ عَجَلٍ- ۳۷/ انبیاء) تنبیهی است بر اینکه انسان از حالت عجله و شتاب عاری نیست و این یکی از خویهای اخلاقی است که بر نفس او ترکیب شده است و بر این اساس گفت:

(وَ کانَ الْإِنْسانُ عَجُولًا- ۱۱/ اسراء) «۱» و آیه: (مَنْ کانَ یُرِیدُ (الْعاجِلَهَ) عَجَّلْنا لَهُ فِیها ما نَشاءُ لِمَنْ نُرِیدُ- ۱۸/ اسراء) یعنی اعراض دنیایی را به کسانی که بخواهیم می بخشیم و آن را به او واگذار می کنیم. «۲»

و آیات: (عَجِّلْ لَنا قِطَّنا- ۱۶/ ص) «۳»

هم، حالات غرور آمیز و مستکبرانه کفّار را نشان می دهد با گستاخی وقوع عذاب را پیش از رحمت طلب می کنند و حال اینکه قبل از آنها امّت و نمونه هایی بودند که عذاب و هلاکت آنها را فرا گرفته (وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلی- ظُلْمِهِمْ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَشَدِیدُ الْعِقابِ) براستی که پروردگارت در باره ظلم و ستم مردم نسبت به خویش صاحب مغفرت و آمرزش است و هم او سخت مجازات است و این تفسیر آیه ای است که می گوید:

(وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ کُلَّ شَیْ ءٍ- ۱۵۶/ اعراف).

(۱) می گوید انسان همانطور که با شتاب نیکی را می خواهد بدی را هم که عذاب است مغرورانه طلب می کند و انسان همواره شتابگر است سپس اشاره به ساعات و دقایق روز و شب می کند و می گوید: برای اینکه شماره حساب و عدد سالها را بدانید هر چیزی را به تفصیل و جدا جدا بیان کردیم و سرنوشت هر انسانی را به عهده خودش گذاشتیم و سر انجام کار هر کسی چه بخواهد و چه نخواهد به او می رسد، اشاره به ساعات روز و شب است که با تأنی و درنگ می گذرد و برای این است که انسان را از آن حالت شتابزدگی تنبّه می دهد و این رابطه اخلاقی و تربیتی، علمی و تاریخی و دینی همه سوره های قرآن است که بایستی آنها را دریافت.

(۲) و سپس نتیجه کارشان این است، دوزخی را که مذموم است نصیبش کنیم و کسانی که آخرت می خواهند و در آنراه کوشش خویش بکار می برند و مؤمنند پاداش کوشش آنها برآورده می شود، چه گروه اوّل و چه گروه دوّم هر دو را از عطایای پروردگارت کمک و بخششی می دهیم زیرا عطای پروردگار تو منع شدنی نیست.

(۳) تمام آیه چنین است: (وَ قالُوا رَبَّنا عَجِّلْ لَنا قِطَّنا قَبْلَ یَوْمِ الْحِسابِ) تکذیب کنندگانی که همچون

(فَعَجَّلَ لَكَمْ هذِهِ- ۲۰/ فتح) عجاله: شیر دادن ناشتائی و سوغات و هدیه است که زود خورده می شود. عجلتهم و لهنتهم: به سرعت ناشتائیشان دادم.

عجله: آفتابه و ابریق کوچکی که در موقع نیاز به سرعت حاضر می شود.

عجله: چرخ چاه چوبی که دلو آبکش بر آن قرار دارد و آنچه که برای سرعت و مرور و حرکت بر دو گاو بسته می شود.

(عِجل:) گوساله، به تصوّر شتابی که در راه رفتن و حرکت سریع دارد و وقتی گاو شد آرام حرکت می کند، در آیه گفت: (عِجْلًا جَسَداً- ۱۴۸/ اعراف) (پیکری و جسدی از گوساله که با سیم و زرهای فراوان اسرائیلیان به دست سامری ساخته شد).

بقره معجّل: مادّه گاوی که همراه گوساله اش باشد.

(عجم) [عجم]

العجمه: (گنگی و لکنت زبان) که نقطه مقابل روشن گویی است. اعجام: ابهام و درهم و برهم گفتن.

استعجمت الدّار: وقتی است که همه اهل خانه دور و جدا شوند و کسی دیگر در خانه باقی نماند که پاسخ روشنی بدهد و لذا بعضی از اعراب گفته اند:

خرجت عن بلاد تنطق: کنایه از آبادانی آنجا و وجود ساکنین در آنجاست. عجم- نقطه مقابل- عرب است (غیر عرب) و- عجمیّ- منسوب به آنهاست. اعجم- کسی است که در زبانش لکنت و گنگی باشد چه از عربی یا غیر عربی، به اعتبار کمی

اقوام نوح، عاد، فرعون، ثمود، لوط و اصحاب ایکه هستند با یک صیحه به سرنوشت گستاخیشان رسیدند می گویند پروردگارا پیش از روز رستاخیز نامه ها را بیاور، ای پیامبر بر آنچه می گویند پایدار باش و بنده ما داود را یاد کن که بنده ای بازگشت کننده به خدا بود.

فهمشـان از عجم (زبان غیر عربی) و به- بهیمه (جانـدار بی تمیز) عجما گفته شـده و اعجمی منسوب به آن است. و در آیه: (وَ لَوْ نَزَّلْناهُ عَلی بَعْضِ الْأَعْجَمِینَ- ۱۹۸/ شعراء) بنا بر حذف دو حرف (ی) در آن کلمه.

و آیات: (وَ لَوْ جَعَلْناهُ قُرْآناً أَعْجَمِیًّا لَقالُوا لَوْ لا فُصِّلَتْ آیاتُهُ- ۴۴/ فصّلت) «۱» (ءَ أَعْجَمِیٌّ وَ عَرَبِیٌّ- ۴۴/ فصّلت).

(یُلْحِدُونَ إِلَیْهِ أَعْجَمِیٌّ- ۱۰۳/ نحل) «۲».

بهیمه- یـا جانـدار بی تمیز و غیر عاقـل از این جهت- عجمـاء- نامیـده شـده که بـا لفظ و عبارت و نطق مثل ناطق و گوینـده از خودش خیر نمی دهد و بیان نمی کند.

نماز ظهر را هم- عجماء- گفته اند یعنی قرائت در آن آشکار و جهر نیست.

جرح العجماء: زخم و جراحتی که در آن قصاص نباشد.

اعجمت الکلام: سخن را گنگ و نامفهوم ادا کردم، نقطه مقابل آن اعربت- است یعنی سخن را روشن اداء کردم.

اعجمت الکتابه: نامفهوم بودن نوشته را با نقطه گذاری بر طرف کردم مثل- اشکیته: گله و شکوا را برطرف کردم.

حروف المعجـم: از خلیـل روایـت شـده است که (حروف معجم) حروف مقطّعه است زیرا گنـگ است. بعضـی از دانشـمندان گفته انـد که معنی- اعجمیّه- این است که حروف مجرّد و غیر متّصـل ماننـد حروفی که متّصل می شونـد دلالت بر آن نـدارد.
باب معجم: در بسته.

عجم: هسته های خرما یا انگور، مفردش- عجمه- است یا از این نظر که در مغز، خرما یا انگور قرار دارند و یا از این جهت که در موقع مکیدن خرما پیدا نیست یا از

---

(۱) اگر قرآن را نامفهوم و گنگ قرار می دادیم می گفتند چرا آیاتش به تفصیل بیان نشده.

(۲) یعنی زبان کسـی را که با آن اشاره می کننـد و می گویند قرآن را آن بشـر تعلیمت می دهد زبانش غیر عربی است و زبان قرآن عربی فصیح و روشن است (اشاره به سلمان فارسی است).

اینکه هسته خرما در حالی که خرما در دهان داخل می شود و آن را زیر دندان می گذارند اوّل هسته زیر دندان نیست.

العجم: گاز زدن به هسته خرما.

فلان صلب المعجم: او سخت آزموده و کم نظیر است.

(عدّ) [عدّ]

العدد: رقمها و یکی های ترکیب شده، گفته اند: عدد، ترکیب- آحاد است که هر دو عبارت یکی است چه آحاد مرکّب و چه ترکیب آحاد. در آیه: (عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسابَ- ۵/ یونس) (عدد و شماره سالها و حساب) خدای تعالی گوید: (فَضَرَبْنا عَلَى آذانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَداً- ۱۱/ کهف) ذکر و یادآوری سالهای خواب اصحاب کهف در غار با عدد، آگاهی دادن بر کثرت و زیادی خواب آنهاست.

(العَدّ:) ضمیمه کردن بعضی اعداد به بعض دیگر، خدای تعالی گوید (لَقَدْ أَحْصاهُمْ وَ عَدَّهُمْ عَدًّا- ۹۴/ مریم) (فَسْئَلِ الْعادِّينَ- ۱۱۳/ مؤمنون) یعنی حسابدانان و شمارشگران. و آیات:

(كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ- ۱۱۲/ مومنون) سؤال کن و بگو به شماره سالها چه مدّت در زمین بوده اید).

(وَ إِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ- ۴۷/ حجّ) (یوم در پیشگاه پروردگارت همچون هزار سال است که شما آنرا شماره می کنید) معنی- عدّ- از آنچه که گفته شد بر وجوهی دیگر هم تعمیم یافته است. شی ء معدود و محصور: در مورد چیز کم و اندک گفته می شود در برابر چیزی که از کثرت و فزونی به حساب و شماره در نمی آید، مثل عبارت بغیر حساب- که در قرآن به آن اشاره شده است. (به ذیل واژه حسب مراجعه شود). و بر این اساس آیه: (إِلَّا أَيَّاماً مَعْدُودَةً- ۸۰/ بقره) مگر روزهایی کم و اندک زیر (بنی اسرائیل بعد از پرستش گوساله) می گفتند ما به تعداد روزهای کمی که گوساله را پرستیده ایم عذاب می شویم و عکس این نیز گفته

می شود مثل: جیش عدید: لشگری زیاد.

انّهم لذو عدد: یعنی آنها در موقعیّتی هستند که از نظرت کثرت، واجب است بحساب بیایند.

در باره چیز کم می گویند: هو شی ء غیر معدود: چیز کمی است.

در آیه: (فِی الْکَهْفِ سِنِینَ عَدَداً- ۱۱/ کهف) دو امر محتمل است: ۱- از عبارتی که می گویند: هذا غیر معتدّ به. امری حساب نشدنی. ۲- و یا از عبارت- و له (عُدّه)- مشتقّ شده باشد یعنی چیز زیادی دارد که در باره مال و سلاح و غیر آن بحساب می آید و قابل توجّه است. گفت: (لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً- ۴۶/ توبه) (برایش مال و سلاح فراوانی تهیّه کرده بودند).

ماء عدّ: آب چشمه ای که قطع نمی شود و جاری است.

(عِدّه:) چیزی است که شمرده شده و کم و اندک است (قابل شمارش) و آیه: (وَ ما جَعَلْنا عِدَّتَهُمْ- ۳۱/ مدثر) یعنی: عددشان.

و آیه: (فَعِدَّةٌ مِنْ أَیَّامٍ أُخَرَ- ۱۸۴/ بقره) روزهایی دیگر غیر از زمان ماه رمضان که از او فوت شده و روزه اش بر عهده اوست و آیه: (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ- ۳۶/ توبه).

العدّه: عدّه زن و آن روزهایی است که اگر پایان پذیرفت همبستری و تزوّج با او جایز است.

در آیات: (فَما لَکُمْ عَلَیْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَها- ۴۹/ احزاب) «۱» (فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ- ۱/ طلاق) (وَ أَحْصُوا الْعِدَّةَ- ۱/ طلاق)

---

(۱) کسانی که ایمان آورده اید اگر زنان مؤمنی به همسری برگزینید و قبل از دست زدن و همبستری با آنها طلاقشان دادید، دیگر عدّه ای بر عهده آنها ندارید که عدّه نگهدارید. [.....]

(اعداد)- از واژه عدّ «۱» مثل- اسقاء از سقی- است و اگر گفته شود:

اعددت هذا لک: آن را آنطور که تو حساب کرده ای برایت قرار دادم و آماده کردم که بنابر نیازت آن را دریافت کنی. در آیات:

(وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ- ۶۰/ انفال) «۲» (أُعِدَّتْ لِلْكافِرِينَ- ۲۴/ بقره) (وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ- ۸۹/ توبه) (أُولئِكَ أَعْتَدْنا لَهُمْ عَذاباً أَلِيماً- ۱۸/ نساء) (وَ أَعْتَدْنا لِمَنْ كَذَّبَ- ۱۱/ فرقان) (وَ أَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً- ۳۱/ یوسف) (برایشان تکیه گاهی و محلّی آماده کرد.) گفته شده- اعتدت- بدون تشدید حرف (د) و اعتدّت با تشدید حرف (د) است.

و آیه: ((فَعِدَّةٌ) مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ- ۱۸۴/ بقره) روزهایی که از او فوت شده است. و آیه: (وَ لِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ- ۱۸۵/ بقره) یعنی عدّه ماه.

---

(۱) صاحب مقائیس اللّغه می نویسد: اصل و ریشه واژه- عدّ شمردن است و اعداد: تهیّه کردن، و از این دو اصل، فروعی بشرح زیر مشتقّ می شود العدّ: شمردن چیزی. عددت الشّی ء: آن را شمردم. الشی ء معدود:

چیزی کم و شمرده شده. عدید: کثرت و زیادی. فلان فی عداد الصّالحین: او از شمار صالحین است.

عدد: مقداری که شمرده می شود. ما اکثر عدید بنی فلان و عددها: چقدر تعداد و نفرات آنها زیاد است. یتعادون و یتعدّون: بیشتر از آن می شوند.

عدّه: پس انداز برای آینده. اعددته و اعدّه: آماده اش کردم استعددت و تعدّدت له: برایش آماده کردم. عدّه: از- عدّ- یعنی روزها و ماهها و گروه معیّن. عدّ: آبگیر- جمعش- اعداد- زیرا آبی کمه پیوسته جریان دارد مثل چیزی است که همیشه آماده است.

ماء عدّ: آب جاری و فراوان. ابو حاتم سجستانی می گوید: عدّ یعنی آب زمینی، و چشمه و چاه و کرغ:

آب آسمان و باران. عداد:- هیجان و درد گزیدگی و این نظر از خلیل بن احمد است چون درد مار گزیده هر سال در آن روز تکرار می شود و همان- معاد- است. عداد الملدوغ: درد ساعت به ساعت مار گزیده. این اعرابی می گوید: عداد روزی است که بخشش می کنند که سالیانه تکرار می شود، از این معنی پیامبر (ص) فرمود: «ما زالت اکله خیبر تعاودنی فهذا اوان قطعت ابهری» عدّان: زمان معدود و محدود، عداد: جمع شدن مردم و دادن هزینه نفر به نفر به مردم (مقائیس اللّغه ۴/ ۳۲- ابن فارس)

(۲) برای مقابله با دشمنان خدا و دشمنان خودتان تا می توانید نیرو و سلاح آماده کنید.

و در آیـه: (وَ اذْکُرُوا اللَّهَ فِی أَیَّامٍ مَعْـدُوداتٍ- ۲۰۳/ بقره) سه روز بعـد از عیـد قربان است و به نظر بعضـی از فقهاء- معلومات- دهم ذیحجّه است و معـدودات روز عیـد قربان و دو روز بعـد از آن، بنابراین روز عیـد قربان از معلومات و (معـدودات) هر دو است.

عـداد: وقـتی است که برای برگشـتن درد و بیمـاری بحسـاب می آیـد پیـامبر علیه الصّـلاه و السّـلام فرمود: «مـا زالت اکله خیبر تعاودنی».

(در جنگ خیبر به پیامبر لقمه ای زهر آلود خورانیـده بودنـد و لـذا می فرماید پیوسـته اثر آن عود می کند. معاوده و عداد- هر دو، مصدر باب مفاعله است) عدّان الشّی ء: زمان آن چیز.

(عدس) [عدس]

عدس دانه ای است معروف و شـناخته شده، در آیه گفت: (وَ عَدَسِها وَ بَصَلِها- ۶۱/ بقره) «۱» عدسه: جوشهای ریز پوست بدن که به شکل عدس است (زگیل یا میخچه و یا به زبان اهالی غرب کشور- بالوک).

عدس: راندن ستوران و استر.

عدس فی الأرض: در زمین سفر کرد و رفت.

عدوس: زن دلیر و شجاع.

---

(۱) عدس و پیاز چیزهایی است که بنی اسرائیل در برابر نعمتهای متعالی پروردگار از او می خواستند یعنی بهانه عدس و پیاز و سیر و خیار می کردند و چشمشان آزاد شدن از اسارت را نمی دید و تنها برای خوراکیها و مادّیات ارزش قائل بودند.

(.

(عدل) [عدل]

العداله و المعادله: لفظی است که در حکم و معنی مساوات است و به اعتبار نزدیک بودن معنی عدل به مساوات، در آن مورد هم بکار می رود. عدل و عدل- در معنی بهم نزدیکند ولی- عدل در چیزهایی است که با بصیرت و آگاهی درک می شود و بکار می رود. مثل احکام و بر این اساس آیه:- أَوْ عَدْلُ ذلِکَ صِیاماً- ۹۵/ مائده) است.

ولی واژه های- عدل و عدیل- در چیزهایی است که با حواس درک می شوند مثل: اوزان، اعداد و پیمانه ها.

پس (عَدل)- تقسیط بر اساس راستی و کمال است از این روی روایت شده است که: «بالعدل قامت السّموات و الارض».

آگاهی و خبری است بر اینکه هر گاه رکنی از ارکان چهارگانه در عالم افزون بر دیگری یا کم از دیگری می بود جهان بنابر مقتضای حکمت انتظام نمی داشت. «۱»

عدل دو گونه است: ۱- عدل مطلق: عدلی که عقل و خرد بر خوبی آن حکم

---

(۱) ارکان چهارگانه در عالم بنابر نظر علماء پیشین که در یونانی (اسطقسات) گفته می شده عبارت از چهار عنصر (آب- خاک- باد- آتش) بوده و نیز اجرام آسمانی و اصل و مادّه هر چیز یا طبایع چهارگانه که (حرارت، برودت، یبوست، رطوبت) است و هر یک از فلاسفه یونانی یکی از این عناصر و طبایع را اصل وجود عالم می دانستند، مثل طالس ملطی که رطوبت و آب را اصل مادّه المواد عالم می دانست.

دیمقراطیس ذرّات اتم را (که در قرن بیستم با شکسته شدن اتم، بقاء انرژی نه مادّه به ثبوت رسید).

هراکلیوس حرارت و آتش را. انکسیمانوس هوا را اصل می دانست. فیثاغورث عدد را و بالاخره انکسیماندرس شاگرد طالس معتقد بود که اصل موجودات چیزی است غیر متعیّن (بدون جسم مادّی) و غیر متشکّل و بی پایان و بی آغاز، بی انجام و جاوید و جامع خشکی و تری و گرمی و سردی. سعدی هم حیات و سلامتی را مرهون نظم و همسانی و تعادل چهار طبیعت فوق در آدمی می داند و می گوید:

چهار طبع مخالف سرکش چند روزی بودند با هم خوش

چون یکی زین چهار شد غالب جان شیرین برآید از قالب

پس عدل تنظیم مواد مورد نیاز وجودی هر موجود بنابر مقتضای حکمت است چنانکه گفت: (فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ حجر) یعنی پس از تنظیم شخصیت وجودیش و قابلیتش روح خدایی در او دمیده شده که مراحل وصول به تسویه وجودی هم در آیات مختلف بیان شده است و لذا می بینیم اساس حیات آدمی (آب- خاک- نور- نفخه روح الهی)- است.

می کند و در هیچ زمانی منسوخ نشده است و هیچ زمان و به هیچ وجه چنان عدلی به اعتداء و زیاده روی و ستم وصف نشده است، مثل احسان و نیکی کردن به کسی که به تو نیکی کرده است و خودداری از اذیّت به کسی که از اذیّت و آزار نسبت به تو خودداری کرده است.

۲- عدلی که وجودش در شریعت به عدالت شناخته می شود و ممکن است در بعضی اوقات منسوخ شود مثل قصاص و دیه جنایات و اصل مال مرتد، و لذا گفت:

(فَمَنِ اعْتَدی عَلَیْکُمْ فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ- ۱۹۴/ بقره) «۱» و گفت: (جَزاءُ سَیِّئَهٍ سَیِّئَهٌ مِثْلُها- ۴۰/ شوری) که قصاص و جزاء متقابل در دو آیه فوق نخست اعتداء و سپس- سیّئه- نامیده شده و این موضوع همان معنی آیه: (إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ- ۹۰/ نحل) است. «۲» پس عدل- مساوات و پاداش و مکافات است یعنی (برابر عمل نمودن و برابر پاداش و تلافی کردن) اگر خیر و نیک بود پس عدالتش همان تلافی به خیر و نیکی است و اگر شرّ و بدی بود عدلش همان شرّ و بدی است و- احسان- این است که در برابر خیر و نیکی، پاداشی بیشتر از آن داده شود و شرّ و بدی را کمتر از آن تلافی کنند.

رجل عدل: مردی عادل.

رجال عدل: مردانی عادل، که در جمع و مفرد هر دو عدل گفته می شود، شاعر

---

(۱) هر که از دشمنان در جنگ بر شما تعدّی کرد به همان اندازه بر او تعدّی کنید و از عقوبت خدا پروا نمائید که خدا با پرهیزکاران است و در آیه قبلش می گوید: اگر با شما کارزار کردند بکشیدشان که سزای کافران چنین است و هر گاه باز ایستادند خدا آمرزنده و رحیم است، با آنها کارزار کنید تا فتنه از میان برداشته شود و دین برای خدا باشد و اگر از جنگیدن با شما باز ایستادند تجاوز و تعدّی جز بر ستمکاران روا نیست.

(۲) امیر المؤمنین (ع) در نهج البلاغه آیه فوق را اینگونه تفسیر می فرماید: العدل: الانصاف، و الاحسان:

التّفضل، که در متن هم به همین ترتیب واژه های عدل و احسان بیان شده است. عدل: خیر را به اندازه خیر و احسان افزون بر خیر و نیکی نمودن و کمتر از بدی بدی کردن است. (نهج البلاغه صبحی صالح ۲۳۱ ص ۵۰۹)

گفت: فهم رضا و هم عدل: (مردانی عادل و خشنودند).

اصل عادل- مصدر است مثل آیه: (وَ أَشْهِدُوا ذَوَیْ عَدْلٍ مِنْکُمْ- ۲/ طلاق) یعنی دارای عدالت.

و آیات: (وَ أُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَیْنَکُمُ- ۱۵/ شوری) (وَ لَنْ تَسْتَطِیعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَیْنَ النِّساءِ- ۱۲۹/ نساء) اشاره به چیزی از میل و کجی است که سرشت انسان بر آن نهاده شده، پس هرگز انسان قادر به مساوات در محبّت میان همسران نیست و نه می تواند محبّت را به تساوی در میانشان برقرار کند (و لذا فرمود فواحده کنید). و آیه: (فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَواحِدَةً- ۳/ نساء) اشاره به عدالتی است که همان نفقه و بخشش زندگی است و گفت:

(وَ لا یَجْرِمَنَّکُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلی أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا- ۸/ مائده) (أَوْ عَدْلُ ذلِکَ صِیاماً- ۹۵/ مائده) یعنی آنچه را از غذا و طعام که معادل قضای روزه است. پس اعتبار معنی مساوات در غذا- عدل گفته می شود و اینکه گفته اند: «لا یقبل منه صرف و لا عدل».

گفته شده عدل در اینجا کنایه از فریضه است و حقیقتش آن چیزی است که قبلا گفته شده. صرف: نافله است یعنی زیادی و فزونی، بنابراین (صرف و عدل) مثل (عدل و احسان) است یعنی برابری و افزونی، و معنی حدیث فوق این است که از او پذیرفته نمی شود یعنی چیزی برایش نیست و ندارد. «۱» (نه توبه و نه فدیه، از او پذیرفته نیست).

و آیه: (بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ- ۱/ انعام) یعنی برای خدای، عدیل و مانندی قرار می دهند که مثل آیه: (هُمْ بِهِ مُشْرِکُونَ- ۱۰۰/ نحل) است و گفته اند، یعنی افعال خداوند را از او

---

(۱) ابو عبید می گوید گفته شده- صرف همان نافله است و (عدل) فریضه، که به گفته راغب مثل عدل و احسان است که اجرای عدالت واجب، و رعایت احسان نوعی فضیلت و از عدل برتر است که در حکم همان نوافل و مستحبّات است.

صرف الحدیث- این است که سخن را برای اینکه دلهای مردم بیشتر به آن بگرود و مایل شود افزون کنی پس صرف کلام یعنی زیادتی سخن و افزون نمودن آن. (تهذیب اللّغه- ۲/ ۳۵۵)

منصرف و آن را به غیر خدا نسبت می دهند (همچون پندار و فرضیه باطلی که وجود جهان را با این همه نظم و حکمت و ترتیب از مادّه می دانند) یا اینکه- یعدلون بعبادتهم عنه تعالی عبادتشان را که بایستی برای خدا باشد از او منصرف و متوجّه به غیر می کنند.

و آیه: (بَلْ هُمْ قَوْمٌ یَعْدِلُونَ- ۶۰/ نحل) که اگر از معانی فوق باشد صحیح است، و نیز اگر از عبارتی که می گویند: عدل عن الحقّ «۱» در وقتی که با جور و ستم از حقّ عدول

---

(۱) به گفته ابن فارس (ع- د- ل) دو اصل و دو ریشه صحیح دارد ولی معانی آنها در برابر هم، مثل دو متضادّ قرار دارد ۱- عدل: در معنی دلالت و برابری ۲- دلالت بر انحراف و کژی.

اصل اوّل- العدل من النّاس: شخصی است که روش مستقیم او مورد خشنودی مردم است جمعش- عدول- است و عدل: حکم دادن به برابری است، فرّاء می گوید: واژه عدل با فتحه حرف (ع) برابری دو چیز است که از دو جنس باشند و با کسره حرف (ع) یعنی عدل: برابر شدن دو چیز همجنس است، در آیه: (أَوْ عَدْلُ ذلِکَ صِیاماً- ۹۵/ مائده) در اصطلاح نحو خروج کلمه از صیغه اصلی است. شاهد عدل و عادل- کسی است که از انجام گناهان بزرگ پروا دارد و بر گناهان کوچک اصرار نمی ورزد و از کارها و کردارهای پست و ناپسند مثل چیز خوردن در راه و معبر مردم و بول کردن در راههای خودداری می کند. چیزی اگر مساوی چیز دیگر باشد آن را- عدل- آن می گویند و آیه: (بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ ۱/ انعام) یعنی مشرکین از پروردگارشان دور می شوند گویی که چیز دیگری با خدا برابر گرفته اند. عدل: از همین معنی، قیمت و ارزش چیزی است و فدیه در برابر آن. عدل: ضدّ جور و ستم است. عدل فی رعیّته: در میان ملّتش عدالت کرد. یوم معتدل: روزی که گرما و سرما برابر است (نه زیاد گرم و نه زیاد سرد) عدلته حتّی اعتدل: او را مستقیم و برابر کردم.

اصل دوّم- عدل در معنی اعوجاج و انحراف. عدل و انعدل: کج شد. عدولیّه: کشتی که مسافر بارش با ظرفیتش میزان و برابر است. سعید بن جبیر می گوید: انّ العدل علی اربعه انحاء: عدل بر چهار روش است:

۱- عدل در حکم و داوری، خدای تعالی گفت: (وَ إِذا حَکَمْتُمْ بَیْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْکُمُوا بِالْعَدْلِ- ۵۸/ نساء) اگر در میان مردم داوری و حکومت کردی به عدالت حکم کن.

۲- عدل در گفتار و سخن، خدای تعالی گفت: (وَ إِذا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا ۱۵۲/ انعام) اگر سخن گفتید عادلانه گوئید.

۳- عدل در معنی فدیه در آیه: (لا یُقْبَلُ مِنْها عَدْلٌ- ۱۲۳/ بقره).

۴- عدل در شرک ورزیدن بخدای تعالی، گفت: (ثُمَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ- ۱/ انعام) یعنی شرک می ورزند. تعدیل الشیی ء من غیر جنسه حتّی تجعله له مثلا: ارزش نهادن و استوار داشتن چیزی بچیزی دیگر که از جنس هم نباشد تا اینکه مثل هم نشوند، در حدیثی از علی (ع) آمده است که فرمود: «کذب العادلون یک اذا شبّهوک باصنامهم» دروغ گفته اند کسانی

که تو را با بت هایشان برابر داشتند. (نهج البلاغه خطبه ۹۱، اشباح ص ۱۲۶- لسان العرب ۱/ ۴۳۶- تهذیب اللّغه ۲/ ۲۱۸- مقائیس اللّغه ۴/ ۲۴۷- المحکم ۲/ ۱۳).

ص: ۵۶۶

کرده است، هم باشد صحیح است. (عبارت اخیر قسمتی از آیه ای است که روشنگر روحیه پلید و تبهکار قوم لوط است که به عذاب دچار شدند).

ایّام معتدلات: روزهایی که بخاطر اعتدالشان پاکیزه و طیّبند.

عادل بین الأمرین: وقتی است که کسی درد و کار می نگرد که کدامیک ارجحیّت و برتری دارند.

عادل الأمر: در آن کار درمانده شد و با رأی و نظرش به یکی از طرفین آن کار عمل نمی کند.

وضع علی یدی عدل «۱»- مثلی است مشهور.

(عدن) [عدن]

آیه: (جَنَّاتِ عَدْنٍ- ۷۲/ توبه) یعنی بهشت استقرار و آرامش و ثبات.

عدن بمکان کذا: در آنجا استقرار یافت و از این معنی واژه- معدن است که محلّ استقرار جواهرات و سنگهای قیمتی است، پیامبر علیه الصّلاه و السّلام فرمود: «المعدن جبار» معدن رایگان است.

(عدا) [عدا]

العدو: تجاوز و درگذشتن از حدّ است که با التیام منافات دارد یعنی با بهبودی بخشیدن و سازگاری دادن میان دو چیز تفاوت دارد، واژه عدو:

---

(۱)- ضرب المثل فوق در باره شخصی است به نام عدل بن جزین سعد که قبل از اسلام سردار سپاه و پلیس- تبّع- بوده و هر گاه- تبّع می خواست کسی را بکشد بدست او می سپرد و او نیز او را می کشت و از چنگالش خلاصی ممکن نبود لذا مردم در باره اش گفتند: وضع علی یدی عدل- یعنی گرفتار در دست عدل بن جز است- که خلاصی برایش نیست.

واژه- عدل- در این ضرب المثل ابهام دارد از این جهت در باره کسی که از حیاتش مأیوس شود بکار می رود. (تهذیب اللّغه ۲/ ۲۱۸- المحکم ۲/ ۱۳- لسان العرب ۱۱/ ۴۳۶).

۱- گاهی به اعتبار (قلب و دل) است که آن را- العداوه و المعاداه می گویند یعنی: (کینه توزی و دشمنی در دل پنهان داشتن.

۲- و زمانی به اعتبار (راه رفتن) گفته می شود- العدو: دویدن و هروله ۳- گاهی باعتبار کوتاهی نمودن از عدالت و افساد در معامله گویند له العدوان و العدو: در معامله بی عدالتی و ظلم و خصومت دارد- گفت: (فَیَسُبُّوا اللَّهَ عَدْواً بِغَیْرِ عِلْمٍ- ۱۰۸/ انعام). (بدون آگاهی و علم و از روی جهالت خدای را خصمانه و ظالمانه سبّ می کند).

۴- و گاهی به اعتبار مکانهای آرمیدن و قرار گرفتن است، گفته می شود: له العدواء: ناآرام و نامطمئنّ است.

مکان ذو عدواء: جائیکه اجزایش با هم متناسب و قابل استقرار نیست. در باره معنی معادات و دشمنی و کینه پنهانی در دل گفته می شود:

رجل عدوّ و قوم عدوّ: مرد و قومی کینه توز (که مثل واژه- عدل در جمع و مفرد یکی است) در آیه گفت: (بَعْضُکُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ- ۳۶/ بقره)- (در باره آغاز حیات بشر در زمین است که می گوید بعضی از شما با بعض دیگر دشمن خواهید بود) جمع آن- عدی و اعداء- است گفت: (وَ یَوْمَ یُحْشَرُ أَعْداءُ اللَّهِ- ۱۹/ فصّلت).

عدوّ دو گونه است: ۱- عداوت بقصد دشمنی و خصومت مثل آیات:

(فَإِنْ کانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَکُمْ- ۹۲/ نساء) (جَعَلْنا لِکُلِّ نَبِیٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِینَ- ۳۱/ فرقان) «۱» و دشمنی از دیگری و از غیر

---

(۱) اشاره به دشمنان در آیه، ستمگرانی هستند که در آیات قبل می گوید: آن هنگامی که ستمگر دستهای خویش می گزد و می گوید: ای کاش طریقه و روش پیامبر را برمی گزیدم و ای کاش فلانی را که گمراهم کرد به دوستی انتخاب نمی کردم مرا از راه قرآن گمراه و دور کرد و شیطان مایه خذلان و خواری آدمی است آنگاه پیامبر (ص) می گوید پروردگارا قوم من این قرآن را مهجور گزارده اند و این چنین است که برای هر پیامبری دشمنانی از مجرمین و گناهکاران ستمگر قرار داده ایم و پروردگارت از نظر هدایت و یاری برای پیامبر و مؤمنین کافی است.

جنس خود در آیه: (عَدُوًّا شَیاطِینَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ- ۱۱۲/ انعام).

۲- دشمنی و عداوتی که از روی قصد نباشد بلکه حالتی به او دست می دهد که اذیّت می شود همانگونه که از دشمنان مورد اذیّت و آزار قرار می گیرد، مثل آیه: (فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِی إِلَّا رَبَّ الْعالَمِینَ- ۷۷/ شعراء) «۱».

و آیه ای در باره اولاد که می گوید: (عَدُوًّا لَکُمْ فَاحْذَرُوهُمْ- ۱۴/ تغابن) «۲» و از معنی- عدو- یعنی دویدن، می گویند:

فعادی عداء بین ثور و نعجه: (میان میش و گاو بسختی دوید). یعنی یکی از آنها بدنبال دیگر دوید.

تعادت المواشی: بعضی از چهارپایان بدنبال بعضی دیگر دویدند. رایت عداء القوم:

کسانی که جزء رجّاله ها و مردمان فرومایه بشمار می روند. (اعتِداء:) تجاوز کردن از حقّ، گفت:

(وَ لا تُمْسِکُوهُنَّ ضِراراً لِتَعْتَدُوا- ۲۳۱/ بقره) «۳» (وَ مَنْ یَعْصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَتَعَدَّ حُدُودَهُ- ۱۴/ نساء) (اعْتَدَوْا مِنْکُمْ فِی السَّبْتِ- ۶۵/ بقره) تعدّی و نافرمانی یهودیان در روز شنبه برای این بود که راهی برای حلال شمردن صید ماهیان اتّخاذ کرده بودند و آنها را می گرفتند.

گفت: (تِلْکَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَعْتَدُوها- ۱۲۹/ بقره) (فَأُولئِکَ هُمُ العادُونَ- ۷/ مؤمنون)

---

(۱) سخن حضرت ابراهیم است به بت پرستان که می گوید آنها، یعنی بت ها دشمنند بجز پروردگار عالمیان که مرا آفریده و هم او هدایتم می کند آبم می دهد و در بیماری شفایم می بخشد یعنی هر چند که بت ها جمادند و قصد دشمنی ندارند ولی پرستش آنها حالتی است که دشمنی ایجاد می کند.

(۲) تمام آیه چنین است می گوید: بعضی از زنان و فرزندانتان بدون قصد و هدف شما را اذیّت می کنند و دشمن می شوند از آنها بر حذر باشید و اگر از آنها در گذرید و چشم پوشی کنید و آنها را ببخشید خداوند آمرزنده و رحیم است.

(۳) همسران مطلّقه را برای زیان رساندن به آنها نگه مدارید که به آنها ستم کنید.

(فَمَنِ اعْتَدی بَعْدَ ذلِکَ- ۱۷۸/ بقره) (بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عادُونَ- ۱۶۶/ شعراء) یعنی معتدون و تجاوزگران یا معادون او متجاوزون الطّور- (کسانی که پا ز گلیم خویش درازتر می کنند و متعدّینند).

عدا طوره: از حدّ خویش تجاوز کرد. و آیه: (وَ لا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ الْمُعْتَدِینَ- ۱۹۰/ بقره).

گفت: (فَمَنِ اعْتَدی عَلَیْکُمْ فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدی عَلَیْکُمْ- ۱۹۴/ بقره) یعنی به اندازه دشمنی او به او مقابله کنید و به اندازه تجاوزش، تجاوز کنید نه از دشمنی و عدوان که آغاز نمودن به آن منع شده است. و آیه (تَعاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَ التَّقْوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- که به طریق مجازات و تلافی است و با کسی که آن را آغاز کرده صحیح است که انجام شود، آیه: (فَلا عُدْوانَ إِلَّا عَلَی الظَّالِمِینَ- ۱۹۳/ بقره) است (جز بر ستمگران عدوانی نیست یعنی به جز بر ستمگر عدوان جایز نیست).

و آیه: (وَ مَنْ یَفْعَلْ ذلِکَ، عُدْواناً وَ ظُلْماً فَسَوْفَ نُصْلِیهِ ناراً- ۳۰/ نساء) «۱» و آیه (فَمَنِ اضْطُرَّ غَیْرَ باغٍ وَ (لا عادٍ)- ۱۷۳/ بقره).

یعنی بدون اینکه خواستار طعامی و خوردنی لذّت بخش باشد و نیز بدون اینکه از حدود سدّ جوع و رفع گرسنگی تجاوز کند، که گفته اند معنی آیه فوق: «غیر باغ علی الامام و لا عاد فی المعصیه طریق المخبتین»، است. یعنی بدون اینکه بر امام نافرمانی شود و نه اینکه عصیانگر در راهی باشد، بلکه راه فروتنان را دنبال کند.

عدا طوره: از حدّش گذشت و تجاوز کرد و به دیگری ستم کرد و از این معنی است عبارت: التّعدّی فی الفعل- متعدّی در فعل، که در نحو عبارتست از رسیدن و تجاوز معنی فعل از فاعل به مفعول.

---

(۱) در باره بنا حقّ خوردن اموال دیگران است مگر اینکه از راه معامله ای که به رضایت طرفین باشد انجام شود سپس می گوید: هر که از روی ستم و تعدّی چنین کند بزودی او را به عذابی الیم و دردناک می رسانیم. [.....]

(ما عدا) کذا: در مورد استثناء بکار می رود، در آیه: (إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَهِ الدُّنْیا وَ هُمْ بِالْعُدْوَهِ الْقُصْوی- ۴۲/ انفال) یعنی کنار و جانبی دور، و در گذشته از قرب و نزدیکی.

(عذب) [عذب]

ماء عذب: آبی پاک و خنک.

در آیه گفت: (هذا عَذْبٌ فُراتٌ- ۵۳/ فرقان).

اعذب القوم: آبشخور و آبشان شیرین و پاکیزه شد.

(عَذاب:) گرسنگی سخت و شدید. عذّبه تعذیبا: حبسش را در عذاب زیاد کرد، گفت: (لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذاباً شَدِیداً- ۲۱/ نمل).

(وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُعَذِّبَهُمْ وَ أَنْتَ فِیهِمْ وَ ما کانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَ هُمْ یَسْتَغْفِرُونَ- ۳۳/ انفال):

به عذابی که آنها را از ریشه براندازد و نابود کند گرفتارشان نمی کند یعنی (آنگاه که تو در میان ایشان هستی خدا عذابشان نمی کند و زمانی هم که در حال استغفار و طلب آمرزشند عذابشان نمی کنند). و آیه: (وَ ما لَهُمْ أَلَّا یُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ- ۳۴/ انفال) یعنی با شمشیر عذابشان نمی کند (عذاب دنیائی) و در آیات: (وَ ما کُنَّا مُعَذِّبِینَ- ۱۵/ اسراء) (وَ ما نَحْنُ بِمُعَذَّبِینَ- ۱۳۸/ شعراء) (وَ لَهُمْ عَذابٌ واصِبٌ- ۹/ صافّات) «۱» (وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ- ۱۰/ بقره) (وَ أَنَّ عَذابِی هُوَ الْعَذابُ الْأَلِیمُ- ۵۰/ حجر) در اصل معنی- عذاب- اختلاف شده است، بعضی گفته اند معنی آن از عبارتی است که می گویند: عذب الرّجل: در وقتی که کسی خور و خواب را ترک کند و او را- عاذب و عذوب- گویند.

---

(۱) در باره شیاطین است که عذابی پیوسته و دائمی است.

پس- تعذیب- در اصل وادار نمودن انسانی است به این که گرسنگی بکشد و بیدار باشد.

و نیز گفته شده: اصلش از- عذب- (شیرینی و گوارائی) است پس عذّبته- گوارایی و شیرینی حیاتش را از او دور کردم که بر وزن- مرّضته و قذّیته: (بیمارش کردم و در چشمش خاشاک ریختم). و نیز گفته شده اصل- تعذیب- زیاد زدن با سر تازیانه است.

بعضی از واژه شناسان گفته اند: تعذیب- همان زدن است و یا از عبارت- ماء عذب- است وقتی که در آب، خاک و گل و لای باشد پس عذّبته- به معنی اخیر مثل عبارت:

کدّرت عیشه و زلّقت حیاته- است یعنی زندگیش را تار و حیاتش را بی ثبات و لغزان نمودم. عذبه السّوط و اللّسان و الشّجر: لبه و تیزی تازیانه و زبان و اطراف شاخه های درخت.

(عذر) [عذر]

العذر: تقاضا و خواست انسان از چیزیکه بوسیله آن گناهانش را محو کند، می گویند: عذر و عذر- که سه گونه است: ۱- یا این است که می گوید: آن کار را نکردم.

۲- یا اینکه به این خاطر چنان کردم، و سپس چیزی را بیان می کند که از گنهکار بودن خارجش کند.

۳- و یا می گوید آن کار را انجام دادم و دیگر تکرار نمی کنم و از این قبیل سخنان. و این سه قسم عذرخواهی همان توبه است پس هر توبه ای عذری است و هر عذری توبه نیست.

(اعتَذَرتُ الَیه:) برایش عذر آوردم. عذرته: عذرش را پذیرفتم گفت:

(یَعْتَذِرُونَ إِلَیْکُمْ قُلْ لا تَعْتَذِرُوا- ۹۴/ توبه)

(مُعذِر:) کسی است که برای خود عذری می بیند و بهانه ای دارد امّا در حقیقت عذری ندارد. و گفت: (وَ جاءَ الْمُعَذِّرُونَ- ۹۰/ توبه) که- معذرون- هم خوانده شده یعنی کسانی که عذر و بهانه می آورند، ابن عبّاس گفته است- لعن اللَّه المعذّرین و رحم المعذّرین: خداوند عذر و بهانه آوردن را از رحمتش دور کند و آنان که معذورند رحمت نماید.

و آیه: (قالُوا (مَعْذِرَةً) إِلی رَبِّکُمْ- ۱۶۴/ اعراف) معذره- مصدر- عذرت- است، گویی که می گوید: از او می خواهم که مرا معذور دارد.

اعذر: چیزیکه معذورش کرد ارائه داد.

بعضی از علماء گفته اند اصل عذر- عذره- است که چیزی نجس است و از این معنی- قلفه- را عذر نامیده اند (قلفه پوستی است که در موقع ختنه کردن جدا کنند) می گویند: عذرت الصّبیّ: در وقتی که او را از نجاست پاک کنی، و همچنین:

عذرت فلانا: با عفو کردن و بخشیدن گناهش پلیدی و نجاست را از او زایل کردم مثل عفرت له: گناهش را پوشاندم و افشاء نکردم.

عذره: پوست ختنه و پرده بکارت که تشبیهی به قلفه ای است که گفته شد. فقیل عذرتها ای افتضضتها: (به زفافش رسیدم).

و نیز- عذره: درد گلوی کودک. عذر الصّبیّ: کودک به گلو درد مبتلا شد، شاعر گفت: غمز الطّبیب نغانغ المعذور. (دست گذاردن طبیب به حلقوم مبتلا به گلو درد).

اعتذرت المیاه: آب ها قطع شد. اعتذرت المنازل: خانه ها، کهن و قدیمی شدند که تشبیهی است به عذر خواهنده ای که بخاطر آشکار بودن عذرش، گناهش پوشیده و محو می شود.

عاذره: زنی که بعد از دشتان و حائض و تطهیر مجدّدا دشتان می شود العذوّر: بد اخلاق، به اعتبار- عذره یعنی پلیدی و نجاست.

اصل- عذره: در گاه و گرداگرد خانه و خرابه و مزبله است که بخاطر اینکه

فضولات در آنجا ریخته می شود به این اسم نامیده شده.

(عرّ) [عرّ]

گفت: (أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ- ۳۶/ حجّ) (نیازمند و سائل را اطعام کنید). معترّ:

کسی که سؤال می کند می گویند- عرّه یعرّه: اندوهگین و نیازمندش کرد.

اعترت بک حاجتی: نیازمندی او را بتو نمایاندم.

(عَرّ) و عرّ: پیسی و گری که بر پوست بدن عارض می شود و از این معنی به هر زیان و مضرّتی- معرّه- گفته شد و تشبیهی است به- عرّ- که همان بیماری پیسی پوشیده است، در آیه گفت:

(فَتُصِیبَکُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّهٌ بِغَیْرِ عِلْمٍ- ۲۵/ فتح) (که از سوی ایشان زیان و زحمتی ندانسته، و بدون اینکه بفهمند به شما می رسد).
عرار: حکایت صدای وزش باد است.

عارّ الظّلیم: شتر مرغ بانگ برآورد.

عرعر: سرو کوهی و درختی است که بخاطر حرکت برگهایش این چنین نامیده شده. عرعار: نوعی بازی که این واژه حکایت صوت آن بازی است.

(عرب) [عرب]

العرب: فرزند اسماعیل (ع) و جمع آن در اصل اعراب است سپس این لفظ اسمی برای ساکنین بادیه ها و دشت ها شده است، و در آیات:

(قالَتِ الْأَعْرابُ آمَنَّا- ۱۴/ حجرات) (الْأَعْرابُ أَشَدُّ کُفْراً وَ نِفاقاً- ۹۷/ توبه) (وَ مِنَ الْأَعْرابِ مَنْ یُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ- ۹۹/ توبه) «۱» برای جمع اعراب- اعاریب- گفته شده، شاعر گوید:

اعاریب ذوو فخر بافک و السنه لطاف فی المقال

---

(۱) این سه آیه روشنگر اقشار مختلف بادیه نشینان است که همانند سایر مردم و شهرنشینان گروهی

یعنی: (اعرابی که بـا دروغ و زبانهای چرب و نرم صاحب افتخارنـد) اعرابیّ: در عرف و سـخن معمولی اسـمی است منسوب به بادیه نشینان.

العربیّ: فصیح و با فصاحت.

اعراب: درست و آشکار سخن گفتن، می گویند: اعرب عن نفسه: بروشنی از خود سخن گفت، و در حدیث:

«الثّیب تعرب عن نفسها» «۱» (زن بی شوی حال خود را روشن بیان می کند).

اسـلام آوردند، عدّه ای سـخت کفر پیشه، و گروهی نیز براستی مؤمن به خدا و معاد و انفاق کننده در راه خدای برای تقرّب به او، که سپس در آیه گفت: اینان آنچه را خرج می کنند مایه تقرّب به خدای و خواست پیامبر می دانند بدانید که همان انفاقها برای ایشـان مـایه تقرّب اسـت- (سَیُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِی رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ- ۹۹/ توبه) خداونـد آنهـا را در رحمت خویش داخل کند.

(۱) حدیث فوق به الفاظ مختلف ذکر شده «الثّیب یعرب عنها لسانها یعنی زبان زن بی همسـر بروشـنی از او سخن می گوید» و همچنین بصورت «الثّیب احقّ بنفسـها من ولیّهـا و البکر یسـتأذنها ابوهـا فی نفسـها و اذنها صـماتها» یعنی زنی که شوهر داشـته و اکنون بی همسـر است در کار خود برای اختیار همسـر بر ولی خویش مقـدّم است و دوشـیزه پدرش در باره کارش از او اجازه می گیرد و اجـازه دختر سـکوت اوست در مقـائیس اللّغه- تسـتأمر فی نفسـها- ذکر شـده یعنی پـدر با دختر مشورت می کنـد. ازهری می گوید: اعراب و تعریب معنایشان یکی است و همان آشکارا و روشن گفتن است.

اعرب عنه لسانه و عرّب: با فصاحت و روشنی از خود سخن گفت. اعرب عن الرّجل: آشکارش کرد.

عرّب عنه: با دلیل سـخن گفت. در حدیث تیمی آمده است که: «کانوا یستحبّون یلقّنوا الصّبّی، حین یعرب ان یقول لا اله الّا اللّه سبع مرّات» یعنی دوست داشـتند و مستحبّ می دانند وقتی کودکانشان به روشن سخن آغاز می کند هفت بار به او بگویند که عبارت- لا اله الّا اللّه- را بگوید.

اعرب عمّـا فی ضـمیرک: هر چه در دل داری بیـان کن. ابـو زیـد انصـاری می گویـد: اعرب الاـعجمیّ اعرابـا و تعرّب تعرّبـا و استعرب استعرابا همه اینها در باره فرد بالغ است که با فصاحت سخن می گوید ولی در باره کودک می گویند- افصح الصّبی: در وقتی است که آنچه می گوید می فهمی.

جوهری می نویسد: معرب: کسی است که به تفصیل و روشنی سخن گوید و- اعرب کلامه: وقتی است که در کلماتش از نظر اعراب خطائی نباشد.

عرّب علیه: گفتار و کردارش را زشت شمرد و نیز عبارت عرّب علیه: او را از زشتی منع کرد.

ابن فارس می گوید: (ع- ب- ر) سه ریشه دارد:

۱- الابانه و الافصاح به روشنی و وضوح سخن گفتن و ظاهر کردن.

۲- النّشاط و طیب النّفس شادمانی و سرور نفسانی.

۳- فساد فی الجسم او عضو بیماری بدنی.

ص: ۵۷۵

اعراب الکلام: واضح و روشن کردن و فصاحت سخن.

واژه اعراب در سخن علماء نحو به حرکات و سکون که در آخر کلمات هست و تغییر می کند گفته می شود. (العَرَبِیّ:) سخن فصیح و روشن، در آیات: (قُرْآناً عَرَبِیًّا- ۲/ یوسف) (بِلِسانٍ عَرَبِیٍّ مُبِینٍ- ۱۹۵/ شعراء) (فُصِّلَتْ آیاتُهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا- ۳/ فصّلت) یعنی: حکمی و دستور واضع و روشن.

ما بالدّار غریب: هیچ احدی و کسی که تکلّم کند در خانه نیست.

امرأه (عَرُوبَه:) زنی که روشنگر و اظهار کننده عفّت خود و محبّت همسر خویش است. «۱» جمعش- عرب- است، گفت: (عُرُباً أَتْراباً- ۳۷/ واقعه). عرّبت علیه: وقتی است که به روشنی و آشکارا سخنی را رد کنی و پاسخ گویی و در حدیثی هست که: (عرّبوا علی الإمام».

یعنی: (امام را با صراحت اجابت کنید و پاسخ گوئید) المعرب: کسی که اسب اصیل عربی خوبی دارد مثل- مجرب: صاحب جرب و پیسی دار. در آیه: (حُکْماً (عَرَبِیًّا)- ۳۷/ رعد) گفته شده یعنی آنچنان قرآنی که واضح و آشکار است که حقّ را پایدار و مستقرّ و باطل را پوچ و بیهوده می کند.

گفته شده معنیش شریف و کریم است از سخنی که می گویند:

عرب اتراب: پاکیزه خوی و با کرامت و شرافت، و یا اینکه وصف قرآن به عربیّا-

---

(تهذیب اللّغه- النّوادر فی اللّغه- صحاح جوهری- لس ۱/ ۵۹۰ مقائیس ۴/ ۳۰۰) (النّهایه ۳/ ۱) ابن اثیر.

(۱) روبه- شاعر معروف، زنان عفیف را این چنین وصف می کند که: جمعن العفاف عند الغرباء و الاعراب عند الازواج یعنی در حضور بیگانگان عفّت و پاکدامنی خویش نگه می دارند و در حضور شوهران و همسران خود محبّت و خوشروئی دارند و به گفته- ابن فارس- این معنی ریشه دوم اعراب است که آن را با مثال- المرأه العروب: زن پاکیزه خوی و خندان، نقل می کنند. (مقائیس اللّغه- ۴/ ۳۰۰).

در آیه اخیر مثل وصف آن به واژه کریم است که بصورت (کِتابٌ کَرِیمٌ- ۲۹/ نمل) ذکر شده و یا معنی آن همان معرب- است از عبارت «عرّبوا علی الامام». پس معنی آیه:

(حُکْماً عَرَبِیًّا- ۳۷/ رعد) این می شود که قرآن در احکامی که در آن هست به روشنی نسخ کننده است (جانشین و پاسخ احکام منسوخه گذشته).

و باز گفته شده معنیش این است که این قرآن منسوب به پیامبر عربی (فصیح گوی و روشن سخن است) چون اسم منسوب به آن- عربیّ- است، پس لفظش مثل لفظی است که به آن منسوب شده باشد و در مورد- یعرب گفته شده اوّلین کسی که زبان سریانی را به عربی نقل و ترجمه کرده است که به اسم فعلش نامیده شده.

(عرج) [عرج]

العروج: رفتن در حال صعود است، در آیات:

(تَعْرُجُ الْمَلائِکَهُ وَ الرُّوحُ- ۴/ معارج) (فَظَلُّوا فِیهِ یَعْرُجُونَ- ۱۴/ حجر) (مَعارِج)- مثل- مصاعد: (جاهای صعود و بالا رفتن است).

در آیه گفت: (ذِی الْمَعارِجِ- ۳/ معارج) (از طرف خدایی که صاحب جایگاه های شکوهمند و متعالی است.)

لیله المعراج: بخاطر اوج گرفتن دعا در آن شب چنین نامیده شده که اشاره به آیه: (إِلَیْهِ یَصْعَدُ الْکَلِمُ الطَّیِّبُ- ۱۰/ فاطر) (یعنی سخنان پاک و متعالی بسوی حق می روند).

(عَرَجَ)، عروجا و عرجانا: مثل کسی که صعود می کند و یک پا یک پا و آرام بالا می رود، یعنی او هم آنچنان رفت مثل صعود کننده از نردبان- چنانکه می گویند:

درج: از نردبان پا به پا و بآرامی بالا می رفت.

عرج: طبیعتش لنگیدن است.

عرجاء: کفتار، چون در طبیعتش لنگیدن است و می لنگد.

تعارج: مثل- تضالع- است یعنی لنگان می رفت و از این معنی به طور استعاره گفته شده: عرّج قلیلا عن مدی غلوائکا.

(زمان جوانیت را که به سرعت و با غرور می گذرد حفظ کن و غنیمت شمار) یعنی: از گذشتن سریع و دشوارش، حفظش کن.

عرج: گله بزرگ شتران، گویی که از کثرت و فزونی صعود کرده.

(عرجن) [عرجن]

در آیه: (حَتَّی عادَ کَالْعُرْجُونِ الْقَدِیمِ- ۳۹/ یس) همچون شاخه های بهم پیچیده. (یعنی مثل شکل قمر در پایان ماه و یا چون شاخه نازک خشک شده، یا مرغی که سر در بال پنهان کرده).

(عرش) [عرش]

العرش: در اصل چیزی است که سرش پوشیده و سقف دارد، جمع آن- عروش.

گفت: (وَ هِیَ خاوِیَةٌ عَلی عُرُوشِها- ۲۵۹/ بقره). (سقف هایش و سپس دیوارهایش بر روی آن فرود آمد) و از این معنی عبارت: عرشت الکرم- است یعنی برای تاک و درخت انگور داربست ساختم.

عرّشته: شکلی سقف مانند برایش قرار دادم که آن را- معرّش گویند.

در آیات: (مَعْرُوشاتٍ وَ غَیْرَ مَعْرُوشاتٍ- ۱۴۱/ انعام) (وَ مِنَ الشَّجَرِ وَ مِمَّا یَعْرِشُونَ- ۶۸/ نحل) (وَ ما کانُوا یَعْرِشُونَ- ۱۳۷/ اعراف) ابو عبیده: گفته است- یعرشون در آیه اخیر- یبنون- است. یعنی: آنچه می سازد و بنا می کنید. اعترش العنب: تاک را بر دار بست بالا برد.

(العَرش:) چیزی است مثل هودج و تخت روان برای زن که شبیه دار بست تاک است. عرّشت البئر: برای چاه سایبان و عریش ساختم. جایگاه زمامدار هم اعتبار اینکه

بر بلنـدی قرار دارد- عرش- نامیـده شـده، در آیـات: (وَ رَفَعَ أَبَوَیْهِ عَلَی الْعَرْشِ- ۱۰۰/ یوسف) «۱» (أَیُّکُمْ یَأْتِینِی بِعَرْشِـها- ۴۱/ نمل) «۲» (أَ هکَذا عَرْشُکِ- ۴۲/ نمل) واژه- عرش- برای بزرگی و قـدرت و کشور داری هم کنایه شده است: فلان ثلّ عرشه: عزّت و قدرتش از دست رفت و هلاک شده.

روایت شـده که عمر (رض) را در خواب دیدنـد و به او گفته شـد پروردگـارت بـا تو چه کـار کرد؟ گفت: اگر رحمتش بمن نمی رسد هلاک شده بودم.

«و روی انّ عمر رضی اللَّه عنه رؤی فی المنام، فقیل: ما فعل بک ربّک؟ فقال: لو لا ان تدارکنی برحمته لثلّ عرشی».

عرش اللَّه: چیزی اسـت که در حقیقت بشـر آن را نمی شـناسد و نمی دانـد مگر بوسـیله اسم آن و این چنین نیست که اوهـام و خیالات عامّه مردم به آن توجّه کرده و پنداشـته انـد، زیرا اگر آنچنان باشـد بایستی عرش حامل خدای، که متعالی از آن اسـت باشد نه محمول.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ اللَّهَ یُمْسِکُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ أَنْ تَزُولا وَ لَئِنْ زالَتا إِنْ أَمْسَکَهُما مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ- ۴۱/ فاطر) «۳».

قومی گفته اند- عرش همان فلک الأعلی «۴» است و کرسی فلک ستارگان و به

---

(۱) یوسف پدر و خاله اش را بر تخت نشاند. (الکاشف ۸۴/ ۳۵)

(۲) گفت: تختش را برایش ناآشنا کنید، ببینیم آیا می فهمد و راه می یابد یا نه.

(۳) خداونـد نگه دارنـده آسـمانها و زمین است از اینکه بیفتنـد و نابود شونـد و اگر چنان شوند هیچ احدی جز او نگهدار آنها نیست (إِنَّهُ کانَ حَلِیماً غَفُوراً) که خداوند بردبار و آمرزنده است.

(۴) (ف- ل- ک) اصل صحیحی که دلالت بر دور زدن و گشتن دایره ای در چیزی است مثل:

فلکـه المغزل: دور زدن دوک و چرخ پشم ریسـی است و از این قیـاس عبـارت فلـک السّـماء- است و نیز فلـک یعنی هر قطعه زمینی مرتفع و دایره شـکل و مدار سـتارگان و چرخ و سپهر و گردون و موج دریا. (مقائیس اللّغه- ۴/ ۴۵۰). واژه فلک دو بار در قرآن آمده است، و در آیه: (کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسْبَحُونَ- ۳۳/ انبیاء- ۴-/ یس)

روایتی که از رسول اللّه (ص) رسیده است استدلال کرده اند که فرمود «ما السّموات السّبع و الارضون السّبع فی جنب الکرسیّ الّا کحلقه ملقاه فی ارض فلاه» «۱».

(آسمانها و زمین هفتگانه در جنب کرسی نیستند مگر مانند حلقه ای که در صحرایی فراخ و وسیع افتاده باشد).

کرسی هم در برابر عرش آنچنان است.

در آیه: (وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ- ۷/ هود) گاهی مبنی بر این است که عرش از آغاز ایجاد و پیدایشش بر آب برآمده است، و در آیات:

(ذُو الْعَرْشِ الْمَجِیدُ- ۱۵/ بروج) (رَفِیعُ الدَّرَجاتِ ذُو الْعَرْشِ- ۱۵/ غافر)

ماه و زمین و خورشید در مدار خود شناورند و دور می زنند که یکی از دلایل روشن حرکت زمین و ماه و خورشید است. فلک در اصطلاح کیهان شناسان عبارت است از مدارهای تصوّری ستارگان، زیرا هر جسم آسمانی در این فضای بیکران در مدار معیّنی حرکت می کند که با مدار جرم مقابل خود مخالف است و این گردش با نظم مخصوص است که ناموس جاذبیّت یا قدرت و امر الهی تنظیمش نموده چنان که علی (ع) در وصف آسمانها می فرماید: «و وشج بینها و بین ازواجها» وشج: نزدیکی و الفت. ازواج: امثال و همانندها، مراد آن است که خداوند رابطه و پیوند مناسبی میان ستارگان آسمانی ایجاد کرده تا نظامشان استوار بماند. ابن اثیر در نهایه- می گوید فلک مجرای گردش ستارگان است. فیروز آبادی می نویسد: مجرای ستارگان و چون در آیه قرآن فلک با تنوین نکره ذکر شده مشعر بر وحدت است یعنی هر یک از آنها در یک فلک نه فلک های متعدّد می گردند و در سوره نازعات گفت: (وَ السَّابِحاتِ سَبْحاً ۳/ نازعات) سوگند به شنا کنندگان در آسمانها که مطابق تفسیر گروهی از مفسّرین کنایه از ستارگان است.

ابن منظور می گوید: در حدیثی آمده است که: الفلک دوران السّماء و هو اسم لدوران فاصله: یعنی فلک گردش آسمان و مخصوص گردش دورانی است. (اسلام و هیئت ۱۵۰- صحاح اللّغه- قاموس المحیط مقاییس اللّغه- ۴/ ۴۵۲- لس ۱۰/ ۴۷۸- اساس البلاغه ۳۴۷).

(۱) از مفهوم علمی حدیث می فهمیم که آسمانهای هفتگانه و زمینها جزء بسیار ناچیزی از تمام آسمانها در جهان پهناور در آفرینش است که پیامبر (ص) آن را در برابر همه کیهان بحلقه ای که در بیابان بسیار وسیعی افتاده تشبیه فرمود، عظمت جهان و اینکه آسمانها ویژه همین زمین ما نیست بخوبی از حدیث دانسته می شود و با الهام از این حدیث است که شاعر زمین را در جنب آسمانها و گردون به دانه خشخاش تشبیه کرده می گوید:

زمین در جنب این نه طاق اعلی چو خشخاش است اندر قعر دریا

تو پنداری بر این خشخاش چندی سزد کز بر بروت خود بخندی

آیه اخیر، یعنی خداوندی که بلند مرتبه و صاحب عرش و هر چیزی است که در حکم آن باشد که گفته شده اشاره ای است به شکوهمندی و قدرت او نه اینکه اشاره به جایی برای او باشد که او از این متعالی است.

(عرض) [عرض]

العرض: پهنا، نقطه مقابل طول یاد راز است- اصلش این است که- عرض- در باره اجسام گفته می شود و سپس در غیر جسم نیز بکار می رود چنانکه گفت:

(فَذُو دُعاءٍ عَرِيضٍ- ۵۱/ فصّلت) «۱» واژه- (عَرض)- مخصوص کنار و جانب چیزی است، در عبارات: عرض الشّی ء:

عرض و پهنایش ظاهر شد.

عرضت العود علی الاناء: چوب را بر کنار ظرف به پهنا قرار دادم اعترض الشّی ء فی حلقه: در گلویش گیر کرد.

اعترض الفرس فی مشیه: آن اسب در رفتنش چموشی و توسنی کرد فیه عرضیّه: توسنی کردن و با سختی رفتن.

عرضت الشّی ء علی البیع و علی فلان و لفلان: آن چیز را برای فروش بر او عرضه کردم، مثل آیات:

(ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلائِكَهِ- ۳۱/ بقره) (عُرِضُوا عَلى رَبِّكَ صَفًّا

- ۴۸/ کهف) «۲» (إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَهَ- ۷۲/ احزاب) (وَ عَرَضْنا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكافِرِينَ عَرْضاً- ۱۰۰/ کهف) «۳»

---

(۱) تمام آیه چنین است: چون به انسان نعمتی دهیم با گردنفرازی و غرور از حقّ روی می گرداند و همینکه بدی به او می رسد به زاری و دعای مفصّل می پردازد.

(۲) با نظم و ترتیب به پروردگارت عرضه شوند. [.....]

(۳) دوزخ را در آن هنگامه به کفّار می نمایانیم.

(وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ- ۲۰/ احقاف) «۱» عرضت الجند: سپاه را سان دیدم.

(العارِض:) کسی که چهره خود آشکار کند و گاهی این واژه مخصوص پیدا شدن ابر در آسمان است مثل آیه: (هذا عارِضٌ مُمْطِرُنا- ۲۴/ احقاف) «۲» و به چیزی و حالتی که از بیماری به انسان عارض می شود، می گویند:

به عارض من سقم: آثاری و نشانه هایی از بیماری در او نمایان، و آشکار است و گاهی به چهره و گونه، عارض- گویند مثل- اخذ من عارضیه دو طرف رخسارش را فرا گرفت و گاهی در مورد دندان ها بکار می رود مثل:

العوارض للثّنایا: دندانهایی که در خندیدن نمایان می شود.

فلان شدید العارضه: کنایه از خوش زبانی و شیرین سخنی است.

بعیر عروض: شتری که از گرسنگی و بی علفی با دو طرف دهانش خار می خورد.

(عُرضَه:) آهنگ و قدرت آنچه را که برای برخورد با چیزی آماده و ظاهر می شود، در آیه گفت:

(وَ لا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمانِكُمْ- ۲۲۴/ بقره) «۳» بعیر عرضه للسّفر: شتری که آماده برای مسافرت است.

(اعرَضَ:) جانب خویش ظاهر کرد، و اگر گفته شود:

اعرض لی کذا: چهره خویش آشکار کرد و دسترسی به او ممکن شد اعرض عنّی: به روشنی روی از من برگرداند، در آیات:

---

(۱) و کفّار نیز بر آتش عذاب کردارشان عرضه و نمایان شوند.

(۲) تمام آیه چنین است: همین که آغاز عذاب بصورت ابری که بسویشان می آید دیدند، گفتند ابری است که برمی بارد.

(۳) نام خدای را در سوگندهایتان بگونه قدرتی و حائلی برای کارهاتان که نیکی نکنید و پرهیزکاری و اصلاح نداشته باشید بکار نبرید و آن را پوششی بر کردارتان قرار ندهید (و اللّه واسع علیم) بدانید که خداوند آگاه و شنوا است.

(ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْها- ۲۲/ سجده) (فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَ عِظْهُمْ- ۶۳/ نساء) (وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجاهِلِينَ- ۱۹۹/ اعراف) (وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِی- ۱۲۴/ طه) (وَ هُمْ عَنْ آياتِها مُعْرِضُونَ- ۳۲/ انبياء) و چه بسا که حرف (عن) حذف شود مثل آيات:

(إِذا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ) «۱» (ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَ هُمْ مُعْرِضُونَ) «۲» و (فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنا عَلَيْهِمْ) «۳» (وَ جَنَّةٍ عَرْضُها السَّماواتُ وَ الْأَرْضُ- ۱۳۳/ آل عمران) گفته شده همان عرض و پهنايی است که نقطه مقابل طول و دراز است چنين تصوّری از وجوه مختلفی است:

۱- يا اينکه می خواهد بگويد عرض بهشت در جهان و نشأه آخرت مثل فراخنا و پهنای آسمانهای دنيا و نشأه اوّل است چنانکه گفت:

(يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَ السَّماواتُ- ۴۸/ ابراهيم).

۲- و يا اينکه آسمانها و زمين در آخرت بزرگتر از چيزی که اکنون هست می باشد و حصولش ناممکن نيست، روايت شده است که شخصی يهودی از عمر (رض) در باره اين آيه پرسيد و گفت: فاين النّار؟ پس آتش و عذاب کجاست، عمر پاسخ داد: وقتی که شب فرا می رسد روز کجاست.

۳- گفته شده واژه- عرضها- در آيه: (۳۲/ آل عمران) وسعت و بزرگی بهشت است نه از جهت مساحت بلکه از جهت گسترش مسرّت و شادمانی در آن، چنانکه در ضدّ آن معنی می گويند:

الدّنيا علی فلان حلقه خاتم و کفّه حابل (دنيا بر او از نظر اندوه و سختی و تنگی حال همچون حلقه انگشتری است و همچون کفه دام که محدود است.) و مثل عبارت- سعه هذه الدّار کسعه الأرض:

فضای وسيع اين خانه مثل زمين بزرگ است.

---

(۱). ۴۸ نور

(۲). ۲۳ آل عمران

(۳). ۱۶/ سباء

گفته شده- عرض- در اینجا از عبارت عرض البیع- گرفته شده چنانکه می گویند: بیع کذا بعرض: در وقتی که چیزی به متاعی فروخته می گویی:

عرض هذا الثّوب کذا و کذا: عرض این جامه چنین و چنان است یعنی عوض آن.

عرض: هر چیزی است که ثباتی نداشته باشد و متکلّمین آن را به طور استعاره در باره چیزی که جز با جوهر یا اصل هر چیز ثباتی ندارد بکار برده اند مثل: رنگ و طعم.

الدّنیا (عَرَض) حاضر: هشداری است بر اینکه دنیا پایدار نیست و ثباتی ندارد، خدای تعالی گوید:

(تُرِیدُونَ عَرَضَ الدُّنْیا وَ اللَّهُ یُرِیدُ الْآخِرَهَ- ۶۷/ انفال) «۱» (یَأْخُذُونَ عَرَضَ هذَا الْأَدْنی- ۱۶۹/ اعراف) (وَ إِنْ یَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ- ۱۶۹/ اعراف) و آیه: (لَوْ کانَ عَرَضاً قَرِیباً- ۴۲/ توبه) یعنی: مطلبی سهل و آسان و باطنی. گفت: (وَ لا جُناحَ عَلَیْکُمْ فِیما عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَهِ النِّساءِ- ۲۳۵/ بقره) (اگر در امر همسر گزینی و خطبه نکاح یعنی عقد همسری به کنایه چیزی بگوئید گناهی بر شما نیست) مثل اینکه به همسرش بگوید: انت جمیله و مرغوب فیک: تو زیبا هستی و مورد آرزوئی، و از این قبیل سخنان.

---

(۱) خطاب به کسی است که در جنگ ها به غنائم توجّه دارد می گوید شما متاع زود گذر و بی ثبات دنیا می خواهید و خدای آخرت را که جاودانه است برایتان اراده می کند و خداوند عزیز و حکیم است کنایه از اینکه دنیا و متاع آن را هدف قرار دادن در حقیقت هدفی پست و دور از حکمت است. در حدیثی آمده است که- لیس الغنی عن کثره العرض انّما الغنی غنی النّفس. یعنی: تکاثر و افزونی متاع و سرمایه دنیا بی نیازی نیست بلکه بی نیازی عزّت نفس و بی نیازی روحی و نفسانی است روستاهای اطراف حجاز و مکّه و مدینه و یمن را هم- عروض می گویند چنانکه در حدیث عاشورا آمده است که- فامر ان یوزنوا اهل العروض- فرمان داد تا روستانشینان را نیز آگاه کنند و بسیج شوند.

(النّهایه ۳/ ۲۱۴ ابن اثیر- لسان العرب- تهذیب اللّغه).

.)

(عرف) [عرف]

المعرفه و العرفان: درک کردن و دریافتن چیزی است از روی اثر آن با اندیشه و تدبّر که اخصّ از علم است و واژه- انکار- نقطه مقابل و ضدّ آن است می گویند:

فلان یعرف اللّه- و نمی گویند: یعلم اللّه- تا متعدّی بیک مفعول باشد زیرا معرفت بشر از خدای تعالی تدبّر در آثار او بدون ادراک ذات اوست و می گویند: اللّه یعلم کذا- و نمی گویند: یعرف کذا- زیرا معرفت در علم قاصری که با تفکّر بدست می آید بکار می رود، اصلش از- عرفت- است یعنی به بوی آن رسیدم (نه خود آن) و یا از عبارت: اصبت عرفه: به گونه و رخسارش رسیدم (عرف: بوی خوش و گونه و رخسار). و می گویند:

عرفت کذا: آن را شناختم، خدای تعالی گوید:

(فَلَمَّا جاءَهُمْ ما عَرَفُوا- ۸۹/ بقره) (فَعَرَفَهُمْ وَ هُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ- ۵۸/ یوسف) (فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيماهُمْ- ۳۰/ محمّد) (يَعْرِفُونَهُ كَما يَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمْ- ۱۴۶/ بقره) «۱» انکار، ضدّ معرفت و علم است و- جهل- ضدّ علم، در آیه:

---

(۱) یکی از مهمترین دلایل پیشبرد اهداف پیامبران در رسالتشان همین نکته ای است که در آیه فوق به آن اشاره شده است که می گوید: اهل کتاب و معاصرین پیامبر (ص) او را همانند فرزندان خویش می شناسند و معرفت به حالش دارند و چون پیامبران با صفاتی متعالی و انسانی متّصف بوده اند کلامشان و رسالتشان مورد تأیید قرار گرفته و از این جهت است که امیر المؤمنین علی (ع) می فرماید:

«انظر الی من قال و لا تنظر الی ما قال» شناسایی شخصیّت ها که داعیه هدایت و نجات انسانها از ستم ها و بت ها دارند مقدم بر توجّه کردن به سخنان یا شعارهاست زیرا حق و باطل همواره از نظر سخن یکسانند بخصوص در جامعه امروزی بشری که داعیه های حمایت از حقوق انسانها و بسط عدالت از حلقوم کسانی که شناخته و ناشناخته هستند بگوش بشر می رسد و کلام مولی الموحّدین علی (ع) در چنین دورانی و روزی شکوه و عظمت خود را نشان می دهد تا حقّ از باطل، دوست از دشمن، مؤمن از ریاکار و منافق باز شناخته شود و گر نه شعار شیطان و استدلال او در تاریخ چندان بی پایه نیست بلکه بسیار هم فریبنده است.

(يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَها- ۸۳/ نحل).

واژه- عارف- در عرف سخن مردم، مخصوص به معرفت خدای و ملکوت و شکوه او و شناخت و معامله نیکوی خدای تعالی با بندگان است.

می گویند: (عَرّفهُ کذا:) آن را شناساند و اظهار کرد، در آیه:

(عَرَّفَ بَعْضَهُ وَ أَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ- ۳/ تحریم) (پاره ای را شناساند و اظهار داشت و از بعض دیگر اعراض کرد).

تعارفوا: بعضی، بعض دیگر را شناختند، در آیات:

(لِتَعارَفُوا- ۱۳/ حجرات) (يَتَعارَفُونَ بَيْنَهُمْ- ۴۵/ یونس) (عَرّفَه:) خوشبویش کرد، در باره بهشت گفت: (عَرَّفَها لَهُمْ- ۶/ محمّد) یعنی بهشت را برای آنها طیّب و خوشبو قرار داد.

گفته شده- عرّفها لهم- به این است که آنجا را برایشان وصف کرد و به سوی بهشت تشویقشان نمود و هدایتشان کرد. و آیه: (فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ (عَرَفاتٍ)- ۱۹۸/ بقره)، عرفات اسمی است برای مکان و بقعه مخصوص، گفته اند: وجه تسمیه آن بر این است

امّا حقّ گویان که در رأس آنها پیامبران و اولیاء و امامان قرار دارند وجودشان، افکارشان و صفاتشان و بالآخره همه چیزشان برای معاصرین آنها معلوم و مشخّص بوده و از این روی پیامبر اسلام (ص) از نظر اخلاق و عمل، صدیق و امین و عظیم معرّفی شده تا جائیکه ابن سینا دانشمند جهان اسلام و جهان انسانیّت در باره معاد و پذیرش آن، می گوید: چون صادق مصدّق گفته است از جان و دل می پذیریم یعنی معاد بر اساس وحی و قرآن از زبان شخصیّتی بیان شده که معاصرینش او رای به راستگویی تصدیق کرده اند.

کلام ابن سینا خود تأییدی بر تفسیر آیه فوق است و میزان، و ملاکی برای انتخاب راه و افراد، تا در لبه پرتگاه سقوط ایمانی و فکری قرار نگیریم و با چشم باز نخست به افکار و اعمال و کردار هر گوینده در گذشته و حال بنگریم همانطور که «امام خمینی» در پذیرش افراد و واگذاری مسؤلیّت ها به آنها چنان توصیه ای کرده اند که سابقه افراد در گذشته و حال رای نخست در نظر بگیرند و از این روی آیه:

(يَعْرِفُونَهُ كَما يَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمْ- ۱۴۶/ بقره) پیامی است جاودانه و جهانی که در گزینش پیامبر و امام و پیشوا همواره انسانها را از لغزشهای یقینی، و اجتماعی دور می دارد.

که در آنجا میان آدم و حوّا معرفت و شناخت واقع شد و بلکه جهت حصول شناسایی و معرفت به خدای تعالی است از سوی بندگان به وسیله عبادات و ادعیه.

(مَعرُوف:) اسمی است برای هر کاری که با عقل و شریعت نیکو شناخته شده منکر: چیزی است که به زشتی شناخته شده، در آیات:

(یَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ- ۱۰۴/ آل عمران) (وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ انْهَ عَنِ الْمُنْکَرِ- ۱۷/ لقمان) (وَ قُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفاً- ۳۲/ احزاب) و لذا واژه- معروف (خوب و نیکو) برای میانه روی در بخشش وجود بکار می رود زیرا از نظر شریعت و عقول نیکو شمرده می شود، مثل آیه:

(وَ مَنْ کانَ فَقِیراً فَلْیَأْکُلْ بِالْمَعْرُوفِ- ۶/ نساء) «۱».

و آیه: (لِلْمُطَلَّقاتِ مَتاعٌ بِالْمَعْرُوفِ- ۱۱۴/ نساء) «۲» و آیه: (لِلْمُطَلَّقاتِ مَتاعٌ بِالْمَعْرُوفِ- ۲۴۱/ بقره) یعنی به احسان و اقتصاد یا میانه روی. و آیات: (فَأَمْسِکُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ ۲/ طلاق) (قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَیْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ- ۲۶۳/ بقره) یعنی: پاسخ نیکو دادن و دعای خیر از صدقه بهتر است (از صدقه ای که اذیّتی در پی داشته باشد). (عُرف:) نیکویی و احسانی که شناخته شده، و در

---

(۱) اشاره آیه به یکی از عالیترین اصول انسانیّت و کرامت و شرف آدمی است که در حال فقر و مسکنت گوهر وجود خویش را آلوده نکند بلکه با میانه روی و به خوبی عمل کردن حیثیّت خویش نگه دارد، شاعر گوید:

چو دخلت نیست خرج آهسته تر کن که بر زانو زنی دست تغابن

(۲) چنانکه در آیه قبل اشاره شده معنی آیه اخیر یکی از حکمتهای بزرگ اخلاقی و اجتماعی و ادبی اسلام است می گوید: در بسیاری نجواها و سخنان در گوشی آنها خیر و نیکی نیست مگر کسی که با سخن آرام دیگری را به بخشش یا کار نیک یا اصلاح بین مردم تذکّر دهد که از هر گونه خودپسندی، و خیر و نیکی را برای خوشنودی خدای بگویند و عمل کند نه هواهای نفسانی (فَسَوْفَ نُؤْتِیهِ أَجْراً عَظِیماً- ۱۱۴/ نساء) بزودی پاداش بزرگ خداوند به چنان کسان خواهد رسید پس- نجوا- در موارد فوق ضروری، و استثناء از نجوای شیطانی است که فرمود: (إِنَّمَا النَّجْوی مِنَ الشَّیْطانِ- ۱۰/ مجادله) تمام استثناءهای قرآن در واقع شکوه و عظمت علمی، و حکمی اخلاقی است.

آیه:

(وَ أْمُرْ بِالْعُرْفِ- ۱۹۹/ اعراف) «۱».

عرف الفرس و الدّیک: کاکل اسب و خروس.

جاء القطا عرفا: مرغان سنگ خواره پیاپی آمدند، در آیه:

(وَ الْمُرْسَلاتِ عُرْفاً- ۱/ مرسلات).

عرّاف: مثل کاهن است جز اینکه- عرّاف از احوالات آینده خبر می دهد و- کاهن- از اخبار گذشته می گوید.

عریف: کسی است که مردم را خوب می شناسد و معرّفی می کند، شاعر گفت:

بعثوا الیّ عریفهم یتوسّم (عریف و مردم شناس خود را به سویم فرستادند که به فراست همه را می دانست و نشان می داد).

عرف فلان عرافه: وقتی است که کسی به چیزی اختصاص پیدا کند و لذا- عریف یعنی بزرگ و سرشناس شاعر گوید:

بل کلّ قوم و ان عزّوا و ان کثروا عریفهم بأثافی الشّرّ مرجوم

(هر قومی هر چند بزرگ و ریشه دار زیاد باشند سرپرستشان در شرّ و بدی که سپر بلاست گرفتار است). یوم عرفه: روزی است که در عرفات وقوف می شود. و در آیه: (وَ عَلَی ((الْأَعْرافِ) رِجالٌ- ۴۶/ اعراف) اعراف: دیوار و حائلی است میان بهشت و دوزخ.

(اعتِراف:) اقرار کردن، و اصلش اظهار شناخت گناه است که ضدّش- جحود- یا انکار می باشد.

در آیات:

---

(۱) در باره مشرکین و کفّار است که می گوید: هر گاه به هدایت دعوتشان کنی نمی شنوند و نمی نگرند و حقیقت این است که نمی بینند سپس می گوید: (خُذِ الْعَفْوَ وَ أْمُرْ بِالْعُرْفِ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجاهِلِینَ- ۱۹۹/ اعراف) به نیکی از آنها درگذر و به خوبی امر کن و از نادانان روی بگردان.

(فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ- ۱۱/ ملک) (فَاعْتَرَفْنا بِذُنُوبِنا- ۱۱/ غافر).

(عرم) [عرم]

العرامه: زشت خویی و سخت گیری در اخلاقیات و اظهار کردن بدخلقی در عمل.

عرم فلان: سخت بد خو شد. عارم و عرم: زشت خوی.

عرام الجیش: فزونی و صلابت لشگر.

در آیه: (سَیْلَ الْعَرِمِ- ۱۶/ سباء) «۱» گفته شده مقصود- سیل الامر العرم- است یعنی طوفان و سیلی که کارش و اثرش بسیار ناگوار و سخت بود و نیز گفته اند- عرم- سد آبی است، و همچنین- عرم موشهای نرینه صحرایی، چون آن موشها در آن سدّ نقب زدند و سوراخش کردند و لذا سیل جاری شد و نام سد به آن منسوب شده است.

(عری) [عری]

عری من ثوبه یعری: از جامه اش برهنه و عریان شد. عار و عریان: شخص برهنه.

در آیه گفت: (إِنَّ لَکَ أَلَّا تَجُوعَ فِیها وَ لا تَعْری- ۱۱۸/ طه) (خطاب به آدم است که می گوید برای تو این نعمت هست که در بهشت نه

---

(۱) یاقوت حموی می گوید: عرم با فتحه اوّل و کسره دوّم که در آیه قرآن هم به آن اشاره شده است که:

(فَأَرْسَلْنا عَلَیْهِمْ سَیْلَ الْعَرِمِ- ۱۶/ سباء) بگفته ابو عبیده: عرم جمع- عرمه است که همان سکر و مسنّاه (سدّهای خاکی و سنگی است) و به وسیله آنها آبها را سد می کنند گفته شده- عرم- نام دره ای است که از آنجا سیل مخصوص عرم سد را سوراخ کردند و نیز عرم- به معنی باران شدید. و همچنین- عرم اسم درهای که از- ینبع- (در قسمت شمالی کوه رضوی قرار دارد) جاری می شود برای کسی که از مدینه به سوی دریا برود که هفت منزل است. و نیز گفته شده- ینبع- دژی که نخلستانها و آبها و کشتزارهای فراوان داشته و همان جایی است که علیّ بن أبی طالب (ع) وقوف کرده است، و فرزندش را بر آنجا گمارده. ابن درید می گوید: ینبع- میان مکّه و مدینه است و از جعفر بن محمّد الصّادق (ع) نقل شده است که پیامبر (ص) آنجا را به صورت اقطاع به علی (ع) داد. (معجم البلدان- ۵/ ۴۵۰). [.....]

گرسنه می شوی نه برهنه).

هو عروّ عر من الذنب او از گناه عاری است.

اخذه عرواء: لرزشی که از برهنه بودن او را فرا گرفت.

معاری الأنسان: اعضائی که در انسان خود بخود پیدا است، مثل صورت و دست و پا. فلان حسن المعری: او خوشروی و خوش ظاهر است مثل عبارت: حسن المحسر و المجرّد: خوش سیرت و خوش باطن (عَراء:) صحرا و مکانی باز که پوششی ندارد، گفت:

(فَنَبَذْناهُ بِالْعَراءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ- ۱۴۵/ صافات) (یونس را به صحرا افکندیم در حالیکه بیمار بود) عرا: (مقصور و بدون همزه آخر): جای و ناحیه.

عراه و (اعتَراهُ:) قصد او کرد و او را فرا گرفت.

در آیه گفت: (إِلَّا اعْتَراکَ بَعْضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ- ۴۵/ هود) (سخن قوم هود است که باو می گویند: جز این نمی گوئیم که بعضی از خدایان ما قصد تو کرده و آسیبی به تو رسانده اند).

(عُروَه:) قسمتی و ناحیه ای از چیزی است که با دست گرفته می شود، در آیه گفت:

(فَقَدِ اسْتَمْسَکَ بِالْعُرْوَهِ الْوُثْقی- ۲۵۶/ بقره) «۱» که به روش تمثیل بیان شده. و همچنین- عروه- درختی است که شتران از زمستان تا بهار چون سبز است آن را می چرند که- علقه- هم گفته می شود عریّ و عریّه: باد سردی که بشدّت می وزد.

النّخله العریّه: آنچه که از خرما بن در وقت فروش جدا شود، و میوه اش را به او می بخشد که بتواند در موقع نیاز آن را بفروشد و بهره ای ببرد. یا اینکه- عریّه- درخت خرمایی است که در وسط نخلستان دیگری قرار دارد و صاحبش متأذّی

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: کسیکه بطاغوت ها و طغیانگران نسبت به فرمان خدای کافر شود و بخدای ایمان آورد به دستاویز محکمی که گسستنی نیست دست یازیده و چنگ زده و خدا شنوا و داناست.

می شود لذا آزاد است که آن را با میوه درختان دیگر معاوضه کند جمعش- عرایا- است.

پیامبر (ص) عرایا- را اجازه فروش داده است:

«رخّص رسول اللّه (ص)، فی بیع العرایا».

(عزّ) [عزّ]

العزّه: حالتی است که در انسان که مانع شکست او و اینکه یعنی زمین سخت، گرفته شده، در آیه گفت: (أَ یَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّهَ فَإِنَّ الْعِزَّهَ لِلَّهِ جَمِیعاً- ۱۳۹/ نساء) «۱».

تعزّز اللّحم: گوشت به دشواری حاصل شد و کمیاب شد، گویی که در بیابانی ناهموار و غیر قابل چرا و بدون گیاه و علف که دسترسی به مرتع میسور نیست گرفته شده چنانکه می گویند:

تظلّف: در چراگاهی خوب و نرم چرید.

(عَزیز:) کسی است که در اثر نیرومندی، امرش غالب و جاری است و مقهور نمی شود، در آیات:

(إِنَّهُ هُوَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ- ۲۶/ عنکبوت) (یا أَیُّهَا الْعَزِیزُ مَسَّنا- ۸۸/ یوسف) «۲» (وَ لِلَّهِ الْعِزَّهُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلْمُؤْمِنِینَ- ۸/ منافقون)

---

(۱) خطاب به منافقین است، می گوید، (بَشِّرِ الْمُنافِقِینَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً الَّذِینَ یَتَّخِذُونَ الْکافِرِینَ أَوْلِیاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِینَ أَ یَبْتَغُونَ ...) دورویان را نوید ده که عذابی دردناک دارند اینان همان کسانی هستند که کافران را بجای مؤمنان به دوستی و رهبری برمی گزینند و می پندارند، که از کافران عزّت و بزرگی بدست می آورند و حال اینکه به حقّ و راستی که عزّت یکسره از خداوند است.

(۲) همینکه برادران یوسف بر او که عزیز مصر شده بود وارد شدند گفتند ما و خاندان ما زیان دیده ایم و متاعی ناچیز آورده ایم به ما پیمانه تمام ده و بر ما بخشش کن که خدای بخشش گران را پاداش می دهد، یوسف گفت: می دانید با برادرتان یوسف وقتی که جاهل بودید چه کرده اید گفتند آیا براستی تو یوسف، گفت من یوسفم و این برادر من است که خداوند بر ما نعمت ارزانی داشت و کسی که پرهیزکاری و پایداری پیشه

(سُبْحانَ رَبِّکَ رَبِّ الْعِزَّهِ- ۱۸۰/ صافّات) چنانکه می دانی و می بینی گاهی با واژه- عزّه- مدح می شود و زمانی- عزّه- بصورت ذمّ و سرزنش بکار می رود مثل عزّت کفّار، در آیه:

(بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّهٍ وَ شِقاقٍ- ۲/ ص) و از آن روی که عزّت خدای و پیامبر و مؤمنین دائمی و باقی است لذا همان، عزّت حقیقی است. و عزّتی که برای کافران هست- تعزّز- است نه عزّت، که در حقیقت خواری و ذلّت است، چنانکه پیامبر (که درود و سلام خدا بر او باد) فرمود:

«کلّ عزّ لیس باللّه فهو ذلّ» (هر عزّتی که از خدا نیست خواری است).

و بر این اساس آیه: (وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَهً لِیَکُونُوا لَهُمْ عِزًّا- ۸۱/ مریم) تا بوسیله آن از عذاب دور شوند و عذابی به آنها نرسد: (غیر خدای را به خدایی اتّخاذ کردند تا برایشان عزّتی باشد). و گفت (مَنْ کانَ یُرِیدُ الْعِزَّهَ فَلِلَّهِ الْعِزَّهُ: جَمِیعاً- ۱۰/ فاطر).

معنایش این است که اگر کسی عزّت بخواهد که عزیز شود نیاز دارد آن را از خدای تعالی که همه عزّتها از اوست حاصل کند.

گاهی واژه عزّه بصورت استعاره در حمیّت و خود بزرگ بینی که ناپسند و مذموم است بکار می رود و همانست که در آیه: (أَخَذَتْهُ الْعِزَّهُ بِالْإِثْمِ- ۲۰۶/ بقره) اشاره شده است (یعنی حمیّت و خودخواهی، او را به گناه کشانید) و نیز گفت: (تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران) «۱».

می گویند: عزّ علیّ کذا: بر من ناگوار و سخت شد.

کند خداوند، پاداش نیکوکاران را ضایع نمی کند.

(۱) در آیه فوق عزّت و ذلّت در برابر یکدیگر قرار گرفته است، و همانطور که مؤلّف محترم رحمه اللّه قبلا گفت: عزیز کسی است که در اثر نیرومندی، امرش جاری و غالب باشد و مقهور نیست، پس عزّت و ذلّتی که از متاع و جاه و مقام دنیوی تصوّر می شود عزّت واقعی نیست زیرا جز انبیاء و مؤمنین که عزّت حقیقی دارند و هرگز مقهور نمی شوند دیگران روزی بناچار مقهور حقّ و قویتر از خود و مغلوب می شوند، چون عزّت و ذلّت کاذب و مذموم را عزّت حقیقی پنداشته اند از این جهت است که در آیه گفت: (بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّهٍ وَ شِقاقٍ- ۲/ ص) لذا پس از آیه ای که در باره غرور کافران در دنیا گفتگو می کند می گوید:

در آیه گفت: (عَزِیزٌ عَلَیْهِ ما عَنِتُّمْ- ۱۲۸/ توبه) یعنی سخت است (دشواریهای شما بر

(فَکَیْفَ إِذا جَمَعْناهُمْ لِیَوْمٍ لا رَیْبَ فِیهِ وَ وُفِّیَتْ کُلُّ نَفْسٍ ما کَسَبَتْ وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ- ۲۵ و ۲۶/ آل عمران) به روشنی می گوید در برابر غرور و حمیّت دنیایی کفّار بگو، و ملک و قدرت و عزّت حقیقی از خدای تعالی است در روزی که ریبی در آن نیست و جمعشان می کنیم، به کسانی که در دنیا مؤمن بوده اند عزّت و ملک داده می شود، زیرا خیر یکسره به دست اوست. و بگو: (إِنَّکَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ- ۲۶/ آل عمران).

پروردگارا همانگونه که شب را به روز و روز را به شب داخل می کنی و بر هم می افزایی زنده را از مرده و مرده را از زنده پدید می آوری، هر که را بخواهی بیحساب روزی می دهی.

متأسّفانه گروهی که تفسیر آیات قرآنی را بطور مجرّد و جدا جدا می فهمند از رابطه آیات و قبل و بعد آن که گاهی دهها آیه فاصله مبتدا و خبر آن است غافل بوده اند و آیه: (قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ ... تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ ۲۶/ آل عمران) را در معنی ملک و عزّت و ذلّت کاذب و غیر ثابت دنیایی تفسیر کرده اند بدیهی است آیه ای که یزید بن معاویه و ولید بن عبد الملک و یزید بن ولید بن عبد الملک به آن استشهاد می نمایند بهتر از این نمی شود که دیگران هم به تبعیّت از آنها یا ناآگاهانه به چنین کفری دامن بزنند و با صراحت در (فرائد، و قوامیس، و تفاسیر) خود آن را توجیه کنند و حال آنکه روح قرآن و روح اسلام با چنان ستمهایی آنهم با افاضه از حقّ به کثیف ترین و ننگین ترین افراد تاریخ منافات دارد بایستی همواره اصولی که قرآن بر آن وضع شده است مانند توحید، عدل، قسط، رشد، هدایت، فلاح، تقوی، علم، حکمت، که آرایش جانهاست در نظر گرفت نه اینکه خدای را با تفسیرهای غلط و نارسای خود سبب و علّت ظلم پروری و ستم گستری و جنایات و نارواها معرّفی کنیم.

شیخ طوسی- در تفسیر تبیان در ذیل این آیه می نویسد: قال البلخی و الجبائی لا یجوز ان یعطی اللّه الملک للفاسق لأنّه تملیک الامر العظیم من السّیاسه و التّدبیر مع اکمال الکثیر لقوله: (لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ- ۱۲۴/ بقره) و الملک من اعظم العهود.

بلخی و جبائی می گویند: جایز نیست که خدای، ملک را به فاسق عطا کند زیرا چنین ملکداری از نظر سیاست و تدبیر امور کاری بس عظیم و بزرگ است و خداوند فرمود: (عهد من یعنی پیشوایی و ملک به ستمگران نمی رسد) و ملک از بزرگترین عهدها است.

و بلخی از این آیه استدلال می کند که عزّت و ملک از امام معصوم است که در باطنش کفر و فسقی وجود ندارد (تبیان- ۲/ ۴۳۰).

شیخ طبرسی نیز عینا پس از استدلال به عبارت (لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ) می گوید: کافران و فاسقین هر چند که بر دیگران غلبه کنند و ملکی بدست آرند، آن ملکی نیست که خدای تعالی عطاء می کند چگونه ممکن است چنان ملکی از بخشش خدای باشد و حال اینکه دستور داده است دستش را از آن کوتاه کنید و ملکش را از بین ببرید، پس (تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران) یعنی با ایمان و طاعت و (تُذِلُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران) یعنی کفر و معاصی. پس مؤمن با تعظیمش به خدای و ثنای

بر خدا عزیز می شود و کافر با کفران و اسارت طاغوت خوار و ذلیل و گفته شده پیامبر و یاران او عزیزانند و ابو جهل و ابو جهلیان ذلیلان و خوار شدگان.

و نیز گفته اند: (تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران) من اولیائک به انواع العزّه فی الدّنیا و الدّین و: (تُذِلُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران)

او گران و سنگین است از بس دوستدار مؤمنین است). (عَزّهُ کذا:) بر او چیره شد.

می گویند: من عزّ بزّ: هر که غالب آمد برد. «۱»

و در آیه: (وَ عَزَّنِی فِی الْخِطابِ- ۲۳/ ص) بر من چیره شده. «۲»

گفته اند معنایش این است که می گوید برادرم در گفتگو و مخاصمت از من قویتر است.

عزّ المطر الأرض: باران زمین را فرا گرفت.

شاه عزوز: میشی که شیرش کم شده.

عزّ الشّی ء: آن چیز کم و نادر شد، به اعتبار اینکه می گویند:

کلّ موجود مملول و کلّ مفقود مطلوب (هر چیزی که هست، کم تقاضا است و مورد توجّه نیست و هر چیزی که مفقود است و نیست، پسندیده و مورد تقاضاست).

و آیه: (إِنَّهُ لَکِتابٌ عَزِیزٌ- ۴۱/ فصّلت) کتابی است که دریافت آن و نظیرش مشکل

من اعدائک فی الدّنیا و الآخره. زیرا خدای تعالی اولیاء و دوستان خویش را ذلیل نمی کند هر چند که از نظر مادّی به ابتلائات دنیایی مبتلا باشند زیرا اینها به طریق اذلال و خواری نیست بلکه برای اینست که در آخرت بر دیگران کرامتشان بخشد (مجمع البیان- ۱/ ۴۲۸).

(۱) ضرب المثل فوق که در بیشتر لغت نامه ها و تفاسیر ذکر شده، نخستین بار مردی از قبیله طی ء اسمش جابر بن رألان است اظهار کرده، داستان این است که جابر با دو دوست دیگرش به سفر رفت تا اینکه به حومه حیره رسید اتّفاقا آن روز ملک حیره، منذر بن ماء سماء- بود و آن روز، روز قرق کردن و خلوت برای شکارش بود (در جاهلیّت) و به آن هر کس در راهش برخورد می کرد به قتل می رساند، اتّفاقا به جابر و دوستش برخورد کرد و نگبانانش آنها را گرفتند، منذر گفت: اکنون که سه نفرید و عذری هم دارید قرعه بنام هر کسی در آمد او آزاد است و دو نفر دیگر کشته می شوند قرعه بنام جابر در آمد و آزاد شد و همین که دو دستش را دست بسته می برند فریاد زد «من عزّ بزّ» کسی بر دیگران چیره و غالب شد همه چیز را برد و این مثل شد.

(مجمع الامثال میدانی ۲/ ۳۰۷- اساس البلاغه ۳۰۱- مقائیس اللّغه- ۴/ ۳۹).

(۲) مربوط به سخن یکی از دو مدّعی است که داوری به حضرت داود بردند آن که میشی بیش نداشت گفت: برادر من می گوید آن میشت را بایستی بمن بدهی و او در سخن گفتن و استدلال بر من غلبه کرده است.

است.

(عُزّی:) بتی است، در آیه: (أَ فَرَأَیْتُمُ اللَّاتَ وَ الْعُزَّی- ۱۹/ نجم) استعزّ بفلان: وقتی است که کسی در اثر بیماری یا مرگ مغلوب شود (و غرور و خودخواهیش از بین برود).

(عزب) [عزب]

العازب: کسی که بخاطر یافتن چراگاه و گیاه از نظر خانواده اش دور شده. عزب یعزب و یعزب: دور و غائب شد، در آیات: (لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّهٍ- ۳/ سباء) «۱» رجل عزب و امرأه عزیه: مرد و زن جوان و همسر ناگزیده و مجرّد.

عزب عنه حلمه: خوابش از او دور شد (خوابش پرید).

قوم معزّبون: گروهی که شتران خویش از دست داده اند.

عزب طهرها: وقیت است که شوهرش از او دور شده، روایت شده است: «من قرأ

---

(۱) این دو آیه که در سوره های یونس و سباء آمده است به یکی از حقایق با شکوه حیات علمی در آینده اشاره کرده از گذشته های دور انسان برای ریزترین اشیائی که با چشمش دیده می شد نام ذرّه را انتخاب کرده تا جائیکه یکی از فلاسفه یونان، جهان را مجموعه ای از ذرّات تجزیه نشدنی معرّفی کرده است در زبان حکماء و شعراء هم کوچکترین شی ء قابل رؤیت ذرّه است، خداوند در دو آیه فوق عمل انسانها را به ذرّاتی که در آسمانها از نظر و پیشگاه خداوند پنهان نخواهد ماند تشبیه می کند و بعد می فرماید: حتّی نه کوچکتر از ذرّه و نه بزرگتر (لا أَصْغَرُ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرُ- ۳/ سباء) تا بشر متوجّه شود که موجودات و پدیده هائی در جهان، کوچکتر از ذرّه ای که آخرین حدّ دید اوست وجود دارد تا بیندیشد، و پی گیری کند و پس از قرنها به دنیایی کوچکتر از ذرّات یعنی موجودات ذرّه بینی و فتونها متوجّه شود، نه اینکه انسان دایره فکر خود را به ذرّه محدود کند و از پژوهش باز بماند، زیرا قرآن کتاب تکامل بخش اندیشه انسانی است شعرای اسلامی نیز به حقایقی از درون ذرّات خبر داده اند و با تشبیهی عارفانه انسانها را به کاوش و تلاش فکری وا داشتند، هاتف اصفهانی می گوید چشم

دل هر ذرّه ای که بشکافی آفتابیش در میان بینی

دیگری می گوید:

تو کم از ذرّه نه ای پست مشو مهر بورز تا به خلوتگه خورشید رسی چرخزنان

پس قرآن از جهت علمی آگاهی دهنده و اشاره کننده به حقایقی است که بشریت در حال عادی متوجّه آنها نیست و قرآن نخستین انگیزه علوم در تاریخ جهان است.

القرآن فی اربعین یوما فقد عزب». یعنی عهدش در ختم قرآن از او فاصله گرفته:

(مدّتش طولانی شده).

(زمخشری- عزّب- نوشته و می گوید: ختم قرآن در مدّت ۴۰ روز طوری است که یاد و ذکر اوایل قرآن را دور کرده است یعنی بهتر است ۳۰ جزء در ۳۰ روز ختم شود. اساس البلاغه ۳۰۱).

(عزر) [عزر]

التّعزیر: یاری کردن با تعظیم و بزرگداشت، در آیات: (وَ تُعَزِّرُوهُ- ۹/ فتح) «۱» (وَ عَزَّرْتُمُوهُمْ- ۱۲/ مائده) «۲» تعزیر: نوعی از تنبیه و زدن بدون حدّ است و این معنی بهمان معنی اوّل بر می گردد زیرا تعزیر و تنبیه گناهکار تأدیبی است، و تأدیب نوعی یاری کردن است.

در معنی اوّل- یاری کردن برای از بین بردن چیزی است که از آن زیان می بیند (یعنی نتیجه ای اخروی و دنیائی کار زشت). و در معنی دوّم- هم نوعی یاری کردن است امّا برای از بین بردن چیزی که زیانش می رساند (تکرار گناه) و بر این وجه پیامبر (ص) فرمود: «انصر اخاک ظالما او مظلوما» (برادرت را چه ظالم و چه مظلوم یاری کن).

پرسیدند در حال مظلومیّت یاریش می کنم ولی در ظالم بودنش چگونه او را یاری کنم فرمود: او را از ظلم کردن بازدار و منع کن.

---

(۱) مربوط به آیه ای از سوره فتح است که می گوید: (إِنَّا أَرْسَلْناکَ شاهِداً وَ مُبَشِّراً وَ نَذِیراً لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تُعَزِّرُوهُ وَ تُوَقِّرُوهُ وَ تُسَبِّحُوهُ بُکْرَهً وَ أَصِیلًا- ۸ و ۹/ فتح) ما تو را گواه و بشارت و بیم دهنده بر مردم فرستادیم برای اینکه به خدای و پیامبرش ایمان بیاورید او را تأیید و یاری کنید و بزرگش شمارید بامدادان و شامگاهان خدای را تسبیح گوئید.

(۲) مربوط به وظائف و صفات نقباء یا رهبران مذهبی بنی اسرائیل است که می گوید از آنها ۱۲ نماینده برانگیختیم که اگر نماز بپا داشتید و زکات دادید و به رسولانم گرویدید و یاریشان کردید و خدای را وام نیکو (وام بدون ربا) دادید گناهانتان را می پوشانیم.

(عُزَیر)- در آیه: (وَ قالَتِ الْیَهُودُ عُزَیْرٌ ابْنُ اللَّهِ- ۳۰/ توبه) اسم پیامبری است.

(عزل) [عزل]

اعتزال: دور کردن چیزی و دور شدن از چیزی است (متعدّی و لازم) چه از نظر عمل یا بیزاری فکری یا روحی یا غیر اینها چه با بدن و جسم یا با قلب و دل.

می گویند: عزلته و اعتزلته و تعزّلته فاعتزل: دورش کردم سپس دور شد.

در آیات:

(وَ إِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَ ما یَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ- ۱۶/ کهف) «۱» (فَإِنِ اعْتَزَلُوکُمْ فَلَمْ یُقاتِلُوکُمْ- ۹۰/ نساء) «۲» (وَ أَعْتَزِلُکُمْ وَ ما تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۴۸/ مریم) «۳» (فَاعْتَزِلُوا النِّساءَ- ۲۲۲/ بقره) «۴» شاعر گوید: یا بنت عاتکه الّتی اتعزّل.»

و در آیه: (إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ- ۲۱۲/ شعراء) یعنی بعد از آنکه می توانستند و

---

(۱) در باره اصحاب کهف است که از مشرکین و بتهای معاصرین خود که غیر از اللّه می پرستیدند کناره گیری کرده بودند و خداوند آنها را به غار هدایت کرد.

(۲) اگر کفّار از شما کناره گرفتند و با شما نجنگیدند و اظهار اطاعت کردند خداوند راهی برای جنگ با آنها برایتان قرار نداده است. [.....]

(۳) سخن حضرت ابراهیم به آزر و بت پرستان است می گوید از شما و هر آنچه غیر خدا می پرستید دوری می گزینم.

(۴) وقتی که همسرانتان حائضند از آنها کناره گیرید تا پاک شوند.

(۵) مصراع فوق از شعر اخوص است کلمه- بنت غلط است و صحیح آن- بیت- است که در متون دیگر آمده و چنین است:

یا بیت عاتکه الّذی اتعزل حذر العدا و به الفؤاد موکلّ

انی لا منحک الصّدور و انّنی قسما ابیک مع الصّدود لا میل

این شعر را- اخوص- در مدح عمر بن عبد العزیز سروده می گوید: ای خانه عاتکه که از ترس دشمنان از تو دوری می گزینم ولی دل بتو پیوسته است، من روی برگرداندن از تو را به تو وامی گذارم و سوگند می خورم که با وجود اعراض و دوری به تو متمایلم. جدّا خوص که نامش- حمی الدّیر- است یکی از یاران

امکان داشتند که به حقّ گوش فرا دهند از آن محروم شدند اعزل: کسی که نیزه و سلاح همراهش نیست و نیز حیوان کج دم، و ابرهای خشک و بی آب.

سماک الاعزل: ستاره ای که تصوّر شده است نقطه مقابل- سماک الرّامح- است که پنداشته اند ستاره ای با- سماک الرّامح- بصورت نیزه هست.

(عزم) [عزم]

العزم و العزیمه: تصمیم و پیمان قلبی بر انجام و گذراندن کار. عزمت الأمر: آهنگ آن کار نمودم.

عزمت علیه: بسویش رفتم و قصدش نمودم.

اعتزمت: قصد کردم، در آیات:

(فَإِذا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ- ۱۵۹/ آل عمران) «۱» (وَ لا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكاحِ- ۲۳۵/ بقره) «۲» (وَ إِنْ عَزَمُوا الطَّلاقَ- ۲۲۷/ بقره) (إِنَّ ذلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ- ۴۳/ شوری) (وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْماً- ۱۱۵/ طه) «۳» یعنی: بر آنچه را که امر شده بود محافظت نکرد و بر آن قیام ننمود.

پیامبر (ص) بوده که روزی گرفتار مشرکین می شود و قبل از جنگ با آنها دست دعا برمی دارد و می گوید:

اللّهمّ احفظ جنّتی من المشرکین: خدایا بدن مرا از مشرکین حفظ کن، همینکه کشته می شود و مشرکین می خواهند او را مثله کنند زنبوران زیادی گرداگرد بدنش جمع می شوند و از او در مقابل مشرکین حمایت می کنند تا اینکه شب هنگام سیل خروشانی جاری می شود و جثّه او را با خود می برد و فردا- فلم یر المشرکون جنّتی- مشرکین جسم او را نمی یابند. (امالی المرتضی ۱/ ۱۳۵- لس ۱۱/ ۴۴۰)

(۱) همینکه تصمیم گرفتی بر خدای توکّل کن.

(۲) تا مدّت معیّن و مقرّر همسران پایان نیافته قصد بستن عقد و همسری نکنید.

(۳) در باره آدم علیه السّلام است که می گوید: آدم عهد و پیمان خویش فراموش کرد.

عزیمه: همان- تعویذ یعنی پناه جستن است، گویی که با واژه شیطان پیمان بسته ای که اراده خود را در وجود تو انجام دهد و تو نیز افسونگر شوی، جمعش- عزائم- است.

(عزا) [عزا]

عزین: گروههایی در حال پراکندگی و هزیمت، مفردش عزه- و اصلش- عزوته فاعتزی- است یعنی او را بخود نسبت دادم و منتسب شد.

گویی که- عزین- گروهی هستند که بعضی از آنها به بعض دیگر یا در ولادت یا در حمایت قومی به یکدیگر منسوبند، از این معنی مصدر- اعتزاء در جنگ است که دلاوری می گوید: من فلان پسر فلان و دوست فلانی هستم، روایت شده است: «من تعزّی بعزاء الجاهلیّه فأعضّوه بهن أبیه» (هر کس به گذشتگان و پدر و جدّ فخر کند که روشی جاهلی است کارش را قبیح بشمارید که به پدر خویش ستم کرده است).

عزین: از- عزا عزاء- که اسم فاعلش- عز- است در وقتی است که کسی پایداری می ورزد و تأسّی می جوید، گویی که- عزین- اسمی است برای گروهی که بعضی از آنها به بعض دیگرشان تأسّی می جویند و کار آنها را دنبال می کنند.

(عسعس) [عسعس]

آیه: (وَ اللَّیْلِ إِذا عَسْعَسَ- ۱۷/ تکویر) یعنی شب روی آورد و برگشت، این واژه در آغاز و پایان شب بکار می رود: عسعسه و عسأس: اندک تاریکی که در دو طرف شب هست. عسّ و عسس: گردیدن در شب و پراکنده نمودن مردمان ناپاک و دزدان رجل عسّاس و عاسّ: شب گرد، جمعش- عسس- است، در مثل می گویند: کلب عسّ خیر من اسد ربض.

(سگی که به طلب شکار می گردد و یاری می رساند یعنی سگ گلّه بهتر از شیر خوابیده است).

عسوس: زنی که برای کار زشت در شب پروایی ندارد.

عسّ: قدح بزرگ، جمعش- عساس- است

(عسر) [عسر]

العُسر: سختی معیشت، نقطه مقابل آن- یسر است خدای تعالی گفت: (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً- ۵ و ۶/ شرح) «۱».

(عُسرَه:) سختی و تنگ دلی از نداشتن مال، در آیات:

(فی» ساعَةِ الْعُسْرَةِ- ۱۱۷/ توبه) (وَ إِنْ كانَ ذُو عُسْرَةٍ- ۲۸۰/ بقره) «۲» اعسر فلان: مثل واژه اضاق است- یعنی در مضیقه و تنگدستی افتاد.

تعاسر القوم: دشواری خواستن در کار برای یکدیگر.

آیه: (وَ إِنْ تَعاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرى- ۶/ طلاق) «۳».

(یَوم عَسِیر:) روزی که کار در آن مشکل می شود، گفت:

(وَ كانَ يَوْماً عَلَى الْكافِرِينَ عَسِيراً- ۲۶/ فرقان) «۴» (يَوْمٌ عَسِيرٌ عَلَى الْكافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ- ۱۰ و ۹/ مدثّر) عسّرنی الرّجل: به هنگام سختی چیزی از من خواست.

(عسل) [عسل]

العسل: لعاب و بزاق، یا آب دهان زنبور عسل، گفت (مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى- ۱۵/

---

(۱) برای توضیح بیشتر پیرامون این آیه به ذیل واژه- ضعف مراجعه نمائید.

(۲) اگر بدهکار و وامدار در تنگدستی بود تا گشایش کارش بایستی به او مهلت داده شود.

(۳) و اگر همسرانی یعنی شوی و زن در باره شیر دادن کودک سختی کردند دیگری عهده دار شیر دادن کودک خواهد شد.

(۴) روزی که بر کفّار ناگوار و دشوار خواهد بود.

محمّد).

عسیله: کنایه از همبستری با همسر است، پیامبر (ص) فرمود:

«حتّی تـذوقی عسـیلته و یذوق عسـیلتک» (این حدیث در باره وقوع و صـحّت ازدواج است که آن را با بهره مندی و همبستری زن و مرد از یکدیگر دانند).

عسلان: حرکت دادن نیزه و حرکت اعضاء بدن در وقت دویدن که بیشتر در باره گرگ بکار می رود، (در مثل می گویند) مرّ یعسل و ینسل در حالیکه با شتاب می دوید عبور کرد.

(عسی) [عسی]

عسـی: طمع ورزیـد و امیـدوار شـد، بیشـتر مفّسـرین واژه هـای- لعـلّ و عسـی- را در قرآن به معنی لازم (که به معنی حتمی و وجوب است) تفسیر کرده اند و گفته اند:

عسـی: در معنی طمع و رجاء از خدای تعالی صـحیح نیست و در این سخن و تفسیر، کوتاهی نظر وجود دارد زیرا خدای تعالی هر گاه این واژه را ذکر می کند برای این است که انسان از او امیدوار باشد.

نه اینکه خدای تعالی امیدوار می شود، پس آیه:

(عَسی رَبُّکُمْ أَنْ یُهْلِکَ عَدُوَّکُمْ- ۱۲۹/ اعراف) یعنی در کار زار امیدوار باشید (که خداوند دشمنانتان را هلاک کند).

(فَعَسَی اللَّهُ أَنْ یَأْتِیَ بِالْفَتْحِ- ۵۲/ مائده) «۱» (عَسـی رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَکُنَّ- ۵/ تحریم) «۲» (وَ عَسـی أَنْ تَکْرَهُوا شَـیْئاً وَ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ- ۲۱۶/ بقره) «۳»

---

(۱) به آوردن پیروزی از سوی خدای تعالی امیدوار باشید.

(۲) تمام آیه چنین است: (عَسـی رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَکُنَّ أَنْ یُبْدِلَهُ أَزْواجاً خَیْراً مِنْکُنَّ ...) هر گاه شـما را که علیه او همـدستی کرده اید طلاق دهد بپروردگارش امیدوار است، که از شما نیکوتر، مؤمن تر، مطیع تر، توبه کننده تر و همسرانی بهتر به او عوض دهد.

(۳) امید است که چیزی را بد بدانید و برایتان خیر باشد. [.....]

(فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ- ۲۲/ محمّد) «۱» (هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتالُ- ۲۴۶/ بقره) (فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَ يَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْراً كَثِيراً- ۱۹/ نساء).

معسیان: شتری که شیرش قطع شده و امید دارند که مجدّدا شیر در پستانش برگردد. عسی الشّی ء، یعسو: وقتی است که چیزی سخت و ناهموار باشد. عسی اللّیل یعسو: شب تاریک شد.

(عشر) [عشر]

العشره و العشر و العشرون و العشیر و العشر: معروف است، یعنی: (ده- یک دهم- بیست- جزئی از ده- دهمین روز نوبت آب دادن).

خدای تعالی گفت: (تِلْکَ عَشَرَةٌ کامِلَةٌ- ۱۹۶/ بقره) (عِشْرُونَ صابِرُونَ- ۶۵/ انفال) «۲» (تِسْعَهَ عَشَرَ- ۳۰/ مدثّر) عشرتهم اعشرهم یا (عشره القوم اعشرهم): دهمین نفرشان شدم.

عشرهم: یک دهم مالشان را گرفت.

عشرتهم: مالشان را ده قسمت کردم در وقتی است که نه (۹) قسمت را ده (۱۰) قسمت کنی. (مِعشارُ) الشّی ء: یک دهم آن چیز، خدای تعالی گوید: (وَ ما بَلَغُوا مِعْشارَ ما آتَيْناهُمْ- ۴۵/ سباء) (به یک دهم آنچه را که آنها داشتند اینان نرسیدند).

ناقه عشراء: شتری که ده ماه از بارداریش گذشته، جمع آن- (عِشارُ) است، در آیه:

(وَ إِذَا الْعِشارُ عُطِّلَتْ- ۴/ تکویر).

---

(۱) آیا امید داشتید که روزی برگردید.

(۲) هر گاه در جنگ بیست دلاور مؤمن پایدار و مقاوم باشید بر دویست تن از کفّار غالب و پیروز می شوید.

جاءوا عشاری: ده نفر ده نفر آمدند.

عشاریّ: چیزی که طولش ده زراع باشد. عشر: دهمین روز آب دادن. ابل عواشر:

دهمین روز به آبشخور رفت.

قدح اعشار: کاسه شکسته، اصلش این است که ده تکّه شده و بطور استعاره شاعر در این معنی گفته است:

بسهمیک فی اعشار قلب مقتّل «۱» العشور فی المصاحف

نشانه و علامت ده آیه در قرآن.

تعشیر: بانگ الاغ، بخاطر اینکه ده بار تکرار می شود.

(عَشِیرَه:) خاندان مرد که بوسیله او آن خانواده تکثیر پیدا می کند یعنی بمنزله عدد کامل که همان عدد ده (۱۰) است آنها نیز بطور کامل اهل و خانواده او می شوند، خدای تعالی گوید: (وَ أَزْواجُکُمْ وَ عَشِیرَتُکُمْ- ۲۴/ توبه) سپس واژه- عشیره- بصورت اسمی برای گروهی از نزدیکان مردی که به وسیله او زیاد می شوند در آمده است.

(عاشَرتُهُ:) در داماد شدن برای او مثل عدد ده کامل شدم.

و آیه: (عاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ- ۱۹/ نساء) (با همسرانتان به نیکی معاشرت و آمیزش کنید). عشیر: معاشر و همنشین چه نزدیک باشد چه دور.

(عشاء) [عشاء]

العشیّ: از زوال خورشید تا صبح (شب)، در آیه:

---

(۱) مصراع فوق از معلّقه امروء القیس، می گوید:

و ان تک قد سائک منّی خلیفه فسلّی ثیابی من ثیابک تنسل

و ما ذرفت عیناک الا لتضربی بسهمیک فی اعشار قلب مقتّل

خطاب به همسرش می گوید هر گاه روشی و اخلاقی از من تو را ناخوشایند است جامه مرا از جامه ات دور کن تا جدا شوی، دیدگان تو اشک آلوده نیست و اشک نریخت مگر اینکه دل شکسته و کشته شده و ضعیفی را مجروح کنی.

(إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحاها- ۴۶/ نازعات) (عِشاء:) از نماز مغرب تا نماز بعد (یک سوّم ساعات اوّل شب از غروب خورشید به بعد- جوهری به نقل از خلیل بن احمد).

عشا: بدون همزه، زمان نماز مغرب و عشاء.

عشا: سیاهی و تاریکی که در چشم عارض می شود، می گویند.

رجل اعشی و امرأه عشواء: مرد و زن شب کور که فقط اشیاء را در روز می بینند یخبط خبط عشواء: (مثل شب کور بدون رؤیت در تاریکی راه می رود و به زمین می خورد یا اشتباه می کند).

عشوت النّار: شب به سوی آتش رفتم.

عشوه و عشوه: آتشی که در شب از دور ظاهر می شود مثل: شعله و آذرخش، (عَشِیَ) عن کذا: مثل- عمی عنه- یعنی او را ندید، و از دیدنش عاجز شد یا بسویش راه نیافت.

در آیه گفت: (وَ مَنْ یَعْشُ عَنْ ذِکْرِ الرَّحْمنِ- ۳۶/ زخرف) «۱» عواشی: شترانی که شب می چرند، مفردش- عاشیه- است و از این معنی می گویند: العاشیه تهیّج الآبیه: شتر خوش خوراکی که شتر دیگری را به چرا وامیدارد.

عشاء: غذای شب، و با کسره حرف اوّل نماز شب.

عشیت و عشّیته: شام خوردم و شامش دادم، می گویند:

عش و لا تغترّ: زندگی کن ولی به بقیّه زندگی و عمر مغرور نباش.

(عصب) [عصب]

العصب: پیوندهای مفاصل. لحم عصب: گوشت پر رگ و پیه. معصوب: کسی که

---

(۱) کسی که از یاد خدای رحمن دور شود و به او راه نیابد شیطان را یارش گردانم و او را گمراه کند و پندارد هدایت شده است که گمراهی ثانوی معلول دور شدن از ذکر خدا است.

با عصبی که از حیوان جدا شده بسته شود، سپس به هر چیز بسته شده- عصب می گویند مثل عبارت: لاعصّبنّکم عصب السّلمه «۱».

یعنی (شما را چون بسته خار و گیاه بهم می بندم و می زنم).

فلان شدید العصب و معصوب الخلق: او طبیعت و عضلاتش پیچیده و استوار است.

یوم (عَصِیب:) روزی دشوار و سخت که اگر به معنی فاعل باشد صحیح است یا به

---

(۱) عبارت فوق از خطبه معروف حجّاج حاکم خونریز و دست نشانده عبد الملک مروان خلیفه اموی است که در تاریخ اسلام خشونت بارترین دوران حکومت عراق است. جاحظ و ابو العبّاس مبرّد هر دو نوشته اند: تؤزّی گفت روزی در مسجد جامع کوفه نشسته بودیم و اهل کوفه آن روزگار شاد بودند که اگر مردی از خانه خارج می شد ده و بیست تن از دوستانش همراه او بودند که ناگهان در آن اوضاع و احوال حجّاج بن یوسف به عنوان امیر و والی به عراق آمد و در آغاز ورودش یکسره به مسجد رفت در حالیکه دستار بر سر و روی پیچیده، شمشیر آویخته و کمان بر دوش حمایل کرده بود همینکه بر منبر آمد یک ساعت سکوت کرد بطوری که مردم به یکدیگر می گفتند رو سیاه باد چهره بنی امیّه که این چنین افرادی بر عراق می گمارند و چند نفر از خوارج سنگ ریزه به طرفش می انداختند همینکه دیدگان عموم را بخود متوجّه دید دستار از سر و روی برداشت و گفت من قهّاری هستم که از بالا- می نگرم. ای کوفیان می بینم که سرهاتان برای گردن زدن رسیده است و من همان گردن زنم و خونتان را به سر و رویتان جاری می کنم، من کسی هستم که برگزیده خلیفه هستم، ای اهل عراق و اهل شقاق و نفاق و ای زشت خویان من انجیر نرم نیستم که در دست شما فشرده شوم آنچنان شما را می بندم و می زنم، همچون بوته های خار و به هر چه می گویم وفا می کنم از این دسته بازی و قیل و قال برحذر باشید.

سپس حجّاج بار عام می دهد تا آنها را بعد از ترساندن تطمیع کند که نخستین قربانیان او همان کسانی بودند که به سویش سنگ پرتاب می کردند و خود کوفیان آنها را لو دادند. (البیان و التّبیین ۲/ ۳۰۹- الکامل مبرّد ۱/ ۳۸۱- مقائیس اللّغه ۴/ ۳۳۸ و سایر مآخذ تاریخی و لغوی).

با کمال تأسف همواره در تاریخ دو خطّ خونین به موازات یکدیگر جریان داشته یکی از ناحیه دیکتاتورها و جلّادان و خون خواران که روش خونخواری شان برای ساختن کاخها بوده مثل حجّاج که به گفته مسعودی و یعقوبی، قصری مرمرین با هزینه هنگفت در کوفه ساخت و از بس از مردم مالیات گرفت که عبد الملک مروان او را از فشار بیشتر بر مردم بر حذر داشت.

خط دوّم- خطی است که پیامبران و اولیاء و پاکان با ستمگران و استثمارگران در تاریخ ثبت کرده اند که به هنگام وفاتشان درهم و دیناری و کمترین سرمایه ای از خود بجای نگذاشته اند.

گروه اول به بهانه آرامش دادن خفقان و دیکتاتوری ایجاد می کنند و دسته دوم با دادن آزادی اندیشه و شرافت و عدالت و

شخصیّت به بشر در راه ساختن بهشت زندگیند.

(طبقات الکبری- ۳/ ۳۰۵ تا ۳۲۰ کاتب واقدی)

ص: ۶۰۵

معنی مفعول یعنی روزی که آغاز و پایانش بهم برآمده، مثل:

یوم ککفّه حابل و حلقه خاتم: روزی که چون دام صیّاد و حلقه انگشتری سخت و بهم برآمده است.

(عُصبَه:) گروهی بهم پیوسته و یاور یکدیگر. «۱»

خدای تعالی گوید: (لَتَنُوأُ بِالْعُصْبَهِ- ۷۶/ قصص) «۲» (وَ نَحْنُ عُصْبَهٌ- ۸/ یوسف) «۳» اعصوصب القوم: آن قوم فراهم آمدند و جمع شدند.

عصبوا به امرا: کار بر او مشکل شد.

عصب الرّیق بفمه: آب در دهانش خشک شد مثل کسی که بسته شده باشد.

عصب: نوعی پارچه و برد یمانی که نقش و نگار بر آن بافته شده عصابه: دستار و عمّامه که بر سر می بندند.

اعتصب: دستار بر سرپیچید، مثل تعمّم: عمّامه بست.

معصوب: شتری که تا او را نبندند شیر نمی دهد.

عصیب: جنینی که در رحم حیوان است نامیدنش به این است که در آنجا بسته

---

(۱) در متون کهن لغوی، حدیثی شگفت انگیز که نسبت به وقوع آن معجزه ای بس بزرگ است ذکر شده و فحول لغت نویسان یعنی ابو منصور ازهری، علی بن اسماعیل بن سیده، ابن منظور اندلسی در کتب (تهذیب اللّغه- محکم- لسان العرب) آن را که بطور یقین و قاطع با روحیّه سرشار از ایثار و شهامت و قدرت رهبر و امّت انقلابی اسلامی مطابقت دارد و نوید تسلّط مکتبی بر شرق و غرب زمین را می دهد نوشته اند: حدیث این است:

«یخرج فی آخر الزّمان رجل یسمّی امیر العصب، اصحابه محسّرون محقّرون، مقصون عن ابواب السّلطان و مجالس الملوک، یأتونه من کلّ اوب کانّهم قزع الخریف یورّثهم اللّه مشارق الأرض و مغاربها» یعنی: در آخر زمان شخصیّتی که او را رهبری قاطع که جمع کننده گروههای مستضعف دنیا است ظاهر می شود و یارانش کسانی هستند که از درگاه ملوک و قدرت های زمان دوری گزیده و کوچک شمرده شده اند زیرا روی به آنها نیاورده و اینان از همه اطراف به سویش روی می آورند، گویی که ابرهای پر خیر و برکت و باران ریز و پر سر و صدای پائیزی هستند و خداوند مشارق و مغارب زمین را بآنها ارث می دهد و وامی گذارد.

(۲) برای عدّه ای حمل کلیدهای خزائن قارون مشکل بود.

(۳) همسخن و همپشت و یار یکدیگر.

ص: ۶۰۶

شده.

(عصر) [عصر]

العصر، مصدر- عصرت- است (یعنی فشردن).

معصور: فشرده شده. عصاره: تفاله و شیره و چیزی که فشرده شده، در آیات: (إِنِّی أَرانِی أَعْصِرُ خَمْراً- ۳۶/ یوسف) (وَ فِیهِ یَعْصِرُونَ- ۴۹/ یوسف) «۱» یعنی: در آنسال به خیر و نیکی می رسند که- یعصرون- هم خوانده شده یعنی برای آنها بارندگی می شود.

اعتصرت من کذا: آن را مثل عصاره، با زحمت اخذ کردم و گرفتم، شاعر گوید:

و انّما العیش بربّانه و انت من أفتانه معتصر «۲»

و در آیه: (وَ أَنْزَلْنا مِنَ (الْمُعْصِراتِ) ماءً ثَجَّاجاً- ۱۴/ نباء) یعنی: ابرهایی پر باران و باران ریز که گفته شده ابرهایی است که به وسیله- (اعصار)- یعنی گرد بادهای تند و غبارانگیز می آیند و می بارند گفت: (فَأَصابَها إِعْصارٌ-

---

(۱) مربوط به خوابی است که حضرت یوسف (ع) آن را تأویل می کند و می گوید پس از هفت سال قحطی، سالی پر برکت می آید که در آن سال مردم به هم یاری می رسانند و خیر می بینند.

(۲) شعر از خلف بن احمر است می گوید: براستی که تو، به آغاز و پایان زندگی رسیدی و از حالات مختلفش و تنوّعش بهره بردی.

المعتصر: الّذی یصیب من الشی ء و یأخذ منه: کسی که چیزی را می گیرد و به آن می رسد، ابن فارس برای واژه عصر سه ریشه ذکر می کند الف- دهر و روزگار ب- فشار دادن چیزی تا دوشیده شود ج- پیوسته شدن به چیزی و گرفتن آن.

نامیدن- صلاه العصر هم بخاطر این است که از نماز ظهر به تأخیر می افتد گویی که فشرده ظهر است، سپس می نویسد: در حدیثی روایت شده است که: «انّ رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قال لرجل حافظ علی العصرین قال الرّجل و ما کانت من لغتنا، فقلت و ما العصران، قال: صلاه قبل طلوع الشّمس و صلاه قبل غروبها» یرید صلاه الصّبح و صلاه العصر. رسول خدا (ص) به مردی گفت عصرین را حفظ کن، آن مرد گفت:

در زبان ما چنین اصطلاحی نیست من به پیامبر (ص) گفتم عصران چیست گفت: نماز قبل از طلوع خورشید و نماز قبل از غروب خورشید که همان نماز صبح و عصر می باشد. (مقائیس اللّغه- ۴/ ۳۶۰).

۲۶۶/ بقره) یعنی گردبادی سخت به آن وزید. اعتصار: فشرده شدن چیزی یا با آب یا بخودی خود. «۱»

(عصر:) ملجأ و پناه. عصر و عصر: دهر و روزگاران، جمعش عصور، گفت: (وَ الْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسانَ لَفِی خُسْرٍ- ۱/ عصر) «۲» عصر: ساعات آخر روز. صلاه العصر: نماز عصر.

عصران: ناهار و شام، و یا شب و روز مثل- قمرین: ماه و خورشید.

معصر: زنی که برای نخستین بار دشتان و یا حائض و یا به دوران جوانی داخل می شود.

(عصف) [عصف]

العصف و العصیفه: چیزی است که از زراعت بعد از درو کردن و برداشت باقی می ماند (کاه و ته مانده- محصول) و به شاخه های شکسته شده و خشک شده گیاهان هم عصف می گویند، در آیات:

(وَ الْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَ الرَّیْحانُ- ۱۲/ رحمن) «۳» (کَعَصْفٍ مَأْکُولٍ- ۵/ فیل) (رِیحٌ عاصِفٌ- ۲۲/ یونس) عاصفه و معصفه: باد شکننده و خرد کننده و طوفان زا که اشیاء را مثل کاه می کشد و خرد می کند.

---

(۱) اعتصار در کتب لغت به معنای زیر است: ۱- فشار دادن ۲- بخشش و نیکی ۳- قضاء حاجت. ۴-

تاوان گرفتن ۵- ممانعت از نکاح ۶- پناه گرفتن، عصاره و معتصر هم- مثلی است برای خیر و عطاء.

انّه لکریم العصاره و کریم المعتصر: جوانمردی است دانا و بخشنده (اساس البلاغه- ۳۰۴- شرح قاموس فیروزآبادی صحاح جوهری- لسان العرب ۴/ ۵۷۸- مقائیس اللّغه ۴/ ۳۴۲).

(۲) روزگاران گواه است که انسان در زیانکاری است مگر کسانی که ایمان آوردند و عمل شایسته انجام دادند و دیگران را بحقّ و پایداری سفارش می کنند

(۳) بذر و دانه ساقه دار و کاه دار و گیاه سبز.

عصفت بهم الرّيح: تشبيهى به همان معنى است سعنى تند باد حوادث قدرتشان را در هم شكست و هلاك شدند. «۱».

(عصم) [عصم]

العصم: امساك يا نگه داشتن و حفظ كردن.

اعتصام: در آويختن و دست يازيدن، گفت:

(لا- عاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ- ۴۳/ هود) يعنى چيزى نيست كه از امر خداى مانع شود و خودددارى كند. كسى كه مى گويد: معناى لا- عاصم- لا- معصوم است مقصودش اين نيست كه- عاصم به معنى معصوم است، بلكه آگاهى و خبرى بر آن معنى است كه مقصود و مورد نظر است زيرا عاصم و معصوم در معنى متلازمند، بدين معنى كه مقصود هر كدام از آنها حاصل شود مقصود ديگرى نيز با آن بدست آمده، در آيه گفت: (ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عاصِمٍ- ۲۷/ يونس) «۲».

(اعتصام:) تمسّك و دست آويز چيزى است، در آيات:

(وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً- ۱۰۳/ آل عمران) (وَ مَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ- ۱۰۱/ آل عمران) «۳» (استعصام:) استمساك، گويى كه چيزى را طلب مى كند كه او را از گناه ورزيدن و

---

(۱) عدى بن حاتم مى گويد:

ثمّ اصحّوا عصف الدّهر بهم و كذلك الدّهر حال بعد حال

سپس در حاليكه به نيمروز زندگى رسيدند. حوادث روزگار سخت آنها را فرا گرفت، طبيعت و دهر اينچنين است كه يكنواخت نيست و متغيّر است. اساس البلاغه- ۳۰۳). [.....]

(۲) تمام آيه چنين است: (وَ الَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئاتِ جَزاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِها وَ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ ... كسانى كه بديها را كسب كرده اند جزاء آنها مثل آن بديهاست و خوارى و زبونى آنها را فرا مى گيرد و از سوى خداى نگهدارى ندارند.

(۳) (وَ مَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ) كسى به به خداى متمسّك شود به راهى مستقيم هدايت شده است كه تمسّك به خداى همان ذكر و ياد و عمل به حكم است چنانكه گفت: (فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقى- ۲۵۶/ بقره) آنها كه به طاغوت كفر مى ورزند و بخداى

ارتکاب زشتی ها نگه دارد و حفظ کند، گفت: (فَاسْتَعْصَمَ- ۳۲/ یوسف) چیزی را خواست و به چیزی پناه برد که او را از گناه حفظ کند و در آیه: (وَ لا تُمْسِکُوا بِعِصَمِ الْکَوافِرِ- ۱۰/ ممتحنه) «۱» عصام: دسته کوزه و ظرف که با دست گرفته شود.

عصمه الانبیاء: حفظ کردن خدای انبیاء را بصورتهای زیر:

اوّل- عصمت انبیاء به آنچه را که از جهت صفا و پاکی گوهر مخصوصشان گردانیده.

دوّم- به فضائل جسمی و نفسانی.

سوّم- به نصرت و پیروزی و ثبات قدمشان.

چهارم- به وارد کردن آرامش بر آنها و حفظ دلهاشان از دغدغه و عدم سکینه.

پنجم- به توفیقی که تأئیدشان نموده و شایسته شان داشته، خدای تعالی گوید:

(وَ اللَّهُ یَعْصِمُکَ مِنَ النَّاسِ- ۶۷/ مائده) (خدای تو را از گزند مردم حفظ می کند و در امان می دارد) عصمه: چیزی است شبیه دستیاره و دستبند.

معصم: مچ دست و جای دستیاره و سپیدی مچ دست و سر شانه ستور که تشبیهی است به دستبند سیمین و نقره گون مثل تسمیه و نامیدن سپیدی پاها به- تحجیل- و از این معنی می گویند:

غراب اعصم: کلاغی که در پایش پر سپید هست.

(عصا) [عصا]

العصا: اصلش واوی است (عصا یعصو) زیرا تثنیه آن- عصوان- است جمع

ایمان می آورند تحقیقا به ریسمان محکمی دست یازیده اند (بعد از مسلمان شدن).

(۱) میان شما و زنان کافر نبایستی پیمان و علقه همسری باشد و شما به آنها اعتباری مگزارید.

عصا را- عصیّ- می گویند.

عصوته: او را با عصا زدم.

عصیت بالسّیف: با شمشیر زدم، در آیات:

(أَلْقِ عَصاکَ- ۱۱۷/ اعراف) (قالَ هِیَ عَصایَ- ۱۸/ طه) (فَأَلْقَوْا حِبالَهُمْ وَ عِصِیَّهُمْ- ۴۴/ شعراء) «۱».

القی فلان عصاه: اقامت گزید و فرود آمد، و این معنی به تصوّر حال کسی است که از سفر باز می گردد شاعر گوید: فالقت عصاها و استقرّت بها النّوی «۲». عصی، (عصیانا:) وقتی است که کسی از اطاعت و فرمانبری خارج شود و اصلش این است که با داشتن عصایش قوی شود گفت:

(وَ عَصی آدَمُ رَبَّهُ- ۱۲۱/ طه) (وَ مَنْ یَعْصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ- ۱۴/ نساء) (آلْآنَ وَ قَدْ عَصَیْتَ قَبْلُ- ۹۱/ یونس) «۳» در باره کسی که از جماعت و جمعیّت جدا می شود. می گویند: شقّ العصا «۴»

---

(۱) طنابها و عصاشان را افکندند.

(۲) تمام شعر که از عبد ربّه سلمی است چنین است که می گوید:

فالقت عصاها و استقرّت بها النّوی کما قرّ عینا بالایاب المسافر

فرود آمدن و آن جایگاه با او استقرار یافت همانطور که با آمدن مسافر دیدگان روشن می شود.

(۳) خطاب به فرعون است که با دیدن صحنه سهمگین غرق شدن، و منظره هلاکت بار پایان عمر می گوید: به خدایی که جز او خدایی نیست ایمان آوردم همان خدای بنی اسرائیل و من اکنون از مسلمین هستم، که خداوند به او می گوید اکنون چنین می گویی و در گذشته آنچنان نافرمان و از مفسدین بودی تو را با همان زره نیم تنه طلائی مخصوصت پس از غرق شدن به روی آب می اندازیم تا برای آیندگان و بیشتر مردمانی که از آیات ما غافلند نشانه ای باشد.

(۴) واژه- عصا و عصوی: دو ریشه متباین و مختلف دارد، یکی دلالت بر تجمّع و فراهم آمدن، دیگری دلالت بر جدایی، عصا، هم در معنی اوّل است برای اینکه با دست و سر انگشتان جمع می شود، سپس با

.)

(عضّ) [عضّ]

العضّ: گزیدن و جویدن با دندانها، گفت:

(عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ- ۱۱۹/ آل عمران) «۱» و آیه: (وَ یَوْمَ یَعَضُّ الظَّالِمُ- ۲۷/ فرقان) که عبارت از پشیمانی است و مردم عادتا در موقع دیدن مکافات عمل خویش نادم می شوند دست به دندان می گزند و چنین عمل می کنند.

عضّ: نواله یا خوراک خمیر شده شتران.

عضاض: مصدر دوّم- معاضّه- است یعنی گاز گرفتن یکدیگر.

رجل معضّ: کسی که در کارش مبالغه و سختگیری می کند گویی که آن را محکم گاز گرفته است این واژه گاهی در مدح و زمانی در ذمّ و سرزنش بر حسب چیزی که بر آن مبالغه می شود بکار می رود.

هو عضّ سفر: او در سفر ورزیده است.

مقایسه این معنی به جماعت هم- عصا- گفته شده و عصا- یعنی جماعت مسلمین پس کسی که با امّت اسلام مخالفت می کند می گویند: فقد شقّ عصا المسلمین امّت اسلامی را متفرّق نمود و به تفرقه انداخت، که هر گاه چنین کسی کشته شود می گویند: هو قتیل العصا: یعنی کشته تفرقه اندازی است. لا عقل له و لا قود فیه:

که در آن صورت نه دیه دارد نه قصاص.

اصل دوّم- عصیان و معصیت است اسم فاعلش- عاص و جمع آن عصاه و عاصون (مقائیس اللّغه- ۴/ ۳۳۴).

(۱) تمام آیه چنین است (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَهً مِنْ دُونِکُمْ لا یَأْلُونَکُمْ خَبالًا وَدُّوا ما عَنِتُّمْ ...

وَ إِذا خَلَوْا عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ- ۱۱۹، ۱۱۸/ آل عمران) ای کسانی که ایمان آورده اید از غیر خویش همراز و محرم نگیرید زیرا در فساد و تباهی شما دریغ نمی ورزند و کوتاهی نمی کنند آنها رنج، و اذیّت شما را دوست دارند، دشمنیشان از گفتارشان آشکار است و از آنچه از کینه توزی در دل دارند سخت تر است اگر تعقّل می کنید این آیات را برای شما بیان کردیم شما آنها را دوست دارید و آنها در حضورتان می گویند:

گرویده ایم ولی همین که با یارانشان و همکیشان خویش خلوت می کنند از خشم و کینه بر شما سر انگشتان خود می گزند بگو از خشم بمیرند که خدای از ضمایر دلها آگاه است. این آیات بیانگر راه سیاست داخلی و خارجی، و حکومت اسلامی است که به فرمان خدای با تعقّل و دور اندیشی از خوشباوری و ساده اندیشی پرهیز کنند و در امور مهمّ کشوری بغیر از همروشان و گروه مؤمنین به دیگران اعتماد نکنند.

هو عضّ فی الخصومه: در خصومت بد خواست (و یا در دعوا چیره دست و سخنور است) زمن عضوض: خشکسالی و قحطی.

تعضوض: نوعی خرما که جویدنش سخت است.

(عضد) [عضد]

العضد: عضو میان آرنج و شانه (بازو).

عضدته: به بازویش زدم، و بطور استعاره می گویند:

عضدت الشّجر بالمعضد: درخت را با تیر یا داس زدم و بریدم.

جمل عاضد: شتری که ناقه را با زدن دست می خواباند.

عضدته: بازویش گرفتم و تقویتش نمودم.

عضد: بطور استعاره برای یاری کننده بکار می رود مثل واژه- ید (که به معنی دست است ولی برای یاری و نیرو بطور استعاره بکار می رود.)

و آیه: (وَ ما کُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّینَ عَضُداً- ۵۱/ کهف) (گمراهان را به یاری نگرفتم).

رجل اعضد: مرد ضعیف بازو.

عضد: از درد بازو شکوه کرد و این دردی است که به بازو می رسد.

معضّد: کسی که در بازویش نشانه و نقش و نگار هست.

عضاد: بازو بند. معضد: زیور دست و بازو.

اعضاد: دیواره حوض که تشبیهی است به بازوی انسان.

(عضل) [عضل]

العضله: گوشت سخت و سختی که در عصب هست.

رجل عضل: مرد عضلانی و نیرومند.

عضلته: از خوردن گوشت عضله حیوان منعش کردم و بر او سخت گرفتم، مثل

واژه- عصیته- و سپس معنی این واژه برای هر ممانعت شدیدی بکار رفته است و جایز شده، در آیه گفت:

(فَلا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ یَنْکِحْنَ أَزْواجَهُنَّ- ۲۳۲/ بقره) (بر آنها سخت مگیرید و از نکاح با همسرانشان منعشان نکنید) گفته شده این آیه خطاب به زن و مرد (همسران) یا هر دو و یا خطاب به اولیاء آنهاست.

عضّلت الدّجاجه بیضها: مرغ برای تخم گزاردن به سختی افتاد.

عضّل المرأه بولدها: وقتی است که نوزادش به سختی زائیده شود که تشبیهی به همان تخم گزاردن مرغ است، شاعر گوید:

تری الارض منّا بالفضاء مریضه معضّله منّا بجمع عرمرم

(آن سرزمین را می بینی که فضایش بر ما تنگ و بیمارگونه است از بس که سپاهیان ما فراوانند و لشکریان ما بسیار).

داء عضال: درد سخت و بی علاج. عضله: مصیبت بزرگ و ناگوار.

(امر معضل: کاری است که اصلاحش و انجامش بسیار سخت است).

(عضه) [عضه]

آیه: (جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِینَ- ۹۱/ حجر) یعنی قرآن را جزء جزء و قسمت قسمت کردند پس یا گفته اند کهانت است و یا گفته اند اساطیر الاوّلین است و از این قبیل سخنانی که قرآن را با آنها توصیف می کردند. و نیز گفته شده معنای- عضین- در آیه فوق آن چیزی است که خدای تعالی می گوید:

(أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْکِتابِ وَ تَکْفُرُونَ بِبَعْضٍ- ۸۵/ بقره) «۱» و بر خلاف سخن کسی است که در باره قرآن می گوید: و تؤمنون بالکتاب کلّه-

---

(۱) ملامت و سرزنشی که در این آیه هست راهی درست و صحیح را برای بهره مندی و تفسیر قرآن

۱۱۹/ آل عمران).

عضون جمع است مثل: ثبون و ظبون- جمع ثبه و ظبه (ثبه: وسط حوض یا گروه دلاوران، ظبه: لبه تیز شمشیر). و از این اصل- عضو و عضو است. تعضیه: تجزیه و جدا کردن اجزاء.

عضیّته: جدایش کردم.

کسائی «۱» می گوید: این واژه یا از- عضو- است و یا از- عضه- که درخت

نشان می دهد، در عصر نزول قرآن، یهود و نصاری و افرادی دیگر هر آیه از قرآن را که به سودشان بود می پذیرفتند و از بقیّه آیات که روشنگر کارهای خلاف آنها بود صرف نظر می کردند در حقیقت قرآن را پاره پاره و از هم جدا قرار می دادند، این روش ناپسند و مغرضانه را در زمان ما هم عدّه ای چاه طلب، کفر آشنا، غرب و شرق زده جاهل به قرآن و اسلام عمل می کند، و گاهی نه تنها آیاتی را عنوان کرده و از بقیّه آیات چشم می پوشند بلکه همانند یزید میخواره و عیّاش از یک آیه قسمتی را مغلطه آمیز دست آویز ساخته و گروهی را به انحراف و بحث و جدل می کشانند، مثلا- در آیاتی از سوره- زمر- بندگان پرهیزگار را خداوند با اوصافی معرّفی می کند که از جمله صفاتشان- دوری جستن از پرستش طاغوت و پیوستگی به یاد و ذکر خدا است، و سپس می گوید اینگونه بندگان و خدا پرستان سخن حقّ را که همین قرآن است می شنوند و در مورد عمل نیکوترین وجوه را برمی گزینند و پی می گیرند اینان را خداوند به لطف خود هدایت فرموده و براستی اینان خردمندانند- و اگر به آیاتی که واژه- قول- را معیّن کرده توجّه نشود یا ناآگاه باشیم نمی توانیم قرآن را در کلّ بفهمیم و بناچار مشمول همان ملامت خدایی هستیم لذا می بینیم از امام صادق تفسیر همین آیه را می پرسند و ایشان می فرماید: و من احسن من اللّه قولا- نیکوترین قول و سخن کلام خدا است و گزینش آن با علم و تقوی از پیامبر نقل می کند که فرموده است- ما شککت فدع یعنی سخنان غیر قرآن کن. امّا با کمال تأسّف دیدیم که از این آیات فقط همان قسمت میانی آن را بر آرم روزنامه ای چاپ می کردند و چه بسیار جوانان نا آشنا به مکتب و اسلام و قرآن را در دام مکتب های غیر الهی و چاههای ژرفناک غرور و انحراف سرنگون کردند و در پیشگاه خدای مسئول و گر نه نوجوانان و جوانان تشنه حقیقت و عدالت جامعه ما راهی غیر از اسلام و قرآن نمی خواهند، و بگفته سنائی:

عروس حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد که دار الملک ایمان را مجرّد بیند از غوغا

عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی که از خورشید جز گرمی نبیند چشم نابینا

پس لازمه فراگیری فهم قرآن نخست تقوی است که گفت- اتّقوا اللّه و یعلمکم اللّه- با تقوی باشید تا از تعلیم خدایی بهره گیرید و سپس تفسیر قرآن با قرآن، با احادیث قطعی- و بالاخره خود را در دام سخنان تردید آمیز شرق و غرب زده ها نینداختن.

(۱) یکی از قراء سبعه و پیشوای علم نحو و لغت است که دستی در سرودن شعر نداشته تا اینکه در باره اش گفته اند در دانشمندان عرب نادانتر از کسائی به علم شعر نیست و معلّم امین پسر هارون الرّشید بوده و او را ادبیّات آموخته. با سیبویه مجالس و مناظراتی داشته، کسائی از ابو بکر نقّاش روایت کرده است و فرّاء

خاردار معروفی است. و اصل- عضه «۱»- در واژه- عضهه است (درخت خارداری است که از خوردنش حیوانات بیمار می شوند) چنانکه در تصغیر آن می گویند: عضیهه و عضوه- که در واژه- عضوان- است روایت شده است: «لا تعضیه فی المیراث».

میراث و ما ترک متوفّی را طوری تقسیم نکنید که برای ورثه زیان داشته باشد مثل شمشیری که دو تکه اش کنند که هیچ بکار نیاید و مانند اینها.

(عطف) [عطف]

العطف: در چیزی گفته می شود که یکطرف آن به طرف دیگرش تا خورده و خم شود مثل خم شدن و تا کردن زیر انداز و بالش و دولا کردن طناب و ریسمان و از این معنی به عبا و روپوش لباس که تا می شود- عطاف- گویند.

عطفا الانسان: دو پهلوی انسان از سر تا کناره های ران و پاها که در موقع خوابیدن بر زمین قرار می گیرد.

ثنی عطفه: وقتی است که کسی روی خود برگرداند و دور شود، مثل آیه: (نَأی بِجانِبِهِ- ۸۳/ اسراء).

مثل: صعّر بخدّه: روی برگرداند و از این قبیل که اگر با حرف (علی) متعدّی شود به معنی شفقت و رغبت و تمایل است، می گویند:

و ابو عبید، قاسم بن سلام از کسائی روایت کرده اند در سال (۱۸۹ ه) در شهر ری وفات کرده ولی گفته شده کسائی در طوس فوت کرده، در مرگش هارون الرّشید گفته است: با مرگ کسائی فقه و زبان ادبی در ری مدفون شد و علّت نامیدنش به کسائی از این است که به کوفه وارد شد، حمزه گفت چه کسی قرآن را می خواند گفتند صاحب کساء و از آن به بعد اسم کسائی روی آن باقی ماند. از آثار او: کتاب الردّ علی الثّعلب کتاب الرّد علی الجاحظ فی الحیوان- کتاب الرّد علی ابی حنیفه دینوری کتاب الردّ علی ابن السّکیت فی اصلاح المنطق. (معجم الادباء ۵/ ۲۰۳ و فیات الاعیان ۲/ ۴۵۷). [.....]

(۱) از پیامبر (ص) روایت شده است: «الا أنبّئکم ما العضه؟ قالوا بلی رسول اللّه، قال: هی نمیمه» یعنی پیامبر (ص) فرمود: سخن چینی و نمیمه است و در حدیثی دیگر از ابن مسعود هست که پیامبر (ص) بپرهیزید آیا می دانید عضه چیست همان سخن چینی است. ابو عبید هم می گوید: کسائی گفته است: العضه: الکذب و جمعه عضون (تهذیب اللّغه ۱/ ۱۳۰)

عطف علیه: به او توجّه کرد.

ثناه عاطفه رحم: عطوفت رحم و خویشاوندی او را دو برابر و تقویت کرد. ظبیه عاطفه علی ولدها: مادّه آهویی که بنوزادش توجّه می کند.

ناقه عطوف علی بوّها: مادّه شتری که به بچّه اش مهربان است و اگر واژه عطف با (عن) متعدّی شود ضدّ معنی تمایل و عطوفت است مثل عبارت عطفت عن فلان: از او دوری گزیدم و بی توجّهی نمودم.

(عطل) [عطل]

العطل: فقدان و از دست دادن کار و زیور و زینت.

عطلت المرأه فهی عطل و عاطل: زنی که بدون پیرایه و زیور باشد و از این معنی است عبارت: قوس عطل: کمانی که زه ندارد عطّیته من الحلّی و من العمل: از زیور و کار، دور و بیکارش کردم.

تعطّل: بیکار و بی زیور شد. گفت: (وَ بِئْرٍ مُعَطَّلَهٍ- ۴۵/ حجّ) چاهی که رها شده و خشک است.

معطّل: در باره کسی گفته می شود که به پندارش جهان را خالی و فارغ از صانعی که آن را استحکام بخشیده و آراسته است می داند (که در تاریخ عقاید همان- معطّله- هستند و بگفته قرآن یهود و بنی اسرائیل چنین هستند) عطّل الدّار عن ساکنها: خانه را از ساکنینش خالی کرد.

عطّل الإبل عن راعیها: شتران را از شتربانشان دور کرد.

(عطا) [عطا]

العطو: گرفتن و به یکدیگر بخشیدن، معاطاه هم در- همین معنی است. اعطاء:

بخشش، در آیه: (حَتَّی یُعْطُوا الْجِزْیَهَ- ۲۹/ توبه).

عطاء و عطیّه: مخصوص جایزه دادن است، گفت: (هذا عَطاؤُنا- ۳۹/ ص) یعنی

بخشد به آنکه می خواهد.

آیه: (فَإِنْ أُعْطُوا مِنْها رَضُوا وَ إِنْ لَمْ يُعْطَوْا مِنْها- ۵۸/ توبه) (اگر عطایشان دهند از آن خشنودند و اگر ندهند خشمگین می شوند).

اعطی البعیر: شتر رام و مطیع شد و اصلش این است که سر خود به دست صاحبش می دهد و خودداری نمی کند.

ظبی عطو و عاط: آهویی که سرش را برای خوردن برگ ها بالا می برد.

(عظم) [عظم]

العظم: استخوان، جمعش- عظام، گفت:

(عِظاماً- ۴۹/ اسراء) (فَكَسَوْنَا الْعِظامَ لَحْماً- ۱۴/ مؤمنون) که در هر دو آیه- عظما- هم خوانده شده.

عظمه الذّراع: دست و آرنج قوی و زمخت عظم الرّحل: چوب پهن کوتاه که روی رحل و تنگ ستوران بکار می برند. (عَظُمَ) الشّی ءُ: اصلش این است که اسکلت و استخوانش بزرگ شد سپس برای هر چیز بزرگی واژه- عظمه- که در حکم بزرگی محسوس یا معقول و جسمی و معنوی است استعاره شده است، در آیات:

(عَذابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ- ۱۵/ انعام) (قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ- ۶۷/ ص) (عَمَّ يَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ- ۲/ نباء) (مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ- ۳۱/ زخرف) پس واژه- عظیم- هر گاه در اجسام بکار رود اصلش این است که بزرگ بودن در اجزاء بهم پیوسته آن است و در بزرگی اجزاء جدا شده از جدائی از هم است نیز عظیم می گویند مثل عبارات:

جیش عظیم و مال عظیم: که در همان معنی کثیر و فراوان است.

عظیمه: حادثه بزرگ، اعظامه و عظامه: چیزی است شبیه بالش که زنان بر پشت می بندند.

(عف) [عف]

العفّه: حاصل شدن حالتی برای نفس و جان آدمی که به وسیله آن از غلبه و تسلّط شهوت جلوگیری می شود.

متعفّف: کسی است که چنان حالتی از عفّت را در اثر تمرین و زحمت حاصل می کند و اصلش بسنده کردن در گرفتن چیز اندک است که در حکم ته مانده شیر در پستان است.

عفّه: ته مانده چیزی است و یا در حکم- عفعف- یعنی میوه درخت پر خار اراک است. استعفاف: طلب عفّت و پاکدامنی و باز ایستادن از حرام است، در آیات:

(وَ مَنْ کانَ غَنِیًّا فَلْیَسْتَعْفِفْ- ۶/ نساء) «۱» (وَ لْیَسْتَعْفِفِ الَّذِینَ لا یَجِدُونَ نِکاحاً- ۳۳/ نور) «۲».

(عفر) [عفر]

در آیه: (قالَ عِفْرِیتٌ مِنَ الْجِنِّ- ۳۹/ نمل) «۳» العفریت من الجنّ: همان موجود پلید و خبیث است که برای انسان مثل واژه

---

(۱) کسانی که نیازمند نیستند در اموال یتیمان پاکدامنی بورزند.

(۲) کسانی که چاره ای به نکاح ندارند بایستی عفّت بورزند و پارسایی پیشه کنند که خداوند از فضل خویش بی نیازشان می سازد، این آیه بعد از آیه ای است که به مردان و زنان مؤمن دستور چشم پاکی و خود پوشی از غیر محرم می دهد، بخصوص برای زنان که با نشان دادن زینت و بدن خود امکان انحراف دیگران ایجاد می کنند و سپس می گوید: همگیبسوی خدا باز گردید، ای مؤمنین، بسا که رستگار شوید سپس در باره ازدواج میان صالحین و بردگان و کنیزان که آزادی آنها منوط به یاری و کمک مادّی آنهاست اشاره می کند و کسانی را که راهی برای ازدواج ندارند به فضل و رحمت خود امیدوارشان می سازد و می گوید: اگر عفّت و پاک دامنی بورزید خداوند بینیازتان خواهد ساخت.

(۳) (ع- ف- ر) اصل صحیحی است که معانی گوناگون دارد: ۱- رنگ خاکی ۲- گیاهی است ۳- شدّت و قوّت ۴- زمان ۵- چیزی از طبیعت حیوان. ابو عبیده می گوید: عفروا: بذر در خاک افشاندند عفار:

شیطان، استعاره شده. عفریت نفریت: ظالم و ستمکار ابن قتیبه گفته است: عفریت: کسی است که تمام اندام و استوار خلقت است و اصلش از- عفر- یعنی خاک است.

عافره: با او کشتی گرفت و به خاک انداختش.

رجل عفر: مثل- شرّ و شمر- یعنی پلید و ناپاک.

لیث عفرین: حیوانی است شبیه آفتاب پرست که مزاحم سواره ها می شود. عفریه الدّیک: پرهای سر خروس (کاکل).

عفریه الحباری: پرهای سر اردک وحشی.

(عفا) [عفا]

العفو: قصد گرفتن چیزی نمودن.

عفاه و اعتفاه: قصد گرفتن هر چه که پیش اوست نمود.

عفت الرّیح الدّار: باد به آثار آن خانه وزید، و به همین نظر شاعر گوید: (اخذ البلی آیاتها) فرسودگی آثار آنجا را فرا گرفت.

عفت الدّار: گویی که محو شدن و فرسودگی به آن خانه رسیده و روی آورده. عفا النّبت و الشّجر: یعنی گیاه و درخت رو به رشد هستند، مثل اخذ النّبت فی الزّیاده: یعنی

درختی که چوبش آتشزنه است و خوب می سوزد. رجل عفیر: مرد خبیث و شیطان صفت. لیث عفرین:

حیوانی است که زمین را گود می کند و در آن می خوابد همین که برمی خیزد گرد و خاک بلند می شود.

خلیل بن احمد می گوید: مرد پنجاه ساله کامل را- لیث عفرین گویند و نیز گفته اند: دهساله الک دولک بازی می کند، بیست ساله توجّه به غریزه دارد، ۳۰ ساله کوشاتر از سایرین است ۴۰ ساله در حمله کردن قوی است ۵۰ ساله مرد کامل یا- لیث عفرین- است ۶۰ ساله برای دوستانش همنشین خوبی است ۷۰ ساله در داوری و حکم از همه برتر است ۸۰ ساله حسابگر سریع و خوبی است، ۹۰ ساله یکی از ناتوانان است ۱۰۰ ساله نه زن است نه مرد. لقیته عن عفر: بعد از یک ماه او را دیدم. عفریه: موی جلوی سر. (مقائیس اللّغه/ ابن فارس ۴/ ۶۸)

شروع به رشد کرده.

عفوت عنه: قصد از بین بردن گناهش نمودم که از انجام آن برگردد در این عبارت مفعول در حقیقت حذف شده است و حرف (عن) متعلّق به مضمر است پس- عفو: دور شدن از گناه است.

گفت: (فَمَنْ عَفا وَ أَصْلَحَ- ۴۰/ شوری) (وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوی- ۲۳۷/ بقره) (ثُمَّ عَفَوْنا عَنْكُمْ- ۵۲/ بقره) (إِنْ نَعْفُ عَنْ طائِفَةٍ مِنْكُمْ- ۶۶/ توبه) (فَاعْفُ عَنْهُمْ- ۱۹۵/ آل عمران) (خُذِ الْعَفْوَ- ۱۹۹/ اعراف) یعنی آن چیزی که خواستن، و گرفتنش آسان است. «۱» گفته شده معنایش گرفتن بخششها و زیادی نفقه از مردم است.

و آیه: (وَ يَسْئَلُونَكَ ما ذا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ- ۲۱۹/ بقره) یعنی: چیزی که انفاقش آسان است. در عبارت- اعطی عفوا- عفو مصدری- است در موضع حال یعنی در حالی بخشید و عطا کرد که خود قصد دریافت کردن مال را داشت و خواهنده آن بود، اشاره

---

(۱) «عفو» نقطه مقابل- جحد- است، آیه یعنی بر آنها (آسان گیر) و به (نیکی امر کن) و از (جاهلان اعراض کن). امیر المؤمنین علی (ع) مکارم اخلاق را ده خصلت می داند که با سه قسمت آیه فوق تطابق دارد مکارم الاخلاق عشر خصال: (الحیا- الحلم- الصّبر) و (السّخا- اداء الامانه- الصّدق- الشّجاعه) و التّواضع- الشّکر- الغیره).

زمخشری در تفسیر این آیه می نویسد: و عن جعفر الصّادق (ع): امر اللّه نبیّه علیه الصّلاه و السّلام بمکارم الاخلاق و لیس فی القرآن آیه اجمع المکارم الاخلاق منها: از امام جعفر صادق روایت شده است که خداوند پیامبرش (ص) را به مکارم اخلاق فرمان داد و در قرآن آیه ای جامعتر از این آیه در مکارم اخلاق نیست، شاعری گوید:

خذی العفو منّی تستدیمی مودّتی و لا تنطقی فی سورتی حین اغضب

بر من آسان گیر تا دوستیم را ادامه داده باشی و در وقت خشمگینی من در باره شدّتم با من صحبت مکن. (کشّاف ۲/ ۱۹۰)

به نوعی از معنی است که بسیار بدیع و جالب بحساب آمده و این همان سخن شاعر است که گفت کانّک تعطیه الّذی انت سائله (گویی چیزی را می بخشی که خود خواهنده آن هستی).

در دعاء که می گویند: اسألک العفو «۱» و العافیه- یعنی ترک عقوبت و سلامت از تو درخواست می کنم.

و در توصیف خدای تعالی گوید: (إِنَّ اللَّهَ کانَ عَفُوًّا غَفُوراً- ۴۳/ نساء) و در سخن پیامبر (ص) که فرمود: «و ما اکلت العافیه فصدقه» «۲» یعنی: خواهندگان و جویندگان رزق از پرنده و حیوان وحشی، و انسان. اعفیت کذا: آن را واگذاشتم نابخورد و زیاد شود، و از این معنی گفته شده: اعفوا اللّحی: ریش را واگذاشت تا بلند شود.

العفاء: زیاد شدن پر و کرک.

---

(۱) (ع- ف- و) دو ریشه اصلی دارد یکی در گذشتن و ترک چیزی، دوّم- خواستن.

الف- عفو- از جانب خداوند، عقوبت نکردن است، اعفاه اللّه و عافاه اللّه: او را عافیتش داد و از زشتی دورش کرد. استعفاء: طلب کناره گیری از کار. عفاوه: غذایی که هدیه می دهند، سر گل غذا.

عافی: ته مانده خوراک در دیگ. عفو: جایی که کسی در آنجا قدم نگذاشته. ارض عفو: زمین بایر. عفا:

کهنه و فرسوده شده علیه العفا: خاک بر روی او نشست. عفوت الدّار: خانه فرسوده شد بخاطر اینکه گرد و خاک سالها و زمانها بر آن نشسته و آن خاک ترک شده است. عفو و عفو و عفیّ و عفّی: نوزاد الاغ. عفا:

فزونی کرک و موی بر بدن، عفاء: پر زیاد. عفاء: ابر متراکم و سیاه. عفوته و عفیته و عفا: که اسم فاعلش- عاف- است یعنی زیادش نمودم و زیاد شد.

حتّی عفوا: که در قرآن آمده یعنی تا اینکه زیاد شدند، از آیه ۹۵ اعراف است که می گوید: (ثُمَّ بَدَّلْنا مَکانَ السَّیِّئَهِ الْحَسَنَهَ حَتَّی عَفَوْا ...) سپس بدی را برای آنها بخوبی بدل کردیم تا اینکه فزونی گرفتند و قدرت بیشتری یافتند و از پایان نافرمانی غافل ماندند و ناگهان در غفلتشان آنها را فرو گرفتیم. عفا الماء: آب زیاد و زلال.

(۲) عافیه: همه موجوداتی که خواهان رزقند و روزی می خورند، مثل پرندگان و حیوانات وحشی و انسان، پیامبر (ص) می فرماید از هر چیزی که اینان می خورند بخششی است، تمام حدیث فوق چنین است:

«من احیی ارضا میته فهی له و ما اکلت العافیه منها فهی له صدقه» یعنی: کسی که زمین را احیاء کنند آن زمین از آن- اوست، و هر چه را که از محصول آن زمین پرنده و چرنده و انسان می خورد برای صاحب زمین صدقه ای است.

العافی: آنچه را که عاریت گیرنده دیگ از آتش و طعام در دیکش برمی گرداند.

(عقب) [عقب]

العقب: پشت پا که- عقب- هم گفته شده، جمعش اعقاب است، روایت شده است که: «ویل للاعقاب من النّار» «۱» چه دردمند است پیامدهای آتش عذاب).

عقب: در باره فرزند و فرزند فرزند، استعاره شده است خدای تعالی می گوید: (وَ جَعَلَها کَلِمَةً باقِیَةً فِی عَقِبِهِ- ۲۸/ زخرف) «۲».

عقب الشّهر: پایان ماه. جاء فی عقب الشّهر: آخر ماه آمد.

جاء فی عقبه: وقتی است که چیزی از او باقی مانده باشد.

رجع علی عقبه: وقتی است که به عقب برگردد.

انقلب علی عقبیه: مثل عبارت- رجع علی حافرته- است یعنی عقب گرد کرده و مثل آیه: (فَارْتَدَّا عَلی آثارِهِما قَصَصاً- ۶۴/ کهف).

(حضرت موسی و همراهش بر نشانه هاشان با پی جویی بازگشتند) رجع عوده علی بدئه: به آغاز راه و اوّلش بازگشت، آیات:

(وَ نُرَدُّ عَلی أَعْقابِنا- ۷۱/ انعام) «۳» (انْقَلَبْتُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ- ۱۴۴/ آل عمران) (وَ مَنْ یَنْقَلِبْ عَلی عَقِبَیْهِ- ۱۴۴/ آل عمران) (نَکَصَ عَلی عَقِبَیْهِ- ۴۸/ انفال)

---

(۱) رافعی و ابن اثیر می گویند: ویل للاعقاب من النّار: یعنی وای بر کسی که در وضوء گرفتن شستن پشت پاهایش را ترک کند و نشوید. (المصباح المنیر ۲/ ۸۰) (امالی الکعبین- پشت پا نیست دو طرف پا است) (النّهایه ۳/ ۲۶۹).

(۲) در باره حضرت ابراهیم (ع) است که می گوید: ابراهیم (ع) یگانه پرستی و توحید را در تبار خویش کلمه ای پایدار و ثابت گردانید شاید مشرکان از سرکشان برگردند.

(۳) آیا بعد از اینکه خداوند بوسیله پیامبر (ص) هدایتمان نمود به عقب برگردیم و مشرک شویم؟!.

(فَكُنْتُمْ عَلى أَعْقابِكُمْ تَنْكِصُونَ- ۶۶/ مؤمنون) «۱» عقبه: مثل واژه های- دبره و قفاه- است یعنی پشت سرشان آمد. عقب و (عُقبی:) هر دو واژه اختصاص به ثواب پاداش خیر و نیکو دارد، مثل آیات:

(خَيْرٌ ثَواباً وَ خَيْرٌ عُقْباً- ۴۴/ کهف) (أُولئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ- ۲۲/ رعد) ولی واژه- (عاقِبه)- اگر بدون اضافه باشد مخصوص ثواب است مثل آیه: (الْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ- ۱۲۸/ اعراف).

امّا واژه- عاقبه- در حال اضافه شدن، در عقوبت و مجازات بکار می رود، مثل آیه: (ثُمَّ كانَ عاقِبَةَ الَّذِينَ أَساؤُا- ۱۰ روم).

و سخن خدای تعالی که: (فَكانَ عاقِبَتَهُما أَنَّهُما فِي النَّارِ- ۱۷/ حشر) و این معنی در واژه- عاقبه- اگر بصورت استعاره و نقطه مقابلش و ضدّش نباشد نیز صحیح است مثل آیه:

(فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِيمٍ- ۲۱/ آل عمران) یعنی- عاقبه استعاره از- عذاب الیم باشد (پاداش ستمگران یعنی ابلیس و کسی که از روشهای شیطانی پیروی می کند این است که سر انجامش جاودانگی در دوزخ است). (عُقُوبَه)، معاقبه و عقاب: هر سه ویژه عذاب است، در آیات (فَحَقَّ عِقابِ- ۱۴/ ص) (شَدِيدُ الْعِقابِ- ۱۹۶/ بقره) (وَ إِنْ عاقَبْتُمْ فَعاقِبُوا بِمِثْلِ ما عُوقِبْتُمْ بِهِ- ۱۲۶/ نحل) «۲» (وَ مَنْ عاقَبَ بِمِثْلِ ما عُوقِبَ بِهِ- ۶۰/ حجّ)

---

(۱) همینکه عیّاشان و مترفین را به عذاب کردارشان فرو گیریم آنوقت عجز و زاری می کنند، زاری نکنید شما همانهایی هستید که وقتی آیات ما بر شما خوانده می شد چهره هاتان را به عقب برمی گرداندید و از پذیرش حقّ تکبّر می ورزیدید و پنهانی هذیان و یاوه می گفتید.

(۲) هر گاه عقوبت کردید بهمان اندازه که عقوبت دیده اید باشد و اگر بردباری کردید این روش برای

(هر کس بایستی باندازه ای که عقوبت شده است عقوبت کند ولی اگر بر او ستم کنند خداوند او را بر ظالم پیروزیش دهد).

(تَعقِیب:) آوردن چیزی از پی دیگری.

عقّب الفرس فی عدوه: آن است از دویدنش عقب ماند.

در آیه: (لَهُ مُعَقِّباتٌ مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ- ۱۱/ رعد) فرشتگانی او را در حالی که نگهدارش هستند دنبال می کنند.

و در آیه: (لا مُعَقِّبَ لِحُکْمِهِ- ۴۱/ رعد) «۱» یعنی هیچکس او را تعقیب نمی کند و از فعلش پی جوئی نمی کند، این معنی از عبارتی است که می گویند:

عقّب الحاکم علی حکم من قبله: در وقتی که حاکم از حکم قبلی پیروی کند، شاعر گوید: و ما بعد حکم اللّه تعقیب (بعد از حکم و فرمان خدای پیروی کردن از حکم غیر جایز نیست) جایز است که معنی فوق نهی مردم از خوض و فرو رفتن در گفتگو از حکم و

صابران نیکوتر است. [.....]

(۱) دو آیه اخیر تعدیل کننده روحیّه تجاوزگری و کینه توزی گروهی از انسان نماهاست که یکی را، ده تلافی می کنند تا حسّ آزمندی و خوی تجاوز طلبی شان ارضاء شود به راستی که اینان به گفته ابو العلای معرّی از ددان و گرگان دژخیم ترند و اسلام برای جلوگیری از این روحیّه پلید شیطانی است که همواره دستور معامله بمثل قصاص در حدود قتل و جرح می دهد و زیاده روی را به هر صورت که باشد محکوم می کند و برای متجاوز از حدود، مجازات ها تعیین نموده و لذا می بینیم در همانجا هم که کسی زیان دیده است در تلافی کردن و جبران نمودن موضع عفو و صبر و غفران را پیش می کشد و می گوید: (وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوی- ۶۳۷/ بقره) بدیهی است این امر در مسائل فردی است نه در احکام اجتماعی که حیات جامعه به آن بستگی دارد متأسفانه در جهان مادیگرانه و خشونت و ارعاب امروز، غرب و شرق دچار چنین سادیسم خونریزانه هستند (ولی اعراب چون به بالین پیامبر (ص) آمدند و علی (ع) را در آنجا یافتند تعدّی ننمودند) و متمدّنین دروغین برای مسلمین صدور مکتبهای مادیّشان را سوغات آورده و نمونه های آن را در بمبارانهای شیمیائی که موی بر بدن هر بیننده و انسانی راست می کند و دل را جریحه دار، گهگاه شاهدیم.

امید است با الهام از دستورات عدالت گستر اسلام که روح تعدّی و تجاوز را به هر شکل آن محکوم می کند روزی فرا رسد که در میان کشورهای اسلامی چنان آثار شومی از غرب و شرق وجود نداشته باشد که گفت: (اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوی- ۲۳۷/ بقره).

حکمت خدای در وقتی که بر آنها پوشیده است باشد حکم این موضوع مثل نهی از خوض کردن در اسرار (قدر) است.

آیه: (وَلَّی مُدْبِراً وَ لَمْ یُعَقِّبْ- ۱۰/ نمل) به پشت سرش توجّه نکرده است. اعتقاب: در آمدن چیزی از پی چیز دیگر مثل از پی هم در آمدن شب و روز.

عقبه: دو ترکه بر پشت ستور سوار شدن.

عقبه الطّائر: بالا و پائین رفتن پرنده.

(اعقَبَهُ) کذا: آن را جانشین و وصیّ خود گردانید، در آیه گفت: (فَأَعْقَبَهُمْ نِفاقاً- ۷۷/ توبه) «۱».

شاعر گفت: له طائف من جنّه غیر معقب جنّه: حالتی است از بیهوشی که هشیاری در پی ندارد.

فلان لم یعقب: بدون فرزند است و فرزنددار نشده است.

اعقاب الرّجل: فرزندان مرد. لغت شناسان گفته اند در معنی اعقاب- فرزند دختر (نوه دختری) داخل نمی شود زیرا دختر نسب و تباری را در پی ندارد ولی هر گاه مرد ذرّیه ای داشته باشد اولاد دختر (نوه دختری) در معنی آن داخل می شود. «۲»

امرأه معتاب: زنی که یکبار پسر می زاید. و یک بار دختر.

عقبت الرّمح: سر نیزه را با نی محکم کردم، مثل- عصبته: با زه بستمش. عقبه: راه دشتوار در کوهستان، جمع آن- عقب و عقاب است. عقاب: چون سوی شکار بسرت

---

(۱) بعد از اینکه پیمان بستند که اگر از فضل و کرم خدا بهره مند شوند انفاق کنند و به دیگران ببخشند و از صالحین باشند ولی بعد بخل ورزیده و روی گردانیدند، نفاق و دو رویی به دلهاشان رسید و آنها را فرا گرفت.

(۲) نظر صائب راغب رحمه اللّه نظری است که بیشتر مفسّرین پژوهشگر با توجّه به آیات دیگر قرآن که از ذرّیه بحث کرده است فرزند دختر را هم- ذرّیه- می دانند. ذرّیه: نسل انسان چه از فرزند پسر و چه از فرزند دختر و یا چه دختر و چه پسر. الذّرّیه: تقع علی الآباء، و الابناء و الاولاد و النّساء در آیه: (أَنَّا حَمَلْنا ذُرِّیَّتَهُمْ فِی الْفُلْکِ الْمَشْحُونِ- ۴۱/ یس) ولی ازهری و طریحی پدران و فرزندان و فرزندان آنان را ذرّیه می دانند و همسر را ذرّیه نمی دانند. (غریب القرآن ۲۸/ لس ۱۴/ ۲۸۱).

می رود چنین نامیده شده، پرچم هم در صورت و شکل، به- عقاب- تعبیر شده است مثل نام پرچم جنگی پیامبر (ص) و نیز سنگ دو طرف چاه و بند گوشواره.

یعقوب: کبک نر، چون با جست و خیز می دود (مثل دویدن زاغ و کلاغ).

(عقد) [عقد]

العقد: گره زدن و جمع کردن اطراف و سر و ته چیزی، که در اجسام سفت و سخت بکار می رود، مثل گره زدن طناب و بهم پیوستن اجزاء بنا و ساختمان، سپس بطور استعاره در معانی و مفاهیم نیز بکار رفته است، مثل: عقد البیع: پیمان خرید و فروش بستن و هر عهد و پیمانی غیر از آن.

عاقدته و عقدته و تعاقدنا و عقدت یمینه: (با او معاهده و پیمان بستم- او را گره زدم- پیمان بستیم- سوگندش را پذیرفتم).

آیه: (عاقدت ایمانکم) که بصورت (عَقَدَتْ أَیْمانُکُمْ- ۳۳/ نساء) هم خوانده شده. و آیه: (بِما عَقَّدْتُمُ الْأَیْمانَ- ۹۸/ مائده) که بصورت (بِما عَقَّدْتُمُ الْأَیْمانَ- ۹۸/ مائده) بدون تشدید حرف (ق) هم خوانده شده: سوگندهائی است که بقصد و هدف انجام داده اید).

لفلان عقیده: او را عقیده و آئینی است.

عقد: قلّاده و گردنبند. عقد: مصدری است که بصورت اسم بکار رفته و جمع بسته می شود، مثل آیه: (أَوْفُوا بِالْعُقُودِ- ۱/ مائده).

(عُقدَه): اسمی است برای عقد و نکاح یا سوگند و غیر اینها و آیه: (وَ لا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّکاحِ- ۲۳۵/ بقره) «۱».

(عُقِدَ) لسانه: زبانش بند آمده و لکنتی در زبانش و گرفتگی در سخنش هست، در آیات: (وَ احْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسانِی- ۲۷/ طه) «۲»

---

(۱) قصد بستن عقد زناشوئی تا مدّت مقرّر که نوشته شده مکنید تا مدّت بسر رسد می دانید که خدا به آنچه در دلهاتان است آگاهی دارد.

(۲) گره از زبانم بگشای

(النَّفَّاثاتِ فِی الْعُقَدِ- ۴/ فلق) «۱» (عُقَد): جمع عقده است و چیزی است که زن افسونگر آن را می بندد و اصلش از- عزیمه- است یعنی نیرنگ و افسون یا تصمیم و قصد. و لذا می گویند: لها عزیمه:

همانطور که می گویند- لها عقده- یعنی افسون شده است. ساحر را- هم معقد- گویند.

له عقده ملک: قصد حکومت دارد.

ناقه عاقده و عاقد: ناقه ای که دم خود را برای لقاح گره می کند که نشانه آبستنی است. تیس و کلب اعقد: آهوی نر و سگی که دمش پیچان است. تعاقدت الکلاب: سگان زیر یکدیگر رفتند.

(عقر) [عقر]

عقر الحوض و عقر الدّار و غیرهما: اصل و پایه حوض یا وسط خانه و غیر از آنها.

له عقر: اساس و بنیانی دارد گفته شده: «ما غزی قوم فی عقر دارهم قطّ الّا ذلّوا» «۲».

للعصر عقره: آن قصری بنای بلند و مرکزی دارد.

---

(۱) و از شرّ آنهایی که با افسون و نیرنگ زبانها را بند می آورند.

(۲) عبارت فوق از یکی از خطبات مشهور نهج البلاغه است که آغازش چنین است «و امّا بعد فانّ الجهاد باب من ابواب الجنّه فتحه اللّه لخاصّه اولیاء ... فو اللّه ما غزی قوم فی عقر دارهم قطّ الّا ذلّوا ...» این خطبه بعد از شنیدن خبر حمله ناجوانمردانه سپاه معاویه به شهر انبار و قتل حسّان بن حسّان فرماندار شهر انبار است که امیر المؤمنین (ع) با حالتی افسرده، و خشمگین خطبه فوق را پس از حمد و ثنای بر خدای و درود بر پیامبرش القاء می کند، می گوید: بدانید که جهاد دری از درهای بهشت است که خداوند آن را برای اولیاء مخصوصش گشوده است، جهاد لباس تقواست و زره استوار و محکم خدایی است و سپر اطمینان بخش، هر که جهاد را با بی رغبتی به آن ترک کند خداوند لباس ذلّت بر آن پوشاند و بلا یا او را فرا گیرد ... سوگند بخدا هیچ قومی و ملّتی در خانه خویش هرگز نجنگیدند مگر آنکه ذلیل و خوار شدند. کنایه از اینکه نباید نشست و میدان به دشمن داد تا داخل خانه ما شوند بلکه همواره باید حالت جهاد و آمادگی با حفظ مرزها از ورود دشمن توأم باشد. (الکامل/ مبرّد ۱/ ۲۱ نهج البلاغه/ الصّبحی الصّالح ۶۹/ شرح ابن ابی الحدید ۱/ ۳۳۰).

عقرته: به ریشه اش زدم، مثل- رأسته: به سرش زدم و از این معنی است عبارت:

عقرت النّخل: خرما بن را از ریشه بریدم.

عقرت ظهر البعیر فانعقر: پشت شتر را زخم کرد و مجروح شد.

گفت: (فَعَقَرُوها فَقالَ تَمَتَّعُوا فِی دارِکُمْ- ۶۵/ هود) «۱» (فَتَعاطی فَعَقَرَ- ۲۹/ قمر) «۲».

و از این معنی عبارت: سرج معقر: زین و برگی که پشت ستور را مجروح کند، استعاره شده است. کلب عقور: سگ گزنده.

رجل (عاقِر) و امرأه: مرد و زن عقیم و نازا گویی که نطفه را ضایع می کنند و از بین می برند. (عاقر: در صفت مرد و زن یکی است.) در آیات:

(وَ کانَتِ امْرَأَتِی عاقِراً- ۵/ مریم).

(امْرَأَتِی عاقِرٌ: ۴/ آل عمران). «۳»

قد عقرت: آن زن نازا شد و دیگر زائید. عقر: آخرین فرزند.

بیضه العقر: آخرین تخمی که مرغ می گزارد.

عقار: خمر و می: برای اینکه وجودش عقل را می کشد و زائل می کند.

معاقره: خمر خواری و نیز- عقر: قسمتی از گله جمع شده گوسفندان که تشبیهی است به کوشک.

رفع فلان عقیرته: صدایش را بلند کرد و به زاری بانگ برداشت این معنی برای این است که روایت شده مردی پایش قطع شد و صدای ضجّه و زاری بلند کرد و سپس واژه- عقر- بطور استعاره در هر صدای بلند بکار می رود. عقاقیر: دواهای در هم آمیخته، مفردش- عقار.

---

(۱) شتر صالح را کشتند و گفت در خانه هاتان از آن بهره گیرید.

(۲) شتر را بنا حقّ گرفت و کشت.

(۳) سخن حضرت زکریّا در دعای با خداست می گوید: همسرم نازا است موی سرم از پیری سپید شده و از وارثانم بیم دارم مرا فرزندی عطا کن.

(عقل) [عقل]

العقل: به نیرویی که آماده برای پـذیرش علم است گفته می شود نیز به علم و دانشـی که با آن، نیروی باطنی انسان از آن سود می برد «عقل» گفته می شود. از این روی امیر المؤمنین علی علیه السّلام فرموده است.

العقل عقلان مطبوع و مسموع

و لا ینفع مسموع اذا لم یک مطبوع

کما لا ینفع ضوء الشّمس و ضوء العین ممنوع

(عقـل دو گونه است، عقل طبیعی و فطری، و عقل اکتسابی از مسـموعات، هر گاه عقل فطری در انسان نباشـد عقل اکتسابی و شنیده ها سود نمی دهد چنانکه نور خورشید به چشمی که نور ندارد بهره نمی دهد). «۱»

پیامبر (ص) به عقل فطری این چنین اشاره کرده است که:

«مـا خلق اللّه خلقـا اکرم علیه من العقـل» (خداونـد هیـچ آفریـده ای را گرامی تر از عقـل نیافریـده). و در بـاره عقـل مسـموع و اکتسابی پیامبر (ص) اشاره کرده است که:

«ما کسب احد شیئا افضل من عقل یهدیه الی هدی او یردّه عن ردی».

(هیـچ احـدی چیزی را بـا فضـیلت تر از عقلی که او را به سوی خوبی هـداست می کنـد و از بـدی برمی گردانـد کسب نکرده است).

---

(۱) در نهـج البلاغه (حکمت ۳۳۸) روایت فوق چنین آمـده است «و قـال علیه السّـلام، العلم علمان مطبوع و مسـموع و لا ینفع المسموع اذا لم یکن المطبوع» ولی چون خداوند در باره انسان می فرماید شما از رحم مادرانتان خارج می شوید در حالی که:

(وَ اللَّهُ أَخْرَجَکُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهاتِکُمْ لا تَعْلَمُونَ شَیْئاً وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ وَ الْأَفْئِدَهَ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ- ۷۸/ نحل) از مفهوم ایـن آیـه به نظر می رسـد که روایت راغب که آنرا- العقـل عقلاـن- ذکر کرده است- صـحیحتر باشـد زیرا- علم مطبـوع- هم بایستی مبتنی بر- عقل مطبوع- باشد و گر نه علم چه مطبوع و چه مسموع بدون زیر ساز عقلی بی اساس است و در حدیثی هم آمده که پیامبر (ص) فرمود: عقل چیزی است که با آن خدای پرستش می شود و سعادت رضوان کسب می شود.

این عقل همان معنی و مقصودی است که خداوند در آیه: (وَ ما یَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ- ۴۳/ عنکبوت). آن را بیان داشته و هر جائی در قرآن که خداوند در آنجا کفّار را به عدم عقل مذمّت کرده اشاره به عقل اکتسابی و «عقل دوّم» است نه «عقل اوّل» مثل آیه:

(وَ مَثَلُ الَّذِینَ کَفَرُوا کَمَثَلِ الَّذِی یَنْعِقُ- ۱۷۱/ بقره) تا آنجا که می گوید: (صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لا یَعْقِلُونَ- ۱۷۱/ بقره) و مانند این آیات: و هر جائی که بخاطر عدم عقل فطری تکلیف از بنده برداشته شده اشاره به عقل اوّل و فطری است.

اصل- عقل- بند کردن و باز ایستادن است، مثل: عقل البعیر بالعقال: بستن شتر با پایبند.

عقل الدّواء البطن: بند آوردن دارو معده را از شکمروی.

عقلت المرأه شعرها: آن زن موی خویش را شانه کرد و گره زد.

عقل لسانه: زبانش را نگه داشت و از سخن گفتن خودداری کرد و از این جهت دژ و قلعه و زندان را- معقل- گفته اند، جمعش- معاقل است، و به اعتبار عبارت- عقل البعیر- می گویند:

عقلت المقتول: دیه مقتول را دادم، که گفته اند اصلش این است که شتری در پیشگاه ولی دم (سرپرست مقتول) بسته شود و نیز گفته شده، بلکه در معنی جلوگیری از خون آن شتر است که ریخته نشود و سپس دیه و خونبهای هر چیزی را (عقل) و کسانی که ملزم به پرداخت آن هستند (عاقله) نامیده شده. عقلت عنه: دیه را عوض او و به نیابت از او پرداختم.

دیه معقله علی قومه: دیه و تاوان غیر او به عهده قوم اوست.

اعتقله بالشّغزبیّه: با فن کشتی گیری او را بست و بر زمین زد.

اعتقل رمحه: نیزه را میان رکاب و پا نهاد گفته شده- عقال، زکات سالیانه است، بنا به گفته ابو بکر (رض) که: لو منعونی عقالا لقاتلتهم یعنی اگر زکات را از من باز دارند و ندهند با آنها می جنگم، و همچنین بنابر سخنی که می گویند: اخذ النّقد و لم یأخذ

العقال: نقدینه را گرفت، و زکات را نگرفته است که کنایه از شتر و آن چیزی است که با آن بسته می شود.

و یـا اینکه- عقـال- در عبارت فوق کنایه از مصـدر است زیرا می گوینـد عقلته، عقلا و عقالا- همانطور که می گوینـد: کتبت کتابا، مکتوب، کتاب نامیده می شود همچنانکه معقول را- عقال- گویند.

عقیله: زنی است که مهتر و گرامی قوم باشد و نیز- عقیله- مروارید و غیر از اینها که کم نظیرند و بخوبی حفظ و نگهداری می شوند مثل:

علق مضنّه: چیز گرانمایه ای که بخاطر دلبستگی به آن مورد بخل است. معقل:

کوهستان یا دژی که در آنجا زندانی می شود.

عقال: پا دردی که در ساق پای شتران عارض می شود.

العقل: بهم خوردن پاها در حالت بیماری پا.

(عقم) [عقم]

اصل- عقم- خشکی و یبوستی است که مانع از پذیرش اثر است. عقمت مفاصله: مفصلهایش خشک شد.

ذاء عقام: دردی که بهبودی نمی یابد.

عقیم: زنی نازا که نطفه نمی پذیرد، می گویند: عقمت المرأه و الرّحم آن زن و رحمش عقیم شد.

گفت: (فَصَکَّتْ وَجْهَها وَ قالَتْ عَجُوزٌ عَقِیمٌ- ۲۹/ ذاریات) «۱» (به چهره خود سیلی زد و گفت پیر زنی نازایم)

---

(۱) واژه- صـکت که در قرآن آمده است به معنی سـیلی زدن یا چک زدن با دو معنی امروزی آن که ۱- سیلی زدن ۲- چک و سفته است از قدیمترین ایّام یعنی قبل از اسلام در زبان عربی بکار می رفته و معروف بوده.

ابن منظور اندلسی در کتاب معروف لسان العرب می نویسد: «الصّک فارسی معربّ» امرا و حکّام برای

ریح عقیم: اگر به معنی اسم فاعل باشد صحیح است یعنی بادی که ابری و درختی را لقاح نمی کند و اگر هم به معنی مفعول باشد درست است مثل عبارت:

عجوز عقیم: پیر زنی که اثر خیر نمی پذیرد در وقتی که چیزی در او اثر نکند و متأثّر از چیزی نشود بناچار باری نمی دهد و تأثیری نمی گزارد، خدای تعالی گوید: (إِذْ أَرْسَلْنا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ- ۴۱/ ذاریات) (وقتی که آن باد خشک کننده را بر قوم عاد که فساد می کردند فرستادیم) یوم عقیم: روزی که فرحی و سروری در آن نیست (محنت زا).

(عکف) [عکف]

العکوف: روی آوردن بر چیزی و ثبات بر آن بصورت بزرگداشت و تعظیم آن.

اعتکاف: در شرع، به قصد قربت و عبادت در مسجد ماندن است.

عکفته علی کذا: بر آن کار حبسش کردم، و لذا در آیات زیر گفت:

(سَواءً الْعاكِفُ فِيهِ وَ الْبادِ- ۲۵/ حجّ) «۱» (الْعاكِفِينَ- ۲۵/ بقره) (فَنَظَلُّ لَها عاكِفِينَ- ۷۱/ شعراء)

جیره غیر نقدی چک هائی می نوشتند و مردم هم قبل از نقد کردن آنها را می فروختند. گر چه فقها، خرید و فروش چکها را نهی کرده اند زیرا فروشی است که پولش دریافت نشده. امّا عملا چکها خرید و فروش می شده (لسان العرب ج ۱۰- تهذیب اللّغه)- جمهره ابن درید صحاح اللّغه جوهری) ناصر خسرو هم در کتاب سفر نامه اش در وصف شهر اصفهان و قاهره از صرّافان و چک ها نام می برد. (ص ۷۱ و ۷۲).

در معنی سیلی زدن هم بحتری شاعر عرب می گوید:

صککت علی سلیمان بن وهب ابا حسن بدیوان البرید

بر صورت سلیمان بن وهب در وزارت پیک و برید (پست و تلگراف امروزی) سیلی زدم، که متأسّفانه غرب پرستان تصوّر می کنند واژه- چک- و یا نظامات اداری و فرهنگی امروز ما همه اش از غرب است و حال اینکه از تحقیقات بعضی خاورشناسان و خود ما بخوبی می فهمیم که تمام علوم و نظام اداری و اجتماعی و سیاسی امروز کشورهای اسلامی ریشه فرهنگ کهن خود ما دارد نه آبشخوری از غرب و شرق (فرهنگ مصطلحات تاریخی و جغرافیائی ۳۳۱ از مترجم).

(۱) در کعبه ساکنین و بادیه نشینان برابرند یعنی آنجا را برای آسایش و زندگی هر دو نگه داشته اند و قرار داده اند. [.....]

(يَعْكُفُونَ عَلى أَصْنامٍ لَهُمْ- ۱۳۸/ اعراف) «۱» (ظَلْتَ عَلَيْهِ عاكِفاً- ۹۷/ طه) (وَ أَنْتُمْ عاكِفُونَ فِي الْمَساجِدِ- ۱۸۷/ بقره) و آيه: (وَ الْهَدْيَ مَعْكُوفاً- ۲۵/ فتح) يعنى حيوانى كه براى قربانى نگهدارى و بسته شده. «۲»

(علق) [علق]

العلق: دست آويختن و تشبّث نمودن به چيزى است علق الصّيد فى الحباله: شكار در دام افتاد.

اعلق الصّائد: وقتى است كه شكار در دام صيّاد گرفتار شود.

معلق و معلاق: قلّاب و چنگك و دام كه چيزى به آن آويخته مى شود. علاقه السّوط: دسته حلقوى تازيانه.

علق القربه: دسته مشك.

علق البكره: آلات چرخ چاه كه به آن متّصل مى شود.

علقه: آويختن و آنچه را بدان چنگ زدند.

علق دم فلان بزيد: وقتى است كه زيد قاتل اوست.

علق: كرمى كه در حلق و گلوى حيوان مى چسبد.

علق: خون بسته شده علقه: نطفه يا چيزى كه فرزند از آن موجود مى شود، در آيات:

(خَلَقَ الْإِنْسانَ مِنْ عَلَقٍ- ۲/ علق)

---

(۱) ملازم و متوجّه بت هاى خويشند.

(۲) ترجمه تمام آيه چنين است آنها كسانى بودند كفر ورزيدند و شما را با قربانيهاتان كه براى رسيدن به قربانگاه نگه داشته شده بود از مسجد الحرام مانع مى شدند.

(وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ- ۱۲/ مؤمنون) تا آنجا که می گوید:

(فَخَلَقْنَا الْعَلَقَهَ مُضْغَهً- ۱۴/ مؤمنون) علق: چیز گرانقیمت و نفیسی که صاحبش بر آن تعلّق پیدا می کند و آن را از خود دور می نماید.

علیق: کیسه چرمی و پوزه بند ستوران.

علیقه: ستوری که با غیر صاحبش برای حمل بار فرستاده می شود و کار دشوار می شود، شاعر گوید:

ارسلها علیقه و قد علم انّ العلیقات یلاقین الرّقم

(ستور باربر را برای حمل بار فرستاد و می دانست که چنان ستورانی به بلا و سختی برخورد می کنند). علوق: ناقه ای که بنوزادش مهربان و همراه است و نیز- علوق: مرگ.

علقی: درختی است که از آن جاروب می سازند.

علقت المرأه: زن باردار شد.

رجل معلاق: مردی سخت خصومت که به هر دلیلی به خصمش درآویزد.

(علم) [علم]

ادراک حقیقت چیزی است و بر دو گونه است:

۱- ادراک ذات شی ء.

۲- حکم کردن بر وجود چیزی با وجود چیز دیگر که برایش ثابت و موجود است یا نفی چیزی که از او دور و منفی است. پس علم در نوع اوّل متعدّی به یک مفعول است، مثل آیه: (لا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ یَعْلَمُهُمْ- ۶۰/ انفال) (شما به آنها آگاه نیستید، خدا به آنها آگاه است).

و علم در معنی دوّم متعدّی به دو مفعول است، مثل آیات:

(فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِناتٍ- ۱۰/ ممتحنه) (هر گاه آنها را زنان مؤمنه ای یافتید) یَوْمَ

يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ ...

تا ... لا عِلْمَ لَنا- ۱۰۹/ مائده) اشاره به این است که عقولشان خطا کرد و ندانسته اند (که مریم پاسخشان را داده و رسالتشان را اجابت کرده اند و چگونه اجابت نموده اند) و علم از جهتی دیگر بر دو گونه است:

۱- علم نظری.

۲- علم عملی.

علم نظری: چیزی است که وقتی دانسته باشد با دانستن بیشتر کامل می شود مثل علم بموجودات عالم.

علم عملی: دانشی است که تمام نمی شود مگر اینکه به آن علم عمل شود مثل علم به عبادات. «۱»

و از جهتی دیگر هم علم دو گونه است:

۱- علم عقلی. (علمی که با اندیشه و عقل دانسته می شود) ۲- علم سمعی. (علمی که صرفا از شنیده ها و مسموعات است) (اعلَمتُهُ) و علّمته: در اصل یکی است جز اینکه تعلیم به آنچه را که زیاد تکرار می شود اختصاص دارد تا جائی که اثری از آن در نفس آموزنده حاصل شود، ولی

---

(۱) در مورد علم عملی یا دانشی که با عمل به آن، جان و روان انسان کمال می یابد، شعرا و علمای اخلاق و جامعه شناسان و فلاسفه همواره اظهار نظر کرده اند، و در گذشته دور هم- حکمت را فلاسفه به دو قسمت حکمت نظری و حکمت عملی تقسیم نموده اند امّا تأکید و سفارشی که در قرآن مجید و احادیث شده است موضوعی است که کامل بودن، و تمام بودن آن را بخوبی نشان می دهد و اصولا علم بدون عمل را گناه بزرگی می شمارد، سعدی با الهام از آیه- لم تقولون ما لا تفعلون می گوید:

بار درخت علم ندانم جز علم با علم اگر عمل نکنی شاخ بی بری

علم آدمیّت است و جوانمردی و ادب ور نه ددی بصورت انسان مصوّری

و بدیهی است به علمی عمل باید کرد که در راه تکامل و سعادت و بهروزی انسانها و جامعه باشد نه چون عالمان و علومی که در چنگال خونخواران و ابر قدرتهای جهان امروز بصورت بمب های اتمی و شیمیائی و هزاران نوع ابزار مرگبار در آمده است، زیرا علم و عمل را برای آزمندی و برتری طلبی می آموزند و بگفته سنائی: دزدانی هستند که گزیده ترین متاع آدمیان، یعنی هستی و جانشان را فدای شهوات خود می کنند.

می گویند:

چو علم آموختی از حرص آنگه ترس کاندر شب چو دزدی

با چراغ آید گزیده تر برد کالا

ص: ۶۳۶

اعلام مخصوص خبر دادن سریع و تند است.

بعضی از علماء گفته اند: تعلیم- آگاهی دادن و تنبیه یا هشداری به نفس آدمی است برای تصوّر معانی: و تعلّم: آگاهی و تنبّه نفس برای تصوّر چیزی است که می آموزد و چه بسا وقتی تکرار در آن باشد در معنی- اعلام- بکار رود، مثل آیه:

(أَ تُعَلِّمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ- ۱۶/ حجرات) (آیا با اظهار پیاپی دیانت خود، می خواهید خدا را آگاه سازید و خبر دهید) و از- تعلیم- مثل آیات:

(الرَّحْمنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ- ۲/ رحمن) (عَلَّمَ بِالْقَلَمِ- ۴/ علق) (وَ عُلِّمْتُمْ ما لَمْ تَعْلَمُوا- ۹۱/ انعام) (عُلِّمْنا مَنْطِقَ الطَّيْرِ- ۱۶/ نمل) (يُعَلِّمُهُمُ الْكِتابَ وَ الْحِكْمَةَ- ۱۲۹/ بقره) و مثل آیه: (وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ كُلَّها- ۳۱/ بقره) پس تعلیم دادن اسماء به آدم این است که خداوند نیرویی برایش قرار داد که بوسیله آن نیرو سخن گفت و اسامی اشیاء را وضع کرد. «۱»

و این حالت در جان و خاطر اوست مثل قرار دادن نیروئی در حیوانات که هر کدام از آنها کاری را پی می گیرند و انجام می دهند، و صدایی از خود برمی آورند.

در آیه: (وَ عَلَّمْناهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْماً- ۶۵/ کهف) موسی به او گفت:

---

(۱) یکی از نکات بسیار در خور دقّت مؤلّف کتاب مفردات، راغب رحمه اللّه تعالی، همین است که برای آدم خصوصیّتی غیر از آنچه فلاسفه در باره او گفته اند بیان می کند و آن نیروی نامگذاری در آدمیان است که از آغاز خلقت برای تمام پدیده های عالم از خرد و کلان، مادّی، و معنوی، اخلاقی و فکری، سیاسی و اجتماعی نامگذاری کرده.

و نیز برای دست افزارها و ساخته های خویش و اصولا حالت نامگذاری و وضع اسامی برای موجوداتی که اطراف انسان هست یکی از امتیازات انسان بر تمام موجودات حتّی بر فرشتگان است.

(هَلْ أَتَّبِعُکَ عَلی أَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْداً- ۶۶/ کهف) (آیا ترا پیروی کنم تا از علمی که آموخته شده ای مرا راه رشد بیاموزی؟). گفته شده، مقصودش علم خاصّی است که ببشر پوشیده است و تا زمانی که خداوند آن را روشن و بیان نکرده است آن را ناشناخته و منکر می دانند به دلالت چیزی که موسی از همراهش که او را پیروی می کرد مشاهده نمود و آن را منکر و ناشناخته دانست تا اینکه سببش را برای او بیان کرد، و گفته اند یا بر اساس این علم است که گفت: (قالَ الَّذِی عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْکِتابِ- ۴۰/ نمل) یعنی علم مخصوصی.

خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ- ۱۱/ مجادله) پس آگاهی و هشداری است از خدای تعالی بر: ۱- تفاوت درجات علوم و ۲- تفاوت صاحبان علم.

و امّا آیه: (وَ فَوْقَ کُلِّ ذِی عِلْمٍ عَلِیمٌ- ۷۶/ یوسف) واژه- (عَلیم)- در این آیه اگر اشاره به انسانی برتر از انسان دیگر باشد صحیح است و تخصیص واژه- علیم- به چنان شخصی برای مبالغه است که تنبیهی است بر اینکه او به نسبت اولی- علیم- است هر چند که به نسبت کسیکه از او بالاتر است آنچنان علیم نباشد.

و نیز جایز است به اینکه- علیم- در آیه اخیر عبارت از خدای تعالی باشد هر چند که از نظر لفظ نکره و نامعیّن باشد زیرا در حقیقت آنکه به واژه- علیم- توصیف شده است همان خدای تعالی است.

پس آیه: (وَ فَوْقَ کُلِّ ذِی عِلْمٍ عَلِیمٌ- ۷۶/ یوسف) اشاره به علیم بودن خداوند بر جماعت بطور کلّی است نه بر هر فردی جداگانه، ولی بر اساس معنی، در کلّ ذی علم- گفته شده برتری هر انسانی بر انسان دیگر اشاره به هر فردی جداگانه است.

و در آیه: ((عَلَّامُ) الْغُیُوبِ- ۱۰۹/ مائده) اشاره ای است بر اینکه هیچ پوشیده و پنهانی بر او مخفی و پوشیده نیست.

و در آیه: (عالِمُ الْغَیْبِ فَلا یُظْهِرُ عَلی غَیْبِهِ أَحَداً إِلَّا مَنِ ارْتَضی مِنْ رَسُولٍ- ۲۶/ جنّ)

اشاره ای است بر اینکه خداونـد تعالی را علمی است که آن را مخصوص اولیاء خویش می گرداند. و واژه- عالم- در این آیه اخیر که در توصیف خدای آمده است یعنی کسی که چیزی بر او پوشیده نمی ماند چنانکه گفت: (لا تَخْفی مِنْکُمْ خافِیَهٌ- ۱۸/ حاقّه) و این چنین توصـیفی جز در باره خـدای تعالی در مورد دیگران و بشـر صـحیح نیست. (عَلَم:) اثر و نشانه ای است که به وسیله آن چیزی فهمیده می شود مثل عبارات: علم الطّریق:

نشـانه راه. علم الجیش: پرچم سپاه و لشـگر از این جهت کـوه هم- علم- نامیـده شـده (که از دور مشـخّص است) جمع علم- اعلام- است. آیه: (عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَهِ- ۶۱/ زخرف) بصورت (او انّه لعلم للسّاعه) هم خوانده شده، در آیات:

(وَ مِنْ آیاتِهِ الْجَوارِ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۳۲/ شوری) «۱» (وَ لَهُ الْجَوارِ الْمُنْشَآتُ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۲۴/ رحمن).

علم: شـکافتگی لب بالا و علامت پارچه است، می گویند: فلان علم- او مشـهور است به پرچم سیاهی که بلند است تشبیه شده است.

اعلمت کذا: برایش علامتی نهادم.

معالم الطّریق و الدّین: آثار و نشانه های راه و شریعت، مفردش معلم- است. فلان معلم للخیر: او شاخص و نمودار نیکی است.

علّام: حنّاء که از همان معنی است (رنگی مشخّص بر سر و دست یعنی خضاب).

(عالم:) اسمی است برای فلک یا هر چه را که از جواهر و اعراض (اصول ثابت اشیاء و ظواهر متغیّر آن) در آن قرار دارد.

واژه- عالم- در اصل اسمی است برای آنچه که به وسیله آن نشان کرده

---

(۱) خـدای را در وجود کشتیهـا که در دریـا از دور چون علمی هسـتند نشـانه هـاست. که در سوره- الرّحمن- هم به قـدرت و سنّت آفرینی خداونـد در اشـیاء عـالم اشـاره کرده است که از آن جمله خواصّ اشـیائی است که انسانهـا از آنهـا کشتی و سایر وسایل می سازند.

می شود مثل: مهر و خاتم و برای هر چیزی که با آنها طبع و ختم می شود (نشاندار و مهر شده) و بنای لفظش چون آلت است بر این صیغه آلت نهاده شده پس عالم و جهان، ابزار و آلتی است در دلالت بر ایجاد کننده و صانعش، از این جهت خدای تعالی ما را در معرفت، و شناسایی یگانگی و وحدانیتش توجّه می دهد و می گوید:

(أَ وَ لَمْ یَنْظُرُوا فِی مَلَکُوتِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۸۵/ اعراف) (آیا به ملکوت آسمانها و زمین نظر نکرده اند و چرا نمی اندیشند که شاید اجلشان نزدیک شده باشد). و امّا جمع- عالم- این است که هر نوعی از این قبیل باشد- عالم- نامیده می شود، پس می گویند: عالم الانسان و عالم الماء و عالم النّار: (جهان و مجموعه انسان- مجموعه آب و آتش) و همچنین روایت شده است که: «انّ للّه بضعه عشر الف عالم».

(خدای را چندین ده هزار عالم هست).

و امّا جمع لفظی- عالم جمع سالم آن (با- ون، ین- جمع بسته می شود:

عالمون، عالمین). برای اینکه همه مردم در مفهوم آن قرار دارند و انسان هر گاه دیگری را در لفظ با خود شرکت دهد حکمش بر آن غالب است (قانون تغلیب یعنی چون در لفظ- عالم- مفهوم انسان هم قرار دارند لذا در جمع- عالمون و عالمین- گفته می شود یعنی جمع سالم). و نیز گفته شده مقصود از جمع بسته شدن واژه عالم به جمع سالم این است که انواع خلائق، فرشتگان، جنّ و انس را بدون سایر مخلوقات و پدیده ها شامل می شود معنی اخیر از ابن عبّاس روایت شده ولی جعفر ابن محمّد الصّادق (ع) فرموده است:

«مقصود مردمند که هر یک از آنها را عالمی قرار داده است و گفت: عالم دو گونه است: العالم الکبیر: که همان فلک و محتوای آن است.

العالم الصّغیر: که همان انسان است زیرا انسان بر هیئت و شکل عالم آفریده شده،

و به تحقیق خدای تعالی هر آنچه را که در «عالم کبیر» موجود است در او ایجاد کرد. «۱»

خدای تعالی گوید: (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِینَ- ۲/ فاتحه) (أَنِّی فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ- ۴۷/ بقره) گفته شده منظور برتری عالم زمان خودشان بوده و یا فضلای زمانشان را اراده کرده است یعنی آنهائی که هر کدامشان در حکم کلّ عالمند و خداوند از کلّ عالم فضیلت را به آنها عطاء کرده و تمکّنشان داده و نامیدن آنها با صفت: (فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ- ۴۷/ بقره) مثل نامیدن حضرت ابراهیم علیه السّلام با واژه- امّه- است چنانکه گفت:

(إِنَّ إِبْراهِیمَ کانَ أُمَّةً- ۱۲۰/ نحل) (أَ وَ لَمْ نَنْهَکَ عَنِ الْعالَمِینَ- ۷۰/ حجر) «۲».

(علن) [علن]

العلانیه: آشکار، که نقطه مقابل سرّ و پوشیده است، و بیشتر در معانی غیر از اجسام بکار می رود، می گویند:

علن کذا و اعلنته أنا: آشکار شد و من آشکارش کردم.

---

(۱) و این همان معنی و مفهوم است که در بیتی منسوب به امیر المؤمنین علی (ع) روایت شده است که در مورد تفسیر این آیه خطاب به انسان فرمود: أ تزعم انّک جرم صغیر و فیک انطوی العالم الاکبر تو پنداری همین جرم صغیری- جهانی در نهادت هست پنهان رهبر کبیر انقلاب اسلامی ایران امام خمینی در آغاز تفسیر دعای سحر ص ۱۵ می فرماید (بدانکه انسان تنها موجودی است که جامع همه مراتب عینی و مثالی و حسّی است و تمام عوالم غیب و شهادت و هر چه در آنهاست در وجود انسان پیچیده و نهان است چنانکه خدای تعالی می فرماید: (وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ کُلَّها- ۳۱/ بقره).»

داود بن محمود قیصری در شرح قیصری چاپ هند ۱۳۰۰ ه ص ۲۴ می نویسد: انسان کامل جامع کتابهاست چه وی نسخه عالم کبیر است.

عزیز الدّین نسقی در کتاب (الانسان الکامل) عالم کبیر و عالم صغیر را چنین ترسیم می کند: خداوند چون موجودات را بیافرید عالمش نام کرد از جهت آنکه موجودات علامتند بر وجود او و بر وجود علم و اراده و قدرت او ... موجودات از وجهی علامت است و از وجهی نامه. از این وجه که علامت است عالمش نام کرد و از این وجه که نامه است کتابش نام نهاد، آنگاه فرمود هر که این کتاب را بخواند مرا علم و اراده و قدرت مرا بشناسد. (رساله نوین جلد ۴ ص ۶۵).

(۲) آیا ترا از دیگر کسان نهی نکرده ایم.

و در آیه: (أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَ أَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْراراً- ۹/ نوح) یعنی به حقّ دعوتشان کردم «۱».

و گفت: (ما تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَ ما يُعْلِنُونَ- ۷۴/ نمل «۲» علوان الكتاب: (دیباچه و عنوان کتاب) اگر از واژه- علن- باشد صحیح است به اعتبار ظاهر شدن معنی که در آن هست نه بخاطر ظاهر شدن ذات کتاب ..

(علا) [علا]

العلو: بالا، نقطه مقابل و ضدّ واژه- سفل- است. علویّ و سفلیّ: صفتی منسوب به آنهاست (بالایی و پائینی یا زبرین و زیرین). علوّ: بر افراشتگی و بلند شدن.

علا، یعلو، علوا: اسمش عال- است (یعنی برآمده).

علی، یعلی علا: اسمش علیّ- است. (علی- یکی از اسماء حسنای خدای تعالی است و نیز به معنی شریف و بلند مرتبه و سخت است). علی: با فتحه حرف (ی) بیشتر در باره اجسام و مکانهاست در آیه گفت: (عالِيَهُمْ ثِيابُ سُندُسٍ- ۲۱/ انسان).

و نیز گفته شده- علا- در مذّمت و ستایش هر دو گفته می شود، امّا علی جز در چیزی که ستوده و پسندیده است گفته نمی شود.

در آیات: (إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلا فِي الْأَرْضِ- ۴/ قصص) (لَعالٍ فِي الْأَرْضِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ- ۸۳/ یونس) (فَاسْتَكْبَرُوا وَ كانُوا قَوْماً عالِينَ- ۴۶/ مؤمنون)

---

(۱) سخن حضرت نوح است که می گوید: خداوند امن قومم را شب و روز دعوت کردم و آنها در نهان و آشکار استکبار ورزیدند و انگشتان خویش در گوشهاشان نهادند و جامه بر سر کشیدند که حقّ نشنوند سپس دعوتم را علنی و نهان کردم و به آنها گفتم از پروردگارتان آمرزش بخواهید که او آمرزنده است.

(۲) پروردگارت آنچه را که سینه های کفّار پنهان می دارند و آنچه را که آشکار می کنند می داند هیچ نهان و نهفته ای در آسمان و زمین نیست مگر اینکه نامه ای روشن و آشکار است.

و از ابلیس گفت: (أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعالِينَ- ۷۵/ ص) «۱» و در آیات: (لا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ- ۸۳/ قصص) «۲» (وَ لَعَلا بَعْضُهُمْ عَلى بَعْضٍ- ۹۱/ مؤمنون) (لَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيراً- ۴/ اسراء) (وَ اسْتَيْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ ظُلْماً وَ عُلُوًّا- ۱۴/ نمل) (آیات فوق از واژه- علی- یعلو- است و با صفات استکبار و ظلم مترادف و بصورت مذمّت یاد شده است). و امّا (عَلِيّ)- همان بلند مرتبه و رفیع القدر است از- علی، یعلی. «۳»

و هر گاه خدای تعالی با این واژه توصیف شود، مثل آیات:

(هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ- ۶۲/ حجّ) «۴» (إِنَّ اللَّهَ كانَ عَلِيًّا كَبِيراً- ۳۴/ نساء)

---

(۱) بزرگی کردی یا از برترین خویان هستی.

(۲) تمام آیه چنین است: (تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُها لِلَّذِينَ لا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَ لا فَساداً- ۸۳/ قصص) آن جهان باز پسین و دار آخرت را برای کسانی که در زمین استکبار و بزرگی نمی ورزند و فساد نمی کنند قرار دادیم.

(۳) (ع، ل) و حرف معتل خواه واوی باشد مثل- علا، یعلو- و خواه یائی مثل- علی یعلی- هر دو یک ریشه اند و دلالت بر- سموّ و ارتفاع- دارد. خلیل بن احمد می گوید: اصل بنای واژه- علوّ است امّا- علاء- رفعت است و- علوّ- عظمت و تکبّر. علا الملک فی الارض آن ملک در زمین تکبّر و گردانفرازی کرد. علا یعلو: در مورد تکبر و بلندی و علی یعلی- در مورد شرف و رفعت است. معلّاه: کسب شرف و بزرگی جمعش معالی است. فلان من علیه النّاس: او از اهل شرف است علا الفرس: سوار بر اسب شد. اعلی عن الفرس: از اسب بزیر آمد. عالیه تهامه و منسوب به آنرا- عالی- گویند. علیه: اطاق و اشکوبه. ابو زید می گوید: جئت من علیک: ای من عندک یعنی از نزد تو آمدم. علیان صدای بلند. علوان الکتاب و عنوان الکتاب: هر دو صحیح است هر چند که از اصطلاحات مولّدین یا نوخاستگان بعد از قرنهای دوّم و سوّم است، عنوان از (عن) و علوان- از (علو) است و خلیل می گوید: علی بر وزن فعیل و نسبت به آن را- علوی گویند. ما انت الاعلی علی و اروع: یعنی تو در فراخی و شکوه زندگی هستی. (محکم- مقائیس- لسان العرب تهذیب اللّغه- صبح- المصباح المنیر).

(۴) با کمال تأسّف قرنهاست که قاریان قرآن در کشورهای مختلف پس از قرائتی از قرآن عبارت (صدق اللّه العلّی العظیم) که همان نصّ قرآن است (و العلی العظیم) دو صفت شکوهمند اللّه است و پس از (اللّه) بیان می شود، می بینیم قاریانی مشهور در بعضی از کشورها واژه- علی- را به تصوّر اینکه اسم علی (ع) است نمی گویند و به گفتن (صدق اللّه العظیم) که عبارتی ناقص و نارساست و خدای را تنها با واژه- عظیم- ذکر می کنند ختم می کنند. و امروز جای آن دارد که قاریان سراسر کشورهای اسلامی این نقیصه را

معنایش این است که خداوند برتر از آن است که توصیف وصف کنندگان بلکه علم عارفین به او محیط شود و او را فرا گیرد.

و بنابر این گفته می شود- تعالی، مثل آیه: (تَعالَی اللَّهُ عَمَّا یُشْرِکُونَ- ۶۳/ نمل) در این آیه تخصیص لفظ- تفاعل یعنی تعالی در مورد خداوند برای مبالغه آن مفهوم، از او است نه بر روش تکلیف آن طوری که از بشر وجود پیدا می کند. خدای عزّ و جل گوید:

(تَعالی عَمَّا یَقُولُونَ عُلُوًّا کَبِیراً- ۴۳/ اسراء). واژه- علوّ- در این آیه مصدر- تعالی نیست مثل واژه- نباتا- که در آیه: (أَنْبَتَکُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَباتاً- ۱۷/ نوح) آمده است زیرا- نباتا- در اینجا مصدر است و همچنین تبتیل- در آیه (وَ تَبَتَّلْ إِلَیْهِ تَبْتِیلًا- ۸/ مزمّل) مصدر است.

(اعلی:) شریف تر و برتر، گفت: (أَنَا رَبُّکُمُ الْأَعْلی- ۲۴/ نازعات).

استعلاء: طلب علوّ و بزرگی مذموم و ناپسند، گاهی- استعلاء در معنی- علاء- یعنی رفعت و شکوهمندی است، در آیه گفت: (وَ قَدْ أَفْلَحَ الْیَوْمَ مَنِ اسْتَعْلی- ۶۴/ طه) که احتمال هر دو در آن است. «۱»

و امّا در آیه: (سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی- ۱/ اعلی) خداوند برتر از این است که چیزی با او مقایسه شود و یا اینکه به اعتبار و نظر داشتن به غیر خدا، خدای منظور شود. و آیه: (وَ السَّماواتِ الْعُلی- ۴/ طه) که جمع مؤنّث اعلی است و معنی آن اشرف و افضل است یعنی برتر و شریف تر به نسبت این عالم، چنانکه گفت: (أَ أَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً أَمِ السَّماءُ بَناها- ۲۷/ نازعات)

برطرف کنند و پس از تلاوت آیاتی از قرآن همین عبارت قرآنی (صدق اللّه العلّی العظیم) را درک کنند. در آیه و لا یؤده حفظهما و هو العلّی العظیم). بخوبی بیان شده است. [.....]

(۱) آیه اخیر در باره سخن ساحران دربار فرعون است که به یکدیگر می گویند: هر که برتر شود درستکار است و همینها بودند که با پذیرش این اصل و دیدن معجزه حضرت موسی که برتر از سحر آنان بود به سجده حق در آمدند و گفتند: (آمَنَّا بِرَبِّ هارُونَ وَ مُوسی- ۷۰/ طه) و همگی با تمام تهدیداتی که از طرف فرعون می شد بحق پیوستند و رستگار شدند پس واژه استعلاء- در آیه، بمعنی برتری مذموم و محمود یا پسندیده، و ناپسندیده هر دو است یعنی چه ساحران برتر شوند و یا موسی که اولی مذموم و دوّمی محمود است.

و در آیه: (لَفِی (عِلِّیِّینَ)- ۱۸/ مطفّفین) گفته شده- علّیین- اسم شریف ترین باغات بهشتی است چنانکه- سجّین- نام بدترین آتشهای عذاب است. و نیز گفته اند شاید در حقیقت- علّیین- نام بهشتیان باشد که این معنی در زبان عربی نزدیکتر است زیرا- علّیین- به صورت جمعی است (جمع سالم) که ویژه انسانها و ناطقین است مفردش علیّ- مثل بطّیخ (کدو و خیار و خربزه و مانند آنهاست).

و معنای آیه: (لَفِی عِلِّیِّینَ- ۱۸/ مطفّفین) این است که ابرار و نیکان در زمره آنها هستند مثل مفهوم آیه: (فَأُولئِکَ مَعَ الَّذِینَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ مِنَ النَّبِیِّینَ ...- ۶۹/ نساء) و به اعتبار علوّ و بلندی برای مکان مرتفع و مشرف و برای شرف و بزرگی معنوی- علیاء- گفته می شود.

علیّه- تصغیر- عالیه- است که در سخن معمولی اسمی است برای اشکوبه و اتاق در طبقات بالا.

تعالی النّهار: روز بالا آمد. عالیه: سر نیزه بدون نیزه، جمعش عول. عالیه المدینه:

آستانه و بلندی شهر مدینه.

بعث الی اهل العوالی: به سوی مردمان حومه حجاز فرستاده شد.

علوّی: منسوب به- عالیه- است که به حومه حجاز منسوب است.

علاه:

سندان آهنی یا سنگی.

العلّیه: اتاق طبقه دوّم و اشکوب جمع آن- علالی- بر وزن فعالیل- است.

علیان: شتر تنومند.

علاوه الشّی ء: بالای آن چیز، از این جهت به سر و گردن هم علاوه گفته شده و نیز علاوه: سرباز. علاوه الرّیح و سفالته: قسمت بالایی وزش باد سخت و پائین آن (که بیشتر در موقع شکار که باد و نسیم بوی را با خود از بالا به پائین می برد بکار می رود که شکار با استشمام بوی انسان که بر او می وزد می گریزد). معلّی: هفتمین تیر شرط بندی که مهمترین آن است. اعل عنّی: بالا برو.

در واژه- (تَعالَ)- گفته شده اصلش این است که انسانی را به جایی بلند دعوت کنی سپس برای دعوت کردن به هر مکانی بکار می رود.

بعضی گفته اند: اصل- تعال- از علوّ یا بزرگی مقام است و با گفتن تعال- گویی که تو کسی را به چیزی که رفعت در آن هست دعوت می کنی مثل اینکه می گوئی:

افعل کذا غیر صاغر: که نوعی بزرگداشت در سخن است. یعنی آن را بدون احساس خواری و کوچکی انجام ده و بر این اساس گفت:

(فَقُلْ تَعالَوْا نَدْعُ أَبْناءَنا- ۶۱/ آل عمران) (تَعالَوْا إِلی کَلِمَهٍ- ۶۴/ آل عمران) (تَعالَوْا إِلی ما أَنْزَلَ اللَّهُ- ۶۱/ نساء) (أَلَّا تَعْلُوا عَلَیَّ- ۳۱/ نمل) (تَعالَوْا أَتْلُ- ۱۵۱/ انعام) تعلّی: صعود کرد و به بلندی رفت، می گویند: علّیته فتعلّی: صعودش دادم و بالا رفت.

(عَلی:) حرف جرّ است که گاهی در موضع اسم قرار می گیرد، چنانکه می گویند:

عدت من علیه: بامداد از روی او گذشت.

(عمّ) [عمّ].

العمّ: عمو یا برادر پدر.

عمّه: خواهر پدر، گفت: (أَوْ بُیُوتِ أَعْمامِکُمْ أَوْ بُیُوتِ عَمَّاتِکُمْ- ۶۱/ نور). رجل معمّ مخول: مردی که عموها و دائی های کریم و خوب دارد. استعمّ عمّا و تعمّمه: او را عموی خود گرفت، و اصلش از- عموم- استکه همان شمول و فراگیری است و به اعتبار کثرت و زیادی عموها آنطور گفته شده. عمّهم بکذا عمّا و عموما: آنها را عمومیّت داد و آنها را فرا گرفت.

لفظ عامّه «۱» هم به خاطر زیادی مردم و عمومیّتشان در شهرها و بلاد اینطور نامیده شده و باعتبار فراگیری و شمول واژه- مشور- هم یعنی پارچه بلند رنگی نیز- عمامه- نامیده شده.

تعمّم: مثل- تقنّع و نقمّص و عمّمته- است (مقنعه بست پیراهن پوشید- دستارش بستم) که- عمامه- کنایه از سیادت و بزرگی است. «۲»

شاه معمّمه: گوسپندی سر سفید مثل- مقنّعه و مخمّره: کسیکه روپوش و جامه بر سر انداخته. شاعر گوید:

یا عامر بن مالك یا عمّا افنیت عمّا و جیزت عمّا

یعنی: ای عموی عامر بن مالك بخشش و عطاء را از گروهی سلب کردی و به گروهی دیگر بخشیدی.

در آیه: ((عَمَّ) یَتَساءَلُونَ- ۱/ نباء) یعنی (عن ما) از چه چیز که لفظ مرکّب عمّ در این آیه از واژه نیست.

(عمد) [عمد]

العمد: قصد کردن به چیزی و استناد نمودن به آن.

---

(۱) عامّه: نقطه مقابل خاصّه و جمعش عوام است و در این معنی است دعاء «نتوب الیك من عوام خطایانا» یعنی خداوندا از زیادی و فزونی گناهانمان به تو بازگشت می کنیم. (مجمع البحرین- ۶/ ۱۲۴).

(۲) عمامه از پوشش های سر است جمعش- عمائم. اعراب به شخصی که سیادت و بزرگی می یابد می گویند: قد عمّم: به تحقیق بزرگوار شد و عمامه به سرش بسته شد زیرا عمامه همسان افسر است. و کانوا اذا سوّدوا رجلا عمّموه عمامه: هر گاه شخصی را به سیادت و بزرگی برگزیدند عمّامه ای بر سرش می نهند.

معمّم: سیّد بزرگی که مردم کارهاشان را از او پیروی و تقلید می کنند- السّید، الّذی یقلّده القوم امورهم و یلجأ الیه عوامهم: عموم و اکثریت مردم به او ملتجی می شوند و او پناه و ملجاء مردم است ابو ذؤیب هذلی می گوید: و من خیر جمع النّاشی المعمّم خیر و زند و ری یعنی یکی از بهترین صفتهایی که سید و رهبر ملّت در خویشتن فراهم آورده است بزرگواری و خیر فراگیر است. عمّ و عامّه: جمعیّت و خلق کثیر. شی ء عمیم: هر چیز تمام و کامل و زیاد و نیز- عمیم- بلند قامت یا درخت بلند.

(تهذیب اللّغه ۱/ ۱۲۰- لسان العرب ۱۲/ ۴۲۴- مقائیس اللّغه ۴/ ۱۷).

عماد: آنچه که به او اعتماد می شود. گفت: (إِرَمَ ذاتِ الْعِمادِ- ۷/ فجر) یعنی چیزی که مورد اعتمادشان بود و به آن، امید بسته بودند. عمّدت الشّی ء: وقتی است که چیزی را استوار و سر پا داری.

عمّدت الحائط: مثل همان است یعنی دیوار را محکم و بر پا داشتم.

(عَمُود:) چوبی است که خیمه و چادر بر آن تکیه دارد، جمعش- عمد عمد- است. در آیه گفت: (فِی عَمَدٍ مُمَدَّدَهٍ- ۹/ همزه «۱» که بصورت (فی عمد) نیز خوانده شده.

و آیه: (بِغَیْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَها- ۲/ رعد) (برای توجّه به نکات علمی این آیه به ذیل واژه- رفع- مراجعه شود.) و همچنین- عمود- چیزی است از آهن یا چوب که انسان در دست می گیرد در حالیکه بر آن تکیه می دهد.

عمود الصّبح: آغاز روشنایی صبح که شعاعش به عمود تشبیه شده است عمد و (تَعَمّد): در سخن معمولی نقطه مقابل- سهو است عمد، همان مقصود با نیّت است، در آیات:

(وَ مَنْ یَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً- ۹۳/ نساء)

---

(۱) مربوط به سوره همزّه است که می گوید: هلاکت باد بر هر کسی که به پاکان و مؤمنین طعنه می زند همانکس که زر پرست است و مالی فراهم کرده و از افزونی و زیادتی آنرا شمارش می کند تصوّر می کند و می پندارد که مالش او را جاودانه خواهد کرد هرگز چنین نیست بلکه او را در عذابی درهم کوبنده، می افکنند تو چه می دانی که آن عذاب چیست آتش افروخته خداست آتشی که بر دلها زبانه می کشد و آنها را می سوزاند و بر آنها پیوسته است در ستونهایی کشیده شده.

این سوره از سرنوشت شوم مال اندوزان و زرپرستانی که در دنیا تمام همّت و کارشان جمع مال است و از هر راه که باشد مال بدست می آورند، از خوردن حرام و شبهه ناک هم پرهیزی ندارند و پیوسته در چنگال آز و جمع مال گرفتار و با استکبار و غرور به دشمنی با مؤمنین بر می خیزند و هر کدام چون فرعونی به تصوّر و داعیه جاودانگی در لجنزار غرق می شوند و یا همچون قارون قرن فساد و هلاکت، زیرا ثروت اندوزی راه دین را و دنیا پرستی، یاری مؤمنین را بر ایشان سدّ کرده چنانکه گفت:

(إِنَّ الْإِنْسانَ لَیَطْغی أَنْ رَآهُ اسْتَغْنی- ۷/ علق) اینان چون دیگران را به چشم حقارت می نگرند در آتش عذاب آنچنان کوبیده می شوند و به مکافات دلهایی که در دنیا از محرومیّت سوخته و آنها با انباشتن حقوق محرومین عیّاشی و هرزگی می کنند آتش عذاب جاودانه از دلهاشان زبانه می کشد، به گفته مولوی:

آتشی اینجا که بر دلها زدی مایه نار جهنّم آمدی

(وَ لكِنْ ما تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ- ۵/ احزاب) فلان رفيع العماد: هنگامی که به او اعتماد شود و با ارزش و رفيع است.

(عُمـدَه): هر چيزی از مال و غير از مال که مورد اعتماد شود، جمعش- عمـد- است، در آيه: (فِی عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ- ۹/ همزه) که بصورت (فی عمد) نيز خوانده شده.

عميد: شخص بزرگی که مردم به او اعتماد می کنند و نيز- عميد، دلی که حزن و اندوه، آن را فرا گرفته و بيماری، که مبتلا به درد می شود.

عمد: از حزن و اندوه يا خشم و بيماری دردمند شد.

عمد البعير: شتر از درد زخم پشتش رنجور شد.

(عمر) [عمر]

المعاره: آبادانی، نقيض آن خرابی است.

عمر ارضه يعمرها عماره: زمينش را بخوبی آباد کرد، در آيه گفت:

(وَ عِمارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ- ۱۹/ توبه).

(وَ عَمَرُوها أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوها- ۹/ روم) «۱» (وَ الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ- ۴/ طور) اعمرته الارض و (اسـتَعمَرتُهُ:) وقتی است که زمين را آباد کنی و عمران را به او برسانی، گفت: (وَ اسْتَعْمَرَكُمْ فِيها- ۶۱/ هود) (در آنجا آبادانی را به شما واگذار کرد).

عمر و عمر: اسمی است برای موقع سلامتی بدن بوسيله حيات و زندگی که غير از مفهوم بقاست اگر گفته شود- طال عمره: به وجهی معنـايش سـلامتی بـدن است و اگر گفته شود- طال بقاؤه- اقتضاء آن معنی را نـدارد يعنی (معنی سـلامتی) زيرا- بقاء- ضدّ فناء- است و برای فضـيلت و برتری بقاء بر عمر، خدای تعالی با واژه- باقی- توصـيف شده است و کمتر با- عمر- وصـف شده.

---

(۱) امّت های گذشته زمين را بيشتر از اين ها آباد کردند.

(تَعمِیر:) بخشیدن عمر با عمل یا سخن به طریق درخواست و تقاضاست در آیات:

(أَ وَ لَمْ نُعَمِّرْكُمْ ما يَتَذَكَّرُ فِيهِ- ۳۷/ فاطر) «۱» (وَ ما يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ- ۱۱/ فاطر) «۲» (وَ ما هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذابِ أَنْ يُعَمَّرَ- ۹۶/ بقره) «۳» (حَتَّى طالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ- ۴۴/ انبياء) (وَ لَبِثْتَ فِينا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ- ۱۸/ شعراء) «۴» (عُمُر) و عمر: در معنی یکی است ولی سوگند خوردن با واژه- عمر اختصاص یافته، مثل آیه: (لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ- ۷۲/ حجر) «۵» عمّرك اللّه: یعنی از خدای عمرت را درخواست کردم، که در سوگند و دعا واژه- عمر- مخصوص چیزی است که در آن قصد سوگند شده باشد.

اعتمار و عمره: دیدار و زیارتی که استحکام دوستی در آن هست و در شریعت- اعتمار و عمره- برای هدف مخصوصی است.

و در آیه: (إِنَّما (يَعْمُرُ) مَساجِدَ اللَّهِ- ۱۸/ توبه) یا همان- عماره و آبادانی و حفظ بناست و یا از- عمره ای که به معنی زیارت است و یا از عبارتی است که می گویند- عمرت بمکان کذا: در آنجا اقامت گزیدم برای اینکه- عمرت المکان و عمرت بالمکان- یکی است.

عماره: اخصّ از قبیله است و اسمی است برای جمعیّتی که آبادانی مکان بوسیله

---

(۱) آیا آنقدر عمرتان ندادیم که در آن عمر متذکّر شوید و پند گیرید.

(۲) زندگانی و عمر هیچ با عمری افزون نشود و از عمر او کم نشود مگر اینکه در نوشته ای و حکمی ثبت است.

(۳) از مشرکین کسانی هستند که دوست دارند هزار سال عمر کنند ولی اگر عمر دراز هم بکنند او را از عذاب دور نمی کند و خدای به آنچه می کنند بصیر است.

(۴) سالهائی از عمرت در آنجا درنگ کردی.

(۵) بجان خودت سوگند که مجرمین و پلیدان آلوده به فساد اخلاقی (قوم لوط) در گمراهیشان سرمست و سرگردان بودند.

آنهاست، شاعر گویـد: لکلّ أناس من معدّ عماره (از هر مردمی از قبیله معدّ گروهی و جمعیّتی هست) (عَمار:) چیزی است که رئیس بر سر می نهد که نشانه برقرار بودن و حفظ ریاست اوست که یا شاخه گلی خوشبو است یا عمامه و دستار.

اگر ریحان یا گلی که بر کلاه رئیس می نهند- عمار- نامیده شده استعاره از آن (واژه عماره و آبادانی) و به اعتبار آن است.

معمر: مسکن و جای زندگی تا زمانی که بوسیله ساکنین آنجا آباد باشد. عرمرمه:

یارانی که مکانی دلالت بر آبادانی و تصاحب آنها را دارد که آن مکان در اختیار آنهاست و بوسیله صاحبانش آباد شد.

عمری: در بخشودن، این است که چیزی را برای کسی در مـدّت عمر خود یا عمر او قرار دهی و وقف کنی مثل: رقبی: (دادن خانه یا زمینی به کسیکه تا پایان عمرش از آن بهره منـد شود و بعد از مرگش به دیگری برسد.) در اختصاص لفظ عمری- در معنی بخشش، هشداری است بر اینکه آن چیز عاریه است و جاودانه نیست.

عمر: گوشتی که میان دندان و بن دندان قرار می گیرد، جمعش- عمور. گفتار را هم- أمّ عامر- گویند. افلاس و ورشکسـتگی را هم- ابو عمره- نامند (ابو عمره- به تصوّر اعراب، مردمی شوم در جاهلیّت بوده که به هر جا وارد می شدند جنگ و مصیبت به آنها می رسید).

(عمق) [عمق]

در آیه: (مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ- ۲۷/ حجّ) یعنی ژرفناک اصل- عمق- دوری و به پائین رفتن است.

بئر عمیق و معیق: وقتی است که عمق چاه زیاد و ته آن دور باشد.

(عمل) [عمل]

العمل: هر فعلی و کاری که با قصد، از جاندار سر بزند که در معنی، اخصّ از- فعل- است زیرا- فعل- به حیواناتی که کاری از آنها بدون قصد سر می زند نسبت داده می شود که به جمادات نیز منسوب می شود ولی واژه- عمل- کمتر چنین مفهومی دارد واژه- عمل- در حیوانات بکار نرفته است مگر در عبارتی که می گویند:

البقر العوامل: گاوان شخم زن و گاهی واژه- عمل- در کارهای صالح و ناصالح هر دو بکار می رود، در آیات: (إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ- ۲۲۷/ بقره).

(وَ مَنْ یَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ- ۱۲۴/ نساء) (مَنْ یَعْمَلْ سُوءاً یُجْزَ بِهِ- ۱۲۳/ نساء) (وَ نَجِّنِی مِنْ فِرْعَوْنَ وَ عَمَلِهِ- ۱۱/ تحریم) و همانند این آیات: (إِنَّهُ عَمَلٌ غَیْرُ صالِحٍ- ۴۶/ هود). (لَیْسَتِ التَّوْبَهُ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئاتِ- ۱۸/ نساء). و امّا در آیه: (وَ الْعامِلِینَ عَلَیْها- ۶۰/ توبه) «۱» منظور کسانی هستند که سرپرست زکاتند.

عماله: حقوق آنهاست (حقوق کارگزاران زکات).

عامل الرّمح:

بن نیزه و یعمله: مشتقّ از- عمل- است (یوم الیعمله: یکی از ایّام تاریخی اعراب جاهلی است.).

(عمه) [عمه]

العمه: دو دلی و تردید داشتن در کار، از روی تحیّر و سرگردانی. عمه فهو عمه و عامه: سرگردان و متحیّر، جمعش- عمّه- است، در آیات:

(فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ- ۱۵/ بقره) (فَهُمْ یَعْمَهُونَ- ۴/ نمل)

---

(۱) در باره کارگزاران جمع آوری زکات و مالیات اسلامی.

(زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ- ۴/ نمل). «۱».

(عمی) [عمی].

العمی: در مورد از دست دادن چشم و بصیرت یعنی چشم باطنی هر دو گفته می شود اولی را- اعمی- یعنی نابینای ظاهری و دوّمی را- اعمی و عم- گویند. در معنی اوّل، آیه: (أَنْ جاءَهُ الْأَعْمی- ۲/ عبس). و در معنی دوّم نه تنها در مذّمت عدم بصیرت یا- عمی- در قرآن آمده است، مثل آیات:

(صُمٌّ بُكْمٌ عُمْیٌ- ۱۸/ بقره) (فَعَمُوا وَ صَمُّوا- ۷۱/ مائده).

بلکه در جنب عدم بصیرت، نابینائی ظاهری را کوری بحساب نیاورده است تا آنجا که گفت: (فَإِنَّها لا تَعْمَی الْأَبْصارُ وَ لكِنْ تَعْمَی الْقُلُوبُ الَّتِی فِی الصُّدُورِ- ۴۶/ حجّ) «۲» و آیه: (الَّذِینَ كانَتْ أَعْیُنُهُمْ فِی غِطاءٍ عَنْ ذِكْرِی «- ۱۰۱/ كهف) بر همان اساس است. «۳» و گفت: (لَیْسَ عَلَی الْأَعْمی حَرَجٌ- ۶۱/ نور) جمع اعمی- عمی و عمیان- است، در آیات:

(بُكْمٌ عُمْیٌ- ۱۸/ بقره) (صُمًّا وَ عُمْیاناً- ۷۳/ فرقان) و آیه: (وَ مَنْ كانَ فِی هذِهِ أَعْمی فَهُوَ فِی الْآخِرَهِ أَعْمی وَ أَضَلُّ سَبِیلًا- ۷۲/ اسراء) اعمی- در اوّل آیه اخیر اسم فاعل است و اعمی- دوّم گفته شده مثل همان است.

و نیز گفته شده- اعمی- دوّم در آخرت از (افعل تفضیل) است یعنی نابینایی معنوی آخرت از نابینایی و عدم بصیرت در دنیا برتر است زیرا آنگونه ندیدن از فقدان

---

(۱) آیه چنین است: (إِنَّ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ زَیَّنَّا ...) کسانی که به آخرت ایمان نمی آورند کارهایشان را به نظرشان می آرائیم که در کور دل و سرگردانی بمانند.

(۲) زیرا دیدگان کور نمی شود ولی دلهایی که در سینه ها است از تعقّل در آثار گذشتگان و عبرت گرفتن از آنها کور می شود.

(۳) تمام آیه چنین است: (الَّذِینَ كانَتْ أَعْیُنُهُمْ فِی غِطاءٍ عَنْ ذِكْرِی وَ كانُوا لا یَسْتَطِیعُونَ سَمْعاً) در این آیه ندیدن با نشنیدن توجیه شده، یعنی کسانی که دیدگانشان در پرده بوده و از یادآوری حقّ طوری هستند که قدرت شنیدن او را ندارند، و آیه اخیر اشاره به همان بصیرت یا دیدن، و شنیدن باطنی است. [.....]

بصیرت است.

و نیز صحیح است در مورد آن گفته شود از- ما افعله (فعل تعجّب) است که همان- افعل من کذا- است.

بعضی از علماء قسمت اوّل آیه: (مَنْ کانَ فِی هذِهِ أَعْمی- ۷۲/ اسراء) را به کوری دل حمل کرده اند و دوّمی را در کوری ظاهر.

ابو عمرو بن علاء: بر این نظر رفته است و- اعمی- اوّل را به کوری دل برگردانده است و در اعمی- دوّم اماله یا برگرداندن را برای اینکه اسم است ترک کرده که اسم از اماله بعید است.

خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ فِی آذانِهِمْ وَقْرٌ- ۴۴/ فصّلت) «۱» (وَ هُوَ عَلَیْهِمْ عَمًی- ۴۴/ فصّلت) (إِنَّهُمْ کانُوا قَوْماً عَمِینَ- ۶۴/ فصّلت) (وَ نَحْشُرُهُ یَوْمَ الْقِیامَهِ أَعْمی- ۱۲۴/ طه) (وَ نَحْشُرُهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ عَلی وُجُوهِهِمْ عُمْیاً وَ بُکْماً وَ صُمًّا- ۹۷/ اسراء) که احتمال هر دو معنی یعنی نابینائی چشم و عدم بصیرت هر دو هست.

(عَمِیَ عَلَیهِ:) اشتباه کرد تا جائیکه نسبت به او مثل نابینا شد، در آیات:

(فَعَمِیَتْ عَلَیْهِمُ الْأَنْباءُ یَوْمَئِذٍ- ۶۶/ قصص) «۲» (آتانِی رَحْمَهً مِنْ عِنْدِهِ فَعُمِّیَتْ عَلَیْکُمْ- ۲۸/ هود) عماء ابرها و همچنین- عماء: جهالت و نادانی. در باره عمی- به معنی جهالت بعضی از علماء در روایتی که از پیامبر (ص) رسیده است که: «قیل: أین کان ربّنا قبل ان خلق السّماء و الارض؟ قل: فی عماء تحته عماء و فوقه عماء» یعنی پروردگار ما قبل از آفریدن آسمان و زمین کجا بوده، گفته اند: عماء- در این حدیث اشاره به همان حالتی است که بر شما پوشیده است و آگاهی بر آنها ممکن نیست.

---

(۱) کسانی که ایمان نمی آورند در گوشهاشان از شنیدن حقّ سنگینی است.

(۲) در قیامت اخبار مکافات و عذابشان بر آنها پوشیده می شود، و پرسشی از آنها نمی شود.

عمیّه: نادانی و جهل.

معامی: زمینهایی که بایر و بدون سکنه مانده است که اثری از آبادی در آن نباشد.

(عن) [عن]

عن یعنی (از) مقتضی معنی در گذشتن و جدا شدن از چیزی است که لفظ- عن- به آن اضافه شده است مثلا- می گویی: حدّثتک عن فلان: از او برایت سخن گفتم.

اطعمته عن جوع: از گرسنگی غذایش دادم.

ابو محمّد بصری- گفته است: حرف (عن) از (علی) بیشتر و فراگیرتر بکار می رود «۱» زیرا (عن) در جهات ششگانه (بالا- پائین- عقب- جلو- چپ- راست) بکار می رود و از این رو (عن) در موقعیّت (علی) واقع شده است و در شعر این شاعر که:

اذا رضیت علیّ بنو قشیر (وقتی که بنو قشیر از من راضی شوند و درگذرند).

ابو محمّد بصری گفته: حرف- عن- از علی بیشتر و فراگیرتر است زیرا- عن- در جهات شش گانه هم بکار می رود و در موقعیّت- علی- است شاعر می گوید:

اذا رضیت علیّ بنو قشیر (زمانی که بنو قشیر از من راضی شوند) بنابر این اگر بگویی- اطعمته علی جوع و کسوته علی عری- نیز صحیح است یعنی از گرسنگی غذایش

---

(۱) ابو محمّد بصری که نظر او را راغب حجّت دانسته از دانشمندان نحوی قرون اوّلیه هجری است.

بدر الدّین زرکشی هم در کتاب (البرهان فی علوم القرآن) ذیل (عن) همین مطلبی را که در مفردات آمده از قول ابو محمّد بصری نقل می کند، فقط تفاوتهایی در عبارت دارد می گوید:

«و لو قلت اطعمته من جوع و کسوته علی عری لم یصح: اگر بگویی او را از گرسنگی سیر کردم و از برهنگی لباسش پوشاندم صحیح نیست» ولی راغب رحمه اللّه می نویسد: و لو قلت اطعمته علی جوع و کسوته علی عری لصحّ- که در هر دو قسمت (علی) در معنی (عن) و من است که در قرآن هم در سوره قریش آمده است در آیه: (الَّذِی أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ ۴/ قریش) پس بنا بر نظر ابو محمّد بصری هر کجا بجای (من) و (عن) حرف (علی) باشد بایستی به (از) تفسیر کرد. ابن سکّیت هم همین نظر را دارد می نویسد تکون (عن) بمعنی (علی) ذو الاصبع العدوانی، می گوید: لا- افضلت فی حسب عنّی: تو در حسب بر من فضیلتی نیافتی (لس ۱۳/ ۲۹۶)- البرهان ۴/ ۲۸۶)

دادم و از برهنگی لباسش پوشاندم.

(عنب) [عنب]

العنب: میوه تاک یا انگور و همچنین به خود درخت تاک هم گفته می شود، مفردش- عنبه- جمعش اعناب است در آیات:

(وَ مِنْ ثَمَراتِ النَّخِیلِ وَ الْأَعْنابِ- ۶۷/ نحل) (جَنَّةٌ مِنْ نَخِیلٍ وَ عِنَبٍ- ۹۱/ اسراء) (وَ جَنَّاتٍ مِنْ أَعْنابٍ- ۹۹/ انعام) (حَدائِقَ وَ أَعْناباً- ۳۲/ نباء) (وَ عِنَباً وَ قَضْباً وَ زَیْتُوناً- ۲۸/ عبس) (جَنَّتَیْنِ مِنْ أَعْنابٍ- ۳۲/ کهف) عنبه: آبله و دانه های ریز به شکل هسته انگور که بر پوست بدن برمی آید و ظاهر می شود:.

(عنت) [عنت]

معانته- مثل- معانده- به معنی دشمنی و عناد است ولی- معانته- بلیغ تر و رساتر است، چون- معانته عناد و معانده ای است که در مفهومش مرگ و هلاکت هم هست از این روی گفته می شود: عنت فلان: وقتی که کسی در کاری که از آن بیم تلف شدن هست قرار می گیرد. می گویند: عنت، یعنت، عنتا- در آیات:

(لِمَنْ خَشِیَ الْعَنَتَ مِنْکُمْ- ۲۵/ نساء) (وَدُّوا ما عَنِتُّمْ- ۱۱۸/ آل عمران)

(عَزِيزٌ عَلَيْهِ ما عَنِتُّمْ- ۱۲۸/ توبه) «۱» و آیه: (عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ- ۱۷/ طه) یعنی چهره ها برای خدای زنده و بی همتا خاضع شده.

اعنته عیره: دیگری او را به دشواری افکند، در آیه: (وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ- ۲۲۰/ بقره). وقتی که به استخوان شکسته بند شده ای دردی برسد و آن را دوباره بشکند، می گویند: اعنته.

(عند) [عند]

عند- لفظی است که برای قرب و نزدیکی وضع شده، مثل اینکه می گویند: عندی کذا. و زمانی برای مقام و منزلت و بر این معنی است آیات:

(بَلْ أَحْياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۶۹/ آل عمران) (إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لا يَسْتَكْبِرُونَ- ۲۰۶/ اعراف) (فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَ النَّهارِ- ۳۸/ فصّلت) (رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتاً فِي الْجَنَّةِ- ۱۱/ تحریم).

و بر این اساس گفته شده: الملائکه المقرّبون عند اللّه: فرشتگان مقرّب پیشگاه خدایند. «۲»

در آیات: (وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَ أَبْقى- ۶۰/ قصص) (وَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ- ۳۴/ لقمان) (وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتابِ- ۴۳/ رعد) یعنی در حکم و فرمان او (فَأُولئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكاذِبُونَ- ۱۳/ نور) و آیه: (وَ تَحْسَبُونَهُ هَيِّناً وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ- ۱۵/ نور) «۳» و در آیه: (إِنْ كانَ هذا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ- ۳۲/ انفال) معنیش- فی حکمه-

---

(۱) بر پیامبر (ص) بیم و هلاکت شما ناگوار و سنگین است.

(۲) و در همه آیات فوق برای- عند اللّه- عبارت پیشگاه خدای که وسعت معنیش جهانگیر است بهتر است تا عبارات: نزد خدا- حضور خدا- پیش خدا- و از این قبیل، پیشگاه خدا برای معنی عند اللّه مترادف وجه اللّه است که گفت: (فَأَيْنَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ- ۱۱۵/ بقره) و بگفته امام خمینی- ما همه در پیشگاه خدا هستیم یعنی برای او حاضریم و نزدیک.

(۳) دو آیه اخیر اشاره به یکی از موارد اخلاقی اجتماعی انسانهاست، و همان افک و تهمت است که در نظر گروهی که عادتشان شده، ساده است ولی از نظر عواقب آن و گسیختگی شیرازه روابط خانوادگی و اجتماعی افک را که سبک می انگارند در پیشگاه خدا بسیار بزرگ است.

است. «۱» (عَنِید:) خود محور و خود پسند.

معانـد: خود بزرگ بین، در آیات: (کُلَّ کَفَّارٍ عَنِیدٍ- ۲۴/ ق) (إِنَّهُ کانَ لِآیاتِنا عَنِیداً- ۱۶/ مدّثر) (او در برابر آیات ما مستکبر و خود بزرگ بین است). «۲»

گفته شده- عنود- هم مثل- عنید است ولی میان آنها تفاوتی است، زیرا- عنید- کسی است که مخالفت و عناد می ورزد ولی عنود- کسی است که از قصد و هدف سرپیچی می کند، چنانکه می گویند- بعیر عنود: شتر چموش- و ندّ می گویند- بعیر عنید.

امّا- عنّید، عانـد- است، جمع عنود- عنـده- است و جمع عنید عند. بعضی از علماء گفته اند: عنود- همان عدول کننده از راه راست است امّا- عنود- نتیجه حاصل از عدول کننده از راه محسوس است.

عنید: عدول کننده از راه در حکم و فرمان. عند عن الطّریق: از راه منحرف شد.

عانـد: همراهی کرد و همچنین- عانـد: جدا شـد، و هر دو از- عنـد- است ولی به دو اعتبار و دو نظر مختلف، مثل واژه بین در پیوستن و دور شدن، به دو اعتبار و دو نظر مختلف.

(عنق) [عنق]

العنق: گردن، که عضوی از بدن است جمعش- اعناق در آیات:

---

(۱) یعنی اگر قرآن و آیات آن به حقّ از حکم و فرمان تو است.

(۲) دو آیه اخیر فرجام و سرنوشت نکبت بار الگوهای فرعونیّت و ستمگری و فریبکاری است که می گوید به جهنّم افکنده می شوند و دوزخ سرنوشت چنان کسانی است که برای خدا شریک قرار دادند و با گستاخی و عناد از پذیرش حقّ خودداری کردند.

(كُلَّ إِنسانٍ أَلْزَمْناهُ طائِرَهُ فِی عُنُقِهِ- ۱۳/ اسرا) (مَسْحاً بِالسُّوقِ وَ الْأَعْناقِ- ۳۳/ ص) (إِذِ الْأَغْلالُ فِی أَعْناقِهِمْ- ۷۱/ غافر) و در آیه: (فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْناقِ- ۱۲/ انفال) یعنی سرهاشان.

رجل اعنق: گردن دراز. امرأه عنقاء: زن گردن دراز.

کلب اعنق: سگی که در گردنش سپیدی است. اعنقته کذا: بگردنش نهادم و بطور استعاره از این واژه می گویند: اعتنق الامر: کار را گردن گرفت و پذیرفت.

اعناق: اشراف و بزرگان ملّت، و لذا گفت: (فَظَلَّتْ أَعْناقُهُمْ لَها خاضِعِینَ- ۴/ شعراء) «۱» تعنّق الارنب: آن خرگوش گردن خود را بلند کرد. عناق: بز ماده (عنز).

عنقاء مغرب: «۲» گفته شده پرنده ای است خیالی که وجود خارجی در جهان ندارد.

---

(۱) آیه فوق روشنگر عدم قهر و عدم جبر تکوینی و تشریعی است که می گوید تو ای پیامبر (ص) شاید خود را تلف کنی که چرا آنها مؤمن نمی شوند، اگر می خواستیم از آسمان بر آنها نشانه ای نازل می کردیم که گردنها یعنی اشرافشان در مقابلش خاضع و تسلیم شوند ولی هیچ سخن و پند تازه ای از سوی خدای رحمن بر ایشان نمی آید مگر اینکه از آن روی می گردانند و با سرسختی به تکذیبشان پرداخته اند.

(۲) علیّ بن حسین مسعودی می نویسد: مردم از این حیوان سخن بسیار می گویند و تصویرش را در حمّام ها و جاهای دیگر می کشند، امّا کسی یافت نمی شود که بگوید عنقاء را دیده ام و شاید اسمی بی مسمّی باشد (مروج الذّهب- ۱/ ۴۳۶) در اصطلاح تاریخی آن را بصورت (عنقاء مغرب) نام می برند کنایه از کارهای بسیار شگفت و غیر عادی، در اصطلاح صوفیّه به معنی هیولی است که دیده نمی شود، انسان کامل را نیز که کمیاب است- عنقاء- گویند. کلمه- مغرب- بر چیزهای یافت نشدنی، و معدوم گفته می شود.

این حیوان جزء داستانهای اساطیری مصریان قدیم است که گفته اند پانصد سال عمر می کند و دست آخر خود را می سوزاند و از خاکسترش عنقاء دیگری به وجود می آید در عقیده مصریان- عنقاء- رمز رستاخیز، و جاودانگی است که در نزد مسیحیان و بت پرستان اهمیّت داشته است شعرای عرب آن را به کار برده اند و هم چون مثل سایر در اذهان باقی است حافظ گوید:

برو این دام بر مرغ دگر نه که عنقاء را بلند است آشیانه

من به سر منزل عنقاء نه به خود بردم راه قطع این مرحله با مرغ سلیمان کردم

ارسطو می گوید: عنقای مغرب همانند پرنده شکاری است که به آسانی دیده نمی شود و در کوهستانهای بسیار مرتفع زندگی

می کنـد شـباهت زیادی به انسان و سایر پرنـدگان دارد زیرا صورتش همچون آدمی است و به خاطر بلنـدی گردنش آن را به این نام نامیده اند.

(تهانوی/ کشّاف- موسوعه ۱۲۴۱- برهان قاطع- حیاه الحیوان/ دمیری ۲/ ۱۶۲).

ص: ۶۵۹

آیه: (وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَیِّ الْقَیُّومِ- ۱۱۱/ طه) یعنی در قیامت چهره ها تسلیم و متواضع حقّ می شود.

(عنا) [عنا]

عنیته بکذا: او را به زحمت انداختم.

عنی: به زحمت افتاد و اسیر شد و از این معنی اسیر را- عانی گویند پیامبر (ص) فرمود: «استوصوا بالنّساء خیرا فانّهنّ عندکم عوان» «۱».

عنی بحاجته: به نیازش توجّه کرد و گرفتارش شد و اسمش- معنیّ یعنی سرگرم و گرفتار. و نیز گفته شده- عنی- اسمش- عان- است واژه- یغنیه- در آیه بصورت: (لِکُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ یَوْمَئِذٍ شَأْنٌ یُغْنِیهِ- ۳۷/ عبس) آمده یعنی در آستانه هول انگیز رستاخیز و فریاد عظیم هر کس از برادر، پدر و مادر، همسر و فرزندانش می گریزد و در آن هنگامه هر کس از نظر اعمال کاری دارد که به آن می پردازد.

عنّیه: چیزی است که به شتری که بیماری پوستی دارد می مالند، در امثال می گویند: عنّیه تشفی الجرب معنی هم «۲» اظهار کردن آن چیزی است که لفظ در بردارد،

---

(۱) برای همسرانتان خیر بخواهید و با آنها به نیکی عمل کنید، که پیوسته بشما هستند و برای شما همسرانی آزموده و متواضعند، حدیث بسیار ارزشمند اجتماعی فوق با عباراتی دیگر هم نقل شده است، یعقوبی می نویسد رسول خدا در سال ده هجری پس از انجام حجّه الوداع ضمن خطبه ای فرمود: «النّاس فی الاسلام سواء لا فضل لعربیّ علی عجمیّ و لا لعجمی علی عربیّ الا بتقوی اللّه- تا آنجا که گفت- اوصیکم بالنّساء خیرا فانّما هنّ عوار عندکم» یعنی مردم در اسلام برابرند عربی را بر عجمی و عجمی را بر عربی جز به تقوی و پروا از گناهان و اطاعت از خدای برتری نیست شما را به نیکی با همسرانتان وصیت و سفارش می کنم چه آنان را بشما سپرده اند. (تاریخ یعقوبی ۱/ ۵۰۶) ابن منظور می گویند: و فی الحدیث اتّقوا اللّه فی النّساء فانهنّ عندکم عوار: در باره رفتار با زنانتان از خدای پروا کنید زیرا آنها پیوسته در بند شما هستند. (لسان العرب- ۱۵/ ۱۰۲)

(۲) ضرب المثل فوق در باره مرد نیکو رأی و درست اندیشه ای بکار می رود که از رأی و نظرش آنچه را که مصیبت آور است برطرف می شود و با فکرش دیگران خیر و شفا می یابند. عنیه: اگر از عنی- باشد یعنی حیوان بیمار با مالیدن آن دارو بدنش ناراحت می شود و اگر از- تعنّی است- یعنی با مالیدن دارو رنج و رحمت از او دور شده و بهبودی می یابد، مثل:

و متضمّن آن است که از عبارت: عنت الارض بالنّبات آن زمین گیاه را بخوبی رشد داد، گرفته شده و همینطور از عبارت:

عنت القریه: مشک، آب درونش را ظاهر کرد، گرفته شده.

و از این واژه عبارت: عنوان الکتاب است، در سخن کسی که آن را از عنی- بداند مفهوم واژه- معنی به مفهوم واژه تفسیر نزدیک است. هر چند که میانشان فرق است. «۱».

(عهد) [عهد]

العهد: حفظ و نگه داشتن چیزی و مراعات نمودن آن که مراعات آن لازم است، در آیه گفت: (أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ کانَ مَسْؤُلًا- ۳۴/ اسراء) به حفظ سوگند وفادار باشید.

و گفت: (لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ- ۱۲۴/ بقره) عهدم را برای کسی که ستمگر و ظالم است قرار نمی دهم (همین آیه دلالت کافی، بر این دارد که ستمگران هرگز جاه و مقامشان از سوی خدا نیست. و نبایستی آنها را اولی الامر و واجب الاطاعه دانست).

در آیه گفت: (وَ مَنْ أَوْفی بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ ۱۱۱/ توبه) (عَهِدَ) فلان الی فلان یعهد: با او پیمان بست و بحفظ و نگهداری پیمان سفارش نمود، در آیات:

فرّدته: یعنی کنه را از او دور کردم.

(به نقل از ابو عبیده ۴/ ۱۴۰/ مقائیس اللّغه- مجمع الامثال ۱۸/ محکم ۲/ ۲۶۳- صحاح اللّغه- ۶/ ۲۴۴).

(۱) ازهری از احمد بن یحیی روایت کرده که: المعنی و التّفسیر، و التّأویل واحد. (لمس ۱۵/ ۱۰۶) ولی راغب رحمه اللّه و ابو هلال العسکری چنین توجیهاتی را در مترادفات نمی پذیرند بلکه برای هر واژه معنای دقیق و لطیفی ارائه می دهند.

ابو هلال عسکری می گوید: فرق میان تأویل و تفسیر این است که تفسیر از کلمات جمله خبر می دهد و تأویل از خود جمله. و گفته شده تفسیر بیان تک واژه هایی است که ظاهر تنزیل و قرآن با آن تنظیم شده است، و تأویل خبر دادن از مقصود و غرض گوینده یا کلام و جمله است و نیز تأویل استخراج معنی کلام نه بر ظاهرش بلکه بر وجهی که احتمال مجاز یا حقیقت در آن می رود و لذا می گویند: تأویل المتشابه.

و نظر راغب هم در معنی تفسیر در ذیل واژه- شبه- بصورت بی نظیری ذکر شده است. (الفروق فی اللّغه- ۴۸) [.....]

(وَ لَقَدْ عَهِدْنا إِلى آدَمَ- ۱۱۵/ طه) (أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ- ۶۰/ يس) (الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنا- ۱۸۳/ آل عمران) «۱» (وَ عَهِدْنا إِلى إِبْراهِيمَ- ۱۲۵/ بقره).

عهد اللّه: سه مورد و سه مفهوم دارد: ۱- آگاهی به چیزی است که خداوند در عقول ما آن را ثابت می دارد.

۲- و گاهی به چیزی است که در قرآن و سنّت پیامبرش ما را به آن امر کرده است.

۳- و زمانی عهد خدا به چیزی است که ملتزم آن هستیم ولی در اصول شریعت الزامی نیست مثل: نذر کردن و هر چیزی که در حکم نذر باشد. «۲»

بر این اساس گفت: (وَ مِنْهُمْ مَنْ عاهَدَ اللَّهَ- ۷۵/ توبه) «۳» (أَ وَ كُلَّما عاهَدُوا عَهْداً نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ- ۱۰۰/ بقره) (وَ لَقَدْ كانُوا عاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ- ۱۵/ احزاب)

---

(۱) اشاره به گزافه گوئیهای بنی اسرائیل است که با تمام جنایت هاشان که انبیاء را بغیر حقّ می کشتند با تکبّر می گویند: (إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَ نَحْنُ أَغْنِياءُ- ۱۸۱/ آل عمران) که خدای می فرماید: فرجامتان این است که به شما می گویند: (ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِيقِ- ۸۱/ آل عمران) عذاب سوزنده افعال و گفتارتان را بچشید و خداوند (لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ- ۱۸۲/ آل عمران) او برای بندگانش ظلّام و ستم کننده نیست. بلکه نتیجه کارهای ناروای خود شماست، شما گفتید خداوند بر ما پیمان بسته که به رسولی پس از موسی ایمان نیاوریم تا اینکه یک قربانی که در آتش سوخته شود برای ما بیاورد بگو شما رسولان گذشته را که با دلایل آمدند کشتید، ای پیامبر اگر تو را تکذیب می کنند پیامبران گذشته را که با بیّنات و کتاب روشن و حکمت آمدند تکذیب کردند بنی اسرائیل بدانند که هر نفس چشنده مرگ است و پاداششان داده می شود، پس کسیکه از آتش دور و به بهشت داخل شد رستگار است (وَ مَا الْحَياةُ الدُّنْيا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ- ۱۸۵/ آل عمران) ثروتهای شما که خود را اغنیاء می دانید و تمام حیات زندگی، دنیا جز ابزاری و اثاثی برای غرور و گستاخی نیست.

(۲) سه مفهومی که از- عهد اللّه- نام برده شده توجیه آیه: (أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يا بَنِي آدَمَ- ۶۰/ يس) و آیه: (وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ- ۱۷۲/ اعراف) است که این عهد یا فطری یا شرعی و یا قرار دادی بین بنده و خداست.

(۳) اشاره به نوع سوّم عهد است.

معاهد: در عرف شریعت ویژه کسانی از کفّار است که در ذمّه و پیمان و پناه مسلمین داخل می شوند و همینطور- ذو العهد- و پیامبر (ص) فرمود:

«لا یقتل مؤمن بکافر و لا ذو عهد فی عهده» «۱» (هیچ مؤمنی به جای کافری کشته نمی شود و همچنین هیچ پناه یافته ای در عهد و ذمّه اش). به اعتبار معنی حفظ در واژه عهد و پیمان به وثیقه ای که میان دو نفر بسته می شود نیز- عهد- گویند، و اینکه این امر را- عهده- می گویند برای این است که امر شده که از او وثیقه گرفته شود و بخاطر لطفی که در باران هست و گویی که در بهار متعهّدانه می بارد باران را نیز- عهد و عهاد- گفته اند.

روضه معهوده: باغی که باران بهاری به آن می رسد.

(عهن) [عهن]

العهن: پشم رنگی، گفت: (کَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ- ۵/ قارعه) «۲» تخصیص واژه- عهن- به پشم بخاطر رنگی است که در آن هست چنانکه یادآوری شده که: (فَکانَتْ وَرْدَةً کَالدِّهانِ- ۳۷/ رحمن) (آسمان در آستانه رستاخیز که شکافته می شود رنگش چون زیتون یا فرش قرمز است).

رمی بالکلام علی عواهنه: سخن را از روی اندیشه و فکر ادا نکرد و این همان است که می گویند: اورد کلامه غیر مفسّر: سخنش را مبهم و غیر روشن اداء کرد.

---

(۱) طریحی در شرح این حدیث در باره- ذو عهد- می نویسد یعنی هیچ ذمّی در عهد و ذمّه اش کشته نمی شود و همچنین مشرکی که امان بخواهد و در دار السّلام داخل شود. حدیث دیگر از پیامبر (ص) آورده است که: «لم یبعثنی بان اظلم معاهدا و لا غیره» پیامبر (ص) فرمود: خدا مرا مبعوث نکرد که به معاهدین و نه دیگر از آنها ستم کنم و عبارت- و لا غیره- منظور کفّاری است که پیمان ترک مخاصمه برای مدّتی بسته اند، (مجمع- البحرین- ۳/ ۱۱۴).

(۲) عهن: وجه شبه دوم در آیه: فوق پراکنده بودن اجزاء پشم است که در قیامت آسمانها و زمین و کوهها و دریاها چون ذرّات پشم زده شده پراکنده می شوند. (مجمع البحرین- ۶/ ۲۸۶).

(عاب) [عاب]

العیب و العاب: کاری است که چیزی بوسیله آن معیوب شود یا جایی که دارای کاستی و نقص است.

عبته: آن را عیبناک و معیوب ساختم، ۱- یا با کار و عمل، مثل آیه: (فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَها- ۷۹/ کهف).

۲- و یا با سخن در وقتی که کسی را سرزنش کنی مثل اینکه بگویی: عبت فلانا:

او را مذمّت کردم. العیبه: جامه دادن و هر چه که در آن چیزی پنهان شود و از این معنی است سخن پیامبر علیه السّلام: (الانصار کرشی و عیبتی) «۱» (انصار و گروه یارانم موضع راز من هستند).

(عوج) [عوج]

العوج: کج شدن از حالت استواری و بر پا بودن.

عجت البعیر بزمامه: شتر را با دهانه اش برگرداندم.

فلان ما یعوج عن شی ء یهمّ به: او از چیزی که به آن توجّه می کند، و اهمیّت می دهد برنمی گردد.

عوج: با فتحه حرف (ع) کژی در چیزی که به آسانی با چشم دیده می شود مثل چوب شاخص و علامت و دیوار و مانند اینها (که کجی آنها به آسانی با یک نگاه دانسته می شود). عوج: با کسره حرف (ع) در چیزی گفته می شود که کژی آن با بصیرت و اندیشه درک شود مثل ناهمواری که در زمینی صاف باشد و یا ناصافی که فرقش که با بصیرت و فکر شناخته می شود و همچنین کژی در دین و رأی و نظر و زندگی (که شناسائیش با اندیشه است) در آیات:

---

(۱) این حدیث بصورت «الانصار کرشی و عیبه علمی» نقل شده است یعنی انصار نگهدار دانش و علمند که بطور استعاره بیان شده است. (مجمع البحرین- ۲/ ۱۰۳)

(قُرْآناً عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِی عِوَجٍ- ۲۸/ زمر) «۱» (وَ لَمْ یَجْعَلْ لَهُ عِوَجاً- ۱/ کهف) (الَّذِینَ یَصُدُّونَ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ وَ یَبْغُونَها عِوَجاً- ۴۵/ اعراف) «۲» اعوج: کنایه از بد خو و بد اخلاق است. اعوجیّه: منسوب به اعوج است که اسم اسبی معروف در جاهلیّت است و (می گویند: اسبی با آن شهرت و کثرت نسل در عرب نبوده).

(عود) [عود]

العود: بازگشتن به چیزی بعد از انصراف از آن که این انصراف یا دور شدن از ذات چیزی است یا انصراف از سخن و یا از قصد و عزیمت، در آیات:

(رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْها فَإِنْ عُدْنا فَإِنَّا ظالِمُونَ- ۱۰۷/ مؤمنون «۳» (وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ- ۲۸/ انعام) «۴» (وَ مَنْ عادَ فَیَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ- ۹۵/ مائده) (وَ هُوَ الَّذِی یَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ- ۱۱/ روم) «۵»

---

(۱) قرآنی است به زبان عربی بدون انحراف و کژی در معانی آن، و هر گاه دلی بیمار و با زیغ همراه باشد مانند معاندین، مسلّما ریب، و تردید در خود را در آینه قرآن می بینند و به آن نسبت می دهند به گفته مولوی

خویش را تأویل کن نه اخبار را خار را بر کن تو نی گلزار را

(۲) دور باش خدا بر ستمگران باد، همان کسانیکه مردم را از راه خدای باز می دارند و می خواهند دین را از مسیرش منحرف کنند و خودشان آخرت را انکار نمایند.

(۳) سخن دوزخیان ستم پیشه است که می گویند پروردگارا ما را از این مکان بیرون بر پس اگر به کارهای ناروای گذشته مان بازگشتیم ما ستمگریم.

(۴) و هر گاه از عذاب بارشان گردانند مجدّدا به همان کارهایی که نهی شده بودند برمی گردند.

(۵) او کسی است که آفرینش را آغاز می کند و سپس آنرا اعاده می دهد و باز می آورد.

(وَ مَنْ عادَ فَأُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۲۷۵/ بقره) «۱» (وَ إِنْ عُدْتُمْ عُدْنا- ۸/ اسراء) «۲» (وَ إِنْ تَعُودُوا نَعُدْ- ۱۹/ انفال) «۳» (أَوْ لَتَعُودُنَّ فِی مِلَّتِنا- ۸۸/ اعراف) «۴» (فَإِنْ عُدْنا فَإِنَّا ظالِمُونَ- ۱۰۷/ مؤمنون) «۵» (إِنْ عُدْنا فِی مِلَّتِکُمْ- ۸۹/ اعراف) «۶» (وَ ما یَکُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِیها- ۸۹/ اعراف) (وَ الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنْ نِسائِهِمْ ثُمَّ یَعُودُونَ لِما قالُوا- ۳/ مجادله) در نظر اهل ظاهر آیه: (ثُمَّ یَعُودُونَ- ۳/ مجادله) این است که کسی به همسرش سوگند- ظهار- را دو باره تکرار کند و در آن صورت کفّاره آن سوگند بر او لازم می شود زیرا عبارت: (ثُمَّ یَعُودُونَ- مجادله) مثل آیه: (فَإِنْ فاؤُ- ۲۲۶/ بقره) «۷» است.

و در نظر ابو حنیفه: عود در ظهار این است که کسی با همسرش بعد از گفتن سوگند ظهار مقاربت و همبستری کند. و در نظر شافعی آیه: (ثُمَّ یَعُودُونَ- ۳/ مجادله) یعنی همسرش را بعد از وقوع ظهار و سوگند خوردن در مدّتی که می توانست در آن مدّت او را طلاق دهند نگه داشته و انجام نداده است. بعضی از متأخرین گفته اند:

مظاهره- همان سوگند است، مثل اینکه گفته شود: امرأتی علیّ کظهر امّی ان فعلت کذا:

---

(۱) هر کس بعد از حرام شدن ربا مجدّدا به آن باز گردد و ربا خواری را تکرار کند آنها دوزخیانند و در آتش عذاب جاودانند.

(۲) خطاب به بنی اسرائیل است می گوید بعد از رحمت خدا و فضل او اگر دوباره بهمان فساد برگردید ما نیز فضل خود را از شما بازگردانیم و جهنّمرا جایگاه کافرین کرده ایم.

(۳) خطاب به کفّار در جنگ بدر است، می گوید: اگر بهمان حالت جنگی برگردید ما نیز برمی گردیم، مؤمنین را یاری می کنیم هر چند که شما بسیار باشید فزونی عدّه بی نیازتان نمی کند (انّ اللّه مع المؤمنین) [.....]

(۴) خطاب قوم شعیب به شعیب نبی (ع) است می گویند: شما را از دیار خویش بیرون می کنیم یا به آئین و روش ما بازگردید شعیب گفت هر چند که ما از آئین شما نفرت داشته باشیم؟

(۵) سخن دوزخیان است که می گویند پروردگارا ما را از عذاب بیرون آر اگر به کارهای گذشتمان بر گشتیم ستمکاریم.

(۶) سخن شعیب است به قوم گمراهش که می گوید اگر پس از اینکه خدا ما را از کیش شما نجات داد، بدان بازگردیم بخدا افتراء زده ایم.

(۷) پس اگر از سوگندی که خورده اند بازگشتند.

(اگر فلان کار را انجام دادم همسرم بر من حرام شود). پس هر گاه آن را انجام داد و به سوگندش وفا نکرد کفّاره سوگندی که خداوند در این مورد بیان کرده است بر او لازم می شود.

و در آیه: (ثُمَّ یَعُودُونَ لِما قالُوا- ۳/ مجادله) «۱» به فعلی که بر آن سوگند خوردند که انجام نمی دهد حمل می شود مثل اینکه گویی- فلان حلف ثمّ عاد: در وقتی که آنچه را که برایش سوگند خورده انجام دهد.

اخفش «۲» می گوید: عبارت: (لِما قالُوا- ۳/ مجادله) در آیه فوق به عبارت (فَتَحْرِیرُ رَقَبَهٍ- ۳/ مجادله) که در پایان آمده است مربوط می شود و این معنی، قول اخیر را تقویت می کند، گفت لازم بودن این کفّاره در وقتی است که به سوگند وفا نکند مثل

---

(۱) در آیه فوق- ظهار و مظاهره- که هر دو مصدر باب مفاعله هستند به سنّتی جاهلی اشاره شده است که در موقع اختلاف با همسران خویش، جمله ای بصورت صیغه طلاق مثل: انت علیّ کظهر امّی، یعنی تو بر من مثل پشت مادرم هستی کنایه از اینکه از آن به بعد بر من حرامی ادا می کردند به خیال اینکه او را جدا کرده و طلاق داده اند و قرآن برای بطلان این عبارت و این عمل در آیه دوّم سوره مجادله می فرماید: (الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنْکُمْ مِنْ نِسائِهِمْ ما هُنَّ أُمَّهاتِهِمْ- ۲/ مجادله) کسانی که در باره زنان خویش ظهار را به زبان می آورند زنانشان مادران آنها نمی شوند و مادرانشان جز آنها را زائیده اند نیستند و این ظهار سنّتی دروغ و ناروا است و سپس آیه فوق را بیان می کند، کسانی با گفتن آن عبارت از زنان خویش جدا می شوند و سپس به گفته خود و آنچه گفته اند باز می گردند پیش از آنکه با زنانشان تماس حاصل کنند بایستی کفّاره بدهند (وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیرٌ) خدای از کارهایی که می کنید آگاه است.

(۲) اخفش به سه نفر از دانشمندان علم نحو اطلاق می شود:

۱- ابو الخطاب عبد الحمید استاد سیبویه و ابو عبید، معروف باخفش اکبر ۲- ابو الحسن سعید بن مسعده مجاشعی شاگرد خلیل و سیبویه.

۳- ابو الحسن علی بن سلیمان شاگرد سیبویه و اخفش، ولی بیشتر اخفش، اخفش اوسط است نامش سعید بن مسعده معروف به ابو الحسن اخفش، ساکن بصره و نحو را بر سیبویه خوانده است در حالیکه از او مسن تر بود مذهبش معتزلی و از کلبی و نخعی حدیث نقل کرده است. ابو حاتم سجستانی از اخفش روایت کرده مدّتی در بغداد ساکن شد و کتبی تألیف کرد همین که سیبویه و کسائی با هم مناظره کردند به اهواز رفت در معانی قرآن کتابی نوشته است همانطور که- فرّاء- چنین کتابی نوشته. در پنهانی کتاب سیبویه را بر کسائی خوانده و ۷۰ دینار به او داده و مبرّد از حال او می گوید او در کلام جدل داناترین بود، آثارش کتاب الاوساط فی النّحو- معانی القرآن- المقائیس فی النّحو- الاشتقاق- العروض- الاصوات، در سال ۲۵۱ ه ق وفات نمود (بغیه الوعاه ۱/ ۵۹۰).

لزوم کفّاره بیان کننده در سوگند به خدای و وفا نکردن به آن است که در آیه:

(فَکَفَّارَتُهُ إِطْعامُ عَشَرَهِ مَساکِینَ ۸۹/ مائده) بیان شده.

(اعادَه) الشّی ء: مثل اعاده سخن و غیر آن است یعنی تکرار آن چیز در آیات:

(سَنُعِیدُها سِیرَتَهَا الْأُولی- ۲۱/ طه) (أَوْ یُعِیدُوکُمْ فِی مِلَّتِهِمْ- ۲۰/ کهف) «۱» عاده: اسمی است برای تکرار کار و حالت انفعالی تا اینکه انجام آن فعل و انفعال بر انسان آسان می شود و مثل طبیعت و سرشت در می آید از این رو گفته شده: العاده طبیعه ثانیه.

(عِید:) چیزی است که هر بار پس از بار دیگر برمی گردد دو عید در شریعت اختصاص به عید فطر و عید قربان دارد «۲» و چون روز عید در شریعت برای سرور و شادی قرار داده شده، چنانکه پیامبر (ص) خبر داد: «ایّام اکل و شرب و بعال» (ایّام عید، ایّام خوردن و نوشیدن و شوی و همسر گزینی و سرور و مزاح با همسران است) لذا نام عید برای هر روزی که مسرّت در آن باشد بکار می رود و بر این اساس سخن خدای تعالی است که:

(أَنْزِلْ عَلَیْنا مائِدَهً مِنَ السَّماءِ تَکُونُ لَنا عِیداً- ۱۱۴/ مائده) «۳» و نیز- عید- هر حالتی است از (اندوه و غم و اندیشه) که به انسان بازمی گردد

---

(۱) سخن اصحاب کهف بعد از برخاستن از خواب است که می گویند یکی را برای خرید غذا به شهر بفرستیم و دقّت کنید کسی از کار ما آگاه نشود که اگر مردم شهر به ما دست یابند یا سنگسارمان می کنند یا به کیش و آئین خویش اعاده تان می دهند.

(۲) در حدیثی آمده است «انّما جعل یوم الفطر العید لیکون للمسلمین مجتمعا تجتمعون فیه فیحمدون اللّه علی ما منّ علیهم و لأنّه اوّل یوم من السنّه یحلّ فیه الاکل و الشّرب».

یعنی: روز فطر، عید قرار داده شده تا برای مسلمین مرکز اجتماعی باشد که در آن روز گرد هم آیند سپس حمد خدای را برای نعمتی که بر ایشان ارزانی داشته بجای آیند زیرا روز اوّل سال است که در آن خوردن و نوشیدن حلال است. و در خبر دیگر آمده است: «الزموا التّقوی، و استعیدوها» یعنی پارسایی را ملازمت کنید تا برای شما عادت شود.

(۳) تقاضای حضرت عیسی (ع) از خدای است که می گوید پروردگارا از آسمان مائده ای بر ما نازل فرما

و انسان را فرا می گیرد.

عائده: هر سودی که از چیزی به انسان عاید شود و برسد.

(مَعاد:) در معنی بازگشتن است و همچنین زمانی که در آن بازمی گردند و نیز برای مکانی است که به آنجا بازمی گردند (معاد هم اسم مصدر است و هم اسم زمان و مکان).

خدای تعالی گفت: (إِنَّ الَّذِی فَرَضَ عَلَیْکَ الْقُرْآنَ لَرادُّکَ إِلی مَعادٍ ۸۵/ قصص) گفته شده مقصود مکّه است و صحیح آن چیزی است که امیر المؤمنین علی (ع) به آن اشاره کرده است و ابن عبّاس آن را ذکر نموده به اینکه معاد در آیه اخیر اشاره به بهشتی است که خداوند بنی آدم را بالقوّه در آن بهشت آفریده است و در تبار و نسل او هم بالقوّه چنین حالتی هست «۱» و آن معنی آشکار شده است آنجایی که گفت:

(وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ ...- ۱۲۷/ اعراف) (عَود:) شتر بزرگسال به اعتبار بازگشتنش به کار و حرکت یا بازگشتن و رسیدن به سالهای زیاد عمر پشت سر هم، در صورت اوّل به معنی فاعل است و در وجه دوّم به معنی مفعول و نیز- عود- راه قدیمی که مسافرت و سفر به آن راه برمی گردد و اعاده می شود و یکی از معانی عود عیادت بیمار است. عیدیّه: شتری که به نرینه ای منسوب است که آن را- عید- گویند. عود- گفته شده در اصل چوبی است که چون از درخت بریده شود خوشبو و معطّر است و به ظرف آتشی هم که برای مهمان آماده می کنند و همچنین برای بخور دادن در آن آتش واژه عود اختصاص یافته است.

(عوذ:) العوذ: پناه بردن بغیر و پیوسته شدن به او، می گویند عاذ فلان بفلان: او به فلانی پناه

که برای حاضرین و آیندگان ما عید و آیه ای از تو باشد.

(۱) چنانکه در خلقت آدم هم فرمود: (اسْکُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُکَ الْجَنَّةَ ۳۵/ بقره) که اگر بنی آدم یا انسان تخطّی از فرمان خدا نکند همواره در بهشت فطری است مگر اینکه آدم نافرمان و تابع هوس شود که بناچار از بهشت فطرت رانده می شود.

برد، و از این معنی است آیات:

(أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجاهِلِينَ- ۶۷/ بقره) (وَ إِنِّی عُذْتُ بِرَبِّی وَ رَبِّكُمْ أَنْ تَرْجُمُونِ- ۲۰/ دخان) «۱» (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ- ۱۸/ فلق) (إِنِّی أَعُوذُ بِالرَّحْمنِ

- ۱۸/ مریم) اعذته باللّه اعیذه: او را به خداوند پناه می دهم، گفت:

(إِنِّی أُعِیذُها بِكَ- ۳۶/ آل عمران) «۲» و آیه: ((مَعاذَ اللَّهِ) ۲۳/ یوسف) «۳» یعنی به خدا ملتجی می شویم و به او پناه می بریم و از او یاری می خواهیم که آن کار را انجام دهیم و از انجام آن بدی و زشتی دوری می جوئیم.

عوذه: افسون و چیزی است که به آن پناه می برند و از این معنی تمیمه و رقیه (دعای باز و بند کودکان) را- عوذه- گفته اند، عوّذه- وقتی است که او را حفظ کند.

عائذ: هر مادر که طفلی بدنیا می آورد و تا هفت روز او را عائذ- می نامند (پناه دهنده کودک).

---

(۱) سخن حضرت موسی به فرعون و فرعونیان است که می گوید با اینکه دلیلی روشن برای هدایت شما آورده ام اگر سنگسارم کنید، دلیلی روشن برای هدایت شما آورده ام و اگر سنگسارم کنید به پروردگارم و پروردگار شما پناه می برم.

(۲) سخن زن عمران یا مادر مریم است که پس از تولّد مریم (س) می گوید خداوندا او را مریم نامیدم و از شرّ شیطان او را و ذرّیه اش را در پناه تو قرار می دهم و به تو می سپارم.

(۳) صاحب مجمع البحرین حدیث را در ذیل واژه- عوذ- چنین نقل می کند که «نعوذ بک من الفقر» یعنی از اینکه نیازمند مردم شویم بتو پناه می بریم، و از کسالت یعنی انگیخته نشدن نفس برای کار نیک، و از عجز یعنی نداشتن توانایی، و از پیری برای اینکه دوران سست ترین سالهای زندگی است، و از اختلال عقل و حواس، و از عجز در بسیاری عبادت، و از ترس برای اینکه مانع می شود که بر عاصیان و گناهکاران سخت بگیریم، و از کبر و خود بینی برای اینکه به غیر تعظیم کنیم. کبر- با سکون حرف (ب) یعنی بزرگداشتن و با فتحه حرف (ب) کبر یعنی پیری است که در همه موارد فوق عبارت: اعوذ بک من الکسل من العجز من الهرم و من اختلال العقل من الجبن و من الکبر- بیان شده است، و چه نیاتی و تلقینی متعالی و شکوهمند از جهت روان انسانی است. [.....]

(عور) [عور]

العوره: عورت انسان یا شرمگاه که کنایه ای است از عار و نیز- عوره- چیزی است که از آشکار شدنش عار یا مذمّت به انسان می رسد و لذا زن- عوره- نامیده شده.

عوراء: از این معنی است یعنی کلمه زشت و کار قبیح.

عورت عینه عورا و عارت عینه عورا: بینایی یک چشمش از بین رفته است عوّرتها: نابینایش کردم و از این معنی عبارت: عوّرت البئر: چاه را با خاک پر کردم تا آبش خشک شود، استعاره شده است.

اعور: کلاغ، بخاطر تیز بینی او، که این معنی عکس و خلاف معنی اوّل واژه است، شاعر گوید: و صحاح العیون یدعون عورا (چشمهای سالم را نابینا می نامند) یا (بر عکس نهند نام زنگی کافور) (عَوار) و عوره: پاره بودن چیزی مثل پارچه و شکاف و رخنه در دیوار خانه و مانند اینها، خدای تعالی گفت: (إِنَّ بُيُوتَنا عَوْرَةٌ وَ ما هِيَ بِعَوْرَةٍ ۱۳/ احزاب) یعنی خانه هامان خلل برداشته و کسی که بخواهد به آنها دست یابد ممکن است. «۱»

فلان یحفظ عورته: یعنی سستی و خلل عورت خود را حفظ می کند و می پوشاند، گفت: (ثَلاثُ عَوْراتٍ لَكُمْ- ۵۸/ نور) یعنی نیمروز و آخر شب و بعد از نماز عشاء (در این سه وقت بدون اجازه و سر نزده نباید به استراحتگاه همسران، پدر و مادر، فرزند و همسرش یا دختر و همسرش و غیره وارد شد.) (الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلى عَوْراتِ النِّساءِ ۳۱/ نور) یعنی کسانی که به سنّ بلوغ نرسیده اند.

سهم عائر: تیری که معلوم نیست از کجا می آید.

---

(۱) سخن کسانی است که برای رفتن به جنگ بهانه می آوردند، که خانه های ما نامطمئن است در حالیکه چنین نبوده.

(لفلان عائره عين من المال: آنقدر مال و ثروت دارد که چشم را خیره می کند.

معاوره: در معنی استعاره است.

عـاریّه: بر وزن فعلیّه از همان معنی است یعنی به عاریت گرفتن و لـذا گفته می شود: تعاوره العواری: چیزی عاریه به او رسـید، بعضـی گفته انـد تعاوره عواری:- از- عار- است، زیرا به عاریت دادن ملامت بار است سـرزنش ببار می آورد. چنانکه در مثل آمده است: «قیل للعاریّه أین تذهبین فقالت: اجلب الی اهلی مذمّه و عارا» «۱».

به عـاریّه گفتنـد کجـا می روی، گفت: به جـایی که عـار و سـرزنش برای صـاحبم جلب کنم، گفته شـده این درست نیست از جهت اینکه اشـتقاق عـاریّه از- عـار، یعور- است (واوی است) به دلیـل- تعاورنـا- ولی واژه- عـار- معنی مـذمّت (یایی است) چنانکه می گویند:

عیّرته بکذا: سرزنشش کردم.

(عیر) [عیر]

العیر القوم: کسانی که بارهای خواربار و غـذا همراه دارنـد (کاروانهای مواد غذایی) که اسـمی است برای پیادگان و سـتورانی که حمل کننده خوار و بارند هر چند که در مورد هر کدام جداگانه به کار می رود، در آیات:

(وَ لَمَّا فَصَلَتِ الْعِیرُ- ۹۴/ یوسف) (همینکه کاروان جدا شد) (أَیَّتُهَا الْعِیرُ إِنَّکُمْ لَسارِقُونَ- ۷۰ یوسف) (الْعِیرَ الَّتِی أَقْبَلْنا فِیها- ۸۲/ یوسف) عیر: گور خر، و نیز- عیر- برآمدگی پشت پای و مردمک چشم، و بن غضروف

---

(۱) ضـرب المثل «عاریّه اکتسب اهلها ذمّا» چیز عاریه ای که برای صاحبش مذمّت حاصل می کند در باره شـخص ناسپاس می گوینـد که در برابر نیکی نیکوکار او را مذمّت هم می کند در اصل چنین بوده که عدّه ای چیزی را به عاریه گرفتند سـپس در موقع بازگرداندن آن از آن چیز عیبجویی و مذمّت هم کردند. (مجمع الامثال- ۲/ ۳۱)

گوش، و هر چه بر روی آب از کف و خاشاک هست، و برجستگی میان پیکان هر چند که بکار بردن همه این معانی در آن واژه صحیح است ولی در مناسب بعضی از آنها نسبت به بعض دیگر اشکال هست.

عیار: اندازه گرفتن پیمانه و میزان، و از این معنی است:

عیّرت الدّنانیر: دینارها را ناقص و عیب دار کردم.

عیّرته: از عار و ننگ مذمّتش کردم. تعایر بنو فلان: گفته شده معنیش این است که عیب یکدیگر برشمردیم.

تعاطوا العیاره: کار سخت و دشوار در رهایی و نجات یافتن.

عارت الدّابّه تعیر: وقتی است که ستور و حیوان فرار کند.

فلان عیّار: او گریز پا و دوره گرد و بیکاره است.

(عیس) [عیس]

عیسی اسم علم است و اگر عربی شمرده شود امکان دارد از عبارتی باشد که می گویند: بعیر اعیس و فاقه عیساء: جمعش- عیس است- یعنی شتری سپید که تیرگی مویش سپیدی بدنش را فرا می گیرد، یا از عیس بمعنی نطفه است. می گویند:

عاسها یعیسها: باردارش کرد.

(عیش) [عیش]

العیش: زندگی مخصوص جاندار که اخصّ از واژه- حیات- است زیرا حیات در باره خدای تعالی، و فرشته و موجود جاندار هم گفته می شود.

واژه- معیشه- برای چیزی است که با آن زندگی می شود و از- عیش مشتقّ شده، در آیات:

(نَحْنُ قَسَمْنا بَیْنَهُمْ مَعِیشَتَهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا ۳۲/ زخرف) (مَعِیشَهً ضَنْکاً- ۱۲۴/ طه)

(لَكَمْ فِيها مَعايِشَ- ۱۰/ اعراف) (وَ جَعَلْنا لَكَمْ فِيها مَعايِشَ- ۱۰/ اعراف) و در باره بهشتیان گفت: (فَهُوَ فِي عِيشَةٍ راضِيَةٍ- ۷/ قارعه) پیامبر علیه السّلام فرمود: «لا عیش الّا عیش الآخره» «۱».

(عوق) [عوق]

العائق: باز دارنده از هر چیزی که اراده خیر در آن می شود و از این معنی است عبارت: عوائق الدّهر: موانع روزگار و بازدارنده ها از زندگی.

عاقه و عوّقه و اعتاقه: او را منع کرد و بازداشت، در آیه (قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ- ۱۸/ احزاب) «۲» یعنی کسانی که از راه خیر مانع می شوند و دیگران را بازمی دارند.

رجل عوق و عوقه: مردی که مردم را از خیر و نیکی مانع می شود.

یعوق: نام بتی است.

(عول) [عول]

عاله و غاله: در معنی بهم نزدیکند- عول- در چیزی است که هلاک می کند و نیز- عول- در چیزی که سنگینی می کند، می گویند: ما عالک فهو عائل لی: هر چیزی که تو را سنگین کند برای هم دشوار است و از این معنی است- عول- بیش از نصف گرفتن، خدای تعالی گوید: (ذلِكَ أَدْنى أَلَّا تَعُولُوا- ۳/ نساء) «۳» عالت الفریضه: زیاده بر نصّ، فریضه انجام داد. «۴»

---

(۱) در حدیثی دیگر آمده است «لا خیر فی العیش الّا لرجلین: رجل یزداد کلّ یوم خیرا و رجل یتدارک منیه بالتّوبه» زندگی حقیق برای دو شخص صادق است ۱- کسیکه هر روز خیری افزون انجام می دهد ۲- کسیکه با توبه مرگ را تدارک می بیند و آماده می شود.

(۲) مربوط به کسانی است که دیگران را از رفتن به جنگ مانع می شدند و آنها را مأیوس می کردند.

(۳) اگر بترسید که در میان همسرانتان عدالت کنید فقط یک زن داشته باشید و این عمل برای این که ظلم و زیاده روی نکنید بهتر است.

(۴) عالت الفریضه: حساب افزون شد و بالا رفت. (المحکم/ ابن سیده ۲/ ۲۵۸).

تعویل: اعتماد و اتّکال نمودن به دیگری در هر چیزی که دشوار و سنگین است و از این معنی واژه عول- است یعنی کار ناهنجار.

ویله و عوله: وای و شیون بر او.

عیال: مفردش عیل- است یعنی چیزی سنگین.

عاله: سنگینی و فشار زندگی را تحمّل کرد و از این معنی است سخن پیامبر (ص) که: أبدأ بنفسک ثمّ بمن تعول» «۱».

اعال: اهل و عیالش زیاد شد.

(عیل) [عیل]

آیه: (وَ إِنْ خِفْتُمْ عَیْلَةً- ۲۸/ توبه) اگر از فقر می ترسید عال الرّجل: وقتی است که فقیر و بینوا شود.

عال، یعیل، عیله: اسمش- عائل- است یعنی درویش و نیازمند شد و امّا- اعال- وقتی است که خانواده کسی و یاران و فرزندانش زیاد شود (از عال- یعول- واوی است). و آیه: (وَ وَجَدَکَ عائِلًا فَأَغْنی- ۸/ ضحی) یعنی فقر نفس را از تو دور کرد و برای تو بزرگترین توانگری، و بی نیازی و غنی را قرار داد و از همین معنی است که پیامبر علیه السّلام فرمود:

«الغنی، غنی النّفس» (توانگری و بی نیازی حقیقی بی نیاز بودن نفس و جان از غیر خدا است، و این

---

(۱) تمام حدیث فوق چنین است: «ابدأ بنفسک فتصدّق علیها فانّ فضل شی ء فلاهک فان فضل شی ء عن اهلک فلذی قرابتک فهکذا ابدا عن تعول» هزینه و بخشش را از خویش آغاز کن و صرف کن اگر فزون آمد به کسان خود اگر از آن هم فزونتر بود به خویشاوندانت و همچنین به کسیکه به او اعتماد داری، و از عیال خویش آغاز کن.

حدیث شریف تفسیر آیه اخیر است که راغب رحمه اللّه آن را بیان داشته است).

ما عال مقتصد: میانه رو، محتاج و نیازمند دیگران نمی شود. گفته شده معنی آیه:

(وَ وَجَدَکَ عائِلًا فَأَغْنی- ۸/ ضحی) این است که خداوند ترا محتاج رحمت و آمرزش خویش یافت و با مغفرتش از ناروای گذشته و آینده در باره تو ترا با اتمام نعمت خویش بی نیاز ساخت (به راهی راهبریت نمود و پیروزی ارجمندی به تو ارزانی داشت و ینصرک اللّه نصرا عزیزا).

(عوم) [عوم]

العام: مثل واژه- سنه- است یعنی سال، ولی واژه (سنه) بیشتر در سالی که در آن سال قحطی و سختی است بکار می رود و لذا از- جدب- یعنی قحطی به- سنه- تعبیر می شود و واژه- عام- در سالی ایست که فراوانی و آسایش در آن است (و فراوانی و نعمت عمومیّت دارد). در آیات:

(عامٌ فِیهِ یُغاثُ النَّاسُ وَ فِیهِ یَعْصِرُونَ- ۴۹/ یوسف) «۱» (فَلَبِثَ فِیهِمْ أَلْفَ سَنَهٍ إِلَّا خَمْسِینَ عاماً- ۱۴/ عنکبوت) «۲» در آیه اخیر نام بردن واژه- سنه- که مستثنی منه است و سپس مستثنی به واژه عام- برای پنجاه سالی که استثناء شده است لطیفه ای است که جای بحث اش ان شاء اللّه بعد از این کتاب. «۳»

عوم: شناوری است، گفته شده سال را از این جهت- عام- گویند که خورشید

---

(۱) تعبیر خوابی است که حضرت یوسف نمود، می گوید «سپس بعد از آن سال پر نعمت می آید که مردم یاری می شوند و از سختی نجات می یابند».

(۲) مربوط به رسالت حضرت نوح است که می گوید ۹۵۰ سال در میانشان درنگ نمود.

(۳) خداوند پس از بیان حال کفّار و اینکه هرگز رها شده بخود نیستند در سختی و آزمونها قرار می گیرند برای تسلّی خاطر پیامبر (ص) و مؤمنین داستان حضرت نوح و زمانی طولانی را که آن پیامبر (ع) با دیدن سختی ها و نارواها از قومش یعنی ۹۵۰ سال تحمّل مشکلات نمودن آن حالت را با واژه سنه- که روشنگر سختی و مشکلات است یادآوری می کند تا پیامبر و یارانش در طول تاریخ چه در صدر اسلام و چه

در تمام بروجش در حرکت و شناوری است و بر معنی شناوری در واژه- عوم- آیه:

(وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ- ۴۰/ يس) دلالت می کند.

(عون) [عون]

العون: همان یاری و پشتیبانی است یعنی- معاونه و مظاهره (که هر دو مصدر در همان معنی همیاری است) می گویند که فلان عونی: معین و یاور من است.

اعنته: یاریش کردم، در آیات: (فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ- ۹۵) «۱» (وَ أَعانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ- ۴/ فرقان).

(تَعاوُن): همکاری و همیاری است، گفت: (تَعاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوى وَ لا تَعاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- ۲/ مائده) «۲».

(استِعانَه:) یاری خواستن. گفت: (اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلاةِ- ۴۵/ بقره) «۳».

(عَوان:) میانسال، که بطور کنایه به زن سالمند به اعتبار سخن شاعر که می گوید:

قرون بعد در ایمان و عمل و اقامه احکام اسلام هر چه فزونتر در ایمان قوی و راسخ‌تر و در عمل استوارتر و در جهاد و تلاش قیام کننده تر امّا از جنبه لفظی و ادبی تکرار ننمودن- سنه- از بلاغت قرآنی است مگر اینکه تکرار لفظ برای بزرگی مقصود و منظور از سوی گوینده باشد (کشّاف ۳/ ۴۳۶).

(۱) مرا با نیرو یاری دهید.

(۲) یعنی در نیکی و تقوی یکدیگر را یاری رسانید و در گناه و ستمگری یکدیگر را یاری و کمک ندهید. واژه تعاون که در هزار و چهار صد سال قبل با این شرایط عالی انسانی ذکر شده، امری است بنیانی و زیر بنای امور اجتماعی حکومت اسلامی، و واژه ای است مکتبی، که در فرهنگ گذشته اروپائیان چنین واژه ای با چنین قدمت تاریخی سابقه ندارد و همانند واژه های (حزب- شوری- نفی تکاثر- نفی استثمار- رشد و کمال) ویژه مکتب اسلام است که بعد از قرنها فرنگیان آنرا از متون اسلامی استفاده کرده و به کشورهای اسلامی با طمطراق سوغات آوردند و به گفته صاحب بن عبّاد بایستی بگوئیم: هذه بضاعتنا ردّت الینا: اینها همه سرمایه های معنوی و سیاسی و اجتماعی خود ماست که بر ما برگشته است، متأسّفانه اساس تعاون و پیمانهای دوستی و همیاری که امروز میان دولت ها هست برای غلبه بر سایرین و اعمال ستمگرانه و بهره کشی از مستضعفین جهان است و لذا قرآن مسلمانان را از ورود به چنان تعاون و همپیمائی با ستمگران و گناهکاران که نتیجه اش خونریزی به غیر حقّ و چیرگی بر ضعفاست بر حذر می دارد و با اعجازی لفظی و ادبی پس از جنبه مثبت آن می گوید: (وَ لا تَعاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- ۲/ مائده).

(۳) از روزه و نماز و پایداری در راه انجام آنها یاری جوئید، یعنی نیرومندی در اراده و قدرت روحی که [.....]

فان اتوک فقالوا انها نصف فانّ امثل نصفیها الّذی ذهبا

(همین که به سوی تو آمدند گفتند زنی است میانسال و پیر که به راستی نیمی از عمرش که گذشته است بیشتر است).

و گفت: (عَوانٌ بَیْنَ ذلِکَ- ۶۸/ بقره). «۱»

عوان: بطور استعاره برای جنگی که تکرار شده و در آن پیش دستی شده بکار می رود. عوانه: نخل کهن. عانه: گله گورخر، جمعش- عانات و عون- است.

عانه الرّجل: موی زهار یا موی شرمگاه، تصغیر عانه- عوینه- است.

(عین) [عین]

العین: چشم، در آیات:

(وَ الْعَیْنَ بِالْعَیْنِ- ۴۵/ مائده) (لَطَمَسْنا عَلی أَعْیُنِهِمْ- ۶۶/ یس) (وَ أَعْیُنُهُمْ تَفِیضُ مِنَ الدَّمْعِ- ۹۲/ توبه) «۲» (قُرَّتُ عَیْنٍ لِی وَ لَکَ- ۹/ قصص) (کَیْ تَقَرَّ عَیْنُها- ۴۰/ طه) می گویند- عین- در معنی جاسوس- و مراقب و ناظر به چیزی است فلان بعینی: او را نگه می دارم و سرپرستی می کنم مثل اینکه می گوئی: هو بمرأی

لازمه حیات سعادتمندانه و موّفق است با یاری جستن از صبر و صلاه میسور است و الصّوم: عون علی العفّه روزه گرفتن برای عفّت و پاکدامنی یار و یاوری است. (اساس البلاغه- ۳۱۷).

(۱) یکی از نشانه های گاوی است که مورد سؤال بنی اسرائیل بود، می گوید نه پیر باشد و نه جوان بلکه میانسال.

(۲) در باره آن عدّه از مؤمنین صدیق مسکین است که به حضور پیامبر آمدند و برای رفتن به جبهه جنگ مرکب سواری خواستند و پیامبر (ص) گفت چیزی ندارم به شما بدهم در حالیکه از اندوه دیدگانشان پر از اشک بود رفتند که چیزی برای خرج کردن در جبهه جنگ نداشتند اینچنین یاران و مؤمنین دین خدای را چون کوهی استوار پاس داشتند و یاری نمودند.

منّی و مسمع: او در جلوی دیدگان من است، می بینمش و سخنش را می شنوم که کنایه از حفظ و حراست او از سوی تو است، در آیات:

(فَإِنَّکَ بِأَعْیُنِنا- ۴۸/ طور) (تَجْرِی بِأَعْیُنِنا- ۱۴/ قمر) (وَ اصْنَعِ الْفُلْکَ بِأَعْیُنِنا- ۳۷/ هود) یعنی در جائیکه می بینم و حفظ می کنیم. و آیه:

(لِتُصْنَعَ عَلی عَیْنِی- ۳۹/ طه) یعنی با نگهبانی، و نگه داری من. عین اللّه علیک: در رعایت و حفظ خدای باشید (جمله دعائیه است) و گفته اند معنی این عبارت دعائیه این است که، تو خود او را با سپاهیانی که حفظش می کنند نگهدار. جمع عین- اعین و عیون- است در آیات:

(وَ لا أَقُولُ لِلَّذِینَ تَزْدَرِی أَعْیُنُکُمْ- ۳۱/ هود) «۱» (رَبَّنا هَبْ لَنا مِنْ أَزْواجِنا وَ ذُرِّیَّاتِنا قُرَّةَ أَعْیُنٍ- ۷۴/ فرقان) «۲» واژه- عین- برای معانی گوناگون با دیدگاههای مختلف، از چشم که عضوی از بدن است استعاره می شود و نیز برای سوراخ و روزنه مشک آب و توشه دان که تشبیهی است به چشم و ریزش آب از آن.

سقاء عیّن و معین: مشتق از- عین- است در وقتی که آب از مشک جاری می شود. عیّن قربتک: چیزی در مشک بریز تا اثر دوخت و منفذ آن را مسدود کند.

تجسّس کننده را هم- عین- گویند که تشبیهی است در نظر کردن و نگریستن با چشم، مثل اینکه زن را عورت و مرکوب را- ظهر- می نامند، مثلا می گویند: اما

---

(۱) سخن نوح پیامبر است که بقوم نافرمانش می گوید من نمی گویم خزائن نزد من است یا من غیب می دانم و یا فرشته ام، و نیز نمی گویم به کسانی که در چشم شما خوار می نمایند خداوند به آنها خیر نمی دهد خدای بهتر می داند در دلهاشان چیست.

(۲) دعا و تقاضای عباد الرّحمن یا برترین انسانها، و پرستندگان خدای رحمن است که پس از انجام و ایجاد تمام شرایط اخلاقی و اجتماعی و سیاسی در خود در پایان می گویند: پروردگارا از همسران، و تبار ما نور چشمانی قرار ده و ما را پیشوای متّقین گردان.

مالك زنی و مرکوبی است هر چند که مقصود، آن عضو (پشت اسب و عورت) نباشد.

طلا- را هم عین گویند، چون بهترین فلز است به چشم تشبیه شده است همانطور که چشم برترین و بهترین عضو بدن است.

اعیان القوم: افاضل و برترینهای ملّت.

اعیان الاخوه: پسرانی که از یک پدر و مادرند. بعضی گفته اند هر گاه واژه عین در معنی ذات شی ء بکار رود می گویند:

کلّ ماله عین: تمام دارائیش نقدینه است، مثل بکار بردن- رقبه در باره بردگان و نامیدن زن به عورت، از آن جهت که مقصود از آن همان است که گفته می شود. منبع و چشمه آب را هم- عین- گویند که تشبیهی است به آبی که در چشم است و از عبارت: عین الماء: چشمه آب اصطلاح ماء معین: آب گوارای جاری که برای بیننده ظاهر و روشن است عیّن: سؤال کننده و پرسش گر، در آیات:

(عَیْناً فِیها تُسَمَّی سَلْسَبِیلًا- ۱۸/ انسان) «۱» (فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُیُوناً- ۱۲/ قمر) (فِیهِما عَیْنانِ تَجْرِیانِ- ۵۰/ رحمن) (ْنانِ نَضَّاخَتانِ

- ۶۶/ رحمن) «۲» (وَ أَسَلْنا لَهُ عَیْنَ الْقِطْرِ- ۱۲/ سباء) «۳» (فِی جَنَّاتٍ وَ عُیُونٍ- ۵۷/ ۴۵/ حجر) (مِنْ جَنَّاتٍ وَ عُیُونٍ- ۵۷/ شعراء) (فِی جَنَّاتٍ وَ عُیُونٍ وَ زُرُوعٍ- ۲۵/ دخان)

---

(۱) اشاره به چشمه ای است در بهشت که سلسبیل نامیده می شود.

(۲) دو چشمه جوشان.

(۳) برای سلیمان چشمه ای از مس روان ساختیم.

عنت الرّجل: به چشمش زدم مثل واژه های- رأسته و فأدته: (به سرش زدم- به دلش زدم). عنته: با چشم زدمش مثل- سفته: با شمشیر زدمش، عبارت زدن با چشم گاهی مقصود عضوی است که زده شده مثل- رأسته و فأدته (به سر و دلش زدم) و گاهی مقصود عضوی است که حالت و وسیله زدن است و در حکم- سفته و رمحته است (با شمشیر و سر نیزه زدمش) و بر دو معنی فوق عبارت- یدیت- است در وقتی که به دستش بزنی یا با دستت او را بزنی.

عنت البئر: به چشمه و مجرای آب چاه رسیدم، در آیه گفت: (إِلی رَبْوَهٍ ذاتِ قَرارٍ وَ (مَعِینٍ)- ۵۰/ مؤمنون) (اشاره به قرارگاه مرتفع امن با آب گوارایی است که حضرت عیسی و مادرش را خداوند در آن مکان ایمنی داد) در آیه: (فَمَنْ یَأْتِیکُمْ بِماءٍ مَعِینٍ- ۳۰/ ملک) گفته شده حرف (م) در (معین) اصلی است و از- معنت است. واژه عین بطور استعاره در کجی و انحراف میزان و وسیله سنجش هم بکار می رود، گاو وحشی را بخاطر زیبائیش- اعین و عیناء- گویند جمعش- عین- است که زن هم به آن تشبیه شده، در آیات:

(قاصِراتُ الطَّرْفِ عِینٌ- ۴۸/ صافّات) (وَ حُورٌ عِینٌ- ۲۲/ واقعه).

(عیی) [عیی]

الاعیاء: عجز و ناتوانی است که از راه رفتن زیاد به بدن می رسد.

العیّ: عجزی که از عهده دار شدن کار و سخن به انسان دست می دهد، در آیات:

(أَ فَعَیِینا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ- ۱۵/ ق) «۱» (وَ لَمْ یَعْیَ بِخَلْقِهِنَّ- ۳۳/ احقاف) «۲»

---

(۱) باغات و چشمه سارها و کشتزارها که اشاره به نعمت های آماده برای انسانهاست تا در آنها تفکّر و اندیشه کنند و بر سر سفره ای اینچنین پر نعمت، میزبان خویش را بشناسند و سپاس گویند.

(۲) آیا از خلقت نخستین این اقوام گستاخ و کفر پیشه مثل: (عاد- ثمود- قوم نوح- فرعون) عاجزیم که اینان از خلقت جدید بعد از مرگ در شبهه هستند.

و از این معنی است عبارت: عیّ فی منطقه عیّا فهو عیی: از سخن گفتن درست عاجز است.

رجل عیاياء طباقاء: وقتی است که از کار و سخن درمانده شود.

داء عیاء: درد بی درمان که دوایی ندارد.

و اللّه اعلم پایان کتاب العین (در آستانه اذان مغرب).

)

«باب غین»

((غبر) [غبر]

الغابر: درنگ کننده بعد از گذشتن آن چیزی که با او بوده، در آیه: (إِلَّا عَجُوزاً فِی الْغابِرِینَ- ۱۷۱/ شعراء) «۱» یعنی در میان کسانی که عمرشان طولانی شده بود و نیز گفته شده آن پیر زن در میان کسانی باقیماند که با لوط پیامبر (ع) از شهر بیرون نرفته بودند در میان کسانی که بعد از اتمام حجّت پیامبرشان در عذاب ماندند، در آیات:

(إِلَّا امْرَأَتَکَ کانَتْ مِنَ الْغابِرِینَ- ۳۳/ عنکبوت) (قَدَّرْنا إِنَّها لَمِنَ الْغابِرِینَ- ۶۰/ حجر) (هر دو آیه اخیر در باره همسر لوط پیامبر (ع) است که در عذاب باقی ماند) غبره:

تتمّه و باقیمانده شیر در پستان، جمعش- اغبار است. غبر: حائض و دشتان شدن، و نیز- غبر: شب.

غبار: باقیمانده از خاکی به هوا برخاسته است که وزن لفظی آن بر مبنای دخان و عثار و مانند اینهاست (دود و خاک) که اثرشان باقی می ماند. غبر الغبار: گرد و غبار برخاست، گذرنده و باقیمانده را نیز غابر- گویند، اگر این دو معنی برای- غابر-

---

(۱) پیامبر قوم لوط و کسانش را از عذاب نجات دادیم مگر پیر زنی که از باقیماندگان در میان فاسقین بود.

صحیح باشد گذرنده، و ماضی را به تصوّر دور شدن و گذشتن غبارش از سطح زمین- غابر- گویند و به باقیمانده هم به تصوّر باقیماندن غبار بعد از گل و خاک- غابر- گفته اند.

از واژه- غبار- (غَبَرَه)- مشتق شده است یعنی اثر غبار گونه ای که در چیزی به رنگ دود و غبار باقی می ماند، در آیه گفت: (وَ وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ عَلَیْها غَبَرَةٌ- ۴۰/ عبس) «۱» کنایه از دگرگونی و تغییر چهره ها در اثر غم و اندوه است، مثل آیه: (ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا- ۵۸/ نحل) «۲».

غبر، غبره و اغبرّ، اغبارّ: تیره و تار و گرد آلود شد، طرفه بن عبد می گوید: رایت بنی غبراء لا ینکروننی. «۳»

بنی غبراء: فرزندان بیابان و خاک نشینان (چون از بینوایی و فقر روی بر خاک می نهند و می خوابند، آنها را یاران و فرزندان خاک نامیده اند) مثل عبارت- بنو السّبیل: راهگردانان و بی خانمانها.

داهیه غبراء: رویداد تاریک و اندوهبار که یا از عبارت- غبر الشّی ء وقع فی الغبار- است که گویی که مصیبت و حادث چهره انسان را تغییر داده است و یا- از غبر- یعنی باقیمانده است و لذا- داهیه غبراء- به معنی بلای سخت و حادثه و رویدادی است پایدار که اثرش باقی است و یا از- غبره اللّون- است، پس آن مثل عبارتی است که می گویند:

داهیه زبّاء: بلای سخت و دشوار و یا از- غبره اللّبن- است یعنی ته مانده شیر در

---

(۱) بعضی چهره ها در آن روز روشن است و چهره هایی که بر آنها تیرگی و تاریکی هست.

(۲) اشاره به یکی از روحیّات غلط جاهلیّت عرب قبل از اسلام است می گوید: هر گاه بشارت نوزاد دختر به او دهند چهره اش تار و اندوهگین می شود.

(۳) مصراع فوق از معلقه طرفه بن عبد شاعر قبل از اسلام است می گوید:

رایت بنی غبراء لا ینکروننی و لا اهل هذاک الطّراف الممّدد

وقتی از قبیله ام جدا شدم دیدم فقراء و مساکین مرا می شناسند و انکارم نمی کنند همچنین صاحبان خیمه و خرگاه هایی که با طنابها برپا داشته شده نیز بمصاحبت من علاقه مندند. [.....]

پستان، پس تمام معانی فوق در عبارت- داهیه غبراء هست و نیز بلا و مصیبتی است که وقتی می گذرد اثری از آن باقی است و یا از عبارت- عرق غبر- است یعنی رگی که بعد از بسته شدن خونش مجدّدا خونش روان می شود و باز پی در پی باز و شکسته می شود.

غبر العرق: رگ باز شد.

غبیراء: گیاهی است معروف (درخت سنجد) که میوه اش بر همان شکل و رنگ برگ درخت است. (درخت سنجد برگش و میوه اش و ساقه اش گرد آلود و خاکستری رنگ است).

غبیراء: میوه درخت سنجد.

(غبن) [غبن]

الغبن: یعنی در معامله ای که میان تو و دیگری هست با نوعی نهانکاری او را مغبون و زیانمند سازی که اگر این مغبون شدن در مال باشد، می گویند: غبن فلان- و اگر زیان و ضرر در رأی و نظر باشد، می گویند: غبن (با کسره حرف- ب).

غبنت کذا غبنا: وقتی است که چیزی را فراموش کنی و آن را نوعی غبن و زیان و ضرر بدانی.

(یَومُ التّغابُن:) روز قیامت، برای اینکه در قیامت زیانمندیها و غبن در خرید و فروشهائی که آیات زیر به آن اشاره می کند آشکار می شود که چون مؤمن بوده اند به رضای خدا می رسند.

(وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یَشْرِی نَفْسَهُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ- ۲۰۷/ بقره) (إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ ...- ۱۱۱/ توبه) و از آیه: (الَّذِینَ یَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَ أَیْمانِهِمْ ثَمَناً قَلِیلًا- ۷۷/ آل عمران) «۱» دانسته

---

(۱) کسانی که پیمان خدای و سوگندهای خویش را به بهائی ناچیز و اندک می فروشند در آخرت

می شود که آنها در آنچه را که از فروش و دریافت و سود بطور کلّی از دست داده انـد مغبون و زیانمنـد شـده انـد. از بعضـی دانشمندان در باره (یَوْمُ التَّغابُنِ- ۹/ تغابن) سؤال شـد، گفت: در قیامت چیزهایی بر خلاف اندازه گیری و حساب دنیائیشان بر آنها آشـکار می شود. بعضـی مفسّـرین گفته انـد: اصل- غبن- پوشانـدن و مخفی نمودن چیزی است و- غبن- با فتحه حروف (غ) و (ب) جایی است که چیزی در آنجا پنهان می شود مثل زیر بغل و بن ران، در این شعر:

و لم أر مثل الفتیان فی غبن الرّأی ینسی عواقبها

(مانند جوانان در ضعف خود که عواقب کار بر آنها فراموش می شود دیده نشده است). و هر بن مفصلی از اعضاء بدن که دو تا و بسـته می شود مثل کشاله ران و زیر بغل و آرنـج که اسـتتار و پوشـیده است مغابن نامیده شده. زنان را هم- طیّبه المغابن- گفته اند (پوشیده های پاک و طیّب).

(غثا) [غثا]

الغثاء: کف و پوسته و رویه هر چیز مایع.

غثاء السّـیل و القدر: کف روی سـیل و کف سـر دیگ و چیزی است که بالا می آید و همچنین- غثاء- کاه و گیاه خشکی که پراکنده می شود.

زبـد القدر: کف بر آمده از دیگ جوشان و پر که به صورت ضـرب المثل در چیزی که ضایع می شود و چون کف از بین می رود و به آن اعتنایی نمی شود بکار می رود. غثا الوادی غثوا: رودخانه کف برآورد.

غثت نفسه تغثی غثیانا: پلید و ناپاک شد. «۱»

نصیبی ندارند خداوند با آنها سخن نمی گوید به آنها نمی نگرد پاکشان نمی کند و عذابی دردناک دارند.

(۱) در دو آیه از قرآن مجید واژه- غثاء- بکار رفته است:

الف- آیه ۵/ اعلی که می گوید: (وَ الَّذِی أَخْرَجَ الْمَرْعی فَجَعَلَهُ غُثاءً أَحْوی) او خدایی است که در پهنه

(غدر) [غدر]

الغدر: اخلال در چیزی و ترک عهد و پیمان نیز گفته می شود و از این معنی است واژه غادر- جمعش- غدره- یعنی رونده و ترک کننده. غدّار: زیاد مکر و غدر کننده.

اغدر و غدیر: «۱» آبی که سیلابها در گودیها بجا می گذارند و به آنجاها می رسد،

زمین مراتع و چراگاههای سبز و خرّم برای بشر و بهره مندی او از آنها را بیرون و پدید می آورد، و سپس همچون خاشاکی پراکنده می گرداند.

ب- آیه ۴۱/ مؤمنون، در باره سرنوشت نکبت با رقوم نوح است که به حیات دنیا آنچنان دلبسته بودند که آخرت را تکذیب می کردند و می گفتند نوح هم مثل ما بشری است که می خورد و می نوشد ما فرمانش نمی بریم، که خداوند می فرماید: اینان سرنوشتشان آنچنان است که صیحه ای ناگهانی با حقّ، آنها را فرو می گیرد: (فَجَعَلْناهُمْ غُثاءً فَبُعْداً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ) آن گروه ستمگر را بخاطر ستمگریشان چون خاشاک و غباری پراکنده می کنیم و دور باش از رحمت خدا بر قوم ستمگر باد، سپس بعد از آنها قرنهایی، و مردمانی ایجاد کردیم.

(۱) واژه- غدیر- در تاریخ شکوهمند اسلام کاملا مشخّص است، زیرا پیامبر (ص) در چنان مکانی و قبل از پراکنده شدن مؤمنین در آخرین حجّ معروف به حجّه الوداع در روز هیجدهم ذیحجّه امیر المؤمنین علی (ع) را به مردم با عباراتی مخصوص معرّفی کرد. ابو حامد غزّالی در کتاب (سر العالمین) صفحه ۲۰ تا ۲۲ عینا چنین نوشته است: قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله لعلی یوم الغدیر «من کنت مولیه فعلیّ مولاه» فقال عمر بن الخطّاب بخ بخ یا ابا الحسن لقد اصبحت مولای و مولی کلّ مؤمن و مومنه و هذا رضی و تسلیم و ولایه و تحکیم. یعنی پیامبر (ص) در روز عید غدیر گفت: کسی را که من مولای او هستم علی نیز مولای اوست و عمر بن خطّاب گفت: یا ابا الحسن بر تو مبارک باد و مبارک باد که تحقیقا مولای من و مولای هر مرد مؤمن و زن مؤمن شوی، و معنی مولای- رضایت، تسلیم، و ولایت و تحکیم است. (مجمع البحرین ۳/ ۴۲۰).

و جلال الدّین مولوی در کتاب مثنوی داستان غدیر، امامت و مولا بودن او را این طور می سراید:

زین سبب پیغمبر با اجتهاد نام خود و ان علی مولا نهاد

گفت هر کو را منم مولا و دوست ابن عمّ من علی مولای اوست

کیست مولا آنکه آزادت کند بند رقّیت ز پایت بر کند

چون به آزادی نبوّت هادی است مؤمنین را ز انبیاء آزادی است

ای گروه مؤمنان شادی کنید همچو سرو و سوسن آزادی کنید

بی زبان گویند سرو و سبزه زار شکر آب و شکر عدل نو بهار

(دفتر ششم مثنوی ۴۱۹) و می بینیم که مولوی دو معنی سیاسی و رهبری معنوی را هر دو با هم از آثار عید غدیر و انتخاب علی (ع) به ولایت و امامت می دانـد و هدایت و آزادی از اسارتها را مربوط به همین امر می داند که با نبوّت مقایسه کرده و آن را استمرار نبوّت می داند.

ص: ۶۸۷

جمعش- غدر و غدران است.

استغدر الغدير: آب در برکه جمع شد.

غديره: مويی که فرو هشته و رها می شود تا بلند شود، جمعش غدائر غادره:

ترکش کرد، در آيات:

(لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصاها- ۴۹/ کهف) «۱» (فَلَمْ نُغادِرْ مِنْهُمْ أَحَداً- ۴۷/ کهف). «۲»

غدرت الشّاه: گوسپند عقب ماند.

هی غدره: او باز مانده است.

غدر: سوراخ و شکاف در و ديوار برای نگاه کردن درون آن که مخصوص ديدن لقاح ستوران است و از اين معنی می گويند:

ما اثبت غدر هذا الفرس: چه با ثبات است عمل اين اسب و سپس اين معنی و لفظ مثلی شده است برای کسی که پايدار و با ثبات است، و می گويند: ما اثبت غدره: در مردی و جوانمردی چقدر استوار و ثابت است.

(غدق) [غدق]

گفت: (لَأَسْقَيْناهُمْ ماءً غَدَقاً- ۱۶/ جنّ) يعنی آبی زياد و فراوان، از اين معنی عبارت غدقت عينه تغدق- است چشمانش پر اشک شد.

غيداق: در چيزی گفته می شود که قدرت مردی و دويدن و سخن گفتن در او زياد باشد.

---

(۱) نامه اعمال را پيش آرند و مجرمين از ديدن محتوای آن هراسان می شوند و می گويند: وای بر ما اين نامه چيست که گناه کوچک و بزرگ را وانگذاشته مگر اينکه آن را به حساب آورده.

(۲) همه آنها را محشور کنيم و يکی از آنها را ترک نکنيم و وانگذاريم.

.(غدا) [غدا]

الغـدوه و الغداه: اوّل روز، که در قرآن واژه غدوّ با- آصال- یعنی اوّل شب برابر آمده است، مثل آیه: (بِالْغُدُوِّ وَ الْآصالِ- ۲۰۵/ اعراف).

غداه- با- عشیّ- برابر است، در آیات: یعنی (پگاهان، و شامگاهان) (بِالْغَداهِ وَ الْعَشِیِّ- ۵۲/ انعام).

(غُدُوُّها شَهْرٌ وَ رَواحُها شَهْرٌ- ۱۲/ سباء) «۱» غادیه: ابرهایی که صبحگاهان ظاهر می شود.

(غَداء:) غذای چاشتگاه یا صبحانه.

غدوت اغدو: ناشـتاهی خوردم، گفت: (أَنِ اغْدُوا عَلی حَرْثِکُمْ- ۲۲/ قلم) (صـبحگاهان به زراعتتان بروید) (غَد:) فردا یا روزی که پس از امروز در آن هستی، در آیه: (سَیَعْلَمُونَ غَداً- ۲۶/ قمر) یعنی فردا خواهید دانست، و مانند اینها.

(غرر) [غرر]

غررت فلانا: از غفلت و بی خبریش سود بردم و به آنچه که از او می خواستم نائل شدم.

غره: غفلت و بی خبری در بیداری است.

غرار: بی خبری در خواب سبک و اصل آن از- غرّ- یعنی اثر روشن و ظاهر از چیزی است، و از این معنی است:

غرّه الفرس: سپیدی پیشانی اسب.

غرار السّیف: تیزی شمشیر. غرّ الثّوب: اثر چاک خوردگی جامه و تا خوردگی آن.

اطوه علی غرّه: بر خط و پارگیش آن پارچه را تا کن.

---

(۱) مربوط به مسـخّر بودن باد بحکم حضرت سلیمان (ع) است که می گوید رفتن و وزیدن آن در صبحگاه یک ماه و رفتن و وزیدن در شامگاه یک ماه بود.

(غرّه کذا) غروا: گویی که او را مغرور کرد و وجود او را غرور فرا گرفته و پیچیده است، در آیات:

(ما غَرَّکَ بِرَبِّکَ الْکَرِیمِ- ۶/ انفطار) «۱» (لا یَغُرَّنَّکَ تَقَلُّبُ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی الْبِلادِ- ۱۹۶/ آل عمران) «۲» (وَ ما یَعِدُهُمُ الشَّیْطانُ إِلَّا غُرُوراً- ۶۴/ اسراء) «۳» (بَلْ إِنْ یَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً إِلَّا غُرُوراً- ۴۰/ فاطر) «۴» (یُوحِی بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً- ۱۱۲/ انعام) (وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ- ۱۸۵/ آل عمران) «۵» (وَ غَرَّتْکُمُ الْحَیاهُ الدُّنْیا- ۳۵/ جاثیه) وَ لا یَغُرَّنَّکُمْ بِاللَّهِ الْغَرُورُ- ۳۳/ لقمان) (ما وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُوراً- ۱۲/ احزاب) ۶ (غَرُور:) هر چیزی از مال و جاه و شهوت و شیطان که انسان را فریب دهد و مغرور کند و- غرور- در این آیه به شیطان تفسیر شده است زیرا گفته شده: «الدّنیا تغرّ و تضرّ و تمرّ» (دنیا فریفته می کند زیان می زند و در می گذرد).

(غَرَر:) به معنی خطر است، از- غرّ- که در حدیثی از فروختن غرر نهی شده

---

(۱) خطاب به انسان است پس از اشاره به حوادث سهمگین آستانه قیامت می گوید: ای انسان چه چیزی تو را به پروردگار کریم و ارجمندت مغرور کرده است، همان خدایی که تو را آفریده و موزون و متناسب آفرید.

(۲) رفت و آمد کفّار در شهرها نبایستی مرا تحت تأثیر قرار دهد و ترا بفریبد آنان بهره ای ناچیز و اندک از زندگی دارند آنگاه جایگاهشان جهنّم است (فبئس المهاد) چه جایگاه بدی است.

(۳) شیطان جز به غرور و فریب وعده شان نمی دهد.

(۴) دیوان و دیو سیرتان در راه دشمنی با پیامبران سخن غرور آمیز و ظاهر فریب به یکدیگر القاء می کنند.

(۵) زندگی دنیا چیزی نیست مگر متاع فریفتن و غرور.

۶- آنگاه که در جنگ احزاب منافقین و کسانی که در دلهاشان مرض و بیماری بود می گفتند خدا و پیامبرش جز غرور بما وعده ای ندادند.

است. «۱» غریر: اخلاق نیکو باعتبار اینکه روشن و مشخّص است. فلان ادبر غریره و اقبل هریره: «۲» (حسن خلقش از او دور شد و بد خلق و کج خوی شد).

فلان اغرّ: او در کرم و بخشندگی مشهور است به اعتبار همان سپیدی پیشانی و مشخّص بودن.

غرر: سه شب اوّل هر ماه که هلال چون سپیدی پیشانی اسب است.

غرار السّیف: تیزی شمشیر. غرار: شیر اندک.

غارت النّاقه: شیر آن شتر کم شد بعد از اینکه گمان کرد شیری در آن نبود گویی که صاحبش را فریب داده است. «۳»

---

(۱) حدیثی است که در متون مختلف چنین نقل شده است که: «نهی رسول اللّه (ص) عن بیع الغرر و هو مثل السّمک فی الماء و الطّیر فی الهواء» پیامبر از خرید و فروش آنچه در خطر است مثل ماهیان در دریا و مرغان در هوا نهی فرموده است زیرا دسترسی به آنها نامیسور و با خطر و زحمت و مشقّت همراه است و اینگونه معاملات ناقص است و «لا یتمّ البیع فیه ابدا» هرگز خرید و فروش در آن تمام نیست. غرر: در معانی مختلف آمده است: ۱- برده، ۲- شبی که هلال دیده می شود، ۳- روشنی و طلوع هلال ۴- دندان سپید پیشین ۵- متاع و جنس خوب.

غریر من القوم: شرافتمند، بخشنده و کریم، پیشانی و هر چیزی از نور و طلوع صبح که سپیدیش ظاهر می شود. غرّه: برج بلندی در مدینه که مناره مسجد قبا بوده و متعلّق به فرزندان عمر و بن عوف. (ترتیب القاموس ۳/ ۳۸۰ لس ۵/ ۱۵- مقائیس اللّغه ۴/ ۳۸۱- مجمع البحرین ۳/ ۴۲۳). [.....]

(۲) هریر: بد اخلاقی و زشتخویی و همچنین زوزه سگ از سرما اقبل هریره: بد اخلاق شد. لیله الهریر:

شبی معروف در جنگ صفّین که جنگی در آن شب میان سپاهیان امیر المؤمنین (ع) و معاویه رخ داد. یوم الهریر: روز مخصوص در میان عرب که جنگ مهمّی در آن واقع شده.

(۳) در حدیثی آمده است که: «المؤمن غرّ کریم و الکافر خبّ لئیم» یعنی مؤمن حیله گر نیست و دارای کرم و حسن خلق است. و کافر حیله گر و مفسد است. و در خبری آمده است که: «کان صلّی اللّه علیه و آله یغرّ علیّا بالعلم» یعنی همانطور که پرنده نوزاد خود را غذا می دهد پیامبر نیز علم و دانش را به علی ذرّه ذرّه و لحظه لحظه آموخت و در وصف علی علیه السّلام آمده است که: «قائد الغرّ المحجّلین» علی پیشوای پاکیزگان و سپید چهره گانی است که سپیدی رویشان از نور ایمان راستی و وضو است و در حدیثی از علی (ع) است که فرمود: «من یطع اللّه یغرّه کما یغرّ الغراب فرخه» کسی که مطیع خدای بود خداوند او را رشد و کمال می دهد همانگونه که کلاغ و پرنده جوجه خود را رشد و پرورش می دهد (مجمع البحرین ۳/ ۴۲۴ لسان العرب ۵/ ۱۳).

.(غرب) [غرب]

الغرب: پنهان شدن و غروب خورشید.

غربت تغرب غربا و غروبا: خورشید غروب کرد.

مغرب الشّمس و مغیربانها: جای فرو شدن و افول آفتاب، در آیات:

(رَبُّ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ- ۲۸/ شعراء) (رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ- ۱۷/ الرّحمن) (بِرَبِّ الْمَشارِقِ وَ الْمَغارِبِ- ۴۰/ معارج) و در باره تثنیه و جمع آوردن آنها در قرآن قبلا- سخن گفته شده (در ذیل واژه- شرق- بصورتی که با نظریه کروی بودن و گردش زمین مطابقت دارد نوشته شده است).

و در آیات: (لا شَرْقِيَّةٍ وَ لا غَرْبِيَّةٍ- ۳۵/ نور) (حَتَّى إِذا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَها تَغْرُبُ- ۸۶/ کهف) «۱» غریب هر شخص دور، و نیز هر چیزی که در میان جنس خود بی نظیر باشد، از این روی سخن پیامبر علیه السّلام است که فرمود: «بدأ الاسلام غریبا و سیعود کما بدأ» «۲» گفته شد: «العلماء غرباء» چون دانشمندان تعدادشان در میان جهّال به نسبت نادانها کم و اندک است و نظیرشان نیز کم است.

(غُراب): کلاغ، به خاطر اینکه در رفتن دور پرواز است، در آیه:

---

(۱) ذو القرنین به همان نقطه ای که می پنداشت محلّ فرود خورشید است رسید، و باز دید خورشید در نقطه ای دیگر غروب می کند.

(۲) یعنی اسلام در آغاز ظهورش کم نظیر و بی مانند بود، در آینده هم به همان گونه که شروع شد باز می گردد و بی نظیر می شود که خوشبختانه تجلّی اسلام راستین از ایران اسلامی امروز به خوبی در سراسر جهان و در میان مستضعفین به نام دین و شریعتی کم نظیر مشهود است که از نظر حمایت از آنها و رهائیشان از سلطه ستمگران دینی است بی نظیر.

(فَبَعَثَ اللَّهُ غُراباً يَبْحَثُ- ۳۱/ مائده)»

.(غارِبُ) السّنام: بلندی کوهان شتر که از دسترس دور است.

غرب السّیف: تیزی شمشیر که با ضربه خود حریف را از صحنه نبرد دور می کند، مصدری است در معنی فاعل، تیزی زبان و سخن نیز به تیزی شمشیر تشبیه شده است مثل تشبیه نمودن زبان به شمشیر می گویند:

فلان غرب اللّسان: او تند زبان است.

دلو چاه هم به تصوّر دور شدنش به قعر چاه- غرب نامیده شده اغرب السّاقی: دلو را گرفت. و نیز- غرب- زر و طلا، چون در میان فلزّات زمینی دیگر بی نظیر است.

سهم غرب: تیری که معلوم نمی شود چه کسی آن را پرتاب کرده است.

نظر غرب: نگاهی بودن قصد. غرب: درختی که میوه نمی دهد و برای دور بودنش از میوه آنطور نامیده شده.

عنقاء مغرب: وصفش به این نام برای این است که می گویند پرنده ای بوده که دختری را گرفته سپس او را ربوده و گریخته است که بصورت (عنقاء مغرب) در حالت اضافه هر دو گفته می شود (برای توضیح بیشتر پیرامون این اصطلاح از مآخذ دیگر به ذیل واژه- عنق- رجوع شود).

غرابان: قسمت گودی کناره های دم اسب.

مغرب: سپید مژگان، گویی که در سپیدی مژگانش مردمک چشمش دور شده است. (غَرابِیبُ) سود: جمع غریب است که به کلاغ سیاه تشبیه شده است مثل: اسود کحلک الغراب: بسیار سیاه مثل رنگ تیره کلاغ. «۲» (غربیب: انگور سیاه).

---

(۱) مربوط به کلاغی است که پیشا روی پسر ناخلف آدم زمین را کاوش می کرد.

(۲) غراب- با ضمّه حرف. (غ) مفرد- غربان- است و- الغراب الاعصم کلاغی است که یا بالها و یا پر سینه اش سپید است. ضرب المثلی در کلام عرب است که می گویند: اعزّ من الغراب الاعصم. یعنی کم نظیر و عزیزتر از کلاغ پر سپید. در خبر آمده است «مثل المرأه الصّالحه فی النّساء کمثل الغراب الاعصم فی مائه غرب، قیل: یا رسول اللّه و ما الغراب الاعصم؟ قال: الّذی احد رجلین بیضاء: پیامبر (ص) فرمود: مثل زن

.(غرض) [غرض]

الغرض: هدفی که مقصود از تیر انداختن است، سپس بصورت اسمی برای هر غایت و هدفی که برای رسیدن به آن تلاش می شود بکار می رود، جمعش- اغراض- است، پس- غرض دو گونه است: ۱- غرض ناقص: یعنی هدفی که بعد از رسیدن به آن، هدفی و چیز دیگری مورد اشتیاق قرار می گیرد مثل آسایش و ریاست و مانند اینها که از اهداف و اغراض مردم است.

۲- غرض تامّ: هدف و غرضی که بعد از آن چیز دیگری مورد اشتیاق نیست مثل بهشت. «۱».

(غرف) [غرف]

الغرف: برداشتن و گرفتن چیزی است، و می گویند غرفت الماء و المرق: آب و آش را گرفتم و برای خوردن برداشتم. غرفه: چیزی که با کف دست برداشته می شود، و نیز- غرفه یکبار برداشتن چیزی است (اسم مرّه است).

مغرفه: پیمانه و ظرف آبخوری یا ملاقه آش خوری (کفگیر و ملاقه) در آیه:

صالحه و شایسته در میان زنان مثل کلاغ سپید است که یک در صد یافت نمی شود گفته شد ای پیامبر خدا- غراب اعصم چیست؟ فرمود: آنکه یکپایش سپید است. حدیث شریف نشانگر این است که زن صالحه ارزشمند و وجودی است کم نظیر که خوشبختانه در زمان ما بیشتر زنان جامعه ما بخاطر روی آوردن به اسلام و انقلاب و فداکاری و ایثارگری که در دامنشان پسران، و دخترانی کم نظیر تربیت می شوند بوجود می آیند (مجمع البحرین ۲/ ۱۳۲) (و غرابیب سود/ ۲۷ فاطر) اشاره به یکی از میوه های سیاه رنگین است که از خاک و باران بی رنگ پیدا می شود)

(۱) از واژه غرض بصورت مفرد و جمع و مشتقّاتش نیامده است، در حدیثی آمده که: «انّ اللّه جعل ولیّه غرضا لعدّوه» اولیاء خدا همواره هدف دشمنان خدایند و پهنه تاریخ بشر از زمانی که بنی اسرائیل و اقوام دیگر پیامبران و صالحین رای می کشتند و چه بعد از ظهور اسلام اولیاء و امامان معصوم سلام اللّه علیهم اجمعین و صالحین از مؤمنین همواره هدف تیر زهرآگین بنی امیّه و سایر خلفاء جور و ستم قرار گرفتند حتّی دانشمندانی هم که تازه مسلمان شده بودند مثل ابن مقفّع بدست منصور خلیفه عبّاسی و یا ابو مسلم خراسانی که با شمشیرش حکومت عبّاسیان رای استوار داشت مورد هدف همان جبّاران و دشمنان خدای بودند.

(إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ- ۲۴۹/ بقره) (مگر کسانی که یک مشت آب بردارند و بنوشند) و بطور استعاره می گویند:

غرفت غرف الفرس: در وقتی است که اسب را با موی پیشانیش بکشی و مویش را بچینی. غرفت الشّجره: درخت را بریدم.

غرف: درخت معروفی است (درختی که با پوست آن و پودرش چرم ها را دبّاغی می کنند) غرفت الإبل: از خوردن برگ آن درخت بیمار شد و ناله کرد غرفه: طبقه و اشکوبه بالای بنا، منازل بهشتی هم- غرفه- نامیده شده، در آیات: (أُوْلئِکَ یُجْزَوْنَ الْغُرْفَهَ بِما صَبَرُوا- ۷۵/ فرقان) «۱».

(لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّهِ غُرَفاً- ۵۸/ عنکبوت) (وَ هُمْ فِی الْغُرُفاتِ آمِنُونَ- ۳۷/ سباء).

(غرق) [غرق]

الغرق: فرو رفتن در آب و غرق شدن در بلا و مصیبت.

غرق فلان یغرق غرقا: غرق شد و در آب فرو رفت.

اغرقه: غرقش کرد، در آیه: (حَتَّی إِذا أَدْرَکَهُ الْغَرَقُ- ۹۰/ یونس) «۲» فلان غرق فی نعمه فلان: تشبیهی به همان، در میان گرفتن و غرق بودن است (غرق نعمت فلانی است) در آیات:

(وَ أَغْرَقْنا آلَ فِرْعَوْنَ- ۵۰/ بقره) (فَأَغْرَقْناهُ وَ مَنْ مَعَهُ جَمِیعاً- ۱۰۳/ اسراء)

---

(۱) کسانی که ایمان آورده اند و عمل صالح نموده در منازل بهشتی ایمنند و پاداششان دو چندان است.

(۲) مربوط به غرق شدن فرعون در دریاست که با دیدن چهره سهمگین مرگ و رسیدن به آن می گوید: حالا می پذیرم و ایمان می آورم که خدایی جز خدایی که موسی و فرزندان اسرائیل به او گرویده اند نیست (و انا من المسلمین) من از تسلیم شدگانم. این آیه اشاره دقیق به تجلّی فطرت در آدمی است، هر چند که سالها پرده غرور و غفلت بر آن پوشیده شود که به هنگام سختی ظاهر می شود.

(ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخَرِينَ- ۶۶/ شعراء) (ثُمَّ أَغْرَقْنا بَعْدُ الْباقِينَ- ۱۲۰/ شعراء) (وَ إِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ- ۴۳/ یس) (أُغْرِقُوا فَأُدْخِلُوا ناراً- ۲۵/ نوح) (فَكانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ- ۴۳/ هود).

(غرم) [غرم]

الغرم: ضرر و زیانی که به انسان در مالش به او می رسد بدون اینکه خیانت و جنایتی از او سر زده باشد، گفته می شود، غرم کذا غرما و مغرما و اغرم فلان غرامه: زیان و غرامتی به او رسید در آیات:

(إِنَّا لَمُغْرَمُونَ- ۶۶/ واقعه) «۱» (فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ- ۴۰/ طور) «۲» (يَتَّخِذُ ما يُنْفِقُ مَغْرَماً- ۹۸/ توبه) «۳» (غَرِيم:) به کسی که وام و قرضی دارد، یا از کسی وامی طلب دارد گفته می شود، در آیه: (وَ الْغارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ- ۶۰/ توبه) «۴» (غَرام:) چیزی است از مصیبت و سختی که به انسان می رسد، در آیه:

(إِنَّ عَذابَها كانَ غَراماً- ۶۵/ فرقان) مغرم بالنّساء: با زنان همچون وامدار و وامگیرنده ملازم و پیوسته است.

---

(۱) همین که آفتی برای تنبّه و بیداری در دست آورده ها و محصول آن به شما برسد می گوئید ما محروم و زیانمند شدیم.

(۲) آیا از این قوم گستاخ مزدی خواسته ای که برایشان سنگین است.

(۳) از کوتاه بینی، انفاق را غرامت و تاوان تصوّر می کنند.

(۴) اشاره به یکی از مصارف زکات است می گوید، وامداران و در راه ماندگان مشمول گرفتن زکاتند و فریضه ای است از سوی خدا که خداوند علیم و خبیر است. [.....]

حسن گفته است: کلّ غریم مفارق غریمه الّا النّار- گفته شده معنایش این است که، آتش شیفته هلاک اوست (یعنی هر وام دهنده ای و وام گیرنده ای روزی از بدهکار یا طلبکارش با تسویه حساب دور می شود مگر آتش عذاب).

(غرا:) غری بکذا: پیوسته و شیفته آن شد و اصلش از- غراء: مواد چسبنده، مثل سریشم است. اغریت فلانا بکذا- مثل عبارت- الهجت به- است یعنی مشتاقش کردم، در آیات:

(فَأَغْرَیْنا بَیْنَهُمُ الْعَداوَهَ وَ الْبَغْضاءَ- ۱۴/ مائده) (لَنُغْرِیَنَّکَ بِهِمْ- ۶۰/ احزاب) «۱» در آیه: (وَ لا تَکُونُوا کَالَّتِی نَقَضَتْ غَزْلَها- ۹۲/ نحل) «۲».

(غزل) [غزل]

غزلت غزلها: آن را رشته کرد. غزال: نوزاد آهو.

غزاله: قرص خورشید. غزل و مغازله: با شفقت و شگفتی نگریستن به همسر، گویی که مادر آهو به نوزادش می نگرد.

غزل الکلب غزلا: این است که سگی به آهوی برسد و او را بگیرد امّا بعد از رسیدن از او غافل شود و آهو بگریزد.

(غزا) [غزا]

الغزو: بیرون رفتن برای جنگ با دشمن غزا، یغزوا، غزوا: برای جنگ بیرون

---

(۱) هر گاه دو چهرگان و منافقین به عداوتشان پایان ندهند ترا فرمان دهیم تا با آنان کاری انجام دهی که ناچار از ترک «مدینه» شوند.

(۲) از کسانی که رشته ها و بافته های خویش پاره پاره می کنند و آنها را پنبه می کنند نباشید که کنایه از پیمان شکنی و به هدر دادن کارهای گذشته است.

رفت. غاز: جنگجو، جمعش غزاه و غزّ- در آیه: (أَوْ كانُوا غُزًّى- ۱۵۶/ آل عمران) «۱».

(غسق) [غسق]

غسق اللّیل: شدّت تاریکی شب، در آیه: (إِلى غَسَقِ اللَّيْلِ- ۷۸/ اسراء) در آیه: (وَ مِنْ شَرِّ غاسِقٍ إِذا وَقَبَ- ۳/ فلق) که عبارت از مصیبت و بلایی است که در شب می رسد که مثل طارق است (طارق: کسی که شب سر می رسد و شبیخون می زند).

و گفته اند- غاسق- قرص ماه است وقتی که کسوف رخ می دهد و تاریک می شود. غسّاق: چیزی است که از پوست دوزخیان قطره قطره می ریزد گفت (إِلَّا حَمِيماً وَ غَسَّاقاً- ۲۵/ نباء).

(غسل) [غسل]

غسلت الشّی ء غسلا: آب بر آن ریختم و پلیدی و چرکش را از او زدودم. غسل:

اسم است ولی- غسل- با کسره حرف (غ) چیزی است که با آن شستشو می کنند، در آیه:

(فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ ...- ۶/ مائده) اغتسال: شستشوی بدن، در آیه: (حَتَّى تَغْتَسِلُوا- ۴۳/ نساء) (مُغتَسَل:) جایی که در آنجا شستشو می شود و نیز آبی که با آن می شویند در آیه:

(هذا مُغْتَسَلٌ بارِدٌ وَ شَرابٌ- ۴۲/ ص) (این آبی خنک، و شستشو دهنده و نوشیدنی است).

---

(۱) تمام آیه چنین است: (ای کسانی که ایمان آورده اید از کسانی مباشید که کفر ورزیده اند و به برادران خود که برای جنگیدن خارج شده بودند می گفتند اگر پیش ما بودید نمی مردید و کشته نمی شدید و خداوند این گفتارشان را در دلهاشان حسرت و ندامتی قرار داد و خداوند است که زنده می کند و می میراند و به آنچه می کند آگاه و بصیر است و اگر در راه خدا کشته شدید یا مردید برای شما آمرزشی از سوی خدا و رحمت خیری از اوست در روزی که همه جمع می شوید.

(غسلین: چرکابه بدنهای کفّار در آتش، در آیه: (وَ لا طَعامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِینٍ- ۳۶/ حاقه) «۱».

(غشی) [غشی]

غشیه، غشاوه و غشاء: او را با چیزی همراه و ملازم کرد تا او را فرا گرفت و پوشاند. غشاوه: پیوسته یا چیزیکه با آن پوشیده می شود، در آیات: (وَ جَعَلَ عَلی بَصَرِهِ غِشاوَةً- ۳۲/ لقمان) (فَغَشِیَهُمْ مِنَ الْیَمِّ ما غَشِیَهُمْ- ۷۸/ طه) «۲» (وَ تَغْشی وُجُوهَهُمُ النَّارُ- ۵۰/ ابراهیم) «۳» (إِذْ یَغْشَی السِّدْرَهَ ما یَغْشی- ۱۶/ نجم) «۴» (وَ اللَّیْلِ إِذا یَغْشی- ۱/ لیل) «۵» (إِذْ یُغَشِّیکُمُ النُّعاسَ- ۱۱/ انفال) ۶ (غَشَیتُ) موضع کذا: به آنجا آمدم که کنایه از مقاربت است. می گویند غشّاها و تغشّاها: با او در آمیخت، در آیه: (فَلَمَّا تَغَشَّاها حَمَلَتْ- ۱۸۹/ اعراف) و همچنین واژه-

---

(۱) دوزخیان همانگونه که در دنیا از عصاره وجودی و دسترنج ضعفاء که با عرق جبین بدست آورده اند تغذیه می کنند مکافاتشان همسان همان است که در دوزخ جز از چرکابه های بدن خویش و دیگران غذا ندارند.

(۲) فرعون و لشگریان از پی موسی سر رسیدند و از آب دریا آن چنان فرو گرفته شدند که همگیشان را غرق نموده و پوشاند.

(۳) آتش عذاب چهره هاشان را فرو گرفت.

(۴) چیزی که درخت سدر را پوشانده و فرا گرفته بود.

(۵) سوگند به شب، و شب گواه است که تاریکیش همه چیز را فرو می گیرد و همه جا را می پوشاند.

۶- ترجمه تمام این چنین است: موقعی که در آن کارزار که از خداوند یاری خواستید و با فرشتگان یاریتان کرد خواب را بر شما مسلّط کرد تا امنیّت خاطری از سوی خدا برای شما باشد و از آسمان بارانی بر شما فرو فرستاد که پاکتان کند و آلودگی شیطانی را از شما دور کند دلهاتان را امیدوار و گامهاتان را استوار دارد.

غشیان و (غاشِیَه:) آنچه که چیزی را می پوشاند «۱» مثل: غاشیه السّرج: زین پوش، در آیه: (أَنْ تَأْتِیَهُمْ غاشِیَةٌ- ۱۰۷/ یوسف) دشواری و سختی که آنها را فرو می گیرد و می پوشاند، گفته شده در اصل سخن پسندیده است و لفظش اینجا استعاره شده است.

مثل آیات: (لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهادٌ وَ مِنْ فَوْقِهِمْ غَواشٍ- ۴۱/ اعراف) «۲» (هَلْ أَتاکَ حَدِیثُ الْغاشِیَهِ- ۱/ غاشیه) «۳». کنایه از قیامت است و جمعش- غواش.

(غُشِیَ) علی فلان: وقتی است که او را بلیّه و مصیبتی که فهمش را پوشانده و مستور کرده رسیده است. در آیات:

(کَالَّذِی یُغْشی عَلَیْهِ مِنَ الْمَوْتِ- ۱۹/ احزاب) (نَظَرَ الْمَغْشِیِّ عَلَیْهِ مِنَ الْمَوْتِ- ۲۰/ محمّد) (فَأَغْشَیْناهُمْ فَهُمْ لا یُبْصِرُونَ- ۹/ یس) (وَ عَلی أَبْصارِهِمْ غِشاوَةٌ- ۷/ بقره) (کَأَنَّما أُغْشِیَتْ وُجُوهُهُمْ- ۲۷/ یونس) (وَ اسْتَغْشَوْا ثِیابَهُمْ- ۷/ نوح) یعنی لباس خود را مثل پوششی بر گوشهای خود قرار می دادند، که عبارت از خودداری از شنیدن است. گفته شده: (استغشوا ثیابهم) در آیه اخیر کنایه از دویدن و گریختن از شنیدن آیات وحی و حقّ است، مثل عبارت شمّر ذیلا: دامن به کمر بست.

القی ثوبه: جامه خویش فرو افکند.

---

(۱) در باره حضرت آدم (ع) است که می گوید: او خدایی است که شما را از نفس واحد آفرید و همسر او را از او قرار داد تا با او آرامش و سکونت یابد و چون با او در آمیخت باری سبک برداشت و بر او مدّتی گذشت چون بارش سنگین شد از خدای و پروردگارشان خواستند که اگر فرزندی شایسته بما دهی سپاسگزار خواهیم بود.

(۲) دوزخیان را در جهنّم جایگاهی است و از روی سرشان عذابی فرا گیرنده است. واژه- مهاد- یعنی گاهواره و جای آسایش و رشد کودک، و در آیه اخیر بطور استعاره بکار رفته.

(۳) آیا قصّه و داستان عذاب فرا گیرنده به تو رسیده است.

می گویند: غشّیته سوطا او سیفا: با تازیانه و شمشیر، او را فرو گرفتم و زدم مثل- کسوته و عمّمته: لباسش پوشاندم و دستارش بستم.

(غصّ) [غصّ].

الغصّه: غم و دردی که گلوگیر می شود و راه گلو و حلق تنگ و گرفته می شود، در آیه گفت: (وَ طَعاماً ذا غُصَّهٍ- ۱۳/ مزمّل).

(غضّ) [غضّ]

الغضّ: نقصان از دیدن و صدا و آنچه که در ظرفی است یا (خیره نگاه نکردن و صدای آرام و ملایم برآوردن از حلقوم (و از ظرف). غضّ و اغضّ: دیده فرو هشت و آرام صدا کرد، در آیات:

(قُلْ لِلْمُؤْمِنِینَ یَغُضُّوا مِنْ أَبْصارِهِمْ- ۳۰/ نور) (وَ قُلْ لِلْمُؤْمِناتِ یَغْضُضْنَ- ۳۱/ نور) «۱» (وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِکَ- ۱۹/ لقمان) «۲» شاعر گوید:

فغضّ الطّرف انّک من نمیر

«۳» .

غضّ طرفک: چشمت را پائین بینداز، که از نظر تحقیر چنان گفته است (غضّ الطّرف: بطور نیشخند و استهزاء است).

---

(۱) دو آیه اخیر مربوط به عفّت و چشم پاکی یا چشم پوشی از نامحرمان است، نخست بمردان خطاب می کند و سپس به زنان، زیرا خطر عزّت نفس و عفّت و حیا در آغاز کردن و نگریستن بغیر بیشتر است و لذا مردان را که بیشتر بلغزش نزدیکند و اکثر از آنها آغاز می شود اوّل مورد خطاب قرار داده است.

(۲) یکی از دستورات اخلاقی لقمان حکیم بفرزند خویش است که می گوید صدایت را آرام و ملایم کن و بانگ برمدار.

(۳) مصراع فوق از جریر است، می گوید:

فغض الطرف انّک من نمیر فلا کعبا بلغت و لا کلابا

دیده فرو نه که تو نه از قبیله نمیر هستی و نه با قبائل کعب و کلاب رسیده و منسوبی. [.....]

غضضت السّقاء: محتوای ظرف آب را کم کردم.

غضّ: هر چیز تازه ای که مدّتش و درنگش طولانی نبوده.

(غضب) [غضب]

الغضب: هیجان و جوشش خون قلب برای انتقام، پیامبر علیه السّلام فرموده:

«اتّقوا الغضب فانّه جمره توقد فی قلب ابن آدم الم تروا الی انتفاخ اوداجه و حمره عینیه» (از عصبانیت و خشم دوری کنید زیرا خشم اخگری است که در قلب فرزند آدم افروخته می شود، آیا تند شدن و برآمدگی رگهای گردن و سرخ شدن چشمانش را ندیده ای و ندانسته ای). در آیات:

(فَباؤُ بِغَضَبٍ عَلی غَضَبٍ- ۹۰/ بقره) (وَ مَنْ یَحْلِلْ عَلَیْهِ غَضَبِی- ۸۱/ طه) (غَضِبَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ- ۶/ فتح) (غَیْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَیْهِمْ- ۷/ فاتحه) در مورد این آیه گفته شده آنها یهودند.

غضبه: مثل ضجره- است یعنی اندوه و ملالت.

غضوب: بسیار خشمگین، مار و شتر بی قرار و هیجان زده هم با واژه غضوب- وصف می شود. فلان غضبه: او تند خو و زود خشم است.

گفته شده اگر بگویند- غضبت لفلان: وقتی است که از کسی که زنده است خشمگین باشی ولی عبارت- غضبت به: وقتی است که او مرده باشد.

(غطش) [غطش]

در آیه: (أَغْطَشَ لَیْلَها- ۲۹/ نازعات) شبش را ظلمانی و تاریک کرد و اصلش از اغطش- است یعنی کسی که در چشم و بینائیش ضعف است و از این معنی است عبارت: فلاه غطشی: بیابانی که در آن برای راهنمایی و عبور راه مستقیم و درستی نیست.

تغاطش: خود را از چیزی به کوری زدن (باب تفاعل- غالبا چنین معنایی دارد مثل تمارض- تشاکل- تجاهل).

(غطا) [غطا]

پوسته و طبقه ای که بر چیزی قرار می گیرد همانطور که غشاء- چیزی است از جامه و مانند آن که روی چیزی قرار داده می شود.

غطاء: بطور استعاره برای نادانی بکار می رود، آیه: (فَكَشَفْنا عَنْكَ غِطاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ- ۲۲/ ق) «۱».

(غفر) [غفر]

الغفر: بیم و ترس و آنچه که انسان را از پلیدی و آلودگی مصون می دارد و از این معنی گفته می شود: اغفر ثوبک فی الوعاء: لباست را در ظرف شستشو کن تا ریم و چرکش دور شود.

اصبغ ثوبک: جامه ات را رنگین کن (تا چرکتاب شود زیرا رنگ کردن لباس پوشاننده تر از ناتمیزی آن است.)

غفران و مغفره: از سوی خدای این است که بنده را از اینکه عذاب به او برسد مصون می دارد، در آیات:

(غُفْرانَكَ رَبَّنا- ۲۸۵/ بقره) (مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ- ۱۳۳/ آل عمران) (وَ مَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ- ۱۳۵/ آل عمران) «۲» (غَفَرَ لَهُ:) وقتی است که در ظاهر از او درگذرد هر چند که در باطن بر او اعتمادی

---

(۱) خطاب به انسان است می گوید تو از وقوع قیامت در بی خبری بودی امروز غفلت را از تو برطرف کردیم و اکنون دیده ات تیز بین است که همه چیز را بخوبی درمی یابی و می بینی.

(۲) چه کسی جز خدای گناهتان را می پوشاند.

نکرده و از او در نگذشته است مثل آیه: (قُلْ لِلَّذِینَ آمَنُوا یَغْفِرُوا لِلَّذِینَ لا یَرْجُونَ أَیَّامَ اللَّهِ- ۱۴/ جاثیه) «۱».

(استِغفار:) طلب غفران نمودن با زبان و عمل. در آیه: (اسْتَغْفِرُوا رَبَّکُمْ إِنَّهُ کانَ غَفَّاراً- ۱۰/ نوح) در آیه اخیر امر نشده اند به اینکه غفران و طلب در گذشتن از گناهان را فقط با زبان بخواهند بلکه با زبان و فعل هر دو، گفته اند: استغفار زبانی بدون فعل و عمل و کار، روش دروغگویان است و معنی آیه فوق این است که می گوید: (ادْعُونِی أَسْتَجِبْ لَکُمْ- ۶۰/ غافر) (این آیه بیان کننده مفهوم آیه بالا است یعنی از خدای طلب آمرزش بخواهیم.) و آیه:

(اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ- ۸۰/ توبه) (وَ یَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِینَ آمَنُوا- ۷/ غافر) (غافِر) و غفور: هر دو در توصیف خدای تعالی است، مثل آیات:

(غافِرِ الذَّنْبِ- ۳/ غافر) (إِنَّهُ غَفُورٌ شَکُورٌ- ۳۰/ فاطر) (هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِیمُ- ۱۰۷/ یونس) غفیره «۲» همان غفران است و از این واژه آیات:

---

(۱) این آیه قبل از آیه قتال نازل شده است می گوید: به مؤمنین بگو از کسانی که امیدوار به ایّام اللّه (فرمانهای الهی) نیستند در گذرند تا هر قومی به آنچه کرده اند برسند (من عمل صالحا فلنفسه و من اساء فعلیها ثمّ الی ربّکم ترجعون) هر کس عمل شایسته ای انجام دهد برای خودش می کند و هر که بدی کند بر زیان خود اوست سپس به پیشگاه پروردگارتان باز می گردید.

(۲) غفیره به دو معنی آمده است: ۱- غفران و آمرزش ۲- فراوانی و کثرت. طریحی حدیثی را از علی (ع) نقل می کند که گفته است «فان اصاب احدکم غفیره فی رزق او عمرا و ولدا و غیر ذلک فلا یکون ذلک له فتنه و یفضی به الی الحسد» و همین مفهوم در نهج البلاغه به صورت زیر نقل شده (خطبه ۲۳) فان احدکم لاخیه غفیره فی اهل او مال او نفس فلا تکوننّ له فتنه، انّ المال و البنین حرث الدّنیا و العمل الصّالح حرث الآخره و قد یجمعها اللّه تعال لا قوام، یعنی هر گاه یکی از شما در برادرش، اهل و عیال و یا رزق یا عمر یا فرزند و غیر از اینها زیاد دید، بداند که برای او فتنه و ابتلائی نیست و نباید به او حسادت بورزد زیرا مال و فرزندان زراعت دنیاست و عمل صالح زراعت آخرت و راستی که خداوند این دو را برای افرادی یا اقوامی فراهم می آورد (خطبه ۲۳/ ص ۶۴- مجمع البحرین ۳/ ۴۳)

(اغْفِرْ لِی وَ لِوالِدَیَّ- ۴۱/ ابراهیم) (أَنْ یَغْفِرَ لِی خَطِیئَتِی- ۸۲/ شعراء) (وَ اغْفِرْ لَنا- ۲۸۶/ بقره) اغفروا هذا الامر بغفرته: یعنی آنگونه که واجب است و بایستی پوشیده شود او را مستور دار.

مغفر: کلاه خود که سر را می پوشاند.

غفاره: پارچه و نمد زین الاغ است که از رسیدن چربی سرش ببدنش او را حفظ می کند (وقتی که بخاطر گری سر حیوانی را قطران می مالند).

تکّه چرمی هم که جای حرکت زه کمان را می پوشاند نیز- غفاره- گویند و همچنین ابرهای متراکم و رویهم.

(غفل) [غفل]

الغفله: سهو و لغزشی که انسان را بخاطر کمی مراقبت و کمی هشیاری و بیداری فرا می گیرد، می گویند: غفل فهو غافل، در آیات:

(لَقَدْ کُنْتَ فِی غَفْلَهٍ مِنْ هذا- ۲۲/ ق) (وَ هُمْ فِی غَفْلَهٍ مُعْرِضُونَ- ۱/ انبیاء) (وَ دَخَلَ الْمَدِینَهَ عَلی حِینِ غَفْلَهٍ مِنْ أَهْلِها- ۱۵/ قصص) «۱» (وَ هُمْ عَنْ دُعائِهِمْ غافِلُونَ- ۵/ احقاف) (لَمِنَ الْغافِلِینَ- ۳/ یوسف) (هُمُ الْغافِلُونَ- ۱۷۹/ اعراف) (بِغافِلٍ عَمَّا یَعْمَلُونَ- ۱۴۴/ بقره) (لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِکُمْ- ۱۰۲/ نساء) «۲» (فَهُمْ غافِلُونَ- ۶/ یس) (عَنْها غافِلِینَ- ۱۳۶/ اعراف) ارض غفل: زمین هموار، که بلندی ندارد.

---

(۱) مربوط به حضرت موسی است می گوید زمانی که بحدّ رشد و کمال رسید ناشناخته و دور از چشم ساکنان شهر وارد آنجا شد.

(۲) هشداری است به مؤمنین و مسلمانان در زمان صلح و جنگ هر دو، که هرگز نباید از نیرومندی و قدرت و سلاح خویش از دشمن غافل باشند.

رجل غفل: مرد بی تجربه و ناآزموده.

(اغفالُ الکِتابِ:) کتاب و نوشته ای را بدون نقطه گزاری ترک کردن، در آیه: (مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِکْرِنا- ۲۸/ کهف) یعنی دل او را بدون اینکه ایمانی در آن ثبت شود واگذاردیم.

و در باره ثبت بودن ایمان در دلها گفت: (أُولئِکَ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الْإِیمانَ- ۲۲/ مجادله). و گفته شده معنای آیه: (مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِکْرِنا- ۲۸/ کهف) «۱» این است که او را از حقایق غافل نمودیم.

(غل) [غل]

الغلل: اصلش زره یا پارچه بر چیزی پوشیدن، و در میان گرفتن آن شی ء است و از این معنی است- الغلل: آب جاری در میان درختان که آن را- غیل- هم می گویند.

انغلّ فیما بین الشّجر: داخل درختان شد، پس- غلّ- یا زنجیر مخصوص، چیزی است که با آن بسته می شود و اعضاء بدن در میانشان قرار می گیرد، جمعش- اغلال- است.

غلّ فلان: با زنجیر بسته شد، در آیات: (خُذُوهُ فَغُلُّوهُ- ۳۰/ حاقّه) (إِذِ الْأَغْلالُ فِی أَعْناقِهِمْ- ۷۱/ غافر) به آدم بخیل- (مغلول الید) گویند یعنی دست بسته و کف بسته «۲» در

---

(۱) آیه ۲۸ سوره کهف است که در آن، پیامبر (ص) را که با رسالتش تحت تربیت حقّ است هشدار می دهید و مردمان بظاهر تند رو ولی در واقع پیرو هواهای نفسانی را معرّفی می کند که البتّه برای سایرین نیز دستور العملی سیاسی اجتماعی است می گوید: جان خویش را با کسانی که هر صبح و شام خدای را می خوانند و رضای او می طلبند پیوسته با پایداری همراه و قرین ساز، و دیدگانت برای زینت زندگی دنیا از آنها برنگردد و نیز کسی را که دلش را از یاد خویش بخاطر اینکه پیرو هوای نفسانی است و کارش همواره زیاده روی است واگذاردیم اطاعت مکن و بگو حقّ از جانب پروردگار شماست هر که خواهد ایمان آورد و هر که خواهد کفر پیشه کند برای ستمکاران آتشی آماده کردیم که محیط و شعاع آن عذاب در میانشان گیرد.

(۲) این اصطلاح در زبان فارسی هم هست (سخی) را دست باز و (خسیس) را دست بسته می نامند.

آیات:

(وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کانَتْ عَلَیْهِمْ- ۱۵۷/ اعراف) (وَ لا تَجْعَلْ یَدَکَ مَغْلُولَةً إِلی عُنُقِکَ- ۲۹/ اسراء) (وَ قالَتِ الْیَهُودُ یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَیْدِیهِمْ- ۶۴/ مائده) که خدای را به بخل مذمّت کرده اند و نیز گفته شده همین که شنیدند که خدای هر چیزی را در امرش گذرانده و حکم نموده است، گفتند بنابر این دیگر دست خدا بسته است یعنی در حکم و امر بسته شده است چون دیگر از کار فارغ است، از این روی خدای تعالی آیه فوق را بیان داشته که (دستان آنها بسته شده است).

در آیه: (إِنَّا جَعَلْنا فِی أَعْناقِهِمْ (أَغْلالًا)- ۸/ یس) یعنی از کار خیر بازشان داشت و از همین معنی است که آنها را با واژه های- طبع و ختم یعنی مهر کردن بر دلهاشان و بر گوشها و دیدگانشان وصفشان کرده است.

و نیز گفته شده هر چند که لفظش ماضی است مثل (جعلنا یا ختم) ولی اشاره به چیزی است که در قیامت در باره شان انجام می شود مثل آیه: (وَ جَعَلْنَا الْأَغْلالَ فِی أَعْناقِ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۳۳/ سباء).

غلاله: لباس و جامه ای است که میان دو لباس پوشیده می شود.

شعار: زیر لباسی. دثار: لباس رو، است.

غلاله «۱»: لباسی میانه آن دو و نیز- غلاله- بطور استعاره در باره زره- بکار

---

(۱) غلاله: این نوع جامه در شهرهای ایران به ویژه شهر شوشتر بافته می شد از این روی- غلاله تستریه یعنی زیر جامه زرّین شوشتری معروف بوده و به همه کشورهای اسلامی صادر می شد از این نوع جامه برای لباس استراحت و خواب نیز تهیّه می کردند و از این نوع لباسها برای مردان، و زنان به هنگام خواب یا کار می بافتند. وشّاء- در کتاب معروفش به نام (موشّی در لباس ظرفا و ادیبان می نویسد: اعلم انّ من زیّ الرّجال الظّرفاء و ذوی المروه الادباء الغلائل الرّقاق: بدان که یکی از لباسهای مردان خوش پوش و جوانمرد و ادیبان، زیر جامه های نازک است و ضمنا- غلاله- لباس فاخر عروسان نیز بوده، ناصر خسرو گوید:

فتنه کند خلق را چو روی بپوشد همچو عروسان به زیر سبز غلاله

(دیوان ناصر خسرو ۳۸۹- مروج الذّهب ۴/ ۲۵۷- ۵/ ۳۱۲- ۸/ ۲۶۸ به نقل از فرهنگ مصطلحات تاریخی و

می رود و همانطور که درع و زره برای- غلاله استعاره است.

غلول: خیانت ورزیدن و جامه خیانت پوشیدن «۱».

(غَل:) دشمنی و عداوت، در آیات: (وَ نَزَعْنا ما فِی صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ- ۴۳/ اعراف) «۲» (وَ لا- تَجْعَلْ فِی قُلُوبِنا غِلًّا لِلَّذِینَ آمَنُوا رَبَّنا إِنَّکَ رَؤُفٌ رَحِیمٌ- ۱۰/ حشر) غلّ، یغلّ:

دشمنی کینه توز شد. اغلّ: خائن شد.

غلّ (یَغُلّ:) خیانت ورزید. اغللت فلانا: به غلّ و خیانت نسبتش دادم در آیه: (وَ ما کانَ لِنَبِیٍّ أَنْ یَغُلَّ- ۱۶۱/ آل عمران) «۳» که بصورت (ان یغلّ) هم خوانده شده یعنی شایسته نیست که به غلّ و خیانت نسبت داده شوند که (اغللته) است (باب افعال). و در آیه: (وَ مَنْ یَغْلُلْ یَأْتِ بِما غَلَّ یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۱۶۱/ آل عمران) روایت شده است که: «لا إغلال، و لا اسلال» «۴». و سخن پیامبر علیه السّلام که: «ثلاث لا یغلّ علیهنّ قلب المؤمن» سه چیز است

جغرافیایی).

(۱) یکی از موضوعاتی که از نظر سازمان حکومتی اسلامی و نظام اقتصادی آن مورد توجّه قرآن و روایات قرار گرفته، موضوع «غلول» است غلول- واژه ای که در مورد خیانت به بیت المال استعمال می شود و علّت آن این است که طبق روایتی که در مجمع البحرین (۵/ ۴۳۶) مورد استشهاد است، شخصی که به بیت المال خیانت کرده در روز قیامت دستهایش را به غلّ و دستبند آهنین تبهکاران می بندند.

غلول: از نظر قرآن کار بسیار ناپسند و حرامی است چنانکه در سوره آل عمران می فرماید: (وَ ما کانَ لِنَبِیٍّ أَنْ یَغُلَّ وَ مَنْ یَغْلُلْ یَأْتِ بِما غَلَّ یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۱۶۱/ آل عمران) هیچ پیامبری در روز قیامت او را با آنچه که خیانت کرده جهت دادرسی و مجازات حاضر می کنند. این آیه زمانی از سوی خدای نازلشد که در جنگ بدر، قطیفه سرخی از میان غنائم ناپدید شد و برخی منافقین با تصوّر خام خود گمان کردند پیامبر مرتکب چنین خیانتی شده خداوند برای اثبات پاکیزگی و توجّه به اینکه این عمل نشایست ممکن است از غیر معصومین سر بزند و برای بیان مجازات سنگین آن این آیه را فرو فرستاد.

(یاد نامه کنگره هزاره نهج البلاغه ص ۳۴۵ بنقل از تفسیر صافی ۱/ ۳۱۰)

(۲) در باره بهشتیان است، می گوید: دشمنی را از دلهاشان برکنده و دور کرده ایم.

(۳) پیامبران را نسزد که نسبت به رسالت خویش خیانت کنند.

(۴) عبارت فوق از صلحنامه حدیبیه نقل شده است که معانی واژه های آن در ذیل لغت- سلّ- از مآخذ معتبر یادآوری شده،

نکته ای که لازم به تذکّر است متن مختصـر صلحنامه است که چنین است: این صلحنامه ای است که میان محمّد بن عبد اللّه با سهیل بن عمرو منعقد شده است بر شروطی به قرار ذیل:

اصطلحا علی وضع الحرب عن النّاس عشر سنین یأمن فیهنّ النّاس و یکفّ بعضهم عن بعض علی انّه من اتی [.....]

ص: ۷۰۸

که دل مؤمن بر آنها حقد و کینه ندارد که- لا یغلّ- هم روایت شده یعنی دل مؤمن بر آن سه چیز دارای خیانت نمی شود. «۱»

اغلّ الجازر و السّالخ: وقتی است که در پوست مقداری از گوشت باقی بماند که از واژه- اغلال- یعنی خیانت است گویی که سلاخ در گوشت خیانت کرده است و آن را در پوستی که آن را می برد و حمل می کند باقی گذارد.

(غُلّه) و غلیل: شدّت خشم و عطش و سختی است که انسان آن را در دل خویش نگه می دارد و می پوشاند. گفته می شود- شفا فلان غلیله: او خشم و غیظ خود فرو نشاند.

غلّه: آنچه که انسان از درآمد زمینش بدست می آورد.

اغلّت ضیعته: زمین و مالش سود داد.

محمّد من قریش بغیر اذن ولیّه ردّه علیهم و من جاء قریشا ممّن مع محمّد لم یردوه علیه و ان بیننا عیبه و مکفوفه و انّه «لا اسلال و لا اغلال» و انّه من احبّ ان یدخل فی عقد محمّد و عهده دخل فیه و من احبّ ان یدخل فی عقد قریش و عهدهم دخل فیه:

پیامبر (ص) و سهیل بن عمرو بر شرایط زیر پیمان صلح بسته اند:

(۱) حدیث شریف فوق که یکی از عالیترین آداب تربیت نفسانی و انسانی است همانطور که راغب گفته با عبارت- لا یغلّ- هم روایت شده یعنی اصولا دل مؤمن چنان آلودگیهایی پیدا نمی کند:

«ثلاث لا یغلّ علیهن قلب مؤمن، اخلاص العمل للّه و مناصحه ذوی الامر و لزوم جماعه المسلمین».

سه چیز است که دل و قلب مؤمن بر آنها دارای کینه و خیانت نمی شود:

الف- اخلاص عمل برای خدای تعالی و پاک نیّتی.

ب- نصیحت کردن کسانی که مسئولیّت امور مسلمین را دارند.

ج- الزام نمودن خود بر اینکه در جماعت مسلمین باشد.

گفته شده- لا یغل علیهنّ قلب مؤمن- یعنی در دل مؤمن هرگز نفاق و خیانت و دغلکاری راهی ندارد و در عوض اخلاص نیّت در باره خدای عزّ و جلّ در دل اوست، اگر- یغلّ- با فتحه حرف (ی) و کسره (غ) خوانده شود از کینه و خیانت است یعنی در دلش حقد و کینه ای که حقّ را از دل بزداید راه ندارد و اگر- یغلّ با فتحه حرف (ی) خوانده شود، در معنی خیانت است.

در مجمع البحرین این حدیث بجای قلب مؤمن- (قلب مسلم) نوشته شده و بصورت «ثلاث لا یغلّ قلب مسلم» آمده است.

(لسان العرب ۱۱/ ۵۰۱- مقائیس اللّغه ۴/ ۳۷۵- مجمع البحرین ۵/ ۴۳۶).

ص: ۷۰۹

مغلغله: رساله و نامه ای که ناراحتی و ناآرامی را در میان مردمی که خاطرشان آشفته است ایجاد می کند، چنانکه شاعر گوید:

تغلغل حیث لم یبلغ شراب و لا حزن و لم یبلغ سرور

(آنجائیکه ناآرامی و ناآشفتگی بوجود می آورد، نوشیدنی و اندوه و سروری نرسیده است).

(غلب) [غلب]

الغلبه: چیره شدن، می گویند: غلبته غلبا و غلبه و غلبا (با سه مصدر) اسم فاعلش- غالب- است خدای تعالی گوید: (الم غُلِبَتِ الرُّومُ فِی أَدْنَی الْأَرْضِ وَ هُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَیَغْلِبُونَ- ۲/ روم) «۱» (کَمْ مِنْ فِئَهٍ قَلِیلَهٍ غَلَبَتْ فِئَهً کَثِیرَهً بِإِذْنِ اللَّهِ- ۲۴۹/ بقره) «۲» (یَغْلِبُوا مِائَتَیْنِ- ۶۵/ انفال) (یَغْلِبُوا أَلْفاً- ۶۵/ انفال) (لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُلِی- ۲۱/ مجادله) «۳» (لا غالِبَ لَکُمُ الْیَوْمَ- ۴۸/ انفال) (إِنْ کُنَّا نَحْنُ الْغالِبِینَ- ۱۱۳/ اعراف) (إِنَّا لَنَحْنُ الْغالِبُونَ- ۴۴/ شعراء) (فَغُلِبُوا هُنالِکَ- ۱۱۹/ اعراف) (أَ فَهُمُ الْغالِبُونَ- ۴۴/ انبیاء) (سَتُغْلَبُونَ وَ تُحْشَرُونَ- ۱۲/ آل عمران) (ثُمَّ یُغْلَبُونَ- ۳۶/ انفال) غلب علیه کذا: بر او مستولی شد، در آیه: (غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا- ۱۰۶/ مؤمنون) «۴» اصل غلبت- در آیه اخیر یعنی تیره روزی و شقاوتمان به ما می رسید و ما را فرا می گرفت.

---

(۱) این آیه در سوره روم است که سراسرش اشاراتی به آیات طبیعی و علمی و اجتماعی و سیاسی دارد که با آیه فوق آغاز می شود و یکی از پیشگوئیهای قرآن است در وقتی که رومیان در جنگی شکست خورده بودند و این آیه پیروزی آینده آنها را بیان می کند که پس از چندی صورت عمل بخود می گیرد می گوید:

رومیان در نزدیکترین زمین شکست خوردند و آنها بعد از مغلوب شدنشان در چند سال آینده پیروز می شوند.

(۲) چه بسیار گروهی اندک که بر گروه زیاد باذن خدا چیره شدند.

(۳) مقرّر است که من و پیامبرانم غلبه می یابیم که خداوند توانا و نیرومند است.

(۴) مربوط به اقرار و اعتراف تکذیب کنندگان امّت است که در قیامت می گویند: پروردگارا تیره روزی و شقاوت بر ما چیره شد و قومی گمراه بودیم.

(غَلَبَ:) ستبر گردن شد. اغلب: گردن کلف.

رجل اغلب و امرأه غلباء: زن و مرد دلاور و ستبر گردن.

هضبه غلباء: مثل عبارت- هضبه عنقاء و رقباء- است یعنی پشته و کوه بسیار بلند و مرتفع. رقباء: گردن دراز و قوی گردن.

جمع غلب- غلب- است، در آیه: (وَ حَدائِقَ غُلْباً- ۳۰/ عبس) «۱».

(غلظ) [غلظ]

الغلظه: سختی و تندی، نقطه مقابل- رقّه- یعنی نرمی است. غلظه و غلظه: هر دو گفته می شود و اصلش این است که در اجسام بکار می رود ولی برای معانی هم استعاره می شود مثل واژه های- کبیر و کثیر-، در آیات:

(وَ لْیَجِدُوا فِیکُمْ غِلْظَهً- ۱۲۳/ توبه) یعنی خشونت «۲» (ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلی عَذابٍ غَلِیظٍ- ۲۴/ لقمان) «۳» (مِنْ عَذابٍ غَلِیظٍ- ۵۸/ هود) (جاهِدِ الْکُفَّارَ وَ الْمُنافِقِینَ وَ اغْلُظْ عَلَیْهِمْ- ۷۳/ توبه) «۴» (استَغلَظَ:) برای سختی و تندی آماده شد در وقتی که چیزی محکم و سخت شد بکار می رود، در آیه: (فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوی عَلی سُوقِهِ- ۲۹/ فتح) «۵»

---

(۱) باغات بسیار متراکم.

(۲) ای مؤمنین با کفّاری که با شما در آویخته اند کارزار کنید بایستی در شما خشونت و تندی بیابند و ببینند، بدانید که خدا یاور پرهیزکاران است.

(۳) اشاره به حیات کوتاه و فرجام سهمگین کفّار است می گوید آنهائی که کفر می ورزند انکارشان تو را محزون نسازد بازگشت همه آنها به ماست و از اعمالشان آگاهشان می کنیم که خداوند مکنونات و نهفته های دلها را می داند در دنیا اندکی بهره مندشان می کنیم و سپس به سوی عذابی سخت ناچارشان سازیم.

(۴) این آیه در سوره توبه خطاب به پیامبر معظّم (ص) است می فرماید: ای پیامبر (ص) با کفّار و منافقین جهاد کن، بر آنها سخت گیر که جایگاهشان دوزخ است و بد جایگاهی است آنها به خدا سوگند می خورند که سخنان کفر آمیز نگفته اند ولی گفته اند و بعد از مسلمانی و اسلامشان کفر ورزیده اند.

(۵) محکم و استوار شد و بر ساقه های خود قرار گرفت.

.(غلف) [غلف]

آیه: (قُلُوبُنا غُلْفٌ- ۸۸/ بقره) «۱» گفته شده- غلف جمع- اغلف- است مثل: سیف اغلب: شمشیری که آیه: (قُلُوبُنا غُلْفٌ- ۸۸/ بقره) بودن دلها در- اکنّه یا پرده ها است در آیه: (وَ قالُوا قُلُوبُنا فِی أَکِنَّهٍ- ۵/ فصّلت) «۲» و مثل آیه: (فِی غَفْلَهٍ مِنْ هذا- ۹۷/ انبیاء) است. و نیز گفته شده معنایش- قلوبنا اوعیه للعلم- است یعنی دلهامان ظرفهایی برای علم و دانش است و یا معنایش این است که بر دلهامان پرده افکنده و نهفته و پوشیده شده.

غلام اغلف: پسری که ختنه نشده که کنایه از- اقلف- است و در همان معنی است: غلفه- مثل- قلفه- است (پوستی که در ختنه کردن بریده می شود).

غلّفت السّیف: برای آن شمشیر، نیامی و غلافی ساختم.

غلّفت القاروره و الرّحل و السّرج: برای شیشه و رحل و زین، پوستی و غلافی قرار دادم. غلّفت لحیته بالحنّاء: ریش او را حناء گرفتم.

تغلّف: خضاب کرد. و همچنین در آیه: (قُلُوبُنا غُلْفٌ- ۸۸/ بقره) گفته شده غلف جمع غلاف است و اصلش غلف- با ضمّه حرف (ل) است که مثل (کتب) خوانده شده یعنی دلهامان مثل غلافها، جای نگه داشتن و ظرف های علم است، تنبیهی است بر اینکه ما نیازی نداریم که از تو تعلیم بگیریم ما را هر چه داریم بس است و بی نیازیم.

(غلق) [غلق]

الغلق و المغلاق: چیزی است که با آن چیزی دیگر بسته می شود و با آن باز

---

(۱) ما به موسی علیه السّلام کتاب دادیم و از پی او پیامبران فرستادیم، عیسی علیه السّلام پسر مریم با حجّت ها بر پیامبرش از پی موسی فرستادیم و او را با روحی مقدّس و پاک تأیید کردیم هر زمان که پیامبری با تعلیماتی که دلهای بنی اسرائیل آن را دوست نداشت می آمد استکبار ورزیدند و پیامبران را دروغگو می خواندند و گروهی را می کشتند و گفتند دلهای ما ظرف علوم است و نیازی دیگر نداریم.

چنین نیست که می گویند: بلکه خدای به سبب انکارشان آنها را لعنت کرده و از رحمت خویش طردشان نموده و اندکی از ایشان ایمان می آورند (و قلیل ما یؤمنون).

(۲) مشرکان گفتند دلهای ما در پرده هاست و در گوشهامان سنگینی است.

می شود ولی اگر این واژه با معنی اغلاق یعنی بستن در نظر گرفته شود، می گویند:

مغلق و مغلاق: و اگر معنی (فتح) یعنی گشودن در نظر باشد- مفتح و مفتاح- گویند.

اغلقت الباب و غلّقته: درب را محکم بستم و این معنی وقتی است که درهای زیادی را ببندی و یا یک درب را چند بار ببندی و یا دربی را محکم ببندی و بر این معنی است: آیه: (وَ غَلَّقَتِ الْأَبْوابَ- ۲۳/ یوسف) «۱» و به تشبیه این معنی عبارت:

غلق الرّهن غلوقا: گروی و رهن و حقّ گیرنده در رهن شد و راهن نتوانست آن را فکّ کند.

غلق ظهره دبرا: زخم پشتش بهبود یافت.

مغلق: هفتمین تیر شرط بندی است که راه بقیّه اجزاء شرط را می بندد نخله غلقه: خرما بنی که از ریشه کنده شده و میوه ای ندارد.

غلقه: درختی تلخکام مثل سمّ.

(غلم) [غلم]

الغلام: کودک و جوانی که صورتش، تازه موی و سبیل برآورده. غلام بیّن الغلومه و الغلومیّه: پسری که جوان بودن و موی برآمدن صورتش آشکار است.

خدای تعالی گفت:

(أَنَّی یَکُونُ لِی غُلامٌ- ۴۰/ آل عمران) (وَ أَمَّا الْغُلامُ فَکانَ أَبَواهُ مُؤْمِنَیْنِ- ۸۰/ کهف) «۲» (وَ أَمَّا الْجِدارُ فَکانَ لِغُلامَیْنِ- ۸۲/ کهف) و در قصّه حضرت یوسف گفت: (هذا غُلامٌ- ۱۹/ یوسف) جمع غلام- غلمه و غلمان- است.

---

(۱) در سوره یوسف است که آن زن برای نیّت سوء خود دربها را محکم بست. [.....]

(۲) در باره موسی و ارشاد کننده اوست که می گوید: امّا آن پسر پدر و مادرش مؤمن بودند.

اغتلم الغلام: وقتی است که پسر بحدّ جوانی برسد و از آنجائی که هر کس به این حدّ از سن برسد بیشتر چیز که بر او غلبه دارد نیروی جنسی است «۱» لذا- شبق- یعنی آزمند در شهوات را- غلمه- گویند. اغتلم الفحل: لقاح انجام داد.

(غلا) [غلا]

الغلوّ: در گذشتن از حدّ است که اگر افزونی در نرخ و قیمت باشد می گویند:

غلاء: گرانی هزینه زندگی.

غلوّ: زیاده روی در جاه و مقام نیز هست و همچنین- غلوّ- در بلند پرتاب کردن تیر، که افعال همه این معانی- غلا- یغلو- است، در آیه گفت: (لا تَغْلُوا فِی دِینِکُمْ- ۱۷۱/ نساء).

(الغَلی) و الغلیان: جوش آمدن محتوای دیگ وقتی که کف می کند و سر می رود، و از این معنی بطور استعاره گفت: (طَعامُ الْأَثِیمِ کَالْمُهْلِ یَغْلِی فِی الْبُطُونِ کَغَلْیِ الْحَمِیمِ- ۴۵/ دخان). «۲» و این معنی به جوشش خشم و شدّت کارزار تشبیه شده است که می گویند:

غلیان الغضب و غلیان الحرب، و تغالی النّبت: انبوهی و رشد گیاه اگر از معنی- غلی یا غلوّ باشد صحیح است.

غلواء: زیاده روی در گستاخی.

غلواء: الشّباب: که غرور جوانی به آن تشبیه شده است.

---

(۱) چنانکه روانشناسان و علماء علم تربیت و رشد نوجوانان اظهار می دارند و از قراین و نشانه های عینی مشهود است بر سن نوجوانی احساسات و غرایز و بر نیروی عقلانی غلبه دارد لذا در هر کشوری که استعمارگران بخواهند منابع زیر زمینی و اقتصادی آن جامعه را غارت و چپاول نمایند از عوامل احساساتی نوجوانان برای تلقین نظرات خود و واداشتن آنها به امور احساساتی سوء استفاده می کنند لذا بر جوانان عزیز واجب و لازم است که اینگونه شگرد استعمارگران را با آگاهی خنثی نموده و هرگز تحت تأثیر دروغ پردازیها و شایعات بی اساس دشمنان دین و ملّت قرار نگیرند.

(۲) آن درخت غذای گناهکاران است و مانند مس گداخته در دلهای می جوشد همانند جوشیدن آب.

.(غم) [غم]

الغمّ: پوشانـدن چیزی است و از این معنی واژه- غمام یعنی ابرها است برای اینکه ابرها پوشاننـده نور خورشـیدند خـدای تعالی گفت: (یَأْتِیَهُمُ اللَّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ- ۲۱۰/ بقره). «۱»

غمّی: ابر تاریک مثل- غمام- و از این معنی- غمّ الهلال- است یعنی هلال مسـتور شد. یوم غمّ و لیله غمّی: روز و شب گرم و غمبار.

شاعر گویـد: لیله غمّی طامس هالها (شبی تار و غمبار که هاله و هلالش مسـتور است) غمّه الامر: حیرت و سـرگردانی در کار، گفت:

(ثُمَّ لا یَکُنْ أَمْرُکُمْ عَلَیْکُمْ غُمَّةً- ۷۱/ یونس) یعنی شدّت حزن و سختی (سپس کارتان بر شما سخت و پوشیده نباشد).

غمّ و غمّه: یعنی- کرب و کربه (حزن و اندوه شدید).

غمامه: پارچه ای که بر چشم و بینی شتر بسته می شود.

ناصیه غمّاء: موی بلند پیشانی و جلوی سر که روی و چهره را می پوشاند اصل- غمر- از بین بردن اثر چیزی است.

(غمر) [غمر]

غمر و غـامر: آب فراوانی است که اثر بستر خود را زایل می کنـد و می شویـد، شاعر گفت: و الماء غامر خـدادها (آب فراوانی که گودالها و بستر خود را پر می کند و می پوشاند).

غمر: بصورت تشبیه به معنی شـخص سخی و اسبی که تند می دود، چنانکه شخص سخی و اسب تندرو به بحر (دریا) نیز تشبیه شـده است. غمره: آب زیادی که پوشاننده بستر خود است، جهالت و نادانی را هم به- غمره- مثل زده اند که شـخص نادان را در

---

(۱) خطـاب به مفسـدین است می گویـد اینان شایـد انتظار دارنـد در برابر اعمالشان خداونـد در سایبانهای ابرها با فرشـتگان به سویشان بیاید و کارها یکسره شود امّا سر انجام همه کارها بخدای بازگشت می نماید.

خود می پوشاند (ورطه ژرف). آیه: (فَأَغْشَیْناهُمْ- ۹/ یس) و مانند این عبارات که در آیات قرآن هست به همان معنی و مثل است. در آیات:

(فَذَرْهُمْ فِی غَمْرَتِهِمْ- ۵۴/ مؤمنون) «۱» (الَّذِینَ هُمْ فِی غَمْرَهٍ ساهُونَ- ۱۱/ ذاریات) «۲» (غَمَرات:) سختی ها، در آیه: (فِی غَمَراتِ الْمَوْتِ- ۹۳/ انعام).

رجل غمر: مردی که کارها را تجربه نمی کند و نمی آزماید جمعش غمار است (غَمر:) حقد و کینه ای که در دل پنهان است جمعش غمور و نیز غمر بوی گوشت و چربی در دست که سایر بوها را از بین می برد.

غمرت یده: دستانش آلوده شد. غمر عرضه: آبرویش لکّه دار شد.

دخل فی غمار النّاس و خمارهم: در انبوه متراکم مردم داخل شد.

غمره: رنگ و بوی زعفران.

تغمّرت بالطّیب: خود را خوشبوی نمودم.

غمر: کاسه کوچک آبخوری باعتبار آبی که در آن هست.

تغمّرت: آب کمی خوردم که از همان کاسه کوچک یعنی- غمر مشتق شده است. فلان مغامر خود را در جنگ و سختی افکند یا اینکه بخاطر وارد شدن و فرو رفتن در کارزار چنان گفته اند همانطور که می گویند:

یخوض الحرب- و یا به تصوّر- غماره- یعنی گروه زیاد و پراکنده- مردم که او را- مغامر- گویند و بصورت صفت درآمده است مثل صفت- هودج و مانند اینها.

(غمز) [غمز]

اصل غمز- اشاره نمودن با پلک چشم یا دست به چیزی است که در آن عیبی

---

(۱) آنها را در گرداب نادانی واگذار.

(۲) کسانی که در ورطه و غرقاب جهالت بی خبرانند.

هست و معیوب است و از این معنی گفته می شود: ما فی فلان غمیزه: در او نقصی و عیبی نیست که به آن اشاره شود، جمعش- غمائز- است در آیه: (وَ إِذا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغامَزُونَ

- ۳۰/ مطفّفین) «۱» اصل واژه- غمز- از عبارت- غمزت الکبش- گرفته شده، در وقتی که می خواهند گوسفند را با سنگین و سبک کردن، بدانند پرگوشت و پر چربی است یا نه، مثل- عبطته: گوسپند را وزن کردم.

(غمض) [غمض]

الغمض: خوابی که بر انسان عارض می شود، می گویی: ما ذقت غمضا و لا غماضا:

نخوابیدم و طعم خواب را نچشیدم و به این اعتبار گفته می شود: ارض غامضه و غمضه:

زمینی گود و مغاک. دار غامضه: خانه ای که در معبر و شارع نباشد.

غمض عینه و اغمضها: پلک چشمش را بر هم نهاد و چشم خود را بست و سپس واژه- غمض- برای سهل انگاری و غفلت استعاره می شود، در آیه گفت: (وَ لَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ- ۲۳۷/ بقره) «۲».

(غنم) [غنم]

الغنم (گوسپند) که معروف است، در آیه گفت:

---

(۱) یعنی مجرمین و تبهکاران همینکه در دنیا به مؤمنین برخورد می کردند می خندیدند و با چشمک زدن در آنها عیب و نقص می دیدند همواره شیوه بدبینان و کینه توزان در میان جوامع صالح و پاک چنین است که عیبها رای بزرگ، و خوبیها رای با بغض و عداوت یا نادیده می گیرند و یا کوچک می کنند، شاعری در وصف بدبینان و خوش بینان یا دشمنان و دوستان می گوید:

و عین الرّضا عن کلّ عیب کلیله و لکنّ عین السّخط تبدی المساویا

دیده پاک و خشنود از مشاهده عیب و نقص خسته است و صرف نظر می کند ولی دیدگان بدبین و کینه توز یا ناخشنود عیب پوشیده رای آشکار و زشتیهای نبوده رای آشکار می کند.

(۲) ترجمه تمام این آیه چنین است: شما که ایمان آورده اید از پاکیزها که بدست می آورید و آنچه از زمین برایتان بیرون می آوریم انفاق کنید و ببخشید نه اینکه از پلیدیها باشد که اگر بخودتان بدهند نمی گیرید جز اینکه از آنها چشم می پوشید بدانید که خداوند بی نیاز و ستوده است.

(وَ مِنَ الْبَقَرِ وَ الْغَنَمِ حَرَّمْنا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُما- ۱۴۶/ انعام) «۱» الغنم: رسیدن به غنم یا گوسفند و دسترسی یافتن به آن، سپس در باره هر غنیمتی که از دشمنان و غیر ایشان در دسترس قرار گیرد و بدست آید بکار رفته است، در آیات:

(وَ اعْلَمُوا أَنَّما غَنِمْتُمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۴۱/ انفال) «۲» (فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلالًا طَيِّباً- ۶۹/ انفال) «۳» مغنم: سودی یا چیزی که بدون دسترنج بدست آمده است، جمعش مغانم- در آیه: (فَعِنْدَ اللَّهِ مَغانِمُ كَثِيرَةٌ- ۹۴/ نساء) (در پیشگاه خدای سود و غنیمت های بسیاری برای شما هست).

(غنی) [غنی]

الغنی، در گونه ها و اقسامی مختلف بکار می رود:

اوّل- در معنی بی نیازی مطلق و این نیست مگر برای خدای تعالی و همانست که در آیات زیر بیان شده است:

(إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ- ۶۴/ حجّ) (أَنْتُمُ الْفُقَراءُ إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ- ۱۵/ فاطر) دوّم- کم نیازی و احتیاجات کم و اندک و همانست که در آیه: (وَ وَجَدَكَ عائِلًا فَأَغْنى- ۸/ ضحی) اشاره شده است و این همان غنایی است که در سخن پیامبر (ص) یادآوری شده است که فرمود: «الغنی، غنی النّفس».

---

(۱) مربوط بحرام نمودن چربی گاو و گوسفند به بنی اسرائیل در زمان حضرت موسی است

(۲) بدانید که هر چه غنیمت گرفته اید یک پنجم آن از خدای، پیامبر و خویشان او و یتیمان و تنگدستان و در راه مانده هاست.

(۳) پس از آنچه که غنیمت گرفته اید حلال، و پاکیزه بخورید و خدای را پروا داشته باشید که آمرزنده و رحیم است.

(بی نیازی واقعی، عزّت نفس و بی نیازی روحی و نفسانی است) سوّم- غنی- در معنی زیادی دستآورده ها بر حسب گونه گونی مردم، مثل آیات: (وَ مَنْ کانَ غَنِیًّا فَلْیَسْتَعْفِفْ- ۶/ نساء) (الَّذِینَ یَسْتَأْذِنُونَکَ وَ هُمْ أَغْنِیاءُ- ۹۳/ توبه) (لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِیرٌ وَ نَحْنُ أَغْنِیاءُ- ۱۸۱/ آل عمران) «۱» این مطلب، یعنی مفهوم آیه اخیر را وقتی که آیه: (مَنْ ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً- ۲۴۵/ بقره) نازل شد گفتند (یعنی خدا از ما قرض می خواهد؟ و این مطلب نهایت کوتاه بینی چنان کسان را می رساند که یاری و وام دادن به مستضعفین را بحساب قرض و وام دادن به ذات خدا تلقّی کردند). و آیه: (یَحْسَبُهُمُ الْجاهِلُ أَغْنِیاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ- ۲۷۳/ بقره) دارای عزّت نفس و بی نیازی معنوی هستند بطوریکه شخص نادان آنها را اغنیاء می پندارد زیرا در آنها پارسائی و خودداری از حرام و لطف و مهربانی می بینند. «۲»

---

(۱) خداوند سخن کسانی را که گفتند او نیازمند است و ما اغنیاء و بی نیازیم شنید، اینگونه کسان همان شیفتگان و فریفتگان سرمایه و مال و جاهند که با غروری احمقانه و شیطان منشانه و با تمام نیازهای نفسانی، و روحی، خود را با خدای جهانیان قیاس می کنند بلکه خدای را نیازمند و خود را بی نیاز می پندارند زهی تصوّر باطل، زهی خیال محال، انسانی که با چند دقیقه بسته شدن راه تنفّسش به گور سپرده می شود و کوچکترین موجودات یعنی میکرب او را از پای درمی آورد و دو سه شب بی خوابی کلافه اش می کند و به عجز و ناتوانی شدید دچار می شود چگونه خود را بی نیاز می داند راستی که به گفته قرآن: (فَاعْتَبِرُوا یا أُولِی الْأَبْصارِ- ۲/ حشر).

ای کسانی که دیده بصیرت دارید از حال زار چنان گستاخان یاوه سرا عبرت گیرید. و در عصر خود دیدیم که یکی از زمامداران کشورهای مقتدر جهان که بیش از ده میلیون انسان را در کشورش قتل عام کرده است (به نقل از کتاب- جهان در قرن بیستم) در موقع مرگ بیش از پنجاه پرفسور و دکتر برای ادامه ده دقیقه بیشتر زندگی او تلاش کردند امّا به حکم:

(کُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ- ۱۸۵/ آل عمران) تمام قدرتش همچون کفی بر سطح آب، پوچ و باطل شد و تسلیم امر و فرمان حقّ.

(۲) تعرفهم بسیماهم ...- تو ای پیامبر (ص) آنها را با سیما، و چهره شان می شناسی و از مردم تقاضایی نمی کنند و از خیر و نیکی انفاق می کنند و خدای به آنها آگاه است این آیه صفت انسانهای برتر و اصحاب صفّه را بیان می کند.

و بر این معنی است سخن پیامبر علیه السّلام به «معاذ بن جبل» «۱» که فرمود: «خذ من اغنیائهم و ردّ فی فقرائهم» (از اغنیاء و بی نیازان شان بگیر و به نیازمندانشان رد کن).

و این معنی همانست که شاعر گوید: (قد یکثر المال و الانسان مفتقر (مال فراوان می شود ولی انسان نیازمند) غنیت بکذا غنیانا و غناء و استغیت و تغنّیت و تغانیت: صور افعال این فعل است، یعنی از آن بی نیاز شدم و به آن بسنده کردم، خدای تعالی گوید: (وَ اسْتَغْنَی اللَّهُ- ۶/ تغابن) (وَ اللَّهُ غَنِیٌّ حَمِیدٌ- ۱۶/ تغابن(اغنانِی) بکذا و اغنی عنه کذا: وقتی است که او رای کفایت کند.

در آیات: (ما أَغْنی عَنِّی مالِیَهْ- ۲۸/ حاقّه) «۲» (ما أَغْنی عَنْهُ مالُهُ- ۲/ مسد)

---

(۱) معاذ بن جبل- یکی از اصحاب بزرگوار پیامبر (ص) است که در باره اش فرمود: یأتی معاذ بن جبل یوم القیامه امام العلماء برتبه» یعنی معاذ در روز قیامت پیشاپیش علماء است و در درجه ای بالاتر از آنها، و نیز فرمود: «اعلم امتی بالحلال و الحرام معاذ بن الجبل» یعنی داناترین فرد امّتم بحلال و حرام معاذ بن جبل است.

معاذ خود می گوید: همینکه پیامبر مرا به یمن فرستاد به من گفت در آنجا اگر کار قضا و داوری پیش آمد، به چه چیز قضاوت می کنی گفتم بآنچه که در کتاب خدا است فرمود: اگر کتاب خدا نبود، گفتم: بآنچه که پیامبر خدا حکم کرده است، فرمود: اگر در آن هم نبود: قال اجتهد برایی و لا- آلو: گفتم در آن امر اجتهاد برأی می کنم و کوتاهی هم نمی نمایم، سپس پیامبر دست بر سینه ام نهاد و گفت: «الحمد للّه الّذی وفّق رسول اللّه یرضی رسول اللّه» حمد و سپاس برای خدایی که رسولش را به آنچه که خشنودش می کند توفیقش داد. اسحق بن یحیی از مجاهد خبر داده است که پیامبر (ص) وقتی که به جنگ حنین روی آورد، معاذ بن جبل را در مکّه باقی گزارد حتّی یفقه اهل مکّه یقرئهم القرآن: تا اهل مکّه را فقه دین بیاموزد و قرآن را برایشان قرائت کند.

عمر خلیفه دوّم در خطبه اش: گفت: کسی که می خواهد از فقه پرسش کند بحضور معاذ بن جبل برود.

کعب بن مالک می گوید: در زمان حیات پیامبر (ص) و همچنین در دوران ابو بکر در مدینه فتوی می داد.

ابن مسعود در باره معاذ می گوید: انّ معاذا کان امّه قانتا للّه حنیفا- همینکه به ابن مسعود گفتم این مطلب در باره حضرت ابراهیم آمده است پاسخ می دهد (امّه) یعنی کسیکه مردم را خیر می آموزد و (قانت) کسی است که مطیع محض خدای تعالی و رسول او است و معاذ چنین است.

(الطّبقات الکبری ۲/ ۴۸ تا ۳۵۲- کاتب واقدی) [.....]

(۲) ای وای و افسوس که ثروت و سرمایه ام مرا از عذاب کفایت و بسنده نکرد.

(لَنْ تُغْنِیَ عَنْهُمْ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَیْئاً- ۱۰/ آل عمران) «۱» (ما أَغْنی عَنْهُمْ ما کانُوا یُمَتَّعُونَ- ۲۰۷/ شعراء) (لا تُغْنِ عَنِّی شَفاعَتُهُمْ- ۲۳/ یس) «۲» (وَ لا یُغْنِی مِنَ اللَّهَبِ- ۳۱/ مرسلات) «۳» الغانیه: زنی که در برابر شوهرش از زینت و آرایش بی نیاز است یا بخاطر زیبائیش مستغنی از زیور و زینت است.

(غَنَی) فی مکان کذا: وقتی است که کسی ماندنش در جایی طولانی شود و از غیر آن مکان بی نیاز باشد در آیه: (کَأَنْ لَمْ یَغْنَوْا فِیهَا- ۹۲/ ۱/ اعراف) «۴» مغنی: برای اسم مکان و مصدر هر دو هست.

غنّی، اغنیه و غنا: آواز خواند، گفته شده- تغنّی به معنی استغنی- است و حدیث

---

(۱) مال و فرزندانشان هرگز از خدای بی نیازشان نخواهد کرد.

(۲) آیه فوق در سوره یس است و گفتار مؤمن آل یاسین (حبیب نجّار است) که از شهر دوری با سرعت می آید و می گوید: ای مردم پیرو پیامبران باشید همانهائیکه اجر و مزدی از شما نمی خواهند و هدایت شده اند چگونه خدایی که مرا بر فطرت آفرید و باو بازگشت می کنیم پرستش نکنم، آیا غیر او خدا بتی یا خدایی اتّخاذ کنم که هرگز از زیان و ضرری که خدا برای من بخواهد بسنده ام نکنند و حاجتم نتوانند داد.

ابن عساکر در تاریخ دمشق می نویسد: عن عبد الرّحمن بن ابی لیلا- عن ابیه، قال رسول اللّه (ص) الصّدیقون ثلاثه (حبیب النّجار) مومن آل یس و (حزبیل) مؤمن آل فرعون و (علیّ بن أبی طالب) و هو افضلهم. و باز در روایتی دیگر می نویسد: عن ابی الزّبیر عن جابر عن النّبی انّه قال ثلاثه ما کفروا باللّه قطّ، مؤمن آل یاسین و علیّ بن أبی طالب و آسیه امرأه فرعون یعنی صدّیقون سه نفرند: ۱- مؤمن آل یاسین ۲- مؤمن آل فرعون ۳- و افضل برایشان علیّ بن أبی طالب. و سه نفرند که هرگز به خدای کفر نورزیده اند و بت نپرستیده اند مؤمن آل یس و علیّ بن ابی طالب و آسیه همسر فرعون. روایت فوق در تاریخ بغداد از خطیب تبریزی (۵/ ۵۹۵) نیز آمده است و همچنین حافظ ابو نعیم در کتاب معرفه الصّحابه ص ۲۲. (ترجمه الامام علیّ بن أبی طالب من تاریخ مدینه دمشق، از حافظ ابو القاسم علیّ بن حسن بن هبه اللّه شافعی معروف به ابن عساکر از علماء قرن ششم ه)

(۳) و نه اینکه از لهیب و حرارت آتش بی نیاز می کند و نگه می دارد.

(۴) تمام آیه چنین است: (الَّذِینَ کَذَّبُوا شُعَیْباً کَأَنْ لَمْ یَغْنَوْا فِیهَا) زلزله و عذاب آنها را آنچنان فرو گرفت که در خانه خویش بی جان باقی ماندند گویی کسانی که شعیب را تکذیب کرده بودند هرگز در آنجا نبوده اند و اقامت نداشته اند.

پیامبر علیه السّلام که فرمود: «من لم یتغنّ- بالقرآن» «۱».

(غیب) [غیب]

الغیب: مصدری است یعنی پنهان شدن خورشید و غیر آن وقتی که از چشم پوشیده شود. غاب عنّی کذا: از دیده ام پنهان شد، در آیه گفت: (أَمْ كانَ مِنَ الْغائِبِينَ- ۲۰/ نمل) (سخن حضرت سلیمان در باره ندیدن هدهد است)

---

(۱) تمام حدیث فوق در مآخذ معتبر دیگر چنین است: «انّ هذا القرآن نزل بحزن فاذا قرأتموه فابکوا فان لم تبکوا فتباکوا فمن لم یتغنّ بالقرآن فلیس منّا» ابو عبید می گوید: سفیان بن عیینه این حدیث را اینطور نقل کرده است: «لیس منّا من لم یستغن بالقرآن عن غیره» یعنی کسی که با قرآن و هدایت آن از غیر قرآن بی نیاز نشده است از دین ما نیست.

ابو عبید، معنی با صوت و آهنگ خواندن قرآن را از مفهوم آن حدیث نمی داند و می گوید: «و لو کان معناه التّرجیع لعظمه المحنه علینا بذلک اذ کان من لم یرجّع بالقرآن فلیس منه علیه السّلام» یعنی اگر معنی خواندن قرآن با آهنگ منظور باشد که نیست کار بر ما مشکل می شود زیرا بنا به این معنی هر کسی نتواند قرآن را با آهنگ بخواند از پیامبر نیست و این سخنی ناگوار و بیهوده است.

نظر ابو عبید را شریف مرتضی علی بن حسین موسوی علوی در کتاب (امالی المرتضی) چندین بار در ذیل تأویل حدیث فوق تأیید و تشریح کرده است و می گوید احتمال دارد معنی «من لم یتغن» از عبارت- غنی الرّجل بالمکان باشد یعنی کسی که باقیماندن و اقامتش در جایی طولانی می شود و خداوند هم در آیه: (كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا- ۹۲/ اعراف) همان معنی را اشاره کرده است و (و لیس منّا) در حدیث هم یعنی روش و اخلاق پیامبر (ص) نیست، که با اشعاری از شعراء عرب مثل اعشی و نابغه استشهاد کرده است، اعشی می گوید:

و کنت امرأ زمنا بالعراق عفیف المناخ طویل التغن

که منظورش بی نیازی و استغنای اوست و نیز گفته شده «لم یتغن بالقرآن» منظور کسی است که آشکارا قرآن را قرائت نکند. ازهری می گوید یتغنی بالقرآن- که در حدیثی دیگر هم آمده است یعنی یجهر به، آشکارا و روشن قرائت کند و نیز به معنی- تحسین القراءه و ترقیقها: یعنی نیکو خواندن و با نرمی قرائت کردن نیز هست در نظر اعراب هم کسی که در خواندن چیزی بانگ بردارد صدایش را (غنا) گویند.

غناء: با فتحه (غ) سود و منفعت و (غناء) با کسره آواز و (غنی) آسایش و رفاه مالی.

ابن اعرابی می گوید: قبل از اسلام اعراب با رکبانی یعنی آوازی با صدای مخلوط و کشیده و خوش آهنگ تغنّی می کردند مثلا- هر وقت بر شتر می نشستند یا در فضای خانه بودند و در بیشتر حالات آواز (رکبانی) می خواندند، همین که قرآن نازل شد، پیامبر (ص) فرمود: کسی که آشکارا قرآن را (رکبانی) بخواند از ما نیست و در احادیث، منظور از- تغنّی غناء- آواز اهل

لهو و لعب مقصود نیست.

لیس المراد (الغناء) المعروف بین اهل اللّهو و اللّعب.

(لسان العرب ۵/ ۱۳۶- المحکم و المحیط الاعظم ۶/ ۱۴ امالی المرتضی ۱/ ۳۴ و ۳۵- مجمع البحرین ۱/ ۳۲۱).

ص: ۷۲۲

واژه- غیب- به معنی- غائب- در باره هر چیز نهفته ای که از حسّ و آنچه را که از علم انسان پوشیده باشد بکار رفته است، در آیه: (وَ ما مِنْ غائِبَةٍ فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ- ۷۵/ نمل) «۱» به چیزی اگر (غیب و غائب) گفته شود باعتبار غائب بودن آن از مردم است نه برای خدای تعالی که هیچ چیز بر او پوشیده نیست، چنانکه گفت:

(لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الْأَرْضِ- ۳۴/ آل عمران) «۲» (عالِمُ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ- ۷۳/ انعام) یعنی: آنچه را که از شما پوشیده است و آنچه را که مشاهده اش می کنید (خداوند بر آنها آگاه و عالم است.) ولی واژه- غیب- در آیه: (یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) آن چیزی است که در تحت حواسّ واقع نمی شود، و خردهای بدیع هم بر آن حکم نمی نماید و جز این نیست که با خبر دادن پیامبران علیهم السّلام آنها دانسته می شوند و با نپذیرفتن و دفع آنها نام الحاد بر انسان اطلاق می شود. کسانی گفته اند- غیب- در آیه: (یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) همان قرآن است. و کسانی که می گویند- غیب- به معنی (قدر) است اشاره ای از سوی ایشان به بعضی از مقتضیاتی است که لفظ غیب آن را حکم می کند.

بعضی از علماء «۳» گفته اند آیه: (یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) معنایش این است که وقتی کسانی

---

(۱) هیچ نهفته و غائبی در آسمان و زمین نیست مگر اینکه در کتابی روشن و آشکار است.

(۲) مثقال و ذرّه ای نه در آسمانها و نه در زمین از او دور و پوشیده نیست. شیخ سعدی شیرازی در سر آغاز بوستانش ضمن قصیده ای مفصّل در توحید چنین می گوید:

بر او علم یک ذرّه پوشیده نیست که پیدا و پنهان بنزدش یکی است

نه بر اوج ذاتش پرد مرغ و هم نه بر ذیل وصفش رسد دست فهم

بشر ماوراء جلالش نیافت بصر منتهای کمالش نیافت

محیط است علم ملک بر بسیط قیاس تو بر وی نگردد محیط

نه ادراک بر کنه ذاتش رسد نه فکرت به غور صفاتش رسد

(۳) ابو مسلم اصفهانی رحمه اللّه می گوید: (غیب) در آیه فوق مصدر است به جای اسم فاعل مثل صوم به معنی صائم و (زور) به معنی زائر در آیه (یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) نظرش این است که (بالغیب) صفت مؤمنین است باین معنی که چنین کسان در آشکار و نهان ایمان به خدای دارند نه مثل منافقین که هر گاه به مؤمنین بر خورد

از شما غائب شدند یعنی چنان کسان مانند منافقین نیستند که در باره شان گفته شده:

(وَ إِذا خَلَوْا إِلی شَیاطِینِهِمْ قالُوا إِنَّا مَعَکُمْ إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ- ۱۴/ بقره) و بر این اساس آیات: (الَّذِینَ یَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَیْبِ ۴۹/ انبیاء) (مَنْ خَشِیَ الرَّحْمنَ بِالْغَیْبِ- ۳۲/ ق) (وَ لِلَّهِ غَیْبُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۲۳/ هود) (أَطَّلَعَ الْغَیْبَ- ۷۸/ مریم) (فَلا یُظْهِرُ عَلی غَیْبِهِ أَحَداً- ۲۶/ جنّ) (لا یَعْلَمُ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ الْغَیْبَ إِلَّا اللَّهُ- ۶۵/ نمل)

می کنند، می گویند: مؤمنیم، و زمانی که با دوستان همفکر و شیطانیشان خلوت می کنند می گویند با شما هستیم و مؤمنین را استهزاء می کنیم، نظیر این معنی آیه: (ذلِکَ لِیَعْلَمَ أَنِّی لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَیْبِ- ۵۲/ یوسف) یعنی آن کار برای این است که تا بداند در پنهانی و غیبتش او را خیانت نکرده اند و نیز در عبارتی که کسی به دیگری می گوید: نعم الصّدیقین لک فلان یظهر الغیب: چه دوست خوبی است فلانی برای تو که در نبودنت دوستی را ظاهر می کند و همه اینها مدح مؤمنین است زیرا که ظاهرشان با باطنشان موافقت دارد و با حال منافقین که با دهانشان چیزی می گویند که در دلهاشان نیست فرق دارد. ابو مسلم رضوان اللّه علیه برای اثبات نظرش با موری استدلال می کند:

اوّل- می گوید: آیه: (وَ الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَیْکَ وَ ما أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِکَ وَ بِالْآخِرَهِ هُمْ یُوقِنُونَ- ۳/ بقره) ایمان به اشیاء غائب است و اگر موارد از (الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) ایمان به اشیاء غائب بود بایستی معطوف همان معطوف علیه باشد و این امر جایز نیست.

دوّم- اینکه اگر ایمان به غیب را بر این حمل کنیم که انسان غیب می داند بر خلاف آیه: (وَ عِنْدَهُ مَفاتِحُ الْغَیْبِ لا یَعْلَمُها إِلَّا هُوَ- ۵۹/ انعام) است امّا اگر آیه را به مفهومی که گفتیم تفسیر کنیم چنین محظور و مانعی در بین نخواهد کرد.

سوّم- اینکه لفظ (غیب) جایز است که اطلاقش بر کسی و چیزی باشد که حضورش نیز جایز است بنابر این اطلاق لفظ غیب بر ذات و صفات خدای تعالی جایز نیست پس در آیه: (الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) هر گاه مراد ایمان به غیب باشد ایمان به ذات و صفات خدای تعالی در آن داخل نمی شود و چیزی جز ایمان به آخرت باقی نمی ماند و این امر جایز نیست، زیرا رکن بزرگتر در ایمان همان ایمان به ذات و صفات خدا است پس چگونه ممکن است لفظ بر چیزی غیر از آن معنی که اقتضاء دارد حمل شود و از معنی اصلیش خارج می شود.

امّا اگر در تفسیری که برگزیدیم حمل کنیم چنان محظوری لازم نمی آید. (به نقل از تفسیر کبیر فخر رازی ۲/ ۲۸).

نتیجه اینکه- غیب- همان غیاب است.

(ذلِکَ مِنْ أَنْباءِ الْغَیْبِ- ۴۴/ آل عمران) (وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُطْلِعَکُمْ عَلَی الْغَیْبِ- ۱۷۹/ آل عمران) (إِنَّکَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُیُوبِ- ۱۰۹/ مائده) (إِنَّ رَبِّی یَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَّامُ الْغُیُوبِ- ۴۸/ سباء) (اغابَتِ) المَرأه: شویش غائب شد. و در صفت زنان پارسا و صالحه گفته است:

(حافِظاتٌ لِلْغَیْبِ بِما حَفِظَ اللَّهُ- ۳۴/ نساء) یعنی در غیاب شوهرانشان چیزی که برای شوهر ناپسند باشد انجام نمی دهند.

(غِیبَه:) این است که انسان را با عیبی که در او هست بدون اینکه نیازی به ذکرش باشد یادآوری نمایند خدای تعالی گفت: (وَ لا یَغْتَبْ بَعْضُکُمْ بَعْضاً ۱۲/ حجرات). «۱»

---

(۱) چنانکه در صحیح بخاری از داود بن سرحان از حضرت صادق (ع) روایت شده است که: «قال رسول اللّه (ص) اذا رأیتم اهل الرّیب و البدع من بعدی فاظهروا البرائه منهم و اکثروا من سبّهم و القول فیهم و الوقیعه و باهتوهم کیلا یطمعوا فی الفساد فی الاسلام و یحذرهم النّاس و لا یتعلمون من بدعهم یکتب اللّه لکم الحسنات و یرفع لکم به الدّرجات فی الآخره)».

حدیث فوق در مورد غیبتهای استثنائی است که در اصطلاح سیاست امروز آن را افشاگری می نامند، می فرماید: زمانی که دیدید شایعه پراکنان و بدعتگذاران سوء و باطل و کسانی که بعد از من شک و تردید در دین و امّت ایجاد می کنند، آشکارا از آنها برائت و دوری بجوئید و ناسزا و سخن رسوا کننده در باره شان زیاد بگوئید بهتانشان بزنید تا طمع نکنند که در حکومت اسلامی فساد ایجاد کنند و تا اینکه مردم از آنها دوری کنند و از بدعتهاشان نیاموزند و یاد نگیرند که خداوند برای شما حسنات و مقام و درجات رفیعی در آخرت قرار می دهد. موارد استثنائی دیگر در غیبت مثل:

۱- شهادت ۲- نهی از منکر ۳- اندرز به طرف مشورت ۴- و عیبجویی از شاهد و راوی (که به غلط و بطور مجعول شهادت و روایت می کنند).

۵- در برتری دادن بعضی دانشمندان بر دیگری.

۶- غیبت متظاهر به فسق که باکی از گناه ندارد.

۷- یادآوری کسی که عیبی در جسم اوست مثل: لنگ و کور نه به طریق تحقیر و سرزنش بلکه در حضور کسی که او را بخوبی می شناسد.

۸- و غیبت در هشدار دادن و تنبیه بر خطا در مسائل علمی به قصدی که دیگری در آن خطا تبعیّت او را نکند. و در حدیثی دیگر آمده است که: «من ذکر رجلا من خلفه بما هو فیه ممّا عرفه النّاس لم یغتبه» کسی که

(غَیابَه:): زمین گود و فرو رفته.

غابه: هم از همین واژه (غیابه) است یعنی بیشه زار، گفت:

(فِی غَیابَتِ الْجُبِّ- ۱۰/ یوسف) یعنی در ته چاه. می گویند: هم یشهدون احیانا و یتغایبون احیانا: گاهی حاضر می شوند و زمانی غائب.

و آیه: (وَ یَقْذِفُونَ بِالْغَیْبِ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ- ۵۳/ سباء) از جائی که با دیدگان ظاهر و باطن او را درک نمی کند.

(غوث) [غوث]

الغوث: در یاری نمودن گفته می شود و- غیث- در باران. استغثته: از او یاری خواستم یا طلب باران کردم أغاثنی: یاریم کرد و به فریادم رسید که از واژه- غوث- است ولی- غاثنی- از واژه- غیث- است.

غوّثت: از غوث و یاری نمودن است، در آیات:

(إِذْ تَسْتَغِیثُونَ رَبَّکُمْ- ۹/ انفال) «۱» (وَ إِنْ یَسْتَغِیثُوا یُغاثُوا بِماءٍ کَالْمُهْلِ- ۲۹/ کهف) «۲».

و صحیح است که- یستغیثوا- از واژه- غیث- یعنی طلب آب و یا از- غوث- یعنی طلب یاری باشد. و همچنین- یغاثوا- که در آیه هست مبتداء و خبر است هر دو

دیگری را در غیابش به آنچه را که در آن هست و مردم می دانند و می شناسند ذکر کند غیبت نکرده است مثل صفات تندی و خشم و شتاب زدگی و از این قبیل صفات که در میان مردم آشنا و مشهور است.

اگر عیبی در کسی باشد ذکر آن در غیابش غیبت است و اگر عیبی در آن نباشد بازگو کردنش بهتان است. (سفینه البحار ۱/ ۶۳- صحیح بخاری کافی/ شیخ کلینی ۲/ ۳۵۸- مجمع البحرین ۲/ ۱۳۶).

(۱) از پروردگارتان یاری خواستید (فَاسْتَغاثَهُ الَّذِی مِنْ شِیعَتِهِ عَلَی الَّذِی مِنْ عَدُوِّهِ- ۱۵/ قصص) ۲- در باره حضرت موسی است که یکی از یارانش علیه دشمنش از او کمک خواست.

(۲) مجرمین و کفّار دوزخی که از تمام نعمت های نوشیدنی و خوردنی در دنیا بهره مند بودند و از ستمکاری به دیگران باکی نداشتند همین که در جهنّم کمک می طلبند با آبی چون گداخته ای از فلزّات یاری می شوند. [.....]

معنی یاری و باران در آن صحیح است.

(غیث:) مطر یا باران است در آیه: (کَمَثَلِ غَیْثٍ أَعْجَبَ الْکُفَّارَ نَباتُهُ- ۲۰/ حدید) «۱» شاعر گوید:

سمعت النّاس ینتجعون غیثا فقلت لصیدح انتجعی بلالا «۲»

(غور) [غور]

الغور: فرو رفتگی و گودی زمین.

غار الرّجل و اغار: آن مرد به غیرت آمد و رشک نمود.

غارت عینه غورا و غورا: چشمش از اشک خشک شد، در آیات:

(ماؤُکُمْ غَوْراً- ۳۰/ ملک) یعنی کم شونده و فرو رونده.

(أَوْ یُصْبِحَ ماؤُها غَوْراً- ۴۱/ کهف) (غار:) مغّاره و شکاف کوه: گفت (إِذْ هُما فِی الْغارِ- ۴۰/ توبه) بطور کنایه به بطن و عورت- غارین می گویند.

(مَغار:) جای فرو رفته، گفت: (لَوْ یَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغاراتٍ أَوْ مُدَّخَلًا- ۵۷/ توبه) (هر گاه پناهگاه و یا نهان گاه و گریزگاهی می یابید در حالی که گستاخی و چموشی می کنند به سوی آنها روی می آورند) غارت الشّمس غیارا: خورشید نهان شد، شاعر گوید:

هل الدّهر الّا لیله و نهارها و الّا طلوع الشّمس ثمّ غیارها «۳»

غوّر: به سختی فرود آمد.

---

(۱) بدانید که زندگی این جهان و حیات دنیا سرگرمی و بازیچه و زینتی است و مایه تفاخر و تکاثر در میان خودتان و همچنین زیاده طلبی اموال و اولاد مانند بارانی که رویانیدن گیاه آن کفّار را به شگفتی می آورد و سپس می خشکد و آنها را در دشت می بینی و سپس ریز ریز و پراکنده شوند.

(۲) شعر از ذو الرّمه است خطاب به- صیدح- که اسم ناقه اوست می گوید شنیدم که مردم طلب باران می کنند من هم به صیدح گفتم تو هم برای تر کردن گلویت ناله ای سر ده و طلب باران کن.

(۳) شعر از- ابو ذؤیب هذلی است- که چه نیکو، گذاران روزگار و عدم سکون زندگی را با تشبیهاتی محسوس بیان کرده می گوید: آیا روزگار مگر بجز شب و روزی است که پیاپی است و مگر جز این است که خورشید طلوع می کند، و سپس

نهان می شود. (مقائیس اللّغه ۴/ ۴۰۱).

ص: ۷۲۷

اغار علی العدوّ اغاره و غاره: بر دشمن تاخت و تاز آورد، در آیه گفت: ((فَالْمُغِیراتِ) صُبْحاً- ۳/ عادیات) «۱» که عبارت از خیل و ستوران است.

(غیر) [غیر]

غیر بر چند وجه گفته می شود:

اوّل این است که برای نفی مجرّد و مطلق باشد بدون اثبات کردن معنایی در چیزی به وسیله آن مثل عبارت- مررت برجل غیر قائم- یعنی به مردی که ایستاده نبود گذشتم، در آیات:

(وَ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَواهُ بِغَیْرِ هُدیً مِنَ اللَّهِ- ۵۰/ قصص) «۲» (وَ هُوَ فِی الْخِصامِ غَیْرُ مُبِینٍ- ۱۸/ زخرف)

شعر ابو ذؤیب مفهوم متعالی از آیات متعدّد قرآنی است که تازیانه عبرتی بر گرده مستکبرین و طاغوت های زمان است که با پرستش زندگی، و روزگار و شیفتگی به جاه و قدرت و مقام از گذشت زمان غافلند، چنانکه در قرآن می گوید: (تِلْکَ الْأَیَّامُ نُداوِلُها بَیْنَ النَّاسِ ...- ۱۴۰/ آل عمران) سعدی می گوید:

کدام باد بهاری وزید در عالم که باز در عقبش نکبت خزانی نیست

خوشست عمر دریغا که جاودانی نیست پس اعتبار بر این پنج روز فانی نیست

درخت قد صنوبر خرام انسان را مدام رونق نوباوه جوانی نیست

(رحمه اللّه علیه)

(۱) سوگندهای قرآن که گونه ای شهادت از مورد سوگند است غالبا آنچنان شکوهمندی و عظمتی دارد که گویی روح و حیات یک جامعه را در بر می گیرد یکی از آن سوگندهای با عظمت، آیه: (فَالْمُغِیراتِ صُبْحاً- ۳/ عادیات) که اشاره ای به شب زنده داران و سحر خیزان است که همچون سپاه کفر تن آسانی، و خواب غفلت آنها را فرا نگرفته بلکه صبحگاهان بر دشمن یورش می برند تا دشمن را آگاه سازند که رمز سعادت و سلامت جامعه نه در خواب و غفلت و سرمستی است بلکه در هشیاری و بیداری و خدا پرستی است، شگفتی در این است که خداوند بهمان مرکب های و ستورانی که چنین عظمتی می آفرینند و یاور سپاهیانند با حرکت سریعشان و با هجوم به دشمن گرد و غبار برمی افشانند. سوگند می خورد و آنها را شاهد چنان حالتی انسانی در دفاع از امّت اسلامی می داند و سپس می گوید: به راستی که انسان از نظر کلّی به پروردگارش ناسپاس است و خود بر این امر گواه است زیرا برای دوستی مال و ثروت حریص است و در باره کسانی که از سیره خدا پرستی و شب بیداری پیروی می کنند می گوید: پروردگارشان به حالشان آگاه است.

(۲) چه کسی گمراه تر از آن کسی است که هواهای نفسانی خویش را بدون هدایتی از سوی خدا پیروی می کند؟!

(وَ هُوَ فِی الْخِصامِ غَیْرُ مُبِینٍ- ۱۸/ زخرف) «۱» دوّم- غیر، به معنی (الّا) و حرف استثناء که بعد از- غیر- جمله مستثنی می شود و اسم نکره به وسیله آن وصف می شود، مثل: مررت بقوم غیر زید: بر گروهی مگر زید گذشتم، در آیات:

(ما عَلِمْتُ لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرِی- ۳۸/ قصص) (ما لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرُهُ- ۵۹/ اعراف) (هَلْ مِنْ خالِقٍ غَیْرُ اللَّهِ- ۳/ فاطر) سوّم- (غیر) برای نفی صورت بدون مادّه آن بکار می رود مثل عبارت: الماء اذا کان حارّا غیره إذا کان باردا: وقتی که آب گرم باشد و غیر آب وقتی که خنک باشد. (که واژه- غیر- در این عبارت نفی گرمی آب از غیر آن که خنک است نموده) «۲» در آیه:

(کُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَیْرَها- ۵۶/ نساء) «۳».

چهارم- (غیر) در صورتی بکار رود که ذات شی ء را در بر گیرد، مثل آیات: (الْیَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذابَ الْهُونِ بِما کُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ غَیْرَ الْحَقِّ- ۹۳/ انعام) یعنی باطل نه حقّ «۴».

(وَ اسْتَکْبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِّ- ۳۹/ قصص) (أَ غَیْرَ اللَّهِ أَبْغِی رَبًّا- ۱۶۴/ انعام) (وَ یَسْتَخْلِفُ رَبِّی قَوْماً غَیْرَکُمْ- ۵۷/ هود)

---

(۱) و او در دشمنی نهانی و آشکارا است.

(۲) مفهوم سوّم «غیر» که در متن آمده تأیید کننده آیه: (اللَّهُ الَّذِی رَفَعَ السَّماواتِ بِغَیْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَها- ۲/ رعد) است که در زیرنویسی واژه رفع- به تفصیل بیان شد و اینجا تأییدی از نظر راغب در تفسیر (غیر) بر آن معنی است یعنی آسمانها و زمین و ستارگان با نیروهایی برپا داشته شده که ما نمی بینیم و گر نه علّتی بر حرکت و برپاداشتن آنها وجود دارد و این خود یکی از معجزات بزرگ با فصاحت علمی قرآن است که گاهی در یک واژه به یک اصل کلّی آفرینش که از دید معمولی بشر پنهان و پوشیده است اشاره می کند.

(۳) پوستی که پخته شده است.

(۴) چون در باره خدای و حقّ سخنانی پوچ و باطل می گویند جزا و پاداشی خوار و پست داده می شود این آیه خطاب به کسانی است که به دروغ ادّعای دریافت وحی و پیامبری نموده و نیز در باره ستمکاران.

(ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هذا- ۱۵/ یونس) (که در تمام آیات اخیر واژه- غیر- به معنی عوض کردن و تبدیل ذات آن شی ء است).

« (تغییر) بر دو وجه است».

اوّل- تغییر صورت چیزی بدون تغییر ذات آن مثل: غیّرت داری: در وقتی که بنایی غیر از آنچه که بود در آن ساختم.

دوّم- تغییر در معنی تبدیل به غیر آن، مثل عبارت:

غیّرت غلامی و دابّتی: در وقتی که آنها یعنی (غلام و ستور) را با غیر آنها عوض کنیم. مثل آیه: (إِنَّ اللَّهَ لا يُغَيِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ رعد) «۱» فرق میان دو واژه غیر و دو معنی مختلف آن که در آیه اخیر آمده است این است که در (غیر) اعمّ است زیرا ممکن است چیزهایی در جوهر و ذات متّفق باشند بر خلاف دو چیز مختلف، پس دو جوهر که با هم جمع شده و فراهم آمده، هر دو غیر یکدیگرند و دو مختلف نیستند پس هر دو چیز مختلف و خلافی غیر یکدیگرند و هر دو چیز غیر، خلاف هم نیستند.

(غوص) [غوص]

الغوص: داخل شدن و فرو رفتن زیر آب و بیرون آوردن چیزی از آن. غایص:

کسی است که در چیزی پیچیده و غامض غور کند و آن رای فرو ریزاند و چیزی مادّی یا علمی از آن بیرون آورد.

غوّاص: «۲» کسی که حالت فوق در او زیاد است، در آیات:

---

(۱) ابو منصور ازهری در ذیل واژه (غیر) حدیثی از جریر بن عبد اللّه نقل می کند که گفت: شنیدم پیامبر خدا (ص) که فرمود: «ما من قوم یعمل فیهم بالمعاصی یقدرون ان یغیروا فلا یغیّرون إلّا اصابهم اللّه بعقاب» هیچ قومی نیست که در آن گناهان و معاصی عمل شود و بتوانند آنها رای تغییر دهند ولی چنان کاری نکنند و گناهان را تغییر ندهند مگر اینکه عقوبت خداوند به آنها اصابت خواهد کرد. این حدیث تفسیر آیه ای است که در متن آمده، و احادیث مستند صحیح پیامبر (ص) و ائمّه اطهار علیهم السّلام همگی تفسیری و تأویلی از آیات قرآنی است.

(۲) کمال الدّین دمیری در کتاب حیاه الحیوان می نویسد: غوّاص پرنده ای است که در اطراف رودخانه ها و-

(وَ الشَّياطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَ غَوَّاصٍ- ۳۷/ ص) (وَ مِنَ الشَّياطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ- ۸۲/ انبياء).

(غيظ) [غيظ]

تغيّظ: اظهار خشم و غيظ است كه غالبا با صدايى كه شنيده مى شود همراه است (بانگ و فرياد و تنفّس شديد) چنانكه گفت: (سَمِعُوا لَها تَغَيُّظاً وَ زَفِيراً- ۱۲/ فرقان).

(غول) [غول]

الغول: هلاك كردن چيزى از جائى كه احساس نشود. (دزدانه و ناجوانمردانه هلاك كردن و كشتن) فعلش غال، يغول، غولا- اغتاله اغتيالا- است و از اين معنى سعلاه يا ديو هم- غول- ناميده شده. در صفت نوشابه بهشتى گويد: (لا فِيها غَوْلٌ- ۴۷/ صافّات) در اين آيه آنچه را كه خداوند در آيه: (وَ إِثْمُهُما أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما- ۲۱۹/ بقره) خبر داده است از نوشابه بهشتى نفى مى كند، و همچنين آنچه را كه گفته است (رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطانِ فَاجْتَنِبُوهُ- ۹۰/ مائده) نيز از نوشابه بهشتى نفى مى نمايد.

(غوى) [غوى]

الغىّ: نادانى و جهالتى كه از اعتقاد فاسد حاصل مى شود، جهل و نادانى دو گونه است.

۱- در وقتى كه انسان هيچگونه اعتقاد چه خوب و چه فاسد نداشته باشد.

۲- وقتى كه از چيز فاسدى نوعى عقيده در انسان باشد و اين تعريف دوّم از جهالت و نادانى را- غىّ- گويند.

خداى تعالى گويد: (ما ضَلَّ صاحِبُكُمْ وَ ما غَوى- ۲/ نجم) «۱»

نهرها يافت مى شود، براى گرفتن ماهى در آب به شدّت فرو مى رود و آنقدر باقى مى ماند تا ماهى صيد كند (۲/ ۱۹۲ طريحى عبارتى از نهج البلاغه را در ذيل واژه- غوص- آورده كه يكى از صفات خداى تعالى اين است كه «لا يناله غوص الفطن» و اين عبارت در خطبه توحيديّه اوّل نهج البلاغه امير المؤمنين على (ع) آمده است كه: «الحمد للّه الّذى لا يبلغ ... و لا يناله غوص الفطن ... بالصّخور ميدان ارضه».

(۱) يعنى پيامبر (ص) كه مصاحب و همنشين شما است از راه حقّ دور نشده و باور باطل و فاسد هم نداشته است. [.....]

(وَ إِخْوانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الغَيِّ- ۱۰۲/ اعراف) «۱» (فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ (غَيًّا)- ۵۹/ مریم) در آیه اخیر یعنی بزودی عذاب را خواهند دید، عذاب را در این آیه از این جهت- غیّ- نامیده است که غیّی- سبب عذاب است و بنا بر قاعده نامیدن و تسمیه چیزی به سبب آن است مثل اینکه گیاه را رطوبت گویند (که رطوبت سبب رشد گیاه می شود).

گفته شده معنایش این است که بزودی نتیجه و اثر غیّ و عقیده فاسد خود را در می یابند و به آن می رسند:

در آیات: (وَ بُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغاوِينَ- ۹۱/ شعراء) (وَ الشُّعَراءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغاوُونَ- ۲۲۴/ شعراء) (إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ- ۱۸/ قصص) ولی در آیه: (وَ عَصى آدَمُ رَبَّهُ (فَغَوى)- ۱۲۱/ طه) یعنی نادانی کرد. و گفته شده معنایش- خاب- است یعنی به آنچه که خواست نرسید و نومید شد، مثل سخن این شاعر که می گوید: و من یغو لا یعدم علی الغیّ لائما «۲».

و نیز گفته اند- غوی- در معنی- فسد عیشه است زندگی او به تباهی و فساد انجامید، چنانکه می گویند: غوی الفصیل و غوی- مثل هوی و هوی: دیوار فرو ریخت.

و آیه: (إِنْ كانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ (يُغْوِيَكُمْ)- ۳۴/ هود) گفته اند معنایش این است که بر جهالت و نادانیتان شما را عقوبت می کند و یا اینکه به نادانی و گمراهی تان بر شما

---

(۱) یعنی: شیاطین برادران و هم سخنان خود را در گمراهی می کشانند. در قرآن افراط گران و مترفین را برادران شیطان معرّفی می کند، می گوید: (إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كانُوا إِخْوانَ الشَّياطِينِ- ۲۷/ اسراء) آنها که از فرط زیادی سرمایه ها همواره اسراف کننده هستند، در حقیقت راه شیطان که جهالت و گمراهی است در پیش گرفتند و لذا در قرآن همواره صفت اسراف و تبذیر مورد ملامت قرار گرفته حتّی در خوردن.

(۲) شعر از مرقش اصغر است تمام بیت چنین است:

فمن یلق خیرا یحمد النّاس امره و من یغولا یعدم علی الغیّ لائما

کسی که به خیری رسید کارش را مردم می ستایند و آنکه مأیوس شد نومیدیش و نادانیش فاقد ملامتگر نیست.

حکم می نماید.

آیه: (قالَ الَّذِینَ حَقَّ عَلَیْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنا هؤُلاءِ الَّذِینَ أَغْوَیْنا- ۶۳/ قصص) (کسانی که عذاب و سخن حقّ علیه آنها باشد گویند پروردگارا آنها هستند که ما را گمراه کردند).

در آیه اخیر عبارت (أَغْوَیْناهُمْ کَما غَوَیْنا- ۶۳/ قصص) یعنی به جهالت و گمراهی افکندیمشان همانگونه که گمراه مان کردند و ما به پیشگاه تو از آنها اعلام برائت و بیزاری می نمائیم، ما نهایت کاری را که انجام دادیم و در وسع هر انسانی هست این است که نسبت به دوستش انجام می دهد زیرا حقّ انسان این است که برای دوستش چیزی را بخواهد که او برای این می خواهد.

سپس می گوید ما هر چه داشتیم در راهشان فدا کردیم و آنها را اسوه و الگوی نفس خویش قرار دادیم و بر این معنی است:

آیات:

(فَأَغْوَیْناکُمْ- ۳۲/ صافات) (إِنَّا کُنَّا غاوِینَ- ۳۲/ صافات) (فَبِما أَغْوَیْتَنِی- ۱۶/ اعراف) (لَأُزَیِّنَنَّ لَهُمْ فِی الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِیَنَّهُمْ- ۳۹/ حجر)

) و سپاس بیکران خدائی را که توفیقم داد تا جلد دوّم کتاب مفردات قرآن راغب اصفهانی را که خدایش رضوان عطا کند، تا آخر حرف (غ) با تحقیق و بررسی در حدود توان به پایان برسانم، و از رحمتش امید به پایان رساندن جلد سوّم را دارم، تا توشه ای برای جهان باقی باشد.

پایان جلد دوّم ۳/ ۵/ ۱۳۶۱ ه. ش.

جلد ۳

مشخصات کتاب

سرشناسه : راغب اصفهانی، حسین بن محمد، - ۵۰۲ق.، قرن ، .

عنوان قراردادی : المفردات فی غریب القرآن .فارسی

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن / مولف ابوالقاسم حسین بن محمدبن فضل معروف به راغب اصفهانی؛ ترجمه و تحقیق همراه با تفسیر لغوی و ادبی قرآن از غلامرضا خسروی حسینی.

مشخصات نشر : تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثارالجعفریه ، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری : ۳ج.

شابک : دوره: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۸-۶ ؛ ج. ۱: ۹۶۴-۹۰۴۶۴-۰-۱ ؛ ج. ۲: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۷-۸ ؛ ۲۴۰۰۰ ریال: چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۶-۴۰-۱ : ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۲، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۲۸۳-۹۷-۸: ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۳، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۹-۴۰-۰ :

وضعیت فهرست نویسی : فاپا

یادداشت : ج. ۱(چاپ سوم:۱۳۸۳).

یادداشت : ج.۱-۳ (چاپ چهارم: ۱۳۸۷).

یادداشت : عنوان دیگر: ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

یادداشت : کتابنامه.

مندرجات : ج.۱. الف- دال.-- ج.۲. ذال- غین.-- ج.۳. فاء- یاء.

عنوان دیگر : ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

موضوع : قرآن -- مسائل لغوی

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها

موضوع : قرآن -- کشف الآیات

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها -- فارسی

شناسه افزوده : خسروی حسینی، غلامرضا، مترجم

رده بندی کنگره : BP۸۲/۳/ر۲م ۷۰۴۱ ۱۳۸۳

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۳فا

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۱۹۷۴

ص: ۱

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ بنـام پروردگار آسـمانها و زمین و آنچه در میان آنهاست پیکار مقـدس قرآن اعجاز یا پیش گوئی آن اکنون که با یاری خـدای متعال و اسـتقبال جامعه انقلابی اسـلامی مان در راه مطالعه قرآن جلـد اول این کتاب گرانقـدر و کم نظیر تمام شـده و جلـد دوم و سوم برای چاپ آماده شده است. و بناچار در متن تاریخ و صـفحات اندیشه ها باقی خواهد ماند، روی سـخن در این جـا نه تنها امت های اسـلامی معاصـر است بلکه مورد خطاب، تو خواننـده عزیزی هستی که دهها و صـدها سال آینـده یعنی بعـد از سپری شـدن دوران زنـدگانی ما از نعمت حیات دنیائی بهره منـد هستی و برای تحقیق در قرآن و واژه های قرآنی همانند هزاران پژوهشـگر و همراه دیگر غواصان دریای کران ناپیدای کلام آسمانی قرآن میخواهی کتاب حاضر را مورد مطـالعه قرار دهی و در زمان تو، ز ما هر ذره خاک افتاده جائی، در آن حال بایـد بـدانی که تو وارث گذشـتگانی هستی که امروز آنان برای ما افتخار آفرینان کشورهای اسلامی بویژه میهن اسلامی ایران ما هستند.

ممکن است تو در دوران سـعادت و عـدل مطلق یعنی حکومت جهانی مهـدی باشـی، و شاید هم همچون امروز ما لحظه لحظه عمرت را بـا مبـارزه، فکری، قلمی و عملی در راه رهـائی انسانهـای محروم از چنگال اسارت با دشـمنان بشـریت بگـذرانی بهر تقدیر، برادر و خواهر آینده و امروز، نسل کنونی کشورمان امروز از فاصـله ای بسیار دور برای تو پیامی دارد که مرکبش خون شهیدان و قلمش سر انگشتان رزمندگان و دست و بازوی جانبازان امت اسلامی ایران، و محتوایش

تاریخ سراسر اندوهبار و عزت آفرین قرآن است.

این پیام بر سنگهای قله شرافت و صفحات پهن دشت خوزستان و جنوب و غرب ایران در میان آوای گلوله های دشمنان شرقی و غربی و مزدورانشان نوشته شده است.

پیامی است که در هر سطرش آه و اشک عزیزانی پیداست که با پرتاب موشک های روسی و امریکائی و فرانسوی و انگلیسی و تمام کسانی که از استقلال ملت ها وحشت دارند در زیر آوارها مانده و با ندای اللّه اکبر تو را مورد خطاب قرار می دهند.

و من اکنون برای تو که از تبار این دلیر مردان و شیر زنان اسلامی خواهی بوده و به حق وارث شایسته زمین هستی و ان شاء اللّه از گنجینه های، شرافت، عزت، عظمت و سر بلندی و افتخار بهره مند میشوی آن پیام را بازگو میکنم:

پیام تاریخی راهیان پیکار مقدس امروز ایران به آیندگان و وارثان خویش

بنام خدائی آغاز میکنیم که درهم کوبنده کاخ ستمکاران و برهم زننده اراده های اهریمنان و شکننده تصمیمات شیطانی شیاطین انسان نماست.

معبودا، چگونه میتوان شکر و سپاس بزرگترین نعمتت را که به امت اسلامی ایران پس از انقلاب تاریخی او باو بخشیده ای بجای آوریم، نعمت استقلال، نعمت بی اعتنا بودن به قدرتهای چپاولگر جهانی، نعمت متکی بودن به تو و بس، نعمتی که در لوای پرچم و پیام اللّه و قرآن و در برقراری نظام حکومتی جمهوری اسلامی بدست آمده است. و بالاخره نعمت رهبری امام و ولی فقیه.

إلها، تو خود میدانی که امت ما در طول دهها قرن حیات پرنشیب و فرازش پیوسته در زیر تازیانه های ضحّاکان ماردوش در هر عصر و زمان و نیز در زیر چنگالهای خون ریز استعمارگران که ادامه حیاتشان با مکیدن خون و رمق

جامعه ها و تمام امت های دیگر بویژه امت های اسلامی امکان پذیر است دست و پا میزد.

اما با تمام این فجایع خونبار تاریخی که بر امت اسلامی رسید. امت ما که پرچمدار اسلام حسینی و به ذلت کشاندن یزیدیان و راهشان است که آن چنان مردمی حق پرست و شرافتمندند که در طول دهها قرن حیات اجتماعی و سیاسی شان هرگز اجازه ندادند طاغوت های زمان در این مکتب و در این جامعه خدایشان شوند، و مردم فرعونشان خوانند، هر چند که دریوزه گرانی گهگاه با مدیحه سرائی شان چنان هوسهائی داشته اند.

معبودا، چگونه سپاست گوئیم که بعد از درگذشت پیامبر عزیز اسلام صلّی اللّه علیه و آله در طول چهارده قرن، رهبرانی داشته ایم که جز به قرآن و اسوه های به حق و راستین آن برای رهائی امت اسلام از زیر بار ظلم و ستم به چیز دیگری نیاندیشیده اند.

و تو ای یاور مؤمنین و نیکوکاران، همیشه آنها را تائید نموده ای تا بالاخره در سر آغاز قرن پانزدهم هجری و در پایان آن دوران سراسر تبهکاری و سیاه روزی و سقوط حکومت های غیر الهی در این زمان، امت ما با همان نعمت رهبری الهی آنچنان انقلابی و خیزشی ایجاد نمود که برای نخستین بار در تاریخش شهرهای اسلامی خود را که با توطئه ابرقدرتها و برای تضعیف انقلاب ما غافلگیرانه اشغال شده بود دلیرانه و بدون حمایت شرق و غرب از چنگال خون ریز و ویرانگر متجاوزین عراقی آزاد ساخت.

تو ای برادر و خواننده ای که در آینده و آینده های دور و نزدیک این کتاب کم نظیر قرآنی را میخوانی، قطعا از تاریخ اسلام و ایران و گذشته امت ما کم و بیش آگاهی و میدانی که کشور پهناور اسلامی ایران در اثر بی کفایتی ها، خیانت ها، خودکامگی ها، میخوارگی ها، عیاشی ها و میهن فروشی های حکومت های

غیر دینی و غیر الهی در گذشته چگونه با قراردادهای ننگین پیوسته تجزیه شده و هر بخشی از مرزهای ایران با دهها شهر و هزاران فرسنگ از مراکز تمدن شکوفا و درخشان اسلامی ما در حلقوم دشمنان مان قرار گرفته است و آن مدعیان دروغین وطن خواهی و سلاطین مستبد و اریستوکرات نه تنها نتوانستند شهرهای ایران را از دشمنان مان باز پس گیرند بلکه با عهدنامه های شرم آور داغ ننگی بر جبین تاریخ حیات خود زدند.

ظالم برفت و قاعده زشت از او بماند عادل بماند و نام نکو اختیار کرد

اما در انقلاب اسلامی ایران امروز ما، حماسه های جاودانه با شعارهای قرآنی مانند- اللّه اکبر- نصر من اللّه و فتح قریب- در پناه حکومتی الهی و با روحیه شهادت طلبی و ایثار و گذشت، اندیشه های استقلال طلبی، آزادی اسلامی، کفر و ظلم ستیزی، خودکفائی و بت شکنی آنچنان اوج گرفته است که کشورمان در این پیکار الهی و مقدس با قدرتی اعجاز آمیز و بدون اتکاء به دیگر قدرتهای مادی، خاک میهن اسلامی مان را برای اولین بار در تاریخ مان از لوث و پلیدی دشمنان جنایت کاری که میخوارگی و شهوات را وسیله تحریک و انگیزه هجوم و جنگ با ما قرار میدهند بگونه ای پاک نموده و باز پس گرفته است که اسیران شان در پناه عطوفت اسلامی امت ما در خواندن سرودهای اسلامی با رزمندگان و ملت ما هم آوا میشوند، اشعار انقلابی اسلامی میسرایند و با قدرتی که از انقلاب اسلامی کسب نموده اند بانگ برمیدارند. که لا شرقیه، لا غربیه، جمهوریه اسلامیه.

اما اسیران اندک ما در دست دشمنان اسلام با شهامتی معجز آسا و تحسین برانگیز همان سخنی را میگویند که در این جا میگفتند، و همان احساس مقدس الهی را دارند که در کشورمان داشته اند و در پاسخ خبرنگار بی حجاب خارجی و در میان سر نیزه دشمنان میگویند پاسخت نمیدهیم تا حجابت را رعایت کنی.

برادرم، چنانکه قدرتمندان سود پرست، و خونریز جهانی اظهار داشته اند انقلاب اسلامی ایران لرزه سهمگینی بر پیکرشان رسانده است، شب و روز در صدد ایجاد توطئه های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و عقیدتی در میان مردم ما هستند ولی چون قرآن پیشاروی امت ما است و او وعده داده است که:

إِنَّ اللَّهَ لا يُغَيِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ.

و چون مردم ما به حق و راستی تحول بنیادین و درونی یافته اند تائید خدائی هم همواره یاور آنها است که به پیامبرش فرمود:

هُوَ الَّذِی أَیَّدَکَ بِنَصْرِهِ وَ بِالْمُؤْمِنِینَ.

و امروز این یاری خدا همچون اعجازی بر رگ تجلی یافته است و در حدیثی هم از پیامبر آمده است که:

یورثهم اللّه مشارق الارض و مغاربها (۱).

صدور انقلاب اسلامی و نفوذ آن چنانکه امروز هم آثارش در شرق و غرب عالم پیدا است امری است خدائی و حتمی و این است معنی پیکار مقدس و الهی که بگفته رهبر انقلاب- خون بر شمشیر پیروز شده است. چنانکه خون حسین علیه السّلام و یارانش بنیان استوار حکومت یزید را بدست پسرش معاویه بن یزید که چند روزی در حضور حضرت سجاد بود و نفوذ و قدرت روحی امام در او مؤثر شد حکومت بنی امیه واژگون شد، لذا می بینیم امروز رزمندگان شجاع ما (هیهات منا الذله) را که ندای حسین بن علی علیهما السّلام است سر میدهند، آیا چنین کشوری و چنین مکتبی سزاوار واژه بزرگی و عظمت و شکوه نیست؟

تمام این حدیث شریف و مآخذ معتبر بسیار کهن آن در ذیل واژه- عصب- بیان شده.

اگر امت سلحشور و بپا خاسته امروز ایران اسلامی را امتی بزرگ و میهن اسلامی مان را کشوری بزرگ بنامیم، بحق شایسته چنین صفتی است اما به بینیم چرا چنین است و ویژگی های بزرگی یک قوم و کشور در چیست؟

به بینیم نویسنده زبر دست و ارجمند لبنانی- جبران خلیل جبران- شهر بزرگ و مردان بزرگ را چگونه معرفی میکند.

(المدینه العظمی- شهر بزرگ، از مناجات ارواح) «در حیات انسانها برای سعادت و عذاب نقطه پایانی نیست، زیرا حدّ آغازین آنها زایش و پیدایش انسان در گهواره و مرحله دیگرشان که خود آغازی دیگر است فرسایش و گواراست و آنهم نقطه رسیدن به مرحله ای دیگر است.

انسان در میان این آغاز و فرجام همواره گروه بی شماری از مردم را برتر از خود و گروهی دیگر را پائین تر از خود می یابد و هر چه از درجات رستگاری و پیروزی فراتر میرود صدائی از دور میشنود که او را به مرحله ای بالاتر فرا میخواند.

همانطور که برای انسانها چنین درجات و حالاتی هست، شهرها نیز چنینند، چنانکه برای شهر قاهره شایسته نیست که بر دمشق ببالد و خود را بزرگ بداند، دمشق هم نسبت به بیروت نبایستی گردنفرازی کند که مثلا مزایا و حسنات شهر بزرگ (مانند خیابان و جمعیت و مظاهر تمدن) در آن یکی بیشتر و در دیگری کمتر است.

میدانید کدام شهر بزرگ است؟ شهری که بیگانگان نتوانند در شئون آن دخالت نمایند، و بر آن تسلط یافته و سلطه گری کنند.

آنگاه است که هر انسانی در چنین شهری الگو و اسوه ای از حرّیت و برادری است و این شهر همان است که فرزندان امتش در مدارسش قبل از

هر علمی و دانشی درس استقلال و عزت نفس میآموزند و تعلیم میگیرند، در چنین شهری با قطع دست و دخالت بیگانگان، صداقت و راستی امری مقدس و اخلاص و پاکی همانند رازی از رازهای الهی شایسته احترام است.

به گروهی گفتند چه کسی سید و آقا و رهبر شماست؟ گفتند فلانی، پرسیدند به چه چیز بر شما سیادت و رهبری دارد؟ گفتند ما به علم و دانش او نیازمندیم و او از دنیاپرستی بی نیاز.

رهبری به امت خود گفت، بدانید که من بر شما سیادت نکردم مگر اینکه برای شما خدمتگزاری بودم، بطوریکه به نیازمندانتان فزونی دادم و از نادانهاتان درگذشتم، حریم ناموستان را حفظ کردم و از مستمندان و زیانبارانتان دفاع نمودم بنابراین هر کس همچو من عمل کند او همانند من است، و اگر برتر و بالاتر عمل کرد از من برتر و آنکه پائین تر و کمتر عمل کرد پائین تر است.

برادرم، آیا تو در میان متمدنین جهان کسی را می بینی که تمام این خصلت های شریف در او جمع باشد؟

بنابراین آیا سزاوار نیست شهری و کشوری که اوصافش را بیان خواهم کرد به داشتن چنان رهبری و امیری بر سایر شهرها و امت ها افتخار کند؟

و براستی در میان عرب چه کسی از او بزرگتر است؟ میدانی او کیست؟

روزی ابن عباس بر علی بن أبی طالب علیه السلام در خارج شهر کوفه وارد شد و او کفش خویش میدوخت، از ابن عباس پرسید ارزش این کفش چقدر است؟ ابن عباس پاسخ داد قیمتی ندارد.

آنگاه علی علیه السلام گفت: این کفش بی مقدار نزد من عزیزتر است از حکومت بر شما مگر اینکه حقی را برپا دارم و باطلی را دفع کنم.

پس شهر بزرگ شهری است که مثل چنین رهبران و مردانی بزرگ و شایسته و صالح در آنجا بسیار باشد (صفحه ۵۲ از کتب مناجات ارواح).

برادر و خواهر آینده ام در ایران اسلامی امروز ما هر کدام از ایثارگران و قهرمانان مبارزه حق علیه باطل و ستم بگفته رهبر انقلاب خود در میان امت رهبری هستند.

میلیونها انسان در راه انجام سخن پیشوای بزرگان جهان علی علیه السّلام در صدد برپاداشتن حق و راندن باطلند پرچم- اللّه- بر دوش دارند و محرومین و مستضعفین جهان را ندا میدهند که برخیزید و نام حق را جاودانه کنید.

اکنون در پایان پیام برای اینکه به تمام ابعاد انقلاب اسلامی ایران که امت ما در متن آن قرار دارد آشنا شوی و نکند که دشمنان انقلاب آنرا تحریف کنند.

برایت فهرست وار مینویسیم:

انقلاب اسلامی بی نظیر ایران در تاریخ بشریت:

میراث گذشته اش- ویرانه های دهها قرن ستمگری جباران است.

بنیانش و زیر بنایش- فرهنگ غنی و پربار اسلام بر پایه قرآن.

آغازش- رسما از بعثت ابراهیم با بت پرستان تا مبارزات علی علیه السّلام با کاخ سبز نشینان ستمگر دمشق (۱) و از قیام حسین علیه السّلام علیه یزید تا تاریخ معاصر یعنی پانزدهم

احمد ابن اسحاق یعقوبی مورخ مشهور در کتاب مشاکله الناس لزمانهم- مینویسد و کان معاویه ابی سفیان، فبنی القصور و شید الدور، و علی الستور اتخذ الحرس، و اتخذ الشرطه ...

یعنی معاویه کاخها و خانه های مجلل و مرتفع بنا کرد، نگهبانان و پرده داران برگزید مقصوره ها برای خود در مساجد ساخت، بر مرکب های راهوار زین افزار سوار شد و جامه های حریر رنگین میپوشید، املاک و خالصه جات زیادی برای خود تهیه کرد، در یمن و مصر و اسکندریه ورها برایش پارچه های مخصوص قیمتی

خرداد و بیست و هفتم بهمین ۱۳۵۷ و تمام لحظات قیام ها و جوشش خون شهدای خداپرست.

رهبرش- قرآن، حدیث، ولایت فقیه که کارنامه حیاتش، صیانت نفس، پرستش غیر خدا، حفاظت و نگاهبانی از دین، اطاعت از مولا و مخالفت با هواهای نفسانی است.

یارانش- زجر دیدگان و پارسایان سازش ناپذیر جهان، حامیانش- تمام اقشار امت از روستائیان، کارگران، دانشگاهیان پیشه وران کارگزاران اجرائی کشور بغیر از اندک نفراتی بی درد و بی تفاوت.

مبارزانش- میلیونها جوان پرشور انقلابی و تمام نیروهای نظامی خداجوی و حق طلب.

شعارش- بانگ اللّه اکبر که بر پرچم جمهوری اسلامی مزین شده و همواره برافراشته است.

هدفش- اجرای احکام قرآن- ایجاد حکومت اسلامی، خودکفائی، عدم وابستگی و نه، گفتن به سلطه بیگانگان و خدا ستیزان.

خط سیرش- مبارزه با ظلم و جهل و فساد، و صدور و نفوذ انقلاب اسلامی در جهان برای حمایت از محرومان و ستمدیدگان عالم.

- میبافتند خاندان و فرزندان و کارگزارانش نیز همگی شیوه او را دنبال کردند و مثل او عمل نمودند.

عمرو عاص کاخی در مصر بنا کرد روستاها و آبادیهائی بخود اختصاص داد در یکی از املاکش که در طائف بود و وهط نامیده میشد یک میلیون نهال مو کاشت درآمد سالیانه او ده میلیون درهم بود و غیر از اینها سیصد هزار دینار طلا در مرگش از او بجا ماند (مشاکله الناس لزمانهم ص ۲۳ از یعقوبی).

قدرتش- تائید خدائی، سلاح ایمان، سلاح نظامی، وحدت در میان امت و پشتیبانی تمام مردم انقلابی اسلامی ایران و جهان.

دشمنانش- جهانخواران تاریخ، ابرقدرت ها و حکومت های وابسته و سر سپرده به آنان- مترفین و خوشگذرانان، زر اندوزان و دنیاپرستان مادی، قشریون و لیبرالها یعنی طرفداران بی بند و باری و خودکامگی و تمام پیروان مکاتب الحادی.

شهیدانش- پاکترین شخصیت های روحانی و دهها هزار شوریده سران جانباز و عشاق سر باخته راه خدای.

آثارش- لرزشی است که بر اندام دشمنان خدا و بشریت و بر پایه های کاخ سپید و سرخ و زرد و سیاه انداخته است و وجود دهها نهاد انقلابی، و میلیونها رزمنده خدا پرست، و آبادانی ویرانیها و روستاها.

حامیان جهانیش- تمام دردمندان قاره های آسیا و افریقا و امریکا و اروپا و متفکرین حق طلب.

جلوه اش- در تظاهرات پرشکوه و از شماره بیرون ایام اللّه، نمازهای میلیونی جمعه ها که شکوهمندترین تجلیات توحید و پرستش خداست در ایران و سایر کشورها.

برنامه اش- زمینه سازی حکومت قسط و عدل جهان گستر حضرت مهدی علیه السّلام و فریاد رسی فریاد خواهان تاریخ و پاسخ به ندای حسین ابن علی علیه السّلام که در آن صحرای سوزان و جنگ نابرابر فرمود، هل من ناصر ینصرنی، و هیهات منّا الذله.

برادرم امید است توانسته باشم واقعیات و حقایقی از آنچه که در کشور اسلامی عزیزمان میگذرد برایت ترسیم کرده باشم- تو خود حدیث مفصل بخوان از این

مجمل (پایان پیام).

تاثیر آیات قرآنی در اندیشه شعرای افریقائی و انقلاباتشان

یکی از تأثیرات شگرف و اعجاز آفرین تاریخی سیاسی قرآن اینست که آیاتش پیوسته الهام بخش ستم ستیزان و بسیج کننده افکار انسانهای متفکر از شاعران و نویسندگان و امت های در بند و اسیر بسوی آزادگی، استقلال و نهراسیدن از موانع و مشکلات است.

قرنهاست که مردم افریقا در نظر استعمارگران و مستکبرین و برده داران، انسانهائی خلقتا عقب مانده بشمار میآمدند، تا اینکه پس از دو جنگ جهانی و الغای قانون بردگی هر چند بصورت ظاهر اما گامی بود به بیش برای باز یافتن شخصیت تحقیر شده سیاهان که مردانی مبارز و آزاده از متن همان مردم محروم و مسلمان آفریقا بپاخاستند و یاد دوران طلائی حکومت های اسلامی گذشته و یاد تصرف کشورهائی همچون اسپانیا و فرانسه را برای همنوعان مسلمان خویش تجدید نمودند (۱).

هر چند استعمار نوین فرهنگی و اسارت بار ابرقدرت های شرق و غرب نگذاشت آن خیزش ها و انقلابات، چهره اسلامی خود را حفظ کنند: و این دو حریف با کودتاهای پی در پی و سرکوب نهضت های اسلامی آزادی بخش، امت ها را مجددا در بند اسارت زور و فرهنگ صادراتی خود درآورده اما رزمنده مسلمان سیاه که در دلش نوری سپید و تابان از آیات الهی قرآن فروزش دارد، کم و بیش توانسته است بر این اختاپوس ها و برده داران جدید هم فایق آید، چنانکه می بینم بعد از ظهور انقلاب اسلامی در ایران روحی تازه در کالبد آنان دمیده شده و با اعزام

در کتاب غروب آفتاب در اندلس- هم عظمت و هم خیانت حکام غرب آلوده و فریب خورده حکومت ها و ملل افریقائی بخوبی ترسیم شده است.

ص: ۱۴

نمایندگان سیاسی و دینی بخصوص در کنگره ائمه جماعات و جمعه چنانکه شاهدیم با تمام وجود در آرزوی رهائی از قید و زنجیر دشمنان بشریت و برافراشتن پرچم اسلام و اللّه هستند، تا شعار نه شرقی نه غربی جمهوری اسلامی- را جامه عمل بپوشانند.

یکی از مردان دانشمند و مبارزین تونسی بنام ابو القاسم شابی در حماسه ای زیبا و سحر انگیز انسانها را به مفهوم شکوهمند:

إِنَّ اللَّهَ لا يُغَيِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ.

با مثالهای زیبا توجه میدهد میگوید:

اذا الشّعب یوما اراد الحیاه فلا بدّ أن یستجیب القدر (۱)

زمانی که مردمی و امتی خواستند شرافتمندانه زندگی کنند، دست تقدیر و فرمان الهی نیز با آنها هماهنگی خواهد کرد، شب تاریک ستم و زبونی بر آنها روشن و زنجیرهای اسارت و خواری از دست و پایشان گسسته میشود، و کسانی که شور و شوق حیات و عزت همدوششان نشود، در فضای زندگی نابود و پراکنده میشوند، این الهامات و حقایق را آفرینش بمن گفت و روح گسترده در جهان آنرا برایم بازگو کرد، از صدای وزش باد از دره های ژرف کهساران و بر فراز قله ها و نسیم زیر درختان شنیدم، زمانی که بسوی هدفی متعالی روان شدم، لباس آرزو پوشیدم و ترس و زبونی را رها کردم از دره ها و کوهستانهای سهمگین نترسیدم و از لهیب شعله های فروزان آتش نهراسیدم و کسانی که صعود و بالا رفتن از قله شرافت را دوست ندارند برای همیشه در حفره های ذلت و خواری زندگی خواهند کرد.

پس از شنیدن و الهام از حرکت تند بادها در آفرینش، خون و شور جوانی در دل و نور و روح حیات در سینه ام زبانه کشید و بانگ برداشت، کوشیدم به ندای نسیم حیات بخش جهان و تند بادها گوش فرا دهم، و بانگ رعد و آوای

و لابدّ للّیل ان ینجلی و لا بدّ للقید ان ینکسر

و من لم یعانقه شوق الحیاه تبخّر فی جوّها و اندثر

کذلک قالت لی الکائنات و حدّثنی روحها المستتر

و دمدمت الریح بین الفجاج و فوق الجبال و تحت الشّجر

اذا ما طمحت الی غایه لبست المنی و خلعت الحذر

و لم اتخوف و عور الشّعاب و لاکبه اللّهّب المستعر و من لا یحبّ صعود الجبال

یعش ابد الدهر بین الحفر فعجت بقلبی دماء الشّباب

وضحت بصدری ریاح اخر و اطرقت اصغی لعصف الریاح

و قصف الرعود و وقع المطر و قالت لی الارض لما تسالت یا

امّ هل تکرهین البشر أبارک فی الناس اهل الطّموح

و من یستلذ رکوب الخطر و العن من لا یماشی الزمان

و یقنع بالعیش عیش الحجر

منظم ریزش بارانها را بشنوم همین که زمین از باد و باران حیات مجدد یافت، پرسیدم، ای مادر موجودات آیا تو از فرزندت که انسان است بیزاری؟ پاسخم داد، من در میان مردم به کسانی که اهل بزرگواری و گردنفرازی و عزتند و از رو برو شدن با خطرات در راه جاودانگی لذت میبرند شادم و تبریک میگویم، من به کسانی که روح زمان را درک نمی کنند و با آن هم آوائی ندارند نفرین میفرستم زیرا آنها از زندگی و حیات به گذرانی و زندگانی جمادی سنگ گونه و بی احساس قناعت میکنند، این کائنات است که زنده است و حیات را دوست دارد و زنده های مردار گونه و مرده دلان بی احساس را تحقیر و نابود میکنند مگر نه اینست که افق ها و کرانه های با عظمت جهان لاشه های مرده پرندگان را در خود نگه نمیدارد و زنبوران عسل هرگز گلهای پژمرده را نمی بویند و نمی مکند، اگر دل مهربان مادریم نبود از مردگان حفره های زمین میگریختم.

زبونی و خواری بر کسانی باد که شوق حیات با عزت آنها را فرا نمیگیرد و از نفرین بر گمنامان و معدومین و بدنامان نکبت بار عبرت نمیگیرند.

هو الكون حی یحب الحیاه و یحتقر المیّت المندثر

فلا الافق یحضن میت الطیور و لا النحل یلشم میت الزهر

و لو لا امومه قلبی الرووم لفرت عن المیت تلک الحفر

فویل لمن لم تشقه الحیاه و من لعنه العدم المنتصر»

اعجاز قرآن و پیش گوئیهای آن

راغب رحمه اللّه در مقدمه و متن مفردات از کتابی که شامل فوائد قرآن بوده نام میبرد که متأسفانه از بین رفته است و تا کنون بدست نیامده، میگوید در آنجا گفته ام:

«قرآن ثمره و بهره تمام کتابهای آسمانی قبل از اسلام را شامل است و از معجزه این کتاب اینست که با کوچکی حجم متضمن معانی بسیاری است بطوریکه تمام وسایل نگارش بشر از ادای حق آن معانی برنخواهد آمد».

و در کتاب- (الذریعه الی مکارم الشریعه) قرآن را به نوری که همچون ماه و خورشید شرق و غرب عالم را روشن میکند تشبیه مینماید که اندیشه های پاک و دلهای ناآلوده و دست های منزه میتواند از آن بهرمند شود. قبل از راغب یعنی پس از وفات پیامبر عزیز اسلام صلّی اللّه علیه و آله که با آیه: الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ ...

بپایان رسیدن و کامل شدن قرآن به بشریت اعلام شد دانشمندانی در سوره سوره، و آیه آیه و واژه به واژه قرآن حتی در حروف مقطعه آن ژرف اندیشی نموده و در مورد نظم و اعجاز و معانی آن آثاری از خود بیادگار نهاده اند که امروز جز چند اثر، بقیه از دستبرد حوادث زمانه مصون نمانده است.

در اینکه معجزه چیست نگاهی به قدیمترین تاریخ اسلام و سیره پیامبر میافکنیم تا به بینیم ابن اسحاق متولد سال ۸۰ هجری و متوفی ۱۵۳ هجری در کتابش که ابن هشام آنرا روایت نموده و از نظر صحت و سند در نظر مسلمین و غیر

مسلمین مورد گواهی است (۱) در باره نخستین معجزه پیامبر اسلام تحت عنوان (کسری و بعثه النبی صلّی اللّه علیه و آله) چه مینویسد، میگوید:

«کسری (خسروپرویز) به باذان نماینده خود در یمن (۲) نوشت، خبر رسیده است که مردی از قریش در مکه ظهور نموده و خود را پیامبر میداند، بسویش روانه شو و او را تسلیم کن اگر توبه کرد فبها و گر نه سرش را بمن فرست، باذان هم نامه کسری را به رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله با چند نفر سفیر روانه کرد، پیامبر به باذان نوشت خداوند بمن وعده داده است که کسری در فلان روز از فلان ماه کشته میشود، همین که نامه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به باذان رسید متوجه جریان شد و گفت اگر او پیامبر خداست همانکه گفته است رخ خواهد داد، و در همان روزی که پیامبر فرموده بود کسری کشته شد.

ابن هشام میگوید: «کسری بدست شیرویه کشته شد» سپس در باره اسلام آوردن باذان مینویسد:

زهری گفته است «همین که آن خبر به باذان رسید اسلام آوردن خود و مسلمان شدن تمام ایرانیانی که با او در یمن بودند به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله خبر داد، نماینده باذان هم که در حضور پیامبر بود پرسید اکنون چه کسی فرمانروای ما باشد پیامبر خدای فرمود:

انتم منّا و الینا اهل البیت:

هر چند بعدها در استنساخ آن تحریفاتی شده است ولی مورخین بعدی مانند یعقوبی- واقدی- طبری بسیاری از آن مطالب را تائید و بازگو کرده اند بویژه آنچه که مربوط به سیره و روش پیامبر است.

یمن در آن ایام تحت الحمایه ایران بود که حبشی ها را بیرون و خود در آنجا حکومت می کردند.

ابن هشام میگوید از زهری بمن خبر رسیده است که از همین روی:

قال رسول اللّه، سلمان منا اهل البیت (السیره النبویه- ج ۱ ص ۷۰).

از زمان نزول نخستین سوره های قرآن در مکه شنونده های آیات و سوره ها حالات گوناگونی داشته اند، عده ای با جرقه آغازین و شنیدن سوره (مزمّل) و (مدثّر) به اسلام گرویدند و جان و روحشان از آبشخور وحی سیراب میشد، دسته ای ابتدا متحیر و سپس تسلیم حق شدند، گروهی که آینه دلشان را زنگار بت پرستی و زر اندوزی و عشق شدید به جاه و مال فرا گرفته بود به وحشت افتاده و در صدد تهمت و افترا برآمدند. أبو لهب ها، ابو جهل ها، ابوسفیان ها که همان عشاق دلباخته مال و سرمایه بودند گاهی بنام سحر بودن، زمانی بنام شعر و مدتی به تهمت اساطیر اوّلین و قصه های دیرین و کهن میخواستند دیگران را از گرویدن به قرآن باز دارند. شعرائی هم بودند که ابتدا غرور فکریشان آنها را به لجاجت و سرسختی وا میداشت ولی با یک برخورد و جرقه معنوی و نفوذی از سوی پیامبر و شنیدن آیاتی چند مجذوب قرآن میشدند و خود مبلّغ آن.

کعب بن زهیر یکی از همان شعرا بود که با شعر (لامیه) خود را به عجز و زاری انداخت و پس از مهدور شدن خونش بحضور پیامبر رسید و قصیده خود را خواند تا این شعر که میگوید:

نُبّئت انّ رسول اللّه اوعدنی و العفو عند رسول اللّه مقبول

که پیامبر او را صله میدهد و از گذشته اش درمیگذرد زیرا دانشمند بود نه کینه توز و زرپرست و جاه طلب.

اکنون باید به بینیم این جاذبه های الهی آیا از الفاظ و کلمات آیات است یا جنبه های معنوی و محتوای آیات چنین معجزه ای دارد.

مسلما هر دو جهت حایز اهمیت است چنانکه امروز هم می بینیم خوش ترین

و دل نشین ترین سخنان قرآن با صوت خوش و آوای انسان ساز آن است که عده ای شیفته الفاظ و آهنگ واژه ها و گروهی مجذوب معانی آنها توأم با همانگونه شنیده ها میشوید.

قرآن که میگوید:

إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ، وَ إِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ، وَ إِذَا الْجِبالُ سُيِّرَتْ، وَ إِذَا الْعِشارُ عُطِّلَتْ، وَ إِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ، وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ، وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ، وَ إِذَا الْمَوْؤُدَهُ سُئِلَتْ، بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ، وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ وَ إِذَا السَّماءُ كُشِطَتْ، وَ إِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ، وَ إِذَا الْجَنَّهُ أُزْلِفَتْ، عَلِمَتْ نَفْسٌ ما أَحْضَرَتْ.

زمانی که آفتاب تابان و ستارگان آسمان تیره شوند کوهها بحرکت درآیند شتران نوزادان رها کنند، وحشیان نابود و دریاها به جوشش آید، نفوس و جانها با بدنها ترکیب شوند و از دختران کشته شده باز پرسند که آنها را به چه گناهی کشته اند. آنگاه که نامه های اعمال باز شود، آسمانها از جای برکنده و آتش دوزخ را بیفروزند، و بهشت را به اهلش نزدیک سازند، در آن هنگامه ها هر کسی خواهد دانست که در گذشته چه کرده است.

بدیهی است این گونه آیات که از آینده و دگرگونی های طبیعت و انسان و سرنوشت او با قدرت و قطعیت سخن میگوید، نمیتواند هیچ شنونده ای را تحت تأثیر قرار ندهد و اندیشه اش را به حیرت وا ندارد زیرا.

خود انسان نمیتواند از آینده اش کمترین آگاهی داشته باشد و خبر دهد چه رسد به آینده تمام کائنات، زیرا بگفته مولوی.

پشه کی داند که این باغ از کی است کو بهاران زاد و مرگش دردی است

کرم کاندر چوب زاید سست حال کی بداند چوب را وقت نهال

تحدی قرآن و ناتوانی انسان

اشاره

قرآن از همان آغاز، معارضین خود را برای ایمان آوردن و تسلیم حق شدن دعوت کرده است میگوید:

وَ إِنْ كُنْتُمْ فِی رَیْبٍ مِمَّا نَزَّلْنا عَلی عَبْدِنا فَأْتُوا بِسُورَهٍ مِنْ مِثْلِهِ ...- تا- فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَ لَنْ تَفْعَلُوا (۲۳ بقره).

و تا کنون که چهارده قرن میگذرد و دهها هزار دانشمند و شاعر و فصیح و بلیغ این آیه را خوانده و شنیده اند از عظمتش سر تعظیم فرود آورده و خود را تسلیم و شیفته قرآن ساخته اند، چرا چنین است زیرا:

«قرآن نوری است که خاموش نمیشود، و چراغی است که افروختگی اش فرو نمی نشیند دریائی است کم ژرفناش ناپیداست، و راهی است که حرکت در آن گمراهی ندارد، مشعلی و شعاعی است که روشنی اش زایل نمیشود، جدا کننده حق از باطل است و دلیلش ناچیز نیست، بنائی است که پایه هایش فرو نمیریزد، شفائی است که خوف بیماری در آن نیست، قرآن عزت و ارزشی است که شکستی به پیروان آن نمیرسد، حقی است که یارانش مغلوب نمیشوند، قرآن مرکز ایمان است، چشمه های علم و دریاهای دانش است، قرآن بوستانهای عدالت و منشاء آن است و سنگهای بنای اسلام و بنیان آن، قله های حق و سرزمین های هموار آن است دریائی است که نوشندگانش مایه اش را کم نمی کنند و چشمه سارهائی است که خورندگان آبش از آن نمی کاهند، و آبشخورهائی است که واردین در آنها به همه اسرار و ژرفناش پی نخواهند برد، منازلی است که مسافرینش راهش را گم نمی کنند و نشانه هائی است که روندگان از آنها نابینا نیستند، فرازهائی است که رو آورندگان به آن از آن فراتر نروند، خداوند قرآن را سیراب کننده دانایان و بهار دلهای فقیهان و محققان و مقصد راههای صالحان قرار داده.

داروئی است که بعد از آن دردی نمی ماند، و نوری که تاریکی با آن

نیست ریسمانی است که دست آویزش استوار و محکم است. و پناهگاهی است که دژ بلند آن و قله اش منیع و رفیع است برای کسی که به او روی آورد ارجمند است و آنکه به قرآن توجه کند ایمن و در امان و برای کسی که به آن راه نیافته راه هدایت است، و کسیکه با آن سخن گوید برهان و دلیلی است و گواه کسی است که بوسیله آن با دشمن جدال نماید برای کسی که با قرآن حجت کند پیروزی است و نگهدارنده کسی است که بآن عمل کند. راهنما و نشانه کسی است که از آن نشانی جوید، و برای کسی که به آن توجه کرد سپری و نگهدارنده ای است برای یادگیرنده اش علم و دانشی است که جاودانه است و حدیثی است برای آنکه آنرا روایت میکند و حکم و داوری به حق است برای کسی که با قرآن داوری کند.

قرآن ظاهرش از نظر زیبائی الفاظ شگفت آفرین و باطنش ژرف و ناپیدا، شگفتی ها و زیبائی هایش فناناپذیر است و غرایبش در پهنه زمان منقضی نمیشود و تاریکی ها جز به نور قرآن روشن نخواهد شد.

(نهج البلاغه خطبه ۱۸۹ دکتر صبحی صالح) چنانکه می بینیم فواید قرآن بی شمار و از جنبه های مختلف معجزه است یعنی مافوق توان و قدرت بشری است، از نظر کلی اعجاز قرآن دو بخش است، لفظی و معنوی و تا عصر راغب یعنی قرن پنجم دانشمندانی با کاوش های علمی آثاری و کتابهائی بنام نظم قرآن، اعجاز قرآن، دلایل اعجاز- و اسرار البلاغه نوشته اند که زحماتشان براستی در خور تحسین است اکنون بعد از اوصافی که علی علیه السّلام از قرآن نموده و قبلا دیدیم.

[مؤلفین این عرصه]

جاحظ نخستین دانشمندی است که کتابی بنام- (الاحتجاج لنظم القرآن و غریب تألیفه و بدیع ترکیبه) نوشته است

که متأسفانه این کتاب هم در طوفان حوادث روزگار از بین رفته است ولی خودش در مقدمه کتاب الحیوان و باقلانی در کتاب

اعجاز القرآن به آن اشاره نموده (۱).

و باز در کتاب- حجج النبوه- در پاسخ دوستش که از او خواسته در باره نظم قرآن کتابی بنویسد اصول آن کتاب را بخوبی شرح داده است میگوید:

فکتبت لک کتابا اجهدت فیه نفسی و بلغت منه اقصی ما یمکن مثلی من الاحتجاج للقرآن.

یعنی برایت کتابی نوشتم و تمام کوششم را تا نهایت توانم در آن بکار بردم، آن توان و نیروئی که از همچو منی در احتجاج بقرآن ممکن است.

(ص ۱۴۷- حجج النبوه

پس از جاحظ

۱- عبد اللّه بن أبی داود سبحستانی

متوفی ۳۱۶ ه کتابی بنام- نظم القرآن- به تبعیت از جاحظ نوشته است.

۲- أبو زید بلخی احمد بن سلیمان

متوفی ۳۲۲ ه نیز بهمین نام کتابی در

جاحظ یکی از پیشوایان علم بیان و پرکارترین دانشمندان عصر نخستین اسلامی است که سیصد و شصت اثر ارزنده علمی داشته است و اکثرا باقیمانده او را یکی از عشاق کتاب نامیده اند، بیشتر کتابهای خود را در جلد اول الحیوان با نقدی ادبی فهرست کرده است جاحظ در آغاز کتاب (البیان و التبیین) در وصف علی علیه السّلام مینویسد و قال علی رحمه اللّه- «قیمه کل امرء ما یحسن.» فلو لم نقف من هذا الکتاب الاعلی هذه الکلمه لوجدناها شافیه کافیه و مجزئه مغنیه ...».

«یعنی- علی علیه السّلام گفته است «ارزش هر انسانی به نیکوکاری اوست» پس اگر در این کتاب به چیزی جز همین جمله آگاهی نمیداشتم آنرا شفابخش و کافی و پربار و بی نیاز از هر چیز دیگری می دیدیم و بلکه سخن علی علیه السّلام را براستی برتر از کفایت و لزوم و رساتر از مقصود می یافتیم زیرا نیکوترین سخن آن است که اندکش ترا از بسیارش بی نیاز کند» (ص ۸۳) خواجه عبد اللّه انصاری هم سخن مولی را با عبارت،- آن ارزی که میورزی- بفارسی بیان کرده.

نظم قرآن تألیف کرده. أبو حیان توحیدی در کتاب- البصائر و الذخائر- مینویسد أبو حامد قاضی بمن گفت من کتابی در نظم قرآن مثل کتاب أبو زید ندیده ام.

۳- احمد بن علی معروف به ابن اخشید معتزلی

متوفی ۳۲۶ ه نیز کتابی بنام نظم القرآن تدوین کرده.

۴- نخستین کتابی که شامل عنوان- اعجاز- باشد کتابی است از محمّد بن یزید واسطی معتزلی

متوفی ۳۰۶ که متأسفانه آثار این پنج دانشمند بزرگ اسلامی باقی نمانده است

تنها در قرن چهارم، چهار کتاب از- رمانی- خطابی- و باقلانی و جرجانی- باقیمانده که بترتیب به آنها میپردازیم.

[اما قرن چهارم]

اول- اعجاز القرآن- از علی بن عیسی رمانی

اشاره

متولد ۲۷۶ متوفی ۳۷۴ هجری که در کتب تراجم و شرح حالات به اخشیدی معروف است و این نسبت بخاطر استادش ابن اخشید است که قبلا گفتیم کتاب- نظم قرآن- را نوشته است علی ابن عیسی کارش وراقی یا صحافی (۱) کتب بوده، یاقوت در معجم الادباء یا ارشاد الاریب الی معرفه الادیب ۵/ ۲۸۰ مینویسد تنوخی گفته است:

«ممن ذهب فی زماننا الی ان علیا علیه السلام افضل الناس بعد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله من المعتزله أبو الحسن علی بن عیسی النحوی المعروف بابن الرمانی الاخشیدی».

صنعت صحافی از قرنهای نخستین اسلام بخاطر افزونی کتابهای چرمی و بعد کاغذی در بیشتر شهرهای بزرگ اسلامی رواج داشته در تهران هم هنوز بازار صحافها معروفست و کار صحافی امروز از اهمیت ویژه ای برخوردار است، دانشمندان قدیم که بضاعتی برای خرید کتاب نداشتند و ضمنا عشق به دانش در جانشان شعله ور بود به کار صحافی میپرداختند، هم مطالعه و هم امرار معاش و سپس خود بهترین آثار علمی را در متن تاریخ فرهنگ اسلام و ایران باقی گزارده اند از آن جمله- ابن ندیم و همین ابن اخشید است. که ما بایستی وارثان صالح آنها باشیم.

سپس یاقوت مینویسد رمّانی فاضلی متکلم و پیشوائی در علم عربی و علامه ای در ادبیات و در طبقه أبو علی فارسی و سیرافی است. استادانش ابن سراج و ابن درید و زجّاج بوده اند در اکثر زمینه ها تألیفاتی دارد، أبو علی فارسی در باره اش گفته، است «اگر علم نحو آن است که رمّانی میگوید ما را بهره ای از آن نیست و اگر نحو چیزی است که ما میدانیم او را بهره ای از دانش ما نیست.

از سه استاد بزرگ نحو یکی رمانی است که کلامش را کمتر کسی می فهمد یکی أبو علی فارسی است که قسمی از سخنش را می فهمند یکی هم سیرافی است که بدون استاد همه کس سخن او را درک میکند» آثارش- تفسیر قرآن- الحدود الاکبر و الاصغر- معانی الحروف- شرح صفات- اعجاز القرآن و دهها کتب دیگر، ابو حبان توحیدی او را برتر از جاحظ میداند- از او میپرسند هر کتابی ترجمه و مفهومی کلی دارد- ترجمه و مفهوم کلی قرآن چیست؟- میگوید:

هذا بلاغ للناس و لینذروا به: قرآن سخن رسائی است برای همه مردم که بایستی بوسیله آن از گناهان پروا کنند. و باز أبو حیان در کتاب الامتاع و الموانسه ۱/ ۱۳۳ مینویسد:

«علی بن عیسی مقامش در واژه شناسی و نحو و کلام و عروض و منطق متعالی است باو ایراد میگیرند که پیرو ارسطو نیست ولی او سر آمد و بزرگی خود را در منطق باثبات رسانده و نیازی به تبعیت از ارسطو نداشته است در باره قرآن کتاب نفیسی نوشته است که تعهد دینی و استواری عقل و خرد او را ثابت میکند نام آن کتاب- الجامع لعلم القرآن- است که خود رمانی در اعجاز القرآن از آن یاد می کند.

محتوای اعجاز قرآن رمانی هفت بخش است.

۱- کسی را با قرآن یارای معارضه نبوده.

۲- نیاز شدید و ادعاهای بسیار در بلاغت و فصاحت از سوی دیگران.

۳- تحدی عمومی قرآن.

۴- باز گرداندن نظرات دیگران از معارضه با قرآن.

۵- بلاغت و رسائی قرآن.

۶- اخبار درست و صحیح از امور آینده.

۷- شکستن عادات غلط در میان مردم- و بالاخره مقایسه قرآن با تمام معجزات.

رمّانی پس از توضیح مطالب هفت گانه در پایان کتابش سجع بودن آیات قرآن را بکلی نفی مینماید و آنرا عیب میشمارد و میگوید فاصله آیات بخاطر معانی آن است نه سجع و الفاظ هم آوا، زیرا در قرآن اسجاع یا سجع تابع معانی است.

(وفیات ۲ ۴۰۸- معجم الادباء ۵/ ۲۸۰)

دوم: أبو سلیمان احمد بن محمّد بن ابراهیم خطّابی بستی

متوفی ۳۸۸ و یکی از فرزانگان اندیشه اسلامی در قرن چهارم است که کتابهاشان به خاطر محتوای غنی و ژرف نگرانه، دقت استنباط و ظرافت بیان، شخصیت آنها را در خود آشکار ساخته، یکی از آثار مهم خطّابی- اعجاز القرآن- و غریب الحدیث- است در سنن أبو داود و اعلام السنن در شرح صحیح بخاری، در آغاز اعجاز القرآن مینویسد:

«در گذشته و حال مردمان، سخنان بسیاری در اعجاز قرآن گفته اند ولی آنها را بصورتی که تشنگان حقیقت را سیراب کند نیافتم، بخاطر مشکل بودن شناخت موضوع.

سپس نظر چهارم رمّانی را در باره- صرفه- یعنی برگشتن اراده مردم از معارضه با قرآن بیان میکند و میگوید این امر درست نیست، بلکه حقیقت اینست

که نتوانستند، نه اینکه از آغاز منصرف شدند».

آنگاه میگوید: چیزی که دقت نظر و اندیشه در آن لازم است اینست که سخنان قرآن با دیگر سخنان مباینتی ویژه دارد زیرا سخن از سه قسم بیرون نیست و مراتبشان در روشنی و بیان آشکار، مختلف است و از نظر بلاغت و رسائی متفاوت.

اول: سخن بلیغ و روان و محکم.

دوم: سخن فصیح و نزدیک به ذهن و روان.

سوم: سخنی که کلام ساده و عادی است.

سخن اول در عالی ترین درجه فهم است.

سخن دوم در درجه- وسط و میانی و قسمت سوم پائین و نزدیکترین آنها به فهم. بلاغت قرآن از هر سه قسم سخن که ذکر شد بهره ای دارد: و از هر نوع بخشی و قسمتی که عظمت کلام با شیرینی آنرا در بردارد، زیرا سهولت سخن نتیجه شیرینی و روانی آن است.

متانت و استواری کلام در مشکل بودن آن و اینها ویژگیهای آیات قرآنی است. اکنون بدانکه معجزه بودن آن در اینست که با فصیح ترین الفاظ در زیباترین نظم و ترکیب و تألیف ادا شده است که دربرگیرنده صحیح ترین معانی است و عبارتند از:

۱- توحید و یگانه دانستن خدای.

۲- بیان عزت و قدرت او.

۳- منزه دانستن صفات خدای.

۴- دعوت به پرستش او.

۵- بیان راه پرستش.

۶- سخن از آنچه که حلال و حرام است.

۷- بیان ممنوعیت ها و مباح ها.

۸- اندرز و ارزشمند داشتن انسان.

۹- امر به نیکی ها و نهی از زشتی ها.

۱۰- ارشاد به محاسن اخلاق و نیکی ها.

۱۱- بیان عقوبت بدیها و گناهان.

این امور آنگونه که شایسته است بیان شده و در پیشگاه داوری عقل و خرد چیزی شایسته تر از آنها نیست.

۱۲- بیان اخبار قرنهای گذشته و سرنوشت کسانی که از خط فرمان الهی منحرف شدند یا کسانی که بسوی حق گرویدند.

۱۳- خبر دادن از آینده جهان آفرینش در زمانهائی که از عمر جهان باقیست و در تمام موارد فوق میان دلیل و مدلول یعنی استدلال بر آنچه که مورد بحث است جمع کرده است تا تأکیدی بر آنچه که خواسته شده باشد.

۱۴- و خبر دادن از حتمی بودن آنچه که امر شده و آنچه که از آن نهی شده است بدیهی است آوردن چنین حقایقی و اموری و جمع میان نظم و رابطه آنها کاری است که نیروهای بشری از آن عاجزند و از معارضه با قرآن باز خواهد ماند سپس خطّابی در پایان بحثش سخن از جاذبیت قرآن و آرامش بخشیدن به دلها بمیان میآورد و مینویسد:

و در اعجاز قرآن وجهی دیگر هست که از بعضی مردم پوشیده مانده است مگر اندکی از آنان و آن اثر آیات قرآنی در دلها و جانها است، تو هیچ سخنی را از نثر و نظم نمیشنوی مثل قرآن زیرا وقتی که بگوشها میرسد و در خاطره ها لذت و شیرینی بیان و معنی بوجود میآورد، جانها

را بشارت میدهد، دلها بوسیله آن روشن و باز میشود تا اینکه از بهره اش آنگونه نصیبی میبرد که از ناآرامی دور میشود و یا اینکه وجودش از فرجام ناهنجار کارهای زشت بلرزه در میاید قرآن و آیاتش در میان جان و سویدای دلش عقایدی ثابت بوجود میآورد. چه، بسیار دشمنانی از گستاخان عرب نسبت به پیامبر دورادور بودند و همین که برای کشتن او وقتی بحضورش میرسیدند، آیات قرآن را میشنیدند طولی نمیکشید که از فکر اولیه خود منصرف میشدند و به اسلام میگرویدند. دشمنی شان به دوستی و کفرشان به ایمان مبدل میشد (۱)، خطابی در پایان کتابش مثالهای متعدد تاریخی و آیات قرآنی برای این امر ذکر میکند و کتابش را ختم میکند.

یاقوت مینویسد- بست- با ضمه حرف (ب) از شهرهای کابل است که زادگاه خطابی است، حاکم نیشابوری را از شاگردان او میداند مینویسد او همچون سیاح و جهانگردی در عراق و حجاز و خراسان و ماوراء النهر به کسب دانش و تعلیم میپرداخت، ثعالبی او را با أبو عبید قاسم بن سلّام همطراز میداند جز اینکه خطابی شعر هم میسروده، رباعی زیر از اوست.

ما دمت حیا فدار الناس کلهم فانما انت فی دار المداراه

من یدر داری و من لم یدر سوف یری عما قلیل ندیما للندامات

یعنی، تا زنده هستی با همه مردم مدارا کن زیرا تو در خانه و دنیای مدارا و زود گذر هستی کسی که دو جهان یعنی دنیا و آخرت را می فهمد و آنکه نمی فهمد بزودی خواهند دانست که چه بسیار اندک مدتی معاشر دنیا بودند.

(معجم الادباء ۴/ ۱۴۰/ وفیات ۳/ ۴۳۵)

موضوع جاذبیت معنوی قرآن و آثار سازنده آن در دلها که خطابی آنرا یاد کرده است از سوی سید هبه الدین شهرستانی برگزیده شده و این رأی را بر- وجوه دیگر ترجیح داده است که بعدا خواهد آمد.

سوم: محمّد بن طیّب بن محمّد بن جعفر بن قاسم معروف بابو بکر باقلانی است

که بر خلاف خطابی در یک خانه سکونت گزید و به جائی مسافرت نکرد. به پرهیزکاری و تقوی معروف بود تا اینکه عضد الدوله در شیراز که درگاهش مجمع دانشمندان و شعرا و در حضورش به مباحثه میپرداختند (۱) روزی تصمیم گرفت از دیگر مذاهب اسلام نیز در آنجا باشند باو گفتند در بصره پیری و جوانی دانشمند وجود دارد یکی أبی الحسن باهلی و دیگر ابن الباقلانی عضد الدوله به فرماندار بصره نوشت تا آنها را به شیراز بفرستد و برای هر کدام پنج هزار درهم نقره فرستاد اما باهلی نپذیرفت و با تعصب رد کرد ولی باقلانی نظر استادش باهلی را رد کرد و گفت:

ان المامون فاسق ظالم لا نحضر مجلسه، حتی ساق احمد بن حنبل و جری علیه بعد مما عرف و لو ناظروه لکفوه عن هذا الامر.

یعنی ما مأمون را فاسق و ظالم دانستیم و به محضرش برای مباحثه نرفتیم تا آنکه داستان خلق قرآن بمیان آمد و آن ماجرا بر سر احمد بن حنبل رسید و اگر میرفتیم و مناظره میکردیم از این کار بازش میداشتیم و من ای استادم میروم، و باهلی گفت چنین نیتی داری خداوند شرح صدر بتو بدهد.

مقدسی مؤلف کتاب- احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم- در جغرافیا و تاریخ در وصف خزانه کتاب عضد الدوله در شیراز مینویسد: اطاقی مخصوص هست که مدیری دارد تا هر کتابی که نوشته میشود بدانجا بدهند و در دفاتر ثبت کند و از تمام علوم کتابها در آنجا جمع است- راهرو بسیار بزرگی دارد که دیوارهایش سه متر بلندی دارد و در دو طرفش قفسه های کتاب هست که تمام دارای درب است دفاتر بطور منظم چیده شده برای هر علمی جایگاهی هست و دانشجویان برای مطالعه آنها با شرایطی میایند و استفاده میکنند.

باقلانی میگوید در مجلس عضد الدوله که رجال علم و کلام و فلسفه و تصوف وجود داشتند، نصیبی که از فضلای مجلس عضد الدوله بود از من در باره دیدن خداوند پرسش کرد که آیا خداوند سبحانه با چشم دیده میشود و یا ناممکن است، گفتم هر چیزی که با چشم دیده شود باید مقابل دیدگان قرار گیرد، عضد الدوله بمن نگاه کرد و گفت ادامه بده گفتم:

و لکن لا یری اللّه بالعین- فتعجب الملک من قولی.

خدا با چشم دیده نمیشود او از سخنم به شگفت آمد. قاضی القضاه بمن نگریست و گفت پس به چه چیز دیده میشود:

فقلت یری بالادراک الذی فی العین.

سپس گفتم با بصیرت و ادراک و فهمی که در پس چشم هست و باز گفتم.

العین لا تری، و انما تری الاشیاء بالادراک الذی یحدثه اللّه تعالی فیها و هو البصر.

چشم، خدا را نمی بیند، اشیاء را بادراکی که خداوند در آنها قرار داده و آن بصر است می بیند مگر نمی بینید، کسی که مشرف به مرگ است ملائکه را مشاهده میکند و ما در آنجا چیزی نمی بینیم پیامبر فرشته وحی را میدید و کسانی که در حضورش بودند نمی دیدند.

«قد ثبت بالنص وجوب رویه الحق سبحانه فی الدار الاخره.

از روی نص قرآن ثابت شده است که در قیامت وجود خداوند ادراک میشود، صاحبان تراجم در باره سفارت باقلانی به روم و مباحثات طولانی و دقیق او با علمای رومی مفصلا بحث کرده اند.

میگویند باقلانی عادت داشت بعد از اقامه نماز عشاء. دوات و سی و پنج برگ

کاغذ حاضر میکرد و بر آنها مینوشت و بگاهان به شاگردانش میداد تا بخوانند پنجاه و چند کتاب نوشته است که تعداد اندکی از دستبرد حوادث روزگار باقیمانده.

آثارش- اعجاز القرآن- التمهید- هدایت المسترشدین- الانتصار لصحه نقل القرآن- الفرق بین معجزات النبیین- مناقب الائمه- الامامه الکبیره- الاصول الکبیر- کیفیه الاستشهاد- کشف الاسرار و هتک الاسرار- الابانه عن ابطال مذهب اهل الکفر و الضلاله و دهها کتاب دیگر.

صاحب ابن عبّاد در وصفش میگوید- ابن الباقلانی بحر مغرق- دریائی است ژرف و عمیق محمّد بن عباس، ابو بکر خوارزمی میگوید هر کسی کتابی مینویسد از کتب دیگران نقل میکند مگر باقلانی که سینه اش علم خویش را در بر دارد.

باقلانی تحت عنوان- فی جمله وجوه اعجاز القرآن- مینویسد نخستین وجه اعجاز، خبر دادن قرآن از غیب و آینده است که بشر راهی برای رسیدن به آن و فهمش ندارد. چنانکه به پیامبرش در دو آیه قرآن فرمود:

هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدی وَ دِینِ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ وَ لَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ (۳۳/ توبه) (۱).

و تمام آیاتی که متضمن اخبار آینده و غیبی است.

و در فصلی دیگر مجددا همین عنوان را با آیاتی دیگر ذکر میکند که از

باقلانی اشتباه نموده و- لیظهره علی الدین کله- را جمع پنداشته و حال اینکه بگفته دانشمند بزرگ مرحوم حاج شیخ جواد بلاغی در- رحله مدرسیه- یاری خدا بر تمامی دین را همان- یعصمک من الناس- و الیوم اکملت لکم- و انا له لحافظون- است تفسیر نموده، قولی هم منوط به زمان حکومت حقه مهدی تفسیر نموده اند مگر اینکه نظر باقلانی تائید خدائی از دین در دوران نزول قرآن و اکمال آن باشد.

آن جمله- الم، غلبت الروم و پیش گوئی قرآن در آن سوره است و سایر آیاتی که خداوند وعده پیروزی میدهد مثل آیه ششم سوره نور.

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا مِنْکُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ لَیَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِی الْأَرْضِ کَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لَیُمَکِّنَنَّ لَهُمْ دِینَهُمُ الَّذِی ارْتَضی لَهُمْ وَ لَیُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْناً ... است.

و بخش سوم کتابش در مورد نظم آیات و صناعات لفظی است و نفی شعر و سجع از آیات قرآنی. (وفیات الاعیان ۳/ ۴۰۰- اداب اللغه ۲- اسرار البلاغه چاپ مصر).

چهارم: عبد القاهر جرجانی است

که دو کتاب در مورد اعجاز قرآن نوشته و در دسترس است بنام دلایل الاعجاز و اسرار البلاغه.

جرجانی ادیبی است نحوی واژه شناس که از پیشوایان این علوم است و پایه گزار علم معانی بیان، دیگر آثارش- شرح الفاتحه و تفسیر سوره حمد است.

العروض العمده در صرف- العوامل الماه که بارها چاپ شده، المفتاح فی شرح الصحاح- وفاتش در سال ۴۷۴ رخ داده.

عبد القاهر صرفا از جنبه لفظی و صناعات ادبی در قرآن به تحقیق پرداخته شعر نیز میسروده. از همان آغاز کتابش مینویسد:

قال الشیخ الامام مجد الاسلام أبو بکر عبد القاهر عبد الرحمن بن محمد الجرجانی رحمه اللّه تعالی- الحمد للّه رب العالمین حمد الشاکرین و صلواته علی محمد سید المرسلین و علی آله اجمعین. هذا کلام وجیز یطلع به الناظر علی اصول النحو جمله ....

و دیگر به جنبه های معنوی و علمی و آینده نگری قرآن توجه نکرده است صاحب کشف الظنون بعد از ذکر کتاب جرجانی از عبد المنعم اندلسی نیز

کتابی بهمین نام معرفی میکند و کتابی هم از فخر رازی بنام- اسرار التنزیل و انوار التأویل.

(کشف الظنون ۱/ ۸۳ و ۷۵۹/ دلایل الاعجاز به تحقیق محمّد سید رضا).

پنجم: محمّد بن محمّد بن عبد السلام ملقب به شیخ مفید

از ارکان فقها و متکلمین و دارای فضایل علمی است در اخبار و اشعار خبیر و آگاه و ریاست حوزه علمیه را در قرن پنجم هجری بعهده داشته با دانشمندانی که ذکر کردیم مباحثاتی و مناظراتی داشته در کتب تراجم به ابن المعلم معروف است.

محقق کتاب اعجاز القرآن السید أحمد صقر مینویسد:

و کان ابن المعلم جلیل المکانه فی الدّوله البویهیه و کان عضد الدوله یزوره فی داره و کان قوّیا فی الکلام الفقه و الجدل مولعا بمناظره اهل کل عقیده- خطیب بغدادی مینویسد- انّ ابن المعلم متکلم و حضر مجالس النظر مع أصحاب له-.

شیخ مفید به درایت و روایت هر دو متبحر بوده اساتیدش شیخ صدوق ابن بابویه و دیگر مشایخ است سید رضی و سید مرتضی و شیخ طوسی، و عبد العزیز دیلمی از شاگردان او هستند.

تألیفاتش بیش از پنجاه کتاب است از آن جمله:

اعجاز القرآن و الکلام فی وجوهه، الارکان فی دعائم الدین، الافصاح در امامت، البیان فی انواع علوم القرآن، البیان فی تألیف القرآن التذکره باصول الفقه، التمهید، جوابات الفیلسوفی الاتحاد، الرد علی الجاحظ فی فضیله المعتزله و دهها کتب دیگر.

[عصر حاضر]

ششم: سید هبه الدین شهرستانی

اشاره

از دانشمندان بزرگی که بعد از عصر راغب

در اعجاز قرآن کتابی بنام تنزیه تنزیل نوشته.

او معجزه را عمل فوق العاده ای میداند که چون نور آن از ناحیه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله ساطع شده دیده های بینندگان را به تحیر و دهشت انداخته که همگان ناگزیر از پذیرش آن شده اند و این همان آیت و نشانه پیامبری است سپس نظرات گذشتگان را که در پنج اصل خلاصه شده ذکر میکند.

۱- اعجاز از جهت کلمات.

۲- اعجاز از جهت گوینده یا متکلم.

۳- اعجاز بر حسب اخبار غیبی.

۴- اعجاز به صرفه یا منصرف شدن معارضین از مقابله با قرآن.

و بعدا بیست و هشت مزایا برای قرآن بر میشمرد که آخرین آنرا از بقیه بیشتر اهمیت داده و آن جذابیت روحی قرآن است.

۱- فصاحت الفاظ.

۲- دارا بودن اثرات ساده صحرانشینی یعنی شیرینی و فصاحت.

۴- جامعیت محاسن طبیعی.

۵- دارا بودن ایجاز به حد اعجاز بدون اینکه به مقصود سخن خللی وارد آید.

۶- دارا بودن اطناب یعنی تفصیل کلام.

۷- هدف متعالی قرار دادن برای مسائل و علوّ معنی.

۸- اسلوبهای تازه و روح انگیز و بهجت افزا.

۹- فواصل نیکو و سجع های پسندیده.

۱۰- خبر دادن از امور غیبی که در پهنه زمان واقع میشود.

۱۱- متکفل اسرار علمیه که بعد از قرآن بکمک ابزارها مقدور شده است.

۱۲- رافع مشکلات اجتماعی و حکومتی و جامع اصول اخلاقی و تهذیب نفس.

۱۳- دارای قوانین حکمت آمیز در فقه تشریعی برتر از آنچه در کتب سابق بوده.

۱۴- دور بودن از تناقضات و اختلافات در معانی.

۱۵- بیان قرآن بر زبان فردی که استادی ندیده و درسی ناخوانده.

۱۶- از تنافر حروف پیراسته است.

۱۷- عباراتش سهل و ممتنع که خود صنعتی در ادب است و ملاک اعجاز.

۱۸- همیشگی بودن طراوت و زیبائی در خواندنش هر چند که تکرار شود.

۱۹- عباراتش دارای وجوه مختلف و معانی متشابه است.

۲۱- دارای مثلهای دلنشین که معقول را محسوس و غائب از ذهن را حاضر می سازد.

۲۲- محتوی معارف الهی و اسرار ملکوت و آفرینش است.

۲۳- خطابهایش بدیع و طریق اقناعش ساده و دلنشین است.

۲۴- مشتمل بر آموزش نظام لشکری و جنگی برای بقای صلح و روابط اجتماعی است.

۲۵- از یاوه ها و خرافات بدور است و با ناموس تکامل همعنان است.

۲۶- نیروی برهانش به حد کمال و مافوق هر بیانی است.

۲۷- دارای رازها و رموزی است که اندیشه بشر را به حیرت و تکاپو میاندازد.

۲۸- قرآن دارای جذابیت روحی است که خردها را مجذوب و عقول را مسحور و جانها را شیفته خود میسازد.

مرحوم سید هبه الدین که به حق در کتاب هیئت و اسلام- اندیشه ژرف کیهان شناسی قرآن او مورد تحسین است سپس مینویسد اما خود من پس از مدتها امتحان و اختیار تنها یک وجه را برتر اختیار کرده ام و آن وجه بیست و هشتم است که بنظر من وجه اعجازی که در آیات تحدی مقصود بوده همان است یعنی جذابیت روحی آن، که نشان میدهد این گفتار سلیم، سخن پروردگار و خالق توانای ما و ربّ حکیم است و همین جذبه است که برای شرقی و غربی- عجمی و عربی محسوس است و کسی را با آن جدال نیست و سایر وجوه نیز امتیاز آن بشمار میرود و علمائی هم که از اعجاز قرآن تعبیر به بلاغت آن نموده اند همین جاذبیت روحی مقصودشان بوده (۱).

در مورد جاذبیت روحی قرآن گذشته از شعر او ادبائی که حضور پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را درک کرده و خالصانه تحت تأثیر آیات قرآن قرار گرفته اند، و اینان غیر از أبو لهب ها و أبو جهل ها و أبو سفیان های مال اندوز و زرپرست بوده اند زیرا خداوند میفرماید- كَلَّا إِنَّ الْإِنْسانَ لَيَطْغى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنى- وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ، الَّذِي جَمَعَ مالًا وَ عَدَّدَهُ، أَلْهاكُمُ التَّكاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقابِرَ، ما أَغْنى عَنْهُ مالُهُ وَ ما كَسَبَ، الَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لا يُنْفِقُونَها فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِيمٍ، خوش باوری است اگر با تمام تأکیدات قرآنی و اسلامی در مورد زهد و پارسائی و انفاق و ایثار که غالبا از سوی مستضعفین بوده به پنداریم که متکاثرین و افزون طلبان تحت تأثیر جاذبیت قرآن و اسلام قرار گیرند، قارون های تاریخ نه تنها نگرویده اند بلکه بصورت سد راه و بت های استکبار در آمده اند و از همین جهت متفکرین مجلس خبرگان موادی را برای تحدید تکاثر و قارون ها در قانون اساسی گنجانده اند- زیرا قرآن بانگ برمیدارد که مترفین و متکاثرین سد راهند، ففسقوا فیها فحق علیها العذاب، اما دانایان بی غرض مانند سحره فرعون باتمام جیره خواری شان به حق و راستی عالم بودند نه عالم نما تسلیم شدند و به سجده اللّه درآمدند.

محمد بن اسفندیار مؤلف تاریخ طبرستان مینویسد، روزی عبد اللّه بن مقفع

آثار دیگر، الامامه و الامه، حکمه الاحکام، سراج المعراج در تفسیر آیات معراجیه، الشریعه و الطبیعه، المحیط، المعارف العالیه نهضه الحسین، الهیئه و الاسلام، مواقع النجوم، تنزیه تنزیل و کتب دیگر، اساتیدش آسید محمّد کاظم یزدی و شریعت اصفهانی بوده اند.

از بازار عبور میکرد و همان روزی بود که فردایش بایستی در حضور عیسی بن علی عموی منصور اسلام اختیار کند در راه صوت قاری قرآنی را میشنود که این آیات را تلاوت میکرده، الم نجعل الارض مهادا، و الجبال اوتادا، و خلقناکم ازواجا و جعلنا نومکم سباتا، ابن مقفع از حرکت باز میایستد و گوش به آیات خدا میسپارد تا آن قاری سوره را بپایان میرساند، ابن مقفع خود را مخاطب قرار میدهد که، الحق انّ هذا لیس بکلام المخلوق، براستی که این ها سخنان آفریده ها نیست و طولی نمیکشد که به حضور عیسی میرود و فردا در حضور رجال دین و لشکریان، اسلام اظهار میدارد و در راه مبارزه با منصور دوانقی بدست حاکم بصره در تنور میسوزد و داغ ننگ بر جبین ستمکاران باقی میماند، تاریخ طبرستان ج ۱/ ۱۱، عبد اللّه ابن مقفع، دکتر محمد غفرانی خراسانی ص ۷۰).

در نامه ای که به منصور مینویسد میگوید، لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق، ای منصور در عصیان به گناه کسی نباید از عاصی فرمان بری کند و از تو اطاعت.

لا یصلح الناس فوضی لا سراه لهم و لا سراه اذا جهّالهم سادوا.

مردم را گستاخی و نابسامانی به صلاح نمیآورد اگر رهبری نداشته باشند، و رهبر هم با تسلط نادانها فراهم نمیشود.

نیاز دانایان به امام و پیشوائی که رهبریشان کند همچون نیاز دیگر مردمان بدانشمندان است اندیشه و کارشان باو استوار دشمنانشان پریشان و جایگاهشان در گیتی بسی والاست.

(آئین رهروی و رهبری ص ۷۹ رساله صحابه)

ص: ۳۸

بخش سوم اعجاز یا پیش گوئی های سیاسی اجتماعی قرآن

چنانکه دیدیم نویسنده بزرگوار کتاب- تنزیه تنزیل- از میان وجوهی که مربوط به اعجاز قرآن است وجه بیست و هشتم با همان جاذبیت روحی و معنوی قرآن که خردها را مجذوب و جانها را شیفته خود میسازد- برگزیده و میگوید «مقصود از تحدی قرآن که به دیگران گفته است، اگر تردید دارید که قرآن از سوی خداست سوره ای مثل آن بیاورید همین جذابیت روحی است».

اما خود قرآن این اصل را در مورد کسانی که شرایط پذیرش حق را در خویشتن فراهم میکنند بیان کرده و گروههائی را که دارای صفات و اندیشه ها یا رفتار ناپسند زیر هستند از شمول جذابیت روحی قرآن در باره آنان استثنا میکند.

۱- فتنه جویانی که متشابهات قرآن را دستاویز فضل و دانش خود و ایجاد فتنه در مردم قرار میدهند و میگوید.

فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ ... (آیه ۵ سوره آل عمران).

۲- بدکاره ها و فاسقین یا کسانی که ممنوعیت های دینی و شرعی را رعایت نمیکنند.

یُرْضُونَکُمْ بِأَفْواهِهِمْ وَ تَأْبی قُلُوبُهُمْ وَ أَکْثَرُهُمْ فاسِقُونَ (۸/ توبه).

۳- ناپرهیزکاران و ناپارسایان که تقوی پیشه نیستند زیرا قرآن، هُدیً لِلْمُتَّقِینَ (۲/ بقره) است.

۴- ستمکاران و ظالمین که نه تنها تحت تأثیر آیات الهی قرار نمیگیرند بلکه خسران شان افزون میشود.

وَ نُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ لا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَساراً (۷۲/ اسراء).

۵- منافقین و دو چهره ها که با دعوت پیامبر هم حق پذیر نمیشوند:

لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ وَ رَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَ هُمْ مُسْتَكْبِرُونَ (۵/ منافقون).

۶- مستکبرین، که این صفت مهم ترین عامل نپذیرفتن حق است و علتش همان تکاثر، سرمایه اندوزی. و زر دوستی و جاه طلبی است که امروز در مستکبرین عالم می بینیم.

وَ إِذا تُتْلى عَلَيْهِ آياتُنا وَلَّى مُسْتَكْبِراً كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْها كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْراً فَبَشِّرْهُ بِعَذابٍ أَلِيمٍ (۵/ لقمان).

متکاثرین یا سرمایه داران زرپرست که آنها را از ذکر و یاد خدا بازمیدارد حتی در سوره جمعه میگوید همین که بانگ رسیدن کاروان تجارتشان میرسد تو را ای پیامبر ترک میکنند و تنها میگذارید.

وَ إِذا رَأَوْا تِجارَةً أَوْ لَهْواً انْفَضُّوا إِلَيْها وَ تَرَكُوكَ قائِماً قُلْ ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَ مِنَ التِّجارَةِ وَ اللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (۱۰/ جمعه).

۷- مفسدین و فساد انگیزان.

فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ (۶۳/ آل عمران).

اگر از حق و آیات الهی روی برگرداندند همانا خداوند بکار مفسدین آگاه است.

۸- مترفین و مال اندوزان که خود را بی نیاز از حق میدانند و سرکشی میکنند.

كَلَّا إِنَّ الْإِنْسانَ لَيَطْغى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنى .. (/ ۶ علق).

۹- کفرپیشگان و طاغوت ها که نسبت های ناروا و برچسب ها هم به پیامبر و قرآن میزنند.

وَ إِنْ یَکادُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَیُزْلِقُونَکَ بِأَبْصارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّکْرَ وَ یَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ (۵۱/ قلم).

۱۰- دهمین گروهی که از آیات الهی و قرآن کور و نابینا هستند و بگفته حکیم گرانقدر و فیلسوف الهی عرفانی شرق ملا صدرا (۱) بدترین مردمند، مینویسد: قد ذکر بعض اهل الحق انّ العلم علمان، علم باللسان، و علم بالقلب.

محمد بن ابراهیم بن یحیی شیرازی ملقب به صدر الدین یا صدر المتالهین معروف به ملا صدرا از نوابغ و بزرگمردان جهان حکمت و عرفان و فلسفه الهی است که در حدود سیصد و پنجاه سال قبل در شیراز بدنیا رهگشود و دارای اندیشه های علمی فلسفی و زهد و پارسائی و هوش سرشار و مبتکر نظرات حرکت جوهری و بعد چهارم اشیاء یعنی زمان است که پس از دو قرن و نیم البرت انشتاین به چنان اندیشه ای دست یافته و شهرت جهانی یافت ملا صدرا به دور از عالم نماهای درباری و نادانهای ظاهرنگر مدت پانزده سال در یکی از روستاهای شهر قم عزلت گزید و آثار ارزنده خود را به جهان انسانیت عرضه کرد او بت ارسطوئی و پیروش ابن سینا را که دگرگونی و حرکت را در صورت و ماده میدانستند باطل دانست و قابلیت ترکیبی و درونی اشیاء را علت حرکت و تغییر معرفی کرد نکته مشترک میان ملاصدرا و انشتین اینست که مبدأ همه چیز را حرکت میدانستند که اگر حرکت نباشد هیچ چیز نخواهد بود و بعد زمان را مقدار حرکت و ملازم یا ماده جسمانی عالم و زائیده حرکت میدانند، او استدلال را با شهود یعنی اشراق و حقایق و صفاء ذهن توام داشت. یکی از علل نبوغ ملاصدرا و شهامت علمی او کفر ورزیدن به طاغوتها است و براستی آیه، فَمَنْ یَکْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ یُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَکَ بِالْعُرْوَهِ الوثقی را عمل نموده است. چنانکه در مطلبی که در متن نوشته شد و غالبا بمناسبت هائی همان معانی را در تفسیرش بیان کرده، علت تاریک بودن ذهن و جان وابستگان عالم نمای دربارها را همین امر میداند که، الّا اللّه را بدون عبور از،

و انی لاستعیذ باللّه الرحمن، من رجل شریر علیم اللسان، جهول القلب، المترفع علی الا قرآن لاجل تقرب السلطان، و الاشتهار عند العوام، و هم العمیان عن فهم درجات احوال الانسان، و التفاوت فی خلق الرحمن، فوا مصیبتا من علماء الجهاله و صلحاء الافساد، الذینهم من علماء الدنیا و جهّال الاخره المتذکّرین لآداب صحبه الخلق، الناسین لآداب صحبه الرب، المقبلین الی دقایق علوم الدّنیا المعرضین عن حقایق علوم الاخره».

«بل اقول ما فتنته فی الدین و خلل فی عقاید المسلمین، الّا و منشاها مخالطه العلماء النّاقصین مع حکّام الدّنیا و السّلاطین، ربنا افتح بیننا و بین قومنا بالحق و انت خیر الفاتحین».

(سر آغاز سوره سجده ص ۱۳) یعنی: گروهی از اهل حق گفته اند علم دو گونه است علم زبانی و علم روانی و قلبی، و من از شرور و فتنه مردمی که با زبان عالمند و شریر و در قلب و دل کور و نادان به خدا پناه میبرم زیرا اینان بخاطر نزدیکی به دربار و سلطان و قدرت ها بر یارانشان برتری میجویند و در نزد مردم عادی شهرت کسب میکنند اینان از فهم و حقیقت مراتب وجود انسان کورند و دور،

لا اله، در نظر گرفته اند.

هفت سفر پیاده به مکه مشرف شد و در سفر نهم در بصره در سال ۱۰۵۰ ه وفات یافت رحمه اللّه علیه، در تفسیرش همانند شیخ بها الدین عاملی استادش همه جا از راغب و مفردات تجلیل نموده و نقل قول میکند. از آثارش اسفار الاربعه، مبدء و معاد، عرشیه، اسرار الایات، الامامه، التصدیق، بالجبر و التفویض، حدوث العالم، شواهد الربوبیه، مفاتیح الغیب، الحشر، کسر اصنام الجاهلیه و شروح و کتب دیگر. رباعی زیر از اوست.

آنان که ره دوست گزیدند همه در کوی شهادت آرمیدند همه

در معرکه حیات فتح از عشق است هر چند سپاه او شهیدند همه

و هم چنین از تفاوت ها در آفرینش رحمن، پس مصیبت بر ما از چنین علمای جاهل و صلحاء مفسده انگیز، کسانی که از علماء دنیا و جاهلان آخرتند آداب معاشرت با مردم را خوب میدانند ولی آداب یاد خدا و سخن پروردگار را فراموش میکنند به ریزه کاریهای علوم مادی و دنیائی روی میآورند و از حقایق علوم آخرت و روز جزا رو میگردانند، بلکه میگویم هیچ فتنه ای در دین و اخلال در عقاید مسلمین نیست مگر اینکه منشاء آن ها نزدیکی و در آمیختن علماء ناقص علم با سلاطین و حکام دنیائی است- خدایا پروردگار ما میان ما و چنین قوم و مردمی به حق حکم فرما و تو نیکوترین داورانی».

(کدام یک از اصولی که در باره اعجاز بر شمردیم مهم تر است)

چنانکه در مورد کتاب اعجاز القرآن باقلانی و رمّانی و سید هبه الدین شهرستانی یادآور شدیم یکی از موارد مهم اعجاز قرآن همان خبر دادن از غیب و آینده است که گذشت زمان درستی آنرا باثبات میرساند و از همین روست که قرآن برای تمام زمانهاست زیرا جهان رو به تحول و دگرگونی است و قرآن خبر دهنده از آن.

و امروز انقلاب اسلامی ایران یکی از آن معجزات را که در قرآن بیان شده به ثبوت رسانده است.

اول: آیه سوم و چهارم از سوره جمعه- میگوید:

وَ آخَرِینَ مِنْهُمْ لَمَّا یَلْحَقُوا بِهِمْ وَ هُوَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ، ذلِکَ فَضْلُ اللَّهِ یُؤْتِیهِ مَنْ یَشاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیمِ».

او خدائیست که پیامبری برگزید تا مردم همعصرش را به اصلاح آورد تعلیم کتاب و حکمت کند.

و نیز قوم دیگری را که در آینده به گروندگان پیامبر میرسند، او کارش با حکمت و مصلحت است.

مفسرین نوشته اند همین که این آیه نازل شد از پیامبر پرسیدند این قوم کیانند، پیامبر دستش را بر شانه سلمان فارسی نهاد و فرمود:

لو کان العلم عند الثریا لتناوله رجال من هؤلاء- در تفسیرها عبارت من هذا و ذووه.

نیز هست یعنی آن قوم از تبار سلمانند که اگر دانش در اوج آسمان باشد اینان آنرا فرا میگیرند.

و پایان آیه ذلِکَ فَضْلُ اللَّهِ یُؤْتِیهِ مَنْ یَشاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیمِ است.

گرویدن علمی و عملی ایرانیان به اسلام و برقراری حکومت عدل اسلامی و تزکیه و تعلم و فراگیری حکمت را نعمتی و فضلی از خداوند یاد میکند که فضیلت بزرگی است. این بزرگی و فضیلت الهی در این زمان است و در گذشته این چنین عظمتی بدست نیامده است هر چند که بطور دقیق و آرام استمرار داشته.

در این ایام است که در پناه حکومت اسلامی و آثار بزرگمردان علم و حکمت فلسفه های غیر الهی و مکتب های مادی با زبان و بیان وابستگان پنجاه ساله شان به پوچی و شکست معرفی میشود و این حادثه یکی از معجزات آیه ای است که آنرا با عبارت- ذلک فضل اللّه یؤتیه من یشاء- بیان کرده است و در آیه دوم هم همین عبارت بیان شده.

دوم: آیه پنجاه و چهارم سوره مائده است که میگوید:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا مَنْ یَرْتَدَّ مِنْکُمْ عَنْ دِینِهِ فَسَوْفَ یَأْتِی اللَّهُ بِقَوْمٍ یُحِبُّهُمْ وَ یُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ أَعِزَّةٍ عَلَی الْکافِرِینَ یُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ لا یَخافُونَ لَوْمَةَ لائِمٍ ذلِکَ فَضْلُ اللَّهِ یُؤْتِیهِ مَنْ یَشاءُ وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ».

ای مؤمنین هر گاه از دینتان برگردید بزودی خداوند قومی که آنها را دوست دارد و آنها هم خدای را دوست دارند، نسبت به مؤمنین فروتن و خاضع و نسبت به کافران با کرامت و عزت نفس و سر افرازند به یاری اسلام برمیانگیزاند که در راه خدا جهاد میکنند و در راه دین از نکوهش و ملامت هیچ کس باک ندارند و نمی هراسند اینست فضل خدای هر که را بخواهد اعطا کند و او دارای رحمت گسترده و بی پایان است».

همانند آیه اول در تفسیر این آیه هم مفسرین همان حدیث پیامبر را نقل کرده اند و شما میدانید مفسرین در تمام کشورهای اسلامی میزیسته اند مثلا در قرنهای گذشته یا پنجم و چهارم و تا امروز احادیث معتبری از سوی علمای تمام مذاهب اسلامی بازگو شده است مثل حدیث غدیر یا احادیث دیگر زیرا بر وجود بیشتر آنان که حق طلب بوده اند عدالت و انصاف حاکم بوده و حدیث فوق را اجماعا و همگی نقل کرده اند مثل، قرطبی در جامع الاحکام مینویسد، لما یلحقوا بهم، امتی در آینده هستند، قال ابن عمرو سعید بن جبیر هم العجم، و فی صحیح البخاری و مسلم قال، کنا جلوسا عند النبی صلّی اللّه علیه و آله نزلت هذه الایه قال رجل من هؤلاء یا رسول اللّه؟

فوضع یده علی سلمان ... تا آخر حدیث که قبلا ذکر شد صفحه ۹ ج ۱۸/ الجامع الاحکام از محمّد بن أحمد انصاری قرطبی.

أبو الفداء اسماعیل بن کثیر قریشی دمشقی نیز مینویسد.

«و آخرین منهم، بفارس و لهذا کتب کتبه الی فارس ... و لهذا قال مجاهد غیر واحد ... هم الاعاجم ... و غیر العرب.

و سپس از قول أبو حاتم و زبیدی و ولید بن مسلم و أبو حازم و سعد ساعدی نقل میکند که پیامبر فرمود:

انّ فی اصلاب اصلاب اصلاب رجال و نساء من امتی یدخلون الجنه

بغیر حساب.

یعنی از تبار و نسل و تبار مردان، و زنان امتم قومی هستند که بدون حساب به بهشت وارد میشوند». (ص ۴۶۲/ ج ۴ تفسیر أبو الفداء) آیا آن قوم این امت شهید پرور و صدها هزار شهید جانباز راه سر بلندی نام اللّه نیستند که امروز در حکومت اسلامی مصداق حدیث فوقند؟ و بی حساب به بهشت میروند.

زمخشری هم در کشاف همین حدیث و مطلب را با جزمیت نقل میکند و همین طور فخر رازی در تفسیر کبیرش و سایر مفسرین.

پس ای خواننده عزیز فرصت را غنیمت دار و در سپاه حق علیه ظلم و باطل و الحاد قرار گیر که فردا دیر است چنانکه پیامبر فرمود:

و فی ایام دهرکم نفحات، الا فتعرضوا لها.

ای انسانها در دوران حیاتتان نسیم و نفحه های حیات بخش الهی میوزد خود را در معرض آن قرار دهید- آری زمانی محیط نامساعد بود اما امروز بحمد اللّه شرایط و محیط آماده است، تا چه کند همت والای تو.

ص: ۱

كتاب الفاء)

((فتح) [فتح]

الفتح: گشودن و برطرف كردن اشكال و ابهام از چيزى است، كه دو گونه است:

اول- گشودن چيزى كه با چشم درك ميشود، مثل باز كردن درب و مانند آن و باز كردن قفل و باز نمودن بار و متاع، در آيات:

وَ لَمَّا فَتَحُوا مَتاعَهُمْ (۶۵/ يوسف).

وَ لَوْ فَتَحْنا عَلَيْهِمْ باباً مِنَ السَّماءِ (۱۴/ حجر).

دوم- فتح يا گشودن چيزى كه با بصيرت و فهم، درك ميشود، مثل برطرف كردن غم و اندوه و عقده گشايى كه بر چند قسم است:

۱- گشايش در امور دنيوى، مانند غم و اندوهى كه زايل ميشود و فقر و تنگدستى كه با اعطاء مال رفع ميشود و مانند اينها، در آيه:

فَلَمَّا نَسُوا ما ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنا عَلَيْهِمْ أَبْوابَ كُلِّ شَيْ ءٍ (۴۴/ انعام). (۱)

اين آيه در باره شيطان منشان و مشركين است كه نمونه هاشان در گذشته تاريخ به عذاب دردناك و هلاكت بار دچار شدند، مى گويد: وقتى آياتى كه به آنها تذكر داده شده فراموش كردند درهاى همه چيز را با گشايش بر آنها وسعت داديم تا اينكه فرحناك و شادمان شدند و ناگهان آنها را فرو گرفتيم در حاليكه نوميد شدند و اساس و بنياد كسانى كه ستمكار بودند منقطع شد، ستايش و نيايش براى خداست كه پروردگار جهانيان است.

یعنی گشایش دادیم و گفت:

لَفَتَحْنا عَلَيْهِمْ بَرَكاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ (۹۶/ اعراف).

یعنی خیرات و برکات بر ایشان روی آورد. (چنانچه مردمان ایمان آورده و پرهیزکار میشدند، درهای برکات آسمان و زمین را بر آنها میگشودیم و لکن آیات و پیامبران را تکذیب کردند و آنها را به کیفر کردار زشت شان رساندیم):

۲- گشودن مشکلات و دشواریهای علوم، مثل عبارت:

فلان فتح من العلم بابا مغلقا:

او دری که از علم بود گشود و دشواریش را برطرف کرد. در آیه:

إِنَّا فَتَحْنا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً (۱/ فتح).

گفته شده مقصود فتح مکه است و بلکه مقصود گشایش راه علوم و هدایت ها بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که وسیله ای برای رسیدن به ثواب و مقامهای شایسته و پسندیده است و سبب آمرزش و غفران ذنوب او بوده.

فاتحه کلّ شی ء: آغاز هر چیزی است که ما بعد آن با آن آغاز، باز و گشوده میشود و از این معنی است عبارت-

فاتحه الکتاب

[سوره حمد]، که اینطور نامیده شده.

افتتح فلان کذا: وقتی است که کسی به چیزی آغاز کند.

(فتح علیه) کذا: زمانی است که باو خبر دهد و او بر آن آگاهی یابد.

در آیات: أَ تُحَدِّثُونَهُمْ بِما فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ (۷۶/ بقره) (۱).

ما يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ (۲/ فاطر).

فتح القضیّه فتاحا: کار را در آن مورد فیصله داد و دشواریش را برطرف نمود.

آیا از آنچه را که خدا بر شما آگاهی داده است با آنها گفتگو می کنید.

گفت: رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنا وَ بَيْنَ قَوْمِنا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَيْرُ الْفاتِحِينَ (۸۹/ اعراف) (۱) و از این معنی عبارت- الفتّاح العلیم- است، شاعر گوید:

و انّی من فتاحتکم غنیّ (۲)

.(فَتاحَه): با ضمه و فتحه حرف (ف) حکم و داوری است.

آیه: إِذا جاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَ الْفَتْحُ (۱ نصر) که در معنی این آیه احتمال نصرت و پیروزی و داوری و حکم هر دو هست و همینطور آنچه را که خدای تعالی از معارف بر انسان می گشاید، و بر این اساس آیات:

نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ (۱۳/ صف).

فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ (۵۶/ مائده).

وَ يَقُولُونَ مَتى هذَا الْفَتْحُ (۲۸ سجده).

قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ (۲۹ سجده) معنی آیه اخیر:

سخن و دعای حضرت شعیب پیامبر علیه السّلام است که می گوید: میان ما و قوممان حکم فرما و تو نیکوترین گشاینده مشکلات و داوران هستی.

در نهج البلاغه هم آیه فوق در همین معنی یعنی حکم و داوری کردن آمده است: آنجا که در جنگ و محاربه به دشمنان برخورد نمودند که می فرماید: اللهم قد صرح مکنون الشنآن و جاشت مراجل الاضغان: پروردگارا به حقیقت که مکنونات و پنهانیهای عیب جویان روشن و آشکار شد و دلهای پر از کینه دشمنان به هیجان آمد خداوندا تو میان ما و این قوم به حق حکم فرمای که تو بهترین داوران و گشایندگان راه حقی. (ص ۲۷۳- دعای ۱۵).

مصراع فوق از شعر اسعر جعفی است که می گوید:

الا ابلغ بنی عوف رسولا بانّی عن فتاحتکم غنی

بسوی بنی عوف رسول روانه کن که به آنها ابلاغ کند من از حکم و داوریهای شما بی نیازم که بصورت- ألا من مبلغ عمرا رسولا- نیز روایت شده است.

یعنی روز داوری و حکم، و گفته شده روز بر طرف شدن شک و شبهه از اعتقاد به قیام قیامت و نیز روزی که برطرف کردن عذاب را از او می خواهند و طلب میکنند.

(استفتاح:) طلب فتح و پیروزی و گشایش است.

در آیه گفت: إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جاءَكُمُ الْفَتْحُ (۱۹/ انفال).

یعنی اگر پیروزی خواستید یا طلب گشایش و داوری نمودید یا درخواست آغاز خیراتی که با آمدن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله برایتان آمده است نمودید. [آن شرایط و خواست برای شما آمد].

آیه: وَ كانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا (۸۹/ بقره).

یعنی با بعثت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از خدای طلب پیروزی بر کفار و یاری نمودید.

و گفته شده معنی آیه اخیر این است که بارها از مردم خبر بعثت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را پرسش میکردند و بارها از کتاب ها آنرا استنباط می نمودند. و نیز گفته شده با یاد پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از خدای پیروزی طلب می کردند و یا می گفتند: ما با محمّد صلّی اللّه علیه و آله بر بت پرستان پیروز میشویم.

مفتح و (مِفتاح:) کلید و آنچه که با آن چیزی گشوده میشود، جمعش.

مفاتیح و مفاتح.

و آیه: وَ عِنْدَهُ مَفاتِحُ الْغَيْبِ ۵۹/ انعام). مقصود آن چیزی است که به وسیله آن به غیبی که در آیه زیر آمده است رسیده میشود که گفت:

فَلا يُظْهِرُ عَلى غَيْبِهِ أَحَداً إِلَّا مَنِ ارْتَضى مِنْ رَسُولٍ (۲۶/ جن).

ما إِنَّ مَفاتِحَهُ لَتَنُوأُ بِالْعُصْبَهِ أُولِي الْقُوَّهِ (۷۶/ قصص) (۱).

یعنی قارون آنچنان گنجینه ها داشت که حمل و برداشت کلیدهای آن برای

گفته شده مقصود کلیدهای خزائن و دفینه های او و یا مقصود از کلیدها همان گنجینه هاست (۱).

باب فتح: دری گشوده شده و مفتوح، که در تمام حالات باز است و واژه- غلق- نقطه مقابل آن است یعنی مغلوق و بسته شده روایت شده است که.

«من وجد بابا غلقا وجد الی جنبه بابا فتحا» (۲).

مردان توانا نیز دشوار بود قومش به او میگفتند مغرور مباش که خدای تبهکاران را دوست ندارد و با عذاب خدای که فرو رفتن خود و گنجینه هایش در قعر زمین بود به فرجام نکبت بارش رسید.

زیرا که حمل دفینه ها و گنجها دشوار بوده نه کلیدها که از نوع تسمیه کل به جزء و جزء به کل یا مکان به ذی مکان است، مثل آیه: وَ سْئَلِ الْقَرْیَهَ (۸۲ یوسف) که منظور پرسش از اهل قریه است یا تعبیر دست به آستین.

روایت فوق همانند اکثر احادیث و روایاتی که تاکنون از طرف راغب ذکر شده درست تفسیر آیات شریفه قرآن است و این روایت تفسیر آیه فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً، إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً- ۴ و ۶/ انشراه) است یعنی انسان در مقابل هر سختی و دشواری و یا بطور ادبی در مقابل هر در بسته ای درب گشوده ای و آسایشی خواهد یافت به حقیقت قسم و به مربیان عالی مقام تربیت متعالی اسلام سوگند که از نظر تربیتی و روانی و مفهومی از روایت فوق متعالی تر و شکوهمندتر در تاریخ و فلسفه ها نمی توان یافت، روایتی است که سراسر امیدواری و روح و نیروی تلاش و کوشش به انسانها میدهد و این مفهوم را شعرای پارسی گوی ما با عبارات گونه گون بیان داشتند، یکی می گوید:

در ناامیدی بسی امید است پایان شب سیه سپید است

مولوی گوید:

آنکه ترسد مرو را ایمن کند هر دل ترسنده را ساکن کند

صاحب مجمع البحرین در متن دعای رمضان که ابواب آسمان گشوده میشود

که- فتح واسع- نیز گفته شده.

(فَتر) [فَتر]

الفتور: آرامش و سکون بعد از غضب و تندی، و نرمی بعد از شدت، و سختی و ضعف و سستی بعد از قوت است، خدای تعالی گفت:

یا أَهْلَ الْکِتابِ قَدْ جاءَکُمْ رَسُولُنا یُبَیِّنُ لَکُمْ عَلی فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ (۱۹/ مائده) یعنی حال سکون و آرامشی که نتیجه آمدن رسول خدای صلّی اللّه علیه و آله است در زمانی که پیامبری نبود بر شما آمد. لا- یَفْتُرُونَ (۲۰/ انبیاء) از نشاط و شادمانیشان در عبادات، ضعف و سستی ندارند [اشاره به تسبیح و عبادت دائمی و پیوسته فرشتگان است].

از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت شده است که فرموده:

«لکلّ عالم شرّه و لکلّ شرّه فتره فمن فتر الی سنّتی فقد نجا و الّا فقد هلک» (۱).

و درهای جهنم بسته، می نویسد «من سب اولیاء اللّه فلا تفاتحوه) یعنی اگر کسی به اولیاء خدا ناسزا گفت از او دوری کنید و هرگز با چنان کسی مناظره و مجادله ننمائید و در حدیث یحیی بن ام طویل آمده است که: «من شک فیما نحن فیه فلا تفاتحوه» با کسی که در محتوای اسلام شک و تردید روا دارد نیز مناظره و مباحثه ننمائید. (ج ۲ ص ۳۹۴)

«برای هر دانشمندی حرص و آزی هست و هر آزمندی دورانی دارد پس کسی که به سنت من اطمینان نمود نجات یافت و گر نه هلاک شده است، گویا حدیث فوق پیشگویی اعجاز آمیز دورانی از تاریخ اسلام را در بر دارد که عده ای قشری و ظاهرنگر از همان آغاز خلافت حقه علی علیه السّلام بانگ- حسبنا کتاب اللّه- را برداشتند غافل از اینکه در جنب کتاب خدا تفاسیر و تأویلهای متعددی از پیامبر برای

در این روایت عبارت- لکل شرّه فتره: اشاره به آن چیزی است که گفته شده- للباطل جوله- یعنی باطل دورانی و جولانی دارد که بعدا نابود و تباه میشود و سپس- للحقّ دوله- یعنی حق آنچنان پایدار و استوار میشود که نه خوار میشود و نه اندک و ناچیز، و عبارت «من فتر الی سنتی» در روایت فوق یعنی هر کسی به سنت من دست یازید و بدان اطمینان حاصل کرد و آرامش یافت نجات یافته، و گر نه هلاک شده است.

الطّرف الفاتر: دیده و نگاهی که ضعفی نیکو در آن هست (۱).

الفتر: فاصله میان انگشت ابهام و سبابه، گفته میشود:

فترته بفتری و شبرته بشبری: [با فاصله دو انگشت و فاصله پنج انگشتان باز از هم آن را اندازه گرفتم].

(فتق) [فتق]

الفتق: جدا شدن دو چیز بهم پیوسته، که نقطه مقابل- رتق- است، در

راهگشایی مسلمین بیان شده است و خود قرآن می گوید: ما آتاکُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ ما نَهاکُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا- ۷/ حشر) و باز فرمود: لَکُمْ فِی رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ- ۲۱/ احزاب) بدیهی است بیانات و سنت رسول علاوه بر خود قرآن است و در حدیثی معروف و متواتر از سوی شیعه و سنی آمده است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در آخرین ایام حیاتش فرمود: «انّی تارک فیکم الثقلین کتاب اللّه و سنّتی او عترتی» که سنت و عترت در طول تاریخ اسلام مفسر عملی قرآن بوده است و در همین کتاب حاضر راغب رحمه اللّه مشکلترین معانی را با احادیث به روشنی تفسیر و تبیین نموده.

(۱) کنایه از خیره نشدن چشم و دریده نبودن آن است که در این مورد واژه فاتر یعنی ضعیف برای دیدگان، حسن است و چشم فروهشتن و غض بصر حکمی است انسان ساز و الهی.

آیه گفت: أَ وَ لَمْ یَرَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ کانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما (۳۰ انبیاء) (۱).

فتق و فتیق: سپیده دم و پگاهان.

افتق القمر: ماه از پس ابر صبحگاهی ظاهر شد.

نصل فتیق الشّفرتین: پیکانی با نوک تیز دو شاخه، گویی که یکی از دیگری برآمده است.

جمل فتیق: شتری که بسیار چاق و فربه شده، فعلش- فتق، فتقا- است (۲).

آیا کفار نمی فهمند و نمی بینند که آسمانها و زمین بهم پیوسته بودند و بعدا آنها را جدا کردیم و آنگاه حیات موجودات را بر آب استوار داشتیم و هر چیزی را از آب زنده قرار دادیم آیا ایمان نمی آورند؟ سپس به قرار گرفتن کوهها در زمین اشاره می کند آنگاه به ایجاد نهرها و راههای آبی، از این آیه شکوهمند علمی که با روشنی دوران کرات و دود و آتش بودن آسمانها و زمین و سپس دوران ریزش بارانها و بعد پیدایش کوه و خشکی یعنی دوران سوم آنها و راههای حیات را در زمین نشان میدهد می فهمیم که قرآن حقایقی را که انسان ها بعدها نام و اصطلاح علمی بودن را بر آن نهاده است در یک یا چند آیه با بیانی اعجازانگیز بیان می کند و فلسفه تذکر و یادآوری آنها را ایمان آوردن به آفریدگار می داند تا در پرتو ایمان از غرور و استکبار عدول کرده و به حق و عدل گردن نهند.

در واژه- فتق- اصطلاح دقیقی هست که در متن نیامده و آن- الفتق شقّ عصی المسلمین که- شق عصی الجماعه- نیز آمده است یعنی بعد از اتحاد و وحدت کلمه در میان مسلمین و امت با ایجاد جنگ در مرزها یا در داخل جامعه اختلاف ایجاد کنند. ازهری- این معنی را از لیث نقل کرده است عام الفتق:

سالی که فراوانی در آن باشد. (تهذیب اللغه ۹/ ۶۴- مقائیس اللغه ۴/ ۴۷۱)

(فتل) [فتل]

فتلت الحبل فتلا: ریسمان را تاباندم.

فتیل: همان مفتول و تابیده شده است و نیز رشته نازک میان شکاف هسته خرما که به شکل نخ و ریسمان است و فتیل نامیده شده، خدای تعالی گوید:

وَ لا یُظْلَمُونَ فَتِیلًا (۴۹/ نساء).

فتیل یا قطمیر چیزی است از نخ یا ریم و چرک که میان انگشتانت بهم می تابی [یعنی بسیار ناچیز و اندک] که هر چیز حقیر و پست را به آن مثل میزنند.

ناقه فتلاء الذّراعین: شتر خمیده پای با دستانی محکم و قوی (۱).

(فتن) [فتن]

اصل- فتن- داخل کردن و گداختن طلا در آتش است تا خالص از ناخالص و خوب از بدش آشکار شود و برای دخول در آتش هم این واژه استعاره شده است، در آیات زیر:

یَوْمَ هُمْ عَلَی النَّارِ یُفْتَنُونَ (۱۳ ذاریات).

ذُوقُوا فِتْنَتَکُمْ (۱۴ ذاریات) یعنی عذابتان را بچشید.

مثل آیات: کُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَیْرَها لِیَذُوقُوا الْعَذابَ (۵۶/ نساء).

النَّارُ یُعْرَضُونَ عَلَیْها ... (۴۶/ غافر).

و گاهی آنچه را که از آن عذاب حاصل میشود فتنه می نامند پس در آن

و از واژه فوق اصطلاح- فتیله السراج- یعنی فتیله چراغ و همچنین- فتّال- یعنی بلبل که در ترنمش پیچش و تنوع هست ساخته شده.

مورد بکار میرود، مثل آیه أَلا فِی الْفِتْنَهِ سَقَطُوا (۴۹/ توبه) (۱).

و زمانی- فتنه- به معنی آزمون است، مثل آیه:

وَ فَتَنَّاکَ فُتُوناً (۴۰/ طه).

واژه- فتنه- مثل واژه- بلاء- است و هر دو واژه هم در سختی و هم در آسایشی که انسان از آنها ناگزیر است بکار میروند ولی معنی فتنه و بلا- در شدت و سختی آشکارتر و بکار بردنش بیشتر است، در باره هر دو واژه و معنی آنها خداوند گفت:

وَ نَبْلُوکُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَیْرِ فِتْنَهً (۳۵/ انبیاء).

و در مورد سختی و شدت گفت:

إِنَّما نَحْنُ فِتْنَهٌ (۱۰۲/ بقره).

وَ الْفِتْنَهُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ (۱۹۱/ بقره).

وَ قاتِلُوهُمْ حَتَّی لا تَکُونَ فِتْنَهٌ (۱۹۳/ بقره).

و گفت: وَ مِنْهُمْ مَنْ یَقُولُ ائْذَنْ لِی وَ لا تَفْتِنِّی أَلا فِی الْفِتْنَهِ سَقَطُوا (۴۹/ توبه).

یعنی مرا گرفتار منمای و عذابم مکن، و این مطلب را از آن جهت گفتند که در بلیه و عذاب افکنده شدند، و در آیه گفت:

فَما آمَنَ لِمُوسی إِلَّا ذُرِّیَّهٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلی خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِمْ أَنْ یَفْتِنَهُمْ (۸۳/ یونس) (۲).

آگاه باشید و بدانید که کافران و فتنه جویان در عذاب فتنه شان در خواهند افتاد.

جز ذریه ای از قوم موسی آنهم برای ترس از فرعون و طرفدارانش که عذابشان میکردند به موسی ایمان نیاوردند.

یعنی به بلایا، مبتلا و عذابشان می نماید.

و گفت: وَ احْذَرْهُمْ أَنْ یَفْتِنُوکَ (۴۹/ مائده).

وَ إِنْ کادُوا لَیَفْتِنُونَکَ (۷۳/ اسراء).

یعنی: تو را با منصرف کردن از آنچه که به تو وحی شده است در بلیه و سختی می افکنند.

و آیه: فَتَنْتُمْ أَنْفُسَکُمْ (۱۴/ حدید) یعنی نفس و جانتان را در بلیه و عذاب افکندید و بر این اساس:

آیه: وَ اتَّقُوا فِتْنَهً لا تُصِیبَنَّ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنْکُمْ خَاصَّهً (۲۵/ انفال) (۱) و در آیه: وَ اعْلَمُوا أَنَّما أَمْوالُکُمْ وَ أَوْلادُکُمْ فِتْنَهٌ

۲۸/ انفال) فرزندان و اموال را در این آیه به اعتبار آنچه را که از آزمودن آنها به انسان میرسد «فتنه» نامیده است و همچنین آنها را دشمن نیز نامیده است.

در آیه: إِنَّ مِنْ أَزْواجِکُمْ وَ أَوْلادِکُمْ عَدُوًّا لَکُمْ (۱۴/ تغابن) به اعتبار چیزهایی که از آنها سر میزند (۲).

و در آیه دیگر زنان و فرزندان را برای انسان زینت قرار داده می گوید:

زُیِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ الْبَنِینَ .... (۱۴/ آل عمران) که اشاره به تمام لوازم زندگی دارد (۳) آیه اخیر اشاره به حالات گوناگون

از فتنه ای که خصوصا به کسانی که ستم کرده اند فقط نمیرسد بلکه همه را شامل میشود، پروا کنید.

بودن حرف (من) در آیه که من تبعیضیه است عمومیت آن را محدود می کند یعنی: بعضی از همسران و فرزندانتان کارهای دشمنگونه انجام میدهند نه عموم آنها.

انبوهی طلا و نقره، اسبان نشاندار، گله ها و کشتزارها و از این قبیل

در آراسته شد نشان در متاع دنیوی است.

و آیه: الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ (۱/ عنکبوت) یعنی مردم چنین می پندارند که به حال خود رها شده هستند و مبتلا و آزموده نمیشوند تا خبیث و ناپاکشان از پاکانشان جدا شود!؟

چنانکه گفت: لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ (۳۷/ انفال).

و آیه: أَ وَ لا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لا يَتُوبُونَ وَ لا هُمْ يَذَّكَّرُونَ (۱۱۶/ توبه) (۱) اشاره به چیزی است که در آیه:

وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْ ءٍ مِنَ الْخَوْفِ (۱۵۵/ بقره) بیان شده است و لذا فرمود:

وَ حَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةٌ (۷۱ ط مائده) (۲).

واژه «فتنه» از افعالی است که هم از خدای تعالی و هم از بندگان است مثل بلیه و مصیبت و قتل و عذاب و غیر از اینها از افعال ناپسند و کریه.

هر گاه فتنه از خدای تعالی باشد به مقتضاء و وجه حکمت است و اگر فتنه از انسان بدون امر و حکم خدای سر بزند نقطه مقابل حکمت الهی است و لذا خداوند انسان را در ایجاد انواع فتنه ها در هر جا و مکان مذمت می کند، مثل آیات:

چیزها جز متاعی در زندگی و حیات دنیوی نیست که برای شما زینت داده شده ولی بازگشتن نیکو به پیشگاه خداوند است و بهترین متاع همان است که در بهشت ها مانند همسران پاکیزه و رضوان و خوشنودی خدا وجود دارد که از آن پرهیزکاران است.

آیا نمی فهمند و نمی بینند در هر سال یکبار یا چند بار به بلیه ای و مسائلی دچار میشوند سپس از خطاهای خویش باز نمی گردند و توبه نمی کنند و حتی متذکر هم نمی شوند که عبرت گیرند.

چنان حساب کردند و پنداشتند که گرفتاری و بلیه ای در بین نیست.

وَ الْفِتْنَهُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ (۱۹۱/ بقره) (۱).

إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ (۱۰/ بروج).

و آیه: ما أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفاتِنِينَ (۱۶۲/ صافات) یعنی شما برای او به مصداق گمراهان نیستند.

و در آیه: بِأَيِّكُمُ (الْمَفْتُونُ) (۶/ قلم)، اخفش گفته است- المفتون- در اینجا همان- فتنه- است، چنانکه می گویی- لیس له معقول- یعنی عقلی ندارد و عبارت:

و خذ میسوره و دع معسوره: سهل و آسانش را بگیر و ناگوار و سختش را رها کن و واگذار، پس تقدیرش بِأَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ (۶/ قلم) است.

دیگری غیر از اخفش گفته است در آیه: (بِأَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ- ۶/ قلم) حرف (ب) زاید است مثل حرف (ب) در آیه كَفى بِاللَّهِ شَهِيداً ۷۹/ نساء) یعنی خدای از نظر شهادت کافی است.

و آیه: وَ احْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ ما أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ (۴۹/ مائده).

که با حرف (عن) متعدّی شده است و به معنی- خدعوک- است چنانکه معنی آن را با- عن- برای متعدی شدن اشاره کرده است (۲).

فتنه انگیزی و ایجاد فتنه، گرانبارتر و شدیدتر از قتل و کشتن است.

ای پیامبر به هر چه بر تو نازل شده است میانشان داوری کن، هوسها و امیالشان را پیروی مکن و از آنها بر حذر باش که از بعضی چیزها که خداوند بر تو نازل کرده است دورت کنند و در باره ات خدعه می کنند.

در حدیثی از حضرت رضا در تفسیر: (الم، أَ حَسِبَ النَّاسُ ....- ۱/ عنکبوت) هست که می گوید یعنی در دین آزموده میشوید همانگونه که طلا در کوره آزموده میشود و سپس همانند زر و سیم خالص میشوید. (مجمع البحرین ۶/ ۲۹۶).

(فَتَی) [فَتَی]

نوجوانی و طراوت جوانی، مونثش- فتاه- مصدرش- فتاء- است که به برده زن و مرد با این لفظ بطور کنایه گفته میشود، در آیه گفت:

تُراوِدُ فَتاها عَنْ نَفْسِهِ (۳۰/ یوسف).

فتّی: از شتران، مثل- فتی- به معنی جوان از مردم است.

جمع- فتی- فتیه و فتیان- است و جمع- فتاه- (فتیات).

در آیه: مِنْ فَتَیاتِکُمُ الْمُؤْمِناتِ (۲۵/ نساء) یعنی بردگان زن مؤمنه (۱).

و باز گفت: وَ لا تُکْرِهُوا فَتَیاتِکُمْ عَلَی الْبِغاءِ (۳۳/ نور) (۲).

ثعلب از ابن اعرابی نقل می کند که گفت: فتنه: ۱- آزمایش، ۲- سختی و رنج، ۳- مال، ۴- اولاد ۵- کفر، ۶- اختلاف مردم در آراء و نظرات، ۷- سوزاندن به آتش، ۸- غلو کردن در تأویل، و حاصل جمع معانی فتنه در کلام عرب ابتلاء و امتحان است (تهذیب اللغه ۱۴/ ۲۹۹).

اشاره آیه به ازدواج نمودن و همسر گزینی با آنهاست تا انسان نپندارد که بردگان انسانهائی حقیرند و چنانکه در مورد مصرف زکات در ذیل واژه- رقب- اشاره شده، یکی از هزینه ها و مصارف آن در حکومت اسلامی خرج کردن و تلاش در راه آزادی بردگان است، اسلام در ۱۴۰۰ سال پیش برای نخستین بار چنین روشی را در راه آزادی آن ها اعلام و عمل نمود و اکثر بردگان که اصحاب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بودند امثال، بلال و أبو ذر و عمار همانها بودند که آزادشان کردند ولی افسوس که خلفاء جور و ستم و عیاشان تاریخ آنها را در حرمسراهای خود نگهمیداشتند و از اجرای قوانین اسلام کور و عاجز بودند.

یعنی بردگان زن را که می خواهند پاک و عفیف باشند برای آوردن متاع و مال دنیا بکارهای زشت و ناروا وامدارید و مجبورشان مکنید و اگر مرتکب زشتی

و آیه: قالَ لِفِتْیانِهِ (۶۲/ یوسف) یعنی به خدمتگزارانش، در آیات:

إِذْ أَوَی الْفِتْیَهُ إِلَی الْکَهْفِ (۱۰/ کهف) (۱).

إِنَّهُمْ فِتْیَهٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ (۱۳/ کهف) (۲).

(فتیا:) همان- فتوی- است یعنی پاسخ دادن به مشکلات احکام.

استفتیته فأفتانی بکذا: از او فتوی خواستم و پاسخم داد.

در آیات: وَ یَسْتَفْتُونَکَ فِی النِّساءِ قُلِ اللَّهُ یُفْتِیکُمْ فِیهِنَّ (۱۲۷/ نساء) (۳) فَاسْتَفْتِهِمْ (۱۱/ صافات).

أَفْتُونِی فِی أَمْرِی (۳۲/ نمل) (۴).

شدند بدانید خداوند بر آنها آمرزگار و رحیم است (فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِکْراهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِیمٌ- ۳۳/ نور) و این است آئین رهائی بخش توده های تحت ستم و مستضعف و این است فرمان خدای به نامردمان دنیا پرست و عیاش.

همینکه آن جوانان متنفر از فساد جامعه به غار پناه بردند.

جوانانی بودند که به پروردگارشان ایمان آورده بودند. (مربوط به أصحاب کهف است).

در باره زنان از تو می پرسند، بگو آیات قرآنی که به شما خوانده میشود در باره آنها و زنان یتیمی است که حقشان را نمی دهید و می خواهید به نکاحشان در آورید، همچنین در باره کودکان مستضعف، خداوند فتوی میدهد که با آنها با قسط و انصاف رفتار کنید و هر چقدر نیکی کنید خداوند به آن علیم و آگاه است.

بلقیس پس از دریافت نامه حضرت سلیمان علیه السّلام به یارانش می گوید فتوی دهید که چکار کنیم.

یکی از مزایای قرآن و سنت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله این است که همواره شخصیت انسانها مورد نظر است و در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت شده است که فرمود: «لا یقولن احدکم عبدی و أمتی و لیقل فتای و فتاتی» یعنی موکدا و بطور قطع نباید

(فَتِی ءَ) [فَتِی ءَ]

می گویند: ما فتئت افعل کذا و ما فتأت- مثل اینکه می گویی- ما زلت:

یعنی پیوسته آن رای انجام میدهم، در آیه گفت:

تَفْتَؤُا تَذْکُرُ یُوسُفَ (۸۵/ یوسف) (۱).

(فجج) [فجج]

الفجّ: دره و شکافی که دو کوه آن را در میان می گیرد و در مورد راه فراخ و گشاده هم بکار میرود، جمعش- فجاج- است، در آیات:

مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ (۲۷/ حج).

فِیها فِجاجاً سُبُلًا (۳۱/ انبیاء):

فجج: فاصله میان دو زانو.

هو افجّ من الفجج: زانوهای او از دو فاصله زانوهای باز و گشاد هم بیشتر است.

هیچیک از شما بگوید من برده و کنیزی دارم بلکه باید بگوئید دو فرزند پسر و دختر جوان دارم، و اینچنین است که نور اسلام بر جان و روان بردگان تاریخ نشست و آنها را در راه عظمت اسلام بسیج کرد و زیر شلاق قدرتمندان استقامت ورزیدند و امروز می بینیم قاره آفریقا و مستضعفین جهان، اسلام را چون جان شیرین حمایت می کنند.

(تهذیب اللغه ۱۳/ ۳۲۹- مجمع البحرین ۱/ ۳۲۶)

برادران یوسف پس از اینکه دیدند پدرشان یعقوب از اندوه دوری یوسف آه می کشد و محزون است گفتند بخدا سوگند تو خود را از اینکه پیوسته او را یاد می کنی به سختی بیمار یا هلاک میکنی پاسخشان داد شکایت اندوه و حزنم را به خدا می برم و از خدا چیزها می دانم که شما نمی دانید. بلی این است دو چهرگی حسودان زشت کاری که پس از خیانت خود را غمخوار نشان میدهند و این نیکوترین قصص سراسرش پرده ها و فیلم هایی از حالات گونه گون روان انسان در پهنه تاریخ است.

حافر مفجّج: پاشنه و سم برآمده.

جرح فجّ: زخمی که کورک و نارس است. (فجاجه: هر چیز نارس و کال- فجاج: پر سخن بی مایه).

(فجر) [فجر]

الفجر: شکاف زیاد در چیزی، مثل اینکه کسی سدی را باز کند و بشکافد.

افعالش- فجرته، فانفجر و فجّرته فتفجّر- است [آن را باز کردم و شکافتم و از هم باز شد].

در آیات: وَ فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُوناً (۱۲/ قمر) (۱).

فَجَّرْنا خِلالَهُما نَهَراً (۳۳/ کهف).

فَتُفَجِّرَ الْأَنْهارَ (۹۱/ اسراء).

تَفْجُرَ لَنا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعاً (۹۰/ اسراء) (۲).

که- تفجّر- هم خوانده شده، گفت: فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتا عَشْرَةَ عَيْناً (۶۰/ بقره) (۳).

و از این معنی پگاهان و صبح را هم فجر گفته اند زیرا شب را می شکافد و روشن می کند در آیه گفت.

وَ الْفَجْرِ وَ لَيالٍ عَشْرٍ (۱/ فجر).

إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كانَ مَشْهُوداً (۷۸/ اسراء) (۴).

زمین را از نظر چشمه سارها شکافتیم.

به تو ایمان نمی آوریم تا اینکه برای ما از زمین چشمه ای جاری کنی.

مربوط به دوازده چشمه از دوازده سبط بنی اسرائیل است.

مربوط به اوقات بعض نمازهاست، می گوید: (أَقِمِ الصَّلاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلى غَسَقِ اللَّيْلِ وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ- ۷۸/ اسراء) نماز را از زوال خورشید (نیمروز به بعد) تا نزدیک شدن شب بپای دار و همچنین با نماز صبح که نماز صبحدم مشهود و روشن است.

گفته شده- فجر- دو گونه است.

۱- فجر کاذب: که در افق همچون دم گرگ یا شیر است. (به شباهت باریکی و کم پیدائی آن).

۲- فجر صادق: که حکم روزه و نماز به آن تعلق می گیرد، در آیه گفت:

حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيامَ إِلَى اللَّيْلِ (۱۷۸/ بقره) (۱).

(فجور:) شکستن و پاره نمودن پرده و پوشش دیانت، می گویند:

فجر فجورا- اسم فاعلش- فاجر- است یعنی بدکاره و اهل زشتکاری، جمعش- فجّار و فجره است.

در آیات: كَلَّا إِنَّ كِتابَ الْفُجَّارِ لَفِي سِجِّينٍ (۷/ مطففین).

إِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ (۱۴/ انفطار).

أُولئِكَ هُمُ الْكَفَرَةُ الْفَجَرَةُ (۳۲/ عبس).

بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسانُ لِيَفْجُرَ أَمامَهُ (۵/ قیامه) (۲).

یعنی: بلکه انسان زندگی و حیاتی را می خواهد که در آن به نابکاریها و فسق و فجور دست یابد و نیز گفته اند معنایش این است که حیات و زندگی را برای اینکه گناه مرتکب شود می خواهد و باز گفته شده یعنی امروز گناه می کند و می گوید فردا توبه می کنم و توبه نمی کند و این همان فجور است که

تا اینکه سپیدی روز از سیاهی شب برای شما روشن و آشکار شود سپس روزه و امساک را تا شب تمام کنید.

سعید بن جبیر رحمه اللّه در تفسیر آیه: يُرِيدُ الْإِنْسانُ لِيَفْجُرَ أَمامَهُ- ۵/ قیامه) می گوید این گونه انسانها کسانی هستند که می گویند: سوف اتوب سوف أتوب- یعنی بعدها توبه می کنم بعدها توبه می کنم ولی «کلبی» می گوید اینگونه کسان زیاد گناه می کنند و توبه را به تأخیر می اندازند (تهذیب اللغه ۱۱/ ۴۹).

عهدی می کند و به آن وفا نمی کند.

دروغگو هم- فاجر- نامیده شده زیرا دروغ قسمتی از فجور است، می گویند:

نخلع و نترک من یفجرک: یعنی ما کسی را که به تو دروغ می گوید رها و ترک می کنیم و یا اینکه کسی را که از تو دوری جسته است از حق می رانیم.

ایّام الفجار (۱): وقایع و هنگامه هایی است که در آنها جنگ ها و حوادثی میان اعراب به سختی انجامیده.

(در حدیثی آمده است که: انّ التجّار یبعثون یوم القیامه فجّارا الّا من اتّقوا اللّه- یعنی تجار در قیامت همانند بزهکاران برانگیخته میشوند مگر کسانی که متقی هستند) (النهایه ۳/ ۴۱۳).

(فجا) [فجا]

خدای تعالی گوید: وَ هُمْ فِی فَجْوَهٍ (۱۷/ کهف) یعنی میدان و فضایی فراخ و وسیع، و از این معنی است عبارت- قوس فجاء و فجوا- یعنی وترهای کمان از وسطش دور شده.

رجل افجی: مردی که میان دو پشت پا و دو قوزکش فاصله زیادی هست.

(فحش) [فحش]

فحش، فحشاء و فاحشه: افعال یا گفتاری است که قباحت و زشتی آنها

ازهری می گوید: ایام الفجار: ایامی بوده که در بازار عکاظ جمع میشدند بر یکدیگر تفاخر می نمودند، می جنگیدند و حرامها را حلال میکردند.

(تهذیب اللغه ۱۱/ ۴۹)

بسی بزرگ و آشکار است، در آیه گفت: إِنَّ اللَّهَ لا یَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ (۲۸ اعراف) (۱) در آیات: وَ یَنْهی عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْکَرِ وَ الْبَغْیِ یَعِظُکُمْ لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ.

(۹۰/ نحل) (۲).

مَنْ یَأْتِ مِنْکُنَّ بِفاحِشَهٍ مُبَیِّنَهٍ (۳۰/ احزاب).

إِنَّ الَّذِینَ یُحِبُّونَ أَنْ تَشِیعَ الْفاحِشَهُ (۱۹/ نور) (۳).

این آیه در پاسخ اولیاء شیطان، طاغوت پرستان و جبری مذهبانی است که برای تبرئه اعمال ناروای خویش و سلب اراده از انسان (وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَهً قالُوا وَجَدْنا عَلَیْها آباءَنا وَ اللَّهُ أَمَرَنا بِها- ۲۸/ اعراف) یعنی زمانی که کار فحشا و زشتی انجام میدهند می گویند پدران ما نیز اینچنین بوده اند و خداوند ما را به این کار امر کرده است قُلْ إِنَّ اللَّهَ لا یَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ- ۲۸/ اعراف) بگو خداوند به فحشاء امر نمی کند آیا چیزی را که آگاهی و علم به آن ندارید به خدای نسبت میدهید قُلْ أَمَرَ رَبِّی بِالْقِسْطِ وَ أَقِیمُوا وُجُوهَکُمْ عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِینَ لَهُ الدِّینَ- ۲۹/ اعراف) بگو پروردگار من به قسط و عدالت فرمان میدهد و اینکه در هر نماز روی به سوی او آرید و او را با اخلاص بخوانید، این آیات و منشورهای رهائیبخش دیگر تمام پندارهای باطل معتقدین به جبر تاریخی را خاتمه میدهد و برای انسان عالیترین روش رشد انسانی را ارائه میدهد که عبارتند از:

۱- اخلاص در اندیشه و دین.

۲- اجرای قسط و عدالت.

۳- توجه به خداوند در تمام عبادات و امور حیاتی.

این آیه نیز مکمل آیه قبلی است که می گوید: إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ وَ إِیتاءِ ذِی الْقُرْبی وَ یَنْهی ....- ۹۰/ نحل) خداوند به عدالت و نیکوکاری و بخشش به خویشاوندان فرمان میدهد و از زشتی ها و نارواها و ستمگریها نهی می کند بسا که متذکر شوید و پند گیرید.

شامل تمام فیلمها، کتابها، سخنرانیها، مناظره ها، شایعات و تبلیغات

إِنَّما حَرَّمَ رَبِّیَ الْفَواحِشَ (۳۳/ اعراف).

إِلَّا أَنْ یَأْتِینَ بِفاحِشَهٍ مُبَیِّنَهٍ (۱۹/ نساء) که کنایه از زناست و همچنین آیه:

وَ اللَّاتِی یَأْتِینَ الْفاحِشَهَ مِنْ نِسائِکُمْ (۱۵/ نساء).

فحش فلان: او بخیل و بد کردار شد و از این معنی است سخن شاعر که می گوید:

عقیله مال الفاحش المتشدّد (۱).

سوء مفسده انگیزانی است که فحشاء و زشتی ها را در میان امت اسلامی دوست دارند رواج دهند و در پایان آیه می گوید: (لهم عذاب الیم) برای چنین کسانی جز عذابی دردناک نیست.

مصراع شعر از «طرفه بن عبد» یکی از صاحبان معلقات است می گوید:

۱-

اری الموت یعتام الکرام و یصطفی عقیله مال الفاحش المتشدّد ۲-

اری الموت اعداد النفوس و لا اری بعیدا غدا ما اقرب الیوم من غد ۳-

اری العیش کنزا ناقصا کلّ لیله و ما تنقص الایام و الدّهر ینفد

۱- مرگ را می بینم که بخشندگان و بخیلان را هر دو در میان می گیرد و شامل میشود و جان بخیل که نفیس ترین سرمایه اوست از او می گیرد.

۲- مرگ را می بینم که چون آب زیاد و گردابی همه در آن وارد میشوند یا امروز و یا فردایی که دور نیست و به امروز نزدیک است نفوس را در بر می گیرد.

۳- حیات و زندگی را چون گنجی می بینم که پیوسته با گذشت هر شب قسمتی از آن کاسته میشود و هر چه را که روزگاران و دهر از آن کم کند بالاخره پایان می پذیرد».

ابن سیده می گوید: فاحش: هر کاری و چیزی است که موافق حق و حکم خدای نباشد ولی ابن فارس می نویسد: الفاحش: البخیل (مقائیس اللغه ۴/ ۴۸۰- المحکم ۳/ ۸۰).

مقصود از- فاحش- در این شعر دنائت و بخل و پستی است.

متفحش: بیهوده گو (۱).

(فخر) [فخر]

الفخر: مباهات کردن در چیزهایی که خارج از وجود انسان است، مثل بالیدن به مال و جاه و مقام، و به چنان کسی میگویند- الفخر- یعنی دارای فخر و تفاخر.

رجل فاخر و فخور و فخیر: بصورت مبالغه و زیادتی است، خدای تعالی گوید:

إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ کُلَّ مُخْتالٍ فَخُورٍ (۱۸/ لقمان) (۲).

أبو منصور ازهری حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نقل می کند که: «ان اللّه یبغض الفاحش المتفحش» یعنی براستی که خداوند بیهوده گوی و بد سخن یا بدکردار را مبغوض میشمارد.

و در آیه: (الشَّیْطانُ یَعِدُکُمُ الْفَقْرَ وَ یَأْمُرُکُمْ بِالْفَحْشاءِ- ۲۶۸/ بقره) مفسرین گفته اند معنیش این است که شیطان با وسوسه هایش انسان را وامیدارد که انفاق نکند و از مالش نبخشد و بخل بورزد زیرا عرب بخیل را فاحش نامیده، چنانکه در شعر طرفه آمده است (تهذیب اللغه ۴/ ۱۷۸- و مجمع البحرین ۴/ ۱۴۸).

خدای هر به خود بالنده و پندارزی و مغرور به جاه و مقام را دوست ندارد. فخر رجل: تکبر ورزید. تفاخر القوم: بعضی بر بعضی دیگر فخر نمودند.

فخیر: کسی است که مغلوب فخر دیگری شده است. مفهوم فخر و تفاخر در ادبیات عرب و بخصوص در اشعارشان یکی از موضوعات مورد توجه آنها بوده و اکثر شعراء در آن مورد شعر سروده اند حتی بعد از اسلام هم شعراء بیشتر به تفاخر بر یکدیگر و بالیدن به نسب پرداخته اند، اصولا چنین روحیه ای در بعض اقوام که قرنها به حساب نمی آمده اند از نظر واکنش روانی، آن تفاخرها بشدت بر آنها غلبه دارد و امروز هم بصورت قومیت و ملی گرایی که نقطه فریبی در دست استعمارگران برای تسلط

فخرت فلانا علی صاحبه افخره فخرا: حکم به برتری او بر دوستش دادم.

و هر چیز ارزشمند و نفیسی هم به فاخر تعبیر شده است، می گویند:

ثوب فاخر: جامه ای ارزنده و گرانقدر.

ناقه فخور: شتری بزرگ پستان و پر شیر (۱).

بر چنان کشورها است رایج است که خوشبختانه بر خلاف اقوام دیگر شعرای ایرانی کمتر به فخر فروشی پرداخته اند و به ندرت یافت میشود، مثلا سعدی می گوید:

همه قبیله من عالمان دین بودند- می بینیم در اینجا هم به دین و آئین الهی افتخار می کند نه قوم گرایی و قبیله پرستی ولی شعرای اقوام دیگر نیمی از اشعارشان در فخر و برتری طلبی بر سایرین است تا جائیکه به نقائض در باره هم پرداخته اند اخطل که شاعری غیر مسلمان بود و خلفاء غاصب مروانی او را در کار هجو تشویق میکردند پا را از گلیم خود فراتر نهاده و مهاجر و انصار را هجو میکرده است و از همین روی هجو و زشتگویی رواج عجیبی یافته بود، خوشبختانه شعرای پارسی گوی در هجو هم مبالغه نکردند و توجهی بآن ننمودند بلکه بر عکس از یکدیگر تجلیل کرده اند، مولوی می گوید:

عطار روی بود و سنایی دو چشم او ما از پی سنایی و عطار آمدیم

یا اینکه در باره عطار باز می گوید:

هفت شهر عشق را عطار گشت ما هنوز اندر خم یک کوچه ایم

جز شعرایی اندک و گدامنش مانند امیر معزی و امثال او کمتر ادیب و شاعری در دام سیاستی که حکام نژادپرست بنی امیه، بنی مروان و غزنویان و سلاجقه دنبال میکردند گرفتار میشدند زیرا آن سلاطین و طاغوتها فقهاء را پراکنده و دانشمندان را به بحث های وارداتی یونان سرگرم و ادباء و شعراء را به جان هم می انداختند تا امت اسلامی سرگرم اختلافات شود و آنها با می خوارگی و مطرب نوازی به حکومت ستمگرانه و سیطره خود ادامه دهند.

ابن فارس- ناقه فخور- را بزرگ پستان و کم شیر معنی کرده: عظیمه الضرع القلیله الدر. ابن درید هم همین نظر دارد- اذا عظم ضرعها و قل لبنها.

(فَخّار:) کوزه گر و سفالگر، و این نام اسم صوت است یعنی وقتی در کوره سفال پزی میدمند و بصورت کسی که از تفاخر فریاد به گلو می اندازد تصور شده است، خدای تعالی گوید:

مِنْ صَلْصالٍ کَالْفَخَّارِ (۱۴/ رحمن) (۱).

(فدی) [فدی]

الفدی و الفداء: حفظ انسان از درد و رنج و مصیبت به وسیله چیزی که می بخشد و فدیه میدهد، خدای تعالی گوید:

فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَ إِمَّا فِداءً (۴/ محمد) (۲).

فدیته بمال و فدیته بنفسی: با مال جانم حمایتش کردم.

فادیته بکذا: او را با بها دادن خریدم، خدای تعالی گوید:

إِنْ یَأْتُوکُمْ أُسارى تُفادُوهُمْ (۸۵/ بقره) (۳).

(جمهره اللغه ۲/ ۲۱۱- مقائیس اللغه ۴/ ۴۸۰).

ولی راغب- کثیره الدر- نوشته است و ابن منظور و ابن سیده- هم با ابن فارس هم عقیده اند، می گویند: العظیمه الضّرع القلیله اللّبن (المحکم ۵/ ۱۰۷).

اشاره به خلقت طبیعی انسان نه روحی او است. صلصال فخار، یعنی گلی که همچون کوزه سفالین صدا دار است و یا به گفته راغب رحمه اللّه سفالگران برای دمیدن باد به گلو می اندازند آدمی هم از فخار آفریده شده کنایه از طبیعت مادی و برتری جویی و فخر فروشی اوست که غریزه ای طبیعی است نه روحی و ملکوتی و لذا در حدیث آمده است که: «ما لابن آدم و الفخر» یعنی بنی آدم را چه میشود که فخر و تکبر می فروشد.

پس از اسیر گرفتن از کفار یا با فدیه آزادشان کنید و یا با لطف و نعمت.

هر گاه کفار اسیران جنگی شما شدند در آزادیشان از آنها عوض بگیرید.

تفادی فلان من فلان: از اینکه چیزی را به او ببخشد خودداری نمود و از او دوری کرد، در آیه گفت:

وَ فَدَیْناهُ بِذِبْحٍ عَظِیمٍ (۱۰۷/ صافات) (۱).

(افتَدی:) وقتی است که از نفس و جان خویش بذل کند، خدای تعالی گوید:

فِیمَا افْتَدَتْ بِهِ (۲۲۹/ بقره).

وَ إِنْ یَأْتُوکُمْ أُساری تُفادُوهُمْ (۸۵/ بقره).

مفاداه: مبادله اسرا با دشمن، و گرفتن اسیرانی که در دست آنهاست در آیات:

وَ مِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ (۱۸/ رعد).

لَافْتَدَتْ بِهِ (۵۴/ یونس).

لِیَفْتَدُوا بِهِ (۳۶/ مائده).

(لَوِ افْتَدی بِهِ (۹۱/ آل عمران).

لَوْ یَفْتَدِی مِنْ عَذابِ یَوْمِئِذٍ بِبَنِیهِ (۱۱/ معارج) (۲).

(فدیه:) چیزی است از مال که در برابر کوتاهی کردن از عبادت و برای مصون ماندن از عواقب آن، می پردازند، مثل کفّاره سوگند و کفّاره روزه، مانند آیات:

در باره فدیه دادن، خدای تعالی گوسپندی را بجای حضرت اسماعیل به پدرش ابراهیم است تا سنت ناپسند قربانی کردن فرزندان و انسانها در راه معبود و بت ها از بین برود زیرا انسان با جامه کرامت و فضیلت آفریده شده و موجودی مادون بت ها و مادیات نیست بلکه وجودی است برتر و مسجود فرشتگان.

مجرم و گناهکار با دیدن سهمگینی عذاب آرزو می کند و دوست دارد که پسرانش، همسر و برادرش و خویشاوندانش که پناهش میدادند و هر که در زمین هست فدیه دهد بلکه او را از چنان عذابی برهانند ولی هرگز چنان نشود که آتش عذاب سوزان است و پوست از سر می کند.

فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيامٍ أَوْ صَدَقَةٍ (۱۹۶/ بقره).

فِدْيَةٌ طَعامُ مِسْكِينٍ (۱۸۴/ بقره) (۱).

(فر) [فر]

اصل فر: معلوم نمودن سن ستوران است (۲).

فعلش- فررت فرارا- است و از این واژه بطور مجاز میگویند:

فر الدّهر جدعا: روزگار پیوسته تازه و جوان می نماید و جلوه می کند.

و- فررت عن الامر- کاوش کردم.

افترار: آشکار شدن دندان در خندیدن.

در حدیث صحیحی از محمد بن مسلم از امام محمد باقر علیه السّلام در ذیل آیه فوق هست که: «الشیخ الکبیر و الذی به العطاش لا حرج علیهما ان یفطر فی شهر رمضان و یتصدق کل واحد منهما فی کل یوم بمد من الطعام و لا قضاء علیهما فان لم یقدرا فلا شی ء علیهما» (استبصار ۲/ ۱۰۴).

پیر کهنسال و همچنین کسی که به زیادی عطش و تشنگی مفرط دچار است گناهی بر آنها نیست که در ماه رمضان روزه نگیرند و هر کدام برای هر روز یک مد طعام گندم صدقه بدهند و دیگر قضای روزه بر عهده آنها نیست و هر گاه بر پرداخت آن فدیه هم قادر نبودند چیزی بر عهده آنها نیست. اینست دین سمحه و سهله، یا مفهوم آیه: یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ- ۱۸۵/ بقره) خداوند در دین برای شما سهولت و آسانی اراده کرده است و سختی را برای شما نخواسته است. مد با ضمه حرف میم پیمانه ای است برابر دور طل یا دو دست پر.

واژه- فر- سه ریشه دارد، ۱- ظاهر نمودن، ۲- نوعی حیوان، ۳- سبکی و سبکسری ولی واژه- فرار- از این معانی دور است. فریر: گوساله و بزغاله ای که جسمی کوچک دارد. فرفره: سبکسری و سبکی. فرفار و فرفاره:

مرد و زن سبکسر و نیز- فرفاره- نام درختی است (مقائیس اللغه/ ابن فارس ۴/ ۴۳۷).

فر عن الحرب فرارا: آشکارا از جنگ گریخت، در آیات:

فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ (۲۱/ شعراء).

فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ (۵۱/ مدثر) (۱).

فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعائِي إِلَّا فِراراً (۶/ نوح).

لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرارُ إِنْ فَرَرْتُمْ (۱۶/ احزاب).

فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ (۵۰/ ذاریات).

افررته: او را گریزاندم.

رجل فر و فار: مرد گریزان.

(مفر:) زمان و جای گریختن و فرار کردن [مصدر میمی- اسم مکان- اسم زمان].

در آیه: أَيْنَ الْمَفَرُّ (۱۰/ قیامت) احتمال هر سه معنی اخیر در آن هست.

(فرت) [فرت]

الفرات: آب گوارا، که در مفرد و جمع هر دو بکار میرود، در آیات:

وَ أَسْقَيْناكُمْ ماءً فُراتاً (۲۷/ مرسلات).

هذا عَذْبٌ فُراتٌ (۵۳/ فرقان).

(فرث) [فرث]

خدای تعالی گوید: مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبَناً خالِصاً (۶۶/ نحل) (۲).

گویی از شیری گریخته است.

او خدایی است که از میان سرگین و خون، شیر خالص برای شما قرار داده است، اشاره به جریانات فیزیولوژیکی است که از نیتجه کیموس ها در معده و جذب شدن عصاره آنها توسط مویرگها و تبدیل آن مواد به خون و سپس تبدیل خون به شیر که بزرگترین دگرگونیهای مواد غذایی است و در وجود آدمی حاصل میشود،

یعنی از آنچه که در معده هست مثل سرگین و خون.

فرثت کبده: با اندوه و اذیت دلش را به درد آوردم و پریشانش کردم.

افرث فلان أصحابه: دوستانش را به بلیه و رنج افکند که در حکم همان تغییر حالت مواد غذایی در معده است.

(فرج) [فرج]

الفرج و الفرجه: شکافتگی میان دو چیز، مثل شکاف دیوار و فاصله میان دو پا که در مورد- عورت- کنایه شده است و در اثر کثرت استعمال با صراحت بهمان معنی اصلیش بکار میرود، خدای تعالی گوید:

آنهم تنها در وجود زن و مؤنث هر حیوانی که نظام تکثیر و تغذیه نوزاد و نسل انسان با توجه بآنها بستگی دارد و به مجرد نزدیکی زمان تولّد نوزاد چنین دستگاهی بکار می افتد تا پیش از تولد نوزاد، شیر در پستان جمع شود، که پیش از طفل ایزد پر کند پستان مادر را.

آیا ای انسان، لحظه ای تفکر در همین مورد شگفت انگیز برای توجه به الطاف و نظام آفریدگاری چنین با عظمت و رحیم کافی نبوده و براستی جای سپاسگزاری و سر به سجده نهادن در برابر «اللّه» نیست؟ و سپس از راه لطف، بیشتر از خوراک نوزاد در پستان حیوانات شیر تولید میشود تا تو ای انسان نیازمند و ظلوم و جهول استفاده کنی و میزبان لطیف و غفور و رحیم خود را بشناسی و در برابر لطفش چموشی و گستاخی نکنی و براستی چه نامرد مانند چنان کفر پیشگانی که بر سر سفره و خوان گسترده و پر نعمت خدای بهره مندند و این همه ریزه کاریهای دقیق آفرینش را مولود طبیعت بی شعور می دانند، حالات پست تر از حیوانات چنین ناسپاسانی را مولوی چه زیبا سروده می گوید:

یک گروه دیگر از دانش تهی هست دائم از علف در فربهی

او نبیند جز که اصطبل و علف از کرامت غافلست و از شرف

وَ الَّتِی أَحْصَنَتْ فَرْجَها (۹۱/ انبیاء) (۱).

لِفُرُوجِهِمْ حافِظُونَ (۵/ مؤمنون) (۲).

واژه- فرج- بصورت جمع و یا مفرد بطور استعاره برای مرزهای کشور و هر جایی که بیمناک باشد و باید از دستبرد دشمن آن را حراست کرد بکار رفته است.

الفرجان (۳): در کشور اسلامی بمرزهای مرزداران ترک و سودان گفته شده.

در آیه: وَ ما لَها مِنْ (فُرُوجٍ) (۶/ ق) (۴) یعنی شکافها و از هم جدا شده ها.

در باره حضرت مریم است که دلالت بر عفت کامل و پاکیزگی نفس او دارد.

آیه اخیر در باره مردان و زنانی است که عفت می ورزند و خود را از آلودگیهای نفسانی و شهوانی حفظ می کنند و خداوند آن حالت را یکی از شرایط تحقق ایمان شمرده است و به گفته راغب چنان کسان، انسانهائی برترند.

به گفته أبو عبد اللّه یاقوت حموی علت نامیدن مرزها به فروج، این است که مرزها مسدود نیستند و همواره احتمال حمله دشمن در آن هست و در این زمان (قرن ۷ و ۸) به خراسان و سیستان «فرجان» گفته میشود. (اساس البلاغه ۳۳۷- معجم البلدان ۴/ ۲۴۶- تهذیب اللغه ۱۱/ ۴۶).

تمام آیه که یکی از اشارات شکوهمند علمی قرآن است چنین است:

أَ فَلَمْ یَنْظُرُوا إِلَی السَّماءِ فَوْقَهُمْ کَیْفَ بَنَیْناها وَ زَیَّنَّاها وَ ما لَها مِنْ فُرُوجٍ- ۶/ ق) آیا به آسمانی که از نظر مکانی و زمانی و جسمی و عددی و منزلت برتر از ایشان است نمی نگرند که چگونه آن را بنا کرده و با ستارگان زینت داده ایم و حدودی مسدود و بسته ندارد و در آن شکاف و فاصله ای هم نیست، از واژه فروج در این آیه:

اولا- لا یتناهی و بی پایان بودن آسمان.

ثانیا- نبودن فاصله و جدایی و خلاء در جهان بخوبی دانسته میشود که جهان

و در آیه: وَ إِذَا السَّماءُ فُرِجَتْ (۹/ مرسلا) یعنی وقتی که آسمان شکافته شود [و نظم کنونیش تغییر شکل یابد].

(فرج:) برطرف شدن غم و اندوه است، می گویند:

فرج اللّه عنک: خدای غم و اندوهت را از تو دور کند.

قوس فرج: کمانی که دو طرفش باز است.

رجل فرج: مردی که راز خویش کتمان نمی کند و نیز- رجل فرج- یعنی مردی که پیوسته خود را برهنه می کند.

فراریج الدجاج: جوجه هایی که تخم را می شکافند.

دجاجه مفرج: مرغی که جوجه هایی دارد.

مفرج (۱): کشته ای که قومش او را یافته اند و معلوم نیست چه کسی به قتلش

ما فوق ما نه مرز و حدی دارد و نه شکاف و فاصله ای میان اجزاء آن هست، باشد تا انسانهای آینده با ساختن ابزار و وسایل دقیق و جهانشمول، چنین حقیقتی را که قرآن بیان داشته ثابت کنند و بنگرند، و در آن صورت پرسش میشود که آیا این انسان مغرور، تسلیم نظم دهنده لطیف و حکیم جهان خواهد شد یا نه، سؤالی است که پاسخ آن را وجدان بیدار آیندگان خواهد یافت.

در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت شده که فرموده: «لا یترک فی الاسلام مفرج» که علماء در ذیل واژه مفرج و این حدیث نظراتی اظهار کرده اند:

ابو عبیده می گوید: مفرج- کسی است که اسلام می آورد و چون سرپرستی ندارد اگر جنایتی مرتکب شد دیه اش به عهده بیت المال است.

(النهایه ۳/ ۴۲۳ ابن اثیر) منذری از ثعلب نقل می کند که- مفرج- کسی است که وام سنگینی دارد و عشیره و خانواده ای ندارد ولی ابن اعرابی- می گوید مفرج کسی است که مالی ندارد و مفرج کسی است که خانواده ای ندارد که در این صورت بنا به حدیث پیامبر

رسانده.

(فرح) [فرح]

الفرح: باز شدن دل و خاطر از شادی، بوسیله لذتی آنی و زود گذر و بیشتر در لذات بدنی است و لذا در آیات زیر گفت:

وَ لا تَفْرَحُوا بِما آتاكُمْ (۲۲/ حدید).

فَرِحُوا بِالْحَياةِ الدُّنْيا (۲۶/ رعد).

ذلِكُمْ بِما كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ (۷۵/ غافر).

حَتَّى إِذا فَرِحُوا بِما أُوتُوا (۴۴/ انعام).

فَرِحُوا بِما عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ (۸۲/ غافر).

إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ (۷۶/ قصص).

و در فرحناک شدن جز در آیات زیر و موارد آن رخصت داده نمیشود:

فَبِذلِكَ فَلْيَفْرَحُوا (۵۸/ یونس) (۱).

وَ يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ (۴/ روم).

مفراح: کسی که زیاد خرسند و شادمان است، شاعر گوید:

صلّی اللّه علیه و آله چنین کسانی بی توجه رها نمی شوند که به وامشان یا به بی سرپرستی و بی خانمانیشان توجه نشود بلکه در حکومت اسلامی چنین مسلمانانی مورد حمایت اسلامند. (تهذیب اللغه ۳/ ۴۲۳- مقائیس اللغه ۴/ ۴۹۹).

حدیث فوق بصورت «لا یترک فی الاسلام مفرح» نیز آمده است، کسی است که پشتش زیر بار وام و عیال سنگین خم شده است و هزینه اش بسیار سنگین است.

خطاب به عموم مردم است می گوید شما را از پروردگارتان پندی و موعظه ای آمد که شفابخش بیماریهای دلهاست و هدایت و رحمتی برای مؤمنان، بگو که به کرم و رحمت و لطف خدای با ایمان به او شادمان باشید که از آنچه جمع می کنید نیکوتر است پس شادمانی و تفریح تنها در برنامه های مکتبی و توحیدی جائز و بس است.

و لست بمفراح اذا الخير مسنی و لا جازع من صرفه المتقلب (۱)

مفرح و مفروح به: شاد کننده و چیزی که باو شاد میشوند.

رجل مفرح: کسی که زیر بار قرض و وام پشتش خم شده، و در حدیثی هست که:

«لا یترک فی الاسلام مفرح» (۲).

گویی که- افراح در جلب شادمانی و در برطرف شدن شادی هر دو بکار میرود، همانطور که اشکاء- در جلب شکوی و شکایت و در برطرف کردن آن، پس مردی که بسیار وامدار است شادیش از بین رفته، و از این روی گفته اند:

لا غم الا غم الدّین: هیچ غم و اندوهی غم نیست مگر غم قرض و وام.

(فرد) [فرد]

الفرد: کسی یا چیزی که دیگری یا چیز دیگری با او در نیامیخته، که از واژه- وتر- فراگیرتر و اعم از آن است و اخصّ از واژه- واحد- جمعش- فرادی- است، در آیه:

لا تَذَرْنِی فَرْداً (۸۹/ انبیاء) (۳).

هر گاه خیر و نیکی بمن برسد زیاد خرسند نمیشوم و همینطور به هنگام دور شدن و برگشتن خیر از خودم که زاری کننده نیستم (با ظرفیت و خود ساخته هستم)

شرح این حدیث در واژه- فرج- آمده است.

درخواست و دعای حضرت زکریا از خداوند است که بخاطر نداشتن فرزندی که وارث رسالت او شود می گوید: پروردگارا، مرا تنها مگذار که تو از همه وارثین بهتری، پس اجابتش کردیم و یحیی را به او بخشیدیم و همسرش را شایسته او گردانیدیم زیرا یحیی و همسرش از کسانی بودند که، (کانُوا یُسارِعُونَ فِی الْخَیْراتِ وَ یَدْعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً- ۹۰/ انبیاء) آنها در انجام کارهای خیر و نیک می شتافتند

واژه فرد، اگر در باره خدای تعالی گفته شود تنبیه و هشداری است بر اینکه بر خلاف اشیاء که از آمیزش و زوج بودن بوجود می آیند او چنین نیست و فرد است چنانکه در باره اشیاء خبر داده است که: وَ مِنْ کُلِّ شَیْ ءٍ خَلَقْنا زَوْجَیْنِ (۴۹/ ذاریات) گفته اند: معنای فرد در باره خدای این است که او مستغنی و بی نیاز از غیر خود است چنانکه با آیه: غَنِیٌّ عَنِ الْعالَمِینَ (۹۷/ آل عمران) از آن معنی خبر داده است.

و هر گاه گفته شود او به یگانگی خویش منفرد است معنایش این است که او از هر ترکیب و زوج بودن مستغنی است و آگاهی بر این امر است که وجود او بر خلاف تمام موجودات است.

فرید یعنی واحد و یکه و تنها، جمعش- فرادی- است مثل اسیر و أساری، در آیه:

وَ لَقَدْ جِئْتُمُونا فُرادی (۹۴/ انعام) (۱).

(فرش) [فرش]

و با بیم و امید خدای را می خواندند و از فروتنان بودند، این آیات بخوبی مقدمات برگزیده شدن و استجابت دعا را نشان میدهد و نیز می فهمیم که جانشینی پیامبران را بایستی کسانی بعد از وفاتشان عهده دار شوند که در مسیر پیامبران حرکت کنند یعنی در نیکیها شتابان و از غرور و تکبر و فتنه ها دور و خدای را با بیم و امید بخوانند و در زمره فروتنان باشند.

اشاره به آغاز خلقت انسانها و بازگشتنشان است به ویژه خطاب به کفار، می گوید همانطور که در آغاز خلقت تک تک آفریده شدید به قیامت نیز تک تک آمده اید پس شرکایی که در دنیا داشته اید (معبودها) و آنها را جدا از خود تصور نمی کردید چه شده اند.

الفرش: پهن کردن جامه و پارچه.

به مفروش- هم فرش و فراش گفته میشود، در آیه گفت:

الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ فِراشاً (۲۲/ بقره).

یعنی زمین را برایتان رام و ذلول کرد که چون فرش، زیر پا و در اختیارتان هست و آن را در دسترس شما قرار داده است تا آرامش و استقرار در آن برایتان ممکن باشد.

فراش- جمعش- فرش است، گفت:

فُرُشٍ مَرْفُوعَهٍ (۳۴/ واقعه).

فُرُشٍ بَطائِنُها مِنْ إِسْتَبْرَقٍ (۵۴/ الرحمن).

و نیز- فرش- ستوران و چهارپایانی است که سوار میشوند، خدای تعالی گوید:

حَمُولَهً وَ فَرْشاً ۱۴۲/ انعام) یعنی ستوران باربر و سواری. یا ذبایح- (مقاییس اللغه ۴/ ۴۸۷).

و بطور کنایه به هر یک از دو همسر- فراش- گفته اند، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«الولد للفراش» (۱).

حدیث فوق گویای حقیقتی است که در همان قرن اول پس از وفات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله عظمت معنی و موردش بخوبی روشن شد، چنانکه تمام مورخین از (طبری- یعقوبی- مسعودی- ابن اثیر) و فحول ادباء در آثارشان نوشته اند همینکه معاویه خواست زیاد بن ابیه را برادر نسبی خود معرفی کند مسلمین حدیث فوق را علیه او دانستند و عمل او را مخالفت با نص صریح حدیث به جامعه مسلمین شناساندند، زیرا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می فرماید:

«الولد للفراش و للعاهر الحجر» یعنی فرزند از زن است، و کسی که با غیر

فلان کریم المفارش: او زنان کریمی دارد.

همسر خود همبستری نموده حقی در فرزند او و نسب او ندارد.

و زیاد از مادر معاویه نبوده بلکه به گفته یعقوبی و سایر مورخین از ابو سفیان قبل از فتح مکه و از کنیزی از بنی عجلان است که در اختیار می فروشی بنام ابو مریم سلولی بوده و پس از مستی او را در اختیار می گیرد، و خود ابو مریم در حضور معاویه و سایرین گواهی داده است. (تاریخ یعقوبی ۲/ ۱۴۷- دوران معاویه).

أبو منصور ازهری و ابن منظور و سایر واژه نویسان می نویسند: قال أبو عبید معنی قوله «و للعاهر الحجر» ای لا حق له فی النسب و لا حظ له فی الولد و انما هو لصاحب الفراش، لصاحب امر الولد و هو زوجها و مولیها و هو کقوله الاخر له التراب ای لا شی ء له: یعنی سخن پیامبر که فرموده است: للعاهر الحجر- این است: چنین شخصی که از زنی غیر از همسر خود فرزند بهم زد حقی در نسب از آن فرزند ندارد و بهره ای هم در فرزند ندارد بلکه فرزند از کسی است که همسر او بوده است و فرزند آن زن از آن او است و اوست که سرپرست حقیقی است چنانکه می گوید: له التراب- یعنی عاهر حقی و چیزی ندارد. (المصباح المنیر ۲/ ..- لس ۴/ ۶۱۲- تهذیب ۱/ ۱۴- مقائیس اللغه ۴/ ۴۰۶) بدیهی است فرمایش پیامبر صلّی اللّه علیه و آله برای این بوده که شرافت و آبروی انسانها پایمال نشود و در این میان به راست یا دروغ عفاف خانواده ها لکه دار نگردد و اینکه در ملاء عام حتی- عاهر- یا زناکار، خودش چنان عملی را مثل أبو سفیان و دیگری تصدیق کند چنانکه در حضور خلیفه دوم اقرار کرد.

رافعی در المصباح المنیر می نویسد: بعض العرب فی الجاهلیه کان یثبت النسب من الزنا و ابطله الشرع: یعنی در جاهلیت بعض اعراب نسب فرزند از عمل زنا را صحیح می دانستند و شرع اسلام آن را ابطال کرد، (ج ۲/ ص ۱۰۰).

ابن اثیر جزری از پیشوایان مورخین در کتاب «الکامل فی التاریخ» ذیل عنوان «ذکر استلحاق معاویه زیادا» پس از شرح مفصل داستان که قبلا از تواریخ

افرش الرجل صاحبه: دوستش را غیبت کرد و در نبودن او بد گوئیش نمود.

افرش عنه: او را از میان برد.

(فراش:) پروانه، در آیه: كَالْفَراشِ الْمَبْثُوثِ (۴/ قارعه) (۱).

زبانه قفل را هم به شباهت پرش سریع آن در داخل قفل- فراشه- گویند.

فراشه الماء: آبی کم و اندک در ظرف.

(فرض) [فرض]

الفرض: بریدن چیزی سخت و اثر گذاشتن در آن است مثل بریدن آهن

دیگر نقل شد می نویسد: و کان استلحاقه اول ما ردت به احکام الشریعه علانیه فان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله قضی بالولد للفراش و للعاهر الحجر: یعنی چنین عملی از معاویه که زیاد را از نظر نسب به خود ملحق کرد اولین چیزی است که احکام شریعت آشکارا بوسیله این عمل رد شده است زیرا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله حکم کرد که فرزند از زن است و زناکار حقی ندارد، (الکامل فی التاریخ ۳/ ۲۲۱- سطر ششم).

دور نمائی از وحشت و پراکندگی مردمان کفر پیشه در آستانه قیامت است که بصورت زیباترین تشبیه یعنی پروانه های سرگردان که خود را در شعله آتش و شمع و چراغ می سوزانند ذکر شده است.

به گفته ازهری خداوند در قرآن حال سرگشتگی و گمراهی آنها را پس از برخاستن از خاک و گور همچون خیل ملخ های پراکنده و یا پروانه های سوزنده در آتش تشبیه نموده است زیرا همچون موج در صحنه هول انگیز رستاخیز با سراسیمگی غالبا بیکدیگر برخورد می کنند همانطور که آب طوفانی دریا در خیزشها چنین است، و سر انجامشان همچون پروانه سوختن است، و یا فرو غلطیدن در گرداب شهوات و گمراهیها، که یکی از وجوه تشابه میان انسانهای کفر پیشه و آن موجودات است، (تهذیب اللغه ۱۱/ ۳۴۶).

یا چوب آتشزنه و بریدن کمان.

مفراض و مفرض: وسیله بریدن آهن و جز آن است (ارّه).

فرضه الماء: دهانه آب جوی و نهر، خدای تعالی گفت:

لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبادِکَ نَصِیباً (مَفْرُوضاً) ۱۱۸/ نساء) یعنی نصیبی معلوم، و نیز گفته شده مفروضا- در آیه اخیر یعنی بریده شده از آنها. (سخن شیطان است:

میگوید گروهی معلوم را از سایر بندگانت گمراه و جدا میکنم.

(فرض-) مثل ایجاب و واجب کردن و ملزم گردانیدن است ولی ایجاب به اعتبار وقوع یافتن. و ثابت بودن چیزی است اما فرض به قاطع بودن حکم در آن چیز است (۱).

سُورَهٌ أَنْزَلْناها وَ فَرَضْناها ۱/ نور) یعنی عمل به آن را بر تو واجب کردیم (۲)

أبو هلال عسکری در کتاب معروفش «الفروق اللغویه» می نویسد: تفاوت و فرق میان (فرض) و (وجوب) اینستکه فرض جز از خدای تعالی نیست ولی ایجاب و وجوب هم از خدا و هم از غیر اوست. در عبارت- فرض اللّه تعالی علی العبد کذا و اوجبه علیه- هر دو واژه بکار رفته است ولی- اوجب زید علی صدیقه کذا- گفته نمیشود بلکه فرض علیه گفته میشود و بکار میرود. و از جهتی دیگر سنت مؤکد، هم واجب نامیده شده و هم فرض مثل سجده تلاوت قرآن که بر کسیکه آن را می شنود واجب است.

فرق دیگر اینستکه در امور عقلی فرض بکار نمیرود بلکه وجوب بکار میرود چنانکه می گویی این کار واجب عقلی است و گاهی فرض و واجب هر دو مساویند مثل عبارت: صلاه الظهر واجبه و فرض- که فرقی در معنی ندارد، (ص ۱۸۴).

اگر- فرضناها- بدون تشدید حرف (ر) خوانده شود به معنی الزام عملی است که خداوند آنرا فرض و واجب گردانیده و اگر- فرضنا را- با تشدید

و آیه: إِنَّ الَّذِی فَرَضَ عَلَیْکَ الْقُرْآنَ (۸۵/ قصص) یعنی عمل به آن را بر تو واجب گردانیده.

و از این واژه به چیزی هم که حاکم شرع از نفقه بر شوهر الزام می کند-

---

حرف (ر) بخوانیم به دو وجه است یکی زیادتی معنی در آن و دیگری: یعنی، حدود احکام شرعیه را مفصلا بیان کردیم و روشن نمودیم.

واژه- فرض- بغیر از این معانی که در متن آمده به معانی، ۱- نوعی خرما، ۲- بخشش، ۳- خواندن و قرائت هم هست، مثل عبارت- فرضت جزئا: یعنی آن جزء قرآن را قرائت کردم، و نیز به معنی سنت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هم هست. فرض:

سن، بعضی گفته اند: فرض رسول اللّه، یعنی واجب و الزام کرده است و نیز فرض به معنی سپر و نیز فرض: سپاهی موظف و آشنا به وظیفه خویش. فارض: بزرگ از هر چیزی، این نظر ابن اعرابی است. لحیه فارضه: ریش انبوه. أبو زید می گوید:

فرض به معنی عطیه است. (تهذیب اللغه ۱۲/ ۱۴)، شیخ طریحی در ذیل حدیث «طلب العلم فریضه علی کل مسلم و مسلمه» می نویسد: شارحین این حدیث در باره اش گفته های زیادی دارند و مراد از آن علمی است که بر بندگان شناخت آن در قسمت های علوم دیگر و معرفت بآنها واجب شده است تحقیقش این استکه درجات علمی شرعی سه قسم است، ۱- واجب عینی، ۲- واجب کفایی، ۳- سنت.

واجب عینی انجام نمیشود مگر با خود آن واجب و به اعتقاد و فعل و عمل بر میگردد که انجام آن بر فرد فرد لازم است و عبارت از چیزهایی است که خداوند دانستن آنها را واجب یا منع کرده است و همینطور اقرار و اعتراف بامامت و امام و پیشوا برای رهبری جامعه و تصدیق به آنچه را که از احوال دنیا و آخرت پیامبر آورده است و به تواتر ثابت شده است و همه این امور به دلیل آرامش یافتن نفس بر آنها بدست آوردنش جزمی و حتمی است و هر چه زاید بر آنها باشد از دلایل متکلمین

فرض- گفته میشود.

هر جایی که عبارت- فرض اللّه علیه- وارد شده است در حکم ایجابی است که خداوند آن را در آن موضع داخل کرده است.

و آنچه که با عبارت فَرَضَ اللَّهُ لَهُ (۳۸/ احزاب) وارد شده است به این معنی است که محظوری بر جان و نفس او در انجام یا عدم انجام آن نیست، مثل آیات:

ما کانَ عَلَی النَّبِیِّ مِنْ حَرَجٍ فِیما فَرَضَ اللَّهُ لَهُ (۲۸/ احزاب).

قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَکُمْ تَحِلَّهَ أَیْمانِکُمْ (۲/ تحریم) (۱).

وَ قَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِیضَهً (۲۳۷/ بقره) مفهوم این آیه: یعنی آن را مهر و کابین نامیده اید و پرداخت آن را بر خویش

واجب کفایی است و اما فعل واجب عینی مثل وجوب اقامه نماز و امثال آن است.

در حدیثی از حضرت باقر علیه السّلام آمده است که: «فرض اللّه الصلاه و السنن رسول اللّه علی عشره اوجه» خداوند اقامه نماز را در قرآن امر کرده ولی وجوه تفصیلی آن در سنت است مثل کیفیت (نماز یومیه- نماز آیات- نماز میت- نماز واجب خانه کعبه- نماز قضای پدر و مادر که بر پسر بزرگتر واجب است- نمازی که به واسطه اجاره و نذر و قسم و عهد واجب میشود، (مجمع البحرین ۴/ ۲۲۱).

در مصباح المنیر آمده است که در میان مردم عبارت زیر شهرت دارد:

تعلموا الفرائض و علموها الناس فانها نصف العلم- یعنی علم فرائض و واجبات را بیاموزید و به مردم یاد دهید و چنین عملی یعنی یادگیری و یاد دادن نصف دانش است زیرا احکام یا متعلق به زندگان و یا متعلق به مردگان است و در این عبارت تشویقی از گسترش علم در اسلام است، (ج ۲/ ص ۱۴۲).

این فریضه، صدقه یا زکاتی است که رسول خدا آنرا بر مسلمین فرض کرده است.

واجب کرده اید و بر این معنی می گویند: فرض له فی العطاء- برایش بخششی معین کرده است و از این معنی است که بخشش یا عطیّه- را هم فرض، و قرض و وام را هم فرض نامیده اند.

فرائض اللّه تعالی: آنچه را که خدای تعالی به صاحبان آنها فرض کرده است.

رجل فارض و فرضی: مردی بصیر و آگاه به حکم فرائض دینی.

خدای تعالی گفت: فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ (۱۹۷/ بقر) تا (فی الحج- ۱۹۷/ بقره) یعنی کسیکه بر خود اقامه حج را معین کرده است، اضافه شدن فرض حج بر انسان دلالت بر این دارد که حج در وقت معینی است.

و آنچه را که از زکات گرفته میشود- (فریضه)- می گویند، در آیات:

إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلْفُقَراءِ (۶۰/ توبه) تا فَرِیضَةً مِنَ اللَّهِ (۶۰/ توبه).

و بر این اساس از أبی بکر روایت شده است که به بعضی از کارگزارانش در نامه ای نوشت:

«هذه فریضه الصّدقه الّتی فرضها رسول اللّه صلّی اللّه علیه و سلّم علی المسلمین».

[این فریضه، صدقه یا زکاتی است که رسول خدا بر مسلمین فرض کرده است].

(فارض:) گاو پیر، در آیه: لا فارِضٌ وَ لا بِکْرٌ (۶۸/ بقره).

گفته اند نامیده شدن آن گاو به فارض برای این بوده که زمین را طی میکرده و می بریده یا برای اینکه کارهای سخت و مشکل به او تحمیل میشده و نیز گفته اند- فریضه البقر دو گونه است: یا نوزاد و یا پیر و مسن، نوزاد گاو در حالات

مختلف ذبحش جایز است ولی گاو مسن و پیر در هر حال بخشیدنش درست است و لذا- فارض- اسمی و اصطلاحی اسلامی است.

(فرط) [فرط]

فرط، یفرط: وقتی گفته میشود که کار کسی پیشاپیش با قصد و هدف انجام شود و از این معنی است واژه:

فارط: آبی که برای اصلاح دلو ابتداء در آن ریخته میشود تا شسته شود.

فارط و فرط: هر دو در این مورد گفته میشود و از این معنی سخن پیامبر علیه السّلام است که فرمود:

«انا فرطکم علی الحوض».

[پیش تر از شما بر حوض وارد میشوم] و در باره.

فرزند کوچکی که از دنیا میرود پدر و مادرش می گویند:

اللّهم اجعله لنا فرطا: الهی او را برای ما اجری و پیشداشتی قرار ده.

آیه: أَنْ یَفْرُطَ عَلَیْنا (۴۵/ طه) یعنی بر ما پیشی گیرد.

فرس فرط: اسبی که بر خیل ستوران پیشی می گیرد.

(افراط:) زیاده روی در پیشی جستن است.

تفریط: این است که در رسیدن به هدف و مقصد در کاری کوتاهی شود می گویند:

ما فرطت فی کذا: در آن کار کوتاهی نکردم، در آیات:

ما فَرَّطْنا فِی الْکِتابِ (۳۸/ انعام).

ما فَرَّطْتُ فِی جَنْبِ اللَّهِ (۵۶/ زمر) (۱).

ای وای بر آنچه در پیشگاه خدا از دست دادم و تباه کردم.

ما فَرَّطْتُمْ فِی یُوسُفَ (۸۰/ یوسف).

افرطت القربه: مشک و آبدان را پر کردم.

و در آیه: وَ کانَ أَمْرُهُ فُرُطاً (۲۸/ کهف) یعنی کارش اسراف و ضایع کردن بود (۱).

(فرع) [فرع]

فرع الشجر: شاخه درخت، جمعش- فروع.

در آیه: وَ فَرْعُها فِی السَّماءِ (۲۴/ ابراهیم) که بر دو وجه در نظر گرفته شده:

اول- با طول و درازا، گفته میشود- فرع کذا- وقتی که چیزی طولانی شده.

رجل افرع و امرأه فرعاء: زن و مرد بلند بالا.

فرعت الجبل: (۲) از کوه بالا رفتم:

افراط: شتاب زدگی در کاری است که هنوز پایه آن استوار و محکم نشده است. افراط الصباح: سپیده دم صبح. فرط: اسب تیزتک و تندرو. زجاج می گوید: در آیه: وَ کانَ أَمْرُهُ فُرُطاً- ۲۸/ کهف) یعنی کارش با تفریط و ترک طاعت و بندگی همراه بود.

هر چیزی که از قدر و حدش تجاوز کند آن را- مفرط- گویند مثل- طول مفرط: بلندی بیش از اندازه و قصر مفرط: کوتاهی بیش از حد.

ابن سکیت می گوید: الفرط یعنی بعد از یک روز یا دو روز بسویت می آیم.

(تهذیب اللغه ۱۳/ ۳۳۴).

در حدیثی در باره مسواک آمده است که: «لا یضرک ترکه فی فرط الایام» یعنی ترک مسواک زدن در بعضی اوقات و ایام ترازیان نمیرساند. (مکارم الاخلاق- ۵۳).

ولی- افرعت: پائین آمدن از کوه است و عبارت- لقیت فلانا فارعا

فرعت راسه بالسیف: سرش را با شمشیر برداشتم.

تفرعت فی بنی فلان: با بزرگان و اشرافشان ازدواج کردم.

دوم- اینکه فرع به اعتبار پهنا در نظر گرفته شود.

تفرع کذا: پهنش کرد.

فروع المسأله: شاخه و برگ ها و حواشی موضوع:

فروع الرجل: فرزندانش.

فرعون: اسمی غیر عربی است که به اعتبار گستاخی و گردنکشی او اینچنین نامیده شده، گفته اند:

تفرعن فلان: بزرگنمایی و تفرعن نمود در وقتی که کسی کارهای فرعون منشانه و گستاخانه انجام دهد و قصدش همانها باشد، چنانکه می گویند: ابلس و تبلس- شیطان صفتی نمود و از این روی به طاغیان و گردنکشان گفته شده:

الفراعنه و الابالسه: فرعون ها و شیطان منشان.

مفرعا- یعنی یکی از ما پائین می آمد دیگری بالا میرفت (مقائیس اللغه ۴/ ۴۹۲).

أبو طفیل می گوید: در حضور ابن عباس بودیم که فرزندان أبو لهب بر او وارد شدند و در مورد چیزی میانشان خصومت افتاد بطوریکه در کنار کعبه به زد و خورد پرداختند، فقام ابن عباس یفرع بینهم: ابن عباس برخاست و میانشان حائل شد، پس- فرع القوم و فرق: هر دو بیک معنی است یعنی آنها را جدا کرد.

(تهذیب اللغه ۲/ ۳۵۷) در حدیثی از علی علیه السّلام آمده است که فرمود مضت اصول و نحن فروعها» مقصودش از اصول پدران و از- فروع- فرزندان بوده یعنی پدرانمان درگذشتند و ما فرزندانشان باقی هستیم، (مجمع البحرین ۳/ ۳۷۳).

(فرغ) [فرغ]

الفراغ: [آسایش]، نقطه مقابل مشغول بودن بکاری است.

فعلش- فرغ، فراغا و فروغا- است اسم فاعلش- فارغ.

در آیات: سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ الثَّقَلانِ (۳۱/ رحمن) (۱).

وَ أَصْبَحَ فُؤادُ أُمِّ مُوسى فارِغاً (۱۰/ قصص).

یعنی گویی مادر موسی از بیم و ترسی که به دل و خاطرش رسیده بود روانش آسایش یافت، چنانکه شاعر گوید:

كأن جؤجؤه هواء

.[گویی که سینه اش هواست نه چیز دیگری].

در معنی آیه فوق گفته شده، مادرش از یاد موسی فارغ بود یعنی از یاد و ذکرش فراموشیش داده بودیم تا اینکه آرامش یافت و پذیرفت که موسی را در آب بیفکند.

و نیز گفته انـد- فارغا- در آیه اخیر یعنی از هر اندیشه ای خالی بود مگر از یاد موسی زیرا پس از آن گفت: إِنْ كادَتْ لَتُبْدِی بِهِ لَوْ لا- أَنْ رَبَطْنا عَلى قَلْبِها (۱۰/ قصص) (۲) و از این واژه آیه: فَإِذا فَرَغْتَ فَانْصَبْ (۷/ شرح) است (همین که فراغت یافتی به قیام و دعا همت مصروف دار).

ای آدمیان و پریان پس از گذشتن تان از دنیا برای پاداش و جزای کارهاتان به شما می پردازیم.

۲) وقتی که با وحی بر دل او اطمینان داده بودیم که موسی به او برگردانده میشود تا باور کند و آن امید را آشکار سازد.

عبارت- (افرغت) الدلو- یعنی آبی که در دلو بود بیرون ریختم و از این معنی بطور استعاره آیه:

أَفْرِغْ عَلَيْنا صَبْراً (۲۵۰/ بقره) است (۱).

ذهب دمه فرغا: خونش ریخته شد و معنایش خونش باطل شد، است که مطالبه خونبها، نشده است.

فرس فریغ: اسبی که فاصله گامهایش زیاد است گویی که از دویدن آسوده و فارغ است [راه رفتنش مثل دویدن است].

ضربه فریغه واسعه: ضربت و زدنی که از آن خون جاری میشود (۲).

(فرق) [فرق]

سپاه داود گفتند پروردگارا بر ما نیروی پایداری عطاء فرما و گامهامان را استوار دار و بر گروه کفار پیروزیمان ده.

الفراغ من الشی ء: از چیزی خلاص شدن و راحت شدن و نپرداختن به کاری است. در حدیثی هست که: «اف لرجل لا یفرغ نفسه بکل جمعه لامر دینه» یعنی افسوس بر کسیکه در هر جمعه نفس خویشتن را از امور دیگر بخاطر دینش فراغت نمیدهد و به نماز جمعه نمیرود.

و در حدیث دیگر آمده است که: «ان اللّه یبغض کثیره الفراغ» خداوند آنها که زیاد آسایش طلب و بیکاره هستند مبغوض میدارد. (مجمع البحرین ۵/ ۱۵).

ابن فارس در مورد آیه: سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ الثَّقَلانِ- ۳۱/ رحمن) می نویسد:

سنفرغ در آیه بصورت مجاز آورده شده زیرا هیچ کاری و شغلی خداوند را از کار و شغل دیگر باز نمیدارد. اهل تفسیر گفته اند: سنفرغ ای نعمد: یعنی قصد آن خواهیم کرد. فرغت الی امر کذا: به آن کار پرداختم و قصدش نمودم. (مقائیس اللغه ۴/ ۴۹۳).

الفرق: جدایی و فاصله که با معنی فلق نزدیک است ولی- فلق- به اعتبار شکافتگی است و فرق به اعتبار جدایی، در آیه گفت:

وَ إِذْ فَرَقْنا بِكُمُ الْبَحْرَ (۵۰/ بقره) (۱).

فرق: قطعه و تکه ای جدا شده، و از این معنی است واژه- فرقه- در مورد جمعیت و گروهی که از دیگر مردمان جدا و بریده شده اند.

در مورد آشکار شدن سپیده دم و صبح گفته میشود: فرق الصبح و فلق الصبح.

در آیه: فَانْفَلَقَ فَكانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ (۶۳/ شعراء) (۲).

(فَریق.) جماعتی جدا و پراکنده از دیگران در آیات زیر:

وَ إِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقاً يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتابِ (۷۸/ آل عمران).

فَفَرِيقاً كَذَّبْتُمْ وَ فَرِيقاً تَقْتُلُونَ (۸۷/ بقره).

فَرِيقٌ فِي الْجَنَّهِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ (۷/ شوری) (۳).

إِنَّهُ كانَ فَرِيقٌ مِنْ عِبادِي (۱۰۹/ مؤمنون) (۴).

خطاب به بنی اسرائیل و یکی از استثناهای لطیف خلقت و معجزه برای حضرت موسی است می گوید به یاد آرید وقتی که آب دریا را برای نجات شما از چنگال فرعون از هم جدا و باز کردیم.

سپس دریا شکافته شد و دو قسمتش چون کوهی عظیم بود.

و (۴) دو آیه فوق اشاره به گروه مؤمنین و دیگر گروهی است که در دنیا با عدم ایمان و الحاد پیشگی کار گستاخی را بجایی میرسانند که مؤمنین را استهزاء می کنند و پس از دیدن عذاب می گویند: پروردگارا ما را به دنیا باز گردان تا کارهای ناشایسته گذشته مان را جبران کنیم به آنها گفته میشود مگر شما همان کسان نبودید که هر گاه انسانهایی می گفتند، خداوندا ایمان آوردیم، از گناهانمان در گذر و ما را مورد رحمتت قرار ده که تو نیکوترین رحمت کنندگانی، و شما به چنین کسان می خندیدید و امروز پاداشتان را می بینید و مؤمنین نیز بخاطر پایداری و ثبات

أَیُّ الْفَرِیقَیْنِ (۷۳/ مریم).

تُخْرِجُونَ فَرِیقاً مِنْکُمْ مِنْ دِیارِهِمْ (۸۵/ بقره).

وَ إِنَّ فَرِیقاً مِنْهُمْ لَیَکْتُمُونَ الْحَقَّ (۱۴۶/ بقره).

(فرقت) بین الشیئین: میان آن دو چیز جدایی افکندم خواه این فاصله و جدایی طوری باشد که با چشم دیده و حس شود و یا اینکه با بصیرت و فکر فهمیده شود که در هر دو حال- فرقت- گفته میشود.

در آیات: فَافْرُقْ بَیْنَنا وَ بَیْنَ الْقَوْمِ الْفاسِقِینَ (۲۵/ مائده).

فَالْفارِقاتِ فَرْقاً (۴/ مرسلات).

یعنی فرشتگانی که بر حسب امر و فرمان خداوند و حکمت او اشیاء را از یکدیگر جدا می کنند، و بر این معنی است.

آیه: فِیها یُفْرَقُ کُلُّ أَمْرٍ حَکِیمٍ (۴/ دخان).

در باره عمر (رض) برای اینکه میان حق و باطل جدا کننده بود- فاروق- گفته شده.

و آیه: وَ قُرْآناً فَرَقْناهُ (۱۰۶/ اسراء).

یعنی در قرآن احکام را بیان کردیم و تفصیلش دادیم.

گفته اند- فرقناه- در آیه، یعنی قسمت قسمت و به تفریق آن را نازل کردیم و فرو فرستادیم.

(تفریق)- اصلش برای تکثیر و زیادتی است و در مورد پراکندگی سخن و کاری که فراهم آمده و از هم گسیخته میشود بکار میرود مثل آیات:

ورزیدنشان در برابر استهزاءهای شما امروز رستگارانند و اینکه در دنیا به مؤمنین می گفتید راستی کدام گروه مقام بهتری دارند؟ و امروز می بینید که پایان و فرجام نیک از آن ایشان است و شما دست به گریبان عذاب ناهنجار و سوزاننده.

يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ زَوْجِهِ (۱۰۲/ بقره).

ّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرائِيلَ

(۹۴/ طه).

لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ (۲۸۵/ بقره).

لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ (۱۳۶/ بقره).

جایز است که تفریق در دو آیه اخیر به احد نسبت داده شود در حالیکه لفظ احد در نفی افاده جمع دارد.

آیه: إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ (۱۵۹/ انعام) فارقوا- هم خوانده شده.

(فراق) و مفارقه: بیشتر در باره جدایی افراد و اجسام است، در آیات:

هذا فِراقُ بَيْنِي وَ بَيْنِكَ (۷۸/ کهف).

ظَنَّ أَنَّهُ الْفِراقُ (۲۸/ قیامه).

یعنی این حالت بر او غلبه داشت که در موقع مرگ، جدا شدنش از دنیا قطعی است.

و آیه: وَ يُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَ رُسُلِهِ (۱۵۰/ نساء) یعنی ایمان به خدا را آشکار می کنند و به پیامبرانی که خداوند ایمان به آنها را هم امر کرده، کفر می ورزند.

و آیه: وَ لَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ (۱۵۲/ نساء) یعنی به تمام پیامبران خدا ایمان آوردند و فرقی قائل نشدند. (۱).

این امتیاز تنها از آن مسلمانان و مؤمنین به اسلام است و هیچ امتی از غیر مسلمین به چنین افتخاری که پیامبران را با دیده ایمان و احترام بنگرند موفق نشده اند و نیستند زیرا تنها امت اسلام است که می گوید: آمَنَ الرَّسُولُ بِما أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَ الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ- ۲۸۵/ بقره) یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به وحی و تمام مؤمنین به خدا و فرشتگان و کتابها و پیامبرانش ایمان دارند و تفاوتی از نظر ایمان میان آنها قائل نیستند.

(فرقان:) از- فرق- رساتر است زیرا- فرقان- برای جدایی میان حق و باطل بکار میرود و تقدیرش مثل تقدیر عبارت- رجل قنعان- است که در حکم و داوری به او اکتفا و بسنده میشود.

در مورد- فرقان- گفته شده که اسم است نه مصدر ولی واژه- فرق- در این مورد و در غیر این مورد بکار میرود.

در آیه: یَوْمَ الْفُرْقانِ (۴۱/ انفال) یعنی روزی است که در آن روز میان حق و باطل رمیان دلیل و شک و شبهه فرق گزارده میشود (۱).

جوهری می گوید: فرقان همان قرآن است و هر گاه به وسیله آن میان حق و باطل تفاوت ها روشن شود فرقان است و همچنین- فرق- نیز در همین معنی است، مفسرین در نامیدن قرآن به فرقان وجوهی گفته اند:

۱- بخاطر نزول پراکنده در طول ۲۳ سال که جدا جدا آمده.

۲- برای اینکه قسمت ها و بعضی از سوره ها جدا از یکدیگر است و تفصیلش تمام سوره و آیات است.

۳- برای اینکه از سایر معجزات جداست چون بر صفحات و پهنه روزگار باقی است.

۴- چون قرآن حلال و حرام و حق و باطل را روشن می کند.

ابن سنان می گوید: از ابا عبد اللّه (حضرت صادق علیه السّلام) از معنی فرقان و قرآن که آیا یکی است یا دو چیز پرسش شد، فرمود: قرآن همان کتاب است و فرقان محکماتی که عمل به آنها واجب است. (وافی ۲/ ۲۷۴ به نقل از فروق اللغات ب ۱۴۹- نور الدین جزایری).

ابو هلال عسکری نیز فقط نظر حضرت صادق را با اضافات مختصری حجت میداند و آن را بازگو می کند، می گوید: بین الفرقان و القرآن، ان القرآن یفید انه یفرق بین الحق و الباطل و المؤمن و الکافر. (الفروق اللغویه- ۴۴).

در آیه: یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ یَجْعَلْ لَکُمْ فُرْقاناً (۲۹/ انفال).

یعنی برای شما توفیقی و نوری بر دلهاتان قرار میدهد که به وسیله آن نور و توفیق میان حق و باطل فرق گزارده شود، پس فرقان در اینجا مثل ایجاد کردن آرامش و رحمت در غیر است [که خداوند آنرا بر دلها ایجاد می کند و الهام می بخشد] و تمام آن نور و توفیق و آرامش و رحمت از واژه فرقان فهمیده میشود.

در آیه: وَ ما أَنْزَلْنا عَلی عَبْدِنا یَوْمَ الْفُرْقانِ (۴۱/ انفال) گفته شده مراد از «یوم الفرقان» روز بدر است زیرا روز بدر نخستین روزی بود که میان حق و باطل در آن روز جدایی حاصل شد.

و نیز «فرقان» کلام خدای تعالی است برای جدا نمودنش میان حق و باطل در اعتقاد راست و دروغ و سخن شایسته و ناشایسته در کردار و اعمال.

این واژه در باره «قرآن» و «تورات» و «انجیل» هر سه آمده است در آیات:

وَ إِذْ آتَینا مُوسَی الْکِتابَ وَ الْفُرْقانَ (۵۳/ بقره).

وَ لَقَدْ آتَینا مُوسی وَ هارُونَ الْفُرْقانَ (۴۸/ انبیاء).

وَ لَقَدْ آتَینا مُوسی وَ هارُونَ الْفُرْقانَ (۴۸/ انبیاء).

تَبارَکَ الَّذِی نَزَّلَ الْفُرْقانَ (۱/ فرقان).

شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ هُدیً لِلنَّاسِ وَ بَیِّناتٍ مِنَ الْهُدی وَ الْفُرْقانِ (۱۸۵/ بقره).

(فرق:) دور شدن دل از بیم و خوف است، بکار بردن واژه- فرق- در این معنی مثل بکار بردن واژه های- صدع و شقّ- است [یعنی شکستن و دو تکّه کردن]، در آیه:

وَ لکِنَّهُمْ قَوْمٌ یَفْرَقُونَ (۶۵/ توبه) یعنی (گروهی و مردمی ترسنده و بیمناکند).

می گوینـد: رجل فروق و فروقه- و همچنین- امراه فروق و فروقه- یعنی مرد و زن ترسـنده و زاری کننده و از این معنی در باره شتری که از درد زهـدان، بـا ناله راه میرود، فارق و فارقه- گفته شـده و به شـباهت این معنی به پاره ابر جـدا از ابرهای دیگری نیز- فارق- گفته شده.

الافرق من الدیک: خروسی که پوپش دو تکه و دو قسمت است.

الافرق من الخیل: ستوری که یک رانش بالاتر از دیگری است.

فریقه: خرمایی که با شیر پخته میشود.

فروقه: پیه و چربی قسمت چپ و راست پشت بدن.

(فره) [فره]

الفره: آزمند و حریص.

ناقه مفرهه: شتری که نوزاد زیبا و باهوش میزاید.

در آیه: وَ تَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبالِ بُیُوتاً فارِهِینَ (۱۴۹/ شعراء) یعنی در حال استادی و مهارت کوهها را می برید.

جمعش- فرّه- است این واژه را در مورد انسان و غیر انسان بکار میبرنـد بجای فارهین- فرهین- نیز در همان معنی خوانده شده که گفته اند معنای هر دو واژه همان آزمندان و استادان ماهر است.

(فری) [فری]

الفری: بریدن پوست برای زینت و یا اصلاح و استحکام چیزی است ولی.

افراء: بریدن برای فساد و خرابی است.

افتراء: در فساد و صلاح هر دو بکار میرود ولی در مورد فساد بیشتر است.

و در قرآن در مورد دروغ و شرک و ستم بکار رفته است مثل آیات:

وَ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدِ افْتَرى إِثْماً عَظِيماً (۴۸/ نساء).

انْظُرْ كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ (۵۰/ نساء).

و در معنى كذب مثل آيات:

افْتِراءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا (۱۴۰/ انعام).

وَ لكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ (۱۰۳/ مائده).

أَمْ يَقُولُونَ افْتَراهُ (۳/ سجده).

وَ ما ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ (۶۰/ يونس).

أَنْ يُفْتَرى مِنْ دُونِ اللَّهِ (۳۷/ يونس).

إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُفْتَرُونَ (۵۰/ هود).

در آيه: لَقَدْ جِئْتِ شَيْئاً (فَرِيًّا) (۲۷/ مريم) گفته انـد معنايش كار بزرگ و عجيب يا تازه است [يعنى تو بكار عجيبى و بزرگ و نوى دست يازيدى] كه همه آنها اشاره به يک معنى واحد دارد.

(فز) [فز]

در آيه گفت: وَ اسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ (۶۴/ اسراء) يعنى جلب كن و بترسان (۱) و آيه: فَأَرادَ أَنْ يَسْتَفِزَّهُمْ مِنَ الْأَرْضِ (۱۰۳/ اسراء).

يعنى فرعون خواست آنها را ز زمين بر كند و قلع و قمع نمايد:

خطاب به شيطان است كه مى گويـد تو هر كسـى را كه پيرويت ميكنـد و مى توانى، با ندايت او را جلب كن و با سوارگان و پيادگـانت بر آنهـا غلبه كن، در مالهـا و فرزنـدانشان شـريک شو و با وعـده هايت فريبشان ده و كار شـيطان جز وعـده و فريب نيست ولى بر بندگان خاص من چيرگى و تسلط نخواهى داشت (وَ كَفى بِرَبِّكَ وَكِيلًا)- ۶۵/ اسراء) و پروردگارت از نظر حفظ و نگهبانى و اعتماد كارها به او بسنده است.

فزنی فلان: مرا ناآرام ساخت:

فز: گوساله: به تصور لرزش و سبکی او که در حال زایش چنین است چنانکه نام- عجل- هم به گوساله به تصور لرزش و حرکت با شتابش اینطور نامیده شده.

(فزع) [فزع]

الفزع: گرفتگی و انقباض خون در بدن و رمیدن و ترسیدن از چیزی که آن چیز ترس آور و بیمناک باشد.

فزع- نوعی جزع و بی تابی است، اما عبارت- فزعت من اللّه- بکار نمیرود و خفت من اللّه- می گویند:

در آیه: لا یَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَکْبَرُ (۱۰۳/ انبیاء) یعنی- فزع- و ترس از داخل شدن در آتش در آنها نیست (۱) و از این جهت غمین و محزون نیستند.

و آیات: فَفَزِعَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ (۷۸ نمل).

وَ هُمْ مِنْ فَزَعٍ یَوْمَئِذٍ آمِنُونَ (۸۹/ نمل) (۲).

و آیه: حَتَّی إِذا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ (۲۳ سبأ) تا اینکه از دلهاشان رعب و هراس زدوده شود.

فزع الیه: وقتی است که به هنگام ترس از او یاری جویند.

این آیه در باره کسانی است که نیکی و رحمت خدای بر آنها پیشی جسته در حالیکه از دوزخ دورند، می گوید: وحشت و ترس بزرگتر هم آنها را محزون و غمین نمیکند و فرشتگان به پیشبازشان می آیند و به آنها می گویند این همان روزی است که به شما وعده میدادند.

اشاره به حال کسانی است که در آیه نخست این واژه گفته شد، یعنی از هراس بزرگ و عذابی که نتیجه کردار ستمکارانه و نارواست اینان در ایمنی و آسایشند.

فزع له: یاریش کرد، شاعر گوید:

کنّا اذا ما اتانا صارخ فزع (۱)

.یعنی هر گاه فریاد زننده ای که ترسیده است از ما یاری بخواهد به یاریش می شتابیم.

کسی که واژه- فزع- را- مستغیث- یعنی فریاد کننده و یاری طلب، تفسیر کرده است، تفسیری است از مقصود و مفهوم سخن نه اینکه معنی یاری خواستن در لفظ فزع باشد.

(فسح) [فسح]

الفسح و الفسیح: جای فراخ و وسیع.

تفسح: وسعت دادن و جا باز کردن.

می گوید: فسحت مجلسه فتفسح فیه: جایش را باز کردم و با فراخی در آنجا، جای گرفت.

آیه: یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قِیلَ لَکُمْ تَفَسَّحُوا فِی الْمَجالِسِ فَافْسَحُوا (۲)

مصراع شعر از- سلامه بن جندل- است که خاندان و قبیله خود را بخاطر حمایت کردن و تعاون می ستاید می گوید:

کنا اذا ما اتانا صارخ فزع کان الصراخ له فزع الظنابیب

هر گاه فریاد زننده ای که از چیزی و خطری ترسیده بود ما را به یاری می طلبید فریاد او در حالی که شترش را با زدن می خواباند برایش در حکم اجابت سریع و یاری نمودنش از سوی ما با شتاب همراه است.

یکی از روشها و آداب اجتماعی اسلام است می گوید: در مجالسی که حضور دارید اگر جا کم بود جمعتر بنشینید و به دیگران جای دهید نه اینکه همچون مستکبران بنشینید و بی اعتنا به دیگران باشید.

يَفْسَحِ اللَّهُ لَكَمْ (۱۱ مجادله) و از این معنی گفته شده:

فسحت لفلان ان یفعل کذا: فرصتی به او دادم که آن را انجام دهد، همانطور که می گویی.

وسعت له: گشایشی برای او فراهم کردم.

هو فی فسحه فی هذ الامر: او در انجام این کار در فراخی و فرصت است.

(فسد) [فسد]

الفساد: خارج شدن چیزی از حد اعتدال، چه کم و اندک و چه زیاد. نقطه مقابل- فساد- صلاح است.

واژه- فساد- در نفس و بدن و اشیائی که از استقامت و ثبات خارج شده است بکار میرود فعلش- فسد فسادا و فسودا- است، افسده: دیگری را فاسد کرد، در آیات:

لَفَسَدَتِ السَّماواتُ وَ الْأَرْضُ (۷۱/ مومنون).

لَوْ كانَ فِيهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتا (۲۲/ انبیاء).

ظَهَرَ الْفَسادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ (۴۱ روم).

وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الْفَسادَ (۲۰۵ بقره).

وَ إِذا قِيلَ لَهُمْ لا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ (۱۱ بقره).

أَلا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ (۱۲ بقره).

لِيُفْسِدَ فِيها وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ (۲۰۵ بقره).

إِنَّ الْمُلُوكَ إِذا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوها (۳۴ نمل).

إِنَّ اللَّهَ لا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ (۸۱ یونس).

وَ اللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ (۲۲۰ بقره) (۱).

سه آیه اخیر و پیوستگی آنها با آیات دیگر موضوعی در خور دقت است زیرا عقیده باطل و ناروای گروهی که اعمال فسادانگیز قدرتمندان را به خداوند نسبت میدهند به روشنی رد می کند، در آیه اول سخن بلقیس به یاران و مشاورین خویش است که پس از دریافت نامه حضرت سلیمان و دعوت شدنش به تسلیم شدن در برابر حق چنین می پندارد که سلیمان هم ملکی از ملوک دنیائی است می گوید:

ملوک و سلاطین همینکه به شهری در آیند آنجا را به فساد می کشانند.

و در آیه بعد که ۸۱/ یونس است می گوید، حقیقت این است که خداوند کار مفسدین را شایسته نمی گرداند.

و در آیه ۲۲۰/ بقره می گوید: و خداوند مفسد را از مصلح باز می شناسد، نتیجه اینکه از عدم نسبت یافتن فساد مفسدین به خداوند با روشنی راهگشایی می کند که دیگر مستمسکی برای جبری مسلکان باقی نماند در آیه قبل از این سه آیه جزای مفسدین را که در کار تولید و نیروی انسانی جامعه فساد می کنند معین کرده، بلقیس می گوید. هدیه ای برای سلیمان می فرستیم ببینیم رسولان ما از سلیمان در مقابل هدیه چه خبر می آورند سلیمان هم در پاسخشان می گوید می خواهید مرا به مال و هدیه مدد کنید آنچه را که خداوند به من داده بهتر از آن است که به شما داده است که به هدیه و مال خویش خرسند و خوشدل میشوید. و در آیه بعدی میان مفسد و مصلح تفاوت روشنی بیان می کند و میگوید خداوند فساد را دوست ندارد و چون فسادی که به دست مفسدین و زورمندان تاریخ یا هر کسی که در حدود قدرت خویش انجام میدهد در پیشگاه خداوند ناپسند و مستوجب مجازات است لذا هر قدرت مفسده انگیزی تحت هر نام نه تنها موهبتی الهی نیست که مبغوض الهی است و فرمود فساد را در زمین و دریا و خشکی خود مردم بوجود می آورند.

مولوی در داستان شیر و نخجیریان پس از گفت و شنودها و فسادی که از روی خدعه و از سوی نخجیریان جبری مذهب حاصل میشود می گوید: (دفتر اول)

(فسر) [فسر]

الفسر: اطهار نوعی معنی است که در باره آن تعقل و انـدیشه بکار رفته و معقول است و از این واژه کلمه- تفسره (۱)- چیزی است که پزشک با آزمایش

۱- شیر گفت آری ولی رب العباد نردبانی پیش پای ما نهاد ۲-

پله پله رفت باید سوی بام هست جبری بودن اینجا طمع خام ۳-

پای داری چون کنی خود را تو لنگ دست داری چون کنی پنهان، تو جنگ ۴-

گر توکل می کنی در کار کن کار کن پس تکیه بر جبار کن ۵-

تکیه بر جبار کن تا وارهی ورنه افتی در بلای گمرهی ۶-

شیر گفت آری و لیکن هم ببین جهدهای انبیاء و مؤمنین ۷-

سعی ابرار و جهاد مؤمنان تا بدین ساعت ز آغاز جهان ۸-

مال را گر بهز دین باشی حمول نعم مال صالح خواند آن رسول ۹-

آب در کشتی هلاک کشتی است آب اندر زیر کشتی پشتی است ۱۰-

جهد، حق است و دوا حق است و درد منکر اندر نفی ججدش جهد کرد ۱۱-

کسب کن سعیی نما و جهد کن تا بدانی سرّ علم من لدن ۱۲-

گر چه جمله این جهان بر جهد شد جحد کی در کام جاهل شهد شد ۱۳-

زین نمط بسیار برهان گفت شیر کز جواب آن جیریان گشتند سیر

فرهنـگ واژه هـای هرامت آینه تمـام نمـای تکامـل و رشـد علمی و سیاسـی اجتمـاعی آن امت است و ما می بینیم در فرهنگ اسـلام که در مرکزش قرآن قرار دارد واژه های (شوری- تعاون- حزب ....) وجود دارد که بخوبی می توانیم عظمت اجتماعی و عدالت گستری آنرا تصور کنیم یکی از واژه های علمی- تفسره- است یعنی تجزیه ادرار، که دنیای متمدن کنونی آنرا یکی از راههای تشخیص بیماریها میداند و پزشکان بزرگمقدار بلاد اسلامی از دورترین ایام با این عمل

ادرار، از بیماری خبر میدهد.- آن را- قاروره الماء- نامیده اند.

(ادرار بیان کننده مزاج است) تفسیر: مبالغه فعل- فسر- است و نیز تفسیر به چیزی که مخصوص بیان مفردات الفاظ و غرائب الفاظ است اطلاق میشود و همچنین در آنچه را که ویژه تأویل است و لذا می گویند:

تفسیر الرؤیا و تأویلها- آیه: وَ أَحْسَنَ تَفْسِیراً ۳۳ (فرقان) در همان معنی است.

(فسق) [فسق]

فسق فلان: از ممنوعیت ها و حرمت شرع خارج شده و بآنها عمل کرد، این معنی مثل همان است که.

می گویند: فسق الرطب: در وقتی که خرما از پوستش خارج شود.

فسق اعم از کفر و فراگیرتر از آن است و به کم و زیاد گناهان هر دو واقع میشود ولی بطوری که معمول است فسق در گناهان زیاد بیشتر بکار میرود و در موارد زیادی که کلمه فاسق بکار میرود منظور کسی است که نخست انجام دادن

پزشکی بیماران را مداوا میکردند و- قاروره الماء- در اکثر کتابهای پزشکی و فرهنگی تاریخی اسلام آمده است.

التفسره: اسم للبول الذی ینظر فیه الاطباء یستدلون بلونه علی علله العلیل و کل شی ء یعرف به تفسیر الشی ء. تفسره- اسمی است برای ادراری که پزشکان به آن می نگرند و از رنگش استدلال بر علت بیماری مریض می کنند و هر چیزی که وسیله شناسایی شود تفسیر آن چیز است، تفسیر یعنی کشف مقصود از لفظ مشکل، و تأویل رد یکی از دو احتمال به چیزی است که مطابق ظاهر باشد (تهذیب اللغه ۱۲/ ۴۰۷).

حکم شرع را ملتزم شده و به آن اعتراف و اقرار کرده، و سپس تمام احکام یا بعض از آنها را تباه می کند و به الزام و اقرار خویش وفا نمی کند:

ولی هر گاه به کافر اصلی و واقعی- فاسق- گفته شود برای اینستکه به حکمی که عقل و خرد آنرا الزام می کند و یا فطرت بر آن حکم می کند وفا ننموده و آن را تباه می کند، مثل آیات زیر:

فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ (۵۰ کهف).

فَفَسَقُوا فِيها

(۱۶ اسراء).

وَ أَكْثَرُهُمُ الْفاسِقُونَ (۱۱۰ آل عمران).

أُولئِكَ هُمُ الْفاسِقُونَ (۴ نور).

أَ فَمَنْ كانَ مُؤْمِناً كَمَنْ كانَ فاسِقاً (۱۸ سجده).

وَ مَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ الْفاسِقُونَ (۵۵ نور) این آیه: یعنی کسی که نعمت های خدای را می پوشاند و کتمان می کند به تحقیق از طاعت خدای خارج شده است.

و در آیات: وَ أَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْواهُمُ النَّارُ (۲۰ سجده).

وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا يَمَسُّهُمُ الْعَذابُ بِما كانُوا يَفْسُقُونَ (۴۹ انعام).

در این آیه سرنوشت نکبت بار فاسقین معین شده.

وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفاسِقِينَ (۱۰۸ مائده).

إِنَّ الْمُنافِقِينَ هُمُ الْفاسِقُونَ (۶۷ توبه) ذو چهرگان همان فاسقین و قانون شکنان هستند.

و آیه: كَذلِكَ حَقَّتْ كَلِمَهُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا (۳۳ یونس).

أَ فَمَنْ كانَ مُؤْمِناً كَمَنْ كانَ فاسِقاً (۱۸ سجده).

در آیه اخیر ایمان در مقابل فسق و مؤمن در برابر فاسق بکار رفته است.

پس فاسق اعم از کافر و فراگیرتر است و ظالم و ستمگر اعم از فاسق است.

در آیه، وَ الَّذِینَ یَرْمُونَ الْمُحْصَناتِ تا ... وَ أُولئِکَ هُمُ الْفاسِقُونَ تهمت زنندگان و مفتریان را با واژه فاسقون معرفی نموده.

موش هم- فویسقه [به صیغه تصغیر] نامیده شده بنا بر اعتقادی که در او پلیدی و فسق دانسته اند و نیز گفته شده وجه تسمیه موش به- فویسقه- برای بیرون آمدن پی در پی از سوراخ است، پیامبر علیه الصلاه و السّلام فرمود:

«اقتلوا الفویسقه فانّها توهی السقاء و تضرم البیت علی اهله» (۱).

[موش را بکشید زیرا ظرف آب را سوراخ می کند و اهل خانه را خشمگین و بر آنها ایجاد شر و فساد می کند].

ابن اعرابی گفته: واژه فاسق در وصف انسان در کلام عرب شنیده نشده و فقط گفته اند:

فسقت الرطبه عن قشرها: رطب و خرمای تازه از پوستش خارج شد (۲)

ابن فارس از قول فراء می نویسد با اینکه تصغیر این واژه در حدیث آمده است ابن اعرابی می گوید: لم یسمع قط فی کلام الجاهلیه فی شعر، و لا کلام- یعنی واژه فاسق هرگز در کلام جاهلی در شعر یا نثر شنیده نشده. سخن ابن اعرابی غریب است هر چند که در شعر جاهلی نیامده باشد، در تواریخ هم نوشته شده که- سد عرم- را موشهای صحرایی با همین واژه (فویسقه) سوراخ کردند. (مقائیس اللغه ۴/ ۵۰۲).

«فسق» در واژه نامه های کهن به معانی، ۱- ترک فرمان خدای ۲- انحراف از طاعت به معصیت همانگونه که ابلیس از امر پروردگارش سرپیچی کرد در آیه: (فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ- ۵۰/ کهف)، ۳- رد کردن دستور خدای، ۴- خروج از فرمان خدای است (تهذیب اللغه ۸/ ۴۱۴).

گفته اند اصل فسق خروج از چیزی بصورت فساد انگیزی است و- فسوق- که در آیه قرآن آمده است: (لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ- ۱۹۷/ بقره) یعنی در

(فشل) [فشل]

الفشل: ضعف و سستی همراه با ترس و بزدلی است، در آیات:

حَتَّى إِذا فَشِلْتُمْ- (۱۵۶ آل عمران) (۱).

زمان حج با دروغ گفتن و یا ارتکاب محرمات و زشتی ها از حدود شرع نباید خارج شد (ذلِكُمْ فِسْقٌ- ۳/ مائده) یعنی حرام است. (مجمع البحرین ۵/ ۲۲۸).

أبو هلال عسکری می نویسد: فرق فسق و خروج این استکه فسق در زبان عرب خروج ناپسند است همانطور که موش یا فویسقه از سوراخش برای افساد خارج میشود و- فسقت الرطب- وقتی است که خرما فاسد و از پوستش خارج شده باشد، خروج از طاعت خدای با ارتکاب به گناه کبیره هم فسق نامیده شده اما فرق میان فسق و فجور این استکه فسق خروج از طاعت خدای برای انجام گناه کبیره است ولی فجور برانگیخته شدن در گناهان و توسعه دادن در آن است. به مرتکبین گناهان صغیره هم فاجر می گویند سپس واژه- فجور- در اثر کثرت استعمال به زنا و لواط و مانند آنها هم اطلاق شده است (الفروق اللغوفه ۱۹۱).

این اشاره مبارزاتی و حکومتی و اجتماعی به مؤمنین است، می گوید شما که ایمان آورده اید اگر از کفار تبعیت کنید و مطیعشان شوید شما را به عقب برمی گردانند و سپس بحالت خسران زدگی درمیائید بدانید که تنها خدا مولای شما است و او بهترین یاری کنندگان است بزودی در دلهای کفار بخاطر شرکشان رعب می اندازیم تا نیرومند نشوند جایگاهشان آتش است و بد جایگاهی است فراموش نکنید که خداوند وعده خویش را در باره شما اجرا کرد ولی شما دشمن را دست بالا گرفتید تا اینکه در میانتان اختلاف افتاد و این بخاطر آن بود که عده ای از شما دنیا خواهی پیشه کردید و گروهی پایان و آخرت را خواستند و خداوند پس از آزمایش، از شما درگذشت و از اختلافتان و تمایلتان به کفار دورتان کرد خداوند را بر مؤمنین عنایت و رحمت است.

فَتَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِيحُكَمْ (۴۶/ انفال).

لَفَشِلْتُمْ وَ لَتَنازَعْتُمْ (۴۳/ انفال).

تفشل الماء: آب جارى شد.

(فصح) [فصح]

الفصح: پاك شدن چيزى است از آنچه كه آلوده اش مى كند و اصلش در باره شير پاك و خالص بكار ميرود، مى گويند:

فصح اللّبن و افصح فهو مفصح و فصيح: شير از سر شير و كفك خارج شد، در شعرى روايت شده است كه:

«و تحت الرّغوه اللّبن الفصيح».

[در زير سر شير و كفك شير خالص هست].

استعاره اين لفظ عبارت- فصح الرجل- است يعنى زبانش فصيح و نيكو شد.

افصح: به عربى سخن گفت كه بر عكس اين معنى هم گفته شده ولى معنى اول صحيحتر است.

فصيح: كسى است كه سخن و معنى و مفهوم كلام را روشن اداء كند.

اعجمى: كسى است كه سخن با معنى را مبهم و گنگ بيان مى كند، در آيه:

وَ أَخِي هارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِساناً (۳۴/ قصص) (۱).

و از اين معنى بطور استعاره مى گويند:

افصح الصبح: وقتى كه نور سپيده دم ظاهر شود.

حضرت موسى عليه السّلام مى گويد: برادرم هارون در سخن گفتن از من فصيحتر است.

افصح النصاری: یعنی عید فصح آنها آمد (۱).

(فصل) [فصل]

الفصل: جدا شدن و آشکار شدن یکی از دو چیز از دیگری است تا اینکه میانشان شکاف و فاصله ایجاد شود و از این معنی واژه- مفاصل- است مفردش- مفصل.

فصلت الشاه: مفاصل گوسفند را قطع کردم.

فصل القوم عن مکان کذا: آن مردم از آن مکان جدا و دور شدند.

انفصلوا: جدا شدند.

در آیه: وَ لَمَّا فَصَلَتِ الْعِیرُ قالَ أَبُوهُمْ (۹۴/ یوسف) (۲) معنی جدا شدن در واژه فصل در کارها و گفتارها هر دو بکار میرود مثل آیه: إِنَّ یَوْمَ الْفَصْلِ مِیقاتُهُمْ أَجْمَعِینَ (۴۰/ دخان) (۳).

و آیه: هذا یَوْمُ الْفَصْلِ (۲۱/ صافات) یعنی روزی که حق از باطل تبیین و روشن میشود و با حکم و داوری میان مردم فیصله میشود و بر این معنی است، در آیات:

یَفْصِلُ بَیْنَهُمْ (۱۷/ حج).

عید- فصح- همان عید فطر یهود است که مدتش یک هفته و با خوردن نان فطیر و کشتن بره و بزغاله با تشریفاتی انجام میشود.

(قاموس کتاب مقدس ۶۵۵).

در باره یعقوب است، همینکه یوسف پیراهن خود را به سوی پدرش فرستاد و کاروان از مصر جدا شد پدرشان گفت بوی یوسف را می یابم.

براستی که روز جدایی و قیامت وعده گاه تمام مجرمین است.

وَ هُوَ خَيْرُ الْفاصِلِينَ (۵۷/ انعام).

فصل الخطاب: سخن یا نوشته ای است که در آن، حکم و قضیه ای قطعیت پیدا می کند.

حکم فیصل و لسان مفصل: حکم شفاهی و زبانی که هر چیزی را فیصله میدهد، در آیه:

كُلَّ شَيْ ءٍ فَصَّلْناهُ تَفْصِيلًا (۱۲/ اسراء) (۱).

و آیه: الر، كِتابٌ أُحْكِمَتْ آياتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ (۱/ هود) اشاره به این آیه است که می گوید: تِبْياناً لِكُلِّ شَيْ ءٍ وَ هُدىً وَ رَحْمَةً (۸۹/ نحل) (۲).

(فصیلهُ) الرّجل: قوم خویشان مرد که از او جدایند، در آیه:

فَصِيلَتِهِ الَّتِي تُؤْوِيهِ (۱۳/ معارج) (۳) (خویشانی که او را پناه میدادند).

(فصال:) جدا کردن کودک و بریدن او از شیر خوردن است، در آیات:

اشاره دیگری به یکی از اعجازها و آیات شکوهمند آفرینش است تا انسان در اثر آن آیات، حیاتش و زندگیش نظم و ترتیب داشته باشد می گوید: شب و روز را دو آیه و نشانه قرار دادیم و تاریکی شب را با روشنایی روز برطرف می کنیم تا از فضیلت هایی که پروردگارتان برایتان در پرتو روز و شب ایجاد کرده است پیشی گیرید و بهره مند شوید و هم اینکه بوسیله روز و شب شماره سالها و حساب را بیاموزید ما همه چیز را برایتان بروشنی تفصیل و توضیح دادیم.

براستی اگر چنین نظمی در گردش و اختلاف روز و شب نبود تصور زندگی با تمام گسترشش و کمالش بصورت کنونی وجود نمیداشت.

قرآن برای هر چیزی، توضیح و هدایت و رحمتی است.

و خویشاوندی که حمایتش می کردند.

فَإِنْ أَرادا فِصالًا عَنْ تَراضٍ مِنْهُما (۲۳۳/ بقره).

فِصالُهُ فِی عامَیْنِ (۱۳/ لقمان).

و از این معنی واژه فصیل- است که مخصوص جدا نمودن نوزاد شتر از شیر مادر او است (۱).

(المُفَصّل) من القرآن (۲): هفت سوره اخیر قرآن برای اینکه میان قصص و سوره های کوتاه قرار دارند.

فواصل: اواخر آیات قرآن، فواصل القلاده: مرواریدهای ریز که میان رشته و بند جدا جدا قرار دارند.

و نیز گفته شده- فصیل- دیوار و حائلی است غیر از دیوار بلند شهر، در حدیث آمده است که:

«من انفق نفقه فاصله فله من الاجر کذا» یعنی بخشش و نفقه جداکننده.

پس: کسی که نفقه ای انفاق می کند میان کفر و ایمان جدائی می اندازد [ایمان را تأیید و کفر را تضعیف می نماید و چنین کسی در خور پاداش است].

(فض) [فض]

شکستن چیزی و جدا کردن بعض از اجزاء آن از بعض دیگرش، مثل شکستن

فصیل در معانی، ۱- دیوار کوتاه، ۲- کودک از مادر جدا شده، نیز هست.

هفت سوره ای که- راغب آنها را فاصله میان سوره هایی که قصص در آنها هست و سوره هایی که بدون قصه است میداند عبارتند از «محمد صلّی اللّه علیه و آله- فتح حجرات- ق- ذاریات- طور- النجم» (مجمع البحرین ۵/ ۴۴۱).

مهر نامه، (۱) در آیات:

وَ إِذا رَأَوْا تِجارَةً أَوْ لَهْواً انْفَضُّوا إِلَيْها (۱۱/ جمعه) (۲).

چون نـامه هـای مخصوص را با لاک و مهر ممهور می کننـد که باز نشود لـذا باز کردن و گشودن آنها در حکم شکسـتن مهر نامه است و امروز هم در دنیا همین عمل در امانات انجام میشود.

این آیه که در سوره جمعه و برای پراکنده نشدن اجتماع مسـلمانان در نماز جمعه آمده است بصورت خبری تکدیری و تربیتی است می گوید: چون نماز جمعه تان به پایان رسـید در زمین پراکنده شوید و از فضل و کرمش بهره جوئید و خداوند را بسیار یـاد کنیـد تـا رسـتگار شویـد ولی گروهی چون آوای تجـارت و سـرگرمی را می بیننـد و میشـنوند بسوی آن متوجه و از جمع نمـازگزاران پراکنـده میشونـد و تـو را ای پیـامبر در حـال قیـام تنهـا می گذارنـد به اینـان بگو آنچه نزد خـداست از تجـارت و سرگرمی ها بهتر است و خدا بهترین روزی دهندگان است (اما آیا متکاثرین و سرمایه پرستان عبرت خواهند گرفت!؟).

این سـرگرمی در عصـر مـا برنامه هائی است که ممکن است در ساعات و اوقات نماز جمعه پخش شود و گروهی از نوجوانان عزیز و بعضـی خـانواده هـا را سـرگرم کنـد، خطـاب اجرایی امروز در این آیه همین است که تـا ساعـات پایـان نماز جمعه که خوشبختانه هم چنین است برنامه های سرگرم کننده از صدا و سیمای جمهوری اسلامی پخش نشود که نمیشود، و جالب است که تجارت و سود پرستی مترادف با لهو و سرگرمی غیر مشروع معرفی شده است اگر بازدارنده از اوامر الهی و دینی باشد.

پدران و مادران نیز بایستی به تبعیّت از این راهنمائی و دسـتور الهی فرزندان عزیز خود را بسوی چنین سنگر و دژی به نام آئین سیاسـی عبـادی نماز جمعه که در هیـچ مکتبی سابقه نـدارد و عالیترین پایگاه انسانسازی و آموزش دینی سیاسـی اسـلام اسـت ترغیب کنند تا در این ساعات از سرگرمی ها دور و به سوی اقامه آئین

لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِکَ (۱۵۹/ آل عمران).

فضه: نقره است که به پائین ترین جواهرات مورد معامله اختصاص یافته است.

درع فضفاضه و فضفاض: زره وسیع و بزرگ.

(فضل) [فضل]

الفضل: افزون بر کم یا در گذشتن از حد اعتدال در کاری یا چیزی که دو گونه است:

اول- برتری و فضل در علم و بردباری که پسندیده است.

دوم- مذموم و ناپسند مثل برتری یا زیادتی خشم و غضب حتی بر چیزی که خشم بر آن واجب است.

فضل- در موضوع پسندیده بکار بردنش بیشتر است و واژه- فضول- (۱)

پرشکوه نماز پر برکت جمعه بشتابند چون گفت:

(فَاسْعَوْا إِلی ذِکْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَیْعَ- ۹/ جمعه).

و مسلما فرزندان امت انقلاب اسلامی اگر راهنمایی شوند باشکوهترین الگوهای همه مکاتب و نظامات جهان جوانان ما هستند.

بدیهی است- و ابتغوا من فضل اللّه- همان است که در آیه سوم آنرا با عبارات- تزکیه و تعلیم بیان کرده یعنی پس از نماز جمعه بسوی کسب علم و تزکیه باطن و معنویت روی آرید نه امور مادی و تجارت و سرگرمی ها.

در حدیثی آمده است که: «العقلاء ترکوا فضول الدّنیا ای مباحاتها و کیف بالذّنوب» عقلا و خردمندان کسانی هستند که از مباحات دنیا هم صرف نظر می کنند چه رسد به گناهان، یعنی از چیزهائی که حتی انجامش گناهی ندارد و مباح است صرف نظر می کنند. (مجمع البحرین (۵/ ۴۴۳).

در برتری ناپسند و زشت.

واژه فضل هر گاه برای افزونی یا زیادی یک چیز بر دیگری بکار رود بر سه قسم است.

۱- فضل و زیادی از نظر جسم: مثل: فضیلت جنس حیوان بر جنس گیاه.

۲- فضل و زیادی از نظر نوع مثل نوع انسان بر غیر خودش از حیوان و جاندار، و بر این مثال آیه: وَ لَقَدْ کَرَّمْنا بَنِی آدَمَ ... تَفْضِیلًا (۷۰/ اسراء) هست.

۳- فضل و برتری از جهت شخصیت و برتری کسی بر دیگری، پس دو فضیلت

پیامبر فرموده است: «شهدت فی دار عبد اللّه بن جدعان حلفا لو دعیت الی مثله فی الاسلام لأجبت» مقصود حلف الفضول است یعنی: در خانه عبد اللّه بن جدعان پیمان نامه ای را شاهد و گواه بودم که اگر در اسلام هم برای پیوستن به چنان پیمان نامه ای دعوت شوم اجابت می کنم.

حلف الفضول پیمان نامه ای بوده برای یاری مستضعفین و مبارزه با ستم و ظلم و چون امری انسانی است پیامبر آنرا در قبل از اسلام و بعد از اسلام محترم میشمارد که از همین حدیث، شخصیت والای حمایتگر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را از محرومین بخوبی درمی یابیم، علت نامیدن- حلف الفضول- به این جهت بوده که سه نفر به نام، ۱- فضل بن حارث، ۲- فضل بن وداعه، ۳- فضیل بن فضاله، جمعا در آن شرکت داشتند و از نام این سه نفر گرفته شده (تهذیب اللغه ۱۲/ ۴۱).

پیمانشان این بود که: «لنکونن مع المظلوم حتی یؤدّی الیه حقه و فی التاسی فی المعاش» که بنی هاشم و قبائل زهره و تیم پایه گزار آن بودند و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هم همپیمانشان بود یعنی بایستی ما همراه مظلوم باشیم تا حقش را به او برگردانیم و در معیشت با او مواسات داشته باشیم (الطبقات الکبری ۱/ ۱۲۹ و النهایه ۳/ ۴۵۳ ابن اثیر)

و برتری اول و دوم ذاتی و جوهری است و راهی برای کم کردن آن نقصان در آنها نیست که نقص خود را برطرف کنند یا اینکه آنکه ناقص است از فضل و برتری بهره مند شود مثل اسب و الاغ- که برای آنها ممکن نیست فضیلتی را که مخصوص انسان است بدست آورند.

اما فضل و برتری سوم که برتری شخصی است عرض است و راهی برای اکتساب آن وجود دارد و یافت میشود و از نوع تفضیلی است که در آیات زیر به آن اشاره شده است:

وَ اللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ (۷۱/ نحل).

لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ (۱۶/ اسراء) فضل و زیادتی در این آیه یعنی مال و آنچه بدست می آید و کسب میشود.

و آیه: بِما فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلى بَعْضٍ (۳۴/ نساء) مقصود از برتری بعضی بر بعض دیگر در این آیه که خداوند فضیلت داده است، آن چیزی است که از فضیلت شخصی در ذات کسی وجود دارد و همچنین فضیلتی که از تمکن و مال و جاه و نیرو به او بخشیده شده است، چنانکه گفت:

وَ لَقَدْ فَضَّلْنا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلى بَعْضٍ ۵۵/ اسراء).

فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجاهِدِينَ عَلَى الْقاعِدِينَ (۹۵/ نساء).

و به هر عظمت و بزرگواری که بخشنده آن را در بخشش ملتزم و مجبور نمی کند- فضل- گفته میشود مثل آیات: وَ سْئَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ (۳۲/ نساء).

ذلِكَ فَضْلُ اللَّهِ (۵۴/ مائده).

ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۱۰۵/ بقره).

و بر این معنی است آیات: قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ (۵۸/ یونس).

وَ لَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ (۸۳/ نساء).

(فضأ) [فضأ]

الفضاء: مکان باز و وسیع، و از این واژه است:

افضی بیده الی کذا: با دستش به او فهماند.

افضی الی امرأته: که بطور کنایه، یعنی به همسرش رسید و اشاره به عمل همسری است که چنین گفتن فصیحتر از تصریح نمودن و آشکارا گفتن است:

«الکنایه ابلغ و اقرب الی التّصریح».

یس افضی الیها- از خلابها- رساتر و انسانی تر است، در آیه گفت:

وَ قَدْ أَفْضی بَعْضُکُمْ إِلی بَعْضٍ (۲۱/ نساء) (۱).

شاعر گوید:

طعامهم فوضی فضا فی رحالهم (۲).

این آیه اشاره به یک امر مهم انسانسازی است که می گوید هر گاه خواستید همسری را بجای همسر قبلیتان به ازدواج درآورید اگر به همسر اولیتان حتی به اندازه یک پوست گاو هم طلا یا مال بسیار زیادی داده بودید از او باز پس نگیرید، چگونه می خواهید با ستم و بهتان و گناه آشکار از او بگیرید، و چگونه اموال آنها را می گیرید و حال اینکه شما همبستر یکدیگر بوده اید و به یکدیگر رسیده اید و آنها از شما پیمانی استوار گرفته اند.

مصراع شعر از- معدل بکری- است و تمام بیت آن که در مدح قوم و قبیله خویش گفته است چنین است.

طعامهم فوضی فضا فی رحالهم و لا یحسنون الشّرّ الا تنادیا

یعنی طعام و اطعام آنها آزاد و در دسترس همه است که در فرشها و بساطشان نهاده شده و هرگز شر و بدی را احسان نمی کنند جز اینکه همواره در مجلسشان تمام مردم را برای طعام فراهم می آورند و آنها را به مهمانی می خوانند.

یعنی: غذاهاشان مباح است گویی که در فضای بازی گسترده شده و هر که بخواهد به آن میرسد.

(فَطر) [فَطر]

اصل فطر شکاف طولی است یعنی چیزی را از درازا بریدن، افعالش:

فطر فلان کذا فطرا و افطر هو فطورا و انفطر انفطارا است:

آن را شکافت و دو نیمه شد.

در آیه: هَلْ تَرى مِنْ فُطُورٍ (۳/ ملک) (۱) یعنی آیا در آسمانها شکافی و اختلالی می یابی.

معنی واژه- فطر- یعنی فاصله و شکاف یا عیب و اختلال که گاهی بر طریق فساد است و گاهی بر طریق صلاح، در آیه گفت:

السَّماءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ کانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا (۱۸/ مزمل).

فطرت الشاه: با دو انگشت گوسپند را دوشیدم:

(فَطَرتُ) العجین: در وقتی است که آرد را با آب مخلوط کرده و همان

این آیه مربوط به پیوستگی و عدم فاصله و شکاف در وجود آسمانهاست می گوید او خدائی است که هفت آسمان را آفرید و در آفرینش خدای رحمن تفاوتی نمی بینی یعنی بر نظامی واحد و بامر خدای یگانه آفریده شده است سپس باز هم بنگر آیا فاصله و شکافی در آنها می بینی، این آیه نیز اشاره ای بسیار دقیق و علمی است که شاید صدها قرن دیگر بشر بتواند آن را اثبات کند یعنی زمانی که به همه آسمانها راه یابد، آنگاه است که در همه جهان پیوستگی و یگانگی خواهد دید و در سراسر پهنه گیتی خلأ و شکافی یا جدایی و فاصله ای نخواهد دید بلکه گیتی را با نیرویی شگفت انگیز، بهم پیوسته می بیند.

وقت بدون تخمیر شدن آنرا بپزی قبل از اینکه خمیر ور آمده باشد، و از این معنی است واژه- فطره.

فطر اللّه الخلق: همان ایجاد و آفریدن و ابداع آن است بر طبیعت و شکلی که آماده فعلی و کاری باشد پس آیه: فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِی فَطَرَ النَّاسَ عَلَیْها (۳۰/ روم) اشاره ای از خدای تعالی است به آنچه را که ابداع نموده و آفریده است و در آنچه که در وجود مردم از گرایش به شناخت خدای تعالی متمرکز ساخته و نهاده است.

فطره اللّه- همان نیرو و توانی است که در انسان برای شناختن ایمانی که در آیات زیر اشاره میشود تمرکز داده است که گفت:

وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَیَقُولُنَّ اللَّهُ (۸۷/ زخرف).

الْحَمْدُ لِلَّهِ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (۱/ فاطر) (۱).

الَّذِی فَطَرَهُنَّ (۵۶/ انبیاء).

ابن عباس می گوید: کنت ما ادری ما فاطر السموات و الارض حتّی احتکم الیّ اعرابیّان فی بئر فقال احدهما، انا فطرتها ای انا ابتدأت حفرها- یعنی من نمی دانستم واژه فطر در آیه: فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱/ فاطر) ریشه اش در چیست تا اینکه دو عرب در باره مالکیت چاهی حکمیت پیش من آوردند و یکی از آنان گفت انا فطرتها یعنی من به حفر چاه آغاز کردم، دانستم که- فاطر السموات- یعنی آغاز کننده و ایجاد کننده آسمان و زمین، منذری از ابی هیثم نقل می کند که گفت: فطره یعنی خلقت و سرشتی که مولود در رحم مادر با آن سرشت آفریده میشود چنانکه در آیه: إِلَّا الَّذِی فَطَرَنِی فَإِنَّهُ سَیَهْدِینِ- ۲۷/ زخرف) فطرنی- یعنی خلقنی: مرا آفرید. ابراهیم به پدرش و قومش می گوید من از آنچه را که می پرستید مگر آنکه مرا آفریده و هدایت خواهد کرد بیزارم.

(تهذیب اللغه ۱۳/ ۳۲۵- مجمع البحرین ۳/ ۴۳۸).

وَ الَّذِی فَطَرَنا (۷۶/ طه) یعنی ما را ابداع و ایجاد کرد.

و در آیه: السَّماءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ (۱۸/ مزمل) صحیح است که- انفطار- اشاره به قبول چیزی باشد که آن را ابداع کرده و بر ما بخشیده و افاضه نموده است.

(فِطر:) ترک کردن روزه است، فعلش- فطرته و افطرته و افطر هو- است.

قارچ یا سماروخ را هم- فطر- گفته اند زیرا زمین را بسرعت می شکافد و از آن خارج میشود.

(فَظّ) [فَظّ]

الفظّ: زشتخوی، و از این لفظ بصورت استعاره- فظّ یعنی آبی که خوردنش مکروه است و جز در ضرورت و نیازمندی زیاد، نوشیده نمیشود، در آیه گفت:

وَ لَوْ کُنْتَ فَظًّا غَلِیظَ الْقَلْبِ (۱۵۹/ آل عمران). (۱).

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله چگونه بود؟ آیه فوق و آیات دیگر قرآن به روشنی چهره پیامبری و رسالت را برای تمام انسانها در شخصیت ظاهری و باطنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آنچنان ترسیم نموده است که در طول تاریخ همواره اعجاب و تحسین دوست و دشمن را برانگیخته است و صرف نظر از جنبه پیامبریش او را در زمره قهرمانان اصلاح کننده جامعه بشریت و برترین انسان نوشته اند مثلا- در تمام آثار مستشرقین آمده است «محمد حکیمی فرزانه، متفکری و مصلحی کم نظیر و شخصیت عظیمی بود که تاریخچه ظلم و ستم جهان را بسوی حق و عدالت سوق داد، بت پرستی را از میان برداشت و از مردمی بیابان گرد و غیر متمدن امتی پاک و نیرومند بوجود آورد با فساد و تباهی، استثمار و رباخواری، سرمایه اندوزی و برده داری ستیزه کرد و سایه تمدن اسلام شرق و غرب عالم را فرا گرفت مسلمانان، از چین تا افریقا تا مرکز اروپا با پرچم علم و تمدن و توحید پیش رفتند، عقل و خرد آن حضرت بر همگان می چربید و در اندیشه از تمام مردم برتر بود هوش و ذکاوتش همان فراستی را به نظر

(فعل) [فعل]

الفعل: تأثیر از سوی اثر کننده، فعل، لفظی است عام چه برای کار نیک یا

ما می آورد که کتابهای یهود در باره سلیمان علیه السّلام نقل کرده اند».

(تمدن اسلام و عرب/ گوستاولوبون ۱۱) و اما شخصیت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از کتاب محمد بن سعد کاتب واقدی و ابن واضح یعقوبی در تاریخ چنین است میگویند: «به هر که میرسید ابتداءا سلام میکرد و هر گاه کسی دست او را می گرفت دست خویش را نمی کشید تا آن شخص خود دستش را رها کند.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هرگز به زشتی سخن نمی گفت، همسرش می گوید همینکه ماه رمضان میشد به همه نیازمندان بخشش میکرد و می گفت: پایدارترین مردم کسی است که بیشتر زحمت دیگران را بپذیرد. و هر گاه یکی از یارانش او را ملاقات میکرد برایش بلند میشد، نامتعادل غذا نمی خورد بلکه درست و کامل می نشست و غذا می خورد و می گفت: «آکل کما یأکل العبد و اجلس کما یجلس للعبد» من همانند بندگان و بردگان غذا می خورم و می نشینم.

هر گاه برای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هدیه ای می آوردند اصحاب صفّه (یاران مستضعف پیامبر که خانه و سرمایه ای نداشتند) را برای استفاده از آن هدیه و خوراک دعوت می کرد.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در منزلش اوقاتش را سه قسمت میکرد یک قسمت برای خدای، یک قسمت برای خانواده اش و یک قسمت برای خودش و بعدا همان قسمت اوقات خودش را بین خود و مردم قرار میداد و چیزی از آنها پوشیده نمی داشت.

از سیرت نیکوی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله این بود که جزء امت بود و با ایثار اهل فضل به اندازه فضیلتشان در دین برخورد مینمود به افرادی که نیازی و کسانی که دو نیاز و یا نیازهای متعدد داشتند رسیدگی میکرد. و برای اصلاح حالشان به آنها می پرداخت

غیر کار نیک، از روی علم یا غیر علم، با قصد و هدف باشد یا بدون قصد و هدف چه از انسان سر بزند و یا از حیوان و یا جماد:

عمل- هم مثل- فعل- است ولی- صنع- اخص از عمل و فعل است چنانکه قبلا گفته شده (در واژه صنع)، در آیات: وَ ما تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ (۱۹۷/ بقره).

وَ مَنْ يَفْعَلْ ذلِكَ عُدْواناً وَ ظُلْماً (۳۰/ نساء).

يا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ ما أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَ إِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَما بَلَّغْتَ رِسالَتَهُ (۶۷/ مائده).

یعنی اگر این امر را نرسانی و تبلیغ نکنی در حکم کسی هستی که چیزی را به هیچوجه تبلیغ نکرده ای (۱)

و می گفت بایستی کسی که حضور دارد به کسی که غائب است ابلاغ کند و نیاز او را به من برساند. پیامبر صلّی اللّه علیه و آله پیوسته خوشروی و نرمخوی بود و جز در موارد اجرای احکام دین خشونت نداشت.

(تاریخ یعقوبی ۲/ ۱۱۶- طبقات الکبری جلد اول ص ۴۲۳)

چنانکه راغب رحمه اللّه آیه فوق را تفسیر نموده بخوبی فهمیده میشود که اگر امری را که همسنگ تبلیغ تمام قرآن است نمیرساند در حکم این بود که قرآن ابلاغ نشده، این آیه در زمانی است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله ایام آخر عمر خویش را سپری میکرد و قرآن کاملا- به مردم ابلاغ شده بود این سؤال مطرح میشود که آن امر چه چیزی بود که اهمیتش برابر با تمام قرآن و کل رسالت و تبلیغ بوده، آیا کیفیت معرفی و ابلاغ مجری و اجرا کننده قرآن نبوده چنانکه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در همان ایام که آخرین روزهای عمر مبارکش و منجر به رحلت او بوده گفته است:» انی تارک فیکم الثقلین کتاب اللّه و عترتی و لن یفترقا حتی یردا علی الحوض» به گفته أبو منصور ازهری پیامبر صلّی اللّه علیه و آله دو همسنگ یا ثقلین یکی کتاب خدا و در کفه دیگر

و به چیزی که از سوی فاعل انجام میشود می گویند: مفعول و منفعل که بعضی از علماء میان مفعول و منفعل فرق نهاده و گفته اند مفعول به اعتبار فعل فاعل گفته میشود ولی منفعل به اعتبار قبول فعل در نفس اوست، پس- مفعول- اعم از منفعل است زیرا منفعل چیزی است که فاعل قصد ایجاد آن را ندارد هر چند که از فعل او بوجود آید مانند سرخی چهره از شرم که از دیدن انسانی او را فرا می گیرد و طرب و سروری که از غنا حاصل میشود و تحرک و برانگیخته شدن عاشق از دیدن مورد عشق خویش.

گفته شده برای هر فعل، انفعالی است مگر ابداع یا آفریدنی که از خدای تعالی است و ایجادی است از عدم نه اینکه در عرض و جوهر باشد بلکه خود

عترت را معرفی کرده است. (تهذیب اللغه ۸/ ۷۸).

و در ذیل واژه عتر- می نویسد: عتره النبی صلّی اللّه علیه و آله اهل بیته و هم آله الذین حرّمت علیهم الصدقه المفروضه و هم ذوی القربی الذین لهم خمس المذکور فی سوره الانفال و هذا القول عندی اقربها- فعتره النبی صلّی اللّه علیه و سلم ولد فاطمه البتول علیهم السّلام، سپس مینویسند:

حدیث فوق از- ابن اعرابی است، و شریک از قاسم بن حسان از زید بن ثابت چنین نقل کرده است: قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و سلم «انی تارک فیکم الثقلین خلفی کتاب اللّه و عترتی.

محمد بن اسحاق می گوید: هذا حدیث حسن صحیح، که زید بن ارقم و ابو سعید خدری به همین صورت عینا نقل نموده اند: «فجعل العتره اهل البیت» ابو عبید و ابن السکیت نیز همینطور گفته اند.

(تهذیب اللغه ۲/ ۲۶۴- لسان العرب ۱۱/ ۸۸).

(باید دانست که سنت قطعی هم همان تطابق روش و سیره ائمه علیهم السّلام با قرآن و روش و سیره پیامبر است).

آفریدن و ایجاد جوهر است.

(فقد) [فقد]

الفقد: عدم و نبودن چیزی بعد از وجود اوست و واژه- فقد- اخص از عدم است زیرا- عدم- در چیزی است که وجود داشته و معدوم شده و یا چیزی که بعدا هم ایجاد نشده است.

در آیه: ما ذا تَفْقِدُونَ قالُوا نَفْقِدُ صُواعَ الْمَلِكِ (۷۲/ یوسف).

تفقد: تعهد و سرپرستی است، ولی حقیقت تفقد: یافتن و شناختن فقدان چیزی است اما- تعهد- یافتن و شناختن عهدی است که قبلا بسته شده در آیه:

وَ تَفَقَّدَ الطَّيْرَ (۲۰/ نمل) (که وجود داشته و در آن زمان نبوده) فاقد: زنی که فرزندش یا شوهرش را از دست داده است:.

(فقر) [فقر]

فقر بر چهار وجه بکار میرود:

اول- نیازی ضروری و لازم که در انسانها تا وقتی که در دار دنیا هستند عمومیت دارد و فراگیر است بلکه برای تمام موجودات چنان فقری و نیازی عمومیت دارد [نیازهای زایشی و رویشی در موجودات].

و بر این معنی گفت: یا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَراءُ إِلَى اللَّهِ (۱۵/ فاطر) و به این فقر در آیه ای که انسان را وصف کرده است اشاره دارد که:

وَ ما جَعَلْناهُمْ جَسَداً لا يَأْكُلُونَ الطَّعامَ (۷/ انبیاء) یعنی (و ما پیامبران را بدون جسم و بدن مادی قرار نداده ایم که بغذا و طعام محتاج نباشند و در دنیا

همیشه زنده بمانند.

دوم- فقری که از عدم کسب و کار ناشی میشود که در آیه: لِلْفُقَراءِ الَّذِینَ أُحْصِرُوا (۲۷۳/ بقره) یادآوری شده است تا آنجا که می گوید: مِنَ التَّعَفُّفِ یعنی صدقات مخصوص ضعفائیست که ناتوانند و با عفت (۲۷۳/ بقره).

و در آیات: إِنْ یَکُونُوا فُقَراءَ یُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ (۳۲/ نور).

إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلْفُقَراءِ وَ الْمَساکِینِ (۶۰/ توبه).

سوم- فقر نفسانی و روحی، که همان آزمندی است و مقصود سخن پیامبر است که فرمود:

«کاد الفقر أن یکون کفرا» (۱).

یعنی آزمند و حریص و زیادت طلب، پیوسته، کارش به کفر و بی ایمانی می انجامد و به گفته راغب منظور فقر مادی نیست زیرا مؤمنین و خدا پرستان واقعی در طول تاریخ کسانی بودند که آزمندی و طمع ورزی و افزون طلبی را در روح و جان خویش همانند أبو ذرها و اصحاب صفه کشته اند و در عین تنگدستی در اوج خداپرستی زندگی کرده اند، افسوس که تا این زمان دیگر مفسران و صاحب نظران، حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را غالبا به فقر مادی و اقتصادی توجیه کرده اند و حال اینکه با مصادیق قرآنی و تاریخی چیزی که به کفر می انجامد زر اندوزی و دنیاپرستی و فقر نفسانی و روحی است که آلودگی نفس و جان را به همراه دارد چنانکه گفت:

(کَلَّا إِنَّ الْإِنْسانَ لَیَطْغی أَنْ رَآهُ اسْتَغْنی- ۷/ علق) و همیشه فرعونها و قارون ها و قابیل ها کارشان به کفر انجامیده نه یاران صفه و چوپانان و پابرهنگانی که با تبری و عصائی بدون داشتن زر و سیم و دستیاره های زرین، کاخ کفرپیشگان را از بن برکنده اند و نمونه بارز و زنده آن رزمندگان و شهداء و ایثارگران و روستائیان امروز کشور انقلاب اسلامی ما هستند که در عین تنگدستی، کوهی و اقیانوسی از ایمان و شهامت و شهادتند ولی کفر و بی ایمانی در خاندان رفاه طلبان و عیاشان و مستکبران

نقطه مقابل حدیث فوق این است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می فرماید:

«الغنی غنی النّفس» [بی نیازی، بی نیازی نفسانی است].

و همچنین مقصودی که در عبارت- من عدم القناعه لم یفده المال غنی- است.

[یعنی کسی که روح قناعت را از دست داد مال و ثروت از جهت بی نیازی به او فایده ای نمیرساند].

چهارم- فقر و نیاز بسوی خدای تعالی است که در سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله اشاره شده است که فرمود:

«اللّهمّ اغننی بالافتقار الیک و لا تفقرنی بالاستغناء عنک».

[الهی مرا با نیازمندی به سوی خودت غنی گردان و نیازم را سرشار و نیز مرا در بی نیازی از خودت فقیر مگردان که خود را از تو بی نیاز بدانم].

و همین مقصود سخن خدای تعالی در این آیه است که:

و زر اندوزان است نه در کلبه های خداپرستان کوخ نشین.

در دعا آمده است که «نعوذ بک من الفقر و القله» انّما هو الفقر النفس الّذی یفضی بصاحبه الی کفران نعم اللّه و نسیان ذکره: فقر همان فقر نفسانی است که صاحبش را به کفران نعمت های خدا و فراموشی ذکر او میرساند و از آنچه را که حیثیت او را چرکین می کند دور نمی سازد. قله- کم صبری و عدم بردباری است، و در حدیثی دیگر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرموده است: «الفقر فخری» و با این فقر بر سایر پیامبران افتخار می کند و همان نیازمندی بسوی خدا و انقطاع از غیر خداست که کاملتر از فقر سایر انبیاء است.

(مجمع البحرین ۳/ ۴۴۳- سفینه البحار ۲/ ۳۷۸)

رَبِّ إِنِّی لِما أَنْزَلْتَ إِلَیَّ مِنْ خَیْرٍ فَقِیرٌ (۲۴/ قصص) (۱).

و به این معنی شاعر نزدیک شده است که می گوید:

و یعجبنی فقری الیک و لم یکن لیعجبنی لو لا محبّتک الفقر

[نیازمندیم بسوی تو مرا به شگفتی واداشت و اگر محبت و دوست داشتن به تو فقر و نیاز نبود مرا اینچنین شگفت زده نمیکرد] (۲).

موسی گفت پروردگارا من، به خیر و نیکی که به من نازل کنی نیازمند و محتاجم.

خلیل بن احمد میگوید: «الفقر فی النفس لا- فی المال تعرفه- و مثل ذاک الغنی فی النّفس لا- المال- یعنی فقر و نیازمندی حقیقی فقر نفسانی است نه فقر مالی که تو آنرا میشناسی، و هم چنین بی نیازی همان بی نیازی نفسانی یا عزت نفس و بزرگواری است نه بی نیازی از جهت مال و ثروت، (معجم الادباء ۴/ ۱۸۲).

این بیت از قطعه ای است که خلیل در پاسخ سلیمان بن علی حاکم اهواز مینویسد و قطعه نانی خشک را برای سلیمان میفرستد و میگوید:

ابلغ سلیمان انّی عنه فی سعه و فی غنی غیر انّی لست ذا مال

سخیّ بنفسی انی لا اری احدا یموت هزلا و لا یبقی علی حال

و الفقر فی النفس لا فی المال تعرفه و مثل ذاک الغنی فی النفس لا المال

که تفسیر همان حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است تا بدیگران بفهماند که مقصود فقر و بی نیازی نفسانی است نه مادی و اقتصادی، میگوید به سلیمان والی اهواز پیام مرا برسان که من از کمک مالی او بی نیازم و گشایش حال دارم و بی نیازم جز اینکه مالی ندارم و با نان خشک جوینی شادم.

سخاوت روحی و نفسانی دارم و تا کنون کسی را ندیده ام که از لاغری بمیرد و یا بیک حال باقی بماند.» آیا ضعیف النفس های دنیا پرست از این احادیث و سخنان و اشعار گهربار توشه ای برمیگیرند و عزیز میشوند!؟

می گویند: افتقر که اسمش- مفتقر و فقیر- است و اگر قیاس لفظی حکم می کرد پیوسته- فقیر- گفته میشد و اصل- فقیر- کسی است که مهره های پشتش شکسته شده.

فقرته فاقره: مصیبتی که پشت را می شکند به او رسید.

افقرک الصید: آن شکار به تو امکان تیر اندازی داد که گفته شده از- فقره- یعنی گودال است و از این معنی به هر گودالی و چاله ای که آب در آن جمع شود- فقیر- گویند.

فقّرت للفسیل: برای پاجوش خرما بن چاله ای حفر کردم که آن را در آن غرس کنم شاعر گفت:

و ما لیله الفقیر الّا الشیطان.

که گفته اند نام چاهی است [شب نیازمند و فقیر همچون شیطان است].

فقرت الخرز: مهره را سوراخ کردم.

افقرت البعیر: بینی شتر را سوراخ کردم.

(فقع) [فقع]

می گویند: اصفر فاقع: وقتی که چیزی کاملا زرد باشد چنانکه- اسود ابن منظور مینویسد در مثل میگویند «ضرب فلان المسکین و ظلم المسکین- و هو من اهل الثروه و الیسار و انما لحقه اسم المسکین من جهه الذله».

فلانی مسکین شد و مورد ظلم واقع شده با اینکه از اهل ثروت و رفاه و آسایش بود، اصطلاح مسکین از این جهت به چنین زرپرست و دنیادوست اطلاق میشود که او براستی ذلیل و خوار است و از جهت ذلت او را مسکین مینامند.

(لسان العرب ۵/ ۶۱ ابن منظور)

حالک- یعنی سیاه خالص، در آیه: صَفْراءُ فاقِعٌ (۶۹/ بقره) یعنی زرد کامل.

فقع: نوعی قارچ یا سماروخ است که آدم خوار و ذلیل را به آن تشبیه کرده اند و می گویند:

اذلّ من فقع بقاع: از قارچی که از زمین نرم بدست می آید خوارتر است [و همانند قارچ کوهی نیست که چیدنش سخت باشد].

خلیل گفته است فقّاع (۱): آب گازدار کشمش و جو است و چون کفی بر سرش می آید آنطور گفته اند یعنی مثل قارچی است بر سر ساقه اش.

فقاقیع الماء: کف روی آب که تشبیهی به همان است.

(فقه) [فقه]

الفقه: از علمی شهودی و حسّی به علمی غائب و نامحسوس رسیدن است.

واژه فقه- اخصّ از علم است، در آیات.

فَما لِهؤُلاءِ الْقَوْمِ لا یَکادُونَ یَفْقَهُونَ حَدِیثاً (۷۸/ نساء).

وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ (۷/ منافقون) (۲) و غیر از این آیات.

واژه نویسان- فقاع- را همان آب گازدار جو دانسته اند هر چند که سکر آور نیست ولی از خوردن آن نهی شده است، (مجمع البحرین ۴/ ۳۷۶).

(ف- ق- ه) اصل ریشه لغت است که دلالت بر ادراک شی ء و علم به آن دارد علم به هر چیز فقه به آن چیز و فهم به آن است که به خاطر شرافت و فضیلت علم دین بر سایر علوم. واژه فقه بر علم دین اطلاق شده است چنانکه واژه- نجم- به ثریا یعنی ستاره پروین، و نیز- فقه- فطانت و زیرکی است، در مثل می گویند: خیر الفقه ما حاضرت به و شرّ الرأی الدّبری- یعنی بهترین اندیشه آن است که حضور ذهن باشد و بدترین رأی است که بعد از فوت وقت در ذهن بیاید: (المحکم و المحیط الاعظم ۴/ ۹۲- مقائیس اللغه ۴/ ۴۴۲).

(فقه-) علم به احکام شریعت است.

فقه الرجل فقاهه: وقتی است که شخصی فقیه شود و همچنین فقه: فقه را فهمید:

فقّهه: او را فهماند.

تفقّه: وقتی است که کسی فقه را بخواهد و دنبال کند و در آن تخصص یابد، در آیه:

لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ (۱۶۶/ توبه) (۱)

«و مؤمنین همگیشان نمی توانند برای آموختن علم دین سفر کنند پس چرا از هر گروهی طایفه ای سفر نکنند تا در دین، دانش اندوزند و فقیه شوند و پس از بازگشت قوم خویش را انذار کنند بسا که از بدیها و گناهان بر حذر شوند».

ابو منصور ازهری می گوید. مردی از بنی کلاب در حالیکه چیزی را برایم وصف میکرد همینکه از سخن گفتن فارغ شد، قال لی افقهت؟ یرید افهمت:

بمن گفت آیا فقه نمودی یعنی فهمیدی چه گفتم؟ و من دانستم که فقه همان فهم است.

وقتی گفته میشود: اوتی فلان فقها فی الدین ای فهما فیه- یعنی به او فهم در دین داده شد، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره ابن عباس دعا فرمود که:

«اللّهم علّمه الدین و فقّهه فی التأویل ای فهّمه تأویله.

یعنی خدایا علم دین و تأویل قرآن را به او بفهمان و او در زمان خودش اعلم بود.

ابن انباری می گوید: رجل فقیه ای عالم، و هر عالم به چیزی فقیه به آن است و فقیه العرب عالم العرب، (تهذیب اللغه/ ازهری- ۵/ ۴۰۵).

در نهج البلاغه ضمن نامه ای به امام حسن چنین آمده است:

و تفقّه فی الدین و عوّد نفسک الصّبر علی المکروه و نعم الخلق التصبّر فی الحق ..... فرزندم، در دین تفقه کن و جانت را به بردباری در برابر دوری از ناپسندها

(فَكَكْ) [فَكَكْ]

الفكّ: گشودن [دور كردن غم و اندوه].

فكّ الرهن: خلاص كردن گروى و رهن.

فكّ الرقبه: آزاد كردن بنده، در آيه گفت: فَكُّ رَقَبَهٍ (۱۳/ بلد) (۱) در اين مورد دو سخن گفته شده:

اول- فك رقبه: همان آزادى برده و مملوك است و بلكه آزاد شدن نفس و جان انسان از عذاب با سخنان پاك و عمل صالح و آزاد كردن ديگرى به هر چه كه براى او از آن كار مفيد باشد.

دوم- فكّ رقبه: چيزى است كه براى انسان بعد از حصول هدايت حاصل ميشود و بدست مى آيد زيرا تا كسى هدايت نشده است نمى تواند و توانايى ندارد

عادت ده و چنين افرادى كه در راه حق پايدارى مى ورزند بهترين خلقند.

(نامه ۳۱ ص ۳۹۳- دكتر صبحى صالح)

يعنى آزاد كردن كسى كه زير بار بردگى و ستم است- (اين آيه دومين منشور آزادى بردگان در اسلام و قرآن است) اين موضوع در قرآن يكى از شرايط هدايت خدايى و رسيدن به اوج و شكوه آنست مى گويد. آيا براى انسان دو ديده بينا و لب ها و زبانى گويا و هدايتى به سوى دو عظمت دنيوى و اخروى قرار نداده ايم، پس چرا به كارهاى مشكل نمى پردازد، مى دانى كار مشكل چيست؟ آزاد كردن گردنى و انسانى از بردگى و در روز قحطى و سختى اطعام به يتيم و خويشاوند و مسكينى كه از شدت مسكنت بر خاك نشسته و مى خوابد، سپس اين انسان از كسانى است كه ايمان آورده، اينان يكديگر را به پايدارى در سختى ها و به رحمت و لطف در باره آن كسان سفارش مى كنند.

از اين آيات اجتماعى و سياسى قرآن بروشنى مفهوم ايمان در عمل كه لازمه كمال و رشد است فهميده ميشود.

که دیگری را هدایت کند چنانکه در کتاب «مکارم الشریعه» بیان کردم (۱).

الفکّ: جدا شدن شانه از مفصل بخاطر ضعف و سستی آن.

الفکّان: دو فک دهان و محل اتصال کام آدمی.

در آیه: لَمْ یَکُنِ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ وَ الْمُشْرِکِینَ مُنْفَکِّینَ (۱/ بینه) یعنی کفار یهود و نصاری و مشرکین جدا از هم نیستند و پراکنده نشده اند بلکه همگیشان با هم در گمراهیند مثل: کانَ النَّاسُ أُمَّةً واحِدَةً ... (۲۱۳/ بقره) (۲).

چنانکه مولوی هم با زبانی روان و شیرین تفسیر آیات فوق را که راغب رحمه اللّه آورده بیان کرده است.

مولوی هدایت و آزادی را بهم مربوط میداند که تا هدایت از سوی خدا و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و مولی نباشد آزادی واقعی برای انسان نیست می گوید:

چون به آزادی نبوت هادی است مؤمنان را، ز انبیاء آزادی است

ای گروه مؤمنان شادی کنید همچو سرو و سوسن آزادی کنید

(دفتر ششم ص ۴۱۹ کلاله خاور).

و اما در باره هدایت داشتن و هادی بودن، به گفته شاعر:

ذات نایافته از هستی بخش کی تواند که شود هستی بخش

خشک ابری که بود ز آب تهی کی تواند که شود آبدهی

کسی که خود اسیر هوسها و آرزوهای مال و جاه و شهوات است و راهی به کوی دوست نبرده و هدایت نیاموخته چگونه دیگری را از قید اسارت رها سازد، بگفته بابا طاهر:

تو که سود و زیان خود ندانی به یاران کی رسی هیهات هیهات

آیه فوق اشاره به این موضوع دارد که مردم در گمراهی و کفر همسان بودند تا اینکه پیامبران که بشارت دهنده و بیم دهنده بودند بر آنها مبعوث شدند، کتاب حق با ایشان نازل شد تا در میان مردم در آنچه را که اختلاف می نمودند داوری

ما انفک یفعل کذا- مثل- ما زال یفعل کذا- است یعنی پیوسته آن را انجام میدهد.

(فکر) [فکر]

الفکره: نیروئی است پویا و پیاپی که آدمی را از علم به معلوم میرساند و به آن میپردازد.

تفکر: کوشش و جولان آن نیرو به اقتضای عقل و خرد است و این نیرو ویژه انسان است و در حیوان نیست، تفکر یا اندیشه گفته نمیشود مگر در چیزی که ممکن شود صورتی از آن در خاطر و قلب انسان حاصل گردد و لذا روایت شده است که.

و حکومت کنند اما اختلاف در دین نکردند مگر کسانیکه طغیانگر بودند سپس بینات یعنی کلام خدا، طغیانگریشان را آشکار کرد و شناساند، آنگاه خداوند کسانی را که ایمان آوردند و اختلاف در دین نکردند هدایت کرد و او به راه مستقیم هدایت می کند.

از این آیه بخوبی می فهمیم که اختلافات همواره در جامعه بشری در اثر گمراهی و هدایت وجود داشته و بعد از نزول کتاب و مبعوث شدن پیامبران، جوهره وجودی و اعمال ناروای باغیان و طغیانگران برای دیگران روشن شده و همین معنی فرقان است که به همه کتابهای آسمانی و پیامبران، با میزانی که در دست دارند، و راه حق و باطل و پیروان حق و باطل را به مردم می شناسانند اطلاق شده است.

مثل محک هایی که در معادن و فلزات قیمتی یا بی ارزش بکار میرود، آنچنان فلزاتی همانند آنگونه آدمیانی با تفاوت جوهر و عمل از آغاز خلقت در میان بشر و پهنه زمین وجود داشته اند و انبیاء محک زنندگان جوهره وجودی آدمیانند و پیامبر هم فرمود: «النّاس کالمعادن».

«تفکّروا فی آلاء اللّه و لا تفکّروا فی اللّه اذ کان اللّه منزّها ان یوصف بصوره».

[در نعمت ها و آثار و آیات خدا بیندیشید و در ذات وجود او تفکر نکنید زیرا خداوند منزه است از اینکه با شکلی و صورتی توصیف شود] (۱).

در آیات: أَ وَ لَمْ یَتَفَکَّرُوا فِی أَنْفُسِهِمْ ما خَلَقَ اللَّهُ السَّماواتِ (۸/ روم).

أَ وَ لَمْ یَتَفَکَّرُوا ما بِصاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّهٍ (۱۸۴/ اعراف).

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ (۳- رعد) یُبَیِّنُ اللَّهُ لَکُمُ الْآیاتِ لَعَلَّکُمْ تَتَفَکَّرُونَ فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ (۲۲۰/ بقره) رجل فکیر: مرد پرفکر، بعضی از ادباء گفته اند واژه فکر مقلوب لفظی فرک- است، امّا فکری که در معانی بکار میرود همان- فرک الامور و بحثها- است یعنی طلب کردن و پی گیری برای دریافت و رسیدن به حقیقت آن امور.

تفسیری که راغب علیه الرحمه از واژه تفکر بکمک حدیث فوق نموده همان معنی است که حکماء و فلاسفه برای تفکر نموده اند یعنی تفکر عبارت است از جولان خاطر و اندیشه در صورت ذهنی به سوی شی ء محسوس خارجی، و برگشت فکر از آن شی ء به آن خاطره، این رفت و برگشت اندیشه برای اثبات شی ء محسوس را تفکر گویند و تا از چیزی اثر ذهنی در وجود انسان نباشد اصولا اندیشه و تفکر در باره آن چیز بی اساس است و چون بشر تصوری از ذات و وجود خدا در ذهن نمی تواند داشته باشد پس تفکر در باره او ناممکن است اما در آثار و آیات خلقت که محسوسند بخوبی می توانیم بیندیشیم و به وجود مؤثر در کل وجود عالم پی ببریم و شناسایی حاصل کنیم.

بگفته شیخ سعدی:

این همه نقش عجب بر در و دیوار وجود هر که فکرت نکند نقش بود بر دیوار

(فَكَهَ) [فَكَهَ]

الفاكهه: گفته اند تمام میوه هاست و نیز همه میوه ها بدون انگور و انار، کسی که معنی اخیر را گفته است گویی که نظر به ویژگیهای این دو میوه داشته که در قرآن جدا و مجزا از- فاکهه- و عطف به آن ذکر شده است، (۱):

وَ فاكِهَهٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ (۲۰/ واقعه).

وَ فاكِهَهٍ كَثِيرَهٍ (۳۲/ واقعه).

ابو منصور ازهری می گوید: من احدی از عرب را سراغ ندارم که خرما و انگور و انار را جزو میوه ها نداند و هر کسی چنین بگوید از جهالت او نسبت به کلام عرب و علم لغت و تأویل قرآن و عربی مبین است، در باره زبان عرب قاعده بر این است که اشیائی را ابتداء بطور کلی و یکجا نام می برند و سپس دو و سه چیز از آنرا اختصاصا ذکر می کنند چنانکه در قرآن آمده است: مَنْ كانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَ مَلائِكَتِهِ وَ رُسُلِهِ وَ جِبْرِيلَ وَ مِيكالَ- ۹۸/ بقره) و همچنین آیه: وَ إِذْ أَخَذْنا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْراهِيمَ وَ مُوسى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ- ۳۳/ اعراف) که در این دو آیه نخست نام ملائکه برده شده و سپس جبرئیل و میکائیل عطف به آن شده و کسی که جبرئیل و میکائیل را جدا از ملائکه بداند کافر است زیرا کلام خداوند نص بر آن دارد و آن را بیان کرده و همینطور در آیه دوم که نخست «النبیین» را نام می برد و سپس نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و پیامبر اسلام را، پس معطوف نمودن این پیامبران به واژه «النبیین» بخاطر اولی بودن و فضیلت آنها بر سایر انبیاء است، در آیه ای هم که میوه هایی از کلّ فواکه، جداگانه به آنها معطوف شده بخاطر برتری و ویژگی آنهاست که گفت:

فِيهِما فاكِهَهٌ وَ نَخْلٌ وَ رُمَّانٌ- ۶۸/ الرحمن).

(ازهری/ تهذیب اللغه ۶/ ۲۵- مجمع البحرین ۶/ ۳۵۷).

وَ فاکِهَهً وَ أَبًّا ۳۱/ عبس).

فَواکِهُ وَ هُمْ مُکْرَمُونَ (۴۲/ صافات).

وَ فَواکِهَ مِمَّا یَشْتَهُونَ (۴۲/ مرسلات).

(فُکاهه:) گفتگو و سخن صاحبان انس و محبت است، در آیه گفت:

فَظَلْتُمْ تَفَکَّهُونَ (۶۵/ واقعه) یعنی سخنان دوستانه و فکاهیات به یکدیگر می گوئید و نیز گفته اند یعنی میوه بدست می آورید و همچنین آیه: فاکِهِینَ بِما آتاهُمْ رَبُّهُمْ (۱۸/ طور) (۱).

که- تفکه و فاکهه: یعنی سخنان دوستانه گفتن و یا بهره مندی از نعمت ها و میوه ها و شاد شدن از آنها.

ابن اثیر به نقل از خدمتگزار پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نقل میکند که «کان النبیّ صلّی اللّه علیه و آله من افکه الناس مع صبیّ- یعنی پیامبر خدای صلّی اللّه علیه و آله در برخورد با کودکان خوشروترین و متبسم ترین مردم بود).

و باز مینویسد: «انّه کان من افکه الناس اذا خلا- مع اهله.» یعنی او هنگامیکه با خانواده اش بسر میبرد از خوشرفتارترین و خوشروترین مردم بود.

الطبقات الکبری ۱/ ۴۲۴ و النهایه ۳/ ۴۶۶ ابن اثیر).

خواننده عزیز، تو میتوانی استوارترین و محکم ترین بنیادهای اصولی و راستین تشکیل خانواده را در سوره روم و عالی ترین دستور رشد کودکان و رابطه فرزند و والدین را از سوره- نساء- و شکوهمندترین آئین های دوران نوجوانی نونهالان را از سوره لقمان مطالعه کنی و نیز در سراسر قرآن و اخبار و سنت پیامبر و امامان علیهم السّلام.

دنیای به بن بست رسیده غرب و شرق از نظر فساد اخلاقی، تبعیضات نژادی- قساوت قلب و انسان کشی ها و نیز کسانی هم که کورکورانه برای شهرت طلبی دنباله رو آنان و مترجم کتابهای باصطلاح تربیتی کودکان از راسل های ماتریالیست هستند که در کتابش انحرافات غریزی را در کودکان ترویج میکند و نویسنده کتاب دیباچه بر رهبری

(فلح) [فلح]

الفلح: شکافتگی است، گفته شده:

الحدید بالحدید یفلح: تصادم آهن ها یا شمشیرها به یکدیگر موجب دو تکه شدن آنهاست و شکافته میشوند و از این معنی واژه فلاح یعنی برزگر و زارع است که زمین را می شکافد.

فلاح: پیروزی و رسیدن به آرزو است که دو گونه است: ۱- دنیوی، هم مغرضانه همان را رواج میدهد و یا ژان ژاک روسو که در کتاب اعترافاتش از تمام فساد اخلاقی که مرتکب شده پرده برمیدارد کتابی هم در مورد تربیت مینویسند و انسانها را به حیوانیت و لیبرالیسم فرا میخوانند و آنگاه نظام غرب زده استعماری گذشته آثار اینان را همانند کتابهای جنسی فروید بشدت رواج میداد تا جوانانمان از چپاولگری های ثروتمان توسط بیگانگان چیزی نفهمند و در کاخهای فساد سرگرم باشند.

دو حدیثی که ذکر شد بهترین روش تربیتی و برخورد سرپرست و مربی را با کودکان و خانواده ارائه میدهد تا غرب و شرق زدگان نه پندارند که ما در علوم- تربیتی- انسانی- روانی- اجتماعی- سیاسی و اقتصادی که خود متعالی ترین برنامه ها و الگوها را داریم بایستی باز هم دریوزه گر غرب و شرقی که مبتلا به الکلیسیم و انحرافات اخلاقی و روانی هستند باشیم. دهها کتاب در علوم فوق از همان قرن اول تا کنون با الهام از قرآن و احادیث نوشته شده مانند- الادب الکبیر و الادب الصغیر، در مورد کودکان- الادب الوجیز در قرن دوم هجری و سپس هزاران نسخه کتبی که امروز در تمام کتابخانه های دنیا وجود دارد و جرجی زیدان آنها را بررسی و فهرست کرده است و بگفته صاحب بن عباد آن وزیر دانشمند دیلمیان در مقابل تمام کتب تربیتی مترجمین از غرب و شرق باید بگوئیم:

هذه بضاعتنا ردّت الینا- اینها تمام سرمایه های علمی خود ماست که به ما برگشته است.

ص: ۹۱

۲- اخروی.

۱- فلاح و پیروزی دنیایی در سعادتهایی است که زندگی دنیا با آنها پاک و پاکیزه میشود و همان بقاء عزّت، و بی نیازی است و همین معنی را شاعر قصد کرده است و می گوید:

افلح بما سئت فقد یدرک بالضّ عف و قد یخدّع الاریب (۱)

شعر از عبید بن ابرص شاعر قبل از اسلام است که مفاهیم دقیقی در معلقه و قصیده اش هست، معنی بیت بالا با ابیات قبلش دانسته میشود، می گوید:

۱-

فکلّ ذی نعمه محلوس و کلّ ذی امل مکذوب ۲-

فکلّ ذی ابل موروث و کلّ ذی سلب مسلوب ۳-

و کلّ ذی غیبه یؤوب و غائب الموت لا یؤوب ۴-

اعاقر مثل ذات رحم؟ او غائم مثل من یجیب؟ ۵-

افلح بما شئت فقد یبلغ بالض عف و قد یخدّع الاریب ۶-

لا یعظ الناس من لم یعظ الدّهر و لا ینفع اللبیب

۱- هر صاحب نعمت و مالی روزی مالش از او گرفته میشود و هر آرزومندی روزی تکذیب میشود.

۲- و هر صاحب شتری شترانش روزی به ارث میرسد و هر صاحب زره ای، زره اش گرفته میشود.

۳- هر غائبی باز میگردد ولی کسی که با مرگ غائب شد دیگر باز نمی گردد.

۴- آیا زن عقیم و نازا همانند زن زایاست، آیا غنیمت گیرنده مثل کسی است که مأیوس است.

۵- به هر چه می خواهی پیروز شو، زیرا با ضعف هم بدست می آید در حالیکه مرد عاقل فریب آنرا می خورد.

۶- آنکه مردم را اندرز میدهد ولی روزگار او را اندرز نداده است دانشمند هم

۲- رستگاری و فلاح حقیقی یا اخروی که در چهار چیز است:

اول- بقا و جاودانگی بدون فنا.

دوم- بی نیازی بدون فقر و نیازمندی.

سوم- عزت بدون خواری و ذلت.

چهارم- دانایی و علم بدون جهالت و نادانی، و از این جهت گفته شده:

«لا عیش الّا عیش الاخره».

[هیچ حیاتی زندگی حقیقی نیست مگر حیات آخرت].

و در آیات: وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَیَوانُ (۶۴/ عنکبوت).

أَلا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۲۲/ مجادله).

از او سودی نمی برد.

جاحظ اشعار عرفانی عبید را بی نظیر میداند.

(البیان و التبیین- دیوان عبید- المحکم ۳/ ۲۶۵- لسان ۲/ ۵۴۷).

ازهری در ذیل بیت فوق می گوید: یعنی:

عش بما شئت من عقل و حمق فقد یرزق الاحمق و یحرم العاقل

یعنی از روی عقل یا حماقت هر طور می خواهی زندگی کن زیرا احمق روزی می خورد و عاقل محروم میشود.

چون عاقل و عالم مثل خلیل بن احمدها تن به جیره خواری سلیمان های حاکم ستمگر نمیدهند ولی احمق به هر پستی تن میدهد و در نظاماتی که تحت سیطره دشمنان است عینا همین طور است، ملك الشعراء بهار می گوید: (به لهجه خراسانی)

دانا بری دو پول در دکون معطله احمق نشسته مین اتل شایه پندری

از عاقلا مگره می بخشه به جاهلا از بیخ عدوی مردم دانای پندری

که اشاره به تبعیضات و حق کشی ها و ستم های اجتماعی و سیطره استعمار بر گرده مردم است.

ص: ۹۳

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكّی (۱۴/ اعلی).

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكّاها (۹/ شمس).

قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ (۱/ مؤمنون).

لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۱۸۹/ بقره)، إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الْكافِرُونَ (۱۱۷/ مؤمنون).

فَأُولئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (/ ۸ اعراف) به رستگاری حقیقی اشاره شده است.

و در آیه: وَ قَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلی (۶۴/ طه) این معنی صحیح است که آنها قصد پیروزی دنیایی نموده و به مفهوم آیه نزدیکتر است (۱).

غذای سحرگاهان و شامگاهان نیز فلاح نامیده شده و این معنی از عبارتی است که در سحرگاه یا شامگاه می گویند: حیّ علی الفلاح که اینچنین نامیده شده و اینکه در اذان- حی علی الفلاح- می گویند به این معنی است که بشتابید بر رستگاری و فلاحی که خداوند آن را برای انسانها در اقامه نماز قرار داده است و بر این اساس گفت:

«حتّی خفنا ان یفوتنا الفلاح».

یعنی آنگونه پیروزی بیابیم و دستیابی به چیزی پیدا کنیم که با نماز خفتن برای ما قرار داده شده.

(فلق) [فلق]

الفلق: دو تکه شدن چیزی است با جدا شدن بعضی از آن از بعض دیگر.

سخن ساحران دربار فرعون است که به یکدیگر می گویند: کسی که آن روز برتری یابد پیروز است، که مسلما قصدشان غلبه در افسونگری بر حضرت موسی است نه اینکه در آغاز به رستگاری و فلاح آخرت معتقد بوده اند. ولی همین ساحران با دیدن آیات الهی به سجده حق درآمدند و بدون ترس از فرعون اظهار ایمان نمودند.

فعلش فلقته، فانفلق- است، در آیات:

فالِقُ الْإِصْباحِ (۹۶/ انعام).

إِنَّ اللَّهَ فالِقُ الْحَبِّ وَ النَّوى (۹۵/ انعام).

فَانْفَلَقَ فَكانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ (۶۳/ شعراء) (۱).

و نیز- فلق- زمین و فاصله میان دو پشته و کوه، در آیه: قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ (۱/ فلق) یعنی صبحگاه (که گوئی از شکافته شدن تاریکی ظاهر میشود).

و نیز گفته شده- فلق- نهرهایی است که در آیه: أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَراراً وَ جَعَلَ خِلالَها أَنْهاراً (۶۱/ نمل) یادآوری شده است و یا «فلق» در سوره (نمل) کلمه ای است که خداوند موسی را با آن تعلیم داد و سپس دریا را با آن شکافت.

الفلق: کار شگفت و عجیب و- فیلق- هم همانست.

فلق- همان مفلوق است (۲) مثل- نکث- که برای شکسته شده و منکوث بکار میرود.

فیلق و فالق: فاصله میان دو کوه و نیز فاصله میان دو کوهان شتر.

اشاره به شکافته شدن آب دریایی است که چون دو کوه از هم جدا شد و بنی اسرائیل از آن گذشتند.

در مآخذ دیگر- فلق- به معانی، ۱- تمام آفریده ها، ۲- ابرها، ۳- دوزخ ۴- پگاه، ۵- و بیان حق بعد از اشکال است. ابن سکیت می گوید: فلق یعنی مصیبت و همینطور فلق شاخه ای که از آن کمان می سازند. فیلق: سپاه عظیم. فیلم و فیلق:

مرد بزرگ فیلقه: مصیبت بزرگ (تهذیب اللغه ۹/ ۱۵۹ مقایس ۴/ ۴۵۳) ابن فارس میگوید واژه- فلک- یعنی کشتی- بخاطر ریشه لغت است که همان- فلک- یا (دایره ای بودن و دوران کشتی در آب است.

(فلک) [فلک]

الفلک: کشتی، که در مفرد و جمع هر دو بکار میرود ولی تقدیرشان مختلف است.

فلک- اگر در مفرد بکار رود بر وزن و بنای قفل است و اگر به معنی جمع باشد وزن و بنایش- حمر- است [جمع قفل، اقفال- ولی حمر جمع- حمار- است].

در آیات: حَتَّی إِذا کُنْتُمْ فِی الْفُلْکِ (۲۲/ یونس).

وَ الْفُلْکِ الَّتِی تَجْرِی فِی الْبَحْرِ (۱۶۴/ بقره).

تَرَی الْفُلْکَ فِیهِ مَواخِرَ (۱۳/ نحل).

وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنَ الْفُلْکِ وَ الْأَنْعامِ ما تَرْکَبُونَ (۱۶/ زخرف).

(واژه فلک در آیات فوق بصورت مفرد و جمع هر دو بکار رفته که از موصولات و ضمایر آنها دانسته میشود.)

الفلک: مدار جریان و حرکت ستارگان، وجه تسمیه اش برای این است که فلک چون کشتی است [از نظر حرکت دورانی] و در آیه: وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسْبَحُونَ (۳۳/ انبیاء) اشاره شده است (۱)

لیث می گوید در حدیث آمده است که- فلک- دوران و حرکت دایره ای شکل آسمان است که ویژه دوران و دور زدن نیز هست اما ستاره شناسان می گویند:

هفت فلک غیر از آسمان وجود دارد که در آن هفت فلک، ستارگان می گردند، اما- فراء- چیزی را که بعد از ۹۰۰ سال نیوتن و بعد از چهار صد سال یاقوت حموی در معجم البلدان ذکر کرده برای فلک ذکر میکند و چنین معنایی می آورد: می گوید:

فلک موجی ناپیداست که خورشید و ماه و تمام ستارگان در آن موج و نیرو حرکت می کنند، (تهذیب اللغه ۱۰/ ۲۵۴).

فلکه: دوک پشم ریسی و نخ ریسی، و از این معنی فلک- در معنی پستان زن مشتق شده است.

فلک الجدی: وقتی است که چیزی مثل دوک را در دهان بزغاله بگذاری تا از شیر خوردن بازش دارد [زمانی است که پستان مادرش زخم یا علتی دیگر داشته باشد].

(فلن) [فلن]

فلان و فلانه: (بصورت نکره) کنایه از انسان است.

الفلان و الفلانه: (بصورت معرفه) دو کنایه از حیوانات است، در آیه:

یا وَیْلَتی لَیْتَنِی لَمْ أَتَّخِذْ فُلاناً خَلِیلًا (۲۸/ فرقان) هشداری است بر اینکه هر انسانی از کسی که با او در رسیدن به باطل دوستی و مصاحبت کند پشیمان میشود و می گوید: ای کاش با او دوست نمی شدم و او را به دوستی اتخاذ نمی کردم و این حالت اشاره ای است در آیه ای که گفت: الْأَخِلَّاءُ یَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِینَ (۶۷/ زخرف) (۱).

(فنن) [فنن]

الفنن: شاخه ای که برگهایش تازه است، جمعش- افنان.

این واژه در مورد نوع هر چیزی هم گفته میشود که در آن صورت جمعش- فنون- است.

در آیه: ذَواتا أَفْنانٍ (۴۸/ رحمن) یعنی داری شاخه های تازه و یا شاخه های

در هنگامه قیامت دوستان دنیایی به غیر از آنها که پرهیزکار بوده اند با یکدیگر دشمنند.

مختلف و گوناگون.

(فند) [فند]

التفنید: نسبت یافتن انسان به کلمه- فند- یعنی سستی رأی و خرد.

در آیه: لَوْ لا أَنْ تُفَنِّدُونِ (۹۴/ یوسف) (۱) که گفته شده یعنی اگر چه ملامت و سرزنشم کنید ولی حقیقت آن همان است که یادآوری نمودیم.

افتاد: ظاهر شدن آن حالت از انسان.

فند: ستیغ و قله کوه و با این معنی مرد بلند قامت هم- فند- نامیده شده.

(فهم) [فهم]

حالتی است برای انسان که به وسیله آن حالت، معانی نیکو را تحقیق می کند.

می گوید: فهمت کذا: آن را فهمیدم.

در آیه: فَفَهَّمْناها سُلَیْمانَ (۷۹/ انبیاء) [آنرا به سلیمان فهماندیم] (۲).

حضرت یعقوب علیه السّلام گفت: من بوی پیراهن یوسف را استشمام می کنم اگر به سستی رأی و نظر نسبتم نمیدهید.

شیخ طریحی ضمیر (ها) را در آیه فوق طرز حکومت و فتوی و داوری میداند یعنی خداوند به سلیمان روش حکومت و داوری را فهمانـد و دلیـل این مطلب آیه ای است که فرمود: کُلًّا آتَیْنـا حُکْماً وَ عِلْماً- ۷۹/ انبیـاء). فهم- نقطه مقابل کودنی است و در حدیث مدح و ستایش اسلام فرمود: «جعله فهما لمن عقل.» یعنی اسلام را برای کسی که اندیشه کند قابل فهم قرار داده.

(مجمع البحرین ۶/ ۱۳۳).

ولی- ابـن فـارس- فهـم را علـم به هر چیزی معنی کرده است و این معنی را به لغت شـناسان نسـبت میدهـد. (مقـائیس اللغه ۴/ ۴۵۷).

که این فهماندن از جانب خدای یا به این است که:

۱- خداوند برای او نیروی فهم زیادی قرار داد که به وسیله آن نیرو خوبی را ادراک کرد.

۲- و یا به این است که فهم مقصود را در خاطرش و قلبش القاء کرد.

۳- و یا به این است که به او وحی نمود و او را بآن وحی مخصوص گرداند.

افهمته: وقتی است که به کسی چیزی را بگویی تا اینکه آنرا تصور کند.

استفهام: طلب فهم کردن از دیگری است که او را بفهماند.

(فوت) [فوت]

الفوت: دور شدن چیزی است از انسان، بطوریکه ادراکش و رسیدن باو برایش مشکل باشد و میسور نباشد.

در آیه: وَ إِنْ فاتَكُمْ شَیْ ءٌ مِنْ أَزْواجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ (۱۱ ممتحنه) (۱).

لِكَيْلا تَأْسَوْا عَلى ما فاتَكُمْ (۲۳/ حدید) (۲).

ابو منصور ازهری: معانی عقل و شناخت یا معرفت را در باره فهم ذکر می کند.

فهمت الشی ء ای عفلته و عرفته، و تفهم: وقتی است که در فهم چیزی زحمت باشد.

(تهذیب اللغه ۳۳۵۱۶).

ولی نظر راغب که با استناد به آیه اظهار شده فهم، نه عقل و نه علم و نه معرفت است بلکه حالتی است که هر چیز خوب و نیک را در می یابد و تحقیق می کند و حال اینکه با عقل و علم و معرفت هر چیز خوب و بد شناخته و دانسته میشود.

و هر گاه زنانی از شما سوی کفار رفتند و از شما دور شدند.

اگر آنها را در آستانه قیامت وقتی که وحشت زده میشوند به بینی که دور شدن برای آنها ممکن نباشد و از جای نزدیک در میان گرفته شوند.

وَ لَوْ تَرى إِذْ فَزِعُوا فَلا فَوْتَ (۵۱/ سبأ).

یعنی از آنچه که می ترسند دور نمیشوند.

هو منّی فوت الرّمح: یعنی دوری او از من از جائی است که نیزه به او نمیرسد.

و جعل اللّه رزقه فوت فمه: رزقش را خدا داده او هم آنرا می بیند ولی دهانش به آن نمیرسد.

افتیات: باب افتعال از واژه فوت است به این معنی که انسان چیزی را انجام میدهد بدون امر و دستور کسی که حق اوست که در آن کار دستور دهد و مشورت کند.

(تفاوت:) اختلاف در اوصاف و صفات است، گویی که وصف یکی از آنها صفت دیگر را دور می کند و یا وصف هر یک از آنها دیگری را طرد و مشخص میسازد.

در آیه: ما تَرى فِی خَلْقِ الرَّحْمنِ مِنْ تَفاوُتٍ (۳/ ملک) یعنی در آفریده و آفرینش خدای چیزی نیست که از اقتضاء حکمت خارج باشد.

(فوج) [فوج]

الفوج: گروهی که با شتاب عبور می کنند جمعش- افواج است، در آیات:

کُلَّما أُلْقِیَ فِیها فَوْجٌ (۸/ ملک).

فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ (۵۹/ ص) (۱).

تفسیر آیه ۲۳ حدید بطور کامل در نهج البلاغه اینچنین آمده است که: و قال علیه السّلام: الزهد کلمه بین کلمتین من القرآن، قال اللّه سبحانه: لکیلا تأسوا علی ما فاتکم و لا تفرحوا بما آتاکم- یعنی: کسی که بر گذشته افسوس نخورد و مأیوس نشد و بر آینده و آنچه که پیش می آید فرحناک نشد زهد را از دو طرف فرا گرفته است.

(نهج البلاغه ۵۵۳) پس چنان حالتی زهد است.

اینان گروهی هستند که به سختی با شما به دوزخ وارد میشوند و شاد باش

فِی دِینِ اللَّهِ أَفْواجاً (۲/ نصر)

(فأد) [فأد]

الفؤاد [دل] مثل قلب است ولی فواد به اعتبار معنی افروخته شدن گرما و حرارت در آن است که اینچنین نامیده شده.

تفؤّد یا توقّد یعنی تافتن و داغ شدن، می گویند:

فأدت اللّحم: گوشت را بریان و کباب کردم.

لحم فئید: گوشت کباب شده و بریان شده.

در آیات: ما کَذَبَ الْفُؤادُ ما رَأی (۱۱/ نجم).

إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤادَ (۳۶/ اسراء).

جمع فؤاد- (افئده)- است.

در آیات: فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِی إِلَیْهِمْ (۳۷/ ابراهیم) (۱).

وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ وَ الْأَفْئِدَةَ (۶۸/ نمل).

وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ (۴۳/ ابراهیم).

نارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِی تَطَّلِعُ عَلَی الْأَفْئِدَةِ (۷/ همزه). در این آیه.

مخصوص گردانیدن- افئده یعنی دلها- تشبیهی و هشداری است بر زیادی تأثیر آتش بر آن، که بعد از این کتاب کتابی که در علم قرآن است جای ذکر و بحث آن خواهد بود.

ندارند وقتی به آتش داخل میشوند دوستان فریب خورده شان می گویند شادکام نباشید که این عذاب را شما برای ما فراهم ساختید.

دعای حضرت ابراهیم در باره خانواده خویش است که در بیابان آنها را سکنی داده می گوید پروردگارا دلهای عده ای از مردم را متوجه ایشان گردان و از ثمرات و رزق بهره مندشان ساز، بسا که شکرگزاری کنند.

(فور) [فور]

الفور: شدت جوشش و غليان كه در باره آتش وقتى شعله مى كشد و همچنين در جوشش ديگ و هيجان شدت خشم و غضب در انسان ها گفته ميشود، مثل آيات:

وَ هِيَ تَفُورُ (۷/ ملك).

وَ فارَ التَّنُّورُ (۴۰/ هود).

شاعر گويد:

و لا العرق فارا

[و نه رگى است كه برآمده و باد كرده باشد].

مى گويند: فار فلان من الحمّى يفور: از شدت تب به هيجان آمد.

فوّاره: آنچه كه از ديگ در موقع غليان و جوش پرانده ميشود.

فوّاره الماء: فواره آب كه به شباهت همان جوشش ديگ اينطور ناميده شده.

فعلت كذا من فورى: در حالت هيجان و يا در آرامش كار آن را انجام دادم.

در آيه گفت: وَ يَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هذا (۱۲۵/ آل عمران) [مربوط به مژده دادن مبارزين مسلمان است، مى گويد: آرى اگر پايدار و پرهيزكار باشيد و در آن حالت دشمنانتان با هيجان بر شما بتازند خداوند با پنج هزار فرشته مشخص مددتان ميرساند و به كمكتان مى آيد و اين براى بشارت شماست تا دلهاتان به او اطمينان يابد كه پيروزى جز از سوى خداى عزيز و حكيم نيست].

فار: موش، جمعش- فيران.

فأره المسك: نافه مشك (۱) (كه نافه آهو به تشبيه موش اين چنين ناميده

آهوان تبتى موقعى كه نافشان آماده ترشح مشك است آنرا به سنگهائى

شده).

مکان فئر: جایی که موش زیاد است.

(فوز) [فوز]

الفور: پیروزی و ظفر یافتن به خیر و نیکی با حصول تندرستی، در آیات:

ذلِکَ الْفَوْزُ الْکَبِیرُ (۱۱/ بروج).

فازَ فَوْزاً عَظِیماً (۷۱/ احزاب).

ذلِکَ هُوَ الْفَوْزُ الْمُبِینُ (۳۰ جاثیه).

ذلِکَ الْفَوْزُ الْعَظِیمُ (۱۳/ نساء).

أُولئِکَ هُمُ الْفائِزُونَ (۲۰/ توبه).

(مفازه) (۱): بیابانی که از نظر تفاؤل یا نیک اندیشی اینچنین نامیده شده و هر وقت از بیابانی بی خیر بگذرند و به فوز و پیروزی برسند- مفازه- گویند همانطور که- قفر- هم که به معنی بیابان است و سبب هلاکت، عبور از آنجا باعث رستگاری نیز هست [مفازه و قفر].

و هر کدام از این نامها به مقتضای تصوریکه از آن هست و در آنجا عارض

مخصوص میسایند و ماده ای سیاه رنگ ترشح می کند که همان مشک عنبر است و آنرا برای فروش جمع می کنند.

واژه نویسان- فوز- را پیروزی به خیر و نجات از شر معنی کرده اند.

فاز بالخیر، فاز من العذاب- یعنی به خبر رسیدن دوری از عذاب است. فراء می گوید: مفازه- در آیه (۱۸۸/ آل عمران) دور شدن از عذاب است. مبرد از ابن اعرابی نقل می کند: فوز الرجل: وقتی است که کسی در بیابان سفر کند. فوز:

وقتی است که بمیرد. فلات و بیابان را در صورتی- مفازه- گویند که با مسافرت در آن جا دو شبانه روز به آبی نرسند (تهذیب اللغه ۱۳/ ۲۶۴).

انسان میشود آنطور مختلف نامیده شده.

بعضی از علماء گفته اند چون عبارت- فوز الرّجل- وقتی است که کسی هلاک شود، مفازه- هم به همین اعتبار نامیده شده، پس اگر- فوز- به معنی هلاکت باشد در آنصورت صحیح است که به مصدر- فوز- برگردد یعنی تصور رهائی برای کسیکه مرده است و از دام و قید دنیا نجات یافته پس مرگ و مردن هر چند از جهتی هلاکت است از جهتی دیگر نجات یافتن و رهایی است، از این روی گفته شده هیچکس نیست مگر اینکه مردن برای او خیر است و این معنی در صورتیست که به اعتبار دنیا باشد و اما وقتی به اعتبار حالت آخرت باشد که در آنجا به نعمت ها میرسند در آنصورت «فوز کبیر» یعنی رستگاری بزرگ است، در آیات:

فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَ أُدْخِلَ الْجَنَّهَ فَقَدْ فازَ ۱۸۵/ آل عمران).

فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفازَهٍ مِنَ الْعَذابِ (۱۸۸/ آل عمران).

در این آیه- مفازه- مصدر فاز است و اسمش فوز است یعنی مپندار که از عذاب خلاص و رها میشوند یا خلاصی دارند.

و آیه: إِنَّ لِلْمُتَّقِینَ مَفازاً (۳۰/ نبأ) یعنی- فوزا، سپس در آیه بعد مفازا، به- حَدائِقَ وَ أَعْناباً ... (۳۱/ نبأ) (۱) تفسیر شده است.

و در آیه: وَ لَئِنْ أَصابَکُمْ فَضْلٌ (۷۳/ نساء) تا آنجا که گفت:

فَوْزاً عَظِیماً (۷۳/ نساء) یعنی بر اغراض و آرزوهای دنیایی حرص می ورزند و آنچه را از سود و غنیمت که به دست می آورند برای خود «فوز عظیم» میشمارند. (حال کوتاه بنیان و ظاهر نگران همیشه همین است).

(وَ کَواعِبَ أَتْراباً وَ کَأْساً دِهاقاً لا یَسْمَعُونَ فِیها لَغْواً وَ لا کِذَّاباً جَزاءً مِنْ رَبِّکَ عَطاءً حِساباً- ۳۳- ۳۶/ نبأ).

(فوض) [فوض]

گفت: وَ أُفَوِّضُ أَمْرِی إِلَی اللَّهِ (۴۴/ غافر) یعنی من کارم را به- اللّه- برمی گردانم و رد می کنم و ارجاع میدهم، اصلش از عبارتی است که می گویند:

ما لهم فوضی بینهم: در میانشان تفویض و واگذاری به یکدیگر نیست، شاعر گفت:

طعامهم فوضی فضا فی رحالهم (۱).

و از این معنی است عبارت:

شرکه مفاوضه: [شراکتی که همه چیز در آن از سرمایه، کار و سود برابر باشد،] (۲).

(فیض) [فیض]

فاض الماء: وقتی است که آب ها روان و ریزان شود، گفت:

تَری أَعْیُنَهُمْ تَفِیضُ مِنَ الدَّمْعِ (۸۳/ مائده) (۳).

شرح این بیت در ذیل واژه- فضا- آمده است.

استفاض الحدیث: باب استفعال از- فوض- یعنی سخن شایع و پراکنده، گرفته شده که این باب با حروف جاره متعدی میشود، مثل- استفاض الناس فیه و به و منهم. قوم فوضی: مردمی که بدون سرپرست و رئیس باشند. فوضت المرأه نکاحها الی الزوج: آن زن مهرش را به مرد واگذار کرد تا بدون مهریه و کابین همسرش شود، (المصباح المنیر ۲/ ۱۶۰).

این آیه اشاره به پاره ای از کشیشان مسیحی است که می گوید: اینان به مسلمانان نزدیکترند و می گویند ما نصاری هستیم و گردنفرازی نمی کنند همینکه آیاتی را که به پیامبر نازل شده می شنوند چشمانشان را می بینی که از اشک پر میشود

افاض اناءه: وقتی است که ظرفش را پر کند تا اینکه سرریز شود.

افضته: آب بر او ریختم، در آیه:

أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنا مِنَ الْماءِ (۵۰/ اعراف).

و از این معنی است عبارت:

فاض صدره بالسّرّ: سینه اش از راز لبریز شد.

رجل فیّاض: مرد سخی و بخشنده، و بطور استعاره از این معنی میگویند افاضوا فی الحدیث، وقتی که در سخنی خوض و دقت شود، در آیات:

لَمَسَّكُمْ فِيما أَفَضْتُمْ فِيهِ (۱۴/ نور) (۱) هُوَ أَعْلَمُ بِما تُفِيضُونَ فِيهِ (۸/ احقاف).

إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ (۶۱/ یونس).

حدیث مستفیض: سخنی پراکنده و منتشر شده.

فیض: آب زیاد، در مثل می گویند:

انّه اعطاه غیضا من فیض: اندکی از بسیار به او بخشید، در آیات:

فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ (۱۹۸/ بقره).

ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفاضَ النَّاسُ (۱۹۹/ بقره).

یعنی با انبوه و فراوانی از آنجا دور شدید که تشبیهی است به جاری شدن آب زیاد.

افاض بالقداح: تیر را باورد.

برای اینکه حق را شناخته اند و می گویند پروردگارا ایمان آوردیم، ما را در ردیف شاهدان و گواهان ثبت فرمای.

اگر لطف و کرم خدای در دنیا و آخرت شامل شما نمی شد به سزای افک و دروغی که در آن فرو رفتید عذابی بزرگ به شما میرسید.

افاض البعير بجرّته: شتر را از جلو راند و کشید.

درع مفاضه: زره ای که برای پوشنده اش فراخ و بزرگ است، مثل عبارت:

درع مسنونه: زرهی، ریخته گری شده و قالبی و به اندازه، که از فعل سننت:

آب را ریختم، گرفته شده است.

(فوق) [فوق]

فوق یعنی بالا، این واژه در مکان و زمان و جسم و عدد و مقام و منزلت بکار میرود که بر چند قسم است:

اول- به اعتبار علو و برتری، مثل آیات:

وَ رَفَعْنا فَوْقَكُمُ الطُّورَ (۶۳/ بقره).

مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ (۱۶/ زمر).

جَعَلَ فِيها رَواسِيَ مِنْ فَوْقِها (۱۰/ فصلت).

نقطه مقابل فوق واژه تحت است، در آیه:

قُلْ هُوَ الْقادِرُ عَلى أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذاباً مِنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ (۶۵/ انعام) (۱).

عبارت «مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ» در آیه (۶۵/ انعام) بسیار در خور دقت است زیرا نگفت: (من فوقکم و من تحتکم) چون کار و عمل و اقدام و گام برداشتن به سوی زشتی ها و گناهان باعث عذاب میشود و از زیر پاها و گامها و قدمها در راه گناهان عذاب ایجاب میشود و لذا عذاب تنها نتیجه عمل و اقدام است که گفت:

(تحت ارجلکم) یعنی زیر گامهاتان، چنانکه در جای دیگر فرمود: جَزاءً بِما كانُوا يَعْمَلُونَ- ۱۷/ سجده) بدیهی است همانطور که ایمان از سه رکن (۱- نیت یا معرفت دل، ۲- گفتار و اقرار به زبان، ۳- کردار شایسته) ناشی میشود و نتیجه اش پاداش در برابر عمل است که از عمل نیک سر چشمه گرفته گناهان و عذاب نیز از (۱- نیت، ۲- تصمیم، ۳- کردار) که همان اقدام و گام برداشتن است سر میزند

دوم- واژه فوق به اعتبار بالا و پائین رفتن (۱)، مثل آیه:

إِذْ جاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ (۱۰/ احزاب).

سوم- بکار رفتن واژه فوق در معنی بیشتر، در آیه:

فَإِنْ كُنَّ نِساءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ (۱۱/ نساء).

چهارم- در بزرگی و کوچکی، در آیه:

مَثَلًا ما بَعُوضَةً فَما فَوْقَها (۲۶/ بقره) گفته اند اشاره (فما فوقها) به عنکبوتی است که در آیه (۴۱/ عنکبوت) ذکر شده و نیز معنایش این است که- ما فوقها فی الصغر- یعنی در کوچکی از آن بالاتر است و کسی که می گوید منظور، ما دون آن است این معنی را قصد نموده یعنی کوچکتر از آن است، که به معنی- دون- یعنی پائین بکار میرود و آنرا در زمره- اضداد- آورده و در کتابش تصنیف کرده است و این معنی توهّم و پنداری است از سوی او. (مقصود راغب ابو عبیده است در کتاب مجاز القرآن).

پنجم- فوق به اعتبار برتری و فضیلت دنیایی، مثل آیه:

وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ (۳۲/ زخرف).

و نتیجه میشود و لذا فرمود: عذاب از زیر گامهاتان حاصل و برانگیخته میشود و در جای دیگر فرمود: (بِما كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ- ۴۱/ روم) یعنی فساد نیز با دستها یا نیروهای خود مردم در بر و بحر ظاهر میشود و نقطه مقابل آن حصول بهشت است که گفت: «الجنه تحت اقدام الامهات» یعنی بهشت از گام برداشتن مادر در حال محبت و مهر و عمل نسبت به همسر و فرزند حاصل میشود.

واژه فوق اگر صفت باشد منصوب است مثل عبد اللّه فوق زید: عبد اللّه برتر از زید است. زیرا فوق در این عبارت صفت است و اگر اسم باشد مرفوع میشود مثل- فوقه رأسه: بالایش، سرش است در این عبارت فوق مرفوع است برای اینکه فوق همان سر است.

و یا برتری و فضیلت اخروی، مانند آیات:

وَ الَّذِینَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ (۲۱۲/ بقره) فَوْقَ الَّذِینَ کَفَرُوا (۵۵/ آل عمران).

ششم- فوق به اعتبار قهر و چیرگی و تسلط، مثل آیه:

وَ هُوَ الْقاهِرُ فَوْقَ عِبادِهِ (۱۸/ انعام).

و همچنین از سخن فرعون که گفت: إِنَّا فَوْقَهُمْ قاهِرُونَ (۱۲۷/ اعراف) و از واژه- فوق- عبارت فاق فلان غیره یفوق- ساخته شده وقتی که بر او برتری یابد و این معنی از واژه فوقی است که در مورد فضیلت بکار میرود (معنی پنجم).

از واژه فوق عبارت- فوق السّهم و سهم افوق- مشتق شده یعنی نیزه و تیری که سر آن شکسته شده.

افاقه: به هوش آمدن و بازگشتن فهم بعد از بیهوشی و سکر است یا بعد از دیوانگی و نیز به معنی قوت و نیرو بعد از بیماری است.

الافاقه فی الحلب: بازگشتن شیر به پستان و هر ریزشی بعد از رجوع و بازگشتن را هم- فیقه- گویند.

(فواق:) فاصله زمانی میان دو دفعه دوشیدن شیر [فاصله دوشیدن در صبحگاه و شامگاه]، در آیه:

ما لَها مِنْ فَواقٍ (۱۵/ ص) (۱).

فراء- می گوید در آیه: (وَ ما یَنْظُرُ هؤُلاءِ إِلَّا صَیْحَهً واحِدَهً ما لَها مِنْ فَواقٍ- ۱۵/ ص) که- فواق و فواق- اگر خوانده شود هر دو به یک معنی است یعنی برای آنها پس از صیحه اول در آستانه قیامت راحتی و افاقه ای نخواهد بود که اصلش از- افاقه- در معنی شیر نخوردن نوزاد از مادرش است.

(معانی القرآن/ فراء ۲/ ۴۰۰- تهذیب اللغه ۹/ ۳۳۶).

یعنی از راحتی و آسایشی که به او باز گردد.

و گفته شده یعنی- مالها من رجوع الی الدّنیا: دیگر بازگشتی به دنیا برای او نیست.

ابو عبیده می گوید: و کسی که مِنْ فَواقٍ (۱۵/ ص) را با ضمه حرف (ف) بخواند- از- فواق الناقه- یعنی مدت میان دو دوشیدن است.

و نیز گفته شده- فواق و فواق (با ضمه و فتحه حرف ف) هر دو به یک معنی است مثل جمام و جمام [یعنی ۱- آسایش، ۲- سرریزی اضافه بر ظرف و پیمانه ۳- سواری اسب و ستور].

استفق ناقتک: شترت را رها کن و بگذار تا شیر در پستانش جمع شود.

فوّق فصیلک: نوزادت را ساعت به ساعت بنوشان.

ظلّ یتفوّق المخض: نوبت به نوبت نوزاد را شیر میدهد، شاعر گوید:

حتی اذا فیقه فی ضرعها اجتمعت

.[تا زمانی که در پستانش کم کم و پی در پی شیر جمع شود].

(فیل) [فیل]

الفیل: حیوانی است معروف، جمعش- فیله و فیول.

ولی شیخ طریحی می نویسد: اگر- فوق- با فتحه حرف (ف) خوانده شود صیحه اول قیامت است که همه بیهوش میشوند پس از بهوش آمدن دیگر به دنیا باز نمی گردند و بازگشتی نیست. و اگر با ضمه حرف (ف) قرائت شود یعنی برای آنها راحتی و افاقه ای پس از صیحه اول نخواهد بود.

فائق: هر چیز نیکو و خالصی از هر نوع. افاق الرجل: فقیر شد، و در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده است که: «العیاده قدر فواق الناقه» یعنی عیادت بیمار باندازه فاصله دو نوبت شیر دوشیدن است. (مجمع البحرین ۵/ ۲۳۰- معانی القران ۲/ ..).

در آیه: أَ لَمْ تَرَ کَیْفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِأَصْحابِ الْفِیلِ (۱/ فیل) رجل فیل الرأی و فال الرأی: مرد سست رأی.

مفایله: نوعی بازی که چیزی را در خاک پنهان می کنند و آن خاک را به چند قسمت تقسیم نموده، سپس می گویند آن چیز در کدام قسمت است.

فائل: رگ ران یا گوشتی که بر آن رگ هست (۱).

(فوم) [فوم]

الفوم: گندم که به معنی سیر هم گفته شده.

می گویند- ثوم و فوم- مثل جدث و جدف یعنی [آرامگاه و قبر].

در آیه: وَ فُومِها وَ عَدَسِها (۶۱/ بقره) (۲).

عام الفیل: سالی است که پیامبر علیه الصلاه و السّلام متولد شده است.

باب الفیل: یکی از درهای مسجد کوفه است و نیز- عام الفیل- سالی است که ابرهه پادشاه حبشه برای ویرانی به مکه آنجا روی آورد و در سوره فیل میگوید که خداوند حیله و قدرت او را با حیواناتی بسیار ضعیف درهم شکست.

(مجمع البحرین ۵/ ۴۴۵).

از این واژه فعل- فوموا لنا- در معنی برایمان نان بپز ساخته شده، گفته شده بنی اسرائیل که چنین تقاضایی از موسی علیه السّلام کردند و عدس و سیر و پیاز و گندم می خواستند قومی زراعت پیشه بودند که به اصل خودشان تمایل داشتند و حبوبات و سبزیجات مختلف می خواستند (جوامع الجامع/ طبرسی ۱/ ۵۰).

فراء- نیز همین را می گوید که- فوم- لغتی قدیمی و همان گندم و نان است و از عرب شنیدم که (فوموالنا) یعنی می خواستند برایشان نان بپزند.

(تهذیب اللغه ۱۵/ ۵۷۳).

(فوه) [فوه]

افواه- جمع- فم یا دهان است و اصل آن- فوه- است.

هر کجا در قرآن خدای تعالی، حکم سخن گفتن را با واژه- افواه- مربوط ساخته اشاره ای است به سخن دروغ و تنبیهی و هشداری است بر اینکه ایمان و اعتقاد، با آن سخن مطابقت ندارد مثل آیات:

ذلِکُمْ قَوْلُکُمْ بِأَفْواهِکُمْ (۴/ احزاب).

کَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْواهِهِمْ (۵/ کهف) (۱).

یُرْضُونَکُمْ بِأَفْواهِهِمْ وَ تَأْبی قُلُوبُهُمْ (۸/ توبه).

فَرَدُّوا أَیْدِیَهُمْ فِی أَفْواهِهِمْ (۹/ ابراهیم).

مِنَ الَّذِینَ قالُوا آمَنَّا بِأَفْواهِهِمْ وَ لَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ (۴۱/ مائده).

یَقُولُونَ بِأَفْواهِهِمْ ما لَیْسَ فِی قُلُوبِهِمْ (۱۶۷/ آل عمران).

و از این واژه عبارات:

فوهه النهر: است یعنی دهانه نهر، مثل- فم النّهر- افواه الطیّب: بوهای خوش، مفردش- فوه- است. (۲)

این آیه اشاره به پیمان شکنان و عهد گسلانی است که علیه مسلمین اقدام می کنند و مراعات عهد و پیمان جنگی نمی نمایند و شما را می خواهند با سخنانشان و دهانهاشان راضی کنند ولی دلهاشان آن را نمی خواهد و بیشترشان فاسقند که آیات خدا را با بهائی اندک می فروشند و دیگران را از راه خدا بازمیدارند و چه زشت است کاری که می کنند.

فیه: پرخور. استفاه الرجل: وقتی است که کسی زیاد بخورد. رجل افوه: مرد دهان گشاد. فاه الرجل یفوه فوها: وقتی است که کسی به سخن آید و گفتن آغاز کند، در حدیثی آمده است: (ان النبی صلّی اللّه علیه و آله خرج فلما تفوه البقیع

(فیا) [فیا]

الفی ء و الفیئه: بازگشت به حالتی پسندیده، در آیات:

حَتَّی تَفِی ءَ إِلی أَمْرِ اللَّهِ (۹/ حجرات).

فَإِنْ فاءَتْ (۹/ حجرات).

فَإِنْ فاؤُ (۲۲۶/ بقره).

و از این واژه عبارت- فاء الظل- در معنی بازگشت سایه است.

الفی ء- جز برای بازگشتن سایه گفته نمیشود. در آیه:

یَتَفَیَّؤُا ظِلالُهُ (۴۷/ نحل).

و نیز گفته اند- الفی ء- غنیمتی است که برای رسیدن به آن مشقتی در کار نباشد، در آیات:

ما أَفاءَ اللَّهُ عَلی رَسُولِهِ (۶/ حشر).

مِمَّا أَفاءَ اللَّهُ عَلَیْکَ (۵۰/ احزاب).

بعضی گفته اند: اطلاق غنیمت به واژه فی ء- در معنی سایه از این جهت است که آگاهی و تنبیهی است بر اینکه شریف ترین اغراض دنیایی در حکم سایه ای است که برطرف و زایل میشود و درمی گذرد.

شاعر گوید:

اری المال افیاء الظّلال عشیّه

قال السلام علیکم» یعنی وقتی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به مدخل و آستانه بقیع رسید بر آنها سلام کرد.

افواه المکان: مدخل هر مکان و هر جای و اوایل آنجا.

ابو زید انصاری می گوید: فاها لقیک: یأس و ناامیدی بر تو باد.

(تهذیب اللغه ۶/ ۴۵۲).

[مال را همانند از بین رفتن سایه ها که در شب زایل میشود می بینم].

چنانکه شاعری دیگر گفت:

انّما الدّنیا کظل زائل [دنیا همچون سایه ای گذرنده است].

(فئه:) گروهی هم پشت و یاور یکدیگر که برای یاری، به یکدیگر رجوع می کنند، در آیات:

إِذا لَقِیتُمْ فِئَهً (۴۵/ انفال).

کَمْ مِنْ فِئَهٍ قَلِیلَهٍ غَلَبَتْ فِئَهً کَثِیرَهً (۲۴۸/ بقره):

فِی فِئَتَیْنِ الْتَقَتا (۱۳/ آل عمران).

فِی الْمُنافِقِینَ فِئَتَیْنِ (۸۸/ نساء).

مِنْ فِئَهٍ یَنْصُرُونَهُ (۸۱/ قصص).

فَلَمَّا تَراءَتِ الْفِئَتانِ (۴۸/ انفال) (۱).

پایان کتاب الفاء دوشنبه- ساعت ۲۰- ۲۵/ ۵/ ۱۳۶۱

تمام آیات فوق در باره جنگ و برخورد گروههای جنگی مؤمنین و غیر مؤمنین است میگوید:

ای مؤمنینی که از طاغوتها و بت ها گسسته و به اللّه پیوسته اید هر گاه با فوجی از دشمن مقابل شدید پایداری کنید و خدا را پیوسته یاد آورید بسا که پیروز شوید، همگی با روح وحدت پیرو فرمان خدای و رسول باشید و هرگز راه اختلاف و نزاع نپوئید که در اثر تفرقه و جدائی ترسناک و ضعیف شده و قدرتتان از بین خواهد رفت بلکه بایستی کاملا پایدار و بردبار باشید که خداوند همراه بردباران و صابران است و شما مانند دو چهرگان نباشید که آنها یا برای هوی و هوس و غرور و یا برای ریا و تظاهر بعنوان جنگ خارج شدند و مردم را از راه خدا منع میکنند، وقتی که

شیطان کردار زشت آنها را در نظرشان زیبا نمود و گفت امروز شما پیروزید تا آنگاه که دو سپاه اسلام و کفر رو برو شدند شیطان گریزان و یاران او هم رو گردان شدند و گفتند ما در دشمن نیروئی می بینم که شما نمی بینید.

شما بدانید، هر کسی بر خدای توکل کند خدا غالب و مقتدر و بر هر چه خواهد تواناست- فان اللّه عزیز حکیم.

و ما امروز آثار عملی این منشور الهی را در روح و جان رزمندگان عزیزمان در جبهه ها با شکست دشمنان اسلام بخوبی دریافتیم که براستی- صدق اللّه العلی العظیم- آنچه خدای مقتدر وعده داد بصحت پیوست.

)

كتاب القاف

((قبح) [قبح]

القبيح: آنچه را از صورتها و اجسام كه چشم آدمى آنرا زشت مى شمارد و ديدن آنرا نمى پذيرد و از آن روى ميگرداند و يا كارها و حالاتى كه نفس و جان آدمى آنها را زشت مى شمارد.

فعل آن- قبح قباحه- است و اسمش- قبيح (١).

در آيه گفت: مِنَ الْمَقْبُوحِينَ (۴٢/ قصص) يعنى از كسانى كه با حالتى زشت مشخص شده اند.

اشاره اى است به آنچه را كه خداى تعالى كفار را از جهت پليدى و نجاست و صفاتى غير از اينها با آن وصف كرده است و آنچه را كه در روز قيامت از سياهى چهره و برافروختگى چشم ها و كشاندنشان با غل و زنجيرها و امثال آن توصيف كرده است.

گفته ميشود- قبّحه اللَّه عن الخير: خدا از خير دورش كند.

در حديثى آمده است: (لا تقبحوا الوجه) يعنى نگوئيد آن صورت و چهره زشت است زيرا خداوند همه چيز را در آفرينشى نيكو آفريده، چنانكه گفت:

رَبُّنَا الَّذِى أَعْطى كُلَّ شَىْ ءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدى- ۵٠/ طه). مقابح: خوى- و اخلاق زشت. ممادح: خوى و اخلاق نيكو، (تهذيب اللغه ۴/ ٧٢).

و كفار خود خويشتن را با اعمال زشت و قبيح به قباحت چهره و كار زشت ميرسانند.

و نیز به استخوان بازو که به مرفق میرسد- قبیح- گفته میشود.

(قبر) [قبر]

قبر: جایگاه مرده و مصدر- قبرته- است یعنی در قبرش نهادم.

اقبرته: جای قبری برایش معین کردم که در آن دفن شود، مثل عبارت:

اسقیته: چیزی که برای نوشیدن لازم است برایش فراهم کردم، در آیه:

ثُمَّ أَماتَهُ فَأَقْبَرَهُ: (۲۱/ عبس) که گفته شده، یعنی: او را الهام کرد که چگونه دفن شود.

(مَقْبره) و مقبره: آرامگاه و گورستان، جمعش- مقابر- است.

در آیه: حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقابِرَ (۲/ تکاثر) که کنایه از «مرگ» است.

و نیز گفت: إِذا بُعْثِرَ ما فِي الْقُبُورِ (۹/ عادیات) اشاره ای است به حالت بعث و برانگیخته شدن در آستانه قیامت.

و نیز گفته شده: اشاره ای است به زمان آشکار شدن پنهانی ها و نهفته های آدمی، زیرا احوال انسان تا زمانی که در دنیاست پوشیده است گویی که حالاتش در او مدفون شده است پس- قبور- در اینجا بصورت استعاره است.

و نیز گفته شده: معنای آیه اخیر، یعنی زمانی که جهالت و نادانی با مرگ از بین میرود، گویی که کافر و جاهل مادام که در دنیا است پنهان و دفن شده است و همینکه بمیرد آشکار و ظاهر میشود و از قبر وجودی و اعتقادیش خارج میشود یعنی از جهالتش بیرون می آید و این معنی بر حسب روایتی است که:

«الانسان نائم فاذا مات انتبه» (۱).

روایتی که راغب علیه الرحمه بصورت فوق آورده در مآخذ دیگر «الناس نیام اذا ماتوا انتبهوا» یعنی مردم خوابند همینکه مردند بیدار میشوند. و در

و بر این معنی آیه: وَ ما أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِی الْقُبُورِ (۲۲/ فاطر) اشاره کرده است یعنی کسانی که در حکم مردگانند [ای پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله تو کسی را که در قبر است نمی توانی به کوشش چیزی برسانی زیرا آنها در حکم مردگانند.].

(قبس) [قبس]

القبس: آتشی که بدست می آید و در دسترس هست [قسمتی از خرمن آتش، که بوسیله چوبی برداشته میشود.]

در آیه: أَوْ آتِیکُمْ بِشِهابٍ قَبَسٍ (۷/ نمل).

القبس و الاقتباس: طلب آتش است، سپس بصورت استعاره برای خواستن و طلب علم و هدایت نیز بکار رفته، گفت: انْظُرُونا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِکُمْ (۱۳/ حدید) (۱) اقبسته نارا او علما: آتشی یا علمی به او بخشیدم. (۲)

نهج البلاغه علی علیه السّلام در تفسیر زوال دنیا و بقای آخرت می فرماید: «فاتقوا اللَّه عباد اللَّه و بادروا آجالکم باعمالکم .... و کونوا قوما صیح بهم فانتبهوا»، یعنی ای بندگان خدا پارسایی پیشه کنید و با کارهای شایسته تان بر عمرتان پیشی گیرید و از مردمانی باشید که صیحه مرگ به آنها زده شده و بیدار شده اند.

(خطبه ۶۴ ص ۹۵- دکتر صبحی صالح).

تقاضای مجرمین در قیامت است که آرزو می کنند با نگاهی از سوی مؤمنین به آنها نور و نعمتی برسد.

ازهری برای اقتباس دانش که یاری رساننده عقل است می گوید:

«لا تقتبس العلم الّا المرء اعان باللّب علی قبسه» یعنی علم را اقتباس نمیکند مگر مردی که با اقتباس علم، عقل و خرد خویش را یاری کرده است.

ابن اعرابی می گوید: القبابوس: مردی زیبا روی و نیکومنظر. ابو قابوس- هم کنیه نعمان بن منذر است و ابو قبیس کوهی است معروف در مکه.

(تهذیب اللغه ۸/ ۴۱۹).

القبیس: نرینه ای که به سرعت لقاح می کند تشبیهی است به فروزش آتش و سرعت آن.

(قبص) [قبص]

گرفتن چیزی با سر انگشتان و دریافت آن (۱)، می گویند:

له القبص و القبیصه: که به چیز کم نیز تعبیر شده است.

آیه: فَقَبَضْتُ قَبْضَةً (۹۶/ طه) بصورت (فقبصت قبصه) نیز خوانده شد، یعنی مشتی برداشتم.

القبوص: اسبی که در دویدنش زمین را مسّ نمی کند و دست بر زمین نمی کشد مگر باسم خود و این معنی استعاره است مثل استعاره- قبص- در دویدن.

(قبض) [قبض]

القبض: گرفتن چیزی با کف و انگشتان، مثل گرفتن شمشیر و غیر آن (با تمام دست).

در آیه: فَقَبَضْتُ قَبْضَةً (۹۶/ طه).

پس- قبض الید علی الشی ء: همان جمع کردن و بستن دست است بعد از

شیخ طریحی می گوید: با دست آتش آوردن یعنی شعله ای که بر سر چوبی است، (مجمع البحرین ۴/ ۹۴).

ابو عبید از ابو عمرو نقل می کند که- قبص: سبکی و سر خوشی و قبص:

اجتماع انبوه مورچگان یا ریگ و شن. ابن سکیت می گوید. القبص و القبص:

درد کبد از زیاد خوردن خرما و آب که ابن فارس معنی اخیر را معنی جنبی واژه میداند، (مقاییس ۵/ ۵۹ و تهذیب اللغه ۸/ ۴۸۵).

گرفتن آن چیز.

قبضها عن الشی ء: بستن دست قبل از گرفتن چیزی است، که همان امساک و خودداری از گرفتن آن است.

و نیز- قبض- در مورد خودداری دست از بخشش هم بکار میرود، در آیه گفت:

يَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ (۶۷/ توبه) یعنی از انفاق و بخشش امتناع میورزند و خودداری می کنند (۱) واژه- قبض- برای حاصل کردن و بدست آوردن چیزی بطور استعاره بکار میرود و هر چند که در حصول آن چیز دست بکار نرود و کف دستها بکار نیایند، مثل اینکه می گوید:

قسمتی از آیات مربوط به زنان و مردان منافق است می گوید، اینان یکدیگر را به زشتی امر می کنند و از خوبیها یکدیگر را باز میدارند دستان خویش از بخشش و انفاق می بندند و خودداری می کنند، خدای را فراموش کرده اند و خدا هم ایشان را، براستی که اینان همان فاسقینند و خداوند آنها را با کفار به آتش دوزخ وعده داده است در آنجا همیشگی اند و برای آنها کافی است وَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَ لَهُمْ عَذابٌ مُقِيمٌ- ۶۸/ توبه) قبل از ایشان همانند آنها بلکه قویتر از آنها در تاریخ بوده اند که از نظر اموال و اولاد بیشتر و بهره مندی آنها از دنیا نیز بصورت خلاف افزون تر، چنانکه اینان که در مسائل شرعی خوض و غور میکنند، کارهاشان در دنیا و آخرت از بین رفته است و همینها خاسرین هستند (آیات ۶۷- ۶۹/ توبه)، در مورد سخاوت و بخشش مولوی می گوید:

این سخا شاخی است از سرو بهشت وای او کرکف چنین شاخی به هشت

ترک شهوت ها و لذت ها سخاست هر که در شهوت فرو شد برنخاست

محسنان مردند و احسانها بماند ای خنک آنرا که این مرکب براند

قبضت الدّار من فلان: خانه را از فلانی گرفتم، یعنی تصرفش کردم و مالکش شدم.

خدای تعالی گفت: وَ الْأَرْضُ جَمِیعاً قَبْضَتُهُ یَوْمَ الْقِیامَهِ (۶۷/ زمر) یعنی زمین در قیامت در حوزه اقتدار اوست و برای احدی مالکیتی در آن نیست.

و آیه: ثُمَّ قَبَضْناهُ إِلَیْنا قَبْضاً یَسِیراً (۴۶/ فرقان) که اشاره به زوال تدریجی سایه خورشید است.

واژه- قبض- برای دویدن نیز استعاره میشود به تصور اینکه کسی که میدود فاصله هائی از زمین را با گامهایش می گیرد.

در آیه گفت: (یَقْبِضُ) وَ یَبْصُطُ (۲۴۵/ بقره) یعنی:

۱- گاهی سلب می کند و می گیرد و زمانی می بخشد.

۲- یا اینکه گاهی جمع می کند، و زمانی میگستراند.

۴- یا میمیراند و یا زنده می کند، مثل:

قبضه اللَّه: خدای مرگش داد، و از واژه قبض گاهی به مرگ کنایه میشود، و بر این اساس پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله فرمود: «ما من آدمی الّا و قلبه بین اصبعین من اصابع الرّحمن».

یعنی خداوند بر دگرگون کردن شریف ترین جزء از آدمی توانا و قادر است چه رسد به سایر اعضاء (۱).

راعی قبضه: شتربانی که شترانش را جمع می کند.

هیچ آدمی و انسانی نیست مگر اینکه دل و قلب و جانش در میان دو انگشتان خدای رحمن است یعنی در میان امر و نهی خدا که واژه اصبع و ید و عین در باره خدای بصورت استعاره بکار میرود یعنی قدرت و اراده او زیرا که خداوند- مقلّب القلوب و الابصار و محوّل الحول و الاحوال- است.

انقباض: جمع شدن اطراف هر چیزی است که در عدم گستردگی بکار میرود (۱).

(قَبل) [قَبل]

این واژه در تقدم و پیشداشتی که متصل یا منفصل از حال باشد بکار میرود نقطه مقابلش- بعد- است و گفته شده (قبل) و (بعد) در پیشداشت و تقدم چیزی که به حال متصل باشد بکار میرود که در آن صورت نقطه مقابلش- دبر و دبر-

---

انقبض القوم- وقتی است که گروهی با سرعت حرکت کنند. قابض:

راننده سریع، از این جهت آنرا- سائق یعنی راننده، گفته اند که ستورانش را جمع می کند و می راند. ابو عمرو می گوید: قبض یعنی سرعت گرفتن و سرعت داشتن، (تهذیب اللغه ۸/ ۳۵۰).

در حدیث آمده است که: «الانقباض عن الناس مکسبه للعداوه» یعنی کسی که نخست با مردم آمیزش کند و سپس خودداری نماید و دوری از معاشرت آنها بدون علت و سبب باشد تحقیقا دشمنی آنها را کسب کرده است.

(مجمع البحرین ۴/ ۲۲۵) پیامبر فرمود: «فاطمه بضعه منّی یقبضنی ما قبضها» ای اکره ما تکرهه- یعنی فاطمه علیها السّلام پاره ای و جزئی از تن من است آنچه او را ناخشنود نماید مرا ناخشنود ساخته است و از آنچه که او را دلشاد و آسوده خاطر دارد مرا دلشاد داشته است (النهایه ۵/ ۶ ابن اثیر- لسان العرب ۷/ ۲۱۳ ابن منظور) در مآخذ دیگر این حدیث چنین است، «فاطمه بضعه منی فمن اغضبها اغضبنی»- (صحیح بخاری در باب فضایل صحابه ۱۲/ ۱۶/ ۲۹ نکاح ۹ و ۹۳ و ۹۴- صحیح ترمذی ۶- ابن ماجه ۵۶ در باب نکاح (المعجم المفهرس لألفاظ الحدیث النبوی عن الکتب السنه ج ۱ ص ۱۸۸ و ابو داود ص ۱۲).

است، این اصل معنی واژه است هر چند که معانی بیشتری در هر کدام از آنها بکار میرود پس (قبل) در وجوهی مختلف استعمال دارد.

اول- در مکان بر حسب اضافه شدن به کلمه ای دیگر، پس کسی که از اصفهان خارج میشود و به سوی مکّه میرود می گوید: بغداد قبل از کوفه است و کسی که از مکه خارج میشود و به سوی اصفهان می آید کوفه برای او قبل از بغداد است.

دوم- در مورد زمان مثل اینکه می گویند زمان عبد الملک قبل از منصور دوانیقی است در آیه: فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِياءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ (۹۱/ بقره) (به یهودیان بگو چرا پیامبران گذشته را می کشتید).

سوم- در منزلت و موقعیت، مثلا، موقعیت حکومتی عبد الملک قبل از حجاج است.

چهارم: در ترتیب و آموختن فن و صنعت یا علم، مثل: آموختن شکل حروف قبل از خط نوشتن و نگارش، در آیات: ما آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ (۶/ انبیاء) قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَ قَبْلَ غُرُوبِها (۱۳۰ طه).

قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقامِكَ (۳۹/ نمل).

أُوتُوا الْكِتابَ مِنْ قَبْلُ (۱۶/ حدید).

که در تمام آیات اخیر واژه (قبل) اشاره به تقدم زمانی است:

قبل و دبر- به طور کنایه به دو عورت پیش و پس گفته میشود [سوأتین].

(اقبال:) توجه نمودن و پیش آمدن است مثل استقبال، در آیات:

فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ (۵۰/ صافات).

وَ أَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ (۷۱/ یوسف).

فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ (۳۹/ ذاریات).

قابل: کسی است که دلو را از چاه پیش می آورد و آنرا می گیرد.

قابله: زنی است که نوزاد را هنگام زائیدن مادر پیش می آورد.

قبلت عذره و توبته و غیره: عذر و توبه اش را پذیرفتم.

(تَقَبَلْتُه:) به عهده گرفتم، در آیات:

وَ لا یُقْبَلُ مِنْها عَدْلٌ (۱۲۳/ بقره).

وَ قابِلِ التَّوْبِ (۳/ غافر).

هُوَ الَّذِی یَقْبَلُ التَّوْبَهَ (۲۵/ شوری).

إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللَّهُ (۲۷/ مائده).

(تقبل:) قبول کردن چیزی است بر وجه ثواب مثل قبول هدیه و مانند آن.

در آیه: أُولئِکَ الَّذِینَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ ما عَمِلُوا (۱۶/ احقاف) (۱).

و آیه: إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِینَ (۲۷/ مائده) هشداری است بر اینکه هر عبادتی مقبول نیست بلکه در صورتی مقبول میشود که بر وجه مخصوصی باشد [از دلی و خاطری و اندیشه ای بر اساس پرهیزکاری باشد.]

در آیه: فَتَقَبَّلْ مِنِّی (۳۵/ آل عمران) به اعتبار معنی کفالت است.

قباله: ضمانت و کفالت، زیرا تکفل کردن، استوارترین و موکدترین

این آیه بعد از نشانه های بهشتیان در دنیاست که می گوید: کسانی که نام خدا می برند و در راه او استقامت می ورزند بیم و حزنی بر آنها نیست و جزای کردارشان خلود در بهشت است، انسان را به پدر و مادرش سفارش کردیم و چنین انسانهایی همواره سپاسگزار نعمت خداوندند و دعا می کنند که بکار شایسته ای که خشنودی تو در او است موفق گردیم و در خاندانم شایستگی قرار ده که من بازگشت کننده به سوی تو هستم، و از مسلمین اینچنین کسانند که خداوند کارهای نیکشان را می پذیرد و از زشتی شان در می گذرد و در گروه بهشتیانند و وعده صدق خداوند به آنها می رسد.

پذیرش است.

پیمان نوشته شده هم- قباله- نامیده شده، در مورد آیه ای که گفت:

فَتَقَبَّلَها (۳۷/ آل عمران) معنایش- قبلها- است یعنی آنرا پذیرفت، و یا متکفل آن شد.

خدای تعالی می گوید: مرا در حقیقت به کفالتی بزرگتر متکفّل نمودی.

گفته شده آیه: فَتَقَبَّلَها رَبُّها بِقَبُولٍ (۳۷ آل عمران) در این آیه بجای بقبول- بتقبّل- نگفت بخاطر جمع نمودن میان دو امر زیر:

۱- تقبل: درجه ای و مرتبه ای کامل در مفهوم قبول.

۲- قبول و پذیرشی که اقتضای خشنودی و پاداش دادن دارد.

گفته شده- قبول- در آیه اخیر از عبارتی است که می گویند:

فلان علیه قبول: در وقتی که هر کسی او را ببیند دوستش دارد.

و آیه: کُلَّ شَیْ ءٍ (قُبُلًا) (۱۱۱/ انعام) گفته شده- قبل- جمع- قابل- است یعنی در برابر حواسشان قرار دهد، مجاهد هم گفته به معنی گروه گروه است.

قبلا- در آیه اخیر یعنی گروه گروه، که در این صورت جمع (قبیل) است و همچنین آیه:

أَوْ یَأْتِیَهُمُ الْعَذابُ قُبُلًا (۵۵/ کهف) کسی که آنرا- قبلا- با فتحه حروف (ق) و (ب) خوانده است معینش اینستکه عذاب بطور عینی و آشکار به آنها میرسد.

(قبیل-) جمع قبیله است یعنی جماعت و گروه گرد آمده ای که بعضی بر بعض دیگر روی می آورند و پذیرای هم هستند، در آیات.

وَ جَعَلْناکُمْ شُعُوباً وَ قَبائِلَ (۱۳/ حجرات).

وَ الْمَلائِکَهِ قَبِیلًا (۹۲ اسراء).

در معنی جماعت و گروه، و گفته شده- قبیلا- در آیه اخیر یعنی- کفیلا- و این معنی از عبارتی است که می گویند:

قبلت فلانا و تقبّلت به: او را کفالت و ضمانت کردم.

مقابله: معاینه و دیدن.

فلان لا یعرف قبیلا من دبیر: آنچه را که زن ریسنده در موقع از بافتن رشته ها پس و پیش می آورد پس:

مقابله و (تقابل:) رو برو شدن بعضی با بعض دیگر یا جسما و یا با عنایت و محبت و احترام و بزرگداشت، چنانکه گفت:

مُتَّكِئِينَ عَلَيْها مُتَقابِلِينَ (۶// واقعه).

إِخْواناً عَلى سُرُرٍ مُتَقابِلِينَ (۴۷/ حجر).

ولی قبل فلان کذا: چیزی از من نزد او هست در حضورش است.

وَ جاءَ فِرْعَوْنُ وَ مَنْ قَبْلَهُ (۱۷/ هود) (۱).

فَما لِ الَّذِينَ كَفَرُوا قِبَلَكَ مُهْطِعِينَ (۳۶/ معارج) (۲).

واژه- (قِبَل-) بطور استعاره برای قوت و قدرت بر مقابله یا پاداش دادن بکار میرود، می گویند:

لا قبل لی بکذا: نمی توانم و در قدرتم نیست که با او مقابله کنم، در آیه:

فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لا قِبَلَ لَهُمْ بِها: (۳۷/ نمل) یعنی سپاهیانی بر ایشان می آوریم که توانائی دفاع و مقابله کردن با آنرا ندارند.

(قِبْله:) در اصل اسمی است برای حالتی که به آن حالت روی می آورند مثل- جلسه و قعده [حالت نشستن] و در سخن معمولی و متعارف- قبله- بصورت اسم

فرعون و هر که در حضورش بودند آمدند.

کفار در حضورت فروتن و خاموش نیستند و تواضع ندارند.

برای مکانی است که در موقع نماز به آن توجه میشود و روی می آورند، مثل آیه:

فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضاها (۴۴/ بقره) (۱).

قبول: باد صبحگاهی است، علت نامگزاریش برای این است که به سوی قبله می وزد.

قبیله الرأس: محل پیوند استخوان سر.

شاه مقابله: گوسفندی که از ناحیه گوش، گوشش چاک خورده و بریده شده است.

قبال النّعل: بند کفش، [قبال البعیر: افسار و دهانه شتر.]

قابلتها: برای آن بندی قرار دادم.

القبل: عاج فیل.

قبله: مهره ای که ساحران می پندارند انسانی را به سوی دیگری متمایل می کند.

و از این تعبیر- معنی بوسیدن است، جمعش- قبل- فعل آن- قبّلته، تقبیلا- است یعنی بوسیدمش (۲)

ترا به سوی قبله ای که از آن خشنود خواهی بود برمی گردانیم و عهده دار آن می کنیم.

ابو زید انصاری مصدر رو برو شدن یا مواجهه را یا شش واژه ذکر می کند می گوید:

لقیت فلانا (قبلا، مقابله، قبلا، قبلا، قبلّیا، قبیلا) که همه در یک معنی است و آن چهره به چهره رو برو شدن است، (النوادر فی اللغه ۵۶۹).

رجل مقابل و مدابر: وقتی است که کسی از جهت پدر و مادر بزرگوار و اصیل باشد، (تهذیب اللغه ۹/ ۱۶۸).

اما- قباله- با فتحه (ق) سند مکتوبی است که انسان ملتزم به عمل یا دین

(قتر) [قتر]

القتر: کم کردن هزینه و نفقه است [تنگ نظری در معیشت و خرج زندگی] نقطه مقابل اسراف است که هر دو صفت یعنی (قتر) و (اسراف) ناپسند و مذموم است.

در آیه: وَ الَّذِینَ إِذا أَنْفَقُوا لَمْ یُسْرِفُوا وَ لَمْ یَقْتُرُوا وَ کانَ بَیْنَ ذلِکَ قَواماً (۶۷/ فرقان) (۱).

رجل قتور و مقتر: مردیکه در خرج کردن سخت گیر است.

در آیه: وَ کانَ الْإِنْسانُ قَتُوراً (۱۰۰/ اسراء) تنبیه و آگاهی به چیزی است که در انسان از بخل سرشته شده است مثل آیه: وَ أُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ (۱۲۸/ نساء) (۲).

قترت الشّی ء و اقترته و قتّرته: آن را کم نمودم:

و قرض تعهدش در محتوای آن قباله است پس نوشته ای که در آن چنان التزامی در باره عمل یا وام و غیر از آن نوشته میشود- قباله- با فتحه (ق) است.

(المصباح المنیر ۲/ ۱۶۶)

این آیه یکی از نشانه های (عباد الرحمن) است که درجه ای برتر از بنی آدم دارند و یکی از صفاتشان ایجاد جامعه ای معتدل بر پایه ارزش استواری است که از افراط و تفریط بدورند و چنان جامعه ای با چنان بندگانی پیشوای پرهیزکاران هستند که می گویند:

(وَ اجْعَلْنا لِلْمُتَّقِینَ إِماماً)- ۷۴/ فرقان) و پاداششان در پایداری و استقامت دریافت درود و سلام از خداست که در بهشت جاودانه استقرار دارند.

(اولئک علیهم صلوات من ربّهم و رحمه)

قسمتی از آیه ای است در باره اختلاف دو همسر و آگاه نمودن آنها بر امری

(مُقْتِر:) فقیر، در آیه: وَ عَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ (۲۳۶/ بقره) (۱).

اصل این معنی از- قتار و قتر- یعنی دودی است که از گوشت سرخ شده و یا سوختن چوب و مانند آنها برمی خیزد، گویی که- مقتر و مقتّر- از هر چیز دود آنرا دریافت می کند که کنایه از بی بهره بودن است.

و آیه: تَرْهَقُها (قَتَرَةٌ) (۳۱/ عبس) مثل غَبَرَةٌ (۴۰/ عبس) یعنی چهره اش را دود و گرد و غبار فرا می گیرد و می پوشاند، گرد و غبار هم شبیه دود است.

(قُتْرَه:) پناهگاه و کمینگاه [که بیشتر در زمین حفر میشود] شکارچی بوی بدن خود را که از تن اوست در آنجا مخفی می دارد تا شکار بر ضد او عمل نکند و می کوشد او را از دید شکار پنهان دارد.

طبیعی و نهادی بشر که با توجه به آن اصل خود را با اراده ای و فرمانی که از حق می پذیرند به یکدیگر سخت نگیرند، می گوید: هر گاه زنی از روی گردانی یا دور شدن شوهرش از خویش بیم دارد باکی نیست بر آنها که در میان خود صلح کنند زیرا صلح خیر است چون در طبیعت آدمی تنگ نظری و خست هست لذا می گوید:

إِنْ تُحْسِنُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كانَ بِما تَعْمَلُونَ خَبِيراً- ۱۲۸ نساء) هر گاه با علم به آن حالت نیکوئی و پرهیزکاری پیشه کنید خداوند به آنچه می کنید کاملا آگاه است و چون هرگز نمی توانید بین دو همسر و یا همسرانی بیشتر عدالت کنید هر چند که بخواهید و حریص به آن هم باشید پس جور و ستم بر آنها مکنید که آنها را بلا تکلیف بگذارید اگر صلح و پرهیزکاری کنید خداوند آمرزنده و رحیم است و اگر از هم جدا شوند خدای همه آنها را از گشایش و رحمت خویش بی نیاز می کند و خداوند وسعت دهنده و حکیم است.

هر گاه زنی را قبل از نزدیکی و تعیین مهریه طلاق دادید گناهی بر شما نیست ولی از بهره ای نیکو که شایسته و شأن نیکوکاران است، توانگر بقدر توان خویش و فقیر هم به اندازه قدرت خویش آن زن را بهره مند سازند.

رجل قاتر: مردی ضعیف و لاغر اندام گویی که از لاغری و ضعف چون دودی است که از نظر سبک وزنی به هوا میرود و همچون عبارت- هوهباء:- است یعنی او از سبکی در هوا پراکنده است.

ابن قتره: ماری کوچک و لاغر اندام.

قتیر: نوک میخهای زره.

(قتل) [قتل]

اصل قتل زایل کردن روح از جسد است مثل مرگ و موت، ولی بکار بردن واژه- قتل- به اعتبار کاری است که قاتل انجام میدهد و اگر به اعتبار فوت شدن حیات و زندگی باشد موت بکار میرود.

أَ فَإِنْ ماتَ أَوْ قُتِلَ (۱۴۴/ آل عمران) (۱).

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَ لكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ (۱۷/ انفال).

قسمتی از آیه ای است در باره وفات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که معنای درست و صحیح عملی انقلاب از آن فهمیده میشود زیرا در اثر بعثت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله جامعه مسلمین:

۱- از جهل به علم.

۲- از کفر و شرک به ایمان و توحید.

۳- از ظلم و ستم به قسط و عدل.

۴- از فساد به صلاح و شایستگی.

۵- و از نادرستی و ناتندرستی به سلامتی و تندرستی فردی و اجتماعی رسیده بودند و خداوند می فرماید آیا اگر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله وفات کرد شما از این اصول متعالی می توانید بازگردید که هر کس چنان کند زیانی به خدای نمیرساند جز بازگشت به جاهلیت و سقوط در همان حالات منحط گذشته اما نیکوکاران و شکرگزاران پاداششان را خدای میدهد.

قُتِلَ الْإِنْسانُ (۱۷/ عبس).

گفته شده واژه قتل در آیه: قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ (۱۰ ذاریات) بصورت فعل مجهول درخواستی است از خدا علیه آنها و قتل از سوی خدای تعالی ایجاد آنست [نه انجام آن]:

و در آیه: فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ (۵۴/ بقره) گفته اند معنایش اینستکه بایستی بعضی از شما بعض دیگر را به قتل برساند.

و نیز گفته شده مقصود از قتل نفس که در آیه اخیر آمده، میراندن شهوات است و از این معنی به صورت مبالغه عبارت:

قتلت الخمر بالماء- استعاره شده است در وقتی که خمر را با آب زیاد درآمیزی و مخلوط کرده باشی تا از خمر بودن خارج شود.

قتلت فلانا و قتّلته: وقتی استکه او را خوار کنی، شاعر گفت:

كانّ عينىّ فى غربى مقتّله (۱).

(قتلت كذا علماً:) از نظر علمی آنرا دانستم. (قتلت الشی ء قتلا: عرفته- آنرا شناختم و دانستم- مصاح المنير).

در آیه: وَ ما قَتَلُوهُ يَقِيناً (۱۵۷/ نساء) یعنی مصلوب شدن حضرت مسیح را بطور قطع و یقین ندانستند.

(مقاتله:) محاربه و جدال به قصد کشتن و قتل، در آیات:

وَ قاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ (۱۹۳/ بقره).

شعر از زهیر بن ابی سلمی است تمام بیت چنین است:

كانّ عينىّ فى غربى مقتّله من النواضح تسقى جنّه سحقا

گویی که چشمانم دو دلوی است که به وسیله شتر آبکش پر میشود و درختان بلند را سیراب می کند، دیدگان من هم از خواری با ریزش اشک چنان است.

وَ لَئِنْ قُوتِلُوا (۱۲۳/ حشر).

قاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ (۱۲۳/ توبه).

وَ مَنْ يُقاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ (۸۴/ نساء) (۱).

گفته شده- قتل- یعنی دشمن و هماورد و هم نبرد، و اصلش مقاتل است.

در آیه: قاتَلَهُمُ اللَّهُ (۳۰/ توبه) گفته اند معنی آن- لعنهم اللّه- است و یا- قتلهم، و صحیح آن اینستکه از باب مفاعله است و به این معنی است که آنها یعنی (منافقین) طوری هستند که محاربه و جدال با خدای را مکلّف شده اند زیرا کسی که با خدا مقاتله می کند مقتول یا ملعون است و کسی که با حق می ستیزد در واقع مغلوب است زیرا همواره سپاهیان خداوند غالب و پیروزند:

چنانکه فرمود: إِنَّ جُنْدَنا لَهُمُ الْغالِبُونَ

(۱۷۳/ صافات) (۲).

در آیه: وَ لا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ مِنْ إِمْلاقٍ (۱۵۱/ انعام).

گفته شده این آیه نهی از زنده بگور کردن دختران. (موئودات) است.

بعضی از علماء گفته اند بلکه نهی از تضییع و از بین بردن بذر یعنی نطفه با عزلت گزینی و باز داشتن از وسیله ازدواج است. و یا قرار دادن بذر نسل در غیر موضع آن.

و نیز گفته شده آیه اخیر نهی از کار کردن اولاد (در حال کودکی و صغر سن) او است، در صورتی که او را از علم بازدارد و یا او را از خواستن و پیگیری چیزی که حیات ابدی در آن هست مانع شود زیرا جاهلان و غافلان یا بی خبران

کسی که در راه خدای پیکار می کند و کشته میشود یا پیروز، او را پاداشی بزرگ خواهیم داد، و قبل از این آیه صفت دیگر چنان کسان را اینطور شرح میدهد، می گوید کسانی هستند که زندگی دنیا را بخاطر آخرت از دست میدهد.

براستی که سربازان خدای همواره غالب و پیروزند، و خداستیزان مغلوب و زبون.

از آخرت در حکم مردگانند مگر نمی بینی که چنان کسان را خداوند با آیه:

أَمْواتٌ غَيْرُ أَحْياءٍ (۲۱/ نحل) وصف کرده است و بر این اساس گفت: وَ لا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ (۲۹/ نساء) آیا نمی بینی که در این باره گفت: هر که به باطل تجارت کند خود را بآتش افکنده وَ مَنْ يَفْعَلْ ذلِكَ (۳۰/ نساء) (۱) (یعنی ستم کند).

در آیه: لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ وَ مَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً فَجَزاءٌ مِثْلُ ما قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ (۹۵/ مائده).

در این آیه لفظ قتل را غیر از ذبح و کشتن شرعی حیوان یاد کرده است زیرا قتل اعم از آن الفاظ است تا هشداری و آگاهی بر این باشد که فوت روح یا کشتن بهر صورت که باشد (در مسجد الحرام و در حالت احرام) ممنوع است.

می گویند: اقتلت فلانا: او را در معرض کشتن قرار دادم.

اقتتله العشق و الجن: عشق و پری یا جن او را به هلاکت رساند که فقط در این دو مورد بکار میرود و در غیر آنها گفته نمی شود.

(اقْتِتال)- مثل- مقاتله است، در آیه: مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا (۹/ حجرات) (۲).

دو عبارت اخیر از دو آیه پیوسته است که اشاره به دشمنی و ستم اقتصادی دارد که هر گاه یک جامعه وضع اقتصادیشان و در حقیقت خوراکشان بر باطل باشد خود را کشته اند و هر کس از روی دشمنی و ستم چنان کند در حقیقت خود را به آتش رسانده است و مردگانی بصورت زندگانند.

ابن اثیر در حدیثی که از زبان مالک بن نویره ست و بدست خالد بن ولید مظلومانه کشته شد و خشم صحابه را برانگیخت مینویسد:

و فی حدیث خالد «ان مالک بن نویره قال لامراته یوم قتله خالد: اقتلتنی» ای عرضتنی للقتل بوجوب الدفاع عنک و المحاماه علیک، و کانت جمیله و تزوجها خالد بعد.» یعنی مالک که مسلمانی و سرپرست قبیله ای مسلمان بود به همسر خویش

(قحم) [قحم]

اقتحام: افتادن و واقع شدن در میان ورطه ای هولناک.

در روزی که بـدست خالـد بن ولید مظلومانه کشـته شد گفت وجود تو مرا به کشـته شدن برخورد داد زیرا دفاع از تو واجب و حمایت تو بر عهده من است.!

همسرش زیبا بود و خالد پس از کشتن شوهرش او را بهمسری خویش گرفت.

از این حدیث بخوبی انگیزه قتل مالک بدست خالد کاملا روشن میشود.

و ابن عبـد ربه در کتاب با ارزش- عقد الفرید- چند مورد به این امر اشاره کرده و نارضایتی ها را هم از این قتل و کشـتار بیان کرده.

در مرثیه ای که برادرش متمم بن نویره سروده میگوید.

لعمری و ما دهری بتابین هالک و لا جزع ممّا المّ فاوجعا

فان تکن الایّام فرّقن بیننا فقد بان محمودا أخی حین ودّعا

فلمّا تفرقنا کانّی و مالکا لطول اجتماع لم تبت لیله معا

سقی اللّه ارضا حلها قبر مالک ذهاب الفؤادی المد جنّات فامرعا

این مرثیه بیست بیت است که بگفته صاحب عقـد الفریـد از نظر محتوی امّ المراثی- است میگویـد- سوگنـد به جان خودم این شعر برای مرده و میتی که برایش بی تابی کنم نیست بلکه در مدح اوست.

اگر روزگاران میان من و او جدائی افکند، او بحقیقت زمانی که ما را وداع کرد محمود و شایسته و پسندیده بود.

همین که من و مالک جـدا شـدیم شب بر من آنقدر طولانی شد که گوئی روزی در پی ندارد خداوند زمینی و آرامگاهی که مالک را در بر گرفته است با باران های رحمت و پی درپی سیراب کند، (النهایه ۴/ ۱۵ ابن اثیر- عقد الفرید ۱/ ۱۲۰ و ۲/ ۱۱۴ و ۳/ ۲۶۳ ابن عبد ربه اندلسی).

گفت: فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَهَ (۱۱/ بلد).

هذا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ (۵۹/ ص).

قحم الفرس فارسه: آن اسب سوارکار دلیر خود را به چیزی که از آن می ترسید به روی درانداخت.

قحم فلان نفسه فی کذا: خود را بدون اندیشه و فکر در آن سختی انداخت.

مقاحیم: زنهایی که در کاری سخت واقع می شوند.

شاعر گفت:

مقاحیم فی الامر الّذی یتجنّب که- یتهیّب- نیز روایات شده، یعنی گرفتارانی هستند در کاری که از آن اجتناب می شد.

(قدد) [قدد]

القد: بریدن چیزی از درازا و طول.

در آیات: إِنْ کانَ قَمِیصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ (۲۶/ یوسف).

وَ إِنْ کانَ قَمِیصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ (۲۷/ یوسف). دریده شدن پیراهن از جلو و عقب.

قدّ: بریده شده و مقدود و از این معنی به بلندا و قامت انسان نیز- قدّ- گفته شده همانطور که به بریدن آن و تقطیع آن (قدّ) می گویی.

قدّدت اللّحم: گوشت را بریدم.

قدید: گوشت بریده شده.

(قِدَدْ:) راهها، در آیه: گفت طَرائِقَ قِدَداً (۱۱/ جن) مفردش- قدّه- است و نیز.

قدّه: گروهی از مردم، بنابر این- قدّه- مثل قطعه است.

اقتدّ الامر: تدبیر و چاره آن نمود، مثل اینکه میگوئی:

فصله و صرمه: کار را فیصله داد و برید و قطع کرد.

(قـد-) حرفی است مخصوص به فعل، علمای نحو می گوینـد: قد- بر سـر فعل برای وقوع آن فعل است و حقیقت آن اینسـتکه وقتی- قد- بر سر فعل ماضی بیاید بر سر هر فعل تجدید کننده فعل یعنی مضارع نیز داخل میشود.

مثل آیات: قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَیْنا (۹۰/ یوسف).

قَدْ کانَ لَکُمْ آیَهٌ فِی فِئَتَیْنِ (۱۳/ آل عمران).

قَدْ سَمِعَ اللَّهُ (۱/ مجادله).

لَقَدْ رَضِیَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِینَ (۱۸/ فتح).

لَقَدْ تابَ اللَّهُ عَلَی النَّبِیِّ (۱۱۷/ توبه) و غیر از اینها آیات دیگر.

چنانکه گفتم، صحیح نیست که (قد) در باره اوصاف ذاتی خدای تعالی بکار رود پس غلط است که گفته شود.

قد کان اللّه علیما حکیما- [که در باره صفات خدا بکار رود] و اما آیه:

عَلِمَ أَنْ سَیَکُونُ مِنْکُمْ مَرْضی (۲۰/ مزمل) در معنی بیماری و مرضی است که مبتلا شده اند و خداوند دانسته است.

چنانکه در حالت منفی آن می گویی- ما علم اللّه زیدا یخرج- که برای خروج زید بکار رفته است.

تقدیر آن معنی و همچنین تقدیر آیه اخیر این اسـتکه آنچه را که خدای دانسـته است همان استکه تحقیقا بیمار شدند و عبارت دوم یعنی دانسته خدای آن است که زید خارج نمیشود.

و هر گاه- قد- بر سر فعل مضارع درآید در واقع برای کاری و فعلی

در آینده است یعنی آن فعل پی در پی انجام میشود که هر حالتی در آن غیر از حالت دیگر است، مثل آیه:

قَدْ یَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِینَ یَتَسَلَّلُونَ مِنْکُمْ لِواذاً (۶۳/ نور) یعنی خداوند حال کسانی را از شما که احیانا از جنگ می گریزند و از حکمش سرمی پیچند و رخ پنهان میدارند میداند (۱).

قد- و- قط- اسم فعل هائی هستند در معنی حسب یعنی بسنده و کافی.

می گویند: قدنی کذا و قطنی کذا: [آن چیز مرا بس است و کافی] که- قدی- نیز حکایت شده.

قد- پنج معنی دارد:

۱- در معنی وقوع فعل یا (توقع) که نقیض (ما) نافیه است. قد یخرج زید دلالت دارد بر اینکه خارج شدن زید مورد انتظار و واقع شدنی است اما در ماضی معنی انتظار از آن فهمیده نمیشود زیرا فعل ماضی واقع شده است، خدای تعالی گوید: (قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ- ۲/ مؤمنون):

زیرا مؤمنین انتظار داشتند که حال خویش را در پیشگاه خدا دانسته باشند.

۲- در معنی نزدیکی (تقریب مثل آیه: قَدْ فَصَّلَ لَکُمْ ما حَرَّمَ عَلَیْکُمْ- ۱۱۹- انعام) که معنی فعل را به زمان حال داخل و نزدیک می کند.

۳- در معنی اندک بودن و کمی (تقلیل)، مثل آیه: قَدْ یَعْلَمُ ما أَنْتُمْ عَلَیْهِ- ۶۴/ نور) یعنی ایشان کم از حال شما میدانند.

۴- در معنی تکثیر و زیادی، مثل آیه: قَدْ نَری تَقَلُّبَ وَجْهِکَ فِی السَّماءِ- ۱۴۴ بقره) خداوند توجه تو را در آسمان به افزونی میداند و می بیند.

۵- برای تحقق، در آیه: قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَیَحْزُنُکَ- ۳۳/ انعام) محققا خداوند می داند که ترا محزون می کند (البرهان فی علوم القرآن/ رزکشی ۴/ ۳۰۵).

فرّاء- عبارت- قد زیدا را هم گفته است او اینرا با عبارتی که از اعراب شنیده است یعنی قدنی و قدک- قیاس کرده است صحیح آن اینستکه- قد- با اسم ظاهر بکار نمیرود بلکه از اعراب و علماء بصورت مضمر حکایت شده است (۱).

(قدر) [قدر]

القدره (توانایی و نیرو): هر گاه انسانی با این واژه وصف شود در آن صورت- قدره- اسمی است برای شکلی و هیئتی از او که می تواند چیزی از کاری را انجام دهد. و هر گاه خدای تعالی با واژه- قدره- وصف شود در آن صورت نفی عجز از او شده است و محال است که معنا غیر از خدای، دیگری با واژه قدرت مطلقه وصف شود هر چند که لفظا بر او اطلاق گردد بلکه حق این است که گفته شود:

قادر علی کذا- وقتی که گفته میشود- هو قادر- بر روش مقید نمودن اوست و از این روی هیچ احدی غیر از خدای با واژه قدره از وجهی توصیف نمیشود مگر اینکه از جهت دیگر با عجز وصف شود و خدای تعالی کسی است که از هر جهت عجز و ناتوانی از او منتفی است.

(قدیر-) فاعلی است برای انجام آنچه که می خواهد به اندازه اقتضای حکمت انجام دهد که انجام آن فعل یا اعمال آن قدرت نه افزون شونده بر قدرت اوست و نه کم کننده از قدرت او لذا صحیح نیست که واژه قدیر، غیر از خدای دیگری با آن توصیف شود، مثل آیه:

قدنی و قدک- با ضمیر همراه است و صحیح است اما- قد زیدا- که با اسم همراه شده غلط است.

يَخْلُقُ اللَّهُ ما يَشاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ (۴۵/ نور).

(مقتدر-) هم در معنی نزدیک به واژه- قدیر- است مانند آیه:

عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ (۵۵/ قمر).

ولی تحقیقا با این واژه بشر هم توصیف شده است و هر گاه در باره خدای تعالی بکار رود در معنی- قدیر- است و وقتی- مقتدر- در بشر بکار رود معنی آن بدست آورنده و متکلّف قدرت است می گویند:

قدرت علی کذا قدره: با توانایی بر انجام آن کار قادر شدم، در آیه:

لا يَقْدِرُونَ عَلى شَيْ ءٍ مِمَّا كَسَبُوا (۲۶۴/ بقره).

(قدر و تقدیر-) بیان کردن کمیت چیزی است مثل:

قدرته و قدّرته: وزن آنرا معین کردم. (که در هر دو صورت صحیح است) قدّره: با تشدید حرف (د) قدرت بخشیدن است می گویند:

قدّرنی اللّه علی کذا- و قوّانی علیه: خداوند بر آن کار توانم داد و نیرویم بخشید.

پس- تقدیر اللّه الاشیاء- دو صورت دارد:

اول: با بخشیدن قدرت و توانایی دادن به اشیاء.

دوم: به اینکه آن شی ء را به وجهی مخصوص در اندازه ای معین آنطور که حکمت اقتضاء کرده است قرار دهد، این معنی از این قرار است که فعل خدای تعالی دو گونه است:

۱- یا با فعل چیزی را ایجاد می کند و معنی ایجاد به فعل این استکه آنرا کاملا و ناگهانی ابداع نموده و بیافریند بطوریکه افزونی و کاستی او را فرا نگیرد

تا اینکه بخواهد فانیش کند یا تغییرش دهد مثل آسمانها و آنچه که در آنهاست.

۲- یا فعل خدای تعالی به این استکه اصول چیزی را با آن فعل موجود می کند و اجزایش را همراه با نیرو و قدرت بر وجهی که غیر از آنچه برایش تقدیر نموده حاصل ننماید قرار می دهد مانند تقدیر خدای تعالی نخل را در بذر و دانه و هسته خرما به اینکه نخلی از آن هسته می روید نه سیب یا زیتون و تقدیر نطفه آدمی این است که از آن انسانی نه سایر حیوانات حاصل شود، پس تقدیر خدای بر دو وجه است:

اول- با حکم به اینکه آنطور باشد و آنطور نباشد خواه بر روش ایجاب و خواه بر روش امکان و ممکن بودن، بر این اساس گفت:

قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَیْ ءٍ قَدْراً (۳/ طلاق).

دوم- تقدیر به معنی بخشیدن قدرت بر او، در آیه:

فَقَدَرْنا فَنِعْمَ الْقادِرُونَ (۳۳/ مرسلات).

که تنبیهی و هشداری است بر اینکه هر چه را که خداوند به آن حکم می کند در حکمش پسندیده است، یا اینکه از معنی آیه: قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَیْ ءٍ قَدْراً (۳/ طلاق) است که قبلا گفته شده و فَقَدَرْنا (۳۳/ مرسلات) با تشدید حرف (ق) نیز خوانده شده یا از ایجاد نمودن کامل و ناگهانی است و یا اینکه ایجاد قدرت حیات در او.

و در آیه: نَحْنُ قَدَّرْنا بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ (۶۰/ واقعه) تقدیر موت در میان آدمیان آگاهی است از روی حکمت از جهت اینکه او مقدر و تقدیر کننده است و این موضوع هشداری است بر اینکه تقدیر مرگ از خداوند است نه آنگونه که مجوس پنداشته است که خداوند خلق می کند و ابلیس می میراند.

و آیه: إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِی لَیْلَهِ الْقَدْرِ ... (۱/ قدر) یعنی شبی را که برای امر مخصوصی آماده ساخت و مقدر کرد، در آیات: إِنَّا کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ (۴۹/ قمر) (۱).

وَ اللَّهُ یُقَدِّرُ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ (۲۰/ مزمل).

آیه اخیر اشاره ای است به آنچه را که از تکویر و پوشاندن شب بر روز و روز بر شب اجرا میشود و اینکه هیچ احدی نیست که برای او شناسایی ساعات آنها و وفا نمودن حق عبادت خدای از روز و شب در آن اوقات معین کاملا ممکن باشد (۲).

و در آیه: مِنْ نُطْفَهٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ (۱۹/ عبس) اشاره به نیرویی است که در نطفه ایجاد کرده است و در حالات پیاپی به صورتی حیاتی وجودش ظاهر میشود.

و آیه: وَ کانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَراً مَقْدُوراً (۳۸/ احزاب)، قدر- در این آیه اشاره به آن چیزی از قضا و حکم الهی در لوح محفوظ است که در سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به آن اشاره شده است که فرمود:

«فرغ ربّکم من الخلق و الاجل و الرّزق».

[پروردگارتان از آفریدن و مدت زندگی و رزق بخشیدن فارغ است و به ایجاد آنها پرداخته است و سنت های الهی در این امور مشخص و معین است].

ولی- مقدور- در آیه: وَ کانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَراً مَقْدُوراً (۳۸/ احزاب) اشاره ای

همه چیز را به اندازه اش آفریدیم.

اشاره به گذران سریع زمان و ساعات روز و شب است که هر لحظه ای، لحظه ای را به سرعت در پی دارد و چون ساعات روز و شب متوقف نیست پس انجام هر عملی دقیقا در همان وقت امکان پذیر نیست.

است به آنچه را که از او در حالات پیاپی تقدیر شده و حادث میشود و همانست که در آیه:

كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (۲۹/ رحمن).

به آن اشاره شده است و بر آن اساس آیه:

وَ ما نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ (۲۱/ حجر) است (۱).

و آیه: عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَ عَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ (۲۳۶/ بقره) یعنی بر فرد سخی و بر تنگ نظر آنچه را که شایسته حال اوست و برایش مقدر دارد قرار داده.

ابو الحسن گفته است: بقدر و قدر- هر دو یکی است و همچنین:

فلان یخاصم بقدر و قدر: او به نهایت و بطور کامل خصومت می کند (۲).

و آیه: وَ الَّذِي قَدَّرَ فَهَدى (۳/ اعلی) یعنی به هر چیزی آنچه را که مصلحتش در آن است بخشیده است و بر آنچه که رهائیش در آن است هدایتش کرده یا از روی سرشت و طبیعت قهری و یا با تعلیم و آموزش به او چنانکه گفت:

اشاره به نظام آفرینش در آسمانها و زمین است که می گوید: زمین را برای ادامه حیات آنچنان قرار دادیم با کوههای سر برافراشته بر آن ایجاد کردیم که خود سببی در جذب آب و رطوبت است در نتیجه تمام گیاهان و درختان متناسب و موزون را در آن رویاندیم و برای آنها که شما روزی ده آنها نیستند لوازم معیشت قرار دادیم هر چیزی را جز به اندازه ای معین و معلوم نازل نمی کنیم.

قدر و قدر- اصل صحیحی است که دلالت بر نهایت و حد کمال چیزی دارد که همان کمیت کامل چیزی است و نیز- قدر- قضا و حکم خدای تعالی است و در باره پدیده های جهان بخاطر کمال و نهایتی است که برای آن پدیده ها اراده کرده است. (مقائیس اللغه ۵/ ۶۲).

أَعْطی کُلَّ شَیْ ءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدی (۵۰/ طه).

ولی- (تقدیر-) از انسان دو وجه دارد:

اول- تفکر و اندیشیدن در کار بر حسب نظر عقلی و بنای کار بر آن نظر و اندیشه که اینگونه تقدیر پسندیده است.

دوم- آنکه تفکر و اندیشه بر حسب آرزو و شهوت و میل باشد که مذموم و ناپسند است، مثل آیه:

فَکَّرَ وَ قَدَّرَ فَقُتِلَ کَیْفَ قَدَّرَ (۱۸/ مدثر) (۱).

واژه- قدره و مقدور- برای حالت انسانی و گشایش در مال بصورت استعاره بکار میرود.

و نیز- (قَدَرْ-) زمان و مکان چیزی است که برای آن چیز در نظر گرفته است، در آیات:

إِلی قَدَرٍ مَعْلُومٍ (۲۲/ مرسلات).

فَسالَتْ أَوْدِیَهٌ بِقَدَرِها (۱۷/ رعد) (۲).

یعنی آبی و بارانی باندازه آن مکان که مقدر شده است برای اینکه آن آب تقویتش کند که: بِقَدَرِها (۱۷/ رعد) نیز خوانده شده یعنی به اندازه و کمیتی که در نهایت برای آن لازم است.

و آیه: وَ غَدَوْا عَلی حَرْدٍ قادِرِینَ (۲۵/ قلم) یعنی قصدکنندگان یا تعیین

او اندیشید و حساب کرد، مرگ بر او باد که چگونه بد اندیشید.

از آسمان آبی نازل کرد که در دره ها باندازه وسعتشان جریان یافت.

کنندگان در وقتی که آرزوی نفسانی برای خویش معین کرده بودند (۱).

و همینطور آیه: فَالْتَقَى الْماءُ عَلى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ (۱۲/ قمر) (۲).

(قَدَرْتُ عَلَيْهِ) شی ء: او را در آن چیز در تنگنا و مضیقه قرار دادم، گویی اندازه ای برای او بوده بر خلاف مفهومی که از عبارت- بغیر حساب- وصف شده است (۳).

در آیه: وَ مَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ (۷/ طلاق) یعنی روزیش بر او سخت شده و آیه:

يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ (۲۶/ رعد).

و آیه: فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ (۸۷/ انبیاء) یعنی او پنداشت که هرگز بر او سخت نخواهیم گرفت که لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ (۸۷/ انبیاء) نیز خوانده شده و از این معنی واژه- اقدر- یعنی کوتاه گردن مشتق شده است.

اشاره به رفتار ستمگران زر اندوز و تنگ نظرانی است که از بس حقیر و کم مقدارند که کارشان همواره عیب جویی و سخن چینی است و پیوسته مانع خیرند، بی حیائی و پرروئی آنها عدم اصالتشان را نشان میدهد ولی با داشتن ثروت و فرزندان از ایمان به آیات خدا مغرورانه سر می پیچند مانند آنهائی که حتی از دادن مقداری از میوه باغشان به مستمندان دریغ ورزیدند و بیکدیگر می گفتند نباید به آنها کمک کنیم و با همان حالت قادر بودن بر ممانعت مسکینان با عذاب رو برو شدند و از باغشان جز خاشاکی باقی نماند و سپس یکدیگر را بر ستمگری و بی ایمانیشان ملامت می کردند.

خداوند می گوید در طوفان نوح آب چشمه سارها را روان کردیم و بنا بر اموری که مقدر شده است همه آبها به هم پیوستند.

توضیح مفصل و دقیق این مفهوم در ذیل واژه- حسب آمده است.

فرس اقدر: اسبی که در راه رفتن یا دویدن پاهایش را در جای دستانش قرار میدهد.

و گفت: وَ ما قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ (۹۱/ انعام) یعنی کنه ذات خدای را و حق شناسائیش را نشناخته اند، این آیه آگاهی و هشداری است بر اینکه چگونه برای آنها ممکن است کنه او را درک کنند و وصفش این است که می گوید:

وَ الْأَرْضُ جَمِیعاً قَبْضَتُهُ یَوْمَ الْقِیامَهِ (۶۷/ زمر) یعنی هنگامه قیامت زمین به تمامی و یکسره در ید قدرت اوست (۱).

و در آیه: أَنِ اعْمَلْ سابِغاتٍ وَ قَدِّرْ فِی السَّرْدِ (۱۱/ سبأ) یعنی استوار و محکمش کن. (۲)

و آیه: فَإِنَّا عَلَیْهِمْ (مُقْتَدِرُونَ) (۴۲/ زخرف) یعنی مقدار هر چیز همانست که برای آن چیز و با آن از نظر وقت یا زمان یا هر دو مقدر شده است (۳)، در آیات:

فِی یَوْمٍ کانَ مِقْدارُهُ خَمْسِینَ أَلْفَ سَنَهٍ (۴/ معارج).

لِئَلَّا یَعْلَمَ أَهْلُ الْکِتابِ أَلَّا یَقْدِرُونَ عَلی شَیْ ءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ (۲۹/

و آسمانها به قدرتش در هم پیچیده شده است (سُبْحانَهُ وَ تَعالی عَمَّا یُشْرِکُونَ- ۶۷/ زمر).

اشاره به ساختن زره از سوی داود علیه السّلام است می گوید آهن را برایش نرم کردیم که زره های بسیار بلند و فراخ بسازد و بافت آن را و حلقه هایش را باندازه و یکنواخت.

وقت، مدتی است معین و محدود برای کاری که بایستی در آن وقت انجام شود ولی زمان غیر ثابت است یعنی- عصر و دهر و مدت زندگانی انسان (معجم الوسیط جلد اول- الرائد).

حدید) (۱).

پس سخن گفتن در مورد این آیه اختصاص به تأویل دارد.

(قِدْر:) دیگ، اسمی است برای چیزی که در آن گوشت پخته میشود، در آیه:

وَ قُدُورٍ راسِیاتٍ (۱۳/ سبأ).

قدرت اللّحم: گوشت را در دیگ پختم.

قدیر: پخته شده در دیگ.

قدار: پزنده یا طباخ و نیز قصاب، شاعر می گوید:

ضرب القدار نقیعه القدّام (۲).

(قدس) [قدس]

التقدیس: تطهیر و پاک کردن خداوند بندگان را، که در آیه:

وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً (۳۳/ احزاب) ذکر شده است اینگونه تطهیر غیر از

تا اهل کتاب گمان نکنند که بر چیزی از فضل و کرم خدای توانایی و قدرت دارند، فضل و کرم به دست او است الفضل بید اللّه یؤتیه من یشاء و اللّه ذو الفضل العظیم که مقصود همان عزت و برتری معنوی و اخروی است نه مادی و دنیائی.

شعر از مهلهل است، می گوید:

انّا لنضرب بالصّوارم هامهم ضرب القدار نقیعه القدّام

ازهری می گوید: در بعضی از اخبار آمده است که کشنده ناقه ثمود نامش- قدار- بوده از این روی اعراب به کسی که ذبح کننده حیوانات است به صورت تشبیه به او- قدار- می گویند چنانکه مهلهل شاعر قبل از اسلام گفته است: ما سرهای آنها را با شمشیرهامان می زنیم مثل زدن قدار (ذبح کننده) به نخستین ذبیحه مثل کشنده شتران.

تطهیری است که به معنی ازاله و برطرف کردن پلیدی محسوس از چیزی است.

در آیه: وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِکَ وَ نُقَدِّسُ لَکَ (۳۰/ بقره) یعنی اشیاء و پدیده ها را به فرمانت تطهیر و پاک می کنیم و نیز گفته شده یعنی ترا تقدیس می کنیم و با قدس و پاکی توصیفت می نمائیم.

و آیه: قُلْ نَزَّلَهُ (رُوحُ الْقُدُسِ) (۱۰۲/ نحل) مقصود جبرئیل علیه السّلام است از جهت اینکه از پیشگاه خدای با قدس و پاکی نازل می شود و فرود می آید یعنی با قرآن و حکمت و فیض الهی که نفوس و جانهای ما را پاک می کند.

(بَیْتُ المُقَدَّس): جائی است که از نجاست معنوی یعنی شرک پاک است و همچنین- ارض مقدسه- خدای تعالی گفت: یا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَهَ الَّتِی کَتَبَ

لیث می گوید: قدّرت الشی ء: آن چیز را آماده کردم و- تقدیر- هم وجوهی دارد:

۱- اندیشیدن و تفکر در ساختن کاری و آماده کردن آن.

۲- نشانه هایی بر چیزی که آن را جدا جدا نشان کند.

۳- تقدیر در معنی نیت کردن در کاری که تصمیم انجامش هست.

قدّرت امر کذا و کذا: نیت آن کار کردم و مصمم بر انجام آن شدم.

و- مقدار الانسان: اندازه عمر در زندگانی (تهذیب اللغه ۹/ ۲۲ تا ۲۵).

تفسیر و توضیح معنی- قدر- در پرسشی که از علی علیه السّلام نموده اند و پاسخ او بخوبی روشن میشود و سئل عن القدر، قال: طریق مظلم فلا تسلکوه و بحر عمیق فلا تلجوه و سر اللّه فلا تتکلفوه: یعنی- قدر- و اعتقاد به قدر که یکسره کارها و افعال را به خود نسبت دهیم راهی است تاریک، در آن گام ننهید و دریایی است ژرف، وارد آن نشوید و رازی است خدایی، خود را برای فهم آن به زحمت نیندازید.

(ص ۵۲۶، حکمت ۲۸۷).

اللَّهُ لَكَمْ (۲۱/ مائده).

در مورد- حظیره القدس- گفته شده بهشت است و یا دین و شریعت، که هر دو درست است پس شریعت حظیره ای است که از آن طهارت و پاکی فهمیده و استفاده میشود (۱)

به گفته ابن فارس واژه- قدس- اصل صحیح اسلامی است و دلالت بر پاکی دارد- من الکلام الشرعی الاسلامی- و همچنین- ارض مقدس یعنی سرزمین پاک، و همینطور- حظیره القدس و روح القدس که همه اینها واژه هایی است اسلامی و شرعی و به یک معنی واحد و در صفت خدای تعالی هم در قرآن (قدوس) آمده است یعنی کسی که منزه از اضداد و شبیه است.

قادسیه: هم مکانی است میان کوفه و عذیب و نیز- قدس- کوهی است بزرگ در نجد (مقائیس اللغه ۵/ ۶۳) بنابراین سرزمین قدس و روز قدس خود گویای مسلمان نشین بودن آن سرزمین است بدیهی است در هر سرزمین و کشوری اقلیت های مذهبی دیگر آزادانه چنانکه در سایر کشورهای اسلامی می بینیم وجود دارند ولی فلسطین امروز ساکنین اصلیش مسلمین هستند که با قهر و زور دشمنان اسلام توسط مردمی ناخوانده با تعصب شدید نژادی که از دوران نازیسم در اروپا با خود به فلسطین آورده اند پیوسته حلقه غاصبیت و تجاوز را بر ساکنین اصلی آنجا فزونی میدهند، از خدا می خواهیم که قدس عزیز برای مردمان اصیل و مسلمان آن موطن اصلی و بقیه اقلیت ها نیز از مراکز دینی خود استفاده کنند.

(قَدَمْ) [قَدَمْ]

القدم: گام و پیش پای (در همه جانداران) جمعش- اقدام، در آیه:

وَ يُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدامَ (۱۱/ انفعال) (۱).

و واژه تقدم و تأخر به همین اعتبار در نظر گرفته شده.

تقدم: پیشی داشتن و پیشی جستن، چنانکه قبلا گفتیم چهار وجه دارد (۲).

ولی- حدیث و قدیم- یا به اعتبار دو زمان گذشته و حال گفته میشود و یا به اعتبار شرافت و بزرگواری مانند- فلان متقدم علی فلان- یعنی از او شریف تر است و یا اینکه وجود غیر او جز با بودن وجود او درست نیست مثل اینکه می گویی:

الواحد متقدّم علی العدد- یعنی عدد واحد و نخستین عدد بر سایر اعداد پیشتر و جلوتر است مقصود این استکه اگر بیشتر شدند و بالا رفتن عدد واحد توهم شود اعداد هم بالا میروند و بیشتر میشوند.

(قِدَمْ-) وجودی است موجود در زمان گذشته و- بقاء- وجودی است موجود در حال و آینده. در وصف خدای وارد شده است که- یا قدیم الاحسان.

تقاضای مؤمنین در جنگ از خداست و خداوند اشاره به یاری فرشتگان و تسلط خواب و استراحت بر آنها و نزول باران رحمت بطوریکه آلایش شیطانی و بیم و هراس را از آنها دور نمود و با آن یاری نمودن قدمهاشان را استوار می ساخت.

چهار وجهی که راغب رحمه اللّه می گوید: کما ذکرنا فی قبل- همان چهار وجهی است که در ذیل واژه- رفع- بیان کرده: ۱- پیشی داشتن مکانی، ۲- پیشی داشتن از نظر زمان، ۳ پیشی داشتن در خاطره و ذکر، ۴ پیشی جستن در مقام و منزلت، که این چهار وجه برای- رفع- یعنی برآوردن نیز همینطور است.

ولی- قدیم- در وصف خدای تعالی از قرآن در آیه ای و در اخبار صحیحی وارد نشده است اما متکلمین آنرا بکار میبرند و خدای را با آن وصف می کنند بیشتر مواردی که قدیم بکار میرود به اعتبار زمان است مثل: كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ (۳۹/ یس).

در آیه گفت: (قَدَمَ) صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ (۲/ یونس).

یعنی مسابقه فضیلت و خیر در پیشگاه پروردگارشان دارند و اسم مصدر است.

(قَدَّمْتُ کذا:) آنرا جلو نهادم و پیش داشتم، در آیات:

أَ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْواكُمْ صَدَقاتٍ (۱۳/ مجادله) (۱).

لَبِئْسَ ما قَدَّمَتْ لَهُمْ أَنْفُسُهُمْ (۸۰/ مائده).

قدّمت فلانا اقدمه: وقتی است که او را جلو بیندازی و پیش داری، در آیات:

يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيامَهِ (۹۸/ هود) (۲).

آیا بیم داشتید که قبل از راز گفتن و نجواتان صدقاتی بدهید پس اگر چنان نکردید و خداوند شما را بخشید نماز برپا دارید و زکات دهید و پیروی از خدا و رسول او کنید خداوند به آنچه می کنید آگاه است.

آیه فوق اشاره ای و دریچه ای از جهان تاریک شخصیت های فرعونی در تاریخ است که به گاه سختی و خطرات یا دیدن عذاب، خوش دارند دیگران را که پیرو آنها بوده اند بجای خویش فدیه دهند یا اینکه ابتداء آنها را در سختی ها و عذاب مبتلا کنند شاید در لحظه ای عذاب از او تأخیر شود، لذا خداوند در آیه فوق می گوید: فرعونی که خود را در زمین، خدا می دانست در قیامت قوم و پیروان خود را برای عذاب، ابتداء وارد دوزخ می کند و براستی که چه وارد کننده و چه جای ورود ناهنجاری است

بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ (۹۵/ بقره).

لا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ (۱/ حجرات).

در آیه اخیر گفته شده معنایش اینستکه از (خدا و رسول) پیشی نگیرید تحقیقش این استکه در سخن و حکم بر او پیشی نجوئید بلکه بآنچه که برایتان ترسیم می کند و معین می نماید عمل کنید همانطور که در باره «العباد المکرمون» که همان فرشتگانند گفته شده:

لا یَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ (۲۷/ انبیاء) یعنی در سخن گفتن بر خدای پیشی نمی گیرند.

و در آیه: لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ (۳۴/ اعراف) یعنی تأخّر و تقدم یا عقب ماندن و پیش افتادن را نمی خواهند.

و در آیه: وَ نَکْتُبُ ما قَدَّمُوا وَ آثارَهُمْ (۱۲/ یس) یعنی آنچه را که عمل کرده اند.

و نیز گفته شده قدّمت الیه بکذا: وقتی است که قبل از موعد مقرر او را به کارش امر کنم و وا دارم، قبل از اینکه مردم یا کار به او زیانی برساند و او را غمگین کند.

(قَدَّمتُ به:) قبل از وقت نیاز او را آگاه نمودم که آنرا انجام دهد، و از این معنی است آیه:

وَ قَدْ قَدَّمْتُ إِلَیْکُمْ بِالْوَعِیدِ (۲۸/ ق)- (قبلا و در دنیا چنین آینده ای و عذابی را برای شما بیان کردم).

قدّام: در برابر خلف است [یعنی جلو و عقب یا پیشین در برابر پسین و از اول تا آخر] و تصغیر آن- قُدَیْدِمَه- است.

رکب فلان مقادیمه: وقتی است که کسی به روی در افتد.

قادمه الرّحل: جلو زین ستور.

قادمه الاطبّاء: پیشوای پزشکان.

قادمه الجناح: طلایه ی کرانه لشکر.

مقدّمه الجیش: طلایه ی سیاه.

در تمام این عبارات واژه قادم و مقدمه به اعتبار تقدم و پیش بودن در نظر گرفته میشود.

(قذف) [قذف]

القذف: دور افکندن، که به اعتبار معنی دوری در این واژه گفته میشود.

منزل قذف و قذیف: خانه ای دور.

بلده قذوف: شهر و بلدی دور.

در آیه: فَاقْذِفِیهِ فِی الْیَمِّ (۳۹/ طه) یعنی او را در دریا بیفکن (۱).

اشاره به سبدی است که موسی علیه السّلام را در آن نهاده بودند و به مادر موسی الهام میشود که او را در دریا بیفکند و به گفته مولف جوامع الجامع: روایت شده است که- اوحینا- در معنی- الهمناها- است.

پروین اعتصامی آن قصه را در قصیده ای به نام لطف حق چه زیبا سروده است که چند بیت آن چنین است:

مادر موسی چو موسی را به نیل در فکند از گفته رب جلیل

خود ز ساحل کرد با حسرت نگاه گفت کای فرزند خرد بی گناه

و در آیات: وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ (۲۶/ احزاب).

بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَی الْباطِلِ (۱۸/ انبیاء).

یَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَّامُ الْغُیُوبِ (۴۸/ سبأ).

یُقْذَفُونَ مِنْ کُلِّ جانِبٍ دُحُوراً (۸/ صافات) (۱).

واژه- قذف- مثل واژه- رمی- در معنی عیبجویی و ناسزا گفتن استعاره شده است.

(قر) [قر]

قرّ فی مکانه یقرّ قرارا- وقتی است که کسی یا چیزی در جایش ثابت بماند و همچون جماد بی حرکت شود و اصلش از- قرّ- است یعنی سرمای شدیدی که اقتضای سکون و بی حرکتی دارد و- حرّ- یعنی گرما و حرارت که اقتضای حرکت دارد.

در آیه: وَ قَرْنَ فِی بُیُوتِکُنَّ (۳۳/ احزاب) که- قرن- هم خوانده شده که گفته شده اصلش- اقررن- است که تحقیقا یک حرف (ر) حذف شده، مثل آیه:

فَظَلْتُمْ تَفَکَّهُونَ (۶۵/ واقعه) یعنی- ظللتم (۲)

گر فراموشت کند لطف خدای چون رهی زین کشتی بی ناخدای؟

گر نیارد ایزد پاکت به یاد آب، خاکت را دهد ناگه به باد

وحی آمد کاین چه فکر باطل است رهرو ما اینک اندر منزل است

پرده شک را برانداز از میان تا ببینی سود کردی یا زیان

(جوامع الجامع ۲/ ۴۲۱- دیوان پروین اعتصامی ۲۳۶)

از هر سوی پرت و دورشان کنند.

می گوید اگر زراعتی که کاشته اید خشک کنیم شگفت زده میشوید.

خدای تعالی گفت: جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ قَراراً (۶۴/ غافر).

أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَراراً (۶۱/ نمل).

یعنی زمین را جای استقرار و آرامش شما قرار داد.

و در صفت بهشت، گفت: ذاتِ قَرارٍ وَ مَعِینٍ (۵۰/ مؤمنون) (۱) و در صفت دوزخ گفت: فَبِئْسَ الْقَرارُ (۶۰/ ص) (۲) و در آیه: اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ ما لَها مِنْ قَرارٍ (۲۶/ ابراهیم) یعنی ثباتی برایش نیست (۳).

شاعر گوید:

و لا قرار علی زأر من الاسد

[بر غرشی که از شیر برمی آید آسایشی نخواهد بود.]

قرار در این شعر یعنی امنیت و آرامش.

یوم القرّ: روزی است بعد از روز عید قربان، برای اینکه مردم در- منی- ساکن میشوند.

(اسْتَقَرَ) فلان: وقتی است که کسی قصد سکونت کند که استقرار در- معنی- قر است مثل- استجاب و اجاب [پاسخ داد.]

در جایگاهی آرامش بخش که آبی گوارا و روان دارد.

چه بد جایگاهی است!

اشاره به سخن زشت و خبیث است که تشبیهی است برای هر چیز پلید و آلوده: می گوید: مثل آن همچون درختی است کم ریشه و خبیث که اصلی در خاک ندارد و ریشه اش سطحی است که در اثر بی ثباتی با بادی از پای درمی آید.

در باره بهشت گفت: خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَ أَحْسَنُ مَقِيلًا (۲۴/ فرقان) (۱).

و در باره دوزخ گفت: ساءَتْ مُسْتَقَرًّا (۶۶/ فرقان (۲).

و در آیه: فَمُسْتَقَرٌّ وَ مُسْتَوْدَعٌ (۹۸/ انعام) (۳).

ابن مسعود (رض) می گوید: مستقر- یعنی قرارگاه در زمین و- مستودع- یعنی جایگاه موقت در قبرها.

ابن عباس (رض) می گوید: مستقرّ فی الارض و مستودع فی الاصلاب:

یعنی زمین آرامگاه و پشت پدران مکانی موقت برای آدمی است.

حسن می گوید: مستقر- یعنی قرارگاه در آخرت و- مستودع- یعنی جای موقت در دنیا.

و خلاصه سخن این استکه هر حالتی که انسان از آن حالت منتقل شود و بر یک حالت نماند آن حال استقرار تمام نیست و- مستودع- یعنی جایگاه موقت آدمی است (۴).

بهشتیان در آن روز قرارگاهی بهتر و استراحتگاهی نیکوتر دارند.

دوزخ جایگاه و قرارگاه بدی است.

در باره خلقت انسانهاست که می گوید: وَ هُوَ الَّذِی أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ واحِدَهٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَ مُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْآياتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ- ۹۸/ انعام) یعنی: او خدائی است که شما را از نفسی واحد آفرید پس قرارگاهی و امانتگاهی دارید تحقیقا این آیات را برای گروهی که می فهمند و تفقه می کنند شرح و تفصیل دادیم.

گفته اند جای موقت یا رحم مادر و یا رحم دنیاست که همه مردم از آن میگذرند و بهشت جای ماست).

بنا به نظر و توجیه راغب رحمه اللّه علیه همه جا از خاک و آب و سپس صلب پدر، رحم مادر تا دنیا و قبر «مستودع» است و تنها بهشت «مستقر» واقعی

(اقرار-) همان اثبات چیزی است.

در آیه گفت: وَ نُقِرُّ فِی الْأَرْحامِ ما نَشاءُ إِلی أَجَلٍ (۵/ حج) (۱) و این امر یا با قلب و دل و یا با زبان و یا با هر دو اثبات شدنی و ثابت است، ولی اقرار به توحید و هر آنچه که در حکم آن است با زبان و گفتن تنها که اقرار با دل و خاطر و عمل همراه آن نباشد کافی نیست و بی نیاز نمی کند.

است چنانکه در آیات قبل هم خودش استشهاد نموده که بهشت خَیْرٌ مُسْتَقَرًّا وَ أَحْسَنُ مَقِیلًا- ۲۴/ فرقان) است یعنی تنها در بهشت است که حالت آدمیان ثابت است و آرامش و استقرارشان جاودانه.

شیخ مصلح الدین سعدی در شعری زیبا مفهوم «مستودع» را که راغب رضوان اللّه علیه به آن اشاره کرده که امانتگاه های پیاپی آدمی است، چنین سروده:

ای که بر پشت زمینی همه وقت آن تو نیست دیگران در شکم مادر و پشت پدرند

این سرائی است که البته خلل خواهد یافت خنک آن قوم که در بند سرای دگرند

سعدیا مرد نکونام نمیرد هرگز مرده آنست که نامش به نکوئی نبرند

امید است خوانندگان عزیز پس از این سه بیت بقیه ابیات آن را از کلیات سعدی بخوانند و با آیات قرآن مطابقت دهند و همواره مفاهیم متعالی آن را بخاطر داشته باشند.

شما را پس از طی مراحل قبلی یعنی از خاک تا نطفه و سپس علقه و سیر بعدی در رحم مادر بصورت موجودی رو به رشد تا زمانی معین قرار میدهیم، ثُمَّ نُخْرِجُکُمْ طِفْلًا- ۵/ حج) آنگاه شما را بصورت کودکی و طفلی بیرون آریم.

نقطه مقابل اقرار- انکار- است ولی- جحود- همان انکار زبانی است به غیر از نیت و خاطر که شرح آن قبلا گذشت. (در ذیل واژه جحد). (۲)، در آیات:

ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَ أَنْتُمْ تَشْهَدُونَ (۸۴/ بقره).

ثُمَّ جاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ قالَ أَ أَقْرَرْتُمْ وَ أَخَذْتُمْ عَلى ذلِكُمْ إِصْرِي قالُوا أَقْرَرْنا (۸۱/ و ۸۲/ آل عمران) (۳)، گفته شده:

قرّت: تقر و یوم قرّ و لیله قرّه: روزی و شبی سخت سرد.

قرّ فلان فهو مقرور: سرما زده شد.

ابن فارس می نویسد: (ق- ر) دو ریشه صحیح دارد:

۱- قرّ- دلالت بر سردی دارد.

۲- قرّ- دلالت بر تمکن و استقرار.

و معنی اقرار که نقطه مقابل جحود و انکار است از معنی دوم ناشی میشود.

اذا اقر بحق فقد اقره قراره (مقائیس اللغه- ۵/ ۸) همین که به حق اقرار کرد تمکن یافت. ابو العباس مبرد- از- ابن اعرابی نقل می کند که- قر- یعنی تکرار کردن کلمات با صدای بلند در گوش ناشنوا تا اینکه بفهمد.

اقررت الکلام لفلان اقرارا: سخن را برای او به روشنی بیان کردم تا فهمید.

فراء می گوید: در آیه: وَ قَرْنَ فِی بُیُوتِکُنَّ- ۳۳/ احزاب) همان وقار و آرامش است که زنان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بایستی آنرا رعایت کنند (تهذیب اللغه ۸/ ۲۷۶).

آنگاه رسولی تصدیق کننده آنچه را از کتاب خدای که همراهتان است بسوی شما آمد برای اینکه به او ایمان آورید و یاریش کنید، گفت: آیا اقرار کردید و پذیرفتید که تکلیف به گردن گیرید گفتند آری پذیرفتیم.

حرّه تحت قرّه: [شرح این ضرب المثل قبلا در ذیل واژه- حر- وزیر- نویسی آن نوشته شده.]

قررت القدر اقرّها: آبی سرد در دیگ ریختم، آن آب را هم- قراره و قرره- گویند.

اقترّ فلان اقترارا: سردش شد و آرام گرفت مثل- تبرد: سرد شد.

(قَرَّتْ عَيْنُه) تقرّ: شادمان و مسرور شد.

در آیه: كَیْ تَقَرَّ عَيْنُها (۴۰/ طه) (۱).

به کسی هم که به وسیله او سرور و شادمانی حاصل شود، می گویند: قرّه عین، در آیات:

قُرَّتُ عَيْنٍ لِی وَ لَكَ (۹/ قصص) (۲).

هَبْ لَنا مِنْ أَزْواجِنا وَ ذُرِّيَّاتِنا قُرَّةَ أَعْيُنٍ (۷۴/ فرقان).

گفته شده اصلش از- قر- یعنی سرما است که می گویند:

قرّت عینه: چشمش سرد شد، معنایش این است که دیدگانش صحت یافت.

و نیز گفته شده از این جهت واژه- قر- برای خنک شدن چشم و یا برای شادمانی بکار میرود اشک ذوق و سرور و شادمانی، اشکی خنک است و اشک حزن و اندوه گرم (۳)، و لذا در باره کسی که نفرینش کنند می گویند:

تا اینکه دیده اش روشن و شادمان شود.

سخن زن پاک دامن و مؤمنه فرعون است که به فرعون می گوید: این کودک یعنی موسی نور چشم و مایه شادمانی برای من و تو خواهد بود.

نظری را که راغب در باره اشک چشم در حزن و شادی بیان می کند، در کتاب (مجمع البحرین) آن نظر را به همه اعراب تعمیم و نسبت میدهد که اشک شادی سرد است و اشک اندوه گرم (مجمع البحرین ۳/ ۴۵۵).

اسخن اللّه عینه: خداوند او را بگریاند و اشک گرم از دیدگانش جاری شود.

[ماء مسخن: آب گرم].

و نیز گفته اند: قره اعین- در آیه اخیر (۷۴/ فرقان) از- قرار- است که در آن صورت معنی آیه اینستکه «عباد الرحمن» از خداوند می خواهند که به آنها چیزی ببخشد و عطاء کند که چشمانشان با دیدن آن آرامش یابد و به دیگری غیر از خدای چشم ندوزند و ننگرند:

اقرّ بالحقّ: به حق اعتراف کرد و آنرا در جایش ثابت و استوار ساخت.

تقرّر الامر علی کذا: آن امر حاصل شد و بدست آمد.

(قاروره:) شیشه که معروف است جمعش- قوارير، در آیات:

قَوارِيرَا مِنْ فِضَّةٍ (۱۶/ انسان).

ْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوارِيرَ

(۴۴/ نمل).

یعنی: قصر آینه و آینه کاری شده. (سخن بلقیس ملکه سباست که با برخورد به جلالت حضرت سلیمان علیه السّلام اسلام آورد).

(قرب) [قرب]

قرب و بعد- یعنی نزدیکی و دوری، نقطه مقابل هم هستند، می گویند:

قربت منه اقرب قرّبته أقرّبه قربا و قربانا: [نزدیکش شدم و نزدیک میشوم و او را به خود نزدیک کردم او را نزدیک می کنم] که در موارد زیر بکار میرود:

۲- در نزدیکی زمانی.

۳- در نسبت داشتن و خویشاوندی.

۴- در معنی بهره مندی.

۵- در پاس و حرمت داشتن از سوی خدا.

۶- در معنی قدرت.

اول- در مورد معنی اول یعنی قرب و نزدیکی مکانی، در آیات:

وَ لا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَةَ (۳۵/ بقره).

وَ لا تَقْرَبُوا مالَ الْيَتِيمِ

(۱۵۲/ انعام).

وَ لا تَقْرَبُوهُنَّ (۲۲۲/ بقره).

در آیه اخیر کنایه از همبستری و نزدیکی با همسران است مثل آیات:

فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرامَ (۲۸/ توبه).

فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ (۲۷/ ذاریات) (۱).

دوم- در معنی دوم یعنی قرب و نزدیکی زمانی، مثل آیات:

اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ (۱/ انبیاء).

وَ إِنْ أَدْرِی أَ قَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ ما تُوعَدُونَ (۱۰۹/ انبیاء) (۲).

اشاره به این استکه حضرت ابراهیم علیه السّلام گوشت بریان شده را به مهمانانش که دو فرشته بودند نزدیک کرده و گفت آیا نمی خورید.

سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که خداوند به او می گوید:

بگو حق اینستکه بمن وحی میرسد به اینکه خدای من خدایی یگانه و یکتا است آیا مسلمان میشوید و می پذیرید؟ ای پیامبر اگر از حق، روی گرداندند بگو

ص: ۱۶۰

سوم- قرب و نزدیکی نسبی و خویشاوندی، مثل آیات:

وَ إِذا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبى (۸/ نساء) (۱).

الْوالِدانِ وَ الْأَقْرَبُونَ (۷/ نساء).

وَ لَوْ كانَ ذا قُرْبى (۱۰۶/ مائده).

وَ لِذِي الْقُرْبى (۴۱/ انفال).

شما را یکسان و یکنواخت آگاه نمودم و من نمی دانم آیا آنچه را که به شما وعده داده شده زمان وقوعش دور است یا نزدیک؟

تمام آیه چنین می گوید: همینکه خویشان، یتیمان و مستمندان بر تقسیم اموال و حق خویش فراهم آمدند روزیشان و سهمشان را بدهید و با آنها به شایستگی و خوبی سخن بگوئید وَ قُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفاً- ۸/ نساء).

قول معروف یا برخورد نیک و سخن شایسته در روابط اجتماعی در آیات قرآنی بارها امر شده است و این مسأله یکی از مزایای اخلاقی، تربیتی و برخورد صحیح در روابط اجتماعی انسانهاست، و رکن مهم دین اسلام، همین امر به معروف است که در ضمانت اجرائی احکام و قوانین اسلام نقش موثری دارد و مزیتش را بر تمام مکاتب غیر اسلامی روشن می کند زیرا یکی از چهار نشانه ی انسانهایی که در طول حیات به خسران مبتلا نمیشوند همان سفارش به حق و سفارش به خوبی و رحمت است بویژه در موارد زیر:

۱- پدر و مادر، ۲- همسر، ۳ برادران سببی و نسبی ۴- خویشاوندان ۵- در باره فرزندان ۶- یتیمان و مسکینان، ۷- و بالاخره تمام افراد جامعه.

سخن گفتن نیکو و در گذشتن از قصور دیگران را بر بخششی که با رنج روحی طرف مقابل همراه باشد ترجیح میدهد و بالاخره لقمان به پسرش می گوید: پسرکم نماز را اقامه کن، به نیکی امر کن، و از زشتی نهی کن.

وَ الْجارِ ذِی الْقُرْبی (۳۶/ نساء).

یَتِیماً ذا مَقْرَبَهٍ (۱۵/ بلد) (۱).

چهارم- قرب و نزدیکی در معنی بهره مندی (حظوه)، در آیه:

مَلائِکَهُ الْمُقَرَّبُونَ

(۱۷۲/ نساء).

و یا در باره عیسی علیه السّلام گفت: وَجِیهاً فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ مِنَ الْمُقَرَّبِینَ (۴۵/ آل عمران) (۲).

در آیات: عَیْناً یَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ (۲۸/ مطففین).

فَأَمَّا إِنْ کانَ مِنَ الْمُقَرَّبِینَ (۸۸/ واقعه).

قالَ نَعَمْ وَ إِنَّکُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِینَ (۱۱۴/ اعراف).

قَرَّبْناهُ نَجِیًّا (۵۲/ مریم (۳).

بهره مندی یا حظوه را- (قُرْبه)- نیز گویند مثل، آیات:

قُرُباتٍ عِنْدَ اللَّهِ أَلا إِنَّها قُرْبَهٌ لَهُمْ (۹۹/ توبه) (۴).

یتیمی که خویشاوند هم باشد.

خطاب به حضرت مریم علیه السّلام است می گوید: ای مریم خدای ترا به کلمه خویش نوید میدهد که نامش مسیح یا عیسی بن مریم است در دنیا و آخرت دارای جاه و ارزش است و از مقربین خداوند.

در مورد حضرت موسی است می گوید از جانب راست کوه طور موسی را ندا زدیم و برای سخنی آرام او را تقرب دادیم.

در دو آیه قبل از این می فرماید: اعراب در کفر و نفاق شدید و سختند، دسته ای از آنها اگر انفاق می کنند به گونه طلبکار شدن است و انتظار بدی نسبت

تُقَرِّبُكَمْ عِنْدَنا زُلْفى (۳۷/ سبأ).

پنجم- قرب در معنی سرپرستی و پاس داشتن حرمت، در آیات:

إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (۵۶/ اعراف) (۱).

فَإِنِّى قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ (۱۸۶/ بقره).

ششم- قرب در معنی قدرت و توانایی، مثل آیات:

وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (۱۶/ ق).

وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ (۸۵/ واقعه).

که احتمال میرود معنی نزدیکتر بودن خدا از ایشان به او یعنی به شخصی که در حال فوت است و از جهت قدرت باشد.

(«قُرْبان»:) چیزی است که باعث تقرب خدا میشود و در سخن معمولی- قربان- اسمی است برای ذبیحه یا نسیکه روز عید قربان، جمعش- قرابین- است (۲).

به شما دارند و دسته ای دیگر کسانی هستند که به خدا و روز معاد ایمان می آورند و هر چه می بخشند برای بهره مندی و نصیب از پیشگاه خداست و همچنین درود فرستادن بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است، آگاه باشید که اعمالشان برای آنها نصیب و بهره ای است و بزودی در رحمتش داخل میشوند همانا خدا آمرزنده و رحیم است.

براستی که رحمت و بخشش خدای به نیکوکاران نزدیک است و شامل حال آنهاست.

جمع نسیکه- نسائک است مثل ذبیحه و ذبایح- که هر دو در یک معنی است.

در آیات: إِذْ قَرَّبا قُرْباناً- (۲۷/ مائده).

حَتَّی یَأْتِینا بِقُرْبانٍ (۱۸۳/ آل عمران).

و اما در آیه: قُرْباناً آلِهَةً- (۲۸/ احقاف (۱) این معنی یعنی قربانی برای بت ها از عبارتی است که می گویند:

قربان الملک: کسانیکه با چاکری و خدمتگزاریش می خواهند خود را به ملک نزدیک کنند مثل ندیمان و وزرا و دیگران.

قربان- در مفرد و جمع هر دو بکار میرود و در آیه اخیر- قربان- جمع است چون آلهه- جمع است.

(تقرب:) خواستن و برابر نمودن با چیزی است که نصیب و بهره ای را اقتضاء کند ولی:

۱- قرب اللّه تعالی من العبد: نزدیکی خدای تعالی از بنده با بخشیدن و فضیلت به بنده و فیض رساندن به اوست نه قرب و نزدیکی مکانی و از این روی روایت شده است که موسی علیه السّلام گفت:

«الهی اقریب انت فاناجیک؟ ام بعید فانادیک؟ فقال: لو قدّرت لک البعد لما انتهیت الیه، و لو قدّرت لک القرب لما اقتدرت علیه».

[خداوندا آیا تو نزدیکی که من با تو نجوا کنم و راز گویم یا دوری که در آن صورت ندایت دهم، پس گفت: اگر برای تو دوری مکانی تقدیر میکردم به آنجا و پایانش نمیرسیدی و هر گاه نزدیکی مکانی هم برایت تقدیر می نمودم

یعنی قربانی برای- آلهه- و معبودانی غیر خدا.

بر آن هم توانا نمیشدی و تحملش را نمی داشتی] (۱).

و در آیه: وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ (۱۶/ ق).

۲- قرب العبد من اللّه: نزدیکی بنده از خداوند در حقیقت مخصوص شدن به صفات فراوانی است که اگر خدای تعالی را هم با آنها توصیف کنیم درست است هر چند که وصف انسان در باره خداوند به آن حدی نیست که خداوند با آنها وصف میشود (۲)، مثل: حکمت- علم و دانش- بردباری- رحمت و بی نیازی، که این صفات در انسان با زایل کردن پلیدیها و زشتی های جهل و نادانی و سبکسری و خشم و نیازهای جسمی به اندازه طاقت بشری است که آنرا قرب روحانی گویند نه بدنی و جسمی و بر اساس همین معنی است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در عبارتی آنرا از خدای تعالی ذکر کرده و هشدار و خبر داده است که

بگفته شاعر پارسی گوی:

دوست نزدیکتر از من به است وین عجب بین که من از وی دورم

چکنم با که توان گفت که دوست در کنار من و من مهجورم

سُبْحانَهُ وَ تَعالی عَمَّا یَصِفُونَ (۱۰۰/ انعام) یعنی خداوند منزه و برتر از آن است که توصیفش میکنند، بگفته سعدی علیه الرحمه.

گر کسی وصف او ز من پرسد بی دل از بی نشان چه گوید باز

عاشقان کشتگان معشوقند بر نیاید ز کشتگان آواز

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم وز هر چه گفته ایم و شنیدیم و خوانده ایم

مجلس تمام گشت و به آخر رسید عمر ما همچنان در اول وصف تو مانده ایم

خداوند گفته است: (۱).

«من تقرّب الیّ شبرا تقرّبت الیه ذراعا» و یا.

«من تقرّب الیّ عبد بمثل اداء ما افترضت علیه و انّه لیتقرّب الیّ بعد ذلک بالنّوافل- حتّی أحبّه».

[کسی که به اندازه یک وجب بمن تقرب جوید من دو چندان به او نزدیک می شوم بنده ای که با انجام واجباتی که برای او فریضه کرده ام تقرب پیدا کند تحقیقا بعد از واجبات با مستحبات نیز تقرب می جوید تا اینکه مورد محبتم قرار میگیرد].

و در آیه: وَ لا تَقْرَبُوا مالَ الْیَتِیمِ

(۱۵۲/ انعام) مفهومی که با این واژه ها در آیه آمده رساتر از نهی نمودن از خوردن است زیرا نهی از نزدیک شدن به مال یتیم بلیغ تر از نهی نمودن از گرفتن یا خوردن آن است و بر این اساس است آیات:

وَ لا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَهَ (۳۵/ بقره).

وَ لا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّی یَطْهُرْنَ (۲۲۲/ بقره).

آیه اخیر کنایه از نزدیکی و همبستری با همسر است و نیز آیه:

وَ لا تَقْرَبُوا الزِّنی (۳۲/ اسراء).

(قِرابْ)- هم در معنی- مقاربه و نزدیکی است، شاعر گوید:

فانّ قراب البطن یکفیک ملؤه

حدیث فوق حدیث قدسی است (مجمع البحرین ج ۲/ ۱۴۲)

[نزدیکی و پیش آمدن شکم ترا از پربودنش کفایت می کند].

قدح قربان: کاسه پر و لبریز که نزدیک است سر ریز کند.

قربان المرأه: همبستری زن.

تقریب الفرس: نوعی حرکت است که به دویدن نزدیک است.

قراب: در معنی قریب و نزدیک است.

قرس لاحق الاقراب: اسبی که دو تهیگاهش بهم نزدیک است [میان باریک].

قراب: غلاف شمشیر، که گفته اند- قراب جلدی است برای غلاف چرمی شمشیر نه اینکه خود غلاف باشد، جمعش- قرب- است.

قربت السّیف و اقربته: برای شمشیر جلدی نهادم و درست کردم.

رجل قارب: مردی که به آب نزدیک است.

لیله القرب: شبی که به آب میرسند.

اقربوا ابلهم: شترانشان را شبانه آب دادند.

مقرب: آبستنی که زایمانش نزدیک است (۱).

قارب: کشتی کوچکی است با کشتی بانان که برای کوچکیش نیازهاشان را بزودی برطرف می کند، جمعش- قوارب- است. (تهذیب اللغه ۹/ ۱۲۳).

در حدیثی آمده است که: «الصلاه قربان کل تقی» که- تقی- جمع- اتقاء- است یعنی کسانی که نماز را برای تقرب به خدای تعالی اقامه می کنند.

(مجمع البحرین ۲/ ۱۴۲).

(قرح) [قرح]

القرح: جای زخم و اثر جراحت، در نتیجه چیزی که از خارج بدن به بدن اصابت کرده است.

قرح: اثر زخمی که از داخل و زیر پوست بدن بوجود آید مثل دانه های آبله و سرخک و مانند آنها.

می گویند: قرحته- مثل- جرحته- است یعنی مجروحش کردم.

قرح: زخم آلود شد و زخمی از بدنش نمایان شد.

قرح قلبه: دلش ریش و جریحه دار شد.

اقرحه اللّه: خداوند غمگینش کند.

قرح: برای زخم و جراحت بدن و آن قرح با ضمه حرف (ق) درد و رنج ناشی از زخم و جراحت.

در آیه گفت مِنْ بَعْدِ ما أَصابَهُمُ الْقَرْحُ (۱۷۲/ آل عمران).

إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ (۱۴۲/ آل عمران) (۱).

که با ضمه حرف (ق) یعنی درد و اندوه نیز خوانده شده.

قرحان: کسی است که آبله نگرفته است فرس قارح: اسبی که اثری از در آمدن انیاب (دندانهای نیش) یا تمام دندانهایش ظاهر شده است، مؤنث آن- قارحه- است.

این آیه در مورد جنگ احد است برای عظمت بخشیدن و توجه مؤمنین به آنها، می گوید: اگر شما صدمه ای دیده اید خصم و دشمن شما نیز صدمه دیده است.

اقرح: اثری از سپیدی دندان دارد.

روضه قرحاء: مرغزاری که وسط آن شکوفه های سپید رنگ میوه هست و تشبیهی است به اسبی که دندانهایش ظاهر شده.

اقترحت الجمل: سواری بر شتر را آغاز کردم.

اقترحت کذا علی فلان: آن خواست را بر او تحمیل کردم و از او تمنی نمودم.

اقترحت بئرا: آبی تازه از چاه بیرون آوردم و مانند آن [استخراج نفت و گاز و این قبیل چیزهاست].

ارض قراح: زمین خالص و پاک.

قریحه: در اصل جایی است که آب بیرون آمده از چاه در آنجا جمع شده است و از این معنی قریحه انسان استعاره شده است [استعداد و ذوق سرشار در وجود آدمی] (۲).

ابن سکیت می گوید: قرح فلان فلانا بالحق: وقتی است که از کسی استقبال شود.

قرحان: از اضداد است یعنی شخصی که در اثر آبله و حصبه جراحت برداشته یا کسی که بدنش سالم و خالص است و بدنش جراحتی ندارد. قریحه در انسان طبیعتی است که بر آن سرشته شده جمعش (قرائح) و نیز قریحه نخستین آبی است که از چاه برمی آید و جمع میشود و نیز- قرحه- مثل- غره- است یعنی سپیدی وسط پیشانی اسب. (تهذیب اللغه ۴/ ۴۰).

قراح- مزرعه ای است که در آنجا بنایی و درختی نباشد. جمعش- اقرحه- است در حدیثی آمده است که: «انثر فی القراح بذرک» یعنی در چنان زمینی که سایه ندارد بذر بیفشان. (مقائیس اللغه ۵/ ۸۳- مجمع البحرین ۲/ ۴۰۴).

(قرد) [قرد]

القرد (بوزینه) جمعش- قرده- در آیات:

كُونُوا قِرَدَةً خاسِئِينَ (۵۶/ بقره).

وَ جَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ (۶۰/ مائده).

در تفسیر این آیه گفته شده صورت ظاهر آنها که دیده میشدند همچون صورت بوزینه بود و نیز گفته شده: بلکه اخلاق و خوی آنها را مانند خوی بوزینه ها نمود هر چند که صورتشان همانند آنها نبوده است.

قراد: با ضمه حرف (ق) جمعش- قردان- است (یعنی کنه که انگلی است در پوست حیوانات).

الصّوف القرد: پشم بهم چسبیده (مثل نمد) و از این معنی است عبارت:

سحاب قرد: ابرهای متراکم و رویهم انباشته شده و پرباران.

اقرد: همچون کنه به زمین چسبید.

قرد: ساکت و آرام شد.

قرّدت البعیر: کنه های شتر را از بین بردم، مثل- قذّیت و مرّضت:

[خاشاك را از چشم دور کردم و بیمار داری نمودم تا بهبودی حاصل شود].

تقرید: برای نرمش و مدارا که به خدعه می انجامد بکار میرود، چنانکه می گویند:

فلان یقرّد فلانا: با او مکر کرد و به سختی افکندش.

سر پستان هم- قراد- نامیده شده، که به شباهت شکل کنه آن طور نامیده شده، حلمه، هم در همان معنی است.

(قرطس) [قرطس]:

القرطاس (۱): (کاغذ) و آنچه که در آن می نویسند، در آیات:

وَ لَوْ نَزَّلْنا عَلَیْکَ کِتاباً فِی قِرْطاسٍ (۷/ انعام).

قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْکِتابَ الَّذِی جاءَ بِهِ مُوسی نُوراً وَ هُدیً لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَراطِیسَ (۹۱/ انعام) (۲).

واژه قرطاس که بصورت مفرد و جمع در قرآن آمده معرّب شده از یونانی است که برای اعراب ناشناخته نبوده و (طرفه) شاعر قبل از اسلام در شعرش آنرا به کار برده و معادلش در عربی (ورقه یا صحیفه) و در فارسی (کاغذ) است.

بعد از اسلام این اصطلاح به همان معنای یونانیش بکار رفته. در زبان عربی (قرطاس) به معنی چرم تیراندازی نیز هست. اصاب القرطاس: تیرش اصابت کرد. ازهری هروی می نویسد: قرطاس وسیله نگارش و نوشتن است که از بردی مصری ساخته میشود، در ادبیات فارسی هم این واژه به همان ورق نوشتن بکار رفته است ناصر خسرو می گوید:

شکر و حمد ترا زبان قلم است بندگان را و روز و شب قرطاس

ابن ابی اصیبعه می گوید: القرطاس و هو اسم رومی لا- عربی. ابن ندیم تاریخچه کاغذها و قرطاس را و اینکه چگونه آیات قرآن پس از نوشته شدن بر قرطاس ها یا چرم ها و استخوانها بر کاغذها منتقل شد نوشته است و مسلمین از آغاز تاریخ خود «پاپیروس» بردی را از مصریان گرفتند و در قرن اخیر مقدار زیادی از این اوراق که بر آنها به خط عربی کتابت شده بدست آمده است.

(تهذیب اللغه ۹/ ۳۹۰- طبقات الاطباء ۲۴۹- الفهرست/ ابن ندیم ص ۳۱ عربی).

اشاره به رفتار خدعه آمیزی است که اهل کتاب نخست وحی و نزول

(قرض) [قرض]

القرض: نوعی بریدن و قطع کردن است و نیز عبور کردن و گذشتن هم قرض- نامیده شده همانطور که آن عمل را- قطع نیز می گویند. [مثل- قطع المکان و قرض المکان- هر دو یعنی گذشتن از آن جای].

در آیه: وَ إِذا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذاتَ الشِّمالِ (۱۷/ کهف) یعنی همینکه خورشید غروب میکرد شعاعش از آنها می گذشت و آنها را به یک سوی وامیگذاشت.

چیزی هم از مال که به انسان رد میشود به شرطی که عوض آنرا برگرداند قرض نامیده شده، در آیه:

مَنْ ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً (۲۴۵/ بقره).

گفتگوی دستجمعی در شعر هم- مقارضه- نامیده شده.

قریض: برای شعر بطور استعاره است مثل- نسج و حوک (۱) که در مورد

قرآن را در باره پیامبر انکار می نمودند و سپس با نیرنگ و فریب مطالبی که در کتابهای قبلی بشارت بر ظهور پیامبر اسلام بود پنهان می کردند و آنرا آشکار نمی نمودند.

چون شعر در واقع بهم پیوستن و بیکدیگر بافتن کلمات بصورتی موزون و خوش آهنگ است لذا وجه شباهتی با دوختن و بافتن پارچه دارد که از نخ و پشم و ابریشم و کرک و سایر مواد ضروری بهم بافته میشود دوختن و به شکل لباس و جامه در آوردن آنها در واقع همان کاری است که شاعر میکند و از کلمات متفرق و گونه گون قصیده ای و رباعی و غزلی و قطعه ای مناسب و زیبا میسازده (حاک الشاعر شعره حوکا) شاعر شعرش را ترتیب داد و نسج الشاعر شعره: شاعر شعر را سرود و به نظم آورد مثل عبارت- قرض الرجل الشعر: آن مرد شعر سرود.

(صحاح- قاموس المحیط).

شعر بکار میرود.

(قرع) [قرع]

القرع: زدن چیزی به چیزی دیگر و کوبیدن دو چیز بیکدیگر.

قرعته بالمقرعه: او را با چکش زدم، در آیات:

کَذَّبَتْ ثَمُودُ وَ عادٌ بِالْقارِعَهِ (۴/ حاقه).

الْقارِعَهُ مَا الْقارِعَهُ (۱/ قارعه) (۱).

(قرف) [قرف]

اصل قرف و اقتراف: کندن پوست درخت و کندن پوست از روی جراحت است.

قرف: پوست هر چیزی است.

اقتراف: بطور استعاره در مورد کسب کردن و بدست آوردن چیزی خوب یابد بکار رفته.

در آیات سَیُجْزَوْنَ بِما کانُوا یَقْتَرِفُونَ (۱۲۰/ انعام) (۲).

ثمود و عاد حادثه کوبنده و ویران کننده را تکذیب نمودند سپس ثمودیان با صاعقه ای ناگهانی به هلاکت رسیدند و عادیان با بادی طوفانی و سخت که هفت روز و هشت شب آنها را در میان گرفت و بهلاکت رسانید.

به آنچه را که از خوب و بد عمل کرده اند و بدست آورده اند جزاء داده خواهند شد.

لِيَقْتَرِفُوا ما هُمْ مُقْتَرِفُونَ (۱۱۳/ انعام) (۱).

وَ أَمْوالٌ اقْتَرَفْتُمُوها (۲۴/ توبه) (۲).

اقتراف: در زشتیها و کار بد بیشتر بکار میرود و لذا می گویند:

الاعتراف یزیل الاقتراف: پذیرفتن و اقرار به گناه زشتی آن را زایل می کند (بزهکار می فهمد که بد کرده).

قرفت فلانا بکذا: وقتی است که او را عیبجویی کنی و مذمتش نمائی و لذا آیه:

وَ لِيَقْتَرِفُوا ما هُمْ مُقْتَرِفُونَ: (۱۱۳/ انعام) به معنی اقرار کردن

تا آنچه را که باید کسب کنند بدست آرند. اشاره به سخنان پر زرق و برق و فریبنده شیاطین پیدا و ناپیدا در میان انسانهاست که در سنگر دشمنی با پیامبران قرار دارند و مردم را با کلمات ظاهر فریب و عوام پسند می فریبند.

و اموالی که بدست آورده اید، آیه فوق و دو آیه قبل از آن در جهاد در راه خداست که دو گروه رستگار یا سعادتمند و فاسقین را معرفی میکند میگوید:

کسانی که ایمان دارند و برای جهاد در راه خدای کوچ میکنند و با اموال و جانهاشان ایثار میکنند و از آنها میگذرند مقامشان در پیشگاه خداوند عظیم تر و شکوهمندتر است و این چنین رزمندگان و جانبازانی رستگار و سعادتمندند پروردگارشان به رحمت بی پایان خویش بشارتشان میدهد و مقام رضا و خشنودی او و هم چنین بهشت های جاودانه نصیبشان است، در مقابل اینان کسانی که به پدران فرزندان، برادران، همسران و خویشان و اموال و تجارت و خانه های عالی خود دلبسته اند و دلخوشند میگوید اگر آنها را بیش از خدا و رسول و جهاد در راه او دوست میدارید منتظر باشید تا قضای حتمی خدای یعنی از دست دادن تمام آن دلبستگی ها سر رسد آنگاه خواهید دانست که بی بهره هستید و خداوند فاسقین و بدکاران را هدایت نمیکند.

دشمنان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به جرم و گناهشان حمل شده است.

فلان قرفنی: او را متهم کرد.

رجل مقرف: مرد فرومایه و نااصل.

قارف فلان امرا: کاری که برایش عیب بود انجام داد و به کار زشتی دست یازید (۱).

(قرن) [قرن]

اقتران- مثل- ازدواج- است چون در معنی- اقتران- همیشه دو چیز با هم هستند یا چیزهایی در یک معنی، جمع و مشترکند، در آیه:

أَوْ جاءَ مَعَهُ الْمَلائِکَهُ مُقْتَرِنِینَ (۵۳/ زخرف) (۲).

قرنت البعیر بالبعیر: میان آن دو شتر جمع کردم (آنها را با طنابی بهم بستم).

در حدیثی آمده است که: «ایّاکم و اقتراف الآثام» یعنی از گناهان برحذر باشید. (مجمع البحرین ۵/ ۱۰۸).

همینکه خبر اتهام زدن بنی امیه به امیر المؤمنین علیه السّلام در باره مشارکت در قتل عثمان رسید چنین فرمود: «او لم ینه بنی امیه علمها بی ان قرفنی او ما وضع الجهال سابقتی عن تهمتی: آیا علم و شناخت بنی امیه از من آنها را از این تهمت در باره من باز نداشت آیا سابقه من، نادانها را از چنین تهمتی نسبت به من دور نکرد؟

(خطبه ۷۵- ص ۱۰۳).

ابو زید انصاری می نویسد: فلان قرفتی: او ترا به این خیال انداخت که چیزی نزد او داری (النوادر فی اللغه ۵۲۳).

یا با او فرشتگانی همراه و قرین آمده اند.

قرن: ریسمان و طنابی است که با آن چیزی بسته میشود.

قرّنته: برای زیاد بستن و افزون شدن آن عمل بکار میرود، در آیه:

وَ آخَرِینَ مُقَرَّنِینَ فِی الْأَصْفادِ (۳۸/ ص) (به استواری در زنجیرها بسته شده اند).

فلان قرن فلان فی الولاده: او همزاد اوست.

قرینه و قرنه فی الجلاده فی القوّه و فی غیرها من الاحوال:

او در چالاکی و نیرومندی و حالات دیگر با او همسنگ و همطراز است، در آیات:

إِنِّی کانَ لِی قَرِینٌ (۵۱/ صافات) (۱).

وَ قالَ قَرِینُهُ هذا ما لَدَیَّ (۲۳/ ق).

اشاره به گواه و شهادت دهنده اوست، و آیات:

قالَ قَرِینُهُ رَبَّنا ما أَطْغَیْتُهُ (۲۷/ ق).

فَهُوَ لَهُ قَرِینٌ (۳۶/ زخرف).

جمع قرین- قرناء- است یعنی یاران و دوستان نزدیک، در آیه:

وَ قَیَّضْنا لَهُمْ قُرَناءَ (۲۵/ فصلت) (۲).

(قَرْنْ:) مردمی که در یک روز کار زندگی می کنند و اهل یک زمان هستند،

مرا همسر و قرینی بود که در دنیا کوشش داشت مرا به ناباوری به این سرنوشت بکشاند و بر شک بیندازد.

و برای آنان یارانی و همدمانی گماشتیم و برانگیختیم.

جمعش- قرون- است (۱).

در آیاتی فرمود: وَ لَقَدْ أَهْلَکْنَا الْقُرُونَ مِنْ قَبْلِکُمْ (۱۳/ یونس).

وَ کَمْ أَهْلَکْنا مِنَ الْقُرُونِ (۱۷/ اسراء).

وَ کَمْ أَهْلَکْنا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ (۷۴/ مریم).

وَ قُرُوناً بَیْنَ ذلِکَ کَثِیراً (۳۸/ فرقان).

ثُمَّ أَنْشَأْنا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْناً آخَرِینَ (۳۱/ مؤمنون) قُرُوناً آخَرِینَ (۴۲/ مؤمنون).

[که در این آیات- قرن و قرون- همان امت و امت هاست].

قرون: نفس و جان آدمی است برای اینکه آمیخته و قرین جسم است.

القرون من البعیر: شتر و ستوری که در راه رفتن پاهایش را در جای دستهایش بگذارد گویی که آنها را بهم میرساند و نزدیک می کند.

(قَرَنْ:) جعبه چرمی و ترکش یا تیردان که آن را جز در موقعی که تیر

زجاج می گوید: نظر من هم همین استکه- قرن- اهل هر عصر و زمانی است که دارای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و یا قشری از اهل علم باشند دلیل بر این معنی سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که فرمود:

«خیر القرون قرنی» بهترین امت ها، امت من است.

(المصباح المنیر ۱/ ۱۸۱) و این حدیث توجیهی بر آیه: کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّهٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ- ۱۱۰/ آل عمران) است یعنی نیکوتر بودن امت اسلام با عللی است که در آیه ذکر شده که همان امر به معروف و نهی از منکر و ایمان به اللّه است.

در آن باشد- قرن- نمی گویند.

ناقه قرون: شتری که موقع خوابیدن دو پا و دو زانویش را بهم مینهد.

قران: جمع نمودن میان حج و عمره [که برای جمع کردن میان هر دو چیزی هم بکار میرود].

قرن الشّاه و البقره: شاخ گوسپند و گاو.

قرن: استخوان شاخ.

کبش اقرن و شاه قرناء: قوچ و میش شاخ دار.

شانه، سر زنان و میل سرمه دان یا گوشت زیادی در بدن را هم به شباهت با شاخ که عضوی افزون بر سر حیوان است «قرن» نامیده اند [مثل جلو آمدن فتق مردان] که آن عضو پیش آمده هم او را می آزارد.

قرن الجبل: ستیغ و قله کوه.

قرن المرأه: گیسوان بافته شده زن که بر دو طرف سرش قرار دارد.

قرن المرآه: دو گوشه آینه (۱).

قرن الفلاه: دو کرانه دره.

در زبان فارسی پاره ای واژه ها به دو صورت در ادبیات ما آمده است مثل آینه و آئینه، شاعر می گوید:

آینه گر عیب تو بنمود راست خود شکن آئینه شکستن خطاست

یا کلمه امید که با تشدید و بدون تشدید حرف (م) بکار رفته است، سعدی می گوید:

امیدوار بود آدمی به خیر کسان مرا به خیر تو امید نیست شر مرسان

و کلماتی از این قبیل:

قرن الشّمس: شعاع آفتاب.

قرن الشّیطان: همسان و پیرو شیطان، تمام این عبارات به شباهت همان قرن- در معنی شاخ است.

ذو القرنین: معروف است.

سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به علی علیه السّلام است که فرمود:

«انّ لک بیتا فی الجنّه و انّک لذو قرنیها» (۱).

علی بن اسماعیل بن سیده، پس از ذکر این حدیث می نویسد: در تفسیرش گفته شده: ذو قرنی الجنه ای طرفیها یعنی دو سوی بهشت از آن تو است و نیز- ذو قرنی الامه: که با ضمیر (ها) یعنی- طرفیها- بیان شده چنانکه در سوره ص آیه ۳۲ خداوند گفته است:

حَتَّی تَوارَتْ بِالْحِجابِ- ۳۲/ ص) یعنی سلیمان گفت با مشغول شدن به اسبان از یاد پروردگارم غافل شدم تا اینکه خورشید به پرده غروب پوشیده شد، پس همانطور که پنهان شدن و غروب شدن با واژه حجاب کنایه از غروب خورشید است در حدیث نبوی هم عبارت- قرنیها- همان امت اسلامی است چنانکه مقصود از- صدر- نفس و جان است. ابو عبیده می گوید: من این تفسیر را برمی گزینم بخاطر حدیثی که از علی علیه السّلام روایت شده که فرمود: نام ذو القرنین که در قرآن آمده برای آن است که او امتش را به عبادت خدای دعوت کرد و سخن او را دو بار با روی گرداندن از آن رد کردند من هم در میان شما همانگونه یعنی چون ذو القرنین هستم. سپس ابو عبیده می گوید مقصود خود علی علیه السّلام است زیرا می گوید شما را به سوی حق دعوت میکنم تا اینکه در دو نوبت به سرم صربتی زده میشود که باعث قتل من است (المحکم ۶/ ۲۲۲- تهذیب اللغه ۹/ ۸۶).

قرون: مناره ای است مخروطی شکل که بر سر چاه می سازند و نیز چوبی که دو طرف چرخ چاه را بر آن قرار میدهند (النوادر فی اللغه/ ابو زید انصاری ۴۷۷).

[برای تو خانه ای در بهشت هست و تو در میان امت اسلام همچون ذو القرنین هستی که دارای شکوه و عظمتی همانند ستیغ و قله کوه در میان آنها بود].

(قرأ) [قرأ]

قرأت المرأه: آن زن اثر دشتان یا حائض شدن را در خود دید.

اقرأت: دشتان شد.

قرأت الجاریه: آن دوشیزه را بحال خود گذاردم تا دشتان شد.

قرء: در حقیقت اسمی است برای داخل شدن در مدت دشتان از زمان طهر و پاکی و چون اسمی جامع برای هر دو زمان است (زمان طهر و زمان قرء) لذا به هر دو حالت اطلاق شده است زیرا هر اسمی که برای دو معنی با هم و قرین هم وضع شده باشد به هر یک از آنها هم در وقتی که جداگانه باشد اطلاق میشود مثل واژه مائده برای خوان و طعام [که هر دو به تنهایی و هم به جای یکدیگر بکار میروند] سپس هر کدام به تنهایی نیز به همان اسم نامیده میشوند ولی- قرء بطور مجرد اسمی برای پاکی و طهر و همچنین بطور مجرد برای دشتان نیست به دلیل اینکه زن اگر در حالت طهر و پاکی که اثری از خون نبیند او را دارای قرء- نمی گویند و همینطور حائض و زنی که اثر بعد از زایمان را مرتبا در خود می بیند طاهر و دارای قرء نمی گویند.

در آیه: یَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلاثَهَ قُرُوءٍ (۲۲۳/ بقره) یعنی سه نوبت رسیدن از طهر به دشتان و حیض، و نیز سخن پیامبر علیه السّلام که فرمود:

«اقعدی عن الصلاه ایّام اقرائک» (۱)

حدیث فوق بصورت «دعی الصّلاه ایام اقراءک» نیز وارد شده.

(مجمع البحرین ۱/ ۳۳۹)

یعنی در ایام حیض و دشتانت نماز نگزار (۱) و این بیان مثل سخن کس است که می گوید:

افعل کذا ایام ورود فلان: موقع رسیدن و ورود فلانی این کار را انجام بده با اینکه میدانیم ورود او در یک ساعت انجام میشود ولی به ایام، یعنی روزها نسبت داده میشود سخن واژه شناسان و علماء لغت اینستکه (قرء) از (قرأ) یعنی جمع بمعنی جمع کرد گرو شده است، و اینان واژه قرء را به جمع میان زمان پاکی و حیض هر دو توجیه نموده اند به حسب آنچه که در مورد جمع شدن خون در رحم مادر یادآور شدم.

(قِراءَة:) پیوستن و متصل نمودن بعضی از حروف و کلمات به بعضی دیگر در آشکار خواندن قرآن بطور (ترتیل) است و به هر جمعی قراءت گفته نمیشود مثلا وقتی قومی وعده ای را جمع کنند- قرأت القوم- گفته نمیشود، چیزی که دلالت بر این دارد اینستکه اداء کردن یک حرف از حروف الفباء را قرائت نمی گویند. واژه- قرآن- هم در اصل مصدر و به معنی خواندن است بر وزن کفران و رجحان، در آیه:

إِنَّ عَلَيْنا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ فَإِذا قَرَأْناهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ

(۱۷ و ۱۸/ قیامه).

روایت شده است که عبد اللّه بن عمر زنش را در حالت حیض و دشتان طلاق داد و عمر از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نظر خواست او را امر کرد که زنش را رجوع دهد و همینکه طهر و پاک شد طلاقش دهد زیرا عده ای که خداوند امر کرده است برای طلاق زنان همین است.

ابو عبیده می گوید: قرء- برای طهر و دشتان هر دو گفته میشود.

(تهذیب اللغه ۹/ ۲۷۳)

ابن عباس در معنی این آیه گفته است: «یعنی وقتی که آنرا جمع کردیم و در سینه و خاطرت ثابتش نمودیم به آن عمل کن» واژه- قرآن- مخصوص کتابی است که بر محمّد صلّی اللّه علیه و آله نازل شده است و برای این کتاب واژه قرآن اسم علم شده است همانطور که نام- توراه- برای آنچه که بر موسی علیه السّلام و نام انجیل برای آنچه که بر عیسی علیه السّلام [که درود و سلام خدا بر هر دوی آنها باد] بصورت اسم علم در آمده و اطلاق شده است.

بعضی از دانشمندان گفته اند: وجه تسمیه و نامگزاری قرآن برای این کتاب در میان کتابهای خدای برای این است که «قرآن» جامع ثمرات و بهره های کتابهای دیگر اوست و بلکه برای جمع کردن ثمرات و بهره های تمام علوم در آن است همانطور که خدای تعالی به این معنی در آیه:

وَ تَفْصِیلَ کُلِّ شَیْ ءٍ (۱۱۱/ یوسف) اشاره کرده است و همچنین در آیات.

تِبْیاناً لِکُلِّ شَیْ ءٍ (۸۹/ نحل).

قُرْآناً عَرَبِیًّا غَیْرَ ذِی عِوَجٍ (۲۸/ زمر).

قُرْآناً فَرَقْناهُ لِتَقْرَأَهُ (۱۰۶/ اسراء).

فِی هذَا الْقُرْآنِ (۴۱/ اسراء).

وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ (۷۸/ اسراء) یعنی خواندن (نماز صبح).

و آیه: لَقُرْآنٌ کَرِیمٌ (۷۷/ واقعه) (۱)

زجاج می گوید: کلام خدای که بر پیامبرش صلّی اللّه علیه و آله نازل شده است چهار اسم (کتاب- قرآن- فرقان- ذکر) دارد یعنی کتابی که برای ۱- نوشتن ۲- خواندن ۳- جدا کردن حق و باطل ۴- یادآوری نمودن، بکار میرود و بقیه نامهای قرآن

اقرأت فلانا: او را خواندم (و سلامش رساندم)، در آیه.

صفاتی از این چهار اسم است و معنی قرآن هم همان معنی جمع است- قرأت القرآن و انا اقرؤه قرءا قراءه و قرآنا- با سه مصدر است (تهذیب اللغه ۹/ ۲۷۳).

ابن فارس می گوید: وجه تسمیه قرآن این است که قرآن حاوی و دربرگیرنده احکام و قصص و امر و نهی و غیر از اینهاست. (مقائیس اللغه ۵/ ۷۹).

اما سخن دقیق راغب (ره) که در قرآن نتایج جمیع دانش ها فراهم آمده و جمع شده است از سایر نظرات برتر و به حقیقت نزدیکتر است و چنانکه در مقدمه جلد اول بیان شد ریشه و ثمره تمام علوم انسانی که برای رشد و سعادت و بهبودی و بهزیستی جامعه بشری ضروری است در قرآن اشاره شده و گسترش و پی گیری آنرا به خود انسانها با تشویق به تفکر- تدبّر- و تعقل واگذار نموده بدیهی است قرنها بایستی بگذرد تا تمام حقایق علمی و اشاره ای قرآن بر بشر معلوم گردد زیرا قرآن- تبیانا لکل شی ء- است بنیان حیات سعادت آفرین افراد را بر- علم- عمل- تقوی تلاش و نیایش نهاده و اساس حیات سعادتمندانه جامعه های بشری را بر- عدالت- برادری- برابری- در حدود استعدادها- ایثار- احسان استوار داشته است و از اساس انسانها را در راه این اصول حیات بخش به مبارزه با ظلم- جهل- بیماریها تکاثر و زر اندوزی- استکبار و استعمار بسیج نموده است و در مورد علومی که به جهان شناسی ارتباط دارد همواره سیر و نگرش در آسمانها- کرات- طبیعت، ماه و خورشید کهکشانها و کل آفرینش را خردمندان و اولو الالباب میداند میگوید سنریهم آیاتنا فی الافاق و فی انفسهم حتی یتبین لهم انه الحق- یعنی- ما آیات حکمت و قدرت خود را در فراخنای جهان و جانها و روانها در آینده برای انسانها روشن و آشکارا نشان خواهیم داد تا بدانند که او حق است- أَ وَ لَمْ یَکْفِ بِرَبِّکَ أَنَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ شَهِیدٌ ۵۳/ فصلت- آیا این حقایق کافی نخواهد بود که او بر همه چیز گواه است؟

سَنُقْرِئُکَ فَلا تَنْسی (۶/ اعلی) (۱).

تقرّأت: فهماندم.

قارأته: با هم مذاکره کردیم و درسش گفتم [و آنرا مطالعه کردم].

(قری) [قری]

القریه: اسمی است برای جایی که مردم در آنجا مجتمع هستند و گرد آمده اند و نیز جداگانه برای همه مردم (اجتماع آنها) هم بکار میرود.

خدای تعالی می گوید: وَ سْئَلِ الْقَرْیَهَ (۸۲/ یوسف)، بیشتر مفسرین در مورد این آیه گفته اند مقصود اهل قریه است و بعضی هم گفته اند بلکه واژه قریه در آیه اخیر خود مردم هستند و بر این اساس است.

آیات: وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْیَهً کانَتْ آمِنَهً مُطْمَئِنَّهً (۱۱۲/ نحل).

وَ کَأَیِّنْ مِنْ قَرْیَهٍ هِیَ أَشَدُّ قُوَّهً مِنْ قَرْیَتِکَ (۱۳/ محمد).

وَ ما کانَ رَبُّکَ لِیُهْلِکَ الْقُری (۱۱۷/ هود) در این آیه.

قری- اسمی است برای مدینه و شهر و همچنین در آیات:

وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِکَ إِلَّا رِجالًا نُوحِی إِلَیْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُری (۱۰۹/ یوسف).

رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْ هذِهِ الْقَرْیَهِ الظَّالِمِ أَهْلُها (۷۵/ نساء).

«حکایت و روایت شده است که بعضی از قضات (داوران و مفتیان) بر علی بن حسین رضی اللّه عنهما وارد شدند، به ایشان فرمود: بمن بگوئید که علمای شما در مورد سخن خدای تعالی که می گوید:

قرآن را برایت می خوانیم فراموش مکن.

وَ جَعَلْنا بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بارَكْنا فِيها قُرىً ظاهِرَةً (۱۸/ سبأ).

چه می گویند؟ گفتند: می گویند که- قری- همان مکه است، فرمود:

آیا چنین است؟ پاسخ دادم پس چیست؟ فرمود: مقصود از- قری- در این آیه رجال و مردم است، راوی می گوید: به ایشان گفتم این معنی در کجای کتاب خداست، فرمود: آیا سخن خدای تعالی را نشنیده ای که گفت:

وَ كَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّها وَ رُسُلِهِ ... (۸/ طلاق) (۱).

در آیه گفت: وَ تِلْكَ الْقُرى أَهْلَكْناهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا (۵۹/ کهف)- هم- ضمیر مردم شهرها است.

و چه بسیار مردم دیاری را که از امر خدا و رسولانش سرپیچیدند و آنها به کیفر اعمالشان بعذاب شدید معذب ساختیم اینگونه است که راغب رحمه اللّه مردم را به سوی الگوها و امامانی که به تمام وحی و قرآن احاطه دارند و مشکلات را برطرف میکنند توجه میدهد زیرا قرآن- یفسّر بعضه بعضا است و تفسیر صحیح جز از این راه و با برخورداری از علوم مفسرین حقیقی و بیان آنها ممکن نیست و می بینیم که امام امت در مجلسی فرمودند «تمام تفاسیری که دیگران نوشته اند ترجمه هائی بیش نیست» و بایستی به پیروی از روش راغب که آنهم ملهم از همان الگوهائی است که در کتابش بمناسبت هائی ذکر کرده و خودش قدرتی کم نظیر در این قسمت داشته است هر واژه و آیه ای از قرآن را با احاطه به تمام آن واژه یا مشابه آن آیه در قرآن که گاهی به صد آیه هم میرسد مورد تفسیر قرار داد، تا جلوه ای و شعاعی از نور تفسیر بر جانمان و روحمان بتابد.

عروس حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد که دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

وَ إِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هذِهِ الْقَرْيَهَ (۵۸/ بقره).

قریت الماء فی الحوض: آب را در حوض و آبگیر جمع نمودم.

قریت الضّیف قری: مهمان را خوب پذیرایی کردم.

قری الشّی ء فی فمه: آن چیز را در دهانش جمع کرد.

قریان الماء: آب های جمع شده در حوض و آبگیر.

(قسس) [قسس]

القسّ و القسّیس (۱) دانشمند عابد از سران نصاری و دین مسیحیت،

در اکثر لغت نامه های کهن و جدید، حدیثی در ذیل این واژه از امیر المؤمنین علی علیه السّلام نقل شده است، یاقوت حموی می نویسد: «قس موضع فی حدیث علی (رض) ان النبی صلّی اللّه علیه و آله نهی عن لبس القسّی» یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از پوشیدن لباسی که آنرا در آن زمان قسی می گفتند نهی فرموده است مفسرین در ذیل این حدیث نوشته اند که- قسی- لباسی است مخلوط با حریر که از مصر می آوردند و همان- قزی- یعنی ابریشمین است که حرف (ز) به (سین) تبدیل شده.

سپس یاقوت می گوید: قس- در سرزمین هند بین نهر و وارا قرار دارد و بلدی است که از آنجا چنین جامه هایی صادر میشود و از سایر پارچه ها ارزشمندتر است.

(معجم البلدان ۴/ ۳۴۶- مجمع البحرین ۴/ ۹۶).

ابن فارس می نویسد: القس پی گیری چیزی است و همچنین سخن چینی و نمیمه. (مقائیس اللغه ۵/ ۹).

ابو منصور ازهری هروی می گوید: «و فی حدیث علی علیه السّلام ان النبی نهی عن لبس القسی» که اهل مصر چنان لباس را- قسی- با فتحه حرف (ق) تلفظ می کنند و ابو عبیده می گوید: این نوع پارچه ها را من دیده ام.

در آیه:

ذلِکَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّیسِینَ وَ رُهْباناً (۸۲/ مائده).

اصل- قس- پی جویی و طلب کردن شبانه چیزی است می گویند:

تقسّست اصواتهم باللّیل: شب هنگام صداشان را دنبال کردم و پی

(تهذیب اللغه ۸/ ۲۵۸).

خلف تبریزی می گوید: قز- همان ابریشم خام است و- قزاگند- جامه ای است که لابلای آن ابریشم و پنبه نهند و آجیده کنند و آن را- خفتان هم- گویند که در روزهای جنگ پوشند. (برهان قاطع).

قس: رئیسی از رؤسای نصاری چه در دین و چه در علم و- قسی- پارچه مخلوط با ابریشم است و اصحاب حدیث با کسره قاف هم تلفظ می کنند.

قس بن ساعده ایادی اسقف نجران که یکی از حکمای عرب قبل از اسلام است (مختار الصحاح).

فیروزآبادی در مورد- قس بن ساعده- در حدیثی بصورت: «یرحم اللّه قسا انی لارجو یوم القیامه ان یبعث امه واحده» که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حق او که حکیمی بوده است دعا فرموده و امید داشته که در قیامت همچون امتی واحد و یگانه مبعوث شود. (ترتیب القاموش ۳/ ۶۱۸).

خواننده محقق و عزیز از این حدیث شریف میتوانی بخوبی عظمت روح و شخصیت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را بر روشنی دریابی که او برای کشیشی نصرانی که حکیم و دانشمند بوده و قبل از اسلام درگذشته است پیامبر دعا میکند رحمت میطلبد و او را همانند امتی خطاب میکند، اینگونه است که ما میگوئیم روزی همه غیر مسلمانان خداپرست با دیدن چنین احادیثی به عظمت روح پیامبر اسلام پی میبرند و اسلام عالمگیر و جهان شمول خواهد شد و بر من و تو است که این حقایق را نشر دهیم و با پیامبر هم آوا شویم.

گرفتم.

قسقاس و قسقس: راهنمای شبانه.

(قسر) [قسر]

القسر: قهر و چیرگی.

قسرته و اقتسرته: او را به زور بکاری واداشتم، و از این واژه کلمه- قسوره- است در آیه:

فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ (۵۱/ مدثر) (۱).

گفته اند: قسوره- همان شیر جنگلی است و در معنی تیرانداز و شکارچی هم گفته شده. (۲).

آیه فوق صفات و حالات کسانی را که از ذکر حق اعراض می کنند بدینگونه شرح میدهد که: از مجرمینند و در قیامت خود اقرار می کنند که: ۱- لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَلِّینَ- ۴۳/ مدثر) از نمازگزاران نبودیم ۲- وَ لَمْ نَکُ نُطْعِمُ الْمِسْکِینَ ۴۴/ مدثر) و مساکین و مستمندان را اطعام نمی کردیم. ۳- وَ کُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخائِضِینَ ۴۵/ مدثر) با ملحدین و منکرین در بیهوده گویی ها همراه بودیم ۴- وَ کُنَّا نُکَذِّبُ بِیَوْمِ الدِّینِ ۴۶/ مدثر) قیامت و روز جزا را تکذیب میکردیم تا اینکه چنگال مرگ ما را فرو گرفت. سپس خداوند می گوید: شفاعت کسی سودشان نمیدهد زیرا در دنیا همانند خران گریزپا که از شیر فرار می کنند، اینان نیز از حقایق آنچنان اعراض میکردند.

ابن عباس می گوید: قسوره- به زبان عرب (اسد) است و به زبان حبشی (قسوره) به زبان فارسی (شیر) و به زبان نبطی (ارنا) وجه تسمیه قسوره این استکه از قهر و چیرگی او حیوانات می گریزند و بر آنها غلبه می کند. سعید بن

(قسط) [قسط]

القسط: همان بهره و نصیب عادلانه است، مثل:

نصف و نصفه: [یعنی رعایت عدالت، و انصاف ورزیدن].

در آیات: لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ بِالْقِسْطِ (۴/ یونس).

وَ أَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ (۹/ رحمن).

و نیز- قسط- به این معنی است که کسی بهره و قسط دیگری را بگیرد و این کار همان جور و ستم است.

اقساط: اینستکه بهره و قسط دیگری را بدهد که همان- انصاف- است و لذا گفته شده:

قسط الرّجل: وقتی است که کسی ستم کند.

(اقْسَطَ:) در وقتی که عدالت پیشه کند، در آیات:

أَمَّا الْقاسِطُونَ فَكانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً

(۱۵/ جن) (۱).

جبیر رحمه اللّه می گوید: قسوره همان شکارچیان و تیراندازنند یا مردان خشن.

ثعلب می گوید: قسوره سیاهی اول شب است و معنی آیه، عبارت- فرت من ظلمه اللیل- است زیرا گورخران در آغاز شب و تاریکی می گریزند و به گوشه ای پناه می برند و لفظش از همان- قسر یعنی قهر و غلبه گرفته شده. ولی ازهری به معانی فوق، شجاع را نیز اضافه می کند.

(تهذیب اللغه ۸/ ۹۹- مجمع البحرین ۳/ ۴۵۷- حیاه الحیوان ۲/ ۲۱۱- ترتیب القاموس ۳/ ۶۱۷- مختار الصحاح).

فراء می گوید: قاسطون- همان جور بیشگان کافرند و- مقسطون:

مسلمانان عادل، و قسطان: رنگین کمان. قسط علی عیاله: در خرج و نفقه به عیالش

[ستمگران بر دوزخ هیزم و آتشگیره اند].

وَ أَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (۹/ حجرات).

تقسّطنا بيننا: در میان خویش قسمت کردیم.

قسط: کجی در پاها، که نقطه مقابل- فحج- است.

(قِسطاس:) میزان و وسیله سنجش که به عدالت هم تعبیر میشود همانطور به میزان نیز تعبیرش می کنند، در آیه: وَ زِنُوا بِالْقِسْطاسِ الْمُسْتَقِيمِ (۳۵/ اسراء).

[با میزان مستقیم و درست و عادلانه وزن کنید] (۱).

سختگیری نموده. مبرد می گوید: قسط برابر ۴۸۰ درهم است و ابو عبید قسط را نصف (صاع) می داند. (تهذیب اللغه ۸/ ۳۹۰).

قاسطون- کسانی بودند ستمگر جور پیشه، مانند معاویه و پیروانش که با امام حق ستیزه کردند و در جنگ صفین با علی علیه السّلام محاربه نمودند.

(مجمع البحرین ۴/ ۲۶۹).

قسط- چوبی است هندی و خوش بوی، مدر (ادرار آور) و مفید برای کبد و ضد انگل معده و برای زکام و وبا بسیار مفید. (ترتیب القاموس ۳/ ۶۱۸).

(ق- س- ط) ریشه لغت است که دو معنی متضاد دارد:

۱- قسط: عدل که فعلش- اقسط، یقسط- است.

۲- قسط: جور و ستم و عدول از حق، فعلش- قسط، یقسط، قسطا.

قسط: کجی در پاها ولی قسط: از این ریشه نیست و همان چوب بخور و عربی است (مقائیس اللغه ۵/ ۸۴).

و بگفته ابن منظور: یکی از نامهای خدای تعالی- مقسط- است یعنی عادل.

(قسم) [قسم]

القسم: بخش کردن و قسمت کردن بهره و نصیب، می گویند:

قسمت کذا قسما و قسمه: آن را بخش نمودم.

قسمه المیراث و قسمه الغنیمه: بخش کردن و تقسیم نمودن میراث و غنائم جنگی است بر صاحبانشان.

در آیات: لِكُلِّ بابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ (۴۴/ حجر).

اقسط، یقسط فهو مقسط اذا عدل (عدالت کرد).

قسط، یقسط فهو قاسط اذا جار (یعنی جور و ستم کرد).

پس قاسط ستمگر و مقسط دادگر و عادل است و- قسط- با کسره حرف (ق) یعنی بهره و نصیب و عدالت نمودن. و آیه وَ زِنُوا بِالْقِسْطاسِ الْمُسْتَقِيمِ- ۳۵/ اسراء) یعنی با میزان و ترازوی درست وزن کنید. پس در مورد عدالت دو مصدر هست یکی- قسط- و یکی- اقساط. ولی در مورد جور و ستم یک مصدر که- قسوط- است و در حدیث علی رضوان علیه آمده است که فرمود: (امرت بقتال الناکثین و القاسطین و المارقین» ناکثین اصحاب جنگ جمل، زیرا بیعت شکستند.

قاسطین: اصحاب جنگ صفین، زیرا در حکومت ستم کردند و باغی شدند. مارقین همان خوارج بودند که در دین تردید نمودند و تجاوز از حد کردند مثل تیری که از پرتابش در میگذرد و آیه: وَ أَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ۹ حجرات) یعنی عدالت کنید که خداوند عدل پیشگان را دوست دارد ولی در باره ستمکاران گفت:

أَمَّا الْقاسِطُونَ فَكانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً

۱۵- جن) یعنی کفار و ستمکاران و جور پیشگان هیزم و آتش گیره دوزخند.

قسّط تقسیطا- سخت گیری و خست است و نیز- قسط- در معنی کوزه و ظرف آب برای وضو گرفتن و نیز پیمانه ای است (لسان العرب ۷/ ۳۷۸).

نَبِّئْهُمْ أَنَّ الْماءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ (۲۸/ قهر) (۱).

(اسْتَقْسَمْتُه:) از او خواستم که تقسیم کند، سپس- قسم- در معنی سوگند و قسم هم بکار میرود.

در آیه: وَ أَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلامِ ذلِكُمْ فِسْقٌ (۳/ مائده) (۲) اگر با چوبهای شرطبندی و قمار سوگند خوردید و چیزی را شرطی تقسیم کنید این ها برای شما فسق و گناهی است.

رجل منقسم القلب: مردی که دلش و خاطرش را غم و اندوه پریشان کرده، مثل عبارت:

متوزّع الخاطر و مشترق اللب: در جان و عقل مشترک ولی پریشان خاطر است.

(اقْسَمَ:) سوگند خورد، و اصلش از- قسامه- است یعنی سوگند و قسمی که بر اولیاء مقتول ادا میشود سپس واژه قسم اسمی برای هر سوگندی شده

امر اللّه بالقسط و نهی عن القسط: خداوند به عدالت امر نموده و از جور و ستم نهی. (اساس البلاغه ۷۶۵).

به آنها خبر ده که آب میانشان قسمت شدنی است.

ثعلب از ابن اعرابی نقل می کند که- قسامه- صلح میان مسلمین و دشمن است و جمعش قسامات. و استقسام بالازلام- رسمی جاهلی بوده که بر روی پاره ای از تیرها می نوشتند (امرنی ربّی) و بر تیرهای دیگر (نهانی ربّی) وقتی کسی می خواست مسافرت کند یا کاری انجام دهد از تیردان تیری را بیرون می آوردند اگر (امرنی ربی) بود سفر میکردند و آن کار را انجام می دادند و اگر (نهانی ربی) در می آمد سفر نمیرفتند و آن کار را نمیکردند و خداوند در آیه فوق به آنها خبر میدهد که چنان کاری حرام است (تهذیب اللغه ۸/ ۴۲۰).

است، در آیات:

أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمانِهِمْ (۵۳/ مائده).

أَ هؤُلاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ (۴۹/ اعراف).

لا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيامَهِ وَ لا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَهِ (۲ و ۱/ قیامه).

فَلا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشارِقِ وَ الْمَغارِبِ (۴۰/ معارج).

إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّها مُصْبِحِينَ (۱۷/ قلم).

فَيُقْسِمانِ بِاللَّهِ (۱۰۶/ مائده).

(قاسمته:) سوگندش دادم.

تقاسمها: متقابلا سوگند اداء کردند، در آیات:

وَ قاسَمَهُما إِنِّی لَكُما لَمِنَ النَّاصِحِينَ (۲۱/ اعراف).

قالُوا تَقاسَمُوا بِاللَّهِ (۴۹/ نمل).

فلان مقسم الوجه و قسیم الوجه: او گشاده روی و خوشروی است.

قسامه: حسن و خوبی است و اصلش از- قسمه- است گویی که هر جایی و عضوی از چهره اش بهره ای از حسن و خوبی دارد و تفاوتی ندارند.

و نیز گفته اند: مقسّم- یعنی چشم و دیده و نگاه کردن به او به زیبائی چهره اش تقسیم میشود [و چشم به همه اعضاء صورت او که زیباست دوخته میشود] و خوبی در جائی از صورت و روی او به تنهایی و بدون سایر قسمت ها ثابت نیست.

در آیه: كَما أَنْزَلْنا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ (۹۰/ حجر) یعنی کسانی که قسمتهایی از شهر مکه را میان خود تقسیم کرده اند برای اینکه راه خدا را از کسانی که

پیامبر را می خواستند ببندند.

و نیز گفته شده: مقتسمین- در این آیه کسانی بودند که با کید و مکر بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله سوگند خوردند و هم پیمان شدند.

(قسو) [قسو]

القسوه: سخت دلی و سنگ دلی و اصلش از عبارت:

حجر قاس: سنگ سخت گرفته شده.

مقاساه: تحمل سختی و رفع سختی، در آیات:

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ (۷۴/ بقره) (۱).

فَوَيْلٌ لِلْقاسِيَهِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ (۲۲/ زمر) (۲).

وَ الْقاسِيَهِ قُلُوبُهُمْ (۵۳/ حج).

وَ جَعَلْنا قُلُوبَهُمْ قاسِيَهً (۱۳/ مائده).

قاسیه- در آیه اخیر بصورت- قسیه- هم خوانده شده یعنی دلهاشان پاک و خالص نیست که از عبارت:

درهم قسّی (۳)- است در معنی نقره خالصی که با فلزات سخت دیگر

اشاره به بنی اسرائیل است که پس از بهره مندی از نعمت های خداوند باز قساوت قلب پیدا کردند و دلهاشان سخت شد.

وای بر کسانی که دلهاشان از یاد خدای سخت و غافل است.

سالی را که سرما و گرمایش شدید و قحطی باشد- عام قسی- گویند. قاسیه:

شب تاریک و سرد در حدیثی آمده است که «ثلاث یقسین القلب» سه چیز دل را سخت می کند که یکی از آنها رفتن به دربار سلاطین است و- کثره الکلام قسوه

آمیخته شده، شاعر گوید:

صاح القسیات فی ایدی الصّیاریف

[همچون پولهای ناخالص که در دست صرافان صدا می کند].

(قشعر) [قشعر]

در آیه: تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِینَ یَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ (۲۳/ زمر).

یعنی: لرزه ای آنها را فرا می گیرد.

(قصص) [قصص]

القصّ: پی گیری اثر چیزی و پیروی کردن از آن.

قصصت اثره: اثر و نشانه اش را دنبال کردم.

القصص: همان اثر است، در آیه:

هرزه گویی و بیهوده گویی سبب سخت دلی است.

از ابن مسعود حدیثی نقل شده که به اصحابش گفت: «أ تدرون کیف یدرس العلم فقالوا کما یخلق الثوب او کما یقسوا الدرهم، فقال: لا و العلم یموت العلماء:

یعنی می دانید علم و دانش چگونه فراموش و کهنه میشود، گفتند همانند جامه و درهم که کهنه میشوند.

ابن مسعود گفت: نه، کسادی و کهنگی علم و دانش با مرگ علماء است که به چنان حالتی دچار میشود.

(تهذیب اللغه ۹/ ۲۲۶- ترتیب القاموس ۳/ ۶۲۲- مقائیس اللغه ۵/ ۸۶- مجمع البحرین ۱/ ۳۴۱).

فَارْتَدَّا عَلی آثارِهِما قَصَصاً (۶۴/ کهف) (۱).

وَ قالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ (۱۱/ قصص) (۲).

قصیص: باقیمانده گیاهان که اثر آن پی جویی و خواسته میشود.

قصصت ظفره: ناخنش را چیدم (۳).

قصص: اخباری که پی گیری و بازگو میشود، در آیات:

لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ (۶۲/ آل عمران) (۴).

فِی قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ (۱۱/ یوسف).

وَ قَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ (۲۵/ قصص).

نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ (۳/ یوسف).

مربوط به برگشتن موسی و یار و همراه او برای یافتن ماهی است می گوید هر دو پی جویانه بر آثار گامهایشان برگشتند.

مادر موسی به خواهرش گفت

در حدیثی آمده است که: «قصوا الاظفار لانها مقیل الشیطان و منه یکون النسیان» یعنی ناخنها را بچینید که نگهدارنده شیطان در بدن است.

(مجمع البحرین ۴/ ۱۸۰).

تقصصت کلام فلان: سخن او را حفظ کردم و به خاطر سپردم.

(تهذیب اللغه ۸/ ۲۵۶).

تمام آیه چنین است: إِنَّ هذا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ وَ ما مِنْ إِلهٍ- ۶۲/ آل عمران) این همان خبر حق و درستی است که خدایی جز خداوند یکتا و یگانه نیست و اوست که عزیز و حکیم است.

فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ (۷/ اعراف).

يَقُصُّ عَلى بَنِى إِسْرائِيلَ (۷۶/ نمل).

فَاقْصُصِ الْقَصَصَ (۱۷۶/ اعراف) (۱).

(قِصاصْ:) خونخواهی با کشتن قاتل و کشنده، در آیات:

وَ لَكُمْ فِى الْقِصاصِ حَياةٌ (۱۷۹/ بقره).

وَ الْجُرُوحَ قِصاصٌ (۴۵/ مائده).

قصّ فلان فلانا: او را قصاص کرد.

ضربه ضربا فاقصّه: آنچنان او را زد که به مرگ نزدیکش کرد.

اشاره به تاریخ و اخبار کسانی است که آیات خداوند را تکذیب می کنند و پیشه آنها ستمگری و ظلم است می گوید: خبر کسی که آیاتی به او دادیم و او از آنها دور شد و شیطان او را دنبال نمود و از گمراهان شد، برای مردم بازگو کن و بخوان بسا که تفکر کنند، زیرا اگر می خواستیم و امور بر اساس جبر می بود او را با همان آیات رفعت میدادیم ولی او به پستی گرائید و از هوسهای خویش پیروی کرد حکایت او همچون سگ است که اگر به او هجوم ببری پارس می کند و اگر هم او را واگذاری مجددا پارس می کند این حکایت و حال مردمانی است که آیات خدای را تکذیب می کنند. آیات فوق که ترجمه شد بعد از آیه ای است که می گوید:

چون پروردگار تو از بنی آدم و از نسلهاشان نژادشان را تقدیر نمود آنها را بر خودشان گواه کرد که آیا پروردگارتان نیستم گفتند چرا گواهی میدهیم و این گواهی هر کسی بر اینکه خویشتن را نیافریده. برای این است که در قیامت نگویند ما از این امر غافل بودیم.

اشاره آیات فوق به اصالت همان فطرت خدا جویانه است و دور شدن انسان از فطرت به سبب پیروی از هوسهاست که گمراه میشود.

قصّ یعنی گچ، و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از کچکاری قبور نهی فرموده است (۱).

(قصد) [قصد]

القصد: مستقیم نمودن و استوار داشتن راه است.

قصدت قصده: بسویش رفتم و آهنگش نمودم.

اقتصاد: از این واژه است که بر دو گونه است:

اول- اقتصاد پسندیده بطور مطلق در میانه روی چیزی که دو طرف افراط و تفریط دارد مثل جود یا بخشش که میان حالت زیاده روی و بخل قرار دارد و شجاعت که حالتی است ما بین تهور و ترس و مانند اینها و بر این معنی است آیه:

وَ اقْصِدْ فِی مَشْیِکَ (۱۹/ لقمان) (۲).

این حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از جنبه های مختلف قابل دقت است خصوصا از نظر اجتماعی که اختلافات ظاهری در قبور گاهی حالتی تفاخرآمیز بخود می گیرد و از ظاهر هم کچکاری در برابر رطوبت و بارندگی غیر از مواد دیگر طبیعی است زیرا باعث زحمت سایرین است و احتمال فرو رفتن در آن زیاد است ولی ضریح و قبور ائمه اطهار علیهم السّلام و پیشوایان دینی یا بناهایی که بر روی آن قبور می سازند بخاطر حفظ و حراستی است که از جنبه ارشادی و اجتماعی و دینی که الگوهائی در حیات خود بوده اند و پس از مرگ هم بایستی خاطراتشان از نظر اثر تربیتی جاودان بماند ضرورت داشته است و چنانکه تاریخ گواه است جور پیشگان غالبا در صدد محو این آثار برآمده اند از آن جمله متوکل عباسی است، از این جهت مردم در استحکام بنای قبور آن پیشوایان هر چه بیشتر همت نموده اند. بدیهی است اگر اثراتی آن چنان نمیداشت ستمگران انگونه حساسیت نشان نمیدادند.

اشاره به یکی از اندرزهای لقمان به پسر خویش است که از حرف زدن

و به اینگونه اقتصاد و میانه روی در آیه:

وَ الَّذِینَ إِذا أَنْفَقُوا لَمْ یُسْرِفُوا ... (۶۷/ فرقان) اشاره کرده است.

دوم- اقتصادی است که بطور کنایه از آنچه میان حالت پسندیده و ناپسند قرار می گیرد، مثل قرار گرفتن میان عدل و جور [که نه عدالت است و نه جور و ستم].

و یا حالتی و موقعیتی در میان نزدیک و دور و بر این اساس گفت:

فَمِنْهُمْ ظالِمٌ لِنَفْسِهِ وَ مِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَ مِنْهُمْ سابِقٌ بِالْخَیْراتِ (۳۲/ فاطر) (۱).

تا راه رفتن و سایر صفات انسانی را یادآوری نموده است آغاز اندرزش از ایمان به خدا و شرک نیاوردن به اوست و سپس می گوید اگر باندازه دانه خردل عمل نیک یابد نموده باشی و آنرا در زیر صخره ها پنهان کنی خداوند آشکارش می کند پسرم نماز را بپای دار، به نیکی امر کن خود را از بدی بازدار و نیز در مشکلات پایدار باش اینها که گفتیم از کارهای شکوهمند و بزرگ است.

اشاره به جانشینان انبیاء است که می گوید: پس از پیامبران کتاب را به کسانی میراث دادیم که عده ای از آنها ستمگر خویشند و بعضی میانه رو و گروهی دیگر باذن خدای بسوی نعمت ها و نیکی ها می شتابند ذلِکَ هُوَ الْفَضْلُ الْکَبِیرُ ۳۲/ فاطر) فضیلت بزرگ و حق همین است که گروه سوم در پیش می گیرند نه ستمگران و نه بی تفاوت ها بلکه آنهایی که سابِقٌ بِالْخَیْراتِ ۳۲/ فاطر) یعنی پیشی گیرنده بر نیکی ها و خیرات هستند که مقتصد و بی تفاوت بودن در اینجا مذموم است در این آیه معنی میانه رو بودن بخصوص در امر ولایت و حکومت و سیاست امری است که خداوند آن را در برابر پیشی گرفتن بر نیکی ها و خیرات قرار داده تا جامعه اسلامی هرگز به چنان افرادی و چنان حالتی گرفتار نشود بلکه بسوی کسانی که پیرو و جانشین بحق پیامبران هستند و چنان صفتی پسندیده دارند توجه کنند.

آیه: سَفَراً (قاصِداً) (۴۲/ توبه).

یعنی سفری که دوریش ناپایان است و بسا که این آیه به سفر نزدیک نیز تفسیر شود ولی حقیقتش همان است که ذکر کردم.

اقصد السّهم: تیر به هدف اصابت کرد گویی که قصدش و هدفش را یافته است، شاعر گوید:

فاصاب قلبک غیر أن لم یقصد

[به قلبت اصابت کرد و رسید جز اینکه آن را هدف نگرفته بود].

انقصد الرّمح: نیزه شکست.

تقصّد: شکست.

قصد الرّمح: نیزه را شکست.

ناقه قصید: شتر ماده پرگوشت و مفید.

القصید من الشّعر: شعری که هفت بیتش تمام شده است (۱)

(ق- ص- د) سه ریشه اصلی دارد: ۱- دلالت بر آوردن چیزی و قصد کردن بسوی آن، ۲- رسیدن و فرو رفتن در چیزی، ۳- شکستن.

(مقائیس اللغه ۵/ ۹۵) در حدیثی آمده است که: «اقتصد فی عبادتک» یعنی آنگونه عبادت کن که رنج و مشقتی سخت به تو دست ندهد که طبیعت تو از آن گریزان شود.

(مجمع البحرین ۳/ ۱۲۸) لیث می گوید: قصد- در معنی: ۱- گوشت منجمد و خشک شده ۲- عصا و چوبدستی است.

اصمعی گوید اقصاد، همان قتل است، در تفسیر آیه: وَ اقْصِدْ فِی مَشْیِکَ- ۱۹/ لقمان) آمده است که اذا مشی سویّا: یعنی یکنواخت حرکت کردن و راه رفتن نه

(قصر) [قصر]

القصر: [کوتاه] نقطه مقابل طول یا بلندی است و این دو واژه از اسمهایی هستند که با اضافه شدن به سایر کلمات و با در نظر گرفتن کلماتی غیر از خودشان در نظر می آیند.

قصرت کذا: کوتاهش کردم.

تقصیر: اسمی است برای کوتاهی نمودن در کار.

و نیز- قصرت کذا- یعنی قسمتی از آنرا به بعض دیگرش ضمیمه کردم و از این معنی کلمه قصر یعنی بنای مرتفع که جمعش قصور است، در آیه:

وَ قَصْرٍ مَشِیدٍ (۴۵/ حج).

[کاخ و بنائی استوار و محکم].

و در آیات: وَ یَجْعَلْ لَکَ قُصُوراً (۱۰/ فرقان).

إِنَّها تَرْمِی بِشَرَرٍ کَالْقَصْرِ (۳۲/ مرسلات).

گفته شده- قصر- ریشه های درخت است و مفرد آن- قصره- مثل واژه های- جمره و جمر [سنگ ریزه و پشته ریگ ها] و تشبیهی است به قصر مثل تشبیهی که در آیه:

تند و نه کند (تهذیب اللغه ۸/ ۳۵۲) و در حدیثی آمده است: «ما عال مقتصد و لا یعیل» که بصورت «ما عال امرء فی اقتصاد» نیز آمده است که در نهج البلاغه «ما عال من اقتصد» ذکر شده، یعنی:

کسی که اقتصاد و میانه روی را در معیشت پیشه کرد به نیازمندی و فقر مالی مبتلا نمیشود (نهج البلاغه ص ۴۹۴ حکم ۲۴۰).

کانّه جمالات صفر (۳۳/ مرسلات) آمده است (۱).

(قَصَرْتُهُ:) او را در «قصر» نهادم و از این معنی است، آیه:

حُورٌ مَقْصُوراتٌ فِی الْخِیامِ (۷۲/ رحمن).

(قَصَرَ الصَّلاهَ): نماز را با ترک بعضی از ارکان آن کوتاه کرد، در آیه:

فَلَیْسَ عَلَیْکُمْ جُناحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلاهِ (۱۰۱/ نساء) (۲).

قصرت اللّقحه علی فرسی: اسبم را از لقاح و باردار شدنش باز داشتم.

قصر السّهم عن الهدف: تیر از هدف دور شد و به آن نرسید.

امرأه (قاصِرَهُ الطّرفِ:) زنی که چشمان خود را از پاکی و ایمان به چیزی که جایز نیست خیره نمی کند و چشم نمی دوزد [زنان چشم پاک و دیده فروهشته از ناروا و حرام].

خدای تعالی گفت: فِیهِنَّ قاصِراتُ الطَّرْفِ (۵۶/ رحمن) یعنی در بهشت

تشبیهی است از شعله های آتش دوزخ که می گوید: وای بر تکذیب کنندگان آیات خدا در هنگامه ای که به آنها می گویند به سوی همان چیزی که آنرا دروغ می پنداشتید روانه شوید به سوی سایه ای که سه شاخه دارد که نه از سایه و نه از حرارت بازتان نمیدارد، شعله ای است همچون قصری با شکوه و بلند، این کنایه از کاخهای دنیایی زر اندوزان و ستمگران است که در دنیا در سایه ها و استراحتگاهها بی خبر و غافل از حال مستمندان می خزیدند و ستم میکردند و با غفلت و غرور و سرمستی آیات خدا را تکذیب می نمودند و سپس می گوید: کانه جمالات صفر- ۳۳/ مرسلات) گویی که قطار شتران زردفام است که از دور پیداست و این آیه هم کنایه از همان قافله های سرمایه ها و مال التجاره های آنها است.

در بیماری و سفر و معذور بودن، گناهی بر شما نیست که از نماز کم کنید و آن را قصر و کوتاه بخوانید.

زنانی پاک چشم و دیده فرو هشته اند وجود دارند.

(قَصَّرَ) شعر: بعضی از موهای خود را چید و کوتاه کرد، در آیه:

مُحَلِّقِینَ رُؤُسَکُمْ وَ مُقَصِّرِینَ (۲۷/ فتح) (۱).

قصّر فی کذا: در آن کار سستی کرد.

قصّر عنه: به او نرسید و آنرا بدست نیاورد.

اقصر عنه: با اینکه قدرت داشت از رسیدن به آن خودداری کرد.

اقتصر علی کذا: به چیز کمی از آن اکتفا کرد.

اقصرت الشّاه: آن گوسفند کهنسال شد تا اینکه دندانهایش سائیده و کوتاه شد.

اقصرت المرأه: کودکی نارسا و کوچک زائید.

تقصار: گردنبند کوتاه.

قوصره: سبد و زنبیل [و نیز کنایه از زن است] (۲)

اشاره به زائران بیت اللّه و یکی از مراسم حج است که موی سرشان را کوتاه می کنند.

باب افعال این واژه یعنی- اقصار- در معنی دست نگهداشتن از چیزی است و یا خودداری از انجام کاری یا به اصطلاح فارسی- کوتاه آمدن. قصرک باقصارک ان تفعل کذا: یعنی تو را کافی است که آن کار را انجام دهی! دست نگهدار.

تقصیر: سستی در کار است. فراء می گوید: آیه: قاصِراتُ الطَّرْفِ- ۵۶/ رحمن) که در مورد زنان بهشتی است یعنی نفس خویش را تنها بر همسرانشان اختصاص میدهند. زمخشری می گوید: قصرته یعنی آنرا نگهداشتم و حبس کردم. (لس ۵/ ۱۰۴ اساس البلاغه) مقصوره که جمعش- مقاصر- است همان کاخها و خانه های مجلل سنگی و وسیع است و نمونه آنرا برای اولین بار معاویه بعد از نجات از کشته شدنش

(قصف:) [قصف]

خدای تعالی گوید: فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قاصِفاً مِنَ الرِّيحِ (۶۹/ اسراء) یعنی: بادی که به هر چیزی از درختان یا ساختمان ها بوزد آنها را می کوبد و از بن برمی کند.

رعد قاصف فی صوته: رعد و تندری سخت بانگ، و از این معنی بصدای بهم خوردن دو انگشت دست- قصف- گفته شده و سپس در باره هر لهوی مجازا بکار رفته است (۱).

در مسجد ساخته بود و مقصوره او در دمشق معروف است، در حدیثی هست که:

«هذه المقاصر انما احدثها الجبارون و لیس لمن صلی خلفها مقتدیا بالصلاه فیها صلاه» یعنی نماز خواندن در این کاخها که ستمگران ساخته و ایجاد کرده اند، نمازی که اقتدایی به نمازش باشد نیست و اصولا نماز صحیحی نخواهد بود، و قصر الامل- یعنی کم کردن آرزو، در حدیث نفس، به این معنی تفسیر شده است که هر گاه صبح میکنی از شب گفتگو نکن و هر گاه شب کردی حدیث نفس از روز مکن بلکه از زندگیت بیاد مرگت و برای آینده ات بیندیش و از سلامتت برای بیماری احتمالی آینده ات، زیرا تو نمیدانی که فردا نامت چیست؟ (آیا مرده ای یا زنده).

(مجمع البحرین ۳/ ۴۶۰).

عبارت متن چنین است: یتجوّز به فی کلّ لهو- راغب واژه لهو را در اینجا برای صدای طنبور و چغانه (انگشت بهم زدن) بکار برده است تا نهی از شنیدن آن را بیان کند زیرا در ده آیه قرآن نهی از لهو همراه و مترادف با (لعب) یعنی بازیچه، یاد شده تا انسانها را به سوی آنچه که در پیشگاه خداست و نیکوتر از بیهودگی و سرگرمی است توجه دهد و نیز لهو و لعب را نتیجه مغرور شدن به زندگی دنیا میداند و می گوید: الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْواً وَ لَعِباً وَ غَرَّتْهُمُ الْحَياةُ الدُّنْيا- ۵۱/ اعراف)

(قصم) [قصم]

در آیه: وَ کَمْ قَصَمْنا مِنْ قَرْیَهٍ کانَتْ ظالِمَهً (۱۱/ انبیاء) یعنی چه بسیار مردم ستمگر را کوباندیم و خردشان کردیم که عبارت از هلاکت است و هلاکت هم قاصمه الظّهر: یعنی پشت شکسته نامیده شده، در آیه:

وَ ما کُنَّا مُهْلِکِی الْقُری (۵۹/ قصص) (۱).

کسانی که دین خویش به بازی می گیرند و حیات دنیا آنها را مغرور و فریفته می کند در قیامت بخاطر انکار امانت خدا از نعمت های الهی فراموش و بی بهره میشوند، به بازی گرفتن دین خویش همانست که در وسایل ارتباط جمعی کشورهای بظاهر اسلامی شب و روز هست و تمام آلات لهو و لعب را با مهیج ترین آهنگ ها و اشعار و کلمات شهوت انگیز اجرا می کنند و تأسف بارتر اینکه گاهی در آغاز برنامه شان چند آیه ای از قرآن و شاید همین آیه را که:

الَّذِینَ اتَّخَذُوا دِینَهُمْ لَهْواً وَ لَعِباً- ۵۱/ اعراف) را هم قرائت می کنند.

زهی غفلت زدگی و غرب پرستی و شهوت افروزی، و نفرین برگردانندگان چنان برنامه هایی، و خوشبختانه کشور عزیز ما میرود تا با حذف برنامه های آنچنانی و تخدیری موسیقی پرستانه که خواست دشمنان امت و اسلام است هر چه بیشتر تبدیل به آوای آموزشی و رشد دهنده برنامه های اسلامی در جامعه ما و جهان باشد و یکی از نشانه های ایمان در سوره مؤمنون اینستکه:

وَ الَّذِینَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ- ۳/ مؤمنون) و در حدیثی از امیر المؤمنین علی علیه السّلام در وصف آتش دوزخ روایت شده که: «لها قصیف هائل» دوزخ بانگی هراس انگیز دارد و این صفت در حقیقت عکس العمل و واکنش همان آوازهای نرم و شهوت انگیز است که در دنیا دوزخیان مشتاق آنند. (مجمع البحرین- ۵/ ۱۰۹).

پروردگار هلاک کننده مردمان نیست مگر اینکه در میانشان پیامبری برای

قصم: مردی که حریف خود را که با او مقاومت می کند درهم می شکند (۱).

(قصی) [قصی]

القصی: دوری است.

قصّی: دور.

قصوت عنه: از او دور شدم.

اقصیت: دورش کردم.

المکان الاقصی: جای دور دست.

النّاحیه القصوی: بخشی و ناحیه ای دور دست، و از این معنی است در آیات:

وَ جاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَی الْمَدِینَهِ یَسْعی (۲۰/ قصص).

إِلَی الْمَسْجِدِ الْأَقْصَی (۱/ اسراء).

هدایتشان برانگیخت و بعد از آنکه ظالم و ستم پیشه شدند إِلَّا وَ أَهْلُها ظالِمُونَ- ۵۹/ قصص) و این همان عبارتی است که می گویند: بسم اللّه القاصم الجبارین.

اصل قصم- شکستن چیزی است. در مورد ظالم گویند: قصم اللّه ظهره- یعنی خداوند پشتش (قدرتش را) خرد کند و بشکند یا شکست (فعل ماضی بصورت دعا است.) قاصمه- نام مدینه است زیرا کفر در آنجا از بین رفت. قاصم الجبارین یعنی هلاک کننده ستمکاران.

قصیمه: زمین هموار و مشجر یا نیزار و ریگزار و جائیکه درخت گز میروید.

قصمه: پله نردبان (المحکم- تهذیب اللغه- لسان العرب- اساس البلاغه- مجمع البحرین).

که در آیه اخیر مقصود بیت المقدس است و آنجا به اعتبار دور بودن مکان مخاطبین وحی که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اصحاب او هستند از آن مسجد اینطور نامیده شده، و در آیه:

إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَهِ الدُّنْیا وَ هُمْ بِالْعُدْوَهِ الْقُصْوی (۴۲/ انفال) (۱).

قصوت البعیر: گوشش را بریدم.

ناقه قصواء: ماده شتر گوش بریده که در نرنیه آن- بعیر اقصی- گفته شده.

القصیّه من الابل: شتری که در میان شتران بخاطر نجابت و خوبی کم دوشیده میشود و کم سواری از آن می گیرند و در واقع بکار بردن آن شتر بعید است، جمعش- قصایا- است.

(قض) [قض]

قضضته فانقضّ: او را شکستم و شکسته شد.

انقضّ الحائط: دیوار فرو ریخت و شکست، در آیه:

رِیدُ أَنْ یَنْقَضَّ فَأَقامَهُ (۷۷/ کهف) (۲).

اقضّ علیه مضجعه: سنگریزه هایی بر جایش نهاد.

زمانی که شما در آن جنگ در مکانی مرتفع و نزدیک بودید و آنها در جایی دور دست.

نزدیک بود که دیوار فرو ریزد، و او برپاداشتش، که در زبان فارسی هم برای غیر جاندار خواستن بکار میرود چنانکه در همین باره می گوئیم دیوار می خواست خراب شود.

قضض: پشته های سنگریزه و- مضجع: جایگاه (۱).

(قَضْب) [قَضْب]

در آیه: فَأَنْبَتْنا فِیها حَبًّا وَ عِنَباً وَ قَضْباً (۲۸/ عبس) یعنی دانه و انار تازه.

مقاضب: زمینی که میوه و غلات میروياند و بار میدهد.

قضیب: مثل- قضب- است [میوه شاخه تازه] ولی- قضیب- بیشتر در مورد شاخه های درخت بکار میرود و- قضب- در سبزیجات و میوه ها.

قضب: بصورت مصدر یعنی بریدن شاخه و چیدن سبزی و میوه.

روایت شده است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله وقتی در لباس یا جامه ای شکل صلیبی را میدید آنرا برمی کند.

«اذا رای فی ثوب تصلیبا قضبه».

سیف قاضب و قضیب: شمشیری تیز و برنده و تازه.

پس- قضیب- در اینجا بمعنی فاعل است و در عبارت قبلی به معنی مفعول

قض- در اصل شکستن است. قضّه یقضّ قضّا: آنرا شکست. انقض الحائط: دیوار فرو ریخت. قض الطعام قضضا: وقتی است که در غذا، خاک و شن باشد و در موقع خوردن زیر دندان بیاید. اتق القضه: در خوردن غذا مواظب شن آن باش.

قیضض: شن ریزه، در حدیث است که: «یؤتی بالدنیا بقضها و قضیضها» یعنی دنیا همه چیز را می آورد و سختی و آسایش همراه هم دارد.

جاءوا بقضهم و قضیضهم: همگی از خرد و کلان آمدند. (لس ۷/ ۲۲۱- مجمع البحرین ۴/ ۲۲۸- تهذیب اللغه اساس البلاغه)

[میوه ها و سبزیهای چیده شده و دومی شمشیر برنده].

و همچنین در عبارت- ناقه قضیب- شتر مادینه ای که از میان شتران جدا شده و نیز هر چیزی که چیده و جدا شود.

و به هر چیزی هم که پاک و تهذیب نشده است- مقتضب- گویند (۱).

اقتضب حدیثا: در وقتی است که سخنی را قبل از اینکه در خاطرش پخته و تهذیبش کرده باشد بیان کند. (ارتجالا گفته شود).

(قضی) [قضی]

القضاء: امر نمودن بکاری و فیصله دادن آن چه با سخن و چه با عمل و هر کدام از آنها خود بر دو وجه است:

۱- الهی و ۲- بشری.

اول- قول و سخن الهی، مثل آیه:

وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ (۲۳/ اسراء) یعنی به آن کار امر کرد (۲).

و آیه: وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ فِی الْکِتابِ (۴/ اسراء) که در این آیه امر نمودن با اعلام و فصل در حکم است یعنی به ایشان اعلام نمودیم و با قاطعیت به سوی ایشان وحی کردیم [که دو بار است در این سرزمین یعنی فلسطین فساد می کنید و گستاخی می ورزید آنهم گستاخی بزرگ] و بر این معنی است

یعنی نادان و ناآزموده و ناخالص و ناآگاه و ناشناس و شعر مقتضب: شعری است که بالبداهه گفته شود که قطعا خالص نیست.

به کار پرستش توحیدی خالص و احسان به پدر و مادر.

آیه: وَ قَضَیْنا إِلَیْهِ ذلِکَ الْأَمْرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ (۶۶/ حجر) (۱) ۲- قضی- در مورد فعل الهی، در آیات:

وَ اللَّهُ یَقْضِی بِالْحَقِّ وَ الَّذِینَ یَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لا یَقْضُونَ بِشَیْ ءٍ (۲۰/ غافر) (۲).

فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِی یَوْمَیْنِ (۱۲/ فصلت).

آیه اخیر اشاره ای است به ایجاد ابداعی آسمانها و فراغ از آنها، مثل آیه:

بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (۱۱۷/ بقره).

و آیه: وَ لَوْ لا کَلِمَهٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّکَ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی لَقُضِیَ بَیْنَهُمْ (۱۴/ شوری) یعنی اگر مدت زمان زندگی بر آنها مقرر نبود میانشان از نظر جزای کردار زشتشان عمل میشد و نیک و بدشان جدا میشدند.

ولی «قضی» از نظر سخن بشری:

اول- مثل عبارت ۱- قضی الحاکم بکذا: حاکم آنطور حکم کرد، که داوری و حکم حاکم با گفتن انجام میشود.

۲- معنی قضی از نظر عمل و فعل بشری، در آیات:

فَإِذا قَضَیْتُمْ مَناسِکَکُمْ (۲۰۰ بقره) (۳).

این آیه خطاب به لوط پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است، می گوید: تو با خانواده ات از شهر بیرون روید، به جای نمایند و به هر جا دستور دارید بروید و به او خبر دادیم همینکه صبح شود بنیان و ریشه قوم پلید و ستم پیشه یعنی قوم لوط از بن قطع میشود.

خداوند به حق عمل می کند و کسانی که غیر از خدای به پرستش می خوانند به چیزی عمل نمی کنند.

همینکه اعمالتان را بجای آوردید.

ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لْيُوفُوا نُذُورَهُمْ (۲۹/ حج) (۱).

قالَ ذلِکَ بَيْنِي وَ بَيْنَکَ أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلا عُدْوانَ عَلَيَّ (۲۸/ قصص) (۲).

فَلَمَّا قَضى زَيْدٌ مِنْها وَطَراً (۳۷/ احزاب) ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَ لا تُنْظِرُونِ (۷۱/ يونس).

يعنى وقتى كه از كارتان فارغ شديد.

و آيات: فَاقْضِ ما أَنْتَ قاضٍ (۷۲/ طه). (۳)

إِنَّما تَقْضِي هذِهِ الْحَياةَ الدُّنْيا (۷۲/ طه). (۳)

مربوط به اعمال آغاز طواف كعبه است مى گويد: سپس زوايد بدن خويش (مثل مو و ناخن و غيره) را زايل كنند و به نذرهاشان وفا نموده آنگاه به كعبه و اين خانه ى كهن طواف برند.

اشاره به قرارداد كارى است كه ميان حضرت موسى و شعيب منعقد ميشود، موسى مى گويد: هر كدام از آن دو مدت را عمل كردم، گناهى بر من نيست كه اجرتم را مطالبه كنم.

سخن پرشور و سرشار از ايمان ساحران يا دانشمندان واقعى دربار فرعون است كه پس از ايمان آوردن به اللّه، فرعون مغرورانه به آنها مى گويد: قبل از آنكه من به شما اجازه دهم چنان كرديد قطعا موسى ساحر بزرگ و استاد شماست دستها و پاهاتان را معكوسا مى برم و بر دارتان مى زنم تا بدانيد عذاب كداميك از ما [خدا يا فرعون] سخت تر است، دليرانه و بى باكانه پاسخش ميدهند ما هرگز ترا بر اين معجزه اى كه ديده ايم ترجيح نميدهيم هر كارى مى خواهى بكن تو هيچكاره اى، فقط زندگى اين دنيا را از ما مى گيرى.

شاعر گوید: قضیت امورا ثمّ غادرت بعدها.

[اموری را عمل کردم و بعدش را ترک نمودم و جا گذاشتم].

احتمال هم میرود که- قضاء- در قول و فعل با هم باشد.

موت و هلاکت هم به- قضاء- تعبیر میشود، می گویند:

قضی نحبه: گویی کاری که ویژه دنیای او بود از او جدا و دور شده.

در آیه: فَمِنْهُمْ مَنْ قَضی نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ یَنْتَظِرُ (قضی نذره) نیز گفته شده زیرا او نفس و جان خویش را ملزم کرده بود که از دشمنان نمی هراسد و کشته میشود.

و نیز گفته شده معنایش این است که از ایشان کسانی هستند که مرده اند و کسانی دیگر در انتظار شهادتند.

و آیه: ثُمَّ قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ (۲/ انعام) که گفته انـد مقصود از (اجل) اول مدت زندگانی دنیا و (اجل) دوم بعث و برانگیخته شدن بعد از مردن و مرگ است.

و در آیات یا لَیْتَها کانَتِ الْقاضِیَهَ (۲۷/ حاقه) (۱).

وَ نادَوْا یا مالِکُ لِیَقْضِ عَلَیْنا رَبُّکَ (۷۷/ زخرف).

در آیه اخیر کنایه از مرگ است.

و آیه: فَلَمَّا قَضَیْنا عَلَیْهِ الْمَوْتَ ما دَلَّهُمْ عَلی مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّهُ الْأَرْضِ (۱۴

سخن مجرمین است که نامه اعمالشان را به دست چپشان میدهند و می گویند: ای کاش چنین نمیشد و نمی دانستیم مجازات و حسابمان چیست و ای کاش مرگ یا قاضیه پایان کار بود مال و ثروتمان چاره ای برای ما نکرد هَلَکَ عَنِّی سُلْطانِیَهْ ۲۹/ حاقه) و تمام قدرتم از دستم رفت.

سبأ) (۱).

قضی الدّین: با پرداختن وامش کار را فیصله داد.

اقتضاء: درخواست و مطالبه پرداخت وام است و از این معنی است که می گویند:

هذا یقضی کذا: این امر آن کار را می طلبد.

و آیه: لَقُضِیَ إِلَیْهِمْ أَجَلُهُمْ (۱۱/ یونس) یعنی از مرگشان و مدت تعیین شده حیاتشان فارغ شده است.

قضاء: از سوی خدای تعالی اخص از- قدر- است زیرا قضای خدا فصل و حکم میان تقدیر است پس- قدر- همان تقدیر و قضاء- قطع و فصل آن است (قطعیت می بخشد و فیصله میدهد) بعضی از دانشمندان یادآور شده اند که- قدر- به منزله چیزی است که برای وزن کردن یا کیل آماده شده است و قضاء به منزله خود کیل است و این نظر مانند آن سخنی است که:

ابو عبیده جراح به عمر (رض) گفته است، در وقتی که می خواست از طاعونی که در شام شیوع یافته بود بگریزد و به شام داخل نشود، ابو عبیده که حاکم شام بود به او گفت: «أ تفرّ من القضاء» (۲).

اشاره به فوت سلیمان نبی علیه السّلام است که موریانه ها عصایی را که حضرت سلیمان بآن تکیه داده بود، خوردند و سلیمان نبی در افتاد و موریانه ها چنین دلالتی داشتند. و اقسام دلالتها در واژه (دل) شرح داده شد.

ابن اثیر می نویسد: گفته اند وقتی عمر بن خطاب (رض) به شام میرفت در نقطه ای از مرز شام و حجاز سران سپاه که ابو عبیده جراح حاکم شام هم در میانشان بود به استقبالش آمدند و گفتند در شام طاعونی سخت شیوع دارد، عمر هم با مهاجرین و انصار مشورت کرد که به شام وارد شوند یا به حجاز بازگردند هر کس

آیا از قضای خدا می گریزی، گفت: «افرّ من قضاء اللّه الی قدر اللّه» از قضای خدا به قدر خدا می گریزم این مطلب هشدار و گواهی بر این امر است که تا زمانی که قضای خدا در امری مقدر نباشد امید میرود که خداوند آن را دفع کند و زمانی که قدر در حکم و قضای خدا باشد چاره ای و دفعی برای آن نیست آیات زیر بر این امر گواهی میدهد که:

چیزی گفت و اختلاف کردند سپس با سران مهاجر قریش مشورت کرد که همگی نظرشان مراجعت به حجاز بود او هم تصمیم به بازگشت گرفت، آنگاه ابو عبیده به او گفت: «أ فرارا من قدر اللّه؟ فقال: نعم، نفرّ من قدر اللّه الی قدر اللّه» یعنی ابو عبیده گفت: آیا از قدر خدای می گریزی پاسخ داد از قدر خدا به قدر خدا می- گریزم، آیا اگر تو شترانی داشته باشی و به دره ای که یک طرفش چراگاه خوب و طرف دیگرش زمین بایر و خشک باشد و تو آنها را در سبزه زار یا زمین بایر بچرانی هر دو قدر خدا نیست؟ (الکامل ۲/ ۳۹۲).

و از سخنان أمیر المؤمنین علیه السّلام در پاسخ مردی از اهل شام که از او می پرسد:

آیا رفتن ما به شام به قضائی از خدا و قدر اوست مولی پاسخش میدهد: شاید تو گمان کرده ای قضای خدا لازم است و قدر حتمی است اگر چنین باشد ثواب و عقاب باطل میشود و وعده و وعید ساقط میگردد، خداوند سبحانه و تعالی بندگانش را با اختیارشان امر به عبادت کرده است و با تحذیر از کارهایی نهی شان نموده به آسانی مکلفشان کرده و تکالیف سخت بر آنها تحمیل نکرده بر عبادتی کم، پاداشی بسیار می بخشد و عصیانگر او را مغلوب نمی کند خداوند با اکراه اطاعت نمیشود و انبیاء را به بازی و بیهوده نفرستاده و کتاب را برای بندگانش عبث قرار نداده و آسمانها و زمین و آنچه که در میان آنهاست به باطل نیافریده آنگونه تصوراتی که سؤال کردی پندار کسانی است که کفر پیشه اند و سر انجامش آتش است.

(۵/ ۴۸۱- حکم ۷۵- نهج البلاغه).

وَ كانَ أَمْراً مَقْضِيًّا (۲۱/ مریم).

كانَ عَلى رَبِّكَ حَتْماً مَقْضِيًّا (۷۱/ مریم).

وَ قُضِيَ الْأَمْرُ (۲۱۰/ بقره).

در آیه اخیر یعنی فیصله داده شده و موضوع قطع شده، گواه بر این است که آن امر طوری انجام شده که دریافت و جبرانش ممکن نیست و آیه:

إِذا قَضى أَمْراً (۱۱۷/ بقره).

قضیّه: به سخنی گفته میشود که تو قاطعانه بگویی: آنطور هست یا آنطور نیست و سخن قطع شده باشد، از این جهت می گویند:

قضیّه صادقه و قضیّه کاذبه: قضیه ای و سخنی قاطع و درست یا دروغ، و کسی که چنان عبارتی گفته است قصدش این استکه:

«التّجربه خطر و القضاء عسر».

حکم دادن در باره چیزی که آنطور هست یا آنطور نیست کاری بس دشوار و سخت است، و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرموده است: «علیّ اقضاکم».

[علی علیه السّلام برترین داوری کننده و قاضی ترین شماست] (۱).

قضاء در لغت وجوهی دارد که ریشه آن بریدن و تمام کردن چیزی است:

۱- هر چیزی که بخوبی و کمال انجام شود، ۲- تمام شود ۳- پایان پذیرد و ختم شود، ۴- پرداخت و تأدیه شود، ۵- واجب شود، ۷- اجرا شود، ۸- حکمش صادر شود و بگذرد.

که همه را با واژه- قضی- بیان می کند و همه این معانی در آیات و احادیث آمده است. قاضیه: مرگ و مردن. قضی نحبه: وفات کرد. رجل قضی: که

(قط) [قط]

در آیه: وَ قالُوا رَبَّنا عَجِّلْ لَنا قِطَّنا قَبْلَ یَوْمِ الْحِسابِ (۱۶/ ص).

قط: همان صحیفه و نبشته و کتاب است و اسمی است که برای هر چیزی

یا از فرمان دادن و حکومت است و یا از پرداخت قرض و وام. دار القضاء فی المدینه: اداره حکومتی مدینه است.

جوهری می گوید: قضاء در اصل قضای است از- قضیت- وقتی حرف (ی) بعد از الف واقع شود تبدیل به همزه میشود، جمعش- اقضیه- است و جمع قضیه، قضایاء: که در معنی آفریدن است مثل آیه: فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ- ۱۲/ فصلت) قضا و قدر همواره ملازم یکدیگرند زیرا- قدر- مثل اساس و پایه ساختمان است بدلیل حدیث پیامبر که فرمود: «القضاء الابرام و اقامه العین» یعنی قضاء همان استوار داشتن و برپانمودن خود شی ء و عین آن است و فرمود: و اذا قضی امضی و هو الذی لا یرد له» هر گاه- قضاء اجرا شد همان است که برگشتی ندارد.

حدیث فوق و مآخذ تاریخی آن در مقدمه جلد اول از زبان خلیفه دوم بیان شده است.

در حدیثی از علی علیه السّلام که قبلا مفصل گفته شد روایت شده که پیرمردی در جنگ صفین از او پرسید آیا رفتن ما به شام به قضا و قدر خداوند است، علی علیه السّلام فرمود:

«تو گمان میکنی قضاء حتمی است و قدر لازم است اگر چنین بود ثواب و عقاب بیهوده میشد و هم چنین امر و نهی و زجر و دیگر وعده و وعید معنی نداشت اگر چنان باشد تو گناهکار را نباید ملامت کرده باشی و نیکوکار را ستایش کنی، این سخنان بت پرستان و ستیزه گران با رحمان است و نیز گفتار قدریه این امت» و در حدیث ابو سلمه سالم بن مکرم که نجاشی در رجالش او را- ثقه ثقه- معرفی می کند، آمده است که: «ایاکم ان یحاکم بعضکم الی اهل الجور، و لکن

که نوشته شده و یا چیزی که در آن نوشته شد بکار میرود سپس تحقیقا مکتوب- قطّ- نامیده میشود همانطور که کلام را کتاب نامیده اند هر چند که آن کلام مکتوب و نوشته شده نباشد.

اصل- قط- چیزی است که از پهنا بریده شده چنانکه- قد- چیزی است که از درازا بریده شده.

قط: سهم و بهره و نصیبی که تقسیم شده است، گویی که آن بهره- قط- یعنی تقسیم شده است.

ابن عباس (رض)- قطنا- را در آیه فوق به همین معنی نصیب و بهره ای قسمت شده تفسیر کرده است.

قطّ السّعر: نرخ بالا رفت.

ما رایته قطّ: از مدت زمانی که تعین شده است او را ندیده ام.

انظروا الی رجل منکم یعلم شیئا من قضائنا فاجعلوه بینکم فانی قد جعلته قاضیا فتحاکموا الیه» (کافی ۴۰۲).

یعنی به اهل جور و ستم داوری و قضاوت یا شکایت نبرید و نگاه کنید به یکی از میان خودتان که اگر از قضاوت شرعی و داوری های ما چیزی میداند او را در میان خود حکم کنید من او را قاضی قرار دادم باو رجوع کنید.

شیخ فخر الدین طریحی می نویسد: بعضی از فضلا و دانشمندان گفته اند از این حدیث تحریم تحاکم و داوری به اهل جور و ستم دانسته میشود و همچنین وجوب رجوع به فقیه عالم و متقی زیرا او منصوب امام است و در اجتهاد حکم می کند و کفایت می نماید.

(صحاح اللغه- تهذیب اللغه- لسان العرب- مجمع البحرین ۱/ ۳۴۴.

قطنی: مرا بس است. (۱) (بدون تشدید حرف- ط-).

(قطر) [قطر]

القطر: جانب و کنار، جمعش- اقطار، در آیات:

إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطارِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (۳۳/ رحمن).

وَ لَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطارِها (۱۴/ احزاب).

قطرته: او را به پهلو افکندم.

تقطّر: به پهلو افتاد و زمین خورد. و از این معنی است عبارت:

قطر المطر: یعنی باران، قطره قطره فرو ریخت و لذا باران- قطر- نامیده شده.

تقاطر القوم: آن مردم مثل دانه های باران به ترتیب و پشت سر هم آمدند.

تقطیط- که از واژه- قط است یعنی بریدن. قطّاط: چوب بر و خرّاط.

قطط: موی مجعد و پیچیده. قط: هرگز، مثل: ما رایته قط و قط- یعنی مدتی است که او را ندیده ام، که مربوط به زمان ماضی است. قط- بدون تشدید، چنانکه در متن آمده یعنی کافی و بسنده بیع القطوط: کتاب فروختن. ازهری می گوید: قطوط جمع- قط- یعنی کتاب و- قط: جوائز و ارزاقی است که در صحیفه یا دفتر ثبت شده است که فقها فروختن آنها را قبل از اینکه تحصیل شود و بدست آید جائز نمیدانند.

قطقط: باران های ریز یا برف ریز.

(تهذیب اللغه- لسان العرب ۷/ ۳۸۳).

قطار الابل: ردیف و قطار شتران که از همان معنی است، می گویند:

الانفاض یقطر الجلب: وقتی که قومی مستمند و درویش شدند و توشه آنها کم شد کارشان به قطره قطره دوشیدن منجر میشود، این ضرب المثل در وقتی گفته میشود که مردمی به تنگ دستی دچار شوند و شترانشان را یکی یکی ردیف کنند تا آنها را بفروشند.

(قطران:) ماده ای است صمغی که از درخت کاج و امثال آن قطره قطره می چکد، در آیه: سَرابِیلُهُمْ مِنْ قَطِرانٍ (۵۰/ ابراهیم) که (من قطر آن) خوانده شده، یعنی جامه دوزخیان و پوشش آنها از مس گداخته است که حرارتش به بدن نزدیک است [پیراهن مسین و گداخته].

و گفت: آتُونِی أُفْرِغْ عَلَیْهِ قِطْراً (۹۶/ کهف) یعنی مسی ذوب شده و گداخته.

و در آیات: وَ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ (بِقِنْطارٍ) یُؤَدِّهِ إِلَیْکَ) (۷۵/ آل عمران).

وَ آتَیْتُمْ إِحْداهُنَّ قِنْطاراً (۲۰/ نساء).

قناطیر: جمع قنطره است و- قنطره- مالی است که به وسیله آن گذران و عبور زندگی میسور است و تشبیهی است به قنطره- یعنی پل که نسبت به خودش مقدار آن مال، نامحدود است [یعنی هر مال افزونی بر اندازه] و بر حسب اضافه شدن مقدارش معین میشود مثل غنی یا بی نیازی چه بسا انسانی با اندک مالی مستغنی است و دیگری با مال زیاد هم بی نیاز و مستغنی نمیشود.

چیزی که در اندازه و مقیاس- قنطره- گفتیم برای این است که در حد و اندازه آن اختلاف است گفته اند: قنطره- چهل- اوقیه- است.

حسن می گوید: یک قنطره معادل ۱۲۰۰ دینار است و نیز گفته اند به اندازه یک پوست گاو دوخته شده [مشکی و خیکی پر از پول] و غیر از این مقدارها، این سخنان مثل اختلافی است که در حد غنی هست.

در آیه: وَ الْقَناطِیرِ الْمُقَنْطَرَهِ (۱۴/ آل عمران) یعنی مجموعه ای که قنطار قنطار است [قنطار قنطار یا دینار دینار بهمان معنی است که در زبان پارسی می گوئیم خروار خروار] مثل اینکه می گوئی:

دراهم مدرهمه و دنانیر مدنّره (۱).

(قطع) [قطع]

القطع: بریدن و جدا کردن چیزی است که یا با چشم درک میشود مثل اجسام مادی و یا با بصیرت و فهم، مثل امور معقول و خردیاب، و از این واژه است قطع الاعضاء.

مثل آیات: لَأُقَطِّعَنَّ أَیْدِیَکُمْ وَ أَرْجُلَکُمْ مِنْ خِلافٍ (۱۲۴/ اعراف).

وَ السَّارِقُ وَ السَّارِقَهُ فَاقْطَعُوا أَیْدِیَهُما (۳۸/ مائده).

قطر- یعنی باران، جمعش قطار. ارض مقطوره: زمینی که با باران سیراب شده.

قطران درخت کاج و در آیه ای که جامه بهشتیان را با عبارت: سَرابِیلُهُمْ مِنْ قَطِرانٍ- ۵/ ابراهیم). بیان می کند باین جهت است که قطران شعله آتش را در پوستها می افزاید و زیاد می کند.

مِنْ أَقْطارِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (۳۳/ رحمن) اقطار یعنی جوانب و کرانه های آسمانها و زمین.

سُقُوا ماءً حَمِيماً فَقَطَّعَ أَمْعاءَهُمْ (۱۵/ محمد) (۱).

قطع الثوب: از همان معنی است یعنی بریدن پارچه و جامه و همانست که در آیه گفت:

فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيابٌ مِنْ نارٍ (۱۹/ حج) (۲).

در عبارت- (قطع الطریق)- دو وجه گفته میشود:

اول- مقصود از آن سیر و سلوک است.

دوم- غصب کردن اموال رهگذران و راهزنی مسافران، مثل آیه:

أَ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجالَ وَ تَقْطَعُونَ السَّبِيلَ (۲۹/ عنکبوت) (۳).

و این آیه همان چیزی است که در آیه:

الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ (۴۵/ اعراف) به آن اشاره شده است و نیز در آیه: فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ (۲۴/ نمل).

و اینگونه عمل یعنی ممانعت از طریق حق «قطع الطریق» نامیده میشود برای اینکه به بریدن و جدا کردن مردم از راه حق می انجامد و لذا آنرا همچون قطع طریق گفته است.

قطع الماء بالسّباحه: عبور کردن از آب با شناوری است.

دوزخیان را آنچنان آبی داغ می نوشانند که اعضای درونیشان را پاره پاره کند.

برای کسانی که کفر می ورزند و کافر پیشه اند جامه هایی از آتش بریده میشود.

اشاره به تبهکاریهای قوم لوط در راهزنی و عمل شنیع ناروای غریزی آنهاست.

قطع الوصل: همان هجران و دوری است.

(قَطْعُ الرَّحِم): که با دوری نمودن و منع نیکی انجام میشود، در آیات:

وَ تُقَطِّعُوا أَرْحامَكُمْ (۲۲/ محمد).

يَقْطَعُونَ ما أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ (۲۷/ بقره).

ثُمَّ لْيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ (۱۵/ حج).

گفته شده یعنی لیقطع حبله حتّی یقع: بایستی طنابش بریده شود تا بیفتد و نیز تحقیقا گفته شده معنیش- لیقطع اجله بالاختناق- است یعنی عمرش با خفگی پایان می یابد و این همان سخن ابن عباس است که گفته در آیه اخیر ثُمَّ لْيَقْطَعْ (۱۵/ حج) مقصود (ثم لیختنق) است [یعنی: اجلش و عمرش سر می رسد و سپس راه نفسش بند می آید].

(قَطْعُ الامْرِ): بریدن و فیصله دادن به کار، و از این معنی است، آیه:

ما كُنْتُ قاطِعَةً أَمْراً (۳۲/ نمل (۱).

سخن ملکه سبأ است که پس از دریافت نامه حضرت سلیمان علیه السّلام یارانش را به مشورت می طلبد و می گوید بدون شما کاری را فیصله نداده ام مگر اینکه شما در آن نظر دهید و گواه باشید. ابن اثیر یکی از مشتقات واژه قطع- را مقطعات یعنی لباسهای نیم تنه میداند و میگوید در حدیثی از پوشیدن این نیم تنه ها که با طلا و زیور تزیین شده نهی شده است «نهی عن لبس الذهب الا مقطعا» یعنی در بکار بردن طلا و زیور جز باندازه حلقه ای یا گردان بندی و از این قبیل بقیه نهی شده «نهی عن لبس الذهب الا مقطعا» یعنی در بکار بردن طلا و زیور جز باندازه حلقه ای یا گردن بندی و از این قبیل تعبیه نهی شده زیرا آراستن خویش به زیور آلات عادت اسراف کاران، مستکبران و متکبران است. اندازه کم و مجاز هم همان

و گفت: لِيَقْطَعَ طَرَفاً (۱۲۷/ آل عمران) یعنی گروهی از ایشان را هلاک کند.

قطع دابر الانسان: همان از بین بردن نوع انسان است، در آیات:

فَقُطِعَ دابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا (۴۵/ انعام).

أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ (۶۶/ حجر).

مقداری است که زکاه بر آن واجب نیست.

و در حدیثی دیگر آمده است که مردی حضور پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده و گفت- من شاعرم، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به بلال فرمود- یا بلال اقطع لسانه، فاعطاه اربعین درهما یعنی ای بلال زبانش کوتاه کن او هم چهل درهم بان مرد بخشید- خطابی میگوید این مرد کسی بود که حقی در بیت المال داشت و با شعر نیاز خویش اظهار کرده بود فاعطاه لحقه او لحاجته لا لشعره- (النهایه ۴/ ۸۴ ابن اثیر).

اقطاع- هم واگذاری زمین یا معدن از سوی حکومت به مردم است زمین هائی محدود و معین بود که به مالکیت کسی درمیآید و بعد از فوت صاحبش به ورثه اش میرسد بر خلاف طعمه- که آنهم زمین هائی است واگذاری ولی فقط تا زمان حیات صاحبش در اختیار اوست، اقطاعات تاریخ مفصلی دارد که خود پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هم واگذار مینموده، زمین های بایری بوده تا مالکین آنها را آباد کنند یا زراعت و یا بنا و ساختمان و ایجاد قنوات، سه قسم اقطاع هست ۱- اقطاع ارفاق ۲- اقطاع سکونت ۳- اقطاع تملیک و اگر در آبادانی یا زراعت آنها کوتاهی شود حکومت اسلامی آنها را بازپس گرفته بدیگری واگذار میکند، البته خلفا بعدها این اقطاعات را به اطرافیان خود میدادند به میل خود واگذار و یا پس میگرفتند.

(خوارزمی فصل ۶ ص ۶۰- مفاتیح العلوم- ماوردی فصل ۱۷ ص ۱۹۰ تا ۱۹۷ الاحکام السلطانیه قلقشندی ج ۱۳/ ۱۰۴ صبح الاعشی- ازهری ۱/ ۱۸۹ تهذیب اللّه- قاضی ابو یوسف ص ۲۴ کتاب خراج).

إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ (۱۱۰/ توبه).

در آیه اخیر یعنی مگر اینکه بمیرند و گفته اند مگر اینکه توبه کنند آنهم آنگونه توبه ای که دلهاشان از شدت ندامت از سهل انگاری ها و سستی هاشان در کارها منقطع و بریده شود.

(قِطْعٌ مِنَ اللَّیلِ): پاسی و قسمتی از شب، گفت:

فَأَسْرِ بِأَهْلِکَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّیْلِ (۸۱/ هود) (۱).

قطیع: قسمتی از گله گوسفندان، جمع آن- قطعان- است مثل- صرمه و فرقه- یعنی دسته و گروه و غیر از اینها از اسم جمع ها که مشتق از معنی بریدن و جدا شدن است و نیز.

قطیع: تازیانه.

اصاب بئرهم قطع: آب چاهشان قطع شد.

مقاطع الاودیه: قسمتهای پایانی و آخرین دره ها.

(قَطْف) [قَطْف]

چیدن.

عبارت- قطفت الثّمره قطفا: میوه را کاملا چیدم.

قطف: چیده شده، جمعش- قطوف- است، در آیه:

قُطُوفُها دانِیَهٌ (۲۳/ حاقه) (۲).

قطفت الدّابّه قطفا: آهسته رفت و ستوری است آهسته رو، و بکار بردن- قطف و قطوف- در ستور استعاره است و تشبیهی است به کسی که چیزی را به

خطاب فرشتگان مأمور عذاب قوم لوط پیامبر علیه السّلام است که می گوید:

خانواده ات را در پاسی از شب حرکت ده و با خود بیرون بر.

چیدنی های بهشتی نزدیک و در دسترس است.

آهستگی می چیند همانطوریکه چیزی شکسته با واژه- نقض- توصیف میشود، چنانکه قبلا ذکر شد.

اقطف الکرم زمان چیدن انگور از تاک نزدیک شد.

قطافه: آنچه که در موقع چیدن میوه می افتد، مثل- نفایه- یعنی رد شدن و افتادن.

(قطمر) [قطمر]

در آیه: وَ الَّذِینَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ ما یَمْلِکُونَ مِنْ قِطْمِیرٍ (۱۳/ فاطر).

یعنی اثری که پوست هسته وجود دارد و این مثل برای چیزی است که کم و اندک است (۱).

(قطن) [قطن]

در آیه: وَ أَنْبَتْنا عَلَیْهِ شَجَرَةً مِنْ یَقْطِینٍ (۱۴۶/ صافات) (۲) (در آن صحرا برایش کدو رویانیدیم).

قطن: پنبه.

بگفته جوهری (قطمیر) پوست نازکی است که بر روی هسته خرما قرار دارد طریحی می گوید: قطمیر- نقطه سپیدی است که در داخل هسته هست و همان نقطه آغاز روئیدن نخل است. (لسان العرب ۱۰۸- صحاح.

مجمع البحرین ۳/ ۱۴۶۲).

ترجمه آیه چنین است: آنچه را که از غیر خدای می پرستید باندازه قطمیر یعنی اثر نازک روی هسته خرما قدرت بر چیزی ندارند.

اشاره به رویانیدن کدو، در صحرا برای حضرت یونس است.

قطن الحیوان: ریشه پر حیوان و قسمت پائین پشت انسان [انتهای مهره های پشت] (۱).

(قعد) [قعد]

القعود: نشستن، نقطه مقابل- قیام: برخاستن.

قعده: اسم مره است یعنی یکبار نشستن، قعده- حالت نشستن کسی است که می نشیند قعود- جمع- قاعد- هم است، در آیات:

فَاذْکُرُوا اللَّهَ قِیاماً وَ قُعُوداً (۱۰۳/ نساء).

الَّذِینَ یَذْکُرُونَ اللَّهَ قِیاماً وَ قُعُوداً (۱۹۱/ آل عمران) (۲).

(مَقْعَد): جای نشستن، جمعش- مقاعد.

در آیه: فِی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیکٍ مُقْتَدِرٍ (۵۵/ قهر) یعنی در مکانی آرام.

و آیه: مَقاعِدَ لِلْقِتالِ (۱۲۱/ آل عمران) کنایه از معرکه ها و نبرد گاههایی است که رزمندگان در آنجا قرار می گیرند.

و نیز واژه (قاعد) تعبیر به شخص تن آسا و تنبلی میشود که در کارها باز می ماند، مثل آیه:

لا یَسْتَوِی الْقاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ غَیْرُ أُولِی الضَّرَرِ (۹۵/ نساء) (۳).

قطن بالمکان: در آنجا ساکن شد و مسکن گزید. قطینه: اسمی است برای تمام حبوباتی که پخته میشود مثل عدس، باقلا و لوبیا و نخود و برنج بغیر از گندم و جو. (المصباح المنیر ۲/ ۱۹۳).

آنها که در حال برخاستن و نشستن خدای را یاد می کنند.

کسانی از مؤمنین که عذری هم ندارند ولی از جنگ خود را باز

و از این معنی است عبارت:

رجل قعده و ضجعه: مردی زمین گیر و بسیار خواب، در آیه:

فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجاهِدِينَ عَلَى الْقاعِدِينَ أَجْراً عَظِيماً (۹۵/ نساء (۱).

میدارنـد و در جهاد شـرکت نمیکنند با آنها که با مال و جان در راه خدا می جنگند یکسان نخواهند بود اینان بر آنان برتری و درجاتی دارند.

چهار مورد در قرآن در باره چهار قشر با عبارات (فضیلت ها- درجات کرامت) توصیف شده است یکی همین آیه که خداوند رزمندگان و جهادگران در راه خدای را بر تن آسانها و کسانی که سـست عنصـرند و به جهاد نمی روند فضـیلت و برتری داده است.

دوم- پرهیزکـاران که گفت: إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْـدَ اللَّهِ أَتْقاكُمْ- ۱۳/ حجرات) سـوم- علمـاء و دانشـمندان که گفت: وَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ- ۱۱/ مجادله).

چهـارم- مؤمنان واقعی که به هنگام یادآوری نام خـدا دلشان روشن میشود و بر ایمانشان افزوده میگردد نماز برپا میدارنـد و از هر چه که روزی دارنـد انفاق می کننـد و اتکالشان بر پروردگارشان است، أُولئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجاتٌ عِنْـدَ رَبِّهِمْ وَ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ- ۴/ القال).

قبـل از این آیه (۹۵/ نساء) خداونـد مجاهـدین در راه خـدا را اینگونه توصـیف می کند که اینان هرگز مومنی را نمی کشـند و میثاق و عهـد و پیمان نمی شـکنند زیرا کسـی که مومنی را عمـدا به قتل برسانـد جزایش جاودانگی در دوزخ است و غضب و لعن خـدا بر او است برایش عـذاب عظیمی آماده کرده است و سـپس می گویـد هر گاه مسافرت می کنید و به کسـی برخورد کردید که اظهار صـلح کرد نگوئید تو مؤمن نیستی و ایمن نخواهی بود که بخواهید او را بکشـید و اموالش را ببرید در پیشگاه خدا

کمین کردن در راهها برای کاری یا چیزی نیز با واژه- قعود- تعبیر میشود مثل آیه:

لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِراطَکَ الْمُسْتَقِیمَ (۱۶/ اعراف).

و در آیه: إِنَّا هاهُنا قاعِدُونَ (۲۴/ مائده) به انتظار می مانیم.

و آیه: عَنِ الْیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ (۱۷/ ق) فرشته ای که مراقب و حافظ اوست و هر چه که بر سود و زیان انسان باشد می نویسد.

واژه (قعید)- در مفرد و جمع هر دو بکار میرود و نیز- قعید- حیوانی است وحشی که بدون وسیله دفاع و بدون شاخ است نقطه مقابل آن- نطیح- یعنی حیوان شاخدار است [و نیز- نطیح- حیوانی که از شاخ زدن مرده است].

قعیدک اللّه و قعدک اللّه: کلمه دعا و استعطاف است، یعنی طلب عطوفت و مهربانی به این معنی که از خدای می خواهیم که حفظ و توبه اش را همراهت گرداند.

(قاعده:) کسی که از دشتان و ازدواج بازنشسته شده، جمعش- قواعد- است، در آیه:

وَ الْقَواعِدُ مِنَ النِّساءِ (۶۰/ نور).

غنیمت های فراوانی است و سپس می گوید:

وَ الْمُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ بِأَمْوالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِمْ- ۹۵/ نساء) که بایستی چنان کسانی از مال و جان خویش در راه خدای دریغ نورزند و مومنی را به قتل نرسانند.

مقعد: کسی که از کار اداری بازنشسته شده و نیز کسی که از برخاستن و قیام به خاطر گذراندن مدت خدمت بازمانده و ناتوان است.

و نیز- مقعد- کرکسی که برای شکار و کندن پرهایش مسمومش کرده اند، جمعش- مقعدات- که به همان معنی فوق تشبیه شده است و غوک و قورباغه و همینطور پستان فرو نشسته که بصورت حیوان از کار افتاده تصویر شده است.

و همچنین- مقعد- کنایه از شخص پست است که از کرامت ها و مکارم باز مانده است.

(قَواعِدُ البِنَاءِ): بنیان و بنای ساختمان، خدای تعالی گفت:

وَ إِذْ يَرْفَعُ إِبْراهِيمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَيْتِ (۱۲۷/ بقره).

قواعد الهودج: چوبهای پایه کجاوه که مثل پایه و بنیان بناهاست.

(قعر) [قعر]

قعر الشی ء: قسمت پائین و پایان چیزی.

در آیه: كَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ (۲۰/ قمر) یعنی نخلی که ریشه اش رونده در ژرفنای زمین است. بعضی از علماء گفته اند- انقعرت الشجره: یعنی درخت از ریشه اش کنده شد.

و نیز گفته شده معنی- انقعرت: فرو رفتن ریشه درخت در زمین است، جز این نیست که خدای تعالی اراده کرده است به اینکه آن قوم از بن برافتند همانگونه که نخل ها بریده و کنده میشود و ریشه اش به قعر زمین میماند و قرار می گیرد و سپس اثری و نشانه ای از آن در سطح زمین بر جای نمی ماند.

قصعه قعیره: کاسه ای که زیاد گود است.

قعّر فلان فی کلامه: وقتی است که کسی از ته گلو حرف بزند و کلمات را از حلق خارج کند و این عبارت مثل این استکه می گویند:

شدّق فی کلامه: در وقتی که کسی کلامش را از توی دهانش خارج کند.

(قفل) [قفل]

القفل: جمعش- اقفال [وسیله بستن درها].

اقفلت الباب: درب را قفل کردم، این عبارت را برای هر مانعی که در سر راه رسیدن انسان یا گرفتن و انجام چیزی باشد آن را مثل زده اند و می گویند:

فلان مقفل عن کذا: او از آن کار بازمانده و به آن نرسیده، خدای تعالی گوید:

أَمْ عَلی قُلُوبٍ أَقْفالُها (۲۴/ محمد).

به شخص بخیل هم- مقفل الیدین- گفته شده یعنی کف بسته و بخیل و همانطور که گفته میشود- مغلول الیدین.

قفول: مراجعت و بازگشتن از سفر است.

قافله: بازگردنده از سفر.

قفیل: هر چیز خشک، یا بخاطر اینکه در اثر یبوست و خشکی، اجزایش به یکدیگر برمی گردند و یا از این جهت که در سختی مثل- مقفل- یعنی بسته شده است.

قفل النّبات: گیاه خشک شد.

قفل الفحل: وقتی است که نرینه حیوان سخت به هیجان آید و لقاح نتواند

و ضعیف شود (۱).

(قفا) [قفا]

القفاء: یعنی پشت سر، که معروف است.

قفوته: به پشت سرش رسیدم.

قفوت اثره و اقتفیته: در پی او و پشت سرش رفتم.

اقتفاء: دنبال کردن و از پی رفتن، همانگونه که (ارتداف) به ردیف راه رفتن و در عرض هم رفتن است.

قفول- که مصدر- قفل است، یعنی بازگشت از سفر یا بازگشت سربازان بعد از جنگ.

ازهری می گوید: نامیدن مسافرین که دسته جمعی به سفر میروند با واژه- قافله- برای فال نیک زدن به آنها است یعنی با خیر و سلامت از سفر برمیگردند و لذا آنرا قافله می گویند.

به گفته- ابن قتیبه- وقتی که مسافرین به وطنشان بازمیگردند آنها را- قافله می گویند و- ابن منظور- این نظر را درست نمیداند و می گوید: از همان آغاز حرکت قافله- هستند.

نام- قفل- برای وسیله ای که چیزی با آن بسته میشود بصورت استعاره از معنی اصل- قفل- است گفته شده چهار چیز هست که اگر بر زبان جاری شد بایستی انجام شود: ۱- نذر، ۲- نکاح، ۳- طلاق، ۴- آزاد کردن برده. (لسان العرب ۱۱/ ۵۶۲- مجمع البحرین ۵/ ۴۵۳) أ اقفل له المال: همه را یکباره به او بخشید. فلان مقفل و مستقفل یعنی او خسیس است. (اساس البلاغه/ زمخشری ۷۸۲).

اقتفاء: برای غیبت کردن و معایب کسی را پی گرفتن و عیب جویی کردن، کنایه شده است.

در آیه: وَ لا تَقْفُ ما لَیْسَ لَکَ بِهِ عِلْمٌ (۳۶/ اسراء) یعنی به قیافه و ظاهر و گمان و پنداره حکم و داوری مکن.

واژه قیافه- بنا بر آنچه گفته شده مقلوب- اقتفاء- است مثل جذب و جبذ، و این خود فنی در وضع واژه هاست.

(قَفَیْتُه): او را در پی او و به دنبالش فرستادم، در آیه:

وَ قَفَّیْنا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ (۸۷/ بقره) (۱).

قافیه: اسمی برای آخرین جزء ابیات شعری، حقش اینستکه لفظش در تمام غزل و قصیده در نظر گرفته شده و در آخر هر بیتی تکرار شود.

قفاوه: خوراکی که وسیله مهربانی در باره کسی که مقصود است داده میشود و سپس ادامه می یابد (۲).

از پی او پیامبرانی فرستادیم.

اخفش- در مورد آیه: وَ لا تَقْفُ ما لَیْسَ لَکَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ- ۳۶/ اسراء) می گوید: یعنی چیزی را که نمیدانی دنبال مکن و پیروی منمای، یعنی نگو شنیدم و نشنیده باشی، دیده ام و ندیده باشی، آموخته ام و یاد گرفته ام و نفهمیده باشی زیرا گوش و چشم و دل همگی از آن مسئولند.

از ابو حمزه ثمالی روایت شده است که امام باقر علیه السّلام گفت: پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرموده است:

لا تزول قدم عبد یوم القیامه من بین یدی اللّه حتّی یسأله عن اربع خصال:

۱- عمرک فیما افنیته، ۲- جسدک فیها ابلیته، ۳- مالک من این کسبته و این وضعته،

(قل) [قل]

القلّه و الکثره: یعنی کم و زیاد که در اعداد و ارقام بکار میروند همانطور که صغیر و عظیم یعنی کوچکی و بزرگی در اجسام بکار میروند و سپس هر کدام از واژه های- کثره و عظیم- و همچنین- قله و صغیر- بجای یکدیگر استعاره میشوند.

در آیه: ثُمَّ لا یُجاوِرُونَکَ فِیها إِلَّا قَلِیلًا (۶۰/ احزاب) (۱) یعنی اندکی از وقت.

و همچنین در آیات قُمِ اللَّیْلَ إِلَّا قَلِیلًا (۲/ مزمل).

إِذاً لا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِیلًا (۱۶/ احزاب).

۴- و عن حبنا اهل البیت» یعنی قدم بنده در روز قیامت از پیشگاه پروردگار دور نمیشود مگر اینکه از چهار خصلت او پرسش می کند، ۱- عمرت را در چه چیز فانی کردی و گذراندی، ۲- جسمت و جسدت را در چه چیزی فرسوده کردی، ۳- مالت را از کجا بدست آوردی و کجا مصرفش نمودی و قرارش دادی، ۴- و از دوستی اهل بیت علیهم السّلام (لسان العرب ۱۵- ۱۹۶ مجمع البحرین ۱/ ۳۴۹- صحاح تهذیب اللغه).

براستی که چنین هشداری بخصوص در باره گذراندن عمر و صرف وقت با فرسایش دادن به جسم و از همه مهمتر اموالی که مردم آنرا از هر طریق بدست می آورند و خود را مسلط بر آن می دانند و بیهوده مصرف می کنند از احادیثی است که امروز در دنیا بایستی در تمام وسائل تبلیغاتی بگوش بشر رسانده شود تا انسانها در راه دوستی با الگوهای متعالی و کامل اسلام که همان اهل بیت علیهم السّلام یا فرزندان حضرت فاطمه علیها السّلام هستند، آنها را سرمشق حیات خویش قرار دهند.

جز اندکی در آن مکان با تو مجاورت نمی کنند.

نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا (۲۴/ لقمان).

و در آیه: ما قاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا (۲۰/ احزاب) یعنی اندک جنگیدنی.

و آیه: وَ لا تَزالُ تَطَّلِعُ عَلى خائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا (۱۳/ مائده) یعنی جماعتی کم و اندک (۱).

و همچنین آیات: إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنامِكَ قَلِيلًا (۴۳/ انفال) (۲).

وَ يُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ (۴۴/ انفال (۳).

گاهی با واژه قله از خواری کنایه میشود به اعتبار سخن شاعر که گفته است:

و لست بالاکثر منه حصّا و انّما العزّه للکاثر

[تو از نظر سهم و بهره بیشتر از او نیستی ولی جز این نیست که عزت برای فزونی و بیشتر است].

و بر این اساس آیه: وَ اذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ (۸۶/ اعراف) (۴) و زمانی با واژه قله و قلیل از عزت کنایه میشود به اعتبار در آیات:

همواره به خیانتی از سوی ایشان آگاه میشوی مگر از گروهی کم و اندکشان.

همینکه خداوند اندکی از ایشان را در رؤیایت به تو نمایاند که اگر افزونی و زیادتیشان را به تو نشان میداد بیمناک میشدی و نزاع می نمودی و خداوند شما را در سلامتی و ایمنیتان نگاهداشت و او به سویدای دلها و سینه ها آگاه است.

و در چشمانشان شما را اندک می نمایاند.

بیاد آرید هنگامی که اندک بودید و خداوند فزونیتان داد و بنگرید که فرجام و پایان کار تبهکاران و مفسدین چگونه بود.

وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ (۱۳/ سبأ).

وَ قَلِيلٌ ما هُمْ (۲۴/ ص).

این معنی از این جهت است که هر چیزی کم نظیر و با ارزش باشد وجودش اندک است.

و در آیه: وَ ما أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا (۸۵/ اسراء) جایز است که (الا قلیلا) استثناء از (و ما اوتیتم) باشد یعنی چیزی از علم به شما داده نشده است مگر به اندکی از شما.

و نیز جایز است که (قلیلا) در آیه صفتی برای مصدر محذوف باشد پس (علما قلیلا) است یعنی مگر اینکه علم اندکی به شما داده شده.

و در آیه: وَ لا تَشْتَرُوا بِآياتِي ثَمَناً قَلِيلًا (۴۴/ مائده) مقصود از- قلیل اعراض و اغراض دنیایی است بهر صورتی که باشد، و آنها را در جنب آنچه را که خداوند برای متقین در قیامت فراهم نموده است ذکر کرده و بر این اساس آیه:

قُلْ مَتاعُ الدُّنْيا قَلِيلٌ (۷۷/ نساء) است (۱) از واژه قلیل به نفی هم تعبیر میشود، مثل عبارت:

قلّما یفعل فلان کذا: او آنرا کم انجام میدهد و لذا بر حدی که از جملات منفی استثناء واقع میشود، استثناء از این عبارت هم صحیح است، پس می گویند، قلما یفعل کذا الا قاعدا او قائما: [آن کار را جز کسی که نشسته یا برخاسته باشد دیگری انجام نمیدهد] و عباراتی از این قبیل.

آیات خدای را در برابر امور زود گذر و ناپایدار دنیا که در برابر وعده های خدایی ارزشی کم و ناچیز دارد مبادله نکنید و از دست ندهید.

آیه: قَلِیلًا ما تُؤْمِنُونَ (۴۱/ حاقه) هم بر آن معنی حمل شده است که گفته شده معنایش این است که ایمان می آورید ایمانی کم و ضعیف.

ایمان قلیل هم همان اقرار و معرفت عوامانه است که در آیه:

وَ ما یُؤْمِنُ أَکْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ (۱۰۶/ یوسف).

که آنگونه ایمان ضعیف اشاره شده است (۱).

(اقْلَلْتُ کذا:) آن را کم بار و سبک یافتم ۱- یا از نظر موضوع و حکم، ۲- یا به نسبت قدرتش.

در قسمت اول یعنی خفیف و سبک مثل عبارت:

اقللت ما اعطیتنی: آنچه را که به من دادی کم و سبک دیدم.

و در معنی دوم یعنی کمی و سبکی به نسبت قدرت، در آیه:

أَقَلَّتْ سَحاباً ثِقالًا: (۵۷/ اعراف) یعنی آنرا برداشتم و به اعتبار قدرتش سبکش یافتم (۲).

یعنی در پرتگاه سقوط و لغزش و می توان ایمان کسانی را که ضعیف هستند به آن تشبیه نمود که ممکن است با یک عطسه، در پرتگاه سقوط کنند.

تمام آیه چنین است: هُوَ الَّذِی یُرْسِلُ الرِّیاحَ بُشْراً بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ حَتَّی إِذا أَقَلَّتْ سَحاباً ثِقالًا سُقْناهُ لِبَلَدٍ مَیِّتٍ فَأَنْزَلْنا بِهِ الْماءَ فَأَخْرَجْنا بِهِ مِنْ کُلِّ الثَّمَراتِ کَذلِکَ نُخْرِجُ الْمَوْتی لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ- ۵۷/ اعراف) یعنی آن خدائی را بخوانید و بپرستید که رحمتش به نیکوکاران نزدیک است و او کسی است که بادها را از پیشگاه هستی بخش خویش بشارت دهنده می فرستد تا اینکه به آسانی ابرهای پر آب و باران و سنگین را جابجا میکند و زمین های مرده را سیراب، آب باران را فرو می فرستیم و به وسیله آن همه میوه ها را ظاهر می کنیم اینچنین مردگان را برمی انگیزانیم بسا که با این مثل یادآور و متذکر حقیقت شوید.

استقللته: آنرا کم و ناچیز دیدم، مثل- استخففته: سبکش یافتم.

قلّه: کوزه و سبویی خرد و کوچک که انسان به سبکی آنرا حمل می کند.

قلّه الجبل: ستیغ و سر کوه، به اعتبار کوچکی آن نسبت به سایر قسمت های کوه.

تقلقل الشّی ء: وقتی است که آن چیز مرتعش شود.

تقلقل المسمار: از واژه- قلقله- که همان حکایت صوت و صدای حرکت و ارتعاش است مشتق شده (۱).

(قلب) [قلب]

قلب الشّی ء: برگرداندن و وارونه نمودن آن چیز از سویی و رویی به سویی و رویی دیگر.

قلب الثّوب: برگرداندن پارچه [و هر چیزی که پشت و رو میشود و کاملا مشخص است].

قلب الانسان: برگرداندن انسان، از راه و روشش و اندیشه اش به راهی و اندیشه ای دیگر.

اقلّ و استقلّ- وقتی استکه کسی چیزی را با توانایی خود بردارد و بگردن گیرد، در آیه: قَلِیلًا ما تَشْکُرُونَ-) واژه قلیل بخاطر ظرف بودنش منصوب است یعنی زمان کمی شکر می کنید، استقلال: وقتی است که چیزی را رفعت دهی و برداری، و از معنی- اقلال و قلّه- است یعنی ستیغ کوه و بلندی و رفعت. اقلّ: حقیر شد، و در حدیثی هست که: «افضل الصّدقه جهد المقل» با فضیلت ترین بخشش و صدقه کوشش و توانایی کسی است که فقیر است و تلاش میکند. (اساس البلاغه ۷۸۷ لسان العرب ۱۱/ ۵۶۸- مجمع البحرین ۵/ ۴۵۴).

[دو عبارت فوق تعریف مصدری قلب است] (۱).

در آیه: وَ إِلَیْهِ تُقْلَبُونَ (۲۱/ عنکبوت) [آنگاه به سوی او برگردانده میشوید.]

(انقلاب:) یعنی برگشتن، در آیات:

انْقَلَبْتُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ وَ مَنْ یَنْقَلِبْ عَلی عَقِبَیْهِ (۱۴۴/ آل عمران) (۲).

عبارت راغب که برای قلب یعنی سلب توجه یا برگرداندن راه و روش انسان بکار رفته چنین است: ای صرفه عن طریقته: یعنی برگرداندن انسان از طریقه اش، واژه طریقه- به معانی: ۱- سیره و روش، ۲- مذهب فکری، ۳- حالت شخص، ۴- طبقه، ۵- برگزیده قوم، ۶- خطی در درازای چیزی، بکار رفته است، پس هر گاه برای قلب چنان معانی و طریقه هایی منظور و تصور شود، در واقع اشاره به همان شخصیت فکری و فطری آدمی است که اگر در خط صحیحی سیر کرد از ضلالت به رشد میرسد و آیه (۳۷/ ق) به خوبی این حقیقت را بازگو می کند که:

(إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِمَنْ کانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ) در ذکر و یادآوری آیات خدا و قرآن برای کسی که شخصیتی یا قلبی دارد و یا با حضور قلب گوش فرا دهد و شهید و گواه بر آن است قرآن برایش اندرز و یادآوری است و ما میدانیم که قلب همین دلی که مرکز جریان خون است و در تمام حیوانات و همه انسانها وجود دارد نیست بلکه قلب در آیه اشاره به همان مفهوم بالا است مثل چشم دل- گوش جان- قلب هم برای روح و روان است.

از مجموع آیاتی که واژه انقلاب در آنها اشاره شده دانسته میشود که انقلاب بازگشتن است پس اگر بازگشت به پروردگار یا به فطرت و یا بازگشت به شخصیت انسانی باشد مفهوم صحیح آنرا در بردارد و گر نه بازگشت به جاهلیت و یا به ظلم و کفر برگشتن است، چنانکه قرآن می گوید آن انقلاب نیست بلکه

إِنَّا إِلی رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ (۱۲۵/ اعراف).

أَیَّ مُنْقَلَبٍ یَنْقَلِبُونَ (۲۲۷/ شعراء).

وَ إِذَا انْقَلَبُوا إِلی أَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَکِهِینَ (۳۱/ مطففین).

در باره (قلب) انسان گفته اند به سبب تغییر و دگرگونی حالاتش چنین نامیده شده و از واژه و مفهوم قلب به آنگونه معانی که اختصاص به روح و علم و شجاعت و غیر اینها دارد تعبیر میشود، در آیه:

وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَناجِرَ (۱۰/ احزاب) یعنی ارواح [که در موقع مرگ و مردن به حنجره ها میرسد.]

و آیه: إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِمَنْ کانَ لَهُ قَلْبٌ (۳۷/ ق) یعنی کسی که علم و فهم دارد.

در آیات: وَ جَعَلْنا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّةً أَنْ یَفْقَهُوهُ (۲۵/ انعام).

وَ طُبِعَ عَلی قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا یَفْقَهُونَ (۸۷/ توبه).

و آیه: وَ لِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُکُمْ (۱۰/ انفال) یعنی با یاری نمودن فرشتگان

سیر قهقرایی است. اگر جامعه ای از کفر و شرک و ظلم به ایمان و توحید و قسط و عدل برگشت انقلاب خدایی و انسانی است که به فطرت خداجویانه و حق طلبانه یا عدالت خواهانه خویش که اساس خلقت بر آن سرشت نهاده شده برگشته است و گر نه به خاطر تأمین غرائز حیوانی و حیوان زیستی یا بخاطر اموری که ابعاد شرافت و کرامت و استقلال و آزادی در خداخواهی را فدا می کند نه تنها انقلاب نیست بلکه انحطاط از انسانیت و سیر قهقرانی به سوی حیوانیت و حیوان زیستی است زیرا حکم قطعی آفرینش این استکه: إِنَّا إِلی رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ- ۱۲۵/ اعراف انقلاب به سوی خدا رفتن است و گر نه انحطاط است یعنی ما بسوی کمال مطلق نظم مطلق- زیبائی مطلق- عدل مطلق و بالاخره هستی مطلق بازگشت میکنیم.

در جنگ به شما دلهاتان به دلیری و شجاعتتان استوار و ثابت میشود و خوف و بیمتان برطرف میگردد که عکس این هم در باره کفار است که گفت:

وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ (۲۶/ احزاب) [در دلهاشان رعب و هراس افکند.]

و در آیه: ذلِکُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِکُمْ وَ قُلُوبِهِنَّ (۵۳/ احزاب) یعنی آن کار برای عفت و پاکدامنیتان بهتر و جالب تر است.

در آیات: هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ السَّکِینَهَ فِی قُلُوبِ الْمُؤْمِنِینَ (۴/ فتح).

وَ قُلُوبُهُمْ شَتَّی (۱۴/ حشر) یعنی پراکنده.

و در آیه: وَ لکِنْ تَعْمَی الْقُلُوبُ الَّتِی فِی الصُّدُورِ (۴۶/ حج) گفته شده عقل یا روح است. (۱)

اما کوری برای عقل صحیح نیست و نیز گفته اند بصورت مجاز آمده و مجاز آن مثل مجاز آیه:

تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ (۲۵/ بقره) است یعنی جویها یا انهار جریان نمی یابند بلکه آبها هستند که در نهرها و جویها روانند.

(تَقْلیبُ) الشّی ء: تغییر و دگرگونی آن چیز از حالتی به حالت دیگر، مثل آیه:

یَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِی النَّارِ (۶۶/ احزاب) (۲).

تقلیب الامور: تدبیر کارها و نظر نمودن در آنها، در آیه:

یعنی چشم ظاهر، نابینا نیست بلکه این ارواح است که در مرکز وجود قرار دارند و بصیرت نیافته اند و از دیدن حقایق کورند.

در آن روز چهره ها و روی ها در آتش دگرگون میشود.

وَ قَلَّبُوا لَکَ الْأُمُورَ (۴۷/ توبه).

تقلیب اللّه القلوب و البصائر: یعنی برگرداندن از رأی و نظری به رأی و نظری دیگر، در آیه:

وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ (۱۱۰/ انعام).

تقلیب الید: عبارتست از یادآوری پشیمانی برای حالتی که شخص نادم و پشیمان بر آن حالت واقع میشود.

گفت: فَأَصْبَحَ یُقَلِّبُ کَفَّیْهِ (۴۲/ کهف) یعنی از روی پشیمانی دست خویش بهم میزند، شاعر گفت:

کمغبون یعضّ علی یدیه تبیّن غبنه بعد البیاع

[همچون شخص مغبون و زیاندیده ای که دستهای خویش به دندان می گزد تا غبن و زیان خود را پس از خرید و فروش ظاهر کند.]

(تَقَلُّبْ:) تصرف و دست در کاری زدن، در آیات:

وَ تَقَلُّبَکَ فِی السَّاجِدِینَ (۲۱۹/ شعراء) (خدائی که قیام برای نماز و توجه و تصرفت را در سجده کنندگان می بیند) أَوْ یَأْخُذَهُمْ فِی تَقَلُّبِهِمْ فَما هُمْ بِمُعْجِزِینَ (۴۶/ نحل).

رجل قلّب: مردی که زیاد حیله می کند و حالات مختلف دارد [حیله گر یا چاره جوی.]

قلاب: بیماری قلب.

ما به قلبه: او آنگونه بیماری ندارد که از شدت آن، حالش دگرگون شود.

قلیب: چاهی که متروک مانده.

قلب: دستیاره و دستبند زرین و خالص.

قلد: القلد: تاباندن و بهم بافتن.

قلدت الحبل: ریسمان را بهم تاباندم، ریسمان تابیده را هم (قلید) و (مقلود) گویند.

قلاده: هر چیز تابیده شده ای از ریسمان و مفتول نقره ای و غیر از اینها که در گردن می نهند و هر چیز طوق دار و حلقوی هم که به چیزی محیط باشد به (قلاده) تشبیه شده است.

می گویند- تقلّد سیفه: شمشیر به گردن انداخت که تشبیهی است به- قلاده- مثل:

توشّح به: یعنی با گردنبند مروارید زینت شد و حمایل افکند که به- وشاح- یعنی حمایل زرین نیز تشبیه شده است.

قلّدته سیفا: وقتی است که برای زینت، شمشیر به گردن اندازی و زمانی که گردن کسی را با شمشیر بزنی و قطع کنی.

قلّدته عملا و قلّدته هجاء: آن کار و آن هجو گویی را گردن گرفتم.

و آیه: لَهُ مَقالِیدُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (۶۳/ زمر) یعنی آنچه را که محیط بر آسمانها و زمین است در قدرت خداوند است و گفته شده خزائن آسمانها و زمین و یا کلیدهای آنها، که اشاره به تمام این معانی یکی است و آن قدرت خدای تعالی بر آنها و حفظ آنها است.

(قَلَمْ) [قَلَمْ]

اصل قلم چیدن چیزی سخت مثل چیدن ناخن و نی و بن نیزه است.

به- مقلوم- یا چیده شده هم- قلم- گفته میشود، چنانکه به- منقوض-

یعنی شکسته شده- نقض- گویند.

واژه قلم مخصوص نوشتن بر چیزی است که به وسیله قلم نوشته میشود و نوشتن بر تیرهایی که پرتاب می کنند. جمعش- اقلام- است (۱)، خدای تعالی گفت:

ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ (۴۴/ آل عمران).

وَ لَوْ أَنَّ ما فِی الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَهٍ أَقْلامٌ (۲۷/ لقمان).

و آیه: إِذْ یُلْقُونَ أَقْلامَهُمْ (۴۴/ آل عمران) یعنی تیرهای خود را می افکنند (۲).

و سخن خدای تعالی که: عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (۴/ علق) هشدار و تنبیهی است بر یادآوری نعمتی که خدا بر انسان ارزانی داشته و نیز آن بهره ها و فوائدی که از نوشتن به انسان بخشیده است و هم چنین اشاره است به آنچه که از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله

بنا به نوشته مورخین مثل ابن اسحاق و این قتیبه، قبل از اسلام در میان جنگاوران و تیراندازان کشورها رسم بود بر روی تیرهایی که دشمن را با آنها میزدند و آنها را (اقداح و اقلام) می نامیدند، نام تیرانداز یا کلماتی که به پندار آنها خوش یمن یا بدیمن بوده می نوشتند و با در آوردن یکی از آنها بصورت قرعه از تیردان برای پرتاب نمودن خوش بین می شدند مثل کلمات- اضرب: بزن، لا تضرب: نزن و امثال اینها یا نام بزرگانی که خوش نام یا بد نام بودند مثلا اگر اسم زنانشان در می آمد می گفتند خیر است. اضرب ذلک: زن آن، آنرا بزن (عیون الاخبار ۱۴۹- کتاب الحرب ج ۱ ابن قتیبه- سیره ابن هشام).

مربوط به کسانی از احبار و علماء یهود است که می خواستند سرپرستی حضرت مریم علیه السّلام را بعهده بگیرند و برای رفع مخاصمت و کشمکش تیرهای خویش بیفکندند تا قرعه به نام که درآید و چه کسی متکفل او شود.

روایت شده است:

«کان یأخذ الوحی عن جبرئیل و جبرئیل عن میکائیل و میکائیل عن اسرافیل و اسرافیل عن اللّوح المحفوظ و اللّوح عن القلم».

یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله وحی را از جبرئیل، او از میکائیل و او از اسرافیل و او از لوح محفوظ و لوح از قلم دریافت میکرد که اشاره به معنایی الهی است و اینجا محل تحقیق آن نیست.

اقلیم- مفرد اقالیم هفتگانه است به این معنی که دنیا بنابر تقدیر و نظر کیهان شناسان بر هفت بخش تقسیم شده است. (۱)

یاقوت حموی بعد از توضیح در ریشه اقلیم از نظرات مختلف که به معانی ناحیه، قریه و کشور است، نظر چهارم را می پذیرد که مورد اعتماد ریاضی دانان، کیهان شناسان و فیلسوفان است و آن این است که خشکی های سطح زمین به هفت اقلیم تقسیم شده است:

۱- اقلیم هند، ۲- اقلیم حجاز، ۳- اقلیم مصر، ۴- اقلیم بابل، ۵- اقلیم روم و ترکستان ۶- اقلیم چین، ۷- اقلیم تبت.

که اقلیم چهارم عبارتست از کناره های هند و حجاز تا شام و خراسان و عراق و جبل و سیستان و زابلستان و ایران کنونی را هم در بر می گیرد. (معجم البلدان ۱/ ۲۷).

قلم- با فتحه اول و سکون دوم و سوم یعنی چیدن ناخن جوهری می گوید:

قلمت ظفری- یعنی ناخنم را چیدم، و همچنین- قلمت ظفاری: ناخن هایم را چیدم، که بطور استعاره هر ضعیف و بی دفاعی را- مقلوم الظفر و کلیل الظفر- می گویند یعنی بی ناخن و بی دفاع.

امرأه مقلمه: زنی که همسری یا کسیکه مدافع او باشد ندارد. اقلیم جمعش اقالیم یعنی قسمت های هفتگانه قابل سکونت زمین. ابن درید واژه اقلیم را عربی

(الْقِلی) [الْقِلْی]

شدت بغض و ناراحتی.

میگویند- قلاه، یقلیه و یقلوه: او را دشمن داشت و مورد خشم قرار داد در آیه:

ما وَدَّعَکَ رَبُّکَ وَ ما قَلی (۳/ ضحی) (۱) در آیه: إِنِّی لِعَمَلِکُمْ مِنَ الْقالِینَ (۱۶۸/ شعراء) کسی که- قالین- را در این آیه (واوی) یعنی از- قلو- به معنی تیر انداختن بداند چنانکه می گویند:

قلت النّاقه براکبها قلّوا: شتر، سوارش را افکند و از او پیشی گرفت، یا اینکه:

قلوت بالقلّه: قله کوه را ترک کردم و پشت سر گذاشتم، گویی که- مقلو- همان کسی است که قلبش از شدت دشمنی با او، او را طرد می کند و نمی پذیردش.

و کسی که- قالین- را در آیه اخیر از- قلی، یقلی و قلی- بداند آنرا از عبارت:

قلیت البسر و السّویق علی المقلاه- گرفته است یعنی آب سرد بر آن

نمیداند ولی- ازهری آنرا عربی میشمارد. زمین شناسان می پندارند که زمین یا دنیا هفت اقلیم است و هر کدام از دیگری جدا است. بوقلمون- هم نوعی پارچه رنگی است که در آفتاب به رنگهای مختلف دیده میشود و نیز پرنده ای است (جمهره اللغه- تهذیب اللغه- لسان العرب- صحاح- اساس البلاغه- مقدمه معجم البلدان.

ای پیامبر به روز و شب سوگند که روشن و تاریکند (که در واقع سوگند به تمام عمر و حیات بشری است که در گردونه روز و شب وجود پیدا می کند) پروردگارت نه تو را واگذارده و نه دشمنت داشته است، دنیای دیگر برایت به از این دنیاست. (یا نتیجه ی آینده پیامبریت گسترده تر و بهتر از حال و اول است).

ریختم. (۱)

(معنی آیه اینست که حضرت لوط علیه السّلام به قوم زشتکارش میگوید من از کردار زشت تان بیزارم و آنرا طرد میکنم).

(قَمْحْ) [قَمْحْ]

خلیل بن احمد گفته است- قمح- همان گندم است وقتی که در خوشه باشد.

یعنی از آغاز خوشه شدن تا موقع خرمن کردن، آرد یا کوبیده شده گندم و جو هم- قمیحه- نامیده میشود.

و نیز- قمح- بلند کردن سر برای خوردن دارو یا آرد [کف لمه یا قاورد] که با کف دستش آنرا روی زبانش می ریزد و سپس برای هر گونه بلند کردن سر- قمح- گفته شده.

قمح البعیر: شتر از آب خوردن سر برداشت (سرش را بلند کرد).

اقمحت البعیر: سرش را به عقب برگرداندم.

در آیه: فَهُمْ مُقْمَحُونَ (۸/ یس) تشبیهی است به همان معنی، و مثلی است برای آنها و نیز بمعانی:

۱- خودداری آنها در مورد پذیرش و انقیاد به حق.

۲- امتناعشان از فروتنی برای قبول رشد و کمال.

مقله و مقلات: سنگی است که در موقع کمی آب در ظرفی می اندازند و سپس با ریختن آب بر آن و پوشیده شدن سطح سنگ در آب سهمی به هر کسی به همان اندازه میدهند تا کسی سهمش زیاد و کم نشود مثل پیمانه های مدرج امروزی.

۳- و نیز گردنکشی از انفاق در راه خدا.

و گفته شده (مقمحون) در آیه اخیر اشاره ای است به حال آنها در قیامت که در آیه می گوید:

إِذِ الْأَغْلالُ فِی أَعْناقِهِمْ وَ السَّلاسِلُ (۷۱/ غافر) (۱).

(قمر) [قمر]

القمر: ماه آسمان در وقتی که از هلال بودن خارج شود که معمولا بعد از شب سوم اینچنین است و چون نور ستارگان را می پوشاند و بر آنها غلبه دارد- قمر- نامیده شده.

اشاره به حالت روانی و سماجت مشرکین از قبول حق است، در سوره یس می گوید: حقیقت گفتار خدای در باره بیشترشان ثابت و محقق شد ولی آنها ایمان نمی آورند مگر به گردنهاشان غل و زنجیر هست و سرهاشان به عقب برگشته و بی حرکت مانده است که از پذیرش حق گردن می کشند؟! و در سوره غافر در توضیح بیشتر حالات آنها می گوید: کسانی که کتاب و تعلیمات پیامبران علیهم السّلام را که برای تبلیغشان فرستادیم انکار می کنند بزودی خواهند دید در وقتی که غل و زنجیرها به گردن دارند و به سوی جزای اعمالشان و دوزخ کشیده میشوند.

بدیهی اشاره قرآن به حالت تسلیم بودن در قیامت با غل و زنجیرها واکنش و عکس العمل گستاخی و گردنکشی آنها در دنیا از قبول حق است که چنان نافرمانی داشته اند، در سراسر قرآن چنین تجانس و مشابهت عمل دنیایی با عکس العمل آخرتی آن به چشم می خورد مثلا می گوید: زر اندوزان با همان فلزات در قیامت

در آیات: هُوَ الَّذِی جَعَلَ الشَّمْسَ ضِیاءً وَ الْقَمَرَ نُوراً (۵/ یونس).

وَ الْقَمَرَ قَدَّرْناهُ مَنازِلَ (۳۹/ یس).

وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ (۱/ قمر).

وَ الْقَمَرِ إِذا تَلاها (۲/ شمس).

کَلَّا وَ الْقَمَرِ (۳۲/ مدثر).

قمراء: نور ماه است.

تقمّرت فلانا: در مهتاب شب نزد او آمدم.

قمرت القربه: آن ظرف آب چرمین از نور ماه فاسد شد.

حمار اقمر: وقتی است که الاغی به رنگ مهتاب باشد.

قمرت فلانا کذا: از آن کار فریبش دادم. (۱)

جوهری می گوید نامیدن ماه آسمان به قمر از شب سوم تا آخر ماه است و بخاطر سپید بودنش اینچنین نامیده شده زیرا- اقمر- یعنی سپیده. تقامروا:

یعنی قمار باختن و بازی با ابزارهائی که برای این منظور ساخته اند مثل شطرنج و نرد که در ردیف حرام بودن قمار شطرنج هم تحریم شده است که اصلش همان شرطبندی در آنگونه بازی ها است و در آیه: إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَیْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّیْطانِ فَاجْتَنِبُوهُ. ۹۰/ مائده) به آنها اشاره شده است و- ابن منظور قمار را همان خدعه و نیرنگ بیکدیگر میداند. (مجمع البحرین ۳/ ۴۶۳).

می نویسد: گوئی که قمار از فریب دادن و حیله گری گرفته شده. کان القمار مأخوذ من الخداع. (لس ۵/ ۱۱۴).

زمخشری هم همین را نوشته می گوید: و من المجاز تقمر خدعه و منه القمار لانه خداع- یعنی از معانی مجاز قمر- تقمر- است یعنی او را فریب داد و قمار همان خدعه و نیرنگ است (اساس البلاغه ۷۸۹).

(قمص) [قمص]

القمیص: پیراهن، جمعش- قمص و اقمصه و قمصان، در آیات:

إِنْ کانَ قَمِیصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ (۲۶/ یوسف).

وَ إِنْ کانَ قَمِیصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ (۲۷/ یوسف) (۱).

نقمّصه: او را پیراهن پوشانید.

قمص البعیر یقمص و یقمص: وقتی که ستور به هیجان آید و برجهد.

قماص: نوعی بیماری در ستوران و شتران نرینه که مرتبا دستانشان را بلند می کنند و به زمین می کوبند، و از این معنی است واژه قامصه در حدیث.

[اشاره به حدیثی است در داوری و قضاوت حضرت علی در باره سه دختر بچه که در بازی با چنگ زدن و نیشگون گرفتن یکی از آنها مجروح و دیگری به گردن در افتاد و امیر المؤمنین علیه السّلام از آنکه برای نجات خود، خود را به زیر انداخته و گردنش شکسته دیه را برداشت چون از خود دفاع کرده.] (۲).

(قمطر) [قمطر]

در آیه: عَبُوساً قَمْطَرِیراً- ۱۰/ انسان) یعنی سخت ترشروی که (قمطریر) و (قماطیر) هر دو گفته میشود.

اشاره به یکی از دلایل برائت و پاکدامنی و عفت حضرت یوسف است.

مقائیس اللغه/ ابن فارس ۵/ ۲۷- مجمع البحرین/ طریحی ۴/ ۱۷۸ النهایه ۴/ ۴۰ ابن اثر).

(قَمْعْ) [قَمْعْ]

خدای تعالی گوید: وَ لَهُمْ مَقامِعُ مِنْ حَدِيدٍ (۲۱/ حج) مقامع- جمع- مقمع- است، و مقمع چیزی است که با آن حیوانی را می زنند و سپس رام میشود از این روی می گویند:

قمعته فانقمع: بازش داشتم و منصرف شد.

قمع و قمع: دردی که در اثر انقباض خون به عضوی میرسد و مانع حرکت خون میشود [مثل غده ها و انقباض عضلات یا ماهیچه ها]، در حدیثی آمده است که:

«ویل لا قماع القول».

یعنی وای بر کسانی که گوشهای خود را همچون قیف یا معبری برای شنیدن سخنان مردم و هر سخنی قرار میدهند (۱).

قمع: مگسی آبی رنگ و چون رنگی است و زود گرفته میشود اینچنین نامیده میشود.

تقمّع الحمار: وقتی که حیوانی خرمگس ها را از خود دور می کند و می راند.

(قمل) [قمل]

القمّل: پشه های ریز و کوچک [جانوری کوچک از جنس کنه، مورچه کوچک بالدار، پشه ای سرخ بال و بدبو.]، در آیه:

کنایه از این است که در مورد سخنانی که می شنوند اندیشه نمیکنند و هر چه می شنوند در خزانه فکر و وجود خویش جا میدهند.

وَ الْقُمَّلَ وَ الضَّفادِعَ وَ الدَّمَ (۱۳۳/ اعراف) (۱).

قمل: دانه صنوبر و نیز شپش.

رجل قمل و امراه قمله: مرد و زنی کوچک و زشت روی، گویی که از کوچکی و خردی- قمله یا قمله- یعنی کنه یا پشه ریز هستند

(قنت) [قنت]

القنوت: طاعت و پرستش همراه با خضوع و فروتنی، که به هر یک از دو واژه طاعت و خضوع به تنهایی نیز تفسیر شده است، در آیات:

وَ قُومُوا لِلَّهِ قانِتِينَ (۲۳۸/ بقره).

كُلٌّ لَهُ قانِتُونَ (۱۱۶/ بقره).

که- خاضعون و طائعون- نیز گفته شده و همچنین در معنی (ساکتون) که البته هر سکوتی مقصود نیست بلکه مقصود آنگونه سکوت در نماز است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«انّ هذه الصّلاه لا یصحّ فیها شی ء من کلام الادمیّین انّما هو قرآن تسبیح» [یعنی: صحیح نیست که در نماز چیزی از سخن و کلام آدمیان باشد زیرا جز این نیست که نماز قرآنی و تسبیحی است] و بر این اساس گفته شده:

«ایّ الصّلاه افضل؟» یعنی کدام نماز بافضیلت تر است، گفت:

اشاره به آفاتی است خرد و حقیر، مثل شپشه و وزغها و خون که انسانها را به بیماری ها مبتلا میسازد و اشاره به آفات بیماری خون که ذکر شده محتملا نوع بیماری سرطانی خون یا بیماری خونی است که در نتیجه حشرات و مردابها تولید میشود و خون انسان را از حالت طبیعی خارج می کند.

«طول القنوت» آن نمازی با فضیلت تر است که صرفا برای اشتغال یا پرداختن به عبادت انجام شود و نیز دور کردن هر چیزی که غیر از آن است و با عبادت و نماز منافات داشته باشد.

خدای تعالی گفت: إِنَّ إِبْراهِيمَ كانَ أُمَّةً قانِتاً (۱۲۰/ نحل).

وَ كانَتْ مِنَ الْقانِتِينَ (۱۲/ تحریم).

أَمَّنْ هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّيْلِ ساجِداً وَ قائِماً (۹/ زمر).

اقْنُتِي لِرَبِّكِ (۹/ زمر).

وَ مَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ وَ رَسُولِهِ (۳۱/ احزاب).

وَ الْقانِتِينَ وَ الْقانِتاتِ (۳۵/ احزاب).

فَالصَّالِحاتُ قانِتاتٌ (۳۴/ نساء)

(قنط) [قنط]

القنوط: ناامیدی و یأس از نیکی.

فعلش- قنط، یقنط، قنوطا و قنط، یقنط است، در آیات:

فَلا تَكُنْ مِنَ الْقانِطِينَ (۵۵/ حجر).

وَ مَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَهِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ (۵۶/ حجر) (۱).

يا عِبادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلى أَنْفُسِهِمْ لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَهِ اللَّهِ (۵۳/ زمر).

وَ إِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيَؤُسٌ قَنُوطٌ (۴۱/ فصلت) (۲).

چه کسی جز گمراهان از رحمت حق مأیوس میشوند.

اشاره به یکی از حالات عجز آمیز و کم ظرفیتی بشر است می گوید:

وقتی او را شر و بدی برسد بسیار مأیوس و ناامید میشود.

إِذا هُمْ يَقْنَطُونَ (۳۶/ روم) (۱).

(قنع) [قنع]

القناعه: به اندك اكتفا كردن و راضى بودن از امور گذرنده دنيوى و عوارضى كه نيازمند به آنهاست، مى گويند:

قنع، يقنع، قناعه و قنعانا: در وقتى كه كسى راضى و خشنود شود.

قنع، يقنع، قنوعا: وقتى است كه كسى از روى نيازمندى پرسش و سؤال كند، در آيه گفت:

وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ (۲۲/ حج) (۲).

بعضى از علماء گفته اند- قانع- همان مستمند و سائلى است كه اصرار نمى ورزد و هر چه به او بدهند به آسانى خشنود و راضى ميشود، شاعر گفت:

لمال المرء يصلحه فيغنى مفاقره اعفّ من القنوع (۳)

(اقْنَعَ) رأسه: سرش را بالا برد، خداى تعالى گفت:

قنوط يعنى ناامیدى زياد و شديد، گفته اند: شر الناس الذين يقنطون الناس من رحمه اللّه: يعنى بدترين افراد كسانى هستند كه مردم را از رحمت خداوند مأيوس كنند. و نيز گفته اند: قلب المؤمن بالرجاء منوط و الكافر آيس قنوط:

يعنى دل مؤمن به اميدوارى پيوسته است و كافر ناامید و مأيوس است (اساس البلاغه ۷۹۳- لسان العرب ۳۸۶).

نيازمندان و برهنگان را اطعام كنيد.

شعر از شماخ است مى گويد: مال انسان حال او را اصلاح مى كند و نيازمنديش را آسانتر از سؤال كردن از مردم برطرف مى نمايد. در ديوان او و ساير مآخذ- من القنوع- با ضمه (ق) ضبط شده يعنى از نيازمند بودن به مردم.

مُقْنِعِی رُؤُسِهِمْ (۴۳/ ابراهیم) (اشاره به حالت وحشت زده ستمگران در قیامت است).

بعضی گفته اند اصل این کلمه از- قناع- است یعنی همان چیزی که بالای مقنعه می پوشند که سر و روی را کاملا بپوشاند.

قنع: پارچه ای روی مقنعه پوشید تا فقر و نیازش را مستور دارد مثل- خفی: گلیم بر خود پیچید.

قنع: روپوش از سر و روی برداشت تا چهره و سرش برهنه شود و برای سؤال کردن آشکار باشد مثل- خفاء- در وقتی که گلیم و جامه از خود بردارد:

از مصدر- قناعه- عبارتی است که می گویند:

رجل مقنع: شاهد عادل و گواهی که به شهادت و گواهیش اکتفاء و بسنده میشود، جمعش مقانع است.

شاعر گوید:

شهودی علی لیلی عدول مقانع (۱)

.از واژه قناع- عبارت- تقنّعت المرأه و تقنّع الرّجل- است در وقتی که کلاه خود بر سر نهند که تشبیهی است به روسری پوشیدن زن.

قنّعت راسه بالسّیف و السّوط: سرش را با شمشیر و تازیانه زدم. (۲)

شعر از- بعیث- است که بجای- عدول مقانع- در مآخذ دیگر- شهود مقانع- ضبط شده می گوید: در خلوت با لیلی پیمان بستم در حالی که گواهان عادل یا شاهدانی کفایت کننده بر آن پیمان با لیلی گواهم نبوده است.

قناعت به معنی خرسندی و رضامندی است از آنچه که هست و فراهم است که به خواری و سؤال و ذلت کشانده نمیشود. مقنع: همان گواه و یکی از

(قَنَیٰ) [قَنَیٰ]

خدای تعالی گوید: أَغْنی وَ أَقْنی (۴۸/ نجم) یعنی چیزی را که در آن بی نیازی هست می بخشد و هم چنین آنچه را که بدست می آید و کسب میشود

شهود است. قنوع: سؤال کردن با ذلت است.

ابن بری می گوید: قانع و قنع و قنوع- بیک معنی است یعنی خرسند و راضی.

بعضی گفته اند- قنوع- مصدر است و- قانع- اسم فاعل یعنی راضی، در حدیثی هست که: «القناعه کنز لا ینفد» خرسندی و قناعت گنجی است که تمام نمیشود، و نیز روایت شده که «عز من قنع و ذل من طمع» زیرا قناعت پیشه ذلت طلب و سؤال را بر خود نمی پسندد و پیوسته عزیز و ارجمند است. و باز روایت شده که: «خیر الغنی القنوع، و شر الفقر الخضوع» نیکوترین ثروت و بی نیازی قناعت است.

و بدترین فقر و نیازمندی تن به ذلت دادن، و نیز گفته اند: القانع خادم القوم، و اقنع فلان رأسه: دیدگانش را به بالا متوجه کرد و سرش را بلند کرد.

و آیه: مُقْنِعِی رُؤُسِهِمْ- ۴۳/ ابراهیم) از همین معنی بلند کردن سر است که به چپ و راست خود متوجه نیستند و مستقیما به جلو نگاه می کنند. قناع: طبق میوه است. (نهج البلاغه- لس ۸/ ۲۹۹- مجمع البحرین ۴/ ۳۸۴) گفته اند:

العز فی القناعه و الذل فی القنوع- یعنی عزت در خرسندی و قناعت است و خواری در سؤال برای مال- جواب مقنع: پاسخی قانع کننده. اقنع صوته: بانگ برداشت. (اساس البلاغه ۷۹۴).

یعنی مال ذخیره شده را. (۱)

گفته شده- اقنی- یعنی خشنود می کند، تحقیقش این است که خداوند برای انسان بهره ای و نصیبی از رضامندی و طاعت و پرستش قرار میدهد و این خود بزرگتر از دو بی نیازی مالی و دستآورده هاست.

جمع قنیه- قنیات- است [اموال و چیزهایی که در اثر دسترنج نه تجارت فراهم میشود.]

قنیت کذا و اقتنیته: آنرا فراهم کردم و بدست آوردم، و از این معنی است:

قنیت حیائی عفّه و تکرّما: [حیاء و شرمم را از جهت عفت و کرامت حفظ کردم].

(قنو) [قنو]

القنو: خوشه و شاخه تر، تثنیه آن قنوان و جمعش- قنوان- است.

در آیه: قِنْوانٌ دانِیَهٌ (۹۹/ انعام) یعنی خوشه ها و شاخه هایی فرو آویخته و در دسترس است.

اشاره به صفتی از صفات خداوند است می گوید: آیا در کتابهای ابراهیم و موسی خبر نداده اند که هیچکس بار گناه دیگری را بر ندارد و برای انسان جز کوششی که نموده است نتیجه دیگری نیست و محصول کوشش او بزودی دیده میشود، پاداش کامل به او میدهند و سر انجام همه به سوی پروردگار تو است که او می خنداند، می گریاند، می میراند و زنده می کند با دو همسر از نطفه ای انسان می آفریند پس خلقت دیگر از اوست وَ أَنَّهُ هُوَ أَغْنی وَ أَقْنی- ۴۸/ نجم) و اوست که بی نیازی میدهد و می بخشد و بگفته راغب تحقیقش رضامندی حق در طاعت و پرستش و بهره سعادت است.

قناه: نیزه، که بخاطر دو شاخه بودن بن او به- قنو- تشبیه میشود.

و اما قناتی که آب در آن جریان می یابد تشبیهی است به خط و حرکت ممتد نیزه، گفته شده اصلش از- قنیت الشّی ء- است یعنی آنرا ذخیره کردم و بدست آوردم زیرا قنات ذخیره شده آب است و نیز گفته اند از- قاناه- است یعنی آنرا درهم آمیخت، شاعر گوید:

کبکر المقاناه البیاض بصفره

[همچون نوزاد یا مادینه ای که سپیدی با زردی در پوستش درهم آمیخته.]

و اما- قنا- که همان کژی یا برآمدگی روی بینی است از نظر شکل تشبیهی است به نیزه که در پرتاب به شکل نیم دایره ای پرتاب میشود و حرکت می کند [یعنی سهمی شکل که در ریاضی برای خطوط منحنی همان کلمه سهم یعنی تیر بکار میرود].

رجل اقنی و امراه قنواء: مرد و زن بینی برآمده.

(قهر) [قهر]

القهر: غلبه و چیرگی و رام کردن با هم (غلبه و رام کردن) و برای هر یک از این معانی جداگانه هم بکار میرود.

در آیات: وَ هُوَ الْقاهِرُ فَوْقَ عِبادِهِ (۱۸/ انعام).

هُوَ الْواحِدُ الْقَهَّارُ (۱۶/ رعد).

فَوْقَهُمْ قاهِرُونَ (۱۲۷/ اعراف).

فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلا تَقْهَرْ (۹/ ضحی) یعنی یتیم را خوار مکن.

اقهره: کسی که بر او چیره شود و رامش کند مقهورش کرد.

قهقری: به عقب برگشتن و وارونه راه رفتن (راه رفتن خرچنگی) (۱).

(قاب) [قاب]

القاب: فاصله میان دسته کمان و سر کمان، در آیه:

فَکانَ قابَ قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنی (۹/ نجم) (۲).

(قوت) [قوت]

القوت: چیزی است از خوراکی که انسان و جان او را برپا میدارد و حفظ می کند جمعش اقوات است، خدای تعالی گفت:

وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها (۱۰/ فصلت) (۳) فعل این واژه:

قاته یقوته قوتا: خوراکش داد.

اقاته یقیته [باب افعال]: برایش خوراکی و هر چه که غذایش میشود آماده کرد، در حدیثی آمده است:

«انّ اکبر الکبائر ان یضیع الرجل من یقوت» (۴).

در حدیثی در باره بنی امیه هست که: یضلون الناس عن الصراط القهقری با فتحه دو (ق) یعنی حرکت به عقب و برگشتن از رشد و حق به ضلالت یعنی بنی امیه مردم را از هدایت به گمراهی میبرند (مجمع البحرین ۳/ ۴۶۵).

فاصله جبرئیل با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله باندازه طول دو کمان یا کمتر بود.

اشاره به آفرینش زمین و ایجاد خوراکیها در آن است می گوید: پس از قرار دادن کوهها در زمین و برکت نهادن در آن خوردنیهای آن را مقدر کرد.

این حدیث در مآخذ دیگر بصورت «کفی بالمرء اثما ان یضیع.

[یکی از بزرگترین گناهان کبیره این است کسی را که ملتزم نفقه و قوت او هستی ضایع کنی و از بین ببری.]

که- من یقیت- هم روایت شده است [یعنی کسی که ملتزم به حفظ و نگهداری او هستی.]

خدای تعالی گفت: وَ کانَ اللَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ (مُقِیتاً) (۸۵/ نساء) که- مقیتا- به معنی مقتدر یا حافظ و شاهد است و حقیقتش اینستکه خداوند قائم بر هر چیزی است که آنرا حفظ می کند و روزی میدهد.

ما له قوت لیله و قیت لیله و قیته لیله: بیش از خوراک یک شب چیزی ندارد مثل طعم و طعمه، شاعر در صفت آتش می گوید:

فقلت له ارفعها الیک و احیها بروحک و اقتته لها قیته قدرا (۱)

من یقوت».

یعنی از نظر گناه برای انسان همین بس است که افراد تحت تکفل خود را مانند همسر، فرزند یا خدمتگزار تباه کند و روزی شان را ضایع گرداند، که این امر مهم در متن بصورت یکی از بزرگترین گناه کبیره بیان شده است. (النهایه ۴/ ۱۱۹ ابن اثیر اساس البلاغه ۳۸۰ زمخشری).

شعر از ذو الرمه است که قبلا- هم گفته شده، می گوید: به او گفتم اخگر و شعله آتش را با دمیدن نفست و نهادن مقداری چوب بر آن افروخته کن و تقویتش کن.

(قوس) [قوس]

القوس: همانست که از آن تیر پرتاب میشود (کمان)، خدای تعالی گفت:

فَکانَ قابَ قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنی (۹/ نجم) که از این آیه شکل قوس تصور میشود انحنا و کژی را- تقوّس- گویند.

قوّس الشّیخ و تقوّس: وقتی که پیری و شخص مسنی کوژ پشت شود. (۱)

قوّست الخطّ: خط را کمانی و منحنی کردم و خط منحنی را هم- مقوس- گویند.

مقوس: جایی که کمان از آن جا برداشته و پرتاب میشود [ظرف کمان یا تیردان] و نیز جای اسب دوانیدن.

مقوس در اصل ریسمانی است که مثل کمان، اسبهای مسابقات را در پشت آن کمان به مسابقه میگذارند آماده و به صف میکنند.

از عبارت- قوّس الشّیخ و تقوّس، شعر زیبایی از شاعر پارسی گوی ما تداعی میشود که می گوید:

خمیده پشت از آن گشتند پیران جهان دیده که اندر خاک می جویند دوران جوانی را

یا مثل گفتار تربیتی شیخ سعدی که می گوید:

تازه جوانی ز سر ریشخند گفت به پیری که کمانت به چند

پیر بخندید و بگفت ای جوان چرخ تو را نیز کند چون کمان

و این پرسش و پاسخ همان آداب تربیتی است که قرآن می گوید: وَ لا تَنابَزُوا بِالْأَلْقابِ- ۱۱/ حجرات) دیگران را به القابی که خوشایند نیست مخوانید.

(قیض) [قیض]

در آیات: فَقَیَّضْنا لَهُمْ قُرَناءَ (۲۵/ فصلت) (۱).

وَ مَنْ یَعْشُ عَنْ ذِکْرِ الرَّحْمنِ نُقَیِّضْ لَهُ شَیْطاناً (۳۶/ زخرف).

یعنی: کسی که از یاد خداوند منحرف و روی گردان شود. (۲) به سبب اینکه شیطان بر او مانند پوست بر روی پوست مستولی میشود.

القیض علی البیض: که مثلی از عمل شیطان است، یعنی مثل پوست خارجی تخم مرغ که بر روی پوست داخلی قرار دارد [که کنایه از مستولی شدن نفس و شیطان بر چنان کسانی است.] (۳)

و برایشان همدمانی گماشتیم.

فعل نقیّض- که فاعلش خداوند است و گماردن شیطان بر کسی که از یاد خدا دوری میکند همان فرجام و نتیجه دوری کردن او از خداست که آغاز همه عقوبات و پاداشها حتی در باره انبیاء که به پیامبری برگزیده میشوند از خود انسانها و پیامبران است.

قیّض، یقیّض تقییضا- یعنی فراهم کردن و وسیله و آمادگی، اینگونه فراهم ساختن در امور خیر و شر هر دو بکار میرود آنچه که در قرآن آمده بصورت عواقب کارهای ناروا است، مثل دور شدن از یاد خدای و قرین ساختن همراهان غیر صالح و در حدیث بصورت نیکوی آن هست، مثل: «ما اکرم شابّ شیخا لسنّه الّا قیض اللّه له من یکرمه عند سنه» یعنی هیچ جوانی، کهنسال پیری را اکرام نکرد مگر اینکه خداوند برایش کسانی که در پیری و همان سن و سال اکرام و احترامش بنمایند برای او قرار داده است، در دعا آمده است که:

«و قیّض لی منها ولدا طیّبا» خداوندا از همسرم برایم فرزندی پاک فراهم ساز. (مجمع البحرین ۴/ ۲۲۸- لس ۷/ ۲۲۵).

(قیع) [قیع]

در آیه: كَسَرابٍ بِقِيعَةٍ (۳۹/ نور) (۱).

قیع وقاع: رویه خاک و سطح زمین، جمعش- قیعان و تصغیرش- قویع است و بطور استعاره می گویند:

قاع الفحل النّاقه: وقتی که فحل یا نرینه حیوان مادینه را میزند.

(قول) [قول]

القول و القیل: سخن است، و هر دو واژه یکی است: در آیه:

وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا (۱۲۲/ نساء) (۲).؟

اشاره و تشبیهی است از کردار کفر پیشگان، می گوید اعمالشان مانند سرابی سطحی است که تشنگان آنرا آبشخوری واقعی می پندارند تا اینکه به آنجا می آیند و چیزی از آب نمی یابند.

و کیست که سخنش از خداوند صادقتر باشد. یا- در سوره فصلت آیه ۳۳ که میگوید وَ مَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعا إِلَى اللَّهِ وَ عَمِلَ صالِحاً- چه کسی از نظر شایستگی و بهتر بودن گفتارش و قول و سخنش بهتر از کسی است که بسوی خدا دعوت میکند و کارهای درست و شایسته انجام میدهد؟

این دو آیه مفسر آیه ۱۸ سوره زمر است که ناآگاهان آنرا دستاویز آواهای شوم و تفرقه انداز یا الحادی و لیبرالی خود قرار داده اند و در دوران شکوهمند انقلاب اسلامی که صدها هزار و بلکه میلیونها جوان و پیر و زن و مرد متعهد و مکتبی و الهی در راه استقرار اسلام و حاکمیت قرآن از مال و جان میگذرند این جغد صفتان که خود را مغزهای متفکر میدانستند آیه- فَبَشِّرْ عِبادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ را مقدمه القای

واژه قول بر وجوهی بشرح زیر بکار میرود:

اول- وجه روشنتر آن اینستکه سخن، مرکب از حروفی آشکار و روشن برای گفتن باشد خواه بطور مفرد یا بصورت جمله، مثل: زید و خرج که مفرد است و مرکب مانند: زید: منطلق و هل خرج عمرو؟ و مانند آنها، جزء واحد از انواع سه گانه سخن یعنی (اسم- فعل- ادات یا حرف) به معنی قول بیشتر بکار میرود چنانکه قصیده و خطبه و مانند آنها هم قول نامیده میشود.

دوم- به چیزی هم که در نفس و جان آدمی قبل از بیان کردن با لفظ متصور میشود قول گویند [کلمات متصور در ذهن که خود آغاز گفتن است] مثل عبارت:

فی نفسی قول: سخنی در دل دارم که اظهارش نکردم، خدای تعالی گوید:

وَ یَقُولُونَ فِی أَنْفُسِهِمْ لَوْ لا یُعَذِّبُنَا اللَّهُ (۸/ مجادله) (۱).

اغراض و افکار گمراه کننده خویش قرار میدادند و حال اینکه بگفته راغب (ره) و صاحب تفسیر مجمع البیان پیامبر در تفسیر این آیه فرموده است- ما شککت فدع آن سخنانی که تو را به تردید و شک میاندازد و غیر از سخن قرآن پیامبر است رها کن و اینان جاهلانه یا مغرضانه هزاران نوجوانی که اگاهی اسلامی و قرآنی و مکتبی نداشتند در دام سخنان تردید برانگیز و الحادی خود قرار دادند که مسلما فرجامشان جز گناه و عواقب شوم آن نیست و خوشبختانه گذشت زمان و حوادث آن جوانان عزیز را به حقایق قرانی توجه داد و امروز ایستاده اند رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا بَعْدَ إِذْ هَدَیْتَنا وَ هَبْ لَنا مِنْ لَدُنْکَ رَحْمَةً إِنَّکَ أَنْتَ الْوَهَّابُ.

در دلهاشان می گویند: مگر چطور است که خداوند ما را به آنچه که در دل می گوئیم عذاب نمی کند.

پس آنچه که در اعتقادشان هست همچون قول قرار داده و بیان کرده است.

سوم- واژه قول برای اعتقاد محض، مثل عبارت:

فلان یقول بقول ابی حنیفه: او بنا به اعتقاد ابو حنیفه سخن می گوید و عقیده مند است.

چهارم- واژه قول برای دلالت بر چیزی، مثل سخن شاعر که:

امتلا الحوض و قال قطنی.

[حوض پر شد و دلالت دارد بر اینکه مرا بس است.]

پنجم- قول در معنی توجه درست و صادق به چیزی، چنانکه می گویی:

فلان یقول بکذا: او به درستی به آن چیز توجه می کند.

ششم- قول را علماء منطق و نه غیر ایشان در معنی- حد- بکار میبرند می گوید:

قول الجوهر کذا و قول العرض کذا: یعنی حد جوهر و حد عرض.

هفتم- بکار رفتن قول در معنی الهام مثل:

قُلْنا یا ذَا الْقَرْنَیْنِ إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ (۶۸/ کهف) (۲).

اینگونه گفتن بصورت الهام بوده که آن را قول نامیده است و گفته اند در آیه:

قالَتا أَتَیْنا طائِعِینَ (۱۱/ فصلت).

اینگونه گفتن هم در مورد زمین و آسمان بصورت تکوینی و تسخیری از سوی خدای تعالی است نه به خطاب نمودن ظاهری که بر آنها وارد شده باشد

سخن با ذو القرنین است که با رسیدن به سرزمین نژاد زرد و قسمت مغرب که تصور او بود خداوند می گوید به ذو القرنین الهام کردیم یا آنها را

و همچنین آیه:

قُلْنا یا نارُ کُونِی بَرْداً وَ سَلاماً (۶۹/ انبیاء).

و در آیه: یَقُولُونَ بِأَفْواهِهِمْ ما لَیْسَ فِی قُلُوبِهِمْ (۱۶۷/ آل عمران) واژه- بافواههم- بمعنی دهانها را بدینجهت ذکر کرده که تنبیهی و هشداری باشد بر اینکه به دروغ سخن گفته اند و نه از روی اعتقاد درست همانطور که در مورد نوشتن کتاب با دست یادآوری نموده که:

فَوَیْلٌ لِلَّذِینَ یَکْتُبُونَ الْکِتابَ بِأَیْدِیهِمْ ثُمَّ یَقُولُونَ هذا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ (۷۹/ بقره) و در آیه: لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلی أَکْثَرِهِمْ فَهُمْ لا یُؤْمِنُونَ (۷/ یس) قول در این آیه یعنی علم خداوند بحال آنها و کلمه عذابی که بر آنها مقرر است، چنانکه خدای تعالی گفت:

وَ تَمَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ (۱۱۵/ انعام).

إِنَّ الَّذِینَ حَقَّتْ عَلَیْهِمْ کَلِمَتُ رَبِّکَ لا یُؤْمِنُونَ (۹۶/ یونس).

ذلِکَ عِیسَی ابْنُ مَرْیَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِی فِیهِ یَمْتَرُونَ (۳۴/ مریم).

اینکه حضرت عیسی علیه السّلام را در آیه اخیر سخن حق نامیده است [و واژه قول در این آیه همان قول حق است] برای اینست که هشداری باشد بر آنچه که گفت:

إِنَّ مَثَلَ عِیسی عِنْدَ اللَّهِ .... ثُمَّ قالَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ (۵۹/ آل عمران).

نامیده شدن عیسی علیه السّلام به قول از جانب خدای مثل نامیدن او به کلمه ای است که گفت:

وَ کَلِمَتُهُ أَلْقاها إِلی مَرْیَمَ (۱۷۱/ نساء).

و در آیه: إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ (۸/ ذاریات) یعنی شما در مورد بعث و قیامت در قولی مختلف و گونه گون هستید، پس بعث یا برانگیختن پس از مرگ را از اینجهت قول نامیده که گفتار مورد بحث آنها در مورد قیامت سخنی بیش نیست چنانکه هر چیز مذکور و یادآوری شده ای را هم ذکر گویند.

در آیه: إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ وَ ما هُوَ بِقَوْلِ شاعِرٍ قَلِيلًا ما تُؤْمِنُونَ (۴۰/ حاقه) قول و گفتن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از اینجهت به رسول نسبت داده شده که (قول) صادر شده از (رسول) به تو که از سوی فرستنده اش آنرا به تو تبلیغ می کند، صحیح که گاهی آن قول را به رسول یا پیامبر نسبت دهی و گاهی به رساننده به آن رسول [خداوند یا جبرئیل] و هر دو صحیح است.

پس اگر گفته شود آیا در اینصورت درست است که شعر و خطبه به راوی آنها نسبت داده شود؟ همانطور که به گوینده و سراینده آن منسوب میشود؟

گفته اند بلی درست است که بگویند این شعر و خطبه قول و سخن راوی است ولی صحیح نیست که بگویند شعر و خطبه از راوی است زیرا واژه (شعر) زمانی بر قول و سخن قرار می گیرد که بر شکلی مخصوص باشد و در آن ترکیب و شکل مخصوص شعری برای راوی نیست ولی قول و سخن همان قول راوی است همانطور که قول صاحب شعر که از او روایت شده نیز است و در سخن خدای تعالی که:

إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ (۱۵۶/ بقره).

عبارت- قالوا- بیان لفظی و گفتن تنها در حال (مصیبت) منظور نیست بلکه آن چیزی منظور است که با اعتقاد و عمل همراه باشد.

مقول: زبان، رجل مقول یا منطیق و قوّال و قوّاله: همه به معنی شخص

زبان آور و سخنور است.

قیل: لقب یکی از ملوک حمیر است که چون به حرفش اعتماد و پیروی میشد و به پدرش شباهت داشته آنطور نامیده شده.

تقیّل فلان أباه: او به پـدرش شبیه است و از این جهت آن ملوک را که یکی پس از دیگری بودنـد- تبّع- نامیدنـد [یعنی از پی هم آمده ها].

اصـل- قیـل- واوی است چون جمع آن- اقوال- است مثـل: میت و اموات که در اصل- قیّل و میّت است و مخفف شـده [یک حرف- ی- از آنها برای تخفیف حذف شده.] و وقتی- اقیال- گفته میشود واژه (اعیاد) است (۱).

تقیّل أباه: در معنی- تعبّـد- است یعنی پـدرش را فرمان برد و اطاعت کرد و همینطور سـخنی را گفت که خیری یا شـری بخود برساند.

اقتال قولا: و نیز اقتیال بیشتر در معنی حکومت کردن است، شاعر گوید:

تأبی حکومه المقتال

.[از فرمان فرمانده امتناع کرد.]

قال و قاله: سخن زیاد و منتشر شده.

خلیل می گوید: واژه- قال- به جای (قائل) قرار می گیرد پس عبارت:

انا قال کذا، یعنی من گوینده آن هستم. (۲)

اقتیال- از قول است که واوی است نه از (قیل). اقتیال- یعنی به کسـی حکم کردن و فرمان راندن، اقتال الشـی ء: آن را برگزید و انتخاب کرد.

سیبویه می گوید: فرق میان قول و کلام اینستکه قول بیان کننده اعتقاد است ولی کلام جمله ای است که قابل درک باشد مثل او رفت یا او برخاست ولی قول، ممکن است الفاظ و کلمات مفرد باشد بصورت بلی یا نه یا سوگند و غیره.

(قيل) [قيل]

در آيه: أَصْحابُ الْجَنَّهِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَ أَحْسَنُ مَقِيلًا (۲۵/ فرقان) (۱).

پس واژه قول تعبير كننده اعتقاد و باورها است و از كلام به اعتقاد نزديك تر است.

و نيز گفته شده- قول- در سخنان خير و شر هر دو بكار ميرود، اما (قيل و قال) تنها مخصوص سخنان شر برانگيز است.

ابو زيد انصارى مى گويد: قول پنج صورت دارد مثل: ما احسن قيلك و قولك و مقالتك و مقالك و قالك- كه همه در يك معنى است يعنى سخن تو چقدر خوب و نيكو است.

قال، يقيل، قيلوله- هم خواب نيمروز است. مقيل: جاى خوابيدن روز.

ازهرى مى گويد: قيلوله و مقيل استراحت در روزهائى است كه گرما شدت دارد هر چند كه نخوابند باين دليل كه در آيه: خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَ أَحْسَنُ مَقِيلًا ۲۴/ فرقان) منظور استراحت بهشتيان است زيرا در بهشت خواب نيست.

در حديثى آمده است كه «قيلوا، فان الشياطين لا تقيل» استراحت كنيد كه شياطين استراحت نمى كنند. (لسان العرب ۱۱/ ۵۷۸- تهذيب اللغه).

پيامبر صلّى اللّه عليه و آله از (قيل و قال) نهى نموده است گوئى كه همان نجواى زياد است كه سودى ندارد چنانكه در قرآن فرمود: لا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْواهُمْ- ۴/ ۱۱۳)، واژه قول بطور مجاز در معانى زيادى بكار ميرود مثل: قال برأسه:

اشاره كرد، قال برجله: راه رفت، قال بالماء: بر دستش زد.

ابن انبارى مى گويد: قال بمعنى: ۱- سخن گفت، ۲- روى آورد، ۳- ميل كرد و متمايل شد، ۴- زد ۵- استراحت كرد، ۶- غلبه كرد هست و از اين معنى است عبارت- قالت له العينان سمعا و طاعه- يعنى اشاره كرد. (مجمع البحرين ۵/ ۴۵۸).

بهشتيان نيكوترين جايگاه و استراحتگاه را دارند.

مصدر قلت یعنی در نیمروز خوابیدم و استراحت کردم، قیلوله- است و نیز (قیلوله) جای خوابیدن.

و نیز- قلته فی البیع قیلا و اقلته و تقایلا: بعد از معامله و خرید و فروش آن را فسخ کردم و بهم زدم.

(قوم) [قوم]

قام، یقوم، قیاما: به پا خاست و برخاست.

قائم: بپا خاسته.

اقام بالمکان اقامه: در آنجا اقامت گزید. اسم فاعلش- قائم- است.

«قیام» بر چهار گونه است:

اول- قیام کردن و برخاستن با جسم و بدن، قهرا و بناچار.

دوم- قیام کردن و برخاستن با جسم و بدن، اختیارا.

سوم- قیام برای چیزی که همان عمل مراعات و حفظ و نگهداری آن است.

چهارم- قیام کردن به قصد انجام چیزی و کاری.

۱- قیام قهری، مثل آیات:

قائِمٌ وَ حَصِیدٌ (۱۰۰/ هود) (۱).

ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِینَهٍ أَوْ تَرَکْتُمُوها قائِمَهً عَلی أُصُولِها (۵/ حشر) (۲).

۲- و اما قیامی که در معنی بپاخاستن اختیاری است، در آیات:

از شهرهای امت های گذشته که هلاک شده اند بعضی باقی اند و برپا و بعضی ویران شده است.

هر خرمایی و نخل پرباری را که بریدید یا بر ریشه هایش بجای گذاشتید و قطع نکردید.

أَمَّنْ هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّيْلِ ساجِداً وَ قائِماً (۹/ زمر).

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِياماً وَ قُعُوداً وَ عَلى جُنُوبِهِمْ (۱۹۱/ آل عمران).

الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّساءِ (۳۴/ نساء).

وَ الَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّداً وَ قِياماً (۶۴/ فرقان).

قیام در دو آیه اخیر جمع- قائم- است.

۳- قیام در معنی مراعات و محافظت، در آیات:

كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَداءَ بِالْقِسْطِ (۸/ مائده).

قائِماً بِالْقِسْطِ (۱۸/ آل عمران).

و در آیه: أَ فَمَنْ هُوَ قائِمٌ عَلى كُلِّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ (۳۳/ رعد) یعنی حافظ و نگهدارنده.

و سخن خدای تعالی که: لَيْسُوا سَواءً مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ أُمَّةٌ قائِمَةٌ (۱۱۳/ آل عمران).

إِلَّا ما دُمْتَ عَلَيْهِ قائِماً (۷۵/ آل عمران).

یعنی مگر اینکه پیوسته در طلب آن ثابت و پایدار باشی. (۱)

۴- قیامی که در معنی عزم و قصد و اراده است مثل آیه:

این آیه دو گروه از اهل کتاب را معین می کند، نخست کسانی را نام می برد که می گوید: ای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله اگر قنطار قنطار به دست آنها بسپاری برمیگردانند و امینند ولی عده ای هم هستند که اگر کمترین اعتمادی به آنها بکنی و امانتی به ایشان بسپاری برنمی گردانند مگر اینکه پیوسته در طلب آن بکوشی و بخواهی که آنها را پس بگیری.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قُمْتُمْ إِلَی الصَّلاهِ (۶/ مائده).

و در آیه: یُقِیمُونَ الصَّلاهَ (۳/ بقره) یعنی قصد انجام نماز نموده آنرا ادامه میدهند و بر اقامه آن محافظت می کنند.

(قیام) و قوام- اسمی است برای آنچه که چیزی را برپا میدارد و ثابت می کند مثل: عماد و سناد، در مورد چیزیکه به آن اعتماد و تکیه میشود [تکیه گاه، ستون- پایه و اساس- سرپرست خانواده، حافظ و نگهدارنده.] و مثل آیه:

وَ لا تُؤْتُوا السُّفَهاءَ أَمْوالَکُمُ الَّتِی جَعَلَ اللَّهُ لَکُمْ قِیاماً (۵/ نساء) یعنی خداوند آنرا از چیزهایی که نگهداریتان می کند قرار داده است. (۱)

و آیه: جَعَلَ اللَّهُ الْکَعْبَهَ الْبَیْتَ الْحَرامَ قِیاماً لِلنَّاسِ (۹۷/ مائده) یعنی کعبه برای شما نگهدارنده و قوام حیات شماست که معاش و معاد شما را ثابت و پایدار میدارد.

آیه فوق اشاره به بنیاد اقتصادی و اساس مادی یا وسیله روابط اجتماعی جامعه اسلامی است، می گوید: سفیهان را سرپرست امور اقتصادی خود نکنید و سرمایه زندگیتان را که خداوند آنرا سبب بقای جامعه تان قرار داده بدست آنها مسپارید. سفیه: همان کم خرد و سبکسر تعبیر شده است و نیز سفهاء: غیر مؤمنینی هستند که خداپرستان را سفیه خطاب می کنند و خداوند می فرماید در نماز خواندن شما به سوی قبله، سفیهان آنچنان سخنانی بیهوده به شما می گویند: نتیجه اینکه متصدیان امور جامعه مسلمین در حکومت اسلامی نباید از بی خردان، سبکسران عیاشان و غیر متعهدین و یا غیر مؤمنین و غیر مسلمین باشند تا از آن راه زیانهای قطعی و احتمالی پیشگیری شود.

«اصم» (۱) گفته است: معنی قائما- در این آیه اینست که کعبه نسخ نمیشود.

در آیه فوق- قیما- بجای- قیاما- هم خوانده شده و کسی که- قیاما- را در آیه جمع- قیمه- میداند سخنی قابل توجه نیست.

عبارت- قام کذا- در معنی ثبت، و- رکز- یعنی ثابت و پا بر جا شده

اصم- در تاریخ رجال و علماء عنوان چند نفر است که معروفترینشان «حاتم بن عنوان بلخی» است و کنیه اش ابو عبد الرحمن در قرن سوم می زیسته و از بزرگان عرفاست که کلمات شریف و آموزنده ای از او باقی است به گفته قاضی ابن خلکان شقیق بلخی استاد او بوده- و هو استاد حاتم الاصم. علت نامیدنش به اصم یعنی (کر) در اثر شرافت و کرامت اخلاقی او بوده که روزی زنی از او سؤالی می کند و حاتم صدای بدی از او می شنود ولی برای دفع خجالت زن با دست به او می فهماند که (کر) است و سؤال خود را بلندتر ادا کند از این عمل جوانمردانه و شریفانه زن بسیار خوشحال میشود و بعدها واژه اصم لقب او میشود، سعدی در گلستان می گوید: روزی در درس حاتم شاگردانش دیدند که طنین مگس را که در دام عنکبوتی افتاده بود شنید به او گفتند: استاد پس چگونه شما را اصم گویند:

-۱

گروهی بر آنند ز اهل سخن که حاتم، اصم بود باور مکن ۲-

بر آمد طنین مگس بامداد که در چنبر عنکبوتی افتاد ۳-

نگه کرد شیخ از سر اعتبار که ای پایبند طمع پای دار ۴-

نه هر جا شکر باشد و شهد و قند که در گوشه ها دام باز است و بند ۵-

یکی گفت از آن حلقه اهل رای عجب دارم ای مرد راه خدای ۶-

تو کآگاه گردی به بانگ مگس نشاید اصم خواند نت زین سپس ۷-

تبسم کنان گفت ای تیز هوش اصم به که گفتار باطل نیوش

است که هر سه واژه به یک معنی است [قام، ثبت، رکز].

و آیه: وَ اتَّخِذُوا مِنْ (مَقامِ) إِبْراهِیمَ مُصَلًّی (۱۲۵/ بقره) یعنی در مقام ابراهیم که مکانی معین در کعبه است نماز بپای دارید، این آیه برای اینستکه همواره خاطره خدا پرستی و بت شکنی ابراهیم در خاطره ها زنده بماند.

قام فلان مقام فلان: وقتی است که کسی نایب و جانشین دیگری شود، در آیه:

فَآخَرانِ یَقُومانِ مَقامَهُما مِنَ الَّذِینَ اسْتَحَقَّ عَلَیْهِمُ الْأَوْلَیانِ (۱۰۷/ مائده) (۱).

و آیه: دِیناً (قِیماً) (۱۶۱/ انعام) یعنی دینی ثابت که حفظ کننده و ارزش دهنده امور معاش و معادشان است که- قیما- بدون تشدید هم خوانده شده و در آن صورت از- قیام- است. و نیز گفته شده- قیما- صفت است مثل:

قوم عدی، مکان سوی، لحم رذی و ماء روی: [مردمی دشمن خو، مکانی هموار و پرداخته و گوشتی لاغر و آبی گوارا.] و بر این اساس آیات:

ذلِکَ الدِّینُ الْقَیِّمُ (۳۶/ توبه).

وَ لَمْ یَجْعَلْ لَهُ عِوَجاً قَیِّماً (۲/ کهف).

وَ ذلِکَ دِینُ الْقَیِّمَهِ (۵/ بینه).

واژه (قیمه-) اسمی است برای امتی که به قسط قیام کرده اند و در آیه:

کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّهٍ (۱۱۰/ آل عمران) به آنها اشاره شده است.

اگر دو شاهدی که گواه بر وصیت بوده اند خیانت کردند دو نفر دیگر که گواه بوده و شایسته باشند بجای آنان قرار گیرند.

و در آیات: كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَداءَ لِلَّهِ (۱۳۵/ نساء).

يَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَةً فِيها كُتُبٌ قَيِّمَةٌ (۳/ بینه).

اشاره به- صحفا مطهره- همان قرآن است.

در آیه: كُتُبٌ قَيِّمَةٌ (۳/ بینه) اشاره به محتوای قرآن که جامع معانی کتابهای خدای تعالی است زیرا قرآن کتابی است که جای فراهم آمدن و جامع ثمرات و بهره های کتابهای پیشین خدای تعالی است.

و آیه: اللَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ (الْقَيُّومُ) (۲۵۵/ بقره) یعنی خداوند حافظ و بر پا دارنده هر چیزی است و نیز بخشنده آنچه را که برای قوام و ثبات آن چیز لازم است و این مفهوم همان معنی است که در آیات:

الَّذِی أَعْطی كُلَّ شَیْ ءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدی (۵۰/ طه).

أَ فَمَنْ هُوَ قائِمٌ عَلی كُلِّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ (۳۳/ رعد) یاد آوری شده است.

بنای واژه قیوم- فیعول- است و قیام بر وزن فیعال، مثل: دیون و دیان.

قیامه: عبارتست از بر پا شدن رستاخیز یا ساعتی که در آیات:

وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ (۱۲/ روم).

يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعالَمِينَ (۶/ مطففین) وَ ما أَظُنُّ السَّاعَةَ قائِمَةً (۳۶/ کهف) یاد آوری شده است.

(قیامه): اصلا به معنی حالت و قیامی است که ناگهانی از انسان حاصل میشود و حرف (ه) در قیامت برای تنبه و آگاهی بر وقوع آن حالت بطور ناگهانی است.

مقام: مصدر و اسم مکان و زمان از- قیام- است، مثل آیات:

إِنْ كانَ كَبُرَ عَلَيْكُمْ مَقامِی وَ تَذْكِيرِی (۷۱/ کهف).

ذلِکَ لِمَنْ خافَ مَقامِی وَ خافَ وَعِیدِ (۱۴/ ابراهیم).

وَ لِمَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ (۴۶/ رحمن).

وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِیمَ مُصَلًّی (۱۲۵/ بقره).

فِیهِ آیاتٌ بَیِّناتٌ مَقامُ إِبْراهِیمَ (۹۷/ آل عمران).

وَ زُرُوعٍ وَ مَقامٍ کَرِیمٍ (۲۶/ دخان).

إِنَّ الْمُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ (۵۱/ دخان).

خَیْرٌ مَقاماً وَ أَحْسَنُ نَدِیًّا (۷۳/ مریم).

وَ ما مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقامٌ مَعْلُومٌ (۱۶۴/ صافات).

أَنَا آتِیکَ بِهِ قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقامِکَ (۳۹/ نمل).

اخفش گفته است: در آیه: قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقامِکَ (۳۹/ نمل) مقام در این آیه جای نشستن است، در اینجا اگر (اخفش) خواسته است بگوید که (مقام) و (مقعد) هر دو بالذات یک چیزند و نسبت به فاعل مختلفند، این سخن صحیح است مثل واژه های- (صعود) و (حدور): [بالا رفتن و پائین آمدن].

اما اگر مقصود این است که واژه مقام در معنی جای نشستن است این سخن بعید است زیرا مکانی واحد گاهی به اعتبار برخاستن از آن جا (مقام) نامیده میشود و گاهی به اعتبار نشستن به آنجا- مقعد- نامیده میشود.

مقامه: گروه و جماعت، شاعر گوید:

و فیهم مقامات حسان وجوهم (۱)

_____.

مصراع فوق بنا به نقل- ابن بری- از زهیر بن ابی سلمی- است که در فخر قبیله خود می گوید:

در حقیقت- مقامه- اسمی است برای مکان هر چند که بجای اهل آن مکان قرار گرفته مثل سخن شاعر که گفته است:

و استبّ بعدک یا کلیب المجلس.

که در این شعر- مستبیّن- یعنی هجو کنندگان و ناسزاگویان را مجلس نامیده است.

(استقامه): در مورد راهی است که بر یک خط هموار و استوار است که گفته اند، طریق حق هم به آن تشبیه شده است، مثل آیات:

اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِیمَ (۶/ فاتحه).

أَنَّ هذا صِراطِی مُسْتَقِیماً (۱۵۳/ انعام).

إِنَّ رَبِّی عَلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ (۵۶/ هود).

استقامه الانسان: ملتزم شدن انسان برای بودن در راه راست، در آیات:

إِنَّ الَّذِینَ قالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقامُوا (۳۰/ فصلت).

فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ (۱۱۲/ هود).

فَاسْتَقِیمُوا إِلَیْهِ (۶/ فصلت).

(الاقامَهُ) فی المکان: ثابت بودن در آن مکان.

اقامه الشّی ء: اداء کردن حق آن چیز و وفا نمودن به حق آن.

و فیهم مقامات حسان وجوههم و اندیه ینتابها القول و الفعل

یعنی در میانشان جماعاتی از بزرگان با چهره های نیکو شناخته شده است و همچنین سخاوتمندانی در میان آنها وجود دارند که گفتار و کردارشان در سخاوت و بزرگی جای یکدیگر قرار می گیرد و پیاپی انجام میشود (لسان العرب ۱۲/ ۵۰۶).

در آیه: قُلْ یا أَهْلَ الْکِتابِ لَسْتُمْ عَلی شَیْ ءٍ حَتَّی تُقِیمُوا التَّوْراهَ وَ الْإِنْجِیلَ (۶۸/ مائده) یعنی با علم و عمل به آن وفا کنید و حق آنها را برآورید.

و همچنین آیه: وَ لَوْ أَنَّهُمْ أَقامُوا التَّوْراهَ وَ الْإِنْجِیلَ (۶۶/ مائده).

خداوند هر کجا در قرآن امر به نماز کرده و آنرا ستوده است امر ننموده مگر با لفظ (اقامه) تا تنبه و آگاهی بر این باشد که مقصود، انجام و ادای وظایف نماز است که حقش اداء شود نه فقط شکل ظاهری نماز مثل آیه:

أَقِیمُوا الصَّلاهَ (۴۳/ بقره).

و در غیر موضع مثل امر در مدح، گفت:

وَ الْمُقِیمِینَ الصَّلاهَ (۱۶۲/ نساء).

و اما آیه: وَ إِذا قامُوا إِلَی الصَّلاهِ قامُوا کُسالی

(۱۴۲/ نساء).

در آیه اخیر- قاموا- از (قیام) است، یعنی بلند شدن نه از- اقامه- که به معنی ثبات و پایداری در نماز است. (۱)

اما آیه: رَبِّ اجْعَلْنِی مُقِیمَ الصَّلاهِ (۴۰/ ابراهیم) یعنی پروردگارا موفقم بدار تا شرایط کامل نماز را بجای آورم.

در آیه: فَإِنْ تابُوا وَ أَقامُوا الصَّلاهَ (۵/ توبه) گفته شده مقصود از آن اقرار به وجوب نماز است نه به ادای آن.

(مُقامْ:) برای مصدر و اسم مکان و اسم زمان و اسم مفعول گفته میشود ولی آنچه را که در قرآن وارد شده است مصدر است مثل آیه:

آیه اخیر یکی از حالات روحی و معنوی دو چهرگان و منافقین است که می گوید: یکی از نشانه های نفاق اینستکه هر گاه برای نماز برمی خیزند با حالت کسالت و تنبلی هستند نه اینکه بخواهند نماز را با شرایطش اقامه کنند.

إِنَّها ساءَتْ مُسْتَقَرًّا وَ مُقاماً (۶۶/ فرقان).

(مُقامَهْ:) همان اقامت و سکنی گزیدن است، در آیات:

الَّذِی أَحَلَّنا دارَ الْمُقامَهِ مِنْ فَضْلِهِ (۳۵/ فاطر).

که مثل دارُ الْخُلْدِ (۲۸/ فصلت).

جَنَّاتِ عَدْنٍ (۷۲/ توبه) است.

و آیه: لا مُقامَ لَکُمْ فَارْجِعُوا (۱۳/ احزاب).

مقام- در آیه اخیر از- قام- است یعنی برای شما استقرار و آرامش نیست که: لا مُقامَ لَکُمْ (۱۳/ احزاب) هم خوانده شده یعنی از- اقامه.

واژه- اقامه- به دوام و پیوستگی هم تعبیر میشود مثل آیه:

عَذابٌ مُقِیمٌ (۳۷/ مائده) (۱).

آیه: إِنَّ الْمُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ (۵۱/ دخان) عبارت (مقام امین)- با فتحه حرف میم- یعنی در مکانی که اقامتشان در آنجا ادامه می یابد.

(تَقویمُ) الشّی ء: پرداختن و استوار داشتن آن چیز، در آیه:

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ فِی أَحْسَنِ تَقْوِیمٍ (۴/ تین).

که اشاره به ویژگیهای انسان در میان حیوانات از جهت عقل و فهم و راست بودن قامت اوست که دلالت بر مستولی بودن انسان بر هر چیزی است که در این عالم هست.

تقویم السّلعه: ارزیابی کردن متاع و بیان قیمت آن.

(قَوْم-) در اصل گروهی از مردان غیر از زنان است از اینروی گفت:

یعنی عذابی همیشگی و دائمی.

لا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ .... (۱۱/ حجرات).

شاعر گويد:

أقوم آل حصن ام نساء

[آيا اهل و قبيله حصن مردانند يا زنان].

ولی در اكثر آيات قرآن هر كجا به قوم اشاره شده مردان و زنان با هم اراده شده است و حقيقت معنی آن در مورد مردان همانست كه با آيه:

الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّساءِ (۳۴/ نساء) آگاهی داده است. (۱)

در حديثی هست كه: «قل آمنت باللّه ثم استقم» كه استقامت به دو وجه تفسير شده: ۱- بگو بخدای ايمان آوردم آنگاه در طاعت او پايدار باش.

۲- ديگر شرك مورز. ابو زيد انصاری می گويد: اقمت الشّی ء و قوّمته فقام: اقامه و تقويم و قيام به معنی استقامت است استقام فلان بفلان ای مدحه و اثنی عليه- يعنی او را ستود و دعا كرد. قوّام- يعنی عدل. زجاج می گويد: آيه: إِنَّ هذَا الْقُرْآنَ يَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ ۹-/ اسراء) يعنی قرآن به حالتی هدايت می كند بهترين حالات و استوارترين شرايط يعنی توحيد و شهادت به يگانگی و ايمان به پيامبرانش و عمل به طاعت و عبادت او را ميرساند و هدايت می كند. قامه: گروه مردم است. قوام الامر: يعنی نظم و استواری كار و ملاك و ميزان آن. قيمه: ارزش چيزی با ارزشيابی آن. ابن بری می گويد: القام علی الشی ء: الثابت عليه، يعنی كسيكه بر آن چيز پابرجا و استوار است. قوم: به گروه مردان و زنان با هم گفته ميشود. مقام- با فتحه ميم جای نشستن و مقام با ضمه حرف (م) اقامت گزيدن و مقامه: جماعتی كه در يک جا جمعند و نشسته اند و نيز مقامه يعنی بزرگان قوم. (النوادر فی اللغه- لسان العرب).

(قوی) [قوی]

القوّه: یعنی نیرو که گاهی در معنی قدرت هم بکار میرود مثل آیه:

خُذُوا ما آتَیْناکُمْ بِقُوَّهٍ (۶۳/ بقره).

و گاهی قوه برای آماده بودن موجود در چیزی است مثل اینکه گفته میشود:

النّوی بالقوّه نخل: یعنی هسته خرما بالقوه درختی است یعنی آن هسته آماده و شایسته است که نخلی از آن بوجود آید و گاهی واژه قوه:

۱- در مورد بدن و جسم.

۲- و زمانی در مورد قلب.

۳- گاهی در یاری کننده ای خارج از جسم.

۴- و زمانی در مورد قدرت الهی بکار میرود.

اول- اما بکار بردن واژه قوه در مورد بدن و جسم، مثل آیات:

وَ قالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّهً (۱۵/ فصلت).

فَأَعِینُونِی بِقُوَّهٍ (۹۵/ کهف).

پس قوه در اینجا نیروی بدنی است به دلالت اینکه او یعنی ذو القرنین از دریافت نیروی خارجی امتناع کرد، و گفت: ما مَکَّنِّی فِیهِ رَبِّی خَیْرٌ (۹۵/ کهف). (۱)

دوم- در مورد قوت قلب، آیه:

یا یَحْیی خُذِ الْکِتابَ بِقُوَّهٍ (۱۲/ مریم) (۲) یعنی با قوت قلب.

آنچه را که خداوندم در آن نیرو داده است خیر است.

یعنی ای یحیی کتاب تبلیغت را با اطمینان خاطر و قوت قلب و امیدواری بگیر.

سوم- در مورد یاری کننده از خارج جسم به جسم به معنی قوه مثل آیه:

لَوْ أَنَّ لِی بِکُمْ قُوَّهً (۸۰/ هود).

گفته شده معنی آن اینستکه می گوید: چه کسی از سربازان هست که من با نیروی آنها تقویت شوم و یا آنچه را که از مال با آن نیرومند شوم، مثل آیه:

قالُوا نَحْنُ أُولُوا قُوَّهٍ وَ أُولُوا بَأْسٍ شَدِیدٍ (۳۳/ نمل).

چهارم- در معنی قدرت الهی، مثل آیات:

إِنَّ اللَّهَ قَوِیٌّ عَزِیزٌ (۲۵/ حدید).

کانَ اللَّهُ قَوِیًّا عَزِیزاً (۲۵/ احزاب).

إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّهِ الْمَتِینُ (۵۸/ ذاریات).

پس قدرتی که ویژه خدای تعالی است و نیز آنچه را که در باره خلق قرار داده عام است.

ولی در آیه: وَ یَزِدْکُمْ قُوَّهً إِلی قُوَّتِکُمْ (۵۲/ هود) خدای تعالی بخشش انواع نیروها در باره هر کدام از موجودات را آنقدری که شایسته اوست و استحقاقش را دارد تضمین کرده است.

و آیه: ذِی قُوَّهٍ عِنْدَ ذِی الْعَرْشِ مَکِینٍ (۲۰/ تکویر) مقصود جبرئیل است.

توصیف جبرئیل علیه السّلام با واژه قوه که در پیشگاه عرش است بصورت مفرد و نکره یعنی (ذی قوه) تنبیهی و هشداری است بر این که او با اعتبار و در نظر گرفتن ملأ اعلی یا فرشتگان، نیرویش تا حدودی و اندازه ای است که بیان شده است.

و در آیه: عَلَّمَهُ شَدِیدُ (الْقُوی) (۵/ نجم) جبرئیل علیه السّلام را با واژه- قوی- یعنی بصورت جمع وصف کرده است و معرفه هم هست آنهم با معرفه جنسیت، تا

هشـداری باشد بر اینکه هر گاه به اعتبار این جهان و با کسانی که آنها را تعلیم میدهد و فایده شان میرساند در نظر گرفته شود جبرئیل دارای نیروهای زیاد و قدرتی عظیم است.

ولی واژه- قوه- در معنی آمـاده شـدن و نیروی بـالقوه ای است در موجودات بکـار رفته و بیشترین کسانی که این اصـطلاح را بکار میبرند فلاسفه هستند که آنرا بر دو وجه ذکر می کنند.

اول- قوه برای آنچه که موجود است ولی بکار نمیرود و مستعمل نیست مثل:

فلان کاتب بالقوّه: یعنی معرفت و علم نویسندگی در او هست ولی آنرا بکار نمیبرد.

دوم- اینکه می گوینـد- فکان کاتب بالقوه- مقصودشان این نیست که علم نویسـندگی در او هست، بلکه معنایش اینسـتکه او امکانش را دارد نویسندگی را بیاموزد. (۱)

قواء: بیابان.

در حدیثی آمده استکه: «المؤمن القوی خیر من الضعیف» یعنی مؤمن قوی بهتر از ضعیف است بمعنی فرد قوی و نیرومندی که در ایمـانش قدرتمنـد و قـوی است، زیرا در آنصورت دارای قوت و قریحه و اراده ای در امور آخرت خواهـد بود که بیشـترین جهاد و پایداریش بر مشکلات در راه خدا و اشتیاق در عبادات خواهد بود.

آنطوریکه اهل عرفان نقل کرده اند قوای عقلی در انسان چهار گونه است:

۱- قوه و نیروئی که انسـان را از حیوانـات جـدا می کنـد، همـان قوه غریزی است که انسـان را برای ادراک علوم نظری آمـاده میکند، پس همانطور که نیروی حیاتی، جسم را برای حرکات اختیاری و ادراکات حسی آماده میکند قوه غریزی

(اقْوَی) الرّجل: به بیابان رفت و بیابانگرد شد، و از حالتی که انسان در

هم انسان را برای دریافت علوم نظری و صناعات فکری آماده میسازد.

۲- قوه و نیروئی که انسان بوسیله آن عواقب امور و پایان کارها را می فهمد و آینده نگری در انسان بوجود می آورد این نیرو امیال شهوانی را که به لذتهای آنی و زود گذر میکشاند از بن بر میکند و انسان را برای تحمل سختی های زود گذر برای سلامت آینده و آخرت آماده میسازد و هر گاه چنین نیروئی در انسان حاصل شود صاحبش را عاقل می نامند زیرا اقدام و کارهایش بنا بر اقتضای نگریستن در عواقب و آینده است نه بهر حکم شهوانی و خواستی گذرا، قوه اول که غریزی است و انسان را از حیوانات جدا می کند طبیعی است ولی قوه دوم اکتسابی است و از این روی امیر المؤمنین علیه السّلام به آن دو نیرو اشاره میکند که: «رایت العقل، عقلین، مطبوع و مسموع فلا تنفع مسموع اذا لم یک مطبوع کما لا تنفع الشمس و ضوء العین ممنوع» یعنی اگر قوه اولی که غریزه طبیعی و خدا داد است که انسان را از حیوانات ممتاز و جدا می کند در انسان نباشد یعنی عقل طبیعی نباشد عقل اکتسابی سودی نمیدهد همانطور که چشم نابینا را نور خورشید سودی نمیرساند.

۳- نیرویی که به انسان می آموزد دو از یک بیشتر است و یک نفر در یک آن در دو مکان نمی تواند باشد که اینها را تصورات و تصدیقاتی که برای نفس فطرتا حاصل میشود می گویند.

۴- نیروئی که بوسیله آن علوم مفیدی که از تجربه ها در زندگی و حالات گوناگون بدست می آید حاصل میشود و کسیکه آنرا رعایت کند می گویند عادتا عاقل است این دو نیرو یعنی سومی و چهارمی، اولی طبیعی است و دومی اکتسابی مثل نیروهای اول و دوم که غریزی طبیعی و اکتسابی بودند (مجمع البحرین ۶/ ۳۵۱، ۳۵۲).

بیابان دارد واژه فقر تصور میشود و گفته اند:

اقوی فلان: او نیازمند و مستمند شد، مثل: ارمل: پیر شد، اترب:

جوان شد.

خدای تعالی گفت: وَ مَتاعاً لِلْمُقْوِینَ (۷۳/ واقعه) (اشاره به یکی از مواد حیات بخش و زندگی ساز و مددکار انسانها در بیابانها است که میگوید ما در نهاد چوب درختان خاصیت آتش شدن و شعله ور بودن قرار دادیم تا بیابانگردها از آنها بهره مند شوند، آیا در این ریزه کاری های خلقت تفکر نمی کنند و عبرت نمیگیرند؟).

پایان کتاب القاف جمعه، سوم دی، ۱۳۶۲.

)

كتاب الكاف

((كَبْ) [كَبْ]

الكب: فرو افتادن چيزى به روى يا به روى در افتادن چيزى، در آيه گفت:

فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ (٩٠/ نمل).

(اكباب): روى آوردن به كارى و اقبال نمودن به آن، گفت:

أَ فَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلى وَجْهِهِ أَهْدى (٢٢/ ملك).

(كبكبه): غلطيدن چيزى و فرو افتادن در سوراخ يا چاله است، در آيه:

فَكُبْكِبُوا فِيها هُمْ وَ الْغاوُونَ (٩۴/ شعراء) (١).

كب و كبكب: مثل- كف و كفكف- است و همينطور مثل- صر و صرصر يعنى صداى وزش باد.

(كَواكِبْ): ستارگانى هستند كه ظاهر ميشوند و نه هر ستاره اى، آنها را كوكب نمى گويند مگر اينكه ظاهر شوند، خداى تعالى گفت:

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأى كَوْكَباً (٧۵/ انعام).

كَأَنَّها كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ (٣۵/ نور).

بت ها و پرستندگانشان و ياران و جنود ابليس همگى به روى در آتش دوزخ وارد مى شوند.

إِنَّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ (۶/ صافات).

وَ إِذَا الْكَواكِبُ انْتَثَرَتْ (۲/ انفطار).

ذهبوا تحت کل کوکب: وقتی است که گروهی متفرق و پراکنده شوند.

کوکب العسکر: درخشش شمشیرها و ابزار آهنین جنگی لشکر. (۱).

(کَبَتَ) [کَبَتَ]

الکبت: رد کردن و برگرداندن با قهر و خواری، در آیات:

کُبِتُوا کَما کُبِتَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ (۵/ مجادله).

لِیَقْطَعَ طَرَفاً مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَوْ یَکْبِتَهُمْ فَیَنْقَلِبُوا خائِبِینَ.

(۱۲۷/ آل عمران) (۲).

ابو عبیده می گوید: الکبه گروه و جماعت یا خیل ستوران. فکبکبوا فیها- که در آیه ۹۴/ شعراء آمده است یعنی در دوزخ جمع میشوند. اصمعی می گوید- کب الرجل اناءه: ظرف آب و خوراکش را وارونه کرد در حدیثی آمده است که آیا چیزی بغیر از دام و ریسمان زبانها و سخنان، مردم را در آتش می اندازد که با زبانهاشان و ایجاد تفرقه در میان مردم گویی آنها را دور می کنند. (تهذیب اللغه ۹/ ۴۲۱- مجمع البحرین ۲/ ۱۵۹).

این آیه در باره یاری نمودن خداوند به وسیله فرشتگان بمؤمنین در جنگ بدر است که می گوید: آری اگر در جنگ پایداری کنید و پرهیزکاری، خداوند شما را با فرشتگان معین و مشخص مدد میرساند و این امر را خداوند قرار نداد مگر تا بشارتی برای شما باشد و دلهاتان به ایمان مطمئن شود و یاری و پیروزی نیست مگر از پیشگاه خدای عزیز و حکیم او یاریتان نمود تا اینکه کسانی که کفر ورزیده اند به خواری و ذلت بیفتند و ناامیدانه بگریزند و برگردند.

(كَبَدَ) [كَبَدَ]

الكبد: معروف است [عضوی است حساس در بدن].

كبد و كباد: درد كبد است.

كبد: رسيدن درد به كبد است.

كبدت الرّجل: وقتی است كه به كبدش زيان رسانده باشی.

كبد السماء: ميانه آسمان، كه تشبيهی است به كبد انسان كه در ميانه بدن قرار دارد.

تكبدت الشّمس: خورشيد به ميانه آسمان رسيد.

كبد: مشقت و سختی است، در آيه:

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ فِی كَبَدٍ (۴/ بلد).

آگـاهی بر اين است كه خـدای تعالی انسان را بر حالتی خاص آفريـده است و تا زمانی كه به عقبه (۱) يعنی كار مفيد و الهی نرسيده است و آرامش به او دست

عقبه يعنی وارد شـدن و پرداختن به كار نيكو را خداونـد در سوره بلد، اينطور وصف می كند: وَ ما أَدْراكَ مَا الْعَقَبَهُ- ۱۲/ بلد) آيا می دانی عقبه چيست كه انسان را آرامش و اطمينان خاطر می بخشد:

۱- گردنی را از اسارت رهانيدن و آزاد كردن برده.

۲- و در سختی ها و ايام قحطی مسكين و مستمندی را اطعام نمودن.

۳- معيشت يتيم خويشاوند را تكفل كردن.

۴- و آنگاه قرار گرفتن در زمره كسانی كه ايمان آورده اند.

و يكديگر را به پايداری و رحمت سفارش می كنند، پس پنج شرط فوق همان «عقبه» است.

نداده و سکون و استقرار با او همراه نشده پیوسته از سختی ها جدا نمیشود، چنانکه گفت:

لَتَرْكَبُنَّ طَبَقاً عَنْ طَبَقٍ (۱۹/ انشقاق) (۱).

(كَبُرَ) [كَبُرَ]

الکبیر و الصغیر: از نامهایی است که به یکدیگر نزدیکند بطوریکه بعضی از آنها به اعتبار بعض دیگر بیان میشود پس چیزی اگر تحقیقا کوچک است در جنب چیز دیگر آنطور است و اگر بزرگ است در کنار غیر از خود و با مقایسه کوچکتر از خود، آنطور است.

واژه های کبیر و صغیر یعنی بزرگ و کوچک، هم در کمیت متصل مثل اجسام، مانند کثیر و قلیل هستند و هم در کمیت منفصل مثل عدد بکار میروند و چه بسا که کثیر و کبیر با هم و بطور پی در پی در چیز واحدی جمع باشند با دو دیدگاه مختلف مثل آیه:

قُلْ فِيهِما إِثْمٌ كَبِيرٌ (۲۱۹/ بقره).

و در آیه اخیر سوگند به شفق است در آغاز شب که حیات دنیا و آخرت پی در پی است و جدا نشدنی و بعد از حالت دنیایی مرگ و سپس حیات جاودانه قرار گرفته است.

۳- در حدیثی از پیامبر علیه الصلاه و السلام آمده است که:

«لا تعبوا الماء فانه یورث الکباد».

یعنی مانند چهارپایان و کبوتران با یک جرعه و بدون نفس کشیدن آب ننوشید که بیماری کبد تولید می کند بلکه همچون پرندگان که با تنفس جرعه جرعه آب می نوشند بنوشید. (مجمع البحرین ۳/ ۱۳۶- المصباح المنیر ۲/ ۴۲).

و کثیر در هر دو معنی بـا هم خوانـده شـده (یعنی گناه بزرگ برای خمر و قمار) و اصـلش این است که ابتـداء در اجسام بکار میرود و سپس در معانی، مثل آیات:

لا یُغادِرُ صَغِیرَهً وَ لا کَبِیرَهً إِلَّا أَحْصاها (۴۹/ کهف).

وَ لا أَصْغَرَ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرَ (۶۱/ یونس).

و در آیه: یَوْمَ الْحَجِّ الْأَکْبَرِ (۳/ توبه) جز این نیست که حج را با صفت اکبر یعنی بزرگتر وصف کرده است تا هشدار و آگاهی بر این باشد که «عمره» حج کوچکتر است، چنانکه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«العمره هی الحجّ الاصغر».

واژه های کبیر و اکبر گاهی به اعتبار زمانی که در آن هست گفته میشود مثل عبارت:

فلان کبیر: یعنی کهنسال است، و مثل آیات:

إِمَّا یَبْلُغَنَّ عِنْدَکَ الْکِبَرَ أَحَدُهُما (۲۳/ اسراء) (۱).

وَ أَصابَهُ الْکِبَرُ (۲۶۶/ بقره).

وَ قَدْ بَلَغَنِیَ الْکِبَرُ (۵۰/ آل عمران) (۲).

اشاره به حرمت داشـتن به پدر و مادر است که می گوید: هر گاه یکی از آنها یا هر دو به سن کهولت رسـیدند نبایستی به آنها حتی اف بگویی یعنی اظهـار ملالـت کنی و از احترام آنهـا خسـته شوی، نه تنها نبایستی با آنها تنـد حرف بزنی بلکه وَ قُلْ لَهُما قَوْلًا کَرِیماً- ۲۳/ اسـراء) سـخنان کریمـانه به آنهـا بگـویی و بـال و پر فروتنی و رحمت بر ایشـان بگسـترانی و بگو پروردگـارا همانطور که آنها مرا رشد دادند و تربیت کردند بر آنها رحمت فرست.

در هر دو آیه اخیر به معنی پیروی و کهنسالی است.

از واژه کبیر کلماتی به معنی مقام و منزلت در نظر گرفته شده، مثل آیات:

قُلْ أَیُّ شَیْ ءٍ أَکْبَرُ شَهادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِیدٌ بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ (۱۹/ انعام).

الْکَبِیرُ الْمُتَعالِ (۹/ رعد).

و در آیه: فَجَعَلَهُمْ جُذاذاً إِلَّا کَبِیراً لَهُمْ (۵۸/ انبیاء) (۱).

نامیدن بت بزرگ مشرکین با واژه کبیر بنا بر اعتقادی است که آنها نسبت به آن داشتند نه اینکه در حقیقت از جهت قدر و منزلت و بزرگی آن باشد و بر این اساس است آیه:

بَلْ فَعَلَهُ کَبِیرُهُمْ هذا (۶۳/ انبیاء) و نیز واژه اکابر در آیه:

وَ کَذلِکَ جَعَلْنا فِی کُلِّ قَرْیَهٍ أَکابِرَ مُجْرِمِیها (۱۲۳/ انعام) یعنی رؤسای آنها.

و در آیه: إِنَّهُ لَکَبِیرُکُمُ الَّذِی عَلَّمَکُمُ السِّحْرَ (۷۱/ طه) (۲) یعنی رئیس شماست و از اینجهت می گویند: ورثه کابر عن کابر- یعنی بزرگی از بزرگی دیگر آنرا ارث برده است به معنی پدری ارزشمند از پدری مثل خودش.

اشاره به شکستن بت ها از سوی حضرت ابراهیم علیه السّلام است که فقط بت بزرگ را نشکست تا آنها را با پرسش از آنها به شگفتی بیندازد و از بت پرستی دست بردارند چنانکه گفت: شاید بت بزرگشان آنها را شکسته، از او سؤال کنید که ناگهان همه مبهوت شدند.

اشاره به سخن فرعون در مورد ایمان آوردن علماء درباری خویش است که با دیدن معجزه حضرت موسی به خدای یگانه ایمان آوردند و فرعون با دیدن آن صحنه بعد از شرمساری به ناچار می گوید: براستی که موسی استاد بزرگ شماست و همان کسی است که سحرتان آموخته است.

(کَبیرَهً): برای هر گناهی که عقوبتش سنگین و بزرگ است معمول شده و بکار میرود، جمعش- کبائر- است، در آیه گفت:

الَّذِینَ یَجْتَنِبُونَ کَبائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَواحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ (۳۲/ نجم) (۱).

و در آیه: إِنْ تَجْتَنِبُوا کَبائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ (۳۱/ نساء) (۲) گفته شده مقصود از- کبائر- شرک است بنا بر آیه: إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ (۱۳/ لقمان).

و نیز گفته اند- کبائر- در آیه اخیر شرک و سایر گناهان هلاکت باری است که مثل زنا و قتل نفس حرام شده است و لذا گفت:

إِنَّ قَتْلَهُمْ کانَ خِطْأً کَبِیراً (۳۱/ اسراء)- کشتن فرزندانشان بدست خویش

نکو کاران کسانی هستند که از گناهان بزرگ و زشتی های آشکار دوری می کنند مگر آنچه را که ناچیز و خرد است و عادت به آن گناهان خرد هم ندارند.

فراء می نویسد: لمم- این است که انسان چیزی را در یک زمان انجام دهد و برایش عادت نشود، ان یفعل الانسان الشی ء فی الحین و لا یکون له عاده.

امیه بن ابی صلت شعری در این مورد گفته است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آنرا می خواند و می فرمود: «لم یلم» یعنی به گناه نپرداخته و عادت به ارتکاب آن نداشته است، می گوید:

ان تغفر اللّهمّ تغفر جمّا و ایّ عبد لک لا المّا

الهی هر گاه می آمرزی و از گناهان در می گذری از همه آنها در گذر، کدام بنده ای است که مرتکب گناه کوچکی نشده باشد و- الا اللمم- در آیه یعنی جز نزدیک شدن به گناهان کوچک. (مجمع البیان ۹/ ۱۷۸- معانی القرآن/ فراء ۳/ ۱۰۰).

مگر اینکه از گناهان بزرگی که از آنها نهی شده اند دوری کنید که گناهان خرد و کوچکتان را محو می کنیم.

گناهی بس بزرگ است).

قُلْ فِیهِما إِثْمٌ کَبِیرٌ وَ مَنافِعُ لِلنَّاسِ وَ إِثْمُهُما أَکْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما (۲۱۹/ بقره) (۱).

واژه- کبیره- در چیزی که انسان را به سختی می اندازد بکار میرود مثل آیات:

وَ إِنَّها لَکَبِیرَهٌ إِلَّا عَلَی الْخاشِعِینَ (۴۵/ بقره) (۲).

کَبُرَ عَلَی الْمُشْرِکِینَ ما تَدْعُوهُمْ إِلَیْهِ (۱۳/ شوری) (۳).

وَ إِنْ کانَ کَبُرَ عَلَیْکَ إِعْراضُهُمْ (۳۵/ انعام).

کَبُرَتْ کَلِمَهً (۵/ کهف) (۴).

در این آیه هشداری است بر بزرگی گناه آن سخن شرک آمیز در میان سایر گناهان و نیز تنبیهی است بر سنگین بودن عقوبت آن و لذا گفت:

کَبُرَ مَقْتاً عِنْدَ اللَّهِ (۳۵/ غافر).

آیه فوق در مورد حرمت خمر و قمار و شرط بندی هاست که می گوید:

هر چند سود مالی و تجارتی و کسب برای شما دارد ولی گناه آن بزرگتر از سود آنهاست.

یعنی اقامه نماز با تمام شرایط فردی و اجتماعی آن برای عده ای سخت و دشوار است مگر برای کسانی که در برابر حق خاشع و فروتنند.

هر چند که اعراض کردن و روی گرداندن آنها از حق برای تو سنگین و ناگوار است از انکار آنها میندیش.

یعنی کلمه ای که مشرکین در باره خدا می گویند هراس انگیز و گرانبار است و جز دروغی نیست.

و در آیه: وَ الَّذِی تَوَلَّی کِبْرَهُ (۱۱/ نور) اشاره به کسی است که حدیث افک را بوقوع آورد و نیز تنبیهی است بر اینکه هر کسی سنت قبیحی را بوجود آورد و پایه گزاری کند که باعث پیروی دیگران از آن سنت زشت شود گناهش بزرگتر است.

و در آیه: إِلَّا کِبْرٌ ما هُمْ بِبالِغِیهِ (۵۶/ غافر) یعنی مگر کسی که تکبر میورزد و نیز گفته اند:

ما هُمْ بِبالِغِیهِ (۵۶/ غافر) یعنی در سن و عمر خویش به کار بزرگی نمیرسند (۱) مثل آیه:

وَ الَّذِی تَوَلَّی کِبْرَهُ (۱۱/ نور).

کبر و تکبر و استکبار- در معنی به هم نزدیکند، پس کبر حالتی است که انسان با بزرگ دیدن خویش به آن صفت مخصوص میشود و همانست که انسان جان و وجود خویش را از غیر خویش بزرگتر می بیند، بزرگترین و سنگین ترین تکبرها، تکبر بر خداوند در خودداری از قبول حق و عدم اقرار به آن در پرسش است.

(استکبار)- دو وجه دارد:

اول- اینستکه انسان قصد کند و بخواهد که بزرگ شود و اگر این حالت در مورد چیزی که لازم و واجب میشود یا در مکان و زمانی که بزرگی و استکبار

می گوید کسانی در مورد آیات خداوند بدون دلیلی که به آنها رسیده باشد مجادله می کنند و در دلهاشان تکبر و خود بزرگ بینی هست اینان هرگز به حق نمیرسند و تو از آنها به خدا پناه بجوی که او شنوا و بیناست بگفته سعدی- بر او علم یک ذره پوشیده نیست- که پیدا و پنهان به نزدش یکی است.

در آن واجب است باشد آن استکبار، محمود و پسندیده است.

دوم- استکبار در افزون طلبی، و برتری جوئی بطوریکه از نفس و وجود او چیزی که شایسته او نیست و از آن او نیست آشکار شود که این استکبار، مذموم و ناپسند است و بر همین اساس است آیاتی که در قرآن وارد شده است و همانست که خدای تعالی در مورد شیطان گفت:

أَبی وَ اسْتَکْبَرَ (۳۴/ بقره).

أَ فَکُلَّما جاءَکُمْ رَسُولٌ بِما لا تَهْوی أَنْفُسُکُمُ اسْتَکْبَرْتُمْ (۸۷/ بقره) (۱).

وَ أَصَرُّوا وَ اسْتَکْبَرُوا اسْتِکْباراً (۷/ نوح).

اسْتِکْباراً فِی الْأَرْضِ (۴۳/ فاطر).

فَاسْتَکْبَرُوا فِی الْأَرْضِ (۱۵/ فصلت).

تَسْتَکْبِرُونَ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِّ (۲۰/ احقاف).

إِنَّ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ اسْتَکْبَرُوا عَنْها لا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوابُ السَّماءِ (۴۰/ اعراف) قالُوا ما أَغْنی عَنْکُمْ جَمْعُکُمْ وَ ما کُنْتُمْ تَسْتَکْبِرُونَ (۴۸/ اعراف).

فَیَقُولُ الضُّعَفاءُ لِلَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا (۴۷/ غافر).

که در آیه اخیر مستکبرین را با ضعفاء مقابل قرار داده تا هشداری باشد بر اینکه استکبار آنها از نیروی بدنی و مالی آنها بوده که ضعیفان فاقد آنند و خود را ناتوان ساخته اند.

آیا اینطور نیست که هر زمانی پیامبری چیزی را که دلهاتان آن را نمی خواهد آورده است استکبار ورزیده اید؟!

و در آیه: قالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا ۷۵/ اعراف) در این جا مستکبرین در برابر مستضعفین قرار دارند، و در آیه دیگر علت استکبارشان را در اثر جرم و گناه میداند میگوید:

فَاسْتَکْبَرُوا وَ کانُوا قَوْماً مُجْرِمِینَ (۱۳۳/ اعراف) بکار بردن واژه استکبار در مورد مجرمین برای این است که آنها در خود بزرگ بینی و تکبر و خود- پسندیشان که بدون صلاحیت و شایستگی است بزرگی می ورزند و نیز از شنیدن و گوش فرا دادن به آیات خدای با تصور بزرگی در باره خویش، خود را عظیم و بزرگ می دانستند و با عبارت: وَ کانُوا قَوْماً مُجْرِمِینَ (۱۳۳/ اعراف) هشدار و خبر میدهد بر اینکه آن گناهان، آنها را به استکبار و جرم و گناه بیشتر، چنانکه قبلا گفته شد وا داشته است و این امر یعنی استکبار و جرم و گناه چیزی نیست که از آنها بطور حدوث و ناگهانی سر بزند بلکه از قبل عادت آنها چنین بوده، خدای تعالی گفت: فَالَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ قُلُوبُهُمْ مُنْکِرَهٌ وَ هُمْ مُسْتَکْبِرُونَ (۲۲/ نحل) و بعدش گفت: إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُسْتَکْبِرِینَ (۲۳/ نحل).

پس مستکبرین همانها هستند که ایمان به آخرت نمی آورند و دلهاشان انکار کننده آن است.

(تکبر) هم دو وجه دارد:

اول- تکبر پسندیده و شایسته، و آن اینستکه افعال نیک در حقیقت آنقدر در کسی زیاد باشد که افزون بر نیکیهای غیر از اوست و بر این معنی خدای تعالی با واژه تکبر توصیف شده است.

در آیه: الْعَزِیزُ الْجَبَّارُ الْمُتَکَبِّرُ (۲۳/ حشر).

دوم- تکبر مذموم و ناپسند، اینستکه بزرگی با تکلف و زحمت همراه

باشـد و انسان بیش از شخصـیت خویش آن بزرگی را طلب کنـد و نخواهـد بزرگش بدانند و این حالت عامه مردم است، مثل آیات:

فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ (۷۲/ زمر) (۱)، كَذلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ (۳۵/ غافر).

پس کسـی که با تکبر در معنی اول آن وصف شود پسندیده است (۲) و کسـی که با صفت دوم وصف شود ناپسند است ولی آیه زیر دلالت دارد بر اینکه اگر انسانی با واژه تکبر توصیف شود و مذموم هم نباشد صحیح است، و در آیه:

سَأَصْرِفُ عَنْ آياتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ.

(۴۶/ اعراف) (۳).

یعنی چه زشت و ناپسند است جایگاه فکری، شخصیتی، روحی، دنیایی و دوزخی که جایگاه ابدی اوست.

در حـدیثی از پیامبر صـلّی اللَّه علیه و آله است که فرمود: «التکبر مع المتکبر صدقه» مؤمن در برابر کسـی که بغیر حق تکبر می ورزد خود را زبون و خوار نمی کنـد بلکه در این مورد بزرگی و تکبر حق اوست و پیـامبر صـلّی اللَّه علیه و آله آنرا بخشـش و صدقه که پاداش هم دارد معرفی نموده.

بزودی از کسـانی که در آن سـرزمین فخر و بزرگی می جوینـد و تکبر می ورزنـد آیـات خویش برگردانم زیرا هر آیه ای که ببیننـد بـدان ایمـان نمی آورنـد و اگر راه رشـد ببیننـد آنرا اتخـاذ نمی کننـد و آن راه را در پیش نمی گیرنـد ولی هر گـاه راه گمراهی ببیننـد آنرا اتخاذ می کننـد که در این آیه نشانه هایی و صـفاتی از متکبرین بغیر حق بیان شـده و چنانکه راغب رحمه اللَّه می گوید مفهوم مخالف هم دارد یعنی متکبرینی که شایسـته بزرگی اند و راهی جز حق در پیش نمی گیرند بلکه به آیات خـدا ایمان دارند و در راه رشد هسـتند و راه ضـلالت و گمراهی را اتخاذ نمی کنند و اینان با عزتند و بزرگوار و بحق شایسـته تکبر و بزرگی.

پس متکبرین بغیر حق را آنطور قرار داده و معرفی نموده است، (نه متکبر به حق را).

در آیه: عَلی کُلِّ قَلْبِ مُتَکَبِّرٍ جَبَّارٍ (۳۵/ غافر).

واژه قلب به متکبرین ستم پیشه اضافه شده که هر کسی قلب را در این آیه با تنوین حرف (ب) بخواند متکبر را صفت قلب قرار داده است. (۱)

(کبریاء:) متعالی بودن و برتر بودن از انقیاد است که استحقاق آنرا غیر خدا دیگری ندارد، پس گفت:

وَ لَهُ الْکِبْرِیاءُ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (۳۷/ جاثیه).

بنا بر آنچه گفتیم از پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله روایت شده است که خدای تعالی می گوید:

«الکبریاء ردائی و العظمه ازاری فمن نازعنی فی واحد منهما

که در حالت اول یعنی بدون تنوین حرف (ب) متکبر اسم است و جبار صفت او یعنی خداوند اینچنین بر دل هر متکبر جباری مهر می نهد و در معنی دوم یعنی خداوند اینچنین بر دلی که متکبر و جبار است مهر می نهد، بدیهی است زمینه- ساز گمراهی و مهر شدن دلهاشان به سبب خودداری از دریافت حقیقت از سوی خود آنهاست که تکبر و ستمگری را نخست خود برگزیده اند نتیجه اش همان محرومیت از حقایق است زیرا در آیه دیگر فرمود: کَذلِکَ یُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتابٌ ۲۴/ مؤمن) یعنی اینچنین است که خداوند هر افراط کننده و شکاک در آیات خدا را گمراه می کند یعنی مال و نتیجه اسراف و شک و تردیدشان همان است که گمراه میشوند.

قصمته» (۱).

خدای تعالی گفت: قالُوا أَ جِئْتَنا لِتَلْفِتَنا عَمَّا وَجَدْنا عَلَيْهِ آباءَنا وَ تَكُونَ لَكُمَا الْكِبْرِياءُ فِي الْأَرْضِ (۷۸/ یونس) (۲).

در توجیه این حدیث گفته شده: «العز رداء اللّه و کبریاء ازاره» یعنی عزت و بزرگی ردای خداست و کبریاء و شکوه از ان اوست، زیرا همه آفرینش را می پوشاند ترجمه حدیث چنین است:

شکوه و کبریاء یا احسان و عطیه و عظمتم پوشاننده و غفران من است و کسی که در یکی از این دو به ستیزه جویی و نزاع و همسنگی با خدا برخاست یعنی برای خود کبریاء و عظمت قائل شد و ادعای خدایی کرد او را ذلیلانه در هم می شکنم.

(مجمع البحرین ۱/ ۱۸۱).

اشاره این حدیث به صحنه های تاریخی خونبار ستمگران و فرعونهای هر عصر و زمانی است که خود را با اسارت میلیونها انسان مالک الرقاب مردم و خدای جهانیان می دانند همه را گردنگزار ستمها و گمراهیهای خود می خوانند تاریخ و زمانه گواهست که اینان سر انجام با چه ذلتی سر در خاک زبونی و مذلت نهاده اند یکی در لجن زار دریا غرق شده و دیگری که با سرمایه هایی از طلا و جواهرات، بهشتی ساخته بود هنوز گام در آن ننهاده مگسی هلاکش کرد و آن سومی که هزاران نمونه دارد شبانه تصمیم به چپاولگری و خونخواری گرفت که ناگهان دست اجل از کاخش به خاکش رساند و علی علیه السّلام چه زیبا فرمود که: عرفت اللّه بفسخ العزائم و بعد الهمم- یعنی خدای را به شکستن مقاصد ستم پیشگان و از بین بردن و دور نمودن تصمیمات و آرزوها شناختم.

سخن فرعونیان است به موسی و هارون که می گویند آیا شما سوی ما آمده اید تا از آئینی که پدرانمان را بر آن یافته ایم دور و منصرف کنید و کبریاء و بزرگی در این سرزمین یکسره از آن شما شود؟!

(اکْبَرْتُ) الشّی ء: آن را بزرگ یافتم، در آیه:

فَلَمَّا رَأَیْنَهُ أَکْبَرْنَهُ (۳۱/ یوسف) (۱).

(تکبیر): در همان معنی یعنی برای تعظیم خدای تعالی است که گفته میشود: «اللّه اکبر» و همچنین تکبیر برای پرستش خدای و ادراک بزرگی اوست و بر این اساس گفت:

وَ لِتُکَبِّرُوا اللَّهَ عَلی ما هَداکُمْ (۱۸۵/ بقره).

وَ کَبِّرْهُ تَکْبِیراً (۱۱۱/ اسراء).

و در آیه: لَخَلْقُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ أَکْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَ لکِنَّ أَکْثَرَ النَّاسِ لا یَعْلَمُونَ (۵۷/ غافر). (۲)

اشاره ای است به شگفتی های صنع خداوند و حکمتش که آسمانها و زمین را به آن حکمت مخصوص کرده است.

و در آیه: وَ یَتَفَکَّرُونَ فِی خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (۱۹۱/ آل عمران) یعنی آن حکمت و صنع را جز عده کمی که با واژه تفکر توصیفشان کرده است نمیدانند ولی بزرگی و عظمت جسمی آسمانها و زمین را بیشترشان میدانند و حس میکنند (۳).

مربوط به قصه حضرت یوسف است می گوید زنان مصر همینکه او را دیدند بزرگش یافتند.

آفرینش آسمان و زمین بزرگتر از آفرینش مردم است ولی بیشتر مردم این را نمیدانند.

چون امری محسوس است ولی حکمت خلقت را جز با تفکر نمی توان دانست.

و آیه: يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرى (۱۶/ دخان) هشداری است بر اینکه هر آنچه را از عذاب که در دنیا و برزخ به کفار میرسد در جنب عذاب آنروز یعنی عذاب قیامت کوچک است.

(کبار): رساتر و بلیغ تر از- کبیر- است و- کبار- با تشدید حرف (ب) از آنهم بلیغ تر است.

در آیه: وَ مَكَرُوا مَكْراً كُبَّاراً (۲۲/ نوح) (۱).

(كَتَبَ) [كَتَبَ]

الکتب: دوختن و ضمیمه کردن چرمی به چرمی دیگر با خیاطی و دوزش می گویند:

کتبت السّقاء: مشک را دوختم.

کتبت البغله: دو قسمت رحم استر را با حلقه ای بهم آوردم. (که همان بخیه زدن در جراحی امروزی است).

شیخ طبرسی پس از نقل آیه: إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ- ۳۱/ نساء) و نقل سخنان علماء در اینباره می نویسد: معاصی و گناهان تمامش کبائر است ولی بعضی بزرگتر از بعضی دیگر و اصولا در گناهان، صغیره نداریم که انجام آن کم اهمیت باشد بلکه صغیره و کبیره نسبت به یکدیگر است، هر گناهی نسبت به گناه بزرگتر از خود صغیره نامیده شده، در عین حال همان صغیره نسبت به گناه کوچکتر کبیره است پس تمام گناهان کبائر است و استحقاق عقوبت دارند جز اینکه عقوبتشان نسبت به یکدیگر متفاوت است.

از ابن عباس نقل شده که از او پرسیدند که آیا کبائر هفت گناه است؟ گفت از هفتصد تا هفت (مجمع البحرین ۳/ ۴۶۷).

واژه کتب و کتاب- در سخن معمولی مردم یعنی متصل کردن بعضی از حروف به بعض دیگر با خط و نوشتن و بیشتر در مورد چیزی که بعضی از آن لفظا به بعضی دیگر ضمیمه شده بکار میرود، پس اصل در کتابت یا نوشتن منظم نمودن خط است ولی هر کدام از این معانی [پیوستن حروف و لفظ یا عبارت] در مورد یکدیگر استعاره میشود و لذا کلام خدا هر چند که نوشته نشده باشد کتاب نامیده میشود، مثل آیات:

الم ذلِکَ الْکِتابُ (۱/ بقره).

قالَ إِنِّی عَبْدُ اللَّهِ آتانِیَ الْکِتابَ (۳۰/ مریم).

(کتاب-) در اصل مصدر است سپس نوشته های درون کتاب هم کتاب نامیده شده و هم چنین کتاب در اصل اسمی است برای صحیفه یا مطالبی که در آن نوشته شده.

در آیه: یَسْئَلُکَ أَهْلُ الْکِتابِ أَنْ تُنَزِّلَ عَلَیْهِمْ کِتاباً مِنَ السَّماءِ (۱۵۳/ نساء) پس مقصود صحیفه ای است که در آن نوشته باشند و لذا گفت:

وَ لَوْ نَزَّلْنا عَلَیْکَ کِتاباً فِی قِرْطاسٍ .... (۷/ انعام).

مصدرهای اثبات، تقدیر، ایجاب، فرض، عزم- هم به کتابه تعبیر میشوند (۱) وجه و تعبیر اینگونه سخن این است که نخست چیزی اراده میشود سپس گفته میشود و بعد نوشته میشود، پس اراده آغاز و مبدأ نوشتن است و کتابه یا نوشتن پایان آن اراده است بنا بر این تعبیر نوشتن یا کتابت پایان مراد و هدفی است که

بگفته ابن فارس واژه- کتاب- به معانی- امر واجب- حکم و فرمان- آئین استوار و ارزشمند- و تقدیر است و لی راغب رحمه اللَّه معانی- اثبات و استدلال و عزم و اراده یا قصد و هدف را هم اشاره کرده است (مقائیس ۵/ ۱۵۹).

انجام آن تأکید شده و در آغاز اراده شده.

در آیات: كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُلِي (۲۱/ مجادله).

قُلْ لَنْ يُصِيبَنا إِلَّا ما كَتَبَ اللَّهُ لَنا (۵۱/ توبه).

لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ (۱۵۴/ آل عمران).

واژه کتاب در آیه: وَ أُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلى بِبَعْضٍ فِي كِتابِ اللَّهِ (۷۵/ انفال) یعنی در حکم خداوند.

و در آیه: وَ (كَتَبْنا) عَلَيْهِمْ فِيها أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ (۴۵/ مائده) یعنی وحی کردیم و فرض نمودیم و همچنین آیات:

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ (۱۵۴/ آل عمران).

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيامُ (۱۸۳/ بقره).

لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتالَ (۷۷/ نساء).

ما كَتَبْناها عَلَيْهِمْ (۲۷/ حدید).

و در آیه: لَوْ لا أَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلاءَ (۳/ حشر) یعنی اگر نه این بود که خداوند بر کفار کوچ کردن و خالی کردن دیارشان را واجب کرده است (در دنیا به قتل و اسارت معذب میگردند و عذاب آخرت بر آنها است) واژه کتابه به قضا و حکمی که حتمی است و گذشته است و آنچه را که در حکم خدا قطعی و امضاء شده تعبیر میشود، و آیه: بَلى وَ رُسُلُنا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ (۸۰/ زخرف) بر آن معنی یعنی حکم قطعی خداوند، حمل شده است و گفته شده معنیش مثل آیه: يَمْحُوا اللَّهُ ما يَشاءُ وَ يُثْبِتُ (۳۹/ رعد) است.

و آیه: أُولئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمانَ وَ أَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ (۲۲/ مجادله) کتب- در این آیه اشاره ای است از همان معنی به اینکه حالات آنها در ایمان

قوی بر خلاف حالات کسانی است که با آیه:

وَ لا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنا (۲۸/ کهف) (در غفل تفسیر شده است)، آنها را توصیف کرده است زیرا معنی- اغفلنا- از عبارتی است که می گویند:

اغفلت الکتاب: وقتی که آنرا از نوشتن و نقطه گزاری خالی گذاشته ای.

و آیه: فَلا كُفْرانَ لِسَعْيِهِ وَ إِنَّا لَهُ كاتِبُونَ (۹۴/ انبیاء) اشاره ای است به اینکه صالحات و کارهای نیکوی مؤمن برایش ثابت شده و پاداش آنی و الهی باو داده میشود. (۱)

و آیه: فَاكْتُبْنا مَعَ الشَّاهِدِينَ (۵۳/ آل عمران) یعنی ما را در زمره ایشان یعنی گواهان قرار ده، (۲) که اشاره ای است به آیه:

فَأُولئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ... (۶۹/ نساء)- (اینان از نعمت یافتگانند).

و آیه: ما لِهذَا الْكِتابِ لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصاها (۴۹/ کهف) (۳) که اشاره ای است به آنچه را که از اعمال بندگان در آن ثبت شده است.

می گوید: فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلا كُفْرانَ لِسَعْيِهِ وَ إِنَّا لَهُ كاتِبُونَ ۹۴/ انبیاء) یعنی کوشش چنین کسی که مؤمن است و کارهای شایسته میکند پوشیده نمیشود بلکه خداوند است که آنها را ثبت نموده و پاداش میدهد.

سخن حواریون حضرت عیسی علیه السّلام است که می گویند: پروردگارا ما به آنچه که فرستاده ای ایمان آوردیم و رسول را پیروی کردیم ما را در زمره شاهدین به این امر قرار ده ولی مکر کردند و خداوند نیز نیرنگشان را بالاتر از مکر آنان به آنها رساند.

چه شده است که این کتاب هیچ کردار و گفتار کوچک و بزرگ ما را فروگذاری نکرده است مگر اینکه همه را ثبت نموده و بحساب آورده.

و آیه: إِلَّا فِی کِتابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها (۲۲/ حدید) گفته اند اشاره ای است به لوح محفوظ و همچنین به آیات:

إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ (۷۰/ حج).

إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ (۷۰/ حج).

وَ لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۵۹/ انعام).

فِی الْکِتابِ مَسْطُوراً (۵۸/ اسراء).

و آیه: لَوْ لا کِتابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ (۶۸/ انفال) و مقصود از آن حکمتی است که خدای تعالی مقدر کرده است که باز این معنی اشاره ای است به آیه:

کَتَبَ رَبُّکُمْ عَلی نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ (۱۲/ انعام).

که گفته اند اشاره ای است به آیه:

وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُعَذِّبَهُمْ وَ أَنْتَ فِیهِمْ (۳۳/ انفال) (۱).

و همچنین آیه: لَنْ یُصِیبَنا إِلَّا ما کَتَبَ اللَّهُ لَنا (۵۱/ توبه) یعنی آنچه را که خداوند برای ما مقدر و حکم کرده، که آن را با لفظ- لنا- بیان داشته و نگفته است- علینا- تا هشداری و تنبیهی بر این باشد که هر چه بما میرسد نعمتی بحساب می آوریم و آنها را نقمت و عقوبت علیه خود نمیدانیم. (۱)

یعنی رحمتی که در آیه قبل خداوند از آن نام می برد و در آیه اخیر آنرا بیان می کند و میگوید تا تو در میانشان هستی آنها را عذاب نمیکند (مقصود عذابهائی است که در امت های گذشته رخ داده و از امت اسلام آن عذابها برداشته شده است).

آیه فوق خطاب به پیغمبر صلی اللَّه علیه و آله است ولی فعل آیه بصورت جمع آمده که در حقیقت روی سخن با پیامبر صلی اللَّه علیه و آله و تمام مؤمنین است که در حکم واحدند و در واقع یکسان مشمول حکم آیه و مشمول رحمت خداوندند می گوید: بگو.

و آیه: ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَهَ الَّتِی کَتَبَ اللَّهُ لَکُمْ (۲۱/ مائده) گفته اند مقصود آن است که خداوند نخست آن سرزمین مقدس را به شما بخشید پس چون از داخل شدن در آنجا امتناع ورزیدند و نپذیرفتید خداوند آنجا را بر شما حرام کرد.

و نیز گفته اند معنی آیه اینستکه، به شرطی که داخل آنجا شوید برایتان مقرر نمود و یا بر شما واجب کرد در این آیه هم- لکم- گفته است نه- علیکم- زیرا داخل شدن بنی اسرائیل به آن سرزمین نفعی آنی یا سودی گذرنده به آنها عاید می کند که به نفع آنهاست نه به زیانشان مثل اینکه تو بکسی که از چیزی آزاری و زحمتی می بیند و سود پایانی آن زحمت را نمی شناسد می گویی:

هذا الکلام لک لا علیک: این سخن به سود تو است نه بر زیان تو.

و در آیه: وَ جَعَلَ کَلِمَهَ الَّذِینَ کَفَرُوا السُّفْلی وَ کَلِمَهُ اللَّهِ هِیَ الْعُلْیا (۴۰/ توبه) که حکم و اندیشه و تقدیر کفرپیشگان را سزاوار تحقیر و سقوط و نیستی قرار داده و حکم خدای را که رد کننده ای و مانعی برای آن نیست شکوهمند و متعالی، خدای تعالی میگوید:

وَ قالَ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ الْإِیمانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِی کِتابِ اللَّهِ إِلی یَوْمِ الْبَعْثِ (۵۶/ روم)

جز آنچه خداوند بر ایمان مقرر کرده بما نمیرسد آنهم به سود ما است که او مولای ماست و مؤمنان بایستی به خدا توکل کنند. به کفار و مشرکین بگو مگر برای ما جز یکی از دو نیکی را انتظار می برید ولی ما در باره شما انتظار داریم که خداوند بوسیله عذابی مستقیم یا بدست ما جانتان را بگیرد، منتظر باشید ما نیز با شما منتظریم و از عبارت- لنا- چنانکه راغب رحمه اللّه اشاره کرده نتیجه بالا فهمیده میشود.

یعنی در علم خداوند و حکم و الزام نمودن او چنان است (۱) و بر اساس آیه اخیر گفته است:

لِکُلِّ أَجَلٍ کِتابٌ (۳۸/ رعد) [هر زمانی و مدتی حکمی دارد.]

إِنَّ عِدَّهَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنا عَشَرَ شَهْراً فِی کِتابِ اللَّهِ (۳۶/ توبه) یعنی در حکم خداوند چنان است.

و گاهی واژه کتاب بمعنی دلیلی ثابت در جهت خدایی تعبیر میشود مثل آیات:

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یُجادِلُ فِی اللَّهِ بِغَیْرِ عِلْمٍ وَ لا هُدیً وَ لا کِتابٍ مُنِیرٍ حج:

أَمْ آتَیْناهُمْ کِتاباً مِنْ قَبْلِهِ (۲۱/ زخرف).

فَأْتُوا بِکِتابِکُمْ

(۱۵۷/ صافات).

أُوتُوا الْکِتابَ (۱۰۱/ بقره).

کِتابَ اللَّهِ (۱۰۱/ بقره).

أَمْ آتَیْناهُمْ کِتاباً (۴۰/ فاطر).

فَهُمْ یَکْتُبُونَ (۴۱/ طور).

پس کتاب در این آیات اشاره ای است به علم و اعتقاد و درستی خبر آنها. (۲)

کسانی که علم و ایمان به حکم و سنت الهی داده شده اند در قیامت به مجرمین و گناهکاران می گویند شما بحکم و فرمان خداوند تا روز قیامت در برزخ بسر برده اید اینک رستاخیز است و شما نمی دانستید و بی خبر بودید.

و چنانکه قبل از این آیات راغب اصفهانی رحمه اللّه اشاره کرده در آیه:

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یُجادِلُ ... وَ لا کِتابٍ مُنِیرٍ- ۸/ حج) یعنی دلیلی ثابت و استوار

و آیه: وَ ابْتَغُوا ما کَتَبَ اللَّهُ لَکُمْ (۱۸۷/ بقره) اشاره ای است به نکته لطیفی در طلب نکاح و قصد همسری و ازدواج نمودن و آن نکته لطیف این است که خداوند برای ما و در وجودمان تمایل به ازدواج و همسر گزینی قرار داده تا با گزیدن همسر نسل و تباری که سبب بقاء نوع انسانی است طلب کنیم و بخواهیم تا به ارزش نهائی آن برسیم، پس بر انسان واجب است که به وسیله همسر گزیدن و ازدواج چیزی را که خداوند برای او به مقتضای عقل و دیانت قرار داده طلب کند [و کسی که قصدش از ازدواج حفظ نسل انسانی و رعایت پارسایی و حفظ نفس به طریق مشروع باشد محققا] آنچه را که خداوند برایش مقرر داشته و حکم نموده رسیده و بدست آورده است و به این معنی اشاره کرده است، کسی که گفت:

«ما کتب اللّه لکم الولد» یعنی خداوند آنچه را که در امر ازدواج برایتان مقرر داشته همان فرزند است. گاهی با لفظ- کتابه- ایجاد نمودن و با لفظ- محو- فناء و از بین بردن تعبیر میشود، در آیات:

لِکُلِّ أَجَلٍ کِتابٌ (۳۸/ رعد).

یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ (۳۹/ رعد).

آیه اخیر هشدار میدهد که برای هر وقت و زمانی، ایجاد شدن و وجودی

در جهت خدایی نه هر نوشته ای که با اهداف غیر خدایی نوشته شده است و این خود با واژه علم و هدایت که در آیه است مکمل یکدیگرند یعنی کسانی هستند که در مورد خداوند بدون دانش و هدایت و دلیلی روشن و ثابت که وجهه خدایی و به سوی خدای هدایت کند باشد مجادله می کنند و این آیه خود بروشنی بحث صحیح و استدلالی را بما می فهماند که بایستی هدف و مقصد خدایی باشد نه نفسانی، که مجادله احسن همین است که پیغمبر را مأمور به دعوت و خواندن به راه خدا از طریق حکمت و موعظه و مجادله نیکو امر فرموده (ادع الی سبیل ربک ....).

هست و خداونـد آنچه را که ایجـادش اقتضـای حکمت دارد وجودش را ایجـاد می کنـد و می آفرینـد و آنچه را که زوالش و نـابودیش اقتضاء حکمت دارد از بین می برد و آیه: لِكُلِّ أَجَلٍ كِتابٌ (۳۸/ رعـد) دلالت بر آن معانی دارد و به همان طریق که آیه: كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (۲۹/ رحمن) بر آن مفاهیم دلالت می کند و نیز آیه: وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتابِ (۳۹/ رعد).

و در آیه: وَ إِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقاً يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتابِ وَ ما هُوَ مِنَ الْكِتابِ (۷۸/ آل عمران) پس کتاب اول در آیه اخیر آن چیزی است که با دستهاشان می نوشتند.

و در آیه: فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتـابَ بِأَيْدِيهِمْ (۷۹/ بقره) عمـل خلاـف آنهـا یـادآوری شـده است و کتاب دوم در آیه فوق تورات است و کتاب سوم یعنی از جنس کتابهای خدایی نیست و آنچه را که بنی اسـرائیل با دست خویش نوشـته اند تا آنرا به حساب تورات بگذارند چیزی و مفهومی از کتابهای خدای سبحان و تعالی و کلام او را در بر ندارد.

در آیه: وَ إِذْ آتَيْنـا مُوسَـى الْكِتـابَ وَ الْفُرْقـانَ (۵۳/ بقره) تحقیقـا گفته شـده واژه هـای- کتـاب و فرقـان- در این آیه عبارت از تورات است اما نامیـدن تورات به کتاب به اعتبار احکامی است که در آن ثبت و ثابت شـده است و نامیـدن تورات به فرقان به اعتبار چیزهایی است که در آن از فرق میان حق و باطل هست.

و آیه: وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتاباً مُؤَجَّلًا (۱۴۵/ آل عمران) یعنی حکمی مقرر شده و معلوم.

در آیات: لَوْ لا كِتابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ (۶۸/ انفال).

إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنا عَشَرَ شَهْراً فِي كِتابِ اللَّهِ (۳۶/ توبه).

واژه کتاب در آیات اخیر همه در معنی حکمی از سوی خداست.

و اما آیه: فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتابَ بِأَيْدِيهِمْ (۷۹/ بقره) هشداری است بر اینکه آنگونه کسان که دست نبشته های خود را به حساب کتاب خدا می گذارند آن نوشته ها را از خود می سازند و جعل میکنند و آنرا به دروغ به خدا نسبت میدهند، همانطور که کتاب دست ساخته را به دستهاشان نسبت داده، سخنان دروغ و بهتان آمیز را هم به دهانهاشان نسبت داده و گفت:

ذلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْواهِهِمْ (۳۰/ توبه)، (اکتتاب:) معمولا- در چیزی است که ساختگی است و به دروغ نوشته میشود مثل اینکه در آیه: أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَها (۵/ فرقان) به آن مفهوم اشاره شده و هر جایی که در قرآن خدای تعالی اهل کتاب را ذکر می کند همانا مقصود از کتاب تورات و انجیل و هر دو قوم یهود و نصاری با هم است.

و آیه: وَ ما كانَ هذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرى .... وَ تَفْصِيلَ الْكِتابِ (۳۷/ یونس) جز این نیست که ذکر واژه کتاب در این آیه همان کتب قبل از قرآن از کتابهای خداوند است که قبلا گفتیم، مگر نمی بینی که قرآن را تصدیق کننده برای آن قرار داده.

و آیه: وَ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتابَ مُفَصَّلًا (۱۴/ انعام) بعضی از علماء گفته اند مقصود همان قرآن است و بعضی گفته اند قرآن و غیر قرآن از دلایل علمی و عقلی با هم و همچنین آیه:

فَالَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ (۴۷/ عنکبوت).

و در آیه: قالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتابِ (۴۰/ نمل) گفته شده مقصود از عبارت- علم من الکتاب همان علم کتاب است و نیز گفته اند علمی از علوم است که خداوند به حضرت سلیمان علیه السّلام در کتاب مخصوصش داده است و به وسیله

آن، هر چیزی مسخر او شده است.

و آیه: وَ تُؤْمِنُونَ بِالْکِتابِ کُلِّهِ (۱۱۹/ آل عمران) یعنی به کتابی که فرستاده شده است که در این آیه واژه کتاب در موضع جمع است یا برای اینکه کتاب در اصل مصدر است مثل عدل، و یا برای اینکه اسم جنس است مثل اینکه می گویی:

الدراهم فی ایدی الناس: درهم ها در دست مردم است، و مثل آیه:

یُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَیْکَ وَ ما أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِکَ (۴/ بقره) گفته شده مقصود این است که آنها مانند کسانی که در آیه: وَ یَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَکْفُرُ بِبَعْضٍ (۱۵۰/ نساء) معرفی شده، نیستند بلکه مؤمن به تمام قرآن و دین هستند.

(کتابه العبد:) بنده ای که خود را از آقایش با پرداخت چیزی که بدست آورده و کسب نموده، می خرد و آزاد می کند، گفت:

وَ الَّذِینَ یَبْتَغُونَ الْکِتابَ مِمَّا مَلَکَتْ أَیْمانُکُمْ فَکاتِبُوهُمْ (۳۳/ نور) که اشتقاق واژه- کتاب- در این آیه اگر از کتابتی که به معنی الزام و ایجاب در تعهد باشد صحیح است و هم چنین اگر از- کتب- که بمعنی درستی و نظم است باشد چنانکه انسان آنرا عمل می کند (۱)، (در این آیه هم توجهی خاص به

مبرد می گوید: مکتب: محل تعلیم. مکتب: معلم و آموزنده.

کتاب: دانش آموزان.

ابن اعرابی می گوید: مفهوم کاتب در نزد اعراب عالم و دانشمند است و به آیه: أَمْ عِنْدَهُمُ الْغَیْبُ فَهُمْ یَکْتُبُونَ- ۴۱/ طور) استدلال کرده است.

(تهذیب اللغه ۱۰/ ۱۵۱- مقائیس اللغه ۵/ ۱۵۹). فراء با دو واسطه از علی بن أبی طالب نقل میکند که صاحب برده بایستی یک سوم قرار داد را به برده اش ببخشد.

(معانی القرآن ۳/ ۲۵۱).

شخصیت و آزادی بردگان شده، میگوید اگر آنان تقاضای بستن قراردادی الزام آور برای آزادی خود نمودند و خیری در آن دیدید بپذیرید و انجام دهید.).

(کتم) [کتم]

الکتمان: پوشیده داشتن سخن، می گویند:

کتمته، کتما و کتمانا: آن را پوشیده داشتم و آشکار نکردم، در آیات:

وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ کَتَمَ شَهادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ (۱۴۰/ بقره) (۲).

وَ إِنَّ فَرِیقاً مِنْهُمْ لَیَکْتُمُونَ الْحَقَّ وَ هُمْ یَعْلَمُونَ (۱۴۶/ بقره).

وَ لا تَکْتُمُوا الشَّهادَةَ (۲۱۳/ بقره).

تَکْتُمُونَ الْحَقَّ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۷۱/ آل عمران).

الَّذِینَ یَبْخَلُونَ وَ یَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَ یَکْتُمُونَ ما آتاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ (۳۷/ نساء) (۳).

چه کسی ستمکارتر از کسی است که شهادت را در پیشگاه خداوند پوشانده و کتمان کرده است، چنین مفهومی که خداوند ستمکارترین انسانها را معرفی می کند، در چهار مورد آمده است:

۱- یکی آیه فوق.

۲- کسانی که ممانعت از ذکر خدا در مساجد می نمایند.

۳- کسانی که به دروغ خود را وابسته به آیات الهی دانسته و اظهار نبوت می کنند.

۴- کسانی که از سوی خود چیزی می نویسند و آنرا منسوب به آیات خدا و وحی قلمداد می نمایند تا مردم را از راه حق دور نموده و گمراه سازند.

در باره کسانی است که بخل و خست را به نهایت رسانده نه تنها خود

کتمان و پوشیده داشتن فضل همان کفران نعمت است و لذا بعد از آیه اخیر گفت:

وَ أَعْتَدْنا لِلْكافِرِينَ عَذاباً مُهِيناً (۳۷/ نساء).

و آیه: وَ لا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثاً ابن عباس در مورد این آیه می گوید:

همینکه مشرکین، اهل قیامت را در محشر می بینند که داخل بهشت نمیشوند مگر کسانی که مشرک نبوده اند می گوید:

وَ اللَّهِ رَبِّنا ما كُنَّا مُشْرِكِينَ ۲۳/ انعام (۱).

آنگاه اعضاء و جوارحشان علیه آنها شهادت میدهند، در آن هنگام آرزو می کنند و دوست میدارند که ای کاش سخنی را از خداوند کتمان نکرده بودیم. (و بدروغ ادعای ایمان و نبودن در گروه مشرکین نمیکردیم) حسن می گوید: معنی آیه فوق این است که در آخرت مواقفی و مراحلی هست که مشرکین در بعضی از آنها کتمان می کنند و در بعضی دیگر کتمان نمی کنند و معنی آیه لا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثاً ۴۲/ مائده در همانستکه اعضاء و جوارحشان به سخن در می آیند و چیزی و سخنی را از او کتمان نمی کنند (۲).

از یاری نمودن به دیگری بخل می ورزد بلکه مردم را هم به بخل امر می کند و آنچه را که از فضل و نعمت خداوند دارند می پوشانند و کتمان می کنند یعنی هم بخیلند و هم بدروغگوئی کتمان کننده هستند.

و سوگند به تو ای پروردگار ما که ما مشرک نبوده ایم.

کتم و کتم- در سایر مآخذ به معنی گیاهی است که از آن برای رنگ سایه و مخلوط کردن آن با حناء استفاده میشود، در حدیثی آمده است که پیامبر صلی اللّه علیه و آله و حضرت زین العابدین و فرزندش محمد بن علی با آن گیاه و حناء خضاب می کردند.

تکتم: نام چاه زمزم بوده زیرا قبیله جرهم بعد از خروج از مکه آن چاه

(کثب) [کثب]

در آیه گفت: وَ کانَتِ الْجِبالُ کَثِیباً مَهِیلًا ۱۴/ مزمل یعنی ریگهای متراکم و درهم فشرده شده، جمعش- اکثبه و کتب و کثبان- است.

کثیبه: مخلوطی از شیر کم با مقداری خرما که به خاطر مخلوط بودنشان اینطور نامیده شده.

کثب: وقتی است که چیزی جمع شود و فراهم آید.

کاثب: جمع کننده.

تکثیب الصّید: وقتی است که شکار نزدیک باشد که بتواند شکار شود، اعراب می گویند:

اکثبک الصّید فازمه: شکار نزدیک است آنرا بزن و تیرش بینداز.

(کثر) [کثر]

قبلا گفته شد که کثرت و قلت در کمیت هایی که منفصل و جدا از هم است مثل اعداد بکار میرود.

را پوشاندند تا اینکه عبد المطلب آن چاه را مجددا حفر نمود که در خواب دید هاتفی به او گفت: احفر تکتم. و نیز- تکتم- نام مادر علی بن موسی الرضا علیه السّلام است که- ام حمیده- مادر ابی الحسین علیه السّلام آنرا می خرد و به موسی بن جعفر میدهد و سپس حضرت رضا علیه السّلام از آن زن که برده بوده متولد میشود و نامش از تکتم به طاهره بر می گردد. (برهان قاطع- مجمع البحرین ۶/ ۱۵۱).

جای گفتن است که مادران ائمه علیهم السّلام غالبا از برده ها و صالحات بوده اند نه از قشر اشراف و مترفین و متکاثرین یا افزون طلبان.

در آیات: وَ لَیَزِیدَنَّ کَثِیراً ۶۴/ مائده.

وَ أَکْثَرُهُمْ لِلْحَقِّ کارِهُونَ ۷۰/ مؤمنون.

بَلْ أَکْثَرُهُمْ لا یَعْلَمُونَ الْحَقَّ ۲۴/ انبیاء.

کَمْ مِنْ فِئَهٍ قَلِیلَهٍ غَلَبَتْ فِئَهً کَثِیرَهً ۱۴۹/ بقره.

وَ بَثَّ مِنْهُما رِجالًا کَثِیراً وَ نِساءً ۱/ نساء.

وَدَّ کَثِیرٌ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ ۱۰۹/ بقره.

و آیات فراوان دیگر در این معنی و گفت:

بِفاکِهَهٍ کَثِیرَهٍ: ۵۱/ ص به اعتبار غذاهای دنیایی، میوه های بهشتی را فراوان و زیاد قرار داده است.

کثره: اشاره به عدد تنها نیست بلکه به فضل و برتری هم دلالت دارد، می گویند:

عدد کثیر و کثار و کاثر: اعداد زیاد.

رجل کاثر: وقتی است که کسی مالش فراوان باشد، شاعر گوید:

و لست بالاکثر منهم حص و انّما العزّه للکاثر (۱)

مکاثره و (تکاثر): چشم هم چشمی و معارضه کردن در افزونی مال و بزرگی،

تو از جهت عدد و شماره بیشتر از آنها نیستی و جز این نیست که بزرگی ظاهر برای کاثر و مال دار است، شعر از اعشی است و واژه اکثر در اینجا به معنی کثیر و زیادی عدد و نفر است نه به معنی زیادتی در فضیلت زیرا (ال) بر سر اینگونه کلمات نشانه و دلالت بر فزونی عدد و مقدار است. (لسان العرب ۵/ ۱۳۲).)

جلد ۴

مشخصات کتاب

سرشناسه : راغب اصفهانی، حسین بن محمد، - ۵۰۲ق.، قرن ، .

عنوان قراردادی : المفردات فی غریب القرآن .فارسی

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن / مولف ابوالقاسم حسین بن محمدبن فضل معروف به راغب اصفهانی؛ ترجمه و تحقیق همراه با تفسیر لغوی و ادبی قرآن از غلامرضا خسروی حسینی.

مشخصات نشر : تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثارالجعفریه ، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری : ۳ج.

شابک : دوره: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۸-۶ ؛ ج. ۱: ۹۶۴-۹۰۴۶۴-۰-۱ ؛ ج. ۲: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۷-۸ ؛ ۲۴۰۰۰ ریال: چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۶-۴۰-۱ : ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۲، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۲۸۳-۹۷-۸: ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۳، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۹-۴۰-۰ :

وضعیت فهرست نویسی : فاپا

یادداشت : ج. ۱(چاپ سوم:۱۳۸۳).

یادداشت : ج.۱-۳ (چاپ چهارم: ۱۳۸۷).

یادداشت : عنوان دیگر: ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

یادداشت : کتابنامه.

مندرجات : ج.۱. الف- دال.-- ج.۲. ذال- غین.-- ج.۳. فاء- یاء.

عنوان دیگر : ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

موضوع : قرآن -- مسائل لغوی

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها

موضوع : قرآن -- کشف الآیات

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها -- فارسی

شناسه افزوده : خسروی حسینی، غلامرضا، مترجم

رده بندی کنگره : BP۸۲/۳/ر۲م ۷۰۴۱ ۱۳۸۳

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۳فا

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۱۹۷۴

ص: ۱

ادامه کتاب الکاف

ادامه بحث کلمه

در آیه زیر بگونه تحقیر و انذار فرمود: أَلْهاكُمُ التَّكاثُرُ ۱/ تکاثر (۱).

فلان مکثور: او مغلوب در افزونی و زیادتی است.

مکثار: در پر گویی و زیادتی است.

الکثیر: شاخه ها و شکوفه های زیاد خرما بن: که با سکون حرف (ث) هم حکایت شده است.

روایت شده که لا قطع فی ثمر و لا کثر» (۲).

در آیه: إِنَّا أَعْطَيْناكَ (الْكَوْثَرَ) ۱/ کوثر گفته شده کوثر نهری است در بهشت که نهرهای دیگر از آن منشعب میشود و نیز کوثر خیر و نیکی بزرگ است که به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله عطاء شده است (۳) به مرد سخی و کریم نیز کوثر گویند.

تکوثر الشی ء: بی نهایت افزون شد، شاعر گوید:

قد ثار نفع الموت حتّی تکوثرا (۴)

تکاثر و خودنمایی در ثروت و به مال نازیدن و زر اندوختن شما را آنچنان مشغول نمود تا به گورهاتان رسیدید.

یعنی شاخه ها و شکوفه های درختان را نبایستی بی جهت و نابهنگام قطع کرد بدیهی است این امر غیر از- اقتطاف و قطف یعنی چیدن میوه یا زدن شاخه های زیادی است.

غیر از معانی فوق در باره کوثر چنین آمده است که: کوثر یعنی، ۱- قرآن ۲- نبوت ۳- یا خیر کثیری که به امت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در قیامت داده میشود.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرموده است کوثر نهری است در بهشت.

شعر فوق مصراعی از بیت حسان بن نشبه است که در مورد فخر قبیله اش

(کدح) کدح

الکدح: کوشش و رنج، در آیه: إِنَّکَ کادِحٌ إِلی رَبِّکَ کَدْحاً- ۶/ انشقاق) واژه کدح مثل بکار بردن- کدم- یعنی فرسوده شدن و گزیدن دندانهاست.

خلیل می گوید: کدح- در معنی نزدیک به- کدم- است. (۱).

(کدر) کدر

الکدر: نقطه مقابل صفا و پاکی است، می گویند:

عیش کدر: زندگی ناصاف و تیره و تار و آشفته.

کدره: مخصوص رنگ تار است.

کدوره: در مورد ناصافی آب و ناهمواری زندگی، هر دو هست.

می گوید:

ابوان یبیحوا جارهم لعدوّهم و قد ثار نقع الموت حتّی تکوثرا

یعنی از اینکه خون همسایه شان بدست دشمنشان ریخته شود ابا می کنند و مانع میشوند و محققا مرگ و هلاکت زیاد میشود مگر اینکه اینان به فراوانی و زیادتی بخشش کنند.

کدح اصلش این است که چیزی بر چیزی تأثیر بگذارد.

کدحه و کدّحه: وقتی است که چیزی را خدشه دار کند، و در آیه (۶/ انشقاق) عبارت (انّک کادح) یعنی تو بدست آورنده و کسب کننده زحمت هستی- کدم- نیز گزیدن و اثر گزاردن و همچنین حرکت و جنبش است (مقائیس اللغه ۵/ ۱۶۵.

واژه- کدح- در معنی تلاش و آزمندی و کار توأم با رنج نیز هست (النهایه ۴/ ۱۵۵).

انکدار: دگرگونی در نتیجه انتشار و پخش شدن چیزی است، در آیه گفت:

وَ إِذَا النُّجُومُ انْکَدَرَتْ- ۲/ تکویر) انکدر القوم علی کذا: وقتی است که قومی بطور پراکنده بر چیزی فرود آیند و قصد آن کنند.

(کَدَیَ) کَدَیَ

الکدی: سختی زمین، می گویند:

حفر فاکدی: وقتی که در کندن چاه به جای سختی برسد و بطور استعاره در مورد طالب و خواهنده ای که از گرفتن مأیوس میشود و همچنین بخشنده ای که کم می بخشد و خست می کند نیز بکار میرود، خدای تعالی گفت:

أَعْطی قَلِیلًا وَ أَکْدی- ۳۴/ نجم) (۱).

(کذب) کذب

قبلا- از کذب و دروغ با صدق و راستی در واژه- صدق [و همچنین در واژه افک] سخن گفتیم به اینکه این دو واژه هم در گفتن و هم در عمل کردن بکار میرود، در آیات:

إِنَّما یَفْتَرِی الْکَذِبَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ- ۱۰۵/ نحل) یعنی کسانی که بی ایمانند بدروغ افترا بدیگران میزنند-

---

اشاره به کسی است که ناپرهیزکار است و از حق روی گردان، می گوید:

آیا آنکه را که از ایمان روی میگرداند دیدن او همانکسی است که اندکی بخشید و سخت گیری کرد.

وَ اللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنافِقِينَ لَكاذِبُونَ ۱/ منافقون).

در مورد آیه اخیر گفتیم که نامیدن دروغگویان در مورد منافقین مربوط به دروغ و کذبشان در اعتقاد آنهاست نه در سخنشان زیرا در سخن و قولشان- راست می گفتند. (۱)

و آیه: لَيْسَ لِوَقْعَتِها كاذِبَةٌ- ۲/ واقعه) دروغ نبودن وقوع قیامت به خود فعل نسبت داده شده مثل عبارات:

فعله صادقه فعله کاذبه: کرداری درست و کرداری نادرست، آیه:

ناصِيَةٍ كاذِبَةٍ- ۱۶/ علق) (۲) عبارات- رجل کذاب، کذوب، کذبذب و کیذبان- همه برای مبالغه در دروغگویی است.

گفته میشود- لا مکذوبه- یعنی به تو دروغ نمی گویم.

کذبتک حدیثا: سخن دروغی به تو نگفتم و نمیگویم.

خدای تعالی گوید: الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ- ۹۰/ توبه) که با دو مفعول متعدی میشود مثل- صدق- در آیه: لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيا بِالْحَقِّ- ۲۷/ فتح) (۳).

شهادت میدهیم که تو پیامبر خدا هستی، در پیامبر بودنت سخن درستی می گفتند بحث در این است که منافقین در اعتقادشان چنین باوری نداشتند پس گفتارشان با واقع مطابقت دارد اما با عقیده شان مخالف است.

که در این آیه هم کاذبه به چهره و پیشانی منسوب شده.

در آستانه فتح مکه است می گوید: خداوند خواب پیامبرش را به حق و راستی درست و صحیح گردانید که در این آیه واژه های رسول و رؤیا دو مفعول- صدق- هستند.

می گویند: کذبه کذبا و کذابا و اکذبته: او را دروغگو یافتم.

(کذبته:) به کذب و دروغ نسبتش دادم خواه در آن دروغ گفتن صادق باشد یا کاذب و هر جا در قرآن واژه تکذیب آمده است در مورد تکذیب نمودن سخن راست و صادق است، مثل آیات:

کَذَّبُوا بِآیاتِنا ۳۹/ بقره.

رَبِّ انْصُرْنِی بِما کَذَّبُونِ ۲۶/ مؤمنون.

بَلْ کَذَّبُوا بِالْحَقِّ ۵/ ق.

کَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَکَذَّبُوا عَبْدَنا ۹/ قهر.

کَذَّبَتْ ثَمُودُ وَ عادٌ بِالْقارِعَهِ ۴/ حاقه.

وَ إِنْ یُکَذِّبُوکَ فَقَدْ کَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ ۴۲/ حج.

وَ إِنْ یُکَذِّبُوکَ فَقَدْ کَذَّبَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ ۲۵/ فاطر.

و در آیه گفت: فَإِنَّهُمْ لا یُکَذِّبُونَکَ (۳۳/ انعام) (۱) که با تشدید و بدون

زجاج می گوید:

تفسیر (لا یکذبونک- ۳۳/ انعام) اینستکه آنها قدرت ندارند که به تو بگویند: اخباری که می گویی و در کتابهاشان هست و دروغ گفته ای.

وجه دیگر این است که لا یکذّبونک بقلوبهم) یعنی می دانند که تو راستگویی و در دلهاشان تکذیبت نمیکنند.

ازهری می گوید: جایز است که آیه: فَإِنَّهُمْ لا یُکَذِّبُونَکَ- ۳۳/ انعام) به این معنی باشد که تو در نزد آنها بسیار راستگو هستی ولی آنها با زبانهاشان آنچه را که دلهاشان شهادت میدهد انکاری کنند و از علی صلوات اللّه علیه روایت شده که آیه: فَإِنَّهُمْ لا یُکَذِّبُونَکَ- ۳۳/ انعام) با ضمه حرف (ی) و سکون حرف (ک)

تشدیـد حرف (ذ) نیز خوانده شده، معنیش این است که تو را دروغگو و کاذب نخواهند یافت و نمی توانند در باره تو دروغی را ثابت کنند.

و در آیه: حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا ۱۱۰/ یوسف یعنی پیامبران خود دانستند، از آنهایی که برای هدایتشان به سویشان آمده اند به دروغ گفتن نسبت داده میشوند.

پس وزن فعل (کـذّبوا) مثل (فسـقوا) و (زنّوا) و (خطئوا) است در وقتی که به یکی از این معانی نسـبت داده شوند [یا به فسق یا به زنا و خطاء] و آن معنی در آیات:

فَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ ۴/ فاطر.

فَكَذَّبُوا رُسُلِي (۴۵/ سبأ) آمده است. (۱)

و در آیه: إِنْ كُلٌّ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ (۱۴/ ص) که (کـذبوا) بدون تشدید حرف (ذ) خوانده شده و در معنی عبارتی است که می گویند: کذبتک حدیثا، پس معنی آیه این است که مردمان و آنهایی که پیامبران به سویشان فرستاده

به معنی (لا یکذّبون الّذی جئت به) یعنی چیزی که آورده ای انکار می کنند.

کسائی به این قرائت علی علیه السّلام استدلال و احتجاج کرده است می گوید:

عرب (کـذّبت الرجـل را که بـاب تکـذیب است در وقتی بکار میبرد که آن مرد را به دروغ نسـبت دهی ولی (اکـذبته) از باب افعال وقتی است که خبر بدهی، به اینکه آنچه را که از او گفتگو می کند دروغ است و واقع نمیشود.

(تهذیب اللغه/ ازهری ۱۰/ ۱۶۷)

یعنی پیامبران پیش از تو هم از سوی مجرمین و بت پرستان تکذیب میشدند و به دروغ گفتن نسبتشان میدادند.

بودنـد گمان میکردند که پیامبران اگر به آنها گفته اند: در صورتی که ایمان به آنها نیاورید عذاب بر شـما نازل میشود، دروغ به آنهـا می گوینـد جز این نیست که این گمـان و سـخنان را از جهت مهلت و برخـورداری از طول عمری که خداونـد به آنها داده است آنطور گمان ها داشتند.

در آیه: لا یَسْمَعُونَ فِیها لَغْواً وَ لا (کِذَّاباً) (۳۵/ نبأ) کـذاب همان تکـذیب است و معنی آیه اینسـتکه در بهشت سـخنانشان را تکذیب نمی کنند که بعضی سخن بعض دیگر را دروغ بدانند.

نفی نمودن تکـذیب از بهشت اقتضـاء نفی دروغ گفتن از وقوع آنرا دارد که (کـذابا) بـدون تشدیـد (ذ) یعنی مصـدر دوم باب مکاذبه نیز خوانده شده به این معنی که بهشتیان مثل دروغ پنداشـتن مردم در دنیا در مورد یکدیگر، در آنجا سـخن یکدیگر را دروغ نمی پندارند، می گویند:

حمـل فلاـن علی فریه و کـذب: او به دروغ و افترائی واداشـته شـد چنانکه در ضـد آن حالت عبارت- حمل فلان علی صـدق- بکار میرود.

(کَذِبَ) لبن الناقه: وقتی است که گمان شود شیر آن شتر مدتی ادامه دارد ولی ادامه نیابد و اینکه میگویند:

«کذب علیک الحجّ» (۱).

عبارتی که راغب نقل نموده در مآخـذ دیگر بصورت حـدیث نقل شده است معنی آن همانست که راغب گفته «کذب علیک الحج» یعنی حج بر تو واجب شد و کذب در این معنی در اشـعار شعراء فراوان است. (مقائیس اللغه ۵/ ۱۶۸- مجمع البحرین ۲/ ۱۵۸).

جـوهری میگویـد- کـذب- در حـدیث فـوق بمعنی- وجب- است یعنی بر تو واجب است (صـحاح اللغه) فراء نیز همین نظر را دارد (معانی القرآن).

معنیش این است که حج بر تو واجب شده است و بایستی انجام دهی، حقیقتش اینستکه او در حکم غائبی است که وقت حج را به تأخیر انداخته مثل اینکه می گویی:

قد فات الحج فبادر: نزدیک است که «حج» فوت شود آنرا پیش بینداز و اقدام کن.

کذب علیک العسل: با فتحه (ل) یعنی حتما بایستی به شتاب بروی که نوعی تشویق و واداشتن به حرکت است و- عسل- با ضمه حرف (ل) هم گفته شده و اینجا با هر دو حرکت به معنی نوعی دویدن است (دویدن گرگ که در اشعار شعراء آمده است).

کذابه: جامه ای است که به رنگی آغشته و منقش شده، گویی لباسی است که نگارین شده و نامیدنش به کذابه از این جهت است که حالت و رنگ اصلیش به وسیله آن رنگ آمیزی و نقش و نگار تکذیب میشود.

(کرّ) کرّ

الکرّ: برگشتن به چیزی خواه خود شخص برگردد یا از نظر کار و فعل بازگشت کند (بالذات او بالفعل) کرّ: طناب تابیده شده که در اصل مصدر است و بصورت اسمی درآمده، جمعش- کرور- است در آیات: ثُمَّ رَدَدْنا لَکُمُ الْکَرَّهَ عَلَیْهِمْ (۶/ اسراء) (۱)

خطاب آیه در مورد نجات بنی اسرائیل در مرحله اول فساد و تباهی آنهاست که می گوید بندگانی با هیبت و قدرت آنها گماشتیم تا اینکه به کشتارشان و خرابی خانه هاشان منجر شد و سپس علیه آن مردان و حمله به آنها به شما با اموال

فَلَوْ أَنَّ لَنا كَرَّةً فَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۰۲/ شعراء) (۱).

وَ قالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنا كَرَّةً (۱۶۷/ بقره).

لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً (۵۸ زمر) (۲).

کرکره: استخوان سینه و گردن شتر و نیز- کرکره- به گروه و جماعت مردم هم تعبیر میشود.

کرکره: باز گرداندن باد، ابرها را که این اسم تکرار شده از کرّ- است یعنی رفت و برگشت پی در پی.

(کرب) کرب

الکرب: غم و اندوه شدید، در آیه:

فَنَجَّيْناهُ وَ أَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ ۷۶/ انبیاء) (۳).

کربه: مثل- غمه- است و اصل آن از عبارت- کرب الارض- که همان کندن و زیر و رو کردن خاک زمین است گرفته شده و غم و اندوه هم در جان

و فرزندان توانتان دادیم پس دیگر بار فساد نکنید زیرا اگر نیکی کنید به خویشتن کرده اید و اگر باز بدی کنید نتیجه اش به خودتان بر میگردد.

سخن دوزخیان است می گویند جز تبهکاران ما را کسی گمراه نکرد و امروز نه شفیعی داریم و نه یار صمیمی و دوستی ای کاش بازگشتی دیگر به دنیا می داشتیم تا از مؤمنین میشدیم.

اگر بازگشتی برایم می بود.

مربوط به نجات یافتن حضرت نوح علیه السّلام و کسانش از محنت و سختی طوفان است.

آدمی چنین دگرگونی ایجاد می کند، در مثل گفته شده «الکراب علی البقر» که بصورت «الکلاب علی البقر» صحیح نیست (۱).

و اگر- کرب- از عبارت- کربت الشمس- یعنی خورشید به غروب نزدیک شد، باشد صحیح است.

اناء کربان: ظرفی که نزدیک است پر شود مثل قربان یعنی به پر شدن نزدیک است و یا اینکه از کرب به معنی گره محکم در طناب دلو است و بیشتر غم و اندوه- با این واژه و این معنی توصیف میشود چون غم و درد نیز عقده ای است در قلب.

اکربت الدّلو: طناب دلو را محکم کردم (۲).

(کرس) کرس

الکرسی: اسمی است در سخن و گفتگوی اکثر مردم برای آنچه که بر آن می نشینند، در آیه:

ضرب المثل فوق وقتی گفته میشود که بدون توجه بعضی از مردم را بر بعض دیگر بشورانند و به این معنی است که ضرری برای تو ندارد رهاشان کن تا بر سر هم بزنند و اگر «الکراب علی البقر» باشد صحیح است از عبارت کربت الارض- یعنی زمین را شخم زدم گرفته شده و هر دو صورت در مورد رها کردن و راه را برای زیر و رو کردن باز گزاردن است.

(مجمع البیان ۲/ ۱۴۲- مقائیس اللغه ۵/ ۱۷۶)

کروبیان بر وزن فعولیان از کروب یعنی نزدیکی است به این معنی که آن فرشتگان مقرب پیشگاه خدا هستند. (مقائیس اللغه ۵/ ۱۷۵).

(وَ أَلْقَيْنا عَلى كُرْسِيِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنابَ ۳۴/ ص) (۱).

کرس: در اصل منسوب به کرس- است یعنی مجتمع و قومی که در یکجا جمع شده و مسکن گزیده اند و از این معنی واژه کراسه است یعنی دفتر، که اوراقش بهم بر آمده و متصل شده است.

کرست البناء: ساختمان و بنا را محکم ساختم و بالا بردم تا کامل شد، عجاج می گوید:

یا صاح هل تعرف رسما مکرّسا قال: نعم اعرفه و ابلسا (۲)

کرس: هر اجتماع و جمعی از چیزی را- کرس- گویند- و نیز اصل هر چیز- قدیم الکرس- یعنی ریشه دار و اصیل کروس: بزرگ سری که سر و شانه اش عظیم است و از بزرگی گویی رویهم ترکیب شده.

و در آیه: وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ- ۲۵۵/ بقره) از ابن عباس روایت شده که- کرسی- در این آیه علم خداوند است.

اشاره به افکنده شدن پیکر بی جانی بر تخت سلیمان نبی علیه السّلام است که توبه آورد.

بیت فوق بصورت زیر است:

یا صاح هل تعرف رسما مکرّسا قال نعم اعرفه و ابلسا

و انحلبت عیناه من فرط الاسی

گفتم ای دوست همراه من آیا آثاری باقیمانده از دیاری که رویهم قرار گرفته باشد می شناسی گفت آری آنرا می شناسم و سپس آنچنان غم زده و اندوهگین شد که از شدت غم اشک از چشمانش جاری شد.

(لسان العرب ۶/ ۱۹۳- مقائیس اللغه ۵/ ۱۶۵)

و نیز گفته شده- کرسیه- یعنی ملک و قدرت خدا.

بعضی از علماء گفته اند- کرسی- در آیه اخیر اسمی است برای فلکی که بر افلاک محیط است و گفته اند روایتی که می گوید «ما السموات السبع فی الکرسی إلّا کحلقه ملقاه بارض فلاه» بر آن معنی گواهی میدهد (۱).

(کَرُمْ) کَرُمْ

الکرم: بخشش و نعمت دادن، هر گاه خدای» تعالی با این واژه وصف شود اسمی است برای احسان و نعمت بخشیدن ظاهر و روشن او مثل آیه:

(فَإِنَّ رَبِّی غَنِیٌّ کَرِیمٌ- ۴۰/ نمل).

و هر گاه انسان با واژه- کرم- وصف شود در آن صورت اسمی است برای اخلاق و افعال پسندیده ای که از انسان ظاهر میشود و واژه- کریم- تا وقتی که آن اخلاق و رفتار ظاهر نشود گفته نمیشود. بعضی از علماء گفته اند:

«الکرم کالحریه الّا انّ الحرّیه قد تقال فی المحاسن الصغیره و الکبیره».

[یعنی صفت کرم و بخشندگی مثل صفت جوانمردی است جز اینکه جوانمردی و حریث در خوبیهای کوچک و بزرگ هر دو بکار میرود].

ولی- کرم- گفته نمیشود مگر در نیکی ها و محاسن بزرگ مثل کسیکه مالی را در راه تجهیز سپاهیانی که در راه خدا می جنگند می بخشد و انفاق میکند

یعنی آسمانهای هفتگانه در جنب کرسی چیزی نیست مگر مانند حلقه ای که در زمین پهناور و دشتی افتاده باشد که این تشبیه عظمت و احاطه کرسی را بر- آفرینش میرساند.

و همچنین در تحمل کفالت از ریخته نشدن خون مردم. در آیه: (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقاكُمْ- ۱۳/ حجرات) جز این نیست که با ظاهر شدن افعال پسندیده از انسان شریف ترین و گرامی ترین آنها آن کارهائی است که خوشنودی و رضای خدای تعالی و وجهه خدایی هدف آن کار باشد پس کسی که با کردارهای نیکش و عملش چنین قصدی داشت او متقی است (۱).

واژه تقوی همانند اکثر واژه ها به مرور زمان معانی مختلف و گاهی ضد معنی اصلی را بخود گرفته چیزی که امروز و بعد از دوران سیصد ساله استعمار در میان مردم ما از تقوا فهمیده میشود این است که کسی در کارهای اجتماعی و سیاسی دخالت نکند، دامن در کشد، محافظه کار باشد به مسائل احتیاطی بیش از مسائل واجب و اجتماعی اهمیت بدهد به خوبیها و بدیهای مردم کاری نداشته باشد و امر و نهی نکند و بالاخره بی تفاوت باشد و حال اینکه در قرآن بزرگداشت شعائر خداوند نشانه ای از تقوای دلهاست خداوند اجرای عدالت را هر چند که بدگوئیها در پی داشته باشد و بعضی را خوش نیاید ولی آنکس به عدالت عمل کند او را نزدیکتر به تقوا می داند و امر می کند عدالت را اجرا کنید، جالب آنکه دستور جمعی است یعنی «اعدلوا» است نه- اعدل- و منظور عدالت اجتماعی است نه ذهنی و نفسانی مثل آیه:

(اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ- ۸/ مائده) بدیهی است لازمه اجرای عدالت ناخشنودی گناهکاران و تبهکاران و بدگویان است ولی باید دانست که اجرای عدل و تقوی مافوق منافع فردی است.

اصولا اگر تقوی مفهومی منفی گرانه داشت خدا نمی فرمود:

تَعاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوى وَ لا تَعاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ (۲/ مائده).

که در این آیه هم دستور جمعی است پس چگونه میشود تقوی داشت و با

بنابر این گرامی ترین مردم در پیشگاه خدا با تقواترین آنهاست و هر چیزی که در حد و غایت خودش شریف و ارجمند باشد با واژه- کرم- توصیف میشود.

خدای تعالی گوید: (أَنْبَتْنا فِیها مِنْ کُلِّ زَوْجٍ کَرِیمٍ ۷/ شعراء).

(زُرُوعٍ وَ مَقامٍ کَرِیمٍ- ۲۶/ دخان).

(إِنَّهُ لَقُرْآنٌ کَرِیمٌ- ۷۷/ واقعه).

(وَ قُلْ لَهُما قَوْلًا کَرِیماً- ۲۳/ اسراء).

(اکرام) و تکریم- اینستکه بزرگداشتی یا سودی به انسان برسد که در آن نقصان و خواری نباشد یا چیزی که به او میرسد او را کریم یا شریف گرداند، در آیات:

سکوت خود گناهان جامعه و دشمنان اسلام را تأیید نمود یا به روش لیبرال مآبانه همه چیز را نادیده گرفت.

در آیه اخیر می گوید: به نیکی و تقوی معاونت و یاری کنید و بر گناه و دشمنی یاری مکنید و بنا به گفته راغب ظاهر نمودن افعال پسندیده و مثبت تقوا است در صورتی که رضای خدای تعالی هدف آن کارهای نیک باشد و بس، در قرآن همواره نیکوکاران را با قید و شرط ایمان معرفی می کند و می گوید:

(بَلی مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَ لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ- ۱۱۲/ بقره).

آری کسی که روی خویش به خدا نمود و جهت خدایی را برگزید و هدف و مقصودش از کار نیک خشنودی خدای بود پاداشی در پیشگاه خدا دارد و بیم و اندوهی بر ایشان نیست.

(هَلْ أَتاکَ حَدِیثُ ضَیْفِ إِبْراهِیمَ الْمُکْرَمِینَ- ۲۴/ ذاریات).

(بَلْ عِبادٌ مُکْرَمُونَ- ۲۶/ انبیاء) یعنی آنها را با کرامت و ارجمند گردانید.

و در آیات: (کِراماً کاتِبِینَ- ۱۱/ انفطار).

بِأَیْدِی سَفَرَهٍ کِرامٍ بَرَرَهٍ- ۱۶/ عبس) (۱).

وَ جَعَلَنِی مِنَ الْمُکْرَمِینَ- ۲۷/ یس).

ذُو الْجَلالِ وَ الْإِکْرامِ- ۲۷/ رحمن).

که هر دو معنی را در بر دارد (هم جلالت و شکوه، و هم احسان بخشی).

(کره) کره

گفته شده- کره و کره- یکی است مثل- ضعف و ضعف- و نیز گفته اند کره- سختی و مشقتی است که از خارج وجود انسان بانسان میرسد و با اکراه بر او تحمیل میشود ولی کره- آن سختی و رنجی است که از ذات انسان به او میرسد و او آنرا زشت میداند و از آن اکراه دارد که بر دو گونه است:

اول- آنچه را که از روی طبع مکروه میشود.

دوم- آنچه که از جهت عقل یا شرع زشت و مکروه شمرده میشود.

از این روی صحیح است که انسان در مورد یک چیز بگوید: من آنرا می خواهم ولی از آن اکراه دارم، به این معنی که از جهت طبع و سرشت آنرا

قرآن تذکاری است پس هر که می خواهد آنرا فرا می گیرد آیات الهی در صحیفه هائی و نوشته هائی ارجمند و والا و پاکیزه است که به دست نویسندگانی و فرشتگان مقرب و بلند مرتبه گرامی و نیکو.

می خواهم و اراده می کنم ولی از ناحیه عقل یا شرع زشت و مکروهش میدارم یا از جهت عقل و شرع می خواهم و از ناحیه طبع و سرشت بدش می دانم و گفت:

کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِتالُ وَ هُوَ کُرْهٌ لَکُمْ- ۲۱۶/ بقره) یعنی از روی طبع کشتن را بد می دانید، سپس آنرا در آیه دیگر بیان کرد و گفت: وَ عَسی أَنْ تَکْرَهُوا شَیْئاً وَ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ- ۲۱۶/ بقره) یعنی تا انسان حال و کیفیت چیزی را نداند بر او واجب نمیشود که اکراه یا محبت خود را در مورد آن چیز در نظر بگیرد و معتبر بداند. کرهت: در دو معنی کراهتی که از خارج به انسان تحمیل میشود یا از ناحیه طبع و عقل و شرع زشت است در باره هر دو بکار میرود یعنی در (کره و کره) ولی استعمال و بکار بردن آن در معنی- کره- بیشتر است، خدای تعالی گفت:

وَ لَوْ کَرِهَ الْکافِرُونَ- ۳۲/ توبه).

وَ لَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ- ۳۳/ توبه).

وَ إِنَّ فَرِیقاً مِنَ الْمُؤْمِنِینَ لَکارِهُونَ- ۵/ انفال).

أَ یُحِبُّ أَحَدُکُمْ أَنْ یَأْکُلَ لَحْمَ أَخِیهِ مَیْتاً فَکَرِهْتُمُوهُ- ۱۲/ حجرات).

آیه اخیرا آگاهی و هشداری است بر اینکه خوردن گوشت برادر چیزی است که نفس آدمی بر زشت شمردن و کراهت آن سرشته شد هر چند که انسان آنرا بخواهد و قصد کند (یعنی غیبت کردن) و گفت:

لا یَحِلُّ لَکُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّساءَ کَرْهاً- ۱۹/ نساء) که- کرها- هم خوانده شده.

(اکراه:) در واداشتن انسان به چیزی است که آنرا زشت میداند، در آیه:

(وَ لا تُكْرِهُوا فَتَياتِكَمْ عَلَى الْبِغاءِ- ۳۳/ نور) (۱) که نهی از واداشتن جوانان به چیزی است که هم کره است و هم کره [یعنی هم با سرشتشان و عقل و شرع مغایرت دارد و هم مشقتی است که به آنها تحمیل میشود] و گفت: لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ ۲۵۶/ بقره) در مورد این آیه نظراتی هست:

اول- تحقیقا گفته شده که آن عمل یعنی اکراه نداشتن در دین در آغاز اسلام بوده بطوریکه اسلام بر انسانی عرضه میشده تا می پذیرفت و اجابت میکرد و گر نه ترک و رها میشد.

دوم- آیه در مورد اهل کتاب بوده که هر گاه می خواستند جزیه بپردازند و ملتزم شرایط آن میشدند آنها را به حال خود میگذاشتند.

سوم- معنی- لا- إِكْراهَ فِي الدِّينِ- اینستکه اگر کسی بر قبول دین باطلی مجبور میشد و به آن اعتراف میکرد و داخل میشد حکمی برای آن نبوده چنانکه گفت:

(إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمانِ- ۱۰۶/ نحل) (یعنی هر کس به زبان و با اجبار بخدا کافر شود ولی دلش به ایمان ثابت باشد از شمول کفر

دختران جوانتان را که به عفت مایلند برای دستیابی به مالشان آنها را با اکراه به کار ناروا و زنا وادار مکنید و خدای در حق آنها که مجبورشان نموده اید آمرزنده و مهربان است، این آیه پرده از روی جفا کاری و هوسرانی گروهی دنیا پرست و مال اندوز بر میدارد و در آیاتی دیگر همین تهدید را در مورد کسانی که به طمع دسترسی به اموال دختران یتیم یا زنان شوهردار دست داده آنها را به همسری خود و یا هدف مادی و دنیائی در میآورند یادآوری نموده است سپس میگوید- برای شما آیاتی روشن نازل کردیم و داستانی از سرنوشت نیک و بد امتهائی که پیش از شما بوده اند برای عبرت خلق و موعظه برای اهل تقوی فرستادیم.

خارج است.

چهارم- لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ- یعنی در آخرت به آنچه را که انسان در دنیا از طاعات با اکراه و از روی بی میلی انجام داده توجه نمیشود و به حساب نمی آید زیرا خدای تعالی سرائر و انگیزه ها را معتبر میشمرد و جز اخلاص را خشنود نمیدارد و لذا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«الاعمال بالنیّات» و نیز فرمود:

«اخلص یکفک القلیل من العمل» (۱).

پنجم- معنای- لا اکراه فی الدین اینست که در حقیقت تکالیفی که خداوند برای آنها معین کرده انسان در آنها او را بر کاری مکروه وادار نمی شود بلکه رسیدن به بهشت و پذیرش نعمت های ابدی و جاودانه است که انسانها بر آنها وادار و تحمیل میشوند و لذا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله گفت: «عجب ربّکم من قوم یقارّون الی الجنّه بالسلاسل».

[پروردگارتان از مردمی که با زنجیرها بسوی بهشت راه می یابند و کشانده

این حدیث در مأخذ دیگر بصورت «اخلص دینک یکفیک القلیل من العمل» نیز ضبط شده یعنی دین خویش خالص گردان که در آن صورت کار و عمل اندکی که از روی خلوص نیت انجام شود ترا کفایت می کند چه رسد به اینکه تمام کارهای انسان و عبادات و طاعات او از روی اخلاص و پاکی ضمیر و سرائر باشد و همین مضمون در حدیثی دیگر بصورت «اخلصوا اعمالکم للّه فان اللّه لا یقبل إلّا ما خلص له» آمده یعنی کارهای خویش را برای خداوند از روی خلوص نیت انجام دهید زیرا خداوند فقط کارهائی که از روی اخلاص باشد و انجام شود می پذیرد.

میشوند در عجب است].

ششم- دین در آیه فوق همان جزاء است، معنیش اینستکه خداوند بر پاداش و جزاء دادن ناخشنود نمی شود بلکه آنگونه که می خواهد به کسی که سزاوار پاداش اخروی است آنطور که میخواهد عمل می کند آیه: (أَ فَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ- ۸۳/ آل عمران) تا آنجا که می گوید: طَوْعاً وَ (كَرْهاً)- ۸۳/ آل عمران) که گفته شده معنایش اینست:

۱- کسانی که در آسمانها هستند بدون اکراه تسلیم هستند و کسانی که در زمینند (کرها) یعنی حجت و دلیل که آنها را به پذیرش و تسلیم به حق واداشته است، مثل اینکه می گوئی:

الدلاله اکرهتنی علی القول بهذه المسأله: دلالت و راهنمایی درست مرا بر بیان این مسأله واداشته است که این سخن از- کره- به معنی ناپسند و مذموم آن نیست.

۲- معنای (طَوْعاً وَ كَرْهاً- ۸۳/ آل عمران) این است که ایمان آورندگان طوعا تسلیم شدند و کفر پیشگان با اکراه تسلیم می شوند زیرا قدرت ندارند که از آنچه را که خداوند برای آنها می خواهد و علیه آنها حکم می کند خودداری می کنند.

۳- از «قتاده» نقل شده مؤمنان با میل و رغبت و طوعا تسلیم حق میشوند ولی کفار به هنگام مرگ جبرا حق را می پذیرند و تسلیم میشوند چنانکه گفت:

فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمانُهُمْ ... ۸۵/ غافر) (۱).

ایمانشان در آن هنگام سودشان نمیدهد.

۴- مقصود از- کره- در آن آیه کسی است که با او جنگ میشود و مجبور میشود به این که ایمان بیاورد.

۵- نظر پنجم از ابو العالیه و مجاهد است که گفته اند: مقصود اینستکه همه به آفریده شدنشان از سوی خداوند اقرار دارند هر چند که در پرستش به خداوند شرک می ورزند، مثل آیه:

وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ- ۸۷/ زخرف).

(اگر از ایشان بپرسی چه کسی آنها را آفریده است میگویند اللّه).

۶- نظر دیگر از ابن عباس است که می گوید: طَوْعاً وَ کَرْهاً- ۸۳/ آل عمران) یعنی همه با حالاتی که از وجود آنها خبر می دهد تسلیم شده اند هر چند که بعضی از ایشان با گفتار کفر بورزند و آن همان اسلام است که در جهان اولیه (عالم ذر) آنجا گفت: أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ، قالُوا بَلى- ۱۷۲/ اعراف) و این همان دلائل عقلی آنها است که بر آن سرشته شده اند و اقتضاء می کند که تسلیم شوند و به این معنی آیه:

وَ ظِلالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَ الْآصالِ- ۱۵/ رعد) اشاره دارد (۱).

تمام آیه چنین است می گوید:

و للّه یسجد من فی السموات و الارض طوعا و کرها و ظلالهم بالغدو و الآصال (۱۵/ رعد).

هر چه در آسمانها و زمین است با میل و اکراه با سایه هاشان بامدادان و شبانگاهان خدای را سجده می کنند.

که در این آیه حرکت سایه دلیلی بر گذران عمر و حرکت به سوی نقطه کمال و هستی عالم در کل موجودات است چون سراسر عالم را نور هستی فرا

۷- نظر هفتم از بعض صوفیه است می گویند: کسی که با رغبت و میل تسلیم حق میشود همان کسی است که پاداش دهنده و عقوبت کننده را می نگرد نه پاداش و عقاب را، پس به او تسلیم میشود و کسیکه با اکراه تسلیم می شود همان کسی است که پاداش و عقوبت را می بیند پس با بیم و امید یا رغبت و ترس تسلیم حق میشود و مانند این آیه و کلام خداست که گفت:

وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ کَرْهاً ۱۵/ رعد).

(کسب) کسب

الکسب: چیزی است که انسان می خواهد و دنبال می کند تا در آن، جلب منفعت و تحصیل بهره ای نماید مثل کسب مال.

واژه کسب بیشتر در چیزی است که انسان گمان می کند منفعتی را جلب می کند و سپس مضرّت و زیانی عایدش میشود.

و نیز- کسب- در مورد چیز که برای خودش و دیگری میگیرد گفته میشود و لذا بیشتر به دو مفعول متعدی میشود، می گویند:

کسبت فلانا کذا: [آنرا برای او گرفتم و کسب کردم.

اکتساب: جز در مورد چیزی که برای خودت فایده دارد گفته نمیشود، پس هر اکتسابی کسب است و هر کسبی اکتساب نیست، مثل:

(خبز و اختبز) و (شوی و اشتوی) و (طبخ، اطبخ).

گرفته و این سایه ها هستند که با حرکتشان که محسوس است بایستی انسانهای مغرور را تازیانه عبرت زنند تا از غفلت و تصور یکنواخت بودن با تو هم خلود در نفسانیات بیرون آیند.

یعنی: [برای خود و دیگران و یا فقط برای خود نان پخت و گوشت بریان کرد و غذا پخت- اختباز، و اشتوی یعنی فقط برای خود پخت و بریان کرد]، در آیه گفت:

أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّباتِ ما كَسَبْتُمْ (۲۶۷/ بقره) از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله روایت شده است که از ایشان سؤال شد:

«ایّ الکسب أطیب؟ قال: عمل الرّجل بیده» و قال: «إنّ أطیب ما یأکل الرجل من کسبه و إنّ ولده من کسبه».

[از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله سؤال شد کدام کسب پاکتر است؟ فرمود: کسبی که از کار انسان و با دست خویش باشد و گفت: پاکیزه ترین چیزی که انسان میخورد همان است که از کسب و دسترنج خویش حاصل میکند و فرزندش هم از کسب اوست] در آیه:

لا يَقْدِرُونَ عَلى شَيْ ءٍ مِمَّا كَسَبُوا (۲۶۴/ بقره) تحقیقا واژه کسب در قرآن در مورد کارهای خوب و بد یا شایسته و ناروا (صالحات و سیئات) هر دو وارد شده است:

اول: آنچه را که در صالحات بکار رفته، در آیات:

أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمانِها خَيْراً (۱۵۸/ انعام) وَ مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنا آتِنا فِي الدُّنْيا حَسَنَةً (۲۰۱/ بقره) تا مِمَّا

كَسَبُوا

(۱).

دوم- واژه کسبی که در بدست آوردن بدیها بکار میرود، مثل آیات:

أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِما كَسَبَتْ (۷۰/ انعام).

أُولئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِما كَسَبُوا (۸۰/ انعام).

إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِما كانُوا يَقْتَرِفُونَ (۱۲۰/ انعام).

فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَ وَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ (۷۹/ بقره) فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَ لْيَبْكُوا كَثِيراً جَزاءً بِما كانُوا يَكْسِبُونَ (۸۲/ توبه).

وَ لَوْ يُؤاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِما كَسَبُوا (۴۵/ فاطر).

وَ لا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْها (۱۶۴/ انعام) که انسان برای خودش از نفع مجاز و روا که بدست آوردنش جائز است حاصل میکند. پس این معنی هشدار میدهد بر اینکه آنچه انسان از سود و منفعت برای غیر میکند که به او سود برساند ثوابش برای خود او است و آنچه که برای

این آیه پاسخ انسانهای مومنی است که از خداوند می خواهند در دنیا و آخرت نعمتی و حسنه ای به آنها ببخشد و از عذاب جهنم نگهشان دارد میگوید:

أُولئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَ اللَّهُ سَرِيعُ الْحِسابِ (۲۰۱/ بقره).

برای آنچنان انسانهائی بهره و نصیبی که در عمل و عبادت کسب کرده اند عایدشان میشود. حساب کردن خداوند سریع است.

نفس خویش بدست می آورد و تحصیل میکند هر چند از جائیکه جائز است بدست آورده شود کمتر ممکن است که به زیان او نشود و عواقبش علیه او نباشد که اشاره ای است به اینکه گفته شده:

«من اراد الدّنیا فلیوطّن نفسه علی المصائب» [هر کس دنیا را هدف قرار دهد و آنرا بخواهد پس بایستی نفس و جان خویش را بر مصائب و مشقت ها ثابت دارد و آماده کند و بر آنها دل نهد و نیز آیه:

أَنَّما أَمْوالُکُمْ وَ أَوْلادُکُمْ فِتْنَةٌ

- ۲۸/ انفال) و مانند این آیات (که اشاره بر همان معنی دارد).

(کَسَفَ) کَسَفَ

کسوف الشّمس و القمر: پوشیده شدن ماه و خورشید به خاطر رویدادی و در آیه: ثُمَّ تُوَفَّی کُلُّ نَفْسٍ ما کَسَبَتْ- ۲۸۱/ بقره) واژه کسب در این آیه هر دو معنی را در بر میگیرد (کسب کار نیک یا بد) اکتساب: در هر دو معنی وارد شده است.

اکتساب: در معنی صالحات مثل آیات:

لِلرِّجالِ نَصِیبٌ مِمَّا اکْتَسَبُوا وَ لِلنِّساءِ نَصِیبٌ مِمَّا اکْتَسَبْنَ- ۳۲/ نساء) لَها ما کَسَبَتْ وَ عَلَیْها مَا اکْتَسَبَتْ- ۲۸۶/ بقره).

گفته شده در آیه اخیر واژه کسب مخصوص عمل شایسته و صالح و- اکتساب عمل زشت و گناه است و با- کسب- در این آیه مقصود چیزی است که از مکاسب اخروی پی گیری و قصد میشود و اکتساب- چیزی که از مکاسب دنیوی قصد

میشود و یـا مقصود از- کسب- هر چیزی است که از کـار نیک و جلب منفعت انسان برای دیگری از جائیکه مجاز است انجام میدهد و- اکتساب آنچه را مخصوص (۱).

کسوف الوجه و الحال: یعنی پوشیده شدن چهره و حالت که تشبیهی است به همان کسوف خورشید و گفته اند: کاسف الوجه و کاسف الحال- یعنی ترشروی

تـوجه دانشـمندان متعهـد و دانشـجویان اسـلامی را بـه مرضـوع بسـیار مهم علمی که قرنهـا از دیـدگاه مسـلمین پوشـیده بـود و خاورشـناسان تا توانسته اند از آن بهره برداری نموده و فرضیه های علمی و عملی کیهان شناسی و جغرافیائی خود را بر پایه آن قرار داده جلب مینمـائیم و متأسـفانه کشورهـای اسـلامی را عموما و سایر ملتها را خصوصا مرعوب تئوریهای خود ساخته انـد و بیشتر آنها را از آثار گرانقدر دانشـمندان بزرگ ما برداشته و بنام خود ثبت کرده اند جا دارد که امروز امت بزرگ برخاسته از استضـعاف میهن اسـلامی عزیز ما به کنگره های علمی تحقیقی جهان اعتراض خود را پا به پای اعتراضات سیاسی دیگر عرضه کنند.

یکی از بزرگـان و آثار بسـیار مهم ما کتابهای ابو الحسن علی بن حسـین مسـعودی متوفی قرن چهارم است در مورد خسوف و کسوف که تا قرن بیستم برای اروپائیان و سایر ملت ها مجهول بوده می نویسد:

«و انّ السـبب فی کسوف الشّـمس أنّ القمر یستر الشّمس عنّا و لذلک صار کسوف القمر انّما یعرض فی وقت مقابلته للشّمس و کسوف الشّمس انّما یعرض فی وقت الاجتماع و أن اقل ما یکون بین الکسوفین الشمسیه و القمریه جمعا سته اشهر و ذلک علی الامـر الاوسـط» یعنی: چنانکه یادآوری نمودیـد سـبب ماه گرفتگی و خسوف این است که چیزی در مقابل آن و نور خورشـید قرار می گیرد که هر گـاه سـایه زمین که در وسـط مـاه و خورشـید واقع شـده بر مـاه بیفتـد تمام نور ماه و قسـمتی از آن را می پوشاند و

و بدحال.

(کسفه:) پاره ای از ابرها و پنبه و مانند این ها، یعنی اجسامی که در ذراتش خلل و فاصله باشد جمعش- کسف است، در آیات:

سبب خورشید گرفتگی اینست که سایه ماه خورشید را از ماه می پوشاند در موقعی که ماه میان زمین و خورشید قرار گیرد و کمترین مدتی که میان فاصله دو کسوف یا خسوف است شش ماه قمری است که ممکن است در این فاصله زمانی، هم خورشید و هم ماه گرفته شود.

از این عبارات هم حرکت دورانی زمین و ماه و هم کروی بودن آنها و هم مستنیر بودن ماه از خورشید ثابت میشود که غیر از مسعود ابو عبد اللّه یاقوت حموی هم نخستین فردی است که قانون جاذبه عمومی زمین را چهار قرن قبل از نیوتون در کتاب معجم البلدان نوشته است. و هم چنین تدویر کره ارض یعنی دور زدن و چرخش زمین را.

لازم به گفتن است که کتاب «التنبیه و الاشراف» مسعودی در مورد جغرافیا و تاریخ ملل، اولین بار در سال ۱۸۹۴ میلادی در هلند به چاپ رسیده و مستشرق معروف دیگوگی شرحی بر آن نوشته است و می نویسد: در سال ۱۸۱۰ میلادی مستشرق دیگری به نام- ساکی- بر همین کتاب مسعودی شرحی نوشته است و این آثار ارزنده متأسفانه در سال ۱۹۳۸ میلادی از دست اروپائیان و مستشرقین خارج و در اختیار مسلمین قرار می گیرد که با هزار افسوس این آثاری که بعد از جنگهای صلیبی از کشورهای مسلمین به غارت رفته حاوی مطالب علمی و ارزنده اجتماعی است که قرنها ما از وجود آنها بی اطلاع بوده ایم.

(التنبیه و الاشراف ۱۹۱/ مسعودی) ابو عبد اللّه یاقوت مینویسد- «ان الذی یری من دوران الکواکب انما هو دور

وَ يَجْعَلُهُ كِسَفاً (۴۸/ روم) فَأَسْقِطْ عَلَيْنا كِسَفاً مِنَ السَّماءِ (۱۸۷/ شعراء)

الارض لا- دور الفلك ... ان الارض مدوره كتدوير الكره موضوعه فى جوف الفلك ... و النسيم حول الارض جاذب لها من جميع جوانبها الى الفلك ... و الارض جاذبه لا فى ابدانهم من الثقل، لان الارض بمنزله حجر المغناطيس الذى يجتذب الحديد و ما فيها من الحيوان و غيره بمنزله الحديد.

يعنى آنچه كه گردش ستارگان به دور زمين تصور ميشود در حقيقت همان گردش زمين است نه گردش ستارگان و افلاك، زيرا زمين كروى است همانند توپ كه در فلك قرار گرفته و بادها را از همه سوى بخود جذب ميكند- زمين تمام اجسام را بخاطر جرم اجزاى آنها بخود جذب ميكند زيرا زمين مانند مغناطيس داراى نيروى جاذبه است همانطور كه آهن ربا آهن را جذب مى كند زمين هم حيوانات و غير حيوانات را همانند همان آهن ميكشاند و جذب ميكند.

سپس ميگويد: و چون اجزاء فلك از همه سوى زمين را در ميان دارند زمين حركتش نامتعادل نيست- و مثال ذلك حجر المغناطيس الذى يجذب الحديد لان فى طبع الفلك ان يجذب الارض.

در اين قسمت هم اشاره به جاذبه عمومى جهان نموده و ميگويد نيروهاى جذب كننده اطراف زمين آنرا باين گردش و دوران در آورده است زيرا طبيعت فلك اينست كه زمين را جذب كند.

و الارض مدوره بالكليه، محرضه بالجزئيه من جهه الجبال.

زمين در كل كروى است و اطرافش بصورت اجزاء كوههاى غير دايره اى شكل پوشانده شده. (باب اول از معجم البلدان ص ۱۶- ياقوت) متن توبه نامه گاليله در مورد گردش زمين كه چهار صد سال بعد از ياقوت اظهار كرده در زيرنويسى صفحه بعد است.

أَوْ تُسْقِطَ السَّماءَ كَما زَعَمْتَ عَلَيْنا كِسَفاً (۹۲/ اسراء) یا کسفا- با سکون حرف (س)، پس- کسف جمع کسفه است: مثل- سدره و سدر- و آیه:

وَ إِنْ يَرَوْا كِسْفاً مِنَ السَّماءِ (۴۴/ طور) (۱)

در ماه ژوئن سال ۱۶۳۳ ادعا نامه علیه گالیله دال بر محکومیت او در باره نظریه گردش زمین صادر شد و او توبه نامه مشهور خود را باین شرح امضاء کرد: «من گالیله در هفتادمین سال زندگانی در مقابل حضرات شما بزانو در آمده ام در حالیکه کتاب مقدس را پیش چشم دارم و با دستهای خود آن را لمس میکنم توبه میکنم و ادعای خالی از حقیقت حرکت زمین را انکار مینمایم و آن را منفور و مطرود میدانم.» (تاریخ علوم ص ۱۹۳ پی یر رسو) خواننده عزیز در زیرنویسی صفحه قبل مشاهده کردی که از هزاران سال قبل دانشمندان اسلامی ما با شهامت و بدون نوشتن توبه نامه چگونه جاذبه زمین گردش زمین و کرویت زمین را در آثارشان اظهار کرده اید که متأسفانه تا قرن بیستم، آن کتابهائی ارزنده علمی در اختیار اروپائیان بوده و مسلمین از آنها بی خبر بودند.

مستشرق آلمانی و وستنفیلد در آغاز چاپ معجم البلدان یاقوت مینویسد:

«از این کتاب سه نسخه وجود دارد یکی در برلین یکی در پاریس و یکی هم پطرسبورک در روسیه» و تمام آثار علمی و تاریخی کشورهای اسلامی را در جنگهای صلیبی و بعدها بغارت بردند یا توسط واسطه ها خریداری و از دسترس مسلمین خارج کردند، تا نیوتن بتواند پس از ۲۵ سال مطالعه آثار خطی موزه ها و کتابخانه ها قانون جاذبه را که چهار صد سال قبل از او نوشته شده بود با آب و تاب فراوان به جهان عرضه کند. دیگران تحقیر و اروپائیان سروری کنند.

ابو زید انصاری میگوید: کسفت الثوب اکسفه کسفا: وقتی است که جامه و پارچه را پاره کنی.

و نیز گفته شده: کسفت عرقوب الابل: عرقوب شتر را پی کردم، بعضی گفته اند- کسحت- است یعنی عرقوب یا پشت پایش را پاک کردم نه چیز دیگر.

(کسل) کسل

الکسل: کاهلی و تنبلی کردن یا پس ماندن از انجام چیزی که کاهلی در آن سزاوار نیست و به همین خاطر تنبلی و کسل مذموم و ناپسند شده است.

کسل، یکسل- اسمش- کسل و کسلان- جمعش- کسالی است در آیه:

وَ لا یَأْتُونَ الصَّلاةَ إِلَّا وَ هُمْ کُسالی (۵۴/ توبه) گفته شده: فلان یکسله المکاسل: عوامل کسالت او را کاهل نمیکند و از فعالیّت بازش نمیدارد.

فحل کسل: نرینه ای که از فحل باز می ماند.

امراه مکسال: زن سست و تنبل که از فعالیت باز مانده.

(کسا) کسا

الکساء و الکسوه: لباس و پوشش، در آیه:

أَوْ کِسْوَتُهُمْ (۸۹ مائده)

کسوته و اکتسی: لباسش پوشاندم، در آیات:

وَ ارْزُقُوهُمْ فِیها وَ اکْسُوهُمْ (۵/ نساء) (سفیهان را از مالشان نفقه و لباس دهید و با گفتار خودش شادشان کنید) فَکَسَوْنَا الْعِظامَ لَحْماً (۱۴/ مؤمنون) (۱) اکتست الارض بالنّبات: زمین از گیاه پوشیده شد، شاعر گوید:

فبات له دون الصبا و هی قرّه لحاف و مفصول الکساء رقیق

گفته شده کنایه از شیر است موقعیکه سر شیر، می اندازد (۲).

شاعر دیگری گوید:

حتّی اری فارس الصیموت علی اکساء خیل کانّها الابل

در باره رشد جنین در رحم مادر است که می گوید استخوانهایش را با گوشتی پوشاندیم.

می گوید: تا نزدیک باد خنک صبحگاهی در حالیکه پوششی خنک از شیر رقیق داشت شب را برایش گذراند.

ابن بری می گوید: سر شیر را که شیرش خنک شده بود برای مهمانش آماده کرد- بات له- یعنی للضیف شعر از عمرو بن اهتم است، بیت ما قبلش اینست که می گوید:

فبات لنا منها و للضیف موهنا للثّواء سمین زاهق و غبوق

مقداری را برای ما و برای مهمان هم همراه با گوشت زیاد بریان شده و با نوشیدنی فراهم کرد.

[تا اینکه دلاوری گرد اندام را بر پشت ستور و مرکب دیدم گوئی که شتری بود].

گفته شده: علی اکساء- یعنی بر پشت آن، و اصلش دویدن شتر است که با دویدنش گرد و خاک ایجاد می کند و بر او می نشیند گوئی که لباسی از خاک و غبار بر آن پوشیده شده.

(کشف) کشف

کشفت الثوب عن الوجه و غیره: جامه و پوشش را از چهره و دیگر اعضای صورت برداشتم.

کشف غمّه اندوهش را برطرف کرد.

خدای تعالی می گوید:

وَ إِنْ یَمْسَسْکَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلا کاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ (۱۷/ انعام) (۱) فَیَکْشِفُ ما تَدْعُونَ إِلَیْهِ (۴۱/ انعام) (در سختی ها که خدا را میخوانید تنها اوست که شما را از سختی ها میرهاند) و آیه:

لَقَدْ کُنْتَ فِی غَفْلَهٍ مِنْ هذا فَکَشَفْنا عَنْکَ غِطاءَکَ (۲۲/ ق) (۲)

اگر خداوند زیانی به شما برساند جز او کسی برطرف کننده آن نیست.

و لوای انسان از مرگ و آستانه قیامت در غفلت بودی تا آنکه پرده غفلت را برداشتیم و چشم بصیرتت بینا شد.

أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ (۶۲/ نمل) و در آیه: يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ ساقٍ (۴۲/ قلم) گفته شده اصلش از عبارت- قامت الحرب علی ساق- است یعنی شدّت و سختی جنگ ظاهر شد.

بعضی از علماء گفته اند: اصلش از- تذمیر الناقه- است یعنی وقتی که مردی نوزاد حیوان را از شکم مادرش بیرون بیاورد که در آن حال می گوید:

کشف عن الساق: از ساقش ظاهر و خارج شد.

(کشط) کشط

در آیه: وَ إِذَا السَّماءُ كُشِطَتْ (۱۱/ تکویر) که از عبارت- کشط الناقه است یعنی برداشتن پوشش با کندن پوست از پشت او برهنه کردن آن، و از این معنی است عبارت: انکشط روعه- یعنی ترسش از بین رفت.

(کظم) کظم

الکظم: گلو یا محل خروج نفس، می گویند:

اخذ بکظمه: راه نفسش گرفت.

کظوم: بستن و حبس نفس است که از آن به سکوت تعبیر میشود، مثل:

فلان لا یتنفس- در وقتی که در سکوت زیاد توصیف شود.

کظم فلان: نفسش بند آمد و ساکت شد، خدای تعالی گوید:

إِذْ نادی وَ هُوَ مَکْظُومٌ (۴۸/ قلم) (۱) (کظم الغیظ:): خودداری از اظهار خشم یا نگه داشتن آن در دل. در آیه:

وَ الْکاظِمِینَ الْغَیْظَ (۱۳۴/ آل عمران) و از این معنی است عبارت:

کظم البعیر: وقتی که شتر نشخوار نکند، کظم السقاء: بستن در ظرف آب و مشک بعد از پر شدن که مانع خارج شدن هوا از آن شود.

کظامه: حلقه ای که سه بند چرمی ترازو در آن جمع میشود و نیز- کظامه- بند چرمی که به وتر کمان وصل میشود.

کظائم: راه آبه میان دو چاه که آب از یک چاه بچاه دیگری جاری می شود.

همه معانی فوق تشبیهی به مجرای تنفس و رفت و آمد نفس است.

(کعب) کعب

کعب الرجل: یعنی استخوانی که در فاصله ساق پا و پا متّصل است،

در باره حضرت یونس است که خداوند به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می گوید: تو همچون یونس علیه السّلام که همراه ماهی بود مباش و بر فرمان پروردگارت پایدار باش آندم که یونس علیه السّلام نداء در داد و سخت خشم خویش فرو خورد و اندوهگین بود و اگر رحمت پروردگارش نبود در بیابان متروک و نکوهیده و سرزنش شده باقی می ماند ولی خداوند به پیامبری برگزیدش و شایستگانش قرار داد.

در آیه:

وَ أَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ (۹/ مائده) (۱).

(کعبه:) هر خانه ای که همانند شکل کعبه چهار گوش است و کعبه با آن هیئت اینچنین نامیده شده.

خدای تعالی گوید:

جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرامَ قِياماً لِلنَّاسِ (۹۷/ مائده) ذو الکعبات: خانه ای که در جاهلیّت متعلّق به بنی ربیعه بوده.

فلان جالس فی کعبته: او در اطاقش و در خانه ای که چهار گوش است نشسته است.

امراه (کاعب): زنی که پستانش چهار گوش است.

کعبت کعابه: جمعش- کواعب- [دوشیزگانی که در سن بلوغ پستانشان ظاهر شده است] در آیه:

وَ كَواعِبَ أَتْراباً (۳۳/ نبأ).

می گوئید: کعب الثدی کعبا و کعب تکعیبا و ثوب مکعب: جامه ای که به سختی پیچیده شده است. و گره میان دو فاصله نی یا نیزه را هم کعب گویند که تشبیهی است به استخوان مفصل که میان دو قسمت ساق و پا قرار میگیرد و آنها را جدا می کند.

مربوط به قسمتی از آیه وضو است و این قسمت که یادآوری شده در باره حد مسح پا است یعنی از سر پنجه پاها تا دو غوزک یا دو برآمدگی کنار هر پا یا حد فاصله ساق پا و استخوان کعبین.

(کف) کف

: الکف: کف دست های انسان که به وسیله آنها چیزی بسته و باز و یا گرفته و رها میشود.

کففته: به کف دستش زدم و نیز- کففته- یعنی به دستش زدم و با دست او را دفع کردم و راندم. در سخن معمولی- کف- یعنی دفع کردن بهر شکلی که باشد یا با دست و یا با غیر دست تا جائیکه گفته شده: رجل مکفوف:

کسیکه چشمانش بسته شده، (گوئی که بینائی و نور از او دفع شده است).

آیه:

وَ ما أَرْسَلْناکَ إِلَّا (کَافَّةً) لِلنَّاسِ (۲۸/ سبأ).

یعنی باز دارنده و منع کننده مردم از گناهان و حرف (ه) در کافه

- در مورد آیه ۲۸ سوره سبأ و در عبارت- الا کافه للناس- نظراتی هست اول صاحب مجمع البیان به نقل از ابو مسلم اصفهانی مینویسد- کافه للناس یعنی- مانعا لهم عما هم علیه من الکفر و المعاصی بالامر و النهی و الوعید و الانذار ای پیامبر تو را باز دارنده و منع کننده مردم از کفر و معاصی بگناهانی که بر آنها هست فرستادیم تا با امر و نهی و بشارت و انذار آنها را از گناه باز داری هر چند که بیشتر مردم از توجه به اعجاز پیامبری تو رو برگردانند و ندانند سرنوشت آینده- شان از نعمت ها و عذاب چگونه است.

شیخ طبرسی در قسمت اعراب این آیه میگوید- کافه- قید حالت از- کاف یعنی باز دارنده است- ای ما ارسلناک الا تکفهم و تردعهم- جز این نیست که تو را فرستادیم در حالیکه مردم را از زشتی ها باز داری (مجمع البیان ۷/ ۳۹۰).

زمخشری با استدلال ادبی نظر طبرسی را دارد می نویسد- حالا من الکاف

برای مبالغه است یعنی زیاد باز دارنده مثل واژه های (روایه- علامه- نسابه)

و حق التاء علی هـذا ان تکون للمبالغه- سپس می گویـد کسـیکه معنی آیه را بگونه للناس کافه- بداند خطا کرده است بلکه- کافه- قید حالت برای پیامبر است.

(کشاف ج ۳/ ۵۸۳).

شیخ طوسی و بقیه مفسرین هر دو نظر یعنی- در معنی ۱- مانع از گناه و ۲- تمام مردم- را نقل کرده اند مینویسد- و قیل معناه الا مانعا لهم و کافا لهم من الشرک- یعنی معنایش اینست که پیامبر بازدارند آنها از شرک است (تبیان- ۸/ ۳۶۱).

فخر رازی هم میگویـد- فیه و جهـان- کـافه ای عامه لجمیع الناس تمنعهم من الخروج عن الانقیاد لها- و الثانی ارسـلناک کافه تکف الناس من الکفر و الهاء للمانعه علی هذا الوجه- یعنی دو صورت دارد: یکی- کافه بمعنی همه مردم که آنها را از خروج طاعت خدا منع کند. دوم: اینکه از کفر بازشان دارد (تفسیر کبیر- ۲۵/ ۳۵۵).

ابو الفدا ابن کثیر نظر دوم یعنی- تمام مردم- را به نقل از راویان ذکر کرده اند (تفسیر القرآن العظیم ۳/ ۵۳۸ ابو الفدا).

ولی قرطبی با راغب و ابو مسلم و زمخشری و شیخ طبرسی هم نظر است و می نویسد: پیامبر- ذا منع لهم من الکفر- یعنی پیامبر باز دارنده مردم از کفر است (الجامع لاحکام القرآن ۱۴/ ۳۰۰ محمد بن محمد قرطبی).

بدیهی است سیاق لفظی آیه هم دلالت بر همین معنی دارد زیرا معنی دوم در آیات دیگر بصورت (قال یا ایها الناس انی رسول اللّه الیکم جمیعـا)، (للعالمین نـذیرا) آمـده است و در آیه ۲۸ سـبا همـان نظر راغب مرجـح است که پیامبر را باز دارنـده و منع کننده همه مردم از گناهان فرستاده است.

یعنی [مشک پر آب- نیک دانا و زیاد آگاه- آگاه به انساب و نیای مردمان.]

و آیه:

وَ قاتِلُوا الْمُشْرِکِینَ کَافَّهً کَما یُقاتِلُونَکُمْ کَافَّهً (۳۶/ توبه).

گفته شده معنایش اینست همانطور که با شما می جنگند در حالیکه شما را میرانند، شما نیز با آنها آنگونه بجنگید و دفعشان کنید. و نیز گفته اند معنی آن اینست که با آنها دسته جمعی بجنگید همانطور که آنها با شما چنان می جنگید زیرا جماعت را- کافه- می گویند چنانکه جماعت را- وازعه- نیز می گویند. بخاطر نیرومندیشان با اجتماعشان و بر این اساس گفت:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِی السِّلْمِ کَافَّهً (۲۰۸/ بقره).

(ای اهل ایمان همگی متفقا نسبت باوامر خدا تسلیم باشید و از راههای شیطانی پیروی میکند).

فَأَصْبَحَ یُقَلِّبُ (کَفَّیْهِ) عَلی ما أَنْفَقَ فِیها (۴۲/ کهف).

که اشاره ای است به حال پشیمانی و آنچه را که در حال پشیمانیش به او دست میدهد و باو میرسد. (۱)

در مورد کسی است که از خست نمی خواست از میوه های باغش انفاق کند که باغش به آفت عذاب دچار میشود و میوه هایش نابود و شروع کرد دستان خود را برای حسرت مالی که در باغ خرج کرده بود بهم میسائید و با زیر و رو کردن، درختان تاکش که بر چوب بستها سقوط کرده بود می گفت ای کاش مشرک نمیشدم.

تکفّف الرّجل: وقتی است که کسی دستش را در موقع سؤال دراز کند.

استکفّ: وقتی است که دستش را برای تکدی و سؤال یا دفاع دراز کند.

استکفّ الشّمس دفعها بکفّه: یعنی در مقابل خورشید دست به روی پیشانی و ابرو می گذارد تا چیزی که می خواهد با سایه انداختن روی چشم ببیند.

کفه المیزان: کفه ترازو، و تشبیهی است به کف دست در نگهداشتن چیزی که با آن وزن میشود و همینطور کفّه الحباله: سر حلقه شده ریسمان که چیزی را می گیرد (یا دام و ریسمان شکارچی) کففت الثوب: خط کشیدن اطراف پارچه بعد از دوختن اول (با حاشیه دوزی بوسیله حریر یا ابریشم).

(کفت) کفت

الکفت: گرفتن و جمع کردن، در آیه گفت:

أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ کِفاتاً أَحْیاءً وَ أَمْواتاً (۲۵/ مرسلات) زمین، زندگان و مردگان را در خود جمع می کند و نیز گفته اند معنایش اینست که زمین زندگان را که انسانها هستند و حیوانات و گیاهان و مردگانی که جمادات زمین هستند و آب و غیر از آنرا ضمیمه و پیوسته بهم می کند (۱)، گفته شده.

از شعبی روایت کرده اند که در اطراف کوفه بود و همین که به خانه ها نگاه کرد گفت: هذه کفات الاحیاء این خانه ها در بر گزیده زندگان است سپس

کفات: پرواز سریع و تند که حقیقتش قبضه نمودن بال برای پرواز است چنانکه گفت:

أَ وَ لَمْ یَرَوْا إِلَی الطَّیْرِ فَوْقَهُمْ صافَّاتٍ وَ یَقْبِضْنَ (۱۹/ ملک).

پس قبض در اینجا مثل- کفات- در آنجاست یعنی پرواز سریع و بال به خود ضمیمه کردن و گرفتن برای پرواز و نیز- الکفت- راندن با شتاب و سخت است، بکار بردن واژه- گفت- در راندن شتران مثل به کار بردن واژه قبض- در آن است چنانکه می گویند:

قبض الراعی الابل: آن شبان شتران را نیکو هدایت و جمع و راهنمایی کرد.

راعی قبضه: سرپرستی کننده خوب.

کفت اللّه فلانا الی نفسه: خداوند او را بسوی خودش خواند، مثل- قبضه یعنی او را گرفت، در حدیث آمده است که:

«اکفتوا صبیانکم باللّیل» [یعنی شب هنگام کودکانتان را نزد خود نگهدارید و حفظ کنید].

به قبرستان نگاه کرد و گفت: و هذه کفات الاموات- که تاویل آیه فوق است.

ابن اثیر حدیثی که راغب بصورت- اکفتوا صبیانکم باللیل- آورده بگونه- اکفتوا صبیانکم- ذکر کرده که در معنی همان ضمیمه کردن فرزندان است یعنی پدران و مادران چه شب هنگام و چه روز همواره بایستی از جدائی و عدم سرپرستی فرزندانشان دوری کنند و آنها را پیوسته مشمول تربیت و سرپرستی و محبت خویش قرار دهند بویژه کودکان که همواره در معرض خطرات و انحرافات هستند.

(النهایه ۴/ ۱۸۴ ابن اثیر).

(كَفَرَ) كَفَرَ

كفر در لغت پوشیده شدن چیزی است، شب را هم بخاطر اینکه اشخاص و اجسام را با سیاهیش میپوشاند با واژه- كافر- وصف كرده اند و زارع را هم كه پیوسته بذر و دانه را در زمین می افشاند و در خاك پنهان می كند- كافر- گویند و البته واژه- كافر- برای شب و زارع اسم نیست چنانكه بعضی از واژه شناسان گفته اند چون شنیده اند كه شاعری گفته:

القت ذكاء یمینها فی كافر (۱)

[نور و تابش افزون و پر فروغ خورشید در ابری یا تاریكی شب پنهان شد].

كافور: اسمی است برای شكوفه های میوه ها كه آنها را در خود میپوشاند شاعر گوید: كالكرم اذ نادی من الكافور.

[مثل تاك وقتی كه از داخل شكوفه سر برآورد، شعر از عجاج است].

كفر النعمه و (كفرانها:) پوشیده داشتن نعمت ها با ترك شكرگزاری، خدای تعالی گوید:

مصراع فوق از شعر ثقیله ما زنی است كه تمام بیتش همین است.

فتذكر اثقلا رتیدا بعدما القت ذكاء یمینها فی كافر

كه در وصف یادآوری شتر مرغان در تاریكی شب و پنهان شدن خورشید است و بگفته ابن سكیت لبید بن ربیعه همین مفهوم را از ثعلبه اقتباس كرده است كه میگوید- حتی اذا القت یدا فی كافر- و اجن عورات النفور ظلامها یعنی تا اینكه خورشید بوسیله شب تاریك پوشیده شد و مترسگاهها از دیدگان پوشیده ماند. (دیوان لبید ۳۱۶ معلقه).

فَلا كُفْرانَ لِسَعْيِهِ ۹۴/ انبیاء) بزرگترین کفر، انکار وحدانیت و شریعت و پیامبری است اما:

کفران: انکار در نعمت است که بیشتر در همین مورد بکار میرود و واژه- کفر- بیشتر در مورد دین- (کفور)- یعنی حق ناشناس و ناگرونده به حق، در هر دو قسمت یعنی هم در مورد نعمت و هم در مورد دین است، گفت:

فَأَبَى الظَّالِمُونَ إِلَّا كُفُوراً ۹۹/ اسراء) فَأَبى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُوراً ۸۹/ اسراء) (۱) در هر دو مورد است: ناسپاسی کرد و او کافر است، در مورد کفران نعمت گفت:

لِيَبْلُوَنِي أَ أَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَ مَنْ شَكَرَ فَإِنَّما يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ- ۴۰/ نمل) (۲) و گفت: وَ اشْكُرُوا لِي وَ لا تَكْفُرُونِ- ۱۵۲/ بقره).

وَ فَعَلْتَ فَعْلَتَكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَ أَنْتَ مِنَ الْكافِرِينَ ۱۹/ شعراء) (۳)

یعنی در این قرآن از هر مثلی گونه گون یاد کردیم ولی ستمگران و بیشتر مردم از سپاس گزاری نعمت و دین ابا کردند و جز ناسپاسی و انکار اظهار ننمودند.

همین که سلیمان تخت ملکه سبا را در حضور خود دید گفت این فضل پروردگاری است و برای این است که تا خداوند مرا با آن بیازماید که آیا سپاسدارم یا کفران کشم و هر کس سپاس نعمت حق کند سپاس خویش کرده است و آنکه کفران ورزید پروردگارم از آنها بی نیاز و کریم است.

سخن فرعون به موسی است می گوید: تو همان نیستی که وقتی نوزاد

یعنی قصد کفران نعمت من کردی.

لَئِنْ شَکَرْتُمْ لَأَزِیدَنَّکُمْ وَ لَئِنْ کَفَرْتُمْ إِنَّ عَذابِی لَشَدِیدٌ ۷/ ابراهیم) (شکر نعمتت، نعمتت افزون کند- کفر، نعمت از کفت بیرون کند).

و چون کفران اقتضای انکار نعمت دارد لذا در مورد- جحود- یعنی مطلق انکار هم بکار میرود. و گفت:

وَ لا تَکُونُوا أَوَّلَ (کافِرٍ) بِهِ ۴۱۸/ بقره) یعنی انکار کننده و پوشاننده آن نباشید.

واژه کافر بطور عموم در مورد کسی که وحدانیّت و یگانگی خداوند یا نبوت و دین و یا هر سه را انکار می کند متعارف و معمول است و بیشتر بکسی کافر می گویند که در شریعت و دین اخلال کند و آنچه را که لازمه شکر بر خداوند است ترک نماید.

در آیه گفت: مَنْ کَفَرَ فَعَلَیْهِ کُفْرُهُ- ۴۴/ روم: آیه مقابل آن: وَ مَنْ عَمِلَ صالِحاً فَلِأَنْفُسِهِمْ یَمْهَدُونَ- ۴۴/ روم (۱) است.

گفت:

وَ أَکْثَرُهُمُ الْکافِرُونَ- ۴۱/ بقره)

بودی ترا پیش خود پرورش دادیم و سالیان عمرت را میان ما گذراندی؟ و آن کارها که انجام دادی کردی و از ناسپاسان بودی می گفت آن کارها را زمانی کردم که گمراه بودم وَ أَنَا مِنَ الضَّالِّینَ- ۱۹ شعراء) یعنی: و از راه بیرون بودم.

یعنی کسی که ناسپاسی نمود و کفر پیشه کرد کفرش علیه خود اوست کسانی که کار شایسته کرده اند برای خودشان آنرا فراهم نموده اند.

وَ لا تَكُونُوا أَوَّلَ كافِرٍ بِهِ- ۵۵/ نور) یعنی از پیشوایان کفر نباشید که به شما اقتدا کنند.

و آیه:

وَ مَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ الْفاسِقُونَ- ۵۵/ نور) در این آیه مقصود از کافر کسی است که حق را می پوشاند و لذا او را فاسق قرار داد و معلوم است که کفر مطلق فراگیرتر و اعم از فسق است یعنی کسیکه حق خداوند را انکار کند با ستمکاریش از امر پروردگار خویش فسق ورزیده و نافرمانی کرده، و لذا چون زیر ساز هر فعل و کردار پسندیده ای را از ایمان قرار داده پس هر فعل و کردار ناپسند و مذمومی هم بر کفر قرار داد در مورد سحر و افسون گفت:

وَ ما كَفَرَ سُلَيْمانُ وَ لكِنَّ الشَّياطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ- ۱۰۲/ بقره) و در مورد ربا خواران گفت:

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبا ... كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ- ۲۷۶/ بقره) (یعنی بشدت کافر و گناهکارند).

و آیه:

وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعالَمِينَ- ۹۷/ آل عمران) (کفور:) کسی است که در کفران از نعمت ها زیاده رو و مبالغه کننده است، در آیات:

إِنَّ الْإِنْسانَ لَكَفُورٌ- ۶۶/ حج) ذلِكَ جَزَيْناهُمْ بِما كَفَرُوا وَ هَلْ نُجازِي إِلَّا الْكَفُورَ- ۷/ سبأ) اگر گفته شود چگونه انسان در آیه فوق با صفت (کفور) که صیغه مبالغه است وصف شده است و حال اینکه به آن معنی هم بسنده نشده تا اینکه حروف تأکید (ان و لام) بر آن داخل شده است؟ جواب اینست که آنها تأکیدی است بر معنی کفور، و در جای دیگر گفت:

وَ كَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ- ۷/ حجرات (۱)

یعنی کفر را بر شما نمی پسندد و اکراه دارد.

این آیه با آیات قبل سوره حجرات اشاره به موضوعی سیاسی، اجتماعی و اخلاقی دارد، همواره گروهی مستکبر و نادان در جامعه هستند که بر خدا و پیامبر تقدم میجویند با گردنفرازی تسلیم حق نمیشوند با سخنان و صداهای خود را برتر از سخن پیامبر و آیات خدا می دانند، بی خردانه پیامبر را از پشت محل سکونتش با صدای بلند بانگ میزدند و اخبار دروغین را با شایعه سازی پخش میکردند، لذا خداوند هشدار میدهد و میگوید، هر گاه خبری از چنین فاسقان و منحرفین شنیدید در اطرافش تحقیق کنید مبادا بخاطر پذیرفتن آن اخبار باعث آزار و رنج دیگران شوید و پشیمان گردید و اگر پیامبر هم در این امور با شما هم نظر شود به رنج و زحمت میافتید و لکن خداوند مقام ایمان را محبوب شما گردانید و آنرا در دلهاتان به نیکوئی بیار است و کفر و فسق را در نظرتان زشت و منفور ساخت تا در دو جهان سعادتمند باشید- و اولئک هم الراشدون یعنی یکی از نشانه های رشد همین امور است:

۱- از تکبر و استکبار دوری نمودن.

پس اینکه گفت: إِنَّ الْإِنْسانَ لَكَفُورٌ مُبِينٌ- ۱۵/ زخرف) هشداری است بر آن چیزی که از کفران نعمت بر انسان احاطه دارد و کمتر به ادای شکر قیام می کند و بر این اساس آیه: قُتِلَ الْإِنْسانُ ما أَكْفَرَهُ- ۱۷/ عبس) است و از آن جهت گفت:

وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ- ۱۳/ سبأ) آیه: إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً- ۳/ انسان) خود گواه و هشداری است بر اینکه دو راه شکر و کفر را بر انسان شناسانده چنانکه گفت:

وَ هَدَيْناهُ النَّجْدَيْنِ- ۱۰/ بلد) پس رهروانی در راه شکر هستند و رهروانی در راه ناسپاسی و کفر، و گفت:

كانَ الشَّيْطانُ لِرَبِّهِ كَفُوراً- ۲۷/ اسراء) که از کفر و ناسپاسی است و با واژه (کان) تنبه میدهد به این که شیطان از

خود را و رأی خود را از دین و آئین الهی برتر ندانستن.

۳- پیامبر خدای را با غرور و بی توجهی بزبان نیاوردن.

۴- خودداری و پایداری در امور نفسانی و هوسها داشتن.

۵- اهل تحقیق و گزینش بودن و به هر خبری و شایعه ای گوش ندادن.

۶- به ایمان عشق ورزیدن و آنرا در دل خویش آراسته داشتن.

۷- کفر و فسق و گناه را زشت و ناروا داشتن.

که در پایان میفرماید- رشد یا بندگان در امور فوق کسانی هستند که مشمول فضل و نعمت حقند- فضلا من اللّه و نعمه و اللّه علیم حکیم.

زمان وجود و خلقش بر کفر قرار گرفته ناسپاسی در نوردیده.

(کُفّار:) بلیغ تر از کفور است برای اینکه گفت:

کُلَّ کَفَّارٍ عَنِیدٍ- ۲۴/ ق) وَ اللَّهُ لا یُحِبُّ کُلَّ کَفَّارٍ أَثِیمٍ- ۲۷۶/ بقره) إِنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی مَنْ هُوَ کاذِبٌ کَفَّارٌ- ۳/ زمر) إِلَّا فاجِراً کَفَّاراً- ۳۳/ نوح) گاهی واژه کفار در مورد- کفور- هم جاری میشود، در آیه:

إِنَّ الْإِنْسانَ لَظَلُومٌ کَفَّارٌ- ۳۴/ ابراهیم) واژه (کُفّار) در جمع کافر که مخالف ایمان است بیشتر استعمال میشود، مثل آیات:

أَشِدَّاءُ عَلَی الْکُفَّارِ- ۲۹/ فتح) لِیَغِیظَ بِهِمُ الْکُفَّارَ- ۲۹/ فتح) و (کفره) جمع کافر نعمت است یعنی کسیکه نعمت های خداوند را کتمان می کند و می پوشاند که بیشترین استعمال را دارد و در آیه:

أُولئِکَ هُمُ الْکَفَرَهُ الْفَجَرَهُ- ۴۲/ عبس) آیا نمی بینی که- کفره- را با صفت- فجره- وصف کرده است و- فجره- بیشتر به گروه فساق از مسلمین گفته میشود و گفت:

جَزاءً لِمَنْ کانَ کُفِرَ- ۱۴/ قمر) (۱)

قسمتی از آیه ای است مربوط به داستان طوفان نوح که می گوید پس از نهصد و پنجاه سال رسالت و تبلیغ که حضرت نوح نمود سخن او را نپذیرفتند و جزای آن کافران جز طوفان نبود.

یعنی کسانی از انبیاء یا آنها که در راه انبیاء هستند و کسانیکه نصایح خود را در امر خدای به مردمان میرسانند ولی کفر پیشگان از آنها نپذیرفته اند و عقوبات، جزای آن کفر پیشگان است.

و در آیه:

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا- ۱۳۷/ نساء) گفته شده مقصود اینست که به موسی علیه السّلام ایمان آوردند سپس به کسیکه بعد از موسی آمد کافر شدند و نصاری هم به حضرت عیسی علیه السّلام مؤمن شدند سپس به پیامبر علیه السّلام بعد از او کفر ورزیدند و نیز گفته شده معنی آیه اینستکه نخست به موسی ایمان آوردند سپس به خود حضرت موسی کافر شدند زیرا به غیر از او به کسی ایمان نیاورده اند. (۱)

و هم چنین گفته اند معنی آن این نیست که در آیه زیر:

وَ قالَتْ طائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ آمِنُوا بِالَّذِی ... وَ اکْفُرُوا آخِرَهُ- ۷۲/ آل عمران) وارد شده است که آنها دو بار ایمان آورده و دو بار کفر ورزیده اند بلکه اشاره ای است به حالات زیاد و فراوان کفر و ایمان در انسان ها.

گفته شده همانگونه که انسان در مورد فضائل سه درجه سه درجه ارتقاء می یابد و بالا میرود در رذیلت ها هم سه درجه معکوسا طی می کند و آیه فوق

یعنی در تورات مژده پیامبر بعدی داده شده و اگر به راستی مؤمن به همان حضرت موسی علیه السّلام بودند بایستی آن مژده را هم بپذیرند پس در واقع به همان هم مؤمن نبوده اند.

اشاره به آن دارد که در کتاب الذریعه الی مکارم الشریعه آنرا بیان کرده ام. (۱)

(کَفَرَ فلان)- وقتی گفته میشود که کسی به کفر معتقد باشد و همچنین وقتی که اظهار کفر کند هر چند که اعتقادی هم به کفر نداشته باشد و لذا گفت:

مَنْ کَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِیمانِهِ إِلَّا مَنْ أُکْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِیمانِ- ۱۰۶/ نحل) (۲)

مقصود آیه: إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا- ۱۳۷/ نساء) است می خواهد بگوید این دگرگونی ها و نوسانات در حالات انسانی وجود دارد چه در ایمان و فضیلت یا در کفر و رذیلت.

آیه فوق هم یکی از استثناهائی است که در موارد و احکام مختلف چنان استثناهائی در قرآن ذکر شده که خود یکی از جنبه های اکمال دین اسلام و تساهل آن است می گوید: کسی که بعد از ایمان داشتن از اسلام برگشت و مرتد شد و دلش را سراسر کفر فرا گرفت و بخاطر عشق به دنیا دوستی دنیا را بر آخرت برگزید غضب خدا و عذاب عظیمی بر آنها خواهد بود مگر کسی که در حالت اضطرار و مرگ مجبورش کنند که با زبان کفر بورزد در حالیکه دلش به ایمان مطمئن و سرشار است و بر آن ثابت است در آن صورت حرجی و باکی بر او نیست.

به گفته مفسرین مصداق آیه عمار یاسر و صهیب و بلال بوده که عمار با زبان بت های مشرکین را به خوبی یاد کرد و از پیامبر به بدی و همینکه با چشم گریان بسوی پیامبر صلّی اللّه علیه و اله آمد و ما وقع را بیان داشت و عده ای گفتند عمار کافر شده است پیامبر فرمود: کلا ان عمار املؤ ایمانا من قرنه الی قدمه و اختلط الایمان بلحمه و دمه ... آنطور که می گویند نیست براستی که عمار وجودش از فرق سر تا قدم از ایمان سرشار است و ایمان با گوشت و خونش درآمیخته، سپس پیامبر اشکهای عمار را پاک کرد و گفت: ان عادوا لک فعدلهم بما قلت- اگر مجددا به سویت آمدند

گفته میشود- کفر فلان بالشیطان- در وقتی است که او به سبب شیطان کافر شود و بیشتر در موقعی گفته میشود که کسی به خداوند ایمان آورده و با شیطان مخالفت کند مثل آیه:

فَمَنْ یَکْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ یُؤْمِنْ بِاللَّهِ- ۲۵۶/ بقره) اکفره إکفارا: به کفرش حکم، تبری و بیزاری هم با واژه کفر تعبیر میشود مثل آیه:

یَوْمَ الْقِیامَهِ یَکْفُرُ بَعْضُکُمْ بِبَعْضٍ- ۲۵/ عنکبوت) تا آخر آیه [که یکفر در اینجا کفار در قیامت از یکدیگر بیزاری می جویند زیرا هر کدام می گویند آن دیگری ما را کافر ساخت].

و در آیات:

إِنِّی کَفَرْتُ بِما أَشْرَکْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ- ۲۲/ ابراهیم) کَمَثَلِ غَیْثٍ أَعْجَبَ الْکُفَّارَ نَباتُهُ- ۲۰/ حدید)

همانها که گفتی تکرار کن و سپس آیه فوق نازل شده است.

بدیهی است این استثناءها و نمونه ها نقطه مقابل کسانی هستند که دلشان سرشار از کفر و زبانشان به دروغ با جملات اسلام و ایمان آشنا است که می گوید:

أُولئِکَ الَّذِینَ طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ سَمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ وَ أُولئِکَ هُمُ الْغافِلُونَ- ۱۸/ نحل).

کسانی که دوستی دنیا را بر آخرت ترجیح دادند و دلشان سرشار از کفر است و کفر را برگزیده اند دیگر بر دلها و گوشها و دیدگانشان خداوند مهر می زند و آنها همان غفلت زدگانند و در آخرت خسران دیدگان.

(مجمع البیان ۶/ ۳۸۶ و سایر تفاسیر دیگر)

گفته شده مقصود از- کفار- در آیه اخیر زارعین هستند زیرا بذر و دانه را در خاک می پوشانند همانطور که کافر هم حق خدای تعالی را پوشیده میدارد به دلالت آیه:

یُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِیَغِیظَ بِهِمُ الْکُفَّارَ- ۲۹/ فتح) (۱) زیرا آن حالت اختصاص به کافر تنها ندارد و گفته شده بلکه مقصود تمام کفار است، از اینجهت آنها به دنیا و زیورهای آن مجذوبند و بر آنها اعتماد می کنند.

(کفاره:) چیزی است که گناه را می پوشاند و از این معنی است عبارت:

کفاره الیمین: کفاره سوگند، مثل آیه:

ذلِکَ کَفَّارَهُ أَیْمانِکُمْ إِذا حَلَفْتُمْ- ۸۹/ مائده)

اشاره و مثل است از کسانیکه با پیامبر و در راه پیامبر هستند و بصورت سخت گیرانی با کفار و مهربانی در میان خویشند، همواره راکع و ساجدند و کرم و رضای خدای طلب می کنند، آثار سجده و ایمان در چهره شان پیداست و صفتشان در انجیل اینست که مانند زراعتی هستند که ساقه هایش بر ریشه اش ثابت شده و به خوشه دهی رسیده آنطور که دهقانان را از شادی و پرباری محصولش به شگفتی میاندازد و کافران از ایشان خشمگین میشوند این توصیفی که خداوند در قرآن برای پیروان واقعی اسلام بیان نموده عینا امروز بوقوع پیوسته که هر چه بر خود کفائی میهن اسلامی ما و تولیدات ما افزون میشود دهقانان و همه ملت شاد و ابر قدرتها و استعمارگران از خشم بخود می پیچند که بازارشان از دست می رود و اتفاقا این آیات در پایان سوره فتح است.

و همچنین کفاره غیر از آنها مثل کفاره قتل و ظهار. (۱)

گفت: فَكَفَّارَتُهُ إِطْعامُ عَشَرَهِ مَساكِينَ- ۸۹/ مائده) (۲) (تکفیر) پوشاندن و پنهان داشتن است تا اینکه بمنزله چیزی در آید که گوئی به آن عمل نشده است. و صحیح است که اصل تکفیر از بین بردن کفر و کفران باشد مثل:

تمریض: در ازاله بیماری، و- تقذیه العین: پاک کردن خاشاک از چشم، در آیه: وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتابِ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَكَفَّرْنا عَنْهُمْ سَيِّئاتِهِمْ- ۶۵/ مائده).

نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ- ۳۱/ نساء) و بر این معنی اشاره کرده است که:

إِنَّ الْحَسَناتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئاتِ- ۱۱۴/ هود و گفته شده، حسنات کوچک و کم، گناهان بزرگ را نمی پوشاند و از بین نمیبرد و گفت:

لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئاتِهِمْ- ۱۹۵/ آل عمران لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا- ۳۵/ زمر

ظهار: اظهار کردن عبارتی است باین معنی که به همسر خود میگفتند تو دیگر برای من مثل مادرم هستی و با این عبارت ترک همسری میکردند که خداوند این عمل را نهی کرده است.

کفاره و بر طرف شدن سوگند باین است که ده مسکین را اطعام کنند.

گفته میشود- کفرت الشمس النجوم- یعنی خورشید ستارگان را پوشاند.

واژه کافر در مورد ابرهائی است که خورشید و شب را می پوشاند [شب کنایه از ماه و ستارگان شب است].

شاعر گوید:

القت ذکاء یمینها فی کافر

.[روشنایی اطراف خورشید در ابرهائی پنهان شد].

تکفر فی السلاح: در سلاح پوشیده شد و غرق در اسلحه شد.

(کافور:) شکوفه های میوه یا آنچه را که مثل غلاف میوه را می پوشاند، شاعر گوید:

کالکرم اذ نادی من الکافور

.و نیز کافور چیزی است از بوی خوش، خدای تعالی گفت:

کانَ مِزاجُها کافُوراً- ۵/ انسان).

(ابرار و نیکان در بهشت از نوشابه ای که طبیعتش خوشبوئی و پاکی است مینوشند).

(کفل) کفل

الکفاله: پذیرفتن عهد و ضامن شدن.

تکفلت بکذا و کفلته فلانا:

کفالت او را پذیرفتم و عهده دار شدم.

آیه: وَ کَفَّلَها زَکَرِیَّا- ۳۷/ آل عمران) بصورت- کفلها اللّه تعالی- هم

خوانده شده یعنی خداوند کفالتش نمود، اگر (ف) بدون تشدید باشد فعل کفالت به زکریا منسوب میشود و معنی آن- تضمنها- است یعنی ضمانت کرد، خدای تعالی گفت:

وَ قَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ (كَفِيلًا)- ۹۱/ نحل) کفیل: بهره کافی است گوئی که کارش را تکفل کرده است، مثل آیه:

فَقالَ أَكْفِلْنِيها- ۲۳/ ص) یعنی مرا کفیل او قرار ده، (کفل) همان کفیل است گفت:

يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ- ۲۸/ حدید) یعنی خداوند کفیل و ضامن روزی، از نعمتش در دنیا و آخرت هر دو هست و این دو نعمت یعنی نعمت دنیایی و آخرت همان است که در دو جهان از خدای تعالی خواسته میشود در آیه:

رَبَّنا آتِنا فِي الدُّنْيا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً- ۲۰۱/ بقره) و نیز گفته شده واژه- کفلین- در آیه مقصود دو نعمت نیست بلکه نعمت متوالی و پیاپی که با کافی بودنش از جانب خداوند کفالت شده است، و اینکه بصورت تثنیه [کفلین] آمده است بر همان حد و قراری است که در لبیک و سعدیک گفتیم. (۱)

و اما در آیات:

مَنْ يَشْفَعْ شَفاعَةً حَسَنَةً- ۸۵/ نساء)

به واژه سعد مراجعه شود.

(و قسمت دوم آیه- شفاعه سیئه است).

تا: یَکُنْ لَهُ کِفْلٌ مِنْها- ۸۵/ نساء) (۲) واژه- کفل- در اینجا بمعنی اول نیست بلکه استعاره از کفل است و چیز ناپسند و بدی است اشتقاقش از- کفل- اینست که- کفل- در معنی ستوری و مرکبی است که صاحبش را به روی در می اندازد و در هر سختی و مشکلی مثل- سیساء- که همان استخوان پشت الاغ لاغر اندام است میشود و می گویند:

لا حملنّک علی الکفل و علی السیساء:

تو را به زحمت بر استخوان پشت ستور لاغر حمل میکنم.

و لأرکبنّک الحسری الرزایا: بطور قطع تو را بر شتر مادینه از حرکت مانده و علیل بر می نشانم.

شاعر گوید:

و حملناهم علی صعبه زو راء یعلونها بغیر وطاء

[آنها را بر شتر کجرو و چموشی نهادند که بدون آمادگی او را بلند می کنند].

معنی آیه اخیر، یعنی کسیکه در کار نیک به دیگری یار و پیوسته شود برای او بهره و نصیبی از آن نیکی هست و کسیکه در کار گناه و زشت بر دیگری می پیوندد سختی و شدت آن کار به او میرسد.

ترجمه تمام آیه چنین است: هر که واسطه و منشاء کاری نیکو شود خودش هم بهره ای کامل از آن میبرد. و هر که وسیله کاری زشت و قبیح گردد، از آن سهمی بسزا و زشت خواهد یافت و خداوند بر نیک و بد هر کس مراقب است.

گفته اند- کفل همان کفیل است، و هشدار میدهد کسیکه قصد شر و بدی نمود برای او از کارش کفیلی هست که از او سؤال می کند چنانکه گفته شده:

من ظلم فقد اقام کفیلا بظلمه:

تنبیهی است بر اینکه امکان خلاصی برای ستمگر و ظالم از عقوبت آن نیست. (۱).

(کفؤ) کفؤ

الکف ء: یعنی همطراز و همسنگ در منزلت و قدر و ارزش.

کفاء- در معنی گلیم و پارچه ای است که به تکه دیگر ضمیمه میشود و آن تکه بزرگ را در قسمت نهائی خیمه و خانه می آویزند. (۲)

فلان کف لفلان فی المناکحه او فی المحاربه. فلانی همدوش او در ازدواج و هم نبرد او در میدان جنگ است و مانند آنها، خدای تعالی گفت:

وَ لَمْ یَکُنْ لَهُ کُفُواً أَحَدٌ- ۴/ اخلاص) (۳)

یعنی خود بدی و ستم که آثاری دارد، همان آثار دلالت بر عواقب آنها است و علیه او گواهی میدهند.

دست بر ظالم گواهی می دهد لشگر حق می شود سر می نهد

مولوی جلال الدین

همان قالیچه ها یا پارچه های قیمتی است که در قسمت بالای دیوار اطاقها برای زینت می آویزند که غالبا دو قالچه کوچک از هم باز نشده و بهم دوخته شده است.

هیچ چیزی همتای خداوند نیست که در واقع تفسیر- لیس کمثله شی ء- است.

و از این واژه است- مکافاه- یعنی برابری و مساوات و مقابله نمودن در کار فلان کفوء لک فی المضاده: [او در دشمنی همپای تو و خصم و حریف تو است].

اکفاء: برگرداندن چیزی و وارونه نمودن آن است گوئی که به معنی برطرف کردن مساوات و همتائی است و از این واژه- اکفاء- در شعر است. (۱)

مکفأ الوجه: رنگ باخته، مثل:

کفیؤه و کفاه: نوزاد یک ساله شتر که زودرس زائیده شود.

جعل فلان ابله کفأتین: وقتی است که هر سال آنرا دو بار لقاح دهد.

(کفی) کفی

الکفایه: چیزی است که در آن پر کردن جای خالی و رسیدن بمقصود در امر و کار باشد.

گفت: وَ کَفَی اللَّهُ الْمُؤْمِنِینَ الْقِتالَ- ۲۵/ احزاب) (۲) إِنَّا کَفَیْناکَ الْمُسْتَهْزِئِینَ- ۹۵/ حجر) و در آیه: وَ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً- ۷۹/ نساء) گفته شده معنایش کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً- ۷۹/ نساء) است و حرف (ب) زائده است و گفته شده معنی آن- اکتف

در اصطلاح علم عروض- اکفاء- نوعی از معایب قافیه است که حرف- روی- را گاهی با کسره و گاهی با ضمه و فتحه بیاورند و از این روی- اکفاء- فساد در شعر است.

خداوند مؤمنین را در قتال به مقصودشان میرساند.

باللّه شهیدا- است. (۱)

کفیه: روزی و معاشی است که انسان را کفایت می کند جمعش- کفی- است، می گویند: کافیک فلان من رجل- مثل عبارت- حسبک من رجل- است یعنی او تو را کفایت می کند و برایت بس است.

(کل) کل

لفظ کل برای پیوستن اجزاء چیزی بیکدیگر است که دو گونه است:

اول- پیوستن به ذات چیزی و حالات مخصوص آن که افاده معنی تمام شدن دارد مثل آیه:

وَ لا تَبْسُطْها کُلَّ الْبَسْطِ- ۲۹/ اسراء)

قسمت پایانی آیه ۲۸ سوره فتح است که می گوید: او خدائی است که رسولش را با هدایت و دین حق فرستاد تا بر تمامی دین او را یاری نموده و سیطره دهد و خداوند از نظر شهادت بر این امر که در آینده واقع میشود کافی است زیرا بعدش بلافاصله می گوید:

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِینَ مَعَهُ ... ۲۹/ فتح) نشانه های پیروان آینده پیامبر را که آثار وجودیشان در توراه و انجیل هم آمده بیان می کند و آیه را با عبارت:

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَ أَجْراً عَظِیماً- ۲۹/ فتح) پایان میدهد که وعده خدای از کسانی که مؤمنند و عمل صالح دارند آمرزش و پاداش بزرگ است.

و همه جا در قرآن- کله- برای تأکید تمام بودن کلمه مفردی است که قبل از آن آمده است.

یعنی باز کردن و گشودن دست بطور کامل.

شاعر گوید:

لیس الفتی کلّ الفتی الّا الفتی فی ادبه

[هیچ جوانمردی جوانیش کامل نیست مگر اینکه در ادبش کامل و جوانمرد باشد].

یعنی در فتوت و جوانمردی تام و کامل باشد.

دوم- کل در معنی پیوستن اشخاص و ذوات، که گاهی واژه کل در این معنی به اسمهای جمعی که با- الف و لام- معرفه هستند نیز اضافه میشود مثل اینکه می گوئی: کل القوم- و زمانی به ضمیر آن افزوده میشود مثل آیات.

فَسَجَدَ الْمَلائِکَهُ کُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ- ۳۰/ حجر).

لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه.

یا اینکه- کل- به اسم نکره مفرد اضافه میشود، مثل آیات:

وَ کُلَّ إِنسانٍ أَلْزَمْناهُ طائِرَهُ فِی عُنُقِهِ- ۱۳/ اسراء).

وَ هُوَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ- ۲۹/ بقره).

و غیر از اینها آیات دیگر، و چه بسا از حالت اضافه خالی باشد و آن اسم در تقدیر کل باشد مثل آیات:

کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسْبَحُونَ- ۳۳/ انبیاء) (۱)

یعنی تمام ماه و خورشید و زمین.

كُلٌّ أَتَوْهُ داخِرِينَ- ۸۷/ نمل) (۱) وَ كُلَّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيامَهِ فَرْداً- ۹۵/ مريم).

وَ كُلًّا جَعَلْنا صالِحِينَ- ۷۹/ انبياء) (۲) كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ- ۸۵/ انبياء) وَ كُلًّا ضَرَبْنا لَهُ الْأَمْثالَ- ۳۹/ فرقان) و آيات فراوان ديگر در قرآن كه آوردن و شمارش آنها بسى زياد است.

در آيات قرآن و همچنين كلام فصحاء واژه كل با- الف و لام- وارد نشده است و اين چيزى كه در سخن متكلمين و فقها و كسانى كه مانند آنها سخن گفته اند واژه كل با الف و لام جارى شده است.

(كَلالَهً:) اسمى است براى آنچه را كه سواى فرزند و پدر از ورثه است ولى ابن عباس گفته است- كلاله- اسمى است براى هر ورثه اى غير از فرزند.

از پيامبر (كه (درود و سلام خدا بر او باد) روايت شده است كه معنى- كلاله- را از او پرسيدند فرمود:

«من مات و ليس له ولد و لا والد» يعنى كسيكه مى ميرد و فرزند و پدرى ندارد كه وارث او شوند كه كلاله را پيامبر صلّى اللّه عليه و آله اسمى براى ميّت قرار داده و و هر دو سخن صحيح است.

زيرا- كلاله- مصدر و ريشه اى است كه مفهومش وارث و موروث را با هم

روزى كه در آستانه قيامت بانگ رستاخيز دميده شود و بر آيد همه آفريده هاى آسمانها و زمين به پيشگاه خداى فروتنانه مى آيند.

اشاره به صالح بودن تمام پيامبران است.

در بر می گیرد، نامیدنش با واژه- کلاله- یا باین جهت است که نسب از جهت پدر و فرزند باو پیوسته نیست یا اینکه عرضی است یعنی از جهت برادر و عمو و یکی از دو طرف منسوب او است و این معنی از آن جهت است که انتساب یا منسوب شدن دو گونه است:

اول- با ریشه و اصل خانواده مثل نسبت پدر و پسر.

دوم- انتساب در عرض مثل نسبت برادر و عمو قطرب گفته است «کلاله اسمی است برای وارثان میت غیر از پدر و مادر و برادر او» که این تعبیر درست نیست.

بعضی از علماء گفته اند: کلاله اسمی است برای هر وارثی مثل گفته شاعر که:

و المرء یبخل بالحقو ق و للکلاله ما یسیم

که از معنی- اسام الابل- در وقتی که شتران را برای چریدن از چراگاه خارج می کنند گرفته شده، البته شاعر در گمانش چنین قصدی نکرده است، شاعر واژه کلاله را مخصوص این امر نموده تا انسان در جمع مال زاهدانه عمل کند و حریص نشود زیرا ترک مال و ثروت برای آنها از ترک نمودن اولاد سخت تر بوده است و این امر تنبیهی و هشداری است بر اینکه کسی را که تو برایش مال بجا گزارده ای در حکم کلاله هستند و این معنی مثل عبارتی است که می گویی ما تجمعه فهو للعدو: آنچه گردآوری کرده و جمع نموده ای برای دشمن است.

عرب می گوید: لم یرث فلان کذا کلاله- (وارث اصلی است نه عرضی).

در مورد کسیکه به چیزی مخصوص میشود و به او تعلق می گیرد و حال اینکه محققا از پدر او بوده است شاعر می گوید:

ورثتم قناه الملک غیر کلاله عن ابنی مناف عبد شمس و هاشم (۱)

اکلیل: حلقه گل که چون دور سر و گردن قرار می گیرد اینطور نامیده شده، گفته میشود:

کل الرجل فی مشیته کلاله: در راه رفتنش کند شد، مصدرش- کلول و کلّه: است.

کلّ السیف عن ضریبته: شمشیر از ضربت و زدنش کند شد.

کلّ اللّسان عن الکلام: زبانش از گفتن کند و سنگین شد.

اکلّ فلان: ستور و مرکبش از کار افتاد و سنگین شد.

کلکل: سینه و صدر.

(کلب) کلب

الکب (سگ) حیوان پارس کننده، مونثش- کلبه- و جمع آن- اکلب و کلاب است که- کلیب- هم در جمع آن گفته میشود، در آیات:

کَمَثَلِ الْکَلْبِ- ۱۷۶/ اعراف).

وَ کَلْبُهُمْ باسِطٌ ذِراعَیْهِ بِالْوَصِیدِ- ۱۸/ کهف) (۲).

شعر از فرزدق است می گوید از دو پسران مناف یعنی عبد شمس و هاشم زمامداری را مستقیما وارث شده اید بدون نسبت مستقیم، ابن اعرابی در ذیل این شعر می گوید: کلاله: پسر عموهای دورند نظر فرزدق زمامداران مروانی است

مربوط به سک اصحاب کهف است می گوید: سگشان بر آستانه غار دستانش را دراز کرده بود.

ابن اثیر مینویسد- و اجمعت العرب علی ان دواءه قطره من دم ملک تخلاه بماء فیسقاه- چاره و دوای مرض هاری آمیختن قطره ای از خون ملک است با آب که بنوشانند و هاری برطرف شود النهایه ۴/ ۱۹۵.

و از این واژه یعنی واژه کلب برای حرص و آز مشتق شده است و می گویند:

هوا حرص من کلب: او از سگ حریصتر است.

رجل کلب: مردی که بشدت حرص می ورزد.

کلب کلب: سگ ها رو دیوانه که گوشت پای مردم را مثل دیوانه ها گاز می گیرد و هر که را گاز بگیرد مبتلا بهمان بیماری میشود و او را.

رجل کلب و قوم کلبی: مردی و قومی مبتلا به بیماری هاری و بدخوئی میگویند، شاعر گوید:

دماءهم من الکلب الشّفاء.

[یعنی خونهاشان از بیماری هاری و بدخوئی بهبودی یافت].

قد یصیب الکلب البعیر: بیماری جنون و هاری به شتر رسیده.

اکلب الرجل: شترانش به بیماری جنون مبتلا شدند.

کلب الشتاء: سرمای زمستان شدّت گرفت که تشبیهی است به شدّت هاری سگ.

دهر کلب: روزگار سخت، می گویند:

ارض کلبه: زمینی که از نرسیدن آب به آن خشک شده است و تشبیهی است به کسی که به بیماری هاری مبتلا شده و آب نمی خورد [و در آن زمین بی آب خارهای خشن و گزنده میروید].

(کلاب و مکلّب:) کسی که سگها را برای شکار کردن تعلیم میدهد.

در آیه گفت: وَ ما عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوارِحِ مُکَلِّبِینَ تُعَلِّمُونَهُنَّ- ۴/ مائده (۱) ارض مکلبه: زمینی که در آنجا سگ فراوان است.

مربوط به شکاری است که سگهای دست آموز و شکار کننده می گیرند.

و نیز- کلب- میخی که در دسته شمشیر هست.

کلبه: دوال و قلابی که توشه دان را محکم بر آن قرار میدهند گوئی تصور صورت سگی است که شکاری را به دهان گرفته.

کلبت الادیم: چرم را دوختم، شاعر گوید:

سیر صناع فی ادیم تکلبه

[چوبی قلاب مانند که در چرم و ظرف آب، راه آب را می بندد].

کلب: ستاره ای است شبیه به سگ در آسمان که دنباله رو ستاره ای است که آن ستاره را (راعی) یعنی چوپان گویند.

کلبتان: انبر و آلتی در دست آهنگران که آهنهای تافته و داغ را با آن از کوره بیرون می آورند که بخاطر تشبیه به سگی که شکار را می گیرد اینطور نامیده شده، تثنیه بودن آنهم برای اینست که انبر و آن آلت دو لبه دارد.

کلوب: انبر و مهمیز که چیزی با آن گرفته میشود.

کلالیب البازی: چنگال های باز شکاری که از واژه- کلب برای اینکه سگ هم چیزی را می گیرد و به دهانش آویخته میشود مشتق شده است (۱).

(کلف) کلف

الکلف: آزمند شدن و حریص بودن به چیزی، می گویند:

کلف فلان بکذا و اکلفته به:

به آن چیز حریص شد و او را به آن چیز حریص و شیفته نمودم.

الکلف فی الوجه: تیرگی در چهره که به تصور مفهوم کلفه یعنی سرخی و سیاهی بهم آمیخته اینطور گفته شده.

مفرد- کلالیب، کلاب است که همان «قلاب» فارسی است.

تکلف الشی ء: آن چیزی است که انسان با اظهار بر افروختگی چهره و با سختی و مشقتی که از آن کار به او میرسد آنرا انجام میدهد.

واژه- کلفه- در سخن معمولی اسمی است برای مشقت و سختی.

و- (تکلّف)- اسمی است برای کاری که با مشقت و حرص و ظاهر سازی انجام میشود و لذا «تکلّف» دو گونه است:

اول- تکلّف پسندیده، یعنی: حالتی که انسان دنبال می کند تا به کاری که آنرا می خواهد و مقصد اوست بدست آورد و برای او سهل و مفید و مورد محبت میشود و به این جهت واژه تکلیف در مورد تکلّف در عبادات بکار میرود.

دوم- تکلّف ناپسند و مذموم، یعنی: آنچه را که انسان از روی ریاء و تصنع دنبال کرده و قصد می کند و همان معنی مقصود آیه است که میگوید:

قُلْ ما أَسْئَلُکُمْ عَلَیْهِ مِنْ أَجْرٍ وَ ما أَنَا مِنَ الْمُتَکَلِّفِینَ- ۸۶/ ص (۱).

و همچنین سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و اله که فرمود:

«انا و اتقیاء امّتی برآء من التکلّف» (۲) و آیه: لا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها- ۲۸۶/ بقره).

یعنی آنچه را که مشقت و سخن به حساب می آورند در واقع گشایش و وسعت در نتیجه است مثل آیه:

وَ ما جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّهَ أَبِیکُمْ- ۷۸/ حج) (۳)

یعنی ای پیامبر به مردم بگو که برای رسالتم و پیامبریم مزدی از شما نمی خواهم و از ریاکاران و ظاهر سازان نیز نیستم.

من و پارسایان امتم از تصنع و ریاء بیزاریم.

پایان آیاتی است که بازگو کننده وجود عدالت و نظام کمال دهنده الهی

همچنین در تأیید تکلیف و تکلّف به ظاهر مشکل و سخت در آیه گفت:

فَعَسی أَنْ تَکْرَهُوا شَیْئاً ...- ۱۹/ نساء

در جهان و جامعه بشری است یعنی خداوند پیامبران را بخاطر اینکه همگی شرایط پیامبری را با صالح بودنشان در خود ایجاد کرده اند آنها را به پیامبری بر گزیده است.

در آیات پایانی سوره فتح همان گزینش را از فرشتگان و پیامبران تعمیم داده و به انسانها و امت هائی که واجد آن شرایط شوند مژده چنان انتخاب و رشد و کمال را میدهد، می گوید:

اللَّهُ یَصْطَفِی مِنَ الْمَلائِکَهِ رُسُلًا وَ مِنَ النَّاسِ ... وَ جاهِدُوا فِی اللَّهِ حَقَّ جِهادِهِ هُوَ اجْتَباکُمْ وَ ما جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّهَ أَبِیکُمْ إِبْراهِیمَ هُوَ سَمَّاکُمُ الْمُسْلِمِینَ مِنْ قَبْلُ وَ فِی هذا لِیَکُونَ الرَّسُولُ شَهِیداً عَلَیْکُمْ وَ تَکُونُوا شُهَداءَ عَلَی النَّاسِ فَأَقِیمُوا الصَّلاهَ ...

یعنی خدا از فرشتگان فرستادگان بر میگزیند و از مردم نیز همچنین که خدا سمیع و بصیر است.

او در این گزینش آنچه رای که امت ها انجام داده و میدهند می داند و همه کارها بخدا بازگشت می کنند شمائی که ایمان آورده اید با تواضع در پرستش خدای راکع و ساجد باشید او رای بپرستید و نیکی کنید بسا که رستگار شوید.

در راه خدای جهاد و کارزار کنید چنانکه شایسته جهاد برای او و در راه او است.

او شما رای بر گزید و انتخاب کرد و در این دین برای شما مشقت و سختی قرار نداده است، بلکه آئین پدرتان ابراهیم است.

و او شما رای از پیش و در این قرآن مسلمانان نامیده است و نام نهاده تا این پیامبر بر شما گواه باشد و شما نیز بر دیگر مردمان الگو و گواه باشید، پس نماز

(کلم) کلم

الکلم: اثری از (خستگی و جراحت یا صوت و سخن) که با یکی از دو حس (شنوائی و بینائی) درک میشود، پس کلام با حس شنوایی و شنیدن درک میشود و- کلم- یعنی جراحت با حس بینائی.

بر پای دارید زکات دهید و بخدا تکیه کنید که او مولای شما است و چه نیکو یار و مولائی است.

پس شرایطی که برای گزینش امت ها (در راه اسلام و مسلمان شدن و سرمشق و شاهد بودن بر سایر مردم در این آیات معین شده تا امت ها هم مثل پیامبران برگزیده شوند و از یاری مستقیم و غیر مستقیم خداوند بهره مند گردند عبارتند از:

۱- شناختن خداوند به حق.

۲- پرستش او با حالت تواضع و رکوع و سجود نه زبانی و ذهنی.

۳- انجام کارهای نیک و خیر.

۴- جهاد و مبارزه به حق در راه خدا آنطور که شایسته و سزاوار جهاد است.

۵- با شرایط فوق افتخار به نام شرافتمند مسلمان بودن رای پیدا نموده و با اقامه نماز و دادن زکاه از بهره های شرعی و شخصی در راه اجرای احکام دین برخوردارند.

۶- اعتصام و اتکال به خداوند که نتیجه هُوَ مَوْلاکُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلی وَ نِعْمَ النَّصِیرُ ۷۸/ حج است و می بینیم که عدالت حق حتی در اینکه عده ای را بگونه پیامبر و رسول بر می گزیند قانونش را شامل همه انسانها و امت ها قرار میدهد زیرا رحمت او با وسعت و گستردگی همه چیز را فرا گرفته است تا تصور کمترین تبعیض و جبری پیش نیاید.

کلمته: به سختی مجروحش کردم که تأثیرش ظاهر شد، شاعر در جمع بیان دو معنی می گوید:

و الکلم الاصیل کارعب الکلم.

در این شعر کلم اول جمع کلمه است و دومی به معنی جراحات و زخم ها.

ارعب هم یعنی وسیع و گسترده، می گوید: سخنان اصیل مثل زخم هائی زیاد و گسترده است و دیگری می گوید:

و جرح اللّسان کجرح الید:

[زخم زبان مثل زخم زدن و مجروح ساختن با دست است].

پس (کلام) و سخن بر الفاظ منظم و آراسته اطلاق میشود و همچنین بر معانی که تحت آن الفاظ فراهم می آید و قرار می گیرد.

در نظر علمای نحو، کلام بر جزء واقع میشود که آن جزء یا اسم و یا فعل و یا حرف است و در نظر بیشتر متکلمین، کلام به اطلاق میشود مگر بر جمله مرکب و مفید که اخص از قول است زیرا قول در نظر آنها بر مفردات قرار می گیرد.

و (کلمه) در نظر آنها بر هر یک از اقسام سه گانه سخن یعنی اسم و فعل و حرف واقع میشود که بر خلاف این نظر هم گفته شده، خدای تعالی گوید:

کَبُرَتْ کَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْواهِهِمْ- ۵/ کهف فَتَلَقَّی آدَمُ مِنْ رَبِّهِ کَلِماتٍ- ۳۷/ بقره گفته شده کلمات در این آیه اینست که گفت:

رَبَّنا ظَلَمْنا أَنْفُسَنا- ۲۳/ اعراف

حسین می گوید: کلمات عباراتی است که آدم علیه السّلام به شرح زیر به خداوند گفت:

ألم تخلقنی بیدک؟- آیا به قدرت خویش مرا نیافریده ای؟

ألم تسکنی جنّتک؟ آیا مرا در جنت خویش سکنی ندادی؟

ألم تسجد لی ملائکتک؟ آیا فرشتگانت بر من سجده نکرده اند؟

ألم تسبق رحمتک غضبک؟ آیا رحمت بر خشمت پیشی نگرفته است؟

أ رأیت ان تبت أ کنت معیدی الی الجنّه؟

آیا اگر توبه کنم باز گشتم به جنت است؟

قال: نعم- خداوند فرمود «آری».

و نیز گفته اند- کلماتی که آدم از پروردگارش دریافت کرد و در آیه ۳۷ سوره بقره بآن اشاره شده است، همان امانتی است که به آسمانها و زمین و کوهها عرضه شده و تحمل دریافتنش را نداشتند ولی انسان آن را تحمل کرد و برداشت در آیه ۷۲ سوره احزاب که میگوید:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَهَ عَلَی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبالِ- ۷۲/ احزاب تا آخر آیه.

و در مورد آیه:

وَ إِذِ ابْتَلی إِبْراهِیمَ رَبُّهُ بِکَلِماتٍ فَأَتَمَّهُنَّ- ۱۲۴/ بقره).

گفته اند، کلمات در این آیه همان اشیائی است که خداوند ابراهیم علیه السّلام را با آنها امتحان کرد که عبارت از:

ذبح فرزندش و ختنه کردن و غیر از اینها است.

و در باره کلام خداوند به حضرت زکریا علیه السّلام که:

أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُکَ بِيَحْيى مُصَدِّقاً بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ- ۳۹/ آل عمران) گفته انـد از «کلمه» در این توحید و تکتا پرستی است و یا کتاب خدا.

و یا مقصود به آن عیسی علیه السّلام است و نامیدن عیسی به کلمه در این آیه:

۱- همان است که در آیه:

وَ كَلِمَتُهُ أَلْقاها إِلى مَرْيَمَ- ۱۷۱ نساء) ذکر شده.

۲- و همان است که با واژه- کن- که در آیه:

إِنَّ مَثَلَ عِيسى ...- ۵۹/ آل عمران.

می گوید به وجود آمده.

۳- و نیز گفته اند «عیسی» از جهت هدایت شدن مردم بوسیله او «کلمه» نامیده شده.

مثل هدایت به کلمات خدای تعالی که مردم به وسیله آنها هدایت میشود:

۴- گفته اند نامیدن عیسـی به کلمه به جهت همان چیزی است که خدای تعالی در کود کیش او را با آن مخصوص گردانیده، آنجا که عیسی علیه السّلام در کار هواره اش بود گفت:

إِنِّی عَبْدُ اللَّهِ آتانِیَ الْكِتابَ- ۳۰/ مریم تا آخر آیه.

۵- یا اینکه نامیدن عیسـی علیه السّـلام به کلمه اللّه تعالی از جهت اینسـتکه او نبی و پیامبر شده است همانطور که پیامبر اسـلام صلّی اللّه علیه و اله.

ذِكْراً رَسُولًا- ۱۰/ طلاق نامیده شده.

در آیه:

وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّکَ- ۱۱۵/ انعام تا آخر آیه.

در اینجا همان قضیه و حکم است پس هر حکم و قضیه ای کلمه نامیده میشود چه گفتاری باشد یا افعالی و کرداری، در اینکه آن کلمه یا حکم را با صفت- صدق- توصیف کرده است از این جهت است که میگویند سخن راست و عمل راست و درست.

در آیه:

وَ تَمَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ صِدْقاً وَ عَدْلًا لا مُبَدِّلَ لِکَلِماتِهِ وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ- ۱۱۵/ انعام.

زیرا قول و فعل هر دو با صفت صدق توصیف میشوند می گویند:

قول صدق و فعل صدق. سخنی راست و کرداری راست.

و عبارت (تمّت کلمه ربّک) در آیه ۱۱۵/ انعام:

۱- اشاره ای است به آیه:

الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ- ۳/ مائده.

تا آخر آیه، که آگاهی و هشداری است بر اینکه از این به بعد شریعت یعنی دین اسلام منسوخ نمیشود.

۲- گفته شده اشاره ای است به آنچه که پیامبر صلّی اللّه علیه و اله فرموده:

اوّل ما خلق اللّه تعالی القلم، فقال له اجر بما هو کائن الی یوم القیامه (۱).

یعنی نخستین چیزی که خدای تعالی آفریده «قلم» بود که گفت تمام آنچه را که تا روز باز پسین و قیامت هست ثبت و جاری کن.

طریحی می نویسد: «جری القلم بما فیه» که در حدیث فوق مفهومش

۳- گفته انـد کلمه در آیه فوق، قرآن است، نامیـدن قرآن به کلمه مثل نامیـدن قصـیده است به کلمه، خـدای تعالی در آن آیه یـادآوری می کنـد که قرآن تمامـا نازل خواهـد شـد و با حفظ و نگهـداری او باقی خواهـد مانـد و آنرا از حوادث و تحریفات حفـظ می کنـد و با لفظ ماضـی یعنی (تمت) آنرا تعبیر نموده تا آگاهی و هشـداری بر این باشـد که آن امر یعنی اتمام و ابقای قرآن در حکم چیزی است که شونده است و بر این معنی از حفظ قرآن، در آیه:

فَإِنْ یَکْفُرْ بِها هؤُلاءِ ...- ۸۹/ انعام تا آخر آیه- اشاره کرده است (۱).

بصـورت ماضـی است یعنی بر آنچه را که حکم و فرمـانش در لوح محفوظ ثبت شـده گذشـته است و «جری علیه القلم» یعنی تکلیف به او تعلق گرفت «و السنه الجاریه» یعنی سنت هایی مداوم و غیر گسسته. (مجمع البحرین ۱/ ۸۳).

ابن سیده می گوید: و القلم الّذی فی التّنزیل لا اعرف کیفیّته، یعنی کیفیت قلمی که در قرآن ذکر شده نمیدانیم چیست.

ابو زید انصاری هم می گوید: از عربی اصیل شنیدم که در حال احرام و زیارت کعبه می گفت:

سبـق القضـا و جـف القلـم- یعنی و حکم و فرمـان خداونـد در آفرینش گذشـته و ثبت شـده است و قلم از نوشـتن چیزی برای قضای الهی خشک شده است.

طریحی می نویسـد: عبـارت «جـف القلـم» یعنی قلم خشـک شـد به این جهت است که نویسـندگان بعـد از نوشـتن قلمشـان را خشک می کنند.

(مجمع البحرین ۵/ ۳۳- لسان العرب ۱۲/ ۴۹۰- المحکم ۶/ ۱۶۹- ابن سیده و النوادر فی اللغه).

و هم چنین آیه:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ- ۹/ حجر.

۴- و همچنین گفته انـد واژه- تمت- در آیه مقصود ثواب و عقوبتی است که وعـده داده است و بر این معنی است که خـدای تعالی می گوید:

بَلی وَ لکِنْ حَقَّتْ کَلِمَهُ الْعَذابِ عَلَی الْکافِرِینَ- ۷۱/ زمر (۱).

کَذلِکَ حَقَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ عَلَی الَّذِینَ فَسَقُوا- ۳۳/ یونس.

تا آخر آیه.

۵- گفته شده مقصود از «کلمات» آیات اعجاز آمیزی است که پیشـنهاد می نمودند، پس در قرآن آگاهی میدهد که هر چه از آیات فرستاده شده، تمام است و در آنها رسائی و کمال هست.

و آیه: لا مُبَدِّلَ لِکَلِماتِهِ- ۱۱۵/ انعام.

ردی است بر سخن آنها که می گفتند:

ائْتِ بِقُرْآنٍ غَیْرِ هذا- ۱۵/ یونس تا آخر آیه (۲).

۶- مقصود از واژه «ربـک» در آیه و عبـارت- و تمت کلمه ربـک- احکامی است که حکم اجرای آنها را داده است و نیز بیان داشته که برای بندگانش چیزی را که در آن رسائی و کمال هست خواسته است.

خداونـد در این آیه و آیه ۸۹ انعـام وعـده گسترش ایمـان و دین توحیـد را در آینـده داده است که با حفظ قرآن از تحریف و کاستی و افزونی جهان مشمول خواهد بود.

آری و لکن حکم عقوبت عذاب و عکس العمل کردار گناهکاران برای کافرین به حقیقت پیوسته میشود.

یعنی تبدیلی برای آیات شگفت آور و معجزه آفرین- آیات قرآنی نیست.

و در: وَ تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنى عَلى بَنِى إِسْرائِيلَ بِما صَبَرُوا- ۱۳۷/ اعراف) (۱).

واژه «کلمه» در این آیه مطابق آنچه گفته شده همان آیه ای است که فرموده:

وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ- ۵/ قصص تا آخر آیه.

وَ لَوْ لا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكانَ لِزاماً- ۱۲۹/ طه.

وَ لَوْ لا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ- ۱۴/ شوری.

آیه اخیر اشاره ای است به آنچه را از حکم خداوند که اقتضای حکمت او را دارد و همان است که فرمود: لا تبدیل لکلماته.

اشاره به آیه نجات قوم بنی اسرائیل از فرعونیان است که می گوید:

شما که زیر دست آنها و مستضعف بودید نجاتتان دادیم و وارث قدرت آنها شدید.

وَ دَمَّرْنا ما كانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ- ۱۳۷/ اعراف.

شما را از دریا گذراندیم ولی بعدا از موسی تقاضای الهه کردید و گفتید:

اجْعَلْ لَنا إِلهاً كَما لَهُمْ آلِهَةٌ- ۱۳۸/ اعراف).

برای ما هم اله قرار ده و همین که موسی به طور رفت مجددا گوساله پرست شدید.

وَ اتَّخَذَ قَوْمُ مُوسى مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ- ۱۴۸/ اعراف.

و کسانی که گوساله پرستیدند بزودی دچار خشم پروردگارشان با ذلت و خواری در زندگی این دنیا و سزای آخرت میشوند.

وَ كَذلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ- ۱۵۲/ اعراف.

و دروغ گویان را اینچنین عقوبت میرسانیم.

و آیه:

وَ یُحِقُّ اللَّهُ الْحَقَّ بِکَلِماتِهِ- ۸۲/ یونس.

یعنی با حجتی که خدای تعالی برای شما و علیه ایشان آنرا دلیلی روشن و آشکار قرار داده است که همان حجتی قوی است.

و یُرِیدُونَ أَنْ یُبَدِّلُوا کَلامَ اللَّهِ- ۱۵/ فتح).

این آیه اشاره ای است به آنچه که گفته است.

فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِیَ- ۸۳/ توبه تا آخر آیه. (۱)

اشاره دو آیه به یک امر، همان است که منافقین میگفتند:

ذَرُونا نَتَّبِعْکُمْ- ۱۵/ فتح.

یعنی بگذار ما هم در گرفتن فواید و- غنایم جنگ بدنبال شما باشیم سپس خداوند میگوید این سخن همان تبدیل نمودن حکم و کلام خدا است و هشدار میدهد که اینان در جنگ از شما پیروی نمی کنند، چگونه ممکن است پیروی

آیه اول از سوره فتح و دومی از سوره توبه است و مربوط به کسانی است که در جنگ شرکت نکردند و ادعای بهره مندی از پیروزی داشتند، خداوند می گوید: بآنها بگو هرگز شما با من بیرون نمیائید و هیچوقت همراه من با دشمن نمی جنگید و شما اولین بار به عدم شرکت در جنگ خشنود بودید پس با واماندگان همراه شوید.

رَضِیتُمْ بِالْقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّهٍ- ۸۳/ توبه.

از مربوط بودن دو آیه در دو سوره به یکدیگر قدرت تفسیری راغب رحمه اللّه و تسلط قرآنی او بخوبی روشن میشود که چگونه از نظر موضوعی هم در آیات قرآن تبحر کامل دارد و این امر یکی از شرایط تفسیری قرآن است که اگر چنین احاطه ای موضوعی نباشد هرگز تفسیر و تأویل آیات قرآن رسا و کامل نخواهد بود.

کننـد و حال اینکه تحقیقا خـدای تعالی حالات آنها را میدانـد که این کار از ایشان حاصل نمیشود و سـر نمیزند و حکم او هم در آن مورد گذشته است.

ولی (مکالمه) خدای تعالی با بنده دو گونه است: اول- در دنیا، دوم- در آخرت.

۱- سخن گفتن خداوند با بنده در دنیا همان است که در آیه:

ما کانَ لِبَشَرٍ أَنْ یُکَلِّمَهُ اللَّهُ ... ۵۱/ شوری.

از آن خبر داده است (۱).

۲- ولی سـخن گفتن خداونـد در آخرت با بنـده همان ثوابی است که ویژه مؤمنین است و بزرگداشتی است نسـبت به آنها که کیفیت آن بر ما پوشیده است، و در قرآن خبر میدهد که از چنین کرامتی نسبت به کافرین خودداری میشود و از آن محرومند، بنا به آیه:

إِنَّ الَّذِینَ یَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ ...- ۷۷/ آل عمران (۲).

تمام آیه چنین است:

وَ ما کانَ لِبَشَرٍ أَنْ یُکَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْیاً أَوْ مِنْ وَراءِ حِجابٍ أَوْ یُرْسِلَ رَسُولًا فَیُوحِیَ بِإِذْنِهِ ما یَشاءُ إِنَّهُ عَلِیٌّ حَکِیمٌ- ۵۱/ شوری.

جز از راه وحی یا پوشـیده از نظر یا بوسـیله فرسـتاده ای که به اذن او هر چه خواهـد وحی کنـد با هیـچ انسانی غیر از آن راهها خداوند سخن نگوید که او والا و حکیم است.

ترجمه تمـام آیه که تفسـیر مطلب اخیر است چنین است: کسـانیکه پیمـان و سوگنـدهای خویش را نسـبت به خداونـد به بهائی ناچیز مبادله می کنند و می فروشند در آخرت نصیبی ندارند و روز قیامت خداوند با آنان سخن نمی گوید و بسویشان

در آیه: يُحَرِّفُونَ (الْكَلِمَ) عَنْ مَواضِعِهِ- ۴۶/ نساء.

کلم جمع کلمه است و گفته شده اینان الفاظ را تغییر و تبدیل میدهند و آنها را تعبیر می کنند و نیز گفته اند تحریف در آیه اخیر از نظر معنی است به این طریق که کلام خدای را بغیر از آنچه که مقصود آیه و لفظ است و اقتضای آنرا دارد تبدیل می کنند و این نظر از دو سخن مذکور نیکوتر و شریف تر است زیرا هر لفظ وقتی در زبانها شایع و رایج شده و شهرت یافت تغییر و تبدیل آن سخت و مشکل است.

و آیه:

وَ قالَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ لَوْ لا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينا- ۱۱۸/ بقره.

یعنی چرا خداوند رو در روی ما با ما سخن نمی گوید و این معنی مثل آیه:

نمی نگرد، پاکشان نمی کند و عذابی دردناک دارند.

وَ لا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَ لا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيامَهِ- ۷۷/ آل عمران.

بدیهی است چنین محرومیتی در دنیا و آخرت نتیجه و عکس العمل همان معامله خسران آمیزی است که فرمود:

فَأَمَّا مَنْ طَغى وَ آثَرَ الْحَياهَ الدُّنْيا- ۳۷/ نازعات.

آنها که با استکبار و طغیان زندگی دنیا را بر آخرت بر می گزینند و دین به دنیا می فروشند.

و بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَياهَ الدُّنْيا- ۱۶/ اعلی.

بنابراین اینچنین کسان که با اراده و اختیار راه دنیا پرستی و غفلت از آخرت را بر گزیده اند خود باعث محرومیت خویشند و زهی خسران و بی خبری.

يَسْئَلُکَ أَهْلُ الْکِتابِ ... أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً- ۱۵۳/ نساء است (۱).

(کلا) کلا

کلا- با تشدید حرف (ل) یعنی (هرگز) که در رد کردن، راندن و باطل نمودن سخن گوینده است.

و این کلمه یعنی- کلاـ- نقطه مقابل و نقیض واژه- إی- است که در اثبات نمودن و پاسخ مثبت دادن پا پـذیرفتن بکار میرود [مثل إی و اللّه- یعنی آری بخدا سوگند چنین است].

أَ فَرَأَیْتَ الَّذِی کَفَرَ- ۷۷/ مریم تا کلا- ۷۹/ مریم).

لَعَلِّی أَعْمَلُ صالِحاً فِیما تَرَکْتُ کَلَّا- ۱۰۰/ مؤمنون (۲).

و آیات دیگر غیر از این و گفت:

کَلَّا لَمَّا یَقْضِ ما أَمَرَهُ- ۲۳/ عبس (۳).

می خواستند خدای را آشکار را به آنها نشان دهد و این بهانه گری های زر پرستان بنی اسرائیل است که پیامبر عظیم الشأن یعنی حضرت موسی علیه السّلام را بیش از سایر پیامبران اذیت نموده اند و از او میخواستند که از خداوند برای آنها سیر و عدس و پیاز نازل کند، خودش با خدایش داخل شهر شود و بجنگد تا آنها تشریف فرما شوند، در مدت ده روز یکباره از توحید به گوساله پرستی گرویدند و با تمام معجزات او درخواست دیدن خدای می نمودند و این بیماریها فقط ناشی از زر پرستی و دنیا خواری است.

همینکه هیولای مرگ را می بینند می گویند: پروردگارا ما را به دنیا باز گردان بسا که عمل صالح کنیم که هرگز چنین نیست.

اصلا با کفران و کفرش هر چه را که خداوند امر کرده انجام نداده و رد کرده است.

(کلا) کلا

الکلاءه حفظ و نگهداشتن چیزی و باقی گزاردن آن است، می گویند:

کلاک اللّه: خدا باقیت دارد.

بلغ بک اکلا العمر: و عمر پایدار بتو بدهد و برساند.

اکتلات بعینی کذا: چشمم از خواب باز ماند و بیدار باقی ماند.

گفت: قُلْ مَنْ یَکْلَؤُکُمْ ...- ۴۲/ انبیاء (۱).

مکلا: لنگر گاه کشتی ها که در آنجا حفظ و نگهداری میشوند.

کلاء: محلی است در شهر بصره که چون لنگر گاه کشتی در آنجا واقع است آنطور نامیده میشود (۲). از این واژه معنی نسیئه به کالی ء تعبیر (۳) شده است

بگو چه کسی شب و روز از عذاب خدای حفظشان می کند، بَلْ هُمْ عَنْ ذِکْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ- ۴۲/ انبیاء) ولی این کفر پیشگاه مغرور از یاد پروردگارشان روی میگردانند.

کلّا (ء) با فتحه حرف اول و تشدید حرف (ل) بدون همزه یا با همزه، هر مکانی است که کشتی ها در آنجا پهلو می گیرند و ساحل هر نهری است و نیز اسم محله ای مشهور و بازاری در بصره است که مردانی دانشمند نیز منسوب به همان محله هستند. (معجم البلدان/ یاقوت حموی ۴/ ۴۷۲).

واژه نسی ء و نسیئه در فارسی بگونه- نسیه- بکار میرود یعنی خرید و فروشی که بهای جنس و متاع با تأخیر و درنگ یا مدت دار پرداخت میشود. کالی ء- هم همان کالی است یعنی بیعانه دادن برای جنسی که می خواهند قیمتش را بطور نسیه و تأخیر بپردازند که غالبا در این گونه معاملات سودی افزون بر سود اولیه بر قیمت جنس می افزایند و لذا چنانکه در متن آمده و در تمام مآخذ لغوی و فقهی و اخلاقی ذکر شده پیامبر از چنین معاملاتی نهی فرموده است.

و از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله روایت شده است که:

«نهی عن الکالی بالکالی ء» کلا: گیاهان خشک شده ای که برای خوراک ستوران نگهداری میشود.

مکان مکلا و کالی ء: جائی که گیاه خشکش زیاد است.

(کلا) کلا

کلاـ در تثنیه بکار میرود چنانکه واژه- کل- در جمع،- کلاـ- لفظا مفرد و برای چیزی است که در معنی تثنیه است، گاهی باعتبار لفظش، چیزی واحد و مفرد از آن تعبیر می شود. و گاهی نیز باعتبار معنای آن لفظش تثنیه است، در آیه:

إِمَّا یَبْلُغَنَّ عِنْدَکَ الْکِبَرَ أَحَدُهُما أَوْ کِلاهُما- ۲۳/ اسراء (۱).

مونث این لفظ- کلتا- است و هر وقت واژه- کلا- به اسم ظاهر اضافه شود الف آن به حالت خودش باقی می ماند در حالت نصب یا جر یا رفع (فتحه، کسره، ضمه).

و هر گاه به ضمیر اضافه شود و در حالت فتحه و کسره الف آن به (ی) تبدیل میشود، می گویند: رایت کلیهما و مررت بکلیهما: [آن دور، دیدم، و بر آن گذشتم]. در آیه گفت:

کِلْتَا الْجَنَّتَیْنِ آتَتْ أُکُلَها- ۳۳/ کهف.

و در حالت رفع می گویند: جاءنی کلاهما: [هر دو نزد من آمدند].

اشاره به حرمت داشتن پدر و مادر است می گوید: هر گاه یکی از آنها یا هر دوی آنها به سن کهولت و بزرگی برسند حرمتشان بیشتر دارید.

(کم) کم

کم- تعبیری است از عدد و شمارش، و در باب استفهام بکار میرود اسم بعد از- کم- در جمله که تمیز عدد است با آن منصوب میشود مثل عبارت- کم رجلا ضربت؟

و در باب خبر هم بکار میرود و در آنصورت یعنی (کم خبری) اسمی که بعد از آن می آید و تمیز آن است با آن مجرور میشود مثل عبارت- کم رجل که اقتضای معنی زیادی و کثرت دارد.

و بیشتر حرف جاره- من- در اسمی که تمیز آن است داخل میشود مثل آیات:

کَمْ مِنْ قَرْیَهٍ أَهْلَکْناها ۴/ اعراف.

کَمْ قَصَمْنا مِنْ قَرْیَهٍ کانَتْ ظالِمَهً- ۱۱/ انبیاء.

کم- با ضمه حرف کاف و تشدید (م) یعنی: آستین یا چیزی است از پیراهن که دست را فرا می گیرد و می پوشاند.

(کم)- با کسره حرف (ک) و تشدید (م): شکوفه گل و درخت و چیزی که میوه را در خود می گیرد، جمعش [اکمام]. در آیه:

وَ النَّخْلُ ذاتُ الْأَکْمامِ- ۱۱/ رحمن. (۱)

کمه: چیزی است که سر را می پوشاند مانند: قلنسوه، یعنی کلاه بزرگ و بلند. (۲)

خرما بن هائی دارای شکوفه.

قلنسوه: نوعی سرپوش و کلاه رسمی است که قضات و خلفاء بر سر

(کمل) کمل

کمال الشی ء: بدست آوردن یا حاصل شدن آنچه را که عرض و مقصود از چیزی است، پس هر گاه گفته شود.

کمل- معنیش اینستکه مقصود از آن بدست آمده و حاصل شده است، در آیه گفت:

وَ الْوالِداتُ یُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَیْنِ کامِلَیْنِ- ۲۳۳/ بقره.

می نهند از قرن دوم هجری به بعد مرسوم شده است، این واژه در لغت بمعنی دست به سینه ایستادن است، منصور عباسی دستور قلنسوه بر سر نهادن و شمشیر بر کمر بستن را داد.

بلاذری می نویسد: اعراب شکل قلنسوه را از اهالی سیستان و بلوچستان و هندوستان و افغانستان آموختند و به تدریج در جشنها رسم شد.

ابن خطیب در تاریخ می نویسد: در این زمان هر که راه عزلت و تصوف پیش می گیرد قلنسوه ای بر سر می نهد.

جاحظ می گوید: چون برای رفتن به دربار خلفاء و امراء قلنسوه مرسوم بود اکثریت مردم آنرا به طنز (دنیه) می گفتند و بد می دانستند. شهری هم در فلسطین به نام قلنسوه معروف است و تا قرن هشتم قلنسوه بر سر گذاشتن مرسوم بوده.

(مسعودی ۸/ ۴۰۲ مروج الذهب ترجمه فرانسه- بلاذری ۴۲۲/ فتوح البلدان- الحضاره الاسلامیه/ آدم متز ۲/ ۲۳۶- ابن درید/ جمهره اللغه ۳/ ۳۴۱- تهذیب اللغه/ ازهری ج ۹- معجم البلدان ۴/ ۳۹۴- اغانی ۱۰/ ۱۲۳- معجم الادباء ۶/ ۲۰۹- رحله ابن جبیر ۲۰۴- البیان و التبیین ۲/ ۱۱۴/ الوزراء و الکتاب/ جهشیاری ۳۴۸- بخلاء/ جاحظ ۲۴۸.

هشـدار و آگاهی است بر این که آن عمل یعنی دو سال کامل شیر دادن کودک نهایت و کمال مقصودی است که به صـلاح فرزند تعلق می گیرد.

و آیه: لِيَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ كـامِلَةً يَوْمَ الْقِيـامَهِ- ۲۵/ نحـل «هشـداری است بر اینکه تمـام عقوبت و کمـال آن در قیـامت برای آنها حاصل میشود. و در آیه:

تِلْكَ عَشَرَةٌ كامِلَةٌ- ۱۹۶/ بقره.

گفته اند جز این نیست که اگر آنها را با واژه عشره یعنی ۱۰ (ده) و صفت (کامل) ذکر کرده نه برای اینستکه بما اعلام کند و آگاهی دهد که جمع عدد هفت و سه یعنی ده است بلکه برای اینست تا روشن کند و بیان نماید که روزه ده روزه روزه کامل کسـی است که بجای قربانی کردن بر آن قیام می کنـد و نیز گفته شده وصف (کامله) در مورد (عشـره) شـمول و فراگیری در کلام است و نیز آگاهی بر فضـیلتی است که عدد ده بصورت مشـخص و شاخص در میان اعداد دارد زیرا (عشـره) یا ده اولین عـددی است که اعداد دیگر را در خود دارد و نخستین حلقه ای است که اعداد به آنجا منتهی و کامل میشود و هر چه که بعد از عدد ده باشد تکرار شده ای است از اعدادی که قبل از ده قرار دارد پس عدد ده عدد کاملی است. (۱)

مطلبی که راغب در تجزیه عـدد ده به هفت و سه اشاره می کنـد مربوط به آیه ای است در مورد انجام مراسم قربانی در حج و عمره که می گویـد: حـج و عمره را برای خـدا انجام دهیـد و هر گاه از آنها باز ماندیـد و وامانـده شدید هر چه میسـرتان شود قربانی کنید و سـرهای خویش متراشـید تا قربانی به قربانگاه برسد و هر کدام از شـما بیمار یا در سـرش رنج و علتی هست سـر نتراشد و در عوض روزه ای یا صدقه ای با ذبح گوسپندی انجام دهد و همینکه ایمن شدید هر کس پس از فراغت از عمره

(کمه) کمه

الاکمه: کسی است که با چشمانی نابینا متولد میشود (کور مادرزاد) و بکسی هم که چشمش از دست میرود نیز گفته میشود، شاعر گوید:

«همت عیناه حتّی ابیضّتا»

[چشمانش آنچنان از دست رفت تا اینکه سپید شدند].

(کن) کن

الکن: پوششی یا ظرفی که چیزی در آن حفظ میشود، می گویند:

کننت الشی ء: آنرا پوشاندم و در ظرفی پنهان کردم.

واژه- کننت- مخصوص به چیزی است که در خانه ای یا جامه ای استتار میشود و یا در غیر از آنها از اجسام دیگر.

خدای تعالی گفت:

کَأَنَّهُنَّ بَیْضٌ مَکْنُونٌ- ۴۹/ صافات.

کَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَکْنُونٌ- ۲۴/ طور.

(اکننت:) برای چیزی است که در نفس و جان پوشیده و حفظ میشود [رازی

به حج پرداخت، هر چه میسورش شود قربانی کند و هر کس قربانی نیافت سه روز در ایام حج و هفت روز چون از حج بازگشتید روزه بگیرید.

تِلْکَ عَشَرَهٌ کامِلَهٌ- ۱۹۶/ بقره.

و این امر برای کسی است که خانواده اش در مسجد الحرام ساکن و مقیم میباشد.

یا سخنی یا خاطره ای را در دل و ذهن نگهداشتن و فاش نکردن]، خدای تعالی گوید.

أَوْ أَکْنَنْتُمْ فِی أَنْفُسِکُمْ- ۲۳۵/ بقره.

جمع- کن- (اکنان)- است، در آیه:

وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنَ الْجِبالِ أَکْناناً- ۸۱/ نحل.

(کنان): پرده ای یا چیزی است که از آن اشیاء را پنهان می کنند جمعش اکنه- است مثل:

غطاء و اغطیه (یعنی پرده و پوشش). در آیه گفت:

وَ جَعَلْنا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّهً أَنْ یَفْقَهُوهُ- ۲۵/ انعام.

وَ قالُوا قُلُوبُنا فِی أَکِنَّهٍ- ۵/ فصلت.

گفته اند معنایش اینست که آنها میگفتند دلهای ما در پرده ای است از اینکه آنچه را که بر دل ما وارد میشود بفهمند چنانکه گفتند.

یا شُعَیْبُ ما نَفْقَهُ- ۹۱/ هود (تا آخر آیه.

(ای شعیب ما درک نمی کنیم و نمی فهمیم) و آیه:

إِنَّهُ لَقُرْآنٌ کَرِیمٌ فِی کِتابٍ (مَکْنُونٍ)- ۷۸/ واقعه).

گفته شده مقصود از [کتاب مکنون] لوح محفوظ است و نیز گفته اند:

دلهای مؤمنین است و یا اینکه اشاره ای است به اینکه قرآن در پیشگاه خداوند محفوظ است چنانکه گفت:

وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ- ۱۲/ یوسف.

به زن همسر گزیده و شهر کرده نیز- کنه- نامیده شده برای اینکه

در کوششی از حفظ و نگهداری شوهر خویش است همانطور که- محصنه- نامیده شده برای اینکه در حصنی یا دژی از محافظت شوهر است.

کنانه: تیردان یا ظرف چرمی سالم و ناشکافته.

(کند) کند

خدای تعالی گوید:

إِنَّ الْإِنْسانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ- ۶/ عادیات.

یعنی برای نعمت پروردگارش کفران پیشه و ناسپاس است چنانکه می گویند:

ارض کنود: وقتی که زمینی گیاهی را نرویانده است.

(کنز) کنز

الکنز: انباشته کردن و قرار دادن مال و ثروت بر رویهم و حفاظت از آنها اصلش از:

کنزت التمر فی الوعاء است- یعنی خرما را در ظرف حفظ کردم.

زمن الکناز: وقتی است که خرما انبار میشود.

ناقه کناز: شتر فربه و گوشتی.

در آیه- وَ الَّذِینَ یَکْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّهَ ... ۳۴/ توبه.

یعنی پولها را ذخیره و گنجینه میکنند و گفت.

فَذُوقُوا ما کُنْتُمْ تَکْنِزُونَ ... ۳۵/ توبه (۱) و لَوْ لا أُنْزِلَ عَلَیْهِ کَنْزٌ

واژه- کنز- بمعنی گنج- دهها واژه ای است که از زبان فارسی در قدیم معرب شده و در قرآن بکار رفته، ثعالبی آنرا در ردیف لغاتی میداند که مانند تنور

۱۲/ هود.

یعنی ثروت و مال زیاد.

وَ کانَ تَحْتَهُ کَنْزٌ لَهُما ... ۸۲/ کهف.

گفته اند کنز در این جا، نوشته ای علمی بوده. (که پدرشان برای آینده

- ضمیر- دینار- درهم در هر دو زبان، فارسی و عربی بر یک لفظ بکار رفته است، جوالقی مینویسد: «الکنز: فارسی معرب».

فیروز آبادی میگوید: «کنز- به فتح اول مالی است ذخیره شده و معرب است فارسی آن گنج است» یعنی طلا- و نقره و هر چیزی که نگاه داشته میشود و مال و ثروت است.

(قاموس اللغه- فقه اللغه/ ۴۵۲- المعرب ۲۹۷) راغب هم ریشه عربی آنرا ذخیره کردن خرما در ظرف میداند.

دو آیه فوق یعنی آیه ۳۴ و ۳۵ سوره توبه اشاره به یکی از حالات غریزی و فطری هدایت نشده انسانهاست که الگوهای آنها را بنام- قارون- متکاثرین- مال اندوزان در قرآن به زشتی یاد میکند زیرا سرمایه عمومی را با آزمندی و حرص برای آینده نامعلوم خود ذخیره و گنجینه میکنند، منفورترین و جنایت بارترین این روش فردی در دنیای امروز از سوی ابرقدرتها بصورت ذخایر بمب ها و آلاتی است که هر کدام میلیونها دلار دلار و روبل از سرمایه های ملل گرسنه افریقائی و آسیائی را در انبارهای کشور خویش ذخیره کرده اند در دنیای ما میلیونها انسان با هیولای گرسنگی و بیماری ناشی از فقر دست و پا میزنند و کشورهای غرب و شرق سرمایه دار ثروت جهان را برای ویرانی عالم ذخیره نموده اند و با تجسم این کابوس وحشتناک به وعده عذاب الهی که در دو آیه فوق اشاره شده است بخوبی پی میبریم. میگوید و کسانیکه ثروت عمومی و زر و سیم را گنجینه و ذخیره میکنند و در راه خدای

آن دو کودک در کنار آن دیوار آنرا پنهان کرده بود.

(کهف) کهف

- غاری است در کوه جمعش- کهوف (و بطور استعاره به کسی که پناه و ملجاء مردم است کهف میگویند): در آیه گفت:

أَنَّ أَصْحابَ الْكَهْفِ ... ۹/ کهف.

یاقوت مینویسد: اصحاب کهف چهار صد سال قبل از تولد حضرت عیسی در قسطنطنیه از ظلم و جور دقیانوس به کوهستانی که غاری داشت هجرت کردند و رسولانی بودند که در همان زمان مأموریت ارشاد مردم را داشته اند و به نقل قول از- قراء- میگوید رقیم هم لوحه ای مسین بوده که مشخصات و اسامی

انفاق نمیکنند آنها را به عذاب دردناک بشارت ده، روز که در آتش دوزخ همان ذخایر و فلزات قیمتی شان را میگدازند و پیشانی و پشت و پهلوی آنها را با آن داغ میکنند و فرشتگان بآنها میگویند اینست نتیجه آنچه از زر و سیم برای خود ذخیره کردید اکنون عذاب اندوخته های آزمندیتان را بچشید.

و در سوره هود هم به مقیاس و ملاک مادی دنیا پرستان اشاره میکند و میگوید اینان نشانه پیامبری را با قیاس به خود و اینکه بزرگی را در ثروت تصور میکنند میدانند و میگویند- اگر پیامبر است چرا ثروت و مال ذخیره شده ای ندارد- انما انت نذیر- و اللّه علی کل شی ء و کیل.

بگفته سعدی این کوردلان نمیدانند که:

توانگری نه بمال است پیش اهل کمال که مال تا لب گور است و بعد از آن اعمال

یا اینکه:

دو چیز حال عمر است نام و نیک و صواب و زین دو درگذری کل من علیها فان

اصحاب کهف بر آن نوشته شده بود، عقاید و دین آنها هم در همان لوح ثبت شده و تعدادشان هفت نفر بوده) (ج ۳/ ص ۶۱ معجم البلدان).

(کهل) کهل

موی سپیدی که بر سر و رویش ظاهر شده در آیه گفت.

وَ یُکَلِّمُ النَّاسَ فِی الْمَهْدِ وَ کَهْلًا وَ مِنَ الصَّالِحِینَ- ۴۶/ آل عمران.

و اکتهل البنات: در وقتی گفته میشود که گیاه همچون حالت پیری رو به خشکی و پژمردگی باشد، شاعر میگوید:

موزّر بهشیم النبت مکتهل. (۱).

(آن گیاه و بوته گل با ساقه های زیبایش به رشد کامل رسیده).

(کهن) کهن

کاهن: کسی است که از اخبار گذشته دور با نوعی ظن و گمان خبر میدهد ولی- عراف- کسی است که با همان ظن و گمان از اخبار آینده سخن میگوید.

در باره این دو کار که اساسش بر گمانی است که امکان خطا و ثواب در آن هست پیامبر خدا که سلام و درود خدا بر او باد فرموده است.

من اتی عرّافا او کاهنا فصدّقه بما قال، فقد کفر بما انزل علی ابی-

---

مصراع فوق از قصیده اعشی شاعر قبل از اسلام است که گلی رشد یافته و به حد بلندیش رسیده رای زیبا وصف میکند میگوید:

یضاحک الشّمس منها کوکب شرق- موزر بعمیم النبت مکتهل.

گوئی نور خورشید با زردی طلائیش رنگ سبز گیاه رای در بر گرفته و تمام ساقه اش به زیبائی رشد یافته. (دیوان- مقاییس- لسان).

القاسم».

یعنی کسی که به کاهن و عراف که هر دو پندار با فانی هستند توجه کند و سخن آنها رای تصدیق نماید به آیات الهی که بر پیامبر نازل شده است کفر ورزیده است.

کهن فلان کهانه: او به حرفه کاهنی و کهانت پرداخته است.

اما- کهن- در وقتی گفته میشود که کسی متخصص در فن کهانت باشد.

تکهن- خود رای به کهانت شناساند و معرفی کرد.

در آیه گفت:

وَ لا بِقَوْلِ کاهِنٍ، قَلِیلًا ما تَذَکَّرُونَ- ۴۲/ الحاقه).

(با توجه به آیات قبل میگوید: سوگند به آنچه که می بیند و آنچه را که از دیدگانتان پوشیده است و نمی بینید، قرآن بحقیقت وحی خدا و کلام رسول گرامی و بزرگوار است نه سخن شاعری است و نه سخن کاهنی، گر چه اندکی بآن میگروند و اندکی حقایق آنرا متذکر میشوند. قرآن نازل شده از وحی الهی است که خدای جهانیان است و هر گاه پیامبر سخنانی افزون بر وحی در آن میآمیخت او را بقهر میگرفتیم، قرآن سخن حقی است، پس تو ای رسول گرامی نام خدای را ستایش یاد کن).

(کوب) کوب

الکوب- قدح و کاسه بدون دسته و دستگیره- جمعش- اکواب است در آیه گفت:

بِأَکْوابٍ وَ أَبارِیقَ وَ کَأْسٍ مِنْ مَعِینٍ- ۱۸/ واقعه.

کوبه- طبلی است که در بازیها به آن میکوبند و میزنند. (۱).

(کید) کید

الکید: نوعی از حیله گری و چاره جوئی است که به دو معنی ناپسند و پسندیده بکار میرود، هر چند که بصورت ناپسند و مذموم بیشتر معمول است.

هم چنین واژه های- استدراج و مکر در همان معنی است که گاهی پسندیده است در آیه گفت:

کَذلِکَ کِدْنا لِیُوسُفَ- ۷۶/ یوسف.

در مورد گم نمودن پیمانه ای بود که بدستور یوسف به برادرانش با آن غله دادند و آنرا در کیسه برادر کوچکش قرار دادند تا او را نگهدارند و خداوند میگوید، چنین روشی برای روشن نمودن دیگر برادرانش به کار ناهنجاری که قبلا- در باره او نموده بودند به یوسف آموختیم و الهام کردیم).

در آیه گفت:

واژه های- کوبه- ابریق- کاس- بصورتهای- کبه- آبریز- و کاسه آمده که شکل دیگر آن در عربی- قصعه- است در هر دو زبان عربی و فارسی از قدیم بکار رفته است که در قرآن هم هر سه واژه بصورتهای- اکواب- اباریق و کاسی آمده است.

فیروز آبادی ابریق را معرب از ابریز فارسی دانسته جوالیقی هم دو واژه کوبه و ابریق را غیر عربی میداند ثعالبی هم مانند صاحب قاموس نظر داده است و امروز کبه یعنی ظرف آب بدون دسته و لوله در لهجه های فارسی جنوب بکار میرود.

(فقه اللغه ۴۵۳/ المعرب ۲۹۵/ قاموس اللغه)

وَ أُمْلِی لَهُمْ إِنَّ کَیْدِی مَتِینٌ- ۱۸۳/ اعراف).

در مورد این آیه بعضی از علماء گفته اند، «منظور از کید در این آیه- عذاب- است اما صحیح آن اینست که همان مهلت دادن است که با تکذیب نمودن آیات خدای بناچار سرنوشتشان با عمر زیاد هم به عذاب میانجامد، مثل آیه:

إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً، ۱۷۸/ آل عمران.

و در آیه ۵۲ سوره یوسف نتیجه گناهان اینگونه افراد را با آیه.

أَنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی کَیْدَ الْخائِنِینَ ۵۲/ یوسف بیان میکند.

دو آیه آخر که ویژه خیانت کاران است آگاهی و هشداری است بر اینکه کید و چاره جوئی خائنین سرنوشتی نکبت بار دارد و خدا هدایتشان نخواهد کرد ولی کید و چاره جوئی کسیکه قصد خیانت ندارد مشمول هدایت خدا خواهد بود، که کارش بخوبی و فرجام نیک میرسد.

و آیه- لَأَکِیدَنَّ أَصْنامَکُمْ ۵۷/ انبیاء.

یعنی محققا به بتهاتان بعدی میرسد.

و آیه- فَأَرادُوا بِهِ کَیْداً فَجَعَلْناهُمُ الْأَسْفَلِینَ- ۹۸/ صافات.

(مربوط به نیات سوء و کید و مکر مخالفین حضرت ابراهیم علیه السّلام است که خداوند نیرنگ آنها را باطل کرد و آتش بر ابراهیم علیه السّلام سرد و سلامت شد).

و آیه- فَإِنْ کانَ لَکُمْ کَیْدٌ فَکِیدُونِ- ۲۹/ مرسلات.

خطاب به کسانی است که در دنیا خود را زیرکتر و از همه داناتر میدانند اما آیات خدا و قیامت را تکذیب مینمایند که در قیامت به آنها میگویند اکنون اگر مکر و حیله ای دارید انجام دهید.

و آیات- کَیْدُ ساحِرٍ- فَأَجْمِعُوا کَیْدَکُمْ- ۹ و ۱۰/ طه.

میگویند- فلان یکید بنفسه- یعنی در حال نزع و جان دادن است، و کاد الزنده یعنی چوب آتش زنه آتشش کم و کند است.

فعل (کاد) برای فعل و کاری که انجامش نزدیک است وضع شده است میگویند- کاد یفعل- در وقتی بکار میرود که کاری تاکنون انجام نشده و نزدیک به انجام است، ولی هر گاه با حرف (نفی) همراه باشد، احتمال انجامش نزدیک است و هم چنین در کاری که نزدیک است انجام نشود و واقع نگردد. مثل:

آیه- لَقَدْ کِدْتَ تَرْکَنُ إِلَیْهِمْ شَیْئاً قَلِیلًا- ۷۴/ اسراء):

اشاره به توجه خداوند نسبت به پیامبر است که میگوید- اگر ترا ثابت قدم نمیگردانیدیم نزدیک بود که بآنان اندک تمایلی و اعتمادی پیدا کنی- که در این آیه روش فریبکارانه غیر مؤمنین را به مؤمنین تذکر میدهد تا از آنان ایمن باشند).

آیات دیگری که از این واژه در آن بکار رفته عبارتند از:

وَ إِنْ کادُوا ۸۲/ اسراء- تَکادُ السَّماواتُ ۹۰/ مریم- یَکادُ الْبَرْقُ ۱۴/ بقره- یَکادُونَ یَسْطُونَ ۷۲/ حج- إِنْ کِدْتَ لَتُرْدِینِ ۵۶/ صافات).

هر گاه حرف (نفی) قبل از- کاد- یا بعد از آن باشد در معنی آن فرقی نخواهد داشت، مثل آیه:

وَ ما کادُوا یَفْعَلُونَ ۷۱ بقره لا یَکادُونَ یَفْقَهُونَ ۷۸/ نساء.

حرف نفی (ان) کمربا- کاد- بکار میرود مگر بضرورت شعری.

شاعر میگوید:- قد کاد من طول البلی این یمحصا

یعنی- میگذرد و فرسوده میشود.

(کور) کور

کور الشی ء: گرداندن و پیچاندن چیزی که قسمت هایش بیکدیگر پیوسته شود مثل پیچیدن دستار یا عمامه. در آیه گفت:

یُکَوِّرُ اللَّیْلَ عَلَی النَّهارِ وَ یُکَوِّرُ النَّهارَ عَلَی اللَّیْلِ.

اشاره به گردش و جریان خورشید در محل های مختلف طلوع و کوتاه شدن زمان شب و روز و زیاد شدن آنهاست.

طعنه و کوره- زمانی گفته میشود که کسی را کاملا با نیزه بزمین بیندازد.

اکتار الفرس- آن اسب در دویدن دمش را چرخاند و- کور- شتران زیاد.

کواره النحل- نوعی زنبور عسل، و- الکور- رحل استر و شتر و نیز جایگاه آنها.

کوره- هر شهری که روستاها و محله هائی را در بر گرفته باشد (شهر بزرگ).

(کاس) کاس

در آیه گفت: کَأْساً کانَ مِزاجُها زَنْجَبِیلًا.

کاس ظرفی است که شربت یا نوشیدنی در آن میریزند (کاسه) که آن نوشیدنی و ظرف را هم جداگانه- کاس- نامیدند، میگویند- شربت کاسا- و- کاس طیبه- یعنی شربتی پاک.

در آیه گفت: وَ كَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ- واقعه ۱۸) کاست الناقه تکوس- آن شتر با سه پا راه میرود (از یک دست یا یک پا ناقص است).

کیس- تیزهوشی و قریحه سرشار- اکاس الرجل و اکیس- آن مرد فرزندان باهوش و با کیاستی دارد، مکر و نیرنگ یا خدعه را هم «کیسان» گویند.

یا بتصور اینکه غدر و مکر نوعی زیرکی و کیاست است که بکار میرود یا اینکه- کیسان- نام مردی بوده به حیله گری معروف، سپس هر فریبکار و مکاری را- کیسان گفته اند مثل اینکه- هالکی- نام آهنگری است که به فن آهنگری معروف شده و بعدا هر آهنگر و حدادی را هالکی نامیدند.

(کیف) کیف

کیف- لفظی است که با بکار بردن آن از چگونگی چیزی پرسش میشود که آن را با همانند چیزی یا تا همگون با آن بدانیم، مثل اینکه از سپیدی یا سیاهی، از تندرستی یا بیماری پرسش شود، بنابراین صحیح نیست که در مورد خدای عزّ و جلّ واژه- کیف- یعنی چگونه است- را بکار ببریم (زیرا او به چیزی شبیه نیست- لیس کمثله شی ء) گاهی سؤال از خود چیزی است که در باره اش پرسش میکنیم مثل سپیدی یا سیاهی آن که به- کیف- تعبیر میشود و ما در سخن گفتن آنرا- کیف مینامیم.

(در معنی اول میگوئیم چگونه است؟ و در معنی دوم بمعنی چطور چنین است؟).

و تمام آیاتی که خداوند آنها را با لفظ- کیف- خبر داده است و در باره خود خدا است استخبار و آگاه نمودن مخاطب است به روش هشدار برای مخاطب یا توبیخی است بصورت پرسش مثل آیات:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ- بقره ۲۸- و كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ ۸۶ آل عمران (۱) و كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ- توبه ۷ و انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثالَ- فرقان ۹ و فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ عنكبوت ۲۰ و أَ وَ لَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ- عنكبوت ۱۹

ترجمه تمام آیه چنین است:

چگونه خداوند گروهی را که بعد از ایمان آوردن به خدا و گواهی دادن به راستی و حقانیت پیامبر و بعد از دلائل روشن از راه طغیان و سرکشی و عناد باز کافر شده اند هدایت میکند، خداوند هرگز گروه ستم پیشه و ظالم را هدایت نخواهد کرد کیفرشان اینست که خدا و فرشتگان و همه مردمان بر آنها لعنت و نفرین کنند، در عذاب جاودانه اند و تخفیفی هم ندارد و مورد رحمت حق نیستند، مگر کسانی که از آنان براستی توبه کنند و گذشته خویش جبران نموده به صلاح آیند که در آنصورت- ان اللّه غفور رحیم.

از آیه فوق دو معنی برای ظلم و ستم و ستم پیشگان و ظالمین فهمیده میشود:

یکی کفر ورزیدن بعد از ایمان.

دوم- انکار پیامبر و انکار حقیقت نمودن بعد از دلایل آشکار، که براستی ظلم و ستم هم از همین کفر و انکار حق سر چشمه میگیرد و گر نه خدا پرستان حقیقت بین نسبت به خدا و نسبت به خلق و نسبت به خود هرگز ستم روا نمیدارند زیرا میدانند که خداوند گفته است:

وَ الْكافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ- إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ- وَ مَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

[روی سخن در آیه اخیر به ناباوران به خدا و دروغ پنداران پیامبری است که میگوید آیا هنوز ندیده اند که چگونه خداوند خلق رای ایجاد میکند و این سلسله نبودن و هست شدن دائمی است و باز به اصل خود بر میگرداند و این کار بر او بسیار آسان است در زمین سیر کنید تا آغاز و ایجاد خلق رای مشاهده کنید].

(کیل) کیل

واژه کیل- برای پیمانه کردن غلات و حبوبات بکار میرود،- کلت له الطعام- در وقتی گفته میشود که من عهده دار آن کار باشم، «کلته» پیمانه ای غله باو دادم، «اکتلت علیه» پیمانه ای از او گرفتم.

خدای تعالی میگوید:

وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَ إِذا كالُوهُمْ .../ ۷۳ مطففین (۱).

هر چند که این آیه با واژه «کیل» مخصوص شده است یعنی با پیمانه معامله

- وَ ما يَجْحَدُ بِآياتِنا إِلَّا الظَّالِمُونَ.

و مردم سه دسته اند:

۱- ستم پیشه و ظالم ۲- میانه رو و در مرز حق عمل کننده.

۳- پیشی گیرندگان به نیکی ها

خدایا چنان کن سر انجام کار تو خشنود باشی و ما رستگار

وای بر کسانیکه چون چیزی از مردم میگیرند تمام و کامل میستانند و چون چیزی یا همانرا میدهند کم میدهند.

کردن، اما تشویقی است بر عدالت جوئی و پیروی از حق و عدل در هر چیزی که در آن داد و ستد یا گرفتن و پرداختن باشد.

و بطور کلی در هر خرید و فروشی که حق و عدالت بایستی در آن رعایت شود). در آیه گفت:

فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ- اسرا- ۳۵) و فَأَرْسِلْ مَعَنا أَخانا نَكْتَلْ یوسف ۶۳ و كَيْلَ بَعِيرٍ- یوسف ۶۵).

یعنی مقدار بار یک شتر.

(کان) کان

واژه «کان» عبارت از زمان گذشته است و در بسیاری از توصیف ها در باره صفات خداوند خبر از معنی ازلیت میدهد مثل:

إِنَّ اللَّهَ كانَ عَلِيماً حَكِيماً- ۱۱ نساء و- كانَ اللَّهُ عَلِيماً حَكِيماً- ۱۷ نساء و صدها آیه دیگر که از ازلی بودن علم و حکمت و قدرت و رحمت و بخشش حق تعالی خبر میدهد.

و نیز در آیات:

وَ كانَ اللَّهُ عَلِيماً حَكِيماً- نساء ۹۲ وَ كانَ اللَّهُ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيراً- احزاب ۲۷.

و هر گاه واژه «کان» یعنی بود بصورت ماضی و متعلق به صفت در چیزی که هنوز وجود دارد بکار رود آگاهی بر این است که آن وصف و صفت ملازم آن چیز است و کمتر میشود که از او جدا شود مثل کلام خداوند در باره انسان که میگوید:

وَ كانَ الْإِنْسانُ كَفُوراً و وَ كانَ الْإِنْسانُ قَتُوراً- اسرا ۱۰۰

و وَ کانَ الْإِنْسانُ أَکْثَرَ شَیْ ءٍ جَدَلًا- کهف ۵۴.

که صفات کفران پیشگی و سستی و ستیزه خوئی ملازم انسان است و کمتر از او دور میشود.

و در مورد شیطان میگوید:

وَ کانَ الشَّیْطانُ لِلْإِنْسانِ خَذُولًا- فرقان ۲۹ و وَ کانَ الشَّیْطانُ لِرَبِّهِ کَفُوراً اسرا ۲۷.

«کان» هر گاه در معنی زمان ماضی بکار رود جائز است که در کار بردش در آن صفات بحال خود باقی باشد چنانکه در آیات اخیر ذکر شد: و نیز جائز است که صفات یاد شده در چیزی یا شخصی که با «کان» بیان شده فقط در گذشته بوده و تغییر کرده باشد مثل:

کان فلان کذا- ثم صار کذا.

یعنی فلانی چنین بود و چنین شد، در چنین مواردی فرق نمیکند که زمان مورد نظر یعنی زمانی که «کان» در آن بکار رفته بسیار دور و یا گذشته بعید باشد مثل اینکه گفته شود «کان فی اوّل ما اوحد اللّه تعالی» یعنی در سر آغازی بود که خدای تعالی آفرینش بوجود آورده است و ایجاد کرده است و یا اینکه بکار بردن «کان» در زمانی باشد که فقط یک لحظه از وقتی که سخن در آن مورد میگوئیم گذشته باشد، برای هر دو مورد.

۱- مثل اینکه بگوئی «کان آدم کذا» آدم چنان بوده.

۲- یا اینکه گفته شود «کان زید هیهنا» زید این جا بود (که در عبارت اول از چگونگی خلقت آدم و در عبارت دوّم از یک لحظه قبل سخن گفته ایم) بطوری که میان تو و زمانی که از بودن «زیر» خبر میدهی کمترین زمانی فاصله است.

از این روی- درست است که در آیه گفته میشود:

کَیْفَ نُکَلِّمُ مَنْ کانَ فِی الْمَهْدِ صَبِیًّا- مریم ۲۹.

واژه «کان» اشاره به حضرت عیسی علیه السّلام و حالتی که از نظر کودکی و در گهواره بودن او در آن لحظات مشاهده کرده اند ولی مدتش گذشته است.

و سخن کسی که میگوید این آیه اشاره به همان زمان حال است درست نیست زیرا اشاره به چیزی است که زمانش سپری شده ولی به زمان سخنان آنها در مورد حضرت عیسی علیه السّلام که میگویند ما چگونه با کودکی که در گهواره است سخن بگوئیم نزدیک است. در آیه گفت:

کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّةٍ- آل عمران ۱۱۰.

گفته اند «کنتم» در معنی حال است یعنی اکنون بهترین امت هستید، که این سخن درست نیست بلکه اشاره به اینست که میگوید:

کنتم کذلک فی تقدیر اللّه تعالی و حکمه.

یعنی در تقدیر خدای تعالی و حکم او شما بهترین امت بوده اید. در مورد آیه:

وَ إِنْ کانَ ذُو عُسْرَةٍ- بقره/ ۲۸۰.

گفته شده «کان» یعنی حاصل شد و واقع شد (۱).

آیه فوق یکی از آیات بسیار مهم اقتصادی اجتماعی و تربیتی اسلام است که بعد از دستور حذف رباخواری از جامعه میگوید: «کسانی که ربا خوارند در آستانه قیامت همچون دیوانگان از قبرهاشان بر میخیزند زیرا احمقانه می پنداشتند ربا خواری و داد و ستد هر دو یکی است و حال اینکه خداوند ربا را حرام و پیشه وری و کسب را جائز و حلال کرده ... خداوند سود ربا را نابود میگرداند و بخشش و صدقات را افزونی میدهد، خداوند مردم بی ایمان و تبهکار گنه پیشه را دوست ندارد

اما واژه «الکون» معنی هستی و وجود را بعضی از علما در معنی تغییر جوهر به ماده ای که از آن پست تر است بکار میبرند ولی بیشتر متکلمین آنرا در معنی «ابداع» و اتخاذ بکار میبرند. اما واژه: «کینونه» از نظر بعضی از علمای نحو بر وزن «فعلوله» است که در اصل «کونونه» بوده، چون حرکت «ضمه» و

کسانی که با ایمان و کارهای شایسته نماز بر پای داشته و زکوه میدهند پاداششان در پیشگاه خداوند است و هرگز ترس از آینده و اندوه بر گذشته ندارند، اینان بایستی اگر مؤمن واقعی هستند از ربا خواری در گذرند و گر نه با خدا و رسول ستیزه خوئی و جنگ کرده اند و اگر در وام دادن به پس گرفتن همان مبلغ اکتفا کردند به کسی ستم نکرده اید و ستمی هم ندیده اید و إِنْ کانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلی مَیْسَرَةٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَیْرٌ لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ- ۲۸۰/ بقره. یعنی هر گاه بر بدهکار و وام دار تنگدستی حاصل شد و قدرت بر پرداخت وام نداشت او را بگذارید تا توانگر گردد و اگر در تنگدستی او وام را بر او ببخشید برای شما بهتر است.

و خدای را سپاس که پس از هزار و چهار صد سال موضوع ربا در جامعه اسلامی ایرانی ما بطور شایسته ای آنگونه حل شده است که در مدت یک سال امت انقلابی اسلامی مان میلیاردها تومان در سراسر کشور درآمدهای افزون بر نیاز خود را برای قرض الحسنه و وام بدون ربا و بهره در بانک ها سپرده اند تا نیازمندان جامعه مان حقیقت آئین عدالت گستر اسلام را عملا دریابند و در این انقلاب اسلامی برای شئون وام بدون بهره در حالتی عمل میشود که تمام کشورهای جهان در دو جبهه وام دهنده و وام گیرنده و ربا و بهره دهی دست بگریبان فقر و فشار و استثمار هستند و هر روز چهره ظلم و ستم کابوسی جامعه بشری از بیم و وحشت فراهم میکند و ایران انقلابی اسلامی بعد از هشت سال جنگ با کفر جهانی و تحریم اقتصادی و صدها مشکل اجتماعی گریبانگیر وام و قرض جهانی نیست.

حرف «واو» را با هم زشت دانسته اند و آنرا به «کینونه» بر گردانده اند.

ولی «سیبویه میگوید اصلش» کیونونه بر وزن فنعلوله است که بعد از ادغام کینونه و با حذف یک «ی» کنونه شده است چنانکه در واژه «میت و میت» حرف «ی» حذف شده و اصل میت میوت است.

و اگر کینونه را بر هم بر اصلش تلفظ نکرده اند و میت را بهمین صورت گفته اند برای ثقیل بودن تلفظ آن است.

در مورد واژه (مکان) گفته اند اصلش از فعل «کان، یکون» است اما چون واژه «مکان» در سخن گفتن شان زیاد بکار رفته است، پنداشته شد که حرف «م» در مکان جزو اصل کلمه است و لذا گفتند تمکن، یتمکن، تمکن، چنانکه در واژه «مسکن» هم تمکن، یتمکن، تمکن، گفته شد.

(استکان) فلان: یعنی فروتنی و خضوع کرد گوئی از این حالات به سکون و آرامشی رسیده است که دیگر بی تابی و خواری را ترک کرده. در آیه گفت:

فَمَا اسْتَکانُوا لِرَبِّهِمْ- ۷۶ مؤمنون).

(یعنی اگر کسانیکه از روی عناد و جهالت و طغیان ایمان به آخرت ندارند در دنیا به عذاب سختی هم گرفتارشان کنیم باز توبه و تضرع نخواهند داشت).

(کوی) کوی

کوی یعنی داغ کرد چنانکه میگوئی «کویت الدابّه بالنّار کیّا» حیوان را با آتش علامت گذاری و داغ کردم، در آیه گفت:

فَتُکْوی بِها جِباهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ- ۳۵/ توبه (۱).

آیات ۳۴ و ۳۵ سوره توبه سرنوشت نکبت بار کسانی را که طلا و نقره

(کی) کی

بـدون تشدید حرف (ی) بمعنی «برای اینکه» است یا علتی برای انجام کار یا چیزی، اگر بگویند لم فعلت؟ یعنی چرا آن کار را انجام دادی؟ که در جوابش میگویند کی یکون کذا تا اینکه چنان بشود، و واژه «کیلا» برای نفی کار است در آیه گفت:

کَیْ لا یَکُونَ دُولَهً- ۷/ حشر (۱).

یا سرمایه های مردم را برای خود گنجینه و ذخیره میکنند اینطور بیان میکند میگوید:

«ای اهل ایمان بسیاری از عالم نمایان و رهبانان اموال جامعه را به باطل طعمه خود میکننـد و مردم را از راه خـدا باز میدارنـد، کسانیکه زر و سیم میاندوزند و گنجینه و ذخیره میکنند و آن سرمایه ها را در راه خدا انفاق نمیکنند آنها را به عذابی دردناک بشارت ده، روز که در آتش دوزخ و بر سـر ذخائرشان گـداخته میشونـد، پیشانی و پشت و پهلوی آنها را با همان طلاها و نقره ها داغ میکنند، کارگزاران عذاب بآنها میگویند، اینست نتیجه شوم آنچه از زر و سیم برای خود ذخیره میکردید اکنون آتش و عذاب سیم ورزی که اندوخته بودید بچشید».

این آیه کامل کننـده معانی آیاتی است که در مورد تعـدیل ثروت و تقسـیم غنائم بیان شده است و سـهیم بودن محرومان را به ترتیب ذکر میکند، میگوید:

غنـایمی که از کفـار بـدون جنگیـدن سـپاهیان ولی با ایجاد رعب و تسـلیم از سوی خداونـد در دلهای آنها پیامبرش را بر آنان مسلط نموده است. آن غنائم و اموال در شش سهم بترتیب زیر بایستی تقسیم شود:

۱- سهم خداوند که در راه عمران و آبادی کعبه و مساجد صرف میشود.

۲- سهم پیامبر که خود آنرا به مستحقان از نیازمندان مهاجرین می بخشد.

۳- خویشاوندان نیازمند.

۴- کودکان یتیم و بی سرپرست که اشاره به همان فرزندان شهدای جنگی و سایر یتیمان نیازمند است.

(کی و کیلا فعل مضارع را منصوب میکنند).

(کاف) کاف

حرف «ک» بران تشبیه و تمثیل بکار میرود و در آیه:

فَمَثَلُهُ کَمَثَلِ صَفْوانٍ عَلَیْهِ تُرابٌ- بقره/ ۲۶۴.

یعنی بیان حال ایشان مانند سنگی است که بر رویش خاکی باشد که با بادی پراکنده میشود اشاره به بخشش کسانی است که برای منت گزاردن بر فقر او نیز برای ریا چیزی از مالشان را نمی بخشند که میگوید کارشان بیهوده و بدون پاداش است.

و نیز در صدر آیه میگوید:

کَالَّذِی یُنْفِقُ مالَهُ- ۲۶۴/ بقره.

حرف کاف در این جا تشبیه نیست بلکه تمثیلی است از بی نتیجه بودن

سهم مسکینان و مستضعفان با عفت.

۶- کسانی که از دیارشان آواره شده اند و در تنگدستی هستند، سپس میگوید این حکم برای اینست که ثروت توانگران تا افزون تر نشود و همچون دوران جاهلیت طبقه ممتاز متکاثره و زرپرست حکومت جاهلی را تجدید نکنند، بنابر این ای گروندگان به اسلام آنچه پیامبر حق دستور میدهد و به شما می بخشد بگیرید و از آنچه را که نهی میکند دوری کنید پارسائی و تقوی پیشه کنید که سرنوشت نافرمانان از حق بسیار گرانبار است سپس میگوید مهاجرین نیازمند که از دیار و اموالشان رانده شده اند اما در عین تنگدستی در راه خشنودی خداوند و فضل و کرم او هستند، خدای و پیامبر را یاری میکنند اینان راستگویانند.

بخشش ریاکارانه، چنانکه علمای نحو میگویند مثلا تعریف اسم مانند اینست که میگوئی «زید» یعنی مثل کلمه ی زید. در آوردن حرف «ک» تمثیل و مثال بیشتر از تشبیه بکار میرود زیرا هر تمثیلی تشبیه است اما هر تشبیهی تمثیل نیست (۱).

پایان حرف کاف

چرا حرف- ک- که برای تمثیل یا تشبیه بکار میرود و معنی- مثل و- مثل- را میدهد و بر سر همین دو کلمه هم میآید- مانند- کمثل الذی- یا- لیس کمثله شی ء- و آیات دیگر بیان کامل و توجیه آن در ذیل واژه- مثل- در همین جلد سوم آمده است.

)

کتاب اللام

((لب) لب

لب، عقـل و خردی است که از هر ناخالصـی و شائبه ای پاک باشـد، لب که به معنی مغز و اصل هر چیزی است نامگـذاری به عقل پاک و خالص برای اینست که عقل و خرد خالص کنندی همه معانی است که در وجود انسان هست مانند مغزها و مغز و اصل هر چیزی. گفته اند مفهوم واژه لب برتر و والاتر از معنی عقل است بس هر لبی عقل است و هر عقلی لب نیست. و از این جهت خـدای تعـالی فهمیـدن و درک احکـامی که عقـل های کامل و پاک آنها را می فهمنـد مربوط به «اولو الالباب» میـداند یعنی فرزانگان و صاحبان عقول و خردهای کامل، و میگوید:

وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً، وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ ۲۶۹/ بقره.

(حقیقت و ارزش حکمت را که خداوند آنرا با خیر و نعمت بسـیار بیان کرده است کسانی درک میکنند که خردمندانی فرزانه و کامل هستند) و از این قبیل آیات:

لب فلان یلب، خردمند شد.

زنی در مورد کمال عقلائی فرزندش گفته است:

اضربه کی یلبّ و یقود الجیش ذا اللجب

یعنی ادبش میکنم تا عاقل شود و شایسته سروری بر سپاهی انبوه و پر همهمه

گردد (۱).

رجل البیب: مرد خردمندی است از قومی معروف به خردمندی و عقل «من قوم الباء».

البّ بالمکان: در آن مکان اقامت گزید و ساکن شد، که اصلش از انداختن افسار شتر بر گردن و سینه اوست تا مستقلا و با ثبات حرکت کند.

تلّبب: او مصمّم به انجام کار شد و کمر دربست که اصلش از همان آماده کردن حیوان است که تنگش را محکم می بندند.

لبّبته: به سینه و سرش زدم زیرا سر و سینه مکان عقل و خرد و مرکز وجود انسان است.

ابن اثیر این سخن را از مادر- زبیر- نقل میکند که با عبارت- ذا الجلب- هم آمده است زیرا- لجب و جلب هر دو بمعنی ازدحام و سر و صدای زیاد سربازان است. (النهایه ۱/ ۲۸۱ و ۴/ ۲۲۳) لب- ریشه واژه است و بمعانی ثبات و همراه بودن و نیز پاکی و خلوص است.

معنی دیگر آن که معروف است و هر چیز خالص و پاکی را- لب- گویند (مقاییس ۵/ ۱۹۹).

جلال الدین مولوی در تفسیر سوره- یا أَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ- میگوید خداوند به پیامبر فرمود:

باش کشتیبان در این بحر صفا که تو نوح ثانئی ای مصطفی

ره شناسی می بباید با لباب هر رهی را خاصه اندر راه آب

دو کتاب هم بنام های- لباب الالباب- از عوفی و یکی هم- لب لباب مثنوی- از ملا حسین کاشفی هست که دومی تمام هفت دفتر را بصورت شرح موضوعی بسیار زیبا تنظیم نموده و زوائد داستانهای مثنوی را حذف کرده است.

فلان فی لبب رخیّ: او در آسایش است.

لبیک: اصلش از همان ساکن شدن در یک مکان یعنی از- لب و الب- است در آداب ذکر حج در خانه خدای و مراسم حج که عبارت- لبیک اللهم لبیک- کلمه- لبیک- دو بار تکرار میشود برای اینست که گوینده آن میخواهد دعوت خدا را به زیارت و حج دوبار اجابت کند و پاسخ دهد.

گفته اند- لبیک- اصلش از- لبب- است که حرف- ب- دوم به حرف- ی- تبدیل شده است مثل- تظنیت- که تظننت- است یا از عبارت- امراه لبه- گرفته شده یعنی مادری که به فرزندش محبت میورزد که در این صورت تکرار کلمه لبیک- تکرار اخلاص بعد از اخلاص است و یا از- لب الطعام- یعنی خالص «حسب لباب» خاندان و اصلی ارزشمند و پاک.

(لبث) لبث

«لبث بالمکان» در آنجا اقامت گزید و ملازم آن مکان شد: در آیه گفت:

فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ- ۱۴/ عنکبوت (۱)

مربوط به رسالت نوح پیامبر علیه السّلام در میان قوم ستمگر و ظالمی است که میفرماید نوح نهصد و پنجاه سال ابلاغ خدا پرستی نمود و چون مردمی ستم پیشه بودند ایمان نیاوردند و با طوفانی فراگیر بهلاکت رسیدند.

بگفته مولوی:

جمله ذرات زمین و آسمان لشگر حقند گاه امتحان

باد را دیدی که با عادان چه کرد آب را دیدی که در طوفان چه کرد

آنچه آن با بیل با آن بیل کرد آنچه پشه کله ی نمرود خورد

آنچه بر فرعون، زد آن بحر کین و آنچه با قارون نمودست این زمین

و فَلَبِثْتَ سِنِينَ- ۴۰/ طه (۱) و همینطور در آیات زیر:

کَمْ لَبِثْتُمْ، قالُوا لَبِثْنا یَوْماً أَوْ بَعْضَ یَوْمٍ- قالُوا رَبُّکُمْ أَعْلَمُ بِما لَبِثْتُمْ- ۱۹/ کهف (۲).

لَمْ یَلْبَثُوا إِلَّا عَشِیَّةً- ۴۶/ نازعات و لَمْ یَلْبَثُوا إِلَّا ساعَةً- ۴۵/ یونس (۳) و ما لَبِثُوا فِی الْعَذابِ الْمُهِینِ- ۱۴/ سبا (۴).

گر بگویم از جمادات جهان عاقلانه یاری پیغمبران

مثنوی چندان شود که چل شتر گر کشد عاجز شود از بار پر

دست بر ظالم گواهی میدهد لشگر حق میشود سر می نهد

و در جمهوری اسلامی هم امدادهای غیبی مثلا- طوفان شن و ریگ در صحرای طبس و باطل کردن مکر امپریالیسم نمونه ی روشنی بر کارگزاری تمام طبیعت در تائید دین خدای و مردم ستمدیده خداپرست.

اشاره به باقیماندن حضرت موسی دو سال در شهر مدین است.

تمام آیه مربوط به خوابیدن اصحاب کهف در غار است که پس از هشیاری بیکدیگر میگویند چه مدت در این بودیم؟ میگویند یک روز یا نصف روز و عده ای دیگر میگویند خداوند بر ماندن و بودنمان در غار داناتر است.

سخن از قیامت است که می پندارند زمان زیادی در دنیا بوده اند اما به آنها دیگر میگویند تمام عمر دنیائی تان شبی یا ساعتی بوده است.

مربوط به سخن معاصرین حضرت سلیمان است که پس از افتادن بر زمین بخاطر اینکه موریانه ها عصای او را میخورند و او میافتد میگویند اگر به امور غیبی و حوادث کاملا آگاه بودیم این چنین در عذاب خوار کننده ای دچار نمیشدیم.

تمام آیات فوق اشاره ای است به امور استثنائی خلقت که از سوی خداوند برای تنبه و بیداری انسانها همچون جرقه ای هشدار میدهد، و هر کدام معجزه ای است که دیدگان سطحی نگر و دلهای به گناه آلوده آن را درک نمی کنند.

(لبد) لبد

خدای تعالی فرمود:

يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَداً- ۱۹/ جن.

یعنی: همین که پیامبر برای دعوت به توحید قیام کرد نه تنها انسانها بلکه پریان نیز گردا گردش فراهم آمدند.

مفرد «لبد- لبده» است مثل عبارت:

كاللبد المتلبد- یعنی مجمع و جمعیتی در حال اجتماع.

در مورد آیه فوق گفته انـد اجتماع آنها در اطراف پیامبر ماننـد موهای یال گردن شـیر و یا همچون ملخان فراوان بودند و بر او فراهم میآمدند و یا از «لبد» است یعنی ازدحامشان و زحمتشان بهم پیوسته بود. جمع «لبد» الباد و لبود است.

«البـدت السـرج» زینی نمـدین بر اسب نهـادم «البـدت الفرس» نمـد زین بر- اسب نهادم مثل «اسـرجته» زینتش کردم یا «الجمته» لگامش زدم و «البته» بر گستوان و پوششی بر آن نهادم «لبده»: یک تکه نمد در مثال میگویند:

هو امنع من لبده الاسد- مانند سـر و سـینه شـیر فراخ و با ابهت است یا ترس از او و نزدیک شدن به او با هیبت تر از نزدیکی به یال و کوپال شیر است.

لبد الشعر و البد بالمكان- مانند پشم و موی خیس و تر در آن مکان قرار گرفت.

(لبدت) الابل لبدا- در خوردن علف و گیاه زیاده روی کرد و بزحمت افتاد.

در آیه گفت:

مالًا لُبَداً- ۶/ بلد (۱).

آیه ششم از سوره بلد در مورد رفتار انسان در امور اجتماعی است،

یعنی مال فراوانی تلف کردم.

ماله سبد و لا لبد: نه گوسپند و شتری داد و نه بزی (یعنی نه موی بزی و نه پشم گوسپندی) کنایه از فقر است.

لبد- پرنده ای که پیوسته بر زمین قرار میگیرد و نیز نام آخرین کرکس لقمان بن عاد.

البد البعیر- شتر موی بر آورد، موهای ریز بر بدن شتران از زیبائی آنهاست زیرا پر گوشت و پر شیر خواهند شد.

البدت القربه- کوزه را در کیسه ای موئین (جوال) قرار دادم.

(لبس) لبس

پوشیدن لباس، که بوسیله آن لباس بدن خود را بپوشاند «البسه غیره»

میگویند بعضی از مردم یا بخاطر دشمنی با پیامبر و دین اسلام و یا برای ریا کاری و فخر و مباهات میگویند من مال زیادی صرف کردم، او می پندارد که گویا خدا هم از کار او بی خبر است.

سپس خداوند میگوید: آیا برای حفظ حیات و تکاملش دو چشم و لب و دهان و زبان برای او قرار ندادیم؟ و به او از راه فطرت درک حق و باطل و خیر و شر ننمودیم او باز هم به تکلیف و امور اجتماعیش تن در نداد یعنی در راه آزادی انسانها از بردگی و بندگی قدرتها و استعمارگر آنها کاری نکرد او در راه اطعام دیگران در قحطی ها و کمبود اقدام نکرده است و به افراد یتیم و بی سرپرست احسان ننمود و یا به فقیرانی که از دنیا متاعی و خیری ندارند و مهم تر از همه اینکه چنین انسان ناسپاس و ریاکاری از زمره مؤمنین نیست و دیگران را هم به پایداری در دین و مهربانی سفارش نمیکند.

بدیگری لباس پوشاند در آیه:

یَلْبَسُونَ ثِیاباً خُضْراً- ۳۱/ کهف.

لباس، لبوس، لبس- هر سه بمعنی لباس و پوشیدنی است در آیه گفت:

قَدْ أَنْزَلْنا عَلَیْکُمْ لِباساً یُوارِی سَوْآتِکُمْ- ۲۶/ اعراف (۱).

واژه لباس برای هر چیزی که انسان را از زشتی ها بپوشاند و باز دارد بکار میرود، چنانکه همسر و زوج برای یکدیگر بعنوان لباس توصیف شده اند زیرا با داشتن همسر و شرایط صحیح همسری (لتسکنوا الیها) و ایجاد رحمت و بخشش و محبت از هر کار قبیح و زشتی دور میشوند و همسر مانعی برای آن اعمال است چنانکه خداوند فرمود:

هُنَّ لِباسٌ لَکُمْ وَ أَنْتُمْ لِباسٌ لَهُنَّ- ۱۸۷/ بقره).

خداوند زن و مرد را که همسرند به لباس و پرده ای از پوشش برای هم

و (۳) چون انسان در میان تمام حیوانات تنها موجودی است که بدون پوشش از قبیل (پوست، موی، پشم و ...) بدنیا میآید و خداوند او را با امانتی از روح ملکوتی که آثارش عقل و شعور و فهم و درک است آفریده از همان آغاز خلقت خداوند میفرماید (ای انسانها و فرزندان آدم پوشش هائی در دسترس شما قرار دادیم تا بدنها و عورات شما را بپوشاند، توجه کنید که وسوسه های اهریمن و شیطان شما را در برهنه شدن و عریان نمودن قسمت هائی از بدنتان که تحریک کننده است تحت تأثیر قرار ندهد بدانید که انگیزه اینگونه کارهای ناپسند اندیشه ها، وسوسه ها، هوی پرستی ها پیروی شهوات است و اگر به پیروی از پرهیزگاری و تقوی عمل کنید این لباس یعنی تقوی برای شما بهتر است و این دو معنی لباس ظاهری و باطنی از آیات خداوندی است که ویژه انسان است نه موجودات دیگر.

پرهیزکار باش که دادار آسمان فردوس جای مردم پرهیزکار کرد

تشبیه کرده است چنانکه شاعر همه را «ازار» یا جامه بلند نامیده است میگوید:

فدی لک من اخی ثقه ازاری (۲).

و نیز تقوی و پارسائی را بصورت تمثیل به لباس بیان داشته است چنانکه فرموده:

وَ لِباسُ التَّقْوی ذلِکَ خَیْرٌ ... ۲۶/ اعراف (۳).

(که بعد از یادآوری لباس ظاهر به لباس باطنی که همان تقوی است اشاره شده).

این واژه یعنی لباس، گاهی به زره و لباس جنگی اطلاق میشود. در آیه:

صَنْعَهَ لَبُوسٍ لَکُمْ- ۸۰/ انبیاء.

یعنی زره، در آیه دیگر فرمود:

فَأَذاقَهَا اللَّهُ لِباسَ الْجُوعِ وَ الْخَوْفِ- ۱۱۲/ نحل.

مصراع شعر از نضیله اشجعی است میگوید:

الا ابلغ ابا حفص رسولا فدی لک من اخی ثقه ازاری

داستان اینست که این شاعر در قریه ای که حاکمی پلید و تبهکار حکومت میکرده زنان مردم را که شوهرانشان برای جنگ اسلام با کفار رفته بودند مانند کنیزکان و بردگان در معرض فروش میگذاشت و تعدادی از آنها را در حرمسرای خود نگه میداشت شاعر از دست این ستمگر که نامش جعده بوده به خلیفه دوم شعری میفرستد و ضمن آن میگوید:

به ابا حفص سخن و شعر مرا برسانید و بگوئید پیام فدویت از سوی برادری راستگو و مورد اعتماد است این حاکم از گمراهی کوشش میکند زنان عفیفه ما را به سقوط و بدنامی و زشتی بکشاند که بعدا جعده به صد تازیانه محکوم و به شام تبعید میشود.

(لسان ۴/ ۱۷)

که در این آیه گرسنگی و ترس را برای عینیت بخشیدن و تجسم آن دو حالت بصورت تشبیه آنها را به لباس تصویر نموده است، و این همان است که بر- حسب عادت میگویند «تدرّع فلان الفقر و لبس الجوع» یعنی او پوششی و زرهی از فقر و لباسی از گرسنگی بر خود نهاده است. شاعر میگوید:

و کسوتهم من خیر برد منبحم.

برد و برود پارچه یمنی است که در این جا به موی بدن تشبیه شده یعنی موی بدنش پوشش اوست و برهنه و فقیر است.

آیه وَ لِباسُ التَّقْوی را با کسره حرف (س) یعنی «و لباس التقوی» نیز خوانده اند بمعنی پرده و پوشش، و اصل «لبس» از همان پوشیدن اینست که در امور معنوی نیز بکار میرود میگوید: «لبست علیه امره» کارش را بر او پوشیده داشتم. در آیه گفت:

وَ لَلَبَسْنا عَلَیْهِمْ ما یَلْبِسُونَ- ۹/ انعام.

(یعنی اگر فرشتگانی هم بر این کافران فرستیم بایستی بصورت و جامه انسانی و بشری باشند و باز بهمین توهم دچار میشدند و باز هم مردمان را به تردید و شک میانداختند و کار بر آنان مشتبه میشد) و گفت:

وَ لا- تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْباطِلِ- بقره/ ۴۲ و لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْباطِلِ- ۷۱/ آل عمران و الَّذِینَ آمَنُوا وَ لَمْ یَلْبِسُوا إِیمانَهُمْ بِظُلْمٍ- ۸۲/ انعام (۱).

ابن فارسی معنی اصلی و ریشه ای واژه- لبس- را آمیزش و مخلوط بودن میداند، و از این معنی اصلی، مبانی فرعی:

۱- مشتبه شدن کارها ۲- پوشاندن حقیقت ۳- واضح نبودن چیزی

(این آیه یکی از آثار ایمان را بیان میکند و میگوید اینان ایمان خود را با ظلم و ستم نمی پوشانند و محو نمی کنند مؤمن ظالم نمیشود و ظالم هم مؤمن

در هم شدن تاریکی ۵- بمعنی همسر مرد و همسر زن ۶- زره و هر لباس و پوششی ۷- تحقیق در شناخت باطن کسی و بطور استعاره ۸- بهره مندی، فهمیده میشود. سپس میگوید:

«لبس الهودج و الکعبه» پرده کجاوه و هودج و پرده کعبه با کسره حرف (ل).

(مقاییس ۵/ ۲۳۰) در حدیثی از خودآرائی و خودپسندی نهی شده است:

(انّه نهی عن لبستین) (النهایه ۴/ ۲۳۶) یعنی پیامبر از خود آرائی و خودبینی و خودپسندی نهی فرموده چنانکه سعدی هم در تفسیر این حدیث میگوید:

صورت زیبای ظاهر هیچ نیست ای برادر سیرت زیبا بیار

و این امر غیر از نظافت و تمیزی است که جزئی از ایمان است بلکه جاه و آرایش و ظاهر فریبنده پرداختن و استکبار و غرور ورزیدن است. که مانند دو پوشش و لباس چهره انسانیت را میپوشاند، در تفسیر آیه فوق (بقره ۴۲) گفته اند هر مؤمنی که به ظلمی آلوده شود و ایمانش مشوب شود با توبه و جبران آن ظلم ایمانش خالص خواهد بود.

و نیز در حدیثی آمده است که:

(العالم بزمانه لا تدخل علیه اللوابس).

دانشمندی که به روح زمان و موقعیت اجتماعی جامعه خویش و جهان آگاه باشد شبهات و وسوسه ها بر او وارد نمیشود «تلبس» بصورت مبالغه یعنی فریبکاری و غل و غش در کارها و معاملات (مجمع البحرین ۴/ ۱۰۳) تلبس هم پوشاندن حقیقت است.

حقیقی نیست).

فی الامر لبسه: با ضمه حرف (ل) نفی در آن کار اشکالی و اشتباهی هست.

لابست الامر: آن کار را آزمودم و به اصلاحش پرداختم.

لابست فلانا: با او آمیزش نمودم تا بشناسمش.

و فی فلان ملبس: که در این جا بصورت استعاره بکار رفته معنی در وجودش بهره های فراوان و طولانی است. شاعر گوید:

و بعد المشیب طول عمر و ملبسا

.(پس از جوانی طول عمر و بهره مندی هست).

(لبن) لبن

لبن یعنی شیر جمعش البان است در آیه گفت:

و وَ أَنْهارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ یَتَغَیَّرْ طَعْمُهُ- محمد/ ۱۵ (۱).

مِنْ بَیْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبَناً خالِصاً- ۶۶/ نحل (۲).

آیه (۱۵ سوره محمد صلّی اللّه علیه و اله) اشاره به نوشیدنیهای بهشتی است که هرگز طعم و مزه آنها دگرگون و متغیر نمی شود چنانکه در آیه دیگر فرمود: (و ختامه مسک) ته مانده آن نوشیدنیها هم مانند تمام آنهاست و همانند مشک و عنبر و بهترین گلها و عطرهای دنیا خوشبوست.

به آیه (۳/ نحل) اشاره به شگفتیها و رازهای کارگاه با شکوه خلقت است که میگوید:

در آفرینش چهار پایان بر شیر گاوان و گوسفندان درسها و عبرت هائی است

لابن- کسی است که شیر بسیار دارد «لبنته» به او شیر نوشاندم. «فرس ملبدن- اسبی که با شیر زیاد پرورش یافته.

البن فلان: کسی که شیر زیادی دارد و او را «ملبن» میگویند.

البنت الناقه: شتری که شیرش زیاد است یا خلقتا چنین است و یا اینکه مقداری از شیر پستان او را نمیدوشند تا شیرش زیاد شود (۱).

چنانکه شما بهترین نوشیدنیها که همان شیر است از آنها بدست میآورید در حالیکه این شیر در میان سرگین حیوان و خون او یعنی از عصاره غذاها، این سه پدیده بدست میآید آن دو تا نا تمیز و غیر مأکول و شیر گوارا و نوشیدنی و بعد میفرماید این اسرار و آیات خلقت را کسانی درک میکنند که عاقل و خردمندند.

انّ فی ذلک لآیه لقوم یعقلون.

آفرینش همه تنبیه خداوند دل است دل ندارد که ندارد به خداوند اقرار

این همه نقش عجب بر در و دیوار وجود هر که فکرت نکند نقش بود بر دیوار

تا قیامت سخن اندر کرم و رحمت او همه گویند و یکی گفته نیاید ز هزار

نعمتت بار خدایا ز عدد بیرون است شکر انعام تو هرگز نکند شکر گزار

سعدیا راست روان گوی سعادت بردند راستی کن که به منزل نرسد کج رفتار

در حدیثی آمده است که پیامبر فرمود: «سیهلک من امتی اهل الکتاب اهل اللبن» از پیامبر پرسیدند اینان کیانند فرمود مردی که از شهوات پیروی میکند و نمازها را ضایع میکند.

و مراد از اهل کتاب کسانی هستند که دانش میآموزند و کتابها میخوانند تا با مردم مجادله کنند و آنها را از راه حق دور سازند.

ابن اللبون- نوزاد شتری است که دو ساله شده و مادرش مجددا شیر در پستان دارد و نوزادی دیگر میزاید. (النهایه ۴/ ۲۲۸)- و- ملبون- مردی است که

ملبن- ظرف شیر دوشی. «اخوه بلبان امه» برادر ناتنی و همشیر که «بلبن امه» غلط است زیرا از عرب شنیده نشده.

کم لبن غنمک- غنم و حشم تو یا گوسپندان و شتران و گاوانت چقدر شیر میدهند؟

لبان: سینه. «لبانه» اصلش نیازمندی به شیر است سپس در هر نیازمندی بکار رفته است. اما واژه «لبن» با کسره حرف (ل) آجرهائی است که با آن دیوار و خانه ساخته میشود، و از ریشه (لبن) بمعنی شیر نیست مفرد «لبن» یعنی آجر «لبنه» است و فعلش لبنه یلبنه است و بنا و سازنده ساختمان ها را هم «لبان» میگویند.

(لج) لج

لجاج: ستیزه کردن و دشمنی دائمی در انجام کاری که نبایستی انجام شود و رنج آور است. فعلش لج، یلج، لجاجا است. در آیه گفت:

وَ لَوْ رَحِمْناهُمْ وَ کَشَفْنا ما بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ لَلَجُّوا فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ ۷۵/ مؤمنون و بَلْ لَجُّوا فِی عُتُوٍّ وَ نُفُورٍ- ملک/ ۲۱.

(هر دو آیه در مورد متکاثرین و مترفین و رفاه طلبانی است که به پروردگار و قیامت ناباورند و هر گاه خداوند رحمان زیانها را از آنها دور کند و مشمول رحمتشان قرار دهد سرکشی و ستیزه جوئی شان بیشتر میشود بطوریکه طغیان و

در اثر خوردن شیر زیاد، سفیه و نادان میشود- لبان- هم کندر است یعنی ماده ای صمغی که از درخت مانند شیر میگیرند و سوزاندنش بوی خوشی دارد (مقابیس ۵/ ۲۳۲- برهان قاطع).

دشمنی با راه حق در آنها افزون تر خواهد شد).

لجّه الصوت- با فتحه حرف (لام) بمعنی کشاندن صداست و- (لجّه) البحر با ضمّه حرف لام عمق ناپیدای دریا و طغیان و افزونی امواج دریاست،- لجّه اللّیل- ادامه، و شدّت تاریکی شب است.

در تمام موارد فوق- لجّ و لج- هر دو گفته میشود. در آیه گفت:

فِی بَحْرٍ لُجِّیٍّ- ۴۰/ نور.

که منسوب به موج دریاست یعنی فزونی و ادامه امواج دریا.

روایت شده است:- وضع اللجّ علی قفیّ- که اصلش- قفای است تعبیرش اینست که شمشیر آب داده را پشت سرم قرار داد.

لجلجه:- گردانیدن لقمه خام در دهان و نیز گردانیدن سخن و نامفهوم گفتنی آن در دهان.

شاعر گوید:- یلجلج مضغه فیها ابیض- یعنی غذائی ناپخته را میجود.

- رجل لجلج و لجلاج- مردی که کلامش نامفهوم است.

بصورت ضرب المثل میگویند: (الحقّ ابلج و الباطل لجلج) یعنی حق و باطل در سخن گوینده اش و کار فاعلش مستقیم نیست بلکه در آن لغزش و تکرار هست (۱).

- الحق ابلج- یعنی حقیقت و حق آشکار است چنانکه میگویند- صبح ابلج- یعنی صبح روشن، و از این معنی گفته اند- حتّی بدت اعناق صبح ابلجا- آنقدر رفتیم تا روز بالا آمد و صبح کاملا آشکار شد. در صفت پیامبر صلّی اللّه علیه و اله آمده است که او ابلج الوجه- یعنی چهره اش روشن و نورانی بود.

اما در- و الباطل لجلج- مبرد میگوید یعنی «سخن بیهوده و باطل راحتی

(لحد) لحد

لحـد- گودال و حفره ای است که از وسط شـیب دارد،- لحـد القبر- قبر را حفر کرد- الحـده- هم بهمان معنی است- لحـدت المیت و الحدته- میت و مرده را در آرامگاهش و قبرش قرار دادم.

واژه- لحد- گاهی- ملحد- نامیده شده که اسم مکانی است از الحدته.

- (لحد) بلسانه- از سخنش منحرف شد. خدای تعالی گوید:

لِسانُ الَّذِی یُلْحِدُونَ إِلَیْهِ- ۱۰۳/ نحل که- یلحدون- با ضمّه حرف (ی) نیز خوانده شده (۲).

صاحبش و گوینده اش هم آنرا درست ادا نمیکند و در دهان می پیچاند.

(مجمع الامثال ج ۱/ ص ۲۰۷ میدانی)

همیشه بد اندیشان در تاریخ و در جریان اعتقادی و عقیدتی پیامبران و پیروانشان از روی بی ایمانی شک و تردید ایجاد میکنند و در هر فرصتی بنوعی این کـار را ادامه میدهنـد، در آیـات ۱۰۱ تا ۱۰۳ سوره نحـل جریان فکری چنین مردی را بیان میکنـد، میگوید: همین که آیه ای بجای آیه دیگر بیان میشود (مثل تغییر جهت قبله).

میگوینـد تو به خـدا افترا می بندی در حالیکه اینان اصولا به خداوند اعتقادی و باوری ندارند و جاهل و نادانند، بگو این آیات را فرشـته وحی و پـاک از پروردگـار من به حقیقت و راستی نازل میکنـد تا خداپرسـتان را در راهش اسـتوار و وسـیله هـدایت بشارت باشد ولی اینان آیات را از سوی کسی تصور میکنند که او زبانش فصیح و عربی نیست.

بدیهی است چنین کسانی که به خدا ایمان ندارند هدایت نمیشوند به عذابی دردناک خواهند رسـید و این کافران خود مردمی دروغ گویند.

- (الحد) فلان- از حق منحرف شد- إلحاد- دو گونه است:

۱- انحراف از پرستش خدای و تمایل به شرک.

۲- الحاد و شرک ورزیدن به خداوند از راه وسائل و اسباب (۱).

- الحاد بمعنی دوم یعنی شرک ورزیدن به خداوند از راه علل و اسباب همین بیماری مزمنی است که اغلب مردم در اثر غفلت به آن گرفتارند و علی علیه السّلام در نامه ای که به موسی اشعری فرماندار کوفه که مردم را به تخلف از یاری مولا- وادار مینموده مینویسد. «بخدا سوگند که این جنگ و نبرد به حق است و بدست کسی است که به حق است».

انه لحق مع محق- و از کسانی که از دین و راه حق دوری میکنند باک ندارد (نامه ۶۳/ ۴۵۳ صبحی صالح).

در آیه ۲۵ سوره حج هم بهترین نمونه الحاد را در همین معانی بیان میکند میگوید: کسانی که کافرند و مردم را از راه دین خدا باز میدارند و کعبه و مسجد الحرام را که خداوند برای بر هم زدن اساس تبعیض در جامعه بشری برای همه مردم از شهری و روستائی یکسان قرار داده مانع مردم میشوند و در آنجا با الحاد و تندی به خلق و ظلم و ستم روا میدارند به سرنوشتی نکبت بار و عذابی دردناک دچار خواهند شد.

ابن سکیت میگوید «ملحد کسی است که از حق عدول میکند و آنچه را که از حق نیست بنام حق در آن وارد میکند.» که تمام- تفاسیر به رأی- احادیث مجعول- سخنان باطل و ناروا- بدعت های شوم و تفرقه انداز- آراء و ایدالوژیهای غیر الهی- نظرات و سلیقه ها و سنت های شخصی و قومی- را شامل میشود.

(لسان العرب ۳/ ۳۸۸- زمخشری اساس البلاغه).

ابن اثیر هم حدیثی را که میگوید- احتکار الطعام فی الحرام الحادفیه- در همین معنی عدول از حق و ظلم و ستم میداند:

الحاد به معنی اول با ایمان منافات دارد و آنرا باطل میکند.

امّا الحاد به معنی دوم ایمان به خدای در انسان ضعیف و سست می کند و باطلش نمی نماید. در معنی دوم آیه:

وَ مَنْ یُرِدْ فِیهِ بِإِلْحادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذابٍ أَلِیمٍ- ۲۵/ حج).

(و کسی که در کعبه و خانه خدا به دیگران با تبعیض و ناروا ظلم و ستم کند پایانی جز عذاب دردناکی ندارد).

در آیه الَّذِینَ یُلْحِدُونَ فِی أَسْمائِهِ- اعراف ۱۸۰)- الحاد یا عدول از حق در نام ها و اسماء خداوند دو گونه است:

اول: خداوند را با صفاتی که شایسته او نیست بیان کنند (۱).

زیرا- احتکار بهر عنوان در اسلام جائز نیست و الحاد است. (۴/ ۲۳۶

النهایه).

تمام آیه چنین است- و للّه الاسماء الحسنی فادعوه بها و ذروا الذین یلحدون فی اسمائه فیجزون ما کانوا یعملون- برای خدا نام های نیکو هست خدای را با آنها بخوانید و کفر پیشگان و معاندین را به خود واگذارید که بزودی به کردار زشت شان مجازات خواهند شد.

براستی که این آیه بازگو کننده روش ناپسند و غیر الهی کسانی است که نه مانند سنائی و سعدی و نه مانند امامان بویژه علی علیه السّلام که سراسر مناجات و سخنانشان همان اسماء و صفات خداوندی است آن عده پرهیزگار واژه های دور از حقیقتی را مانند (باده- می- شراب و دهها عبارات زننده دیگر). بجای اسماء حسنای الهی و صفات او را در اشعارشان بکار برده اند و به پندار نابخشودنی خویش از عرفان سخن گفته و عارفانه سروده اند- زهی آلودگی و کج اندیشی.

این علی علیه السّلام است که در سراسر گفتارش همان اسماء و صفات را بکار برده و

دوم: صفات خداوند را که خود در قرآن ذکر کرده است به معانی دیگر تأویل کنیم که شایسته او نیست و از حقیقت آن در صفات دور است (مثل تمام تأویلات و تعبیرات ناپارسایان که بنظر خویش عارفانه وصف میکنند).

- (التحد) إلی کذا- یعنی به چیزی تمایل پیدا کرد. خدای تعالی فرموده:

وَ لَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَداً- کهف ۲۷).

در تمام ادعیه معصومان و امامان همین رویه دیده میشود و نامی از- می و باده نیست.

چنانکه گفت: «اللهم انت اهل الوصف الجمیل- لک الحمد یا ذا المن و الجود و العلی- تعالیت یا من تعطی من تشاء و تمنع- ...

چنانکه حکیم سنائی گفت:

تو حکیمی تو عزیزی تو کریمی تو رحیمی تو نماینده فضلی تو سزاوار ثنائی همه عزی و جلالی، همه علمی و یقینی همه نوری و سروری همه جودی و سخائی بری از رنج و گدازی، بری از درد و نیازی بری از بیم و امیدی، بری از چون و چرائی نتوان وصف تو گفتن که تو در فهم نگنجی نتوان شبه تو جستن که تو در وهم نیائی سعدی هم گفت:

نه بر اوج ذاتش پرد مرغ وهم نه بر ذیل وصفش رسد دست فهم

محیط است علم ملک بر بسیط قیاس تو بر وی نگردد محیط

نه ادراک در کنه ذاتش رسد نه فکرت به غور صفاتش رسد

پس تعالی اللّه عما یصفون- و لیس کمثله شی ء.

یعنی غیر از خدای چیزی برای پناه خواهی و التجا وجود ندارد.

بگفته سعدی:

غیر از خدای هیچ پرستنده هیچ نیست بیچاره آنکه بر همه هیچ اختیار کرد

یا بقول نظامی گنجوی:

بر که پناهیم توئی بی نظیر در که گریزیم توئی دستگیر

جز در تو قبله نخواهیم ساخت گر ننوازی تو که خواهد نواخت

- الحد سهم الهدف- تیر به هدف نرسید و منحرف شد یا به چپ و راست هدف اصابت کرد.

(لحف) لحف

در آیه گفت: لا یَسْئَلُونَ النَّاسَ إِلْحافاً- ۲۷۳/ بقره) یعنی الحاج و زاری و درخواست:

(آیه مربوط به نیازمندانی است که از شدّت عزت نفس از کسی چیزی درخواست نمی کند).

از این واژه بطور استعاره عبارت- الحف شاربه- یعنی موهای بلند سبیل خود را گرفت و چید یا کوتاه کرد که اصلش از- لحاف است، یعنی وسیله ای که انسان با آن خود را میپوشاند، می گویند- الحفته فالتحف- او را پوشاندم و پوشیده شد.

(لحق) لحق

می گویند- لحقته و لحقت به- معنی به او رسیدم یا درکش کردم- در

آیه گفت:

بِالَّذِینَ لَمْ یَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ- ۱۷۰/ آل عمران). و آیه:

وَ آخَرِینَ مِنْهُمْ لَمَّا یَلْحَقُوا بِهِمْ- ۳/ جمعه).

(آیه نخست مژده پیوستن مؤمنانی است که در راه خدا بشهادت میرسند و به شهیدان زنده جاویدان می پیوندند و آنان به فضل و رحمتی که خداوند نصیب آنها گردانید شادمانند و از آن مژده فرحناک.

آیه دوم معنی آیه سوم سوره جمعه یکی از پیش گوئی های بسیار شگفت آفرین قرآن است که میگوید: در آینده مردمانی که از نژاد عرب نیستند به آئین اسلام می گروند و با صداقت و علم و دانش و آموختن حکمت و قرآن به امت اسلامی پیوندند.

(در مقدمه جلد سوم بحث تفصیلی نوشته شده) گفته اند: ألحقه در همان معنی- لحقه- است، از این معنی در دعا گفته می شود: (انّ عذابک بالکفّار ملحق) که فعل رسیدن عذاب بکفّار بصورت اسم فاعل به عذاب نیست داده شده و گروهی با فتحه حرف (ح) خوانده اند.

کسی را هم که به غیر پدر خویش منسوب شود- ملحق- می گویند (مثل داستان زیاد و ابو سفیان که در تمام تواریخ ذکر شده است و معاویه او را برادر خود خواند).

(لحم) لحم

جمعش- لحام و لحوم و لحمان- است یعنی گوشت در آیه گفت:

وَ لَحْمَ الْخِنْزِیرِ- بقره ۱۷۳).

- لحم الرجل- آن مرد چاق و فربه شد که او را لحیم و لاحم گویند.

- شاحم- کسی که گوشت و چربی بدنش زیاد است، بر وزن- لابن و تامر (از شیر و خرما).

لحم: زیاد گوشت خوار مانند- باز لحم و ذئب لحم- باز شکاری و گرگی که زیاد حمله میکند و گوشت خوار است.

- بیت لحم- قصابی و انبار گوشت، در حدیثی آمده است که:

«ان اللّه یبغض قوما لحمین» (۱).

الحمه- یعنی او را گوشت خورانید که گوشت شکار را به آن تشبیه کرده و- ملحم- می گویند و هر رزق دیگری را هم که از غیر شکار باشد با آن وصف کرده اند.

جامه ابریشمی را هم- ثوب ملحم- گویند، چنانکه تار و پود ابریشمی را نیز بهمان شباهت- لحمه- نامند (۲).

گفته اند- الولاء لحمه کلحمه النسب- (آمیزش و دوستی مانند خویشاوندی است. چنانکه در حدّی دیگر- کلحمه الثوب- است یعنی مانند تار و پود جامه یک حقیقت یعنی پارچه را بوجود میآورند).

برای حدیث فوق دو معنی هست ۱- یعنی کسانی که با غیبت نمودن و عیبجوئی دیگران گوئی که گوشت مردارشان را میخورند که از آیه قرآن گرفته شده. ۲- کسانی که بیش از نیاز به گوشت خواری عادت دارند و معتاد هستند.

(النهایه ۴/ ۲۳۹-)

ابن فارس- ل- ح- م- را ریشه واژه لحمه میداند و میگوید بمعنی تداخل و آمیزش است. (مقاییس ۵/ ۲۹).

- شبحه متلاحمه- زخمی که بهبود یافته است.

- لحمت اللحم عن العظم- گوشت را از استخوان جدا کردم.

عبارات- لحمیت الشی ء- الحمته- لاحمت بین الشیئین- همگی بمعنی مرمت و اصلاح در یک چیز یا چند چیز است، لحم- لحن- لدد.

مثل استخوانی که گوشت بر آورده باشد- لحّام- لحیم کننده ظروف- الحمت فلانا- کشتن کسی است که گوئی او را مرداری برای حیوانات قرار داده ام- الحمت الطائر- پرنده را گوشت خوراندم.

- الحمتک فلانا- او را از صدمه زدن و عیبجوئی تو باز داشتم مانند تشبیه غیبت به مردار خواری چنانکه در قرآن هست که أَ یُحِبُّ أَحَدُکُمْ أَنْ یَأْکُلَ لَحْمَ أَخِیهِ مَیْتاً ۱۲ حجرات)- لحیم هم بر وزن فعیل بمعنی مردار شدن است.

- ملحمه- معرکه و جنگ جمعش ملاحم (۱).

واژه های- ملحمه و ملاحم در فرهنگ و سیاست و تاریخ جایگاه ویژه ای باشد معنی ارزشمند دارد:

۱- در معنی پارچه های ابریشمین که یکی از اقلام صادراتی کشور اسلامی ایران ما بوده مسعودی مورخ مشهور و وشاء در کتاب موشی از زیبائی و ارزشمندی آن ها یاد میکنند و آنرا جامه نیشابوری مینامیدند که بسیار زیبا بوده ناصر خسرو میگوید:

کردار مدار خار و سوزن گفتا ز حریر و خز تلحم

بفریفت تو را دیو با گلیمی بفروخته ای خز به نرخ ملحم

این پارچه ها در طبرستان و خراسان که مرکز تهیه ابریشم بود بافته شد.

۲- ملحمه یعنی نبردهای سخت یا میدانهای جنگ و کشتار چنانکه راغب رحمه اللّه گفت نام این پارچه از همان واژه- لحم- گرفته شده که در جنگ ها

(لحن) لحن

لحن برگشتن سخن از تلفظی است که بایستی بر آن روش بیان شود یا با تغییر و حذف زیر و زبر (اعراب) یا با کم و زیاد کردن حروف و جابجائی آنها که اینگونه- لحن- ناپسند است که بیشتر در این معنی بکار میرود.

شمشیرها و نیزه ها مانند سوزن ها که در پارچه بکار میرود بر بدن دلاوران می نشیند.

در حدیثی هم پس از فتح مکه گفته اند- الیوم یوم الملحمه- که در معنی دارد:

۱- گازر از ۲- صلاح و الفت دادن مردم که در همین معنی دوم پیامبر را- بنی الملحمه- خوانده اند یعنی الفت دهنده.

۳- سومین معنی آن- پیشگوئی حوادث و رویدادهای تاریخی است (علم و آگاهی از آینده) جاحظ بخشی از کتاب- البیان و التبیین- را باین قسمت اختصاص داده است، قبل از اسلام هم بطلمیوس کتابی دارد بنام- ملحمه- که در آن از علم تاریخ و جغرافیای عصر خویش و آینده زمین و انسانها سخن گفته.

چنانکه یاقوت حموی صاحب کتاب کم نظیر- معجم البلدان غالبا به ویژه در باره شهرهای ایران و ماوراء النهر از آن کتاب نقل میکند.

و میگوید- قال بطلیموس فی کتاب الملحمه- این معنی سوم در خطبات امام علی علیه السّلام و قرآن بخوبی مشهود است.

در خطبه ۱۲۷- نهج البلاغه هم که بنام- فیما یخبر به عن الملاحم بالبصره چنین بیان شده:

در میان خطبه شخصی از قبیله- کلیب که از اصحاب او بود میگوید- لقد اعطیت یا امیر المؤمنین علم الغیب ..؟ فضحک علیه السّلام و قال للرجل ...

علی علیه السّلام فرمود- ای برادر کلبی آنچه گفتم علم غیب نیست بلکه چیزهائی

و اما لحن، در معنی روشن و واضح نگفتن کلام و با صراحت بیان نکردن یا معانی آنها را به طور کنایه گفتن از نظر بیشتر ادبا و از نظر بلاغت در سخن پسندیده است چنانکه شاعری میگوید: و خیر الحدیث ما کان لحنا (بهترین سخن با کنایه و اشاره گفتن آنست) همانطور که گفته اند: (الکنایه ابلغ من التصریح) گاهی کنایه از صراحت رساتر است.

و از این معنی آیه:

وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِی لَحْنِ الْقَوْلِ- ۳۰/ محمد).

(ای پیامبر با کنایه گفتن در سخن شان بر سوّمین معنی- لحن- فطانت و زیرکی است که با محتوای سخن تناسب دارد چنانکه در حدیثی آمده است که:

است آموختنی که از پیامبر آموخته ام زیرا علم غیب منحصر به ۵ مورد است.

سپس آیه آخر سوره لقمان را بیان میدارد که خداوند فرموده است- همانا علم قیامت با خداست و او باران را فرو میفرستد و آنچه در رحم هاست از جنس و نوع و زشتی و زیبائی بخشنده شدن یا بخیل شدن و سایر کیفیتها که کدام یک آتش در دوزخند یا یار پیامبران و کسی نمیداند که فردا چه خواهد کرد و مرگش در کدام سرزمین است، اوست که در این امور، و دقایق، علیم و آگاه است و جز اینها علومی است که خداوند به پیامبر خود یاد داد و او هم، بمن آموخت و دعا کرد که سینه من آنرا نگاهدارد و بر آنها احاطه داشته باشم.

نهج البلاغه خطبه ۱۲۷ مسعودی ۴/ ۲۸ مروج الذهب- یاقوت ۵/ ۱۱۳ معجم البلدان- جاحظ ۲/ ۲۲۱ بیان و تبیین استخری ۲۱۲- مسالک و ممالک- ابن حوقل ۲۷۳ صوره الارض) در احادیث و روایات و اشعار شعرای پارسا و آینده نگر چنین ملاحمی دیده میشود.

«لعلّ بعضكم الحن و بحجّته من بعض».

یعنی ای بسا که عده ای از شما در سخن رساتر و فصیح تر باشید و در بیان آن مسلطتر و بر آوردن دلیل چیره تر باشید.

(لدد) لدد

ألد: دشمنی که بشدت بخود بالنده و مغرور است، جمعش- لدّ- است در آیه فرمود:

وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصامِ- بقره/ ۲۰۴) و وَ تُنْذِرَ بِهِ قَوْماً لُدًّا- مریم/ ۹۸).

تمام آیه ۲۰۴ بقره چنین است: (بعضی از مردم از گفتار فریبنده خود تو را به شگفت میآورند که از راه چرب زبانی و دروغ به متاع دنیا برسند و از ناراستی و نفاق خدا را هم براستی خود گواه میگیرند و این گونه انسان بدترین دشمن اسلام است).

اصل- الد- کسی است که از برآورده نشدن خواست خویش گردن میکشد و رخ بر می تابد.

- فلان یتلدّد- او به چپ و راست رو می گرداند. لدود- دواء و شربتی که در یک طرف دهان مینوشند.

(لدن) لدن

این واژه از- عند- در معنی ویژگی خاصی دارد زیرا دلالت بر آغاز و پایان دارد مانند:

اقمت عنده من لدن طلوع الشمس إلی غروبها- از پگاه تا شامگاه و غروب پیش او ماندم و اقامت گزیدم.

- لـدن- بجای پایان کار قرار میگیرد و گاهی بجای- عنـد- بکار می رود میگوینـد: اصبت عنـده مالا و لدنه مالا- نزد او مالی یافتم- عده ای گفته اند: لدن اخص و رساتر از- عند- است، خدای تعالی در آیاتی فرمود:

فَلا تُصاحِبْنِی قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّی عُذْراً- کهف/ ۶۷).

موسی علیه السّلام میگوید اگر بار دیگر کاری عذر آور از من سر زد با من مصاحبت نکن) و آیه:

رَبَّنا آتِنا مِنْ لَدُنْکَ رَحْمَهً- کهف/ ۱۰).

و فَهَبْ لِی مِنْ لَدُنْکَ وَلِیًّا- النساء/ ۷۵).

و وَ اجْعَلْ لِی مِنْ لَدُنْکَ سُلْطاناً نَصِیراً- الاسراء/ ۸۰).

و عَلَّمْناهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْماً- الکهف/ ۶۵).

و آیه لِیُنْذِرَ بَأْساً شَدِیداً مِنْ لَدُنْهُ- الکهف/ ۲).

لدن بمعنی- لدی یعنی نزد من بکار میرود. و- لدن- نرمش و شاخه نرم.

(لدی) لدی

این واژه در معنی با واژه- لدن- نزدیک و هم معنی است در آیه گفت:

وَ أَلْفَیا سَیِّدَها لَدَی الْبابِ- یوسف/ ۲۵).

آقایش را در آستانه در دید).

(لزب) لزب

لازب: چیزی است که به شدت ثابت و پا برجاست در آیه فرمود:

مِنْ طِینٍ لازِبٍ- صافات ۱۱).

(اشاره به بعد مادی و طبیعی در خلقت انسان است که میگوید ای پیامبر به این منکران قیامت بگو خلقت دوباره شما سخت است یا این موجوداتی که با تمام ظرافت آفریده ایم و شما را هم از همین گل و خاک سرشته ایم).

گاهی از واژه- لازب- به واجب و لازم تعبیر میشود، میگویند- ضربه لازب- ضربتی بجا و لازم.

- لزبه- خشکسالی و سالی قحطی بار است چمعش لزبات.

(لزم) لزم

لزوم هر چیز دوام پایداری و ثبات آن است از این معنی گفته اند- لزمه یلزمه لزوما- الزام هم به دو معنی است.

۱- پایداری و دوام فطری از سوی خدا یا از خود انسان.

۲- الزام به حکم و فرمان، مثل آیه:

أَ نُلْزِمُکُمُوها وَ أَنْتُمْ لَها کارِهُونَ هود ۷۸).

و آیه وَ أَلْزَمَهُمْ کَلِمَهَ التَّقْوی- فتح/ ۷۶).

و آیه فَسَوْفَ یَکُونُ لِزاماً- فرقان/ ۷۷) یعنی لازما. و گفت:

وَ لَوْ لا کَلِمَهٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّکَ لَکانَ لِزاماً وَ أَجَلٌ مُسَمًّی- طه/ ۱۲۹

(اگر نه این بود که حکم پروردگار بر این کار سبقت گرفته که این امت بکیفر و ناسپاسی خویش برسند همانا در دنیا برایشان عذاب لازم می شد)

(لسن) لسن

لسان یا زبان عضو معروف بدن و نیروی آن است در آیه گفت:

وَ احْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسانِی- طه/ ۲۷).

یعنی به من نیروی زبان و سخن گفتن کامل عطا کن زیرا عقده در عضو طبیعی موسی نبوده بلکه در نیروی بیان او که همان نطق و سخنوری است کاستی و عقده و گره بوده- لکل قوم لسان و لسن- با کسره حرف لام یعنی هر قومی زبانی ویژه خویش دارد.

لذا در آیه گفت:

فَإِنَّما یَسَّرْناهُ بِلِسانِکَ- مریم/ ۹۷) و بِلِسانٍ عَرَبِیٍّ مُبِینٍ- الشعراء/ ۱۹۵) و وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِکُمْ وَ أَلْوانِکُمْ- الروم/ ۲۲) (۱)

در مقدمه جلد اول یادآوری شد که تمام علوم و اصول آنها ریشه در قرآن دارد و نام علمای هر علم و کتابهائی که بعد از اسلام در علوم مختلف با همان انگیزه های اسلامی نوشته شده فهرست وار به تفصیل بیان شد. اکنون در آیه مورد بحث که از سوره روم است می بینیم که خداوند میفرماید- یکی از آیات قدرت او آفرینش آسمانها و زمین است و یکی دیگر اختلاف زبانها و رنگهای انسانهاست که در این امور نیز دلایلی بر حکمت خداوند برای علما و دانشمندان آشکار است ۲۲/ روم- لذا در قرنهای بعد از اسلام بخصوص دوم و سوم و چهارم که مسلمانان

در این آیه اختلاف در زبانها اشاره به اختلاف لغات و اختلاف تلفظ و نغمه هاست زیرا برای هر انسانی نغمه ای که آهنگ و تلفظی در کلمات هست که گوشها آنرا تمیز میدهند چنانکه در صورتها نیز چنین است که چشمان آنرا از هم باز می شناسند.

(لطف) لطف

اگر با واژه- لطیف- جسم توصیف شود ضدش- جثل و ثقیل- است یعنی کثرت و سنگینی، چنانکه میگویند- شعر جثل- یا موهای زیاد، و گاهی حرکت آرام و سبک یا پرداختن به کارهای دقیق را با واژه های- لطافت و لطف تعبیر میکنند، و چیزی را هم که با حواس ظاهر قابل درک نیست با کلمه لطائف بیان میشود، از این روی اگر خدای تعالی با آن وصف شود درست است و یا اینکه به جهت علم او به دقایق امور، یا از جهت مرحمت و لطف او به بندگان و هدایت آنها.

زبانهای فارسی- رومی- هندی- چینی- قبطی و زبانهای سایر ملل متمدن معاصر خویش را فرا گرفتند بنا به نوشته ابن ندیم در الفهرست کار ترجمه رونقی شایسته یافت و فلسفه ها و حکمت های ملل مختلف در اختیار مسلمین قرار گرفت و دوران شکوفائی و درخشش تمدن اسلامی آغاز شد، جالب این جاست که علوم زبان شناسی و جامعه شناسی نژادها در سوره روم که نام کشوری و قومی اروپائی است ذکر شده و در پایان آیه میگوید- ان فی ذلک لآیات للعالمین- عالمین با کسره لام جمع عالم و دانشمند است که خود مشوقی برای پی جویان علوم است و در همان زمان علمای چین برای نسخه برداری از کتاب- الحاوی- رازی به ایران آمدند.

در آیه گفت اللَّهُ لَطِیفٌ بِعِبادِهِ- شوری/ ۱۹) و إِنَّ رَبِّی لَطِیفٌ لِما یَشاءُ یوسف/ ۱۰۰).

این آیه که از قول حضرت یوسف بیان شده میگوید خداوند بخوبی و نیکوئی مرا نجات داد که آگاهی و هشداری است بر لطفی که از خداوند باو رسید در آنجا که برادرانش او را در چاه افکندند و او مورد لطف حق قرار گرفت در مورد دریافت هدایا و تحفه ها نیز واژه لطف بکار میرود و از این روی گفته اند «تهادوا تحابوا» یعنی به یکدیگر هدیه دهید تا محبت تان زیاد شود، الطف فلان اخاه بکذا- او با هدیه به دوستش لطف و محبت نمود.

(لظی) لظی

لظی شعله و لهیب خالص آتش است- لظیت النار و تلظّت به آتش شعله ور شد.

در آیه گفت- ناراً تَلَظَّی اللّیل ۱۴) یا تتلظی، و در حالت غیر متصرف اسمی است خاص برای دوزخ چنانکه گفت إِنَّها لَظی- معارج/ ۱۵). اخگر دوزخ سوزان و فروزان است.

(این آیه بیم و وعیدی است برای مجرمینی که در قیامت هم می خواهند فرزندان، همسران، دوستان، برادران، خویشان و هر که هست برای نجات خود از عذاب خدا کنند چنانکه در دنیا هم سود خویش را بر منافع دیگران ترجیح میدادند و آنها را فدای شهوات خود مینمودند).

(لعب) لعب

لعب بمعنی بازی از ریشه لعاب که همان بزاق و آب دهان است گرفته شده، فعل آن- لعب یلعب لعبا- است یعنی بزاق دهانش جاری شد، امّا- لعب فلان- با کسره حرف (ع) در موقعی است که کسی کاری را بدون قصد و هدف و مقصد صحیحی انجام دهد، مضارعش- یلعب و مصدرش- لعبا- است.

در آیات قرآن فرمود:

وَ ما هذِهِ الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ- العنکبوت/ ۹۴) یعنی (زندگی دنیا اگر بدون هدفی متعالی برگزار شود صرفا بازیچه و کار بیهوده ای بیش نیست) و آیه:

وَ ذَرِ الَّذِینَ اتَّخَذُوا دِینَهُمْ لَعِباً وَ لَهْواً- انعام/ ۷۰ (۱).

و أَ وَ أَمِنَ أَهْلُ الْقُری أَنْ یَأْتِیَهُمْ بَأْسُنا ضُحًی وَ هُمْ یَلْعَبُونَ- اعراف/ ۹۸) و قالُوا أَ جِئْتَنا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِینَ!؟ الانبیاء/ ۵۵).

و آیه وَ ما خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما لاعِبِینَ- انبیاء/ ۱۶ (۲)

و (۲)- واژه های- لعب- لهو- لغو- که غالبا آنها را بیهوده معنی میکنند از مترادفاتی است که هر کدام معانی لطیف و دقیقی مخصوص بخود دارد در آیه فوق- لعبا و لهوا- با هم بکار رفته تمام آیه اشاره به کیفر و فرجام کار کفر- پیشگان است میگوید: «ای پیامبر کسانی که دین و روش زندگانی خود را بازیچه و هوسرانی میدانند دنیا فریبشان داده و مغرورشان نموده است به آنها یادآوری کن که هر کس عاقبت به عمل خویش گرفتار میشود و هیچکس را بغیر از خداوند

(لعن) لعن

لعن، طرد نمودن و دور ساختن از روی خشم است که در آخرت کسانی که مشمول این واژه هستند به عقوبت میرسند و در دنیا از رحمت و توفیق الهی بریده و محرومند.

دادرس و شفیعی نیست و هرچه را بخواهند برای رهائی از عذاب خویش بدهند و فدا کند پذیرفتنی نیست اینان کسانی هستند که به کیفر اعمالشان عاقبت بهلاکت میرسند و بعذاب دردناکی که سرنوشت کافران است گرفتار خواهند شد.»- لاعب- به کسی گفته میشود که بکاری بیهوده که شایسته سودی نیست دست میزند. رافعی در مصباح میگوید- هر چیزی که انسان را به بیهوده کاری سرگرم کند- مثل- شطرنج و نرد همان لهو و لعبی است که در آیات آمده است. طریحی میگوید- آیه- وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ یعنی اعمالی که دنیائی است و چنان بیهودگی و بازدارندگی از اهداف متعالی در آن هست نه اینکه خود دنیا باشد زیرا کاری که رضای خدا در آن باشد و از امور الهی و آخرتی است با واژه- لعب توصیف نمیشود زیرا- لهو و لعب- سودی بدنبال ندارد بلکه حسرت و پشیمانی از گذران بیهوده عمر در پی دارد این آیه امیدواری و تسلیتی است برای نیازمندانی که از متاع دنیا محرومند و در عین حال ملامت و سرکوبی اغنیا و ثروتمندانی است که به متاع دنیا عشق میورزند و بر آنها تکیه دارند و به سود و زندگی دیگران نمی اندیشند و عمل نمی کنند- رکنوا الی احطامها و لم یعلموا لغیرها- (مصباح ۲/ ۲۴۷- مجمع البحرین ۲/ ۱۶۸) مولی علی علیه السّلام در خطبه ۸۳ میگوید- عمر و عاص مرا تلعانه- یعنی شوخ طبع و بازگوش گوید که او دروغ میگوید.

در سوره یوسف- واژه- لعب- بمعنی بازی کودکان و گردش بکار رفته- برادران

امّا- لعن و لعنت از سوی انسان نفرینی است بر دیگران- در آیه گفت:

أَلا لَعْنَهُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ- اعراف/ ۴۴).

و الْخامِسَهُ أَنَّ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كانَ مِنَ الْكاذِبِينَ- بقره/ ۱۶۱).

(این آیه در مورد مردی است که نسبت زنا به همسر خود میدهد و شاهدی ندارد یا چهار بار به خدا سوگند یاد کند که راست میگوید و بار پنجم میگوید

یوسف به پدرشان میگویند: ارسله معنا غدا یرتع و یلعب و انّا له لحافظون- یوسف را فردا با ما بفرست تا در صحرا و مراتع بگردیم و بازی کنیم و البته ما نگهبان او از خطرات هستیم.

این معنی امروز هم در مورد کودکان صادق است اما در جوانی و کهولت و پیری نامعقول چنانکه نظامی گنجوی خطاب به پسرش میگوید.

ای چهارده ساله غره العین بالغ نظر علوم کونین

آن روز که هفت ساله بودی چون گل به چمن حواله بودی

و اکنون که به چارده رسیدی چون سرو بر اوج سرکشیدی

غافل منشین نه وقت بازی است وقت هنر است و سرفرازی است

دانش طلب و بزرگی آموز تا به نگرند روزت از روز

(از لیلی و مجنون نظامی) اما متأسفانه در جهان امروز یکی از برنامه های استعمارگران در کشورهای ضعیف و محروم اشاعه همین بازیچه ها و تفریحات ناسالمی است که با لذات همراه است و اکثر مردم کشورها را از هدف انسانی و رهائی، از ستم ها به لذات و بازی ها میکشانند تا منافع و منابعشان را بآسانی غارت کنند.

اگر اعتیاد به دود و الکل بدنها و جسم ها را سست و بیمار میکند، اعتیاد به بازیچه ها و سرگرمی ها هم روان و اندیشه های درد آلوده ملت ها را تخدیر مینماید

که لعن و دور باش از رحمت خدا بر او باد اگر از دروغگویان باشد).

و آیه لُعِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنْ بَنِی إِسْرائِیلَ- مائده/ ۷۸) و یَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ- بقره ۱۵۹).

- لعنه- با ضمه حرف (ل) کسی است که هم خود و هم دیگران زیاد نفرین میکند. التعن فلان- او خودش را لعنت کرد.

تلاعن و ملاعنه در جائی بکار میرود که دو نفر هر کدام خودش و دوستش را لعنت کند.

(لعل) لعل

این واژه در معنی چشم داشت امید، شاید و انتظار بکار میرود، عده ای از مفسران میگویند این واژه از سوی خدای تعالی بگونه واجب و در بسیاری آیات در معنی- کی- تفسیر شده است و نیز گفته اند- لعل- در معنی طمع

که خوشبختانه بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی ایران با این دردهای خانمانسوز مبارزه میشود.

اما غرب پرستان در هر فرصتی میخواهند دوباره- آن عوامل شوم را با- دلقک بازیها بنام طنز- ترانه و آوازهای شهوت انگیز بنام اشعار عرفانی- کف زدن ها را بجای تکبیر و درود، مجددا در میان کودکان و جوانان و سایرین رواج دهند که چنین مباد! زیرا خداوند در آیات فوق میگوید- خداوند جهان و آسمانها و زمین و هر چه در میان آنهاست بهبود، و بازیچه قرار نداده است بلکه به حق و جدی و بر اساس قوانین عمل و عکس العمل آفریده شده است و بگفته راغب همه برای هدفی و مقصدی رشد دهنده و درست بوجود آمده.

و بیم و امید بر خدای تعالی درست نیست و مقتضای آیات گاهی حالت انتظار و طبع در باره شنونده و مخاطب است و گاهی نیز در غیر این دو است، پس در سخن خدای تعالی که در مورد فرعونیان میگوید:

لَعَلَّنا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ- شعراء/ ۶۰).

اینجا انتظار و خواست آنهاست که از ساحران پیروی کنند. و در باره فرعون می گوید:

لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشى- طه/ ۴۴).

در این آیه انتظار موسی و هارون است که چنان شود یعنی فرعون پند گیرد و مجذوب حق شود و میگوید بآنها سخن ملایم بگویید چنانکه انتظار دارید او بپذیرد. در آیه:

فَلَعَلَّكَ تارِكٌ بَعْضَ ما يُوحى إِلَيْكَ- هود/ ۱۲).

یعنی مردم در باره تو چنان انتظاری دارند که بعضی از آیات را فراموش و ترک کنی. و همین طور در آیه: فَلَعَلَّكَ باخِعٌ نَفْسَكَ- کهف/ ۶) که در همان معنی است (انتظار دارند که تو خود را هلاک کنی) و گفت: فَاذْكُرُوا آلاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ- اعراف/ ۶۹) یا چنانکه امیدوار به درستکاری هستید خدای را زیاد بیاد آرید و ذکر کنید. چنانکه در وصف مؤمنین گفت: يَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَ يَخافُونَ عَذابَهُ- اسراء/ ۵۷) یعنی (به رحمتش امیدوار و از عقوبش بیمناکند).

(لغب) لغب

لغوب در معنی رنج و ناگواری است، در مثل میگویند «أتانا ساغبا لاغبا» یعنی در حالیکه گرسنه و خسته بود بسوی ما آمد، در آیه گفت وَ ما مَسَّنا

مِنْ لُغُوبٍ

- ق/ ۳۸) (۱).

- سهم لغب- یعنی تیری که پرهای کوتاه و ضعیف است.

- رجل لغب- مرد ضعیفی که رنج و سختی او آشکار است.

عربی گفت:- فلان لغوب احمق- او ضعیف و نادان است زیرا نامه من به او رسید و آنرا ناچیز شمرد، یعنی در رأی و خرد ناتوان است، به او گفتند در عبارتی که گفتی- کتابی فاحتقرها- یعنی نامه را تحقیر کرد، کتاب مذکر است چرا ضمیر (ها) دارد گفت مگر کتاب همان صحیفه نیست؟!.

(لغا) لغا

لغو در سخن و کلام خبری است که قابل توجه نیست و از روی دقّت و اندیشه گفته نشود که در حقیقت مانند- لغا- یعنی صدای گنجشکان است یا صدای پرندگان (غیر قابل فهم و درک).

ابو عبیده می گوید:- لغو و لغا مثل- عیب و عاب است چنانکه شاعری گفته است:

قسمتی از آیه ۳۸ سوره- ق است در باره آفرینش آسمانها و زمین است میگوید- ما آسمانها و زمین و هر آنچه در میان آنهاست در شش زمان آفریدیم و این آفرینش رنج و تعبی هم در بر نداشت.

بدیهی است آیاتی که اشاره به امر و اراده خداوند در خلقت دارد مکمل این آیه است، که در مورد سازندگی و خلاقیت انسان همواره با رنج و سختی همراه است، از آیات مشابه این آیه دانسته میشود که جریان خلقت موجودات امری است تدریجی.

عن اللّغا و رفث التكلم (یعنی از روی خطا و باطل و بیهوده سخن گفت).

- لغیث مثل لقیت- است، هر سخن زشت و قبیحی را- لغو- گویند، چنانکه در آیات لا یَسْمَعُونَ فِیها لَغْواً وَ لا کِذَّاباً- قصص ۵۷) (۱) و گفت:

وَ إِذا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ- نباء ۳۴) (۲). و باز در وصف محیط پاک

در این آیه به یکی از مزایای ویژه بهشت اشاره شده است که در آنجا هیچگونه سخن یا عمل لغو و باطلی یا دروغگوئی بهشتیان ندارند نه می شنوند و نه می بینند.

این آیه و آیه سوم سوره مؤمنون مکمل یکدیگرند، زیرا در آنجا صفات رستگاران و مؤمنین را مفصلا بیان میکند که یکی از آنها دوری کردن و اعراض از سخنان بیهوده ای است که می شنوند و یا میتوانند انجام دهند ولی چون مؤمن هستند از آنها رو گردان میشوند و دامن خویش آلوده به لغو و گناه نمی کنند صاحب مجمع البحرین تفسیر این آیه و واژه را باطل- ناسزاگوئی- لغو- لهو و غنا و موسیقی و گناه میداند که رستگاران از اینها دوری میکنند (۱/ ۷۵ مجمع) شاید معیار و ملاکی برای غنا و موسیقی یا هر لغوی، این است که هر تحریک کننده و شهوت برانگیز مشمول این اصل است، زیرا یکی از سه مرکز فرماندهی انسان غریزه است که اگر در کنترل عقل و خرد نباشد تحریک میشود و نواهای موسیقی اگر عقل و عاطفه را مانند سرودهای انسان ساز با صوت خوش یا هر سخن موزون دیگری که با آهنگی هم همراه باشد و عقل و عاطفه را برانگیزاند نه غریزه و شهوت و کینه و خشم خودسرانه از شمول این اصل خارج است که بیشتر موسیقی های عربی و شرقی هیجان انگیز و کاملا- مهیج غریزه شهوانی است چنانکه بعد از سالها آن مردم از نظر اخلاقی و تأثیر سوء آن موسیقی ها به پائین ترین درجه انحطاط

بهشت گفت: لا یَسْمَعُونَ فِیها لَغْواً وَ لا تَأْثِیماً- در آیه وَ إِذا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا کِراماً- الفرقان/ ۷۲) (۱).

یعنی زشتی را آشکار نکرده اند که گفته اند معنایش اینست که عباد الرحمن یا پارسایان و خداپرستان اگر به پوچ گرایان یا بدکاران برخورد کردند با آنها در نمی آمیزند و خود را آلوده نمیسازند- لم یخوضوا معهم- با آنها همراه و هم کردار نیستند.

واژه- لغو- چنانکه گفته شد به چیزی که اعتباری ندارد گفته میشود که از این معنی- لغو در سوگند و قسم است یعنی چیزی که پیمانی در آن بسته نشده مانند عادتی که بعضی از مردم دارند که میگویند (نه بخدا- آری بخدا) که قابل توجه نیست چنانکه خداوند فرمود:

لا یُؤاخِذُکُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِی أَیْمانِکُمْ- المائده/ ۸۹).

اخلاقی و غریزی دچار هستند و آخرین بیماری خانمان برانداز سوغات آنان بیماری- ایدز- است که فراگیرشان شده. خوشبختانه مسلمین بخاطر پیروی از همین دستورات الهی تا حدود زیادی از آن بیماریها و فساد بدورند.

در سوره مبارکه- فرقان- پس از بر شمردن کردار و سرنوشت دو گروه مؤمن و بی ایمان و نشان دادن دورنماهای دنیائی و پایانی آنان از آیه ۳۶ ببعد با عبارت- و عباد الرحمن الذین ... تا آخر سوره نشانه های همین خداپرستان خود- ساخته و به رشد و کمال رسیده را بیان میکند که یکی از آنها آیه فوق است که میگوید، اینان بنا حق شهادت نمی دهند، دروغ نمیگویند و اگر به کار لغو و بیهوده و گناهی برخورد کنند جوانمردانه میگذرند و دامن آلوده نمی کنند. و به گفته راغب خود آشکار کننده آن کار زشت نمی شوند.

و از این معنی شاعر الهام گرفته و گفته است.

و لست بمأخوذ بلغو تقوله- اذا لم تعمد عاقدات العزائم.

توبه سوگند لفظیت که گفتی اگر قصدی برای پیمان کار بزرگی نداشته ای مسئول و مواخذ نیستی).

در آیه گفت- (لا تَسْمَعُ فِیها (لاغِیَهً)- الغاشیه/ ۱۱) یعنی لغو و باطل، در اینکه باز وصف بهشت است میگوید در آنجا سخن زشت نمی شنود، که واژه- لاغیه بصورت اسم فاعل وصف کلام است مثل- کاذبه- و گفته اند واژه- لغو- در دیه شتر که پرداخت نمیشود و بی اعتبار است بکار میرود، شاعر میگوید:

کما الغیت فی الدّیه الحوارا- (۱) لغی بکذا- یعنی نامفهوم و بیهوده سخن گفت مثل جیک جیک گنجشکان و چنین سخن نامفهوم را زبانی و کلماتی جدا جدا و ناپیوسته گویند.

(لفف) لفف

در آیه گفت- جِئْنا بِکُمْ لَفِیفاً- الاسراء/ ۱۰۴).

یعنی پیوسته بیکدیگر و ناگسسته- لففت الشی ء لفّا آنرا پیوسته و پیچیده کردم- جاءوا و من لفّ لفّهم- یعنی با کسی که بآنها پیوسته بود آمدند. در آیه گفت:

- شعر از- ذو الرمه است که هشام بن قیس را هجو می کند دو مصراعش چنین است:

و یهلک وسطها المرئیّ لغوا کما الغیت فی الدیه الحوارا

آنچه که از باطنش پیداست لغو و بیهوده است و هلاک میشود چنانکه تو خون بهای شتران را نپرداختی و باطل کردی.

وَ جَنَّاتٍ أَلْفافاً- النباء- ۱۶).

در وصف بهشت است که از بسیاری درختان باغاتی به هم پیوسته است و گفت:

وَ (الْتَفَّتِ) السَّاقُ بِالسَّاقِ- القیامه/ ۲۹).

یعنی (دنیا پرستان بهنگام مرگ از شدت وضع دور شدن از دنیا که معبودشان بوده پاها را با درد و سوز بهم میسائید).

الف- کسی است که از شدت فربهی و چاقی در راه رفتن رانش بر آمده است و با کندی و سنگینی راه میرود، کسی که خویش در لباسش میپوشاند یا پرنده ای که سر خود را در بالهایش میپوشاند میگویند- لف رأسه- واژه- لفیف هم به قبایل و گروههای بهم پیوسته میگویند، و بگفته خلیل بن احمد لفیف در لغت هر کلمه ای است که دو حرف اصلیش حرف علّه (الف- واو- ی) باشد.

(لفت) لفت

میگویند- لفته عن کذا- یعنی او را از آن کار منصرف کرد (۱) خدای

صنعت التفات یکی از صنایع ادبی در سخنوری یا نویسندگی است باین معنی که نویسنده یا گوینده گاهی از خطاب به حاضرین روی سخن را به عائبین و گاهی بر عکس میگرداند مثلا در سوره حمد ما میگوئیم: الحمد للّه رب العالمین الرحمن الرحیم، مالک یوم الدین، تا اینجا سخن از صفات خداوند است که ما بصورت غایب آنها را نیز میشمریم و بعد میگوئیم: ایاک نعبد و ایاک نستعین، که خطاب به خدائی است که او را حاضر و ناظر میدانیم میگوئیم:

ای کسی که فقط ترا میپرستیم و از تو یاری میجوئیم.

تعالی گوید قالُوا أَ جِئْتَنا لِتَلْفِتَنا آمدی که ما را بر گردانی- التفت فلان- وقتی است که کسی با چهره اش و صورتش از کسی یا چیزی رو گرداند- امراه لغوت- زنی که از همسرش رو گرداند به فرزندش یا غیر از او توجه کند. لغیته:

(لفح) لفح

میگویند- لفحته الشمس و السموم- روی خورشید از شدت گرما تغییر کرده و همین طور باد سوزان و گرم. در آیه گفت.

تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ النَّارُ- المؤمنون/ ۱۰۴.

(آیه در مورد سرنوشت نکبت بار دوزخیان است که در دنیا خود را مشمول خسروا انفسهم- زیانکاران قرار داده اند و در دوزخ چهره هاشان میسوزد و زشت منظر میشوند).

و از این واژه بطور استعاره عبارت- لفحته بالسیف- هست یعنی با شمشیر به چهره اش زدم.

تمام شعرا و ادبا از این صنعت بهره گرفته اند، زیرا گذشته از تنوع در گفتار زیبائی خاصی هم به سخن میدهد.

واژه- التفاف- مانند بسیاری از واژه های قرآنی و اسلام که جزء خانواده زبان فارسی است و معنی خاصی دارند التفات هم در فارسی بمعنی توجه کردن است مثل واژه تجاوز که در فارسی بجای تعدی بکار میرود و در زبان قرآن عبور کردن است.

(لفظ) لفظ

واژه لفظ در سخن استعاره از لفظ چیزی در دهان و سنگ آسیاب در آرد کردن و ریختن آرد گرفته شده از این روی صدائی که خروس بهنگام گرفتن دانه به منقار و صدا کردن مرغان ظاهر میکند او را- لافظه- میگویند برای انداختن دانه برای مرغ- خدای تعالی فرمود:

ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ- ق/ ۱۸.

یعنی (انسان از زمان حیات و پایان آن سخنی بر زبان نیاورده مگر اینکه همراهان او بر آن آماده و آگاهند).

(لفی) لفی

القیت یعنی یافتم در آیه گفت.

قالُوا بَلْ نَتَّبِعُ ما أَلْفَيْنا عَلَيْهِ آباءَنا- بقره/ ۱۷۰).

و آیه:

وَ أَلْفَيا سَيِّدَها- یوسف/ ۲۵.

آیه اوّل سخن کفّاری است که حقّ را نمی پذیرند و کور کورانه پیرو گذشتگانند هر چند که گذشتگانشان- لا یعقلون شیئا و لا- یهتدون نه در کاری تعقلی کرده اند و نه هدایت شده اند- اما آیه دوم مربوط به داستان رسیدن عزیز مصر به درگاه و آستانه اطاق است که رحمت خدا شامل یوسف پیامبر و پرهیزگار میشود و از آلودگی نجات می یابد).

(لقب) لقب

لقب نامی است که انسان را با آن، اسم میبرنـد و غیر از اسم اول هر کسـی است که در لقب صـفت معنی در نظر گرفته میشود غیر از اسم اول او از این جهت شاعر میگوید:

و قلّما ابصرت عیناک ذا لقب الّا و معناه ان فتشت فی لقبه

(چشم تو کمتر به کسی که لقبی دارد برخورد میکند مگر اینکه اگر دقت کنی صفت و معنی او را در لقبش می بینی).

لقب دو گونه است:

اول: لقبی که تشریفاتی است و مخصوص زمامداران است.

دوم: لقبی که صـفت واقعی کسـی است که گاهی عیبی است که در او هست لذا خداوند از این کار یعنی با لقب زشت کسی را خواندن و نامیدن نهی میکند در آیه:

وَ لا تَنابَزُوا بِالْأَلْقابِ- حجرات/ ۱۱) (۱).

آیـه فـوق که از حکمت عملی و بر وجـود انسانهـا در جـامعه سـخن میگویـد یکی از آداب اجتمـاعی در جـامعه بشـری اسـت میگوید:

«ای انسانها به خـدا پیوسـته و با ایمان همیشه با عـدالت رفتار کنیـد و نبایـد هرگز گروهی از شـما که مؤمن هستید گروه مؤمن دیگر را مسـخره و اسـتهزا کنیـد ممکن است آن عده بهترین مؤمنین باشـند زنان مؤمن هم نباید چنین کاری انجام دهند، هرگز عیبجوئی مکنید و با نام و القاب زشت و ناپسـند یکدیگر را صدا نزنید که پس از ایمان آوردن آنها به خداوند نام گذشته آنها را بر آنها بنهید و اگر چنین باشد و توبه نکنید ظالم و ستم کارید.»

(لقح) لقح

میگویند- لقحت النّاقه تلقح لقحا و لقاحا.

شتر ماده لقاح برداشت و آبستن شد همین طور در باره بارور شدن درختان و تأثیر باد در باراندن ابرها همین واژه بکار میرود. در آیه گفت:

وَ أَرْسَلْنَا الرِّياحَ لَواقِحَ- حجر/ ۱۰).

یعنی بادهائی که نتیجه وزیدن آنها گردافشانی و بارور شدن درختها و گلهاست.

القح فلان النخل و لقحها- درخت خرما را بارور ساخت (با گردافشانی با آنها)- استلقحت النخله- نخل بارور شد- حرب لاقح- یعنی (جنگی که آبستن حوادث و مرگها یا پیروزیهاست) که تشبیهی است بهمان معنی- لقحه- شتر ماده ای است که شیر زیادی دارد. جمعش- لقاح و لقح- است امّا ملاقیح شتران ماده ای است که به نوزادی آبستن هستند که از فروش چنین شترانی نهی شده است پس ملاقیح همان نوزادان در رحم است اما مضامین نطفه های شتران نر است در اصلاب و پشت آنها لقاح- با فتحه حرف اول بمعنی نطفه است و هم چنین- لقاح- قبیله یا قومی است که به هیچ امیری یا حاکمی و سلطانی تسلیم نیستند گوئی کهمیخواهند و در آیات بعد از ظن و گمان و غیبت گفتگو میکند.

این روش ظالمانه هنوز هم در میان ملت ها و اقوام بصورتهای زیبنده ای جاری است، مثلا عده ای مسلمان یا عرب برای تخطئه کردن مبارزات ملت مسلمان ایران نام مجوسی بر آنها می نهند، زهی بی توجهی و بی ایمانی به آیات خداوند.

خود حامل و حاکم باشند نه محمول و محکوم.

(لقف) لقف

این واژه که بصورت- لقفت، القفته، نلقفته- در این سه باب بکار میرود بمعنی گرفتن است اما نه گرفتن با دست و دهان بلکه با هوش و فطانت و زیرکی چیزی را دریافت کردن و گرفتن. در آیه گفت:

فَإِذا هِیَ تَلْقَفُ ما یَأْفِکُونَ- الاعراف/ ۱۱۷).

این آیه در باره (عصای حضرت موسی است که هر چه ساحران بافته بودند بلعید و از بین برد).

(لقمه) لقمه

لقمان از این ریشه است و نام حکیم معروف تاریخ است که اشتقاق آن ممکن است از- لقمت و الطعام و القمه و تلقمته- باشد یعنی طعام را برای خوردن لقمه کردم.

رجل تلقام: مرد پرخور. کناره جاده را هم لقم گویند که عابر آنرا در مینوردد.

(لقی) لقی

لقا مقابله و رو برو شدن است که با هم و تصادفا برخورد کنند که به هر کدام جداگانه تعبیر شده است- فعل این واژه- لقیه، یلقاه، لقا، اولقیا و لقیه است که این معنی در مورد ادراک حسی، یا بوسیله چشم یا عقل اطلاق میشود. در آیه گفت:

لَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ- آل عمران/ ۱۴۳).

یعنی (قبل از اینکه مرگ را دریابید آرزویش را داشتید) و گفت:

لَقَدْ لَقِينا مِنْ سَفَرِنا هذا نَصَباً- الکهف/ ۶۲).

در مسافرتمان باین رنج و زحمت رسیدیم.

اما ملاقات خدای عزّ و جلّ عبارت از قیامت و بازگشت باوست. در آیه گفت:

وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلاقُوهُ- البقره/ ۲۲۳).

و قالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا اللَّهِ- بقره/ ۴۶ (۱).

(لقاء) مصدر دوم ملاقات است در آیه گفت:

وَ قالَ الَّذِينَ لا يَرْجُونَ لِقاءَنا- یونس/ ۷).

و إِلى رَبِّكَ كَدْحاً فَمُلاقِيهِ و فَذُوقُوا بِما نَسِيتُمْ لِقاءَ يَوْمِكُمْ هذا- الجاثیه/ ۳۴).

آیه ۲۴۹ سوره بقره اشاره به دو دسته از مؤمنین دارد که در سپاه طالوت بودند عده ای اندک با ایمانی ثابت که به پیروزی خود و آخرت باور و یقین داشتند از حرف رهبرشان اطاعت کردند اما گروهی دیگر که ایمانی ضعیف داشتند و به لقای پروردگار گمانی داشتند نه یقین گفتند ما را با سپاه جالوت که قوی هستند طاقت جنگ نیست اینان نمیدانستند که چه بسیار گروه اندک با ایمان بر گروه زیاد بی ایمان با یاری خدا غلبه میکنند زیرا- و اللّه مع الصابرین.

مشابه این آیه و مکمل آن در سایر سوره ها هست که خداوند یاری کننده یاران خویش است و آنها را در مبارزه پایدار و ثابت قدم میدارد.

یعنی قیامت و بعث و نشور را فراموش کردند.

(یَوْمَ التَّلاقِ)- غافر/ ۱۵).

یعنی روز قیامت، وجه تسمیه قیامت به زمان تلاقی و برخورد برای خصوصیاتی است که در آن زمان و هنگام محشر هست.

اول- برخورد و رسیدن کسانی که قبلا از دنیا رفته اند و کسانی که بعدا آمده اند.

دوم- برخورد و ملاقات کروبیان یا اهل آسمانها با اهالی زمین.

سوم- برخورد هر کسی به عملی که خودش انجام داده و قبل از مردنش پیشاپیش حاصل شده.

گفته میشود- لقی فلان خیرا و شرا- یعنی به نیک و بدکردارش رسید، شاعر گوید:

فمن یلق خیرا یحمد النّاس امره کرار نیکوکار را مردم می ستانید

و دیگری میگوید:

تلقی السماحه منه و الندی خلقا

.تو اخلاق جوانمردی و بخشش را از او در نهاد و سرشتش در خواهی یافت.

- (لقیته) بکذا- وقتی است که او را استقبال کنی، خدای تعالی فرمود:

وَ یُلَقَّوْنَ فِیها تَحِیَّهً وَ سَلاماً- الفرقان/ ۷۵).

و آیه وَ لَقَّاهُمْ نَضْرَهً وَ سُرُوراً- انسان/ ۱۱).

تلقی هم در معنی- لقی- است در آیه گفت:

وَ تَتَلَقَّاهُمُ الْمَلائِکَهُ- الانبیاء/ ۱۰۳).

و وَ إِنَّکَ لَتُلَقَّی الْقُرْآنَ- النمل/ ۶).

یعنی (ای پیامبر آیات قرآن از جانب خدای حکیم و علیم بر تو القاء میشود) (- القاء-) افکندن چیزی است بطوریکه تو آنرا به بینی، سپس این معنی در مورد انداختن هر چیز بکار رفته است. در آیه گفت:

فَکَذلِکَ أَلْقَی السَّامِرِیُّ- طه/ ۸۷).

و قالُوا یا مُوسی إِمَّا أَنْ تُلْقِیَ وَ إِمَّا أَنْ نَکُونَ نَحْنُ الْمُلْقِینَ- الاعراف/ ۱۵).

در مورد انداختن عصای موسی و سحر ساحران فرعون است میگویند تو میافکنی یا ما بیفکنیم. در آیه گفت:

قالَ أَلْقُوا- الاعراف/ ۱۱۶).

و قالَ أَلْقِها یا مُوسی فَأَلْقاها- طه/ ۱۹).

و باز در همین معنی آیات:

فَلْیُلْقِهِ الْیَمُّ بِالسَّاحِلِ- طه/ ۳۹).

إِذا أُلْقُوا فِیها- الملک/ ۷).

کُلَّما أُلْقِیَ فِیها فَوْجٌ- الملک/ ۸).

أَلْقَتْ ما فِیها وَ تَخَلَّتْ- الانشقاق/ ۴).

(این آیه در باره پیش گوئی از آینده زمین در آستانه قیامت است میگوید زمین هرچه در درون دارد بیرون افکند که با سوره زلزال مشابه است و همان آیه- وَ إِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ- است آرامگاها هر چه دارند بیرون افکنند).

در باره سخن و سلام و درود و اظهار محبت نیز- القیت- یعنی سلام و درود

و ستمی و محبتی را به تو رساندم. چنانکه در آیه گفت:

تُلْقُونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّهِ- الممتحنه/ ۱).

فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ- النحل/ ۸۶).

وَ أَلْقَوْا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ- النحل/ ۸۷).

و گفت إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا- المزمل/ ۵).

که این آیه یعنی رسیدن آیات و سخن گرانبار به پیامبر همان با وحی و نبوت است و گفت:

أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ- ق/ ۳۷).

که عبارت از گوش فرا دادن به اوست، در آیه مربوط به سجده در آمدن ساحران دربار فرعون در برابر معجزه حضرت موسی علیه السّلام میگوید:

فَأُلْقِيَ السَّحَرَهُ سُجَّداً- الاعراف/ ۱۲).

فعل- القی- بصورت ماضی مجهول هشداری و آگاهی بر این امر است که معجزه موسی علیه السّلام آنها را مجذوب کرد و فرو گرفت و در کاری که نگزیده و نخواسته بودند افکند و ایمان آوردند.

(لم) لم

میگویند- لممت الشی ء- یعنی او را جمع کردم و اصلاح نمودم و از همین فعل- لممت یعنی دگرگون و پراکنده اش کردم در آیه گفت:

وَ تَأْكُلُونَ التُّرَاثَ أَكْلًا لَمًّا- الفجر/ ۱۹) (۱).

چقدر مناسب است در ذیل آیه فوق (۱۹/ فجر) کج اندیشی و تفسیر

(- لمم-) به گناه نزدیک شدن که به گناه کوچک تعبیر میشود.

- فلان یفعل کذا لما- یعنی آن کار را کم کم انجام میدهد. چنانکه در آیه گفت:

به رای عده ای که در تاریخ اسلام در مورد- نعمت و نقمت هدایت و ضلالت- ثروت و فقر- عزت و ذلت تصوراتی ستم شمول و ظلم و تبعیض در باره خداوند و خلقت داشته اند و متأسفانه هنوز هم گروهی عالم شیعی و غیر شیعی همانند جبری مذهبان تاریخ میاندیشند و این همه ستم ها، نارواها، تکاثرها قارون منشی ها- فقر و ضعف ها- قدرتهای طاغوتی و گنجینه های زر اندوزان- ثروتهای بیکران از راه احتکار- دزدی مشروع گران فروشی و بگفته امام امت زر اندوزی و سرمایه داری بی حساب و حرام را به خداوند نسبت میدهند که در آیات فوق چنین پندارها و اندیشه های غیر قرآنی را بشدت توضیح و باطل میشمارد میگوید:

«ای رسول، خدای تو البته در کمین ستم کاران است».

قبل از تفسیر بقیه آیات بایستی بگوئیم که هر چه در عالم هست از خداست امانت داری و سرپرستی بیش نیست، مثلا آب دریا که خدای آفریده اگر مقداری از آنرا یک نفر و مقداری را دیگری باندازه ظرفیت و تلاش خویش بردارد بیشتر از اولی باشد، این هر دو مالک حقیقی آب نیستند و از خداست اما هر دو از راهی و بطریقی و با ظرفیتی چه درست و چه خطا آب را بدست آورده اند بدیهی است کسی که به ناروا آب برداشته و با کشیدن نهری حق دیگران را بدست آورده مشمول واژه ظالم و ستمگر خواهد بود و نمیتواند آن آب را بنام اینکه از خداست مباح و مشروع بداند، همین است که بنام متکاثر- محتکر- قارون- زر اندوز مورد خشم خدا هستند، همه چیز از خداست اما اینان به ناروا و باطل آن رزق و نعمت خدائی را کسب کرده اند و نباید به صرف اینکه همه را خداوند آفریده نتیجه و آثار اعمال نادرست و گناه آلود و حرام را بنام اینکه خدا داده مباح بدانیم و نصیحت

الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَواحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ- النجم/ ۳۲).

در این آیه خداوند برای نیکوکاران لغزش های کوچک را می بخشد و این معنی همان است که میگوئی- الممت بکذا- یعنی پائین آمدم و بدون کار و عمل به او نزدیک شدم- زیارته المام- یعنی کم دیدار است.

یا واژه- (لم)- بصورت حرف در ماضی منفی به کار میرود (ماضی نقلی)

کنیم- حالا که خدا بشما داده به دیگران کمک کنید- مگر او ثروت و مال و سود حلال را از راه حرام بدست نیاورده و حق محرومان را عصب نکرده و می بینیم خداوند هم آن تکاثر و گنجینه و مال و منال را باطل میداند، میگوید «اما این انسان همین که در آزمایشگاه زندگی و خدائی بهره کمی دریافت کرد میگوید خداوند مرا اهانت کرده یا همین که بیش از نیازش زر اندوزی کرد که در حقیقت از کرم و نعمت حق که آفریده است بهره مند شده میگوید خداوند مرا اکرام کرد.

حاشا که چنین نیست زیرا کسانی که یتیمان را (امروز خانواده شهدا) را اکرام نکرده اند و برای سیر نمودن و رفع فقر محرومین، دیگران و خود را ترغیب نکرده اما در مقابل ارث و بازمانده دیگران را بطور کامل میخورد و مال و ثروت را با عشق و شهوت شدید می پرستد و دوست میدارد ... اما آن روزی که جهنم ظاهر شود این انسانها متوجه کارهای دنیای خویش میشوند و با حسرت میگویند ای کاش در دنیا برای امروز کار خیری میکردیم».

پس- لیس للإنسان الا ما سعی- برای هر انسانی چه از نظر مادی و چه معنوی باندازه زحمت و سعی شان نتیجه هست و نعمت و رزق و عنای معنوی و عزت حقیقی از آن پیامبران، اولیای خدا، دانشمندان پارسا، زحمت کشان خداپرست است نه اینکه فرعون وار به موسی های هر زمان بگوئیم اگر تو خدائی هستی چرا دستیاره طلا- نداری لباس ژنده بر تن داری او عزت و بزرگی را در کاخ و ثروت

هر چند که بر سر فعل مضارع در میآید و گاهی- الف- استفهام بر سرش در میآید- در آیات:

أَ لَمْ نُرَبِّکَ فِینا وَلِیداً- الشعراء/ ۱۸).

یا أَ لَمْ یَجِدْکَ یَتِیماً فَآوی- الضحی/ ۶).

(الف بر سر- لم- استفهام تقریری است یعنی چنین بوده).

(آیه اول در باره رشد حضرت موسی در فرعونیان است و آیه دوم حمایت خدای از پیامبر در دوران کودکی است).

(لما) لما

این کلمه به دو معنی بکار میرود- اول برای منفی کردن فعل و بمعنی ماضی

و طاغوت بودن می پنداشت و حال آنکه- و للّه العزه و لرسوله و للمؤمنین- پس فقری که به کفر میانجامد فقر معنوی و دینی است نه مادی چنانکه همه یاران عزت یافته پیامبران و مبارزین راه خدای مستضعفین هستند پس رزق و نعمت و عزت حقیقی از آن این گروه است و لاـ غیر و از چنین عزتی و بهره ای معنوی و ایمانی فقیر و نیازمند بودن اساس کفر است. پیامبر و علی علیه السّـلام و اصحاب صفه که یاران حقیقی اسلام بودند از نظر مادی در فقر بسر میبردند ولی در ایمان در اوج عزت و عظمت.

البته هر فرد خدا پرست حقیقی همیشه برای محرومیت زدائی خود و جامعه تلاش میکند و ممکن است بیش از نیاز خود و خانواده اش داشته باشد اما آن افزونی در راه خدا و کار خیر و دین و جامعه بمعروف میرساند که زهی سعادت مولوی میگوید:

چیست دنیا از خدا غافل شدن نی طلا و نقره و فرزند و زن

مال را گر بهر دین باشی حمول نعم مال صالح خواندش رسول

بودن آن و نزدیک نمودن وقوع آن. مثل آیه:

وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جاهَدُوا- توبه/ ۱۶) (۱).

معنی دوم- لما- ظرف زمان است مثل آیه:

فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِيرُ- یوسف/ ۹۶.

یعنی وقت آمدن او که مثالش زیاد است.

(لمح) لمح

لمح- درخشش و تابش برق است- رایته لمحه البرق- به سرعت و روشنی او را دیدم. در آیه گفت:

كَلَمْحِ الْبَصَرِ- القمر/ ۵۰).

و نیز میگویند- لأرینک لمحا باشر؟؟؟ ا- یعنی کاری روشن و واضح به تو نشان میدهم.

آیه فوق مربوط به دوران آزمایش مبارزاتی خدا پرستان با مشرکین و کفار است- میگوید اگر پیمان شکنان کارشان بجائی رسید که تصمیم به اخراج رسول از مدینه گرفتند با آنان مقابله کنید- قاتلوا ائمه الکفر- خدا بدست شما آنها را عذاب میکند و شما پیروزید و دلهای مؤمنین تسلی و آرامش خواهد یافت و بعد میگوید آیا چنین می پندارند که بحال خود رها شده اند و خداوند مجاهدین شما را که غیر از خدا و رسول و مؤمنین دوستی دیگر از آنها برنمیگزینند نمیداند- و اللّه خبیر بما تعملون-.

(لمز) لمز

لمز: غیبت کردن و پی جوئی در عیوب دیگران، فعلش- لمزه یلمزه و تلمزه- است در آیه گفت:

وَ مِنْهُمْ مَنْ یَلْمِزُکَ فِی الصَّدَقاتِ- التوبه/ ۵۸).

و آیه الَّذِینَ یَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِینَ- التوبه/ ۷۹).

و وَ لا تَلْمِزُوا أَنْفُسَکُمْ- الحجرات/ ۱۱).

یعنی مردم را عیب جوئی نکنید که آنها نیز شما را عیب جوئی خواهد کرد که در آن صورت مثل اینست که با عیب جوئی دیگران خودت را به زشتی یاد کرده ای.

رجل لماز و لمزه- کسی است که زیاد غیبت میکند و از دیگران بدگوئی مینماید. در آیه گفت:

وَیْلٌ لِکُلِّ هُمَزَهٍ لُمَزَهٍ- الهمزه/ ۱) (۱).

این سوره و آیات آن صفات و رفتار و علت بدبینی و بدگوئی و عیب جوئی چنین انسانهائی را بیان میکند میگوید:

«هلاکت باد بر عیب جوی هرزه زبان، همان کسی که افزون طلبی و مال- اندوزی میکند و همواره به حساب و شمارش آنها سرگرم است، او می پندارد و تصور میکند که مال و دارائی افزون یافته او در دنیا عمر ابدی و جاودانی باو خواهد داد چنین نیست بلکه بطور قطع و یقین بر آتش سوزان دوزخ در افتد، آتشی که تصورش مشکل است، آتشی است برافروخته و شعله کشیده، شراره آن بر دلهای کافران شعله ور است آتشی که از هر سوی بر آنها سخت احاطه دارد و مانند ستونهای

(این آیه از یکی از شش سوره ای است که علیه افزون طلبان و مال اندوزان است).

(لمس) لمس

لمس- درک و فهم با حواس ظاهر و پوست بدن است که از آن بگونه خواستن و طلب تعبیر شده است.

شاعر میگوید: «و ایمسه فلما اجده» در طلبش بودم آنرا نیافتم. خدای تعالی گفت:

وَ أَنَّا لَمَسْنَا السَّماءَ- الجن/ ۸).

(سخن پریان است که میگویند به آسمان بر شدیم و آنجا را سرشار از نگهبانان یافتیم).

بلند زبانه کشیده است.

این تشبیهات زیبای ادبی تناسبی با حالات دنیائی انسانهای مال اندوز و عیب جو دارد، در این جا خانه های مجلل و بلند میسازند که نتیجه آن محرومیتی که به مستمندان رسانده اند همان شعله های بلند زبانه کشیده اش است اثرات افزون طلبی بصورت ظالمانه که حقوق دیگران را غصب و پامال کنند همان صفات زشت گناه آلوده است.

مولوی میگوید:

در جهان آتش تو بر دلها زدی مایه نار جهنم آمدی

چون ز دستت ظلم بر مظلوم رفت آن درختی گشت از آن زقّوم است

آن عمل های چو مار و کژدمت مار و کژدم گردد و گیرد دمت

از واژه- لمس- و- (ملامسه)- بطور کنایه به همبستری با همسران گفته میشود. در آیه:

لامَسْتُمُ النِّساءَ- النساء/ ۴۳).

لمستم- نیز قرائت شده که بر- مس- و همبستری حمل شود.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از فروش و معامله ای که با ملامسه انجام شود نهی فرموده است باین معنی که گاهی می گفتند هر گاه تو لباس مرا دست زدی و من هم لباس تو را لمس کردم معامله و فروش واجب میشود.

مماسه- نیاز به همبستری است.

(لهب) لهب

لهب بمعنی فروزش آتش است، در آیه گفت:

وَ لا یُغْنِی مِنَ اللَّهَبِ- المرسلات/ ۳۱).

و سَیَصْلی ناراً ذاتَ لَهَبٍ- المسد/ ۳).

بعضی از مفسرین گفته اند در این آیه سوره- بت- که ابو لهب با بدنامی و نفرت یاد میشود نه برای این است که کنیه اش ابو لهب است بلکه مقصود ثابت کردن شعله آتش برای اوست زیرا او از اهل آتش دوزخ است نامیدن ابو لهب بخاطر سوختن در عذاب الهی مانند نامیدن- ابو الحرب- است به کسی که یا مستقیما و یا غیر مستقیم آتش جنگ را شعله ور میسازد که او را یا ابو الحرب و یا اخو الحرب مینامند.

فرس ملهب- اسب بسیار دونده که تشبیهی است بهمان زبانه کشیدن و بالا

رفتن سریع آتش.

لهاب- در مورد شدت گرمائی که تشنگی بوجود میآورد گفته میشود.

(لهث) لهث

فعل این واژه- لهث یلهث لهثا- است، در آیه گفت:

فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ- الاعراف/ ۱۷۶) (۱).

ضمیر- مثله- یعنی مثل او به آیات قبل بر میگردد میگوید «ای رسول ما برای مردم حکایت کسی را که آیات خدای به او داده شد و او سرپیچی از حق کرد و عصیان ورزید تا آنجا که شیطان او را تعقیب کرد و از گمراهان عالم شد داستان و صفت چنین نمونه ای از گمراهی را بمردم برسان که اگر میخواستیم (یعنی هدایت خیری در کار بود) با آن آیات او را رفعت مقام می بخشیدیم ولی او دنیاپرستی را به خیال جاودان بودن در دنیا انتخاب کرد و برگزید و پیرو هوای نفس خویش شد. مثال او مثال سگی است که اگر او را تعقیب کنی (یعنی آن انسان را بیم دهی) یا او را بحال خود بگذاری مثل پارس کردن سگ زبان بیرون میآورد، اینست مثال و حالات مردمیکه آیات خدا را بعد از علم به آنها عملا تکذیب میکنند- فاقصص القصص لعلّهم یتفکّرون- داستان را کاملا بیان کن شاید دیگران و مردم در آن بیندیشند و تفکر کنند».

بعضی از مفسرین- بلعم باعورا- را در این مثال نام برده اند که معاصر حضرت موسی و یکی از مخالفین او بوده.

طبرسی از قول امام باقر علیه السّلام نقل میکند که فرموده است: «اصل شخص باعور است و سپس خداوند او را مثل زده است برای هر کسی از اهل قبله است

که سگ بهنگام تشنگی زبان خود را بیرون میآورد و له له میکند.

ابن درید میگوید- لهث- در معانی- دشواری- ناتوانی و تشنگی و عطش بکار میرود.

که از هوای نفس و شهوات خویش پیروی میکند و آنرا بر هدایت خدا بر میگزینند.

ابو مسلم اصفهانی رحمه اللّه علیه میگوید آیات و علم و دانشی که بر چنین انسانهای هوی پرست آشکار میشود و آنها نمی پذیرند مراد معجزاتی است که بر- صدق پیامبران دلالت میکند و آنها مانند فرعونها رو گردان میشوند، و صفاتی که در مثال معنی مشبه به آمده همان اوصاف افراد منحرف از حق است، و زبان بیرون آوردن از خشم و تشنگی در سگ تشبیهی است به کسانی که با زبانشان دیگران را آزار میدهند و گمراه میکنند و هم چنین کسی که قرآن بخواند و به آن هرگز عمل نکند اینان همان دروغگویان و گمراهانند که در هر زمان وجود دارند بنام های علامه پرفسور، عالم و دانشمند که غالبا زبان دان، مورخ، نژاد شناس، موقعیت شناس، و بگفته فیلسوف الهی کم نظیر ملاصدرا، که چه زیبا بلعم باعوراهای همیشگی تاریخ را چهره نمائی میکند میگوید:

«العلم علمان، علیم باللسان و علم بالقلب، و انی لاستعیذ باللّه الرحمن من رجل شریر علیم اللسان جدول القلب المترفع علی الاقران لاجل تقرب السلطان، و الاشتهار عند العوام، و هم العمیان عن فهم احوال الانسان، فوا مصیبتا من علماء الجهاله و صلحاء الافساد، الذینهم من علماء الدنیا و جهال الاخره المتذکر من الاداب صحبه الخلق الناسین لآداب صحبه الرب، المقبلین الی دقایق علوم الدنیا المعرضین عن حقائق علوم الاخر بل اقول ما فتنه فی الدین و خلل فی عقاید المسلمین، الا و منشؤه مخالطه العلماء الناقصین مع حکام الدنیا و السلاطین ربنا افتح بیننا و بین قومنا بالحق و انت خیر الفاتحین. آغاز سوره سجده ص ۱۳ ترجمه در صفحات

(لهم) لهم

الهام یعنی رسیدن چیزی بخاطر و دل و ذهن انسان که از خدای تعالی است و از سوی عالم ملکوت، خدا فرمود:

فَأَلْهَمَها فُجُورَها وَ تَقْواها- الشمس/ ۸).

این الهام بمانند نزول فرشته و دمیدن در جان و روح تعبیر شده است چنانکه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله فرمود: «ان للملک لمّه و للشّیطان لمّه» و باز فرمود «ان روح القدس نفث فی روعی» که اصلش از الهام و رساندن چیزی است که همان هضم کردن و در جان قرار گرفتن است. (۲)- التهم الفصیل ما فی الضرع- نوزاد همه شیر در پستان مادرش را بلعید.

فرس لهم- اسبی است که با سرعت میدود مثل اینکه با در نوردیدنش

---

۴۱ و ۴۲ مقدمه همین جلد آمده است.

نتیجه اینکه چنین سرنوشتی از دو کردار سر چشمه میگیرد:

۱- دنیا پرستی و خود را در دنیا همیشگی دیدن.

۲- پیروی از شهوات و هواهای نفسانی

ابن منظور تفسیر جالبی از آیه- فالهمها فجورها و تقواها- دارد میگوید در حدیث آمده است که- اسالک رحمه من عندک تلهمنی بها رشدی- ما چیزی را از خدا میخواهیم که از رحمت خویش ما را راه رشد الهام کند، پس الهام اینست که خداوند در جان و روان ما چیزی را الهام کند و برساند که ما را بر کارهای نیک برانگیزاند و از کار ناروا دور دارد- یبعثه علی الفعل او الترک- و این نوعی وحی است که ویژه بندگانی از اوست. (لسان ۱۲/ ۵۵۴)

زمین را می بلعد.

(در آیه فوق که قبلش میگوید- و نفس و ما سویها فالهمها فجورها و تقویها ضمیر- الهم- همان- ما- است که در برگیرنده همه عوامل به کمال رساننده نفس است که با فطرت خدائی قابلیت می یابد، مانند (همه عوامل خلقت پدر و مادر، محیط، معاشر، معلم، کتاب، تفکر، عالم و ...).

(لهی) لهی

لهو: آن چیزی است که انسان را از آنچه که برای او لازم و مهم است باز میدارد.- لهوت بکذا- و لهیت عن کذا- هر دو عبارت یعنی با لهو از آن کار باز ماندم. در آیه گفت:

إِنَّمَا الْحَياةُ الدُّنْيا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ- محمّد/ ۳۶).

وَ ما هذِهِ الْحَياةُ الدُّنْيا إِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ- العنکبوت/ ۶۴).

از هر چیزی که زمانی طولانی لذت و تمتع میبرند- لهو- است و به لهو تعبیر شده است خدای تعالی فرمود:

لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً- الانبیاء/ ۱۷).

کسی که- لهو- را لذت بردن از زن و فرزند میداند مثل اینست که آن را به قسمتی از زینت زندگی دنیا تخصیص داده است، همانها که- لهو و لعب- قرار داده شده.

(الهاه) کذا- یعنی او را از آنچه که برایش اهمیت دارد و مهم است باز داشته در آیه گفت:

أَلْهاكُمُ التَّكاثُرُ-/ التکاثر/ ۱) (۱).

رِجالٌ لا تُلْهِيهِمْ تِجارَةٌ وَ لا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ- النور/ ۳۷).

(یعنی در خانه هائی که از نور و هدایت خدا ساکنان آنجا بهره مندند و

چون دین بیان کننده و روشنگر راه رشد و کمال از گمراهی است بنا بر این تمام موانع رشد و عوامل آنرا بروشنی بیان میکند چنانکه برای به ثمر رساندن یک نهال یا بذر همین دو کار یعنی برداشتن موانع از آن نهال و ایجاد عوامل بایستی اقدام کرد انسان هم که نهالی رو به رشد با تمام ویژگی های جسمی، روانی، عاطفی فکری، احساسی هست باین دو موضوع اگر بی توجه شد از راه رشد باز میماند، واژه های مترادف- لغو- لهو- لعب- از سوی خداوند در قرآن بگونه ای نهی از شادی بیان شده که در- لهو و لغو- شدیدتر است زیرا این سه عامل مانع کمال و رشد آدمیت. در سوره جمعه آخرین آیه- لهو تجارتی را که بازدارنده از عبادت و نماز جمعه و تنها گذاشتن پیامبر است نهی و سرزنش نموده میگوید- اینان که موسیقی و صدای طبل و جنگ و رسیدن کاروانیان تجارتی را می بینند و بسوی او رو میآورند و ترا تنها در حالت اقامه نماز باقی میگذارند بدانند که آنچه از سوی خداست نیکوتر از لهو و تجارت است زیرا او نیکوترین رازقین است- و در آیه فوق هم که سوره- التکاثر یعنی افزون طلبی و زر اندوزی است میگوید این لهو و سرگرمی به متاع دنیا آنها را آنچنان بخود مشغول داشت تا باز پسین ساعات مرگ به گور سپرده شدند و سپس بطور قطع و یقین سرنوشت نکبت بار خود را خواهند دید و از تکاثرشان و ثروتشان که چگونه جمع و صرف کرده اند خواهند پرسید، هم چنین در سوره های مؤمنون- همزه- و تبت و آیات متعدد دیگر.

پس- لعب- یعنی بازی در دوران کودکی برای رشد جسم و روان ضروری است که نه تنها منع نشده بلکه در احادیث تأکید هم شده است اما در جوانی و بقیه عمر بازی و سرگرمی ها و کارهای باز دارنده از حیات و رشد انسانی بگونه نهی

صبح و شام تسبیح و تنزیه ذات پاک خداوند میکنند، پاک مردانی و انسانهائی وارسته هستند که هیچ کسب و تجارتی آنها را از یاد خدا غافل نمی کند، با اقامه نماز و بخشش زکات از مال خویش از روزی که دلها و دیده حیران و نگران است اینان بیمناکند و به سرگرمیهای باز دارنده از یاد خدا نمی پردازند).

در این آیه نهی از کار و بازرگانی و زشتی آن نیست بلکه نهی از غرق شدن و بکلی پرداختن به آن است بطوریکه از عبادات و یاد خدا او را باز دارد، چنانکه در آیه گفت:

لِيَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ- الحج/ ۲۸).

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ- البقره ۱۹۸).

این هر دو آیه در مورد بهره مندی از فضل و رحمت و روزی خداوند در مکه و ایام حج است که قبلش میگوید در آن ایام بایستی آنچه را که میان زن و شوهر و همسران هست ترک کنند و هم چنین کارهای ناروا را مثل (دروغ گفتن- مجادله ...) بهترین توشه و بهره مندی تقوی است در آیه:

(لاهِيَةً) قُلُوبُهُمْ- الدنیا/ ۳).

ارشادی یادآوری شده است.

پس مال را گر بهر دین باشی حمول نعم مال صالح خواندش رسول

آب در کشتی هلاک کشتی است آب اندر زیر کشتی پشتی است

پس ای عزیز دل را از دلبستگی های غیر الهی پاک دار تا جایگاه نور و معرفت حق باشد نه مرکز تصورات مال و متاع دنیا زیرا:

ده بود آن نه دل که اندر وی گاو خر بینی و ضیاع و عقار

یعنی سهو و نسیانی که ترا از هدفت باز دارد.

لهوه- با فتحه حرف- لام- دانه ای است که آسیابان در گردونه آسیابش میریزد تا آرد کند و با ضمّه حرف- لام- بمعنی بخشش است که تشبیه بهمان معنی اول است:

لهاه- گوشت ته گلو و حلق یا بن دهان.

(لات) لات

لات و عزی نام دو بت در جاهلیت است اصل واژه- لات- از اللّه است که حرف- ه- حذف شده است و حرف- ت- در آن درآمده و مؤنث شده تا هشداری و تنبیهی بر این امر باشد تا کوتاهی معنی آنرا نسبت به نام خداوند روشن کند، بت پرستان به گمان خود آنرا دیگر- تقرب و نزدیکی- خدا قرار داده اند. در آیه گفت:

وَ لاتَ حِینَ مَناصٍ- ص/ ۳).

این عبارت از آیه سوم سوره- ص- است میگوید چه بسیار مردمان مجرم و تبهکاری که هلاک شدند و با دیدن عذاب فریاد میزدند و حال آنکه در آن هنگام راه فرار و گریزی نیست.

فراء میگوید تقدیر معنی- لات- یعنی زمانی نیست و حرف- ت- زائد است مثل- تمت و ربت-.

علاف (۱) میگوید اصل- لات- لا- حرف نفی است که حرف- ت- تأنیث

محمد بن هذیل بصری از پیشوایان معتزله در بصره است که در این باره کتابهائی نوشته است در مناظره و جدل دستی توانا داشته با دانشمندی یهودی بنام

بر زمان و مـدت اضافه شـده است مثل اینکه میگویـد- لیست الساعه او المـده حین مناص- دیگر زمانی و مـدتی برای گریز از هلاکت نیست.

(لیت) لیت

این واژه بصورت فعل- لیت یلیت- با حرف- عن- بمعنی رو گرداندن و نقص و کاستی حقیقی است. در آیه گفت:

لا یَلِتْکُمْ مِنْ أَعْمالِکُمْ شَیْئاً- الحجرات/ ۱۴).

یعنی اگر مطیع خدا و رسول او باشـید چیزی از اعمالتان نکاهد،- لات و الات- در معنی کمی و نقصان است و اصـلش از- رد اللیت- است یعنی یک سوی گردن نه تمام گردن. و نیز- (لیت)- بمعنی آرزو و انتظار است در آیه گفت:

لَیْتَنِی لَمْ أَتَّخِذْ فُلاناً خَلِیلًا- الفرقان/ ۲۸).

و یَقُولُ الْکافِرُ یا لَیْتَنِی کُنْتُ تُراباً

- النبأ/ ۴۰).

و یا لَیْتَنِی اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِیلًا- الفرقان/ ۲۷).

میلاس مناظراتی داشته که پس از مجاب نمودن میلاس او مسلمان میشود و یک کتاب از این گفتگوها را بنام- میلاس- نامیده است، علاـف در اواخر عمر نابینا و ناشـنوا شـد ولی باز هم از بحث و مناظره دست برنـداشت در سال ۲۲۷ هجری از دنیا رفت آرامگـاهش در سامراست، (وفیات الاعیان ۱۷۳ ج ۳) خدایشان رحمت کند که برای اسـتحکام مبانی و اصول اسـلام زحماتی شگفت انگیز می کشیدند و از دنیا به نان جوی قناعت میکردند. ولی:

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق ثبت است بر جریده عالم دوامشان

این آیات سخن آرزومندانه دوزخیان است که با دیدن سرنوشت و عذاب اظهار پشیمانی و پریشانی نموده و آرزو میکنند- ای کاش فلانی را دوست خود نمیگرفتم که گمراهی کند- ای کاش خاک میبودم و مبعوث نمیشدم و- ای کاش راه پیامبر را میپیمودم و با او میبودم.

شاعر هم میگوید:

و لیله ذات دجی سریت و لم یلتنی عن هواها لیت (۱)

یعنی- این مسافرت از آرزوی من که میگفتم- لیته- چیزی کم نکرد- ولیت در این شعر بگونه اسم و معرب آمده مثل شاعری دیگر که میگوید:

ان لیتا و ان لوّاعناه آرزو اعراض او را به زحمت انداخت

در شعر اول هم- لیت- مصدری است که بجای اسم فاعل آمده هیچ مانعی مرا از عشقم دور نکرد و برنگردانید.

(لوح) لوح

لوح از- الواح کشتی گرفته شده، چوبهای پهن کشتی در آیه گفت:

وَ حَمَلْناهُ عَلی ذاتِ أَلْواحٍ وَ دُسُرٍ- القمر/ ۱۳).

در مورد حضرت نوح و کشتی محکم اساس اوست. و هم چنین هر چوب پهنی و هر چیزی که بر او مینویسند- لوح- نامیده شده یعنی صفحه.

فِی لَوْحٍ مَحْفُوظٍ- البروج/ ۲۲).

معنی لوح محفوظ و کیفیت آن بر ما پوشیده است، مگر آنچه را که از

شعر فوق از- رؤبه است که میگوید- در شبی بسیار تاریک راه پیمودم اما از تمایل به او و عشق به او چیزی از من نکاست.

اخبار برای ما روایت شده است که لوح محفوظ به- نامه و کتاب- تعبیر شده است در آیه گفت:

إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ- ۵ و ۶/ حج).

لوح به ضمه و اشباع حرف لام بر وزن نوح- بمعنی تشنگی است- دابه ملواح- حیوانی که زود تشنه میشود و نیز بمعنی جو و هوای میان آسمان و زمین گروه زیادی لوح در معنی عطش را با فتحه لام میخوانند و در معنی هوا با ضمه حرف لام اما غیر از ضمه جائز نیست.

- لوحه الحرّ- گرما رنگش را تغییر داده و- لاح الحر لوحا- تشنگی ظاهر شده مثل لمح و لاح البرق- برق درخشید- الاح- وقتی است که گرما شدت کند و- الاح بسیفه- با شمشیرش به او اشاره کرد.

(لوذ) لوذ

خدای تعالی فرمود:

قَدْ یَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِینَ یَتَسَلَّلُونَ مِنْکُمْ لِواذاً- النور/ ۶۳).

واژه- لواذا- از لاوذ یلاوذ ملاوذه و لواذ- است (مصدر دوم باب مفاعله) در زمانی بکار میرود که کسی با چیزی و در پناه چیزی خود را پنهان کند و بپوشاند و یک نفر یک نفر از پشت چیزی یا کسانی دور شوند و بروند (گروهی از دورویان در زمان اعلان جنگ کفار خود را یکی یکی دور میکردند) امّا اگر- لواذا- از لاذ یلوذ- باشد مصدرش- لیاذ- است لیاذ از ثلاثی مجرد و لواذ از باب مفاعله است.

(لوط) لوط

نام معروف لوط پیامبر است و اشتقاقش از- لاط الشی ء بقلبی یلوط لوطا و لیطا- است یعنی وابستگی به دل و جان.

در حدیث آمده است که «الولد الوط» یعنی فرزند به دل و جان وابسته است و نیز میگویند:

- هذا امر لا یلتاط بصفری- این کار به دلم نچسبید،- لطت الحوض بالطین- حوض و آبگیر با گل ملاط کردم- تلوط فلان- در وقتی است که کسی هم روش قوم لوط شود، پس اشتقاق این واژه از لفظ- لوط- است که باز دارنده و نهی کننده آن بود، نه از واژه و لفظ انجام دهندگان آن کردار ناپسند.

(لوم) لوم

لوم: ملامت و سرزنش انسان از خودش به نسبتی که در او هست و مستحق آن است فعلش- لمته اسم مفعولش تلوم است در آیه گفت:

فَلا تَلُومُونِی وَ لُومُوا أَنْفُسَکُمْ- ابراهیم/ ۲۲) (۱).

سخن ابلیس در قیامت است که به مجرمین و ستمگرانی که در راه دیدن عذابند و شیطان را عامل گمراهی خود معرفی می کنند پاسخ می دهد می گوید:

«خداوند شما را بحق و راستی وعده فرمود و من بخلاف حقیقت وعده دروغ دادم دلیل من پذیرش شماست پس مرا ملامت نکنید خود را سرزنش کنید که امروز نه من و نه شما فریادرس یکدیگر نیستیم من به شرک شما اعتقاد ندارم و ستمکاران امروز معذبند.

و فَذلِکَنَّ الَّذِی لُمْتُنَّنِی فِیهِ- ۳۲/ یوسف) (۱).

و آیه وَ لا یَخافُونَ لَوْمَهَ لائِمٍ- ۵۴/ مائده) (۲).

و فَإِنَّهُمْ غَیْرُ مَلُومِینَ- ۶/ مؤمنون).

در این آیه اشاره مؤمنین است که در سوره مذکور مشخصات آنها را بیان میکند میگوید: اینان رستگارند زیرا نماز را با تواضع اقامه میکنند، از هر کار بیهوده و لغوی دوری مینمایند. هوای نفس و عورت خویش از عمل حرام نگاه میدارند مگر بر همسران دائمی و موقت قانونی خود که در آنصورت ملامتی بر انسان نیست، در این جا بکار بردن ملامت برای اینست که اگر سرزنش نشده اند چیزی برتر از واژه سرزنش هم بر آنها واقع نشده است.

(الام)- باب افعال بمعنی استحقاق سرزنش است. در آیه گفت:

بَذْناهُمْ فِی الْیَمِّ وَ هُوَ مُلِیمٌ

- الذاریات/ ۴۰).

در مورد غرق شدن فرعون و سپاهیانش در دریاست میگوید: او در این غرق شدن و هلاکت شایسته بود و استحقاق آنرا داشت.

(تلاوم)- باب مفاعل از این فعل ملامت دو طرفه است که عده ای عده دیگر

آیه دوم سخن همسر سلطان مصر است که به زنان مصر که با دیدن حسن یوسف بجای سیب دست خود را بریدند میگوید این همان حقیقتی است که شما مرا سرزنش میکردید.

این آیه یکی از معجزات غیبی قرآن است که در باره قومی که در آینده میآیند خدا را دوست دارند و خدا هم آنها را، نسبت به مؤمنان متواضع و نسبت به کافران خشم آفرین در راه خدا جهاد میکنند و در راه دین از نکوهش احدی باک ندارند.

را سرزنش کند. در آیه گفت:

فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلی بَعْضٍ یَتَلاوَمُونَ- القلم/ ۳۰).

سرزنش دوزخیان از مستکبرین و اعیان از پیروان خویش است. در آیه:

وَ لا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَهِ- القیامه/ ۲) (۱).

انگیزه های نفسانی از آغاز تا انجام زندگی رو به رشد چهار مرحله دارد که در هر مرحله نامی بر روی انسان اطلاق میشود.

اول: نفس اماره که حوزه فعالیتش از کودکی آغاز میشود و نام ما در آن مرحله- بشر- است که از مجموع آیات قرآن فهمیده میشود، بشر تابع این حالت است و خبر به بدی و نفس پرستی، افزون طلبی، تعدی به کودکان دیگر، بی تابی و صفات حیوانی، به چیز دیگر توجه کافی ندارد. به پیامبران می گفتند:

- ان انتم الّا بشر مثلنا- ما لهذا الرّسول یأکل الطّعام و یمشی فی الاسواق، و دهها آیه دیگر که نامگزاری خداوند بر روی ما در آغاز خلقت است.

دوم: دوران انسان شدن و رشد عقلی، الهام پذیری، تحقیق علمی و انگیزه های دیگر: که در این مرحله همان نفس اماره با تربیت صحیح- نفس ملهمه- یعنی الهام پذیر نامیده میشود، که با قابلیت فکری و عملی، خداوند به وجودش الهام میکند که در کار خیر برانگیخته شود و از کار بد دوری کند.

سوم- نفس لوامه- یا حالت ملامتگری و بیداری وجدان آگاه انسان که راغب رحمه اللّه آنرا در متن بخوبی توضیح داد که بعد از کسب خوبیها اگر باز هم انسانی که به بنی آدمی رسیده است کار زشتی انجام دهد در دادگاه درونی و از سوی قاضی نفس ملامتگر تنبیه و مؤاخذه میشود تا مشمول- الم عهد الیکم یا بنی آدم ان لا تعبدوا الشیطان ... پیمان فطرتش به یادش می آید و از همان زشتی- کم هم دوری میکند.

گفته انـد این نفس همـان انگیزه ای است که در انسانهـا بـاعث میشود فضـیلت ها و خوبیهائی بـدست آورنـد و در موقع انجام زشتی ها انسان را علامت و سرزنش میکند. و این نفس پائین تر از نفس مطمئنه است.

و باز گفته اند- نفس لوامه- نفسـی است که با اعتماد و اطمینان به خویش آن انسان شایسته و در خور تأدیب دیگری است که بالاتر از نفس مطمئنه است.

- لومه- کسی است مردم را سرزنش میکند- اما- لومه- کسی است که مردم او را ملامت مینمایند مثل- سخره و سخره- لائمه الامر- کاری که انسان بر آن ملامت میشود.

چهـارم: مرحله دوم آدم شـدن که در پرتو- نفس مطمئنه- نمیتوانـد به خود امیـدوار باشـد و برای بـازگشت نفس کمـال یـافته خویش در پرتو انوار فطرت و روح الهی به دایره- ارجعی الی ربک- برسد و در جنه المأوی یا رضوان الهی قرار گیرد.

ملاصـدرا حکیـم الهی کـم نظیر مـا تعـبیر جـالبی برای ایـن چهـار مرحله نفس در پنـاه رو الهی دارد میگویـد: النفس جسـمانیه الحدوث روحانیه البقاء.

آغـاز بروز و ظهور نفس با تسویه جسم مشـمول- اذا سویته و نفخت فیه من روحی میشود و بعـد از گـذران مراحل فوق، دیگر جسمانیتی یا اماره بودن و به بدی واداشتن و الهام و ملامت گری بکلی به آرامش جان تبدیل شده و میگوید

چنین قفس نه سزای چو من خوش الحانی است روم به روضه ای رضوان که مرغ آن چمنم

پس جهان با تمام ابعادش کارگاه کمال آفرینی و رشد دهندگی موجودات است.

(ليل) ليل

ليـل و ليله بمعنى شب جمعش- ليـال- و ليلات و ليائل- است صـفت- ليل اليل- و ليله ليلاء- بكار ميرود- يعنى- شبى بسـيار تاريك، اصل- ليله- ليلاه- است بدليل اسم مصغر آن كه- لييله- است در آيه گفت:

وَ سَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ- ابراهيم/ ٣٣).

وَ اللَّيْلِ إِذا يَغْشى- الليل/ ١).

و واعَدْنا مُوسى ثَلاثِينَ لَيْلَةً- الاعراف/ ١۴٢).

إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِى لَيْلَهِ الْقَدْرِ- القدر/ ١).

و وَ لَيالٍ عَشْرٍ- الفجر/ ٢).

و ثَلاثَ لَيالٍ سَوِيًّا- مريم/ ١٠).

(كه در قرآن هم ليل و هم ليله بكار رفته است).

(لون) لون

لون بمعنى رنگ است كه در باره رنگهاى سفيد و سياه و هر رنگى كه از اين دو رنگ تركيب شود بكار ميرود.

تلون- در رنگ شدن چيزى بغير از رنگ اصلى آن است گفته ميشود.

در آيه:

وَ مِنَ الْجِبالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَ حُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوانُها- النحل/ ١٣).

و وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوانِكُمْ- الروم/ ٢٢).

که اشاره به تمام رنگهای آدمی (نژادها) و اختلاف صورتها که ویژه هر نژادی غیر از نژاد دیگر است (سرخ پوستان، سیاه پوستان، سفید پوستان ...)

با تمام ویژگی رنگ پوستشان و با زیادی نفوسشان، که این نژادهای گوناگون نشانه ای و هشداری است بر گسترش قدرت خلاقیت خداوند.

گاهی از واژه- لون- به جنس و نوع تعبیر شده است، میگویند- فلانی انواع سخن و حدیث را بیان کرد و انواع غذاها را تناول کرد.

(لین) لین

لین یعنی نرمی ضد خشونت است، که در اجسام بکار میرود و سپس در باره اخلاق و سایر معانی بطور استعاره بکار میرود.

میگویند: فلانی اخلاقش ملایم و نرم است و دیگری خشن و ناملایم، که این هر دو صفت گاهی بصورت مدح و ستایش و زمانی بگونه سرزنش و نکوهش به اختلاف موقعیت ها گفته میشود. در آیه گفت:

فَبِما رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ- آل عمران/ ۱۵۹).

در اثر رحمتی که از خداوند است و تو رحمه للعالمین هستی با مردم ملایمت داری.

و ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَ قُلُوبُهُمْ إِلى ذِكْرِ اللَّهِ- الزمر/ ۲۳).

آنگاه وجودشان و دلهایشان بسوی یاد خدا نرم و مطیع میشود که اشاره ای است به پذیرش حق و اذعان به اوست بعد از انکار و دور بودنشان از او و گفت:

ما قَطَعْتُمْ مِنْ (لِينَةٍ)- الحشر.

یعنی آنچه را که از نخل های نورسته قطع کردید و بریدید. که واژه- لینه

بر وزن- فعله است مثل- حنطه- که اختصاص بنوعی خاص از نخل ندارد.

(لؤلؤ) لؤلؤ

در آیه فرمود:

يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجانُ- الرّحمن/ ۲۲).

اشاره به نعمت های دریائی است و گفت:

كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ- الطور/ ۲۲).

گوئیکه مرواریدهائی هستند، جمعش لالی است.

تلألؤ الشی ء- مثل مروارید میدرخشد.

گفته شده- لا افعل ذلک ما لالات الظباء- تا زمانی که تیغه شمشیرها برق میزنند آنرا انجام نمیدهم.

(لوی) لوی

اللّی- یعنی تابیدن طناب و ریسمان می گویند- لویته- آن طناب را پیچاندم.

لوی یده و رأسه- دست و سرش را پیچاند و روی برتافت- برأسه اماله- آنرا بر گرداند. در آیه گفت:

لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ- المنافقون/ ۵).

سرهاشان را برگرداندند- لوی لسانه بکذا- کنایه از دروغ گفتن و غلط گفتن حدیث و سخن است. در آیه فرمود:

يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتابِ- آل عمران/ ۷۸.

و لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ- النساء/ ۴۶).

(این آیات در باره اهل کتاب است که خواندن آنرا تغییر میدهند که بگویند این ها از خداست و حال اینکه چنین نیست).

(لا یلوی) علی احد- در گریختن به هیچ کس توجه ندارد، در آیه گفت:

إِذْ تُصْعِدُونَ وَ لا تَلْوُونَ عَلى أَحَدٍ- آل عمران/ ۱۵۳.

بیاد آرید وقتی را که میگریختید و به هیچ کسی توجه نمیکردید. چنانکه شاعر میگوید:

ترک الاحبّه ان تقاتل دونه و نجا برأس طیمره وثّاب

(دوستان را که بایستی در دفاع از آنها بجنگد رها کرد و خود را در حال گریز از مردن نجات داد).

لواء- پرچم است، نامیدن آن به این واژه برای پیچیده شدن آن با باد است (۱).

اللّویه- غذائی که ذخیره میشود، و از دید حاضرین دور میشود، و- لوی دینه- وامش را بتأخیر انداخت- الوی- به پیچش تپه شنی رسیده. (جائیکه شن ها بر بلندی تپه ها دور میزند).

ابن فارس بجای- ریح- برای عامل پیچیده شدن پرچم در هوا واژه- رمح- یعنی چوب پرچم را نیز بکار برده است- لانه یلوی علی رمحه- (۵/ ۱۸ مقاییس)

(لو) لو

گفته اند کلمه- لو- برای امتناع چیزی از امتناع دیگر اشیاء است که معنی شرط است: مثل آیه:

قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ- الاسراء/ ۱۰۰).

(لو لا) لو لا

لو لا به دو صورت بکار میرود- اول بمعنی امتناع چیزی و ممانعت آن از وقوع کار دیگر. که خبرش لزوما حذف میشود. و در جواب شرط از خبرش بی نیاز است مثل آیه:

لَوْ لا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ- سباء/ ۳۱) (۱).

اگر شما نبودید ما مؤمن بودیم. دوّم بمعنی- هلا- که بعدش فعل میاید مثل:

- لو لا- در چهار معنی بکار می رود:

۱- در معنی امتناع و خودداری.

۲- برای تشویق و برانگیختن.

۳- بر سر فعل ماضی برای سرزنش از ترک کردن کاری.

۴- در معنی استفهام.

در معنی دوم جملات (هلا- الا- لو لا- لو ما) هم بکار میرود، در آیه لو لا ارسلت الینا رسولا- اشاره به سخن کسانی است که خداوند میگوید: اگر ما پیش از فرستادن پیامبر کافران را عذاب و هلاک میکردیم میگفتند چرا رسولی نفرستادی که از او پیروی کنیم.

لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا رَسُولًا- القصص/ ۴۷).

امثال این گونه آیات با- لو لا- در قرآن فراوان است.

(لا) لا

این کلمه در نفی مطلق بکـار میرود مثل- زیـد لا عالم- که دلالت بر جاهل بودن زیـد دارد در سه زمان حال گذشـته و آینـده بکـار میرود و بـا اسم و فعـل هم همراه است جز اینکه اگر ماضـی را نفی کنـد یـا خیل همراهش نیست مثل- هل خرجت- که پاسـخش اگر- لا- باشـد خرجت تکرار نمیشود. کمتر میشود که بعد از- لا- فعل ماضـی (ذکر شده باشد مگر اینکه فاصـله ای در میان دو فعل آن باشد مثل:

- لا رجلا ضـربت و لا امرأه- نه مردی را زدم و نه زنی را- یا در حال عطف کردن مثل- لا خرجت و لا رکبت- نه بیرون رفتم و نه سوار شدم. یا در موقع تکرار مثل آیه:

فَلا صَدَّقَ وَ لا صَلَّی- القیامه/ ۳۱).

یا در دعا مثل- لا کان و لا افلح- نه باشد و نه رستگار شود و از این قبیل، اما در منفی نمودن مضارع مثل:

لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّهٍ- یونس/ ۶۷).

لا- بر سخن مثبت داخل میشود و گاهی حالت نفی کلام حذف شده را دارد مثل:

وَ ما یَعْزُبُ عَنْ رَبِّکَ مِنْ مِثْقالِ ذَرَّهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی السَّماءِ- سباء/ ۳).

(که جمله آغاز آیه بعد از- لا فی السماء- محذوف است، آیات زیر هم بهمین معنی تعبیر شده است.

لا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيامَهِ- القیامه/ ۱).

و فَلا أُقْسِمُ بِمَواقِعِ النُّجُومِ- الواقعه/ ۷۵).

و فَلا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشارِقِ- المعارج/ ۴۰).

و فَلا وَ رَبِّکَ لا يُؤْمِنُونَ- النساء/ ۶۵).

و بر این قرار شاعر میگوید:

لا و ابیک ابنه العامری.

او سخن عمر را که گفته است «لا، نقضیه ما تجانفنا الاثم فیه» (۱) باین معنی حمل کرده اند:

روزی را در ماه رمضان افطار کرد و گمان کرد که خورشید غروب کرده و باز طلوع کرده، لذا گفت نه، قضایش را وقتی که به گناهی در آن روز متمایل نشدیم بجا میآوریم، چون کسی به او گفته بود- قد اثمنا- افطار ما گناه بود که مرتکب شدیم گفت- لا- گناه نبود- نقضیه- قضایش را انجام میدهیم در حقیقت

ابن اثیر این مطلب را این چنین نقل میکند که: «و من حدیث عمر رضی اللّه عنه: و قد افطر الناس فی رمضان ثم ظهرت الشمس، فقال نقیضه، ما تجانفنا فیه لاثم» یعنی تمایل به ارتکاب گناه نداشتیم. (النهایه ۱/ ۳۰۷ ابن اثیر).

گویا فضای تاریک افق در مغرب و نبودن زمان سنج و ساعت چنین اشکالی در مناطقی بوجود میآمده و چون قصد اخطار نابهنگام در بین نبوده، با قضای آن روز ظن و گمان گناه بر طرف میشود.

با گفتن- لا- سخن گوینده را رد کرده سپس گفت قضای افطارش را بجا میآوریم.

گاهی- لا- برای نهی بکار میرود مثل:

لا یَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ- الحجرات/ ۱۱).

قومی قوم دیگر را استهزاء و مسخره نکند.

وَ لا تَنابَزُوا بِالْأَلْقابِ- الحجرات/ ۱۱).

با لقب های زشت یکدیگر را صدا نزنید. و هم چنین:

یا بَنِی آدَمَ لا یَفْتِنَنَّکُمُ الشَّیْطانُ- الاعراف/ ۲۷).

و همینطور:

لا یَحْطِمَنَّکُمْ سُلَیْمانُ وَ جُنُودُهُ- النمل/ ۱۸).

و وَ إِذْ أَخَذْنا مِیثاقَ بَنِی إِسْرائِیلَ لا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ- البقره/ ۸۳).

این آیه نفی عبادت است از غیر خدا تقدیرش اینست که- لا یعبدون- و بر این معنی:

وَ إِذْ أَخَذْنا مِیثاقَکُمْ لا تَسْفِکُونَ دِماءَکُمْ- البقره/ ۸۴).

و آیه ما لَکُمْ لا تُقاتِلُونَ- النساء/ ۷۵).

اگر لا تقاتلون بصورت جمله حالیه باشد درست است یعنی- ما لکم غیر مقاتلین- چه شده است شما را در حالیکه جنگجوی نیستید.

حرف- لا- بصورت معیّنی با اسم نکره ذکر میشود و بصورت نفی قرار میگیرد مثل:

فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ- البقره/ ۱۹۷).

یعنی در ایام احرام حج نباید مرتکب آن اعمال بشوید.

گاهی- لا- در دو کلمه متضاد تکرار میشود و مقصود اثبات کاری است در میان آن دو حالت مثل اینکه گفته میشود فلانی نه ساکن است و نه مسافر در شب- لیس زید بمقیم و لا ظاعن- که مقصود اثبات حالی است میان آن دو، مثل اینکه باز میگوئیم- لیس ما بیض و لا اسود- نه سپید است نه سیاه و مقصود اثبات حالی دیگر است در آیه:

لا شَرْقِیَّهٍ وَ لا غَرْبِیَّهٍ- النور/ ۳۵).

که گفته میشود معنایش شرقی و غربی نیست و باز گفته اند معنایش مصون بودن از افراط و تفریط است.

و گاهی- لا- بدون اثبات چیزی سلب معنی میکند که آنرا. اسمی غیر مفهوم و حاصل شده میگویند، مثال- لا انسان- در وقتی که قصد تو از گفتن این حمل سلب انسانیت از کسی باشد و بر این معنی سخن عامیانه مردم است که میگویند- لاحد- یعنی لا احد.

(لام) لام

یکی از حروف عوامل در زبان است که معانی مختلف دارد، اوّل بمعنی حرف- جر- که آنهم انواعی دارد.

۱- برای متعدی کردن فعل لازم که خدمتش جایز نیست مثل.

وَ تَلَّهُ لِلْجَبِینِ- الصافات/ ۱۰۳) (۱).

در باره اسماعیل فرزند حضرت ابراهیم علیه السّلام است میگوید: همینکه ابراهیم در مبارزه با نمرودیان دعا کرد که- رب هب لی من الصالحین- خداوندا

۲- نوعی دیگر برای متعدی ساختن بفعل است اما حذفش جایز است مثل:

یُرِیدُ اللَّهُ لِیُبَیِّنَ لَکُمْ- النساء/ ۲۶).

و فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً- الانعام/ ۱۲۵).

که در یک جا حرف- ل- هست و در قسمت بعدی آیه حذف شده است.

دوم: حرف- ل- در اثبات استحقاق و ملک و تصرف است که مقصود تصرف عینی و ملک و مال نیست بلکه تصرف و در برگرفتن بعضی از منافع یا تصرف عینی است مثل آیه:

وَ لِلَّهِ مُلْکُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- آل عمران/ ۱۸۹).

و وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- الفتح/ ۴).

مرا فرزندی شایسته و صالح عطا فرما- سپس خداوند او را به فرزندی بردبار وعده میدهد، همین که به سعی حج روی آورد گفت فرزند من در رؤیا دیدم که ترا قربانی می کنم تو چه نظری در این رؤیا داری اسماعیل علیه السّلام پاسخ داد، پدرم بهر چه مأمور هستی انجام ده که انشاء اللّه مرا از بندگان بردبار و صابر خواهی یافت پس چون هر دو تسلیم آزمایش حق شدند و اسماعیل را آماده کرد، خطاب کردیم که ای ابراهیم تو کارت را انجام دادی و پاداش نکوکاران، بر تو است این آزمایشی در راه پیامبری و امامت تو بود و ز برای او ذبح بزرگی آماده کردیم.

دنیای آینده و حال بدانند که در ایران اسلامی امروزها یعنی سالهای جنگ با مشرکین و کفار میلیونها پدر و مادر و جوانان خداجوی در چنین آزمایشاتی یعنی فرستادن دلبندها و فرزندان خود به جبهه و جنگ در خط سرخ شهادتند و ابراهیم و اسماعیل علیهما السّلام از آنها در شگفتند.

ملك همان تصرف است مثل اینکه به کسی که چوب بزرگی را بر میدارد مگوئی تو قسمت خودت را بگیر و من سر دیگر چوب را.

- للّه کذا- شامل- للّه درّک- است که در معنی این عبارت گفته اند در مورد چیزی گفته میشود که شریف و عزیز است و جز خدا مالکی شایسته آن نیست و نیز گفته اند مقصود اینست که ایجاد و خلقت او را به خداوندی که بوجودش آورده نسبت دهند، زیرا موجودات دو گونه اند- نوعی خداوند آنرا بسبب طبیعی یا صفت آدمی بوجود میآورد (پدیده های مادی جهان یا ساخته های فکری انسانها) و نوع دیگر ایجاد ابداعی خداوند است مثل آسمان و افلاک و از این قبیل پدیده ها (انسان- حیوانات- نباتات و ...).

این نوع دوم وجودشان شریف تر و برتر از نوع اول است.

اما- لام- استحقاق مثل آیه:

لَهُمُ اللَّعْنَهُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ- الرعد/ ۲۵).

یا وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ- المطففین/ ۱).

این دو آیه مثل آیات: وَ لِلَّهِ مُلْکُ السَّماواتِ.

و للّه جنود السموات است ولی در و- للّه- حرف لام حقیقت مالک توان خداوند را اثبات میکند امّا در آیه- لهم اللّعنه- و ویل للمطففین- حرف لام چیزی را بیان میدارد که هنوز حاصل نشده است ولی در حکم حصول و قطعی بودن آن است زیرا کافران و کم فروشان استحقاق آن عذاب و سرنوشت را دارند.

بعضی از ادیبان علم نحو گفته اند حرف- لام- در- لهم اللعنه- یعنی علیهم اللعنه- بر آنها نفرین و دور باش باد. در آیه:

لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ- النور/ ۱۱).

مالکیت و استحقاق را نمیرساند و گفته اند حرف- لام- در این آیه مثل:

بِأَنَّ رَبَّکَ أَوْحی لَها- الزلزال/ ۵).

است چنین نیست زیرا وحی بر زنبور عسل قرار دادن حالت طبیعی اوست و الهام فطری به او و این وحی همانند وحی بر انبیاء نیست حرف- لام- در- لها- برای اینست که تسخیری و طبیعی بودن خلقت زنبور عسل بیان کند. در آیه:

وَ لا تَکُنْ لِلْخائِنِینَ خَصِیماً- النساء/ ۱۰۵).

معنایش اینست که بخاطر خیانتکاران با مردم مخاصمه نکن معنایش مثل معنی:

وَ لا تُجادِلْ عَنِ الَّذِینَ یَخْتانُونَ أَنْفُسَهُمْ

- النساء/ ۱۰۷).

و حرف- لام- در این جا یعنی در للخائنین- مثل لامی نیست که در- لا تکن للّه خصیما- آمده است زیرا- لام- در این جا یعنی- لا تکن خصیم اللّه- و بر سر مفعول آمده است.

سوم: لام در ابتدای سخن (لام ابتداء) مثل:

لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَی التَّقْوی- التوبه/ ۱۰۹).

و لَیُوسُفُ وَ أَخُوهُ أَحَبُّ إِلی أَبِینا مِنَّا- یوسف/ ۸).

و لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً- الحشر/ ۱۳).

چهارم: لامی که در باب- انّ- یا در اسم آن یا در خبر آن داخل میشود مثل:

إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبْرَةً- النازعات/ ۲۶).

یا إِنَّ رَبَّکَ لَبِالْمِرْصادِ- الفجر/ ۱۱۴).

و إِنَّ إِبْراهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ- الهود/ ۷۵).

یا در اتصال به خبر در وقتی که تقدم بر آن داشته باشد مثل:

لَعَمْرُکَ إِنَّهُمْ لَفِی سَکْرَتِهِمْ یَعْمَهُونَ- الحجر/ ۷۲).

تقدیر آیه اینست که- لیعمهون فی سکرتهم- در بیخود شدن و عقل و خرد رها کردن بهنگام دیدن عذاب در آستانه قیامت سر گردان میشوند.

پنجم: حرف لام در- ان مخففه- داخل میشود تا فرقی با- ان نافیه- داشته باشد مثل:

وَ إِنْ کُلُّ ذلِکَ لَمَّا مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا- الزخرف/ ۳۵).

ششم: لام قسم و سوگند که بر سر اسم در میآید مثل:

یَدْعُوا لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ- الحج/ ۱۲).

یعنی چیزی را بعنوان معبود میخواند که زیانش نزدیکتر از سود آن است.

حرف لام بر سر فعل ماضی هم در میآید مثل:

لَقَدْ کانَ فِی قَصَصِهِمْ عِبْرَهٌ لِأُولِی الْأَلْبابِ- یوسف/ ۱۱۱).

و در فعل مستقبل که یکی از دو- ن- تأکید لازم است مثل:

لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ- آل عمران/ ۸۱).

و آیه وَ إِنَّ کُلًّا لَمَّا لَیُوَفِّیَنَّهُمْ- الهود/ ۱۱۱.

در آیه حرف لام در لها جواب- ان- است اما در لیوفینّهم لام قسم است هفتم: حرف لام در خبر- لو- مثل:

وَ لَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَمَثُوبَهٌ- البقره/ ۱۰۳).

و لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ- الفتح/ ۲۵).

و وَ لَوْ أَنَّهُمْ قالُوا- النساء/ ۴۶).

تا آنجا که میگوید: لَكانَ خَيْراً لَهُمْ.

یعنی (اگر یهودیانی که کتابشان را تحریف میکنند اگر میگفتند که سخن تو را شنیدیم و تو را اطاعت میکنیم و تو هم سخن ما را بشنو و بحال ما بنگر برای آنها نیکوتر بود) و چه بسیار مواقعی که حرف- لام- در این جا حذف میشود مثل- لو جئتنی اکرمتک- اگر میآمدی احترامت میداشتم در حقیقت- لا کرمنک- است.

هشتم: لام منادی که مفتوح است اگر بر سر ندا دهنده باشد مفتوح است و در ندا شونده مکسور.

نهم: لام امر که اگر ابتدای سخن باشد مکسور است مثل:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنْكُمُ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمانُكُمْ- النور ۵۸).

و لِيَقْضِ عَلَيْنا رَبُّكَ- الزخرف/ ۷۷.

و هر گاه بر سرش- واو- یا- ف- در آید ساکن است مثل:

لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ- العنکبوت/ ۶۶.

و فَمَنْ شاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَ مَنْ شاءَ فَلْيَكْفُرْ- الکهف/ ۲۹.

و فَلْيَفْرَحُوا یونس/ ۵۸ که- فلتفرحوا- هم خوانده شده و اگر- ثم- بر آن در آید هم ساکن و هم متحرک بودن- لام- جائز است مثل:

ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَ لْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ- الحج/ ۲۹ (۱).

آیه فوق در سوره حج دستور بجا آوردن عهد و نذر و مناسک خانه خدا است که یکی از آنها طواف بر گرد بیت اللّه است در دو آیه قبل میگوید آنانکه بخدا کافر شدند مردم را از راه خدا و از مسجد الحرام که احترام و احکامش را برای اهل آن دیار و دیگران که از بلاد مسلمین میآیند یکسان قرار دادیم که قومیت، نژادپرستی، خودخواهی، خود بزرگ بینی از بین میرود، اما کسی با ظلم و الحاد به خلق خدا ستم روا میدارند آنها را عذاب دردناک می چشانیم.

خواننده عزیز تعجبی نیست اگر آیه فوق را در ماه ذی الحجه نوشتم و در باره اینکه چگونه پیامبر در قیامت از دور شدن از معانی قرآن در میان قوم خود (اعراب) شکایت میکند و میگوید: وَ قالَ الرَّسُولُ یا رَبِّ إِنَّ قَوْمِی اتَّخَذُوا هذَا الْقُرْآنَ مَهْجُوراً- ۲۹/ فرقان.

راستی مگر قوم عرب قرآن چاپ نمی کنند در رسانه هاشان قرآن نمیخوانند در نمازها از قرآن آیاتی تلاوت نمی کنند، دهها تفسیر بر قرآن ننوشته اند؟ پس چگونه قرآن را مهجور نموده و از او دور هستند مگر نه اینست که قرآن برای عمل به آیات و احکام آن است، چهار صد و چهارده بار در قرآن به ایمان و عمل صالح با هم ذکر شده است.

ولی چندین آیات مژده قرآن شناسان و مسلمانان حقیقی که به قرآن عمل میکنند، با دوستان خدا دوست و با دشمنان او می ستیزند چنین امت هائی را هر چند که از عرب نباشند خداوند به پیامبرش مژده آنها را داده است (سوره جمعه آیه سوم) و سایر سوره ها.

ای خواننده عزیز تقارن ترجمه آیه حج در ذی الحجه چنین حادثه ای که تو در حال و آینده در کتابها و تواریخ خواهی خواند روی داد، یعنی در روز

جمعه خونین متصدیان کعبه و رژیم عربستان سعودی دستور قتل عام زائرین خانه خدا را دادند زنان و معلولین بسیاری را بشهادت رساندند که چرا از مشرکین برائت میجوئید؟ آیا این عمل مهجور گذاشتن آیات و احکام قرآن نیست حادثه ای عظیم رخ داد که روی خونخوارانی مانند حجاج بن یوسف را سفید کرد. زیرا او استدلال بر گناهکاری مخالفین خود را از قرآن بیان میکند و حد اقل آنها را بیخبر و غفلتا آنهم با این وضع فجیع نمی کشت او یکی یکی میکشت و اینان در چند ساعت هزاران زائر خدا را شهید و مجروح کردند که دل همه مسلمانان را جریحه دار ساخته اند.

اینجاست که شکوه پیامبر از قوم عرب به خدا حقیقت می یابد و می گوید:

رب احکم بینی و بینهم- خدایا میان من و ایشان حکم فرما.

پایان حرف لام

)

كتاب الميم

((متع) متع

متوع كه مصدر است بمعنى بالا رفتن، و ارتفاع است، ميگويد- متع النهار و متع النبات- روز بالا آمد، گياه رشد كرد. يعنى از خاك سر بر آورد.

- متاع- بهره مندى دراز مدت. متعه اللّه بكذا و امتعته و تمتع- خدا او را بهره مند ساخت سودش رساندى و بهره برد. در آيه گفت:

وَ مَتَّعْناهُمْ إِلى حِينٍ يونس/ ۹۸ و نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا- لقمان/ ۲۴.

و فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا- البقره/ ۱۲۶.

و سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذابٌ أَلِيمٌ- هود/ ۴۸.

هر جا كه در قرآن- تمتع در دنيا ذكر شده بر روش تهديد و انذار است براى اينست كه در- تمتع- گستردگى معنى هست- (استمتع)- طلب تمتع است در آيه گفت:

رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنا بِبَعْضٍ- الانعام/ ۱۲۸.

و فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلاقِهِمْ- التوبه/ ۶۹ و فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخَلاقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخَلاقِهِمْ- التوبه/ ۶۹ (۱)

ترجمه تمام آيه چنين است: خطاب سخن به دنيا پرستان، كفار و دو

و آیه وَ لَکُمْ فِی الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ (مَتاعٌ) إِلی حِینٍ- البقره/ ۳۶.

تنبیه و هشداری است به این که برای هر انسانی در دنیا مدت معینی از تمتّع و بهره مندی هست نه دائمی و پیوسته و:

قُلْ مَتاعُ الدُّنْیا قَلِیلٌ- النساء/ ۷۷.

آگاهی و تنبیهی است بر اینکه دنیا در برابر آخرت ناپایدار و موقتی است، از این رو گفت:

فَما مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا فِی الْآخِرَهِ إِلَّا قَلِیلٌ- التوبه/ ۳۸.

یعنی دنیا در جنب آخرت بسیار کم و ناچیز است و:

وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا فِی الْآخِرَهِ إِلَّا مَتاعٌ- آل عمران/ ۱۸۵ اثاث و لوازم زندگی و منزل را هم- متاع- گویند، گفت:

ابْتِغاءَ حِلْیَهٍ أَوْ مَتاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُ- الرعد/ ۱۷ (۲).

چهرگان است میگویند «شما هم مانند کسانی که پیش از شما بودند و قویتر هم بودند، مال و فرزندان هم از شما بیشتر داشتند از متاع زود گذر دنیا بهره مند شدند اکنون هم که نوبت شماست هلاکت خفت بار آنها را فراموش کرده اید و مانند آنها غرق در دنیاپرستی و بهره مندی هستید که اعمالشان در دنیا و آخرت نابود گشت و به حقیقت تمام آنها زیانکاران عالمند. (مانند قوم نوح و عاد و ثمود و قوم ابراهیم و ...)

در این آیه خداوند مثال زیبائی برای حق و باطل، نابینا و بینا، تاریکی و روشنائی، پرستش غیر خدا و توحید و خداپرستی میزند میگوید: (از آسمان باران نازل کرد که در هر نهری بقدر وسعت و ظرفیتش سیلاب جاری شد و بر روی

هر چیزی بیک نحو سودی در بر دارد متاع و متعه نامیده شده از این روی گفت:

وَ لَمَّا فَتَحُوا مَتاعَهُمْ- یوسف/ ۶۵.

در باره طعام و غلات برادران یوسف است که در این جا متاع نامیده شده و یا ظرفهاشان که هر دو متاع و لازم و ملزوم یکدیگر است زیرا طعام در ظرف قرار دارد. و آیه:

وَ لِلْمُطَلَّقاتِ مَتاعٌ بِالْمَعْرُوفِ- البقره/ ۲۴۱.

پس متاع و (متعه) چیزی است که به زنان طلاق گرفته داده میشود تا در مدت عده از آنها استفاده کند آنهم با نیکوئی و معروف نه با اکراه و جدال- امتعتها و متعتها- هر دو در یک معنی است، و در قرآن شکل دوم بکار رفته مثل آیه:

فَمَتِّعُوهُنَّ وَ سَرِّحُوهُنَّ الاحزاب/ ۴۹.

و نیز فرمود:

وَ مَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَ عَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ- بقره/ ۲۳۶.

(در این آیه شخصیت انسانی مردان و زنان را با توجه به قدرت مالی شان بیان میکند میفرماید: اگر قبل از مباشرت و همبستر شدن زنان را طلاق دادید

آن کفی برآمد همانطور که با گداختن فلزات برای وسایل یا زینت کفی برآورد اینها مثال حق و باطل است که آن کف ها از بین رفتنی است اما آب و آن فلزات که برای خیر و منفعت مردم است در زمین باقی میماند این مثالها به روشی برای فهم مردم است تا به آنچه که مانند حق و بینائی وفور و آب فلز سودمند و حقیقت دارد توجه کند.

و مهر مقرر نکرده بودید، ولی آنها را به چیزی بهره مند سازید دارا و نادار بقدر توانائیش که سزاوار مقام نیکوکاران است).

متعه- نکاحی است که مرد یا زن مقدار معینی را در زمانی معین قرار میگذارد و تعهد میکند که اگر مدت گذشت بدون طلاق جدا شدنی است، (متعه حج) پیوستن عمره به حج است، در آیه فرمود:

فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَهِ إِلَی الْحَجِّ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ- البقره/ ۱۹۶.

ماتع- نوشیدنی و شربت سرخ رنگ است در واقع همان نوشیدنی است که بخاطر خوبی و پاکیش خورده میشود و رنگ ویژه آن نیست که- ماتع- نامیده شده بخاطر خوبی آن است نه رنگ هر چند که رنگ هم یکی از خوبیهای آن است.

جمل ماتع- شتر قوی، گفته اند- و میزانه فی سوره البر ماتع (۱).

(متن) متن

این واژه که بصورت تثنیه یعنی- متنان- بکار میرود دو قسمت بر آمده پشت و کمر است که مهره ها را در میان گرفته و بهمین شباهت قسمت بر آمده

تمام شعر که به نابغه معروف است چنین است:

الی خیر دین نسکه قد علمته و میزانه فی سوره البر ماتع

که در لسان بدین صورت است:

الی خیر دین سنّه قد علمته و میزانه فی سوره المجد مانع

در هر دو حال وصف دینی است که احکام و عباداتش در شرافت و مقام و منزلت رجحان و برتری دارد و بهترین دین است.

پشت زمین را هم- متن زمین- گویند- متنته- به پشتش زدم- متن- پشتش قوی است و متین است و از این معنی عبارات- حبل متین- است در آیه گفت:

إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّهِ الْمَتِینُ- الذاریات/ ۵۸.

(براستی که خداوند رزّاقی قوی و نیرومند است.

رساننده روزی مار و مور اگر چند بی دست و پایند و زور

(متی) متی

این واژه برای پرسش از وقت و زمان بکار میرود، خدای تعالی فرمود:

مَتی هذَا الْوَعْدُ- الانبیاء/ الانبیاء/ ۳۸).

و مَتی هذَا الْفَتْحُ- السجده/ ۲۸ (۲) گفته اند: قوم هذیل میگوید- متی کمی- یعنی وسط آستینم و از قول ابو ذؤیب شاعر میگویند:

شر بن بماء البحر ثمّ ترفّعت متی لجج خضر لهنّ نئیج

(از وسط آب سبز دریا که سپس بالا آمد و بادهای تندی بر آن میوزید نوشیدیم).

(مثل) مثل

بصورت فعل ماضی که مصدرش- مثول- است یعنی قیام و برخاستن، ایستادن

این دو آیه از زبان کم باوران و شتاب زدگانی است که با تردید و یا با انکار میپرسند- پس این وعده پیروزی خداوند کو؟

- ممثل- چیزی است که به شکل دیگری آمده- مثل الشی ء- ایستاد و به شکلی در آمد.

در حدیثی از رسول خدا صلّی اللّه علیه و اله آمده است که فرموده:

من احب ان یمثل له الرجال فلیتبوّأ مقعده من النّار (۱).

تمثال هر چیزی شکل و صورت آن است- (تمثل) یعنی شکل و صورت یافت خدای تعالی فرمود:

فَتَمَثَّلَ لَها بَشَراً سَوِیًّا

- مریم/ ۱۷.

(مربوط به حضرت مریم است میگوید «آنگاه که مریم از همه خویشانش به گوشه تنهائی پنهان شد روح خود را بر او بصورت بشری کامل مجسم ساختیم).

(مثل): سخنی در باره چیزی است که آنرا با سخنی در چیز دیگر شباهت میدهد که میان آن دو چیز تشابهی هست و یکی از آنها دیگری را روشن و بیان میکند و تجسم میدهد، مثل اینکه میگویند در تابستان شیر فاسد شد، این مثل سخنی را که میگویند، کارت را در وقت مناسب مهمل گذاردی شباهت میدهد (۲)

حدیث فوق در مآخذ دیگر باین صورت است که (من سرّه این یمثّل له النّاس قیاما فلیتبوّأ مقعده من النّار.) یعنی کسی که از برخاستن مردم و ایستادن آنها در حضورش برای او شاد و مسرور میشود جایگاهش دوزخ است زیرا انگیزه استکبار و تکبر او و خواری و سبکی مردم میشود. (النهایه ۴/ ۲۹۴- مجمع/ لسان).

احمد بن محمد ابو الفضل میدانی در کتاب کم نظیرش مجمع الامثال مینویسد- فی الصیف ضیعت اللبن- در تابستان شیراز دست رفت و ضایع شد در مورد کسی است چیزی را میطلبد که در خودش نیست و یا کسی که بعد از دست نیافتن به مقصود بزرگش به کم قناعت میکند. (مجمع ۲/ ۶۸ میدانی).

از این معنی است مثالی که خداوند مثل زده است آیه:

وَ تِلْکَ الْأَمْثالُ نَضْرِبُها لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ یَتَفَکَّرُونَ- الحشر/ ۲۱.

و در جای دیگر:

وَ تِلْکَ الْأَمْثالُ نَضْرِبُها لِلنَّاسِ وَ ما یَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ- العنکبوت/ ۴۳). چنانکه گفته اند- مثل- دو گونه است:

اول: بمعنی مثل و شبیه مثل شبه و شبه، بعضی گفته اند، مثل و مثل را به توصیف چیزی تعبیر میشود، مثل آیه:

مَثَلُ الْجَنَّهِ الَّتِی وُعِدَ الْمُتَّقُونَ- الرعد/ ۳۵.

دوم: عبارت از مشابهت و همسانی چیزی با دیگری در یکی از جهات معنوی و هر معنی که باشد و این عمومی ترین لفظی است که برای مشابهت دو چیز وضع شده است، زیرا- الند- فقط در مشارکت دو چیز در جوهر آنهاست، و شبه فقط در مشارکت در کیفیت دو چیز است، مساوی هم فقط در مشارکت و همسانی دو چیز در کمیّت است، امّا شکل و مشاکله فقط در مشارکت و همسانی مقدار هندسی دو چیز است ولی- مثل- در تمام آن همسانی ها عمومیت دارد، از این جهت هر گاه خدای تعالی از هر وجهی از وجوه ذکر شده بالا میخواهد نفی تشبیه کند میگوید:

لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ- الشوری/ ۱۱.

و اما چگونه میان- کاف تشبیه- و مثل- در این آیه جمع شده است برای تأکید نفی است تا تنبیهی و هشداری باشد بر اینکه بکار بردن واژه- مثل و نیز کاف صحیح نیست و لذا با کلمه لیس هر دو امر را نفی نمود. (یعنی مثلیت و شباهت

را که با آن دو کلمه بیان میشود و صحیح نیست نفی نموده).

گفته اند- مثل- در این آیه بمعنی صفت است پس معنایش اینست که همانند صفت خداوند صفتی نیست هر چند که با بسیاری از صفاتی که بشرها با آن وصف میشوند خداوند هم توصیف شود، و آن صفات در باره خداوند بر حسب بکار بردن آنها در باره انسانها نیست، در آیه:

لِلَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ مَثَلُ السَّوْءِ وَ لِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلی- النحل/ ۶۰.

یعنی ناباوران به خداوند صفات بدی دارند و صفات او متعالی است. خدای تعالی انسان ها را از آوردن مثالهائی در این مورد منع نموده است.

فَلا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثالَ- النحل/ ۷۴ (۱).

بعضی از مفسران گفته اند این آیه اشاره به منطقی است که مشرکان عصر جاهلی داشته اند (که شبیه آن در میان بعضی از مشرکان عصر ما نیز دیده میشود) که آنها می گفتند ما اگر به سراغ بتها می رویم به خاطر این است که ما شایسته پرستش خدا نیستیم باید به سراغ بتها برویم که آنها مقربان درگاه او هستند! خداوند همانند یک پادشاه بزرگ است که وزراء و خاصان او به سراغ او میروند ولی توده مردم که دسترسی به او ندارند به سراغ حواشی و خاصان و مقربانش خواهند رفت.

اینگونه منطق های زشت و غلط که گاهی در لباس یک مثل انحرافی مجسم می گردد یکی از خطرناکترین منطق ها است قرآن در برابر این افکار انحرافی می گوید مثالی که متناسب با اندیشه های محدود و مملو از نقص و عیب است به خدا نسبت ندهید.

در بحث های صفات خدا مخصوصا این نکته را متذکر شده ایم که یکی از

سپس میگوید و هشدار میدهد بر اینکه او در مورد خود مثل میزند و ما بایستی به آن روش سخن بگوئیم و مثل بزنیم زیرا گفت:

خطرناکترین پرتگاههائی که در راه شناخت صفات او وجود دارد پرتگاه تشبیه است یعنی صفات او را با بندگان مقایسه کردن و شبیه دانستن، چرا که خدا وجودی است بی نهایت از هر نظر و دیگران وجودهائی هستند محدود از هر جهت و هر گونه تشبیه و تمثیل در اینجا مایه بعد و دوری از شناخت او میشود.

در اینجا لازم است به کلام امیر المؤمنین علی علیه السّلام در خطبه اول نهج البلاغه توجه نمائیم که می فرماید:

الاحد بلا تأویل عدد لا یشمل بحدّ و لا یحسب بعدّ و من اشار الیه فقد حدّه و من حدّه فقد عدّه و من وصفه فقد حدّه و من حدّه فقد عدّه و من عدّه فقد ابطل ازله کلّ مسمّی بالوحده غیره قلیل.

یعنی او یک است ولی نه یک عددی. هیچ حد و اندازه ای او را در بر نمی گیرد و با شمارش به حساب نمی آید هر کس به او اشاره کند او را محدود ساخته است و هر کس او را محدود سازد او را تحت شمارش در آورده است هر کس او را با صفتی (زائد بر ذات) توصیف کند او را محدود ساخته است و هر کسی او را محدود سازد او را شماره کرده است و هر که او را شماره کند ازلیت و تقدم او را بر همه چیز از بین برده است هر چیزی که با وحدت نامبرده شود کم است جز او که با اینکه واحد است به کمی و قلت موصوف نمیشود.

در طول تاریخ بشر که سراسر پرستش بوده است توحید خالص توسط انبیاء معرفی و شناخته میشده است ولی گروه مخالف دعوت انبیاء بر خلاف توحید به شرک که همان تعداد خدایان که آنهم تصورات و تشبیهات و او هاماتشان بوده است گرایش داشته اند و مؤمنین بر اساس تعلیمات و سیره نبوی به خوبی می دانند که باید در شناخت خدا فقط از منبع وحی الهی و راهنمائیهای راسخین در علم که

إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ- النحل/ ۷۴.

آنگاه در باره خویش مثلی میزند میگوید:

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْداً مَمْلُوكاً- النحل/ ۷۵.

در آیه هم تنبهی و هشداری است بر اینکه او را با صفتی که بشر را وصف میکنیم او را هم توصیف کنیم مگر به آنچه خودش خود را وصف کرده است.

در آیه:

مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْراةَ- الجمعه/ ۵.

یعنی ایشان در نادانی خویش نسبت به مضمون حقایق توراه مانند الاغی است که نسبت به آنچه بر پشت دارد مثل کتابها جاهل و ناآگاه است. و آیه:

وَ اتَّبَعَ هَواهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ- الاعراف/ ۱۷۶.

ائمه هدی هستند متکی باشند و کسانی که با قرآن آشنا باشند و به منطق استوار و مستحکم آن وقوف داشته باشند به راحتی می توانند تشبیهائی را که التقاطیون و کسانی که مکتب های غیر الهی را با اسلام مخلوط کرده اند و از تعبیرات پیرامون خدا و توحید در اشتباه و گمراهی هستند به آسانی پی ببرند.

و نیز کسانی که بنام عرفان و تصوف پندار گرایانه به تاویلات و تشبیهاتی خود ساخته و شهوت پرستانه با سخنان موزون و در قالب شعر خدای را به هر چه که میخواهند و دوست دارند تشبیه میکنند و مثالها میزنند مشمول نهی همین آیه (لا تضربوا للّه الامثال) هستند هر چند نامشان با شهرت های شعری تندیسی و بتی شده باشد. و بگفته غلط آن شاعر قصدشان نهفته اسرار باشد که موجب گمراهی و انحراف دیگران گردد.

که در آیه انسان کفر پیشه را که از هوا و هوسش پیوسته پیروی میکند به سگی که در هر حال پارس میکند تشبیه کرده است که کمترین فرمی است برای او با سگی که در هیچ حال از پارس کردن دور نمیشود. در آیه:

مَثَلُهُمْ کَمَثَلِ الَّذِی اسْتَوْقَدَ ناراً- البقره/ ۱۷.

در این آیه کسی را که خداوند نوعی از هدایت و یاری داده است و آنرا ضایع میکند و با همان هدایت الهی و یاری او به نعمت جاودان که برایش در نظر گرفته نمیرسد به کسی تشبیه میکند که در تاریکی آتشی میافروزد همین که به او روشنائی داد ضایعش میکند، باز گونه میشود و در ظلمت قرار میگیرد. و آیه:

وَ مَثَلُ الَّذِینَ کَفَرُوا کَمَثَلِ الَّذِی یَنْعِقُ بِما لا یَسْمَعُ إِلَّا دُعاءً وَ نِداءً- البقره/ ۱۷۱.

در این آیه چه زیبا مقابله معنی بدون لفظ در تشبیه آورده است میگوید مثل کفار و هشدار دادن به آنها مثل چوپانی است که گوسپندان را بانگ میزند و گوسپندان جز آهنگی در همان حدود بانگ و صدا چیزی نمی فهمند اینان نیز همانند گوسپندانند که مفهومی از حقیقت ایمان را درک نمیکنند، و بر این معنی گفت:

مَثَلُ الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ کَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنابِلَ فِی کُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ- البقره/ ۲۶۱.

و شبیه لفظی آن فرمود:

لُ ما یُنْفِقُونَ فِی هذِهِ الْحَیاهِ الدُّنْیا کَمَثَلِ رِیحٍ فِیها صِرٌّ

- آل عمران/ ۱۱۷ (۱).

در این آیه بیهوده بودن بخشش کافران را در دنیا و بخاطر دنیا به باد سردی که بر کشتزار قومی ستمگر میرسد و همه را نابود کند تشبیه نموده که حاصلی

از این نمونه ها در قرآن امثالی هست.

(مثال:) مقابله چیزی با چیزی دیگر که همانند اوست یا قرار دادن چیزی در شباهت به آنچه را که انجام میشود، (الگو ساختن).

مثله- نقمت و درد و رنجی که به انسانی برسد و مثالی میشود برای دیگران مثل- نکال- یعنی مجازات سختی که عبرت شود. جمعش- مثلات و مثلات- در آیه:

مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلاتُ- الرعد/ ۶.

که با سکون حرف- ث- هم خوانده شد مثل- عضد و عضد- یعنی بازو.

- امثل السلطان فلانا- در وقتی است که کسی را مجازات کند، (امثل)- بگونه اشبه یعنی صفت تفضیلی مثل افضل تعبیر شده است یا نزدیکتر به خوبی،- اما مثل القوم- کنایه از بهترین های مردم است. و بر این معنی فرمود:

إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْماً- طه/ ۱۰۴ (۱).

و وَ يَذْهَبا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلى- طه/ ۶۳.

یعنی با فضیلت تر که مؤنث امثل است.

از آن بدست نمیاید البته خداوند ستمی به آنها نکرده ولی آنان به نفس خویش ستم میکنند- و ما ظلمهم اللّه و لکن انفسهم یظلمون، اما آیه قبل بخشش کسانی است که در راه خدا با ایمان عمل میکنند و نتیجه کارشان که همانا سود اجتماعی و خشنودی خداست مانند دانه گندمی است که به سنبله میرسد و هفتصد دانه برمیآورد.

در آستانه قیامت که مردم از خاک برخیزند در مورد بودن خویش در دنیا چیزها میگویند که در آن حال بهترینشان میگویند زندگی دنیا روزی بیش نبود.

(مجد) مجد

مجد بمعنی وسعت و گشایش در بخشندگی و بزرگی است، در مورد- کرم- قبلا توضیح داده شد. فعلش- مجد یمجد مجدا و مجاده- است اصل این واژه از عبارت- مجدت الابل- گرفته شده یعنی شتر به مرتعی وسیع رسید که شتربان او را هدایت کرد و به فراخی رساند.

ضرب المثلی است که میگویند- فی کل شجر نار و استمجد المرخ و الغفار (۱).

صفت- (مجید)- در باره خداوند متعال برای اینست که فضل و بخشش بی- پایان ویژه اوست، در صفت قرآن گفته است:

ق، وَ الْقُرْآنِ الْمَجِیدِ- ق/ ۱.

نامیدن قرآن باین صفت برای افزونی مضامینی از مکارم و بزرگی هاست که در آن هست چه از نظر دنیائی و چه از نظر آخرتی، و لذا آنرا با صفت کریم

این ضرب المثل در مورد کسی است بسیار بخشش میکند که به بزرگواری برسد، و در باره برتری دو چیز بر یکدیگر است ابو زید در- النوادر فی اللغه- مینویسد در چوب هر درختی آتشی نهفته است درخت- مرخ- هم تمام چوبش آتش زنه نیست، بهترین چوب آتش زنه از درخت عفار است و بعد چوب مرخ (همان چوب پنبه که زود میسوزد) و شاید در اثر درهم بودن و تراکم شاخه های این درخت و وزش تند بادها آتش سوزی از آنها رخ دهد، شعرا در مورد این درختان نیز اشعاری عربی و فارسی سروده اند (مجمع ۲/ ۷۵ و النوادر فی اللغه).

سعدی گوید:

گو نظر باز کن و خلقت نارنج به بین ای که باور نکنی فی الشجر الاخضر نار

وصف کرد و گفت:

إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ- الواقعه/ ۷۷.

مثل بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ- البروج/ ۲۱.

و ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ- البروج/ ۱۵.

وصف عرش به صفت مجید برای کثرت و افزونی فیض و بخشش اوست که واژه- مجید- در این آیه با کسره حرف- دال- خوانده شده که عظمت و شکوه عرش فهمیده شود، چنانکه رسول خدا در این مورد فرمود:

ما الکرسیّ فی جنب العرش الّا کحلقه ملقاه فی ارض فلاه.

(توضیح و تفسیر این حدیث در ذیل واژه عرش ص ۷۸۷ جلد دوّم آمده است).

و بر همین اساس فرمود:

لا إِلهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ- النحل/ ۲۶.

تمجید: از سوی بندگان به خداوند یادآوری صفات حسنه است و از سوی خداوند به بندگان بخشش و فضیلت دادن اوست.

(محص) محص

اصل معنی- محص- خالص شدن چیزی است از عیبی که در آن هست، مثل- فحص- ولی فحص در ابراز چیزی گفته میشود از زمانی که با چیزی در آمیخته و او از آن جدا میشود.

ولی محص- در بیان و آشکار نمودن چیزی است که با او مخلوط است.

- محصت الذهب و محصته- در وقتی است که من طلا را از ناخالصی خالص

کنم و مواد زائدش را دور سازم. در آیه گفت:

وَ لِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا- آل عمران/ ۱۴۱ (۱).

و وَ لِيُمَحِّصَ ما فِي قُلُوبِكُمْ- آل عمران/ ۱۵۴.

پس تمحیص اینجا مانند تزکیه که تطهر است و از اینگونه الفاظ.

در دعا گفته میشود- اللهم تمحص عنا ذنوبنا- یعنی آنچه از گناهان در ما هست زایل فرما.

محص الثوب- لباس از آلودگی پاک شد،- محص الحبل تمحص- طناب پوسیده شد بطوریکه موی و کرکش رفته است- محص الصبیّ- کودک دوید.

(محق) محق

محق همان نقصان و کاستی ست و از این معنی واژه- محاق- در آخر هر ماه گفته میشود که هلال بخوبی دیده نمیشود امتحق و المحق یک معنی است- محقه- او را ناقص کرد و برکتش و افزونیش را از بین برد. در آیه گفت.

يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبا وَ يُرْبِي الصَّدَقاتِ- البقره/ ۲۷۶.

و يَمْحَقَ الْكافِرِينَ- آل عمران/ ۱۴۱.

این آیه مژده ای است بر سپاه مسلمین و مؤمنین در جنگها و جهاد و مبارزه میگوید: «اگر بشما آسیبی رسید بدشمنان شما نیز شکست و آسیب سختی رسید شما نیز باید مقاومت کنید این روزگار در میان انسانها میگردد تا مقام اهل ایمان در آزمایشات معلوم شود و آنکه در دستش ثابتقدم است گواه دیگران باشد و خداوند ستمگران را دوست ندارد و تا آنکه اهل ایمان را از هر عیب و نقص پاک و کامل کند و کافران را بکیفر ستمکاریشان برساند- و یمحق الکافرین.

(محل) محل

در آیه گفت: وَ هُوَ شَدِیدُ الْمِحالِ- الرعد/ ۱۳.

یعنی پاداش زشتی ها با عقوبت داده میشود و او سخت عقوبت دهنده است.

عده ای گفته اند، این واژه از عبارت- محل به محلا یعنی به او بدی کرد گرفته شده.

ابو زید میگوید- محل الزمان یعنی خشکسالی و قحطی است- مکان ما حل و متماحل و امحلت الارض- همه در معنی قحطی و خشکسالی است- محاله- مهره های پشت جمعش محال- است- لبن ممحل- شیری که فاسد شده، ما حل عنه- از او دفاع کرد- محل به الی السلطان- از او سعایت کردند، در حدیث هست که:

لا تجعل القرآن ماحلا بنا یعنی طوری باشد در قیامت قرآن معایب ها ما را (که باو عمل نکرده ایم) ظاهر کند گفته اند ممکن است- محال از واژه حول و حیله باشد که حرف- م- در آن زائد است.

(محن) محن

محن و امتحان مانند- ابتلاء- است خدا فرمود (فامتحنوهن) که در واژه ابتلاء توضیح داده شد و گفت:

أُولئِکَ الَّذِینَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوی- الحجرات ۳.

مثل آیه وَ لِیُبْلِیَ الْمُؤْمِنِینَ مِنْهُ بَلاءً حَسَناً.

و این همان معنی آیه:

إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ- الاحزاب/ ۳۳ (۱) است.

ترجمه تمام آیات که خدای تعالی صلاحیت و شخصیت زنان پیغمبر را با اعمالی که باید انجام دهند و نبایستی انجام دهند برای آزمایش و پذیرش آنها در موقعیت خاندان پاک پیغمبر بودن را یادآوری میکند و مشروط به شروطی میداند میگوید:

ای زنان پیغمبر هر کس از شما کار ناروائی انجام دهد و آگاهانه اقدام کند عذابش دو برابر است و اگر مطیع فرمان خدا و رسولش باشد و نیکوکاری کند پاداش افزونتر است شما نبایستی مانند دیگران، بی توجهی کنید و بایستی خدا ترس و پرهیزکار باشید پس زنهار که با مردان نرم و مهیج سخن نگوئید که بطمع بیفتند.

در خانه هاتان قرار گیرید و بدون ضرورت خارج نشوید، مانند دوره جاهلیت خود- آرائی مکنید نماز بپا دارید به فقیران بخشش کنی و از امر خدا و رسول اطاعت کنید خدا چنین میخواهید که خانواده اش از هر آلایش پاک باشد و پاک و منزهشان گرداند به یاد آرید آیاتی که در خانه هاتان تلاوت می شد پند گیرید که خداوند به خلقش لطف و آگاه و مهربان است، روی سخن ابتدا با زنان پیامبر است ولی در وسط آیه إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ- الاحزاب/ ۳۳ با ضمیر مذکر آمده است تا تصور نشود که فقط زنان مشمول آزمایش هستند و خاندان او همانها هستند بلکه با آوردن ضمایر (کم) دو بار توجه تمام مفسرین را از هر مذهب بخود جلب میکند و تا با روایات و دلایل علمی و عقلی حقایق را دریابند. ابن کثیر معروف به ابو الفدا از مفسرین بزرگ اهل تسنن که او را- امام الجلیل الحافظ عماد الدین ابو الفدا اسماعیل بن کثیر القرشی الدمشقی متوفی ۷۷۴- نام میبرند در تفسیرش جلد سوم صفحات ۴۸۳ تا ۴۸۵ بیست روایت از- امام احمد- ابن جریر- اوزاعی

(محو) محو

محو یعنی از بین بردن اثر، از این روی به شمال یعنی (باد شمالی) محوه میگویند زیرا این باد ابرها را میراند و محو میکند، خدای تعالی فرمود:

یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ الرعد/ ۳۹.

ابو حاتم- مسلم در صحیح و سایرین نقل میکند که- قد وردت احادیث تدل علی ان المراد اعم من ذلک- یعنی با توجه به ضمایر در این قسمت از آیات ثابت میشود که آیه تطهیر عمومیتش بیشتر است یعنی خاندان پیامبر صلّی اللّه علیه و اله را در بر میگیرید. یکی از آن روایات چنین است «حدثنا الامام احمد حدثنا عفان حدثنا حماد اخبرنا علی بن زید بن انس ابن مالک رضی اللّه عنه قال ان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله کان یمر بباب فاطمه رضی اللّه عنها سته اشهر اذا خرج الی الصلاه الفجر یقول الصلاه یا اهل البیت، انما یرید اللّه لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا،- و رواه الترمذی عن عبد بن حمید عن عفان به و قال حسن غریب»، اینان گفتند شش ماه پیامبر برای نماز صبح از درب منزل فاطمه علیها السّلام میگذشت و با خواندن آن آیه آنها را برای نماز خبر میکرد.

ابو الفداء بعدا نوزده حدیث معتبر دیگر را بهمین ترتیب نقل میکند که چندین روایت از- ام سلمه- همسر پیامبر است که دعای پیامبر صلّی اللّه علیه و اله را در باره فاطمه، علی حسن، حسین علیهم السّلام بنام اهل بیت شنیده است و در باره خودش هم میپرسد که میفرمایند و انت بخیر- و ما میدانیم بگفته راغب رحمه اللّه- ابتلاء- و امتحان عمومیت دارد و البته همه فرزندان امامان علیهم السّلام هم از نظر ولایت جز سلسله امامت دیگران در آن سطح نبوده اند از چند فرزند یک امام یکی شان به جانشینی برگزیده میشد که در برابر تمام مشکلات و مصائب و مبارزات چون سدّی پولادین بودند و از غیر

یعنی (محو و اثبات یا ایجاد و عدم در آفرینش از خداست) بگفته سعدی:

به امرش وجود از عدم نقش بست که داند جز او کردن از نیست هست

(مخر) مخر

مخر الماء للأرض یعنی قرار گرفتن و پیش آمـدن آب در زمین که آنرا فرا گیرد، چنانکه در مورد حرکت کشتی ها میگویند- مخرت السفینه مخرا و مخورا- در وقتی که کشتی آب را با سینه اش و جلویش میشکافد و پیش میرود.

سفینه ماخره- کشتی رونده جمعش- مواخر- در آیه گفت:

وَ تَرَی الْفُلْکَ مَواخِرَ فِیهِ- النحل/ ۱۴.

یعنی (یکی از نعمت های خدا در دریا برای شما اینست که می بینید چگونه

خدای نهراسیدند و طمع نورزیدند. و بگفته فرزدق در حضور هشام بن عبد الملک در مکه:

ان عد اهل التقی کانوا ائمتهم او قیل من خیر اهل الارض قیل هم

یا بگفته جامی ملا عبد الرحمن:

گر بپرسد ز آسمان بالفرض سائلی من خیار اهل الارض

بر زمان کواکب و انجم هیچ لفظی نیاید الا هم

سپس ابن کثیر مینویسـد پس از خوانـدن آیه پیامبر میفرمود- اللهم هؤلاء اهل بیتی و اهل بیتی حق- ص ۴۸۳ تفسیر این کثیر و همان است که سعدی میگوید:

فردا که هر کسی به شفیعی زنند دست مائیم و دست و دامن معصوم مرتضی

یا رب به نسل طاهر اولاد فاطمه یا رب بخون پاک شهیدان کربلا

(کلیات سعدی اولین قصیده فارسی)

کشتی ها را در آن حرکت میدهد غیر از مواد غذائی از حیوانات و سنگهای قیمتی).

استمخرت الریح- بسمت باد حرکت کردم- امتخرت- هم بهمین معنی است، در حدیثی آمده است که:

«استمخروا الرّیح و اعدّوا النبل» یعنی در موقع قضای حاجت در صحرا وسیله تطهیر و سنگها را آماده کنید و رو به باد بول نکنید.

ماخور- همان میخانه است که خمر میفروشند،- نبات مخر- ابرهای تابستانی.

(مد) مد

اصل مد کشیدن است و از این معنی واژه- مدت برای وقت و زمانی است که ادامه دارد. مده الجرح- چیزیکه از زخم خارج میشود، مدّ النهر و مدّه نهر آخر- رودخانه امتداد یافت و رودی دیگر به آن پیوست. مددت عینی الی کذا- به آن چشم دوختم. در آیه گفت:

وَ لا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ- الحجر/ ۸۸.

دیدگانت را به آن مدوز، مددته فی غیه- و مددت الابل- آب و دانه و آرد به شتر دادم.

امددت الجیش بمدد- سپاه را یاری رساندم- امددت الانسان بطعام- در آیه گفت:

أَ لَمْ تَرَ إِلى رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ- الفرقان/ ۴۵.

آیا نمی نگری که پروردگارت چگونه سایه را امتداد میدهد.

واژه- (امداد) بیشتر در چیزها و کارهای مورد محبت بکار میرود ولی مد- در غیر آن، مثل آیه:

وَ أَمْدَدْناهُمْ بِفاکِهَهٍ وَ لَحْمٍ مِمَّا یَشْتَهُونَ- الطور/ ۲۲ و آیه أَ یَحْسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مالٍ وَ بَنِینَ- المؤمنون/ ۵۵.

یعنی (چنین می پندارند که ما او را به مال و فرزندان یاری میدهیم).

وَ یُمْدِدْکُمْ بِأَمْوالٍ وَ بَنِینَ- النور/ ۱۲.

و یُمْدِدْکُمْ رَبُّکُمْ بِخَمْسَهِ آلافٍ- آل عمران/ ۱۲۵ (۱) و آیات أَ تُمِدُّونَنِ بِمالٍ- النمل/ ۳۶.

و وَ نَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذابِ مَدًّا- مریم/ ۷۹.

و وَ یَمُدُّهُمْ فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ- البقره/ ۱۵ و آیه وَ إِخْوانُهُمْ یَمُدُّونَهُمْ فِی الغَیِّ- الاعراف/ ۲۰۲.

برادران شان در گمراهی آنها را مدد کنند.

و (وَ الْبَحْرُ یَمُدُّهُ) مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَهُ أَبْحُرٍ- لقمان/ ۲۷.

اشاره به یکی از امدادهای الهی است میگوید: آری اگر شما شکیبائی و استقامت در جهاد پیشه کنید و پرهیزکار باشید در وقتی که کفار بر سر شما شتابان و خشمگین یورش برند خداوند با هزاران فرشته و با پرچمی که نشان سپاه اسلام است بمدد شما فرستد.

اما در باره دریا که میگویند- مده نهر آخر- این کلمه از امداد نیست زیرا واژه- مد- گاهی هم در سود و خوبی و هم در زمان و ناپسند بکار میرود، و این همان عبارت- مددت الدواه- است، دوات را برای نوشتن پر کردم. در آیه گفت:

وَ لَوْ جِئْنا بِمِثْلِهِ مَدَداً- الکهف/ ۱۰۹.

که همین معنی اخیر است.

(مدن) مدن

مدینه بر وزن قبیله بمعنی شهر است که در نظر بعضی از دانشمندان جمع آن مدن است- مدنت مدینه- شهری ساختن گروهی دیگر حرف- م- را زائد میدانند (زیرا بگفته ابن فارس تنها همین کلمه- م- د- ن- ریشه آن است). در آیه گفت:

وَ مِنْ أَهْلِ الْمَدِینَهِ مَرَدُوا عَلَی النِّفاقِ- التوبه/ ۱۰۱.

و آیه وَ جاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِینَهِ- یاسین/ ۲۰.

و دَخَلَ الْمَدِینَهَ- القصص/ ۱۵.

(مرر) مرر

مرور که مصدر است یعنی گذشتن و عبور کردن در آیه گفت:

وَ إِذا مَرُّوا بِهِمْ یَتَغامَزُونَ

- المطففین ۳۰ و إِذا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا کِراماً- الفرقان/ ۷۲

این آیه که یکی از صفات عباد الرحمن- یا بندگان خداست اینست که میگوید اگر به کار لغو یا سخن بیهوده وادارشان کنند از آن کار یا سخن خودداری میکند و اگر لغوی را بشنوند آنرا برای دیگران باز گو نمیکنند و اگر لغوی دیدند از آن رو گردان میشوند. در آیه گفت:

فَلَمَّا کَشَفْنا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ کَأَنْ لَمْ یَدْعُنا- یونس/ ۱۲.

در این آیه- مر یعنی اعراض میکند و رو گرداند چنانکه در آیه دیگر گفت:

وَ إِذا أَنْعَمْنا عَلَی الْإِنْسانِ أَعْرَضَ وَ نَأی بِجانِبِهِ- اسراء/ ۸۳.

(در آیه یکی در بر طرف شدن زیان و سختی از انسان و دومی یعنی به نعمت رسیدن اوست که میگوید هر دو حالت را فراموش میکند و از آن روی بر میتابد گوئی که خدای را نخوانده بود).

(امررت الحبل)- ریسمان را تابیدم پس- مریمر و ممر- همان مفتول پیچیده شده است. گفت:

ذُو مِرَّهٍ فَاسْتَوی- النجم/ ۶.

از عبارت- فلان ذو مره- است یعنی محکم و بهم تافته- مر الشی ء و امر- تلخ شد و از این معنی اصطلاح و ضرب المثل- فلان لا یمر و ما یحلی- گرفته شده یعنی او نه تلخ است و نه شیرین در آیه گفت:

حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِیفاً (فَمَرَّتْ) بِهِ- الاعراف/ ۱۸۹ در باره باردار شدن زنان است که در آغاز سبک وزن است و بتدریج سنگین میشود که بمعنی- استمرت- نیز هست یعنی او را تحمل کرد و برداشت- (مرّه)

و مرتین- جزئی از زمان است یک بار و دو بار گفت:

ینقضون عهدهم فی کلّ عام مرّه- الانفال/ ۵۶.

یعنی پیمان خدای را در هر سال یکبار نقض میکنند.

و وَ هُمْ بَدَؤُكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ- التوبه/ ۱۳.

آغاز خلقت در اولین بار است.

و إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً- التوبه/ ۸۰ در مورد منافقین است میگوید اگر هفتاد بار برای ایشان استغفار کنی.

و آیه:

إِنَّكُمْ رَضِيتُمْ بِالْقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّةٍ- التوبه/ ۸۳.

اشاره به نرفتن به جهاد و جنگ است.

و سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ- التوبه/ ۱۰۱ یعنی عذاب دنیا و آخرت.

ثَلاثَ مَرَّاتٍ یعنی سه بار.

(مرج) مرج

اصل مرج بمعنی آمیختن و آمیزش است و- مروج- همان اختلاط و در هم آمیختگی است میگویند- مرج امرهم- کارشان پیچید و- مرج الخاتم فی اصبعی- انگشتر در انگشتانم قرار گرفت- مارج- اسم فاعل آنست- امر مریج- کار آشفته و در هم- غصن مریج- شاخه مختلط و متراکم. خدای تعالی گفت:

فَهُمْ فِی أَمْرٍ مَرِيجٍ- ق/ ۵.

مرجان مروارید کوچک است گفت:

كَأَنَّهُنَّ الْياقُوتُ وَ الْمَرْجانُ- الرحمن/ ۵۸.

و آیه مَرَجَ الْبَحْرَیْنِ- الرحمن/ ۱۹.

از همان معنی مرج یا آمیختگی است به زمینی هم گیاه فراوانی دارد و چهار پایان در آن میچرند- مرج- میگویند. در آیه:

مِنْ مارِجٍ مِنْ نارٍ- الرحمن/ ۱۵ یعنی زبانه و شعله آتش آمیخته با دود و- امرجت الدابه فی المرعی- حیوانات را رها کردم تا در مرتع بچرند.

(مرح) مرح

مرح- شدت شادی است اما- فرح- افزونی و گستردگی آن است. در آیه گفت:

وَ لا تَمْشِ فِی الْأَرْضِ مَرَحاً- الاسراء/ ۳۷ (۱) که مرحا نیز خوانده شده یعنی در زمین سر مست و غرق در شادی عبور نکنید اما- مرحی- برای تعجب بکار میرود.

این دستور یکی از حکمت های عملی است که لقمان همان برده سیاه پوست که یک سوره در قرآن بنام اوست به فرزندش میگوید: ای پسرم- بردباری و استقامت در راه تربیت و هدایت خلق نشانه ای از عزم ثابت در امور جهان است، هرگز با تکبر و خودخواهی از مردم رخ بر متاب و در زمین با غرور و سرمستی و تبختر حرکت نکن که خداوند هرگز متکبر خودپسند را دوست ندارد، او در همین دستور در مورد کسانی که با ماشین مغرورانه و خودپسندانه در آب و خاک بسرعت عبور میکنند و باعث آزار دیگران هستند کاملا مطابقت دارد.

(مرد) مرد

در آیه گفت:

وَ حِفْظاً مِنْ كُلِّ شَيْطانٍ مارِدٍ- الصافات/ ۷.

مارد و مرید از انسان ها یا شیاطین آنهائی هستند که از خیرات و نیکی ها بی بهره و دورند. شجر امرد- درخت بدون برگ و بار و- رمله مرداء- زمین ریگزاری که گیاهی در آن نمیروید- امرد- به کسی میگویند که موی بر چهره ندارد و نوجوان است در حدیثی هست که بهشتیان نوجوانند- که اگر بظاهر واژه حمل شود اما گفته اند معنایش اینست که آنها از شائبه ها و زشتی ها عاری هستند. چنانکه میگویند «مرد فلان عن القبایح» او از زشتی ها دوری کرد.

در آیه گفت:

وَ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَهِ مَرَدُوا عَلَى النِّفاقِ- التوبه/ ۱۰۱.

اهل مدینه بر نفاق گرویدند و از خیر رو گردان شدند. و آیه:

رَدٌ مِنْ قَوارِيرَ

- النمل/ ۴۴.

سخن بلقیس است زمانی که بدرگاه حضرت سلیمان قرار میگیرد، که میگوید این قصری است از آینه صاف و چون زنی حق جو بود ایمان میآورد و میگوید- اسلمت مع سلیمان-.

شجره مرداء- درختی که عریان است واژه- فی مجدل شید بنیانه- یزل عنه ظفیر الظافر.

(شعر از اعشی است قصری را توصیف میکند میگوید در قصری سخت محکم و استوار که دست و چنگال در دیوارهای آن میلغزد و فرو نمیرود) مارد- قلعه ی

معروفست در ضرب المثل ها گفته اند- مرد مارد و عز الابلق- (۱).

این را قدرتمندی میگوید که نتوانسته به این دو دژ محکم دست یابد.

(مرض) مرض

مرض یا بیماری خارج شـدن حالت مزاج انسان از اعتدال است که ویژه انسان است بیماری یا مرض دو گونه است اول بیماری جسمی چنانکه در آیه گفت:

وَ لا عَلَی الْمَرِیضِ حَرَجٌ- الفتح/ ۱۷.

جمعش مرضی است گفت:

وَ لا عَلَی الْمَرْضی- التوبه/ ۹۱.

دوّم بیماریهائی ماننـد- رذیلت و هرزگی- نادانی- ترس- بخل و حسد- نفاق و دو روئی و غیر از این ها از صـفات اخلاقی در آیه فرمود:

فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزادَهُمُ اللَّهُ مَرَضاً- البقره/ ۱۰.

و أَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمِ ارْتابُوا- النور/ ۵۰.

و وَ أَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزادَتْهُمْ رِجْساً إِلَی رِجْسِهِمْ- التوبه/ ۱۲۵.

مفهوم این آیه در آیه زیر آمده است که:

این ضرب المثل در مورد کسی است که به چیزی در اثر عظمت و استحکام آن دسترسی پیدا نمیکند.

مارد قلعه ی محکمی بوده سـرزمین- دومه الجندل- و ابلق قصـر سـموال است که- زباء- ملکه جزیره نمیتواند آنها را فتح کند لذا ضرب المثل فوق را بیان میکند یعنی ضعف از من نیست قلعه ها محکم است. (مجمع الامثال ۱/ ۱۲۶)

وَ لَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ ما أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْياناً وَ كُفْراً- المائده/ ۶۴.

این آیه که در باره کفر و نفاق و طغیان قوم یهود است، واژه نفاق و کفر و سایر رذیلت های اخلاقی آنها به مرضی تشبیه شده است که یا مانع درک فضیلت ها در آنهاست مثل بیماری جسمی و بدنی که از رشد و کمال جسم جلوگیری میکند و یا اینکه آن پلیدیهای عقیدتی و فکری شان مانع هدایت شدن و رسیدن به حیات اخروی است که در آیه زیر آن زندگی جاودانه و سعادتمندانه اشاره نموده میگوید:

وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ لَوْ کانُوا یَعْلَمُونَ- العنکبوت/ ۶۴.

و یا اینکه بخاطر تمایلات نفسانی بر اعتقادات ناپسند است چنانکه بدن مریض به غذاهائی که برایش مضر است تمایل دارد و بخاطر همین انگیزه هائی که در ذهن و عقیده بصورت بیماری و مرض ظاهر میشود میگویند «دوی صدر فلان و نخل قلبه» یعنی دلش از احمقی فاسد شده قلبش از صفات زشت تباه و فاسد گشته پیامبر صلّی اللّه علیه و اله فرمود:

«ایّ داء ادوا من البخل».

چه دردی از بخل و حسادت بدتر است.

شمس مریضه- در وقتی که چیزی مثل ابرهای خورشید گرفتگی او را تاریک کند. امرض فلان فی قوله- عارضه ای برایش پیش آمد- تمریض- سرپرستی بیماران که معنیش رفع بیماری از اوست، مثل- تغذیه- یعنی بیرون کردن خاشاک یا هر چیزی از چشم.

(مرا) مرا

مرء و مراه و- امرو و امراه یعنی زن و مرد و زنان و مردان- در آیه گفت:

إِنِ امْرُؤٌ هَلَکَ- النساء/ ۱۷۶.

و کانَتِ امْرَأَتِی عاقِراً- مریم/ ۸ مروّت کمال مردانگی است مثل- رجولیه- کما مرد شدن، مری: سر معده و- کرش- آنچه که از معده به حلقوم متصل است و خود شکنبه- مرو الطعام و امرا- غذائی که با موافقت طبع آدمی و شیره مری و دستگاه گوارش است. در آیه گفت:

فَکُلُوهُ هَنِیئاً مَرِیئاً- النساء/ ۴ به گوارائی بخورید.

(مری) مری

مریه- دو دل بودن و تردید داشتن در کارها که از شک اخص است در چهار آیه زیر:

وَ لا یَزالُ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی مِرْیَهٍ مِنْهُ- الحج/ ۵۵ و فَلا تَکُ فِی مِرْیَهٍ مِمَّا یَعْبُدُ هؤُلاءِ- هود/ ۱۰۹.

و فَلا تَکُنْ فِی مِرْیَهٍ مِنْ لِقائِهِ- السجده/ ۲۳.

و أَلا إِنَّهُمْ فِی مِرْیَهٍ مِنْ لِقاءِ رَبِّهِمْ- فصلت/ ۵۴ امتراء و مماراه- یعنی استدلال کردن در چیزی که دو دلی در آن هست و برای اثبات صحت یا نادرستی آن به دلیل متوسل شوند در آیه گفت:

قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِی فِیهِ یَمْتَرُونَ- مریم/ ۳۴.

و بِما كانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ- الحجر/ ۶۳.

و أَ فَتُمارُونَهُ عَلى ما يَرى- النجم/ ۱۲ فَلا تُمارِ فِيهِمْ إِلَّا مِراءً ظاهِراً- الكهف/ ۲۲ اصل- واژه- مراء- از عبارت- مريت- النافه- گرفته شده يعنى براى شير دوشيدن پستانش را دست ميزنى.

(مريم) مريم

اسمى است غير عربى و نام مادر حضرت عيسى عليه السّلام.

(مزن) مزن

ابر روشن، مزنه هم قسمتى از آن ابر است در آيه گفت:

أَ أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ- الواقعه/ ۶۴.

ابن مزنه- هلال ماه است كه از خلال ابرها ظاهر ميشود، فلان يتمزن- او سخى است مانند ابر- مريت فلانا- او را به ابر تشبيه كردم- مازن- تخم مورچه.

(مزج) مزج

مخلوط كردن مايعات و شربت ها و نوشيدنى ها، مزاج- چيزى است كه ممزوج شده، خداى تعالى فرمود:

مِزاجُها كافُوراً- الانسان/ ۵ و وَ مِزاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ- المطففين/ ۲۷ و مِزاجُها زَنْجَبِيلًا- الانسان/ ۱۷

این تشبیهات برای نوشابه های بهشتی است که میگوید بسیار معطر و خنک و گاهی گرم است (کافور گیاهی خوشبوست که شباهت به بوی خوش شکوفه خرما دارد- ابن درید- میدانی- ابن سیده- ازهری- ابن منظور).

(مس) مس

لمس کردن مانند مس کردن است ولی- لمس- برای یافتن چیزی است که اشیاء را لمس میکنند و دست میزنند هر چند که یافت نشده باشد، چنانکه شاعر میگوید: و المسه فلا اجده.

جستجو کردم و لمس کردم ولی نیافتم.

مس- در موقعی گفته میشود که با ادراک و حواس لامسه همراه باشد و به نکاح بطور کنایه میگویند- مسها و ماسها- در آیه گفت:

وَ إِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ- البقره/ ۲۳۶.

یعنی اگر قبل از همبستری زن را طلاق دادید. و گفت:

لا جُناحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّساءَ ما لَمْ تَمَسُّوهُنَّ- البقره/ ۲۳۷ گناهی بر شما نیست اگر قبل از همبستری زن را طلاق دهید) که- تماسوهن- نیز خوانده شده.

أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَ لَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ- آل عمران/ ۴۷ (چگونه فرزند خواهم داشت و حال اینکه بشری مرا لمس نکرده است و مس- کنایه از نکاح است، گاهی بطور کنایه- مس- بمعنی جنون و دیوانگی است گفت:

كَما يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطانُ مِنَ الْمَسِّ- البقره/ ۲۷۵

(مثل کسیکه ابلیس او را مخبط و دیوانه کرده است. بهر آزار و اذیّتی که به انسان برسد مس گویند مثل آیه:

وَ قالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ- آل عمران/ ۲۴.

و مَسَّتْهُمُ الْبَأْساءُ وَ الضَّرَّاءُ- البقره/ ۲۴ و ذُوقُوا مَسَّ- القمر/ ۴۸ و مَسَّنِیَ الضُّرُّ- الانبیاء/ ۸۳.

و مَسَّنِیَ الشَّیْطانُ- الصاد/ ۴۱ و مَسَّتْهُمْ إِذا لَهُمْ- یونس/ ۲۱ و وَ إِذا مَسَّکُمُ الضُّرُّ- النحل/ ۵۳.

(مسح) مسح

دست مالیدن به چیزی و بر طرف کردن اثر از آن، پس به هر دو اثر یعنی پاک شدن دست بوسیله حوله یا پاک کردن اثر چیزی از آن شی ء- مسح- میگویند- مسحت یدی بالمندیل- با دستمال و حوله دستم را پاک کردم- مسیح- سکّه نقره ای بدون نقش (که در اثر دست بدست شدن صاف شده است).

- امسح- مکان صاف و نرم- مسح الارض- زمین را اندازه گرفت که گردش و سیاحت را هم به- مسح- تعبیر کرده اند چنانکه به- ذرع و پیمودن نیز تعبیر شده است- سد البعیر المفازه و ذرعها- شتر زمین را پیمود و طی کرد گوئی اندازه گرفته- مسح- در عرف دین و شرع جاری کردن آب و مالیدن آب بر اعضاء بدن است میگوئیم- مسحت للصلاه و تمسحت- برای نماز وضو گرفتم و مسح

کردم. در آیه گفت:

وَ امْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ وَ أَرْجُلَكُمْ- النساء/ ۴۳.

مستحته بالسیف- کنایه از زدن با شمشیر است چنانکه مسست نیز همین معنی را دارد. در آیه گفت:

فَطَفِقَ مَسْحاً بِالسُّوقِ- ص/ ۳۳.

(سلیمان علیه السّلام شروع کرد به دست زدن پاها و گردنهای اسبان).

گفته اند کنیه دجال- (مسیح)- است زیرا یک طرف صورت خود را میپوشاند که روایت شده یک طرف صورتش چشم و ابرو ندارد.

در باره نامیدن حضرت علیه السّلام به مسیح میگویند:

۱- برای اینست که او زیاد در زمین میگردند زیرا در زمان او گروهی به- مشائین و سیاحین- مشهور بودند که برای تبلیغ نظراتشان در زمین مسافرت میکردند.

۲- یا بعلت اینکه بیماران پوستی را مسح میکرد و شفا میداد.

۳- بعلت اینکه در موقع زائیده شدن بدنش ممسوح بود یعنی چرب.

۴- بعلت اینکه در زبان عربی مسیح همان مشوح است که بعربی مسیح شده است مثل موسی که عبرانی موشی است.

۵- بعضی گفته اند نامیدن حضرت عیسی علیه السّلام به مسیح بخاطر اینست که چشم چپ او پوشیده و ممسوح بوده چنانکه چشم راست دجال چنین است مقصود اینست که نیرو و انگیزه خوبیها مانند- علم و عقل و بردباری و اخلاق جمل و نیکو در دجال پوشیده و محو شده- ولی در حضرت عیسی انگیزه و نیروی پلیدی مثل نادانی آز و طمع و سایر اخلاق زشت محو شده و پوشیده شد.

- همبستری را هم بطور کنایه- مسح- گویند مانند- مس و لمس.

عرق اندک بدن را هم- مسیح نامیده اند- پلاس پاره را هم- مسح- گفته اند که جمعش مسوح و امساح است.

- تمساح- حیوانیست معروف که انسان بی خیر و بی فائده هم به تمساح تشبیه شده.

(مسخ) مسخ

زشت شدن طبیعت و اخلاق و دگرگونی شکلی به شکل دیگر، بعضی از حکما گفته اند- مسخ- دو گونه است اول- مسخ عینی که ویژه صورت و طبیعت ظاهری است.

دوم- مسخ اخلاقی و صفات درونی که در هر زمانی برای انسان حاصل میشود. باین معنی که انسان دارای اخلاقی پست و ناپسند از صفت حیوانات میشود مثل اینکه از شدت حرص و آز چون سگ و یا از پلیدی چون خوک و خنزیر و یا از بی خبری و جهالت چون گاو شود.

و خداوند بر یکی از این دو وجه در آیه گفت:

وَ جَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَهَ وَ الْخَنازِیرَ- المائده/ ۶۰.

و لَمَسَخْناهُمْ عَلی مَکانَتِهِمْ- یس/ ۶۷.

که شامل هر دو معنی مسخ میشود هر چند که در معنی مسخ طبیعی و جسمی بیشتر بنظر میرسد- مسیخ- غذای بی مزه شاعر گفت: و انت مسیخ کلحم الحوار (۱)

شعر از رقبان اسدی است و هر دو مصراعش چنین ست:

و انت مسیح کلحم الحوار فلا انت حلو و لا انت مرّ

تو مانند گوشت نوزاد شتر بی مزه هستی- مسخت الناقه- لاغرش کردم- ما سخی- تیرانداز که اصلش از منسوب بودن او به قبیله ای که نامش ماسخه است گرفته شده مثل هر حداد و آهنگری که هالکی میگویند.

(مسد) مسد

کمربندی که از شاخه نخل بافته میشود- یمسد- بافته میشود در آیه گفت:

حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ- مسد/ ۵.

امرأه ممسوده زنی خوش قامت و قوی.

(مسک) مسک

امساک یعنی حفظ کردن و یا دل بستن به چیزی، خداوند فرمود:

فَإِمْساکٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِیحٌ بِإِحْسانٍ- البقره/ ۲۲۹.

و یُمْسِکُ السَّماءَ أَنْ تَقَعَ عَلَی الْأَرْضِ- الحج/ ۶۵.

یعنی آن را از سقوط حفظ می کند.

و (استمسک) بالشی ء- وقتی است که قصد دریافت و تعلق به چیزی باشد.

خدای تعالی فرمود:

فَاسْتَمْسِکْ بِالَّذِی أُوحِیَ إِلَیْکَ- الزخرف/ ۴۳ (۱).

تو از بس بی مزه هستی مانند گوشت نوزاد شتر نه شیرین است و با مزه و نه تلخ و غیر قابل خوردن. (تهذیب- لسان- مقا).

تمام آیه چنین است: پس تو بقرآنیکه به تو وحی میشود تمسک بجوی زیرا- انک علی صراط مستقیم- که البته تو بر راه راست هستی و هدایت میکنی.

و گفت: أَمْ آتَيْناهُمْ كِتاباً مِنْ قَبْلِهِ فَهُمْ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ- الزخرف/ ۲۱.

یا اینکه کتابی قبل از قرآن بآنها داده شده که بآن دل نبسته اند- (تمسکت) و مسکت- هر دو یک معنی است گفت:

وَ لا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوافِرِ- الممتحنه ۱۰.

یعنی هرگز متوسل به حفظ کفار نشوید.

امسکت عنه کذا- مانعش شدم- گفت:

هُنَّ مُمْسِكاتُ رَحْمَتِهِ- الزمر/ ۳۸.

(آیا بت ها میتوانند رحمت خدا را باز دارند) بطور کنایه- امساک- یعنی بخل و مسکه- از طعام و نوشیدنی یعنی با مزه و رمق- مسک- دست بند و النگو و مسک- پوست و بشره بدن.

(مشج) مشج

در آیه گفت: أَمْشاجٍ نَبْتَلِيهِ- الانسان/ ۲.

یعنی مخلوطی از خون و عبارت از چیزی است که خدای تعالی آنرا نطفه قرار داده است از نیروهای گوناگونی که در آیه زیر بآن اشاره فرموده که:

وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ سُلالَةٍ مِنْ طِينٍ- المؤمنون/ ۱۲.

تا عبارت- خلقا آخر- (۱) (که اشاره به روح خدائی در انسان و وجه تمایز او یا سائر موجودات است.

خلقت انسان و کیفیت تماس وجودی او با سایر موجودات روی زمین یکی از مسائل و مجهولاتی بوده که بشر همواره در صدد کشف اسرار آن بر آمده و

(مشی) مشی

جابجا شدن و انتقال از مکانی به مکانی دیگر همان- مشی- است که با اراده انجام میشود. خدای تعالی فرمود:

دانشمندان عربی هنوز انسان را موجودی ناشناخته میدانند (الکسیس کارل- انسان موجودی ناشناخته است اما اسلام عزیز و قرآن مجید و عظیم مسلمین صفات موجودی انسان را با عوامل درونی و سازنده او برایش بیان میکند: که قرآن کتابی (خدا- شناسی- جهان شناسی و انسان شناسی است) در سوره انسان اساس وجود او را- إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ نُطْفَهٍ أَمْشاجٍ- معرفی میکند که بدانید این موجود آمیخته ای از مواد گوناگون است که پس از خلقت مجدد یعنی به جهان آدمیت با نفخه روح خدا وارد شد- ابعادی به پهنای خلقت دارد، بدنیا میآید با لوحی و وجودی از دانشها تهی ولی با عقل ذاتی و خدائی از این مرحله- کنجکاوی- حق جوئی- فهم پژوهشگری- آغاز می شود. آنقدر مینگرد تا بفهمد و دنیای بی انتهای وجودش سیراب شود، از این جا سازندگی خلاقیت تفکر- عشق و شور به حق و رسیدن به واقعیات یعنی از غریزه- به خواستن- تمایل و گرویدن- جذبه و دوستی- شدت دوستی یا عشق و سپس پرستش بحرکت خود ادامه میدهد، میخواهیم میگرویم- مجذوب میشویم- عشق میورزیم و سپس میپرستیم، که اگر راهنمایان الهی بکمک عقل طبیعی و خدائی او رسیدند و او هم خود تلاش کرد خوبیها را میخواهد- به خوبیها میگرود- مجذوب خوبیها میشود و بآنها عشق میورزد و سپس خدا پرست میشود که نفسش در این حرکت به کمال میرسد و همان است که خداوند فرمود- فتبارک اللّه احسن الخالقین- و آقای پی یر روسو در آغاز کتاب تاریخ علوم و صنایع و اختراعات میگوید- انسان در پهنه خلقت تنها موجودی ست که میسازد و ابزار سازی میکند- او دیگر نمی فهمد و اینطور این چه عاملی در درون دارد که

كُلَّما أَضاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ- البقره/ ۲۰.

و فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلى بَطْنِهِ- النور/ ۴۵ تا آخر آيه.

و يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْناً- الفرقان/ ۶۳.

و فَامْشُوا فِي مَناكِبِها- الملك/ ۱۵.

و گاهی واژه- مشی- بصورت کنایه به سخن چینی گفته میشود. گفت:

هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ- القلم/ ۱۱.

و بطور کنایه به نوشیدن- مسهل- گفته میشود، شربت مشیا و مشوا- داروی مسهل خوردم.

ماشیه- چهار پایان- امرأه ماشیه- زنی که فرزند زیادی دارد و ولود است:

به تمام صفات خدائی رو میآورد و- علم، حکمت، قدرت، رأفت، بخشش، خلقت حیات، قیام در امور، عزت، تعالی، تربیت، تملک، زیبائی، کمال، ابدیت و جاودانه شدن- ما به اتکاء قرآن می فهمیم که خداوند فرمود:

وَ لَقَدْ كَرَّمْنا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْناهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّيِّباتِ وَ فَضَّلْناهُمْ عَلى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضِيلًا- براستی که گذشت زمان این حقایق را چه زیبا به اثبات رساند که با کرامت انسان خداوند او را بر خشکی و دریا مسلط کرد او را از پاکی ها روزی رساند و بر بسیاری از موجودات برترش داد پس ما دو بعد را هم بعدی طبیعی و بعدی الهی بگفته مولوی که چه زیبا اثبات روح خدائی در انسان نموده میگوید:

میل تن در سبزه و آب روان زان بود که اصل تن آمد از آن

میل جان اندر حیات و در حی است چونکه حی لا مکان اصل وی است

(مصر) مصر

به هر بلدی مصر گفته میشود که ممصور یعنی محدود باشد، مصرت مصرا- یعنی شهری ساختم. دوّمین معنی مصر- حد و مرز است چنانکه یکی از شرایط خرید و فروش منزل در قبیله- همر- این بود که مینوشتند- اشتری فلان الدار بمصورها- یعنی فلانی خانه ای با این حدود خرید، شاعر میگوید:

و جاعل الشمس مصرا الاخفاء به بین النهار و بین اللیل قد فصلا (۱)

در آیه گفت:

اهْبِطُوا مِصْراً- البقره/ ۶۱ (۲).

شعر از عدی بن زید است میگوید، خورشید را آنچنان محدود آفریده است که ناپیدائی در آن نیست و میان شب و روزش فاصله ای هست.

استدلال حکیمانه قرآنی و دقیقی از محمد بن بحر ابو مسلم اصفهانی در این قسمت از آیه هست که شیخ طبرسی رحمه اللّه و فخر رازی آنرا ذکر کرده اند و این ابو مسلم اصفهانی بنوشته یاقوت در معجم الادباء یا ارشاد الادیب و سیوطی در بغیه الوعاه تفسیری در ۱۴ مجلد بنام جامع التأویل لمحکم التنزیل داشته که بعد از حمله مغول مفقود شده است شیخ طوسی در باره تفسیر او و خودش بعد از ذکر آثاری که قبل از تبیان نوشته شده نقادی میکند و سپس میگوید:

«و اصلح من سلک فی ذلک مسلکا جمیلا مقتصدا، محمد بن بحر ابو مسلم الاصفهانی و علی بن عیسی الرتانی است فان کتابیهما اصلح ما صنف فی هذا المعنی» و براستی نظراتش فصل الخطاب است مثلا در باره هبوط آدم که همه مفسرین آنرا سقوط و نزول معنی کرده اند ابو مسلم میگوید:

«هذه الجنه کانت فی الارض ...» باغی که آدم در آن سکنی گزید در زمین

همـان شـعر معروف است که بخـاطر سـبکی در لفظ آنرا منصـرف یعنی با تنوین بیان کرده و گفته انـد بلکه مقصود شـهری از شهرهاست- معاصر- یعنی

است و هبوط همان انتقال از مکانی به مکانی دیگر است چنانکه خداوند فرمود:

(اهبطوا مصرا) زیرا آن جنه یا باغ اگر همان بهشت موعود و دار ثواب بوده که آدم در آن بوده آنجا جنه الخلد است و نباید از وسوسه شیطان به آدم غرور برسد.

دوم اینکه کسی که در بهشت خلد داخل شود از آنجا خارج نمیشود زیرا فرمود (و ما هم منها بخارجین).

سوم اینکه ابلیس که از سـجده بر آدم امتناع کرد لعنت شـد یعنی (دور شـد و ملعون شد) دیگر با غضب الهی قدرت ندارد که به بهشت خلد برسد.

چهارم اینکه جنه و بهشت موعود خانه پاداش و ثواب است و نعمتش فنا ناپذیر چنانکه فرمود (اکلها دائم) و وَ أَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّهِ خالِدِينَ فِيها تا اینکه گفت (عطاء غیر مجذوذ) نعمتش مقطوع و کم شدنی نیست.

پنجـم اینکـه خداونـد آدم را در زمین آفریـد و از زمین آفریـد و دیگر چیزی از انتقـال او به آسـمان نفرمـوده و اگر چنین بـود یـادآوری آن از بزرگترین نعمت هـا است که ذکر میکرد. (۳/ ۳ التفسیر الکبیر و مقـدمه تبیان) البته أبو القاسم بلخی هم همین نظر را دارد.

باید برای تحقیق بیشتر محققین و تأیید نظر ابو مسـلم اصـفهانی اضافه کنم که در آیه های ۱۳۳ آل عمران و ۲۱ حدید خداوند میفرماید:

وَ سارِعُوا إِلى مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ جَنَّهٍ عَرْضُهَا السَّماواتُ وَ الْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ.

و سابِقُوا إِلى مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ جَنَّهٍ عَرْضُها كَعَرْضِ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ.

بشـتابید و مسابقه بگذاریـد بسوی مغفرت پروردگارتان و بسوی بهشتی که پهنای آن همه آسـمانها و زمین را فرا گرفته و برای پرهیزکاران مهیاست).

چیزیکه میان دو نهر یا آب فاصله شود.

مصرت الناقه- وقتی است که با انگشتان دست در اطراف پستان شتر برای دوشیدن حاضر شوی و بدوشی- امتصار- کم کم بر گرفتن و دوشیدن- ثوب ممصّر- جامه و لباس خوش رنگ و پر رنگ.

ناقه مصور- شتری که نمیگذارد شیرش دوشیده شود. حسن گفته است- مانعی نیست اگر گوسپند یا بز را قبل از زائیدن بدوشند- مصیر- معده و دستگاه گوارش است که از- صار- است و مصیر- اسم مکان یعنی جای طعام است.

(مضغ) مضغ

مضغه یعنی پاره ای گوشت بقدری که جویده شود و پخته نباشد، شاعر گفت:

یلجلج مضغه فیها انیض- گوشت ناپخته ای را مرتّب میجوید، اسمی است صفت برای آخرین حالت جنین و کودک در رحم بعد از علقه بودن.

فَخَلَقْنَا الْعَلَقَهَ، مُضْغَهً، فَخَلَقْنَا الْمُضْغَهَ عِظاماً.

و آیه مُضْغَهٍ مُخَلَّقَهٍ وَ غَيْرِ مُخَلَّقَهٍ- الحج/ ۵.

مضاغه: باقیمانده گوشت در دهان- ماضغان- دو فک بالا و پائین، مضاوخ دو گوشه کمان مفردش مضیغه.

(مضی) مضی

مصدر این فعل- مضی- و مضاء است یعنی گذشتن و رفتن که هم در اجسام و هم در رویدادها بکار میرود خدای تعالی گفت:

وَ مَضى مَثَلُ الْأَوَّلِينَ- الزخرف/ ۸.

و فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ- الانفال/ ۳۸.

(مطر) مطر

آبی که فرو میریزد- یوم مطر و ماطر و ممطر- روزی بارانی، و امطر و ممطور- دشت و دره پر آب- مطرتنا السماء و امطرتنا- آسمان بر ما باران نازل کرد یا آسمان ما را بارانی کرد.

و ما مطرت فیه بخیر- یعنی هر چه از او به من رسید خیر بود، گفته اند:

فعل سه حرفی- مطر- در باره خیر و برکت و باران رحمت است، اما- امطر- در مورد عذاب است در آیه گفت:

وَ أَمْطَرْنا عَلَیْهِمْ مَطَراً فَساءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِینَ- الشعراء/ ۱۷۳.

و وَ أَمْطَرْنا عَلَیْهِمْ مَطَراً فَانْظُرْ کَیْفَ کانَ عاقِبَهُ الْمُجْرِمِینَ- النمل/ ۵۸.

و وَ أَمْطَرْنا عَلَیْهِمْ حِجارَهً- الحجر/ ۷۴.

و فَأَمْطِرْ عَلَیْنا حِجارَهً مِنَ السَّماءِ- الانفال/ ۳۲.

مطر و یمطر- باب تفعیل و تفعل- از این واژه بمعنی رفتن است مثل:

ذهاب المطر- رفتن باران.

فرس ممطر- اسب تیزرو که مثل باران تیز و تند است، مستمطر- طلب- کننده باران و جای روشن باران که به خواهنده خیر تعبیر میشود شاعری گفت:

فواد خطاء و واد مطر- پس جائی گناه آلوده و مکانی خیر و خوبی.

(مطی) مطی

خدای تعالی فرمود:

ثُمَّ ذَهَبَ إِلی أَهْلِهِ یَتَمَطَّی- القیامه/ ۳۳ (۱).

یعنی پشت کردن و با تکبر عبور کردن.

مطیه- مرکب سواری- امتطاء- سوار شدن بر مرکب- مطو- دوست قابل اعتماد که وجه تسمیه اش از همان پشتیبانی و پشت گرمی:

(مع) مع

این کلمه یعنی (با) اقتضای جمع بودن دارد یا در مکان مثل- هما معا فی الدار- آنها با هم در خانه اند یا در زمان مثل- ولدا معا- با هم زائیده شدند.

یا در معنی تضایف یا اضافه شدن مثل- برادر و پدر- که هر کدام برادر دیگری دارد و او هم برادری، و یا در شرافت و رتبه و مقام ثمل- هما معا فی العلو- در بزرگی با هم هستند یا هر د بزرگند. واژه- مع- اقتضای معنی نصرت و یاری دارد که مضاف الیه او همان یاری شده و منصور است در آیه گفت:

لا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنا- التوبه/ ۴۰ که ضمیر- نا- مضاف الیه- مع- منصور و یاری شده است یعنی خداوند

در باره رفتار ناپسند ابو جهل است میگوید، وحشت زده و گناه آلوده در قیامت کسی است که در دنیا حق را تصدیق نکرد نماز و طاعت حق بجا نیاورده خدای را تکذیب کرد و از حکمتش رو گرداند آنگاه با تکبر و نخوت بسوی خانواده خویش بر میگردد وای و صد وای بر تو، آیا انسان می پندارد که او را مهمل و بی- تکلیف از ثواب و عذاب آفریده اند آیا بدوران نطفه گی خویش چه قبل از آن و چه بعد از آن که از همان نطفه و خون همسران و دوزخ نر و ماده آفریده شد یاد نمیکنند- أَ لَیْسَ ذلِکَ بِقادِرٍ عَلی أَنْ یُحْیِیَ الْمَوْتی- آیا چنان آفریدگاری که از هیچ انسان را بهمه چیز رسانید قادر نیست که پس از مرگش زنده اش کند.

ناصر و یاری کننده ماست و در آیه:

إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِینَ اتَّقَوْا- النحل/ ۱۲۵.

و وَ هُوَ مَعَکُمْ أَیْنَ ما کُنْتُمْ- الحدید/ ۴.

و إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِینَ- البقره/ ۱۵۳.

و أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِینَ- البقره/ ۱۴۷.

و سخن حضرت موسی علیه السّلام که گفت:

إِنَّ مَعِی رَبِّی- الشعراء/ ۶۲.

رجل امعه- کسی است که در شأن اوست که به هر نفر می گوید من با تو هستم، معمع- صدای لهیب آتش است و همچنین دلاوران جنگی، معمعان- سدّ جنگ.

(معز) معز

در آیه گفت: وَ مِنَ الْمَعْزِ اثْنَیْنِ- الانعام/ ۱۴۳.

معز- گله بزها- چنانکه- رضین- گله گوسپندان است.

رجل ما عز- مرد عصبی مزاج- را معز و معیزاء- جای سخت و خشن- استمعز فی امره- در کاری جدی است.

(معن) معن

ماء معین- آب چشمه و گوارا و زلال و جاری- معن الماء- آب جاری شد و آنرا- معین گویند- اما مجاری آب را- معنان- گویند- امعن الفرس- اسب

بسرعت دور شد- امعن بحقی- حقم از دستم رفت.

فلان معن فی حاجته- در نیازش و کارش سعی کرد و کوشید. گفته شده در- ماء معین- معین از عین و چشمه گرفته شده و- م- زائد است.

(مقت) مقت

بغض و کینه شدید از کسی که کار بد میکند و تو او را در مشیت کاری می بینی.

فعلش- مقت مقاته- اسم فاعل مقیت است که در ثلاثی مزید هم- مقیت و ممقوت است. در آیه گفت:

إِنَّهُ كانَ فاحِشَةً وَ مَقْتاً وَ ساءَ سَبِيلًا- النساء/ ۲۲.

که زشتی و تبهکاری و روش ناپسند هر سه با هم ذکر شده ازدواج مرد با زن پدرش- نکاح المقت- نامیده شده، مقبث- اسم فاعل از قوت است.

(مکک) مکک

اشتقاق واژه مکه از این واژه از عبارت- تمککت الفطم- گرفته شده یعنی مغز استخوان را در آوردم.

امتک الفصل- نوزاد تمام شیر پستان مادرش را مکید و خورد- تمکک- بمعنی استقصاء و پی جوئی است.

از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله روایت شده که «لا تمکوا علی غرمانکم» (۱).

حدیث فوق در مآخذ مهم دیگر مثل مجمل- لسان- نهایه و مقاییس.

بصورت (لا- تملکوا ...) آمده است بهر حال معنی حدیث اشاره به یک امر انسانی اجتماعی اخلاقی و الهی دارد میگوید به بدهکارانتان سخت بگیرید که در معیشت به

نام مکه و نامگذاری آن برای اینست که هر ستمگری را هلاک میکند و او را میگوید. خلیل بن احمد که درود خدای بر او باد میگوید- نام مکه بخاطر در وسط زمین قرار گرفتن آنجاست مثل مغز در وسط استخوان.

مکوک- پیمانه ای است که با آن شربت و آب مینوشند و مایعات را وزن میکنند مثل- صاع-.

(مکث) مکث

مکث- یعنی پا بر جا بودن در حالت انتظار، فعلش مکث و مصدرش- مکث است در آیه گفت:

فَمَکَثَ غَیْرَ بَعِیدٍ- النمل/ ۲۲.

و إِنَّکُمْ ماکِثُونَ- الزخرف/ ۷۷.

و آیه فَقالَ لِأَهْلِهِ امْکُثُوا- طه ۱۰ (۱).

مضیقه دچار شوند به آنان ارفاق کنید تا گشایش حالشان که عینا این حدیث تفسیر آیه ای است از قرآن که در ذیل- عسر- و آیه وَ إِنْ کانَ ذُو عُسْرَةٍ شرح داده شد همه احادیث و روایات که از زبان دوست و دشمن بنام رسول خدا و امامان نقل شده بایستی بقرآن عرضه شود تا قطعی الصدور بودنشان با قطعی بودن هدایتشان روشن شود (ج ۱ اصول کافی) چنانکه در ذیل واژه- عقل- عبارت نهج البلاغه که بصورت- العلم علمان- آمده با آیه صریح قرآن مقایسه که همان الفعل فعلان صحیح است.

موسی (ع) به خانواده اش گفت آتشی دیدم اندکی مکث کنید که بروم یا قدری از آن برایتان بیاورم و یا بجائی راه یابم.

(مکر) مکر

مکر یعنی با حیله و نیرنگ کسی را از مقصدش دور کنند و برگردانند که دو گونه است- مکر پسندیده که بوسیله آن قصد کار خوبی بشود در این معنی گفت:

وَ اللَّهُ خَيْرُ الْماكِرِينَ- آل عمران/ ۵۴.

و مکر و حیله مذموم و ناپسند که کسی کار زشتی را قصد کند.

وَ لا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ- فاطر ۴۳.

و وَ إِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا- الانفال/ ۳۰.

و فَانْظُرْ كَيْفَ كانَ عاقِبَهُ مَكْرِهِمْ- النمل/ ۵۱.

اما در مورد حیله خوب و بد آیه:

وَ مَكَرُوا مَكْراً وَ مَكَرْنا مَكْراً- النمل/ ۵۰.

بعضی گفته اند- مکری که از سوی خدا برای کار نیک است همان مهلت دادن به بنده است تا از امور دنیائی و متاع دنیوی بهره مند شده و تمکین یابد و جزایش را به بیند.

از این جهت علی علیه السّلام فرمود: «من وسع علیه دنیاه و لم یعلم انّه مکر به فهو مخدوع عن عقله».

یعنی کسی که دنیا برایش توسعه داشت و نفهمید که بدست آوردن افزون بر نیاز از متاع دنیا برای او فریبی است که گرفتار نیرنگش شد، و برای کار نیک

چنین وضعی دارد نه پرداختن به اعمال قبیح چنین کسی عقلش او را فریب داده کم خرد است.

(مکن) مکن

مکـان در نظر زمـان شـناسان جائی است که چیزی را در بر میگیرد، و در نظر عـده از متکلمین مکان عرض است که عبارت از اجتمـاع دو جسم اشـغال کننـد و در بر گیرنـده و لـذا سـطح جسم اشـغال کننـده بر دیگری محیط است، پس مکان در نظرشان مناسبت میان شی ء و مکان است. در قرآن گفت:

مَکاناً سُویً- طه/ ۵۸.

و إِذا أُلْقُوا مِنْها مَکاناً ضَیِّقاً- الفرقان/ ۱۳.

یعنی در مکان تنگی از دوزخ افکنده شوند.

میگویند- (مکنت) و مکنت له فتمکن- جایش دادم و قرار گرفت، در آیه گفت:

وَ لَقَدْ مَکَّنَّاکُمْ فِی الْأَرْضِ- الحج/ ۴۱.

وَ لَقَدْ مَکَّنَّاهُمْ فِیما إِنْ مَکَّنَّاکُمْ فِیهِ- الاحقاف/ ۲۶.

أَ وَ لَمْ نُمَکِّنْ لَهُمْ- القصص/ ۵۷.

و وَ نُمَکِّنَ لَهُمْ فِی الْأَرْضِ- القصص/ ۶.

و وَ لَیُمَکِّنَنَّ لَهُمْ دِینَهُمُ الَّذِی ارْتَضی لَهُمْ- النور/ ۵۵ (۱)

ترجمه تمام آیه که یکی از مژده های بزرگ و پیش گوئی آینده خداپرستان نیکوکار است چنین است میگوید:

و در باره جایگاه انسان در آغاز خلقتش گفت:

فِی قَرارٍ مَکِینٍ- المؤمنون/ ۱۳.

امکنت فلانا من فلان- او را برتری دادم- مکان و مکانه- هر دو یک معنی است خدای تعالی فرمود:

اعْمَلُوا عَلی مَکانَتِکُمْ- الانعام/ ۱۳۵.

و ذِی قُوَّهٍ عِنْدَ ذِی الْعَرْشِ (مَکِینٍ)- التکویر/ ۲۰.

یعنی دارای تمکن و قدر و منزلت- مکنات الطیر و مکناتها- آشیانه پرنده- مکن- تخم سوسمار-.

خلیل بن احمد میگوید: مکان بر وزن مفعل از کون بمعنی هستی گرفته شد. و برای کثرت استعمال در سخن بصورت فعال بکار رفته و گفته اند- تمکن و تمسکن- جایگزین شد مثل تمنزل- منزل گزید.

(مکا) مکا

نوعی صدای پرنده که مثل سوت زدن است، فعلش- مکا الطیر یمکو مکاآ- است یعنی سوت کشیدن در آیه گفت:

خداوند بکسانی که مؤمن و نیکوکار هستند وعده فرموده که در زمین خلافتشان دهد چنانکه پیشینیان صالح جانشین گذشتگان خود شدند از خلافت جانشینی دین پسندیده آنها رای بر سایر دین ها تمکین عطا کند و بهمه مؤمنان بعدا ترس و اندیشه از دشمنان ایمنی کامل دهد تا بدون شرک و شائبه ای آنجا خدای رای بیگانگی پرستش کنند و هر کس بعد از آن کفر ورزد به حقیقت همان فاسقان تبهکارند.

وَ ما كانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكاءً وَ تَصْدِيَةً- الانفال/ ۳۵ (۱).

تنبیه و هشداری است که این کار اجرای صدای پرنده است با کمی آواز- مکاء- پرنده کوچکی است.

(ملل) ملل

ملت مثل زین است و اسمی است برای آئین که خداوند برای بندگانش مقرّر داشته و بر زبان انبیاء جاری شده تا با عمل کردن به دین خدائی به قرب و جوار حق برسند، تفاوت معنی ملت با دین در اینست که- مله- فقط به پیامبری اضافه میشود که آن آئین باو مستند است مثل:

فَاتَّبِعُوا مِلَّهَ إِبْراهِيمَ- آل عمران/ ۹۵ و اتَّبَعْتُ مِلَّهَ آبائِي- یوسف/ ۳۸.

واژه- امت- به خداوند و هر کدام از امت پیامبر صلّی اللّه علیه و اله اضافه نمیشود فقط در حاملین دین (پیامبران) بکار میرود نه به دیگران مثلا- مله اللّه، ملتی، مله زید- هیچگاه گفته نمیشود بلکه دین اللّه و دین زید بکار میرود همانطور که-

---

این آیه که بازگو کننده روش ناپسند کفار است از آیات تربیتی قرآن است، کفار همین که صدای تکبیر و صلوات درود جمع مسلمین را میدیدند، دو را- دور میایستادند حتی در خانه کعبه و برای خنثی کردن صدای مسلمین آنها شروع به کف زدن و سوت زدن میکردند و بدبختانه یکی از سوغاتیهای غرب و شرق برای امت های اسلامی همین روش کف زدن است که پاره ای از ملت ها کور کورانه از آنها تقلید کرده اند و خوشبختانه در انقلاب اسلامی ما فرهنگ غلط بیگانه با تمام عوارضش در جامعه ما مطرود شده است.

الصلاه مله اللّه- گفته میشود یعنی نماز مله خداست بمعنی- دین- بلکه واژه دین بکار میرود.

اصل مله از (املال) است یعنی نوشتن نامه خدای تعالی در مورد نوشتن معاهده وام و پیشه و داد و ستد میفرماید:

وَ لْيُمْلِلِ الَّذِی عَلَيْهِ الْحَقُّ- البقره/ ۲۸۲.

فَإِنْ كانَ الَّذِی عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهاً أَوْ ضَعِيفاً أَوْ لا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ- البقره/ ۲۸۲.

یعنی اگر مدیون در اثر کم خردی و ناتوانی نتوانست امضاء کند یا بنویسد سرپرست او این کار را انجام دهد.

گفتن- مله- بمعنی دین باعتبار چیزی است که خداوند تشریع فرموده.

ولی بکار بردن- دین- در این مورد به اعتبار کسی است که آنرا اقامه میکند و به آن عمل مینماید زیرا معنی- دین- طاعت و بندگی و عبادت خداست- اما- ملّه با فتحه حرف- م- بمعنی آتش است و خبز مله- نانی که روی آتش می پزند،- ملیل- چیزی است که در آتش میاندازند، ملیله- حرارتی که انسان احساس میکند- مللت الشی ء- از آن دلگرم شدم- امللته من کذا- او را وادار نمودم بر اینکه از آن کار دوری کند، در سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و اله آمده است که: «تکلّفوا من الاعمال ما تطیقون فانّ اللّه لا یمل حتّی تملّوا».

از انجام کارها آنچه را که طاقت و توان دارید بپذیرید و خود را بآن ها وادار کنید زیرا خداوند تا شما رو گردان نشوید و اعراض نکنید از شما اعراض نمیکند.

در این حدیث ملالت برای خداوند اثبات نمیشود بلکه مقصود اینست که

شما ملول میشوید و به خداوند ملالت نمیرسد. (۱).

(ملح) ملح

ملح یا نمک آبی است که طعمش دگرگون شده منجمد شده است، میگویند با نمک است در وقتی که طعم و چیزی تغییر کند. و اگر نمک مایع باشد میگویند- ما املح- آبی نمکین و شور- ماء مالح- گفته میشود خدا فرمود:

وَ هذا مِلْحٌ أُجاجٌ- الفرقان/ ۵۳.

ملحت القدر- در دیگ نمک ریختم ولی- املحتها- با نمک خرابش کرد.

سمک ملیح- شور ماهی سپس از لفظ ملح یعنی با نمک ملاحه استعاره شده است، رجل ملح- مرد بسیار خوشروی.

(ملک) ملک

کسی که امر و نهی مردم در تصرف اوست، و این امر ویژه سیاست انسانهاست از این روی- ملک الناس- گفته میشود نه- ملک الاشیاء- و در آیه: ملک یوم الدین تقدیرش ملک در روز جزاست از این روی در آیه ایکه فرمود:

طریحی در ذیل این حدیث میگوید، بعضی از شارحین حدیث گفته اند:

در زبان عرب برای معارضه فعل به فعلی دیگر از همان لفظ اول بهره میگیرند هر چند که در معنی این دو لفظ مشابه مخالف باشند مثل آیات:

یُخادِعُونَ اللَّهَ وَ هُوَ خادِعُهُمْ

و جَزاءُ سَیِّئَهٍ سَیِّئَهٌ مِثْلُها و نَسُوا اللَّهَ فَنَسِیَهُمْ پس معنی حدیث فوق اینست که خداوند مثل انسانها از بنده اش اعراض نمیکند تا اینکه بنده او از قیام به طاعت خدا ملول شود و به اعراض از تکلیف و خدمت مبتلا شود.

(۵/ ۴۷۴) مجمع البحرین)

لِمَنِ الْمُلْکَ الْیَوْمَ لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ- مؤمن/ ۱۶ (ملک) با کسره حرف- م- دو گونه است:

اول: ملکی که مالکیت و سرپرستی و حکومت را میرساند.

دوم: ملکی که نیرومندی کسی را نشان میدهد خواه سرپرستی بکند یا نکند. در مورد اول آیه:

إِنَّ الْمُلُوکَ إِذا دَخَلُوا قَرْیَهً أَفْسَدُوها- النمل/ ۳۴ است یعنی قدرت ملکی و حکومتی که فساد انگیز است و در مورد دوم آیه:

إِذْ جَعَلَ فِیکُمْ أَنْبِیاءَ وَ جَعَلَکُمْ مُلُوکاً- المائده/ ۲۰ در اینجا نبوت و پیامبری را بطور خاص و ملک و شاهی را بطور عام بیان کرده است.

معنی ملک و پادشاهی در اینجا نیروئی است که بوسیله آن کسی برای سیاست و حکومت داوطلب میشود نه اینکه همه را خداوند متولی و حاکم کار مردم قرار داده باشد زیرا چنین کاری با حکمت الهی منافات دارد، چنانکه گفته اند- لا خیر فی کثره الرؤساء- در بسیاری از سرپرستان و سلاطین هیچ خیری نیست.

بعضی گفته اند: ملک- اسمی است برای هر کسی که قدرت بر سیاست و اداره امور دارد این قدرت یا تسلط بر نفس خویش است که این کار با ثبات و پایداری با زمام قدرت نفس و برگرداندن او از هواهای نفسانی همراه است.

و یا اینکه بر غیر خود قدرت دارد خواه زمامدار بشود یا نشود. در آیه گفت:

فَقَدْ آتَیْنا آلَ إِبْراهِیمَ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ آتَیْناهُمْ مُلْکاً عَظِیماً- النساء

/ ۵۴) (۱) یعنی ملک و حکومتی الهی ملک حق همیشگی و ازلی خداوند است لذا گفت:

لَهُ الْمُلْکُ وَ لَهُ الْحَمْدُ- التغابن/ ۱.

و گفت قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ تُؤْتِی الْمُلْکَ مَنْ تَشاءُ وَ تَنْزِعُ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشاءُ- آل عمران/ ۲۶ (۲).

و (۲) یکسونگری، محدود نگری، مجردنگری و بالاخره به خودنگری در تفسیر و تأویل آیات قرآن سر آغاز تمام سرگردانی ها ایجاد نیروها، تائید ستمگران و فرعونیان و قارونیان تاریخ کشورهای اسلامی بوده و هست. آیات فوق و دهها آیه دیگر که به قدرت ها و حکومت الهی و غیر الهی اشاره دارد همواره مورد توجه بوده، چون هر جامعه ای بناچار حکومتی لازم دارد تا اداره شود، سؤال اینست که آیا حکومت های غیر الهی که از راه کشتار، تبعیض، ستمگری، کفر، کاخ نشینی، مبارزه با پیامبران و کشتن آنها، خونریزی ها برقرار میشود میتواند حکومتی مورد رضای خدایا از سوی او باشد، اشعری مذهب ها که کارشان استحکام بخشیدن و امیدوار کردن حکومت های جابرانه بنی امیه و بنی مروان و بنی عباس در تاریخ اسلام بوده آیه ۲۶ آل عمران- قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ را با اصرار تمام و چشم پوشی از صدها آیه دیگر قرآن که از حکومت عدل و قسط و ایمان سخن میگوید با اندیشه های از پیش ساخته و برگزیده خویش در تفسیر مجرد و محدود آیه فوق قلمفرسائی میکنند، نمی فهمند که پایان آیه میگوید- بِیَدِکَ الْخَیْرُ- بگو ای خداوند همه خیر و نیکی ها از تو است نه شر و بدی، نه فتنه و ستم، نه تبعیض و زور و نه حکومت قارونی و عاد و ثمودی و نمرودی و فرعونی، اگر چنین بود چرا خداوند پیامبران را به جنگ و مبارزه و هدایت اینان دستور میداد، از آغاز سوره آل عمران بحث بر سر عقیده ای است که قوم نژاد پرست یهود پیامبری با حکومت الهی را

پس ملک و زمامداری، حکمرانی بر چیزی است که تعریف شده و ضبط شده است و ملک با کسره- م- مثل و جنسی است برای زمامداری و ملک، بنا بر این هر ملک ملکی است و هر ملک ملک نیست (ملک عام است و ملک خاص ملک قدرت و نیروست ولی ملک حکمرانی با قدرت است) گفت:

وَ لا یَمْلِکُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَ لا نَفْعاً وَ لا یَمْلِکُونَ مَوْتاً وَ لا حَیاةً وَ لا نُشُوراً- الفرقان/ ۳.

ارثیه و حق خود میدانستند و با دلایل قرآنی این عقیده پوچ رد میشود که حکومت الهی ارثی نیست و چنانکه راغب رحمه اللّه در بالا گفت- و الملک الحق الدائم للّه- و در آیه ای هم گفت لَهُ الْمُلْکُ وَ لَهُ الْحَمْدُ این حق را بهر که میخواهد و برمیگزیند و حکمت او اقتضا میکند می بخشد تا آنها یعنی پیامبران و جانشینان به حق آنها، حکومت را در راستای خواست خداوند که همان- وَ إِذا حَکَمْتُمْ بَیْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْکُمُوا بِالْعَدْلِ- است با عدالت و برادری و برابری در حقوق مناسب که حق جانشینی خداوند یعنی خلیفه الهی در زمین است بر آورده کنند، در برابر عدل، ظلم است و در مقابل ایمان و عزت، کفر و ذلت، آنکه مؤمن است و در راه خدا زندگی میکند مشمول- وَ لِلَّهِ الْعِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلْمُؤْمِنِینَ- است خواه حاکم و خواه محکوم خواه در حکومت حق باشد خواه در دوران باطل و ستم- بهر حال خدا- پرستان عزیزند و عزت آنهاست اگر گروهی نپذیرند ذلیلند و خوار پس حکومت حقیقی و عزت الهی با انگیزه الهی و درونی حاصل میشود و نقطه مقابلش نه حکومت حق است و نه عزت، بلکه قدرت اهریمنی و خواری حقیقی است و چون اینان هم از طبیعت و موجودات و نعماتی که همه از خداست بهره میبرند هر چه دارند در واقع از آنها نیست و مالک آنها هم نیستند بلکه بگفته حکیم نظامی گنجوی از زبان پیامبر در نامه او خطاب به خسروان خداوند پندار و این فرعونیان زمان و تاریخ که حتی بخاطر همان تصورات نابخردانه خود را خدای روی زمین هم میدانند میگوید:

خدائی ناید از مشتی پرستار خدائی را خدا آمد سزاوار

و أَمَّنْ يَمْلِكَ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ- يونس/ ۳۱.

و لا أَمْلِكُ لِنَفْسِی نَفْعاً وَ لا ضَرًّا- الاعراف/ ۱۸۸.

مبین در خود که خودبین را بصر نیست خدا بین شو که خود دیدن هنر نیست

خدائی کادمی را سروری داد مرا بر آدمی پیغمبری داد

شیخ طوسی در تفسیر گرانقدر تبیان در ذیل آیه ۲۶ آل عمران قل اللهم مالک الملک ... مینویسد:

بلخی و جبائی میگویند جائز نیست که ما بگوئیم خداوند حکومت را به فاسقین و بدکاران عطا میکند زیرا حکومت کاری بس بزرگ است که از سیاست و تدبیر با بخشش مال زیاد همراه است و خدای فرموده لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ و حکومت از بزرگترین عهد و پیمان خدائی است، پس مراد از- ملک- پیامبری و حکومت خدائی است و جاهل را بر عالم حق سیاست نیست. بلخی استدلال میکند و میگوید کسی که در باطن کافر و فاسق است حکومتش غیر الهی است.

(تبیان ۳/ ۴۳۰) پس خداوند مالک هر ملکی است مالک دنیا و آخرت است و مالک نبوت و پیامبری و در این آیه اشاره به همین حکومت الهی و پیامبری است این قول از سعید بن جبیر و مجاهد است که تمام تفاسیر آنرا نقل کرده اند.

بمقتضای حکمت و مصلحت از جباران به قهر که مقدماتش را خود با ستمگری فراهم کرده اند میگیرد، کافر و فاسق هر چند هم با زور و نیرنگ و قدرت غلبه کنند- فلیس ذلک بملک یرتبه اللّه- این حکومت خدائی نیست زیرا گفته است لا- یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ در پاسخ حضرت ابراهیم که بعد از نبوت و امامت و حکومت می پرسد- و من ذرّیتی- آیا تبار من هم مشمول این عهد یا حکومت الهی خواهند شد جوابش- لا ینال عهدی الظالمین است که نه خیر چنین نیست.

و در آیات دیگر- (ملکوت)- ویژه قدرت و ملک خدائی است مصدر- ملک- است که حرف- ت- مثل رحموت و رهبوت در آن وارد شده است، گفت:

وَ كَذلِكَ نُرِى إِبْراهِيمَ مَلَكُوتَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ و أَ وَ لَمْ يَنْظُرُوا فِى مَلَكُوتِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- الاعراف/ ۱۸۵.

چگونه ممکن است حکومت های جور و زور و نیرنگ و ستم از بخشش خدا باشد و حال اینکه خداوند دستور داده است دست آنها را از حکومت کوتاه کنید و ملک را از آنها بگیرید- این استدلال از بلخی است.

(مجمع البیان ۱/ ۴۲۸) در آیات ۲۸ به بعد تکرار میشود که لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكافِرِينَ أَوْلِياءَ ...

نباید اهل ایمان مؤمنان را واگذارند و کافرانرا سرپرست و دوست خود بگیرند و هر کس چنین کند رابطه او با خدا مقطوع است باستثنای مواردی که از شر آنها بر حذر بمانید و بدانید بازگشت همه بسوی اوست.

خداوند برای توجه دادن کسانی که حتی مقدمات حکومت غیر الهی را از قبیل- تکاثر- فرعونیت- رزق های نامشروع ستمگری- اشاعه فساد و جهالت- تبعیضات و خاندان پروری را باز هم از خدا میدانند در چندین آیه تکرار میفرماید که: وَ ما ظَلَمُونا وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ۵۷ بقره ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ لكِنْ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ

۱۱۷ بقره و ۱۶۰ اعراف/ ۷ توبه إِنَّ اللَّهَ لا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئاً وَ لكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ۴۴/ یونس/ ۱۰۱ هود ۳۳/ نحل ۱۸/ نحل ۹/ روم.

که این ستم ها چه در ظالم و چه بر مظلوم از خود انسانهاست که یا ستمگرند و یا ستم پذیر- ظَهَرَ الْفَسادُ فِى الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِما كَسَبَتْ أَيْدِى النَّاسِ.

پس میگوئیم و با پیامبر صلّی اللّه علیه و اله همصدا میشویم که- الهی بیدک الخیر- و لذا علی علیه السّلام فرمود: «لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق».

(مملکت)- قدرت و سرزمین هائی است که قدرتمند مالک آن است و مملوک در عرف زبان بردگانند که تحت سیطره ملک هستند گفت:

عَبْداً مَمْلُوکاً- النحل/ ۷۵ میگویند- فلان جواد بمملوکه- یعنی به آنچه دارد بخشنده است.

ملکه- ویژه قدرت بوده است- فلان حسن و الملکه- یعنی نیکی به زیر- دست در قرآن- ملک العبید- یعنی دست گفت:

لِیَسْتَأْذِنْکُمُ الَّذِینَ مَلَکَتْ أَیْمانُکُمْ- النور/ ۵۸ و أَوْ ما مَلَکَتْ أَیْمانُکُمْ- النساء/ ۳۶ و أَوْ ما مَلَکَتْ أَیْمانُهُنَّ و مملوک بوسیله پادشاهی یا نیکوکاری و یا قدرت ثابت میشود.

ملاک الامر- چیزی از کار که بآن اعتماد میشود، میگویند: القلب ملاک الجسد- سلامتی دل و قلب آرامش بدن است.

ملاک التزویج و املکوه- آنرا به همسری برگزید- همسر به قدرتی که در سیاست و تدبیر منزل بکار میرود تشبیه شده است و بهمین جهت گفته اند: کاد العروس ان یکون ملکا- داماد در حکم ملک است.

ملک الابل و الشاه- شتر یا گوسفند جلو گله که سایر شتران و گوسفندان دنباله رو آنها هستند.

ملک و ملک- تسلط و قدرت بر دیگری داشتن است خدای تعالی فرمود:

ما أَخْلَفْنا مَوْعِدَکَ بِمَلْکِنا- طه/ ۸۷.

(پس از بازگشت موسی علیه السّلام از کوه طور و اعتراض به پرستش گوساله سامری، باو گفتند ما با اختیار و میل خود خلاف نکردیم).

ملكت العجين- خمير نان را چونه كردم، حايط ليس له ملاك- ديوارى كه پايه اى محكم ندارد.

اما (مَلَك)- علماى نحو اين واژه را از ملائكه ميدانند كه حرف- م- در آن زائد است، بعضى پژوهشگران گفته اند: ملك از ملك است يعنى قدرتمند، اما به كارگزاران آفرينش كه از فرشتگانند- ملك با فتحه حرف اول و دوم گويند اما در بشر ميگويند ملك- با كسره حرف دوّم. پس هر ملكه ملائكه اى است ولى هر ملائكه اى ملك نيست در آيه زير به ملك در همين معنى اشاره شده است.

فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً- النازعات/ ۵ فَالْمُقَسِّماتِ أَمْراً- الذاريات/ ۴.

وَ النَّازِعاتِ النازعات/ ۱ (۱)

در ذيل اين آيات به دو نكته اساسى بايستى توجه داشت، اول واژه- مملوك يا رقيق و يا عبيد بمعنى برده، چنانكه در آيه زكوه قبلا گفته شد- و يك سهم زكات بنام- و فى الرقاب- براى آزادى بردگان در سراسر دنياست كه در سال تحرير الوسيله هم بخوبى تشريح شده كه اصولا- يكى از اهداف حكومت اسلامى نجات بردگان و مستضعفين عالم است در موارد زيادى هم- عبارت- فك رقبه- يعنى آزادى بردگان تأييد شده است كه راغب رحمه اللّه هم با عبارت فلان حسن الملكه يعنى خوشرفتارى و نيكوكارى در مورد بردگان اشاره نمود در حديثى هم آمده است كه شر الناس من باع الناس بدترين مردم كسى است كه انسان فروشى ميكنند، يك سوره قرآن هم بنام برده اى است سياه پوست و حكيم بنام لقمان كه خداوند در رديف پيامبران او را معرفى ميكند و ميگويد- وَ لَقَدْ آتَيْنا لُقْمانَ الْحِكْمَةَ ما بر لقمان حكمت آموختيم- تا بشريت بعد از اسلام بفهمد كه عظمت و ارزش به رنگ پوست و نژاد نيست بلكه به قابليت است و داغ ننگ بر چهره نژاد پرستان

از این قبیل کلمات که ملک الموت هم از همین است. گفت:

وَ الْمَلَکُ عَلی أَرْجائِها- الحاقه/ ۱۷.

و عَلَی الْمَلَکَیْنِ بِبابِلَ- البقره/ ۱۰۲ و قُلْ یَتَوَفَّاکُمْ مَلَکُ الْمَوْتِ الَّذِی وُکِّلَ بِکُمْ- السجده/ ۱۱.

(ملا) ملا

جماعتی و مردمی که بر یک نظر و رأی گرد هم میآیند، که چشم ها آنها را

عالم بگذارد.

دوم- آیاتی است که- بگونه- النازعات- المقسّمات- النّاشطات و از این قبیل آیات که مفسرین به فرشتگان تفسیر کرده اند اما دانشمند و مفسر کم نظیر ابو مسلم اصفهانی میگوید این کلمات مونث است و خداوند فرموده فرشتگان مونث نیستند و تصور کسانی که آنها را دختران خدا پنداشته اند باطل است فخر رازی مینویسد.

«و اعلم ان ابا مسلم بن بحر الاصفهانی طعن فی حمل هذه الکلمات علی الملائکه زیرا مفرد نازعات، نازعه است و مؤنث است در حالیکه خداوند فرشتگان را منزه داشته» و سپس میگویند نظر کلی این است که این واژه ها مربوط به ستارگان و در آیات دیگر جنگجویان یورش برنده دشمنان است- و العادیات ضبحا- فالموریات قدحا اما ابو مسلم نظرش اینست که این صفات صفات جنگجویان است و به جنگجویان خشکی و دریائی اشاره میکند و السابحات سبحا- فالسابقات سبقا و این ها صفات آن حالت هاست. (۳۲ تفسیر کبیر) و در پایان میگوید اینها احتمالاتی است و اللّه اعلم:

(صفات- اسبان- خیل- تیر و کمان و حالات و صفات مختلف دیگر).

زیاد می بیند گوئی که چشم را پر کرده اند چه از نظر رویه و چه منظره و جمعیتی که شکوه و جلالی دارند. در آیه گفت:

أَ لَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَإِ مِنْ بَنِي إِسْرائِيلَ- البقره/ ۲۴۶ وَ قالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ- الاعراف/ ۶۰ و إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ- القصص/ ۲۰ و قالَتْ يا أَيُّهَا الْمَلَأُ إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيَّ كِتابٌ كَرِيمٌ- النمل/ ۲۹ آیه آخر خطاب بلقیس ملکه سبا به اطرافیان خویش است که میگوید نامه کریمی بمن رسیده است).

همچنین آیات دیگر میگویند- فلان مل ء العیون- است یعنی چشم گیر و با ابهت و بزرگ است البتّه در نظر هر کسی که او را به بیند گوئی دیدنش چشمش را پر کرده است.

شباب مالی العین- جوانی با همان سیما و چهره گیرا- ملا- جماعتی که از نظر اخلاق کاملند شاعر میگوید: فقلنا احسنی ملا جهینا.

(شعر از عبد الشارق است، تمامش چنین است:

تنادوا یال بهته اذ لقونا فقلنا احسنی ملا جهینا

یعنی وقتی که ما را ملاقات کردند بانگ برداشتند با ابهتید، سپس ما گفتیم پس به این مردم خوش اخلاق نیکی کنید).

مالاته- او را یاری نمودم و از گروه او شدم مثل- شایعته- از پیروان او شدم.

هو ملی بکذا- از آن هاست- ملاءه- بیماری زکام که دماغش پر است.

مل ء- گنجایش و ظرفی که پر میشود میگویند- اعطنی ملاه و ثلاثه املائه- پر آن ظرف یا سه برابرش را بمن بده.

(ملا) ملا

املاء یعنی امتداد دادن در مدت زیاد مثل- ملاوه و ملی من الدهر- مدت زمانی از روزگار گفت:

وَ اهْجُرْنِی مَلِیًّا- مریم/ ۴۶ به مدت زمانی از من دور باش- تملیت دهرا- مدتی باقیماندی- تملیت الثوب- از آن لباس مدتی بهره بردم، تملی بکذا- مدتی از او بهره برد- ملاک اللّه- خداوند عمرت داد میگویند- عشت ملیّا- زیاد زندگی کردی- ملا- بدون همزه یعنی بیابان گسترده و فراخ- ملوان- کنایه از شب و روز است و حقیقتش اینست که بخاطر پیاپی آمدنشان چنین گفته اند زیرا بیکدیگر اضافه میشوند، شاعر میگوید:

نهار و لیل دائم ملواهما علی کل حال المرء یختلفان

(شب و روز در پی هم پیوسته میایند و انسان در هر حالی که باشد آنها در رفت و آمدند.

اگر اینگونه ظرف زمان نبودند و پیاپی نمیامدند بیکدیگر اضافه نمیشدند.

خدای تعالی گفت:

وَ (أُمْلِی) لَهُمْ إِنَّ کَیْدِی مَتِینٌ- الاعراف/ ۱۸۳ (مهلتشان ده که عذاب شدید ما بآنها میرسد).

و الشَّیْطانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَ أَمْلی لَهُمْ- محمد/ ۲۵ یعنی (شیطان کفر را در نظرشان جلوه داد و مهلتشان داد) و اگر- املالهم- بخوانند از- املت الکتاب- یعنی نامه را املا کردم

گرفته شده یعنی شیطان کارشان را دستور داد گفت:

أَنَّما نُمْلِی لَهُمْ خَیْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ- آل عمران/ ۱۷۸ کافران گمان نکنند که مهلت دادن ما یا عمر یافتن شان برای آنها خیر است.

اصل- املیت- امللت- است که برای تخفیف در گفتن مقلوب شده است.

و فَهِیَ تُمْلی عَلَیْهِ- الفرقان/ ۵ و فَلْیُمْلِلْ وَلِیُّهُ- البقره/ ۲۸۲ سرپرست و ولی او املا کند و امضا کند.

(منن) منن

واژه- منن- با تشدید حرف- ن- چیزی است که با آن وزن میکنند- من و منان- یک من و دو من امنان جمع من است که گاهی حرف- ن- تبدیل به الف میشود میگویند- منا و امناء- چیزیکه تعیین و تقدیر شده، ممنون- میگویند مثل موزون: وزن شده.

(منه)- نعمت بزرگ است، این معنی به دو صورت گفته میشود:

اوّل: بصورت فعل مثل- من فلان علی فلان- وقتی کسی بدیگری نعمت زیاد و ارزشمندی بدهد. از این معنی خداوند فرمود:

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ- آل عمران/ ۱۶۴ و کَذلِکَ کُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَیْکُمْ- النساء/ ۹۴.

و وَ لَقَدْ مَنَنَّا عَلی مُوسی وَ هارُونَ- الصافات/ ۱۱۴ و یَمُنُّ عَلی مَنْ یَشاءُ- ابراهیم/ ۱۱

و آیه وَ نُرِیدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَی الَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا- القصص/ ۵ (۱) که در حقیقت این نعمت های سنگین و بزرگ جز از خدای تعالی از دیگری نیست.

دوم: آنکه این واژه بمعنی نعمت فقط زبانی باشد نه فعلی که ناپسند است بویژه در میان مردم آنکه کسی کفر آن نعمت کند و برای زشتی آن در مثل میگویند- المنّه تهدم الضّیعه- منّت خوبی را از بین میبرد و برای خوبی منّت در موقع کفران نعمت میگویند- اذا کفرت النّعمه حسنت المنّه- اگر نعمت نادیده

آیه فوق- وَ نُرِیدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَی الَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا فِی الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوارِثِینَ- فلسفه بعثت پیامبران و نتیجه جهاد و مبارزه با طاغوتیان و فرعونهای هر زمان است این آیه از اول انقلاب شکوهمند اسلامی ایران بهمن ۱۳۵۷ ببعد بارها و بارها از سوی خطبا و جوانان مبارز خوانده شده و این واژه را- منت ترجمه کرده اند و حال اینکه منت در این جا بگفته راغب نعمت بزرگی است که خداوند بر مستضعفین می بخشد و آنها را پیشوا و الگو و وارثان صالح زمین قرار میدهد، امید است با توجه به معنی درست آیه و آیات مشابه دیگر بمعنی حقیقی آن که نعمت دادن آنهم نعمتی بس سنگین و بزرگ است توجه و ترجمه شود فرقش با نعمت در معنی معمولی اینست که منت نعمت زیاد و گرانقدر و عظیم است مثل نعمت هدایت نعمت رسالت، نعمت ایمان، نعمت شنوائی و نعمت وارث شدن در حکومت بر زمین.

ابن اثیر مینویسد- یکی از نامهای خداوند- منان است هو المنعم المعطی یعنی او نعمت دهنده هو بخشنده است زیرا- من- در معنی عطا و بخشش است نه منه که بیشتر بمعنی احسان بکار میرود که پاداش و جزائی در برابر آن نیست (النهایه ۴/ ۳۶۵).

و کفران شود منت نیکو است در آیه گفت:

یَمُنُّونَ عَلَیْکَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَیَّ إِسْلامَکُمْ- الحجرات/ ۱۷ در این آیه- یمنون- منت نهادن با گفتن است و منت از سوی خدا بعقل است که اگر مسلمان شوند و هدایت یابند نعمت یافته اند.

و آیه فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَ إِمَّا فِداءً- محمد/ ۴ که در باره آزادی اسراست میگوید یا با برتری و منتی بعدا آزاد کنید و یا فدیه بگیرید پس- من اشاره به آزادی بدون عوض است و گفت:

هذا عَطاؤُنا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِکْ بِغَیْرِ حِسابٍ- الصاد/ ۳۹ یعنی آنرا ببخش یا نگهدار و گفت:

وَ لا تَمْنُنْ تَسْتَکْثِرُ- المدثر/ ۶ که گفته اند اینجا منّت زبانی است که پیامبر را از آن نهی میکند یعنی مبخش که بجای آن افزونتر بخواهی.

و لَهُمْ أَجْرٌ (غَیْرُ مَمْنُونٍ)- فصلت/ ۸ یعنی پاداشی بدون حساب بآنها داده میشود (کسانی که خدا پرستند و کارهای شایسته میکنند) مثل- بغیر حساب- بی اندازه که گفته- غیر ممنون- بمعنی دائمی و کم و قطع نشده.

منون- از منیه یعنی مرگ و مردن است زیرا عمر را کوتاه و روزی دنیائی را قطع میکند، که منه زبانی از همین معنی است زیرا در کفران نعمت، نعمت بریده میشود که بناچار شکر و سپاس هم انجام نمیشود. اما- (من)- در آیه:

وَ أَنْزَلْنا عَلَیْهِمُ الْمَنَّ وَ السَّلْوی- الاعراف/ ۱۶۰

گفته اند- من- که بر بنی اسرائیل در بیابان بعد از ظاهر شدن ابرها باران بارید این باران مثل شبنم بر بعضی درختان ماده ای شیرین ظاهر کرد (ترنجبین) و- سلوی- هم پرنده ای است و نیز- من و سلوی- اشاره است به نعمت هائی که خداوند بآنها داد که طبیعتا هر دو چیز واحدی هستند ولی با دو نام من- و سلوی- برای وجود نعمت و تسلی خاطر یافتن بعد از نعمت.

(من) من

بمعنی- کسی- با کسیکه- در مورد انسانها بکار میرود نه غیر انسان، مگر وقتی که جمع میان هر دو موجود باشد مثل: رأیت من فی الدار- دیدم که چه کسی یا چیزی در خانه هست، از انسان یا حیوان. و مگر وقتی که بطور مفصل در جمله ای بیاید که انسان هم در آن دخالت دارد، مثل:

فَمِنْهُمْ مَنْ یَمْشِی- النور/ ۴۵ (در باره تمام جانداران است که گروهی با پا و با دست و یا با خزیدن راه میروند) کلمه من- به غیر انسان تعبیر نمیشود از این روی بعضی از دانشمندان نوخاسته و اخیر (نسبت به زمان راغب رحمه اللّه) در صفت چهار پایان و اغنام که صفت انسانی ندارند میگویند اگر در جمله استفهامیه- من- را برای حیوان یا غیر حیوان بکار بردی خطا کرده ای- زیرا- من استفهامیه در مورد انسانهاست نه غیر از این که در مورد مفرد جمع- مذکر و مؤنث همین- من- بکار میرود در آیه گفت:

وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُ- الانعام/ ۲۵ و در آیه دیگر مَنْ یَسْتَمِعُونَ إِلَیْکَ- یونس/ ۴۲

و وَ مَنْ يَقْنُتْ مِنْكَنَّ لِلَّهِ- احزاب/ ۳۱

(مِنْ) مِنْ

برای ابتدای مقصود و آغاز و حد هر پایانی و هم برای جدا کردن (تبعیضیه) و توجیه و بیان چیزی بکار میرود و هم چنین برای تعیین حد جنس در حالت نفی با استفهام. مثل آیه:

فَما مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ- الحاقه/ ۴۷ و نیز برای بدل مثل، این را از آن بگیر یعنی عوضش کن گفت:

إِنِّی أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِی بِوادٍ- ابراهیم/ ۳۷ کسی که حرف- من- را من تبعیضیه بداند معنی آیه اینست که حضرت ابراهیم بعضی از افراد خانواده اش را در آن بیابان سکونت داده. و آیه:

مِنَ السَّماءِ مِنْ جِبالٍ فِيها مِنْ بَرَدٍ- النور/ ۴۳ تقدیرش اینست که کوههائی از برف از آسمان نزول داده است. پس- من اول ظرف است و من دوم مفعول و من سوم در این آیه برای بیان و توجیه جنس کوههاست مثل اینکه میگوئی- عنده جبال من مال- کوهی از مال و ثروت دارد و گفته اند احتمال دارد- من دوّم هم یعنی- من حبال بخاطر ظرف بودن تقدیرا منصوب شده است برای اینکه از آسمان نزول کرده است و من جبال- منصوب باشد برای این که مفعول به است که واژه حال برای کوه برف از نظر عظمت و زیادی است که از آسمان میبارد و نازل میشود و آیه:

فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ- المائده/ ۴

اخفش میگوید- من- در مما زائد است امّا صحیح نیست زیرا بعضی از چیزهائی که به انسان عطا شده خوردنش جائز نیست مثل- خون- غدد- پلیدیهای گوارشی که خوردنشان نهی شده است.

(منع) منع

میگویند- منع- ضد بخشش است- مثل رجل مانع و مناع- مردی بخیل است خداوند فرمود:

وَ یَمْنَعُونَ الْماعُونَ- الماعون/ ۷ و مَنَّاعٍ لِلْخَیْرِ- ق/ ۲۵ این واژه در معنی بزرگی و رفعت نیز بکار میرود مثل- مکان منیع- جائی بس بلند مرتبه- فلان ذو منعه- او عزیز و بلند مرتبه است که دسترسی باو و رسیدن به مقام او ممتنع است در آیه گفت:

أَ لَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَیْکُمْ وَ نَمْنَعْکُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ- النساء/ ۱۴۱ (سخن منافقین است که اگر در جنگ مسلمانان با کفّار پیروزی برای کفار بود میگفتند آیا ما شما را به اسرار مسلمانان آگاه نمیکردیم) و آیه:

وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَساجِدَ اللَّهِ- البقره/ ۱۱۴ و ما مَنَعَکَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُکَ- الاعراف/ ۱۲.

یعنی چه چیزی ترا واداشت و منع کرد بر ترک آن کار؟ امرأه منیعه- کنایه از عفت است یعنی زنی با عفت.

مناع یعنی مانع شو مثل برال یعنی فرود آی.

(منی) منی

منی یعنی سرنوشت و تقدیر- منی لک المانی- برایت سرنوشتی معین کرد، از این واژه کلمه- منا- بمعنی چیزی که با آن وزن میکنند، منی- چیزی که هر جانداری از آن ساخته میشود. در آیه گفت:

أَ لَمْ یَکُ نُطْفَهً مِنْ مَنِیٍّ یُمْنی- القیامه/ ۳۷ و مِنْ نُطْفَهٍ إِذا تُمْنی- النجم/ ۴۶ یعنی با عزت و قدرت الهی آنچه را که نبوده است مقدر شد و بوجود آمد.

منیه- مرگ و اجل مقدر برای هر جانداری جمعش- منایا- است، (تمنی)- تعیین و تقدیر چیزی در نفس و تصویر آن در ذهن که از کمال و تخمین نشأت میگیرد، یا از روشی فکری و پایه ای بر این اساس ولی اگر بیشتر از تخمین و گمان باشد، کذب و دروغ در آن بیشتر غلبه دارد.

پس بیشتر آرزوها تصوری است که حقیقتی برای آن نیست، در آیه گفت:

أَمْ لِلْإِنْسانِ ما تَمَنَّی فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ- الجمعه/ ۶ و وَ لا یَتَمَنَّوْنَهُ أَبَداً- الجمعه/ ۷ (امنیه)- صورتی است که از آرزوی چیزی در نفس انسان بوجود میآید، و چون دروغ تصوری است که حقیقت ندارد و گفتن آن مثل آرزوئی است برای آغاز دروغ، اگر از دروغ به آرزو تعبیر شود درست است لذا از عثمان (رض)

روایت شده است که «ما تغنیت و لا تمنیت منذ اسلمت» (۱). در آیه گفت:

وَ مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لا- يَعْلَمُونَ الْكِتابَ إِلَّا أَمانِيَّ- البقره/ ۷۸ مجاهد گفته است امانی یعنی کذب و دروغ (از اهل کتاب کسانی ناخوانده کتاب هستند که فقط دروغهائی از آن میدانند) یا بگفته دیگران یعنی فقط میخوانند بدون معرفت زیرا تلاوت بدون علم و معرفت در نزد خواننده اش مثل آرزو است و گفت:

وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَ لا نَبِيٍّ إِلَّا إِذا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ- الحج/ ۵۲ یعنی در موقع تلاوت آیات آن کتابها از سوی پیامبران، قبلا گفته شد همانطوریکه- تمنی چنانکه بر پایه گمان و تخمین میباشد بر پایه روش اندیشه نیز هست که بر آن اصل آرزویش میآید.

و همین که پیامبر صلّی اللّه علیه و اله بیشتر مبادرت میکرد به تلاوت آیاتی که فرشته وحی بر قلبش میرساند تا اینکه باو گفته شد:

لا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ- طه/ ۱۱۴ و لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ

- القیامه/ ۱۶ که تلاوت پیشاپیش آیات بر این اساس- تمنی- نامیده شده و آگاهی داده شده که شیطان در این امر و مانند آن تسلطی در ایجاد آرزوها داشته است- از

این روایت در النهایه بصورت (ما تغنّیت و لا- تمنّیت و لا- شربت خمرا فی جاهلیّه و لا اسلام) آمده است که روایت راغب تغنیت است یعنی به غنا و آواز یا آرزوهای دروغین از وقتی که مسلمان شده ام توجه نکرده ام) که تغنیت با حرف «ع» غلط است./ ۴/ ۳۶۷ النهایه.

این جهت بیان شده است که- ان العجله من الشیطان (شتابزدگی دور از عقل و از امور شیطانست) عبارت- (منیتنی کذا)- یعنی آرزوئی در من بوجود آوردی که امر بر من مشتبه شد، خداوند از این معنی خبر داده است که:

وَ لَأُضِلَّنَّهُمْ وَ لَأُمَنِّيَنَّهُمْ- النساء/ ۱۱۹.

(مهد) مهد

گهواره ای که برای کودک آماده میشود، خدای تعالی فرمود:

كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا- مریم/ ۲۹ (سخن مردمیست که حضرت عیسی را در گهواره دیدند و باور نمیکردند که بتوانند با او تکلم کنند).

مهد و مهاد- جائیست که مانند گهواره آماده پرورش است در آیه گفت:

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْداً و مهادا- طه/ ۵۳ و این معنی مثل آیه:

الْأَرْضَ فِراشاً- البقره/ ۲۲ (زمین را مانند فرشی گسترده برایتان قرار داده است).

مهدت لک کذا- آنرا برای تو آماده و مهیا کردم. امتهد السنام- کوهان شتر مثل گهواره آماده کرد.

(مهل) مهل

سکون و- آرامش، میگویند- مهل فی فعله و عمل فی مهله- در کارش آرامش و در مهلت عملش هم حوصله داشت مهلا یعنی رفاقت مدارا و مهربانی- مهلته-

وقتی بکار میرود که باو تکونی- مهلا- اما- امهلته- باو فرصت دادی در آیه گفت:

فَمَهِّلِ الْکافِرِینَ أَمْهِلْهُمْ رُوَیْداً- الطلاق/ ۱۷ (مهل)- ته مانده روغن زیتون است گفت:

کَالْمُهْلِ یَغْلِی فِی الْبُطُونِ- الدخان/ ۴۵ مانند مانده روغن در دلها میجوشد (کنایه از نوعی نوشیدنی ناگوار و معده سوز در باره دوزخیان است که در دنیا دل دیگران را با ستم و ظلم و نامردمی بدرد میآوردند).

(موت) موت

مرگ و مردن که بر حسب نوع زندگی متفاوت است.

اوّل: مرگی و مردنی که نیروی نامیه یعنی رشد دهندگی که در گیاه و حیوان و انسان هست از بین برود مثل آیه:

یُحْیِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها- الروم/ ۱۹ و أَحْیَیْنا بِهِ بَلْدَةً مَیْتاً- ق/ ۱۱ دوم: مرگ با از بین رفتن نیروی حواس چنانکه در آیه گفت:

یا لَیْتَنِی مِتُّ قَبْلَ هذا- مریم/ ۲۳ و أَ إِذا ما مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَیًّا- مریم/ ۶۶ سوم: مرگی که نیروی عاقله انسان بوسیله آن از بین برود و همان جهالت است مثل:

أَ وَ مَنْ كانَ مَيْتاً فَأَحْيَيْناهُ- انعام/ ۱۲۲ چنانکه در آیه إِنَّکَ لا تُسْمِعُ الْمَوْتی- النمل/ ۸۰ بآن معنی اشاره کرده است.

چهارم: اندوه و حزن مرگ آفرینی که زندگی را مکدر و محزون سازد مثل آیه:

وَ یَأْتِیهِ الْمَوْتُ مِنْ کُلِّ مَکانٍ وَ ما هُوَ بِمَیِّتٍ- ابراهیم/ ۱۷ از همه سوی حزن و اندوه مرگبار او را فرا گرفته اما نمرده است.

پنجم: خوابی که برادر مرگ است زیرا خواب مرگ سبک و خفیف است و مردن و مرگ خواب سنگینی است و بهمین جهت خداوند این هر دو را- توفی- نامیده است میگوید:

وَ هُوَ الَّذِی یَتَوَفَّاکُمْ بِاللَّیْلِ- انعام/ ۶۰ و اللَّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنامِها- الزمر/ ۴۲.

و نیز فرمود:

وَ لا- تَحْسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْیاءٌ- آل عمران/ ۱۶۹ زیرا موت و مرگ از ارواح شهدا نفی شده است و در این آیه به تنعّم و نعمت های آنها اشاره میکند. و نیز گفته اند چون شهید دیگر حزن و اندوهی ندارد. در آیه گفت:

وَ یَأْتِیهِ الْمَوْتُ مِنْ کُلِّ مَکانٍ- ابراهیم/ ۱۷

و كُلَّ نَفْسٍ ذائِقَهُ الْمَوْتِ که عبارت از زوال و از بین رفتن نیروی جوانیست و دوری روح از جسد در آیه إِنَّکَ (مَیِّتٌ) وَ إِنَّهُمْ مَیِّتُونَ- الزمر/ ۳۰ گفته اند معنایش اینست که در آینده خواهی مرد که آگاهی بر این امر است که هر کسی ناچار از مرگ است چنانکه گفته شده- و الموت حتم فی رقاب العباد- (۱).

جای تاسف است که ابن اثیر در النهایه تمام نظرات راغب رحمه اللّه را در مورد موت پنج گانه نقل کرده ولی بدون ذکر نام راغب (النهایه ۴/ ۳۶۹) و این کار از نظر ادب و فرهنگ عملی ناجوانمردانه است.

مصراع فوق که میگوید- رسیدن مرگ به همه مردم حتمی است- موضوعی است که تمام شعرا و حکما در این باره سخن گفته اند زیباترین و حکیمانه ترین آنها اشعاری است که ابو الحسن تهامی در مرثیه و شهادت فرزندش در شصت بیت سروده است که براستی جای یادآوری است میگوید.

حکم المنیه فی البریّه جار ما هذه الدّنیا بدار قرار

بنیا یری الانسان فیها مخبرا حتی یری خبرا من الاخبار

فرمان مرگ در میان انسانها جاری است.

زیرا این جهان جای ماندن نیست.

در حالیکه انسانی خبر دهنده است.

ناگهان تو او را و مرگش را در اخبار میشنوی.

و مکلّف الایّام ضدّ طباعها متکلّب فی الماء جذوه نار

و العیش نوم و المنیّه یقظه و المرء بینهما خیال سار

کسی که از روزگار خلافش را بخواهد مثل کسی است که از آب آتش

گفته اند واژه- میت- در آیه اخیر اشاره به دوری روح از جسم نیست بلکه اشاره ای به تحلیل رفتن و کاستی بشر در هر حالی است زیرا انسان دائما در دنیا در حال از دست دادن جزء جزء وجود خویش است چنانکه شاعر میگوید- یموت جزءا فخرا- از این روی عده ای این گونه مرده را- مائت- تعبیر کرده اند و میان- میت و مائت فرقی قائلند که میگویند- مائت همان تحلیل- رونده است که بتدریج به مرگ قطعی میرسد، قاضی علی بن عبد العزیز گفته- است «در میان امت ما- مائت- نیست، میت- مخفف میّت است و لذا میگویند-- موت مائت- مثل شعر شاعر- و سیل سائل، و بلد میت و میت. خدای تعالی گفت:

سُقْناهُ لِبَلَدٍ مَیِّتٍ- الاعراف/ ۵۷ و بَلْدَةً مَیْتاً- ق/ ۱۱ (میته)- از حیوانات چیزی است که روحش بدون ذبح شدن از او دور شده

بخواهد.

زندگی خوابیست و مرگ بیداری- و انسان در این میان پنداری گذرنده است.

لیس الزمان و ان حرصت مسائلا خلق الزّمان عداوه الاحرار ..

زمانه موافق تو نیست هر چند بخواهی زیرا شیوه او دشمنی با آزادگان است یک بیت از شعرا و خطبا از زبان حضرت حسین علیه السّلام در شهادت حضرت علی اکبر ذکر میکنند که میگوید.

یا کوکبا ما کان اقصر عمره و کذالک عمر کواکب الاسحار

ای ستاره پر نور سحری چقدر عمرت کوتاه بود و تمام ستارگان سحری چنین هستند.

در آیه گفت:

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ- المائده/ ۳ و إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً- الانعام/ ۱۴۵ موتان- به ازاء حیوان زمینی است که برای زراعت آماده نشده، میگویند- ارض موات.

موتان- مرگ و میر شتران- ناقه مميته- شتر مرده و- مميت- شتری که نوزادش مرده.

اماته الخمر- کنایه از جوشاندن و پختن خمر است، مستمیت- در حال مردن. شاعری گفته است:

ما عطيت الجماله مستميتا- اجرتش و حقوق را در حال مردنش پرداختی.

موته- شبیه دیوانگی گوئیکه از مردن عقل و علمش دیوانه است و از این معنی عبارت- موتان القلب و امرأه موتانه- مردن دل و قلب و زن دل مرده.

(از این واژه اصطلاحی هم هست که راغب نیاورده، مثل- الموت الاحمر:

قتل و کشتن- الموت الابیض: سکته یا مرگ طبیعی، الموت الاسود- خفگی با هر وسیله ممات- مرگ یا زمان مرگ. ممات- لغات دیرین که استعمال نمیشود.

اماته- و مباینت.

(موج) موج

خیزش آب دریا که از کشتی ها بالا میزند، گفت:

فِي مَوْجٍ كَالْجِبالِ- هود/ ۴۲ در امواجی چون کوه و آیه:

يَغْشاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ- النور/ ۴۰ فعل ماج يموج و تموج- مانند موج دريا مضطرب است. گفت:

وَ تَرَكْنا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ- الكهف/ ۹۹ يعنى در آستانه قيامت مردم چون موج مضطربند.

(مید) مید

مید: جنبش و اضطراب بزرگى مثل لرزش زمين، گفت:

أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ- النحل/ ۱۵ و أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ- الانبياء/ ۳۱ مادت الاغصان- شاخه ها به حركت در آمد، ميدان- ادامه زندگى، شاعر گويد- نعيما و ميدانا من العيش اخضرا- حيات و نعمت هاى او از زندگانى شادى بخش و سبز- ميدان الدابه- در همان معنى است.

(مائده)- طبق يا سفره يا ميز غذاخورى كه به غذا هم مائده گويند، مادفى يميدنى- مرا طعام داد- يعشينى- هم همين معنى است (از عشا- غذاى شب گرفته شده) گفت:

أَنْزِلْ عَلَيْنا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ- المائده/ ۱۱۴ يعنى براى ما غذا طلب كن گفته اند: استدعوا علما- علم و دانش طلب كن زيرا علم غذاى روح است چنانكه طعام غذاى بدن.

(مور) مور

جريان تند و سريع فعل آن- مار يمور مورا- است گفت:

يَوْمَ تَمُورُ السَّماءُ مَوْراً- الطور/ ۹ و عبارت- مار الـدم علی وجهه- خون بر چهره اش ظاهر شد. و نیز- مور- خاکی است که باد بر آن میوزد (شن روان)- ناقه تمور- شتر تیز رو یا- مواره.

(میر) میر

میر غذا و طعامی است که انسان فراهم میکند- مار اهله بمیرهم- برای خانواده اش غذا فراهم کرد در آیه گفت:

وَ نَمِيرُ أَهْلَنا- یوسف/ ۶۵ خیره و- میره در معنی بهم نزدیکند (جمع کردن).

(میز) میز

میز و تمییز- جدا کردن معنی در متشابهات است که یکی را بر دیگری تمیز میدهند. افعال این واژه: مازه یمیز میزا و تمییزا- است گفت:

لِيَمِيزَ اللَّهُ- الانفال/ ۳۸ که لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ- الانفال/ ۳۷ خوانده شده- تمیز- بدون معنی است که یکی برای جدا کردن- و دیگری بمعنی نیروئی که در مغز انسان وجود دارد که تمیز میدهد، و معانی را استنباط میکند- چنانکه میگویند- فلان لا تمیز له- او نیروی تمیز و تشخیص ندارد.

باب- انماز و امتاز- هم دارد، در آیه گفت:

وَ امْتازُوا الْيَوْمَ- یس/ ۵۹ فعل- تمیز- هم مطاوع ماز است: پذیرش تمیز و تشخیص یعنی جدا و

بریده شد. گفت:

تَکادُ تَمَیَّزُ مِنَ الْغَیْظِ- الملک/ ۸ نزدیک بود از هم جدا شود و حیاتش منقطع شود.

(میل) میل

از حالت اعتدال و وسط بیکی از دو طرف افراط و تفریط عدول کردن یا بیکی از دو طرف مایل شدن، که در ظلم و جور بکار میرود، که اگر در اجسام بکار رود میگویند طبیعتا و خلقتا کج است واژه آن- میل- است اما اگر کجی و انحراف عرضی باشد آنرا- میل- میگویند- ملت الی فلان- به او یاری رساندم گفت فَلا تَمِیلُوا کُلَّ الْمَیْلِ- النساء/ ۱۲۹ (ملت علیه)- بر او حمله کردم، در آیه گفت:

فَیَمِیلُونَ عَلَیْکُمْ مَیْلَهً واحِدَهً- النساء/ ۱۰۲ کفار دوست دارند شما از سلاحتان غفلت کنید و ناگهانی بر شما یورش برند.

اما نامیدن- متعلقات انسان به- مال- از این جهت است که مال چیزی است که هست و از بین میرود از این رو مال را عرض و اموال را اعراض دنیوی گفته اند که دلالت بر سخن کسی دارد که گفته است مال دست گردانی است که روزی در خانه عطار و روزی دیگر در خانه بیطار یافت میشود.

(مائه) مائه

یعنی سومین اصل از اصول اعداد (آحاد- عشرات مئات) زیرا اصول اعداد چهار قسمت است آحاد- عشرات- مئات- الوف- در آیه گفت:

فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ- الانفال/ ۶۶ و وَ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفاً مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا- الانفال/ ۶۵ امائت الدراهم- درهم ها را به صد رساندم.

(مائه) مائه

آب در آیه:

وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَيْ ءٍ حَيٍّ- الانبياء/ ۳۰ و ماءً طَهُوراً- الفرقان/ ۴۸ در مورد قبائل میگویند.

ماه بنی فلان- اصل واژه- ماء- موه است زیرا جمعش- امواه و میاه- است و تصغیرش- مویه که حرف- ه- حذف و قلب به واو شده است- رجل ماء القلب- مرد کودن و ترسو. پس ماء- مقلوب- موه- است مثل- رجل ماه- است در همان معنی است- ماهت الزکیه و بئر میهه- چاه پر آب شد- اماه الرجل- به آب رسید- امهی- آب رسید.

(ما) ما

از این کلمه ۹۵ اسم و ۵ حرف بکار میرود، اگر بصورت اسم بکار رود، مفرد و جمع و مؤنثش بهمین صورت است. که برای افزودن ضمر- ضمیر مفرد بکار برود و بمعنی جمع تعبیر شود، اما از- ما- بصورت اسم که بمعنی الذی است اول آیات:

وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَضُرُّهُمْ- یونس/ ۱۸ سپس گفت: هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِنْدَ اللَّهِ

در وقتی که بصورت جمع تعبیر شود- هؤلاء- جمع. و در آیه:

وَ یَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا یَمْلِکُ لَهُمْ رِزْقاً- النحل/ ۷۳ که باز هم بمعنی جمع است آیه:

بِئْسَما یَأْمُرُکُمْ بِهِ إِیمانُکُمْ- البقره/ ۹۳ دوم: ما- بصورت نکره- آیات زیر:

نِعِمَّا یَعِظُکُمْ بِهِ- النساء/ ۵۸ یعنی چیز نیکوئی است که بآن موعظه میشوید.

و فَنِعِمَّا هِیَ- البقره/ ۲۷۱ که جائز است- ما- در این آیه نکره باشد و آیه:

ما بَعُوضَةً فَما فَوْقَها- البقره/ ۲۶ که جائز است- ما- صله باشد و بعدش مفعول تقدیرش اینست که مثلی از مگس میزند.

سوم- ما- بصورت استفهام که از جنس چیزی پرسش میشود و نوع آن و از صفت و نوع صفت و در باره غیر انسان از اشیاء سؤال میشود.

بعضی از علمای نحو گفته اند که گاهی از انسانها هم بوسیله- ما- پرسش میشود مثل آیه:

إِلَّا عَلی أَزْواجِهِمْ أَوْ ما مَلَکَتْ أَیْمانُهُمْ- مؤمنون/ ۶ و إِنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ ما یَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَیْ ءٍ- العنکبوت/ ۴۲ خلیل ابن احمد گفته است در آیه اخیر- ما- بصورت استفهام یعنی چه چیزی

را از غیر خدا میپرستید و میخوانید، او اینگونه تفسیر کرده است زیرا- ما هذه- فقط بر مبتدا داخل میشود و استفهامی که آخر جمله باشد مثل:

ما یَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَهٍ- فاطر/ ۲ و مثل عبارت- ما تضرب اضرب.

چهارم: ما- برای تعجب مثل:

فَما أَصْبَرَهُمْ عَلَی النَّارِ- البقره/ ۱۷۵ ما:

بصورت حرف اوّل در صورتی- ما- حرف است که بعدش بمنزله مصدر باشد که فعل مضارع را منصوب میکند مثل:

وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ- البقره/ ۲۱۵ که حرف ما با فعل- رزقنا- در تقدیر مصدر است که دلالت حرف- ان- را دارد که ضمیر بآن بر نمیگردد چه لفظی و چه در تقدیر.

و بر این اساس آیه:

بِما کانُوا یَکْذِبُونَ- البقره/ ۱۰ بهمین معنی تعبیر شده است- مثل عبارت- اتانی القوم ما عدا زیدا- و در تقدیر ظرف زمان مثل:

کُلَّما أَضاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِیهِ- البقره/ ۲۰ هر زمان که نوری بایشان میرسد راه میرفتند.

و کُلَّما أَوْقَدُوا ناراً لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ- المائده/ ۶۴

هر زمان میخواستند آتش جنگ بیفروزند خداوند آنرا خاموش مینمود.

و کُلَّما خَبَتْ زِدْناهُمْ سَعِیراً- الاسراء/ ۹۷ کنایه از کمی و زیادی آتش دوزخ است. و اما آیه:

فَاصْدَعْ بِما تُؤْمَرُ- الحجر/ ۱۴ که اگر بمعنی مصدر یا الذی باشد هر دو درست است.

بدانکه حرف- ما- اگر با کلمات بعدش به تقدیر مصدر معنی شود حتما حرف است و گر نه اگر اسم باشد ضمیر بآن بر میگردد و هم چنین اگر بگوئی- ارید- ان اخرج- که به ضمیر بر نمیگردد و ضمیری هم بعدش نیست.

دوم: ما- نافیه و اهل حجاز آنرا مثل شرط بکار می برند.

ما هذا بَشَراً- یوسف/ ۳۱ سوم: حرف- ما- که بر- آن و اخوات آن و- ربّ- و از این گونه معانی و فعل داخل میشود مثل:

إِنَّما یَخْشَی اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ- فاطر/ ۲۸ و إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً- آل عمران/ ۱۷۸ و کَأَنَّما یُساقُونَ إِلَی الْمَوْتِ- الانفال/ ۶ و رُبَما یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا- الحج/ ۲ و هم چنین در قلما و طالما که گفته اند بهمین معنی است.

چهارم: ما- که لفظ- اذ و حیث- را که برای شرط است الزام آور میکند یعنی قطعا چنان خواهد شد.

مثل- اذ ما تفعل افعل- و حیثما تقعد اقعد- یعنی قطعا چنان خواهم کرد اگر عمل کنی عمل میکنم و اگر بنشینی می نشینم در صورتی که- اذ- و حیث بدون ما چنین الزامی در شرط او عمل ایجاد نمیکنند.

پنجم: ما- بصورت حرف زائد برای تأکید لفظ مثل- اذا ما فعلت کذا- و عبارت اما تخرج اخرج- اگر خارج شوی مؤکدا خارج میشوم. در آیه گفت:

فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَداً- مریم/ ۲۶ (۱) و إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُما أَوْ كِلاهُما- الاسراء/ ۲۲۳ پایان کتاب- م- محرم ۱۴۰۷ برابر شهریور ماه ۱۳۶۶

آیه ۲۶ سوره مریم که تمامش چنین است «ای مریم شاخه درخت را حرکت ده ماه برایت رطبی تازه فرو ریزیم پس تناول کن و آب بیاشام دیدگانت را به عیسی علیه السّلام روشن کن هر کسی از جنس بشر را که می بینی باو بگو که من برای خدا روزه سکوت گرفته ام و با هیچکس سخن نخواهم گفت» که بعدا اعجاز پیامبری حضرت عیسی در سخن گفتن در گهواره و اقرار او به پیامبری رخ میدهد.

این آیه معنی آیه ۲۳ سوره اسراء یا بنی اسرائیل پایه گزاری والاترین مساله تربیتی و عاطفی و اجتماعی را برقرار میسازد میگوید «خدای تو حکم فرموده که جز او را نپرستید و در باره پدر و مادر احسان کنید (یعنی پیش از حق آنها به نهایت محبت بورزید).

هر گاه یکی از آن دو یا هر دو پیر و سالخورده شوند زینهار که کلمه ای

)

کتاب النون

((نبت) نبت

نبات و نبت چیزی است که از زمین سر میزند و آنها را گیاهان گویند خواه ساقه ای مثل درخت داشته باشد یا نداشته باشد که بی ساقه را- نجم- گویند ولی در عرف سخن نجم به گیاهان بی ساقه مخصوص است که در نزد اکثریت مردم نجم چیزی است که حیوانات آنرا میچرند و میخورند بر این معنی در آیه گفت:

لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَ نَباتاً- النباء/ ۱۵ و هر گاه حقایق را در نظر بگیریم واژه- نبات- در مورد هر چیزی که رشد و نمو میکند بکار میرود خواه حیوان یا انسان.

پس- انبات- بمعنی روئیدن و رشد کردن در همه آنها صادق است در آیات زیر:

که رنجش میاورد بگوئید و کمترین آزار به آنها نرسانید و با ایشان به اکرام و احترام سخن بگوئید، پر و بال تواضع بر ایشان با کمال مهربانی در حضورشان بگستران و عمل کن و با نیایش بگو پروردگارا مادر و پدر مرا که از کودکی با مهربانی مرا پرورش داده اند رحمت فرما و خدای به آنچه در ذهن شما هست از خودتان بآنها آگاهتر است» این ها زمینه تربیتی و رابطه خانوادگی و حکمت اجتماعی اسلام است که اگر با دنیای غرب و شرق دور از اسلام توجه شود می بینیم که انگیزه برتری جوئیها، ابر قدرتی ها و ستم ها همین زیر بنای تربیتی مادی آنهاست.

فَأَنْبَتْنا فِيها حَبًّا وَ عِنَباً وَ قَضْباً وَ زَيْتُوناً وَ نَخْلًا وَ حَدائِقَ غُلْباً وَ فاكِهَةً وَ أَبًّا و فَأَنْبَتْنا بِهِ حَدائِقَ ذاتَ بَهْجَةٍ ما كانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَها- النمل/ ۶۰.

و آیه يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَ الزَّيْتُونَ- النحل/ ۱۱ و در مورد انسان فرمود:

وَ اللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ (نَباتاً)- النور/ ۱۷ و خداوند شما رای چون گیاهان از زمین رویانید. علمای نحو میگویند عبارت- نباتا- در آیه اخیر بجای- انبات- که همان مصدر روئیدن است بکار رفته عده دیگر آن رای حال معنی کرده اند نه مصدر یعنی در حالیکه رشد میکنید و روئیده میشوید، و در این باره آگاهی میدهد به این که انسان از جهتی مانند گیاهان است زیرا آغاز حیاتش و رشد و نشانش از خاک است.

و باین ترتیب رشد و نمو میکند هر چند که با صفتی اضافه بر گیاهان وصف میشود لذا فرمود:

هُوَ الَّذِی خَلَقَكُمْ مِنْ تُرابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ- الغافر/ ۶۷ و همین طور گفت:

وَ أَنْبَتَها نَباتاً حَسَناً- آل عمران/ ۳۷ اما در آیه:

(تَنْبُتُ) بِالدُّهْنِ- المؤمنون/ ۲۰ در اینجا حرف- ب- بر سر دهن- برای وصف حال است نه برای متعدی

کردن فعل- تنبت- زیرا- نبت- در تقدیر آن- تنبت حامله الدهن- معنی میشود یعنی در حالت رشد گیاه زیتون روغن تولید میکند و روغن در آن بالقوه وجود دارد.

نابته شر- شرانگیز. و نبتت فیهم نابته- یعنی کودکانی در میانشان بزرگ میشود.

(نبذ) نبذ

دور افکندن چیزی که مورد توجّه نیست، مثل دور افکندن کفش کهنه- نبذته نبذ النعل الخلق- مثل کفش کهنه دورش انداختم. در آیه گفت:

لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَهِ همزه/ ۴ و فَنَبَذُوهُ وَراءَ ظُهُورِهِمْ یعنی برای بی توجهی به پیمان خدای آنرا پشت سر نهادند و توجه نکردند.

و نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ- البقره/ ۱۰۰ که در باره گروهی از همان بنی اسرائیل در آیه قبل است که اینان هم بی توجه بودند و به همان خدای زیاد توجه نکردند. و گفت:

فَأَخَذْناهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذْناهُمْ فِي الْيَمِّ- القصص/ ۴۰ در مورد غرق شدن فرعون و لشکریان او در دریاست.

و فَنَبَذْناهُ بِالْعَراءِ- الصافات/ ۱۴۵ و لَنُبِذَ بِالْعَراءِ- القلم/ ۴۹ یونس علیه السّلام را به صحرائی افکندیم. اما آیه:

(فَانْبِذْ) إِلَيْهِمْ عَلى سَواءٍ- الانفال/ ۵۸ یعنی با آنها مسالمت و صلح کن، بکار بردن نبذ بجای صلح در اینجا مثل واژه- القاء- یعنی افکندن است چنانکه در این آیه گفت:

فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكاذِبُونَ- النحل/ ۸۶ به اینها بگو که دروغگو هستند.

و وَ أَلْقَوْا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ- النساء/ ۹۰ یعنی در آن روز تمام کفار و مشرکین تسلیم امر خدا میشوند و معبودانشان همگی از نظرشان محو شود.

پس در آیه قبل که میگوید با آنها بتساوی مسالمت کن تنبیهی و هشداری است بر اینکه پیمانی با تأکید بسته نشود بلکه حقشان در اینست که طرحی از روی مدارا با ایشان مطرح شود و متقابلا مراعات کنند و دو جانبه طرح شود در حدود معاهده آنها.

(انْتَبَذَ) فلان- مثل کسیکه در میان مردم کمتر باو توجه میشود عزلت گزید گفت: فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكاناً قَصِيًّا- مریم/ ۲۲ مریم به عیسی علیه السّلام باردار شد و در جائی دور و خلوت عزلت گزید، قعد نبذه و نبذه- جائی در گوشه و کنار- صبی منبوذ نبیذ- مثل لقیط و ملقوط- کودک گم شده، امّا بصورت اسم مفعول یعنی منبوذ، کسی او را دور افکنده و دیگری او را می یابد. نبیذ- خرما و کشمشی که در ظرف آبی میاندازند و سپس نبیذ نام نوشیدنی مخصوصی شده است.

(نبز) نبز

لقب دادن به کسی، در آیه گفت:

وَ لا تَنابَزُوا بِالْأَلْقابِ- الحجرات/ ۱۱.

(نبط) نبط

وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَ إِلى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ- النساء/ ۸۳ یعنی از آنها کسانی هستند که موضوع را استخراج و درک میکنند (۱)

آیه فوق یکی از اصول فرهنگی و سیاسی جنگ و مبارزات است و آن اخبار اجتماعی و سیاسی است که بایستی با صلاحدید و نظر و رأی دانایان متعهد بررسی و منتشر شود و این سیاست استتار در تمام جوامع بشری و حکومت ها امری مهم است، میگوید «اگر کسانی که با نفاق و دروغ اظهار اسلام و ایمان دارند راست میگویند پس چرا اسرار سیاست و جنگ را فاش میکنند و چون کاری که باعث ایمنی یا ترس جامعه مسلمین است و باید پنهان داشت منتشر میسازند تا دشمنان را آگاه کنند در صورتی که اگر به رسول خدا و صاحبان حکم رجوع می کردند همانا کسانی که اهل تدبیر و بصیرتند در آن جریانات صلاح اندیشی میکردند، اگر نه این بود که فضل و رحمت خدای شامل حال شماست بجز اندکی همه در راه و پیرو شیطان گردید» این آیه امروز شامل تمام رسانه های گروهی و اخباری است که پخش میشود، و انگیزه هائی از اضطراب، بدبینی، ترس و ناآرامی ها بوجود میآورد که بایستی همانا از کانال بررسی ها و صلاحدید مردان آگاه و متعهد و مسئول تصویب شود تا سلامت جامعه محفوظ و از دستبرد دشمنان و بدخواهان در امان بمانند.

استنباط بر وزن استفعال از عبارت- انبطت كذا. گرفته شده يعنى آنرا بيرون آوردم.

نبط- آبى است كه از چاه يا زمين بيرون ميآورند.

فرس انبط- اسبى كه زير گردن و دستش سپيد است، و از اين واژه- قوم نبطى است كه معروفند.

(نبع) نبع

واژه نبع- يعنى بيرون آمدن آب از چشمه، محلى بصورت- نبع الماء ينبع نبوعا و نبعا است- ينبوع- چشمه ايست كه آبش بيرون ميآيد جمعش ينابيع، خداى تعالى گفت:

أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسَلَكَهُ يَنابِيعَ فِي الْأَرْضِ- الزمر/ ٢١.

و نيز نبع- درختى است كه از چوب آن تير و كمان ميسازند. (در فارسى خدنگ نام دارد).

(نبا) نبا

نبا- خبرى است كه فايده و سود بزرگى دارد، كه از آن خبر علم و دانش حاصل ميشود و بر ظنّ و گمان غلبه ميكند، هيچگاه گفتن- خبر بمعنى نبا- درست نيست مگر اينكه سه اصل و نتيجه اى كه گفته شد و از- نبا- فهميده ميشود در آن باشد (١- سود و فايده ٢- علم و دانش ٣- غلبه بر ظن و گمان).

به خبرى كه دروغى در آن نباشد شايسته است- نبا- گويند مثل- تواتر

و خبر از سوی خدا و از سوی نبی علیه الصلاه و السلام.

و برای اینکه- نبا- معنی خبر را هم در بردارد میگویند- انباته بکذا- مثل اخبرته.

و برای اینکه در- نبا- معنی علم هست میگویند- انباته کذا- مثل اعلمته کذا- به او آموختم خدای تعالی فرمود:

قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ- الصاد/ ۶۷ و گفت عَمَّ يَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ- النباء/ ۱ و أَ لَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ فَذاقُوا وَبالَ أَمْرِهِمْ- التغابن/ ۵ و تِلْكَ مِنْ أَنْباءِ الْغَيْبِ نُوحِيها إِلَيْكَ- يوسف/ ۱۰۲ و تِلْكَ الْقُرى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبائِها- الاعراف/ ۱۰۱ و ذلِكَ مِنْ أَنْباءِ الْقُرى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ- هود/ ۱۰۰ و إِنْ جاءَكُمْ فاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا- الحجرات/ ۶.

این آیه آگاهی میدهد که اگر خبر موضوع بزرگی که ارزشمند است و شایسته است که در آن تأمل و تفکر شود هر چند که دانسته شود و درستی آن بر ظن و گمان غلبه داشته باشد تا اینکه در آن نظر مجدد شود و بروشنی حقیقتش آشکار شود، واژه- یتبتین از تبین- بیشتر برتری دارد.

نباته و انباته- هر دو صحیح است در آیه گفت:

أَنْبِئُونِي بِأَسْماءِ هؤُلاءِ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ- البقره/ ۳۱ و نَبَّأْتُكُما بِتَأْوِيلِهِ- یوسف/ ۳۷ و نَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْراهِيمَ- الحجر/ ۵۱

و أَ تُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِما لا يَعْلَمُ فِي السَّماواتِ وَ لا فِي الْأَرْضِ- يونس/ ۱۷ و قُلْ سَمُّوهُمْ أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِما لا يَعْلَمُ- الرعد/ ۳۳ و گفت نَبِّئُونِي بِعِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ- الانعام/ ۱۴۳ قَدْ نَبَّأَنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبارِكُمْ- التوبه/ ۹۴ فعل- نباته- رساتر از انباته است.

گفت فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا- فصلت/ ۵ و يُنَبَّؤُا الْإِنْسانُ يَوْمَئِذٍ بِما قَدَّمَ وَ أَخَّرَ

- القيامه/ ۱۳ و آيه زير بهمين معنى كه در قيامت آنچه كه بشر انجام داده و ميخواست انجام دهد باو خبر داده ميشود.

فَلَمَّا نَبَّأَها بِهِ قالَتْ مَنْ أَنْبَأَكَ هذا قالَ نَبَّأَنِيَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ- التحريم/ در اين گفت- نبانى- يعنى خدايم كه عليم و خبير است آگاهم كرد زيرا از انبانى- رساتر است يعنى تحقيقا او سوى خداست. و هم چنين آيه:

قَدْ نَبَّأَنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبارِكُمْ- التوبه/ ۹۴ و فَيُنَبِّئُكُمْ بِما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- المائده/ ۱۰۵.

(نبوء) نبوء

سفارتى است بين خداى و انسانهائى كه عاقلند در ميان موجوداتش و بندگان براى اينكه ناتوانى ها و علت هائى كه در كار معاش و معادشان هست بر طرف كند، پس نبى از چيزهائى كه خردهاى وارسته و عقل هاى پاك به آن توجه دارند خبر ميدهد و اگر فعيل بمعنى فاعل باشد صحيح است خداى تعالى فرمود:

نَبِّئْ عِبادِی- الحجر/ ۴۹ و قُلْ أَ أُنَبِّئُکُمْ- آل عمران/ ۱۵ و نیز بمعنی مفعول نَبَّأَنِیَ الْعَلِیمُ الْخَبِیرُ- التحریم/ ۳ تنبّی فلان- ادعای نبوت کرد، از نظر وضع لغت و حق لفظ اگر از- نبی- باشد بکار بردنش درست است زیرا- مطاوع- نبا- است مثل- زیّنه فتزیّن- حلاه فتحلی- جمله فتحمل- که همگی این افعال بمعنی زینتش داد مزین شد- نه زیور آراسته اش کرد و چنان شد- زیبایش نمود و زیبا شد.

که در هر عبارت فعل دوم پیروی از معنی فعل اول دارد. ولی از آنجا که در عرف سخن کسی که بدروغ مدعی نبوت است- متنبی- گفته شده از بکار بردنش در اصل واژه خودداری شده است و فقط در باره کسی که سخن دروغ در ادعایش دارد اطلاق شده است میگویند- تنبّی مسلمه- مسیلمه کذاب مدعی نبوّت بود و در تصغیرش میگویند- مسیلمه تنب ئ و سوء- یعنی اخبار او از خبرهای خدائی و اللّه نیست همانطور که مردی سخن او را شنید و گفت بخدا سوگند چنین کلامی از خدای نیست.

(نبی) نبی

بدون همزه آخر، نحویون میگویند اصلش مهموز است ولی بکار نرفته است که از همان تصغیری که در باره مسیلمه گفته شده استدلال بر مهموز بودن نموده اند بعضی گفته اند- نبی- از نبوه یعنی بلند مرتبگی گرفته شده بهمین جهت خداوند او را که رجعت و بزرگی دارد و از سایرین برتر است در آیه:

وَ رَفَعْناهُ مَکاناً عَلِیًّا- المریم/ ۵۷

نامبرده است پس- نبی- بدون همزه آخر رساتر از همزه داشتن است زیرا هر خبر دهنده ای قدر و مرتبه والا ندارد و لذا کسی به پیامبر گفت (یا نبی اللّه) پیامبر فرمود «لست بنبی ء اللّه و لکن نبی اللّه» زیرا دید آن مرد از روی کینه نبی را با همزه گفت تا تحقیری کرده باشد- نبؤه و نباؤه- یعنی ارتفاع و بزرگی و لذا میگویند- نبا بغلمان مکانه- جایگاهش دور شد مثل- قض علیه مضجعه- خوابگاهش بر او سخت و خشن شد.

نباه السیف عن الضریبه- شمشیر کند شد و- نبا بصره- دیدگانش از دیدن باز ماند و سست شد تشبیهی بهمان معنی است.

(نتق) نتق

نتق الشی ء. چیزیرا جذب کرد و جدا کرد تا اینکه کشیده شود مثل کشیدن ریسمان بار ستوران، خدای فرمود:

وَ إِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ- الاعراف/ ۱۷۱ (در باره اشراف کوه، مانند ابرهای نزدیک بر بالای سر مردمان است که پنداشتند فرو خواهند افتاد) از این واژه بطور استعاره- ناتق- زن پر فرزند است- زند ناتق- چوب زود سوز.

(نثر) نثر

پراکندن و جدا شدن از یکدیگر- نثرته فانتثر- پراکنده کردم جدا شدند خدای تعالی گفت:

وَ إِذَا الْکَواکِبُ انْتَثَرَتْ- الانفطار/ ۲

نتره- زرهی است که میپوشند، نتره الشاه- زکام در بینی گوسپند که او را اذیت میکند، نتره- آب بینی زکامی- به خود بینی هم- نتره- میگویند و هم چنین نام ستاره ای است که آنرا- انف الاسد- یعنی بینی شیر مینامند- انتره او را به بینی انداخت- استنثار- آب به بینی زدن.

(نجد) نجد

جای مرتفع و پرتگاه، در آیه:

وَ هَدَیْناهُ النَّجْدَیْنِ- البلد/ ۱۰ در این آیه مثالی برای راه حق و باطل در عقیده و راست و دروغ در سخن آورده شده و هم چنین- نجدین- یعنی دو کار جمیل و زشت، ستوده و ناستوده، آیه میگوید که آن راههای عقیده و سخن و عمل همان است که شناسانده شده است چنانکه فرموده:

إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ- الانسان/ ۳ و نیز نجد نام ناحیه ای است- و انجده- قصد او را نمود. و به مردی که بسیار قوی و بلند مرتبه است- نجد و نجید و نجد- میگویند، استنجاد- طلب بزرگی- انجدنی- با بزرگواری مرا یاری کرد یا با شجاعت و نیرویش. و گاهی- استنجاد- بمعنی قوی شدن است.

اما به کسیکه مغلوب شده و بسختی افتاده است- منجود میگویند، نجد- عرق بدن است و نجده الدهر- روزگار او را تقویت کرد زیرا با تجربه و قوی شد.

ابن نجده- با تجربه و کارآزموده- نجاد- فرش منزل یا راه بام و خانه

- نجاد- رفوگر، نجاد السیف- حمایل شمشیر، ناجود- صافی نوشابه و شربت.

(نجس) نجس

نجاست یعنی پلیدی و ناپاکی که دو نوع است، اول نجاستی که با حواس فهمیده میشود دوم نجاستی که با درک و فهم و بصیرت شناخته میشود، نوع دوّم همان است که خداوند مشرکین را با آن واژه وصف کرده است، در آیه گفت:

إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ- التوبه/ ۲۸ نجسه- ناپاکش کرد و هم چنین پاکش کرد، و از این واژه عبارت- تنجیس العرب- است، یعنی چیزی را بصورت دفع چشم زخم بر کودک میآویزند تا نجاست و پلیدی شیطان از او دور شود، ناجس و نجیس- دردی است که دوائی ندارد (در مثال فارسی- درد بی درمان).

(نجم) نجم

اصل نجم- همان ستاره است که طلوع میکند جمعش نجوم- و نجم بتدریج طلوع کرد، پس واژه نجم- گاهی اسم است و گاهی مصدر نجوم- هم گاهی مثل قلوب- اسم است و گاهی مثل طلوع و غروب، مصدر است و ظاهر شدن گیاه و فکر و اندیشه هم به نجم- تشبیه شده است مثل نجم النبت- گیاه ظاهر شد و نجم القرن- شاخ ظاهر شد- نجم لی رای نجما و نجوما- فکر و اندیشه ای برایم ظاهر شد نجم فلان- او عصیان ورزید و- نجمت المال علیه- مالش را توزیع کردم گوئی که برخود فرض کرده ای که با طلوع هر ستاره ای قسمتی از آن مال را تقسیم کنی و سپس در هر رد کردن و دفع کردن با هر چیز این واژه بکار میرود، خدای

تعالی گفت:

وَ عَلامـاتٍ وَ بِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَـدُونَ- النحل/ ۱۶ (۱) و آیه فَنَظَرَ نَظْرَةً فِی النُّجُومِ- الصافـات/ ۸۸ (۲) یعنی در علم نجوم و سـتاره شناسی در ستارگان تأمل کرد. و آیه:

وَ النَّجْمِ إِذا هَـوی- النجم/ ۱ که منظور کواکب- است زیرا بـا عبـارت هوی- ذکر شـده است، برای نجم لفـظ طلوع دلالـت بر پیدایش آن در آسمان دارد و برای کوکب- ظهور کامل و حرکت و فرود آمدن بکار میرود.

گفته شـد مقصود از نجم سـتاره ثریاست زیرا اعراب وقتی که لفظ نجم را بطور مطلق بکار میبرنـد مقصودشان سـتاره ثریاسـت مثل ضرب المثل- طلع النجم

اشاره به بهره مندی انسان از آیات خدا و پهنه خلقت است میگوید:

«او خدائیست که باران را فرو میفرسـتد که از آن مینوشـید و درختان پرورش دهید از آن آب درختان زیتون و خرما و انگور و سـایر میوه هـا بـا آب میپرورانـد، و هم چنین شب و روز و ماه و خورشـید را برای ادامه حیاتشان مسـخر کرده، و در زمین برای شما چه نعمت هائی که رنگارنگ فراهم کرد که هر کـدام نشانه ای بر قدرت اوست، دریاها را مسـخرتان کرد تا از حیواناتش تغـذیه کنید و از موادش زیورهائی تهیه نمائید، کشتی هایتان را بر دریاها حرکت میدهید تا از نعمتهای سایر نقاط هم بهره مند شویـد. کوهها را بر سـطح زمین اسـتوار ساخت و از آنها نهرها جاری کرد نشانه های زمینی و سـتارگان آسـمانی را آفرید تا با آنها هدایت شوید».

حضـرت ابراهیم بعد از اسـتدلال و سخنانی بر یگانگی خدای و دیدن بت پرستی و ستاره پرستی شان با تامل و دقت علم ستاره شناسی گفت ای قوم شما در باره پروردگار جهانیان چه گمان کرده اید!؟»

قدیه، و ابتغی الراعی سکیه- (ستاره و نجم بکوچکی ظاهر شد و چوپان هم همیان از برای آب و شیر بدست گرفت).

گفته اند در آیه آخر از نامبردن نجم اراده نزول تدریجی قرآن در مدت ۲۳ سال به رسول اللّه دارد و لذا فرمود:

فَلا أُقْسِمُ بِمَواقِعِ النُّجُومِ الواقعه/ ۷۵ که به دو صورت تفسیر شده است، (یکی نزول و موقعیّت آیات قرآن و دیگر موقعیت عظیم و شگفت دیگر ستارگان در فضای آسمانها) تنجم- حکم و نظر در باره ستارگان دادن.

وَ النَّجْمُ وَ الشَّجَرُ یَسْجُدانِ الرحمن/ ۶ نجم- گیاه بدون ساقه است که گفته اند منظور کواکب است.

(نجو) نجو

اصل نجاء و جدا شدن از چیزی است مثل- نجا فلان من فلان- او نجات یافت و جدا شده فعلش- انجیته و نجیته- است (باب افعل و تفعیل) در آیه گفت:

وَ أَنْجَیْنَا الَّذِینَ آمَنُوا- النمل/ ۵۳ و إِنَّا مُنَجُّوکَ وَ أَهْلَکَ- العنکبوت/ ۳۳ و وَ إِذْ نَجَّیْناکُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ- البقره/ ۴۹ و فَلَمَّا أَنْجاهُمْ إِذا هُمْ یَبْغُونَ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِّ- یونس/ ۲۳ (همین که انسانها را از سختی ها نجات دادیم مجددا باز در زمین بنا حق ستمگری میکنند).

و فَأَنْجَیْناهُ وَ أَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ- الاعراف/ ۸۳

(در مورد نجات لوط پیامبر از عذاب الهی است که زنش نافرمان بود و عذاب شد).

فَأَنْجَيْناهُ وَ الَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا- الاعراف/ ۷۲ و وَ نَجَّيْناهُما وَ قَوْمَهُما- الصافات/ ۱۱۵ و نَجَّيْناهُمْ بِسَحَرٍ نِعْمَةً- القمر/ ۳۴ (اشاره به نجات پاکان قوم لوط است میگوید آنها را با دور کردن از شهر نجاتشان دادیم و این نعمت الهی است).

وَ نَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا- فصلت/ ۱۸ و نَجَّيْناهُمْ مِنْ عَذابٍ غَلِيظٍ- هود/ ۵۸ و در باره نجات یافتن از دوزخ در دنیا و آخرت فرمود:

ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا- مریم/ ۷۲ و ثُمَّ نُنَجِّي رُسُلَنا- یونس/ ۱۰۳ (پارسایان و تقوی پیشگان و رسولانمان را نجات میدهیم).

نجوه و نجاه- جای بلند و مرتفع که در اثر بلندی از بقیه اطراف جداگانه است و گفته اند نام بلندی و کوه بلند به نجوه برای اینست که هر کسی بر بلندی رود از سیل نجات می یابد.

(نجیته)- او را ترک کردم بخاطر رفتن بر بلندی کوه، بر این معنی گفت:

فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ- یونس/ ۹۲ (۱)

آیه فوق در باره غرق شدن و بر روی آب آمدن فرعون است، بدن زره کوتاهی است (نیم تنه) که از طلا و پشم ساخته میشود و در مصر شهرت داشته، ابن اعرابی میگوید «یهودیان در باره غرق شدن فرعون شک داشتند تا اینکه جنازه اش

کندن پوست درخت یا گوسفند را هم- نجو- گویند شاعر میگوید:

فقلت انجوا عنها نجا الجلد انّه سیرضیکما منها سنام نجاریه

(شعر از عبد الرحمن بن حسان است میگوید، بآنها گفتم مثل پوست جدا شده از او دور شوید که با بلندی کوهانی و یال شتری از آن خشنودتان میکند).

(ناجیته)- اصلش اینست که او را بر بلندی زمین هدایت کردی یا از- نجات یعنی یاریش کردی تا آزاد شد. یا او را به رازت مطلع کردی.

تناجی القوم- در همین معنی اخیر است (نجوا کردن و پنهانی رازی را گفتن) در آیه گفت:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا تَناجَیْتُمْ فَلا تَتَناجَوْا بِالْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ وَ مَعْصِیَهِ الرَّسُولِ وَ تَناجَوْا بِالْبِرِّ وَ التَّقْوی- المجادله/ ۹ (۱)

با همان زره نیم تنه طلائی که به تن داشت در ساحل پیدا شد، فهمیدند که غرق شده چون داعیه خدائی داشته و نمی بایست غرق میشد لیث از ابن عباس نقل میکند که- بدن- زرهی است که دو آستینش کوتاه است و از طلا میبافتند و چون فرعون با آن زره سنگین بر سطح آب آمد دلیلی بر نبوت موسی علیه السّلام بود، خواجه عبد اللّه انصاری مینویسد- امروز ترا بر سر آب آریم با آن زره- مقریزی قیمت آنرا هزار دینار نوشته است (خطط ۱/ ۱۷۲- مقریزی ۴/ ۳۳۲- کشف الاسرار ۱۷/ ۱۵۷ تفسیر کبیر ۱۴ تهذیب ازهری ۴۳۱۴ المحکم ابن سیده).

در باره نجوا کردن مردم است که میگوید اگر ضرورتا خواستید سخنی را آرام به دیگری بگوئید از گناه و دشمنی نباشد بلکه بخوانی و سخنی از نیکی و تقوی باشد، این موضوع یکی از آداب اخلاقی در و حکمت نظری است که با عمل به این آیه بسیاری از گناهان، عیبجوئی ها، غیبت ها، ناراحتی ها در جامعه و روابط اجتماعی از بین میرود و جامعه ای سالم بوجود میآید.

و آیه إِذا ناجَیْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْواکُمْ صَدَقَةً- المجادله/ ۱۲ (۱) (نجوی)- در اصل مصدر است- در آیه گفت:

إِنَّمَا النَّجْوی مِنَ الشَّیْطانِ- المجادله/ ۱ و أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ نُهُوا عَنِ النَّجْوی- المجادله/ ۸ و گفت: وَ أَسَرُّوا النَّجْوَی الَّذِینَ ظَلَمُوا- الانبیاء/ ۳۰ (۲) این آیه آگاهی میدهد بر اینکه ستمگران به هیچ روی اظهار سخن

تمام مفسرین در مورد آیه فوق که میگوید اگر میخواهید با پیامبر نجوی کنید ابتدا بایستی صدقه ای به فقرا بدهید نوشته اند بعد از نزول این آیه که در پایان آن میگوید این صدقه دادن برای شما بهتر و پاکتر است، که شما را از سؤال بیجا و از بخل بر کنار میدارد و اگر تمکن نداشتید خداوند آمرزنده و مهربانست».

قاضی بیضاوی مینویسد آیه ای که فقط علی بن أبی طالب علیه السّلام به مفاد آن عمل کرد همین آیه است و هیچ کس دیگر به آن عمل نکرده که ایشان با بخشیدن دراهمی چندین بار موفق به سخن آرام با پیامبر خدا شد. (انوار التنزیل سوره مجادله)

آیه فوق اوایل سوره انبیاء است که خداوند حالات اخلاقی و اندیشه های پوچ ستمگران را بازگو میکند میفرماید: «روز حسابرسی مردم بسیار نزدیک است اما آنها در اثر غفلت و بی خبری از آن حقیقت رو گردانند، این مردم تمام سخنان را میشنوند اما در- اثر لهو و لعب آنها را باور ندارند، خبر قیامت را شنیدند باز دلهاشان به لهو و سرگرمی های باز دارنده از حقایق متوجه است و این مردم ستمکار پنهانی و با نجوی بیکدیگر میگویند مگر این شخص بشری همانند ما نیست چرا شما که مردمی دانا هستید سخنان و کار او را معجزه میشمارید بگو خدای من تمام سخنان را در جهان میداند زیرا- هو السمیع العلیم».

نمیکنند اما نجوای آنها خود را نمایان میسازد. و گفت:

ما یَکُونُ مِنْ نَجْوی ثَلاثَهٍ إِلَّا هُوَ رابِعُهُمْ- المجادله/ ۷ واژه نجوی بطور مفرد و جمع هر دو بکار میرود مثل- هو نجوی- و هم نجوی- گفت:

وَ إِذْ هُمْ نَجْوی- الاسراء/ ۴۷ (نجی)- همان مناجی یا ندا کننده است که برای جمع و مفرد بکار میرود در آیه گفت:

وَ قَرَّبْناهُ نَجِیًّا- مریم/ ۵۲ (در باره حضرت موسی است که خداوند میفرماید ما او را در طور ندا کردیم و بمقام قرب خویش برگزیدیم). و گفت:

فَلَمَّا اسْتَیْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِیًّا- یوسف/ ۸ (همین که برادران یوسف از پذیرفتن خواهش خود مأیوس شدند خلوت کرده و با هم به آرامی سخن گفتند).

باب انتجاء- یعنی برگزیدن میگویند- انتجیت فلانا- یعنی او را برای راز و سرّم برگزیدم.

(انجی فلان)- به زمین بلندی رفت،- و هم فی ارض نجاه- به سرزمینی رسیدند که از درختانش عصاها و کمان هائی بدست آورند- تجا- چوبهائی که پوستشان کنده شده.

بعضی گفته اند- نجوت فلانی- یعنی دهانش را بوئیدم که دلیلشان سخن شاعر است که میگوید:

نجوت مجالدا فوجدت منه کریح الکلب مات حدیث عهد (۱)

اگر نجوت- را بخاطر این بیت به این معنی حمل کنیم این بیت دلیلی بر آن معنی نیست، بلکه میخواهد بگوید: من بسوی او خیزش برداشتم و از بخار دهانش بوی سگ مرده یافتم.

نجوه- بطور کنایه مدفوع انسان است، ما انجاه- او را بهبود نبخشید.

استنجاء- دور کردن مدفوع یا دور کردن درد و اذیت آن از خود، مثل تفوظ- که در همان معنی دفع مدفوع است که خود را از زحمت خلاص کند.

و مثل استجمر- طلب سنگ کردن.

نجاه- چشم زدن است، در حدیثی است که «ارفعوا نجاه السائل باللقمه» نظر سائل یا متکدی را با لقمه ای بر طرف کنند.

(نحب) نحب

نحب نذری ست که ادای آن واجب است میگویند- قضی فلان نحبه- یعنی به نذرش وفا کرد خدای تعالی گفت:

فَمِنْهُمْ مَنْ قَضی نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ یَنْتَظِرُ- الاحزاب/ ۲۳ و به کسی که میمیرد و از دنیا میرود تعبیر شده است، چنانکه میگوید، قضی اجله- را گذراند،- و استوفی اکله- به همه روزیش رسید و دست یافت که همگی بمعنی- قضی من الدنیا حاجته- است یعنی حاجتش را از دنیا ادا کرد

شعر از حکیم اسدی است تمام قصیده اش در ج ۱۰ ص ۲۳۲ معجم الادباء یاقوت آمده است. یعنی به مجالد نزدیک شدم دهانش را بوئیدم دیدم بوی سگی که تازه مرده است میدهد. (مردار).

و برآورد. نجیب- گریه با شیون، نجاب- سرفه.

(نحت) نحت

نحت بریدن و تراش دادن، چوب و سنگ و از این قبیل اشیاء سخت و محکم است. در آیه گفت:

وَ تَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبالِ بُيُوتاً فارِهِينَ- الاعراف/ ۷۴ (۲) نحاته- تراشه و بریده های چوب و براده های آهن و غیره، نحیته- طبیعتی که در سرشت انسان هست مثل غریزه که انسان بر آن نهاد سرشته شده.

(نحر) نحر

گردن و محل قلاده که بالاتر از سینه است، نحرته- به گردنش زدم مثل

در باره مردم نافرمان و قوم طغیانگر ثمود است که با نعمت های سرشار و فراوان الهی در زمین به میزبان و خدای خود ایمان نیاوردند و می پنداشتند در بناهائی که در کوهستانها و از سنگ با کمال دقت و محکمی ساخته بودند همیشگی خواهند بود و به آسایش زندگی خواهند کرد. مرحوم راغب رحمه اللّه- آیه ای که حضرت ابراهیم به بت پرستان میگوید که- أ تعبدون ما تنحتون- نیاورده که در حقیقت انسان ها اگر بحال خود رها شوند خود ساخته های خویش را هم میپرستند و از مراحل- خواست- تمایل- دوستی- محبت شدید به آن مصنوعات بحد پرستش میرسند. و امروز آثار شوم ویرانگر- علم پرستی- زر و سیم پرستی- قدرت پرستی- کاخ پرستی- ابزار و ماشین پرستی- و ... را در جهان بخوبی مشاهده میکنیم و به وجود پیامبران و آئین الهی برای رهائی بشر از این اسارتها را ایمان میآوریم.

نحر البعیر- ذبح کردن شتر آیه:

فَذَبَحُوها وَ ما کادُوا یَفْعَلُونَ- البقره- ۷۱ که در باره ذبح کردن گاو معروف قوم بنی اسرائیل است بصورت فنحروها ...

آمده است (به روایت عبد اللّه بن ابی).

انتحروا علی کذا- با هم جنگیدند که تشبیهی به حالت ذبح شتران است نحره الشهر و نحبره- آغاز ماه و گفته اند پایان هر ماه که آن روز مثل اینست که ایام قبل از آن روز ذبح شده است. در آیه گفت:

فَصَلِّ لِرَبِّکَ وَ انْحَرْ- الکوثر/ ۲ که تشویقی بر این دو رکن عبادت و مراعات آنهاست، یعنی نماز و قربانی کردن که ناچارا در پی هم هستند این دو عبادت در هر دینی واجب است و در هر مذهبی، گفته اند امری است برای دست گذاردن بر گلوی ذبیحه و قربانی که به آن اشاره شده و نیز تشویقی است بر کشتن نفس با مقهور نمودن شهوت.

نحریر- دانشمند حاذق و بصیر،.

(نحس) نحس

خدای تعالی گفت:

یُرْسَلُ عَلَیْکُما شُواظٌ مِنْ نارٍ وَ نُحاسٌ- الرحمن/ ۳۵ پس نحاس شعله بدون دود است که در رنگ به رنگ مس تشبیه شده است (نحس:)- ضد سعد است در آیاتی فرمود:

فِی یَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ- القمر/ ۱۹ و فَأَرْسَلْنا عَلَیْهِمْ رِیحاً صَرْصَراً فِی أَیَّامٍ نَحِساتٍ- فصلت/ ۱۶ که با فتحه حرف- ح- هم خوانده شده یعنی همه چیزهائی که شوم و

ناخوشایند است و نیز گفته شده معنی نحسات- سختی های سرماست.

اصل نحس- اینست که افق و کرانه آسمان مانند رنگ مس سرخ رنگ میشود یعنی شعله ای بدون دود و این معنی بصورت مثلی برای هر چیز شوم و ناخوشایند در آمده است.

(نحل) نحل

زنبور عسل، گفت:

وَ أَوْحی رَبُّکَ إِلَی النَّحْلِ- النحل/ ۶۸ (نحله) و نحله- با کسره و فتحه حرف- ن- بخششی است مثل تبرع مثل- هبه ولی هبه عام و فراگیرتر از نحله- است هر هبه ای نحله است و هر نحله ای هبه نیست، آنطور که من می بینم اشتقاق بخشش از- نحل- یعنی نحله باین منظور است که به جعل آن توجه شده است گوئی که- نحلته- یعنی مثل زنبور عسل به او بخشش کردم.

و این معنی را آیه فوق آگاهی میدهد، حکماء بیان کرده اند که زنبور عسل بر اشیاء قرار میگیرد و به آنها زیانی نمیرساند بلکه بهترین سود و فایده را در بر دارد همان چیزی یا عسلی که خدای تعالی آنرا شفا و بهبود دهنده وصف کرده است.

صداق و کابین زن را هم با همین واژه وصف میکنند زیرا در برابر آن عوض مالی واجب نیست بلکه همان بهره همیشه است.

نحل ابنه- به فرزندش بخشش کرد- انحله- هم همان است- نحلت المرأه- به صداقش در آوردم فرمود:

صَدُقاتِهِنَّ نِحْلَةً- النساء/ ۴ انتحال- بخود نسبت دادن چیزی با ادعا، و دریافت کردن آن.

فلان ینتحل الشعر- شعر را به خود نسبت داد (۱).

نحل جسمه نحولا- بسیار ضعیف شد مثل ضعیفی زنبور عسل- نواحل- شمشیرها که لبه های تیزی دارند و بهمان تصور چنین گفته اند و اگر- نحله- یعنی

واژه انتحال که در عرف ادب شناخته شده همان سرقت ادبی است که گروهی عاشق شهرت اما پوچ و بی شخصیت محصول زحمات دیگران را با کم و زیاد کردن یا عینا بنام خود بیان میکنند، اصولا بگفته ملك الشعراء بهار:

دزد قباله دزد همه کس شنیده است یاران حذر کنید ز دزد مقاله دزد

گذشته از این امر در دوران ما متأسفانه میدان ادیب و ادبیات که فارسانی و پیامبران سخنی مانند سعدی و ناصر خسرو و کسائی مروزی و جامی و انوری و غیره بخود دیده است در قرن بیستم با ترجمه نوشتارهای غربی که بوئی از عرفان و حقیقت خواهی در آنها نیست سخنانی بنام شعر و اشعار یا شاعران نو رسیده مطرح شدند تا استعمار فرهنگی ملت هائی که گنجینه های ادبشان و اشعارشان تمام کتابخانه های عالم را روشن کرده است از سرمایه های معنوی شان دورشان سازند و با بازی الفاظ و آسمان و ریسمان مثل این عبارت «آه چه بوئی داری- بوی- خورشید داری- بوی کوه داری و ...» جوانان ساده اندیش و هوا خواه شهرت را با این عبارات دلخوش دارند و روح مبارزه و عرفان و حقیقت را بنام نوپردازی از جوانان و جامعه ما گرفته و به ظاهری از زندگی سرگرمشان دارند که خوشبختانه بعد از انقلاب قصیده سرائی- مراثی- حماسه ها جای خالی را پر کرده هر چند هنوز هم چند چهره ها که در گذشته جائزه ای هم میگرفتند خود را مجددا بنام شاعر مطرح ساخته و حال اینکه بگفته نظامی گنجوی- تا نکند شرع تو را نامدار- نامزد شعر مشو زینهار- نخست متعهد شدن، و عالم بودن در دین و در طریق شناخت حق و عرفان از همه چیز گذشتن شرط اول راه است و دوم استثنائی که قرآن در سوره شعرا بیان فرموده که دنیا طلبان- انهم فی کل واد یهیمون- در هر وادی که بازارش گرم

روش فکری دقیق حکیمانه را اصل بدانیم درست است که سپس زنبور عسل بهمان اعتبار- نحل نامیده شده و به فعل نحله نامگذاری شد- و اللّه اعلم.

(نحن) نحن

این واژه که ضمیر منفصل فاعلی است که گوینده وقتی بخواهد از خودش یا دیگری سخن بگوید بکار میبرد آنچه که در قرآن از این واژه هست خبر دادن خدای تعالی از خویش است گفت:

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ یوسف/ ۲ گفته اند در این آیه خبر دادن خداوند به تنهائی از نفس خویش است اما بصورت مرکز خبر و صدور آن از مرکزیت قدرت بیان شده است (مثل خبر دادن فرمانروا از خودش) گروهی از دانشمندان گفته اند خدای تعالی از این الفاظ که بصورت فعل آینده یادآوری میشود و آنرا انجام میدهد اما کارگزاران خلقت مانند فرشتگان و بعضی از اولیای او و وسیله انجام آن فعل هستند واژه- نحن- عبارت از خدای تعالی و کارگزاران، مانند عمل وحی و یاری رساندن به مؤمنین و بهلاکت رساندن کفار و از این قبیل امور که فرشتگان یاد شده در آیات زیر اجرای آنرا بعهده دارند میگوید:

فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً- النازعات/ ۵

شود به آن سوی نماز میگزارند و قبله و چهره عوض میکنند- إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَ ذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيراً- مگر کسانی که مؤمنند، نیکوکارند و در سخنانشان بسیار یاد خدا دارند که بافتن کفریات و تشبیهات دور از ذهن و معنی و بکار بستن دو سه واژه عامیانه.

و آیه وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْکُمْ ق/ ۱۶ یعنی بهنگام از دنیا رفتن و احتضار متوفی وقتی که فرشتگان یاد شده در آیه:

تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلائِکَهُ- النحل/ ۲۸ او را مشاهده میکنند و شاهد بر او هستند. در آیه:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ- الحجر/ ۹ (۱) که بواسطه قلم و لوح و جبریل انجام شده است.

آیه فوق یکی از معجزات مهم قرآنیست که اگر با اخلاص و پاکدلی مفهوم و انجام این آیه در این زمان که هزار و چهار صد سال از مژده و نزول آن گذشته است در نظر گرفته شود بدون تردید و عده الهی و معجزه دست نخورده بودن قرآن و عدم تحریف آن یکی از دلایل بزرگ حقانیت پیامبر و قرآن و اسلام است که در چهارده قرن قرآن نوشته شده بر استخوانها، چرم ها، سنگ ها و سپس بر روی کاغذها و از میان هزاران حادثه ناگوار مخالفت ها، کینه توزیها، قرآن سوزیها، ستمگریها بدون کوچکترین افزونی یا کاستی بدست بشر امروز رسیده و در پهنه زمین تنها آیات قرآن است که در رادیوها، تلویزیونها، مأذنه های، بلندگوهای سراسر عالم پخش میشود کمترین تردیدی برای جویندگان حقیقت از تصدیق به آن باقی نخواهد ماند جلال الدین مولوی در قرن هفتم چه زیبا این حقیقت را سروده است میگوید:

مصطفی را وعده داد الطاف حق گر بمیری تو نمیرد این نسق

ما کتاب و معجزت را حافظیم بیش و کم کن را از آن ما رافضیم

تا قیامت باقیش داریم ما تو مترس از نسخ دین ای مصطفی

چاکرانت شهرها گیرند و جاه دین تو گیرد ز ماهی تا بماه

صدق اللّه العلی العظیم چه صادق است سخن خدای متعال و بزرگ.

(نخر) نخر

در آیه گفت: أَ إِذا كُنَّا عِظاماً نَخِرَةً- النازعات/ ۱۱ این آیه از سخنان آنهاست که میگویند- نخرت الشجره- یعنی درخت کهنسال و پوسیده شد و وزش باد یا- نخره الریح- او را فرسوده ساخت.

نخیر- صدای بینی است (خرناس) و دو پره دماغ که خرناسی از آن خارج میشود- نخرتاه یا منخراه- نامیده میشود، نخور- شتر ماده ایست که شیر نمیدهد و یا انگشت در بینی او میکنند، ناحر- کسیکه خرناس میکشد و در اصطلاح گفته میشود- ما بالدار ناخر- در خانه نفس کشی نیست.

(نخل) نخل

درخت خرما، که در جمع و مفرد هر دو بکار میرود، خدای تعالی گفت:

كَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ- القمر/ ۲۰ و كَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ خاوِيَةٍ- الحاقه/ ۷ و نَخْلٍ طَلْعُها هَضِيمٌ- الشعراء/ ۱۴۸ و وَ النَّخْلَ باسِقاتٍ لَها طَلْعٌ نَضِيدٌ- ق/ ۱۰ جمعش نخیل است و گفت:

وَ مِنْ ثَمَراتِ النَّخِيلِ- النحل/ ۶۷ نخل- بصورت فعل یعنی الک کردن و سبوس گرفتن از آرد با الک و غربال.

انتخال- صاف کردن و پالودن برای بدست آوردن پاک و صاف از هر چیزی است.

(ندد) ندد

ندید الشی ء- چیزی است که در اصل و جوهر با چیز دیگری همگون و شریک باشد، که این خود نوعی از همسانی و شباهت است، زیرا- مثل- و مانند واژه هائی هستند که در هر مشارکتی گفته میشود، پس هر- ندی- مثل و مانندی است ولی هر شبیه و مثلی- ند- یا شریک نیست.

نده- و ندیده و ندیدته- هر سه در یک معنی بکار میرود. در آیه گفت:

فَلا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْداداً- البقره/ ۲۲ (۱) برای خداوند تعالی مثل و مانند یا شریکی قرار ندهید.

و وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْداداً- البقره/ ۱۶۵

ابو منصور ازهری به نقل از اخفش مینویسد- انداد ونـد- دو معنی دارد:

۱- همانند و شبیه ۲- ضد- پس انداد یعنی اضداد و اشباه (۷۱/ ۱۴ تهذیب اللغه) یوم التناد- را هم آیه بعد تفسیر نموده یعنی روزی که از عذاب آن هر سو بگریزید و پناهی نیابید.

اما ابن فارسی معنی گریختن و رأی مخالف اظهار داشتن را بیان کرده پس- ند و ندید- کسی است که نظری و فکری غیر از نظر و فکر دوستش اظهار میکند.

(۵/ ۳۵۵ مقاییس) اما صاحبان- معجم الفاظ القرآن الکریم- یوم التناد- را در ذیل- ندی- آورده و میگویند «اصل- تناد- است که حرف- ی- حذف شده یعنی روزی که بهشتیان و دوزخیان یکدیگر را صدا میزنند و ندا سر میدهند» که البته با آیه بعد آن که میگوید از یکدیگر میگریزند منافات دارد. و نظر راغب و ازهری و ابن فارس با قرآن تطابق دارد.

و پاره ای از مردم غیر از خدای موجودات را در جهان خلقت شریک خداوند در نظر میگیرند.

وَ تَجْعَلُونَ لَهُ أَنْداداً- فصلت/ ۹ در باره روز و هنگامیکه قیامت. یَوْمَ (التَّنادِ)- الغافر/ ۳۲ گفته شده که یکی از صفات قیامت است یعنی روزی که از یکدیگر میگریزند مثل آیه:

یَوْمَ یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِیهِ- عبس/ ۳۴ حتی برادران هم.

(ندم) ندم

ندم و ندامت حسرت و افسوسی است برای تغییر فکر و رأی در باره کاری که گذشته است. خدای تعالی فرمود:

فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِینَ- المائده/ ۳۱ و آیه عَمَّا قَلِیلٍ لَیُصْبِحُنَّ نادِمِینَ- المؤمنون/ ۴ و اصلش از فراگیری و پیوستگی غم و اندوه بر کسی است.

ندیم- ندمان و منادم- در معنی بهم نزدیکند و همان هم نشین است. و در واقع از همان مداومت عده ای گفته اند واژه- شریب یا شریبان، ندیم یا ندیمانی هستند که در میخوارگی بخاطر پی آمدها و عواقب زشت کارشان به ندامت و پشیمانی میرسند. (۱)

و بگفته سنائی غزنوی اینان اصولا خردمند و عاقل هستند میگوید:

نکند دانا مستی نخورد عاقل می ننهد مرد خردمند سوی پستی پی

(ندا) ندا

نـدا کردن یعنی آشـکارا و بلنـد صدا کردن، و این معنی در بانگ و صدای بدون معنی و مفهوم هم بکار میرود چنانکه در آیه فرمود:

مَثَلُ الَّذِینَ کَفَرُوا کَمَثَلِ الَّذِی یَنْعِقُ بِما لا یَسْمَعُ إِلَّا دُعاءً وَ نِداءً- البقره/ ۱۷۱.

یعنی صـدائی که معنی آن شـناخته نمیشود فقط مجرد صوت است اما صدای با مفهوم مقتضای ترکیب کلام است. واژه- ندا- به صدائی که معنی و مفهوم هم دارد و ترکیبی از مفهوم و صداست گفته میشود، خدای تعالی گفت:

وَ إِذْ نادی رَبُّکَ مُوسی- الشعراء/ ۱۰ و وَ إِذا نادَیْتُمْ إِلَی الصَّلاهِ- المائده/ ۵۸ یعنی به نماز خوانده شدید، مثل آیه:

إِذا نُودِیَ لِلصَّلاهِ مِنْ یَوْمِ الْجُمُعَهِ- الجمعه/ ۹ (۱)

چه خوری چیزی کز خوردن آن چیز ترا نی چنان سرو نماید بنظر سرو چونی

گر کشی عربده گویند که وی کرد نه می ور کنی بخشش گویند که می کرد نه وی

متفکر کم نظیر جهـان اسـلام ملاصـدرای شـیرازی فیلسوف و عارف و فقیه والا مقام در مورد آیه فوق و روز جمعه و نماز آن میفرماید:

«چنانکه با دلایل حکمی روشن شد یکی از اسرار آفرینش آسمانها و زمین و آنچه در میان آنهاست خلقت تکوینی و تدریجی در شش زمان یا شش روز الهی

ندای نماز الفاظ معروف و مخصوصی است که در شریعت گفته شده و در آیه:

أُولئِکَ یُنادَوْنَ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ- فصلت/ ۴۴ که واژه نداء در باره آنها تنبیهی و هشداریست برای دوری ایشان از حقّ و آیه:

وَ اسْتَمِعْ یَوْمَ یُنادِ الْمُنادِ مِنْ مَکانٍ قَرِیبٍ- ق/ ۴۱ و آیه وَ نادَیْناهُ مِنْ جانِبِ الطُّورِ الْأَیْمَنِ- مریم/ ۵۲

است که از شنبه آغاز و به پنجشنبه که روز ولادت حضرت عیسی بن مریم علیه السّلام است پایان می پذیرد و صبحگاه روز جمعه بعثت رسول اللّه یا رسول آخر الزمان، و پیشوای جماعت انبیاء و اولیاء است از خطیب جمعه و داعی الی اللّه و منادی برای نماز در این روز است که همان ذکر خدای تعالی و شهود یگانگی اوست چنانکه فرمود:

فَاسْعَوْا إِلی ذِکْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَیْعَ ذلِکُمْ خَیْرٌ لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ- الجمعه-/ ۹ بهنگام شرح صدر و روشنائی دلم اشعاری بفارسی سروده ام بدین مضمون:

چون ظهور دین پیغمبر شدی دین توحید خدا ظاهر شدی

مسجد جامع بانجام آمده در یکی هفته به اتمام آمده

روز این هفته بود هر یک هزار زین شمار دوره لیل و نهار

روز جمعه چون شدی گاه نماز شد خطیب انبیاء اندر نیاز

در میان روز آدینه یکی میشود قائم قیامت بی شکی

بانگ در قامت بگوش مردمان میرسد پیش از قیامت یکزمان

جذب فاسعوا الی ذکر اللّه است در درون هر کسی کاندر رهست

اول این روز وقت بعثت است که محمد را رسالت همره است

از اذانش خفتگان آگه شدند روح قدسی با ملائک صف زدند

(تفسیر سوره سجده و حدید ص ۳۴ از صدر المتألهین)

و گفت: فَلَمَّا جاءَها نُودِیَ- النمل/ ۸ و آیه إِذْ نادی رَبَّهُ نِداءً خَفِیًّا- مریم/ ۳ در این آیه که اشاره به ندای موسی علیه السّلام به خدا است برای اینست که او خود را از خداوند- دور تصور میکرد زیرا گناهان و حالت بد خویش را باعث دور بودن از خداوند می پنداشت، مانند کسی که از عذاب خویش بیمناک است.

در آیه رَبَّنا إِنَّنا سَمِعْنا مُنادِیاً یُنادِی لِلْإِیمانِ- آل عمران/ ۱۹۳ منادی در این آیه که مؤمنین میگویند خداوندا «ندای او را در مورد ایمان شنیدیم» اشاره به عقل- کتاب نازل شده از حق و رسول خداست و همچنین اشاره به سایر آیاتی که دلالت بر وجود ایمان به خدای تعالی دارد، قرار دادن منادی به ایمان در آیه فوق در مورد اموری که ذکر شد برای اینست که آن امور و حقائق یعنی (عقل- کتاب ما قرآن- و رسول و سایر آیات) وجودشان مانند منادی- کاملا ظاهر و روشن است و جاذبه و ترغیب آنها بسوی ایمان مانند همان دعوت کننده و منادی است.

اصل واژه- نداء- از- ندی- یا رطوبت گرفته شده، عبادت- صوت ندی و رفیع- در باره بانگ و صدای بلند برای اینست که واژه- نداء- برای صدا بصورت استعاره بکار میرود زیرا کسی که رطوبت و بزاق دهانش زیاد است و خشک نیست کلامش نیکوست و از این روی فصیح و گشاده زبان یا خوش بیان و یا با عبارت- کثره الریق- وصف میشود یعنی آب دهانش زیاد است پس- ندی و انداء و اندیه- در یک معنی است، درخت را هم با واژه- ندی- وصف میکنند زیرا از رطوبت حاصل میشود، و در ادبیات این گونه نامگذاری یعنی بکار بردن مسبب و علت بجای سبب صفتی است شناخته شده، شاعر میگوید: کالکرم اذ نادی من الکافور-

یعنی آثارش مانند بانگ منادی ظاهر شد (۱) مجالست و هم نشینی هم به نداء تعبیر شده است چنانکه به مجلسی که در آن جمع میشوند- (نادی) و منتدی و ندی- گویند و بخاطر جمع شدن و مجالست در آنجا چنین نامی یعنی- نادی- به مجالس مشورتی و سخنرانی گفته میشود. در آیه گفت:

فَلْيَدْعُ نادِيَهُ- العلق/ ۱۷ و از این معنی عبارت- دار الندوه- است یعنی جائیکه در مکه قرار داشته و در آنجا اجتماع مینمودند.

سخاوت و جوانمردی هم به ندی تعبیر شده، میگویند- فلان اندی کفا من فلان- او از دیگری سخی تر است و دستش بازتر و- هو یتندی علی اصحابه- به یارانش سخی است. و- ما ندیت بشی ء من فلان- از او خیری و سخاوتی ندیدم مندیات الکلم- سخنان رسوا کننده و زشت.

شعر از عجاج است که گاو پر بار و شیردهی را به درخت انگور و تاکی که خوشه های زیادی در باطن دارد تشبیه میکند.

کافور- تاکی است که برگها و ساقه هایش سرشار و پوشیده از خوشه هاست و در میان شاخه هایش دانه های فراوان سرخ رنگی است که بتدریج قرمز و خوشبو میشود، بگفته فیروز آبادی از هند و چین صادر میشود و در آیه قرآن نوشیدنی ابرار را به قرحی که خوشبو و زیباست بیان میکند، فراء میگوید کافور چشمه ایست در بهشت به همین نام که طبیعتش خوشبوست، ازهری هم میگوید کافور از خوشبوئی مانند بابونه است. (معانی القرآن- تهذیب- قاموس) بگفته ابن فارس- ندی- دو معنی اصلی دارد یکی تجمع و گردهمائی و دیگری رطوبت.

(۵/ ۴۱۱ مقاییس)

(نذر) نذر

نـذر- یعنی در کاری که پیش میآید انسان چیزی را بر خودش واجب کند که در واقع واجب نیست، میگویند- نذرت للّه امرا- کاری را برای خدا بر خود نذر کردم که انجام دهم. در آیه گفت:

إِنِّی نَذَرْتُ لِلرَّحْمنِ صَوْماً- مریم/ ۲۶ برای خدای رحمن بر خودم روزه ای نذر کرده ام. و گفت:

وَ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَهٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ- البقره/ ۲۷ که در همان معنی است.

(انذار)- خبری است که ترس و بیم در آن باشد چنانکه تبشیر- اخباریست که در آن سرور و شادی نهفته است. آیه:

فَأَنْـذَرْتُکُمْ نـاراً تَلَظَّی- اللیل/ ۱۴ و أَنْـذَرْتُکُمْ صـاعِقَهً مِثْـلَ صـاعِقَهِ عادٍ وَ ثَمُودَ- فصـلت/ ۱۳ و وَ اذْکُرْ أَخـا عـادٍ إِذْ أَنْـذَرَ قَـوْمَهُ بِالْأَحْقافِ- الاحقاف/ ۲۱ و وَ الَّذِینَ کَفَرُوا عَمَّا أُنْـذِرُوا مُعْرِضُونَ- الاحقاف/ ۳ لِتُنْـذِرَ أُمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها وَ تُنْذِرَ یَوْمَ الْجَمْعِ- الانعام/ ۹۲ و آیه لِتُنْذِرَ قَوْماً ما أُنْذِرَ آباؤُهُمْ- یس/ ۶ (نذیر)- هم همان منذر یا بیم دهنده است که بر هر چیزی که بیم دادن یا انذار در آن باشد واقع میشود خواه انسان یا غیر از انسان، در آیات:

إِنِّی لَکُمْ نَذِیرٌ مُبِینٌ- هود/ ۲۵ و إِنِّی أَنَا النَّذِیرُ الْمُبِینُ- الحجر/ ۸۹

و وَ ما أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ- الاحقاف/ ۹ و وَ جاءَكُمُ النَّذِيرُ- فاطر/ ۳۷ و نَذِيراً لِلْبَشَرِ- المدثر/ ۳۷ جمع نذیر نذر است در آیه گفت:

هذا نَذِيرٌ مِنَ النُّذُرِ الْأُولى- النجم/ ۵۶ یعنی این بیم دهنده و پیامبر هم از همان پیامبران و بیم دهندگانی است که قبلا بوده اند و گفت:

كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ- القمر/ ۲۳ و وَ لَقَدْ جاءَ آلَ فِرْعَوْنَ النُّذُرُ- القمر/ ۴۱ و فَكَيْفَ كانَ عَذابِي وَ نُذُرِ- القمر/ ۱۶ فعل نذرت- یعنی دانستم و دوری کردم.

(نزع) نزع

نزع الشی ء- یعنی آن را از جایش کشید و جذب کرد، مثل کشیدن کمان از وسطش. واژه- نزع- یعنی بر کندن و کشیدن که در اعراض هم بکار میرود، مثل- نزع العداوه و المحبه من القلب- بر کندن دشمنی و دوستی از دل، خدای تعالی گفت:

وَ نَزَعْنا ما فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ- الاعراف/ ۴۳ در وصف بهشتیان است، میگوید: کینه ها را از دلهایشان زدودیم و پاک کردیم.

(انتزاع) هم در معنی بر کندن و جابجائی است، نزع فلان کذا- یعنی آنرا او سلب کرد، مثل آیه:

تَنْزِعُ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشاءُ- آل عمران/ ۲۶ قدرت را از هر که بخواهد میگیرد و سلب میکند. در آیه:

وَ النَّازِعاتِ غَرْقاً- النازعات/ ۱ گفته شده همان فرشتگانی هستند که جان انسانها را میگیرند و از بدنهاشان جدا می کنند، آیه:

إِنَّا أَرْسَلْنا عَلَیْهِمْ رِیحاً صَرْصَراً فِی یَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ- القمر/ ۱۹ (۱) یا تَنْزِعُ النَّاسَ- القمر/ ۳۰ که همان وزش طوفان شدید و باد عذاب و هلاک کننده است بطوریکه مردم را از جاهاشان بر میکند و این از شدت وزیدن بادهاست و یا اینکه جانهاشان را با هلاکتشان از آنها میگیرد.

(تنازع) و منازعه در اصل بمعنی مجاذبه است یعنی کسی یا چیزی را از جایش

فیروز آبادی معانی مختلفی را برای- نحس- ذکر میکند مانند- کار سخت و تاریک- باد سرد- گرد و غبار در افق- بد اختر که ضد سعد و نیک اختر است سال قحطی و خشکسالی، تمام این معانی را گروهی از مردم نا آگاه به حساب نحوست میگذارند و حال اینکه در آیه فوق عذابها را سرنوشت و انعکاس کارهای ناروا و گناهان و فسق و فجور طاغیان از فرامین خدا و پیامبران بیان میکند.

بگفته ناصر خسرو:

نکوهش مکن چرخ نیلوفری را برون کن ز سر باد خیره سری را

تو چون خود کنی اختر خویش را بد مدار از فلک چشم نیک اختری را

و موقعیتش تغییر دهند و بعدا بمعنی خصومت و مجادله تعبیر شده است. در آیه گفت:

فَإِنْ تَنازَعْتُمْ فِی شَیْ ءٍ فَرُدُّوهُ- النساء/ ۵۹ و فَتَنازَعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ- طه/ ۶۲ اگر نزع با من- همراه باشد بمعنی ترک کردن و دست باز داشتن- نزوع یعنی اشتیاق شدید که به پیوستن و یگانگی جان با دوست تعبیر میشود.

(نازعتنی) نفسی الی کذا- دل و جانم به او مشتاق است.

انزع القوم- شترانشان به جایگاهشان مشتاق شدند.

رجل انزع- مردیکه موی سرش ریخته شده، گوئیکه مویهایش از سرش کنده و جدا شده.

نزعه- قسمت بی موی سر، اما در مؤنث- امراه زعراء- گفته میشود که نزعاء- زنی که موی سرش ریخته است.

بئر نزوع- چاهی که آبش نزدیک و در دسترس است. به شربت و نوشیدنی خوشبو هم- طیب المنزعه- گفته میشود چنانکه در قرآن فرموده است.

خِتامُهُ مِسْکٌ- المطففین/ ۲۹ ته مانده نوشیدنیهای بهشتیان نیز خوشبو است (۱).

با اینکه قرآن چند مورد صفت نوشیدنیها یا نوشابه های بهشتی را به روشنی وصف کرده باز بعضی بی توجه صفاتی و ویژگیهائی برای واژه های- می و شراب- در اشعار خود بنام عرفان و اینکه این کلمات تأویل و معنی دیگری دارد با احتراز ذکر کرده اند و حتی نتیجه آن نوشابه ها را هم که خراباتگیری، شاهد پرستی بی خردی و بی تقوائی است با الفاظ فریبنده بکار برده اند و نمی فهمند که قرآن میگوید بهشتیان یَتَنازَعُونَ فِیها کَأْساً لا لَغْوٌ فِیها وَ لا تَأْثِیمٌ ۳۲/ طور در حالی از نوشیدنیهای

(نزغ) نزغ

وارد شدن در کاری برای فساد و تباهی (و فتنه انگیزی در میان دو نفر یا چند نفر)، در آیه گفت:

بهشتی در جام ها مینوشند که هرگز در آن عمل کار لغو و باطل و بزهکاری و گناه هیچ نیست و کاملا- طهور- یعنی پاک است و- ختامه- مسک- پایانش هم خوشبو و عبیر آمیز است و این پاداش ابرار است یعنی همان کسانیکه به پیروی از علی علیه السّلام که در سوره دهر با وصف ابرار بیان شده نه تنها از بیان کلمات گمراه کننده در میان مردم بنام عرفان دوری میکنند بلکه براستی خود را پیروان راستین امامان علیهم السّلام میدانند که آنان برای یک بار هم در تمام روایات و احادیث و بیاناتشان چنان اصطلاحی بکار نبرده اند و حال اینکه اعرف عرفا خورشید آسمان عرفانند، معلوم نیست آن شاعران میخواره و وابستگان به دربارها چرا بایستی در انقلاب اسلامی هم اشعارشان با صدای خوش و موسیقی شهوت انگیز خوانده میشود آیا تمام مردم ما یا حتی اقلیتی از این مردم اصطلاحات عرفانی را با آن تأویلات عجیب و غریب می فهمند که خوراک تبلیغی آنها را از این چنین عرضه میکنند چرا می و مطرب و ساقی و شاهد و شراب ارغوانی و خرابات مغان و میکده ... هزاران بار با آهنگهای زیبا به خورد این مردم ساده دل با تقوا و ایثارگر داده میشود اگر اصطلاحاتی است عرفانی، بایستی خواص آنها را بفهمند و بشنوند نه یک امت مظلوم محروم ستم کشیده که ۴۰ در صدشان خواندن و نوشتن نمیدانند قرنها از می پرستان و آلودگان بی ایمان که جز به بزم عاشانه خود و شیاطین جور به چیزی توجه نداشته اند دیوان شمس تبریزی را که خود تخلص دارد برای جا انداختن آن اشعار بعضا خوب و اکثرا کفرآمیز بنام مولوی جلال الدین معرفی کند که در عمرش جز سی و چند هزار بیت مثنوی نسروده و در پایان دفتر ششم در جواب فرزندش که میگوید:

مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطانُ بَيْنِی وَ بَيْنَ إِخْوَتِی- یوسف/ ۱۰۰ سخن حضرت یوسف است در موقعیکه پدر و مادرش به مصر میرسند و آنها را بر تخت می نشاند میگوید «خداوند در باره من احسان فرمود مرا از زندان نجات داد و شما را از آن بیابان به این جا آورد پس از آنکه شیطان میان من و برادرانم جدائی افکند و فساد کرد.»

از چه رو دیگر نمیگوئی سخن از چه بر بستی در علم لدن!؟

پاسخ میدهد که:

گفت نطقم چون شر زین پس بخفت نیستش با هیچکس تا حشر گفت

وقت رحلت آمد و جستن ز جو کل شی ء هالک الا وجهه

گفتگو آخر رسید و عمر هم مژده کامد وقت، کز غم وا رهم

(پایان دفتر ششم مثنوی) دفتر هفتم را بناچار فرزندش به سبک پدر میسراید، محصول عمر این عارف بی نظیر همین شش دفتر است آنگاه برای خوراندن مهملاتی از دیگران نام او را وسیله پیش برد روش خود قرار میدهند غافل از آنکه چنین کاری خیانتی ادبی به شمس تبریزی و جلال الدین مولوی است.

و گاهی برای اثبات مطلب نامی از دو سه عالم و فقیه و فیلسوف میآورند که اینان هم چنین گفته اند باید پرسید دهها هزار سخن پاک معصومین و عارف ترین عرفا را میخواهید با نام آن دو سه نفر توجیه کنید یا بر عکس مگر نه اینست که گفته اند- جائیکه آب هست تیمم باطل است، ما چرا امامان مبارز و معصوم و عارف را فقط در ایام سوگواری یا زادروزشان بشناسانیم و در سایر ایام چنان سخنان دور از فهم مردم را از دامن آلودگان درباری!؟

امید آنکه یک انقلاب ادبی و بازنگری و غربال گونه ای از سوی ادبا و عرفان دردمند متعهد در سیمای ادبیات انجام گیرد.

(نزف) نزف

نزف الماء- تمام آب چاه را بتدریج کشید تا خشک شد.- بئر نزوف- چاهیکه آبش خشک شده- نزفه بمعنی غرفه و اطاق است جمعش- نزف- است.

نزف دمه او دمعه- خون و اشکش خشک شد و با خونریزی خونش تمام شد. و از این معنی به مرد مستی که در اثر مستی فهم و شعورش را از دست داده نزیف- میگویند، در آیه فرمود:

لا یُصَدَّعُونَ عَنْها وَ لا یُنْزِفُونَ- الواقعه/ ۱۹ که ینزفون- با ضمه حرف اول هم خوانده شده. یعنی:

بهشتیان از نعمت ها و نوشابه های پاک بهشتی نه هرگز سر دردی میکشند و نه به کم خردی و بی عقلی و خمار دچار میشوند بلکه به نعمت هائی که پاداش عمل دنیوی آنهاست میرسند- جزاء بما کانوا یعملون).

انزفوا- یعنی با نوشیدن شراب عقلشان از دست رفت و تمام شده که از همان معنی تمام شدن آب چاه مشتق شده. (خشک مغز و بی خرد شدند).

این فعل در باب افعال مثل- انزفت الشی ء- یعنی آن کار را تمام کردم رساتر از فعل ثلاثی آن یعنی- نزفت- است.

در باره کسی که در دعوا و خصومت دلیل و برهانی ندارد میگویند- نزف الرجل فی خصومه- در مثل هم گفته اند- هو اجبن من المنزوف ضرطا- (این مثل در مورد کسانیست که بنظر قوی هستند ولی بهنگام سختی و خطر باد و بروتشان از بین میرود و از ترس میمیرند، میگویند منزوف- حیوانیست که به سگ و گرگ شبیه است اما با یک فریاد جا خالی میکند و از ترس جان میدهد.

(مجمع الامثال ۱/ ۱۸۰)

(نزل) نزل

نزول در اصل فرو افتادن از بلندی است، میگویند- نزل عن دابته- از اسبش فرو آمد یا افتاد یا از جائی فرود افتاد و یا در جائی رحل اقامت افکند، فعل- انزله- متعدی آن است یعنی او را فرود آورد، در آیه گفت:

أَنْزِلْنِی مُنْزَلًا مُبارَکاً وَ أَنْتَ خَیْرُ الْمُنْزِلِینَ- المؤمنون/ ۲۹ دعای حضرت نوح علیه السّلام در کشتی است که میخواهد خداوند او را به منزلی مبارک فرود آورد. اگر نزل- با حرف ب- متعدی شود در معنی- انزل- است و از- انزال- در مورد نعمت ها یا نعمت های خدای تعالی بر مخلوقات و بخشش آن نعمت ها بر بندگان است، که یا بصورت نزول خود هر چیزی است مثل نزول اسباب و وسائل و هدایت به آن چیزهاست مثل- انزال آهن یا لباس و از این قبیل امور که در آیات زیر هر دو قسمت ذکر شده.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی أَنْزَلَ عَلی عَبْدِهِ الْکِتابَ- الکهف/ ۱ وَ أَنْزَلْنا الْحَدِیدَ- الحدید/ ۲۵ اللَّهُ الَّذِی أَنْزَلَ الْکِتابَ- الشوری/ ۱۷ وَ أَنْزَلْنا مَعَهُمُ الْکِتابَ وَ الْمِیزانَ- الحدید/ ۲۵ وَ أَنْزَلَ لَکُمْ مِنَ الْأَنْعامِ ثَمانِیَهَ أَزْواجٍ- الزمر/ ۶ وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً طَهُوراً- النمل/ ۶۰ وَ أَنْزَلْنا مِنَ الْمُعْصِراتِ ماءً ثَجَّاجاً- النباء/ ۱۴ قَدْ أَنْزَلْنا عَلَیْکُمْ لِباساً یُوارِی سَوْآتِکُمْ- الاعراف/ ۲۶

أَنْزِلْ عَلَيْنا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ- المائده/ ۱۱۴ أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلى مَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ- البقره/ ۹ اما در مورد نزول عذاب گفت:

إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلى أَهْلِ هذِهِ الْقَرْيَهِ رِجْزاً مِنَ السَّماءِ بِما كانُوا يَفْسُقُونَ العنكبوت/ ۱۰۴ (۱) تفاوت معنی در انزال- و تنزیل- در وصف قرآن و فرشتگان در اینست که:

۱- واژه- تنزیل به جائیکه در آیه به او اشاره شده است و نزول تدریجی است اختصاص دارد که جدا جدا و پی در پی نازل شده است.

۲- واژه- انزال عام است و فراگیر (۲) آیاتی که تنزیل در آنها بکار رفته یا انزال چنین است:

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ- الشعراء/ ۱۹۳ که نزل هم خوانده شده.

چنانکه در این آیه هم بیان شده- عذاب یا سرنوشت شوم و نکبت بار هر فرد یا قومی نتیجه کارها و اعمال ناروا و فسق و ظلمی است که قبلا با اختیار مرتکب شده اند و آن عذاب فرجام شوم اعمال آنهاست- بما کانوا یفسقون).

کج روی جف القلم کج آیدت راستی آری سعادت زایدت

آن سخن های چو مار و کژدمت مار و کژدم گردد و گرد دمت

در جهان آتش چو بر دلهای زدی مایه نار جهنم آمدی

و چون- انزال- عمومیت دارد، هم در مورد نزول تدریجی و هم نزول کلی و یکبارگی بکار میرود، چنانکه در دو آیه نزول سکینه و آرامش و هم چنین فرود فرشتگان در جنگ بدر واژه- انزال- بکار رفته است. اما تنزیل فقط نزول تدریجی است.

وَ نَزَّلْناهُ تَنْزِيلًا- الاسراء/ ۱۰۶ و إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ- الحجر/ ۹ و لَوْ لا نُزِّلَ هذَا الْقُرْآنُ- الزخرف/ ۳۱ وَ لَوْ نَزَّلْناهُ عَلى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ- الشعراء/ ۱۹۸ و ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ- التوبه/ ۲۶ و وَ أَنْزَلَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْها- التوبه/ ۲۶ اما در دو آیه:

لَوْ لا نُزِّلَتْ سُورَةٌ- محمد/ ۲۰ و فَإِذا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ- محمد/ ۲۰ که در آیه اول نزل از تنزیل و در آیه دوم- انزل از انزال بکار رفته تنبیه و هشداریست بر سخنان دو چهرگان با منافقین زیرا در موقع نزول آیات جنگ و جهاد پیشنهاد میکردند تدریجا نازل شود برای اینکه تشویقی پی در پی برای جنگ باشد تا آنرا بپذیرند و گردن نهند همین که در یک بار و قاطعانه دستور میرسید از آن سرپیچی میکردند و انجام نمیدادید، پیشنهاد آیات بیشتر مینمودند و از نزول کمتر آن به جنگ نمیرفتند، و آیات بیشتری را میخواستند و به آیات کمتر وفا نمی کردند. اما در آیات:

إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِی لَیْلَةٍ مُبارَكَةٍ- الدخان/ ۳۰ و شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ- البقره/ ۱۸۵ و إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِی لَیْلَةِ الْقَدْرِ- القدر/ ۱ واژه انزال به چنین حالتی از نزول قرآن اختصاص یافته است چون روایت

هم شده است که «ان القرآن نزل دفعه واحده الی سماء الدّنیا، ثمّ نزل نجما فنجما» یعنی چنین اسب که قرآن یکباره به آسمان دنیا (زمین) فرود آمده و نازل شده و سپس بمناسبت ها و شأن نزول ها بتدریج نزول یافته. در آیه:

الْأَعْرابُ أَشَدُّ كُفْراً وَ نِفاقاً وَ أَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلى رَسُولِهِ- التوبه/ ۹۷ (۱) برای عمومیت حالاتی اگر در مورد بادیه نشینان از اعراب بیان شده و لفظ انزال بکار رفته که عام است و فراگیر در آیه:

لَوْ أَنْزَلْنا هذَا الْقُرْآنَ عَلى جَبَلٍ- الحشر/ ۲۱ در این آیه نفرمود- لو نزلنا- تا آگاهی و هشداری باشد بر اینکه اکرام و فضیلت دادن خداوند به کوهها در اثر نزول تدریجی قرآن که بر تو نازل شده تا بیکبارگی در هر در حال کوهها در صورت داشتن شرایط پذیرش و ادراک قرآن به جاذبه و شکوه خداوند و آیات قرآن مجذوب و خاشع میشدند (۲).

اگر اعراب بادیه نشین که از مرکز وحی دور هستند کفر و نفاق بیشتری میورزند بعلت نادان بودن به احکام خداوند و ندانستن حدود آن است و در این مورد سزاوارترند، و خداوند به احوال خلق دانا و بمصالح هر حکمی آگاهست.

واژه های- خضوع و خشوع دو واژه مترادف و در معنی بهم نزدیکند جز اینکه خضوع فروتنی و پذیرش بدنی و اقرار با زبان است اما خشوع فروتنی جسمی و بدنی است، در ادبیات فارسی هر دو بمعنی تواضع و فروتنی بکار رفته است که گاهی این حالت جنبه منفی بخود گرفته و ذلت و حقارت معنی شده که از ریشه غلط است، پستی، خواری و حقارت واژه هائی است که همیشه در قرآن و فرهنگ امامان ما ناپسند، اما خضوع و خشوع و تواضع و فروتنی در برابر خدای تعالی و حق تأکید شده است.

لَرَأَيْتَهُ خاشِعاً- الحشر/ ۲۱ در آیه: قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْراً رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آياتِ اللَّهِ- الطلاق/ ۱۰ گفته اند نزول ذکر در اینجا بعثت و ظهور پیامبر علیه الصلاه و السلام است او را- ذکر- نامیده است همانطوریکه حضرت عیسی علیه السّلام را- کلمه- نامیده بنابراین واژه- رسولا- بعد از- ذکر- بدل است از همان- ذکرا رسولا- اما- (تنزل)- در معنی فرود آمدن است پس- نزل الملک و تنزل- هر دو بیک معنی است یعنی فرشته فرود آمد و در مورد خداوند- نزل اللّه بکذا و یا تنزل- گفته نمیشود و ناصحیح است. در آیات:

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ- الشعراء/ ۱۹۳ و تَنَزَّلُ الْمَلائِكَهُ وَ الرُّوحُ- القدر/ ۴ و وَ ما نَتَنَزَّلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ- مریم/ ۶۴ و يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ- الطلاق/ ۱۲ و در مورد افترا و دروغ یا کارهای شیطان و شیطنت آمیز فقط واژه- تنزل- بکار میرود چنانکه در آیات.

وَ ما تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّياطِينُ- الشعراء/ ۲۱ و عَلى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّياطِينُ، تَنَزَّلُ- الشعراء/ ۲۲۱ (۱)

آیات فوق از سوره شعراء است که دو دسته شاعر را معرفی میکند، اول شعرای گمراه، دروغگوی، بد کار سرگردان و در یک کلمه کسانی که دانش و آزادگی و دین و مروت را در خدمت دنیا و گرفتن زر و سیم از طاغوت ها و رونق دادن بزم های عیاشان و قدرت های ستم پیشه قرار میدهند، و بجای ذکر و نام خدای و ترغیب و تشویق مردم به مبارزه علیه کفر و ظلم، و تقوی و عفت و پاکی و تلاش انسانی

معنی آن روشن شده (نزل)- طعام و غذائیست که برای میهمان آماده میشود.

گفت: فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوی نُزُلًا- السجده/ ۱۹ و نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ- آل عمران/ ۱۹۸

در راه کمال پیوسته مردم را به عزلت و خراباتیگری، می پرستی و عشق به شاهدان گیسو فرو هشته و دلدارهای فریبنده سوق میدهند، خداوند در سوره شعراء میفرماید منشاء و الهام بخش اینان همان شیاطین هستند و کسانی هم که بجای پیروی از حقیقت و امامان راستین و الگوهای صدیق، بهر نامی از آن شعرا پیروی میکنند و دلباخته الفاظ زیبا و سکرآور و شهوت انگیز و مستی و بی خبری هستند گمراهانند- الشعراء و یتبعهم الغاوون- الا الذین ... مگر کسانیکه.

دوم شعرای حق گو و خداپرست که سراسر وجودشان و گفتارشان یاد خدای و عظمت او و تقوی و پاکی و پرهیز از واژه های افسونگر و گمراه کننده است. در طول تاریخ این دلیر مردان مبارز و حق پرست و آزاده صفحات زرین ادب و فرهنگ را با اشعارشان جاودانه ساخته و زینت بخشیده اند، از دریوزه گری سلاطین و گرفتن زر و سیم و عشقبازی با کنیزکان و رقاصگان درباری دوری جسته و دامن شعر و ادب را نیالوده اند و هرگز درد و پیری و ریختن دندانها، یادی از هرزگی ها و عیاشی های جوانی خویش با آن آب و تاب افسوس نخورده و اصولا آلوده نبوده اند.

این شاعر آزاده ایست که میگوید:

من آنم که در پای خوکان نریزم مر این قیمتی لفظ در دری را

یا دیگری که میگوید و افتخار میکند:

به عمر خویش مدح کس نگفتم دری از بهر دنیا من نسفتم

یا دیگری که به شاعری از نوع اول میگوید:

چه حاجت که نه کرسی آسمان نهی زیر پای قزل ارسلان

یا آن دیگری میگوید:

و این واژه که زاد و طعام بهشتیان را از سوی خداوند بیان میکند در مورد دوزخیان و طعام ناگوارشان نیز بکار رفته است میگوید:

لَآکِلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ ... هذا نُزُلُهُمْ یَوْمَ الدِّینِ- الواقعه/ ۵۶

دانش و آزادگی و دین و مروت این همه را بنده درم نتوان کرد

یا آن دیگری در داستان پیر خار کن و جوان مغرور و عیاش میگوید:

شکر گویم که مرا خوار نساخت به خسی چون تو گرفتار نساخت

همره حرص شتابنده نکرد بر در شاه و گدا راه نکرد

داد با این همه افتادگیم عز آزادی و آزاده گیم

نشانه شعرائی که شعر را در خدمت رشد جامعه و خویشتن قرار میدهند چنین است:

إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَ ذَکَرُوا اللَّهَ کَثِیراً وَ انْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ ما ظُلِمُوا وَ سَیَعْلَمُ الَّذِینَ ظَلَمُوا أَیَّ مُنْقَلَبٍ یَنْقَلِبُونَ مگر شاعرانی که اهل ایمان و کار شایسته هستند و خدای را بسیار یاد میکنند و برای انتقام از ستمی که بر آنها میرود از خدای یاری میخواهند، بلی ستمگران بزودی خواهند دانست که به چه کیفری و دوزخی بازگشت می کنند.

زیرا اینگونه شعرا به تهمت های عقیدتی، نسبت به اشعار ناروا به آنان، زندان و فقر و تبعید از سوی قدرتهای طاغی و ستمگر همیشه دست بگریبان بوده اند.

و یک نمونه از اشعار شعرای دریوزه گر و خود فروخته اینست که در باره سفاک ترین طاغوت ها میکوید:

چو کودک لب از شیر مادر بشست نحست او ز گهواره محمود گفت

در مقابل این شاعر، شاعر آزاده ای در تفسیر آیه ای از قرآن میگوید:

هر گیاهی که از زمین روید وحده لا اله هو گوید

به بین تفاوت ره از کجاست تا به کجا از توحید تا شرک و بت پرستی

و فَنُزُلٌ مِنْ حَمِيمٍ الواقعه/ ۹۳ انزلت فلانا- او را میهمانی نمودم.

در مورد سختی ها و مصیبت ها هم- نازله و بصورت جمع نوازل گفته میشود در جنگ هم- نزال و منازله گویند، نزل فلان- به دیدن و زیارتم آمد، شاعر میگوید: انازله السماء ام غیر نازله. (۱)

آب نطفه را هم- نزل و نزاله میگویند، خوراک و طعام لذیذ و تازه را هم نزل و ذو نزل- گویند.

نزل- گروه و مجتمع به شباهت طعامی که در اطراف آن جمع میشوند.

(نسب) نسب

نسب و نسبت، یعنی شریک بودن و اشتراک در نسبت مادری یا پدری که دو نوع است:

۱- نسبت طولی مثل اشتراک در پدران و پسران.

۲- نسبت یا نسب عرضی مانند نسبت میان برادر زادگان یا عمو زادگان.

در آیه فرمود:

فَجَعَلَهُ نَسَباً وَ صِهْراً- الفرقان/ ۵۴ که اشاره به خویشاوندان سببی است مثل دامادها.

فلان نسبت فلان- یعنی خویشاوند و از نزدیکان اوست، واژه- نسبت- در

شعر از عامر بن طفیل است تمامش چنین است:

انازله اسماء ام غیر نازله ابینی لنا یا اسم ما انت فاعله!؟

آیا اسماء به دیدن من خواهد آمد یا نخواهد آمد، ای اسماء آیا میان ما جدائی هست که بآن عمل کرده ای؟

ریاضی به دو مقدار چیزی که با هم تجانس دارند بکار میرود که در بعضی جنسیت ها بیکدیگر مخصوص هستند. نسیب- در شعر یعنی انتساب شعر به زن یا همسر که عشق به او را شاعر یادآوری میکند. میگویند- نسب الشاعر بالمرأه نسبا و نسیبا.

(نسخ) نسخ

نسخ یعنی زایل کردن چیزی به چیز دیگری که بدنبال آن میآید، مثل خورشید و سایه یا بر عکس و همچنین پیری و جوانی، و گاهی از نسخ معنی از بین بردن و گاهی مفهوم اثبات کردن فهمیده میشود و زمانی هر دو معنی، نسخ کتاب یعنی حکمی را با حکم دیگر که بدنبال آن قرار میگیرد زایل کنیم، خدای تعالی میفرماید:

ما نَنْسَخْ مِنْ آیَهٍ أَوْ نُنْسِها نَأْتِ بِخَیْرٍ مِنْها- البقره/ ۱۰۶ گفته شده معنایش اینست که اگر عمل به چیزی را زایل کنیم و از دلهای بندگان حکم آنرا بر طرف کنیم بهتر از آن یا همانند آن را جایگزین میسازیم و نیز در معنی این آیه گفته اند:

اگر چیزی را ایجاد کنیم یا آیه ای را نازل نمائیم و یا فراموش و به تأخیر بیاندازیم و نازل نشده باشد نیکوتر از آنها- را جایگزین خواهیم ساخت. در آیه:

فَیَنْسَخُ اللَّهُ ما یُلْقِی الشَّیْطانُ- الحج/ ۵۲ (۱) (نسخ الکتاب)- یعنی ترجمه و برگرداندن و نقل صورت و نوشته های بدون

قسمتی از آیه ۵۲ سوره حج است تمامش چنین است «ما بیش از تو هیچ و پیمبری را نفرستادیم مگر آنکه چون آیاتی برای هدایت مردم تلاوت میکرد

کم و کاست آن کتاب به کتابی دیگر که لازمه آن زایل نمودن نوشته های کتاب اول نیست بلکه اقتضای ثبوت و اثبات آن مواد و پوسته ها به مواد دیگر است (مثل ترجمه ها از زبانی به زبانی دیگر) یا مانند مهر زدن انگشتری و خطوط آن بر موم یا لاک و اشیائی از این قبیل (و امروز همان تایپ و حروفچینی و چاپ است.)

- استنساخ- اقدام به نسخه نویسی و داوطلب برای انجام آن کار است که گاهی بجای واژه- نسخ- تعبیر و معنی میشود. در آیه گفت:

إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- الجاثیه/ ۲۹ (۱) (مناسخه)- در میراث و بازمانده ای بکار میرود که بخاطر مردن و از دنیا رفتن

شیطان در آنها القاء دسیسه و وسوسه میکرد و خداوند آن القاءآت را محو و نابود میسازد و آیات خود را تحکیم بخشیده و استوار میگرداند او بحقایق امور و نظام عالم علیم و حکیم است، اما آن وسوسه ها در دل ستم پیشگان و کسانی که دلهایشان به مرض نفاق و شک و کفر و قساوت مبتلاست از نجات و رستگاری دور هستند و اهل علم و معرفت از وسوسه ها دور شده و میدانند این آیات قرآن به حق از سوی خداوند نازل شده و دلهاشان با خضوع و خشوع مؤمن تر میشود و همانا خداوند اهل ایمان را به راه مستقیم هدایت میفرماید.»

در این آیه هم مقدمه هدایت و شقاوت را از خود انسانها دانسته و میگوید:

نفاق و شک و کفر و ظلم زمینه ساز گمراهی و علم و ایمان بنیاد و زیر ساز هدایت خدائی و رستگاری به راه راست است.

آیه ۲۹ سوره جاثیه با آیه قبل از آن در مورد صحنه ای از قیامت است میگوید: «هر گروهی بسوی کتاب یا نامه کردار خود خوانده میشوند تا بپاداش عمل خویش برسند، این کتاب به حق سخن میگوید زیرا هر چه در دنیا انجام داده اید همه را درست نکاشته ایم.»

ورثه هـا تقسـیم نشـده باقی مانـده است اما در مورد قرنها و زمانها که واژه- تناسـخ بکار میرود یعنی ملتی و مردمی یا قومی از پس مردم و قومی دیگر بیایند و جانشین آنها شوند.

امـا کسـانی که به مـذهب تناسـخ قائـل هسـتند معـاد و برانگیخته شـدن در قیـامت را انکار میکننـد، یعنی همان معادیکه دین و شریعت آنرا اثبات کرده است، منکرین معاد می پندارند که ارواح بعد از مردن مردم همیشه به اجسامی دیگر منتقل میشوند.

(نسر) نسر

نسر- نام بتی است که در قرآن وَ نَسْراً- نوح/ ۲۳ آمده است، و نیز نسر- نام کرکس است و مصدری است بمعنی- کندن زمین یا چیزی دیگر بوسـیله منقار کرکس یا پرنده ای دیگر و نیز گوشت اضافی در سم پای حیوان و همچنین نام دو ستاره که یکی را نسر طائر و دیگری نسر واقع نام دارند.

نسرت کذا- چیزی را کم کم گرفتم مثل گرفتن چیزی بوسیله منقار پرنده که آنرا تکه تکه میکند و میخورد.

(نسف) نسف

از بن برکندن مثل بادی که چیزی را از زمین جدا کرده و به هوا میبرد.

فعل- نسفته و انتسفته- است در قرآن فرمود:

یَنْسِفُها رَبِّی نَسْفاً-/ ۱۰۵ سـخن حضـرت موسـی به سـامری است میگویـد خـدای سـاختگیت را پروردگارم از پایه به دریا می افکند.

نسف البعیر الارض- شتر زمین را با نوک پاهایش کند و خاکش را دور ریخت، و آنرا- ناقه نسوف- گویند در آیه:

ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِی الْیَمِّ نَسْفاً- طه/ ۹۷ ای رسول اگر از تو در باره کوهها در قیامت پرسش کردند بگو که خداوند کوهها را از بن بر کند که خاک شده و خاکش بر باد رود، یعنی غبار پراکنده در هوا.

سر شیر و کره که بر روی ظرف قرار میگیرد نیز- نسافه- است که تشبیهی است بهمان گرد و غبار روی زمین- اناء نسفان- ظرف پر که کف بر سر دارد.

و انتسف لونه- رنگ و رویش تغییر کرد- مثل- اغبر وجهه- و نسفه- سنگپا که چرک پا را با آن برطرف میکند.

(نسک) نسک

نسک یعنی عبادت و ناسک همان عابد و عبادت کننده است که به اعمال حج اختصاص دارد- مناسک- همان اعمال حج، نسیکه- قربانی و ذبیحه است در آیه گفت:

فَفِدْیَهٌ مِنْ صِیامٍ أَوْ صَدَقَهٍ أَوْ نُسُکٍ- البقره/ ۱۹۶ (مربوط به بیمارانیست که نمیتواند در حج سر بتراشند میگوید یا روزه و یا صدقه و یا قربانی انجام دهید.

فَإِذا قَضَیْتُمْ مَناسِکَکُمْ- البقره/ ۲۰۰ و مَنْسَکاً هُمْ ناسِکُوهُ- الحج/ ۶۷

(نسل) نسل

یعنی بریـدن از چیزی. مثـل- نسل الوبر عن البعیر- کرک و پشم را از شتر چیـد و بریـد یا جـدا کردن پیراهن از تن و محبت از دل، شاعر میگوید- نسلی ثیابی عن ثیابک تنسلی (۱)- جـامه ام را از جامه ات یا تنت دور کن- نساله- موی و پر و بالی که از پرنده میافتد و جدا میشود. انسلت الابل- موقع چیدن موی شتر است.

(نسل)- دوید و مضارعش- ینسل و مصدرش- نسلان است یعنی دویده و سرعت گرفت. در آیه گفت:

وَ هُمْ مِنْ کُلِّ حَدَبٍ یَنْسِلُونَ- الانبیاء/ ۹۶ یعنی در آستانه قیامت آن قوم از هر پستی و بلندی شتابان سرازیر شوند.

(نسل-) همان فرزند است زیرا از وجود پدرش ساخته و جدا شده. در آیه:

وَ یُهْلِکَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ- البقره/ ۲۰۵ (۲) تناسلوا- یعنی فرزند داشته باشید و نسلتان را افزون کنید و هم چنین گفته اند

مصراع شعر از قصیده معروف امرءو القیس و معلقه اوست خطاب به نامزدش که نامش فاطمه است میگوید:

و ان تک ساءتک منی خلیقه فسلی ثیابی من ثیابک تنسل

در قرآن هم دو همسـر با نام الیاس تشبیه شـده است یعنی اگر از رفتاری یا اخلاقی از من رنجیده هستی و کراهت داری قلبم را از قلبت یعنی محبتم را از وجودت دور کن تا جدا شوی.

آیه فوق در باره کسانیست که ظاهری فریبنده با سخنانی جذاب دارند و

«هر گاه خواستی فضیلت انسانی را بشناسی از او در باره عداوت یا کینه ای که برایت از او بوجود آمده است بخشش بخواه.»

حتی خدا را هم بر راستگوئی خود به شهادت میطلبد اما- و هو الد الخصام- ای پیامبر اینان بدترین دشمنان اسلامند، و چون از تو دور شوند کارشان فساد در زمین دسترنج و حاصل خلق به نیستی میکشانند (با احتکار، زر اندوزی و فساد) و در صدد قتل و کشتار نسل بشر بر میآیند، خداوند مفسران را دوست ندارد- اللّه لا یحب الفساد- او فساد را هم دوست ندارد. از این آیه هم بخوبی بطلان و پوچی جبری مذهبان که کارهای زشت و گناهان و تبه کاریهای سلاطین و دیگر مردمان را هم از خدا میدانند ثابت میشود که- ظهر الفساد فی البر و البحر بما کسبت ایدی الناس- فساد در دریا و زمین همه از کردار ناروا و ظالمانه خود انسانهاست و چقدر این گونه شعرها یا سخنان فلسفی بر خلاف قرآن و حقیقت است که گفته اند:

از خدا دان خلاف دشمن و دوست که دل هر دو در تصرف اوست

با اینکه آیه- ما رمیت اذ رمیت که در جنگ بدر نازل شده و از معجزات و الطاف حقیه الهی است تعمیم میدهند و از سیه رویان گناهبار رفع مسئولیت نموده اند که:

گر چه تیر از کمان همی گذرد از کماندار بیند اهل خرد

این امر هم یکی از اشتباهات بزرگ سخنوران یا نویسندگان و پاره ای از علماست که امور استثنائی را عمومیت میدهند و یا اینکه مسائل اخلاق فردی را دست آویز امور اجتماعی و سیاسی که سرنوشت امتی به آنها بستگی دارد قرار میدهند گذشت و جوانمردی در امور فردی پسندیده است اما در جائیکه حقوق محرومان پایمال میشود زورمندان و ستم پیشگان را مشمول گذشت قرار دادن با اصول اولیه اسلام مغایرت دارد که گفت- و لا تأخذ بهما رافه.

(نسی) نسی

نسیان و فراموشی از یاد بردن چیزیست که در خاطر انسان ضبط شده است یا از ضعف خاطر و یا از غفلت، یا از روی قصد و عمد تا اینکه یا دو نام آن از دل و خاطر زدوده شود.

فعلش- نسیته نسیانا- است در آیه فرمود:

وَ لَقَدْ عَهِدْنا إِلی آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِیَ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْماً- طه/ ۱۱۵ و فَذُوقُوا بِما نَسِیتُمْ- السجده/ ۱۴ و فَإِنِّی نَسِیتُ الْحُوتَ وَ ما أَنْسانِیهُ إِلَّا الشَّیْطانُ- الکهف/ ۶۳ و لا تُؤاخِذْنِی بِما نَسِیتُ- الکهف/ ۷۳ و فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُکِّرُوا بِهِ- الانعام/ ۴۴ و ثُمَّ إِذا خَوَّلَهُ نِعْمَهً مِنْهُ نَسِیَ ما کانَ یَدْعُوا إِلَیْهِ مِنْ قَبْلُ- الزمر/ ۸ و سَنُقْرِئُکَ فَلا تَنْسی- الاعلی/ ۶ در این آیه خداوند به پیامبر خبر میدهد و تضمین میکند که رسیدن وحی به او و شنیدن آن از حق فراموشش نخواهد شد. خداوند هر نسیان و فراموشی را از انسان مذمّت کرد که اصلش از روی عمد و یا عذرهائی در آنها باشد مثل اینکه از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت شده است که:

«رفع عن امتی الخطا و النسیان.» از امت من خطا و نسیان برداشته شده باین معنی که مقدمه و سبب خطا و نسیان از خود او نباشد. (۱) در آیه گفت:

چنانکه پاره ای از عذابهای دنیوی و مبتلا شدن به عوامل آن عذابها از امت اسلامی بر طرف شده است. دو عذاب فوق هم که سر انجامش نکبت و شکست و عذاب دنیائی است بر طرف شده.

فَذُوقُوا بِما نَسِيتُمْ لِقاءَ يَوْمِكُمْ هذا إِنَّا نَسِيناكُمْ- السجده/ ۱۴ چون قیامت و لقاء پروردگارتان را عمدا فراموش کردید و خدا هم امروز رحمت خویش از شما دور کرد پس نتیجه آنرا دریابید و بچشید.

این عذاب و سرنوشت بخاطر اینست که با قصد و عمد خود را به غفلت و فراموشی زدند و با اهانت- ایمان به قیامت را ترک کردند، واژه- انّا نسیناکم- که به خدای تعالی نسبت یافته و آنها را با خواری به مجازات رسانده برای دور شدن و ترک نمودن ایمان آنهاست. چنانکه در آیات- زیر هم به آن حقیقت اشاره میکند.

فَالْيَوْمَ نَنْساهُمْ كَما نَسُوا لِقاءَ يَوْمِهِمْ هذا- الاعراف/ ۵۱ و نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ- التوبه/ ۶۷ که تفسیر روشن تر آن آیه است. و در آیه:

وَ لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْساهُمْ أَنْفُسَهُمْ- الحشر/ ۱۹ این آیه که میگوید: مانند کسانی نباشید که خدا را فراموش کردند خدا هم خودشان بخویشتن شان فراموشی داد، آگاهی و هشداریست بر اینکه انسان با معرفت به نفس و جان خویش خدا را خواهد شناخت، پس فراموشی آنها از سوی خدای همان فراموش نمودن انسان معرفت و شناخت خویش است (۱).

که از پیامبر هم نقل شده که فرمود «من عرف نفسه فقد عرف ربه» لحظه ای در خود نگر تا کیستی- از کجائی و ز چه هستی چیستی. از این روی علی علیه السّلام فرموده است «رحم اللّه امرا علم من این و فی این والی این» درود خدا بر کسی که بفهمد ریشه حیاتش از کجاست و در کجای جهان وجود دارد و به کجا در حرکت است:

در آیه فرمود: وَ اذْکُرْ رَبَّکَ إِذا نَسِیتَ- الکهف/ ۲۴ ابن عباس در تفسیر این آیه میگوید:

یعنی وقتی که چیزی را که میخواهی عمل کنی بزبان آوردی و عبارت- ان شاء اللّه- را نگفته ای هر وقت بیادت آمد آنرا تکرار کن، از این روی گفتن- ان شاء اللّه- بعد از مدتی هم جائز است- عکرمه (۱) میگوید: معنی نسیت یعنی فراموش کردی در آیه فوق یعنی گناهی مرتکب شدی، پس معنی آیه اینست که هر گاه اراده و قصد انجام کار زشت یا گناهی نمودی خدایرا بیاد بیاور تا ترا از آن کار باز دارد، پس اصلش یادآوری چیزی است که فراموش شده مثل- نقص- یعنی چیزی که ناقص شده و در سخن معمولی نسیان اسمی است که به آن کمتر توجه شده، از این روی میگویند- احفظوا نساءکم- یعنی فراموش شده را بخاطر بیاور و آنرا در خاطرت حفظ کن، شاعر میگوید: کان لها فی الارض نسیا نقصه- (۲) در آیه: (نَسْیاً مَنْسِیًّا) مریم/ ۲۳

از کجا آمده ام آمدنم بهر چه بود به کجا میروم آخر ننمائی وطنم

مرغ باغ ملکوتم نیم از عالم خاک چند روزی قفسی ساخته اند از بدنم

کیست در گوش که او میشنود آوازم یا کدامین که سخن می نهد اندر دهنم

یکی از راویان حدیث و از صحابه امت در زمان خلیفه دوم به جنگ مسیلمه کذاب گسیل شد و در جنگ یرموک از دنیا رفت در اکثر کتب تفاسیر روایاتی در تفسیر آیات از او نقل شده است.

مصراع فوق از- شنقری- شاعر جاهلی است تمام بیت چنین است:

کان لها فی الارض نسیا تقصه علی امها دان تخاطبک تبلت

گوئی در زمین چیزی کم ارزش دارد و تو او را از ریشه کنده و از دست داده ای.

سخن ما در حضرت عیسی علیه السّلام است (۱) یعنی ای کاش بگونه ای میبودم، فراموش شده که به آن کم توجهی میشود هر چند که فراموش نشده باشد، از این روی با واژه- منسیا- ذکر شده زیرا- نسی- به چیزی که کم اهمیت است گفته می شود اگر چه یادآوری شود و فراموش نشده باشد بصورت مصدر هم- نسیا- با کسره حرف اول و دوم نیز خوانده شده که در محل مفعول قرار گرفته است مثل تحصی عصیا و عصیانا. در آیه:

ما نَنْسَخْ مِنْ آیَهٍ أَوْ (نُنْسِها)- البقره/ ۱۰۶ واژه ننسها از مصدر- انساء- در مورد حذف و بر طرف کردن چیزی از دلها یا نیروی الهی است.

اما- (نساه)- نسوه- نسوان- هر سه واژه جمع- مراه یعنی زن است که از لفظ و حروف دیگری جمع بسته شده مثل واژه قوم- در جمع- مرء و انسان.

در آیه فرمود لا یَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ ... تا آنجا که میفرماید:

وَ لا نِساءٌ مِنْ نِساءٍ- الحجرات/ ۱۱ و نِساؤُکُمْ حَرْثٌ لَکُمْ- البقره/ ۲۲۳ و یا نِساءَ النَّبِیِّ- الاحزاب/ ۳۲ و وَ قالَ نِسْوَهٌ فِی الْمَدِینَهِ- یوسف/ ۳۰ و ما بالُ النِّسْوَهِ اللَّاتِی قَطَّعْنَ أَیْدِیَهُنَّ- یوسف/ ۵۰

معنی تمام آیه چنین است، وقتی که مریم را درد زائیدن گرفت در زیر شاخه درخت خرمائی رفت و از شدت حزن و اندوه با خود گفت ای کاش من پیش از این مرده بودم و نامم فراموش شده بود که سپس از سوی هاتف غیبی تسلی و آرامش یافت.

نساء رگی است در بدن تثنیه و جمعش نسیان و انساء است.

(نسا) نسا

نسی ء- یعنی تأخّر در وقت، نسیت المرأه- وقتی که زن به آبستن بودن امید دارد داستان او بتأخیر میافتد. که او را- نسوء- میگویند. در دعا میگویند نساء اللّه فی اجلک یا- اجلک- عمرت طولانی باد.

نسیئه- فروختن جنس بطور نسیه و تأخر در پرداخت قیمت، و از این معنی واژه نسی- است که عربها قبل از اسلام بکار میبردند یعنی ماه حرام را که نبایستی جنگ کند به تأخیر میانداختند و در ماه دیگر عمل میکردند. در آیه فرمود:

إِنَّمَا النَّسِیٓ ءُ زِیادَهٌ فِی الْکُفْرِ- التوبه/ ۳۷ (۱) آیه ما نَنْسَخْ مِنْ آیَهٍ أَوْ نُنْسِها- البقره/ ۱۰۶ هم خوانده شده یعنی آن را به تأخیر میاندازیم یا برای حذف آن از دلها و یا برای باطل نمودن حکم آن آیه.

عصا را هم- (منسا)- میگویند چونکه اشیاء را دور میکند و بعقب میندازد.

گفت: تَأْکُلُ مِنْسَأَتَهُ- سبا/ ۱۴ (همین که مرگ حضرت سلیمان در رسید بر عصایش تکیه داده بود و کسی

ابن فارسی مینویسد، چون اعراب نمی خواستند سه ماه پی در پی جنگ حرمت آنرا به ماه دیگری نکنند و ماه محرم جنگ حرام بود از این رو ماه محرم را هم جنگ میکردند و موکول نمودند، زیرا معیشت و زندگی آنها با جنگ و غارت اداره میشد- لان معاشهم کان من الاغاره- لذا خداوند که جهان را بر عدل و نظم آفریده چنین عملی را کفر دانسته و میگوید (انما النسی زیاده فی الکفر).

از مرگش اطلاع نداشت تا اینکه موریانه ها عصای او را از پائین خوردند و او بزمین افتاد).

نسات الابل- یک یا دو روز تشنگی شان به تأخیر افتاد. شاعر میگوید:

و عنس کالواح الاران نساتها اذا قیل للمشبوبتین هما هما (۱)

نسوء- شیری که خورده نشده و ترش شده است که با افزودن آب قابل نوشیدن شود.

(نشر) نشر

این واژه برای- لباس- نامه- ابر- نعمت و سخن بکار میرود یعنی گسترده شدن و باز نمودن و بسط دادن آنها. در آیه گفت:

وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ- التکویر/ ۱۰ (۲) زمانی که نامه ها باز و گسترده شد و آیه:

وَ هُوَ الَّذِی یُرْسِلُ الرِّیاحَ بُشْراً بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ ... وَ یَنْشُرُ رَحْمَتَهُ-

---

تا سحرگاهان که دو ستاره شعری ظاهر شدند کنیزک را که پاهایش مانند چوبهای خشک بود میبردم.

یکی از رویدادهای شگفت قیامت است که آغازش چنین است- اذا الشمس کورت و اذ النجوم انکدرت ... که از دوازده حادثه طبیعی بسیار عجیب و حیرت آفرین نام میبرد تا گواه بر این باشد که جان آدمی آنچه را در دنیا انجام داده و در نامه روشنگر کردارش می بیند می داند که همه چیز را خود آماده و حاضر کرده است.

از دست دیگری چه شکایت کند کسی سیلی به دست خویش زده بر قفای خویش

الشوری/ ۲۸ وَ (النَّاشِراتِ) نَشْراً- المرسلات/ ۳ یعنی فرشتگانی که کار گزار وزش بادها هستند و یا بادهائیکه ابرها را پراکنده و بحرکت در میآورید جمع- ناشر- نشر است که در آیه- نشرا هم خوانده شده: مثل اینست که کسی بگوید از این واژه- سخنی که نیکوست و منتشر شده میشنوم که از مدح و ستایش است.

نشرا لمیت (نشوراً)- در باره زنده شدن انسانها در قیامت است در آیه گفت:

وَ إِلَیْهِ النُّشُورُ- الملک/ ۱۵ بَلْ کانُوا لا یَرْجُونَ نُشُوراً- الفرقان/ ۴۰ وَ لا یَمْلِکُونَ مَوْتاً وَ لا حَیاةً وَ لا نُشُوراً- الفرقان/ ۳ (پاره ای از مردم غیر از اللّه پدیده ها و بتانی را برای خود معبود گرفته اند در حالیکه نه سود و زیانی را قدرت دارند و نه امر موت و زندگی و بعثت و بر انگیخته شدن در قیامت را توانا هستند).

فعل ثلاثی مجرد و مزید فیه آن یعنی نشور و انشار در آن بیک معنی- انشر اللّه المیت فنشر- در آیه گفت:

ثُمَّ إِذا شاءَ أَنْشَرَهُ- العبس/ ۲۲ و فَأَنْشَرْنا بِهِ بَلْدَةً مَیْتاً- الزخرف/ ۱۱ در مورد وزش بادها و ریزش بارانهای بهاری است که زمین بی حرکت و مرده را زنده میکند که در واقع بعثت پیاپی زمین است (بگفته مولوی- این بهار نو- بعد برگ ریز- هست برهان بر وجود- رستخیز) حقیقت معنی واژه نشر استعاره از عبارت- نشر الثوب- است شاعر میگوید:

طوتک خطوب دهرک بعد نشر کذاک خطوبه طیّا و نشرا

(حوادث روزگارت بعد از اندک انبساطی مانند جامه ای تو را در هم پیچید و در میان گرفت و این شیوه زمانه است چه در حال شادی و چه در حال سختی) و گفت وَ جَعَلَ النَّهارَ نُشُوراً- الفرقان/ ۴۷ یعنی در روز گستردگی و یافتن رزق و روزی و رحمت و نعمت برایتان قرار داد، چنانکه در آیه دیگری فرمود:

وَ مِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ- القصص/ ۷۳ (انتشار) الناس- تصرف و مبادرت مردم در نیازمندیها، در آیه:

ثُمَّ إِذا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ- الروم/ ۲۰ و فَإِذا قُضِيَتِ الصَّلاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ- الجمعه/ ۱۰ نشروا هم در معنی انتشروا است آیه:

و اذا قیل انشزوا فانشروا- المجادله/ ۱۱ خوانده شده یعنی پراکنده شوید.

انشار- یعنی ورم کردن عصب حیوان و چهارپاست، نواشر- رگهای دست هاست زیرا گسترده و روشن است، دیده میشود.

نشر- ابر پراکنده که بجای مفعول هم بکار میرود مثل- نقص بجای منقوص، نشر هم بجای منشور بکار میرود.

در گشودن پر و بال باز شکاری هم واژه- نشر گفته میشود، هم چنین به گیاه و علف خشک در وقتی که بارانی بر او ببارد و دوباره بروید و چیزی کرم مانند از آن علوفه ها ظاهر میشود که نوعی بیماری در دام ها بوجود میآورد.

ناشیره- زمین- نشرت الخشب بالنشار- چوبها را با اره بریدم بهمان اعتبار

که ذرات چوب پراکنده میشود، نشره- (۱) افسون و درمان غیر طبیعی و خرافی برای بیمار.

(نشر) نشر

زمین بلند و مرتفع- نشز فلان- او قصد برتری بر سایرین دارد، نشز فلان عن مقره- از جایگاهش درگذشت و برتر نشست، ناشز مانند ناب است در آیه گفت: وَ إِذا قِيلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا- المجادله/ ۱۱ (یعنی اگر گفته بالاتر بنشینید بپذیرید).- زنده شدن و برخاستن از خاک را هم- نشز و انشاز- میگویند زیرا از پائین به بالا تغییر حالت میدهد. گفت:

وَ انْظُرْ إِلَى الْعِظامِ كَيْفَ نُنْشِزُها- البقره/ ۲۵۹ که با فتحه حرف- ن- هم خوانده شده. (اشاره به داستان کسی است که از زنده شدن پس از مرگ مردمی که همه چیزشان ویران شده و خودشان هم پوسیده بودند در شگفت بود که به امر خدا او هم مرد و بعد از صد ماه زنده اش

در حدیثی آمده است که از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله در مورد- نشر- سؤال شد فرمود «هو من عمل الشیطان»- نشره با حرکت ضمه حرف اول و سکون حرف دوم نوعی معالجه با سحر و جادو و افسون است که بعضی بیماران می پندارند از سوی پریان یا جن مبتلا شده اند (۵/ ۵۴ النهایه از ابن اثیر) و نیز مینویسد- نشر المیت ینشر نشورا- در وقتی است که خداوند او را در قیامت برای حیات بعد از مرگ زنده میکند و بر می انگیزد، انشره اللّه ای احیاه.

و باز میگوید در حدیثی هست که «لا رضاع الا ما انشز اللحم و انبت العظم» رضاع یا همشیر بودن کودک از پستان مادر کودک دیگر در وقتی حکم رضاع دارد که از آن شیر گوشت بدنش و استخوانهایش بروید و رشد کند.

کرد در حالی که هم خودش و هم مرکبش بحالت اول در آمدند و پوست و گوشت و استخوان مرکبش روئید). و آیه:

وَ اللَّاتِی تَخافُونَ (نُشُوزَهُنَّ)- النساء/ ۳۴ اشاره به تکبر زن و بغض او نسبت به همسرش است که از طاعت شوهرش سرپیچی میکند و خود رای برتر میداند و چشمش به دیگری است نه به شوهر خویش و باین شاعری گفته است:

اذا جلست عند الامام کانّها تری رفقه من ساعه تستحیلها

وقتی در حضور امامی نشسته است گوئی از ساعتی که چنین حالتی رای ناممکن میشمردی آنها دوستانی صمیمی هستند.

عرق ناشز- رگی که از شدت درد بر آمده و به تندی میزند.

(نشط) نشط

خدای تعالی فرمود:

وَ النَّاشِطاتِ نَشْطاً- النازعات/ ۲ گفته اند ستارگانی هستند که از شرق به غرب با سیر و گردش مدار خود پیوسته میگردند یا با گردش و جابجائی خود از مغرب به مشرق در حرکتند، چنانکه در باره گاوی که از زمینی به زمینی دیگر میرود میگویند- ثور ناشط.

و نیز گفته اند- ناشطات- فرشتگانیند که قابض ارواح هستند، یعنی جانها را از بدنها دور میکنند و میگیرند، و یا فرشتگانی هستند که امور آفرینش را منعقد میکنند و به جریان میاندازند (۱)، چنانکه میگویند: نشطت العقده-

---

چهار سوره قرآن با آیاتی موزون آغاز میشود- ۱- سوره الذاریات ۲- سوره المرسلات ۳- سوره النازعات ۴- سوره العادیات و هر کدام چهار یا

نشط- در اینجا برای مربوط ساختن و گره زدن چیزی است که باز کردنش سهل و آسان است (نه بمعنی گره کوره زدن).

پنج آیه را بترتیب که از نوعی کار مهم خلقت است یادآوری مینماید، مفسرین و فرهنگ نویسان در معانی این بیست آیه نظرات دقیقی دارند که غالبا روایات و نظرات مشابهی را در بر دارد. آیات دو سوره- مرسلات و نازعات را که راغب هم در بالا نقل کرده عموما به فرشتگان تفسیر کرده اند، سوره ذاریات را هم به بادها، ابرها و کشتی ها و فرشتگان تفسیر نموده اند، و سوره عادیات را به اتفاق همان خیل و مرکب ها که در حال دویدن در میدان جنگ گرد و غبار و جرقه از پاهاشان در تماس با زمین حاصل میشود میدانند البته جنگ در راه دین خدا از میان مفسرین جدید صاحب تفسیر- مراغی- پنج آیه سوره نازعات را به ستارگان و ماهها و خورشیدها تفسیر نموده و میگوید خداوند بخاطر عظمت کرات و نظم دقیق آنها در حرکت و سود فراوانشان در خلقت و مسخر بودنشان به خداوند و امر او همگی سوگندهای مهمی است که بعدش مسأله قیامت را مطرح می کند. صاحب مجمع البیان و هم چنین فخر رازی در تفسیر کبیرشان نظر ابو مسلم اصفهانی را ترجیح میدهند که میگوید اولا فرشتگان مؤنث هستند و این کلمات همگی مؤنث و جمع مؤنث هستند ثانیا در سوره عادیات و نازعات به روشنی حالات جنگجویانی که در راه خدا با شتاب مبارزه میکنند، اسب میتازند شبیخون میزنند، تیر و کمان میکشند، بر هم پیشی میگیرند با تدبیر عمل میکنند، صاعقه وار دشمن را پراکند میسازند. بخاطر قداست کارشان صفات وسائل جنگی و خیل آنها را خداوند این چنین یادآوری می کند و تمام این حالات را با نشاط انجام میدهند. «و قیل هی خیل الغزاه تسبح فی عدوها کقوله و العادیات ضبحا عن ابی مسلم. و انها الخیل یسبق بعضها بعضا فی الحرب عن ابی مسلم». زهی افسوس که در حمله مغول ۱۴ جلد تفسیر این مفسر کم نظیر که بگفته ابن ندیم و یاقوت از امهات کتب و بنام- جامع التأویل لمحکم التنزیل- بوده از بین رفته است.

پس این آیه اشاره به اینست انجام امور خلقت برای آن فرشتگان سهل است.

به چاهی هم که با یک حرکت طناب آبش در دلو بدست میآید- بئر انشاط- میگویند یعنی عمقش زیاد نیست و آبش در دسترس است.

نشیطه- سهم و قسمتی است که سرپرست یک قوم قبلا برای خود بر میدارد (قبل از تقسیم کردن آن) و نیز شترانی که یک ارتش و سپاه قبل از رسیدن به دشمن و جنگ در بیابان آنها را می یابند و میبرند، نشطته الحیه- مار او را گزید.

(نشا) نشا

نش ء و نشاه- یعنی بوجود آوردن چیزی و تربیت کردن آن، در قرآن فرمود:

وَ لَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولی- الواقعه/ ۶۲ فعل این واژه مثل- نشا فلان- است یعنی او را رشد کرد، جوان را هم که رشد کرده و تربیت شده- ناشی- میگویند. در آیه فرمود:

إِنَّ ناشِئَةَ اللَّیْلِ هِیَ أَشَدُّ وَطْئاً- المزمل/ ۶ در این آیه ناشئه- همان قیام و بپا خاستن برای نماز شب است که بگوید نماز شب بهترین گواه بر خلوص قلب و صدق ایمان است.

نشا السحاب- ابر در هوا ظاهر شد و بتدریج متراکم شد. در آیه گفت:

وَ یُنْشِئُ السَّحابَ الثِّقالَ- الرعد/ ۱۲ واژه- (انشاء)- بمعنی ایجاد چیزی است با تربیت و رشد آن که بیشتر در ایجاد حیات انسان گفته میشود، در آیات:

هُوَ الَّذِی أَنْشَأَکُمْ وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ- الملک/ ۲۳ و هُوَ أَعْلَمُ بِکُمْ إِذْ أَنْشَأَکُمْ مِنَ الْأَرْضِ- هود/ ۶۱ و ثُمَّ أَنْشَأْنا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْناً آخَرِینَ- المؤمنون/ ۳۱ و ثُمَّ أَنْشَأْناهُ خَلْقاً آخَرَ- المؤمنون/ ۱۴ و وَ نُنْشِئَکُمْ فِی ما لا تَعْلَمُونَ

- الواقعه/ ۶۱ (۱) و یُنْشِئُ النَّشْأَهَ الْآخِرَهَ- العنکبوت/ ۲۰ همه آیات فوق در مورد ایجاد و آفرینشی است که مخصوص خداوند است در آیه گفت:

أَ فَرَأَیْتُمُ النَّارَ الَّتِی تُورُونَ أَ أَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَها أَمْ نَحْنُ الْمُنْشِؤُنَ- الواقعه/ ۷۲ (۲)

و (۲) از آیه ۵۸ تا ۷۳ سوره واقعه چهار معجزه شگفت انگیز و حیرت زای آفرینش بیان شده و دو آیه فوق از آن پدیده ها و معجزه هاست که برای خلقت دوباره انسانها در روز رستاخیز به این امور محسوس توجه میدهد، میگوید «آیا ندیدید که شما در آغاز نطفه ای بودید؟ آیا شما آنرا بصورت فرزند انسان آفریدید یا ما آفریدیم!؟ ما مرگ را بر همه خلق مقدر ساختیم و هیچکس بر این امر پیشی نمیگیرد اگر بخواهیم شما را فانی کرده و خلقی دیگر مانند شما بیافرینیم و شما را بصورتی که اکنون از آن بی خبرید دوباره بر میانگیزیم».

بگفته سعدی:

ای که وقتی نطفه بودی در رحم بار دیگر طفل گشتی شیر خوار

مدتی بالا گرفتی تا بلوغ سرو بالائی شدی سیمین عذار

هم چنین تا مرد نام آور شدی فارس میدان و مرد کارزار

آنچه دیدی بر قرار خود نماند آنچه می بینی نماند بر قرار

که در این آیه ظاهر شدن و بیرون آمدن آبش را به ایجاد و ظهور انسان از نطفه و خاک تشبیه کرده است. در آیه گفت:

أَ وَ مَنْ يُنَشَّؤُا فِي الْحِلْيَهِ- الزخرف/ ۱۸ یعنی کسیکه در زینت و زیور رشد میکند و تربیت میشود (مثل دختران) فرزندان خدا هستند!؟ که بصورت- ینشا- هم خوانده شده.

نام نیکو گر بماند ز آدمی به کزو ماند سرای زرنگار

سپس میفرماید:

«ای انسانها شما از حیات دنیائی و آغازین خود آگاه شدید پس چرا حیات آخرت را متذکر نمیشوید؟ آیا بذر و تخمی را که در زمین کاشتید شما آنرا در زیر خاک به رشد و نمو رساندید یا ما رویاندیم!؟ اگر آنها را تباه سازیم با حسرت خواهید گفت بکلی محروم شدیم. آیا آبی را که با شیرینی و گوارائی مینوشید شما آنها را فرو ریزاندید یا ما نازل کردیم و اگر میخواستیم آنرا شور و تلخ کام میکردیم، آیا شکر گزاری نمی کنید!؟ آیا آتشی را که روشن میکنید در باره اش میاندیشید که چگونه در شاخه های درختان شعله های آتش نهاده ایم، شما آنها را آفریده اید یا ما آفریدیم!؟ این چهار معجزه خلقت یعنی رشد انسان از نطفه و خاک، رشد گیاهان از خاک، ریزش بارانها برای گردش گردونه حیات موجودات و وجود آتش در درختان و گیاهان را چه زیبا اشاره کرده اند.

ز ابر آورد قطره ای سوی یم ز صلب آورد نطفه ای در شکم!

از آن قطره لولوی- لالا کند و زین صورتی سرو بالا کند!

دهد نطفه را صورتی چون پری که کردست بر آب صورتگری!؟

یا بگفته نظامی گنجوی:

ای همه هستی ز تو پیدا شده خاک ضعیف از تو توانا شده

آنچه تغییر نپذیرد توئی وانکه نمردست و نمیرد توئی

(نصب) نصب

نصب هر چیز بالاتر و بلندتر قرار دادن آن است، مثل قرار دادن و بلند کردن نیزه یا سنگ و ساختمان نصیب هم سنگی است که بر بالای چیزی قرار دهند جمع آن- نصائب و نصب است، عربها سنگی داشتند که آنرا پرستش میکردند و در پایش قربانی مینمودند، در آیه گفت:

كَأَنَّهُمْ إِلى نُصُبٍ يُوفِضُونَ- المعارج/ ۴۳ و آیه وَ ما ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ- المائده/ ۳ که جمع آنرا انصاب هم گفته اند، در آیه:

وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ- المائده/ ۹۰ برای رنج و سختی واژه های- (نصب) و نصب- بکار میرود که با واژه عذاب

ما همه فانی و بقا بس تر است ملک تعالی و تقدس تر است

هر که نه گویای تو خاموش به آنچه نه یاد تو فراموش به

سعدی وجود آتش در درخت سبز را چنین میسراید:

چشمه از سنگ برون آرد و باران از میغ انگبین از مگس نخل و دراز دریا بار

گو نظر باز کن و خلقت نارنج ببین ای که باور نکنی فی الشجر الاخضر نار

تا قیامت سخن اندر کرم و رحمت او همه گویند و یکی گفت نیاید ز هزار

نعمتت بار خدایا ز عدد بیرون است شکر انعام تو هرگز نکند شکرگزار

مترادف است، چنانکه در بخل و بخل همین طور گفته میشود. فرمود:

لا یَمَسُّنا فِیها نَصَبٌ- الفاطر/ ۳۵ (سخن بهشتیان است که میگویند سپاس و شکر خدائی را که حزن و اندوه از ما دور نمود و او پاداش دهنده شکر و سپاس است).

باب افعال این فعل مثل- انصبنی کذا- است یعنی مرا به رنج انداخت، شاعر میگوید:

تاوبنی هم مع اللیل منصب- (با رسیدن شب غم و اندوهی جانکاه بمن بر- گشت و مرا فرا گرفت)- هم ناصب- نقطه مقابل- عیشه راضیه- است- نصب همان تعب و رنج و سختی است. در آیه گفت:

لَقَدْ لَقِینا مِنْ سَفَرِنا هذا نَصَباً- الکهف/ ۶۲ در مسافرتمان این چنین رنجی بما رسید. اسم فاعلش- ناصب است. خدای تعالی فرمود:

عامِلَةٌ ناصِبَةٌ- الغاشیه/ ۳ (در وصف دوزخیان است میگوید، همه کارشان رنج و مشقت است- (نصیب) حظ و بهره معین و بر آمده.

أَمْ لَهُمْ نَصِیبٌ مِنَ الْمُلْکِ- النساء/ ۵۳ أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ أُوتُوا نَصِیباً مِنَ الْکِتابِ- آل عمران/ ۲۳ و فَإِذا فَرَغْتَ (فَانْصَبْ)- نشرح/ ۷ یعنی (همین که فراغت یافتی به نیایش قیام کن هر چند با زحمت، که بگفته صاحب تبیان هر چند خطاب به پیامبر است اما عمومیت دارد).

ناصبه الحرب العداوه- و نصب له- هر چند که در عبارت دوم واژه- حرب ذکر نشده اما هر دو عبارت بمعنی اینست که- با او جنگ و دشمنی کرد و شرا و بدی برایش پیش آورد.

انصب و نصباء- صفت گوسفندان نر و ماده ایست که شاخها بر آورده اند، و در شتران بمعنی فراخی سینه آنها است، نصاب السکین و نصبه- دسته کارد، و اصل هر چیز را هم نصاب آن گویند (۱).

رجع فلان الی منصبه- او به اصلش بازگشت- تنصب الغبار- گرد و خاک برخاست.

نصب الستر- پرده را بر افراشته مثل نصب العلم- پرچم برافراشت، و نیز علامت نصب یعنی فتحه در واژه هاست که در غناء یا موسیقی هم نوعی آهنگ است.

ابن فارس برای ریشه- نصب- مشتقات دیگری ذکر میکند، میگوید- نصیب که جمعش نصائب است بمعنی حوض سنگی و سنگ چین اطراف چاههاست که از زمین اطرافش بلندتر است، نصاب مال هم تا حدی است که زکاه در آن واجب است، (مقاییس ۶/ ۴۳۴)- نصب: علائم راهنمائی است و نصاب قانونی نصف یا کمی بیش از نصف در هر چیزی است، دام و تله را هم نصیب میگویند، منصب با کسره حرف اول و فتحه حرف سوم بمعنی سرمایه است اما منصب- با فتحه اول و کسره سوم یعنی اصل و تبار و شرف و مقام و پست اداری جمعش مناصب است، ابن اثیر حدی را نقل میکند که پیامبر فرموده است «فاطمه بضعه منی ینصبنی ما انصبها» ای یتعبنی یعنی فاطمه- علیها السّلام پاره تن من است هر که او را محزون کند و به رنج بیاندازد مرا محزون نموده است (ج ۶/ ۶۲ النهایه).

(نصح) نصح

نصح- کار و سخنی است که مصلحت اوست و هم نشین در آن باشد، در آیه گفت: لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسالَهَ رَبِّی وَ نَصَحْتُ لَكُمْ وَ لكِنْ لا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ- الاعراف/ ۷۹ (۲) و وَ قاسَمَهُما إِنِّی لَكُما لَمِنَ النَّاصِحِينَ- الاعراف/ ۲۱ (۳) و آیه وَ لا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِی إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ- الاعراف/ ۶۲ (۴) برای نصیحت خالصانه میگویند- نصحت له الود- چنانکه در عسل خالص هم- ناصح العسل- گفته میشود.

نصحت الجلد- چون را دوختم، ناصح- یعنی خیاط و- نصاح- ریسمان و نخ. در آیه:

تُوبُوا إِلَی اللَّهِ تَوْبَهً (نَصُوحاً)- التحریم/ ۸ که به یکی از دو معنی، با اخلاص یا ثابت و استوار تعبیر میشود (توبه با اخلاص و ثابت) نصوح و نصاح هر دو صحیح است مثل- ذهوب و ذهاب- بمعنی

سخن صالح پیامبر به قوم نافرمان و تبهکار خویش است که در آغاز زلزله و عذاب و فرجام کارشان بآنها میگوید من ابلاغ رسالت خدای نمودم و شما را نصیحت کردم اما شما از روی جهل و غرور ناصحان را دوست نمیدارید.

شیطان بدروغ سوگند خورد که من خیرخواه شما هستم. منظور حضرت آدم و زوجه اوست.

سخن حضرت نوح به مخالفین است میگوید نصیحت من برای شما سودمند نیست که بخواهم با هم پندتان دهم.

رفتن- احببت حبا خالطته نصاحه- عشق و محبتی را دوست دارم که با اخلاص و ثابت باشد و با این صفات همراه باشد.

(نصر) نصر

نصر و نصرت یعنی یاری و معاونت در آیه گفت:

نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ- الصحف/ ۱۳ و إِذا جاءَ نَصْرُ اللَّهِ- القصص/ ۱ وَ انْصُرُوا آلِهَتَكُمْ- الانبياء/ ۶۸ و إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلا غالِبَ لَكُمْ- آل عمران/ ۱۶۰ و وَ انْصُرْنا عَلَى الْقَوْمِ الْكافِرِينَ- البقره/ ۲۵۰ و كانَ حَقًّا عَلَيْنا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ

- الروم/ ۴۷ و إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنا- الغافر/ ۵۱ و وَ ما لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ- التوبه/ ۷۴ و وَ كَفى بِاللَّهِ وَلِيًّا وَ كَفى بِاللَّهِ نَصِيراً- النساء/ ۴۵ و ما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ- البقره/ ۱۰۷ و فَلَوْ لا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ- الاحقاف/ ۲۸ یعنی، چرا معبودانی که بآنها تقرب میجستند یاریشان نکردند!؟) و سایر آیاتی از قبیل آیات فوق، یاری و نصرت خداوند بخوبی روشن است (۱)، اما یاری

نصرت و یاری خداوند نسبت به تمام موجودات که راغب رحمه اللّه آنرا آشکار و روشن میداند یکی تکوینی است که همان رحمانیت خداوند و امداد و افاضه

و نصرت بنده به خداوند، عبارت است از یاری به بندگان خدا و قیام به حفظ حدود احکام خداوند، و پاسداری و رعایت، پیمان خدای، فرمانبرداری از احکام

حیات است که در پهنه آفرینش فراگیر است و تمام نظم و گردش عوامل حیاتی بسوی هدف حیات در کارند و از نعمت های بیکرانش برخوردار، رساننده روزی مار و مور اگر چند بی دست و پایند و زور- با ایجاد و زایش آغاز و با تائیدات و سنت های ابدی ازلی او رویش و فرسایش دنبال میشود، اما نصرت و یاری تشریعی و ارادی او نسبت به انسان و تکامل او از بعثت پیامبران و تائید آنان آغاز و تا بی نهایت و حضور در حضرت الهیت ادامه دارد.

بگفته جلال الدین مولوی:

جمله ذرات زمین و آسمان لشگر حقند گاه امتحان

باد را دیدی که با عادان چه کرد آب را دیدی که در طوفان چه کرد؟

آنچه بر فرعون زد آن بحرکین و آنچه با قارون نمودست این زمین

و آنچه آن با بیل با آن پیل کرد و آنچه پشه کله نمرود خورد

و آنکه سنگ انداخت داودی بدست گشت ششصد پاره و لشگر شکست

سنگ میبارید بر اعدای لوط تا که در آب سیه خوردند غوط

گر بگویم از جمادات جهان عاقلانه یاری پیغمبران

مثنوی چندان شود که چهل شتر گر کشد عاجز شود از بار بر

بنابراین پنج شرطی که مقدمه یاری خداوند و یافتن استقامت و نداشتن خوف و حزن و مژده و بشارت بهشت و رضوان خداست در واقع مستجاب شدن دعای انسانها در رسیدن به یاری و نصرت خداوند است مفاهیمی است که از مجموعه آیات قرآنی در این مورد بدست میآید و همان:

۱- به یاری بندگان خداوند برخاستن ۲- قیام به حفظ حدود احکام او

او و دوری کردن از نواهی اوست، در آیه فرمود:

وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ- الحدید/ ۲۵ و إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ- محمد/ ۷ و كُونُوا أَنْصارَ اللَّهِ- الصف/ ۱۴ (انتصار) و استنصار- یاری خواستن است فرمود:

وَ الَّذِينَ إِذا أَصابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ- الشوری/ ۳۹ و وَ إِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ- الانفال/ ۷۲ و وَ لَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ- الشوری/ ۴۱ و فَدَعا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ- القمر/ ۱۰ (این آیه دعای حضرت نوح است که در برابر قوم جفاکارش از خداوند یاری میطلبد) در این آیه از واژه- انتصار- بجای- نصر و نصرت بکار رفته و نگفته است- انصر- یاریم کن، تا آگاهی و هشداری باشد بر اینکه- نصر و نصرت- به شخص بر میگردد اما- فانتصر- یعنی آنچه از یاری به من میرسد در حقیقت یاری تو و دین تو است زیرا من به امر تو دعوت نمودم پس اگر یاریم کنی خود را و دینت را یاری نموده ای.

(تناصر)- همان تعاون و همیاری است. گفت:

ما لَكُمْ لا تَناصَرُونَ- الصافات/ ۲۵ چه شده است که همیاری ندارید.

پاسداری و رعایت پیمان خداوند که بر عهده ماست.

۴- پیروی از احکام و فرمانبرداری از او ۵- دوری نمودن از نواهی و زشتی هائی که بیان نموده است.

این امور زیر بنای یاری خداوند است و همه جا چنین است.

(نصاری)- اصحاب حضرت عیسی علیه السّلام هستند که گفته این نام از آیه:

كُونُوا أَنْصارَ اللَّهِ كَما قالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوارِيِّينَ مَنْ أَنْصارِي إِلَى اللَّهِ؟ قالَ الْحَوارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصارُ اللَّهِ- آل عمران/ ۵۲ و نیز گفته اند نصاری- به نام قریه نصران- منسوب است- نصرانی- همین نسبت را میرساند و جمعش- نصاری- است.

قالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصارى عَلى شَيْ ءٍ- البقره/ ۱۱۳ نصر ارض بنی فلان- یعنی زمین آنها باران خیز است. زیرا- مطر- که همان باران است- نصره الارض- نصرت فلانا- به او بخشش نمودم، که این معنی یا از- همان- نصر الارض- و یا از یاری و کمک مشتق شده.

(نصف) نصف

نصف هر چیز یکی از دو قسمت آن است. گفت:

وَ لَكُمْ نِصْفُ ما تَرَكَ أَزْواجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ وَ إِنْ كانَتْ واحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ- النساء/ ۱۲ و فَلَها نِصْفُ ما تَرَكَ- النساء/ ۱۷۶ نصفان- ظرفی که نصفش پر است. نصف النّهار و انتصف- روز به نیمه رسید. نصف الازار- ساقه و پائین جامه و لباس.

نصف- پیمانه ایست که گوئی نصف پیمانه اصلی و بزرگتر است و نیز بمعنی مقنعه و روسری زنان. که در واقع از نصف مقنعه بزرگتر است. شاعر میگوید:

سقط النصیف و لم ترد اسقاطه فتناولته و القتنا بالید (۱)

شعر از نابغه ذبیانی شاعر قبل از اسلام است که در باره عفت و پاکدامنی

بلغنا منصف الطریق- به نیمه راه رسیدیم- منصف- شربتی که با جوشاندن نصف شده است.

انصاف- در معامله یعنی به عدالت داد و ستد کردن بطوریکه در سود و زیان برابر خریدار بهره مند شود (به نسبتی سود ببرد که در خریدن جنس از دیگری سود داده است یا زیان برابر).

نصفه- در خدمتگزاری بکار میرود- ناصف- خدمتگزار جمعش- نصف زیرا در برابر سودی که از هم نشین خود میبرد سود میرساند. انتصاف و استنصاف مطالبه کار و خدمت.

(نصا) نصا

ناصیه- رستنگاه موی جلو سر- که بصورت افعال- نصوت- انتصته و ناصیه بکار میرود یعنی موی پیشانی و جلو سرش را گرفتم. در آیه گفت:

ما مِنْ دَابَّهٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِناصِیَتِها- هود/ ۵۶ یعنی (زمام وجودی هر جنبنده بدست مشیّت اوست و او تمکن از آنها دارد) گفت:

همسرش میگوید- چون روسریش را محکم نگهداشت و آنرا دست گرفت افتادن از سرش عیب و رسوائی برای او ایجاد نکرد. بنوشته ازهری ابو سعید گفته است نصیف یا مقنعه و روپوش سر، پوششی زینتی برای زن است که روی لباسش میپوشد و چون مانند پرده و حجابی او را از دیدگان دیگران مانع میشود نصیف نامیده شده و اگر این روسری از سر بیفتد تا اینکه موهایش آشکار میشود چون چهره او را نمیپوشاند و صورتش قبلا هم باز بوده با نگهداشتن آن رسوائی متوجه او نمیکند.

(تهذیب ۱۲/ ۲۰۴ ازهری)

لَنَسْفَعاً بِالنَّاصِيَهِ- العلق/ ۱۵ حدیثی از عایشه (رض) هست که «ما لکم تنصون میتکم» یعنی چرا مرده ها را با جلو سر میکشید.

فلان ناصیه قومه- او چشم و سر آن گروه است یعنی رئیس آنهاست- انتصی الشعر- موی سرش بلند شد. بهترین جای چراگاه را هم- نصی میگویند.

فلان نصیه قوم- او بهترین آنهاست که بهمان چراگاه خوب تشبیه شده است.

(نضج) نضج

میگویند نضج اللحم- گوشت پخته شد، مصدرش- نضج و نضج- است در آیه فرمود:

کُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَیْرَها- النساء/ ۵۶ و از این واژه عبارت- ناقه منضجه- است یعنی شتری که زمان زائیدنش بگذرد و دیر شود. نضیج الرأی- کسی که در نظرات و رأیش استوار و محکم است.

(نضد) نضد

میگویند نضدت المتاع- جنس ها را روی هم انباشتم، پس آنها را منضود و نضید گویند نضد- تختی که متاع و جنس روی آن قرار دهند، آیات:

طَلْحٍ مَنْضُودٍ- الواقعه/ ۲۹ و طَلْعٌ نَضِیدٌ- ق/ ۱۰ از همین معنی استعاره شدن یعنی میوه های خرما که متراکم بر خوشه ها قرار دارد.

نضد- ابرهای متراکم- انضاد القوم- گروه مردم- نضد الرجل- عموها

و دائی های انسان که او را یاری میرسانند.

(نضر) نضر

نضره و نضاره یعنی زیبائی و (جمال و خلوص) در آیه گفت:

نَضْرَةَ النَّعِیمِ- المطففین/ ۲۴ (در چهره ابرار و بهشتیان و رخسارشان نشاط و شادمانی نعمت های بهشتی نمایان است) یعنی درخشش و فروغ نعمت ها. و گفت:

وَ لَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَ سُرُوراً- الانسان/ ۱۱ فعل این واژه نضر- ینضر و اسم فاعلش ناضر است که نضر- ینضر- نیز گفته شده آیه:

وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ- القیامه/ ۲۲ (۱)

در آیه فوق و آیات بعد از آن خداوند چهره و رخسار دو گروه را در قیامت ترسیم و بیان میکند گروه اول ابرار و بهشتیان که با عبارت- وجوه یومئذ ناضره- و گروه دوم- وجوه یومئذ باسره- یادآوری شده است یعنی بهشتیان با چهره هائی شادمان و مسرور و گروه دیگر با چهره هائی غمگین و محزون ظاهر میشوند صفت بعدی آنها که- الی ربها ناظره- و- تظن این یفعل بها فاقره- در ذیل واژه نظر بیان میشود، و اینکه چرا- ناظره از واژه نظر رؤیت و دیدن با چشم سر نیست بلکه نگریستن و بینش جان و روح است.

مفسرین و فرهنگنامه نویسان در ذیل- نضر- حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله نقل نموده اند که فرموده است «نضر اللّه عبدا (یا- رجلا و یا امرءا) مسمع مقالتی فوعاها، ثم اداها التی من لم یسمعها» یعنی خداوند روشن و شادمان نموده است.

و عبارت نضر اللّه وجهه- که جمله ایست دعائیه یعنی خداوند چهره اش شادمان و نورانی کند.

اخضر ناضر- شاخه ای سبز و زیبا. نصر و نضیر- یعنی طلا و زر بخاطر روشنی و پاکی آن.

قدح نضار- جامی زرین و خالص مانند شمش طلا. اما قدح نضار- بصورت مضاف و مضاف الیه یعنی کاسه ای که از چوب شوره گز ساخته شده. (درختی است که بهترین ظروف از آن ساخته میشود).

(نطح) نطح

نطحه- حیوانی که در اثر شاخ زدن به او مرده است. در آیه گفت:

وَ الْمُتَرَدِّيَهُ وَ النَّطِيحَهُ- المائده/ ۳ (آیه سوم سوره مائده است در باره گوشتهای حرام که از آن جمله حیواناتی که در اثر خفه شدن یا سقوط یا شاخ زدن بهم مرده اند).

نطیح یا ناطح- آهو یا پرنده ای که بسوی انسان بیاید گوئی که شاخت میزنند که آنرا شوم دانسته اند.

رجل نطیح- مردم شوم، نواطیح الدهر- سختی های روزگار- فرس- نطیح اسبی که بیشتر موهای یال و سرش سپید است.

چهره و رخسار کسی را که سخن مرا میشنود، بخاطر میسپارد و به دیگران که نشنیده اند میرساند (صحاح- اساس البلاغه فقط ازهری و طریحی حدیث را کامل نوشته اند و تهذیب ۱۲ مقاییس ۵ مجمع البحرین).

(نطف) نطف

نطفه: آب صاف که به نطفه انسان نیز تعبیر شده است، گفت:

ثُمَّ جَعَلْناهُ نُطْفَةً فِی قَرارٍ مَکِینٍ- المؤمنون/ ۱۳ و مِنْ نُطْفَهٍ أَمْشاجٍ- الانسان/ ۲۰ و أَ لَمْ یَکُ نُطْفَةً مِنْ مَنِیٍّ یُمْنی- القیامه/ ۳۷ مروارید را هم بطور کنایه نطفه- گویند و از این معنی عبارت صبی منطف- است کودکی که گوشواره در گوش دارد- نطف- دلو آب، شبی هم که تا صبح باران ببارد لیله یطوف- گویند، ناطف- مایعات و هم چنین شیر و شکر و تخم مرغ یا جامه روی نانهای شیرینی.

فلان منطف المعروف- و ینطف بسوء- یعنی او کار نیکی را فاسد و پلید و آلوده میکند.

(نطق) نطق

واژه نطق- در عرف سخن صداهای جدا جدائی است که زبان آنرا آشکار میکند و گوشها آنرا میشنوند و حفظ میکنند. در آیه گفت:

ما لَکُمْ لا تَنْطِقُونَ- الصافات/ ۹۲ (سخن حضرت ابراهیم به بتان است میگوید چرا نمی خورید و چرا سخن نمیگوئید) واژه نطق- یعنی سخن گفتن همواره در مورد انسان بکار میرود نه در غیر او مگر به روش پیروی از آن معنی مثل- ناطق و صامت- منظور از ناطق چیزی است که خدا دارد و صامت بی صدا است به حیوانات ناطق نمیگویند مگر

آنرا مقید کنند یا به روش تشبیه مثل سخن شاعر که میگوید:

عجبت لها انی یکون غناؤها فصبحا و لم تفغر لمنطقها فما

یعنی (از آواز او در شگفتم که چگونه با این روشنی میخواند در حالیکه دهانی برای نطق او باز نشده است و نیست).

علمای منطق به نیروئی که انگیزه سخن گفتن است نطق- میگویند، توجهشان باین است که همانطور که برای حد و تعریف انسان گفته اند «انسان موجودی است زنده، ناطق و سخنگو که میمیرد» پس نطق- لفظی است مشترک برای بیان نیروی درونی انسان که او را به کلام و سخن گفتن وامیدارد و نیز نطق- همان سخنی است که با صداها آشکار و قابل فهم هست. و ناطق به آنچه را که دلالت بر چیزی دارد گفته میشود، از این روی به حکیمی گفته شد، ناطق و صامت- چیست پاسخ داد دلایل و استدلالاتی که خبر دهنده هستند و عبرت هائی که آموزنده و سازنده (۱) هستند در آیه گفت:

پرسشی که از شخص حکیم و فیلسوف شده است که- ما الناطق الصامت- ناطق خموش و ساکت و بی نطق و زبان چیست؟ و او دلالت خبر دهنده و عبرت های آموزنده را ناطق صامت معرفی میکند و در قرآن آیات زیادی در این معنی از موجودات، زمین، دگرگونی ها و تبدیل آثار و تمدن اقوام به ویرانه ها با گردش زمین، و پیدایش روز و شب حرکت ستارگان با تمام زیبائی هاشان، سرنوشت نکبت بار قارونها و فرعونها و ستمگران تاریخ با یاد آوری و عبرت آفرین و خبر دهنده معرفی میکند. (لقد کان فی قصصهم لعبره لاولی الالباب) مولوی این معانی را چه زیبا سروده است میگوید:

جمله ذرات عالم نهان با تو میگویند روزان و شبان

ما سمیعیم و بصیریم و هشیم با شما نا محرمان ما خامشیم

لَقَدْ عَلِمْتَ ما هؤُلاءِ يَنْطِقُونَ- الانبياء/ ۶۵ اشاره به اینست که آنها از جنس انسانها و ناطق صاحب عقل و خرد نیستند در آیه گفت:

قالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِی أَنْطَقَ کُلَّ شَیْ ءٍ- فصلت/ ۲۱ در باره این آیه گفته شده، مقصود اعتبار و پند گرفتن است که اعضاء انسان بر کارهای زشت او در قیامت گواهی میدهد و معلوم است که اشیاء نطق و سخن شان همان جهت عبرت گرفتن از وجود آنهاست که خرد نوعی نطق است و گفت:

عُلِّمْنا (مَنْطِقَ الطَّیْرِ)- النمل/ ۱۶ صدای حیوانات به اعتبار حضرت سلیمان که آنها را می فهمید نطق نامیده شده، پس کسی که این معنی را از چیزی بفهمد نسبت به او ناطق است هر چند که موجودی ساکت و صامت باشد و نسبت به کسی که نمی فهمد بدون نطق و صامت است هر چند که ناطق باشد (مثل زبانهای مختلف برای کسانی که آن زبانها را نمی فهمند) در آیه فرمود:

هذا کِتابُنا (یَنْطِقُ) عَلَیْکُمْ بِالْحَقِّ- الجاثیه/ ۲۹ زیرا کتاب ناطقی است و خبر دهنده ایست که بینائی و چشم انسان آنرا درک میکند. همانطور که سخن و کلام کتابی است که گوش آنرا میشنود و درک میکند.

از جمادی سوی جان جان شوید غلغل اجزای عالم بشنوید

تا شما سوی جمادی میروید محرم جان جمادان کی شوید

پس چو از تسبیح یادت میدهد آن دلالت همچو گفتن می بود

این بود تأویل اهل اعتزال وای آن کس کو ندارد نور حال

در باره شهادت اعضاء علیه انسان در قیامت و پرسش از آنها که چرا علیه ما شهادت میدهید گفت:

قالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنا؟ قالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِی أَنْطَقَ كُلَّ شَیْ ءٍ- فصلت/ ۲۱ که گفته اند این پرسش و نطق با همان صوت و صدائی است که شنیده میشود و یا اینکه بهمان معنی اعتباری است که قبلا شرح داده شد و خداوند به آنچه که در حیات آخرت رخ میدهد داناتر است (۱)، و نیز گفته شده حقیقت نطق و سخن لفظی است که مانند نطاق یعنی کمربند که بر تن انسان قرار میگیرد و آنرا در میان میگیرد سخن و نطق هم از همین معنی است.

منطق و منطقه- یعنی کمربند، شاعر میگوید- و ابرح مادام اللّه قوی- بحمد اللّه منتطقا مجیدا- (۲) گفته اند- منطقا- یعنی اسم را بدون اینکه

جلال الدین مولوی این معانی را چه زیبا بیان کرده میگوید:

دست بر طالم گواهی میدهد لشگر حق میشود سر می نهد

روز محشر هر نهان پیدا شود هم ز خود هر مجرمی رسوا شود

دست و پا بدهد گواهی با بیان بر فساد او به پیش مستعان

دست گوید من چنین دزدیده ام لب بگوید من چنین بوسیده ام

چشم گوید غمزه کردستم خرام گوش گوید چیده ام سوء الکلام

گر سیه کردی تو نامه عمر خویش توبه کن زانها که کردستی به پیش

بیخ عمرت را بده آب حیات تا درخت عمر گردد با ثبات

شعر از خداش بن زهیر است که با توجه به واژه- نطق و منطق- دو معنی دارد:

۱- میگوید: تا خداوند قوم و قبیله ام را پایدار میکند من با سپاس از خداوند

سوارش باشم راهنمائی میکنم، که اگر غیر از این بیت شعر در این معنی نبود، احتمال اینکه- منتطقا- یعنی کسی که محکم کمرش را برای جنگ بسته است بیشتر بود. مثل ضرب المثل- «من یطل ذیل ابیه ینتطق به» یعنی کسی که برادر و خواهر زیاد از پدرش دارد او را یاری میرسانند، و نیز- منطق المجید- کسی است که به خوبی سخن میگوید.

(نظر) نظر

نظر- بر گرداندن و توجه دادن چشم ظاهر و چشم باطن برای دیدن و ادراک چیزیست. که مقصود از این عمل تأمل و تحقیق در باره آن است. و نیز مقصود از دیدن و تأمل بدست آوردن معرفت و شناختی است که بعد از تحقیق حاصل میشود و آنرا- رویه- یعنی اندیشه و تدبر گویند.

- نظرت فلم تنظر- یعنی نگاه کردی امّا اندیشه و تأمل نکرده ای در آیه گفت:

قُلِ انْظُرُوا ما ذا فِی السَّماواتِ- یونس/ ۱۰۱ یعنی تأمل و اندیشه کنید که در آسمانها چیست؟

در نزد- عامه- یعنی (برادران اهل تسنن) به کار بردن واژه- نظر- بیشتر در- بصر- یا دیدن با چشم سر است.

آنها را به نیکوئی میستایم.

۲- در مآخذ دیگر بجای- بحمد اللّه- عبارت- علی الاعداء- هست پس معنی اینست که میگوید:

تا خداوند قوم مرا یاری میرساند و پایدارشان میدارد همتم بر میان ستودن آنها علیه دشمنان است.

ص: ۳۵۹

ولی- نظر- بمعنی بصیرت یا دیدن با چشم عقل در نزد خاصه (شیعیان) بکار بردنش بیشتر است (۱). در آیه گفت:

تمام مفسرین و فرهنگنامه نویسان در آیه فوق و- ناظره و نظر- بحث کرده اند، ابو الحسن علی بن اسمعیل اشعری متوفای (۳۳۰) هجری در کتاب- مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین- ج ۱ ص ۲۶۵ مینویسد «و اجمعت المعتزله علی ان اللّه لا یری بالابصار، و اختلفت هل یری بالقلوب» یعنی «تمام معتزله بر اینکه خداوند با چشم سر دیده نمیشود اتفاق نظر دارند و در باره اینکه با چشم دیده میشود یا خیر اختلاف نظر هست» معلوم نیست این مسائل قبل از این که با نقل قول ها و احادیث از زبان عکرمه و مجاهد و مقاتل و قتاده و شعبی و دهها راوی حجت قرار گیرد چرا به خود قرآن رجوع نشود مثلا- در مورد همین آیه در سوره انعام آیه ۱۰۳ میفرماید: لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصارَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ او را هیچ چشمی درک نمی کند و حال اینکه او بینندگان را مشاهده میکند و او لطیف و خبیر است).

و در آیه ۱۹۸ سوره انفال میگوید وَ تَراهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَ هُمْ لا يُبْصِرُونَ ای پیامبر تو می بینی که آنها (بتان و بت پرستان) به تو مینگرند ولی نمی بینند. و در آیه دیگر میفرماید: لَهُمْ أَعْيُنٌ لا يُبْصِرُونَ بِها پس ناظره- در آیه مورد بحث اشاعره و معتزله، دیدن و درک حقیقت خداوند با چشم سر و نظر نیست بلکه چشم دل است که حقیقت را در مییابد و حق را که میتوان درک و مشاهده کرد.

راغب هم میگوید- نظرت الی کذا- وقتی است که ننگری و چشم بیندازی چه او را به بینی و چه ندیده باشی. اما- نظرت- فیه یعنی او را به بینی و در باره اش تدبر کنی. مولوی هم نظر معتزله را تائید میکند و میگوید:

این بود تأویل اهل اعتزال وای آن کن کو ندارد نور حال

متأسفانه باید بگوئیم تفاسیری که تاکنون نوشته شده در عین مفید بودن و

وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلى رَبِّها ناظِرَةٌ- القیامه/ ۲۳ که اگر بگوئی- نظرت الی کذا- یعنی چشمت را بسوی او دوخته ای چه به بینی و چه ندیده باشی، اما- نظرت فیه- یعنی او را دیدم و اندیشیدم.

پر محتوی بودن بگفته امام امت ترجمه هائی از قرآن است تنها تفسیر قرآن به قرآن و از قرآن با کمک ضروری احادیث همین اثر گرانقدر و بی نظیر راغب اصفهانی است (رحمه اللّه علیه) که قرآن را با تمایلات، افکار و سلیقه ها و نظرات از پیش ساخته خویش تفسیر نکرده است و امروز کشورهای اسلامی و مسلمانان به این بیماری مزمن دچارند که هر گروه و مرد سیاسی راه و روش خود را با آیه ای از قرآن توجیه میکند بدون اینکه احاطه کامل به تمام قرآن داشته باشد و از عام و خاص، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، مقید و مطلق ... آگاهی داشته باشند و همین است که در سوره فرقان آیه ۳۰ از شکوه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره پیروان ناآگاه خویش اطلاع میدهد که میگوید (و قال الرسول یا رب ان قومی اتخذوا هذا القرآن مهجورا) و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از قوم خودش شکوه دارد که قرآن را مهجور نهاده و آنرا عملا ترک کرده اند، اما نسبت به اقوام مسلمان دیگر در چهار آیه قرآن میفرماید قومی که در آینده خدا را دوست دارند و خدا هم آنها را دوست دارد علیه کفار میشورند و سر افرازی دارند و با مؤمنین برادر و فروتن هستند از تبار سلمان فارسی اند.

در مورد آیه فوق (وجوه یومئذ ناضره الی ربها ناظره) طبرسی و فخر رازی از ابو مسلم اصفهانی نقل میکنند که میگوید تفسیرش اینست که: «ابرار و نیکان در قیامت- مومله لتجدید الکرامه- در چهره هاشان آرزومندی و امیدواری به تجدید بخشایش و کرامت الهی دیده میشود، چنانکه میگویند- چشمم به خداوند متوجه است و چون چشم عضوی از چهره آدمیست و بعضی از اعضاء رخسار و چهره است به آن اضافه شده» پس وجوه یا وجود و توجه شخص انسان امیدواری به رحمت و نعیم حق دارد و سخن از دیدن و ندیدن بکلی دور از معنی و مفهوم آیه است.

گفت: أَ فَلا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ- الغاشیه/ ۱۷ آیا به خلقت شتران نمی نگرند و نمی اندیشند که چگونه آفریده شده؟

(نظرت فی کذا)- در آن اندیشیدم مثل آیه:

فَنَظَرَ نَظْرَةً فِی النُّجُومِ فَقالَ إِنِّی سَقِیمٌ- الصافات/ ۸۸ و أَ وَ لَمْ یَنْظُرُوا فِی مَلَکُوتِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- الاعراف/ ۱۸۵ این آیه تشویقی است بر تأمل و اندیشیدن در حکمت خداوند در باره آفرینش اوست.

اما نظر خداوند به بندگانش همان احسان و افاضه نعمت هایش بر آنهاست چنانکه در باره گروهی که عهد خدای و سوگندهای خود را به متاع کم بهای دنیا میفروشند مشمول رحمت خداوند در قیامت نخواهند بود.

وَ لا یُکَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَ لا یَنْظُرُ إِلَیْهِمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ- آل عمران/ ۷۷ از این جهت است که میفرماید:

کَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ یَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ- المطففین/ ۱۵ (نظر) بمعنی انتظار هم هست میگویند- نظرته انتظرته و انظرته- یعنی آنرا به تأخیر انداختم، در آیه گفت:

وَ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ- هود/ ۱۲۲ و فَهَلْ یَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَیَّامِ الَّذِینَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ- یونس/ ۱۰۲ و قُلْ فَانْتَظِرُوا إِنِّی مَعَکُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِینَ- الاعراف/ ۷۱ و انْظُرُونا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِکُمْ- الحدید/ ۱۳ و وَ ما کانُوا إِذاً مُنْظَرِینَ- الحجر/ ۸.

و قالَ أَنْظِرْنِی إِلی یَوْمِ یُبْعَثُونَ- الاعراف/ ۱۴ و قالَ إِنَّکَ مِنَ الْمُنْظَرِینَ- الاعراف/ ۱۵ و فَکِیدُونِی جَمِیعاً ثُمَّ لا تُنْظِرُونِ- هود/ ۵۵ و گفت لا- یَنْفَعُ الَّذِینَ کَفَرُوا إِیمانُهُمْ وَ لا- هُمْ یُنْظَرُونَ- السجده/ ۲۹ و فَما بَکَتْ عَلَیْهِمُ السَّماءُ وَ الْأَرْضُ وَ ما کانُوا مُنْظَرِینَ- الدخان/ ۲۹ در باره فرعون و پیروان کفر پیشه و مشرک اوست که بعد از غرق شدن در نیل میگوید اینان چه بسیار باغ و بستانها و چشمه های آب و کشت و زرعها و کاخهای با شکوه را رها کردند و از آن ناز و نعمت ها که آنها را فرا گرفته بود دور شوند و بر مرگشان چشم زمین و آسمان هم نگریست و بر هلاکتشان مهلت نیافتند).

مهلت نیافتن بر هلاکت که در آیه آمده است اشاره و هشداریست بر اینکه در آیه دیگر میفرماید:

فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ- الاعراف/ ۳۴ (زمانی که اجلشان برسد لحظه ای و ساعتی هم پس و پیش ندارد) و آیه: إِلی طَعامٍ غَیْرَ ناظِرِینَ إِناهُ- الاحزاب/ ۵۳ (۱)

در باره دعوت نمودن پیامبر افرادی را برای طعام و غذاست که نیکوترین روش انسانی را برای انسانها یادآوری میکند میگوید اگر دعوت شدید حتما با اجازه میزبان باشد و زودتر از موعد هم نروید که چشمانتان به انتظار غذا و ظروف آن باشد پس از صرف غذا هم مزاحمت ایجاد نکنید و پراکنده شوید).

و فَناظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ- النمل/ ۳۵ (۱) و هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ وَ الْمَلائِكَةُ- البقره/ ۲۱۰ (آیا منتظرند که خداوند در سایه ابرها و فرشتگان ظاهر شود).

و هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ- الزخرف/ ۶۶ و ما يَنْظُرُ هؤُلاءِ إِلَّا صَيْحَةً واحِدَةً- الصاد/ ۱۵ (دو آیه اخیر انتظار رسیدن رستاخیز و آستانه قیامت است که با بانگی فراگیر آغاز میشود و بی خبران از خدا و قیامت در حال جهل و ناآگاهی هستند) امّا در آیه:

رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ- الاعراف/ ۱۴۳ در باره درخواست حضرت موسی علیه السّلام است که میگوید پروردگارم خود را به من بنمایان تا ترا به بینم، شرح و بحث در حقایق این آیه فرصتی دیگر در کتابی دیگر میخواهد.

واژه- (نظر)- در معنی تحیر و شگفت زدگی در کارها بکار میرود مثل:

فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ- البقره/ ۵۵ و وَ تَراهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَ هُمْ لا يُبْصِرُونَ- الاعراف/ ۱۹۸ و وَ تَراهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْها خاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ

سخن بلقیس ملکه سبا است میگوید- من هدیه ای برای سلیمان میفرستم تا به بینم فرستادگانم از او چگونه پاسخی میآورند!؟

- الشوری/ ۴۵ (۱) و وَ مِنْهُمْ مَنْ یَنْظُرُ إِلَیْکَ- یونس/ ۴۳ و أَ فَأَنْتَ تَهْدِی الْعُمْیَ وَ لَوْ کانُوا لا یُبْصِرُونَ- یونس/ ۴۳ در تمام پنج آیه اخیر واژه- نظر- سرگشتگی و تحیری است که دلالت بر اندک بی نیازی دارد. (۱- به صاعقه و حوادث بی توجه ۲- به پیامبر مینگرند اما با تحیر و کم توجهی، ۳- به دوزخ از گوشه چشم، ۴- و باز به پیامبر با شگفتی، ۵- و به هدایت بدون درک و تأمل).

و وَ أَغْرَقْنا آلَ فِرْعَوْنَ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ- البقره/ ۵ گفته اند بمعنی- مشاهدون و تعتبرون- است یعنی میدیدید توجه میکردید شاعر میگوید: نظر الدهر الیهم فابتهل- آگاهی بر اینست که روزگار هلاکشان کرد.

حی نظر- قبیله و مردمی که همسایه و مجاور یکدیگرند و یکدیگر را می بینند، مثل سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و اله که فرموده است «لا یتراءی ناراهما» آتش هایشان نزدیک بهم نیست (۲)، نظیر یعنی همانند که اصلش مناظر است گوئی که آن دو

ستمگران را در قیامت می بینی که به دوزخ متوجهشان کنند و آنها با ذلت و ترس از گوشه چشم به دوزخ مینگرند ... و ان الظالمین فی عذاب مقیم- و آنان در عذاب ابدی گرفتارند.

شریف رضی (رحمه اللّه علیه) در کتاب ارزشمند (المجازات النبویه) حدیثی را که راغب رحمه اللّه به عبارتی از آن اشاره کرده بطور کامل با تفسیر آن این چنین نقل میکند: «و من ذلک قوله علیه السّلام، انا بری من کل مسلم مع مشرک، قیل و لم یا رسول اللّه؟ قال لا تراء ناراهما».

بقدری شبیه هم هستند که بهم مینگرند و همسان و هم آوردند.

به نظره- به او چشم زخم رسیده که اشاره به سخن شاعریست که میگوید و قالوا به من اعین الجن نظره- گفتند از پریان چشم زخم باو رسید.

مناظره- گفتگوی رو در روی و نبرد نظری با سخن و خطابه است و نیز بیان آنچه را که به بصیرت درک میشود (۱).

یعنی من از مسلمانی که با مشرک در یکجا ساکن باشد بیزارم، پرسیدند چرا یا رسول اللّه، فرمود آتش هاشان به هم نزدیک نیستند. شریف رضی میگوید این عبارت مجاز است و دو وجه یا دو معنی دارد.

اول- برای مسلمان شایسته نیست که با مشرک هم خانه شود بطوریکه آتش آنها یا خودشان بیکدیگر نزدیک باشند.

دوم- مقصود آتش حرب است که بطور کنایه جنگ را به آتش مثل میزنند چنانکه در قرآن هم چنین مجازی بکار رفته میگوید كُلَّما أَوْقَدُوا ناراً لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ- المائده/ ۶۴ گوئی که پیامبر صلّی اللّه علیه و اله گفته است مسلمان و مشرک اگر جنگ میکنند شعله های جنگشان و نتیجه کارشان مختلف است مسلمان در جنگ هدفش دعوت به رشد و هدایت است و مشرک دعوتش به جهالت و گمراهیست پس لا یتراءی ناراهما- ص ۱۷۰ و ۱۷۱ المجازات النبویه- این حدیث تفسیر آیاتیست که میگوید غیر مسلمان یار و محرم خود نگیرید.

وجوهات و معانی گوناگونی که در واژه- نظر- با این گستردگی و شرح و بیان که دانشمند و مفسر بی نظیر مرحوم راغب نموده است و به سی آیه از قرآن استشهاد نموده براستی با توجه و مطالعه سایر تفاسیر از گذشته و حال بخوبی می فهمیم که این بینش و علم همان نوریست که خداوند بر دلهای پاک و پارسا افاضه میکند و سر افرازی و افتخار مکتب اسلام است.

نظر- همان بحث و بررسی است که فراگیرتر و اعم از قیاس است هر قیاس

خلاصه معانی چنین است:

۱- نظر: نگریستن با چشم ظاهر برای درک و فهم چیزی ۲- نظر: توجه با چشم دل و باطن برای درک و فهم چیزی ۳- نظر: تأمل و دقت و اندیشه ۴- نظر اللّه تعالی: احسان و بخشش خداوند ۵- نظر: بمعنی انتظار ۶- انظار: تأخیر و درنگ و هم چنین- نظره بهمین معنی است ۷- نظر: شگفتن و حیرت در کارها ۸- نظر: همسایه و مجاور ۹- نظر: تفکری که به علم یا گمان برسد ۱۰- ناظر: سیاهی وسط مردمک چشم ۱۱- ناظره و منظره: مراقب و نگهبان ۱۲- مناظره: جدال لفظی در حدیثی آمده است که: «لا ـ ینظر اللّه الی صورکم و اموالکم و لکن الی قلوبکم و اعمالکم «خداوند به صورتها و اموال نمی نگرد ولی به دلها و اعمال مینگرد تفسیر همان آیه ای است که میگوید- گوشت قربانی بخدا نمیرسد ولی تقوی و پارسائی تان بخدا میرسد.

نظر با دیدگان و ابصار برای اجسام است ولی نظر با بصائر برای معانی است.

ابن اثیر در النهایه مینویسد پیامبر فرموده است نظر به چهره علی علیه السّلام عبادت است معنایش اینست که همین که علی علیه السّلام برای نبرد حاضر میشد، مردم می گفتند لا اله الا اللّه ما اشرف هذا الفتی. لا اله الا اللّه. ما اعلم هذا الفتی، لا اله الا اللّه ما اکرم هذا الفتی، ای ما اتقی لا اله الا اللّه، ما اشجع هذا الفتی، فکانت رویته

و مقایسه ای نظر است اما هر نظر قیاس نیست.

(نعج) نعج

نعجه: گوسپند کوهی و گاو وحشی و جمعش نعاج است. گفت:

إِنَّ هـذا أَخِی لَهُ تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ نَعْجَةً وَ لِیَ نَعْجَةٌ واحِدَةٌ- الصاد/ ۲۳ بصورت فعل مثل- نعج الرجل- یعنی گوشت بز خورد و ترش کرد و سنگین شد. انعج الرجل- بزش چاق شد- نعج- سپیدی- ارض ناعجه- زمین نرم.

(نعس) نعس

نعاس: خواب کم و سبک در آیه گفت:

إِذْ یُغَشِّیکُمُ النُّعاسَ أَمَنَةً- الانفال/ ۱۱ گفته شد نعاس در این آیه آرامش و سکون است، و اشاره به سخن پیامبر است که فرمود «طوبی لکل عبد نومه» هر بنده ای که آرامش دارد پاک و شادمان باد.

(نعق) نعق

بانگ و صدای چوپان. در آیه گفت:

کَمَثَلِ الَّذِی یَنْعِقُ بِما لا یَسْمَعُ إِلَّا دُعاءً وَ نِداءً- البقره/ ۱۷۱ (مثل کفار در برابر شنیدن سخنان حق پیامبران و درک نکردن آن مانند

تحملهم علی کلمه التوحید». (النهایه ج ۵ ص ۷۷) یعنی چهره علی علیه السّلام مردم را به کلمه توحید توجه میداد و می گفتند این جوان چقدر بزرگوار، عالم، بخشنده پرهیزکار و شجاع و دلیر است.

حیوانیست که آنرا بانگ رسد و هیچ درک و فهمی نداشته باشد، کفار هم از شنیدن آیات حق گنگ و کورند.

(نعل) نعل

واژه- نعل- معروف و شناخته شده است (که بر کف و دست و پای ستوران میزنند) در آیه گفت:

فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ- طه/ ۱۲ ای موسی علیه السّلام کفشهایت را از پایت دور کن. که در وادی مقدّس هستی من تو را برسالت برگزیدم.

نعل اسب هم به کفش تشبیه شده است، نعل السیف- آهن نوک غلاف شمشیر- فرس منعل- اسبی نعل شده ای که نزدیک سم او لکه سپیدی باشد، رجل ناعل و منعل- مردی که به ثروتمندی تعبیر میشود چنانکه- حافی- فقیر است.

(نعم) نعم

نعمت با کسره حرف اوّل بمعنی- نیکوئی و حالت نیکوست. این وزن یعنی- فعله- بیانگر حالتی است که انسان بر آن حالت است مثل- جلسه- حالتی از نشستن انسان و- رکبه- حالت سواری بر مرکب است. اما نعمت- با فتحه حرف اول یعنی آسایش و رفاه داشتن ماه واژه های- ضربه و شتمه- بمعنی یکبار زدن و همگی بر بنای اسم مره است.

بکار بردن نعمت- در مورد نیکوئی کم یا زیاد هر دو بصورت اسم جنس بکار میرود، در آیه گفت:

وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لا تُحْصُوها- ابراهیم/ ۳۴

و اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ- البقره/ ۴۰ و وَ أَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي- المائده/ ۳ و فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ- آل عمران/ ۱۷۴ و آیات زیاد دیگر.

(انعام)- رساندن نیکی به دیگران است، که فقط در مورد انسان بکار میرود و در باره موجودات دیگر غیر از انسان گفته نمیشود مثلا نمیگویند- انعم فلان علی فرسه- او به اسبش انعام کرد که غلط است. خدای تعالی فرمود:

أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ- الفاتحه/ ۷ (قسمتی از سوره حمد است که در نمازها میگوئیم که بر آنها نیکوئی کردی). و آیه:

وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ- الاحزاب/ ۳۷ و وَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِ- الاحزاب/ ۳۷ (نعماء) در برابر ضراء بکار میرود یعنی شادی در مقابل فلاکت و بدبختی.

در آیه گفت:

وَ لَئِنْ أَذَقْناهُ نَعْماءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ- هود/ ۱۰ یعنی اگر انسان را حالتی شادی بخش پس از سختی و رنج برسد فریفته و مغرور میشود (۱).

و (۲) اشاره به آیاتی از سوره های هود و فجر است که به یکی از حالات طبیعی انسان که بایستی با نیروی ایمان و عمل آنرا به کمال برساند و تعدیل کند توجه میدهد و در سوره های مؤمنون و معارج شرایط کمال را یادآوری مینماید و برای درک و فهم دو آیه فوق که خلاصه است به تفصیل بیان میکند میگوید: (ان الانسان

نعمی- یعنی نیک بختی ضد- بوسی- یا بدبختی است. آیه:

إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنا عَلَيْهِ- الزخرف/ ۵۹ (نعیم)- نعمت فراوان.

فِی جَنَّاتِ النَّعِیمِ- یونس/ ۹ و یا جَنَّاتِ النَّعِیمِ- المائده/ ۶۵ (تنعم)- به چیزی که نعمت و زندگی پاک و شادی آفرین در آن هست رسید.

و بدست آورد.

نعمه، تنعیما، فتنعم- او را در نعمتی و زندگی آسایش بخشی قرار داد، در آیه گفت:

فَأَكْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ- الفجر/ ۱۵ (۲) (در مورد اکرام و انعام خداوند یا پاداش و عقوبت به انسانها که مبتنی بر

خلق هلوعا، اذا مسه الشر جزوعا، و اذا مسه الخیر منوعا الا- المصلین الذینهم علی صلاتهم دائمون و الذین فی اموالهم حق معلوم، للسائل و المحروم و الذین ...)

سوره معارج و در سوره مؤمنون هم میگوید قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ، الَّذِینَ هُمْ فِی صَلاتِهِمْ خاشِعُونَ، وَ الَّذِینَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ ... در این آیات بطور روشن و صریح علت پاداش و اکرام و هدایت را عقوبت و گمراهی انسانها از سوی خداوند بشرح زیر بیان شده.

۱- انسان ناشکیبا و حریص آفریده شده که با هدایت عقل و ایمان در راه دفاع از خود و ناموس خود و کشور خود هر کسی بایستی ناشکیبا و ناآرام باشد و در راه علم و دانش حریص، اما غالبا این دو نیرو در سختی ها انسان را بیقرار و بحالت جزع و زاری میرساند و در شادی ها بخیل و خودباخته مگر نماز گزاران

ایمان و کردار آنهاست به زیرنویسی توجه شود).

طعام ناعم- غذای نرم و لذیذ. جاریه ناعمه- دوشیزه مرفه و ناز پرورده.

(نعم)- نام مخصوص شتر است و جمعش- انعام- نام شتر به نعم و انعام- از این جهت است که شتر برای آنها بزرگترین نعمت است، ولی انعام- به گاو و گوسفند و شتر هر سه اطلاق میشود و حتما بایستی در میان آنها شتر هم باشد تا انعام گفته شود. در آیه گفت:

وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَ الْأَنْعامِ ما تَرْكَبُونَ- الصافات/ ۱۲

دائمی و حقیقی که با یاد و ذکر خدا رابطه انسانی دارند.

۲- در دارائی مال خویش حق معینی برای محرومان قرار میدهند.

۳- روز بازپسین و معاد- را تصدیق میکنند.

۴- از قهر و عقوبت کردار خویش از سوی خداوند بیمناکند.

۵- خود را و اندام خود را از شهوات نگه میدارند مگر برای همسران شرعی خویش.

۶- در عهد و پیمانی که می بندند وفا دارند.

۷- برای شهادت به حق قیام میکنند و نمی ترسند.

۸- کسانی که بر نماز خویش محافظت میکنند و در نماز خشوع دارند.

۹- از کارهای لغو و بیهوده صرف نظر میکنند.

۱۰- به آیات خداوند یقین دارند و شرک نمی ورزند.

این امور اعتقادی، اقتصادی، اخلاقی و اجتماعی ده گانه مقدمه ایست برای اکرام حق و انعام و هدایت و پاداش خداوند که به خود نسبت داده است و اگر آیات را مجرد از یکدیگر یا ناقص معنی و توجه کنیم همان اشکالات اشعری مذهب ها و جبریون ناآگاه بوجود میآید.

و وَ مِنَ الْأَنْعامِ حَمُولَةً وَ فَرْشاً- الانعام/ ۱۴۲ و در آیه: فَاخْتَلَطَ بِهِ نَباتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَ الْأَنْعامُ- یونس/ ۲۴ که شتر و غیر آن را در بر میگیرد که از گیاهان زمین تغذیه میکنند مثل انسانها نعامی- باد جنوب که بسیار سودمند و مرطوب است، نعامه- یعنی شتر- مرغ که شباهتی به شتر دارد و نیز نعامه یعنی سایبان در کوه و بر سر چاهها که از دور مثل کوهان شتر است.

نعائم- یکی از منازل ماه که به نعامه تشبیه شده است، شاعر میگوید:

و ابن النعامه عند ذلک مرکبی (۱)- پاها را به شباهت دویدن سریع شتر مرغ.

- ابن النعامه- نامیده اند که شباهت به آن دارد و فاصله قدم ها را هم بهمان عبارت گفته باشد.

تنعم فلان- کسی که به آرامی راه میرود که از نعمت بمعنی ناز و رفاه گرفته شده.

(نعم)- در برابر- بئس- در مدح بکار میرود (یعنی چه نیکوست) در آیه گفت نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ- الصاد/ ۳۰ و فَنِعْمَ أَجْرُ الْعامِلِينَ- آل عمران/ ۱۳۶

مصراع شعر از قصیده عنتره بن شداد شاعر جاهلی است که تمامش چنین است:

فیکون مرکبک القعود و رحله و ابن النعامه یوم ذلک مرکبی

روزی که تو بر شتر دو ساله و رحلش سوار بودی و میتاختی مرکب من گامها و پاهای من بود که به سرعت میرفتم.

و نِعْمَ الْمَوْلی وَ نِعْمَ النَّصِیرُ- الانفال/ ۴۰ و وَ الْأَرْضَ فَرَشْناها فَنِعْمَ الْماهِدُونَ- الذاریات/ ۴۸ (۲) و آیه إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقاتِ فَنِعِمَّا هِیَ- البقره/ ۲۷۱

آیه ۴۸- سوره ذاریات است که خداوند انسانها را به یکی از نعمت های با عظمت و شکوهمند خلقت زمین اشاره میکند، این سوره با آیاتی که ریزه کاریهای خلقت و ایجاد شرایط زیستی را در زمین نشان میدهد آغاز شده است میگوید «به بادهائی که به نیکوئی عوامل حیاتی مانند (ابرها، گازها، خاکها، گرد افشاندن گلها و درختان) را انجام میدهند، و ابرهائی که بار سنگین بارانها را به امر حق بر- میدارند و تأمین آب را بطور فراگیر به دوش دارند، کشتیهائی که بر روی آب همان شرایط لازمی که در مواد آنها هست روان هستند و دیگر کارگزاران خلقت که به امر حق هر چیزی را با همان شرایط خود تقسیم میکنند. سپس در آیه ۲۰ میگوید (و فی الارض آیات للموقنین، و فی انفسکم افلا تبصرون) در زمین و در وجود شما نشانه هائی بر توحید برای نیکوکاران و اهل یقین هست آیا به چشم بصیرت به آنها نمی نگرید. آنگاه در آیه ۴۷ و ۴۸ میفرماید: وَ السَّماءَ بَنَیْناها بِأَیْدٍ وَ إِنَّا لَمُوسِعُونَ وَ الْأَرْضَ فَرَشْناها فَنِعْمَ الْماهِدُونَ آسمان را با قدرت برافراشتیم و بر کار عالم مقتدریم و زمین را با شرایط حیاتیش آفریدیم و گستردیم و چه نیکو مهدی و گاهواره ای برای ایجاد و رشد و کمال انسان بگستردیم، و از هر چیزی دو نوع زوج یا نر و ماده آفریدیم تا اینکه یادآور حکمت و رمز و راز آفرینش خداوند شوید.

وَ مِنْ کُلِّ شَیْ ءٍ خَلَقْنا زَوْجَیْنِ لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ و سعدی شیرازی این حقایق و ظرافت ها یا شکوهمندی و زیبائی خلقت را چه نیکو گفته است میگوید:

«فراش باد صبا را گفته تا فرش زمردین بگستراند و دایه ابر بهاری را فرموده تا نبات بنات را در مهد زمین میپروراند، درختان را به خلعت باد نوروزی قبای سبز

در اصطلاح میگویند اگر آن کار را انجام دهی- فبها و نعمت- یعنی خصلت و صفتی نیکوست.

غسلته غسلا نعما- نیکو غسلش دادم.

فعل کذا و انعم- زیاد و افزونش کرد که اصلش از- انعام- است- نعم اللّه بک عیناً- خداوند چشمت را روشن سازد (نعم) کلمه ایست برای پاسخ مثبت که از نعمت گرفته شده روشنی چشم یا نور دیدگان را هم- نعمی عین یا نعمه عین- گویند.

ورق در بر کرده و اطفال شاخ را به قدوم موسم ربیع کلاه شکوفه بر سر نهاده، عصاره تا کی بقدرتش شهد فائق گشته و تخم خرمائی به یمن تربیتش نخل باسق شده

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند تا تو نانی به کف آری و به غفلت نخوری

همه از بهر تو سرگشته و فرمانبردار شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبری

(مقدمه گلستان سعدی) قبل از آیه ۴۸ فوق خداوند دو دسته پرهیزگار، نیکوکار و پارسا را نام میبرد که اینان- و فی اموالهم حق للسائل و المحروم- در دسترنج پاک و حلال خویش حق محرومین را ادا میکنند.

و دسته دوم طاغوتیان یا پیروان فرعون و نمرود و قوم عاد و ثمود را بیان میکند که با سرنوشتی نکبت بار بهلاکت رسیدند زیرا مردمی غفلت زده، زر اندوز که همه چیز جهان را برای عیاشی و رفاه پرستی خویش میدانند و سپس میفرماید:

بل هم قوم طاغون- بلکه این مردم گروهی سرکش و نافرمانند.

(نَغَضَ) نَغَضَ

انغاض یعنی تکان دادن سر بحالت تعجب از دیگری در آیه گفت:

فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُؤُسَهُمْ- الاسراء/ ۵۱) نغض، نغضانا- سرش را حرکت داد- نفض اسنانه- دندانهایش را بهم فشرد.

نغض- شتر مرغیکه در دویدن سرش را زیاد حرکت میدهد و نیز- نقض- غضروف و استخوان نرم شانه هاست.

(نفث) نفث

انداختن کمی از آب دهان که اگر زیاد باشد آنرا- تفل گویند.

نفث الراقی و الساحر- دمیدن افسونگر در عقده یا کره، در آیه گفت:

مِنْ شَرِّ النَّفَّاثاتِ فِي الْعُقَدِ- الفلق/ ۴) همین واژه برای گزیدن مار هم بکار میرود. نفاثه سواک- ریزه های توی دندانها بعد از مسواک کردن.

دم نفیث- خلیط سینه. در مثل میگویند- لا بد للمصدر ان ینفث (۱)- کسیکه درد سینه دارد بایستی خلط خود را از سینه بیرون بیاورد.

(نفح) نفح

نفح الریح ینفح نفحا- باد وزید، له نفحه طیبه- بوی خوشی دارد یا وزشی

صاحب مجمع الامثال مینویسد، چنین کسی با بیرون آوردن خلط از سینه آرامش و استراحت می یابد. (ج ۲/ ۲۴۱)

نیکو و خوش فرجام، که بطور استعاره برای بدی و شرّ. هم بکار رفته است. در آیه گفت:

وَ لَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذابِ رَبِّکَ- الانبیاء/ ۴۶ نفحت الدابّه- آن حیوان لگد انداخت- نفحه بالسیف- از دور او را با شمشیر زد.

نفوح- شتری که شیرش از زیادی ندوشیده میریزد. قوس نفوح- کمانیکه تیرش دور پرتاب میشود.

- انفحه الجدی- شکنبه بزغاله شیرخوار که معروف است.

(نفخ) نفخ

دمیدن باد در چیزی.

یَوْمَ یُنْفَخُ فِی الصُّورِ- طه/ ۱۰۲ و وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ- الکهف/ ۹۹ و ثُمَّ نُفِخَ فِیهِ أُخْری- الزمر/ ۶۸ دمیدن در صور که آغاز قیامت است و بانگی فراگیر در زمین است، مثل آیه: فَإِذا نُقِرَ فِی النَّاقُورِ- المدثر/ ۸ است.

نفخ الروح- همان آفرینش روح در آغاز خلقت در جنین است که بعد از تکامل جسم و جنین رخ میدهد. آیه:

وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- الصاد/ ۷۲ که (همان ایجاد روح خدائی و ملکوتی است).

انتفخ بطنه- معده اش ورم کرد و بطور استعاره در روشنائی کامل روز بکار میرود میگویند- انتفخ النهار-.

نفخه الربیع- نسیم حیات آفرین باد بهاری که گیاهان را سبز و زنده میکند، رجل منفوخ- مرد چاق و فربه.

(نفد) نفد

نفاد یعنی فنا و نیستی در آیه گفت:

إِنَّ هذا لَرِزْقُنا ما لَهُ مِنْ نَفادٍ- الصاد/ ۵۴ یعنی (و این همان رزق ابدی ما برای پارسایان است که بعد از ذکر شرح حال چند تن از پیامبران که آنها را- اخیار- نام میبرد بیان شده است). فعل آن- نفد ینفد- است، گفت:

قُلْ لَوْ كانَ الْبَحْرُ مِداداً لِكَلِماتِ رَبِّی لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ- الکهف/ ۱۰۹ (۱) ما نَفِدَتْ كَلِماتُ اللَّهِ- لقمان/ ۲۷ انفدوا- زاد و توشه آنها تمام شد. خصیم منافد- کسی که در خصومت میخواهد استدلال طرف را پایان دهد. فعل این واژه- نفدته و نافدته- است.

(نفذ) نفذ

نفذ السهم- تیر از هدف گذشت، نفذ المثقب- مته از تخته گذشت و آنرا سوراخ کرد.

نفذ فلان فی الامر- حکم و فرمان را جاری کرد، مصدرش- نفاذ و نفوذ- است. در آیه گفت:

إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطارِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ فَانْفُذُوا لا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطانٍ- الرحمن/ ۳۳

بگفته سعدی- کتاب وصف تو رای آب بحر کافی نیست- که تر کنند سر انگشت و صفحه بشمارند:

(یعنی انسانها میتوانند با قدرت علمی از جو زمین بگذرند و به آسمانها نفوذ کنند).

نفـذت الامر تنفیـذا- کار را به انجام رسانید. و سپاهیان در جنگشان، در حدیثی هست که «نفذوا جیش اسامه» (۱)- منفذ- راه نفوذ و عبور.

(نفر) نفر

نفر بر وزن (شـهر) دور شـدن از چیزی و شـتافتن بسوی چیزی مثل واژه- فزع- یعنی دور شدن با ناآرامی و پناه بردن به چیزی. مصدر دیگر آن- نفور- است در آیه گفت:

مـا زادَهُمْ إِلَّا نُفُوراً- الفاطر (۲) و وَ ما یَزِیـدُهُمْ إِلَّا نُفُوراً- الاسـراء/ ۴۱ (۳) نفر الی الحرب ینفر و ینفر نفرا- بسـوی جنـگ روی آورد و- یوم النفر.

روز نبرد. در آیه گفت:

دسـتور پیامبر اکرم علیه السّـلام به اصـحاب و یاران خویش است در تجهیز آخرین نبرد که فرمانروایش- اسامه بن زیـد- همان جوان نیرومنـد و مورد توجه پیـامبر است که بعضـی از معمرین ناگوارشـان بود، لـذا پیـامبر فرمود در سـپاه اسامه وارد شویـد و سرپیچی نکنید و آنرا به انجام رسانید.

(۲ و ۳) اشاره به دور شدن مشرکان از حقیقت و دین است که میگفتند اگر پیامبری از سوی خدا مبعوث شود ما بهتر از یهود و نصاری ایمان میآوریم ولی بعد از بعثت پیامبر چیزی بغیر از دور شدن از دین در آنها ایجاد نشد.

انْفِرُوا خِفافاً وَ ثِقالًا- التوبه/ ۴۱ (۱) و إِلَّا تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكَمْ عَذاباً أَلِيماً- التوبه/ ۳۹ (۲) و ما لَكَمْ إِذا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ- التوبه/ ۳۹ و وَ ما كانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً- التوبه/ ۱۲۲ (۳) و فَلَوْ لا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طائِفَةٌ- التوبه (۴) (استنفار:) تشویق و وادار نمودن مردم برای رفتن به جنگ و نیز طلب دوری و گریختن از جنگ. در آیه:

كَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ- المدثر/ ۵۰ که با فتحه و کسره حرف- ف- خوانده شده است (تشبیه حالت مجرمین بی ایمان است به خران گریزان از شیر هستند) با کسره یعنی- نافره- و با فتحه یعنی منفره است- نفر- نفیر- نفره- گروهی از مردان که میتوانند

تمام آیه چنین است: برای نبرد با کفار با تجهیزات و سلاح سبک و سنگین بیرون روید و در راه خدا با مال و جان جهاد کنید این کار برای شما سر انجامش نیکوتر است اگر مردمی با فکر و اندیشه باشید.

و بدانید که اگر برای جهاد در راه دین خدا بیرون نروید شما را بعذابی دردناک معذب خواهد کرد و قومی دیگر را بجای شما بر میگمارد و شما زیانی به خدا نرسانده اید او بر هر چیز تواناست.

(۳ و ۴) در این دو آیه با تمام اهمیتی که رفتن به جهاد و نبرد با کفار را گوشزد میکند اما میگوید حتما بایستی از هر طایفه گروهی برای آموختن و تفقه در دین بحضور پیامبر در مدینه بمانند تا بعدا قوم خود را آموزش دهند، و این آیات شکوه و عظمت آئین جاودان اسلام را در فراگیری علم نشان میدهد.

به جنگ بروند.

منافره- داوری و محاکمه در برتری و غلبه بر خصم بصورت استکبار و فخر فروشی است.

انفر فلان- در داوری و محاکمه با فضیلت برتری یافت.

نفر فلان- او را نامی دادند که به گمان اعراب شیاطین از آن اسم ها میگریزند، عربی گفت، میگویند وقتی به دنیا آمدم به پدرم گفتند- نفر عنه- او هم مرا به اسم- قنفذ- یعنی جوجه و کنیه ام را- ابا الفدا- یعنی ستیزه جو نامید.

نفر الجلد- پوست ورم کرد، ابو عبیده میگوید این معنی از همان دور شدن چیزی از چیز دیگر است یعنی پوستش از گوشتش دور شده.

(نفس) نفس

نفس جان و روح است در آیه فرمود:

أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمُ- الانعام/ ۹۳ و آیه وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ ما فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ- البقره/ ۲۳۵ و تَعْلَمُ ما فِي نَفْسِي وَ لا أَعْلَمُ ما فِي نَفْسِكَ- المائده/ ۱۱۶ در این آیه اشاره به سخن حضرت عیسی علیه السّلام است که به خداوند میگوید تو از سویدای جان من آگاهی و من از سرّ تو آگاه نیستم.

و وَ يُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ (نَفْسَهُ)- آل عمران/ ۳۰ (۱)

عبارت فوق قسمتی از دو آیه ۲۹ و ۳۰ سوره آل عمران است که به یکی از امور سیاسی اجتماعی جامعه مسلمین تأکید میکند میگوید- نباید در روابط خود مؤمنان را واگذارید و کفار را دوست و محرم خویش گیرید، مگر بصورت

در این جا واژه- نفسه- یعنی ذات خداوند هر چند که از نظر لفظ مضاف و مضاف الیه است و اقتضای مغایرت دارد، اما اثبات دو چیز از جهت عبارت و در حالت اضافه یک حقیقت را نشان میدهد و از جهت معنی خدای تعالی از هر جهت یگانه و یکتا است عده ای از دانشمندان گفته اند، اضافه شدن- نفس- به ضمیر و خدای تعالی اضافه- ملک- است مقصود اینست که خدای تعالی خودش نفوس اماره ما را از زشتی ها بیم میدهد، و بصورت اضافه- ملک یعنی قدرت و احاطه بر ما بیان شده است. (۱)

استثناء برای برحذر بودن از شر آنها خداوند شما را بیم میدهد و او بر همه چیز تواناست، روزی که پاداش نیک و بد هر کسی باو برمیگردد و او در حق بندگانش بسیار مهربان است.

هزاران سال است که متفکرین عالم در باره واژه- جان و روان و نفس و روح یا حقیقت وجود آدمی اندیشیده و سخن گفته اند که مشهورترین آنها سقراط است و بعد از اسلام هم مانند ابن سینا و در قرون اخیر صدر المتألهین ملا صدرای شیرازی و بیشتر عرفا و حکما باین امر پرداخته اند و خودشناسی را خداشناسی دانسته اند چنانکه از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله نقل شده است که- من عرف نفسه فقد عرف ربه- و از علی علیه السّلام در نهج البلاغه نقل شده که فرموده است- رحم اللّه امرا علم من این و فی این والی این- درود خدا بر کسی که بداند از کجاست و در کجاست و بسوی کجا روان است.

لحظه ای در خود نگر تا کیستی از کجا و ز چه هستی چیستی

اما در طول تاریخ اندیشه بشری تنها ملا صدرا حقیقت نفس و روح را شناخته و آنها را دو مقوله جدا از هم میداند چنانکه از قرآن استنباط کرده است و در چهار کتابش (اسفار- مبدء و معاد- مفاتیح الغیب- و تفسیرش) همه جا در آنها بحث

(منافسه)- رقابت یا کوشش برای همانند شدن با مردمان با فضیلت و پیوستن به آنهاست بدون اینکه به دیگری زیانی برسانند، در آیه گفت:

وَ فِی ذلِکَ فَلْیَتَنافَسِ الْمُتَنافِسُونَ- المطففین/ ۲۶ معنی و مفهوم این آیه همان است که در آیه دیگر فرمود:

سابِقُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ- الحدید/ ۲۱

و بررسی نموده چنانکه راغب اصفهانی هم تنها کسی است که مسأله جبر و اختیار و محکمات متشابهات را در همین کتاب بطور منحصر بفرد حل مشکلات آنها شرح داده است کتابهای- علم النفس- امروز بنام روان شناسی در دانشگاههای دنیا تدریس میشود حتی ماتریالیست ها به وجود روح معتقدند اما آنرا مولود جسم میدانند و وجودش را متأخر از جسم میشمارند که این شبهه و شبهات دیگر را صدر المتألهین بخوبی حل کرده است میگوید:

«نفس مانند سایر اجسام و اجرام مادی که زوال پذیر نیست بلکه ظهورش و حدوثش بعد از کالبد حیوان و انسان است اما ماده و جسم نیست بلکه باقی و پایدار خواهد بود (اعلم ان النفس بما هی نفس لیست بجرم من الاجرام، فوجود النفس و بقاءها من النفس الرحمانی عند تمام الاستواء و الاعتدال یستحق باستعدادها نفسا و یفیض علیها الروح البشری من جود الجواد الواهب لکل مستحق ما یستحقه).

بقای نفس در کامل شدن کالبد و بدن و اعتدال آن با افاضه و بخشش روح رحمانی و خدائی از سوی بخشش خدای بخشنده به هر آنچه که استحقاق دارد قطعی است. اما در پیدایش وجود انسان باید بدانی که روح انسانی پس از نشاء اول با تسویه و اعتدال نفس و تعدیل ملکات آن و اخلاق او در چهل سالگی از پیدایش آن استحقاق بخشش و فیضان روح الهی را پیدا میکند که از امر الهی است و کلمه اوست که غیر از روح بشری و نفسانی است پس جوهر و ذات نفس استحقاق کمال

بسوی آمرزش پروردگارتان پیشی گیرید و مسابقه بگذارید.

اما (نفس) یا دم بادی است که از دهان در بـدن داخل و خارج می شود که ماننـد غذای نفس و جان است که با قطع شدن آن حیات باطل و زائل میشود.

و تکامـل و نورانیت بالاـتر از ذات خود دارد که بـا عقل نظری بکمال میرسـد پس براستی که نفوس انسانی با حـدوث و ظهور بدن ظاهر میشود و حقیقت روحانی آن که در علم خداست بر جسم و نفس سبقت و پیشی دارد (قدیم است).

«فهی جسـمانیه الحـدوث، و روحانیه البقاء عنـد ما اسـتکملت و خرجت من القوه الی الفعل» اما نفسـی که همان صورت انسانی جسـمانیه الحدوث و روحانیه البقاء است با پیدایش کالبد کامل انسان ظاهر و با نور روح الهی باقی خواهد بود و با فنای جسـم فانی نخواهد شد.

پس نفس انسان گوئی صـراطی و راهیست میان دو جهان حیوانی و ملکی که سزاوار ارتقاء به منازل فرشتگان را حاصل میکند اما صورت شـیطانی انسانها باین است که مکر و درندگی و قوه غضب بر او غالب شود با غلبه شـهوت و حیوانیت بر او و آتش کفر یا شعله خشم و شهوت استحقاق آتش دوزخ دارد.

نتیجه اینکه آنچه فناپذیر است جسم و بدن و آنچه باقیست روح و نفس انسانی، پس ای عزیز:

تا کی ز جهان پر گزند اندیشی تا چند ز جان مستمند اندیشی

آنچه از تو توان ستد همین کالبد است یک مزبله گر مباش چه اندیشی

مرگ فراق و جـدائی بدن است که نفس آنرا می چشد، نفس و روح انسانی در ما یکیست ولی قوه و نیروی انسانی و مشاعر و آلات گوناگون دارد.

(مفاتیح الغیب- اسـفار- از صدر المتألهین) حکیم ناصر خسرو هم در کتاب- خوان الاخوان تفاوت روح و جسم و مادی بودن آنرا بخوبی توضیح داده است.

گشایش در کارها و فرج نیز- نفس- گفته میشود، از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله روایت شده که فرمود:

«انی لا جد نفس ربکم من قبل الیمن» که (گفته اند با ولادت اویس قرنی مقارن است) و یا در مورد انصار است.

و نیز فرموده است «لا تسبوا الریح فانّها من نفس الرّحمن» بادها نفس رحمانیست آنرا ناسزا نگوئید زیرا بعضی از بادها رحمت الهی است و غم و اندوه را برطرف میکند.

در مثل میگویند- اللهم نفس عنی- یعنی خداوندا برایم گشایشی فرما.

تنفس باد وزش پاک و صاف آن است شاعر میگوید:

فان الصباریح اذا ما تنفست علی نفس محزون تجلت همومها

یعنی اگر باد صبحگاهی بوزد بر هر که وزید از جان اندوهبارش غم و غصه دور میشود.

نفاس که جمعش نفساء است همان ولادت زنان است که کودکی میزایند و آنرا منفوس گویند.

(تنفس النهار)- یعنی گسترش روشنائی روز در آیه گفت:

وَ الصُّبْحِ إِذا تَنَفَّسَ- التکویر/ ۱۸ بامداد و صبحگاهان آنگاه که فراگیر میشود.

نفست بکذا- به آن چیز بخل ورزیدم، شی ء نفیس منفوس به و منفس- هر چیز با ارزش.

(نقش) نقش

بمعنی پراکنده شدن پشم است.

کَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ- القارعه/ ۵

و در باره گوسفندان یعنی پراکنده شدن آنها در چراگاه و نفش با فتحه حرف (ف) همان گوسفندان پراکنده است در آیه گفت:

إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ- الانبياء/ ۷۸ و اگر شترانی بدون ساربان و شتربان شبانه به چراگاه بروند میگویند- الابل النوافش-

(نفع) نفع

سود یا نفع چیزی است که انسان را در رسیدن به نیکی ها و خیرات یاری میکند و هر چیزی که بوسیله آن انسان به خیر و نیکی برسد خیر است. پس نفع همان خیر است و ضررش شر و بدی خدای تعالی فرمود:

وَ لا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَ لا نَفْعاً- الفرقان/ ۳ و قُلْ لا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعاً وَ لا ضَرًّا- الاعراف/ ۱۸۸ و لَنْ تَنْفَعَكُمْ أَرْحامُكُمْ وَ لا أَوْلادُكُمْ- الممتحنه/ ۳ و وَ لا تَنْفَعُ الشَّفاعَةُ- سبا/ ۲۳ و وَ لا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي- هود/ ۳۴.

(نفق) نفق

گذشتن هر چیز و از بین رفتن آن با تمام شدن آن چیز که یا با فروختن تمام میشود مثل- نفق البیع نفاقا و همین طور- نفاق الاثم- از بین رفتن گیاه و نفق القوم- در وقتی که بازارشان و داد و ستدشان رواج یابد و یا چیزی با مرگ تمام شود مثل نفقت الدابه نفوقا یا با خرج شدن تمام شود مثل- نفقت الدّراهم

منفق انفقتها- واژه- انفاق- هم در مال و هم در غیر مال بکار میرود که یا واجب است یا مستحب و غیر واجب فرمود:

وَ أَنْفِقُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ- البقره/ ۱۹۵ و أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْناکُمْ- البقره/ ۲۵۴ و گفت: لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ حَتَّی تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ- آل عمران/ ۹۲ و وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ شَیْ ءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِیمٌ- آل عمران/ ۹۲ و وَ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَیْ ءٍ فَهُوَ یُخْلِفُهُ- سباء/ ۳۹ و لا یَسْتَوِی مِنْکُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ- الحدید/ ۱۰ و آیات متعدد دیگر و نیز فرمود:

قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِکُونَ خَزائِنَ رَحْمَهِ رَبِّی إِذاً لَأَمْسَکْتُمْ خَشْیَهَ الْإِنْفاقِ- الاسراء/ ۱۰۰ یعنی ترس از کمبود و سختی یا تنگدستی اگر گفته شود- انفق فلان- در وقتی که مالش را انفاق کند پس فقیر شود واژه انفاق در این مورد یعنی- املاق و تنگدست و مسکین شدن. در آیه گفت:

وَ لا تَقْتُلُوا أَوْلادَکُمْ خَشْیَهَ إِمْلاقٍ- الاسراء/ ۳۱ یعنی اولاد خود را از بیم فقر هلاک نکنید.

(نفقه)- اسم است برای چیزی که می بخشند. در آیه:

وَ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَهٍ- البقره/ ۲۷ و وَ لا یُنْفِقُونَ نَفَقَهً- التوبه/ ۱۲۱ (نفق)- تونل در جاده ها و رفتن در آن راه تونل دار.

فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقاً فِي الْأَرْضِ- الانعام/ ۳۵ (یعنی اگر میتوانی که زمین را حفر کنی).

نافقاء الیربوع- لانه موش صحرائی نافق و نفق در این مورد هر دو بکار میرود.

(نفاق)- از راهی و علتی این را پـذیرفتن و داخل شـدن و دوباره بیرون رفتن از آن شـریعت در این باره خداونـد تعالی هشـدار میدهد که:

إِنَّ الْمُنافِقِينَ هُمُ الْفاسِقُونَ- التوبه/ ۶۷ یعنی خارج شدگان از شریعت و دین که آنها را بدتر از کافرین قرار داده است گفت:

إِنَّ الْمُنافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ- النساء/ ۱۴۵ ینفق السراویل- کمر شلوار و بالای آن که معروف است (۱).

ابن درید در چهره و ابن فارسی در مقاییس اللغه و میدانی در مجمع- الامثال و جوالیقی در معربات این عبارت و واژه- سروال را فارسـی میداننـد معرب شـلوار است که در قرآن هم بکار رفته است بصورت جمع- سـرابیل- که بمعنی عام لباس و پوشـش است که انـدیشه ساختن و دوختن لباس در انسان یکی از نعمت ها و مواهبی است که چون اسـتمرار دارد و عادی شده است و از یادها رفته است که یکی از مزایای وجودی انسان بر حیوانات است که پوشـش طبیعی دارنـد و از آیات خداونـدیست و اگر چنین انـدیشه ای در انسانهـا نمی بـود زشت ترین صورت هـا را داشت و در معرض همه گونه خطرات طـبیعی از سـرما و گرما حیـاتش منقرش میشـد و در سوره هـای نحـل و ابراهیم که واژه سـرابیل بکـار رفته به بیشتر نعمت هـا و آیـات طبیعی و انسانی خداوند اشاره شده است. و بگفته سعدی:

گر به هر موئی زبانی باشدت شکر یک نعمت نگوئی از هزار

(نفل) نفل

گفته اند- نفل- همان غنیمت و سود است ولی به اعتبار عبارت در معنی آن اختلاف هست اگر در اثر پیروزی بر دشمن بدست آید آنرا غنیمت گویند، و اگر به اعتبار بخشش خداوند به انسانها باشد بدون واجب بودن آنرا- نفل- نامید.

گروهی از دانشمندان از جهت عموم و خصوص بودن میان نفل و غنیمت تفاوت قائل شده اند. گفته اند غنیمت چیزیست که با زحمت یا غیر زحمت بدست آید خواه استحقاق آنرا داشته باشد یا نداشته باشد قبل از پیروزی در جنگ باشد یا بعد از آن، اما نفل و انفال چیزیست که قبل از غنیمت حاصل میشود و بدست میآید که از جمله غنیمت محسوب میشود، گفته اند چیزی که بدون جنگ بدست مسلمانان میرسد- فی ء- است، و نیز گفته اند- نفل- چیزیست که بعد از تقسیم غنائم جنگی از اموال حاصل میشود و بر این معنی خدای تعالی فرمود:

یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَنْفالِ- الانفال/ ۱ که اصلش از معنی زیادی است که همان نفل است یعنی زیادتر از واجب که آنرا- نافله- نیز گویند. در آیه:

وَ مِنَ اللَّیْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نافِلَهً لَکَ- الاسراء/ ۷۹ و بر این معنی فرمود:

وَ وَهَبْنا لَهُ إِسْحاقَ وَ یَعْقُوبَ نافِلَهً- الانبیاء/ ۷۲ که همان فرزند فرزند (نوه) و- نفلته کذا- یعنی بصورت اضافی به او عطا کردم. پس نفله یعنی باو بخشید.

سلب فتیله نفلا- یعنی بخشش و کمکش را از مقتولش سلب کرده گرفت.

نوفل- زیاد بخشنده- انتفلت من کذا- آنرا نفی کردم و رد کردم.

(نقب) نقب

نقب زدن در دیوار و پوست مثل سوراخ کردن چوب است میگویند دامپزشک ناف حیوان را سوراخ کرد تا آنرا معالجه کند، منقب- مته و چیزی که سوراخ میکند امّا- منقب- با فتحه حرف اوّل جائی که سوراخ شده از دیوار یا چیز دیگر.

نقب القوم- مردم رفتند و حرکت کردند. در آیه گفت:

فَنَقَّبُوا فِی الْبِلادِ هَلْ مِنْ مَحِیصٍ- ق/ ۳۶ (۱) کلب نقیب- سگی که زیر گلویش را برای کم کردن صدایش سوراخ کرده اند، سر کیسه را هم نقبه و جمعش- نقب گویند، ناقبه- زخم.

نقبه- لباس مانند شلوار که تکه ای روی آن میدوزند (جیب).

منقبه- راه عبور کوهستان ها که بطور استعاره برای صفات و کار مردان کریم و بخشنده بکار میرود یا بخاطر نفوذ و تأثیری که در دیگران دارند و یا بخاطر اینکه به مقام آنها دسترسی هست.

(نقیب)- کسی که از حال مردم جویا میشود جمعش- نقباء- است. در آیه فرمود:

وَ بَعَثْنا مِنْهُمُ اثْنَیْ عَشَرَ نَقِیباً- المائده/ ۱۲ (در باره دوازده نفر نقیب بنی اسرائیل است.

آیه فوق از سوره- ق- است میگوید اقوامی که هلاک شدند برای نجات خود همه شهرها و دیار را زیر پا گذاردند و رفتند آیا راه گریزی از هلاکت یافتند!؟

(نقذ) نقذ

انقاذ- رها کردن از ورطه هلاکت و سختی است آیه:

وَ کُنْتُمْ عَلی شَفا حُفْرَهٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَکُمْ مِنْها- آل عمران/ ۱۰۳ نقذ- همان است که آنرا نجات داده ای.

فرس نقیذ- اسبی که از دست دیگران گرفته شود گوئی که خلاصش کرده ای جمعش- نقائذ.

(نقر) نقر

یعنی کوبیدن چیزی که به سوراخ شدن میانجامد- منقار- آنچه که سوراخ میکند مثل- منقار پرندگان، و آهنی که سنگ آسیا را سوراخ میکند که بطور استعاره در مورد بحث و بررسی بکار میرود و میگویند- نقرت عن الامر- از آن کار بررسی و تفحص کردم و در مورد غیبت کردن هم بکار میرود میگویند نقرته.

زنی به همسرش گفت «مر بی علی بنی نظر، و لا تمر بی علی مات نقر».

یعنی مرا به پسرانی که بمن مینگرند ببرند به دخترانی که غیبتم میکنند (کنایه از اینکه زیبا هستم).

نقره- نهر یا چاله ای که آب سیل در آن باقی میماند.

نقره القفا- چالی و گودی پشت سر- نقیر- خط نازک در هسته خرما یا میوه دیگر که افراد ضعیف را به آن مثل میزنند. در آیه فرمود:

وَ لا یُظْلَمُونَ نَقِیراً- النساء/ ۱۲۴ (یعنی کمترین ستمی به آنها نمیشود) و همین طور- نقیر- چوبی است سوراخ شده و دور افکنده.

- هو کریم النقیر- او بخشنده ایست که هر وقت جستجویش کنی او را می یابی. (ناقور)- شیپور.

فَإِذا نُقِرَ فِی النَّاقُورِ- المدثر ۸ نقرت الرجل- آن مرد را با فریاد صدا زدم. و نیز بمعنی دعوت کردن و خواندن او با زبان است که این دعوت را نقری گویند.

(نقص) نقص

خسارت و زیان در بهره وری است نقصان مصدر آن است اسم مفعولش منقوص است. در آیه گفت:

وَ نَقْصٍ مِنَ الْأَمْوالِ وَ الْأَنْفُسِ- البقره/ ۱۵۵ و وَ إِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصِيبَهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ- هود/ ۱۰۹ و ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوكُمْ شَيْئاً- التوبه/ ۴.

(نقض) نقض

گسستن و از هم در رفتن پیوستگی ساختمان و بنا، و گره ریسمان و طناب و عقد ضد نبستن و محکم نکردن است- نقضت البناء و الجبل و العقد- بنا و طناب و گره را از هم باز کردم.

انتقض انتقاضا- باب افتعال آن است. نقض- بجای اسم مفعول یعنی منقوض بکار میرود، که بیشتر در شعر است و همین طور در مورد بنا و ساختمان بیشتر بکار میرود، شتر لاغر اندام را هم- نقض- گویند و نیز زمین شکافته شده و فرو رفته.

از عبارت نقض الجبل و العقد- بطور استعاره عهد شکنی یعنی- نقض العهد

ساخته شده. در آیه گفت:

ثُمَّ یَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ- الانفال/ ۵۶ و الَّذِینَ یَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ- الرعد/ ۲۵ و وَ لا تَنْقُضُوا الْأَیْمانَ بَعْدَ تَوْکِیدِها- النحل/ ۹۱ و از این معنی در شعر- مناقضه- است که کتاب- نقائض جریر و فرزدق معروف است نقیضان در سخن و کلام یعنی هیچ یک از آن در شعر یا سخن همانند هم نیست و نمیشود گفت.

هو کذا- این همان است و در چیز واحد و حالت واحد چنین نیست.

انتقضت القرحه- کورک و زخم سرباز کرد و- انتقضت الدجاجه- مرغ در موقع تخم کردن صدا کرد، امّا معنی حقیقی انتقاض صدا نیست بلکه شکستن است که هر شکستنی با صدا همراه است و صدا را به آن تعبیر کرده اند در آیه فرمود:

الَّذِی أَنْقَضَ ظَهْرَکَ- انشرح/ ۳ یعنی وزر و وبالی که پشت و کمرت را شکست شاعر میگوید.

اعلمتها الانقاض بعد القرقره (۱).

نقیض المفاصل- صدای استخوانهای مفاصل دست و پا.

تمام بیت چنین است:

رب عجوز من اناس شهیره اعلمتها الانقاض بعد القرقره

چه بسیار مردان پیری که شترانشان را بردم و آنها را بعد از سکوت و آرامش پیری مانند جوانان به فریاد و فغان آوردم و نوزاد آن شتران به فریاد آمدند.

(نقم) نقم

نقمت الشی ء و نقمته- آن چیز را زشت شمردم و بد دانستم یا با زبان و یا با عقوبت دادن و انکار آن. خدای تعالی فرمود:

وَ ما نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْناهُمُ اللَّهُ- التوبه/ ۷۴ و وَ ما نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ- البروج/ ۸ و هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّا- المائده/ ۵۹ نقمه- همان عقوبت است.

فَانْتَقَمْنا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْناهُمْ فِی الْيَمِّ- الاعراف/ ۱۳۶ وانْتَقَمْنا مِنَ الَّذِينَ أَجْرَمُوا

- الروم/ ۴۷ و فَانْتَقَمْنا مِنْهُمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كانَ عاقِبَهُ الْمُكَذِّبِينَ- الزخرف/ ۲۵ (۲).

(نکب) نکب

معنی نکب- در اصل واژه یعنی انحراف خدای تعالی فرمود:

عَنِ الصِّراطِ لَناكِبُونَ- المؤمنون/ ۷۴

از نظر طبیعت و خلقت تا انسان انسان است نظم و عدالت و تمام صفات نیک او در جامعه تابع دو اصل امید به نتیجه و تشویق و ترس و بیم از فرجام بد و عاقبت و عقوبت است اگر ستمگران احتمال بد فرجامی و عقوبت از سوی خداوند و مردم را بپذیرند ستم نمیکنند و ظالمان و حریصان زر اندوز روش های غیر انسانی خود را ادامه نمیدهند، در روانشناسی و تمام قوانین حکومتی جهان همواره این دو اصل حاکم است.

از راه راست منحرفند.

(منکب)- عضلات و استخوانهای میان بازو و گردن و شانه جمعش مناکب است که از این معنی در مورد زمین استعاره شده است مثل استعاره- ظهر- یعنی پشت.

آیه ما تَرَکَ عَلی ظَهْرِها مِنْ دَابَّهٍ- النحل/ ۴۵ و فَامْشُوا فِی مَناکِبِها- الملک/ ۱۵ بر شانه و پشت زمین راه بروید.

منکب القوم- رهبر و رئیس مردم که از همان دوش و شانه استعاره شده است رئیس هم استعاره از رأس یعنی- سر- است مثل استعاره دست- ید- برای یاری کنندگان.

لفلان النکایه فی قومه- مثل- نقابه- یعنی رهبری و رئیس بودن در میان مردم است.

انکب- کسی که گردنش متمایل به راست و چپ است و همین طور در مورد حیوانات و شتران.

نکب- بیماری شانه و گردن- نکباء- بادی که از جهت خود بر میگردد.

نکبت- حوادث طبیعی و روزگار و زندگی یعنی- باد نکباء و انحرافی بر او وزید.

(نکث) نکث

پاره شدن لباس و هر چیز بافته شده ای که بمعنی نقض یعنی شکستن نزدیک است و برای پیمان شکنی استفاده شده است خدای تعالی فرمود:

وَ إِنْ نَکَثُوا أَیْمانَهُمْ- التوبه/ ۱۲

و إِذا هُمْ يَنْكَثُونَ- الاعراف/ ۱۳۵ نکث مثل نفض است و نکیثه مانند نقیضه است یعنی هر راه و روشی که مردم در آن شکسته شوند، و بزحمت بیفتند. شاعر میگوید:

متی یک امر للنکیثه اشهد- وقتی که کاری مانند راه سخت و پر پیچ و خم است.

(نکح) نکح

اصل نکاح برای پیمان بستن و عقد است سپس برای هم بستری استعاره شده است و محال و ناممکن است که معنی جماع و هم بستری برای اصل معنی آن وضع شده باشد و سپس برای معنی- عقد- استعاره شود. زیرا اسم هائیکه بمعنی همبستری و جماع است تماما بطور کنایه است بخاطر قباحت ذکر و یاد آن امر مثل زشتی معنی- تعاطیه- و محال است کسی که قصد ناروا و فحشاء نداشته باشد واژه نکاح را به معنی جماع یعنی اسمی را که زشت میشمارند برای اسمی که نیکویش میدانند استعاره کنند. خدای تعالی فرمود:

وَ أَنْكِحُوا الْأَيامی- النور/ ۳۲ و اذا نکحتم المؤمنات فانکحوهنّ باذن اهلهنّ- الاحزاب/ ۴۹ و آیات متعدد دیگر در این معنی یعنی عقد و پیمان همسری (۱).

خوشبختانه در زبان فارسی ما این واژه قرآنی بهمان معنی وضعی و اصلی خود یعنی پیمان همسری بستن شناخته شده و بکار میرود، راغب اصفهانی (رحمه اللّه) هم که ایرانی است و حیا و شرم ملت ما را درک کرده چنان نظری را محال میشمارد.

(نکد) نکد

نکـد- هر چیزی است که بـا سـختی و رنـج و زحمت بـدست خواهنـده آن میرسـد نکـد و نکـد با فتحه و کسـره- ک- هر دو درست است.

ناقه نکداء- شتری که شیرش کم است و سخت دوشیده میشود. در آیه فرمود:

وَ الَّذِی خَبُثَ لا یَخْرُجُ إِلَّا نَکِداً- الاعراف/ ۱۰۸ چیزی که ناپاک و پلیـد است به سـختی خارج میشود زمین پاک گیاه مفیـد و زمین ناپاک و شوره زار گیاهی ندارد. (زمین شوره سنبل بر نیارد).

(نکر) نکر

انکار ضد عرفان است (نشـناختن ضد شـناسائی) انکرت کذا و نکرت- در اصل باین معنی است که چیزی را که در قلب و دل تصور نشده است به دل و قلب وارد شود، که در واقع انکار نوعی از جهل و نادانستن است. در آیه گفت:

فَلَمَّا رَأی أَیْدِیَهُمْ لا- تَصِلُ إِلَیْهِ نَکِرَهُمْ- هود/ ۷۰ و فَدَخَلُوا عَلَیْهِ فَعَرَفَهُمْ وَ هُمْ لَهُ مُنْکِرُونَ- یوسـف/ ۵۸ ایـن واژه در چیزی که زبان آنرا رد میکند بکار میرود، علت و سبب انکار با زبان همان انکار دل و قلب است اما چه بسا چیزی را زبان انکار میکند و صورت آن در دل وجود دارد که در آن صورت دروغگو و کاذب است باین معنی خدای تعالی فرمود:

یَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ یُنْکِرُونَها- النحل/ ۸۳ و فَهُمْ لَهُ مُنْکِرُونَ- المؤمنون/ ۶۹

وأَیَّ آیاتِ اللَّهِ تُنْکِرُونَ

- الغافر/ ۸۱ (منکر)- هر کاریست که عقل ها و خردهای صحیح زشتی آنرا حکم میکند یا اینکه عقل ها در زشتی و خوبی آن کار سکوت میکنند سپس دین و شریعت بدی و زشتی آنرا بیان میکند. در این معنی آیه.

و الامرون بالمعروف و النّاهون عن منکر فعلوه- المائده/ ۷۹ و وَ یَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ- آل عمران/ ۱۱۴ و وَ تَأْتُونَ فِی نادِیکُمُ الْمُنْکَرَ- العنکبوت/ ۲۹ (انکار) کردن چیزی از جهت معنی قرار دادن آن چیز مثل ناشناخته است.

نَکِّرُوا لَها عَرْشَها- النمل/ ۴۱ اما شناختن و عرفان به چیزی آنرا روشن و شناخته شده قرار میدهد، بکار بردن آن در سخن علمای نحو اینست که اسم در قالب و صیغه مخصوص آن قرار گیرد. پس نکرت علی فلان و انکرت زیانیست که عملا او را رد و انکار کنم در آیه فرمود:

فَکَیْفَ کانَ نَکِیرِ- یعنی انکار من. نکر- زیرکی و کار سخت و دشواری که شناخته نشده است مصدرش- نکر نکاره- است گفت:

یَوْمَ یَدْعُ الدَّاعِ إِلی شَیْ ءٍ نُکُرٍ- القمر/ ۶ در حدیث آمده است که «اذا وضع المیت فی القبر اتاه ملکان منکر و نکیر».

مناکره- برای جنگ و محاربه بصورت استعاره بکار میرود.

ص: ۳۹۸

(نکس) نکس

وارونه شدن با سر و ته شدن مثل- نکس الولد- در وقتی که از مادر پاهایش قبل از سرش خارج شود. گفت:

ثُمَّ نُكِسُوا عَلى رُؤُسِهِمْ- الانبياء/ ۶۵ نکس در بیماری یعنی بازگشت بیماری بعد از بهبود بیمار امّا در باره نکس در عمر فرمود:

وَ مَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ- یس/ ۶۸ مثل آیه: وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلى أَرْذَلِ الْعُمُرِ- النحل/ ۷۰ اخفش میگوید این واژه با تشدید حرف- ک- خوانده میشود مگر اینکه بمعنی همان وارونه بودن باد سر باشد.

نکس- تیری است که سرش شکسته و آنرا در ته تیر قرار دهند و تیر بدی خواهد بود و از این معنی در باره انسان پست بکار میرود میگوید- رجل دنی.

(نکص) نکص

نکوص یعنی سر سنگینی کردن و رو گرداندن از انجام کار در آیه فرمود:

نَكَصَ عَلى عَقِبَيْهِ- الانفال/ ۴۸ رو گردان شد و به عقب بازگشت.

(نکف) نکف

میگویند- نکفت من کذا و استنکفت منه. از آن خودداری کردم. فرمود:

نْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْداً لِلَّهِ

- النساء/ ۱۷۲ هرگز مسیح از بنده بودن به خدای خودداری نکرد.

و وَ أَمَّا الَّذِينَ اسْتَنْكَفُوا- النساء/ ۱۷۳ که اصلش از- نکفت الشی ء یعنی- نحیته- بمعنی دور کردم گرفته شده و تنحیه- پاک کردن اشک از صورت بوسیله انگشتان است و- بحر لا ینکف- دریائی که خشک نمیشود، انتکاف- خارج شدن از سرزمینی به سرزمین دیگر.

(نکل) نکل

عاجز شدن از کاری، نکل عن الشی ء- ضعیف و عاجز شد. نکلته- آنرا بستم- نکل- زنجیر و لگام حیوان که آنرا از کار و حرکت باز میدارد جمعش- انکال- است در آیه گفت:

إِنَّ لَدَيْنا أَنْكالًا وَ جَحِيماً- المزمل/ ۱۲ (نکلت به)- او را از آنچه دیگران در باره او میکردند باز داشتم، اسم این فعل- نکال- است در آیه فرمود:

فَجَعَلْناها نَكالًا لِما بَيْنَ يَدَيْها وَ ما خَلْفَها- البقره/ ۶۶ آنرا باز دارنده و عقوبتی برای آنچه که در دست اوست و از او باقی میماند قرار دادیم. و گفت:

جَزاءً بِما كَسَبا نَكالًا مِنَ اللَّهِ- المائده/ ۳۸ پاداش و عقوبتی است از سوی خدا به هر چه که حاصل کرده اند.

در حدیث آمده است که «ان اللّه یحب النکل علی النکل». یعنی خداوند مرد جنگجوی قوی را که با تجربه است و بر مرکبی قوی نشسته است دوست دارد (۱).

(نم) نم

سخن چینی کردن و سخن گفتن برای اختلاف- نمیمه- همان سخن چینی و دو بهم زنی است مثل- رجل نمام- مرد سخن چین، فرمود:

هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِیمٍ- القلم/ ۱۱ اصل نمیمه از حرکت و سخن گفتن آرام است از این معنی است.

(اسکت اللّه نامته):

خداوند او را از حرکتی که باعث سخن چینی است ساکت کرد و باز داشت، النمام- گیاهی که بوی آن او را نشان میدهد. نمیمه- خطوت ریز کم فاصله که نویسنده اش حرکت چندانی نکرده است و خطها را بی فاصله نوشته است.

(نمل) نمل

خدای تعالی فرمود: قالَتْ نَمْلَهٌ یا أَیُّهَا النَّمْلُ- النمل/ ۱۸ طعام مشمول خوراکی که مورچه در آن است.

ابن اثیر در النهایه ج ۵ ص ۱۱۶ مینویسد از پیامبر معنی این حدیث را پرسیدند فرمود مرد کار آزموده ای که بر اسبی قوی نشسته است.

نکل از تنکیل است یعنی مانع شدن و باز داشتن و نکال یعنی عقوبت و پاداش.

نمله- زخم و کورکی که از پوست بـدن سـر زده است و هم چنین بمعنی شـکاف سم حیوانات. به اسبی هم که آرام راه میرود نیز نمله گویند از این واژه- نمل- بمعنی نمیمه و سـخن چینی بکار رود بتصور حرکت بی صدای مورچه پس نمل و در نمله و نمال یعنی نمام و سخن چین.

تنمل القوم- مردم پراکنده شدند مانند مورچگان از این رو گفته اند- هو اجمع من نمله- او مانند مورچگان که زود و بسرعت پراکنده میشوند نیست انمله- سر انگشتان کناری دست جمعش انامل.

(نهج) نهج

نهـج راه روشن و آشـکار است. نهـج الامر و انهج یعنی واضح و روشن شد که عبارت- منهج الطریق و منهاجه- همان آشـکار بودن راه است.

لِكُلٍّ جَعَلْنا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَ مِنْهاجاً- المائـده/ ۴۸ (در مورد لشـگریان داود علیه السّـلام است که میگویـد برای هر دسـته از شـما آبشخوری روشن قرار دادیم.

عبارت- نهج الثوب و انهج- کهنگی پارچه و لباس معلوم شد، انهجه البلی یعنی کهنگی باو رسید و ظاهر شد.

(نهر) نهر

نهر همـان بستر رود است که آبش جـاری است جمعش- انهـار- است فرمود وَ فَجَّرْنا خِلالَهُما نَهَراً- الکهف/ ۳۳ و وَ أَلْقى فِي الْأَرْضِ رَواسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَ أَنْهاراً- النحل/ ۱۵

خدای تعالی این امر یعنی وجود کوهها و رودها و راهها را در زمین مثال میزند برای ریزش و فراوانی بخشش او و فضل او در بهشت برای مردم میگوید:

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِی جَنَّاتٍ وَ نَهَرٍ- القمر/ ۵۴ و وَ یَجْعَلْ لَکُمْ جَنَّاتٍ وَ یَجْعَلْ لَکُمْ أَنْهاراً- النوح/ ۱۲ و جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- التحریم/ ۸ واژه- نهر بمعنی وسعت است که تشبیهی است از بستر رودخانه- انهرت الدم- جو را جاری ساختم- انهر الماء- آب جاری شد.

نهر نهر- رود پر آب. ابو ذؤیب گفته است.

اقامت به فایقنت خیمه علی قصب و فرات نهر

او در آنجا ساکن شد یقین کردم خیمه و چادری است که بر نی زار و آب جاری قرار گرفته است.

(نهار)- زمانیست که نور و روشنائی در آن زمان کاملا منتشر شده است و در شریعت و دین روز و نهار از طلوع فجر است تا غروب که خورشید غایب میشود و در حقیقت از طلوع خورشید است تا غروب آن. گفت:

وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ خِلْفَةً- فرقان/ ۶۲ و أَتاها أَمْرُنا لَیْلًا أَوْ نَهاراً- یونس/ ۲۵ و گاهی نقطه مقابل روز- بیات- بکار رفته است میگوید.

قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ أَتاکُمْ عَذابُهُ بَیاتاً أَوْ نَهاراً- یونس/ ۵۰ رجل نهر: صاحب نهار- نهار: جوجه حباری که مانند گنجشک است نهره- فضای خالی ما بین خانه ها.

نهر و انهار- نیز بمعنی تشر زدن هم هست که با خشونت همراه باشد.

(نهره و انتهره)- او را دور کرد و تشر زد در آیه گفت:

فَلا تَقُلْ لَهُما أُفٍّ وَ لا تَنْهَرْهُما- الاسراء/ ۲۳ که در مورد رفتار فرزندان با پدر و مادر است و نبایستی آنها را با صدای بلند آزرده خاطر ساخت.

وَ أَمَّا السَّائِلَ فَلا تَنْهَرْ- الضحی/ ۱ پرسنده و فقر سؤال کننده را دور مساز و تشر مزن.

(نهی) نهی

منع کردن و باز داشتن از چیزی.

أَ رَأَیْتَ الَّذِی یَنْهی عَبْداً إِذا صَلَّی- العلق/ ۹ (آیا کسیکه بنده نماز گزار را منع میکرد ملاحظه کردی و دانستی) که این باز داشتن و نهی کردن از جهت معنی است تفاوتی هم ندارد چه با زبان نهی کند و چه با غیر زبان. آنچه هم که با زبان میگوید تفاوتی ندارد که با لفظ- انجام بده یا انجام نداده باشد مثل اجتنب کذا- از آن دوری کن و یا با لفظ- لا تفعل- مکن و انجام مده اگر چنین بگویند یعنی- لا تفعل- و از جهت لفظ و معنی هر دو است مثل آیه:

وَ لا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَهَ- البقره/ ۳۵ و از این رو شیطان گفت:

ما نَهاکُما رَبُّکُما عَنْ هذِهِ الشَّجَرَهِ الاعراف- (یعنی گفته است نزدیک نشوید نه اینکه نخورید) و آیه:

وَ أَمَّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوی- النازعات/ ۴۱

یعنی مقصود این نیست که خودش بگوید- لا- تفعل کذا- بلکه مقصود دور کردن او از شهوت و خواهش نفس است و دور کردن از چیزی که بان تمایل دارد و همت میگمارد.

و همین طور نهی از زشتی و منکر که گاهی با دست است و زمانی با زبان و یا با دل و قلب در آیه فرمود:

أَ تَنْهانا أَنْ نَعْبُدَ ما یَعْبُدُ آباؤُنا- هود/ ۶۲ (آیا از پرستش چیزی که پدرانمان می پرستیدند نهی میکنی و باز میداری) و آیه وَ یَنْهی عَنِ الْفَحْشاءِ- النحل/ ۹ یعنی به کار نیک تشویق میکند و وامیدارد و از بدی و زشتی نهی میکند، که بعضی با عقل و خردی که در خلقت ما نهاده است انجام میشود و بعضی هم دستور شریعت و دین است که آنرا میشناسیم و در پایان آیه دوری از آنچه را که نهی فرموده است. خدای تعالی فرمود:

قُلْ لِلَّذِینَ کَفَرُوا إِنْ یَنْتَهُوا یُغْفَرْ لَهُمْ ما قَدْ سَلَفَ- انفال/ ۳۸ اگر کافران دست از کفر بردارند گذشته آنان آمرزیده میشود. و گفت:

لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ یا نُوحُ لَتَکُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِینَ- الشعراء/ ۱۶ قوم کفران پیشه به نوح علیه السّلام می گویند اگر دست از تبلیغ برنداری حتما از رانده شدگان و سنگ باران شدگان خواهی بود و آیه:

فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ- المائده/ ۹۱ و فَمَنْ جاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهی فَلَهُ ما سَلَفَ- البقره/ ۲۷۵ یعنی نتیجه اش باو میرسد.

انهاء- در اصل همان ابلاغ نهی است سپس برای هر ابلاغی بکار رفته است و گفته میشود.

انهیت الی فلان خبر کذا- یعنی من خبر را باو رساندم.

ناهیک من رجل- مثل عبارت حسبک است یعنی برای تو کافیست و معنایش اینست که آن مقصود و هدفی است که میخواهی و تو را از خواستن غیر از آن نهی میکند.

ناقه نهیه- شتری که بی اندازه فربه و چاق است.

(نهیه)- عقل و خردیست که از زشتی ها باز میدارد جمعش- نهی- است، فرمود:

إِنَّ فِی ذٰلِکَ لَآیاتٍ لِأُولِی النُّهی- طه/ ۱۲۸ تنهیه- زمینی است که سیلاب بآن جا میرسد. نها، النهار ۱- بالا آمدن روز ۲- و خواستن نیاز تا سر حد نهی و منع از آن یعنی خواستش به پایان رسید خواه آن نیاز را یافته باشد یا نه.

(نوب) نوب

بازگشت چیزی و رجوع پی در پی به آن چیز- فعلش- ناب نوبا و نوبه- است به زنبور عسل هم- نوبه- گویند برای اینکه مرتبا به کندویش و جایگاهش بر میگردد.

نابته نائبه- یعنی حادثه ای که لازمه اش بازگشت دائمی است و شان آن اینست که دوباره تکرار شود و بر گردد. الانابه الی اللّه تعالی- بازگشت به خدای با توبه و ندامت و اخلاص در عمل در آیه فرمود:

وَ خَرَّ راکِعاً وَ أَنابَ- ص/ ۲۴

و وَ إِلَيْكَ أَنَبْنا- الممتحنه/ ۴ و وَ أَنِيبُوا إِلى رَبِّكُمْ- الزمر/ ۵۴ و مُنِيبِينَ إِلَيْهِ- الروم/ ۳۱ و عبارت- فلان ينتاب فلانا- يعنى بارها او را قصد كرده است.

(نوح) نوح

نام پيامبرى است و- نوح- مصدر- ناح- است يعنى فرياد زدن با آه و زارى- ناحت الحمامه نوحا- كبوتر فرياد زد، اصلش جمع و گروه زنان براى نوحه خوانى و سوگوارى است كه از- تناوح- يعنى تقابل و برخورد گرفته شده- جبلان يتناوحان- و ريحان يتناوحان- دو كوه بهم بافته و دو دسته گل بهم رسيده- هذه الريح نيحه- تلك- رسيدن دو باد بيكديگر- نوائح النساء- و منوح المجلس- زنان نوحه خوان و مجلس سوگوارى.

(نور) نور

روشنائى پراكنده ايست كه كمك به ديدگان و بينائى ميكند كه دو گونه است- نور دنيائى و نور آخرتى نور دنيائى هم دو قسم است:

۱- نور معقول كه كمك به چشم دل و بصيرت ميكند، مثل نورى كه از ضمير و اوامر الهى مانند نور عقل و نور قرآن.

۲- نور محسوس كه به ديدن چشم ظاهر كمك ميكند كه از اجسام نورانى ساطع و منتشر ميشود. مثل نور خورشيد و ماه و ستاركان و ساير اشياء نورانى (چراغ و غيره).

مثال براى نور الهى آيه:

قَدْ جاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتابٌ مُبِينٌ- المائده/ ۱۵ و فرمود: وَ جَعَلْنا لَهُ نُوراً يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُماتِ لَيْسَ بِخارِجٍ مِنْها- الانعام/ ۱۲۲ و ما كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتابُ وَ لَا الْإِيمانُ وَ لكِنْ جَعَلْناهُ نُوراً نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشاءُ مِنْ عِبادِنا- الشورى/ ۵۲ و أَ فَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ فَهُوَ عَلى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ- الزمر/ ۲۲ و نُورٌ عَلى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشاءُ- النور/ ۳۵.

۲- و از نورهای محسوس که به دیدن چشم کمک میکند مثل آیه:

هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَ الْقَمَرَ نُوراً- یونس/ ۵ بکار بردن- ضیاء- برای خورشید و- نور- برای ماه اینست که ضوء و ضیاء اخص از نور است- واژه نور برای عمومیت داشتن آن آیه:

وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ- الانعام/ ۱ است و وَ يَجْعَلْ لَكُمْ نُوراً تَمْشُونَ بِهِ- الحدید/ ۲۸ و وَ أَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّها- الزمر/ ۶۹ مثال از نور آخرتی آیه:

يَسْعى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ- الحدید/ ۱۲ و وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بِأَيْمانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنا أَتْمِمْ لَنا نُورَنا- التحریم/ ۸ و انْظُرُونا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ- الحدید/ ۱۳ و فَالْتَمِسُوا نُوراً- الحدید/ ۱۳ میگویند- انار- اللّه کذا و نوره- خدا نورانیش گردانید، خداوند خود را

با واژه- نور- نام میبرد در آیه:

اللَّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- النور/ ۳۵ که برای مبالغه کارش به چنین نامی ذکر میشود.

(نار)- یعنی آتش باین جهت است که شعله اش با حس مشهود است و دیده میشود.

أَ فَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ- الواقعه/ ۷۱ و مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ ناراً- البقره/ ۱۷ و برای مجرد حرارت و آتش دوزخ آیه:

النَّارُ وَعَدَهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا- الحج/ ۷۲ و وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَةُ- البقره/ ۲۴ و نارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ- الهمزه/ ۶ و همین مفهوم در جاهای دیگر قرآن ذکر شده و برای آتش جنگ آیه:

أَوْقَدُوا ناراً لِلْحَرْبِ- المائده/ ۶۴ یعنی این چنین آتش جنگ را بر افروختند.

گروهی از دانشمندان گفته اند- نار و نور- از یک اصل و ریشه واحد هستند و در بیشتر موارد بجای هم بکار میروند و استعمال میشوند اما نار یا آتش چیزیست که در دنیا بکار نیرو گرفتن از آن مصرف میشود و نور متاعی است برای آنها در آخرت بنابراین نور برای اقتباس از یکدیگر در آخرت بکار رفته است. آیه:

نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ- الحدید/ ۱۳ تنورت نارا ابصرتها- آتشی افروختم که با آن به بینم.

منـاره- بر وزن- مفعله- از نور است یـا از نـار مثـل- مناره السـراج- یا مأذنه که در آن اذان میگوینـد- منار الارض- بلنـدیهای سطح زمین.

نور- نفرت داشـتن از تردیـد و شـک- نارت المرأه نورا. نور الشـجر- شـکوفه درختان که سپیـد و روشن است و وسـیله ای که برای رنگ آمیزی سـر انگشـتان و دسـتان زنان بکار میبرند تا بهتر جلوه کند (و بگفته ابن اثیر پیامبر صـلّی اللّه علیه و اله از این کار که گاهی با خون انجام میشده نهی فرموده است) خالکوبی با سوزن زدن بر بدن.

(نوس) نوس

بمعنی ناس و مردم است که گفت انـد اصـلش- اناس- است که حرف اولش بعد از در آوردن- الف و لام- بر سـر آن حذف شده است. و یا اصـلش از انسیان که مقلوب نسی است گرفته شده و یا از- ناس ینوس- یعنی اضطراب- نست الابل- او را آب دادم.

ذو نواس- سـلطان حبشه از این جهت نامیده شده که میگویند حیوانی انگل مانند بر پشتش او را رنج میداده که صورت تصغیر آن- نویس- است در آیه فرمود:

قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ- الناس/ ۱ نـاس- در این سوره مـذکر است و مقصود فضـلا و دانشـمندان است و غیر از کسانی است که نام- ناس- بر آنها قرار گرفته زیرا اگر به معنی انسانیت که وجود برتری و فضیلت در آدمیان است در نظر بگیریم و همین طور سایر اخلاق پسندیده و معانی گوناگون آنگاه مردان برجسته و فاضل از آیه فهمیده میشود.

هر چیزی که فعلش که مخصوص آن است شناخته نباشد استحقاق معنی همان اسم

را دارد. مثل- يد- كه فعلش معلوم نيست و به پايه ها و دسته هاى تخت هم اطلاق ميشود. در آيه فرمود:

آمِنُوا كَما آمَنَ النَّاسُ- البقره/ ۱۳ يعنى ايمان بياوريد مانند ايمان كسانى كه معنى انسانيّت در آنها يافت ميشود و مقصود همه انسانها نيست و نه مرد بخصوصى بلكه مقصود معنى- ناس- است هم چنين در آيه:

أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ- النساء/ ۵۴ كه بهمان معنى است يعنى كسى كه معنى انسانيت در او يافت ميشود هر كس كه باشد و شايد هم نوع انسان منظور باشد و آيه اخير توجّه به آن معنى داشته باشد.

(نوش) نوش

نوش يعنى خوردن و گرفتن. شاعر ميگويد:

تنوش البريز حيث طاب اهتصارها- او از جائيكه عصاره اش پاك است ميگيرد و ميخورد و بريز- خرماى رسيده است، اهتصار- برگرداندن، تناوش- گرفتن در آيه فرمود:

وَ أَنَّى لَهُمُ التَّناوُشُ- السباء/ ۵۲ از كجا اخذ ميكنند و چگونه از جاى دور دسترسى به ايمان پيدا مينمايند در موقعيكه با بهره مندى و اختيار به ايمان نرسيده اند تا آنجا كه گفت:

يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آياتِ رَبِّكَ لا يَنْفَعُ نَفْساً إِيمانُها- الانعام/ ۱۵۸ كسى كه بجاى- نوش- ناش ينوش بكار ميبرد و بجاى- واو- همزه- باشد

مثل- ادور در ادور است و یا از- ناش بمعنی طلب و خواستن است.

(نوص) نوص

ناص الی کذا- یعنی باو پناه برد- ناص عنه- یعنی از او برگشت ینوص فعل مضارع- نوصا- مصدر آن است. مناص- پناهگاه در آیه گفت:

وَ لاتَ حِینَ مَناصٍ- ص/ ۳.

(نیل) نیل

نیل یعنی چیزی که انسان با دستش آنرا دریافت میکند و میگیرد.

در آیه گفت:

لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ- آل عمران/ ۹۲ و وَ لا یَنالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَیْلًا- التوبه/ ۱۲۰ و لَمْ یَنالُوا خَیْراً- الاحزاب/ ۲۵ نول همان تناول و گرفتن است- نلت کذا انول نولا و انلته مثل- عفوت کذا است یعنی آنرا بخشیدم. تناولت و اعطیته یعنی آنرا دادم.

در مثل میگویند «ما کان نولک ان تفعل کذا» یعنی صلاح تو نبود که چنان کاری انجام دهی.

شاعر میگوید: جزعت و لیس ذلک بالنوال- زاری کردی و صلاحت نبود.

یعنی درست نبود که زاری کنی حقیقت معنی- نوال- چیزیست که انسان میگیرد مثل صله و بخشش که بحقیقت آن چیزی نیست که مراد و مقصود بوده در آیه فرمود:

لَنْ یَنالَ اللَّهَ لُحُومُها وَ لا دِماؤُها وَ لکِنْ یَنالُهُ التَّقْوی مِنْکُمْ- الحج/ ۳۷ گوشت و خون قربانی به خدا نمیرسد ولی تقوی و پارسائی شما میرسد.

(نوم) نوم

این واژه به چند وجه تفسیر شده است که همه صحیح است البته از نظرات گوناگون، گفته اند:

۱- خواب یا نوم سستی و استراحت اعصاب مغز است بواسطه رطوباتی که بآن رسیده است.

۲- نوم همان مرگی است که خداوند بدون مرگ حتمی و حقیقی انجام میدهد. در آیه گفت:

اللَّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ- الزمر/ ۴۲ ۳- خواب نوعی مرگ سبک است و مرگ خواب سنگین. رجل نووم و نومه- مرد پر خواب. منام- همان نوم و خواب است. در آیه فرمود:

وَ مِنْ آیاتِهِ مَنامُکُمْ بِاللَّیْلِ- الروم/ ۲۳ و وَ جَعَلْنا نَوْمَکُمْ سُباتاً- النباء/ ۹ و لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَوْمٌ- البقره/ ۲۵۵ نومه- بمعنی گمنام نیز بکار رفته است، استنام- یعنی اطمینان یافت، نامت- جامه خواب، نامت السوق- بازار کساد است، نام الثوب- لباس کهنه شد، بر اساس تشبیه واژه نوم برای لباس کهنه بکار میرود.

(نون) نون

این واژه یعنی- ن- یکی از حروف الفباء است در آیه:

ن وَ الْقَلَمِ- القلم/ ۱

(نون:) ماهی بسیار بزرگ حضرت یونس پیامبر- ذو النون- نامیده شد:

ذَا النُّونِ- الانبیاء/ ۸۷ زیرا آن ماهی بزرگ او را بلعیده بود. شمشیر حارث بن ظالم هم ذو النون نامیده شده.

(ناء) ناء

میگویند- ناء بجانبه ینوء و یناء یعنی رو گردان شد و پشت کرد. ابو- عبیده گفته است- ناء مانند ناع است یعنی برخاست و اناته یعنی انهضته او را به برخاستن واداشتم. در آیه فرمود:

لَتَنُوأُ بِالْعُصْبَهِ- القصص/ ۷۶ که ناء مثل ناع یعنی برخاستن خوانده شده است که عبارت از تکبر است مثل- شمیخ بانفه و ازور جانبه- تکبر ورزید و رو گردان شد.

(نای) نای

ابو عمره گفته است- نای مثل نعی است یعنی اعراض کرد و رو گردان شد ابو عبیده میگوید یعنی دور شد. باب افتعال این واژه هم بهمان معنی است- منتای مکان دور- نوی- سبزه اطراف چادرها که از آب روان دور افتاده است و آب از آن دور است آیه- ناء بجانبه. بمعنی از آن دور شد قرائت شده است نیت هم مصدر است و هم اسم از- نوبت و آن توجه دل و قلب به کار است و از این واژه نیست.

)

کتاب الواو

((وبل) وبل

وبل و وابل باران زیاد و پیاپی و سنگین. خدای تعالی فرمود:

فَأَصابَهُ وابِلٌ- البقره/ ۲۶۴ و کَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصابَها وابِلٌ- البقره/ ۲۶۵ و به جهت معنی زیاد و سنگین که در این واژه هست به کاری که از زیان و وبال آن میرسید بکار رفته است فرمود:

فَذاقُوا وَبالَ أَمْرِهِمْ- الحشر/ ۱۵ طعام وبیل- و کلا وبیل- یعنی غذا و گیاهی که از ضرر و زیانش میترسند فرمود: فَأَخَذْناهُ أَخْذاً وَبِيلًا- المزمل/ ۱۶.

(وبر) وبر

یعنی پشم نرم یا کورک که معروفست جمعش- او بار- فرمود:

وَ مِنْ أَصْوافِها وَ أَوْبارِها- النحل/ ۸۰ سکان الوبر- کسانی که از پشم نرم و موی خانه دارند، بنات اوبر- نوزادانی که از انسان یا حیوان و شتران هستند و بدنشان از کورک یا موی نرم پوشیده است.

وبرت الارنب- خرگوش کورکی و پوشیده از کورک- و بر الرجل فی منزله- او در خانه اش ساکن شد که تشبیه بهمان است یعنی پوست انداخت و اقامت گزید. مثل- تبلد بمکان کذا- در آن مکان پا بر جا و ثابت شده همانند نمد و فرشی که در یک جا پهن میکنند- و بار- سرزمین قوم عاد.

(وبق) وبق

یعنی هلاک شد و از حیات و زندگی باز ماند- بقاءه و موبقا- هر دو مصدر آن است در آیه فرمود:

وَ جَعَلْنا بَیْنَهُمْ مَوْبِقاً- الکهف/ ۵۲ باب مزید آن- اوبقه کذا- است و آیه:

أَوْ یُوبِقْهُنَّ بِما کَسَبُوا-/.

(وتن) وتن

وتین رگی است که از کبد مایه میگیرد و اگر قطع شود صاحبش میمیرد گفت ثُمَّ لَقَطَعْنا مِنْهُ الْوَتِینَ- الحاقه/ ۴۶ موتون- کسیکه آن رگش قطع و پاره شده- مواتنه- یعنی نزدیک شدن، مثل نزدیکی- وتین- گوئی اشاره به چیزیست که خداوند در آیه فرمود:

وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ- ق/ ۱۶ استوتن الابل- وقتی است از فربهی و چاقی آن رگش سخت شده باشد.

(وتد) وتد

فعل این واژه یعنی- میخ و مسمار- وتد و وتد- وتدته اتده وتدا- است

میخ را کوبیدم در آیه گفت:

وَ الْجِبالَ أَوْتاداً- النبأ/ ۷ کیفیّت اینکه چگونه کوهها میخ های زمین هستند به بعد از این کتاب موکول میشود. حرف- ت- ساکن شده و حرف (د) ادغام میشود و- ودّا- میشود. وتدان- از شتران تشبیهی بهمان است.

(وتر) وتر

وتر در عدد بر خلاف- شفع- است که قبلا در حرف- ش- بیان شده است در آیه گفت:

وَ الشَّفْعِ وَ الْوَتْرِ- الفجر/ ۳ نماز دو رکعتی و یک رکعتی.

اوتر فی صلاه- آنرا بجا آورد- وتر و وتر- با کسره و فتحه حرف (و) هر دو صحیح است.

وترته- در وقتی است که به کسی مکروه و کار زشتی را برسانی.

وَ لَنْ یَتِرَکُمْ أَعْمالَکُمْ- محمد/ ۳۵ یعنی هرگز کارهاتان را فراموش نمیکند، (تواتر)- پی در پی بودن و بطور فرادی انجام شدن.

ثُمَّ أَرْسَلْنا رُسُلَنا تَتْرا- المؤمنون/ ۴۴ در هر دو تتری یعنی پیاپی و پشت سر هم- و تیره- اخلاق و رفتار از تواتر گرفته شده.

لا وتیره و لا غمیزه- حلقه ای که تیراندازی تک تک را با آن تعلیم میدهند.

و نیز زمین نرم و هم چنین بمعنی پرده حاجز میان نای و ریه.

(وثق) وثق

وثقت به اثق ثقه- باو اعتماد کردم- اوثقته- محکمش کردم و به چیزی که اعتماد میشود- وثاق و وثاق- میگویند با (کسره و فتحه حرف اول) وثقی- مؤنث اوثق است خدای تعالی فرمود:

وَ لا یُوثِقُ وَثاقَهُ أَحَدٌ- الفجر/ ۲۶ حَتَّی إِذا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثاقَ- محمد/ ۴ (میثاق) عهد و پیمانی که با سوگند استوار میشود. در آیات:

وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ- آل عمران/ ۸۱ وَ إِذْ أَخَذْنا مِنَ النَّبِیِّینَ مِیثاقَهُمْ- الاحزاب/ ۷ وَ أَخَذْنا مِنْهُمْ مِیثاقاً غَلِیظاً- الاحزاب/ ۷ (مواثق)- اسمی است برای عهد و پیمان، فرمود:

حَتَّی تُؤْتُونِ مَوْثِقاً مِنَ اللَّهِ- یوسف/ ۶۶ تا آنجا که فرمود (موثقهم) وثقی با معنی موثق نزدیک است گفت:

فَقَدِ اسْتَمْسَکَ بِالْعُرْوَهِ الْوُثْقی- البقره/ ۲۵۶ در مفرد و جمع هر دو یکی است. رجل ثقه- و قوم ثقه- که برای چیزی که قابل اعتماد است بصورت استعاره بکار میرود- ناقه ثقه الخلق- شتر قوی.

(وثن) وثن

مفرد اوثان یعنی بت هاست و آن سنگی بود که پرستیده میشد در آیه گفت:

إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثاناً- العنکبوت/ ۲۵ اوثنت فلانا- عطا و بخشش او را زیاد کردم، اوثنت من کذا- آنرا افزون ساختم.

(وجب) وجب

وجوب همان نبوت و پایداری قطعی است واجب- وجوهی و مفاهیمی دارد.

اول: واجب در مقابل ممکن آن چیزیست که رفتنش ناممکن است مثل وجود- واحد- با وجود عدد ۲ که امکان ندارد در بودن ۲ عدد واحد در آن نباشد و رفع شود.

دوم: واجبی که اگر انجام نشود کسی که انجام نداده سزاوار سرزنش و ملامت میشود که خود دو گونه است:

۱- واجب بودن از جهت عقل و خرد مثل وجوب شناسائی وحدانیت خدای عز و جل و پیامبر.

۲- واجب بودن از نظر دین و شرع مانند وجوب عبادات که وظیفه هر مؤمنی است. و وجوب ظاهر شدن خورشید وقتی که در پس ابر ناپیداست چنانکه میگویند افتاد و واقع شد خدای تعالی فرمود:

فَإِذا وَجَبَتْ جُنُوبُها- الحج/ ۳۶ و واجب بودن ضربان قلب سالم. این موارد بتصور اینست که بایستی انجام شود که در تمام اینها واژه- اوجب- بکار میرود، و در برابر انجام گناهان کبیره میگویید- اوجب علیها النار- آتش دوزخ را بر آنها واجب کرده است.

گروهی از دانشمندان گفته اند: اول واجبی که وجوبش لازم است و صحیح

نیست که موجود نباشد مانند سخن ما در باره خدای عز و جل که میگوئیم او- واجب الوجود- است.

دوم واجبی که شایسته است یافت شود و موجود باشد.

اما سخن فقهاء اینست که واجب اگر انجام نشود صاحبش مستحق عقاب و مجازات است، که این امر در باره صفتی است که بر کسی عارض شود و باو برسد به صفات ذاتی انسان مانند اینکه بگویند انسان موجودیست که با دو پایش راه میرود و قامتش مستقیم است.

(وجد) وجد

وجود انواعی دارد اول وجودی که با یکی از حواس پنج گانه حس میشود مثل: وجدت زیدا- زید را یافتم و- وجدت طعمه- مزه اش را دانستم و چشیدم و صدایش را حس کردم تا با حس لامسه زبری و سختی آنرا فهمیدم.

دوم: وجودی که با نیروی غریزه و شهوت درک میشود مانند اینکه میگوئی گرسنگی را حس کردم و وجودی که با نیروی غضب دانسته میشود مثل وجود اندوه و خشم.

سوم: وجودی که با عقل و خرد درک میشود مثل معرفت و شناخت خدای تعالی و پیامبری و نبوت وقتی که در باره وجود خدای تعالی سخن میگوئیم بمعنی علم مجردی است که وجودش را درک و استدلال میکند زیرا خداوند منزّه از اینست که با حواس محسوس ما و ابزارهای دانسته شود مثل آیه:

وَ ما وَجَدْنا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ- الاعراف/ ۱۰۲ و وَ إِنْ وَجَدْنا أَكْثَرَهُمْ لَفاسِقِينَ- الاعراف/ ۱۰۲ این چنین یافت نشدنی و معدوم بر چند وجه است:

اول: اما وجود خدای تعالی برای اشیاء بصورتی برتر از اینهاست که به تمکن یعنی بودن در مکانی و جائی تعبیر شود مثل:

فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ- التوبه/ ۵ یعنی در جائیکه آنها را می بینید و آیه:

فَوَجَدَ فِيها رَجُلَيْنِ- القصص/ ۱۵ یعنی در آنجا مکان داشتند و کشته شده بودند و آیه:

وَجَدْتُ امْرَأَةً- النمل/ ۲۳ تا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ پس وجود محسوس با حواس و چشم و با چشم دل و بصیرت وجودیست که با چشم دیده میشود و حالات آن با چشم دل درک میشود. اگر چنین نبود حکم نمیشد به این که:

وَجَدْتُها وَ قَوْمَها- النمل/ ۲۴ و آیه فَلَمْ تَجِدُوا ماءً- النساء/ ۴۳ معنایش اینست که بر دسترسی به آب توانا نیستیم و آیه:

مِنْ (وُجْدِكُمْ)- الطلاق/ ۶ یعنی توانائی شما و قدرت بر بی نیازی تان که در معنی وجدان وجد تعبیر میشود (این واژه یعنی وجدان باشد حرکت ضمه و فتحه و کسره حرف- و- هر سه حکایت شده است) که اندوه و محبت به وجد تعبیر شده است خشم و غضب به موجده، و ضاله به وجود تعبیر و بیان میشود.

عده ای از علما گفته اند موجودات سه نوعند:

۱- موجوداتی که مبدء و پایانشان نامعلوم است و این جز خدای تعالی

نیست (۱).

۲- موجوداتی که هم آغاز و هم پایانشان معلوم است مثل انسان در نشاه دنیا و آنچه که دنیائیست و ذاتشان معلوم است.

۳- موجوداتی که آغاز و مبدئشان روشن و پایانشان نامعلوم است مثل انسان در جهان آخرت و قیامت.

(وجس) وجس

صدای بسیار ضعیف و پوشیده و گوش فرا دادن، ایجاس هم پیدایش این حالات در نفس است گفت (و اوجس منهم خیفه و نیز گفته اند- وجس- حالتی است که در نفس انسان بعد از آن صدای خفیف و ضعیف حاصل میشود زیرا آغاز تفکر است سپس واجس در معنی خاطر است.

(و جل) و جل

یعنی شعور و درک ترس و خوف- فعلش- و جل یوجل وجلا- است در آیه فرمود:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ- الانفال/ ۲ و إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ- الحجر/ ۵۲

وجود خدای تعالی که از هر وصفی و تصوری برتر است همین است که راغب رحمه اللّه گفته زیرا:

خرد مومنین قدم این راه تفته است خدا میداند آن کس که رفته است

و بگفته شاعری دیگر- آن را که خبر شد خبری باز نیامد.

لا تدرکه الابصار و هو یدرک الابصار.

و قالُوا لا تَوْجَلْ- الحجر/ ۵۳ یعنی گفتند نترسید.

(وجه) وجه

معنی اصلی وجه همان چهره و صورت است.

فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ- المائده/ ۶ و تَغْشى وُجُوهَهُمُ النَّارُ- ابراهیم/ ۵۰ از آنجا که وجه یا صورت نخستین عضویست که بنظر میآید و شریف ترین عضو ظاهر بدن است برای برخورد اولیه از هر چیزی بکار رفته است و برای بهترین و اولین شکل هر چیز بکار میرود میگویند- وجه کذا- و وجه النهار- روی آن چیز و چهره روز.

و چه بسا از ذات هم به وجه تعبیر شود در سخن خدای تعالی که فرمود:

وَ يَبْقى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلالِ وَ الْإِكْرامِ- الرحمن/ ۲۷ که گفته شده وجه در این آیه همان ذات خداوند است و نیز گفته شده مقصود از- وجه- در آیه یعنی توجه به خدای تعالی با اعمال شایسته، در آیه گفت:

فَأَيْنَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ- البقره/ ۱۱۵ و كُلُّ شَيْ ءٍ هالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ- القصص/ ۸۸ و يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ- الروم/ ۳۸ و إِنَّما نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ- الانسان/ ۹ که گفته اند- وجه- در تمام این آیات ذات خداوند است یعنی- همه چیز

هلاک شونده است مگر او و همین طور در بقیه آیات ذکر شده.

روایت شده است که این معنا را به امام محمّد تقی علیه السّلام عرضه داشتند فرمود سبحان اللّه سخن بزرگی و سنگینی گفته اند- در این آیات وجهی که بکار رفته معنایش اینست که هر چیز از کارهای بندگان هلاک شونده است و باطل مگر آنچه را که برای خداوند انجام شود، و بر این اساس آیات دیگر و آیات:

یُرِیدُونَ وَجْهَ اللَّهِ- الروم/ ۳۸ و أَقِیمُوا وُجُوهَکُمْ عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ- الاعراف/ ۲۹ که در آیه اخیر گفته شده مقصود همین صورت است صورت استعاره چنانکه میگوئی- فعلت کذا بیدی- گفته اند در این آیه- اقامت همان پایداری است و وجه هم همان توجه معنی آن است که میفرماید (عبادتتان را در نمازها برای خدا خالص گردانید و بر این معنی آیه:

فَإِنْ حَاجُّوکَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِیَ لِلَّهِ- آل عمران/ ۲۰ و آیه وَ مَنْ یُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَی اللَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَکَ بِالْعُرْوَهِ الْوُثْقی- البقره/ ۱۱۲ و وَ مَنْ أَحْسَنُ دِیناً مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ- النساء/ ۱۲۵ و فَأَقِمْ وَجْهَکَ لِلدِّینِ حَنِیفاً- الروم/ ۳۰ معنی- وجه- در آیات اخیر چنانکه قبلا گفته شد هست یا بطور استعاره بمعنی مذهب و راه شریعت- فلان وجه القوم- یعنی او چهره ملت است مثل عبارات- عینهم و راسهم- است یعنی او چشم و سر مردم و ملت است و از این قبیل استعارات و گفت:

وَ ما لِأَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَهٍ تُجْزی إِلَّا ابْتِغاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلی- اللیل/ ۲۰

و در آیه آمِنُوا بِالَّذِی أُنْزِلَ عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهارِ- آل عمران/ ۷۲ یعنی صور النهار- یا روشنائی و چهره روز روشن.

واجهت فلانا- چهره ام را به چهره او مقابل ساختم (رو در رو شدم)- قصد و هدف هم به- وجه- بیان شده و برای- مقصد- جهه- و (وجهه)- بکار میرود و این در وقتی است که به چیزی توجه شود در آیه فرمود:

لِکُلٍّ وِجْهَهٌ هُوَ مُوَلِّیها

- البقره/ ۱۴۸ اشاره به آئین و شریعت است مثل- شرعه- بعضی ها گفته اند واژه- جاه- مقلوب- وجه- است امّا وجه برای- عضو- بدن و بهره مندی بکار میرود ولی جاه- فقط بهره مندی معنوی است. وجّهت الشی ء- صورتم را به سوئی توجّه دادم. فلان (وجهه)- او صاحب جاه و مقام است. آیه:

وَجِیهاً فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ- آل عمران/ ۴۵ عبارت- احمق ما یتوجه- با حذف به و فتحه حرف ی- یعنی در هیچ کاری استقامت ندارد و مستقیم نیست. توجیه- در شعر حرفیست که میان الف تأسیس و حرف- روی- قرار گرفته.

(وجف) وجف

یا وجیف سرعت در حرکت است، اوجفت البعیر- شتر را دواندم در آیه گفت: فَما أَوْجَفْتُمْ عَلَیْهِ مِنْ خَیْلٍ وَ لا رِکابٍ- الحشر/ ۶ اوجف و اعجف- یعنی اسب و مرکب را بر کاری سخت وادار نمود و لاغرش کرد در آیه گفت:

قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ واجِفَةٌ- النازعات/ ۸ در قیامت دلهائی مضطرب و لرزان است مثل اینکه میگوئی- طائره خافقه و از این قبیل صفات که همگی استعاره است.

(وحد) وحد

وحدت یعنی انفراد و تنهائی و واحد در حقیقت چیزیست که جزء و اجزاء ندارد. یکیست و واحد است آنگاه این معنی به هر موجودی اطلاق شده تا جائیکه هیچ عددی نیست مگر اینکه با این واژه توصیف شده است چنانکه میگویند عشره واحده- مائه واحده و- الف واحد- یعنی یک ده تائی- یکصد تائی و یک هزار تائی. پس لفظ واحد لفظی است مشترک که بر شش وجه بکار میرود:

اول: برای چیزیکه در نوع و جنس واحد است و یکیست مثل انسان و اسب که در جنس واحد هستند و- زید و عمرو- در نوع واحد هستند.

دوم: واحدی که از جهت اتصال در خلقت و یا صنعت به دیگر چیزها شناخته میشود، مثل شخص واحد- یا حرفه ای واحد.

سوم: واحدی که برای نظیر و همانند نداشتن واحد گفته میشود یا طبیعتا و خلقتا چنین است مانند خورشید یا در ادعای فضیلت و برتری مثل- فلان واحد فی دهره- او در عنصر خویش بی نظیر و تک است- نسیج وحده. (تافته جدا بافته).

چهارم: واحدی که تجزیه ناپذیر است یا بخاطر کوچکی آن مثل ذرّات گرد و غبار و یا بخاطر سختی آن مثل الماس.

پنجم: واحدی که در اصل یکیست یا از نظر عدد مثل عبارت- یکی از آن دو- و یا اینکه آن واحد- مبدء خط است مثل- نقطه واحده- که در همه

این حالات عبارت- وحده- عرضی است نه ذاتی.

ششم: و اگر خدای تعالی با این واژه وصف شود معنایش اینست که در باره خداوند داشتن اجزاء و افزونی صحیح نیست و برای مشکل بودن تصور این چنین وحدتی خدای تعالی فرمود:

وَ إِذا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ- الزمر/ ۴۵ اما- وحد- مفردی است که غیر از خداوند با آن بیان میشود مثل سخن شاعر که میگوید: علی مستانس وحد- واحد- فقط در باره خدای تعالی است و غیر خدا با آن توصیف نمیشود.

چنانکه گفتیم و اگر گفته شود- فلان لا واحد له- یعنی خلقتش و ذاتش بی نظیر است. و در حالت سرزنش و ذم و ملامت گفته میشود- هو عییر وحده و جحیش وحده- او در بی شرمی و زشتی تک است و در کمتر از این معنی میگویند هو رجیل وحده- مرد کوچک و حقیری است.

(وحش) وحش

وحش نقطه مقابل انس است و حیواناتی که با انسانها انس و الفتی ندارند و دست آموز هستند بکار میرود یعنی- اهلی نیستند- جمعش وحوش است. فرمود:

وَ إِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ- التکویر/ ۲۰ جائیکه انس و انسانی در آنجا نیست و از- وحش- بکار میرود میگویند لقیته بوحش اصمت- یعنی در مکانی خالی از سکنه و سر و صدا او را دیدم و برخورد کردم- مات فلان وحشا- در وقتی که کسی گرسنه و شکمش از طعام خالیست

جمعش اوحاش است.

ارض موحشه من الوحش- زمینی که در جهت حیوانات وحشی ترسناک است، و آن حیوانات وحشی گویند و سپس واژه وحشی بطور استعاره برای کسیکه با انسان و انس و محبت ضدیت دارد بکار میرود. انسی کسی است که از مفهوم این دو واژه- انسان بودن و انسانیت رو میآورد و توجه میکند در مورد کمان میگوید وحشی الوس و انسیه، کمان نرم و سخت.

(وحی) وحی

اصل وحی همان اشارات سریع و سری است و برای در بر داشتن معنی سرعت در این واژه گفته اند- امر وحی- و البته این مفهوم در سخن و کلام است بصورت رمز و کنایه که گاهی به صدای مجرد و بدون ترکیب است و با اشاره به بعضی از اعضاء و یا با نوشتن و کتابت باین معنی آیه آنجاست که در مورد زکریای پیامبر علیه السّلام خداوند میفرماید تعبیر شده است.

فَخَرَجَ عَلی قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرابِ فَأَوْحی إِلَیْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُکْرَةً وَ عَشِیًّا- مریم/ ۱۱ که گفته اند رمزی است میان او و خدای تعالی یا تعبیر شده و یا نوشته است و بر این معانی آیه:

وَ کَذلِکَ جَعَلْنا لِکُلِّ نَبِیٍّ عَدُوًّا شَیاطِینَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ یُوحِی بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً- الانعام/ ۱۱۲ و آیه وَ إِنَّ الشَّیاطِینَ لَیُوحُونَ إِلی أَوْلِیائِهِمْ- الانعام/ ۱۲۱ و این معنی همان وسوسه ای است که در آیه دیگر فرمود:

مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ- الناس/ ۴ و بنا بر سخن پیامبر علیه الصلاه و السلام «ان للشیطان لمه الخیر» یعنی همان زخرف القول- سخن خوش ظاهر که در آیه فوق بیان شد که گاهی شیطان وسوسه اش ظاهر نیکو و چیزی دارد که نتیجه آن غروری است که در انجام- دهنده آن وسوسه ها بوجود میآید.

کلمه الهی و سخنانی که مبدء آن خداوند است همان وحی است که به اولیاء و پیامبرانش رسانیده میشود و این وحی گوناگون است چنانکه آیه زیر دلالت بر آنها دارد.

وَ ما کانَ لِبَشَرٍ أَنْ یُکَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْیاً ... بِإِذْنِهِ ما یَشاءُ- الشوری/ ۵۱ ۱- که یا بوسیله فرشته ای میرسد که آتش دیده میشود و کلامش شنیده میشود مانند وحی رساندن جبرئیل علیه السّلام به پیامبر صلّی اللّه علیه و اله در شکل معینی.

۲- و یا با شنیدن کلامی از غیر جبرئیل بدون دیدن صاحب صدا مانند شنیدن وحی که به حضرت موسی علیه السّلام سخن خداوند رسید و موسی علیه السّلام شنید.

۳- و یا با الهام به قلب و جان چنانکه پیامبر صلّی اللّه علیه و اله فرمود: «ان روح القدس نفث فی روعی».

۴- و یا وحی بوسیله الهام مثل:

وَ أَوْحَیْنا إِلی أُمِّ مُوسی أَنْ أَرْضِعِیهِ- القصص/ ۵۷- و یا با تسخیر و غریزه و طبیعت موجودات مثل آیه در باره زنبور عسل که وَ أَوْحی رَبُّکَ إِلَی النَّحْلِ- النحل/ ۶۸ ۶- و یا در رؤیا و خواب چنانکه پیامبر صلّی اللّه علیه و اله فرموده است که: (انقطع

الوحی و بقیت المبشرات و رؤیا المؤمن، فالهام و التسخیر و المنام». مبشرات یا مژده های خداوند برای مؤمنین یا الهام و یا در طبیعت و سرشت و یا در خواب خواهد بود. که در آیه فوق ما کانَ لِبَشَرٍ ... إِلَّا وَحْیاً بعد از آن میفرماید أَوْ مِنْ وَراءِ حِجابٍ یا از پس سرای غیب و رساندن جبرئیل در شکل معینی که آیه زیر دلالت بر آن دارد.

أَوْ یُرْسِلَ رَسُولًا فَیُوحِیَ- الشوری/ ۵۱ و آیه وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً أَوْ قالَ أُوحِیَ إِلَیَّ وَ لَمْ یُوحَ إِلَیْهِ شَیْ ءٌ- الانعام/ ۹۳ این آیه اشاره به کسانی دارد که ادعا میکنند نوعی از وحی بآنها رسیده است بگونه ای که چیزی هم بآنها نرسیده و آیه:

وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِکَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِی إِلَیْهِ- الانبیاء/ ۲۵ این وحی عام است و همه انواع آنرا در بر میگیرد برای اینکه شناخت وحدانیّت خدای تعالی و معرفت وجود عبادات او چیزی نیست که بهمان وحی خاص پیامبران اولی العزم بسنده شود بلکه بوسیله عقل و خرد و الهام نیز دانسته میشود همانگونه که با شنیدن فهمیده میشود و هدف این نیست که هشداری باشد بر اینکه ممکن نیست پیامبری وحدانیّت خداوند و واجب بودن پرستش او را نداند. در آیه فرمود:

وَ إِذْ أَوْحَیْتُ إِلَی الْحَوارِیِّینَ- و این وحی بوسیله حضرت عیسی علیه السّلام است.

وَ أَوْحَیْنا إِلَیْهِمْ فِعْلَ الْخَیْراتِ- الانبیاء/ ۷۳ و این وحی مخصوص امت ها بوسیله پیامبر علیه الصلاه و السلام است.

اتَّبِعْ ما أُوحِیَ إِلَیْکَ مِنْ رَبِّکَ- الانعام/ ۱۰۶ و آیه إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا ما یُوحی إِلَیَّ- الانعام/ ۵۰ و قُلْ إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثْلُکُمْ یُوحی إِلَیَّ- الکهف/ ۱۱ و وَ أَوْحَیْنا إِلی مُوسی وَ أَخِیهِ- یونس/ ۸۷ وحی به موسی علیه السّلام بواسطه جبرئیل بوده و وحی خدای تعالی به هارون بواسطه حضرت موسی و جبرئیل هر دو. و آیه:

إِذْ یُوحِی رَبُّکَ إِلَی الْمَلائِکَهِ أَنِّی مَعَکُمْ- الانفال/ ۱۲ این وحی بواسطه لوح و قلم بوده چنانکه اینطور گفته شده. و آیه:

وَ أَوْحی فِی کُلِّ سَماءٍ أَمْرَها- فصلت/ ۱۲ اگر وحی فقط به اهل آسمان باشد واژه- وحی- حذف میشود چنانکه گوئی اوحی الی الملائکه زیرا اهل آسمان همان فرشتگانند مثل آیه:

إِذْ یُوحِی رَبُّکَ إِلَی الْمَلائِکَهِ- الانفال/ ۱۲ و اگر وحی به آسمان باشد که در نهاد آن وجود داشته و کسانی که آسمان را موجودی غیر زنده بدانند این تعبیر بیان میشود.

و کسانی که آسمان را دارای حیات میدانند این وحی به آسمان همان نطق و بیان است در آیه:

بِأَنَّ رَبَّکَ أَوْحی لَها- الزلزال/ ۵ آیه ای که نزدیک بمعنی اول است اینست که فرمود:

وَ لا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ یُقْضی إِلَیْکَ وَحْیُهُ- طه/ ۱۱۴ که تشویقی است بر اینکه در شنیدن آن استوار و آماده باشد و از عجله

و شتاب زدگی در گرفتن و فراگیری آن بپرهیزد.

(ودد) ودد

ود با ضمه حرف اول محبت به چیزیست، و آرزو داشتن نسبت به آن و یا هر دو معنی در این واژه بکار میرود زیرا تمنی که آرزو داشتن و دریافت چیزی نمودن است یا متضمن و در بر گیرنده معنی دوستی است (زیرا دوستی از سه مرحله نیاز، شناخت و سپس عشق و محبت) میگذرد. و معنی خواستن و تمایل شدید رسیدن و بدست آوردن چیزیست که دوستش دارند. در آیه:

وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً- الروم/ ۲۱ و سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمنُ وُدًّا- مریم/ ۹۶ اشاره به چیزیست که میانشان الفت و دوستی یاد شده را ایجاد میکند و آن خدای رحمان است (۱) و در آیه زیر به آن اشاره دارد که:

لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ما أَلَّفْتَ- الانفال/ ۶۳ تا پایان آیه و مودتی که اقتضای محبت و دوستی خالص و مجرد دارد در آیه:

قُلْ لا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْراً إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبى- الشوری/ ۲۳

زیرا خدای تعالی است که انسان را بر سرشت و طبیعت- انس و الفت- آفریده است تا گردونه زندگی انسان با محبت و دوستی پیوسته شادی آفرین باشد و ریشه- انس- در انسان چنین حقیقتی را روشن میکند که هر فردی میخواهد او را دوست بدارند و او هم دوستی کند و همین اصل اساس فعالیت ها، قبول زحمت ها و در نتیجه ادامه حیات با سعادت او در پهنه زمین است. بدیهی است که از روح خدائی نشأت گرفته از صفت- ودود و غفور و سایر صفات او بهره مند است.

مثل آیه: وَ هُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ- البروج/ ۱۴ و إِنَّ رَبِّی رَحِیمٌ وَدُودٌ- هود/ ۹۰ پس ودود در بر گیرنده و متضمّن مفهومی است که در آیه زیر بآن اشاره دارد که:

فَسَوْفَ یَأْتِی اللَّهُ بِقَوْمٍ یُحِبُّهُمْ وَ یُحِبُّونَهُ- المائده/ ۵۴ که معنی محبت خدای تعالی نسبت به بندگانش قبلا گفتیم و هم چنین معنی محبت ما نسبت به او، بعضی از دانشمندان گفته اند معنی موده و محبت او نسبت بندگانش همان توجه و مراعاتیست که نسبت بایشان دارد روایت شده است که «ان اللّه تعالی قال لموسی، انا لا اغفل عن الصغیر لصغره و لا عن الکبیر لکبره و انا الودود الشکور». (یعنی ای موسی از حالات بندگان و هر چیزی که کوچک باشد بخاطر کوچکیش و بزرگ باشد بخاطر بزرگیش غافل نیستم زیرا با محبت و شکور هستم).

این حدیث همان معنی آیه:

سَیَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمنُ وُدًّا- مریم/ ۹۶ است و همین طور آیه:

فَسَوْفَ یَأْتِی اللَّهُ بِقَوْمٍ یُحِبُّهُمْ وَ یُحِبُّونَهُ- المائده/ ۵۴ در مورد معنی دوم- ود- که همان تمنا و آرزو است آیه:

وَدَّتْ طائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ لَوْ یُضِلُّونَکُمْ- آل عمران/ ۶۹ و رُبَما یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ کانُوا مُسْلِمِینَ- الحجر/ ۲ و وَدُّوا ما عَنِتُّمْ- آل عمران/ ۱۱۸ و وَدَّ کَثِیرٌ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ- البقره/ ۱۰۹

و وَ تَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذاتِ الشَّوْكَهِ تَكَونُ لَكَمْ- الانفال/ ۷ دشمنانتان دوست دارند و آرزو دارند که شما شوکت و عظمت نداشته باشید.

وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَما كَفَرُوا- النساء/ ۸۹ و مثل آنها کافر و ناسپاس باشید.

يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذابِ يَوْمِئِذٍ بِبَنِيهِ- المعارج/ ۱۱ در قیامت مجرمین آرزو میکنند که بتوانند حتّی فرزندان خود را فدیه بدهند و فدای گناهان خود نمایند. و آیه:

لا تَجِدُ قَوْماً يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ يُوادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ- المجادله/ ۲۲ خدای تعالی دوستی با کفار و تفاخر به آنها را نهی فرموده است:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُمْ أَوْلِياءَ- النساء/ ۱۴۴ تا اینجا که میفرماید- بالموده- یعنی بوسیله محبت و دوستی از نصیحت و غیر از آن:

كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُ مَوَدَّهٌ- النساء/ ۷۳ زیرا دشمنان شما و کفار اصولا تابع دوستی نیستند و گوئی میان شما و او مودتی نیست (پیمان شکنند).

فلان و دید فلان- او دوست اوست.

ودّ- نام بتی است این نامگذاری یا بجهت مودتی است که نسبت به آن بت دارند و یا بنا بر اعتقاد آنهاست که تصور کرده اند میان بت و باریتعالی دوستی هست (که خداوند از این قبایح و تصورات زشت برتر و منزه است).

واژه- ود- اگر اصلش- وتد- باشد درست است که حرف (ت) در (دال) ادغام شده باشد و اینکه بخاطر شدت و محکمی دوستی و ثبات آن در یک مکان باشد که در باره اش معنی مودت و ملازمت یعنی دوستی و همراهی نموده اند.

(ودع) ودع

دعه یعنی پائین آوردن و ترک کردن فعلش- ودعت- ادعه- ودعا- است مثل ترکته و ادعا- یعنی او را در حالت وداع ترک کردم. بعضی از علماء گفته اند در این فعل ماضی و اسم فاعلش بکار نمیرود گفته میشود- یدع ودع- هر دو صحیح است آیه زیر بدون تشدید قرائت شده:

ما وَدَّعَکَ رَبُّکَ- الضحی/ ۳ شاعر میگوید:

لیت شعری عن خلیلی ما الذی غاله فی الحبّ حتّی ودعه

کاش میدانستم چیزی که دوستم را به غلو و زیاده روی در دوستی واداشته بود چیست تا اینکه آنرا رها کرد.

تودع- رها کردن جان و نفس از مجاهدت- مبتدع و متودع- هر دو یکیست دعه- بمعنی زندگی حقیراند و سطح پائین بکار میرود که اصلش از ترک کردن است باین معنی که برای زندگی خویش سعی و کوشش را رها کرده تودیع در مورد مسافر باین است که از خدا میخواهی رنج سفر را بر او آسان گرداند و او را به آسایش برساند، چنانکه- تسلیم- سلامتی خواستن است و این معانی در مشایعت و بدرقه مسافر و ترک نمودن او بکار میرود آیه:

ما وَدَّعَکَ رَبُّکَ- الضحی/ ۳

به معنی ترک کردن است (خداوند به پیامبر میفرماید پروردگارت ترا رها نکرده و دشمن نداشته است مثل- ودعت فلانا و خلیته- او را رها کردم و تنها گزاردم میت و مرده را هم- مودع- گفته اند و از این معنی میگویند. استودعتک غیر مودع- یعنی خدا سلامتت بدارد و از مردن حفظت کند. شاعر گفته است:

ودعت نفسی ساعه التودیع- جانم را و خودم را بهنگام وداع بخدا سپردم که سلامت باشم و رنج و زحمت را از من دور کند.

(ودق) ودق

ودق: گرد و غباریست که در موقع بارندگی بوجود میآید به خود باران تعبیر میشود. در آیه گفت:

فَتَرَی الْوَدْقَ یَخْرُجُ مِنْ خِلالِهِ- النور/ ۴۳ به چیزی هم که در شدت گرما در هوا حاصل میشود.

ودیقه- میگویند در مورد چهار پایان میگویند- ودقت الدابه- و استودقت و اتاک ودیق و ودون- حیوانیکه با دیدن و خواستن محل در موقع معین از خود اثری از رطوبت نشان میدهد. آن مکان را هم- مودق- گویند شاعری میگوید:

تعفی بذیل المرط اذ جئت مودقی- تعفی یعنی اثر رطوبت- مرط- لباس زنان این شعر و معانی واژه های آن استعاره و تشبیهی است برای اثر قدم نهادن برای همبستری مثل اثرات باران و جای ریزش آن.

(وادی) وادی

در آیه فرمود:

إِنَّکَ بِالْوادِ الْمُقَدَّسِ- طه/ ۱۲ (خطاب به حضرت موسی علیه السّلام در کوه طور است اصل وادی بستر ریزش

آب است که در اثر سیل بوجود میآید و آب در آن جریان دارد. و از این معنی فاصله و دره میان دو کوه را هم وادی گفته اند. جمعش- اودیه- است مثل- ناد و اندیه- یعنی سالن سخنرانی، بطور استعاره برای راه روش مذهبی بکار میرود مثل- فلان فی واد غیر وادیک- او در راهی غیر از طریق و روش تو است. در آیه:

أَ لَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِی کُلِّ وادٍ یَهِیمُونَ- الشعراء/ ۲۲۵ (۱)

البته در سوره شعراء شاعران خداجوی و خداگوی از موضوع فوق که سرگردانی در بیهوده گفتن است استثناء شده میفرماید إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَ ذَکَرُوا اللَّهَ کَثِیراً پس شعرا هم مانند سایر جمعیت ها دو گروهند:

۱- گروه زیادی مداح سلاطین هجو کننده و بیهوده گویند مثلا شاعری برای سلطان زمان خود میگوید:

نه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان زند

که سعدی علیه الرحمه باو میگوید:

چه حاجت که نه کرسی آسمان نهی زیر پای قزل ارسلان

یا شاعری مشهور در مدح شاه شجاع میگوید:

جبین و چهره حافظ خدا جدا نکند ز خاک بارگه کبریای شاه شجاع

و در هجو و بدگوئی فلان شاعر که بجای طلا نقره اش میدهند میگوید:

اگر مادر شاه بانو بدی مرا سیم و زر تا به زانو بدی

این هنر فروشان و بی ادبان زرپرست و ادب و هنر و ذوق و استعداد خدادادی خود را اینگونه در معرض فروش جباران مینهادند تا کیسه زری- کنیزکی- اسبی و استری بدست بیاورند و شهوت سر کوفته خود را اشباع کنند. یا آن شاعر عرب که با گرفتن صله از معاویه معلوم الحال انصار را هجو میکند.

در سرودن غزل و جدل دیگر همه میدانند که بنام غزل سرائی و یا عرفان چگونه راه خرابات را پیموده و با اصرار و کلمات زیبا جامعه را به میخوارگی و

مقصود از این آیه و سرگردانی شعراء اسلوب سخن آنهاست که از مدح و هجاء جدل و غزل سرائی و انواع دیگر سخنان شعر میسرایند (و هر دم بمقتضای حال و زمان و مکان بنوعی مشغولند).

شاعر میگوید:

اذا ما قطعنا واديا من حديثنا الى غيره زدنا الاحاديث واديا

یعنی ما شعرا هر گاه از یک وادی (حالت) در میگذریم و به وادی دیگر میرویم سخنان این وادی بر ما افزوده میشود پیامبر صلّی اللّه علیه و اله فرمود: «لو کان لابن آدم واديان من ذهب لابتغی اليهما ثالثا». اگر برای فرزندان آدم دو نهر ورود از طلا باشد باز آرزو دارد سومی را هم بر آنها بیفزاید (۱). در آیه فرمود:

فَسالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِها- الرعد/ ۱۷ هر دره ای بقدر ظرفیتش سیلاب میگیرد. یا بقدر آبش- ودی یدی یعنی آبی که بعد از بول و فحل از نرینه دفع میشود.

ودی- و- اودی- بهمین معنی است- ودی- یا نهال کوچک تاک از طول جریان دارد.

بیهودگی و پوچی و رضا به قضا و قدر که خود ساخته اند تسلیم میکنند و براستی باید گفت ای هنر انسانی و ای اشعار ادبیات چه جنایاتی که بنام شما تبلیغ نشده و چه فسادی در جامعه بوجود نیامده!

در باره زر اندوزی و حرص و آز گروهی از مردم که پیامبر در حدیث فرموده است شعر مولوی بهترین تفسیر آن است میگوید:

کوره چشم حریصان پر نشد تا صدف قانع نشد پر در نشد

بند بگسل باز آراد ای پسر چند باشی بند سیم و بند زر

گر بریزی بحر را در کوره ای چند گنجد قسمت یک روزه ای

اوداه- او را هلاک کرد گوئیکه خونش را به جریان انداخت.

(ودیت) القتل- خون بهایش را دادم این خون بها را- دیه- گویند. خدای تعالی فرمود:

فَدِیَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلی أَهْلِهِ- النساء/ ۹۲.

(وذر) وذر

فعلی است که زمان گذشته و ماضی ندارد و بمعنی دور افکندی چیزی است که قابل اعتنا نیست در آیه گفت:

قالُوا أَ جِئْتَنا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَ نَذَرَ ما کانَ یَعْبُدُ آباؤُنا- الاعراف/ ۷۰ و وَ یَذَرَکَ وَ آلِهَتَکَ- الاعراف/ ۱۲۷ و فَذَرْهُمْ وَ ما یَفْتَرُونَ- الانعام/ ۱۱۲ و وَ ذَرُوا ما بَقِیَ مِنَ الرِّبا- البقره/ ۲۷۸ و نظیر این آیات و ویژگی آن در آیه:

وَ یَذَرُونَ أَزْواجاً- البقره/ ۲۳۴ (که بمعنی همان بی توجهی و بی اعتنائی به همسران است) که انشاء اللّه بعد از این کتاب بحث آن خواهد شد.

و ذره- تکه و پاره ای از گوشت که تشبیه آن اینست که آن گوشت کم بوده و قابل توجّه نیست که بهمین معنی گفته اند- لحم علی و ضم- (گوشت کمی که قصابها روی تخته پیش خوان خود باقی میگذارند یعنی از کمی قابل فروش نیست).

(ورث) ورث

وراثت وارث مالیست که از دیگری به کسی میرسد بدون پیمان یا عقد

قراردادی که بیشتر به اموال شخص میت که باقی میگذارد اطلاق میشود و به آن میراث وارث میگویند.

تراث- که همان میراث است اصلش- وراث- که الف آن به حرف- ت- تبدیل شد. گفت:

وَ تَأْكُلُونَ التُّراثَ- الفجر/ ۱۹ پیامبر صلّی اللّه علیه و اله فرموده «اثبتوا علی مشاعر کم فانّکم علی ارث ابیکم» یعنی به اصل و بقایای آن رسیده اید شاعر میگوید:

فینظر فی صحف کالرّبا فیهن ارث کتاب محی

به نامه ها و کتاب ها مانند آثار باستانی بنگرید که در آنها نوشته های زنده کننده هست.

ورثت ما لا عن زید- و- ورثت زیدا- هر دو جمله بیک معنی و صحیح است در آیه گفت:

وَ وَرِثَ سُلَيْمانُ داوُدَ- النمل/ ۱۶ و وَرِثَهُ أَبَواهُ- النساء/ ۱۱ و وَ عَلَى الْوارِثِ مِثْلُ ذلِكَ- البقره/ ۲۳۳ اورثنی المیت کذا- از میت بمن ارث رسیده است.

وَ إِنْ كانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلالَةً- النساء/ ۱۲ مردی که میمیرد و فرزندانی از او باقی میماند.

اورثنی اللّه کذا- خدا بمن داده است و آیه:

وَ أَوْرَثْناها بَنِي إِسْرائِيلَ- الشعراء/ ۵۹

و وَ أَوْرَثْناها قَوْماً آخَرِينَ- الدخان/ ۲۸ و وَ أَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ- الاحزاب/ ۲۷ و وَ أَوْرَثْنَا الْقَوْمَ- الاعراف/ ۱۳۷ و يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّساءَ كَرْهاً- النساء/ ۱۹ و به هر چیزی که بدون رنج و زحمت حاصل شود میگویند- اورث کذا.

و نیز به کسی که چیزی گوارا را مالك شده است میگویند- ورث کذا- خدای تعالی فرمود:

وَ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوها- الاعراف/ ۴۳ و أُولئِكَ هُمُ الْوارِثُونَ الَّذِينَ يَرِثُونَ- المؤمنون/ ۱۰ و وَ يَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ- مریم/ ۶ که مقصود همان وراثت پیامبری و علم و فضیلت بدون مال است زیرا مال در نظر پیامبران ارزش چندانی ندارد که در آن رقابت کنند بلکه مال دنیوی آنها که حاصل کرده اند بسیار اندك و ناچیز بود.

مگر نمی دانی که پیامبر صلّی اللّه علیه و اله فرموده است «انا معاشر الانبیاء لا نورث ما ترکناه صدقه» که بخاطر ویژگی مخصوص منصوب است یعنی (صدقه) گفته اند آنچه که باقی میگذارید علم و صدقه ای است که میان امت و انبیاء مشترك است.

از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله روایت شده که «العلماء ورثه الانبیاء» که اشاره بهمان علمی است که به آنها می رسد، بکار بردن لفظ- ورثه- برای این است که علم پیامبران بدون قیمت و بدون منت به علما می رسد.

پیامبر صلّی اللّه علیه و اله به علی علیه السّلام فرموده است «انت اخی و وارثی» گفت: ارث شما چیست!؟ فرمود: آنچه را که انبیاء قبل به ارث رساندند و همان کتاب خدا

و سنت من است. خداوند خودش را با وارث توصیف می کند زیرا پیامبران هم همگی به خدای تعالی بر می گردند. در آیه فرمود:

وَ لِلَّهِ مِیراثُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- آل عمران/ ۱۸۰ و وَ نَحْنُ الْوارِثُونَ- الحجر/ ۲۳ وارث بودن خدای تعالی روایت شده است که «انه ینادی لمن الملک الیوم فیقال للّه الواحد القهار» در قیامت ندا می دهد که امروز مالک کیست گفته می شود که همه از آن خدای یگانه قاهر است.

ورثت علما من فلان- یعنی از او بهره بردم. در آیه فرمود:

وَرِثُوا الْکِتابَ- الاعراف/ ۱۶۹ و أُورِثُوا الْکِتابَ مِنْ بَعْدِهِمْ- الشوری/ ۱۴ و ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْکِتابَ- الفاطر/ ۳۲ و یَرِثُها عِبادِیَ الصَّالِحُونَ- الانبیاء/ ۱۰ بدرستی که وراثت حقیقی آن است که برای انسان بدون بازخواست و محاسبه حاصل شود و بندگان صالح خداوند چیزی از دنیا بدست نمی آورند حاصل نمی کنند مگر به اندازه ای که واجب باشد و در زمانی که لازم و واجب باشد و به صورتی که واجب شود کسی که مال دنیا را با این شرایط بدست آورد، محاسبه نمی شود و عقوبت هم نمی بیند بلکه چنان دنیائی برای آنها پاک و بخشیده شده است چنانکه روایت شده است که:

«من حاسب نفسه فی الدّنیا لم یحاسبه اللّه فی الاخره».

یعنی کسی که در دنیا از روی حساب خشنودی خدا خود را مراقبت میکند خداوند در قیامت محاسبه اش نمی کند.

(ورد) ورد

ورد اصلش بسوی آبشخور رفتن است و سپس در غیر از این معنی بکار رفته است، فعل آن وردت الماء- ورودا- است فانا وارد- اسم فاعل و- الماء مورود اوردت الابل الماء- شتر را به آب وارد کردم در آیه گفت:

وَ لَمَّا وَرَدَ ماءَ مَدْيَنَ- القصص/ ۲۳ (ورد)- آبی که برای وارد شدن در نظر گرفته شده، و نقطه مقابل- صدر- است و نیز- ورد- روز شب و نوبه که بخاطر سختی آن در باره آتش دوزخ بکار رفته است در آیه فرمود:

فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَ بِئْسَ الْوِرْدُ الْمَوْرُودُ- هود/ ۹۷ و إِلى جَهَنَّمَ وِرْداً- مریم/ ۸۶ و أَنْتُمْ لَها وارِدُونَ- انبیاء/ ۹۸ و ما وَرَدُوها- الانبیاء/ ۹۹ (وارد)- کسی است که پیش از مردم وارد آبشخور می شود و شترانش را سیراب و برای آنها می نوشاند.

فَأَرْسَلُوا وارِدَهُمْ- یوسف/ ۱۹ یعنی آب دهنده را بسوی آب روانه کردند و بهر کس که به آب وارد میشود وارد- گویند و در آیه:

وَ إِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وارِدُها- مریم/ ۷۱ گفته اند- وردت ماء کذا- برای حاضر شدن در آنجاست، هر چند از آبشخور و چشمه آب یا نهر آبی نخورده باشی. ولی گفته وارد شدن در جهنم در

خبر فوق اقتضای نوشیدن آب در جهنم دارد، اما کسانی که از اولیای خدا و صالحین هستند وارد شدن تأثیری از نظر ورود در دوزخ برای آنها نیست بلکه مانند حضرت ابراهیم علیه السّلام هستند که فرمود:

یا نارُ کُونِی بَرْداً وَ سَلاماً عَلی إِبْراهِیمَ- الانبیاء/ ۶۹ بنابراین در آیه فوق: وَ إِنْ مِنْکُمْ إِلَّا وارِدُها- مریم/ ۷۱ ورود در دوزخ برای اینها با عذاب همراه نیست. (سخن مفصل در این باره بموقع دیگر موکول می شود).

محموم بمعنی ورود حمی- و از آوردن آن ورد- تعبیری است از همین معنی که گفته شد.

شعر الوارد- موی سری که به پشت سر یا شانه ها می رسد.

(ورید)- رگی که به کبد و قلب متصل است که مجرای خون و روح است فرمود:

وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ- ق/ ۱۶ یعنی از روح او به او نزدیک تریم.

ورد- یعنی گل که گفته اند وجه تسمیه و نامگذاری گل به ورد برای این است که قبل از هر چیزی به آب می رسد و سیراب می شود و اولین میوه سال را تشکیل می دهد. به شکوفه هر درختی هم ورد می گویند.

ورد الشجر- درخت شکوفه داد، رنگ اسب هم به آن تشبیه شده می گویند فرس ورد- اسبی سرخ رنگ.

به باره سرخ شدن افق و آسمان هم همین واژه بکار می رود یعنی آسمان مثل قیامت سرخ است در آیه گفت:

فَكانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهانِ- الرحمن/ ۳۷.

(ورق) ورق

برگ درخت جمعش اوراق و یک برگ را- ورقه- گویند. خدای تعالی فرمود:

وَ ما تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُها- الانعام/ ۵۹ (۱) و رقت الشجر- درخت برگ بر آورد.

وارقه الشجر- رنگ سبز زیبای برگ درختان، و بطور عام می گویند:

اورق لا مطر له- و اورق فلان- در وقتی کسی به نیازش نرسد مثل برگ درختان بدون میوه مگر نه این است که مال و ثروت هم به میوه تعبیر شده است در آیه:

وَ كانَ لَهُ ثَمَرٌ- الکهف/ ۳۴ ابن عباس رضی اللّه عنه گفته است معنی ثمر در این آیه مال است. باعتبار رنگ سبز برگ درخت رنگ شتر را به آن تعبیر نموده می گویند- بعیر رنگ خاکستری یا رنگ کبوتر حمامه ورقاء.

مال زیاد، آب سیلاب، خاک را هم به آن تشبیه کرده اند می گویند- مال کالتراب و همینطور- سیل و ثری- شاعری می گوید- و اغفر خطایای و ثمر ورقی از گناهانم در گذر و مالم را فزونی ده- (ورق)- با کسره حرف (ر) یعنی دراهم و پولهای نقره در آیه:

بر او علم یک ذره پوشیده نیست که پند او پنهان به نزدش یکیست

فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكَمْ هذِهِ- الکهف/ ۱۹ (۱) ورق و ورق- هر دو قرائت شده است.

(وری) وری

واریت کذا- آنرا پوشاندم و پنهان کردم، خدای تعالی فرمود:

قَدْ أَنْزَلْنا عَلَيْكُمْ لِباساً يُوارِي سَوْآتِكُمْ- الاعراف/ ۲۶ تواری یعنی آنرا پوشانده فرمود:

حَتَّى تَوارَتْ بِالْحِجابِ- الصاد/ ۳۲ روایت شده است که پیامبر صلّی اللّه علیه و اله اراده جنگ داشت اخبار جنگ را که صلاح افشای آن نبود از دیگران می پوشاند همچنین وقتی که لازم بود برای دیگران اظهار می کرد.

خلیل بن احمد گفته است- وری- یعنی مردمانی که در هر زمان بر روی زمین زندگی می کنند (مردم هر عصری) نه گذشتگان و نه آیندگان، مثل اینکه مردم هر عصر زمین را پوشانده اند- (وراء)- بازماندگان هر شخصی (فرزند و غیره) در آیه: وَ مِنْ وَراءِ إِسْحاقَ يَعْقُوبَ- هود/ ۷۱ و ارْجِعُوا وَراءَكُمْ- الحدید/ ۱۳ و فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرائِكُمْ- و همچنین به پیشروها و کسانیکه مقدم بر دیگران هستند.

وَ كانَ وَراءَهُمْ مَلِكٌ- الکهف/ ۷۹

بنابراین نامیدن سکه ها و امروز اسکناس ها به اوراق بهادار و پول از همین تعابیر قرآنی است.

و أَوْ مِنْ وَراءِ جُدُرٍ- الحشر/ ۱۴ واژه وراء به هر طرف دیوار اطلاق می شود به اعتبار طرف دیگر:

وَراءَ ظُهُورِكُمْ- الانعام/ ۹۴ یعنی کسانی که بعد از خودتان در دنیا گذاشته اید و این خود سرزنشی است که چرا با مالی که داشته اید ثواب خدائی بدست نیاورده اید در آیه:

فَنَبَذُوهُ وَراءَ ظُهُورِهِمْ- آل عمران/ ۱۸۷ و این هم سرزنشی دیگر است که ای انسان غفلت زده چرا به قرآن عمل نکردید و در باره آیاتش نیاندیشیده اید. و آیه:

فَمَنِ ابْتَغى وَراءَ ذلِكَ- المعارج/ ۳۱ یعنی کسانی که بیش از آنچه بیان کرده ایم و در شریعت قرار داده ایم از تعرض به کسانی که تعرض بر آنها حرام است و جائز نیست و اما او از حالاتش تعدی کرده و پرده دری نموده است در آیه گفت:

وَ يَكْفُرُونَ بِما وَراءَهُ- البقره/ ۹۱ که معنی بعد از آن را اقتضا دارد.

در باره بیرون آمدن شعله آتش از سنگ آتش زنه یا هر ماده دیگری که قابلیت اشتعال دارد می گویند- (وری) الزند یری وریا- آتش از آن سر زد و جرقه زد اصلش این است که آتش از درون آن خارج شد شاعر می گوید:

ککمون النار فی حجره- مثل آتش درونی در سنگ چخماق و آتش زنه (و امروز باروت و مواد محرقه و سوزان) وری یری مثل ولی یلی گفت:

أَ فَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ- الواقعه/ ۷۱

(ای انسان آیا شما در درون این مواد حالت احتراق و سوزندگی ایجاد کرده اید!؟).

واری الزند- موفق به آتش زدن شد.

کابی الزند- آتش خاموش شد، اللحم الواری- گوشت فربه و چاق.

وراء- فرزند فرزند (نوه)، ما وراءک- فرزندانی که نیامده.

وراءک اوسع لک- جائی وسیع تر بیاور که فرزندانت زیاد است.

(توراه)- کتابی است که از حضرت موسی علیه السّلام مانده است و حرف (ت) بدل از- و- است که قبلا قانونش گفته شده.

(وزر) وزر

وزر پناهگاه کوهستانی است گفت:

کَلَّا لا وَزَرَ إِلی رَبِّکَ- القیمه/ ۱۱ وزر سنگینی است تشبیه به سنگهای سنگین کوه که به گناه تعبیر شده است چنانکه به ثقل هم تعبیر می شود گفت:

لِیَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ کامِلَهً- النحل/ ۲۵ و لَیَحْمِلُنَّ أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ- العنکبوت/ ۱۳ برداشتن بار گناه دیگران همان است که پیامبر صلّی اللّه علیه و اله اشاره فرموده است که «من سن سنه حسنه کان له اجرها و اجر من عمل بها من غیر ان ینقص من اجره شی ء و من سن سنه سیئه کان له وزرها و وزر من عمل بها» یعنی هر کس بدعتی نیکو بگذارد پاداش خودش و دیگران را که به آن عمل می کند دارد و هر کس بدعت زشتی را رواج دهد سنگینی گناه خود و دیگران بعهده اوست» (۱) و آیه:

مثال زنده و روشن سنت های زشت که دیگران را آلوده می کند همان

وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى- ۳۸ یعنی گناه او را ندارد در صورتی که از آن گناه دور باشد. و آیه:

وَ وَضَعْنا عَنْکَ وِزْرَکَ- الشرح/ ۲ یعنی در کارهائی که مربوط به جاهلیت بوده و تو از آنچه قومت عمل می کردند معاف هستی و بر تو گناهی نیست.

وزیر- کسی که بار کارهای سنگین فرمانده خود را تحمل می کند.

وزاره- مثل صناعت است و بر همان وزن- اوزار الحرب جمع وزر- است یعنی آلات جنگ مثل سلاح.

(موازره)- یاری کردن. وازرت فلانا موازره، او را در کارش یاری کرد.

در آیه وَ اجْعَلْ لِی وَزِیراً مِنْ أَهْلِی- طه/ ۲۹ و وَ لکِنَّا حُمِّلْنا أَوْزاراً مِنْ زِینَهِ الْقَوْمِ- طه/ ۸۷.

(وزع) وزع

وزعته عن کذا- از آن کارش مانع شدم و جلوگیری کردم. در آیه گفت:

وَ حُشِرَ لِسُلَیْمانَ- تا- فَهُمْ یُوزَعُونَ- النمل/ ۱۷ یوزعون یعنی آن لشگر با تعداد زیادشان و تفاوتشان از یکدیگر دور نبودند و بیکاره هم نبودند. چنانچه لشگریان انبوه و زیاد که از فضای عملشان در

ظلم و ستم جباران و منحرفین و شعرائی است که پیوسته با اشعار زیبا و کلام ظاهر- فریب مردم را به خرابات میخانه- پوچ گرائی- هرزگی- شهوترانی و هر گونه فسادی از این قبیل تشویق می کند و بدبخت تر از آنها کسانیکه این فاسدان هنر و ادب و جامعه را تطهیر نموده یا هزار و یک دلیل خود ساخته می خواهند آنها را عارف و خدا خواه معرفی کنند و در واقع کاسه از آش داغ تر می شوند.

رنج هستند چنانند و لشگر سلیمان با همه زیادی در سیاست و قهر سلیمان علیه السّلام قرار داشتند گفته شده- یوزعون- در آیه فوق یعنی از اولشان تا آخرشان منسجم و فشرده و در یک مکان بودند مثل زندانیها.

فَهُمْ یُوزَعُونَ- النمل/ ۱۷ یوزعون در اینجا بصورت عقوبت و در همان معنی است مثل:

وَ لَهُمْ مَقامِعُ مِنْ حَدِیدٍ یعنی چکشهائی از آهن بر سرشان فرود می آمد.

گفته اند هر سلطانی ناچار است از اینکه نیروی بکار گیری و انسجام دادن داشته باشد.

وزوع مثل ولوع- حرص ورزیدن به چیزی.

(اوزع اللّه) فلانا- خداوند شکرگزاری را به او الهام کرد یا از- اولع به گرفته شده یعنی به آن آزمند شد. و خدای تعالی او را به شکر گزاری زیاد الهام کرد که به آن بپردازد. رجل وزوع- از همان معنی است در آیه:

رَبِّ أَوْزِعْنِی أَنْ أَشْکُرَ نِعْمَتَکَ- النمل/ ۱۹ خدایا مرا به شکرگزاری نعمت هایت مشتاق گردان یعنی بمن الهام کن و حقیقتش این است که مرا بشدت علاقه مند ساز مرا طوری گردان که از کفران رو گردان شوم و شکر گزاریت بپردازم.

(وزن) وزن

وزن یعنی شناختن اندازه چیزی، وزنته وزنا وزنه- آنرا وزن کردم.

وزن- در نظر عامه مردم کشیدن و سنجیدن با ترازو و قپان است در آیه:

وَ زِنُوا بِالْقِسْطاسِ الْمُسْتَقِيمِ- الاسراء/ ۳۵ و وَ أَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ- الرحمن/ ۹ اشاره به این است که انسان در تمام سخنان و کارهائی که می خواهد بگوید یا انجام دهد مراعات عدالتی را نماید.

و آیه وَ أَنْبَتْنا فِيها مِنْ كُلِّ شَيْ ءٍ مَوْزُونٍ- الحجر/ ۱۹ که گفته اند همان معادن طلا و نقره است و نیز گفته اند این اشاره به تمام موجوداتی است که خدای تعالی آفریده است که آنها را معتدل و موزون آفریده است. چنانکه گفت:

إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ- القمر/ ۴۹ و وَ الْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ- الاعراف/ ۸ که اشاره به عدل الهی در حسابرسی مردم در قیامت است چنانکه فرمود:

وَ نَضَعُ الْمَوازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيامَهِ- الانبیاء/ ۴۷ در بعضی آیات میزان بلفظ مفرد به اعتبار حساب کننده آمده و بعضی آیات بصورت موازین به اعتبار حساب رسان.

وزنت لفلان و وزنته کذا- آنرا وزن کردم و سنجیدم. در آیه:

وَ إِذا كالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ- المطففین/ ۳ (۱)

آیه تهدید کننده قرآن برای کم فروشان و کسانی است که بی رحمانه بمردم زیان وارد میکنند و از فرصتی که دارند بنفع آینده و دین خود و به سود مردم عمل نمی کنند میفرماید این نامردمان اگر چیزی بخرند کامل میخرند ولی در موقع فروش با پیمان و میزان و ترازو یا هر وسیله دیگری زیان وارد می کنند و از عقوبت الهی و مجازات او در قیامت غافلند.

قام میزان النهار- یعنی ظهر شد و نصف روز گذشت.

(وسوس) وسوس

اندیشه زشت و ناروا که اصلش از وسواس- که عبارت از صدای روشن و آهنگ خفی و آرام است گفت:

فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطانُ- طه/ ۱۲ و مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ- الناس/ ۴ روش آرام و صدای کوتاه و آهسته شکارچی را هم- وسواس می گویند.

(وسط) وسط

وسط یا میانه هر چیز نقطه ای است که دو طرف مساوی برای آن منظور شود و در کمیت بهم پیوسته مثل جسم بکار می رود، اگر وسط با فتحه حرف (س) گفته شود بهمان معنی بالاست مثل وسط صلب- میانه اش سخت است یا ضربت وسط رأسه، به وسط سرش زدم اما با سکون سین، وسط در کمیت منفصله بکار می رود مانند چیزی که میان دو جسم را معین کند و آنها را از هم جدا کند.

وسط القوم- میانه مردم، وسط برای چیزی که دو طرفش مذموم و ناپسند است گفته می شود.

مثل- هذا اوسطهم حسبا- اگر موقعیت خوبی و بزرگی داشته باشد ولی خودش در آن حد نباشد یا واژه- جود- که میان بخل و زیاده روی یا اسراف قرار دارد. و برای مصون ماندن از مفهوم- افراط و تفریط- بکار می رود که واژه های قابل ستایش است مانند- تساوی یا برابری- عدالت و انصاف و جوانمردی که همه پسندیده است. در آیه:

وَ كَذلِكَ جَعَلْناكُمْ أُمَّةً وَسَطاً- البقره/ ۱۴۳ از این جهت بمعنی- اوسطهم- خواهد بود و گاهی دو طرف وسط ناشایست نیست بلکه یک سمت پسندیده و محمود و سمت دیگر ناپسند مانند- خیر و شر- که بطور کنایه- رذل- گفته می شود مثل فلان وسط من الرجال- یعنی او از حدود خیر و نیکی خارج شده است. در آیه:

حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ وَ (الصَّلاهِ الْوُسْطى)- البقره/ ۲۳۸ پس کسی که- وسطی- را نماز ظهر تفسیر می کند به اعتبار روز چنین می گوید یعنی از وسط روز و کسی که نماز مغرب می داند به اعتبار اینکه میان دو رکعتی و چهار رکعتی است یعنی نماز سه رکعتی مغرب که دو نماز ظهر و عصر بقیه نمازها پایه گذاری شده و هر کس به صلاه الوسطی را نماز صبح تفسیر می کند به اعتبار قرار داشتن آن میان نماز عشا و نماز ظهر چنین تفسیری میکند می گوید از این جهت خدای تعالی فرموده:

أَقِمِ الصَّلاهَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ- الاسراء/ ۷۸ یعنی نماز صبح و تخصیص این نماز به- ذکر- برای همان کسانی است که پس از خواب شبانه دست می دهد که با لذت خواب نیاز به اقامه آن نماز دارد، از این جهت در اذان صبح عبارت- الصلاه خیر من النوم- اضافه شده و کسی که صلاه الوسطی را نماز عصر می داند بنا بروایتی است که از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله رسیده است و برای اینکه وقت نماز عصر فاصله میان کار صبح و کار بعد از نماز عصر است سایر نمازها در حالت استراحت و فراغت اقامه می شود مگر نماز عصر فرموده است «من فانه صلاه العصر فکانما وتر اهله و ماله» یعنی نقصان و زیان به عائله و مال خود زده است.

(وسع) وسع

وسعت یا سعه در مکان بمعنی فراخی و بزرگی، در حالات نفسانی بمعنی آرامش، و در کار بمعنی گشایش و دست باز بودن برای کار است. مثل آیه:

إِنَّ أَرْضِی واسِعَةٌ

- العنکبوت/ ۵۶ و أَ لَمْ تَکُنْ أَرْضُ اللَّهِ واسِعَةً- النساء/ ۹۷ و در حالات روانی:

لِیُنْفِقْ ذُو سَعَهٍ مِنْ سَعَتِهِ- الطلاق/ ۷ و عَلَی الْمُوسِعِ قَدَرُهُ- البقره/ ۲۳۶ (وسع) از قدرت است و چیزی است بیش از توانائی شخص مکلف گفت:

لا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها- البقره/ ۲۸۶ هشداری است بر اینکه خدای تعالی به اموری که کمترین قدرت و توانائی آنرا می پذیرد و رد نمی کند دستور می دهد گفته شده معنایش این است که او را به چیزی که نتیجه اش و ثمرش نعمت خداوند یعنی بهشتی که بقدر آسمانها و زمین وسعت دارد امر می کند و توانائی می بخشد چنانکه فرمود:

یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ- البقره/ ۱۸۵ و وَسِعَ کُلَّ شَیْ ءٍ عِلْماً- طه/ ۹۸ که توصیفی برای آن بهشت است مثل آیه:

أَحاطَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عِلْماً- الطلاق/ ۱۲ و وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ- البقره/ ۲۴۷

و وَ كانَ اللَّهُ واسِعاً حَكِيماً- النساء/ ۱۳ پس عبارتی که از قدرت و گستردگی برتری علم و رحمت او حکایت میکند مثل آیه:

وَسِعَ رَبِّی كُلَّ شَیْ ءٍ عِلْماً- طه/ ۹۷ و وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ كُلَّ شَیْ ءٍ- الاعراف/ ۱۵۶ است و آیه:

وَ إِنَّا لَمُوسِعُونَ- الذاریات/ ۴۷ اشاره ای است به آیه دیگر که می گوید:

الَّذِی أَعْطی كُلَّ شَیْ ءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدی- طه/ ۵۰ یعنی (هدایت تکوینی و سراسری جهان وجود).

وسع الشی ء- یعنی گسترده شد اما وسع همان قدرت و نیرو است که احاطه دارد می گویند- ینفق علی قدر و سعه- بقدر توانائی و قدرتش می بخشد.

اوسع فلان- در وقتی که بی نیازی هست بکار می رود- او بی نیاز و غنی است مثل صار ذا السعه؟؟؟ فراخ روزی است و صاحب قدرت است، در باره اسبی که بسرعت می دود می گویند- و ساع الخطو.

(وسق) وسق

جمع کردن پراکنده ها، وسقت الشی ء- آنرا جمع کردم به مقدار معینی از بار شتر که می توانند حمل کنند وسق می گویند (۱) که حدود شصت صاع است

در زبان فارسی ما عبارت- خربار- که بعدا- خروار- شده همین است و در میان عرب زبان بار معینی که شتران معمولا حمل می کنند- وسق- می گویند.

(و هر صاع یک رطل و یک سوم رطل یا چهار بار مشت دو دست بسته گندم و یا حبوبات).

اوسقت- او را بار زدم- ناقه واسق- شتر باربر جمعش- نوق مواسیق- شتران باربر.

وسقت الحنطه- گندم بار کردم- وسقت العین و ما وسقت عنی الماء- چشمانم پر آب شد در آیه گفت:

وَ اللَّیْلِ وَ ما وَسَقَ- الانشقاق/ ۱۷ شب و تاریکی های پیاپی و زیاد آن، و گفته اند یعنی سوگند به شب و ستارگان قوی و پراکنده و کوبنده آن، و سقت الشی ء- آنرا جمع کردم، و سیقه گروه شتران مثل- رفقه- گروههائی از مردم- (اتساق)- اجتماع، خدای تعالی فرمود:

وَ الْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ- الانشقاق/ ۱۸: قرص ماه کامل.

(وسل) وسل

رسیدن به چیزی با میل و رغبت به آن که بخاطر اشتیاق و میل به رسیدن اخص از- وصیله- است، خدای تعالی فرمود:

وَ ابْتَغُوا إِلَیْهِ الْوَسِیلَهَ- المائده/ ۳۵ حقیقت وسیله بسوی خدای تعالی همان رعایت کردن راه او با علم و عبادت است و نیز داشتن مکارم و دین که در آن صورت دین وسیله ها مثل نزدیکی به اوست واسل- کسی که مشتاق به خدای تعالی است، گفته اند توسل- غیر از این معانی دارد و بمعنی سرقت است توسلا- یعنی آنرا سرقت کرد.

(وسم) وسم

وسم همان تأثیر چیزی بر چیز دیگر است سمه- اثر- وسمت الشی ء وسما- در آن اثر نهادم خدای تعالی فرمود:

سِیماهُمْ فِی وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ- الفتح/ ۲۹ و تَعْرِفُهُمْ بِسِیماهُمْ- البقره/ ۲۷۳ و إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ (لِلْمُتَوَسِّمِینَ)- الحجر/ ۷۵ یعنی در آن نشانه ها و آیاتی است برای کسانی که عارفند و عبرت میگیرند و موعظه می شوند، این- توسم- همان است که گروهی آنرا زکات و پاک کننده و عده ای هشیاری و دسته ای دیگر آنرا زیرکی معنی نموده اند، پیامبر صلّی اللّه علیه و اله فرمود «اتقوا فراسه المؤمن فانه ینظر بنور اللّه» مؤمن با نور خدا مینگرد و نظرش صائب است از زیرکی و نظراتش پیروی کنید و شوخی مپندارید. در آیه گفت:

(سَنَسِمُهُ) عَلَی الْخُرْطُومِ- القلم/ ۱۶ یعنی با علامت و نشانه ای که با آن شناخته میشود او را علامت خواهیم زد مثل آیه:

تَعْرِفُ فِی وُجُوهِهِمْ نَضْرَهَ النَّعِیمِ- المطففین/ ۲۴ ای پیامبر تو در چهره آن گروه با ایمان طراوت نعمت های بهشت را می شناسی.

وسمی- اثر نخستین باران در گیاهان، توسمت- با علامت او را شناختم.

این فعل در موقعی که اثرات باران را در گیاه می یابی بکار میرود.

فلان وسم الوجه- او خوشرو است که عبارت از زیبائی چهره است.

فلان موسوم بالخیر- او با نیکی شناخته شده است و در مؤنث فلانه موسومه او زیبا است یا ذات میسم- که بهمان معنی است.

قوم و سام- مردی خوشرو- موسم الحاج- جای معینی که حاجی ها جمع می شوند جمعش مواسم است.

و سموا- در آنجا جمع شدند مثل عرفوا- و حصبوا و عیدوا- در عرفات و رمی جمرات و عید قربان اجتماع کردند.

(وسن) وسن

وسن و سنه- همان غفلت و بی خبری است در آیه فرمود:

لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَوْمٌ- البقره/ ۲۵۵ یعنی خداوند برای لحظه ای هم از کائنات و آفرینش و احوال بندگان بی- خبر نیست که مثل ما انسانها با خواب و چرت و غفلت مدتی از خود و همه چیز بی خبر بمانیم- رجل و سنان- مرد غافل.

توسنها- او را خواب فرا گرفت. و اگر کسی را هوای چاه بیهوش کند می گویند- وسن یا واسن، من- وسن را متصور خواب می دانند نه حالت غش و بیهوشی.

(وسی) وسی

کسیکه موسی را که از این واژه است عربی بداند معنی آنرا از تیغ آهنی می گیرد و می گویند- اوسیت راسه- سرش را تراشیدم.

(وشی) وشی

وشیت الشی ء وشئا- آنرا رنگی زدم که غیر از رنگ اصلی آن بود، وشی- بیشتر در معنی و کلام بمعنی پارچه است. شیّه- بر وزن فعله از همین ریشه است خدای تعالی فرمود:

مُسَلَّمَهٌ لا شِیَهَ فِیها- البقره/ ۷۱ (مربوط به گاو بنی اسرائیل است می گوید گاوی که سالم و یکرنگ است و رنگی دیگر ندارد.

ثور موشی القوائم- گاوی که در چهار دست و پایش رنگ سپید یا زرد باشد.

بطور کنایه به سخن چین و نمام هم واشی می گویند.

وشی فلان کلامه- عبارت از دروغ او در گفتن و کلام است مثل- موهه و زخرفه- سخنش را بظاهر زیبا و آراسته کرد.

(وصب) وصب

نوعی بیماری مزمن و همیشگی، افعالش- وصب و صیب- اوصبه کذا- یتوصبه با بهای ثلاثی و دو باب ثلاثی مزید- یتوصب مثل- یتوجع بمعنی درد و بیماری دائمی است در آیه فرمود:

وَ لَهُمْ عَذابٌ واصِبٌ- الصافات/ ۹ و وَ لَهُ الدِّینُ واصِباً- النحل/ ۵۲ این آیه تهدیدی است بر مشرکین و هشداری است بر اینکه پاداش مشرکین عذاب سخت و پیوسته است. واژه دین در اینجا عبادت و طاعت و بندگی است و

معنی واصب- دائم و پیوسته است پس حق انسان این است که خدای تعالی را در تمام حالاتش عبادت کند و فرمانبردار باشد چنانکه فرشتگان را اینطور وصف می کند که:

لا- يَعْصُونَ اللَّهَ ما أَمَرَهُمْ وَ يَفْعَلُونَ ما يُؤْمَرُونَ- التحريم/ ۶ وصب وصوبا- ادامه یافت- وصب الدین- دین واجب است- مفازه واصبه بیابانی که از بس گسترده و طولانی است که گوئی پایانی ندارد.

(وصد) وصد

وصد- غاریست در کوهستان برای پنهان کردن اموال. اوصدت الباب و اصدته درب را محکم و چند لایه ساختم، در آیه فرمود:

عَلَيْهِمْ نارٌ مُؤْصَدَةٌ- البلد/ ۲۰ که با همزه یعنی- مؤصدهم خوانده شده بمعنی چند طبقه، وصید- چیزی که پایه هایش بهم نزدیک است.

(وصف) وصف

ذکر و یادآوری چیزی که بصورت ستایش و بیان زیبائی او باشد، صفت- حالتی از زینت و زیبائی و ستایش که در چیزی وجود دارد. مثل- زنه- و بر وزن آن که ارزش و مقدار کمیت چیزی را بیان می کند. وصف- گاهی ممکن است حق یا باطل باشد. در آیه فرمود:

وَ لا تَقُولُوا لِما تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ- النحل/ ۱۶ هشداری است بر اینکه آن گروه آنچه می گویند و یادآوری می نمایند

دروغ است و سخن خدای عز و جل در آیه:

رَبِّ الْعِزَّهِ عَمَّا یَصِفُونَ- الصافات/ ۱۸۰ هشداری است بر اینکه بیشتر صفات او یعنی صفات خداوند آنطوری نیست که بیشتر مردم تصور می کنند و عقیده دارند برای او بمثل یا تشبیهی تصور نشده است، او از اینها که می گویند برتر است. (یتعالی عما یصفون) (۱) و بهمین جهت فرمود:

وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلی- الروم/ ۲۷ اتصف الشی فی عین الناظر- یعنی اگر چیزی بنظر بیننده برسد آنرا وصف می کند- وصف وصوفا- درست حرکت کرد- وصیف: خدمتگزار و صیغه مؤنث آن است.

بگفته سعدی علیه الرحمه:

گر کسی وصف او زین پرسد بیدل از بی نشان چه گوید باز

عاشقان کشتگان معشوقند بر نیاید ز کشتگان آواز

از این جهت فرمود: وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ ما را برای عبادت آفریده نه لا طائلات صوفیانه یافتن عبادت هم بهمان طریق که خودش دستور داده نه خود ساخته و پرداخته. سر بر آستان الهیش می نهیم و شدت دلبستگی خویش به خلقت و هستی بر رمز و رازش را اظهار میداریم و در آرزوی رجعت به رضوانش نفس میزنیم و روز شماری میکنیم و بهر کس که با عباراتی شرک آمیز و تشبیهات غیر معقول شعری یا سخنی سروده است بیزاری میجوئیم و میگوئیم- تعالی اللّه عما یصفون- او برتر از پندارهای ابلهانه و شهوت پرستانه شما است او معبود است نه معشوق. پندارهای صوفیانه و مرتاضانه خواست استعمارگران است که روح ستیزه ستم سوزی را از ملتها بگیرند و تحذیرش کنند.

(وصل) وصل

اتصال بهم پیوستگی و اتحاد اشیاء است که مانند طرفین و محیط دائره بهم نقطه هایش بهم پیوسته باشد یا اجزای هر چیز واحد. نقطه مقابل آن انفصال است واژه وصل- هم برای اجسام و هم برای معانی بکار میرود مثل- وصلت فلانا- به او رسیدم در آیه فرمود:

وَ یَقْطَعُونَ ما أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ یُوصَلَ- البقره/ ۲۷ و إِلَّا الَّذِینَ یَصِلُونَ إِلی قَوْمٍ بَیْنَکُمْ وَ بَیْنَهُمْ مِیثاقٌ- النساء/ ۹۰ یعنی با هم نسبت دارند. فلان متصل بفلان- یعنی او یا دامادی باو منسوب است، خدای عز و جل فرمود:

وَ لَقَدْ وَصَّلْنا لَهُمُ الْقَوْلَ- القصص/ ۵۱ یعنی سخنان بهم پیوسته و مربوط را برای آنها فزونی دادیم. موصل البعیر اعضای بهم پیوسته میان پشت حیوان و ران او (مهره ها و عضلات). و آیه:

وَ لا (وَصِیلَةٍ)- المائده/ ۱۰۳ این اصطلاح به این معنی است که اگر گوسپند کسی برایش نوزادی نرینه می زائید می گفتند به برادرش رسید و آنرا ذبح نمی کردند و همچنین گوسپند اولی را هم بخاطر برادرش (نوزاد نرینه بعد) ذبح نمی کردند.

وصله- عمران و آبادی و فراوانی ارزاق و همچنین- وصیله- یعنی زمین گسترده و بزرگ، هذا وصل هذا- یعنی این صله و جائزه دیگری است.

(وصی) وصی

وصیه با پند و موعظه بر دیگری تقدم داشتن و سفارش کردن که عمل کند و از عبارت ارض واصیه- گرفته شده یعنی زمینی که سراسر پوشیده از گیاه است اوصاه و وصاه- هر دو صحیح است در آیه گفت:

وَ وَصَّی بِها إِبْراهِیمُ بَنِیهِ وَ یَعْقُوبُ- البقره/ ۱۳۲ که اوصی- هم خوانده شده خدای عز و جل فرمود:

وَ لَقَدْ وَصَّیْنَا الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ- النساء/ ۱۳۱ و وَصَّیْنَا الْإِنْسانَ بِوالِدَیْهِ- لقمان/ ۱۴ و مِنْ بَعْدِ وَصِیَّةٍ یُوصِی بِها- النساء/ ۱۱ و حِینَ الْوَصِیَّهِ اثْنانِ- المائده/ ۱۲ وصی- فضیلت او را بر شمرد و انشاء کرد، تواصوا القوم- در وقتی است که گروهی از مردم یکدیگر را سفارش کنند. در آیه گفت:

وَ تَواصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَواصَوْا بِالصَّبْرِ- العصر/ ۳ (۱)

یکی از مزایای منحصر بفردی که فقط در دین اسلام هست ضمانت اجرائی آن است که بر خلاف سایر قوانین و مقررات دینی و حکومتی سایر ملت ها در اسلام بر سه اصل استوار است:

۱- اجرای قانون تشویق و تنبیه یا مجازات مجرمین.

۲- تربیت و ارشاد و تعلیم از کودکی تا پیری.

۳- نظارت همگانی بر یکدیگر و نقش مردم در این امور و این اصل سوم ویژه اسلام است در سوره عصر میگوید:

زمانه گواه است که انسان اگر بحال خود رها شود همیشه به زیان خود عمل

و أَ تَواصَوْا بِهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ طاغُونَ- الذاریات/ ۵۳.

(وضع) وضع

واضع یعنی پائین و فرو دین، معنیش از حط و انحطاط فراگیرتر است در آیه فرمود:

یُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ عَنْ مَواضِعِهِ- المائده/ ۱۳ مواضع جمع موضع جا و مکان هر چیز که در دسترس باشد که در حمل و حمل هر دو گفته می شود- وضعت الحمل- بارش را پائین گذاشت یا وضع حمل کرد و آن حمل یعنی بار و نوزاد را- موضوع- گویند در آیات:

وَ أَکْوابٌ مَوْضُوعَةٌ- الغاشیه/ ۱۴ و وَ الْأَرْضَ وَضَعَها لِلْأَنامِ- الرحمن/ ۱۰ (یعنی خداوند زمین را برای مردم در دسترسشان قرار داده که آنرا در اختیار بگیرند و بهره مند شوند). واژه وضع- در این آیه یعنی ایجاد و خلق وضعت المرأه وضعا- آن زن زائید و فارغ شد. گفت:

امّا (وضع) و تضع- باز دار شدن زن در پایان طهر و پاکی او از حیض

میکند مگر کسانی که چهار خصلت دارند یکی فردی و سه دیگر اجتماعی:

۱- ایمان به خدا و روز پاداش.

۲- نیکوکاری.

۳- سفارش دیگران به حق.

۴- سفارش دیگران در راه حق و مبارزه با باطل و کفر و شرک به پایداری و استقامت.

فَلَمَّا وَضَعَتْها قالَتْ رَبِّ إِنِّی وَضَعْتُها أُنْثی وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما وَضَعَتْ- آل عمران/ ۳۶ (وضع البیت)- بنا و ساختمان خانه، خدای تعالی فرمود:

إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ- آل عمران/ ۹۶ و وَ وُضِعَ الْکِتابُ- الکهف/ ۴۹ که همان آشکار ساختن کارهای بندگان است مثل آیه:

وَ نُخْرِجُ لَهُ یَوْمَ الْقِیامَهِ کِتاباً یَلْقاهُ مَنْشُوراً- اسراء/ ۱۳ (وضعت الدابه)- به سرعت دوید و نوزادش را بدنیا آورد. خدای تعالی فرمود وَ لَأَوْضَعُوا خِلالَکُمْ- التوبه/ ۴۷ معنی وضع- در حرکت حیوان استعاره است مثل عبارت القی باعه و ثقله یعنی بار و سنگینی خود را زمین نهاد- وضیعه- آنچه که فرو افتاده است و مانند سرمایه از بین رفته است- وضع الرجل فی تجارته- او در تجارت زیان دید، رجل وضیع- در مقابل رفیع یعنی بلند مرتبه بکار می رود، او فرمایگی خود را آشکار می کند و این بلند مرتبگی خود را.

(وضن) وضن

وضن- بافتن زره است و برای هر پارچه محکمی استعاره شده است آیه:

عَلی سُرُرٍ مَوْضُونَهٍ- الواقعه/ ۱۵ و از این واژه- وضین مشتق شده است یعنی کمربند جمعش- وضن است.

(وطر) وطر

نیاز بهم و رسیدن به همت بلند. خدای تعالی فرمود:

فَلَمَّا قَضی زَیْدٌ مِنْها وَطَراً- الاحزاب/ ۳۷.

(وطأ) وطأ

وطؤ الشی ء- پیدا و آشکار شدن چیزی، وطات له لفراشه- به بسترش گام نهادم وطأته برجلی- بر او گام نهادم خدای فرمود:

إِنَّ ناشِئَهَ اللَّیْلِ هِیَ أَشَدُّ وَطْئاً- المزمل/ ۹ یعنی بیدار خوابی شب بسیار سنگین است، در حدیث آمده است که «اللهم اشدد وطأتک علی مضر» یعنی خوارشان گردان- وطئ امراته- کنایه از هم بستری با همسر است که در عرف و عامه مردم با صراحت گفته می شود.

(مواطاه)- همراهی و موافقت، اصلش این است که کسی پا جای پای دیگری و دوستش بگذارد و کاملا از او پیروی نماید. خدای تعالی فرمود:

إِنَّمَا النَّسِیءُ ... لِیُواطِؤُا عِدَّهَ ما حَرَّمَ اللَّهُ- التوبه/ ۳۷ نسی و افزودن با کم کردن روزهای بعضی از ماهها که در میان اعراب جاهلی رایج بوده و می خواستند بیشتر بجنگند، بنابراین ماههای حرام را که نباید جنگید به اصطلاح زیر پا می نهادند و تعدی می کردند خداوند این کار را حرام و ناپسند می شمرد.

(وعد) وعد

وعده هم در خوبی و هم در بدی می باشد- وعدته بنفع و ضر وعدا و موعدا

و میعـادا- که سه مصـدر دارد یعنی او را به سود و زیان وعـده دادم، اما- وعیـد- فقط در بـدی و شـر و زیان است مصادرش- معاوده و تواعد- است خدای تعالی فرمود:

إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ- ابراهیم/ ۲۲ و أَ فَمَنْ وَعَدْناهُ وَعْداً حَسَناً- طه/ ۸۶ و وَعَدَكُمُ اللَّهُ مَغانِمَ كَثِيرَةً- الفتح/ ۲۰ و وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا- المائده/ ۹ و آیات دیگر و اما در مورد- شر و زیان آیات:

وَ يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذابِ وَ لَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ- الحج/ ۴۷ چون برای رسیدن عذاب شتاب می ورزیدند- وعده- در اینجا همان وعید است.

قُلْ أَ فَأُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذلِكُمُ النَّارُ وَعَدَهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا- الحج/ ۷۲ و إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ- هود/ ۸۱ و فَأْتِنا بِما تَعِدُنا- الاعراف/ ۷۰ و وَ إِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ- یونس/ ۴۶ و فَلا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ- ابراهیم/ ۴۷ و الشَّيْطانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ- البقره/ ۲۶۸ اما آن آیاتی که هر دو معنی را در بردارد مثل:

أَلا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ- یونس/ ۵۵ این وعـده ای است در قیـامت و آخرت و پاداش بنـدگان است اگر کارشان خیر بوده پاداش نیکو و اگر شر بوده جزای بدی خود را می بینند.

(موعد) و میعاد- هم مصدرند و هم اسم در آیه گفت:

فَاجْعَلْ بَیْنَنا وَ بَیْنَکَ مَوْعِداً- طه/ ۵۸ ولْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَکُمْ مَوْعِداً

- الکهف/ ۴۸ و قُلْ لَکُمْ مِیعادُ یَوْمٍ- السبأ/ ۳۰ و وَ لَوْ تَواعَدْتُمْ لَاخْتَلَفْتُمْ فِی الْمِیعادِ- الانفال/ ۴۲ و إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ- لقمان/ ۳۳ این وعده یعنی برانگیختن در قیامت.

إِنَّ ما تُوعَدُونَ لَآتٍ- الانعام/ ۱۳۴ و بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَنْ یَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْئِلًا- الکهف/ ۵۸ اما آیات مربوط به- (مواعده:) وَ لکِنْ لا تُواعِدُوهُنَّ سِرًّا- البقره/ ۲۳۵ و وَ واعَدْنا مُوسی ثَلاثِینَ لَیْلَةً- الاعراف/ ۱۴۲ و واعَدْنا مُوسی أَرْبَعِینَ لَیْلَةً- البقره/ ۵۱ در این دو آیه- ثلاثین و اربعین- مفعول هستند نه ظرف زمان یعنی پایان سی و چهل شب بر این معنی آیه:

وَ واعَدْناکُمْ جانِبَ الطُّورِ الْأَیْمَنَ- طه/ ۸۰ و وَ الْیَوْمِ الْمَوْعُودِ- البروج/ ۲ که اشاره ای به قیامت است مثل آیه:

لِمِیقاتِ یَوْمٍ مَعْلُومٍ- الشعراء/ ۳۸ اما آیاتی که از- ایعاد- یا وعید یعنی ترساندن و بیم دادن بحث میکند.

وَ لا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِراطٍ تُوعِدُونَ وَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ- الاعراف/ ۸۶ و ذلِكَ لِمَنْ خافَ مَقامِي وَ خافَ وَعِيدِ- ابراهيم/ ۱۴ و فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخافُ وَعِيدِ- ق/ ۴۵ با عبارت- رايت ارضهم واعده- يعنى در سرزمين آنها اميد سبزه و گياه هست، يوم واعد- روزى كه دو حالت گرما و سرماى شديد دارد، وعيد الفحل سر و صداى حيوان مادينه اما در آيه:

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا- المائده/ ۹ تا ليستخلفنّهم تفسيرى از وعد است چنانكه در آيه:

لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ- النساء/ ۱۷۶ تفسير وصيت است و:

و وَ إِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّها لَكُمْ- الانفال/ ۷ كه عبارت- انها لكم در آيه بدل از احدى الطائفتين است تقديرش اين است كه خداوند به شما وعده داده كه يكى از دو گروه يا خير و يا شر براى شما خواهد بود.

عده از وعد است كه جمعش- عدات است و وعد جمع ندارد مصدر است.

وعدت- دو مفعولى است كه مفعول دومش مكان يا زمان است يا كارى از كارها مثل- وعدت زيدا يوم الجمعه- و يا مكان كذا- يا و ان افعل كذا- پس اربعين ليله در آيه گذشته جائز نيست كه مفعول دوم باشد زيرا- وعد- در اربعين واقع نمى شود بلكه پايان آن است و سخن جز با آن زمان صحيح نيست.

(وعظ) وعظ

وعظ وادار نمودن به چیزی است که با بیم دادن همراه است خلیل بن احمد می گوید «وعظ تذکر و یادآوری سخنی است که با خیر و خوبی همراه باشد که قلب و دل را لطیف و روشن سازد».

عظه و موعظه هر دو اسم است یعنی پند و اندرز نیکو خدای تعالی فرمود:

یَعِظُکُمْ لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ- النحل/ ۹۰ و قُلْ إِنَّما أَعِظُکُمْ بِواحِدَهٍ- السباء/ ۴۶ و ذلِکُمْ تُوعَظُونَ- المجادله/ ۳ و قَدْ جاءَتْکُمْ مَوْعِظَهٌ مِنْ رَبِّکُمْ- یونس/ ۵۷ و وَ جاءَکَ فِی هذِهِ الْحَقُّ وَ مَوْعِظَهٌ وَ ذِکْری هود/ ۱۲۰ و هُدیً وَ مَوْعِظَهٌ لِلْمُتَّقِینَ- المائده/ ۴۶ و وَ کَتَبْنا لَهُ فِی الْأَلْواحِ مِنْ کُلِّ شَیْ ءٍ مَوْعِظَهً وَ تَفْصِیلًا- الاعراف/ ۱۴۵ و فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَ عِظْهُمْ- النساء/ ۶۳.

(وعی) وعی

بخاطر سپردن و حفظ کردن حدیث و سخن. وعیته فی نفسه- در جانش آنرا حفظ کرد و نگهداشت خدای تعالی فرمود:

لِنَجْعَلَها لَکُمْ تَذْکِرَهً وَ تَعِیَها أُذُنٌ واعِیَهٌ

- الحاقه/ ۱۲ (ایعاء)- نگهداشتن چیزی در ظرف است گفت:

وَ جَمَعَ فَأَوْعی- المعارج/ ۱۸

شاعر می گوید:

و الشر اخبث ما اوعیت من زاد- بلندترین چیزی که از زاد و توشه در دلت نگهداشته ای همین است.

فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَها مِنْ وِعاءِ أَخِيهِ- یوسف/ ۷۶ و لا وعی عن کذا- بدون آن نفس و جان چیزی را نگه نمی دارد. مالی عنه وعی- در حفظ و نگهداری آن ناچارم.

وعی الجرح یعی وعیا- چرک در زخم جمع شده- وعی العظم- استخوان سخت شد و نیرو گرفت.

واعیه- فریاد زننده. سمعت وعی القوم- صدای مردم را شنیدم.

(وفر) وفر

یعنی مال کامل و تمام، و فرت کذا- آنرا تمام کامل نمودم- فعلش- افره وفرا- وفورا- وفره و وفرته است که همگی معنی زیادی و کثرت و فزونی است در آیه گفت:

فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزاؤُكُمْ جَزاءً مَوْفُوراً- الاسراء/ ۶۳ وفرت عرضه- او را کم و ناقص نساختم (آبرویش را نبردم و نریختم).

ارض فی نبتها وفره- زمینی که گیاهش تمام و کامل است.

ذا وفاره- او در عقل و جوانمردی تمام و کامل است، وافر- نوعی از شعر است (۱).

وافر که بمعنی تمام و کمال است یکی از بحور علم عروض است که وزن آن شش بار- مفاعلین است که ابیاتش طولانی ترین ابیات شعریست.

(وفض) وفض

ایفاض یعنی سرعت دادن، اصلش اینست که شتر مبتلاـ به بیماری پوستی به سرعت می دود جمعش- وفاض است در آیه گفت:

كَأَنَّهُمْ إِلى نُصُبٍ يُوفِضُونَ- المعارج/ ۴۳ گوئی که بسوی رنج بیماری شتاب دارند.

اوفاض- گروهی از مردم شتاب زده، لنقیته علی اوفاض- او را شتابان دیدم مفردش- وفض است.

(وفق) وفق

یعنی مطابقت و همسانی میان دو چیز، فرمود:

جَزاءً وِفاقاً- النباء/ ۲۶ پاداشی برابر، وافقت فلانا و وافقت امرا- با او و آن کار موافقت کردم و مصادف شدم، اتفاق- مطابقت کار انسان با تقدیر و قضا و قدر که هم در خیر و هم در شر بکار می رود- می گویند چنین اتفاق افتاد- یا برای او اتفاق چیزی رخ داد و یا اتفاق بدی.

اما توفیق که در همان معنی است برای کارهای خیر و نیک بکار میرود در آیه:

وَ ما تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ- هود/ ۸۸ تیفاق و میفاق هر دو معنی زمان رخ دادن حادثه و اتفاق.

اتانا تیفاق الهلال- موقع رؤیت هلال بر ما وارد شد.

(وفی) وفی

وافی چیزی است که به تمام و کمال رسیده باشد، می گویند- درهم واف و کیل واف- پول و وزنی کامل و تمام- اوفیت الکیل و الوزن- تمام و کمال وزن کردم و پیمانه نمودم. خدای تعالی فرمود:

وَ أَوْفُوا الْكَيْلَ إِذا كِلْتُمْ- الاسراء/ ۳۵ وفی بعهده یفی وفاء و (اوفی)- بعهدش وفا کرد و آنرا نشکست، ضد و نقطه مقابل وفا- غدر و مکر و نیرنگ است که دلالت بر پیمان و عهدشکنی دارد که همان ترک عهد و بی وفائی و فریب است.

آمدن قرآن و نزول آن برای انسانها باوفای بعهد آورده شده، در آیاتی خدای تعالی فرموده:

وَ أَوْفُوا بِعَهْدِی أُوفِ بِعَهْدِكُمْ- البقره/ ۴۰ و وَ أَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذا عاهَدْتُمْ- النحل/ ۹۱ و بَلی مَنْ أَوْفی بِعَهْدِهِ وَ اتَّقی- آل عمران/ ۷۶ و وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا- البقره/ ۱۷۷ و یُوفُونَ بِالنَّذْرِ- الانسان/ ۷ و وَ مَنْ أَوْفی بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ- التوبه/ ۱۱۱ و وَ إِبْراهِیمَ الَّذِی وَفَّی- النجم/ ۳۷ پس (توفیه)- یعنی کوشش نمودن در آنچه که خواسته شده که حضرت ابراهیم علیه السّلام به آنها عمل کرد.

چنانکه در آیه زیر به آن اشاره نموده که:

إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوالَهُمْ- البقره/ ۱۱۱ یعنی کسانی که از بذل مال و بخشش آن در طاعت از خدای دریغ نمی ورزنـد و حضـرت ابراهیم علیه السّـلام فرزنـدش را که عزیزتر از جانش بود به قربانگاه برد، تا آنجا که گفت ابراهیم علیه السّلام- وفی بعهدش وفا کرد که باز هم اشاره به آیه دیگر دارد که فرمود:

وَ إِذِ ابْتَلی إِبْراهِیمَ رَبُّهُ بِکَلِماتٍ فَأَتَمَّهُنَّ- البقره/ ۱۲۴ توفیه الشی ء- بخشش از روی وفاداری بعهد.

(استیفاء)- با وفاداری دریافت کردن، فرمود:

وَ وُفِّیَتْ کُلُّ نَفْسٍ ما کَسَبَتْ- آل عمران/ ۲۵ و وَ إِنَّما تُوَفَّوْنَ أُجُورَکُمْ- آل عمران/ ۱۸۵ و ثُمَّ تُوَفَّی کُلُّ نَفْسٍ- آل عمران/ ۱۶۱ و إِنَّما یُوَفَّی الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسابٍ- الزمر/ ۱۰ و مَنْ کانَ یُرِیدُ الْحَیاهَ الدُّنْیا وَ زِینَتَها نُوَفِّ إِلَیْهِمْ أَعْمالَهُمْ فِیها- هود/ ۱۵ و وَ مـا تُنْفِقُوا مِنْ شَـیْ ءٍ فِی سَبِیلِ اللَّهِ یُوَفَّ إِلَیْکُمْ- البقره/ ۲۷۲ و فَوَفَّاهُ حِسابَهُ- النور/ ۳۹ خواب و مرگ هم به (توفی) تعبیر می شود، خدای تعالی فرمود:

اللَّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها- الزمر/ ۴۲ و وَ هُوَ الَّذِی یَتَوَفَّاکُمْ بِاللَّیْلِ- الانعام/ ۶۰ و قُلْ یَتَوَفَّاکُمْ مَلَکُ الْمَوْتِ- السجده/ ۱۱ و وَ اللَّهُ خَلَقَکُمْ ثُمَّ یَتَوَفَّاکُمْ- النحل/ ۷۰

و الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلائِكَهُ- النحل/ ۳۲ و تَوَفَّتْهُ رُسُلُنا- الانعام/ ۶۱ و أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ- یونس/ ۴۶ و وَ تَوَفَّنا مَعَ الْأَبْرارِ- آل عمران/ ۱۹۳ و وَ تَوَفَّنا مُسْلِمِينَ- الاعراف/ ۱۲۶ و تَوَفَّنِی مُسْلِماً- یوسف/ ۱۰۱ و یا عِیسی إِنِّی مُتَوَفِّیکَ وَ رافِعُکَ إِلَیَّ- آل عمران/ ۵۵ گفته اند در این آیه- توفی رفعه و اختصاص- مردن بخاطر شکوه و رفعت و اختصاص یافتن نه- توفی موت- نه فقط مردن و میراندن، ابن عباس نظر دوم را اظهار نموده که او را میراند و سپس زنده کرد.

(وقب) وقب

یعنی روزنه و سوراخ کردن چیزی. وقب: وارد سوراخ و غار شد، وقبت الشمس- خورشید غروب کرد در آیه:

وَ مِنْ شَرِّ غاسِقٍ إِذا وَقَبَ- العلق/ ۳ از شر تاریکی و ظلمت که فراگیر شده و همه چیز را پوشانده است، وقیب وقیه وقبه- صدای مخصوص حیوانات سم دار در محل.

(وقت) وقت

پایان زمانی که برای کار واجب شده، بنابراین پیوسته در امر معین و اندازه گیری شده بکار می رود مثل- وقت کذا- برایش وقت و زمان معین کردم و قرار دادم. در آیه گفت:

إِنَّ الصَّلاةَ كانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتاباً مَوْقُوتاً- النساء/ ۱۰۳ و وَ إِذَا الرُّسُلُ أُقِّتَتْ- المرسلات/ ۱۱ (میقات) زمانی که برای چیزی تعیین شده و وعده ای که وقت معین دارد خدای عز و جل فرمود:

إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ مِيقاتُهُمْ- الدخان/ ۴۰ و إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كانَ مِيقاتاً- النباء/ ۱۷ و إِلى مِيقاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ- الواقعه/ ۵۰ میقات زمان معینی است مثل میقات حاجیان مکه.

(وقد) وقد

وقدت النار تقد وقودا و وقدا- آتش شعله ور شد.

وقود: هیزمی که برای روشن شدن و سوختن بر آتش قرار می گیرد تا شعله ور شود، در آیه گفت:

وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَةُ- البقره/ ۲۴ و أُولئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ- آل عمران/ ۱۰ و النَّارِ ذاتِ الْوَقُودِ- البروج/ ۵ (و استوقدت) النار- برای سوختن آتش آنرا آماده ساختم و- اوقدتها- در آیه:

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ ناراً- البقره/ ۱۷ داستانشان مانند کسی است که می خواهد آتش درست کند.

وَ مِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ- الرعد/ ۱۷ و فَأَوْقِدْ لِي يا هامانُ- القصص/ ۳۸ و نارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ- الهمزه/ ۶

از این واژه عبارت- وقده الصیف- است یعنی تابستان داغ و گرم شد.

و اتقد فلان غضبا- او از خشم سرخ شد.

(وقد و اتقد)- در جنگ بکار می رود مثل استعاره آتش و شعله آن و از این قبیل امور خدای تعالی فرمود:

كُلَّما أَوْقَدُوا ناراً لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ- المائده/ ۶۴ که برای درخشیدن هم استعاره می شود می گویند- اتقد الجوهر و الذهب مروارید و طلا برق می زنند.

(وقذ) وقذ

در آیه وَ الْمَوْقُوذَةُ- المائده/ ۳ یعنی با ضربات کشته شده است.

(وقر) وقر

سنگین بودن گوش، وقرت اذنه- گوشش کر و سنگین شد، ابو زید میگوید فعل واژه- و قرت توقر موقوره- است در آیه:

وَ فِی آذانِنا وَقْرٌ- فصلت/ ۵ و وَ فِی آذانِهِمْ وَقْراً- فصلت/ ۴۴

ابو زید انصاری نویسنده کتاب- النوادر فی اللغه- که کتابی است سودمند و کم نظیر است سعید بن کعب بن خزرج انصاری نحوی و در بصره ساکن بوده در حفظ نوادر لغت بی مانند بوده و محل اعتماد دانشمندان، اصمعی در درسش حاضر میشده میگویند اصمعی یک سوم لغات را حفظ بوده خلیل بن- احمد نصف لغات و ابو زید دو سوم آنرا میدانسته در سال ۲۱۵ هجری وفات یافته (خدایش رحمت کند) سن او در حدود نود و پنج سال بوده.

وقر- بار معمولی الاغ و قاطر مثل- وسق- که بار شتران است. و قد اوقرته- آنرا بار کردم- نخله موقره و موقره- درخت خرمای پربار.

(وقار)- سکون و آرامش و بردباری- اسم فاعلش- هو وقور و وقار و متوقر است در آیه فرمود:

ما لَكُمْ لا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقاراً- النوح/ ۱۳ چرا از خداوند امید آرامش و سکون بخشیدن ندارید!؟ فلان ذو وقره- او آرام است و با وقار. در آیه:

(وَ قَرْنَ) فِی بُیُوتِکُنَّ- الاحزاب/ ۳۳ خطاب به همسران پیامبر صلّی اللّه علیه و اله است می فرماید بعد از وفاتش باوقار باشید و در خانه هاتان ساکن شوید که گفته اند از وقار گرفته شده. عدّه ای از علماء گفته اند از- وقرت اقر وقرا- است یعنی نشستم. وقیر- گله بزرگی از گوسپندان گوئی که آرامشی در آنها هست بخاطر زیاد بودنشان و کندی حرکتشان.

(وقع) وقع

وقوع: افتادن و قرار گرفتن و واقع شدن چیزیست در یک مکان. وقع الطائر وقوعا- پرنده پائین افتاد، واقعه- پیوسته در باره سختی و زشتی بکار میرود و گفته می شود نه چیز دیگر. و اکثرا در قرآن بمعنی عذاب و سختی ها آمده است مثل:

إِذا وَقَعَتِ الْواقِعَهُ لَیْسَ لِوَقْعَتِها کاذِبَهٌ- الواقعه/ ۱ و سَأَلَ سائِلٌ بِعَذابٍ واقِعٍ- المعارج/ ۱ و فَیَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْواقِعَهُ- الحاقه/ ۱۵

وقوع القول- یعنی حاصل و نتیجه هر کار و گفتاری.

وَ وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَیْهِمْ بِما ظَلَمُوا- النمل/ ۸۵ یعنی عذابی که بخاطر ستم گریشان و عده شان داده بودند بر آنها واجب شد.

وَ إِذا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَیْهِمْ أَخْرَجْنا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ- النمل/ ۸۲ یعنی وقتی که نشانه های قیامتی که قبلا گفته شد ظاهر شود.

قَدْ وَقَعَ عَلَیْکُمْ مِنْ رَبِّکُمْ رِجْسٌ وَ غَضَبٌ- الاعراف/ ۷۱ همین که از سوی پروردگارتان پلیدی و خشم بر شما واقع شد.

أَ ثُمَّ إِذا ما وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ- یونس/ ۵۱ و فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَی اللَّهِ- النساء/ ۱۰۰ بکار بردن وقع در این آیه تأکیدی بر واجب شدن پاداش از سوی خدا است مثل بکار رفتن همان معنی در آیه:

کانَ حَقًّا عَلَیْنا نَصْرُ الْمُؤْمِنِینَ

- الروم/ ۴۷ و کَذلِکَ حَقًّا عَلَیْنا نُنْجِ الْمُؤْمِنِینَ- الانبیاء/ ۸۸ و فرمود:

فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ- الحجر/ ۲۰ که عبارت از پیشی گرفتن آنها در سجده به آدم علیه السّلام است- وقع المطر مثل- سقط است یعنی باران نزول کرد.

مواقع الغیث- زمان و مکان ریزش باران. مواقعه- هم در جنگ و هم در همبستری با همسر بکار می رود، البته بطور کنایه- ایقاع- همان اسقاط و فرو افتادن است و در شروع و ادامه جنگ- وقعه- بکار می رود صدای آهن را هم وقع الحدید گویند.

وقعت الحدیده- اقعها وقعا- در تیز کردن شمشیر و آهن گفته می شود.

و هر سقوط و افتادن سختی را به این واژه تعبیر می کنند. و بطور استعاره در باره انسان وقیعه بکار می رود بمعنی- غیبت کردن- در اثر پا و سم حیوانات هم- وقع.

و نیز- وقیعه- برکه و گودالی که آب در آن وجود دارد و نیز بمعنی جنگ.

جمعش وقائع است. موقع- آشیانه مرغان. توقیع- اثر بار و نمد زین بر پشت شتران و امضاء در نوشتن و بطور استعاره در داستانها.

(وقف) وقف

بمعنی ایستادن و توقف است می گویند- وقف القوم، اقفهم وقفا و واقفوهم وقوفا.

وَ قِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْؤُلُونَ- الصافات/ ۲۴ متوقفشان کنید که مسئول هستند، وقفت الدار- خانه را در راه خدا وقف کردم. وقف- دستیاره ای از عاج فیل. حمار موقف بارساغه- الاغی که در پاهایش سپیده قرار دارد، موقف الانسان- جایگاه آدمی و موقعیت او. مواقفه- دست نگهداشتن از کار دسته جمعی، وقیفه- کمینگاه شکارچی برای شکار.

(وقی) وقی

وقایه نگهداشتن چیزی است که زیان و ضرر می رساند، وقیت الشی ء أقیه وقایه- در آیه فرمود:

فَوَقاهُمُ اللَّهُ- الانسان/ ۱۱ و وَ وَقاهُمْ عَذابَ الْجَحِیمِ- الدخان/ ۵۶ و وَ ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ واقٍ

- الرعد/ ۳۴

و ما لَکَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِیٍّ وَ لا واقٍ- الرعد/ ۳۷ و قُوا أَنْفُسَکُمْ وَ أَهْلِیکُمْ ناراً- التحریم/ ۶ (تقوی)- انسان نفس و جان خود را از آنچه که بیمناک از آن است نگهدارد، این حقیقت معنی تقوا است سپس گاهی خود خوف و ترس تقوی نامیده شده.

تقوی- همچنین یعنی خوف و ترس به حسب نامیدن چیزی که اقتضای آنرا دارد که آن هم اقتضائی و حکمی دارد که تقوی نامیده شده اما در شریعت و دین تقوی یعنی خود نگهداری از آنچه که به گناه می انجامد و این تقوی به ترک مانع تعبیر می شود که با ترک نمودن حتی بعضی از مباهات که گناه هم ندارند کامل و تمام می شود چنانکه روایت شده است «الحلال بین، و الحرام بین و من رتع حول الحمی و حقیق ان یقع فیه» یعنی حلال و حرام روشن است اما کسیکه بر پرتگاه و قرق گاه چرانید شایسته است که در آن بیفتد. خدای تعالی فرمود:

فَمَنِ اتَّقی وَ أَصْلَحَ فَلا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ- الاعراف/ ۳۵ و إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِینَ اتَّقَوْا- النحل/ ۱۲۸ و وَ سِیقَ الَّذِینَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَی الْجَنَّهِ زُمَراً- الزمر/ ۷۳ کسانیکه پارسا و پرهیزکارند همگی و دسته جمعی بسوی بهشت سیر داده می شوند.

از نظر قرار گرفتن تقوی به جایگاه و موقعیت نیکو فرمود:

وَ اتَّقُوا یَوْماً تُرْجَعُونَ فِیهِ إِلَی اللَّهِ- البقره/ ۲۸۱ و اتَّقُوا رَبَّکُمُ- الطلاق/ ۶۵ و وَ یَخْشَ اللَّهَ وَ یَتَّقْهِ- النور/ ۵۲ و وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِی تَسائَلُونَ بِهِ وَ الْأَرْحامَ- النساء/ ۱

و اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقاتِهِ- آل عمران/ ۱۰۲ اختصاص یافتن هر کدام از این الفاظ به تقوی بعد از این کتاب خواهد آمد که کسی خود را از او حفظ کند و پرهیز نماید.

(اتقی) فلان بکذا- در وقتی گفته می شود: أَ فَمَنْ یَتَّقِی بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذابِ الزمر/ ۲۴ هشداریست بر اینکه عذاب قیامت که می رسد سخت و شدید است و شایسته ترین چیزی که بایستی از رسیدن عذاب به آن بر حذر بود همان وجوه انسانها است (یعنی چهره ها یا شخصیت ها) و چنین تعبیر می شود که:

وَ تَغْشی وُجُوهَهُمُ النَّارُ- ابراهیم/ ۵۰ و یَوْمَ یُسْحَبُونَ فِی النَّارِ عَلی وُجُوهِهِمْ- القمر/ ۴۸ یعنی (روزی که چهره هاشان را آتش دوزخ فرا می گیرد و می پوشاند و با رو در آتش غرق می شوند.

(وکد) وکد

وکدت القول و الفعل و اکدته: آنرا محکم کردم و استحکام بخشیدم.

خدای تعالی فرمود:

وَ لا تَنْقُضُوا الْأَیْمانَ بَعْدَ تَوْکِیدِها- النحل/ ۹۱ تاکید- همان طنابی است که قسمت جلوی زین را با آن محکم می بندند که توکید هم گفته شده.

و کاد- طنابی که گاو را در شیر دوشیدن با آن می بندند. خلیل بن احمد گفته است: در پیمان بستن گفتن- اکدت زیباتر است و نیکو. و وکدت- در سخن گفتن زیبا و نیکوست در هنگام بستن عقد و پیمان می گوئی- اکدت- و

اگر خلاف کردی می گوئی- وکدت وکد و وکده- با نیت و قصد و اخلاق او همراه شد.

(وکز) وکز

الوکز الطعن- با تمام دست چیزی را دفع کردن و ضربه زدن در آیه:

فَوَکَزَهُ مُوسی- القصص/ ۱۵.

(وکل) وکل

توکیل این است که دیگری را طرف اعتماد قرار دهی و او را نائب خود کنی. و کیل- بمعنی مفعول است آیه:

وَ کَفی بِاللَّهِ وَکِیلًا- النساء/ ۸۱ بسنده کن به این که کارت را او بعهده بگیرد و برای تو اعتماد بوجود می آورد بر این معنی فرمود:

حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَکِیلُ- آل عمران/ ۱۷۳ و وَ ما أَنْتَ عَلَیْهِمْ بِوَکِیلٍ- الشوری/ ۶ یعنی تو موکل و نگهدارنده شان نیستی مثل آیه:

لَسْتَ عَلَیْهِمْ بِمُصَیْطِرٍ إِلَّا مَنْ تَوَلَّی- الغاشیه/ ۲۳ در این معنی آیه: قُلْ لَسْتُ عَلَیْکُمْ بِوَکِیلٍ- الانعام/ ۶۶ و أَ رَأَیْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَواهُ أَ فَأَنْتَ تَکُونُ عَلَیْهِ وَکِیلًا- الفرقان/ ۴۳ و أَمْ مَنْ یَکُونُ عَلَیْهِمْ وَکِیلًا

- النساء/ ۱۰۹ یعنی هر کسی که از ایشان بر تو توکل کند، متوکل یا (توکل) کننده دو صورت دارد:

۱- توکلت لفلان- یعنی سرپرستی و وکالت او را پذیرفتم مثل- توکلته

و فتوکل لی- وکیلش کردم برایم و کیل شد.

۲- توکلت علیه- بر او اعتماد کردم، خدای عز و جل فرمود:

فَلْیَتَوَکَّلِ الْمُؤْمِنُونَ- آل عمران/ ۱۲۲ و وَ مَنْ یَتَوَکَّلْ عَلَی اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ- الطلاق/ ۳ و رَبَّنا عَلَیْکَ تَوَکَّلْنا- الممتحنه/ ۴ و وَ عَلَی اللَّهِ فَتَوَکَّلُوا- المائده/ ۲۳ و وَ تَوَکَّلْ عَلَی اللَّهِ- النساء/ ۸۱ و وَ کَفی بِاللَّهِ وَکِیلًا- النساء/ ۱۳۲ و وَ تَوَکَّلْ عَلَیْهِ- هود/ ۱۲۳ و وَ تَوَکَّلْ عَلَی الْحَیِّ الَّذِی لا یَمُوتُ- الفرقان/ ۵۸ واکل فلان کار و اموالش را تباه کرد و به دیگری اعتماد کرده بوده- تواکل القوم- بیکدیگر اعتماد کردن.

رجل وکله تکله- در کارش به دیگری اعتماد کرده بود، وکال- حیوانی که با حرکت دیگر حیوانات راه میرود چه بسا که واژه- و کیل- به کفیل تعبیر شود که با ضمانت همراه است هر وکیلی کفیل هم هست امّا هر کفیلی و کیل نیست.

(ولج) ولج

ولوج داخل شدن در تنگناهاست فرمود:

حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- الاعراف/ ۴۰ منوط دانستن کاری و چیزی به ناممکن با (تعلیق به محال) و آیه.

یُولِجُ اللَّیْلَ فِی النَّهارِ وَ یُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیْلِ- الحدید/ ۶ هشدار و بیدارباشی است برای انسانها تا بفهمند که خداوند چگونه عالم را

ترکیب و پیوسته بهم آفریده از ساعت شب به روز میافزاید و از روز به شب و این کار بر طبق طلوع و غروب خورشید و فصول مختلف است.

مقدار شب از روز فزون بود و بذل شد ناقص همه آنرا شد و کامل همه این را

(ولیجه)- نااهل و غیر اهل بهر کسی که اعتماد کنی و او اهلش نباشد چنانکه گفته اند:- فلان ولیجه فی القوم- خود را به آن قوم منسوب کرده در حالی که از آنها نیست این امر در انسان یا حیوان تفاوت ندارد، فرمود:

وَ لَمْ یَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لا- رَسُولِهِ وَ لَا الْمُؤْمِنِینَ وَلِیجَةً- التوبه/ ۱۶ غیر از خدای تعالی و پیامبرش و مؤمنین نااهلانی که از شما نیستند دوست و سرپرست و محرم خویش نگیرید و قرار ندهید، این آیه مانند آیه ای است که فرمود.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الْیَهُودَ وَ النَّصاری أَوْلِیاءَ- المائده/ ۵۱ رجل خرجه ولجه- مردی که زیاد داخل و خارج میشود.

(وکا) وکا

نگهدارنده این واژه گاهی بصورت اسم بکار میرود یعنی ظرف و هر چیز نگهدارنده اشیاء که آنها را نگه می دارد و محکم می کند- اوکات فلانا- پشتیبان و نگهدارنده ای قرار دادم- توکا علی العصا- به عصا اعتماد کرد و خود به آن متکی شد، خدای فرمود:

وَ ما تِلْکَ بِیَمِینِکَ یا مُوسی قالَ هِیَ عَصایَ أَتَوَکَّؤُا عَلَیْها- طه/ ۱۸

عصای من است، به آن تکیه می دهم در حدیث آمده است که «کان یوکی بین الصفا و المروه» در معنی، این حدیث گفته اند، معنی میان دو کوه صفا و مروه در مکه به نوعی راه رفتن تند یا دویدن می پرداخت، مثل سقاها که بعد از پر- شدن مشک تند میروند در این مورد میگویند- اوکیت السّقاء و به اوکات.

(ولد) ولد

فرزند و مولود که برای مفرد و جمع و کوچک و بزرگ هر دو گفته میشود، خدای تعالی فرمود:

إِنْ لَمْ یَکُنْ لَها وَلَدٌ- النساء/ ۱۷۶ و أَنَّی یَکُونُ لَهُ وَلَدٌ- انعام/ ۱۰۱ به پسر خوانده و نیز کسی که خود را به پدر و مادری نسبت دهد- ولد- گویند، آیه:

أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَداً- القصص/ ۹ یا اینکه او را به فرزندی می گیریم.

وَ والِدٍ وَ ما وَلَدَ- البلد/ ۳ ابو الحسن می گوید- ولد- یعنی ابن و ابنه- پسر و دختر هر دو- ولد- هم فرزندان و هم اهل و عیال- ولد فلان- او بدنیا آمده، خدای تعالی فرمود:

وَ السَّلامُ عَلَیَّ یَوْمَ وُلِدْتُ- مریم/ ۳۳ و وَ سَلامٌ عَلَیْهِ یَوْمَ وُلِدَ

- مریم/ ۱۵ والد همان اب یا پدر است و- امّ: والده نوعا هر دو را- والدان میگویند گفت:

رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ لِوالِدَيَّ- النوح/ ۲۸ (ولید)- نوزادی که ولادتش نزدیک است- صحیح اینست که بعد از ولادت هم- ولید- گفته شود. مثل میوه ای نزدیک چیدن و رسیدن آن است- جنی- گویند بعد از چیدن هم به همان اسم و اگر فرزند بزرگ شد این اسم از او ساقط میشود جمع ولد- ولدان است در آیه:

یَوْماً یَجْعَلُ الْوِلْدانَ شِیباً- المزمل/ ۱۷ یعنی قیامت هنگامه ایست که جوان پیر میشود. در زبان عمومی- ولیده- به کنیزک زادگان میگویند- لده- هم بازی کودک، مثل عبارت- فلان لده فلان- همبازی اوست- که در- لده- حرف (و) حذف شده است.

(تولد)- بدست آمدن چیزی از چیز دیگر وسیله سببی از اسباب جمع ولد اولاد است در آیه گفت:

ما أَمْوالُکُمْ وَ أَوْلادُکُمْ فِتْنَةٌ

- التغابن/ ۱۵ و إِنَّ مِنْ أَزْواجِکُمْ وَ أَوْلادِکُمْ عَدُوًّا لَکُمْ- التغابن/ ۱۴ که همه را فتنه یعنی ابتلا برای امتحان و بعضی را دشمن نامیده است.

گفته اند- ولد- جمع ولد است مثل- اسد و اسد- یعنی شیران- و جائز است که ولد- مفرد باشد که او را افزون سازد، کسی که هم خون اوست از اوست».

(ولق) ولق

ولق الرجل- یلق- پیوسته دروغ میگوید و در این کار شتاب هم دارد.

إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِکُمْ- النور/ ۱۵

پیامبر و قرآن را با زبانتان به دروغ وصف میکنید و به سرعت دروغ میگوئید- جاءت الابل تلق- به سرعت آمد.

اولق- دیوانه و پریشان حال. رجل مالوق و مولق- مرد شتابان و دست پاچه.

ولیقه- غذائی که از گوشت باشد. ولق- نیزه بسیار سبک.

(وهب) وهب

هبه- بخشیدن و قرار دادن دارائی خود به دیگری بدون عوض و چشم- داشت. فعلش- وهبته، هبه و موهبه و موهبا. خدای تعالی فرمود:

وَ وَهَبْنا لَهُ إِسْحاقَ- الانعام/ ۸۴ و الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی وَهَبَ لِی عَلَی الْکِبَرِ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ- ابراهیم/ ۳۹ و إِنَّما أَنَا رَسُولُ رَبِّکِ لِأَهَبَ لَکِ غُلاماً زَکِیًّا

- مریم/ ۱۹ فرشته آن بخشش را به خویش منسوب کرد زیرا این کار باعث شده بود که به آن دسترسی پیدا کند.

در آیه فوق عبارت- لاهب لک- بصورت- لیهب خوانده شده که همین معنی به حقیقت نزدیک است زیرا بخشش فرزند از سوی خداست و صورت اول- نوعی فراگیری است.

فَوَهَبَ لِی رَبِّی حُکْماً- الشعراء/ ۲۱ و وَهَبْنا لِداوُدَ سُلَیْمانَ- الصاد/ ۳۰ و وَهَبْنا لَهُ أَهْلَهُ- الصاد/ ۴۳ و وَ وَهَبْنا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنا أَخاهُ هارُونَ نَبِیًّا- مریم/ ۵۳ و فَهَبْ لِی مِنْ لَدُنْکَ وَلِیًّا یَرِثُنِی- مریم/ ۵

و رَبَّنا هَبْ لَنا مِنْ أَزْواجِنا وَ ذُرِّيَّاتِنا قُرَّةَ أَعْيُنٍ- الفرقان/ ۷۴ (این آیه دعای- عباد الرحمن- است که تمام صفات و رفتار فردی و اجتماعی آنها در سوره فرقان بیان شده).

و هَبْ لَنا مِنْ لَدُنْکَ رَحْمَةً- آل عمران/ ۸ و هَبْ لِی مُلْکاً لا یَنْبَغِی لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِی- الصاد/ ۳۵ (دعای حضرت سلیمان است که کشورداری را با پیامبری انجام داد).

واهب- وصف خدای تعالی است، (وهاب)- یعنی خداوند همه را به استحقاق می بخشد.

إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَها- الاحزاب/ ۵ انهاب- قبول بخشش. در حدیثی آمده است که پیامبر فرموده: (تصمیم دارم که بغیر از قرشی یا انصاری یا ثقفی از دیگری بخششی و هبه ای نگیرم و نپذیرم.

(وهج) وهج

از آتش گرمی و روشنائی گرفتن، و هجان- هم بهمین معنی است. در آیه فرمود:

وَ جَعَلْنا سِراجاً وَهَّاجاً- النباء/ ۱۳ یعنی خورشید را نورانی و روشن آفریدیم، و هجت النار- توهج، و وهج یهیج- و یوهج و توهج الجوهر- یعنی درخشید (مروارید روشن و درخشنده).

(ولی) ولی

ولا، و توالی یعنی دوستی و صمیمیت که دو معنی از آن ها حاصل میشود و افزون میگردد تا جائیکه میان آن معانی چیزی که از آنها نباشد نیست و این معنی یعنی دوستی برای نزدیکی، مکانی، نسبی، دینی، بخشش و یاری کردن و اعتقاد و ایمان بکار میرود.

ولایت- با کسره حرف (و) یاری کردن است ولی- ولایت- با فتحه حرف (و) سرپرستی است و نیز گفته شده هر دو واژه حقیقتش همان سرپرستی است که کاری را بعهده بگیرند.

ولی و مولی- در آن معنی بکار میرود که هر دو در معنی اسم فاعل هستند.

یعنی موالی- اما در معنی مفعول- موالی- است.

در مورد شخص با ایمان میگویند- ولی اللّه- خدا دوست و این معنی بنام- مولاه- وارد نشده است. میگویند خدای تعالی ولیّ و مولای مؤمنین است.

در مورد- ولی- آیات زیر هست.

اللَّهُ وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا- البقره/ ۲۵۷ و إِنَّ وَلِیِّیَ اللَّهُ- الاعراف/ ۱۹۶ و وَ اللَّهُ وَلِیُّ الْمُؤْمِنِینَ- آل عمران/ ۶۸ و ذلِکَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَی الَّذِینَ آمَنُوا- محمد/ ۱۱ این آیه و چند آیه بعد واژه دوم در باره خدا یعنی- مولی- بکار رفته.

نِعْمَ الْمَوْلی وَ نِعْمَ النَّصِیرُ- الانفال/ ۴ و وَ اعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلاکُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلی- الحج/ ۷۸ خدای

فرموده: قُلْ یا أَیُّهَا الَّذِینَ هادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنَّکُمْ أَوْلِیاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ- الجمعه/ ۶ و وَ إِنْ تَظاهَرا عَلَیْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلاهُ- التحریم/ ۴ و ثُمَّ رُدُّوا إِلَی اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ- الانعام/ ۶۲ (والی)- در آیه: وَ ما لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ والٍ- الرعد/ ۱۱ بمعنی- ولی است خداوند ولایت میان مؤمنین و کفار را در آیات بسیاری نهی فرموده از آن جمله:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الْیَهُودَ وَ النَّصاری أَوْلِیاءَ ... تا آنجا که میفرماید وَ مَنْ یَتَوَلَّهُمْ مِنْکُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ- المائده/ ۵۱ یعنی اگر آنها را دوست و سرپرست خود کنید شما هم از آنها دور از اسلام خواهید بود.

لا تَتَّخِذُوا آباءَکُمْ وَ إِخْوانَکُمْ أَوْلِیاءَ- التوبه/ ۲۳ و وَ لا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِیاءَ- الاعراف/ ۳ و ما لَکُمْ مِنْ وَلایَتِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ- الانفال/ ۷۲ و یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّی وَ عَدُوَّکُمْ أَوْلِیاءَ- الممتحنه/ ۱ و تَری کَثِیراً مِنْهُمْ یَتَوَلَّوْنَ الَّذِینَ کَفَرُوا- المائده/ ۸۰ تا آنجا که میفرماید وَ لَوْ کانُوا یُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ النَّبِیِّ وَ ما أُنْزِلَ إِلَیْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِیاءَ- المائده/ ۸۱ میان کفّار و شیاطین دوستی و موالات در دنیا هست ولی این دوستی در آخرت را نفی میکند. در باره دوستی دنیوی آنها میفرماید:

الْمُنافِقُونَ وَ الْمُنافِقاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ- التوبه/ ۶۷ و إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ- الاعراف/ ۳۰ و إِنَّا جَعَلْنَا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ، فَقاتِلُوا أَوْلِياءَ الشَّيْطانِ- الاعراف/ ۲۷ پس همانطوریکه میانشان دوستی هست شیطان را در دنیا مسلط بر آنها میسازد میگوید:

إِنَّما سُلْطانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ- النحل/ ۱۰۰ تسلط شیطان بر کافران و غیر مؤمنین هست. و دوستی آنها را در آخرت نفی نموده است در این مورد میفرماید:

يَوْمَ لا يُغْنِي مَوْلًى عَنْ مَوْلًى شَيْئاً- الدخان/ ۴۱ و يَوْمَ الْقِيامَهِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ- العنكبوت/ ۲۵ و قالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنا هؤُلاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنا- القصص/ ۶۳ خداوندا اینان ما را فریب دادند.

واژه- تولّی- اگر خودش فعل متعدّی باشد معنی ولایت دارد که از نزدیکترین جاها این معنی حاصل میشود میگویند:

(ولیت) سمعی کذا- ولیت عینی کذا- ولیت وجهی کذا- یعنی گوش و چشم و رویم را به او گرداندم و توجه دادم. خدای تعالی فرمود:

فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَهً تَرْضاها- البقره/ ۱۴۴ و فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ- البقره/ ۱۴۴ و وَ حَيْثُ ما كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ- البقره/ ۱۵۰

اما اگر تولی با حرف- من- متعدی شود چه لفظی بکار رود یا در تقدیر باشد و حذف شده باشد بمعنی اعراض و رو گرداندن است و ترک نزدیکی به آنجا در مورد این دو حالت، آیات:

وَ مَنْ یَتَوَلَّهُمْ مِنْکُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ- المائده/ ۵۱ و وَ مَنْ یَتَوَلَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ- المائده/ ۵۶ و فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِیمٌ بِالْمُفْسِدِینَ- آل عمران/ ۶۳ و إِلَّا مَنْ تَوَلَّی وَ کَفَرَ- الغاشیه/ ۲۳ و فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا- آل عمران/ ۶۴ و وَ إِنْ تَتَوَلَّوْا یَسْتَبْدِلْ قَوْماً غَیْرَکُمْ- محمد/ ۳۸ و فَإِنْ تَوَلَّیْتُمْ فَإِنَّما عَلی رَسُولِنَا الْبَلاغُ الْمُبِینُ- التغابن/ ۱۲ و وَ إِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلاکُمْ- الانفال/ ۴۰ و فَمَنْ تَوَلَّی بَعْدَ ذلِکَ فَأُولئِکَ هُمُ الْفاسِقُونَ- آل عمران/ ۸۲ تولی- گاهی جسمانی و مادی است و گاهی بمعنی ترک شنیدن و هم آهنگی است فرمود:

وَ لا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَ أَنْتُمْ تَسْمَعُونَ- الانفال/ ۲۰ یعنی کاری که افراد با صفت زیر میکنند انجام ندهد و آن اینست که:

وَ اسْتَغْشَوْا ثِیابَهُمْ وَ أَصَرُّوا وَ اسْتَکْبَرُوا اسْتِکْباراً- نوح/ ۷ یعنی برای شناخته نشدن یا نشنیدن کلام حق جامه بر سر میکشیدند پافشاری در بی ایمانی و جهالت داشتند و استکبار میورزیدند (تکبر میکردند) و سخن آنها را که میگوید:

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لا تَسْمَعُوا لِهذَا الْقُرْآنِ وَ الْغَوْا فِیهِ- فصلت/ ۲۶

کفار میگفتند باین قرآن گوش فرا ندهید و کارهای بیهوده در میان سخن آن و شنیدن آن انجام دهید! شما باین کار نپردازید و آنرا رسمیت ندهید. (ولاه دبراً)- گریخت و فرار کرد (پشت به دشمن کرد) خدای تعالی فرمود:

وَ إِنْ يُقاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبارَ- آل عمران/ ۱۱۱ و وَ مَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ- الانفال/ ۱۶ در آیه فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا- مریم/ ۵ به من فرزندی ببخش که از اولیاء تو شود.

خِفْتُ الْمَوالِيَ مِنْ وَرائِي- مریم/ ۵ گفته اند- موالی- در اینجا یا عموزاده و یا دوستان است.

وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ- الاسراء/ ۱۱۱ زیرا کسانی که با بندگان خدا ستیزه ندارند اولیاء خدا هستند در آیه اخیر با عبارت (من الذل) نفی ولی نموده (و از غیر خداپرستان زبون) اما دوستی آنها با استیلای خدای تعالی بر آنها است در آیه:

وَ مَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا- الکهف/ ۱۷ که آنها را هدایت و شاداب میسازد.

ولی- با سکون حرف (ل) باران بهاریست که در ربیع الاول میبارد و زمین را شاداب و سرسبز میکند. مولی- شش معنی دیگر دارد: ۱- آزادکننده برده ۲- برده آزاد شده ۳- هم پیمان ۴- عموزاده ۵- همسایه ۶- سرپرست.

(فلان اولی) بکذا- او سزاوارتر است خدای تعالی فرمود:

النَّبِيُّ أَوْلى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ- الاحزاب/ ۶

و إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْراهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ- آل عمران/ ۶۸ و فَاللَّهُ أَوْلى بِهِما- النساء/ ۱۳۵ و أُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلى بِبَعْضٍ- الانفال/ ۷۵ در آیه أَوْلى لَكَ فَأَوْلى- القیامه/ ۳۴ گفته شده که از همین معنی است که گفتیم و نیز گفته اند فعل متعدی است بمعنی نزدیکی یا بمعنی بیزاری است.

میگویند: ولی الشی ء الشی ء- یا- اولیث الشی ء شیئا آخر- یعنی پشت سر هم قرار دادن.

مولاه- میان دو چیز یعنی پیاپی قرار گرفتن و به دنبال هم آمدن.

(وهن) وهن

ضعف و سستی است یا در جسم یا در اخلاق و رفتار. گفت:

رَبِّ إِنِّی وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّی- مریم/ ۴ و فَما وَهَنُوا لِما أَصابَهُمْ- آل عمران/ ۱۴۸ و وَهْناً عَلى وَهْنٍ- لقمان/ ۱۴ همانطور که طفل در رحم مادر بزرگ میشود سستی و ضعف مادر فزونی میگیرد.

وَ لا تَهِنُوا فِی ابْتِغاءِ الْقَوْمِ- النساء/ ۱۰۴ در برخورد و رو برو شدن با قوم دشمن سست و ضعیف نشوید.

وَ لا تَهِنُوا وَ لا تَحْزَنُوا- آل عمران/ ۱۳۹ و ذلِكُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ مُوهِنُ كَیْدِ الْكافِرِینَ- الانفال/ ۱۸

خداوند مکرشان را ضعیف میکند.

(و هی) و هی

پارگی و شکاف در چرم و یا لباس و مانند اینها میگویند- وهت عزالی السحاب بمائها- ابرها بوسیله باران از هم جدا شدند. در آیه گفت:

وَ انْشَقَّتِ السَّماءُ فَهِیَ یَوْمَئِذٍ واهِیَةٌ- الحاقه/ ۱۶ هر چیزی که رابطه اجزایش از هم گسسته شود میگویند- فقد و هی.

(وی) وی

وی کلمه ایست که در موقع پشیمانی و افسوس و شگفتی و تعجب بکار میرود مثلا میگوئی- وی لعبد اللّه- (۱) خدای تعالی فرمود:

وَیْکَأَنَّ اللَّهَ یَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشاءُ- القصص/ ۸۲ (۲)

این همان- وای- فارسی است که همیشه بکار میرود و همان حالات فوق از آن فهمیده میشود.

فراخی روزی نه اینست که قارون ها و زر اندوزان می پندارند و با کمال تأسف عده ای هم که عالم هستند این گونه آیات را بظاهر لفظ می فهمند نه با مطابقت به سایر آیات قرآنی، روزی و رزق مقسوم- بهره معنوی است که کسی از متاع دنیا میبرد نه افزونی خانه و ثروت و فرزند و تجارت که اینها کسب کردنی است یا از راه درست و یا نادرست باید دید در مدت عمر از این متاع دنیا چه کمالاتی و چه معنویاتی بدست آورده است و اینها همان رزق خدائیست زیرا در راه او و به امر او و برای او انجام گرفته است زیرا غلط است که خود بدهد و خود سرزنش و مجازات کند. مثل اینکه عده ای ناوارد و غیر اهل و غیر محقق ملک و شاهی را

و وَيْكَأَنَّهُ لا يُفْلِحُ الْكافِرُونَ- القصص/ ۸۲ و- وی لزید- و یا- ویک که همان- ویلک است حرف (لام) آن حذف شده.

(ویل) ویل

اصمعی میگوید- ویل- امر زشت و کلمه ناپسندیست که در حسرت و افسوس بکار میرود.

ویس- برای کوچک شمردن است. ویح- برای ترحم و بکار بردن عاطفه.

کسی که میگوید- ویل جائیست در دوزخ نمیداند که وضع لغت برای همان معنی است، و کسی که میگوید خدای تعالی چنین معنی را اراده کرده و آن مجرم استحقاق جائی در آتش دارد، این را آیات زیر ثابت میکند:

فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ- البقره/ ۷۹ و وَ وَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ- البقره/ ۷۹

بهر کس به خدا نسبت داده اند هر چند که میدانیم ستمگری و گناه پیوسته از آنها سرایت کرد. و حال اینکه- ملک و شاهی یا قدرت دو گونه است- شیطانی و رحمانی که قسمت دوم ویژه پیامبران، اولیاء خاص خدا و پیروان راستین آنها است و این باعث عزت در دنیا و آخرت است- ای پیامبر نگو او مالک همه چیز و ملک است که بهر کس بخواهد میدهد و یا میگیرد، عزت می بخشد و خواری و ذلت اما از خدا جز خیر صادر نمیشود.

- بیدک الخیر- و تو بهر چیز توانائی: تمام امور اکتسابی بدست انسان باز خواست دارد مگر فطرت و ذات خدادادی که بر اساس خلقت است و از اختیار ما بیرون است. بگفته مولوی:

کج روی جف القلم کج آیدت راستی آری سعادت زایدت

و وَ وَيْلٌ لِلْكافِرِينَ- ابراهيم/ ۲ و وَيْلٌ لِكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ- الجاثيه/ ۷ و فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا- الصاد/ ۲۷ و فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا- الزخرف/ ۶۵ و وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ- المطففين/ ۱ و وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ- الهمزه/ ۱ و يا وَيْلَنا مَنْ بَعَثَنا- يس/ ۵۲ و يا وَيْلَنا إِنَّا كُنَّا ظالِمِينَ- الانبياء/ ۱۴ و يا وَيْلَنا إِنَّا كُنَّا طاغِينَ- القلم/ ۳۱.

) حرف ه

((هبط) هبط

هبوط پائين قرار گرفتن بطور قهری مثل- هبوط سنگ- هبوط با فتحه حرف اول اسم فاعل است- هبطت انا و هبطت غيری بصورت فعل لازم و متعدّی هر دو صورت در آيه گفت:

وَ إِنَّ مِنْها لَما يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ- البقره/ ۷۴ هبطت و هبطته، هبطا- افتادم و آنرا انداختم.

اين واژه اگر در مورد انسان بكار رود معنی سبكی و استخفاف هم دارد بر خلاف- انزال و نزول- زيرا- انزال- آنطوريكه خدای تعالی در باره- غير انسان مانند فرشتگان و باران بكار ميرود آگاهی دادن بر شرافت آنهاست.

هبط- در جائيكه هشدار بر نقص است ياد شده مثل:

وَ قُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكَمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ- البقره/ ۳۶ و فَاهْبِطْ مِنْها فَما يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيها- الاعراف/ ۱۳ و اهْبِطُوا مِصْراً فَإِنَّ لَكَمْ ما سَأَلْتُمْ- البقره/ ۶۱ این عبارت در آیه- فان لکم ما سألتم- که خطاب به بنی اسرائیل است بزرگی و شرافتی برای آنها نیست مگر نمی بینی که خدای تعالی فرمود:

وَ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْكَنَهُ وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ- البقره/ ۶۱ و فرمود قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْها جَمِيعاً- البقره/ ۳۸ که (در باره آدم است) بعد از نافرمانی میگویند- هبط المرض لحم العلیل- یعنی بیماری گوشت بدن علیل را کم کرد و ضعیفش نمود.

هبیط- شتران لاغر اندام و دیگر حیوانات که هر کار سوء تغذیه آنها را لاغر کرده باشد و پرستاری نشده باشند.

(هبا) هبا

میگویند- هبا الغبار یهبو- یعنی گرد و غبار برخاست و پراکنده شد. هبو مثل غبره- است و همان گرد و غبار پراکنده در هواست. هباء- گرد و خاک که در هوا وجود دارد که فقط با نور خورشید دیده میشود (ذرات معلّق در هوا) خدای تعالی فرمود:

فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً- الفرقان/ ۲۳ و فَكانَتْ هَباءً مُنْبَثًّا- الواقعه/ ۶.

(هجد) هجد

هجود بمعنی خواب است و هاجد، کسیکه خوابیده، هجده فتهجد- یعنی

خوابش را دور کرد مثل- ایقظته- فتیقظ- بیدارش کردم، بیدار شد. در آیه:

وَ مِنَ اللَّیْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ- الاسراء/ ۷۹ یعنی با خواندن قرآن بیدار باش که خود تشویقی است بر نماز شب که در آیه قُمِ اللَّیْلَ إِلَّا قَلِیلًا نِصْفَهُ- المزمل/ ۲ ذکر شده است.

متهجد- نماز شب خوان، اهجد البعیر- شتر برای خوابیدن گردنش را روی زمین دراز کرد (۱).

(هجر) هجر

هجر و هجران دور شدن انسان از دیگریست با بدن یا با زبان و یا با دل و قلب، خدای تعالی فرمود:

وَ اهْجُرُوهُنَّ فِی الْمَضاجِعِ- النساء/ ۳۴ کنایه از نزدیک نشدن به آنهاست (یعنی همسران) و آیه:

إِنَّ قَوْمِی اتَّخَذُوا هذَا الْقُرْآنَ مَهْجُوراً- الفرقان/ ۳۰

ابو مسلم اصفهانی صاحب تفسیر ۱۴ جلدی مفقوده بنام- جامع التاویل لمحکم التنزیل- که شیخ طوسی در مقدمه تبیان آنرا بهترین مفسر معرفی کرده مینویسد بدلیل آیه قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْها که در باره خارج کردن بنی اسرائیل از مصر نازل شده آیه قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْها جَمِیعاً که در باره حضرت آدم و خروج از- جنه- است هبوط بمعنی سقوط نیست بلکه بمعنی بیرون رفتن از جائی به جای دیگر است و این- جنه- در زمین بوده نه در آسمانها.

که بمعنی دور شدن با دل و قلب با دل و زبان است (۱). و آیه:

وَ اهْجُرْهُمْ هَجْراً جَمِیلًا- المزمل/ ۱۰ که احتمال هر سه قسمت با- بدنی- زبانی- قلبی- حکایت داشته باشد.

اگر بتواند با در نظر گرفتن مدارای با آنها و همین طور آیه:

وَ اهْجُرْنِی مَلِیًّا- مریم/ ۴۶ و اما آیه وَ الرُّجْزَ فَاهْجُرْ- المدثر/ ۵ تشویقی است بر دور شدن تمام وجود از گناهان.

(مهاجرت) در اصل ترک کردن دیگری است از آیه:

وَ الَّذِینَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا- البقره/ ۲۱۸ و آیه: لِلْفُقَراءِ الْمُهاجِرِینَ الَّذِینَ أُخْرِجُوا مِنْ دِیارِهِمْ وَ أَمْوالِهِمْ- الحشر/ ۸ و وَ مَنْ یَخْرُجْ مِنْ بَیْتِهِ مُهاجِراً إِلَی اللَّهِ- النساء/ ۱۰۰ و فَلا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِیاءَ حَتَّی یُهاجِرُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ- النساء/ ۸۹ از ظاهر آیه می فهمیم که بیرون رفتن از جایگاه کفر به خانه ایمان است مثل کسی که از مکه به مدینه میرود و گفته شده مقتضای این امر دوری از شهوات و اخلاق پست و خطاکاری و ترک آنها و دور گردن آنهاست از خویش. آیه:

مُهاجِراً إِلَی اللَّهِ- النساء/ ۱۰۰

امروز، در کشورهائی که ادعای- قومیت عربی دارند چنین هجراتی نسبت به قرآن می بینیم هر چند که دل مردم عرب با قرآن است و خوب قرائت میکنند اما زمامدارانشان آنها را عملا دور نگهداشته اند اما خدا را شکر که امروز ملت و دولت ما از قرآن و احادیث پیامبر و امامان الگوی زندگی میگیرند.

یعنی قوم و خویشاوندانم را ترک میکنم و بسوی او میروم.

أَ لَمْ تَکُنْ أَرْضُ اللَّهِ واسِعَةً فَتُهاجِرُوا فِیها- النساء/ ۹۴ اما در باره مجاهده با نفس که لازمه اش همان مبارزه با دشمن بیرونی و درونی جان انسان است، روایت شده است که «رجعتم من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر» و همان مبارزه با خواهشهای نفسانی و شهوات است و نیز روایت شده است «هاجروا و لا تهجروا» یعنی از مهاجرین باشید و خود را با زبان به آنها شبیه نسازید بلکه عملا مهاجرت کنید- (هجر)- سخن زشتی است که بخاطر زشتی مهجور میشود در حدیث آمده است که «و لا تقولوا هجراء» یعنی دهان به بدی و زشتی نگشائید.

اهجر فلان- او عمدا ناسزا گفت. و- هجر المریض- بیمار بدون قصد و بدون عمد ناسزا گفت.

مُسْتَکْبِرِینَ بِهِ- سامِراً تَهْجُرُونَ- المؤمنون/ ۶۷ کسی که در هجرت زیاده روی میکند شبیه به کسی است که عمدا بدی میکند میگویند- اهجر- شاعر میگوید:

کما جده الاعراق قال ابن ضره علیها کلاما جار فیه و اهجرا

او از روی تعصب قومی سخنانی گفت و زیاده روی کرد و ناسزاگوئی کرد.

رماه بهاجرات کلامه- یعنی سخن او او را به زشتی و قباحت در کلام رسانید فلان هجیراه کذا- در وقتی گفته میشود که کسی بصورت هذیان گوئی مریض سخن گوید از این روی- هجیر- در عادت های ناپسند بکار میرود مگر بر عکس در مورد کسی که این معنی را توجه دارد.

هجیر و هاجره- ساعاتی که مسافرت در آن ساعات ناممکن است مثل

گرمای شدید گوئی که مردم از آن دوری نموده اند.

هجاء- ریسمانی که با آن مادینه حیوانات را برای فحل می بندند و باعث دوری بیشتر میگردد که بر وزن- عقال- است و آن مادینه مهجور میماند.

هجار القوس- زه کمان که تشبیهی به همان هجار مادینه دارد.

(هجع) هجع

هجوع: خواب شبانه است. در آیه:

كانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ ما يَهْجَعُونَ- الذاريات/ ۱۷ یعنی خوابشان در شب بسیار اندک است و ممکن است واژه- قلیلا- کنایه از نخوابیدن داشته باشد و بخاطر کم خوابی مثل اینست که نخوابیده است.

لقیته بعد هجعه- او را بعد از خواب دیدم- رجل هجع- مثل معنی- نوم- است یعنی مردی که در همه حال غفلت زده است و گوئی خوابیده.

(هدد) هدد

هد: خرابی و ویرانی که در اثر سقوط چیز سنگینی حاصل میشود، هده- صدای سقوط و افتادن چیزیست. در آیه:

وَ تَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَ تَخِرُّ الْجِبالُ هَدًّا- مریم/ ۹۰ این آیه مقدمه طبیعت در آستانه و نزدیکی قیامت بیان میکند یعنی زمین دو پاره میشود و کوهها با صدای مهیبی سقوط مینمایند.

هددت البقره- صدای گاو در هنگام افتادن برای ذبح. و هد مثل مذبوح اسم مفعول است که به شخص ترسو و ناتوان هم تعبیر میشود.

رجل هدک من رجل- مردی که تو را از کسی مانند خودش بترساند و تهدید کند.

هـددت فلانا و تهددته- او را با تهدید بیم دادم و ترساندم- هدهده ترساندن کودک برای اینکه بخوابد. (هدهد)- شانه به سر (پرنده ایست معروف) در آیه.

ما لِیَ لا أَرَی الْهُدْهُـدَ- النمل/ ۲۰ جمعش- هداهـد- اما هداهد با ضـمه مفرد است. شاعر گوید: کهداهد کسـر الرماه جناحه- مثل هدهدی که بالهایش را شکارچی شکست.

(هدم) هدم

خراب شـدن ساختمان، هدمته هدما- ویرانش کردم. هدم- همان ویران شده است که بطور اسـتعاره میگویند- دم هدم- خونی که به هـدر رفته است- هـدم- جامه و لباس کهنه جمعش- اهـدام- هدمت البناء- ساختمان را بکلی ویران کردم. خدای تعالی فرمود:

لَهُدِّمَتْ صَوامِعُ- الحج/ ۴۰ صومعه ها ویران میشد. (۱)

آیه ۴۰ از سوره حـج است که میفرمایـد نتیجه مثبت و مدافعات مردم از یکدیگر کمکی هم به باقیماندن عبادتگاهها دارد زیرا اگر کفار و مشـرکین غلبه کنند تمام پرستشـگاهها را بویرانی میکشانند چنانکه در فتنه مغولان دنیا مشاهده کرد که چه فجایعی ببار آوردنـد قوم وحشـی خونخوار که کتابخانه ها و مساجد و صومعه ها و کلیساها را جایگاه اسـبان خود میساختند، و خداوند آنچنان شکستی به آنها رسانید که در تمام تواریخ به بدنامی یاد شده اند تا اینکه بدست مسلمین مسلمان شدند سلطان سعید و سلطان محمد خدا بنده و بازمانده گانشان مسلمان شدند.

یاقوت در کتاب معجم البلدان خود آنها را- تاتار لعنهم اللّه- با همین عبارت یاد میکند چون معاصر آنها بوده.

(هدی) هدی

هدایت راهنمائی با لطف و مهربانیست و از این معنی- هدیه- است (سوغاتی با چشم روشنی دادن).

هوادی الوحش- پیشتازان گله های حیوانات.

هـدیت- راهنمائی کردم- اهدیت- هدیه دادم، اگر بگویند چگونه هدایت را راهنمائی یا مهربانی تعبیر کرده ای؟ میگویم زیرا خدای تعالی فرموده است.

فَاهْدُوهُمْ إِلی صِراطِ الْجَحِیمِ- الصافات/ ۲۳ و یَهْدِیهِ إِلی عَذابِ السَّعِیرِ- الحج/ ۴ که گفته شد بکار بردن این واژه در عذاب و دوزخ بصورت، ریشخند و تمسخر است که مبالغه در معنی را میرساند مثل:

فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ- آل عمران/ ۲۱ شاعر میگوید: تحیه بینهم ضرب وجیع- زنده باد و درود و تحیت در میان آنها نوعی زدن دردناک بود.

هدایه اللّه تعالی- برای انسانها چهار وجه دارد:

اول: هدایت عمومی که بمقتضای آفرینش هر موجودی قرار گرفته است و در انسانها هر مکلّفی و انسان بالغی بوسیله- عقل و هوش و معارف و علوم به آن هدایت بناچار وابسته است، چنانکه خدای تعالی فرمود:

رَبُّنَا الَّذِی أَعْطی کُلَّ شَیْ ءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدی- طه/ ۵۰ این آیه استدلال حضرت موسی به فرعون است. یعنی خدای ما کسی است که به هر چیزی خلقتی که او را هدایت کند و به کمالش برساند بخشیده است.

(هدایت تکوینی که هسته در خاک ریشه اش به پائین و ساقه اش به بالای خاک حرکت میکند).

دوم: (هـدایت تشـریعی) که بمقتضای نیاز فردی و اجتماعی انسانها بر زبان پیامبران و با رسانـدن پیام خداوند به مردم بصورت قرآن یا کتابهای آسمانی دیگر رسیده است. فرمود:

وَ جَعَلْنا مِنْهُمْ أَئِمَّةً یَهْدُونَ بِأَمْرِنا- الانبیاء/ ۷۳ از خود مردم امامانی که به امر ما آنها را هدایت کنند قرار دادیم.

سوم: (هـدایت توفیقی که زمینه اش از خود انسان آغاز میشود) هـدایتی که اختصاص به کسانی دارد که خود در راه هدایت و به کمال رسیدن حرکت کرده باشد خدای تعالی فرمود:

وَ الَّذِینَ اهْتَدَوْا زادَهُمْ هُدیً- محمد/ ۱۷ و وَ مَنْ یُؤْمِنْ بِاللَّهِ یَهْدِ قَلْبَهُ- التغابن/ ۱۱ و إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ یَهْدِیهِمْ رَبُّهُمْ بِإِیمانِهِمْ- یونس/ ۹۰.

و وَ الَّذِینَ جاهَـدُوا فِینا لَنَهْـدِیَنَّهُمْ سُـبُلَنا- العنکبوت/ ۶۹ و یَزِیـدُ اللَّهُ الَّذِینَ اهْتَـدَوْا هُـدیً- مریم/ ۷۶ و فَهَـدَی اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُـوا- البقره/ ۲۱۳ و وَ اللَّهُ یَهْـدِی مَنْ یَشاءُ إِلی صِـراطٍ مُسْـتَقِیمٍ- البقره/ ۲۱۳ که تمـام این آیـات دلالـت بر این دارد که اول ایمـان و نیکوکاری سپس افزونی هدایت از سوی خدا.

چهارم هدایت در آخرت بسوی بهشت و (وصول بمطلوب) آیات:

سَیَهْدِیهِمْ وَ یُصْلِحُ بالَهُمْ- محمد/ ۵ و وَ نَزَعْنا ما فِی صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ- الاعراف/ ۴۳ تا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا- الاعراف/ ۴۳ این چهار گونه هدایت بترتیبی است که گفته شد و هر کدام زمینه ساز دیگری است کسی که هدایت اول یعنی تکوینی را نداشته باشد به هدایت دوم نمیرسد (۱) و تکلیف از او ساقط است. و هر کس به هدایت دوم نرسد و بدست نیاورد هدایت توفیقی و سوم را نخواهد داشت (زمینه را بایستی خود انسانها با ایمان و نیکوکاری و مجاهدت در خود فراهم سازند) و هر کس به هدایت چهارم برسد هر سه هدایت

مثل موادی و عناصری که قابلیت گیاه و گل و میوه شدن ندارند.

در هدایت اول که عمومی است و تکوینی است سرشت و طبیعت و غریزه موجودات آنها را به کمال حیاتشان میرساند و در انسان فطرتی که عقل و خرد و هوش و شعور شناخت بر آن نهاده شده و رهبر در رکنی انسانهاست. اما هدایت توفیقی یا تکمیلی همان است که آرزوی کمال و انسان کامل شدن او را بسوی زیادتی در هدایت که از سوی خداوند افاضه میشود میرسد و بر اساس انتخاب راه و اختیار یعنی بهتر گزینی انجام میشود- او راهها را بر همان سه مرحله قرار داده است تا ما به نتیجه برسیم- فَجَعَلْناهُ سَمِیعاً بَصِیراً- إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً-

راه است و چاه و دیده بینا و آفتاب تا آدمی نگاه کند پیش پای خویش

چندین چراغ دارد و بیراه میرود بگذار تا بیفتد و بیند سزای خویش

خواننده عزیز در تاریخ تفکر انسانی و قرآنی تنها راغب اصفهانی است که این مشکل تاریخ اندیشه انسانها را تحقیق و بهترین تفسیر و راه حل را ارائه میدهد بزرگانی در مورد هدایت و ضلالت و جبر و اختیار پا انداخته اند.

قبلی را بدست آورده است، و رسیدن به هدایت توفیقی و تکمیلی نشانه اینست که دو هدایت قبلی را حاصل کرده است، امکان عکس این هم هست یعنی کسی از هدایت عمومی به هدایت دوم و سوم نمیرسد و خود را با ایمان و نکوکاری به کمال نمیرساند، انسان نمیتواند احدی را باین مرحله یعنی هدایت توفیقی و نتیجه برساند مگر اینکه او را دعوت به هدایت کند و راه ها را به او بشناساند در مورد آن خدای تعالی به پیامبر میفرماید:

إِنَّکَ لَتَهْدِی إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ- الشوری/ ۵۲ و یَهْدُونَ بِأَمْرِنا- الانبیاء/ ۷۳ و وَ لِکُلِّ قَوْمٍ هادٍ- الرعد/ ۷ یعنی دعوت کننده بهدایت. اما در مورد سائر هدایات میفرماید:

إِنَّکَ لا تَهْدِی مَنْ أَحْبَبْتَ- القصص/ ۵۶ هر هدایتی که خدای تعالی ذکر میکند اینست که ستمگران و کفار از هدایت سوم محرومند و همان توفیقی است که ویژه هدایت یافتگان است و هدایت چهارم پاداش اخروی است وارد نمودن آنها در بهشت است مثل آیه:

کَیْفَ یَهْدِی اللَّهُ قَوْماً- آل عمران و وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ- آل عمران/ ۸۶ و آیه ذلِکَ بِأَنَّهُمُ اسْتَحَبُّوا الْحَیاهَ الدُّنْیا عَلَی الْآخِرَهِ وَ أَنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْکافِرِینَ- المائده/ ۶۷ و هر هدایتی که خداوند از پیامبر و سایر انسانها در مورد ارشاد آنها بیان میکند و میگوید قدرت ندارید و نمیتوانید هدایت کنید همین هدایت های سوم و

چهارم است بغیر از آنچه را که مخصوص دعوت و نشان دادن راه هدایت است که وظیفه پیامبران است.

بخشش عقل و خرد و توفیق کمال و رساندن به بهشت از عهده پیامبران خارج است. چنانکه به پیامبر فرمود:

لَیْسَ عَلَیْکَ هُدیهُمْ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ- البقره/ ۲۷۲ و وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَی الْهُدی- الانعام/ ۳۵ و وَ ما أَنْتَ بِهادِ الْعُمْیِ عَنْ ضَلالَتِهِمْ- الروم/ ۵۳ و إِنْ تَحْرِصْ عَلی هُداهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی مَنْ یُضِلُّ- النحل/ ۳۷ و وَ مَنْ یُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ- الزمر/ ۲۳ و وَ مَنْ یَهْدِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ مُضِلٍّ- الزمر/ ۳۷ و إِنَّکَ لا تَهْدِی مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ- بر این معنی آیه زیر اشاره دارد که:

أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ- یونس/ ۹۹ و مَنْ یَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ- الاسراء/ ۹۷ یعنی کسی را که خواهان هدایت است و آنرا پیگیری میکند همان است که خداوند موفّقش میدارد و به راه بهشت هدایتش میکند نه آن کسی که با ضدیت و دشمنی راه گمراهی و کفر را پی میگیرد. مثل آیه:

وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْکافِرِینَ- التوبه/ ۳۷ و در آیه دیگر (ظالمین) و عبارت:

إِنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی مَنْ هُوَ کاذِبٌ کَفَّارٌ- الزمر/ ۳

دروغ گوی کفر پیشه کسی است که هدایتش را قبول نمیکند که بهمان مطلب بر میگردد هر چند که لفظش اینگونه نباشد، و کسی را که هدایتش پذیرفته نشد خداوند او را هدایت نمیکند هدایت نشده است زیرا (دروغگو و منافق) بوده همانطور که میگوئی کسی که هدیه مرا نپذیرفت باو هدیه نمیدهم و آن که بخشش مرا نمیگیرد باو نمیدهم. و کسی که به من متمایل و دوست نیست من هم با او همانگونه خواهم بود بر این معنی فرمود:

وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْفاسِقِینَ- الصف/ ۵ یا (الفاسقین) در آیه دیگر و آیه:

أَ فَمَنْ یَهْدِی إِلَی الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ یُتَّبَعَ أَمَّنْ لا یَهِدِّی إِلَّا أَنْ یُهْدی- یونس/ ۳۵ یعنی دیگری را هدایت نمی کند- یعنی اولا چیزی نمی داند و آن را و نمی شناسد و اگر مجددا هدایت شود خود هدایت نشده است زیرا مرده ای است از سنگ و مانند آن.

ظاهر لفظ آیه اینست که اگر هدایت شود خود هدایت شده و برای اینکه با مثال و مقایسه ای لفظ را روشن تر برساند میفرماید:

إِنَّ الَّذِینَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبادٌ أَمْثالُکُمْ- الاعراف/ ۱۹۴ که همان مردگانند در جای دیگر فرمود:

وَ یَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا یَمْلِکُ لَهُمْ رِزْقاً مِنَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ شَیْئاً وَ لا یَسْتَطِیعُونَ- النحل/ ۷۳ در آیات إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ- الانسان/ ۳ و وَ هَدَیْناهُ النَّجْدَیْنِ- البلد/ ۱۰

و وَ هَدَيْناهُمَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ- الانعام/ ۷۷ این آیات اشاره ای است به این که راه خیر و شر و ثواب و عقوبت از راه عقل و شرع شناخته شده است و همین طور آیه:

فَرِيقاً هَدى وَ فَرِيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلالَةُ- الاعراف/ ۳ و إِنَّكَ لا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ- القصص/ ۵۶ و وَ مَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ- التغابن/ ۱۱ که این آیه اشاره بهمان هدایت سوم یا توفیقی است که با ایمان آغاز میشود و توفیق به قلب و جان انسان میرسد و الهام میشود و همان است که آنرا میخواهد و دنبالش هست مقصود آیه زیر است که:

وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زادَهُمْ هُدىً- محمد/ ۱۷ این واژه گاهی خودش متعدی است و گاهی با (ل) و (الی) متعدی میشود فرمود:

وَ مَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيم- آل عمران/ ۱۰۱ و وَ اجْتَبَيْناهُمْ وَ هَدَيْناهُمْ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيم- الانعام/ ۸۷ و أَ فَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ- یونس/ ۳۵ و هَلْ لَكَ إِلى أَنْ تَزَكَّى وَ أَهْدِيَكَ إِلى رَبِّكَ فَتَخْشى- النازعات/ ۱۹ اما متعدی شدن خود لفظ بدون عوامل دیگر مثل آیه:

وَ لَهَدَيْناهُمْ صِراطاً مُسْتَقِيماً- النساء/ ۶۸ و وَ هَدَيْناهُمَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ- الصافات/ ۱۱۸ و اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ- الحمد/ ۵ و أَ تُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ- النساء/ ۸۸

و وَ لا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقاً- النساء/ ۱۶۸ و أَ فَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ- يونس/ ۴۳ و وَ يَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ صِراطاً مُسْتَقِيماً- النساء/ ۱۷۵ در اينجا راغب رحمه اللّه براى اينكه هدايت مرتبه سوم يعنى توفيقى و تكميلى را خوب شرح و تفسير كند با ذكر مثالى جالب و با مدد آيات قرآن آنرا شرح ميدهد و به تمام ابهامات و اشكالاتى كه هست پاسخ ميدهد تا ديگر آيات (هدايت ميكند هر كه را ميخواهد و خدا گمراه ميكند هر كه را ميخواهد و يا آيه اگر خدا بخواهد شما هم هدايت ميخواهيد براى كسى اشكالى نخواهد داشت) ميگويد: از آنجائيكه هدايت و تعليم اقتضاى دو اصل را دارد كه يكى شناخت آموزنده يا هدايت كننده و دوم شناسائى شاگرد و يا هدايت شونده است و با اين دو اصل هدايت و تعليم تمام ميشود و بكمال ميرسد ميگوئيم:

اگر هادى و معلم كوشش كند اما حالت قبول و پذيرش در شاگرد و هدايت شونده نباشد درست است كه بگوئيم- هدايت نشده است و تعليم نديده است بنا بر قبول و پذيرش او و نيز درست است كه بگوئيم هدايت شده و تعليم ديده است باعتبار كوشش فرا گيرنده اگر چنين است صحيح است كه گفته شود خداوند كافران، فاسقين و ظالمين را هدايت نكرده است زيرا زمينه قبول و پذيرش حق در آنها نبوده تا هدايت و تعلم در آنها بكمال خود برسد (۱) و درست است كه بگوئيم

بگفته سعدى عليه الرحمه آن عارف حقيقى و قصيده سرا.

زمين قابل و آنگه نصيحت قائل چو گوش و هوش نباشد چه سود حسن مقال

نصيحت همه عالم چو باد در قفس است بنزد مردم نادان چو آب در غربال

جهان وجود سراسر عبرت است و همه موجودات تسبيح گوى او و فطرت همه آدميان بر حق پذيرى- فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْها لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ-

هدایت شد و تعلیم دید از جهت اینکه آغازگر هدایت و تعلیم بود خود مقدمه را فراهم کرده بود با (پیروی نکردن از شهوات و هوسهای پوچ).

باعتبار سخن اول خدای تعالی فرمود:

وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ- الجمعه/ ۵ و بنا بر استدلال دوم فرمود:

وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی- الفصلت/ ۱۷ یعنی قوم ثمود را هم هدایت کردیم امّا آنها کوری یا دنیا را بر هدایت خدائی ترجیح دادند.

لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ- البقره/ ۱۴۲ تا وَ إِنَّها لَکَبِیرَهٌ إِلَّا عَلَی الْخاشِعِینَ- البقره/ ۴۵ یا إِلَّا عَلَی الَّذِینَ هَدَی اللَّهُ- البقره/ ۱۴۳ اینان همانها هستند که پذیرفتند و هدایت بر هدایتشان افزوده میشود.

(تائید میشوند). اما آیه:

اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِیمَ- الحمد/ ۷ و لَهَدَیْناهُمْ صِراطاً مُسْتَقِیماً- النساء/ ۶۸ گفته شد که مقصود همان هدایت اول (تکوینی) است که همان عقل و خرد و سنت پیامبران است که ما امر شده ایم با زبان هم بگوئیم هر چند که انجام شده است با ثواب و پاداش داده شود چنانکه امر شده ایم که بر پیامبر درود بفرستیم هر چند که خود خدا و فرشتگان بر او درود میفرستند.

إِنَّ اللَّهَ وَ مَلائِکَتَهُ یُصَلُّونَ عَلَی النَّبِیِّ- الاحزاب/ ۵۶

گفته شده آیه سوره حمد و تقاضای هدایت که راه مستقیم برای اینست که این- دعا- ما را از فریب فریبکاران و هوسهای شهوت انگیز حفظمان کند.

و نیز گفته اند درخواست از خدا برای توفیقی است که وعده داده شده در آیه:

وَ الَّذِینَ اهْتَدَوْا زادَهُمْ هُدیً- محمد/ ۱۷ و گفته اند- پرسش و دعا برای هدایت به بهشت است در آخرت در آیه فرمود:

وَ إِنْ کانَتْ لَکَبِیرَةً إِلَّا عَلَی الَّذِینَ هَدَی اللَّهُ- البقره/ ۱۴۳ مقصود اینست کسی که خداوند او را با رفیق هدایت کرد از او میخواهم که ما را به آن هدایت موفق گرداند.

(هدی) و هدایت از نظر وضع لغت و واژه یکیست، اما- هدی- لفظی است ویژه بخشش و سرپرستی و راهنمائی خداوند نسبت به کسانیکه قابلیت آنرا دارند و این غیر از آن هدایتی است که مخصوص زمینه سازی و کمال و افزونی هدایت در انسان ها است.

در مورد هدی آیات زیر بیان کننده آن است:

هُدیً لِلْمُتَّقِینَ- البقره/ ۲ و أُولئِکَ عَلی هُدیً مِنْ رَبِّهِمْ- البقره/ ۵ و هُدیً لِلنَّاسِ- البقره/ ۱۸۵ و فَإِمَّا یَأْتِیَنَّکُمْ مِنِّی هُدیً فَمَنِ اتَّبَعَ هُدایَ- البقره/ ۳۸ و قُلْ إِنَّ هُدَی اللَّهِ هُوَ الْهُدی- البقره/ ۱۲۰ و هُدیً وَ مَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِینَ- آل عمران/ ۱۳۸ و وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَی الْهُدی- الانعام/ ۳۵

و إِنْ تَحْرِصْ عَلى هُداهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ- النحل/ ۳۷ و أُولئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدى- البقره/ ۱۶ (تمام این آیات مربوط به همان مرتبه سوم هدایت یعنی توفیقی و تکمیلی است که از سوی خداوند افاضه میشود).

اما- (اهتداء)- ویژه خواست و انسانهاست بر اساس اختیاری که دارند یا در امور دنیوی یا اخروی، خدای تعالی فرموده است:

هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِها- الانعام/ ۹۷ و إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الْوِلْدانِ لا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَ لا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا- النساء/ ۹۸ و این آیه اشاره بهمان خواستن و طلب هدایت است. مثل:

وَ إِذْ آتَيْنا مُوسَى الْكِتابَ وَ الْفُرْقانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ- البقره/ ۵۳ و فَلا تَخْشَوْهُمْ وَ اخْشَوْنِي وَ لِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ- البقره/ ۱۰۵ و فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا- آل عمران/ ۲ و فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ ما آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا- البقره/ ۱۳۷ (مهتدی)- به کسی گفته میشود که از دانشمندی تقلید و پیروی کند، مثل:

أَ وَ لَوْ كانَ آباؤُهُمْ لا يَعْلَمُونَ شَيْئاً وَ لا يَهْتَدُونَ- المائده/ ۱۰۴ (کفار میگفتند ما بر دین پدرانمان خواهیم بود، خداوند میفرماید حتی اگر پدرانشان چیزی از علم ندانند و هدایت نشده باشند!؟) هشداری است بر اینکه آنها از پیش خود چیزی نمیدانند و از عالمی پیروی نکرده بودند.

فَمَنِ اهْتَدی فَإِنَّما یَهْتَدِی لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّما یَضِلُّ عَلَیْها- اهتداء- یعنی هدایت یافتن در این آیه وجوهی سه گانه دارد:

۱- طلب هدایت ۲- پیروی از عالم ۳- خواستن و اراده هدایت کردن. و نیز در آیه: وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطانُ أَعْمالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِیلِ فَهُمْ لا یَهْتَدُونَ- النمل/ ۲۴ و آیه وَ إِنِّی لَغَفَّارٌ لِمَنْ تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً ثُمَّ اهْتَدی- طه/ ۸۲ معنایش اینست که سپس به طلب هدایت ادامه میدهد در این خواست سست نمیشود و به گناهان بر نمیگردد فرمود:

وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ- البقره/ ۱۵۷ یعنی کسانیکه بدنبال هدایت او هستند و آنرا می پذیرند و به آن عمل میکنند. در حال این گروه میفرماید:

وَ قالُوا یا أَیُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنا رَبَّکَ بِما عَهِدَ عِنْدَکَ إِنَّنا لَمُهْتَدُونَ- الزخرف/ ۴۹ (هدی)- نامی است ویژه قربانی که در موسم حج ذبح میشود، اخفش میگوید مفرد آن- هدیه- است، مونث آن- هدی- است گوئی مصدری است که به صورت صفت بکار میرود. خدای تعالی فرمود:

فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ- البقره/ ۱۹۶ و هَدْیاً بالِغَ الْکَعْبَهِ- المائده/ ۹۵ و وَ الْهَدْیَ وَ الْقَلائِدَ- المائده/ ۹۷ و وَ الْهَدْیَ مَعْکُوفاً- الفتح/ ۲۵

(هدیه)- مخصوص لطف و محبتی است که بعضی از مردم به دیگران اهداء میکند- خدای تعالی فرمود:

وَ إِنِّی مُرْسِلَةٌ إِلَیْهِمْ بِهَدِیَّةٍ- النمل/ ۳۵ و بَلْ أَنْتُمْ بِهَدِیَّتِکُمْ تَفْرَحُونَ- النمل/ ۳۶ یهدی- الگو و نمونه ای که به آن اهداء میشود، و نیز کسی که زیاد هدیه میدهد.

هدی و هدی هر دو یکی است در مورد- عروس می گویند- هدیت العروس إلی زوجها- او را به همسرش هدیه کردم- و ما احسن هدیه فلان- چقدر هدیه او نیکوست یا بمعنی راه و روش است- چقدر راه و روش او نیکوست- فلان یهادی بین اثنین- او میان آن دو نفر راه می رود و بر آن دو نفر اعتماد دارد-.

(هرع) هرع

و هرع و اهرع- با زور و تهدید او را حرکت داد، خدای تعالی فرمود:

وَ جاءَهُ قَوْمُهُ یُهْرَعُونَ إِلَیْهِ- هود/ ۷۸ قومش شتابان بسویش آمدند. هرع برمحه- تیر را به سرعت انداخت.

هرع- دونده سریع السیر و نیز بمعنی گریه هم هست.

(هرت) هرت

در آیه وَ ما أُنْزِلَ عَلَی الْمَلَکَیْنِ بِبابِلَ هارُوتَ وَ مارُوتَ- البقره/ ۱۰۲ بعضی گفته اند دو فرشته بودند، ولی گروهی از مفسرین گفته اند دو اسم

از شیاطین انس و جن هستند، بخاطر بدل از و لکن الشیاطین که قبل از آیه هست این دو اسم منصوب شده اند که بدل بعض از کل است که اگر مثلا- قوم در جائی مرفوع باشد و بعد بگوئید- کذا زید و عمرو- درست است که مرفوع باشد- هرت- دهان گشاد و جامه پاره و دو تکه شده.

(هرن) هرن

هارون اسمی غیر عربی است که چیزی از آن در عربی نیست.

(هزز) هزز

هز- حرکت سمت- هززت الرمح فاهز- نیزه را بسرعت حرکت دادم، هززت فلانا للعطاء- او را با بخشش شاد کردم و از شادی مرتعش شد. خدای تعالی فرمود:

وَ هُزِّی إِلَیْکِ بِجِذْعِ النَّخْلَهِ- مریم/ ۲۵ و فَلَمَّا رَآها تَهْتَزُّ- النمل/ ۱۰ و اهتز النبات شاخه هایش حرکت کرد در آیه:

فَإِذا أَنْزَلْنا عَلَیْهَا الْماءَ اهْتَزَّتْ وَ رَبَتْ- الحج/ ۵ همینکه باران بر زمین بی حرکت و بی گیاه رسید خاکش تکان خورد و از هر گیاهی شادی بخش در آن روئید.

و اهتز الکوکب- حرکت و چشمک زدن ستارگان- سیف هزهر- شمشیری که برای جنگ بحرکت در میآید.

ماء هزهر و رجل هزهر- آبی که بآرامی حرکت دارد و نیز مردیکه آرام راه میرود.

(هزل) هزل

در آیه إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ وَ ما هُوَ بِالْهَزْلِ- الطارق/ ۱۴ قرآن سخنی جدا کننده حق و باطل است نه سخنی شوخی بردار به هر- سخن بیهوده و پوچی هم گفته میشود.

(هزو) هزو

هزء- مزاح و شوخی آرام و پنهانی گفته اند مانند- مزح- بمعنی ریشخند است در این معنی.

اتَّخَذُوها هُزُواً وَ لَعِباً- المائده/ ۵۸ و وَ إِذا عَلِمَ مِنْ آياتِنا شَيْئاً اتَّخَذَها هُزُواً- الجاثیه/ ۹ و وَ إِذا رَأَوْكَ إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُواً- الفرقان/ ۴۱ و وَ إِذا رَآكَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُواً- الفرقان/ ۴۱ و أَ تَتَّخِذُنا هُزُواً- البقره/ ۶۷ و وَ لا تَتَّخِذُوا آياتِ اللَّهِ هُزُواً- البقره/ ۲۳۱ در این آیات سرزنش آنها را بزرگ شمرده است و هشداریست بر خبث و بد باطنی آنها که بعد از علم هم باز آیات خدا را بازیچه پنداشتند و بعد از درست دانستن قرآن و آیات خدا باز آنرا استهزاء کردند هزئت و استهزات هر دو یکیست و بمعنی همان تمسخر و شوخی است.

استهزاء: طلب ریشخند و تمسخر هر چند که به فرو رفتن در اینگونه عادات زشت تعبیر میشود مثل استجابه که پاسخ خواستن است هر چند مانند اجابه یا جواب دادن بکار میرود. در آیه:

قُلْ أَ بِاللَّهِ وَ آياتِهِ وَ رَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِؤُنَ- التوبه/ ۶۵ و وَ حاقَ بِهِمْ ما كانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ- الاحقاف/ ۱۶ و ما يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ- الحجر/ ۱۱ و إِذا سَمِعْتُمْ آياتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِها وَ يُسْتَهْزَأُ بِها- النساء/ ۱۴۰ و وَ لَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ- الانعام/ ۱۰ استهزاء مانند لهو و لعب از خداوند صحیح نیست، تعالی اللّه عنه- خداوند متعالی تر است از این امور و آیه:

اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ يَمُدُّهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ- البقره/ ۱۷ یعنی به پاداش همان استهزاشان آنها را مجازات میکند. معنایش اینست که آنها را مهلت میدهد تا مدتی و سپس ناگهانی آنها را فرو میگیرد. این مهلت دادن به ایشان جهت استهزاء آنهاست از جائیکه فریفته و مغرور به خود شده بودند و مغرور به استهزای خود مثل- استدراج یعنی آنطوریکه خود نمیدانستند یا بمعنی اینست که آنقدر استهزاء کردند که باین عمل شناخته شدند (مسخرگی و دلقکی) شخصیت خود را بقدری خوار و زبون کردند که باین صفات معروف شدند.

مثل کسی که با تو خدعه و نیرنگ کند و تو بفهمی و او را بدیگران بشناسانی در آن صورت از او دوری میجوئی و در حقیقت تو او را فریب داده ای، روایت شده است که «ریشخند کنندگان دین و قرآن و پیامبر کسانی هستند که در دنیا دری از بهشت بروی آنها گشوده میشود سپس بسوی آن شتاب میورزند همین که به پایان راه میرسند راه بر آنها بسته میشود» در این باره قرآن فرموده:

فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ- المطففین/ ۳۴ بر این وجوه و معانی خدای عز و جل فرمود:

سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ- التوبه/ ۷۹.

(هزم) هزم

اصل هزم گرفتن چیزی محکم در دست تا اینکه شکسته شود (در اثر فشردن آن) و بخاطر خشکی و فرسودگی مثل- پوست و چرم خشک که می ترکد یا ترکیدن پوست هندوانه و خربزه از این واژه- هزیمت است همانطور که به معنی گریختن تعبیر میشود یعنی شکسته شدن لشگر هر شکستنی و خشک شدنی را هم با این واژه تعبیر میکنند. خدای تعالی فرمود:

فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ- و جُنْدٌ ما هُنالِکَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزابِ- الصاد/ ۱۱ اصابته هازمه الدهر- یعنی روزگار او را فرسوده کرد و شکست، یعنی- کاسره- او را شکست، مانند- فاقره- پشتش را درهم شکست.

هزم الرعد- ابر شکسته شد و از هم باز شد در اثر رعد و برق. مهزم- چوبی که بچه ها سرش را آتش میزنند و با آن بازی میکنند گوئی که بچه های دیگر را فراری میدهند.

هزم و اهتزم- مرد ساده لوح و کودک رفتار.

(هشش) هشش

در معنی نزدیک به معنی- هز- است یعنی حرکت دادن که بر چیزی نرم واقع شود مثل زدن و ریختن برگ درخت بوسیله چوب دستی و عصا در آیه:

وَ أَهُشُّ بِها عَلی غَنَمِی- طه/ ۱۸

هش الرغیف یهش- نان در تنور پخته شد و افتاد- ناقه هشوش: شتر پر- شیر، فرس هشوش- اسب رام و نرم ضعیف که همیشه بدنش عرق میکند- رجل هش الوجه- مرد با حیا و خوش خوی و ملایم. هششت- او را سر حال آوردم و او شاد است- ذو هشاس.

(هشم) هشم

شکسته شدن چیزیست که سست است مثل گیاه، خدای تعالی فرمود:

فَأَصْبَحَ هَشِیماً تَذْرُوهُ الرِّیاحُ- الکهف/ ۴۵ و فَکانُوا کَهَشِیمِ الْمُحْتَظِرِ- القمر/ ۳۱ گیاه خرد شده- هشم عظمه- استخوانش شکست، و- هشمت الخبز- نان را ریز ریز کردم، شاعر میگوید:

عمرو العلا هشم الثرید لقومه و رجال مکّه مشنتون عجاف

عمرو علا نان خشک را برای قومش ریزه ریزه میکرد (تقسیم سرانه) در حالیکه مردم مکه در گرسنگی لاغر شده بودند- هاشمه- درد استخوان و کاسه سره- و اهتشم- همه شیر را از پستان شتر دوشید و نیز بمعنی لطف و مهربانی است.

(هضم) هضم

سری که سست و بی محتواست هضمته فانهضم- مانند نی تو خالیش کردم چنانکه برای نوای نی آنرا خالی میکنند، مزمار- همان نی است گفت:

وَ نَخْلٍ طَلْعُها هَضِیمٌ- الشعراء/ ۱۴۸ خرمائی که سر شاخه هایش سست و خالی از بار است و در هم فرو رفته،

گوئیکه پوک شده است.

هاضوم- طعامی که خورده میشود، و زنی که ضعیف و کم بنیه است و هم چنین هضم بطور استعاره در مورد ظلم و ستم بکار میرود.

فَلا یَخافُ ظُلْماً وَ لا هَضْماً- طه/ ۱۱۲.

(هطع) هطع

دیدگانش به بالا توجه کرد و سر برداشت، مثل شتری که گردنش را بالا نگهمیدارد گفت:

مُهْطِعِینَ مُقْنِعِی رُؤُسِهِمْ لا یَرْتَدُّ إِلَیْهِمْ طَرْفُهُمْ- ابراهیم/ ۴۳ (۱) و مُهْطِعِینَ إِلَی الدَّاعِ- القمر/ ۸.

(هلل) هلل

شکل ماه در شب های اول و دوم هر ماه و بعد از آن دو شب آنرا- قمر- میگویند نه هلال جمع- هلال- اهلّه- است. خدای تعالی فرمود:

یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَهِلَّهِ قُلْ هِیَ مَواقِیتُ لِلنَّاسِ وَ الْحَجِّ- البقره/ ۱۸۹ به تحقیق از پیامبر در باره کوچک شدن و دگرگونی شکل آن پرسش میکردند که از نازکی و ظرافت سرنیزه ای که دو شاخه داشته باشد به آن تشبیه

آیه در مورد ظالمان و ستمکاران بد فرجام است میگوید در آن روز (قیامت) که بسیار هول انگیز و سخت است ظالمان با شتاب سر بالا میکنند و چشم هاشان حیرت زده است و دل هاشان از شدت عذاب در وحشت و اضطراب است. مردم را از آن روز که کیفر اعمالشان میرسد بیمناک ساز و ستمکاران مهلتی دیگر میخواهند تا دعوتت را اجابت نموده و از رسولان متابعت کنیم.

شده است و با آن شکار میکنند، و نوعی از مارهائی که چنبره میزنند، و یا به آب کمی که در ته یک ظرف مانده باشد و این مثالها را با واژه- هلال- بکار میبرند سپس بجای- اهلال میگویند استهلال- مثل استجابه بجای اجابت یا پاسخ دادن- (اهلال)- به ماه و هلال نگریستن و نگاه کردن و سپس به هر وقت که کسی به بالا نگاه کند این کلمه بکار رفته است در آیه:

وَ ما أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ- البقره/ ۷۳ یعنی هر ذبیحه ای که نامی غیر از نام خدا در موقع ذبح یاد شود و برای غیر خدا باشد و برای بت ها قربانی کنند خوردنش حرام است.

گفته اند- اهلال و تهلل- گفتن لا اله الا اللّه- است و از این جمله لفظ آن گرفته شده مثل- بسمل و بسمله- تحولق و حوقله- خاصه بسم اللّه الرحمن الرحیم و- لا حول و لا قوه الا باللّه- است.

(هل) هل

حرف استفهام و پرسش است یعنی (آیا؟) که البته در مورد خداوند چنین نیست. در آیه گفت:

قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنا- الانعام/ ۱۴۸ و یا حرف- هل- برای- سرزنش و نفی کردن و هشدار بکار میرود مثل:

هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزاً- مریم/ ۶۸ (۱)

آخرین آیه سوره مریم است میفرماید- چه بسیار ملتهائی را که پیش از این هلاک ساختیم آیا چشم تو به دیگر به یکی از آنها خواهد افتاد و یا کمترین صدائی از آنان برای همیشه خواهی شنید: و قبل از آن از پافشاری آن اقدام در

و هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا- مریم/ ۶۵ و فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرى مِنْ فُطُورٍ- الملک/ ۳ (۱) و این آیات همه در معنی نفی است یعنی نمی بینی و نمی شنوی و آیات:

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ وَ الْمَلائِكَةُ- البقره/ ۲۱۰ و هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ- الزخرف/ ۶۶ و هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا ما كانُوا يَعْمَلُونَ- الاعراف/ ۱۴۷ و هَلْ هذا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ- الانبیاء/ ۳ که همگی دلالت بر قدرت خداوند دارد و اینکه شکوه و عظمت او بایستی نافرمانان را بیم دهد.

(هلک) هلک

هلاکت و مرگ چند وجه دارد:

۱- چیزی نزد تو نیست و نزد دیگری هست مثل آیه:

هَلَكَ عَنِّي سُلْطانِيَهْ- الحاقه/ ۲۹ قدرت و شوکتم از من دور شد.

کفر و ظلم و نافرمانی در برابر آیات خدا و پیامبران سخن میگوید که پرهیزگاران با دوستی خداوند و مردمان کینه توز لجوج با سرکشی هر دو به سرنوشت اعمال خویش رسیدند.

در باره نظم و قوانین عمومی جهان است که میفرماید هر چه بنگری بی نظمی و سستی در کار خلقت جهان نخواهی یافت.

۲- چیزی با دگرگونی و فساد از بین برود مانند:

وَ یُهْلِکَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ- البقره/ ۲۰۵ یا- هلک الطعام- غذا فاسد شد.

۳- بمعنی مرگ و مردن.

إِنِ امْرُؤٌ هَلَکَ- النساء/ ۱۷۶ یا در آیه زیر که خدای تعالی از مرگ کفار خبر میدهد که میگفتند:

وَ ما یُهْلِکُنا إِلَّا الدَّهْرُ- الجاثیه/ ۲۴ و خداوند واژه- موت- را بجای هلاکت ذکر نمیکند، در جائیکه مقصود خدمت و سرزنش نباشد مگر در آن موضع، فرمود:

وَ لَقَدْ جاءَکُمْ یُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَیِّناتِ فَما زِلْتُمْ فِی شَکٍّ مِمَّا جاءَکُمْ بِهِ حَتَّی إِذا هَلَکَ قُلْتُمْ لَنْ یَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا- الغافر/ ۳۴ بکار نرفتن موت بجای هلاک ویژگی خاصّی دارد که به بعد از این کتاب موکول میشود.

۴- هلاکت بمعنی باطل شدن چیزی از جهان و نبودن مستقیم آن چیز که فنا نامیده شده در آیه زیر به آن اشاره میکند.

کُلُّ شَیْ ءٍ هالِکٌ إِلَّا وَجْهَهُ- القصص/ ۸۸ به عذاب و ترس و فقر هم هلاک میگویند مثل آیه:

وَ إِنْ یُهْلِکُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَ ما یَشْعُرُونَ- الانعام/ ۲۶ و وَ کَمْ أَهْلَکْنا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ- مریم/ ۶۴ و وَ کَمْ مِنْ قَرْیَهٍ أَهْلَکْناها- الاعراف/ ۴

و أَ فَتُهْلِكَنا بِما فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ- الاعراف/ ۱۷۳ و أَ تُهْلِكَنا بِما فَعَلَ السُّفَهاءُ مِنَّا- الاعراف/ ۱۵۵ و آیه فَهَلْ يُهْلَكَ إِلَّا الْقَوْمُ الْفاسِقُونَ- الاحقاف/ ۳۵ این مردن هلاک بزرگتری است که پیامبر به آن اشاره فرموده که «لا شر کشر بعده النار» یعنی هیچ شر و بدبختی بدتر از آن نیست که بعدش آتش دوزخ باشد.

و ما شَهِدْنا مَهْلِكَ أَهْلِهِ- النحل/ ۴۹ هلک- با ضمه حرف اول یعنی هلاک نمودن و- (تهلکه)- چیزی که انسان را به هلاکت میاندازد. در آیه:

وَ لا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَهِ- البقره/ ۱۹۵ امرأه هلوک- گوئیکه در راه رفتن بیمار گونه راه میرود، (سست و ضعیف) شاعر می گوید:

مریضات او بات التهادی کانّما تخاف علی احشائها ان تقطعا (۱)

هلوک- زن بدکار که عملش هلاکت آور است. هالکی- آهنگر از قبیله هالک که هر آهنگری هالک نامیده شده هلک الشی ء- هلاک شونده.

(هلم) هلم

هلم- خواندن کسی به سوی چیزی است که چند وجه دارد:

اول: اینکه از واژه هالم گرفته شده باشد یعنی چیزی را اصلاح نمودم

بیماری که از شدت سستی چنان راه میرود که گوئی میترسد بند دلش پاره شود.

الفش حذف شده است.

دوم: از ام- گرفته شده باشد یعنی قصد و هدف در آیه:

وَ الْقائِلِينَ لِإِخْوانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنا- الاحزاب/ ۱۸ عده ای هم همان حالت- هلم- را اصل لغت میدانند، که در تثنیه و جمع همین طور بکار میرود که در قرآن بکار رفته و عده ای گفته اند- هلما و هلموا و هلمی برای تثنیه و جمع و مؤنث.

(همم) همم

هم- غم و اندوهی است که انسان را ذوب و ضعیف میکند (اندوه شدید) فعل آن- هممت است و نیز- همّ یعنی قصد و همت که در نفس و روح کسی بوجود میآید که اصل واژه همین است بنابراین معنی شاعر میگوید: و همک ما لم تمضه لک منصب- قصد و هدفت تا اجرا نشده در تو پابرجاست خدای تعالی فرموده:

إِذْ هَمَّ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا- المائده/ ۱۱ و وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِها- یوسف/ ۲۴ قصدش کرد.

و إِذْ هَمَّتْ طائِفَتانِ مِنْكُمْ- آل عمران/ ۱۲۲ و لَهَمَّتْ طائِفَةٌ مِنْهُمْ

- النساء/ ۱۳۳ و وَ هَمُّوا بِما لَمْ يَنالُوا- التوبه/ ۷۴ و وَ هَمُّوا بِإِخْراجِ الرَّسُولِ- التوبه/ ۱۳ و وَ هَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ- الغافر/ ۵ اهمنی کذا- یعنی مرا واداشت که قصد آن کنم. خدا فرمود:

وَ طائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ- آل عمران/ ۱۵۴

رجل همک من رجل- او تو را کفایت میکند.

هوام- حشرات زمین- رجل هم و امرأه همه- زن و مردی بزرگسال یعنی عمر و سالیان دراز آنها را فرسوده کرد.

(همد) همد

همدت النار- آتش خاموش شد- ارض هامده- زمین بدون گیاه.

نبات هامده: علف گیاه خشک، خدای تعالی فرمود:

وَ تَرَی الْأَرْضَ هامِدَةً- الحج/ ۵ اهماد- اقامت در یک مکان گوئی که در آنجا خشک شده و باقیمانده است.

گفته اند- اهماد- بمعنی سرعت هم هست اگر این ریشه و معنی درست باشد مثل- اشکاء- است یعنی گاهی شکایت و شکوی را اثبات و گاهی آنرا رد میکند.

(همر) همر

ریختن اشک یا آب، همر، فانهمر- خدای تعالی فرمود:

فَفَتَحْنا أَبْوابَ السَّماءِ بِماءٍ مُنْهَمِرٍ- القمر/ ۱۱ همر ما فی الضرع- آنچه شیر در پستان بود دوشید و ریخت.

همر فی الکلام- تمام حرف را زد، یهمر الشی ء- آنرا بکلی جارو کرد.

همر له من ماله- از مالش به او بخشید، همیره- پیر و فرسوده.

(همز) همز

همز- فشردن در دست، همز و الانسان- غیبت کردن او، خدای تعالی فرمود:

هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ- القلم/ ۱۱ هامز و هماز و همزه- هر سه بیک معنی است: غیبت کننده و عیبجو. در آیه:

وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ- همزه/ ۱ در آیه وَ قُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزاتِ الشَّياطِينِ- شاعر میگوید: و ان اغتیب فانت الهامز و اللّمز- اگر غیبت کردند تو هم عیبجو و غیبت کننده هستی.

(همس) همس

صدای سبک و آرام، حرکت قدمهایش آرام تر از صدای گامهای اوست.

در آیه: فَلا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْساً- طه/ ۱۰۸ نمی شنوی مگر صدای آرام را.

(هنا) هنا

اسم اشاره ایست بمعنی اینجا برای جا و مکان و زمان نزدیک، و بیشتر برای مکان بکار میرود، هنا و هناک و هنا لک. اینجا و آنجا مثل: ذا و ذاک و ذلک، خدای تعالی فرمود:

جُنْدٌ ما هُنالِكَ- ص/ ۱۱ و إِنَّا هاهُنا قاعِدُونَ- المائده/ ۲۴ و هُنالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ ما أَسْلَفَتْ- یونس/ ۳۰ و هُنالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ- الاحزاب/ ۱۱ و هُنالِكَ الْوَلايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ- الکهف/ ۴۴

و فَغُلِبُوا هُنالِکَ- الاعراف/ ۱۱۹.

(هن) هن

هن کنایه از عورت و چیزهای دیگر است که ذکرش قبیح است، و فی فلان هنات- او خصال و صفاتی زشت دارد. بر این اساس روایت شده است که «سیکون هنات» خدای تعالی فرمود:

إِنَّا هاهُنا قاعِدُونَ- المائده/ ۲۴.

(هنا) هنا

هنی ء یعنی گوارا در چیزی که زحمتی ندارد و پایان آنهم وخیم و ناگوار نیست اصلش در غذا بکار میرود، میگویند- هنی ء الطعام فهو هنی ء- آن طعام گواراست خدای عز و جل فرمود:

فَکُلُوهُ هَنِیئاً مَرِیئاً- النساء/ ۴ (۱)

بگفته شاعر:

مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نو یادم از کشته خویش آمد و هنگام درو

گفتم ای بخت بخسبیدی و خورشید دمید گفت با این همه از سابقه نومید مشو

هر که در مزرع دل تخم وفا سبز نکرد زرد روئی برد از حاصل خود وقت درو

پس کسانی که دنیا را مزرعه آخرت میدانند و لحظه ای از کاستن یاد خدا در جان و روح خود غافل نیستند نومیدی ندارند زیرا خداوند را باوفا میدانند و پاداش دهنده نیکی ها و میدانند بغیر از کشته خویش در قیامت نمیدروند.

دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر کای نور چشم من بجز از کشته ندروی

عمل هر انسانی و آنچه از نیکی ها از باقی بماند پاداشش را خدا چنانکه در آیات ها گفته میدهد.

كُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئاً بِما أَسْلَفْتُمْ- الحاقه/ ۲۴ و كُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئاً بِما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- المرسلات/ ۴۳ هناء نوعى قطران كه بر بدن شتران گر و پيس ميمالند.

(هود) هود

هود يعنى بازگشت يا رفق و مدارا- تهويد- نيز همين است يعنى آرام راه رفتن.

در سخنان معمولى- هود يعنى توبه و بازگشت از گناهان، فرمود:

إِنَّا هُدْنا إِلَيْكَ- الاعراف/ ۱۵۶ توبه كرديم، بعضى از علماء گفته اند- واژه يهود از همين به هدنا اليك- گرفته كه نامى در معنى مدح و ستايش كه بهتر از منسوخ شدن شريعتشان بوسيله پيامبران بعدى اين نام بر آنها الزامى شد، هر چند كه ديگر معنى مدح ندارد مانند- نصارى- كه در اصل از مَنْ أَنْصارِي إِلَى اللَّهِ الصف/ ۱۴ پيام و ندای حضرت مسيح عليه السّلام به ياران خويش است گرفته شده سپس بعد از منسوخ شريعتشان اين نام بر آنها قرار گرفت.

هاد فلان- يعنى او طريقت يهود را پى گرفت، خداى عز و جل فرمود:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ الَّذِينَ هادُوا- البقره/ ۶۲ از اسم علم غالبا همان معنى كه اين اسم بآن منسوب شده تصور ميشود و سپس از آن مشتق ميشود، مثل- تضرعن- و تطفل- يعنى در ستمگرى كار فرعون را كرد و آن ديگرى رفتار كودكانه كه بدون سخن چيزى را طلب ميكند.

تهود فى مشيه- در حركت شباهت يهود است و با مدارا راه رفت.

هود الرابض الدابه- اشتربان حیوانات را با مدارا حرکت داد. هود در اصل جمع هائد است یعنی توبه کننده و این اسم پیامبری علیه السّلام است.

(که در داستان قوم هود در قرآن بتفصیل در چند مورد ذکر شده است.

(هار) هار

ساختمان و بنا خراب شد- تهور- مثل انهار: ویران شد فرمود:

عَلی شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانْهارَ بِهِ فِی نارِ جَهَنَّمَ- التوبه/ ۱۰۹ یعنی ای انسانها قبل از بعثت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و اله شما بر لب پرتگاهی بودید که به جهنم میافتادید و بوسیله آئین الهی و پیامبر صلّی اللّه علیه و اله نجات یافتید.

ابو الحسن تهامی شاعری که مرثیه اش بگفته تمام ادبا و شاعران و حکیمان بهترین مراثی در زبان عربی و فارسی است و برای مرگ فرزند جوانش ساخته چه زیبا سروده است:

حکم المنیه؟؟؟ فی البریه جاری ما هذه الدنیا بدار قرار

بینا یری الانسان فیها فجرأ حتی یری جرا من الاحبار

طبعت علی کدر و انت تریدها صفورا من الاقدار و الاکدار

و مکلف الایام ضد طباعها مطلب فی الماء جذوه نار

و اذا رجوت المستحیل فانک تبنی الرجاء علی شفر هار

یعنی زمان مرگ در میان مردمان جاریست و دنیا جای ماندن ابدی نیست، در همان آنی که کس ممکن است گوینده خبری باشد ممکن است خود بمیرد و جزو اخبار شود زندگی با سختی ها همراه است و تو آنرا صاف و بدون زحمت میخواهی کسیکه بر خلاف شمه و شیوه روزگار بخواهد مثل اینست که بر پرتگاه خانه امید ساخته باشد که بدون شک سقوط میکند.

بئر هائر و هار و هار و مهار- چاه ژرف و عمیق و در حال ریزش و ویرانی.

انهار فلان- او از بلندی به پائین افتاد.

رجل- هار و هائر- مردی که در کارش سست و ضعیف است که بهمان چاه سست دیوار تشبیه شده است.

تهور اللیل- تاریکی شب فزونی گرفت.

تهور الشتاء- زمستان بیشترش گذشت که- تهیر- هم گفته شده که غلط است و یأتی است.

(هیت) هیت

در معنی به- هلم- یعنی بیا نزدیک است که- هیت لک- هم خوانده شده یعنی آماده ام- هیت به و تهیت- اینست که بگوئی- هیت لک- در قرآن وَ قالَتْ هَیْتَ لَکَ- یوسف/ ۲۳ مربوط به سخن زلیخا همسر عزیز مصر است.

(هات) هات

هات هاتها و هاتوا- در مفرد و تثنیه و جمع خدای تعالی فرمود:

قُلْ هاتُوا بُرْهانَکُمْ- البقره/ ۱۱۱ یعنی دلیل خود را بیاورید و بیان کنید.

فراء میگوید (۱) در زبان عربی- هاتیت- نیست و دانشمندان آگاه در

صاحب کتاب (معانی القرآن) که همه مفسرین از آن کتاب مطالبی را آورده اند هر چند تمام سوره ها و تمام لغات غریب را تفسیر نکرده اما در نوع خود بسیار مفید است (در سه مجلد چاپ شده)

زبانشان جاری شده- لا تهات- هم گفته نشده.

خلیل بن احمد میگوید- مهاتاه و هتاء- مصدر- هات- است.

(هیهات) هیهات

هیهات کلمه ایست که برای دور بودن چیزی بکار میرود، هیهات و هیهاتا- هر دو صحیح است خدای عز و جل فرمود:

هَیْهاتَ هَیْهاتَ لِما تُوعَدُونَ- المؤمنون/ ۳۶ (۱) زجّاج میگوید یعنی- دور باد دیگران گفته اند- زجّاج غلط کرده و غلط گفته، تقدیر این واژه در آیه فوق- بعد الامر- است یعنی کار و وعده ای که بخاطر آن وعده داد شده اید دور است، هیهات با کسره حرف (ی) جمع- هیهات با فتحه حرف (ی) است.

(هاج) هاج

هاج البقل یهیج- آن باقلا زرد و خوب شد.

ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصْفَرًّا- الحدید/ ۲۰ یعنی سپس میرسد و تو او را زرد می بینی، اهیجت الارض- در زمین گیاه روئید، هاج الدم- خون جاری شد، هاج الفحل- آن حیوان ماده برای محل آماده شد، هیجت الحرب و الشر- جنگ و بدی بالا گرفت، هیجاء- جنگ و میدان جنگ.

سخن مترفین و خوش گذرانان به مؤمنین است که میگویند آن وعده ها در باره آینده هیهات اگر درست باشد.

(هیم) هیم

میگویند- رجل هائم- مردی که سخت تشنه است. هام علی وجهه- رفت جمعش هیم است در آیه:

فَشارِبُونَ شُرْبَ الْهِیمِ- الواقعه/ ۵۵ مثل تشنگان سیر و پر نوشیدند، (هیام)- نوعی بیماری است که از تشنگی زیاد بوجود میآید، و برای هر تشنه گاهی آنرا مثل میزنند، در آیه فرمود:

أَ لَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِی کُلِّ وادٍ یَهِیمُونَ- الشعراء/ ۲۲۵ یعنی در هر سخن و کلامی، در مداحی زیاده روی و غلو میکنند یا پر کوئی و سایر انواع شعر- الهائم علی وجهه- مرد مخالف که به سرعت قصدش را انجام میدهد، هام- در زمین بخاطر عطش و عشق حرکت کرد، هیم- شتر تشنه و زمینی که خاکش و سنگ هایش آب را در خود می بلعد. هیام- ریگستان خشک و داغ گوئی که تشنه است.

(هان) هان

هوان دو وجه دارد:

۱- فروتنی و خود را بزرگ ندانستن که ستایش میشود خدای تعالی فرمود:

وَ عِبادُ الرَّحْمنِ الَّذِینَ یَمْشُونَ عَلَی الْأَرْضِ هَوْناً- الفرقان/ ۶۳ آنانکه با تکبر در زمین راه نمیروند بلکه متواضعانه راه میروند، مثل معنی حدیثی که از پیامبر صلّی اللّه علیه و اله روایت شده است که «المؤمن هین لین» مؤمن متواضع و نرم خوست.

۲- اگر این صفت یعنی- هون و فروتنی باعث زبونی و سبکی و خواری شود ناپسند و مذموم است آیات:

فَالْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذابَ الْهُونِ- الانعام/ ۹۳ و فَأَخَذَتْهُمْ صاعِقَهُ الْعَذابِ الْهُونِ- فصلت/ ۱۷ و وَ لِلْكافِرِينَ عَذابٌ مُهِينٌ- البقره/ ۹۰ و وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ- آل عمران/ ۱۷۸ و فَأُولئِكَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ- الحج/ ۵۷ وَ مَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ- الحج/ ۱۸ (هان الامر)- آن کار سبک شد. آیه:

عَلَيَّ هَيِّنٌ- مریم/ ۹ و وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ- الروم/ ۲۷ و وَ تَحْسَبُونَهُ هَيِّناً- النور/ ۱۵ هاؤون بر وزن فاعول هم بهمین معنی است- هاون گفته نمیشود زیرا وزن فاعل در این زبان نیست.

(هوی) هوی

تمایل نفس انسان به شهوت و به کسانی که به شهوت منحرف میشوند گفته میشود، زیرا صاحبش را در دنیا به رنج و مصیبت و در آخرت به جهنم میرساند و از راه صحیح او را متمایل به عذاب میسازد.

(هوی)- افتادن و سقوط از بالا به پائین است، فرمود:

فَأُمُّهُ هاوِيَهٌ- القارعه/ ۹

دوزخ جایگاه اوست که گفته شد از عبارت- هوت امه- یعنی مادرش به عزایش نشست گرفته شده، هاویه- همان آتش دوزخ است.

وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ- ابراهیم/ ۴۳ یعنی دلهاشان خالیست، مثل آیه:

وَ أَصْبَحَ فُؤادُ أُمِّ مُوسی فارِغاً- القصص/ ۱۰ دل مادر موسی از سرنوشت طفلش آسوده شد، خدای تعالی کسانی را که پیروی هوای نفس خود دارند سرزنش فرموده:

أَ فَرَأَیْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ- الفرقان/ ۴۳ و لا تَتَّبِعِ الْهَوی- النساء/ ۱۳۵ و وَ اتَّبَعَ هَواهُ- الکهف/ ۲۸ در آیه لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْواءَهُمْ- البقره/ ۱۲۰ با لفظ جمع آمده است (اهواء) هشداریست بر اینکه مخالفین پیامبر و اسلام هر کدام هوی و هوسی جداگانه دارند که پیوسته و پایان ناپذیر است پس پیروی آنها پایانش گمراهی و سرگردانی است فرمود:

وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ- الجاثیه/ ۱۸ از نادانها پیروی مکن.

کَالَّذِی اسْتَهْوَتْهُ الشَّیاطِینُ- الانعام/ ۷۱ مثل کسی که شیطان او را فریفته و سرگردان کرده است و او را پیرو هوی و هوس ساخته.

وَ لا تَتَّبِعُوا أَهْواءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا- المائده/ ۷۷

از مردمیکه گمراهند پیروی مکنید.

قُلْ لا أَتَّبِعُ أَهْواءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ- الانعام/ ۵۶ و وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَهُمْ وَ قُلْ آمَنْتُ بِما أَنْزَلَ اللَّهُ- و وَ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَواهُ بِغَيْرِ هُدىً مِنَ اللَّهِ- القصص/ ۵۰ چه کسی گمراه تر از آن است که بجای پیروی و از هدایت خدا هوسها را دنبال میکند هست!؟

هوی- رفتن به پائین و سقوط اما هوی- رفتن به ارتفاع و بلندی. شاعر گوید: یهوی محارمها هوی الاجدل- محارم او مانند باز شکاری که بسرعت پائین میآید در هوسها غوطه ورند.

(هوا) هوا

آنچه که در میان زمین و آسمان هست که آیه وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ- ابراهیم/ ۴۳ بهمین معنی حمل شده است زیرا دل مادر موسی که فارغ شد گوئی که مثل هوا خالی شد. یتهاوون فی الهواء- در کار یکدیگر هستند- اهواء- او را در هوا بلند کرد و ساقط کرد.

وَ الْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوى- النجم/ ۵۳.

(هیا) هیا

هیات- حالتی است که هر چیزی بر آن قرار دارد چه محسوس باشد و چه معقول و درک شدنی، اما این واژه در امور محسوس بیشتر بکار رفته است خدای تعالی فرمود:

أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ- آل عمران/ ۴۹

(مهایاه)- چیزیست که مردم تهیه و فراهم میکند و بر اساس گمان خویش راضی و خشنود میشوند، در آیه:

وَ هَیِّئْ لَنا مِنْ أَمْرِنا رَشَداً- الکهف/ ۱۰ و وَ یُهَیِّئْ لَکُمْ مِنْ أَمْرِکُمْ مِرفَقاً- الکهف/ ۱۶ هیاک ان تفعل کذا- یعنی بر حذر باش که آن کار را انجام دهی.

(ها) ها

ها- برای هشدار دادن و آگاه نمودن بکار میرود (اسم اشاره) مثل- هذا و هذه- که با حرف ذا و ذه ترکیب شده است بطوریکه بصورت حرفی از آنها در آمده است در آیه:

ها أَنْتُمْ- محمد/ ۳۸ که استفهام است خدای تعالی فرمود:

ها أَنْتُمْ هؤُلاءِ حاجَجْتُمْ- آل عمران/ ۶۶ که حرف- ها- با اولاء ترکیب شده است.

ها أَنْتُمْ أُولاءِ تُحِبُّونَهُمْ- آل عمران/ ۱۱۹ و هؤُلاءِ جادَلْتُمْ

- النساء/ ۱۰۹ و ثُمَّ أَنْتُمْ هؤُلاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَکُمْ- البقره/ ۸۵ و لا- إِلی هؤُلاءِ وَ لا- إِلی هؤُلاءِ- النساء/ ۱۴۳ ها- کلمه ایست در معنی گرفتن که ضد معنی- هات- است یعنی بیاور.

هاءموا و هاءما و هاؤم- از همین حرف ترکیب شده. در- هاک- حرف- ک- بصورت مؤنث و جمع و تثنیه هم بکار میرود که گفته اند- اسم فعل- هستند مثل خاف یخاف- هانی یهانی مثل نادی ینادی است- اهاء- هم بکار رفته.

)

حرف «ی»

((یبس) یبس

یبس الشی ء ییبس، خشک شد- یابس النبات- گیاه خشک شد، و این در چیزی بکار میرود که رطوبت در آن بوده و سپس خشک شده است- یبس- جائیکه آب در آنجا دارد. خدا فرمود:

فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِیقاً فِی الْبَحْرِ یَبَساً- طه/ ۷۷ ایبسان- از ساق پا تا قوزک پا که گوشت آن ناچیز و کم است.

(یتم) یتم

یتم- جدا شدن کودک از پدر (یتیم شدن) که قبل از سن بلوغ است و برای سایر حیوانات در مردن مادر آنها بکار میرود (بی مادر شدن) خدای تعالی فرمود: أَ لَمْ یَجِدْکَ یَتِیماً فَآوی- الضحی/ ۶ و وَ یَتِیماً وَ أَسِیراً- الانسان/ ۸ جمعش یتامی است.

و وَ آتُوا الْیَتامی أَمْوالَهُمْ- النساء/ ۲ و إِنَّ الَّذِینَ یَأْکُلُونَ أَمْوالَ الْیَتامی- النساء/ ۱۰ و وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْیَتامی- البقره/ ۲۲ به هر چیزی هم که منفرد و تک باشد- یتیم- گویند مثل- دره یتیمه- مروارید بی نظیر که از اصلش و مادّه اصلش جدا شده- بیت یتیم- هم بهمان

شباهت گفته شده، خانه منفرد و جدا از سایر خانه ها.

(ید) ید

عضو مخصوص بدن اصلش- یدی- است زیرا جمعش- اید و یدی- است.

وزن افعل- در جمع- فعل بیشتر بکار میرود مثل- افلس و اکلب- جمع فلس و کلب- یدی مثل عبید است که گاهی مانند أزمن و اجبل جمع بسته میشود.

در آیه إِذْ هَمَّ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ- المائده/ ۱۱.

میخواستند بشما دست درازی کنند و ستم کنند، خداوند دستشان را از شما باز داشت.

أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِها- الاعراف/ ۱۹۵ آیا دستان ستم پیشه ای دارند؟ یدیان- هم بکار میرود چون اصلش- یدی- است فعلش- یدیته- است یعنی به دستش زدم، این واژه بطور استعاره برای نعمت- بکار میرود- یدیت الیه- باو نعمت دادم که به. ایاد- جمع بسته میشود شاعر گفته است:

بان له عندی یدی و انعما- بخشش و نعمت هائی در حق من دارد. برای مالك بودن و در اختیار داشتن هم معنی میشود مثل- هذا فی ید فلان یعنی در اختیار و مالکیت اوست.

إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَا الَّذِی بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكاحِ- البقره/ ۲۳۷ یا ببخشند یا کسی که پیمان نکاح در دست اوست بخشش کند و در گذرد، وقع فی یدی عدل- در دستان عادلانی قرار دارد گاهی- ید- بمعنی قدرت و

نیروست- لفلان ید علی کذا- او بر آن کار تواناست، ما لی بکذا ید- ما لی به یدان- بر آن کار قدرت ندارم، شاعر میگوید:

فاعمد لما تعلو فما لک بالذی لا تستطیع من الامور یدان

قصد بزرگی و کمال کن و به چیزی که از آن کارها قدرتی نداری سهمی هم نداری و در اختیار تو نیست.

برای دهر و روزگار هم این واژه تشبیه شده است- ید الدهر- دست روزگار و هم چنین برای باد.

بید الشمال زمامها- زیرا باد شمال نیرو و قدرت دارد. انا یدک- من همراه و نیروی تو هستم.

وضع یده فی کذا- در آن کار آغازگر و شروع کننده شد، بطور مطلق- ید- بمعنی نعمت دادن است- (ید مغلوله)- عبارت از خودداری است. آیه:

وَ قالَتِ الْیَهُودُ یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَیْدِیهِمْ وَ لُعِنُوا بِما قالُوا بَلْ یَداهُ مَبْسُوطَتانِ- المائده/ ۶۴ یعنی خداوند پس از خلقت جهان دیگر در کار آن امساک و خودداری دارد دست و قدرتشان بسته باد که چنان میگویند بلکه قدرت خدا فراگیر و همیشگی است، نفضت یدی عن کذا- از آن دست کشیدم. خدای عز و جل فرمود:

إِذْ (أَیَّدْتُکَ) بِرُوحِ الْقُدُسِ- المائده/ ۱۱۰ یعنی تو را با جبرئیل نیرو بخشیدم و بر دست فزونی گرفت.

فَوَیْلٌ لَهُمْ مِمَّا کَتَبَتْ أَیْدِیهِمْ- البقره/ ۷۹ نسبت دادن به دست هشداریست بر اینکه در آن اختلاف کرده اند مثل نسبت دادن سخن به دهان.

ذلِکَ قَوْلُهُمْ بِأَفْواهِهِمْ- التوبه/ ۳۰ که نشانه اختلاف آنهاست.

أَمْ لَهُمْ أَیْدٍ یَبْطِشُونَ بِها- الاعراف/ ۱۹۵ و أُولِی الْأَیْدِی وَ الْأَبْصارِ- الصاد/ ۴۵ اشاره به قوت و توانائی دست و چشم است و نیروئی که در آنها موجودات.

وَ اذْکُرْ عَبْدَنا داوُدَ ذَا الْأَیْدِ- ص/ ۱۷ داود علیه السّلام که پیامبری نیرومند بود یادآوری کن.

حَتَّی یُعْطُوا الْجِزْیَهَ عَنْ یَدٍ وَ هُمْ صاغِرُونَ- یعنی در برابر نعمتی که در جایگاهشان در آن بهره مند هستند جزیه میدهند در حالیکه کوچک و ضعیفند. عبارت- عن ید- از نظر اعراب حال است یعنی اعتراف دارند که نیروی شما از آنها برتر و بیشتر است و ملزم به آن هستند، چون قرارداد دارند. (فلان ید فلان)- او سرپرست و دوست و یاور اوست. اولیاء خدا را هم- ایدی اللّه گویند و بر این معنی خدای فرمود:

إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللَّهَ یَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَیْدِیهِمْ ۱۰/ الفتح.

پس ید پیامبر ید خدای عز و جل است تائید این مطلب روایتی است که نقل شده «لا یزال العبد یتقرب الی بالنوافل حتی احببته فاذ احببته کنت سمعه الذی یسمع به و بصره الذی یبصر به و یده التی یبطش به». یعنی با خواندن نمازهای مستحبی بنده- خداوند نزدیک میشود تا اینکه او را دوست میدارد و در چنین حالاتی خداوند میفرماید من گوش و چشم و دست او هستم که با آنها میشنود می بیند و در راه خدا می ستیزد.

مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينا- یس/ ۷۱ و لِما خَلَقْتُ بِيَدَيَّ- ص/ ۷۵ عبارت از سرپرستی او نسبت به خلق است با قدرتی که جز او برای کسی میسور نیست. با لفظ- ید- بیان شده تا معنی برای ما متصوّر شود زیرا دست بهترین عضویست که کار با آن انجام میشود و در میان ما چنین است تا خصوصیت و ویژگی معنی قدرت او برای ما تصور شود نه اینکه تشبیهی باشد و گفته اند این کار از سوی خداوند یعنی سرپرستی او نسبت به مخلوق با نعمت هائی است که برای آنها معین فرموده.

حرف (ب) در بیدی در آیه آخر مثل حرف (ب) در عبارت (قطعته بالسکین) نیست یعنی آنرا با کارد تکه تکه کردم بلکه مانند حرف (ب) در عبارت- خرج بسیفه- است یعنی شمشیرش با او بود.

پس باین معنی است که مخلوقات را آفریده و دو نعمت دنیا و آخرت که اگر آنها را رعایت کنند سعادت بزرگی نصیبشان خواهد شد. اما آیه:

يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ- الفتح/ ۱۰ یعنی یاری و نعمت و قدرت او برتر است- رجل یدی و امرأه یدیه- مرد و زن صنعتگر. آیه:

وَ لَمَّا سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ- الاعراف/ ۱۷ یعنی پشیمان شدند که سقط و اسقط- هر دو درست است و همان افسوس خوردن است که غالبا پشت دست را بدهان میبرند. خدای تعالی فرمود:

فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلى ما أَنْفَقَ فِيها- الکهف/ ۴۲ و آیه فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْواهِهِمْ- ابراهیم/ ۹

یعنی از اجرای امر حق و پذیرش آن خودداری کرد.

ردّ یده فی فیه- یعنی خودداری کرد و پاسخ نداد (دستش را در دهانش کرد).

ردّوا ایدی الانبیاء فی افواههم- یعنی گفتند انگشتانتان را در دهانتان قرار دهید و سکوت کنید- ردوا نعم اللّه بافواههم- یعنی نعمت خدای را تکذیب کردند.

(یسر) یسر

آسایش که ضد عسر یعنی سختی است خدای تعالی فرمود:

یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ- البقره/ ۱۸۵ و سَیَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ یُسْراً- الطلاق/ ۷ و سَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنا یُسْراً- الکهف/ ۸۸ و فَالْجارِیاتِ یُسْراً- الذاریات/ ۳ (تیسر)- هم در همین معنی است اما- استیسر یعنی آسان شد. گفت:

فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ- البقره/ ۱۹۶ و فَاقْرَؤُا ما تَیَسَّرَ مِنْهُ- المزمل/ ۲۰ یعنی آنچه که آسان است و فراهم میشود از قرآن بخوانید. ایسرت المرأه- و تیسر فی کذا یعنی آسان و فراهمش کرد.

خدای تعالی فرمود:

وَ لَقَدْ یَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّکْرِ- القمر/ ۱۳ و فَإِنَّما یَسَّرْناهُ بِلِسانِکَ- الدخان/ ۵۸

(یسری:) آسان.

فَسَنُیَسِّرُهُ لِلْیُسْری- اللیل/ ۷ برای سهولت قرآن را آسان و روان نازل کردیم.

فَسَنُیَسِّرُهُ لِلْعُسْری- اللیل/ ۱۰ در اینجا هر چند لفظ- تیسیر بکار رفته ولی مانند لفظ بشارت در آیه زیر است که:

فَبَشِّرْهُ بِعَذابٍ أَلِیمٍ- الجاثیه/ ۸ (برای کسانی که مؤمن نیستند سخت و مشکل- (یسیر و میسور) یعنی سهل و آسان، در آیه:

فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَیْسُوراً- الاسراء/ ۲۸ در هر چیز کم و آسان یسیر بکار میرود.

چنانکه دانستیم واژه- یسیر- به دو معنی بکار رفته: ۱- بمعنی آسان و سهل. ۲- بمعنی سرزنش مثل واژه بشارت در عذاب، در معنی اول آیات:

یُضاعَفْ لَهَا الْعَذابُ ضِعْفَیْنِ وَ کانَ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیراً- إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ- الحج/ ۷۰ در معنی دوم آیه وَ ما تَلَبَّثُوا بِها إِلَّا یَسِیراً- الاحزاب/ ۱۴ که البته در رنگ و توقف آنها در آن حالت طولانی است امّا با واژه یسیر بیان شده- (میسره) و یسار- یعنی بی نیازی و دارائی فرمود:

فَنَظِرَةٌ إِلی مَیْسَرَةٍ- البقره/ ۲۸ وام داران را که نمیتوانند وامشان مهلت دهید تا به بی نیازی و مال برسند.

تیسار- یعنی چپ در برابر- راست- که با کسره (ی) هم خوانده شده.

لیسرات- گامهای سبک و کوتاه- میسر هم از یسر- گرفته شده.

(یاس) یاس

آز و طمع نداشتن و ناامیدی. یئس و استیئاس- مثل- تعجب و استعجب و سخر و استسخر است خدای تعالی فرمود:

فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا- یوسف/ ۸۰ و حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ- یوسف/ ۱۱۰ و قَدْ يَئِسُوا مِنَ الْآخِرَهِ كَما يَئِسَ الْكُفَّارُ- الممتحنه/ ۱۳ و إِنَّهُ لَيَؤُسٌ كَفُورٌ- هود/ ۹ و آیه أَ فَلَمْ يَيْأَسِ الَّذِينَ آمَنُوا- الرعد/ ۳۱ یعنی آیا ندانسته اند که یأس و ناامیدی در زبان آنها برای علم و دانستن هم بکار میرود، مقصود اینست که میفرماید ناامیدی و یأس مؤمنین اقتضا دارد که بعد از علم حاصل شود که این علم آن حالت را نفی و دور میکند و آنها امیدوار میشوند پس بایستی یأس آنها از روی علم حاصل شده باشد، میگوید مگر نه اینست که کافرین مأیوس میشوند.

(یقین) یقین

یقین از نتایج و صفات علم و دانش است که از معرفت و درایت و دیگر معانی از این قبیل برتر و بالاتر است. چنانکه میگویند- علم الیقین- نه معرفه الیقین.

یقین همان آرامش یافتن فکر و فهم است بعد از اثبات حکم و استدلال هر چیزی- علم الیقین- عین الیقین و حق الیقین میان این سه عبارت تفاوتهائی است

که در غیر از این کتاب نوشته شده. ایقن و استیقن هر دو یکیست خدای تعالی از قول کفار میفرماید گفتید:

إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَ ما نَحْنُ بِمُسْتَيْقِنِينَ- الجاثیه/ ۳۲ و وَ فِی الْأَرْضِ آیاتٌ لِلْمُوقِنِينَ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ- البقره/ ۱۱۸ اما در آیه وَ ما قَتَلُوهُ يَقِيناً- النساء/ ۱۵۷ یعنی قتلی که از روی یقین آنها انجام داده باشند نیست و گفته اند بلکه از روی گمان و وهم حکم کردند.

(یم) یم

یم یعنی دریا در آیه:

فَأَلْقِيهِ فِی الْيَمِّ- القصص/ ۷ یممت و تیممت- یعنی قصد آنرا داشتم.

فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً- المائده/ ۶ با نیت و خاک پاک تیمم کنید بقصد نماز.

تیممته برمحی- غیر از دیگران من با نیزه قصد جنگ با او را داشتم.

یمام- پرنده کوچکی است (کبوتر چاهی).

یمامه: نام زنی است که شهر یمامه هم بهمین اسم نامیده شده (۱).

بنا بنوشته یاقوت و فیروز آبادی- یمامه شهری است که بیشتر بردگان در آنجا زندگی میکردند و عبارت از نجد- تهامه- بحرین و عمان که دارای نخلستانهای زیادی است و زنی هم که باین نام شهرت داشته کنیزکی چشم آبی بوده که قافله ها و سواره ها را از مسافت بسیار میدیده و خبر میداده.

(یمن) یمن

یمین در اصل همان دست راست بدن است و در آیه:

وَ السَّماواتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ- الزمر/ ۶۷ که در باره خداوند توصیف شده مثل بکار بردن واژه- ید اللّه- است ویژگی آن در اینست که آسمانها و زمین در قبضه قدرت اوست فرمود:

وَ الْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيامَهِ- الزمر/ ۶۷ که تفسیرش بعدا خواهد آمده و آیه:

إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنا عَنِ الْيَمِينِ- الصافات/ ۲۸ یعنی از سوئی خواهد آمد که حق است و ما را از آن برگرداندید. در آیه فرمود:

لَأَخَذْنا مِنْهُ بِالْيَمِينِ- الحاقه/ ۴۵ یعنی او را منع میکنیم و از آن بر میگردانیم، عبارت- اخذ بیمین- از معنی- خذ بیمین فلان- گرفته شده یعنی مانع او باش و دستش را از انجام آن کار بگیر و این تعبیر- الاخذ بالیمین- است. و گفته اند یعنی در بهترین حالات با بهترین عضو او را باز دارد در آیه:

وَ (أَصْحابُ الْيَمِينِ)- الواقعه/ ۲۷ یعنی سعادتمندان که صالحند و نیکوکار بر این معنی همان سخن متعارف و همگانی مردم است که یمین را به سعادت و تیمن و شمال را به شومی و بد یمنی تعبیر میکنند. در آیه فرمود:

وَ أَمَّا إِنْ كانَ مِنْ أَصْحابِ الْيَمِينِ- الواقعه/ ۹۰ و فَسَلامٌ لَكَ مِنْ أَصْحابِ الْيَمِينِ- الواقعه/ ۹۱ و شعر شاعر هم بهمین معنی حمل شده است میگوید:

اذا ما رایه رفعت لمجد تلقاها عرابه بالیمین

همین که پرچم شکوه و مجد و بزرگی برافراشته شد آنرا با برکت و خوش یمن تلقی میکند- (یمین) که به معنی سوگند هم تعبیر شد. بخاطر اینست که دو نفر هم پیمان در موقع عقد قرارداد از دست راست استفاده نموده و آنرا بلند میکنند و بیکدیگر میفشارند.

أَمْ لَكُمْ أَيْمانٌ عَلَيْنا بالِغَةٌ إِلى يَوْمِ الْقِيامَهِ- القلم/ ۳۹ آیا شما بر ما پیمان ابدی تا قیامت بسته اید.

أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمانِهِمْ- المائده/ ۵۳ و لا يُؤاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمانِكُمْ- البقره/ ۲۲۵ و وَ إِنْ نَكَثُوا أَيْمانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ إِنَّهُمْ لا أَيْمانَ لَهُمْ- التوبه/ ۱۲ یمین اللّه- که با نام اللّه عز و جل اضافه شده برای زمانی است که به خدا سوگند بخورند.

مولی الیمین- کسی است که میان تو و او معاهده هست.

اما گفتن- ملك یمینی- رساتر از عبارت- فی یدی- است. خدای فرمود:

مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمانُكُمْ- النور/ ۳۳ و سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و اله «الحجر الاسود یمین اللّه» حجر الاسود و دست سائیدن

به آن حکمی است از سوی خدا (۱).

(ینع) ینع

ینعت الثمره- میوه پخته شد و رسید (از کالی به کسال خودش رسید).

افعال آن- ینع- تنیع ینعا و ینعا و اینعت ایناعا و یانعه، مونعه- است.

(یوم) یوم

به معنی روز معمولا بفاصله زمانی از طلوع خورشید تا غروب و گاهی به مدت زمان هر چه طولانی باشد گفته میشود.

فرمود إِنَّ الَّذِینَ تَوَلَّوْا مِنْکُمْ یَوْمَ الْتَقَی الْجَمْعانِ، وَ أَلْقَوْا إِلَی اللَّهِ یَوْمَئِذِ السَّلَمَ وَ ذَکِّرْهُمْ بِأَیَّامِ اللَّهِ اضافه شدن یوم به اللّه بخاطر شرافت آن روزها است که افاضه رحمت میشود و قُلْ أَ إِنَّکُمْ لَتَکْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ که خلقت آن در دو روز نیاز بتحقیق مفصلی دارد.

و گاهی کلمه یوم با اذ ترکیب میشود یَوْمَئِذٍ یَوْمٌ عَسِیرٌ که گاهی معرب و مبنی است.

(یس) یس

گفته اند معنی یا انسان و صحیح آن همان حروف الفبا مثل سائر کلمات در فواتح سور است.

(یاء) یاء

حرف نداست که برای دور بکار برده میشود و در مورد اللّه بکار برده میشود مثل یا اللّه هشدار است بر اینکه او از حضرت الهی دور است یعنی از یاری او.

اللهم اجعل هذا المقدار من الجهد و السعی منی و من السید صاحب المکتبه المرتضویه ذخرا و تقبل منا و وفقنا للعمل به انه حمید مجید و صلی اللّه علیه محمد و آل محمد.

)_____

برای تجدید خاطره کار حضرت ابراهیم علیه السّلام که بزرگ پیامبران و نخستین پیامبر بت شکن جهان است

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ یَسْتَوِی الَّذِینَ یَعْلَمُونَ وَالَّذِینَ لَا یَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک ۱۲۹/۳۴- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های‌تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹